

ZBORNİK RADOVA

**Hrvatski slavistički kongres
Šibenik, 25. – 28. rujna 2019.**

ZBORNIK RADOVA

*Sedmoga hrvatskoga slavističkoga kongresa
održana u Šibeniku od 25. do 28. rujna 2019.*

Nakladnik
Hrvatsko filološko društvo
Hrvatski slavistički odbor
Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet, FF press

Za nakladnika
prof. dr. sc. Davor Dukić
izv. prof. dr. sc. Domagoj Tončinić

Urednici
doc. dr. sc. Ivica Baković
prof. dr. sc. Anđela Frančić
doc. dr. sc. Marija Malnar Jurišić
izv. prof. dr. sc. Lana Molvarec
prof. dr. sc. Bernardina Petrović

Recenzenti
prof. dr. sc. Ivo Pranjković
prof. dr. sc. Tvrtko Vuković

Lektura
Jadranka Brnčić

Dizajn naslovnice
Redak d.o.o., Split.

Grafičko oblikovanje i slog
Marko Maraković
Ivanka Cokol

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791555>

ISBN

978-953-296-186-7 (HFD)
978-953-379-155-5 (FFZG)

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerađada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

ZBORNIK RADOVA

*Sedmoga hrvatskoga slavističkoga kongresa
održana u Šibeniku od 25. do 28. rujna 2019.*

 FF press

Zagreb, 2024.

Sadržaj

Urednički uvodnik	XI
Plenarna izlaganja	1
<i>Stjepan Damjanović</i> Jezična smjerenja hrvatskih protestanata	3
<i>Krystyna Pieniążek-Marković</i> Kina i Europa kao geo(bio)grafski/auto(geo)biografski prostori. Hrvatsko međuratno iskustvo	13
I. Paleoslavistička i hrvatskoglagoljska problematika	29
<i>Vesna Badurina Stipčević</i> Sveti Jakov Apostol u hrvatskoglagoljskim spomenicima	31
<i>Marinka Šimić</i> Leksik <i>Pariškoga (Borislavićeva) zbornika Cod Slave 73</i> (Na tekstu psaltira i Mukâ)	45
<i>Silvana Vranić</i> Usporedba temporalna i sanktorala <i>Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara</i> kroz prizmu povijesne dijalektologije.....	63
<i>Antonija Zaradija Kiš</i> <i>Cvijet kreposti / Fiore di virtù</i> : hrvatska glagoljska i ćiriljska varijanta talijanskoga „bestselera“ iz 14. stoljeća	81
<i>Mateo Žagar</i> Interpunkcijska načela u glagoljskim i ćiriljskim izdanjima hrvatske protestantske tiskare u Urachu (1561.–1564.)	103
II. Slavenski kontekst hrvatskoga jezika i književnosti	117
<i>Krešimir Bagić</i> Prva hrvatska stilistika	119
<i>Zvonimir Glavaš</i> Philology in the Age of post-Foundational Thought	131

<i>Jelena Jović</i>	
Postzavisnost: poljski odgovor na postkolonijalizam	147
<i>Tea Rogić Musa</i>	
Hrvatsko-poljske književne veze u svjetlu komparativnih istraživanja: metodološki izazovi	157
<i>Neda Pintarić i Ewa Komorowska</i>	
Laska to kij, pochlebstwo czy czułość? Czyli o chorwacko-polsko-rosyjskich aproksymatach	175
III. Kroatistika između zaboravljenih početaka i globalizacijskih izazova	189
<i>Ljiljana Banjanin</i>	
Hrvatska književnost u jednom talijanskom časopisu na početku 20. stoljeća	191
<i>Boris Beck</i>	
Paratekst bez teksta: novinski naslovi u stripu „Overkloking“ Dubravka Matakovića	205
<i>Marijana Bijelić</i>	
Rod i (anti)modernizam u pripovijetkama Dinka Šimunovića i Elina Pelina	219
<i>Mirjana Crnić Novosel i Maja Opašić</i>	
Frazemi u štokavskim ikavskim govorima Gorskoga kotara.....	233
<i>Олена Дзюба-Погребняк</i>	
<i>Оповіді з Вуковара С. Главашевича і голоси української воєнної прози (В ізоляції С. Асєєва та Соняхи А. Зелінського)</i>	249
<i>Ivana Filipović Petrović</i>	
Što je hrvatskoj leksikografiji korpus	261
<i>Martina Horvat i Maja Znika Marion</i>	
Slovopis i pravopis kao izazovi u radu sa starim kajkavskim tekstovima za <i>Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika</i>	279
<i>Lana Hudeček i Milica Mihaljević</i>	
Tvorba riječi u <i>Hrvatskome mrežnom rječniku – Mrežniku</i>	293
<i>Daria Lazić</i>	
Pristup glagolskoj morfologiji u suvremenim gramatikama hrvatskoga jezika	315
Mijo Lončarić	
Za hrvatsko jezikoslovlje u 21. stoljeću. Osvrt na istraživanje hrvatskoga jezika	333
<i>Марія Малнар Юришич и Перина Вукша Наход</i>	
<i>Издаљека видно тех, кто плает любовью к фразеологизмам</i>	341
<i>Marina Marinković</i>	
Iz sintakse istočnogoranskih kajkavskih govora.....	363

Mihaela Matešić i Blaženka Martinović

Jezična zajednica kao metodološki čimbenik u novijoj hrvatskoj pravopisnoj normi377

Krešimir Mićanović

„Zagrebački dogovor“. Jezična politika 1980-ih u Hrvatskoj i Jugoslaviji399

Bernardina Petrović

Rječnički opis glagolskih emotiva u hrvatskome jeziku443

Lahorka Plejić Poje

Neke filološke i komparatističke perspektive istraživanja dopreporodne kajkavske lirike461

Bojana Schubert i Barbara Štebih Golub

U potrazi za jezičnom varijacijom – druga izdanja književnokajkavskih tekstova479

Tatjana Stupin

Publicistički, polemički i novinarski diskurs hrvatskih književnih klasika Janka Polića Kamova i Antuna Gustava Matoša499

Lilla Anna Trubics

Marija Jurić Zagorka o mađarskoj književnosti, kazalištu i kritici.....513

Ivana Vidović Bolt

Frazemi kao čuvari hrvatske glazbene baštine525

IV. Mediteranska sastavnica hrvatskoga jezika, književnosti i kulture539**Martina Bašić i Barbara Kovačević**

Romanizmi u frazemima sjeverozapadnih čakavskih govora541

Mirna Bojić

Korijeni toposa kulturnog krajolika Hvara u Pribojevićevom djelu *O podrijetlu i zgodama Slavena* i u djelima kasnijih putopisaca571

Goran Filipi

Iz istrorumunjske fitonimije: mahunarke (*Leguminosae*).....585

Teodora Fonović Cvijanović i Vanessa Vitković Marčeta

O *Istarskoj riječi* kroz jezik i pravopis601

Anđela Frančić

Osobna imena krštenih potkraj 15. stoljeća u Umagu615

Sanda Ham i Dubravka Smajić

Kritike jezika Ivana Matija Škarića u ozračju književnojezičnih mijena 19. stoljeća639

<i>Sanja Knežević</i>	
Slike urbanog Dubrovnika u pjesništvu Milana Milišića	657
<i>Irena Krumes</i>	
Jezični purizam u tekstovima nabožne književnosti 18. stoljeća.....	671
<i>Ivana Lovrić Jović</i>	
Izazovi u utvrđivanju jezika pri kodnome preključivanju u povijesnoj rukopisnoj građi	695
<i>Igor Medić</i>	
Slutnja teksta – Nazorove <i>Istarske priče</i> i Wildeove esteticističke bajke	709
<i>Mira Menac-Mihalić i Anita Celinić</i>	
Geolingvistički pogled na završno <i>l</i> u glagolskom pridjevu radnom u čakavskom narječju	727
<i>Lana Molvarec</i>	
In and Around Split. Economy, Space and Contemporary Croatian Novel	749
<i>Dalibor Vrgoč</i>	
Hrvatsko vojno nazivlje u predšulekovskim vojnim priručnicima	767
V. Slavenske dijaspore i suvremene migracije.....	799
<i>Szilveszter Bality</i>	
Hrvatsko nakladništvo u Mađarskoj u Horthyjevom razdoblju (1920.–1944.)	801
<i>Ivana Dizdar</i>	
Petar Gudelj i Veselko Koroman – pjesnici izvan vremena i prostora?	819
<i>Zrinka Stričević Kovačević i Ivana Čagalj</i>	
(Linguistic) identity(-ies) of Croatian diaspora in the novels of Martin Kukučín and Josip Andrić	835
<i>Srećko Listeš</i>	
Udruga <i>Hrvatska izvandomovinska lirika</i>	849
<i>Vlasta Rišner</i>	
Neka slovopisna, pravopisna i jezična obilježja <i>Bunjevačke i šokačke vile</i>	871
<i>Helena Stranjik</i>	
Češka manjina u Hrvatskoj kao primjer održivosti jezika i identiteta u inojezičnoj sredini	889
VI. Dijete i djetinjstvo u znanosti, umjetnosti i kulturi	905
<i>Ana Dalmatin</i>	
Rana destrukcija „etičkoga solipsizma“	907
<i>Sanja Grakalić Plenković</i>	
Predodžbe o smrti u bajkama Ivane Brlić-Mažuranić.....	917

Iva Gruič

Rasplitanje raspleta: završeci u suvremenim domaćim dramama za djecu i mlade933

Suzana Marjanić

Ljubimci i djeca: antrozoološka perspektiva – lokalna vizura u hrvatskoj znanosti945

Ivana Odža i Tea-Tereza Vidović Schreiber

Otimanje zaboravu – tragovima tradicije u prozi za djecu i mlade vojvođanskih Hrvata957

Sanja Tadić-Šokac

Djetinjstvo u romanu *Unterstadt* Ivane Šojat967

Josipa Tomašić

Spomenar kao žanr – između pučkoga i popularnoga981

Maja Verdonik

Kazalište različitih izražajnih sredstava: pričopredstave Gradskoga kazališta lutaka Rijeka1001

VII. Formalno i neformalno poučavanje slavenskih jezika, književnosti i

kulture1013

Jasna Bičanić

Korektivna povratna informacija u ispravljanju pisanih radova.....1015

Damir Horga

Nefonemski glasnik [ə] u hrvatskom spontanom radijskom govoru1031

Josipa Korljan Bešlić

Posvojni pridjevi i kategorija živosti iz perspektive poučavanja hrvatskoga kao inoga jezika1045

Dunja Pavličević-Franić

Usvajanje hrvatskoga jezika u kontekstu konstrukcijske gramatike.....1061

Olja Perišić

Tradicionalni rečnici i web alati u didaktici prevođenja.....1075

Jelena Vignjević

„Škola zove se inače učionica.“ Sinonimi u službi poučavanja hrvatskoga jezika sredinom 19. stoljeća1091

Karol Visinko

(Multi)medijski metodički sustav u poučavanju i učenju hrvatskoga jezika i književnosti1103

Urednički uvodnik

Pred vama je zbornik radova Sedmoga hrvatskog slavističkog kongresa koji se održao 25. – 28. rujna 2019. u Šibeniku. Pet je godina prošlo od održavanja Kongresa do izlaska ovoga zbornika na svjetlo dana i naravno da su svi razumni rokovi objave pisanoga oblika izlaganja debelo prekoračeni. Ta okolnost međutim nikako ne umanjuje kakvoću tekstova koje radoznali čitatelj ima pred sobom. Objavljivanje je ovoga zbornika naime popraćeno brojnim poteškoćama različite naravi, no ustrajnost se urednikā ipak na kraju pokazala presudnim čimbenikom bez obzira na sve izazove s kojima su se suočavali. Radove su u ovome zborniku pomno iščitali njegovi recenzenti, prof. dr. sc. Ivo Pranjković i prof. dr. sc. Tvrtko Vuković, kojima ništa nije promaknulo i na čemu smo im silno zahvalni.

U zborniku su objavljena dva plenarna izlaganja i 64 dvostruko slijepo recenziranih radova razdijeljenih u sedam tematskih cjelina (1. *Paleoslavistička i hrvatskoglagojska problematika*, 2. *Slavenski kontekst hrvatskoga jezika i književnosti*, 3. *Kroatistika između zaboravljenih početaka i globalizacijskih izazova*, 4. *Mediterranska sastavnica hrvatskoga jezika, književnosti i kulture*, 5. *Slavenske dijaspore i suvremene migracije*, 6. *Dijete i djetinjstvo u znanosti, umjetnosti i kulturi* i 7. *Formalno i neformalno poučavanje slavenskih jezika, književnosti i kulture*) i razvrstanih abecednim slijedom prezimena autora. Među tim su radovima 53 autorska rada i 13 suautorskih radova, što znači da 66 radova potpisuje ukupno 79 autora. Među autorskim se potpisima s osobitom zahvalnošću i posebnim poštovanjem sjećamo Gorana Filipija, Ive Gruić i Mije Lončarića koji nažalost više nisu s nama.

Plenarna izlaganja u danima kongresa i osobito plenarni izlagači uvijek daju poseban pečat kongresnim događanjima jer se plenarna izlaganja uvijek iščekuju s velikim nestrpljenjem, a plenarni izlagači s nedvojbenom radoznalošću. Od triju plenarnih kongresnih izlaganja u ovome su zborniku objavljena dva pisana oblika tih izlaganja, jedan filološki i jedan književni. Sve je sudionike Šibenskoga kongresa oduševio prvi plenarni izlagač, akademik Stjepan Damjanović, koji se u svojem izlaganju osvrnuo na jezična obilježja hrvatskih protestanata. Isto je oduševljenje izazvala i profesorica Krystyna Pieniażek-Marković s temom o hrvatskome međuratnom iskustvu pritom se fokusirajući na Kinu i Europu kao geo(bio)grafske/auto(geo)biografske prostore. Veli-

ka hvala obama plenarnim izlagačima na naporima koje su uložili da nas uvjere u važnost svojih istraživanja. U tome su uspjeli, nema nikakve dvojbe.

Dok plenarci izazivaju respekt i divljenje, središte su svakoga znanstvenog kongresa autorska i suautorska izlaganja. Nakon kongresa sabiru se dojmovi i oblikuju pisani oblici izlaganja koji se potom upućuju u recenzentski postupak. Ovo je prigoda da kao urednici istaknemo ustrajnost na strogoj dvostrukoj slijepoj recenziji svakoga rada u ovome zborniku i da podsjetimo da pisani oblici nekih radova nisu dobili pozitivne recenzije. Napominjemo i da neki izlagači nisu predali pisani oblik izlaganja ili su ih povukli te ih objavili u drugim publikacijama.

Od Prvoga hrvatskog slavističkog kongresa održana 1995. u Puli sitnim su se koracima uvodile promjene na organizacijskom i programskom planu, ali je tematsko polazište, ono paleoslavističko, ostalo isto i polazno. Tomu svjedoči prvi tematski blok u ovome zborniku, *Paleoslavistička i hrvatskoglagoljska problematika*, u kojemu pet autora (Vesna Badurina-Stipčević, Marinka Šimić, Silvana Vranić, Antonija Zaradija Kiš i Mateo Žagar) propituje izazovne teme – Svetoga Jakova Apostola u hrvatskoglagoljskim spomenicima, leksičke značajke Pariškoga (Borislavićeva) zbornika iz 1375., temporal i sanktoral *Drugoga beramskoga brevijara* kroz prizmu povijesne dijalektologije, hrvatsku glagoljsku i ćirilsku inačicu *Cvijeta kreposti* te interpunkcijska načela u glagoljskim i ćirilskim tiskanim izdanjima hrvatske protestantske tiskare u Urachu sredinom 16. stoljeća.

Drugi tematski blok nastavlja propitivanje slavenskoga konteksta hrvatskoga jezika i književnosti u kojemu se razmatra prva hrvatska stilistika, filologija u doba postfundacionalne misli, poljski odgovor na kolonijalizam, metodološki izazovi hrvatsko-poljskih književnih veza u svjetlu komparativnih istraživanja i odabrani problemi u hrvatsko-poljsko-ruskoj međujezičnoj homonimiji. O tim su nas temama obavijestili Krešimir Bagić, Zvonimir Glavaš, Jelena Jović, Tea Rogić Musa te Neda Pintarić i Ewa Komorowska.

Kroatističke su teme u trećemu tematskom bloku zaokupile najveći broj zainteresiranih znanstvenika fokusirajući se na propitivanje između zaboravljenih početaka i globalizacijskih izazova. Dvadeset je radova u ovome bloku usmjereno raznolikim temama: hrvatska književnost u talijanskom časopisu na početku 20. stoljeća, satirični novinski naslovi u stripu *Overkloking* Dubravka Matakovića, rod i (anti)modernizam u pripovijetkama Dinka Šimunovića i Elina Pelina, frazemi u štokavskim ikavskim govorima Gorskoga kotara, usporedba *Priča iz Vukovara* Siniše Glavaševića i *U izolaciji* Stanislava Asejeva, razmatranje korpusa u hrvatskoj leksikografiji, slovopis i pravopis u starim kajkavskim tekstovima, tvorbeni modeli u *Mrežniku*, glagolska morfologija u suvremenim hrvatskim gramatikama, dijalektorloška istraživanja 21. stoljeća, frazeološka problematika, sintaksa istočnogoranskih kajkavskih govora, jezična zajednica kao metodološki čimbenik u novijoj hrvatskoj pravopisnoj normi, jezična politika 1980-ih u Hrvatskoj i Jugoslaviji, rječnički opis emotiva u hrvatskome jeziku, filološke i komparatističke

ke perspektive istraživanja dopreporodne kajkavske lirike, druga izdanja starokajkavskih tekstova, diskurs Janka Polića Kamova i Antuna Gustava Matoša, Marija Jurić Zagorka o mađarskoj književnosti, kazalištu i kritici te frazemi kao čuvari hrvatske glazbene baštine. S tim su nas temama u ovome tematskom bloku upoznali Ljiljana Banjanin, Boris Beck, Marijana Bijelić, Mirjana Crnić Novosel i Maja Opašić, Olena Džubina-Pogrebniak, Ivana Filipović Petrović, Martina Horvat i Maja Znika Marion, Lana Hudeček i Milica Mihajlović, Daria Lazić, Mijo Lončarić, Marija Malnar Jurišić i Perina Vukša Nahod, Mari-na Marinković, Mihaela Matešić i Blaženka Martinović, Krešimir Mićanović, Bernardina Petrović, Lahorka Plejić Poje, Bojana Schubert i Barbara Štebih Golub, Tatjana Stupin, Lilla Anna Trubics te Ivana Vidović Bolt.

Mediteran kao specifičan geografski, kulturni, povijesni i politički prostor dio je hrvatskoga identiteta, što je razvidno iz velikoga broja radova u ovome zborniku. O mediteranskoj su sastavnici hrvatskoga jezika, književnosti i kulture obavijestili Martina Bašić i Barbara Kovačević, Mirna Bojić, Goran Filipi, Teodora Fonović Cvijanović i Vanessa Vitković Marčeta, Anđela Frančić, Sanda Ham i Dubravka Smajić, Sanja Knežević, Irena Kumres, Ivana Lovrić Jović, Igor Medić, Mira Menac-Mihalić i Anita Celinčić, Lana Molvarec i Dalibor Vrgoč. Istraživanja su usmjerena naizgled nepovezanim temama koje ujedinjuje upravo mediteranska sastavnica: romanizmi u frazemima sjeverozapadnih čakavskih govora, korijeni toposa kulturnoga krajolika u opisima Ilirika, mahunarke u istrorumunjskoj fitonimiji, jezične i pravopisne značajke *Istarske riječi*, umaški antroponimijski sustav potkraj 15. stoljeća, kritike jezika Ivana Matija Škarića u ozračju književnojezičnih mijena 19. stoljeća, slike urbanoga Dubrovnika u pjesništvu Milana Milišića, jezični purizam u tekstovima nabožne književnosti 18. stoljeća, izazovi u utvrđivanju jezika pri kodnome preključivanju u povijesnoj rukopisnoj građi, usporedba Nazora i Wildea, geolingvistički pogled na završno *l* u glagolskome pridjevu radnom u čakavskom narječju, ekonomija i prostor u suvremenome hrvatskom romanu te hrvatsko vojno nazivlje u predšulekovskim vojnim priručnicima.

Peti tematski blok propituje slavenske dijaspore i suvremene migracije te se dotiče različitih migracijskih tema: hrvatska tiskana riječi u Mađarskoj od 1918. do 1945., poetike Petra Gudelja i Veselka Koromana, jezični identitet hrvatske dijaspore u novelama Martina Kukučina i Josipa Andrića, udruga Hrvatska izvandomovinska lirika, jezične značajke *Bunjavačke i šokačke vile* te češka manjina kao primjer održivosti jezika i identiteta u inojezčnoj sredini. O tim temama obaviješteno pišu Szilveszter Bality, Ivana Čagalj, Zrinka Kovačević, Srećko Listeš, Vlasta Rišner i Helena Stranjik.

Grad je domaćin Sedmoga hrvatskog slavističkog kongresa bio Šibenik koji od studenoga 2009. nosi počasno ime Grad – prijatelj djece. Vodeći se tim počasnim statusom grada Šibenika, šesti je tematski blok Sedmoga hrvatskoga slavističkog kongresa bio posvećen djetetu i djetinjstvu u znanosti, umjetnosti i kulturi, temama koje su propitali Ana Dalmatin, Sanja Grakalić Plenković, Iva Gruić, Suzana Marjanić, Ivana Odža i Tea-Tereza Vidović Schreiber, Sanja Tadić-Šokac i Josipa Tomašić. Autorice su

istražile ranu destrukciju „etičkoga solipsizma“, stereotipe o smrti u bajkama Ivane Brlić-Mažuranić, završetke u suvremenim domaćim dramama za djecu i mlade, ljubimce i djecu, tradicijske tragove u prozi za djecu i mlade vojvođanskih Hrvata, djetinjstvo u romanu *Unterstadt* Ivane Šojat i spomenar kao žanr.

U procesu učenja formalno je i neformalno poučavanje osobito umijeće prenošenja znanja. Uspješnost poučavanja ovisi o mnogobrojnim čimbenicima koja se propituju na različitim razinama. Upravo se na njih nastojalo upozoriti u sedmoj tematskoj cjelini, a to su svojim istraživanjima učinili Jasna Bičanić, Damir Horga, Josipa Korljan Bešlić, Dunja Pavličević-Franić, Olja Perišić, Jelena Vignjević te Karol Visinko. Teme o kojima su promišljali odnose se na korektivne povratne informacije u ispravljanju pisanih radova, nefonemski glasnik u hrvatskome spontanom radijskom govoru, posvojene pridjeve i kategorije živosti iz perspektive poučavanja inojezičnoga hrvatskoga, usvajanje hrvatskoga jezika u kontekstu konstrukcijske gramatike, korpuse u nastavi hrvatskoga jezika kao inoga, kontaktne sinonime u službi poučavanja 19. stoljeća i (multi)medijski sustav u poučavanju i učenju hrvatskoga jezika i književnosti.

Koristimo se ovom prilikom da iskrene izraze zahvalnosti uputimo angažiranim recenzentima zbornika, vrlo strogim recenzentima radova i dakako strpljivim autorima.

Kažu da tko čeka, dočeka, ali se i načeka. Nadamo se da predugo čekanje objave ove knjige neće pokvariti užitek čitanja i iščitavanja uistinu vrijednih i ozbiljnih radova u ovome zborniku. Njihovi autori to nedvojbeno zaslužuju.

Urednici

Plenarna izlaganja

Stjepan Damjanović

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
stjepan.damjanovic@zg.ht.hr

Jezična smjerenja hrvatskih protestanata

Cilj je rada osvrt na novosti u hrvatskoj filologiji, posebice u proučavanju jezika hrvatskih protestanata. Istraživanje o kojemu je riječ doista je vrijedan iskorak u razumijevanju ne samo protestantskoga korpusa nego i u stvaranju točnije percepcije povijesti hrvatskoga jezika. Stvaranje novih spoznaja dodatno potpomažu stari radovi o hrvatskom protestantizmu, posebice magistarski rad Franje Fanceva iz 1916. godine.

Ta svježja, preciznija slika morat će uzeti u obzir činjenicu da protureformacijski jezični koncept umnogome duguje reformacijskom te ga tako čini postojanim osloncem kontinuiteta, a ne sporadičnom pojavom. Protureformacija se snažno opredijelila za štokavsko narječje, a glavni je razlog bila nada u brže napredovanje ideja prema istoku: poticaj je dolazio iz katoličkoga Rima, ali ne treba zanemariti činjenicu da su i protestanti težili širenju u zemlje dalje od Hrvatske. U reformatorskim krugovima potraga za odgovarajućim književnim jezikom završila je postizanjem dogovora da temelj treba biti jedan dijalekt koji bi se odatle nadogradio. Taj će stav poslužiti kao temelj kasnijim promišljanjima o hrvatskom književnom jeziku.

Ne samo predgovori, nego i plodna korespondencija o projektu Ungnadove uraške tiskare jasno su pokazali kako veliku brigu za jezik hrvatskih protestantskih izdanja, tako i veliko nepovjerenje u predložena rješenja. Čitav se proces intenzivirao širenjem ideje o jedinstvenom jeziku koji bi bio prihvaćen na velikom prostoru, neki tvrde od rijeke Sutle pa sve do Carigrada, na terenu koji je dijalektalno bio iznimno raznolik, čak po europskim standardima. U takvim okolnostima uobičajena je praksa bila postupno prilagođavanje izvornih ideja kako bi se uklopile u stvarne izgled.

Ključne riječi: hrvatski protestanti, jezikoslovne koncepcije, povijest hrvatskoga jezika, tro-pismeni protestantski tisak

Periodizacije i određivanje epoha suočavaju nas s pitanjima na koja nije moguće dati konačan odgovor, ali traženje i ponuda uvijek novih odgovora nužno je jer bismo bez njih, kako ističe Radoslav Katičić, „bili izgubljeni u razmrvljenom ništavilu besmislene prolaznosti“ (Katičić 2011). Početak novoga vijeka prilično se uporno veže

uz otkriće Amerike, dakle uz kraj 15. stoljeća. U drugoj polovici toga stoljeća rascvjetala se u Italiji renesansa i u narednom 16. stoljeću proširila se po svojoj Europi, a samo otkriće Amerike značajno je proširilo europske vidike.

Blagotvoran renesansni utjecaj stigao je i u hrvatske krajeve i on se sudario s jednim drugim, razornim, izazvanim padom Carigrada 1454. kada taj grad dolazi u ruke Osmanlija i postaje Stambol. „Paradoks renesansne epohe u Europi postao je u osobitom smislu paradoksom hrvatske kulture“ piše Katičić i nastavlja: „Procvjetala Europa bila je ugrožena i ograničena u razvoju svoje nove bujnosti, a hrvatske zemlje osobito.“ (ibid.).

Što je s hrvatskim jezikom u tome razdoblju? O organskim idiomima recimo samo toliko da se za dugih stoljeća koja čine srednji vijek iz praslavenskoga izoblikovala, uz ostale, i zapadnojužnoslavenska skupina govora, gdje su se našli slovenski, hrvatski i srpski jezični idiomi. Svi govorni idiomi zapadnojužnoslavenski jedno se vrijeme prilično mirno i na jednak način istim promjenama udaljavaju od praslavenskoga, a onda dolazi do burnoga razvoja i do oblikovanja dijalekatskoga šarenila raznolikijega nego što ga danas imamo. O svemu tome imamo u našoj filologiji lijep broj pouzdanih radova, posebice onih Dalibora Brozovića (Brozović 1960, 1985) i Josipa Lisca (Lisac 2003). Iz njih se vidi da su osmanlijska osvajanja uzrokovala snažna pomicanja stanovništva pa su već oblikovane čakavština i kajkavština jako potisnute prema zapadu i sjeveru, a zapadna štokavština prostorno razbijena i preslojena istočnom te je samo u ponekim govorima ostavila prepoznatljiv trag. Te će seobe trajati još dugo poslije osmanlijskih nadiranja i smirit će se tek krajem 17. stoljeća.

Naša je tema povezana s jezikom knjige i po mnogima je šesnaesto stoljeće ključno za razumijevanje današnje hrvatske jezične situacije te mnogi nesporazumi do kojih dolazi u razgovorima o hrvatskoj jezičnoj povijesti povezani su s nerazumijevanjem događaja u 16. stoljeću (Katičić 2011). Za dobro razumijevanje valja uz već spomenute uzeti u obzir još jedan događaj europskoga i svjetskoga značenja: godina 1517. početak je velikoga vjerskoga aktivizma nasljedovatelja Martina Luthera, aktivizma koji se uvelike naslanjao na knjigu i jako vodio računa o tome kakav je jezik u njoj, a tako će na knjigu gledati i katolički protureformatori ili obnovitelji.

Spomenuta pomicanja stanovništva uvjetovala su da su uvelike poništeni rezultati polumilenijskoga književnojezičnoga razvoja jer se promijenio dotadašnji odnos između jezika pisane knjige i govornoga jezika. Na hrvatskim se prostorima razvijaju brojne pokrajinske književnosti (kajkavska, glagoljaško-sjevernočakavska, slavonska, dubrovačka, hrvatska književnost u Bosni itd.). Sve su to dosta zatvoreni književni krugovi sa svojom publikom i svojim jezičnim izrazom, no to ne znači da se te krugove može staviti u isti rang s nacionalnim književnostima i da ih se u hrvatsku književnost može uvrstiti samo zato što ih je kasniji (nakon Preporoda) razvoj uključio u nju. Sve su one niknule iz srednjovjekovne hrvatske književnosti i iz svih njih razvijat će se kasnije barokna hrvatska književnost.

Prije no što konkretno progovorimo o jezičnim koncepcijama hrvatskih protestanata prisjetimo se još i toga da su protestantski prijevodi Biblije i protestantske knjige uopće značajno utjecali na oblikovanje mnogih europskih standardnih jezika (njemački, slovenski, skandinavski jezici). To nije bio slučaj s hrvatskim standardnim jezikom jer hrvatske protestantske knjige nisu dospjele tamo kamo su ih protestanti slali ili su dospijevale u vrlo ograničenom broju primjeraka i nisu imale priliku odigrati značajnu društvenu ulogu. Ipak, predgovori u hrvatskim protestantskim knjigama prvi su naši tekstovi u kojima se raspravlja o jezičnom uređenju tekstova i to dosta opsežno, a osim tih predgovora o jezičnim koncepcijama govore sami tekstovi. Štoviše, usporedba onoga što piše u spomenutim predgovorima s jezičnim ostvarenjima u samim knjigama pruža mogućnost da barem unekoliko rekonstruiramo njihove namjere i njihove dvojbe o tome kakav je jezik za knjigu prikladan. Osobito pak ne treba zaboraviti da je katolička obnova ili protureformacija baštinila od reformacije stav o knjizi kao važnom sredstvu u ostvarivanju još važnijih ciljeva i o važnosti jezika knjige.

Još 1555. razmišljali su slovenski protestantski prvak Primož Trubar (1508. – 1586.) i Petar Pavao Vergerije Mlađi (1497/8. – 1565.) o knjigama za Hrvate i druge južne Slavenne. Trubar je puno učinio da počne s radom hrvatska tiskara u Urachu u kojoj su glavne stručne snage bili Stjepan Konzul Istrijan (1521. – ?) i Antun Dalmatin (? – 1579.), a materijalno je rad tiskare najviše pomagao barun Hans Ungnad Weissenhof (1493. – 1564.), bivši vrhovni kapetan u Hrvatskoj i Slavoniji. On je u zamku koji je dobio od vojvode Krištofa Virtemberškoga otvorio hrvatsku tiskaru u kojoj je od 1560. do 1565. tj. do Ungnadove smrti tiskan pretežit dio hrvatskih protestantskih izdanja (Bučar 1910; Jembrih 2016). Već to da su knjige tiskali i glagoljicom, i ćirilicom, i latinicom pokazuje da su protestantizam namjeravali širiti među svim južnim Slavenima, te da žele novi oblik kršćanske vjere donijeti svakomu u njemu najprihvatljivijem ruhu. Puno su pažnje stoga poklanjali jeziku i dobro su razumjeli da će književni jezik biti prihvatljiv svima koji u njemu prepoznaju sebe, ali da bi se to dogodilo na što širem području, taj se jezik morao i razlikovati od svih govornih idioma onih kojima je trebao poslužiti.

U njemačkom gradu Urachu od 1560. do 1565. otisnuto je 14 naslova u 30 knjiga, tj. 13 ih je otisnuto glagoljicom, 8 ćirilicom i 9 latinicom ili, drukčije rečeno, samo su dva naslova (*Katekizam* i *Postila*) otisnuti u sva tri pisma, pet naslova je otisnuto glagoljicom i ćirilicom (*Pokusni list*, *Tabla za đicu*, *Novi testament*, *Razumni nauci* i *Artikuli*), četiri naslova su otisnuta glagoljicom i latinicom (*Govorenje vele prudno*, *Ordinalic*, *Spovid*, *Bramba*), jedan naslov samo glagoljicom (*Kratka suma*) i dva naslova samo latinicom (*Razgovor meju papistu i jednim luteranom*, *Vsih prorokov stumačenje hrvatsko*). Noviji izračuni pokazuju da je ukupno otisnuto oko 25.300 primjeraka spomenutih knjiga.

To da je najviše naslova otisnuto glagoljicom, naravno, nešto kazuje. Činjenica da je čakavski prošaran staroslavenizmima jezično rješenje koje dolazi u najambicioznijim izdanjima i premoć glagoljičnih izdanja kazuju da je prvotna odluka bila da jezik hrvat-

ske glagoljske knjige bude temeljni idiom kojemu će se, prema potrebi, tj. prema namjeni djela i pretpostavljenoj publici, dodavati kajkavski ili štokavski jezični elementi. Ta odluka nije bila jedina, druga je također bila iznimno važna: da se učini otklon od jezika tradirane liturgijske hrvatskoglagojske knjige, tj. da se zamijene one jezične osobine koje su prestarjele i mogle su smetati točnom razumijevanju teksta.

Iz predgovora u knjigama i korespondencije sudionika u procesu jasno je da su predlošci u koje su zagledali recimo prevoditelji *Novoga zavjeta* bili latinski, njemački, talijanski, češki i slovenski.

Sve to znao je Franjo Fancev kada je prije više od 100 godina, 1916. objavio u Akademijinu Radu svoju znamenitu raspravu *Jezik hrvatskih protestanata* na gotovo 200 stranica (Fancev 1916a, 1916b). On je nakon doista opsežnih proučavanja tekstova i njihove usporedbe sa Zadarskim lekcionarom (15. st.) i Lekcionarom Bernardina Splićanina (1495) ustvrdio da je temeljni jezični idiom u knjigama hrvatskih protestanata čakavština, primorska i istarska, na koju se nadograđuju hrvatskostaroslavenski jezični elementi, ali i drugi. U jednom pismu iz 1913. on piše Vatroslavu Jagiću da se najviše namučio s nejedinstvom jezika i da je sve htio napustiti jer očito nije uspijevaio uhvatiti nit koja bi ga vodila prema sigurnom zaključku o temeljnoj jezičnoj koncepciji. Iako je jako marljivo proučio puno tekstova, on iz razumljivih razloga nije mogao proučiti cijeli korpus, a ponekad se i zapleo time što se opredijelio za određeno tumačenje određene pojave koje nije bilo ispravno i nije mu otvaralo vrata za obuhvatniji pogled u problematiku. Primijetio je npr. u ćirilichnom izdanju *Novoga testamta* snažnije naslanjanje na jezik crkvenih liturgijskih knjiga nego što je bilo naslanjanje u glagoljičnom izdanju istoga djela pa je zaključio da su prevoditelji u međuvremenu dobili neku liturgijsku knjigu koju prije nisu imali.

Analiza jezičnih razlika između predgovora glagoljičnom i predgovora ćirilichnom izdanju potvrđuje da su priređivači tih važnih knjiga vodili vrlo žive rasprave o jezičnom uređenju tekstova i da su u kratkom vremenu od pojave glagoljičnoga do pojave ćirilichnoga izdanja *Novoga testamta* promijenili neke stavove, očito pod utjecajem kritika glagoljičnoga izdanja za koje su mnogi držali da se u jezičnom pogledu prejako udaljilo od jezika hrvatskoglagojskih svetopisamskih tekstova. Pripravnost da mijenjaju tekst pokazali su i prije no što se pojavilo ćirilichno izdanje, što pokazuje korekturni arak koji su slali svim kupcima glagoljičnog izdanja. Možda su u međuvremenu dobili i koju knjigu koju prije nisu imali, ali to nije presudno utjecalo na razlike koje se daju utvrditi između ćirilichnoga i glagoljičnoga izdanja. Znamo za nezadovoljstva Ivana Lamela i drugih stručnih čitatelja glagoljičnog izdanja koja se tiču različitih pojedinosti. Dva su prigovora za nas bitna: jedan je da je tekst mjestimično nerazumljiv. Sjetimo se, i Kožičić Benja se žalio na one koje zove „zali tmači“, tj. loši prevoditelji, Anton Dalmatin i Stipan Istrijan u predgovoru glagoljičnom *Novom testamtu* kažu: *I ti isti kusi nisu povsuda pravo ni razumno stumačeni*. Govore o dijelovima Biblije koje nalaze u hrvatskoglagojskim brevijarima i misalima. Njihovi kritičari taj će prigovor uputiti i

njihovu prijevodu. Izostanak zajedničke stroge norme za cijelo glagoljaško područje i protok vremena učinili su neka mjesta nerazumljivima, pa i ona koja u trenutku prevodjenja uopće nisu bila loša. Ni kritičari protestantskoga glagoljičnog izdanja *Novoga testamenta* nisu svi bili naviknuti na ista jezična rješenja, niti im se književna naobrazba temeljila na čitanju istih knjiga.

Drugi prigovor je da ima puno pogrešaka u pravopisu, što također treba povezati s odsustvom čvršće norme., posebice s time što u hrvatskom glagoljičnom korpusu dolazi do mjestimično snažnijih otklona od navada hrvatskokrkenoslavenske srednjovjekovne knjige. Uostalom i prigovor o nerazumljivosti i onaj o pravopisnim pogreškama prevoditelji Novoga zavjeta na hrvatski predvidjeli su, što se vidi iz predgovora glagoljičnom izdanju.

Pošto konstatiraju da se glagoljicom i ćirilicom ne piše ujednačeno i da su slova oblikovali i rezali vješti njemački majstori *gledajuć na onu staru hrvatsku štampu u brvijalih i misalih* nastavljaju da u ćirilici nisu stavljali brojne nadslovne znakove jer nisu funkcionalni (*zašto va štenju malo ili ništar prude*) te napominju:

„...ni jera nismo povsuda postavili, za zgora rečeni uzrok. U glagolskih knjigah takajše nismo ga povsuda pisali, a to svjetom dobrih Hrvatov, latinskoga, grčkoga i jevrejskoga pisma učenih“ (Jembrih 2007: 8).

Čitajući te retke nikako ne bismo očekivali da u ćiriličnom izdanju imamo puno više jerova nego u glagoljičnom, ali ima ih. Očito su neki drugi „dobri Hrvati“ držali da je rove treba vratiti jer su dio onoga „pismenoga načina“ o kome se u Predgovoru govori. Ili su intervenirali oni koji su znali da su uzusi ćiriličnoga pisanja tradicionalniji (pravoslavni svećenici Jovan Maleševac i Matija Popović npr.) No treba odmah ovdje reći da u ukupnom hrvatskom protestantskom korpusu staroslavenizama ima manje nego što se pretpostavljalo i pisalo, ali ih dakako ima.

Sve to ukazuje na „novi početak“ u stiliziranju hrvatskoga književnog jezika u trenutku kada je „na stolu“ mnogo toga i kada proces odabiranja u mnogočemu počinje iznova zbog već spominjanog narušavanja kontinuiteta.

Nije Fancev uočio ono što nisu uočili ni drugi istraživači, osim najnovijih (Čupković 2010b; Žagar 2019b) da je situacija drukčija u drugom dijelu glagoljičnoga *Novoga testamenta* nego u prvom i da je u tom drugom dijelu glagoljičnoga izdanja *Novoga testamenta* kao i u cijelom ćiriličnom izdanju uklonjen štokavski jezični sloj, što očito kazuje da su priređivači odlučili da se tekst treba vratiti u tradicionalno korito stoljećima ovjereno, a to je jezik hrvatskoglagoljske liturgijske knjige. Uočavanje i primjerenije vrednovanje štokavskoga sloja počelo je zapravo u naše dane i tek će trebati provjeriti koliko je točna Žagarova slutnja da su štokavizmi možda odatle što se zagledalo u srednjodalmatinske predloške, tj. lekcionare s toga područja.

U okviru projekta „Jezik izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica XVI. stoljeća“ koji vodi profesor Mateo Žagar, a financira ga

Hrvatska zaklada za znanost, proučavaju se jezične koncepcije hrvatskih protestanata s dosad nepoznatom potpunošću¹, što nikako ne znači da od Fanceva do danas nije bilo ozbiljnih priloga, ali oni jezikoslovne naravi nisu bili česti. Kada je 2007. objavljen pretisak glagoljičnoga izdanja Novoga zavjeta, u svom popratnom tekstu Alojz Jembrih je ponudio i prilično opsežnu literaturu o hrvatskom protestantizmu od otprilike 150 jedinica (Jembrih 2007: 74–82). Pažljivije zagledanje pokazuje da je tek svaki petnaesti rad jezikoslovne naravi (Murko, Matešić, Jembrih).

I Žagarova analiza, kao i ona Tanje Kuštović (Kuštović 2016), kako je hrvatski protestantizam prošao u pregledima hrvatske jezične povijesti i u hrvatskoj filologiji uopće pokazuje da su tek Radoslav Katičić (Katičić 2011) i Josip Bratulić (Bratulić 2011) pokazali više osjetljivosti za tu temu. Tome treba dodati marljiva i poticajna kulturološka i filološka Jembrihova istraživanja.² No u najnovije vrijeme dobili smo nekoliko tekstova Gordane Čupković (Čupković 2010a, 2010b) koja je pokazala da hrvatski reformatori razvijaju svoju glagoljičnu tradiciju obogaćujući je jezičnim rješenjima iz čakavskoga književnoga jezika, a pritom je dio njihove koncepcije niski leksički izbor, tj. oni nisu skloni „jezičnoj elitnosti“. I ona, a još više Ivana Eterović (Eterović 2018), uporno naglašavaju postojanje nekoliko hrvatskih pokrajinskih književnih jezika u vremenu kada se ostvaruje hrvatski protestantski književnojezični projekt, ali i zapravo posve nedostatnu istraženost jezika onodobnih hrvatskoglagojskih tekstova. Voditelj netom spomenutoga istraživačkoga projekta Mateo Žagar upozorio je na različite kontekstualne razine unutar kojih se mogu promatrati ovakvi i drukčiji jezični koncepti i pojave, naglasivši da uz opće slavističke okvire i okvire pojedinih nacionalnih filologija postoje i oni regionalni koji pojave unutar geografski i povijesno povezanih prostora promatraju nadilazeći podjele po nacionalnom ili zemaljskom mjerilu (Žagar 2018). Takav pristup pomaže npr. da bolje uočimo i bolje tumačimo štokavski sloj u tekstovima hrvatskih protestanata. Tu je spoznaju dobro povezati s drugom važnom Žagarovom spoznajom – da su jezična rješenja više uvjetovana vremenom u kojem nastaje tekst, nego pismom kojim će tekst biti zabilježen. Fancevljeve muke s tumačenjem jezika protestantskih pisaca dobrim su dijelom uvjetovane time što on nije prepoznao hibridnu koncepciju koju novi istraživači jako naglašavaju i pojedine sastavnice te koncepcije i njihove odnose i prepletanja istražuju. (To se osobito čini u okviru spomenutoga znanstvenoga projekta.) No, moramo imati na umu da u Fancevljevo vrijeme nisu prepoznate ni druge hibridne koncepcije u povijesti hrvatskoga jezika. O jeziku ozaljskoga književnojezičnoga kruga čak je i neusporedivo lucidni Jagić pisao kao o šarovitu jeziku ne prepoznavši namjeru u takvu građenju jezika pa će tek Josip Vončina jasno

¹ Na projektu koji financira Hrvatska zaklada za znanost (2015. – 2019.) uz voditelja profesora Matea Žagara sudjelovali su Vera Blažević Krezić, Blanka Ceković, Stjepan Damjanović, Ivana Eterović i Tanja Kuštović.

² Uz njegove tekstove spomenute u bilješkama i *Literaturi* postoje i drugi, u periodici i njegovim knjigama.

pokazati da je riječi o svjesno građenom posebnom hibridnom tipu jezika (Vončina 1988), a i miješanja elemenata iz različitih jezičnih idioma u glagoljčnim srednjovjekovnim tekstovima rijetko je tko prepoznavao kao namjerno, nego se sve tretiralo kao nesigurnost i stanoviti nered dok nisu Josip Hamm (Hamm 1963), Eduard Hercigonja (Hercigonja 2006) i njihovi učenici pokazali da je miješanje ne uvijek, ali često svjesno i sračunato na uvećanje broja čitatelja koji će jezik knjige prihvaćati kao svoj.

Ne samo predgovori nego i bogata prepiska oko projekta Ungnadove tiskare u Uraču jasno pokazuju s jedne strane veliku skrb za jezik hrvatskih protestantskih izdanja, a s druge strane veliku nesigurnost oko ponuđenih rješenja pa su stalno na djelu razne vrste provjera, a sve je pojačano time što se razmišlja o jeziku koji bi bio prihvatljiv na vrlo širokom terenu, neki čak kažu od Sutle do Carigrada, na terenu, koji je i u europskim razmjerima natprosječno dijalekatski razveden. U takvim se prilikama obično događa da se prvotne ambiciozne zamisli postupno dovode u sklad sa stvarnim mogućnostima. Dakle, možeš se opredijeliti da tekst prošaraš reprezentativnim štokavizmima (zamjenice *što, tko, sav*, prijedlog *u*, ženski instrumentalni morfem za jedninu *-om* i *sl*), ali ako knjige koje si otisnuo nikako ili u vrlo malenom broju stižu u krajeve u kojima bi ta „deklarirana otvorenost“ (Čupković 2010b) trebala ojačati izgleda da budu prihvaćene kao svoje, počinješ razmišljati o užim prostorima koji su bliži, a na tim prostorima spomenute jezične osobine mogu i smetati.

U prvom dijelu glagoljčnoga *Novoga testamenta* oblik *svi* javlja se 118 puta a *vsi* samo 15 puta i to navodi na pomisao da su tradicionalni oblici samo simbolično zastupljeni kao dokaz da tradiciju ne prezireš, no u drugom dijelu iste knjige štokavskih oblika nema! *Artikuli* su otisnuti 1562. glagoljicom, dakle kad i prvi dio glagoljčnoga *Novoga testamenta*, a u njima je odnos *vsi* : *svi* 37 : 31, dakle dosta simetričan pa to navodi na pomisao da je funkcija knjige igrala određenu ulogu, ali nikako ne bi trebalo podcijeniti važnost odluka samoga prevoditelja, ali ni naglih zaokreta u razmišljanjima ili, kako Mateo Žagar kaže, „hitnih promjena jezične politike“.

Za sažet pregledni rad morali smo jako selektivno odabirati na što ćemo upozoriti i kako predstaviti dvojbe s kojima su hrvatski protestanti oblikovali jezik svojih knjiga. Željeli smo upozoriti osobito na nova dostignuća naše filologije u proučavanju njihova djela. Ta su proučavanja doista vrijedan korak naprijed ne samo za razumijevanje protestantskoga korpusa, nego i za oblikovanje točnije slike o onom povijesnom tijeku koji zovemo poviješću hrvatskoga jezika.

Ta će točnija slika morati uzeti u obzir prije svega to da protureformacijska koncepcija jezika jako puno duguje reformacijskoj pa je onda reformacijska djelatnost snažan stup jednoga kontinuiteta a ne neki usputni rukavac. Proturreformacija se snažno opredijelila za štokavsku osnovicu najviše stoga da bi širenje njezinih ideja imalo više izgleda za napredovanje prema istoku: u tome je bilo poticaja iz samoga Rima, ali ne treba zaboraviti na činjenicu da su i protestanti mislili na područja šira od hrvatskih. U reformacijskim se krugovima traženje jezika prikladnoga za knjigu završilo oblikova-

njem stava da bi osnovica trebala biti jednonarječna i onda na njoj graditi, a taj će stav ući u temelje kasnijih razmišljanja o jeziku hrvatske knjige.

Literatura

- Bratulić, Josip. 2011. Pogledi hrvatskih protestanata na književni jezik. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 18, 43–49.
- Brozović, Dalibor. 1960. O genetskim i strukturnim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, III, Novi Sad: Matica srpska, 68–88.
- Brozović, Dalibor. 1985. Suvremeno štokavsko narječje kao plod konvergentnoga jezičnog razvoja. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 7, 1, 59–71.
- Bučar, Franjo. 1910. *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*. Zagreb.
- Čupković, Gordana. 2010a. Jezik odlomka reformacijskoga glagoljskog Katekizma iz 1561. glagoljaška književna tradicija. *Čakavska rič*, XXXVIII, 1–2, 209–225.
- Čupković, Gordana. 2010b. Književnojezična koncepcija glagoljskoga i ćirilskoga Novoga testameta iz 1562./1563. Prilog proučavanju razlika. *Filologija*, 55, 1–35.
- Eterović, Ivana. 2018. Sintaktičke razlike između glagoljičkoga i ćirilčkog izdanja hrvatskog protestantskog prijevoda Novoga testameta. *Slovo*, 68, 73–98.
- Fancev, Franjo. 1916a. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. *Rad JAZU*, 212, 147–225.
- Fancev, Franjo. 1916b. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga, *Rad JAZU*, 214, 1–112.
- Hamm, Josip. 1963. Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. *Slovo*, 13, 43–67.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Trojezična i tropismena kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Jembrih, Alojz. 2007. Pogovor uz pretisak glagoljičkoga *Novog testameta (1562./1563.)*. Zagreb: Teološki fakultet “Matija Vlačić Ilirik”.
- Katičić, Radoslav. 2011. Hrvatski jezik na pragu novovjekovlja. U: *Povijest hrvatskoga jezika od srednjega vijeka do XXI. stoljeća* [gl. urednik Ante Bičanić], 2. knjiga: 16. stoljeće. Zagreb: Croatica, 9–49.
- Kuštović, Tanja. 2016. Filološka proučavanja hrvatskih protestantskih tekstova. U: *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva* : Zbornik radova posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu [ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 237–250.
- Lisac, Josip. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1., Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Vončina, Josip. 1988. *Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti do početka 19. stoljeća*. Split: Književni krug.

Žagar, Mateo. 2018. Elementi leksičkog odabiranja u izdanjima hrvatskih protestanata (Urach, 1561–1564): kontekst i metodološke pretpostavke. U: *Hrvatski prilozi 16. međunarodnom slavističkom kongresu*, Beograd, 20. – 27. kolovoza 2018. [ur. Stipe Botica]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 213–224.

Žagar, Mateo. 2019b. Tipologija jezičnih razlika među novozavjetnim tekstovima hrvatskih protestanata. U: *Verba volant – scripta manent: Zbornik u čast akademika Stjepana Kراسića* [ur. Branko Matulić i Vinicije Lupis]. Split: Sveučilište u Splitu, 845–863.

Linguistic objectives of Croatian Protestants

The paper aims to address the new developments in Croatian philology, namely in the study of the Croatian Protestants' language. The research in question is indeed a valuable step forward when it comes to comprehending not only the Protestant corpus, but also creating the more accurate perception of history of the Croatian language. The forming of new knowledge is additionally aided by the old papers on Croatian Protestantism, the master thesis by Franjo Fancev from 1916, in particular.

That fresh, more precise image will have to take into account the fact that the Counter-Reformation linguistic concept owes a great deal to the Reformation one, thus making it a steadfast mainstay of continuity rather than a sporadic occurrence. The Counter-Reformation strongly opted for Shtokavian dialect, the main reason being the hope of faster advance of their ideas to the east: the incentive came from the Catholic Rome, but one should not ignore the fact that the Protestants also aspired to spread to lands farther from Croatia. In Reformation circles, the search for the suitable literary language ended up in reaching an agreement that the basis should be a single dialect, building up from there. That attitude would serve as a foundation for the subsequent reflections on the Croatian literary language.

Not only forewords but also a prolific correspondence on the project of the Ungnad's Urach printing press clearly demonstrated both a great concern for the language of the Croatian Protestant editions and a major lack of confidence in the given solutions. Consequently, all sorts of verifications were being made. The entire process was intensified due to the flourishing idea of a single language that would be accepted across the vast expanse of land, some even said from the river Sutla all the way to Constantinople, on the terrain that was dialectally exceptionally diverse, even by European standards. In such circumstances the usual practice was to gradually readjust the original ambitious ideas to fit the real prospects.

Keywords: Croatian Protestants, linguistic conceptions, history of the Croatian language, three – letter Protestant press

Krystyna Pieniążek-Marković

Fakultet za poljsku i klasičnu filologiju Sveučilišta Adama Mickiewicza, Poznanj
krypien@amu.edu.pl

Kina i Europa kao geo(bio)grafski/auto(geo)-biografski prostori. Hrvatsko međuratno iskustvo

Predmet ovoga rada su dva hrvatska djela auto(geo)biografskog karaktera (s naglašenom pozicijom autora-pripovjednog subjekta i geografskog prostora), dva putopisa nastala u međuratno doba u kojima dolazi do europsko-kineskog susreta. U tekstu *Izlet u Rusiju: U Drezdenu (Mister Vu-San-Pej zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje)* (1924.) Miroslav Krleža kreira pripovjedača koji nastoji kineskom turistu razmrsiti mrežu europskih (posebice srpsko-hrvatskih i jugoslavenskih) identifikacijsko-prostornih zamršenosti, što postaje prilikom za opovrgavanje europocentričnog pogleda na svijet, ali i prilikom za predstavljanje majstorskog autokriticizma. Hrvoje Grgurić u putopisu *Na Dalekom Istoku – uspomene našega dobrovoljca iz Sibirije, Mandžurije, Mongolije i Kine* (1931.) uvodi u tajne kulturnog krajolika Kine. U oba djela auto(geo)biografski doživljaj prostora jest (i ostaje) sučeljavanje s tajnom i nepojmljivom razlikom. Ključnu ulogu u susretu i upoznavanju posjećivane zemlje igraju vodiči – u Krležinu tekstu to je domaćin koji komplicira i usložnjava viđenje prostora, u Grgurićevu radi se o nekolicini znalaca određenih područja koji vješto objašnjavaju i upućuju autora, a njegova je uloga što vjernije prenijeti znanje. No unatoč tome, u oba slučaja putnici zaključuju svoje doživljaje konkluzijom o tajnovitosti i nerazumijevanju posjećivanog prostora što potvrđuje tezu o dominaciji predrasuda u njegovoj percepciji.

Ključne riječi: Miroslav Krleža, Hrvoje Grgurić, *homo geographicus*, hrvatski putopis, vodiči, kulturni krajolik

Pojmovi geo(bio)grafski i auto(geo)biografski prostori pripadaju diskursu koji se situira, ne situira na granici znanosti o književnosti i geografije te su povezani s oblicima artikulacije geobiografskog iskustva (Konończuk i Sidoruk 2015: 7). U široj perspektivi izrastaju iz prostornog, topografskog i specijalnog obrata (Warf i Arias 2009) u književnim i kulturnim istraživanjima kao i iz književne antropologije. U poljskoj znanosti o književnosti ta su istraživanja rezultirala, među ostalim, razvojem refleksije o

novom regionalizmu, kulturnom krajoliku, autobiografskim mjestima, odnosu između prostora i sjećanja te geopoetikom¹. U autobiografskom kontekstu posezanje za alatom, koji su ponudili istraživači veza između književnosti i geografije, čini se neizbježnim kada su predmet pozornosti upravo putopisi, dakle intimistički tekstovi u kojima se u prvi plan smješta autor-pripovjedač-junak-subjekt i prostor kojim prolazi i koji opisuje – geografsko-autobiografsko iskustvo.

Predmet ovog rada su dva hrvatska djela međuratnog doba snažno obilježena autobiografskim geografskim iskustvom: Hrvoja Grgurića *Na Dalekom Istoku – uspomene našega dobrovoljca iz Sibirije, Mandžurije, Mongolije i Kine*, Zagreb, 1931. i Miroslava Krleže *Izlet u Rusiju: U Drezdenu (Mister Vu-San-Pej zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje)*, *Književna republika*, 1924. Iskustvo koje se izražava u navedenim tekstovima obuhvaća nekoliko aspekata: stavljanje na probu, susret s onim što je Drugo, nepojmljivo i opasno, s onim što ugrožava život; senzorički doživljaj, osjetilno iskustvo; subjektivno svjedočenje samim sobom o ovome kontaktu s geografskom stvarnošću i Drugim; iskustvo kao svjedočenje (staviti na probu, iskusiti, dokazati, izjaviti – „poddać próbie“, „doznać“, „dowieść“, „oświadczyć“, Nycz 2006: 12–16).

Homo Geographicus

Hrvoje Grgurić (1893. – 1982.) hrvatski je književnik (popularan u svoje doba, a onda zaboravljen), publicist i dobrovoljac u redovima austrougarske vojske u I. svjetskom ratu koji je poslan na rusko bojište. Tamo je u ljeto 1916. god. zarobljen, ali je

¹ Mikołajczak Małgorzata; Rybicka, Elżbieta [ur.]. 2012. *Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonesans i zarys perspektyw*. Kraków: Universitas; Kalinowski, Daniel; Mikołajczak, Małgorzata; Kuik-Kalinowska, Adela [ur.]. 2014. *Geografia Wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*. Kraków: Universitas; Browarny, Wojciech; Lisiak-Gębala, Dobrawa; Rybicka, Elżbieta [ur.]. 2015. *Centra – peryferie w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Kraków: Universitas; Chojnowski, Zbigniew; Mikołajczak, Małgorzata [ur.]. 2016. *Regionalizm literacki w Polsce. Zarys historyczny i wybór źródeł*. Kraków: Universitas; Mikołajczak, Małgorzata; Zawadzka, Danuta; Sawicka-Mierzyńska, Katarzyna [ur.]. 2016. *Region a tożsamości transgraniczne. Literatura. Miejsca. Translokacje*. Kraków: Universitas; Chojnowski, Zbigniew; Rybicka, Elżbieta [ur.]. 2017. *Regionalizm literacki – historia i pamięć*. Kraków: Universitas; Angutek, Dorota. 2013. *Kulturowe wymiary krajobrazu*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe; Frydryczak, Beata; Ciesielski, Mieszko [ur.]. 2014. *Krajobraz kulturowy*. Poznań: PTPN; Frydryczak, Beata [ur.]. 2014. *Krajobraz i ogrody*. Poznań: PTPN; Budrewicz, Zofia; Sienko, Maria [ur.]. 2014. *Krajobrazy pamięci. Pamięć krajobrazu*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego; Kronenberg, Anna. 2014. *Geopoetyka. Związki literatury i Środowiska*. Łódź: Wydawnictwo UŁ; Rybicka, Elżbieta. 2014. *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Kraków: Universitas; Konończuk Elżbieta, Sidoruk, Elżbieta [ur.]. 2012. *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku; Konończuk Elżbieta, Sidoruk, Elżbieta [ur.]. 2015. *Przestrzenie geo(auto)biograficzne w literaturze*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku; Czermińska Małgorzata. 2001. Miejsca autobiograficzne. Propozycja w ramach geopoetyki. *Teksty Drugie* 5, 183–200.

uspio pobjeći, vratio se na austro-ugarsku stranu i priključio 1. srpskoj dobrovoljačkoj diviziji. Nakon Veljačke revolucije pristupa Ruskoj armiji, a zatim je ponovo (početkom 1918.) primljen u Dobrovoljačku srpsku diviziju (doduše pod službenim nazivom Dobrovoljačka divizija SHS), kojoj se – s drugim dobrovoljcima koji su bježali s rumsunjskog teritorija – želio priključiti u Vladivostoku. Nažalost, nije sustigao dobrovoljce niti u Vladivostoku niti u Harbinu, kamo je došao zadnjim vlakom. Tamo se pomirio s tim da ih više neće stići i od tada sve do 1924. god. lutao je Sibirom, Mandžurijom, Mongolijom i Kinom (cf. Hameršak 2000; 2013; Hrvatski biografski leksikon, vol. 7, 610–611).² *Homo Geographicus* Grgurić neprestano je na putu, uvijek između, i to ne samo među određenim točkama na karti, nego i između svakodnevice i graničnih situacija, između logike i metafizike.³ Navedeni putopis *Na Dalekom Istoku – uspomene našega dobrovoljca iz Sibirije, Mandžurije, Mongolije i Kine* književni je dokument tih autobiografskih azijskih iskustava *Homo Geographicusa* Grgurića, prostorne staze određene životne etape/faze života, autogeobiografije ili topobiografijâ (u množini!).⁴

Njegova knjiga ima karakter uspomena, pisana je s vremenske distance, ali se oslanja na (autentične ili fingirane) bilješke s putovanja i boravka. Nosi odlike putopisa, no njezina „fabula“ nije podređena isključivo kretanju u prostoru ili opisivanju mjesta. Naracija prati vremenski razvoj „akcije/radnje“ i posložena je u skladu s kronologijom događaja samo u uvodnim dijelovima, tri prva poglavlja opisuju konkretne fragmente putovanja i prostora: I. *Od Vologde do Mandžurije*, II. *Od stanice Mandžulije do Hajlara*, III. *Od Hajlara do Harbina*. Sličnog je karaktera XVII. poglavlje *Put do Tien-tsi-*

² Znamo da je, među ostalim, bio u službi u kozačkog atamana i bjelogardiste Grigorija Mihajloviča Semjonova i baruna Romana von Ungern-Sternberga, zapovjednika Azijske konjaničke divizije. Radio je kao knjigovoda u Čiti (Chita), gdje je vjerojatno imao obitelj, bavio se trgovinom i hazardom, bio je i u sovjetskim zatvorima (Hameršak, 2013, https://bib.irb.hr/datoteka/625479.Doktorski_rad_Filip_Hamersak_minimum.pdf). Boravak u zatvorima u Republici Dalekog Istoka i Sovjetskom Savezu u godinama 1921.–1923. opisao je u knjizi *Kroz tamnice i crvenu maglu – doživljaji u zemlji nove ideologije*, Zagreb, 1932. – dva izdanja i 1934., koja je imala i međunarodni uspjeh.

³ Uz Grgurićevu biografiju i doživljaje dobro pristaju konstatacije poljskog istraživača Jaceka Kaczmareka formulirane u radu *Topobiografje – wielowymiarowa przestrzeń bycia* (Topobiografije – višedimenzionalan prostor bivanja): „Homo geographicus je individualno biološko i društveno biće koje egzistira u-ovom-ovdje-svijetu. Njegovu biografiju u znatnom stupnju određuje kontekst mjesta. Prostor određuje realne osnove ljudske egzistencije, ograničavajući i stimulirajući ponašanje pojedinaca. *Homo geographicus* ima prostornu povijest. Njegovu životnu stazu određuje bivanje u situacijama između, koje su polazište za prekoračivanje granica između logike i metafizike, kao i između životne rutine i neobičnosti graničnih situacija. Život *homo geographicusa* karakterizira stalni pokret, promjena položaja u svijetu koji ga okružuje. *Homo geographicus* neprestano kreće na put. U svijetu mogućnosti izbora i barijera koje se pojavljuju on je lutilica. Donosi racionalne odluke, ali istovremeno ulazi u prostor metafizičkog čuđenja“ (Kaczmarek 2013: 32–33).

⁴ „Do sada prostorna staza čovjekova života zvana je bila geobiografijom. Ipak, uzimajući u obzir da se staza života odvija u topocentričnoj stvarnosti i da se sastoji od niza prostorno-vremenskih sekvencija, uveden je pojam topobiografijâ. Koristi se ovdje forma množine budući da ne postoji jedna topobiografija. Staza života sastoji se naime od niza sekvencija koje određuju sljedeće faze zemaljskog putovanja među mjestima privremenog zaustavljanja“ (Kaczmarek 2013: 29).

na. Tri, od ukupno dvadeset i jednoga poglavlja, govore o odabranim gradovima (Harbin, Šangaj, Peking), četiri – o izabranim likovima/osobama/pojedincima (Ataman Semjonov, Baron Ungern-Stenberg, Cecen Han Navaanceren, mongolski ministar pravosuđa, Kineskinja Tsi-ču,⁵ u koju se pripovjedač zaljubljuje), ostala podliježu problemskoj stratifikaciji – i u tom slučaju čini se da Grgurić prekida s konvencijom žanra ili modificira žanr u skladu s određenim ciljem koji je nesumnjivo predstavlanje iscrpne slike Kine. Budući da predstavljanje vlastitog prostornog iskustva/prostornih doživljaja spaja s interesom za širok spektar kulturnih pojava, uključujući kulturu svakodnevice, njegov izvještaj možemo uvrstiti u prostor kulturne geografije.⁶ Istražujući, interpretirajući i osmišljavajući pojedine pojave, putopisni subjekt „mapira značenja“. Grgurić povezuje intimistiku s uvjerenjem u misiju, želi prenijeti što više znanja o posjećivanoj zemlji, uključujući i onu u koju mu pristup omogućuju vodiči, mentori, prevoditelji. Prosljeđujući podatke o noćnom životu (XI. poglavlje), kineskim ženama (XII. – *Kineskinja kao žena, majka i ljubavnica*), vojsci i vojnicima (XIII. – *Kinez kao vojnik*), agrarnoj uredbi (XIV. poglavlje), vjerovanjima (XV. – *Konfucije, Lao-Tse i Budha*), pitanju stranaca u Kini (XVI. poglavlje), kazalištu (XIX. poglavlje), prepušta riječ sugovornicima. Strategiju „znam, jer sam vidio“ (usp. Nycz 2006: 14), upotpunjuje i ojačava strategijom „znam, jer sam čuo“ – obje služe postizanju efekta istinitosti prosljeđivanih informacija, a subjektivizam svojstven autobiografskoj naraciji upotpunjuje se, a nekada čak i zamjenjuje, „objektivnim“ kazivanjima „znalaca“. Cjelinu zatvara vremenska spona koja opisuje dolazak i odlazak putopisca.

Mada su u naslovu putopisa istaknute četiri destinacije: Sibir, Mandžurija, Mongolija i Kina, nekineskim prostorima posvećen je tako neznatan dio knjige da se ona zapravo može smatrati putopisom iz Kine, kako primjećuje Hameršak (2013: 198). To je prvo hrvatsko djelo tog žanra koje opisuje put u Kinu, putovanje kroz Kinu i boravak u Kini. Na kinesko područje zakoračio je u 19. st. Tomo Skalica, Brođanin koji je iz političkih razloga bježao pred službama apsolutističkog i centralističkog ustrojstva Aleksandra von Bacha, od 1849. godine ministra unutarnjih poslova u vladi Franje Josipa I. Izvještaj o boravku u Kini u *Putu oko svijeta* Tome Skalice zauzima marginalno mjesto⁷. Mnogo ranije i mnogo više vijesti o Carstvu Sredine donosio je Marco Polo,

⁵ U slučaju osoba čije stvarno postojanje nisam uspjela potvrditi, a time i pronaći danas obavezujući način zapisivanja njihovih imena, ostavljam originalan način, odnosno Grgurićev.

⁶ Svjesna sam naravno određene terminološke nepreciznosti, kulturna je geografija smjer koji se razvija od osamdesetih godina 20. st., dakle pola stoljeća nakon tiskanja Grgurićevih uspomena. Osnivačkim tekstom nove kulturne geografije smatra se rad Cosgrova i Jacksona *New Directions in Cultural Geography* (1987) (Usp. Rybicka 2012).

⁷ Jedva deset redova u kojima se govori o znatnom stupnju „civiliziranja“ u svakoj grani znanosti, zanata i trgovine, o civilizaciji koja seže iz razdoblja prije 2000 godina. Zatvorenost Kine na kontakte sa svijetom – u ocjeni Skalice – prouzrokovala je zaustavljanje razvoja. Spominje i najveću na svijetu gustoću naseljenosti i broj stanovništva koji prekoračuje broj stanovnika cijele Europe (Skalica 2007: 174).

rođen 1254. god. Hrvati rado smatraju zemljakom tog Korčulanina i mletačkog trgovca, poznatog putnika po putu svile i jednoga od prvih Europljana koji su stigli do Kine. Putovanja Marca Pola pod naslovom *Knjiga svjetskih čudesa*, poznata i kao *Putovanja Marca Pola*, zapisao je Rustichelli iz Pise kada je Marco Polo boravio u zatvoru u Genovi. U tom kontekstu nedvojbeno putopis Hrvoja Gurgurića treba smatrati prvim hrvatskim putopisom u Kinu. Vjerojatno je inspiriran putopisom poljskog pisca Ferdynanda Antonija Ossendowskoga (*Bogowie, ludzie i zwierzęta* ili *Przez kraj ludzi, zwierząt i bogów. Konno przez Azję Centralną*, Warszawa 1923; Poznań 1927; repr. Białystok 1991; Poznań 2009; Dziekanów 2010; *Żygotinje, ljudi i bogovi*, Zagreb 1924.), koji uostalom Grgurić u svom tekstu spominje.

Između Carstva Sredine i Dalekog Istoka te između Europe i Hrvatske

Predgovor hrvatskog putnika skreće pozornost na dvije perspektive i danas prisutne u naracijama i viđenju opisanog prostora, a koje se skrivaju iza naziva Carstvo Sredine kao (naglašava autor) lokalni naziv i Daleki Istok – naziv koji kolonizira, situira Europu u centru svijeta i kojim se autor-junak-subjekt najčešće služi. U kratkom Predgovoru (1,5 stranica) taj se pojam pojavljuje četiri puta. Od toga tri puta tim nazivom otvara ulomke koji slijede, on postaje, dakle, vrsta uvodne natuknice, identifikator opisanog prostora. Njegovi su atributi istaknuti u uvodnom tekstu, koji ima funkciju primamljivanja čitatelja, a to su *stranost, osobitost* (eventualno slabo poznavanje), *neobičnost* (posebnost, izuzetnost), *patrijarhalnost*, podređenost *čudnovatomu, nepojmljivomu zakonu*. U sljedećim kratkim pasusima razvija karakteristiku Carstva Sredine u kojoj uglavnom naglašava *krajnju različitost, antipodnost* u usporedbi s time što je poznato Europejcima.

Hrvatska književnost međuratnog doba govori i o nerazumijevanju, nejasnoći, zamršenosti europske, a prije svega hrvatsko-srpsko-jugoslavenske zbilje, koju pokušava shvatiti kineski turist nakon dolaska u Europu. Miroslav Krleža, najznačajnija i ujedno najkontroverznija osobnost hrvatske književnosti 20. st., u putopisu u Rusiju izvješćuje o razgovoru s gospodinom Vu-San-Pejom, kojega je susreo u Dresdenu. Susret s putnikom iz dalekoga svijeta omogućuje Krleži isticanje nekoliko paradoksa upisanih u hrvatski identifikacijski sklop onoga vremena (ukorijenjen u dalekoj prošlosti, a prisutan i danas), koji je rezultat spleta nekoliko činjenica: 1. periferan položaj na rubovima zapadne Europe, a istovremeno snažan osjećaj pripadanja europskoj kulturnoj sredini, koja crpi svoje korijene iz Sredozemlja (Pieniżek-Marković 2015); 2. pripadanje stranim i iznadnacionalnim državnim strukturama: od 1102. (personalna unija s Ugarskom) do 1991. nedostatak vlastite države, funkcioniranje/smještanje/položaj i rascjepkanost u okvirima stranih političkih organizama, a od 1918. pripadanje Državi Srba, Hrvata i Slovenaca (29. 10. 1918.), zatim Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slo-

venaca (1. 12. 1918.), od 1929. Kraljevini Jugoslaviji, a nakon 1945. Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (i tako do 1991.); 3. upletenost u srpsko-hrvatske odnose razlika, sličnosti, istovjetnosti (jezika, podrijetla, konfesije, zauzimanog područja); Velimir Visković skreće pozornost na povezanost Krležinih primjedbi s trenutkom u kojem je nastao putopis *U Drezdenu*:

godine 1924., kad piše zapis o susretu s Vu-San-Pejom, Krleža je duboko razočaran novom državom, velikosrpskom hegemonijom, neriješenim socijalnim pitanjem, ogorčen karijerizmom svojih vršnjaka i općom korumpiranosti. Iz tog osjećaja nastaje i ovaj sjajan, beskrajno duhovit i u svojoj dijagnostici društvenog stanja i političkoj analitici iznimno lucidan tekst (Visković 2001: 76).

Leži li Hrvatska u Europi? Hrvatski autoidentifikacijski paradoksi

Prvi paradoks je situacija u kojoj autor-narator-putnik – koji u svojim tekstovima opovrgava pripadanje Hrvatske Europi – ulazi u ulogu ne samo predstavnika Europe već i domaćina, priča o povijesti i budućnosti Europe i o problemima europske kulture.⁸ Drugi paradoks povezan je s nedostatkom vlastite države, čiji bi se naziv poklapao s nazivom etnosa i jezika, dakle dopuštao jednoznačno identificirati narod s područjem. Godine 1924., kada Krleža piše o susretu s Vu-San-Pejom, Hrvatska je dio Kraljevine SHS. No, pripovjedač (putopisni subjekt) pojednostavljuje naziv države u nadi da će ga to spasiti od neizbježnosti objašnjavanja složenih južnoslavenskih, prije svega srpsko-hrvatskih odnosa. Kaže da je iz Jugoslavije (države južnih Slavena). Ali se tom odlukom upliće u drugi problem: ideju jugoslavenskog zajedništva prema kojoj nije imao jednoznačan odnos. U *Hrvatskoj književnoj laži* demaskira pripadnost Hrvatske Europi i hrvatske književnosti europskoj književnosti. U putopisu *U Drezdenu* demaskira istinu o ideji i jugoslavenskom zajedništvu, koja fundamentalno značenje

⁸ Prije no što će Krleža početi izvještavati o susretu s gospodinom Vu-San-Pejom, predstavlja Dresden kao mjesto vezano s njegovim intimnim uspomenu, kao autobiografsko mjesto (Czermińska 2001), donekle „vlastito“, koje je doživio osjetilima i intelektom, „konzumirao“ (sjeća se mirisnih drezdenschkih medenjaka, barokne zgrade Zwinger koju je opisivao u mladosti, Arthura Schopenhauera, kojega zove mentorom i učiteljem važnim za razvoj njegove osobnosti). Ulazak u ulogu domaćina prilika je za autoironijski pogled na mjesto Hrvatske u Europi: „u tom intimnom i toplom raspoloženju, u atmosferi starih i dobro poznatih događaja i stvari, k meni je bio pristupio gospodin Vu-San-Pej – te me zapitao, gde je Cvinger. Kao dobar Evropejac, mnogo bliži Cvingeru i Drezdenu od gospodina Vu-San-Peja, koji napokon nije jeo drezdenschke medenjake kao dete i nije dak filozofa iz ovog grada i nije pisao domaće zadaće o Cvingeru, „prekrasnoj baroknoj zgradi“, ja sam se upoznao s njime kao domaćin Evropejac i čitav dan ja sam mu pričao o Evropi. [...] Kada je istoga večera doznao da nisam German i da nisam što više ni Evropejac, njega je to vrlo iznenadilo“ (Krleža 1926: 34).

ima u doba romantizma i ilirizma. Hrvatske autodefinicije i autoidentifikacije Krleža predstavlja kao osnovane na laži.⁹

Pokušaj da sugovorniku olakša prostorno lokaliziranje Hrvatske (kao dijela države južnih Slavena) na karti Europe nije bio uspješan jer je gospodin San-Pej Jugoslaviju pobrkao s Čehoslovačkom, koju je uostalom pogrešno zvao Čekoslavijom. Nastojanje pripovjedača da raspetlja europsku i slavensku složenost dovodi do novih komplikacija u očima Kineza i do ismijavanja europocentričnog gledanja na svijet, do osvješćivanja kako je mikroskopska skala europskih podjela gledana s monumentalne i kineske perspektive:

– Tako dakle? Ja nisam German? A odakle sam?

– Iz Jugoslavije, gospodine San Pej!

...

– A jes! Jes! Čekoslavija! ...

– Ne, ne, gospodine Vu-San-Pej! Vi se bunite! Jugoslavija nije Čekoslavija. Čekoslavija je Čekoslovakija. Slovakija, Slovenija, Slavija, Slavonija, Jugoslavija, Čehoslovakija, sve su to razne zemlje, razni narodi, razne države.

– Čudno! Jel te? Sve to tako jednako zvuči. Panslavija!

...

– Panslavija, To je romantična neka iluzija, malogradanska, prošlostoljetna, g. Vu-San! Jugoslavija nije Čekoslavija! Čekoslavija je republika, a Jugoslavija je kraljevina. Ta republika Čekoslavija je od kraljevine Jugoslavije udaljena petstotina kilometara. To su dve države! ...

– Izvinite, ispričao se ... iz naše kineske distance, od – deset petnaest hiljada kilometara tih vaših petstotina kilometara ne čine tako uočljivu razliku. ...

– He he! nikako ne mogu da se setim gde bi mogla da bude ta vaša Jugoslavija.

...

– Jugoslavija je balkanska država, gospodine! Balkan!

Po onom modrom razvodnjenom ribljem pogledu Vu-San-Peja, moglo se je mirno zaključiti da je on već čuo za Balkan, ali da se od onih bezbrojnih poluotoka i otoka evropskih ne može dobro da snađe i da je u magli. (Isto kao što je i jedan Evropejac u magli kod imena Ton-king, Hai-nan, Šan-tung, Liau-tung, Bal-kan). Tako smo ustali, pošli do zemljopisne karte (u holu hotelskom) i ja sam gospodinu Vu-San-Peju zorno objasnio što je Balkan i kako zapravo

⁹ „U onaj hip i u onom raspoloženju prosto mi je bilo glupo da sam sebe provociram i da g. San-Peju kažem istinu. Zaboravio sam da postoji srpsko-hrvatsko pitanje i da nema Jugoslavije, nego da postoji Eshaezija. Upravo tačno u smislu vidovdanskoga ustava: Kraljevstvo Es – Ha – Es. Jer napokon nema države koja bi se zvala drukče nego što se zove. Dakle: Kraljevstvo Eshaezija. Kako nisam imao nameru da provociram, ja sam ipak lagao u interesu nekog imaginarnog jugoslavenstva, duboko svestan da ružno lažem i da varam Kineza. Istodobno sam se setio i toga, da mi tako lažemo i varamo svet i sami sebe da nešto jest što nije već šezdeset godina, i tako sam uzdahnuo. Nisam imao karaktera da ne lažem. U početku Jugoslavenstva bila je opet jedamput laž“ (Krleža 1926: 34).

leži Jugoslavija. ... opet mi se jedanput neoborivo objasnilo kako mi po evropskim školama učimo zemljopis šematično, glupo i ograničeno. Mi postavljamo Evropu za nedvornu i uglavljeni centar sveta ... Za gospodina Vu-San-Peja bila je Evropa grozd obešen na Iberiju i kod tog zemljopisnog razmatranja ja sam vrlo precizno osjetio relativitet našeg evropskog gledanja (Krleža 1926: 34–35).

Savršena ironija te „iluminacije“ ili prosvjetljenja koje doživljava pripovjedač-Hrvat-Europejac destruirati i ismijati europocentričan način gledanja, osjećaj nadmoći nad drugim civilizacijama, hrvatski osjećaj važnosti i slavensku ideju zajedništva. Magdalena Koch, autorica članka o ogledu Balkana s kolonijalne i postkolonijalne perspektive, svoja razmišljanja o citiranom Krležinu tekstu zaključuje ovako: „Tom ismijavačkom gestom uvođenja ‘egzotičnog’ Stranog/Tudeg – ne samo prema Balkanu nego i prema Europi općenito – dobivamo vlastitu [hrvatsku – op. KPM] antikolonijalnu naraciju koja se može ubrojiti u postkolonijalni instrumentarij hrvatske književnosti“ (Koch 2009: 84). Krležino ismijavanje, međutim, obuhvaća širu problematiku, razotkriva smiješnost naših europskih, s kineske perspektive minijaturnih državnih jedinica i regija koje još uz to imaju labave granice, nisu trajne, uvjetovane su ideološki, kulturno, jezično. Kada mapiranje Europe ne bi bilo podređeno političkim, etničkim ili religijskim načelima, nego na primjer kulinarsko-senzoričkim pokazalo bi se da se Europa dijeli na znatno veća i znatno jednorodna kulturna područja. Senzorička geografija možda bi izdvojila teritorij drezdenschkih medenjaka koji imaju svoje „rođake“ u cijeloj Srednjoj Europi: Poljskoj (torunjski, staropoljski medenjaci), Hrvatskoj, Srbiji, Češkoj, Slovačkoj, Austriji, Mađarskoj... (o kulinarskom mapiranju Srednje Europe usp. Rybicka 2014: 390–407).

Auto/bio/geo/grafije Krleže i gospodina Vu-San-Peja

Krležina autobiografska naracija, koja zavezuje čvor nejasnoće oko europskih, a prije svega južnoslavenskih identiteta, (auto)identifikacije i pripadanja, neraskidivo je povezana s geobiografskim iskustvom koje Elżbieta Konończuk definira kao „iskustvo koje odražava uvjetovanost protoka ljudskog života karakterom geografskih mjesta u kojima se on ukorijenjivao“ (Konończuk 2015: 64). Karakter je sjeverne Hrvatske i Zagreba, gdje se Krleža rodio, živio i umro (1893.–1981.), periferno i „prolazno“ područje koje je mijenjalo svoje vladare i državnu pripadnost. To je također područje koje je podlijegalo – poput njegovih stanovnika, uključujući autora putopisa *U Drezdenu* – različitim ideologijama: od kroatocentričnih, preko mađaronskih, austroslavističkih, panslavističkih do jugoslavističkih, koje su snažno utjecale i na međuratno doba. Sugovornik gospodina Vu-San-Peja ne zna, dakle, dati jednostavan odgovor na pitanje: „koje ste narodnosti“? U dugačkom i kompliciranom objašnjenju Krleža postiže majstorstvo sarkazma, (auto)ironije i kriticizma uperenoga u same Hrvate i njihove sklonosti pre-

ma traženju zajednica kao i sklapanja ugovora protiv aktualnih neprijatelja, nerijetko davnih saveznika. Priziva kompliciranu hrvatsku povijest, pitanja konfesije, jezične odvojenosti, a sve to u kontekstu problema koji su posljedica hrvatsko-srpske istodobne bliskosti i neprijateljstva. Treći je to paradoks sustava hrvatskih identifikacijskih hrvanja za eksplikaciju kojima nije ovdje mjesto, a koje u pespektivi Vu-San-Peja još jače kompliciraju sliku Europe. No najveći je paradoks u tome što se bit nerazriješivih problema – ruga se Krleža – skriva u misterioznoj razlici naglasaka¹⁰ i vjeri da djevica (ne) može roditi („Hrvati veruju da žena može roditi dete kao devica, a Srbi po iskustvu tvrde da je to nemoguće. Još ni jedna Srkinja do dana današnjeg nije rodila kao devica“, Krleža 1926: 37–38). Pisac crta pred sugovornikom ideološki krajolik koji je nastao pod utjecajem određenih nacionalnih koncepcija i povijesnog sjećanja, koji je polje borbe za značenje određenih nacionalnih, etničkih skupina, a ne neutralan geografski prostor (Rybicka 2012: 16). Autobiografsko doživljavanje Europe Vu-San-Peja kojega je Krleža doista susreo u Dresdenu ili imaginarnoga junaka teksta (problem fiktivnosti ili istinitosti nema ovdje značenja), nakon što ga je hrvatski pisac uveo u tajne europske zbilje, svodi se na uzdisanje: „Sve je sada u Evropi postavljeno na glavu“, „To je kod vas u Evropi sve vrlo zamršeno!“, „Čudno“, „Neverovatno!“, „To je paradoksalno!“, „Meni izgleda da su to sve sama protuslovlja!“

Mentori i suautori *Na Dalekom Istoku* Hrvoja Grgurića

Oba teksta – Krležin i Grgurićev – orijentirana su na djelovanje, na emocionalne reakcije čitatelja. Krležin komizam usmjeren je na autorefleksiju i autoprepoznavanje, dok se objavljivanje Grgurićeva putopisa u Zabavnoj biblioteci locira u konvenciji upoznavanja putem zabave, ali radi se ovdje o upoznavanju Drugoga. Mještani, koji pružaju podatke o prostoru kojim se kreće autor-pripovjedač-junak-subjekt, vodiči su koji objašnjavaju, a ne – kao kod Krleže – usložnjavaju pitanja. Grgurićev tekst ima obilježja edukacijskog putopisa, stoga je u njemu drugačija uloga „vodiča“. Naravno, drugačiji je i kalibar pisca, nema dakle kod Grgurića ni traga Krležine virtuoznosti, ali i drugačija je svrha teksta i prenosi se znanje o drugom području. Dok je Krleža uglavnom svome sugovorniku dozvoljavao da se čudi, Grgurić postaje savjestan zapisivač koji prepušta pripovijedanje svojim mentorima i navodi dugačke fragmente njihovih priča. U svako područje života, povijest i ambijent gradova, specifičnost određenog područja uvodi drugi „upućeni“ sugovornik, a ima ih više od deset. Ne znamo koji su od njih realne osobe, koga je doista sreo za vrijeme boravka u Kini, a tko je element

¹⁰ Visković primjećuje da, dodirujući problem jezika, Krleža problematizira „i vlastitu poziciju i jezični identitet jer i sam još uvijek u to vrijeme piše ekavski (ostajući vjeran ideologiji jezičnog integralizma koju je prihvatila većina hrvatskih pisaca nakon I. svjetskog rata), ali napominjući da danas govori hrvatski odazivajući se aktualnim javnim pozivima izlijepljenima po Zagrebu“ (Visković 2001: 72).

strukture teksta, fingirani „izvor znanja“ koji treba uvjeriti čitatelja kako autor prenosi istinu. Uspomene *Na Dalekom Istoku* napisane su po povratku u Hrvatsku, ali nemamo nikakve podatke o tome je li Grgurić sastavljao bilješke za vrijeme putovanja ili je vadio iz sjećanja znanje usvojeno za vrijeme susretâ i razgovorâ.

Grgurić se služi citatom (najčešće) ili izostavljajući navodnike obavještava da prosljeđuje informacije koje je dobio od upućene osobe. Ključna je riječ za njegovu putopisnu priču i za predgovor *ličnost* – osobnost, individualnost, persona (poznata osoba). I mada biva da su to slučajno upoznate osobe, najčešće se pokazuje da su iznimne: postigli su iznimno znanje, društveni položaj, obavljaju neku posebnu misiju, stručnjaci/eksperti/znalci su u svojim poljima. Vode putnika kroz „krajeve djetinjčkih sanja i maštanja“, „otvaraju vrata u dušu velike nacije“ (Grgurić 1931: 6), a znanje postignuto na taj način i spojeno s vlastitim zapažanjima – uvjerava pripovjedač – omogućilo mu je da prosuđuje, ocjenjuje, kao i *zavoli* „taj neobični narod, neobične ljude ispupčenih jagodica i kosog razreza očiju“ (ibid: 6). Likovi-upućeni vodiči po duhovnom svijetu izranjaju iz uspomena kao iz arhiva i „stresajući sa sebe prah višegodišnje bezaktivnosti, ponovo stupaju na scenu borbene, samosvjesne, pune odmorene energije“ (ibid: 6). Predajući im ulogu pripovjedača, narator se povlači na poziciju zapisničara. U rečenici kojom zaključuje Predgovor kaže: „te ličnosti ispričaće Vam o tome, što sam sve vidio, što sam susretao lutajući beskrajnim područjima tajanstvenih i misterioznih krajeva“ (ibid: 6).

S prvim stručnjakom za pitanja Dalekog Istoka, navodno poznatim profesorom lingvistike iz Vladivostoka, susreće se još u vlaku, dakle prije ulaska na intrigantno područje. Koristeći današnju perspektivu (npr. Urry 2007), možemo reći da priča profesora kojega je susreo u vlaku obavlja ulogu današnjih vodiča, blogova, interneta, knjiga koje turist studira prije polaska na put i stoga ne ulazi u novo već na neki način u poznato. Profesor govori o nepreglednom kraju, neobičnim ljudima, naročitom životu, osobitom moralu, kultu predaka, obrani od vanjskih utjecaja, dubokom filozofskom shvaćanju ljudske duše, čovjekovih pobuda, misli i postupaka (ibid: 18). Sljedeći su stručnjaci već stanovnici mjesta koje posjećuje. Mandžuriju i pleme Mandžura upoznaje kroz priču gospodina Juan-san-tsija, ljubaznog domaćina u prvom redu. U svijet kineskih okusa, koje ocjenjuje jednoznačno pozitivno, kulinarskih običaja i osobitosti u uređivanju doma uveden je kod gostoljubivog Li-tunga, vicegubernatora provincije Zhejiang, mandarina prvih triju klasa, koji je rođen u Pekingu, „stvar kojom se Kinez osobito ponosi“ (ibid: 64), iz ugledne familije sjevera, bogat (oznaka bogatstva su dugački nokti, mogu rasti samo kod čovjeka koji ne mora raditi, ibid: 65). Prijatelj Li-en-fu, komprador njemačke kompanije za eksport, vodič je po zabranjenom svijetu, noćnom životu kineskoga grada. S njim posjećuje javnu kuću, pušionicu opijuma i kasino. Drugi ga prijatelj, Šan-ja-tse, vodi po svojoj imovini, govori o agrarnom sustavu i ceremonijama koje prate poljske radove, „upućujući me u tajne velike nacije, ogromne kao kontrasti njezine tragedije, njezinog bogatstva i njezine bijede“ (ibid: 116). Feministkinja Šan-li

iz Šangaja rasprostire pred njim šarenu sliku života kineske žene, a Čai-fang-lu, komandant garnizona, priča o kineskoj vojsci. Tajne vjerovanja i triju kineskih religija otkriva Ja-tse-min, nadstojnik samostana u nebeskom hramu Tian tan (Temple of Heaven) u Pekingu. Pronalazi i vodiča po pagodama (Čin-fulien). U poglavlju posvećenom Pekingu poziva se na priču „jednog starog pisca“. Pisac, navodno poznat, Čen-Huan-šang (navodno omiljena osoba na prijemima europskih kolonizatora, prožet europskim duhom, ali i ponosan zbog svoje tradicije) karekterizira specifičnost kineskog kazališta.

Autentičnost i slučajnost ili precizna režija

Vodiči po Kini su dakle iznimne osobe, „upućene“, obnašaju važne društvene funkcije, podrijetlom su iz bogatih porodica. U putopisu ne saznajemo kako putnik na njih nailazi, tko priređuje te susrete, koliko su režirani i pripremljeni za potrebe putnika iz daleke južne Europe, a koliko su spontanog karaktera. Pripovjedač želi da čitatelj vjeruje u slučajnost i autentičnost: „Slučajna poznanstva u Kini s ljudima, upućenima u tamošnje prilike i blagodareći svom višegodišnjem boravku u Carstvu Sredine uz neposredni dodir s predstavnicima kineskog naroda, dovodio mi je pred oči sve novije i novije strane života ove nacije“ (ibid: 96). Grgurićeva reprezentacija Kine rezultat je susreta s određenim predstavnicima naroda, malo – osim općih konstatacija – govori o životu najbrojnije grupe, o najnižim društvenim slojevima. Čak su osobe koje slučajno susreće putujući nekim prijevoznim sredstvom iznimne osobe, poput bogatog trgovca Čang-lua, naprednog oca. Osim tradicionalnih patrijarhalnih normi, koje su više od 50 stoljeća omogućila kineskom narodu sačuvati kompaktnost, on svoju kćerku uči strane jezike, čime joj pruža šire vidike od onih koje Kineskinji određuje tradicija.

Navodno je također slučaj naveo na Grgurićev put (jer su zajedno putovali vlakom Blue Express) gospodina Wan-lija, „ugledan Kinez po svom službenom položaju, naobrazbi i po svom socijalnom značenju“ (ibid: 142), koji je bio – kako kaže priča – bliski suradnik Yuana Shikaija (u tekstu Ju-an-ši-kaj), prvog predsjednika Republike Kine. U Grgurićevu putopisu on je predstavljen kao genije neobičnih sposobnosti, izniman psiholog, dalekovidan diplomat, spasitelj Kine, međutim bila je to dosta kontroverzna osoba. Wan-li predstavlja također pitanje odnosa Kineza prema strancima (ibid: 140–151). O njegovoj društvenoj i financijskoj poziciji govore dugački nokti i tradicionalna nošnja (kaftan i hlače od teške crne svile uobičajenoga kineskog kroja). U ocjeni naratora izgleda kao tipičan predstavnik svoje rase.

Transfer znanja

Sunaratori teksta i stručnjaci u razmatranim pitanjima su medij koji služi transferu znanja o Kini, koje će zatim – u obliku knjige na hrvatskom jeziku – biti dostupno Eu-

ropejcima u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori. Unatoč autobiografskom žanru, osobni, intimni motivi (osim ljubavnog) stišani su u korist „objektivnih“ činjenica. Otkrivač nepoznatih svjetova, u uspomenama i zapisivanim pričama svojih vodiča, pred čitateljem otkriva upoznato. Stoga putopis ima obilježja praktičnog putopisa (može služiti kao turistički vodič), koji kao u leksikonu razvija određene problematske natuknice. Praktični putopis ovdje je neraskidivo povezan s edukacijskim karakterom putovanja koje prate opasnosti, granične situacije i događaji (avanturistički putopis). Edukacija se odvija u procesu osobnog senzoričkog doživljavanja, koje uključuje sva osjetila: vid, okus, sluh, miris¹¹ kao i u procesu „primanja instrukcija“. Adept je u pratnji vodiča koji pomažu orijentirati se u prostoru, kulturi, običajima, povijesti, uvode u društveni život, upućuju u drugost, „vode preko praga“. Figura vodiča je iznimno važna, zapravo bez njega putnik ne ulazi ni u jedno područje kineske zbilje. Susret sa zemljom ujedno je i susret s onim tko zna više, tko uvodi u široko shvaćeni krajolik kulture, duhovnosti, prošlosti. Uvjet usvajanja znanja trebala bi biti sposobnost mimikrije, prilagođavanja:

Gonjen nesuzdržljivom radoznalošću i potrebom da upoznam život neobičnog naroda „s kosim očima“, nastojao sam, da se prilagodim svim licima, koja su mi u tom pogledu mogla biti od koristi, bilo da mi dadu upute, bilo da mi posluže vodičima u labirintu kineske strukture života.

Nije onda čudo da se kao u šarenom kaleidoskopu pred mojim očima nizala povorka ljudi svih mogućih klasa, razne kulture i civilizacije, pripadnika bijele i žute rase socijalnog položaja i ekonomskog stanja. I svako novo poznanstvo, otkrivalo mi je nove vidike, šireći mi pogled u proučavanju Carstva Sredine.

A možda nigdje na svijetu nije to proučavanje teže negoli u zemlji sinova Žutog Zmaja, koji su nepristupačni, nepovjerljivi i neprijazni prema strancima, i ljubomorno čuvajući svoje nacionalne svetinje, dok ih „bijeli đavo“ ne oskvrne svojim dodirima i ne ožigoše na vječna vremena sramotnim žigom (ibid: 176).

Šestogodišnje razdoblje provedeno u Kini, tisuće prijeđenih kilometara, mnoštvo poznatih mjesta i saslušanih priča nisu za autora dovoljan razlog koji bi mu dopustio govoriti da je duboko upoznao zemlju, ona i dalje ostaje tajna, misteriozna. Unatoč tome što su ga eksperti uputili u mnoga pitanja, autor ponavlja stereotype o nedostupnoj zemlji, zatvorenoj za strance, čime potvrđuje već mnogo puta konstatiranu činjenicu da se posjećivana zemlja gleda tako kako bi se vidjelo ono što su diktirale sheme i predrasude prisutne u kolektivnoj mašti. Time se potvrđuje neraskidivost kulture i krajolika u auto/bio/geo/grafskom iskustvu.

¹¹ U senzoričkim doživljajima dominiraju konstatacije o ljepoti krajolika, ukusnoj hrani, napornoj buci i specifičnom i sveprisutnom zadahu bobova ulja. O mirisu Kine u putopisima poljskih i srpskih autora druge polovice 19. st. usp. Ewertowski 2018.

Zaključak

Auto(bio)geografska iskustva junakâ međuratnih hrvatskih putopisa Miroslava Krleže i Hrvoja Grgurića potvrđuju tezu o fundamentalnoj ulozi vodiča u percepciji posjećivanoga i upoznavanoga prostora. U Krležinu tekstu izvor znanja o Europi je pripovjedač koji se sučeljava s hrvatskim sklopom autoidentifikacijskih problema koji su nadvladali priču o Europi i zakomplicirali njezin portret. Protagonista putovanja po Kini Hrvoja Grgurića (autora i pripovjedača) prate vodiči koji jasno objašnjavaju povijesno-kulturno-gospodarski kompleks tamošnjih tradicija, običaja, pojava. A ipak, paradoksalno, u oba slučaja putnici zaključuju svoje doživljaje konkluzijom o tajnovitosti i nerazumijevanju posjećivanog prostora. Ovi tekstovi još jednom potvrđuju tezu o dominaciji predrasuda u percepciji posjećivanoga mjesta i njegovih stanovnika. U oba djela ta je predrasuda uvjerenje u nemogućnost uzajamnog razumijevanja.

Literatura

- Arias, Santa; Warf, Barney [ur.]. 2009. *The Spatial Turn*. London, New York: Routledge.
- Cosgrove, Denis; Jackson, Peter. 1987. New Directions in Cultural Geography. *Area*, 2, vol. 19.
- Czermińska, Małgorzata. 2001. Miejsca autobiograficzne. Propozycja w ramach geopoetyki. *Teksty Drugie*, 5, 183–200.
- Ewertowski, Tomasz. 2018. Scent of the Dragon: On the Poetics of the Senses in Travel Writing on China. *Forum Poetyki*, summer 2018, (13). <http://fp.amu.edu.pl/scent-of-the-dragon-on-the-poetics-of-the-senses-in-travel-writing-on-china/>. Pristup 13. srpnja 2019.
- Grgurić, Hrvoje. 1931. *Na Dalekom Istoku – uspomene našega dobrovoljca iz Sibirije, Mandžurije, Mongolije i Kine*. Zagreb: Zabavna biblioteka.
- Hameršak, Filip. 2000. Nepoznati Hrvoje Grgurić. *Kolo* 4, 25–40.
- Hameršak, Filip. 2013. *Hrvatska autobiografija i prvi svjetski rat*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet. https://bib.irb.hr/datoteka/625479.Doktorski_rad_Filip_Hameršak_minimum.pdf. Pristup: 13. srpnja 2019.
- Hrvatski biografski leksikon, natuknica: Hrvoje Grgurić, vol. 7, 610–611.
- Kaczmarek, Jacek. 2013. Topobiografie – wielowymiarowa przestrzeń bycia. *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, 4, 25–39, <http://bsl.uwb.edu.pl/download/bsl4/02-Kaczmarek.pdf>. Pristup 13. srpnja 2019.
- Karjalainen, Pauli Tapani. 2003. On geobiography. U: *Place and Location Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics III* [ur. Sarapik, Virve; Tüür, Kadri], Tartu: Estonian Academy of Arts, Estonian Literary Museum, 87–92, http://www.eki.ee/km/place/pdf/kp3_05_Karjalainen.pdf

- Koch, Magdalena. 2009. 'My' i 'Oni', 'Swoj' i 'Obcy'. Bałkany XX wieku z perspektywy kolonialnej i postkolonialnej. *Porównania* 6, vol. VI 75, 75–93.
- Konończuk, Elżbieta; Sidoruk, Elżbieta [ur.]. 2015. *Przestrzenie geo(auto)biograficzne w literaturze*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Konończuk, Elżbieta, Geobiograficzne doświadczenie lektury. U: *Przestrzenie geo(auto)-biograficzne w literaturze* [ur. Konończuk, Elżbieta; Sidoruk, Elżbieta]. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. 63–75.
- Krleža, Miroslav. 1926. U Drezdenu. (Mister Vu-San-Pej zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje.). U: *Izlet u Rusiju*. Zagreb: Izdanje „Narodne knjižnice“. 33–39.
- Nycz, Ryszard. 2006. O nowoczesności jako doświadczeniu. U: *Nowoczesność jako doświadczenie* [ur. Nycz, Ryszard; Zeidler-Janiszewska, Anna]. Kraków: Universitas. 7–17.
- Pieniążek-Marković, Krystyna. 2015. Na zachodnich rubieżach. Paradoxy chorwackiej kultury. U: *Zachodnioeuropejska mozaika kulturowa (1848-2010)* [ur. Tomczak, Maria; Gajewska Grażyna]. Gniezno: Instytut Kultury Europejskiej UAM. 225–249.
- Rybicka, Elżbieta. 2012. Literatura, geografia: wspólne terytoria. U: *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki* [ur. Konończuk, Elżbieta; Sidoruk, Elżbieta]. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. 11–25.
- Rybicka, Elżbieta. 2014. *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Kraków: Universitas.
- Sack, Robert David. 1997. *Homo Geographicus: A Framework for action, Awareness and Moral Concern*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Skalica, Tomo. 2007. *Galijom oko svijeta (Putopisi Hrvata koji je prvi oplovio Zemlju)*. Slavonski Brod: Udruga građana Baština.
- Urry, John. 2007. *Spojrzenie turysty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Visković, Velimir. 2001. Kulturni i politički kontekst Krležina putopisa *Izlet u Rusiju*. U: *Krležološki fragmenti. Krleža između ideologije i umjetnosti*. Zagreb: Konzor. 53–114.

China and Europe as geo(bio)graphic/auto(geo)biographical spaces. Croatian interwar experience

The subject of this presentation is two Croatian works of auto(geo)biographical character (with the emphasis of the author as a narrative subject and geographical space), two travel books created during the interwar times in which the European-Chinese encounter happened. In the text *Izlet u Rusiju: U Drezdenu (Mister Vu-San-Pej zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje / Mister Vu-San-Pej is interested in the Serbian-Croatian question)* (1924) Miroslav Krleža creates a narrator that tries to explain to a Chinese the intricacies of European (especially South Slavic) identification and territorial issues, which becomes an opportunity to challenge the Eurocentric view of the world and to present a first-class self-criticism. Hrvoje Grgurić in his travel book entitled *Na Dalekom Istoku – uspomene našega dobrovoljca iz Sibirije, Mandžurije, Mongolije i Kine* (1931) introduces the reader in the mysteries of the Chinese cultural landscape. In both texts the auto(geo)biographical experience of space is (and remains) a clash with mystery and incomprehensible difference. A key role in the encounter and the familiarizing with the visited country are the guides – in Krležin's text it is a host that complicates and complicates; in Grgurić's text there are a few scholars of certain areas who skillfully explain and point to the author, and their role is to transfer knowledge as faithfully as possible. Nevertheless, in both cases, travelers conclude their experiences with a conclusion about the mystery and misunderstanding of the visited space, which confirms the argument about the domination of prejudice in the perception of the visited space.

Keywords: Miroslav Krleža, Hrvoje Grgurić, *homo geographicus*, Croatian travelogue, guides, cultural landscape

I. Paleoslavistička i hrvatskoglagoljska problematika

Vesna Badurina Stipčević

Staroslavenski institut

vesna.stipcevic@stin.hr

Sveti Jakov apostol stariji u hrvatskoglagoljskim spomenicima*

Dok je u kanonskim biblijskim tekstovima sačuvano malo podataka iz života apostola Jakova starijeg, hagiografski i apokrifni tekstovi pripovijedaju mnoge događaje i zgrade iz apostolova života i opisuju brojna čudesa nakon njegove smrti. Čuvena je legenda da je u Compostelu, u Španjolskoj, udario temelje kršćanstva. Od srednjovjekovnih je vremena sveti Jakov apostol stariji zaštitnik Šibenske biskupije i grada Šibenika. O postojanju kulta Jakova apostola starijeg u hrvatskoglagoljskoj baštini svjedoče spomeni njegova imena 25. srpnja u kalendarima misala i brevijara. U glagoljskim brevijarima iz 14. i 15. stoljeća nalazi se apokrifna Jakovljeva pasija. U hagiografskoj bibliografiji pasija je evidentirana kao *Passio Jacobi Maioris, apost.* (*Bibliotheca Hagiographica Latina* 4057), a bila je dio vrlo popularne srednjovjekovne zbirke životopisa i pasija dvanaest apostola pod imenom *Virtutes apostolorum*. Najopširniji glagoljski tekst o Jakovu apostolu, naslovljen *Žitie svetago Ėkova galiciiskoga*, nalazi se u *Petrisovu zborniku* (1468) i pripada tekstovima podudarnima *Zlatnoj legendi* Jacopa de Voragine (*Bibliotheca Hagiographica Latina* 4072). Dosad neobjavljena Jakovljeva legenda iz *Petrisova zbornika* izdaje se na ovome mjestu u latiničkoj transliteraciji. U studiji se analiziraju svi glagoljski tekstovi o Jakovu apostolu, brevijarska pasija i zbornička legenda koje pripadaju zapadnoj hagiografskoj tradiciji kulta ovoga apostola.

Gljučne riječi: Jakov apostol, pasija, apokrifi, hagiografija, hrvatskoglagoljski brevijari

1. Uvod

U hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti sačuvan je veći broj tekstova, potpunih ili fragmentarnih, koji sadrže apokrifna i hagiografska djela o apostolima, Isusovim učenicima. Osobitom starinom odlikuju se *Djela Pavla i Tekle*, potvrđena u gla-

* Rad je nastao u okviru projekta *CroHagio* Staroslavenskoga instituta.

glojskom odlomku iz 13. stoljeća,¹ a iz istoga su vremena i glagoljska Pseudo-Prohorova *Djela Ivanova*.² U glagoljskim *Pazinskim fragmentima* iz početka 14. stoljeća te u dvama glagoljskim zbornicima, u *Berčićevu zborniku 5* iz 15. stoljeća i djelomično u *Tkonskom zborniku* iz 16. stoljeća, nalazi se apokrifna priča o doživljajima apostola Andrije i Mateja među ljudožderima.³ U glagoljskom *Žgombičevu zborniku* iz 16. stoljeća pod naslovom *Čtenie svetago Andrêê apustola* čita se apostolski roman *Djela apostola Petra i Andrije*.⁴ U glagoljskim brevijarima sačuvane su lekcije iz pasija apostola Ivana (Petrović 2004), Andrije (Badurina Stipčević 2010), Filipa (Badurina Stipčević 2015a) i Barnabe (Fališevac 1980: 56; Hercigonja 1975: 349). Osim glagoljskih apokrifnih *Djela apostolskih* u hrvatskoj književnosti postoje i ćirilska *Djela apostola Tome* u dubrovačkom zborniku *Libro od mnozijekh razloga* (1520).⁵

2. Jakov apostol stariji: kult, apokrif, legenda

Jakov Stariji, apostol, sin Zebedejev, brat evanđelista Ivana, prema navodima iz evanđelja, bio je u prisnom odnosu s Isusom Kristom. Uz Petra i Ivana, bio je svjedok Kristova preobraženja te smrtne borbe u Getsemaniju. Ipak, u kanonskim tekstovima malo je podataka iz Jakovljeva života, a iz vremena nakon Isusova uzašašća spominje se samo da ga je vladar Herod dao pogubiti mačem. No, hagiografski i apokrifni tekstovi pričaju mnoge događaje i zgode iz apostolova života i donose opise mnogih čudesa nakon njegove smrti. Čuvena je legenda da je u Compostelu, u Španjolskoj, udario temelje kršćanstva. Nakon povratka iz Španjolske, u Judeji ga je Herod Agripa osudio na mučeničku smrt i dao mu odrubiti glavu. Njegove su relikvije prenesene u Compostelo, koje je kasnije postalo znamenito hodočasničko mjesto, a sveti Jakov je štovan kao zaštitnik Španjolske (Plotino 1961: 363–364; Plötz 1999: 254). U Jakovljevoj ikonografiji najčešća su tri različita prikaza: prikazan je kao apostol s mučeničkim mačem, zatim kao hodočasnik koji nosi šešir široka oboda, plašt i torbicu, a poseban mu je atribut školjka kapica (*Jakobova kapica*; *Pecten jacobaeus*) ili pak kao vitez koji jaše na konju, sa stijegom i oklopom (Grgić 1985; Plötz 1999: 253–254).

Najstarija apokrifna *Djela apostolska*, koja su uz povijesne sadržaje o najvećim Isusovim učenicima sadržavala i legendarne opise, nastala su tijekom 2. i 3. stolje-

¹ Tekst je tekstološki i kritički obradila te objavila B. Grabar 1972.

² Sve hrvatskoglagojske verzije *Djela Ivanovih* obradila i opisala I. Petrović 2004.

³ Tekst u *Pazinskim fragmentima* identificirala je i objavila A. Nazor 2010. Apokrifne u *Berčićevu zborniku 5* i u *Tkonskom zborniku* tekstološki i kritički obradila te objavila B. Grabar 1967: 186–200. Tekst iz *Tkonskoga zbornika* objavili i R. Strohal 1917: 43–47 i S. Sambunjak 2001: 151–57. Apokrif iz *Berčićeva zbornika 5* objavljen i u Štefanić i sur. 1969: 133–137., te u izdanju zbornika, usp. Vialova 2016.

⁴ Tekst je identificirala i objavila B. Grabar 1967: 200–206. Tekst je izdan i u Štefanić i sur. 1969: 138–141.

⁵ Tekst je objavljen u: Jagić 1873. i Rešetar 1926.

ća. Ovi su se apokrifni vrlo brzo tematski proširili, bili su rado čitani, slušani i prepisivani, tako da je u ranom srednjem vijeku svaki apostol posjedovao apokrifnu ili hagiografsku priču o svom misionarskom djelovanju.⁶ Ti su apokrifni bili strukturirani na sličan način: tekst bi započinjao odlaskom nekog apostola u misiju u daleke krajeve, gdje je vodio rasprave i činio čudesa među lokalnim stanovnicima. Isusov učenik obratio bi mnoge na kršćansku vjeru, ali bi ujedno stekao neprijatelje, koji su mu na kraju presudili mučeničku smrt. Apokrifna *Djela Jakovljeva (Acta Iacobi Zebedaei)* bila su popularna, često prepisivana i čitana, a postoje dvije redakcije: jednoj redakciji pripadaju latinski, armenski i hispanski prijevodi, a drugoj koptske, arapske i etiopske verzije (Geerard 1992: 253–254). Grčki apokrifni o apostolu Jakovu mladega su porijekla. U srednjem vijeku bile su na europskom Zapadu omiljene zbirke tekstova o apostolima, poznate pod imenima *Passiones apostolorum* ili *Virtutes apostolorum* (Petrović 2004: 216). I latinska Jakovljeva pasija bila je dio zbirke životopisa i pasija dvanaest apostola pod imenom *Virtutes apostolorum*. Ova se zbirka pripisivala babilonskom biskupu Abdiji (Pseudo-Abdiji), i, čini se, da je nastala u franačkom crkvenom i književnom okružju krajem 6. stoljeća (Els 2009: 20–22; Moraldi 1971: 1433–1439). Pasijski tekst o apostolu Jakovu nastao je na temelju zapisa Klementa Aleksandrijskog. U bibliografiji *Bibliotheca Hagiographica Latina* tekst pasije je evidentiran pod brojem 4057: 1b. *Passio*. U tekstu Jakovljeve pasije sadržano je i čudesno obraćenje (mirakul) čarobnjaka Hermogena u Jeruzalemu. Ovdje je opširno opisano kako je Hermogen poslao svoga učenika Fileta da čarolijama uništi apostola Jakova, ali se Filet vratio učitelju oduševljeno pripovijedajući o Jakovljevim čudesnim moćima i ozdravljenjima teško bolesnih i slijepih. Razljućeni Hermogen bacio je Fileta u okove i krenuo je sam obračunati se s Jakovom. No, Jakov je u teološkim raspravama nadvladao čarobnjaka te je Hermogen naposljetku ponizno molio Jakova za obraćenje i krštenje. Mirakul o čarobnjaku Hermogenu pripada najpoznatijim Jakovljevim čudesima i često je bio motiv u likovnim umjetnostima (Réau 1958: 698).

U latinskoj tradiciji o Jakovu apostolu starijem, osim pasije, sačuvano je mnogo vrsta različitih proznih i stihovanih tekstova (*translatio, narratio, epistula, carmen, miracula, epitomae*) (BHL 4058–4085). Među najpopularnije pripada tekst naslova *Miracula auctore Pseudo-Callisto II papa* (BHL 4072), koji sadrži opis mnogih Jakovljevih čuda nastalih za života i poslije smrti. Ova *miracula* postala su sastavni dio hagiografija o svetom Jakovu apostolu, sačuvanih u brojnim prijepisima i verzijama zbirki *Speculum historiale* Vincenta de Bevausa i *Legenda aurea* Jacopa de Voragine.

⁶ O apokrifnim djelima apostolskim usp. Els 2009: 42–77.

3. Jakov apostol stariji u hrvatskoglagoljskoj tradiciji

3.1. Postojanje kulta Jakova apostola u Hrvatskoj

Razvijeno štovanje Jakova apostola starijeg među Hrvatima potvrđuju mnoge crkve posvećene ovome svecu, među kojima je svakako najistaknutija katedralna crkva u Šibeniku. Od srednjovjekovnih je vremena sveti Jakov apostol stariji zaštitnik Šibenske biskupije i grada Šibenika. Svetom Jakovu posvećene su i župne crkve u Opatiji i Jadranovu, Vrpolju, Dubrovniku, Osijeku, Prelogu (Međimurje).

Štujući apostola Jakova Hrvati su još od srednjega vijeka hodočastili u Santiago de Compostela. Istraživanja arhivskih podataka pokazuju da su šibenski hodočasnici u drugoj polovici 15. stoljeća najčešće hodočastili u Rim i svetome Jakovu u Compostelu (Kolanović 1982: 26).⁷ A postoji i raniji zapis o hodošašću u ovo poznato svetište, primjerice trećoredac fra Ivan Remeta primio je 21. ožujka 1422. u Zadru dvanaest zlatnih dukata od mornara Raduča da za njega obavi hodočašće i o tome donese pisanu potvrdu (Runje 2012: 76).

3.2. Jakovljeva pasija u brevijarima

O postojanju kulta Jakova apostola starijeg u hrvatskoglagoljskoj baštini svjedoče spomeni njegova imena 25. srpnja u kalendarima mnogih misala i brevijara.⁸ U sanktoralu mnogih glagoljskih brevijara iz razdoblja 14. do polovice 16. stoljeća na blagdan Jakova apostola redovito se čita *Slovo Ivana Zlatoustog*.⁹ U temporalu više glagoljskih brevijara na 3. ili 4. nedjelju po oktavi Pashe nalaze se čitanja iz *Jakovljeve poslanice* u različitom opsegu. Međutim, samo u dva brevijara, *Brevijaru Vida Omišljanina* (1396) i *2. novljanskom brevijaru* (1495), iza *Jakovljeve poslanice* čita se apokrifni tekst pasije apostola Jakova.

Tekstološkom usporedbom latinskih i glagoljskih legendi utvrdila sam da se hrvatskoglagoljski brevijarski tekstovi podudaraju s Jakovljevom pasijom navedenom u *Bibliotheca Hagiographica Latina* pod naslovom: *Jacobus Maior, apost., filius Zebedaei, frater Johannis, Passio*, BHL 4057. U Fabriciusovu izdanju *Codex apocryphus Novi Testamenti* (II, Hamburg, 1719, 516–531) pasija je objavljena kao dio Pseudo-Abdijinih *Apostolicae Historiae: Liber quartus. De historia ac rebus gestis Jacobi majoris Apostoli* (Geerard 1992: 166). Glagoljski *2. novljanski brevijar* sadrže prve dvije glave od ukupno devet glava latinske pasije (prema Fabriciusovu izdanju), dok je tekst u *Brevijaru Vida Omišljanina* kraći. U glagoljskim je tekstovima opisano kako je apostol

⁷ Potrebno je spomenuti da “U gradi nema podataka da li su šibenski hodočasnici brodovima putovali u cijelosti ili samo do Venecije pa zatim preko Padove nastavljali uobičajenim putem za talijanske hodočasnike koji je vodio u Francusku ... i išao prema Santiagu”, usp. Kolanović 1982: 34–35.

⁸ Usp. Čunčić; Magdić; Mokrović, *Računalni program »Izvori Staroslavenskog instituta«*.

⁹ Ibid.

Jakov, brat Ivana apostola, propovijedao evanđelje po cijeloj Judeji i Samariji. Slijedi opis mirakula s Hermogenom: čarobnjak Hermogen poslao je učenika Fileta da se prepire s Jakovom i da mu kaže da Isus Krist nije bio sin Božji, nego samo apostol. Međutim, Jakovljeva su uvjerenja i čudesa toliko utjecala na Fileta da se on obratio. Ali, dok je gorljivo prepričavao svoje obraćenje učitelju, Hermogen se razbjesnio, okovao ga i rekao mu da pozove Jakova da ga oslobodi. I doista apostol Jakov ga je čudesno oslobodio, poslavši mu ubrus. Ovdje završava glagoljski tekst mirakula o čarobnjaku Hermogenu. Dodano je da je apostol Jakov napravio još mnoga čudesa i dobra djela te je skončao od mača Heroda Agripe.

Glagoljski brevijarski tekstovi prate *ad verbum* latinski predložak, kako je i uobičajeno u glagoljskim prijevodima s latinskoga jezika. Oba brevijarska prijevoda pripadaju istoj verziji teksta.¹⁰

3.3. Životopis Jakova apostola starijeg u Petrisovu zborniku

3.3.1. Opis teksta

Najopširniji glagoljski tekst o Jakovu apostolu zapisan je u *Petrisovu zborniku* (1468). Tekst Jakovljeva života naslovljen *Žitie s(veta)go Ėkova ap(usto)la galiciiskoga* nalazi se na ff. 254r–256v, gdje se legenda zbog lakune prekida. Prema istraživanjima Stjepana Ivšića ovo je žitije pripadalo dijelovima *Petrisova zbornika* koji su na hrvatskokrivenoslavenski jezik prevedeni iz češkoga *Pasionala* i vezani su uz emausku epizodu hrvatskih glagoljaša. Na češki predložak upućuju bohemizmi, koji se, osim u Jakovljevoj legendi, nalaze i u drugim hagiografijama u istome zborniku.¹¹ Bohemizme u ovome tekstu spominje i Vjekoslav Štefanić (1969: 385): „v tvoem’ pokoiku, proti s(ve)tomu Ėkovu ljudi vzbroy (prema č. vzbouriti = slomiti), koga biše dna zlamala (č. dna = kostobolja; zlamati = slomiti); pomozi mani strast’nomu (= č. strastny = bijedan); bez’ vesal’ i bez’ povetr’nika; u mestêće i dr.“

U staročeškoj književnosti imenom *Pasional* naziva se zbirka svetačkih legendi iz 14. stoljeća koja, osim hagiografija iz *Zlatne legende* Jacoba de Voragine (13. st.), sadrži i legende lokalnih svetaca. Legenda svetoga Jakova apostola u popularnom Voragininu srednjovjekovnom legendariju i češkom *Pasionalu* nastala je na temelju teksta *Miracula auctore Pseudo-Callisto II papa* (BHL 4072), i, u odnosu na brevijarsku Jakovljevu pasiju, ima opširnije opisane događaje iz apostolova života i mučeništva, kao i opis mnogih čudesa nakon smrti. Već na početku nalazi se epizoda sa spominjanim Filetom, koja je detaljnije opisana nego u brevijarima. Tu je sadržano i čudesno

¹⁰ Kritičko izdanje Jakovljeve pasije u brevijarima pripremila sam u Badurina Stipčević 2019.

¹¹ Usp. Ivšić 1922: 55. Ivšić je pronašao bohemizme u sedamnaest tekstova *Petrisova zbornika*, npr. u legendama o svecima, Jeronimu, Bartolomeju, Mateju, Augustinu, Marku, Blažu, Lovrencu i drugima. Usp. i Hercigonja 1975: 66–68, Badurina Stipčević 2015b; Badurina Stipčević 2017: 14–21; Verholantsev 2016: 52–53.

obraćenje čarobnjaka Hermogena. Opisano je kako su se Židovi zbog obraćenja uznemirili te je veliki svećenik Abijatar naredio da Jakova odvedu Herodu Agripi. Dok su apostola vodili na pogubljenje, neki je Jozija molio da ga pokrsti, što je Jakov i učinio neposredno prije smaknuća. Dalje se pripovijedaju brojna čudesa koja su se dogodila nakon svečeve smrti. Prema navodima Ivana Beleta, Jakovljevi učenici krišom su prenijeli njegovo tijelo u Compostelo u Galiciji i obratili se kraljici Lupi za podršku. Kraljica ih je varkom pokušala obmanuti, ali naposljetku su uspjeli prenijeti tijelo i kraljica se preobratala. Opisano je više mirakula u kojima je apostol čudesno pomogao hodočasnici u Santiagu: oslobodio je nedužnog zatvorenika, oprostio je težak grijeh čovjeku kojega biskup nije odriješio, pomogao je hodočasniku da pokopa preminuloga prijatelja, pomogao je ocu i sinu koje je gostioničar lažno optužio za krađu, vratio je imovinu opljačkanom ocu, oživio je hodočasnike koje je đavao naveo na samoubojstvo, ozdravio je bolesnoga hodočasnika, oslobodio zarobljenika od Saracena.

U hrvatskoglagoljskom životopisu Jakova apostola starijeg u *Petrisovu zborniku* koji prati sadržaj *Zlatne legende* opširno je opisano apostolovo djelovanje u Judeji i Španjolskoj. I ovdje je s mnogo detalja ispričana epizoda s Hermogenom, u kojoj se Hermogenov učenik Filet preobraća na kršćansku vjeru, a pokrštava se i Hermogen, kojemu je Jakov dao svoj štap. Spominje se kako je veliki svećenik Abijatar naredio da Jakova odvedu Herodu Agripi i kako je Jakov pokrstio Joziju. Opisana je Jakovljeva mučenička smrt i prijenos mrtvoga tijela. Zanimljiva je zgoda Jakovljevih učenika koji su prenosili apostolovo tijelo u Galiciju i tražili kraljicu Lupa za podršku, a ona ih je varkom poslala u tamnicu. Međutim, anđeoskom su se pomoći oslobodili i vratili, a Lupa ih je opet htjela prevariti i dala im kola s neukroćenim volovima da prenesu apostolovo tijelo: učenici su pripitomili životinje i uspjeli u svom naumu, a kraljica se preobratala. Ovdje se tekst u *Petrisovu zborniku* zbog lakune naglo prekida. Iako glagoljska legenda o Jakovu u *Petrisovu zborniku* nije sačuvana u cijelosti, ona sadrži najpoznatije motive Jakovljeve hagiografije: čudesno obraćenje čarobnjaka Hermogena i prijenos apostolova tijela u Galiciju.

3.3.2. Izdanje teksta

Hrvatskoglagoljski tekst Života svetoga Jakova apostola starijeg¹²

Petrisov zbornik, f. 254r–256v

f. 254r

© Žitie s(veta)go Êkova ap(usto)la galiciiskoga . Čti lipo .
S(ve)ti Êkov' ap(usto)l' po božiem' na nebesa vstuplenii
 kada po židovskoi z(e)mli sl(o)vo b(o)žie prodêkov-
 aše . **Ottud'**e šal' v Španû da bi tamo v(ê)ru hr(ĭst)ênsku
 vsplodil' . **Alê** tu malo prospev' are tu lûdi
 tvrdê glavi bêhu tamo .z. ih' obrativ' tue va v-
 er'ê potvrdiv' . b. v toi z(e)mli ostaviv' a .ž. ih' sa
 sobu poêm' opet' se v z(e)mlû židovsku vratil' .
I kada tamo iduê' na puti sl(o)vo b(o)žie kazaše . **Eda-**
n' čarodêinik' imenem' Ťermožen' s licemerniki ed-
 noga učenika imenem' Pileta k svetomu Êkovu po-
 sla da bi ego prodikovanje pred lûdmi fal's-
 ivo ukazal' . **I** kada ga tu s(ve)ti Êkov' pr(a)v(e)dnu ričû

f. 254v

premorê i pred' nim mnoga čudes ukaza ottud se Filet'
 k svoemu meštru čarodêiniku vrativ' i r(e)če s(veta)go Êko-
 va kazanie es(tĭ) pravo i čudêsa različna b(o)žiu
 močiû čini . **I** tako Ťermožen' učini uvezati Pileta
 okovami železnemi reki : **Uzrim'** to dobro poomorê li
 tebê tvoi Êkov' . **I** tako Filet' po svoem' poslu speš'no
 to sv(e)tomu Êkovu vkaza . **S(ve)ti Êkov'** vazam' ubrusac'
 kim' svoi pot' utiraše emu posla reki : **R(e)ci** emu da
 vazme ručničac' ta i r(e)ci sl(o)vo Davida pr(oro)ka
 g(ospod)ĭ vzvodit' nizvrženie i razdrêšæt' okovanie .
I kako se toga ručnič'ca Pilet' dotaknu tako se tu-
 de zdrav' rasprostre i vs'tav' čarom' Ermoenovim'
 se posmeêv' k svetomu Êkovu vratil' . **I** zato
 se Ermoen' velmi raz'gnevav' posla d'êvli z-
 apovêdav' im' da bi Êkova i Pileta svežuçi
 niû priveli k nemu i r(e)če tako se hoêu nad nima poma-
 stiti kako mi se ne bude niedan' niû veêe posmeê-
 ti . Tada d'êvli k svetomu Êkovu prišadše počeš-
 e nad nim' v povetrii viti rekuêe : **S(ve)ti Êkove** ap(usto)-
 le pomilui nas' . zač' prvo ner smo tvoû s(ve)tu m(i)l(o)sti-

¹² Glagoljski tekstovi objavljuju se u latiničkoj transliteraciji prema načinu uobičajenom u objavljivanju glagoljskih tekstova. Slovo ПѢ prenosim kao j, Ѣ kao ê, Ѱ kao û, Ѡ kao ê, štapić kao ѡ i apostrof kao ' . Skraćene riječi razriješene su oblim zagradama, a suvišna slova u uglatim zagradama. Interpunkcijski znakovi i velika slova slijede glagoljski original, a dodatno su vlastita imena napisana velikim slovom. Glagoljski inicijali označeni su masnim slovima.

û zaž'gani ûre pred toboû gorimo . K nim' s(ve)ti Êkov' r(e)če
 Zač' ste ka mne prišli . Dêvli odgovoriše Ermoen' na-
 s' e poslal' da bismo tê i Fileta k nemu priveli .
 Na tud'e kako smo k tebê prišli tako anj(e)l' b(o)ži plame-
 n'nimi vêrugami nas' se svezal' togo radi vel-
 iku muku trpimo . I r(e)če k nim' s(ve)ti Êkov' ukazuû moçiû bož'û
 an'j(e)lom' da bi vas' sprostili . A vi se k nemu vrateč'

f. 255r

i ego svežuç' ka mne priveditê . Tada dêvli tamo
 šadše čarodêinika opakъ ruci svezav'se k s(ve)tomu
 Êkovu prevedoše rekuçe . Dai nam' moç' da bismo mogli
 tebê i sebê nad nim' pomastiti . K nim' s(ve)ti Êkov'
 r(e)če . Se Pilet' pred vami stoi zač' ga ne êmetê . D-
 êvli rekoše veliš' nam' Fileta eti a mi ne morêmo .
 vsi svoû silu i moçiû ednoga mrava ki e v tvoem'
 pokoiku i dotaknuti se . V tu dobu s(ve)ti Êkov' k Piletu
 r(e)če : da bismo za zlo dobro vzdali kako nas' Is(u)h(r̃st)u' uçi
 Filetê Ermoen' e bil' tebê svezal' ali ti ego
 razvêži . A kada Ermoen' prost' bê tako zasramlen'
 stoêše s(ve)ti Êkov' k nemu r(e)če idi slobodan' kamo ti e
 drago nam' togo obiçaê ni da bi se kto na našu ver-
 u k nam' bez' hval' obratil' . Ermoen' r(e)če ê znaû dê-
 vlovu moç' i zlost' ne daš li mi nikoga znamenîe
 ko bih' pri sebi nosil' tude mê pogubê . A nemu s(ve)ti
 Êkov' svoi çap' za znamenie dav' . I tud'e Er'moen' s ê-
 aprom' šadъ knigi svoe čarodêinie sabrav' pred' sv-
 etoga Êkova prnesal' da bi e sažgal' . Tada s(ve)-
 Êkov' da bi goreçe ne smrdêle v morê ee vrêçi
 ukazal' . I kada e Er'moen' v morê vrže . I opet' se k s(ve)tomu
 Êkovu vrativ' k nega s(ve)tim' nogam' pripal' reki :
 S(ve)ti Êkove ap(usto)le grešnih' d(u)š' sprostitelû kako s-
 i me k sebê prêe protivnago zavistivago trp-
 el' tako me primi zakaûçago se pokaênîem' . Tu ga
 s(ve)ti Êkov' priêm' . i v svetoj vêrê ga potvrdiv' i t-
 akoe po tom' dobri bil' da e pak' razliç'na čudesa

f. 255v

b(o)žiu moçiû činil' . To vidêçe Židovê da sê e Ermo-
 en' na vêru h(r̃st)ên'sku obratil' žalostno se razg'ne-
 vav'se k svêtomu Êkovu idu uprašauçe ego kako bi
 to smel' učiniti Is(u)h(r̃st)a propetago v(ê)ru kazat-
 i . Tu im' s(ve)ti Êkov' s(ve)tim' pismom' h(r̃st)ên'sku vêru poč-
 e propovêdati . Togo radi mnozi vêrovahu . To
 uzrev' Abiatarъ bêše biskup' lêta togo proti
 s(ve)tomu Êkovu lûdi v zbroi i s(veta)go Êkova za grlo povr'-
 zši pred' Iruda c(êsa)ra vesti ga zapovêdal' . Iru-

dě e zapovedal' s(ve)tomu Êkovu glavu useçi . **I** kada g-
 a na semrt' vedêhu Edan' nemoč'ni koga biše dna zl-
 amala po puti poče vapiti rêki: **S**(ve)ti Êkove po-
 mozi mani strast'nomu k nemu s(ve)ti Êkov' r(e)če . **V** im-
 e Is(u)h(řstvo)vo za koga v(ê)ru ê na semrt' idu vstani go-
 rê zdrav' i vzdai hvali svoemu sp(a)sitelû . **K**ako
 s(ve)ti Êkov' r(e)če tako tude nemočni zdrav' bê i svoemu
 stvoritelû hvalu v'zdav' vstav' vêru krs-
 tên'sku prodekoval' . Tada i Osiê ki biše na s(veta)go
 Êkova grlo privezal' i vlačil' ga vidêv' .
 to čudo poli s(veta)go Êkova nog' padê prose da bi
 ego va vêrê h(řst)ênskoj potvrdil' . **T**o videêv' Abia-
 tarъ biskup' zapovêda i Osiû eti . **I** k nemu tako r(e)če :
Ne prokneš' li imene H(řstvo)va tudie budêši i s Êkovom'
 useknen' . **K** nemu Oziê r(e)če proklet' si ti i prokleti
 tvoji bludovê alê ime H(řstvo)vo budi va vêki bl(agoslovle)no .
V ta čas' Abiatarъ zapovêda ego us'ta pe-
 st'mi biti . **I** uprosiv' ego Iruda zapoveda ego

f. 256r

sa svetim' Êkovom' oba useknuti . **I** kada iû obêu sa
 svetim' Êkovom' na mestê osuenom' postaviše s(ve)t-
 i Êkov' na tom' mestê vsprosi da bi mu žbanac' vod-
 i podal' . **I** tu vodu Osiû poh(řst)i . **I** kako to brzo učini
 (ta)ko ima obêma glavi useknu . **T**u kako pravi mešt(a)r'
 Ioanes' Bêlêty ki es(tь) napisal' s vêdomê s(veta)go
 Êkova žitie kako es(tь) v starêh' knihah' istin'no
 našal' . **I** učenici s(veta)go Êkova têlo ego pokupivše
 s' velikim' strahom' Židov' se boeče v korabal'
 vnesu b(og)u poručivše se kadê ga bê shraniti .
 tu su anj(e)le voe imêli bêz' vesal' i bêz' pov(ê)tr-
 nika do Špane prišli . **V** toi z(e)mli bêše krale-
 va vdova ku su zvali Lupa . To es(tь) vlčica nie
 ime bilo kako zlo ime imêše takoe i dêli zla bi-
 la . **V** toi vlas'ti têlo is' korabla izneše . i na
 ednom' veliki kameni to s(ve)to têlo položiše .
A to b(o)žiu m(i)l(o)stiu s(ve)tomu têlu kamen' postup-
 i i grobom' se učini se kako da bi bil' č(lovê)čskimi
 rukami učinen' . **O**ttudъ otšadše učenici s(veta)go
 Êkova i vnidu pred' kralicu vlčicu rêkuče . **I**(su)s' H(řst)ъ
 k tebê têlo s(veta)go Êkova učenika svoego poslal'
 koga si ne hotêla priêti živa da primeši ego
 mrtva . **I** to znai kralice da smo semo pripluli
 bêz' vse korabalne pripravi . **I** zato prosimo t(e)bê
 da bi emu dostoino mesto k shraneniû dala . **T**a-

f. 256v

da ona kano lastiva poslala ka kralù španskomu
 da bi ego povelèniè na tom' uprosili . **A** on' nih' rëč-
 i slišav' zapovêdè e va uzu vsaditi . **Tu** n(o)č'
 se nim' anj(e)l' êvil' i nih' is tamnice pustil' .
To kral' izvêdêv' posla po nih' da bi e poemali . **Po**
 nih' posli gnavše prek' mosta iduč' i s mostom' se
 va vodu vpadošei i tu potonuše . **To** kral' uslišav'
 ine posli po nih' posla da bi se ti s(ve)ti učenic
 vratili : i ča im' e drago da bi v nega z(e)mli u-
 činili . **Tada** se oni povrativše i to mesto na
 vèru obrativ'se . **To** zla Lupa kralica usli-
 šavši vel'mi e žalovala zač' vèri krst-
 ên'skie nenavidêše . **I** zato kada se k nei s(ve)ti uč-
 enici povratiše . **Tako** k nim' progovori : **Idête** moe
 tri volovê na toi gorê poimitê . **I** têlo Êkova
 svoga g(ospod)a vložec' vezitê gdê hoçetê u m-
 estê çe kako hoçete emu udêlaitê . **To** las'ti-
 vo ta Lupa govoraše zač' to dobro ona vêdêše
 da to voli bêhu nepitomi . **I** zato v sebê nami-
 sli tako rekuçi v preçiih' ne budu moçi paklie
 vpregu voz' zlamaù a têlo po kamicêh' rastr-
 gaù a sami taki ili tonu ili glavi zl-
 amaù . **O** nečas'tna vlčice kako ti to las'ti-
 vo edinaš' . **A** to b(og)ь spodob'no učini . **Oni** na to gor-
 ko šadše las'ti niçe se ne vistrêg'se . **Na** i ...

4. Zaključno

Hrvatskoglagoljska je srednjovjekovna literatura u liturgijskim i neliturgijskim glagoljskim knjigama sačuvala latinsku tradiciju apokrifnih tekstova o apostolu Jakovu. U temporalu dvaju hrvatskoglagoljskih brevijara iz 14. i 15. stoljeća nalazi se tekst Jakovljeve pasije, koji je u hagiografskoj bibliografiji evidentiran kao *Passio Jacobi Maioris, apost* (BHL 4057). Opširniji glagoljski tekst o Jakovu apostolu, naslovljen *Žitie svetago Êkova galiciiskoga*, nalazi se u *Petrisovu zborniku* (1468) i blizak je Jakovljevim tekstovima u *Zlatnoj legendi* Jacoba de Voragine i češkom *Pionalu* (BHL 4072). I brevijarska pasija i zbornička legenda dio su zapadne hagiografske tradicije kulta ovoga apostola. Komparacija glagoljskih i latinskih apokrifa pokazala je da su popularna apokrifna priča o Jakovljevu čudesnom obraćenju čarobnjaka Hermogena, kao i opis translacije apostolova tijela u Galiciju, bili sastavni dijelovi i hrvatskoglagoljske književne i liturgijske baštine.

Izvori

- Brevijar Vida Omišljanina*. 1396. Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. Slav.* 3. Pergamena, ff. 468.
2. *novljanski brevijar*. 1495. Novi Vinodolski, Župni ured. Pergamena, ff. 500.
- Petrisov zbornik*. 1468. Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sign. *R 4001*. Papir, ff. 350.

Literatura

- Badurina Stipčević, Vesna. 2010. Hrvatskoglagojska Muka svetoga Andrije apostola. *Slovo*, 60, 41–71.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2015a. Hrvatskoglagojski brevijarski tekstovi apokrifne pasije apostola Filipa. U: *Polyhistor. Scripta slavica Mario Capaldo dicata*. [ed. Diddi, Cristiano]. Moskva – Rim: Indrik. 37–44.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2015b. Legenda o svetom Jeronimu u hrvatskoglagojskom Petrisovu zborniku (1468.). *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 47, 327–339.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2017. Glagoljski tekstovi Pasije svetoga Lovrenca. *Croatica*, XLI (61), 9–24.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2019. Apocryphal Passion of James the Apostle in Croatian Glagolitic Breviaries. *Sapere aude: Sbornik v čest na prof. dri Iskra Hristova-Šomova*. [red. Savova, Veneta; Trifonova, Iva; Petrov, Ivan; Petkov, Petko]. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. 74–80.
- BHL – *Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis II*. (=Subsidia hagiographica, 6). Bruxelles, 1901.
- Čunčić, Marica; Magdić, Antonio; Mokrović, Ljiljana. *Računalni program „Izvori Staroslavenskog instituta“*. URL <https://izvori.stin.hr>. Pristup 24. lipnja 2019.
- Els, Rose. 2009. *Ritual Memory. The Apocryphal Acts and Liturgical Commemoration in the Early Medieval West (c. 500–1215)*. Leiden – Boston: Brill.
- Fališevac, Dunja. 1980. *Hrvatska srednjovjekovna proza. Književnopovijesne i poetičke osobine*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Geerard, Maurice. 1992. *Clavis apocryphorum Novi Testamenti. Corpus Christianorum*. Turnhout: Brepols.
- Grabar, Biserka. 1967. Apokrifna Djela apostolska u hrvatskoglagojskoj literaturi: 1. Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera. 2. Djela apostola Petra i Andrije. *Radovi Staroslavenskog instituta*, 6, 109–208.
- Grabar, Biserka. 1972. Apokrifna Djela apostolska u hrvatskoglagojskoj literaturi. 3. Djela Pavla i Tekle. *Radovi Staroslavenskog instituta*, 7, 5–30.

- Grgić, Marijan. 1985. Jakov Stariji. U: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, [ur. Badurina, Anđelko]. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Kršćanska sadašnjost, 291–292.
- Hennecke, Edgar; Schneelmecher, Wilhelm. 1964. *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*. Band II: Apostolisches, Apokalypsen und Verwandtes. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Hercigonja, Eduard. 1975. *Srednjovjekovna književnost. Povijest hrvatske književnosti. II*. Zagreb: Liber – Mladost.
- Ivšić, Stjepan. 1922. Dosad nepoznati hrvatski glagoljski prijevodi iz staročeškoga jezika. *Slavia*, 1 (2,3), 38–56.
- Jagić, Vatroslav. 1873. Novi prilozi za literaturu biblijskih apokrifa. *Starine JAZU*, 5, 69–108.
- Kolanović, Josip. 1982. Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku. *Croatia Christiana Periodica*, 6 (9), 13–36.
- Moraldi, Luigi. 1971. *Apocrifi del Nuovo Testamento, II. Atti degli Apostoli*. Torino: Utet.
- Nazor, Anica. 2010. Još glagoljskih Pazinskih fragmenata iz početka XIV. stoljeća. *Slovo*, 60, 575–608.
- Pantelić, Marija; Nazor, Anica. 1977. *II. Novljanski brevijar. Hrvatskoglagojski rukopis iz 1495. Fototipsko izdanje*. Zagreb – Graz: Staroslavenski institut, Turistkomerc.
- Petrović, Ivanka. 2004. Djela apostola Ivana (Acta Iohannis) u hrvatskoj glagoljskoj književnosti srednjega vijeka. U: *Glagoljica i hrvatski glagolizam* [ur. Dürriegl, Marija-Ana; Mihaljević, Milan; Velčić, Franjo]. Zagreb – Krk: Staroslavenski institut – Krčka biskupija, 199–227.
- Plotino, Roberto. 1965. Giacomo, il Maggiore, apostolo, santo. In: *Bibliotheca sanctorum*. T. V, Città di Vaticano: Istituto Giovanni XXIII della Pontificia Università Lateranense, 363–364.
- Plötz, Rudolf. 1999. Jacobus d. Ä. (Maior). U: *Lexikon des Mittelalters*. T. V, Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 253–254.
- Réau, Louis. 1958. s.v. Jacques le Majeur (25 juillet). U: *Iconographie de l'art chrétien*. T. III: *Iconographie des saints*. Paris: Presses universitaires de France, 690–702.
- Rešetar, Milan. 1926. *Libro od mnogijeh razloga. Dubrovački ćirilski zbornik od god. 1520*. Sr. Karlovci: Srpska kraljevska akademija.
- Runje, Petar. 2012. *Prema izvorima II*. Krk – Zagreb: Povijesno društvo otoka Krka.
- Sambunjak, Slavomir. 2001. *Tkonski zbornik: Hrvatskoglagojski tekstovi iz 16. stoljeća*. Tkon: Općina Tkon.
- Strohal, Rudolf. 1917. *Stare hrvatske apokrifne priče i legende*. Bjelovar: Tisak i naklada Lav. Weissa.
- Štefanić, Vjekoslav. 1969. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti [Djela JAZU, 51].

- Štefanić, Vjekoslav i sur. 1969. *Hrvatska književnost srednjega vijeka. Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Knjiga 1. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- Varazze, Jacopo da. 1998. *Legenda Aurea*. [ur. Maggioni, Paolo]. Vol. 1: XCV: [*De sancto Iacobo apostolo*]. Firenze: Sismel, Edizioni del Galluzzo, 650–662.
- Verkholantsev, Julia. 2016. Croatian monasticism and glagolitic tradition. Glagolitic letters at home and abroad. U: *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics* [ur. Ines Angeli Murzaku], London, New York: Routledge, 42–61.
- Vialova, O. Svetlana. 2016. *Glagoljski zbornik XV. st., Ruska nacionalna biblioteka, Zbirka Ivana Berčića, f. 67, Berč. br. 5*. Monumenta glagolitica Archidiecesis Iadertinae, vol. XX/1,2, Zadar: Stalna izložba crkvene umjetnosti, Sveučilište u Zadru.
- Voragine, Jacobus de. 2014. *Zlatna legenda ili Štiva o svecima*. Sv. 2. [Preveo s latinskog izvornika Stjepan Pavić], 95. O svetom Jakovu apostolu. Zagreb: Demetra, 36–44.

St. James the Apostle in Croatian Glagolitic Sources

Canonical texts contain very little information on James's life. Hagiographic and apocryphal texts, however, recount many stories and adventures from James's life, and describe numerous miracles occurring after his death. One of the most famous is the legend from the Spanish town of Compostela, where he is said to have laid down the foundations of Christianity. Since the Middle Ages St. James the Apostle (the Elder) is considered a patron of the city of Šibenik and Šibenik's bishopric. The existence of the St. James cult in the Croatian Glagolitic literature is confirmed by the mentioning of his name on 25th of July both in missals and breviaries calendars. In addition, breviaries dating from the 14th and 15th centuries contain the apocryphal passion on St. James, which was read after the *Epistle of James*. In the hagiographic bibliography this passion is known as *Passio Jacobi Maioris, apost.* (*Bibliotheca Hagiographica Latina* 4057) and was part of a collection of biographies and passions of the twelve apostles entitled *Virtutes apostolorum*. The most extensive glagolitic text dedicated to St. James the Apostle, entitled *Žitie svetago Êkova galiciiskoga*, since unpublished, is to be found in the *Petris miscellany* (1468). Both legendary and miscellany's passion belong to the western hagiographic tradition of this apostle's cult. This paper brings out the most recent results of the literary and philological research of the Croatian Glagolitic hagiographic texts on St. James Apostle.

Keywords: St. James Apostle, passion, apocrypha, Croatian Glagolitic breviaries, Petris miscellany

Marinka Šimić

Staroslavenski institut Zagreb

msimic@stin.hr

Leksik *Pariškoga (Borislavićeva)* zbornika *Cod Slave 73* (Na tekstu psaltira i Mukâ)

Pariški zbornik (Pariz, Bibliothèque Nationale *Slave 73*), nazvan još i *Borislavićev* po pisaru Grguru Borislaviću iz modruške Gorice pergamentni je glagoljski kodeks iz 1375. godine. Taj rukopis među hrvatskoglagojskima zauzima posebno mjesto, ponajprije kao najstariji očuvani zbornik; zatim kao jedini hrvatskoglagojski kodeks vezan za Šibenik, te kao jedini dosad poznati rukopis pisan za redovnice. Vjerojatno je zbog namjene teksta redovnicama koje nisu znale crkvenoslavenski jezik ovaj rukopis prilično pohrvaćen za razliku od ostalih hrvatskoglagojskih brevijarskih psaltira iz istoga razdoblja koji čuvaju stariji prijevod.

Posebna je vrijednost ovoga rukopisa što sadrži prijevod biblijskih knjiga i drugih tekstova koji se razlikuje od većine tadašnjih hrvatskoglagojskih liturgijskih rukopisa, svjedočeći da smo već u 14. stoljeću imali dva različita prijevoda Psaltira i Muka: stariji brevijarski i misalski većinom prema grčkoj *Septuaginti*, te noviji prijevod prema *Vulgati*. U radu se analizira leksik rukopisa u usporedbi sa starijim hrvatskoglagojskim prijevodom. Uočeno je da je prevoditelj ovoga rukopisa nastojao izbjegavati manje poznate riječi unoseći razumljivije čakavizme: *ere, gdi, ča, zač, mocira, postol'* umjesto *êko, idêže, eže, vskuû, oploti, sapogb* itd. Pritom ipak, primjerice, u psaltiru nije u potpunosti izmijenio sve lekseme, oslonivši se i na stariji hrvatskoglagojski prijevod koji je vjerojatno znao napamet.

Gljučne riječi: Pariški zbornik, leksik, crkvenoslavenski sloj, čakavski sloj, Šibenik

1. Uvod

P*ariški zbornik* (Pariz, Bibliothèque Nationale *Slave 73*), nazvan još i *Borislavićev* po pisaru Grguru Borislaviću iz modruške Gorice, pergamentni je glagoljski kodeks od 296 folija manjega formata, dimenzija 15 × 11,5 cm (Tadin 1954: 21–32, Mulc 1971: 396, Badurina Stipčević 2003: 188). Rukopis je pisan uncijalnim i poluncijalnim pismom, s po dvadeset redaka u stupcu, a u nekim tekstovima s dvadeset i jednim

retkom i prilično pohrvaćenim jezikom na frankapanskom području (Tadin 1954: 22). Kodeks je dobro očuvan u uzevu od kože i drva s metalnim kopčama, osim nagriženoga prvoga lista (Tadin 1954: 21). Taj rukopis među hrvatskoglagoljskima zauzima posebno mjesto iz više razloga: ponajprije kao najstariji očuvani zbornik iz 1375. godine; zatim kao jedini hrvatskoglagoljski kodeks vezan uz Šibenik, te jedini poznati rukopis pisan za redovnice. Nadalje, premda zbornici većinom sadrže neliturgijsko štivo, apokrifne, legende svetaca, crkvene govore, propovijedi, pjesme i drugo, *Pariški* ima i biblijsko-liturgijske tekstove, ponajprije psaltir i muke. Ti su tekstovi znatno pomlađeni u odnosu na druge hrvatskoglagoljske misale i brevijare 14. i 15. stoljeća. Stoga *Pariški zbornik* možemo definirati kao hrvatskoglagoljski rukopis koji je u 14. stoljeću najviše kroatiziran, tj. pisan mješavinom crkvenoslavenskoga i čakavskoga jezika.

Ovaj su rukopis pisale tri ruke, a najveći je dio prepisao Grgur Borislavić, 'Skaz' o dvanaest suhих petaka, kolofon, psaltir (f. 1v–209r), *Muku sv. Margarite* i četiri Muke (f. 238r–280v). Misalski je dio (f. 209v–237v i 281r–284r) prepisao pisar Stipan čije je ime spomenuto u *memento vivorum* f. 216r: *tu pomeni živie imenu eže hočb pomeni g(ospod)i rabi i r(a)bine tvoe i stipana pisca*, a neke je tekstove pisao i 'prvad Mikula' iz Istre f. 285r–296r (Badurina Stipčević 2014:139). Glavni je pisac (pisar) svoje ime, Grgur, kao i vrijedne podatke o rukopisu ostavio u kolofonu f. 1v: *V' lēto g(ospod) na roeniē 'čřňñđ' (=1375) miseca mar'ča 'b' (=2) d(b)n Sie knigi pisah' é grēgorii s(i)ń mar'tina borislaviča is' modruš' s' gorice Komu e smr'tb mati otač'stvo grobŏ a bog(a)tstvo grisi Prizidnicam' cr(b)kve s(veta)go ũliēna ot šibenika i Zato ki e čisti budete ne klnite me pokoli ne piše d(u)h' s(ve)ti na ruka grēšna spravljajuče čtite i m(o)lite b(og)a za vsēh' am(e)ńb. Kolofon *Pariškoga zbornika* kao i kalendar sa svećakim imenima svojstvenim za dalmatinske gradove (Dujam, Ivan, Dunat, Krsogon, Zoilo) te neki glagolski oblici samo u ženskom rodu, npr.: *grēšila, stvorila* potvrđuju da je rukopis bio namijenjen redovnicama u Šibeniku, tj. prizidnicama crkve sv. Julijana (Tadin 1954: 24). Ta se crkva prvi put spominje 14. siječnja 1371. godine u oporuci Ivana Ježevića iz Šibenika. Uz crkvu sv. Julijana u središtu Šibenika koja je stradala u savezničkom bombardiranju 1944. godine i danas je u ruševnom stanju su u prizidanoj zgradi najmanje dva stoljeća živjele redovnice (Tadin 1954: 30). Osim šibenskoga područja izraz *prizidnice* postoji i na Čiovu: crkva Naše Gospe Prizidnice nalazi se na južnoj strani otoka Čiova u Prizidnicama u mjestu Slatine (<https://smn.hr/crkva-gospe-od-prizidnice>).*

Nakon što je Francuska nacionalna knjižnica nabavila *Pariški zbornik* iz Španjolske 1951. godine, mnogi su filolozi pomno istraživali pojedine njegove tekstove kako bi ga smjestili u kontekst hrvatske srednjovjekovne pismenosti, liturgije i književnosti, ponajprije Marin Tadin koji ga je prvi opisao, ali i Josip Leonard Tandarić, Anica Nazor, Vesna Badurina Stipčević.

Prema liturgijskim i tekstološkim istraživanjima ovaj zbornik zauzima posebno mjesto među hrvatskoglagoljskim rukopisima. Kao najveća osobitost ističu se misni red i

kanon, predstavnici „prvotne redakcije glagoljaškoga sakramentara u Hrvatskoj,, nastale prije franjevačke reforme u 13. stoljeću (Tandarić 1993: 110). Rukopis sadrži i prijevode psaltira, kantika i četiriju *Muka* tako dosljedno prevedene prema latinskom *Vulgatinu* prijevodu kao ni u jednom drugom hrvatskoglagojskom spomeniku te su „... iznova prevedeni s *Vulgate* na hrvatski tip crkvenoslavenskoga jezika, a nije sačuvan raniji prijevod sa LXX,, (Tandarić 1993: 276). *Pariški zbornik* (dalje CPar) rijetkost je među hrvatskoglagojskim rukopisima i po vrsti, kao posebna vrsta časoslova, tzv. *Libor horarum*, Knjiga časova ili Mali časoslov. Skraćeni časoslovi kojima je sadržajna okosnica psaltir, s dodanim komunalom, službama Marijinim, službama za pokojne i kalendarom, nastajali su u srednjem vijeku često na narodnim jezicima za redovnice i laike koji nisu znali latinski. Osim *Pariškoga zbornika*, među hrvatskoglagojskim rukopisima ovdje se ubrajaju još *Lobkovicov psaltir* iz 1359. godine, *Akademijin brevijar* iz 1384. godine (Šimić 2014) te tiskani *Kožičićev oficij rimski* iz 1530. godine (Pantelić 1980: 362). Premda istoga sadržaja, zanimljivo je da se ova četiri kodeksa u literaturi posve različito imenuju: psaltir, brevijar, zbornik i oficij. Ovakvi su kodeksi nastali vjerojatno kao putni priručnici za misionarske potrebe. Misionari su naime, sa sobom uvijek nosili brevijare koji su morali preuzeti i funkciju misala pa su tako oblikovani ovakvi kodeksi (Tomić 2014: 144).

Pariški zbornik sadrži liturgijske i biblijske tekstove, kao i neke neliturgijske molitve, apokrifne sastave: *Legendu o dvanaest petaka* (Nazor 1995–1996: 289–302), poslanicu o štovanju nedjelje, apokrifno *Pseudo-Matejevo evanđelje* te *Muku sv. Margarite* (Badurina Stipčević 2016). Od biblijskih tekstova treba istaknuti psaltir (f. 9r–125v), kantike i liturgijske himne (f. 125v–134v), te Himan sv. Ambrozija (f. 134v–137v)¹ i tekstove *Muke Kristove*. Po tematsko-sadržajnoj strukturi CPar je prvi primjer ranije razvojne faze hrvatskoglagojskih zborničkih kompilacija u kojima se pretežno liturgijski repertorij postupno proširuje i obogaćuje neliturgijskim tekstovima (Hercigonja 1975: 131–132, Petrović 1989: 161, Badurina Stipčević 2014: 139). Redosljed kantika u *Pariškom zborniku*, tj. zamijenjeni su osmi i deveti, razlikuje se od onoga u drugim hrvatskoglagojskim rukopisima, u tome što većina hrvatskoglagojskih psaltira slijedi redosljed istočne Crkve, dok je u CPar redosljed prema upotrebi u zapadnoj Crkvi (Tadin 1954: 25).

Pariški zbornik jedan je od najznačajnijih spomenika glagoljske tradicije u šibenskom kraju. „Prodiranje i upotreba glagoljice na privatnopravnom području toga kraja, a ne samo u crkvi, ima svoje korijene u davnom srednjem vijeku, kada su benediktinci prevodili i prepisivali prve liturgijske kodekse, bili prvi učitelji naroda u privatnom i javnom životu“ (Pantelić 1960: 166). Osim benediktinaca, glagoljicu na ovom području njeguju franjevci trećoreci glagoljaši djelujući od 15. stoljeća u Prviću i Sustipanču (Pantelić 1960: 166). Iz Prvića Luke i Šepurina na otoku Prviću očuvane su mnoge

¹ Ovaj rad je napisan na temelju fotografija rukopisa koje se nalaze u arhivu Staroslavenskoga instituta. Sastavni dio psaltira je i Himan sv. Ambrozija, što potvrđuje bilješka na f. 137v *dovlê e saltir*.

franjevačke glagoljične oporuke (Runje 2012: 111). Glagoljaški je podmladak svoje obrazovanje primao od starijih popova glagoljaša, najvjerojatnije u Prvić Luci. Kasnije (1564.) je za glagoljaše otvoreno sjemenište u Šibeniku koje je nakon kraćega prekida obnovljeno početkom 17. stoljeća pod upravom I. T. Mrnavića (Šupuk 1957: 11; Kovačić 1991: 59–87). „Počeci glagoljice u Šibeniku ‘gube se u magli srednjega vijeka’, ali sigurno tim pismom je prvi put zabilježena hrvatska riječ ovoga kraja“ (Šupuk 1957: 8). Nažalost, iz starijega se razdoblja malo što očuvalo, npr.: od epigrafskih spomenika *Plastovski ulomak* s prijelaza iz 11. u 12. stoljeće (Fučić 1982: 281), te nekoliko fragmenata iz Berčićeve zbirke glagoljskih rukopisa iz 13. i 14. stoljeća (Šupuk 1957: 10, Milčetić 1955: 109–110). U Štefanićevoj su hrestomatiji glagoljskih rukopisa samo dva s otoka Prvića kod Šibenika: komad lista misala iz 15. stoljeća te Oficij od sedam žalosti i pjesma o tri kralja iz 18. stoljeća (Štefanić 1969: 82 i 165). Berčićeva zbirka prema izdanju Svetlane O. Vjalove sadrži najmanje devet fragmenata iz okolice Šibenika. Od toga je njih osam s otoka Prvića i jedan iz Šibenika, a među njima je šest fragmenata brevijara i tri fragmenta misala. Pet je iz 13/14. stoljeća, a četiri iz 15. stoljeća (Vjalova 2000: 4–7 i 73–76). Ti podaci govore da je i na šibenskom području bilo mnogo glagoljskih rukopisa, ali se nisu sačuvali kao cjeloviti kodeksi. O dubokoj ukorijenjenosti glagoljice i svakodnevnoj upotrebi na ovom području govore i brojne isprave iz razdoblja od 16. do 18. stoljeća (Šupuk 1957).

2. Leksik hrvatskoglagoljskih rukopisa

Leksik je hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika višeslojan i sastavljen od slavenškoga i neslavenskoga elementa. Najstariji su slavenski leksemi praslavenskoga porijekla, zatim crkvenoslavenskoga, moravizama, ohridizama, preslavizama do hrvatskoga, a strani slojevi koji su se nataložili prilikom prevođenja su: ponajprije grecizmi i latinizmi, germanizmi, protobugarizmi, mađarizmi itd. Ovi su slojevi različiti od teksta do teksta, što ovisi o više čimbenika, ponajprije o starini teksta i mjestu pisanja, o sadržaju, o namjeni teksta, o porijeklu pisara itd.

Najveći je dio leksika hrvatskoglagoljskih tekstova zajednički hrvatskomu crkvenoslavenskomu i čakavskomu, što je uobičajena osobina diglosijskih situacija. Osobito je istaknuto obilježje diglosije postojanje parova leksema, od kojih jedan pripada višoj, a drugi nižoj inačici. Ti leksemi označuju uobičajene pojmove i stvari koje se često rabe u obje inačice, a čija uporaba automatski svrstava izričaj u kojem se pojavljuju u višu ili nižu inačicu. To vrijedi i za hrvatski crkvenoslavenski i čakavski. Navodimo za ilustraciju nekoliko takvih parova: *egda* : *kada*, *glagolati* : *govoriti*, *aće* : *ako*, *čto* : *ča*, *egože* : *koga*, *cêsarstvo* : *kralevstvo*, *vražda* : *nepriêtelstvo* itd. Čest je slučaj da pisari u rubrikama, koje su pisane govornim hrvatskim jezikom, rabe hrvatsku riječ, a da u liturgijskom tekstu, katkad i u istom retku, imaju crkvenoslavensku istoznačnicu (HCJ 2014: 19).

U tekstovima nalazimo dvije vrste takvih leksičkih parova, tj. sinonima: staro / novo, tuđica / domaća riječ. Kad je riječ o kategoriji staro/novo treba napomenuti da mlađe leksičke slojeve katkad nalazimo i u starijim prijevodima, kao što još češće starije leksičke slojeve susrećemo u novijim prijevodima prema latinskomu. Riječi koje uočavamo u starijim prijevodima u 14. su stoljeću posve sigurno pripadale crkvenoslavenskom književnom jeziku, a ne govornom: *sudii, balʒstvo, svédételʒstvo, črbtogh, hodataistvo-vati, rěsʒnʒ*. U mlađim se rukopisima one zamjenjuju hrvatskim inačicama: *sudacʒ, lékarstvo, svidočastvo, istinanʒ* itd. Razlog takvom postupku treba tražiti u stavovima i postupcima prevoditelja, a ne u njihovu neznanju. Ovakvi su primjeri zamijećeni u misalima i brevijarima: riječ *lihoimʒcʒ* koja se pojavljuje u MVat₄ u MNov 46b zamijenjena je s *lakomi*, a riječ *sʒnʒmʒ* iz MVat₄ 69c, u MNov 71a zamjenjuje narodni izraz *viče*. Umjesto primjera *s drʒkolami* iz MVat₄ 80b, MNov i CPar imaju leksičku dubletu *z dréviemʒ* MNov 81a, odnosno *s drviemʒ* CPar 249v (Mc 14,48), dok je u MLab₁ 143c na mjestu *drʒkolami* potvrđen sinonim *palicami*. Međutim to ne mora značiti da pojedini rukopis na drugom biblijskom mjestu nema ovaj stariji leksem, npr. CPar ima *s drʒkolami* 241r. Moravizam *drévlje* zamjenjuje se s *prězde* BrVO 361d, BrN₂ 69a, odnosno *prěje* BrVat₅ 177b. Kad je riječ o leksičkim parovima tuđica / domaća riječ, navedimo samo nekoliko primjera, odnosno razlika između većine hrvatskoglagoljskih rukopisa i *Pariškoga zbornika*: *skudelnika / lončara, paska / vazamʒ, mura / masti, elionʒskuû / maslinsku*. Katkad na istom biblijskom mjestu nalazimo dvije, a rjeđe tri posuđenice, npr: *alvastru / škrabicu, barilʒ / ampora / lagvena, ravi / meštre*, ili dvije različite slavenske riječi, npr.: *v solilo / v zdělu, idetʒ / gredetʒ*. Iz navedenoga se može zaključiti da i među liturgijskim tekstovima postoje velike i značajne leksičke razlike, ako imamo u vidu karakter samoga teksta, a te su razlike još izraženije u neliturgijskim tekstovima u koje sve više prodiru čakavske i kajkavske jezične osobine.

3. Leksik *Pariškoga zbornika*

Prijevod *Pariškoga zbornika* već duže vrijeme privlači pozornost istraživača hrvatskoglagoljske baštine – tako je Josip Tandarić usporedivši ga s najstarijim hrvatskoglagoljskim misalom, *4. vatikanskim* – utvrdio da se misni red, a donekle i kanon, u *Pariškom zborniku* znatno razlikuje od drugih takvih tekstova u hrvatskoglagoljskim misalima. Iz te je usporedbe zaključio da je kanon mise u *Pariškom zborniku* vrlo star i da se u nekim pojedinostima, u kojima se razilazi od mlađih misala, slaže se MVat₄: *dostoënie // utežanie, ostavlenie // otpučenie, shranimʒ se // zaodězdemʒ se, vsʒ mirʒ // mirʒ, vsakoe skr bi // vsěhʒ pagubʒ* (Tandarić 1993: 118).

Ostala slaganja između CPar i MVat₄:

uglemʒ gorućiʒmʒ // kamičʒ cem ognenimʒ MRoč, MNov, MHrv i MNew
čašu žrtvi sp(a)sitelnie CPar i MVat₄ // *čašu spasitelnu* MRoč, MHrv, MNew

svetotvorče CPar i MVat₄ // *svetitelj* MRoč, MHrv, MNew
въ оставленіе грѣховъ MVat₄ i CPar // *въ отпущеніе грѣховъ* MNov, MRoč,
 MHrv.

Vesna Badurina Stipčević zaključila je da su pojedini dijelovi prilagođeni latinskomu, tj. dobro adaptirani, npr. tekstovi svih četiriju Muka: „Tekstološko uspoređivanje s Vulgatom sugerira da su ovi tekstovi ne samo vrlo dosljedno i pažljivo adaptirani, već možda iznova prevedeni s latinskoga jezika. Uočljivo je to u doslovnom, *ad verbum* prevodeњу, preuzimanju latinskih sintaktičkih konstrukcija i stranih riječi, ali i u brižnom izboru odgovarajućeg leksika. Tekst Muka u *Pariškom zborniku*, po svojim jezičnim i stilskim osobitostima, kao da se nalazi negdje između istovrsnih tekstova u mlađim hrvatskologlagoljskim misalima i onih u latiničkim lekcionarima“ (Badurina Stipčević 2001: 47).

Slično kao i Muke, i psaltir s kanticima preveden je prema *Vulgati* (Tandarić 1993: 118), za razliku od ostalih hrvatskologlagoljskih psaltira koji čuvaju stari prijevod prema *Septuaginti*, npr.: *Lobkovicov psaltir*, *Pariški psaltir* (Cod Slav 11), *Fraščićeve psaltir*, te brevijarski psaltiri: *Akademijin brevijar*, *2. novljanski brevijar*, *Pašmanski brevijar* itd. Posebna je vrijednost ovoga rukopisa, dakle u tome što sadrži prijevod biblijskih knjiga i drugih tekstova različit od većine tadašnjih hrvatskologlagoljskih liturgijskih rukopisa, svjedočeći da smo već u 14. stoljeću imali dva različita prijevoda (primjerice psaltira: stariji brevijarski većinom prema grčkoj *Septuaginti*, te noviji prijevod prema *Vulgati*). Na leksičkoj razini u psaltirskom prijevodu *Pariškoga zbornika* očuvani su ostaci starijega hrvatskologlagoljskog prijevoda, tj. grecizmi potvrđeni u svim našim psaltirima: *aerънь*, *aspida*, *dѣmunъ*, *дбѣвалъ*, *erodievъ*, *ikoniѣ*, *isopъ*, *kasiѣ*, *krotopъ*, *olokavtomatъ*, *onagrъ* itd. Drugi se pojavljuju u starijoj i mlađoj varijanti, npr.: *adъ* / *pakalъ*, *erѣi* / *sv(e)itelъ*, *trъpeza* / *stolъ*, *upostasъ* / *imѣnie*, *idolъ* / *podobie*, *skandѣlъ* / *sablaznъ*. Osim toga, prevoditelj psaltira ovoga zbornika nastojao je izbjegavati manje poznate riječi unoseći razumljivije čakavizme: *ere*, *gdi*, *ča*, *zač*, *mocira*, *postol'* umjesto *ѣko*, *ideže*, *eže*, *vskuū*, *oploti*, *sapogъ* itd. (Šimić 2003: 287). Pritom ipak nije u potpunosti izmijenio sve lekseme, oslonivši se i na stariji prijevod hrvatskologlagoljskoga psaltira koji je vjerojatno znao napamet. Slično je ustanovio i Tandarić za tekst molitve uz pokrivanje kaleža koja u brevijarima isto kao i u *Pariškom zborniku*, dolazi u prijevodu prema *Septuaginti*, a ne prema *Vulgati* (Tandarić 1993: 114).

Na temelju dosadašnjih istraživanja zaključeno je da su neki leksemi koji su u većini hrvatskologlagoljskih psaltira doslovno prevedeni prema grčkomu, u CPar prilagođeni latinskomu, što ne znači da su potpuno zamijenjeni svi grecizmi iz staroga prijevoda (Šimić 2003: 278–279). Tako su primjerice očuvani neki arhaični leksemi, grecizmi karakteristični za hrvatskologlagoljsku maticu, koji su i u *Sinajskom psaltiru* zamijenjeni slavenskim ekvivalentima, npr. *olokavtomatъ*.²

² Suprotno tomu, uočeno je da u nekim primjerima jedino *Pariški zbornik* ima romanizam, a svi ostali hrvatskologlagoljski psaltiri grecizam: *župeľ* // *sul furbъ* (Ps 10, 6).

Zanimljivo je da su antifone i versi u ovom rukopisu pisani starijim jezikom od onih u samom tekstu psalama. Vjerojatno preuzete iz predloška s kojega je prepisivano, npr.: *An(tiponъ) Vzlûblû te g(ospod)i krêpostъ moê êko ti prosvêcaesi svêtilnikъ moi b(ož)e moi prosv(ê)ti tmou B(e)r(a)š(b) Polu noći vstaêhъ i s sudbahaъ pravdi* 20v. U psalmima je êko redovito zamijenjeno s *k(a)ko* dok je u antifonama ostavljeno êko: *An(tiponъ) Iscêli d(u)šu mou êko sьgrêsihъ te bê* 40r, *Bit(atorie) Poklonêm'(se) g(ospode)vê êko ta stvori ni* 58v, *B(e)r(a)š(b) Êko čudesa s' <tvori>* 85v, *An(tiponъ) Êko bl(a)gъ êko vъ v(ê)kъ m(i)l(o)stъ ego B(e)r(a)š(b) Vspoite n(a)mъ* 117r itd. U sljedećem je primjeru: *An(tiponъ) Nêsut' rêči ni sl(o)v(e)sa ihže ne slišetъ se gl(a)si ihъ* 21r, jedini potvrđeni stariji zamjenički oblik *ihže*, dok se drugdje redovito zamjenjuje s mlađim *kih*, npr.: *Nêsut' riči ni sl(o)v(e)sa kih' ne slišet se gl(a)si ih'* 20v. Isto se ponavlja u varijanti *c(êsar)ъ / kralъ*: *An(tiponъ) G(ospod)i silou tvoeû vzveselit' se c(êsa)rъ i o sp(a)seni tvoemъ vzraduet' se zêlo* 22r, *Otimite vrata knezi v(a)ša i v'zdvignite se vrata v(ê)čnae i vnidet' kral' sl(a)ve G'do e(stъ) sa kral' sl(a)ve g(ospod)ъ krêpakъ i silanъ g(ospod)ъ silanъ vъ rvani* 24r. Slično je i s varijantom *glagolati / govoriti*: *B(og)ъ g(ospod)ъ gl(agol)alъ estъ* 47v (antifona), tj. stariji tekst, a u samom psaltiru je uvijek *govoriti*. U antifonama je *vraziê* npr.: *An(tiponъ) Ot straha vraziê izmi g(ospod)i d(u)šu mou* 54v, a inače *nepriêtelъ*. Veznik *aêe* nalazimo samo dva puta u antifonama, a drugdje redovito *ako*: *Aêe ne g(ospod)ъ* 113r i *An(tiponъ) Aêe ne g(ospod)ъ sьziždetъ domu vsue trudet' se ziždučei B(e)r(a)š(b) B(laže)ni vsi* 113v.

Sljedeći primjeri pokazuju kako je prevoditelj *Pariškoga zbornika* sustavno prilagođavao tekst hrvatskomu jeziku, tj. tražio razumljivije izraze:³ *eliko // lûbo* (Ps 1, 3), *vskuû // začъ* (Ps 2,1, 4,3, 21,2), *êzici i lûdi // narodi i pl'ci* (Ps 2, 1), *c(êsa)ri // krali* (Ps 2, 2; 2, 6; 2, 10; 19,1 0), *azъ // ê* (Ps 2, 7; 16, 4), *skudelnika // lončara* (Ps 2, 9), *suetna // tačin* (Ps 4, 3), *êko // ere* (Ps 1, 6; 4, 4; 9, 21), *egda // gda* (Ps 4, 4; 9, 31), *suetno // tačed'no* (Ps 5, 10), *vragъ // nepriêt(e)lъ* (Ps 7, 7; 12, 3; 16, 9; 17, 4), *čto // ča* (Ps 8, 5), *dečeri // hêere* (Ps 9, 15), *êzici // narodi* (Ps 9, 16; 9, 21), *emuže // komu* (Ps 9, 28), *niči // ubogi* (Ps 9, 35), *g(lago)lete // g(o)v(o)rite* (Ps 10, 1), *vnêzapu // Nag'lo* (Ps 63, 5), *êzvi // rani* (Ps 63, 8), *oh(rъst)ъ // okolo* (Ps 11, 9; 17, 12), *nadêêh'se // upvah'* (Ps 12, 6), *ot'vrъstъ // otvoreny* (Ps 13, 3), *gnêva // žl kčine* (Ps 13, 3), *hleba // kruha* (Ps 13, 4), *boêzni / strah'* (Ps 13, 5), *srebra // pinezi* (Ps 14, 5), *uedriše se // uskoriše se* (Ps 15, 4), *utroba // boci* (Ps 15, 7), *prêd'zrêhъ // prêd'vidêh* (Ps 15, 8), *prisno, vinu // vsъgda* (Ps 15, 8), *v'ade // v'pakli* (Ps 15,10), *prepodobnomu // s(ve)tomu* (Ps 15, 10), *g(lago)li // sl(o)vesa* (Ps 16, 6), *grdinu // oholiû* (Ps 16, 10), *skumanъ // čenac'lvov'* (Ps 16, 12), *adovi // pakleni* (Ps 17, 6), *vsplanu se // vъžga se* (Ps 17, 9), *obliscaniê // ml(ъ)nie* (Ps 17, 13), *grъdihъ // oholih'* (Ps 17, 8), *ot'čr'toga // ot ložnice* (Ps 18, 6), *ispolinъ // žigant'* (Ps 18, 6), *Kaê polъza v kr'vi moei //*

³ Napomena: u navođenju ovih primjera katkad su radi preglednosti zanemarene grafijsko-fonološke pojedinosti. Prvi je primjer iz starijih hrvatskoglagoljskih prijevoda psaltira, npr. PsLob, PsPar, a drugi iz CPar.

Ki prud' v kr'vi moei // (Ps 29, 10), rastrza vretiće moe // srizal' esi vriću moû (Ps 19, 12), speti // zavezani (Ps 19, 9), vĕnacъ // krunu (Ps 20, 4), skudelъ // črĕp' (Ps 21, 16), gr' tanu // dušnikom' (Ps 21, 16), rizi // sviti (Ps 21, 19), manъtize // svitu (Ps 21, 19), uničiži // po-gr' di (Ps 21, 25), trbpezu // stol' (Ps 22, 5), vselenaĕ // s' vitъ (Ps 23, 1), v' brani // vъ rvani (Ps 23, 8), konobъ // lonac' (Ps 59, 10), lĕto i vĕsnu // lĕto i protulĕt'e PsLob (Ps 73, 17).

Slične primjere, odnosno ponovljeni leksik, nalazimo i u drugim tekstovima ovoga rukopisa, npr. u Mukama, gdje u odnosu na većinu hrvatskoglagoljskih misala, počevši od najstarijega 4. *vatikanskoga, Pariški zbornik* ima različite lekseme: 4 *pas ka // vazam'* (Mt 26, 1–2; 26, 18), *mlъva // smetna* (Mt 26, 5), *prokaženago // gubavoga* (Mt 26, 6–7), *alvastru // škrabicu* (Mt 26, 6–7), *mura mnogocĕn' nago // masti predrage* (Mt 26, 6–7), *negodovaše // raz' sr' diše se* (Mt 26, 8–9), *počto // Da začъ* (Mt 26, 8–9), *muro // mastъ* (Mt 26, 8–9), *ničĕm' // ubozimъ* (Mt 26, 8–9), *Am(e)nъ // Pravo* (Mt 26, 13; 26, 20–21, Mc 14, 8–9), *mirĕ // svitu* (Mt 26, 13), *učitel' // Mešt(a)rъ* (Mt 26, 18), *v solilo // v zdĕlu* (Mt 26, 23), *idet' // gredetъ* (Mt 26, 24), *rav' vi // meštre* (Mt 26, 25), *hlĕbъ // kruh'* (Mt 26, 26), *elion' skuû // maslinsku* (Mt 26, 30), *5 priskr' bna // žalostna* (Mt 26, 38), *byd' r' // gotov'* (Mt 26, 41), *6 vtoriceû // drugoc' (Mt 26, 42), treticeû // tretičъ* (Mt 26, 44), *lobžû // celoval' budu* (Mt 26, 48), *7 abie // tud' ĕ* (Mt 26, 49), *8 radui se rav' vi // Zdravъ meštre* (Mt 26, 49), *9 družĕ // Priĕtelu* (Mt 26, 50), *na neže // načъ* (Mt 26, 50), *10 knigi // pisma* (Mt 26, 56), *vlaspimiû // psost* (Mt 26, 65), *11 jĕmunu // sudcu* (Mt 27, 2), *sĕtiû // zamačnicom'* (Mt 27, 5), *svĕt // viĕe* (Mt 27, 7), *selo // nivu* (Mt 27, 7), *12 skudĕlničĕ // lončarevu* (Mt 27, 7), *svezanago // uznika* (Mt 27, 15), *voini // vitezi* (Mt 27, 27) itd.

⁴ Primjeri se navode prema najstarijemu hrvatskoglagoljskom misalu, 4. *vatikanskom* iz sredine 14. stoljeća.

⁵ Treba spomenuti da se u ovoj leksičkoj varijanti s *Pariškim zbornikom* slažu sljedeći hrvatskoglagoljski misali: MRoč, MNov, MVat₈, MBerl, MLab₁, MNew, MOxf₂, MVb₁, MVb₂, MSenj i P, dok stariju varijantu imaju: MHrv, MKoph, MLab₂ (v. ŠIMIĆ 2000: 95).

⁶ U ovom se primjeru s *Pariškim zbornikom* podudaraju sljedeći misali: MRoč, MHrv, MVb₂, dok se većina ostalih slaže s MVat₄, osim MSenj koji ima *priprav(a)nъ*.

⁷ Ovdje CPar prati većina misala, npr. MRoč, MNov, MBerl, MHrv, MSenj, dok stariju varijantu imaju MKoph i MLab₂.

⁸ Starockrvenoslavenizam *abie* su neki mlađi misali zamijenili hrvatskim *tadae*, npr. MHrv, dok CPar vjerojatno pogrešno prevodi *tudie*, a time pokazuje sličnosti s MNew i MSenj koji imaju isti leksem.

⁹ Na ovom mjestu *zdravъ* ima većina misala, npr.: MRoč, MNov, MBerl, MHrv, MNew, dok *radui se* imaju samo MKoph i MLab₂, *rav' vi* ima većina misala, osim MRoč, MLab₁ i MLab₂ koji imaju *učitelû*, dok se s CPar najbolje slaže MNew koji ima *moistre*.

¹⁰ Na ovom biblijskom mjestu CPar najbolje prati MNew koji ima također čakavski oblik *načъ*, dok se s MVat₄ slaže jedino MOxf₁ i MVb₂, a većina ostalih misala ima *na čto*.

¹¹ Na ovom se biblijskom mjestu svi misali leksički podudaraju s MVat₄, osim MHrv koji ima *oholostъ*.

¹² Leksem *nivu* na ovom mjestu imaju: MNov, MVat₈, MBerl, MHrv, MOxf₁, MNew, MVb₁, MVb₂, MSenj i P, dok starije *selo* imaju: MRoč, MLab₁, MKoph, MLab₂ i MOxf₂.

Iz iznesenih je primjera vidljivo da prevoditelj *Pariškoga zbornika* katkad za dva različita starija leksema (vjerojatno manje poznata u govoru) uzima jedan noviji, npr.: *učitelj* i *ravvi* // *meštarъ*. Katkad u prijevodima Muka, slično kao i u tekstu psaltira, prevoditelj ipak ostavlja pojedine arhaizme, npr. moravizam *s dr kolami* (Mt 26, 47; 26, 55), grecizam *akeldemak* (Mt 27, 8).

Valja napomenuti da se *Pariški zbornik* u psaltiru na nekim mjestima podudara s *Mavrovim brevijarom* iz 1460. godine (Pantelić 1965; Šimić 2004), za razliku od svih ostalih hrvatskoglagojskih psaltira, npr.: *êko* // *k(ako)* (Ps 1, 4; 2, 9; 10, 1; 16, 8; 17, 43; 20, 10), *g(lago)lete* // *gov(o)rite* (Ps 4, 5; 10, 1; 11, 3; 11, 6; 16, 4; 16, 10), *aće* // *ako* (Ps 7, 5; 13, 2), *iže* // *ki* (Ps 15; 3), *ni* // *n(a)sъ* (Ps 19, 10), *vspou* // *vshv(a)lû* (Ps 21, 23).

4. Rijetke riječi u *Pariškom zborniku*

Da je *Pariški zbornik* iznimno zanimljiv po svom prijevodu, odnosno leksiku, potvrđuje i činjenica da se nalazi među četiri hrvatskoglagojska rukopisa u građi za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* koje je Johannes Reinhart izdvojio kao one s rijetkim riječima, tj. onima koje se ne pojavljuju ni u *Slovníku*, ni *Miklošičevu* ni u *Akademijinu rječniku*, uz 2. novljanski brevijar, *Brevijar Vida Omišljanina* i *Fraščičev psaltir*. Rijetke riječi u CPar su: *beč' stvo*, *bubnačnica*, *večeratelnica*, *vz' ečevati*, *vzloviti*, *vménevaty*, *voždbъnъ*, *vskliknutie*, *vsponositi*, *vstanutie*, *vъzd' hovati*, *gbotrъ*, *glumka*, *etamъskъ*, *zagresti*, *zazviznuti* (Reinhart 2017:162). Osim navedenih leksema koji se nalaze u prva dva objavljena sveska *Rječnika*, u CPar nalazimo i druge rijetke riječi koje nisu potvrđene u ostalim hrvatskoglagojskim rukopisima, npr.:

- *barilъ*, 'vrč': *usrêcet' vaû č(lovê)kъ barilъ vode nose* CPar 254r (L 22, 10), *v' am porê* MVat₄ 83c, *v' ampori* MNov 83b, *vъ amporê* MRoč 72b, sim. (Mc 14, 13): *baril'* CPar 247v, *v lagvenê* MVat₄ 79b, *vъ vidri* MNov 80a, *vъ an porê* MRoč 68b /jedino u CPar *barilъ*/ Za pojedine lekseme iz odabranoga sloja nije jednostavno utvrditi porijeklo, npr. za *barilъ*, to je mediteranska riječ, vjerojatno potječe iz grčkoga. *Baril*, *lagvena* i *kopanja* prilično su poznati nazivi za posude, zajednička osobina sjeverozapadnoga pojasa južnoslavenskih jezika, tj. slovenskoga, kajkavskoga, čakavskoga i šćakavskoga (Neweklowsky 1987: 10).
- *ežъ*, *gori visokie elenem' k(a)menъ pribêžiče zecem* PsFr 88d, *zaicem'* PsPar 60r, BrAc 24c, *zaecêm'* PsLob 68r, *ežemъ* CPar 90 r/v (Ps 103, 18). Jedina potvrda u građi za *Rječnik*. Razlika u nazivu životinje je nastala zbog usklađivanja prijevoda prema *Vulgati*, gdje je *erinaciis*.
- *žigantъ*, *V'zradova se k(a)ko žigant' teči put'* (Ps 18, 6) ovaj romanizam grčkoga porijekla u značenju 'div', 'orijaš' nije potvrđen u *Slovníku* ni u *Miklošičevu rječniku*, a od hrvatskoglagojskih se rukopisa najčešće pojavljuje u CPar, koji redovito ima ovu inačicu za *ispolinъ* u drugim rukopisima: PsLob i PsPar *ispolinъ*. *Žigantъ* se, uz CPar, pojavljuje još jedino u BrVat₆, BrPm i BrBar

(RCJHR II:561). Prema Akademijinu rječniku prva je potvrda ovoga leksema u hrvatskim tekstovima iz 16. stoljeća, tj. u Juditi Marka Marulića. Međutim hrvatskoglagoljski rukopisi, u ovom slučaju CPar, potvrđuju da se taj leksem pojavljuje znatno ranije, tj. već u 14. stoljeću.

- *mocira*, *Da začb razoril 'si mociru ego* CPar 72r (Ps 79, 12–15) stara romanska posuđenica, *mocira* (lat. *macerias*, 'suhozid oko kultiviranoga vrta') gdje svi ostali hrvatskoglagoljski psaltiri imaju slavenski izraz *oploti*, npr. PsLob 54r/v, BrAc 19b itd. Na drugom biblijskom mjestu, Ct 2,14 je očuvan još jedan sinonim, gromača: *pridi golubice moê po okanci ot k(a)m(e)ne meû gromaču* MROč 165a, MNov 207b. Leksem *mocira* vrlo se rijetko pojavljuje u građi za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, tj. još jedino u *Novakovu misalu*, f. 104d: *i mociroû ogradi*. Romanizam *močira* ili *mocira* očuvan je do danas na Dugom otoku i Ugljanu (Skok II: 446). I za leksem *mocira Pariški* je zbornik iznimno vrijedan izvor jer u Akademijinu rječniku pod natuknicom *moćir*, *moćira* stoji da je to nepoznata riječ, tj. „tamna značenja“. Navodi se primjer I. T. Mrnavića: *Ni za stablo haje ko silom provali nego još prodira i prike moćire i zemle razpira* s objašnjenjem: govori se o kamenu koji s vrha brda naglo pada (AR VI: 876).
- *ocvirakъ*, *Ere iskon 'čaise se kako dim' dni moi i kosti moe kako ocvirak' usah 'nuše* 87r/v (Ps 101, 4) gdje svi ostali psaltiri imaju *sahal'* npr. PsLob 66r, *sahbl'* BrPm 327d, *sahalb* BrVat₉ 200d, BrN₂ 305a: *Idê ičezu êko dimъ d(b)ni moi · i kosti moe êko sahal' sahu se – Lobkovicov psaltir* 66r. *Ocvirakъ* je jedan od leksema karakterističnih za čakavski govor modruškoga kraja, koji se danas u tim govorima izgubio pod utjecajem štokavskoga, ali se očuvao u polustoljetnoj dijaspori i to kao *ocvirak* ili *ocvarak* (Vulić 2014: 28). *Ocvirakъ* je nastao od staroslavenske osnove *cvrti* što je očuvano u kajkavskom, čakavskom i slovenskom u značenju 'rastopiti mast, salo'. Taj se izraz očuvao na Žumberku u obliku *ocvarak*, u Slavoniji kao *očvarak*, a u Istri kao *ocvirek* (Skok I: 284), a u hrvatskim povijesnim rječnicima nalazi se *ocvirek* i to kod Belostenca, Jambrešića i Stulića.
- *postolъ*, *na idumêû prostru postol' moi* (Ps 59, 10), na mjestu gdje svi psaltiri imaju arhaizam *sapogъ*, npr.: BrAc 14a, BrVat₆ 14c, BrN₂ 292a, BrN₁ 253d, CPar ima *postol'*. Također i L 22,35–36 CPar 255v ima isti leksem: *gda poslah' v(a)sъ bez 'vrêcice i taške i postolovъ* gdje ostali rukopisi imaju *bez sapog'* npr.: MVat₄ 84b, *bez 'sapogъ* MHRv 78c itd. U Akademijinu rječniku je zabilježeno da se postola govori u okolici Dubrovnika, a u rječnicima se spominje kod Vrančića i Jambrešića.
- *prizidnica*, *V' lêto g(ospod)na roeniê ·č'ř'ň'đ' (=1375) miseca mar'ča ·b' (=2) d(b)n Sie knigi pisah' ê grêgorii s(i)ň mar'tina borislaviča is' modruš' s' gorice Komu e smr'tь mati otač'stvo grobъ a bog(a)tstvo grisi Prizidnicam'*

cr(ь)kve s(veta)go ūliēna ot šibenika... Prema Akademijinu rječniku riječ je nejasna značenja, a potvrđena je jedino kod Mrnavića: *Razbojnici ... k carskoj prizidnici smiono dotrkuju* (AR XII: 223).

- škrabica, ‘posudica’, ‘kutijica’, *pride žena imêûci škrabicu masti* CPar 247r, *alvastru* MVat₄ 73c (Mt 26,7), izvedenica je od starocrkvenoslavenskoga *kra-bji*, a može biti posuđenica iz latinskoga *corbis*. Leksem je potvrđen u *Naručniku plebanuševu* senjskom izdanju iz 1507. godine, a u hrvatskih se pisaca pojavljuje kod Zoranića, dok je kod Hektorovića inačica *skrabijica*. Leksem je poznat u govoru Dubrovnika i u sjevernoj Hrvatskoj (Skok III: 401). U obliku *škrablja* potvrđen je izraz u sjeverozapadnom pojasu južnoslavenskih jezika (Neweklowsky 1987: 197). Leksem škrabica potvrđen je i u *Novom testamentu* Antona Dalmatina: *škrabicu predrage pomasti*, a od rječnika u Vitezovićeveu i Stulićeveu.
- šoštarъ, ‘postolar’, *lêta b(o)žie č̣îñẓ̌ (=1379) kada ê prv(a)dь mikula na lin’darê pisahь tu ep(isto)liû a plati û petrь moistra êkova šoš’tara s(i)нь* CPar 294r. U CPar u kolofonu prvada Mikule nalazimo i jedinu potvrdu za leksem *šoštar*, mogući kajkavizam u našim rukopisima. Leksem *šoštar* potvrđen je i u *Modruškom urbaru* iz 1486. godine, a od rječnika kod Habelića i Belostenca.
- taška, ‘torba’, ‘vrećica’: *Gda poslah ’v(a)sь bez ’vrêčice i taške* CPar 255v (L 22, 35–36), *bes piri* MVat₄ 84b, *vazmi takoe i tašku* CPar 255v (L 22, 35–36), *piru* MVat₄ 84b (lat. pera) (jedina potvrda u Rječniku CPar). Leksem *taska*, *taška* može u hrvatskim govorima biti posuđenica iz germanskoga, a u Dalmaciji iz talijanskoga *tasca*. Sličan primjer kao u *Pariškom zborniku* nalazimo i u *Zadarskom lektionaru*: *ne htijte nositi vričicu ni tasku* (Skok III: 445). Slično je i u prijevodu Antona Dalmatina: *Kada vas poslah prez vriče i prez taške*. Leksem *taška* je među hrvatskim povijesnim rječnicima zabilježen kod Habelića, Vitezovića i Belostenca, a spominje se i kod Nikše Ranjine (AR XVIII: 113).

5. Zaključak

Pariškom ili *Borislavićeveu zborniku* među hrvatskologoljskim zbornicima pripada posebno mjesto iz više razloga: ponajprije je to najstariji očuvani zbornik iz 1375. godine; zatim jedini hrvatskologoljski kodeks vezan za Šibenik, te jedini poznati rukopis pisan za redovnice. *Pariški je zbornik* iznimno vrijedan rukopis za hrvatskologoljsku književnost jer sadrži prijevod biblijskih knjiga i drugih tekstova koji se razlikuje od većine tadašnjih hrvatskologoljskih rukopisa, svjedočeći da smo već u 14. stoljeću imali dva različita prijevoda (primjerice Psaltira i Muka): stariji brevijarski i misalski većinom prema grčkoj *Septuaginti*, te noviji prijevod prema *Vulgati*.

U radu je razrađen leksik rukopisa u usporedbi sa starijim hrvatskologoljskim prijevodom. Uočeno je da je prevoditelj ovoga rukopisa nastojao izbjegavati manje poznate

riječi unoseći razumljivije čakavizme: *ere, gdi, ča, zač, mocira, postol'* umjesto *éko, iděže, eže, vskuû, oploti, sapogb* itd. Pritom ipak, primjerice u psaltiru, nije u potpunosti izmijenio sve lekseme, oslonivši se i na stariji hrvatskologoljski prijevod koji je vjerojatno znao napamet.

Na temelju provedena istraživanja leksičke razine u *Pariškom zborniku* može se zaključiti da je prevoditelj ovoga rukopisa pred sobom imao jedan stariji hrvatskologoljski prijevod, latinski tekst, a možda i mlađi hrvatskologoljski tekst. To se može pretpostaviti jer se u pojedinim biblijskim mjestima slaže s mlađim hrvatskologoljskim rukopisima, primjerice *Newyorškim misalom* i *Mavrovim brevijarom*. Vrijednost *Pariškoga zbornika* za leksik hrvatskoga jezika i dijalektologije je i u tome što se u njemu potvrđene pojedine rijetke riječi kojih nema u drugim hrvatskologoljskim rukopisima, npr: *barilb, beč 'stvo, bubnačnica, večeratelnica, vz ečevati, vzloviti, vmênevati, voždьнь, vskliknutie, vsponositi, vstanutie, vьzd hovati, gbotрь, glumka, ežь, etamьskь, zagresti, zazviznuti, šoštarь, taška*, a neke se ovdje pojavljuju prvi put, npr.: *žigantь*.

U *Pariškom zborniku* tekst je prepisivan sa starijega predloška pisanoga crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije, koji se u ovom prijepisu pohrvaćuje, ali ne posve dosljedno, tako da supostoje stariji i mlađi jezični elementi iz obaju sustava, tj. staroslavenskoga i hrvatskoga. Prema klasifikaciji Stjepana Damjanovića, ovaj rukopis pripada hrvatsko-staroslavenskomu idiomu, tj. miješanom tipu jezika sastavljenom od staroslavenskih i starohrvatskih elemenata, pri čemu je došlo do njihove naizmjenične uporabe u istom tekstu, čak i u istoj rečenici. Hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika nije nastala samo kao utjecaj narodnoga jezika na staroslavenski, nego kao postupna integracija elemenata narodnoga jezika u staroslavenski jezik, što se dobro očituje u ovom tekstu.

Važno je spomenuti da se među svim hrvatskologoljskim rukopisima u građi za *Rječnik hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika* Šibenik spominje jedino u ovom zborniku. Ovo je najveći hrvatskologoljski rukopis vezan za Šibenik i jedini za koji se zna da je pisan za ženski samostan, tj. za *prizidnice* crkve sv. Julijana. Vjerojatno je radi namjene teksta redovnicama koje nisu znale crkvenoslavenski jezik ovaj rukopis prilično pohrvaćen, za razliku od ostalih hrvatskologoljskih psaltira u brevijarima koji čuvaju stariji prijevod. Redovnice su u to vrijeme najvjerojatnije slušale i čitale božju riječ na hrvatskom jeziku, jer je poznato da u Šibeniku u 17. stoljeću ni redovnice ni plemićke djevojke u benediktinskom samostanu nisu znale talijanski, nego samo hrvatski.

Izvori

- BrVO – *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3.*
- BrAc – *Akademijin brevijar*, oko 1384., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III c 12.*
- BrVat₅ – *5. vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 5.*
- BrVat₆ – *6. vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 6.*
- BrPm – *Pašmanski brevijar*, druga polovica 14. st. i 15. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III b 10.*
- BrN₁ – *1. novljanski brevijar*, 1459., Novi Vinodolski, Župni ured.
- BrVat₁₉ – *19. vatikanski brevijar*, 1465., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Vat. Slav. 19.*
- BrN₂ – *2. novljanski brevijar*, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured.
- CPar – *Pariški zbornik*, 1375., Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 73.*
- MVat₄ – *4. vatikanski misal*, najstariji hrvatskoglagoljski misal s početka 14. stoljeća, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 4.*
- MNov – *Novakov misal*, 1368., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8.*
- MKoph – *Kopenhagenski misal*, kraj 14. st., Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, sign. *Ny kongelig Samling 41b.*
- MBerl – *Berlinski misal*, 1402., Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, sign. *Ms. Ham. 444.*
- MHrv – *Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, oko 1404., Carigrad, Topkapi Saray.
- MRoč – *Ročki misal*, 1420., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav 4.*
- MVat₈ – *8. vatikanski misal*, 1435., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 8.*
- MNew – *Newyorški misal*, sredina 15. st., New York, The Pierpont Morgan Library, sign. *M. 931.*
- MLab₁ – *1. ljubljanski misal*, 15. st., Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 162.*
- MLab₂ – *2. ljubljanski misal*, 15. st., Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 164.*
- MOxf₁ – *1. Oxfordski misal*, 15. st., Oxford, Bodleian Library, sign. *Ms. Canon. Lit. 373.*
- MOxf₂ – *2. Oxfordski misal*, 15. st., Oxford, Bodleian Library, sign. *Ms. Canon. Lit. 349.*
- MVb₁ – *1. vrbnički misal*, 1456., Vrbnik, Župni ured.
- MVb₂ – *2. vrbnički misal*, 1462.–1463., Vrbnik, Župni ured.
- P – *Prvotisak misala*, tiskan 1483. godine, mjesto tiskanja nepoznato.
- MSenj – *Senjski misal*, 1494., tiskan u Senju.

PsLob – *Lobkovicov psaltir*, 1359., Prag, Státní knihovna (Lobkovičká knihovna), sign. XXIII G 67.

PsPar – *Pariški kodeks* (zbornik), 14. stoljeće, Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 11*.

PsFr – *Fraščićeov psaltir (Psalterium Vindobonense)*, 1463., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 77*.

Literatura

Badurina Stipčević, Vesna. 2001. Tekstološke odrednice hrvatskoglagoljske Muke Kristove. U: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture : zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija održanog 2000. u Zadru* [ur. Jozo Čikeš]. Zagreb: Udruga Pasijska baština. 41–51.

Badurina Stipčević, Vesna. 2003. Toponim *Kalvarija* u hrvatskim biblijskim prijevodi-ma. U: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture : zbornik radova 3. Međunarodnog znanstvenog simpozija, s temom: Križni putevi, Kalvarije i Velikotjedne procesije kod Hrvata, Vrbnik-Krk, 25.-28. 4. 2002.* [ur. J. Čikeš]. Zagreb: Udruga Pasijska baština, 185–196.

Badurina Stipčević, Vesna. 2014. *Muka Kristova po Marku* u hrvatskoglagoljskom Pariškom zborniku *Slave 73. Glagoljaška Muka Kristova. Odabrane kulturološko-filološke studije* [ur. A. Zaradija Kiš, M. Žagar]. Zagreb - Pazin: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Državni arhiv u Pazinu, 139–171.

Badurina Stipčević, Vesna. 2016. Prilog istraživanju ličkih glagoljskih rukopisa: *Muka svete Margarite u Pariškom zborniku Slave 73 (1375)*. U: *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva : zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu* [ur. Kuštović, Tanja; Žagar, Mateo]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 9–23.

Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.

Fučić, Branko. 1982. *Glagoljski natpisi*. Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 57. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Hercigonja, Eduard. 1975. *Srednjovjekovna književnost. Povijest hrvatske književnosti 2*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

HČJ: Hrvatski crkvenoslavenski jezik. 2014. Gadžijeva, Sofija; Kovačević, Ana; Mihaljević, Milan; Požar, Sandra; Reinhart, Johannes; Šimić, Marinka; Vince, Jasna. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut.

Kovačić, Slavko. 1991. Katedralne škole u Dalmaciji pod mletačkom vlašću od konca 16. do početka 19. stoljeća prema biskupskim izvještajima Svetoj Stolici. *Croatica Christiana periodica*, 15 (27), 59–87.

Mihaljević, Milan. 1997. Jezična slojevitost *Brevijara Vida Omišljanina* iz 1396. godine. *Filologija*, 29, 119–138.

Milčetić, Ivan. 1955. Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu. *Radovi staroslavenskog instituta*, 2, 93–128.

- Mulc, Ivana. 1971. Novootkriveni hrvatski glagoljski spomenici. *Slovo*, 21, 388–397.
- Nazor, Anica. 1995.-1996. Još jedan glagoljski tekst Legende o 12 petaka. *Croatica*, 42/43/44, 289–302.
- Neweklowsky, Gerhard. 1987. Lexikalische übereinstimmungen im nordwestlichen süd-slawischen. *Slavistična revija*, 35, (1), 3–16 (2), 187–209.
- Pantelić, Marija. 1960. Šibenski glagoljski spomenici od 1547. do 1774. Posebno izdanje JAZU u Zagrebu 1957, 240 + 12. Prikaz. *Slovo*, 9–10, 166–174.
- Pantelić, Marija. 1965. Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460. *Slovo*, 15–16, 94–149.
- Pantelić, Marija. 1980. Senjski Lobkovicov glagoljski kodeks iz 1359. – prototip srednjevjekovnih „Liber horarum,„ za laike. *Senjski zbornik*, 8, 355–367.
- Petrović, Ivanka. 1989. Borislavić, Grgur (Gregor, Gregorij). *Hrvatski biografski leksikon*, knj. 2. Ur. Trpimir Macan. Zagreb: JLZ Miroslav Krleža, 161.
- Reinhart, Johannes. 2017. Rijetke riječi u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. *Filologija*, 68, 157–169.
- Runje, Petar. 2012. *Prema izvorima II. Rasprave i članci o hrvatskim franjevcima trećorecima glagoljašima*. Krk - Zagreb: Povijesno društvo otoka Krka, Provincijalat franjevacca trećoredaca glagoljaša.
- Šimić, Marinka. 2000. Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo*, 50, 5–117.
- Šimić, Marinka. 2001. *Leksik hrvatskoglagoljskoga psaltira*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Šimić, Marinka. 2003. O prijevodu psaltira Pariškog zbornika Slave 73. *Rasprave*, 29, 275–292.
- Šimić, Marinka. 2004. Leksički postupak Blaža Baromića, pisca i tiskara glagoljskih knjiga (na tekstu psaltira). *Filologija*, 42, 65–86.
- Šimić, Marinka. 2014. *Akademijin brevijar HAZU III c 12 hrvatskoglagoljski rukopis s konca 14. stoljeća*. Jezična studija. Transliteracija. Faksimil. Biblioteka Spomenici, knjiga 1, Zagreb: Staroslavenski institut.
- Štefanić, Vjekoslav. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. I. dio. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Šupuk, Ante. 1957. *Šibenski glagoljski spomenici od 1547. do 1774*. Posebno izdanje. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Tadin, Marin. 1954. Recueil glagolitique croate de 1275, *Revue des études slaves*, 31, 21–32.
- Tandarić, Josip, Leonard. 1993. Ordo Missae u Pariškom zborniku Slave 73. *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. *Rasprave i prinosi* [ur. Petar Bašić]. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Provincijalat franjevacca trećoredaca, 110–131.
- Tomić, Marijana. 2014. *Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije*. Zagreb: Ljevak.

- Valjavec, Matija. 1889–1890. O prijevodu psalama u nekijem rukopisima hrvatsko-srpsko i bugarsko-slovenskijem. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XCVIII, XCIX, C*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Vjalova, Olegovna, Svjetlana. 2000. *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci. Opis fragmenta*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Ruska Nacionalna biblioteka, Staroslavenski institut.
- Vulić, Sanja. 2014. Današnji modruški govor. *Čakavska rič*, XLII (1–2), 9–41.

Rječnici i leksikoni

- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. IV. dopunjeno izdanje, ur. A. Badurina. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2000.
- RCJHR. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. I. svezak, A–vrěďь, gl. urednici B. Grabar, Z. Hauptová, F. V. Mareš. Zagreb: Staroslavenski institut, 2000.; *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* II. svezak, vrěďьнь–zapovědnica, gl. Urednice Z. Hauptová, Z. Ribarova. Zagreb: Staroslavenski institut 2015. *Građa za Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (RJAZU)*. I. dio, urednik Đuro Daničić, Zagreb: JAZU, 1880.–1882.; IV. dio, urednik Pero Budmani, Zagreb: JAZU, 1892.–1897.; XIX. dio, urednik Stjepan Musulin, Zagreb: JAZU, 1967.; XX. dio, urednik Slavko Pavšić. Zagreb: JAZU, 1971/1972.
- Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Prag: ČSAV. Slovanský ústav, 1958.–1997.
- Staroslavjanskij slovarъ po rukopisjam 10-11. vekov*. R. M. Cejtlin, R. Večerka, E. Blagovoj. Moskva: Slavjanskij institut Akademii nauk češskoj respubliki, Institut slavjanovedenija i balkanistiki rossijskoj akademiji nauk, 1994.

The Lexis of the 1375 Paris (Borislavić) Miscellany

The Paris Miscellany (Paris, Bibliothèque Nationale *Slave 73*) also called *Borislavić Miscellany* after a scribe from Gorica (in Modruš) named Grgur Borislavić is a Glagolitic codex dating from 1375. This Croatian-Glagolitic manuscript written on parchment is of particular importance for the following reasons: it is the oldest Croatian-Glagolitic miscellany preserved, the only Croatian-Glagolitic codex associated with Šibenik and the only manuscript intended for nuns known thus far. Since the nuns did not know the Old Church Slavic language this manuscript was somewhat Croaticized unlike the other Croatian-Glagolitic breviary psalters from that period.

Special attention should be paid to the fact that *The Paris Miscellany* contains translations of Biblical books and other texts that differ from the translations of the majority of Croatian-Glagolitic liturgical manuscripts from that time. This proves that there were two different translations of The Psalter and Passions of Christ in the 14th century: the older breviary and missal translation based on *The Septuagint*, and the new one based on *The Vulgate*.

This paper analyzes the lexis of the manuscript and compares it to the old Croatian-Glagolitic translation. It has been noticed that the translator of this manuscript tried to avoid certain words and replaced them with more familiar Čakavian ones: *ere*, *gdi*, *ča*, *zač*, *mocira*, *postol'* instead of *êko*, *idêže*, *eže*, *vskuû*, *oploti*, *sapogb*, etc. However, not all lexemes (e.g. in the Psalter) were changed since he also relied on the older Croatian-Glagolitic translation which he probably knew by heart.

Keywords: The Paris Miscellany, Lexis, Old Church Slavic stratum, Čakavian stratum, Šibenik

Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Istraživanje starije hrvatskoglagoljske zborničke baštine* (IP-2019-04-5942).

Silvana Vranić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

silvana.vranic@uniri.hr

Usporedba temporalala i sanktorala *Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara* kroz prizmu povijesne dijalektologije

U ovom su radu uspoređene jezične značajke temporalala i sanktorala *Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara* na temelju dosadašnjih istraživanja obaju dijelova (prvih 50 folija, 104cd – 122cd, 165ab – 194cd i 237ab – 240cd temporalala i 52cd – 115cd sanktorala) i novih istraživanja¹ predviđenih za ovu temu. Uzimajući u obzir prednosti i nedostatke metodologije povijesne dijalektologije, praćene su osobitosti koje se u literaturi mogu pripisati vernakularu, u ovom slučaju s čakavskoga ekavskoga središnjega istarskoga područja, ponajprije pazinskoga, kojemu pripada i govor Berma, jer su dovoljno različite od hrvatskih crkvenoslavenskih elemenata. U dosadašnjim se istraživanjima izdvaja nekoliko značajki. Tako je status *jata*, presudan za klasifikaciju čakavskih ekavskih govora, nedosljedno zastupljen u oba dijela *Brevijara*: dominantan je neizmijenjeni *jat*, ali u nekim je dijelovima u leksičkim morfemima intenzivniji ekavski (u manjoj mjeri i ikavski) odraz *jata*, koji je u gramatičkim morfemima u temporalu samo izniman, a u sanktoralu znatnije bilježen. Značajka koja bi bila presudna za povezivanje *Brevijara* sa spomenutim arealom vokal je *o* podrijetlom od stražnjega nazala u gramatičkim morfemima, danas dosljedno potvrđen u toj kategoriji u govorima spomenutoga područja (izuzev u nekim rubnim govorima). Uz nekoliko primjera u korijenskim morfemima, samo je manji broj odraza *o* u gramatičkim morfemima u oba dijela *Brevijara*, pa je teško zaključiti jesu li pogreška pisara ili utjecaj vernakulara, no u kontekstu drugih značajki mogli bi se priključiti potonjemu. Zahvaljujući učestalosti *žd*-refleksa u temporalu, potvrđena je pripadnost sjevernim kodeksima. Dok je odraz *j*, pretežit u južnim kodeksima, u temporalu zastupljeniji od 38. folije, u sanktoralu je znatno češći od odraza *žd* i rezultat je snažnijega utjecaja čakavskoga organskoga tipa. Prefiks *vi(-)* u nekoliko je glagola u oba dijelovima i zasigurno je preuzet iz sjevernočakavskoga područja, kojemu su svojstveni i odrazi prednjega nazala u *a* najčešće u potvrđenim primjerima. Sudeći prema dosadašnjoj analizi sanktorala, dijelovi se *Brevijara* razliku-

¹ Istraživanje je za ovaj članak provedeno u okviru projekta *Centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*. V. <https://beram.stin.hr>.

ju udjelom značajki organskih ekavskih govora, većim upravo u sanktoralu, u kojemu je to i očekivano zbog manjega broja liturgijskih tekstova. Stoga bi se *Brevijar* mogao atribuirati i čakavskom ekavskom središnjemu istarskomu području, pa i pazinskome tipu, kojemu pripada i govor Berma, a predložak kojim su se pisari služili krčkomu omišaljsko-vrbničkome govornome tipu, čemu u prvom redu u prilog govore ikavski odrazi *jata*, uglavnom prema Jakubinskij-Meyerovu pravilu, i zamjenica *če*.

Ključne riječi: *Drugi beramski (ljubljski) brevijar*, govor Berma, hrvatski crkvenoslavenski jezik, povijesna dijalektologija

1. Uvod

D*rug*i beramski/ljubljski brevijar (BrLab₂, Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ms 163) sastoji se od dvaju dijelova: Proprium de tempore (264 lista) i Proprium sanctorum (176 listova). Cilj je ovoga rada usporediti analizirane jezične značajke temporalna koje bi se mogle odrediti vernakularnim (Vranić 2018,² Vranić 2020) s potvrđama iz sanktorala ekscerpiranim za ovaj rad prema jednakim kriterijima. O sanktoralu je dosad objavljen rad M. Mihaljevića (2011) u kojemu je na latinicom transliteriranom tekstu od 52cd do 115cd stranice analizirao neke grafijske i jezične pojave (glasovne, morfološke, sintaktičke, leksičke) i zaključio da je riječ o prijepisu starijega glagoljskoga predloška s čakavskoga ikavsko-ekavskoga, zasigurno vrbničkoga područja (Mihaljević 2011: 127). Budući da temporal sadrži više biblijskih tekstova koji po svojoj prirodi čuvaju vezu s tradicijom, odnosno sa staroslavenskim jezikom, u ovom se radu krenulo od pretpostavke da bi sanktoral, s manje liturgijskih tekstova, mogao biti pogodnijim korpusom za utvrđivanje vernakularnih elemenata.

Naime, tekstovi su, u hrvatskoj povijesnoj dijalektologiji, ponajprije hrvatskoglagoljski, a zatim i ostali,³ iako u literaturi postoje i drukčija mišljenja (Lukežić 2005: 233), važan izvor dijalektnih podataka kojima bi se mogla potvrditi dijakronija pojedinih jezičnih činjenica unutar određenoga organskoga idioma (Zubčić 2015: 98). Pokazuje to, primjerice, analiza razvoja stražnjega nazala ili mijene *o > u* u bužetskim govorima u članku *Jezične značajke Greblova Tlmačenja od muki gospoda našega Isuhrsta (prilog dijakronijskoj dijalektologiji)* (Zubčić 2010). S druge strane, takvi podatci koji se mogu izdvojiti kao odstupanja od staroslavenske ili norme prvoga hrvatskoga knji-

² Silvana Vranić i Sanja Zubčić temu su *Norm in the language of Istrian Glagolitic breviaries* izložile 2017. na konferenciji 49th ASEES Annual Convention, Chicago, unutar koje su analizirale i 30 listova temporalna *Brevijara*.

³ Primjerice oni registracijsko-dokumentarnoga tipa (Zubčić 2015: 101) ili pravni tekstovi, u kojima se očekuju vernakularni elementi (Lukežić 2005; Kuzmić 2009, 2011). Jednako vrijedi i za tekstove različitih liturgijskih i neliturgijskih tipova iz kasnijih jezičnopovijesnih razdoblja, u kojima su iščitavane dijalektne činjenice i utvrđivan njihov status u odnosu na suvremeno stanje (Holjevac 2014; Vranić 2000; Zubčić 2014), pri čemu su, za razdoblja kada su bili funkcionalni, uzimani u obzir i eventualni elementi književnojezične stilizacije hrvatskoga jezika (Lukežić 1989: 74; Holjevac 2014: 350).

ževnog jezika – hrvatskoga crkvenoslavenskoga, postojane od druge polovice XIII. st. (Mihaljević 2014: 15, Blažević Krezić 2016: 150), barem do pojave hrvatskih književnih jezika temeljenih na narječju / narječjima, doprinose pokušajima atribuiranja pripadnosti anonimnih tekstova određenomu govornomu području, bilo pisareva materinskoga govora ili pisarskoga središta u kojemu je tekst nastajao (Pantelić 1964: 67, Mihaljević – Vince 2012, Šimić 2014). Velika su pomoć pritom i zapisi na marginama iz kojih se može nešto поближе saznati o pisaru, prostoru na kojemu je tekst korišten i vremenu u kojem se rabio, ali koje valja s oprezom procjenjivati jer su ih zbog dugotrajne uporabe kodeksa bilježili različiti korisnici u različitim razdobljima, kao što je razvidno i iz *Brevijara* (Mihaljević 2011: 126).

Usto, *Brevijar* se datira u 15. st. (Mihaljević 2011: 138), pa se ne može govoriti o utjecaju nekoga od hrvatskih povijesnih književnih jezika temeljenih na narječju / narječjima, u ovom slučaju čakavskoga, a na marginama je zabilježeno da se njime služilo u Bermu (Mihaljević 2011: 126).

Budući da se metodologijom povijesne dijalektologije u ovom tekstu nastoje iznaći vernakularne značajke koje bi potvrdile ima li i u sanktoralu elemenata zahvaljujući kojima bi se *Brevijar* mogao поближе atribuirati Bermu, a u literaturi je govor Berma samo spominjan ili su analizirane jedino njegove temeljne značajke (Belić 1912, Ribarić 1940, Maček 1930, Ivić 1961, Ujčić 1985, Kalsbeek 1983, Šimunović 1985, 2011, Pliško 2003), za potrebe su analize *Brevijara* korišteni podatci prikupljeni terenskim istraživanjem govora Berma. Potvrđeno je da je govor Berma dijelom pazinske skupine govora središnjega istarskoga poddijalekta ekavskoga dijalekta čakavskoga narječja (Vranić 2005: 335). U toj su skupini, uz uobičajen dosljedan ekavski refleks *jata* i u leksičkim i u gramatičkim morfemima, s pojedinačnim odstupanjima tipičnim za cijeli čakavski ekavski dijalekt, ovjereni neki korijenski i tvorbeni ikavizmi te inovacije u L jd. imenica m. i s. r. i u L mn. istih imenica. Specifičnost je ekavskih središnjih istarskih govora dvojnost / trojnost zamjene stražnjega nazala vokalima *o* i *u* / *a*, a u pazinskoj se skupini *o* i *u* javljaju u korijenskim morfemima, uz dosljedno *o* u gramatičkim morfemima. Stoga su u dosadašnjim radovima u kojima se nastojalo prikazati vernakularne značajke u temporalu *Brevijara* zamjene *jata* i stražnjega nazala promatrane kao ključni elementi pri lokalizaciji *Brevijara*. Druge značajke što se mogu odrediti vernakularnim ili su općečakavske ili tipičnije za sjevernočakavsko područje,⁴ kojemu šire pripada i govor Berma.

⁴ Pojam sjevernočakavsko područje u ovom se radu odnosi na autohtono čakavsko područje Istre i Kvarnera. Za terenskoga su istraživanja ovjerene i značajke važne za utvrđivanje pripadnosti pazinskoj skupini govora, ali za temu rada irelevantne, npr. peterovokalni sustav s dva diftonga: *ie* od dugog *e*, podrijetlom od dugoga *jata*, prednjega nazala i primarnoga *e* (*bliet*, *mlieko*, *nevesta*; *mieso*, *pieti*, *ziet* ‘uzeti’; *šies* ‘šest’, *tiega* G, *sviega* G), i *uo* od dugog *o*, podrijetlom od stražnjega nazala i primarnoga *o* (*muoka*, *ruop*; *Buojža*, *okuoli*), kao što je i u ostalim pazinskim, ali i mnogim drugim središnjim istarskim govorima. Pripadnost se toj skupini očitava i u izgovoru, najčešće naglašenoga, dugoga vokala *a* susljednog nazalima kao [a̠], danas rjeđe no za ranijih istraživanja (Kalsbeek 1983: 255, Vranić 2005, Vranić 2020), npr. *petnajt*, *uganj* ‘vatra, plamen’, *najca* ‘noćas’.

2. Jezične značajke

2.1. Odras jata

Iako se u primarno akcentološkim dijalektološkim radovima čakavsko narječje klasificira u tri areala: sjeverozapadni, središnji i jugoistočni (Vermeer 1982: 290–296, Kalsbeek 1983, Zubčić 2006, 2017) prema ostvaraju neocirkumfleksa u prezentu⁵ i u određenom liku nekih pridjeva (u sjeverozapadnih čakavskih govora⁶), bez odraza *jata* kao dodatnog kriterija funkcionalna bi bila podjela na samo dva područja. Naime, središnji i jugoistočni čakavski govori, u kojima se neocirkumfleks ne ostvaruje, pa bi činili istu skupinu, razlikuju se odrazom *jata*: ikavsko-ekavski su središnji govori, a jugoistočni su ikavski (uz jekavski lastovski), što pokazuje da klasifikacija čakavskoga narječja prema odrazu *jata*, uobičajena u hrvatskoj dijalektologiji, nije neutemeljena. Doda li joj se odraz skupine **stj* i **skj* (šćakavizam / štakavizam), unutar čakavskoga se narječja razlikuje najmanje šest dijalekata (Brozović – Ivić 1988: 80–90).

Za pripadnost kojega govora jednomu od tih dijalekata – ekavskomu, ključan je odraz *jata* u očuvanim gramatičkim morfemima (Moguš 1969: 272), zatim u tvorbenim, a manje je važno hoće li se u korijenskim morfemima naći koji ikavizam. Za razliku od toga, ikavsko-ekavski dijalekt, koji će također biti spominjan u ovom radu, upravo se distribucijom u korijenskim morfemima razlikuje od južnoga ikavskoga dijalekata ili jugozapadnoga istarskoga dijalekata s dosljednim ikavskim odrazom *jata* (uz pojedinačna odstupanja) u svim tipovima morfema. Uvećani bi broj ekavskih odraza u gramatičkim morfemima u *Brevijaru*, uza sve nedoumice koje donosi pisarska tradicija kada je riječ o hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima,⁷ bio pokazateljem da se *Brevijarom* ne samo služilo u Bermu već i da je na čakavskomu ekavskomu središnjemu istarskomu području, kojemu pripada i govor Berma, pisan ili da je zavičajni govor nekoga ili nekih njegovih pisara bio ekavski.

⁵ Moguć je u sljedećim tipovima prezenta: „...a) u svih e-prezenata s osnovom na sonant koji su bili i jesu dijelom n. t. a te u onih glagola koji su u n. t. a prešli iz n. t. c; b) u svih je-prezenata koji su bili i jesu dijelom n. t. a; c) u svih ne-prezenata koji su bili i jesu dijelom n. t. a; d) u e-prezenata s osnovom na šumnik koji su bili i ostali dijelom n. t. a.“ (Zubčić 2017: 96).

⁶ Termin sjeverozapadni čakavski govori različit je dakle od pojma sjevernočakavski govori. Sjevernočakavski su i sjeverozapadni čakavski govori i oni koji to nisu u tom arealu. Govor Berma je i sjevernočakavski jer je ovjeren neocirkumfleks u kategoriji prezenta (npr. 3. l. jd. prez. *mīče, kupūje*). Naglasni mu je sustav tročlan, s potvrdama kratkoga, dugoga silaznoga i neoakuta na svim pozicijama u riječi (danas već s čestim paralelnim ostvarajem dugoga silaznoga naglaska na poziciji neoakuta), i zadržanom prednaglasnom duljinom (*bèranski, furèšti, na konjù; drièvo, ubolièjo* 3. l. mn., *kantaduòr; griè / griè* 3. l. jd. prez., *nièlo* 1. l. jd. prez., *naplâtimo* 1. l. mn. prez., *edanpùt, imiè* jd. m. r. glag. prid. rad.; *poviedàli*).

⁷ U njima se uz *e* i *i* i dalje na mjestu fonema *jata* bilježi i grafem za *jat* iako su već u tekstovima iz 12. st. postojale zamjene *e* ili *i*, pa se u dijelu literature *jat* više ne drži fonemom hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika (Mihaljević 2009: 299).

U govoru Berma za ovoga je istraživanja potvrđena konsekventnost ekavskoga refleksa *jata* iako se mogu naći neki ikavizmi zajednički manje ili više svim pazinskim govorima, npr. *bliet, ciedit, dekla* ‘služavka’, *lievi; kade, umriet, škrbet, razumet, uboliejo* 3. l. mn., *najkašneje, zmleli; na štrade, žienske* D jd., *mene* D, *na noge* L jd., *u te konobe* L jd., ali *gnjizdo, dica; udebelit*, a u L jd. imenica m. i s. roda pretežito je *-u: na konju, u žepu, na delu, po selu, u Svieten Petru, va Biermu*. Morfem je L mn. istih imenica sinkretiziran s morfemom I mn. (što je motivirano i G mn. starih *i*-osnova, Vranić 2005: 311): *po pulaštri, po seli, po pliesi*. Prema tvrdoj zamjeničkoj sklonidbi od *jata* u GDLI mn. svih triju rodova (i u A mn. m. r.) današnje zamjeničko-pridjevske deklinacije sastavni je segment *e: u našeh* L mn., *poli / puli našeh* G mn., *tepleh* G mn., *z našemi, sa staremi*.

U hrvatskim se srednjovjekovnim tekstovima, uz i dalje čest grafem *jata* u korijenskim morfemima, javljaju ikavsko-ekavske, ekavske (s nešto ikavizama) ili ikavske zamjene, a u gramatičkim morfemima imenica uglavnom ikavske (Damjanović 2011: 285). Zadržani se grafem *jat* u literaturi tumači poimanjem *jata* kao glasa *e*-tipa (Damjanović 2011: 284–285), a takvo mišljenje argumentira bilježenjem grafema *jata* na pozicijama vokala *e* bez obzira na podrijetlo (Zubčić 2010: 640). Kada se govori o utjecaju vernakulara na pridjevsku promjenu u *Brevijaru*, valja uzeti u obzir činjenicu da su u pridjevskoj deklinaciji hrvatskih crkvenoslavenskih spomenika prevladali gramatički morfemi određene sklonidbe, a da su potvrđeni i oblici tvrde zamjeničke promjene (Požar 2014: 166–167, 169–171).

U temporalu *Brevijara* grafem *jata* pretežit je u svim morfemima do 50. lista iako se od 20. lista u leksičkim morfemima češće no dotad javlja zamjena grafemom *e* (Vranić 2018: 254), a u gramatičkim se morfemima nakon 20. lista paralelno bilježe *e* i grafem *jata*, a samo iznimno *i*, što je zastupljeno i u pridjevskoj deklinaciji. U kasnijim je dijelovima, do stranice 194d, zamjena *e* dominantnija u korijenskim morfemima, a uz grafem *jata* rijetko je zabilježena i u gramatičkim morfemima. No, češći je i *i* u korijenskim morfemima i umnogome slijedi Jakubinskij-Meyerovo pravilo, svojstveno ikavsko-ekavskim čakavskim govorima, kojima pripada i krčki omišaljsko-vrbnički tip, što je važno za određenje predložka temporalala, a u gramatičkim je morfemima sasvim izniman, suprotno od ikavskoga odraza dosljedna u govorima toga tipa (Lukežić 1990: 13). Za razliku od spomenutih dijelova, posljednji je dio temporalala (237a – 240d) zasigurno pisao drugi pisar. Grafem *jata* naime ponovno je dominantan, a ikavske su i ekavske zamjene bilježene sasvim rijetko.

Međutim, u sanktoralu je broj grafema *jata* znatno manji⁸, ali je i dalje zastupljen u svim morfemima, npr. u leksičkim: *sêdits* (2c), *lêpo* (4d), *bêhu* (5b, 9c), *razumêete* (6a),

⁸ Nešto je više *jatova* na stranicama 12b do 14d: *nevêstu* (12c), *grêha, vêri, m' lêko, oblêče, têlesnoe* (14a), *vêč' ni* (14b), ali jednako je tako i niz grafema *jata* na mjestu *e*, npr. *prstênomь, vêl' mi, vêče, plêmenitêi* (12b).

razuměše (10d), *otěť* (11b), *sédete* (18a), *lět'nimь*, *želéše* (24a), *v děle* (34c), *zvězdi* (38c), *těls'nimь* (39a), *vrěmenihь* (41b), *želěet'* (44a), *zvězdb* (50d), *naslěduemь* (76c), *věč'ni* (102a), *v grěse* (112d), *něver'nihь* (125b), *mēs'te* (137b), *strěli* (147a), *utěšeniě* (153a), *cvětъ* (171b); u tvorbenim, npr. u komparativu: *krepčei* (4c), u priložima: *posredě* (5a), *g'dě* (44a), *on'dě* (103c, 124d), *kadě* (171d); u glag. prid. rad. jd. m. r.: *vidělъ* (20c), *imělъ* (86b), i u gramatičkim morfemima: *na drevě* (2d), *rabě* (4a), *t(e) bē* (5c, 8c), *mestě* (6a), *v gradě* (10c, 92b), *v manastirě* (8a), *v damascě*, *va verě* (20a), *po porodě* (20b, 32a), *v drugomь mestě* (41a), *v' životě* (51d), *va onom'e mes'tě* (69b), *tebē* (86c, 86d), *po m'nozěhь* (92d), *mnē* (116d), *v(i)tlěomē* (137d), *v svoemь sučastvē* (148d), *v gradě rimē* (153b), *ka m'nē* (164d), *vsěhь* (164d).

S druge strane, u odnosu na temporal, sanktoral u cjelini ima puno više ekavizama u leksičkim morfemima, ali i u tvorbenim i u gramatičkim. Dok su potonja dva tipa u temporalu bila rijetka, u sanktoralu su bilježena na svakom listu: *prežde*, *pesak'*, *venacъ želeterni* (1a), *posredě* (5a), *mestě* (6a), *ureždenь*, *želeniemy* (15b), *telesь*, *leki*, *teles'nihь* (27b), *devьstva*, *ne vrediši*, *va veki*, *obremenena*, *več'naē* (32b), *v drugomь mestě* (41a), *v(a) vremena*, *namestnika* (54b), *veruete*, *telesь* (67c), *sedaliče*, *povele-niū* (77a), *veka*, *ubežaše*, *pobediše*, *več'noe*, *obretoše* (88b), *greš'nica* (90d), *urezanii*, *povele*, *strelami* (91a), *vremena* (106a), *susedьnemu*⁹ (113b), *telesn(a)go*, *devič(b)sko* (119b), *devi*, *mesto* (121b), *seme*, *vremeny* (137b), *po veku*, *ver'no*, *veruūtъ* (149b), *bleda mes'to* (150d), *telo*, *telese*, *ven'ča se* (165a), *več'no*, *nasledovati* (173c); u tvorbenim, npr. u priloga: *priležьne* (1d), *dotole* (2a), *časne* (30b); u komparativu *krep'cei* (15a); u gramatičkim morfemima: *po m'ne* L (1b), *na tebe* L (1d), *k tebe* D (11c, 175b), *mne* D (141d), L jd.: *v sem' glase* (2c), *v živote*, *na tebe*, *meste*, *v pak'le* (2d), *v zakone* (21a), *v' zrace* (42b), *v živote* (50b), *v grade* (69b, 90d), *v' živote* (88b), *v' duse* (100d), *v boze* (123c), *v prazd'nice* (130c), *v zrace* (150b); L mn.: *po udehь* (15b), *v ēzicehь* (70c); *ot vsehь* G mn. (26a); aorista: *povele* 3. l. jd. (19c, 23d, 24d, 66c), *prideve* 3. l. jd. (75d); *poklonem'* 1. l. mn. imp. (115d) itd. U tom su kontekstu vjerojatno i primjeri poput *po mnozěhь* (103a, 103d), *v toliceh'* (61d) kratki (nekadašnji jednostavni) pridjevi s ekavskim refleksom *jata*.

Uvećan je i broj leksičkih ikavizama, iako je više no dvostruko manji od ekavskih zamjena *jata*: *griš'nikь* (1a), *brimenemь* (5d), *poli riku zapovidiše* (15a), *vič'nikomь* (23c), *va vrime* (33c), *d'rivo* (41c), *miseca* (50a, 143b), *pobigoše* (69a), *didinu* (74a), *slideča* (83b), *sliěše* (91d), *slipь* (105b), *brimene* (112d), *ob'liči* (122d), *st(a)rišina* (131b), *zapovida* (149b), *propovidaetъ se* (150d), *simene* (167b), *gnivomь* (171b); tvorbenih: *imila* (90a), *dvima* (40c, 91b), *kadi* (89d), *dvi* (167d), *napridь* (174b), ali i gramatičkih u odnosu na mali broj ikavizama u temporalu: *po m'ni* L (1c), *v rimi* L jd.

⁹ Nastavci ovakvih primjera pridjevske deklinacije potvrđuju utjecaj meke na tvrdu inačicu, što se događalo u manje konzervativnim hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima (Požar 2014: 168), a ovdje su mogli biti i rezultat utjecaja govora.

(57b), *va obrazi* L jd. (176a), *ruci* A dv. (2a), *v ruci* L jd. (167d), *mestihъ* D mn. (53a); imperfekta: *vediše se* (1c, 1d), *hotiše, hotihu* (3d), *rastiše* (4c), *hotihu* (9a); aorista *nali* (110b) itd.

Izmjenjuju se ikavska i ekavska zamjena u istoj rečenici, u istom retku i neposredno jedna za drugom, npr. *propovidatelъ, več'ni* (1b), *vrime, telo* (2b), *umreti, va veki, živiti* (21c), *letъ, miseci* (33c), *vrime, nesъtъ, do vrimene* (45a), *svitilьnik', prosvećae se* (70d), *propovidaniemъ, iz'večeniem'* (71a), *is'povidahu grehi svoje* (88a), *prosvetliti, tes'notu, vrimene* (90b), *dev'stva, slidit(e)lnicu* (111a), *misec, telo* (124d), *gnevom', strili, striloû* (148b), *telu, zapovida, zapovidaetъ, smerenihъ, po veku, ver'no, veruûtъ* (149b), *sidi, letъ, miseci, va vrime* (156a), *vrime, pobedu* (163a), *obitaše, pobedili* (171a), *v tom'žde meste usik'neni biše* (10b), *usik'nuti pov(e)le* (60a).

Usto, zamjene *e* grafemom *jata* mnogobrojne su, negdje i prevladavajuće (na gotovo svim stranicama od 103b do 148a): *ot menê* (12a), *vêzaniê* (26b), *s'lovêsemъ* (38d), *knezemъ* (41b), *vêdenъ* (61a), *v rêdu* (86b), *pogrebêni lêžetъ* (103b), *povêli, privês'ti* (105a), *lêžati* (122d), *vrime* (126a), *s vêlikimъ vêseliemъ* (130b), *veselêce se* (135a), *vês'ti* (141b), *povêdena* (141d), *imenemъ* (142a), *sebê* (152d). Često je i u istoj rečenici, pa i u istoj riječi, bilježen *jat* za *e* i ekavizam: *povêlevaše* (112c), *povêleno* (118c), *telêsa* (104a), *celêniê* (113d) ili ikavski refleks *jata* i grafem *jata* za *e*: *po nikoliko, povêlêniemъ, usiknuše* (104a), *drivênъ* (108d), a moguća su i sva tri grafema u jednakim oblicima, npr. u 1. licu jd. aor.: *želihъ, videhъ, hotêhъ* (14a).

Dok se za temporal moglo zaključiti da su tzv. *ekavizami* najvećma rezultat pisareva poimanja *jata* kao vokala *e*-tipa (Damjanović 2011: 284–285),¹⁰ a samo pretpostaviti, posebice na temelju češćih ekavskih zamjena u gramatičkim morfemima, da je na to utjecao pisarev govor ili govor područja na kojem je postojao skriptorij, brojnost ekavizama, kao i zamjena *e*, bilo primarnoga, bilo onoga podrijetlom od prednjega nazala, grafemom *jata* u sanktoralu, potvrđuju zaključak o slobodnijoj zamjeni *jata* i *e*, ali i da je pisar(i) bio ekavac, to više što u istoj rečenici neposredno nakon zapisa *jata*, pa i u istoj riječi, piše *e*, npr. *têlo ego telu* (13a). Ikavizmi velikim dijelom¹¹ slijede Jakubinskij-Meyerovo pravilo (*griš'nikъ, brimenemъ, riku, zapovidiše, vič'nikomъ, vrime, d'rivo, miseca*), funkcionalno i u krčkom omišaljsko-vrbničkom tipu, na koji upućuju i neke druge značajke *Brevijara*, pa je logično govoriti o predlošku s toga krčkoga područja.

¹⁰ Kao i u temporalu u korijenu *večer-* (i drugdje poput *nivin'ni* 101b, *ciciliê* 112b), bilježeni su i u sanktoralu pseudoikavizmi, poznati i drugim hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima (npr. Ivančičevu zborniku): *vičer'na* (82b), *navičer'e* (89a), *k vičer'ni* (94c), *vičer'ni* (118b), *navičer'e* (173b) itd. (usporedno s *večer-*, npr. *večer'nimi* 155d) itd. Jednako je i u nekim čakavskim organskim idiomima, obično u leksemima *vičernja, vičerat, vičera*.

¹¹ Izvan pravila je npr. *tilo*, kao što je moguće u nekim ikavsko-ekavskim govorima, no u današnjem omišaljsko-vrbničkom tipu je *telo*, pa se vjerojatno radi o nekom starijem predlošku s područja južnijih govora (Mihaljević 2011: 138) ili neizravnim utjecaju glagoljaške lektire (ima li se na umu spomenuta šarolikost *jata* u hrvatskoglagoljskim tekstovima).

2.2. Odras stražnjega nazala

Uz ekavski odraz *jata* u leksičkim i u gramatičkim morfemima, zamjena stražnjega nazala vokalima *o* i *u* u korijenskim morfemima te *o* u gramatičkim morfemima, kao što je u beramskomu govoru, u susjednim pazinskim (izuzev govora Tinjana), žminjskim i u brojnim labinskim govorima, bila bi pouzdan indikator za potvrđivanje utjecaja vernakulara s toga područja na *Brevijar*. Danas je u beramskom govoru ovjeren *o*, rjeđe *u* u korijenskim morfemima (kao i u drugim zapadnim i istočnim pazinskim govorima): *muoš* ‘muž’, *muoka* ‘brašno’, *ruoka*, *ruobila*, *vuozalj* ‘uzao’; *kus* ‘komad’, *gusienica*, *sused*, *nutri*, a u gramatičkim morfemima samo *o*: 3. l. jd. *poviedajo*, *spejo*, *čujo*, A jd. *panceto*, *nevesto*, *svojo sestro* itd.¹²

U spomenicima pisanim hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom na mjestu je stražnjega nazala vokal *u*¹³ u svim vrstama morfema (Mihaljević 2014: 78), a tako je u oba dijela *Brevijara*: u temporalu npr. *putb* (104c); *d(u)šu tvoû* (237a), u sanktoralu: *sutb* (104d), *ruci* (19a), *bude* (65b), *mudra* (5a); *nogu* A jd. (63b), *ženu* A jd. (89d) itd. Nekoliko je zamjena s *o* u korijenskome morfemu u temporalu: *premodrostiû* (32c) / *premud’rostb* (32c), *modr’stvuite* (139a), ali i u gramatičkome morfemu, što je posebice zanimljivo s obzirom na današnju distribuciju odraza stražnjega nazala u govoru Berma: *ne možaho* 3. l. mn. (133b) i *vistino* A jd. (100a). U sanktoralu je broj takvih rezultata u korijenima nešto veći: *moki* (78c, uz redovito *u*: *mukami* (91a), *močen’* (156b), *roku* (65d), *rokoû* (92b) (uz redovito *u*: *ruka*), *zovoče* (92c), *smočaût’se* (163d), *gnos’na* (164b); u gramatičkome morfemu: *glavo* A jd. (23b). Budući da su u gramatičkome morfemu zamjene vokalom *o* zapravo iznimkom, mogu se tumačiti kao pisarska pogreška, ali u kontekstu brojnih ekavizama i zamjena *jata* i *e* moguć je i utjecaj govornoga jezika. Naime, pišući o povijesnoj dijalektologiji, S. Zubčić (2015: 101) istaknula je:

Malobrojnost pojavnica koje ovjeravaju neku značajku, a koja se može uzeti kao mana takvoj metodologiji, postaje realan problem samo u slučaju preuzimanja metodologije obrade podataka iz drugih znanosti (najčešće društvenih) i drugih lingvističkih poddisciplina (poput sociolingvistike). U jezičnoj povijesti i povijesnoj dijalektologiji nije presudna kvantiteta pojavnica već njihova funkcija u tekstu i relevantnost izvođenja zaključaka na njezinu temelju, njihova demonstrativnost.

Zahvaljujući metodologiji dijakronijske dijalektologije, može se pretpostaviti da je refleks *u* u *Brevijaru* sastavni dio norme hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, jer bi,

¹² U glagola II. vrste sufiks je -ni- < *-ny-: *nagnit*, *stisnit*, *kleknit*, kao i u zapadnim i u istočnim pazinskim govorima, za razliku od žminjskih i središnjih pazinskih u kojima je -nu- < *-nŋ-, i većine rubnih pazinskih govora s -na- < *-nŋ- (Vranić 2005: 188–189).

¹³ U literaturi je prihvaćeno mišljenje da je do te zamjene došlo u 12. st. (Matasović 2008: 171).

sudeći prema današnjoj raspodjeli zamjene stražnjega nazala u dijelu pazinskih govora kojima pripada i beramski, temeljni refleks bio *o*.¹⁴

2.3. Upitno-odnosna zamjenica za neživo

U oba dijela *Brevijara*, uz brojne primjere hrvatske crkvenoslavenske upitno-odnosne zamjenice *čto* i njome tvorenih drugih riječi, npr. veznika *počto* (15a, 43a; 55a, 78c itd.), neodređenih zamjenica *ničtože* (3b; 51b, 61c) i *něčto* (u temporalu 30c) / *nič'to* (65c, 107d; 20a, 27c), *G česo* i osnove *česo*, npr. u *nečesože* (u temporalu 31d); *ničesože* (32b; 2a, 24b), zabilježeni su i neki tipični čakavski likovi, što nije neobično u hrvatskim crkvenoslavenskim spomenicima, posebice neliturgijskoga tipa, ili u rubrikama liturgijskih tekstova.

Čakavska zamjenica *ča*, potvrđena i u beramskomu govoru, zastupljena je na svega nekoliko mjesta u *Brevijaru* (temporal 104a, 247a; sanktoral 89a), prilog ili veznik *začb* / *zač'*, također ovjeren i u beramskomu govoru, zabilježen je višekратно u temporalu, a u sanktoralu samo jednom (40d), dok je prilog *načb* samo u temporalu (211c).

Međutim, izdvaja se lik *če*, svojstven krčkomu omišaljsko-vrbničkomu govornomu tipu, u temporalu zabilježen na više mjesta (11d, 28a, 30c, 41a, 41b, 58b), a u sanktoralu na dva (6b, 86b, vjerojatno uvjetovano i manjim korpusom), što svjedoči da je predložak s kojega je pisar prepisivao tekst zasigurno s toga područja (Mihaljević 2014: 133).

2.4. Prijedlog *v* i prefiks *v-*

Kada je riječ o prijedlogu (i prefiksu) *v(-)* u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima, za pokušaj potvrđivanja čakavskih elemenata u *Brevijaru* važna je zamjena poluglasa vokalom *a*, što je rezultat tendencije pune čakavske nepreventivne vokalizacije poluglasa u slabom položaju (Moguš 1977: 21). U tim je tekstovima, naime, oblik s vokalizacijom poluglasa u tom prijedlogu čest u različitim pozicijama: ispred inicijalnoga *v-* sljedeće riječi, ispred početnoga vokala stražnjega niza, kao i pred slijedom od dvaju konsonanata, a čakavskim bi se posebnostima mogao pripisati tek pred početnim prednjim vokalom (Zubčić 2010: 635).

Uz čakavski razvoj prijedloga i prefiksa *va(-)*, u govoru je Berma, pak, moguće i elidiranje cijeloga lika, ali i novije *u(-)*: *va boške*, *va ruoke*; *vajka*, *Vazan* / *Vozan*; *ziet*; *u Beran*, *u škatule*; *umriet*, *udovica*, *unuka*.

I u *Brevijaru* su česte čakavske potvrde *a* ispred *i*, npr. u temporalu: *va iskrnemь* (106a), *va ispravlenii* (113a), *va is'povedi* (113b), *va imnahь* (165a), ponekad i pred

¹⁴ Da *u* nije ni u glagoljskim spomenicima buzetskoga kraja primaran, zaključila je S. Zubčić na temelju usporedbe današnjih refleksa *o* i *a* i bilježenja toga nazala u spomenicima iz tog areala (2010: 638).

srednjim vokalom: *va ade* (106b), *va asii* (190a); u sanktoralu: *va ime* (86d), *va istoč'nici* (92d), *va idolêhь* (96b), *va izlitii* (98c), a može se naći i ispred *a*: *va aten'ši* (102a), *va apokalip'sii* (108d).

Noviji *u(-)*¹⁵ rjeđi je u oba dijela, npr. u temporalu: *u reki* (68b), *u ml'ku* (151b), *u c(ěsa)rstvê* (216c), *u mesti* (113b); *uprašalb* (108c) i sl., *ugaždati* i sl. (108d), *uzrit'* i sl. (105b); u sanktoralu: *u semr'ti* (65d), *uprašahu* (78a), *ugaždahь* (33a) itd.

Kao i u temporalu, čakavski je utjecaj potvrđen punom nepreventivnom vokalizacijom i u sanktoralu u prilogu *kadi* (89d, 174a) / *kade* (240c; 20d, 66b, 105a, 121d, 127d, itd.) / *kadê* (106c, 115c, 176b, 243a; 17c, 20d, 28d, 109c),¹⁶ tipičnom i za beramski govor s ekavskim refleksom u dočetnom slogu.

2.5. Zamjena prednjega nazala *ę* > *a* iza *j*, *č*, *ž*

Među hijerarhijski najviše značajke čakavskoga narječja ubraja se mijena prednjega nazala *ę* > *a* iza *j*, *č*, *ž*.¹⁷ U dijalektološkoj je literaturi mijena kasno uočena zbog maloga broja i, osim nekih, nefrekventnih primjera u kojima se razvila. Pretpostavlja se da je funkcionirala do 10. st. i obuhvaćala veći broj korijena (Moguš 1977: 35–36), što potvrđuju i hrvatski crkvenoslavenski tekstovi u kojima je zastupljenija no u čakavskim tekstovima. Pokazuje to čvrstu povezanost prvoga hrvatskoga književnoga jezika s organskom bazom, čakavskim narječjem (Mihaljević 2014: 78).

U beramskom govoru, kao i u mnogim sjevernočakavskim govorima, svedena je na nekoliko osnova, npr. u glagola izvedenih od **im-* s protetskim *j-* (*zajat*), u imenica *jačmik* i *jazik* / *zajik* (Pliško 2003: 285, Vranić 2005: 177–181, Vranić 2020: 272).

Iz obaju dijelova *Brevijara* ekscerpirani su primjeri koji su potvrđeni i u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku (Mihaljević 2014: 78–79), iza *j*, najčešće u *jezykь* i *prijěti*. Prvi kao *êzik-* u temporalu funkcionira u mnogim pojavnicama u značenju 'narod', ali i u značenju 'jezik' (*h(rьst)ь narodi êzikь priz'va*), za koje se češće rabi *ezikь* (141d). No, u sanktoralu, uz prvo značenje, npr. *v nihь êzikь obrati* (125b), zastupljen je češće u drugom značenju, npr. *otrêši se êzikь ego* (71d), *êzikь n(a)šь sablaz'naetь* (39c, 168d), pa se u tom osjeća i jači čakavski utjecaj. Glagol *priěti*, kao i u temporalu, u sanktoralu je najčešće u infinitivu (31b, 33b itd.), ali je korijen zastupljen i u drugim riječima, npr.

¹⁵ Prijedlog *u* u cijelomu brevijaru dosljedno stoji uz *G*, kao što je uobičajeno u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku (Vince 2014: 280), npr. u temporalu u formulaciji *u boga* (31d); u sanktoralu: *u tebe* (1b), *u g(ospoda)* (4d), *u preslice* (164d) itd.

¹⁶ Neki primjeri u kojima se neosporno ostvaruje vokalizacija slaboga poluglasa (Malić 1991: 98, Mihaljević 2014: 80), a zastupljeni su i u temporalu: *cesarastvi* (169d), *bogatastvi* (11c), *lúdaska* (49d) itd. i u sanktoralu: *cesarastvi* (38c), *gospodastviê* (156d), *bogatastvo* (163a) itd., danas većini čakavskih govora nisu svojstveni, a nisu ističani ni u pregledima fonologije čakavskoga književnoga jezika 16., 17. i 18. st. niti u pregledu povijesne fonologije svih triju narječja (Lukežić 2012: 139–140).

¹⁷ Čakavski prijelaz *jata* u *a* zabilježen je sanktoralu u primjeru *nad'romь* (164b).

priétiemь I jd. m. r. (12d), a zabilježen je i glagol *pojeti* u čakavskom liku, npr. *poéty* (93b, 100a, 245b; 128d). Čakavski je rezultat i u korijenu *čet-*, jednako rijetko u temporalu i u sanktoralu, npr. u temporalu *počaše* 3. l. mn. (195a) ili u sanktoralu *poča* 3. l. jd. aorista (14d, 47a) i iznimno *v počatii* (32a) uz uobičajeno *čet-*, npr. *počeše* (11a, 195a; 8b, 36c), *poče* (20c, 136b; 8a, 146a) i u korijenu *čest-*: *často* ‘često’ (223c; 3b, 151a, 152b) uz pretežito *često* (104a, 113a, 161c, 183a, 215a; 10c, 63d, 96a, 145c). Zastupljeni su još neki primjeri koji se mogu naći i u ostalim hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima, ali i u čakavskom narječju (premda danas ne i u središnjim istarskim govorima, Vranić 2005: 177–181): *kle-* > *kla-* u *poklan 'knuv'* (101a) u temporalu; *proklati* (77a), *žainimь* (85a) u sanktoralu.

Promjene prednjega nazala u *a* u *Brevijaru* potvrđene su u primjerima svojstvenim hrvatskim crkvenoslavenskim spomenicima, posebice onima sjevernoga tipa, ali velikim dijelom i čakavskim ekavskim središnjim istarskim govorima kojima pripada i govor Berma, u kojima je broj potvrda ranije zasigurno bio veći.

2.6. Promjena *dj > j

U beramskom je govoru i za ovoga istraživanja ovjerena, kao dominantna, jotacija skupine *dj > j (i njome tvoreni skupina) (*žeja*; *mlaji*, *tuji*, *rojen*; *dažjilo*), uz noviji *đ*, zvučni parnjak čakavskoga *í* (*obrađeno* uz *obrajeno*, *anděl*).

U sjevernoj skupini hrvatskih crkvenoslavenskih kodeksa prevladava konzervativniji starocrkvenoslavenski (bugarski) odraz *žd*, dok je *j* češći u južnoj skupini kodeksa (Mihaljević 2011: 129, Mihaljević 2014: 84–85).

U temporalu (Vranić 2020: 273), a i u sanktoralu *Brevijara* u leksemima latinskoga i grčkoga podrijetla umjesto *g* ispred prednjega vokala je *đerv*: *anj(e)lb* (172c), *anj(e)l'skimь* (57a), *e(van)j(e)lista* (42d), *van)j(eli)ê* (37d), *ar'han'j(e)la* (22d).

Iako je u temporalu *Brevijara* zastupljenost odraza *žd*,¹⁸ čime pisari iskazuju želju za nastavkom staroslavenske tradicije, u gotovo jednakom omjeru kao i *j*, omogućila da se *Brevijar* odredi kodeksom sjeverne skupine, tendencija dominacije čakavskoga odraza *j* nakon 38. lista temporalala nastavlja se i u sanktoralu, pa je uz refleks *žd*, npr. *meždu* (6c, 24c, 28b, 34x2, 48c, 52c, 58c), *utvrždena* (91a), *roždenihь* (91b), *pobežden'* (95a), znatno veći broj refleksa *j*, što je zasigurno posljedica manjeg broja biblijskih tekstova no u prvom dijelu, pa time i slobodnijega unosa čakavskoga rezultata jotacije. U oba je

¹⁸ Kao u temporalu (Vranić 2020), i u sanktoralu je zastupljeno i *ž* na mjestu *žd* (paralelno s primjerima s odrazom *žd*): *rožastvo* (26a, 40a, 46d, 47c), *rožastviê* (111b), *rožastva* (111c) (uz *roždastvo*, 27b, 40a). M. Mihaljević (2019) pretpostavlja da je isti pisar pisao dijelove temporalala i sanktorala u kojima je takav refleks bilježen. Među suvremenim čakavskim dijalektima danas je tako moguće u jugozapadnom istarskom dijalektu, postmigracijskom na istarskom tlu, domicilnom na području Makarskoga primorja. U čakavskim se govorima tumači izgovorom fonema /ʒ/ (kao u *žep*), nakon prijelaza /ʒ/ u /ʒ'/ (Lisac 2009: 54). Međutim, u čakavskim govorima ekavskoga središnjoistarskoga poddijalekta očekivan bi bio odnos čakavskog /t/~/đ/.

dijela *j* bilježen različito: grafemima *ǰ* (đerv), *i*, *ê* (za *ja/je*), *û* (za *ju*), npr. u temporalu: *roj'niê* (109d), *roiše* (110a), *tuêgo* (107d), *meû* (238d) (Vranić 2020: 274); u sanktoralu: *na meǰi* (150b), *roj(e)nb* (161c), *roistvo* (9a), *nuêše* (138b), *meû* (često, npr. 59b, 68d), a ima i primjera „u kojima *j* kao odraz prsl. skupine **dj* nije zabilježen nikakvim grafemom“ (Vranić 2020: 274), npr. u temporalu: *osueni* (107a); u sanktoralu: *neroenimi* (30a), *roenie* (32b); ili je zadržan grafem *d* ispred *jata*, npr. u temporalu: *vidêniê* (240d);¹⁹ u sanktoralu: *vidêno* (51b), *ar'hidêkon'* (69a), *mimoidê* (123c).

2.6. Prefiks *vy-

Sjevernočakavsko područje, time i govor Berma, i danas poznaje prefiks *vi-* < **vy-*, što je zasigurno doprinijelo da se taj arhaizam kanonskih starocrkvenoslavenskih tekstova održi i u hrvatskologoljskim tekstovima (Mihaljević 1997: 123).

U govoru Berma za terenskoga je istraživanja ovjereno nekoliko primjera: *vilest*, *vihitat*, *vibrat*, usporedo s likovima s prefiksom *z-*, koje se onda mijenja ovisno o susljednomu glasu: *zbrat*, *spejat*, *zbos*.

Takav je rezultat zastupljen u svim dijelovima temporalna *Brevijara*: *vihititi* (118d), *vihičeni* (165a) i sanktorala: *višastie* (63b, 113b), *vihiti* (79d, 155d), *vihititi se* (102b, 102c), *vihitilb* (166a), što govori o nastanku *Brevijara* na sjevernočakavskom području.

2.7. Neutralizacija *o* i *u*

U temporalu je ovoga *brevijara* neutralizacija *o* i *u*, koja bi mogla potvrditi pripadnost *Brevijara* istarskomu području,²⁰ zastupljena samo iznimno u primjeru *u(t)cu* (195b), dok je u sanktoralu ona nešto češća: *unogo mes'ta* (164a), *ubitelb* (115a), *imiže potb utiraetb se* (160a), *oganb uganb (!) ugasi* (168b); *toliku* (27b), *nivuû* (153b). Uzme li se u obzir da je sanktoral podložniji vernakularu *i* u drugih značajki, i da su i u beramskomu govoru zabilježeni neki primjeri (premda samo u prednaglasnoj poziciji: *ureh*, *utroki / otroki*, *uboliejo* 3. l. mn. prez., *udebelit*, *ufiendi* N jd. m. r. glag. prid. rad., *uganj*), moguće je i zamjene u sanktoralu promatrati ne kao grafijske, već glasovne elemente, pa i njih pridružiti vernakularnim značajkama u *Brevijaru*.

¹⁹ U sanktoralu je zabilježen oblik *milosrbê* (112a), s već provedenom sekundarnom jotacijom, datiranom u 16. i 17. st. (Matasović 2008: 162). Drugdje je, kao i u primjerima iz temporalna, *d* još očuvano, npr. *milosrdie* (28a).

²⁰ Među istarskim čakavskim govorima najveći je broj takvih mijena zabilježen u bužetskim (Zubčić 2010: 642).

3. Zaključak

Usporede li se temporal i sanktoral *Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara* prema kriterijima relevantnim za utvrđivanje vernakularnih značajki s gledišta dijakronijske dijalektologije, uočljiva je razlika u distribuciji tih značajki u korist sanktorala, uvjetovana zasigurno i većim udjelom tekstova neliturgijskoga tipa u tom dijelu. No, već i kasniji dijelovi temporala pokazuju odmak od konzervativnih značajki, posebice kada je riječ o dvama ključnim elementima: odrazu *jata* i odrazu stražnjega nazala. Dok se za temporal moglo zaključiti da su tzv. *ekavizmi* najvećma rezultat pisareva poimanja *jata* kao vokala *e*-tipa (Damjanović 2011: 284–285), a samo pretpostaviti, posebice na temelju češćih ekavskih zamjena u gramatičkim morfemima, da je na to utjecao pisarev govor ili govor područja na kojem je postojao skriptorij, brojnost ekavizama te zamjena *e* u sanktoralu, bilo primarnoga, bilo onoga podrijetlom od prednjega nazala, grafemom *jata*, potvrđuju zaključak o slobodnijoj zamjeni *jata* i *e*, ali i da je pisar bio ekavac. Jednako tako, ikavizmi, koji velikim dijelom slijede Jakubinskij-Meyerovo pravilo, govore da je riječ o predlošku s krčkoga omišaljsko-vrbničkoga tipa, na što upozoravaju i neke druge značajke *Brevijara* (poput uporabe lika *če* upitno-odnosne zamjenice). Druga bitna odrednica utjecaja vernakulara sa središnjega istarskoga ekavskoga čakavskoga područja, ponajprije pazinskoga, kojemu pripada i beramski govor, bio bi odraz stražnjega nazala kao *o*, u prvom redu u gramatičkim morfemima, prema čemu se može i pretpostaviti da je autohtona zamjena stražnjega nazala bila *o*, a da je u *Brevijaru* u bilježen u prvom redu u skladu s normom hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Premda rijetki, primjeri bi se s vokalom *o* na mjestu stražnjega nazala, mogli, u kontekstu ostalih značajki, priključiti utjecaju vernakulara, a ne tumačiti jedino kao grafijska zamjena *u* sa *o* zbog njihove sličnosti. Uvećan broj primjera s refleksom *j* < **dj* već u temporalu znatno je nadmašio broj primjera s odrazom *žd* u sanktoralu i rezultat je, kao i drugi općečakavski likovi (*začb* / *zač'*, prijedlog i prefiks *va(-)* ispred vokala prednjega niza), snažnijega utjecaja čakavskoga organskoga tipa. Sljedeće značajke potvrđene u obama dijelovima: primjeri zamjene prednjega nazala vokalom *a*, prefiks *vi-*, koji, iako arhaizam, i dalje funkcionira u sjevernočakavskim govorima, kao i neutralizacija *o* > *u*, mogu pomoći u priključivanju ovoga brevijara kodeksima sjevernoga tipa.

Izvori

Badurina Stipčević, Vesna.; Botica, Ivan; Dimitrova, Margaret; Dürriegl, Marija-Ana; Hristova Šomova, Iskra; Kovačević, Ana; Kuhar, Kristijan; Mihaljević, Milan; Mokrović, Ljiljana; Požar, Sandra; Radošević, Andrea; Šimić, Marinka; Vela, Jozo; Vince, Jasna; Vučković, Josip; Zubčić, Sanja; Žagar, Mateo. 2015. *Preslovljeni Temporal Drugoga beramskog (ljubljskog) brevijara*. Zagreb: Staroslavenski institut. <https://beram.stin.hr/hr/transliteration/53>. Pristup 15. kolovoza 2019.

Badurina Stipčević, Vesna; Botica, Ivan; Dimitrova, Margaret; Dürriegl, Marija-Ana; Hristova Šomova, Iskra; Kovačević, Ana; Kuhar, Kristijan; Mihaljević, Milan; Mokrović, Ljiljana; Požar, Sandra; Radošević, Andrea; Šimić, Marinka; Vela, Jozo; Vince, Jasna; Vučković, Josip; Zubčić, Sanja; Žagar, Mateo. 2017. *Preslovljeni Temporal Drugoga beramskog (ljubljskog) brevijara*. Zagreb: Staroslavenski institut. <https://beram.stin.hr/hr/transliteration/803/1>. Pristup 10. rujna 2019.

Literatura

Belić, Aleksandar. 1912. Izveštaj Državnom Savetu o pribiranju dijalektološke građe, potpomognutom sredstvima iz „Velimirijanuma“, *Godišnjak SKA* 26, 221–259.

Blažević Krezić, Vera. 2016. *Jezik Misala Dragutina Antuna Parčića*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Brozović, Dalibor; Ivić, Pavle. 1988. *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: JLZ „Miroslav Krleža“, 80–90.

Damjanović, Stjepan. 2011. Jezik hrvatskih glagoljičnih tekstova. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Katičić, Radoslav; Lisac, Josip]. 2 knjiga: 16. st. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 275–322.

Holjevac, Sanja. 2014. Riječke litanije muke i smrti Isusove iz 17. i 28. stoljeća s osobitim obzirom na jezik. U: *Riječki filološki dani 9* [ur. Stolac, Diana]. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 345–356.

Ivić, Pavle. 1961. Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 6, 191–212.

Kalsbeek, Janneke. 1983. Prilog proučavanju vokalnih sustava sjeverozapadnočakavskih govora u Istri. *Dutch Contributions to the Ninth International Congress of Slavists (Studies in Slavic and General Linguistics, 3)*, 247–264.

Kuzmić, Boris. 2009. Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Damjanović, Stjepan]. 1 knjiga: srednji vijek. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 405–455.

Kuzmić, Boris. 2011. Jezik hrvatskih pravnih tekstova. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Katičić, Radoslav; Lisac, Josip]. 2 knjiga: 16. st. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 323–386.

- Lisac, Josip. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lukežić, Iva. 1989. Prva 'riječka' knjiga. *Fluminensia*, 1, 73–83.
- Lukežić, Iva. 1990. *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Lukežić, Iva. 2005. Jezik grobničke brašćinske knjige (16. i 17. stoljeće) kao dijalektološki predložak. U: *Drugi Hercigonjin zbornik* [ur. Damjanović, Stjepan]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 223–246.
- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine.
- Matecki, Mieczysław. 1930. Przegląd słowiańskich gwar Istrii. *Prace Komisji językowej*, 17. Kraków: Polska Akademia umiejętności, 1–160.
- Malić, Dragica. 1991. Samoglasničke pojave u „Žićima svetih otaca“. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 17, 83–122.
- Matasović, Ranko. 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Mihaljević, Milan. 1997. Jezična slojevitost *Brevijara Vida Omišljanina* iz 1396. godine. *Filologija*, 29, 119–138.
- Mihaljević, Milan. 2009. Hrvatski crkvenoslavenski jezik. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Damjanović, Stjepan]. 1 knjiga: srednji vijek. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 283–349.
- Mihaljević, Milan. 2011. Bilješke o jeziku *Drugoga beramskoga brevijara*. *Tabula*, 9, 126–139.
- Mihaljević, Milan. 2014. Uvod; Pismo i fonemski sustav; Zamjenice. U: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* [ur. Mihaljević, Milan; Šikić, Anita]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 9–22, 49–90, 133–150.
- Mihaljević, Milan. 2021. Fonologija Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara. U: *Studije o Drugome beramskom brevijaru* [ur. Mihaljević, Milan; Radošević, Andrea]. Zagreb: Staroslavenski institut, 245–256.
- Mihaljević, Milan; Vince Jasna. 2012. *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*. Zagreb – Pazin: Hrvatska sveučilišna naklada – Državni arhiv u Pazinu – Staroslavenski institut.
- Moguš, Milan. 1969. Jezični elementi Držićeva „Dunda Maroja“. U: *Zbornik radova o Marinu Držiću* [ur. Batušić, Nikola; Fališevac, Dunja]. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 269–281.
- Moguš, Milan. 1977. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Pantelić, Marija. 1964. Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca. *Radovi staroslavenskog instituta*, 5, 5–98.
- Pliško, Lina. 2003. Mjesni govor Berma. U: *Beram u prošlosti (radovi sa Stručno-znanstvenog skupa o prošlosti Berma i okolice održanog u rujnu 2000. godine i naknadno pri-*

- kupljeni*), *Pazinski memorijal 25* [ur. Labinjan, Galiano]. Pazin: Katedra Čakavskoga sabora za povijest Istre, 279–295.
- Požar, Sandra. 2014. Pridjevi. U: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* [ur. Mihaljević, Milan; Šikić, Anita]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 151–188.
- Ribarić, Josip. 1940. Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri. *Srpski dijalektološki zbornik*, 9, 1–207.
- Šimić, Marinka. 2014. *Akademijin brevijar (HAZU III c 12), hrvatskoglagojski rukopis s konca 14. stoljeća. Jezična studija. Transliteracija. Faksimil*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Šimunović, Petar. 1985. Mozaik istarskih govora. *Istra*, 3/4, 66–73.
- Šimunović, Petar. 2011. *Čakavska čitanka*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Ujčić, Rudolf. 1985. O jednoj dijalektološkoj zabludi pri određivanju granica starosjedilačkoga govora pazinsko-žminjskoga dijalekta. *Istra*, 3/4, 73–90.
- Vermeer, Willem. 1982. On the principal sources for the study of Čakavian dialects with neocircumflex in adjectives and *e* presents. *Studies in Slavic and GERAL Linguistics*, 2, 279–340.
- Vince, Jasna. 2014. Imenice. U: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* [ur. Mihaljević, Milan; Šikić, Anita]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 91–132.
- Vranić, Silvana. 2000. Čakavština riječkoga prigrađa u drugoj polovini 19. st. u odnosu na današnju. U: *Riječki filološki dani 3* [ur. Stolac, Diana]. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 495–503.
- Vranić, Silvana. 2005. *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora *Kostrena*.
- Vranić, Silvana. 2018. Neke dijalektne značajke u *Drugom beramskom (ljubljskom) brevijaru* (na primjeru prvoga dijela Temporalna). U: *Sarajevski filološki susreti 4: Zbornik radova (knjiga 1)* [ur. Palić, Ismail]. Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 245–259.
- Vranić, Silvana. 2020. Jezične značajke temporalna Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara s gledišta povijesne dijalektologije. *Slovo*, 70, 265–284.
- Zubčić, Sanja. 2006. *Akcenatski tipovi imenica i glagola u sjeverozapadnim čakavskim govorima (sinkronijski i dijakronijski aspekt)*. Doktorska disertacija. Rijeka: Filozofski fakultet.
- Zubčić, Sanja. 2010. Jezične značajke Greblova *Tlmačenja od muki gospoda našega Isuhrsta* (prilog dijakronijskoj dijalektologiji). U: *Riječki filološki dani 8* [ur. Badurina, Lada; Bačić-Karković, Danijela]. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 631–646.
- Zubčić, Sanja. 2014. Čakavizam u Rijeci (prilog dijakronijskoj dijalektologiji). U: *Etymologica diachronica Slavica, w 75. Rocznice urodzin Profesora Wiesława Borysia* [ur. Jakubowicz, Mariola; Raszewskiej Zurek, Beata], Warszawa: Instytut Sławistyczna, 459–474.
- Zubčić, Sanja. 2015. Hrvatskoglagojski tekstovi kao izvor podataka za povijesnu dijalektologiju hrvatskoga jezika. *Croatica*, 59, 95–106.
- Zubčić, Sanja. 2017. *Neocirkumfleks u čakavskom narječju*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.

Comparison of the Temporal and the Sanctoral of the *Second Beram (Ljubljana) Breviary* through the prism of historical dialectology

In this paper the linguistic traits of the Temporal and the Sanctoral of the *Second Beram (Ljubljana) Breviary* are compared on the basis of previous research of both its parts (the first 50 folios, 104cd – 122cd, 165ab – 194cd and 237ab – 240cd of the Temporal and 52cd – 115cd of the Sanctoral) and new research within the scope of this topic. Taking into account the advantages and disadvantages of the methodology of historical dialectology we have tracked the traits that can, in literature, be ascribed to the vernacular, in this case the Central Istrian subdialect of the Čakavian Ekavian dialect to which the dialect of Beram belongs, since they differ sufficiently from the Croatian Church-Slavonic elements. Previous research has identified several traits. Thus, the status of *yat*, which is crucial for the classification of Čakavian Ekavian idioms, is inconsistent in the two parts of the *Breviary*: the unchanged *yat* is dominant, but in some parts in lexical morphemes the Ekavian (and, to a lesser extent, Ikavian) reflex of *yat* is more present. On the other hand, in grammatical morphemes it can only exceptionally be found in the Temporal, while its presence in grammatical morphemes is significant in the Sanctoral. The trait that would be crucial for linking the Breviary with the mentioned area is the vowel *o* which developed from the posterior nasal vowel in grammatical morphemes, which is still a consistent trait of idioms spoken in this area. In addition to several examples in root morphemes, only a small number of *o* reflexes in grammatical morphemes is present in either part of the Breviary and it is difficult to ascertain whether these are mistakes made by the scribe or the result of the influence of the vernacular. However, in the context of the other traits that were discovered, they may be interpreted as the latter. Thanks to the frequency of the *žd-* reflex in the Temporal it has been confirmed that it corresponds to other northern codices. While the *j-* reflex, which is dominant in southern codices, is more present in the Temporal from the 38th folio, in the Sanctoral it is significantly more frequent than the *žd-* reflex. The prefix *vi(-)* is present in several verbs in both parts and it must have been adopted from the northern Čakavian area which is also characterised by reflexes of the frontal nasal into *a* found in some examples. Judging from this analysis of the Sanctoral, the two parts of the *Breviary* differ in the proportion of the traits of organic Ekavian idioms, which is higher in the Sanctoral. This is to be expected as it contains fewer liturgical texts. As a result, the *Breviary* could also be attributed to the Central Istrian subdialect of the Čakavian Ekavian dialect to which the dialect of Beram belongs, while the template that the scribes used could be ascribed to the Krk Omišalj-Vrbnik idiom type. This claim is supported primarily by the Ikavian reflexes of *yat*, mostly in accordance with the Meyer-Jakubinskij's law, and the pronoun *če*.

Keywords: Second Beram (Ljubljana) Breviary, Temporal, Sanctoral, Beram idiom, Croatian Church-Slavonic language, historical dialectology

Antonija Zaradija Kiš

Institut za etnologiju i folkloristiku
zaradija@ief.hr

Cvijet kreposti / Fiore di virtù:* hrvatska glagoljska i ćiriljska varijanta talijanskoga „bestselera“ iz 14. stoljeća

*Dobro može postojati bez zla, ali
zlo ne može postojati bez dobra!*
Toma Akvinski¹

U radu se razmatraju razlozi popularnosti moralističkoga djela *Fiore di virtù* koje pripada talijanskoj vernakularnoj književnosti i koje se u rasponu od 15. do 18. stoljeća prevađalo na razne europske jezike. Središnji dio rada posvećen je hrvatskom prijevodu *Cvijeta kreposti* koji se razlaže u kontekstu hrvatske tropismenosti i to kroz hrvatskoglagoljske varijante prijevoda. One su sačuvane iz vremena „zlatnoga doba hrvatskoga glagolizma“ u pet hrvatskoglagoljskih zbornika: tri iz 15. i dva iz 16. stoljeća. Niti jedan zbornik nema cjelovit prijevod talijanskoga teksta, koji se u konačnici sastoji od četrdeset i jednoga poglavlja već maksimum dvadesetak koliko sadrži *Tkonski zbornik* iz 16. stoljeća.

Posebna pozornost posvećuje se ćirilskoj varijanti prijevoda koja se nalazi u dubrovačkom rukopisu iz 1520. godine. Potom se osvrće na najmlađu i jedinu cjelovitu varijantu *Cvijet kreposti* koju je priredio u 17. stoljeću fra Pavao Posilović. Ona je tiskana zapadnom ćirilicom u dva izdanja, a potom i latinicom. Na temelju navedenih uporišta razmatra se razlog višestoljetne popularnosti djela.

Ključne riječi: *Fiore di virtù/Cvijet kreposti*, renesansa, vernakularna književnost, glagoljski zbornici, dubrovački zbornik, hrvatska tropismenost

* Ovaj rad je potpomogla Hrvatska zaklada za znanost projektom Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse (IP-2019-04-5621).

¹ Usp. Tadić 2004: 15–27.

1. Uvod

Cvijet kreposti je uvriježeni hrvatski naziv za poučno talijansko moralno-didaktičko djelo *Fiore di virtù* koje se, s obzirom na najstariji sačuvani vatikanski rukopis iz 1387. godine (Prohaska 1911: 108), mogao pojavljivati u prvim desetljećima 14. stoljeća. Djelo je postalo iznimno popularno ponajprije zbog svoga sadržaja, koji razmatra dobro i zlo u čovjeku, poglavito njegove vrline, potom mane te neka emotivna stanja, konstantno reminiscirajući poduke crkvenih naučitelja i mudre izreke mnogih filozofa i drugih znamenitih ljudi antičkoga i srednjovjekovnoga doba. Popularnosti djela uvelike pridonosi i vrijeme njegove pojavnosti u kojemu se postupno napušta srednjovjekovna misaona obuzdanost i prepušta se renesansnim i humanističkim filozofskim prodorima koji sve više ističu Čovjeka, njegovu individualnost i osebjnost. Izum tiskarskoga stroja je od posebne važnosti za popularnost *Fiore di virtù*. Upravo je tisak omogućio djelu još brži prodor njegove poruke i poduke u sve društvene slojeve. Važnost i znakovitost djela ne potvrđuje danas samo sedamdesetak sačuvanih rukopisnih inačica iz 15. stoljeća već nebrojeno mnogo tiskanih izdanja koja se diljem europskoga prostora pojavljuju tijekom nekoliko narednih stoljeća, sve do početaka 19. i to posebice u talijanskom, francuskom i španjolskom književnim stvaralaštvu. Tek će filološka znanost u 19. te poglavito u 20. stoljeću pokušavati razotkrivati povijesnu, filološku i kulturološku pozadinu *Fiore di virtù*, no „zapet će“ već na polaznim pitanjima koja se odnose na autorstvo i dataciju djela te će i do danas o tome ostati samo čvrste pretpostavke.

1.1. O dataciji i autorstvu *Fiore di virtù*

Zaključci talijanske filologinje Marie Corti (1915.–2002.) glede vremena nastanka *Fiore di virtù* se do danas uzimaju najvjerodostojnijima. Glavno uporište Marie Corti u dataciji djela su dvije ključne činjenice. Prva se odnosi na nezaobilaznu prepoznatljivost utjecaja Danteove *Gozbe* (*Convivio*) koja nastaje između 1304. i 1307. godine. Oslanjajući se na tu činjenicu *Fiore di virtù* je, dakle, moglo nastajati tijekom prva dva desetljeća 14. stoljeća. Drugi važan podatak o utvrđivanju godine nastanka djela za Corti je najcitiranije djelo u *Fiore di virtù*, a to je *Summa theologicae* Tome Akvinskoga (1225.–1274.), odnosno godina Tomine kanonizacije.² U tom smislu valja naglasiti da mnogi odlomci *Fiore di virtù* sadrže objašnjenja koja počinju uvodnim sintagmama poput: *come dice Frate Tommaso* (1,13, 35), *come argomenta Frate Tommaso* (1,42), *come afferma anche Frate Tommaso* (1,44), *Frater Tommaso disse* (15,2; 18,3), *come*

² Papa Ivan XXII. koji je stolovao u Avignonu, za svoga je papinstva (1316.–1334.) proglasio Tomu Akvinskoga svetim 18. srpnja 1323. godine, a 1567. godine papa Pio V. (1566.–1572.) ga je proglasio crkvenim naučiteljem. Ove činjenice su važne jer ističu utjecajnost, čitanost i razmatranje Tominih djela, koja zbog svoje mudrosti nisu zaobišla *Fiore di virtù*.

dice poi anche Fra' Tommaso (27,4) itd. Maria Corti ih uzima kao ključnu potvrdu o statusu Tome Akvinskoga u trenutku kad ga je autor *Fiore di virtù* citirao, tj. da sv. Toma još nije bio kanoniziran. U protivnom, autor zasigurno ne bi ni u kojem slučaju izostavio njegovu svetost i oslovljavao bi ga sa *sancto Tommaso*. Na temelju te, možda i najjače činjenice, M. Corti je zaključila da je djelo *Fiore di virtù* moralo nastati prije 1323. godine kad je fra Toma bio kanoniziran. Na smjernicama tih dvaju ključnih argumenata, ali i drugih književno-povijesnih podataka, a posebice jezičnih raščlambi *Fiore di virtù* koje su se pojavljivale u znanstvenim raspravama i bile usmjerene ka identifikaciji autorstva, zaključeno je da bi to mogao biti izvjesni bolonjski notar, fra Tomaso Gozzadini (1260.–1329.), koji je 35 poglavlja³ *Fiore di virtù* oblikovao između 1313. i 1323. godine (Corti 1959: 1–82).

1.2. Ishodište popularnosti *Fiore di virtù*

Najčešće pitanje koje si postavljamo, usredotočivši se na *Fiore di virtù* je razlog tako velike i dugotrajne popularnosti moralno-didaktičke knjige, koja je danas potpuno zaboravljena, odnosno koja je na rubu zaborava u okvirima istraživanja kasnosrednjovjekovne i renesansne književnosti. U traženju odgovora na to pitanje, a imajući u vidu da djelo razmatra spoznaju samoga sebe, tj. ljudske naravi, postavlja se pitanje o individuumu i poznavanju samoga sebe. Kolika su znanja o čovjeku danas, a kolika su bila u vrijeme nastajanja *Fiore di virtù* je pitanje koje je u podsvijesti svakoga pojedinca koji se iole zanima za ovo djelo. Suvisli odgovor je teško dati jer je čovjek samomu sebi oduvijek bio i još uvijek jest velika tajna, posebice kad je riječ o ponašanju, naravi, manama i vrlinama (Pope 2014: 13–30). Istraživanja samoga sebe satkana su od mnoštva nepoznanica usmjerenih na traženje objašnjenja apstraktnih pojmova ljudske naravi poput, gnjevnosti, zavodljivosti, nepromišljenosti, tvrdoglavosti i sl. O njima je čovjek zasigurno razmišljao i htio naći odgovor pa na tim smjernicama i ovom prigodom tražimo odgovor na pitanje zašto je *Fiore di virtù* bilo iznimno popularno djelo.

U srednjovjekovnom literarnom kontekstu mane i vrline nerijetko graniče s raznim emocionalnim stanjima (Boquet i Nagy 2011: 5–24) poput veselja i žalosti te ljubavi i zavisti, koje nije jednostavno razumljivo obrazložiti. To su i najsnažnije ljudske emocije koje su, suprotstavljene jedna drugoj i najreprezentativniji su osjećajni primjeri u istraživanju ljudskih emocija uopće. Ne čudi stoga što upravo o njima razmatraju i prvi kapituli *Fiore di virtù*. Oni odvede čitatelja u potragu za objašnjenjem samoga sebe, pokušavajući ih pronaći u mudrim izrekama srednjovjekovnih, a poglavito antičkih mudraca, filozofa i pisaca čime se na specifičan način ponovo razotkriva antička humanistička misao što je i temeljna odlika renesansnoga doba. Evo nekoliko takvih primjera

³ Tijekom višestoljetnoga prepisivanja tekst je doživljavao znatna proširenja pa je dosegnuo 41 poglavlje. Kao takvo susreće se poglavito u mladim tiskanim varijantama.

iz hrvatskoglagoljskoga⁴ *Vinodolskoga zbornika* (Vinod) iz 15. stoljeća i *Tkonskoga zbornika* (Tk) iz 16. stoljeća:⁵

- *k(ako) piše s(ve)ti toma · da lûb(a)v 'e(stb) nêko zn(a)m(e)nie ·* (Vinod 50a/9)
- *piše filozof' ni edna vir lûd' to e(stb) sila ne more b(i)ti prez 'lûb ve · i ot odone ishodi vs(a)ko iskoni* (Vinod 50a/18–20)
- *ovidii piše v dobre stanji dovole priêtel naideš a v nevole kada u[pad]iš naideš se sam* (Tk 68r/1–3)
- *ot lubve ženske solom[u]nъ piše ki naide dobru ženu naide veseli[e] i utišenje sebe i ki puê dobru ženu puê ot seb[e] vsaku dobrotu oče piše dobra žena estъ venac muža svoega oče piše mudra žena načina hižu svoû a huda rasčina* (Tk 68r/8–13)

Izreke drevnih autoriteta usađuju povjerenje čitatelju te su uvjerljiva, poučna i razumljiva polazišta u razmatranju specifičnih manifestacija ljudske naravi. Potrebno je međutim napomenuti da je *Fiore di virtù*, s obzirom na vrijeme u kojemu nastaje, još uvijek impregnirano dogmatskim iracionalnim shvaćanjima emocija, no od kojih, kao da se nastoji otrgnuti u smislu drugačijega psihološkog promišljanja.⁶ Na tom pravcu uvelike pomažu zanimljiva Aristotelova razmatranja apstraktnih pojmova kao što su npr. *hrabrost*, *darežljivost*, *velikodušnost*, *pravednost* koji pripadaju karakternim ljudskim vrlinama ili pak *razboritost* ili *znanje* što su prema Aristotelovoj podjeli tzv. intelektualne vrline.⁷ Problematika emocija i ljudske naravi bila je, dakle, oduvijek intrigantna pa čak i provokativna tema,⁸ ali i da je u vrijeme nastajanja *Fiore di virtù*

⁴ Primjeri koje donosimo iz glagoljskih i ćiriljskih izvora transliterirani su u latinicu prema usustavljenim pravilima koja se provode u Staroslavenskom institutu u Zagrebu: poluglas = ь ili apostrof; jat = ê; đerv = đ; ju = û; št/šč = ê. Točka u sredini retka slijedi original i jedini je interpunkcijski znak. U obliku zagradama su razriješene skraćene riječi, a u uglatima su rekonstruirana nečitljiva mjesta u tekstu.

⁵ Abecedni popis mudrih izreka iz Posilovičeva *Cvieta od kriposti* objavio je Pavao Knezović u radu *Rimski pisci u Cvijetu* (2001).

⁶ U kontekstu ljudske naravi današnji pristup *Fiore di virtù* temeljio bi se na psihološkim promišljanjima kroz *povijest emocija*. Oslobođivši se srednjovjekovnoga iracionalnog stava prema ljudskoj naravi emocije se počinju samostalno propitivati tek u prvim desetljećima 20. stoljeća i to na interdisciplinarnim znanstvenim smjernicama.

⁷ Prepoznavanje aristotelovskoga razumijevanja tzv. etičkih vrлина iz traktata o manama i vrlinama (treća knjiga Aristotelove *Eudemove etike*) uz srednjovjekovna filozofska tumačenja stanja ljudske duše (Tadić 2003: 334–337; Boquet i Nagy 2011: 5–24), nisu tema ovoga rada, ali mogu postati vrlo kompleksna istraživačka tema u nekom budućem razmatranju o ljudskoj naravi u *Fiore di virtù*.

⁸ O tomu svjedoči i najnoviji zbornik radova koji su uredile Natka Badurina, Una Bauer i Jelena Marković pod naslovom *Naracije straha* (2019). Četnaest priloga razmatra samo jedno stanje ljudske psihe – strah.

bila sputana (Huizinga 1991). Međutim, uvođenjem Drugoga u objašnjavanju samoga sebe ta se dogmatska sputanost počinje kidati. Tomu pridonosi pojavnost životinje kao racionalnoga literarnog sredstva u pojašnjenju čovjekovih mana i vrlina. Životinja kao Drugi subjekt postaje preslika nas samih. Evo primjera iz *Dubrovačkoga zbornika* (Libro)⁹ iz 1520. godine u kojemu je oholost uspoređena sa sokolom:

- *I može se primieniti oholast̃ k sokolu iere vazda hoće gospodovati sve ostale ptice i nahodi se sok(o) da ie ôdluka (!) uhititi iednu akvilu koja ie kralica ôd sviehṽ ptica i ondie gdie sokoo (!) čini gniezdo bie i obteče svu zemlu uokolo i ne pušta pribivati pticam̃ da živu ôd fieda cieč̃ da bude sam̃ gospodar̃* (Libro13b/17–22)

Uvođenjem bestijarijskih odlomaka autor *Fiore di virtù* iznalazi slikovite načine u predočavanju apstraktnih pojmova ljudskoga ponašanja načinom življenja odabranih životinja, koje postaju ključne poveznice između čovjeka i njegove naravi. Tako se na vrlo poučan i zabavan način nameće razmišljanje o Prirodi kao cjelini kojoj pripadaju sva živa bića: i ljudski i ne-ljudski svijet. Uz obilje znanja koje autor podastire čitatelju kao da se propituje antropocentričnost s jedne i bogobojaznost s druge strane. U tom razmišljanju životinja u *Fiore di virtù* ima ulogu „medija“ u razumijevanju Prirode i čovjeka u njoj što je razvidno i načinom uvođenja određene životinje, odnosno Drugoga u tekst:¹⁰ *i primeniti se more istina k orebicam; ...i primeniti se more skarsost k žabi krastavoi; ...i priminiti se more pr(a)vda k pčelam̃*, itd.

U traženju podudarnosti ljudskih karakternih osobina sa životinjskima prodire se u duboke slojeve ljudskih povijesti iz kojih izvire mnoštvo mitoloških asocijacija koje u *Fiore di virtù* apostrofiraju važnost životinja u ljudskom postojanju. Njima se nekoć klanjalo, njih se obožavalo i pridavala im se pozitivna (božanska), ili negativna (đavolja) moć što je u *Fiore di virtù* razvidno npr. u feniksu kao predodžbi upornosti ili bazilisku kao predodžbi okrutnosti (Zaradija Kiš 2018c: 383–398). Životinjski odlomci razotkrivaju zatamljene predaje¹¹ i „zakopane“ motive indoeuropskih korijena koji se nalaze u temeljima „životinjskih“ pučkih vjerovanja, koja su naraštajima usađivana u svijest čovjeka i tako opstala do danas kao što je npr. mit o jednorogu, simbolu neobuzdanosti u *Fiore di virtù* (Zaradija Kiš 2016: 47–58; 2018b: 477–492). Nije zato nimalo

⁹ Ćirilski dubrovački rukopis iz 1520. godine poznat je u hrvatskoj književnosti pod nazivom *Libro od mnozijeh razloga*.

¹⁰ U talijanskoj verziji to su sintagme: *E può paragonarsi...* ili *E puose appropriare...*

¹¹ Ovdje valja skrenuti pozornost na prvi članak prvoga broja *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena* iz 1896. godine (ur. Ivan Milčetić) kojega je napisao Dragutin Hirc pod naslovom: „Što priča naš narod o nekim životinjama“. Njime se na našem prostoru otvaraju široka vrata propitivanja odnosa čovjeka i životinje koja su do danas donijela mnoge znanstvene priloge (Zaradija Kiš i Marjanić 2013: 215–226).

neobično da je upravo životinjski odlomak svakoga kapitula „redovito najljepši, često vrlo poetično intoniran odsječak“ (Hercigonja 1975: 387). S kulturnoanimalističkoga motrišta *Fiore di virtù* zato pobuđuje znatiželju u istraživanju poveznica između ljudskih emocija i njihovih životinjskih vizualizacija (veselje/pijetao, žalost/gavran, gnjev/medvjed, miroljubivost/dabar, milosrđe/pupavac, licemjernost/krtica, strašljivost/zec itd.). Etološkim promišljanjem nameće se dublje propitivanje Prirode u kojoj se zrcali čovjekova narav. Odabir određene životinje zbog toga ima posebno značenje kao vizualizacija mane – upozorenje na ljudsko zastranjivanje u odnosu na prirodno i društveno okruženje, odnosno vrline ili dobre ljudske karakterne vrijednosti – pohvale ljudskom skladu s okolinom. U svemu tome znatiželja prema samomu sebi pomaže u poticanju empatije i zanimanja za druga živa bića čovjekova okruženja s diskretnim upozorenjem na važnost brige za druge kao Božje kreacije, što je razvidno već u prvim recima starozavjetne knjige Postanka (1,24–31). Tako je iz navedenih asocijacija *Fiore di virtù* literarno-pedagoška prethodnica nadolazećega renesansnog doba, u kojemu se čovjek sve više raspituje o sebi u potrazi za razumijevanjem nepoznatih sfera ljudskoga postojanja. Apstrakcija čovjekove naravi konkretizira se znanjem o načinu življenja najbližih Drugih koja su prihvaćena kao takva i konstanta su života Prirode. Princip odabira određene životinje za neku manu i vrlinu još uvijek nije dovoljno jasan i danas predstavlja dodatnu nepoznanicu *Fiore di virtù*.¹²

Interes za spoznajom samoga sebe nije i jedini razlog popularnosti ovoga djela. Važan segment u tom istraživanju je jezik *Fiore di virtù* kojim se iskoračuje iz latinske književne jezične dominacije i važnost pridaje vernakularnim jezicima – govornim varijantama talijanskoga, ali isto tako i francuskoga, španjolskoga, katalonskoga i drugih. Tako se *Fiore di virtù* kao zanimljiv i poučan moralno-didaktički književni izričaj nudi širim društvenim slojevima kako bi sebe prepoznali u Drugima, doživljavajući Prirodu kao cjelinu u kojoj je Čovjek tek jedan njezin dio. Na taj način *Fiore di virtù* stvara drugačiju čitateljsku publiku kojoj prenosi mnoge spoznaje, počevši od znanja najvećih vjerskih učitelja, antičkih pisaca, biblijskih osoba kao ključnih autoriteta, do vrlo bliskih i aktualnih mislilaca kao što je Toma Akvinski. Zatim tu istu publiku bestijarijskim odlomcima provodi kroz Prirodu u kojoj se čitatelj jasno može prepoznati. I konačno egzemplom, kratkom srednjovjekovnom sugestivnom propovjednom formom (Le Goff 1993: 110–112) kao uvjerljivom potvrdom istinitosti svih prethodnih dijelova teksta kojim završava svaki „kapitul“ *Fiore di virtù*. Višestoljetna popularnost *Fiore di virtù* sadržana je tako u prosvjetiteljskim i društvenim moralno-etičkim izazovima slobodnijih nazora novoga doba na baštinjenim literarnim formama minulih vremena.

Od 15. do 19. stoljeća *Fiore di virtù* je prevođeno i tiskano u više edicija i to na više europskih vernakulara, a to su uz talijanski bolonjski dijalekt na kojemu je djelo nastalo

¹² Usp. moje radove koji analiziraju npr. odnos miroljubivosti s dabrom (Zaradija Kiš 2015) ili milosrđa s pupavcem (Zaradija Kiš 2014 i 2016a).

lo, francuski, španjolski, katalonski, njemački, armenski, grčki, rumunjski,¹³ a od slavenskih prijevoda to su hrvatski i ruski prijevod. Najmlađi slavenski je srpski prijevod iz 19. stoljeća čiji je tekst preveden na srpski jezik s grčkoga predloška.¹⁴ Ovaj prijevod Vićentija Rakića je još uvijek priređen s moralno-didaktičkom i prosvjetiteljskom namjerom s tim da ne znamo kakva je bila recepcija prijevoda i u kojoj mjeri je djelo saživjelo s publikom kojoj je bilo namijenjeno. Najmlađi engleski¹⁵ prijevod je iz 1953. godine i posljednji je prijevod *Fiore di virtù*. On nastaje iz potpuno drugačijih poticaja. Pojavljuje se na američkom književnom prostoru i nije imao nikakvu praktičnu namjenu već se jednostavno željela pokazati važnost *Fiore di virtù* kao europskoga renesansnog bestselera, koji u jeku svoje popularnosti nije bio preveden na kulturološki izoliranom engleskom prostoru. Američki bibliofil Lessing Julius Rosenwald (1891.–1979.) iz filantropskih pobuda potiče priređivanje engleske varijante: *Fiore di virtù: Flowers of Virtue and of Noble Habits* na temelju inkunabule iz 1491. godine koju je posjedovao u svojoj bogatoj kolekciji.¹⁶

2. Hrvatska tropismenost *Cvijeta kreposti*

Potkraj 19., a naročito početkom 20. stoljeća *Fiore di virtù* se počinje razmatrati s povijesnoga, a posebice s filološkoga očišta, jer filologija kao znanstvena disciplina počinje zauzimati vodeće mjesto u humanističkim znanostima. Tako hrvatska inačica *Cvijeta kreposti* počinje privlačiti pozornost i hrvatskih filologa. Zapisuju se prve kritičke misli o tom djelu koje su do danas ostale temeljne u bilo kakvom pristupu hrvatskomu prijevodu *Fiore di virtù*.

Najstariji ali i najkraći sačuvani prijevodi su u hrvatskim glagoljskim zbornicima, koji su po svom sadržaju izvorišta najrazličitijih književnih žanrova: od crkvenoga prava i govorništva te religiozno-propedeutičkih spisa do legendi, mirakula, anegdota, zatim *Elucidariuma* ili *Lucidara*, poezije, pripovijesti i drugih književnih oblika i sadržaja. Zato ne čudi što se upravo u tim zbornicima pronalaze odlomci i *Cvijeta kreposti*, nepoznata glagoljaškoga priređivača. Kad je riječ o zbornicima uvijek se s divljenjem pitamo tko su bili njihovi pisci, odakle su crpili znanje i kakve su knjižnice posjedovali, a u svojoj zavidnoj naobrazbi ipak ostali anonimni pisci. Anonimnost je u skladu

¹³ Posebno valja istaknuti dvojezični slavensko-rumunjski prijevod iz 16. stoljeća (Puccetti). Rukopis se pod signaturom B.A.R. ms. Rom. 4620 nalazi u knjižnici Academia Română u Bukureštu.

¹⁴ Srpski prijevod pod nazivom *Cvêty dobrodêteli* preveo je „съ греческаго на славно-сербский языкъ“ i tiskao u Budimu 1800. godine Vićentije Rakić (1750.–1818.), monah i iguman manastira Fenek koji je od 1798. do 1810. godine kao svećenik boravio u crkvi sv. Spiridona u Trstu (Đurić 2012: 29–40).

¹⁵ Englesko izdanje *Flowers of Virtue and of Noble Habits* je prema firentinskomu rukopisu *Fiore di virtù* iz 1491. godine priredio na engleskom jeziku Nicholas Fersen.

¹⁶ Rosenwald je svoju kolekciju od 2600 rijetkih knjiga donirao Library of Congress među kojima se pod brojem Rosenwald 270 čuva talijanska inkunabula *Fiore di virtù*.

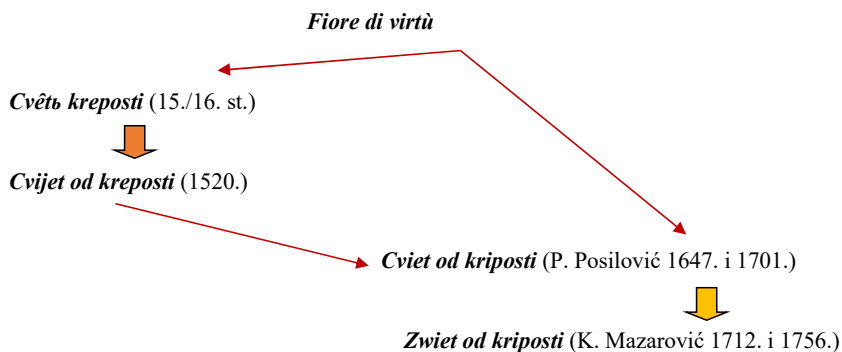
sa srednjovjekovnim poimanjem autorstva općenito pa u tom smislu Rudolf Strohal u svome radu iz 1916. godine, *Cvjet vsake mudrosti: najstarije hrvatsko umjetno sačuvano književno djelo iz 14. vijeka*, zaključuje da glagoljaški pisci „nijesu svoja književna djela napisali radi slave ovoga svijeta, već da si steknu zasluga... onkraj groba pred prijestoljem božjim, pa stoga nijesu... ni svojih duševnih proizvoda potpisivali. Oni su pisali samo takova djela, za koja su držali, da će promaknuti i unaprijediti čudoredni odgoj hrv. naroda. Djelo je nastalo u narodu... nitko nije pitao za autora toga djela“ (Strohal 1916: 8–9). Ono što je bitno za pojavnost *Cvijeta kreposti* na hrvatskom glagoljaškom prostoru je namjena djela koja je bila usmjerena na obrazovne potrebe pučke pastve kojima su se podčinjavale duhovne aktivnosti glagoljaštva u cijelosti (usp. Hercigonja 2009: 16). To upravo potvrđuju glagoljaške zborničke kompilacije pisane narodnim jezikom. Slijedom takva razmišljanja Rudolf Strohal posebno dodaje da su te knjige „udarile temelj ne samo lijepoj i poučnoj hrvatskoj knjizi, već i hrvatskoj prosvjeti“ (Strohal 1912: 25), tj. da su imale prepoznatljive odgojne smjernice.

Ovom zanimljivom i kulturološki slojevitom djelu, kojega s pravom možemo nazvati *unicumom* hrvatske pučke književnosti, nije se, do pojavnosti radova Rudolfa Strohala,¹⁷ posvećivala ni dovoljna povijesna, a ni filološka pozornost (Zaradija Kiš 2018: 483–488). Iako se *Cvijet kreposti* redovito spominje u našim povijestima književnosti, razlog njegova dubljega nepoznavanja valja tražiti u nepoznavanju talijanskoga izvornika kao polazišta u pristupu prijevodnom djelu. O tome je prvi progovorio Vatroslav Jagić 1868. godine u *Prilozima k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, istaknuvši, glede *Cvijeta kreposti*, jaku potrebu za talijanskim originalom (usp. Jagić 1868: 69). Gotovo pedeset godina nakon Jagićeve opaske Rudolf Strohal još uvijek nije siguran u izvorište *Cvijeta kreposti* o čemu piše u radu *Hrvatska glagoljska knjiga*: „Da li je ovo djelo originalno ili preradba kakvoga talijanskoga djela, nijesam mogao za sada odrediti, ali bilo njemu kako njemu drago lijepi je spomenik naše vrlo stare kulture“ (Strohal 1915: 140). Sve dok se nisu počele pojavljivati ozbiljnije studije o talijanskom tekstu *Fiore di virtù* (Zaradija Kiš 2018: 478–483) i o prijevodima na druge europske vernakulare, interes za hrvatski *Cvijet* bio je vrlo slab.

Na temeljima prepoznatljive hrvatske tropismenosti kao „sinkrone poligrafičnosti, jedinstvene pojave u zapadnoeuropskomu kulturnom krugu“ (Hercigonja 2009: 25), *Cvijet kreposti* valja razmatrati na tri kulturološko-filološka pravca s obzirom na tri hrvatska pisma: glagoljsko, ćirilsko i latiničko i tri narječja: čakavsko, kajkavsko, štokavsko. Ta su tri pravca ujedno i tri hrvatske redakcije *Cvijeta*. Prijevod zapisan glagoljicom je najstariji, ali i najnepotpuniji. Zabilježen je u 5 hrvatskoglagojskih zborničkih

¹⁷ Rudolfa Strohala, čiji su radovi nerijetko zanemarivani i strogo kritizirani možemo smatrati najzaslužnijim u istraživanju i prezentiranju glagoljske varijante *Cvijeta kreposti*. Bez obzira što je Strohalovu pristupu djelu nedostajala kompleksnija književno-povijesna podloga, njegovi su radovi o *Cvijetu* otvorili pristup nepoznatom tekstu, a svojim pionirskim raščlambama potakli su kompleksnija istraživanja koja se pojavljuju tek stotinjak godina nakon Strohalovih studija.

kompilacija koje nastaju od kraja 15. i tijekom 16. stoljeća. Hrvatsku ćirilsku varijantu *Cvijeta kreposti* sadrži samo jedan krnji ćirilski zbornik iz 16. stoljeća. Tek najmlađe i cjelovite varijante koje nastaju u 17. i 18. stoljeću zapisane su i ćirilicom i latinicom. Već smo napomenuli da se *Fiore di virtù* u tiskanoj varijanti europskoga književnog miljea pojavljuje vrlo brzo nakon izuma tiska¹⁸ i biva jedno od najčitanijih europskih djela uopće pa se kao proslavljeno štivo i pojavljuje na hrvatskom prostoru. Međutim, sve sačuvane starije hrvatske varijante su rukopisne, dok su tiskane varijante samo one najmlađe fra Pavla Posilovića i Krste Mazarovića.

Grafički prikaz razvoj hrvatskoga prijevoda *Cvijeta kreposti* od 15. do 18. stoljeća

2.1. Cvijet kreposti *glagoljicom* zapisan

Rukopisne varijante *Cvijeta kreposti* temelje se na crkvenoslavenskom jeziku s prepoznatljivim čakavskim i kajkavskim jezičnim supstratima (Hercigonja 1975: 387; usp. Vučković 2017: 47–48). Sačuvane su u tri glagoljska zbornika koja pripadaju *zlatnom dobu hrvatskoga glagolizma*. Jagić je već zapisao da je to vrijeme razvoja „narodnog jezika s glagolskim pismom za sve književne i društvene potreba, što je javnom životu davalo slovensko obilježje“ (Jagić 1913: 10).¹⁹ Jezične interferencije književnoga crkvenoslavenskoga, odnosno hrvatsko-staroslavenskoga jezika (Damjanović 2008: 24–37, Eterović 2016: 111) s čakavskim i kajkavskim narječjima jasno pokazuju lingvističku zrelost glagoljaša i priređivača ovoga djela „da uspostavi svojevrsnu harmoniju jezičnih elemenata...“, kako je glede zborničkih tekstova istaknuo Stjepan Damjanović u knjizi *Jezik otačaski* (Damjanović 1995: 70). Ta je konstatacija potvrđena u svim tekstovima *Cvijeta kreposti* koji su dobri primjeri tekstova s tipičnim odrazom unutarnjih jezičnih turbulencija kad se isprepleću čakavske

¹⁸ Među najstarija izdanja spada firentinsko izdanje *Fiore di virtù* iz 1498. godine (Compagnia del Drago) (URL 1).

¹⁹ Valja istaknuti da to vrijeme istovremeno karakterizira i intenzivno otvaranje talijanskom književnom utjecaju (usp. Hercigonja 2009: 49).

književnojezične norme s jezičnim elementima tada bliskih jezičnih sustava, a to su crkvenoslavenski, kajkavski i štokavski.²⁰ Uz to valja istaknuti i dodatne literarne raznolikosti koje odražavaju samoga autora, njegovu naobrazbu i jezičnu eksplicitnost. Način autorova izražavanja preslikava jezičnu i literarnu uvriježenost razdoblja u kojemu je „prepisiivačka književnost koncentrirana na područje variranja izrazom...“ (Čupković 2004: 49–52). U tom smislu smatramo da je *Cvijet kreposti* najbolji primjer vrste teksta koji sam po sebi, a i svojom namjerom, dopušta jezične interferencije jer mu je pristup slobodan, tekst nije religijski, a svrha mu nalaže da bude što razumljiviji i dopadljiviji.

Najstariji sačuvani odlomak teksta hrvatske varijante *Cvijeta kreposti* je u *Vinodolskom zborniku*²¹ s početka 15. stoljeća (Milčetić 1911: 213; Strohal 1916: 5; Štefanić 1970: 8). To je jedini primjer teksta *Cvijeta kreposti* koji je pisan lijepom hrvatskom uglatom glagoljicom. *Vinodolski zbornik* čuva 12 poglavlja (fol. 50a–54b), odnosno „kapitula“ ili „kapitola“ *Cvijeta kreposti*. To su poglavlja o: Božjoj ljubavi, ženskoj ljubavi, zavisti, veselju, žalosti, okrutnosti, darežljivosti, škrtosti, opominjanju, zavodljivosti, mudrosti, strašljivosti.

Iz 1468. godine je *Petrisov zbornik*,²² koji se smatra najreprezentativnijim glagoljskim zbornikom mlađega tipa, a ističe se po simbiozi čakavskoga, kajkavskoga te crkvenoslavenskoga jezičnog idioma (Hercigonja 2006: 225). Pisan je knjižnom kurzivnom glagoljicom i sadrži 6 poglavlja *Cvijeta kreposti* (fol. 26v–31r). To su poglavlja o: veselju, žalosti, miru, gnjevu, okrutnosti i darežljivosti (Zaradija Kiš 2018a: 203–206).

Istom stoljeću pripada i *Ljubljanski zbornik*,²³ koji sadrži 9 poglavlja (fol. 5v–10v) *Cvijeta kreposti*. To su poglavlja o: nepromišljenosti, pravdi, nepravdi, vjeri, nevjeri, istini, laži, hrabrosti i strašljivosti.

Odlomke iz *Cvijeta* sadrže još dva glagoljska zbornika iz 16. stoljeća. *Grškovićev zbornik*²⁴ ima sveukupno 8 sačuvanih poglavlja iz *Cvijeta kreposti* (fol. 55v–59v i fol.

²⁰ Podrobnou usporednu jezičnu raščlambu *Cvijeta kreposti* (fonološko-grafijsku, morfološku, leksičku) vidi u Zaradija Kiš i Šimić 2020: 75–93.

²¹ *Vinodolski zbornik* se pod signaturom IIIa 15 čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Od 15. do 17. stoljeća nalazio se u vinodolskom kraju, po kojemu je dobio ime, a o čemu svjedoče i zapisani vinodolski onimi. Kasnije se rabio na otoku Krku i to u Dobrinju i Vrbniku, odakle ga je Ivan Kukuljević Sakcinski donio u Zagreb (Zaradija Kiš 2018: 477–498).

²² *Petrisov zbornik* se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pod signaturom R 4001. Ime je dobio po krčkom kanoniku iz 19. stoljeća Josipu Antunu Petrisu (1787.–1868.) u čijoj je ostavštini pronađen.

²³ *Ljubljanski zbornik* je katalogiziran pod nazivom *Slavische Sammlung* i čuva se u Nacionalnoj in univerzitetnoj knjižnici u Ljubljani (sign. Slav. Sammlung, futur. 3/368). Sadrži 20 listova, pisan je pomalo neurednom kurzivnom glagoljicom i gotovo je potpuno neistražen (Strohal 1915: 142–144; Milčetić 1911: 231–232).

²⁴ *Grškovićev zbornik* (sign. VII 32) se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Pisan je kurzivnom glagoljicom (Štefanić 1970: 45).

121r–124v). To su poglavlja o: ljubavi prema bližnjemu,²⁵ zavisti, žalosti, miru²⁶ i škrtosti. Od fol. 121r–124v *Grškovićev zbornik* sadrži i poglavlja o Božjoj ljubavi, o ljubavi prema bližnjemu, o pravdi, o nepravdi.

*Tkonski zbornik*²⁷ sadrži najveći broj poglavlje iz *Cvijeta kreposti* (fol. 67r–85r). Zavisno od načina obročavanja poglavlja, njihov broj može varirati od dvadeset do dvadeset i tri. *Tkonskom zborniku* nedostaju četiri poglavlja u odnosu na talijanski izvornik i to od sedamnaestoga (od kojega je sačuvano vrlo malo teksta pa se zbog toga često i ne pribrojava ukupnom broju kapitula) do dvadesetoga poglavlja. Međutim, u rukopisu su obročana dvadeset i dva poglavlja, a može ih se razlučiti i više s obzirom na to objedinjuje li neko poglavlje dva ili više poglavlja. Tako je npr. dio poglavlja koje razmatra nevjeru sastavni dio poglavlja o pravdi, koja je pak spomenuta samo naslovom i ne sadrži tekst samoga poglavlja. U šestom poglavlju su sadržane čak tri naravi, odnosno emocije: zavist, veselje i tuga od kojih su veselje i tuga potpoglavlja kapitula o zavisti i nisu obročana. Zbog načina razlučivanja poglavlja njihov broj zato varira od dvadeset do dvadeset i tri (usp. Zaradija Kiš 2018b: 191; ista 2018c: 202). To su poglavlja o: Božjoj ljubavi (dio), ljubavi prema bližnjemu, ženskoj ljubavi, stihovi o ženi, o ljubavi općenito, o zavisti, radosti, žalosti, miru, gnjevu, milosrđu, okrutnosti, darežljivosti, škrtosti, opominjanju, zavodljivosti, nepromišljenosti, pravdi (samo početak), nevjeri (dio), istini, laži, hrabrosti i strašljivosti.

2.2. Cvijet kreposti ćirilicom zapisan

Hrvatskom ćirilicom je pisan dubrovački rukopis iz 1520. godine poznatiji pod nazivom *Libro od mnozijekh razloga*.²⁸ Rukopis se sastoji od nekoliko tekstovnih cjelina, a prva okrnjena je prijevod *Fiore di virtù*. Početak *Libra* nije sačuvan, pa tako ni prvih 19 poglavlja teksta *Cvijeta*. Sveukupno su sačuvana 22 poglavlja od kojih je prvih deset potvrđeno i u glagoljskim zbornicima, poglavito u *Ljubljanskom* i *Tkonskom*. To su poglavlja o: mudrosti²⁹ (dio), mahnitosti, pravdi, nepravdi, vjernosti, lukavosti, iskrenosti, laži, hrabrosti i strašljivosti. Narednih 12 poglavlja je jedino sačuvano u *Libru*. To su poglavlja o: oholosti, upornosti, nestabilnosti, uzdržljivosti, neumjerenosti, poniznosti, nadmenosti, suzdržanosti, gramzljivosti, čednosti, požudi, umjerenosti.

²⁵ Isto je poglavlje zapisano na dva mjesta: fol. 55v/17–56r/17 i fol. 122r/21–122v/6.

²⁶ Ovo poglavlje sadrži samo početak, fol. 57v/15–58r/10.

²⁷ Pod signaturom IV a 120 *Tkonski zbornik* se nalazi u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. On je nastao na samom početku 16. stoljeća, no dio četvrtoga sveščića u kojemu se nalazi tekst *Cvijeta kreposti* mogao bi pripadati čak kraju 15. stoljeća s obzirom na bilješku koja govori o dovršenju rukopisa 1492. godine (Strohal 1915: 157; Štefanić 1970: 29). To znači da bi *Cvijet kreposti* u *Tkonskom zborniku* pripadao i najstarijem dijelu zbornika (Zaradija Kiš 2015: 126), kojega je prema Strohalovim saznanjima napisao fra Matej Zdranin (Strohal 1915: 140).

²⁸ Pod signaturom IV a 24 rukopis se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

²⁹ Sačuvan je samo posljednji dio poglavlja o mudrosti s kojim počinje rukopis *Libra*.

Zbrojivši sve hrvatske varijante prijevoda *Fiore di virtù* dolazimo do 35³⁰ cjelovito prevedenih poglavlja koliko ih je sadržavala prvotna najstarija varijanta *Fiore di virtù* koja se prepisivala tijekom 14. i 15. stoljeća i iz koje su nastajali prvi vernakularni prijevodi. Međutim, *Libro od mnozijek razloga* ili *Knjiga o mnogim stvarima* (kako bismo je danas preveli), koja je nastala u benediktinskom samostanu na otoku Mljetu (Rešetar 1926: XV),³¹ završava s obrojčanim 41. poglavljem. Mlađa ćiriljska varijanta *Cvijeta* sadrži i mlađa, kasnije pridodana poglavlja, čime se potvrđuje poznavanje mladih proširenih verzija *Fiore di virtù* na našem prostoru koje se kao inkunabule pojavljuju tiskom potkraj 15., a posebice tijekom 16. stoljeća (usp. Rešetar 1933: 15–17).

Najbolji hrvatski poznavatelj *Libra* koji je detaljno istraživao ovaj dubravački književni *unicum* je filolog i književni povjesničar, Dubrovčanin Milan Rešetar (1860.–1942.). O *Libru* je objavio dvije opširne studije: *Libro od mnozijek razloga: dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520.* (1926) i *Dubrovački zbornik od god. 1520.* (1933).³² Bez obzira na nedoumice, otvorena pitanja ili čak i netočnosti, obje studije su do danas temeljna polazišta bilo kakva pristupa toj dubrovačkoj književnoj kompilaciji. Tijekom istraživanja dubrovačkoga *Cvijeta*, Rešetar je po prvi put krenuo u potragu za talijanskim predloškom hrvatske varijante, oslanjajući se posebice na tzv. padovansko³³ izdanje *Fiore di virtù* iz 1751. godine (Rešetar 1933: 10). Valja istaknuti da je Rešetar do tada bio jedini hrvatski filolog koji se općenito zanimao za različita talijanska izdanja europskoga bestselera pa je u tu svrhu prelistao preko pedeset talijanskih tekstova izdanih u razdoblju od 1474. do 1518. godine. Olakotna okolnost mu je u tom trenutku bila ta što je desetak godina nakon umirovljena, točnije od 1928. godine pa do kraja života, živio u Firenci. Tu se bavio istraživanjem toskanskoga dijalekta na kojemu je napisano djelo *Fiore di virtù*. Na smjernicama tih filoloških interesa Rešetar je lako mogao doći i do prvih kritičkih studija o *Fiore di virtù*, koje su na hrvatskom prostoru vjerojatno još bile nepoznate. To su pionirski radovi Giacoma Ulricha iz 1890. i 1895. godine te Carla Fratia iz 1891. godine. Tijekom istraživanja Rešetarovu pozornost privukla su dva talijanska mletačka izdanje *Fiore di virtù* iz

³⁰ Pored 35 hrvatskih poglavlja *Cvijeta krepsti* jedino *Tkonski zbornik* sadrži dodatak u stihovima o ženi. O provenijenciji ovoga dodatnog poglavlja ne znamo mnogo. Pretpostavljamo da ih je pisac glagoljaš preuzeo iz nama nepoznata izvora, koji je u danom trenutku imao pri ruci. S obzirom na prethodno poglavlje *Cvijeta* koje govori o ženskoj ljubavi ovaj se tekst piscu mogao učiniti kao zanimljiv dodatak. Upravo ovaj segment teksta potvrđuje već ranije izrečenu misao o slobodnom pristupu tekstu koji se može prikazivati parcijalno, a kojemu se može i dodavati ponešto.

³¹ Rukopis je u cijelosti (180 strana) obradio Milan Rešetar 1926. godine i objavio u *Zborniku za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda* br. 15. U uvodnom dijelu Rešetar iscrpno opisuje djelo koje započinje tekstem *Cvijeta krepsti* (str. 1–36).

³² Na te će se radove na primjerima odabranoga leksičkog korpusa osvrtni mnogo godina poslije Dragica Malić u radu *Najstarije dubrovačke 'tuđinke'* (2005).

³³ *Fiore di virtù ridotto alla sua vera lezione. Ristampa del Romano Originale del 1740. migliorata non poco intorno all'ortografia e alla interpunzione.* Padova, 1751., Giuseppe Comino (URL 2).

1485. i 1518. godine³⁴ s kojima je uspoređivao dubrovačku varijantu *Cvijeta*. Rešetar je i jedini hrvatski filolog koji je pokušao iznaći izvorište dubrovačkoga prijevoda, primijetivši pritom da su „od iste matice potekla i oba ... mletačka izdanja“ (Rešetar 1933: 28–29). U njima, prema Rešetaru, valja tražiti i ishodište kasnijega prijevoda fra Pavla Posilovića. Njegov talijanski predložak pripadao bi istoj redakciji kojoj pripada i predložak dubrovačkoga prijevoda, ali samo od 30 do 41 glave koje ima jedino dubrovački rukopis i koji se u tim glavama prema sadržajnim smjernicama najtješnje primiče izdanju iz 1518. godine³⁵ (Rešetar 1933: 33). Razvidno je, dakle, da tekst *Cvijeta kreposti* koji sadrži *Libro* „pretpostavlja dvije razne matice“. Prva bi pripadala prvotnim izdanjima *Cvijet* koji je sadržavao samo 30, odnosno 35 poglavlja, dok drugi dio, odnosno narednih jedanaest poglavlja pripada matici kasnijega, odnosno mlađega razvijenog talijanskog predloška. Rešetar smatra da, *Libro* „nema ništa što je originalni produkt književnoga rada – sve je u njemu prevedeno, možda tek nešto i prerađeno, pa je sve vrlo nespretno, a na mnogo mjesta baš i besmisleno iskazano“ jer dva pisara koja su priređivala *Cvijet* uglavnom su „samo prepisivali tuđ posao“, a mnoštvo pogrešaka „najbolje dokazuje da naši pisari vrlo često nisu razumjeli što su imali pred očima, da su prepisivali dakle tuđ tekst a nisu pisali svoj“ (Rešetar 1933: 3).

Prvotni hrvatskoglagoljski prijevod, odnosno starija čakavska varijanta *Cvijeta* bila je razumljiva našim sjevernim obalnim prostorima gdje je i nastala, no na krajnjem kulturološki vrlo razvijenom jugu prilagodba teksta zahtijevala je velike preinake koje su razvidne u deset navedenih glava koje se preklapaju s istima iz glagoljskih zbornika. Primjetna jezična razlika je u zadnjih deset glava za koje Rešetar smatra da su prevedene direktno s talijanskoga za razliku od prvih poglavlja *Cvijeta* u *Libru* čiji je čakavski temeljni prijevod prilagođen dubrovačkom idiomu uz uvid u talijanski predložak. Odatle i ima mnogo više netočnosti i nerazumljivosti u drugom dijelu *Libra*, tj. nakon prvih deset „kapitula“. Najveća vrijednost *Libra* očituje se upravo u jeziku koji teži što većoj prilagodljivosti dubrovačkom vernakularu na koji su tekstovi „okrenuti sa čakavsko-glagoljskih matica na dubrovački govor“ (Rešetar 1933: 10). Imajući u vidu jezične morfološke nijanse koje se tiču crkvenoslavenizama, čakavskoga te štokavskoga narječja, dubrovačka verzija *Cvijeta* pokazuje da nije nastala izolirano već da joj najstarija glagoljska inačica³⁶ leži u osnovi i to posebice do 28 poglavlja, koliko ih je sačuvao stariji glagoljski prijevod. Literarna pak vrijednost *Cvijeta* iz *Libra* nije „jedino u tome što nam zajedno donosi... neke novije talijanske proizvode“ kako piše

³⁴ *Fiore di virtù*, Venezia 1485., izdavač Mateo Capcasa i Bernardino Pino; *Fiore di virtù*, Venezia 1518., izdavač Melchior Sessa (Jacobson Schutte 1983: 237, 241).

³⁵ To je izdanje pretisak starijega mletačkog iz 1499. godine, odnosno još starijega iz 1475. godine koje je u Vincenzi izdao Leonardus Achatas de Basilea. On je među prvima donio tiskarsko umijeće u Italiju i najduže vremena proboravio kao tiskar u Vincenzi (Mondolfo URL 3).

³⁶ U tom je smislu posebno znakovita rijetka sačuvana dvojina čakavskoga narječja u dubrovačkom tekstu *Cvijeta* koji ju u 16. stoljeću ne poznaje (Rešetar 1933: 253–254; Zaradija Kiš i Šimić 2020: 85).

Rešetar (1933: IX) već što nastavlja književni kontinuitet priređivanja *Cvijeta* na širem hrvatskom prostoru. To pokazuje koliko su hrvatski pisci-priređivači osluškivali europska literarna strujanja i nastojali ih slijediti, tj. „biti u trendu“, kako bismo danas popularno rekli. Uz to, dubrovački *Cvijet* nam još jasnije pokazuje koliko se vodilo računa o popularnosti djela, odnosno o bitnosti jezika – domaćega – na kojemu je djelo priređeno da bi bilo razumljivo što širem čitateljskom auditoriju. S obzirom na to da hrvatska popularnost *Cvijeta* jasno ističe poznavanje i prožimanje literarnih ostvaraja širega hrvatskog prostora, od sjevernih čakavskih prema južnim štokavskim uz osebujne jezične interferencije, u lingvističkom je smislu *Cvijet* posebno važan za povijest hrvatskoga jezika, jer je riječ o slojevitom prijevodnom tekstu.

Imajući u vidu velik broj talijanskih prijepisa, a još veći broj tiskanih izdanja, nemoguće je utvrditi točan predložak bilo koje hrvatske varijante *Cvijeta*, ali je razvidna njihova međusobna ovisnost. Iz toga razloga te zbog izrazite popularnosti djela nameće se razmišljanje o mogućnosti postojanja cjelovitoga hrvatskog i to glagoljskog prijevoda naslonjena na neku stariju varijantu talijanskoga tekst *Fiore di virtù* s kojega se potom prepisivalo i kojega se nadopunjavalo u kasnijim stoljećima prema opet nekoj nama još nedosegnutoj proširenoj talijanskoj varijanti. O mogućnosti postojanja cjelovitoga hrvatskoglagoljskog teksta *Cvijeta kreposti* potaknula nas je spoznaja o izgubljenosti još važnijih popularnih, čak kapitalnih srednjovjekovnih djela. Tako npr. hrvatskoglagoljska Biblija, kao najvažniji literarni ostvaraj kršćanske civilizacije nije uspjela biti sačuvana na hrvatskoglagoljskom prostoru, iako o njezinu postojanju govore povijesni izvori od 14. do 16. stoljeća (Badurina Stipčević 2010: 384–385), kao ni Bestijarij, „životinjska Biblija“ čije odlomke čitamo u raznim glagoljskim knjigama pa tako i u *Cvijetu kreposti*. O ovoj „Bibliji“ se do sada nisu provodila nikakva istraživanja pa tako ostaju otvorena mnoga pitanja glede zanimanja, popularnosti i odnosa prema Bestijariju kao iznimno popularnom europskom djelu i književnom žanru znanom i na Zapadu i na Istoku europskoga srednjovjekovnog prostora. Premda je riječ o dvjema najčitanijim i najpopularnijim knjigama europskoga književnog srednjovjekovlja (Zaradija Kiš 2015a: 417), na hrvatskom književnom prostoru ih nema. Ovim djelima s pravom bi se mogla pridružiti knjiga *Cvijeta kreposti* i to iz dva razloga:

Prvi se odnosi na kompleksnu, no usprkos tomu, vrlo razumljivu i harmoničnu strukturu djela. Njezina sadržajna gradacija impresionira intelektualnom nabijenosti svakoga poglavlja koje je utemeljeno na mnoštvu biblijskih referenci i izreka filozofskih autoriteta od Aristotela do Tome Akvinskoga. Misli najvećih umova o naravi čovjeka su pouzdan temelj u razmatranju nedokučivih i najapstraktnijih kutaka čovjekove psihe. Razmatranja se potom vizualiziraju na znanjima i naslijeđenim vjerovanjima o životu životinja, što se u konačnici potvrđuje egzemplom (usp. Polo de Beaulieu, Collomb i Berlioz 2010) kao provjerenim argumentom u vremenu. Tako je srednjovjekovno književno nasljeđe na smjernicama moralne teologije spretno akumulirano i u novom ruhu na pristupačan način ponovo prezentirano.

Drugi se razlog odnosi na tijesnu povezanost teksta *Cvijeta* s Biblijom, s jedne te Bestijarijem (Duchet Suchaux i Pastoureau 2002) s druge strane. Iz tih najčitanijih srednjovjekovnih kompilacija o životu, crpe se prezentacije znanja i spoznaja te se ta djela fragmentarno i razumljivo prezentiraju, ističući neraskidivu bliskost Čovjeka i drugih bića, odnosno ističu Čovjeka viđena kroz Prirodu kao Božju kreaciju u cijelosti.

Cvijet kreposti je tako potvrda baštinjenih antičkih spoznaja, Biblije i Bestijarija u ljudskoj svakodnevnici u kojoj je ljudska životinja smještena na istu ravan s ne-ljudskom. Tako se na jedinstven način ističe mjesto i uloga Drugoga kao Božjega stvorenja u postojanju Čovjeka. Nažalost, nitko se nikada nije posebno bavio bitnošću bestijarijskih odlomaka u *Cvijetu* koji u ovakvoj prezentaciji predstavljaju ključ razumijevanja novoga vremena i navješćuju razgraničenje teologije i zoologije (Linzey 2013), koja u srednjem vijeku pripada jedino kontekstu teoloških promišljanja. S obzirom na to da se intenzivno proučavanje životinja pojavljuje od druge polovice 16. stoljeća kad je i popularnost *Cvijeta* na vrhuncu, nije neobično što renesansa donosi mnoštvo zooloških književnih ostvaraja, čije će se gomilanje i podjela definitivno okončati u 18. stoljeću taksonomijom švedskoga botaničara i liječnika te začetnika ekologije, Carla von Linnéa (1707.–1778.).

2.3. Cviet Pavla Posilovića: ćirilčka i latinička varijanta

I kao što svako doba donosi svoja djela tako i svako djelo reflektira obilježja svoga vremena, projicirajući donekle prošlost, odnosno nastavljajući njezin utrti put obogaćujući ga, dotjerujući ga i prilagođavajući ga aktualnom vremenu. U tom smislu glas prošlosti u novom ruhu donosi drugo, a ujedno i posljednje, djelo tihoga pregaoca, fra Pavla Posilovića (1597.–1657.), onaslovljeno *Cviet od kriposti i tilesnie...*³⁷. Tako fra Pavao Posilović 127 godina nakon dubrovačkoga *Cvijeta* tiska u Veneciji 1647. godine isto djelo, doživljavajući ga zacijelo još uvijek kao europski bestseller, što je *Fiore di virtù* doista i bio i kojega će kao takvoga prenijeti na najrazumljiviji način svome katoličkom puku od Drave pa sve do Jadranskoga mora gdje se prostiralo njegovo biskupsko djelovanje. O dubrovačkom i Posilovićevu prijevodu koji se na njega naslanja (Gabrić-Bagarić 2010: 242) prve misli, bez uvida u bilo kakav talijanski predložak, izrekao je još sredinom 19. stoljeća Vatroslav Jagić (usp. Badurina Stipčević 2011: 4; Zaradija Kiš 2015: 129), ističući ga u kontekstu promišljanja o pučkoj književnosti, koju s poseb-

³⁷ Na naslovnici izdanja iz 1701. godine piše: *CVIET od kriposti duhovni i tilesnie prikoristan svakomu virnomu karstianinu koi ga ští često, izvadien iz jezika latinskoga u jezik ilirički aliti slovinski, i mnoge druge stvari duhovne nadodate po fra Pavlu Posiloviću iz Glamoča, biskupu skradinskomu, reda s(ve)toga oca Frančiška. U MNECIE na 1701. Po Nikoli Peccanu knjigaru u Marcarii pod inšinjom liliana. Pretisak ovoga izdanja priredio je 2002. godine Wilfried Potthoff (1945. – 2009.), njemački slavist i profesor slavenske filologije na bonskom sveučilištu pod naslovom: *Pavao Posilović, Cvijet od kriposti: Als Facsimile herausgegeben und eingeleitet von Wilfried Potthoff*, Frankfurt am Main, New York: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.*

nom pozornošću valja razmatrati kako bi se „podpuno shvatila važnost ovakieh knjiga, gdje se radi o izvoru narodnih priča“. Pritom Jagić dodaje da su te priče „u svoje doba mnogo čitane bile, jer su pisane za narod, čistom narodnom prozom...“ (Jagić 1868: 67), pa odatle i jednostavnost njihova jezika, koji je prema Radoslavu Katičiću „nema dvojbe... rani oblik našega današnjega standardnoga jezika, onoga kojim se služimo u svim javnim prilikama“ (Katičić 2001: 15). Slijedeći trendove barokne književnosti *Cvijet kreposti* doista pruža mogućnost reminiscencije starih vremena u novom ruhu uz nagomilane misli znamenitih mislilaca te je kao „enciklopedija moralke“ posebno prihvaćano i u Posilovićeva doba. To potvrđuje i četrdesetak godina mlađe drugo izdanje Posilovićeva *Cvieta* iz 1701. godine. Iako je *Cviet* priređivačko djelo ono ipak ima i ponešto autorskih obilježja, a to je ponajprije način i sloboda prenošenja „srednjovjekovne mudrosti, morala i uljudbe kao uzornih primjera koji će biti *prikorisni* njegovim čitateljima da steknu *kripost duhovne i tilesne*“ (Knezović 2001: 21).

S obzirom na mnoge kulturne mijene Posilovićeva doba, među koje spadaju i ortografske, tj. povlačenje rasprostranjene i osebuje hrvatske ćirilice pred latinicom koja postaje pismom svakodnevice, ni popularni *Cviet od kriposti* nije odolilo. Samo desetak godina nakon drugoga ćiriljskoga izdanja, latiničkim pismom će ga tiskati i to ponovo u dva navrata, 1712. i 1756. godine vlastelin Krsto Mazarović (1680.–1725.) pod nazivom *Zviet od kriposti. Prikoristan Diecizi, i suakomu viernomu Karistianinu, Koiga usbudde sčticti cesto*. Djelo je priređeno u peraškom govoru Boke Kotorske (Kolenđić 1915: 185–186) dobro se uklopivši „u kasnobarokni medijevizam svojih čitatelja“ (Prosperov Novak 1996: 314).

3. Zaključne misli

Propitavši nastanak *Fiore di virtù* i njegovu europsku popularnost te se potom usredotočivši na hrvatski književni tropisni prostor od 15. do 18. stoljeća, nije teško zaključiti da hrvatske varijante *Cvijeta kreposti* po svojoj odgojnoj usmjerenosti predstavljaju dio europskoga modernog literarnog izričaja. Razvidno je da su književne novotarije iznimno brzo prodirale na hrvatski prostor bez obzira na vrlo teške i dramatične povijesne trenutke u kojima dominiraju ratna stradanja, osvajanja, društvena i moralna bijeda i dr. Usprkos tome ni u jednom se trenutku ne zatamljuje ljudska duhovna kreativnost, posebice ona književna izražena knjigom i riječju koja svoj apogej doživljava u procesu oslobađanja dogmatskih stega minulih vremena.

Moralno-didaktički sadržaj kakav nudi *Cvijet* najbolji je odraz novoga, književno najkreativnijega renesansnog doba: tekst je inovativan, poučan i „pitak“ pa zato vrlo brzo i najpopularniji diljem Europe i to tijekom gotovo pola tisućljeća, od 14. kad nastaje pa sve do 19. stoljeća kad mu popularnost jenjava, ali ne nestaje. Zato možemo sa sigurnošću reći da je *Cvijet kreposti*, kao europski pučki bestseller, u svojoj sadržajnoj kompleksnosti prikazanoj na razumljiv i dinamičan način diskretno začinjao slobodu

kritičkoga mišljenja prema sebi kao moralnu vrednotu. Razmatranje čovjekovih mana, vrlina i emotivnih stanja kroz etološku prizmu ne znači stvaranje ironičnoga, ciničnoga ili degradirajućega stava prema čovjeku čija je narav uspoređena s pticom, vukom, medvjedom i sl., već naprotiv, apostrofira mjesto čovjeka u Prirodi, potrebu za znanjem o njoj kao zajedničkoga obitavališta sa sebi bliskim (domaćim), ali i dalekim (divljim) životinjama. Svako živo biće slobodno je i pozitivno u svom življenju, a usporedba čovjeka sa životinjom je potreba za korekcijom pretjeranosti koje prerastaju npr. u proždrljivost, pohotu, nepravednost i sl. čime se nagrđuje sklad odnosa čovjeka s čovjekom.

S aktualne točke motrišta na Prirodu i čovjekovu odgovornost³⁸ prema njoj, u *Cvijetu kreposti* možemo iščitati upravo nagovještaj novih i progresivnih razmatranja o čovjeku u Prirodi i njegovoj neraskidivoj povezanosti s njom. No tek danas, kad briga za očuvanjem vrsta postaje globalni ekološki problem, prepoznamo da je on već davno bio natuknut, ali je dugo ostao na margini kolektivne svijesti.

³⁸ Ovu problematiku današnjega globalnog društva dirljivo komentira Ishmael, glavni junak istoimene proslavljene novele iz 1992. godine Daniela Quinna (1935.–2018.), američkoga pisca i kulturnoga kritičara. Poput *Cvijeta kreposti* i njegova novela u 20./21. stoljeću još uvijek potiče kolektivnu svijest i razvijanje ljudske odgovornosti između odnosa čovjeka i Drugih.

Literatura

- Badurina, Natka; Una Bauer; Jelena Marković. [ur.]. 2019. *Naracije straha*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Leykam international d. o. o.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2010. Hrvatskoglagoljska Biblija. U: *Biblija – knjiga Mediterana par excellence* [ur. Marko Vugdelija]. Split: Književni krug. 383–398.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2011. Jagićeva izdanja hrvatskih srednjovjekovnih književnih tekstova. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 61, 1–14.
- Biblija. Stari i Novi zavjet*. 1980. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Boquet, Damien; Nagy, Piroska. 2011. Une histoire des émotions incarnées. *Médiévales*, 61, 5–24.
- Corti, Maria. 1959. Le fonti del *Fiore di virtù* e la teoria della ‘nobiltà’ nel Duecento. *Giornale storico della letteratura italiana*, 136, 1–82.
- Čupković, Gordana. 2004. Varijantni jezični ostvaraji u magijskim tekstovima *Tkonskoga zbornika*. *Čakavska rič*, 32 (1), 49–112.
- Damjanović, Stjepan. 1995. *Jezik otačaski*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Duchet Suchaux, Gaston; Pastoureau, Michel. 2002. *Le bestiaire médiéval. Dictionnaire historique et bibliographique*. Paris: Le Léopard d’or.
- Đurić, Željko. 2012. Zaboravljene knjige: *Fiore di virtù* u prijevodu Vićentija Rakića. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 78, 29–40.
- Eterović, Ivana. 2016. O jeziku hrvatskoglagoljskih zbornika neliturgijskoga sadržaja: perspektive novih istraživanja. U: *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu* [ur. Kuštović, Tanja; Žagar, Mateo]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. 109–118.
- Frati, Carlo. 1891. Ricerche sul *Fiore di virtù*. *Studi di filologia romanza*, 6, 247–447.
- Gabrić-Bagarić, Darija. 2010. *Fiore di virtù* u hrvatskoj književnosti: tradicija i inovacije. U: *Knjige poštujući, knjigami poštovan. Zbornik o 70. rođendanu Josipa Bratulića* [ur. Dukić, Davor; Žagar, Mateo]. Zagreb: Matica hrvatska. 239–254.
- Hercigonja, Eduard. 1975. Srednjovjekovna književnost. U: *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 2. Zagreb: Liber – Mladost.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hercigonja, Eduard. 2009. *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Huizinga, Johan. 1991. *Jesen srednjeg vijeka*. Zagreb: Naprijed.
- Jacobson Schutte, Anne. 1983. *Printed Italian Vernacular Religious Books 1465–1550: A finding list*. Genève: Libraire Droz.
- Jagić, Vatroslav. 1868. Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 9, 65–151.

- Jagić, Vatroslav. 1913. Hrvatska glagolska književnost. U: *Branko Vodnik, Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska. 9–64.
- Katičić, Radoslav. 2001. Pavao Posilović – glas iz vremena tihih pregalaca. U: *O Pavlu Posiloviću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Pavao Posilović i šibensko-skradinski kraj u njegovo doba“*. Skradin – Visovac, 27.-28. listopada 2000. [ur. Knezović, Pavao; Šišak, Marinko; Zenić, Milivoj]. Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. 9–16.
- Knezović, Pavao. 2001. Rimski pisci u Cvietu. U: *O Pavlu Posiloviću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Pavao Posilović i šibensko-skradinski kraj u njegovo doba“*. Skradin – Visovac, 27.-28. listopada 2000. [ur. Knezović, Pavao; Šišak, Marinko; Zenić, Milivoj]. Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. 17–52.
- Kolendić, Petar. 1915. Fra Pavao Posilović i njegovo ‘Naslađenje’. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 206, 168–217.
- Le Goff, Jacques. 1993. *Srednjovjekovni imaginarij*. Zagreb: Antibarbarus.
- Linzey, Andrew. 2013. *Teologija životinja*. Stubičke Toplice: Edukacijski centar Nova Arka.
- Malić, Dragica. 2005. Najstarije dubrovačke ‘tudinke’. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31, 165–209.
- Milčetić, Ivan. 1911. Hrvatske glagoljske bibliografije. *Starine JAZU*, 33, 1–505.
- Polo de Beaulieu, Marie Anne; Collomb, Pascal; Berlioz, Jacques. [ur.]. 2010. *Le Tonnerre des exemples. Exempla et méditation culturelle dans l’Occident médiéval*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Pope, Stephen. 2014. Theological Anthropology, Science, and Human Flourishing. U: *Questioning the Human: Toward a Theological Anthropology for the Twenty-First Century* [ur. Boeve, Lieven; De Maeseneer, Yves; Van Stichel, Ellen]. New York: Fordham University Press. 13–30.
- Prohaska, Dragutin. 1911. *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina. von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrhundert*. Zagreb: Nakladom Knjižare Mirka Breyera.
- Prosperov Novak, Slobodan. 1996. *Stara bokeljska književnost*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Puccetti, Paolo. [s.a.]. *Il ‘Fiore di virtù’ tra Slàvia e Romania*. (bilo dostupno na www.pecob.eu/flex/cm/pages/ServeAttachment.php/L/.../BLOB%3AID%3D3358)
- Qiunn, Daniel. 1997. *Ishmael. Čakovec: Dvostruka duga*.
- Rešetar, Milan. 1926. *Libro od mnozijekh razloga: dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan. 1933. *Dubrovački zbornik od god. 1520*. (Posebna izdanja, knjiga C, Filozofski i filološki spisi, knjiga 24). Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Strohal, Rudolf. 1912. *Kratki osvrt na hrvatsku glagolsku knjigu*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare u Zagrebu.

- Strohal, Rudolf. 1915. *Hrvatska glagoljska knjiga*. Zagreb: Tiskara „Merkur“.
- Strohal, Rudolf. 1916. *Cvêť vsake mudrosti. Najstarije hrvatsko umjetno sačuvano književno djelo iz 14. vijeka*. Zagreb: Tisak C. Albrecht.
- Štefanić, Vjekoslav. 1970. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. II. dio*. Zagreb: JAZU.
- Tadić, Ivan. 2003. Ogleđi o Aristotelovoj etici (I. i II.). *Crkva u svijetu*, 38 (3), 333–372, i 38 (4), 473–499.
- Tadić, Ivan. 2004. O zlu u misli sv. Tome Akvinskog. *Crkva u svijetu*, 39 (1), 6–39.
- Ulrich, Giacomo. 1890. *Fiore di virtù, versione tosco-veneta del Gadd. 115 della Laurenziana*. Zürich: Zurcher e Furrer.
- Ulrich, Giacomo. 1895. *Fiore di virtù, saggi della versione tosco-veneta secondo la lezione dei manoscritti di Londra, Vicenza, Siena, Modena, Firenze e Venezia*. Leipzig: Renger.
- Vučković, Josip. 2017. Srednjovjekovni itinerar po Svetoj zemlji iz *Vinodolskoga zbornika. Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 67, 45–90.
- Zaradija Kiš, Antonija; Marjanić, Suzana. 2013. Zoofolkloristika: pregled rezultata prvog kulturnoanimalističkog projekta u Hrvatskoj. U: *A tko to ide? Hrvatski prilozi XV. Međunarodnom kongresu* [ur. Marija Turk]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Hrvatsko filološko društvo. 215–226.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2014. Est’ ptica epopsa: jedan hrvatskoglagoljski egzempl i njegov kulturološki kontekst. *Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 64: 183–205.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2015. Tragom bestijarija kroz *Cvêť ot kreposti* u Tkonskom zborniku. *Zadarski filološki dani*, 5, 125–152.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2015a. Bestijarijski pabirci u akademijinim rukopisima HAZU IV a 48 i HAZU III a 15. U: *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju* [ur. Badurina Stipčević, Vesna; Požar, Sandra; Velčić, Franjo]. Zagreb: Staroslavenski institut. 413–446.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2016. Tko je *plemenita zvîr* u Akademijinim rukopisima IVa 96 i IVa 98?. U: *Šesti hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Vukovaru i Vinkovcima od 10. do 13. rujna 2014.* [ur. Botica, Stipe; Nikolić, Davor; Tomašić, Josipa; Vidović Bolt, Ivana]. Prvi svezak. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 47–58.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2016a. Animalistička književna poveznica: od predaje do *Bestijarija* i *Cvijeta kreposti*. U: *10. Riječki filološki dani* [ur. Badurina, Lada]. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. 137–148.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2018. Animalističke predodžbe ljudske naravi: *Cvêť vsake mudrosti* u hrvatskoglagoljskom Vinodolskom zborniku. U: *Od dvojbe do razdvojbe. Zbornik radova u čast profesorici Branki Tafri* [ur. Košutar, Petra; Kovačić, Mislav]. Zagreb: Ibis grafika. 477–498.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2018a. *Cvijet kreposti*: animalistički uzori čovjekove naravi. U: *Hrvatski prilozi 16. međunarodnom slavističkom kongresu* [ur. Botica, Stipe; Malnar Ju-

rišić, Marija; Nikolić, Davor; Tomašić, Josipa; Vidović Bolt, Ivana]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo i Hrvatski slavistički odbor. 197–212.

Zaradija Kiš, Antonija. 2018b. Jednorog: zagonetno biće naših prostora. U: *Tragovi tradicije, znakovi kulture. Zbornik u čast Stipi Botici* [ur. Rudan, Evelina; Nikolić, Davor; Tomašić, Josipa]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatsko filološko društvo, Matica hrvatska. 477–492.

Zaradija Kiš, Antonija. 2018c. Bazilisk: upamćeno zlo. Od legende i predaje do moralističke sentence. U: *11. Riječki filološki dani. Zbornik radova s jedanaestoga znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem* [ur. Badurina, Lada; Palašić, Nikolina]. Rijeka: Sveučilište u Rijeci Filozofski fakultet. 383–398.

Zaradija Kiš, Antonija i Šimić, Marinka. 2020. *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku: studija. transliteracija. faksimil*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku i Staroslavenski institut.

Mrežni izvori

URL 1: https://www.arlima.net/eh/fiore_di_virtu.html#edm. Pristup 10. lipnja 2019.

URL 2: <https://archive.org/details/FioreDiVirtuRidottoAlla1751/page/n4>. Pristup 16. srpnja 2019.

URL 3: Mondolfo, Anita. 1960. Acate, Leonardo. *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 1. [http://www.treccani.it/enciclopedia/leonardo-acate_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/leonardo-acate_(Dizionario-Biografico)). Pristup 19. lipnja 2019.

The Flower of Virtue / *Fiore di virtù*: Croatian Glagolitic and Cyrillic Version of the 14th century Italian „Bestseller“

The paper considers the reasons for the popularity of the moralistic work *Fiore di virtù* of the Italian vernacular literature that had been translated to various European languages from the 15th to 18th century. The central part of the paper is dedicated to the Croatian translation of the *Flower of Virtue* which is discussed within the context of the Croatian three-script literariness through Croatian Glagolitic variants of the translation preserved in the time of the „Golden Age of Croatian Glagolitic literature“ in five Croatian Glagolitic Miscellany: three from the 15th and two from the 16th century. Not one of the collections has the whole translation of the Italian text consisting of forty chapters, but rather they have a maximum of twenty as is the case with the *Tkon Manuscript* from the 16th century. A special attention is given to the Cyrillic version of the translation found in the Dubrovnik Miscellany from 1520. In the last part of the paper an overview is given of the most recent and the only integral version of the *Flower of Virtue* prepared by Pavao Posilović in the 17th century that was printed in Western Cyrillic and in Latin script.

Keywords: *Fiore di virtù/Flower of Virtue*, Renaissance, Vernacular Literature, Glagolitic Miscellany, Dubrovnik Miscellany, Croatian three letters.

Mateo Žagar

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

mzagar@ffzg.unizg.hr

Interpunkcijska načela u glagoljskim i ćirilskim izdanjima hrvatske protestantske tiskare u Urachu (1561.–1564.)¹

Osnovna je namjera rada pokazati posebnosti u organizaciji interpunkcije u hrvatskim protestantskim izdanjima na primjeru biblijskih tekstova. Usporedili smo glagoljsko i ćirilsko izdanje Novog testameta koji su otisnuti u Urachu pokraj Tübingena 1562. i 1563. godine, sa starijim, srednjovjekovnim glagoljičkim i ćirilčkim izdanjima s jedne strane, te s druge – sa slovenskim latiničkim izdanjem koje je u Tübingenu otisnuo Primož Trubar i s uzorkom Lutherove Biblije iz 1545. Uočen je visok stupanj organiziranja interpunkcije u hrvatskim izdanjima, snažno oslanjanje na Trubarovu praksu, ali i određeno naglašavanje Lutherovih rješenja, i to osobito u ćirilčkom izdanju uraškoga Novog testameta kojemu je kao značajan uzor moglo i u ovom pogledu, kao i za znatan dio majuskulnih slova, poslužiti ćirilčka izdanja Franciska Skaryne koji je još od 1517. godine u Pragu tiskao biblijske knjige. Uopće ortografsko uređivanje hrvatskih izdanja bilo je prvi primjer primjene novovjekovne prakse na tekstove glagoljske i ćirilske knjige, pa i u ovom pogledu otvorilo vrata skorašnjoj pro-
tureformacijskoj praksi tiskanja tekstova ovim pismima u Rimu.

Ključne riječi: interpunkcija, hrvatska protestantska izdanja, biblijski tekstovi, Urach

U povijesnoj ortografiji, osobito u okvirima ranog novovjekovlja, načela razdiobe interpunkcijskih znakova u teksturi i dosljednost njihove primjene pokazatelj su i razdoblja i prostora u kojem je tekst nastao, kao i vještine i izobraženosti autora odnosno prepisivača, što posredno znači i stupnja pismovne kulture naručitelja (institucije ili osobe). Standardiziranje interpunkcijskih rješenja provodi se unutar kohezivnih

¹ Verzija ovog rada objavljena je u međuvremenu pod naslovom: Mateo Žagar “Punctuation Principles in the Glagolitic and Cyrillic Printed Works of the Croatian Protestant Printing Press in Urach (1561.–1564). *Vergleichende Interpunktion – Comparative Punctuation* (ur. P. Rössler, P. Besl, A. Saller), *Linguistik – Impulse & Tendenzen* 96, De Gruyter, Berlin 73–87.

kulturnih krugova na različitim razinama: nadnacionalnoj (npr. na latinskom orijentacijskom polu europske kulture), nacionalnoj ili pak regionalnoj, a najčešće na sve tri u različitim omjerima i u različitim ritmovima nastanka i primjene rješenja. Promjene interpunkcijskih načela i pravila kroz povijest odraz su potrage za funkcionalnošću čitanja fonografski definiranih pisama kakva su sva pisma europskoga kulturnog kruga koji izrasta iz grčke tradicije pisanja (npr. latinice, a za slavenske jezike i ćirilice i glagoljice). Takva je potraga usmjerena pronalaženju idealne mjere između brzine čitanja i adekvatnog razumijevanja teksta. Upućivanjem interpunkcijskim znakovima na sintaktičku organizaciju teksta razumijevanje teksta teče pravilnije, a čitanje postaje brže. S obzirom na složenost sintaktičkih razina i međudnosa sintaktičkih jedinica, osobito postaje važno prepoznati načela funkcionalne specijalizacije interpunkcijskih znakova i tendenciju njihove distribucije u tekstu.

Gledano iz grafolingvističkog ugla, primjena interpunkcije – kako je mi i ovdje razumijemo – izravno odražava tekstnolingvističku artikulaciju, i to u svim registrima: od podjele sadržaja knjige na velike cjeline (glave), preko podjele svake takve cjeline na poglavlja i(li) potpoglavlja, te do podjele prethodnih cjelina na rečenice i sintagme. Napominjem da termin „grafolingvistika“ ovdje odgovara terminu „die Schriftlinguistik“, kako ga je bila konačno oblikovala Christa Dürscheid u svojoj knjizi iz 2002. g., a na temelju već nekoliko desetljeća razvijanog teorijskog promišljanja tzv. „pisanog jezika“, ponajviše u njemačkoj lingvistici, uglavnom na temelju raznolike strukturalističke tradicije, npr. u radovima Gerharda Augsta, Hartmuta Günthera, Otta Ludwiga, Elisabeth Feldbusch, Petera Gallmanna, a u području interpunkcije – i u radovima Wenera Bescha, Renate Baudusch, Ulrike Behrens, Helmara Junghansa (koji je pisao upravo o interpunkciji u Lutherovo doba), u posljednje vrijeme – Beatrice Primus i Franka Kirchhoffa, i mnogih drugih. U području opće grafolingvistike zadnjih su se godina istaknuli radovi i izdanja Dimitriosa Meletisa (npr. 2020), Yannisa Haralambousa (2020), Vuka-Tadije Barbarića (2023).

Sa suprotne strane, pojedinačna slova ili njihove skupine (u digrafima, trigrafima...) odražavaju najnižu lingvističku razinu – onu grafemsku koja predstavlja osnovne jezične jedinice utjelovljene u pismu, a koje se u izgovornoj strani jezika nazivaju fonemima. Sintaktički princip razdiobe interpunkcijskih znakova u povijesti zapadnoeuropske pismenosti, utemeljene u praksi latinskih srednjovjekovnih tekstova, izravno je povezan s razvojem prakse tihoga čitanja, koja je pak postala uobičajena tek od 13. stoljeća – s ustanovljavanjem sveučilišta i s potrebom za brzim čitanjem veće količine tekstova apstraktnijeg diskursa (npr. filozofskih ili teoloških tekstova).² S fenomenom pojave i širenja tiskanih knjiga ovakva je potreba bila još očiglednija, posebice nakon što se u

² Prema F. Kirchhoffu i B. Primus ovaj je način organiziranja interpunkcije tek treći u dijakronijskom nizu, nakon retoričkoga (utemeljenog u intonaciji, dakle u govornom izričaju teksta) i jednog pluralistički osmišljenog – oblikovanog i s obzirom na stil, semantiku i gramatiku (Kirchhoff-Primus 2014, Kirchhoff 2016).

okvirima crkvenih reformatorskih pokreta u 16. stoljeću osobito promicalo (i) individualno čitanje cjelovite Biblije pisane na nekom od tadašnjih narodnih jezika. Kao i u drugim europskim kulturama, i hrvatska protestantska knjiška produkcija, pogotovo u pogledu izdavanja biblijskih tekstova (*Novi testament* glagoljicom 1562./1563., ćirilicom 1563.; *Postila* glagoljicom 1562., ćirilicom 1563.), postavljala je visok standard vizualne prezentacije teksta, optimalizirane za tiho čitanje, koja ni u čemu ne otežava ono glasno kada je za njega prilika.

Dobro je poznato da funkciju sintaktičkoga razgraničavanja puntuacija nije imala oduvijek ni u kojem europskom pismu. Funkcija najstarijih puntuacijskih znakova – točaka u najstarijim grčkim, latinskim, a i u najstarijim glagoljičkim i ćiriličkim tekstovima X. i XI. stoljeća, svodila se bila na popunjavanje bjelina koje su se katkad uspostavljale između riječi ili spojeva riječi u tekstu, u „strahu od praznog prostora“ (*horror vacui*). Da bi točke mogle služiti u svrhu sintaktičkog razdvajanja (bilo na kojoj razini), morao je uznapredovati proces rastavljanja riječi bjelinama unutar kontinuirano napisanog teksta (*scriptura continua*), što je proces koji je započeo – kako nas upućuje Paul Saenger u više svojih naslova – još u otočkim pismima u 7. odnosno 8. stoljeću. Takav raspored bjelina, katkad dopunjen puntuacijom, bio je utemeljen na retoričkim principima, dakle sintaktička/gramatička organizacija još nije postala osovinskim kriterijem za uvrštavanje posebnih znakova (bila je to, prema Primus-Kirchhoff 2014, Kirchhoff 2016, prva faza arhitekture puntuacijskog sistema).³ Taj se proces uvrštavanja bjelina nije morao posve dosljedno provesti, ali je ipak morao biti donekle predvidljiv da bi se postupno mogla razvijati sintaktička artikulacija teksta uz pomoć istih grafičkih sredstava (puntuacije). Drugim riječima: kada su bjeline u srednjem vijeku postale „znakovi“ grafetičkog razdvajanja tekste na riječi (isprva i na njihove skupine, tzv. „združnice“), kada su postale prema Peteru Gallmannu (1985.) „samostalni grafemi s razgraničujućom funkcijom“ (izvorno prema njem. ‘abgrenzen’ = razgraničavati) – kada im dakle više nisu nužne bile točke da bi istaknule njihovu funkciju razdvajanja riječi, otvorila se mogućnost da unošenje tih točaka dobije novi, ubrzo osamostaljeni smisao, isprva da upućuje na govorne cjeline, te postupno da obilježuje pravilne granice sintaktičkih jedinica. Ispunjavanje bjelina točkom, koje slijedi retoričku dinamiku teksta, zapravo je značilo prvu primjenu interpunkcije, prvi iskorak kada puntuacija dobiva funkciju obilježavanja segmenta jezične artikulacije. S vremenom, prema novovjekovlju, u tekstovima pisanima spomenutim europskim pismima uporaba interpunkcijskih znakova postajala je nijansiraniya: i u smislu uspostave više razina razgođivanja/razgraničavanja teksta (razlikuju se tipovi točaka i njihovih kombinacija za odvajanje manjih ili većih tekstnih cjelina, rečeničnih i unutarrečeničnih/sintagmatskih), i sve

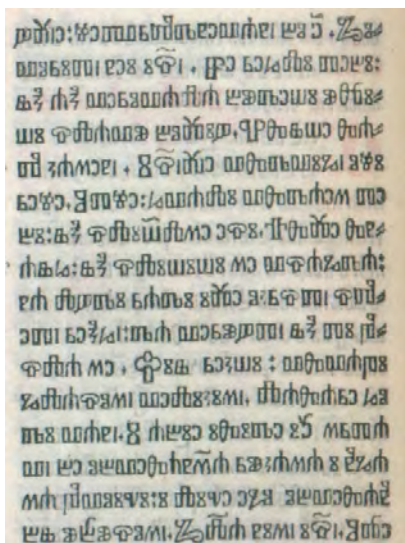
³ Treba imati na umu da se ne može govoriti u isključivim kategorijama, jer se retorički princip organizacije interpunkcije dobrim dijelom oslanja na zakonitosti gramatičke organizacije. Kada se govori o gramatičkom principu organizacije interpunkcije, ponajviše se misli na prevladavanje općih gramatičkih načela koja se manje ili više dosljedno primjenjuju u tekstu.

više u pogledu uspostavljanja novih odnosa među rečenicama i surečenicama (čemu služe naprimjer zarez ili kosa crtica /virgula/, dvotočka, točka-zarez, zgrade različitih razina – oble, uglate...), pa i definiranjem cijelih rečenica prema namjeri govornika (upitnik, uskličnik). Gledajući strukturalističkim očima, može se reći da se uporaba interpunkcije u svim europskim pismima kretala putanjom od grafetičkih i retoričkih funkcija do grafematičkih, drugim riječima – od težnje tek za optimalizacijom vizualnog postava teksta (gdje isprva služi kao dopuna bjelini, uopće se ne referirajući na jezičnu artikulaciju rečenice, tako da može stajati i usred jedne riječi, naprimjer između slogova, ako je ondje uspostavljena bjelina), do ispunjavanja vrlo precizne, u lingvistici utemeljene zadaće, da se tekst razluči u sintaktičke cjeline, te da se takva artikulacija uvriježi („standardizira“) kako bi se naposljetku postigla primjerena razumljivost teksta odnosno optimalna brzina čitanja. Da bi se moglo provoditi to drugo načelo, nužno je bilo ovladavanje elementarnim gramatičkim znanjem, kako autora, priređivača, pa i obrazovanih slovoslagara. Gledajući ovaj razvoj interpunkcije kroz dihotomiju razlikovanja grafematike i grafetike (kao jezične i nejezične razine promatranja na pismovnom planu, nasuprot dihotomije fonematike i fonetike na glasovnom planu) punktuacija se postupno kroz srednji vijek preobrazila u prvorazredno vizualno sredstvo jezične (sintaktičke) organizacije teksta.

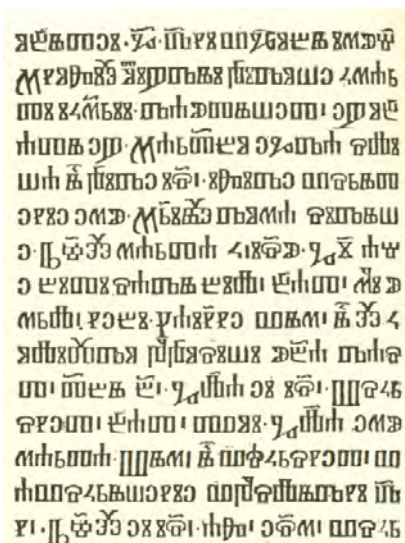
Korpus ovdašnjeg istraživanja nisu latiničke knjige o čijoj je povijesti interpunkcije i u europskim i u hrvatskim razmjerima već mnogo literature ispisano, nego upravo one – glagoljičke i ćiriličke, koje su bile otisnute u Urachu kraj Tübingena 60-ih godina 16. stoljeća, u kojima se dobro oslikava prijelaz od srednjovjekovnih običaja pisanja prema zapadnoeuropskim, latiničkim uzusima. Srednjovjekovni običaji generirani u grčkom pisanju (npr. Thompson 1901: 67–68), gdje se punktuacija većinom bila oslanjala na retorička načela, u glagoljskim i ćiriličkim tekstovima zalaze dublje u rani novi vijek nego što je to slučaj u sferi zapadnoeuropske latinske i latiničke pismenosti (Žagar 2007: 366–377). Od 28 izdanja objavljenih u Urachu (hrvatskim jezikom na tri pisma: glagoljicom, ćirilicom i latinicom) ovom se prilikom fokusiramo samo na ulomke iz dva izdanja *Novog testamenta*, glagoljičkog (prvi dio 1562., drugi 1563.) i ćiriličkog (cjelovito otisnut 1563), prije svega zato što se biblijski tekstovi izravno mogu usporediti s biblijskim srednjovjekovnim tekstovima, kao i s izdanjima koji su ovim izdanjima mogli biti uzori (npr. sa slovenskim izdanjem *Novoga testamenta* Primoža Trubara /iz 1557./ i samom Lutherovom Biblijom iz više tada raspoloživih izdanja). Zanimalo nas je prije svega u kolikoj su mjeri priređivači hrvatskih izdanja, Stipan Konzul Istrijan i Anton Dalmatin, slijedili uzuse koji su im dobro bili poznati u prethodnoj glagoljskoj knjizi koja se još nekoliko desetljeća prije uraških izdanja koristila interpunkcijom prema srednjovjekovnim načelima slavenske knjige, dakle onim načelima utemeljenima još na načelu glasnoga čitanja. S druge strane, zanimalo nas je i koliko se Konzulu i Dalmatinu primjerenijim činilo apliciranje dobro im već poznatih načela latiničke knjige u kojima su uzusi tihog čitanja već zavladaali i reflektirali se u dosljednijem – gra-

matičkom osmišljavanju interpunkcije. Radeći na istraživanju jezika i pisma uraških izdanja (u okviru projekta „Jezik izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica 16. stoljeća“ koji je podupirala Hrvatska zaklada za znanost) zapazili smo snažne inovacije na planu uređivanja interpunkcije glagoljskih tekstova, a ovim istraživanjem namjeravamo ih izravno dokumentirati. U prvi smo plan postavili glagoljičko izdanje Novog testamenta (1562./1563.), ali očigledno je i na prvi pogled da gotovo sve vrijedi i za usporedno ćiriličko izdanje (1563.). Dosad u hrvatskoj filologiji nije uočeno, što se ovdje pokazalo posve očiglednim, da su se zapadnoeuropska gramatička interpunkcijska načela u glagoljskoj i zapadnoćiriličkoj knjizi južnoslavenskoga korpusa prvi put primijenila upravo u ovim djelima. Uz to što su u latiničkoj hrvatskoj knjizi bila u jednoj mjeri već poznata, usporedo s praksom u zapadnoj Europi.

Za ovu priliku usporedili smo stanje u tiskanim knjigama srednjovjekovnog tekstnog postava – u *Prvotisku glagoljskog misala* iz 1483. (otisnutom vjerojatno u Veneciji), i u *Misalu hruackom* Šimuna Kožičića Benje koji je otisnut u Rijeci 1531., te u spomenuta dva biblijska uraška izdanja otisnuta tridesetak godina poslije, a zatim ćemo se pozabaviti izravnim uzorima protestantskih knjiga.⁴ Vrlo je važno napomenuti da je Stipan Konzul bio porijeklom iz Istre, a Anton Dalmatin zacijelo iz sjeverne Dalmacije – gdje su oba slavenska pisma, a osobito glagoljica, bili dobro poznati i kroz srednji vijek bogato korišteni, štoviše za tekstove hrvatskoga jezika znatno bogatije korišteni nego – u ranom novom vijeku inače dominantna – latinica (Bučar 1910: 73–74, 94).

Misal po zakonu rimskoga dvora, 1483; faksimil 1971: 92

Misal hruacki, 1531; faksimil 2016: 53v

⁴ O tome koliko rani hrvatski glagoljski tisak slijedi srednjovjekovnu praksu straničnog postava i grafetičke organizacije teksta usp. Tomić 2014.

Kao konkretan korpus uzeli smo početak Evandjelja po Mateju u sva tri spomenuta izdanja, s time da smo povremeno zagledali i u druge dijelove izdanja radi kontrole uzorka.

Pogledajmo uzorke staroga stanja u *Prvotisku glagoljskog misala* iz 1483. te u Kožičićevu *Misalu hruackome* iz 1531, u tekstovima istoga sadržajnog tipa, iako konkretno različita sadržaja (u *Prvotisku* riječ je o ulomku Iv. 11,18–25, a u Kožičića Iv. 11, 39–44):

U prvome, starijem misalu, očigledno je kako postoji unutar teksta samo jedna razina uporaba točke, i to jednostruka. Čak ni na kraju poglavlja (perikope) ne postoji veći broj točaka, kako je to bilo u prethodnim rukopisnim glagoljskim misalima. U tiskanim glagoljskim izdanjima posve je jasno gdje stoji bjelina (iza riječi ili blokova riječi/združenica), pa je tako i raspored točaka mogao steći čvrstu retoričku ili sintaktičku funkciju. Standardizirana širina slova i bjelina između riječi odnosno združenica to je omogućila. Na kraju retka kada se riječ lomi, ne stoji nikakva oznaka (ni jednostruka ni dvostruka crtica), a moguće je da se i samo jedno slovo riječi nalazi i na kraju i na početku sljedećeg retka (*es-i, n-aš'...*), što već u sljedećem stoljeću neće biti moguće.⁵ Dakako, točke stoje i oko slova koje označuju brojeve (uz natpisanu titlu ponad slova). Točka uvijek stoji posred visine retka. Na temelju uvida u tekst lako se može zaključiti da je interpunkcija u ovim tekstovima – sekundarno razgodno (razdjeljujuće/interpunkcijsko) sredstvo, a ne ono prvoga reda. Primarno, u funkcionalnom smislu, to su zapravo – velika slova. Očekivali bismo da su uvijek popraćena u prethodnoj bjelini upisanom točkom, ali često nisu. Upravo zbog svoje razgodne funkcije sve druge funkcije velikog slova nisu mogle doći u obzir (npr. pri pisanju početnog slova imena). Točke se najdosljednije postavljaju u upravnome govoru, ali i ondje ima puno iznimaka. Sve u svemu, riječ je o umnogome pojednostavljenoj interpunkciji u odnosu na srednjovjekovnu glagoljičku i ćiriličku praksu koja je odgovarala tzv. *otvorenoj distribuciji* punktuacijskih znakova (*open style*), što – za razliku od zatvorenoga, gramatičkoga načina (*close style*) – podrazumijeva brigu da se postigne adekvatno glasno čitanje (McCaskill 1990: 47). Ovdje ne opažamo ni podjelu na izokolone uz pomoć točaka, pa se tu ne uočava ni ritmotvorna uloga. Dakle uporaba velikih slova (i to također u samo jednom stupnju veličine) bila je zagospodarila razgođivanjem i zapravo nadomještala dosljedniju uporabu razgodnih točaka. Sve u svemu, sveukupna interpunkcijska arhitektura u ovim tekstovima pojednostavljena je i u odnosu na starije tekstove, a i u odnosu na buduće, ranonovovjekovne.

Gotovo pola stoljeća mlađi *Misal hruacki* (Rijeka, 1531.) biskupa, glagoljaša i latinaša/humanista, Šimuna Kožičića Benje odražava već drugačije stanje, sukladno i vremenu kada se tiska (već poodmaklom ranom novovjekovlju), i sukladno biskupovoj upućenosti u praksu razgođivanja kako u glagoljskim, tako i u latinskim tekstovima.

⁵ Crtica koju smo ovdje upotrijebili kao oznaku preloma riječi u izvorniku ne postoji.

u srednjem vijeku, treba naglasiti da su u glagoljskom Novom testamentu bjeline raspoređene gotovo kao u suvremenim tekstovima; jedva da ima primjera spojenih riječi – kako je bilo još u *Misalu hruackome* ili u drugim istodobnim glagoljaškim liturgijskim knjigama (npr. *Brozićevu brevijaru* otisnutom u Veneciji 1561. godine). Zanimljivo je da razmaci između riječi nisu posve standardizirani: između riječi bez tih znakova razmaci su mali (iako nerijetko s blagim razlikama), ali kada slijedi interpunkcijski znak – bjeline (razmaci) su vrlo velike, a znak uglavnom stoji u horizontalnoj sredini, na dnu retka, ne nadopunjuje dakle bjelinu (kako je bilo u srednjovjekovlju), nego zauzima svoje vlastito mjesto u retku. Time se svi znakovi dobro mogu prepoznati. I ovdje se bogato koriste velika slova, čak se i poneke riječi u cjelini ispisuju njima (najčešće ISUS), čime se ispunjava temeljna novovjekovna funkcija velikog slova da upozorava na važnost pojedinih riječi ili tekstnih cjelina (Junghans 2007: 165). Kada ispred nekoga imena, naprimjer, stoji kakav prijedlog neodvojen bjelinom, tada se najčešće prvo slovo te cjeline, a zapravo prijedloga piše u svojoj uvećanoj inačici (npr. *Vbetleemi...*); identično je i u Trubarovu latiničkom izdanju iz 1557. I ovdje postoji dvostruka artikulacija interpunkcijskih znakova s obzirom na razinu sintaktičkog postava (rečenične i unutarrečenične segmente): jednostruka točka i zarez. Pojavljuje se dosljedno i znak upitnika (⸫), prvi put zasvjedočen u glagoljskome tekstu (ovdje u drugom retku), i to posve uobičajeno – kao i u suvremenom nam latiničkom pravopisanju. Razmatrajući njihovu distribuciju, zaključujemo kako je odnos uporabe točke i zareza vrlo dosljedan, zapravo vrlo sličan današnjoj – gramatičkoj uporabi, odnosno – zatvorenome principu, što posve odgovara načelima tihoga čitanja. Točka rastavlja rečenice, čak i unutar upravnoga govora (za razliku od srednjovjekovnih glagoljskih tekstova) – i to vrlo dosljedno tako. Iza točaka uvijek slijedi riječ s početnim velikim slovom, a katkad i iza zareza. Zarez pak vrlo dosljedno odvaja unutarnje rečenice (prije veznika, u slučaju rečeničnih inverzija /kada prvo stoji zavisna rečenica, a potom glavna/, ali i unutarne rečenice koje nisu veznicima povezane), izdvaja imenice i zamjenice u vokativu, umeće se prilikom nabiranja. Pravila njihove distribucije nije teško nabrojiti, u suštini su vrlo jednostavna i vrlo dosljedno primijenjena. Dvotočka se rabi vrlo dosljedno u funkciji označavanja upravnoga govora (*Slišavši to ISUS reče njim : ... Reče učenicom svojim : ...*), ali katkad i u drugim razgodnim funkcijama (na mjestu točke ili zareza) ili kao oznaka skraćene riječi (npr. *kap.;*, *Krim.:*...). Kada dvotočka stoji na mjestu očekivane točke ili zareza, to odražava stariju, srednjovjekovnu interpunkcijsku arhitekturu. Takva uporaba zacijelo je odraz starije istodobne latiničke prakse koju prepoznajemo i u pozicioniranju jednostrukih točaka i zareza; nalaze se uvijek pri dnu retka, a ne u sredini kako je to bio običaj u srednjovjekovnim glagoljičkim i ćirilčkim tekstovima. Zanimljivo je da se u glagoljskom Novom testamentu koriste i zagrade, i to na dvije razine – oble (za ubacivanje novih rečenica) i uglate (za uključivanje sinonima riječi ili skupina riječi). Zanimljivo je da se zagrade obiju vrsta daleko češće koriste u drugom dijelu Novog testameta (1563.), što dobro potvrđuje da je proces preuzimanja novih interpunkcijskih običaja postajao s vremenom sve intenzivniji.

еанво ієсть . Рече ꙗко Ісѹс : Ннсамн рекаль те
 бн , ако бѣдешъ веровалъ , ендеті хоцешъ славу
 Божью ? Ѡдевалнше зато камнѣ ѡдѣ места , ка
 дн бнше мѣртен положенъ . Ісѹс пакі възвнхнѣ
 шн ѡчн свон езгорѣ рече : Ѡтче , хвалн вѣдаю те
 бн , кѣре ѡслншамѣ . ꙗко зансто знаннхъ даме вѣз
 да слншншъ , да ѡво рекохъ множства радн ко ѡ
 коло стоін , да боудѣ веровалн да слнше тн по
 слалъ . Н ѡво када рече Гласомъ еелнхнмъ завапі,
 Лазаре нздн ванъ . Н тѣдѣ нздн де ѡнѣ кн бн
 ше ѡмрлѣ , ѡбвезаннма рѣкама н ногама , споеоін
 гробовннн , а ѡбрѣзъ ннговѣ бнше завнтѣ ѡбрѣ
 сомъ . Рече ꙗнмъ тада Ісѹс ѡдрнштѣга н поу

Ćirilski *Novi testament*, Urach 1563, 151A /329/; Iv. 11, 40–44)

U usporednom **ćirilickom Novom testamentu** (Urach, 1563.) stanje je vrlo slično, tek s nekim posebnostima koje se zapravo svode na razliku u učestalosti i dosljednosti primjene. Dvotočka se, u odnosu na glagoljičko izdanje, pojavljuje nešto češće na pozicijama koje nisu vezane uz upravni govor. Velika slova ondje češće stoje i unutar (su) rečenica (izvan interpunkcijske funkcije), i to u široku krugu motivacija (uz označavanja *nomina sacra*, imena, titula, nerijetko stoje i kod imenica i pridjeva). S obzirom na veću opterećenost velikih početnih slova drugim funkcijama (obilježavanjem počasti, katkad tek da obilježe imenicu, nerijetko i pridjev: (npr. *Kral', Brat, Sestra, Grob, Glas, Vduhu...*) umanjila se funkcija ovoga grafetičkog sredstva. S obzirom na razvedenu, uređenu i razmjerno dosljednu uporabu interpunkcije, to nije dovelo do funkcionalnih problema prilikom čitanja. Na svim drugim planovima (uporabe točaka, zareza, upitnika, zagrada) sličnosti su gotovo potpune. Sve u svemu, i na planu interpunkcije ćirilicko izdanje pokazuje visok, čini se čak i nešto veći stupanj urednosti nego glagoljičko izdanje. Možda je to i zbog toga što je ono otisnuto godinu dana nakon prvog dijela glagoljičkoga Novog testamenta, a možda a i zbog većih očekivanja od ćirilickog izdanja, s obzirom na vrlo širok očekivani prostor distribuiranja (među južnim Slavenima sve do Carigrada; usp. Konzulov predgovor glagoljskom Novom testamentu, u faksimilnom izdanju, u njemačkom izvorniku i hrvatskom prijevodu /Matak 2013: 25, 42/), a sasna sigurno i zbog tada raspoloživih uzora u slavenskom svijetu, za potrebe zapadne crkve. S uma stoga ne smijemo smetnuti pitanje utjecaja pravopisa izdanja Francyska Skaryne, bjeloruskog učenjaka, koji je od 1517. godine u Pragu tiskao ćirilicom Bibliju, i čija su slova poslužila našim protestantima kao uzor za lijevanje vlastitih ćirilickih slova (Đorđić 1987: 193).

kai on ie shtyri dni leshal, Iefus prau kni, Ne li sem
 iest tebi dial, de aku bosh uerouala , taku bodesh to
 zhaft Boshyo uidila? Natu oni usdigneio prozh ta
 kamen od undu, gdeie ta kir ie bil mertou, bil polof-
 hen . Iefus pag usdigne te ozhy gori , inu prau,
 Ozha, iest tebe sahualim , de si ti mene uslishal. Iest
 fem pag dobru ueidil , de ti mene ufelei slishish,
 Ampag iest sem, sa uolo tih hudi kir okuli stoie , le-
 tu rekal, de Veruio, de si ti mene poslal. Inu kadar ie
 on letu rekal, seupye s ueliko stymo , Lazare , poidi
 vunkai . Inu ta kir ie bil mertou gre vunkai, inu ie
 imel roke inu noge s uefane spogrebouimi pliniza-
 mi , inu nega oblizhie ie bilu fano antuilo obyru.
 Iefus prau knim, Resueshite ga gori, inu puftite ga

Trubarov *Ta prvi deil tiga Noviga testamenta*, Tübingen 1557: 296; Iv. 11, 40–44

Pri kraju izlaganja provedimo i usporedbu naših protestantskih izdanja s latiničkom knjigom za koju pouzdano znamo da je bila oslonac našim izdanjima Novog testamenta, a to je slovenski *Prvi dio Novog testamenta* koji je priredio Primož Trubar i otisnuo u Tübingenu 1557. godine, upravo uoči početaka pripreme glagoljskog i ćirilskog Novog testamenta (Vinkler 2017). Pogledamo li ondje istu 11. glavu Ivanova evanđelja, lako ćemo prepoznati da je i tamošnje stanje gotovo identično onom u našem korpusu. Na promatranim uzorcima opazili smo da u ovom izdanju Trubar, za razliku od stanja u hrvatskim izdanjima, ne upisuje dvotočku, niti kada treba signalizirati upravni govor. Također, oblik upitnika se poprilično razlikuje – u Trubarovu izdanju gornja je svijena linija polegnuta, za razliku od hrvatskih izdanja gdje je oblik gotovo identičan današnjemu. U izdanju Lutherove Biblije iz 1545. najveća je pak razlika, osim drugačijeg tipa pisma (gotice), upravo u uporabi virgule umjesto zarez, a i oblik upitnika nešto je drugačiji, različit od onoga u okružju antikve. Kao i u izvorniku, i suvremeni prijepisi donose upravo takav postav.⁶ To bi moglo ostaviti mogućnost da je kao uzorak našim

⁶ I u Trubarovu izdanju *Ta prvi deil tiga Noviga testamenta* iz 1557. koriste se zarez, no u dijelovima koji su pisani njemačkim, goticom, redovito stoje virgule (usp. izvornik dostupan na: <https://books.google.hr/books?id=vco66HezZ1EC&pg=PT98&dq=ta+perui+deil+tiga+nouiga+testamenta&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwjOxImYi4rhAhVIIIsKHcLzCrgQ6wEIL-DAA#v=onepage&q=ta%20perui%20deil%20tiga%20nouiga%20testamenta&f=false> (zadnji pristup 13. X. 2019). Do preuzimanja u Trubarovo izdanje nije došlo, jer se uporaba virgule identificirala s njemačkim gotičkim pismom, a kako Trubarova izdanja nisu bila njome pisana, nije bilo mjesta ni za virgulu. Zanimljiva je napomena Claudine Moulin kako zarez (dakle, ne virgula) stoji u Lutherovim tiskanim knjigama samo iza riječi koje su pisane antičkom, dakle ne kasnom goticom odnosno frakturom (Moulin 1990: 79; Junghans 2007: 163).

Ihesus sprach/ Hebt den stein abe. Spricht zu jm Martha / die Schwester
des Verstorben/ HÛr/ er stinckt schon/ denn er ist vier tage gelegen. Ihesus
spricht zu jr/ Hab ich dir nicht gesagt / So du gleuben würdest / du soltest die
heerligkeit Gottes sehen. Da huben sie den stein ab / da der Verstorbene lag.
Ihesus aber hub seine Augen empot/ vnd sprach/ Vater/ ich danck dir/ das du
mich erhêret hast. Doch ich weis/ das du mich allezeit hêrest / Sondern umb des
Volcks willen/ das umb her steht/ sage ichs / das sie gleuben / du habest mich ge-
sund.

Da er das gesagt hatte/ rieß er mit lauter stimme / Lazare kom her aus.
Vnd der Verstorbene kam her aus / gebunden mit Grabtücher an füßten vnd
henden/ vnd sein angesicht verhüllet mit einem Schweistuch. Ihesus spricht
zu jnen/ Lasset jn auff/ vnd lasset jn gehen. Viel nu der Jüden / die zu Maria
kamen waren/ vnd sahen was Ihesus that / gleubten an jn. Etliche aber von
jnen giengen hin zu den Pharisæern/ vnd sagten jnen/ was Ihesus gethan hatte.
DA ver

Biblia: Das ist: Die ganze Heilige Schrift, D. Mart. Luth., Wittenberg 1545;
Iv. 11, 39–46)⁷

priredivačima moglo biti i koje, nešto mlađe izdanje, gdje je – eventualno – već virgula zamijenjena zarezom. Velika slova se koriste gotovo identično kao u glagoljičkom Novom testamentu, dok je u ćiriličkom izdanju taj broj nešto veći, prije svega kod imenica; čini se da bi to moglo upućivati na kontakt s njemačkim prijevodima gdje je bilo više imenica pisanih velikim slovom (kako stoji u izdanju Lutherove Biblije iz 1545. godine). Trubarov latinički ispis vrlo je gust (razmaci među riječima su vrlo uski), puno gušći nego u našim izdanjima, vjerojatno zbog dobre prepoznatljivosti i manje brige o čitljivosti već dobro razvijenog minuskulnog pisma.

Iako svako pismo traži svoje optimalne puteve, pa i u pogledu interpunkcije, očiglednim se pokazalo kako su glagoljski i ćirilski Novi testament prvi hrvatski tekstovi pisanim ovim pismima koji su interpunkcijsku praksu poravnali s istodobnom latiničkom i time posve odustali od srednjovjekovnih uzusa (koji su već bili narušeni nekoliko desetljeća prije – u *Misalu hruackome* iz 1531.). Osobito se zanimljivim pokazalo da je u ćiriličkom izdanju iskazana nešto naglašenija briga za interpunkcijskim uređivanjem, a do toga je došlo vjerojatno zbog većeg utjecaja Lutherovih izdanja kojim su se priredivači usporedo služili.

⁷ Cijelo izdanje dostupno je na poveznici: https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QacOgUCtaDBqa6Ba7UPNVsbm40u6bqJeoc6yK66C2Owu5pQPNDtkVH-IeB1tva6xd4TgC2nzIsXSz_WVq5cyIivRHkjpDF9zJp9esU7WXjiRj_FxVcChCG4Kgr-dUvPMQDXPBjr28ULj_aluAb7K4aiIKL5hNyLh9GQLf5FPBpbNrKIK5qbxDNAQV-cOXC9I4yrTNiWep1YUyRmQDhcqXjBedHJ7c7000ghfJIC_-ELLgRuqsJ-dL03_62AP-S8O3Gk8qVQhkeW (zadnji pristup 14. 10. 2019).

Literatura

- Barbarić, Vuk-Tadija. 2023. Grapholinguistics. *The Cambridge Handbook of Historical Orthography* (ur. H. Rutkowska, M. Condorelli), Cambridge University Press, 118–137.
- Biblia: Das ist: Die ganze Heilege Schrift (...)*. D. Mart. Luth. Wittenberg 1545.
- Bučar, Franjo. 1910. *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Zagreb.
- Dürscheid, Christa. 2002. *Einführung in die Schriftlinguistik*. Studienbücher zur Linguistik 8, Wiesbaden.
- Dordić, Petar. 1987. (1971). *Istorija srpske ćirilice*. Beograd.
- Gallmann, Peter. 1995. *Graphische Elemente der geschriebenen Sprache*. Tübingen.
- Haralambous, Yannis (ur). 2020. *Grapholinguistics in the 21st Century, Proceedings I*, Paris (= Grapholinguistics and Its Applications; 4), 125–141.
- Junghans, Helmar. 2007. Interpunktion und Großschreibung in Texten der Lutherzeit. In: *Lutherjahrbuch*, 153–180.
- Kirchhoff, Frank; Beatrice Primus. 2014. „The architecture of punctuation systems. A historical case study of the comma in German“, *Written Language & Literacy* 17:2, 195–224.
- Kirchhof, Frank. 2016. „Interpunktion und Intonation“. In: Domahs, Ulrike; Beatrice Primus (ed.). *Handbuch, Laut, Gebärde, Buchstabe*. Handbücher Sprachwissen 2, Berlin/Boston, 398–417.
- Matak, Dragutin (ur.). 2013. *Novi testament I. dio 1562*. latinički prijepis glagoljskog izvornika. Zagreb.
- Meletis, Dimitrios. 2020. *The Nature of Writing. A Theory of Grapholinguistics*. Grapholinguistics and Its Applications 3, Brest.
- McCaskill, Mary K. 1990. *Grammar, Punctuation, and Capitalization: A Handbook for Technical Writers and Editors*. Washington.
- Misal hruacki Šimuna Kožičića Benje 1531. faksimilno izdanje; transliteracija i komentar* (ur. Mateo Žagar), Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb 2016.
- Misal po zakonu rimskoga dvora 1483*. (faksimilno izdanje). Liber. Zagreb 1971.
- Moulin, Claudine. 1990. *Der Majuskelgebrauch in Luthers deutschen Briefen (1517–1546)*. Heidelberg.
- Novi testament 1562./1563*. faksimil glagoljskoga izvornika. Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“. Zagreb 2007.
- Novi testament 1563*. faksimil ćirilskoga izvornika. Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“. Zagreb 2008.
- Saenger, Paul. 1997. *Space between words; Origins of Silent Reading*. Stanford.
- Ta pervi deil tiga Noviga testamenta*, Tübingen 1557.
- Thompson, Edward Maunde. 1975. (1901). *A Handbook of Greek and Latin Palaeography*, Chicago.

- Tomić, Marijana. 2014. *Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije*. Zagreb.
- Vinkler, Jonatan (ur.). 2017. *Primož Trubar. Ta evangeli svetiga Matevža 1555; Ta prvi deil tiga Noviga testamenta 1557*. Zbrana dela Primoža Trubarja 12, Ljubljana.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb.

Punctuation principles in Glagolitic and Cyrillic printed editions from the Urach Protestant press (1561–1564)

In the mid-16th century, at Urach near Tübingen, Croatian Glagolitic priests printed 28 editions in almost 30,000 copies and in all three Croatian historical scripts: Glagolitic (14), Cyrillic (8) and Latin (6). Within the framework of national philology, that was the greatest early modern era printing project, emerging from the lengthy Glagolitic and Cyrillic tradition that started in the 9th century, when those scripts probably took roots, first in Byzantine Dalmatia and soon after in the neighbouring Croatian lands. It is a well-known fact that the orthographic practice of the oldest texts written in both Slavic scripts primarily relied upon the early Medieval Greek practice. Over time, the influence of the Latin script steadily increased in Croatian lands and different orthographic customs left their trace on the graphic composition of medieval Glagolitic and Cyrillic texts. Throughout the Middle Ages, the layout of dots in liturgical Glagolitic and Cyrillic books (one, two, three and four dots) predominantly served to denote syntactic units – from delineating syntagms and sentences to marking the ending of larger textual units. At first, the dots were used mainly to fill in the white spaces in the text written in continuity (*scriptura continua*), to avoid *horror vacui* (R. Baudusch, P. Gallmann). Under the influence of Latin liturgical texts, many of which Glagolitic priests (scribes), were familiar with, inscribing the dots served as the primary means of denoting the text's syntactic articulation (along with using the capital letters, for instance), which functioned particularly well in the texts intended for silent reading. The gradual abandonment of continuous script that marked almost entire medieval period, led to the need for clearer graphic presentation of the text and sentence structure. (M. B. Parkes). Punctuation marks, such as question marks, commas and brackets (on two levels), are first included in the Glagolitic and Cyrillic books just in the editions of the Protestant printing office in Urach.

Using the pattern of biblical texts, the proposed paper will attempt to estimate the extent to which the editors and translators, Croatian Glagolites Stipan Konzul (who spent a part of his life in Regensburg) and Anton Dalmatin, kept the old (Greek, Old Church Slavic) punctuation principles or embraced western models from the templates they were translating. Were there crucial „open“ or „closed“ punctuation principles in the process (M. K. McCaskill)?

Keywords: punctuation, Croatian Protestant editions, biblical texts, Urach

II. Slavenski kontekst hrvatskoga jezika i književnosti

Krešimir Bagić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
ff.dubrava@gmail.com

Prva hrvatska stilistika¹

Učitelj u karlovačkoj Višoj djevojačkoj školi Janko Tomić objavio je 1875. *Hrvatsku stilistiku*, prvi udžbenik koji u nastavu uvodi temeljne postavke discipline koja je novovjeka nasljednica retorike. U uvodu autor stilistiku određuje kao „nauku koja nam daje pravila i uputstva o pismenom govoru u obće“. U središnjem dijelu priručnika Tomić nudi određena ključnih pojmova i postupaka (stil, pismo, figure, monolog, dijalog, opis, pripovijest, rasprava). Knjigu zaključuje sažetom informacijom o govorništvu. Iako je slijedio slične njemačke priručnike, Tomićeva je knjiga iznimno važan prinos hrvatskoj filologiji. Ona stilistici priskrbljuje mjesto u nastavi jezika i književnosti, sudjeluje u oblikovanju hrvatske stilističke terminologije te čitatelju nudi svojevrsnu antologiju tekstova domaćih i stranih autora kojima su oprimjerene opisivane pojave.

Ključne riječi: stil, stilistika, terminologija, Janko Tomić

U povjesnici hrvatske filologije važan se događaj zbio 1875. godine. Tada je Janko Tomić², tridesettrogodišnji učitelj Više djevojačke škole u Karlovcu, objavio *Hrvatsku stilistiku*, knjigu koja je odlukom Kraljevske zemaljske vlade odobrena kao

¹ Tekst je prvi put objavljen kao pogovor e-knjizi *Janko Tomić. Hrvatska stilistika* (stilistika.org, Zagreb 2019), stoga ga se ovdje donosi bez kategorizacije.

² Pedagog i književnik Janko Tomić (1842–1902) školovao se u Zaboku, Krapini, Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu i Rijeci. Učiteljevao je u Karlovcu. Objavio je sljedeće knjige: *Zornica iliti zbirka čudorednih i zabavnih pripoviedakah* (1866), *Hrvati, to jest crtice iz hrvatske povjesti* (1868), *Hrvatska, to jest crtice iz zemljopisa Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Istre, Bosne, Hercegovine; s dodatkom Kranjske, Štajerske, Koruške, Goričke, Srbije, Bugarske i Crne Gore i napokon pridav povjesticah iz prošlosti Hrvatah* (1869), *Oris Zemlje za školu i dom s osobitim obzirom na hrvat-sku državu* (1872), *Knjiga pobožnih, poučnih i zabavnih pripoviedakah* (1872), *Hrvatska stilistika* (1875), *Slike iz hrvatske i slovienske poviesti za gradjanske i više djevojačke učione* (1879), *Pripoviedke iz obće poviesti staroga vieka* (1882), *Sielo za zabavu i pouku* (1887), *Pripovijetke za mladež* (1901). Književne i stručne radove tiskao je u brojnim časopisima. O Tomićevu samopri-jegornom prosvjetiteljskom radu dobro svjedoče stihovi nekrologa Stjepana Širole:

»pomoćna knjiga« učiteljima pedagogija, preparandija, viših djevojačkih i muških građanskih škola te gimnazija i realki. Bio je to prvi hrvatski priručnik discipline koja se upravo u 19. stoljeću konstituirala te koja od retorike preuzima i rekonceptualizira pojam stil.

U predgovoru *Hrvatske stilistike* Janko Tomić čitatelja obavještava o motivaciji za pisanje tog priručnika, njegovu karakteru, koncepciji i jeziku kojim piše. Među ostalim doznajemo da se dotad o stilu učilo iz njemačkih udžbenika, da je na knjizi radio više godina, da je u tom trenutku „hrvatska knjiga“ nerazvijena a i terminologija da je „neorano polje“ (Tomić 1875: V). Autor bez krznanja ističe da mu je cilj bio sastaviti priručnik u kojemu neće težiti za izvornošću nego za korisnošću te da se pri njegovoj izradi služio s više njemačkih priručnika tog tipa koje potpisuju: Ch. F. Falkmann, Carl Georg Högelsberger, Josef Kehrein, Ernst Ludwig Ritsert i Fridolin Wagner, Otto Lange, P. Nikol. Schleiniger. K tome u dijelu o prozi koristio je *Teoriju proze* beogradskog profesora Vladimira Vujića. Kada je riječ o jeziku i pravopisu, Tomić napominje da je slijedio Jagićeva pravila i običaje koje je prepoznao u listu *Vijenac*, tj. da se odlučio za „posredujući put pisanja između Zagreba i Beograda: između zapada i izтока t. j. između Gajeve i Vukove škole, koje imaju za temelj hercegovačko-dalmatinsko narječje“ (Tomić 1875: XIII–XIV).

1. Inauguracijska gesta

Hrvatska stilistika broji 501 stranicu. Čine ju *Uvod* i šest poglavlja: *Pisma (epistole)*, *O razgovoru*, *Opisivanje (opis, descriptio)*, *Pripoviest (narratio)*, *O raspravah i Dodatak* posvećen govorništvu. *Uvod* je zapravo opsežan traktat u kojemu autor izlaže svoju koncepciju stilistike koja združuje elemente retoričke tradicije, nauk o figurama i pojedina gramatička poglavlja, napose ona koja se tiču sintakse (o hrvatskoj izreci, njezinoj razumljivosti, zorovitosti i simetriji).

Nauka pak, koja nam daje pravila i uputstva u pismenom govoru u obće, zove se: stilistika ili teorija stila iliti sloga, a dieli se na dva glavna diela: na teoriju proze i teoriju poezije. (Tomić 1875: 3)

Nakon tog određenja autor izdvaja svojstva dobrog stila (čistoća, točnost, običajnost, određenost, jasnost, kratkost, originalnost, dostojnost, dobroglasnost), definira i opimjeruje 55 figura, izlaže uvriježenu retoričku razdiobu na tri glavne vrste stila,

Sveg života radin, maran Ti si –

A da nikad malaksao nisi, –

Svojim perom kitio nam knjigu. (Škola, 1. 11. 1902)

Više podataka o Tomićevu životu i djelu donosi monografija Marijana Tenšeka *Janko Tomić: književnik, učitelj, pedagog* (2007).

dodaje joj sedam „podrobnih ili podređenih“ vrsta, naposljetku definira definiciju i distinkciju, dakako uz obilje primjera.

Tomićeva gesta inauguracije nove discipline u hrvatskoj filologiji ponajviše se očituje u *Uvodu*, i to na nekoliko razina. Najprije on stilistiku postulira kao disciplinu koja će se baviti pisanim iskazima, tj. koja će ih opisivati, ali i propisivati različitim pravilima, praktičnim savjetima i upućivanjem na tekstove–uzore. Potom mjestimice oblikuje hrvatsko nazivlje bilo da uz uvriježene klasične pojmove navodi ili predlaže njihove domaće inačice bilo pak da prevodi neuvriježene pojmove. Tako se uz personifikaciju, metaforu, antitezu, sinegdohu ili korekciju u njegovu priručniku pojavljuju kroatizmi *oličenje, prenosba, protimba, izvadak i popravak*. Kada pak pobraja „podrobne ili podređene“ vrste stila, autor je prisiljen kreirati čitav odjeljak retoričko-stilističke terminologije pa tako izdvaja: *strpan slog (genus dicendi densum, pressum), kratki i pun misli slog (genus dicendi concisum et sententiosum), prelomljeni i lakonički slog (genus dicendi abruptum et laconicum), vatreni, strastveni, pokretajući slog (genus dicendi vehemens, incitatum et rapidum), cvatući, živahni, slikovni, jasni slog (genus dicendi floridum, vividum, pictum, luminosum), nježni, sladki, laskavi slog (genus dicendi tenerum, dulce unctuosum) i dosjetljivi, bockavi i satirični slog (genus dicendi salsum, pungens, satiricum)*³. Budući da je upravo više puta ponovljen pojam slog, umjesno je napomenuti da Tomić rabi za današnjega čitatelja pomalo zbunjujuće terminološko dvojestvo: disciplinu naime uvijek zove stilistikom, a njezin predmet – stil – u pravilu označava šulekizmom slog. Naposljetku Tomićeva se utemeljiteljska gesta ogleda i u oblikovanju definicija različitih pojmova, postupaka i pojava. Te su definicije nerijetko slikovite, formulirane jezikom u kojemu se susreću indukcija i dedukcija te koji je gdjekad blizak izraznim obrascima usmene kulture, npr:

Eufemizam je, kad se koje zlo blažim izrazom krsti, nego li ga u istinu zaslu-
žuje. (1875: 28)

Concessio (dopuštanje). Kad se protivniku u čem popusti ili što dopusti, ali uz
ogradu tako, da onda tim jače uzmogneš braniti svoje nazore ili misli. (1875:
34)

U nastavku knjige Janko Tomić usredotočuje se na podrobnju stilističku ekspertizu pet važnih diskurzivnih pojava – pisama, razgovora, opisa, pripovijesti i rasprava, da bi ju zaključio sažetom informacijom o govorništvu. Svaki od spomenutih pojmova podrobno je pojašnjen, izdvojene su i opisane njegove podvrste, ponuđeno mnoštvo savjeta i naputaka. Tematizirane pojave tiču se važnih onodobnih diskurzivnih praksi i oblika iskaza. Pojedina poglavlja nude zamatke konceptualizacija pojava koje će kasnije postati predmetom čestih i veoma kompleksnih teoretizacija. Recimo poznavatelj naratologije naći će rudimente teorije pripovijedanja u Tomićevu određenju pripovijesti,

³ Usp. Tomić 1875: 56–66.

opisu trodijelnosti njezine forme, izdvajanju bitnih svojstava i vrsta pripovijedanja. Pojedina će pak poglavlja suvremenom čitatelju djelovati poput arhaičnih storija o dobrim dijelom iščezlim komunikacijskim vrstama. Primjer takvog poglavlja je ono posvećeno pismima u kojemu autor među ostalim razlikuje prijateljska, udvorna, poslovna i poučna pisma, historička, filozofička, književna, pastirska, svečana pisma, manifeste, proklamacije, javne pozive, bulletine, izvješća itd.

Pomniji će čitatelj lako opaziti da je u Tomićevu izlaganju izrazito naglašeno razlikovanje iskaza prema sadržaju, svrsi, kontekstu, poziciji pošiljatelja, publici kojoj su namijenjeni i sl. Takva analitička osjetljivost u njegovu stilistiku unosi elemente studija koji će se u 20. st. uobličiti u funkcionalnu stilistiku.⁴ Svijest o važnosti funkcionalne usmjerenosti konkretnog iskaza manifestira se najviše u opsesivnim i detaljističkim razvrstavanjima iskaza te u brojnim praktičnim savjetima o tome za kojim postupkom, tonom ili rječnikom u određenoj prigodi posegnuti. Istu svijest Tomić pokazuje i u odabiru citata. Kada ilustrira izgled definicije, on navodi 37 primjera, uz ostalo i određenje razgovora francuskog pisca i enciklopedista Jean–Jacquesa Rousseaua:

Razgovor (la conversation). Ton dobre konversacije iliti razgovora prirodan je i teče; nije dosadan niti razpušten (frivolan), učen je, no bez pedanterije, ve-seo no bez halabuke, ugladjen ali bez afektacije, galantan, ali ukusan, šaljiv ali bez dvoumnih izraza. Razgovori nisu ni desertacije ni epigrami; u razgovoru se umuje, ali se ne argumentuje, zabavan je i šaljiv, ali bez tako zvanoga igranja riečmi (sans jeux de mots); rieči se spajaju duhovito i razborito s maksimami (moralnimi poukama) i dosjetkama, s duhovitom šalom i moralnom ozbiljnošću. U razgovoru se govoru o svačem, da svaki o nečem govori; ne udubljuje se u pitanja, da se društvo ne bi dugočasilo; predlaže se kao mimogredce, razpravlja se hitro; elegancija sprovedja preciznost; svatko kaže svoje mnienje te ga podupire sa nekoliko rieči; nitko ne udara na tudje (mnienje) žestoko; nitko ne brani tvrdokorno svojega. Razgovara se, da se razjasi pouči, zaustavi se ili prekine s prepirkom, svako se pouči, svako se zabavlja, sve se razilazi zadovoljno. A mudri samo može ponieti sa sobom nauke o predmetih, o kojih je vriedno, da se na samu razmišlja. (Tomić 1875: 90)

Rousseauov citat istovremeno je dobar primjer definicije, istančana karakterizacija razgovora koja prikladno najavljuje poglavlje Tomićeve knjige posvećeno tom verbalnom fenomenu te jezgrovit prikaz onoga što će kasnije stilistike zvati razgovornim stilom.

⁴ Taj potencijal Tomićeva djela opaža i Lj. Josić (2018).

2. Udžbenik i čitanka

Uopće posebna su vrijednost *Hrvatske stilistike* primjeri. Ta je knjiga zapravo amalgam udžbenika stilistike s jedne i obimna čitanka reprezentativnih tekstova kojima se opimjeruju raspravljani pojmovi, pojave i postupci s druge strane. Barem dvostruko više prostora zauzimaju citati domaćih i inozemnih pisaca u odnosu na Tomićev autor-ski tekst. Sam Tomić u predgovoru napominje: „Za valjanost pravilah jamče mi vèrstni »naši« (hrvatski i srbski) pisci, kojih sam dèla upotrèbio« – : počev od Ivana Gundulića, Gjorgjića i Kačića, pa do Ivana Mažuranića, Ivana Trnskoga, S. Milutinovića Saraj-rije, Vuka, Kurelca, Stanka Vraza, Račkoga, Štrossmajera, Mušickoga, Pavlinovića, Janka Jurkovića, Fijamina, Vujića, Vukelića, Vrčevića, Vebera, Šenoe, J. S. Popovića, dr. Steića, Mijata Stojanovića, Živka Vukasovića i mnogo drugih.“ Tom popisu treba pridružiti kanonske autore u rasponu od Homera i Platona preko Goethea, Schlegela, Schillera, Lessinga, Kanta, Herdera i Schleiermachera do Racinea, Chateaubrianda, Montaignea, Pascala ili Turgenjeva. Prijevode ulomaka tekstova tih pisaca u pravilu potpisuje autorov suradnik i prezimenjak, sveučilišni profesor Petar Tomić.

Autor *Hrvatske stilistike* nerijetko je sklon navođenju brojnih primjera za istu poja-vu. Kada raspravlja o portretnom opisu, Tomić čitateljima podastire portrete Cicerona, Platona, Plutarha, Demostena, Herodota, Tukidida, Horacija, Tacita, Montaignea, Dan-tea, Pascala, Descartesa, Bacona, Leibnitza i Newtona, nudeći tako tadašnjemu čitatelju osnovne informacije o životu i djelovanju tih iznimnih filozofa, govornika, povjesni-čara i pjesnika. Kada pak raspravlja o biografiji, neslučajno se odlučuje za biografije spisateljica: najprije izdvaja žensku liniju hrvatske književnosti podsjećajući na život i djelo Cvijete Zuzorić, Katarine Zrinski, Jelene Ohmučević, Marije Dimitrić, Anice Bošković, Lukrecije Bogašinović, Srećke Fantastić, Barbare Vragović, Magdalene Na-daždi i Dragojle Jarnević, a potom im pridružuje biografije Slovenke Josipe Turnograd-ske–Vrbančić, Poljakinje Sofije Wegierske i Francuskinja Madame de Staël i George Sand. Spomenute su autorice odreda prikazane kao iznimno hrabre žene, domoljupke, osobe spremne podnijeti svaku žrtvu koja će pridonijeti razvoju knjige. Neki od tih bi-ografskih prikaza veoma su opsežni te dijelom funkcioniraju i kao sofisticirani kritički portreti (osobito se to odnosi na biografije Dragojle Jarnević, Wegierske, Madame de Staël i George Sand).

Navođenje obilja primjera čini se posve podesnim u trenutku kada se u našoj sredi-ni oblikuju osnovni stilistički i retorički obrasci i kada se sustavno počinje izgrađivati domaće znanstveno nazivlje. Janko Tomić očito je smjerao dvoje: svojim tekstom upu-titi školarce i sve zainteresirane u elemente stilistike, a bogatim, raznovrsnim i često veoma izdašnim citatima pružiti im raznovrsne dopunske informacije o književnosti, povijesti, znanosti i sl. U tom rudniku citata nađe se doista svašta – Kolumbovo pismo španjolskom kralju Ferdinandu kao primjer historičkog pisma, Šenoin tekst o Zagrebu u 16. vijeku kao primjer prostog opisa, Kurelčev govor nad grobom Ljudevita Gaja kao

primjer pogrebnoga govora itd. Ipak stilističara će najviše obradovati dva primjera u poglavlju posvećenom oblicima raspravljanja: prijevod znatnog dijela Buffonova teksta *Discours sur le style* iz 1753. i Veberova rasprava o bogatstvu i ljepoti hrvatskoga jezika. Posvuda citirani Buffonov pristupni govor francuskoj akademiji, u kojemu se javlja krilatica *Stil je čovjek sâm*, nikad poslije nije preveden na hrvatski jezik što samo potvrđuje golem potencijal Tomičeva priručnika. Veberova je pak rasprava ekstatična pohvala hrvatskome jeziku u kojoj se susreću jezikoslovac i patriot, u kojoj emocije pripremaju tlo tvrdnji da je hrvatski jezik najbogatiji i najzvučniji među europskim jezicima. Dovoljno je pročitati samo zaključnu rečenicu tog spisa:

Ako sakupim u jedno, što je dosada razloženo, mogu tvrditi, da je naš hrvatski jezik: bogat u korjenikah i tvorkah, blagoglasan sa razmjerno uredjena gradiva, plastičan sbog divna ustroja, živ sa nebrojenih promiena, razgovjetan i krjepak po onomatopoetičkih riečih, kratak i krasan kroz dionike, prerazličit od sile raznih oblika, svakako vrstan bratimiti se svakim dapače i prednjačiti mnogomu drugomu jeziku. (A. Veber Tkalčević prema: Tomić 1875: 404–405)

3. Pohvala i polemika

Pojava *Hrvatske stilistike* Janka Tomića odmah je zamijećena u javnosti. Čim je tiskana, u novosadskom časopisu za zabavu, nauku i književnost *Javor* Jovan Živanović (potpisan inicijalom prezimena – Ž.) objavljuje kraći prikaz kojim knjigu preporučuje tvrdeći da je „s mnogim trudom i veštinom izrađena po najboljim književnicima nemačkim u toj struci“, da se „odlikuje lepim primerima iz naše književnosti“ te da su tekstovi stranih pisaca prevedeni „lepim hrvatsko-srpskim jezikom“ (1875: 1086). Najveći dio prikaza Živanović je potrošio na citat pisma srpskog pedagoga Živka Vukasovića, preuzetog iz Tomičeve knjige.

Druga reakcija znatno je opsežnija i delikatnija. Riječ je o obuhvatnoj kritici, zapravo polemičkoj analizi knjige iz pera Dragutina Jambreščaka u tri nastavka u Matičinu časopisu *Vijenac*.⁵ Iako ustvrđuje da je „jedna od ponajvažnijih potreba za književni napredak i procvat svakog naroda bez dvojbe valjana stilistika“, taj se kritičar – kako tvrdi – „nemalo osupnuo“ kada je kao autora stilistike vidio ime gotovo anonimnoga Janka Tomića a ne „ime kojega razglašenoga stiliste hrvatskoga“⁶ (Jambreščak 1876: 330). U nastavku Jambreščak sustavno, točku po točku, dovodi u pitanje Tomičevu knjigu. Počinje s dva načelna prigovora. Prvi se tiče naslova: *Hrvatska stilistika*, sma-

⁵ Postoji stanovita nedoumica oko prezimena kritičara Tomičeve knjige. Prva dva nastavka teksta potpisuje *Dragutin Jambreščak*, a treći *Dragutin Jambreščak*. Petar Tomić odgovara *Jambreščaku*, a u naše doba Ljubica Josić (2018) beziznimno ga spominje kao *Jambrečaka*. Ovdje sam se odlučio za oblik *Jambreščak*.

⁶ U tekstu izrijekom spominje Vebera, Jurkovića, Miškatovića i Šuleka. (Jambreščak 1876: 330).

tra, krivo je naslovljena, tj. ona nije hrvatska nego opća stilistika jer njezin pisac ne uvodi „svojimi pravili posebice u duh hrvaštine“ nego „razlaže pravila dobra sloga u obće“ zbog čega ona jednako može poslužiti „Hrvatu kao i Nehrvalu, vještu hrvaštini“ (1876: 330). Drugi se tiče koncepcije knjige – Jambrešćak naime misli da je Tomićeva stilistika „mnogo povukla u svoj krug od retorike (figure i nauku o besjedničtvu) i gramatike (izreke, perijode)“ (1876: 331) te žali što pisac nije progovorio o barbarizmima i zauzeo se za »čišćenje« jezika. Nakon načelnih prigovora, uslijedile su pojedinačne opaske. Jambrešćak među inim ustvrđuje da su pravila koja Tomić navodi „shodna i valjana“ (1876: 331), što nije uvijek slučaj i s njihovim ilustracijama – loš je primjer za onomatopeju, pogrešan za aposiopezu, za pretericiju se moglo naći i boljih, sinegdoha se ne može na hrvatski prevesti kao izvadak; primjera je previše, posebice iz Kurelca; previše je „zgotjnih prievoda“ „povadjenih malo na poprieko iz francezkoga“ (1876: 348), a premalo citata autora kakvi su Miškatović, Rački, Mesić, Perkovac ili Šulek. Moralistički osviješten kritičar spočitava Tomiću i navođenje ženskih životopisa: „Životopis Staelke i George Sandove, izvadjen iz *Vienca*, mogao se pokratiti, pri čem bi bile izpale alineje kao ona: ‘Mlada kalvinka ne bijaše stvorena, da u nasladah parižkoga braka, *à la mode* sreću i zadovoljstvo nadje’, koja bez potrebe podražuje žensku znaličnost i može nepovoljno djelovati na čudorednost.“ (Jambrešćak 1876: 350) Naposljetku Jambrešćak se okreće jeziku i stilu pisca *Hrvatske stilistike*. Nalazi da je Tomićev jezik nedotjeran, da obiluje pleonazmima, tautologijama, nejasno izrečenim mislima, gramatičkim i ortografskim greškama, neobičnim riječima (Jambrešćak 1876: 350), da je struktura njegova sloga već u predgovoru „drljava“, da rabi brojne barbarizme, brka određene i neodređene pridjeve, da griješi u deklinaciji, sročnosti, mjestu enklitike, poretku riječi u rečenici...⁷ Sve u svemu žestoka, analitična, izvacima iz knjige obilato potkrijepljena kritika. Pomnja s kojom je pisana i njezina iscrpnost na svoj način upućuju na važnost knjige i problematike kojoj je posvećena, ali i na status i karakter tadašnjega stručnog dijaloga.

⁷ Spomenuo sam da je Janko Tomić, rabeći topos retoričke skromnosti, već u predgovoru nastojao predvidjeti, time oslabiti pa i otkloniti, moguće prigovore koji se tiču njegovih kompetencija da napiše prvu hrvatsku stilistiku, obilježjā njegova idioma, gramatičkih i pravopisnih rješenja, velikog broja tiskarskih pogrešaka i nesrazmjera između količine autorskog teksta i primjera. Ipak, unatoč tim pristupnim napomenama, svaki će iole jezično osjetljiviji čitatelj *Hrvatske stilistike* opaziti da u knjizi ima dosta kolebanja, dvostrukosti, nespretnosti pa i grešaka. Primjerice Tomić rabi različita pravopisna rješenja (*filozofija* i *filosofija*; *potpisati* i *podpisati*, prezime njemačkog povjesničara u istom tekstu piše trojako – *Schlosser*, *Šlosser* i *Šloser*, dok ime njegova kolege Georga Webera pohrvačuje a prezime ostavlja kako jest pa govori o *Gjuri Weberu* itd). Nerijetko mu se dogodi da otvori zagradu, ali ju zaboravi zatvoriti (isto se zna dogoditi i s navodnicima), naslove knjiga katkad piše velikim a katkad malim početnim slovom, gdjekad posegne za enelagom lica (kao u rečenici „Vi biste mogao svaki rad mirno poduzeti“ u Goetheovu pismu Schilleru) i sl. Dio tih kolebanja nedvojbeno je posljedica tadašnje jezične kulture, tj. nedovršenosti standardizacijskih procesa, a dio želje da se knjiga što prije privede kraju. No povremene jezične nedosljednosti i nespretnosti nikako ne dovode u pitanje značaj Tomićeva projekta inauguracije stilistike.

Jambreščakov tekst nije ostao bez odjeka. Reagirao je povjesničar Petar Tomić, koji je – kako je spomenuto – za *Hrvatsku stilistiku* prevodio ulomke tekstova s različitih jezika. Njegov članak „Kritika na kritiku“ tiskan je u pet nastavaka u *Primorcu*, kraljevičkom časopisu za politiku, narodno gospodarstvo i pomorstvo. Petar Tomić Jambreščaka u klasičnoj polemičkoj maniri zove „svećenikom“, „Vienčevim kritičarom“, „kritikom“, „rimokatoličkim popom i učiteljem mladeži“, „moralistom“. Svoju kritiku kritike sazeo je u 24 paragrafa nezadovoljan što taj autor „tako mučan i tegotan posao ‘diplomatskom’ lahkocom i nonšalansom presudjuje“ (Tomić 1876, 91). Otklanjajući jedan za drugim sve Jambreščakove prigovore, Petar Tomić s ponosom konstatira da je „u ‘hrvatskoj stilistici’ do 200 upotrebljenih (posredno ili neposredno) pisaca ne samo hrvatskih, nego i svih skoro izobraženih naroda“, dodajući „da nijedna njemačka ili francuska stilistika neima toliko putokaza učiteljem i svakomu, koliko ‘hrvatska stilistika’.“ (1876, 91) Na prigovor da citati sa srpskoga, iz Vujićeve knjige, nisu pohrvaćivani, Petar Tomić odgovara pozivanjem na Buffonovu maksimu da je stil čovjek sâm, tj. zagovara potpunu individualnost jezika pisca, što je i prilično štivu koje se zove stilistika. Opasku o izostanku govora o barbarizmima otklanja navođenjem dvjestotinjak riječi „koji su s našom poviesti i kulturom srastli, pa se teško daju otkloniti iz jezika hrvatskoga.“ (Tomić 1876: 4), jezične nedosljednosti i nezgrapnosti u autorovu izlaganju tumači kao znake otvorenosti. Itd. Itsl.

4. Praksa čitanja

Da bismo bolje sagledali važnost i značaj Tomićeva priručnika, premjestimo pogled s njegova sadržaja i recepcije na globalni kontekst i nastanak stilistike kao nove istraživačke paradigme koje praksa „neprestano oscilira između proučavanja osobitosti govora, s jedne, i književne interpretacije koja neizostavno počinje analizom jezičnih osobitosti i jezične organizacije teksta, s druge strane“ (Bagić 2006: 7).

Kako se obično tvrdi, pojava stilistike kolidira s romantizmom i odustajanjem od monolitne slike svijeta kojoj je cjelovitost i razumljivost jamčilo vrhovno biće, tj. bog. U romantizmu u središte pozornosti dospijeva pojedinac s unikatnim iskustvom, jedinstvenu sliku svijeta zamjenjuju brojni partikularni svjetonazori, jezik i svijet prestaju se percipirati kao oblikovane datosti na koje čovjek ne može utjecati, dapače njihova se značenja munjevito i neprestano množe i usložnjavaju. Alain Finkielkraut (2013) napominje da moderno doba nagovještaju Cervantesov Don Quijote za kojega svijet bez boga postaje nerazumljiv i zastrašujuć te Descartesova maksima „Cogito, ergo, sum“, kojom se čovjek utemeljuje kao gospodar svih mjera, kao subjekt. Kada je riječ o diskurzivnim praksama, naznačena se promjena očituje u pomaku od propisa prema opisu. Umjesto retorike, koja je nudila pravila za proizvodnju različitih vrsta iskaza, na scenu stupa stilistika koja se usredotočuje na recepciju iskaza i koja će najprije funkcionirati kao praksa čitanja. Švicarski semiotičar Jean Molino podcrtava da je u retoričkoj

tradiciji stil objektivan pojam koji odgovara kodovima izraza, koji se izvana nameću piscu ili govorniku, dok stil u stilistici odgovara posebnoj viziji, oznaci individualnosti i posebnosti subjekta u diskurzu. (Molino 2006: 316)⁸

Indikativno je da je riječ stilistika na isteku 18. st. prvi upotrijebio romantičarski pjesnik Friedrich Novalis, i to kao sinonim za retoriku (v. Guiraud 1964: 5). Kasnije u toku 19. st. konceptualno se profilirala sama disciplina pa je i pojam dobio distingvirano značenje (v. Till 1997: 67). Kao konstituirajući spisi nove discipline obično se izdvajaju *Lehrbuch der Stilistik*⁹ njemačkoga filologa Simona Heinricha Adolfa Herlinga iz 1827., Wocesterova studija *A Treatise on Style* iz 1846., *Essai d'une théorie du style* francuskog profesora književnosti Edmonda Arnoulda iz 1851. i knjiga *The Philosophy of Style* engleskoga mislioca Herberta Spencera iz 1852.¹⁰ Termin stilistika u francuskim se rječnicima kao naziv za znanost o stilu javlja od 1872., a Oksfordski ga rječnik u tom značenju prvi put bilježi 1882. godine.

Kada u naznačeni kontekst smjestimo *Hrvatsku stilistiku* Janka Tomića, možemo ustvrditi da su onodobni hrvatski filolozi i pedagozi umješno prepoznavali znake vremena i prilično promptno reagirali na recentna događanja u struci. Pojava tog priručnika signal je razvijene svijesti o potrebi što pomnijeg njegovanja izraza, ali i tadašnjega općeg stanja duha koje je pogodovalo nastanku i naglom razvoju stilistike. Stilistički obrat u nastavi hrvatskoga jezika i književnosti Tomićeva je knjiga nagovijestila da bi ga potvrdila *Kratka stilistika za građanske i više djevojačke škole* Ivana Filipovića objavljena 1876. godine. Jedan je stilistički priručnik mogao biti dobrodošao incident, ali dva istovrsna u nepunih godinu dana definitivno su označila filološki trend kakvom se suvremeni hrvatski stilističar može samo nadati.

⁸ Dakako smjena paradigme je postupna. Molino (2006: 316) piše da stil poprima „dvostruki izgled“ u 16., 17. i 18. st., tj. da se tada osvještuje postojanje dviju njegovih strana – objektivne, koja pretpostavlja da je stil kôd, i subjektivne, koja pretpostavlja da stil upućuje na posebnost pojedinca.

⁹ Puni naslov knjige glasi: *Grundregeln des deutschen Stils oder der Periodenbau der deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für stylistischen Unterricht.*

¹⁰ Jean-Jacques Briu donosi izabranu bibliografiju stilističkih spisa u Njemačkoj i Europi od 1785. do 1943. V. https://www.academia.edu/34809517/Stylistiques_et_norme_id%C3%A9ale.pdf

Literatura

- Bagić, Krešimir. 2006. Od stilema do globalnoga stilskog potpisa. U: *Bacite stil kroz vrata, vratit će se kroz prozor: suvremena francuska i frankofona stilistika*. [prir. Bagić, Krešimir]. Zagreb: Naklada MD, 5–13.
- Briu, Jean-Jacques. L'apport des stylistiques à la norme idéale de l'enseignement de l'allemand (1785-1943). https://www.academia.edu/34809517/Stylistiques_et_norme_id%C3%A9ale.pdf. Pristup 8. svibnja 2019.
- Buffon, Georges-Louis Leclerc. 1753. *Discours sur le style, prononcé à l'Académie française, le 25 août 1753*. E-knjiga: https://fr.wikisource.org/wiki/Discours_sur_le_style. Pristup 10. svibnja 2019.
- Finkielkraut, Alain. 2013. (26. 9) Dva naloga avangarde. *Ogledi i rasprave*. Prev. Marina Belin–Radulović. Treći program HR.
- Guiraud, Pierre. 1964. *Stilistika*. Preveo: Branko Džakula. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Jambrešćak, Dragutin. 1876. „Hrvatska stilistika” Janka Tomića. *Vienac* 20: 330–331, 21: 347–350, 22: 363–366.
- Josić, Ljubica. 2018. Pišćev jezik u hrvatskim stilistikama XIX. stoljeća. U: *Jezik in fabula: zbornik radova*. [ur. Bagić, Krešimir; Puljić, Gabrijela; Ryznar, Anera]. E-knjiga: <https://stilistika.org/piscev-jezik-u-hrvatskim-stilistikama-xix-stoljeca>. Pristup 10. svibnja 2019.
- Karabétian, Étienne. 2000. *Histoire des stylistiques*. Paris: Armand Colin.
- Molino, Jean. Za semiološku teoriju stila. U: *Bacite stil kroz vrata, vratit će se kroz prozor: suvremena francuska i frankofona stilistika*. [prir. Bagić, Krešimir]. Prev. Srđan Rahečić. Zagreb: Naklada MD, 293–348..
- Tenšek, Marijan. 2007. *Janko Tomić: književnik, učitelj, pedagog*. Zabok: Elektronika.
- Till, Dietmar. 1997. *Rhetorik der Aufklärung Theorie und Praxis der Rhetorik im Deutschland des 18. Jahrhunderts*. Tübingen: Universitätsbibliothek Johann Christian Sencckenberg.
- Tomić, Janko. 1875. *Hrvatska stilistika za pedagogije, preparandije, više djevojačke i muške građanske škole kao i za gimnazije i realke*. Zagreb: Tiskom Dragutina Albrechta.
- ²2019. E-knjiga: <https://stilistika.org/janko-tomic-hrvatska-stilistika>. Pristup 8. srpnja 2019.
- Tomić, Petar. 1876. Kritika na kritiku. *Primorac* 4, 91–95.
- Ž. [Živanović, Jovan]. 1875. Janko Tomić – Hrvatska stilistika. *Javor* (Novi Sad), 34: 1086–1087.

First Croatian stylistics

In 1875, a teacher in Karlovac Girls' College, Janko Tomić, published *Hrvatska stilistika* (*Croatian stylistics*), first textbook which introduces basic principles of discipline which is the modern successor of rhetoric to teaching. In introduction author defines stylistics as „scientific discipline which gives us rules and instructions for written speech in general“. In the middle part of the handbook Tomić offers definitions of key notions and procedures (style, writing, figures, monologue, dialogue, description, tale, dissertation). He concludes the book with concise information about rhetoric. Although Tomić followed similar German textbooks, his book represents an exceptionally important contribution to Croatian philology. It procures stylistics a place in teaching of language and literature, participates in shaping of Croatian stylistic terminology and offers to the reader a sort of anthology of texts of national and international authors which serve as an example of the described figures.

Keywords: style, stylistics, terminology, Janko Tomić

Zvonimir Glavaš

Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb
zvglavas@ffzg.unizg.hr

Philology in the Age of post-Foundational Thought¹

Within the broader context of the discussion about the challenges philology faces today the paper examines the relationship between contemporary philology and the so-called post-foundational (political) thought; the latter being essentially characterized by bringing issues traditionally belonging to the philological field to the centre of political and ontological inquiries. Besides examining the advantages and disadvantages, opportunities as well as pitfalls philology has to encounter in case of this potential broadening of the scope of relevance within the field of contemporary social sciences and humanities, the paper notes how such a constellation shifts the focus back to certain factors and problems with the (self) understanding of philology that have marked its entire history, being most prominently articulated within the so-called discussion on the return to philology. The paper thus aims at exploring to which extent a post-foundational perspective could deepen insights obtained in the above-mentioned discussion, thereby improving the self-understanding and positioning of philology in the contemporary context.

Keywords: philology, return to philology, politics, post-foundational thought, Oliver Marchart, Ernesto Laclau, Paul de Man

I.

When contemporary challenges to philology are mentioned, what usually comes to mind is either the continuing decline of the prestige of humanities within the present social system and its technoscientific paradigm or the dissolution of its disciplinary unity due to the divergent development of what were previously its sub-disciplines or some of the specific challenges that have appeared in the change of technological substratum, leading to the establishment of the so-called “digital humanities”. How-

¹ This paper has been fully supported by Croatian Science Foundation under the project Literary Revolutions (IP-01-2018).

ever, it is of equal importance to examine the challenges put in front of philology by epistemological shifts that have taken place in its disciplinary neighborhood, affecting humanities and social sciences in general, especially when we consider that after the so-called linguistic turn it would be hard to imagine a phenomenon in that field which does not interfere with the domain of philology in some way.

This paper will therefore focus on one example of the abovementioned issue by examining the challenges posed to philology by certain currents in political theory which Marchart (2014) labels as “post-foundational thought”. The paper will question (potential) effects of that theoretical corpus – which establishes a homology between discourse analysis, political theory and general ontology – on the position of philology within the field of contemporary humanities as well as examine which questions and possibilities are brought forward in such a constellation and to what extent contemporary relations revive and reflect certain earlier issues and controversies about the status and nature of philology that are still relevant for present-day discussion.

The paper will, however, have to refrain from offering a final answer to these questions, not so much due to lack of space, but due to the nature of the matter regarding which the questions are posed. The confrontation between philology and the post-foundational paradigm in political thought would nevertheless provide us not only with an opportunity to reconsider its current position from a specific point of view, but also with an opportunity to ask more general and fundamental questions, hence challenging the seemingly self-understandable, but at the same time elusive notion of philology itself.

II.

The starting point of this enquiry as it has just been outlined reveals that fundamental features of post-foundational thought are not altogether unfamiliar to contemporary philology. Quite the contrary seems to be the case if we remember a paradox representative of the post-foundational corpus: that “in the absence of a center or origin, everything became discourse-provided” (Derrida 2002: 354) (or that “/t/here is nothing outside of the text” (Derrida, 1997: 158))², while at the same time “one cannot in fact conceive of an unorganized structure” (Derrida 2002: 352). This paradox domesticated in the philological domain by the literary theory and certain bordering zones between philology and philosophy much earlier and with stronger effect than in other domains. As noted by Beardsworth (1998: 1), “/t/he first sustained reception of Derrida’s thinking”, and the same applies to the broader theoretical current it be-

² The latter quote is probably the most famous, but at the same time most infamously misunderstood thesis by Derrida, which forced him several times to clarify that does not argue in favour of pan-textualism or radical immanentism, but in favour of the notion of text which continuously subverts the opposition between the inner and outer, making the “there is nothing outside the text” claim synonymous to “there is nothing outside of context”. Cf. Derrida 2016: 28; 1988: 136.

longed to, “took place in university departments of literature”, while in political theory it lagged behind.

In his *Post-Foundational Political Thought* (2007) Marchart quotes the same part of Derrida’s text to illustrate the paradoxical nature of the quasi-foundation that is characteristic for post-foundationalism, before the analysis turns to the genealogical account of the post-foundational positions in political theory since the earlier twentieth century and up to the groundbreaking junction with post-structuralism. Marchart, therefore, uses the signifier “post-foundational” as a common denominator for scholars whose oeuvres are marked by the return of the previously suppressed political³, i.e. by a certain realization of the onto-ontological difference between the political and politics, alongside with the inevitable absence of the absolute/final ground of the political⁴.

As explained by Marchart (2007: 2), “/t/he ontological weakening of ground does not lead to the assumption of the total absence of all grounds, but rather to the assumption of the impossibility of a final ground, which is something completely different as it implies an increased awareness of, on the one hand, contingency and, on the other, the political as the moment of partial and always, in the last instance, unsuccessful grounding.”⁵ He recognizes the inaugural impulses of such thought already in works of Schmitt, Arendt and Ricoeur, while attributing the role of paradigmatic representatives to authors such as Nancy, Castoriadis, Badiou, Rancière and (especially) Laclau. His tacit favouritism towards Laclau⁶ will justify relying on him as a point of reference in this text as well.

Marchart (2007: 146) ascribes to Laclau the discovery of the crucial feature of the post-foundational conceptualization of politics: the fact that equation marks can be drawn between discourse theory, political ontology and general ontology, i. e. that (Laclau’s) “theory of political signification” is also at the same time a “political theory of signification” as well as *prima philosophia*⁷. Although Marchart claims that he will “draw these consequences that Laclau himself seems hesitant to draw” (ibid.), reread-

³ The return of the political is opposed to the reductive approach to politics in both orthodox Marxist and liberal paradigms. Within the former, politics is reduced merely to an issue of the superstructure, based on firm economic ground, while in case of the latter it is enclosed as an autonomous social domain with its own separate rationality, wholly in the jurisdiction of political science.

⁴ Different variations of the distinction between politics and the political, alongside the dynamics between the grounding and de-grounding are, according to Marchart (2007: 18), primarily Heidegger’s heritage, i.e. variations of his onto-ontological difference and his notion of *Abgrund*. He notes that many of the scholars he analyses are often subsumed under the notion of left Heideggerianism (ibid. 2). It is worth adding that many of them are also linked by a critical evaluation of the Marxist heritage, which is why they are sometimes designated as post-Marxist as well.

⁵ In other words, “/s/uch a deconstruction of foundationalism is something quite different from its simple inversion.” (Marchart 2007: 13)

⁶ Apart from Laclau’s position in the abovementioned study, another argument in that direction is also Marchart’s next book, dedicated to the “political ontology after Laclau”. (Marchart, 2018)

⁷ Cf. Marchart 2007: 149.

ing earlier Laclau's works from the perspective of his final book (*The Rhetorical Foundations of Society*, 2014) would bring that claim in question.

Since his most famous study, coauthored with Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy* [1985], Laclau's view on politic centers on the notion of hegemonic articulation; a supplementary grounding which temporarily stabilizes the differential field of the discursively conceptualized social, the stability of which is constantly subverted by the ineradicable dissemination of meaning caused by the absence of a transcendent foundation (cf. Laclau, Mouffe 2014: 97). Borders of a given social order are nothing other than the lines of antagonisms (ibid. 111) which show dissent regarding the content attributed to empty signifiers, which through such attribution become provisional nodal points of the established social order. What is understood under "politics" is, therefore, a process of re-articulation of the social order due to an escalation of antagonism(s): a transgression of given differential positions in a certain system, a hegemonic articulation of conflict agents through chains of equivalences that stretch along the lines of antagonisms (ibid. 122), and finally a stabilization of a new differential system.

In his last book, *The Rhetorical Foundations of Society* (2014), Laclau proceeds with the elaboration of his hegemony theory. However, in comparison to his earlier studies, here he is more systematic in establishing the connection between hegemony and rhetorical operations constitutive of signification in general.⁸ Somewhat simplified: initial transgressions of differential positions in a certain system are recognized as metonymical shifts that every hegemonic articulation begins with. Chains of equivalencies, which equate previously differentiated positions confronted with their antagonists, are recognized as metaphorical articulations, while the provisional grounding, in which a certain particular (empty) signifier seizes the function of representing the universal, to which itself is incommensurable, is recognized as catachresis. Politics is thus defined as an "articulation of heterogeneous elements, and such articulation is essentially tropological, for it presupposes the duality between institution and subversion of differential positions that we find as defining a rhetorical intervention." (Laclau, 2014: 67) The same rhetorical intervention is, however, at work in both language as well as in the production of what we call "objectivity", which is why Laclau argues in favour of the "centrality of catachresis"⁹

⁸ The link between traditional rhetorical notions and crucial elements of Laclau's theory of hegemony is not established in *The Rhetorical Foundations of Society* for the first time; Laclau establishes it already in his earlier works, even though it is only in passing and insufficiently elaborated. Cf. Laclau, Mouffe 2014 and Laclau 2007.

⁹ An interesting similarity to Laclau's centrality of catachresis is noticeable in Hamacher's *95 Theses on Philology* (2009: 34), in which Hamacher, as one of the partakers in the discussion on the return to philology, argues that the source point of philology is the investigation of the "zero point" on the Jakobson's coordinate system of metaphor and metonymy. Such a zero point would imply both of the tropes, but also neither of them, an empty place occupied by no figure. Although Hamacher does not designate it as a catachresis, the function it assigns to it is the same, the reference to Jakobson being another important overlapping.

and of “rhetoricity” as “a condition of signification and, as a result, of objectivity”, while discarding the existence of something like a zero-degree of the tropological (ibid. 66).

In other words, although Laclau (2014: 67) warns against the temptation of turning rhetorical categories into the new “locus of hard transcendentality”, with every other domain being reduced merely “to the empiricity of ‘case studies’”, or – to put it differently – although he underscores the necessity of having in mind the mutual overdetermination of different social domains, the examination of rhetoric – encompassing the study of language and general mechanisms of signification and representation – unavoidably becomes a somewhat privileged terrain for posing political and ontological questions. It is thus hardly possible to avoid questioning what such a situation would imply for philology as a disciplinary terrain where the aforementioned examinations traditionally take place.

III.

The Rhetoric, as a living fossil stemming from antique orders of knowledge, has impressively outlived their numerous shifts and it would be exceptionally imprecise for us to subsume it under one of the contemporary disciplines. Despite the fact that its different components cut across various domains of the present-day episteme, its aspects that Laclau is primarily interested in are mostly objects of study within various philological departments. This would mean that what Laclau’s perspective potentially offers to philology – as the academic domain which does not exactly have the reputation of being very modern, and which gets increasingly suppressed to the margins of the social significance¹⁰ – is a broadly open door for a grand return; a recognition of relevance for a comprehensive understanding of the social.

Nevertheless, such a potentially noticeable return reveals itself as a redoubling of a previous, more familiar return. Roughly at the same time when Laclau’s *Hegemony and Socialist Strategy* and Nancy’s *Inoperative Community* (as paradigmatic works of post-foundational political thought) were published, De Man’s text entitled *The Return to Philology* (1986) appeared. This short and seemingly unimportant essay soon afterwards started a whole genre of discussions on its title topic, which lasted for the next three decades¹¹. During that time, however, these two coexisting lines have never completely crossed, at least not until Laclau’s final book. Since De Man’s call for a

¹⁰ As noted by Pollock (2009: 934), “/f/ or many, *philologist* is hardly more than a term of abuse, ‘what you call the dull boys and girls of the profession.’” See also Pollock’s (ibid. 934–935, 945) overview of the social conditions that produced/contributed to such image of philology, as well as Harpham’s (2009: 36–37) account on the traditional image of philologists’ as the ones detached from worldly events.

¹¹ Some of the most famous contributions to the discussion were articles and books by Ziolkovski (1990), Said (2004), Gumbrecht (2003), Hamacher (2009), Harpham (2009), Pollock (2009), Holquist (2011), Ferguson (2013) and Biti (2014).

return to philology was proffered as a turn to “an examination of the structure of language prior to the meaning it produces” (De Man, 1986: 24), it is no wonder that the encounter happened after all and that Laclau’s articulation of the tropological nature of post-foundational thought notably draws on De Man¹².

However, De Man’s call for a return to philology was harshly criticized by some of the participants in the second wave of the discussion, who regarded themselves as (more) authentic representatives of the discipline. Harpham (2009: 37), for example, argued that De Man tried to affiliate (his notion of) philology with deconstruction, overemphasizing its one feature at the expense of all the other equally traditional and important ones. Pollock (2009: 947) was much harsher in his claim that De Man’s philology “has become a shrivelled, wrinkled thing unrecognizable to anyone who considers himself a philologist”, since he “eviscerates the discipline by falsely privileging one of its instruments and doing so incoherently and self-contradictorily”¹³. Both of them, along with several other authors, criticize De Man for lacking in what they think is concrete philological competence and experience. But perhaps the central feature of their distancing gesture is the shift of the focus towards the signified in a hermeneutical manner; the ascription to philology of the task to open a window in the original context of the work and/or to be the instrument for the (re)construction of sense of texts¹⁴.

Be that as it may, what is in question here is not the simple binary opposition between favouring the signifier and signified, nor between the “textual autonomy” (Pollock 2009: 947) and the consciousness of context. Both De Man and his critics (nominally) discard approaches characterized by the complete reduction of the signifier.

¹² Laclau argues that De Man’s examination of the rhetorical as a phenomenon that subverts every idea of the immediate and stable meaning has already reached the central thesis of *The Rhetorical Foundations of Society*, namely that “a generalized rhetoric (...) transcends all regional boundaries and becomes coterminous with the structuration of social life itself” (Laclau, 2014: 79). Also, Laclau claims that De Man was aware of the political dimension of his enquiry. It is also interesting to note that Ferguson (2013: 339) draws certain parallels between Rancière’s reading of Flaubert’s *Madame Bovary* and De Man’s definition of the philological reading. That could suggest another junction of the two lines, besides the one in Laclau’s work, although not an intentional and explicit one. Moreover, striking similarities can be noticed between Laclau’s conceptualization of the relationship between rhetoric and ontology and the one by Hamacher, although Laclau never referred to Hamacher in his work. Hamacher (2009: 27) argues that the “languages of knowledge are grounded in languages of nonknowledge, epistemic practices in those of the *euchē* -: ontology in philology”, while adding that the fundamental ground of philology, “/i/ts *fundamentum in re*, is an abyss” (ibid.). That makes philology “the movement of attending to that which offers itself to this attending and which slips away from it”. (ibid. 28)

¹³ Cf. the more thorough and much harsher Ziolkowski’s (2005: 242) analysis of De Man’s (ab)use of the term ‘philology’, in which Ziolkowski argues that De Man compensates for his inability to refer to any actual philologist by his academic stardom. Gumbrecht (2003: 29–30), as an “actual philologist”, had more understanding for De Man’s stance, arguing that his proposed reading had much to do with the (traditional) philological one, and that “de Man liked to associate himself with the general role of the philologist, although probably not without a grain of self-irony.”

¹⁴ Cf. Said 2004: 59 and Pollock 2009: 934.

They both at the same time do not remain enclosed in the narrow borders of the text, although different emphases they give (seemingly) lead them in a different direction¹⁵. Finally, although both sides advocate a narrowing of the disciplinary focus in contrast to the excessively wide and hazy range that philology tried to cover in various earlier moments of its history, each could justifiably criticize the other for exactly that.

The genealogical perspective certain partakers of the discussion sought the solution in, instead of unravelling the conceptual dispute, only testifies to the repetition of analogous dilemmas and oppositions. Holquist (2011: 275) and Pollock (2009: 956) recognize a similar relation in the clash between Hermann's text-oriented *Wortphilologie* and Böckh's cultural and intellectual history-oriented *Sachphilologie*, with Pollock (ibid. 931) adding another conflict – that of *Wissenschaft*- and *Bildung*-principle¹⁶, or the polemic between Wilamowitz and Nietzsche. Harpham underscores the historical oscillation between philology as the practice of a highly specialized, meticulous research (Harpham, 2009: 36) on the one hand, and the all-encompassing, “highest form of modern scholarship” (ibid. 40) on the other; or between pure science nominally independent of any political/ideological goals, and an engagement with an almost occult obscurantism that could not brag of such an independence (cf. ibid. 41).

Harpham (2009: 36, 54) therefore concludes that it is impossible to simply discredit one of the opposing sides as wrong, since philology is characterized by “a double commitment to an empirical attention to linguistic fact and a more subjective approach to questions of context, meaning, and value”, a duality that was handed down to disciplines that emerged from it¹⁷. Harpham explains the general inability to firmly ground

¹⁵ Pollock (2009: 957) underscores the significant importance of the traditional hermeneutical *applicatio* stage, arguing that it is incompatible with De Man's views. Thereby he neglects De Man's explicit comments in *Return to Philology* (1986) on the transformative effects which the type of reading he advocates exerts on readers and the institutional context, as well as the clear remarks he makes on the political dimension of his work elsewhere (cf. Laclau, 2014: 79). Moreover, although he is indubitably one of the strongest critics of the (alleged) appropriation of philology by deconstruction, the ideal combination of textual, contextual and philologist's meaning he aspires to, in which the latter refers to the consciousness of one's own historical situatedness, comes relatively close to deconstruction, especially keeping in mind the temporal dimension of those meanings and the inability of self-presence and immediate self-reflection of that sort. Regarding the hermeneutical *applicatio*, it is also interesting to note that Gumbrecht (2003: 19) establishes a firm relation between the imagination philologists require in their interpretations of objects and everyday needs and functions those objects fulfil. He derives the link from the Heidegger's concept of *Zuhandenheit*, and Heidegger's influence is unavoidable in De Man's works too.

¹⁶ The *Bildung*-principle itself is, as Biti (2014b) demonstrates, marked by a duality between its Enlightenment and romantic conceptualizations; between the orientation towards the public sphere and the education of the other, and the orientation on the (individual or collective) self-fashioning.

¹⁷ Harpham's formulation of the duality perhaps does not grasp all the aspects in a perfect manner, but it indicates the bottom line of the issue very satisfyingly. Dealing with that problem more thoroughly, I tried to grasp the same complex relationship from the perspective of a slightly different opposition – the one between a game and commentary (cf. Glavaš, 2015).

the signifier of philology, despite the frequency of its appropriation or ascription as “the absence of the hard core” (ibid. 54), which is the reason he argues that it signifies “not so much a discipline (...), as a kind of dream or myth of origins.” (ibid) At the same time, he points at the “aura of power” (ibid. 40) around the signifier of philology as the reason behind numerous attempts of its appropriation within various “returns”, which in fact assume the function of its re-grounding.

The comparison of this observation by Harpham with Laclau’s theory of hegemony reveals clear structural analogies which lead to the conclusion that philology is nothing other than what Laclau would call an empty signifier (charged with strong effect, but without determined content – just as the typical empty signifiers in political domain, such as freedom or justice), while the “returns” to it are essentially moments of hegemonic re-articulation. Hence establishing of a relation between the genealogical enquiry of philology and post-foundational thinking of politics enables us to shed a new light on the discussion of a return to philology as well as of the general features of that discipline. However, that is not the only connection brought to light.

It would be surprisingly misinformed and incorrect to believe that the relation between politics and philology in any form was established for the first time by the contemporary post-foundational thought. Nevertheless, a retrospective glance from that particular perspective, coupled with the genealogical picture sketched in the discussions on the return of philology, can emphasize and deepen certain well-known links. Pollock (2009: 242), for example, in his (somewhat problematic) prolongation of historical continuity of philology beyond the borders of European modernity, points to a certain underlining of the homology between poetry and philology on the one side, and socio-political order and its (re)construction on the other, which was present even in ancient India and which is intriguingly comparable to Laclau’s claims. On the European stage, on the other hand, the situation is once again two-fold.

Already the mythical moment of the invention of philology (or, according to Holquist (2011: 271), its reinvention), the matriculation of Friedrich Wolf in 1777, inscribed itself in the historical memory as a de-grounding, an emancipatory gesture of refusing the subordination of (philological) scholarship to religious ends. In fact, as underscored by Harpham (2009: 50), immediately afterwards philology “played a key role in breaking the hold on the human imagination of the biblical account of human origins and had made the human past available for systematic inquiry as never before.” Similarly, Foucault’s (1994) account on the formation of philology ascribes to it the break with the fixed table of representation and the fixed hierarchy of languages tightly related to it, which is characteristic of the classical episteme.

Simultaneously with its subversive agency, philology also ensured firm support for the grounding of certain political projects. While searching for its own disciplinary foundation and the origins of its objects of research, philology provided a scientific background for various origins/centres glorified in different political paradigms; from

the close cooperation of certain philologists with the Prussian state on its nation-building project (Harpham, 2009: 38), to the fact that philology was one of the primary sources of arguments for many of the racist and anti-Semitic discourses in the nineteenth century (with Gobineau as an extreme example) (ibid. 44–45). Harpham's critique of the debate on return to philology as not having adequately considered the relations between philology and power was motivated principally by his conviction that such links are not coincidental, especially since certain examples occurred after the nineteenth century as well¹⁸.

Although he overlooked it in De Man's work, Pollock (2009: 960) recognizes the political input of Said's (2004) contribution to the discussion, arguing that "Said's most important contribution may lie not so much in having taught us to read literature politically (...), but, instead, to read politics philologically, by demonstrating how the text of a political problem has been historically transmitted, reconstructed, received, or falsified." It is noticeable that Pollock's observation, although similar to what Laclau writes about, ends on a foundational tone, since the notion of "falsification" implies a certain original truth as a point of reference, instead of placing focus on hegemonic articulation. Yet his insistence that a reconstruction of a text (as the primary task of philology) should by all means equally take notice of textual and contextual meanings, as well as of the position of the philologist (what he calls "philologist's meaning") (cf. Pollock, 2009: 960), along with the continuing responsibility for questioning its genealogy (ibid. 948), is a curious detour by Pollock that brings him very close to De Man's stances and deconstructionist's practices he previously so harshly discarded. That would consequently make his "philological reading of politics" more homological to Laclau's, despite the abovementioned reference to truth.

The inclusion of context and genealogical self-reflection in the focus of the discipline as well as the possibility of philological reading of politics necessarily inscribe philology in a broader discursive network of over-determination and bring to the fore the aporias of framing. When the uncontrollable elusiveness of the disciplinary borders of philology is examined from that perspective, it reveals itself neither as a naivety of previous centuries, nor as a specificity of the current situation, but rather as a structural necessity that also becomes observable in contemporary attempts of its suppression.

¹⁸ In *The Powers of Philology*, Gumbrecht (2003: 2) argues that "philological practice has an affinity with those historical periods that see themselves as following a greater cultural moment, a moment whose culture they deem to be more important than the cultural present", which would go hand in hand with the obsession with finding the source; whether it is the *Ur-language*, *Ur-race* or some other similar incarnation. Moreover, in his introduction to *Reexamining the National-Philological Legacy* (2014a), Biti examined the constant oscillation of philology between uncritical cosmopolitanism and different nationalisms, arguing that they are simply mirror images of each other. In both of their backgrounds, he recognizes the same basic principle of the exclusion of the other, which could be avoided only by acknowledging inner division/contamination of each of the two positions by the other.

Despite the effort to fixate it, philology remains a signifier which repeatedly rearticulates the disciplinary field positioned somewhere on the continuum between the very narrowly understood textology and Böckh's infamously broad "knowledge of what is known" ("das Erkennen des Erkannten"; cf. Pollock 2009: 933). What still remains as our task is to enquire the meaning this has for its positioning in the contemporary version of such a discursive network.

IV.

It is worth reminding that the discussion on a return to philology resulted from acts of resistance against what was seen as a signifier absolutely devoid of any concrete meaning and its transformation into a buzz-word susceptible of various contents. However, the attempts not to simultaneously define philology as excessively shallow and banal produced a list of requirements that are to be kept in mind. While the list *per se* is not problematic, problems arise when it comes to its implementation in the concrete research practice, or – even worse – in university programs and other institutionalized forms. The previously mentioned discussion can provide us with another ambivalence to illustrate this matter.

When writing about the (unsuccessful) institutionalization of philology on American universities, Harpham (2009: 51) on the one hand argues that the causes at least partially lie in the fact that its speculative dimension ruled it out of the sciences and its empirical and technical character disqualified it from the 'humanities', leaving it somewhere in the middle. On the other hand, Pollock (2009: 948) argues that "/p/erhaps no aspirant for inclusion in a new disciplinary order could satisfy these historical, global, and methodological-conceptual requirements better than critical (...) philology", while the "new disciplinary order" largely implies a transgression of the conventional disciplinary borders. The situation is similar to the one described earlier in this paper: although two claims are mutually contradictory, it is impossible to simply discard one of them as false.

Having in mind what has been analysed heretofore, the same could be said regarding the question posed in the introduction of this paper. The post-foundational thought indubitably offers philology new opportunities for its reinvention on the terrain of political theory, as well as in the broader space of humanities and social sciences. Yet, it is also clear that such an expansion of its scope, just as earlier in history, could bring philology in danger of disciplinary dilution.

On the one hand, the positive dimension of seizing the opportunity is not limited to the mere struggle for academic positions and prestige or aura of social relevance (although it would be a mistake to underestimate the importance of it for the future of a discipline). More importantly, this is unavoidable to a certain extent due to the continuous crossing and renegotiation of the border between text and context, in which philology engages *per definitionem* while dealing with its task of text (re)construction. It is

also crucial for its auto-reflexivity, historical and critical self-awareness, and its social (or better said – political) responsibility, which are all features underscored as necessary even by the more conservative participants in the discussion. In other words, it would both introduce philologists to new discursive and social environments, as well as in a way return them to the loci they traditionally inhabited.

On the other hand, in its extreme form, the over-inflation of the sphere of philological social and academic authority would result in a two-fold negative effect. It would harm the specific competencies of philologists by distancing them from their primary methods and objects of examination, and annulling the distinctiveness of their discourse structure, which are both fundamental prerequisites for philology to be able to engage in any broader task. But it would also dissolve its political potential, by doing what Laclau (2014: 67) strongly warned against – establishing a new instance of the hard transcendence instead of exploring the overdetermination between the different spheres. Although further development of such academic tendencies is hence far from being solely in the domain of philologists' agency, the awareness of them should not be neglected, since they are bringing very favourable opportunities as well as pitfalls.

The optimal path – if such notion is not too naive – would lie somewhere in between the Scylla and the Charybdis of disciplinary dissolution by either autistic enclosure or over-expansion. Even though this might seem as a somewhat clichéd conclusion, it would be immeasurably hard to put it in practice. As Harpham (2009: 56) notes, “a selective recall is somehow psychically and professionally necessary”; grasping philology in its totality would be equally impossible as getting rid of its history or isolating it from its contemporary context. However, if it is necessary to be selective in such a delicate positioning, luckily it is also possible to do it more than once. While philological input is crucial for the post-foundational thought, the structural analogies between the two sides which we previously pointed to also reveal that there are elements of post-foundational thought which could be helpful to philology in its institutional and identity crises.

Although all the partakers in the return to philology discussion try to distance themselves from the naivety of nineteenth-century-like search for the origins, most of them still strive to determine the characteristic of *proper* philology as the firm core that would differentiate it from various misconceptions. Yet if we accept the post-foundational perspective that discards the existence of the firm ground/core, then the ever-problematic unity of philology¹⁹ could be conceptualized not as something well- or ill-derived

¹⁹ Besides Harpham's (2009: 54) already mentioned comment on the “absence of the hard core” of philology, it is also worthy to note Pollock's (2009: 946) remark that philology “never developed into a discrete, conceptually coherent, and institutionally unified field of knowledge but has remained a vague congeries of method”, which is all the more interesting when taking into account that he nevertheless tries to crystallize a stabile core with his research. Hamacher (2009: 41) goes a step further by claiming that every historical subordination of philology to any concrete discipline threatened/threatens “to destroy the philological impulse”.

from the hidden underlying principle, but as a provisional catachrestic (hegemonic) articulation overarched by the empty signifier of philology. If the original (or proper) core of philology was as much a mirage as the voice of Homer or Aryan *Ursprache* (Harpham, 2009: 54), if that what distinguished philology among other disciplines was not a surface reflection of the unique centre, but the result of historically dynamic articulation of heterogeneous elements, then instead of the search for the core, a space could open up for a strategic and critical thinking confronted with actual challenges.

At first, this might seem as a strictly scholastic distinction with little or no relevance for the actual practice, but the perspective, possibilities and orientation are not altogether negligibly different in a situation in which one works in a discipline dedicated to the rediscovery and/or preservation of its venerable core, as opposed to the situation in which one discards it as a derived projection of a differential system and actively embraces the possibilities of a continuous (re)articulation in given historical conditions. Although he would probably not completely agree with its theoretical background, the latter option would surely provide more suitable ground for Pollock's task of unified search for textual, contextual and the philologist's meaning (Pollock, 2009: 950), his request for genealogical self-reflection and global comparative perspective (*ibid.* 948). In addition to that it would obtain a better position in Harpham's (2009: 56) balancing between the "scholarship's highest aspiration and darkest fears" that he ascribes to philology.

In other words, embracing the post-foundational perspective – as opposed to both foundational and anti-foundational – could reveal itself as a good way for philology to balance between its historical heritage and the openness to the contemporary context without either ossifying the discipline or dissolving it in its surroundings. It could also maximize its potential for being the critical mechanism both in the sense of traditional textual criticism and the more general socio-political one. For a tangible result to be achieved, however, such an orientation would have to reflect itself not only in singular decisions and individual research practices, but also in school and university programs, and various engagements of scholars both within the academic field as well as in broader socio-political sphere; in all the places where philology as a discipline is constantly (re)produced.

Finally, certain concerns and uneasiness regarding everything said so far could be felt from the standpoint of national philologies, since both the discussion about broadening of the scope of philology's authority and the one about its self-understanding primarily deal with a relatively abstract notion of philology, at the same time neglecting the fact that the philological practice in its concrete institutionalized form largely takes place within departments of different national philologies. However, these concerns are at the very least questionable. It is true that the post-foundational perspective is deeply critical of the ground-providing agency national philologies participated in within the larger framework of racist and nationalist projects of the nineteenth and twentieth

centuries. It is also true that many contributors to the discussion on the return to philology explicitly criticized those particular historical episodes. But that does not mean that they discard the relevance of the national philological perspective *per se*. On the contrary, the importance ascribed to the historical and an institutional context by the relatively recent discussion on philology goes hand in hand with the post-foundational notion of the decentralized structure²⁰ and implicitly designates an important task to national philologies.

If the two perspectives were conjoined, the national philologies would hence remain very significant for the insight in the historical and cultural specifics, although not anymore by being guardians of the sacred cores of national identities and treasuries of national myths, but by performing critical operations on national(ist) narratives they once helped construct, as well as by enabling the refinement of the perspective which would prevent shallowness and mono-perspectivism. To put it simply: its orientation would shift from a centripetal movement and monologism characteristic for the nineteenth-century philology towards centrifugal critical corrections and polyphony²¹. It is also worth noting that, from the (pragmatic) institutional point of view, such a step

²⁰ Taking Pollock as an example; he explicitly argues that contemporary philology should meet three minimum requirements: “historical self-awareness, universality and methodological and conceptual pluralism” (Pollock 2009: 948) The first should ensure that philology does not remain “arrogantly indifferent to [its] own historicity, constructedness and changeability” (ibid.), while the latter points towards his later conclusions that certain interpretative choices, as well as the contexts which influenced them, are “also part of what philology seeks to understand” (ibid. 954) That is why he affirms a historicist perspective, while at the same time warning that “historicism carried too far can underwrite the ideology of singular meaning; the point of production of a text is fetishized to the complete disregard of the plurality of textual meaning at any given moment and a fortiori of its changeability over time.” (ibid. 955); cf. Gumbrecht’s (2003: 42, 45) claims that the commentary, as a discourse metonymically representing the philological practice in total, is a discourse that “almost by definition never reaches its end” while both limiting and providing an abundance.) It is therefore obvious that – as already mentioned – although Pollock initially criticizes De Man’s establishment of the firm link between deconstruction and philology, his “critical” or “hermeneutical” (ibid. 948) philology has significant overlapping with deconstruction, perhaps bigger than he would like to admit. Gumbrecht (2003: 49) is less reserved regarding it, openly arguing that “that deconstruction has pushed certain principles of the discourse of commentary to its possible limits.” In addition to that, deconstruction, with its constant subversion of the clear-cut border between text and context, *ergon* and *parergon*, subject and object etc., is a theoretical current that has made possibly the strongest impact on the contemporary post-foundational thought, especially considering the influence it exerted on the most recent post-foundational political theorists as Nancy, Rancière or Laclau. Finally, the latter group could also learn something from philologists such as Pollock, since, while they clearly underscore the importance of historical context, several critics warned against the lack of attention they pay to its own institutional situatedness. Cf. Bowman, 2007.

²¹ As Hamacher (2009: 25) writes: „There is not one language but a multiplicity; not a stable multiplicity but only a perpetual multiplication of languages. The relation that the many languages within each individual language, and all individual languages, entertain to one another is philology. Philology: the perpetual extension of the elements of linguistic existence.”

beyond the narrow national framework could reveal itself as an unexpected lifeline for smaller national philologies, since their traditional (institutional) space is rapidly shrinking due to the already mentioned circumstances.

All the positive potentialities sketched so far would not neutralize the pitfalls which philology faces today, nor could they by any means permanently resolve the dualities, contradictions and aporias which marked its centuries-long history by ensuring some final *Aufhebung*. They would also not be the absolute innovation, the turning of the blank page that promises a thorough revolution of the discipline. The productive exchange between (contemporary) philology and post-foundational currents in other disciplines would rather be a return to certain moments, attempts and issues in the history of philology re-contextualized in a new theoretical/discursive environment. But, as we have seen, such returns are always at the same time reinventions and recurrent returns/reinventions are what has kept philology going for centuries.

References

- Beardsworth, Richard. 1996. *Derrida & the political*. London/New York: Routledge.
- Biti, Vladimir. 2014a. Reexamining the National-Philological Legacy: Quest for a New Paradigm? U: *Reexamining the National-Philological Legacy*. [ur. Vladimir Biti]. Amsterdam/New York: Rodopi, 1–23.
- Biti, Vladimir. 2014b. The Janus Face of Literary Bildung: Education and/or Self-Formation? U: *Reexamining the National-Philological Legacy*. [ur. Vladimir Biti]. Amsterdam/New York: Rodopi, 23–43.
- Bowman, Paul. 2007. *Post-Marxism Versus Cultural Studies. Theory, Politics and Intervention*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- De Man, Paul. 1986. The Return to Philology [1982]. U: *Resistance to Theory*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press, 21–27.
- Derrida, Jacques. 1988 *Limited Inc.* (prev. Samuel Weber i Jeffrey Mehlman), Evanston: Northwestern University Press.
- Derrida, Jacques. 1997. *Of Grammatology* [1967]. (prev. Gayatri Chakravorty Spivak). Baltimore/London: The John Hopkins University Press.
- Derrida, Jacques. 2002. *Writing and Differance* [1967]. (prev. Alan Bass). London/New York: Routledge.
- Derrida, Jacques. 2016. *Dissemination* [1972]. (prev. Barbara Johnson). London/New York: Bloomsbury.
- Ferguson, Frances. 2013. Philology, Literature, Style. *ELH*. 80, 2, 323–341.
- Foucault, Michel. 1994. *Order of Things* [1960]. New York: Vintage Books.
- Glavaš, Zvonimir. 2015. Povrati filologiji između igre i komentara. *Croatica*, 59, 19–32.
- Hamacher, Werner. 2009. 95 Theses on Philology. *Diacritics*. 39, 1, 25–44.
- Harpham, Geoffrey Galt. 2009. Roots, Races, and the Return to Philology. *Representations*. 106, 1, 34–62.
- Holquist, Michael. 2011. The place of philology in an age of world literature. *Neohelicon*, 38, 267–287.
- Laclau, Ernesto. 2007. *On Populist Reason* [2005]. London/New York: Verso.
- Laclau, Ernesto. 2014. *The Rhetorical Foundations of Society*. London/New York: Verso.
- Laclau, Ernesto. Mouffe, Chantal. 2014. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics* [1985]. London/New York: Verso.
- Marchart, Oliver. 2007. *Post-Foundational Political Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marchart, Oliver. 2018. *Thinking Antagonism. Political Ontology after Laclau*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Pollock, Sheldon. 2009. Future Philology? The Fate of a Soft Science in a Hard World. *Critical Inquiry*, 35, 4, 931–961.

Said, Edward. 2004. The Return to Philology. *Humanism and Democratic Criticism*. New York: Columbia University Press, 57–85.

Ziolkowski, Jan (ur.). 1990. *On philology*. The Pennsylvania State University.

Ziolkowski, Jan. 2005. Metaphilology. *The Journal of English and Germanic Philology*. 104, 2, 239–272.

Filologija u postfundacionalnom dobu

Uključujući se u općenitiju raspravu o izazovima s kojima se suočava današnja filologija, članak propituje odnos suvremene filologije i tzv. postfundacionalne (političke) misli, čija je bitna odlika dovođenje elemenata tradicionalno pripadajućih oblasti filologije u središte političkih i ontoloških pitanja. Osim što postavlja pitanje o prednostima, ali i manama; prilikama, ali i ugrozama koje takvo potencijalno širenje domene mjerodavnosti u okvirima društveno-humanističkog disciplinarnog prostora stavlja pred filologiju, rad uočava da taj suodnos u žarište ponovno stavlja neke ključne stavke i probleme glede (samo)razumijevanja filologije koje su obilježile njezinu povijest, najprominentnije artikulirane u okvirima tzv. rasprave o povratku filologiji, te nastoji ponuditi odgovor na pitanje u kojoj mjeri postfundacionalna perspektiva može doprinijeti uvidima ostvarenim u toj raspravi, a time i boljem samorazumijevanju i suvremenom pozicioniranju filologije.

Ključne riječi: filologija, povratak filologiji, politika, postfundacionalna misao, Oliver Marchart, Ernesto Laclau, Paul de Man.

Jelena Jović

Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

jj@fil.bg.ac.rs

Postzavisnost: poljski odgovor na postkolonijalizam

Neminovno pregledan i selektivan, rad će, kratko se najpre osvrnuvši na recepciju postkolonijalne teorije u Poljskoj, preneti definiciju postzavisnosti, navesti tumačenja i pristupe, te nešto podrobnije i kritički prikazati njihov razvoj kroz monotematske tomove konferencijskih zbornika Centra za proučavanje postzavisnih diskursa, ističući paradokse i perspektive projekta.

Cljučne reči: postkolonijalizam, postzavisnost, poljska književnost, metakritika.

Na postkolonijalizam u Poljskoj pokušao je još ranih devedesetih pažnju da skrene izvesni gđanski pedagog, Tomáš Škudlarek, ukazavši nizom radova na tu, i u zapadnim akademskim krugovima relativno novu, postmodernu misao, kao izuzetno značajnu za solidarno razumevanje poljuljanog poljskog, sveže dekolonizovanog kolektivnog identiteta. Njegov glas ostaće, međutim, usamljen do kraja decenije, a za zvaničan početak recepcije pravca u Poljaka uzimaće se *Trubaduri Imperije. Ruska književnost i kolonijalizam* (2000) teksaške slavistkinje Eve Tomson. Ova britka koliko i jetka monografija zameriće američkoj i evropskoj rusicistici na idealizovanju ruske kulture i nedostatku postkolonijalne svesti, izdvajajući Rusiju kao ključnog poljskog kolonizatora, no čiji kolonizovani ne samo da nije udaljen okeanima, nego je i kulturno i civilizacijski iznad svog potčinitelja. Još jedan – nezavisan, ali takođe preookeanski impuls – poteći će od Kler Kavane¹, upućujući na upadljivo odsustvo Poljske na mapi savremene teorije, od koje – zahvaljujući XVIII-vekovnim podelama i II svetskom ratu – retko ko ima bolje postkolonijalne reference.

¹ Vid. Cavanagh, Clare. 2003. Postkolonialna Polska. Biała plama na mapie współczesnej teorii, przeł. Tomasz Kunz. Teksty drugie 2–3, str. 60–71.

Proći će ipak nekoliko godina pre nego što se domaćim anglistima i antropolozima priključe slavisti, a bibliografija članaka od nekog u različitim časopisima razgrana dovoljno da se i mišljenja izoštre: od onih po kojima se (post)kolonijalnost Poljske podrazumeva, a njena autentičnost i nezavisnost očituju u konceptu sarmatizma, ili inicijalna zavisnost prepoznaje u implementaciji zapadnog hrišćanstva, do onih koja se tim tezama protive, prihvatajući postkolonijalnu perspektivu kao korisnu isključivo za proučavanje unutrašnje kolonizacije: dominacije poljskog plemstva nad lokalnim seljaštvom². Kandidata za kolonizatora u međuvremeno je sve više – Rusija, Pruska, Austro-ugarska – ponajmanje, doduše, Sovjetski savez, Nemačka i, *last but not least*, Zapad, dok se među kolonizovanima, osim Poljaka, pojavljuju najzad i Ukrajinci i Litvanci.

U jeku diskusije, ideološko-metodološkog spora, a po nekima i kulturnog rata, varšavska polonistkinja Hana Gosk ponudiće 2008. godine pojam „post-zavisnosti“ kao domaći odgovor na postkolonijalnu problematiku, te 2009. okupiti sve značajnije poljske filologije oko Centra za proučavanja diskursa postzavisnosti.

Tretirajući postkolonijalizam tek kao podstrek za postavljanje novih pitanja, Gosk kategorično tvrdi da poljske realije nikada nisu bile ni *stricte* kolonizatorske niti kolonijalne, već posve specifične, te da se period između dva rata i od 1989. nipošto ne sme nazivati postkolonijalnim: u prvom slučaju, radije post-aneksionim, u drugom – post-zavisnim. Pre osamnaestovekovnih podela, Poljaci su, naime, imali imperijalnu ulogu prema susedima, prilikom podela – ulogu potčinjenog, dok je u međuratnom dobu situacija bila najpre post-aneksiona, te iznova imperijalna – u odnosu na istočna pograničja; posle dvadesetogodišnje pauze, ponovo je nastupila represija pod nemačko-sovjetskom okupacijom i ograničenim suverenitetom (1945–1989), nakon čega sledi *post-zavisnost*, opterećena sećanjem na prošlost u kojoj je Poljska igrala obe uloge. Prostom matematikom izvedenih dvesta godina (123+5+44) izrodilo je tri vrste diskursa: imperijalni, koji nameće kulturno-političku zavisnost, kontra-imperijalni – diskurs pobunjenih, svesnih svoje potčinjenosti, i post-zavisni – formiran po povlačenju imperije. Poslednja dva razlikuju trenutak nastanka i retorika: prvi izrasta iz sadašnjosti i krepri se pozitivnom prošlošću, dok drugi u prošlosti grezne, „slep i gluv“ na izazove budućnosti. Pojednostavljena radi, poljsku verziju imperijalnog autorka naziva pograničnim, a autodiskurs imperije posle pada – post-imperijalnim (Gosk 2008: 75–78).

Za deset godina, Centar će organizovati osam konferencija i objaviti isto toliko zbornika. U uvodu prvog, *Kultura nakon promena, ljudi sa prošlošću. Poljski diskurs po-*

² Viziju postkolonijalizma sličnu onoj Tomson i Kavane razvijaće kasnije i Darjuš Skurčevski i Boguslav Bakula. Od jednako značajnih, premda (neretko i međusobno) sučeljenih, vredelo bi spomenuti makar stanovišta Marije Janjon, te Aleksandera Fjuta, Grażine Borkovske, Dorote Kolođejčik i Vlodimježa Boleckog. U tom je pogledu neizostavna bibliografija koju je 2009. godine priredila Eva Domanjska, dostupna na stranici <http://ewa.home.amu.edu.pl/Studia%20postkolonialne%20w%20Polsce,%20bibliografia.pdf>.

stzavisnosti. Konteksti i perspektive proučavanja, „PDP“ je definisan kao radni naziv za skup institucionalizovanih, značenjskih artikulacionih praksi, koji inspiraciju crpe iz sociološke teorije modernih svetskih sistema Imanuela Volerstina, teorije diskursa Mišela Fukoa i britanskih studija kulture. Osim očite genealogije, odmah se priznaje zavisnost od zapadne humanistike, ali i odbacuje puka izvedenost iz postkolonijalizma insistiranjem na specifično poljskom kulturnom nasleđu i izazovima sadašnjosti, te potcrtava mogućnost testiranja primenljivosti dosadašnjih teorija, koliko i izrade nove, operativnije metodologije. Nasuprot postzavisnosti ne stoji apsolutna nezavisnost, već različiti oblici zavisnosti i njihovih korelacija, redom: posle podela Poljske; posle Holokausta, II svetskog rata i okupacije; posle Narodne republike Poljske i emigracije (Nycz 2011: 8–10).

Prvobitan koncept proširen je, dakle, na dva veka, različiti diskursi podvedeni pod jedan, crtica usput izbrisana, skraćena skovana, a kolonijalna dilema, pa i sam *-izam* izbegnuti; umesto hronološki ipak konkretnije postkolonijalnosti, ponuđen je, međutim, dosta nejasan termin, koji, s jedne strane, dekontekstualizuje i deteritorijalizuje a, sa druge, još više homogenizuje različita istorijska iskustva.

Poprilično prostrana i različito shvaćena, postzavisnost je tako od početka obuhvatila brojne narative, diskurse i teorije, dok se čitava debata o postkolonijalizmu prenela i na stranice pokonferencijskih izdanja – katkad doslovno, što preštampavanjem već objavljenih članaka, što radovima koji su proizvod nezavisnih naučnih projekata. Štaviše, većina autora isprva je izjednačava sa (post-)postkomunizmom, tj. periodom posle transformacije. Karakterišući poljski postzavisni diskurs kao postraumatski, te samim tim i postrevindikacioni, pa čak i kao desničarski postkolonijalizam, koji autentičnost nacije smešta u mitsku prošlost – ili pak postromantičarski mesijanizam i martirologiju, odnosno robovanje fantazmima i recidiv istoriozofskog diskursa – zatiru se usput granice same zavisnosti i postzavisnosti, a otvara problem subjekta i objekta diskursa. Paradoksalno, opet, ističe se nadasve duboki kompleks Zapada. Nasuprot kliničkim dijagnozama nude se recepti za prevazilaženje trauma i opsesija, poput istiskivanja potisnutog, odustajanja od medijacije antagonizama i realistične ambivalencije, a potencijal postzavisnosti vidi u postkolonijalnoj emancipaciji, kako od diskursa kolonizatora, tako i od vlastitih nacionalnih mitova, te davanju prostora marginalizovanim glasovima.

Zavisnost ipak najsnažnije progovara u savremenoj poljskoj književnosti, usložnjavajući perspektivu i pokazujući kako ostvarena sloboda uvek koegzistira sa dojučerašnjom potčinjenošću, i obratno. Proučavanjima diskursa postzavisnosti predlaže se pak minimalizacija metodologija i istorizacija pojedinačnih diskursa, uz kontrapunktiranje narativa na iste teme.

Izuzevši ih ovoga puta iz podnaslova i prateći upute iz prvog, drugo izdanje Centra, *Migracijski narativi u poljskoj književnosti XX i XXI veka*, objavljeno 2012, već nazivom implicitno nagoveštava izvestan uzmak od *stricte* postzavisnih istraživanja, dok se i na pojmove posuđene od postkolonijalnih, imigrantskih teoretičara osvrće tek usputno

i odveć translacijski. Neretko proširujući polje svojih studija na XIX stoleće, dvadeset dvoje autora složno potcrtava dvestogodišnju uslovljenost istorijskih i književnih diskursa migracijama. Bilo da je reč o voljnim, bilo o prinudnim izmeštanjima, iskustva su uvek traumatična. Svodeći pak prostor mahom na lokalne, iako fluidne granice, te vremenske okvire postzavisnosti na emigraciju posle rata i, pre svega, postkomunizam, većina istraživača kao da nehotice, no eksplicitno, izvodi iz toga transistorijsku postkolonijalnost Poljske, a sa njom – gotovo apsolutnu, tautološku subalternost Poljaka.

Koliko je zadata tema usko polonistička, svedoči i činjenica da je skup održan u Varšavi početkom maja 2011. privukao isključivo domaće naučnike. Uprkos ponekom kontradiktornom zaključku, polemike izostaju, potpisnici radova vidno su na poznatom terenu, služe se uglavnom oprobanim metodologijama, ali i nastoje da uvedu nove termine: „autobiografsko mesto“ literarna je reprezentacija topografskog konkretna, sa nataloženim kulturnim predstavama u kolektivnoj svesti i imaginaciji lokalaca i posetilaca; „ne-stanovnici“ parafraza su francuskog antropologa Marka Ožea, rezervisana za ljude lišene sopstvenog mesta, koji nisu još srasli sa novim, heterotopijskim nemištom; „neo-post-naseljenjčkom“ naziva se savremena književnost, koja se udaljava od herojske ideologije i teritorijalnih revindikacija, vraćujući se pitanjima porekla, sećanja i identiteta (Gosk 2012: 41–56, 193–208, 209–224).

Nakon, dakle, bezmalo tri veka, najnovija se poljska književnost oslobodila stega dominantnih političkih ideologija, nostalgija, represivnih doktrina i kolektivnih – istina, ne uvek i kolonijalnih – matrica, migriravši na multikulturne periferije i stvorivši po okončanju transformacije diskurzivan prostor za različite vizije i verzije prošlosti. Okupljeni proučavaoci, s druge strane, čak i kada reinterpetiraju klasične tekstove, ne odmiču previše od reprodukcije književno-istorijskih shema. Postkolonijalnoj perspektivi najbliži su, međutim, a istovremeno postzavisnoj nadosledniji, kada u migracijskim narativima prepoznaju ambivalentnu, doista specifično poljsku poziciju subjekta, koji se u susretu sa Drugim neumitno suočava sa sopstvenom drugošću, potrojen, takoreći, između potčinjenosti tuđoj vlasti, osećaja kulturnog zajedništva sa kolonizatorom i superiornog odnosa prema kolonizovanom: bilo da je reč o devetnaestovekovnom južnoafričkom diskursu, koji na udaljene prostore prenosi orijentalističke stereotipe, upisujući u njih nacionalnu simboliku, idejne debate poljske inteligencije i oslobodilačke težnje, bilo da se radi o posleratnom procesu tzv. repatrijacije istočnog stanovništva i integracije novooslobođenih zapadnih teritorija – njihove (re)polonizacije, gde se doseljenici iz centralnih delova radije identifikuju sa nepoželjnim Nemcima nego „došljacima“ sa istoka predratne Poljske. Na mnogo šire, modernizacijske procese i globalne promene, te njihov uticaj i na migracije i na transgranične, transnacionalne, transkulturne oblike identiteta osvrnuće se tek poneko od izlagača.

Treći i najobimniji tom, (*P*)o *podelama*, (*p*)o *ratu*, (*p*)o *NRP*. *Poljski diskurs postzavisnosti nekad i sad*, objavljen 2013. godine, ponovo se okreće dubljoj dijahroniji, navodeći resentment kao glavnu odliku PDP i testirajući na književno-istorijskim

narativima postkolonijalne i postzavisne kategorije (Gosk 2013: 9–16). Galicijskim konstrukcijama identiteta po tek osvojenoj autonomiji, sanacijskom pedagoškom ili poljskom sibirskom diskursu, te emancipacijskom, ženskom – učesnica Varšavskog ustanka, i posttransformacijskom, historiografskom feminističkom diskursu pridodati su i manjinski identitetski kontramitovi, ali i pokušaj neisključivog, nerevizionističkog pristupa komunističkim izvorima – biografijama bivših funkcionera.

Postzavisna perspektiva dovodi se pak više puta u pitanje na planu aneksione svesti Poljaka i herojsko-martirološke vizije XIX veka, pošto višeznačna zavisnost tada nije podrazumevala samo potčinjenost, već i ideološku borbu za dominaciju nad drugima, a stanovnici svih okupiranih delova ipak su se integrisali i identifikovali sa državama koje su podelile Poljsku.

Četvrti tom, *Povesti, društva, prostori dijaloga. Studije postzavisnosti iz komparativne perspektive*, zamišljen je kao širenje kruga interesovanja na zapadne i istočne susede. Započinjanjem dijaloga između bivših zemalja Istočnog bloka teži se, naime, izgradnji regionalne, strateški neesencijalističke i višestruke perspektive (Gosk 2014: 10).

Teorijski instrumentarijum uistinu je raznovrstan, uostalom, i radove ovoga puta potpisuje niz inostranih izlagača, no transdisciplinarni je dijalog – od pravnih nauka i uloge ustavnih sudova u postkomunističkoj lustraciji, preko aktivističke antropologije i ekokritike, odnosno zelenog postkolonijalizma, do posthumanizma – ostao umnogome deklarativan. Srednjoistočnoj Evropi posvećeno je samo jedno od šest poglavlja, a ključnima su se pokazale studije o stanju savremene poljske samosvesti, rastrzane između orijentalizujuće projekcije Zapada i autoprojekcije.

Zadatoj problematici – somatici u kontekstu II svetskog rata i komunizma – vraća se peti tom zbornika. Zamišljen kao provokacija „poljske/post/sovjetske verzije Babine mimikrije“, otkriva umesto toga „sivog čoveka kao autonomni aspekt postzavisnog statusa subalterna“ (Graczyk 2015: 8). *Bele maske/siva lica. Telo, sećanje, performativnost iz postzavisne perspektive* otvara gorak tekst o posleratnoj etničkoj, nacionalnoj i veroispovednoj homogenosti Poljske, te soc-feudalizmu kao odbrambenoj reakciji na opscena iskustva kroz dominaciju ratne tanatičke pornografičnosti nad opisima psihoseksualne sfere privatnog života, ali i kao dugogodišnjem prećutkivanju jevrejskog pitanja.

Znakovit je u tom pogledu i sam poredak radova. Telesno nasilje i (post)traume Holokausta isprepleteni su u prvom delu zbornika bestijarijima i antihumanizmom naučne fantastike, književnim naznakama pasigrafije odeće 1939–1956, te čulno-telesno-fiziološkim aspektima literarnih predstava stajanja u redovima u doba Narodne republike Poljske. Drugi deo zadire već mnogo dublje – u vreme pre podela, i značajnije – među tzv. poljske unutrašnje Druge, baveći se, opet, redom: somatizacijom preseljeničkih narativa i fenomenom „bolesti migranata“; uticajem manjinske, etničke pripadnosti, tj. potčinjenosti na individualno i kolektivno telesno osećanje; odsustvom savremene, po-

stkolonijalne dekonstrukcije fantazama romskog tela kao jednog od najsubalterizovani-
jih u kulturi Zapada i nasličnijih kolonijalnom, ali i nastojanjima posttransformacijske
proze da pruži novi, antiorijentalistički opis Roma; ključnosti rodni kategorija sa obe
strane zavisnosti kroz prikaz homosocijalnih odnosa u devetnaestovekovnom istorij-
skom romanu; telesnosti i rodu kao zavisnosti u nju upisanoj na primerima savremene
ukrajinske književnosti i umetnosti; proletarijatu i prekarijatu u poljskoj književnosti
XIX–XXI veka; kmetskom iskustvu iz perspektive psihosomatike; te, na samom kraju,
neuspehom umetničkom projektu povezivanja iskustava gđanjskih brodogradilaca i in-
dijskih radnika iz Alanga koji su te brodove rastavljali.

Šesti tom, (*Po*)granične autobiografije, objavljen 2016. godine, skladno se donekle
nastavlja na prethodno izdanje, najavljujući istovremeno temu sledeće konferencije.
Iako se u predgovoru ističe da je upotreba zagrada u naslovu hronološka i ne označava
„dekonstruktivističku sumnjičavost prema rečima“ (Iwasiów 2016: 8), autori vremen-
sku perspektivu ne rastežu previše, držeći se poratnog perioda; razlažu, međutim, sam
pojam žanra. Tako, primerice, dolazi do prenosa težišta sa literarnih dela na akademske
(auto)biografije, odnosno postuliranja potencijalne „osobne znanosti o književnosti“,
te nastanka regionalne kulturne istorije nauka, gde će se u autoopisima intelektualaca
– u ovom slučaju, poljskih germanista i nemačkih polonista, a kroz međusobne postza-
visnosti poput kompleksa, kivnje ili dokaza naklonosti – analizirati uticaj koji na njih
ostavlja susret s Drugim. Tu je i osvrt na autobiografski para-strip, kao pokušaj humori-
stičke autorefleksije i procesuiranja traumatičnog iskustva. U istraživanja postzavisnih
diskursa iznova se upisuju postmemorijalne studije složenih procesa heteropatičkog
zaboravljanja i pamćenja Holokausta usled (bio)nasleđivanja među drugom i trećom
generacijom potomaka preživelih, te performativne verzbalizacije (ne)iskustava i za-
pisivanja mikrosudbina u makroistoriju. Od tradicionalnog pristupa autobiografizmu
odstupa se i u radovima posvećenim pitanjima koautorstva i bi-tekstualnosti, gde se po-
stkolonijalnom optikom relacije zavisnosti posmatraju kroz odnose moći i hijerarhije,
proizvodnje i prevazilaženja granica subjektivnosti, ali i rodni uloga u toku zajednič-
kog stvaralačkog procesa. Najkreativnijim čini se članak o dijarističkom kanibalizmu
kao pojavi prisvajanja, nejednakosti i dominacije – kolonizacije druge ličnosti, koju
povlači za sobom pisanje dnevnika udvoje.

Posebnu postkolonijalnu osetljivost na zapise zavisnih, nemi društveni grupa,
iskazuju autori koji autobiografske tekstove promatraju kao potrebu za (re)konstruk-
cijom, (re)invencijom i autoreprezentacijom individualnog i kolektivnog identiteta,
izazvanu izmeštanjima i iskorenjivanjima – pograničnih, polietničkih i polikulturnih
zajednica, te radnika i seljaka: kroz postizgnanički reinvencijsko-mitotvorački meha-
nizam kod Lemka nakon Akcije Visla ili iščitavanjem u radničkim autobiografijama
izbrisane istorije formiranja nacionalne i klasne svesti, neočekivanih migracija i identi-
tetskih problema, ali i njihove veze sa savremenom emigracijom jeftine radne snage iz
postzavisnih zemalja u uslovima globalnog kapitalizma. Zalaganjem za izlazak izvan

teze o manje ili više svesnoj internalizaciji kolonizatorskog diskursa, kao i dihotomije nevine, pobunjene žrtve nasilja hegemonia i saučesnika u vlastitom potčinjavanju, tra- ga se za fukoovskim pukotinama u potisnutoj istoriji feudalnog ropstva, te pričama o faktičkom učešću kolonizovanog u odveć disproporcionalnoj zavisnosti i spletu raznih uticaja, koji ostavljaju ipak prostora ne toliko za pobunu, koliko za svest o spstvenoj upletenosti u vlast i napore samoodređenja. Nezavidan položaj sela, koje se – deagra- rizovano, deruralizovano i depezantizovano prilikom modernizacije nakon 1989. go- dine – odnedavno vraća u žižu naučnih istraživanja, ali i društvenih debata u Poljskoj, utoliko nužnijima čini dalja i dublja istraživanja tabuiziranih poljsko-jevrejskih odnosa na pograničjima za vreme nemačke okupacije, a usput i nadilaženje kognitivnog para- doksa seljaka kao istorijski tlačenog i tlačetilja.

Na nedostatak šire refleksije nad situacijom Jevreja koji su se za vreme II svetskog rata krili po selima i uopšte odnosom meštana prema jevrejskom stanovništvu, skreće se pažnja i u VII tomu. Ispreplitane sudbine pod ekstremnim okolnostima usložnjavaju te relacije, obnažujući, s jedne strane, nesrazmernost empirije i mitologizovane slike sela, te dovodeći u pitanje, sa druge, (auto)identifikaciju seljaštva kao žrtve, počinil- telja ili suseda – njegovu poziciju za vreme Holokausta, etički nimalo jednoznačnu. Usled odsustva Nemaca kao nadređene instance okupacionih vlasti u ruralnim oblasti- ma, veća je, naime, i mogućnost odlučivanja samih seljaka; potcenjen u tome je uticaj poljske inteligencije – nevidljive, a zapravo ključne u reprodukovanju imaginacijskih antisemitskih matrica. Moguć izlaz iz metodološkog i moralnog škripca antropologije sela nazire se u analizi nenarativnih, telesnih kulturnih znakova kao izrazu afekata i graničnih iskustava, kakav je gest klanja kojim su Jevreje, vozovima transportovane u logore, seljaci upozoravali na smrt, a u kom se prepoznaje tadašnja klasno-ekonomska kritika. Uprkos sumnjama prema njegovom paušalnom tretiranju, proučavanja kultur- nog sećanja seljaka smatraju se kontrahegemonijskim praksama, usredsređenim na de- marginalizaciju subalternih grupa, a na čuveno, retoričko pitanje Gajatri Spivak, odgo- vara iz pozicije metaseljačkog subjekta.

Radovi dvadesetoro izlagača otkrivaju i brojna naličja poljskih narativa o seljaštvu: dominaciju diskursa o istočnim pograničjima, zatiranje raznorodne, viševekovne kultu- re Nemaca kao posledice poljskog *Drang nach Westena*, ali i zanemarivanje, a za isto- riju poljskog feudalnog ropstva podjednako važne – sudbine Rusa, te unutarcolonijalnu poljsku varijantu: dvostruko isključivanje Polešuka, i kao seljaka sa belorusko-ukrajins- kog pograničja, i kao nekatolika.

Alternativni etnički identiteti i sami su skloni izvesnom paradoksu, kakav je ma- njiska težnja za asimilacijom sa dominantnim nacionalnim diskursom. Još jedan para- doks diskurzivne zavisnosti pojavio se pak po ukidanju državnih poljoprivrednih gaz- dinstava u Poljskoj početkom devedesetih, kada je nestalo na stotine sela, a seljačka književnost ustupila mesto književnosti koja selo opisuje – kao kolektivnu avet, saču- vavši ga time od kulturne dominacije.

Većina potpisnika ovog, pretposlednjeg izdanja Centra, *Sećanje i zaborav. Seljačko nasleđe u poljskoj književnosti i kulturi*, iz 2019. godine, uverena je da se stanje poljskog seljaštva uspešno može opisati kao kolonijalno, odnosno zavisno, a savremenog stanovništva, koje od njega u najvećoj meri i vodi poreklo – kao postseosko ili postplemičko (Grochowski 2019: 8).

Poslednji dosad objavljen, osmi tom, iz iste je godine i jednako dugog, no možda i najrečitijeg naslova: *(Ne)iskazano poljsko iskustvo poniženosti i stida od vremena podela do danas*. Koji su događaji koje vrste stida izazivali i koje (auto)stereotipe proizvodili, kako je, zajedno sa poniženošću, taj stid instrumentalizovan, te kako su ga, ili ne, prevazilazili – pod trima aneksijama i okupacijama romantičari u emigraciji, pozitivisti, mladopoljaci, potom građani multinacionalne II, te najzad današnji stanovnici III republike Poljske, opterećeni sećanjem na II svetski rat, neželjenim nasleđem Poljske narodne republike i iskustvom sistemske transformacije (Gosk 2019: 7–8), ili pak naučnici pritisnuti nacionalističkom retorikom tzv. IV Žečpospolite, koja ih optužuje za kreiranje pedagogije stida – pitanja su postavljena na konferenciji održanoj 2018.

Izdvojen kao jedna od primarnih emocija, čija su svedočanstva u poljskoj književnosti i celokupnoj kulturi nebrojena i neiscrpna, stid se u ovom zborniku tumači i kao zgodno sociotehničko oruđe, koje omogućava arbitrarno isključivanje pojedinaca i društvenih grupa, čemu je čitava tri veka, u različitim oblicima, pogodovala poljska istorija. Među silnim spoljnim i unutarnjim potčinjavanjima izdvaja se takođe nacionalistička, represivna kategorija otadžbine, kao karakterističan vid poljske autokolonizacije.

Čega se u datom istorijskom trenutku treba stideti, a čega ne – odlučuju pak činioци koji proizvode pravomoćni poredak. Tu usvoljenost dodatno je u Poljskoj usložnjavala činjenica da su dominantni diskurs paralaleno kreirala dva različita centra: zvanični – komunističke vlasti, i nezvanični – opozicija, crkva, porodica.

Svojevršno ogledalo, odnosno kulturni i antropološki dokument društvenih procesa konstruisanja kolektivnog sećanja, ali i neku vrstu terapeutskog nacionalnog diskursa, predstavljaju, s jedne strane, kontrafaktički literarni narativi kakve su alternativne istorije. Neograničeno fantaziranje o prošlosti, sa druge, ako ne i pre svega, omogućava popularna književnost, poput kriminalističkih ili pak, posle 2000. sve prisutnijih istorijskih ljubavnih romana o tzv. horizontalnoj kolaboraciji.

No najzaslužniji za oblikovanje simboličko-afektivnih kodova ipak su romantičari, koji su potonjim pokolenjima ostavili unikatnu pedagogiju poljskosti, a Poljake vakcinisali na stid, pokrenuvši svojevršnu hermeneutiku nacionalne utehe i oprosta grehova, mesijanističku dijalektiku snage i poniženja. Tako u mehanizme, kojima je u prvoj polovini XIX veka poljski subjekat negocirao svoj identitet, stid nije upisan: zamenio ga je ponos, uz istovremenu uverenost u opštu nepravdu i vlastitu poziciju nevine žrtve, osnaživanu sećanjem na nekadašnji imperijalni status Poljske.

*

Nazivanje književnosti postkolonijalnim može se smatrati diskurzivnom kolonizacijom, vidom postkolonijalizma; performativna interpelacija poljske postzavisnosti usmerena je, s druge strane, na vlastitu, viševjekovnu literarnu produkciju. Sama problematika izrasla je iz očigledne zavisnosti od postkolonijalne filozofske misli i na nju se – nešto manje pritajeno – od početka oslanjala. Pitanje teorijsko-metodološke nezavisnosti ipak je suvišno, značajnijim se čini uzrok zakasnele recepcije pravca, čija je poslednja faza upravo proučavanje PDP, iako su poljski naučnici često – donekle kontradiktorno – zamerali postkolonijalnim teoretičarima na evrocentričnosti i nepravednom zapostavljanju Poljske zbog svojih marksističkih preferencija. Osim otežanog pristupa originalima, što zbog inače zahtevnog jezika, što dugog odsustva prevoda – izolovanost se tu ne bi mogla navesti kao argument, budući da je upravo pad komunizma podstakao većinu kanonskih postkolonijalnih dela – izglednije je da joj je doprineo upravo antimarksizam Poljaka.

Jednako kao i ranom poljskom postkolonijalnom diskursu, i postzavisnom bi se mogli prigovoriti hipermnnezija i sazajno privilegovanje potlačenih, a sa njim i isticanje podređenosti umesto emancipacije. Iznad svega, ističe se polonocentričnost, koja otkriva još jedan svojevrstan paradoks: ne obraća se, naime, svom nekadašnjem kolonizatoru, odlučan inače u njegovoj antropomorfizaciji i monolitizaciji, već je nadasve autoreferencijalan, u neskrivenoj nadi da će biti primećen i prihvaćen na Zapadu.

Skloni ne samo vratolomnoj morfologiji, nego i autoironiji – npr. kada sebe kao bivšeg potčinjenog nazivaju ekspertima za pitanja bivšeg potčinitelja ili Poljsku dvostruko kolonizovanim kolonizatorom – autori okupljeni oko Centra za proćavanja diskursa postzavisnosti u prikazanim su zbornicima iskazali i popriličnu dozu samokritičnosti.

Akademski metadiskurs postzavisnosti izrastao je i iz zabrinutosti za status poljske književnosti na zapadnim univerzitetima, ali nije zasad izašao izvan lokalnih naučnih krugova. Istočni su pak poljski susedi postkolonijalizam mnogo ranije prihvatili, te nije izvesno da će to učiniti i sa novim poljskim predloškom. Paralelna perspektiva postzavisnosti i postkolonijalizma mogla bi, međutim, biti više nego korisna međunarodnoj polonistici, kao disciplini koja proučava konstrukcije poljskosti.

Literatura:

- Gosk, Hanna. 2008. Polskie opowieści w dyskurs postkolonialny ujęte. U: *(Nie)obecność. Pominięcia i przemilczenia w narracjach XX wieku* [ur. Gosk, Hanna; Karwowska, Bożena], Warszawa: Elipsa, 75–88.
- Gosk, Hanna [ur.]. 2012. *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX I XXI wieku*. Kraków: Universitas.
- Gosk, Hanna; Kraskowska, Ewa [ur.]. 2013. *(P)o zaborach, (p)o wojnie, (p)o PRL: Polski dyskurs postzależnościowy dawniej i dziś*. Kraków: Universitas.
- Gosk, Hanna; Kołodziejczyk, Dorota [ur.]. 2014. *Historie, społeczeństwa, przestrzenie dialogu: Studia postzależnościowe w perspektywie porównawczej*. Kraków: Universitas.
- Gosk, Hanna; Kuziak, Michał; Paczoska, Ewa [ur.]. 2019. *(Nie)opowiedziane: Polskie doświadczenie wstydu i upokorzenia od czasu rozbiorów do dzisiaj*. Kraków: Universitas.
- Graczyk, Ewa i sur. [ur.]. 2015. *Białe maski/szare twarze. Ciało, pamięć, performatywność w perspektywie postzależnościowej*. Kraków: Universitas.
- Grochowski, Grzegorz; Krawczyńska, Dorota; Wołowicz, Grzegorz [ur.]. 2019. *Chłopska (nie) pamięć: Dziedzictwo chłopskości w polskiej literaturze i kulturze*, Kraków: Universitas.
- Iwasiów, Inga; Czarska, Tatiana [ur.]. 2016. *Autobiografije (po)graniczne*, Kraków: Universitas.
- Nycz, Ryszard [ur.]. 2011. *Kultura po przejściach, osoby z przeszłością: Polski dyskurs postzależnościowy – konteksty i perspektywy badawcze*. Kraków: Universitas.

Postdependence: Polish response to postcolonialism

While postcolonialism has been circling the world's academia for over three decades, the Polish term postdependence was coined quite recently. Yet, opening a vast field of research, it quickly attracted a number of scholars. A year later, in 2009, the Postdependence Studies Centre was established, gathering all major local philologies and holding eight conferences since.

Derived out of the need to modernize the local literary-theoretical discourse, which would describe the diverse forms of emancipation processes of subordinate and marginalized social groups and non-normative identities, the project showed to be as active as ambitious from its inception.

Inevitably selective, and its character being unavoidably that of a review, the paper will first briefly address the reception of postcolonialism in Poland, conveying the definition of postdependency and outlining its interpretations, then move on to a more detailed and critical account of their evolution in monothematic volumes of post-conference proceedings, highlighting the new theory's paradoxes and perspectives.

Keywords: postcolonialism, postdependence, Polish literature, metacriticism.

Tea Rogić Musa

Leksikografski zavod Miroslav Krleža

tea.rogic@lzmk.hr

Hrvatsko-poljske književne veze u svjetlu komparativnih istraživanja: metodološki izazovi

Komparativna istraživanja u sastavu nacionalne filologije istražuju veze nacionalne književnosti s drugim književnostima, specijalizirajući se nerijetko na veze dviju nacionalnih književnosti. Takva istraživanja ne uključuju nužno i širi kontekst svjetske književnosti te su dio književnopovijesne prakse nacionalne filologije, pa je tako proučavanje hrvatsko-poljskih književnih veza dio kroatistike, a poljsko-hrvatskih, s gledišta poljske strane, dio (domaće) polonistike. Nužnost povezivanja domaće književne tradicije sa stranima uvijek je tolika da obaviješten nacionalni filolog nužno izlazi iz okvira domaće kulture i povijesti, pa i kad se bavi izrazito nacionalno obilježenim korpusom. Ovaj rad nastoji opisati možebitnu stranputicu u takvim istraživanjima, a koja se može svesti na proučavanja u duhu detektiranja sitnih pojedinosti u polju „vanjske trgovine dviju nacija“, pri čem se istraživači mahom bave slabo poznatim autorima, djelima neznatne recepcije, neobjavljenim prijevodima te raznim posrednicima, koji po svojem prinosu pripadaju općoj, a ne književnoj povijesti. Kao poželjnu metodološku mogućnost nastojat će se iznijeti argumente u korist potrage za nadnacionalnim u dvjema kulturama i književnim tradicijama, s ciljem prevladavanja oportunog, nerijetko prigodnoga fokusa na teme iz književnoga života u dvjema sredinama u istom razdoblju, pri čem mogu izostati sveobuhvatni komparativistički uvidi jer se sama situacija supostavljanja dviju književnosti drži dostatnom. Ne poričući evidentnu korist u međusobnu upoznavanju dviju kultura tim putem, nastoji se upozoriti na važnost nadržavanja pretjerana obavještavanja o srodnim pojavama u dvjema književnostima, bez njihova – zajedničkoga – smještanja u širi, i to svjetski kontekst. Kao primjer ponudit će se pogled na neriješene izazove u tumačenju epohe romantizma kao formativnoga procesa hrvatske nacionalne kulture, s gledišta prevrednovanja njezine komparativističke prezentacije.

Ključne riječi: hrvatsko-poljske književne veze, romantizam, moderna

1. O vrlinama i manama „uspoređivanja“ dviju književnosti

Tekst koji slijedi ne može biti mnogo više nego – u svojoj svrsi, ako je dosegne – uvodno razmatranje, prolegomena mnogo široj temi, te se nadaje kao umjestan okvir za književnopovijesni problem, koji u ovom obliku može biti tek imenovan i djelomično, kao korpus autora i djela, pobrojen i kontekstualiziran. Zadavši si metodološke izazove kao temu, ne možemo iskoračiti u interpretativne elaboracije; nastojat ćemo se zadržati na nesigurnu tlu objašnjavanja koja te interpretacije uvjetuju i omogućuju. Stoga je ovaj rad deduktivni predtekst za sveobuhvatnije istraživanje naznačeno u prvom dijelu naslova. Utvrdimo ponajprije na što ciljamo razmjerno široko postavljenim naslovom: komparativni kontekst u izučavanju hrvatsko-poljskih književnih veza podrazumijeva utvrđivanje, opisivanje i vrednovanje poljskoga utjecaja te s njim povezanih okolnosti koje se odnose na pojedinačno književno djelo, opus ili razdoblje; posrijedi je književnopovijesni opis svojevrsna odnosa „vanjske trgovine“ što ga hrvatska književnost uspostavlja prema poljskoj književnosti. Budući da ni jedan od krovnih književnih pokreta kojim se bavimo, izrijeком romantizam ili srednjoeuropska moderna, nema svoj apriorni identitet koji ne bi ovisio o povijesnim procesima u pojedinačnim nacionalnim književnostima, proučavanje hrvatsko-poljskih književnih veza kroatistička je tema i služi utvrđivanju s hrvatsko-poljskoga stajališta možebitno slabije tumačenih i autora i poetika, a pomaže u razumijevanju složena i nerijetko mukotrpa procesa za kojega je hrvatska književnost prihvaćala i usvajala paneuropske književne tendencije. I u razdobljima kojima nije bio stran pojam „narodnoga duha“, što jest svojstvo moderne na prijelazu XIX. i XX. stoljeća, nije se moglo umaći utjecajima niti su smatrani a priori negativnima. Hrvatska je književnost, razumije se, manje utjecala, a više primala, te se, iz vizure povijesti hrvatsko-poljskih književnih veza, ne može dokazati da bi obrnut put bio književnopovijesno relevantan pa se stoga nećemo služiti pojmom književne uzajamnosti. Utoliko naš pogled odstupa od onoga što se tradicionalno smatra komparativnim pristupom, barem u zapadnoeuropskim književnostima (tražiti kako je domaća nacionalna književnost širila svoj utjecaj i kakav je imala odjek); ovdje je riječ o komparativnim istraživanjima o hrvatskoj književnosti koja, ni u jednom svojem stilskoformacijskom segmentu, nije bila autohtona u smislu da nije moguće uočiti isprepletenost sa stranim književnostima.

Omeđiti komparativnu književnopovijesnu zadaću i s obzirom na njezin predmet i s obzirom na metodu, napose ako se imaju u vidu konkretne suvremene prilike u području kojemu predmet pripada, ne može biti neopterećen postupak niti se može očekivati da unutar domaće književnopovijesne grane s lakoćom nalazi svoje mjesto i zagovornike. Istraživanje književnih veza nezahvalno je književnopovijesno opredjeljenje jer zahvaća u teme i pojedince koji su po mnogočemu (ili po nečemu bitnom, upravo esencijalnom) u svojem stvaralaštvu na granici dviju sfera, dviju književnosti, i baviti se njima znači upravo pronositi uvjerenost da ih obilježuje nekoversna neomeđivost

ili barem opiranje u postupku omeđivanja. Kao svoje najšire područje postavili smo komparativno očište unutar povijesti hrvatskoga pjesništva novijih razdoblja, pa valja odmah razlučiti da nije riječ o književnoj komparatistici u svjetskoknjiževnom kontekstu nego o istraživanju srodnih pjesničkih pojava u dvjema nacionalnim književnostima („nacionalni“ ovdje označuje usidrenost u nacionalne književne historiografije, što znači da s uvažavanjem svaku pojedinačnu pojavu razumijevamo unutar dijakronije nacionalne periodizacije, onako kako ju je postavila domaća historiografija, i hrvatska i poljska). Tkogod pokušava usporediti pojave koje vidi kao srodne u dvjema književnostima, mora motriti oba svijeta i biti spreman podnijeti osporavanja s objiju strana. Kako je središte našega pogleda ipak hrvatska književnost, u njoj, uzevši u obzir poljski književni obzor, stojimo tek jednom nogom, nestabilno. Ovakav pogled na domaće autore unosi u njihova čitanja uvide koji destabiliziraju kanon te riskira da bude proglašen marginalnim pokušajem da se u nacionalnu književnost upiše strano tijelo koje vidi samo onaj tko se na taj postupak uspoređivanja odlučio. Dvojbenosti ovakva pristupa odavna su uočene (Slamnig 1965: 27).¹

Nećemo zacijelo moći umaći specifičnim književnopovijesnim zadanostima objiju nacionalnih književnosti i njihovih književnopovijesnih prezentacija, takvih koje upravo privilegiraju nacionalni karakter svake od dviju književnosti. Kriza komparativne književnosti, koja se nameće kao tema već više od pola stoljeća u znanosti o književnosti, po našem sudu, nije stvarna opasnost i ne treba se na tome zadržavati; ako je ta kriza u nekim aspektima doista očita, ta se pojava može odnositi samo na zapadne književnosti, u kojima vlada orijentiranost na književnosti tzv. svjetskih jezika pa, po prirodi stvari, usporedni obzor nije toliko širok, iako obiluje raznolikošću, no u književnostima tzv. malih jezika, u koje spada hrvatska, ne i poljska, zadaća književnopovijesnoga kompariranja nije obavljena. Nalazeći u stranoj književnosti uzore i razloge pojavama u hrvatskoj književnosti, nismo ipak na terenu nadnacionalnoga, ali, i to nastojimo iznijeti bez panike koja nerijetko prati takva očitovanja, ni na terenu svojevrsnoga književnopovijesnoga knjigovodstva, koje bi utvrđivalo tko je što dao, a tko koliko uzeo, nego ćemo zauzeti stajalište da je hrvatsko pjesništvo znalo prepoznati tendencije koje su u apsolutnom smislu relevantne za epohu i njezina poetička središta. To ne znači da hrvatska književnost nije kultura primateljica; ako se govori o uzajamnosti, to se može odnositi samo na zajedničke odlike koje pridaju značaj nadnacionalnosti objema književnostima. Naše je polazište svojevrzni prijelazni oblik između autohtonosti i emitornosti: hrvatsko pjesništvo novijih razdoblja nije poetički samoniklo i nije imalo snagu

¹ Slamnig citira tvrdnju R. Welleka iz članka *The Crisis of Comparative Literature* (u zborniku *Comparative Literature*, str. 159): „Kada jednom shvatimo prirodu umjetnosti i poezije, njenu pobjedu nad ljudskom smrtnošću i udesom, njeno stvaranje novoga svijeta imaginacije, nestat će nacionalne taštine. Čovjek, čovjek uopće, čovjek svugdje i svagda, u svojoj svojoj raznolikosti, iskršava, a nauka o književnosti prestaje biti starinska danguba, obračun nacionalnih potraživanja i dugovanja, ili čak ucrtavanje u tlocrt mreže odnosa. Nauka o književnosti postaje akt imaginacije kao i sama umjetnost i tako čuvalac i tvorac najviših vrednota čovječanstva“.

emitiranja utjecaja na druge književnosti. Kako stoga braniti umjetničku samosvojnost kod pjesnika kojima istodobno, nalazeći im izvore u poljskoj književnosti, naoko otkidamo od originalnosti, ne pristajući tako na, u domaćoj historiografiji svojedobno ukorijenjenu predrasudu, da naši pjesnici, napose ilirskoga doba, imaju odlike samobitnosti koja ima veze samo s tzv. hrvatskim pitanjem u tadašnjem realpolitičkom kontekstu. Svaki od pjesnika kojima se bavimo (a ovdje će biti navedeni kao dijelovi korpusa, ne i pojedinačno elaborirani) spominjao je puk, narod i naciju; povezivati to izravno s političkim hrvatstvom ili samo s hrvatskom književnopovijesnom tradicijom zabluda je koja opusima izabranih pjesnika oduzima dinamičnost koju stječu u kontekstu širem, ali i dalje slavenskom, od kroatocentričnoga. Sve razvijene poetike romantizma i moderne beziznimno su nastale u prepletanju sa stranim, ne samo poljskim, utjecajima. Pa ako se u starijoj hrvatskoj književnosti i ne može primijeniti slavenocentričan pristup (Slamnig 1965: 44),² sličan kriterij ne vrijedi u novijoj hrvatskoj književnosti koja ni po čemu nije bila bitno izdvojena iz europskih tokova.

1.1.

„Pravi književni stručnjak ne bavi se inertnim činjenicama nego vrijednostima i kvalitetama. ... I najjednostavniji problem povijesti književnosti zahtijeva čin rasuđivanja“ (Škreb 1973: 14). Višak vrednovanja nanio bi našoj temi nepopravljivu štetu jer bi nas odveo prema čitanju iz vizure današnjice (možemo odmah ustvrditi da, krećući se čitateljskim putem, nismo došli do zaključka da je Julije Benešić najvažniji pjesnik hrvatske moderne niti ćemo pasti u iskušenje uspostavljati odnos kompeticije između Vraza i Preradovića kao dvojice pjesnika visokih, ali nejednakih estetskih dosegâ). Čitamo ih pazeći na estetske (pa i društvene) vrijednosti njihova vremena, sa sviješću da ni jedan povjesničar književnosti ne može zagovarati iluziju da je današnji suvremeni čitatelj lišen predrasuda svojega, današnjega vremena. Upravo u području istraživanja književnih veza kao srodnih pojava u dvjema književnostima nudi se mogućnost da se u sastavu dijakronije povijesti nacionalne književnosti ostvari uvid u sinkronijski presjek na bitnim točkama razvoja, koji bi heterogenost pojava u različitim književnostima, no nastalih i objavljenih u isto doba, kontekstualizirao kao ekvivalentne pojave koje posvjedočuju uzajamnost (podcrtajmo, u smislu zajedničkih odlika, ne međusobna utjecaja) dviju književnosti u danome razdoblju. Takvo presijecanje dogodilo se za romantizma i ponovo za moderne, artikulirajući i sažimajući najvažnije silnice i mijene u razvoju književnosti primateljice, dakle hrvatske. U takvu pogledu nema mjesta tumačenju Mickiewiczzeva stiha kao remek-djela čarolija kojega se gubi u nizinama preradbi i prepjeva u hrvatskoj književnosti. Djela spomenutih hrvatskih pjesnika sadržavaju

² Slamnig tvrdi: „Konceptcija slavenskoga kruga ne odgovara nam jer onda ne znamo kuda ćemo s našom starom literaturom“.

elemente koji svjedoče o procesualnosti obiju epoha, o estetskim cezurama u razvoju nacionalne književnosti. Takav pristup vodi dokazima o povezanosti dviju književnosti prema unutarknjiževnim kriterijima i o povezanosti povijesnih poetika epoha romantizma i moderne.

Fokus na unutarknjiževnom uspoređivanju vidimo kao gnoseološki ideal ovakva poredbenoga usmjerenja. Dakako da su se povijesne poetike različito manifestirale u hrvatskoj i u poljskoj književnosti i tamo gdje se jednako nazivaju i potpadaju pod isti umjetnički credo; no u širem kadru, različite pa i disparatne književnopovijesne činjenice ne samo da se dopunjuju nego se međusobno i uvjetuju. Odustajanje od „rekonstrukcije povijesti odnosa“ (Đurišin 1966: 122) znači zaokret prema istraživanju tipoloških književnih problema. U razumijevanju hrvatsko-poljskih književnih veza ne dajemo stoga prednost registraciji faktografskoga materijala (koji podastire dokaze o vanjskim – izvanknjiževnim – učincima pojedinačnih odnosa među književnicima i dvjema kulturnim sredinama) jer zamka precjenjivanja izvanknjiževnih činjenica u drugi plan smješta unutarknjiževne procese. Ali i takav „unutarnji“ pristup ima svoje nedostatke: prijeti mu opasnost da se pretvori u proučavanje tipoloških zadanosti koje, ako ih se liši književnopovijesne faktografije, ne pokazuju u kojoj su mjeri stvarni odnosi među pojedincima, i materijalne činjenice koje ih prate, uvjetovali tipološke srodnosti. Odustavši od najuže shvaćena „filološkoga“ pristupa predmetima našeg istraživanja, smještamo se u kontekst povijesno-tipoloških veza. Uzroke pojavama u hrvatskom pjesništvu ne treba tumačiti kao posljedice tuđega utjecaja koji je nekritički primljen, nego ih nalaziti u autorskoj poetici kojoj je strani utjecaj bio sredstvo ostvarenja vlastitih umjetničkih ciljeva. No valja se vratiti korak unatrag: sakupljanje i sređivanje izvanknjiževnih činjenica ispravan je put u proučavanju književnih veza jer omogućuje diferencijaciju i književnopovijesnih činjenica; usto, ni jedan proces u sastavu hrvatskoga modernizma (u širem periodizacijskom smislu, romantizam je neprijeporan dio moderniteta) ili moderne nije bio imanentno uvjetovan, no mora se otkloniti i tumačenje književnih veza u ključu nadređenosti, iako bi bilo nerazumno, osim što je netočno, tvrditi da pjesnici hrvatskoga romantizma u europskom kontekstu imaju jednak status ili recepciju kao poljski. Pristajanje uza strane poetike nije bio znak manjka invencije nego, kod svih pjesnika kojima se bavimo³, svjedoči o upućenosti u

³ Navedimo ih egzemplarno, iako to za ovako postavljenu temu u naslovu nije presudno: Vraz (soneti ponajprije; krakovjak nije ključno mjesto Vrazove polonofilije jer je bio dio općeslavenske „mode“ i ima veze s Vrazovom potrebom da preuzima forme narodne baštine, dok su soneti znatno više oslonjeni na lirskoga Mickiewicza), Preradović (kasna refleksivna lirika i naravno prijevod pjesme *Resurrecturis* Krasińskoga), Franjo Marković (*Iz mladih dana*), u moderni slobodni stih Vladimira Jelovšeka (koji je preuzeo i koncept „gole duše“ Przybyszewskoga), Kamov i Josip Kosor (obojica u odnosu na Przybyszewskoga, s time da je usporedba jasnija, neočekivano možda, kod Kosora u zbirci *Beli plamenovi*) te pjesnička zbirka *Istrgnuti listovi* metonimijske osobnosti hrvatsko-poljskih književnih veza, Julija Benešića. O krakovjaku u hrvatskoj inačici usp. Živančević Sekeruš 1993: 278–286.

šire razvojne procese i o potentnosti da se rezultate tih procesa primijeni u vlastitu stvaralaštvu. Uključivanje poljskih tipoloških odlika u vlastito djelo kod naših je pjesnika simptom poetičke diferenciranosti.

Prinos komparativno utemeljena istraživanja hrvatsko-poljskih književnih veza ovisi dakako i o temeljnoj sposobnosti istraživača da objasni književnu uvjetovanost koju postavlja kao početnu tezu, ali dijelom i o vrsti pa i o estetskoj vrijednosti predmeta koji je izabrao. Rezultat i njegova uvjerljivost ovise i o tome koliko se može dokazati da je opravdano pojave u dvjema književnostima gledati kao cjelinu (jer to je prva predodžba od koje se ovdje polazi), a pojedinačni slučajevi ne bi smjeli ugroziti tu deduktivnu predodžbu o cjelini. Tko ne prihvaća temeljnu našu tezu – da svaka književna pojava unutar nacionalne književnosti mora imati veze s književnim pojavama drugih nacionalnih književnosti (a one pojave koje to nemaju ni ne trebaju pripadati nacionalnoj književnosti, barem ne njegovu široko shvaćenu kanonu, jer nemaju estetski karakter) – taj čitatelj koncepciju uzajamnosti, kao sjecišta zajedničkih poetičkih odlika, neće prihvatiti kao gledište koje rasvjetljuje procese nacionalne književnosti. Sposobnost hrvatskih pjesnika da prihvate značajke oblikovane u poljskoj sredini otklanja predodžbu o inertnosti našeg prihvaćanja drugosti. Tu se ulazi u područje traumatskoga samoodređenja našega romantizma, djelomično i moderne. Mjestimična gotovo ekskluzivna usmjerenost komparativnih istraživanja na vrhunce svjetske književnosti smješta hrvatsku književnost na margine europske periferije, svodeći je na slučajan plod društvenim ograničenjima dubinski zarobljene sredine, koja je uvijek proizvodila neku vrstu „propagandne“ književnosti, uvjetovane uskim domaćim kontekstom, bez potencijala eksportiranja. Pristanemo li uz taj pogled, nema druge nego da odmah zaključimo kako je pjesništvo i Stanka Vraza i Julija Benešića izvedenica iz estetskih okvira nastalih u stranim književnostima, čime pojave jedne nacionalne književnosti tumačimo kao neposredne rezultate pojava druge književnosti (što je kategorijalna pogreška). Hoteći savjesno opisati stupanj uvjetovanosti, tvrdimo da srodne pojave u hrvatskoj i poljskoj književnosti imaju sasvim različite učinke te da hrvatska strana ne može biti tumačena kao neproaktivna. Hrvatsko-poljske književne veze bistro su ogledalo sudioništva hrvatske književnosti u širim europskim (srednjoeuropskim) procesima.

1.2.

Ni nakon stoljeća i pol zanimanja pa i povremenih razdoblja kontinuiranoga pomnijega proučavanja, nije sigurno i lako prići sintetskom poslu o hrvatsko-poljskim književnim vezama, napose stoga što nije obavljen sav pozitivistički posao koji prethodi komparativističkoj sintezi. Taj će pothvat jamačno i nadalje trajati kao projekt „optimalne projekcije“. U sastavu teme hrvatsko-poljskih književnih veza, naš put – orijentacija na opisivanje doprinosa povijesnih poetika iz poljske književnosti u sinkroniji povijesnih poetika u hrvatskoj književnosti – samo je jedna, ne nužno središnja, mogućnost

u istraživanju književnih veza, zamišljena kao odmak od kontaktne historiografije, kao korak bliže općim književnopovijesnim pitanjima, zajedničkim dvjema književnostima. Za razliku od dokumentiranih kontakata,⁴ koji pružaju utočište egzaktnosti, poetike u dijakronijskom procesu mogu se samo subjektivno tumačiti. Nužan je stoga odmak, istina omanji, od društvenoga, političkoga i kulturološkoga konteksta, kako bismo se pokušali zadržati u polju selektiranih književnopovijesnih činjenica, i to onih koje imaju odsudnu važnost za razumijevanje utjecaja (nekih) aspekata (nekih) poetika na izabrane pjesničke poetike u hrvatskoj književnosti, nastojeći pritom ne ostati na razini indicija, te im pridružujući kriterij književnopovijesne distinktivnosti, argumentima književne a ne opće povijesti (nekoliko se čvorišta opetovano pojavljuje u hrvatsko-poljskim vezama: zašto Vraz piše balade i romance⁵, nadalje, što je „proročko“, gotovo pa mesijanističko,⁶ u refleksivnom pjesništvu Petra Preradovića, koje je porijeklo slobodnoga stiha u hrvatskoj moderni, što se dakako odnosi na Jelovšeka, kao kronološki prvoga koji je odustao od vezanoga stiha, a meritorno najviše na Benešića kao razmjerno neocijenjena pjesnika hrvatske moderne); ta su pitanja dakako relevantna za opis ukupna razvojnoga tijeka u hrvatskoj književnoj historiografiji, no izvori su im u poetičkim odlukama navedenih pjesnika, koje su pak posljedica njihove osobne, nerijetko osamljeničke, stvaralačke i životne orijentacije; kretanje tom putanjom, od stranoga prema vlastitom najdubljem, dalo je sasvim specifične, povijesnopoetički distinktivne rezultate u spomenutih autora.

Heterogena cjelina od 1830-ih do kraja Prvoga svjetskoga rata formativno je razdoblje za našu temu (sve ranije od toga pripada starijoj književnosti, a sve kasnije ima odlike interkulturalne i intermedijalne suradnje, nerijetko institucionalne; kako naš predmet nije kontaktna uzajamnost, ostajemo u romantizmu XIX. stoljeća, s modernom kao njegovim najmlađim srodnikom, razumijevajući ga kao izvorišno poprište prepletanja hrvatsko-poljskih povijesnih poetika), približan okvir u koji smještamo romantičke i neoromantičke tendencije. Zacijelo se ipak ne može tvrditi da je poljska književnost dominirala u ikojem pravcu, književnoj struji ili opusu u hrvatskoj književnosti tijekom toga razdoblja, s iznimkom Julija Benešića (ali ni on nije nekritički polonofil, jer u vlastitu pjesništvu prihvaća iz Mlade Poljske i, još dublje, iz poljskoga romantizma točno onoliko koliko mu je potrebno za poetički dijalog s neoromantizmom postmatoševske provenijencije). Zagledanost u poljske prilike hrvatskim je pjesnicima u romantizmu služila kao sredstvo kulturne pa i političke borbe, nije sporno; istina je i da

⁴ Mickiewicz nije imao izravnih hrvatskih kontakata (susreo se, u Rimu, samo s Pucićem), no imao je prigoda za posredne uvide. Usp. Kubik 2018: 59–68.

⁵ Ponešto je kompleksnije pitanje s Vrazovim sonetom; za ilustraciju problema, citirat ćemo samo naoko bezazlen komentar Julija Benešića iz varšavske *Kronike*: „Čitali smo večeras Mickiewiczove sonete, koji su utjecali na Vrazove sonete. Krleža se vrlo rastužio, kad je vidio kako je Vraz „prerađivao“ Mickiewicza. Jučerašnji je ushit za Vraza splasnuo“ (1981: 376).

⁶ Sažeto o mesijanizmu u poljskoj tradiciji tumačenja usp. Walicki 2006: 17–28.

je ta zagledanost jednostrana, ne i međusobna. Ta dva momenta – utilitarnost orijentacije na sve poljsko, što ne znači da je estetski aspekt bio drugorazredan, naprotiv, utilitarnost i jest bila moguća upravo stoga što su poljski uzori jamčili estetsku dimenziju, koju su Vraz i Preradović preveli u samosvojne poetike, dok je Mažuranićev primjer drukčiji, utoliko što se ponajviše odnosi na društvenu utilitarnost i ideološko slavenstvo (Košutić Brozović 1970) te jednostranost utjecaja – opće su mjesto hrvatsko-poljskih književnih veza u romantizmu, i ne treba stoga precjenjivati poljski aspekt, no ne treba ga ni svoditi na društveno uvjetovane sporadične kontakte i političko polonofilstvo. To što je poljski romantizam izravno utjecao na literarno formiranje Vraza, Preradovića i Franje Markovića, dakako i Mažuranića (ali to je drukčiji primjer, ponajviše stoga jer se nije dogodio u lirici), ne znači da u genezi njihova literarnoga habitusa umanjujemo utjecaje zapadnoeuropskih literatura i vrlo dubok utjecaj usmenoknjiževne tradicije.

Na prijelomu XIX. i XX. stoljeća, s porastom zanimanja za romantičke tendencije, polonofilstvo, za razliku od preporodnoga razdoblja, ponovo postaje ovaj put više književni, manje politički program. Kod pjesnika koji poznaju i primaju poljske utjecaje u doba moderne poljski je impuls emocionalan i relativan, jer tada hrvatska književnost posve hvata korak sa zapadnoeuropskim tendencijama te je kod svih modernista moguće detektirati utjecaje iz gotovo svih europskih književnosti, budući da su kontakti bili mnogobrojni i raznoliki, a prijevodi sve dostupniji. Poljska književnost nije imala samo ideološko-pragmatički utjecaj na hrvatske romantike niti je utjecaj na poetike modernista bio epigonski. Ako se prihvate te hipoteze, kontekst hrvatsko-poljskih veza nadraža rekonstrukciju osobnih kontakata, intimnih lektira, „drugovanja sa stranom knjigom“ (Kravar 1998: 105)⁷ i *ad hoc* prijevoda te oponašanja bez literarne ambicije. Ovdje je riječ o poljskoj orijentaciji koja je književnoga porijekla, nije ni deklarativna ni pragmatična, niti su rezultati primanja poljskih utjecaja epigonski i irelevantni. Ako ne uvažimo i taj dio geneze romantičkih postupaka – i njihovih modernističkih srodnika – svi primjeri koje spominjemo mogu nesretno potpasti pod nazivnik ideoloških preuzimanja.

Malo je kanonskih pisaca novije književnosti, a nije drukčije ni među kanonski neraspoređenima, koji nisu cijenili zapadnoeuropsku književnu tradiciju, pa i kad su pristajali uza tradicionalne poetike i programe (kadšto je upravo konzervativnost u poetici bila znak privrženosti europskoj tradiciji). Kod mnogih je strani utjecaj bio više deklarativan, manje eruditski. Primjer je erudicije, uvjerljiv bez sumnje, Julije Benešić, koji je o poljskoj književnosti promišljao uranjajući u svekoliku poljsku tradiciju: najpri-

⁷ Stranu lektiru Kravar tumači kao čimbenik koji je uzrokovao dvojnost djelomično suprotstavljenih tendencija hrvatskoga romantizma, istodobno potrebu da se očuva privrženost domaćoj tradiciji i poriv da se upozna i anticipira strano, koje se osjeća kao svoje. Kravara je analiza oslonjena na metrička preuzimanja, ali nije drukčije ni s tematikom i općenito lirskim etosom, koji je u cijelosti obilježen podvojenošću između nacionalno amblematskoga i paneuropskoga. Vraz, Preradović i Marković upravo su primjeri pomirenosti te dvojnosti.

je se pomno informirao, primajući autore i djela u prebogatom rasponu, od najvišega kanona do blijedih nasljedovatelja. Ambivalentnost Benešićeve uronjenosti u poljsku kulturu i književnost, sudeći prema nekim iskazima u *Kronici*, ima elemente „slomljenoga trijumfa“ – ne mogavši se osloboditi, stvaralački i poetski, književnopovijesnih, lektirnih i kazališnih naslaga koje je nakupljao godinama, opredijelio se za nekovrsni pedagoški pristup, i prema sebi kao književnom autoru i prema matičnoj književnosti, uzimajući iz poljskoga književnoga okružja upravo ono što se dalo prilagoditi njegovu osobnom senzibilitetu, koji je dakako sadržavao mnogobrojne, neke i vrlo tipične, naslage domaćega, hrvatskoga životnoga i književnoga iskustva.⁸

2. Granice korpusa

Pjesnici koje navodimo kao primjere nisu proizvoljan izbor iz područja hrvatsko-poljskih književnih veza niti su presjek tema koje bi činile okosnicu toga područja; tematski je raspon uvjetovan, intencionalno, s obzirom na žanrovski te stilskoformacijski kriterij. Ta dva načela uvjetuju ograničavanje na liriku i njezine romantičke i neoromantičke povijesne poetike u sastavu paradigmi romantizma i moderne. Niz pitanja hrvatsko-poljskih književnih veza već je bio književnopovijesno indiciran i znanstveno komentiran. Naš je cilj stoga omeđen pokušajem da se ustanovi što je moguće više sintetičan sud o izabranim temama, imajući na umu kroatocentrično zadan književno-

⁸ Zasebna je dakako tema narav Benešićeva polonofilstva, i ne treba je poistovjećivati s utjecajem poetike Mlade Poljske na njegovo pjesništvo. Dok je taj utjecaj slabo istražen, ambivalentnost prema poljskosti općenito dobro je poznata iz *Kronike*: ... “mislim da sam ponovno progledao i shvatio napokon problem koji se zove ‘Poljska’. Revidirao sam u jednoj sekundi svoj pogled na taj narod. Ja sam, kao i svi mi, gledao u Poljake kao u srodni nam narod po jeziku i nekadašnjoj zajedničkoj prošlosti, sa srodnim crtama u mnogom pogledu. To ostaje i dalje, samo se mora u tom naziranju nešto iz osnove promijeniti. Teško je to izraziti. Uzet ću figuru, usporedbu. Ti kad misliš na svog brata, svjesno ili nesvjesno osjećaš da ti je brat, da ste zajedno odrasli, uz istog oca i mater itd. Zamisli sada sebi brata, ali tako da znajući sve to o zajedničkom podrijetlu, sve to bez mržnje naprosto eliminiraš i u njemu ugledaš posve samostalnog čovjeka, u kojega je samostalnost toliko razvijena kao i u tebe, a da zato njegovi interesi nisu ni vezani ni razriješeni u odnosu prema tebi, oni su toliko *sporedni*, da se na njih i ne misli. To je ono glavno, što sam spoznao: njima je posve sporedno to da su oni slavenskog podrijetla i da još netko govori srodnim jezikom, jer su toliko samostalni u osjećaju svoje individualnosti, da im ne treba voditi računa o nekoj zajedničkoj domovini, običajima itd. (kao nama i Česima). ... Ovakvo gledanje na Poljake izgleda mi jedino ispravno. Ono je lišeno svakog sentimenta. Njima je sporedno sve što nije njihovo, a svojim smatraju i neka zajednička svojstva, koja imaju i drugi narodi, no zato im ti narodi nisu bliži od onih naroda koji nemaju s njima zajedničkih svojstava. Kao što tebi može biti rođeni brat kadšto dalji od čovjeka, koji ti nije rod“ (1981: 456–457) ... : „Opet sam dublje ušao u psihu tih ljudi, tog naroda, koji *ne će moći* izdržati u Evropi u ovoj državnoj formi, koju sada ima. To su ljudi, koji misle kategorijama 18. vijeka, koji čak to svjesno znaju, ali toga ne mogu da se odreknu, odnosno da se od toga izliječe, jer nisu preživjeli ni socijalnu revoluciju ni preporod kao Česi i mi. Jer njihovo robovanje od god. 1772. do 1918. za njih je kao neka epoha preživljena u zatvoru, iza koje se nastavlja godina 1773., a ne 1919.“ (1981: 473).

povijesni okvir. Upućenost u poljski književnopovijesni kontekst u službi je preispitivanja poetika i opusa u hrvatskom pjesništvu. Poljski književni model, u formacijama kojima je svojstvena romantička orijentacija, imao je ulogu reprezentativna europskoga modela i omogućuje vjerodostojno pozicioniranje pa i prevrednovanje pojava hrvatske književnosti u ravnini s evolucijom u europskim književnostima. Bez uočavanja te dvostrukosti i suodnosa između poljske književnopovijesne pozadine prema pitanjima hrvatskoga pjesništva temeljna istraživačka i čitateljska poruka našeg promišljanja može izmaknuti, iako dakako neće prekriti činjenicu da ne može biti govora o tome da romantizam i njegovi potonji poetički srodnici iscrpljuju temu hrvatsko-poljskih književnih veza.

Kad je riječ o Stanku Vrazu i Petru Preradoviću, valjalo bi sintetizirati što se dosad ustanovilo o paralelizmu poetika s Mickiewiczem i Krasinskićem te bi se mogla implicirati nova rješenja koja diskretno premještaju težište unutar književnopovijesne ocjene Vrazova pjesništva. Relevantan bi prigovor bio i fokus na liriku, jer i u epskom djelu Franje Markovića kao žanrovski najpotpunijega hrvatskoga romantika mnoštvo je znakova romantičke epohe koji su proizašli iz lirske diskursa, a u nas su se razvili tek u Markovićevoj inačici romantičke epike. Iako se paralelama u proznom stvaralaštvu ovdje ne možemo baviti, sugeriramo tek da zastupljenost Henryka Sienkiewicza u *Viencu* svjedoči koliko je njegov prozni model smatran uzornim te je njegove tragove moguće pratiti i kroz razdoblje prevlasti realističkih postupaka i kasnije modernističke proze. U poredbama se krećemo možda najkласičnijim, ali držimo ne i prevladanim putem: prvi su oslonac, u preliminarnim sudovima, književnopovijesni dokumenti epohe, napose književnokritički napisi; zadržati se potom treba na pjesmama s motivima i postupcima koje držimo zajedničkim, a istovremeno paradigmatički indikativnim; izvornost ne treba naglašavati jer je izbor i načinjen s obzirom na neepigonski rezultat, makar se, napose u nekim primjerima u moderni, ni nekritička posuđivanja od poljskih uzora ne mogu zanjekati (Jelovšek/Przybyszewski). Polonocentrizam je naš nedvojbeni, podrazumijevajući podtekst i izbora pjesnika i izbora motiva u njihovu pjesništvu i naročito u izboru književnopovijesnih izvora koji prate i autore pojedinačno i formacije kojima su pripadali, ali su ciljevi kroatocentrični.

Tipološke analogije koje spominjemo nisu ni revolucionarne ni odveć inovativne jer bi rezultat „inovacije“ mogao biti proizvoljan i konfabulativan. Najveća opasnost presmionoga polonocentričnoga kontekstualiziranja prijati analizi pjesništva Julija Benešića, gdje se, zbog pjesnikova izrazita polonističkoga i poljskoga podteksta, srodnost s poetikama poljskoga modernizma ne smije forsirati (olako se može upasti u zamku da je ponajbolji naš znalac poljske književnosti i uopće poljskih prilika potpadao pod utjecaj poljskih pjesnika i poetika), jer geneza je Benešićeva poetskoga rukopisa usidrena u hrvatsku književnu tradiciju, ali ne autarkičnu i nekomunikativnu nego uključivu prema stranome, riječju poljskome. Ako bismo izdvojili Benešića iz sustava hrvatske moderne, pogriješili bismo, koliko god bio lako uklopiv u poljsku

sredinu i kulturu. Benešić je upravo karakterističan tip pjesnika hrvatske moderne, takav da ishodište ima i izvan hrvatske kulture. Naše je čitanje njegova pjesništva oslonjeno stoga na osobnu, čitateljsku uvjerenost da bitni aspekti njegova pjesničkoga djela imaju svoje uzore u modernističkom stilskom kompleksu koji poljska književna historiografija tumači kao izvorno svoj, makar eklektičnost poljskoga modernizma nije ekskluzivnost u slavenskom svijetu, jer je istovrsnost različitih književnih pojava svojstvena svim formacijama poetskoga modernizma na prijelazu stoljeća. Ograničenost na lirsku vrstu omogućuje (iako ne jamči) da usporedivost književnih modela bude razgovjetnija jer poredbe ne označuju samo bilježenje sličnosti nego i podcrtavanje razlika. U slijedu od Vraza i Preradovića, preko Kamova, Jelovšeka i Kosora, do Benešića i njegovih duhovnih i životnih suputnika Matoša i Krleže, zanemarivanje razlika u odnosu na poljsku književnost bilo bi ignoriranje hrvatskoga književnopovijesnoga konteksta na koji se pozivamo. I sličnosti i razlike u analizi povijesnih poetika ne mogu biti drugo nego naknadne historiografske konstrukcije nastale na temelju građe koju smo od pjesnika naslijedili, a nismo je uvijek umješno znali uklopiti u nadnacionalne procese.

Budući da je slabo iznutra konstituiran, hrvatski se romantizam oprezno povezivalo sa središnjom niti europskoga romantizma, kojoj Mickiewicz⁹ i Krasinski kanonski pripadaju. Standardan je primjer Vrazov importirani romantizam koji posvjedočuje suodnos pojava nacionalne književnosti i europske paradigme (o periodizaciji toga razdoblja usp. Flaker 1972). Nema stoga potrebe da se dodatno ograđujemo od tradicionalna komparatističkoga puta: hrvatsko-poljske književne poredbe ne treba zarobiti u ključu istraživanja velikih poljskih pisaca i njihovih sudbina u „maloj“ hrvatskoj književnosti jer predmet našeg zanimanja nisu odjeci u recepciji poljskih velikana na južnoslavenskoj periferiji, jer to nikakve osobite važnosti nema za cjelinu književnih epoha u kojima se recepcija bilježi, nego pojave u hrvatskom pjesništvu koje su ga uključile u središnji paradigmatički tok, najprije romantizma, potom i moderne, a dolaze iz poljske književnosti (o obrnutu recepcijskom putu usp. Kot 1991).

Pojam neoromantizma ne može biti razumijevan kao stilska formacija nego kao poetika vremenski omeđena na okvire hrvatske moderne. Nije posrijedi razumijevanje romantičkoga kao nadvremenskoga stila nego paralelizam povijesnih poetika, romantizma u formativnoj fazi u prvoj polovici XIX. stoljeća i neoromantizma kao njegova poetičkoga srodnika tijekom moderne na prijelazu stoljeća, do kraja Prvoga svjetskoga rata (iako Benešić svoje stihove objavljuje kasnije, 1922, oni pripadaju bitno ranijem poetičkom modusu). Hrvatsko-poljske književne veze nisu potraga za općeromantičkim motivima nakon epohe romantizma nego poprište utjecaja romantičkoga povijesno-poetičkoga stila i svjetonazora. Pjesništvo koje nazivamo romantičkim i moder-

⁹ O Mickiewiczzevoj viziji slavenskih književnosti u pariškim predavanjima usp. Rapacka 1995: 95–112.

nistički neoromantičkim (Šicel 1978, Užarević 2008),¹⁰ utoliko antimodernističkim (Kravar 2003, 2005),¹¹ nije „romantično“ pa nas stoga neće zanimati pjesničke pojave kojima se geneza i poetika ne mogu dovesti u povijesnopoetičku vezu s formativnim razdobljem epohe romantizma. Spominjemo to stoga što romantičkih simptoma ne manjka u hrvatskom pjesništvu *fin de sièclea* no nisu svi relevantno povezivi s epohom romantizma (Škreb 1964).¹²

2.1.

Dvije bitne značajke poljskoga romantizma hrvatsko pjesništvo nije usvojilo: prvo, koncept pjesničke izvornosti i neponovljive kreativnosti (naši su pjesnici prepravljali poljske i uopće strane stihove nerijetko ne označujući izvornoga pjesnika ili djelo, ne zbog nesavjesna epigonstva nego zbog ispunjenja prosvjetiteljskoga cilja pouke, što se činilo preradbama i prijevodima romantičkih uzora). Nadalje, individualizam, kao bitan znak zapadnoeuropskih romantizama, koji je u poljskom pjesništvu imao proročki karakter, u nas je ostao nerazvijen pod teretom kolektivnih nacionalnih frustracija i dugotrajne nedržavnosti. Mjesto razlike dviju književnosti upravo je kanonski romantik, Franjo Marković, čija književna misija ima izrazit pedagoški i prosvjetiteljski karakter. Njegov spjev *Dom i svijet* (napisan 1865, objavljen 1883.) jedini je hrvatski romantički idilički ep, usporediv, s obzirom na jasna motivska preuzimanja, s *Gospodinom Tadijom*, koji je zacijelo Marković čitao u izvorniku (preveo ga je T. Maretić, Zagreb 1893). Ne može se ne uočiti Markovićevu teorijsku misao u njegovu književnom djelu. Hoteći filozofijska znanja primijeniti na književnu epiku, posebno s obzirom na to da svoje postavke primjenjuje na stihove (iako stvara u razdoblju afirmacije proze, napose romana) te ujediniвши spoznaje iz estetike s pjesništvom, potvrđuje se kao naš jedini gotovo ortodokсни romantik, u smislu ispravnosti poetičke aksiologije. No recepcijska je nevolja s Markovićem što je već za života, iako društveno priznat, kao književ-

¹⁰ Pojam neoromantizma razmjerno je rijetko zastupljen, Šicel ga spominje u nabranju („dekadancija, simbolizam, impresionizam ili neoromantizam“). J. Užarević spominje ga u navodnicima, u kontekstu u kojem ga i mi upotrebljavamo, kao književno-kulturni proces s početka XX. stoljeća („neoromantizam, simbolizam, ekspresionizam, avangarda“).

¹¹ Zoran Kravar definirao je poetičku i svjetonazorsku antimodernost unutar paradigme moderne kao sinegdohu poetičkoga (nerijetko i političkoga) stava koji sadržava elemente negacije moderne. Za Julija Benešića vrlo je karakteristično da njegova protumoderna očitovanja ne posjeduju uporište izvan moderne, pa ne mogu biti zamijenjena za predmoderne tendencije niti za protoavangardna osporavanja moderne.

¹² Iako se sve poetike oblikuju u konkretnim društvenim i povijesno uvjetovanim okolnostima, nedvojbeno postoje i svezremenske značajke koje se različito ponavljaju i isprepleću u svim stilskim formacijama. To je najsigurnije nazivati Škrebovim „stilskim kompleksom“, kako se već i udomacilo, pa je ovdje umjesno strogo razlikovati stilsku formaciju i stilski kompleks. Stilski kompleksi, makar imali obilježja romantičkoga modusa, koji nisu u vezi s romantičkom stilskom formacijom (neoromantizam moderne to jest) nisu dio naše teme.

nik smatran reliktom klasicizma i romantizma, pa su njegovim spjevovima presudili izvanknjiževni uvjeti, koji su diktirali zaokret prema uzletu realističke pripovijesti. U cjelini je Marković točan primjer simbioze klasicističkih (predromantičkih) i formativnih romantičkih značajki, i to u doba kad je romantizam kao epoha već bio završio te kad se u hrvatskom pjesništvu osjećaju posljedice mukotrpnih pokušaja standardizacije književnoga jezika, povratak tradicijama starije hrvatske književnosti (napose dubrovačke) i još mukotrpniji proces konstituiranja institucija moderne nacije, u čemu je Marković izravno svojim javnim funkcijama sudjelovao. Neutemeljen je ipak zadugo u našoj historiografiji zastupan stav da hrvatska književnost nema romantizma (Frangješ 1967): ilircima se ne može osporavati svijest o romantizmu iako im se pripisuje svjesno odbijanje romantizma tamo gdje se nije mogao iskoristiti u nacionalne svrhe. No nema sve pjesništvo ilirskoga i postilirskoga naraštaja utilitarni i aktivistički podtekst. Intimističkim motivima koji ne služe izriječkom ni prosvjećivanju naroda ni izgradnji nacije upravo su tim ciljevima ponajviše pridonijeli soneti Stanka Vraza i refleksivna lirika Petra Preradovića (Flaker 1968).¹³

Već odavna poznat utjecaj poljskih pjesnika na hrvatske neće u bitnome poremetiti položaj u nacionalnom kanonu ili dijakroniji bilo kojega pjesnika kod kojega je umjerno tražiti i nalaziti poljske tragove, no odraz poljske književnosti uzrokovao je zaokret koji je hrvatske pjesnike poetički odredio drukčije upravo zato što je posrijedi poljska književnost, a ne bilo koja druga strana književnost. Specifična svojstva koja su se u punini razvila u poljskom pjesništvu u hrvatskome su imala obličje koje se može smjestiti, ali ne i utopiti u konglomerat nadnacionalnih utjecaja i općeknjiževnih procesa kojima su pjesnici romantizma a moderne napose bili izloženi.

Utjecaj poljske književnosti specifičan je dvostruko, ponajprije stoga što poljski pjesnici nose razliku u odnosu na zapadnoeuropski romantizam, a u razdoblju moderne inačice neoromantičkih poetika još su heterogenije. Nadalje, hrvatska književnost zagledana je u poljsku, u objema epohama, s istim ciljem – da se posredovanjem slavenske književnosti zahvati u europski kanon. Ne treba stoga napore da se hrvatsko pjesništvo poredbeno kontekstualizira s obzirom na kanon poljske književnosti tumačiti kao daleki odjek projekta slavenske uzajamnosti niti uvjerenosti da slavenske književnosti čine nekovršnu zasebnu cjelinu u europskom kulturnom krugu (raznorodnost je prevelika da bi se to tvrdilo, u svim novovjekovnim epohama) niti da hrvatski pjesnici njeguju privilegiran odnos prema slavenskim utjecajima. Utoliko se nadaje kao nužnost odvojiti utjecaje poljskoga romantizma od procesa nacionalne izgradnje tijekom ilirizma i ne lijepiti uza svaki Vrazov ili Preradovićev slavenski podtekst politički i društvenoutilitarni kontekst. Ne treba gubiti iz vida naoko podrazumijevajuću a

¹³ Za pjesništvo nastalo od polovice 1830-ih do polovice 1860-ih A. Flaker služio se sintagmom „nacionalni pseudoromantizam“, naglasivši time zakašnjelost, nekarakterističnost pa djelomično i neuspjelost hrvatskoga romantičkoga projekta.

teško dokazivu tezu da poljsko i hrvatsko pjesništvo, drugo na valu prvoga, sudjeluju u istim paneuropskim književnopovijesnim procesima. Upravo se time bavio još Mickiewicz na Collège de Franceu,¹⁴ zacrtavši okvire slavenskih književnosti kao kulturnoga prostora koji, unatoč golemim društvenim i povijesnim razlikama, dijeli barem potencijalnu koheziju.¹⁵

3. Umjesto zaključka

Pokušaj svojevrstne metodološke ispovijesti i eksplikacije vlastita analitičkoga procesa nema normativni nego relativizirajući potencijal da zacrtá granice radnoga okvira u sastavu kojega se kreće deskripcija predmeta rasprave. U korijenu je problema istraživanja književnih veza obuzetost potrebom da se gomilaju primjeri i da se pobroji sve što se dosad o njima istražilo. Svaki je pjesnik kojim se bavimo u našem čitanju izrazito određen svojom vremenitošću, dakle književnopovijesnom perspektivom i time nužno ograničen na historijski kontekst koji je uvijek ograničavajući jer svodi raznolike pojave na sličnu mjeru, koja im se pojedinačno možda i ne pripisuje (to osobito vrijedi za pjesnike moderne, kod kojih poredbeno hrvatsko-poljsko kontekstualiziranje nije uobičajen istraživački horizont). Promjene u razumijevanju koje sugeriramo nisu posljedica novih podataka nego novih čitanja, novoga poredbenopovijesnoga rasporeda čitanih pjesnika, kojima ne pridajemo estetsku vrijednost koju nemaju niti im nastojimo „uzeti“ književnopovijesnu mjeru, s jednom iznimkom. Naime, iz osobne angažiranosti, iz potrebe da razbistrimo njegovu poetsku viziju, čitajući pjesme Julija Benešića podliježemo iskušenju da ga ipak ambicioznije prevrednujemo, s obzirom na to sudbina Benešića u hrvatskoj književnosti kao pjesnika, u manjoj mjeri i prozaiika, otvara složeno pitanje o uvjetovanosti društvenoga položaja pisca i recepcije njegova književnoga rada, a naročito pitanje o odnosu domaće književne tradicije i stranoga utjecaja kod pisca kod kojega je razina isprepletenosti dviju strana zamršena i sveprisutna, u svakom dijelu opusa i djelovanja.¹⁶

Utjecaj poljskoga pjesništva na hrvatsko dakako nije po sebi ni povoljan ni nepovoljan za hrvatske pjesnike. Prošlo je vrijeme kad je trebalo preneglašavati strani utjecaj samo zato što svjedoči da je i u nas bilo osjećaja za književni trenutak i „modu“, ali je prošlo i vrijeme da se dokazuje da je bilo koji hrvatski pjesnik ostao „samosvojan“, iako

¹⁴ Među južnoslavenskim književnostima Mickiewicz je u predavanjima najviše pozornosti pridao crnogorskoj baštini, što se, uza zrno opreza, može tumačiti kao paralelizam zavičajne nostalgije, između litavskoga zavičaja i praslavenske autentičnosti balkanske Europe. Usp. Trybuš 2019: 84–94.

¹⁵ Ipak ćemo ustanoviti da povijest slavenskih književnosti zapravo nije moguća kao neizdiferencirana cjelina, bilo po nacionalnom ključu, bilo po tipološkome, osim u panoramskom pogledu, kakav je svojstven slavističkim sintezama na anglocentričnim sveučilištima.

¹⁶ O obrnutu putu, o recepciji hrvatske književnosti u poljskoj kulturi, usp. Kot 1991: 312–332.

je „posuđivao“ (Živančević 1978: 322)¹⁷ – na razinama od prijevoda, preko preradbi i svjesna oponašanja do anticipacije drugosti tuđega književnoga iskustva – iz vlastite lektire. Utjecaj poljske književnosti na hrvatsku pokazuje da se pojedinci na hrvatskoj strani identificiraju sa stranom književnom tradicijom, asimiliraju se u širi dijakronijski niz i prihvaćaju književne konvencije nastale drugdje. Ne treba stoga relativizirati Mickiewicza, Krasińskoga niti Przybyszewskoga – umjesno je govoriti o izravnom utjecaju, a ne o dalekom poticaju koji bi se onda umotao u međunarodni kontekst, u kojem poljska sastavnica gubi svoju emisijsku moć u srazu sa zapadnoeuropskim književnostima. O uspjelosti utjecaja poljskih pjesnika na hrvatske nemojmo se pitati na temelju opsega pojedinačnih preuzimanja ni „nelojalnih“ prisvajanja, nego na temelju prosudbe o individualnoj svrsi takvih preuzimanja u svakom pojedinom opusu, u sastavu poetike koju su pjesnici, na objema stranama, baštinili. Riječju, poljski je utjecaj kod hrvatskih pjesnika znak poetske zrelosti i potrebe da se sudjeluje u poetskom jeziku vremena.

¹⁷ „Svaki je bezmalo onovremeni hrvatski pisac prevodilac ili podražavalac“, tvrdi, nema sumnje ispravno, M. Živančević.

Literatura

- Benešić, Julije. 1981. *Osam godina u Varšavi (Kronika)*. Rad JAZU, 390, 244–530.
- Đurišin, Dionyz. 1966. O teoretskim ishodištima poredbene književnosti. *Umjetnost riječi*, 3–4, 119–132.
- Flaker, Aleksandar. 1968. *Nacrt za periodizaciju novije hrvatske književnosti*. Književne poredbe. Zagreb: Naprijed, 27–44.
- Flaker, Aleksandar. 1972. Nacionalna posebnost i opća zakonitost. *Croatica*, 3, 29–39.
- Frangješ, Ivo. 1967. *Studije i eseji*. Zagreb: Naprijed.
- Košutić Brozović, Nevenka. 1970. O problemu slavenske orijentacije u književnosti. *Croatica*, 1, 167–193.
- Kot, Włodzimierz. 1991. Problemy recepcji literatury chorwackiej w Polsce. *Most / The Bridge*, 1–2, 312–332.
- Kravar, Zoran. 1998. Inozemna politika stihom. Strano i domaće u u hrvatskoj versifikaciji 19. stoljeća. U: *Dani Hvarskog kazališta*. Split: Književni krug, 24 (1), 101–111.
- Kravar, Zoran. 2003. *Antimodernizam*. Zagreb, AGM.
- Kravar, Zoran. 2005. Znaci vremena u hrvatskoj književnosti 1920–1930. *Svjetonazorski separei*. Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga, 81–98.
- Kubik, Damian. 2018. Mickiewiczevi hrvatski kontakti. U: *Poljsko-hrvatske veze kroz stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa. STR
- Rapacka, Joanna. 1995. *Godzina Herdera*. Warszawa: Energiea.
- Slamniġ, Ivan. 1965. *Disciplina mašte*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Šicel, Miroslav. 1978. Specifična obilježja književnosti moderne. U: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu* [ur. Flaker, Aleksandar; Pranjić, Krunoslav]. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, 393–412.
- Škreb, Zdenko. 1964. Stil i stilski kompleksi. U: *Stilovi i razdoblja*. Zagreb: Matica hrvatska, 131–148.
- Škreb, Zdenko. 1973. Nov pogled na metodologiju povijesti književnosti. *Umjetnost riječi*, 1, 13–24.
- Trybuś, Krzysztof. 2019. *Romantic Memory*. Berlin: Peter Lang.
- Užarević, Josip. 2008. O romantizmu danas. U: *Romantizam i pitanja modernoga subjekta* [ur. Užarević, Josip]. Zagreb: Disput, 9–12.
- Walicki, Andrzej. 2006. *Mesjanizm Adama Mickiewicza w perspektywie porównawczej*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Živačević Sekeruš, Ivana. 1993. The Krakowian in Croatian and Slovene Poetry. *The Slavonic and East European Review*, 2, 278–286.
- Živančević, Milorad. 1978. Hrvatski narodni preporod i nacionalni književni pokreti u Evropi. U: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu* [ur. Flaker, Aleksandar; Pranjić,

Krunoslav]. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, 313–340.

Chorwacko-polskie kontakty literackie jako część badań komparatystycznych: wyzwania metodologiczne

Komparatystyka uprawiana w ramach filologii narodowych to badanie związków literatury narodowej z innymi literaturami narodowymi, nierzadko specjalizująca się w związkach literackich między dwoma piśmiennictwami narodowymi. Takie badania rzadko odwołują się do szerszego kontekstu lub literatury światowej i stanowią one element historii literatury filologii narodowej. Chorwacko-polskie związki literackie to część kroatystyki, a polsko-chorwackie, z polskiego punktu widzenia, część polonistyki. Potrzeba powiązania własnej tradycji literackiej z obcymi tradycjami jest na tyle istotna, że każdy filolog narodowy powinien wychodzić poza ramy własnej kultury i historii, także wówczas, gdy zajmuje się twórczością o bardzo silnych cechach narodowych. W referacie zostaną przedstawione możliwe pułapki metodologiczne kryjące się za takimi badaniami, gdyż mogą się one sprowadzić do poszukiwania mało istotnych szczegółów w dziedzinie „handlu zagranicznego obu narodów“. Zdarza się, że badacze zajmują się wówczas mało znaczącymi autorami, dziełami o słabej recepcji, nieopublikowanymi przekładami i różnymi pośrednikami, którzy bardziej należą do historii ogólnej aniżeli do historii literatury. Może przy tej okazji umknąć komparatystyczna perspektywa, jeśli samą sytuację zestawienia dwóch literatur uzna się za wystarczającą. Dlatego zostaną przedstawione argumenty przemawiające za skupieniem się na elemencie ponadnarodowym obecnym w dwu kulturach i tradycjach, po to, by przezwyciężyć oportunistyczne, nierzadko okolicznościowe zajmowanie się mniej istotnymi tematami z życia literackiego dwu narodów. Nie podważając ewidentnych korzyści, jakie płyną z wzajemnego poznania się dwóch kultur tą drogą, należy zwrócić uwagę na to, że nie powinno się poprzestać na czystym informowaniu o pokrewnych zjawiskach w dwóch literaturach, bez ich kontekstualizacji w szerszym, światowym kontekście. Zostanie podjęta komparatystyczna próba przyjrzenia się nierozwiązanym kwestiom w tłumaczeniu romantyzmu jako formującego procesu chorwackiej kultury narodowej, co, być może, doprowadzi do przewartościowania dotychczasowych obowiązujących ujęć tych zjawisk.

Wyrazy kluczowe: chorwacko-polskie stosunki literackie, romantyzm, modernizm

Ewa Komorowska

Institut Filologii Słowianskiej Uniwersytetu Szczecińskiego
ekomorowska@post.pl

Neda Pintarić

Wydział Filozoficzny Uniwersytetu w Zagrzebiu
npintari@ffzg.unizg.hr

Laska to kij, pochlebstwo czy czułość? Czyli o chorwacko-polsko-rosyjskich aproksymatach

Celem pracy jest pokazanie chorwacko-polsko-rosyjskich aproksymatów. Materiał badawczy ekscerpowany był z prac leksykograficznych dwujęzycznych: *Rosyjsko-polskiego słownika paraleli leksykalnych* Wołodymira Dubiczynskiego, monografii Kristiana Lewisa pt. *Lažni prijatelji* oraz z przykładów wynotowanych przez autorkę z polskiego, rosyjskiego i chorwackiego języka mówionego. Analiza materiału prowadzona była z punktu widzenia leksykalno-semantycznego w aspekcie porównawczym chorwacko-polsko-rosyjskim. Zastosowano nowatorską metodę opisu omawiającą zagadnienie aproksymacji nie przy użyciu różnych definicji słownikowych, jak jest to przyjęte w dotychczasowych słownikach, lecz poprzez podawanie ekwiwalentów semantycznych dla poszczególnych aproksymatów. Zebrano 42 przykłady chorwacko-polsko-rosyjskich aproksymatów, a w tym 9 przykładów aproksymatów pełnych (całkowitych) i 33 przykłady aproksymatów częściowych. Przedstawione rozważania są jedynie zasygnalizowaniem badań, podjętych przez autorki niniejszej pracy. Aproksymacja w trzech językach niewątpliwie zasługuje na dalsze szczegółowe analizy.

Słowa kluczowe: aproksymaty, leksyka, semantyka, język chorwacki, polski, rosyjski

1. Wprowadzenie

Komunikowanie się językowe na pograniczu kultur i języków może sprzyjać powstawaniu pewnych niefortunności językowych. Niefortunności tego typu powodują zwykle pewne nieporozumienia i śmieszności, wynikające z użycia zbieżnych brzmieniowo słów, które mają odmienne znaczenie. Tego typu zjawisko językowe określane jest w lingwistyce współczesnej jako *falszywi przyjaciele tłumacza*¹. Określenie to ma w różnych językach swoje ekwiwalenty: ang. *false friend*, chorw. *lažni prijatelji*, czes. *falešni přátelé*, franc. *les faux amis*, niem. *falsche Freunde*, ros. *ложные друзья переводчика*, słowac. *falošni priatelja*, ukr. *фальшиві друзи перекладача*, itd.

Równoległe pojawiają się inne terminy, np. *mylące podobieństwa międzyjęzykowe*², *homonimy / paronimy międzyjęzykowe*³, *ekwiwalenty pozorne*⁴, *tautonimy*⁵, *pseudoekwiwalenty*⁶, *wyrazy zdradliwe złudne*⁷, *aproksymaty*⁸, *pułapki leksykalne*⁹, *pozorne paralele leksykalne i niepełne paralele leksykalne*¹⁰, *heteronimy międzyjęzykowe* itd.

¹ Określenie to wprowadzili w 1928 roku Maxime Koessler i Jules Derocquigny w pracy *Les faux amis ou Les trahisons du vocabulaire anglais: Conseils aux traducteurs*

² Z. Grosbart, *Problem mylących podobieństw międzyjęzykowych. Próba definicji i poszukiwania terminologiczne*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Litteraria”, 9, 1982, s. 197–208.

³ B. Zinkiewicz-Tomanek, *Rzeczownikowe i przymiotnikowe „homonimy międzyjęzykowe” w procesie nauczania języka ukraińskiego studentów filologii ukraińskiej*, [w:] *Współzależność języków słowiańskich, Aspekt lingwistyczny i glottodydaktyczny* Gdańsk 1998, s. 241–257; *Słownik serbsko-polskich homonimów i paronimów*, pod red. D. Šipki, Poznań 1999.

⁴ I. Daszczyńska, *Rosyjsko-polskie pozorne ekwiwalenty frazeologiczne*, Słupsk 1984.

⁵ R. Lipczuk, A. Kątny, Ch. Schatte, *Niemiecko-polski słownik tautonimów*, Warszawa 1995.

⁶ *Tezaurus terminologii translatorycznej*, Warszawa 1993, s. 85, 261.

⁷ *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych*, pod red. Z. Orłoś, Kraków 2006. E. Lotko, *Zrãdnà slova v polštiniě a češtiniě: lexikologický pohled a slovník*, Olomouc 1992; Zinkiewicz-Tomanek B., *Polsko-ukraińskie wyrazy zdradliwe. Pułapki gramatyczne*, [w:] *Statość i zmienność w językach i kulturach świata*, T. I, Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Ewie Komorowskiej z okazji 30-lecia pracy naukowej, Szczecin 2014, s. 587–596.

⁸ W. Karpaczewa, *Aproksymaty – wyrazy różnych języków o podobnej formie a odmiennym znaczeniu (na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego)*, „Rocznik Sławistyczny” 1987, t. XLV, cz. 1, s. 45–50; E. Komorowska, N. Pintarić, „Vrijedan”, czyli pracowity? *O aproksymatach polsko-chorwackich*, [w:] *Słowo. Tekst. Czas X. Jednostka frazeologiczna w tradycyjnych i nowych paradygmatach naukowych*, pod red. M. Aleksiejenki i H. Waltera, Szczecin-Greifswald 2010, s. 571–579.

⁹ E. Tokarz, *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-chorwackich*, Katowice 1998; W. Karpaczewa, Ch. Symeonowa, E. Tokarz, *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-bułgarskich*, Katowice 1994.

¹⁰ W. Dubiczynski wprowadził termin ложные лексические параллели (pozorne paralele leksykalne – gdy ani jedno znaczenie porównywanych wyrazów nie pokrywa się) i неполные лексические параллели (niepełne paralele leksykalne – gdy porównywane wyrazy różnią się przynajmniej w jednym ze znaczeń) – В. Дубичинский, Т. Ройтер, Русско-немецкий словарь лексических

Na potrzeby materiału przyjmujemy termin *aprosymaty*. Jest to termin zaproponowany przez bułgarską językoznawczynię M. Karpaczewą¹¹. *Aproksymacja* pochodzi z języka łacińskiego: *approximatio* – ‘przybliżenie, zbliżenie się, ujęcie czegoś w sposób niezupełnie ściśle’. M. Karpaczewa rozumie *aprosymaty* jako: „wyrazy różnych języków o podobnej formie a odmiennym znaczeniu”. *Aproksymaty* definiujemy na potrzeby naszego materiału jako: „wyrazy z różnych języków identyczne lub podobne pod względem formalnym, a różniące się znaczeniem”.

Autorki pracy omawiały już aproksymaty, lecz tylko w odniesieniu do dwóch języków: polskiego i rosyjskiego¹² oraz polskiego i chorwackiego¹³. W niniejszej pracy postanowiłyśmy podjąć próbę przeanalizowania nie dwóch, lecz trzech języków pod kątem zjawiska aproksymacji. Zatem przedmiotem zainteresowania staną się rosyjsko-polsko-chorwackie aproksymaty. Ze względu na brak słownika aproksymatów dla trzech języków równocześnie: polskiego, rosyjskiego i chorwackiego, przedstawiona praca ma charakter nowatorski i stanowi pierwsze w literaturze lingwistycznej omówienie zagadnienia aproksymacji w aspekcie wspomnianych trzech języków. Innymi słowy, prezentowana praca jest próbą odpowiedzi na pytanie: czy można mówić o aproksymacji polsko-rosyjsko-chorwackiej, a jeśli tak, to w jakim zakresie?

Materiał badawczy ekscerpowany został z prac leksykograficznych dwujęzycznych: *Rosyjsko-polskiego słownika paraleli leksykalnych* Wołodymira Dubiczyńskiego¹⁴ i monografii Kristiana Lewisa pt. *Lažni prijatelji*¹⁵

oraz wynotowany z polskiego, rosyjskiego i chorwackiego języka mówionego.

Brak słownika trójjęzycznego spowodował, że materiał badawczy dla niniejszego artykułu przygotowany został częściowo na podstawie odnotowanych powyżej słowników oraz częściowo na podstawie analizy własnej. Ze względu na fakt, że autorki-

параллелей, Москва 2011, s. 5–6; B. Zinkiewicz-Tomanek, *Ukraińsko-polskie niepełne paralele leksykalne i gramatyczne jako źródło interferencji*, [w:] *Wokół homonimii międzyjęzykowej*, Warszawa 2018, s. 159–173; Б. Зінкевич-Томанек, *Українсько-польські лексичні паралелі*, „Вестник международного славянского университета”, Харьков, Серия „Філологія”, том II, 4, 1999, s. 38–42; B. Zinkiewicz-Tomanek, *Українсько-польські неповні лексичні паралелі як причина інтерференції*. „TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych”, T. V, Oddział PAN w Lublinie, Lublin 2010, s.177–184.

¹¹ W. Karpaczewa, *Aproksymaty – wyrazy różnych ...*, op. cit. s. 46

¹² E. Komorowska, *Jak się ma krawat do kratav’, dywan do divan czy kawior do kavior, czyli o polsko-rosyjskiej homonimii międzyjęzykowej*, [w:] „Studia Językoznawcze” t. 11 (2012), s. 93–108.

¹³ E. Komorowska, N. Pintarić, *Vrijedan czyli pracowity? O aproksymatach polsko-chorwackich*, [w:] Słowo. Tekst. Czas X, red. Michaił Aleksiejenko i Harry Walter, Szczecin - Greifswald, 2010, s. 571–579.

¹⁴ В. Дубичинский, *Русско-польский словарь лексических параллелей*, Charków (w przygotowaniu).

¹⁵ K. Lewis, *Lažni prijatelji s rječnikom hrvatsko-ruskih lažnih prijatelja*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2016.

-językoznawczynie są równocześnie *native speakerami* języka polskiego i języka chorwackiego oraz specjalistkami w zakresie języka rosyjskiego, możliwe było zebranie i opracowanie indywidualnego materiału badawczego polsko-rosyjsko-chorwackich aproksymatów. Zdajemy sobie sprawę, że ze względu na nowatorstwo zbioru aproksymatów jest jeszcze niepełny, ale stanowi on już wprowadzenie w zagadnienie aproksymacji trójjęzycznej. Tak więc celem pracy jest pokazanie chorwacko-polsko-rosyjskich aproksymatów. Przyjmujemy synchroniczną leksykalno-semantyczną metodologię opisu materiału językowego w aspekcie porównawczym.

Nowatorstwo pracy polega na tym, że w odróżnieniu od prac leksykograficznych, omawiających zagadnienie aproksymacji przy użyciu różnych definicji słownikowych, autorki proponują umieszczenie tłumaczenia ekwiwalentów semantycznych poszczególnych aproksymatów. W artykule przedmiotem opisu staną się aproksymaty o różnym stopniu zróżnicowania znaczeniowego. Przy opisie aproksymatów zachowana będzie następująca kolejność: wyraz chorwacki z tłumaczeniem polskim i rosyjskim, następnie wyraz polski z tłumaczeniem chorwackim i rosyjskim oraz wyraz rosyjski z tłumaczeniem chorwackim i polskim. W pracy zastosujemy system oznaczeń polegający na tym, że różniące się fonemy podkreślamy dolną kreską. Aproksymaty rozpatrzone zostaną z punktu widzenia ich różnic na płaszczyźnie ortograficznej, fonetycznej, morfologicznej i semantycznej. Przedmiotem opisu staną się leksemy rzeczownikowe (oraz jeden tylko leksem przymiotnikowy w języku chorwackim).

Aproksymaty podzielone zostaną na dwie zasadnicze grupy aproksymatów pełnych (całkowitych) i aproksymatów niepełnych (częściowych). Zasadnicza różnica między nimi polega na tym, że aproksymaty pełne są identyczne pod względem ortograficznym, brzmieniowym i morfologicznym, a różni je jedynie semantyka odmienna dla języka chorwackiego, polskiego i rosyjskiego. Natomiast aproksymaty częściowe są łądząco do siebie podobne w zapisie czy wymowie, lecz nie takie same, czyli oprócz różnicy semantycznej występują również innego typu różnice, które, mimo wszystko, sugerują spore podobieństwo między nimi.

2. Analiza przykładów

2. 1. Pełne (całkowite) chorwacko-polsko-rosyjskie aproksymaty

Do danej grupy zaliczamy najbardziej mylącą w kontaktach międzyjęzycznych grupę, aproksymatów, które charakteryzują się jednakowym zapisem graficznym¹⁶, zgodnością fonetyczną i miejscem akcentu, ale różniące się znaczeniem.

¹⁶ Nie traktujemy jako różnicy graficznej typów alfabetów: łacinki dla języka polskiego i chorwackiego, grażdanki dla alfabetu rosyjskiego.

Wybrane przykłady:

- (1) ČAS pol. 'chwila', ros. 'момент'
 CZAS hrv. 'vrijeme', ros. 'время'
 ЧАС hrv. 'sat', pol. 'godzina'¹⁷
- (2) ČAŠA pol. 'szklanka', ros. 'стекло'
 CZASZA hrv. 'kupola', ros. 'купол'
 ЧАША hrv. 'dio padobrana', pol. 'część spadochronu'¹⁸
- (3) ČAŠKA pol. 'kielich kwiatka', ros. 'чашечка'
 CZASZKA hrv. 'lubanja', ros. 'череп'
 ЧАШКА hrv. 'šalica', pol. 'filiżanka'
- (4) DRUŽBA pol. 'stowarzyszenie', ros. 'ассоциация'
 DRUŽBA hrv. 'kum', ros. 'шафер'
 ДРУЖБА hrv. 'prijateljstvo', pol. 'przyjaźń'
- (5) GRUDA pol. 'bryła śniegu', ros. 'глыба снега'
 GRUDA hrv. 'grumen zemlje', ros. 'кусок земли'
 ГРУДА hrv. 'stog', pol. 'sterta, stos'
- (6) LASKA pol. 'pochlebstwo', ros. 'лесть'
 LASKA hrv. 'štap', ros. 'трость'
 ЛАСКА hrv. 'nježnost', pol. 'czułość'
- (7) MAJKA pol. 'matka', ros. 'мать'
 MAJKA hrv. 'imie: *Maja*', ros. 'имя: *Мая*'
 МАЙКА hrv. 'majica', pol. 'podkoszulek',
- (8) OBRAZ pol. 'policzek', ros. 'щека'
 OBRAZ hrv. 'slika', ros. '*картина*'
 ОБРАЗ hrv. 'zamisao', pol. 'wyobrażenie'

¹⁷ W danym przykładzie nie ma różnicy brzmieniowej w wymowie spółgłoski nagłosowej [Č] i [CZ] w języku chorwackim i polskim, natomiast w wymowie rosyjskiej [Ч] różni się miękkością.

¹⁸ W przykładzie (2) różnica dotyczy jedynie zapisu graficznego. W języku rosyjskim fonem [Ч] wymawiany jest miękko.

PUŠKA ‘strzelba’, ‘ружьѣ’

PUSZKA hrv. ‘konzerva’, ros. ‘консервная банка’

ПУШКА hrv. ‘top’, pol. ‘armata’¹⁹

2. 2. Niepełne (częściowe) chorwacko-polsko-rosyjskie aproksymaty

Do danej grupy należą chorwacko-polsko-rosyjskie aproksymaty łądząco podobne, ale różniące się, np. w zakresie ortografii, fonetyki, miejsca akcentu, morfologii i mające różne znaczenie.

1. Aproksymaty o jednakowym zapisie graficznym, ale różnym miejscu akcentu

(10) **DRŲGA** pol. ‘narkotyki’, ros. ‘наркотики’

DRŲGA chorw. ‘put’, ros. ‘путь’

ДРОГА chorw. ‘prečka na kolima’, pol. ‘rozwora’,

(11) **JAGODA** pol. ‘truskawka’ ros. ‘клубника’

JAGODA chorw. ‘bobica’, ros. ‘ягода’

ЈГОДА chorw. ‘borovnica’, pol. ‘borówka’

(12) **LİSTOPAD** pol. ‘październik’, ros. ‘октябрь’

LİSTOPAD chorw. ‘studenj’, ros. ‘ноябрь’

ЛИСТОПАД chorw. ‘padanje lišća’, pol. ‘opadanie liści’

(13) **ŲBROK** pol. ‘posiłek’, ros. ‘еда’

ŲBROK chorw. ‘rata; krma’, ros. ‘корм, фураж’

ББРОК chorw. ‘režije’, pol. ‘czynsz’

(14) **ŲPASKA** pol. ‘uwaga’, ros. ‘замечание’

ŲPASKA chorw. ‘traka’, ros. ‘повязка’

ОПАСКА chorw. ‘bojazan’, pol. ‘obawa’

(15) **STRAŲNJICA** pol. ‘pośladki’, ros. ‘задница’

STRAŲNICA chorw. ‘stražarnica’, ros. ‘сторожевая башня’

СТРАЖНИЦА chorw. ‘stražar’, pol. ‘strażnik’

¹⁹ W przykładzie (9) różnica w zapisie graficznym wiąże się z odmienną grafiką **SZ** w trzech analizowanych językach jako litery: hrv.- Š-, pol.- **SZ**-, ros.- Ш-.

- (16) **ZASTAVA** pol. ‘flaga’, ros. ‘флаг’
ZASTAWA chorw. ‘serviranje’, ros. ‘сервировка’
ЗАСТАВА chorw. ‘stražarnica’, pol. ‘strażnica’

- (17) **ZAVJESA** pol. ‘firanka’, ros. ‘занавес’
ZAWIĘSA chorw. ‘petlja’, ros. ‘петля’
ZABĘSA chorw. ‘draperija’, pol. ‘zasłona’²⁰

2. *Aproksymaty różniące się miejscem akcentu i zapisem samogłosek*

- (18) **BESJEDA**²¹ pol. ‘przemówienie’, ros. ‘речь’
BIESIADA chorw. ‘proslava’, ros. ‘пир’
БЕСЕДА chorw. ‘razgovor’, pol. ‘rozmowa, gawęda’
- (19) **CJELINA** pol. ‘całość’, ros. ‘совокупность’
CELINA chorw/ros. osobno žensko ime
ЦЕЛИНА chorw. ‘neplodna zemlja’, pol. ‘nieurodzajna gleba’²²
- (20) **DUŠEK** pol. ‘materac’, ros. ‘матрас’;
DUSZEK chorw. ‘gnom’, ros. ‘гном’
ДУШОК chorw. ‘smradić’, pol. ‘zapaszek’
- (21) **KONAČNOST** pol. ‘ostateczność’, ros. ‘окончателъность’
KONIECZNOŚĆ chorw. ‘neophodnost’, ros. ‘необходимость’
КОНЕЧНОСТЬ chorw. ‘završnost’, pol. ‘ostateczność’
- (22) **NABOR** pol. ‘fałda’, ros. ‘складка’
NABÓR chorw. ‘regrutacija’, ros. ‘вербовка’
НАБОР chorw. ‘skup’, pol. ‘zbiór’

²⁰ W przykładzie (17) jest nieco inny zapis graficzny odpowiadający ortografii poszczególnych języków: **-JE-/-IE-/-E-** o jednakowym brzmieniu.

²¹ W przykładzie (18) zauważa się różnice w miejscu akcentu oraz różnice graficzna w zapisie, wynikająca z realizacji historycznej samogłoski [ě].

²² W przykładzie (19) występuje różnica w miejscu akcentu w języku rosyjskim, który pada na ostatnią sylabę, w odróżnieniu od języka chorwackiego i polskiego, gdzie jest akcentem paroksytonicznym.

- (23) **NEVJESTA** pol. ‘synowa’, ros. ‘невестка’
NI EW I A S T A chorw. ‘žena’, ros. ‘женщина’
HEB E S T A chorw. ‘zaručnica’, ros. ‘наречзона’
- (24) **PĪTANJE** pol. ‘tuczenie’, ros. ‘откорм’
PYTANIE hrv. ‘pitanje’, ros. ‘вопрос’
ПИТАНИЕ hrv. ‘hranidba’, pol. ‘żywienie’
- (25) **POLET** pol. ‘wzlot’, ros. ‘взлёт’
POLOT chorw. ‘mašta’, ros. ‘творческое воображение’
ПОЛЁТ chorw. ‘let’, pol. ‘lot’
- (26) **POVRAT** pol. ‘zwrot’, ros. ‘возврат’
POWRÓT chorw. ‘vraćanje’, ros. ‘возвращение’
ПОВОРОТ chorw. ‘zavoj’, pol. ‘zakręt, obrót’²³
- (27) **POZIV** pol. ‘zaproszenie’, ros. ‘приглашение’
POZEW chorw. ‘sudski poziv’, ros. ‘вызов на суд’
ПОЗЫВ chorw. ‘želja’, pol. ‘pożądanie’²⁴
- (28) **ZAVOD** pol. ‘instytut’, ros. ‘институт’
ZAWÓD chorw. ‘zanimanje, profesija’, ros. ‘профессия’
ЗАВОД chorw. ‘tvornica’, pol. ‘fabryka’
3. *Aproksymaty różniące się miejscem akcentu i zapisem spółgłosek*
- (29) **GODINA** pol. ‘rok’, ros. ‘год’
GODZINA chorw. ‘sat’, ros. ‘час’
ГОДИНА chorw. ‘svečanost’, pol. ‘uroczystość’
- (30) **NAPAST** pol. ‘pokuszenie’, ros. ‘искушение, соблазн’
NAPAŚĆ chorw. ‘navala’, ‘ataka’
НАПАСТЬ chorw. ‘siromaštvo, nesreća’, pol. ‘bieda, nieszczęście’²⁵

²³ W przykładzie (26) pojawia się różnica miejsca akcentu w języku rosyjskim w odróżnieniu od języka chorwackiego i polskiego. W leksemie rosyjskim występuje pełnogłos: -oro-.

²⁴ W przykładzie (27) pojawia się różnica typu samogłoski w ostatniej sylabie : -i/-e/-y- oraz miejsca akcentu.

²⁵ W przykładzie (30) zauważa się zmiana grupy spółgłoskowej w poszczególnych językach: -ST/-ŚĆ/-СТЬ.

- (31) **ZAKONIK** pol. ‘kodeks’, ros. ‘книга закона’
ZAKONNIK hrv. ‘redovnik’, ros. ‘монах’
ЗАКОННИК hrv. ‘stručnjak za zakone’, pol. ‘znawca praw’²⁶

4. *Apiksymaty o różnym miejscu akcentu oraz o różnej realizacji prefiksalnej*

- (32) **PRIJEPIS** pol. ‘kopia’ ros. ‘копия’
PRZEPIIS chorw. ‘recept’, ros. ‘рецепт’
ПЕРЕПИСЬ chorw. ‘spisak’, pol. ‘spis’²⁷

5. *Apiksymaty o tym samym miejscu akcentu, ale różniące się zapisem samogłosek*

- (33) **STROJ** pol. ‘urządzenie’, ros. ‘устройство’
STRÓJ chorw. ‘odjeća’, ros. ‘одежда’
СТРОЙ chorw. ‘red’, pol. ‘porządek, rząd’
- (34) **STVOR** pol. ‘stworzenie’, ‘существо’
STWÓR chorw. ‘biće iz bajke’, ros. ‘чудовище’
СТВОР chorw. ‘poklopac’, pol. ‘klapa’

6. *Apiksymaty o tym samym miejscu akcentu oraz różniące się zapisem spółgłosek*

- (35) **ВАНКА** pol. ‘bank’, ros. ‘банк’
ВАНКА chorw. ‘mjehurić’, ros. ‘пузырь’
БАНКА chorw. ‘staklenka’, pol. ‘słów, słoik’²⁸
- (36) **LASKA** pol. ‘pochlebstwo’, ros. ‘лесть’
ŁASKA chorw. ‘milosrđe’, ros. ‘милость’
ЛАСКА chorw. ‘nježnost’, pol. ‘czułość’

²⁶ W przykładzie (31) różnica wynika z innego miejsca akcentu w leksemie chorwackim (akcent pada na pierwszą sylabę) w porównaniu z językiem polskim i rosyjskim, gdzie jest akcent paroksytoniczny. Ponadto w języku chorwackim w leksemie występuje tylko jedna spółgłoska N, a w języku polskim i rosyjskim jest reduplikacja spółgłoski NN i HH.

²⁷ W przykładzie (32) pojawia się różnica słowotwórcza form prefiksalnych: *prije-/prze-/pere-*.

²⁸ W przykładzie (35) w języku polskim występuje spółgłoska miękka Ń, w odróżnieniu od języka polskiego i rosyjskiego.

- (37) **LUG** pol. ‘lasek’, ros. ‘лесок’
 ŁUG chorw. ‘lug/lužina’, ros. ‘щелочь’
 ЛУГ chorw. ‘livada’, pol. ‘łąka’

7. *Aproksymaty o tym samym miejscu akcentu, ale różniące się zapisem samogłosek i spółgłosek*

- (38) **DROB** pol. ‘wnętrzości brzucha’, ros. ‘брюшная полость’
 DRÓB chorw. ‘perad’, ros. ‘мясо из птицы’
 ДРОБЬ chorw. ‘saćma’, pol. ‘śrut’

- (39) **MASLENKA** pol. ‘naczynie do wyrabiania masła’, ros. ‘сосуда для замеса масла’
 MAŚLANKA chorw. ‘stepko’, ros. ‘пахта’
 МАСЛЕНКА chorw. ‘maslenka’, pol. ‘maselniczka’

8. *Aproksymaty o różnym miejscu akcentu oraz różniące się zapisem samogłosek i spółgłosek*

- (40) **NALOG** pol. ‘zamówienie’, ros. ‘заказ’
 NAŁÓG chorw. ‘ovisnost’, ros. ‘зависимость’
 НАЛОГ chorw. ‘porez’, pol. ‘podatek’

- (41) **UZOR** pol. ‘ideał’, ros. ‘идеал’
 WZÓR chorw. ‘uzorak’, ros. ‘шаблон’
 ВЗОP chorw. ‘pogled’, pol. ‘spojrzenie’²⁹

9. *Aproksymaty o tym samym miejscu akcentu, ale różniące się częścią mowy*

- (42) **LIJEN** pol. ‘leniwy’, ros. ‘ленивый’
 LEŃ chorw. ‘lijenčina’, ros. ‘лентяй’
 ЛЕНЬ chorw. ‘lijenost’, pol. ‘lenistwo’³⁰

²⁹ W języku chorwackim (przykład 41) występuje prefiks *U-* w odróżnieniu od języka polskiego i rosyjskiego, gdzie jest prefiks *W-/B-*.

³⁰ W języku chorwackim leksem jest przymiotnikiem (przykład 42), a w języku polskim i rosyjskim leksemy są rzeczownikami.

3. Wnioski

Analiza materiału prowadzona była z punktu widzenia leksykalno-semantycznego w aspekcie porównawczym chorwacko-polsko-rosyjskim. Zastosowano nowatorską metodę opisu omawiającą zagadnienie aproksymacji nie przy użyciu różnych definicji słownikowych, jak jest to przyjęte w dotychczasowych słownikach, lecz poprzez podawanie ekwiwalentów semantycznych dla poszczególnych aproksymatów.

Zebrano 42 przykłady chorwacko-polsko-rosyjskich aproksymatów, a w tym 9 przykładów aproksymatów pełnych (całkowitych) i 33 przykłady aproksymatów częściowych. W grupie aproksymatów częściowych odnotowano najwięcej aproksymatów różniących się miejscem akcentu i zapisem samogłosek (10) oraz aproksymatów o jednakowym zapisie graficznym, ale różnym miejscu akcentu (7). Pozostałe grupy reprezentowane są mniej licznie. Wszystkie zebrane przykłady należały do grupy rzeczowników, jedynie w przykładzie nr 42 odnotowana została różnica między aproksymatami, należącymi do różnych części mowy. W języku chorwackim jest to przymiotnik, w języku polskim i rosyjskim zaś – rzeczowniki.

Przedstawione rozważania są jedynie zasygnalizowaniem badań, podjętych przez autorkę niniejszej pracy. Aproksymacja w trzech językach niewątpliwie zasługuje na dalsze szczegółowe analizy.

Bibliografia

Słowniki

- Benešić, Julije. 1949. *Hrvatsko-poljski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Bańko, Mirosław. 2003. *Mały słownik wyrazów kłopotliwych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Daszczyńska, Izabella. 1984. *Rosyjsko-polskie pozorne ekwiwalenty frazeologiczne*, Słupsk: WSP.
- Дубичинский, Владимир. *Русско-польский словарь лексических параллелей*. Charków. (w przygotowaniu).
- Дубичинский Владимир Владимирович, Ройтер, Тильманн. 2011. *Русско-немецкий словарь лексических параллелей*. Москва: ЭЛПИС.
- Hessen, Dymitr; Stypuła, Ryszard. 1979. *Wielki słownik polsko-rosyjski*. Moskwa – Warszawa: PWN.
- Kozielski, Ignacy. 1959. *Słownik wyrazów o podobnym brzmieniu a odmiennym znaczeniu w języku rosyjskim i polskim*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Kusal, Krzysztof. 2002. *Rosyjsko-polski słownik homonimów międzyjęzykowych*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

- Karpaczewa, Marta; Symeonowa, Chriska; Tokarz, Emil. 1994. *Pałapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-bułgarskich*. Katowice: Śląsk.
- Lewis, Kristian. 2016. *Lažni prijatelji s rječnikom hrvatsko-ruskih lažnih prijatelja*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Lipczuk, Konrad; Bilut-Homplewicz, Zofia; Kątny, Andrzej; Schatte, Christoph. 1995. *Niemiecko-polski słownik tautonimów*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Mirowicz, Anatol; Dulewicz, Irena; Grek-Pabis, Iryda; Maryniak, Irena. 1980. *Wielki słownik rosyjsko-polski*. Warszawa: PWN.
- Moguš, Milan; Pintarić, Neda. 2002. *Poljsko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Orłóś, Teresy Zofii [ur.]. 2006. *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pałapek frazeologicznych*. Kraków: Komisja Slawistyczna PAN, Oddział w Poznaniu – IFS UAM – Wydawnictwo PRO.
- Šipka, Danko. [ur.]. 1999. *Słownik serbsko-polskich homonimów i paronimów*. Poznań: Wiedza Powszechna.
- Tokarz, Emil. 1998. *Pałapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-chorwackich*. Katowice: Śląsk.

Monografie i artykuły

- Dubiczyński, Władimir Władimirowicz. 1992. *Лексические параллели в лексикографической практике. Современные проблемы лексикографии*. Харьков: Издательство Харьковского лексикографического общества, 25–29.
- Grosbart, Zygmunt. 1982. Problem mylących podobieństw międzyjęzykowych. Próba definicji i poszukiwania terminologiczne. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica*, 9, 197–208.
- Karpaczewa, W. 1987. Aproksymaty – wyrazy różnych języków o podobnej formie a odmiennym znaczeniu (na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego). *Rocznik Slawistyczny*, XLV/1, 45–50.
- Komorowska, Ewa. 2012. Jak się ma krawat do kravat’, dywan do divan czy kawior do kavior, czyli o polsko-rosyjskiej homonimii międzyjęzykowej. *Studia Językoznawcze*, 11, 93–108.
- Lotko, Edvard. 1992. *Zràdnà slova v polštiniě a češtiniě: lexikologický pohled a slovník*. Olomouc: Votobia.
- Lukszyn, Jurij. [ur.]. 1993. *Tezaurus terminologii translatorycznej*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Pintarić, Neda; Komorowska Ewa. 2010. Vrijedan czyli pracowity? O aproksymatach polsko-chorwackich. U: *Słowo. Tekst. Czas X* [ur. Aleksiejenki, Michała; Waltera, Harrego]. Szczecin – Greifswald: Print Group, 571–579.
- Zinkiewicz-Tomanek, Bożena. 1998. Rzeczownikowe i przymiotnikowe „homonimy międzyjęzykowe” w procesie nauczania języka ukraińskiego studentów filologii ukraińskiej.

- U: *Współzależność języków słowiańskich, Aspekt lingwistyczny i glottodydaktyczny* [ur. Bartoszewska, Janina; Grabska, Marcelina]. Gdańsk: Uniwersytetu Gdańskiego, 241–257.
- Зінкевич-Томанек, Боżена. 1999. *Українсько-польські лексичні паралелі*. Вестник міжнародного славянського університету. Харків: Серія «Філологія», том II/4, 38–42.
- Zinkiewicz-Tomanek, Bożena. 2010. *Українсько-польські неповні лексичні паралелі як причина інтерференції. Teza Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. Lublin: T. V, Oddział PAN w Lublinie, 177–184.
- Zinkiewicz-Tomanek, Bożena. 2014. *Polsko-ukraińskie wyrazy zdradliwe. Pułapki gramatyczne*. U: *Stalość i zmienność w językach i kulturach świata*. T. I, Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Ewie Komorowskiej z okazji 30-lecia pracy naukowej [ur. Dziadosz, Doroty; Krzanowskiej, Agnieszki; Szlachty, Agnieszki]. Szczecin: Volumina. pl Daniel Krzanowski, 587–596.
- Zinkiewicz-Tomanek, Bożena. 2018. *Ukraińsko-polskie niepełne paralele leksykalne i gramatyczne jako źródło interferencji*. U: *Wokół homonimii międzyjęzykowej* [ur. Majewska, Małgorzata]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 159–173.

Does laska mean 'stick', 'flatter' or 'sensitivity'? On Croatian-Polish-Russian approximates

The aim of the paper is to present Croatian-Polish-Russian approximates. The research material comes from *The Russian-Polish Dictionary of Lexical Parallels* by Volodymyr Dubiczynski and the monograph *Lažni prijatelji* by Kristian Lewis as well as from our observations of spoken language. Our comparative analysis is conducted from a lexical and semantic point of view. An innovative description method is used to discuss the problem of approximation. We do not use different dictionary definitions as they are presented in contemporary dictionaries, but we provide semantic equivalents of individual approximates. 42 examples of Croatian-Polish-Russian approximates have been collected, including 9 examples of full approximates and 33 examples of partial approximates. The presented considerations are only an introduction to further research. Approximates in the three languages undoubtedly deserve a more detailed analysis.

Keywords: approximates, vocabulary, semantics, Croatian, Polish, Russian

III. Kroatistika između zaboravljenih početaka i globalizacijskih izazova

Ljiljana Banjanin

Sveučilište u Torinu

ljiljana.banjanin@unito.it

Hrvatska književnost u jednom talijanskom časopisu na početku 20. stoljeća

Izlaganje je usredotočeno na jedan nedovoljno istražen segment talijanske kulture, a to su časopisi s početka 20. stoljeća. U ovoj nas prigodi zanima časopis *La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria* koji je kasnije preimenovan u *La Nuova Rassegna di Letterature moderne*. Spomenuti je časopis u razdoblju od 1903. do 1908. izlazio u Firenci kao mjesečnik. Nazočnost hrvatske književnosti u tom talijanskom časopisu do sada nije istražena, baš kao ni uloga njegova osnivača i najaktivnijega suradnika Splitsanina Bartolomea Mitrovića (1844.–1916.).

Nakana je ovoga rada dvostruka. Ponajprije, njime se želi prikazati strukturu časopisa s obzirom na činjenicu da je njegova osnovna funkcija bila upoznati talijanske čitatelje sa slavenskim književnostima. U radu će se analizirati rubrike časopisa („Letteratura serbo-croata“, odnosno kasnije „Letteratura croata“) u kojima je hrvatska književnost predstavljena preko članaka, kratkih prikaza, recenzija, informacija o izdavaštvu, reklama, prijevoda i sličnih priloga. Rezultati istraživanja pokazat će tipologiju tekstova iz hrvatske književnosti te autore čiji su uratci bili prevedeni i koji su, općenito, bili zanimljivi za prevođenje. Iz analize je također razvidno tko su bili prevoditelji izabranih tekstova kao i posrednici u njihovoj recepciji. Rezultatima ove analize ostvarit će se drugi cilj istraživanja, a to je dopuniti spoznaje o hrvatsko-talijanskim vezama s početka 20. stoljeća.

Gljučne riječi: hrvatska književnost, talijanski časopisi, talijansko-hrvatske veze, prijevodi, *La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria*

1. Uvod

Opisujući profil talijanskoga časopisa *La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria* koji je izlazio u kratkom periodu, od 1903. do 1908. godine u Firenci, moguće je uočiti nazočnost hrvatske književnosti i općenitije slike o toj književnosti u njemu. U malobrojnim talijanskim knjižnicama koje posjeduju ovaj časopis, mnoga godišta ne

postoje ili nisu dostupna te se istraživanje korpusa ne može smatrati konačnim¹. Unatoč tomu, i građa koja je dostupna u ovakvom obliku omogućava stjecanje spoznaje o tomu kako je jedan segment talijanske književne periodike percipirao hrvatsku književnost na početku 20. stoljeća. Uz to, ova tema do sada nije dovoljno istražena ni u hrvatskoj a ni u talijanskoj znanosti. Stoga je iz hrvatske perspektive vrijedno spomenuti kratak pa ipak značajan osvrt izuzetnog poznavaoca talijansko-južnoslavenskih veza Mate Zorića koji je ukazao na bogatu prevodilačku i informativnu ulogu časopisa *La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria* (Zorić 1971: 310), a kada se o talijanskoj slavistici radi, na ovaj časopis prvi je skrenuo pažnju Arturo Cronia po kojemu je to bio „rudnik“ i neka vrsta „rezervoara“ slavističkih tema (Cronia 1958: 569).

Spomenuto razdoblje talijanske kulture zapamćeno je po procvatu i izdavanju velikoga broja časopisa, ponajprije u kulturnim centrima kao što su Rim i Firenca. Mnogi od tih časopisa poznati su po dugoj tradiciji izlaženja, poput *Rivista Europea*, *Rassegna Nazionale*, *Fanfulla della Domenica*, *Il Marzocco* ili *Nuova Antologia*. Ti su časopisi svojim primjerom i autoritetom zacrtali ono što je jedan od utemeljivača talijanske slavistike, Arturo Cronia, poetično nazvao „via slava“ u talijanskoj periodici (Cronia 1958: 569), hoteći naglasiti bogatstvo priloga sa slavenskom tematikom u tim časopisima. U ovu se skupinu s punim pravom može uvrstiti i *La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria*, pregled za koji je već spomenuti Cronia podvukao da predstavlja jedan od „najvažnijih“ i „vrhunskih“ primjera („il caso più importante e culminante“) (Cronia 1958: 569) u talijanskoj periodici jer je ovaj časopis tijekom kratkoga razdoblja u kojemu je izlazio, kroz svega nekoliko godina, postao „izvršni organ slavenstva“ („un organo slavizzante per eccellenza“) (Cronia 1958: 569). No, unatoč svemu tomu, časopis je ostao potpuno marginalan, a talijanski su ga slavisti gotovo zaboravili ne pokazavši zanimanje za njegovo istraživanje.

La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria počinje izlaziti u Firenci u travnju 1903. godine, kao mjesečnik. Uredništvo se u uvodnom članku („Ai Lettori“) obraća čitateljima, suradnicima, dobrotvorima, piscima i urednicima drugih časopisa, domaćih i inozemnih, predstavlja strukturu nove publikacije te informira da će glavni kriteriji pri izboru tekstova usredotočenih na biografska i povijesna istraživanja biti „validnost“ i „ozbiljnost“, uz obavezne informacije o književnim događajima i novitetima. O naglasku da se bude u što čvršćem dodiru s čitateljima najbolje govori poziv na suradnju s originalnim tj. neobjavljenim priložima. S druge strane, eksplicitno obraćanje čitave redakcije čitateljima i čitateljicama, dakle i ženskoj populaciji, kao i tvrdnja da će se pridati posebna pažnja književnosti za djecu i mladež, ukazuju na modernu koncepciju časopisa te i na otvaranje talijanske periodike prema novim, do 20. stoljeća zapostav-

¹ Časopis *La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria* postoji u fondu knjižnice Sormani u Milanu i u Nacionalnoj knjižnici u Rimu, ali godišta nisu kompletna i nedostaju mnogi brojevi. Konsultirali smo sljedeća godišta i brojeve: za 1904.g. (br. II–XII), 1905.g. (br. I–X), 1906. (br. II), 1907. (br. I, II, III), 1908. (br. IV–X).

ljenim slojevima čitatelja i nepoznatim književnostima. Osim toga, profilira se jasno i struktura novog mjesečnika koji se najavljuje kao moderan literarni ali i bibliografski informator, obogaćen i drugim priložima, pri čemu se podvlači i njegova moralističko-didaktička funkcija karakteristična za periodiku uopće s početka stoljeća. Od 1903. do 1905. g. je izlazio pod nazivom *La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria*, a nakon toga, pa do posljednjih brojeva 1908. godine, *La Nuova Rassegna di letterature moderne*, ne mijenjajući bitno osnovnu strukturu koja je prolaskom godina bila obogaćivana novim rubrikama i novim književnostima.

Izuzme li se osnovna usmjerenost na domaću, talijansku ali i na francusku, englesku te na njemačku književnost, od samog se početka pažnja posvećuje i slavenskim književnostima. Tijekom izlaženja u ovom će pregledu svoje mjesto pronaći sve slavenske i balkanske književnosti (poljska, češka, rumunjska, grčka). Iznenađujući je podatak, međutim, da se već u drugoj godini izlaženja, 1904. godine, od četvrtoga broja, pojavljuje stalna rubrika naslovljena „Letteratura serbo-croata“, dok će se za rusku književnost, vrlo popularnu na početku 20. stoljeća kao i poljsku, s dugom tradicijom, takva rubrika uvesti tek 1906. godine. Za ovu je pojavu zaslužna prije svega koncepcija časopisa, koja promovira otvorenost prema svim književnostima, onim malim i nepoznatim naročito, no nedvojbeno je veliki doprinos i onaj Bartolomea (Bartola) Mitrovića (1844.–1916.). Mitrović od osnivanja surađuje s časopisom i već u svom prvom prilogu, u prikazu knjige slaviste Domenika Ciampolija *Saggi critici di letterature straniere* (1904.) piše da se želi odužiti svom zavičaju i naciji upoznavajući talijanske čitatelje s njezinim književnim dragocjenostima, otkrivajući i predstavljajući nedovoljno im poznate ljepote.² Splićanin po rođenju, Mitrović se formirao u talijanskoj kulturi i bio u njoj poznat kao vrstan dantista. Veliki je dio svojega života proveo u Trstu gdje je u gimnaziji (Civica scuola reale superiore) predavao književnost – „belle lettere“³, a zatim je u Firenci na Scuola Superiore di Commercio predavao hrvatski i srpski jezik i njihove književnosti 1902.–1903. (Cronia 1958: 524), upravo u vrijeme kada je ovaj časopis pokrenut te je u razdoblju od 1903. do 1906. u njemu intenzivno surađivao. Mitrovićeva je neumorna i nezamjenljiva suradnica bila Umberta Griffini (1880.–1956.) kojoj je solidno i za ono vrijeme neobično široko obrazovanje uz studij klasične filologije, omogućilo da samostalno nauči srpsko-hrvatski jezik kako bi kraljicu Jenu Savojsku, podrijetlom iz Crne Gore, pozdravila na njoj bliskom jeziku, s obzirom na činjenicu da je Griffinijeva tim jezikom toliko ovladala da je i prevodila, na njemu pisala i komunicirala sa slavenskim suradnicima (Banjanin 2018: 331).

² Bartolomeo Mitrović, (rec.a) Domenico Ciampoli, *Saggi critici di letterature straniere* (Lanciano, R. Carabba Ed., 1904), NR, 1904, II, 30. U nastavku će u tekstu biti obilježene godina, broj i stranica navedenog teksta)

³ Do malobrojnih osnovnih podataka o B. Mitroviću došli smo preko Državnog Arhiva u Trstu Archivio di Stato di Trieste).

Za razliku od ostalih rubrika u kojima su surađivali isključivo Talijani, u ovoj su suradnici većinom bili iz Dalmacije jer su poznavali talijanski jezik i pokazali se vrsnim prevoditeljima i pouzdanim posrednicima (Cronia 1958: 570). O živim i plodnim kontaktima među suradnicima s obje obale Jadrana svjedoče i članci Rikarda Katalinić-Jeretova o posjeti urednici časopisa, „Kod Umberte Griffini“, koji je bio objavljen u zadarskom *Narodnom listu* (1906., XLV, 46) kao i poletni tekst U.G., iza čijih se inicijala krila upravo Umberta Griffini, naslovljen „Bratski pozdrav“, kao topao odgovor u dubrovačkom *Srgju* (1908., VII, 215). Izravni kontakti i prijateljska suradnja bili su kanal za informiranje o najnovijim objavljenim knjigama i izvor savjeta kada se radilo o prevođenju, a kao dokaz prisnih i prijateljskih veza tumači se i apel čitateljima i prijateljima časopisa („Ai lettori ed amici della Nuova Rassegna“) Umberte Griffini koja otvoreno poziva na suradnju i pomoć u prikupljanju materijala kada je rubrici zaprijetila opasnost od gašenja (1905., V, 144).

2. O hrvatskoj književnosti i kulturi

Pozivajući mlade autore i autorice na suradnju, uz opasku da će od travanjškoga broja 1904. god., ukoliko cirkularno pismo poslano u Hrvatsku, Dalmaciju, Crnu Goru i Srbiju bude naišlo na odaziv, uredništvo uvesti rubriku posvećenu srpskoj i hrvatskoj književnosti. Ona je bila rezultat unitarnog poimanja prostora tih zemalja kao jedinstvenoga jer su ga Talijani, unatoč mnogih povijesnih, vjerskih, kulturnih i književnih razlika, percipirali kao južno-slavenski. Stoga se u nekim brojevima paralelno i zajedno predstavljaju hrvatski i srpski pjesnici i pisci, u drugima pak isključivo jedni ili drugi. S druge strane, struktura rubrike nije bila homogena i strogo definirana: slijedeći koncepciju časopisa i njegovu primarnu funkciju „pregleda“, u ovoj se rubrici posvećenoj našim književnostima, redovito donose uputi da ju uređuje Bartolomeo Mitrović, dok se ponekad pronalazi i podnaslov „Letterature straniere“, uobičajen za druge književnosti. Alternativno se pojavljuju i rubrike „Rassegna letteraria“, „Scrittori contemporanei“ s kraćim priložima, dok prijevodi nikada nisu svrstani posebno i izdvojeni od drugih priloga, nego se informacija o prijevodu nalazi ili uz naslov ili poslije teksta. Nekada se kao jezik originala izričito navodi da je hrvatski, a nekada i srpsko-hrvatski, što je opet odraz načina gledanja glavnog urednika, a moguće i uredništva časopisa u cjelini, na prostor izvornika koji je dio širega i po njihovu mišljenju jedinstvenoga dijela teritorija.

Kada se promišlja o nazočnosti hrvatske književnosti u ovom časopisu, prilozi se mogu razdijeliti prema rubrikama. Učestalo se javlja homogena skupina kratkih informacija, bilješki, recenzija, prikaza i sličnih priloga, koji se najčešće nalaze na posljednjim stranicama, kao što je uobičajeno u časopisima. Naslovi pod kojima ih nalazimo variraju: „Notizie“, „Notizie varie“, „Libri ricevuti“, „Fra libri e riviste“, „Per la Letteratura serbo-croata“. Radi se o malim priložima bez znatnije književne vrijednosti, no upravo se preko njih stječe slika o atmosferi i okolnostima u kojima je časopis izlazio i o

hrvatskoj književnosti u njemu. Sudeći po učestalim zahvalnicama novim pretplatnicima zaključujemo da je i ekonomski trenutak bio važan jer se na više mjesta apelira na pretplatu. Tijekom izlaženja časopisa gotovo se neprekinuto, navode imena novih pretplatnika, bilo da su to pojedinci, najčešće iz Dalmacije, iz Splita, Dubrovnika ili Zadra, bilo da se radi o institucijama. Imena pretplatnika dosljedno su popraćena titulama pojedinaca (profesor, advokat, pisac, gospodin), što je odraz formalne komunikacije⁴, ili punim nazivima prestižnih institucija, kao što je npr. Dubrovačka Hrvatska čitaonica s kojom je, sudeći po učestalosti članaka, postojala dobra suradnja. Na stranicama se redovito objavljuju i zahvalnice uredništva hrvatskim časopisima i pojedincima zaslužnima za širenje informacija o ovom talijanskom časopisu i njegovoj divulgaciji. Uz to, u ovom se dijelu čitatelji pozivaju na suradnju, uz precizne upute o slanju priloga „[...] in duplice copia, per farne oggetto di un accurato esame critico in modo di estendere sempre di più in Italia la conoscenza della Letteratura serbo-croata“⁵ (1904., V, s.p.). Iz ovih primjera proizlazi da su urednici, Bartolomeo Mitrović i Umberta Griffini bili ne samo zainteresirani za suradnju, nego i svjesni da je ona potrebna i moguća samo cirkuliranjem časopisa s druge strane Jadrana, prije svega u gradovima Dalmacije gdje je poznavanje talijanskog jezika predstavljalo povlašteni kanal komunikacije. Osim toga, poziv na suradnju širokom krugu čitatelja i pojašnjenja o kritičkom recenziranju publikacija dokazuju visoku razinu kriterija kojima su se članovi uredništva rukovodili izdajući ovaj časopis.

Svijest o visokom mišljenju i uvažavanju hrvatskih časopisa u širenju književnosti i kulture uopće, potvrđuju raznovrsne kratke bilješke, poput one o *Lovoru*: (1905., I) koja govori o detaljima izlaženja (dva puta mjesečno), formatu na 32 strane, godišnjoj pretplati od 14 kruna te o odgovornom uredniku, piscu Rikardu Katalinić Jeretovu. Njegovo se ime pored Vladimira Nazora, Vjenceslava Novaka, Adele Milčinić, Milana Begovića, Milutina Nehajeva, Iva Cippica, Antuna Gustava Matoša, Janka Koharića i drugih, navodi kao „garancija kvalitete“ još jednoga časopisa, zadarskoga *Hrvatskog ilustriranog koledara Svačić*, koji predstavlja „ogledalo [...] hrvatskih književnika u Dalmaciji“ (uno specchio dei letterati croati in Dalmazia) (1905., VII–VIII, 237). Ovaj je koledar trebao biti i model časopisa koji potiče interes za Italiju nudeći o njoj jednu drugačiju i novu sliku o hrvatskom društvu s početka stoljeća, različitu od one negativne i stereotipne koja je bila povijesno uvjetovana (Ivon 2012: 12). Da je koledar *Svačić* uživao veliki ugled i bio cijenjen, dokazuje i prikaz *Dopo il Šenoa. Venti anni di letteratura croata* (1905., II, 39–42; III, 68–70)⁶, objavljen u *Svačiću* iste 1905. godine, autora

⁴ Među novim se pretplatnicima nalaze imena Splitsana prof. Lorenzo Borčić, sig. Niccolo' Mitrović, Gian Domenico Illich, adv. Antonio Trumbić i spisatelj Rikard Katalinić Jeretov iz Zadra.

⁵ „[...] u dva primjerka, kako bi se podrobno kritički analizirali, a sa ciljem da se u Italiji što više širi poznavanje srpsko-hrvatske književnosti“ (1904., V, bez str.).

⁶ Tekst je objavljen u dva broja, u nastavcima. Uz naslov se donosi informacija da je njegov autor kritičar Milan Marjanović ali je oba članka potpisao sam Bartolomeo Mitrović. Najvjerojatnije je da je on prevoditelj članka, no ipak samo poredba ovog teksta s originalnim može pokazati je li Mitrović i koautor ili se njegova uloga svodi isključivo na medijaciju i prevođenje.

Milana Marjanovića. U članku, koji se u nastavcima našao u čak dva broja, na opširan se način analizira stanje hrvatske književnosti u drugoj polovici 19. stoljeća, prate se hrvatski novelisti na temelju njihovih priloga u časopisima *Vienac* i *Hrvatska vila*, koji poslije stanovite stagnacije u post-Šenoinom razdoblju pronalaze put u realizam. U sam vrh književnoga dometa svrstavaju se Ksaver Šandor Gjalski, Vjenceslav Novak, Josip Draženović, Fran Mažuranić, Ante Kovačić, a od pjesnika na prvom su mjestu Ante Tresić-Pavičić.

Mnogobrojne su i kratke bilješke i recenzije o publikacijama s druge strane Jadrana u kojima se javljaju najraznovrsnije teme i osobe: talijanski čitatelji dobivaju najrazličitije informacije o znanstvenicima Baltazaru Bogišiću ili npr. o Konstantinu Jirečeku čiji je *Dubrovački statut* iz 1272. god., za koji se tvrdi da je kamen-temeljac dubrovačkog pravnog sustava, objavljen u izdanju Jugoslavenske akademije, kao i informacija o *Ljetopisu Društva hrvatskih književnika* izdanog u Zagrebu 1903. godine, koji brojem od preko stotinu članova udruženja svjedoči o živom interesu za književnost. Čitateljima se najavljuje i tiskanje *Razvoja i sustava općenite estetike* Dr. Franje Markovića, knjige koja se preporuča kao „nezaobilazni“ priručnik svakog pisca. U ovoj se skupini nalaze i kratke bilješke o prispjelim knjigama i publikacijama hrvatskih autora na hrvatskom ili na drugim jezicima, prije svega na njemačkom. Stoga se pojavljuje fragment *Lopudska sirotica* Petra Preradovića koji je dopunio Stjepko Ilijić, ističu se studija Milana Begovića *Vojislav Ilijć, Pravo podignuće Dalmacije*⁷ i *Der Spiegel Dalmatiens und die Zukunft Oesterreichs* autora Don Eugen Marija Vusio kao i noviteti pjesnika podrijetlom iz Dalmacije, Artura Bellottija ili Antonia Bajamontija koji pišu na talijanskom jeziku (1904., VII–VIII, 151–152)⁸.

Raznovrsnost ovih i sličnih priloga upotpunjuju informacije, koje je potpisivao sam Bartolomeo Mitrović: one talijanskim čitateljima ilustriraju vitalnost i kvalitetu hrvatskoga kulturnog života, što se ogledalo u zanimanju za talijansku književnost i kulturu uopće. Na taj su način talijanski čitatelji bili upućeni u proslavu 600-te obljetnice rođenja pjesnika Francesca Petrarce u Hrvatskoj prigodom koje je dubrovački *Srgj* objavio tematski broj u kojemu se našla studija Vinka Lozovine, profesora Kraljevske gimnazije u Splitu. Izvještavalo se međutim i o prijevodima Dantea na hrvatski, pri čemu imena pjesnika Ante Tresića-Pavičića i Frana T. Uccellinija predstavljaju zalag visokog umjetničkog registra (1905, IX–X, 322). Iz obavijesti je jasno da ne zaostaje

⁷ Puni naslov monografije je *Pravo podignuće Dalmacije: po novom ekonomično-financijalnom sustavu*, sastavio E.[Eugen] M. [Marija] Vusio, Beč, Naklada Društva „Dalmacija“, 1904.

⁸ Ovakvi i slični prilozi donose se u rubrici „Notizie“. Istovremeno, skreće se pažnja na zbirku poezije *Vita Nuova*, objavljena u Trstu a čiji je autor mladi Arturo Bellotti, Splićanin na studijama u Trstu koji pokazuje veliki pesnički dar i „senso squisito d’arte e sentimento di gentilezza“, kao i *Composizioni poetiche inedite* (Split, 1904.) Antonia Bajamontia sa mladalačkim stihovima koji ukazuju na „uno spirito nuovo che alleggia in patria“ s napomenom da je urednik edicije politički opozit Bajamontijev.

ni suvremena talijanska književnost, te nalazimo informacije o prijevodu Fogazzarova romana *Malombra* iz pera Mate Lisičara u zagrebačkim *Narodnim novinama*. Brojne su i vijesti o novim izdanjima hrvatskih autora, npr. Kumičićeva *Preko mora* u zagrebačkoj knjižnici Hartman Stjepana Kuglija, ili o *Lopudskoj sirotici* Petra Preradovića sa dopunama i doradama Stjepka Ilijića, kojemu autor i urednik upućuje pohvale cijele redakcije.

Časopis je posvećivao pozornost širokom krugu tema iz oblasti periodike, izdavaštva i udruženja, što potvrđuju i osvrti na sekundarne izvore informacija. U nekoliko je slučajeva to *Tršćanski Lloyd* koji se navodi zbog solidne tradicije te se čitateljima preporučuju knjige koje su u njihovim prostorima promovirane: humoristička priča o američkom životu *Raj bez Adama* sarajevskoga autora Ivana Vasina Popovića, hrvatski prijevod romana *Il libro di mio figlio* (Knjiga mojega sina) talijanske spisateljice Neera, pseudonim Anne Zuccari Radius (1846.–1918.), inače predstavnice talijanskog verizma iz milanskog kruga Verge i Capuane, veoma popularne na početku stoljeća ne samo među talijanskim čitateljima nego i među Južnim Slavenima (1904., IX, 176).

Poseban kuriozitet su tekstovi primarno informativnoga sadržaja, kao na primjer (1905., VII–VIII, 237) onaj o studiji Josipa Aranze, profesora Kraljevske Nautičke škole u Kotoru koji je razmatrao pitanja propadanja hrvatske književnosti nakon Marulića. Njegovo se objašnjenje ograničava i, s jedne strane, temelji na prirodnoj nepogodi, potresu koji je 1527. teško pogodio Split i okolice te prouzročio gubitak originala Marulićeve *Davidijade* i mnogih drugih rukopisnih djela koja su nestala bez traga. Istodobno, s druge strane, autor tumači stagnaciju u razvoju književnosti povijesnim okolnostima i razdobljem nestabilnosti zbog turskih napada i osvajanja. Potpuni nedostatak kritičkog komentara ili prosudbe, navode na zaključak da su ovakvi prilozi bili preuzimani iz nekih drugih tiskovina kao kuriozitetni ustupak narativnom i mitskom poimanju prošlosti kroz laganu lektiru s elementima egzotike. U istom broju (str. 238) promovira se i pretplata na hrvatski prijevod romana *Le mie prigioni* Silvia Pellica iz pera Stjepana Dragonia, uz apel da se neznatnom sumom od jedne krune omogućiti izdavanje i širenje ove talijanske knjige na hrvatskom jeziku. S istim namjerama i u sličnom tonu „toplo“ (caldamente) se pozivaju čitatelji da pretplatom pomognu *Tršćanski Lloyd*, a kao razlog se navodi korist nacionalnoj ekonomiji. U ovu istu grupu vijesti ulazi i prikaz romana *Ljubav na prijevaru* Ante Tentora koji je u svojim novelama i romanima tematizirao društvene promjene i raslojavanje te nacionalne teme i političku borbu, kao i sudbinu domaćih ljudi ugroženih tuđinskom vlašću u Istri na prijelazu 19. u 20. st., dok se kao zanimljiv primjer putopisne književnosti preporučuje prilog *S gjacima kroz Bosnu-Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku*, autora Dragutina Franića, objavljen 1901. u Tuzli. Na ovaj način pokazuje se širok raspon tema koje se smatraju inovativnima ali i specifičnima za slavenskoga susjeda.

Premda je već 1904., u jednom od prvih brojeva koje je Bartolomeo Mitrović uređivao, izašao vrlo opširan članak povodom smrti Eugena Kumičića⁹, s detaljnim biografskim pregledom i sumom njegovih književnih ostvarenja, 1905. godine u dvobroju IX i X uvodi se i rubrika „Medaglioni funebri“, koja je bila uobičajena u časopisima u prvoj polovici 20. stoljeća. Cilj je bio prigodnim tekstovima odati priznanje znamenitim piscima. Tako već u tom broju sjećanje na Vjenceslava Novaka i fra Grgu Martića potpisuje Stjepko Ilijić¹⁰. Za prvoga naglašava da je bio jedan od najvatrenijih zagovornika napretka moderne Hrvatske, zaljubljenik u ideale ljepote te „aktivan, vrijedan i plodan pisac“ (1905., IX–X, 322). Za drugoga, uz biografske podatke ističe ljubav prema narodnoj guslarskoj poeziji koja je inspirirala i njegov spjev u sedam pjevanja *Osvetnici* na temu borbe protiv vjekovnog muslimanskog terora, a spominje i druge prigodne radove ispunjene domoljubljem i vjerom „[...] amor patrio e [...] fede“, kao dva stožera njegove egzistencije (str. 323). Godine 1907., izlazi u romantičarskom duhu i vrlo topao nepotpisani nekrolog u spomen Dubrovčaninu Spiri J. Gerunu (1877.–1907.), čiji je autor najvjerojatnije Umberta Griffini koja je tih godina bila urednica rubrike za naše književnosti. Spominje da se Gerun, poslije dugogodišnjeg boravka u Veneciji, vratio u svoj rodni grad kako bi umro u svojoj domovini (1907., str. 1130). Taj povratak domovini i rodnom gradu jednog ljubitelja Italije i znalca talijanske kulture, autorica tumači pomalo naivno misterioznim silama koje upravljaju ljudskom sudbinom. Iako nemaju literarnu vrijednost, nekrolozima se ipak uspostavlja tradicijska veza između različitih razdoblja i postiže ono što se definira kao stabilna „komunikacijska ravan“ (Tutnjević 1997: 29) za okupljanje pripadnika vlastite nacionalne kulture, u ovom slučaju iz inozemne, talijanske perspektive.

Godine 1906. od broja 2 uvodi se i rubrika „Medaglioni letterari“ čiji je cilj bio promoviranje ne samo pisaca kako bi se moglo naslutiti iz naslova, nego i istaknutih imena iz oblasti umjetnosti i kulture općenito. Rikard Katalinić Jeretov Autor je jednoga od prvih članaka u kojemu daje kratku ali vrlo obuhvatnu sliku pisca Ksavera Šandora Gjalskog¹¹. Gjalski je predstavljen kao začetnik psihološkog romana jer znalački ukazuje na društvene probleme, kao vatreni domoljub, velik i genijalni romanopisac koji je unio dah moderne i tako oživio hrvatski roman. U istoj rubrici 1907. godine Stjepko Ilijić¹² posvećuje prigodni tekst jednom od najvećih hrvatskih skladatelju Ivanu Zajcu, povodom proslave 50-godišnjice plodnoga skladateljskog rada. Više puta naglašava da su sva njegova djela stekla iznimnu slavu, a posebno monumentalna opera *Nikola Subić Zrinjski*, kako zbog domoljubne note, tako i zbog toga što je prevedena na njemački, francuski i talijanski jezik, dok se najnovija opera *Prvi grijeh*, prema libretu Silvija Str. Kranjčevića, smatra „sretnim spojem“ (il felice connubio) najslavnijega hrvatskog pjesnika i najvećeg skladatelja.

⁹ Bartolomeo Mitrović, „Eugenio Kumičić“, 1904., V, 111–114.

¹⁰ Stjepko Ilijić, „Vjenceslav Novak. Fra Grga Martić“, 1905., IX–X, 322, 323–324.

¹¹ Rikard Katalinić, „Šandor Gjalski“, 1906., II, 110–111.

¹² Stjepko Ilijić, „Ivan Zajc“, 1907., IV, 700–701.

Svrha ovih zapisa, priloga i informacija bila je ponajviše promoviranje hrvatske književnosti i kulture, što je odgovaralo profilu časopisa koji je trebao ponuditi pregled, informacije, upoznati široki raspon talijanskih krugova publike sa sadržajima, a ne samo ponuditi djela i vrednovati ih. Osim toga, kada govorimo o rubrikama vezanim za našu temu, tj. hrvatsku književnost, zapaža se stanovita nesistematičnost. Mislimo pri tomu na odabir knjiga o kojima se informiralo, a djelimice i na prijevode, s obzirom da se pažnja najčešće skreće na one naslove i pisce koji će svojom tematskom specifičnošću biti zanimljivi i probuditi interes talijanskih čitatelja. Zbog toga je i sadržaj ovih sitnih priloga, premda šablonski strukturiran, vrlo raznovrstan i obuhvaća veliko područje, od povijesnih tema do poetskih ostvarenja, novela i romana.

3. Prijevodi

Prevođenje i odabir prijevoda u rubrici namijenjenoj našoj književnosti u ovom časopisu odgovara modelu književne komunikacije koji se temelji na promoviranju južnoslavenskih književnosti, prije svega hrvatske i srpske koje su Italiji geografski bliske ali njezinim čitateljima na početku 20. stoljeća gotovo potpuno nepoznate. Odabir građe pokazuje autorsku i žanrovsku raznovrsnost, prevodi se kako poezija tako i proza, dok se o kriterijima kojima su se vodili urednici pri odabiru ne saznaje ništa. Ime prevoditelja je redovito navedeno, a u najvećem broju slučajeva pojašnjava se da je riječ o prijevodu s „hrvatskoga originala“. To pokazuje da se prevodilo izravno, a ne preko nekog drugog jezika, francuskog ili njemačkog, kao što je bila česta pojava u časopisima iz ranijih razdoblja, ali i na početku 20. stoljeća, osobito kada se radilo o slavenskim jezicima, ruskom prije svega. To je očigledno bilo moguće zbog toga što su prevoditelji bili istodobno i dobri poznavatelji obaju jezika, što opet nije čest slučaj sa slavenskim književnostima.

Kada se radi o prijevodima s hrvatskoga jezika, njihov broj od gotovo pedeset u ovom firentinskom časopisu iznenađuje, unatoč ograničenom korpusu na raspolaganju. Iako se razdoblje izlaženja časopisa podudara s prvom i samo djelomično s drugom, preeuropskom fazom hrvatske Moderne, koju se promatra kao stilski i tematski pluralističkim kontrastom tradicionalnim postavkama koje su do tada prevladavale u hrvatskoj književnosti (Šicel 1982: 118–125), tragovi tih inovativnih procesa nisu razvidni. Žanrovski se smjenjuju poezija i proza, ali i publicistički tekstovi i prijevodi predstavljaju svojom raznovrsnošću mozaik u kojemu supostoje najznačajniji predstavnici romantičarske, preporodne hrvatske poezije, te regionalizma u hrvatskom realizmu i ranom proznom modernizmu kao i suvremenici. Među pjesnicima se prevode Medo Pucić, objavljene su čak dvije verzije *Putnika* kao i romantičarski stihovi Petra Preradovića (*Notturmi, Il morto amore*) te suvremenici vezani za realističku tradiciju: Silvije Strahimir Kranjčević (*Il leone di Cheronea, La donna, Una notte nel foro, L'ultimo Adamo, Astrea*), Rikard Katalinić Jeretov (*La sera di San Silvestro, Notturmo, Alla ma-*

dre morta, L'asino, Damma di villaggio), Ante Tresić Pavičić (*A Demetrio Slavjanski Agrenjev*), Đuro Arnold (*Notturmo*), začetnik modernizma Milan Begović (*A mia figlia Božena*). Od prozaista su zastupljeni romantičarski inspirirani Ivan Trnski, realisti Ksaver Šandor Gjalski, odnosno Josip Kosor, Simo Matavulj i Ivo Ćipiko kao izraziti predstavnici novog toka u hrvatskoj prozi, tj. Kosor kao simbolist, a Matavulj i Ćipiko kao predstavnici dalmatinske književnosti koja je svojom tipičnom slavenskom crtom odudarala od evropskih i poznatih realističnih šablona. Stječe se dojam da su se urednici, ponajprije Bartolomeo Mitrović ali i Umberta Griffini, kao i Stjepko Ilijić koji je intenzivno surađivao tijekom posljednje godine objavljivanja rubrike, vodili idejom da hrvatsku književnost predstavje preko njezinih osobitosti i onih značajki po kojima je ona bitno drugačija od ostalih europskih književnosti, a prije svega od talijanske. Ovo ilustriraju i potvrđuju primjeri narodne poezije, kratkih crtica i priča iz narodnoga života koje su dodavale folklornu notu, kao i egzotičnost koja je u to doba, a i desetljećima kasnije još uvijek stabilno prisutna u talijanskoj kulturi pri percepciji slavenskih kultura i naroda uopće. Prevedeno je najviše stihova Silvija Strahimira Kranjčevića (10 naslova), zatim Rikarda Katalinića Jeretova (7 naslova); slijede Petar Preradović (3), Milan Begović, Ivo Cippico, Simo Matavulj, Josip Kosor i Ksaver Šandor Gjalski svaki s dva prijevoda, a Pasquale Papa, Stjepko Ilijić, Ante Tresić Pavičić, Viktor Šenoa, Gjuro Arnold, Medo Pucić, Ivan Trnski zastupljeni su s jednim prijevodom.

I pored toga što su imena prevoditelja uvijek navedena te je autorstvo izvjesno, prevoditelji kao uostalom i autori mnogih drugih priloga ipak ostaju potisnuti u pozadini i nikada ih se ne ističe niti im se pridaje važnost. Ovu činjenicu potvrđuje i vrlo uočljiva upotreba, premda ne previše česta, inicijala iza kojih se najčešće krije ime Umberte Griffini koja je na taj način htjela prikriti, osim suradničke i svoju, višestruku funkciju u časopisu. Kao prevoditelji, najplodnijima su se pokazali svakako Bartolomeo Mitrović i Umberta Griffini, no osim njih, kao prevoditelji su se ogledali i time znatno obogatili stranice časopisa i vrsni poznavatelji kako hrvatskog tako i talijanskog jezika i mnogi hrvatski pjesnici, pisci, književni kritičari, poput, primjerice, Silvija Strahimira Kranjčevića, Rikarda Katalinića Jeretova, Stjepka Ilijića. U istu se skupinu svrstavaju i posrednici tzv. „splitskog kulturnog kruga“ (Ročić 2016) Milan Begović, splitski učenik koji je ostavio vrsne prijevode talijanskih pjesnika Cardarellija, Corazzinija i Palazzeschija, zatim Vinko Lozovina, bečki student romanistike, također prevoditelj s talijanskog i autor priručnika za talijanski jezik, Boško Desnica, povjesničar, publicist, književni kritičar i prevoditelj kao i Elias Stjepanović, Pasquale Papa, Giuseppe De Paitoni i drugi, danas nepoznati i zaboravljeni suradnici, čija posrednička uloga nije niti poznata niti istražena.

Uz Umbertu Griffini koja je autorica prijevoda srpskih narodnih pjesama, stoji i Gregorio (Orio) Bogić koji je na talijanski preveo himnu *Hej, Slovane!* (Inno slavo) i stihove hrvatskih narodnih pjesama. U tri slučaja naveden je naslov originala (*Lipi vizir, Omerovo zlato, Djevojka junaku prsten povraćala...*), a u jednom nalazimo samo

inačicu prijevoda (*Il vento spirava e rapiva...*). Ovi prijevodi narodnih pjesama, kao i oni iz pera Umberte Griffini, svjedoče da je romantičarsko zanimanje koje je u 19.st. Europa otkrila u izvornim stihovima slavenskih narodnih pjesnika još uvijek postojalo, zahvaljujući upravo prevoditeljima i posrednicima.

Nekoliko primjera autoprijevoda Stjepka Ilijića (*La morte di Napoleone, A Giacomo Leopardi, In morte di Giosuè Carducci, Elegia d'autunno*) predstavljaju iznimnu osobitost, ali i dokumentiraju vrsno poznavanje visokoga pjesničkog registra te umjetničku agilnost Stjepka Ilijića koji je i inače bio aktivan suradnik i prevoditelj u ovom časopisu, a čija je posrednička uloga u njemu i naročito u talijansko-južno-slavenskim odnosima nezapažena i još uvijek nedovoljno istražena.

Zaključak

U zaključku možemo reći da anonimni i zaboravljeni časopis *La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria*, kratkoga vijeka i trajanja, nije dostigao prestiž velikih i važnih talijanskih časopisa koji su mu prethodili i bili uzor, no ipak nudi uvid u nazočnost malih i nepoznatih južno-slavenskih književnosti, a u ovom slučaju hrvatske. U njemu se bolje nego u mnogim drugim reprezentativnijim časopisima uočava interes koji je talijanska strana pokazivala za hrvatsku književnost, što je dokumentirano velikim brojem priloga najrazličitije vrste. Ovaj je podatak važan i zbog toga što potvrđuje našu tezu da u posredovanju i predstavljanju jedne književnosti u inozemstvu naročito veliku ulogu imaju posrednici ukoliko su kompetentni i motivirani, kao što je slučaj s Bartolomeom Mitrovićem i Umbertom Griffini čija je sinkronizirana aktivnost i aktivna komunikacija sa slavenskim svijetom pridonijela uspostavljanju veza između dva kulturna kruga. U tom kontekstu treba promatrati i priloge vezane za ovu temu, ali i sam časopis *La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria* i njegovu ulogu u oblikovanju specifičnoga pogleda na hrvatsku književnost i kulturu iz talijanske perspektive.

Izvori

La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria (Firenze) 1903.–1908.

Literatura

- Banjanin, Ljiljana. 2018. Una slavista italiana dimenticata. Umberta Griffini, traduttrice, mediatrice e scrittrice. U: *Contributi italiani al XVI Congresso Internazionale degli Slavisti* (Belgrado, 20–27 Agosto 2018) [ur. Ferro, Maria Chiara; Salmon, Laura; Ziffer, Giorgio]. Firenze: Firenze University Press, 329–341.
- Cronia, Arturo. 1958. *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio*. Padova: Officine Grafiche Stediv.
- Ivon Katarina. 2012. Dalmatinski pogled na Mađare i Talijane početkom 20.stoljeća (Predodžbe o Mađarima i Talijanima u Svačiću). *Kroatologija* 3 (2012) 1: 1–19.
- Ročić, Sanja. 2016. Pripadnici splitskog kulturnog kruga kao prevoditelji i posrednici kulturnih transfera 1918.-1945.). U *Split i Vladan Desnica 1918.–1941.: umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015.* [ur. Roksandić, Drago; Cvijović Javorina, Ivana]. Zagreb: FF Press, 157–170.
- Šicel, Miroslav. 1982. *Hrvatska književnost*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tutnjević, Staniša. 1997. Časopis kao književni oblik, Beograd: IKUM.
- Zorić, Mate. 1971. Talijanski pisci o južnoslavenskim narodima. Talijansko-jugoslavenski odnosi. U *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 8, Zagreb: Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 302–312.

Croatian literature in an early twentieth-century Italian journal

The article focuses on a not sufficiently well-known sector of Italian culture, i.e. early twentieth-century journals. The periodical discussed is *La Nuova Rassegna biografico-letteraria*, subsequently renamed *La Nuova Rassegna di Letterature moderne*, published monthly in Florence from 1903 to 1908. The inclusion of Croatian literature in this magazine has not yet been studied, nor has the role played by Bartolomeo Mitrović (1844–1916), who was one of its founders and the most active contributors.

The structure of the magazine, whose principal objectives included presenting Slavic literature to Italian readers, is described in the article. The analysis of the column originally entitled “Serbo-Croatian Literature” and subsequently “Croatian Literature” shows how this literature was presented: via translations, articles, brief essays, critical reviews, information, publicity, etc. My aim is to discover which authors’ works were translated, and also who the translators and mediators were. In this context Croatian authors’ position on the magazine in comparison with the position of other Slavic and southern-Slavic authors during the same period is of crucial importance. The analysis of this corpus and bibliographical references are a key contribution to understanding early twentieth-century Italian-Croatian relations.

Keywords: Croatian literature, Italian scholarly journals, Italian-Croatian relations, Croatian writers, *La Nuova Rassegna bibliografico-letteraria*

Boris Beck

Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

boris.beck@fpzg.hr

Paratekst bez teksta: novinski naslovi u stripu „Overkloking“ Dubravka Matakovića

Dubravko Mataković istaknuti je hrvatski autor stripova, a serijal *Overkloking* objavljuje već niz godina svakog tjedna na portalu net.hr. Strip ima konstantnu formu jedne uspravne table sa šest sličica, a riječi likova nalaze se u balonima. Teme su redovno politički aktualne. Mataković je poklonik estetike ružnog zbog čega su likovi groteskni, nakazni i deformirani. Njihov izgled, ponašanje i djelovanje potiču gađenje do maksimuma, a aktualni društveni događaji izobličeni su. Jedan od načina za postizanje aktualnosti jest taj da likovi u stripu čitaju novine te potom komentiraju pročitano, odnosno poduzimaju određene radnje koje su apsurdne. Novine redovno imaju satirična imena, a naslovi imitiraju osobito dva modela iz stvarnih medija: dugačke senzacionalističke naslove i naslove koji mame čitatelja da kliknu na ponuđeni link, tzv. *click bate*. Riječ je o paratekstu koji dolazi bez teksta, to jest mi ne znamo što piše u tim novinama. Paratekst tako, umjesto da usmjeruje recepciju i interpretaciju teksta, služi kao izvor za njegovo razumijevanje. Na sličan način, izvrsna stvarnost Matakovićevih stripova redovno ima pouku koja, ma koliko se činila sarkastična, dosljedno promiče određeni moral. On se može očitati u negativu: budući da strip izruguje glupost, poročnost i pomodnost, Mataković očito zagovara razum, čestitost i autentičnost. Karikiranje čitatelja novina zapravo je postupak identificiranja čitatelja sa stripom; ujedno ima i snažnu autoreferencijalnu funkciju jer je upravo autor taj koji prati medije te ih komentira. Novinski naslovi kao paratekst na taj su način u središtu naracije: njih autor uočava u svijetu, na temelju njih nalazi temu i inspiraciju, oni su pokretači radnje u stripu, kroz njih iskazuje svoj svjetonazor i stav prema medijima općenito.

Ključne riječi: strip, novinski naslovi, satira, naracija, figurativnost

1. Uvod. Čitatelji fiktivnih novina

U ovom se radu analizira prikaz novina te njihova čitanja i uloge u naraciji stripa *Overkloking* hrvatskog autora Dubravka Matakovića, napose iz vizure toga da su čitatelju dostupni samo nazivi novina i naslovi, dakle paratekst, a ne i sam novinski

tekst.¹ Serijal *Overkloking*² Mataković objavljuje od 2004., a na internetskom portalu net.hr od 2011. (URL 5) u tjednom ritmu; „priča je zamišljena tako da prati događanja vezana za svijet računala, no to se s vremenom razvodnilo i priča je proširena na dogodovštine jedne spaljene obitelji“ (Mataković prema URL 1). Strip ima konstantnu formu jedne uspravne table sa šest sličica, a riječi likova nalaze se u balonima. Taj se serijal „razlikuje od Matakovićevih prethodnih albuma (stranice su glatke), tematski album je zaokružen oko jedne jasne priče“ (URL 1), a to je redovno politički ili društveni aktualni komentar. Mataković je poklonik estetike ružnog zbog čega su likovi groteskni, nakazni i deformirani – njihov izgled, ponašanje i djelovanje potiču gađenje do maksimuma, a aktualni društveni događaji izobličeni su. Jedan od narativnih postupaka kojima se postiže aktualnost jest taj da glavni lik Vitomir ponekad čita novine te potom s drugim junacima komentira pročitano, odnosno poduzimaju se određene radnje koje su apsurdne, ali satirički izražavaju komentar autora na političku zbilju.

Autorski stav očituje se već u nazivima novina koja redovno imaju satirična imena što podsjećaju na stvarne dnevne listove (*Večernji jutroklek*, *Popodneveni Dopodnevnik*, *Sutrašnji Kusrač*³), specijalizirane časopise (*Majstor ukući*, *Svekrva – novine za ženske bolesti*, *Suvremeni homofob*), lokalne biltene (*Dožupljanski list*), stripove (*Pokojni Mirko i Slavko*, *Pajapatkov razvratnik*, *Metuzalemov zabavnik*). Naslovi novina ukazuju na to da se radnja zbiva u provinciji (*Vukojebičevački boguzaleđnik*) te da su u listovima izmišljotine (*Vragolasti nevjerojatnik*) i vulgarnosti (*Prikoprčiteljnik*, *Novi kapavačevački zamlatnik*). Satira, koja je „na podrugljiv i duhovit način izražena oštra osuda jednog društva ili ljudskih mana“ (*Rečnik književnih termina* 1985: 694) izruguje provincijalnost, siromaštvo i bolest što vladaju svijetom stripa; istovremeno se novine designiraju kao nešto trivijalno i efemerno, a takvom se prikazuje i sredina u kojoj se te novine čitaju. Budući da je „satiričko-sarkastični smijeh“ povezan s „očajanjem“ (Kon-

¹ Mataković se rodio u Ivankovu 1959, a diplomirao je 1983. na Grafičkom odjelu Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu u klasi prof. Ante Kuduza, dok je stripove s komentarima dnevno-političkih tema objavljivao u *Nedjeljnoj Dalmaciji* (1990.–2000.), *Panorami* (1995.–1997.) i *VOX-u* (2001.–2002.). Matakovića, primjerice, Zlatko Kozina, voditelj Odsjeka za vizualne i medijske umjetnosti Akademije za umjetnost i kulturu u Osijeku, smatra „jednim od najvećih strip crtača u jugoistočnoj Europi“ (URL 1), a postoji i niz vrlo pohvalnih komentara na njegovo stvaralaštvo na specijaliziranim portalima za strip u kojima se ističe „genijalan crni humor, groteska, kritika zaostaloga društva“ (URL 2). Mataković je objavio niz albuma stripova iz čijih se naslova već vidi sklonost apsurdnom, morbidnom i skatološkom, npr. *Sabrana nedjela* (1986.), *Pterodaktiličarstvo za početnike* (1992.), *Sabarana nedjela – sada i nekada* (1999.), *Čovjek s dvije jetre* (2000.) i *Govno* (2011.), s čime je u skladu i činjenica da je bio suosnivač glazbenog sastava *Septica*, u kojem je pjevao pod umjetničkim imenom *Govnar Smrti* (prema URL 3 i URL 11).

² *Overclocking* je termin iz informatičkog područja, a predstavlja „povećanje brzine sata komponente“ koja „uzrokuje da se izvrši više operacija u sekundi, ali također stvara dodatnu toplinu“ (URL 4).

³ *Kusrač* je slengovska riječ, anagram od *sračku*, a postoji, npr, u uvredi u kojoj se nekoga pita *di je kusrač?*, no zapravo mu se reklo *jedi sračku* (URL 6).

stantinović 1991: 26) onoga koji mu se odaje, snižavanje novinskog diskursa može se razumjeti kao implicitna društvena kritika: prikazano je slika u negativu onoga kako bi svijet i ljudi trebali izgledati.

2. Naslov kao paratekst u funkciji informiranja i privlačenja

Paratekst je pojam u književnoj interpretaciji koji je uveo Gérard Genette pokazujući na koji je način glavni tekst autora okružen drugim tekstualnim materijalom koji ispisuju urednici, tiskari i izdavači. Te je okolne elemente nazvao paratekstom jer ih je smatrao okvirom za glavni tekst koji utječu na njegovu recepciju ili interpretaciju u javnosti, a tipično su to na tiskanom materijalu naslovnica, naslov, predgovor, pogovor, fusnote, impresum i slično, ali i grafičko oblikovanje ili izbor tipografije (v. Genette 1997.). Njegov neologizam „danas podrazumijeva tekst ne samo verbalnoga, književnoga karaktera već šireg semiotičkoga shvaćanja teksta/znaka, stoga se teorijom parateksta te njegovim pojmovljem koriste i teoretičari kulture, (digitalnih) medija, filmolozi, povjesničari umjetnosti, informatolozi, kulturolozi itd.“ (Buljubašić 2017: 20). U svijetu postoje brojne studije parateksta u književnosti, filmu, televiziji i drugim medijima (Kreimeier i Stanitzek 2004, Skare 2008, Gray 2010), hipertekstu i traduktologiji (Dalgaard. 2001, O’Sullivan 2005, Pellatt 2013), digitalnim medijima i kompjutorskim igrama (Birke i Birte 2013, Burk 2010), medijskim studijama, pretraživanju podataka i klasifikaciji (Paling 2002, Pecoskie i Desrochers 2013, Desrochers i Apollon 2014).

U stripu *Overkloking* ponekad vidimo Vitomira kako sjedi s rastvorenim novinama – ne vidimo što čita, ali vidimo naslove na prvoj i zadnjoj stranici lista, kao i naziv novina. Naslov, kao mala tekstualna forma, grafički je odvojen od ostatka teksta; to je „poruka sastavljena od jedne ili više riječi koje najavljuju naslovljeni tekst“ (Ivas 2004: 10), a može se reći da je on „tekst o tekstu, sažetak teksta, njegov graničnik, mjesto uvrćanja teksta“ (Katnić-Bakaršić 1999: 98). Nadalje, naslov se može smatrati „ključem za tumačenje“ teksta kojem prethodi (Eco 2000: 523), odnosno „uporištem“ za njegovo razumijevanje (Badurina 2005: 367). Takav odnos teksta i naslova nije bez proturječja jer je naslov svojevrsni podskup teksta, ali proces čitanja nije takav da se naslov dedukcijom izvede iz teksta, nego se tekst indukcijom shvaća iz naslova.

Genette naslov naziva „peritekstom“ (1997: 56) koji je istovremeno i dio teksta, i izložen pogledu publike, koji je „umjetni objekt, artefakt recepcije ili komentara“, a čitatelji ga mogu „odvojiti od grafičke i eventualno ikonografičke cjeline naslovnice“ (ibid.). Genette smatra da „paratekst bez teksta postoji, barem kao slučajnost“ (1997: 3-4), ako se, primjerice, tekst izgubi, a sačuvan nam je njegov naslov. Pritom daje primjere rubnih i vrlo rijetkih situacija u kojima je izgubljen tekst ili je riječ o neuspjelom tekstu, dakle riječ je o tekstovima kojima danas znamo jedino naslove, a o kojima informacije saznajemo posredno. Međutim, u stripu *Overkloking* imamo samo naslove, tako da na temelju njih moramo nagađati o mogućim člancima.

To je moguće jer naslovi moraju sažimati „tekst kojemu prethode u konkretnu obavijest tako da čitatelj (koji je pročitavši naslov već u osnovnim crtama obaviješten) može izabrati hoće li članak pročitati u cijelosti“, a također moraju i buditi radoznalost kod čitatelja „tako da on uopće ne može pogoditi o čemu se u članku govori“ (Hudeček i Mihaljević 2009: 188; usp. Reah 2002, Rudin i Ibbotson 2008). Te dvije funkcije naslova, privlačenja i informiranja, mogu biti i u proturječju, pri čemu u medijskom poslovanju prva funkcija ima prednost nad drugom, to jest „mediji će vrlo često događaj bez velikog značenja pretvoriti u šlager samo da bi zadovoljili formu“ (Malović 2005: 393), što dovodi do senzacionalističkog pristupa zbog borbe za publiku (usp. Molek-Kozakowska 2013, Kuiken i sur. 2017). U stripu *Overkloking* mogu se razaznati razni modeli senzacionalističkih naslova kako su već opisani u literaturi o medijima, o čemu će biti riječ u nastavku.

2.1. Informativni naslovi

Ulogu informativnih naslova Silić objašnjava kao „prenošenje sadržaja“, zbog čega u njima „glavnu ulogu imaju glagoli, glagolski oblici, glagolska vremena“ (2006: 89). Sadržaj novinskih vijesti su temeljne informacije o aktualnim događajima te se tipično izvješćuje o mjestu, vremenu i okolnostima njihova zbivanja, a po mogućnosti i o razlozima (usp. Mihovilović 2007, Dutta i Soumya 2013, Chen, Conroy i Rubin 2015); nedostaje li koja od tih sržnih obavijesti, govorimo o nepotpunoj vijesti (usp. Malović 2005: 193-196). Razvidno je da su u Matakovićevim stripovima mnogi naslovi informativni jer prenose određenu količinu informacija za koje se pretpostavlja da će se u vijesti upotpuniti i proširiti:

- Nije mu se sviđala zgrada Muzeja Dvanajste ličke, spomenik nulte kategorije, pa je srušio sebi na noge.⁴
- Bitevija (23) iz života na vazi pokazala trbuščić⁵
- S pijanim društvom do ranih jutarnjih sati rebalansirao proračunom pa se zajebo za devet nula.⁶
- U koloniji gubavaca se naglo povećao broj kljakavih nakon što se Đ. Š. (52) dokopao motorne pile.
- Glavom se pijan zabio u bankomat izvukavši protupravnu financijsku korist⁷
- Prulica Trogačić-Jovo. Svjetski doviceprvak u križaljkaštvu, napuhao 9,2 promila i riješio mamuticu unatraške⁸
- Klao perad pa mu prešlo u naviku

⁴ Aluzija na slučaj u Splitu kada je izgređnik srušio spomenik sebi na nogu (URL 7).

⁵ Reality show *Život na vagi* u kojem se pretile osobu natječu koja će više smršaviti.

⁶ U vrijeme objavljivanja stripa vlada je donosila proračun.

⁷ Aluzija na učestale pljačke bankomata.

⁸ U doba policijske akcije protiv alkoholiziranih vozača.

Ti naslovi pokazuju da autor pomno prati aktualna politička i društvena zbivanja, ali ih figurativno dovodi do apsurdna, primjerice hiperbolom (usp. Bagić 2012) u prvom primjeru, a također su uočljive novotvorenice i razne pravopisne pogreške, što je obilježje cijelog Matakovićeve stvaralaštva. Doista je riječ o „okrutnom crnom humoru koji nije za ljude slabog želuca“ (URL 8), ali i o složenom odnosu prema senzacionalizmu. Znakovi senzacionalizma u medijima (v. *Kako prepoznati senzacionalizam u medijima*) uključuju, između ostaloga, nevažne teme, uvredljivi sadržaj, zadiranje u privatni život, uznemirujuće podatke i fotografije unesrećenih, što je sve zastupljeno u Matakovićevim fikcionalnim novinama. Izostaje, međutim, važan segment senzacionalizma, a to je izvješćivanje o glamuroznom svijetu, zbog čega se može reći da je „senzacionalizam negativni izraz banalnosti“ (Konstantinović 1991: 129). U Matakovićevim stripovima upravo je banalno i ružno podvrgnuto spektakularizaciji, što se posve uklapa u suvremenu medijsku praksu, a dojmu turopnosti doprinosi to što izostaje glamurozni odraz obične svakodnevice.

Isti se efekt vidi i u naslovima koji prepričavaju, to jest daju toliko informacija da je čitanje teksta potom suvišno. Njih Vasilj (2014: 125) naziva konkluzivnim (primjerice: „Rodio se s nabildanim pločicama na trbuhu i odmah umro te tako potvrdio da pločice nisu potrebne, jer da su potrebne s njima bismo se rodili“), a inače su tipični za tabloidno novinarstvo:

- Mute Bilmezlija (43). Duša od čovjeka dok ne popije, ravno 22 dana tukao ženu i devetero djece te tako oborio vlastiti rekord od 21 dan, 23 sata i 57 minuta, ušavši u Gujnosovu knjigu rekorda.
- Ustao se u pola 4, popio litru i pol rakije, naoštrio 27 noževa te zaklao 9 krmača, napravio tradicionalne proizvode i bio gotov do 9 sati, a da se sve to vrijeme samo 4 puta porezao i ostao bez samo dva prsta
- Alkoholizirani vozač puhaajući u dreger prebacio brojčanik koji je na kraju pokazao 0,0 promila. Vozač pušten.⁹

2.2. Nominativni i nominativno-informativni naslovi

Nominativni naslovi služe kada se „imenuje sadržaj“, zbog čega u njima „glavnu ulogu imaju imenske riječi: imenice i pridjevi“, a isključeni su glagoli i glagolski oblici, zbog čega su takvi naslovi lišeni „i radnje i vremena“ (Silić 2006: 89). Nominativni naslovi prikladni su za *lifestyle* rubrike u kojima informativnost vijesti nije na prvom mjestu, nego se više traži određena glamuroznost; takve naslove Mataković redovno koristi u parodiji *lifestyle* novinarstva (*Spužva Bob u ženskoj gimnaziji*, *King Kongove ljubavne zgrade i nezgode*, *Ron Jeremy: Moj život u sjemeništu 2*), televizij-

⁹ Riječ je o figuri adinaton koja, kao i u mnogo drugih Matakovićevih primjera, prikazuje nešto nemoguće.

skih programa (*TV: najnoviji rijaliti šov – utrka pogrebne povorke kroz Hrvatsku*), recepata (*Klepetan na kiselo, Karpaćo od dva konja*), savjeta o zdravlju ljudi i životinja (*Kapavac – sifilis 21. stoljeća, Proljev teladi, Samomumifikacija skrotumske kese za radoznale*) i rubrika posvećenih misterijama (*Tajne novootkrivene piramide od govana*).

Figurativnost se postiže u spajanju nespojivog: lik iz crtanih filmova u erotskom kontekstu, *carpaccio* kao specijalitet u degutantnim količinama, dostojanstvo sprovoda u zamišljenoj utrci, veličanstvenost piramide suprotstavljena bezvrijednom i odvratnom materijalu od kojeg je načinjena. Takav se oksimoronski pristup očituje i u mješovitim naslovima koji u prvom dijelu sadrže imensku riječ, obvezno s brojem, a u drugom se pomoću glagola prenosi sadržaj: (*Top 25 zanimanja po županijama: najviše fali konobara i kuhara te gutača bakalja, plesača na štanzi, porno statista, blogera i influensera, 10 jednostavnih jela kojima ćete razveseliti karmine vaših najmilijih, Istjerajte goste iskuće. 7 najboljih načina za istjerat rodbinu iskuće*). Mataković parodira i najtipičniju riječ tabloidnog novinarstva, „šok“:

- Kralj piljevine 2 milijuna kubika šodera ostavio mačci. Čimpanza u šoku!¹⁰
- Mokrio po kabelu dalekovoda, a onda je uslijedio šok
- U analnom otvoru pronašao ovo, a onda je uslijedio šok

Okrutnost i vulgarnost Matakovića pokazuju odmak od tradicionalnog političkog komentara,¹¹ ali i radikalnu odlučnost da se iskaže istina, ma kako neugodna bila – doduše, figurativno, čime se izbjegava pamfletizam.

3. Online medij pod krinkom novina

3.1 Deiktičnost Matakovićevih naslova

Budući da je naslov „ključno mjesto teksta – njegov ulaz, kanal koji vodi u tekst, mamac“ (Ivas, 2014: 10), nije čudo da se razvio poseban tip naslova nazvanih *clickbate* ili *mamilica* (v. Potthast i dr. 2018, Bazaco, Redondo i Sánchez-García 2019). U *online* medijima naslov je još važniji nego u klasičnima jer je naslov često „jedino što korisnik vidi prije nego što otvori cijeli sadržaj“, a naslov mora „privući pažnju korisnika i potaknuti ih da kliknu na poveznicu“ (Brautović 2011: 70). Zato što je na *online* medijima izravna veza između atraktivnosti naslova, broja klikova korisnika i prihoda od oglasa (usp. Chen, Conroy i Rubin 2015, O’Donovan 2018, Canter i Franklin 2019), njihove strategije naslova razlikuju se od onih u tradicionalnim medijima. Jedna od tipičnih

¹⁰ Karl Lagerfeld u oporuku je uključio mačku (URL 9).

¹¹ U tom je smislu indikativan sljedeći komentar: „Građanski vic Joška Marušića ili Ice Voljevice, dobio je ‘seljački’ pandan u kojem se likovi nisu libili kazati ono što doista misle“ (URL 10).

osobina je deiktičnost koja „predstavlja pokazivanje uz pomoć jezika“, a služi da bismo „ukazali na nešto što je u neposrednom kontekstu“ (Yule 2010: 93). Iako se u Matakovićevim stripovima čitaju novine, u naslovima su česte deikse, primjerice:

- Primila majstora ukuću, a onda joj je popravio ovo,
- Inuit Zmiu Tuki (42) razveselio svoju rodoskrvnu obitelj komadom kitova sala, a onda se dogodilo ovo¹²
- Jela je samo kljunove a onda se dogodilo OVO...¹³
- Većina pogrešno jede golubatinu. Ingušetljani to rade ovako:
- Rekli mu da je mrkva dobra za oči, a onda se dogodilo ovo...¹⁴
- Iz prtljažnika joj iskočio jajan. Uslijedio je prizor iz noćne more

Riječ je o tipičnim internetskim mamilicama (*clickbate*) koje nukaju korisnika da otvori ponuđeni sadržaj, a u načelu se nakon toga osjeća prevareno (v. Beck, Kanižaj, Lechpammer 2021). Matakovićeva ironija očito obuhvaća takvu medijsku praksu.

3. 2 Reklamni naslovi

Kod Matakovića se nalaze i reklamni naslovi za koje je tipično da se u njima „nudi sadržaj“, zbog čega „glavnu ulogu imaju poticajne (sugestivne) riječi, poticajna (sugestivna) sredstva (različita karaktera) i načini iskazivanja poticajnosti (sugestivnosti) (imperativi, upitnici, uskličnici, crtice itd.)“ (Silić 2006: 90). Naslovi su općenito „jedan od najbitnijih pokazatelja vrste novina, a time i njihove odgovornosti za javno djelovanje i ugled“ Ivas (2004: 12), a reklamni naslovi, kao i mamilice, jasni su pokazatelj tabloidnog i senzacionalističkog pristupa:

- Žena bez glave ponovno ljubi!
- Misterijumumi: S. Lojpur koji je 1963. nestao u Negotinu, jučer je viđen na saboru u Guči! Šušakavac koji je imao u trenutku nestanka, bio je na njemu i potpuno nov!
- Razveselite pogrebnu povorku skrotumskom kesom iznenađenja
- Obilježite teritorijum u Čukkeškome moreuzumumu i sačuvajte skrotumsku kesu od sibirskog prakurjaka

Mataković, dakle, ne parodira samo novinstvo kao takvo, nego upravo internetsko novinstvo;¹⁵ budući da i sam objavljuje na Internetu, te da u stripovima komentira druge

¹² *Zmiu Tuki* također je anagram (v. podrubnicu br. 2), a taj slengovski izraz znači *uzmi kitu*.

¹³ Naslov je ispisan crvenom bojom.

¹⁴ Uz taj naslov stoji slika čovjeka kojemu su u oči zabijene mrkve.

¹⁵ Indikativan komentar na Internetu: „To što u Matakovićevim stripovima nema neonskih nebodera (ni struje kad smo već kod toga), ne znači kako oni ne pričaju o gradu u njegovim stanovnicima“ (URL 10).

internetske portale, može se zaključiti da je lik Vitomira istovremeno i parodija autora, i parodija čitatelja, te da je čitatelj fiktivnih novina u *Overklokingu* figura političkog komentatora – bilo Matakovića kao profesionalnog umjetnika, bilo čitatelja koji komentira neobvezatno u svakodnevi.

3.3 Naslovi s citatima sudionika

Naslovi s citatima osoba o kojima se piše također su već uočeni u stručnoj literaturi (v. Vasilj 2014: 125), a obilježja su tabloidnog tiska. Citati općenito unose govor jednog govornika u tekst drugoga, te se time u jedan kontekst unosi drugi (usp. Oraić Tolić 1990), a u novinstvu služe za ovjerovljavanje vijesti. Međutim, kada počnu prevladavati u naslovima, to je znak da je medij zahvaćen personalizacijom, to jest da se ne piše o temama nego o ljudima (usp. Beck 2010), što je pokazatelj trivijalizacije. U Matakovićevoj koncentraciji apsurdna, u izvrtanju klišea tabloida, citati samo doprinose općem satiričkom dojmu:

- Pripiti peradar s freze povraćao ženi po dekolteu i ničeg se ne sjeća: Mislijo sam da je to zbog sinkope, ali doktori su utvrdili da je zbog pušćanja struje u skrotum.¹⁶
- Svjedočio Klepetan¹⁷ Kirk: „Nisam vozio brzo. Bio je drugi, treći WARP. Prešalto sam u ekonomik, kadli se iznenada ta starica našla pred vozilom. Više se ničega ne sjećam.
- Pijan u kroksicama vozio podmornicu pa ga trefila sinkopa. Probudio se pokraj meteorološke stanice na Biokovu: „Otkazao mi sekstant!“
- Udruga za zabranu fašističkih glasova traži zabranu slova U: „Tražimo i zabran ovog članka jer je korišteno kompromitirajuće slovo“, izjavio je Đro Jrić, pri čemu ni jednom nije izgovorio kompromitirajuće slovo.¹⁸
- Oslobođen optužbe: „Htio sam si pucat u glavu, kadli je skočila supruga: Nemoj, ja ću! Tako se ubila umjesto mene spasivši mi život.“¹⁹
- Zvijezda TV šova „Ženim sina među najbližom rodbinom“ opet u suzama: „Mama me vara s puno mlađom moga muža zaovine svekrve jetrvom i to utroje. A kuzen opet ljubi.“
- Migrantska obitelj od 9 ovdjetnika, 22 ginekologa, jednog astrofizičara i 7 filozofa zaustavljena na granici: „Nestalo nam je 14 novorođenčadi. Sad su bili tutena.“²⁰

¹⁶ U vezi s poznatim slučajem pomorske nesreće sa smrtnim ishodom gdje se optuženik branio da je doživio privremenu nesvjesticu, tj. sinkopu (URL 12).

¹⁷ Klepetan je mužjak iz para roda koje su opsežno medijski popraćene (URL 13).

¹⁸ Mataković dovodi do apsurdna zahtjeve za zabranom ustaških obilježja poput grba s početnim bijelim poljem ili pozdrava *Za dom spremni*.

¹⁹ U povodu opetovanih slučajeva u kojima bi muževi ubili supruge.

²⁰ Ironična hiperbolizacija kao komentar polemika o tome jesu li izbjeglice s Bliskog istoka obiteljski ljudi ili vojni bjegunci te potencijalni radnici ili teroristi, a također i u vezi sa slučajem kada je uhićeni izbjeglica lažno prijavio nestanak djeteta (URL 14).

U ovim je naslovima uočljiv još jedan važan Matakovićeov postupak, a to je akumulacija, to jest nagomilavanje riječi (usp. Bagić 2012), koja je također u funkciji stvaranja groteske.

4. Naracija i pouka

Paratekst, „diskurs koji je temeljno heteronomni, pomoćni i u službi čemu drugom, a ne sebi, što uspostavlja njegov razlog postojanja“ (Genette 1997: 12), ovdje je pokretač satiričnog efekta. Satira je „šok koji nas uzdrma i izazove kritičku promjenu perspektive“ (Critchley 2007: 43), a „svrha smijeha“ je „kazna“ (Bergson 1987: 109) onih koji su satiri izvrgnuti. Funkcija naslova u *Overklokingu* je uvođenje u temu, pri čemu Vitomir na početku stripa tipično drži raširene novine i komentira pročitano, u pravilu uz uzvik:

- Oho! Trošarine na alkohol te nikotin bi lako mogle otić gore što je dobro za zdravo²¹
- Oho! Počela škola! Po novom kurikulumu prvašići neće učiti pisana slova ni učiti jer pamte računala. Trebat će samo kad ustreba pronaći informaciju i upotrijebiti.²²
- Untisunpora, sve više nezaposlenih mladih odlazi van. A ovi moji ni mrdac.²³
- Untisunporairuda, Interpol vratijo međunarodnu potragu za Zsoltom Tamasom Hernadijem raspisavši čeralicu.²⁴
- Koja sve jela možete pripremiti od ostataka uskrnsne hrane? Makaršta!²⁵

Naslovi novina u stripu su precizna inverzija stvarnih online naslova, čime se čitatelja uvodi u društvenu problematiku koja se izvrgava satiri. Apsurdnost sadržaja, hiperbole, adinatonni, oksimoroni i akumulacije stvaraju izvrnutu stvarnost stripa koja, međutim, ima pouku. Deprecijativni i vulgarni *Overkloking*, uz brojne namjerne jezične i stilske pogreške, ma koliko sarkastičan, dosljedno promiče etiku koja se može očitati u negativu: budući da strip izruguje glupost, poročnost i pomodnost, Mataković očito zagovara razum, čestitost i autentičnost. Karikiranje čitatelja novina zapravo je postupak identificiranja čitatelja sa stripom; ujedno ima i autoreferencijalnu funkciju jer je upravo autor taj koji prati medije te ih komentira. Paratekst je u središtu naracije: naslove autor uočava u svijetu, na temelju njih nalazi temu i inspiraciju, oni su pokretači radnje u stripu, kroz njih iskazuje svoj svjetonazor i stav prema medijima općenito.

²¹ Komentar na povisivanje trošarina.

²² Komentar na informatizaciju škola.

²³ Čitatelj vidi naslovnici lista s naslovom: *800 autobusa dnevno na dan za Njemačku*.

²⁴ Riječ je o dugotrajnom međunarodnom sporu oko Ine.

²⁵ Časopis se ironično zove *Gladna kućanica*.

Izvori

- URL 1: http://www.osijek031.com/osijek.php?topic_id=24006. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 2: <https://www.stripovi.com/clan/velka031/6589/>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 3: stripovi.com. <https://www.stripovi.com/enciklopedija/autori/dubravko-matakovic/409/>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 4: <https://hr.if-koubou.com/articles/how-to/what-is-overclocking-the-beginners-guide-to-understanding-how-geeks-speed-up-their-pcs.html>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 5: net.hr. <https://net.hr/kategorija/webcafe/overkloking/>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 6: <https://www.zargonaut.com/zili-mi-ruka>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 7: <https://www.novilist.hr/vijesti/hrvatska/staric-je-u-splitu-srusio-spomenik-radi-koncaru-koncar-mu-je-pao-na-nogu-i-slomio-mu-potkoljenicu/>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 8: <https://www.stripovi.com/clan/oki/7345/>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 9: <https://net.hr/hot/zvijezde/karl-lagerfeld-je-svoje-bogatstvo-ostavio-njoj-da-mi-za-kon-dopusta-ozenio-bih-je/>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 10: <https://www.stripovi.com/recenzije/govno-govno-smzd-1-govno/1198/>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 11: <https://www.novilist.hr/ostalo/kultura/izlozbe/kultni-strip-crtac-dubravko-matakovic-otvorio-prvu-postkorona-izlozbu/>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 12: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/sto-je-to-sinkopa-koja-je-horvatincica-spasila-od-zatvora-foto-20171013>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 13: <https://www.vecernji.hr/lifestyle/najpoznatija-ljubavna-prica-dosla-je-svojem-kraju-klepetan-je-otisao-uginuti-1341435>. Pristup 19. srpnja 2020.
- URL 14: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/svada-sprajca-i-maje-sever-oko-nestale-sirijske-djevojke-sto-da-te-cekam-na-jos-nekoj-drustvenoj-mrezi-ili-da-te-blokiram-sever-blokiraj-7872861>. Pristup 19. srpnja 2020.

Literatura

- Badurina, Lada. 2005. Od teksta prema diskursu. U: *Od fonetike do etike* [ur. Pranjković, Ivo]. Zagreb: Disput, 363–372.
- Bagić, Krešimir. 2012. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bazaco, Angela; Redondo, Marta; Sánchez-García, Pilar. 2019. Clickbait as a strategy of viral journalism: conceptualisation and method, *Revista Latina de Comunicación Social*, 74, 94–115.
- Beck, Boris. 2010. Medijski Olimp. Konstrukcija medijskih likova političara, menadžera, sportaša i umjetnika. U: *Mitski zbornik* [ur. Prica, Ines; Marjanić, Suzana]. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 507–522.

- Beck, Boris; Kanižaj, Igor; Lechpammer Stela. 2021. Clickbait/mamilica: deset načina manipulacije kontekstom. U: *Vjerodostojnost medija: Medijska agenda 2020-2030* [ur. Jurišić, Jelena; Hrnjić Kuduzović, Zarfa]. Zagreb: Fakultet političkih znanosti i Zaklada Hanns Seidel, 89–101.
- Bergson, Henri. 1987. Smijeh. *O značenju komičnoga*. Zagreb: Znanje.
- Birke, Dorothee; Birte Christ. 2013. Paratext and Digitized Narrative: Mapping the Field. *Narrative* 21, 1, 65–87.
- Brautović, Mato. 2011. *Online novinarstvo*. Zagreb: Školska knjiga.
- Buljubašić, Ivana. 2017. Pojam parateksta Gérarda Genettea u okviru suvremene naratologije. *Anafora*, god. IV, br. 1, 15–35.
- Burk, Dan. 2010. Copyright and Paratext in Computer Gaming. U: *Emerging Ethical Issues of Life in Virtual Worlds* [ur. Wankel, Charles; Malleck, Sean]. Charlotte: Information Age Publishing, 33–53.
- Canter, Lily; Franklin, Bob. 2019. *Digital Journalism Studies: The Key Concepts*. London: Routledge.
- Chen, Yimin; Conroy, Niall J; Rubin, Victoria L. 2015. Misleading Online Content: Recognizing Clickbait as “False News”. U: *Proceedings of the 2015 ACM on Workshop on Multimodal Deception Detection*, ACM, 15–19.
- Chen, Yimun; Conroy, Nadia; Rubin, Victoria. 2015. News in an online world: The need for an “automatic crap detector”. URL: <https://doi.org/10.1002/pra2.2015.145052010081>. Pristup 19. srpnja 2020.
- Critchley, Simon. 2007. *O humoru*. Zagreb: Algoritam.
- Dalgaard, Rune. 2001. Hypertext and the Scholarly Archive: Intertexts, Paratexts and Metatexts at Work. U: *HYPERTEXT '01: Proceedings of the 12th ACM Conference on Hypertext and Hypermedia*, 175–184.
- Desrochers, Nadine; Daniel Apollon (ur.). 2014. *Examining Paratextual Theory and its Applications in Digital Culture*. Hershey: IGI Global.
- Dutta, Soumya. 2013. Online Journalism and E-papers: A new age. *Communication Today* vol. 15, 76–85.
- Eco, Umberto. 2000. *Ime ruže*. Zagreb: Izvori.
- Genette, Gérard. 1997. [1987] *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gray, Jonathan. 2010. *Show Sold Separately: Promos, Spoilers, and Other Media Paratexts*. New York i London: New York University Press.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2009. *Jezik medija. Publicistički funkcionalni stil*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Ivas, Ivan. 2004. Tropi u novinskim naslovima. *Medijska istraživanja*, god. 10, br. 2, 9–34. *Kako prepoznati senzacionalizam u medijima*. URL: <https://www.medijskapismenost.hr/kako-prepoznati-senzacionalizam-u-medijima/>. Pristup 19. srpnja 2020.

- Katnić-Bakaršić, Marina. 1999. *Lingvistička stilistika*. Budimpešta: Open Society Institute.
- Konstantinović, Radomir. 1991. *Filosofija palanke*. Beograd: Nolit.
- Kreimeier, Klaus; Georg Stanitzek (ur). 2004. *Paratexte in Literatur, Film, Fernsehen*. Berlin: Akademie Verlag.
- Kuiken, Jeffrey i sur. 2017. Effective Headlines of Newspaper Articles in a Digital Environment. *Digital Journalism*, vol. 5(10), 1300–1314.
- Malović, Stjepan. 2005. *Osnove novinarstva*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Mihovilović, Maroje. 2007. *Profesionalni novinar. Kako u vijesti prepoznati temu*. Zagreb: Profil.
- Molek-Kozakowska, Katarzyna. 2013. Towards a pragma-linguistic framework for the study of sensationalism in news headlines. *Discourse & Communication* 7 (2), 173–197.
- O’Donovan, Caroline. 2018. What is clickbait? URL: <https://www.niemanlab.org/2014/08/what-is-clickbait/>. Pristup 19. srpnja 2020.
- Oraić Tolić, Dubravka. 1990. *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Paling, Stephen. 2002. Thresholds of Access: Paratextuality and Classification. *Journal of Education for Library and Information Science* 43, 2, 134–43.
- Pecoskie, Jen; Nadine Desrochers. 2013. Hiding in Plain Sight: Paratextual Utterances as Tool for Information-Related Research and Practice. *Library & Information Science Research* 35, 3, 232–240.
- Pellatt, Valerie. 2013. *Text, Extratext, Metatext and Paratext in Translation*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Potthast, Martin i sur. 2018. *The Clickbait Challenge 2017: Towards a Regression Model for Clickbait Strength*, URL: arXiv:1812.10847. Pristup 19. srpnja 2020.
- Reah, Danuta. 2002. *The Language of Newspapers*. London: Routledge.
- Rečnik književnih termina*. 1985. Beograd: Nolit.
- Rudin, Richard; Ibbotson, Trevor. 2008. *Uvod u novinarstvo, Osnovne tehnike i temeljna znanja*. Zagreb: MATE.
- Silić, Josip. 2006. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika* Zagreb: Disput.
- Skare, Roswitha. 2008. *Christa Wolfs “Was bleibt”*. *Kontext – Paratext – Text*. Berlin: LIT Verlag.
- Vasilj, Miroslav. 2014. *Sportsko novinarstvo*. Zagreb: Synopsis.
- Yule, George. 2010. Definicije i pozadina pragmatike te deiksija i udaljenost. *Hrvatistika*, vol. 4 (4), 89–98.

Satirical newspaper titles in the Dubravko Mataković comic strip „Overkloking“

Dubravko Mataković is a prominent Croatian author of comic books, and the Overkloking series is published for a number of years each week on the net.hr portal. The strip has a constant shape of an upright table with six pictures, and the words of the characters are in the speech balloons. Topics are regularly political and momentous. Mataković promotes aesthetics of ugliness, making the characters grotesque, faded and deformed. Their appearance, behavior and action stimulate disgust to the maximum, and current social events are distorted. One way of achieving the actuality is that the characters in the comic book read the newspapers and then make their comments, or take certain actions that are absurd. The newspapers regularly have satirical names, and the headlines imitate, in particular, two models of real media: long sensationalist titles and titles that attract readers to click on the offered link, so-called click bait. It is a paratext that comes without text, that is, we do not know what is written in these newspapers. The paratext thus, instead of directing the reception and interpretation of the text, serves as a source for its understanding. In a similar way, perverted reality of Mataković's comic strips has regularly a lesson that, as far as it is sarcastic, consciously promotes certain morals. It can be read in the negative: since the comic strips mock nonsense, vice and modern trends, Mataković obviously advocates reason, fairness and authenticity. Making a caricature of a newspaper reader is actually a process of identifying a reader with a comic book; it has also a strong autoreferential function as the author is the one who follows the media and comments them. Titles as a paratext are in the center of narrative: they are perceived by the author in the world, his theme and the inspiration are mediated by headlines, they are the initiators of the action in the comic strip, author expresses his opinion and attitude towards the media in general through them.

Keywords: comics, headlines, satire, narration, figurativeness

Marijana Bijelić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

mbijelic@ffzg.unizg.hr

Rod i (anti)modernizam u pripovijetkama Dinka Šimunovića i Elina Pelina

Budući da je jedan od važnih aspekata modernizma i antimodernizma način na koji ovi diskursi oblikuju rodne identitete, u radu ću analizu (anti)modernističkih tendencija u pripovijetkama Dinka Šimunovića i Elina Pelina povezati s rodnom teorijom. Oba autora sukob između modernog i tradicionalnog prikazuju kao sukob između urbanog i ruralnog, odnosno kulture i civilizacije, koji prekida ili čak uništava idealizirani tradicionalni život ili donosi degeneraciju u idealiziranu prirodu. Zaplet je obično ostvaren kao određena vrsta ljubavne priče u kojoj ljubavni objekti reprezentiraju prirodu ili moderni urbani život koji prijete prirodi i, ovisno o izboru subjekta, priče dobivaju tragičan ili melodramatičan rasplet.

Ključne riječi: rod, modernizam, antimodernizam, tradicija, mit

U radu ću analizirati pripovijetke dvaju autora koji pripadaju kulturološki i jezično srodnim književnostima, među kojima su, s druge strane, kontakti bili sporadični, tako da Dinko Šimunović i Elin Pelin najvjerojatnije nisu znali jedan za drugoga. I Pelina i Šimunovića književni povjesničari opisuju kao pripovjedače u čijim tekstovima se spajaju realistička pripovjedačka tradicija, folklorna tradicija i modernistička strujanja (Igov 1990: 386; Dujmić Detoni 1991: 25). Također, sukob sela i grada se ističe kao stalna tema prisutna u opusu obaju autora. Kod nasljedovanja folklorne tradicije već ovdje je bitno istaknuti značajnu ulogu junačke mitološke tradicije kod Šimunovića, dok junačka tema kod Pelina potpuno izostaje pa ću stoga u ovom radu analizirati Šimunovićeve pripovijetke kojima u središtu nije odnos s junačkom tradicijom, već je tradicija prisutna u svojim drugim oblicima, prvenstveno u vidu idealizacije tradicionalnog seoskog života. Kako je poznato, idealizirani prostor sela kod Šimunovića je redovito regionalno obilježen kao prostor Dalmatinske zagore, dok je kod Pelina obično riječ o nekonkretiziranom bugarskom selu – iako je prostor bugarskog prisutan kroz ra-

zne tradicionalne označitelje, kod Pelina gotovo nikad susrećemo konkretne toponime. U okviru fabule odabranih pripovijedaka sukob sela i grada, odnosno tradicionalnog i modernog, često je i rodno obilježen u smislu gradnje specifičnih muških i ženskih likova koji predstavljaju urbani modernitet ili imaginarni iskon u vidu tradicionalne ruralne zajednice ili idealizirane prirode. Izrazito negativno prikazivanje modernizacijskih utjecaja na tradicionalan život ću tumačiti prvenstveno na temelju koncepta antimodernizma i drugih oblika kritičkih pogleda na modernu koji su razrađeni u radovima Zorana Kravara.

Kravar antimodernizam definira kao (protu)tendenciju, odnosno kao „oznaku za skupinu kritičkih pogleda i reakcija na modernu“ (Kravar 2003: 9) koja „modernu poistovjećuju s liberalno-kapitalističkom modernizacijom“ (ibid: 11), dok je vremenski omeđuje pojavom prosvjetiteljskih tendencija u 18. stoljeću kao donjom granicom i pojavom postmodernizma kao gornjom (ibid: 9). Nadalje, Kravar dodatno vremenski ograničava pojam antimodernizma poistovjećujući ga samo s razdobljem koje „traje otprilike od druge trećine 19. do druge trećine 20. stoljeća“ (ibid: 10), a što se sadržaja tiče, razlikovno obilježje antimodernizma u odnosu na druge protumoderne tendencije vidi „u tome što on ne posjeduje svjetonazorska i sistemska uporišta izvan moderne“, iza antimodernističkih pozivanja na prošlost „ne stoje stvarni društveni poreci različiti od modernog niti njihove osnovne misaone pretpostavke potječu iz svjetonazora nastalih onkraj vremenskoga praga moderne i njezina prostornog dosega“ (ibid: 11). Ovakvo Kravarovo strogo ograničenje kritičkih pogleda na modernu koje svrstava pod krovni pojam „antimodernizma“ rezultat je njegove selekcije i teorijskog kristaliziranja vlastitih prethodnih radova o različitim kritičkim pogledima na modernu obavljenim u knjizi *Književni protusvjetovi* (2001) zajedno s Nikolom Batušićem i Viktorom Žmegaćem u kojima opisuje i protumodernističke tendencije poput romantičkog pasatizma i tradicionalne religioznosti koje kod kasnije definicije antimodernizma strogo razlikuje od ovog oblika kritike moderniteta. Budući da se autori odabrani za analizu u ovom radu najčešće okreću predmodernoj tradiciji i tradicionalnoj religioznosti kao pozitivnoj alternativi modernizacijskim tendencijama, a u njihovoj interpretaciji tradicije se tek ponekad osjete i (anti)modernističke primjese, koristit ću Kravarove koncepte različitih kritičkih pristupa modernitetu iznesene u navedenim radovima.

Antimodernistička kritika moderniteta u svojim negativnim projekcijama najčešće poistovjećuje modernizam s kapitalizmom, a novac je vjerojatno najčešća i najjasnija metonimija kapitalističkog sistema stoga nije neobično da se u analiziranim pripovijetkama kritika moderniteta gradi na negativnoj mistifikaciji novca kao utjelovljenja negativnosti vezanih za modernizaciju. U Pelinovoj pripovijesti *Geraci* novac postaje glavni uzrok mitskog međubratskog sukoba i raspada tradicionalne porodice, dok se u Šimunovićevoj pripovijetki *Derdan* dukati pojavljuju u dvostrukoj označiteljskoj funkciji – kao neprobušeni dukati koji će biti upotrijebljeni kao kapital potreban za trgovački poduhvat jednog od dvaju potencijalnih ženika glavnog ženskog lika i kao

probušeni dukati koji kao dio đerdana postaju označitelj drugačije konceptualizirane vrijednosti vezane za tradiciju koja se suprotstavlja merkantilističkom racionalitetu svedenom na stjecanje materijalnih vrijednosti. Pobjeda materijalističkog racionalizma, odnosno novca kao glavnog motivatora likova, rezultira raspadom idealiziranog patrijarhalnog kozmosa i tragičnim krajem pripovijesti *Geraci*, dok je pobjeda tradicijskih vrijednosti suprotstavljenih materijalističkom racionalizmu u pripovijetci *Đerdan* vezana uz stereotipan sretan završetak ostvaren u prizoru vjenčanja koje označava obnavljanje tek privremeno ugrožene harmonije tradicionalnog seoskog života. U obama tekstovima upravo su bračni i obiteljski odnosi glavno poprište sukoba između tradicionalnog i modernog – očuvanje tradicije se vezuje uz bračni i obiteljski sklad, dok se raspad tradicije vezuje uz raspad porodice, a želja za stjecanjem novca koja narušava harmoniju tradicionalnoga seoskog života vezana je za boravak muškog lika u gradu. *Geraci* završavaju pesimistično: slikom potpunog raspada obitelji i odlaskom osmogodišnjeg Zaharinča na rad u grad i odsijecanjem stogodišnjeg bora kao simboličkom slikom propasti porodice *Geraka*, dok *Đerdan* završava optimistično motivom svadbe kao simbolom obnovljenog sklada tradicionalnog patrijarhalnog kozmosa.

Grad je jedan od ključnih toposa-metonomija moderniteta. S jedne strane Kravar iz pojma antimodernističke kritike eksplicitno isključuje biblijsku demonizaciju, urbaniteta u vidu negativne slike Sodome i Gomore i Babilona kao prostora zahvaćenog grijehom već zato jer je riječ o tekstovima nastalim puno ranije od povijesne moderne (Kravar 2003:12). S druge strane, i u antimodernističkom diskursu ograničenom povijesnom modernom itekako možemo naići na demonizaciju grada i gradskog života kao prostora najuže vezanog za modernitet kojem se suprotstavlja idealizacija sela kao prostora tradicionalnog života, dok se i sami pojmovi Sodome i Gomore i Babilona koriste kao metafore za negativnu projekciju grada kao prostora grijeha vezanog za modernizaciju i napuštanje tradicionalnih vrijednosti.¹

U pripovijesti *Geraci* negativna projekcija grada se spaja s osobitom verzijom priče o razmetnom sinu koji napušta očev dom i upada u grijeh. Žuđeni Enjov povratak ocu se pretvara u grotesknu parodiju novozavjetne parabole jer nije riječ o istinskom povratku, odnosno o pokajanju, odricanju od grijeha i prihvaćanju očinskog autoriteta, već je riječ samo o manipulativnom činu kojim odmetnuti sin pokušava iznuditi očeve novce. Enjova motivacija za iznuđivanje očevih novaca je predstavljena motivom pisma gradske žene, strankinje, koja, kao i druge gradske žene s kojima Enjo stupa u odnose, predstavlja personifikaciju modernističkog negativiteta – iz tradicionalne patrijarhalno-moralističke perspektive koja dominira u tekstu, „pale žene“ „bludnice“ utjelovljuju grijeh i suprotstavljene su idealiziranom liku Enjove zakonite žene, Elke. Dakle, negativna drugost je ovdje trostruka: ostvaruje se kao demonizirana otuđena urbanost nasuprot tradicionalnom harmoničnom seoskom životu, kao etnički strano na-

¹ U bugarskom kontekstu tu je zanimljivo spomenuti pripovijetku *Mali Sodom* Georgija Stamatova.

spram domaćeg i kao negativna projekcija ženskosti kao drugosti okviru tradicionalnog patrijarhalnog poretka. „Sramna bolest“ koju Enjo prenosi zakonitoj supruzi nakon čina bračnog silovanja i koja uzrokuje njezino fizičko propadanje i smrt, predstavlja jednu od varijacija upotrebe motiva spolno prenosive bolesti kao materijalizacije grijeha i ustaljene metafore negativne projekcije moderniteta.

Modernizam vezan za urbani prostor utjelovljen u liku gradske bludnice istovremeno označava Enjov pad konceptualiziran po biblijskom obrascu kao odvajanje od očinskog autoriteta pri čemu gradska žena-bludnica predstavlja negativan arhetip ženskosti prisutan u tradiciji androcentrične kršćanske kulture koja na žene kao „Evine kćeri“ projicira grešnu ljudsku tjelesnost i uz nju vezanu smrtnost. U svojoj orodenoj formi grešna tjelesnost se najuže vezuje za grešnu seksualnost koja se projicira na arhetip bludnice. Ženi-bludnici se pripisuje iskonska pokvarenost i manipulativnost pomoću koje muškarca odvaja od Oca kao izvora moralnog dobra navodeći ga na grijeh (Bronfen 1996: 66–67). S druge strane, Enjova zakonita supruga, vezana za prostor sela, predstavlja idealiziranu projekciju ženske nevinosti prema arhetipu Djevice Marije. Zbog narušenosti patrijarhalnog autoriteta i lažnog manipulativnog karaktera Enjovog povratka ocu, Elka nema iskupiteljsku moć koju ovaj arhetip tradicionalno posjeduje, već funkcionira prvenstveno kao uzaludna nevinna žrtva. Enjovo prenošenje „sramne bolesti“ od gradske bludnice zakonitoj supruzi predstavlja alegoriju prenošenja modernizacijskog grijeha i kaosa iz demoniziranog gradskog prostora kao njegovog izvorišta u prostor sela koji predstavlja posljednje utočište idealiziranog iskona.

Osim grada, drugi važan lokus koji predstavlja izvor negativnosti koja proizvodi krizu i dovodi do raspada obitelji i tradicionalnih vrijednosti predstavlja prostor krčme u vlasništvu starog Geraka. Ivan Ivanov uočava preobražaj krčme od „komunikativnog centra seoske zajednice, mjesta odmora i oduška od napora radnog dana“ i njezino pretvaranje u „jedno tamno ezoterično prostranstvo koje uznemiruje i nosi odmazdu“ (Ivanov 2002: 213). Međutim, Ivanov ne objašnjava podrobnije kako dolazi do takve transformacije, no ipak upućuje na potencijal drugačije semantizacije prostora krčme koji naziva „tajnim iskušenjem“ (Isto). Zapravo, prikazivanje krčme kao prostora grijeha prisutno je od srednjeg vijeka:

Šira identifikacija je bila uspostavljena između krčme i svratišta i nove merkantilne srednje klase dvanaestog i trinaestog stoljeća. Kad god autori imaju potrebu za lokalizacijom grijeha monetarne ekonomije orijentirane na profit – njezinu individualizaciju, legalizaciju i deritualizaciju svijeta – krčma postaje vjerojatno najuobičajenija ikona i prostorni lokus gramzljivosti, pohlepe i profiterstva u srednjovjekovnoj književnosti (Cowell 1999: 47).

Iako Cowell opisuje srednjovjekovnu kritiku određenog tipa ekonomskih procesa, a Kravar, kako je kazano, početak moderne vezuje za pojavu prosvjetiteljstva i građanskih revolucija, koje nastupaju dosta kasnije, sama meta društvene kritike ostvarene demonizacijom prostora krčme vezana je uz tip ekonomije koji Kravar poistovjećuje s

biti moderne na koju se antimodernizam usremljuje – s kapitalističkom ekonomijom orijentiranom na profit i društvenim promjenama koje njezino uvođenje prati (Kravar 2003: 23), dok se prisutnost demonizacije lokusa krčme u okviru tekstova nastalih unutar razdoblja moderne nastavlja na tu tradiciju. U *Geracima* povezivanje lokusa krčme s grijehom „gramzljivosti, pohlepe i profiterstva“ dodatno je naglašeno motivom Gerakovog skrivanja novca u krčmi. Grijeh pohlepe ovdje nije prisutan samo kod sinova, koji ulaze u sukob zbog očevog novca, već i kod samog oca, koji nakon smrti supruge gubi autoritet i moć zaštite ustaljenog poretka.

U pripovijetci *Đerdan*, lik Jurice Orlića, kao jedan od tipskih Šimunovićevih seljaka koji su usvojili neke elemente urbane kulture, ima ulogu medijatora takve kulture u prostor sela. U skladu s već spominjanim izjednačavanjem moderniteta, urbanosti i „proceduralne racionalnošću ekonomske društvene sfere“ (Kravar 2003: 23). Boravkom u gradu Orlić stječe prvi kapital i zajedno s njim na selo donosi i novi način života, nove vrijednosti pa i novi pogled na brak prema kojem merkantilnu pragmatiku stavlja iznad poštivanje tradicije. Sukob dvaju sustava vrijednosti – tradicionalno-seoskog i moderno-urbanog, u tekstu se razvija gradacijski na način prisutan i u drugim Šimunovićevim pripovijetkama. Urbanizirani lik dolazi u društvo nosioca tradicije i slijedi njihovo ritualno verbalno i zabavlačko (muzičko) nadmetanje, dok je kulminacija odgođena do momenta Orlićevog zahtjeva za prenamjenom dukata koje je Petrica sakupila za svoj đerdan u pragmatičko-investicijske svrhe, odnosno u svrhu pokretanja trgovine i njihovog oplodivanja. Takvim modernizacijskim promjenama utjelovljenim u liku Orlića suprotstavljen je lik Boška, pastirskog sudruga glavnog ženskog lika, Petrice. Ljubavna priča Petrice i Boška ostvarena je u okviru pastoralnog modusa, odnosno idealizacije naivnog pastirskog života, a idealizaciji doprinosi i naglašena infantilnost ovih dvaju pastirskih likova. S druge strane, Orlićevi pokušaji pridobivanja Petrice i njezine obitelji naglašeno su ironizirani. Djevojčin odabir pastira koji joj je spreman pomoći u izradi đerdana, umjesto prosca koji želi prodati đerdan kako bi pokrenuo trgovinu, oplodio kapital i pružio joj bolje materijalne uvjete za život, predstavlja izbor između tradicije i moderniteta. Završetak pripovijetke tradicionalnim vjenčanjem cure sa đerdanom predstavlja obnovu tek lagano ugroženog tradicionalnog poretka koji se pokazuje višekratno superiornim nad modernizacijskom prijetnjom pa, za razliku od pripovijesti *Geraci*, pripovijetka *Đerdan* završava ponovnom uspostavom poljuljane harmonije. Usto, u pripovijetci *Đerdan* erotska tema je bitno prigušena i izostaje bilo kakva aluzija na ideju grešne seksualnosti. Urbano i moderno ovdje nije demonizirano u okviru nekog ozbiljnog modusa, nego je prije ismijano podsmješljivim prikazom Orlićeve inferiornosti u srazu s autoritarnim muškim likovima koji personificiraju patrijarhalnu tradiciju. Inferiornost Orlićevog lika, vezana za njegovu ulogu nositelja moderniteta i remećenja patrijarhalnog iskona, povezana je i s njegovom feminiziranošću – „Jurica Orlić prikladan je momak, ali govori milo i ljupko i pjeva visokim, gotovo djevojačkim glasom“ (Detoni Dujmić 1991: 53).

Ovdje Šimunović koristi značenjski potencijal same folklorne tradicije gdje se epske pjesme, koje se obično izvode uz gusle, još nazivaju i „muškima“, dok se lirske pjesme, koje se obično izvode uz tamburu, još nazivaju i „ženskima“ pa se tako lik Orlića izvođenjem pjesama na tamburi dodatno feminizira, pri čemu, u skladu s teorijom o hegemonijskom maskulinitetu (Connel 2005), feminiziranost označava inferiornost, a maskulinitet domaće epske tradicije – superiornost.

Tri pripovijetke Elina Pelina naslovljene su prema glavnim ženskim likovima koji predstavljaju personifikaciju idealizirane prirode: dvije pripovijetke nose jednak naslov *Vila (Самодува)*, dok treća nosi naslov *Iglika*, što je bugarski naziv za vrstu cvijeta jaglac. Sam mitski arhetip vile predstavlja tradicionalnu zaštitnicu prirode od ljudskog zadiranja i eksploatacije (Georgieva 1993: 51) i u toj ulozi, ali u izmijenjenom, modernom kontekstu, gdje moderna kao takva predstavlja antropocentrični i androcentrični poduhvat ovladavanja prirodom, pojavljuje se u objema pripovijetkama. U objema pripovijetkama muški lik, koji personificira modernu kulturu, dolazi iz grada i predstavljen je kao mladić. Uz mladost se tradicionalno veže određeni *hubris*, odnosno pretjerana samouvjerenost uz nesvjesnost vlastitih spoznajnih ograničenja pa upravo takvim osobinama mladić ovdje personalizira ograničenja moderne kulture dok se superior-na spoznajna pozicija projicira na lik vile, osobito u posthumno objavljenoj Pelinovoj pripovijetci (Pelin 1904). Ekofeministička kritika androcentrični poduhvat ovladavanja prirode također prokazuje kao svojevrsan *hubris* (npr. Griffin 1978/ 2015).

Vila tako, obraćajući se mladiću, osuđuje moderne ljude iz gradova koji su „odveli ovčare“, „šumske rijeke ulili u kanale“, koji „sijeku šume“, koji su „zaglušili planine piskom željeznice“, „pokvarili zrak tvorničkim dimom“ (Pelin 1904). Kao što sam, zajedno s Paulom Čačić, već pisala u radu o liku vile u pripovijetkama Elina Pelina (Bijelić i Čačić 2015), vilin monolog Kravarovim riječima (2003: 123) možemo interpretirati kao vid kritike moderne kulture koji istoj zamjera oduzimanje/ gubitak duše u ime duha modernizacije nesvjesnog vlastitih apriornih ograničenja. U navedenom radu Pelinovo korištenje lika vile za kritiku moderne civilizacije povezujemo s tipično antimodernističkim tendencijama zastupljenim u danom razdoblju kao i s ekofeminističkim idejama koje se teorijski utemeljuju znatno kasnije (sedamdesetih godina 20. stoljeća). Kravar (2003: 12) ekološke teorije povezuje s postmodernizmom i generalno ih razlikuje od antimodernističkih doksa, premda ne razrađuje temeljito samu distinkciju. Upravo praćenje ekoloških kritika modernizma koje su u umjetnosti prisutne prije njihove eksplicitne teorijske razrade u okviru različitih, ekoloških teorija u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, ukazuje da je teško povući jasnu distinkciju između postmodernističke ekološke kritike društva i njezinih modernih preteča.²

² S tim u vezi u radu *Polemički dijalog s patrijarhalnom tradicijom u pjesničkoj zbirci Vječna i sveta Elisavete Bagrjane* (2018) društvenu kritiku prisutnu u zbirci povezujem s antimodernističkim i ekofeminističkim tendencijama u okviru bugarskog modernizma.

Za razliku od pripovijedaka s naslovom *Vila*, u kojima glavni ženski lik utjelovljuje spoznajno nadmoćnu poziciju u odnosu na glavnog muškog lika, mladića obilježenog *hubrisom*, odnosno oholom željom za ovladavanjem prirodom i neosviještenošću vlastite pozicije, u pripovijetki *Iglike* infantilizirani glavni ženski lik je karakteriziran kao utjelovljenje naivnosti i ranjivosti, dok je glavni muški lik stariji muškarac iz grada koji zahvaljujući vlastitoj spoznajno superiornoj poziciji, odnosno prepedenosti i manipulativnosti, uspijeva prevariti i iskoristiti mladu djevojku. Pripovijetka započinje pastoralnim opisom prirode i *Iglike* koja čuva svoje stado, dok pastoralni sklad naglo prekida dolazak predatorski karakteriziranog lika lugara – brojnim poredbama odnos *Iglike* i lugara se prikazuje kao odnos predatora i plijena:

Lugar joj pokaže zube kao vuk janjetu (Pelín 2004: 217).

Iglike se predana, izgubljena, pustila na njegove grudi kao mlado zaklano tele... (ibid: 219).

Iglike ga je slušala s povjerenjem i u njezinim djetinjim snovima se ocrtavala čudesna budućnost u kojoj se gubila kao mušica u zlatnoj paučini (ibid: 219).

Pripovijetka završava disharmonično – nema obnove izgubljene pastoralne harmonije, na kraju pripovijetke *Iglike* shvaća da je prevarena, a izvorna nevinost *Iglike*, odnosno prirode personificirane njezinim likom, zauvijek je izgubljena.

Razlika između spoznajno superiorne pozicije *Vile* i lugara sastoji se u tome što je liku *Vile* pripisan pozicija etičke superiornosti koju prati manjak djelatne moći, dok je liku lugara pripisana veća djelatna moć i odsutnost bilo kakve etičnosti koju zamjenjuje krajnja manipulativnost. U oba slučaja tako se pokušaj podčinjavanja feminizirane prirode prokazuje kao neetičan čin degradiranog muškog subjekta koji je feminiziranoj prirodi superioran samo po vlastitoj destruktivnoj moći, a na isti način na teorijskoj razini znatno kasnije ekofeministička teorija kroz rodnu prizmu konceptualizira odnos prirode i androcentrične kulture. Zanimljivo je i primijetiti da Pelín u kontekstu idealizirane prirode žensku seksualnu inicijativu promatra bez negativne konzervativno-moralističke osude, dok u spomenutoj pripovijesti *Geraci*, gradske žene funkcioniraju kao označitelji grešne seksualnosti i generalnog ljudskog pada koji se pripisuje modernoj urbanoj kulturi. S druge strane, lik lugara iz pripovijetke *Iglike* je također nositelj iskušanja i grijeha i neke vrste seksualnog predatorstva (na granici s pedofilijom) koji iz grada prodire na selo i u prirodu uništavajući iskonsku prirodnu nevinost koju utjelovljuje *Iglike*. To Pelínovo dvojstvo između afirmativnog vitalizma, hedonizma i osude pretjeranog religijskog asketizma s jedne strane i sklonosti svojevrsnom moralizmu na temelju tradicionalnog običajnog prava i tradicionalnih patrijarhalnih vrijednosti primjećuju i drugi književni povjesničari, npr. Svetlozar Igov (1990: 389–399). Perspektiva koja fokus stavlja na rodno kodiranu kritiku moderniteta kod Pelína pomaže razumijevanju tog dvojstva. Naime, u predmodernom iskonskom kozmosu seksualnost je nevina (bez obzira radilo se o bračnoj seksualnosti ili erotiziranom folklornom svijetu vila i njihovih pastirskih ljubavnika), dok u modernom urbanom prostoru i seksualnost

potpada pod merkantilnu logiku i postaje predmet kupoprodaje i time postaje jedno od glavnih utjelovljenja moderne negativnosti sažete u slici gubitka duše, odnosno gubitka ljudske „sposobnosti da vole“ (Pelín 1902).

Kao i pripovijest *Geraci*, pripovijetka *Vila* završava pesimističnom konstatacijom o gubitku ljudske sposobnosti za ljubav koja najizravnije izražava antimodernističku ideju gubitka duše modernog čovjeka. Vila svoj ljutiti monolog o destruktivnom djelovanju modernih ljudi na prirodu zaključuje konstatacijom da su ljudi iz grada „odnijeli radost i bezbrižnost iz srca ljudi i napravili ih nesposobnima da vole“ (Pelín 1902), dok u pripovijetki *Geraci* stari Gerak nedugo nakon izražavanja vjere da „[z]lo nije trajno, dobro – ono je gospodar ljudskog srca (Pelín 2004: 241), rezignirano konstatira da „[l]jubav bježi iz ljudskih srca, ljudi više nisu braća“ (ibid: 243).

Kao i u pripovijetki *Igljka* i zaplet *Titove ljubavi* se gradi na suprotstavljanju sela i grada kao prostora uz koje se vezuje nevinost i grešnost prvenstveno konceptualizirana kao seksualna čistoća, nevinost i naivnost koji se vezuju za prostor sela i seksualno predatorstvo ili s pozicije teksta, amoralna seksualna raskalašenost, koja se projicira na prostor grada s tom razlikom da ovdje negativna transformacija nastupa uslijed odlaska jednog od dvaju glavnih likova u grad, a ne dolaskom prenositelja urbanih modernističkih utjecaja u prostor sela. Također, ovdje glavni muški lik u funkciji zaštitnika tradicionalnih patrijarhalnih vrijednosti nije običan seljak nego muškarac plemićkog porijekla, dok njegovoj klasnoj određenosti pridonosi i osobita uloga konja uz kojeg je vezan.

Zaplet pripovijetke *Titova ljubav* od samog početka se gradi na dojmu narušenog sklada tradicionalnog seoskog života i ljubavne veze Tita i Zorke uslijed Zorkinog odlaska u neimenovani primorski grad kako bi na liječničku preporuku tjelesno ojačala prije ulaska u brak. Dojam nesklada se u početku razvija kroz Titove sumnje i strepnje nakon što po povratku u selo saznaje da mu je zaručnica otišla u grad i kulminira njegovom posjetom njezinom gradskom boravištu gdje nailazi na određene artefakte (sredstva za uljepšavanje, knjige i fotografije) koje s pozicije patrijarhalnog puritanizma ukazuju na njezin moralni „pad“ poistovjećen s njezinim „besramnim“ ponašanjem u vidu čitanja priručnika o spolnosti, podvlačenja erotskih odlomaka u romanima i novelama i obnaženog kupanja s drugim muškarcima u moru, odnosno u ogoljavanju i pokazivanju samog ženskog tijela. Izljev Titovog ogorčenja ostvaren je tradicionalnim suprotstavljanjem tijela i duše – gazdaričinoj opasci kojom boju Vojkinog tijela „tamnorumenu i mirisnu“ uspoređuje sa „zrelom praskom“ (Šimunović 2014: 448) izravno suprotstavlja konstataciju o propasti njezine duše: „Ali joj je pocrnjila i sagnjila duša“ (Isto). U skladu s već opisanim kršćanskim arhetipom žene-bludnice seksualizirano žensko tijelo uzrokuje propast duše, a izvor negativne transformacije se veže za grad kao metonimijsku oznaku moderniteta.

Za razliku od drugih analiziranih pripovijedaka, ovdje je poprište sukoba tradicionalnog i modernog grad pa se zatvaranje i obnova tradicionalnog kozmosa ne realizira izgonom lika koji predstavlja modernističku intruziju nego bjesomučnim bijegom u

vlastiti seoski dom, odnosno povratkom glavnog lika iz urbanog u ruralni prostor pri čemu iscrpljivanjem ubija vlastitog najdražeg konja. Osobit odnos plemića Tita prema omiljenom konju predstavlja svojevrsan ostatak viteške tradicije u kojoj se junak redovito pojavljuje uz svog omiljenog konja koji utjelovljuje jednu od bitnih viteških vrijednosti (La Rubia Prado 2017), pa gorko Titovo pokajanje radi usmrćivanja konja zbog „pale žene“ opet predstavlja pokajanje zbog transgresije i privremenog narušavanja hijerarhijskog ustroja tradicionalnog kozmosa koji se kroz iskupljenje pokajanjem ponovno uspostavlja.

Kao u pripovijetci *Titova ljubav*, Šimunović temu spolnosti vezuje za kritiku moderniteta usko povezanu s demonizacijom gradskog prostora i u pripovijetci *Stara i nova ikona* u kojoj se zaplet opet gradi na narušavanju skladnog života tradicionalne izdvojene zajednice uslijed prodiranja stranih elemenata personificiranih likovima stranaca: talijanskog majstora, njegove kćeri Anete Puljiške i povratnika iz Amerike, Joze Bežmeka. Na samom početku sveznajući pripovjedač ističe imućnost i ekonomsku nezavisnost zajednice koja je zbog osobitog geografskog položaja ostala izolirana od suvremenih modernizacijskih tokova, dok zaplet naviješta opisom socijalnih promjena vezanih za narušavanje izoliranosti „mjestanca“ koje se uslijed djelovanja američkih emigranata „stalo pretvarati u varošicu“ (Šimunović 2014: 503). Sklad zatvorene tradicionalne zajednice personificiran je u liku starog župnika koji predstavlja očinski autoritet, „dobra i meka srca, ali oštra u vršenju božjih i crkvenih zapovijedi“ (ibid: 502), a ujedno je utjelovljen je u staroj ikoni i pučkom vjerovanju vezanom za nju.

Promjena koja označava narušavanje tradicionalnog sklada je višestruko naglašena – ostvaruje se kao izgradnja nove crkve, smjena starog župnika novim i kulminira u izradi nove crkvene ikone. Aneta Puljiška je karakterizirana kao tipična nositeljica „ženskog nereda“³ koja krši tradicionalne patrijarhalne norme čija je funkcija kontrola žena, odnosno njihove seksualnosti i reproduktivne funkcije:

Šaptali su da ne pozna straha božjega ni srama ljudskog, kaoti bez majke odgojena.
Čim je uzrasla, poče sama odlaziti u grad, a nedavno, kad je s neznanim čovjekom
dijete rodila, otac joj, bit će od žalosti, naglo premine (Šimunović 2014: 503).

Anetina transgresija je prividno brzo riješena njezinim kažnjavanjem i ritualnim progonom iz sela tako što su je „Masliničani gadali pijeskom i blatom“ (ibid: 508) dok utopište nalazi u gradu kao tipskom lokusu poroka i grijeha.

Opisom dolaska Joze Bežmeka otvara se ironijski modus pripovijetke, naime, sveznajući pripovjedač naglašeno ironijski opisuje ponašanje klerika i mještana koji kari-

³ „Ženski nered“ je ime knjige feminističke teoretičarke Carole Pateman: *Ženski nered, Demokracija, feminizam i politička teorija*. Pateman kritizira građansko društvo i demokratski poredak uspostavljen na isključivanju „ženskog nereda“, dok samu sintagmu preuzima iz citata J. J. Rousseaua: „Ljudi nikad ne propadaju od preveć vina; sve propada zbog ženskog nereda“ (prema Pateman 1998: 24).

katuralno snishodljivo dočekuju Bežmeka kao i nadmeno manipulativan i podcjenjujući odnos Bežmeka i majstora kojeg angažira za izradu nove ikone prema Masliničanima dok na vrhuncu konflikta tradicionalnog i modernog u prizoru otkrivanja nove ikone Masliničanima pripovijetka zadobiva groteskne obrise. Groteska se ovdje s jedne strane sastoji u spoju dispartatnih elemenata, odnosno u spoju dvaju oprečnih ženskih arhetipova u okviru judeokršćanske patrijarhalne kulture: Madone i bludnice, Anete Puljiške. S druge strane, groteska se sastoji u apsurdnom nesporazumu, odnosno u nesrazmjeru cinično-pragmatične perspektive samog umjetnika koji izrađuje ikonu i Masliničana, osobito Masliničanki, koje i staru i novu ikonu percipiraju u okviru naivne pučke religioznosti i iz te perspektive novu ikonu doživljavaju kao blasfemiju koja će doslovno izazvati „munje iz vedra neba“ (ibid: 508).

Aneta Puljiška je u pripovijetci prisutna kao stereotipiziran lik i kao blasfemična ikona suprotstavljena staroj ikoni na više razina: kao lijepa novotarija nasuprot neuglednoj potamnjelej staroj slici, odnosno kao grešna zavodljiva modernost nasuprot estetski neprivlačnoj ali za Masliničane svetoj tradiciji. Upravo je postojanje Anete kao stvarne žene „od krvi i mesa“ ono što novu ikonu čini blasfemičnom, dok stara ikona svoj sakralni status duguje i nepostojanju stvarnog predloška. Nameće se interpretacija prema kojoj snaga ženskog arhetipa prisutnog u liku Djevice Marije ovisi o neometanosti njezinog ikoničkog shvaćanja prisutnošću stvarne žene, odnosno prema kojoj arhetipski ženski ideal bestjelesne i besmrtno Djevice Marije ovisi o odbacivanju realne grešne žene i njenog tijela. Pri tome samo grešno žensko tijelo predstavlja projekciju ljudske grešnosti povezanu sa konstruktom roda koji se temelji na projiciranju ljudske smrtnosti na ženu kao kulturno konstruiranog Drugog (Bronfen 1999: 66–69).

Usprkos grotesknim elementima i činjenici da je groteska izrazito disharmoničan postupak, i ova Šimunovićeve pripovijetka završava obnovom početne harmonije poistovjećene s ustaljenim tradicionalnim životom i odlaskom likova koji su uzrokovali narušavanje tradicionalnog sklada u Ameriku koja, kao što je već kazano, funkcionira kao označitelj kapitalističke modernizacije. Kao i u drugim analiziranim Šimunovićevim pripovijetkama, kriza uzrokovana prodorom stranih modernih elemenata u prostor sela konceptualiziran kao prostor autentičnog tradicionalnog života rješava se zatvaranjem pred vanjskim utjecajima i, ako je potrebno, protjerivanjem vanjskih likova koji donose promjenu i remete sklad.

Analiza odabranih pripovijedaka Elina Pelina i Dinka Šimunovića je pokazala da oba autora koriste ustaljene rodne stereotipove i arhetipove za kreiranje osobitih umjetničkih projekcija izrazito kritički usmjerenih prema znakovima modernosti metonimijski vezanih za prostor grada dok se na prostor sela i prirode projicira ideal harmoničnog iskona. Oba na inovativan način koriste tradicionalne mitske obrasce, odnosno njihove usmenoknjiževne artikulacije, pri čemu zaplet svojih pripovijedaka grade na temeljnoj mitskoj opreci kaosa i kozmosa.

I ženski i muški likovi u takvoj strukturi mogu personificirati iskonsku harmoniju ili njezino remećenje, najčešće realizirano slikom prodora grijeha, odnosno kaosa, iz urba-

nog prostora u prostor sela, odnosno prirode, pri čemu oba autora u oblikovanju takvih likova koriste ustaljene rodne stereotipove, odnosno arhetipove, a seksualnost, brak i obitelj postaju glavno poprište sukoba tradicionalnog kozmosa i modernog kaosa. Tako se pozitivna projekcija ženskosti najčešće gradi na judeokršćanskoj ideji bezgrešnosti i čistoće koja se projicira na žensko tijelo po uzoru na ideal Djevice Marije ili, kod konkretnih ženskih likova, na ideal nevine djevojke, čedne supruge ili – u najekstremnijoj formi – na ideal ikone čiji sakralni status ovisi o odsutnosti stvarne žene i njezinog „grešnog“ tijela, dok se negativna projekcija oslanja na judeokršćanski arhetip bludnice koja utjelovljuje grešnu tjelesnost, odnosno seksualnost. Sasvim drugačije funkcionira tradicionalno erotiziran folklorni arhetip vile kod koje u Pelinovim pripovijetkama seksualnost nije povezana s judeokršćanskom idejom grijeha, već, zajedno s prirodom koju personificira, ostaje netaknuta grešnošću i negativnošću koja se projicira na urbani prostor, odnosno na degradirani modernitet suprotstavljen idealiziranom iskonu. Kod Pelinovih muških likova grešna seksualnost se povezuje s predatorskim karakterom koji opet iz urbanog prostora prijeti nevinoj prirodi personificiranoj u liku naivne djevojke, dok novac, kao ustaljena metonimija kapitalističkog sistema, predstavlja glavno sredstvo korupcije. Kod muškaraca korupcija novcem se ostvaruje njihovim podvrgavanjem merkantilnoj logici koja prijeti tradicionalnom ritualnom životu (Šimunović) ili ih pohlepa (opet vezana uz arhetip zavodljive žene) kao iskonski kapitalistički grijeh vodi u propast i podriva njihovu tradicionalnu ulogu zaštitnika patrijarhalnog kozmosa (Pelin), dok je korupcija novcem kod ženskih likova vezana uglavnom samo za ustaljeni stereotip bezdušne prostitutke, a mitski bračni ritual u uspjeljoj varijanti jamči obnovu uzdrmanog sklada tradicionalnog kozmosa, dok u svojoj degradiranoj verziji, u kojoj je sveden na trgovinsku razmjenu (Pelin), postaje mjesto raspada tradicionalnog kozmičkog sklada.

Literatura

- Batušić, Nikola; Kravar, Zoran; Žmegač, Viktor. 2001. *Književni protusvjetovi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bijelić, Marijana; Čačić, Paula. 2015. Estetski i ideološki aspekti lika vile u pripovijetkama Elina Pelina. U: *Paisievi četenija : Slavistika : Naučni trudove, Filologija, tom 53, knj. 1* [ur. Vladimirovič Bondarko, Aleksandr; Ivanovič Nikolaev, Sergej; Kucarov, Ivan; Želinski, Boguslaw; Korytkowska, Małgorzata; Soleiman pour Hashemi, Michaela]. Plovdiv: Univerzitetско izdatelstvo, 228–236.
- Bronfen, Elisabeth. 1996. *Over Her Dead Body: Death, Femininity and the Aesthetics*. Manchester: Manchester University Press.
- Connell, R.W. 2005. *Masculinities*. Berkley: University of California Press.
- Cowel, Andrew. 1999. *At Play in the Tavern. Singns, Coins, and Bodies in the Middle Ages*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Dujmić Detoni, Dunja. 1991. *Dinko Šimunović*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti.
- Георгиева, Иваничка. 1993. Българска народна митология. София: Наука и изкуство.
- Griffin, Susan. 2015. *Woman and nature: The roaring inside her*. New York: Open Road Media.
- Игов, Светлозар. 1990. История на българската литература. 1878–1944. София: БАН.
- Иванов, Иван. 2002. За „Герациите“ и техния автор (литературен анализ). U: Елин Пелин: Разкази, Герациите. Велико Търново: Слово.
- Kravar, Zoran. 2004. *Antimodernizam*. Zagreb: AGM.
- LaRubia-Prado, Francisco. 2017. *The Horse in Literature and Film. Uncovering a Transcultural Paradigm*. Lanham: Lexington Books.
- Pateman, Carole. 1998. *Ženski nered, Demokracija, feminizam i politička teorija*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Пелин, Елин. 1904. Самодива. <https://chitanka.info/text/5279-samodiva>. Pristup 25. rujna 2019.
- Пелин, Елин. 2004. Ветрената мелница. София: Издателство Захарий Стоянов.
- Šimunović, Dinko. 2014. *Novele* [priř. Tonković, Tihomir]. Sabrana djela Dinka Šimunovića, knj. 1. Zagreb: Naklada Karijatide.

Gender and (anti)modernism in stories by Dinko Šimunović And Elin Pelin

Since one of the important aspects of modernism and antimodernism is the way that those discourses shape the gender identities, in my analysis (anti)modernistic tendencies in stories written by Dinko Šimunović and Elin Pelin are connected with gender theory. Both authors present the clash between modern and traditional as the clash between urban and rural, culture and civilization that interrupts and even annihilates idealized traditional life or brings degeneration into idealized nature. The plot is often connected with some sort of love story in which love objects represent nature or modern urban life that threatens the nature and depending of the subject's choice they end tragically or melodramatically.

Keywords: gender, (anti)modernism, tradition, myth

Mirjana Crnić Novosel

Institut za hrvatski jezik, Zagreb

mcrnic@ihjj.hr

Maja Opašić

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Rijeci

mopasic@uniri.hr

Frazemi u štokavskim ikavskim govorima Gorskoga kotara

U radu se analiziraju frazemi zastupljeni u štokavskim ikavskim govorima Gorskoga kotara. Riječ je o govorima u mjestima Lič, Mrkopalj i Sunger koji pripadaju novoštokavskom ikavskom dijalektu, a različitim poddijalektima. Građa je prikupljena terenskim istraživanjem, u slobodnome govoru i ciljanim upitnikom. Odabrani se frazemi analiziraju s obzirom na pojedine koncepte. Konceptualna je analiza pokazala da i u građi ovih mjesnih govora prevladavaju frazemi koji pokrivaju konceptualnu sferu koja se odnosi na čovjeka. S obzirom na to da istraživani govori dosad nisu bili podvrgnuti frazeološkoj analizi, ovim se prilogom nastoji doprinijeti boljemu poznavanju i opisu kako gorskokotarske tako i štokavske frazeologije. Ovo je istraživanje ujedno i prilog očuvanju narječnoga blaga na području Republike Hrvatske.

Ključne riječi: štokavski ikavski govori, Gorski kotar, frazem, semantička analiza, štokavsko narječje

1. Uvodne napomene

Od druge polovice 15. st. na području su Liča, Mrkoplja i Sungera zastupljeni predstavnici novoštokavskoga ikavskog dijalekta. Riječ je o doseljeničkim, neautohtonim govorima koji se, iako pripadaju istome dijalektu, dijele na dva poddijalekta: štakavski u Liču (*mřšav ko štâp*) i šćakavski u Mrkoplju i Sungeru (*mřšav ko šćâp*). Za te se govore u ovome radu rabe pokrate: L = Lič, M = Mrkopalj i S = Sunger, a

navode se isključivo uz primjer na koji se odnose. Razdiobu ovih govora potkrepljuju i ostale fonološke i naglasne značajke, poput različita odraza jata¹: *ĩmat dvĩ lĩve* (L) / *lĩve* (M, S) *nõge*² i vokalizacije dočetnoga *-l*: *dẽbeja* (L) / *dẽbel* (M, S) *ko prásac*, statusa fonema *h*: *nàpũvān* (L) / *nàpũhān* (M, S) *ko mĩjũr* (L) / *mĩhũr* (M, S), naglasnih specifičnosti: *sũv* (L) / *sũh* (M, S) *ko bakālār* (L, M) / *bakalār*³ (S); *ko òd bȳda* (L) / *òd bȳda* (M, S) *òdvālẽn*, leksičkih razlikovnosti te u manjoj mjeri morfoloških značajki⁴. Ovi su govori parcijalno istraživani od 70-ih godina prošloga stoljeća sve do danas,⁵ no sva su istraživanja dosad zaobišla analizu frazeološke građe. Pojedini su frazemi dobiveni snimanjem slobodnoga govora za prethodnih istraživanja,⁶ a to nas je potaknulo na novija ispitivanja ličkoga, mrkopaljskoga i sungerskoga govora. Terenskim je istraživanjem (slobodnim govorom i ciljanim upitnikom) provedenim u više navrata i tijekom različitih godina (od 2008. naovamo) snimljena i transkribirana⁷ frazeološka građa koja pokazuje sličnosti, ali i produbljuje razlike među naoko istim, a ipak različitim mjesnim govorima. Za obradu građe i sastavljanje ciljanoga upitnika poslužila je dostupna frazeološka literatura, a temelj su ovoga istraživanja dosad provedena frazeološka istraživanja na štokavskome (primarno na novoštokavskome ikavskom) području.⁸ Spomenuti se upitnik rabio kada spontanim ispitivanjem nisu bili dobiveni potpuni ili dostatni podatci.⁹

Znajući da su organski idiomi neiscrpan izvor frazeološke građe, očekivano smo prikupljanjem dobili frazeološku građu dostatnu za više različitih analiza. Stoga smo se morali ograničiti na određen broj primjera koji se analiziraju s obzirom na koncepte, tj. tematsko-značenjska područja koja frazemi obuhvaćaju svojim značenjem, a odraz su kognitivno-jezičnih svojstava čovjeka i njegova uma.¹⁰ Ostale analize frazema, poput strukturne i sintaktičke analize, nisu dijelom ovoga rada koji predstavlja samo dio frazema na području Liča, Mrkoplja i Sungera.

¹ O većem udjelu ekavizama u govoru Sungera v. Crnić Novosel (2019: 78–82).

² Kosom su zagradom odijeljene različite fonološke ili naglasne varijante koje se pojavljuju u ispitivanim govorima.

³ U govoru je Sungera moguć i naglasak na prethodnome slogu: *bakālār*, a u istome se značenju u ovome frazemu rabi i leksem *stõkvĩž*.

⁴ Usp. Crnić Novosel (2019).

⁵ Usp. Finka (1977); Barac-Grum i Finka (1981); Lukežić (2008); Vranić i Crnić (2008); Crnić Novosel (2010, 2013, 2016, 2019).

⁶ Crnić Novosel (2019).

⁷ Transkripcija je provedena tradicionalnom hrvatskom dijalektološkom transkripcijom, onom primijenjenom u upitnicima za *Hrvatski jezični atlas*.

⁸ Usp. Menac-Mihalić (2005); Vukša Nahod i Malnar Jurišić (2016a); Vukša Nahod i Malnar Jurišić (2016b).

⁹ O dijalektološkim istraživanjima i prikupljanju građe usp. Chambers i Trudgill (1998); Jozić (2006); Bašić i Malnar Jurišić (2016).

¹⁰ Usp. Vidović Bolt (2011).

Dakle, cilj je ovoga priloga odabrane frazeme govora Liča, Mrkoplja i Sungera analizirati s obzirom na pojedine koncepte. Time će se nastojati pridonijeti boljemu poznavanju i opisu kako gorskokotarske tako i štokavske frazeologije.

2. Konceptualna analiza frazema

Prema shvaćanju kognitivnih semantičara, čovjek svijet doživljava i oblikuje metaforično koristeći se sličnošću i slikovitošću. Značenje frazema počiva na znanju o svijetu pa je upravo zato frazeologija područje koje u velikoj mjeri pokazuje povezanost između jezika i kulture, a frazemi odražavaju određene kulturalne konotacije i koncepte.¹¹ Pri razumijevanju frazema posežemo za našim poznavanjem svijeta pa su značenja frazema motivirana,¹² i to ljudskom konceptualizacijom koja je konstituirana metaforom. Frazemi su izrazi strukturirani na temelju metaforičkih koncepata¹³ koji odražavaju ljudsko mišljenje i ponašanje. Stoga se frazemi mogu svrstati svojim značenjem u koncepte, odnosno tematsko-značenjske skupine koje se zasnivaju na apstraktnim univerzalnim spoznajama.¹⁴ Koncepti povezuju značenja pojedinih frazema koji pritom ne moraju imati isto kategorijalno značenje, strukturu niti moraju biti međusobno sinonimi.¹⁵ Frazeološka su istraživanja pokazala postojanje univerzalne antropocentrične tendencije u frazeologiji koja se očituje u tome da „najveći dio frazeološkoga fonda svakog jezika čine frazemi koji pokrivaju konceptualnu sferu koja se odnosi na čovjeka“ (Hrnjak 2004: 23). Navedenom se sferom bavimo i u ovome radu jer u građi kako ostalih tako i ovih mjesnih govora prevladavaju frazemi koji se odnose na čovjeka. Pritom analizom nisu obuhvaćeni svi prikupljeni frazemi, osobito oni čija se značenja ne mogu okupiti u pojedini koncept.

2.1. Frazemi koji se odnose na čovjekov izgled

U prikupljenoj je građi zabilježen veći broj frazema kojih se značenje odnosi na opis čovjekova izgleda, a izdvojit ćemo nekoliko koncepata za koje je potvrđeno više primjera frazema.

2.1.1. Debljina – mršavost

Za opis osobe koja ima prekomjernu težinu zabilježena su samo dva frazema, dok mršavu osobu opisuje šest primjera što je neočekivano s obzirom na to da je negativna poja-

¹¹ Usp. Teliya i sur. (2000).

¹² Usp. Omazić i Ferčec (2001).

¹³ Usp. Lakoff i Johnson (1980).

¹⁴ Usp. Vidović Bolt (2011).

¹⁵ Usp. Kovačević (2012).

va uvijek zastupljena s više primjera. No, mršavost je negativnije konotirana ne samo u istraženim govorima, nego i u govorima drugih narječja,¹⁶ kao i u standardnome jeziku.¹⁷ Debela se osoba uspoređuje s prascem: *dèbeja* (L) / *dèbel* (M, S) *ko prásac*, domaćom životinjom veće tjelesne mase. Koristi se uglavnom za opis debele muške osobe. Poredbeni frazem *dèbeja* (L) / *dèbel* (M, S) *ko šípak* motiviran je izgledom ploda šipka koji je velik, okrugao i pun sitnih sjemenki pa i ovaj frazem opisuje osobu krupne, okrugle građe tijela i veće tjelesne mase. Zanimljiv je frazem *dèbel ko rôžica* (M) prema frazemu *líp ko rôžica* (L, M, S) jer se nekad lijepom i privlačnom smatrala osoba krupnije građe.

Frazem *bít kôst i kôža* opisuje izrazito mršavu osobu čija se mršavost očituje nedostatkom mišićnoga tkiva, a upućuje i na fizičku iscrpljenost.¹⁸ U sljedećim poredbenim frazemima mršava se osoba uspoređuje s tankim drvenim predmetom: *mřšav ko štáp* (L) / *ščáp* (M, S), suhim drvom: *sûv* (L) / *sûh* (M, S) *ko sùvo* (L) / *sûho* (M, S) *dřvo* i bakalarom, ribom koja se najčešće prodaje u sušenome obliku: *sûv* (L) / *sûh* (M, S) *ko bakâlâr* (L, M) / *bakâlâr (stôkviž)* (S).¹⁹ Zanimljiv je primjer *úsūkâ (sfîsâ) se ko dôbro sùkno* (M, S) u kojemu se mršava osoba uspoređuje s dobrim suknom, odnosno u pozadinskoj je slici tkanina koja ako je napravljena od čistoga pamuka, pri prvomu se pranju skuplja naočigled, toliko da je nemoguće ne primijetiti što se dogodilo.

2.1.2. Ljepota – ružnoća

U prikupljenoj građi prevladavaju frazemi koji se odnose na koncept ružnoće koja je očekivano negativno percipirana. Tim je poredbenim frazemima značenje motivirano sastavnicama koje predstavljaju osobe prema kojima ljudi stereotipno imaju općenito negativan stav: *gřd ko Ćigan* (L, M, S), osobe ili bića kojih se ljudi boje: *gřd ko Ćifut* (M), *gřd ko vrâg* (L, M, S). Ćifut je naziv za provalnika, lopova, dok vrag predstavlja sve ono loše, negativno, zastrašujuće. Tako sve ono što izaziva neugodu i strah postaje simbolom ružnoga i neprivlačnoga. Ružna se osoba uspoređuje i sa psom: *gřd ko pàs* (L, M, S), koji je vrlo čest komparatum u frazeologiji. U pozadinskoj je slici frazema *kô da je ispâ* (L, M) / *ispal* (S) *Ćiganu iz tórbē* također negativan odnos prema Cigani-ma (Romima), a osim što znači da tko nije lijep, može opisivati i onoga tko se ponaša neprimjereno, neuljudno, nestašno (ob. za dijete).

S obzirom na to da se nadnaravna bića javljaju prema vjerovanju po noći i njihov je izgled vrlo zastrašujuć, neugledan se izgled uspoređuje neizravno sa sablasti, duhom u frazemu *da vîdîš kôga u škûru bi se prîstrašija* (L), tj. *da vîdîš kôga po nôći bi se prîstrašija* (M) / *prîstrašil* (S).

¹⁶ Usp. Malnar Jurišić i Vukša Nahod (2015).

¹⁷ Usp. Fink-Arsovski (2002).

¹⁸ Usp. Kovačević (2012).

¹⁹ Frazem *sûh ko stôkviž* (S) potvrđen je i u čabarskim govorima (*suh ko stakviš*), a leksem *stakviš* upotrebljava se samo u frazemu (Malnar Jurišić i Vukša Nahod 2015).

Sljedeći frazemi osim što upućuju značenjem da je tko ružan i neprivačlan, imaju i dodatnu konotaciju da je ta osoba i vrlo odbojna komu jer je u pozadinskoj slici svima izbjegavanje bilo kakvoga tjelesnog kontakta: *nè bi na kòga ni bicikal naslònija* (L), *nè bi ga štâpon* (L) / *ščâpon* (M, S) *dírâ*. U Liču je još zabilježeno: *nè bi ga štâpon od četri mètra dírâ*. Stoga su navedeni frazemi izrazito negativno konotirani.

Lijepu se žensku osobu uspoređuje s cvijećem: *lípa ko rôžica* (L, M, S) i djevojčicom: *lípa ko cùrica* (L, M, S), čime se želi reći da je ta ženska osoba ne samo vrlo lijepa, nego i mladolika. Poredbeni frazem *líp ko slíka* (L, M, S) koristi se za osobe oba spola, a moguć razlog usporedbi lijepe osobe sa slikom je u „idealiziranom prikazivanju ljudi na slikama“ (Fink-Arsovski 2002: 40). Ljepota se muške osobe u ispitivanim govorima opisuje jedino tim frazemom.

2.1.3. Boja puti i kose

Osobu tamne puti uspoređuje se s predmetima tamne boje: *cŕn ko òpanak*, *cŕn ko ùgarak* (L, M, S) i *cŕn ko lònac*²⁰ (L) te osobama tamne boje kože koje pripadaju drugoj rasi: *cŕn ko Ćigan* (L, M, S).

2.1.4. Razvijenost tijela, jakost

U prikupljenoj je građi veći broj frazema kojima se opisuje razvijena, snažna, stasita i krupna osoba, a odnose se samo na muškarca. Riječ je o frazemima *jâk ko kòñ* (L, M, S) i *jâk ko bìk* (*bìčina*) (L) u kojima je jak muškarac poistovjećen s dvjema životinja-ma poznatima po svojoj snazi jer tako razvijena građa tijela uglavnom podrazumijeva i snagu.²¹ Jak i stasit muškarac uspoređuje se s planinom ili brdom u poredbenim frazemima *ko òd bŕda* (L) / *od bŕda* (M, S) *òdvâlĕn*, *jâk ko plànina* (L) ili *jâk ko gòra* (M). Oni imaju dodatnu konotaciju da takva snaga i razvijenost podrazumijeva i visinu što je slučaj i u primjerima *mŕcina od čòvika* (L, M, S), *kûs od čòvika* (L) i *mòre te <kò> u zûbĭn nòsit* (L). Riječ *mŕcina* može se odnositi na lošega, bezvrijednoga čovjeka, ali i ljudinu, ogromnoga čovjeka pa je upravo u potonjem značenju upotrijebljena u frazemu. U frazemu *kûs od čòvika* (L) riječ *kûs* znači ‘dober primjer(ak) čega’ pa zato frazem upućuje na naočita i stasita muškarca.

2.2. Frazemi koji se odnose na čovjekovo stanje, položaj

Među brojnim primjerima frazema koji se odnose na čovjekovo stanje ili položaj, izdvojeno je nekoliko koncepata koji se i inače u frazeologiji ističu svojom brojnošću.

²⁰ Lonci su nekada bili crne boje.

²¹ Usp. Vidović Bolt (2011).

2.2.1. Bljedilo – crvenilo

Frazemi ovoga koncepta opisuju čovjekov izgled uzrokovan određenim psihofizičkim stanjem. Tako lice osobe može poprimiti blijedu boju uslijed bolesti, iscrpljenosti, straha, a tada se blijeda osoba uspoređuje s bijelom bojom snijega: *blíd* (M) / *bléd* (S) *ko sníg*, krpe: *blíd* (L, M) / *bléd* (S) *ko křpa* jer je frazem nastao u doba kada su krpe bile samo bijele boje, platna: *běl/bíl ko plátno* (S, M) te mrtvaca: *blíd ko mřtvac* (*mřtvī*) (L, M, S). Svi navedeni frazemi imaju i konotaciju da osoba općenito izgleda loše, izmučeno, mršavo, slabo.

Crvena boja lica najčešće je posljedica srama, ljutnje i pretjeranoga izlaganja suncu. U frazemu *čřven ko pàprika* (L, M, S) značenje je motivirano povrcem crvene boje, a opisuje osobu koja se zacrvenjela u licu od bijesa.

2.2.2. Zdravlje

Budući da je zdravlje stanje koje svi priželjkuju i preduvjet je uspješnoga života i rada, ne čudi što je u prikupljenoj građi taj koncept zastupljen s više primjera. Frazemi opisuju zdravu osobu, punu snage i života, a pritom se čije zdravlje može održavati i u boji lica. Rumena, crvena boja lica povezuje se i sa zdravim stanjem organizma što je motiviralo frazem *lřp ko (čřvena) jàbuka* (L, M, S). U pozadinskoj je slici crvena boja jabuke, a osim toga crvena jabuka simbol je zdravlja, ljepote i mladosti. Stoga taj frazem, kao i *mláda křv* (L, M, S), osim što znači da je tko zdrav, upućuje i da je riječ o mladoj osobi.

Zdrava se osoba uspoređuje s drvećem, drenom u frazemu *zdràv ko drèn* (L, M, S), koje je vrlo čvrsto i otporno stablo²² te korijenom hrenom: *zdràv ko rèn* (L) / *hrèn* (M, S), koji asocira na izdržljivost.

2.2.3. Bogatstvo – siromaštvo

U ovoj su skupini frazemi koji se odnose na bogatstvo i siromaštvo kao (ne)posjedovanje materijalnih dobara i sredstava za život. Tako izrazito bogata čovjeka koji ima mnogo novaca, ali i materijalnih dobara opisuju frazemi *přn ko šřpak* i *bit dòbro pòt-kožen* (L, M, S).

U frazemima *némat š čin ni mřša otròvat* (L, M, S) i *némat đınara*²³ *ni za lřk* (M, S) na siromaštvo upućuje nedostatak novca kao osnovnoga preduvjeta za normalan život, a bez kojega čovjek ne može osigurati ispunjenje osnovnih životnih potreba – hrane i mjesta za život.²⁴ Budući da je kruh osnovna životna namirnica, upravo nemogućnost

²² Usp. Fink-Arsovski (2002).

²³ Dinar je bio službena valuta u bivšem SFRJ-u, pa tako i u Hrvatskoj, a razgovorno danas znači novac općenito.

²⁴ Usp. Opašić, Čunović i Fumić (2014).

da se ona osigura upućuje na čovjekovo siromaštvo u frazemu *némat ni za krùv* (L) / *krùh* (M, S). Na stanje beskućništva kao mogućega ishoda osiromašenja koje označuje potpuni krah čovjekova materijalnoga, a nerijetko i duhovnoga stanja odnosi se frazem *némat ni kùće ni kùćíšta* (L). Posve siromašna, uboga osoba bez sredstava za život opisuje se frazemima *bít na pròsjāčkōn štāpu* (L) / *šcāpu* (M, S), *imat gāće na štāpu* (L) / *šcāpu* (M, S) i *sirōmašan* (*gōl, sirōtiña*) *ko cĳkvenī/cĳkvenī²⁵mīš* (L, M, S). Posljednji je frazem internacionalizam kojemu je u pozadinskoj slici crkva kao „kuća“ u kojoj se ne pripravlja hrana, pa je miš kao „stanovnik“ takve crkve prošao vrlo loše jer ne može doći do ostataka hrane, što je uobičajeno u drugim kućama.

Može se zaključiti da prevladavaju primjeri koji opisuju siromašna čovjeka, a to ne čudi ako znamo da je riječ o kraju u kojemu se oduvijek teško živjelo.

2.2.4. Starost – mladost

U prikupljenoj građi potvrđeno je više frazema koji opisuju osobu starije životne dobi, a samo je jedan frazem koji se odnosi na mladu osobu. Riječ je o frazemu *mlād ko <mlāda> ròsa* (L, M, S) u čijoj je pozadinskoj slici pojava rose koja asocira svježinu, početak novoga dana. Za razliku od njega, poredbeni frazem *mlād ko ròsa u pódne* (L, M, S) izriče suprotno značenje da je tko starije dobi jer nije uobičajeno da se rosa javlja sredinom dana.

Biblijsko-kršćanskoga su podrijetla frazemi *stār kaj Īsusov māgarac* (S), *stār ko Metùzalem* (M) / *Matùzalem*²⁶ (S) i *stār ko Biblija* (L, M, S). Osoba starije dobi uspoređuje se s dobi Isusova magarca jer je Isus Krist živio prije više od dvije tisuće godine, a poznato je da je na magarcu primjerice stigao u Jeruzalem na proslavu Pashe. Biblijski lik poznat po svojoj starosti je *Metuzalem* (*Metušalah*) koji je doživio čak 969 god., stoga se jako stara čovjeka uspoređuje s Metuzalemom.²⁷ U frazemu *stār ko Biblija* starija se osoba uspoređuje s Biblijom kao knjigom nastalom prije više od 5000 godina.

Frazem *bít jèdnōn nōgōn u grōbu* (L, M, S) osim što upućuje na stariju životnu dob, ima i dodatnu konotaciju da se bliži kraj čijega života, vjerojatno uslijed bolesti.

Među navedenima izdvaja se frazem *bít stāra kĳūka*²⁸ (L, M, S), koji ne govori samo da je osoba starije dobi, nego i da je zbog toga mudrija, pametnija.

²⁵ U svim trima govorima alterniraju obje varijante, s time da je prvi primjer (*cĳkvenī*) relevantniji od drugoga (*cĳkvenī*). U govoru Mrkoplja, a napose Sungera zanaglasne duljine mogu izostati. O slaboj izrazitosti nenaglašene duljine i njezinu skraćivanju u mrkopaljskome i sungerskome govoru v. Crnić Novosel (2019: 109–110).

²⁶ U govoru Sungera zabilježen je i frazem *múdar ko Matùzalem* u značenju ‘jako mudar’, a odraz je shvaćanja da onaj tko je jako star, očito je i vrlo mudar.

²⁷ Usp. Opašić (2013).

²⁸ *Kĳūka* = 1. nos, 2. pamet.

2.2.5. Ljutnja

Ljutnja se smatra jednom od osnovnih emocija pa ne čudi veći broj pronađenih frazema koji opisuju različite manifestacije ljutnje u čovjekovu ponašanju i/ili govoru. Osjećaj i stanje ljutnje proizlazi iz doživljaja nepravde, nepoštenja ili neke vrste osobne povrede te je mogu izazvati vlastita ili tuđa ponašanja, pojedini događaji, kao i sinteza subjektivnih doživljaja i objektivnih okolnosti.²⁹

Prevladavaju frazemi u kojima se bijesna osoba, kod koje je ljutnja eskalirala u ponašanju, uspoređuje sa životinjom koja postaje izrazito opasna ako je izazvana, uznemirena: *jādan*³⁰ *ko pās* (L, M, S) / *jādan ko <bīsno> pāšče* (L). Navedeni frazemi ujedno opisuju najveći stupanj ljutnje kada se čovjek više ne može suzdržati i izravno pokazuje ljutnju te gubi kontrolu nad svojim postupcima i govorom.³¹ Najveći intenzitet ljutnje opisuje frazem *da zmija ujīde kōga otrōvala bi se <ōd ňega>* koji nosi konotaciju da je osoba toliko ljuta da je čak i zmija manje opasna od nje.

Slabiji intenzitet ljutnje opisuju frazemi *bīt krīvo nāsāžēn* (L, M, S), *đīgā se na līvu* (L, M) / *lēvu* (S) *nōgu i kō da je pišā po kōprivi* (M, S).

2.3. Frazemi koji se odnose na čovjekove osobine

U prikupljenoj građi velik je broj frazema kojima se opisuju različite čovjekove osobine, a u nastavku se izdvajaju one za koje je potvrđen najveći broj frazema.

2.3.1. Bahatost, umišljenost

Umišljenu i bahatu osobu opisuje nekoliko poredbenih frazema: *nāpūvān* (L) / *nāpūhān* (M, S) *ko mījūr* (L) / *mīhūr* (M, S), *nāpūvān* (L) / *nāpūhān* (M, S) *ko prāsac; naduvā se ko žāba* (L), *šepūrit*³² *se ko pūrān* (L). Većini je u A-dijelu pridjev *nāpūvān* / *nāpūhān*, koji i izvan frazeološkoga konteksta ima značenje 'koji se pravi važan, umišljen', dok je u C-dijelu usporedba s predmetom karakterističnoga napuhanog oblika (*mījūr/mīhūr*) ili životinjom koja izgledom djeluje napuhano (*prāsac, žāba, pūrān*).

Frazem *pūn sēbe* (L, M, S) upućuje također na umišljenu osobu koja je koncentrirana samo na sebe.

Umišljenost i bahatost može biti vidljiva u čijem ponašanju i držanju tijela na što upućuju frazemi potvrđeni u svim trima govorima: *vīdi ōvōga kako se dḡži, nē vidit što od nōsa i glēdat s visōka na koga*. Frazemi *nē vidit što od nōsa i glēdat s visōka na koga* motivirani su gestama jer im je u pozadinskoj slici osoba koja podiže svoj nos, a pritom

²⁹ Usp. Opašić i Spicijarić Paškvan (2018).

³⁰ *Jādan* = ljut.

³¹ Usp. Opašić i Spicijarić Paškvan (2018).

³² *Šepūrit* = hodati uzdignute glave; držati se oholo, razmetati se, praviti se važan.

joj je glava tako uzdignuta da ne vidi što se oko nje događa te usto zbog neprirodnoga i pretjerano napadnoga položaja glave izgleda vrlo smiješno.³³ Pri takvome položaju čovjek ima osjećaj kontrole svega ispod sebe, ali ujedno sve što je ispod njega izaziva u njemu prezir te smatra to nedostojnim svoga pogleda, odnosno pozornosti. Stoga navedeni frazem i imaju i dodatnu konotaciju da je riječ i o oholjoj osobi.

Frazem *kò da je pòpija* (L, M) / *pòpil* (S) *svu <cilu (M) / celu (S)> pàmēt òvōg(a) svíta* odnosi se na osobu čija se umišljenost očituje vjerojatno u njegovu govoru, odnosno riječ je o osobi koja uvijek ima što reći o nekoj temi smatrajući se kompetentnom za sve što je u neskladu s njezinim stvarnim kompetencijama. Moguće je da je motiviran ontološkom metaforom GLAVA JE SPREMNIK u koji čovjek sprema svu pamet, tj. znanje.³⁴

Oduvijek su se pojedinci htjeli približiti božanstvu pa su se neki čak i smatrali bogom/božanstvom kao najuzvišenijim besmrtnim bićem. To se održava i u pozadinskoj slici frazema *ni Bōg nije kòmu do kòlīnā* (L, M, S), koji opisuje jako umišljenu, čak i oholu osobu.

2.3.2. Umna ograničenost i psihička nestabilnost

Koncept umne ograničenosti i psihičke nestabilnosti najbrojniji je frazemima u prikupljenoj građi, a i inače je riječ o vrlo plodnom frazeološkom konceptu. Osobe ograničenih kognitivnih sposobnosti uvijek su na meti društvene kritike i poruge pa ne čudi velik broj primjera i u govorima Liča, Mrkoplja i Sungera. Umno ograničena osoba se često uspoređuje sa životinjama: *blěntav ko télac* i *glúp ko mągarac* (L, M, S); *ĩmat kokòšju pàmēt* (L), tj. *kokòšji mōzak* (M, S), *ĩmat pàmēt ko kòkoš* (L, M, S). Telac i magarac simboliziraju glupost, no značenje je motivirano i njihovim fizičkim karakteristikama, tj. velikom građom tijela.³⁵ Kokoš u frazeologiji, ali i jeziku općenito ima konotativna pejorativna značenja pa simbolizira glupost, a posebno njezin mozak koji se smatra daleko manjim, time i slabije razvijenim od ljudskoga. No, suvremena su istraživanja utvrdila da je mozak ptica podjednako razvijen kao i mozak sisavaca.³⁶ Frazemi *ĩmat kokòšju pàmēt* (L) / *kokòšji mōzak* (M, S) i *ĩmat pàmēt ko kòkoš* (L, M, S) uglavnom se koriste za osobe ženskoga spola. U frazeologiji je uobičajeno glupa čovjeka uspoređivati s drvenim predmetima, što potvrđuje i frazem *blěntav ko pāń* (L), dok u frazemu *túp ko mōtika* (L, M, S) na glupost asocira upravo tupi metalni dio motike.

Glava se metaforički doživljava kao spremnik u kojemu se nešto nalazi, a to je motiviralo pozadinsku sliku frazema *ĩmat slāme u glāvi / slāma je u glāvi kòmu* (L, M, S) i *fāli kòmu sōli u glāvi* (L, M, S). Prva se dva odnose na osobu koja umjesto mozga ima

³³ Usp. Kovačević (2012); Hrnjak (2005).

³⁴ Usp. Malnar Jurišić i Vukša Nahod (2015).

³⁵ Usp. Vidović Bolt (2011).

³⁶ Usp. Kovačević (2012).

slamu, dakle nešto šuplje i bezvrijedno. U frazemu *fàli kòmu sòli u glàvi* sol simbolizira pamet i mudrost pa njezin izostanak upućuje na suprotno.

Nekoliko je frazema sa sastavnicom *pamet*, a također opisuju umno ograničenu osobu: *ìmat kràtku pàmēt* (L, M, S) i *pàmēt ne pritičē kòga* (L), uz primjer *dùga kòsa, kràtkà pàmēt* (L, M, S) koji se odnosi samo na žensku osobu.

Frazemi *nàpāsā³⁷se b̀unikē* (L); *nàjā* (L, M) / *nàjal* (S) *se l̀udī* (L, M) / *ǹorih* (S) *glīvā; fàli mu kòja dàska* (L, M, S), tj. *dùga³⁸(L) u glàvi, ùdren mòkròn k̀p̀p̀n po glàvi, ǹisu mu svē òvce na br̀òju i ǹisu mu svī d̀òma* (L, M, S) opisuju čovjeka koji se ne ponaša normalno, koji nije pri zdravoj pameti i djeluje pomalo blesavo, šašavo, čaknuto. Takva se osoba često u frazeologiji opisuje frazemima kojima je u pozadini slika glave kao neke građevine ili spremišta od dasaka unutar koje je smješten mozak pa kada neka od dasaka nedostaje, čovjek ostaje bez mozga, tj. pameti.³⁹ U pozadinskoj je slici frazema *nàjā* (L, M) / *nàjal* (S) *se l̀udī* (L, M) / *ǹorih* (S) *glīvā* činjenica da postoje gljive koje proizvode psihoaktivne supstance kao što je *Psilocybin* koji pripada skupini droga zvanih psihodelične ili halucinogene droge. Ako čovjek konzumira te gljive, može imati različite neuobičajene psihofizičke reakcije. Slične reakcije izaziva i vrlo otrovna biljka *bunika*, što je motiviralo primjer *nàpāsā se b̀unikē* (L). Frazem *ùdren mòkròn k̀p̀p̀n po glàvi* (L, M, S) osim što opisuje osobu čudnoga ponašanja, pomalo i priglupu, odnosi se i na osobu koja zbog šoka ne može doći k sebi jer mu je u pozadini slika čovjeka koji zbog udara u glavu gubi orijentaciju, postaje smušen i izgubljen.⁴⁰

2.3.3. Brbljavost – šutljivost

Koncept brbljavosti plodan je u frazeologiji, a tako i u frazemima govora Mrkoplja, Liča i Sungera. Razlog tomu je upravo u izrazito negativnoj percepciji osoba koje puno i dosadno govore, govore bez prestanka. Na takvu se osobu odnose sljedeći frazemi: *ìmat d̀ug jèzik (jèzičinu)* (L, M, S), tj. *l̀opatinu⁴¹* (L), *ìmat jèzičinu (jèzik) ko kràva r̀ep* (L, M, S), *progovòrija* (L, M) / *progovòril* (S) *bi na g̀uzicu kad nē bi na ústa*. Frazemi sa somatizmom *jezik* motivirani su slikom veličine jezika koja se podudara s količinom riječi koje čovjek može izgovoriti, a pritom frazem *ìmat jèzičinu (jèzik) ko kràva r̀ep* opisuje i osobu sklonu ogovaranju te mu je u pozadinskoj slici duljina kravljeg repa.⁴² Frazem *progovòrija* (L, M) / *progovòril* (S) *bi na g̀uzicu kad nē bi na ústa* svojim se značenjem odnosi na osobu koja ne može ništa zadržati za sebe, koja sve mora reći

³⁷ *Nàpāsā* = gl. pr. r. m. r. jd. pasti do sitosti, napasti /se/.

³⁸ *Dùga* = jedna od dasaka od kojih je sastavljena bačva.

³⁹ Usp. Kovačević (2012).

⁴⁰ Usp. isto.

⁴¹ *L̀opatina* je u ovom slučaju sinonim za jezik.

⁴² Usp. Kovačević (2012); Vidović Bolt (2011).

naglas, a motiviran je činjenicom da je somatizam *guzica* dio tijela koji nema funkciju govora.

Brlbljava se osoba uspoređuje u frazemima s mlincem za kavu: *gòvorī ko Mārīja mlinac* (M, S), *měljē ko mlinac* (M, S) / *bròštul*⁴³ (L) i s predmetima koji se navijaju: *gòvorī ko navījen* (L, M, S) i *gòvorī kòlda ga nāvilo* (L). Frazem *gòvorī ko Mārīja mlinac* ima konotaciju i da osoba ne govori samo puno, nego i dosadno, a vlastito ime kao sastavnica upućuje da je vjerojatno postojala osoba toga imena poznata po svojoj brbljavosti.

Zabilježen je samo jedan frazem kojim se opisuje vrlo šutljiva osoba – *nēmā rīči u kòga* (L, M, S).

2.3.4. Brzina, okretnost, spretnost – sporost, nespretnost

U prikupljenoj je građi zabilježeno više primjera kojima se opisuje brzina i način čovjekova kretanja. Tako se brzoga čovjeka uspoređuje u poredbenim frazemima sa životinjama koje su poznate po brzome kretanju: *břz (náredan) ko zēc* (L, M, S), s vrstom streljiva: *břz ko šprīh*⁴⁴ (M) te prirodnom pojavom munje koja se pojavljuje na nebu kratko i brzo nestaje: *břz ko mīna* (M, S). Sljedeći frazemi osim što opisuju osobu brzoga kretanja, imaju i dodatno značenje da je riječ o vrlo okretnoj, spretnoj osobi,⁴⁵ a u C-dijelu su im predmeti, i to igračke koje se vrte oko svoje osi: *břz (náredan) ko bñnkalica* (L) / *bñnčak* (M)⁴⁶ i *břz (náredan) ko zvrk* (L, M, S). Na nemirnu osobu koja ne može dugo biti na jednome mjestu upućuje frazem *kò da je <ko (L) / ki (M, S)> na ringišpīlu* kojemu je u pozadini slika vrtuljka. Frazemi *imat cřve u guzici* i *kò da mu vřtē cřvi u guzici* (L, M, S) motivirani su slikom djeteta oboljeloga od crijevnih nametnika koji izazivaju strašan svrab zbog kojega dijete ne može mirno sjediti, pa također opisuju nemirnu osobu.

Nespretnoga čovjeka koji vrlo nevjesto, čak i smotano obavlja svoj posao opisuju frazemi: *imat dvī līve* (L, M) / *lēve* (S) *nòge, nèspretan ko tēle* (L, M, S); *smòtān ko sājla* (L, M) i *smòtān ko motòvilo*⁴⁷ (M, S). Frazem *imat dvī līve* (L, M) / *lēve* (S) *nòge* motiviran je simbolikom lijeve noge koja, kao i lijeva ruka, simbolizira nešto loše, negativno, čak i nespretno s obzirom na to da je uobičajeno da se ljudi koriste desnom rukom. Nespretna se osoba uspoređuje s teletom jer je ono simbol nesposobnosti, ali i moguće zato što tek okoćeno tele ne može stajati stabilno na nogama. U poredbenim frazemima *smòtān ko sājla* (L, M, S) i *smòtān ko motòvilo* (M, S) u C-dijelu su predmeti koji se okreću oko vlastite osi pa je vrtnja oko osi slika čovjeka koji ne zna kamo

⁴³ *Bròštul* = mlinac za kavu.

⁴⁴ *Šprīh* se u govoru Mrkoplja odnosi na streljivo iz starih vremena, a riječ je o vrsti metka.

⁴⁵ Usp. Fink-Arsovski (2002).

⁴⁶ *Bñnkalica/bñnčak* = vrsta starinske igračke koja se okretala, zvrk.

⁴⁷ *Motòvilo* je naprava koja se vrti oko osovine, a služi za namatanje prede (RHJ 2000).

je krenuo ili se vraća te je njegova putanja kretanja pokazatelj da je nekoncentriran, nepromišljen i sl.

Osoba koja se sporo kreće uspoređuje se s pužem, životinjom koju karakterizira polagan način kretanja: *bīt b̃žz (spõr) ko pūž* (L, M, S). U Liču se za takvu osobu koristi i frazem: *vūć se ko c̃rna zēmļa*.

3. Zaključak

Iz prikupljene i analizirane frazeološke građe štokavskih ikavskih govora Gorskoga kotara vidljivo je da navedeni govori obiluju frazemima različita postanka, podrijetla i upotrebe. Najvećim se dijelom frazemi odnose na čovjeka, što je bilo i očekivano s obzirom na dosadašnja frazeološka istraživanja. Pritom se svojom brojnošću izdvajaju frazemi koji opisuju čovjekov izgled, i to ružnoću, zatim stanje ljutnje te osobine umišljenost, brbljavost i umnu ograničenost. Analizirani frazemi uglavnom su motivirani: domaćim životinjama i biljkama, predmetima iz svakodnevnoga života, nadnaravnim bićima, prirodnim pojavama, posebnostima geografskoga okruženja, dijelovima tijela i običajima. Može se zaključiti da je velikim dijelom riječ o frazemima koji su zabilježeni i u standardnome hrvatskom jeziku, kao i u govorima drugih narječja iako postoje određene varijante u sastavnicama tih frazema. Za jedan se dio frazema može pretpostaviti da je regionalno ili lokalno obilježen, ali za siguran zaključak potrebna su daljnja opsežnija istraživanja koja se planiraju provesti, ponajprije analiza frazema na štokavskome ikavskom području Gorskoga kotara u kontekstu drugih novoštokavskih ikavskih govora, u svrhu prinosa nacionalnomu frazeološkom blagu.

Literatura

- Barac-Grum, Vida; Finka, Božidar. 1981. Govori i nazivlje. U: *Gorski kotar* [ur. Šafar, Josip i sur.]. Delnice: Fond knjige „Gorski kotar“, 418–431.
- Bašić, Martina; Malnar Jurišić, Marija. 2016. Hrvatska dijalektološka istraživanja – ščera, danas, jutra. *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, 40, 63–74.
- Chambers, J. K.; Trudgill, Peter. 1998. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crnić, Mirjana. 2010. Osnovne fonološke značajke sungerskoga govora. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanoga u Rijeci od 6. do 8. studenoga 2008. Knjiga 8.* [ur. Badurina, Lada; Bačić-Karković, Danijela]. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 605–611.
- Crnić, Mirjana; Macan, Željka. 2011. Germanizmi u štokavskim ikavskim govorima Gorskoga kotara. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 23 (1), 7–21.
- Crnić Novosel, Mirjana. 2013. Zajik va kome ča slaje zvoni – zapadna čakavština Gorskoga kotara. *Slovansky svět: znamy či neznamy?* [ur. Kedron, Kateřina; Příhoda, Marek]. Červený Kostelec – Praha: Pavel Mervart, 21–27.
- Crnić Novosel, Mirjana. 2016. Govor Liča. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 42 (2), 333–352.
- Crnić Novosel, Mirjana. 2019. *Štokavski ikavski govori u Gorskom kotaru*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Fink-Arsovski, Željka. 2002. *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: FF press.
- Finka, Božidar. 1977. Štokavski ikavski govori u Gorskom kotaru. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XX (2), 167–197.
- Hrnjak, Anita. 2005. Geste i mimika kao izvor frazeologije (na primjeru hrvatske frazeologije). *Filologija*, 44, 29–50.
- Jozić, Željko. 2007. O metodologiji terenskog istraživanja. *Šokačka rič*, 4, 155–161.
- Kovačević, Barbara. 2012. *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Lakoff, George; Johnson, Mark. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Lukežić, Iva. 2008. Mrkopaljski govor. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 14, 293–324.
- Malnar Jurišić, Marija; Vukša Nahod, Perina. 2015. O čovjeku ukратно – konceptualna analiza frazema čabarskih govora. *Jezikoslovni zapiski*, 21 (1), 121–136.
- Menac, Antica; Fink Arsovski, Željka; Venturin, Radomir. 2014. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Menac-Mihalić, Mira. 2005. *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Školska knjiga.

- Nežić, Ivana; Opašić, Maja. 2016. Prilog semantičkoj analizi frazema govora Brovinja. U: *Zbornik radova Šestoga hrvatskoga slavističkoga kongresa* [ur. Botica, Stipe i sur.]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 365–375.
- Omazić, Marija; Ferčec, Ivanka. 2001. Metafora i metonimija – dio konceptualne motivacije u procesu razumijevanja frazema. U: *Psiholingvistika i kognitivna znanost u hrvatskoj primijenjenoj lingvistici* [ur. Stolac, Diana; Ivanetić, Nada; Pritchard, Boris]. Zagreb – Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 533–543.
- Opašić, Maja. 2013. *Biblizmi u hrvatskome jeziku*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Opašić, Maja; Čunović, Nika; Fumić, Matea. 2014. Bogatstvo i siromaštvo u hrvatskoj frazeologiji. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 26 (2), 91–103.
- Opašić, Maja; Spicijarić Paškvan, Nina. 2018. A comparison of the phraseological description of the emotion of anger in Croatian and Hungarian. U: *Slavofraz 2016: Phraseologie und (naive)Psychologie Phraseology and (naive) psychology* [ur. Będkowska-Kopczyk, Agnieszka; Pfandl, Heinrich]. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 227–239.
- RHJ = Šonje, Jure [ur.]. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krležu – Školska knjiga.
- Teliya, Veronika i sur. 2000. Phraseology as a language of Culture: Its Role in the Representation of a Collective Mentality. U: *Phraseology. Theory, Analysis and Applications* [ur. Cowie, Anthony P.]. Oxford: Oxford University Press, 5–75.
- Vidović Bolt, Ivana. 2011. *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Vranić, Silvana; Crnić, Mirjana. 2008. Iz fonologije govora Mrkoplja. *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, XXXVI (1–2), 119–131.
- Vukša Nahod, Perina; Malnar Jurišić, Marija. 2016a. Gdje vuk podne zvoni, a lisica poštu nosi – zoonimski frazemi mjesnoga govora Komina. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 20, 225–248.
- Vukša Nahod, Perina; Malnar Jurišić, Marija. 2016b. Tko im je mršav, a tko debeo? – crtice iz kominske frazeologije. U: *Zbornik radova Šestoga hrvatskoga slavističkoga kongresa* [ur. Botica, Stipe i sur.]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 421–432.

Phrasemes in Štokavian Ikavian idioms of Gorski kotar

In this paper we analyse phrasemes present in the Štokavian Ikavian idioms in Gorski kotar. These include the idioms of Lič, Mrkopalj and Sunger which belong to different subdialects of the New Štokavian Ikavian dialect. The analysed idioms display differences at the phonological and morphological levels. Consequently, we expect to find similar differences with respect to our analysis of phrasemes. The materials were collected during field research which employed both a targeted questionnaire and recording of free speech. Organic idioms are an inexhaustible source of phraseological material and the analysis of this material allows us to determine the common traits present in the phraseology of a dialect, but also the specific traits of phrasemes that belong to individual local idioms. Therefore, the chosen phrasemes are analysed with respect to various semantic phenomena, and the analysis also includes conceptual analysis. The phrasemes that cover the conceptual sphere related to humans are also dominant in our corpora of the local idioms under scrutiny. Considering that no phraseological analyses of the idioms in question have been carried out in the past, this paper will contribute to a better understanding and description of phraseology in Gorski kotar, but also of Štokavian phraseology in general. This research also contributes to the preservation of the dialectal heritage in the Republic of Croatia.

Keywords: Štokavian Ikavian idioms, Gorski kotar, phraseme, semantic analysis, Štokavian dialect

Олена Дзюба-Погребняк

Навчально-науковий інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
dolenapogr@gmail.com

Оповіді з Вуковара С. Главашевича і голоси української воєнної прози (В ізоляції С. Асеева та Соняхи А. Зелінського)*

Після російської анексії Криму і початку воєнних дій на Донеччині та Луганщині (2014) в Україні стрімко почала зростати увага до досвіду Хорватії, яка пережила схожі події у 90-х роках 20 ст. у питаннях подолання конфлікту, деокупації територій, примирення. Водночас, для українського культурного простору важливим і цікавим є вивчення відображення травматичного досвіду війни в хорватській літературі, актуальним став типологічний, порівняльний аналіз творів воєнної хорватської та української літератури. Якщо в хорватській літературі на цю тему вже існують ґрунтовні розвідки, в українській з'являються перші спроби систематизувати та осмислити хвилю воєнної літератури, породженої нав'язаною Україні „гібридною“ війною. Для хорватської воєнної літератури знаковою є книга *Оповіді з Вуковара С. Главашевича*, який, перебуваючи у самому пеклі війни, намагався розповісти світові правду про події в місті та про його людей. Серед останніх українських книжкових новинок з'явилося видання, яке можна потрактувати як своєрідний пандан книзі Главашевича. Мова йде про *В ізоляції* (2018) Станіслава Асеева (Васіна), зібрання репортажів молодого журналіста про щоденні реалії окупованого Донецька – обстріли, пропаганду, нові порядки, російські „гумконвої“, місцеву культуру, які автор передавав із зони окупації до провідних українських видань, поки його не арештували влітку 2017 року бойовики... У нашому рефераті проаналізуємо ці дві книги – хорватського і українського авторів, намагаючись показати схожість і відмінність у сприйнятті та інтерпретації війни. Також звернемо увагу на суголосність думок С. Главашевича і ще одного українського автора – А. Зелінського – у розумінні моральних цінностей і в пошуках любові як відповіді на жорстокість війни та ненависть.

Ключові слова: Війна Хорватії за незалежність, війна в Україні, література про війну

* Текст цієї доповіді був виголошений п'ять років тому на 7 Хорватському славістичному конгресі. Тож писався він із перспективи року 2019. Відтоді багато що змінилося і в житті країни, і в українській літературі, і в долі С.Асеева.

Війна Хорватії за незалежність стала вже історією. Відновивши територіальну цілісність, ставши повноправним членом ЄС, Хорватія подає приклад іншим у вирішенні багатьох складних воєнно-політичних, соціальних, гуманітарних проблем. Після російської анексії Криму, початку воєнних дій і „гібридної війни“ (тобто з 2014 року) в Україні стрімко почала зростати увага до досвіду Хорватії. Вітчизняні ЗМІ, політологи, воєнні експерти, історики приділяють чималу увагу питанням деокупації хорватських територій, залученню міжнародної спільноти до подолання конфлікту, реінтеграції окупованих територій, примирення, роботі з ветеранами тощо. Знаменним видається і той факт, що навіть візуальні символи хорватської та української війни - водонапірна вежа у Вуковарі та диспетчерська вежа аеропорту в Донецьку, світлини яких часто зустрічаємо поруч у мережі Інтернет, дуже схожі між собою.

„Як і кожна війна, так і ця багато в чому змінила картину світу не лише окремих людей, а й цілого народу“. Ця фраза, записана Б. Донатом 1997 року про Хорватію (Donat 1997: 61), безпомилково накладається на ситуацію в Україні, адже для багатьох, за висловом українського письменника С. Жадана (URL), болючим було переосмислення ідентичності – того, в якій країні ти живеш, хто ти є, яке в тебе громадянство, що це за країна, яка у неї історія, яку концепцію історії ти приймаєш, а яку ні. Для української літератури актуальні й ще деякі тези Б. Доната щодо літератури хорватської. Наприклад, твердження, що гасло про музи, які мовчать під час війни, зазнало нової, скажемо контрінтерпретації, адже і хорватська, і українська література засвідчили протилежне. Також релевантною для України виявилася заувага про те, що умови, в яких опинилася література, виявилися нестандартними – вони і воєнні, і мирні водночас¹.

Хорватські літературознавці вже мають змогу підводити певні підсумки під тим, як хорватська література „дає собі раду“ з травмами, викликаними воєнним і пост-воєнним досвідом. Дубравка Ораїч Толич у ґрунтовній статті „Пам’ять Вуковара. Воєнна травма в хорватській літературі і мистецтві на рубежі 20 і 21 століття“ (Ораїч Толич 2016) говорить про існування сьогодні в медійному просторі Хорватії двох варіантів інтерпретації війни, двох „оповідей“ про війну. В одній йшлося про агресію на Хорватію і головним призвідцем війни була великосербська ідея (ця тема домінувала від початку війни і до її закінчення війни). В другій, що з’являється після закінчення війни і домінує в медійному просторі після 2000 року, мова вже йшла про громадянську війну, вина за війну нівелюється чи урівнюється, вивчаються воєнні злочини з хорватської сторони. Обидві інтерпретації в різних версіях співіснують і нині і беруть участь в ідеологічних і світоглядних поділах у суспільстві. Таким чином дослідниця виділяє дві історичні

¹ Ольга Деркачова пропонує означник (не)війна на відтворення ситуації в Україні (Деркачова 2017: 17).

моделі описування воєнної травми: світле (оптимістичне) воєнне і темне (критичне) повоєнне письмо. Якщо користуватися класифікацією Д. Ораїч Толич, українська воєнна література, що знаходиться в процесі активного розвитку, на сьогодні підпадає під „світле воєнне письмо“, в якому домінують документальність, автобіографічність і емоційність. Українські літературознавці роблять перші спроби систематизувати та осмислити хвилю воєнної літератури, породженої подіями новітньої української історії² (поки переважають рецензії на поточну літературну продукцію) на цю тему. Вже можна з впевненістю казати, пише Я. Поліщук, що динамічний розвиток вітчизняної воєнної літератури „веде до розмивання поділів на художню та нехудожню творчість, до активної дифузії форм, жанрів, стилів, дискурсів“, художнє письмо під час війни „багато запозичує з документа – репортажу з місця події, зізнання свідка, мемуару тощо. Можна завважити і зворотній процес, коли форми nonfiction зазнають мімікрії й активно використовують художню образність, навіть коштом документальної точності“ (Поліщук 2016: 3).

Видається закономірним, що саме останнім часом для українського культурного простору важливою і цікавою стала тема відображення травматичного досвіду війни в хорватській літературі, як художній, так і non-fiction. Ще 1996 року в київському видавництві *Молодь* вийшла друком антологія Іво Санадера та Анте Стамача *У цей страшний час*. Публікацію українського перекладу, який здійснили відомі поети Леонід Талалай, Леонід Горлач, Віктор Женченко³, підтримало Посольство Республіки Хорватія в Україні та особисто Посол Джуро Відмарович. Після тривалої паузи, в останні роки в українському перекладі починають з'являтися інші хорватські книги, які більшою чи меншою мірою торкаються теми війни за незалежність Хорватії (а також війни в БіГ) та її наслідків: *Стілець Еліаху* І. Штікса (2017), *Азартні ігри з долею* І. Брешана (2017), *Блокбастер* З. Жмирича (2018), *Вони б і мухи не скривдили* С. Дракулич (2018), *Жертвам сниться велика*

² У фейсбуці є проєкт #книги_про_війну, в якому охочі можуть ознайомитися з переліком книг про війну (його засновниця – дослідниця Ганна Скоріна): поезія, художня проза, есеїстика, щоденники, документально-історичні й політичні дослідження, фотоальбоми, навіть комікси та графічний роман. Серед авторів – цивільні особи і безпосередні учасники бойових дій.

³ Студенти-хорватисти кафедри слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка були залучені до роботи над підрядниками.

Переклад віршів з антології *У цей страшний час* українською мовою має кілька варіантів. Перший переклад здійснили викладачі української мови славістичного відділення Філософського факультету Загребського університету Раїса Тростинська і Міленко Попович. Вірші з цієї збірки перекладав і провідний український поет Дмитро Павличко. Див.: Євген Пашенко. *Хорватія Дмитра Павличка / Літературний процес: методологія, імена, тенденції: зб. наук. пр.* (філол. науки) / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. – № 12. Jevgenij Paščenko. *Ukrajinska recepcija hrvatske i srpske književnosti tranzicijskog razdoblja // Tranzicija i kulturno pamćenje / Karlić, Virmna; Šakić, Sanja; Marinković, Dušan* (ur.). Zagreb: Srednja Europa, 2017. Str. 81–92.

воєнна перемога М. Єрговича (2019). Поява цих книг українською мовою саме тепер вочевидь не випадкова: передусім тут зіграло свою вирішальну роль поєднання двох факторів – розквіт після зтяжної кризи українського книговидавництва та інтерес до хорватського воєнного досвіду в зв'язку з подіями в Україні. Крім того, С. Дракулич і М. Єргович неодноразово ставали гостями українських книжкових фестивалів і культурних заходів, давали інтерв'ю провідним літературним і культурологічним виданням⁴, в яких чи не завжди на першому плані виявлялися теми війн на території колишньої Югославії.

Війна, що розпочалася 2014 року, стала шоком і несподіванкою для переважної більшості українців, хоча про її ймовірність попереджали окремі аналітики та політологи. Українська література швидко відгукнулася на події і вже наступного року на книжкових полицях країни з'явилася чимала добірка різножанрової воєнної літератури. На найбільшому книжковому форумі країни – Книжковому арсеналі 2019 – стенд-намет із ветеранською літературою засвідчив, що воєнна тематика в сучасній українській літературі не збавляє обертів, прагнучи адекватно відповідати на кризові події сьогодення, на читацькі запити. Сьогодні у масиві цієї літератури вирізняються твори авторів-очевидців – Бориса Гуменюка, Андрія Цаплієнка, Максима Бутченка, Валерії Бурлакової, Любові Якимчук, Світлани Талан, Валерія Макеєва, Дмитра Якорнова, Андрія Зелінського, Володимира Рафеєнка, Артема Чеха та ін. Окремим потужним голосом в українській літературі зазвучали автори, родом з окупованих територій, які змушені були виїхати до Києва чи на підконтрольні Україні території. Адже залишатися у псевдореспубліках людям, які патріотично настроєні щодо України, становило загрозу їхньому життю. Тимпаче, якщо ти письменник, журналіст, вчений-гуманітарій. Один із яскравих прикладів – доля Станіслава Асеєва⁵.

⁴ Ось лише деякі посилання:

Дракулич: <http://litakcent.com/2018/06/01/banalnist-zla-po-balkanski-slavenka-drakulich-voni-b-i-muhi-ne-skrivdili/>; <http://www.chytomo.com/slavenka-drakulich-my-ne-zustrichayemo-voyenny-h-zlochys-ntsv-shhodnya-pry-najmni-nam-tak-zdayet-sya/>; <http://www.theinsider.ua/art/5b039ef70a401/>; <http://uamoderna.com/event/gaidai-drakulich-review/>; <https://tyzhden.ua/Culture/218602/>; <https://hromadske.ua/posts/slavenka-drakulich/>; <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte-posibnyk-iz-nezruchnyh-zapytan>

Єргович: <http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/milenko-yergovich-sviato.html/>; <https://lifepravda.com.ua/culture/2018/09/12/232341/>; <http://bukvoid.com.ua/digest/2015/05/27/075824.html/>; <https://m.tyzhden.ua/publication/120982/>; <http://zahid-shid.net/index.php?rt=akt>

Жмирич: <http://prostir.co.ua/zoran-zhmyrych-ne-hochu-buty-chastynoyu-she-14196/>; <http://tekstover.in.ua/797/>; <https://krytyka.com/ua/reviews/blokbaster/>; <http://www.chytomo.com/blokbaster/>; <https://www.youtube.com/watch?v=rqnelbK-8ZE/>; <https://hromadske.radio/podcasts/kyiv-donbas/ya-potrapiyv-na-viynu-vypadkovo-pysmennyk-zhmyrych-porivnyuye-viynu-v-horvatyi-ta-ukrayini/>; <http://novosti.dn.ua/article/7048-khorvatskyu-pysatel-o-voyne-eh-to-ne-blokbaster-a-tragedyua>

⁵ У 2012 році Асеєв у Донецьку отримав диплом магістра релігієзнавства з відзнакою. Після закінчення навчання поїхав до Франції, щоб вступити до лав Французького іноземного

Для хорватської воєнної літератури знаковою є книга *Оповіді з Вуковара* С. Главашевича, перша і єдина книга журналіста, який, працюючи диктором, редактором і воєнним кореспондентом Радіо Вуковара, до останнього залишався у своєму рідному місті, у самісінькому пеклі війни, намагався розповісти світові правду про події в місті та про його людей. Ім'я Главашевича в Хорватії стало легендарним („народження легенди“ - так назвав свою післямову до книги П.Павличич (Pavličić 2001)), а його голос – невід'ємно пов'язаний із голосом Вуковара, який не здається до останнього. Младен Кушец згадує, як у телефонній розмові С. Главашевич розповів, що в оточеному місті, крім журналістських репортажів, писав тексти для власної душі і для душі Вуковара, які й надіслав приятелю факсом. Через кілька днів вони звучали на Хорватському радіо (Kušec 2001: 149–150).

„Він за свої тексти свідчив своїм життям. Не лише тому, що добре знав, що ті, про агресію яких повідомляє, його відразу вб'ють (як вони це й зробили), а й з інших, важливіших причин“: як журналіст повідомляв про воєнні події, про облогу Вуковара, а як письменник намагався все побачене й пережите сконденсувати в оповіді, перетворити на узагальнений літературний досвід. Кожна оповідь могла стати для нього останньою (Pavličić 2001: 151–152).

2018 року в Україні з'явилося видання, яке, як мені здалося, можна потрактувати як своєрідний пандан книзі Главашевича. Мова йде про книгу *В ізоляції* Станіслава Асеева, в якій зібрані репортажі молодого журналіста про щоденні реалії окупованого Донецька – обстріли, пропаганду, нові порядки, російські „гумконвої“, місцеву культуру, які автор передавав із зони окупації до провідних українських видань, поки його не арештували влітку 2017 року... Отже, обидва автори – журналісти, один із них пише та передає свої репортажі з міста, оточеного ворогом, інший – пише та публікує свої репортажі з міста, яке вже захоплене ворогом, один – під своїм власним іменем, інший це робить підпільно, під псев-

легіону. Повернувшись в Україну, змінив багато професій: працював вантажником, стажистом у банку, копачем могил, оператором у поштової компанії, продавцем-консультантом побутової техніки тощо. Головним прозовим твором є автобіографічний роман *Мельхіоровий слон, або Людина, яка думала* (московська *Юность*, 2015, № 1–6; київське видавництво *Каяла*, 2016). У романі розповідається про історію життя автора в реаліях українського політичного та духовного середовища. Багато уваги приділяється війні на Донбасі крізь призму філософських оцінок і висновків автора. На сторінках роману Станіслав показує світ маленького міста, війни, що розірвала країну навпіл“ (За матеріалом Українського ПЕН і Вікіпедії).

Резонансною для української літератури була ще одна книга, народжена в окупації. Олена Степова, родом з Луганщини, почала писати дописи у Фейсбук (<https://www.facebook.com/olena.stepova/>; https://www.facebook.com/olena.stepova) під час активної фази АТО, які незабаром склалися в книгу *Все буде Україна*. За зізнанням авторки, вона писала, щоб побороти страх та підтримати всіх, хто був у розпачі через події, щоб розібратися, зрозуміти причини того, що відбувається. Згодом Олена Степова, задля власної безпеки і безпеки сім'ї, змушена була виїхати з невідконтрольної України території.

донімом (інакше – відразу арешт або смерть), зв'язок із ними в певний момент втрачається - один гине від рук ворога відразу після захоплення міста, іншого викривають і арештовують, звинувативши у шпигунстві, він і досі у в'язниці⁶. Та попри певну схожість життєвих ситуацій, в яких писалися тексти обох авторів, ці дві книги різняться за своїм характером, стилістикою і, врешті, призначенням чи то метою, з якою ці тексти створювалися.

Невеликі за обсягом *Оповіді з Вуковара* складаються з двох різних частин: перша – це художні оповіді/нарис (їх 24), друга – власне журналістські репортажі з Вуковара, датовані з 12.10.1991 по 18.11.1991 (їх 8). У книзі *В Ізоляції. Дописи про Донбас* С. Асеева зібрано 106 статей (написаних в період з березня 2015 по червень 2017) українською та російською мовами, написаних для видань, з якими співпрацював як журналіст – газети *Дзеркало тижня*, журналу *Український тиждень* та *Радіо Свобода* під псевдонімом Станіслав Васін. Назва книги – *В Ізоляції* – поєднує різні пласти значення: *Ізоляція* – відома арт-платформа на території колишнього заводу, перетворена бойовиками на тюрму, Асеев опинився там у фізичній ізоляції від зовнішнього світу і в ізоляції духовній, як і всі його однодумці на окупованій території.

Усі репортажі другої частини книги С. Главашевича залишають по собі відчуття болю та втрати – це хронологія нищення міста: *Вуковар кривавить, Обруч навколо Вуковара стискається, Хорватська оборона ледь витримує, У Вуковарі більше немає вулиць, площ і будинків, З Вуковарських руїн, Міста більше немає, Моторошні картини простягаються у безмежність*. Вони – розпачливе воляння про допомогу, звинувачення Загреба та європейської спільноти в бездіяльності, неефективності та навіть і байдужості (часто в новинах нічого немає про них), що, передбачає автор, призведе до масакри населення після падіння міста. Або хорватська влада зробить усе, щоб захистити Вуковар, або евакуює повністю населення, або місто буде повністю знищене, населення вбито; „хорвати, не лише в Хорватії, а в усьому світі, не сміють заснути, поки 15 тис. людей і 2 тис. дітей не врятують з цього пекла“ – застерігає Главашевич. Це хронологія днів даремного очікування на допомогу, гірких закидів керівництву країни, що їх зрадили на найвищому рівні, і водночас віри у допомогу, демонстрація незламності духу захисників міста, яке стало найбільшим хорватським символом гордості та стійкості.

⁶ Звільнити Станіслава Асеева з полону вимагали правозахисники Human Rights Watch, організація „Репортери без кордонів“, Національна спілка журналістів України та інші українські та міжнародні громадські організації. Після того, як ця доповідь уже була виголошена на 7 Хорватському славистичному конгресі, 22 жовтня 2019 року надійшла інформація про те, що Станіслава Асеева засудили до 15 років в'язниці за рішенням так званого Верховного суду самопроголошеної „Донецької народної республіки“. У час, коли збірник готувався до друку, Станіслава Асеева звільнено з полону. Це сталося 29 грудня 1919 року в рамках обміну полоненими.

Репортажі з Вуковара починаються відкритим листом до мешканців Вуковара і Борова, а також усіх хорватів. Листом із думками і почуттями, які стали такими впізнаваними і зрозумілими для українців з року 2014⁷, і які, водночас, свідчать про тяглість і тривкість в історії типових ситуацій, викликаних воєнними катаклізмами, реакцій на них різних соціальних верств (адже схожі болючі репліки про поділ суспільства у часи випробувань на цвіт молоді, яка гине в окопах і тих, хто в тилу продовжує насолоджуватися життям, зустрічаємо ще під час Першої світової): „До нас приходять звістки, що ви безтурботно попиваєте каву по кав'ярнях і розважаєтеся в адриатичних готелях“, „поки ви попиваєте ранкову каву, на нас падає сотні мін з усього можливого озброєння“, „чи матимете достатньо мужності тасовісті подивитися нам і родичам загиблих у вічі, коли ці міста будуть вільними. Останній шанс допомогти нам, долучитися до боротьби, бо інакше для вас тут не буде місця“.

Тексти, що увійшли до першої частини *Оповідей з Вуковара*, Главашевич писав передусім для себе, „для своєї душі та душі Вуковара“. І вони – не про війну, а про засадничі тривкі цінності людини в минушому та мінливому світі, вони свідчення того, як війна виступає для людини каталізатором життєвих цінностей, вчить людину присутніше дивитися на себе і на світ, викристалізовувати головне. Але це, звісно, стосується людини інтелектуальної, духовної, бо так само легко війна здатна пробуджувати в людині її найгірші, найтемніші сторони. Книга Главашевича, тексти якої писалися за найстрашніших і найрозпачливіших умов для Вуковара і для самого автора, попри гіркоту й розпач другої її частини, життєствердна, випромінює любов і спокій, і спрямована в майбутнє. Це найвідвертіша, найщиріша розмова з самим собою („Оповідь повинна бути широю. Якщо вам здається, що я кривлю душею, закрийте книгу і не слухайте“), з уявними читачами в майбутньому про віру, любов, війну, ворогів, вояків, дітей, батьків, місто, час, дитинство, сім'ю, „оповідь про великих і малих людей“, поетів, нас із вами у всесвіті, про добро і зло. В оповіді про ворогів звучить питання, яке собі тоді ставило багато людей на теренах колишньої Югославії: „найбільша загадка це те, як друзі стають ворогами“. Таке саме запитання зараз ставлять собі українці в зв'язку з війною на сході України. Немає дня, пише Асєєв, щоб не поставив собі запитання: „як? Як це стало можливим? Зрештою, це Донецьк, Східна Європа, а не Сомалі чи Ліберія, щоб ми жили в підвалах, мріючи перерізати горлянку тим, хто ще недавно стояв посеред стадіону з таким самим синьо-жовтим обличчям. Мабуть, до кінця я так ніколи не відповім собі. Аж надто особисте це запитання, занадто просякнуте кров'ю моїх учорашніх друзів, які взяли до рук зброю заради

⁷ З початком війни в ЗМІ та літературі тема різкого контрасту між тим, що відбувається на передовій (боряться, гинуть і калічаються найкращі) і мирним життям міст (дискотеки, ресторани, пляжі, розваги), стала однією з домінантних, а в 2018–2019 почала переростати в іншу якість – розмови про „втому від війни“ з боку тих, хто власне цю війну не відчув.

„великої Росії“. Звісно, механізми перетворення колишніх друзів на смертельних ворогів так і залишаються нерозкритими. Якщо Главашевич писав свої тексти в ситуації екстрему, умовно кажучи „чорно-білого світу“, коли навколо точилися запеклі бої та йшлося про життя і смерть міста і людей в ньому, то репортажі Асеєва писалися на правах людини, „яка опанувала мистецтво війни в його найпотворнішій формі – у примиренні із самою війною“, для якої „війна – не чорно біла смуга, а швидше калейдоскоп з величезною кількістю відтінків“, народжувалися з глибокої внутрішньої потреби шукати і знаходити пояснення на безліч запитань, породжених цією війною для самого себе. А також розповідати про життя в окупації українському читачеві, який опинився в ситуації обмеженості отримання правдивої інформації з псевдореспубліки. „Проблема війни на Донбасі, – пише Асеєв, – опускається до набагато глибших пластів, ніж про це прийнято думати“. І його тексти є спробою осягнути, відтворити, передати нам отой калейдоскоп відтінків тієї надскладної ситуації, що склалася на Донбасі. Вона має свою передісторію, закорінена в глибоких слідах радянщини, спотвореній ідентичності... Тут і про нерішучість київської влади, що дозволила нечисленній банді російського офіцера Гірка, вигнаній із Слов'янська, захопити Донецьк і утвердитися в ньому, і про особливості формування корпусу ополченців, і про ставлення місцевого населення до подій під час Майдану, і культурне життя Донецьку в окупації, про особливості совкового менталітету, про Путіна, про діяльність донецької облдержадміністрації та нових правителів псевдореспубліки, про жахливе зменшення порогу вразливості до чужого горя, про розстріли і політичні переслідування, про вивіски міста, про ностальгію за радянським, бойовиків і виховання молоді, релігійну ситуацію, грабунки, пропаганду, вибори тощо. Тобто широкий, найрізноманітніший спектр життя і подій Донбасу. А також – і звичні в таких ситуаціях і контекстах для письменників публічні сповіді (*Що для мене Україна? Погляд з Макієвки*) та апелювання до опонентів чи однодумців з приводу доленосних питань для країни (*Лист до Росіян, Лист до своєї держави*). Сказано чимало гірких речей на адресу самої України та думок, які не користуються популярністю внаслідок своєї болючості – наприклад, питання примирення (зараз в Україні активно говорять про хорватський досвід, хоча й у самій Хорватії це часто залишається болючою темою). В *Ізоляції* – книга публіцистична, хоча розповідь про війну та події довкола неї часто ведеться крізь призму суб'єктивного досвіду й сприйняття її автора, вона позбавлена того ліричного начала, яким характеризується перша частина книги Главашевича, з її „інтимізацією історії“ (вислів Марка Гргича) чи то осягнення духовного виміру власного і колективного воєнного досвіду.

Вуковарські оповіді С. Главашевича унікальні не лише обставинами свого написання. Це чи не перша книга, породжена війною, написана під час війни, повністю та беззастережно зосереджена на любові. На любові як на головній хрис-

тиянській zasadі сконцентрована і книга українського військового капелана А. Зелінського⁸ *Соняхи*. Прикметно й символічно, що двоє таких різних авторів, в різних країнах і за доволі різних обставин, серед війни („найстрашніша і найнищівніша сила для людства“ – Главашевич), яка „цілиться передовсім у нашу людяність“ (Зелінський), говорять не про ненависть і помсту, а про любов – до батьків, до сім’ї, до дітей, до свого міста, любов до Бога, до вітчизни, до ближнього, до життя. „В сучасному світі відчувається брак любові“, – пише Главашевич у *Оповіді про любов*. І навіть його *Оповідь про ворогів* знову стає оповіддю про любов: „якщо у вас є любов, не скупіться, поділіться нею, тоді буде й менше ворогів“. А в *Оповіді для батьків* заповідає: „Навчіть дітей любові“. Любов як найвища життєва цінність, необхідність її як порятунку наскрізною думкою живе в книзі А. Зелінського *Соняхи*, котра, як і *Оповіді з Вуковара* С. Главашевича, складається з низки коротких ліричних текстів-роздумів про „духовність на час війни“⁹. *Тільки любов здатна на перемогу!* звучить один із заголовків *Соняхів*¹⁰. У заголовному есеї збірки Главашевича (*Слово перше*) задекларовано кредо автора – істина і любов. У трагічній ситуації Главашевич знайшов спосіб самовираження, який дозволяє йому вважати себе щасливцем („Я один із малочисельних щасливців, які зуміли свої думки зафіксувати...“), тож своє слово посилає в світ і замість тих хорватських бранителів, „які не мали щастя, які не дочекалися своїх думок, а тимпаче своїх сімей і свого кохання“ (що є прикметним для багатьох творів-свідчень про війну з-під пера її учасників). „Емоції знаходили відповідну вербальну форму, душа ставала текстом, який далеко не завжди відповідав літературним канонам і нормам стилістики. Але пережитий досвід годі було втримати у закутках власного серця (...) Не з метою вразити, і зі щирим бажанням поділитися пережитим і осмисленим, запросити у вимір власного болю, аби звідтіля спільно спрямовувати погляд у неозору далечинь у пошуках неминучого обрію надії для всіх і кожного. Ця збірка є також скромною даниною пам’яті – надзвичайно щирою і дуже відвертою – усім, хто пройшов крізь моє життя...“ – ніби продовжує думку отець Андрій Зелінський у *Соняхах*. Одна з перших оповідей цієї книги називається *Репортаж із зони автентичності*, так Зелінський нази-

⁸ Андрій Зелінський – священник УГКЦ, громадський діяч, військовий капелан, який побував в усіх гарячих точках. Здобув філософську (США), богословську (Італія) та політологічну (Україна) освіту. Автор книг *Соняхи* (2015), *На ріках Вавилонських* (2016).

⁹ Обидві книги невеликі за обсягом, складаються з коротких оповідань і проілюстровані фотографіями. *Оповіді з Вуковара* – кількома фото журналіста, довоєнного міста і світлинами міста, зруйнованого війною. *Соняхи* - фотографіями хлопців, які загинули на війні, яких автор знав особисто.

¹⁰ „Коли втрачаємо здатність любити, війна стає тотальною. Неминучою та нескінченною. Тільки любов може зцілити людську свободу та гідність, відновити саму людину та її світ, раз і назавжди повернути людину з війни“ – розвиває свою думку А. Зелінський в оповіданні *Про війну* з книги *На ріках вавилонських*.

ває зону бойових дій, бо виміри людського буття на війні не приховуються „за бутафорними декораціями повсякденної боротьби за особисту значимість: там усе надзвичайно справжнє“. Саме з цього зізнання-відкриття починав свої оповіді і С. Главашевич – *Вуковар – найщиріше місто на світі*, він теж став „зоною автентичності“, перед обличчям смерті всі звичні слова, привітання і побажання набули чіткого значення, особливої справжності. Тут „ніхто вам не побажає доброго дня, не відчуваючи цього по-справжньому“. Суголосність хорватського і українського авторів відчувається і в розумінні моральних цінностей, що стали засадничими у розрізненні *свого* і *ворога* на війні, а також причини віри в перемогу свого народу¹¹.

Оповіді з Вуковара С. Главашевича, як нам здається, ознаменували появу своєрідного феномену в історії воєнної літератури (адже в корпусі літератури про Першу і про Другу світові війни навряд чи можна відшукати щось подібне) – любов як відповідь на жорстокість війни та ненависть. Літературна рефлексія війни в Україні ніби підтвердила невідповідність, закономірність такого феномену, зумовленого передусім визвольним характером цих війн. Сьогодні хорватська і українська воєнна літератури, розвиваючись за кардинально нових (аніж часи Першої та Другої світових війн) історичних, політичних, гуманітарних, культурних, технологічних умов, збагачують воєнний дискурс європейських літератур не лише новими голосами, а й новими художніми рішеннями, новими гуманістичними імпульсами, художніми та людськими досвідами.

¹¹ „Вони (вороги) тут, тому що ненавидять, ми – тому що любимо!“ (Зелінський), „ворогам не вистачає того, що мають вони – серця, бо не воюють за своє, як ми“ (Главашевич).

Література

- Асєєв, Станіслав. 2018. *В ізоляції*. Київ: Люта справа.
- Деркачова, Ольга. 2017. (Не)війна як маркер „свого“ і „чужого“ в новітній українській поезії. *Слово і час*, 7, 17–31.
- Зелінський, Андрій. 2015. *Соняхи*. Львів: Видавництво Старого Лева.
- Поліщук, Ярослав. 2016. ARS MASACRAE або Про те, чи є поезія на війні. *Слово і час*, 7, 3–11.
- Glavašević, Siniša. 2001. *Priče iz Vukovara*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Donat, Branimir. 1997. Rat i književnost. Tri Zapisa. *Književna Rijeka*, 1, 61–67.
- Kušec, Mladen. 2001. Zapis o pričama iz Vukovara. U: Glavašević, Siniša. *Priče iz Vukovara*. Zagreb: Matica hrvatska, 149–150.
- Oraić Tolić, Dubravka. 2016. Pamćenje Vukovara. Ratna trauma u hrvatskoj književnosti i umjetnosti na prijelazu 20. i 21. stoljeće. *Forum*, 1–3, 5–27.
- Pavličić, Pavao. 2001. Rođenje legende. U: Glavašević, Siniša. *Priče iz Vukovara*. Zagreb: Matica hrvatska, 151–154.
- URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/57368-sergij-zhadan-ukraina-v-bagatoh-vi-padkah-robot-viglyad-scho-vijni-ne-isnue.htm/> Pristup 22. 03. 2016.

Priče iz Vukovara S. Glavaševića i glasovi ukrajinske ratne književnosti (U izolaciji S. Asejeva i Suncokreti A. Zeljinskog).

Nakon početka rata u Ukrajini (2014.) poraslo je zanimanje povjesničara, politologa i sociologa za ratno iskustvo Hrvatske iz 90. godina XX. st. Pažnja se skreće na neophodnost izučavanja hrvatskog iskustva rješavanja konflikta, deokupacije teritorija, pomirenja. Međutim, za ukrajinski kulturni prostor značajno je i zanimljivo još jedno hrvatsko ratno iskustvo – odslikavanja ratnih trauma u hrvatskoj književnosti (na ukrajinski su prevedeni *Elijahova stolica* I. Štiksa, *Blockbuster* Z. Žmirića te zbirka *U ovom strašnom času*), kao i proučavanje tipoloških, komparativnih aspekata ratne hrvatske i ukrajinske književnosti. U hrvatskoj književnosti već postoje ozbiljne tekstove o ratnoj literaturi (napr. *Pamćenje Vukovara* D. Oraić Tolić), dok se u ukrajinskoj tek sada pojavljuju prvi pokušaji sistematiziranja i osmišljavanja talasa literature, koji rađa recentni rat. Za hrvatsku ratnu književnost je markantna knjiga *Priče iz Vukovara S. Glavaševića*, koji je, boraveći u središtu ratnog pakla, pričao Hrvatima i čitavom svijetu istinu o događajima u gradu i o njegovim ljudima. Među najnovijim ukrajinskim ratnim knjigama nedavno se pojavilo izdanje koje bi smo s razlogom mogli smatrati svojevrsnim pandanom knjizi S. Glavaševića. Riječ je o zbirci *U izolaciji* (2018) Stanislava Asejeva, mladog ukrajinskog novinara i blogera, koji je iz okupiranog Donecka slao svoje izvještaje o svakodnevnom životu svoga grada – gađanju, pucanju, propagandi, novom redu, ruskoj „pomoći“, lokalnoj kulturi etc. Slao je, dok nije bio uhapšen ljeti 2017. U ovom referatu analiziramo ove dvije knjige – hrvatskog i ukrajinskog autora, pokušavajući uočiti sličnosti i razlike u interpretaciji rata. Skrenut ćemo pažnju i na sličnost shvaćanja moralnih vrijednosti i traganja za ljubavlju kao odgovorom na žestokost rata i mržnju kod S. Glavaševića i još jednog ukrajinskog autora – A. Zeljinskog.

Ključne riječi: Domovinski rat, rat u Ukrajini, ratna književnost

Ivana Filipović Petrović

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Zavod za lingvistička istraživanja

ifilipovic@hazu.hr

Što je hrvatskoj leksikografiji korpus¹

Suvremena teorijska leksikografija, kao važno obilježje rječnika, ističe pouzdanost jezičnih podataka na kojima se rječnik temelji (Atkins i Rundell 2008; Hanks 2012). Da bi bili pouzdani, smatra se da ti podaci trebaju vrlo približno odgovarati onome kako govornici koriste i razumiju jezik u stvarnoj komunikaciji. Nekoliko je izvora podataka na kojima se mogu temeljiti rječnici, ovisno o njihovoj namjeni i tipu: introspekcija, odnosno oslanjanje na vlastiti mentalni leksikon, jezičnu intuiciju i kompetenciju, zatim rječnici *prethodnici*, pa ručno prikupljena građa putem anketa i terenskih ispitivanja ili iz književnih djela i naposljetku, u digitalno doba, višemilijunski računalno pretraživi jezični korpusi. U ovome radu bavimo se leksičkim izvorima na kojima se temelje jednojezični rječnici u hrvatskoj suvremenoj leksikografiji. Konkretno, proučava se stav hrvatskih leksikografa prema *sirovoj* građi za rječnik koji se u njima ogleda. Pritom se ukazuje na nemalu ulogu introspekcije kao izvora podataka u hrvatskim rječnicima te stanovite zadržke prema dostupnim računalnim korpusima za hrvatski jezik. Naposljetku, na tragu težnje za pouzdanim rječnikom koji odražava stvarnu upotrebu, oblikuju se uvjeti koje treba ispuniti takav rječnik, a koji hrvatska leksikografija tek treba proizvesti.

Ključne riječi: suvremena leksikografija, računalni korpusi, opći jednojezični rječnici, izvori

1. Uvod

Rječnici se često povezuju s pojmom autoriteta: velike su povijesne rječnike sastavljali jezični i uopće društveni autoriteti, a temeljili su se na citatima iz djela književnih autoriteta. U doba računalnih korpusa pojavio se još jedan autoritet – autoritet jezičnih dokaza. Taj je autoritet mjesto našao u deskriptivnoj leksikografiji čiji

¹ Naslov rada inspiriran je naslovom tematski bliskoga rada Što je hrvatskoj leksikografiji natuknica Branke Tafre (2012). Zahvaljujem prof. Tafri na suglasnosti za takav odabir naslova.

se začeci bilježe još 1728. kada je Ephraim Chambers zapisao da leksikograf, baš kao i primjerice povjesničar, dolazi *poslije*, što znači da daje opis nečega što se već zbilo (Muggleston 2016: 555). Jezične dokaze o tome *što se zbilo* pružaju korpusi, koji se danas smatraju najvažnijim empirijskim temeljima u leksikografiji i uopće lingvisti (Kupietz 2016). Suvremena deskriptivna leksikografija želi u korpusu saznati kako se jezik tipično, uobičajeno koristi. Premda se shvaćanje da dobri pisci odražavaju dobru upotrebu jezika i da je to ono što rječnik treba oslikati zadržalo prilično dugo, iz modernih korpusa sve više izostaju pjesnička djela, dok se prozna smanjuju. Dakako, vrijednost književnih citata nije upitna, no jezik velikih književnika teško da je reprezentativan za svakodnevnu običnu upotrebu, pa se postavilo pitanje njihove korisnosti – i za leksikografa dok pokušava izvući značenje ili značenja riječi, ali i za korisnika rječnika. Od 2000. raste popularnost korpusa koji se baziraju isključivo na tekstovima s interneta, pa iz inicijative *Web as Corpus Kool Ynitiative* (WaCky) (Baroni i sur. 2009) nastaju korpusi za engleski (ukWaC), njemački (deWaC), talijanski (itWaC) i druge jezike te između ostalih i – hrvatski (hrWaC). Kako je Sinclair istaknuo 1987. na početku projekta Coublid, korpus je izum pomoću kojega onaj tko ga koristi promatra živi jezik.

U ovome radu, istražuje se stav hrvatskih leksikografa – autora hrvatskih suvremenih općih rječnika – prema korpusima, odnosno prema izvorima jezične građe za rječnike koji se ogleda u njihovim predgovorima i leksikografskoj obradi. Uočava se, naime, da je hrvatska leksikografija kontinuirano sklona autoritetu pojedinca i eventualno autoritetu jezika književnosti, dok autoritet stvarne upotrebe jezika koja se ogleda npr. u hrvatskom mrežnom korpusu hrWaC, nije dovoljno snažan da bi služio kao kriterij za uvrštavanje u rječnik. Takav je pristup povezan sa shvaćanjem rječnika kao mjesta na kojem će se poštivati standard i dobra upotreba u skladu s propisanom normom. Ali ne samo to, s time je u vezi i vjerovanje da za svaku riječ postoji njezino zadano pravo značenje koje čuva i daje – rječnik (usp. Barnhart 1962; Béjoint 2010). U tom se smislu ponekad u jezičnim savjetima rječnik koristi kao sredstvo koje legitimira određene oblike i značenja ako ih bilježi, što Starčević (2016: 94–95) naziva ideologijom rječničke potvrde, u kontekstu drugih preskriptivističkih ideologija (više i u Starčević i dr. 2019). Istraživanje u ovome radu pokazalo je da normativni aspekt svakako ima svoj pečat u hrvatskim općim rječnicima, što utječe na nekorištenje ili djelomično korištenje korpusa u izradi rječnika, koje se opisuje kao nereprezentativne. Pitanje reprezentativnosti nadalje otvara raspravu o tome je li uopće moguće obuhvatiti jedan jezik u cjelini u jednome korpusu, je li to uopće namjena korpusa, i kada bi se to postiglo, bi li takav korpus zadovoljio jezikoslovce u ulozi leksikografa dovoljno da svoju introspekciju ostave po strani.

Rad započinjemo osvrtom na tradicionalnu leksikografiju i shvaćanje uloge rječnika tijekom povijesti, a zatim prelazimo na suvremene lingvističke struje i pojavu korpusnoga pristupa u leksikografiji. U središtu je rada analiza suvremenih hrvatskih općih

rječnika, odnosno njihova stava prema jezičnoj građi na kojoj se temelje, a na kraju slijedi zaključak.

2. Introspekcija autoriteta

Povijest leksikografije, svjedoče o tome liste riječi s kratkim objašnjenjima koje postoje u svim drevnim kulturama, traje od prvih pisanih tragova. Potreba za sastavljanjem neke vrste rječnika oduvijek je postojala, ali ne samo to: privlačila je mnoge genijalne umove iz raznih drugih struka da se upuste u leksikografiju (v. Filipović Petrović 2018: 27–28). Jezični podaci kao izvori za rječnik svim su velikim leksikografima bili važni: osim introspekcije pojedinca koji sastavlja rječnik i koji je obično imao veliko znanje najčešće i o jeziku i o svijetu, najvažnijim izvorom bila su književna djela. Najznačajniji engleski leksikograf, Samuel Johnson, svoj je rječnik, preteču znamenitog *Oxford English Dictionaryja*, temeljio na velikim djelima engleske književnosti i većinu je značenja u rječniku potkrijepio citatima iz tih djela. I hrvatski su rječnici, poput Della Bellina² i Stullijeva,³ slijedili primjer rječnika *velikih* europskih jezika i uključili su književne citate, odnosno primjere upotrebe riječi u djelima poznatih pisaca u svoje rječnike. Ta je svojevrsna korpusna metoda izrade rječnika, pri čemu se leksikografska rješenja temelje na primjerima iz upotrebe u književnim djelima, kulminirala u Benešićevu *Rječniku hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića* čiji izvori broje 466 djela hrvatske književnosti. Dakako, taj pristup nije isključio introspekciju iz leksikografije, dapače, prikupljanje građe obilježeno je intuicijom i jezičnim stavovima svojih ekscerptora.⁴ Štoviše, Akademijinu je rječniku upravo koncepcija, odnosno izbor građe koju će uključivati,⁵ donijela brojne prigovore, kasnije preinake i zapravo je ostao trajno obilježen jezičnom politikom koja ga je prožela.

Prvotna je namjera uključivanja književnih citata u rječnike bila da se pokaže postojanje riječi i da su je koristili veliki književnici. Međutim, kada je u razdoblju prosvjeti-

² U trojezičnome rječniku *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728) Della Bella je zabilježio popis od dvadesetak autora iz čijih je djela ekscerpirao rječničku građu i kod gotovo svake natuknice književnu potvrdu.

³ U Stullijevu trodijelnome rječniku nalazi se i popis literature od sto pedeset djela.

⁴ Benešićev rječnik, premda u ideji bez normativnih pretenzija, također nije izmaknuo izvanjezičnim motivima pa je njegov autor, i sam štokavac, pri izradi nomenklature za rječnik u znatno većoj mjeri birao štokavske izraze, iako u 466 odabranih djela ima i kajkavskih pisaca (usp. Schubert 2018).

⁵ Prvim je urednikom toga rječnika i autorom koncepcije bio Đuro Daničić koji je, djelujući u ozračju jugoslavenske ideologije i zamišljenoga hrvatsko-srpskog jezičnog jedinstva koje je forsiralo novoštokavski purizam, zanemario kajkavsko narječje, kajkavski književni jezik i hrvatske pisce 19. stoljeća, zbog čega su rječniku upućivani brojni prigovori. Kasniji su urednici uvodili nove pisce i više pazili na uočene nedostatke.

teljstva na scenu stupila potreba za propisivanjem jezičnog standarda, uz rječnike se počeo, ponekad i doslovno,⁶ vezati pojam autoriteta. Zamišljeno je da baš pisci i književna djela iz kojih su crpljeni citati za rječnik predstavljaju te autoritete pomoću kojih će se odrediti pravila za jezike i učiniti ih čistima od svega nepotrebnog. Bio je to začetak ideje o rječniku kao autoritetu koji sugerira učenost i preciznost koja je kasnije, u doba formiranja nacionalnih jezika, postala neupitno obilježje rječnika koje ga prati i danas.⁷ Kada je riječ o jezičnim izvorima za rječnik, možda najveća šteta učinjena je sredinom 18. stoljeća kada se uključivanje citatnih potvrda okarakteriziralo kao nepotrebno zauzimanje prostora⁸ u rječniku čija je uloga regulirati jezik. Ipak, književni su citati sve do 1980-ih bili glavni oblik empirijskih jezičnih podataka dostupnih leksikografima koji su željeli takve jezične dokaze. Štoviše, nacionalne leksikografije većine europskih jezika upustile su se u izradu velikih općih rječnika temeljenih na još većim kartotekama s građom iz književnosti. Doduše, ručno prikupljanje takvih kartoteka redovito bi nadživjelo barem dvije generacije leksikografa i samo u najboljem slučaju takvi su rječnici bili završeni, često desecima godina nakon početka rada. Iscrpljeni takvim mukotrpnim radom, ali i zahvaljujući računalnoj revoluciji koja je bila na pomolu, leksikografi i leksikografija našli su se na prekretnici: ručno skupljanje citata počeo će zamjenjivati računalni korpusi. Međutim, djelomično i zbog spomenutih snažnih stavova o normativnoj ulozi rječnika u društvu, korpusni pristup u leksikografiji nije odmah, a katkad ni uopće, postao norma u pojedinim nacionalnim leksikografijama, uključujući i hrvatsku. O korpusnome pristupu i promjenama koje je donio u leksikografiju, govori se u nastavku.

3. Zaokret u lingvistici i posljedice za leksikografiju

Na prvi se pogled može činiti da su dvije discipline, lingvistika i leksikografija, dio svoje povijesti provele koračajući međusobno odvojenim putevima (usp. Bratanić 1991) bez posebnog razloga. Međutim, ako razmislimo o riječima Bernarda Quemade (1972: 427) da je svaki leksikografski rad odraz određene lingvističke teorije koju leksikograf više ili manje svjesno primjenjuje, shvaćamo da je ta odvojenost zapravo znakovita. Smatrajući leksikon najmanje važnim dijelom jezika, posebno u odnosu na sintaksu i fonologiju, strukturalistički se lingvisti nisu mnogo bavili leksikografijom, a iz istih razloga na rječnike nije imala utjecaja ni generativna lingvistika (usp. Hanks

⁶ Npr. španjolski rječnik *Diccionario de autoridades* (1726).

⁷ O rječniku kao autoritetu vidi npr. Landau (2001).

⁸ Prigovori koje su recenzenti rukopisa *Rječnika hrvatskoga književnog jezika od preporoda do I. G. Kovačića* uputili njegovu autoru Juliju Benešiću odnosili su se između ostalog upravo na preveliku količinu citata koji zauzimaju previše mjesta (Benešić 1985). To pokazuje da je takav stav bio raširen, premda ga (nasreću) nije dijelio i Julije Benešić koji nije odustao od svojih brojnih citata.

1990: 31; Béjoint 2010: 264–265). Do promjena je došlo zaokretom prema leksikonu i semantici u smjeru proučavanja semantičkih obilježja pojedinih riječi, njihove uloge u diskursu i njihovih veza s drugim riječima (npr. Cruse 1986). Također, kognitivna je lingvistika u središte interesa dovela uporabni model jezika (Langacker 1988, 2000; Kemmer i Barlow 2000: xv) prema kojemu je za shvaćanje prirode i funkcioniranja jezika najvažnije u obzir uzeti njegovu upotrebu. To je otvorilo vrata razvoju empirijskoga pristupa jezičnim podacima, odnosno ispitivanju i zaključivanju na temelju proučavanja stvarne jezične upotrebe – korpusnoj lingvistici.

Paralelno s time, stavovi leksikografa o tome što je rječnik, odnosno što bi trebao biti, i što treba raditi leksikograf kretali su se u smjeru deskriptivnosti utemeljenoj na jezičnim podacima. Digitalno doba i pojava velikih računalnih korpusa to su učinili mogućim. Za autore priručnika *Oxford Guide for Practical Lexicography*, engleske leksikografe Sue Atkins i Michaela Rundella, rječnik je opis vokabulara koji koriste govornici nekog jezika (2008: 3). Drugim riječima, taj opis sasvim približno odgovara onome kako ljudi koriste i razumiju jezik u stvarnoj komunikaciji, bilo da pišu roman ili poslovni dopis, čitaju novine ili razgovaraju međusobno. Da bi se to ostvarilo, vrlo su važni izvori jezičnih podataka za rječnik na temelju kojih se ostvaruje njegova pouzdanost. Naime, leksikografi žele biti sigurni, kad sastavljaju rječnik, da znaju kako govornici koriste jezik i riječi i da će njihov rječnik korisnicima biti pouzdan. Stoga se dosta rasprava posvetilo polazišnoj točki za ostvarenje te pouzdanosti: izvoru jezičnih dokaza na kojima se temelje zaključci o jeziku i prenose u rječnik.

Jedan je od izvora introspekcija koju smo spomenuli: proces u kojem značenje pojedine riječi tražimo u našem mentalnom leksikonu, dakle oslanjanje na vlastitu jezičnu intuiciju i kompetenciju. Kritika toga pristupa (Schütze 1996, 2016) upozorava da, premda ga stalno koristimo, takav postupak nije dovoljan za pouzdan rječnik jer je naše jezično znanje individualno i nužno nepotpuno. Autor iz psiholingvističke perspektive propituje što se događa kada iz naše intuicije pokušavamo izmamiti jezični podatak i što nam zapravo taj podatak govori u lingvističkom smislu. Raspravljajući o intuiciji izvornih govornika kao izvoru jezičnih podataka, sažima tri problema: najprije, ti podaci nisu dobiveni sustavno, organiziranim bilježenjem, nego sporadično i po potrebi, zatim, podaci se često prekrajaju (prihvaćaju ili odbacuju) kako lingvistu odgovara i konačno, podrazumijeva se da je intuicija jednog izvornog govornika pouzdana bez namjere da se podaci sistematično prikupljaju (2016: 52–53). Tako nastaju, zaključuje Schütze, rječnici intuicije, koji nemaju mnogo veze sa svakodnevnom upotrebom i razumijevanjem jezika kod govornika. Naime, kada su se pojavili prvi veliki računalni korpusi za engleski jezik i kada su omogućena empirijska istraživanja, spoznalo se da intuicija izvornog govornika o učestalosti pojedinih riječi, kolokacija i značenja uopće nije pouzdana (Hanks 2012). Nadalje, pitanje pouzdanosti rječnika javljalo se i u raspravama o pozicioniranju leksikografije kao znanstvene discipline. John Sinclair (1984) smatrao je da je moguće leksikografiju etablirati kao znanstvenu disciplinu, ali

da se za to moraju ispuniti neki uvjeti. Između ostalog vrlo problematičnom smatra raširenu praksu ciljanog smišljanja primjera,⁹ nazivajući to vrstom varljive igre koju leksikografi igraju. Tvrdi se kako smišljeni primjeri ilustriraju upotrebu riječi, no potrebno je osvijestiti da upotreba nije valjana ako je smišljena, već samo ako je stvarna (Sinclair 1984: 3–4).

Ostali izvori jezičnih podataka za rječnik poput anketa i eksperimenata korišteni su za mnoge rječnike, no kritika je isticala da poteškoće donosi činjenica da je ispitanik svjestan namjere procjene nekog jezičnog fenomena i zbog toga se stvara sumnja u to hoće li se dobiti stvarna upotreba, odnosno važno je uložiti napor u skrivanje namjere pitanja (v. npr. Labov 1972; Atkins i Rundell 2008). Naposljetku, ručno skupljanje citata iz književnosti kao dugotrajnu i zastarjelu metodu prožetu introspekcijom istisnula je pojava računalnih višemilijunskih korpusa.

Suvremena leksikografija je, dakle, zauzela stav da nijedan rječnik utemeljen na suvremenim principima ne treba propisivati upotrebu, nego informirati na temelju jezičnih podataka o upotrebi. Ideja da rječnici postoje da bi podržavali određeni jezični standard i presuđivali koja je dobra, a koja loša upotreba određene riječi fundamentalno je suprotna ideji korpusne lingvistike. Smisao upotrebe korpusa je upravo u tome da se izbjegne prosuđivanje tekstova i biranje prema tome odobrava li ih neki pojedinac ili ne. Rosamund Moon ističe da je, zahvaljujući podacima iz korpusa zadatak leksikografije, u posljednjih tridesetak godina iz opisa idealnoga jezika prerastao u idealizirani opis jezika u upotrebi (2008: 315). Nadalje, zahvaljujući tehnologijama digitalnog doba, područje elektroničke leksikografije preplavilo je leksikografske projekte, rječnike, a i korisnike. Sučelja e-rječnika dizajniraju se na način da funkcionalno prikazuju rječnički sadržaj, na tragu funkcionalne teorije leksikografije danske Aarhuške škole¹⁰ (Leroyer 2007: 110; Nielsen i Mourier 2007). Funkcionalna leksikografija podrazumijeva da je proizvodnja rječnika vođena korisničkim potrebama s ciljem pružanja znanja potrebnog za komunikaciju u određenim situacijama u kojima se korisnik može naći (Fuertes-Olivera 2009). Posebna se pažnja usmjerila na mogućnosti pružanja različitih dodatnih leksičkih informacija, kao što su sinonimi, širi kontekst, informacije o čestoj i specifičnoj upotrebi. Pokazat će se u nastavku, računalni su korpusi neizostavni dio te priče.

3.1. *Korpusni pristup u suvremenoj leksikografiji*

Kao posljedica spomenute težnje za pouzdanosću jezičnih podataka, ali i potrebe za velikom količinom tih podataka kako bi se mogao steći uvid u čestotu upotrebe razli-

⁹ Javlja se i u nekim hrvatskim rječnicima, npr. *Hrvatskom frazeološkom rječniku* (2014: 15).

¹⁰ Aarhuška je škola osnovana 1996. na Sveučilištu u Aarhusu u Danskoj, u sklopu kojeg postoji Centar za leksikografiju na čelu s Henningom Bergenholtzom. Zastupaju funkcionalnu teoriju leksikografije smatrajući je dijelom informacijskih znanosti, fokusirajući se na različite funkcije rječnika (Bergenholtz, Nielsen i Tarp 2009).

čitih značenja i oblika riječi i višerječnica, postupno su izrađivani nacionalni korpusi pojedinih jezika koji su postali nezaobilazni u njihovoj leksikografskoj praksi (usp. Klobučar Srbić 2008). Korpusna je lingvistika razvila svoju teoriju i metode (Biber i sur. 1998; Tognini-Bonelli 2001; Meyer 2002; McEnery i Gabrielatos 2006) kojima ćemo ovdje posvetiti nekoliko dodatnih redaka zbog njihove važnosti za temu rada.

Uz objašnjenje korpusnoga pristupa često se kaže i da je suprotan tumačenjima jezika zasnovanima na jezičnoj intuiciji pojedinca, a pritom se misli na to da intuicija ne služi za to da se iz nje crpe podaci za analizu i ne dominira nad podacima dobivenim empirijskim istraživanjem. Također, zbog kritika upućenih eventualnoj neobuhvatnosti jezika u korpusima, treba istaknuti da korpusna lingvistika ispituje uzorke jezične upotrebe, doduše ogromne, ali uzorke, kao dijelove statističkog skupa koji predstavljaju njegovu cjelinu, jer potpunu ukupnost jezika u jednom korpusu nije moguće ispitivati. Odnosno, određene se ukupnosti mogu ostvariti u specijaliziranim korpusima, ako se primjerice izradi korpus cjelokupnog opusa nekog autora ili periodike određenog razdoblja. Temeljno je mjerilo istraživanja u korpusnome pristupu frekvencija, dakle podaci o čestoći pojavljivanja i supojavljivanja leksičkih jedinica.

Upotreba korpusa u literaturi uglavnom se dijeli na dvije, odnosno tri metode: *corpus-driven* i *corpus-based* (Tognini-Bonelli 2001), odnosno *corpus-illustrated* pristup (Tummers, Haylen i Geeraerts 2005; Geeraerts 2006: 36–37). Za hrvatski se jezik u *Hrvatskom terminološkom priručniku* (2009: 92) navode termini: pristup utemeljen na korpusu i pristup vođen korpusom. Tognini-Bonelli (2001) pod *corpus-based* pristupom smatra onaj koji se korpusom služi kako bi se provjerile unaprijed postavljene hipoteze i razlikuje se od pristupa koji hipoteze postavlja isključivo na temelju rezultata korpusne analize. Metoda kojom se rječnik temelji na korpusu uključuje korištenje korpusa za tumačenje, provjeravanje i pronalaženje primjera za teorije i opise koji su oblikovani prije nego što su se veliki računalni korpusi pojavili u jezikoslovlju (Tonini-Bonelli 2001: 65). Korpusom vođena metoda suvremeni je izazov i za lingvistiku i za leksikografiju: svaki je korak u tome smjeru korak prema potencijalnom postavljanju novih hipoteza i nepotvrđivanju starih. Naime, ta promjena pristupa, možemo reći i stava prema jeziku, koju su indirektno donijeli računalni korpusi, za lingviste je neumoljiva: jezične dokaze koje dobivamo iz korpusa možemo prihvatiti ili argumentirano odbiti, ali ih ne možemo – ignorirati (v. Tonini-Bonelli 2001: 84–100). Način upotrebe korpusa koji Tummers, Haylen i Geeraerts (2005) nazivaju *corpus-illustrated* podrazumijeva korpus kao repozitorij primjera. Drugim riječima, primjeri koji se koriste u jezičnoj analizi više nisu smišljeni iz glave lingvиста, nego se poseže za korpusom, ali s namjerom da primjeri oslikaju određenu jezičnu pojavu koja i dalje proizlazi iz vlastitog jezičnog znanja pojedinca, dakle introspekcija je i dalje dominantan pristup jezičnog građi (Geeraerts 2006: 36–37). Premda se kao slabosti *corpus-based* i *corpus-illustrated* pristupa navodi njihova utemeljenost u intuiciji, neki autori smatraju da je problematičnije ono što slijedi nakon pretrage rezultata. Primjerice, kada dođe do nepo-

dudaranja između očekivanih teorijskih postavki i podataka koje korpus pokazuje, neki od postupaka su izoliranje podataka koje korpus daje, a ne odgovaraju teoriji, dakle prešućivanje, ili njihovo prilagođavanje, što podrazumijeva ulaženje u korpus i njegovo preinačavanje (Tonini-Bonelli 2001: 68–71; McEnery i Gabrielatos 2006: 35–36).

Još u začecima korpusne revolucije hrvatska je leksikografkinja i jezikoslovka Maja Bratanić istaknula da će se korpusnim pristupom, dakle promatranjem tipične i česte jezične upotrebe i njezinim minucioznim opisom stvoriti iscrpni jezični priručnici, dok će put koji polazi od intuicije ostati rezerviran za interpretaciju jezične kreativnosti, iščitavanje nenapisanog i dohvaćanje impliciranog (1997: 11). Premda vrlo smislene i optimistične, čini se da se te misli nisu ostvarile, o čemu raspravljamo u nastavku.

4. Hrvatski rječnici i suvremena leksikografija

4.1. Predkorpusni rječnici

Premda je hrvatska leksikografija od početaka pratila korak s leksikografijama drugih europskih jezika i prošla je sve razvojne faze kao i većina drugih – rječnici su kroz povijest služili za podučavanje i tumačenje, za jezični purizam i jezičnu politiku, za pokazivanje da su određenu riječ koristili slavni književnici, za učenje stranih jezika, za usustavljivanje drugih disciplina, poput nazivlja, kao i drugih znanosti, poput prava ili pomorstva – primijećeno je da suvremena rječnička produkcija u nas ne prati dovoljno mogućnosti digitalnog doba i dostignuća elektroničke leksikografije (Klobučar Srbić 2008; Štrkalj Despot i Möhrs 2015; Parizoska i Filipović Petrović 2016; Filipović Petrović i Parizoska 2017; Filipović Petrović 2018).

Tri se rječnika danas u Hrvatskoj rade na temelju ispisane kartoteke: Benešićev *Rječnik* koji obuhvaća književni jezik od polovice 19. do polovice 20. stoljeća, zatim *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* koji obuhvaća stariju i noviju kajkavsku književnost te *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* koji se temelji na glagoljskim tekstovima napisanima na hrvatskome crkvenoslavenskome idiomu i nastalima u razdoblju od 11. do sredine 16. stoljeća. Osim kartoteka s listićima, dio je hrvatskih općih jednojezičnih rječnika nastao kompilacijom prethodnih rječnika, kao *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (2002), uz veliku ulogu introspekcije, odnosno oslanjanja na vlastitu jezičnu intuiciju i kompetenciju u poziciji leksikografa, koji je često ujedno i jezikoslovac, a ako nije, tada uz konzultaciju pravopisnih priručnika. U predgovoru *Rječnika hrvatskoga jezika* iz 2000. ne spominju se izvori za rječnik, tek se kaže da je nastao temeljem višegodišnjih priprema i prikupljene građe. Frekvencija se spominje na jednome mjestu: navodi se da se vulgarne, šatrovačke i familijarne riječi obrađuju samo ako su vrlo frekventne, premda se ne objašnjava na koji se način frekventnost utvrdila. U predgovoru Aničeva *Velikog rječnika hrvatskoga jezika* iz 2004. navodi se da je treće izdanje toga rječnika, iz 1998., ocijenjeno kao pouzdan rječnik

hrvatskoga suvremenoga standardnog jezika. Spominje se u predgovoru da je Vladimir Anić započeo raditi na rječniku 1972., samozatajno pišući definicije, prikupljajući regionalizme, žargonizme, frazeologiju, razrađujući koncepciju sve do 1991. kada je u prosincu objavljeno prvo izdanje toga rječnika. Dvadeset je godina taj hrvatski leksikograf i jezikoslovac prikupljao građu za rječnik i neizmjernom nam se štetom čini to što sam rječnik ne ostavlja ni traga o tome koju je građu Anić konzultirao, kakve je stavove o izvorima imao, tek se ponešto može naslutiti iz riječi da Anićeve leksikografske zasade počivaju na namjeri da rječnik ne bude knjiga najboljih riječi, već knjiga svih riječi. U pionire hrvatskih rječnika izrađenih na korpusu pripadaju *Hrvatski čestotni rječnik* (1999) i *Rječnik Marulićeve Judite* (2001). Međutim, hrvatski opći rječnici toga vremena, u trenutku u kojem europska leksikografija kao neizostavni dio rječnika navodi izvore, najčešće korpus ili korpuse na kojima se temelje, ne pridaje tomu više od jednog, vrlo općenitog, retka. Čini se da su stav o nepotrebnosti citata u rječniku čija je uloga regulirati jezika dva stoljeća poslije dijelili i urednici tih rječnika, s obzirom na to da ne sadržavaju citate, ne posvećuju puno mjesta ni pažnje primjerima upotrebe i u predgovorima se ne osvrću na izvore jezičnih podataka na kojima se temelji rječnik.

4.2. Nevolje s korpusom

Danas postoji nekoliko računalnih korpusa za hrvatski jezik: Hrvatski nacionalni korpus (HNK) koji broji 216,8 milijuna pojavnica (Tadić 2009), Hrvatska jezična riznica¹¹ s 84,9 milijuna pojavnica, mrežni korpus hrWaC s 1,2 milijardi riječi (Ljubešić i Klubička 2014) i Hrvatski korpus govornog jezika s 250 000 pojavnica (Kuvač Kraljević i Hržica 2017). Njihovom pojavom, a zatim i pojavom prvih rječnika koji su ih počeli primjećivati, nazirala se promjena u tom smislu. Rječnici koji među svojim izvorima navode računalne korpuse su *Hrvatski frazeološki rječnik* (2014), *Školski rječnik hrvatskoga jezika* (2015), zatim *Veliki rječnik hrvatskog standardnog jezika* (2015) i nacrt *Mrežnika* u Hudeček i Mihaljević (2017). Uvidom u te rječnike ustanovili smo da se u pravilu radi o *corpus-illustrated* pristupu, što znači da se korpus koristi kao repozitorij primjera koji će oslikati određenu jezičnu pojavu koja i dalje proizlazi iz vlastitog jezičnog znanja pojedinca (v. Geeraerts 2006: 36–37). Za *Hrvatski mrežni rječnik* koji je u izradi navodi se da će se temeljiti na dvama računalnim korpusima hrvatskoga jezika, iz kojih će se izlučiti 10 000 najfrekventnijih natuknica, no lista tih natuknica bit će uspoređena s ručno prikupljenom listom koja je rezultat introspekcije nekolicine leksikografa te će se korigirati prema tome (v. Hudeček i Mihaljević 2017: 176–177). U *Školskome rječniku hrvatskoga jezika* (2015) navodi se da se temelji na računalnome korpusu tekstova Hrvatske jezične riznice te da su obrađivači pri obradi provjeravali značenja i upotrebu riječi u korpusu, ali primjeri nisu izravno preuzimani iz korpusa

¹¹ URL 1.

nego su ih oblikovali sami obrađivači. U *Hrvatskome frazeološkome rječniku* (2014) navodi se da su autori rječnika, ako nisu u izvorima mogli pronaći potvrdu za frazem, sami ciljano sastavili primjer. Treba spomenuti i da se u predgovoru najnovijeg općeg rječnika hrvatskoga jezika, *Velikoga rječnika hrvatskoga standardnoga jezika*, kao izvori, osim rječnika prethodnika, navode i postojeći računalni jezični korpusi, premda nije detaljnije objašnjeno kako su korpusi korišteni i za što su služili. Kada je riječ o primjerima u tome rječniku kojih na mnogo mjesta uopće nema ili su počesto šturi i kratki, navodi se da je riječ o „kolokacijama, citatima iz korpusa i dr.“ (VRH 2015: XII). Iako je taj opis izvora primjera podosta neodređen, posebno zbog kratice *i dr.* za koju nije jasno na što se odnosi, ostaje pretpostaviti da su citati iz korpusa dobiveni metodom *corpus-illustrated*, a da kratica *i dr.* upućuje na ciljano smišljanje ili skraćivanje primjera samih leksikografa.

Može se uočiti da su u hrvatskoj leksikografiji prisutne poteškoće s *prepuštanjem* korpusu, odnosno da se i dalje prednost daje stavovima pojedinca nego dokazima o upotrebi. Kao jedan od razloga često se spominje nereprezentativnost dostupnih korpusa (v. npr. Hudeček i Mihaljević 2018). Naime, korpus koji je zamišljen kao nacionalni, referentni korpus hrvatskoga jezika (HNK) prestao je rasti nakon 216 milijuna pojavnica, pa ga kroatistička struka ne smatra reprezentativnim (v. Hudeček, Mihaljević i Vukojević 2002), kao ni Hrvatsku jezičnu riznicu jer ne sadržava djela novija od 2010. Mrežnome korpusu hrWaC, koji ispunjava uvjet veličine i suvremenosti, kao nedostatak pripisuje se to što sadržava mnogo nestandardnog, područno obilježenog leksika s obzirom na to da uključuje tekstove s domene .hr koji pripadaju većinom publicističkom, razgovornom i administrativnom stilu. Štoviše, taj je korpus podvrgnut provjerama grešaka (v. Blagus Bartolec i Matas Ivanković 2019). Polazeći od stava da jezik koji koriste govornici hrvatskog jezika (a koji se nalazi u hrWaCu) sadržava greške, izdvojene su, osim slovnih, tipografskih i interpunkcijskih pogrešaka, i stilističke pogreške, odnosno ‘odstupanja’ u tekstovima u kojima autori unose nestandardne oblike i idiomatska jezična obilježja (2019: 38). Riječ je o spajanju nespojivog, o miješanju kategorija: polazni stav o jeziku je preskriptivistički, a koristi se alat korpusne lingvistike kojoj je inherentna deskriptivnost.

Na temelju toga može se zaključiti da se u hrvatskoj leksikografiji izbjegava temeljiti rječnike na korpusu u pravom smislu zato jer se njeguje ideja o rječniku kao mjestu na kojem će se poštivati standard, ali i mjestu koje prema procjeni leksikografa *mora* sadržavati određene riječi, iako se u korpusu ne javljaju često ili uopće. Hrvatski je leksikograf i dalje onaj jezični autoritet čije procjene imaju prednost nad autoritetom jezičnih dokaza. Izvori od kojih se korpus sastoji iz te su perspektive nedovoljno reprezentativni i nedovoljno primjereni. Primjerice, autori *Hrvatskog mrežnog rječnika* (Hudeček i Mihaljević 2018) koji je u izradi smatraju da određene kolokacije nisu karakteristične za pretraženu riječ nego za korpus iz kojeg su preuzete ili su uvredljive, kao npr. *sisata konobarica* koja se u hrWaCu pojavljuje kao prvi rezultat u opciji skice

riječi u alatu Sketch Engine. Najprije treba reći da su rezultati u skicama riječi poredani prema tipičnosti sveza (logDice), što nije isto što i frekvencija, a detaljnijim se uvidom može saznati da je najfrekventnija kolokacija uz *konobaricu zgodna*, zatim *simpatična*, *ljubazna*, a potom i *sisata* te *brkata*. Dakako, s obzirom na rezultat logDicea, korpusni bi leksikograf svakako trebao u rječnik uključiti i kolokaciju *sisata*, a za problem eventualne uvredljivosti može se pogledati u primjere dobre prakse u drugim leksikografijama, npr. u Macmillanovu rječniku¹² u objašnjenje značenja uključuje se informacija o tome da je riječ o uvredljivu terminu, ili u Longmanovu frazeološkome rječniku (1998) uz frazem daje se napomena: *oprez, neki ljudi ovo mogu smatrati uvredljivim*. Etička pitanja poput političke ili spolne korektnosti u leksikografiji nisu zanemariva, štoviše područje kritičke leksikografije (usp. Moon 2014) posvećuje im mnogo pažnje, međutim, ne možemo se složiti da je prešućivanje rezultata iz korpusa na kojem se neki rječnik načelno temelji dobro rješenje. Osim toga, procjena leksikografa o tome koliko je nešto karakteristično ili tipično za neku riječ, smješta nas u područje introspektivne leksikografije. Intuicija jezikoslovca može biti vrlo vrijedna, ali ako nešto nije, onda nije reprezentativna za jezik u cjelini, što je nedostatak koji se pripisuje najvećem hrvatskom korpusu i ujedno argument za posezanje za vlastitom intuicijom.

Naposlijetku, čini se da suvremeni hrvatski opći rječnici nastoje ostati u određenoj sigurnoj sredini. Nijedan naš rječnik zasad nije oblikovan isključivo na korpusu, ali podaci iz korpusa pomalo ulaze u hrvatske rječnike. Vjerujemo da bi rječnici koji sadržavaju riječi i opise na temelju jezične introspekcije jezikoslovaca koji su ujedno i stručnjaci za standardni jezik svakako mogli naći svoje korisnike i zadovoljiti njihove potrebe, no opisom teorijskih postavki suvremene korpusne leksikografije u poglavlju 3.1. ovoga rada željeli smo pokazati da je korpusna leksikografija nešto posve drugo od toga. Smisao korpusnoga pristupa je da leksikograf ne prosuđuje, nego opisuje ono što vidi u korpusu. Pritom se jasno kaže na kojem se korpusu temelji rječnik, a individualne procjene o tome bi li nešto trebalo ući u rječnik, je li ispravno i čini li nam se frekventno tada neizbježno ostaju izvan fokusa.

5. Zaključak: u smjeru funkcionalne leksikografije

Izvori jezičnih podataka na kojima se temelji rječnik važan su dio leksikografskoga rada. U radu je opisano nekoliko vrsta takvih izvora s naglaskom na suvremenu leksikografiju i računalne korpusne. Također, pokazalo se da na leksikografski rad utječu i jezične i izvanjezične okolnosti, a pitanje izvora na kojima se temelji rječnik posebno je upravljano stavovima leksikografa o jeziku. Pogled u hrvatske suvremene opće rječnike pokazao je da se izvorima ne posvećuje previše pažnje, a napomene da su čestotnost i raširenost upotrebe bili važan kriterij za uvrštavanje razgovornih riječi, regionalizama,

¹² URL 2.

posuđenica i tuđica (VRH 2015: 9) ne objašnjavaju se detaljnije, pa ostaje nepoznata metoda utvrđivanja raširenosti upotrebe. Također, rječnici se oslanjaju odnosno usklađuju s pravopisima zadržavajući tako i dalje obilježje propisivanja, a ne opisivanja.

S druge strane, autoru ovih redaka čini se da se na dovoljno drugih mjesta skrbi o normi: uz mobilne aplikacije s jezičnim zadacima, mrežne stranice s jezičnim savjetima, televizijske emisije u kojima se detektiraju jezične pogreške sudionika tih emisija, telefonski broj za jezične savjete, tri pravopisa, doduše neujednačena, govornicima hrvatskog jezika, kao i onima koji taj jezik uče, dobro bi došao rječnik koji će im pokazati kakav je taj jezik u upotrebi, odnosno kako komuniciraju njegovi govornici.

Suvremeni opći rječnik hrvatskog jezika, rasterećen imperativa norme i propisivanja, fokus treba usmjeriti na korisnika i podatke o značenju i upotrebi koje mu može pružiti, na tragu funkcionalne teorije leksikografije. Korisniku toga rječnika važni su i korisni najprije podaci o tome što znači određena riječ: u kojim kontekstima je govornici najčešće koriste, ali i kada je vrlo rijetko koriste, zatim treba moći vidjeti nekoliko primjera stvarne upotrebe u jeziku, a s obzirom na prostornu neograničenost e-rječnika, mogu se dodati i razni drugi podaci, o kolokacijama, frazemima, čestoj ili specifičnoj upotrebi i drugo. Sve te podatke leksikograf temelji na korpusnome istraživanju koje prethodi izradi rječnika. Hrvatske bi korpuse svakako valjalo dopunjavati i osuvremenjivati, ali suština korpusnoga pristupa je, riječima Johna Sinclaira, vjerovati korpusu. I kad napusti svoje procjene o tome što bi *trebalo* biti u rječniku, uloga leksikografa ostaje neizmjenjivo zahtjevna: uspoređujući rezultate, gledajući primjere treba donositi odluke o tome što i kako reći korisnicima, odnosno kako u rječniku opisati ono što *jest* u korpusu.

Izvori

- Anić, Vladimir i sur. [ur.] 2003. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- Anić, Vladimir. 2004. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Benešić, Julije. 1985. *Rječnik hrvatskoga književnog jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, sv. 1. Zagreb: JAZU – Globus.
- Birtić, Matea i sur. [ur.]. 2015. *Školski rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Školska knjiga.
- Jojić, Ljiljana i sur. [ur.]. 2015. *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Longman Idioms Dictionary*. 1998. Harlow: Longman.
- Menac, Antica; Fink Arsovski, Željka; Venturin, Radovan. 2014. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Šonje, Jure [ur.]. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- VRH = 2015. *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* [ur. Jojić, Ljiljana]. Zagreb: Školska knjiga.

Literatura

- Atkins, Sue; Rundell, Michael. 2008. *The Oxford guide to practical lexicography*. New York: Oxford University Press.
- Barnhart, Clarence Lewis. 1962. Problems in editing comercial monolingual dictionaries. U: *Problems in lexicography* [ur. Householder, Fred; Saporta, Sol]. Bloomington: Indiana University, 161–181.
- Baroni, Marco i sur. 2009. The WaCky Wide Web: A Collection of Very Large Linguistically Processed Web-Crawled Corpora. *Language Resources and Evaluation*, 43 (3), 209–226.
- Béjoint, Henri. 2010. *Lexicography of english*. New York: Oxford University Press.
- Bergenholtz, Henning; Nielsen, Sandro; Tarp, Sven [ur.]. 2009. *Lexicography at a Crossroads: Dictionaries and Encyclopedias Today, Lexicographical Tools Tomorrow*. Bern: Peter Lang.
- Biber, Douglas; Conrad, Susan; Reppen, Randi. 1998. *Corpus linguistics: Investigating language structure and use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blagus Bartolec, Goranka; Matas Ivanković, Ivana. 2019. Korpus umom korisnika (na što treba pripaziti u korpusno utemeljenom istraživanju). U: *Jezik i um. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku održanoga od 3. do 5. svibnja 2018.* [ur. Matešić, Mihaela; Vlastelić, Anastazija]. Zagreb: Srednja Europa, 31–42.
- Bratanić, Maja. 1991. *Rječnik i kultura*. Zagreb: Filozofski fakultet.

- Bratanić, Maja. 1997. Od intuicije do opservacije i natrag (Višejezična leksikografija i paralelni korpusi). *Suvremena lingvistika*, 43/42 (1–2), 1–12.
- Cruse, Alan D. 1986. *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Filipović Petrović, Ivana; Parizoska, Jelena. 2017. Leksikografska obrada frazema s promjenjivom glagolskom sastavnicom u hrvatskome. *Jezikoslovlje*, 18 (2), 245–278.
- Filipović Petrović, Ivana. 2018. *Kada se sretnu leksikografija i frazeologija: o statusu frazema u rječniku*. Zagreb: Srednja Europa.
- Fuertes-Olivera, Pedro A. 2009. The Function Theory of Lexicography and Electronic Dictionaries: WIKTIONARY as a Prototype of Collective Free Multiple-Language Internet Dictionary. U: *Lexicography at a Crossroads: Dictionaries and Encyclopedias Today, Lexicographical Tools Tomorrow* [ur. Bergenholtz, Henning; Nielsen, Sandro; Tarp, Sven]. Bern: Peter Lang, 99–134.
- Geeraerts, Dirk. 2006. Methodology in Cognitive Linguistics. U: *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives* [ur. Kristiansen, G. i sur.]. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton, 21–50.
- Hanks, Patrick. 1990. Evidence and intuition in lexicography. U: *Meaning and lexicography* [ur. Tomaszczyk, Jacek; Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara]. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 31–41.
- Hanks, Patrick. 2012. Corpus evidence and electronic lexicography. U: *Electronic lexicography* [ur. Sylviane Granger; Paquot, Magali]. Oxford: Oxford University Press, 57–82.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2009. *Hrvatski terminološki priručnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2017. The Croatian Web Dictionary Project – Mrežnik. U: *Electronic lexicography in the 21st century* [ur. Kosem, Iztok]. Leiden: Lexical Computing CZ s.r.o., 172–192.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2018. Croatian Web Dictionary Mrežnik: One year later – What is different? U: *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities* [ur. Fišer, Darja; Pančur, Andrej]. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, 106–113.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica; Vukojević, Luka. 2002. Hrvatski nacionalni korpus – kakav jest i kakav bi trebao biti – kroatistički pogled. U: *Primijenjena lingvistika u Hrvatskoj – izazovi na početku XXI. stoljeća: zbornik* [ur. Ivanetić, Nada; Pritchard, Boris; Stolac, Diana]. Zagreb – Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku – Grafrade, 211–221.
- Kemmer, Suzanne; Barlow, Michael. 2000. Introduction: A Usage-Based Conception of Language. U: *Usage-Based Models of Language* [ur. Barlow, Michael; Suzanne Kemmer]. Stanford: CSLI Publications, vii–xxviii.
- Klobučar Srbić, Iva. 2008. Obol korpusne lingvistike suvremenoj leksikografiji. *Studia Lexicographica*, 2 (3), 39–51.

- Kupietz, Marc. 2016. Constructing a corpus. U: *The Oxford handbook of lexicography* [ur. Durkin, Philip]. Oxford: Oxford University Press, 62–75.
- Kuvač Kraljević, Jelena; Hržica, Gordana. 2017. Hrvatski korpus govornog jezika (HrAL). *Fluminensia*, 28 (2), 87–102.
- Labov, William. 1972. Some principles of linguistic methodology. *Language in Society*, 1(1), 97–120.
- Landau, Sydney. 2001. *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Langacker, Ronald W. 1988. A Usage-Based Model. U: *Topics in Cognitive Linguistics* [ur. Rudzka-Ostyn, Brygida]. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 127–164.
- Langacker, Ronald W. 2000. A Dynamic Usage-Based Model. U: *Usage-Based Models of Language* [ur. Barlow, Michael; Kemmer, Suzanne]. Stanford: CSLI Publications, 1–64.
- Leroyer, Patrick. 2007. Bringing corporate dictionary design into accord with corporate image: From words to messages and back again. U: *Dictionary Visions, Research and Practice* [ur. Gottlieb, Henrik; Mogensen, Jens Erik]. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 109–117.
- Ljubešić, Nikola; Klubička, Filip. 2014. {bs,hr,sr}WaC – Web Corpora of Bosnian, Croatian and Serbian. U: *Proceedings of the 9th Web as Corpus Workshop (WaC-9)* [ur. Bildhauer, Felix; Schäfer, Roland]. Sweden: Association for Computational Linguistics, 29–35.
- McEnery, Tony; Gabrielatos, Costas. 2006. English Corpus Linguistics. U: *The Handbook of English Linguistics* [ur. Aarts, Bas; McMahon, April]. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 33–71.
- Meyer, Charles F. 2002. *English corpus linguistics: an introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moguš, Milan. 2001. *Rječnik Marulićeve Judite*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Moguš, Milan; Bratanić, Maja; Tadić, Marko. 1999. *Hrvatski čestotni rječnik*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta – Školska knjiga.
- Moon, Rosamund. 2008. Dictionaries and collocation. U: *Phraseology: An interdisciplinary perspective* [ur. Granger, Sylviane; Meunier, Fanny]. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 313–336.
- Moon, Rosamund. 2014. Meanings, ideologies, and learner's dictionaries. U: *Proceedings of the XVI Euralex international congress: the user in focus* [ur. Abel, Andrea; Vettori, Chiara; Ralli, Natascia]. Bolzano/Bozen: Institute for Specialised Communication and Multilingualism, 85–105.
- Mugglestone, Linda. 2016. Description and prescription in dictionaries. U: *The Oxford handbook of lexicography* [ur. Durkin, Philip]. Oxford: Oxford University Press, 76–93.
- Nielsen, Sandro; Mourier, Lise. 2007. Design of a function-based Internet Accounting Dictionary. U: *Dictionary Visions, Research and Practice* [ur. Gottlieb, Henrik; Mogensen, Jens Erik]. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 119–135.

- Parizoska, Jelena; Filipović Petrović, Ivana. 2016. Uporabni model jezika u leksikografskoj obradi frazeološke varijantnosti u hrvatskome. U: *Metodologija i primjena lingvističkih istraživanja* [ur. Udier, Sanda Lucija; Cergol Kovačević, Kristina]. Zagreb: Srednja Europa, 147–158.
- Schubert, Bojana. 2018. Senjani u *Benešićevu rječniku* iliti o lijevoj strani *Rječnika hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*. U: *Zbornik radova 1. senjskog interdisciplinarnog simpozija »Zdravo ste nam, braćo, u kamenu Senju! (nova čitanja)«* [ur. Vukelić, Ana]. Senj: Grad Senj, 111–133.
- Schütze, Carson T. 2016. *The empirical base of linguistics: Grammaticality judgments and linguistic methodology* (Classics in Linguistics 2). Berlin: Language Science Press.
- Sinclair, John. 1984. Lexicography as an academic subject. U: *Lexeter '83 Proceedings* [ur. Hartman, R. R. K. Niemeyer, M.]. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 3–12.
- Sinclair, John. 1987. The Dictionary of the Future. *Library Review*, 36, 268–278.
- Starčević, Anđel. 2016. Govorimo hrvatski ili 'hrvatski': standardni dijalekt i jezične ideologije u institucionalnom diskursu. *Suvremena lingvistika*, 42 (81), 67–103.
- Starčević, Anđel; Kapović, Mate; Sarić, Daliborka. 2019. *Jeziku je svejedno*. Zagreb: Sandorf.
- Štrkalj Despot, Kristina; Möhrs, Christine. 2015. Pogled u e-leksikografiju. *Rasprave Instituta za jezik i jezikoslovlje*, 41 (2), 329–353.
- Tadić, Marko. 2009. New version of the Croatian National Corpus. U: *After half a century of Slavonic natural language processing* [ur. Hlaváčková, Dana i sur.]. Brno: Masaryk University, 199–205.
- Tafra, Branka. 2012. Što je hrvatskoj leksikografiji natuknica? U: *Stručak riječima ispunjen, Zbornik radova posvećen Antici Menac o njezinu 90. rođendanu* [ur. Fink-Arsovski, Željka]. Zagreb: FF press – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 111–132.
- Tonini-Bonelli, Elena. 2001. *Corpus linguistics at work*. Amsterdam i Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Tummers, Jose, Kris Heylen i Dirk Geeraerts. 2005. Usage-based approaches in Cognitive Linguistics: A technical state of the art. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 1–2, 225–261.
- URL 1: <http://riznica.ihj.hr/>. Pristup 17. rujna 2020.
- URL 2: <https://www.macmillandictionary.com/>. Pristup 20. rujna 2020.

What is corpus to Croatian lexicography

Contemporary theoretical lexicography as an important feature of the dictionary highlights the reliability of the linguistic evidence on which the dictionary is based. In order to be reliable, evidence should approximate closely to the ways in which people normally use and understand language when engaging in real communicative acts. In other words, reliable evidence is what we learn by observing language in use, preferably on a large number of examples. Evidence comes in several forms, depending on the purpose and type of the dictionary: introspection, the process in which we give an account of a word and its meaning by consulting our own mental lexicon; then previous dictionaries; manually collected evidence from questionnaires and field research or citations from literature and finally, in the digital era, large computer corpora.

In this paper we are dealing with lexicographical evidence on which Croatian contemporary dictionaries are based. More concrete, we are looking into the stand of Croatian lexicographers to raw data for a dictionary. Thereby, we indicate the important role of introspection as evidence in Croatian dictionaries, as well as advantages and disadvantages of currently available corpora for Croatian. Finally, given the above-mentioned aspiration for a reliable dictionary that reflects real use, we will introduce the features which that kind of dictionary should possess, in order to give guidelines to Croatian lexicographers to build one.

Keywords: contemporary lexicography, corpora, general purpose dictionaries, lexicographical evidence

Martina Horvat

Maja Znika Marion

Institut za hrvatski jezik, Zagreb

mshorvat@ihjj.hr

mznika@ihjj.hr

Slovoapis i pravopis kao izazovi u radu sa starim kajkavskim tekstovima za *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*

U radu se problematizira jedna od fonološko-morfonoloških jezičnih značajki kajkavskoga hrvatskog književnoga jezika koja zadire u slovoapisnu i pravopisnu problematiku na odabranim primjerima pri izradbi *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. Uvodno se osvrćemo na kontinuitet kajkavskoga pravopisa u razdoblju dopreporodne kajkavske književnosti i osobito na prikaz Antuna Šojata. Slijede primjeri iz vlastite leksikografske obradbe u kojima je spomenuti slovoapisni problem često bio naznakom složenijega leksičkog problema.

Ključne riječi: kajkavski hrvatski književni jezik, povijesna leksikografija, pravopis, slovoapis

1. Uvod

Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika projekt je koji svjedoči o polustoljetnim naporima da se stručno i temeljito opiše kajkavski hrvatski književni jezik¹ koji se od 16. st. do polovice 19. st. koristio kao standardni na prostoru sjeverne, tzv. banske Hrvatske.² Zamišljen je kao dopuna *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*

¹ „Na hrvatskome je sjeverozapadu, na kajkavskome području, naziv hrvatskoga jezika u 16. i 17. stoljeću bio *slovenski* [...] Kasnije će, u 18. i 19. stoljeću, za kajkavski hrvatski književni jezik prevladati naziv *horvatski*.” (Stolac 2011: 204–205)

² O kajkavskome hrvatskom književnom jeziku u 16. stoljeću v. Stolac 2011, a u 17. i 18. stoljeću, o njegovim glavnim obilježjima i njegovu normiranju v. Štebih Golub 2013.

u kojemu je kajkavska građa bila zastupljena tek primjerima iz Belostenčeva i Jambrešićeva rječnika sve do slova R; „[m]eđutim, RHKKJ je nastao kao samostalno leksikografsko djelo, koje će tek nakon završetka činiti zaokruženu cjelinu s Akademijinim rječnikom u smislu građe, ali ne i koncepcijski. Naime, ono što se šezdesetih godina prošloga stoljeća ipak moglo učiniti, bio je izbor suvremenoga načina leksikografske obradbe koji se znatno razlikuje od načina obradbe u ARj.” (Vajs Vinja 2011: 308) Taj je projekt Akademija povjerila Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje pod vodstvom akademika Božidara Finke.

1. PĚŤI, num. ord. onaj, koji je po redu između četvrtoga i šestoga. Sa značenjem lat. quintus, ital. quinto, niem. der fünfte nalazi se u svijem rječnicima (u Daničićevu petjy s potvrđama iz XIV i XV vijeka). Petoga děla tri česti zemlje (iz XV vijeka). Mon serb 341. I bi večer i jutro, dan peti. Bernardin 94. Da grad dā protivnim peti dan. Marulić 33. Najprvo pravicu izgubi ... drugo ... peto, očúenje bluda proti pameti uprihu se. Glavinić cvit 60°. Četvrto blagoslivljajući ih ... peto uskrnujući tolike mrce. Kašić frn 172. Davat čete kralju peti dio sve litine. Vuletić 44. Ako upade trećom, četvrtom i petom. Kadčić 184. Ovo jest peta od 10 zapovijedi. Lastrić ned. 287. Već četiri bolje strane od smrti su pozobane, a peta se jošter vrti na vršaju straušne smrti. Došen 183^a. A treće je Vlaškalinoviću, a četvrto Maudušiću Vuče, a peto je seński kapetane. Nar. pjes. vuk 3, 422. On s' ne boji petoga vezira. 4, 290. Agama su agaluci bili na peti i deveti dio. Osvein. 3, 25. i t. d., i. t. d.

2. PĚŤI, pěňem, impf. vidi peňati, — peti se, pěňem se, vidi peňati se. Vuk rječn. U drugom nijednom rječniku ne nalazi se. Ovdje se uzimaju samo primjeri, u kojima je ili inf. peti ili oblik prema njemu načinieni, — a oblici na pr. peňem, peňem, peňuci nalaze se kod peňati. Iz vremena prije XIX vijeka nije se u građi za ovaj rječnik sabranoj našlo nikakve potvrde ni infinitivu peti ni oblicima prema njemu načinienima (na pr. peo, pela, pevši i t. d.). Da se mačke mogu po oĝaku peti. Vuk nar. posl. 107. Milun ... na vrljet se jednu peti ode. Radičević (1880) 181. U kuće će se peti, ulaziće kroz prozore kao lupež. Daničić joil 2, 9. Pa otplovi morem k Carigradu, odakle će na Balkan se peti. Osvein 5, 104. Pa na Balkan peo se junače. 7, 4. On se peo na sve visove. Miličević medun. 155. Koji se je bez umora peo na Rtañ, na Kopaonik. pom 503.

1. peti num. (sg. N m. peti, n. -o, f. -a, A m. -i, G m. n. -oga, f. -e, L m. -om, n. -om, -em, f. -e, l. f. -um, pl. D m. -em, l n. f. -emi).

1. a. redni broj od pet, peti. H (s. v.), B (s. v. caelator, Pygameus; peti), J (s. v. quintus), P (s. v. lustrum). Postavil [sem] broj let najpervle od začetka sveta, prva, druga, tretja, četerta i peto doba. Vram kron 2. Vu petom se dele zapiraju molitive cirkvene obćinske. Kraj 10. Zutra okolu pete vure bude prefektuš odhajal. Čepel 153. Stepiblep scufalni gać plel se je kakiti peti ketač. Krj 29.

b. u atributnoj službi. J (s. v. penteris). Ja [sem se] ... pred petemi letmi ... krivo spovedal. Mul pos 110.

c. u im. službi (f) peta pet sati. Ob devet na krevet, ob pete na pete; um neun ins Bett, um fünf auf die Füße. Krist anh 178.

d. u složenom broju (kao pod 1. a.). V letu od Krištuševoga naroda jezero dvesto dvadeseti i petom, vćinila je [Elizabeta] ves žitek ... obilno deliti. Habd zerc 133. [Ovo] vu žitku ñegovom videti hoćemo. Kojega dan zutra dohaja, to jest, dvajset i peti serpna. Gašp III, 231.

2. u svezama – krat isto što petić 1. J (s. v. quintum); peta škola studij pjesničkog umijeća, versifikacije. H (s. v. diak pete škole). B (s. v. lovorična koruna 4 ... glasoviteh pete škole diakov); babica vu petom kolenu pradjedova ili prabakina baka. J (s. v. atavija); teća peta po otcu djedova teta s očeve strane. J (s. v. atamita).

2. peti impf. (inf peti; pridj. akt. sg. m. pel; pridj. pas. sg. N m. pet; oblici koji mogu biti i od pojati donose se tamo) isto što popevati. Ilinuš Tebeski, Amfion mužici, to jest ki su dobro znali peti, ovo vreme bili su. Vram kron 7. Pojem, ich singe, pel, pet, peti. Krist gram 74.

Slika 1. Usporedba leksikografske obradbe u Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika (Maretić 1935) i Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika (Kalinski 2005)

Korpus *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* čine raznovrsni tiskani i rukopisni tekstovi od 16. do 19. stoljeća te višejezični rječnici (Habelićev, Belostenčev, Jambrešićev, Patačićev, *Radices latinae linguae*).³ Planiranih 15 svezaka *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (Finka 1990: 110) trebalo je obuhvatiti opsežnu građu, otprilike milijun rukom ispisanih listića pohranjenih u 258 kutija (Vajs Vinja 2011: 307). Od 1984., kada je objavljen prvi svezak, do 2017., kada je izdan najnoviji, četrnaesti, leksikografski je obrađen korpus od *a* do *selanec*. Danas je riječ o projektu u sklopu osnovne djelatnosti Instituta na Odjelu za povijest hrvatskoga jezika i povijesnu leksikografiju.

³ U ovome se radu koriste kratice izvora sukladno Reizer 1984.

Leksikografi koji obrađuju korpus *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* ponekad se mogu osloniti na kajkavsku građu objavljenu u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*, osobito one natuknice s napomenom „(samo) u Bjelostjenčevu / Jambrešićevu rječniku” ili „potvrđen samo kajk. lik”.

KIPAC, kipca, *m. dem.* 1. kip. — isporodi kipak. — U *Bjelostjenčevu rječniku*: kajavski kipec ‚icuncula, imaguncula’; u *Voltičijinu*: ‚figurino’, ‚bildchen’; u *Stuličevu*: v. kipčac.

SREŽ, *m. led, ledene sante.* Samo u *Bjelostjenčevu rječniku* (glacies, led; flumina glacies, po vode ide srež).

ZMJERJATI| zmjerjam, *impf. prema pf.* zmjeriti; *smjerati* pogledom, mjeriti, ciljati; mjeriti. *Potvrđen samo kajkav. lik* zmjerjati. U *rječniku Bjelostjenčevu* (zmjerjam; collimo, collineo; — dobro zmjerjati, bene tendere) i u *Jambrešićevu* (collimo, collineo; zmjerjam, ciljaj; nach einem Ding ziele, den Zweck treffe; — zmjerjam; mensuro, collimo).

Slika 2. Leksikografska obradba u Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika
(Budmani 1997, Musulin 1956, Pavešić 1975).

Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika je, kao i *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, povijesni rječnik. Leksikografski rad na *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* u usporedbi s *Rječnikom hrvatskoga ili srpskoga jezika* valja ipak promotriti imajući na umu da je „kajkavski književni jezik još [...] uvijek nedovoljno istražen i opisan na svim jezičnim razinama (fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i semantičkoj), stoga se pri leksikografskoj obradbi svake natuknice na neki način proučavaju i uspostavljaju spomenute jezične razine” (Vajs Vinja 2011: 308–309). Ovaj rad želi doprinijeti razumijevanju složenosti nerijetkih slovopisnih i pravopisnih problema koji otežavaju obradbu građe.⁴

2. Metodologija i ciljevi istraživanja

Cilj je ovoga rada na odabranim primjerima razriješiti neke od fonološko-morfoloških nedoumica koje se očituju u slovopisnome rješenju. Navedeni se primjeri propitaju kao jedan od elemenata slovopisnih i pravopisnih produkata kako u *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, tako i u kajkavskome hrvatskom književnom jeziku općenito. Zbog ograničenosti teksta drugi se slični slovopisni i pravopisni problemi ne mogu obuhvatiti i propitati u ovome radu. Riječ je o strukturnome jezičnom problemu uzusa i norme onoga vremena.

Metodološki gledano pojavnice se analiziraju na fonološkoj, morfološkoj i značenjskoj razini kako bi se zadovoljio osnovni leksikografski kriterij: uspostava kanonskoga oblika ili rječničke natuknice u skladu s fonološkim rješenjima. U analiziranim se pri-

⁴ Napominjemo da su primjeri natuknica navedenih u ovome radu, a koji nisu iz objavljenih rječnika, podložni doradi prema uputama redaktora i urednika sveska. Stoga se u ovome radu navedeno rješenje može razlikovati od buduće, tiskane inačice objavljenoga sveska *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*.

mjerima polazi od pretpostavke da se svaki *z/s* koji bi značenjski pokrивao prijedlog *iz* obrađivao pod *Z*, a preostale potvrde sa *z/s* kada je grafem za *s* obrađivale bi se pod *S*. Kad se značenjski rasloji broj potvrda, ostaje slovopisno pitanje.

U konačnici se daju rješenja koja su rezultat istraživanja i timskoga rada na projektu koji je trenutno u fazi izradbe rječnika pod slovom *S*. Strukturni ćemo fonološko-morfološki jezični problem pokušati riješiti na odabranim primjerima *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*.⁵

3. Teorijski okvir

3.1. Izbor iz studija o povijesnoj (orto)grafijskoj problematici

U radovima o hrvatskoj predstandardnojezičnoj, to jest srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj književnosti i pismenosti općenito, kajkavska se tradicija proučava na leksičkome i ortografskome planu te se najčešće izdvaja kao zasebna i uglavnom homogena struja koja je utjecala i na druge tradicije.⁶ Autoritativne studije o opusu i pismu pojedinih starokajkavskih autora napisali su, među ostalima, Josip Vončina (o rječnicima Ivana Belostenca), Ljudevit Jonke (o rječniku Adama Patačića) i Zvonimir Junković (o Antunu Vramcu). U nastavku ukratko ističemo uvide onih autora koji su se posebno zanimali za pismo i pravopis kajkavskoga književnog jezika.

Milan Moguš i Josip Vončina (1969: 73–77) ističu pravopisni utjecaj pisaca mađarske protureformacije. Snažan odjek kajkavske tradicije pronalaze u slavonskih pisaca koji amalgamiraju rješenja „sjeverne i južne zone”. Napominju i da je Gaj u svojoj dosljednoj reformi izostavio znak za fonem /ć/ jer ga „kao kajkavac nije imao u svome govornom sustavu (a ‘Kratka osnova’ pisana je ipak za kajkavski sustav, a ne za štokavski)”.

Josip Vončina (1988/89: 66) detaljno prikazuje i vremenski odjeljuje stupnjeve razvoja norme hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika koji je „živio u svojem standardnom liku”:

⁵ Za tisak se priprema 15. svezak koji obuhvaća neke od navedenih primjera.

⁶ Badurina (2012: 73–78) razlikuje 3 slovopisna sustava u predstandardnojezičnome razdoblju: dalmatinski (na jugu) i kajkavski (na zapadu/sjeveru) uz kasniji slavonski. Marti (2012: 282–283) razlikuje 4 ranonovovjekovne latinične slovopisne i pravopisne tradicije: „On the basis of the letter they use to render /ts/, the first three will be referred to as the *C*, the *Z* and the *CZ* groups, respectively. Regionally, they might be called the ‘Dalmatian’, the ‘Dubrovnik’ and the ‘inland’ group. The first roughly corresponds to Čakavian, the third to Kajkavian dialects. The fourth is the Protestant tradition.” Žagar (2013: 346) latiničnu sastavnicu hrvatske pismenosti dijeli na južnu (pod utjecajem talijanskih i latinskih uzora) i sjevernu (mađarski utjecaj). Kapetanović (2005: 463) kronološki razlikuje srednjovjekovno od novovjekovnoga razdoblja uporabe latinice, a potonje prema normiranju dijeli na dopreporodno (nenormirano) i preporodno (normirano).

1. od 1574. do 1670. norma se određivala „spontano, bez knjiga koje bi je propisivale”⁷
2. od 1670. do 1779. nudili su je „rječnici (Habelićev, Belostenčev, Jambrešićev), jasno određujući što je korektno na planu fonološkome (u leksičkim morfemima), ali ne i kako treba postupati na morfološkoj razini”
3. od 1779. do 1835. objavljivanjem tiskanih gramatika norma je bila formirana.

Lada Badurina (2012: 74–85) zaključuje da tip kajkavskoga pravopisa „nije lako jednoznačno utvrditi, velikim dijelom i zbog nefonološkog slovopisa”, no da je kajkavski, kao i slavonski pravopis, bio usustavljen, te da je načelno zagovarao pisanje riječi onako kako se izgovaraju, pri čemu „valja pisati sva slova koja se pri pravilnom izgovaranju čuju” (2012: 84).

	/c/	/č/	/ž/	/j/	/lj/	/ń/	/r/	/s/	/š/	/z/	/ž/
Jonke	cz	ch	gy, dy, gj	j, y, Ø	ly, lj	ny, nj	er, ar	ʃ, z	ʃs, ʃ, s, š	z	ʃ, s, x
Vončina	cz, c	ch, cs	gy	j, y, Ø	ly, lj	ny	er, ar, ër, är, ér, èr, èr	ʃz, sz, fz, f	ʃ, ʃ, s, ʃʃ, ʃs, sʃ, f, ʃs	z	ʃ, s, ʃ, ʃs, ʃh, f
Badurina	cz	cs, cf	—	—	ly	ny	er	sz, fz	s, ʃ, ss	—	s (f)
Marti	cz	ch (cs)	—	—	li (ly)	ni (ny)	—	ʃ	ʃ	z	f, s (x)

Tablica 1. Odabrana grafijska rješenja

(Jonke 1949: 128, Vončina 1973: XLIV, Badurina 2012: 74, Marti 2012: 283)

⁷ „U vremenu u kojemu su stvarali [Pergošić i Vramec – *dopunile autorice*] pojam pravopisa nije kodifikacijski nego uzusni” (Stolac 2011: 203).

Šojat (1982: 283) upozorava da „u starom kajkavskom sustavu postoje – premda relativno rijetka – latinična grafijska rješenja koja dopuštaju različitu interpretaciju njihove glasovne vrijednosti” no, ne samo u njemu. Malić (2004: VI–LI) na primjerima srednjovjekovnih latiničnih zapisa naglašava da među odabranim, najranijim hrvatskim latiničnim tekstovima „postoje određene grafijsko-ortografske sličnosti, ali potpune podudarnosti nema” zaključujući da su neke razlike „pokazatelji određene grafijske manire, a ne nastojanja da se zabilježi izgovor.” Za Šojata su (2009: 97–99) grafijski sporni konsonanti u kajkavskom, „kako je to u cijeloj hrvatskoj latinici, najčešće palatali, afrikate i spiranti”. Usporedbom Vramčeve *Kronike* tiskane u Ljubljani spram *Postile* tiskane u Varaždinu zaključuje da se u *Kronici* nalazi i *zh* za /č/, što je za Šojata „tradicionalno tehničko rješenje slovenskih pisaca”, slučajna greška slovenskih slagara.

3.2. Studije Antuna Šojata o kajkavskome književnom slovopisu i pravopisu

Antun Šojat (2009: 93–100) slovopisnu je i pravopisnu problematiku kajkavskoga književnog jezika analizirao kao obrađivač i redaktor *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. Za njega je kajkavska grafija „posve funkcionalna: u svakome položaju svaki je glas [...] jednoznačno definiran ili jednim grafemom, ili svojim položajem pred drugim glasovima (slovima) ili određenom kombinacijom slova.”⁸ Jednoznačnost, i stabilnost koja iz nje proizlazi, namjerne su: „Kajkavski su pisci, kao i dubrovački, očito bili uvjereni u potrebu da se pravopis što rjeđe mijenja, što više utvrdi u svojoj praktičnoj namjeni širenja prosvjete.”⁹

Na primjeru afrikata Šojat demonstrira načela kajkavske grafije u praksi. Nepalatalno se /c/ „zbog fonetskih razloga” bilježilo kombinacijom *cz*. Palatalno /č/ se „po istom principu kao i afrikatu *c*” bilježilo kombinacijom *cs* ili *cf*, „dakle sa (bezzvučnim) spirantom iza osnovnoga glasa”. Krajačević dodaje i treću sastavnicu kao oznaku palatalnosti te piše *csj*, *csy*, a Pergošić uvodi *ch* (ili *chi*).¹⁰

Na leksičkome planu¹¹ Šojat prepoznaje razliku u pisanju riječi ovisno o podrijetlu. Tzv. „domaće riječi” bilježe se uz „blago etimologiziranje, etimološki način pisanja

⁸ Ne razlikuju svi ranije citirani autori književnu, standardiziranu kajkavsku tradiciju od dijalektalne, vernakularne kajkavske tradicije, a previda se i da „je teško i nesigurno izvoditi neke zaključke o dijakronijskoj slici kajkavskoga narječja na temelju grafije u djelima samo jednoga pisca, pa katkada i na temelju svih izvora objavljenih u tijeku nekoliko stoljeća” (Šojat 2009: 22).

⁹ Hercigonja (1973: 171–199) bilježi ograničen i promišljen prodor vernakularnih kajkavizama (ponajviše leksičkih) u čakavsku pisanu riječ još u 15. st. s ciljem povećanja prostora recepcije tako pisanih djela (namijenjenih slušanju, a ne čitanju).

¹⁰ Pergošić je glas /s/ bilježio „znakom *β*, a u majuskuli kombinacijom *fz*.” (Šojat 2009: 99) Opreka majuskule i minuskule „može biti uvjetovana bilo ortografskom normom, bilo konvencijom, bilo grafostilističkim razlozima, u starija vremena pisaljkom, vrstom alatke kojom se pisalo” (Marković 2015: 92).

¹¹ Imena su neizostavna leksička sastavnica svakoga jezika: međutim, imenska se građa trenutno ne obrađuje u *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. O problemu transkripcije imena Isusa Krista v. Šojat (1982: 289–292).

tamo gdje je jasna veza s osnovom i nakon gubitka kojega glasa u izgovoru ili nakon promjene izgovora djelovanjem kojega glasovnoga zakona. Osobito se čvrsto drži takvo izvorno pisanje pri prefigiranim riječima.”¹² Strane se riječi u kajkavskoj književnosti pišu prema izvorniku uz ukošavanje, „osobito ako je u njima koje slovo koje nije postojalo u kajkavskoj grafiji ili je imalo drugu glasovnu vrijednost”.

Pravopisna se rješenja u kajkavskim tekstovima, dakako i u korpusu *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, izrazito razlikuju od suvremenoga pravopisa po načelima sastavljenoga pisanja većine enklitika (kao i čestice *ne* te „nekih složenih priloga”). Zasićenost teksta zarezima Šojat objašnjava srednjovjekovnom latinskom interpunkcijom koja joj je poslužila kao uzor: kajkavska je interpunkcija „‘gramatička’ – u stvari ritmička¹³”.

4. Primjeri iz leksikografske obradbe *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*

4.1. Sastavljeno i nesastavljeno pisanje (zahman : za hman)

Podudaranje na planu izraza ne sprječava njegovo raslojavanje na morfološke ili semantičkome planu. Uzmimo kao primjer leksem *hman*. U *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* on se obrađuje kao nesklonjivi pridjev (*hman*¹, Reizer 1988) ili prilog (*hman*², Reizer 1988). U korpusu se javlja izraz *za hman*, primjerice u Belostenca (s. v. *consideo* 3. ... počivam ... za hman stati, ocior ... mangujem ... manikujem ... sedim ... stoim za hman). Analizom postaje razvidno da se primjeri izraza *za hman* javljaju znatno rjeđe od primjera jednorječnice *zahman*. Uvijek su u sintaktičkoj funkciji priložne oznake: kao što je u Belostenca (s. v. *zahman* ... zaludu ... 2. *zahman* govoriti ... 3. *zahman* dati čekati ... 4. *zahman* delati ... *zahman* se truditi), tako je u izvorima (Vnožina vitezov ... *zahman* se trudili i potili jesu. *Gašp* IV, 686), pa i drugdje u *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (usp. svezu reči *zahman trošiti* u Franić 2017). Držimo opravdanom leksikografsku obradbu izraza *za hman* kao priloga pod natuknicom *zahman*.

4.2. Odnos grafema *s, z* spram fonema /s/, /z/

Jedan od pravopisnih i slovopisnih izazova svakako je bila i obradba kutije *S₉* [*smerjati–soļenka*]. Pritom se ukazalo na tzv. *kajkavsko z* i problem obradbe *z* odnosno *s* uz *so-*

¹² Badurina (2012: 85) zaključuje da se „u kajkavskoj inačici, očito, morfonološko načelo proteže i na granicu prefiksalnog i korijenskog morfema”.

¹³ Glavni kriterij strukturne ili gramatičke interpunkcije bit će poštivanje (unutar)rečeničnih granica, a ritmo-melodijske intonacija te stanka u govoru (Badurina 2010: 273–274). Što se dužine zabilježene stanke tiče, „na najkraću upućuje zarez, na nešto dužu točka i zarez, te točka, a najdulju naznačuje crtica” (Žagar 2013: 353).

nant što je na konkretnome primjeru bila konstrukcija *z/s + m*. Prijedlog *iz* u kajkavskome se književnom jeziku ostvaruje kao *z* u prefiksima i prijedlozima. Stoga se pri analizi načelno počelo od rješavanja problema na način da se svaki *z/s*¹⁴ koji bi značenjski pokrivaio prijedlog *iz* obrađivao pod *Z*, a preostale potvrde sa *z/s* kada je grafem za *s* obrađivale bi se pod *S*. Kad se značenjski raslojio broj potvrda, ostalo je slovopisno pitanje.

4.2.1. smer- / zmer-

Valja reći da su za navedene primjere potvrde u značenju ‘mjeriti što’ zabilježene u Habdelićevu rječniku (*s. v. zmeriti*), u Belostenca (*s. v. zmerujem*), ali i u Akademijinu povijesnome rječniku (*s. v. izmjeriti, izmjerivati*).

Nakon obradbe pod natuknicom *smerjati* tako je, primjerice, značenjski ostalo dvoje: potvrde za ‘smjerati, priželjkivati što, težiti čemu’ i ‘natjecati se u gađanju u metu’, no nikako *zmerjati* u značenju ‘mjeriti što’ ili ‘uzeti komu/čemu mjeru’. Stoga bi natuknica koja obradbom ulazi pod slovo *S* po svemu sudeći trebala izgledati ovako:

smerjati *impf.* (*inf. smerjati; prez. sg. 3. smerja, pl. 3. -ju; pridj. akt. sg. m. smerjal*).

1. isto što *čilati* **3.** *Ja poznam ljudi koterem bi se ovak dugo delati veđalo. Petrica: Ovdje otec na nas smerja. Rob I, 233. Herceg Wellington [je] generalu Alavi nekoje pogodbe napervo donesel koje ... smerjaju na razvezañe špañolskoga pitaña. Nov horv 58b.*

2. u svezi ~ *vu prsten* isto što *drkati prstenca s. v. drkati. B (s. v. curro ... derkati perstenca ... smerjati vu persten).*

4.2.2. smes- / zmes-

Drugi primjer ilustrira obradba grozda *smes-*, odnosno *smeš-* (*zmes-/zmeš-*). Spomenuti grozd najbolje ilustrira obradba pridjeva *smešan/zmešan*. Značenjsko raslojavanje pridjeva ide u dva smjera: pridjev *smešan* dolazi od imenice *smeh*, a pridjev *zmešan* od glagola *zmešati*. Prvotna je obradba bila napravljena ovako:

smešan *adj.* (*sg. N m. smešan, zmešan*) *zbunjen, rastrojen*. Ovo čujuči mladenc, ves žalosten postane: ter zmešan, zmamlen i zmuten od Ježuša odide. *Gašp III, 650.* Večera vre kasno na večer na zopet dojdoše k meni, stari moj ljudih bežitel, neg jako lut – ves smešan i od serditosti ves omamlen čez vrata nuter stupivši. *Lovr ad 92.*

Kako u natuknici *smešan* nije bilo potvrda za značenje ‘biti smiješan’, tako su i potvrde natuknice u navedenome značenju *smešan* prebačene u obradbu pod slovo *Z* i natuknicu *zmešan*, kako primjeri pisani sa *s*, tako i oni pisani sa *z*.

¹⁴ Kako je već spomenuto na početku, riječ je o neustaljenoj grafiji u razdoblju prije formiranja norme. Više o tome v. Metodologija i ciljevi istraživanja.

Treći je primjer natuknica *smješati*. Iako su u obradbi navedene natuknice potvrđeni samo oblici pisani slovom *S*, no značenjski rezervirani za glagol ‘izmiješati’, tako će se i potvrđeni primjeri natuknice *smješan* leksikografski obraditi u natuknici *zmešan*.

4.2.3. smisl- / zmisl-

Razriješiti je valjalo i grozd *smisl-/zmisl-*, odnosno *smišl-/zmišl-* koji ilustriraju primjeri *smisliti*, *smišljeno* i *smisel*. Značenjskim su raslojavanjem glagol *smisliti* i prilog *smišljeno* prebačeni pod obradbu u slovo *Z* (zbog toga što su značenjski povezani s glagolom ‘izmisлити’), dok je imenica *smisel* obrađena pod slovom *S* u značenjima ‘pomisao’ i ‘svrha’.¹⁵ Natuknica bi stoga trebala biti obrađena ovako:

smisel *m* (sg. *G smisla, I -om*).

1. isto što misel 5. b. *Valujem ti ... grihe koje sam ja ... učinil smislom, govoreh em i činom. Zrin tov 402.*

2. isto što svrha 1. *Se je to čemer peklenog oblizanjka, čislo smisla v čislu besmisla, golubica z perutmi pokisla kaj ju je hijena v svoje parkle stisla. Krl 136.*

4.2.4. smol- / zmol-

U obradbi se složenim pokazao odnos sema ‘molitva’ i ‘smola’ u lemmama *smoliti* i *smožen*. Detaljnijom je analizom potvrda te uvidom u građu ustanovljeno da za lemu *smoliti* pod slovom *S* ostaje obradba onoga dijela glagola *smoliti* koja opsegom pokriva značenje ‘mazati smolom’, a dio koji pokriva značenje ‘izmoliti’ prebačen je u obradbu pod *Z*. Time bi obrađena natuknica trebala izgledati ovako:

smoliti impf. (prez. sg. 1. *smolim, pl. 3. -e*) *mazati smolom; usp. pekliti*. H (s. v. *smolim*), B (s. v. *apodryma ... smola ili pakal kojum se brodi ... ladje smole, cedrium ... smola kojum se ladje ... brodi ... bortuni smole ... pakle, impico ... smolim ... posmolujem, oppico ... smolim ... zasmolujem ... paklim, pico ... smolim; opaklivam s uputom na smolim, peklim s uputom na smolim, smola ... kum se ladje smole, smolim*), J (s. v. *oppico ... zasmolujem ... z smolum kelim ... smolim, pico ... smolim ... z smolum mažem*).

Sličan je primjer i natuknica *smožen* čije značenje ‘izmoljen’ nije ni potvrđeno pa je cijela obradba ostala pod slovom *S*. Natuknica bi stoga trebala izgledati ovako:

smožen adj. (sg. N *m. smožen, n. -o, f. -a, G n. -oga, A f. -u, pl. G f. -eh*) *isto što smolen*. H (s. v. *smožen*), B (s. v. *guttagamba ... smožena kapla ka iz dreva curi; platno ... platno smoženo tisk. smoleño*). [On] se ne smogel od svojeh smože-

¹⁵ U Belostenca su potvrđeni i primjeri *zmisel*, *zmislitel* i *zmislitelica* koji će u *Rječniku* biti obrađeni pod s. v. *zmisel* (u značenju ‘izmišljotina’), *zmislitel* (u značenju ‘autor, stvaralac; izumitelj, pronalazač’) i *zmislitelica* (u značenju ‘autorica, izumiteljica’).

neh haļ osloboditi. *Habd ad* 141. Iskrica jedna opade na smoļenu i kudelnatu opravu. *Gašp* I, 976. Zrok prvi tuće je ova materia elektrika kada najmre slapi zemeļski vsakojaačke smoļeno-žvepleno-sumporno-ogñene stranke koje se po letu od žara sunćenoga lahko vužgati moreju i koje vućeni materiu elektriku zoveju, z sobum vu zrak podigneju. *Tuč* 4.

4.2.5. smož- / zmož-

Valja spomenuti i grozd *smož-/zmož-* koji ilustriraju primjeri *zmožni*, *zmožno* i *zmožnost*. U Belostenčevu su rječniku potvrđeni primjeri u *s. v.* *zmožen*, *zmožno* i *zmožnost*. Primjeri potvrda slovopisa *smož-* leksikografski će se obraditi u dijelu abecedarija pod slovom *Z*, odnosno u *zmož-* jer se radi isključivo o spomenutom problemu kajkavske grafije.

4.2.6. smir- / zmir-

Značenjski je zanimljiv i analize vrijedan grozd *smir-/zmir-*. U Belostenca su zabilježene potvrde u značenju ‘izmiriti’ u *s. v.* *zmiren*, *zmireñe*, *zmirujem*, kao i u ARj (*s. v.* *zmireñe*, *zmiriti*, *zmirovati*). Polazeći od pretpostavke da one potvrde koje pokrivaju opsegom značenje vezano uz imenicu ‘mir’ trebaju biti obrađene pod slovom *S*, a one vezane uz imenicu ‘mjera’ pod slovom *Z*, kako je već spomenuto, dolazi se do različitih rješenja u obradbi. Pritom prilog *zmir* odlazi u obradbu pod slovo *Z*. Glagol *smirati* u značenju ‘smjerati, priželjkivati, težiti prema čemu’ ostaje pri obradbi pod slovom *S* kao i glagol *smiriti* (*se*) bez obzira na značenje ‘primiti vječno blaženstvo, mir, spokoj’, odnosno bez obzira na kriterij spomenut na početku (svaki *z* koji bi u standardnome jeziku bio *iz* obrađivao bi se pod *z*, a svaki *z* pod *s*). U danome primjeru će tako Belostenčeva potvrđenica *zmiren* nastala od glagola *izmiriti* prema spomenutom pravilu biti obrađena pod slovom *Z*.

smirati *impf.* (*prez. pl. 3. smiraju*) isto što *ciļati 3. Karlisti [su] občinsko gibañe učinili ali ... se još ne zna kamo smiraju. Nov horv 147a.*

smiriti (*se*) *pf.* (*prez. sg. 3. smiri, -i se*).

I. rlg. *primiti vječno blaženstvo, mir, spokoj. I [Ježuš] vezda smiri nas v tele svojem po smrti. Vram post A, 93.*

II. refl. *~ se izr. (komu) se oko smiri i zaspe (tko). [Gda] mu žgano vince ... u glavu udri, do desete ure oko mu se smiri. Magd 83.*

4.2.7. smoč- / zmoč-

Zanimljiv za analizu je i grozd *smoč-* oprimjeren glagolskim imenicama *smočenje* i *smočenje* te glagolom *smočiti*. Iako su u Habelićevu rječniku potvrđeni primjeri pod *S* (*s. v.* *smočen*, *smočenje*, *smočiti*), a u Belostenca pod *Z* (*s. v.* *zmočen*, *zmočenje*, *zmočujem*), obradba navedenih primjera bit će u *s. v.* *zmočen*, *zmočenje* i *zmočuvati*.

4.2.8. smuč- / zmuč-

Posljednji je analizirani primjer glagol *smučiti se*. U Habledića su potvrđeni primjeri u značenju ‘izmučiti’ (s. v. zmučen, zmučeće¹⁶ i zmučiti), te u značenju ‘smutiti’ u primjerima (s. v. zmutjen, zmutiti, zmutnja, zmutnja u ļuctvu). U Belostenca su zabilježene potvrde u značenju ‘izmučiti’ (s. v. zmučeće, zmučiti koga). Pri obradbi je navedeno načelno pravilo s početka o značenjskome raslojavanju pa je glagol *smučiti se* u značenju ‘rastužiti se’ ostao pri obradbi pod slovom *S*, dok je onaj dio glagola u značenju ‘izmučiti se’ prebačen u obradbu pod slovo *Z*. Obradena bi natuknica stoga trebala izgledati ovako:

smučiti se pf. refl. (*pridj. pas. sg. N m.* smučen, *n.* smučeno, smučeno) *isto što* rastužiti II. B (*s.v.* animus 7. ... sęrece zmešano ... smučeno ... nemirno ... rastuženo). Moje serdce je smučeno, moja moć je mene ostavila. *Ev* 367.

5. Zaključak

Možemo zaključiti da se na temelju izabranih primjera potvrđuje početna teza kako je slovopisni problem često naznaka složenijega leksičkog problema, kao i da je pravopisni znak često kamen spoticanja mnogih obrađivačkih muka te zbog toga zahtijeva uvid u izvornik, povijesne rječnike i suvremeni povijesni rječnik uz pomnu analizu cjeline pri obradbi natuknice. Oprimjerivanjem smo u bitnome naznačili nekoliko problema pravopisa i transkripcije starih kajkavskih tekstova.

Pokazali smo također da je obradba natuknice složena i da u velikoj mjeri ovisi o slovopisnoj problematici, ali i da opsežnu i već usklađenu metodologiju *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* uvijek iznova valja doradivati.

Iz izloženoga je vidljivo da je teza o značenjskome raslojavanju bila izvrsna polazna točka pri rješavanju ne tako jednostavnih slovopisnih i pravopisnih problema pri leksikografskoj obradbi. Primjeri pokazuju da je ta problematika u izradi *Rječnika* iznimno složena te da zahtijeva iscrpniju analizu koju nikako ne treba strogo odvajati od transkripcijskih rješenja, već ih valja promatrati zajedno.

¹⁶ U ARj u s. v. zmučeće.

Izvori

- Budmani, Pero. 1897. kipac. U: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio IV: isprekrižati–kipac* [ur. Budmani, Pero]. 1897. Zagreb: JAZU.
- Franić, Ivana. 2017. reč. U: *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. Knjiga peta, svezak 14: razboren–sejanec* [ur. Katičić, Radoslav]. Zagreb: HAZU.
- Kalinski, Ivan. 2005. 1. peti, 2. peti. U: *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. Knjiga četvrta, svezak 10: pedhac–poniznomolben* [ur. Katičić, Radoslav]. Zagreb: HAZU.
- Maretić, Tomo. 1935. 1. peti, 2. peti. U: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio XI: posmrtnik–prikladaće* [ur. Maretić, Tomo]. Zagreb: JAZU.
- Musulini, Stjepan. 1956. srež. U: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio XVI: spasiti–sunce* [ur. Musulin, Stjepan]. Zagreb: JAZU.
- Pavešić, Stjepan. 1975. zmerjati. U: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio XXIII: 2. zlotvor–žvaknuti* [ur. Pavešić, Stjepan]. Zagreb: JAZU.
- Reizer, Zora. 1988. 1. hman, 2. hman. U: *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. Knjiga druga, svezak 4: hiršavski–kaľati* [ur. Finka, Božidar]. Zagreb: JAZU.

Literatura

- Badurina, Lada. 2010. O interpunkciji – i načelno i konkretno: hrvatska interpunkcija, s osvrtom na srpska i crnogorska iskustva. U: *Njegoševi dani 2. Zbornik radova* [ur. Bečanović, Tatjana]. Nikšić: Filozofski fakultet Nikšić, 273–288.
- Badurina, Lada. 2012. Hrvatski slovopis i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju. U: *Povijest hrvatskoga jezika/Književnost i kultura devedesetih: zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole* [ur. Mićanović, Krešimir]. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 65–96.
- Finka, Božidar. 1990. Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. *Filologija*, 18, 109–110.
- Hercigonja, Eduard. 1973. Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća. *Croatica*, IV/5, 169–245.
- Jonke, Ljudevit. 1949. „Dikcionar” Adama Patačića. Zagreb: JAZU.
- Kapetanović, Amir. 2005. Hrvatska srednjovjekovna latinica. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31, 463–471.
- Malić, Dragica. 2004. *Najstariji hrvatski latinični spomenici (do sredine 15. stoljeća)* [prir. Malić, Dragica]. Zagreb: HAZU, I–CV.
- Marković, Ivan. 2015. O grafemu i hrvatskoj abecedi. *Filologija*, 65, 77–112.
- Marti, Roland. 2012. On creation of Croatian: The development of Croatian Latin orthography in the 16th century. *Orthographies in Early Modern Europe* [ur. Baddeley, Susan; Voeste, Anja]. Berlin: De Gruyter Mouton, 269–320.

- Moguš, Milan; Vončina, Josip. 1969. Latinica u Hrvata. *Radovi zavoda za slavensku filologiju*, 11, 61–81.
- Reizer, Zora. 1984. *Popis kratica za kajkavski rječnik (abecednim redom kratica)*. U: *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. Knjiga prva, svezak 1 [a–cenina]* [ur. Finka, Božidar]. Zagreb: JAZU, 13–46.
- Stolac, Diana. 2011. Kajkavski hrvatski književni jezik. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Bičanić, Ante]. 2. knjiga: 16. stoljeće. Zagreb: Croatica, 189–228.
- Štebih Golub, Barbara. 2013. Kajkavski hrvatski književni jeziku u 17. i 18. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Bičanić, Ante]. 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće. Zagreb: Croatica, 221–257.
- Šojat, Antun. 1982. O nekim problemima transkripcije starih kajkavskih tekstova. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 6, 283–292.
- Šojat, Antun. 2009. *Kratki navuk jezičnice horvatske*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Vajs Vinja, Nada. 2011. Novi pristup u obradi *Rječnika hrvatskoga kajkavskog književnog jezika. Kajkavski u povijesnom i sadašnjem obzorju*. U: *Zbornik radova sa znanstvenih skupova Krapina 2007.–2009.* [ur. Jembrih, Alojz]. Zabok: Muži zagorskoga srca, 305–323.
- Vončina, Josip. 1973. *Leksikografski rad Ivana Belostenca*. U: *Gazophylacium* [ur. Vončina, Josip]. Svezak 2. Zagreb: Liber i Mladost, III–XLIV.
- Vončina, Josip. 1988/89. O normi hrvatskog kajkavskoga književnog jezika. *Suvremena lingvistika*, 27–28, 65–70.
- Žagar, Mateo. 2013. Hrvatska pisma i pravopisi u 17. i 18. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Bičanić, Ante]. 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće. Zagreb: Croatica, 343–370.

Challenges of spelling and orthography in lexicographic treatment of older Kajkavian texts for the Dictionary of Croatian Literary Kajkavian

The project of Dictionary of Croatian Literary Kajkavian was launched in order to compile a stand-alone historical dictionary complementing the historical Dictionary of Croatian or Serbian. This paper considers transcription of original texts and overcoming the challenges posed by spelling and orthography. Our initial overview of continuity of Kajkavian orthographic pre-revival practice, as presented by Antun Šojat, is followed by examples from our own lexicographical work, in which a spelling issue often indicates a more complex, underlying lexical issue. We further provide an example in which a blank space demands additional insight into the original, followed by cautious analysis of integral text from which the example was excerpted. We also mention some of the prepublication efforts required to prepare the text for printing.

Keywords: Croatian Literary Kajkavian, historical lexicography, orthography, spelling

Lana Hudeček

Milica Mihaljević

Institut za hrvatski jezik, Zagreb

lhudecek@ihjj.hr

mmihalj@ihjj.hr

Tvorba riječi u *Hrvatskome mrežnom rječniku – Mrežniku*¹

U *Hrvatskome mrežnom rječniku – Mrežniku* tvorbi riječi posvećuje se velika pozornost. Uz natuknicu navode se njezine tvorenice (i one koje se obrađuju u prvoj fazi izradbe *Mrežnika* (do 28. veljače 2021.) i one koje u toj fazi neće biti obrađene) te tvorbena raščlamba. Time se daje podatak o tvorbenome potencijalu svake riječi u natuknici i o njezinoj tvorbenoj strukturi te ispunjavaju osnovni zahtjevi za tvorbene podatke u rječniku (Barz 2001: 88-89). U radu se pokazuje kako se tvorbi riječi pristupa u nekim e-rječnicima te iznose načela donošenja tvorenic i tvorbene raščlambe rječničke natuknice. Opisuju se problemi na koje smo naišli pri donošenju tvorbenih podataka. Na kraju se iznose smjernice koje bi trebale omogući potpunu sustavnost i cjelovitost tvorbenih podataka u e-rječniku.

Ključne riječi: tvorba riječi, e-rječnik, leksikografija

1. Uvod: tvorba riječi² u tiskanim i elektroničkim rječnicima

U mnogim se jednojezičnim rječnicima donose tvorbeni podatci. U mnogim je radovima koji se bave teorijom leksikografije istaknuta važnost donošenja tvorbenih podataka u rječnicima, osobito povezivanja riječi s njezinim tvorenicama, čime se korisnika

¹ Rad je izrađen na projektu *Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik* (IP 2016-06-2141), koji je do 2021. financirala Hrvatska zaklada za znanost.

² Ovaj rad ne ulazi u problem odnosa morfologije i tvorbe riječi. Pregled pristupa tvorbi riječi u hrvatskome jezikoslovlju daje Kuna (2006), a na njega se osvrću i Tafra i Košutar (2009). U ovome radu u središtu je zanimanja donošenje tvorbenih podataka u rječniku – tvorbi riječi pristupamo, dakle, s leksikografskoga stajališta. Kao što pokazuju primjeri svih rječnika koje opisujemo u

rječnika implicitno upućuje u mrežu odnosa koji postoje među riječima. (Ulsamer 2011: 302). Razumijevanje toga odnosa i njegove sustavnosti može biti osobito korisno za osobe koje nisu izvorni govornici kojega jezika.³ U tiskanim se rječnicima tvorbeni podatci u pravilu donose implicitno tako da se riječi iste tvorbene osnove povezuju u gnijezda (npr. u *HER-u*, Klaićevu rječniku), rijetko i tako da se kao natuknice uvode afiksi (npr. u Anićevu rječniku).⁴ U rječničkom članku koji okuplja tvorenice iste osnove korisnik dobiva podatak o istome korijenu riječi okupljenih u tvorbenu gnijezdo, ali ne i o tvorbenim odnosima među riječima istoga korijena. Primjerice, iz niza obrađena u istome rječničkom članku: *opat*, *opatica*, *opatičin*, *opatički*, *opatija*, *opatijski*, *opatovina*, *opatski*, *opatstvo* (*HER s. v. opat*) korisnik ne dobiva nikakav podatak o tvorbenim odnosima među tim riječima (npr. da je *opatičin* izvedenica od *opatica*, *opatijski* od *opatija* itd.), nego samo podatak da su povezane korijenom *opat*. Afiksi se kao natuknice pojavljuju u tiskanim rječnicima razmjeno rijetko, npr. u *Collins Cobuild English Dictionary*:

-ly / -li / -lier, -liest

1 -ly is added to adjectives to form adverbs that indicate the manner or nature of something. *I saw Louise walking slowly to the bus stop... They were badly injured... Sarah has typically british fair skin.*

2 -ly is added to nouns to form adjectives that describe someone or something as being like or typical of a particular kind of person or thing. *The staff are very friendly... This was a cowardly thing to do.*

ovome radu, u tvorbnoj se rječničkoj raščlambi u općim rječnicima odvajaju afiksi i spojnici od osnove (ili osnova), a u navođenju tvorenica od riječi koja je rječnička natuknica navode se riječi kojima je ona tvorbena osnova. Smatramo takav pristup jedinim logičnim pristupom u rječniku namijenjenom općemu korisniku. Naravno da bi se u specijaliziranome tvorbenom rječniku tvorbi riječi moglo pristupiti i drukčije (onako kako joj se, primjerice, pristupa u *CroDeriV-u* i u skladu s Marković 2012, Silić i Pranjkić 2005, odnosno sa stajališta derivacijske morfologije). Tvorba je u leksikografiji zanimljiva i kao kriterij za razgraničavanje polisemije i homonimije (usp. Tafra 1986, Samardžija 1989, Hudeček i Mihaljević 2012).

³ “In second language acquisition, word formation is important for decoding of words the learner does not know, for the production of regular new words where the learner has not acquired the standard word, and for the creation of the tighter network structure in the mental lexicon, which facilitates vocabulary acquisition” (Ten Hacken, Abel i Knapp 2006: 243). Zanimljiv je primjer *Lexina*, švedskoga rječnika s prijevodima na brojne jezike među kojima je i hrvatski, koji uz natuknice donosi tvorenice (u pravilu složenice i izvedenice). Pri predstavljanju strukture modula za strance studentima Croaticuma na Filozofskome fakultetu u Zagrebu više je njih naglasilo kako bi tvorbeni podatci, osobito uz glagole, bili iznimno korisni. Zanimljivo je da je model koji su smatrali najkorisnijim zapravo model koji postoji u Broz-Ivekovićevu rječniku, u kojemu se uz glagole donose svi prefiksi s pomoću kojih tvore druge glagole te podatci o vidskome parnjaku (što nije isključivo tvorbeni podatak) (Hudeček 2002: 430).

⁴ Opširniji prikaz rječnika u kojima se donose jedinice niže od riječi vidi u Hudeček 2002. Načela po kojima se jedinice manje od riječi uključuju u Anićev rječnik objašnjena su u predgovoru tomu rječniku te se navodi da se kao natuknice donose prefiksi, neki sufiksi i negacija *ne*, a pritom se nazivi *prefiks* i *sufiks* određuju veoma široko – obuhvaćaju i prefiksoide, sufiksoide i dijelove složenica. Donošenje vezanih leksičkih morfema i češćih dijelova složenica nije u rječniku tako dosljedno kao donošenje „pravih” prefikasa (Hudeček 2002: 429).

3-ly is added to nouns referring to periods of time to form adjectives or adverbs that say how often something happens or is done. ...*a weekly newspaper*. ...*monthly payments*. *the language that we use daily*.

Na važnost donošenja afikasa kao natuknica upozorava Callahan (2011) ističući procjenu da su u rječniku oko 80 % natuknica tvorenice te da se u rječnicima ne pojavljuju rijetke tvorenice koje su posve sustavne i čije bi značenje govornik pojedinoga jezika znao iako se s njima nikada nije susreo. Pojam rijetkih tvorenica pokazao se zanimljivim i pri rječničkoj obradi u *Mrežniku*. Pretraživanje korpusa i interneta pokazalo je da su neke posve sustavne i općerazumljive tvorenice (poput *zubaričin*, *stomatologinjin*) veoma slabo potvrđene,⁵ te ih je katkad bilo veoma teško oprimirati zbog nepostojanja korpusnih potvrda, iako riječ *zubaričin* potpuno razumije i, zatreba li mu, upotrebljava dijete predškolske dobi, kao što bi razumjelo i riječ *stomatologinjin* ako bi mu se objasnilo značenje riječi *stomatologinja*. I bez poznavanja značenja riječi *stomatologinja* ono razumije tvorbeno značenje riječi *stomatologinjin*. Slijedom toga Callahan se zauzima za pojavljivanje afikasa kao rječničkih natuknica.

Kao i u mnogim drugim aspektima e-rječnik može se poslužiti osnovnim prednostima koje ima pred tiskanim rječnikom, a koje proizlaze iz mogućnosti unutar-rječničkoga i izvanrječničkoga povezivanja te prostorne neograničenosti (Hudeček i Mihaljević 2019) te se u e-rječnicima tvorbeni podaci u pravilu donose češće i sustavnije nego u tiskanim rječnicima. U njemačkome e-rječniku *lexiku* uz natuknicu tvorenicu donosi se tvorbena raščlamba i podatak o tipu tvorenice (tvorbenome načinu kojim je nastala) (Slika 1.) te o njezinim tvorenicama razvrstanim prema načinu tvorbe na složenice (*Komposita*), izvedenice (*Derivate*) i tvorenice nastale ostalim tvorbenim načinima (*Andere Wortbildungsprodukte*) izabranima iz abecedarija od 300 000 najčešćih riječi u korpusu sastavljenome za *lexiko*. Uz njih se nalazi strojno dobiven podatak o tome koliko su puta u korpusu sastavljenome za taj rječnik potvrđene (Slika 2.).

⁵ Riječ *zubaričin* potvrđena je u *hrWacu* u dva primjera (oba s foruma), u *Hrvatskoj jezičnoj riznici* u jednome, a riječ *stomatologinjin* (ni *stomatologičin*) nije potvrđena ni u *hrWacu* ni u *Hrvatskoj jezičnoj riznici*. Slično je s većinom posvojnih pridjeva izvedenih od imenica koje označuju žensku osobu koja se bavi kakvom djelatnošću ili zanimanjem.

Arbeitsplatz

Lesartenübergreifende Angaben

Orthografie
 Normgerechte Schreibung: Arbeitsplatz
 Worttrennung: Ar|beits|platz

Wortbildung
 Wortbildungsart/-typ: Determinativkompositum, endozentrisch
 Bestandteil: Arbeit (Nomen)
 Bestandteil: Platz (Nomen)
 Fugenelement: -s-

Wortbildungsprodukte
 (automatisch ermittelt) [weiter »](#)

Slika 1. Tvorbena raščlamba natuknice *Arbeitsplatz* u rječniku *elexiko* s napomenom o vrsti tvorenice

Arbeitsplatz
 Wortbildungsprodukte

[zur Übersichtsseite](#)

Komposita Derivate Andere Wortbildungsprodukte

Nomen und Nomen als zweiter Bestandteil		Nomen und Nomen als erster Bestandteil	
alphabetisch ▲ Häufigkeit		alphabetisch ▲ Häufigkeit	
Behindertearbeitsplatz	46	Arbeitsplatzabbau	2260
Büroarbeitsplatz	185	Arbeitsplatzagentur	6
Chemiearbeitsplatz	8	Arbeitsplatzangebot	509
Computerarbeitsplatz	386	Arbeitsplatzangst	52
Dauerarbeitsplatz	618	Arbeitsplatzargument	166
Dienstleistungsarbeitsplatz	39	Arbeitsplatzbedingung	41
	mehr »		mehr »

Informationen zu Wortbildungsprodukten

Slika 2. Popis tvorenica riječi *Arbeitsplatz* razvrstanih s obzirom na položaj osnove i s podatkom o tome koliko je puta svaka od njih potvrđena u rječničkome korpusu

Ostvarivanje takva rješenja omogućio je projekt *User-adaptive access and cross-references in elexiko (BZV elexiko)*, u okviru kojega su razvijena rješenja za crpenje tvorenica i složenica nastalih od koje osnovne riječi te njihovu tvorbenu raščlambu (iscrpnije u Klosa 2005, Ulsamer 2011).

Merriam Webster Online uz natuknicu donosi tvorbenu raščlambu (npr. **funny** fun•ny, **helpless** help•less) (Slika 3.).

funny adjective
fun-ny | \ 'fə-nē \

helpless adjective
help-less | \ 'hel-pləs \; Southern often 'hep-ləs also 'hep-\

Slika 3. Tvorbena raščlamba natuknica u *Merriam Webster Online*

Uz neke se natuknice u tome rječniku nalazi i rubrika *Other words from...* (Slika 4.), ali u njoj se navode samo riječi koje se ne obrađuju u tome rječniku. Ako se u tražilicu upiše riječ iz te rubrike, korisnik rječnika dobit će uvid u članak riječi iz koje je riječ koju traži izvedena (npr. ako potraži u tome rječniku riječ *funnily*, *funniness* ili *funny*, otvorit će mu se obrada natuknice *funny*). Moglo bi se pomisliti da se nedostatak potpune informacije o tvorbenim mogućnostima koje natuknice taj rječnik dijelom kompenzira donošenjem popisa riječi koje se u rječničkome abecedariju nalaze blizu natuknice (rubrika *Dictionary Entries near...*), ali takav popis nerijetko uključuje i riječi koje nemaju tvorbenu vezu s natuknicom (Slika 5.). U nekim jezicima, primjerice germanskim, u kojima je obična tvorba riječi od više osnova, takav popis znatno bolje kompenzira nedostatak tvorbenoga podatka, ali pritom se, naravno, izlučuju samo tvorenice kojima je osnova koju dijele s riječju u natuknici u prvome dijelu (Slika 6.). O tome piše Callahan (2011: 61): „Being able to see words around or near the word a user has looked up, while it has an important role in the translation of print dictionaries into electronic dictionaries, serves as poor compensation for the lack of structured navigational pathways connecting words that are closely related structurally”. Tim se postupkom ne objašnjava ni vrsta tvorbene veze između osnovne riječi i tvorenice, a potpuno je neupotrebljiv za prepoznavanje prefikslnih tvorenica.

Other Words from *funny*

Adjective

funnily \ 'fə-nə-lē \ adverb

funniness \ 'fə-nē-nəs \ noun

funny adverb

Other Words from *helpless*

helplessly adverb

helplessness noun

Slika 4. Rubrika *Other words from...* *Merriam Webster Online*

Dictionary Entries near <i>fun</i>	Dictionary Entries near <i>help</i>
famous	Helotiales
fums	helotism
fumulus	Helotium
fun	help
Funabashi	helpable
Funafuti	help desk
funambulation	helper

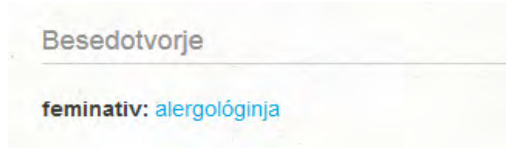
Slika 5. Rubrika *Dictionary Entries near...* u *Merriam Webster Online*

botnvörpungur no kk
box no hk
boxa so
boxari no kk
bófahasar no kk
bófi no kk
bógur no kk
bók no kvk
bóka so
bókabéus no kk
bókabíll no kk
bókabúð no kvk
bókadómur no kk
bókaflokkur no kk
bókaflóð no hk
bókaforlag no hk
bókagagnrýnandi no kk
bókagerð no kvk
bókahilla no kvk
bókahnifur no kk
bókakaffi no hk
bókaklúbbur no kk
bókakostur no kk

Slika 6. Popis riječi koje prethode odabranoj riječi (bók 'knjiga') i koje je slijede u *Íslexu*, rječniku islandskoga jezika namijenjenu govornicima drugih nordijskih jezika koji uče islandski

U nordijskim se rječnicima tvorbeni podatci donose nesustavno. U rječniku švedskoga jezika *Svensk ordbok* na kraju rječničkoga članka donose se tvorenice, od kojih su neke uključene u rječnik, a neke nisu, npr. uz glagol *hjäl* 'pa' ('pomoći/pomagati') na kraju su navedene neke imenske tvorenice, od kojih jedna nije obrađena u tome rječniku (*hjälpande* 'pomaganje'), a druga uključuje poveznicu na svoj rječnički članak (*hjälp* 'pomoć'). U danskome rječniku *Den Danske Ordbog*, kao i u *lexiku*, rječnički članak sadržava rubriku *tvorenice*, u kojoj se navode tvorenice (poveznice na druge natuknice u rječniku) razvrstane prema vrsti tvorbe na izvedenice, složenice te na riječi nastale ostalim tvorbenim načinima.

U jednojezičnome poljskom mrežnom rječniku *Wielki słownik języka polskiego* ne donose se tvorbeni podatci. U *Slovaru slovenskega knjižnega jezika* postoji rubrika *Besedotvorje*, ali aktivna je (vjerojatno je to samo trenutačno stanje) samo kod mocijskih imenica muškoga roda, u čijemu se rječničkome članku u toj rubrici daje podatak o ženskome mocijskom parnjaku (Slika 7.). Uz ženski mocijski parnjak zasad nema nikakva tvorbenoga podatka.

Slika 7. Tvorbeni podatak u *Slovaru slovenskega knjižnega jezika*

Može se zaključiti da je i u e-rječnicima donošenje tvorbenih podataka još uvijek nedostavno i nedovoljno sustavno unutar jednoga rječnika. U pregledanim se rječnicima (uz iznimku 1000 obrađenih natuknica u *ellexiku*) u rječničkome članku ne donose ni potpuni podatci o tvorenicama; tvorenice se u nekim rječnicima donose samo ako se u rječniku ne pojavljuju kao natuknice, uz pretpostavku da će korisnik iz značenja osnovne riječi i svojega poznavanja značenja afikasa sam moći rekonstruirati značenje riječi.

2. Tvorba riječi u *Mrežniku*

Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik jednojezični je normativni korpusno utemeljen mrežni rječnik koji se sastoji od triju modula: osnovnoga modula namijenjena izvornim govornicima hrvatskoga jezika, modula za učenike nižih razreda osnovne škole i modula za osobe koje uče hrvatski kao ini jezik. Riječ je o pravome mrežnom (*web-born*) rječniku, odnosno o rječniku koji se piše za objavu na mreži. Svaki od navedenih modula ima strukturu prilagođenu ciljnoj skupini kojoj je namijenjen.⁶ Jedna je od osnovnih značajka *Mrežnika* povezivanje s vanjskim izvorima te unutarrječničko povezivanje (povezivanje sinonima, antonima, hiponima, meronima, muških/ženskih parnjaka, vidskih parnjaka) (Hudeček-Mihaljević 2019). U strukturi osnovnoga modula predviđena je i rubrika *Tvorba*. Uz mnoge naprijed navedene razloge zbog kojih smatramo da bi tvorbeni podatci trebali biti uključeni u rječnik, praktičan je razlog zbog kojega smo odlučili uključiti tvorbu u strukturu *Mrežnika* velik broj upita koji se odnose na tvorbu upućenih službi za jezične savjete IHJ-a. Ti se upiti najčešće odnose na tvorbeni raščlambu pojedine riječi te na ženske mocijske parnjake.

Rubrika *Tvorba* uključuje tvorbeni raščlambu natuknice te popis tvorenica koje se iz natuknice izvode. Tvorbeni podatci nalaze se katkad i u rubrici *Normativna napomena*.

⁶ Više u Hudeček i Mihaljević rujana 2018., Hudeček i Mihaljević 2019¹.

U normativnoj se napomeni objašnjava normativni status riječi tvorene afiksom koji pripada razgovornomu stilu hrvatskoga standardnoga jezika – tada ista napomena stoji u rječničkome članku riječi tvorene tim afiksom i riječi koja pripada općemu standardu, npr. *psihologica* i *psihologinja*, *gledalac* i *gledatelj*; *cvjećarna* i *cvjećarnica*, *čitaona* i *čitaonica* (8. slika), ili ne pripada hrvatskomu standardnom jeziku – tada normativna napomena stoji u rječničkome članku standardnojezične riječi, npr. u rječničkome članku natuknice *kanalizacijski* u normativnoj se napomeni taj pridjev supostavlja pridjevu *kanalizacioni*. U normativnoj se napomeni donose i objašnjenja koja se odnose na dva dopuštena zapisa jezične jedinice (npr. *uime* i *u ime*, *naprimjer* i *na primjer*) za koje se ne može sa sigurnošću utvrditi u kojoj se fazi srastanja nalaze (Slika 9).

čitaona **čitaona** im. ž. (G čitaóně, DL čitaóni, A čitaónu, I čitaónóm, mn. NA čitaóne, G čistióná, DL čitaónama)

razg. Čitaona je prostorija namijenjena čitanju novina i knjiga, obično u sklopu knjižnice.

- Da se mene pita, također bi takvim skupinama razularene djece s petlardama istovremeno pristupala skupina u sljedećem sastavu: policajci zadušeni za maloljetničku delinkvenciju, odvjetnik, dječji psiholog, djelatnici Hitne pomoći, renomirani pedijatar, svećenik, tri klauna koja će za bavljati djecu u policijskoj postaji, pokretna igraonica i čitaona... e onda slijedi poziv roditeljima... a onda kazna i naplata troškova za svu ovu hpu ljudi koji služe da djete ne bi dobilo psihički slom, ne bude ozlijeđeno, gladno, ozeblo... da bude zabavljeno...

• Jučer ujutro oko 9 na Ekonomskom fakultetu, oko 170 cm, crna kosa, pogledi su nam se spojili nekoliko puta u predvorju, išla je iz knjižnice ili čitaone.

U imenima: **ilirska čitaona**, **Narodna čitaona**, **ČitaOna (biblioteka)**

• Imenice tvorene sufiksom -ona od glagolskih osnova, a koje označuju prostoriju ili zgradu, npr. *čitaona*, *autopraona*, *blagovaona*, *čistiona*, *gostiona*, *kupaona*, *predavaona*, *prodavaona*, *radiona*, *učiona*, pripadaju razgovornomu funkcionalnom stilu. U strožim stilovima hrvatskoga standardnog jezika te imenice ne treba upotrebljavati. Njemu pripadaju imenice tvorene sufiksom -onica: *čitaonica*, *autopraonica*, *blagovaonica*, *čistionica*, *gostionica*, *kupaonica*, *predavaonica*, *prodavaonica*, *radionica*, *učionica*.

Tvorba: čita-ona,

čitaónica **čitaonica** im. ž. (G čitaóničě, DL čitaónići, A čitaóničju, I čitaóničóm, mn. NA čitaóniće, G čitaóničá, DL čitaóničama)

1 Čitaonica je prostorija namijenjena čitanju novina i knjiga, obično u sklopu knjižnice.

- Sastavni dio Knjižnice je i studentska čitaonica i učionica opremljena računalima i prostorom za učenje i čitanje.

- Sastoji se od podruma, prizemlja i kata, u okviru kojih se nalaze velika dvorana s pozornicom (površine oko 340 m²), mala dvorana (površine 84 m²), knjižnica s čitaonicom i dječjim odjelom, prostorom za zavičajnu zbirku i spremištem knjiga (površine 335 m²) te kavana (površine oko 40 m²).

- Knjižnica Učiteljskog fakulteta djelovat će privremeno u zgradi Sveučilišne knjižnice Rijeka (Dolac 1), u redovitom radnom vremenu knjižnice i u svim korisničkim prostorima (studijska čitaonica, znanstvenoistraživačka čitaonica, katalog i informacije).

U imenima: **Narodna čitaonica**, **Narodna slavjanska čitaonica**, **Hrvatska čitaonica**, **Hrvatska pučka čitaonica**

Kakva je čitaonica? mjesna, soska, znanstvenoistraživačka; austrijska, francuska, buzetska, kaštelanska, metkovska, trsatska,

2 Čitaonica je organizirano događanje za djecu, čitanje priča.

- U razgovornom programu ovogodišnjeg Koprvničkog ljeta može se naći za svakoga ponešto pa će tako u Knjižnici i čitaonici Fran Galovići svi zainteresirani moći učiti strane jezike, dok su za one najmlađe organizirane pričaonice i čitaonice.

Koordinacija: **čitaonica** i **igraonica**, **čitaonica** i **pričaonica**, **čitaonica** i **(kreativna) radionica**

Kakva je čitaonica? **interaktivna**

• Imenice tvorene sufiksom -ona od glagolskih osnova, a koje označuju prostoriju ili zgradu, npr. *čitaona*, *autopraona*, *blagovaona*, *čistiona*, *gostiona*, *kupaona*, *predavaona*, *prodavaona*, *radiona*, *učiona*, pripadaju razgovornomu funkcionalnom stilu. U strožim stilovima hrvatskoga standardnog jezika te imenice ne treba upotrebljavati. Njemu pripadaju imenice tvorene sufiksom -onica: *čitaonica*, *autopraonica*, *blagovaonica*, *čistionica*, *gostionica*, *kupaonica*, *predavaonica*, *prodavaonica*, *radionica*, *učionica*.

Tvorba: čita-onica, mrtve tvorenice: čitaonički

Slika 8. Normativna napomena o sufiksima *-ona/-onica* uz natuknice *čitaona* i *čitaonica*

üime **uime** prij.

1 (G) **Uime** označuje da tko nastupa umjesto koga drugoga, da zastupa kakvu skupinu.

- Oni misle da su avangarda, da su pametniji i bolji od većine, pa si zato daju za pravo vladati uime većine.

- Obrazloženja nagrada uime stručnog ocjenjivačkog suda pročitao je predsjednik dr. Vladimir Lončarević.

2 (G) **Uime** označuje da je što namjera, svrha čemu.

- Možete me sad pitati znači li to da uime principa prihvaćam i ono što ih negira.

- Ja jednostavno smatram kako je grozno nautiti živome biću uime taštine.

• Dopušten je i zapis u ime jer je riječ o jezičnoj jedinici u kojoj proces srastanja elemenata u i ime još traje;

Tvorba: u-ime,

Slika 9. Normativna napomena o tvorbenome procesu s posljedicom na zapis

1.1. Osnovna načela navođenja tvorenica

Osnovna su načela koja se primjenjuju pri navođenju tvorenica:

1. Tvorenice se dijele na tzv. žive tvorenice (tvorenice koje su i same natuknice u *Mrežniku* te se do njih može doći s pomoću poveznice) i mrtve tvorenice (tvorenice koje nisu natuknice u *Mrežniku*)⁷: **riba mrtve tvorenice**: ribetina, ribica, ribič, riblji, ribogojilište, **žive tvorenice**: ribar, ribnjak, ribolov, **gitarist mrtve tvorenice**: bas-gitarist, **blues-gitarist**, **jazz-gitarist**, **ritam-gitarist**, **rock-gitarist**, **sologitarist**, **žive tvorenice**: gitaristica, gitaristov, gitaristički.

2. Među tvorenicama donose se i polusloženice, odnosno tvorba polusloženica smatra se tvorbenim načinom, npr. **administrativni mrtve tvorenice**: administrativno-poslovni, administrativno-teritorijalni, stručno-administrativni.

3. Uz osnovnu se riječ navodi samo bliža tvorba, a ne cijela tvorbeno porodica, npr. uz **flauta** flautist i blok-flauta, uz **flautist** flautistica, flautistov, flautistički, a uz **flautistica** flautističin.

4. Žive se tvorenice crpe iz abecedarija za prvo razdoblje, a mrtve iz velikoga abecedarija pretraživanjem po korijenskome morfemu i njegovim alomorfima (npr. *sluh*, *sluš*; *jak*, *jač*).

5. Osnovno je načelo donošenja tvorenica sustavnost. U nastavku ćemo reći više o tome načelu.

1.1.1. Sustavnost u donošenju tvorenica

Za složenija tvorbeno gnijezda izrađuju se sheme koje pokazuju tvorbene odnose među riječima istoga korijena te koje se modelno primjenjuju. Takve sheme osim odgovora na pitanje o tvorbenoj osnovi pojedine riječi daju i podatke potrebne za njezinu tvorbeno raščlambu. U 1. tabeli prikazuju se tvorenice koje imaju zajednički korijen *sluh* razvrstane po tvorbenim stupnjevima⁸ (prikaz zbog veličine tvorbenoga gnijezda nije potpun nego ilustrativan – u njemu se ne donose npr. tvorenice *osluhnuti*, *osluški-vati*, *prisluškivati*...):

⁷ Predviđeno je da sve mrtve tvorenice budu obrađene u nekoj od faza obrade građe za *Mrežnik*. Mrtve su tvorenice u prvoj projektnoj fazi riječi koje nisu obuhvaćene temeljnim abecedarijem od 10 000 riječi. U drugoj će se fazi obrade sve mrtve tvorenice obraditi kao natuknice, a planira se donijeti i neke tvorbene podatke u modulu za učenike nižih razreda osnovne škole te osobito u modulu za osobe koje uče hrvatski kao ini jezik.

⁸ Stupanjka je tvorba riječi promatranje tvorbenih veza istokorijenskih riječi kako bi se utvrdila osnova svake tvorenice u tvorbenome gnijezdu (Kern 2017).

Tabela 1. Stupanjnski odnosi među nekim tvorenicama korijena *sluh*

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
sluh	slušni						
	slušati	slušatelj	slušateljjev				
			slušateljski				
			slušateljstvo				
			slušateljica	slušateljčin			
		slušanje					
		slušać	slušaćev				
			slušaćki				
			slušaćica	slušaćičin			
		slušalica					
		slušan ⁹	slušanost				
		slušaonica					
		slušaona					
	sluhist	sluhistov					
		sluhistički					
		sluhistica	sluhističin				
		naslušati se					
		odslušati					
		poslušati	posluh	neposluh			
				poslušan	neposlušan		
					poslušnik	poslušnikov	
						poslušnički	
						poslušnica	poslušničin
		preslušati	preslušavati	preslušavanje			

Shema u Tabali 1. označuje navođenje ovih tvorenicama uz sljedeće natuknice:

sluh slušni, slušati, sluhist

slušati slušatelj, slušanje, slušać, slušalica, slušaonica; slušan; naslušati se, odslušati, poslušati, preslušati

slušatelj slušateljjev, slušateljski, slušateljica

slušateljica slušateljčin

slušać slušaćev, slušaćki, slušaćica

slušaćica slušaćičin

sluhist sluhistov, sluhistički, sluhistica

⁹ U ovoj se shemi pridjev *slušan* 'koji se mnogo, rado sluša, koji sluša mnogo ljudi' (*slušana emisija, slušana radijska postaja*) razumije kao samostalan pridjev koji bi trebao imati samostalnu rječničku natuknicu i koji se za razliku od glagolskoga pridjeva trpnoga *slušan* 'koji se sluša' može stupnjevat. Isto je s pridjevima *viđen* 'ugledan' (*viđen čovjek*), *gledan* 'koji se mnogo, rado gleda, koji gleda mnogo ljudi' (*gledan program, gledana emisija*).

sluhistica sluhističin
poslušati posluš
posluš neposluš, poslušan
poslušan neposlušan, poslušnik
poslušnik poslušnikov, poslušnički, poslušnica

U Tabeli 2. prikazuju se tvorenice korijena *flaut* razvrstane po tvorbenim stupnjevima:

Tabela 2. Stupanjski odnosi među tvorenicama korijena *flaut*

	1.	2.	3.	4.
flauta	flautist	flautistov		
		flautistički		
		flautistica	flautističin	
	blok-flauta	blok-flautist	blok-flautistov	
			blok-flautistički	
			blok-flautistica	blok-flautističin

Temeljem sheme iz 2. tabele u *Mrežniku* se uz natuknice *flauta*, *flautist* i *flautistica* donose ove tvorenice:

flauta flautist, *mrtva tvorenica* blok-flauta
flautist flautistov, flautistički, flautistica
flautistica flautističin

U drugoj fazi obrade *mrtva tvorenica blok-flauta* bit će obrađena, a također i njezine tvorenice, te će im u skladu s gornjom shemom biti pridružene njihove tvorenice.

Taj model primjenjiv je za npr. mnoga glazbala i glazbenike (Tabela 3.), pa će usporidive tvorenice biti donesene npr. uz *čelo*, *čelist*, *čelistica*; *gitar*, *gitarist*, *gitaristica*; *klavir*, *klavirist*, *klaviristica*; *oboa*, *oboist*, *oboistica*; *violina*, *violinist*, *violinistica*, i na mnoge druge slučajeve u kojima se imenica za mušku osobu ili osobu bez obzira na spol tvori od imenice.

Tabela 3. Sustavnost u navođenju tvorenica (glazbala)

čelo čelist čelist čelistov, čelistički, čelistica čelistica čelističin	violina violinist violinist violinistov, violinistički, violinistica violinistica violinističin	oboa oboist oboist oboistov, oboistički, oboistica oboistica oboističin
--	--	--

U tekstu spomenuta natuknica *opat*, koja uključuje tvorbenu gnijezdo te riječi, može se prikazati ovako (uključene su podnatuknice koje navodi *HER* u rječničkome članku natuknice *opat*):

Tabela 4. Stupanjski odnosi među tvorenicama korijena *opat*

opat	opatija	opatijski	
	opatov	opatovina	opatovinski
	opatski		
	opatstvo		
	opatica	opatičin	
		opatički	

Iz tabele je jasno da su odnosi u tvorbenome gnijezdu korijena *opat* ovi:

opat opatija, opatov, opatski, opatica

opatija opatijski

opatov opatovina

opatovina opatovinski

opatica opatičin, opatički

Takav nam pristup omogućuje najviši stupanj sustavnosti u donošenju tvorenica, npr.:

Tabela 5. Primjeri sustavnoga donošenja tvorenica

asfalt asfaltni, asfaltirati asfaltirati asfaltiranje	harpun harpunski, harpunirati harpunirati harpuniranje
sreća sretan sretan sretnik sretnik sretnikov, sretnički, sretnica sretnica sretničin	mrak mračan mračan mračnjak mračnjak mračnjakov, mračnjački mračnjakinja, mračnjaštvo mračnjakinja mračnjakinjin
procijeniti procjena, procjenitelj, procjenjivati procjenitelj procjeniteljev, procjeniteljica, procjeniteljski procjenjivač procjenjivačev, procjenjivačica procjenjivačica procjenjivačičin procjeniteljica procjeniteljčin procjenjivati procjenjivač, ocjenjivanje	ocijeniti ocjena, ocjenitelj, ocjenjivati ocjenitelj ocjeniteljev, ocjeniteljica, ocjeniteljski ocjenjivač ocjenjivačev, ocjenjivačica ocjenjivačica ocjenjivačičin ocjeniteljica ocjeniteljčin ocjenjivati ocjenjivač, ocjenjivanje

kuc kucati kucati kucnuti, kucanje	kuku kukati kukati zakukati, kukanje
mek mekšati mekšati omekšati, smekšati	jak jačati jačati nadjačati, ojačati

2.1. Osnovna načela tvorbene raščlambe

Osnovna su načela kojima se vodimo u tvorbenoj raščlambi:

1. Tvorbena se raščlamba i podaci o tvorenicama u prvoj fazi rječničke obrade donose samo u modulu za odrasle govornike hrvatskoga jezika.

2. Netvorenice nemaju tvorbenu raščlambu.

3. Posuđenice se tvorbeno ne raščlanjuju tamo gdje bi se tvorbena raščlamba odnosila na identifikaciju sastavnica koje su u tvorbi koje riječi sudjelovale u kojemu drugom jeziku (npr. natuknice **administrator**, **bronhitis**, **invalid**, nemaju tvorbenu raščlambu – i obrnuto, ne pojavljuju se među tvorenicama nijedne natuknice, primjerice, *bronhitis* nije tvoreno prema *bronh* u hrvatskome jeziku, pa se uz natuknicu **bronh** ne navodi tvorenica *bronhitis*). U daljnjim fazama *Mrežnika* predviđena je i etimologijska rubrika iz koje će biti jasno podrijetlo riječi.

3. Riječ se tvorbeno raščlanjuje na tvorbenu osnovu (tvorbene osnove), spojnik (spojnike) i afikse, odnosno donosi se podatak samo o posljednjemu koraku u tvorbi riječi (npr. **kilovat** kilo-vat, **kilovatsat** kilovat-sat, **kuhar** kuh-ar, **kuharov** kuhar-ov); ne donosi se podatak o korijenu riječi. U raščlambi glagola od pomoći je i računalni leksikon *CroDeriv*, koji sadržava morfološke podatke o hrvatskim glagolima.¹⁰

4. U tvorbenoj se raščlambi ne bilježe glasovne promjene:

atletičar atletik-jar

bacački bacač-ski

besposličiti besposlic-iti

beskonačan bez-konačan

bilježnički bilježnik-ski

bogataški bogataš-ski

cvječar cvijet-jar

čistačičin čistačic-in

dešnjak desn-jak

fizičar fizik-jar

flautističin falutistic-in

gramatički gramatik-ski

glagoljični glagoljic-ni

grožde grozd-je

invalidkinja invalid-kinja

jačati jak-ati

jastučnica jastuk-nica

jesenji jesen-ji

jutarnji jutrn-ji

katkad kad-kad

kršćanin krst-janin

lišće list-je

mjesečar mjesec-jar

otkud od-kud

potkovati pod-kovati

tobolčar tobolac-jar

¹⁰ Više u Šojat, Srebačić, Štefanec 2013.

5. Bilježi se nulti tvorbeni morfem, npr.: **neboder** neb-o-der-Ø

6. Napomene o tvorbenome načinu u rubrici u kojoj se donosi tvorbeni raščlamba donose se kad je riječ nastala preobrazbom, unutrašnjom tvorbom ili kraćenjem:

- **brizno** preobrazbom od srednjega roda pridjeva *brizan*; **znalački** preobrazbom od pridjeva *znalački*; **leteći** preobrazbom od glagolskoga priloga *leteći*; **svjetleći** preobrazbom od glagolskoga priloga *svjetleći*; **mlada** preobrazbom od ženskoga roda pridjeva *mlad*; **naprijed** (usklik) preobrazbom od priloga *naprijed*; **mahom** preobrazbom od instrumentala imenice *mah*; **putem** preobrazbom od instrumentala imenice *put*
- **pećenje** unutrašnjom tvorbom od *pěćenje*, **okapati** unutrašnjom tvorbom od *okòpati*
- **penkala** poimeničenjem imena *Penkala*, **žilet** poimeničenjem imena *Gillete*, **kalodont** poimeničenjem imena *Kalodont*, **tesla** poimeničenjem imena *Tesla*
- **kćer** razg. od akuzativa imenice *kći*, **mater** razg. od akuzativa imenice *mati*
- **čelo** od violončelo, **halja** od haljina.¹¹

7. Sustavnost u donošenju tvorenic izravno je povezana sa sustavnošću u tvorbenoj raščlambi. Sheme kakve smo pokazali u Tabelama 1., 2. i 3. ne daju samo podatak o tvorenici od koje riječi, nego i podatak o tome od koje je riječi tvorena. Tako se iz Tabele 3. može dobiti ova tabela tvorbenih raščlamba:

Tabela 6. Tvorbeni raščlamba tvorenic iz Tabele 3.

čelist čel-ist	violinist violin-ist	oboist obo-ist
čelistov čelist-ov	violinistov violinist-ov	oboistov oboist-ov
čelistički čelist-ički	violinistički violinist-ički	oboistički oboist-ički
čelistica čelist-ica	violinistica violinist-ica	oboistica oboist-ica
čelističin čelistic-in	violinističin violinistic-in	oboističin oboistic-in

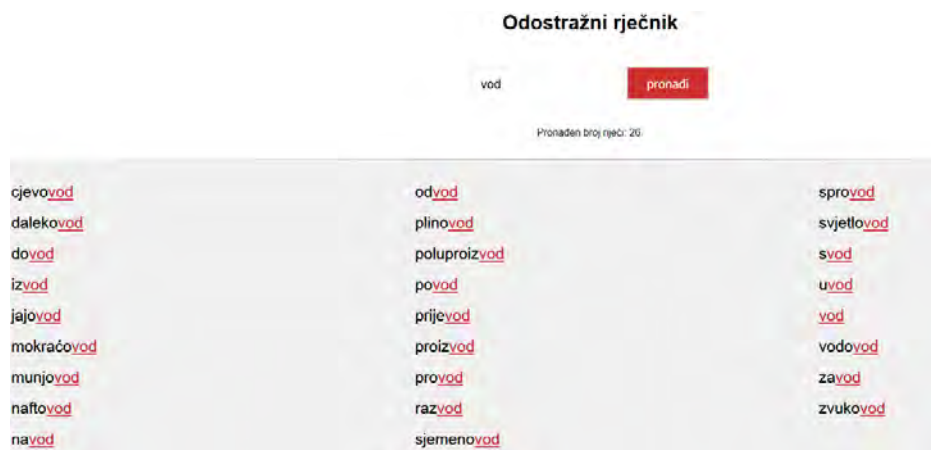
Donosimo još neke primjere sustavnosti u tvorbenoj raščlambi:

¹¹ Neke specifičnije tvorbeni načini, npr. ponavljanje, o kojemu npr. piše Marković 2009., ne ističemo posebno, nego donosimo samo raščlambu, npr. *gdje-gdje, što-šta, kad-kad*. Razlog je namijenjenost rječnika općemu korisniku.

Tabela 7. Primjeri sustavnosti u tvorbenoj raščlambi

fizika, gramatika, matematika, mehanika, nautika...	fizik-jar, gramatik-jar, matematik-jar, mehanik-jar, nautik-jar fizičar-ka, gramatičar-ka, matematičar-ka, mehaničar-ka, nautičar-ka fizik-ski, gramatik-ski, matematik-ski, mehanik-ski, nautik-ski (pridjev) <i>preobrazbom od fizički/matematički/mehanički/nautički (prilog)</i> fizičar-ov, gramatičar-ov, matematičar-ov, mehaničar-ov, nautičar-ov fizičar-ev, gramatičar-ev, matematičar-ev, mehaničar-ev, nautičar-ev fizičark-in, gramatičark-in, matematičark-in, mehaničark-in, nautičark-in
pridjev > -ik > -ica i izvedenice	besmrtn-ik, jadn-ik, očajn-ik, pokojn-ik, smrtn-ik besmrtn-ica, jadn-ica, očajn-ica, pokojn-ica, smrtn-ica besmrtnik-ski, očajnik-ski, pokojnik-ski, smrtnik-ski (pridjev) <i>preobrazbom od besmrtnički/očajnički/pokojnički/smrtnički (prilog)</i> besmrtnik-ov, očajnik-ov, jadnik-ov, pokojnik-ov, smrtnik-ov besmrtnic-in, očajnic-in, jadnic-in, pokojnic-in, smrtnic-in
imenica > -ik > -ica	boj-nik, deset-nik, promet-nik, vod-nik bojn-ica, desett-ica, prometn-ica, vodn-ica
pridjev > prefigirani pridjev > -ost	smrt-an, konac-an bez-smrtan, bez-konačan besmrtn-ost, beskonačn-ost
-etina (meso) > pridjev	tel-etina, kozl-etina, ovc-etina, janj-etina, jar-etina, jun-etina telet-ji, kozlet-ji, ovc-ji, janjet-ji, jaret-ji, junet-ji
imenica -a od glagola	dobav-a, nabav-a, isporuk-a, odluk-a, poruk-a, preporuk-a buk-a, huk-a ocijen-a, procijen-a, dodijel-a, zamijen-a, namijen-a, razmijen-a
imenica -Ø od glagola	izgled- Ø, pregled- Ø
prefiksalne imeničke tvorenice i izvedenice	do-načelnik, do-predsjednik, nad-poručnik, su-urednik donačeln-ica, dopredsjedn-ica, natporučn-ica, suuredn-ica
prefiksarno-sufiksalna -nik > -ica	bez-kuć-nik, pred-stoj-nik, nad-stoj-nik, na-čel-nik beskućn-ica, predstojn-ica, nadstojn-ica, načeln-ica
složeno-sufiksalna: im osnova + gl osnova + Ø, (bran, mjer, staj, der, žder....) > pridjev	blat-o-bran-Ø, grom-o-bran-Ø, kiš-o-bran-Ø, luk-o-bran-Ø, pad-o-bran-Ø vod-o-vod- Ø, plin-o-vod- Ø, blatobran-ski, gromobran-ski, kišobran-ski, lukobran-ski, padobran-ski vodovod-ni, plinovod-ni
složeno-sufiksalna: br osnova + im osnova + an	jedn-o-dijel-an, jedn-o-riječ-an, dv-o-dijel-an, dv-o-riječ-an
pridjev > glagol > prefigirani glagol	jak-jati, mek-jati nad-jačati, o- jačati, o-mekšati, s-mekšati
sraslice (imeničke) > pridjev	rođen-dan, imen-dan rođendan-ski, imendan-ski

Sustavnosti doprinosi i stalna provjera modela s pomoću korpusno utemeljene demoinačice odostražnoga rječnika koju je u okviru projekta *Mrežnik* izradio Josip Mihaljević (više u Lewis, Mihaljević 2018). S pomoću odostražnoga rječnika lako pronalazimo riječi koje jednako završavaju (npr. *-bran*, *-vod*, *-ost*, *-mjer*). Tako se osigurava da se u istim slučajevima uvijek postupa na isti način čak i kad postoji mogućnost nekoliko tvorbenih raščlamba.

Slika 10. Rezultat pretraživanja demoinačice odostražnoga rječnika po *-vod*

Pri tvorbenoj raščlambi i donošenju tvorenicu pojavljuju se i problemi od kojih je najčešći taj da se riječ može tumačiti dvjema osnovama,¹² npr. **bubnjar** (prema *bubanj*: onaj koji svira *bubanj* ili prema *bubnjati*: onaj koji bubnja), **knjižnica** (prema *knjiga*: *knjig-nica* ili prema *knjižni*: *knjižni-ca*).

U takvim slučajevima težimo tomu da su sve riječi s usporedivim problemom riješene na isti način, npr. *knjig-nica*, *alat-nica*, *mes-nica*, odnosno prednost u slučaju mogućnosti tumačenja tvorenicu s pomoću više tvorbenih osnova dajemo jednostavnijoj tvorbenoj osnovi, u ovome slučaju imenici, pa se tvorenicu *knjižnica* u *Mrežniku* navodi uz natuknicu *knjiga*, tvorenicu *alatnica* uz natuknicu *alat*, tvorenicu *mesnica* uz natuknicu *meso*. Kod imenice *bubnjar* tvorbeno je raščlamba u oba slučaja (bez obzira na to je li osnova imenička ili glagolska) ista *bubnj-ar*, ali je odluka o tome hoće li je se razumjeti kao tvorenicu od glagola *bubnjati* ili od imenice *bubanj* važna za donošenje tvorenicu uza sve riječi u tome tvorbenom gnijezdu. Kod u literaturi navedenih primjera primijetili smo da se tvorenicama od imenica smatraju imenice na *-ar* koje označuju osobu u čijemu tvorbenom gnijezdu nema glagola (npr. *kišobranar* < *kišobran*, *mesar* < *meso*), a imenice na *-ar* u čijemu tvorbenome gnijezdu postoji glagol, smatraju se

¹² Usp. i Tafra i Košutar 2009: 94.

tvorenicama od glagola. Tako dosljedno u primjerima (iako to ne navodi izrijekom) ima Barić i dr. (2003: 307), pa unatoč tomu što se u literaturi riječ *bubnjar* navodi i kao tvorenica od *bubanj* (Babić 2002: 123), *bubnjar* smatramo izvedenicom od glagola *bubnjati*, analogijom s tipskim primjerima odglagolne tvorbe *zidar* < *zidati* i *slikar* < *slikati*, kod kojih je također moguće i tumačenje da su motivirane imenicom (*zid*, *slika*).

Riječi *jednokatnica*, *dvokatnica*, *trokatnica*... tvorbena bi se mogle raščlaniti na *jednokatn-ica*, *dvokatn-ica*, *trokatn-ica* ako se pretpostavi da je riječ tvorena od pridjeva (*jednokatni*, *dvokatni*, *trokatni*) sufiksalsnom tvorbom (Babić 2002: 184), ali mogla bi se raščlaniti i: *jedn-o-katnica*, *dv-o-katnica*, *tr-o-katnica*. Odlučili smo se za prvi navedeni model tvorbene raščlambe na temelju činjenice da riječ *katnica* znači 'kuća koja ima jedan kat', odnosno da je njezino značenje sinonimno značenju riječi *jednokatnica*. Stoga smatramo da taj model nije isti kao u riječima *jedn-o-godišnjica*, *dv-o-godišnjica*, *tr-o-godišnjica*, u kojima riječ *godišnjica* ne određuje broj godina.

Temeljem pravila da je ako je glagol prefigiran, imenica koja označuje radnju izvedena od njega, imenica *razgled* bila bi nultim sufiksom tvorena od glagola *razgledati*. Imenica *razglednica* raščlanjena je kao *razgled-nica*, ali se iz te raščlambe ne može prepoznati je li izvedena od imenice ili od glagola *razgledati* (pa se stoga postavlja pitanje treba li je donijeti kao tvorenicu imenice *razgled* ili glagola *razgledati*).

Imenica *putovnica* može se raščlaniti *put-ovnica* (< *put*) i *putovn-ica* (< *putovni*), a tako i *dar-ovnica* (< *dar*) i *darovn-ica* (< *darovni*), ali samo *smrt-ovnica*. (prema Babić 2002: 196).

Kako je i riječi *putovnica* i *darovnica* moguće raščlaniti kao *smrtovnica*, raščlanjujemo ih *put-ovnica*, *dar-ovnica*.

Pojavljuje se i problem tvorbene raščlambe imenica s elementima *polu-*, *nadri-*, *nazovi-*, riječi koje neki jezikoslovci tumače kao složenice sa spojnikom *-u-*, *-i-*, *-e-*, drugi kao sraslice itd. U rješavanju tih dvojba oslanjamo se na rješenja koja donose Mihaljević i Ramadanović¹³ (2006: 202), pa riječ *palikuća* raščlanjujemo *pali-kuća* (a ne *pal-i-kuća*), riječ *nazovimajka* kao *nazovi-majka*, (na ne *nazov-i-majka*) riječ *nadriliječnik* kao *nadri-liječnik* (a ne *nadr-i-liječnik*), odnosno *nazovi-* i *nadri-* smatramo domaćim prefiksoidima,¹⁴ a *pali* imperativom glagola *paliti*.

¹³ „Prema našem su mišljenju tvorenice s elementima *polu-*, *nadri-* i *nazovi-* prefiksoidne tvorenice, *kućevlasnik* i *palikuća* (imperativne) sraslice...” Mihaljević i Ramadanović (2006: 202).

¹⁴ U literaturi se *nazovi-* i *nadri-* smatraju i prefiksima (Barić i dr. 2003). Skloniji smo mišljenju da je riječ o prefiksoidima jer te riječi odgovaraju ovoj definiciji prefiksoida: „Prefiksoid je naziv za onaj dio tvorenice koji po podrijetlu nije prijedlog, a nalazi se u riječi na mjestu prefiksa.” te definiciji vezanih leksičkih morfema općenito: „Vezanim leksičkim morfemom smatra se prvo ili drugi dio imeničke složenice koji ima leksičko značenje, ali ne dolazi samostalno...” (Hudeček, Mihaljević i Vukojević (ur.) 1999: 212, 241). Problem je teorijske (terminološke) naravi i ne utječe na tvorbeni model ni na tvorbenu raščlambu riječ s elementom *nadri-* ili *nazovi-* koji ovdje opisujemo.

3. Tvorba, homonimija i polisemija

S obzirom na to da se tvorba povezuje s riječju u natuknici, neupitno je da je u slučaju npr. **prometnica** *prometn-ica* (žena prometnik) i *promet-nica* (cesta), **bilježnica** *bilježn-ica* (žena bilježnik) i *biljež-nica* (teka) riječ o homonimiji.¹⁵

Međutim, pojavljuje se problem da neke tvorenice imaju smisla samo uz jedno značenje neke riječi (npr. **sanjarica**; pridjev *sanjaričin* ima smisla samo uz značenje koje se odnosi na žensku osobu, a nema smisla uz značenje koje se odnosi na knjigu) te bi se to uvijek trebalo uzeti kao naznaku da je riječ o različitoj tvorbenoj osnovi koja se samo formalno izjednačuje. To otvara i pitanje je li i tu riječ o homonimiji, ali i praktičnost takva pristupa u e-rječniku u kojemu je pristupačnost korisniku iznimno važna. Zbog toga uz natuknicu **sanjarica** donosimo tvorenice *sanjaričin*, uz natuknicu **vodič** tvorenice *vodičica*, *vodičev* (bez obzira na to što se ona ne veže uz sva značenja natuknice **vodič** (npr. ne veže se uz značenje ‘knjiga’ i uz značenje koju ta riječ ima u tehnicu). Taj se problem pojavljuje i u natuknicama poput **miš** (npr. *mišji* i *mišica* ne mogu se odnositi na predmet). Na takvo smo se rješenje odlučili zbog toga što je veoma čest prijenos značenja s osobe na stvar, što smatramo da tu nemogućnost postojanja svih tvorenica uz sva značenja nije dokaz homonimije, a ponajprije zbog pristupačnosti korisniku¹⁶. Svaka se dvojba o tvorenici otklanja iz njezine definicije, kao što pokazuje primjer obrade natuknica **vodič**, **vodički** i **vodičica** (donosimo sažetu obradu, samo definicije značenja i tvorbene podatke):

vodič

1. el. Vodič je tvar koja dobro provodi električnu struju.
2. Vodič je knjiga ili aplikacija namijenjena upoznavanju kojega zemljopisnoga ili stručnoga područja i snalaženje u njemu.
3. Vodič je odrasla osoba bez obzira na spol ili muškarac koji vodi ljude kroz nepoznata mjesta ili krajeve i prenosi činjenice o kulturnim i ostalim znamenitostima.
4. Vodič je odrasla osoba bez obzira na spol ili muškarac koji obučava pse.

Tvorba: vod-ič

Tvorenice: vodičev, vodičica, vodički

vodičev

1. Vodičev je koji pripada vodiču, odrasloj osobi bez obzira na spol ili muškarcu koji vodi ljude kroz nepoznata mjesta ili krajeve i prenosi činjenice o kulturnim i ostalim znamenitostima.

¹⁵ O razgraničenju polisemije i homonimije više u Hudeček i Mihaljević 2006: 171.

¹⁶ Definirajući dobar e-rječnik, Samaniego Fernández i Pérez Cabello de Alba (2011: 309) zaključuju: „In a word, there are two important criteria when evaluating the use and quality of a dictionary: (i) whether the user can find the item that contains the answer to the question that prompted the search, (ii) and how long the research took”.

2. Vodičev je koji pripada vodiču, odrasloj osobi bez obzira na spol ili muškarcu koji obučava pse.

Tvorba: vodič-ev

vodičica

1. Vodičica je žena koja vodi ljude kroz nepoznata mjesta ili krajeve i prenosi činjenice o kulturnim i ostalim znamenitostima.

2. Vodičica je žena koja obučava pse.

Tvorba: vodič-ica

Tvorenica: vodičičin

4. Zaključak

Smatrajući navođenje tvorbenih podataka u rječniku iznimno važnim, u *Hrvatskome mrežnom rječniku – Mrežniku* tvorbeni se podatci (tvorbena raščlamba i podatak o tvorenicama) donose po jasno utvrđenim načelima, od kojih je najvažnije načelo suštavnosti.

U daljnjoj fazi izrade *Mrežnika* predviđeno je:

- tvorbene podatke upotpuniti podatkom o glasovnoj promjeni koja se provodi u tvorenici
- tvorbene podatke upotpuniti podatkom o tvorbenome načinu
- uvođenje mogućnosti povezivanja tvorenice i riječi od koje je tvorena (zasad je povezivanje jednosmjerno)
- donošenje podatka o korijenu uz svaku riječ; s pomoću toga podatka korisnik bi mogao imati jednostavan uvid u sve riječi s istom tvorbenom osnovom, odnosno u cijelo tvorbeno gnijezdo – stvaranje korijenskoga popisa u podlozi *Mrežnika*
- izrada rječnika afikasa i njegovo pridruživanje *Mrežniku* – stvaranje dodatnoga sloja podataka koji će biti pridružen, ali dostupan i kao zasebni rječnik afikasa (otvaranje uz natuknicu koja ima određeni afiks)
- dodavanje tvorbenih podataka i u modul za strance – važnost tvorbenih podataka za osobe koje uče jezik kao ini jezik: oni im omogućuju da prepoznaju značenje i onih riječi koje ne znaju te uspješno tvore riječi od osnovne riječi, odnosno da svoje znanje strukturiraju na temelju jasnih tvorbenih informacija (tvorbena raščlamba, podatak o tvorenicama, podatak o osnovi; podatak o značenju pojedinih afikasa u hrvatskome jeziku)
- dodavanje osnovnih tvorbenih podataka u modul za učenike
- pokretanje interdisciplinarnoga projekta automatskoga prepoznavanja tvorenica po uzoru na projekt koji je pokrenut za potrebe *ellexika*; u takvu projektu podatci iz *Mrežnika* mogli bi pomoći u uvježbavanju računala da samostalno prepoznaje i raščlanjuje tvorenice.

Izvori

- Anić, Vladimir. 2001. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Novi Liber.
- Collins Cobuild English Dictionary. 1995. The University of Birmingham, Collins Cobuild, Harper Collins Publishers.
- croDeriv (<http://croderiv.ffzg.hr/>). Pristup 17. 7. 2019.
- Den Danske Ordbog (<https://ordnet.dk/ddo>). Pristup 6. 8. 2019.
- elexiko (<https://www.owid.de/docs/elex/start.jsp>). Pristup 20. 7. 2019.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik. Zagreb: Novi Liber.
- Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik (u izradi u Institutu za hrvatski jezik)
- Islex (<http://islex.is>)
- Klaić, Bratoljub. 1986. *Rječnik stranih riječi A – Ž*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lexin (<https://lexin.nada.kth.se>) Pristup 6.8.2019.
- Merriam Webster Online <https://www.merriam-webster.com/>. Pristup 20. 7. 2019.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika (<https://fran.si/>) Pristup 23. 7. 2019.
- Svensk ordbok (<https://svenska.se>). Pristup 5. 8. 2019.
- Wielki słownik języka polskiego (<http://www.wsjp.pl/>)
- odostražni rječnik, demoinačica
- ihjj.hr/projekt/muško-i-zensko-u-hrvatskome-jeziku/72/. Pristup 6. 8. 2019.

Literatura

- Babić, Stjepan. 2002. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: HAZU i Nakladni zavod Globus.
- Barić, Eugenija i dr. 2003. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barz, Irmhild. 2001. Wortbildungsbeziehungen im einsprachigen Bedeutungswörterbuch. U: Korhonen, Jarmo [ur.]. *Von der mono- zur bilingualen Lexikografie für das Deutsche*. Frankfurt/M: Peter Lang, 85–100.
- Callahan, Jean V. 2011. It's Not Impossible: Bringing Derived Words Out of Shadows in an Electronic Dictionary. *Proceedings of eLex 2011*, 60–65. <http://elex2011.trojina.si/Vsebine/proceedings/eLex2011-7.pdf>
- Hudeček, Lana. 2002. Rječnik i tvorba. U: *Drugi hrvatski slavistički kongres: Zbornik radova*. [ur. Sesar, Dubravka; Vidović Bolt, Ivana]. Zagreb: Filološko društvo, 427–433.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2012. Homonimija kao leksikografski problem. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 35, 159–186.
- Hudeček, Lana; Mihaljević Milica. rujan 2018. *Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik. Upute za obrađivače. Radna inačica*. <http://ihjj.hr/mreznik/uploads/upute.pdf>

- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2019. *Croatian Web Dictionary – Mrežnik – Linking with Other Language Resources. Electronic lexicography in the 21st century. Proceedings of the eLex 2019 conference.* [ur. Kosem, Iztok i dr.] Lexical Computing CZ, s.r.o. Brno, 72–98.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2019.¹ Uloga e-učenja i e-rječnika u usvajanju hrvatskoga jezika. U: *Dijete i jezik danas – Razvoj pismenosti u materinskom i inom jeziku. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem* [ur. Valentina Majdenić, Ivana Trtanj, Vedrana Živković Zebec]. Osijek, 85–111.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica; Vukojević, Luka (ur.). 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Pergamena – Školske novine.
- Kern, Boris. 2017. *Stopenjsko besedotvorje*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
- Klossa, Anete. 2005. Wortbildung. U: *Grundfragen der elektronischen Lexikographie (ellexiko – das Online-Informationssystem zum deutschen Wortschatz.* [ur. Ulrike Hass]. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 141–163.
- Kuna, Branko. 2006. Proučavanje tvorbe riječi u hrvatskom jeziku tijekom XX. stoljeća. U: *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, 339–365.
- Lewis, Kristian; Mihaljević, Josip. 2018. Odostražni rječnik – što je, kako ga izraditi i čemu služi. *Hrvatski jezik*, 5/2, 21–25.
- Marković, Ivan 2009. Tri nehrvatske tvorbe: infiksacija, reduplikacija, fuzija. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 35, 217–241.
- Marković, Ivan 2012. *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput.
- Mihaljević, Milica; Ramadanović, Ermina. 2006. Razradba tvorbenih načina u nazivlju (s posebnim odnosom na odnos među složenicama bez spojnika -o-, sraslicama i tvorenica s prefiksoidima). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 32, 193–211.
- Samaniego Fernández; Eva, Pérez; Cabello de Alba, Beatriz. 2011. Conclusions: Ten Key Issues in e-Lexicography for the Future. U: *e-Lexicography – The Internet, Digital Initiatives and Lexicography*. Continuum, 355–363.
- Samardžija, Marko. 1989. Homonimi u hrvatskom književnom jeziku. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 24, 1–70.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo. 2005. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šojat, Krešimir; Srebačić, Matea; Štefanec Vanja. 2013. CroDeriV i morfološka raščlamba hrvatskoga glagola. *Suvremena lingvistika*, 75, 75–96.
- Tafra, Branka. 1986. Razgraničavanje homonimije i polisemije (leksikološki i leksikografski problem). *Filologija* 14, 381–393.
- Tafra, Branka; Košutar, Petra. 2009. Rječotvorni modeli u hrvatskome jeziku. *Suvremena lingvistika* 67, 87–107.
- ten Hacken. Pius; Abel, Andrea; Knapp, Judith. 2006. Word formation in an Electronic Learner's Dictionary. *International Journal of Lexicography*, 19/3, 243–256.

Ulsamer, Sabina. 2011. Automatically extracted word formation products in an online dictionary. *Proceedings of eLex 2011*. 302–310. <http://elex2011.trojina.si/Vsebine/proceedings/eLex2011-41.pdf>

Word Formation Models in Mrežnik

The Croatian language still doesn't have a web-born dictionary compiled according to the principles of modern e-lexicography of the 21st century. *Croatian web dictionary – Mrežnik* is a monolingual normative corpus-based web dictionary which consists of three modules: for adult native speakers of Croatian, for elementary school children, and for foreigners learning Croatian as a second or foreign language. The structure of each of the modules is adapted to the needs of the target users. One of the most important characteristics of *Mrežnik* is that it has links to external databases and hyperlinks to other dictionary entries (synonyms, antonyms, hypernyms, meronyms, male/female pairs, aspect pairs). The structure of *Mrežnik* for native speakers has the field *Word formation*. The reason for the inclusion of word formation is a large number of questions concerning word formation type and analysis put to the language advice service of the Institute for the Croatian Language. The field *Word formation* consists of two subfields: word formation analysis of compounds and derivatives and words derived from the entry word. These words fall into two categories: words that are themselves entry words in this dictionary (they are connected by hyperlinks) and words that are not entry words in this dictionary. While analyzing compounds and derivatives in *Mrežnik* the need for a systematic analysis of formation types for certain word classes and subclasses arose as for many derivatives and compounds we couldn't find an adequate word formation analysis in the existing literature. Word formation analysis is conducted on the corpus of 10 000 words and some models of analyzing word formation and giving derivatives and compounds for different word classes are given.

Keywords: word formation, e-dictionary, lexicography

Daria Lazić

Institut za hrvatski jezik, Zagreb

dlazic@ihjj.hr

Pristup glagolskoj morfologiji u suvremenim gramatikama hrvatskoga jezika¹

U priručnicima hrvatskoga jezika prisutni su različiti pristupi glagolskoj morfologiji, te se i opisi tvorbe glagolskih oblika u njima razlikuju. Osnovna razlika odnosi se na to opisuje li se tvorba jednostavnih glagolskih oblika dodavanjem različitih skupina nastavaka na glagolsku osnovu ili se oblici detaljno morfološki raščlanjuju. Usporedba nekoliko suvremenih gramatika hrvatskoga jezika pokazala je razilaženja s obzirom na popis tvorbenih nastavaka i osnovu od koje se u tvorbi polazi te određivanje granice između osnove i nastavka kod pojedinih konjugacijskih tipova. U radu se prvo propituje odnos između temeljnih morfoloških pojmova morfema, nastavka i glagolske osnove, a potom su prikazani modeli opisa tvorbe jednostavnih glagolskih oblika u gramatikama, s naglaskom na prezent nekih glagola, imperativ te glagolski pridjev trpni.

Ključne riječi: morfologija, glagolski oblici, hrvatski, gramatički priručnici

1. Uvod

Hrvatski je konjugacijski sustav izrazito složen te se tvorba glagolskih oblika u gramatičkim priručnicima prikazuje brojnim pravilima i popisima nastavaka. Razumijevanje zakonitosti tvorbe glagolskih oblika dodatno otežava činjenica da se pristupi glagolskoj morfologiji u priručnicima razlikuju, pa ondje možemo naći različita tumačenja tvorbe istoga oblika te kao posljedicu toga različite popise nastavaka. Da snalaženje među gramatičkim opisima glagolskoga sustava nije uvijek lako, pokazuje činjenica da se u udžbenicima hrvatskoga jezika često miješaju elementi različitih modela, što dovodi do nesustavnosti i učenicima može otežati usvajanje gradiva (v. Lazić

¹ Rad je izrađen u okviru istraživačkoga projekta *Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik* (IP-2016-06-2141), koji je do 2021. u cijelosti financirala Hrvatska zaklada za znanost.

2017). Cilj je rada prikazati modele opisa jednostavnih glagolskih oblika u suvremenim gramatikama hrvatskoga jezika te osnovne razlike u tvorbenim pravilima za pojedine oblike i konjugacijske tipove.

Na početku će se propitati odnos među temeljnim morfološkim pojmovima morfema, nastavka i glagolske osnove, čija se uporaba u priručnicima katkad razlikuje. Potom će se usporediti gramatički opisi jednostavnih glagolskih oblika, s naglaskom na elementima i oblicima u kojima su primijećene najveće razlike, a to su određenje infinitivne i prezentske osnove, tvorba prezenta nekih glagola te tvorba imperativa i glagolskoga pridjeva trpnog. Pri usporedbi opisa glagolskih oblika uzet će se u obzir relevantni izvori o hrvatskoj glagolskoj morfologiji, u prvome redu Silićevi (1991, 1998, 2002) radovi o ustrojstvu glagolske osnove te Markovićeve (2013) razmatranja o glagolskim oblicima u *Uvodu u jezičnu morfologiju*.² Analizirat će se opisi u sljedećim gramatikama hrvatskoga jezika:

- a) S. Težak i S. Babić (2000.): *Gramatika hrvatskoga jezika: priručnik za osnovno jezično obrazovanje*
- b) E. Barić i dr. (2005.): *Hrvatska gramatika*
- c) J. Silić i I. Pranjković (2005.): *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*
- d) S. Babić i dr. (2007.): *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*
- e) D. Raguž (2010.): *Gramatika hrvatskoga jezika*
- f) S. Ham (2017.): *Školska gramatika hrvatskoga jezika*
- g) L. Hudeček i M. Mihaljević (2019.): *Hrvatska školska gramatika*.

2. Pojmovi *morfem, osnova i nastavak*

Osnovni su morfološki pojmovi koji se susreću pri govoru o tvorbi i ustrojstvu oblika promjenjivih riječi morfem, osnova i nastavak. Budući da odnos među tim pojmovima nije uvijek posve jasan, ukratko će se prikazati njihova uporaba u obrađenim gramatikama.

Morfem se obično određuje kao najmanja jezična jedinica koja ima i oblik i značenje. Uz morfem se vezuju i pojmovi morfa i alomorfa. Morfem je apstraktna jezična jedinica, morf njegova realizacija u pojedinoj riječi, a alomorfama se nazivaju različiti morfovi istoga morfema. U jezikoslovnoj literaturi mogu se pronaći različite podjele morfema (usp. Marković 2012: 36–54), no u gramatikama se uglavnom spominje po-

² Noviji pristupi hrvatskoj glagolskoj morfologiji uključuju, primjerice, generativni pristup u Babić (1991) te kognitivni pristup u radovima Z. Jelaske i T. Bošnjak Botica (v. npr. Jelaska i Bošnjak Botica 2019). Ti će pristupi ostati izvan okvira ovoga rada jer opisi u analiziranim gramatikama uglavnom odražavaju tradicionalan pristup glagolskoj morfologiji, od čega najveći odmak predstavlja opis u gramatici Silić i Pranjković (2005) zasnovan na strukturalističkim načelima.

djela morfema s obzirom na značenje i/ili funkciju. Općenito, morfemi se prema značenju mogu podijeliti na korijenske, koji su prisutni u svakome obliku riječi i u kojima je sadržano njezino osnovno značenje, i na afiksne morfeme (afikse), koji na neki način modificiraju to osnovno značenje i ne moraju se pojaviti u svakome obliku riječi. S obzirom na položaj u odnosu na korijenski morfem afiksni morfemi mogu (među ostalim) biti prefiksi, koji se nalaze ispred korijenskoga morfema, ili sufiksi, koji se nalaze iza njega. Prema funkciji u tvorbi riječi i oblika riječi afiksni morfemi mogu se podijeliti na rječotvorne (tvorbene, derivacijske), koji služe za tvorbu novih riječi i modificiraju leksičko značenje osnove na koju se dodaju, i oblikotvorne (oblične, fleksijske), koji služe za tvorbu oblika istoga leksema i pridružuju mu neki gramatički sadržaj.

U hrvatskoj jezikoslovnoj literaturi fleksijski afiksi često se nazivaju gramatičkim morfemima³, gramatičkim nastavcima ili samo nastavcima, s obzirom na to da se takvi afiksi u hrvatskome nalaze na kraju riječi. Naziv *nastavak* problematičan je jer može značiti i 'završetak', glas ili više glasova kojima riječ završava, a koji ne moraju biti morfem (Marković 2012: 50–51). Primjerice, kad se govori o infinitivu, u gramatikama se može pronaći podatak da on završava na *-ti* ili *-ći* (Težak i Babić 2000; Barić i dr. 2005; Babić i dr. 2007; Hudeček i Mihaljević 2019), ima nastavke *-ti* i *-ći* (Ham 2017), ima sufikse *-ti* i *-ći* (Raguž 2010) ili da ima samo nastavak *-ti* (Silić i Pranjković 2005). Samo je jedan morfem, sufiks koji služi za tvorbu infinitiva, i to je *-ti*, a gledajući površinsku strukturu riječi, može se reći da infinitiv završava na *-ti* ili *-ći*.

Pri opisu tvorbe oblika promjenjivih riječi u hrvatskim se gramatikama tradicionalno razlikuje osnova i nastavak. Osnova se obično određuje kao dio riječi koji nosi njezino leksičko značenje i na koji se dodaju nastavci za tvorbu različitih oblika iste riječi, odnosno kao dio riječi koji se pri promjeni oblika ne mijenja. Nastavak je s druge strane dio riječi koji se dodaje osnovi riječi i služi za tvorbu njezinih oblika. Postavlja se, međutim, pitanje u kakvoj su vezi pojmovi nastavka u ovome smislu i gramatičkoga morfema, koji se u literaturi također često naziva nastavkom.

U gramatikama Težak i Babić (2000), Raguž (2010) i školskim gramatikama Ham (2017) te Hudeček i Mihaljević (2019), priručnicima koji su namijenjeni širokomu krugu korisnika te uporabi u školama, pojam morfema objašnjava se ukratko ili se uopće ne spominje, dok se u opisima oblika riječi razlikuju samo dva dijela, osnova i nastavak. U gramatici Babić i dr. (2007), koja jezičnomu opisu pristupa znanstveno, u uvodnome dijelu o oblicima riječi govori se o njihovom morfemskom sastavu te se među

³ U nekim se izvorima morfemi dijele na leksičke i gramatičke, dok se u drugima (Barić i dr. 2005: 97; Marković 2012: 49) korijenski morfem naziva i leksičkim, a ostalo su afiksi ili funkcionalni morfemi. Podjela na leksičke i gramatičke morfeme nalazi se u *Hrvatskoj školskoj gramatici* (Hudeček i Mihaljević 2019: 52), no budući da je ilustrirana primjerom koji se sastoji samo od korijenskoga i fleksijskoga morfema (*slik-a*), nije jasno obuhvaća li pojam leksičkoga morfema samo korijenski morfem ili i derivacijske afikse. U udžbenicima hrvatskoga jezika pojmom leksičkih morfema obično su obuhvaćeni korijen i derivacijski afiksi (Lazić 2017: 5).

primjerima morfemske raščlambe nalazi i raščlamba glagola *učiti*: *uč-i-ti* (Babić i dr. 2007: 284). Međutim, u samome opisu tvorbe glagolskih oblika u toj se gramatici upotrebljava tradicionalna podjela na glagolsku osnovu i nastavak, pri čemu se ne precizira morfemska struktura tih dijelova.

U odnosu na to, iskorak predstavlja gramatika Barić i dr. (2005). I ondje se oblici riječi dijele na osnovu i nastavak na sličan način kao i u već spomenutim gramatikama. Međutim, u nastavcima kojima se tvore glagolski oblici razlikuju se fleksijski morfemi, koji označavaju broj i lice (ili rod i eventualno padež kod glagolskih pridjeva), te sufiksi, kao što je *-l* u *vikala* ili *-ti* u *vikati* (Barić i dr. 2005: 234). U toj se gramatici, međutim, naziv nastavak osim za fleksijski morfem⁴ upotrebljava i za dio riječi kojim se tvore njezini različiti oblici, a koji se može sastojati od jednoga ili više morfema. Tako se, primjerice, u prezentskim „nastavcima” (npr. *-ām*, *-āš...*) razlikuje „oznaka za prezent” (*-ā-*) i „oznaka za lice i broj” (*-m*, *-š...*) (Barić i dr. 2005: 236).

Oblici riječi u gramatici Silić i Pranjković (2005) još se preciznije morfološki raščlanjaju te se opis njihove tvorbe temelji na pojmu morfema kao najmanje jezične jedinice koja ima izraz i značenje, a ne na tradicionalnoj podjeli na osnovu i nastavak. U toj se gramatici nastavkom ili gramatičkim morfemom nazivaju samo fleksijski morfemi, a za razliku od imenskih vrsta riječi, kod kojih se fleksijski morfemi često podudaraju s tradicionalnim nastavcima (npr. *-a* u *kūć-a*), kod glagola se podjela na osnovu i nastavak razlikuje u odnosu na druge gramatike – osnova se sastoji od korijenskoga i sufiksalnoga morfema (*čit-ā-*) te se na nju dodaju nastavci koji označavaju lice, broj i rod, ovisno o glagolskome obliku (*-m*).⁵

Problemi povezani s morfološkim nazivljem uočeni u gramatičkim priručnicima i jezikoslovnoj literaturi pokušali su se riješiti pri usustavljivanju hrvatskoga jezikoslov-

⁴ U Barić i dr. (2005: 97) morfemi se dijele na korijenske i afiksne, a afiksni se morfemi dijele na prefikse, sufikse, infikse i nastavke. Pod nastavcima se podrazumijevaju fleksijski afiksi, što je vidljivo iz navedenih primjera: *klūpa*, *rūke*.

⁵ U gramatici Silić i Pranjković (2005) glagolska je osnova minimalno dvomorfemska, kao u primjeru *čit-ā-(ti)*, a u nekih se glagola razlikuje i više morfema, primjerice *kup-ov-a-(ti)* (Silić i Pranjković 2005: 60). Razlozi za takvu raščlambu glagolske osnove detaljnije su opisani u Silić (1991, 1998, 2002). Govoreći o opisu morfološke strukture hrvatskih glagola u hrvatskoj jezikoslovnoj literaturi, Šojat, Srebačić i Štefanec (2013: 80) zaključuju da neki autori uopće ne rastavljaju tvorbene jedinice na morfove, dok se kod onih koji to čine susreću različite raščlambe te se razlikuje različit broj morfova. S ciljem osmišljavanja jedinstvene morfološke strukture koja bi bila primjenjiva na sve hrvatske glagole za potrebe izrade CroDeriV-a, morfološkoga leksikona hrvatskih glagola, autori polaze od strukture najsoženijih glagole te infinitivnu osnovu (raščlamba je u CroDeriV-u zasad ograničena na infinitivne oblike) pomatraju kao četveromorfemsku strukturu te je nakon korijena prvo mjesto predviđeno za sufiks koji izražava deminutivnost/pejorativnost, drugo za sufiks koji izražava glagolski vid, a treće za sufiks koji izražava glagolsku vrstu, što se može ilustrirati glagolom *jad-ik-ov-a-ti* (Šojat, Srebačić i Štefanec 2013: 85).

⁶ <http://ihjj.hr/jena>; projekt je proveden kao dio projekta *Hrvatsko strukovno nazivlje – Struna* (<http://struna.ihjj.hr>).

nog nazivlja u okviru projekta *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje – Jena*⁶. Naziv *nastavak* zadržan je u značenju ‘dio riječi u podjeli promjenjive riječi na osnovu i nastavak’, dok nije preporučan kao naziv za morfem. Umjesto toga, preporučan je naziv *oblikotvorni morfem*, dok su ostali terminološki i tvorbeno prihvatljivi nazivi koji se pojavljuju u priručnicima i literaturi (*fleksijski/gramatički/oblični/relacijski morfem*) označeni kao dopušteni, a usustavljeni su i nazivi za ostale vrste morfema (više o tome v. u Lazić i Mihaljević 2020). Osnovno jezikoslovno nazivlje nalazit će se i u *Hrvatskome mrežnom rječniku – Mrežniku* (<http://ihjj.hr/mreznik>), koji se trenutačno izrađuje u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje, gdje je među ostalim pod natuknicama *osnova* i *nastavak* obrađeno i njihovo gramatičko značenje. Ondje je nastavak također određen kao „dio riječi koji se nalazi iza osnove i s pomoću kojega se riječ mijenja po oblicima”, dakle kao jedinica za tvorbu oblika riječi u podjeli riječi na osnovu i nastavak (koja je česta u priručnicima, udžbenicima i nastavi jezika), a ne dovodi se u vezu s morfemom. Osnova je određena kao „dio riječi na koji se dodaju jezične jedinice za tvorbu riječi ili tvorbu oblika riječi”, dakle obuhvaća podređene pojmove tvorbeno i oblikotvorne osnove.

3. Jednostavni glagolski oblici u hrvatskim gramatikama

3.1. Glagolska osnova

Tvorba oblika riječi općenito se opisuje kao dodavanje nastavaka odnosno fleksijskih morfema na osnovu riječi, stoga je za opis tvorbe glagolskih oblika važno odrediti glagolsku osnovu. U većini gramatika spominju se dvije osnove, infinitivna ili infinitivno-aoristna i prezentska, koje sudjeluju u tvorbi svih glagolskih oblika, a koja će se osnova upotrijebiti ovisi o pojedinome obliku. Osim toga, u nekih se oblika prepoznaje tvorba i od jedne i od druge osnove, ovisno o tipu glagola.

Infinitivna se osnova u svim gramatikama određuje kao dio riječi koji ostane nakon odbacivanja infinitivnoga nastavka *-ti* te se u većini njih spominje i da je u glagola koji u infinitivu završavaju na *-ći* ili *-sti* infinitivna osnova jednaka prezentskoj.⁷ U gramatici Silić i Pranjković (2005) infinitivnom osnovom također se naziva dio infinitiva ispred nastavka *-ti*, a ta se osnova dodatno određuje kao dvomorfemska, sastavljena od korijena i sufiksalnoga morfema *-ø-*, *-a-*, *-i-*, *-je-*, *-nu-*, *-ava-*, *iova-*, *-ova-* ili *-eva-* (Silić i Pranjković 2005: 58–59).

Prezentska se osnova u gramatikama definira dvojako, kao dio riječi koji se (u većine glagola) dobiva odbacivanjem: 1) infinitivnih završetaka *-uti*, *-jeti*, *-iti*, *-ati* (Težak i Babić 2000: 145–146; Babić i dr. 2007: 510), 2) prezentskih nastava-

⁷ U Barić i dr. (2005: 234) i Ham (2017: 90) spominje se i krnja/okrnjena infinitivna osnova koja se dobiva odbacivanjem infinitivnoga završetka *-ći*.

vaka u obliku trećega lica množine (Barić i dr. 2005: 234; Raguž 2010: 191; Ham 2017: 93; Hudeček i Mihaljević 2019: 109). U prvome se slučaju prezentska osnova dovodi u vezu s infinitivom, no iz toga su općeg pravila isključeni brojni morfološki tipovi, poput glagola na *-sti* i *-ći* ili glagola u čijoj se prezentskoj osnovi u odnosu na infinitivnu događa kakva fonološka promjena (primjerice zamjena *-ov-*, *-ev-*, *-iv-* sa *-u(j)-* u glagola poput *kupovati*, *kraljevati*, *umirivati*). Oblik prezentske osnove takvih glagola mora se opisivati posebnim pravilima. U drugome slučaju prezentska se osnova ne dovodi u vezu s infinitivom te je riječ o kružnoj definiciji (prezentska osnova određuje se s pomoću prezentskih oblika), no na taj je način lako odrediti prezentsku osnovu većine glagola.

Za razliku od ostalih gramatika, u kojima se kao polazišne osnove za tvorbu svih oblika uzimaju infinitivna i/ili prezentska osnova, u gramatici Silić i Pranjković (2005) svaki glagolski oblik ima svoju osnovu⁸, a polazišna je osnova za tvorbu nekih glagolskih oblika, odnosno njihovih osnova, infinitivna, a za tvorbu drugih prezentska osnova. Osobitost je toga pristupa, kao što je već spomenuto, da se svaki glagolski oblik tvori samo prema jednoj polazišnoj osnovi jednim nizom nastavaka. Glagolska osnova završava sufiksalmim morfemom koji se razlikuje u različitim glagolskim oblicima i za različite glagolske vrste, a tvorba oblika opisuje se zamjenjivanjem sufiksalmih morfema polazišne osnove (infinitivne ili prezentske) sufiksalmim morfemima oblika koji se tvori. Primjerice, kod glagola *túći* (< *tuk-ø-ti*) infinitivni sufiks *-ø-* zamjenjuje se prezentskim sufiksom *-ē-/-ø-* te prezentska osnova ima dvije alternante: *túk-ø-* (3. l. mn.) i *túč-ē-* (ostala lica), dok se u tradicionalnim pristupima govori o osnovi *tuk-* (i njezinoj alternanti *tuč-*).

Razlike u gramatičkim opisima tvorbe jednostavnih glagolskih oblika tiču se s jedne strane načela tvorbe oblika, prema kojima se može razlikovati tradicionalni i Silić-Pranjkovićev pristup. S druge strane, tvorba pojedinih oblika u priručnicima se različito tumači, što se u nekim slučajevima također odražava na tvorbenim pravilima i popisima nastavaka. U nastavku će se detaljnije prikazati nekoliko slučajeva razilaženja.

3.2. *Prezent*

U svim se priručnicima osim gramatike Silić i Pranjković (2015) tvorba prezenta opisuje dodavanjem četiriju nizova nastavaka na prezentsku osnovu:

- a) *-ēm*, *-ēš*, *-ē*, *-ēmo*, *-ēte*, *-ū*
- b) *-jēm*, *-jēš*, *-jē*, *-jēmo*, *-jēte*, *-jū*
- c) *-īm*, *-īš*, *-ī*, *-īmo*, *-īte*, *-ē*
- d) *-ām*, *-āš*, *-ā*, *-āmo*, *-āte*, *-ājū*.

⁸ Za obrazloženje toga pristupa v. Silić (1991, 1998, 2002).

U Barić i dr. (2005: 236) u tim se nastavcima razlikuje oznaka za prezent (-*ē*-, -*jē*-, -*ī*-, -*ā*-) od oznake za lice i broj (-*m*-, -*š*-, -*ø*; -*mo*-, -*te*-, -*ū*/-*jū*/-*ē*), osim u trećemu licu množine glagola kojima oznaka za prezent nije -*ā*-. Nasuprot prezentskoj oznaci -*ā*- u 3. l. mn. ostalih glagola stoji nulti morfem, no on se u gramatici ne izdvaja kao jedna od oznaka za prezent.

Prema gramatici Silić i Pranjković (2005) taj se oblik tvori se od prezentske osnove, koja se sastoji od korijenskoga i sufiksalnoga morfema, i prezentskoga nastavka. Kao sufiksadni morfemi prezentske osnove navode se -*ē*-, -*ī*-, -*ā*- i -*jē*-, dok su prezentski nastavci -*m*-, -*š*-, -*ø*-, -*mo*-, -*te* i -*ē* ili -*ū* (Silić i Pranjković 2005: 59). Popisi sufiksadnih morfema i nastavaka uglavnom se podudaraju s oznakama za prezent te za lice i broj u Barić i dr. (2005), a iako se nulti morf koji se javlja između korijenskoga morfema i nastavka ni ovdje ne spominje među prezentskim sufiksima, prisutan je u primjerima raščlambe oblika koji slijede, npr. *plèt-ē-m*, *plèt-ø-ū*. Među navedenim fleksijskim morfemima jedina je razlika ta što se u Barić i dr. (2005) uz nastavke, odnosno oznake lica i broja -*ū* i -*ē* spominje i -*jū*. Silić i Pranjković (2005) taj nastavak ne izdvajaju kao zaseban, već *j* u glagolima sa sufiksadnim morfom -*a*-, primjerice *kopati*, tumače kao međusamoglasnički: *kòp-a(j)ū*. Međutim, problematičan je opis tvorbe glagola I. razreda III. vrste (u tradicionalnim podjelama 2. razred V. vrste) kao što su *pisati* ili *metati*. Takvi glagoli prezent tvore sufiksom -*jē*-, a autori navode da se *j* iz sufiksa stapa sa završnim suglasnikom korijenskoga morfema te u raščlambi oblika pišu jotiranu alternantu korijenskoga morfema i sufikse -*ē*- ili -*ø*-, primjerice: *mèc-ē-m*, *mèc-ø-ū* (Silić i Pranjković 2005: 61). Ne objašnjava se čime je jotiran korijenski morfem u 3. l. mn., s obzirom na to da se *j* u tome prikazu ne spominje ni među sufiksima ni među nastavcima za to lice.

Slično tomu, iako se u Barić i dr. (2005) navode prezentski nastavci -*jēm*... -*jū*, za glagole te vrste ondje stoji da imaju jotiranu osnovu u prezentu, imperativu i glagolskome prilogu sadašnjem (oblicima koji se tvore od prezentske osnove), a da u prezentskim nastavcima imaju morf -*ē*- (Barić i dr. 2005: 265), a ne -*jē*-. U ostalim analiziranim gramatikama govori se o nastavcima -*jēm*... -*jū*, koji uzrokuju jotaciju na granici osnove i nastavka.

3.2.1. Glagoli tipa *kupovati*, *davati* i *piti*

U priručnicima postoji kolebanje u vezi sa smještanjem i tumačenjem glasa *j* koji se pojavljuje u konjugacijskoj paradigmi nekih tipova glagola. U većini slučajeva taj je glas moguće tumačiti kao međusamoglasnički, koji se pojavljuje između završnoga samoglasnika osnove i početnoga samoglasnika nastavka, no gramatički opisi razlikuju se prema tome prikazuju li ga kao dio osnove ili nastavka, a pritom se uočavaju i određene nedosljednosti. Problem se pojavljuje i u drugim oblicima koji se tvore od prezentske osnove.

Prvu skupinu takvih glagola čine glagoli tipa *kupovati* (VI. vrsta), kod kojih se *-ov*, *-ev*-, *-iv*- iz infinitivne osnove mijenja u *-u/-uj-* u prezentskoj. U gramatikama Težak i Babić (2000: 144), Babić i dr. (2007: 528) te Raguž (2010: 210) stoji da se *-ov*-, *-ev*-, *-iv*- zamjenjuje sa *-uj-*, a prezentski su nastavci *-ēm... -ū*. U Barić i dr. (2005: 269) i Silić i Pranjković (2006: 60) govori se o morfu *-ū-* te nastavcima *-jēm... -jū* odnosno sufiksalnome morfemu *-jē-/-ø-* i nastavcima *-m... -ū* (u 3. l. mn. *j* ispred *u* međusamoglasnički je), kao što je to i kod drugih glagola s infinitivnom sufiksom *-a-*.

Različito se tumače i oblici glagola tipa *davati*, *pljuvati* (Barić i dr. (2005) V.4, Silić i Pranjković (2005) III.2), za koje u Težak i Babić (2000: 144) i Babić i dr. (2007: 523) stoji da prezent tvore nastavcima *-ēm... -ū*, a u prezentskoj osnovi nakon odbacivanja infinitivnoga *-ati* *v* zamjenjuju sa *j*, npr. *dāv-ati* > *dāj-ēm*. U Barić i dr. (2005: 267) govori se o sufiksima *-v(a)-* i *-j(a)-* (npr. *brijati*) u infinitivnoj osnovi, kojih u prezentskoj osnovi nema, a *j* se pripisuje nastavcima *-jēm... -jū*. Raguž (2010: 210) također u vrstu VI.2 izdvaja glagole tipa *davati*, kod kojih prema sufiksu *-va-* ispred infinitivnoga sufiksa *-ti* u prezentu ne stoji ništa, a prezent tvore nastavcima *-jēm... -jū*. U Silić i Pranjković (2005: 60) ti se elementi ne promatraju kao afiksi umetnuti u infinitivnu osnovu, a kojih u prezentskoj nema, nego kao inačice sufiksa *-a-*, nasuprot kojima u prezentu stoji sufiks prezentske osnove *-jē-*, kao što je to i kod brojnih drugih glagola s infinitivnim morfom *-a-*, primjerice *pīs-a-ti* > *pīš-ē-m*. Riječ je, zapravo, o međusamoglasničkim sonantima *j* (u glagolima poput *brijati*) i *v* (u glagolima poput *davati*) (usp. Marković 2012: 222), a *j* u prezentskim oblicima mogao bi se protumačiti kao dio sufiksa *-jē-* odnosno nastavaka *-jēm*, kao što se to čini u dijelu gramatika, ili bi se moglo govoriti o sufiksu *-ē-* odnosno nastavcima *-ēm...*, pri čemu bi *j* bio međusamoglasničkoga postanka. Na tragu toga rješenja opisi su u gramatikama Težak i Babić (2000) te Babić i dr. (2007), osim što se ondje ne govori o međusamoglasničkim glasovima, već o zamjeni *v* sa *j* u glagolskoj osnovi. Prvo je rješenje, međutim, sustavnije u odnosu na druge glagole s infinitivnim morfom *-a-*.

Posljednji tip glagola o kojima će ovdje biti riječi glagoli su tipa *piti*, *čuti* (Barić i dr. (2005) I.7, Silić i Pranjković (2005) I.10), s korijenom koji završava na samoglasnik i tvorbenim morfom *-ø-*. U modelu Silića i Pranjkovića (2005: 42–43) cjelokupna prva vrsta, koja ima infinitivni sufiks *-ø-*, u prezentu sustavno ima sufiks *-ē-*, a *j* se u glagola poput *piti* i *čuti* tumači kao međusamoglasnički. Nastavci *-ēm...-u* navode se i u Babić i dr. (2007: 514) te ondje stoji da se prezentska osnova takvih glagola tvori dodavanjem *j* na osnovni slog (ti glagoli ispred infinitivnoga nastavka imaju samo jedan slog), dok Raguž nije odlučio pripada li *j* osnovi ili nastavku, već piše da takvi glagoli „ispred nastavka dobivaju glas *j*, koji bi se dao prikazati kao sastavni dio nastavaka *-jem*, *-ješ* itd.” (Raguž 2010: 193). Kao i u prethodnim slučajevima, gramatika Barić i dr. (2005: 255) smješta *j* u nastavak te navodi da su prezentska i infinitivna osnova takvih glagola jednake (*pi-*, *ču-*), a prezent tvore nastavcima *-jēm... -jū*. U gramatici Težak i Babić (2000) tvorba prezenta glagola toga tipa ne komentira se, no kao primjer tvorbe na-

stavkom *-jēm* daje se glagol *piti*, što odgovara opisu u Barić i dr. (2005). S obzirom na ostale glagole s infinitivnim morfolom *-ø-*, nastavci *-ēm...* sustavniji su.

Da tumačenje oblika glagola toga tipa može biti zbunjujuće, pokazalo je i istraživanje o udžbeničkim opisima glagolskoga sustava. Unutar istoga udžbenika pronađeni su primjeri u kojima se u nekim slučajevima polazi od prezentske osnove koja završava na *j*, npr. u tvorbi imperativa *pij-ø*, a u drugima se *j* prikazuje kao dio nastavka, npr. prezentski oblik *umijem* rastavljen je kao *umi-jem*, a ne *umij-em* (Lazić 2017: 44).

Raščlamba spomenutih glagola na osnovu i nastavak u pojedinim gramatikama prikazana je u sljedećoj tablici:

Tablica 1. Raščlamba na osnovu i nastavak nekih glagola u čijoj se paradigmi pojavljuje *j*

	KUPOVATI	
	osnova	nastavak
Težak i Barić (2000.)	kupuj-	-em
Barić i dr. (2005.)	kupu-	-jem
Silić i Pranjković (2005.)	kup-u-je-	-m
Babić i dr. (2007.)	kupuj-	-em
Raguž (2010.)	kupuj-	-em
	DAVATI	
	osnova	nastavak
Težak i Barić (2000.)	daj-	-em
Barić i dr. (2005.)	da-	-jem
Silić i Pranjković (2005.)	da-je-	-m
Babić i dr. (2007.)	daj-	-em
Raguž (2010.)	da-	-jem
	PITI	
	osnova	nastavak
Težak i Barić (2000.)	pi-	-jem
Barić i dr. (2005.)	pi-	-jem
Silić i Pranjković (2005.)	pi(j)-e-*	-m
Babić i dr. (2007.)	pij-	-em
Raguž (2010.)	pi-/pij-	-em/-jem

* Glas u zagradama međusamoglasnički je.

Općenito, mogu se predložiti dva rješenja opisanoga problema. Radi postizanja sustavnosti trebalo bi uzeti u obzir konjugacijske tipove kojima spomenuti glagoli pripadaju te bi u slučaju glagola poput *kupovati* i *davati* bilo logično govoriti o nastavcima

-jēm... -jū kao i kod drugih glagola s infinitivnim morfolom *-a-* (npr. *pisati* > *pišem*), a kod glagola poput *piti* o nastavcima *-ēm... -ū* kao kod glagola s infinitivnim morfolom *-o-* (npr. *peći* > *peku*). Međutim, to bi rješenje moglo djelovati nelogično iz perspektive korisnika koji nisu upoznati s hrvatskim konjugacijskim tipovima, stoga bi za, primjericice, školske gramatike prikladnije bilo rješenje vođeno određenjem nastavka kao dijela koji se u tvorbi oblika mijenja: *pi-jem, da-jem*.⁹

3.3. Imperativ

Usporedba opisa glagolskih oblika u hrvatskim gramatikama pokazala je da se pristup tvorbi imperativa u njima razlikuje, što je rezultiralo različitim popisima nastavaka za njegovu tvorbu¹⁰. Te se razlike i u ovome slučaju mogu objasniti time što se u opisima polazi od različitih osnova, a osnove pojedinih konjugacijskih tipova različito se određuju. Pravila za tvorbu imperativa u gramatikama prikazana su u sljedećoj tablici¹¹:

Tablica 2. Pravila za tvorbu imperativa u gramatikama hrvatskoga jezika

	Tvorba imperativa
Babić i dr. (2007.) Ham (2017.)	- tvori se od prezentske osnove i nastavaka: 1) <i>-o, -mo, -te</i> 2) <i>-i, -imo, -ite</i> 3) <i>-ji, -jimo, -jite</i> 4) <i>-āj, -ājmo, -ājte</i>
Težak i Babić (2000.) Hudeček i Mihaljević (2019.)	- tvori se od infinitivne ili, rjeđe, prezentske osnove (Težak i Babić 2000) / tvori se od prezentske ili, rjeđe, infinitivne osnove (Hudeček i Mihaljević 2019) nastavcima: 1) <i>-o, -mo, -te</i> 2) <i>-j, -jmo, -jte</i> 3) <i>-i, -imo, -ite</i> 4) <i>-ji, -jimo, -jite</i>

⁹ Tvorba oblika glagola poput *kupovati* od prezentske osnove mogla bi se opisati posebnim pravilom o zamjenjivanju *-ov-* sa *-u-* kako bi se izbjeglo uvođenje još jednoga niza nastavaka.

¹⁰ Razlike u gramatičkim opisima pojedinih oblika odrazile su se i na opise u udžbenicima hrvatskoga jezika te je analiza skupine udžbenika za drugi razred srednjih škola otkrila da se u njima broj nastavaka nizova za tvorbu imperativa kreće od dva do četiri, a za tvorbu glagolskoga pridjeva trpnog od dva do pet skupina nastavaka (Lazić 2017: 41–46, 49–54; Lazić 2018: 11–17).

¹¹ Tablični prikazi pravila za tvorbu glagolskih oblika radi preglednosti su ponešto skraćeni i prilagođeni te su istaknuti bitni podatci.

Barić i dr. (2005.)	- tvori se od prezentske (većina glagola) ili infinitivne osnove nastavcima: 1) <i>-ø, -mo, -te</i> 2) <i>-i, -imo, -ite</i> 3) <i>-j, -jmo, -jte</i> - nastavci se sastoje od oznake za imperativ <i>-ø-, -i-</i> ili <i>-j-</i> i oznake za lice i broj <i>-ø, -mo</i> ili <i>-te</i>
Silić i Pranjković (2005.)	- tvori se prema prezentskoj osnovi tako da se njezini sufiksadni morfemi <i>-e-, -i-</i> i <i>-ā-</i> zamijene sufiksanim morfemima imperativne osnove <i>-i-, -j-</i> i <i>-āj-</i> - na osnovu se dodaju nastavci <i>-ø, -mo</i> i <i>-te</i>
Raguž (2010.)	- tvori se tako da se nastavci 1) <i>-, -mo, -te</i> 2) <i>-i, -mo, -ite</i> dodaju na osnovu koja se dobije odbacivanjem posljednjega samoglasnika (<i>-ū, -ē</i>) u 3. l. mn. prezenta - prva se skupina nastavaka dodaje osnovama koje završavaju glasom <i>j</i> , a druga svim ostalim osnovama

Gramatike koje navode četiri skupine nastavaka za tvorbu imperativa razlikuju se u tome što neke kao jedan od nastavačkih nizova navode nastavke *-āj, -ājmo, -ājte*, a neke nastavke *-j, -jmo, -jte*. Ta se razlika može objasniti time što se u prvome slučaju u tvorbi glagola s morfolom *-ā-* u prezentu u tvorbi imperativa polazi od prezentske osnove (npr. *čit-āj*), a u drugome od infinitivne osnove (*čitā-j*). Gramatika Težak i Babić (2000) jedina je od analiziranih gramatika u kojoj se kao (češća) osnova za tvorbu imperativa uzima infinitivna osnova, no daju se samo primjeri tvorbe od prezentske osnove: *brōj-ø, dāj-ø, nōs-i, piš-i, dāj-i* (Težak i Babić 2000: 149). U školskoj gramatici Hudeček i Mihaljević (2019), u kojoj se navode isti nizovi nastavaka kao i u gramatici Težaka i Babića, u tvorbi se polazi od prezentske ili, rjeđe, infinitivne osnove. Nadalje, druga skupina glagola koja u nekim opisima u imperativu dobiva nastavke *-j...* spomenuti su glagoli kod kojih postoji kolebanje oko toga pripada li *j* prezentskoj osnovi ili nastavku te se može govoriti o tvorbi imperativa od prezentske osnove (koja završava na *j*) nastavcima *-ø...*, primjerice *čūj-ø*, ili od infinitivne osnove nastavcima *-j...*, na primjer *čū-j*. U opisima u kojima se ne spominje nastavački niz *-j...* (Babić i dr. 2007: 539; Ham 2017: 99) infinitiv glagola poput *čuti* raščlanjuje se kao *čūj-ø*, što je u skladu s tumačenjem da se prezentska osnova takvih glagola tvori dodavanjem *j* na osnovni slog (Babić i dr. 2007: 518). U Ham (2017) takva se raščlamba, međutim, spominje kod imperativa, no ne i kod prezenta, gdje se ne navode primjeri prezenta takvih glagola niti se njihova prezentska osnova objašnjava, stoga izolirana tvorba *čūj-ø* u imperativu može djelovati zbujujuće, osobito s obzirom na to da je riječ o školskoj gramatici.

U Barić i dr. (2005: 242–243) spominju se samo tri niza imperativnih nastavaka jer je niz *-ji...* potpao je pod nastavke *-i...* Naime, u glagolima tipa *pisati* u tvorbi imperativa polazi se od jotirane prezentske osnove (*piš-i*), kao što je to i u prezentskim oblicima. U tome modelu polazi se od prezentske osnove većine glagola, no ostavlja se i mogućnost tvorbe od infinitivne osnove. Tvorbom od infinitivne osnove i ovdje se tumači imperativ glagola s morfolom *-ā-* u prezentu (*čitā-j*) te se tako izbjegava uvođenje nastavakoga niza *-āj...* Opis se pojednostavnjuje smanjenjem broja nastavaka, no usložnjuje ga uvođenje različitih alternanti osnova te polazjenje od različitih osnova u tvorbi oblika.

Silić i Pranjković (2005: 74–75) u skladu sa svojim modelom tvorbe glagolskih oblika govore o zamjenjivanju sufikslnih morfema prezentske osnove sufikslnim morfemima imperativne, na koju se dodaju imperativni nastavci. Tri su imperativna sufiksa *-i-*, *-j-* i *-āj-*, a imperativni su nastavci *-ø*, *-mo* i *-te*, što bi se moglo prevesti u tri skupine nastavaka u tradicionalnome smislu: *-i-*, *-j-* i *-āj-*. To znači da pravilom nisu obuhvaćeni glagoli čiji korijen završava na *j* (npr. *stajati*, *brojiti*), a koji imperativ tvore ili mogu tvoriti sufiksom *-ø*: *stôj-ø-ø*, *brôj-ø-ø* (uz *broj-i-ø*).

Naposljetku, Raguž (2010) pravilo za tvorbu imperativa pojednostavnjuje uvođenjem samo dviju skupina nastavaka: *-ø*, *-mo*, *-t* i *-i*, *-mo*, *-te*, koji se dodaju na osnovu koja se dobije odbacivanjem posljednjega samoglasnika (*-ū*, *-ē*) u 3. l. mn. prezenta, a odabir nastavaka ovisi o tome završava li tako dobivena osnova glasom *j* ili ne. Iako tvorbu jednoga oblika ne bi trebalo tumačiti tvorbom od drugoga¹², a tim pravilom nije potpuno obuhvaćena ni mala skupina glagola kao što su *brojiti* i *krojiti*, koji imperativ mogu tvoriti i nultim nastavkom i nastavkom *-i* (njihovi se imperativni oblici u gramatici objašnjavaju zasebno), riječ je o jednostavnome rješenju koje bi moglo biti prikladno za uporabu u nastavi, pa tako i u školskim gramatikama. Osim toga, i tvorba glagolskoga priloga sadašnjeg u svim se gramatikama osim Silić-Pranjkovićeve¹³ opisuje kao dodavanje nastavka *-ći* obliku 3. l. mn. prezenta.

3.4. Glagolski pridjev trpni

Tvorbena pravila za glagolski pridjev trpni koja nalazimo u hrvatskim gramatikama prikazana su u sljedećoj tablici:

¹² Silić (1991: 6) smatra da se jedan glagolski oblik od drugoga razlikuje cjelinom svojega ustrojstva, a ne samo nastavcima te da svaku osnovu čini njezino ustrojstvo, značenje i prozodematika. Stoga smatra tvorbu jednoga oblika od osnove drugoga metodološki spornom i to ilustrira primjerom glagola *pisati*, koji u 3. l. mn. glasi *pišū*, dok je naglasak u glagolskome prilogu sadašnjem, čija se tvorba u tradicionalnim pristupima opisuje dodavanjem nastavka *-ći* na oblik 3. l. mn., drukčiji: *pišūći*.

¹³ Silić i Pranjković (2005: 93) tvorbu glagolskoga priloga sadašnjeg opisuju kao dodavanje sufiksa *-ući* ili *-eći* prezentskoj osnovi 3. l. mn., dakle ne govori se od tvorbi od drugoga oblika, već od osnove drugoga oblika.

Tablica 3. Pravila za tvorbu glagolskoga pridjeva trpnog u gramatikama hrvatskoga jezika

	Tvorba glagolskoga pridjeva trpnog
Težak i Babić (2000.) Babić i dr. (2007.) Ham (2017.) Hudeček i Mihaljević (2019.)	- tvori se od infinitivne ili (rjeđe) prezentske osnove i nastavaka: 1) <i>-n, -na, -no, -ni, -ne, -na</i> 1) <i>-en, -ena, -eno, -eni, -ene, -ena</i> 2) <i>-jen, -jena, -jeno, -jeni, -jene, -jena</i> 4) <i>-t, -ta, -to, -ti, -te, -ta</i>
Barić i dr. (2005.) Raguž (2010.)	- tvori se od infinitivne ili prezentske osnove sufiksima <i>-n, -en, -jen, -ven, -t</i> , na što se dodaju nastavci pridjevske promjene
Silić i Pranjković (2005.)	- tvori se tako da se sufiksadni morfemi infinitivne osnove <i>-a, -ava, -iva, -ova, -eva</i> zamijene sufiksadnim morfemima <i>-ān-, -āvān-, -īvān-, -ovān-, -evān-</i> , sufiksadni morfemi infinitivne osnove <i>-i-</i> i <i>-je-</i> sufiksadnim morfemom <i>-jen-</i> , sufiksadni morfem infinitivne osnove <i>-nu-</i> sufiksadnim morfemom <i>-nūt-</i> te sufiksadni morfem <i>-ø-</i> sufiksadnim morfemima <i>-en-, -jen-, -ven-</i> i <i>-t-</i> ; na to se dodaju nastavci <i>-ø, -a</i> i <i>-o</i>

Razlike u gramatičkim opisima tvorbe glagolskoga pridjeva trpnog odnose se u prve redu na osnovu od koje se oblik tvori, pitanje nastavka *-ven*, koji se izdvaja samo u nekim opisima te tumačenje tvorbe toga oblika kod nekih glagola III. i IV. vrste (u Silić i Pranjković (2005) IV. vrste).¹⁴

U svim se gramatikama osim Silić i Pranjković (2005) u tvorbi glagolskoga pridjeva trpnog polazi od infinitivne ili (rjeđe) prezentske osnove, dok se kod Silića i Pranjkovića kao polazna osnova za tvorbu osnove glagolskoga pridjeva trpnog uzima samo infinitivna osnova. U dijelu gramatika spominju se četiri skupine nastavaka za glagolski pridjev trpni: *-n, -en, -jen* i *-t* (te njihove varijante za ostale rodove i brojeve; Težak i Babić 2000; Babić i dr. 2007; Ham 2017; Hudeček i Mihaljević 2019), dok se u gramatikama Raguž (2010) te Barić i dr. (2005) uz sufikse *-n, -en, -jen* i *-t* navodi i sufiks *-ven* (npr. *pokriven*). U Silić i Pranjković (2005) spominju se sufiksadni morfemi *-ān-, -āvān-, -īvān-, -ovān-, -evān-* (odgovaraju nastavku *-n* u ostalim gramatikama), *-nūt-, -t-* (odgovaraju nastavku *-t*), *-en-, -jen-* i *-ven-*. Objašnjava se, međutim, da su *j* i *v* u sufiksima *-jen-* i *-ven-* kod glagolskoga pridjeva trpnog glagola sa sufiksadnim morfemom infinitivne osnove *-ø-* kojima korijenski morfem završava na samoglasnik (npr. *piti, čuti*) međusamoglasnički, što znači da je zapravo riječ o morfemu *-en-* (Silić i Pranjković 2005: 81). U gramatici Babić i dr. (2007: 545–546) ti se glasovi objašnjavaju tako da neki glagoli prve infinitivnoj osnovi dodaju *v* (*čuv-en*), a glagoli po-

¹⁴ Veće razilaženje u opisu tvorbe glagolskoga pridjeva trpnog primijećeno je u srednjoškolskim udžbenicima, u kojima se broj nastavačkih skupina kreće od dviju do pet (usp. Lazić 2017: 49–51).

put *piti* tvore glagolski pridjev trpni od prezentske osnove, koja u tome opisu završava glasom *j* (*pij-en*).

Nastavak *-jen* / sufiks *-jen-* u većini opisa dobivaju, osim glagola poput *piti*, glagoli III. i IV. vrste (u Silić i Pranjković (2005) IV.) koji u infinitivu imaju morf *-je-* ili *-i-*, a u prezentu morf *-i-*, poput *točiti*, *vidjeti*, *raditi*. Ti glagoli ujedno pripadaju i malomu broju glagola koji u tradicionalnim opisima glagolski pridjev trpni tvore od prezentske osnove. Pogled u tvorbeno pravila otkriva manja razilaženja u tumačenju tvorbe pridjeva trpnog tih glagola. U gramatikama nalazimo sljedeća rješenja:

a) tvorba nastavkom *-en*, kod glagola poput *vidjeti*, *ljubiti*, *voziti* taj se nastavak dodaje na jotiranu osnovu (Barić i dr. 2005: 246)

b) tvorba sufiksom *-jen-*, koji jotira suglasnike na kraju osnove; u glagola čiji korijenski morfem završava palatalnim suglasnikom (poput *točiti*) glas *j* ispada (Silić i Pranjković 2005: 80–81)

c) tvorba nastavkom *-jen*, kod glagola poput *vidjeti*, *raditi*, ili *-en*, kod glagola poput *točiti* (Babić i dr. 2007: 546, Raguž 2010: 237–238).

Prva se dva pristupa vode sustavnošću tvorbe unutar iste glagolske vrste, a jotirana prezentska osnova pojavljuje se u Barić i dr. (2005), kao što se pokazalo, i u opisima tvorbe drugih oblika u kojima sudjeluje prezentska osnova. Posljednji se pak opis vodi površinskom strukturom oblika. Kao i u slučaju prezenta, može se zaključiti da bi sustavnost s obzirom na konjugacijski tip glagola bila poželjna u znanstvenome opisu, dok bi školskim gramatikama bio primjereniji model opisa vođen površinskom strukturom.

Budući da je riječ o jednome od oblika čiji opis u hrvatskim gramatikama odlikuje relativno velik broj nastavaka i rascjepkanost pravila, zanimljivo je spomenuti rješenje koje predlaže Opačić (2007), a koje pronalazi u *Gramatici hrvatskosrpskoga jezika* Ivana Brabeca, Mate Hraste i Sretena Živkovića (1970.). Ondje se u tvorbi razlikuju samo tri skupine nastavaka, a polazi se samo od jedne, infinitivne osnove. Nastavci su: 1) *-en*, *-ena*, *-eno* (*pletan*, *pečen*), 2) *-n*, *-na*, *-no* (*čuvan*) i 3) *-t*, *-ta*, *-to* (*otet*). Nema nastavaka *-jen*, *-jena*, *-jeno*, no jotiranost osnove objašnjava se na drugi način: samoglasnik *i* iz osnove glagola IV. vrste mijenja se u *j* ispred nastavka *-en* te umekšava samoglasnik ispred sebe (*baci + en > bacjen > bačen*). Oblici glagola 1. razreda III. vrste (npr. *uštedjeti > uštedjen*) objašnjavaju se analogijom s glagolima IV. vrste (Opačić 2007: 97–98; Brabec, Hraste i Živković 1970: 122–123). U gramatici se ne objašnjava tvorba glagolskoga pridjeva trpnog od glagola poput *piti* i *čuti*, koji dobivaju nastavke *-jen*, *-ven* / sufikse *-jen-*, *-ven-*, no *j* i *v* u tih bi se glagola mogli protumačiti kao međusamoglasnički, a nastavak *-en* / sufiks *-en-* dobiva i većina ostalih glagola s infinitivnim sufiksom *-ø-*. Kao i u slučaju infinitiva opis tvorbe oblika moguće je pojednostavniti smanjenjem broja nastavaka te uvođenjem posebnih pravila za pojedine konjugacijske tipove. Općenito, velik broj pravila manje je prikladan za školske gramatike, no pri od-

luci hoće li se pravilo uključiti u opis u obzir bi se mogla uzeti čestoća pojedinih glagola i konjugacijskih tipova.

4. Zaključak

Razlike koje se pojavljuju u opisima tvorbe jednostavnih glagolskih oblika u suvremenim gramatikama hrvatskoga jezika mogu se s jedne strane objasniti različitim modelima opisa glagolskoga sustava, a s druge strane različitim tumačenjem tvorbe pojedinih oblika. Pri opisu oblika promjenjivih riječi tradicionalno se razlikuje osnova i nastavak, dok je u gramatici Silić i Pranjković (2005) predstavljen drukčiji pristup utemeljen na detaljnoj morfološkoj raščlambi.

Analiza prezentskih oblika otkrila je dva tipa razilaženja među gramatikama. Prvi se slučaj odnosi na oblike u kojima dolazi do jotacije, pri čemu se u dijelu gramatika govori o tvorbi od jotirane alternante osnove, a u drugima o tvorbi nastavcima koji počinju glasom *j*. Druga se vrsta kolebanja odnosi na tretman međusamoglasničkoga *j* koji se pojavljuje u paradigmi nekih glagola i koji neki priručnici prikazuju kao dio nastavka, a drugi kao fonološku promjenu u osnovi ili međusamoglasnički glas. Ta se razilaženja pojavljuju i u opisima tvorbe drugih oblika koji se tvore od prezentske osnove.

Prikazani su i opisi tvorbe imperativa i glagolskoga pridjeva trpnog, koje odlikuje relativno velik broj različitih skupina nastavaka i u čijem se opisu gramatike donekle razilaze. Pokazalo se da kod spornih oblika neki opisi nastoje održati sustav unutar iste konjugacijske vrste, a drugi se vode površinskom strukturom oblika. Nadalje, u nekim se opisima broj nastavaka smanjuje uvođenjem posebnih tipova osnova ili zasebnim pravilima za pojedine konjugacijske tipove. Odabir modela opisa treba odgovarati namjeni i ciljnim korisnicima priručnika, a pri prikazivanju hrvatskoga glagolskog sustava, kao što je to u udžbenicima, razlike među gramatičkim opisima treba imati na umu kako ne bi došlo do nesustavnosti.

Literatura

- Babić, Stjepan i dr. 2007. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Babić, Zrinka. 1991. *Generativni opis konjugacijskih oblika*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Barić, Eugenija i dr. 2005. *Hrvatska gramatika*. Četvrto izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Brabec, Ivan; Hraste, Mate; Živković, Sreten. 1970. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ham, Sanda. 2017. *Školska gramatika hrvatskoga jezika*. Peto izdanje. Zagreb: Školska knjiga.

Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik

<http://ihjj.hr/mreznik>. Pristup 15. srpnja 2019.

Hrvatsko jezikoslovno nazivlje – Jena

<http://ihjj.hr/jena>. Pristup 15. srpnja 2019.

Hrvatsko strukovno nazivlje – Struna

<http://struna.ihjj.hr>. pristup 15. srpnja 2019.

Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2019. *Hrvatska školska gramatika*. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Jelaska, Zrinka; Bošnjak Botica, Tomislava. 2019. Conjugational types in Croatian. *Raspriave: Časopis instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 45(1), 47–74.

Lazić, Daria. 2017. *Glagolska morfologija u udžbenicima hrvatskoga jezika*. Diplomski rad. <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/9538/1/diplomski%20rad%20Lazić.pdf>. Pristup 1. kolovoza 2019.

Lazić, Daria. 2018. O nekim problemima glagolske morfologije u udžbenicima hrvatskoga jezika. *Hrvatski jezik*, 5(4), 9–18.

Lazić, Daria; Mihaljević, Milica. 2020. O nekim problemima morfološkoga nazivlja. *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje*. Ur. Mihaljević, Milica; Hudeček, Lana; Jozić, Željko. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. 137–166.

Marković, Ivan. 2012. *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput.

Opačić, Nives. 2007. Još jedna tvorbeni nelogičnost. *Komunikacija u nastavi hrvatskoga jezika – suvremeni pristupi poučavanju u osnovnim i srednjim školama* [ur. Češi, Marijana; Barbaroša-Šikić, Mirela]. Zagreb: Naklada Slap.

Raguž, Dragutin. 2010. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: vlastita naklada.

Silić, Josip. 1991. Ustrojstvo glagolske osnove. *Suvremena lingvistika*, 31–32, 3–12.

Silić, Josip. 1998. Morfolonogija hrvatskoga glagola: Tipovi osnova. *Riječki filološki dani* 2, 24–271.

Silić, Josip. 2003. Ustrojstvo glagolske osnove uvjetovano glagolskovidskim promjenama. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002*. [ur. Botica, Stipe]. Zagreb: FF Press, 16–21.

Silić, Josip; Pranjković, Ivo. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Šojat, Krešimir; Srebačić, Mateja; Štefanec, Vanja. 2013. CroDeriV i morfološka raščlamba hrvatskoga glagola. *Suvremena lingvistika*, 39, 75–96.

Težak, Stjepko; Babić, Stjepan. 2000. *Gramatika hrvatskoga jezika: priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Dvanaesto izdanje. Zagreb: Školska knjiga.

Verbal morphology in contemporary Croatian grammar books

Croatian grammar books approach verbal morphology in different ways. The main difference is whether simple verb forms are described as consisting of a stem and an ending or their description is based upon a more accurate morphological analysis. Comparison of a number of contemporary Croatian grammar books has revealed differences regarding the stem types and endings that have been recognized for certain verb forms, and the boundaries between the stem and the ending have been interpreted differently for certain conjugation types. In the beginning of the paper, the basic morphological terms such as morpheme, ending and verb stem are discussed. After that, the models for describing simple verb forms in contemporary Croatian grammar books are presented, with a special regard to the description of present, imperative and passive past participle.

Keywords: morphology, verb forms, grammar books, Croatian

Mijo Lončarić

Institut za hrvatski jezik, Zagreb

Za hrvatsko jezikoslovlje u 21. stoljeću Osvrt na istraživanje narodnih govora hrvatskoga jezika

Navode se najvažniji zadaci hrvatskoga jezikoslovlja, jer usprkos iznimno specifičnim i važnim značajkama hrvatskoga jezika među slavinama, za njega još uvijek nisu obavljena sva fundamentalna istraživanja ni izrađena djela, npr. nacionalni jezični atlas, povijesna gramatika, dijalektologija, dijalektni rječnici većine dijalekata.

Godine 1996. zasnovan je u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje *Hrvatski jezični atlas*, koji treba obuhvatiti hrvatske govore s oko 410 punktova (u zemlji, Bosni i Hercegovini te dijaspori – štokavskih, čakavskih i kajkavskih) te govore jezika nacionalnih manjina (oko 40 punktova). Ipak, do sada, osim čakavskih govora, nisu okončana ni terenska istraživanja, te je ostala neistražena 1/5 kajkavskih i čak 1/3 štokavskih govora (a većina su Hrvata štokavci).

Lingvistička je geografija (atlas), s obzirom na to da najbolje pokazuje sliku i raznolikost jezika, temelj svih drugih jezikoslovnih istraživanja potrebnih za poznavanje povijesti jezika, naroda i zemlje, kontakata s drugim jezicima, narodima i zemljama. Osim toga, poznata je i činjenica da se mjesni govori nepovratno mijenjaju, nerijetko čak i nestaju. Francuzi i Nijemci taj su važan nacionalni zadatak uradili u 19. st. Zbog toga je izrada *Hrvatskoga jezičnog atlasa* najvažniji zadatak hrvatskoga jezikoslovlja i filologije, jedan od najvažnijih, ako ne i najvažniji zadatak hrvatske znanosti i kulture.

Gljučne riječi: hrvatski jezik, narodni govori, jezični atlas, 410 punktova, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, dijaspora, najvažnije za jezikoslovlje i filologiju, važno za znanost i kulturu

Uvod

Opće su poznate neke posebnosti govora hrvatskoga jezika, jedinstvene u slavenskim jezicima. Prvo, velika je raznolikost narodnih govora, organskih konkretnih idioma – ne velik narod i zemlja, a raznolikost veća nego u nekim većim

narodima i zemljama. Drugo, to je čuvanje velike starine, s jedne strane, te daleko-sežne inovacije, s druge strane.

Hrvatski jezični prostor sijeku izoglose koje se inače uzimaju za grananje slaven-skih jezika, ne samo unutar skupina (južne, zapadne i istočne), nego i samih skupina. Tipološki su hrvatski dijalekti veoma originalni, čak u europskom jezičnom okviru – vrlo je velika raznolikost u strukturi dijalekata, npr. u prozodiji za naglasak riječi (inventari prozodema i distribucija), u vokalizmu (inventari i distribucija), u konzonantizmu (inventari i distribucija).¹

Iako su počeci istraživanja narodnih govora hrvatskoga jezika rani, zbog političkoga položaja Hrvata znanstveno započinju tek na početku 20. stoljeća. Među prvim zvučnim zapisima jezika na svijetu uopće, nalazi se i hrvatski jezik – s početka 20. st., i to i štokavski, i čakavski, i kajkavski.

Lingvistička je geografija (geolingvistika) s obzirom na to da najbolje pokazuje sliku i raznolikost jezika, temelj svih drugih jezikoslovnih istraživanja potrebnih za poznavanje povijesti jezika, naroda i zemlje, kontakata s drugim jezicima, narodima i zemljama. Osim toga, poznata je i činjenica da se mjesni govori nepovratno mijenjaju, nerijetko čak i nestaju. Zbog toga je izrada *Hrvatskoga jezičnog atlasa* najvažniji zadatak hrvatskoga jezikoslovlja i filologije, jedan od najvažnijih, ako ne i najvažniji zadatak hrvatske znanosti i kulture.

2. O istraživanjima

U hrvatskome se jeziku lingvistička, dijalektološka geografija u širem značenju, gdje se govori o rasporedu jezičnih elemenata na zemljištu, počinje spominjati relativno rano. Tako, primjerice, Bartol Kašić u predgovoru prve hrvatske gramatike (1604) ističe hrvatska narječja. Nakon njega važan je Juraj Habdelić, kajkavski književnik i autor prvoga kajkavskoga rječnika, za kojega Josip Vončina ističe: “Nije mi poznato da je ijedan književnik prije 19. stoljeća bolje opisao dijalekatsku situaciju našega jezika.” (Vončina 1974: 18).

Hrvatski jezik prikazivan je na kartama, tako i na kartama slavenskih i europskih jezika, te na posebnim kartama, i to kartama cijeloga jezika i kartama njegovih dijelova. Starije su karte:² M. Hraste (1956), S. Pavičić (1962), B. Finka (1965), s M. Mogušem (1981, 1983), P. Šimunović (2011), G. Neweklowsky (1978), D. Brozović i P. Ivić (1988). U novije vrijeme karte objavljuju npr. I. Lukežić (2012, 2015), H. P.

¹ Karaševski hrvatski govori jesu dijalekt *sui generis* – ne pripadaju ni jednom od južnoslavenskih narječja, pa tako ni torlačkom narječju iako se u nj svrstavaju zbog nekih sličnosti koje su razvijene kasnije (usp. Ivić 1958, Popović 1960, Lisac 2003). Oni su veza sa sjevernim slavenskim jezicima.

² Podaci se mogu naći u Lisac 2003. i Šimunović 2011.

Houtzagers (1999), S. Vranić (2002, 2005, 2011), G. Filipi i B. Buršić Giudici (1998), L. Pliško (2005), S. Zubčić (2006, 2018), S. Halilović (1996), J. Lisac (2003, 2009) i drugi.

Ipak, istraživanje hrvatskoga jezika metodom lingvističke geografije (izrada atlasa, prikupljanje građe za njega) znatno kasni.³ Hrvatski se jezik istraživao u okviru sedam višejezičnih atlasa: *Lingvistički atlas Mediterana* (7 punktova), *Općeslavenski lingvistički atlas* (OLA, 39 punktova),⁴ *Europski lingvistički atlas* (ALE), atlas srednjojužnoslavenskih jezika, dijasistema (pod imenom *Srpsko-hrvatski dijalektološki atlas*,⁵ izrada napuštena), *Karpatški atlas* (1 punkt), *Mali dijalektološki atlas balkanskih jezika* (1 punkt), *Bosansko-hercegovački dijalektološki atlas* (55 punktova).

U dijalektologiji, za jezični kontinuum, jezik, dijasistem narodnih govora, mreža nije pravilan koordinatni sustav zbog geografskih osobina terena, koji nije jednolično naseljen («normalno» naseljen teren, nasuprot moru, jezerima, močvarama, visokim gorama itd.). Metodom jezične geografije dobije se najbolja slika jezičnoga kontinuum, pejzaža, raznolikosti narodnih govora na terenu – tj. na jezičnom području istražuju se mjesni govori određeni kao točke u mreži jezičnoga područja (slično geografskim obilježjima).

Godine 1996. zasnovan je u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje projekt *Hrvatski jezični atlas* (voditelj M. Lončarić), u okviru programa *Hrvatski jezik i njegova povijest*. Atlas je trebao obuhvatiti govore u Hrvatskoj i hrvatske govore izvan Hrvatske, u Bosni i Hercegovini te dijaspori. Da se ubrza istraživanje, odlučeno je da se istražuje po upitniku za SJS, po kojem je bilo istraženo 2/3 predviđenih punktova. Mreža punktova povećana je za 1/3, na oko 410 punktova (Hrvatska oko 300, BiH 55, dijaspora 63), i to čakavski 110, kajkavski 109 i štokavski 196; dijaspora: Crna Gora 4, Kosovo 2, Češka 1, Slovačka 3, Austrija 10, Mađarska 17, Srbija 14, Rumunjska 5; Slovenija 5 (kontrolni punktovi).

Govori manjina dijelom su također istraživani za atlase jezika koji ih obuhvaćaju. Da se ubrza istraživanje, odlučeno je da se uključi građa prikupljena ranije, a trebalo je kroz jedno-dva istraživačka razdoblja (4–8 godina) istražiti preostale (u 20. st.). Nažalost, ta istraživanja nisu ni danas završena, u drugom desetljeću 21. st. Istraženi su čakavski punktovi, izrađeni su i njihovi fonološki opisi (u pripremi za tisak). Pri kraju su istraživanja kajkavskih, ostalo je još 20-ak (petina), dok je neistraženo sedamdesetak štokavskih punktova (trećina), a većina su Hrvata štokavci.

Građa se prikuplja od izvornih govornika po jedinstvenom upitniku (2008 pitanja), koji je sastavljen po semantičkim cjelinama, obuhvaća riječi i njihove oblike koji daju podatke o pojedinim razinama jezika (prozodiji, fonemima, izgovoru, morfologiji, tvorbi, sintaksi, ograničeno o leksiku). Uz njih je i dvadesetak dodatnih pitanja o mjestu te isto toliko o ispitaniku.

³ Prvi svesci njemački 80-ih godina 19. st., francuski od 1902.

⁴ Za OLA izrađeni su fonološki opisi hrvatskih govora v. FO 1981.

⁵ U organizaciji Međuakademijskoga odbora za dijalektologiju, sa JAZU (danas HAZU).

Kako su istraživači bili različitoga obrazovanja i iskustva, iste pojave katkad su bilježene na različit način, a različite pojave na isti način. Građa upitnika tako nije potpuno sumjerljiva zbog razlike u vremenu istraživanja i iskustva istraživača i mogla se provjeriti u nekoliko slučajeva. Kada, primjerice, nova istraživanja pokažu drukčije stanje, prikazuje se stanje prema upitniku, a u bilješci se iznose novija saznanja.

U izradi je opisa najvažnija građa upitnika, posao istraživača, koji je na terenu bilježio i interpretirao građu – obrađeni upitnik originalno je znanstveno djelo, iako nije objavljeno. Probni fonološki opis izradila je V. Zečević na primjeru govora Pisarovine, a zamjetno je da su opisi dijelom različiti te se vidi i autorski pristup.

U međuvremenu prišlo se digitalizaciji građe.⁶

Govori koji su punktovi OLA također su i punktovi HJA (Hrvatskog jezičnog atlasa). Većina je istražena po oba upitnika, no upitnik za OLA ne sadrži pitanja za neke osobine koje su karakteristične za hrvatski jezik.

U izradi fonološkoga opisa, za hrvatski jezik može se pretpostaviti jedan zajednički ishodišni fonološki sustav za vokalizam i konzonantizam (koji su jednaki ne samo za srednjojužnoslavenski dijasistem, srednjojužnoslavenske jezike nego i za slovenski), ali ne može za prozodiju. Sponiraju se tri, i to dva za štokavsku i čakavsku akcentuaciju te jedan za kajkavsku.

Redovno se polazi od pretpostavljenoga općehrvatskoga razvoja (ishodišnoga fonološkoga sustava), ali ako treba, donosi se praslavensko stanje (npr. kod **stj = *skj* i **zdj = *zgj*). Pretpostavljeno općehrvatsko stanje nije uvijek u apsolutnoj kronologiji istodobno, važna je relativna kronologija, a polazi se od zadnje faze razvoja.

Opis je leksika znatno obimniji i dugotrajniji zadatak. Odbor za dijalektologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 80-ih je godina planirao izradu dvaju istraživanja – leksik čakavskoga (voditelj M. Moguš) i kajkavskoga narječja (voditelj A. Šojat), dakle bez štokavskih govora. No do realizacije nije došlo. U najmanju ruku trebalo bi za svaki hrvatski dijalekt izraditi reprezentativan rječnik.

3. Zaključak

Znamo što znači jezik za nacionalni identitet i njegov je opis deklarativno jedan od prioriteta znanstvenoga istraživanja u Hrvatskoj, no praksa je drukčija. To nije samo važan nacionalni zadatak, nego i nadasve hitan: narodni govori nestaju, i to time što se, prvo, kroz vrijeme mijenjaju – govor jednoga mjesta nije isti danas kao što je bio krajem 19. stoljeća, ako se i nije ništa drugo dogodilo što utječe na njihovu promjenu; drugo, to su migracije (npr. i u Domovinskom ratu); nemjerljive su civilizacijske promjene u 20. st. – masovno obrazovanje, agresija javnih medija, urbanizacija. Nestaju

⁶ Digitalizacija je rađena u okviru projekta *Digitalna obradba hrvatske narječne građe*, voditelj Željko Jozić.

govori i tako što nestaju i mjesta u kojima su se govorili. Narodni govor od danas nije jednak kao sutra, nestaje bez traga ako se ne istraži. Obratio sam se 1999. g. javnosti, u povodu 1. slavonskoga Hrvatskoga slavističkoga kongresa u Osijeku otvorenim pismima, zbog toga prioritetnoga znanstvenoga i kulturnoga nacionalnog zadatka. Napisao sam otvoreno pismo i o atlasu: *Hrvatski jezični atlas – prioritet hrvatskoga jezikoslovlja i filologije te jedan od najvažnijih nacionalnih zadataka znanosti i kulture*. Treba čestitati kolegama iz Slovenije, što su izdali 2 sveska svojega jezičnoga atlasa (gdje je objavljeno i nekoliko hrvatskih kajkavskih govora, kao kontrolni punktovi). Velik je to grijeh hrvatskoga jezikoslovlja da se hrvatski govori objavljuju prije u drugom nacionalnom atlasu (slovenskom), a ne hrvatskom.

Na žalost, u Hrvatskoj trenutno nemamo projekt za nacionalni jezični atlas. Dosta se čini na čuvanju, promidžbi i stvaranju pravilne svijesti o narodnim govorima. Međutim, ne ostvaruje se na odgovarajući način i najvažniji zadatak hrvatske filologije.

Nadamo se da ćemo planirana terenska istraživanja konačno završiti, zahvaljujući novom sustavu financiranja. Istina, možda ne u prvoj četvrti 21. stoljeća, ali uskoro nakon toga.

Literatura

- Brozović, Dalibor; Ivić, Pavle. 1988. *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski, Izvadak iz "Enciklopedija Jugoslavije"* 6, Zagreb, 48–94.
- Filipi, Goran; Buršić Giudici, Barbara. 1998. *Istriotski lingvistički atlas = Atlante linguistico istrioto* [tekst i fotografije]. Pula: Znanstvena udruga Mediteran.
- Finka, Božidar. 1965. Čakavsko narječje. U: Babić, Stjepan, 5. Jezik, Školski leksikon, Zagreb: Panorama, 29–34.
- Finka, Božidar. 1971. Čakavsko narječje. *Čakavska rič*, 6 (1), 11–71. (pretisak).
- Finka, Božidar; Moguš, Milan. 1981. Karta čakavskoga narječja. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 5, 49–58.
- Finka, Božidar; Moguš, Milan. 1983. *Wesensmerkmale des Čakavischen und ihre Verbreitung* (u prilogu karta br. 13).
- FO = *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. 1981. Sarajevo: ANUBiH.
- Halilović, Senahid. 1996. Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik VII*. Sarajevo: Institut za jezik.

⁷ Imam zamjerku na imenovanje hrvatskih punktova u Slovenskom atlasu, s kojima je postupljeno kao sa slovenskim govorima u Italiji i Austriji, gdje se ti govornici, normalno, smatraju Slovencima. Međutim, u hrvatskim govorima, bez obzira koliko bili slični slovenskima, govornici su Hrvati, tako se izjašnjavaju bez dileme (v. *Slovenski lingvistični atlas 1, Človek – telo, bolezni, družina*, Ljubljana 2011.).

- Houtzagers, Peter 1999. The Kajkavian Dialect of Hidegség and Fertőhomok (*Studies in Slavic and General Linguistics*, 27). Amsterdam – Atlanta: Rodopi.
- Hraste, Mate. 1956. *Karta dijalekata hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Bibliografija radova iz dijalektologije, antroponimije, toponimije i hidronimije na području hrvatskoga ili srpskoga jezika. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 1, 387–479.
- Ivić, Pavle. 1958. Die serbokroatischen Dialekte: Ihre Struktur und Entwicklung. Erster Band, Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe. Mouton & co. 's-Gravenhage.
- Kašić, Bartol. 1604. *Institutionum linguæ Illyricæ libri duo*. Rim.
- Lisac, Josip. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1, Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkoga narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lisac, Josip. 2009. *Čakavsko narječje*. Zagreb: Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Zagreb – Rijeka – Čavle: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra čakavskoga sabora Grobnišćine.
- Lukežić, Iva. 2015. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*. Zagreb – Rijeka – Čavle: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Neweklowsky, Gerhard. 1978. *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete: mit 52 Dialektkarten*. Wien.
- Pavičić, Stjepan. 1962. Seobe i naselja u Lici. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 41.
- Pliško, Lina. 2005. *Istarska enciklopedija*, 2005. (natuknice): 1. Buzetski (gornjomiranski) dijalekt, 123; 3. Čakavsko narječje u Istri, 153–154; 5. Jugozapadni istarski ili štakavsko-čakavski dijalekt, 358; 6. Južnočakavski dijalekt ili ikavsko-čakavski dijalekt, 362; 9. Sjevernočakavski ili ekavskočakavski dijalekt, 727–728; 10. Srednočakavski ili ikavsko-ekavski dijalekt, 743–744.
- Popović, Ivan. 1960. *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Slovenski lingvistični atlas 1, Človek – telo, bolezni, družina*. 2011. Ljubljana: Založba ZRC.
- Šimunović, Petar. 2011. *Čakavska čitanka*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Vončina, Josip. 1974. Habelićev stav prema jeziku. *Kajkavski zbornik*, 15–19.
- Vranić, Silvana. 2002. *Govori sjeverozapadnoga makrosustava na otoku Pagu: 1. Fonologija*. Rijeka: Matica hrvatska Novalja.
- Vranić, Silvana. 2005. *Čakavski ekavski dijalekt: sustavi i podsustavi*. Rijeka: Biblioteka časopisa Fluminensia, knjiga I – Filozofski fakultet u Rijeci.
- Vranić, Silvana. 2011. *Govori sjeverozapadnoga makrosustava na otoku Pagu: 2. Morfologija*. Rijeka: Matica hrvatska Ogranak Novalja – Filozofski fakultet u Rijeci.

Zubčić, Sanja. 2006. *Akcentatski tipovi imenica i glagola u sjeverozapadnim čakavskim govorima (sinkronijski i dijakronijski aspekt)*. Doktorski rad. Filozofski fakultet u Rijeci.

Zubčić, Sanja. 2018. *Neocirkumfleks u čakavskom narječju*. Rijeka: Filozofski fakultet.

*** Obradeni upitnici za *Hrvatski jezični atlas*, rkp. u Institutu za hrvatski jezik, Zagreb.

Zur Erforschung des Kroatischen im 21. Jahrhundert

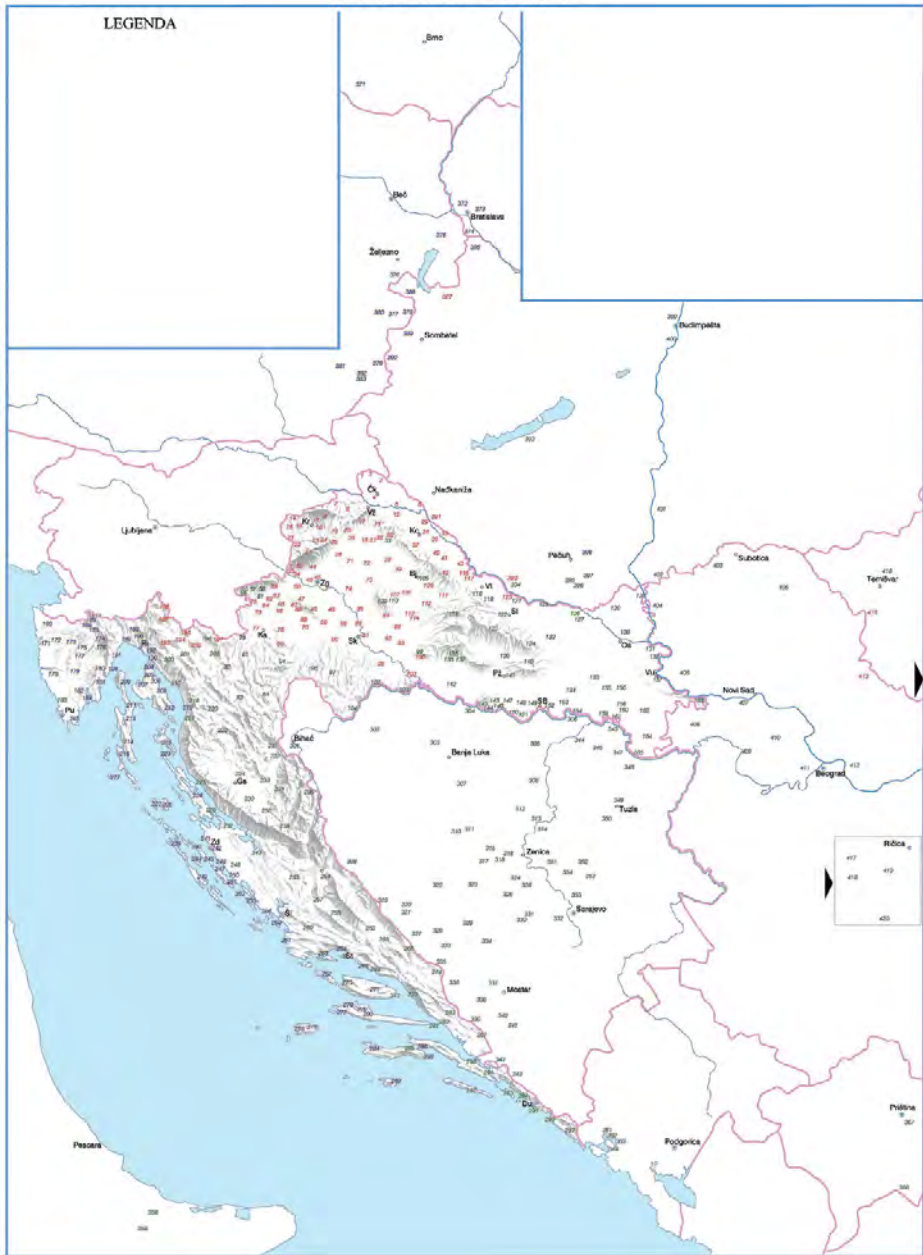
Obwohl das Kroatische innerhalb der slawischen Sprachen mit einigen spezifischen Eigenheiten eine wichtige Stellung einnimmt, mangelt es noch auf mehreren Gebieten an seiner grundlegenden Erforschung. Ausständig ist z. B. der Sprachatlas, noch immer fehlen detaillierte Übersichten und Wörterbücher aller Dialekte, was die Deutschen und die Franzosen schon im 19. Jahrhundert erledigt haben.

Im Jahre 1996 wurde der kroatische Sprachatlas konzipiert, mit ungefähr 410 Punkten des Kroatischen in Kroatien, Bosnien und der Herzegowina, der Diaspora so wie etwa 40 Punkten der nationalen Minderheiten. Bis heute sind mit Ausnahme des Čakavischen noch nicht einmal alle Punkte untersucht. Unerledigt ist 1/5 des Kajkavischen und 1/3 des Štokavischen, wobei die meisten Kroaten Štokaver sind.

Die Ortsmundarten ändern sich immer mehr oder verschwinden gänzlich. Deswegen ist die Ausarbeitung des kroatischen Sprachatlasses die dringlichste Aufgabe der kroatischen Philologie, eine der wichtigsten Aufgaben der nationalen Wissenschaft und Kultur überhaupt.

Schlüsselwörter: das Kroatische, der Sprachatlas, 410 Punkten, Kroatien, Bosnien und Herzegowina, Diaspora, 40 Punkten der nationalen Minderheiten, unerledigt 1/5 des Kajkavischen + 1/3 des Štokavischen, dringlichst der Philologie, wichtigst der Wissenschaft + Kultur

HRVATSKI JEZIČNI ATLAS

Мария Малнар Юришич

Философский факультет Загребского университета
mmalnar@ffzg.unizg.hr

Перина Вукша Наход

Институт хорватского языка
pvuksa@ihjj.hr

Издалека видно тех, кто пылает любовью к фразеологизмам

В работе анализируются фразеологизмы, представленные в хорватских музыкальных произведениях. Материал взят из текстов песен различных поп-музыкантов, опубликованных с 2000 года по сегодняшний день.

Анализ собранных фразеологизмов проводится на структурном, семантическом и концептуальном планах. Определяется наиболее распространенная структура фразеологизмов, наблюдается изменение в последовательности компонентов фразеологизма и их опущение или замена, а также указывается возможность отступления от значения, закрепленного в научной литературе. Кроме того, фразеологизмы как готовая, узнаваемая и несвободная связь слов характеризуются наличием переносного значения и поэтому в работе будет рассмотрена проблема употребления этих выражений в прямом значении (вследствие чего фразеологический оборот перестает быть собственно фразеологизмом).

Ключевые слова: хорватские музыкальные произведения, фразеологизмы, структура, значение

1. Введение

Не вызывает сомнений тот факт, что фразеологизмы окружают нас повсюду. Люди широко используют их в своей речи. Фразеологизмы встречаются в литературе, сериалах, кино, рекламе. Им посвящены научные работы и работы, нацеленные на массовую аудиторию, учебники, словари, монографии. Все

чаще собираются и изучаются не только фразеологизмы, встречающиеся в хорватском литературном языке, но и те, которые зафиксированы в хорватских диалектах. Однако до настоящего времени не было создано работы, посвященной анализу фразеологизмов, употребляющихся в текстах хорватских музыкальных произведений. Так как в ходе предварительного исследования мы пришли к выводу, что фразеологизмы часто встречаются в текстах этого типа, именно они стали темой данной работы.

2. О методологии исследований

Поскольку в рамках одной статьи невозможно охватить все музыкальные жанры, всех исполнителей и все периоды, мы были вынуждены пойти на компромисс. Для анализа мы выбрали около 20 самых знаменитых/популярных певцов и музыкальных групп хорватской сцены, исполняющих в жанрах поп и/или танцевальной музыки¹. При этом мы стремились к тому, чтобы анализ включал исполнителей, которые выступали разное количество лет на сцене. Временные рамки были ограничены периодом от 2000 года до настоящего времени.

В соответствии с приведенными критериями были выбраны следующие исполнители: Антонела Доко, Доменица, Дорис Драгович, Жак Хоудек, Елена Розга, Лука Нижетич, Нина Бадрич, Ванна, Гибонни, Джулиано, Петар Грашо, Марко Толя, Массимо, Тони Цетински, *Leteći odred* [«Летучий отряд»], *Femminem*, *Magazin*, *Parni Valjak* [«Паровой каток»], *Silente*.

После того как из песен были отобраны фразеологизмы, числом около 500, они были записаны в исходной форме и сопоставлены с обобщенными фразеологизмами из хорватских фразеологических словарей (из которых бралось и значение фразеологизмов²), а также с фразеологизмами из *Базы фразеологизмов хорватского языка* Института хорватского языка. В случае, если значение фразеологизмов не было зафиксировано в существующих словарях/литературе, мы формировали его в соответствии с методологией обработки фразеологического материала. Целью исследования было определить структуру фразеологизмов и как следствие определить, какая структура является наиболее частотной и, соответственно, наиболее редкой, выявить наиболее часто встречающиеся компоненты и изучить возможные изменения на семантическом уровне. Кроме того, на основе корпуса была сделана попытка установить, можно ли разделить фразеологизмы на определенные концептуальные поля.

¹ Данный критерий основан на информации из Википедии и классификации, принятой в СМИ.

² Если значение было заимствовано, источник приводится в скобках.

3. О выражении

3.1. Структура фразеологизмов

Что касается структуры фразеологизмов, подтвердилось первоначальное предположение о том, что в корпусе будут преобладать фразеологизмы со структурой словосочетания. Фразеологизмы наименьшего объема, минимальные фразеологизмы представлены всего несколькими примерами. Чаще всего они составлены из двух компонентов: *na tenane, na brzinu, na glasu, ni riječ, ni glas, ko grom, iz glave, u rukavicama*, однако зафиксированы и те, в которые входят три компонента: *ni u snu*. Интересно отметить, что фразеологизмы *ni glas, ni riječ* у одного исполнителя (Тони Цетински³) фиксируются в двух композициях (*Zar malo to je; Čovjek od leđa*) и оба раза употребляются вместе, причем их последовательность может меняться (*Ni riječ, a ni glas // ni glas, ni riječ onda kad treba*). В этом случае мы можем говорить о структуре сочетания слов. Благодаря употреблению структуры данного типа достигается эффект усиления основного значения.

Выбранный корпус также показывает, что в структуру большинства минимальных фразеологизмов входит существительное, что подтверждается фразеологизмами, представленными в литературном хорватском языке (ср. Fink 2000: 97). Такой результат абсолютно ожидаем с учетом того, что в музыкальные тексты чаще всего попадают те фразеологизмы, которые зафиксированы в большинстве хорватских говоров.

Учитывая структуру фразеологизмов, подтвердилось первоначальное предположение о том, что в корпусе преобладают фразеологизмы со структурой словосочетания. Среди них выделяются, например, сочетание глагол + существительное:

poljubiti vrata, okretati leđa komu, čuvati leđa komu, stisnuti zube, podmetnuti leđa komu, pustiti korijenje, otvarati vrata komu, čemu, gubiti dah, ostaviti trag, gubiti nadu, dati riječ komu, uzimati dah, otvarati oči, platiti životom, dati život, igrati igru, čuvati komu leđa, doći pameti, maziti pogledom, dignuti glavu, otvoriti oči, trošiti vrijeme, skinuti kapu komu...

Приведенная структура может дополняться предлогом: глагол + предлог + существительное:

gledati kroz prste komu, skinuti se s vrata komu, padati na koljena, stati na put komu, ući u srce, pasti na dno, biti na dnu, ostati bez daha, ući u krv, biti na mjestu, imati u krvi koga, prevaliti preko usta što...

³ Учитывая, что критерием отбора был исполнитель, в работе не приводятся авторы стихов, только исполнители.

Также может фиксироваться структура с инверсией типа существительное + глагол:

sudbinu krojiti komu, srce slomiti komu, duša boli koga, masku skinuti, glavom platiti, ruku komu pružiti, jezik pregristi, glavu sagnuti, srce stane komu, vrijeme gubiti, mir pronaći, srce dati komu, glavu gubiti...

Хотя, учитывая результаты прежних исследований в фразеологии, мы ожидали большее число сравнительных фразеологизмов, в собранном корпусе они встречаются не так часто, и мы записываем их в следующих структурах: прилагательное + сравнительный союз + существительное: *lijep ko bombon*⁴, *sladak ko med, čist kao suza, bijesan kao pas, napet kao puška*; глагол + сравнительный союз + существительное: *plakati kao kiša, šutjeti kao riba*; сравнительный союз + существительное + предлог + существительное: *kao dar s neba*; сравнительный союз + существительное + предлог + прилагательное + существительное: *kao grom iz vedra neba...*

3.2. Модификации фразеологизмов

Часть собранного корпуса фразеологизмов по своей структуре отвечает фразеологизмам, закрепленным на уровне национальной фразеологии, напр.: *izvući deblji kraj, slomiti srce komu, nositi na duši koga, da Bog da, ne daj, Bože, podmetnuti leđa komu, pustiti korijenje, stisnuti zube, dati riječ komu, rame za plakanje, iz dna duše...*

Тем не менее, корпус, который лежит в основе нашего исследования, подвержен художественной свободе и потому, вполне ожидаемо, среди выбранных фразеологизмов фиксируются такие, которые по своей структуре частично модифицированы, если сравнивать их с фразеологизмами, представленными в фразеографии. Иногда эти модификации являются результатом изменения порядка слов, как в следующих примерах:

nećeš gledati taj film ~ taj film nećeš gledati <!> = этого не случится <!>, ты этого не переживешь <!>, ничего из этого не выйдет <!> (HFR⁵: 125)

⁴ Фразеологизм зафиксирован в стихе *Postoji kraj lijep ko bombon (tamo gdje rijeka grli nebo na zavoju svom* – Ванна). Употребление вышеупомянутого фразеологизма в указанном контексте (выражение красоты определенной территории / края) несколько неожиданно, если учесть тот факт, что предыдущие результаты показывают, что сравнение с конфетами, наряду со сладостью блюда и сладкоречием, чаще всего используется для выражения красоты определенного человека, в основном ребенка (напр. *Māla van je lípa, slāka kā cūkar* (Menac-Mihalić, Menac 2011: 51); *Ti se ko cūkerček* (Malnar Jurišić, Vukša Nahod 2015: 124).

⁵ HFR = Hrvatski frazeološki rječnik (Хорватский фразеологический словарь); Menac, Fink Arsovski, Venturin, 2014.

ne vjerovati očima svojim ~ *ne povjerovati / ne vjerovati <svojim> vlastitim očima* = не быть в состоянии поверить/верить в то, что видишь/увидел, удивиться/удивляться увиденному (HFR: 391)

na licu sve komu piše ~ *piše na čelu (nosu, licu) komu što* = что-либо видно на чьем-то лице, невозможно сокрыть что-либо, сразу же видно что-либо, что-либо является совершенно очевидным (HFR: 71)

sve ratne sjekire se zakopale ~ *zakopati ratnu sjekiru* = прекратить вражду, помириться, заключить перемирие (HFR: 534)

zvijezde s neba skinuti ~ *skinuti / skidati zvijezde s neba komu* = быть готовым сделать/делать невозможное ради чьей-то любви (HFR: 713)

*iz duše ne mrzim do dna*⁶ ~ *mrziti (prezirati i sl.) koga, što iz dna (dubine) duše* = сильно (глубоко, в высшей мере) ненавидеть (презирать и т.п.) кого-либо, что-либо (HFR: 97)

Иногда они заключаются в замене определенного компонента фразеологизма другим словом, что подтверждают фразеологизмы:

biti u malom prstu ~ *imati u malom prstu što* = отлично (превосходно) знать, фундаментально/основательно изучать какой-либо материал (предмет) (HFR: 465)

baciti pik na koga ~ *imati pik na koga, na što* = 1. преследовать кого-либо, захотеть/хотеть причинить вред кому-либо; 2. хотеть захватить/завоевать кого-либо, что-либо, попытаться склонить на свою сторону кого-либо, попытаться завладеть чем-либо (HFR: 426)

paliti vatre ~ *zapaliti vatru u komu* = вызвать чувства, страсть в ком-либо

vjetar je odnio što ~ *otišlo je (odlazi) u vjetar što* = что-либо пропало (пропадает), безвозвратно исчезло (исчезает) (HFR: 660)

ispravljati krive ceste ~ *ispraviti / ispravljati krivu Drinu* = исправлять/исправить непоправимое, исправлять/исправить чужие ошибки, попытаться сделать невозможное (HFR: 104)

sići na niske grane ~ *pasti na niske grane* = обеднеть, оказаться в нищете (бедности), попасть в тяжелое положение, материально или моральное пасть, пасть (HFR: 158)

s figom u srcu ~ *s figom u džepu* = неискренне, со скрытыми намерениями (HFR: 124).

⁶ Приведенный пример (Ванна – *Daj mi jedan dobar razlog* [«Дай мне одну вескую причину»]) также является показателем того, какие трансформации могут происходить с фразеологизмом, зафиксированным в фразеографии, и как, невзирая на произошедшую в нем замену (в данном случае это изменение последовательности компонентов и вставка отрицательной частицы), в отдельных конструкциях всегда можно распознать его исходную форму.

В стихе *postati pepeo i prah* мы видим комбинацию обоих возможных вариантов, т.е. вместе с изменением последовательности именных компонентов в фразеологизме *pretvoriti što u prah i pepeo* ('полностью уничтожить что-либо', HFR: 450) меняется и глагольная составляющая. При этом отчетливо видно, что не происходит изменения значения самого фразеологизма и не достигается эффект усиления:

„...s vremenom će sve
postat' pepeo i prah
al' me s tobom ničeg nije strah...” (Тони Цетински)

И в фразеологизме *u pepeo i prah pretvoriti*, встречающемся в стихах

„samo nemoj ovu ljubav ti
u pepeo i prah pretvoriti” (Джулиано),

мы также фиксируем изменение последовательности его компонентов, а исследовав собранный корпус, приходим к выводу, что изменение последовательности составляющих фразеологизма обычно происходит ради рифмы. На основе этого мы можем заключить, что включение фразеологического корпуса в стихи/песни, а также модификация или адаптация фразеологизмов, чаще всего мотивируются/применяются именно ради достижения рифмы.

Была отмечена и возможность вставки нового компонента по отношению к фразеологизму, зафиксированному в хорватской фразеологии, о чем свидетельствует пример *ni na široko ni na dugo*:

„Reci mi to, ni na široko ni na dugo
Reci mi to, da budem načisto” (Антонела Доко).

В упомянутом примере произошла модификация фразеологизма *nadugo* (*nadugačko*) *i naširoko* = очень подробно, очень обстоятельно, упоминая лишние детали (HFR: 349). Значение, которое хотели выразить этой фразеологической игрой, было бы 'быстро, кратко и ясно'. Подтверждение отрицания компонента исходного фразеологизма (а тем самым и достижение противоположного значения, т.е. антонимичного фразеологизма) мы видим на примере *nevjeran do groba* („Nevjeran do groba si, neću tol'ko živjeti” (Елена Розга), в котором значение 'вечно, постоянно неверен' передается с помощью замены прилагательного в фразеологизме *vjeran do groba* = верный до смерти (конца жизни), навек (вечно) верный (HFR: 165). Об этом свидетельствует и пример *ne maknuti se s mjesta* („Otkad ti si s drugin, ja se nisan maka s mista...” – Оливер Драгоевич), в котором отражено значение, противоположное значению фразеологизма *potaknuti se s mjesta* = прогрессировать, улучшить вещь (ситуацию), развиваться в позитивном направлении (HFR: 331).

С другой стороны, отмечены примеры, которые доказывают, что вставка новых компонентов в фразеографически зафиксированную структуру фразеологизма может не влиять на изменение его значения: например, *zub od vrimena* ~ *zub vrimena* = разрушительная сила времени, последствия старения (HFR: 712), *ode u ladni vitar sve* ~ *otišlo je (odlazi) u vjetar što* = пропало (пропадает) что-либо, исчезло (исчезает) что-либо (HFR: 660). В фразеологизме *lip ka Gospin lik* мы можем говорить о вставке нового компонента, по отношению к фразеологизму *lip ka Gospa*⁷ который зафиксирован, к примеру, в штокавских и чакавских говорах, напр. говор Ловреча, Острова или Сплита⁸, или даже о замене фразеологизма *lip ka Gospina slika*⁹, также зафиксированном в некоторых хорватских местных говорах¹⁰. Отмечена и вставка сравнительного союза в фразеологизм *teče med i mlijeko* <*gdje*> = все есть в изобилии <*где-либо*>, царит благосостояние <*где-либо*>, лучше быть не может/ в каком-нибудь крае (HFR: 318) (*život je tekao kao med i mlijeko* – Magazin), причем приведенная модификация не повлияла на содержание исходного фразеологизма. В исходный фразеологизм *slamka spasa* также вставляется предлог, и как следствие мы фиксируем форму *slamka za spas* (Тони Цетински), однако значением фразеологизма по-прежнему остается ‘последняя надежда, единственная возможность спасения’ (HFR: 538). В фразеологизме *glavu sam skroz izgubila* (Feminnem) отмечается вставка нового компонента *skroz*, который дополнительно подчеркивает само значение, а также изменение последовательности слов (ср. *izgubiti / gubiti glavu* = прийти в замешательство/приходить в замешательство, растеряться/теряться, потерять/ терять самообладание, HFR: 139).

В фразеологизме *na krvu i na vodi* зафиксирован не только пропуск глагольного компонента *živjeti*, но и вставка предлога во вторую часть структуры

⁷ В вышеупомянутом примере из-за рифмы произошла модификация („*tako si lip, ka Gospin lik*” – Дорис Драгович), а подтверждение этому мы находим у исполнителей области Далмации, где и зафиксированы упомянутые фразеологизмы.

⁸ Менас-Михалиć (2005: 178): *Lipa ko Gospa* (Lovreć). *Lipa ki Gospa* (Otok); Менас-Михалиć, Менас (2011: 67): *Lipà je kà Góspe* (Split).

⁹ Учитывая, что в хорватской национальной фразеологии (ср. HFR: 539), как и в местных говорах (ср. напр. Менас-Михалиć 2005: 298; Марешиć, Менас-Михалиć 2008: 169; Менас-Михалиć, Менас 2011: 145) часто фиксируется и фразеологизм *lijep kao slika*, в данном случае мы можем говорить о вставке нового компонента.

¹⁰ В хорватских местных говорах красота часто выражается при помощи сравнения с ликом Девы Марии (ср. напр. Malnar Jurišić 2017: 92), а различия заметны именно в названии именного компонента (напр. *Gospa* ~ *Marija*). В Хорватском фразеологическом словаре не зафиксирован фразеологизм, в котором выражение красоты достигается при помощи сравнения с одним из упомянутых компонентов (*Gospa, Djevíca, Marija*), а исходя из фонологических особенностей определений в выбранных примерах мы можем сделать вывод, что речь идет о диалектном варианте фразеологизмов (икавский рефлекс ятя *lip*).

фразеологизма (*cp. živjeti na (o) kruhu i vodi* = жить очень бедно, скудно есть (HFR: 262). В стихе „*ko' da udari me grom, rastavi sa zemljom i sa tlom*” (Дорис Драгович) отмечена вставка глагольного компонента и пропуск второй части фразеологизма (*iz vedra neba*), несмотря на это, первоначальное значение (‘вдруг, совершенно (совсем) неожиданно’ HFR: 166) не изменяется. Пропуск глагольного компонента происходит и в стихе/фразеологизме „*Tebi je rođendan, a ja praznih džepova*” [«У тебя день рождения, а карманы пусты»] (Тони Цетински): *imati prazan džep (džepove) ili biti prazna džepa (džepova)* = не иметь денег, быть без денег (HFR: 116).

В стихах, которые следуют далее, мы узнаем облик фразеологизма *doći na svoje*, однако замена местоименного компонента привела к возможному изменению его значения. В данном случае мотивацией для модификации послужило не стремление достичь рифмы, т.к. для этого достаточно было бы употребить фразеологизм в исходной форме, а, вероятно, желание достигнуть смыслового различия (автор оставляет открытым вопрос, является ли *твое* одновременно и *своим*, т.е. таково ли оно, как должно быть):

„i svi moji punti kad se zbroje
sve dođe na tvoje” (Гибонни).

- *doći na svoje* = 1. получить то, что хочется, не быть лишенным чего-либо (*ne biti prikraćen za što*); 2. устроиться /о ситуации и т.п./ (HFR: 101).

4. О значении

Значение¹¹ основной части фразеологизмов, собранных в нашем исследовании, совпадает с значением фразеологизмов, зафиксированном в доступных нам фразеологических словарях, напр.:

„jer onaj ko mostove ruši,
zauvijek ostat će sam” (Джулиано)

- *porušiti (srušiti) / rušiti (spaliti / spaljivati, paliti) <sve> mostove <za sobom (iza sebe)>* = разорвать/разрывать все отношения (связи), сделать невозможным возвращение к прежнему состоянию (HFR: 336)

„Pa, zar je hvala želja pusta
da prevališ i to preko usta
da bar ovaj put

¹¹ С учетом того, что значение фразеологизма зависит от контекста, при исследовании значений даются стихи/строфы, в которых фразеологизм был зафиксирован.

skineš kapu za moj trud
bar ovaj put.” (Magazin)

- prevaliti preko usta *što* = с трудом произнести что-либо, высказать что-либо
- skinuti / skidati kapu (*šešir*) *komu* = признать/признавать чьи-то заслуги, выражать почтение кому-либо (выражать восхищение кем-либо), ценить, уважать кого-либо (HFR: 209)

„I teška srca produžim
nemam smisla, nemam dar” (Magazin)

- teška srca = неохотно, тяжело, с трудом, едва (HFR: 558)

„Saznat ćeš iz prve ruke ti
sve što nisi htio saznati” (Magazin)

- iz prve ruke [znati, doznati itd.] = непосредственно, прямо, без посредника, из надежного источника (знать, узнать и т.д.) (HFR: 513)

„jer to nam život oči otvara
da nije samo kratka stranica” (Марко Толя)

- otvoriti / otvarati oči *komu* <na što> = помочь/помогать кому-либо увидеть главное, обратить/обращать чье-либо внимание на что-либо (HFR: 393)

„Drži me, ljube, za riječ
ja ne dižem ruke od nas” (Гибонни)

- držati za riječ *koga* = воспринимать всерьез чье-либо обещание (заявление), ожидать от кого-либо, что он сдержит данное слово (обещание) (HFR: 497)
- dignuti / dizati ruke <od *koga*, od *čega*> = отказаться/отказываться <от кого-либо, от чего-либо>, перестать волноваться за кого-либо, за что-либо, оставить/оставлять кого-либо, что-либо (HFR: 509).

„To platit će netko
ni kriv ni dužan kad ruku ti da” (Гибонни)

- ni kriv ni dužan = совершенно невинный (невиновный), без какой-либо вины, без настоящей причины (повода) (HFR: 256).

„a još ti pada na pamet
da lažeš me u stanu mom” (Feminnem)

- palo je (pada) na pamet (um) *komu*, *što* = вспомнил (вспоминает) кто-либо кого-либо, что-либо, подумал (думает) кто-либо о чем-либо (HFR: 409).

„Milom ili silom
istjerat ću vodu na svoj mlin” (Feminnem)

- tjerati (navoditi) vodu na *čiji* mlin = делать в пользу кого-либо (HFR: 665)

„Da nam Bog noćas da
ljubav kao zadnju priliku” (Тони Цетински)

- da Bog da = пусть исполнится мое желание, пусть будет так, пусть будет так, как задумано¹²

„Sad maske skinimo
da svi vidimo
u ovoj igri
'ko je 'ko” (Тони Цетински)

- skinuti (strgnuti) masku (krinku, obrazinu) <s lica> *komu* = разоблачить кого-либо, раскрыть чьи-либо тайные замыслы, показать чью-либо истинную природу (характер), показать кого-либо в истинном свете (HFR: 316).

Что касается значения фразеологизмов, мы увидели, что значение исходного фразеологизма может, но не обязано, отвечать контексту песни. Эти примеры можно подтвердить собственно фразеологизмами *vidi se (vidjelo se) iz aviona što* (‘что-либо издалека (было) видно, что-либо очень хорошо(было) видно, что-либо совершенно ясно’, HFR: 24) и *na sva zvona* (‘широко/открыто распространять/распространить, публично объявить’, ср. HFR¹³: 714), которые в отдельности соответствуют своему исходному значению.

„Jer vidi se iz aviona
volimo se na sva zvona,
recimo joj ja ili ti
ili netko će drugi, siguran budi
volimo se ko odrasli ljudi.” (Доменица)

Тем не менее контекст песни полностью противоположен, так как в ней говорится о тайной любви. Потому ясно, что в данном случае фразеологизм *na sva zvona* противоречит тексту всей песни и что он употребляется в значении, которое не совпадает с зафиксированным в словарях.

Подобная ситуация отражена и в стихах:

„Kako da ljudi nauče
i da im pod kožu ude” (Гибонни),

¹² Значение фразеологизма совпадает с значением фразеологизма *daj Bože* (HFR: 38).

¹³ В Хорватском фразеологическом словаре приведенный фразеологизм фиксируется под вокабулой *udariti/udarati (objesiti / vješati i sl.) na veliko zvono što* или *udariti / udarati (objesiti / vješati i sl. na velika (sva) zvona)* (ср. стр. 714).

в которых фразеологизм *ući pod kožu* мог обозначать ‘усвоить какие-либо ценности, знания’, а не ‘сочувствовать кому-либо, обрести чью-либо привязанность’, как приводится для фразеологизма *uvući se / uvlačiti se (zavući se / zavlačiti se* и т.п.) *pod kožu komu* (HFR: 249).

В стихах:

„Kada si otišao srce mi je stalo
ko igra domine sve srušilo se” (Feminnem)

мы выделяем фразеологизм *srce je stalo komu*. И хотя упомянутое словосочетание обозначает ‘кто-либо очень испугался, ощутил сильный страх’ (HFR: 556), в этом контексте мы придаем ей другое значение, которое звучит как ‘кто-либо ощущает сильную печаль, несчастен кто-либо’.

И в примере *dočekati s nogu*

„Sto puta sam zoru dočekaao s nogu
kad me vino slomi, ništa mi ne mogu.” (Тони Цетински)

мы можем говорить о потенциальном *ошибочном* употреблении фразеологизма, т.е. об употреблении словосочетания, которое не соответствует/отвечает известной структуре фразеологизма *s nogu* (который обозначает ‘быстро/поспешно’ и связан с глаголами попить или съесть, ср. и HFR: 369). Хотя очевидно, что в упомянутом стихе на самом деле имелось в виду, что рассвета дождалась на ногах, т.е. бодрствуя, и что форма существительного употреблена в Р.п. мн.ч. ради достижения рифмы, этот пример может привести нас к вопросу об употреблении словосочетаний, которые мы распознаем как фразеологизмы в буквальном значении.

Тогда, конечно, фразеологизм перестает быть фразеологизмом, что мы можем увидеть из примера *lađe sve potonu kome* (*sve su lađe potonule komu* = кто-либо оказался в безнадежном положении, кто-либо подавленный (печальный, в отчаянии, HFR: 277):

„I da lađe sve potonu
Iz dubine mi ćemo vratiti
Sve na obalu” (Жак Хоудек),

в котором приведенное словосочетание употреблено в переносном значении, чтобы потом его связали с буквальным.

По значению фразеологизмы могут быть однозначными и многозначными, т.е. они могут нести в себе один или несколько смыслов, которые определяются самим контекстом. Тем не менее корпус, на основе которого проведена работа, показывает, что значение иногда бывает не полностью прозрачным, как в примере:

„а он чека као изабран,
 čist ko suza, lijep ko dan” (Е. Розга).

Фразеологизм *čist kao suza* означае = 1. чистый, без нежелательных примесей; 2. абсолютно чистый, без пылинки; 3. с высокими моральными качествами, благородный, непорочный, освобожденный от обвинения; 4. безупречный, отлично исполненный, без ошибок /о предмете/ (HFR: 579). Несмотря на то, что с учетом самого контекста мы могли бы трактовать упомянутый фразеологизм, используя значение номер 3, мы не можем исключить и значение, которое изначально не ожидаем, а это значения под номерами 1. / 2. При этом мы замечаем, что в данном случае не наблюдаются ни инклюзивные отношения¹⁴, ни отношения интерсекции¹⁵ (ср. Matešić 2006: 45), а значения совершенно не связаны и сосредоточены на разных смыслах, с одной стороны на внешнем виде, а с другой стороны на психических особенностях.

5. Литературные vs диалектные фразеологизмы

Если мы посмотрим на отношения так называемых литературных и диалектных фразеологизмов, мы можем увидеть, что основную часть корпуса составляют те фразеологизмы, которые встречаются и в литературном хорватском языке. Так у некоторых исполнителей фиксируются только литературные (напр. Нина Барбич, Тони Цетински, Silente, Parni Valjak [«Паровой каток»], Миа Димшич). Отдельные же исполнители исполняют песни и на диалекте (напр. Гибонни, Лука Нижетич, Джулиано, Дорис Драгович, Елена Розга), потому в их корпусе можно найти как фразеологизмы, совпадающие с теми, что употребляются в литературном языке, так и диалектные фразеологизмы.

Уже из самих примеров диалектных фразеологизмов¹⁶ (напр. *kako bog zapovida* ~ *kako bog zapovijeda* = хорошо, как должно быть (как положено), как правильно, как ожидается; HFR: 39, *slipo virovati* ~ *slijepo vjerovati komu* = не сомневаться в ком-либо, *vatati koga u laži* ~ *hvatati u laži koga* = доказывать кому-либо, что он лжет; HFR: 280, *gluv i slip* ~ <i>gluh i slijep <za što> = не заинтересован в чем-либо вокруг себя, тот, который делает вид, что ничего не видит и не слышит, кому все равно; HFR: 150, *bisan ka pas* ~ *ljut (bijesan) kao ris (pas)* = очень зол, полон злости (ярости); HFR: 502, *ostat ladan* ~ *ostati hladan* = остаться незаинтересованным, не

¹⁴ «В инклюзивных отношениях это два значения, когда одно из них целиком заключено в другом» (Matešić 2006: 45).

¹⁵ «Интерсекция» (пересечение) – это совпадение значений по крайней мере в одном семантическом компоненте» (Matešić 2006: 45).

¹⁶ Диалектные фразеологизмы – это фразеологизмы, в которых зафиксированы фонологические/морфологические/лексические особенности местных говоров, отсутствующие в литературном хорватском языке.

показывать эмоции, *pustiti srcu na voju* ~ *pustiti / puštati srcu na volju* = отдалиться/ отдаваться чувствам; HFR: 556) мы можем увидеть, что они позволяют нам выделить определенные фонологические речевые особенности, а иногда речь идет и о лексических различиях, как например в фразеологизме *činit finte*. В хорватском фразеологическом словаре этот фразеологизм приводится в обобщенной форме *prodavati štosove (štoseve, fore, finte) komu* и трактуется как = поймать кого-либо на хитрости, обманывать кого-либо, обмануть кого-либо, вводить в заблуждение кого-либо (HFR: 606). В словаре М. Менац-Михалич и А. Менац (2011: 62) приведено значение ‘притворяться’ и это значение могло бы отвечать контексту упомянутого фразеологизма в песне. Фразеологизм *smiriti nerve* также можно было бы включить в эту группу, он встречается у певца, который известен употреблением диалектных форм фразеологизмов (Гибонни), а в литературном языке подтверждается фразеологизм *smiriti živce* (хотя на уровне национальной фразеологии мы фиксируем примеры с компонентом *nerve*, напр. *ići na živce (nerve) komu, imati nerv za što*, HFR: 357). При этом следует отметить, что некоторые фразеологизмы, которые на лексическом уровне мы признаем диалектными, вследствие широкого употребления стали частью национальной фразеологии.

Принимая во внимание результаты исследования, мы можем наблюдать особенности фразеологизмов на уровне вокализма и/или консонантизма, и таким образом можем констатировать:

- отражение ятя: *bisan, lip, slipo, slip, virujen, vitar, vrimena, zapovida, misto*
- *h > v: gluv, krvvu*
- *hv > v: vatan*
- *hv > f: fala*
- *m > n: virujen, vatan*
- утрата фонемы *h: ladni, ladan*
- стяжение *ao > a: ka*
- развитие конечного *l > doveja*
- или чередование *lj > j: voju*.

6. О частотности

В фразеологизмах, как показывают предыдущие исследования¹⁷, могут появляться компоненты, относящиеся к разным сферам жизни. Так, зафиксированы слова, которые называют части тела человека, названия животных, лексемы, связанные с религиозной жизнью и тому подобное.

¹⁷ Ср. напр. Kovačević 2012; Vidović Bolt 2011.

Учитывая частоту появления отдельных компонентов в фразеологизмах, заметно, что в выбранном корпусе преобладают по численности соматизмы. Так, чаще всего встречаются фразеологизмы, в чьей структуре фиксируется лексема *сердце* (*nositi koga/što na srcu, pukne komu srce, pustiti srcu na voju, slomiti komu srce, rao je kamen sa srca komu, teška srca, smijati se od srca*). Если примем во внимание, что именно с помощью этого компонента выражается и описывается эмотивное отношение к кому-либо, а также и самая частая тема изученного корпуса, ожидаемо, что встречаемость этого компонента будет самой многочисленной. Этот компонент может быть связан с его, так сказать, абстрактной парой *душа*, которая также отмечается в корпусе (*nositi na duši koga, mrziti iz dna duše, iz dna duše*).

В собранных фразеологизмах показательно часто фиксируется компонент *глаз* (*oko za oko, zub za zub, u tren oka, ne vjerovati svojim očima, trn u oku, u četiri oka, otvoriti oči, pogledati ispod oka koga, što*), а также встречаются: *рука* (*ruku na srce, dizati ruke od koga, doći komu praznih ruku, imati u svojim rukama što, ruku pružiti komu, jesti iz ruke komu*), *спина* (*čuvati leđa komu, okretati komu leđa, zabijati komu nož u leđa, podmetnuti leđa komu*), *налец* (*biti prst i nokat, gledati komu kroz prste, uplesti prste u što*), *голова* (*preko glave, prođe komu što kroz glavu, hladne glave, dignuti glavu*), *нос* (*staviti pod nos komu što*), *кожа* (*ući pod kožu*), *лицо* (*pokazati pravo lice*). И такие результаты нас по-настоящему не удивляют, учитывая, что и предшествующие исследования фразеологического корпуса (что на уровне литературной фразеологии, что на уровне диалектной фразеологии) показали высокую численность некоторых из приведенных здесь компонентов (например, соматизм *голова*, являющийся наиболее частым составляющим хорватских соматических фразеологизмов¹⁸, (ср. Ковачевић 2012: 283)).

Помимо соматизмов, среди компонентов фразеологизмов мы находим и фиксации зоонимов, наподобие птиц, рыб, собаки или кошки, что подтверждают примеры: *čak i vrapci znaju što, slobodna ko ptica, ni ptičjega mlijeka ne fali komu, štiti kao riba tko, bisan ka pas, mačak u vreći...*

Несмотря на то, что зоонимы показательно часто встречаются в фразеологизмах¹⁹, в изученном корпусе, вопреки нашим ожиданиям, они фиксируются редко.

Внутри фразеологизмов появляются и компоненты, связанные с религиозной жизнью, библеизмы, напр. *da Bog da, dušu predati Bogu, dao Bog, Sveto pismo, ko Adam i Eva, lip ka Gospin lik...*

¹⁸ «Части тела, которые видны глазу, имеют и более выраженную символику, и являются фразеологически более продуктивными. Внутренние органы фразеологически менее продуктивные. Исключение составляет соматизм сердце, который как из-за своей выраженной символики, так и из-за традиционной образности, является фразеологически продуктивным компонентом» (Ковачевић 2012: 283).

¹⁹ Видович Болт (2011: 20) говорит о том, что зоонимы наряду с соматизмами составляют самую многочисленную группу фразеологизмов.

7. О концептах

Что касается концептов, то принимая во внимание тот факт, что тематика основной части песен, как правило, любовная, мы можем заключить, что фразеологизмы на хорватской музыкальной сцене чаще всего выражают отношения любви и ненависти.

Так, у нас есть фразеологизмы, наподобие: *biti u (na) sedmom (devetom) nebu* = быть веселым (эйфоричным), быть в состоянии восторге (эйфории) (HFR: 354), *ne moći skinuti pogled s koga* = непрерывно смотреть на кого-либо, *nositi u srcu koga, što* = любить кого-либо, что-либо, думать о ком-либо, о чем-либо (HFR: 554), *kao u snu* = замечательно, приятно²⁰ (HFR: 526), *dijeliti <i> dobro i zlo <s kim>* = не оставлять кого-либо (расставаться с кем-либо) несмотря на плохие обстоятельства, быть вместе с кем-либо во всех жизненных обстоятельствах, все переносить с кем-либо, переживать и добро, и зло вместе (HFR: 99), *štiti (čuvati, držati) leđa* кому = защищать кого-либо, защищать кого-либо /от внезапного нападения, своим влиянием и т.д./ (HFR: 284), которые передают положительные чувства, состояния и обстоятельства, а есть и такие, как *ići dovraga*²¹, *skinuti se s vrata (grbače, pleća)* кому²² = перестать досажать кому-либо, освободить кого-либо от своего присутствия (HFR: 675), *slomiti srce* кому = сделать несчастным кого-либо, сильно огорчить кого-либо (HFR: 556), *pucati po <svim> šavovima*²³ = быть в плохом состоянии, гибнуть (HFR: 599), в которых, хотя речь и идет о любовной тематике, выражены негативные коннотации.

Такие результаты на самом деле очевидны, если мы знаем, что в подавляющем большинстве песен говорится именно о тех темах, которые могут быть усилены и с помощью самих фразеологизмов, напр. неразделенная любовь:

²⁰ Хорватский фразеологический словарь фиксирует также значение ‘полубессознательно, бессознательно, совершенно растерявшись’ (стр. 526), однако оно не подтверждается в корпусе.

²¹ Фразеологизм представлен в стихах: *U prvi kafić se otrujem, u drugi uđem i glasno opsujem sve žene njenoga imena i neka idu dovraga (Ni da mora nestane, Д. Драгович и Г. Рончевич)*. Исходя из стихов, мы можем заключить, что упомянутому фразеологизму можно приписать как значение ‘навсегда исчезнуть/исчезать’ (которое вместе с значениями ‘погибнуть / гибнуть, упасть / падать в пропасть’ приводится в Хорватском фразеологическом словаре (HFR: 275) для фразеологизма *otići / odlaziti kvragu*), так и значения, приведенные для фразеологизма *poslati / slati kvragu (dovraga) koga, što* = прогнать / прогонять кого-либо, отделаться от кого-либо, освободиться / освобождаться от кого-либо, избавиться / избавляться от кого-либо, оставить / оставлять кого-либо, прекратить / прекращать связь с кем-либо, с чем-либо (HFR: 275).

²² В Хорватском фразеологическом словаре также зафиксировано значение ‘перестать быть чьей-то заботой, перестать зависеть от кого-либо, перестать материально обременять кого-либо’.

²³ В Хорватском фразеологическом словаре зафиксировано значение ‘быть в состоянии сильного нервного напряжения’.

kriva sam ja i moje srce od kamena ~ *imati srce od kamena* = быть бесчувственным, *od mene okrenuo glavu* ~ *okrenuti / okretati glavu od koga, od čega* = игнорировать кого-либо, что-либо, не обратить / не обращать внимания на кого-либо, что-либо (HFR: 144),

прекращение любви:

jer prelako sve si bacio u vjetar ~ *baciti / bacati u vjetar što* = напрасно погубить/ губить что-либо, напрасно растратить/тратить что-либо (HFR: 660), *al' ne postoji lijek kada ljubav digne ruke od tebe jednom zauvijek* ~ *dignuti / dizati ruke <od koga, od čega>* = отказаться/отказываться <от кого-либо, чего-либо>, перестать заботиться <о ком-либо, чем-либо>, оставить/бросить кого-либо, что-либо (HFR: 509), *ugasnut će jednom ljubav naša* ~ *ugasnula je / ugasnut će ljubav* = исчезли/ исчезнут чувства между людьми, *negdje drugdje gnijezda ćemo sviti* ~ *saviti gnijezdo* = создать семью, вступить в совместную жизнь (HFR: 151),

наличие третьего лица:

zašto sjediš sad tu pored mene i glumiš da s vama je gotova stvar ~ *i gotova priča (stvar) <!>* = вот и все <!>, покончено <!>, <и> готово > (HFR: 456).

Концепт страдания логично накладывается на концепт любви, т.е. последствия несчастной любви часто бывают выражены именно фразеологизмами, наподобие: *boli duša koga* ~ *boli (zaboli) duša (srce) koga <zbog koga, zbog čega>* = плохо кому-либо <из-за кого-либо, чего-либо>, кто-либо кому-либо сочувствует в его печали, *zaviti u crno koga* = огорчить кого-либо...

Любопытно посмотреть и на то, как в музыкальных произведениях с помощью фразеологических сочетаний описываются мужчины, а как женщины. Мужчины могут описываться как при помощи фразеологизмов с отрицательным значением: *nevjerni do groba* ~ ср. *vjerman do groba* (HFR: 165), *nemaju sluha za koga* ~ *nemati sluha za koga, što* = не понимать кого-либо, что-либо, понятия не иметь о чем-либо, *zabijaju komu nož u leđa* ~ *zabiti / zabijati nož u leđa komu* = предать/предавать кого-либо, коварно напасть на кого-либо (HFR: 377), так и с помощью фразеологизмов с положительным значением, в которых они в основном неотразимы, и потому от них 'глаз невозможно отвести' – *ne možete skinuti pogled* ~ *ne moći skinuti pogled s koga, čega* = не отводя глаз смотреть на кого-либо, что-либо, смотреть на кого-либо, что-либо с особым вниманием и интересом. Женщины также могут описываться положительно, что подтверждают фразеологизмы *nositi u srcu koga, što* = любить кого-либо, что-либо, всегда помнить кого-либо, что-либо, думать о ком-либо, о чем-либо (HFR: 554), но чаще встречаются в негативном контексте, что мы видим на примере фразеологизмов: *slomiti srce komu* = сделать кого-либо несчастным, сильно опечалить кого-либо, причинить кому-либо боль (HFR: 556), *okrenuti / okretati leđa komu, čemu* = оставить/оставлять кого-либо, что-либо, предать кого-либо, что-либо, прерывать/прервать отношения с кем-

либо, игнорировать *кого-либо, что-либо* (HFR: 283) или *zaviti / zavijati u crno koga* = причинить боль *кому-либо*, огорчить *кого-либо*²⁴. Исходя из приведенных примеров, мы можем сделать вывод, который подтверждают предыдущие исследования на уровне национальной фразеологии и который мы уже констатировали, говоря о концептах, а именно: в корпусе обычно преобладают фразеологизмы с отрицательной коннотацией. При этом, разумеется, заметно, что отрицательная или положительная коннотация обусловлена контекстом всей песни, а также полом исполнителя (напр. положительный образ мужчины, когда песня исполняется мужским вокалом: *Dao sam ti dušu sve što čovjek ženi može dati*” – *Leteći odred*).

8. Особенности...

Среди интересных особенностей, которые мы обнаружили во время нашего исследования, мы бы выделили, например, тот факт, что фразеологизмы из припева песни часто становятся названием этой самой песни, благодаря чему усиливается передаваемое ими сообщение и пополняются знания слушателя²⁵ о фразеологизмах (*Vidi se iz aviona* (Доменица) ~ *vidi se (vidjelo se) iz aviona što*; *Još uvijek slipo vjerujem* (П. Грашо) ~ *slijepo vjerovati komu*; *Ne računaj na nas* (Л. Нижетич) ~ *ne moći računati na koga, što*; *Nevjeran do groba* (Е. Розга) ~ *nevjeran do groba*; *Sveto pismo* (Е. Розга) ~ *Sveto pismo*; *Sve je s tobom napokon na mjestu* (Т. Цетински) ~ *na mjestu je što*; *Slamka spasa* (Массимо) ~ *slamka spasa*).

Кроме того, оказалось, что одни фразеологизмы встречаются чаще других и потому зафиксированы у большего количества разных исполнителей, напр. *oko za oko, zub za zub* (Джулиано, П. Грашо), *slipo virovati komu* (П. Грашо, Л. Нижетич), *nije svetac tko* (П. Грашо, Д. Драгович), *ići dovraga* (Д. Драгович и Г. Рончевич, Feminnem), *stisnuti zube* (Н. Бадрич, Feminnem), *izgubiti glavu za kim, čim* (Feminnem, *Leteći odred*), *pustiti korijenje* (Т. Цетински и Н. Бадрич), а у отдельных исполнителей один и тот же фразеологизм появляется в нескольких композициях, напр. *ostaviti trag* (Ж. Хоудек – „*Previše ti snova dugujem*”, „*Sat*” [«Час»], „*Zid*” [«Стена»]), *dobar glas* (Т. Цетински – „*Opet si pobijedila*” [«Снова ты победила»], „*Ljubav tjera krv u venama*” [«Любовь гонит кровь по венам»]),

²⁴ В Хорватском фразеологическом словаре (HFR: 61) приведено значение ‘стать причиной смерти <чих-либо> любимых (близких), причинить боль кому-либо смертью (убийством) их любимых’, однако, учитывая корпус, можно сделать вывод, что в приведенном примере произошло расширение семантического поля, таким образом упомянутый фразеологизм может употребляться в значении ‘приносить боль’ вне зависимости от причины.

²⁵ Среди молодого поколения (что можно увидеть при проверке) обнаружено заметно слабое знание фразеологического материала, потому это один из способов активировать это знание или научиться из контекста понимать значение фразеологизмов.

stisnuti zube (Н. Бадрич – „Osjećaj” [«Чувство»], „Ne daj mi da odem” [«Не дай мне уйти»]), „Za dobre i loše dane”). При этом следует заметить, что в этом случае всегда сохраняется исходное значение самого фразеологизма.

Кроме того, мы можем утверждать, что в произведениях отдельных исполнителей встречается чрезвычайно большое количество фразеологизмов (напр. Е. Розга, Доменица, Т. Цетински, Ж. Хоудек, П. Грашо, Feminnem), а у некоторых и в отдельных песнях наблюдается завидное число фразеологизмов. Например, в песне *Vidi se iz aviona* (Доменица) помимо фразеологизма в названии, который, как мы уже говорили, повторяется в припеве, зафиксировано еще 3 фразеологизма:

dođe mi da iz kože iskočim van ~ iskočiti iz kože

dođi ko grom iz vedra neba ~ kao grom iz vedra neba

volimo se na sva zvona ~ udariti / udarati (objesiti / vješati i sl) na veliko zvono *što* ili udariti / udarati (objesiti / vješati i sl.) na velika (sva) zvona *što*

В песне *1 000 000 razloga* [«1 000 000 причин»] (Feminnem) встречаются следующие фразеологизмы:

meni dorastao nisi ~ biti dorastao *komu, čemu*

na prvi pogled ~ na prvi pogled

misao u grlu se stisla ~ stislo se grlo *komu*

bacam pogled ~ bacati pogled *na koga, što*

В песне *Pismo-glava* (Е. Розга) зафиксированы следующие фразеологизмы:

šutiš kao riba ~ šutjeti kao riba

doći ćeš pameti kad se sreća zavrti ~ doći pameti

*k'o Adam i Eva*²⁶ ~ kao Adam i Eva

slaba na tebe ~ biti slab *na koga*

Таким образом, фразеологизмы являются частой составляющей хорватских песен танцевальной музыки и поп-музыки. Причина этого, с большой вероятностью, кроется в их образности, т.е. стилистической значимости²⁷. Так,

²⁶ Упомянутый фразеологизм зафиксирован в стихах *goli smo i sami ko Adam i Eva* (Е. Розга) и является аллюзией на фразеологизм *u Evinu (Adamovu) kostimu* (ср. Vukša Nahod, Kramarić 2017). Несмотря на то, что словосочетание *kao Adam i Eva* не представлено в фразеологических словарях хорватского языка, можно говорить о том, что оно начало употребляться как фразеологизм.

²⁷ Об этом свидетельствует и И. Рончевич, исследовавший фразеологизмы в традиционных десятисложных двустипиях в Славонии: «В этой тесной минималистичной форме все самое важное сведено к минимуму, а в соответствии с стилистически-выразительным уровнем фразеологизмы являются носителями изобразительной семантики. Инструменты выражения чувств (радости, веселья, игривости, грусти, боли, разочарования) включены в определенный коммуникационный контекст, поэтому через них, помимо социальных чувств часто выражается философский синтез опыта, жизни и человеческих отношений» (Rončević 2019: 301). Таким образом можно сделать вывод о том, что приведенная констатация применима и к фразеологизмам, которые являются предметом этого исследования.

например, на основе корпуса мы видим, что с помощью фразеологизма может происходить олицетворение, которое чаще всего относится к компоненту сердце. Это подтверждают, к примеру, стихи *srce gubi dah pita gdje je otišla* (Жак Хоудек) или даже *bacio si kamen srcu u lice, pogodio mene, izdajice* (Magazin). В фразеологизме *ostati bez daha*, который является частью следующей строфы

„Nije važno koliko smo puta
 Udahnuli dah
 Hej, važnije je koliko smo puta
 Ostali bez daha” (Т. Цетински feat. Д. Мерлин),

компонент *дыхание* употребляется в словосочетании, выражающем переносное значение слова (*ostati / ostajati bez daha* = замереть в ошеломлении (в удивлении), остановиться в изумлении/остолбенеть в удивлении, поразиться, не быть в состоянии дышать от страха (взволнованности/беспокойства, шока и т.д.)) (HFR: 82), в то время как в стихе *udahnuli dah* мы обнаруживаем буквальное значение. Вышеупомянутые отношения переносное-дословное, таким образом, реализованы благодаря использованию фразеологизма.

9. Заключение

На основе проведенного исследования и анализа можно сделать вывод, что в хорватских музыкальных произведениях мы нередко фиксируем фразеологизмы (обычно такие, про которые мы могли бы сказать, что большинство слушателей их знают). Некоторые из них совпадают с фразеологизмами, которые представлены в опубликованных до сегодняшнего дня словарях и монографиях, а некоторые показывают своеобразные инновации, проявляющиеся в изменении структуры и/или компонентов. Причем из корпуса видно, что изменение последовательности компонентов в основном обусловлено стремлением достичь рифмы. На основе анализа структуры можно сделать вывод, что здесь преобладают фразеологизмы со структурой словосочетания и что своей частотностью выделяются соматизмы. Чаще всего фиксируются концепты, которые выражают любовь, особенно несчастную или безответную, в связи с чем среди наиболее частотных концептов встречается и страдание.

В корпусе преобладают фразеологизмы, которые относятся к литературному языку, а диалектные фразеологизмы относятся к говорам Далмации. Особый интерес представляет вопрос о значении фразеологизмов, которое в основном совпадает со значением, представленным в словарях, однако зафиксированы и примеры, на основе которых мы можем говорить об отклонении от исходного значения. Под этим мы подразумеваем, что если исходное значение фразеологизма не соответствует остальной части песни, то мы можем его понять

только из контекста. А это в свою очередь подтверждает важность исследования фразеологического корпуса с учетом целого содержания стиха, строфы или всей песни.

Осмелимся сказать, что авторы стихов «играют безопасно», т.е. выбирают те фразеологизмы, которые являются общеизвестными, производят сильное впечатление, ярко передают сообщение, особенно когда оно направлено на противоположный пол, и что нередко в песне повторяется один и тот же фразеологизм или же песня изобилует большим количеством разных фразеологизмов.

Несмотря на то, что в нашей работе мы не занимались подробным анализом и не рассматривали связь между авторами стихов и исполнителями, на основе данных, которыми мы располагаем, можно утверждать, что для группы авторов с самым большим числом фразеологизмов в их музыкальных произведениях подтвержден один и тот же автор текстов.

Поскольку определенные фразеологизмы становятся сегодня маргинальными и неизвестными широкой аудитории, а значительная часть диалектных фразеологизмов вообще незнакома слушателям, может быть, их употребление в песнях является одним из способов сохранить их, а также выучить.

Литература

- Fink, Željka. 2000. Tipovi frazema – fonetskih riječi. U: Riječki filološki dani 3 [ur. Stolac, Diana]. Rijeka: Filozofski fakultet, 93–98.
- Fink Arsovski, Željka; Kovačević, Barbara; Hrnjak, Anita. 2010. *Bibliografija hrvatske frazeologije i popis frazema analiziranih u znanstvenim i stručnim radovima*. Zagreb: Knjižna.
- Kovačević, Barbara. 2012. *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Malnar Jurišić, Marija. 2017. Tijelo u hrvatskoj dijalektnoj frazeologiji. U: *Zbornik radova 45. seminara Zagrebačke slavističke škole: Tijelo u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi* [ur. Brković, Ivana; Pišković, Tatjana]. Zagreb: FF press – Zagrebačka slavistička škola. 75–99.
- Malnar Jurišić, Marija; Vukša Nahod, Perina. 2015. O čovjeku ukratko – konceptualna analiza frazema čabarskih govora. *Jezikoslovni zapiski*, 21 (1), 121–136.
- Maresić, Jela; Menac-Mihalić, Mira. 2008. *Frazeologija križevačko-podravskih kajkavskih govora s rječnicima*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Matešić, Mihaela. 2006. Frazeologija mjesnoga govora Vrbovskoga. *Fluminensia*, 18 (2), 37–81.
- Menac, Antica; Fink Arsovski, Željka; Venturin, Radomir. 2003. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Menac-Mihalić, Mira. 2005. *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj. S rječnikom frazema i značenjskim kazalom s popisom sinonimnih frazema*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Školska knjiga.
- Menac-Mihalić, Mira; Antica Menac. 2011. *Frazeologija splitskoga govora s rječnicima*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Rončević, Ivan. 2019. Frazemi u tradicijskim deseteračkim dvostisima u Slavoniji. *Slavofraz 2018: frazeologija, učenje i poučavanje* [ur. Macan, Željka]. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet. 293–303.
- Vidović Bolt, Ivana. 2011. *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I.*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Vukša Nahod, Perina; Kramarić, Martina. 2018. Od Eve do Brižitke – o ženskim antroponimima u hrvatskoj i češkoj frazeologiji. U: *Slavofraz 2017. Iminjata i frazeologijata. Imena i frazeologija* [ur. Veljanovska, Katerina; Mirčevska-Boševa, Biljana]. Skoplje: Filološki fakultet. 489–500.
- Baza frazema hrvatskoga jezika. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. <http://frazemi.ihjj.hr/> (pristup 15. ožujka 2020.)

It's as plain as day, everyone loves idioms all the way

This paper analyses phraseological units found in Croatian popular songs. The material is excerpted from the lyrics of songs belonging to different genres and released since 2000.

Collected phraseological units are analysed from a structural, semantic and conceptual point of view. The paper establishes the most frequent structure, observes the change in the order of the constituents, their omission or replacement, while indicating likewise the possibility of deviation from the meaning confirmed in the literature on phraseology. In addition, an phraseological unit, as a complete, distinctive and limited string of words, is characterized by a figurative meaning, and this research will also investigate the problem of using such a phrase in its literal meaning (by which the phraseological string ceases to be an phraseological unit).

Keywords: Croatian popular songs, phraseological units, structure, meaning

Marina Marinković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

m.marinkovic@uniri.hr

Iz sintakse istočnogoranskih kajkavskih govora

Sintaktička je razina hrvatskih organskih govora u dosadašnjim dijalektološkim istraživanjima ostajala uglavnom na margini interesa. Mjesni govori kajkavskoga goranskoga dijalekta također su sintaktički razmjerno slabo opisani. Iznimkom su zapadnogoranski govori Ravne Gore te Delnica i Gornjih Turni. Predmet je ovoga istraživanja sintaktički opis onih mjesnih govora koji su dijelom istočnoga poddijalekta kajkavskoga goranskoga dijalekta, a koji su prethodno opisani fonološki, morfološki te na razini tvorbe riječi.

Građa je za navedeni sintaktički opis prikupljena transkripcijom zvučnih zapisa izvornih govornika, njihova spontana govora te dijaloga, a manji je dio sintaktičkih podataka dobio iz kraćega, posebno koncipiranog upitnika. Istražene su sljedeće sintaktičke značajke istočnogoranske kajkavštine: tipične uporabe padežnih oblika, njihova značenja i službe, uporaba nekih vrsta riječi i glagolskih oblika (primjerice, prezent u funkciji izražavanja budućnosti) te položaj klitika. Analiza navedenih sintaktičkih osobina u govorima istočnogoranskih kajkavaca pokazala je da se one uvelike podudaraju sa sintaktičkim odlikama zapadnogoranskih kajkavskih govora te prigorskim govorima ozaljskoga tipa, što, uz podudaranja na fonološkoj i morfološkoj razini, dodatno potvrđuje tezu o nekadašnjem dijalektološkome teritorijalnome kontinuitetu na području zapadne Hrvatske, prekinutome osmanskim osvajanjima.

Ključne riječi: istočnogoranski kajkavski poddijalekt, sintaksa padeža, sintaksa glagolskih oblika, klitike, sintaktičke izoglose

1. Uvod

Unatoč razvijenoj svijesti o potrebi istraživanja hrvatskih mjesnih govora te značajnim dijalektološkim pomacima u drugoj polovici 20. i u prvim desetljećima 21. stoljeća, sintaktička je razina hrvatskih organskih govora još uvijek na margini interesa brojnih istraživača. U nizu rasprava i monografija posvećenih mjesnim govorima ili hijerarhijski višim jedinicama, skupinama govora, dijalektima i narječjima, sintaktički

opisi gotovo potpuno izostaju.¹ Kako za pouzdanu transkripciju zvučnih zapisa, pa samim time i za sintaktički opis s mjerodavnim primjerima valja biti dobro upućen u fonološki sustav analiziranoga govora, uzroke takve prakse valja tražiti u nedovoljnome znanju o toj bazičnoj jezičnoj razini, u mnogih hrvatskih govora. Uz to, proučavanje dijalekatske sintakse podrazumijeva „naročito intimno poznavanje određenoga idioma“ (Lisac 1992: 31), odnosno okolnosti istraživanja u kojima ispitivač posve blisko komunicira s ispitanicima i u kojima ispitanike ne zbunjuje taksativno, odveć usiljeno odgovaranje na pitanja iz upitnika. Budući da se svi navedeni uvjeti rijetko poklope, sintaktički su opisi hrvatskih mjesnih govora u određenoj mjeri opravdano sporadični.

Međutim, metodološke smjernice u opisu dijalekatske sintakse poznate su hrvatskoj filologiji već od samih početaka terenskih istraživanja i prate paralelno upute za opis ostalih jezičnih razina: čak stotinjak je takvih napomena posvećeno istraživačima-dijalektolozima u neveliku Ivšićevu *Nacrtu* (1914: 36–43), a upute za opis sintakse u čakavskim govorima, povezane s morfološkim opisom, prate i Finkin *Naputak za ispitivanje i obrađivanje čakavskih govora* iz 1973. I u povijesnome pogledu moguće je u velikoj mjeri pratiti razvojni put sintaktičkog sustava idioma hrvatskoga jezika, od sintakse staroslavenskoga jezika (Damjanović 2005) do dijakronijskoga prikaza sintaktičkih kategorija u suvremenim slavenskim jezicima (Ivšić 1970), također prema oslanjanju na staroslavenske i ine, mlađe tekstove (Hansen i Grković-Major 2010; Stolac 2019).²

¹ Izuzetkom su donekle sintetski opisi triju hrvatskih narječja (Lončarić 1996; Lisac 2003, 2009) koji donose naznake sintaktičkih obilježja kajkavskih, štokavskih i čakavskih govora. U svima navedenim referencama sintaktičke se značajke donose dijatopijski, kod štokavske i čakavske monografije u sklopu opisa dijalekata, dok se u kajkavskoj monografiji opisu ove jezične razine pristupa na temelju podataka iz svega nekoliko, tada dostupnih izvora.

² Dosadašnja kroatistička misao bila je obilježena dosta skeptičnim stajalištem o starim tekstovima kao relevantnim uzorcima dijakronijske dijalektologije, iako je cijela disciplina u svojoj suštini veoma ograničena i u mogućnostima istraživanja, i, posljedično, u prikazu povijesne pozadine brojnih suvremenih jezičnih sustava. U novije vrijeme takvo se poimanje napušta (Zubčić 2015), a u povijesnome izvodu opisā mjesnih govora autori legitimno crpe podatke iz starijih pisanih izvora te vuku paralele s današnjim stanjem na terenu.

U tome se smislu i poznato djelo Luke Zime (1887.) može smatrati dobrim pomoćnim instrumentom pri tumačenju starijeg stanja sintaktičke razine mjesnih govora svih triju narječja. Zima u svojoj komparativnoj studiji analizira sintaktičke značajke štokavštine, čakavštine i kajkavštine, na građi koja objedinjuje staru književnost, umjetničku i narodnu, te crkveno-pravne dokumente. Iz popisa djela iz kojih je ekscerptirao primjere razvidno je da u velikoj mjeri prevladavaju ipak čakavski izvori. Stoga bi u narednim analizama jezika povijesnih dokumenata (i književnih djela) s kajkavskoga područja u obzir valjalo uzeti i opis sintakse, što dosad, uz poneke iznimke (Stolac 1992, 2019; Kuzmić 2011: 371–374), najčešće nije bio slučaj. U skripti prof. Hraste također se navode mnogi kajkavski književni primjeri, za sve jezične razine, pa tako i za sintaktičku, no u kratkomu poglavlju posvećenu kajkavskoj sintaksi obrađuju se zapravo značajke koje uglavnom i nisu sintaktičke (1948: 23–25).

1.1. Dosadašnja proučavanja sintakse u hrvatskim organskim idiomima

Premda malobrojni, neki su govori kajkavskoga (Jedvaj 1956; Težak 1981; Šojat 1982; Lisac 1992) i čakavskoga narječja (Hamm, Hraste i Guberina 1956; Moguš 1966; Kalsbeek 1998) još u prošleme stoljeću ipak i na razini sintakse bili dobro pokriveni. Sintaktički se opisi tada, kao i u novije doba, javljaju u dvjema formama: ili su dijelom integralnoga opisa određenoga mjesnoga govora, ili je sintaktička razina, mnogo rjeđe, predmetom zasebnoga proučavanja.

U skorijoj jezikoslovnoj produkciji značajniji su naponi uloženi u opis sintakse podjednako na čakavskome i kajkavskome teritoriju pa je tako hrvatska dijalektologija obogaćena sintaktičkima prinosima iz čakavskih paških (Vranić 2003) i grobničkih govora (Zubčić 2007) te mjesnoga govora Kostrene (Crnić i Nežić 2011). Kajkavski je teren danas u pogledu istraživanja sintakse bolje poznat u njegovu središnjemu i sjeveroistočnome dijelu, zahvaljujući istraživanjima nekih zagorskih (Oraić Rabušić 2016), međimurskih (Blažeka 2007) i podravskih govora (Maresić 2011, 2017). Osobit se naglasak u ispitivanju sintakse kajkavskih govora i dalje stavlja na položaj klitika (Ramadanović i Virč 2013). U opisu sintaktičke razine u govorima štokavskoga narječja dobro su zastupljeni idiomi slavonskoga dijalekta, obrađeni ponajviše kroz niz mikroopisa u publikaciji *Šokačka rič*, angažmanom slavonskih jezikoslovki.³

Izučavanje dijalekatske sintakse posebnom je tematskom cjelinom 12. sveska *Hrvatskog dijalektološkog zbornika* (2003). Među radovima okupljenima u spomenutoj publikaciji ističu se i dva naslova koji nude vrijedne metodološke predloške za proučavanje dijalekatskoga rečeničnoga ustrojstva (Jozić 2003; Stolac i Holjevac 2003), a od kojih valja krenuti pri proučavanju sintakse kojega govora. Međutim, iako ni starijih ni mlađih teorijskih priloga ne manjka, poznavanje dijalekatske sintakse, u odnosu na godinu objave spomenutoga sveska dijalektološkoga zbornika ni danas nije mnogo bolje i ta je činjenica, uz naglašavanje nužnosti proučavanja i drugih jezičnih razina (tvorbene, leksičke), postala gotovo opće mjesto hrvatske dijalektologije.

1.2. Obrazloženje teme i metodološka podloga rada

Kajkavski govori goranskoga dijalekta sintaktički su također razmjerno slabo opisani. Iznimkom su zapadnogoranski govori Ravne Gore (Majnarić 1922–1923, 1963) te Delnica i Gornjih Turni (Lisac 1992). Sintaktička pak razina kajkavskih govora na istoku Gorskoga kotara nije dosada istraživana stoga je razumljiv poticaj za njenu obradu. Predmet je ovoga rada sintaktički opis onih mjesnih govora koji su dijelom istočnoga poddijalekta kajkavskoga goranskoga dijalekta, a koji su prethodno opisani fonološki,

³ Obično se u svakome broju navedenoga časopisa donosi kraći jezični opis jednoga punkta slavonskoga dijalekta, na svim razinama. Sintaktička je razina obrađena i u monografiji posvećenoj zaštićenom govoru Siča (Kolar Berbić i Kolenić 2014).

morfološki te na razini tvorbe riječi (Marinković 2018). Primjere za analizu sintaktičkih kategorija u istočnogoranskim kajkavskim punktovima ekscerptirala sam ponajviše iz ogledā govora koji su snimani prilikom terenskoga istraživanja te spontanim bilježenjem u svakodnevnoj komunikaciji⁴ s izvornim govornicima⁵ izabranih idioma.⁶ U terenskome istraživanju korišten je i kraći upitnik s pitanjima koja se tiču sintaktičkih odnosa na razini sintagme, sastavljen kao kolaž dosadašnjih, već spomenutih metodoloških uputa, napomena i ciljanih problemskih pitanja (Ivić 1963). Za razliku od nekih zapadnoeuropskih filologija⁷ koje već imaju sintaktičke atlase, hrvatska filologija u kvestionar za *Hrvatski jezični atlas* nije ni uvrstila sintaktička pitanja, a sintaktičkoga toma nema još ni *Općeslavenski lingvistički atlas*.⁸ Dijalektološki upitnici za ispitivanje sintakse rečenice u novije se vrijeme u anglosaksonskome svijetu pak formiraju na krilima razvoja dvaju interdisciplinarnih pristupa jeziku, jezičnobiografskih istraživanja s narativnim intervjuom kao osnovnom metodom te sociolingvističkih istraživanja u kojima velik uzorak ispitanika odgovara na pitanja koliko se određena gramatička struktura percipira kao bliska ili, suprotno, svojstvena drugoj društvenoj (i nerijetko geografski udaljenijoj) skupini (Llamas 2018: 261).

Zbog prostorne ograničenosti, u ovome radu analizirat će se sintaksa padeža i glagolskih oblika, neke specifičnosti u sintaksi ostalih vrsta riječi te položaj klitika istočnogoranskih kajkavskih idioma. Time se ne iscrpljuje sintaktički opis ovih mjesnih govora, budući da u narednim istraživanjima valja opisati i gramatičko ustrojstvo rečenice te obilježja i tipove kongruencije.

2. Sintaksa padeža

2.1. Nominativ i vokativ

Nominativ najčešće vrši sintaktičku službu subjekta i imenskoga predikata: *X'ŕge se d'ĉlajo d'ān pr'ĉ, r'ĉže se kr'uv, j'ājca se m'ečo n'ūtar st'epena* (Os). *P'īše da je st'ol d'ŕven, al' t'ō je s'āma 'iverica* (Sm). *Cop'ŕnice po Kl'eku let'ido* (Lu). Uz glagole *zv'at, šp'otat se* 'rugati se' i defektivan glagol *velim* imenska je dopuna u nominativu: *K'ar-lofčanem vel'imo M'ŕdljini* (Sm). *N'īm se šp'ota Ž'ābari* (Os). *Bl'āžefčani t'ō z'ovo č'iba, a*

⁴ Autorica ovoga rada također je izvorni govornik jednoga od istočnogoranskih kajkavskih govora.

⁵ O kriterijima odabira govornikā i metodološkome okviru cjelokupnoga dijalektološkoga istraživanja usp. više u Marinković 2018: 25–35. Isti su ispitanici sudjelovali i u ovome istraživanju.

⁶ Ogledi govora snimani su u punktovima Lukovdol (Lu), Osojnik (Os) i Smišljak (Sm). Kraticom igk. označavamo ukupnost govora (njih 19) istočnogoranskoga kajkavskoga poddijalekta. Fonološkim i morfološkim crtama navedenih idioma, kao i njihovim međusobnim razlikovnostima, irelevantnima za sintaktičku razinu, nećemo se ovdje dalje baviti.

⁷ Usp. primjerice URL 1.

⁸ Zahvaljujem dr. sc. Aniti Celinić za podatke o ispitivanju sintakse u okviru projekta *Općeslavenski lingvistički atlas*.

mī vel'imo kok'ōš (Lu). Unutar rečeničnoga niza vokativ je registriran kao neustrojena rečenica, i kada je morfološki jednak nominativu i kada, rjeđe, ima zasebne gramatičke morfeme: *Sus'ēda, no d'ōjdite m'alo s'im!* (Sm); *B'ože osl'obodi* (Os) || *oslob'odi!* (Sm, Lu).

2.2. Genitiv

Zbog velikog broja uloga koje genitiv nosi, pri razradi njegovih sintaktičkih funkcija oslonili smo se na temeljnu podjelu uvriježenu u dijelu literature (Ivšić 1970; Stolac 1992; Vranić 2003) i analizu genitiva izvršili s obzirom na to je li vezan uz imensku (adnominalni) ili glagolsku (adverbalni) riječ.

2.2.1. Adnominalni genitiv

Uz posvojne pridjeve u funkciji atributa (*d'ēdoča 'iša, St'ankoča č'ī*), posvojnost se u igk. govorima izriče i sintagmom *od* [*ođ, ot*] + genitiv: *'iša od d'ēdota* (Os), *s'estra od m'ame st'āre* (Lu), *ž'ena od Fr'āneta* (Sm), *P'epica je č'ī od St'ankota* (Os). Takva se posesivna konstrukcija u novijoj literaturi tumači dvojako: dok ju jedni autori percipiraju kao uobičajenu pojavu hrvatskoga jezika, u razdoblju do 19. stoljeća nastalu pod utjecajem romanske sintakse (Hudeček 2006: 68; Matasović 2011: 1), drugi njeno podrijetlo, zbog veoma frekventne uporabe, pronalaze još u praslavenskoj fazi razvoja hrvatskoga jezika i tumače ju kao sveslavensku činjenicu (Kuna 2012: 38). Usporedba suvremenih sintaktičkih podataka potvrđuje da je kombinacija *od* + genitiv na kajkavskome terenu i danas vrlo živa (usp. Lisac 1992: 36; Gudek 2013: 136; Oraić Rabušić 2016: 234). Uporaba gradivnoga genitiva češća je od uporabe gradivnih pridjeva: *j'ūxa od gov'ēdine* (Os), *kol'āč ot s'ira* (Sm), *od'ēlo ot sk'aja* (Lu).

Dijelni genitiv zabilježen je uz brojeve veće od pet te uz količinske priloge: *K'ūpil je d'eset ov'āc* (Sm). *'Ima 'ōn i pr'eveč nov'āc* (Lu).

2.2.2. Adverbalni genitiv

U predikatnome skupu dolazi genitiv u nekoliko funkcija. Uz prijelazne glagole javlja se u funkciji objekta, nerijetko kao dijelni genitiv: *'Onda smo or'ēxof im'ele d'oma* (Lu); *n'areži mi šp'eka* (Os), *don'esi mi kr'uxa* (Sm), *d'eneš s'oli i p'apra* (Lu). Uz negaciju nalazimo slavenski genitiv: *T'akvega č'uda sv'ēt još n'e vidi* (Os). Takova je funkcija genitiva posve uobičajena i u istočnijim ozaljskim govorima (Težak 1981: 322–323), kao i u drugim, udaljenijim kajkavskim sustavima (Oraić Rabušić 2016: 233).

Osim toga, genitiv se javlja u funkciji priložnih oznaka i imenskoga predikata: *Iz d'ima gr'ēmo sn'ēt kob'asic* (Os); *Pr'išal bo 'ōn b'ŕzo is Vŕb'ōsk⁹* (Lu); *M'ŕla sām ot str'āxa* (Sm); *M'āla mu je skr'ōs vŕb'ōške f'ēle* (Lu).

⁹ Od toponima *Vŕb'ōske ž mn* 'Vrbovsko'.

2.3. Dativ

Dativ u igk. govorima najčešće ima funkciju neizravnoga objekta te potom priložne oznake mjesta: *Zam'erila se i B'ogu i vr'āgu* (Lu); *M'oja pr'tija je s'akem l'oncu p'oklopac* (Os); *D'ojdi k m'ene d'ānās* (Sm). Česta je i uporaba etičkoga dativa: *P'uno mi jo pozdr'avi* (Lu). *N'emoj mi se s'amor v'ū nō p'ačat* (Sm). *R'eci si t'ō ž'ene* || *R'eci si t'ō sv'oje ž'ene* (Os, Sm). U potonjem primjeru pleonastička uporaba oblika *si*, kao zamjene posvojne zamjenice *svoj -a, -o*, dodatno naglašava afektivni naboj. Dativni enklitički oblik osobne zamjenice *ti* u živu pripovijedanju leksikalizira se u česticu: *V Os'ōñiku ti je V'uzam v'eliki sv'ētāk* (Os).

U korpusu igk. govora potvrđen je i dativ na mjestu nominativa u službi imenskoga predikata: *S'amo da mi je b'it zdr'avemu, dr'ūgo mi n'iš ne tr'eba* (Os). Takva je funkcija dativa potvrđena i u ozaljskim govorima (Težak 1981: 323).

2.4. Akuzativ

Akuzativ se u analiziranu korpusu javlja u funkciji izravnoga objekta te različitih priložnih oznaka: *M'oreš t'am xv'atat sign'al?* (Sm) *S'aki d'ān gl'ēda sap'unice* (Os). *Na M'artiñe so pr'ošli na K'olarovo št'alo* (Os). *Š'l'e smo sm'ērum na p'ašo* (Lu).

Kod izricanja smjera kretanja potvrđena je upotreba akuzativa bez prijedloga: *S'amo se zajeb'āvaj, b'oš š'al r'ešt¹⁰* (Sm). *Gr'ēmo Og'ulin* (Os). *Gr'ēm Vrb'ōske* (Lu). *Pr'ati ga šk'ōlo preko c'este* (Lu). *Od'ōvot so š'l'i Bos'īlevo na p'ac* (Os). Prijedlog izostaje i uz imena dana u tjednu, u funkciji vremenske oznake: *S'oboto b'omo kl'ali* (Os). *Pond'ēļāk smo b'īli pr'i ni* (Sm). Takve besprijedložno-padežne sveze sasvim su uobičajene i u prigorskome kajkavskome govoru Ozlja (Težak 1981: 327). Potvrđuje ih i starija pisana kajkavska baština (Zima 1897: 229), dok ih noviji opisi sintakse drugih kajkavskih govora ne bilježe (Jedvaj 1956: 324; Oraić Rabušić 2016: 235).

U konstrukciji *d'ļzat koga* 'smatrati koga' objekt dolazi u formi prijedložnoga akuzativa: *K'e t'ī m'ene d'ļž'īš za bed'āka?* (Lu)

2.5. Lokativ

Lokativ uglavnom dolazi s prijedlozima i u sintaktičkim funkcijama uobičajenima i za druge organske govore najčešće u funkciji priložne oznake mjesta i vremena: *d'ēla na pil'ane* (Lu), *x'odi po z'ābava* (Sm), *v'ozili smo se na k'ōli* (Os). Kao i u drugim susjednim kajkavskim sustavima (Težak 1981: 324; Šojat 1982: 431; Lisac 1992: 33–34), stari lokativi (*zimi, ljeti*) izražavaju se s prijedlozima (*po z'īme, po l'etu, preko z'īme, preko l'eta*), kao i neke druge priložne oznake vremena: *po d'ānu* (Os, Lu, Sm), *p'o noči* (Os) || *po n'oči* (Lu) || *po noč't* (Sm). Sintagmom *po* + L mn. izražava se oznaka mjesta

¹⁰ *r'ešt* = zatvor

i kada imenica označava ‘živo’: *Niš mu nī, al' s'egli x'odi sm'ērum po d'oktori* (Os). *Šl'ēvi¹¹ po vr'ačara* (Sm).

Besprijedložni lokativ posvjedočen je u svima govorima u frazemu *d'ēla i sv'ētiku i p'ētiku* u značenju ‘radi neprekidno’. U dijelu primjera potvrđen je lokativ u funkciji objekta: *U šn'apsu¹² me n'igdo n'e more pob'ēdit* (Lu).

2.6. Instrumental

Instrumentalom se, očekivano, u igk. govorima najčešće izriče priložna oznaka društva i sredstva, ali i druge: *S vr'ajžo m'uko x'odi na p'osal* (Lu); *Do M'artiña so sp'āli pod v'edrem n'ebu* (Os). Sredstvo se gotovo redovito izriče s prijedlogom i time se, kao i u ostalim kajkavskim govorima (Lisac 1992: 39; Lončarić 1994: 144; Gudek 2013: 136), ne razlikuje od instrumentala društva: *put'ūje s vl'āku/sa s'estro* (Os), *m'āše s lop'ato* (Lu), *d'ēla s m'ōžem* (Lu), *p'ōjde 'orat s tr'ektoru* (Sm), *ž'ivi s m'atero* (Sm).

U nekoliko je primjera potvrđen instrumental u funkciji neizravnoga objekta: *No 'odi za d'elu v'eč j'ēmpot* (Os). *Sa š'umami se b'ome m'oremo f'ālit* (Lu).

Uz povratno-posvojnu zamjenicu *sebe* u instrumentalu u svima govorima izostaje prijedlog: *Z'emi t'ō s'ōbom*.

3. Sintaksa glagolskih oblika

3.1. Infinitiv

Kako je u mjesnim igk. govorima utrnuta morfološka i funkcionalna opreka između supina i infinitiva (usp. Marinković 2018: 174), morfološki se ni izricanje namjere uz glagole kretanja ne razlikuje od izricanja ostalih okolnosti glagolske radnje: *gr'ēm sp'at – n'e morem sp'at* (Lu, Sm) || *ne m'orem sp'at* (Os). Infinitiv u analiziranim govorima često stoji na kraju rečenice, kao dopuna modalnim glagolima: *N'ī im'ēla š č'īm d'ece p'okrit* (Os); *Tr'ebalo bi v'īt pok'osit* (Sm); *M'ōram c'ūcka naxr'ānit* (Lu). Vrlo je česta i uporaba sintagme *za* + infinitiv: *Ima k'e za j'est?* (Lu); *Vr'ōče je za pol'ūdet* (Os); *T'ō je s'e za x'itit* (Sm). Sintagmom *da* + infinitiv izriče se želja i namjera: *Da mi je t'ō dož'ivet* (Lu). *D'ošla sām da čo im k'aj p'omoč, a 'oni niš* (Os).

U konstrukciji infinitiva s prilogom radnim glagolā *zn'at* i *t'et* u aktivnom i pasivnom obliku izriče se iterativna radnja koja se odvijala u prošlosti: *Zn'alo se 'ūvek t'āncat, s'ako ned'eļo* (Sm). *T'eli smo d'ōjt do Sever'ina na k'ōli i 'unda d'al preko K'upe p'ešice* (Os). Istom se konstrukcijom izriče i radnja koja se nije dogodila: *T'ēla sam poben'āvet od m'uke* (Lu).

¹¹ *šl'ēvit* = besciljno lutati

¹² *šn'aps* = vrsta kartaške igre

3.2. *Prezent*

Osim izricanja sadašnjosti, prezentom se izriču i radnje u prošlosti i budućnosti. Izricanje budućnosti u najvećoj mjeri vrši prezent svršenih glagola te glagol *p'ojt*: *J'utre p'ōjdem K'ārlovac* (Sm). *Kad z'ājdeš n'ūtar, 'ideš s'amo r'āvno* (Lu). *Potp'īšeš i g'otov si* (Os). Prezent svršenih glagola koristi se i kao historijski prezent: *D'ōjdem j'ā šč'ēra k m'aše, a t'am n'igde n'ikega* (Sm). Konstrukcijom *n'ī tr'eba* izriče se konstatacija o radnji u prošlosti koja se nije trebala dogoditi: *Sp'anžal se š n'ō i ž'ena ga l'ēpo ost'āvila. T'ega mu n'ī tr'eba* (Os).

Potvrđeno je i nekoliko primjera izricanja zapovijedi: *K'ad d'ōjdeš d'ōmo, s'amo si z'emeš j'est* (Os, umjesto: *z'emi si j'est*). Posebno se u izražavanju savjeta i blažih zapovijedi ističe uporaba svršenog prezenta glagola biti: *ne b'udi n'āivān* (Os); *b'udi d'obar* (Lu).

3.3. *Perfekt*

Osim izricanja prošlosti, perfektom se u igk. govorima izriče i stroga zapovijed, u kombinaciji s česticom *da*: *Da ste 'ōdma d'ošli s'im!* (Os); *Da si b'ila d'obra b'abe i d'ede!* (Sm); *S'amo pr'ōbaj, da te n'īsam v'īdla!* (Lu). U prepričavanju prošle habitualne radnje bez subjekta koristi se perfekt s glagolskim pridjevom radnim u srednjem rodu: *P'uno se je pr'ē č'ēxalo p'ērje, s'ako n'ōč pri j'edne* (Os). *D'oma se je pr'ē kl'alo, 'unda so se d'ele 'ove c'ēpanice, t'ako so se posl'āgale t'u i t'u se je d'el pr'asac na n'oge* (Lu).

3.4. *Futur*

Uz izricanje buduće radnje, futurom je moguće izreći molbu i zapovijed: *B'oš mi t'ō n'apravi!* (Os); *D'ošal b'oš i k'uš!* (Sm). Kao i drugdje na kajkavskome terenu (Lončarić 1994: 146), u dijelu primjera u namjernim rečenicama futur dolazi umjesto prezenta: *Zv'āla sām jo da b'o mi k'aj p'omogla oko sv'adbe* (Os). U izricanju htijenja rabi se futur s pomoćnim glagolom *t'et*: *S'amo jo p'ītaj, s'e će ti izdiv'ānit* (Os). *S'e će ti izrefer'irat* (Lu). *S'a č'edo 'oni r'ado p'ojt, s'amo k'ī bi ix zv'āl* (Sm). Potonja rečenica ima kondicionalno, potencijalno značenje: 'Oni bi rado išli, kada bi ih tko zvao'.

3.5. *Imperativ*

Uz uobičajene nespecifične načine izražavanja zapovijedi, imperativom se u igk. govorima, kao i u ostalim kajkavskim sustavima (Maresić 2017: 376) izriču i brojni drugi sadržaji. Jedan je od proširenijih na cijelome kajkavskome terenu tzv. historijski ili pripovjedni imperativ. Obilježava ga svojevrsna emocionalna angažiranost pripovjedača te, posljedično, stilaska obojenost. Iz korpusa igk. govora izdvajamo sljedeće primjere: *'Imej kr'ava t'ele i 'unda 'otpeļaj na pl'ac Bos'īļevo* (Os). *Z'emi l'avor na gl'āvo i p'īrē i m'alo d'oma pr'omāni na r'īf, nar'īfļaj i nas'apunaj i 'unda 'odi g'ore na p'ečino pr'at*

(Os). *'Unda so b'ili d'inari, d'ōjdi 'ovi k'ī so peč'ēnke p'ekli, t'ō pr'odaj i t'ako se je ž'tvelo*
(Os). *X'odi s'aki bogov'ētni d'ān na ūlivo, k'ī te k'aj p'ital* (Sm). *D'eni p'rŕne na gl'āvo i*
'odi v L'ōko pr'at (Lu).

Kao i u ozaljskim govorima (Težak 1981: 319), u izražavanju prijekora koristi se 2. jd. imperativa za 1. jd.: *'Ona se pobr'āla č'a, a j'ā se l'ēpo fr'īgaj s'āma š ūtmi* (Sm).

Nije posvjedočena uporaba imperativa tipa *kaj sēm ti ne rekēl da ne kriči f'hiže*, svojstvena drugim kajkavskim govorima (Brozović 1965: 124).

3.6. Ostali glagolski oblici

Imperfekt u igk. govorima nije potvrđen, a ostaci aorista koriste se vrlo rijetko, najčešće u eliptičnim rečenicama (Marinković 2018: 188).

Kondicional I. i II. također se rijetko rabe, kondicional II. u korpusu je potvrđen u mjesnome govoru Os, uglavnom uz konstrukciju *B'ogu r'ad(o)* u značenju 'ja bih to htio / htjela vrlo rado, ali nisam u mogućnosti' – Os: *J'ā bi b'ila v j'utro B'ogu r'ado sp'āla, a m'ōrala sēm p'ojt. 'Ōn bi se b'īl B'ogu r'ad ž'enil, al' 'ona n'ī t'ēla.*

Česta je krnja kondicionalna sintagma *ni da bi*, u značenju 'nikako, ni u kojem slučaju': *L'ēpo smo jo pr'osili da se predom'isli, al' ni d'a bi* (Lu). *J'ā sēm misl'ēla da b'odo se pon'udili p'omoč, al' oni ni d'a bi* (Sm).

Sintagmom *da* + glagolski pridjev radni izražava se stroža zapovijed: *Da si v'aje t'ō poč'istol!* (Sm)

Potvrđeni su neki specifičniji povratni glagoli, no u manjoj mjeri u odnosu na broj povratnih glagola u ostalim kajkavskim govorima, poput glagola **(v)učit se* ovjerenog u nizu kajkavskih punktova (Težak 1981: 322; Lisac 1992: 35; Lončarić 1994: 151). Od povratnih glagola u korpusu igk. govora zabilježeni su primjeri *pox'ājat se* 'posjećivati koga', *j'ōkat se, s'est se, v'idet se* 'svidati se': *'Oni so si r'odbina, z'āto se sm'ērum i pox'ājado* (Os). *J'ōče se d'ān i n'ōč* (Lu). *S'edi se s'im* (Sm). *Z'emī d'eset d'ēk k'āfe, l'ēpo b'o ju se v'idlo* (Lu).

4. Ostale sintaktičke značajke

Od ostalih sintaktičkih značajki izdvojit ćemo ovdje samo neke.

Broj *j'edno* dolazi u funkciji priložne oznake, najčešće uz neku drugu riječ s količinskim značenjem: *M'ōraš č'ekat j'edno p'etnajst m'inut da zavr'ēje* (Os). *D'ōjt će za j'edno dv'ā-tr'ī d'āna* (Sm). *Posad'ila sam j'edno dv'ajset fl'āncof cv'etače* (Lu).

Razmjerno često koristi se čestica *sa* u službi pojačavanja značenja i izricanja obrazloženja – Os: *S'a ti n'e bo m'ēd iz r'īti isc'ūrel* (frazem u značenju 'neće ti ništa biti'). *S'a t'ō pl'āčo l'axko potr'ošim*. Sm: *Ne pozn'ādo se, a p'ōjdo sk'upa šk'ōlo*. – *S'a b'odo se 'oni b'ŕzo sp'anžali. K'ūpi si kl'īmo pa ti n'e bo vr'ōče*. – *S'a j'esām*. Lu: *D'obro se 'ōn i d'ŕžī za sv'oje l'ēte*. – *S'a se n'ī izd'elal*. Ova je čestica zabilježena i u obližnjim kajkav-

skim sustavima – u govoru Ozlja potvrđena je u obliku *se* (Težak napominje da taj izraz odgovara slovenskome *saj*, 1981: 332), a u govorima Delnica i Turni glasi *saj* (Lisac 1992: 36). U standardnome jeziku ekvivalent joj je čestica *tã*.

Vežnik *da*, kao i u ostatku gorskokotarske kajkavštine (Majnarić 1963: 249;¹³ Lisac 1992: 34), koristi se razmjerno često, i izvan uobičajene funkcije u namjernim rečenicama: *N'āda je prod'āla kr'avo, da n'e bo dr'ūge k'ūpila v'eč* (Sm). *Pr'ošal je g'ore na 'ižo, z'akaj da n'e more 'ōvde sp'at* (Os). *N'eče n'iš j'est, z'ake da b'o d'ebel* (Lu).

Kao i u glavnini kajkavskih govora (Ivšić 1967: 119; Lončarić 1994: 138; Blažeka 2007: 8; Ramadanović i Virč 2013), glagolske klitike dolaze na početku rečenice te mogu biti i naglašene: *S'i 'opral k'āco?* (Os); *St'e d'obro sp'āli?* (Lu); *č'eš j'est?* (Lu) *Je š'al šk'ōlo d'anās?* (Sm) *S'am m'ōrala d'obro zal'ivat z'akaj bi se s'e sp'axlo*¹⁴ (Sm). Zamjениčke klitike ispred toničkih riječi nisu potvrđene.

U primjeru *Š'lo se n'ī šk'ōlo do dv'ajset l'ēt* (Os) negacija je postponirana naglašeno-mu dijelu predikata te nenaglašenom obliku prezenta pomoćnoga glagola *biti* (uobičajen poredak riječi u ovome mjesnome govoru i u ovome primjeru glasilo bi: **Ni se šlo školo...*). Premda je riječ o izoliranoj potvrdi, zanimljiva je njena usporedba s potvrđama iz mjesnih govora Desmerica (Menac-Mihalić i Celinić 2012: 55) i Modruša (Vulić 2014: 24), govora čakavske provenijencije ogulinske okolice, s jednakim redoslijedom sintaktičkih jedinica.

5. Zaključak

U radu je provedena analiza nekih sintaktičkih osobina na korpusu istočnogoranskih kajkavskih govora. Istražena je sintaksa padeža i glagolskih oblika, uz kraći prikaz ostalih specifičnih sintaktičkih obilježja.

Istraživanje je pokazalo da među analiziranim govorima na sintaktičkoj razini nema razlikovnosti. Očekivano, potvrđen je velik broj podudarnosti s ostalim govorima kajkavskoga narječja, pri čemu se najviše ističe položaj glagolskih klitika na početku rečenice, uporaba samo jednog oblika futura u izricanju budućnosti (uz druge načine izricanja budućnosti), instrumentala sredstva s prijedlogom, izricanje zapovijedi većim brojem konstrukcija (*da* + perfekt, *da* + glagolski prilog radni).

U svjetlu utvrđivanja teritorijalnoga kontinuiteta kajkavskih govora na području (sjevero)zapadne Hrvatske posebno je važno utvrditi zajedničke sintaktičke izoglose goranskih kajkavskih govora (zapadnih i istočnih) s istočnijim prigorskim kajkavskim govorima ozaljskoga tipa. Analiza je potvrdila upravo veći broj takvih osobina koje govore u prilog toj teoriji, uz ostale navedene koje čitavo područje (od zapadnoga Gorskoga kotara do Ozlja) povezuju s tzv. centralnim kajkavskim govorima. Izdvojit ćemo

¹³ U Ravnoj Gori u inačici *de: Pa ga je prašou, de ak mu će nekej nardit*.

¹⁴ *sp'axnit se* = posušiti se

ovdje samo neke: čestica *sa*, potvrđena (u fonološkim inačicama) u mjesnim govorima Delnica, Turni, igk. govorima, te ozaljskim govorima, u funkciji dodatnoga pojačavanja značenja; dativ na mjestu nominativa u službi imenskoga predikata, potvrđen kako u igk. govorima tako i na plješivičko-prigorskome prostoru; uporaba 2. jd. imperativa za 1. jd. u izražavanju prijekora, potvrđena i u ozaljskim govorima; učestalija uporaba veznika *da* na cijelome goranskome području i dr. Uz brojne druge zajedničke izoglose, fonološke i morfološke, i navedene sintaktičke osobine potvrđuju da je na području zapadne Hrvatske riječ o nekadašnjem dijalektološkome teritorijalnome kontinuitetu, prekinutome osmanskim osvajanjima (Lončarić 1990: 142).

Znakovito je svakako i podudaranje nekih sintaktičkih osobina mjesnoga govora Osojnika s čakavskim govorima Ogulinsko-modruške udoline, što ne čudi osvrnemo li se na podatak da je riječ o prijelaznome govoru u kojem se zrcale brojne osobine čakavsko-kajkavskoga kontakta (Marinković 2018: 77). Međutim, sintaktički podaci o kontinentalnim čakavcima, s kojima goranski kajkavci žive u višestoljetnome arealnome kontaktu, skromni su i redovito tek u naznakama.

Neistraženost sintaktičke razine nije značajkom samo navedenih govora. S obzirom na to da u mnogim drugim opisima kajkavskih (i čakavskih i štokavskih) govora podaci o sintaksi (potpuno) izostaju, intencija je ovoga rada, uz opis nekih igk. sintaktičkih obilježja, i naglašavanje potrebe za promjenom takve prakse u narednim istraživanjima, kako bi i zaključci o sintaktičkim izoglosama na tlu Hrvatske ubuduće bili potpu-niji i precizniji.

Literatura

- Berbić Kolar, Emina; Kolenić, Ljiljana. 2014. *Sičanske riči*. Osijek: Učiteljski fakultet.
- Blažeka, Đuro. 2007. Međimurski interdijalekt. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 33, 1–18.
- Brozović, Dalibor. 1965. Kajkavsko narječje. U: *Jezik* [ur. Babić, Stjepan]. Zagreb: Panorama, 118–125.
- Crnić, Mirjana; Nežić, Ivana. 2011. Sintaksa padeža u govoru Kostrene. U: *Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Kostrena: život, kultura i povijest Kostrene. Knjiga IV.* [ur. Vranić, Silvana]. Kostrena: Katedra Čakavskoga sabora Kostrena, 171–183.
- Damjanović, Stjepan. 2005. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Finka, Božidar. 1973. Naputak za ispitivanje i obrađivanje čakavskih govora. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 3, 5–76.
- Gudek, Vedrana. 2013. *Opis govora Gornje Konjščine*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Hansen, Björn; Grković-Major, Jasmina [ur.]. 2010. *Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus*. Munchen – Berlin – Wien: Otto Sagner.

- Hamm, Josip; Hraste; Mate; Guberina, Petar. 1956. Govor otoka Suska. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 1, 5–213.
- Hraste, Mate. 1948. *Kajkavsko narječje i sintaksa rečenice*. Po predavanjima prof. Hraste (skripta). Zagreb: Izdanje stručnog otsjeka N. S. O-e Zagrebačkog sveučilišta.
- Hudeček, Lana. 2006. *Izricanje posvojnosti u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Ivić, Milka. 1963. Repertoar sintaksičke problematike u srpskohrvatskim dijalektima. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 6, 13–30.
- Ivšić, Stjepan. 1914. *Nacrt za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Ivšić, Stjepan. 1967. Enklitike, osobito njihov namještaj u staroslovenskome jeziku s obzirom na ostale slavenske jezike. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 348, 61–140.
- Ivšić, Stjepan. 1970. *Slavenska poredbena gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jedvaj, Josip. 1956. Bednjanski govor. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 1, 279–330.
- Jozić, Željko. 2003. O istraživanju dijalekatske sintakse. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 12, 97–102.
- Kalsbeek, Janneke. 1998. *The Čakavian Dialect of Orbanici near Žminj in Istria*. Amsterdam: Rodopi.
- Kuna, Branko. 2012. *Predikatna i vanjska posvojnost u hrvatskome jeziku*. Osijek: Filozofski fakultet.
- Kuzmić, Boris. 2011. Jezik hrvatskih pravnih tekstova. U: *Povijest hrvatskoga jezika. 2. knjiga: 16. stoljeće* [ur. Katičić, Radoslav; Lisac, Josip]. Zagreb: Croatica, 323–385.
- Lisac, Josip. 1992. Osnovne sintaktičke značajke goranskih kajkavaca u sklopu cjeline narječja. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru – Razdio filoloških znanosti*, 20, 31–41.
- Lisac, Josip. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lisac, Josip. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Llamas, Carmen. 2018. The Dialect Questionnaire. U: *The Handbook of Dialectology* [ur. Boberg, Charles; Nerbonne, John; Watt, Dominic]. Wiley–Blackwell, 253–267.
- Lončarić, Mijo. 1990. Jezični odnosi u karlovačkom Pokuplju i Beloj krajini. U: *Kaj – jučer i danas: ogledi o dijalektologiji i hrvatskoj kajkavštini* [ur. Križan, Ljiljana]. Čakovec: Zrinski, 131–147.
- Lončarić, Mijo. 1994. O kajkavskoj sintaksi. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 20, 137–154.
- Lončarić, Mijo. 1996. *Kajkavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Majnarić, Nikola. 1922–1923. Jedna zanimljiva sintaktička pojava u ravnogorskom narječju. *Južnoslovenski filolog*, 3, 35–40.

- Majnarić, Nikola. 1963. Neke sintaktičke pojave u ravnogorskom narječju. U: *Zbornik u čast Stjepana Ivšića* [ur. Hraste, Mate; Jonke; Ljudevit; Ratković, Milan]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 243–254.
- Maresić, Jela. 2011. Podravski kajkavski dijalekt. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37 (2), 451–466.
- Maresić, Jela. 2017. O osobitostima imperativa u kajkavskome narječju. U: *Definitely Perfect. Festschrift for Janneke Kalsbeek* [ur. Genis, René; de Haard, Eric; Lučić, Radovan]. Amsterdam: Uitgeverij Pegasus, 375–386.
- Marinković, Marina. 2018. *Kajkavski govori istočnoga Gorskoga kotara*. Zagreb – Delnice: Hrvatska sveučilišna naklada – Ogranak Matice hrvatske Delnice.
- Matasović, Ranko. 2011. Slavic Possessive Genitives and Adjectives from the Historical Point of View. In: *The Grammar of Possessivity in South Slavic Languages: Synchronic and Diachronic Perspectives* [ur. Motoki, Nomachi]. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 1–12.
- Menac-Mihalić, Mira; Anita Celinčić. 2012. *Ozvučena čitanka iz hrvatske dijalektologije*. Zagreb: Knjigra.
- Moguš, Milan. 1966. Današnji senjski govor. *Senjski zbornik*, 2, 5–152.
- Oraić Rabušić, Ivana. 2016. Iz sintakse govora Šemnice Gornje. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 42 (1), 227–243.
- Ramadanović, Ermina; Virč, Ines. 2013. Redosljed nenaglašanih sintaktičkih jedinica u kajkavštini. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 39 (2), 603–630.
- Stolac, Diana. 1992. Sintaktičke funkcije genitiva u jeziku Tituša Brezovačkog. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 18, 165–176.
- Stolac, Diana. 2019. Sintaktičke raznolikosti u dijakroniji i sinkroniji (na primjeru pravnih tekstova). *Fluminensia*, 31 (1), 157–181.
- Stolac, Diana; Holjevac, Sanja. 2003. Metodološka načela za proučavanje dijalekatske sintakse. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 12, 137–149.
- Šojat, Antun. 1982. Turopoljski govori. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 6, 317–493.
- Težak, Stjepko. 1981. Ozaljski govor. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 5, 203–428.
- Vranić, Silvana. 2003. Iz sintakse paških čakavskih govora. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 12, 151–167.
- Vulić, Sanja. 2014. Današnji modruški govor. *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, XLII (1–2), 9–41.
- Zima, Luka. 1887. *Nekeje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Zubčić, Sanja. 2007. Iz sintakse grobničkih govora. U: *U službi jezika. Zbornik u čast Ivi Lukežić* [ur. Vranić, Silvana]. Rijeka: Filozofski fakultet, 47–74.
- Zubčić, Sanja. 2015. Hrvatskologoljski tekstovi kao izvor podataka za povijesnu dijalektologiju hrvatskoga jezika. *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, XXXIX (59), 95–106.

URL 1: *Syntactic Atlas of Dutch Dialects*, vol (1) i vol (II) https://www.academia.edu/6033585/Syntactic_Atlas_of_Dutch_Dialects_Vol_1_2005_and_2_2008. Pristup 15 rujna 2020.

From the syntax of Kajkavian Dialects of Eastern Gorski kotar

The syntactic level of Croatian organic dialects has so far remained on the margins of interest in the dialectological researches. The local dialects of the Kajkavian Gorski kotar dialect are also syntactically relatively poorly described, with the exceptions of the western Gorski kotar dialects of Ravna Gora, Delnice and Gornji Turni. The subject of this research is a syntactic description of those local dialects which are part of the eastern subdialect of the Kajkavian Gorski kotar dialect, and which have previously been described phonologically, morphologically, and at the level of word formation.

The materials for the above mentioned syntactic description have been collected by transcribing the audio recordings of native speakers, their spontaneous speech and dialogues, and the smaller part of the syntactic data has been obtained from a specifically designed questionnaire. Some syntactic features of Kajkavian dialects of eastern Gorski kotar are explored: the typical use of grammatical cases, their meanings and services, the syntactic system of verb forms, and some other characteristics.

Since we are familiar with some features in the syntax of dialects of western Gorski kotar, the syntactic description of dialects of eastern Gorski kotar has enabled the creation of the overall syntactic image at the level of dialect. On the other hand, as some features of this language level have so far been published as a part of studying the dialects of eastern Prigorje, especially the dialect of Ozalj, describing the syntactic system of dialects of Eastern Gorski kotar provided syntactic isoglosses which separate this series of Kajkavian dialects in western Croatia from other, non-Kajkavian dialects.

Keywords: Eastern Gorski kotar Kajkavian subdialect, syntactic system of cases, syntactic system of verb forms, clitics, syntactic isoglosses

Mihaela Matešić

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

mihaela.matesic@ffri.uniri.hr

Blaženka Martinović

Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli

bmartino@unipu.hr

Jezična zajednica kao metodološki čimbenik u novijoj hrvatskoj pravopisnoj normi

Metodologiju izrade novijih hrvatskih pravopisa, od 90-ih godina 20. stoljeća naovamo, karakterizira svakako uklopljenost u glavne značajke Broz-Boranićeve pravopisne norme kako u strukturi pravopisnih knjiga tako i u pojedinim pravopisnim rješenjima. Obilježavaju je međutim i određeni metodološki pomaci, koji u prijašnjim pravopisima nisu bili uopće prisutni ili su bili zastupljeni rjeđe i manje izrazito. U pozadini se takvih metodoloških pomaka razaznaje stav da pravopisna rješenja trebaju odražavati potrebe suvremene jezične komunikacije u hrvatskoj jezičnoj zajednici. Za ostvarivanje mogućnosti utjecaja jezične zajednice na gradnju standardnojezičnih norma potrebno je povjerenje standardologa u to da jezična zajednica ima osviješten odnos prema vlastitoj jezičnoj komunikaciji i da postoji dovoljna jezična homogenost jezične zajednice na razini komunikacije standardom. Uzeti u obzir pri normiranju jezičnu zajednicu znači prije svega istražiti njezine komunikacijske potrebe, ali i najzastupljenija rješenja (gdje postoje) koja je iznjedrila sama jezična zajednica u situacijama kada nije bilo normom predviđenih rješenja ili pak propisana rješenja nisu bila prikladna. Na temelju analize različitih metodoloških postupaka u hrvatskim pravopisima novijega vremena u radu se otkrivaju smjerovi utjecaja jezične zajednice na pravopisnu normu.

Ključne riječi: jezična zajednica, pravopisna norma, metodologija, hrvatski standardni jezik

1. Uvodno slovo

Kao i više puta dotad u povijesti hrvatske standardologije, preokret u političkome smislu koji je nastupio u 90-im godinama 20. stoljeća praćen je stanovitim promjenama i u jezičnoj standardizaciji. Posebno je to vidljivo na pravopisnome planu, kojemu je iz političkih krugova, izravno ili neizravno, često nametana uloga pokazatelja političkih i društvenih odnosa.¹ Pravopisi su tako bili prvi jezični priručnici koji su odražavali bilo jezičnounitarističke bilo pak jezičnoautonomne smjerove u planiranju standarda. Nakon uspostave hrvatske državne samostalnosti 1991. godine nastupile su nove okolnosti upravo u planiranju standarda – svaka je eventualna konvergentnost norme hrvatskoga standarda prema drugim standardnim jezicima, koja je dotad bila zakonski ne samo podupirana nego i zahtijevana, postala neobavezna i hrvatski se standardni jezik mogao razvijati iz samoga sebe, vodeći računa samo o potrebama vlastite jezične zajednice (one koja govori hrvatskim standardnim jezikom), a ne i susjednih jezičnih zajednica (koje govore drugim standardnim jezicima na štokavskoj osnovici). No, s druge strane, pravopis nije prestao biti društveno-politički projekt, sada unutar novih granica. U takvim okolnostima moguće je postaviti pitanje koliko su pravopisni priručnici u protekla tri desetljeća bili okrenuti jezičnim izborima svoje jezične zajednice, kako su se prema njima odnosili i kako su ih vrednovali.

U odnosu pravopisne norme i jezične zajednice² tražimo dvoje: što pravopis daje ili dopušta jezičnoj zajednici (njezinu jednome dijelu ili cijeloj zajednici) i što zajednica daje pravopisu (koja i čija rješenja pretežu u razrješenju dvojba). U pravopisnim knjigama pratimo smjenu načela (načela autoritetnosti i tradicije naspram načela proširenosti i prihvaćenosti) i smjenu uzora (od uzora u književnim djelima i uzora u posebno biranim tekstovima do uzor(k)a u široj jezičnoj uporabi).

Dinamizam objavljivanja pravopisnih priručnika u razdoblju koje pratimo u ovome radu – a riječ je o dvanaest izdanja četiriju pravopisnih priručnika/norma – omogućit će nam praćenje stavova prema čimbenicima u gradnji jezične/pravopisne norme.

2. Pristup istraživanju suvremene pravopisne metodologije

Bogat niz pravopisnih izdanja od hrvatske državne samostalnosti do danas natkriljuje jasno izražen stav svih autora pravopisâ u tome razdoblju da svoja pravopisna gledišta

¹ Kako upravo pravopisnu normu odlikuje najveći stupanj arbitarnosti, društveno-političke preokrete pratila su izdanja pravopisnih priručnika. „Ovisnost pravopisa o političkim snagama koje su favorizirale pojedine od njih, najsazetije je uspostavio Stjepko Težak uočavajući u postgajevskom razvoju čak 11 društveno-političkih preokreta koji su uvjetovali pravopisne promjene [...] Tako su pravopisi vrednovani kao društveni, a ne isključivo jezikoslovni projekti“ (Koharović, 2005: 29).

² Kompetencije za ortografska pitanja jezična zajednica stječe školovanjem, za razliku od standardne ortoepske norme koja se spontano usvaja (pod utjecajem medija) i prije obveznoga školovanja.

temelje prije svega na Broz-Boranićevoj pravopisnoj normi, što se potvrđuje nasljeđivanjem tipa pravopisne norme (fonološko-morfonološki), osnovne strukture pravopisnih knjiga (temeljna poglavlja i rječnik) te većine pojedinačnih pravopisnih rješenja. Pritom se razlike koje se susreću u pojedinim izdanjima ili u pojedinim autora nastoje prikazati kao posljedica potrebe za rješavanjem određenoga konkretnog pravopisnog problema, a ponuđena različita rješenja ne predstavljaju se kao suprotstavljena Broz-Boranićevoj normi, nego kao uklopljena u nju. Autori suvremenih pravopisa dijele neka rješenja i s drugim pravopisnim knjigama i tradicijama, primjerice Badurina-Marković-Mićanovićev pravopis donosi korekturane znakove koji nisu novina jer se javljaju i 1944. u *korijencu* F. Cipre i A. B. Klaića. U tome morfonološkom pravopisu (i u Cipra-Guberina-Krstićevu) uočena je također kontrastivna metoda kod primjera kojima se pojašnjava da je jedno rješenje bolje od drugoga, a to ponovno nalazimo u Badurina-Marković-Mićanovićevu pravopisu, nešto prije u Anić-Silićevu te ponajviše u institutskome u Savjetima (S). S druge strane, postoje i nova rješenja, koja nisu zabilježena ranije, primjerice pravopisni rječnik u Anić-Silićevu pravopisu postao je koncepcijom „pravopisni“, lišen savjeta i ortoepskih činjenica, slijedeći granice kompetencije jezičnih norma. Iako bi se sličnosti i razlike s drugim pravopisnim tradicijama mogle i dalje pronalaziti, temelj je suvremenih priručnika upravo broz-boranićevska tradicija i u *metodologiji izrade* i u *metodologiji normiranja*, čime pravopis kao norma svjedoči o *konzervativnosti* jer pisana riječ teži kontinuitetu i stabilnosti da bi korisnicima bila korisnom.

Ako se dakle osnovne značajke pravopisne knjige i norme čuvaju, a donose se ipak promjene, pristup promjenama mora se zasnivati na određenoj metodologiji – poznatoj ili preinačenoj. Cilj je ove analize uočiti metodološke pomake koji u prijašnjim pravopisima nisu bili prisutni ili su u njima bili slabije zastupljeni. U svim pravopisnim priručnicima objavljenima od hrvatske državne samostalnosti do danas razmotrit će se stoga: 1) izravne metodološke napomene o izborima određenih pravopisnih rješenja, koje daju sami autori pravopisâ i 2) uklopljenost metodoloških postupaka u raniju broz-boranićevsku pravopisnu tradiciju. Temelj su pravopisni priručnici, a ne sekundarna literatura, odjeliti tekstovi autora pojedinih pravopisa, jer se želi krenuti od oprimjerenja ukoričenih u pravopisni priručnik, a ne od teorijskih postavka. Analiza se provodi tako da se razmatraju komentari, objašnjenja, upute i dr. koje autori navode unutar korica svojih pravopisnih knjiga kad se odlučuju za neko od rješenja. S obzirom na to da se analiza temelji na onim odlukama koje su autori objašnjavali, u motrištu nisu uvijek sva pravopisna poglavlja. Ako se pravilo objašnjava poštovanjem tradicije, važno je iščitati/odgonetnuti što autor pojmi pod tradicijom, što smatra tradicijskim rješenjem. Jednako tako ako se pristup ili rješenje temelje na semantičkim razlozima, važno je utvrditi jesu li oni poduprti suvremenim stanjem u jeziku (naprimjer frekventnim značenjskim kolizijama ili pak rubnim, eventualnim kolizijama). Objašnjava li se pravopisna odluka prihvaćenošću u jezičnoj zajednici, važno je otkriti kako je autor utvrđivao stupanj prihvaćenosti rješenja u jezičnoj zajednici.

3. Rezultati

Prikaz rezultata istraživanja metodoloških smjerova koji su se u promatranim pravopisnim knjigama odcicali ili primicali praksi jezične zajednice donosimo u četiri potpoglavlja, izdvojena po načelu autorstva pravopisne knjige.

Prvo potpoglavlje donosi rezultate istraživanja niza pravopisâ kojima su suautori S. Babić, B. Finka i M. Moguš, a istome nizu pripadaju i ona izdanja koja nakon smrti B. Finke supotpisuju S. Babić i M. Moguš te izdanja u kojima im se pridružila S. Ham. Taj je niz podijeljen na pet podskupina. Na početku toga niza pravopisa stoji zabranjeni *londonac*, koji je jezičnoj zajednici postao dostupan 1990. godine zahvaljujući pretisku objavljenom u Školskoj knjizi. Slijedi skupina od tri izdanja koja počinje drugim izdanjem iz 1994. godine (temeljeno na *londoncu*, ali je opsegom i sadržajem riječ o znatno dopunjenu izdanju), a završava četvrtim izdanjem iz 1996., koje je poznato po tome da je u svoje vrijeme imalo odobrenje resornoga ministarstva za uporabu u školama. Treća skupina počinje petim izdanjem, koje je znatno izmijenjeno u odnosu na prethodno izdanje, i to u smjeru dokidanja ranije dopuštenih dvojnih rješenja. Četvrtu skupinu čine dva izdanja koja su usklađena sa zaključcima *Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika*, a u petoj je izdanje priređeno za korisnike školske dobi.

Drugo potpoglavlje donosi rezultate analize Anićeva i Silićeva *Pravopisnoga priručnika hrvatskoga jezika*, koji se nastavlja na pravopisnu knjigu koju su objavili 1986. i 1987., ali koji se od te knjige umnogome i razlikuje te se stoga u izdanju iz 2001. godine radi o novoj knjizi.

U trećem potpoglavlju razmatramo *Hrvatski pravopis* Matice hrvatske, koji je izišao u dva izdanja (1987. i 1988.) i koji je u trenutku kad je objavljen najavljan u Matičinu *Vijencu* br. 347 kao „Pravopis za vrijeme u kojem živimo“.

Četvrto je potpoglavlje posvećeno dosad posljednjem u nizu suvremenih pravopisnih priručnika – *Hrvatskome pravopisu* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, u čijoj je izradi sudjelovalo četrnaest znanstvenika.

Budući da nam je nit vodilja istraživačko pitanje je li u procesu normiranja uzeta u obzir jezična zajednica, istražujemo sve pojmove u cjelini teksta pojedine pravopisne knjige koji su upotrijebljeni u značenjima koja se odnose na sociolingvističko određenje jezične zajednice – društvene skupine koja upotrebljava određeni jezik. Tragamo stoga za onim dijelovima teksta u kojima se autori referiraju na jezičnu ili govornu uporabu, jezičnu ili govornu praksu, i to zajednice u cjelini ili pak pojedine njezine skupine (ili skupina) motreći pritom i kako se shvaća reprezentativnost uzorka koji bi se odnosio na jezičnu zajednicu koja upotrebljava suvremeni hrvatski standardni jezik. Zanimaju nas, dakako, i oni pojmovi koji opisuju drugačije pristupe – one koji jezičnu uporabu ne vide kao relevantan čimbenik normiranja. Radi lakšega praćenja rezultata istraživanja pojmove koje smatramo ključnima u ovoj analizi ističemo podcrtavanjem unutar navedenih citata.

3.1. Metodološka obilježja u nizu pravopisâ Babića, Finke i Moguš

3.1.1. *Stjepan Babić; Božidar Finka; Milan Moguš. 1971. (1990. pretisak). Hrvatski pravopis. Zagreb: Školska knjiga.*

U Predgovoru autori pišu da su se pri kolebanjima u propisivanju rješenja „[...] oslonili na svoje jezično znanje i svoj jezični osjećaj“, čime se utječu načelu autoritetnosti (u ovome slučaju autoritet su jezikoslovci). Najavljaju da će uzimati u obzir i jezičnu zajednicu: „Posebno to vrijedi za hrvatsku jezičnu tradiciju pojedinih riječi, pa ćemo s osobitom pozornošću primati takva upozorenja, svestrano ih razmotriti i u skladu s utvrđenim činjenicama unijeti u nova izdanja.“ Autori se dakle nadaju da će jezična zajednica upozoriti na neuočeno ili neuvršteno rješenje koje pripada hrvatskoj jezičnoj tradiciji. Međutim, u Uvodu, predviđaju i praćenje suvremenih jezičnih rješenja, no pritom upozoravaju i da jezična praksa nije uvijek preporučljiva: „[...] u rječniku smo ostavili praksi da odluči, pa ćemo u budućim izdanjima usvojiti odluku jezične prakse. Dakako, gdje razlozi unatoč praksi jednoznačno govore za jedan oblik, kao što je npr. lik *Brijuni*, prednost smo dali tom liku.“ Ovdje ostavljamo izvan rasprave (ne)utemeljenost uvrštavanja pojedinih riječi u pravopisni rječnik.

Povjerenje se daje dijelu jezične zajednice – piscima, pjesnicima. Jezična zajednica kojoj se vjerovalo u 20. st. bila je počesto svedena na nositelje književnoumjetničkoga funkcionalnog stila, što je bilo naznačeno i Jonkeovom (1974–75 [1999]: 112) krilaticom „Piši kao što dobri pisci pišu!“ Onoga trenutka kada je Jonkeova krilatica zaživjela narod i pisci bili su jasno razdvojeni – potonji su bili autoritet kojem se vjerovalo i njima se dopuštao odmak: „U novije se vrijeme uobičajilo, osobito u književnoumjetničkim, pjesničkim djelima i u naslovima publikacija za takva djela, da se sav naslov napiše malim slovima, a tako i piščevo ime i prezime“ (BFM, 1990: 14); „U pjesničkim tekstovima pisac postupa po nahođenju, pa piše uskličnik ili zarez i veliko ili malo slovo prema intuitivnom doživljavanju njihovih stilematskih i izražajnih vrijednosti [...]“ (BFM, 1990: 20); „Služeći se pjesničkom slobodom, pjesnici mogu podešavati pisanje velikog i malog slova i interpunkcije i drukčije“ (BFM, 1990: 21); „Kad pisac želi istaknuti strano podrijetlo koje riječi, može katkad pisati tuđu riječ u izvornom obliku i onda kad već imamo njenu hrvatsku prilagođenicu [...]“ (BFM, 1990: 71).

Pisac je, štoviše, „most“ prema jezičnoj zajednici: „Kako se za tu razliku ne može dati čvrsto pravilo, ta se upotreba prepušta uglavnom osobnoj piščevoj ocjeni [...]“ (BFM, 1990: 110), a primjeri su odreda iz književnih djela. Pravila se daju radi pismene komunikacije *pisac* : *čitatelj*, s primjerima književnih djela, što sve u konačnici pokazuje da je jezična zajednica kojoj se priznaje kompetencija nad standardom sužena na profesionalne pisce i književnike; pojašnjavajući trotočje, navodi se: „Obično se stavlja na mjesta gdje ga čitatelji mogu sami nadopuniti [...]“ (BFM, 1990: 112; BFM, 1994: 117).

Kao dio jezične zajednice koji samostalno odlučuje sada se (skromno) uvode i publicisti, novinari, kulturni djelatnici: „Iz estetskih, propagandnih i drugih razloga naslov se i sav može napisati velikim slovima [...]“ (BFM, 1990: 21; u kasnijem izdanju navodi se izriječkom i „reklamnih“, premda ih već obuhvaćaju „propagandni“ 1994: 23); „Kulturno-obavijesni razlozi ponekad traže da se u hrvatskom jeziku upotrijebi koja neprilagodena riječ ili izraz [...]“ (BFM, 1990: 71).

“Narodni govori” također se uzimaju u obzir: „Zbog dvojake uporabe u hrvatskoj književnosti i u narodnim govorima dopušteno je uz *rđa, rđav, rđati, rvati se, rvanje, rvač, rzati*, pisati i *hrđa, hrđav, hrđati, hrvati se, hrvanje, hrvač, hrzati*“ (BFM, 1990: 30).

Upozorava se i na odnos stilski obilježena i neobilježena izraza: „Ijekavski zamjenički i pridjevski likovi na *-ijeh, -ijem(a)*, npr. *tijeh, dragijeh, tijem, dragijem(a)*, i *nije-sam, nijesi, nijesmo...* danas su zastarjeli oblici i mogu se upotrijebiti samo s posebnom stilskom obilježenosti. Stilski su neutralni oblici na *-ih, -im(a), nisam [...]*“ (BFM, 1990: 41). Budući da se primjeri donose iz književnih djela i da se pisci izdvajaju među kompetentnim članovima zajednice, takvi su primjeri i stilske napomene očekivani, no u pravopisnome normiranju suvišni.

Odnos prema činjenici da je jezična zajednica u Hrvatskoj okomito dvojezična i da su hrvatski dijalekti jezična i identitetska stvarnost poštuje se u ovako sročenom pravilu: „Načelo da se vlastite imenice (prezimana, zemljopisni nazivi) upotrebljavaju prema izgovoru kraja iz kojega potječu vrijedi i za imenice ove kategorije: *Belostenec, Nemčić, Belić, Cvitković...*“ (BFM, 1990: 41). Ipak, u Rječniku pridjev od *Čakovec* (i *Čakoveci*) glasi: *čakovački* (BFM, 1990: 157). Naravno, valja imati na umu da je riječ o pravopisu koji je trebao poslužiti vremenu u kojem je mnoge danas (a tako i u 90-im godinama 20. st.) jasne i neupitne jezične izbore trebalo tek ozakoniti, opravdati njihovo postojanje u standardnom jeziku.³

Govoreći o sibilizaciji (u srži ipak gramatičkoj, a ne pravopisnoj temi), osvrće se i na dijalektizme: „Izuzetak mogu biti neke naše dijalekatske riječi, kao što su *pajcek – pajceki, mužek – mužeki [...]*“ (BFM, 1990: 44).

Nisu sva pravila čvrsta, poneka su morala biti opisana uz „uglavnom“, „pretežno“, „obično“, no nije se naznačivalo kako će se riješiti takvo stanje te hoće li možda često-

³ Pronalasku teorijskih uporišta za integriranje u hrvatski standardni jezik neštokavskih (s gledišta suvremenoga hrvatskog standardnog jezika „nesistemskih“) elemenata posvetio se osobito J. Silić (1982; 1996).

ta uporabe ili proširenost prevagnuti u rješavanju pitanja: „Kao što primjeri pokazuju, čvrsta su pravila rjeđa pa u mnogim slučajevima valja gledati u pravopisni rječnik“ (BFM, 1990: 45).

Kao normativno mjerilo spominje se „jezični osjećaj“: „Ako po hrvatskom jezičnom osjećanju nema slaganja u rodu (ili su u izrazu riječi koje se ne mijenjaju), onda se mijenja samo onaj član, odnosno samo oni članovi koji su istog roda [...]“ (BFM, 1990: 63).

Načelo prihvaćenosti povezano je sa stabilnošću (i, ponovo, tradicijom): „Zahtjev je jezične i pravopisne stabilnosti i prihvaćene norme da se već jednom prilagođene tuđice ne prilagođuju ponovno prema sadašnjem izgovoru u stranim jezicima“ (BFM, 1990: 68).

Pozivanje na „osjećaj“ za segmentiranje jezičnih jedinica poziv je na standardno-jezično, a zapravo uvelike i metajezično znanje: „Rastavljeno se pišu priložni izrazi u kojima nije došlo do srašćivanja: 1. prijedloga s imenicom jer se a) još uvijek osjećaju kao zasebne riječi: *bez sumnje* (nesumnjivo), *od šale* (lako)...“ (BFM, 1990: 91).

Spominjanje „normalne“ uporabe, što aludira na uporabu iza koje stoji autoritet jezične zajednice, s vremenom se počinje nazivati „neutralnom“: „Međutim kako se proklitičke riječi normalno izgovaraju s riječju iza sebe, ovakav je način stilski veoma snažan, zato se njime valja služiti samo kad je prijeko potrebno, inače postaje puka manira koja nije u skladu s normalnom jezičnom uporabom“ (BFM, 1990: 106); „[...] nisu ušli u normalnu jezičnu praksu [...]“ (BFM, 1990: 125; BFM, 1994: 112); „normalna jezična upotreba“ (BFM, 1996: 101), a tek se u pravopisu 2000. spominje „neutralna jezična uporaba“ (BFM, 2000: 103).

3.1.2. *Stjepan Babić; Božidar Finka; Milan Moguš. ²1994. (³1995., ⁴1996.). Hrvatski pravopis. Zagreb: Školska knjiga.*

U Predgovoru (BFM, 1994: V) autori izjavljuju da su uzeli u obzir mišljenje jezične zajednice: „Pristupajući pripremi ovoga izdanja, autori su najprije ispitali javno mnijenje u kojem smjeru želi da se hrvatski pravopis usavršava“, a nositelji toga mnijenja su znanstvene i kulturne ustanove, ne i cijela jezična zajednica: „Budući da su znanstvene i kulturne ustanove pokazale da ne žele bitnijih promjena, držali smo se načela da ne treba mijenjati ona pravopisna rješenja koja su se u nas uobičajila i dobro funkcioniraju.“ Pravopis je ponovno namijenjen samo dijelu jezične zajednice: „[...] izbjegavanje svega onoga što bi moglo pokolebati i zbunjivati kulturnu sredinu i time smanjivati razinu njezine pismenosti“ (BFM, 1994: V).

Dominira i nadalje načelo autoritetnosti nad načelom proširenosti: „Poštivajući stoga načelo stabilnosti uzimali smo u obzir i novija pravopisna rješenja do kojih smo sami dolazili, odnosno ona koja su se pojavila u dosadašnjim raspravama o našoj pravopisnoj problematici“ (BFM, 1994: str. V).

U normiranje se u Uvodu (BFM, 1994: VI) uključuje „praksa“, i to ona koja je bila dvojbena jer pozivanje na tradicijsko načelo sukobljava prakse u dijakroniji – *sadašnja praksa* : *negdašnja praksa* – „Budući da se praksa tomu pravilu stalno opirala jer nije odražavalo normalne težnje hrvatskoga književnoga jezika, dopušten je na tima mjestima i glasovni skup *je*, osim tamo gdje je *e* potpuno prihvaćeno...“ (o pisanju alternacije *je/e* iza suglasničke skupine koja završava sa *r*).

Stilističke pojave zanimljive su prije svega u jednome funkcionalnom stilu: „Katkad, osobito u književnoumjetničkim djelima, i neke druge imenice, pa i riječi druge vrste, poosobljuju mislene pojmove i tako služe kao vlastita imena...“ (BFM, 1994: 10). Uz književnost status „sugovornika“ u gradnji norme i dalje ima još samo publicistika, nji-ma se dopuštaju iznimke za pojedina rješenja (BFM, 1994: 17). Stilske napomene jednake su kao i u prijašnjem izdanju, a vezane su ponovo uz pjesničku slobodu i intuitivni doživljaj stilematških i izražajnih vrijednosti pravopisnih elemenata, pravila i sl. (BFM, 1994: 21). U izuzimanju od pravila navode se „pjesnici“ (i u svim sljedećim izdanjima), a tek ponegdje i pisci prozних književnih djela – u izdanju iz 1996. navode ponešto proširenije: „Služeći se pjesničkom slobodom, suvremeni pjesnici katkada pišu pjesme bez ikakvih razgodaka, a katkada i prozu kao izraz tijeka svijesti“ (BFM, 1996: 122).

Ponekad nije jasno na koga se aludira kada se govori o „piscima“ u pravopisu, odnosno kome se točno daju slobode: „Kada pisac želi istaknuti strano podrijetlo koje riječi, može pisati tuđu riječ u izvornom obliku i onda kad već imamo njezinu hrvatsku prilagođenicu [...]“ (BFM, 1994: 68). „Pisci“ u 20 st. u pravopisima većma su bili pisci književnoumjetničkih djela, a sada „pisac“ dobiva šire značenje – „onaj koji je napisao kakav tekst“, pogotovo jer se pojavljuju i signali užega značenja (npr. navodi se „u beletristici“).

Nejasno je i na koga se aludira kad se spominje „ležernost u jeziku“: „Kada je takvo razlikovanje birano i zahtjevno, u ležernijem se jeziku u odredbenom značenju mogu upotrijebiti i pokazne zamjenice [...]“ (BFM, 1994: 113).

Kao usputna napomena korisnik se obavješćuje o prevladavanju kojega lika u uporabi: „Isto se tako govori i piše *jednoč* i *jednoć*, *nekoč* i *nekoć*, *ljutič* i *ljutić* (biljka), *teklič* i *teklič*, *teferič* i *teferić*, ali u novije vrijeme prevladavaju likovi sa č“ (BFM,

1994: 32). Daju se obavijesti o proširenosti: „U hrvatskoj književnoj tradiciji običnije je *Mađzar*, ali se u novije doba širi i *Mađar*, toliko prije što u kajkavskom i čakavskom narječju nema glasa *dž*“ (BFM, 1994: 33). Od 1996. navodi se da je proširen drugi lik (*Mađar*).

Uvodi se u normiranje „praksa“, no nije jasno naznačeno koja i čija: „Zbog toga se zasad mnoge dvostrukosti i trostrukosti mogu smatrati podjednako dobrima dok praksa ne pokaže čemu će dati prednost“ (BFM, 1994: 158).

Ponovno se dopušta dvostrukost zbog „tradicije i narodnih govora“, npr. *hrđa – rđa*, *hrvač – rvač* i sl. (BFM, 1994: 35), sve do pravopisa iz 1996., kada prvi likovi dobivaju „prednost“ (BFM, 1996: 31), a od 2000. ističe se da imaju „izrazitu prednost“ (BFM, 2000: 32), što pokazuje da se pravopis odmiče od narodnih govora i mladogramatičarske tradicije. Pozivanje na tradiciju, pokazuje se, ovisi o predodžbi tradicije koju su – predodžbu – autori sami oblikovali.

Tradicijsko načelo ističe se pri objašnjavanju pisanja primjera s tzv. produljenim jatom: „Ima mišljenja da je i tu dvoglasnik i da bi trebalo pisati *ije*, ali je neprekinutom tradicijom ustaljeno pisanje *je*“ (BFM, 1994: 40). Pravopisna tradicija kao temelj pravopisnome pravilu ističe se u obrazlaganju pravila o pisanju fonološki odnosno morfološki (BFM, 1994: 63).

U tome izdanju pravopis se otvara prema stavu da su likovi s alternacijom *je* iza suglasničke skupine koja završava sa *r* dopušteni u normi. Argumenti za to pronalaze se u činjenici da se takvi likovi pojavljuju „i u posebno pažljivo pisanim tekstovima“ (no ne navodi se koji bi to tekstovi bili: književnoumjetnički, znanstveni ili koji drugi), a i „jer se tako često govori, a kako je to opravdano, to se tako može i pisati“ (BFM, 1994: 45). Ipak, to načelo nije bezuvjetno, od njega se naime odstupa „zbog velike učestalosti nekih riječi, a snažne dosadašnje norme [...]“ (BFM, 1994: 45).

Pored jasnoće riječi uvodi se i izrazitije isticanje osnovne riječi (u čemu je vidljiv preplet semantičkih i ekspresivnih razloga) kao argument da se proširi pravilo onime što i nije ostvaraj koji bi bio zastupljen u zajednici: „U pismu se ne mora bilježiti jednačenje šumnika kad to zahtijeva jasnoća, odnosno zbog izrazitijeg isticanja osnove riječi ili osnovne riječi, pa se uz dosadašnju praksu dopušta naporedni način bilježenja [...]“ (BFM, 1994: 56).

Daje se prednost tradiciji nad praksom: „Iako su sva tri lika [svjedodžaba, svjedodžba i svjedodžbi, op. M. M. i B. M.] u načelu ravnopravna, najpovoljnije je davati

prednost liku s nepostojanim a jer on ima jaču hrvatsku tradiciju, a i najrazlikovniji je“ (BFM, 1994: 158).

„Posebnost jezika“ postavlja se iznad jezične prakse i tradicije u obrazlaganju nekih odluka u poglavlju o interpunkciji: „Uočavajući nedostatke i prednosti jednog i drugoga načela, a oba su iskušana u hrvatskoj prošlosti, u ovim je pravilima primijenjeno ono što se pokazalo najprimjerenije posebnostima hrvatskoga književnog jezika“ (BFM, 1994: 133).

U Predgovoru četvrtom izdanju (1996.) objašnjava se promjena u odnosu na prethodno izdanje: „U pisanju imenica na *-dac*, *-tac*, *-dak* i *-tak* uklonili smo pravilo po kojem je u dvosložnim oblicima moguća dvojnost...“ (BFM, 1996: VII). Uklanjanju dvostrukosti nije razlog jezična praksa (i uloga jezične zajednice), nego „jasnoća“ i „izrazitije isticanje“ (a ne predviđa se oslanjanje na kontekst kao čimbenik koji istopisnicama može osigurati jednoznačnost).

3.1.3. *Stjepan Babić; Božidar Finka; Milan Moguš. ⁵2000. (⁶2002., ⁷2003., ⁸2004). Hrvatski pravopis. Zagreb: Školska knjiga.*

U Predgovoru prerađenoga izdanja ističe se da su načelo razlikovnosti i načelo sustavnosti u temelju uklanjanja dvostrukosti: „To je učinjeno zato što je *tc*, *dc* u pisanju razlikovnije, a dvostruko ili produljeno *c*, kako se najčešće ostvaruje u izgovoru, bliže je fonološkomu pisanju, nego samo *c*. Upotreba *je* iza pokrivenoga *r* bliža je sustavu hrvatskoga književnoga jezika i često njegovu izgovoru, pa mnogi smatraju da bi tako trebalo biti bez iznimke.“ (BFM, 2000: VII). Tko je sve obuhvaćen pod „mnogi“, ostalo je neizrečeno. Izostala je i precizna kvantifikacija koja bi poduprla zaključak o tome da su određeni pogledi zaista prevladavajući – jedino je moguće zaključiti kako se ponovo radi o procjeni autoriteta da je ovo ili ono rješenje više zastupljeno, ali takvoj kojoj nije prethodilo istraživanje jezične zajednice sociolingvističkim metodama ispitivanja na reprezentativnom uzorku. Načelo autoritetnosti pokušava se prikazati nerazdruživim od načela proširenosti jer se pretpostavlja da autoritet uspješno procjenjuje proširenost jezične pojave ili, u ovome slučaju, pravopisnog rješenja te da je pronositelj „glasa“ većine.

U ovome izdanju autori se odlučuju za pisanje zanijekanoga prezenta glagola *htjeti* nesastavljeno: „Time smo nastavili 1960. prekinutu hrvatsku pravopisnu tradiciju, a uklanjanjem te dvostrukosti uklonili i jedno pravilo“ (BFM, 2000: VIII). Kako se u prijašnjim izdanjima navodilo da se ostavlja jezičnoj praksi da odluči o prevazi rješenja, očekivalo bi se da će se odluka o izboru samo jednoga rješenja argumentirati uporabom i načelom proširenosti odnosno prihvaćenosti. Praksa se navodi samo u prilog prihva-

ćenosti osnovnih pravopisnih načela na temelju kojih se određuje tip pravopisa: „Kao što su pokazala mišljenja relevantnih ustanova i općeprihvaćena praksa, hrvatski se pravopis ustalio kao fonološki u okviru jedne riječi, a morfonološki među riječima...“ (BFM, 2000: VIII).

O pojedinim rješenjima govori se kao o posljedici činjeničnoga stanja: „Osim navedenih izraza rastavljeno se pišu i oni u kojima nije došlo do sraščivanja [...]“ (BFM, 2000: 81) – odnosi se na primjere: *na žalost, u ime, na primjer* i sl. Ostaje nejasno kako se utvrdilo da se sraščivanje nije dogodilo te je li uzeta u obzir cijela jezična zajednica da bi se mogao donijeti takav zaključak – tim više što je riječ o problemu kojem se ne može prići samo lingvističkom analizom (o tome svjedoče npr. Pranjković (2002) i Ramadanović (2012) u opsežnim analizama, a kompleksnost problema nagnala je i autore Matičina pravopisa (2007) na šira objašnjenja).

U poglavlju o kraticama za prigodne se kratice kaže da su napravljene „za pojedino djelo“ (BFM, 2000: 136), a u prijašnjim se izdanjima navodilo da ih stvara „pisac“. Sada se također prvi put navodi da su stalne kratice nastale „općom upotrebom ili tradicijom“.

Odnos prema nestandardnojezičnim riječima mijenja se na način da se počinjju smještati u napomene pisane manjim slovima u tekstu.

U Predgovoru šestom izdanju (2002) jezična je zajednica izrijekom stavljena u drugi plan, a primat se daje načelu sustavnosti i razumljivosti: „Kad razlozi govore za pojedina rješenja, tada i nije važno jesu li odmah u praksi prihvaćena, važno je da se zna kako treba biti, a za neka pravila i nije važno koliko ih praksa poštuje kad kršenje norme izaziva nesporazume, kako je u pravilima o oprekama *istjecati – isticati, natjecati – naticati* [...]“ (BFM, 2002). U nastavku se podržava raskorak između uzusa i kodifikacije: „[...] normu ne treba mijenjati, nego tražiti putove da se usvoji.“

U Predgovoru sljedećem, osmom izdanju (2004) napominje se da su dopune nastale oslušivanjem „pojedinaca“, a ne jezične zajednice: „Ujedno smo tekst i riječi dopunili nekim pojedinostima koje smo uočili ili na koje su nas upozorili neki pojedinci“ (BFM, 2004: XII).

Ističe se nepovrjedivost hrvatske pravopisne tradicije: „... jer usavršavanju po nara- vi stvari ne može biti kraja iako ona ne mogu biti više takva da zadiru u samu bit normalne hrvatske pravopisne tradicije“ (BFM, 2004: XII) – isto je istaknuto i u izdanjima pravopisa iz 2010. i 2011., koja supotpisuju dva autora.

3.1.4. *Stjepan Babić; Milan Moguš. '2010. (≈2011). Hrvatski pravopis: Usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika. Zagreb: Školska knjiga.*

Napomena u naslovu sugerira jasan stav prema jezičnoj zajednici – autoriteti za normu (u ovome slučaju jezikoslovci) postavljeni su nad izbore jezične zajednice. Njezini izbori mogu pronaći put do pravopisne knjige u onoj mjeri u kojoj ih je službeno tijelo (Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika) uzelo u obzir (analiza zapisnika sa sjednica Vijeća izlazi iz okvira ovoga rada, no opća je ocjena da su zaključci toga tijela uglavnom utemeljeni na načelima autoritetnosti i tradicije, a manje su okrenuti izborima jezične zajednice). Takvo je usklađivanje nešto prije učinjeno u *Hrvatskome školskom pravopisu* (autora Stjepana Babića, Sande Ham i Milana Moguša) iz 2008., u drugome izdanju pa sve do četvrtoga.

3.1.5. *Stjepan Babić; Sanda Ham; Milan Moguš. 2005. Hrvatski školski pravopis. Zagreb: Školska knjiga.*

U Predgovoru R. Katičić navodi da se pravopis dotjeruje na temelju iskustva koje se skupilo primjenom dotadašnjih izdanja te da su dvostrukosti uklonjene jer se izlazi ususret „šutljivoj većini korisnika“ (2005: 7). Nema napomena o tome kojom je metodologijom utvrđeno kako piše većina. U toj je pravopisnoj knjizi Predgovor ujedno i jedini izvor iz kojega korisnik može doznati o odnosu prema jezičnoj zajednici kao čimbeniku u procesu normiranja jer je tekst pravopisnih pravila organiziran strogo „pravilnički“, bez odmakâ u objašnjenja ili problematiziranja ovoga ili onog propisa.

3.2. Metodološka obilježja Pravopisnoga priručnika hrvatskoga jezika Vladimira Anića i Josipa Silića

Već se u Uvodu ističe da Pravopis iskorištava gramatičke, leksičke i pravopisne višestrukosti: „Kao što su gramatičke i leksičke višestrukosti pretpostavka razvoja gramatičkih i leksičkih normi, tako su i pravopisne višestrukosti pretpostavka razvoja pravopisnih normi“ (AS, 2001: 3). Svoju knjigu, u skladu s time, autori smatraju etapom u razvoju pravopisnih norma hrvatskoga standardnog jezika (AS, 2001: 3). Zauzimaju stav da pravopis otvoren višestrukostima omogućuje izbor među njima i njihovo stilsko iskorištavanje. Pritom kao vršitelja izbora ne predviđaju kakvu skupinu, koja bi bila kompetentna za stilsko iskorištavanje, već umjesto ograničavanja na dio jezične zajednice, gradnja stilistike pripada svima koji se služe standardnim jezikom. Višestrukosti su bitno obilježje te pravopisne knjige, što može iznenaditi ako se zna da se u pravopisnoj metodologiji one ne smatraju pozitivnom pojavom (u skladu sa stavom da omogućivanje više rješenja za istu pojavu iznevjerava bit pravopisne knjige usmjerene na propisivanje). Dvostruka rješenja obilježila su i dio izdanjâ koja pripadaju nizu Babićevih, Finkinih i Moguševih priručnika, ali u tim su pravopisima dvostruka rješenja predstav-

ljana kao prijelazna faza, za vrijeme koje se jezična zajednica treba naviknuti na to da postoje dva rješenja, pa će lakše prihvatiti jedno od rješenja za koje se autori (tj. jezični autoriteti) odluče u sljedećim izdanjima priručnika. Suprotno tome pristupu, u ovome je priručniku evidentan stav autorâ da su dvostrukosti i višestrukosti činjenice u suvremenoj jezičnoj realnosti te da ih treba uzeti u obzir i u pravopisu, a uporište za to pronalaze u samome jeziku, tj. u teoriji o varijantnosti kao pozitivnoj jezičnoj pojavi, o čemu su i Anić i Silić pisali i prije (v. npr. izbor pretisnutih Anićevih članaka 2009. te npr. teorijsku razradu spomenute teme u Silićevu članku *Nekoliko misli o normi* 1982. godine).

Autori kažu da su pri izradi Pravopisa uzeli u obzir „iskustva dosadašnjih pravopisa“ i „rezultate do kojih je došlo suvremeno jezikoslovlje u proučavanju jezika i njegovih planova“ (AS, 2001: 3).

Iako su otvoreni prema dubletama i iako je vidljivo da je glavnina dvostrukih rješenja potaknuta rješenjima koja su propisivale ili dopuštale pravopisne knjige unutar Babić-Finka-Moguševa niza priručnika, za zanijekane oblike prezenta nenaglašena glagola *htjeti* autori ne predviđaju i sastavljeno i nesastavljeno pisanje (AS, 2001: 103), ali ne obrazlažu zašto. Međutim, kako se ondje gdje dopuštaju dublete pozivaju najčešće na praksu, može se pretpostaviti da dubletna rješenja ostavljaju ako su ona zastupljena u uporabi. Tako primjerice propisuju zamjenu alternante *je* alternantom *e* u slogovima s jatom iza suglasničke skupine koja završava sa *r*: *bregovi*, *sprečavati*, *vredniji*, *crepić*, ali dodaju: „Bez obzira na gornje načelo u praksi se ponegdje nailazi na pisanje **brjegovi**, **sprječavati**, **vrjedniji**, **crjepić** i sl.“ (AS, 2001: 130). Jednako tako i o morfonološkome zapisivanju riječi na *-tak*, *-tac*, *-dak* i *-dac* u određenim padežima kažu: „U praksi se ponegdje pojavljuju i oblici **domorodca**, **domorodci**, **domorodče**; **zubatca**, **zubatci**, **zubatče**; **dohodci**, **dohodče**; **naputci**, **naputče** itd.“

Autori pozivaju korisnika pravopisa na osvješćivanje da kontekst ima bitnu ulogu u jeziku, a onda i u pravopisu: u slučajevima kada se kontekstom ne može razriješiti značenje istopisnica, odustaje se od načelnoga pravila da se zapisuje provedena glasovna mijena i piše se **letci** prema **letak**, a **ledci** prema **ledac**, **mladca** prema **mladac**, a **mlatca** prema **mlatac** i sl. (AS, 2001: 134–135). O intervokalnome *j* u paradigmi stranih vlastitih imena na dočetni *-i* kažu: „No rabe se i oblici s umetnutim *j*. Usp. **Leopardi** – **Leopardia**, **Leopardiev** i **Leopardi** – **Leopardija** i **Leopardijev**“ (AS, 2001: 143).

Argument za dubletnost nije bilo koja praksa i uporaba, nego ona koja je česta: „Prefiks **pre-** u imenica piše se često dvojako: kao **prije-** ili kao **pre-**: **prijelaz** i **prelaz**, **prijestup** i **prestup**, **prijevoz** i **prevoz**, **prijenos** i **prenos** itd.“ (AS, 2001:129).

Praksa se evidentira, uređuje se zapisivanje njezinih čistih realizacija, ali se i savjetuju rješenja koja su više utemeljena na lingvističkim kriterijima: autori pokazuju da se

piše *klima-uređaj* i *hindu-jezik*, no napominju da je bolje *klimatski uređaj* i *hindski jezik* (AS, 2002: 104). Za autore je odnos sustava i standarda jasan: standard može prihvaćati i ono što nije u sustavu – *selski* i *seoski*, *anđelski* i *anđeoski* (AS, 2002: 132).

Semantika je bitan kriterij u pravopisnom normiranju, pa autori iako propisuju u skladu s hrvatskom pravopisnom tradicijom da se pridjevi izvedeni sufiksima *-ski*, *-ovski/-evski*, *-ijanski* i *-inski* pišu transkribirano, kažu i ovo: „Dopušta se izvorno pisanje u slučajevima u kojima se gubi prepoznatljivost polaznog oblika prema uobičajenoj transkripciji: **sisleyevski** umjesto **sizlejevski** od **Sisley**, **o'neilovski** umjesto **onilovski** od **O'Neal**“ (AS, 2001: 210). Ono što je primijećeno kao gubljenje „prepoznatljivosti“ u vezi je zapravo s jezičnom zajednicom tako što se uočava da ona u 21. stoljeću komunicira u novim uvjetima, u kojima globalno sporazumijevanje čini frekventnima podatke (u ovome slučaju imena) koji više ne mogu pripadati općem znanju ili su se dogodili prelasci u novi kod (v. više u: Matešić, 2011). Na tragu je toga i pravilo da se strana muška imena koja završavaju u izgovoru na *-i* (u pismu: *i*, *y*, *ie* – zapravo još i *-ee*, što će dodati Matičin pravopis 2007. godine) pišu bez interpoliranoga *-j-* u kosim padežima, ali su Pravopisom dopušteni i oblici s umetnutim *-j-* (**Tatija**, **Henryja**), zbog tradicije (AS, 2001: 211).

U Predgovoru, koji potpisuje izvršni urednik, ima naznaka o jezičnoj zajednici. Među načelima kojima su se autori vodili pri izradi Pravopisa navode se dakle: 1) slijediti Broz-Boranićevu pravopisnu tradiciju i dodati joj suvremeno znanstveno tumačenje na osnovi „bujnoga razvoja novijega hrvatskoga pisanoga i govorenog jezika“, 2) „pravopisna pravila maksimalno prilagoditi realnom izgovoru suvremenoga hrvatskoga govorenog jezika i dominantnim tokovima novije hrvatske književnosti“, 3) „izbjegavati krutosti i isključivosti u pravilima, izbjegavati dvojnosti koje ne prihvaća govorna praksa živoga jezika, ali tolerirati one dvojnosti koje su se u novije vrijeme uvriježile u praksi“, 4) „stvoriti djelo koje će biti plodno tlo za javne rasprave upućenih stručnjaka, ali i najširih korisnika, radi daljnega unapređivanja hrvatske pravopisne kulture i hrvatskoga jezikoslovlja“ (2001: V). Također se ističe da su autori u tome izdanju „produbili [...] i razradili svoju prvobitnu koncepciju, dopunili upute i pravila, obnovili primjere za primjenu i znatno obogatili pravopisni rječnik, uzimajući u obzir opći razvoj hrvatskoga jezika i neke pravopisne elemente koji su ušli u praksu posljednjih godina“ (AS, 2001: VI).

3.3. Metodološka obilježja Hrvatskoga pravopisa Matice hrvatske

Jezičnu zajednicu kao bitan element u sastavljanju pravopisnoga priručnika Matice hrvatske iz 2007. godine nalazimo pod nazivom „hrvatska javnost“, za čije se potrebe piše pravopis (Predgovor Predsjedništva MH, 2007: XIII). Pravopisni priručnici imaju

svrhu da „pomažu onima koji hrvatskim jezikom žele dobro pisati“ (2007: XIII), oni trebaju biti „stvarna pomoć onima koji se odluče za pisano izražavanje u hrvatskome standardnom jeziku“ (2007: XV), čime se usmjerenost pravopisa demokratizira (obraća se jezičnoj zajednici u najširem smislu). Navodi se da je taj priručnik obuhvatio nove jezične pojave i da je „izrazito otvoren uznapredovalim suvremenim potrebama više-funkcionalne jezične komunikacije u različitim društvenim skupinama“ (2007: XIV).

Semantika je bitan argument u oblikovanju pravila o pisanju, i to radi postizanja učinkovitosti u komunikaciji: „Suglasnici d i t ispred c i č mogu se pisati kad se u pismu želi očuvati korijen riječi – obično u rjeđih i kraćih riječi, odnosno u njihovih komunikacijski rjeđih riječi (kad iz konteksta nije potpuno jasno o kojem je korijenu riječ, odnosno kad se suglasnici c i č izgovaraju produženo): bitak – N mn. **bitci** (i **bici**), bitka – L jd. **bitci** (i **bici**, i **bitki**)[...] **mladac** – G jd. **mladca** (i **mlaca**) – V jd. **mladče** (i **mlače**) [...] usadak – N mn. **usadci** i **usaci** (MH, 2007: 31, 36). Proširuju to i na vlastita imena: „Jednačenje u pismu može izostati i kad se u sklonidbi ili u izvedenicama prezimenu i imenu naseljena mjesta želi sačuvati osnovni oblik: **Božac** – **Božca** ili **Bošca** – **Božčev** ili **Boščev**, **Dabac** – **Dabca** ili **Dapca** – **Dabčev** ili **Dapčev**“ (MH, 2007: 32).

Kao i Anić-Silićev pravopisni priručnik, i Matičin se osvrće na uporabu čak i kad ona nije lingvistički uzorna: navodi se da je bolje **bejzbolska palica** nego **bejzbol-palica**, **dopinška kontrola** nego **doping-kontrola** itd. (MH, 2007: 147), a prvi put pravopis evidentira i ovu pojavu: „u razgovornome, publicističkome i znanstvenome jeziku kadšto se dvije složene imenice ili složena i atribuirana imenica s istovjetnim drugim dijelom – kad se nižu ili se povezuju nezavisnim veznikom (obično **i**, **ili**) – skraćuju tako da se drugi dio izgovara i piše samo jednom, na kraju niza. Takvo skraćivanje nije preporučljivo, ali ako se rabi, prvi se dio piše s crticom [...] npr. **audio- i videooprema** (bolje je *audiooprema* i *videooprema*), **auto- i potrošački krediti** (bolje je *autokrediti* i *potrošački krediti*) [...] **radio- i televizijski program** (bolje je *radijski* i *televizijski program*) [...]“ (MH, 2007: 149).

I manje zastupljena rješenja u jezičnoj zajednici mogu biti zanimljiva: u pravilima se slavenska i prezimena slavenskoga podrijetla koja završavaju na *-ski* sklanjaju kao pridjevi, ali se napominje da se mogu sklanjati i kao imenice, uz napomenu da je to rjeđe: „**Cybulski** – **Cybulskog(a)** – **Cybulskim** (rj. *Cybulski* – *Cybulskia* – *Cybulskim*)“ (MH, 2007: 212).

Neke se dublete posebno ne komentiraju, poput ovih koje bi bilo teško opisivati i obrazlagati bez računanja s korisnikovim metajezičnim znanjem (izgovorom i naglasnom složenica, ponašanjem alternacije *ije/je* u prednaglasnom slogu itd.): **bljedožut** i **bljedožut**, **svijetlocrven** i **svjetlocrven** (MH, 2007: 153).

U paragrafu 276, u kojem se objašnjava srastanje u prilog, govori se o potrebi govornika da stvore kakvu novu riječ, pri čemu se podcrtanom riječi sugerira važnost jezične zajednice, njezinih komunikacijskih potreba na standardu. U tome se paragrafu kao jedan od čimbenika pisanja sastavljeno spominje i „pravopisna tradicija“. Valja pritom naglasiti i to da pravopisna tradicija i navika jezične zajednice ne samo da nisu sukobljeni pojmovi nego se oni vrlo često i poistovjećuju (o čemu više u: Matešić, 2014), a upravo u poglavlju o pisanju riječi sastavljeno i nesastavljeno pravopisci su bili prinuđeni posvetiti se pronalasku prave mjere između sustavnih rješenja i onih na koja je jezična zajednica navikla (odnosno koja se smatraju tradicijskima).

U poglavlju o pisanju riječi stranoga podrijetla donosi se opaska da neke od njih koje su ušle u hrvatski jezik „nisu potpuno usvojene i često se rabe grafijski neprilagođene (**boom, bullying, cool, crack, feeling, job, look, mail, miss, müsli, pizza, rock [...]**)“ (2007: 217), što znači da se pratila navika u pisanju koju je iznjedrila sama jezična zajednica.

3.4. Metodološka obilježja Hrvatskoga pravopisa Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje

U Predgovoru autori opširno obrazlažu kojim su se načelima vodili pri oblikovanju pravopisnih pravila. Primijenili su načelo sustavnosti, tradicijsko načelo, načelo jednostavnosti, načelo normativne hijerarhije te načelo ovjerenosti i potvrđenosti u uporabi. Potonje se načelo odnosi na jezičnu zajednicu. I upravo je ono suprotstavljeno tradiciji, što je vidljivo u dijelu u kojem autori naglašavaju da je njihov pravopisni prijedlog utemeljen na dotadašnjima pravopisima, na hrvatskoj pravopisnoj tradiciji, a „Rijetka rješenja koja smo promijenili, promijenili smo u skladu s načelima sustavnosti te ovjerenosti i potvrđenosti u porabi“ (HPIHJJ, 2013: VII).

O načelu ovjerenosti i potvrđenosti u uporabi kažu: „To je načelo bilo osobito važno pri rješavanju dvostrukosti i oblikovanju odnosa prema njima. Podatke dobivene pregledavanjem različitih tekstova (*Hrvatska jezična riznica*) i interneta provjeravali smo dodatno, a za sva sporna pravopisna pitanja (dvostrukosti) proveli smo istraživanja u različitim ispitnim skupinama“ (HPIHJJ, 2013: VIII). O sastavu ispitnih skupina ne doznajemo mnogo, osim da su ispitivanja provodili „kolege koji održavaju nastavu na različitim fakultetima prema pomno sastavljenim upitnicima“ (isto). Uvid u jezičnu stvarnost zajednice potiče na pristup koji u slučaju iznošenja dvostrukih rješenja predviđa tri kategorije inačica. Međusobno su suprotstavljene preporučene i dopuštene inačice: dopuštena nije preporučena, „ali je zbog tradicije ili čestoće uporabe ne zanemarujemo“ (HPIHJJ, 2013: VIII). No postoje i istovrijedne inačice: „Ravnopravnima ih smatramo zbog toga što su obje podjednako potvrđene u uporabi ili zbog toga što jedna

ima prednost na temelju načela sustavnosti, a druga na temelju tradicijskoga načela ili načela ovjerenosti i potvrđenosti u praksi“ (HPIHJJ, 2013: VIII).

Uvid u stanje uporabe potaknulo je i dosad najsloženiji odnos prema primjeni fonološkoga i morfonološkoga zapisivanja u N mn. i kosim padežima imenica na *-dak, -tak, -dac, -tac* – za njih među pravopisnim „Napomenama“ stoji da „Kod iznimno čestih višesložnih riječi zbog tradicijskih je razloga i čestoće uporabe dopušteno i izostavljanje t i d: *deseci, dobici, dodaci, dohoci, dovršeci, gubici, imeci, izuzeci, izvaci, napici, nedostaci, ostaci, otpaci, počeci, podaci, postoci, probici, svršeci, trenuci, užici, zadaci, zgodici* te *želuci*. Isto se pravilo odnosi i na izvedenice od tih riječi, npr. *preostatak – preostaci, zaostatak – zaostaci*“ (HPIHJJ, 2013, 121). Također je za *predak, sudac* i *svetac* u množini i kosim padežima, te izvedenicama *sučev* i *svečev* dopuštena inačica bez *t* odnosno *d* (2013: 121), ali razloge takvu odabiru ne komentiraju. Uporaba i tradicija ovdje se donose kao pravopisna načela koja se međusobno podupiru.

Alternativna se rješenja redom obrazlažu čestotom uporabe: „Zbog potvrđenosti u uporabi dopušteno je pisati i *je* u nekim riječima koje pripadaju tvorbenim porodicama riječi *krijepiti (krjepostan, krjepost), strijela (strjelica)* i *vrijedan (vrjedniji, vrjednovanje, vrjednovati, vrjednovatelj)* te u riječima *grješka, pogrješka, pogrješan i pogrješno*“ (HPIHJJ, 2013: 121); „Zbog čestoće uporabe uz *uime* i *uinat*, dopušteno je pisati i *u ime* i *u inat*“ (HPIHJJ, 2013: 121); „Iako neki hrvatski pravopisi dopuštaju i pisanje *blijesak, blijeskati, cvijetni, cvijetnjak, osmijeh, podsmijeh, prevara, procjep, smiješko*, na temelju čestoće u uporabi prednost dajemo likovima *bljesak, bljeskati, cvjetni, cvjetnjak, osmijeh, podsmijeh, prijevara, procijep, smješko*“ (HPIHJJ, 2013: 128); dopušta se pisanje *Camusa, Camusom* i *Camusov* (u Napomeni na str. 121) uz preporučeno *Camusja, Camusjem* i *Camusjev* (HPIHJJ, 2013: 75); „Prednost dajemo izvedenicama *kračina* i *pličina* zbog toga što su tvorene od osnovnoga oblika, pozitivna, i zbog njihove veće potvrđenosti“ (HPIHJJ, 2013: 128); odlučuju se za *baščanski* jer je *baščanski* „u pismenoj praksi slabo prihvaćen“ (HPIHJJ, 2013: 128); izrazitu pretežitost u uporabi navode i kao razlog za pisanje *Mađarska, mađarski*, umjesto *Madžarska, madžarski* (HPIHJJ, 2013: 129).

Tradicija je ponekad i suprotstavljena novijem stanju, no to su rijetke i rubne pojave, npr. „U nekim je riječima došlo do promjene u izgovoru, pa se, iako većina govornika izgovara dugi slog, piše *je: rječnik, vjesnik*“ (HPIHJJ, 2013).

Ponekad se tradicijsko rješenje navodi kao dubletno bez opaske o tome što je češći izbor, pa se tako propisuje pisanje *neću, nećeš, neće* itd., a u Napomeni (HPIHJJ, 2013: 121) navodi da je nesastavljeno pisanje zanižanoga prezenta glagola *htjeti* dopušteno

zbog tradicijskih razloga. U mrežnoj inačici pravopisa u Objašnjenjima (<https://pravopis.hr/pravilo/jednorjecnice/33/>) stoji da su se autori vodili „tradicijskim načelom, fonološkim načelom i načelom potvrđenosti u uporabi“, što potanko i objašnjavaju. Autori uvode i pojam „novije pravopisne tradicije“ (npr. u Objašnjenjima na str. 129), koji treba olakšati prihvaćanje da su vrijedna epiteta *tradicijski*, vrlo cijenjena u metodologiji pravopisnog normiranja, također ona rješenja koja nisu, doduše, prisutna u hrvatskoj pravopisnoj normi od samoga početka – tj. koje ne spominje Brozov pravopis, „prvi u nizu pravopisnih priručnika kojima je izgrađivana novija fonološko-morfološka pravopisna norma“ (Badurina, 2002: 67) – no ipak su toliko dugo prisutna u uporabi da ih jezična zajednica smatra tradicijskima.

Ako se pozivaju na rješenja koja je iznjedrila uporaba u ograničenu dijelu jezične zajednice, u određenim funkcionalnim stilovima, autori to čine samo onda kad se radi o terminologiji, a i tada pokušavaju, ako je to moguće, rješenje opravdati i ostalim kriterijima pored onih koji se odnose na uporabu. Primjerice daju prednost liku *ljutić* nad likom *ljutič* „zbog njegove izrazite pretežitosti u stručnim tekstovima, simetričnosti s nazivom *sladić* koji se tvori istim tvorbenim modelom te zbog razmjerno dobro potvrđena tvorbenog modela u kojemu se pridjevnoj osnovi dodaje sufix -ić: *mladić, slabić, sladić, sljepić*“ (HPIHJJ, 2013: 129); izvedenice od *grijež* pišu se i s alternacijom *je* i s alternacijom *e*, ali „dopušta se pisanje obaju likova *s je* i *s e* jer likovi *s je* pripadaju religijsko-moralnom kontekstu i u njemu su česti (HPIHJJ, 2013: 129).

U toj pravopisnoj knjizi pozamašan je prostor dan objašnjenjima i savjetima kako bi se prikazale tendencije u uporabi, kakve god one bile, pa se tako korisnike obavješćuje i o tome koji je dio jezične zajednice sklon kojoj praksi: „u hrvatskome je u praksi potvrđeno pisanje i Internet i internet. Uglavnom se jezikoslovci zalažu za pisanje internet, a informatičari za pisanje Internet“ (HPIHJJ, 2013: 140). Ostavljamo ovdje (a i na svim sličnim mjestima u toj i drugim ovdje istraženim pravopisnim knjigama) po strani pitanje na temelju kojih se istraživanja dolazi do zaključaka o pretežitosti ove ili one uporabe, u ovome ili onom dijelu jezične zajednice. Pravilnička struktura pravopisne knjige naime zahtijeva da se metodološki postupci načelno ne bave elaboracijom rješenja – utoliko je zanimljivije promatrati u kojim se situacijama ipak pojedina rješenja pobliže objašnjavaju, i kako se to čini, čemu je posvećen i ovaj rad.

Rjeđe, rješenja koja se razlikuju od dotadašnjih nisu posebno objašnjena, poput onoga da se zarez propisuje i u rečenicama s korelacijskom riječi: *Oni koji su kušali njegova jela, kažu da je odličan kuhar. Sad kad si mi ispričala, sve mi je jasno* (HPIHJJ, 2013: 96). Ostaje naslutiti da autori temelje takva rješenja na sustavnosti i čestoti uporabe, prema onome kako je naznačeno u Predgovoru.

4. Zaključno o metodologiji izrade suvremenih hrvatskih pravopisnih knjiga s obzirom na odabire jezične zajednice

Na pravopisnome planu od devedesetih godina 20. stoljeća naovamo vrlo je živa djelatnost izdavanja pravopisnih knjiga. Svim je objavljenim priručnicima zajedničko to da kao osnovnu vrijednost kojoj teže ističu tradiciju. Pozivanje na pravopisnu tradiciju može značiti dvoje: pozivanje na praksu jezične zajednice koja je i u prošlosti bila homogena ili pozivanje na pravila koja su nastajala pod palicom autoriteta za normu. U nas je riječ o drugoj situaciji jer u povijesti pravopisnoga normiranja homogeniziranje jezične zajednice pratimo tek u novijoj povijesti pravopisanja, pa svako pozivanje na pravopisnu tradiciju znači pozivanje na autoritete koji su krojili normu prema biranijoj praksi i praksi pisaca.

I u devedesetim se godinama nastoji postulirati tradiciju i autoritetnost kao načela na kojima počiva metodologija oblikovanja pravopisne knjige. U prvom desetljeću 21. stoljeća tri se priručnika međusobno razlikuju upravo odnosom prema jezičnoj zajednici kao čimbeniku u oblikovanju pravopisne norme.

Pritom niz pravopisa koji supotpisuju S. Babić i M. Moguš te u školskom izdanju zajedno s njima i S. Ham, i koje ovdje smatramo cjelinom zbog njihovih zajedničkih značajka, ostaje na autoritetnosti kao osnovnom načelu. To je načelo kulminiralo usklađivanjem sa Zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika, sastavljenom redom od jezičnih autoriteta – hrvatskih jezikoslovaca.

Anićev i Silićev pravopisni priručnik uvodi promjene u odnosu na vlastitu prethodnu knjigu objavljenu u drugoj polovici 80-ih godina 20. stoljeća upravo u onome što se ticalo evidentiranja promjena u praksi, u uporabi u jezičnoj zajednici. Zbog toga ne samo da donosi mnogo dvostrukih rješenja nego autori izrijekom odustaju od dotad najcjeljenijega pristupa u oblikovanju pravopisnih pravila – davanja jednoznačnih rješenja. Stvarnost jezične uporabe postala je dakle motiv i za promjenu metodoloških postavki.

Upravo će takav metodološki pristup slijediti i Matičin pravopis, nastojeći proširiti popis zabilježenih rješenja koja su oblikovana spontano u jezičnoj zajednici.

I napokon, knjiga koja pripada drugom desetljeću 21. stoljeća – priručnik Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje – prožeta je napomenama o zastupljenosti kojega od rješenja u praksi, uporabi. Zahvaljujući vremenu u kojem je nastala mogla je baštiniti one prednosti koje u istraživanju izbora jezične zajednice donosi metodologija razvijena u korpusnoj lingvistici.

Upravo zbog zamjetna i sve pomnijeg okreta prema jezičnoj zajednici kao kompetentnome nositelju uporabe standardnoga jezika moguće je reći da je pravopisno normiranje u 21. stoljeću zauzelo pravac koji podrazumijeva metodološki pomak prema (dugo očekivanu) povjerenju u kompetencije jezične zajednice nad vlastitim standardnim jezikom.

Literatura

- Anić, Vladimir. 2009. *Naličje kalupa – sabrani spisi* [prir. Marković, Ivan]. Zagreb: Disput.
- Anić, Vladimir; Silić, Josip. 2001. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber – Školska knjiga.
- Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. 1971. (1990. pretisak). *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. ²1994. (³1995., ⁴1996.). *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. ⁵2000. (⁶2002., ⁷2003., ⁸2004). *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, Stjepan; Moguš, Milan. ¹2010. (²2011). *Hrvatski pravopis: Usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, Stjepan; Ham, Sanda; Moguš, Milan. ¹2005. *Hrvatski školski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, Stjepan; Ham, Sanda; Moguš, Milan. ⁴2012. *Hrvatski školski pravopis: Usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Badurina, Lada. 2002. Počeci hrvatske pravopisne norme. Pogovor uz pretisak: Partaš, J. 1850. *Pravopis jezika ilirskoga*. Zagreb.
- Badurina, Lada; Marković, Ivan; Mićanović, Krešimir. ¹2007., ²2008. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Cipra, Franjo; Klaić, Adolf Bratoljub. 1944. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Izdanje nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare. / pretisak: *Hrvatski korijenski pravopis*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. 1992.
- Boranić, Dragutin. ⁹1947. *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb.
- Broz, Ivan. 1892. *Hrvatski pravopis*. Zagreb.
- Hrvatski pravopis*. 2013. [gl. ur. Jozić, Željko]. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Jonke, Ljudevit. 1974–75 [1999]. Problematika norme hrvatskoga književnog jezika u sinkronijskom i dijakronijskom aspektu. U: *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika* [ur. Samardžija, Marko]. Zagreb: Matica hrvatska, 104–113. (članak pretisnut iz *Jezika*, god. XXII. 1974–75, 33–39).
- Koharović, Nebojša. 2005. Pravopisni križ svejedno gori (kratka povijest hrvatskih pravopisa). U: *Jezik na križu, križ na jeziku* [ur. Hekman, Jelena]. Svezak 2: *Lektori i jezična kultura*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Martinović, Blaženka; Matešić, Mihaela. 2018. U potrazi za kompetentnim govornikom. *Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Splitu*, 11, 153–168.
- Matešić, Mihaela. 2011. Strana vlastita imena u suvremenome hrvatskom jeziku i pravopisu u uvjetima globalizacijskih promjena. U: *Inovacije u slavenskim jezicima* [ur. Kryžan-Stanojević, Barbara]. Zagreb: Srednja Europa, 109–121.

- Matešić, Mihaela. 2014. Pravopis i tradicija: teorijsko-metodološki pristup jednome normativnom načelu u suvremenoj hrvatskoj pravopisnoj normi i praksi. U: *Riječki filološki dani 9* [ur. Stolac, Diana]. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 551–562.
- Pranjković, Ivo. 2002. Opća načela sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja. *Dometi*, 1–4, 53–61.
- Ramadanović, Ermina. 2012. Sastavljeno i nesastavljeno pisanje u hrvatskome jeziku. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Silić, Josip. 1982. Nekoliko misli o normi. *Jezik u savremenoj komunikaciji*. Beograd: Centar za marksizam i Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 115–161.
- Silić, Josip. 1996. Hrvatski jezik kao sustav i kao standard. U: *Riječki filološki dani 1* [ur. Turk, Marija]. Rijeka: Filozofski fakultet, 187–194.

Mrežni izvori:

- Hrvatski pravopis*. [gl. ur. Jozić, Željko]. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. <https://pravopis.hr/>. Pristup 28. ožujka. 2021.
- Vijenac, književni list za umjetnost, kulturu i znanost*, Matica hrvatska, XV, 21. lipnja 2007. <http://www.matica.hr/vijenac/347/pravopis-za-vrijeme-u-kojem-zivimo-5871/>. Pristup 20. lipnja 2019.
- Zapisnici i zaključci sjednica Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika (2005. – 2012.). <http://pravopis.hr/uploads/vijece-za-normu.pdf>. Pristup 21. lipnja 2019.

Speech community as a methodological factor in recent Croatian orthographic norm

Methodology employed for the compilation of recent Croatian orthography books, from the 1990s until present day, is in line with the main characteristics of the Broz-Božanić orthographic norm, both in terms of the structure of the orthography books and individual orthographic solutions. It is, however, also characterized by certain methodological shifts, which were either absent, or employed less frequently and less evidently in earlier Croatian orthography books. At the root of these methodological shifts is the belief that orthographic solutions should reflect the needs of contemporary linguistic communication in the Croatian speech community. A prerequisite for the pursuit of the possibility of a speech community influencing the development of the standard language norm is the standardologists' trust in the fact that the speech community has an informed attitude toward its own language communication and the fact that there is sufficient language homogeneity in the speech community at the level of communication in the standard language. In order to take the speech community into consideration in the process of developing the standard language norm, one needs to study its communication needs and the most common solutions (when they exist) that the speech community brought forth in the absence of solutions in the norm or when the prescribed solutions were inadequate. Based on the analysis of different methodological procedures in recent Croatian orthography books, this study explores the directions of the influence of the speech community on orthographic norm.

Keywords: speech community, orthographic norm, methodology, the Croatian standard language

Krešimir Mićanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

kresimir.micanovic@ffzg.unizg.hr

„Zagrebački dogovor“. Jezična politika 1980-ih u Hrvatskoj i Jugoslaviji

Sredinom 1980-ih na poticaj najužeg vodstva Saveza komunista Hrvatske nastoji se institucionalizirati „jedna zajednička jezična politika“ za područje tada četiriju socijalističkih republika – Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije – u sastavu jugoslavenske višenacionalne i višejezične federacije. U tekstu se na osnovi publiciranih dokumenata te na osnovi neobjavljene arhivske građe raspravlja o jezič-nopolitičkoj akciji namjere koje su bile unifikacija jezičnih odredbi u republičkim ustavima, što bi za posljedicu imalo brisanje formulacije o *hrvatskom književnom jeziku* u Ustavu SR Hrvatske (1974), izrada jednoga pravopisnog priručnika „srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog, hrvatskog ili srpskog standardnog (književnog) jezika“, nastavak rada na dovršetku *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika*, izrada kojega je prekinuta 1970. godine, te izrada „suvremene gramatike srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog, hrvatskog ili srpskog standardnog jezika i drugih neophodnih priručnika“. Posebna se pozornost posvećuje analizi stavova sudionika radnih dogovora – istaknutih političara, jezičnih stručnjaka i predstavnika znanstvenih, kulturnih i obrazovnih institucija – „o aktualnim problemima jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području“. U konačnici se raščlanjuju okolnosti u kojima je došlo do propasti „zagrebačkog dogovora“ prije negoli je on i postignut.

Ključne riječi: jezična politika, Savez komunista Hrvatske/Savez komunista Jugoslavije, „srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski“, hrvatski književni jezik

1. Uvod

Početak prosinca 1985. Predsjedništvo CK SKH, najuže vodstvo Saveza komunista Hrvatske, donijelo je temeljni jezičnopolitički dokument naslovljen *Stavovi o aktualnim pitanjima jezične politike* te *Program mjera u oblasti jezične politike* s

pobrojenim konkretnim zadacima i rokovima njihova izvršenja.¹ Predsjedništvo se tada obvezalo da će organizirati „interne razgovore s drugovima iz centralnih komiteta SK Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i pokrajinskih komiteta SK Vojvodine i Kosova“ na kojima bi se razmijenila mišljenja i iskustva u vezi s ostvarivanjem „politike Saveza komunista Jugoslavije o jeziku na jedinstvenom hrvatskosrpskom odnosno srpskohrvatskom jezičnom području“ (Zapisnik 1985: 4).² Takva je obveza ugrađena u radnu inačicu *Programa mjera*, pritom je određena veljača 1986. kao rok njezina izvršenja, a u tekstu *Stavova o aktualnim pitanjima jezične politike* s tim u vezi općenitije se ustvrđuje „da je potrebna suradnja odgovornih društvenih i političkih činilaca socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina na području hrvatskog ili srpskog jezika“ (Stavovi 1985).³

Na prvom „radnom dogovoru“, kako se uobičajeno u partijskim dokumentima nazivaju međurepublički skupovi/sastanci, sastali su se u Zagrebu 4. veljače 1986. predstavnici predsjedništava centralnih komiteta četiriju socijalističkih republika i pokrajinskih komiteta dviju autonomnih pokrajina te jezični stručnjaci i predstavnici znanstvenih i obrazovnih institucija (Informacija 1986a: 17–18). Tada je zadužena šesteročlana radna skupina, u sastav koje je uključen po jedan jezični stručnjak iz svake republike/pokrajine, za izradu radnog materijala o aktualnoj jezičnoj politici. Taj je materijal, naslovljen *Aktuelni problemi jezika i jezičke politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom govornom području*, dovršen na sastancima održanim početkom ožujka 1986. u Sarajevu. Na drugom krugu radnih dogovora okupili su se u Zagrebu 18. travnja predstavnici najužih partijskih tijela, jezični stručnjaci i predstavnici znanstvenih, kulturnih i obrazovnih organizacija. Javnosti su tada kao rezultat tih radnih dogovora predloženi *Zaključci radnog dogovora predstavnika centralnih komiteta SK Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije i pokrajinskih komiteta SK Kosova i Vojvodine o aktualnim problemima jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području*. U Sarajevu je potom 26. travnja radna skupina, u kojoj tada nije bilo hrvatskoga predstavnika, redigirala elaborat te konačnu inačicu

¹ Za razliku od *Stavova*, objavljenih i promoviranih u tadašnjem tisku, javnosti je uskraćen cjelovit dokument *Program mjera*, ali su ažurno, doduše ne u cijelosti, prezentirane „planirane mjere praktične jezične politike“ (v. Školske novine 1985). Po svemu sudeći taj je dokument, kako navodi Pavičić (1990), „u izvanpartijskoj javnosti ostao gotovo nepoznat“.

² Predsjedništvo je iz svojih redova za organizaciju tih internih dogovora zadužilo Stipu Šuvara i Celestina Sardelića (v. Zapisnik 1985: 4).

³ U radnom dokumentu *Prijedlozi praktičnih mjera u oblasti jezične politike* u 15. točki navodi se: „Održati interni razgovor s odgovornim ličnostima u SK Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije, Vojvodine i Kosova, na kojem bi se razmijenila mišljenja i iskustva u vezi s ostvarivanjem politike SKJ o jeziku na jedinstvenom srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom jezičnom području.“ U konačnoj inačici dokumenta, usvojenog kao *Program mjera u oblasti jezične politike*, popis zadataka sa 17 smanjen je na 13, među ostalima izostavljen je 15. zadatak, no interni je razgovor održan u planiranom roku (v. *Prijedlozi* 1985, *Program* 1985).

naslovlila *Aktualni problemi jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području*.

Na zagrebačkom sastanku u travnju 1986. bilo je dogovoreno da će njegov organizator Predsjedništvo CK SK Hrvatske poslati svim sudionicima *Zaključke* i elaborat *Aktualni problemi* na razmatranje i usvajanje. No Predsjedništvo je te dokumente poslalo tek nakon desetak mjeseci – u sklopu organizacije trećega kruga radnih dogovora održanih u Zagrebu 18. veljače 1987. Tada je u vezi s obvezom usvajanja tih dvaju dokumenata utvrđeno da su ih u proteklom razdoblju neka predsjedništva centralnih (pokrajinskih) komiteta verificirala, ali to nije učinilo Predsjedništvo CK SKH. *Zaključci radnog dogovora* razmatrani su i usvojeni u partijskim centrima u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Vojvodini (v. CK SKJ 1987). Predsjedništvo CK SK Hrvatske, može se ustvrditi na osnovi istraženih i dostupnih arhivskih izvora, nikada nije usvojilo izvorni tekst *Zaključaka radnog dogovora* i elaborata *Aktualni problemi*. U Predsjedništvu CK SK Jugoslavije u jesen 1987. izrađen je prijedlog *Stavova i zaključaka o aktualnim pitanjima jezičke politike na srpskohrvatskom jezičkom području* o kojemu su se trebala izjasniti predsjedništva centralnih komiteta četiriju republika i dvaju pokrajinskih komiteta. Proces verifikacije toga teksta, po svemu sudeći, nikad nije dovršen na jugoslavenskoj partijskoj razini.

2. Prvi i drugi radni dogovor: veljača i travanj 1986.

2.0. Sudionici prvoga radnog sastanka održanog na „zajedničku inicijativu nekoliko rukovodstava Saveza komunista republika i pokrajina, a u organizaciji Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske“⁴ početkom veljače 1986. jednodušno su, kako se navodi u odužem nepotpisanom priopćenju za tisak, naglasili potrebu redovite suradnje „na planu pokretanja i organiziranja zajedničkih akcija radi provođenja društvene jezične politike na čitavom području hrvatskog ili srpskog, odnosno srpskohrvatskog jezika“ te ustvrđuje da je riječ o „onoj jezičnoj politici koja uspostavlja sklad između nedvojbene jednakosti standardnog jezika Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba i njegove varijante razuđenosti“ (Vjesnik 1986).⁵

Interna partijska informacija o radnom sastanku potvrđuje da je postignuta puna suglasnost o „osnovnim načelima i mogućim koracima ostvarivanja zajedničke jezične

⁴ U partijskim internim i objavljenim dokumentima obično se navodi da je do radnih dogovora došlo u organizaciji Predsjedništva CK SKH, a na inicijativu više centralnih i pokrajinskih komiteta (ili „inicijativa iz CK SK Bosne i Hercegovine i PK SK Vojvodine“, v. Informacija 1986a: 17). Iz tekstova sudionika radnih dogovora može se iščitati da je hrvatsko partijsko vodstvo pokretač inicijative, v. Šuvar (1988: 185), Brborić (2000: 403), što potvrđuje i interni dokument CK SKH u kojem stoji da je Predsjedništvo CK SKH „inicijator i domaćin radnog dogovora“ (Informacija 1986b: 11).

⁵ Uza sve napore u fondu CK SKH u Hrvatskome državnom arhivu nije bilo moguće pronaći zapisnik i materijale sa sastanka održanog 4. veljače 1986.

politike“, ali otkriva ono što je prešućeno u priopćenju. Naime sudionici sastanka imali su posve različit stav u vezi s planiranim tiskanjem pravopisa hrvatskih jezikoslovaca Vladimira Anića i Josipa Silića. Izradu te pravopisne knjige, u rukopisu naslovljene *Pravopis hrvatskoga književnog jezika*, naručio je Komitet za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske 1977. godine, a Predsjedništvo CK SKH odobrilo je u prosincu 1985. njezino objavljivanje, ali pod naslovom *Pravopis hrvatskog ili srpskog jezika* (podrobnije o Anić-Silićevu pravopisu koji je konačno tiskan ujesen 1986. godine v. Mićanović 2016). U internoj informaciji navodi se da su „svi drugi učesnici sastanka“ istaknuli da je izdavanje pravopisa važno stručno i političko pitanje.⁶ Drugim riječima, svi oni koji nisu iz Hrvatske smatrali su da bi – ako bi se u načelu podržala praksa „posebnog normiranja varijanta“ – to:

praktično značilo negiranje standardno-jezičnog zajedništva Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba i otvaranje procesa dalje diferencijacije sve do formiranja posebnih nacionalnih ili republičkih jezika, s nesagledivim posljedicama ne samo na kulturnom planu nego još više na političkom, prije svega u nacionalnim odnosima (Informacija 1986a: 19, 20).

Na zatvorenim sjednicama najužega hrvatskog partijskog vodstva objašnjavano je posve jasnim riječima da je pravopis bio jedna od najspornijih točaka na međurepubličkim radnim dogovorima: „drugovi iz Srbije, a tome su se uvelike priključivali i drugovi iz Bosne i Hercegovine i Vojvodine, inzistirali su na tome da pravopis ne izlazi nego da se počne rad na zajedničkoj pravopisnoj normi“ (Stipe Šušvar, v. Sjednica 1986a: 9). Sudionik radnog dogovora u internom izvještaju upućenom u ožujku 1986. političkim i državnim funkcionarima u SR Srbiji također navodi da je „glavna tačka neslaganja u prvom krugu razgovorâ“ bio Anić–Silićev pravopis. Svi su, „osim drugova iz Hrvatske“, „bili nedvosmisleno protiv takvog pravopisa, jer bi on mogao utrti put republika-nizaciji i a(u)to(no)mizaciji pravopisa“ (Brborić 2000: 404).

2.1. Učinak prvoga radnog sastanka jest odluka da će šesteročlana radna stručna skupina, koju čine po jedan predstavnik iz svake republike i pokrajine, pripremiti „materijal u kojem će notirati sva aktualna pitanja i probleme jezika i jezične politike na hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom govornom području s prijedlogom sadržaja i oblika daljnjih zajedničkih aktivnosti“. Toj radnoj skupini prepušteno je da ponudi „usuglašen

⁶ Na sastanku je uz političare „u raspravi sudjelovao i jedan broj stručnjaka i rukovodećih ljudi iz naučnih i obrazovnih institucija koje imaju posebnu ulogu i odgovornost u provođenju jezične politike“: Esad Horozić, Mihajlo Đonović, Milan Šipka (BiH), Matija Novosel, Branko Ostojić (Crna Gora), Špiro Galović, Jovan Deretić, Branko Brborić (Srbija), Stipe Šušvar, Šime Pilić, Celestin Sardelić, Vladimir Anić (Hrvatska), Xhemal Hasani, Mišo Došlić (Kosovo), Živan Berisavljević, Stojan Zamurović, Božidar Kovaček (Vojvodina). Na sastanku su bili i Mika Špiljak, predsjednik Predsjedništva CK SK Hrvatske, te Marko Lolić, izvršni sekretar u Predsjedništvu CK SKJ, v. Informacija (1986a: 18).

stav oko posebnih standardoloških pothvata i izdavanja normativnih priručnika“ (Informacija 1986a: 20).⁷ Na sastancima radne skupine 4. i 5. ožujka izrađen je elaborat, nacrt kojega je priredio Milan Šipka, bosansko-hercegovački član radne skupine,⁸ pod naslovom *Aktuelni problemi jezika i jezičke politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom govornom području* (v. Elaborat 1986a). U vezi s pravopisnom problematikom u njemu stoji da je „stav prema separatnim standardološkim poduhvatima i izdavanje posebnih normativnih priručnika“, cilja se na Anić–Silićevu pravopisnu knjigu, „krupno i principijelno stručno i političko pitanje i probni kamen ukupne politike jezičkog zajedništva“ (Elaborat 1986a: 16). Nisu uspjeli pritisci da se poništi dano političko odobrenje za objavljivanje Anić–Silićeva pravopisa, no radna skupina uspjela se dogovoriti, što je poslije i prihvaćeno (v. Informacija 1986a: 20), da se naslov *Pravopis hrvatskog ili srpskog jezika*, tako je odredilo Predsjedništvo CK SK Hrvatske u prosincu 1985. godine,⁹ promijeni tako da se u naslovu *pravopis* preinači u *pravopisni priručnik*. U elaboratu se uz ostalo navodi i da izrada svakoga standardnojezičnog djela treba polaziti „od zajedničke kodificirane norme“, a s obzirom na to da radna skupina nije imala uvid u rukopis Anić–Silićeva pravopisa, preostalo joj je da napiše: „Pretpostavlja se da tom zahtjevu udovoljava i pravopisni priručnik koji se planira u SR Hrvatskoj.“ Pomirena s činjenicom da će se objaviti *Pravopisni priručnik*, radna skupina ističe obvezu koju bi trebali preuzeti autori (i izdavači) pravopisne knjige:

U svakom slučaju, pravopisni priručnici za potrebe pojedinih sociokulturnih sredina morali bi u predgovoru i na drugi način naznačiti zajedničku ortografsku normu (radi omogućavanja individualnog izbora ortografskih varijacija), kao i specifičnosti ortografske prakse u kolektivnom izrazu konkretne socio-

⁷ Na osnovi istražene arhivske građe može se zaključiti da su članovi radne stručne skupine bili: Milan Šipka (BiH), Branko Ostojić (Crna Gora), Branko Brborić (Srbija), Vladimir Anić (Hrvatska), Mišo Došlić (Kosovo), Božidar Kovaček (Vojvodina).

⁸ U internim dokumentima navodi se da su sastanci radne skupine održani 4. i 5. ožujka u Zagrebu (v. Informacija 1986a: 20), a Brborić (2000: 407), sudionik tih sastanaka, u svojoj knjizi navodi da su zagrebački sastanci bili 5. i 6. ožujka te u Sarajevu 7. ožujka, kada su riješena „samo neka tehnička pitanja“. U vezi sa Šipkinim autorstvom elaborata v. Brborić (2000: 404).

⁹ Anić–Silićeva pravopisna knjiga nije projekt Predsjedništva CK SKH iz 1985. godine, nego rezultat svojevrzne narudžbe Sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske, koji je 1976. ponudio Katedri za suvremeni hrvatski književni jezik zagrebačkog Filozofskog fakulteta da se prihvati njezine izrade. Pravopisni projekt započeo je pod naslovom *Pravopis hrvatskoga književnog jezika*, no kako se njegov dovršetak primicao kraju, otvorila se 1980/81. polemika o nazivu jezika (*hrvatski književni jezik – hrvatski ili srpski jezik*). Rukopis je predan izdavaču sredinom 1981, a recenzentski postupak okončan je tek ujesen 1984. Potom je rukopis ležao kod izdavača (Sveučilišna naklada „Liber“ i Školska knjiga) jer je za vlast bio sporan naziv *hrvatski književni jezik* (v. Mićanović 2016: 309–310). Politički imprimatur pravopisnoj knjizi, što ujedno znači i odabir naziva *hrvatski ili srpski*, dalo je Predsjedništvo CK SKH, koje je u svojem *Programu mjera u oblasti jezične politike* ustvrdilo: „Potrebno je što prije izdati Pravopis hrvatskog ili srpskog jezika (na latinici i ćirilici). Nosilac zadatka: predsjednik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu“ (v. Program 1985: 6).

kulturne sredine. Isto tako, bilo bi veoma poželjno da se takvi priručnici izdaju na oba pisma našeg jezika (Elaborat 1986a: 16).

Elaborat šesteročlane radne skupine razaslan je centralnim i pokrajinskim komitetima na pojedinačna razmatranja, a potom je poslužio kao temelj za raspravu na drugom zagrebačkom sastanku 18. travnja 1986.¹⁰ Tada se okupio (znatno) veći broj sudionika – političara i jezikoslovaca – iz četiriju republika i dviju pokrajina negoli u veljači.¹¹ Zagrebački dogovor, kako je beogradski tjednik NIN nazvao dva kruga radnih dogovora, okončan je donošenjem „opsežnih zajedničkih zaključaka“ koje su „u integralnom tekstu gotovo istovremeno objavili dnevni listovi u Zagrebu, Sarajevu i Beogradu“ (Vučelić i Luković 1986: 34).

3. Zaključci i elaborat

3.0. Nakon sastanka 18. travnja novinarima su predočeni *Zaključci radnog dogovora predstavnika centralnih komiteta SK Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije i pokrajinskih komiteta SK Kosova i Vojvodine o aktualnim problemima jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području* kao platforma za daljnju suradnju u rješavanju zajedničkih problema jezika i jezične politike na području na kojem se govori „hrvatski ili srpski, hrvatskosrpski/srpskohrvatski jezik, zajednički jezik Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba“ (Pavičić 1986). Milan Šipka, jedan od ključnih sastavljača *Zaključaka radnog dogovora*, objašnjavao je u razgovoru s novinarima da je taj jezičnopolitički dokument „platforma za niz društveno-političkih i stručnih aktivnosti u području jezika koje tek treba da uslijede“ (Šipka 1986a), odnosno „svojevrstan rezime dosadašnjih političkih rasprava o jeziku i jezičkoj politici“ (Šipka 1986b).

U *Zaključcima* se navodi da je postignuta „puna suglasnost u pogledu ocjene stanja kao i osnovnih elemenata i sadržaja programa društveno-političkih i stručnih aktivnosti“ u vezi s jezičnom politikom „na hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom, hrvatskom ili srpskom govornom području“. U prvom dijelu zaključaka jezik je identificiran kao osjetljivo područje „na kome se stiču, ukrštaju i sukobljavaju različite koncepcije i

¹⁰ Uza sve napore u fondu CK SKH u Hrvatskom državnom arhivu nije bilo moguće pronaći zapisnik i materijale sa sastanka održanog 18. travnja 1986.

¹¹ U razgovorima u Zagrebu sudjelovali su, navodi se u NIN-u (v. Vučelić i Luković 1986: 34), „politički radnici i jezički stručnjaci“: Stipe Šušar, Mika Špiljak, Šime Pilić, Celestin Sardelić, dr. Božidar Gagro, dr. Vladimir Anić, dr. Josip Silić (Hrvatska); Esad Horović, Mihailo Đonović, mr. Hasan Dervišbegović, dr. Milan Šipka, dr. Srđan Janković (BiH); Matija Novosel, Radoje Jovović, dr. Branislav Ostojić (Crna Gora); Špiro Galović, dr. Jovan Deretić, Vukoje Bulatović, mr. Branislav Brborić, dr. Živojin Stanojčić, dr. Drago Ćupić (Srbija); Živan Berisavljević, Stojan Zamurović, Tomislav Ketig, Dušan Popov, dr. Božidar Kovaček, dr. Jovan Jerković, dr. Milorad Radovanović (Vojvodina); Xhemal Hasani, prof. Miša Došlić (Kosovo).

shvatanja o usklađivanju međunacionalnih odnosa i mogućnostima zajedničkog života u višenacionalnim zajednicama“. Tijela i organizacije SKJ (Savez komunista Jugoslavije), SSRNJ (Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije), SSJ (Savez sindikata Jugoslavije), SSOJ (Savez socijalističke omladine Jugoslavije), državni organi i organizacije te „druge organizirane društvene snage u području nauke, javnog informiranja, izdavačke djelatnosti i odgojno-obrazovne djelatnosti“ pozivaju se na aktivnost koja se mora „jasno određivati protiv separatističkih i unitarističkih tendencija u području jezika, a za afirmaciju bratstva i jedinstva i jezičnog zajedništva Crnogoraca, Hrvata, Muslimana, Srba i drugih“. U drugom se dijelu utvrđuje da je „znanstveno potvrđena činjenica da je jezik Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba, i svih drugih kojima je on materinski (Jugoslaveni i dr.) jedan jezik na nivou sistema narodnih govora i jedan standardni jezik sa varijantama odnosno standardnojezičnim izrazima pojedinih sredina“. U posebnoj se točki navodi da su u posljednje vrijeme došle do izražaja „negativne tendencije“ u području jezika tako da se može govoriti o „eskalaciji jezičnog nacionalizma“. U trećem se dijelu u devet točaka navode „konkretne društvene i stručne aktivnosti u području jezika“.

U drugoj se točki zahtijeva ujednačavanje ustavnih jezičnih odredbi u republikama i pokrajinama („nužno je preformulirati i, u zakonski propisanoj proceduri, utvrditi i verificirati ustavne i zakonske odredbe“) i utvrđivanje naziva jezika jugoslavenskih naroda u Ustavu SFRJ. U području jezične standardizacije „urgentna je potreba naše kulture“, kako se navodi u petoj točki, „dogradnja i osuvremenjivanje pravopisa srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog, hrvatskog ili srpskog jezika“. S tim u vezi nužno je „odmah poduzeti korake da se formira kvalificirano stručno tijelo“, koje će „izraditi osnove i nacrt pravopisa srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog, hrvatskog ili srpskog standardnog (književnog) jezika i organizirati njegovu društvenu i stručnu verifikaciju (putem široke javne rasprave, stručnih konzultacija i analiza, znanstvenih recenzija i dr.)“. Osim pravopisa „urgentan je zadatak“ i „rad na sređivanju i standardizaciji stručno-naučnih terminologija“, potom izrada „rječnika suvremenog književnog jezika (nastavak rada na izdavanju latinične verzije Rječnika dviju Matica)“, „što hitnija izrada jednotomnog rječnika“ te „suvremene gramatike srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog, hrvatskog ili srpskog standardnog jezika i drugih neophodnih priručnika“ (Zaključci 1986: 7, 11).

Zaključci radnog dogovora, objavljeni u zagrebačkom *Vjesniku* dan nakon sastanka, svojevrsan su sažetak elaborata za koji je na konferenciji za novinare 18. travnja rečeno da će također biti dostupan javnosti nakon „što se o njemu izjasne predsjedništva republičkih i pokrajinskih organizacija SKJ“ (Pavičić 1986).¹² Ono što u *Vjesniku* tada

¹² Novinare su o tijeku sastanka i zaključcima izvijestili Vladimir Anić, Špiro Galović, Milan Šipka i Stipe Šušvar (v. Pavičić 1986). Šušvar je u ime Predsjedništva CK SKH bio sazivač i prvog i drugog radnog dogovora, odnosno vodio je sastanak i 4. veljače i 18. travnja 1986. (v. Brborić 2000: 411, 417).

nije spomenuto jest da je radna skupina zadužena da taj elaborat, prije negoli se pošalje partijskim centralama u četirima republikama i dvjema pokrajinama, redigira, i to, po svemu sudeći, uzimajući u obzir ono što je o njemu rečeno na sastanku. Konačna inačica elaborata oblikovana je u Sarajevu 26. travnja, ali u radu skupine nije sudjelovao hrvatski predstavnik.

3.1. Tekst elaborata o problemima jezika i jezične politike strukturiran je u tri odjeljka, sadrži „ocjenu sadašnjeg stanja“, „analizu otvorenih problema“, „prijedlog programa i osnovnih pravaca društveno-političkih i stručnih aktivnosti“. Travanjska inačica elaborata u osnovi je skraćen prvotni elaborat, pa su u programskom, supstancijalnom smislu, te dvije inačice istovjetne. Redaktorski posao radne skupine sastojao se manjim dijelom u tome da je ponešto drugačije formulirano i/ili dodano, npr. dio o „trećem krugu problema“ vezan za standardizaciju (Elaborat 1986a: 15-16, Elaborat 1986b: 16–18), a znatno većim dijelom u skraćivanju ili brisanju odlomaka teksta. Izostavljen je tako npr. cijeli odlomak o „eskalaciji nacionalizma“ u kojem se objašnjava da je ona potaknuta „prije svega, djelovanjem neporaženih nacionalističkih snaga u zemlji i posebno ekstremne neprijateljske emigracije u inostranstvu, što sve može biti i dio strategije specijalnog rata protiv Jugoslavije“ (Elaborat 1986a: 3). Kraćen je npr. odlomak o „prodor u jezičnog nacionalizma“ i o „suzbijanju negativnih pojava u području jezika“ (1986a: 3–4), izostavljen je i dio u kojem se optužuju „određeni lingvistički krugovi“ da „u duhu ‚maspokovske‘ jezičke politike“ nastoje „stručni rad u SR Hrvatskoj“ usmjeriti „ka što većem udaljavanju standardnojezičkog izraza u SR Hrvatskoj od ostalih standardnojezičkih izraza istoga jezika, pa i ustaljenog jezika i terminologije u samoj Hrvatskoj“ (1986a: 6).

Radna skupina intervenirala je u leksik elaborata mijenjajući ga tako da bi bio, u mjeri u kojoj su smatrali potrebnim, u skladu s hrvatskim jezičnim standardom¹³ (npr. *aktuelni* – *aktualni*, *angažovanje* – *angažiranje*, *inostranstvo* – *inozemstvo*, *jezički* – *jezični*, *karakterisati* – *karakterizirati*, *nauka* – *znanost/nauka*, *netačan* – *netočan*, *shvaćanje* – *shvaćanje*, *sticati* – *stjecati*), uz to je na nizu mjesta uz *srpskohrvatski/hrvatsko-srpski* dodan i lingvonim *hrvatski ili srpski*, koji je tada uobičajen u službenoj praksi, ali isključivo u Hrvatskoj.¹⁴ Rezultat takvih intervencija dobro ilustrira i naslov konačne inačice elaborata *Aktualni problemi jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvat-*

¹³ Redaktori elaborata svoj bi postupak vjerojatno opisali – u prilog tomu govore temeljne teze i njihova elaboracija – kao prestilizaciju teksta srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog standardnog jezika u skladu s posebnostima varijante odnosno standardnojezičnog izraza u SR Hrvatskoj, v. ovdje bilj. 15.

¹⁴ Brborić (1986) u razgovoru za tjednik *Danas* objasnio je u vezi s nazivom jezika da su se stručnjaci složili „da se uzmu u obzir samo složenice“, tj. *srpskohrvatski/hrvatskosrpski*, a da je „na drugom sastanku političara i stručnjaka zatraženo da u Zaključke uđe i jedna *ili* – sintagma“, tj. naziv *hrvatski ili srpski*.

skosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području, koji je u prvoj verziji naslovljen *Aktuelni problemi jezika i jezičke politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom govornom području*.

U elaboratu je znatna pozornost usmjerena na jezične odredbe u ustavima iz 1974. godine četiriju republika i dviju pokrajina. U njima se „u službenoj upotrebi javlja pet različitih naziva“ za „jezik Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba“: *srpskohrvatski* (SR Srbija, SAP Kosovo), *srpskohrvatski*, odnosno *hrvatskosrpski* (SAP Vojvodina), *srpskohrvatski*, odnosno *hrvatskosrpski ijekavskog izgovora* (SR BiH), *srpskohrvatski ijekavskog izgovora* (SR Crna Gora), *hrvatski književni jezik* – standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva *hrvatski ili srpski* (SR Hrvatska). Ustvrdjuje se da „ni u jednom ustavu nije istaknuto stvarno standardnojezično jedinstvo Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba na širim prostorima“, da je ustavnom odredbom u SR Hrvatskoj jezik u službenoj upotrebi definiran kao republički jezik, odnosno da je „na standardnoj razini ozvaničen naziv *hrvatski književni jezik*, a isključen dotadašnji naziv *hrvatskosrpski/srpskohrvatski*, koji je, s manjim dodacima i u različitim varijacijama, ostao u upotrebi u ostalim socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama na srpskohrvatskom govornom području“ (Elaborat 1986b: 4, 5). Autori elaborata smatraju da ustavne odredbe o službenoj upotrebi jezika moraju eksplicite sadržavati formulacije u kojima će se izraziti „standardnojezično zajedništvo Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba i drugih“, „normalno funkcioniranje standardnojezičnih izraza pojedinih sociokulturnih sredina“ te pravo građana „na slobodan izbor pisama i izražajnih sredstava u okviru srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog standardnog jezika kao cjeline“. Kada je o nazivu jezika riječ, autori smatraju da to nije „uskostručno, nego je krupno društveno i političko pitanje“. Bez detaljnije elaboracije i navođenja izvora pozivaju se na „dosadašnje rasprave“ koje upućuju „na prednost, za većinu sredina i jedino prihvatljivog, dvočlanog naziva, točnije dvočlanih naziva: *srpskohrvatski/hrvatskosrpski*“. Stoga smatraju da bi taj naziv „mogao biti u službenoj upotrebi kao oznaka zajedničkog standardnog jezika Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca, dok bi se ostali nazivi primjenjivali u drugim prilikama“ (Elaborat 1986b: 13). Autori elaborata zauzimaju se za to da se u Ustavu SFRJ, u kojemu se ne spominje nijedan od jezika naroda Jugoslavije, naprave izmjene tako da se u čl. 269. navede da se savezni zakoni i drugi propisi i opći akti objavljuju u službenom glasilu SFRJ na „srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, makedonskom i slovenskom jeziku“ (Elaborat 1986b: 15). U elaboratu se predlaže tekst ustavne odredbe o jeziku kakav bi, uz manje izmjene,¹⁵ trebao imati ustavni tekst četiriju republika i dviju pokrajina.

¹⁵ Sastavljači elaborata dopuštaju da se u tekstu ustavne odredbe odabere i jedan naziv jezika, da se odabere drugačiji redoslijed navođenja pojedinih naroda, a smatraju i da je nužno „izvršiti i određene prestilizacije u pojedinim ustavima (npr. jezički/jezični, savremen/suvremen i sl.) u skladu s osobenostima određenih varijanata odnosno standardnojezičnih izraza“ (Elaborat 1986b: 14).

U Socijalističkoj Republici _____ u službenoj je upotrebi srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik, zajednički jezik Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba, sa specifičnostima koje odgovaraju tradiciji, jezičnoj stvarnosti i kulturi naroda istoga jezika koji živi u ovoj republici.

Službena upotreba naziva srpskohrvatski/hrvatskosrpski odnosi se na predmet u nastavi svih stupnjeva obrazovanja u zemlji i inozemstvu, normativne priručnike i rječnike te na jezik u sredstvima javnog komuniciranja, javnoj upravi i pravosuđu.

Zakonom, društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima osigurava se ravnopravna upotreba dvaju pisama, latinice i ćirilice, slobodan izbor pisma i izgovora, ekavskog i ijekavskog te slobode, prava i obaveze građana s upotrebom srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog, hrvatskog ili srpskog jezika (Elaborat 1986b: 14).

4. Zastoj

4.0. Na radnom dogovoru 18. travnja 1986. zaključeno je da Predsjedništvo CK SKH kao inicijator i domaćin radnog dogovora razmotri i usvoji tekst zaključaka i analitički materijal, redigiranu inačicu elaborata, te potom ta dva dokumenta dostavi „predsjedništvima CK i PK ostalih učesnika dogovora na raspravu i usvajanje“ (v. Informacija 1986b: 11). No s provedbom toga zaključka zapelo je u Zagrebu na samu početku. Doduše, u materijale sjednice Predsjedništva CK SKH 28. travnja ažurno je uvršten elaborat doraden u Sarajevu 26. travnja, no na njoj nisu usvojeni *Zaključci radnog dogovora* i redigirani elaborat, nego se raspravljalo kako razriješiti problem prouzročen neodlaskom hrvatskog predstavnika na sarajevski sastanak. Naime Vladimir Anić, član šesteročlane radne skupine, sudionik prvog i drugog kruga zagrebačkih dogovora, odbio je otići u Sarajevo, a u razgovoru za tjednik *Danas*, objavljen je u broju od 29. travnja, posve se jasno ogradio od publiciranih *Zaključaka radnog dogovora*.

Moram reći da sam dao odlučnu kritiku teksta koji smo dobili, u cjelini i u pojedinostima. Nisam se sa stručne strane složio s terminima kojima se operira, kao ni s općom intonacijom. Založio sam se za bolje razumijevanje specifičnih problema, da se ne podrazumijeva da samo jedna sredina ima jezične probleme, a drugi nemaju problema, nego imaju gotova rješenja za sve, za sebe i za sve sredine. Iako sam jasno rekao da taj predložak popravljajem ne može postati prihvatljiv, plasiran je i u novinama prikazan kao niz obavezujućih zaključaka. Glasanja nije bilo, a inače sve je teklo u vremenskom ograničenju. Na sastanke s takvim propozicijama neće mi biti moguće da se dalje odazivam, iako ću cijeliti želju za suradnjom (Anić 1986: 34–35).

Iz zapisnika sjednice može se iščitati da je u redigiranju elaborata uz Anića, od „naših“, kako je tada rečeno, trebao sudjelovati i Josip Silić, sudionik zagrebačke sjednice

18. travnja, no da su brzojavom obavijestili sarajevske domaćine da „zbog složenosti situacije“ neće doći (v. Sjednica 1986b: II/8).¹⁶ Iz elaboracije Božidara Gagre, tadašnjeg sekretara (ministra) prosvjete i kulture, u vezi s neodlaskom hrvatskih jezikoslovaca u Sarajevo može se zaključiti da je Vladimir Anić, „praktično jedini [hrvatski] član te Radne grupe“, ubrzo nakon zagrebačke sjednice odlučio odustati od daljnjeg sudjelovanja u međurepubličkim dogovorima. Prema Gagrinim riječima Anić je o tome, prije negoli se javno ogradi od *Zaključaka radnog dogovora*, nastojao osobno izvijestiti predsjednika CK SK Hrvatske, ali ipak nije uspio „u takvom razgovoru [s predsjednikom Špiljkom] objasniti stvar“ (1986b: IV/1).¹⁷ Na sjednici Predsjedništva u vezi s radnim dogovorima u konačnici je prihvaćen prijedlog Stipe Šuvara da se od Komisije za jezična pitanja pri Republičkom komitetu zatraži da razmotri zaključke radnog dogovora i elaborat te svoje primjedbe i prijedloge dostavi Predsjedništvu, a da će se nakon toga ta dva dokumenta iznova staviti na dnevni red partijske sjednice.¹⁸

4.1. Odgođena rasprava o elaboratu i zaključcima o aktualnim pitanjima jezika i jezične politike bila je ključna točka dnevnog reda na sjednici Predsjedništva CK SKH 14. svibnja. U materijale sjednice uvršten je dopis Komisije za jezična pitanja Republičkog

¹⁶ Josip Silić nije sudjelovao u prvom krugu radnih dogovora, a nakon drugog kruga 18. travnja očito da je trebao zajedno s Anićem sudjelovati u redigiranju elaborata premda nije bio član radne skupine. Dva tjedna nakon Anićeva intervjua u tjedniku *Danas* objavljeno je kratko Silićevo pismo u kojemu se solidarizirao s katedarskim kolegom Vladimirom Anićem. „Budući da se ni ja ne slažem ni s načinom na koji su razgovori pripremani ni s načinom na koji su vođeni, moj se stav ne razlikuje od stava kolege Vladimira Anića“ (Silić 1986).

¹⁷ Na sjednici 28. travnja Božidar Gagro govorio je o tome da ga je Anić tjeđan dana ranije već izvijestio o tome da je „vrlo nezadovoljan načinom“ rada, da je riječ o „manipulaciji na koju ne može pristati“, da je najavio da će se od predloženih materijala javno ograditi te tražio da mu se omogući razgovor s predsjednikom Predsjedništva CK SKH (v. Sjednica 1986b: IV/1). Na sjednici Predsjedništva 14. svibnja Gagro je u vezi s Anićevim postupkom ustvrdio da je došlo do „nekog nesporazuma“ kojega ne vidi „do kraja sve razloge“, da se Anić ogradio svojom voljom i bez konzultacija s njim, a Šuvar da je Anićev intervju „izazvao velike odjeke i mogu reći slobodno veliku uznemirenost u drugim našim sredinama“ (v. Sjednica 1986c: II/5, 5). Odustajanja V. Anića i J. Silića u nepotpisanu komentaru beogradske *Politike* opisuju se kao „čudna i neobjašnjiva“ (v. *Politika* 1986a), a Dautović (1986) piše da Anićevo „oglašavanje u *Danasu*“ zvuči pre svega zbog optimizma izazvanog u javnosti zagrebačkim zaključcima, i disonantno i iznenadujuće“. U internom pregledu pisanja javnih glasila CK SKH stoji da je Anićev intervju poremetio opću javnu podršku radnim dogovorima i usvojenim zaključcima, a da njegove tvrdnje izrečene u *Danasu* „prema magnetofonskom zapisniku sastanka“ ne stoje (v. *Pregled* 1986: 20–21). U javnosti je ipak distanciranje Vladimira Anića i Josipa Silića prošlo „bez komentara iz redova Saveza komunista“ (v. Žuvela 1988b), tj. bez službenog komentara CK SKH.

¹⁸ Početni je Šuvarov prijedlog bio da članovi Predsjedništva savjesno prouče elaborat i zaključke te da na idućoj sjednici te dokumente ili usvoje ili naprave korekcije. Nakon pitanja Mike Špiljka je li dovoljno da „politički kadrovi“ pročitaju dokumente, odnosno treba li uključiti „neku grupu stručnih ljudi“, Šuvar je predložio da se uključi Komisija za jezična pitanja (v. Sjednica 1986b: III/7, V/6). Inače, za Šuvara je Gagro u polemičkom tonu rekao da je u posljednjih deset godina „prvi i posljednji čovjek u svim pitanjima jezične politike u našoj Republici“ (1986b: V/3).

komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu – potpisuju ga Vladimir Anić, predsjednik Komisije, i Božidar Gagro, predsjednik Republičkog komiteta – u kojemu se donose u pet kratkih točaka zaključci sjednice Komisije. Dakle u dopisu se navodi da je osnovna intencija teksta *Aktualni problemi jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području*, iz kojega proizlaze *Zaključci radnog dogovora*, „u svojoj političkoj dimenziji“ načelno prihvatljiva, ali da tekst „ne zadovoljava uvjete da bi se smatrao znanstvenim i političkim elaboratom zbog toga što sadrži niz nepreciznosti i nedorečenosti, pa i pogrešno postavljenih tvrdnji“. Prigovoreno je i da Komisija nije bila „pravovremeno ni na adekvatan način“ uključena u pripremu i razmatranje radnih materijala, a u posebnim točkama Komisija se obvezuje raditi u skladu sa *Stavovima* Predsjedništva CK SKH, odnosno ističe da zadaci koji iz njih proizlaze „traže strpljiv i promišljen rad na duži rok“ (Dopis 1986). Ukratko: Komisija ne prihvaća radne materijale koji su rezultat međurepubličkih partijskih dogovora o jezičnoj politici, a svoju lojalnost iskazuje republičkoj partijskoj vlasti.

Sudionici sjednice bili su svjesni da se Predsjedništvo CK SKH zbog zastoja u provedbi zaključaka radnih dogovora izložilo prigovoru da se ponaša nedosljedno, odnosno sumnjičenju partijskih drugova iz BiH, Crne Gore, Srbije, Vojvodine i s Kosova da zapravo ne želi sudjelovati u oblikovanju jezične politike na jugoslavenskoj razini.¹⁹ Mika Špiljak, predsjednik Predsjedništva CK SKH, upozorio je da se ništa ne smije „preko koljena rješavati“, činjenica jest „da je došlo do kuršlusa“, ali da se ne smije napraviti ništa što bi Hrvatsku dovelo u „otvoren sukob s republikama“ (v. Sjednica 1986c: V/7). U vezi s dopisom Komisije za jezična pitanja usuglašen je stav sudionika sjednice bio da je njezino mišljenje preopćenito te da bi se ona morala znatno preciznije očitovati. Nitko se na sjednici nije upuštao u analizu programskih dokumenata, taj posao prepušten je po drugi put Komisiji, no mogle su se čuti s tim u vezi neke oprečne objekcije. Celestin Sardelić smatrao je da bi „najopasnija politička posljedica“ bila da se u Jugoslaviji stekne dojam „da Hrvatska napušta orijentaciju koju je sama započela“, no otvoreno je rekao – ciljajući na u elaboratu predložen tekst ustavne jezične odredbe – da se nikome u Jugoslaviji, pa tako ni Hrvatskoj, ne može oduzeti povijesno pravo da oblikuje svoj stav o jeziku, pa joj se tako ne može oduzeti ni pravo da ima vlastitu ustavnu formulaciju odredbe o jeziku (v. 1986c: V/5, V/4).²⁰

Stipe Šušar, uvodničar u točku o jezičnoj politici, na početku je pozvao Predsjedništvo da se izjasni prihvaća li ili ne prihvaća elaborat, što ga je prikazao kao doku-

¹⁹ U javnosti se već govori „da se mi kao političko rukovodstvo ponašamo danas na jedan način [...], a sutra na drugi“ (Šime Pilić), „da u stvari ne želimo ništa ozbiljno učestvovati u političkim dogovorima o zajedničkim pitanjima jezika u Jugoslaviji“ (Celestin Sardelić); došlo je „do neke nedoumice ili uznemirenja“ (Božidar Gagro), v. Sjednica 1986c: IV/6, V/1, II/4.

²⁰ Celestin Sardelić: „da ja posve otvoreno ovdje kažem, nećemo mi valjda promijeniti hrvatski Ustav na način da uvedemo unutra ponovno formulacije koje su gotovo identične, historijski prevaziđenom unitarističkom monolitu“ (v. Sjednica 1986c: V/4).

ment koji bi trebao „politički udariti temelje kontinuirane suradnje u stvarima jezika na području na kojem se govori hrvatskim ili srpskim jezikom“ (v. 1986c: 4).²¹ Pri kraju rasprave predložio je da Predsjedništvo izda kratko priopćenje u kojemu će se uz ostalo navesti da je „veoma pozitivno ocijenjena suradnja rukovodstava Saveza komunista četiri republike i dvije pokrajine“, a da je elaboratu i zaključcima dana „opća podrška, s tim da će još stručnjaci iz Hrvatske uz konzultacije s nama predložiti i konkretne formulacije poboljšanja tih tekstova“ (v. 1986c: VI/4). Formulaciji o *općoj podršci* usprotivio se Mika Špiljak predbacujući Švaru da ide „potpuno suprotno“, odnosno da želi „da mi damo podršku elaboratu“, a da „potpuno ignoriramo“ stav Komisije za jezična pitanja. Inzistirao je na tome da u priopćenju ne smije biti riječi samo o podršci elaboratu, nego da mora biti jasno izražen i stav Komisije, „stav naših ljudi“ koji ne smiju imati osjećaj da je „Predsjedništvo bilo što prelomilo“, da im je „začepilo usta“ (v. 1986c: VI/5).

U konačnici je iz priopćenja (v. Komunist 1986): izostavljen stav „naših ljudi“ i „opća podrška“ elaboratu i zaključcima, a u vezi s međurepubličkom partijskom suradnjom ostala je jedna oduža rečenica u kojoj se ni jednom riječju ne spominju ta dva dokumenta:

Takoder je veoma pozitivno ocijenjena suradnja rukovodstava Saveza komunista Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, te Kosova i Vojvodine u cilju zajedničkog definiranja i punog uvažavanja specifičnosti u razradi i provođenju društvene jezične politike na čitavom govornom području hrvatskog ili srpskog jezika, te stimuliranja stručnog i znanstvenog rada u jezičnoj oblasti.

U priopćenju za javnost sa sjednice 14. svibnja posve očekivano prešućene su sve nesuglasice, među ostalim i neprihvatanje dobivenog mišljenja Komisije za jezična pitanja, odnosno zastoj u ispunjavanju obveza proizišlih iz međurepubličkih partijskih dogovora. Izostavljen je i zaključak da će Predsjedništvo iznova zatražiti od Komisije za jezična pitanja da u kratkom roku – deset dana ili „što hitnije“ (v. 1986c: VI/8) – konkretizira, odnosno precizno formulira svoje primjedbe na tekst zaključaka i elaborata.

Simptomatično je da gotovo istodobno dok se u Predsjedništvu CK SK Hrvatske ne može postići konsenzus u vezi sa *Zaključcima radnog dogovora*, u CK SK Srbije *Zaključci* se ističu kao temelj za unapređenje jezičnog planiranja:

Savez komunista Srbije smatra da su Zaključci radnog dogovora predstavnika centralnih komiteta SK Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije i pokrajinskih komiteta SK Kosova i SK Vojvodine o aktualnim problemima jezika i jezičke politike na srpskohrvatskom govornom području dobar osnov za

²¹ Stipe Švar smatrao je da nije dovoljno stručan, „kao i svi mi ovdje“, da bi procjenjivao tekst elaborata, u njemu nije vidio „nekih velikih problema“, u „ovom elaboratu nema sklonosti [...] prema unitarizmu“ (v. 1986c: VI/2).

unapređivanje jezičkog planiranja i jezičke prakse, što je od izuzetnog značaja za razvoj međunacionalnih odnosa.²²

Na osnovi istražene dostupne arhivske građe može se ustvrditi da Predsjedništvo CK SKH nije dobilo mišljenje Komisije za jezična pitanja, i to ne nakon deset dana, nego ni nakon pet-šest mjeseci, a može se pretpostaviti da Komisija zahtjevu Predsjedništva nikada nije ni udovoljila.²³ U internoj Informaciji, koju je u studenom 1986. priredila Radna grupa za provođenje Stavova i Programa mjera Predsjedništva CK SKH u oblasti jezične politike, stoji da Komisija za jezična pitanja nije formulirala svoje primjedbe na tekst zaključaka i elaborata, odnosno da „jednim dijelom i zbog toga“ Predsjedništvo CK SKH nije usvojilo zaključke radnog dogovora i radni materijal (tj. elaborat). Samokritično se u vezi s tim kašnjenjem ustvrđuje:

U nekim sredinama opravdano se postavljaju pitanja zašto se to dešava, ima li u tome i nekih drugih razloga? Tih razloga ne smije biti. Stoga Predsjedništvo mora osnažiti ranije odluke i odrediti rok kad će ova tematika doći na njegovu sjednicu radi rasprave i usvajanja (Informacija 1986b: 12).

4.2. U drugim republičkim i pokrajinskim partijskim centrima opravdano je postavljano pitanje, kako je to eufemistički formulirala Radna grupa, zbog čega je došlo do zastoja u provedbi dogovorenih zagrebačkih zaključaka. Krajem 1986. u dnevnom tisku objavljeni su članci u kojima se poziva na obnovu radnih dogovora o jezičnoj politici. Novosadski *Dnevnik* u studenom izvještava o sjednici Komisije Predsedništva PK SK Vojvodina za kulturu i stvaralaštvo na kojoj je rečeno da je zagrebačke zaključke trebalo „osnažiti u svim sredinama, ali se dogodilo da o njima, zapravo nije posebno govoreno“ (Dnevnik 1986). Nije slučajnost što je početkom prosinca objavljen TANJUG-ov tekst u kojemu se zagovara nastavak međurepubličkih dogovora o jezičnoj politici. U njemu se podsjeća na to da je prošlo točno godinu dana od *Stavova* Predsjedništva CK SK Hrvatske, „da je na početku akcija krenula u dobrom smjeru“, upozorava na objavljene *Zaključke radnog dogovora* i „širi programski tekst ‘Aktualni problemi jezika i jezičke politike na srpskohrvatskom, hrvatskom ili srpskom govornom području’“ te sa žaljenjem ustvrđuje da ta inicijativa „nije do danas imala svoj kontinuirani tok“. S negodovanjem se navodi da „na stručno-naučnom planu dolazi do pojava oprečnih za-

²² Početkom svibnja 1986. beogradska *Politika* objavljuje Stavove o aktivnostima Saveza komunista Srbije u jačanju bratstva i jedinstva i u razvoju međunacionalnih odnosa usvojene na CK SK Srbije, pritom se u opremi teksta ističe odlomak, iz kojega je preuzet citat, naslovljen „Jezik u službi ravnopravnosti ljudi“ (v. *Politika* 1986b).

²³ Božidar Gagro, tada sekretar (ministar) prosvjete i kulture, objašnjavao je u prosincu 1986. članovima Predsjedništva CK SKH da je on tražio od Komisije za jezična pitanja da se još jednom izjasni, ali da je učinak njegova *forsiranja* bio loš, „ja ću vam sasvim jednostavno kazati da to nije direktno provedivo [...], mislim da na takav način, forsirajući ne možemo dobiti suradnju naših lingvista, sigurno ovih koji su sada u članstvu te komisije“ (v. *Sjednica* 1986d: VII/2).

ključcima“, a potvrda tomu jest da su u ljeto 1986. objavljene knjige Stjepana Babića *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku* i Radoslava Katičića *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*.²⁴ Podrazumijeva se pritom da nije problem u samoj tvorbi riječi ili sintaksi, nego u tome što obje knjige u svojem naslovu imaju naziv *hrvatski književni jezik*, koji nije u skladu s dokumentima radnih dogovora u kojima se jezik naziva *srpskohrvatski, hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*.²⁵ U TANJUG-ovu članku prenosi se ocjena vojvođanske Komisije da su „sugestije zagrebačkog savetovanja ostale bez bitnih reperkusija na društveno-političkom planu“, ističe obveza Saveza komunista da se „stvari klimu za nesmetan rad u jezičkoj oblasti“, što znači da „treba mobilisati sve progresivne snage na ovom zajedničkom poslu“ (Politika ekspres 1986, Oslobođenje 1986).

5. Treći radni dogovor: veljača 1987.

5.1. Predsjedništvo CK SKH, koje nakon Desetog kongresa SKH u svibnju 1986. radi u novom sastavu, na dnevni red sjednice 8. prosinca 1986. stavlja *Informaciju* o aktivnostima Radne grupe za provođenje stavova Predsjedništva CK SKH o jezičnoj politici u kojoj se – u jednom manjem segmentu – izvještava i o radnim međurepubličkim dogovorima. U priređenom radnom materijalu s tim u vezi stoji da „Predsjedništvo mora osnažiti ranije odluke i odrediti rok kad će ova tematika doći na njegovu sjednicu radi rasprave i usvajanja“ (Informacija 1986b: 12).

Na sjednici se isticala važnost međurepubličke suradnje, pritom je hrvatsko partijsko vodstvo bilo svjesno da ga partijski drugovi iz drugih republika i pokrajina sumnjiče da izbjegava svoje obveze pod pritiskom hrvatskoga jezičnog nacionalizma, ali na sjednici nije pronašlo način kako odgovoriti na to „jedno od dominantnih političkih pitanja“, tj. kako prevladati što prije „tu aktualnu situaciju“. Mladen Žuvela, predsjednik Radne grupe, podsjetio je na to da je zaključke i elaborat trebalo usvojiti Predsjedništvo CK SKH u svibnju 1986. (VI/3, VI/4). S tim u vezi Stanko Stojčević, predsjednik

²⁴ U sarajevskom *Oslobođenju* uz objavljene knjige S. Babića i R. Katičića najavljuju se knjige *Fonetika i fonologija* Dalibora Brozovića i *Morfologija* „Pavešić-Finka“, sva ta četiri priručnika „uobličene gramatiku hrvatskog književnog jezika“, što „će reći da će se stvoriti normativna gramatika isključivo na građi hrvatskog književnog područja, a to je kako je predočeno na nedavnom sastanku komisije Predsedništva PK SKV ,korak dalje, a ne bliže viđenju srpskohrvatskog književnog jezika kao zajedničko[g]“ (Oslobođenje 1986). Te najavljene dvije knjige, pričem je pogrešno navedeno autorstvo *Morfologije*, objavljene su 1991. u jednom svesku koji obuhvaća povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika (M. Moguš), fonetiku (I. Škarić), fonologiju (D. Brozović) i morfologiju (S. Pavešić, S. Težak i S. Babić) pod naslovom *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*, Zagreb, HAZU – Globus, 1991.

²⁵ Srpski su autori u svojim člancima prigovarali da naziv jezika u Babićevoj *Tvorbi* i Katičićevoj *Sintaksi* nije u skladu s radnim dogovorima (v. Cvetković-Sander 2011: 344). Tako npr. Zbiljić (1986) u novosadskom *Dnevniku* prigovara: „[...] naziv jezika na koricama navedenih knjiga nije u skladu sa zagrebačkim dogovorima i Zaključcima“.

Predsjedništva CK SKH, potvrdio je da su međurepublički dogovori „jedno centralno pitanje“ (VIII/5). I Celestin Sardelić bio je suglasan, „izvanredno je bitno“ da se nastavi suradnja na „jugoslavenskom planu, posebno kad je riječ o jezičnom zajedništvu“ (IV/5), „što se stvarno zbiva i nije li posrijedi odustajanje od naše najavljene orijentacije. To je jedno od dominantnih političkih pitanja koje se danas postavlja. Mislim da bismo trebali inzistirati da što prije prevladamo tu aktualnu situaciju“ (IV/5). Stipe Šušar govorio je o tome da „stvorio se dojam [...] u drugim republikama i sredinama da opet mi u Hrvatskoj eskiviramo, da smo možda pod pritiskom našeg jezičnog nacionalizma prisiljeni da eskiviramo“ (X/5). Na sjednici je Sardelić ezopovskim jezikom artikulirao da u drugim republikama političari mogu računati na suradnju s jezikoslovcima, a da je „objektivna politička činjenica“, „jedan od osnovnih problema“, to što takve suradnje u Hrvatskoj nema. Političari mogu i moraju „zadati jasne društvene kriterije, ciljeve i principe“, ali oni „ne mogu pisati jezične tekstove“. Bez suradnje s jezikoslovcima nije moguće nastaviti proces započet međurepubličkim dogovorima (v. Sjednica 1986d).²⁶

U konačnici Predsjedništvo u vezi s imperativnom preporukom Radne grupe o određivanju roka za izjašnjavanje i usvajanje dokumenata s radnih dogovora nije učinilo ništa konkretno, nego je lopticu odgovornosti vratilo Radnoj grupi. Obvezalo je Radnu grupu „da inicira i sudjeluje u zajedničkoj aktivnosti republičkih i pokrajinskih organa SK na području hrvatskosrpskog, odnosno srpskohrvatskog jezičnog područja“, da „intenzivira već započetu suradnju, dogovaranje i utvrđivanje jedinstvenog i zajedničkog pristupa i stava“ (Zapisnik 1986). Gotovo istodobno dok se u Zagrebu planira kako nastaviti „suradnju, dogovaranje i utvrđivanje“, u drugim republičkim i pokrajinskim partijskim centrima podržavaju se *Zaključci radnog dogovora* te računaju na utjecaj saveznog partijskog centra u njihovoj provedbi. Predsjedništvo PK SK Vojvodine koncem siječnja 1987. dalo je svoju podršku objavljenim *Zaključcima* i programskom dokumentu (elaboratu) te predložilo da se o svemu izjasne i „najviša rukovodeća tijela SKJ“ (Vjesnik 1987a).²⁷ U prvoj polovici veljače 1987. Predsjedništvo CK SK Srbije poziva Predsjedništvo CK SK Jugoslavije da se uključi u „rešavanje otvorenih pitanja“ u jezičnoj politici „na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom govor-

²⁶ Celestin Sardelić: „mislim da bismo morali negdje biti svjesni“, „posve otvoreno ovdje govorim“, „u drugim sredinama osigurala se puna suglasnost između politike i nauke, i oni su tako i na svim dosadašnjim razgovorima nastupali“, „dok se u našim istupima to nije u punoj mjeri osiguralo. Ili se pak u javnosti stvorio takav utisak“, „uz svu našu dobru namjeru, politički funkcioneri, ne mogu pisati jezične tekstove“, „moramo stvoriti pretpostavke da u našoj sredini osiguramo puno jedinstvo na bitnim pitanjima između nauke i ... jer inače ne vidim kako ćemo, ja bih rekao nastaviti dalje ovaj proces ostvarivanja zajedništva na jugoslavenskom planu“ (Sjednica 1986d: IV/6, IX/7).

²⁷ Rečeno je u ocjeni stanja „posle zagrebačkog dogovora o jeziku“ na vojvodanskoj partijskoj sjednici da se u realizaciju „dobrih rešenja nije praktično ni krenulo“, a „jedna od osnovnih postavki tog dogovora bila je da bi valjalo zajedničkim snagama prići uređivanju srpskohrvatskog jezika u normativnom smislu“ (Karadžić 1986).

nom području“, a sličan je zahtjev uputilo i Predsjedništvo PK SK Vojvodine (v. CK SKJ 1987).²⁸

5.2. Ne može se utvrditi jesu li aktivnosti drugih partijskih centara doista ubrzale hrvatsko partijsko vodstvo,²⁹ no u organizaciji Predsjedništva CK SKH održan je 18. veljače 1987. treći po redu „radni dogovor o aktualnim problemima jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području“. Okupili su se u znatno izmijenjenu i u manjem sastavu u usporedbi s travanjским radnim dogovorom predstavnici centralnih komiteta BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije, pokrajinskog komiteta SK Vojvodine te predstavnici republičkih i pokrajinskih komiteta [ministarstava] za prosvjetu i kulturu.³⁰

Dok je prvi i posebice drugi zagrebački radni dogovor dobio velik publicitet, za što su njegovi organizatori i sudionici bili vrlo zainteresirani, treći krug razgovora održan je iza čvrsto zatvorenih vrata.³¹ Nakon sjednice, tako je i dogovoreno – vjerojatno svje-

²⁸ Predsjedništvo CK SK Srbije uputilo je Predsjedništvu CK SK Jugoslavije „Informaciju o jezičkoj problematici na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom govornom području“ te pritom iskazalo „spremnost za nastavljjanje političke aktivnosti u vezi sa sređivanjem prilika u jezičkoj politici na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom govornom području“ navodeći da bi „učešće Predsjedništva CK SKJ u ovim aktivnostima značilo dragocen doprinos rešavanju otvorenih pitanja“. Sličnu informaciju i zahtjev uputilo je saveznom partijskom centru i Predsjedništvo PK SK Vojvodine 18. 2. 1987. (v. CK SKJ 1987).

²⁹ Može se pretpostavljati da su u CK SK Hrvatske manje-više ipak bili obaviješteni o zbivanjima u drugim partijskim centrima. Na sjednici 10. prosinca 1986. spominje se vojvodanska sjednica (v. Dnevnik 1986), pritom je očito da su u Zagrebu dobro razumjeli da ih Vojvodani p(r)ozivaju na nastavak radnih dogovora (v. Sjednica 1986d: IV/5, X/6). U vezi s nastavkom razgovora o jeziku predstavnici CK SK Srbije uputili su u prosincu 1986. pismo Celestinu Sardeliću, članu Predsjedništva CK SKH zaduženom za „idejni sektor“, raspitujući se i predlažući „još jedan razgovor predstavnika svih zainteresovanih strana“ (v. Brborić 2000: 418).

³⁰ Izmijenjen sastav sudionika u vezi je s partijskim kongresima održanim sredinom 1986. kada su i na republičkim i na jugoslavenskoj razini izabrani novi članovi partijskih tijela. Sudionici sastanka: Nijaz Duraković, Jovo Medan, Nevenka Selimović, Milan Šipka (BiH); Marko Špadijer, Isak Kolpačina (Crna Gora); Vaso Milinčević, Branko Brborić, Đoko Stojčić (Srbija); Žika Berisavljević, Ilija Ćosić, Božidar Kovaček, Tomislav Ketig (Vojvodina); Mladen Žuvela, Celestin Sardelić, Božidar Gagro, Alfons Šoljan, Mira Šušvar (Hrvatska). Predstavnici Saveza komunista Kosova bili su pozvani, ali nisu došli na sastanak.

³¹ U internom pregledu pisanja javnih glasila CK SKH stoji da su o radnim dogovorima izvještavala „gotovo sva javna glasila“, a da su *Zaključke* objavili, uglavnom u cijelosti, *Vjesnik*, *Slobodna Dalmacija*, *Oslobođenje*, *Politika*, *Večernji list*, *Školske novine*, *Novi list*, dok je *Danas* opširno citirao dijelove *Zaključaka* (v. Pregled 1986: 17). Novinari, doduše, nisu bili pozvani ni na prva dva ciklusa radnih razgovora (kako je kritički ustvrdila Štajduhar 1986a), no o njima su bili obaviješteni, a nakon drugog ciklusa bila je organizirana konferencija za novinare.

Iz pregleda tiska može se s jedne strane izdvojiti *Vjesnikov* komentar u kojem se ističe uloga CK SKH, inicijatora i domaćina sastanka, prognozira da će okupljanje partijskih rukovodilaca imati „posljedice za budući razvoj ne samo jezičnih već i političkih odnosa u zemlji“, što je istodobno i jedan od odgovora onima „koji uporno nastoje dokazati, navodni, neprekinuti kontinuitet (još

sni da javnosti i nemaju podastrijeti nikakve konkretne rezultate – nije objavljena (ni najkraća) vijest o njezinu održavanju.

Na sjednici su, stoji u internom sažetku rasprave, razmatrana „neka aktualna pitanja jezične politike“, odnosno vođeni su razgovori, kako je rekao uvodničar i predsjedavajući Mladen Žuvela, „o ostvarenim i završenim poslovima“, o „akcijama koje bi trebalo poduzeti u narednom razdoblju“ (Rezime 1987: 1, 2). U konačnici sastanak je završio bez utvrđenih zaključaka, a naknadno je sâm organizator uobličio u trinaest točaka tekst – prijedlog zaključaka – naslovljen *Stavovi s radnog dogovora o jezičnoj politici održanog 18. veljače 1987. godine* (v. Stavovi 1987).

5.3. U 1. točki manifestno se tvrdi da „u zajedničkom dogovoru i akciji ne smije biti zastoja“, poziva se na akciju „u zajedničkim dogovorima, kojima treba dati prioritet“. No takav odlučan stav nije rezultat rasprave na sjednici, naime iz njezina tijeka nije razvidno zbog čega je do toga zastoja došlo, a nije usuglašen ni učinkovit način njegova prevladavanja. Savez komunista, izjavljuje se u 2. točki, dužan je osigurati „političku klimu za zajednički rad, a ostalo će raditi stručnjaci, lingvisti“. U vezi sa *Zaključcima radnog dogovora* i elaboratom *Aktualni problemi* rečeno je na početku sjednice da bi bilo korisno da se „na temelju današnjeg razgovora“ dovedu „do finala i da oni stvarno budu operativni“ (Rezime 1987: 3), no o tim dokumentima nije se raspravljalo. U 3. točki prijedloga zaključaka općenito se ustvrđuje da su „pojedina republička i pokrajinska rukovodstva SK“ verificirala te dokumente, a poziva se one koji to nisu učinili – bez određivanja rokova i konkretnih uputa – da „rasprave moraju dovesti do kraja, s tim da operativno treba razraditi zaključke toga radnog dogovora“.³² Treba ubrzati, navodi se u 4. točki, „akciju na ujednačavanju ustavnih definicija o jeziku, što je jedan prijedlog iz Zaključaka i radnog dogovora. Na tome treba raditi sinhronizirano. Bilo bi dobro formirati radnu grupu, da bi se došlo do što ujednačenijih rješenja“. Materijale s radnog dogovora treba poslati Predsjedništvu CK SKJ da bi se u okviru predstojećih promjena Ustava SFRJ „ažurirala i koordinirala rasprava o preciznijem definiranju ustavne materije o jeziku“ (7. točka).

Na popisu zadataka nalazi se pravopis i rječnik. „Formirati zajedničku pravopisnu komisiju ili radni stručni tim, koji će raditi na izradi inovirane verzije zajedničkog pra-

iz predratnog razdoblja) nacionalističke politike hrvatskog komunističkog rukovodstva“ (Pavić 1986). U NIN-u se s druge strane otvara i važno pitanje „hoće li se istrajati u praktičnom ostvarivanju zajedničkih stavova?“, bez zajedničkog pravopisa, gramatike i rječnika „ne može se u praksi negovati jedinstvo srpskohrvatskoga standardnog jezika“, zaključno: „U protivnom će i Zaključci radnih dogovora političara i lingvista u Zagrebu ostati mrtvo slovo na papiru“ (Vučelić i Vuković 1986: 35).

³² „Materijale i zaključke s radnog dogovora iz travnja 1986. godine pojedina republička i pokrajinska rukovodstva SK već su verificirala, ali neki još nisu. Oni koji to nisu učinili, rasprave moraju dovesti do kraja, s tim da operativno treba razraditi zaključke toga radnog dogovora“, v. Stavovi (1987).

vopisa, zasnovanog na cjelokupnoj građi hrvatskoga ili srpskoga jezika“ (5. točka) te „završiti latiničko izdanje Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika i to obaviti zajedničkim snagama“ (8).³³ U prijedlog *Stavova s radnog dogovora* ugrađeno je i formiranje odbora za jezična pitanja pri republičkim SSRN, odnosno predlaže se osnivanje takva odbora i na jugoslavenskoj razini u okviru SSRN Jugoslavije (6. točka),³⁴ utvrđivanje i realiziranje programa „stručnog i naučnog rada“, „treba odrediti nosioce, zadatke i rokove“ (9. točka) te razmatranje mogućnosti da se u Sarajevu „osnuje zajednički terminološki sustav“ (10. točka).

Poseban komentar iziskuju točke u kojima se tematizira objavljivanje nekoliko lingvističkih djela u Hrvatskoj u drugoj polovici 1986. godine. Riječ je o prijepornim točkama, naime na radnom dogovoru 18. veljače 1987. Anić-Silićev *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* diskreditiran je kao „separatni priručnik“, što su uostalom činili i srpski jezikoslovci pišući o *Pravopisnom priručniku* (v. Mićanović 2016). Navođen je taj priručnik – uz Babićevu *Tvorbu*, Katičićevu *Sintaksu* i Benešićev *Rječnik* – kao primjer normativističke aktivnosti koja ima cilj izgraditi poseban hrvatski jezični standard.

Nijaz Duraković, član Predsjedništva CK SK BiH, i Branislav Brborić, zamjenik predsjednika Republičkog komiteta za prosvetu i kulturu SR Srbije, isticali su se svojim polemičkim istupima, tj. više-manje otvorenom kritikom drugova iz CK SKH. Duraković je kritizirao normativističke aktivnosti kojima se „utvrđuje poseban jezički standard u Hrvatskoj“ (II/4), posebno se okomio na Anić-Silićev *Pravopisni priručnik*, „štetne posljedice izdavanja separatnog priručnika“ (II/3), „treba nam pravopis jezika, a ne pravopis varijante, jer bi se time varijante izdizale na rang posebnih jezika“ (II/6). Očekivao je „da se negativni efekti“ Anićeva i Silićeva odustajanja od radnih dogovora „eliminiraju ili bar ublaže“ (II/2). Duraković je „drugovima iz CK Hrvatske“ očitao bukvicu i zbog neispunjavanja obveze: zaključke i redigiran tekst elaborata poslali su sa zakašnjenjem od desetak mjeseci, točnije dva dana prije početka sjednice (II/1). Brborić, sudionik svih zagrebačkih i sarajevskih radnih sastanaka, ustvrdio je da su nakon objavljivanja Anić-Silićeva *Pravopisnog priručnika* – kojemu je dan „iako nevoljno, implicitni prolaz“ (III/5) – Babićeve *Tvorbe*, Katičićeve *Sintakse*, Benešićeva *Rječnika*, „doda li se k tome“ *Priručna gramatika* (1979), „sučeljeni s logikom svršenih činova, koja povlači ozbiljne kulturne i civilizacijske političke i ustavno-pravne konsekvence“

³³ Krajem 1967. objavljena su prva dva sveska rječnika Matice hrvatske i Matice srpske: *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika, Knjiga prva: A-F, Knjiga druga: G-K* (Zagreb - Novi Sad), *Речник српскохрватског књижевног језика, Књига прва: А-Е; Књига друга: Ж-К (кочиште)* (Нови Сад - Загреб). Matica hrvatska u potpunosti je 1970. obustavila rad na *Rječniku*, a Matica srpska objavila je 1976. posljednji, šesti svezak *Речника*.

³⁴ Socijalistički savez radnog naroda (SSRN), „najmasovnija politička organizacija“ (v. Spahnjak 1984), bio je organiziran na teritorijalnom principu; SSRNH, „najmasovnija društveno-politička organizacija u socijalističkoj Hrvatskoj“, djelovala „u okviru plana i programa SKH-a“ (v. Jukić 2014: 304).

(III/6). Njegov je stav bio posve jasan: „politički i državni organi“ dužni su osigurati sve potrebne uvjete da se „Zaključci, koji su utvrđeni u dosadašnjim raspravama u Zagrebu, pretvore u stručno utemeljenu i efikasnu jezičku politiku na čitavom jednojezičkom području“ (IV/1), v. Dogovor (1987).

U prijedlog *Stavova s radnog dogovora* njegovi su sastavljači u CK SK Hrvatske ugradili vlastite stavove, one koje su na sastanku iznosili braneći se od prigovora partijskih drugova.³⁵ Lingvistička djela objavljena „u posljednje vrijeme u SR Hrvatskoj (Babić, Katičić, Benešić)“ autorska su djela „koja se ne mogu uzimati kao argument za odstupanje od stavova zajedničkih radnih dogovora“ (11. točka),³⁶ *Pravopisni priručnik*, koji je tiskan u skladu sa „Stavovima Predsjedništva CK SKH o aktualnim pitanjima jezične politike i zajedničkih dogovora“, autorsko je djelo, a o njegovoj primjeni odluku trebaju „donijeti odgovarajući organi“ (12. točka).³⁷ Konačno, u 13. točki utvrđuje se da će SK Hrvatske voditi koordinaciju „zajedničkih akcija“ do daljnjega, „najdalje do kraja tekuće godine“. Drugim riječima, predstavnici Predsjedništva CK SKH sami su predložili da ih se razriješi obveza koordinacije međurepubličkih radnih dogovora.

5.4. Treći po redu krug radnih dogovora nije donio nikakav napredak u procesu međurepubličkih radnih dogovora. Ni proces usvajanja teksta elaborata i zaključaka iz travnja 1986. nije dovršen, a Predsjedništvo CK SKH uputilo je novi tekst, prijedlog *Stavova s radnog dogovora o jezičnoj politici održanog 18. veljače 1987.* u partijsku međurepubličku proceduru, koja, po svemu sudeći, nikada nije dovršena. U internoj informaciji koju je početkom siječnja 1988. pripremila Radna grupa za provođenje Stavova i Programa mjera Predsjedništva CK SKH o jezičnoj politici u 1987. godini šturo se navodi da su na tekst prijedloga „mogućih stavova u vezi s aktualnim pitanjima jezične politike“ svoje primjedbe „dali odgovarajući organi SK BiH, Srbije i Vojvodine“ (Informacija 1988: 4).

³⁵ Celestin Sardelić odgovorio je Durakoviću i Brboriću: obrazlagao je da „nema neke posebne političke potrebe“ da se otvara pitanje objavljivanja Anić–Silićeva pravopisa, odnosno da su sva spomenuta izdanja knjiga (Babić, Katičić, Benešić, Anić–Silić), „isključivo autorskog karaktera“. „Štiti se utisak kao da su problemi prisutni u jednoj sredini i da su problemi prisutni samo u Hrvatskoj. Svrha ovoga razgovora nije bila da svi dođu s punim izvještajem o stanju u svojoj sredini, problemima i pitanjima, ali nije dobro osjećanje, ako je ono točno, da su problemi jedino u našoj sredini i da se jedino tu sve bitno mora mijenjati“ (v. Rezime 1987: 17, 18).

³⁶ „Što se tiče lingvističkih djela izašlih u posljednje vrijeme u SR Hrvatskoj (Babić, Katičić, Benešić), riječ je o autorskim djelima i ona se ne mogu uzimati kao argument za odstupanje od stavova zajedničkih radnih dogovora“, v. Stavovi (1987).

³⁷ „Štampanje Pravopisnog priručnika hrvatskoga ili srpskoga jezika u skladu je sa Stavovima Predsjedništva CK SKH o aktualnim pitanjima jezične politike i zajedničkih dogovora. Kao autorsko djelo on je na raspravi i o njegovoj primjeni odluku trebaju donijeti odgovarajući organi“, v. Stavovi (1987).

Međurepubličko usuglašavanje prijedloga stavova s trećeg radnog dogovora nije bilo odviše relevantno, odnosno tekst toga prijedloga nije imao težinu dvaju programskih tekstova proizišlih iz drugog radnog dogovora. Tako npr. Predsjedništvo PK SK Vojvodine u travnju 1987. godine, godinu dana nakon drugog kruga i nepuna dva mjeseca nakon trećeg kruga radnog dogovora, daje „punu podršku dosadašnjim zajedničkim aktivnostima i inicijativama“ iz kojih su proistekli „zaključci s programskim dokumentom „Aktualni problemi jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području““ (Vjesnik 1987b). U svibnju 1987. Predsjedništvo CK SK Crne Gore raspravlja o „aktuelnim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja jezičke politike“, pri čemu se polazi od toga da su predstavnici četiriju republičkih i dvaju pokrajinskih komiteta Saveza komunista usvojili „zaključke o aktuelnim problemima jezika i jezičke politike na srpskohrvatskom (hrvatskosrpskom) govornom području“, a da su se u veljači 1987. dogovorili o društveno-političkim i stručnim aktivnostima u ostvarivanju „pomenutih zaključaka“ (CK SK CG 1987).³⁸

I na jugoslavenskoj partijskoj razini *Zaključci radnog dogovora*, premda nisu verificirani od svih republičkih i pokrajinskih partijskih centara, smatraju se temeljnim jezičnopolitičkim dokumentom. Na sjednici Komisije CK SKJ za idejno-politička pitanja u oblasti međunacionalnih odnosa u svibnju 1987. podržani su *Zaključci*, koji predstavljaju „platformu jezičke politike sa odgovorima na sva važnija pitanja službene upotrebe, zvaničnih određenja i osnovnih pitanja razvoja srpskohrvatskog jezika“. Komisija je tada ustvrdila da postoje „tendencije da se u aktuelnim raspravama o srpskohrvatskom jeziku *Zaključci* zanemare i sasvim ignorišu“, a i da je zbog važnosti „jezičke problematike, kao i inicijativa nekoliko republičkih i pokrajinskih organizacija“ Saveza komunista nužno da se „u savezanim organima SK razmotre“ pitanja jezične politike (CK SKJ 1987). Na istoj je sjednici Komisije Stipe Šušar podsjetio na službeni zahtjev Predsjedništva PK SK Vojvodine upućen Predsjedništvu CK SKJ da se organizira sastanak „oko sudbine zajedničkih dogovora u Zagrebu“. Poticao je na „akciju koju kao politički činioци moramo provesti“ pozivajući se na *Stavove* Predsjedništva CK SKH iz prosinca 1985. te na dva dokumenta – *Zaključke radnog dogovora* i elaborat *Aktualni problemi* – iz travnja 1986. (v. Šušar 1988a: 186, Šušar 1987a). Mobilizacijski učinak postignut na sjednici Komisije CK SKJ za idejno-politička pitanja jest – doduše s višemjesečnom odgodom – sastanak predstavnika četiriju republičkih i dvaju pokrajinskih komiteta u organizaciji Predsjedništva CK SK Jugoslavije početkom listopada 1987.

³⁸ Predsjedništvo CK SK Crne Gore na sjednici 11. svibnja 1987. raspravlja u prvom redu o internom radnom materijalu *Aktuelna pitanja jezika i jezičke politike u Crnoj Gori*, koji je priređen 11. 3. 1987, v. CK SK CG (1987).

6. „Predlog Stavova i zaključaka“

6.0. Radni sastanak članova predsjedništava i izvršnih sekretara koji su u Predsjedništvu CK SKJ te u predsjedništvima centralnih komiteta SK BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije i pokrajinskih komiteta SK Kosova i Vojvodine „neposrednije zaduženi i za pitanja jezičke politike“ održan je 1. listopada 1987. u organizaciji Sektora za idejni i teorijski rad Predsjedništva CK SKJ. Sastanak je upriličen u okviru priprema Predsjedništva da se na jednoj od sjednica planiranih u listopadu razmotri „Aktuelna idejno-politička pitanja ostvarivanja jezičke politike i zadatke Saveza komunista“ (CK SKJ 1987). Velika većina prisutnih na tom sastanku sudjelovala je u zagrebačkim radnim dogovorima, među njima Živan Berisavljević i Milan Šipka u sva tri kruga, Stipe Šušvar u prva dva, a Isak Kalpačina, Jovo Medan, Vaso Milinčević, Marko Špadijer i Mladen Žuvela u trećem krugu radnih dogovora.³⁹ Drugim riječima, okupili su se na drugom mjestu, u drugom organizacijskom formatu, ali zapravo po istom poslu. Bio je to, kako, po svemu sudeći, točno pretpostavlja Brborić (2000: 440), „poslednji pokušaj da se stvarno uspostavi koordinirana jezička politika u SFRJ“.

U skladu sa zaključcima beogradskog sastanka u Sektoru za idejni i teorijski rad Predsjedništva CK SK Jugoslavije reciklažnim je postupkom načinjen tekst „predlog Stavova i zaključaka o aktuelnim pitanjima jezičke politike na srpskohrvatskom jezičkom području“ na osnovi *Zaključaka radnog dogovora* iz travnja 1986.⁴⁰ Tekst prijedloga ponešto je reduciran, manje ambiciozan travanjski popis „društvenih i stručnih aktivnosti“, sadrži nastavak rada na izdavanju latinične verzije rječnika, ali ne i pripremanje drugog izdanja tog rječnika, ne sadrži ni što hitniju izradu jednodimenzionalnog rječnika, a ni izradu suvremene gramatike „srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog, hrvatskog ili srpskog standardnog jezika i drugih neophodnih priručnika“.⁴¹ Izostavljeni su i ciljevi poput „intenzivirati naučnoistraživački rad u području jezika, zasnovan na marksističkim pogledima i tekovinama suvremene lingvističke misli“, „treba poticati i podržati dalje redovno organiziranje jugoslavenskih i međunarodnih znanstvenih skupova sa

³⁹ Sudionici beogradskog radnog sastanka: Jovo Medan, Milan Šipka (BiH), Marko Špadijer, Isak Kalpačina (Crna Gora), Mladen Žuvela (Hrvatska), Vaso Milinčević (Srbija), Milan Gvozdić (Kosovo), Živan Berisavljević (Vojvodina), predstavnici Predsjedništva CK SKJ Stipe Šušvar i Boris Mužević te predsjednik Komisije CK SKJ za idejno-politička pitanja u oblasti međunacionalnih odnosa Dušan Dragosavac.

⁴⁰ „Predlog Stavova i zaključaka“ jest tekst od nepune dvije i pol kartice, a tekst *Zaključaka radnog dogovora* obaseže nepunih deset kartica.

⁴¹ U optjecaju je bio niz planiranih standardnojezičnih priručnika. U internom se dokumentu Izvršnog vijeća Sabora iz ožujka 1987. navodi da je Komisija za jezik zaključila da se pripremi „jednodimenzionalni rječnik hrvatskog ili srpskog/srpskohrvatskoga književnog jezika suradnjom na jugoslavenskom planu“, ista je Komisija „predložila pokretanje inicijative za izradu normativne gramatike kao i dva posebna projekta: Poredbeni jezični savjetnik, te hrvatsko-srpska razmjena riječi, koji bi pridonio uklanjanju predrasuda o predodređenosti i striktnoj vezanosti jedinica u jeziku za jednu varijantu“ (Informacija 1987: 4, 5).

različitom lingvističkom tematikom, kao i ažurno objavljivanje rezultata tih skupova“ (v. Zaključci 1986).

6.1. U 1. točki prijedloga *Stavova i zaključaka* Predsjedništvo CK SKJ ocjenjuje „da je koordinacija i sinhronizacija aktivnosti i organizovanih socijalističkih snaga“ preduvjet uspješnog ostvarivanja „zajednički utvrđene jezičke politike na području srpskohrvatskog, odnosno hrvatskog ili srpskoga jezika“. Upozorava na to da nedovoljna „povezanost ili jednostrano oslanjanje na samostalne akcije blokira realizaciju zajednički utvrđenih poslova i zadataka“ te poziva da se što prije uspostavi „jedinstvo akcije, naročito u onim poslovima i zadacima koji su u ovom trenutku aktuelni, a čije je izvršenje otežano i zbog različitih pristupa, pa i više ili manje prikrivenih otpora, u pojedinim sredinama“.

Jedno je „od osnovnih određenja i stavova“, navodi se u 2. točki, uvažavanje činjenice da je srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik četiriju naroda „i svih drugih kojima je to maternji jezik“. Smatraju se politički neprihvatljivim „one tendencije i ona tumačenja“ kojima se posebnosti u tome jednom zajedničkom jeziku „stavljaju u funkciju njegovog razdvajanja na dva ili više nacionalnih, odnosno republičkih jezika“.

Nakon zaključka manifestnog sadržaja slijede oni s konkretnim poslovima i zadacima. Prvi od njih jest ujednačavanje ustavnih odredbi te se s tim u vezi predlaže „model ustavne odredbe“ (3. točka) kakav bi trebao biti ugrađen u republičke i pokrajinske ustave. Taj predloženi model u osnovi je preuzet iz elaborata *Aktualni problemi*, točnije znatno skraćen uz sitne tekstualne izmjene:

U Socijalističkoj Republici (naziv republike) u javnoj je (službenoj) upotrebi hrvatskosrpski/srpskohrvatski (srpskohrvatski/hrvatskosrpski) standardni jezik – zajednički jezik Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba i svih drugih kojima je to maternji jezik – sa specifičnostima koje odgovaraju tradiciji, jezičkoj stvarnosti i kulturi (navesti naziv ili nazive naroda koji žive u republici) naroda u republici.

I pravopis i rječnik na popisu su gorućih („što pre“, „neophodno je odmah“) zadataka. Potrebno je „što pre organizovati“ zajednički rad na izradi pravopisa „kako bi se sprečilo nametanje autorskih pravopisa kao norme za pojedine sredine, jer je to u suprotnosti sa osnovnim načelima jezičke politike utvrđene tokom zajedničkog rada na stvaranju uslova za dalji razvoj srpskohrvatskog, odnosno hrvatskog ili srpskog jezika“. Utvrđuje se i da „neophodno je odmah zajednički i dogovorno formirati grupu stručnjaka“ koja će raditi na pravopisu, a u jednoj rečenici navodi se da na isti način treba pristupiti i zajedničkom radu na stručnim terminologijama (4. točka). U 5. točki stoji i da „neophodno je odmah“ nastaviti rad na izdavanju „latiničke verzije Rječnika dviju Matica“ i cjelokupan posao završiti do kraja 1988. godine. Potrebno je osnovati posebna tijela, „najkasnije do kraja 1987. godine“, ondje gdje nisu osnovana, za pita-

nja jezika i jezične politike u okviru SSRN-a u republikama i pokrajinama, odnosno na jugoslavenskoj razini (6. točka), a u 7. točki pozivaju se ta tijela (dakle i ona koja su osnovana i ona koja tek treba osnovati) da „iniciraju i organizuju nastavak rada na donošenju jezičkih kodeksa pri organizacijama javnog informisanja“.

Stipe Šušar, tada koordinator sektora za idejni i teorijski rad Predsjedništva CK SK Jugoslavije,⁴² poslao je sredinom listopada 1987. predsjedništvima četiriju centralnih i dvaju pokrajinskih komiteta pismo koje sadrži *Informaciju o daljim zadacima u jezičkoj politici*, izvještaj koji pokriva razdoblje od prosinca 1985. do listopada 1987. godine, i prijedlog teksta *Stavovi i zaključci* s molbom da taj tekst partijska predsjedništva u Zagrebu, Sarajevu, Titogradu, Beogradu, Novom Sadu i Prištini razmotre i da „svoje konkretne primedbe i predloge što pre“ dostave Predsjedništvu CK SKJ „u cilju pripreme sednice Predsedništva o ovim pitanjima“ (Brborić 2000: 435).

6.2. Pozivu najvišeg partijskog tijela odazvala su se, može se ustvrditi na osnovi novinskih izvještaja i dostupne arhivske građe, do konca 1987. partijska predsjedništva Vojvodine, BiH i Srbije, a Predsjedništvo CK SK Hrvatske očitovale se pak krajem siječnja 1988.⁴³ Vojvođansko partijsko vodstvo ažurno je prihvatilo početkom studenog 1987. „ponuđene zaključke Predsedništva CK SKJ o aktuelnim pitanjima jezičke politike na hrvatskom ili srpskom jezičkom području“ uz „više konkretnih sugestija za poboljšanje [t]og materijala“ (Tomić 1987).⁴⁴ Gotovo istodobno i Predsjedništvo CK SK BiH prihvatilo je materijal Predsjedništva CK SKJ „o aktuelnim pitanjima jezičke politike“ uz „više konkretnih sugestija i prijedloga za definisanje pojedinih pitanja u ponuđenom materijalu“ (Oslobođenje 1987a). Bosansko-hercegovačko partijsko vodstvo pritom je usvojilo i objavilo u prosincu 1987. vlastite „ocjene i stavove“, dokument u kojem je u devet točaka iznijelo „idejno-politička pitanja ostvarivanja književnojezičke politike“ (Oslobođenje 1987b).⁴⁵ Predsjedništvo CK SK Srbije krajem prosinca 1987.

⁴² U Predsjedništvu CK SKJ, koje se konstituiralo nakon 13. kongresa SKJ koncem lipnja 1986. godine, Šušar je bio koordinator sektora za idejni i teorijski rad (Šušar 1989: 349), a na dužnosti predsjednika Predsjedništva CK SKJ bio je od konca lipnja 1988. do sredine svibnja 1989. godine, kada kao predstavnik SR Hrvatske postaje član Predsjedništva SFRJ.

⁴³ Stipe Šušar upozorio je koncem 1987. članove hrvatskog partijskog vodstva da se sjednica Predsjedništva CK SKJ odgađa „najviše zbog toga što iz Hrvatske nema nikakve reakcije“, a prema njegovim riječima predsjedništva CK SK BiH, Crne Gore i Vojvodine već su zasjedala i zauzela svoje stavove (v. Sjednica 1987: 4–5). U Državnom arhivu Crne Gore, a ni u pregledanom dnevnom tisku, nije bilo moguće naći potvrdu da su se Crnogorci odredili spram predloženih zaključaka i stavova Predsjedništva CK SKJ.

⁴⁴ Vojvodani su smatrali da se Predsjedništvo CK SKJ ne bi trebalo upuštati u određivanje modela za ustavno-pravne formulacije bilo kojeg pitanja, pa ni ustavno-pravnu formulaciju o srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku u službenoj upotrebi (Tomić 1987). Drugim riječima, nisu prihvatili predloženi model kakav se navodi u tekstu *Stavovi i zaključci* Sektora za idejni i teorijski rad Predsjedništva CK SKJ.

⁴⁵ „U ovom trenutku“, navodi se u dokumentu (7. točka), „najaktuelnija je potreba da se energično i bez odlaganja pristupi realizaciji programa i aktivnosti naznačenih“ uz ostalo i u „Zaključcima

podržalo je „predlog stavova i zaključaka Predsedništva CK SKJ o aktualnim pitanjima jezičke politike na srpskohrvatskom, hrvatskom ili srpskom govornom području“, koji je na sjednici opisan kao rezultat dvogodišnjih aktivnosti republičkih i pokrajinskih komiteta SK i „naučnih radnika“ s ciljem poticanja i intenziviranja suradnje „u pitanjima jezika i jezičke politike na srpskohrvatskom govornom području“ koje obuhvaća četiri republike i dvije pokrajine (Petrović i Čedić 1987).

Radna grupa zadužena za provođenje *Stavova o aktualnim pitanjima jezične politike* izradila je prijedlog mišljenja Predsjedništva CK SKH o radnom materijalu Sektora za idejno i teorijski rad. O tome se prijedlogu teksta Radne grupe raspravljalo na sjednici Predsjedništva 25. siječnja, a u konačnici je, gotovo bez ikakvih izmjena, prihvaćen dokument naslovljen *Stavovi Predsjedništva CK SKH o radnom materijalu Sektora CK SKJ za idejno-teorijski rad o „Aktualnim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja jezične politike i zadacima Saveza komunista“* te upućen Sektoru kao stav Predsjedništva CK SKH.⁴⁶

Radna grupa Predsjedništva CK SKH temeljito je redigirala materijal Sektora za idejni i teorijski rad, i to ne samo prijedlog stavova i zaključaka u sedam točaka, što je u skladu s molbom Predsjedništva CK SKJ, nego i uvodni dio materijala u kojem se donosi recentni pregled u šest točaka „zajedničkih aktivnosti na ostvarivanju jezičke politike na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskom ili srpskom jezičkom području“. U dokumentu oblikovanu u CK SKH na nepunih se sedam stranica predlažu – bez ikakva komentara ili obrazloženja (tek „predlažemo da glasi“, „predlažemo da se briše“) – izmjene u tekstu radnog materijala.

Radnog dogovora predstavnik četiri centralna i dva pokrajinska komiteta SK na srpsko-hrvatskom govornom području [...] Treba podržati inicijativu iz Zaključaka Radnog dogovora predstavnik centralnih komiteta SK Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije i pokrajinskih komiteta SK Kosova i Vojvodine o aktualnim problemima jezika i jezičke politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području da se razmotre odredbe o nazivu i službenoj upotrebi jezika u Ustavu SFRJ i ustavima socijalističkih republika Srbije, Hrvatske, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i socijalističkih autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine, te predložiti rješenja kojima će se formulacije u republičkim i pokrajinskim ustavima na srpskohrvatskom govornom području što više približiti“, v. Oslobođenje (1987b).

⁴⁶ Na sjednici Predsjedništva CK SKH 18. 1. 1988. utvrđeno je da će Radna grupa Predsjedništva CK SKH zadužena za provođenje *Stavova o aktualnim pitanjima jezične politike* izraditi prijedlog mišljenja o radnom materijalu Sektora CK SKJ za idejno-teorijski rad (v. Sjednica 1988a: 7). Taj prijedlog – naslovljen *Mišljenje radne grupe o radnom materijalu Sektora CK SKJ za idejno-teorijski rad o „Aktualnim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja jezične politike i zadacima Saveza komunista“ s prijedlogom izmjena i dopuna* (22. 1. 1988) – predmet je rasprave na sjednici Predsjedništva CK SKH 25. siječnja. Tada je prihvaćena konačna inačica teksta – dokument je naslovljen *Stavovi Predsjedništva CK SKH o radnom materijalu Sektora CK SKJ za idejno-teorijski rad o „Aktualnim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja jezične politike i zadacima Saveza komunista“*. Na sjednici je Mladen Žuvela objašnjavao da je taj radni materijal „u velikoj mjeri“, „u osnovnim elementima“ sličan *Zaključcima*, ako se prihvati, „faktički se može smatrati“ da su usvojeni *Zaključci*. Pritom nije spomenuto da je tekst *Zaključaka* četiri puta duži nego radni materijal, „predlog Stavova i zaključaka“ (v. Sjednica 1988b: II/3).

Ovdje se donosi nekoliko redaktorskih zahvata Radne grupe Predsjedništva CK SKH (v. Stavovi 1988) u izvorni tekst radnog materijala Sektora za idejni i teorijski rad (v. CK SKJ 1987) iz kojih se ponajbolje iščitavaju stavovi hrvatskog partijskog vodstva o „aktualnim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja jezične politike i zadacima Saveza komunista“. Drugim riječima, tekstualne izmjene simptomatično ukazuju na to što su u CK SKH osjećali kao jezičnopolitička prijemna mjesta.

a) U uvodnoj 2. točki radnog materijala stoji:

Na tim dogovorima razmatrani su aktuelni problemi jezika i jezičke politike na hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom, hrvatskom ili srpskom govornom području i postignuta puna saglasnost u pogledu ocene stanja, osnovnih načela jezičke politike i glavnih pravaca i sadržaja društveno-političkih i stručnih aktivnosti u ovom području, što je sve formulirano u „Zaključcima radnog dogovora [...]“. „Zaključke“ su posle toga razmatrala i podržala predsjedništva CK SK Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srbije i PK SK Vojvodine“.

Predsjedništvo CK SKH predlaže novi tekst s nekoliko važnih izmjena: briše se tvrdnja da je postignuta puna suglasnost, mijenja naslov dokumenta u *Prijedlog zaključaka*, premda je on publiciran pod naslovom *Zaključci radnog dogovora*, predlaže formula-cija iz koje nije razvidno da su svi partijski centri razmotrili i podržali *Zaključke* osim kosovskog i – hrvatskog.

Na tim dogovorima razmatrani su aktualni problemi jezika i jezične politike na hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom, hrvatskom ili srpskom govornom području. Pri tom je u cilju [...] izrađen „Prijedlog zaključaka radnog dogovora [...]“ o kome su se trebala izjasniti predsjedništva centralnih i pokrajinskih komiteta Saveza komunista (Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Srbije, Vojvodine i Kosova).

b) U radnom materijalu u 3. uvodnoj točki u posebnom se odlomku tematizira ustavna odredba o nazivu jezika u Ustavu SR Hrvatske.

O predloženoj ustavnoj definiciji jezika u Ustavu SRH na radnom sastanku u Predsjedništvu CK SKJ 1. X 1987. izraženo je jedinstveno mišljenje da bi se ona trebala doraditi kako bi se izbjeglo razdvajanje jednog jezika na više nacionalnih ili republičkih jezika. Izražena je zabrinutost zbog javno publicirane izjave Znanstvenog vijeća zavoda za jezik u Zagrebu, koje se energično protivi bilo kakvom menjanju sadašnje definicije jezika u Ustavu SR Hrvatske i zahteva da se jezička politika prepusti isključivo stručnjacima.

Redaktori u CK SKH bez riječi obrazloženja navode: „Strana 5, alineja 2 predlažemo da se briše.“ Ni jedan redaktorski prijedlog nije obrazložen, pa tako ni prijedlog o brisanju „alineje“. Takav je prijedlog, po svemu sudeći, utemeljen u stavu da se o Ustavu SR Hrvatske, pa tako i o ustavnoj jezičnoj odredbi, rasprava vodi i u konačnici odlučuje u Hrvatskoj.

c) U 3. uvodnoj točki radnog materijala u posebnom se odlomku tematizira i pravopisna problematika, konkretno – pravopisni priručnik objavljen u Hrvatskoj.

Stručno telo za pitanja standardizacije nije formirano, niti je još došlo do bilo kakvog organizovanog zajedničkog rada stručnjaka sa čitavog područja. U Hrvatskoj je u međuvremenu objavljen ranije pripremljeni pravopisni priručnik, koji je naišao na burne polemike u javnosti, usled čega je odložena njegova promocija u službeni pravopis u SR Hrvatskoj. Iz svih drugih republika i pokrajina insistira se na tome da se organizuje zajednički rad na izradi novih pravopisnih normi.

Predsjedništvo CK SKH skraćuje taj odlomak, briše dio u kojem se Hrvatska proziva kao „pravopisni slučaj“, odnosno sumnjiči/optužuje za „pravopisni separatizam“.

Stručno tijelo za pitanje standardizacije nije formirano niti je još došlo do bilo kakvog organiziranog zajedničkog rada stručnjaka na čitavom području, a potrebno je svakako organizirati zajednički rad na izradi novih pravopisnih normi.

d) U radni materijal ugrađena je i informacija o zagrebačkom radnom dogovoru održanom u veljači 1987. U 4. uvodnoj točki navodi se:

U cilju intenziviranja zajedničkih aktivnosti na sprovođenju Zaključaka i uključivanju CK SKJ u ove aktivnosti održan je, 18. 2. 1987, u Predsedništvu CK SK Hrvatske radni dogovor predstavnika centralnih komiteta SK BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije i pokrajinskih komiteta SK Kosova i Vojvodine. Načinjen je „Prijedlog stavova“ čije je usvajanje još u postupku, dok se razmotre primedbe i sugestije pojedinih učesnika (Vojvodina, Srbija, BiH).

U trećem stavu se obavezuju republička i pokrajinska rukovodstva SK, koja još nisu verifikovala „Zaključke s radnog dogovora iz travnja 1986“, da to učine s tim da operativno razrade zaključke toga radnog dogovora.

Takođe, predlaže se formiranje zajedničke radne grupe koja bi radila na ujednačavanju ustavnih definicija o jeziku, kao i zajedničke pravopisne komisije, odnosno stručnog tima koji će raditi na izradi inovirane verzije zajedničkog pravopisa zasnovanog na celokupnoj građi hrvatskog ili srpskog jezika.

Predviđa se i upućivanje materijala sa radnog dogovora Predsedništvu CK SKJ kako bi se, u sklopu predstojećih promena u Ustavu SFRJ, ažurirala i koordinirala rasprava o preciznijem definiranju ustavne materije jezika.

Informacija o zagrebačkom radnom dogovoru utemeljena je u tekstu *Stavovi s radnog dogovora o jezičnoj politici održanog 18. veljače 1987.* napisanu u CK SK Hrvatske, što znači da su je sastavljajući u Sektoru za idejni i teorijski rad napravili činjenično korektno. Redigirajući u siječnju 1988. radni materijal, predstavnici CK SK Hrvatske brišu gotovo polovicu teksta. U korigiranoj informaciji nema ni riječi o tome da se na trećem radnom dogovoru predlagala zajednička pravopisna komisija, a imperativna obveza verifikacije zaključaka i njihove operativne razrade relativizirana je formulacijom o *potrebi* rasprave i usvajanja prijedloga zaključaka.

U cilju intenziviranja zajedničkih aktivnosti održan je 18. 2. 1987. godine u Predsjedništvu CK SKH radni dogovor predstavnika centralnih komiteta SK BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije i pokrajinskih komiteta SK Kosova i Vojvodine. Tom prilikom je sačinjen rezime razgovora s prijedlogom stavova čije je usvajanje još u postupku. U njima je još jednom istaknuta potreba rasprave i usvajanja prijedloga zaključaka radnog dogovora iz travnja 1986. godine te formiranja i rada zajedničke radne grupe koja bi koordinirala aktivnosti u Savezu komunista u vezi rasprava o ustavnim definicijama o jeziku.

CK SKH u svojim stavovima o radnom materijalu Predsjedništva CK SKJ donosi nekoliko krupnih primjedbi na „predlog Stavova i zaključaka o aktuelnim pitanjima jezičke politike na srpskohrvatskom jezičkom području“.

e) Sastavljači prijedloga stavova i zaključaka 1. točku završavaju rečenicom:

Stoga je neophodno što pre uspostaviti jedinstvo akcije, naročito u onim poslovima i na zadacima koji su u ovom trenutku aktuelni, a čije je izvršavanje otežano i zbog različitih pristupa, pa i više ili manje prikrivenih otpora, u pojedinim sredinama.

U CK SK Hrvatske predlažu kraću rečenicu, izostavlja se dio u kojem se *pojedine sredine* (cilja se na Hrvatsku?) sumnjiče zbog pružanja otpora, ponavlja se privrženost *jedinstvu akcije*, ali se dodaje – na *ravnopravnim osnovama*.

Stoga je neophodno što prije uspostaviti jedinstvo akcije, na ravnopravnim osnovama, naročito u onim poslovima i na zadacima koji su u ovom trenutku aktuelni.

f) U tekstu prijedloga stavova i zaključaka, u 2. točki, zaključuje se sljedeće:

Politički su neprihvatljive one tendencije i ona tumačenja kojima se ove posebnosti ne tretiraju kao realna svojstva i prirodna dimenzija razvoja ovoga jezika već se stavljaju u funkciju njegovog razdvajanja na dva ili više nacionalnih, odnosno republičkih jezika.

Predsjedništvo CK SKH suglasno je sa zaključkom, no rečenici u kojoj se stigmatiziraju separatističke tendencije – u jezičnopolitičkom diskursu u pravilu se odnose na hrvatske jezikoslovce⁴⁷ – dodaje da su neprihvatljive i unifikacijske/unitarističke tendencije.

Politički su neprihvatljive one tendencije i ona tumačenja kojima se ove posebnosti ne tretiraju kao realna svojstva i prirodna dimenzija razvoja ovoga jezika

⁴⁷ Odlična ilustracija takva stava jest rečenica koju Milan Šipka, tada predsjednika Odbora RK SSRN BiH za pitanja jezičke politike, izgovara na trećem radnom dogovoru u Zagrebu: „Utisak o separatističkoj orijentaciji u Hrvatskoj široko je rasprostranjen kod običnih ljudi u našim sredinama“ (v. Rezime 1987: 31).

već se stavljaju u funkciju njegovog razdvajanja na dva ili više nacionalnih, odnosno republičkih jezika, ali i tendencije unifikacije putem obnove jezičnog monolita i unitarizma.

g) Prijedlog stavova i zaključaka sadrži u 3. točki model ustavne odredbe „čiji su sastavni elementi utvrđeni tokom zajedničkih dogovora“ (v. odjeljak 6.1.). Ovdje je rečeno da je taj prijedlog ustavne jezične odredbe u osnovi preuzet iz elaborata *Aktuelni problemi*, a i da je na Predsjedništvu CK SKH u svibnju 1987. s tim u vezi bilo kritičkih opservacija. Naime da se u hrvatski Ustav neće ugrađivati formulacije koje su „gotovo identične, historijski prevaziđenom unitarističkom monolitu“ (Celestin Sardelić, v. ovdje bilj. 20). U siječnju 1988. Predsjedništvo CK SKH ne upušta se, korigirajući radni materijal Sektora za idejni i teorijski rad, u kvalifikacije predloženog modela ustavne odredbe, tek suho predlaže da se taj tekst „ne unosi u Stavove i zaključke“.

h) Ključna točka prijedloga stavova i zaključaka uz ujednačavanje ustavnih formulacija jest izrada pravopisa (4. točka):

Potrebno je što pre organizovati zajednički rad na izradi pravopisa kako bi se sprečilo nametanje autorskih pravopisa kao norme za pojedine sredine, jer je to u suprotnosti sa osnovnim načelima jezičke politike utvrđene tokom zajedničkog rada na stvaranju uslova za dalji razvoj srpskohrvatskog, odnosno hrvatskog ili srpskog jezika. U tu svrhu neophodno je odmah zajednički i dogovorno formirati grupu stručnjaka koja će raditi na materiji pravopisa i za to zadužiti komuniste u republičkim i pokrajinskim komitetima za obrazovanje i kulturu. Na isti način treba pristupiti i zajedničkom radu na raznim stručnim terminologijama.

CK SKH predlaže kraći tekst, što znači da se posve briše formulaciju o *nametanju autorskih pravopisa* kojom se cilja na Anić–Silićev *Pravopisni priručnik*, pritom se i namjesto operativnog zadatka „formirati grupu stručnjaka“ sugerira da prvo treba „stvarati uvjete“ za uspostavljanje suradnje.

Potrebno je što prije organizirati zajednički rad na izradi pravopisa. U tu svrhu potrebno je stvarati uvjete da se uspostavi efikasna i radna suradnja iz svih sredina stručnjaka koji će autonomno i zajednički raditi na materiji pravopisa i za to zadužiti komuniste u republičkim i pokrajinskim komitetima za obrazovanje i kulturu. Na isti način treba pristupiti i zajedničkom radu na raznim stručnim terminologijama.

6.3. Predsjedništvo CK SK Hrvatske prihvaćajući „predlog Stavova i zaključaka“, uza sve primjedbe i redaktorske zahvate, obvezalo se na ispunjavanje zadataka u njemu navedenih: izmjena ustavne jezične odredbe, zajednički rad na pravopisu (i na „raznim stručnim terminologijama“), izdavanje latinične inačice rječnika Matice hrvatske i Matice srpske, osnivanje odbora za jezična pitanja pri SSRN-u, koji će biti zaduženi za izradu jezičnih kodeksa „pri organizacijama javnog informisanja“ (v. CK SKJ 1987:

9). Međutim samo preuzimanje tih zadataka za hrvatsko partijsko vodstvo nije bilo problematično. I to ne samo zato što je oportuno prihvaćati načelne zadaće i njihove rokove koji su na vrlo dugu štapu nego i stoga što je većina njih – izuzev zajedničkog rada na pravopisu (i na „raznim stručnim terminologijama“) – podudarna sa zadacima koje je u prosincu 1985. ugradilo u vlastite *Stavove o aktualnim pitanjima jezične politike*, odnosno u *Program mjera u oblasti jezične politike*. S obavljanjem tih zadataka – izdavanje latinične inačice rječnika dviju matica, osnivanje odbora za jezik pri SSRNH, izmjena jezične odredbe u Ustavu SRH – počelo se u CK SKH dakle i (znatno) prije negoli je u jugoslavenskom partijskom centru utvrđen „predlog Stavova i zaključaka“. U konačnici je od tih triju zadataka do konca 1980-ih obavljen samo jedan – osnivanje odbora za jezik.

Ambiciozno je u *Programu mjera* siječanj 1986. određen kao rok za osnivanje odbora za jezičnu politiku pri SSRNH. U istom dokumentu u kojem se određuje osnivanje odbora u posebnim točkama taj se odbor zadužuje za organiziranje redovitih stručnih savjetovanja za lektore i redaktore „u novinama, na radiju i televiziji, te u izdavačkim radnim organizacijama“, odnosno za vođenje redovitih razgovora „s direktorima i urednicima javnog informiranja i izdavačkih kuća u vezi s konkretnim pitanjima ostvarivanja jezične politike“ (v. Program 1985: t. 8 i 9).⁴⁸ Postupak se predlaganja i izbora članova odbora ipak znatno odužio, posebice su „ozbiljne teškoće“ priječile odabir njegova člana – ponuđenu dužnost odbilo je zaredom 15 pojedinaca! – tako da je mukotrpan proces konstituiranja Odbora za jezičnu politiku Predsjedništva RK SSRN Hrvatske okončan tek sredinom travnja 1988. (Informacija 1988: 16).⁴⁹

⁴⁸ Članovi Saveza komunista „u svim izdavačkim i novinsko-informativnim radnim organizacijama“ obvezuju se održati sastanke na kojima će se „razmotriti pravne akcije na provođenju zadataka“, „sagledati jezična politika u vlastitoj sredini i izraditi vlastite programe neposrednih i dugoročnih aktivnosti“ (10. točka, v. Program 1985). U skladu s *Programom mjera* kraću samoanalizu vlastite jezične politike napravila je novinska kuća „Vjesnik“ (*Pitanja jezične politike u Vjesnikovim izdanjima*, 23. 11. 1987) i Radiotelevizija Zagreb (*Jezična politika i praksa u RTZ*, 11. 12. 1987), v. Sjednica (1988a).

⁴⁹ Predsjedništvo RK SSRNH 27. prosinca 1985. predložilo je, nakon što je dobilo imperativnu direktivu Predsjedništva CK SKH, osnivanje svojega jezičnog odbora. U ožujku 1988. prihvaćen je prijedlog o članovima Odbora za jezičnu politiku, a 15. travnja Odbor je i konstituiran (v. Informacija 1986b: 4; Koprivnjak 1988). „Predsjedničko je mjesto ponuđeno tucetu lingvista, društveno-političkih i drugih javnih radnika, no nitko od njih ponudu nije prihvatio“ (Pavičić 1988). U Odbor su, za predsjednicu je izabrana Mira Kermek, na četiri godine „imenovani istaknuti društveno-politički radnici i stručnjaci za pitanja jezika i jezične politike iz organizacija, organa i udruženja za područje znanosti, kulture, obrazovanja i informiranja“ (Jelovac 1988).

Prema internom partijskom dokumentu s početka 1988. dio pojedinaca koji je pristao „da radi u Odboru u posljednje vrijeme pokazuje znake kolebanja“ jer se stekao „određeni utisak a i očekivanje u javnosti da bi njegova funkcija trebala biti vezana za aktualne ustavne promjene naziva jezika, maltene arbitraža o tome“ (Informacija 1988: 16).

Dovršetak *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika*, što je u drugoj polovici 1970-ih sporadično nagovještavan u sekretarijatu (ministarstvu) prosvjete i kulture,⁵⁰ Predsjedništvo CK SKH aktualiziralo je koncem 1985. godine kao važan izdavački projekt. U 12. točki *Programa mjera* stoji: „ponovo ispitati mogućnosti da se nastavi rad na dovršenju Rječnika hrvatskosrpskog jezika, na kojem je Matica hrvatska 1970. godine prekinula rad i raskinula suradnju s Maticom srpskom“. S tim u vezi tadašnji komitet (ministarstvo) prosvjete i kulture, koji je određen kao „nosilac zadatka“, poduzeo se koordinacijskih poslova u okviru kojih su Školska knjiga (Zagreb) i Matica srpska (Novi Sad) u svibnju 1987. utvrdile „osnovne principe međusobne suradnje“, među ostalim i rok dovršenja latiničnog izdanja 1. kolovoza 1991. „pod uvjetom da se obave sve pripremne radnje“ te „osiguraju posebni izvori financiranja mimo redovnog načina izdavanja stručnih i znanstvenih knjiga“ (Informacija 1988: 7).⁵¹ Nije poznato jesu li ispunjeni (pred)uvjeti, vjerojatno nisu, no činjenica jest da *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika* nikada nije dovršen.

Predsjedništvo CK SK Hrvatske u prosincu 1985. godine, kako je objašnjavao Stipe Šušvar na ovdje spominjanoj sjednici Komisije CK SKJ za idejno-politička pitanja u oblasti međunacionalnih odnosa, „čvrsto [je] odlučilo da se predloži promjena ustavnog člana o jeziku i samo sebe obavezalo da će, kada ustavne promjene dođu na red, to predložiti Ustavnoj komisiji Sabora“ (Šušvar 1988a: 181).⁵² U trećoj točki *Programa mjera* utvrđeno je:

Preispitati član 138. stav 1. Ustava SR Hrvatske i predložiti njegovu izmjenu, tako da se u pogledu naziva jezika koji je u javnoj upotrebi u SR Hrvatskoj otkloni svaka dvosmislenost. Izmjeni toga člana Ustava SR Hrvatske trebalo bi pristupiti u sklopu promjena Ustava SRH na osnovu „Kritičke analize funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja“.

Nosilac zadatka: Ustavna komisija Sabora SR Hrvatske

Predsjedništvo CK SKH će neposredno brinuti o realizaciji ovog zaključka.

Premda u formulaciji te čvrste odluke Predsjedništvo nije preciziralo što znači otklanjanje dvosmislenosti u pogledu naziva jezika, njezina provedba ciljala je na brisanje

⁵⁰ Stipe Šušvar, tada sekretar (ministar) prosvjete i kulture, govorio je 1976. na sjednici Komisije za jezična pitanja pri Republičkom sekretarijatu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu o tome da bi bilo „neophodno da se završi latinično izdanje rječnika hrvatskosrpskog književnog jezika“, što bi Komisija „trebala sa svoje strane inicirati“ (Šušvar 1988a: 176). Dvije godine poslije na sjednici Komisije izdavaču *Rječnika*, Nakladnom zavodu Matice hrvatske, „sugerirano je da se rad na Rječniku ubrza“ (Pavičić 1978), a 1980. neki su se članovi Komisije raspitivali o nastavljanju rada na *Rječniku* – „Zaključeno je da će se o tome još raspravljati“ (Pavičić 1980).

⁵¹ U srpnju 1986. u Novom Sadu postignuta je suglasnost s Maticom srpskom „u suradnji na realizaciji ovog projekta“ (Informacija 1987: 4). Dogovoreno je u svibnju 1987. da Školska knjiga bude izvršni izdavač, a uz Maticu srpsku suizdavači Svjetlost (Sarajevo) i Globus (Zagreb).

⁵² Na sjednici Predsjedništva CK SKH u prosincu 1986. Šušvar je govorio s tim u vezi da je treća točka *Programa mjera* „najteži i najosjetljiviji zadatak“ (Sjednica 1986d: X/1).

lingvonima *hrvatski književni jezik* iz ustavnog teksta. Da je tomu tako, potvrđeno je kada su ustavne promjene došle na red u svibnju 1987.⁵³ Tada je Predsjedništvo SR Hrvatske podnijelo prijedlog da se pristupi promjeni Ustava SR Hrvatske, a u njega je – u skladu sa zaključkom Predsjedništva CK SKH, što nigdje nije spomenuto!⁵⁴ – ugrađena izmjena ustavne odredbe, odnosno promjena naziva jezika:

U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u javnoj je upotrebi hrvatski književni jezik – standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski (Ustav 1974: st. 1. čl. 138).

Autentični tekstovi saveznih zakona i drugih saveznih propisa i općih akata donose se i objavljuju u službenom listu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na hrvatskom književnom jeziku, latinicom (Ustav 1974: čl. 293).

U skladu s načelom ravnopravnosti hrvatskoga i srpskog naroda i u cilju da se naziv jezika koji je u javnoj upotrebi u SR Hrvatskoj uskladi s činjenicom da je jezik kojim govore Hrvati, Srbi, Muslimani i Crnogorci jedan jezik, ustavnom odredbom treba definirati da je u SR Hrvatskoj u javnoj upotrebi hrvatski ili srpski jezik, standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva i hrvatsko-srpski, odnosno srpsko-hrvatski (v. Prijedlog 1987: 8).

Autonomna odluka hrvatskoga partijskog vodstva o promjeni ustavne jezične odredbe kongruentna je s imperativnim zahtjevom isticanim poslije na međupartijskim radnim dogovorima o unificiranju ustavnih formulacija u republikama i pokrajinama na „srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području“. U početnom, pripremnom razdoblju ustavnih promjena vlast u Hrvatskoj predložila je

⁵³ Tjednik *Danas* u kraćem komentaru prijedloga Predsjedništva SRH bilježi da se o ustavnoj jezičnoj odredbi „u posljednjih godinu i pol dana potrošilo mnogo riječi u raspravama koje se nisu baš mogle uvijek podičiti trezvenošću, objektivnošću i konstruktivnošću [...] kriza jugoslavenskog zajedništva nije mimoišla ni jezični kompleks [...]“ (Danas 1987). Okidač za rasprave o nazivu jezika u Ustavu SR Hrvatske jest prijedlog Božidara Pasarića upućen 5. siječnja 1985. Ustavnom sudu Jugoslavije da se preispita st. 1. čl. 138. Ustava SR Hrvatske, odnosno odluka Suda u rujnu 1985. da će prihvatiti u inicijativu te ocijeniti jesu li odredbe Ustava SRH o upotrebi jezika u suprotnosti s Ustavom SFRJ (Vjesnik 1985; Balen 1985). Nakon toga naziv jezika u ustavnoj odredbi postupno postaje neizostavno pitanje u intervjuima, redakcijskim i autorskim člancima, u pismima čitalaca itd. Među tim prvim tekstovima, objavljenim do konca 1985. godine, jesu oni objavljeni u tjedniku *Danas* (v. Božić 1985; Pranjić 1985; Škiljan 1985; Bjelanović 1985).

⁵⁴ Predsjedništvo CK SKH u *Stavovima o aktualnim pitanjima jezične politike* vjerojatno hotimice ne spominje izričito promjenu ustavne odredbe, a kada su javnosti u prosincu 1985. prezentirane „planirane mjere praktične jezične politike“, prešućena je treća točka *Programa mjera*, dokumenta koji nije u cijelosti bio dostupan javnosti. Inicijativa promjene ustavne jezične odredbe formalno je pripala Predsjedništvu SR Hrvatske, no pažljiviji čitatelji novina mogli su zaključiti i prije negoli je objavljen prijedlog Predsjedništva SRH (v. Šuvar 1987b; Vjesnik 1987c), a i nekoliko mjeseci nakon toga (v. Štajduhar 1987), da je stvarni inicijator promjene Predsjedništvo CK SKH. Kada se zahuktala rasprava o ustavnim promjenama, o tome su kao samorazumljivoj činjenici govorili i (aktualni i bivši) članovi Predsjedništva (v. Žuvela 1988b; Šuvar 1988b).

novi tekst ustavne odredbe koji se od aktualne jezične odredbe razlikuje po nazivu jezika. U prijedlog su dakle ugrađeni nazivi (s korekcijama, pisanje s crticom) koji cirkuliraju u dokumentima partijskih radnih dogovora – *hrvatski ili srpski, hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski*, ali tekst nije oblikovan prema modelu ustavne odredbe (v. odjeljak 3.1.) u kojoj se jezik naziva *srpskohrvatski/hrvatskosrpski*. Uzimajući u obzir samo naziv jezika, može se prihvatiti interpretacija novinara beogradske *Politike* da je taj prijedlog jezične odredbe „blizak onome do kojega se stiglo u zaključcima poznatih zagrebačkih skupova posvećenih jeziku“ (Dautović 1987). No sa svakom novom promjenom prijedloga amandmanskog teksta – sa svakom promjenom naziva jezika – što će se događati u procesu ustavnih promjena u Hrvatskoj, jezična odredba bit će sve udaljenija od prijedloga koji je zagovaran na međurepubličkim radnim dogovorima.

Od druge je polovice 1987. godine tema „promjena ustavne formulacije jezika“, kad je posrijedi jezična problematika, „u žiži javnosti“, „ne silazi sa stranica štampe“. Hrvatskom partijskom vodstvu početkom 1988. bio je posve jasno predložen većinski stav hrvatske javnosti, i znanstvenih institucija i pojedinaca, da „sadašnju odredbu Ustava SRH u vezi s jezikom i njegovim nazivom ne treba mijenjati“ (Informacija 1988: 19). Tadašnji stav Predsjedništva CK SKH u vezi s ustavnom formulacijom naziva jezika bio je sljedeći:

Što se tiče ustavne formulacije naziva jezika, Predsjedništvo CK SKH ocjenjuje da se ni u kojem obliku ne smije onemogućavati i ometati procedura ustavnih promjena koju je iniciralo Predsjedništvo SR Hrvatske i s njom se suglasio Sabor SR Hrvatske. Stavovi Predsjedništva CK SKH o jezičnoj politici obvezuju članove SK da stvaraju uvjete i sudjeluju u demokratskoj raspravi o ustavnim promjenama, kako bi se snagom argumenata izborili za formulaciju naziva jezika, koju će prihvatiti većina stanovništva, odnosno većina pripadnika svih naroda i narodnosti u SR Hrvatskoj. (Zapisnik 1988: 6)⁵⁵

Partijsko vodstvo unatoč većinskom stavu javnosti nije odustalo od toga da se u sklopu ustavnih promjena izmijene i jezične odredbe. U prosincu 1988. u *Nacrt amandmana XXVII do LII na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske* ugrađena su i dva jezična – Amandman XLI. i Amandman XLVI. U njima se jezik više ne naziva trojako (*hrvatski ili srpski, hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski*) kao u početnom prijedlogu, nego samo – *hrvatski ili srpski*. Ostavljamo ovdje po strani činjenicu da se amandmanom regulira *službena*, a Ustavom SRH *javna* upotreba jezika.

⁵⁵ Mladen Žuvela, član Predsjedništva CK SKH zadužen za jezičnu politiku, početkom 1988. u vezi s ustavnom jezičnom odredbom tumači da Predsjedništvo „nije reklo kakve će to promjene biti“, da se na razini Jugoslavije poduzimaju aktivnosti „da se ide prema ujednačavanju ustavnih formulacija“, no da se ne mora „postići apsolutno istovjetna formulacija, nego da se ide prema zbližavanju“ (Žuvela 1988a); u razgovoru za *Danas* objašnjava da je stvar „političke procjene, stvar je javne rasprave hoće li se ustavna formulacija o nazivu jezika izmijeniti ili neće“ (Žuvela 1988b: 35).

Amandman XLI

1. U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u službenoj je upotrebi hrvatski ili srpski jezik.
2. Točkom 1. zamjenjuje se stav 1. člana 138. Ustava.

Amandman XLVI [njime se zamjenjuje čl. 293. Ustava SRH]

1. Autentični tekstovi saveznih zakona i drugih saveznih propisa i općih akata donose se i objavljuju u službenom listu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na hrvatskom ili srpskom jeziku, latinicom. (v. Nacrt 1988: 12, 14).

U javnoj raspravi o ustavnim amandmanima od 8. prosinca 1988. do 10. veljače 1989. najviše je pozornosti stručne i šire javnosti izazvao jezični amandman, a s njim u vezi oblikovala su se tri stava. Većinski da se postojeća formulacija ne mijenja; vrlo jak, ali manjinski stav da ne valja ni postojeća ni amandmanska formulacija; izrazi- to manjinski stav kojim se bespogovorno prihvaća sadržaj XLI. amandmana (Lendvaj 1989).⁵⁶ Nakon javne rasprave utvrđen je *Prijedlog amandmana XXVII do LIII na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske s obrazloženjem*, pa tako i prijedlog amandmanskog teksta o službenoj upotrebi jezika. Međutim uzimajući očito u obzir rezultat javne rasprave – ili pod pritiskom javnosti – temeljito je izmijenjen amandmanski tekst, odnosno utvrđeni prijedlog Amandmana XLI. približio se aktualnoj ustavnoj odredbi koju je trebao zamijeniti. To u prvom redu znači da je u tekst jezične odredbe vraćen naziv *hrvatski književni jezik*, ali *hrvatski ili srpski* ostaje „primaran“ naziv jezika. U jezičnim amandmanima *hrvatski ili srpski* jest u službenoj upotrebi (taj službeni *hrvatski ili srpski* naziva se i *hrvatski književni jezik*), na *hrvatskom ili srpskom* donose se i objavljuju zakoni. U članku Ustava SRH (1974) jest drugačije (uz to je i različit status jezika – službeni/javni): u javnoj je upotrebi *hrvatski književni jezik*, na *hrvatskom književnom jeziku* donose se i objavljuju zakoni.

Amandman XLI

U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u službenoj je upotrebi hrvatski ili srpski jezik, standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva i hrvatski književni jezik, a koji je i književni jezik Srba u Hrvatskoj.

Amandman XLVI, t. 1

1. Autentični tekstovi saveznih zakona i drugih saveznih propisa i općih akata donose se i objavljuju u službenom listu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na hrvatskom ili srpskom jeziku, latinicom [...] (v. Prijedlog 1989: 7, 9).

⁵⁶ Tako je rezultat javne rasprave sazeo Milivoj Solar, tadašnji sekretar (ministar) prosvjete i kulture SR Hrvatske, na sjednici Odbora za jezičnu politiku RK SSRNH. Na samoj pak sjednici članovi Odbora ni nakon četiri sata nisu se složili ni oko jednog amandmanskog prijedloga (Lendvaj 1989).

Komisija Sabora SR Hrvatske za ustavna pitanja intervenirala je u tekst *Prijedloga amandmana*, među ostalim i u amandman o službenoj upotrebi jezika, prije negoli su amandmani dospjeli na saborsko izjašnjavaње. U završnoj inačici Amandmana XLI. napravljena je tek jedna kozmetička dorada – *odnosno* namjesto *a koji je i*.

U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u službenoj je upotrebi hrvatski ili srpski jezik, standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva i hrvatski književni jezik, odnosno književni jezik Srba u Hrvatskoj (Amandmani 1989: 6).

Saborskim zasjedanjem 20. i 21. lipnja 1989. završen je dvogodišnji rad na ustavnoj reformi usvajanjem amandmana XXVII. do LIII. na Ustav SR Hrvatske. Na sjednicama saborskih vijeća najviše je vremena potrošeno na raspravu o XLI. amandmanu, no u konačnici su se „saborska predviđanja o ishodu cijeloga posla“ pokazala točnim – amandman o jeziku je odbačen (Vjesnik 1989: 1).⁵⁷ Iz usvojenog su amandmanskog teksta brisani XLI. i XLVI. amandman, što znači da su ostale nepromijenjene jezične odredbe Ustava SR Hrvatske (1974, st. 1 čl. 138, čl. 293).

Odbacivanjem jezičnih amandmana „s dnevnog reda javnosti“, kako navodi *Vjesnikov* komentator, „skinuta [je] sporna točka koja je pune četiri godine izazivala nespokojstvo u društvenom životu hrvatske i jugoslavenske javnosti“ (Pavičić 1989). Drugim riječima, odbacivanjem jezičnih amandmana u lipnju 1989. okončan je proces započet partijskom inicijativom s kraja 1985. godine da se preispita i izmijeni jezična ustavna odredba. Rasprava o jezičnoj odredbi u drugoj polovici 1980-ih potvrđuje je vrlo izražene raslojenosti partijskog članstva među kojim je došlo do temeljne podjele na *branitelje* aktualne ustavne odredbe i njezine *rušitelje*, koji su se opet razlikovali po svojim prijedlozima ustavnog naziva jezika.⁵⁸ Činjenica da Predsjedništvo CK SKH u jednostranačkom političkom sustavu, u kojemu je Savezu komunista bio zajamčen monopol, u konačnici nije uspjelo u

⁵⁷ Zastupnici tada trodomnog Sabora izjašnjavali su se o Amandmanu XLI. koji je uobličila Komisija Sabora, ali i o amandmanima na taj amandman. Na Društveno-političkom vijeću i na Vijeću općina nije postignuta suglasnost ni oko jednog prijedloga (jedni su prihvaćali prijedlog Komisije, drugi su se protivili mijenjanju postojeće odredbe, treći predlagali nove formulacije), a Vijeće udruženo rada premoćnom većinom izjasnilo se da se predloženi amandman Komisije Sabora ne prihvati, odnosno da i dalje na snazi bude postojeća ustavna odredba (v. Vjesnik 1989: 6). Saborska vijeća na koncu su prihvatila usuglašeni tekst u kojem u vezi s jezičnim amandmanom stoji i: „Polazeći od činjenice da u ovom trenutku nije predložena ni jedna nova ustavna odredba o jeziku koja bi, uz neophodnu opću podršku, još potpunije i bolje izrazila ravnopravnost Hrvata, Srba i pripadnika svih ostalih naroda i narodnosti koji žive u SR Hrvatskoj Sabor SR Hrvatske opredjeljuje se za neprihvatanje predloženog Amandmana XLI. na republički Ustav, tj. opredjeljuje se za to da se za sada ne izmijeni član 138. stav 1. Ustava SR Hrvatske“ (Amandmani 1989: 22).

⁵⁸ Članovi Predsjedništva CK SKH bili su posve svjesni i znatno prije negoli je službeno započela javna rasprava o ustavnim promjenama da „članovi Saveza komunista u svojoj društvenoj aktivnosti ne uvažavaju Stavove Predsjedništva CK SKH“, tj. da se protive izmjeni postojeće ustavne odredbe, npr. akademik Milan Moguš na sjednici Aktiva Saveza komunista JAZU (v. Žuvela 1988a). Tada je

svojoj namjeri da se izmijeni ustavna odredba o hrvatskom književnom jeziku može se žurnalističkim rječnikom opisati kao posvemašnji politički debakl.⁵⁹

7. Zaključak

Predsjedništvo CK SKH u skladu sa svojim dokumentima iz prosinca 1985. poduzelo se organiziranja međurepubličkih partijskih dogovora koji su ciljali na uspostavu mehanizma koordiniranoga jezičnog planiranja na području „srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog, hrvatskog ili srpskog jezika“. Javnosti predočeni *Zaključci radnog dogovora* na naslovnici *Vjesnika*, koji je tada glavni hrvatski politički dnevnik, pozdravljeni su kao „odgovor svima onima koji nerijetko špekuliraju s povremenim realnim eskalacijama hrvatskog nacionalizma i separatizma“. No ubrzo nakon objavljivanja *Zaključaka*, koji „otvaraju neslućene mogućnosti potrebnog nam komunikacijskog i civilizacijskog prožimanja“ (Šošić 1986), hrvatsko partijsko vodstvo suočeno je s činjenicom da u ispunjavanju zacrtanih jezičnopolitičkih ciljeva ne može računati na suradnju hrvatskih jezikoslovaca. Umjesto očekivane brze verifikacije jezičnopolitičkih dokumenata na samu početku dolazi do zastoja u provedbi zagrebačkih zaključaka. Premda javnost nije bila obaviještena o zastoju u partijskim redovima, o tome da nisu verificirani zaključci zagrebačkih razgovora, do konca 1986. bilo je jasno „između redaka (a ponegdje i u recima)“ novinskih tekstova (Štajduhar 1986b: 30) da se jezičnopolitički balon *neslućenih mogućnosti* uglavnom ispuhao. Predsjedništvo CK SKH dospjelo je u procijep između preuzetih obveza proizišlih iz međurepubličke partijske suradnje i nemoći da samo učini išta bez suradnje hrvatskih jezikoslovaca. U internim partijskim dokumentima samo sebe samokritično podsjeća na preuzete obveze, no ne čini ništa konkretno da se proces verifikacije temeljnih dokumenata proizišlih iz međurepubličkih dogovora dovrši. Među članovima Predsjedništva CK SKH prevladao je stav, koji se može iščitati početkom 1988. iz tadašnjeg tiska, da Predsjedništvo „kao političko tijelo“ može prosuđivati „u stvarima koje se tiču struke“ samo onda „ako struka da svoje mišljenje“ (Žuvela 1988b: 35). Ostavljamo ovdje po strani pitanje jesu li takav stav dijelili svi članovi partijskog vodstva, odnosno jesu li o tome vodili računa i u prosincu

naime u lipnju 1986. na spomenutoj sjednici dobro iščitao iz *Stavova o aktualnim pitanjima jezične politike* da Predsjedništvo CK SKH planira, premda to eksplicite ne spominje, izmijeniti ustavnu jezičnu odredbu (v. Moguš 1987).

⁵⁹ Sastav Predsjedništva CK SKH (1982–1986) koje je odlučilo u prosincu 1985. da se izmijeni jezična odredba nije jednak sastavu Predsjedništva CK SKH (1986–1989) u mandatu kojega dolazi do ustavnih promjena.

⁶⁰ U oblikovanju jezičnopolitičke platforme u CK SKH ključnu su ulogu u 1980-ima imali članovi Predsjedništva zaduženi za „ideološki sektor“, „idejni i teorijski rad“, među njima izdvajaju se Celestin Sardelić, Mladen Žuvela i, posebice, Stipe Šušar. Na pitanje dobro upućene novinark Meri Štajduhar izdvaja li se Stipe Šušar od drugih po svojim stavovima Mladen Žuvela odgovara: „Njegovo mišljenje je kao i mišljenje svakog drugog. Ali u nečemu se on stvarno razlikuje: prije svega, češće o tome govori, a i šire: uvijek nešto objašnjava. Po tome se stvarno razlikuje od svih nas“ (Žuvela 1988b: 36).

1985.⁶⁰ Predsjedništvo CK SKH, po svemu sudeći, nije verificiralo ni *Zaključke radnog dogovora* ni elaborat *Aktualni problemi*, ali je na koncu uz krupne redaktorske zahvate prihvatilo „predlog Stavova i zaključaka“, svojevrsan izvadak neobavljenih zadataka iz *Zaključaka radnog dogovora*.⁶¹

Na osnovi dostupne arhivske građe ne može se utvrditi je li dovršena interna procedura usuglašavanja i verificiranja „predloga Stavova i zaključaka“, odnosno je li Predsjedništvo CK SK Jugoslavije ikada održalo planiranu sjednicu o „aktuelnim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja jezičke politike i zadacima Saveza komunista“. Uzimajući u obzir širi politički i društveni kontekst desetljeća „raspada SKJ i Jugoslavije“ (v. Radelić 2006: 489–598), utemeljeno se može pretpostaviti da do toga nikada nije došlo.⁶² Čak i da je „predlog Stavova i zaključaka“ na koncu – to znači do početka izvanrednog 14. kongresa SKJ u siječnju 1990. – proguran kroz dugi birokratski partijski tunel kao dokument Predsjedništva CK SK Jugoslavije, posrijedi bi bio tekst kojega su riječi ostale mrtvo slovo na papiru. Nije dovršeno izdavanje latinične inačice rječnika Matice hrvatske i Matice srpske, ništa nije učinjeno u vezi s izradom zajedničke terminologije. Nisu ostvareni ključni ciljevi: izrada jednoga pravopisnog priručnika za potrebe četiriju socijalističkih republika, a u ustavima tih republika „srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog, hrvatskog ili srpskog jezičnog područja“ nisu unificirane jezične odredbe.

Izvori

Amandmani 1989 = Usvojeni Amandmani na Ustav SR Hrvatske. *Delegatski vjesnik Skupštine SFRJ i Sabora SRH* 473 (29. 6. 1989)

CK SK CG 1987 = 33. sjednica Predsjedništva CK SK Crne Gore, 11. 5. 1987, Državni arhiv Crne Gore, Odsjek za istoriju radničkog pokreta u Podgorici, Predsjedništvo CKSK Crne Gore, kutija 30–34.

CK SKJ 1987 = Informacija o daljim zadacima u jezičkoj politici; Stavovi i zaključci o aktuelnim pitanjima jezičke politike na srpskohrvatskom jezičkom području [CK SKJ – Predsedništvo, Sektor za idejni i teorijski rad, Beograd, 16. oktobar 1987], HR-HDA-1220, Pov. D-4540 (Predsjedništvo CK SKH).

Dogovor 1987 = Radni dogovor o jezičnoj politici s predstavnicima CK SK BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije te PK SK Kosova i Vojvodine, 18. 2. 1987, magnetofonski zapisnik, HR-HDA-1220, Pov. D-4312 (Predsjedništvo CK SKH).

⁶¹ Mladen Žuvela objašnjavao je neprecizno, braneći se od novinarkine formulacije „Zaključci vise u zraku“, da je u prihvaćenom radnom materijalu Predsjedništva CK SKJ, dakle u „predlogu Stavova i zaključaka“, „velik dio načelnih programskih stavova“ preuzet iz *Zaključaka* (Žuvela 1988b: 35).

⁶² Brborić je na tribini Savezne konferencije SSRNJ posvećenoj „kulturi i jeziku u sklopu ustavnih promjena“ u ožujku 1988. ustvrdio: „zamrli su i partijski razgovori oko aktualnih jezičnih pitanja, posebno oni koji su inicirani u stručno-političkim razgovorima u Zagrebu 1986. godine“ (Stojanović 1988).

- Dopis 1986 = [Dopis predsjednika Komisije za jezična pitanja prof. dr. Vladimira Anića i predsjednika Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu Božidara Gagre Predsjedništvu Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 13. 5. 1986], HR-HDA-1220, Pov. D-4239 (Predsjedništvo CK SKH).
- Elaborat 1986a = Aktuelni problemi jezika i jezičke politike na srpskohrvatskom/hrvatsko-srpskom govornom području, Zagreb, marta 1986, HR-HDA-1220, Pov. D-4233 (Predsjedništvo CK SKH).
- Elaborat 1986b = Aktualni problemi jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvatsko-srpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području, Zagreb, aprila 1986. godine, HR-HDA-1220, Pov. D-4239 (Predsjedništvo CK SKH).
- Informacija 1986a = Informacija o ostvarivanju Stavova i Programa mjera Predsjedništva CK SK Hrvatske u oblasti jezične politike [Radna grupa Predsjedništva CK SKH, travanj 1986], HR-HDA-1220, Pov. D-4233 (Predsjedništvo CK SKH).
- Informacija 1986b = Informacija o ostvarivanju Stavova i Programa mjera Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske u oblasti jezične politike [Radna grupa Predsjedništva CK SKH, studeni 1986], HR-HDA-1220, Str. pov. D-4285 (Predsjedništvo CK SKH).
- Informacija 1987 = Informacija o radu organa uprave na provođenju Stavova Predsjedništva CK SKH o aktualnim pitanjima jezične politike i prijedlozi za program aktivnosti u 1987. [Izvršno vijeće Sabora SR Hrvatske, ožujak 1987], HR-HDA-1220, Str. pov. D-4539 (Predsjedništvo CK SKH).
- Informacija 1988 = Informacija o aktivnostima na provođenju Stavova i Programa mjera Predsjedništva CK SKH o jezičnoj politici u 1987. godini [Radna grupa Predsjedništva CK SKH, 8. 1. 1988], HR-HDA-1220, Str. pov. D-4539 (Predsjedništvo CK SKH).
- Nacrt 1988 = Nacrt amandmana XXVII do LII na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske. *Delegatski vjesnik Skupštine SFRJ i Sabora SRH* 451 (10. 12. 1988).
- Pregled 1986 = Pisanje javnih glasila (i nekih časopisa) o jezičnoj problematici nakon donošenje Stavova Predsjedništva CK SKH i radnih dogovora predstavnika republičkih i pokrajinskih rukovodstava SK [Sektor za informiranje, propagandu, izdavačku djelatnost i kulturu CK SKH, 5. 12. 1986], HR-HDA-1220, Pov. D-4312 (Predsjedništvo CK SKH).
- Prijedlog 1987 = Prijedlog [Predsjedništva SR Hrvatske] da se pristupi promjeni Ustava Socijalističke Republike Hrvatske. *Delegatski vjesnik Skupštine SFRJ i Sabora SRH* 379 (24. 5. 1987).
- Prijedlog 1989 = Prijedlog amandmana XXVII do LIII na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske s obrazloženjem. *Delegatski vjesnik Skupštine SFRJ i Sabora SRH* 465 (27. 4. 1989).
- Prijedlozi 1985 = Prijedlozi praktičnih mjera u oblasti jezične politike [Predsjedništvo CK SKH], HR-HDA-1220, Str. pov. D-4094 (Predsjedništvo CK SKH).
- Program 1985 = Program mjera u oblasti jezične politike usvojen na sjednici Predsjedništva Centralnog komiteta SKH 2. 12. 1985. godine, HR-HDA-1220, Str. pov. D-4094 (Predsjedništvo CK SKH).

- Rezime 1987 = Rezime rasprave vođene na radnom dogovoru o jezičnoj politici, 18. 2. 1987, HR-HDA-1220, Pov. D-4312 (Predsjedništvo CK SKH).
- Sjednica 1986a = 191. sjednica Predsjedništva CK SK Hrvatske, 21. 4. 1986, magnetofonski zapisnik, HR-HDA-1220, Pov. D-4233 (Predsjedništvo CK SKH).
- Sjednica 1986b = 193. sjednica Predsjedništva CK SK Hrvatske, 28. 4. 1986, magnetofonski zapisnik, HR-HDA-1220, Str. pov. D-4235 (Predsjedništvo CK SKH).
- Sjednica 1986c = 197. sjednica Predsjedništva CK SK Hrvatske, 14. 5. 1986, magnetofonski zapisnik, HR-HDA-1220, Pov. D-4239 (Predsjedništvo CK SKH).
- Sjednica 1986d = 25. sjednica Predsjedništva CK SKH, 8. i 10. 12. 1986, magnetofonski zapisnik, HR-HDA-1220, Str. pov. D-4285 (Predsjedništvo CK SKH).
- Sjednica 1987 = 75. sjednica Predsjedništva CK SKH, 28. 12. 1987, magnetofonski zapisnik, HR-HDA-1220, Pov. D-4414 (Predsjedništvo CK SKH).
- Sjednica 1988a = 78. sjednica Predsjedništva CK SKH, 18. 1. 1988, skraćeni zapisnik, HR-HDA-1220, Str. pov. D-4539 (Predsjedništvo CK SKH).
- Sjednica 1988b = 79. sjednica Predsjedništva CK SKH, 25. 1. 1988, magnetofonski zapisnik, HR-HDA-1220, Pov. D-4540 (Predsjedništvo CK SKH).
- Stavovi 1985 = Stavovi o aktualnim pitanjima jezične politike [Predsjedništva CK SKH od 2. prosinca 1985. godine]. *Oko* 359 (19. 12. 1985. – 2. 1. 1986): 3.
- Stavovi 1987 = Stavovi s radnog dogovora o jezičnoj politici održanog 18. veljače 1987. godine (Prijedlog), HR-HDA-1220, Pov. D-4312 (Predsjedništvo CK SKH).
- Stavovi 1988 = Stavovi Predsjedništva CK SKH o radnom materijalu Sektora CK SKJ za idejno-teorijski rad o „Aktualnim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja jezične politike i zadacima Saveza komunista“, 25. 1. 1988. HR-HDA-1220, Str. pov. D-4539 (Predsjedništvo CK SKH).
- Ustav 1974 = Ustav Socijalističke Republike Hrvatske. *Narodne novine* 8 (22. 2. 1974).
- Zaključci 1986 = Zaključci radnog dogovora predstavnika centralnih komiteta SK Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije i pokrajinskih komiteta SK Kosova i Vojvodine o aktualnim problemima jezika i jezične politike na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, hrvatskom ili srpskom govornom području [U Zagrebu, 18. aprila 1986. godine]. *Oko* 368 (24. 4. – 8. 5. 1986): 7, 11.
- Zapisnik 1985 = Skraćeni zapisnik sa 171. sjednice Predsjedništva CK SKH od 2. 12. 1985. godine, HR-HDA-1220, Str. pov. D-4094 (Predsjedništvo CK SKH).
- Zapisnik 1986 = Izvod iz skraćenog zapisnika sa 25. sjednice Predsjedništva CK SKH od 8. prosinca 1986. godine, HR-HDA-1220, Str. pov. D-4285 (Predsjedništvo CK SKH).
- Zapisnik 1988 = Skraćeni zapisnik sa 78. sjednice Predsjedništva CK SKH od 18. 1. 1988. godine, HR-HDA-1220, Str. pov. D-4539 (Predsjedništvo CK SKH).

Literatura

- Anić, Vladimir. 1986. Izdisanje u vjeri u nadahnuće. Razgovarala Meri Štajduhar. *Danas*, 219 (29. 4. 1986), 33–35.
- Balen, Mladen. 1985. Sporni član 138. *Danas*, 185 (3. 9. 1985), 57–58.
- Bjelanović, Živko. 1985. Jezik je nevin. Razgovarala Jasmina Kuzmanović. *Danas*, 188 (24. 9. 1985), 19–21.
- Božić, Mirko. 1985. Ne živimo od danas do sutra. Razgovarala Meri Štajduhar. *Danas*, 196 (19. 11. 1985), 47–50.
- Brborić, Branislav. 1986. Krugovi preklapanja. Razgovarala Meri Štajduhar. *Danas*, 226 (17. 6. 1986), 35–38.
- Brborić, Branislav. 2000. *O jezičkom raskolu. (Sociolingvistički ogledi I)*. Beograd – Novi Sad: CPL – Prometej.
- Cvetković-Sander, Ksenija. 2011. *Sprachpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1945-1991). Serbokroatisch, Albanisch, Makedonisch und Slowenisch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Danas 1987 = Naziv jezika. *Danas*, 275 (26. 5. 1987), 29.
- D[autović], S[ava]. 1987. Promene u nazivu jezika u Hrvatskoj. *Politika*, 26452 (28. 5. 1987), 12.
- Dautović, Sava. 1986. Zagrebačka kritika „zagrebačkog dogovora“. *Nedeljne informativne novine*, 1845 (11. 5. 1986), 31.
- Dnevnik 1986 = Jedan jezik – zajednički posao. *Dnevnik*, 14398 (27. 11. 1986), 11.
- Jelovac, Milan. 1988. Radni hod jezika. *Oko*, 426 (14–28. 7. 1988), 3.
- Jukić, Marijana. 2014. Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske – najmasovnija društveno-politička organizacija u socijalističkoj Hrvatskoj. *Arhivski vjesnik*, 57, 293–306.
- Karadžić, M. 1986. Bitan deo našeg jedinstva. *Politika*, 26333 (27. 1. 1987), 11.
- Komunist 1986 = Široka podrška stavovima o jeziku. *Komunist*, 1523 (16. 5. 1986), 22.
- Koprivnjak, Z. 1988. Više sredstava za socijalnu djelatnost. *Vjesnik*, 14555 (23. 3. 1988), 4.
- Lendvaj, Ana. 1989. Neriješena jezična križaljka. *Oko*, 441 (9–23. 2. 1989), 7.
- Mićanović, Krešimir. 2016. „Dometi jednog priručnika“. O Pravopisnom priručniku hrvatskoga ili srpskoga jezika Vladimira Anića i Josipa Silića. *Romanoslavica*, LII (2), 305–320.
- Moguš, Milan. 1987. Nekoliko napomena o „Stavovima o aktualnim pitanjima jezične politike“. *Forum*, 7–8, 149–153.
- Oslobođenje 1986 = Zajednički jezik – zajednička brigada. *Oslobođenje*, 13814 (4. 12. 1986), 7.
- Oslobođenje 1987a = Književnojezička politika obavezuje svakog. *Oslobođenje*, 14151 (10. 11. 1987), 1.

- Oslobođenje 1987b = Bogaćenje jezičkog zajedništva. *Oslobođenje*, 14187 (18. 12. 1987), 8.
- P[avičić], J[osip]. 1978. Novi pravopis – 1980. godine. *Vjesnik*, 11054 (2. 6. 1978), 5.
- P[avičić], J[osip]. 1980. Novi pravopis 1981. godine. *Vjesnik*, 11778 (10. 6. 1980), 4.
- P[avičić], J[osip]. 1986. Zajednički o zajedničkom jeziku. *Vjesnik*, 13868 (19. 4. 1986), 6.
- P[avičić], J[osip]. 1988. Sretno Odboru za jezik. *Vjesnik*, 13868 (24. 3. 1988), 7.
- Pavičić, Josip. 1989. Hrvatski jezik. *Vjesnik*, 15000 (22. 6. 1989), 5.
- Pavičić, Josip. 1990. Propast „zagrebačke nagodbe“. *Vjesnik*, 15193 [prilog *Panorama subotom* 600] (6. 1. 1990), 19.
- Pavić, Nino. 1986. Jezik zbližavanja, politika razumijevanja. *Vjesnik*, 13798 [prilog *Panorama subotom* 404] (8. 2. 1986), 6–7.
- Petrović, Radivoje; Čedić, Slavica. 1987. Protiv jezičkog nacionalizma, ali i birokratske manipulacije. *Politika*, 26661 (25. 12. 1987), 5.
- Politika 1986a = Čudna odustajanja. *Politika*, 26088 (23. 5. 1986), 11.
- Politika 1986b = Neprestana borba protiv nacionalizma. *Politika*, 26068 (3. 5. 1986), 6.
- Politika ekspres 1986 = Samo korak dalje. *Politika ekspres*, 8170 (4. 12. 1986), 2.
- Pranjić, Krunoslav. 1985. Nekolike napomene. *Danas*, 195 (12. 11. 1985), 47.
- Radelić, Zdenko. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga.
- Silić, Josip. 1986. Istog mišljenja. *Danas* 221 (13. 5. 1986): 44.
- Spehnyak, Katarina. 1984. Narodni front. *Povijesni prilozi*, 3 (1), 9–82.
- Stojanović, Momčilo. 1988. Ravnopravnost jezika. *Vjesnik*, 14554 (22. 3. 1988), 8.
- Šipka, Milan. 1986a. Briga cijelog društva. *Oslobođenje*, 13592 (23. 4. 1986), 8–9.
- Šipka, Milan. 1986b. Emocionalni naboj jezika. *Danas*, 222 (20. 5. 1986), 34–36.
- Škiljan, Dubravko. 1985. Kriza jezika ili jezik krize. Priredili Tito Bilopavlović i Meri Štajduhar. *Danas*, 186 (10. 9. 1985), 55–58.
- Školske novine 1985 = Mjere u jezičnoj politici. *Školske novine*, 40 (10. 12. 1985), 3.
- Šošić, Davor. 1986. O jeziku, konkretno. *Vjesnik*, 13870 (22. 4. 1986), 1.
- Štajduhar, Meri. 1986a. Složeni jezik složenog društva. *Danas*, 218 (22. 4. 1986), 36–37.
- Štajduhar, Meri. 1986b. Sjenka sumnje. *Danas*, 253 (23. 12. 1986), 29–31.
- Štajduhar, Meri. 1987. Jezik po ustavu. *Danas*, 296 (20. 10. 1987), 40–41.
- Šušar, Stipe. 1987a. Jezik vlasništvo naroda. *Borba* (Zagreb), 143–144 (23–24. 5. 1987), 10.
- Šušar, Stipe. 1987b. Antisocijalističke snage nemaju stvarnu šansu. *Vjesnik*, 14209 (2. 4. 1987), 5.
- Šušar, Stipe. 1988a. *Socijalizam i nacije. Drugi svezak*. Zagreb: Globus.

- Šušar, Stipe. 1988b. Stavove o jeziku provoditi cjelovito. *Komunist* (Zagreb), 1612 (29. 1. 1988), 10.
- Šušar, Stipe. 1989. *Nezavršeni mandat. Prvi tom: kakav socijalizam, kakva Jugoslavija?* [prir. Bubalo, Ratko; Predragović, Milenko]. Zagreb: Globus.
- Tomić, P. 1987. Jedan jezik četiri naroda. *Dnevnik*, 14737 (7. 11. 1987), 1.
- Vjesnik 1985 = Neustavne odredbe o jeziku? *Vjesnik*, 13659 (19. 9. 1985), 4.
- Vjesnik 1986 = Jezik – sredstvo zbližavanja. *Vjesnik*, 13795 (5. 2. 1986), 4.
- Vjesnik 1987a = J. P. Protiv manipulacije jezikom. *Vjesnik*, 14144 (27. 1. 1987), 11.
- Vjesnik 1987b = Podrška dogovorima o jeziku. *Vjesnik*, 14221 (14. 4. 1987), 3.
- Vjesnik 1987c = D. I. Mijenjati ustavne odredbe o jeziku. *Vjesnik*, 14181 (5. 3. 1987), 4.
- Vjesnik 1989 = Sporni amandmani [Sporna formulacija, Jezične podjele, Odbačen „jezični amandman“]. *Vjesnik*, 14999 (21. 6. 1989), 1, 6.
- Vučelić, Milorad; Luković, Miloš. 1986. Još jednom zajedno: jezik i politika. *Nedeljne informativne novine*, 1834 (27. 4. 1986), 34–35.
- Zbiljić, Dragoljub. 1986. Ime jezika u (ne)sporazumu. *Dnevnik*, 14298 (19. 8. 1986), 12.
- Žuvela, Mladen. 1988a. Jezik zbližavanja. *Slobodna Dalmacija*, 13367 (11. 2. 1988), 5.
- Žuvela, Mladen. 1988b. Pregrijavanje jezika. Razgovarala Meri Štajduhar. *Danas*, 313 (16. 2. 1988): 33–36.

„Zagreber Vereinbarung“. Sprachpolitik in Kroatien und Jugoslawien der 1980er-Jahre

Mitte der 1980er-Jahre wurde auf Anstoß der Leitung der Bundes der Kommunisten Kroatiens der Versuch unternommen, eine „gemeinsame Sprachpolitik“ in vier von den damaligen sechs sozialistischen Teilrepubliken – Kroatien, Bosnien und Herzegowina, Montenegro und Serbien – der multinationalen und mehrsprachigen jugoslawischen Föderation zu institutionalisieren. Diese sprachpolitische Aktion, die auf eine Vereinheitlichung sprachlicher Bestimmungen in den Verfassungen der betreffenden Teilrepubliken abzielte, wird aufgrund veröffentlichter Dokumente sowie unveröffentlichter Materialien aus dem Kroatischen Staatsarchiv behandelt. Wäre sie gelungen, hätte sie die Tilgung der Bezeichnung *kroatische Literatursprache* aus der Verfassung der Sozialistischen Republik Kroatien von 1974 zur Folge gehabt. Weitere beabsichtigte Maßnahmen waren die Ausarbeitung einer einheitlichen Rechtschreibung der „serbokroatischen/kroatoserbischen, kroatischen oder serbischen Standardsprache (Literatursprache)“, die Wiederaufnahme der 1970 eingestellten Arbeit am *Wörterbuch der kroatoserbischen Literatursprache* und die Veröffentlichung einer „zeitgenössischen Grammatik der serbokroatischen/kroatoserbischen, kroatischen oder serbischen Standardsprache sowie anderer notwendiger Handbücher“. Bei der Darstellung der Vorgänge werden besonders die Einstellungen einzelner Teilnehmer der verschiedenen Arbeitstreffen – angesehener Politiker, Sprachwissenschaftler und Vertreter von Institutionen in den Bereichen der Wissenschaft, Kultur und Bildung – zu „aktuellen sprachlichen und sprachpolitischen Problemen im serbokroatischen/kroatoserbischen, kroatischen oder serbischen Sprachraum“ berücksichtigt. Schließlich werden die Umstände untersucht, unter welchen die „Zagreber Vereinbarung“ scheiterte, ehe sie überhaupt erreicht werden konnte.

Schlüsselwörter: Sprachpolitik, Bund der Kommunisten Kroatiens/Bund der Komunisten Jugoslawiens, „Serbokroatisch/Kroatoserbisch, Kroatisch oder Serbisch“, kroatische Literatursprache

Bernardina Petrović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

bernardina.petrovic@ffzg.unizg.hr

Rječnički opis glagolskih emotiva u hrvatskome jeziku

Zadnjih su desetljeća emocije predmetom intenzivnih istraživanja te se u recentnoj i vrlo bogatoj literaturi definiraju s različitih motrišta. Među mnoštvom se pristupa kako monodisciplinarnih tako i interdisciplinarnih može izdvojiti polazište koje emocije razmatra kao sklop različitih unutarnjih stanja povezanih s mišljenjem i djelovanjem te kao izravne odgovore na određene vanjske i unutarnje podražaje. Emocionalna se obilježja kodirana u jeziku izražavaju emotivima – jezičnim izrazima za emocije, a među njima zbog svoje osobite naravi važnu ulogu imaju glagolski emotivi – složen višedimenzionalan skup glagolskih izraza za emocionalna stanja. U uvodnome se dijelu rada ukratko prikazuju recentni pristupi emocijama, a potom se propituju glagolski emotivi u makrostrukтури hrvatskih jednojezičnih rječnika.

Ključne riječi: emotivi, glagoli, jednojezični rječnik, hrvatski jezik

1. Uvod

Ozbiljnije je proučavanje emocija započelo prije stotinjak godina, a u odnosu na proučavanje ponašanja, mišljenja, percepcije ili društvene strukture održivi je interes za emocije još u povojima (Scheff 2016). Zadnjih su desetljeća predmetom osobito intenzivnih istraživanja te se u recentnoj i vrlo bogatoj literaturi definiraju s različitih motrišta. Osim filozofije, psihologije, antropologije i sociologije čiji se rezultati istraživanja emocija dakako ne podudaraju i ne moraju podudarati, o emocijama se dosta raspravlja u filozofiji jezika i u lingvistici. U povijesnome slijedu istraživanja emocija filozofske su teorije redovito isticale razliku između emocija i razuma kao suprotstavljenih aspekata duše, smatrajući emocije inferiornima u odnosu na razum, nečim primitivnim i životinjskim, što treba biti pod kontrolom razuma. Nakon izdvajanja psihologije kao zasebne znanstvene discipline krajem 19. stoljeća, pitanja

koja se tiču emocija svrstana su uglavnom u područje psihologije. Dominantni pristupi istraživanju emocija, koji su od sredine 19. stoljeća posebice bili inspirirani razvojem psihoanalize, zagovarali su tezu o njihovu univerzalnom, biološkom i transpovijesnom karakteru.

Mišljenja se o uzroku nastanka emocija razilaze – dok jedni zastupaju biološku perspektivu, drugi daju prednost kognitivnoj. Odgovor na pitanje jesu li emocije biološki ili kognitivno motivirane, tj. proizlaze li one iz načina na koji naše tijelo reagira na neki važan životni događaj ili nastaju kao posljedica procjene osobnoga značenja toga događaja, nije jednoznačan. Zagovaratelji kognitivnih teorija ističu da osobe ne mogu emocionalno reagirati na neki događaj ako prije ne procijene utječe li taj događaj izravno na njih (primjerice ugrožava li ih na koji način). Drugim riječima, potrebno je utvrditi značenje toga događaja da bi on mogao prouzročiti emociju. S druge strane zagovaratelji bioloških teorija niječu nužnost kognitivnih procjena i naglasak stavljaju na biološke sustave (npr. autonomni živčani sustav, endokrini sustav, neuralni moždani krugovi) koji utječu na aktivaciju emocija i njihovo doživljavanje.

Novija istraživanja potvrđuju da ljudski unutrašnji svijet nije tek plošna povezanost *ratia* i *emotia*, već je zapravo riječ o kompleksnoj mreži funkcija i relacija poredanih u vremenske sljedove, što upućuje na dokazivanje činjenice o razumu i emocijama kao nerazdvojnoj dimenziji ljudskoga bića. Drugi se pak autori isključivo bave kulturološkom dimenzijom emocija i polaze od činjenice da se ekspresija emocija događa unutar određenoga kulturološkog okruženja i da se ne smije zanemariti ni društvenu uvjetovanost emocionalnih signala u komunikaciji. U tom su smislu razvidne tri razine na kojima društvo upravlja emocijama. Na prvoj se nalaze kulturološki procesi svakodnevice, na drugoj institucijske strukture, a na trećoj javna komunikacija.

Istraživanja emocija objedinjuju rezultate raznih znanstvenih disciplina kako bi se dimenzije emocija sagledale iz što više različitih perspektiva i na taj način dobio cjelovit uvid u funkcioniranje emocija. Upravo je taj širok raspon znanstvenih disciplina koje se bave istraživanjem emocija doveo do raznovrsnosti u njihovu definiranje. Ono što je pokrenulo brojne rasprave i dovelo do postavljanja različitih teorija o nastanku emocija jest upravo njihova složenost, odnosno višedimenzionalnost. Znanstvenici su razvijali teorije u kojima su davali prednost različitim dimenzijama emocijama, tj. teorije nastanka emocija imaju u podlozi drugačije aspekte.

I klasifikacija emocija počiva na opreci biologija ~ kognicija. Biološka perspektiva ističe primarne (osnovne) emocije koje su svojstvene svim ljudskim bićima te su rezultat biologije i evolucije. Reeve (2010) navodi osam glavnih istraživačkih polazišta u biološkom proučavanju emocija. Tako primjerice Silvan Tomkins razlikuje šest emocija – interes, strah, iznenađenje, ljutnju, uznemirenost i radost, dok Robert Plutchik navodi osam emocija – ljutnju, gađenje, tugu, iznenađenje, strah, prihvaćanje, radost i očekivanje. Najpoznatija je i široko prihvaćena podjela Paula Ekmana (1970: 152) koji predlaže šest različitih emocija – strah, ljutnju, tugu, gađenje, sreću i iznenađenje – za

koje smatra da su urođene i da su ekspresije lica kojima se one izražavaju univerzalne u svim kulturama diljem svijeta.

2. Emocije i emotivi

Valja naglasiti da je emocija višerazinski fenomen, teorijski konstrukt, apstrakt, koji se ne može izravno promatrati jer o njezinu postojanju možemo zaključiti jedino na osnovi brojnih eksternih pokazatelja internih procesa. U svakodnevnom se životu emocije često izjednačavaju s osjećajima pa se ta dva termina ponekad koriste kao sinonimi, no osjećaj je sastavni dio globalnoga konstrukta emocije, tj. subjektivna komponenta emocije.¹ Emociju čine tri sastavnice čija je temeljna značajka simultanost: 1. fiziološka (odnosi se na sklopove neurofizioloških reakcija koje su pod kontrolom različitih dijelova središnjega živčanog sustava, npr. znojenje, ubrzan ili usporen puls, ubrzano ili usporeno disanje, lučenje različitih hormona poput adrenalina), 2. ekspresivna (promjene u intonaciji glasa, facijalne ekspresije i tjelesne poze specifičnih emocija) i 3. subjektivna (subjektivni doživljaj ili svjesno iskustvo osobe, odnosno osjećaji).

U većini se klasičnih teorija emocija razlikuju primarne, osnovne, univerzalne emocije od sekundarnih. Univerzalne, primarne emocije međutim imaju zajednička biološka i kulturološka obilježja i zapravo su odgovori na univerzalne probleme prilagodbe – urođene su i pojavljuju se u ranom razvojnem razdoblju, imaju univerzalnu facijalnu ekspresiju i u različitim ih kulturama uzrokuju slični događaji. Emocije se, baš kao i boje, različito kategoriziraju u pojedinim jezicima. U nekim jezicima ne postoje riječi za neku od emocija koja se smatra osnovnom u drugim jezicima, pa tako, recimo, Tahičani nemaju riječ za tugu koju tretiraju prije kao bolest nego kao emociju, dok u jeziku mikronezijskoga otočja Ifaluk ne postoji riječ koja odgovara riječi iznenađenje (Russell 1991: 431).

Još je jedna u recentnoj literaturi vrlo raširena podjela emocija na ugodne i neugodne, ali nikad neutralne jer prirodna selekcija oblikuje emocije samo za situacije koje sadrže opasnost ili povoljne prilike. Po toj se podjeli primjerice tuga svrstava u neugodne emocije, no tomu gledištu ipak treba pristupiti sa stanovitim odmakom jer je tuga univerzalna, prirodna, normalna i zdrava reakcija na gubitak. Kako je svojim istra-

¹ Tu se otvara pitanje odnosa emocija, raspoloženja i afekata koji se također nerijetko nedostavno razgraničuju, a distinktivni su fenomeni. Nazivi *afekt* i *afektivno stanje* uglavnom se koriste kao globalna etiketa koja se istodobno može odnositi i na raspoloženje i na emocije. Većina autora obično ističe da su emocije afektivna stanja snažnoga intenziteta ali kratkoga trajanja, dok se raspoloženje može razmatrati kao difuzno (dugoročnije) afektivno stanje znatno slabijeg intenziteta. Nadalje, emocije se javljaju kao odgovor na jasno definiran uzrok, a raspoloženje se može pojaviti bez vidljiva razloga. Pretpostavlja se da emocije nastaju kao rezultat kognitivne procjene koja u slučaju raspoloženja čak i nije neophodna. Emocije imaju autentične i prepoznatljive markere, dok ekspresivno ponašanje vezano za raspoloženja, čak i ako postoji, u većini slučajeva ostaje teško uočljivo.

živanjem pokazala Cichmińska (2010: 48), tuga se često pojavljuje u kombinacijama sa širokim rasponom emocionalnih pojava uključujući druge osnovne emocije i njihove specifične tipove ili specifičnije vrste tih emocija – raspoloženja, osjećaji i ponašanja koja prate, prethode ili proizlaze iz njih.

O postojanju emocija može se zaključiti na osnovi brojnih eksternih pokazatelja internih procesa. Vjerojatno je teško, ako ne i nemoguće, razlikovati početak i kraj jedne emocije ili emocije koja prelazi u raspoloženje. Ono što osjećamo stalno je protok osjećaja i iskustava koji se mogu odraziti u jeziku kombinirajući emociju s vjerojatnim uzrokom. Riječi su jedan od načina suočavanja s našim emocijama, a mi se koristimo riječima kada smo emocionalni, ali ne možemo svesti emocije na riječi (Ekman 2007: 13). S druge strane, jezik se ne može zanemariti jer pomaže odrediti koja emocionalna iskustva mogu biti dostupna za kategorizaciju emocija (Barrett 2006). Jezici oblikuju kategorije emocija svojih govornika i nose sa sobom emocionalna pisma specifična za određenu kulturu (Wierzbicka 2009: 13). Emocije se u međuljudskoj komunikaciji manifestiraju na različitim razinama. Uz neverbalna i paraverbalna komunikacijska sredstva jezik je jedan od medija u kojemu se manifestiraju emocije.

Raširenu su i prihvaćenu teoriju o šest primarnih emocija Paula Ekmana osamdesetih godina 20. stoljeća odbacile nove studije koje su već definirale odnos između emocija i kognitivnih procesa. Američki povjesničar i antropolog William M. Reddy (2001) rekonstruirao, a zatim kritizira Ekmanovu teoriju donoseći zaključke proizašle iz studija eksperimentalne psihologije koje pokazuju duboku, 'neraskidivu' vezu između emocionalnih i kognitivnih procesa. Reddy te emocionalne izraze naziva emotivima i smatra ih osnovnim polazištem u različitim aspektima istraživanja emocija. Emotivi su jezični izrazi za emocije, a Reddy je zapravo predložio model teorije jezičnih djela, tj. uključio je izraze koji su istodobno i akcije s utjecajem na njihovu okolinu, čime se približio teoriji govornih činova i pragmatolingvističkomu pristupu opisa emocija. Svako je verbalno kodiranje emocija poseban oblik evaluacije. Tamo gdje se pojavljuju emocije istodobno se pojavljuju i evaluacije, no ne vrijedi obrnuto, dakle postoje evaluacije bez emocionalne komponente.

3. Glagolski emotivi u hrvatskim jednojezičnicima

Kolokacijske je strukture glagolskih emotiva u suvremenim općim hrvatskim jednojezičnicima istražila Petrović (2008). Što se tiče ustroja rječničkoga članka s glagolskim emotivom kao natuknicom, zapažaju se razlike u leksikografskoj obradi u trima suvremenim hrvatskim jednojezičnicima: *Rječniku hrvatskoga jezika* (³1998) Vladimira Anića (Anić ³1998)², *Rječniku hrvatskoga jezika* (2000) Leksikografskoga zavoda

² Odabrano je zadnje autorsko izdanje Vladimira Anića. Istoimena rječnička izdanja objavljena poslije 1998. priređivačka su, a ne autorska djela.

Miroslav Krleža (RHJLZ) i *Velikome rječnik hrvatskoga standardnog jezika* (VRHSJ 2015) Školske knjige. Pritom se zapaža da je obrada glagola, pa tamo i glagolskih emotiva, najrazvedenija u VRHSJ-u (2015).

U Anićeve rječniku (Anić ³1998) iza naglašene glagolske natuknice u obliku zagrada navodi se glagolska rekcija i podatak o glagolskome vidu. Nesvršeni se glagolski vid sa svojim gramatičkim oblicima upućuje kraticom *usp.* na svršeni vidski parnjak (ako ga ima i zabilježen je u rječniku) uz koji se navodi definicija. Od gramatičkih se podataka uglavnom navode 1. lice jednine prezenta, glagolski prilozi i glagolska imenica (a katkad i imperfekt ili aorist). Svi su glagolski oblici označeni prozodijskim obilježjima. Neke glagolske natuknice nemaju morfološke podatke, odnosno nije zabilježen niti jedan glagolski oblik. U povratnih se glagola element *se* uglavnom navodi u obliku zagrada uz glagolsku rekciju. Slijedi leksikografska definicija koja je upotpunjena sinonimima. Ako je riječ o višeznačnome natukničkom glagolskom leksemu, značenja su odijeljena arapskim brojkama iza kojih se navodi pripadajuća glagolska rekcija. Na kraju rječničkoga članka, izdvojeni od leksikografske definicije, nalaze se sintagmatski i frazeološki izrazi s definicijom i komentarima.

ljútiti (koga, se) *nesvrš.* (*pres.* ljútīm se, *impf.* ljúćāh se, *pril. sad.* ljútēći se, *gl. im.* ljúćenje) **1.** (se) biti obuzet jakom emocijom zbog čega lošega, nepravde, greške itd.; srditi se, gnjeviti se **2.** (koga) izazivati jake emocije zbog čega lošega; srditi

◊ **tko gubi ima pravo da se ljuti** ob. u igrama, inače u raznim odmjeravanjima snaga, ambicijama, napredovanjima

Struktura se rječničkoga članka u RHJLZ-u (2000) sastoji od akcentuirane natuknice iza koje su naznačeni glagolski vid i valentnost. Slijedi gramatički opis koji čine sljedeći naglašeni glagolski oblici: 1. lice jednine prezenta, jedan od glagolskih priloga (ovisno o glagolskom aspektu) te muški rod glagolskog pridjeva radnog. Leksikografska definicija upotpunjena je primjerima uporabe (najčešće kolokacijama). Konotativna značenja natukničkoga leksema označena su kvalifikatorima. U glagola koji imaju samo povratno značenje element *se* dio je natuknice, dok se u glagola koji imaju i povratno i nepovratno značenje povratno značenje obrađuje kao podnatuknica uz nepovratni oblik glagola. Etimološka odrednica navodi se samo uz riječi stranoga podrijetla i to u obliku zagrada odmah iza natuknice. Na kraju članka s glagolskom natuknicom zatamnjenim slovima navedena je glagolska imenica samo s gramatičkom odrednicom (*gl im*). Na samome kraju rječničkoga članka navode se svi izričaji (sintagme i frazemi).

bòjati se *nesvr povr* (bòjīm se, *pril sad* bòjēći se, *pr rad* bòjao se, bòjao se) biti u strahu, osjećati strah; strahovati, plašiti se: ~ *koga*, ~ *zla*, ~ *za koga* – **bòjānje**
gl im

◊ ~ **svoje sjene** biti jako bojažljiv, biti pretjerano oprezan; **sve se bojim** ne vjerujem

U VRHSJ-u (2015) iza neakcentuirane glagolske natuknice slijedi oznaka vrste riječi i podatak o glagolskome vidu. Gramatičkoj paradigmi prethodi naglašeni natuknički glagol u svome kanonskome obliku, tj. u infinitivu. Od morfoloških se podataka navode 1. lice jednine i 3. lice množine prezenta, 2. lice jednine imperativa, 1. lice jednine imperfekta ili aorista (ovisno o aspektu), glagolski prilog sadašnji ili prošli (ovisno o aspektu), sva tri roda glagolskoga pridjeva radnog i muški rod glagolskog pridjeva trpnog. Svi su glagolski oblici označeni prozodijskim obilježjima. Sljedeća je komponenta leksikografskoga opisa glagolske natuknice oznaka valentnosti, a uz prijelazne se glagole u zgradama bilježe i rekcije. Rimskim brojkama odijeljena su nepovratna i povratna značenja glagola te obradba glagola koji mogu biti prijelazni i neprijelazni. Glagoli koji mogu imati i povratno i nepovratno značenje imaju zabilježen element *se* u zagradi iza natuknice. Središnji dio rječničkog članka jest leksikografska definicija, odnosno semantički opis natukničkoga glagolskog leksema. Ako je riječ o leksemu polisemantičke strukture, primarna i sekundarna semantička realizacija odjeljuju se arapskim brojkama. Ukoliko su značenja dovoljno semantički bliska, utoliko se ne odjeljuju brojkama, već se nalaze pod istom brojkom i odvojena su slovima. Ispred konotativnih značenja leksema redovito stoji leksikografska odrednica. Definicije su obogaćene primjerima uporabe (kolokacije, citati iz korpusa), a često su dopunjene i sinonimima te antonimima koji su istaknuti drugom bojom. Semantičkoj obavijesti o glagolskoj natuknici pridonose i rečenične egzemplifikacije te sintagmatski i frazeološki izričaji koji se donose s pripadajućim definicijama. Iza semantičkoga opisa svršenih glagola nalazi se bilješka za vidski parnjak koja se ponavlja na početku obradbe nesvršenoga vida. Pri kraju rječničkoga članka osnovnoj je natuknici u obliku podnatuknice pridružena i glagolska imenica uz koju je navedena samo gramatička odrednica (*gl im*). Etimologija (obavijest o izvornome jeziku ili jeziku prijenosniku) bilježi se kod nosive natuknice, dok se kod izvedenica upućuje na nosivu natuknicu. Na samome kraju članka uz noseći se glagol donosi popis prefigiranih glagola.

plašiti (se) *gl nesvr* (plāšiti; *prez* -īm (se), 3. l. mn. -ē (se); *imp* -i (se); *imperf* -āh (se); *pril s* -ēći (se); *prid r* -io/-la/-lo (se); *prid t* -en)

I. prijel (koga) 1. pobuđivati strah u kome (*plašiti djecu mrakom*) – strašiti, zastrašivati; 2. plašeći tjerati (*plašiti životinje*);

II. ~ se (povr) osjećati strah, biti u strahu zbog koga ili čega (*plašiti se grmljavine /rata /huligana /budućnosti/jakog protivnika*) – bojati se, brinuti se (1), strahovati, strašiti se | *plašiti se kao miš od mačke (mačka)* jako se plašiti (*Od ženske suknje plaši se kao miš od mačka*) ◊ **plašim se** uvodni dio uz zavisno složenu rečenicu koji najavljuje nepovoljnu mogućnost, događaj itd. (*Plašim se da ne ću moći doći.*); **plašiti se vlastite sjene** biti u velikom strahu u svakoj prilici

* **plāšenje** *gl im* E – plah

• poplašiti, preplašiti, rasplašiti, uplašiti, zaplašiti

Gramatički opis natukničkoga leksema čine prozodijska obilježja i morfološki podaci. Osnovna funkcija gramatičke odrednice trebala bi biti navođenje onih oblika koji po svojim prozodijskim i morfološkim obilježjima odudaraju od kanonskog oblika. Izuzeci od pravila, poput drugačijih prozodijskih obilježja u odnosu na kanonski oblik ili gramatičke nepotpunosti glagolskih paradigmi, važna su obavijest za korisnika rječnika (usp. Tafra 2005: 170).

Analiza je značenjskoga opisa glagolskih natuknica u trima rječnicima pokazala da su leksikografi, ovisno o semantičkoj strukturi određenoga leksema, ali i o svojoj jezičnoj kompetenciji, posezali za različitim sredstvima kako bi opisali leksička značenja natukničkih leksema. Pritom se izdvaja osam načina značenjskoga opisa:

1. definicija: čeznuti (za kim, za čim) *nesvrš.* (*prez.* čeznēm, *imp.* čezni, *gl. im.* čeznúće) jako priželjkivati što, ginuti za čim, patiti za kim ili za čim; silno željeti (koga ili što)
2. definicija dopunjena sinonimima: ljútiti (koga, se) *nesvrš.* (*prez.* ljútīm se, *impf.* ljúcah se, *pril. sad.* ljútēći se, *gl.im.* ljúćenje) 1. (se) biti obuzet jakom emocijom zbog čega lošega, nepravde, greške itd.; srditi se, gnjeviti se 2. (koga) izazivati jake emocije zbog čega lošega; srditi
3. definicija s primjerima uporabe: pātiti *nesvrš.* (*pril. sad.* pātēći, *gl. im.* pāčēnje, *prid. trp.* pāčen) 1. (od čega) a. podnositi muku, bol ili bolest, imati kakvu bolest, bolovati, trpjeti bol, mučiti se (~ *od glavobolje*, ~ *od ljubomore*, ~ *od čira na želucu*) b. *pren.* imati kakvo negativno svojstvo, kakav nedostatak (~ *od suviška radoznalosti*, ~ *od nedostatka mašte*) 2. (ø, od čega) a. osjećati moralnu, duševnu bol, patnju (~ *od čežnje za domom*) b. osjećati bol zbog žalosti, muke, nesreće itd. c. (ø) podnositi muke, nepravde d. trpjeti zbog kakvih teškoća, neprilika e. *tehn.* ne nalijegati dobro, biti izložen trljanju, pritisku i sl. (guma pati (o automobilu)) 3. (se) voditi život izložen patnji, imati posla sa čime što zadaje patnju (~ *se s djecom*, ~ *se s vatrom*) (ako su drva sirova i ne razgorijeva se; ~ *se s ručkom* mučiti se dugim miješanjem i sl.; ~ *se s cipelama* (ako su tijesne ili ako nije lako nabaviti ono što se želi itd.) itd.)
4. definicija dopunjena primjerima uporabe i sinonimima: ganuti (se) *gl svr* (gānuti; *prez* gānēm (se), 3. l. mn. gānū (se); *imp* -i (se); *aor* -uh (se); *pril p* -ūvši (se); *prid r* -uo/-la/-lo (se); *prid t* gānūt) I. (*prijel*) (koga, što) 1. uzbuditi čime, izazvati nježnost ili suosjećanje (*ganuti radosnim vijestima/pričom*; *Njezina ljubavnost bila ga je ganula i osokolila.*) – dirnuti, kosnuti, pogoditi, potresti, raspekmeziti, rastužiti, ražalostiti, taknuti, tangirati, tronuti
5. sinonimi: žéstiti se *nesvrš.* (*pril. sad.* žéstēći se, *gl. im.* žéščēnje) ljutiti se, gnjeviti se; živčaniti (φ) *nesvrš.* (*pril. sad.* živčanēći, *gl. im.* živčanjenje) *razg.* živcirati se, nervirati se, uzrujavati se
6. sinonimi i primjeri uporabe: živčaniti *gl nesvr* (živčaniti; *prez* -īm, 3. l. mn. -ē; *imp* -i; *imperf* -njāh; *pril s* -ēći; *prid r* -io/-la/-lo) (*neprijel*) *RAZG* – nervirati se, uzrujavati se, živcirati se (*Prestani živčaniti i popij tabletu za smirenje!*)

7. definicija s komentarom: ljūtnuti se *svrš.* (*prez.* ljūtnēm se) nakratko pokazati ljutnju (ob. na neposredan povod); priželjkivati (koga, što) *nesvrš.* (*prez.* priželjkujēm, *pril. sad.* priželjkujūci, *gl. im.* priželjkivānje) biti obuzet trajnom željom (ob. teže ostvarivom ili ne odmah ostvarivom)

Leksička sredstva poput sinonima i antonima mogu se navesti kao dodatak definiciji ili samostalno (bez definicije). Navođenje sinonima omogućuje korisniku rječnika da odabere izraz koji mu u određenome kontekstu odgovara bolje od polazne natuknice. Te su paradigmatске semantičke veze samo u VRHSJ-u označene kraticama *Sin* i *Ant* ili su istaknute drugom bojom. U RHJLZ-u i Anićevu rječniku sinonimi su kadšto dio definicije, ali se posebno ne označuju, dok se antonimi uopće ne bilježe.

Glagolske se natuknice razlikuju i po semantičkim obavijestima koje nose. Prije svega, riječ je o razlici u broju navedenih leksikografskih definicija. Broj značenja pojedinog leksema koji se donosi u jednome rječniku ne odgovara uvijek broju značenja u drugim rječnicima. Većina glagola iz korpusa ima polisemantičku strukturu i složen sadržaj pa bi njihova razgranata značenjska struktura trebala biti zabilježena u rječnicima.

Nepodudarnosti u semantičkome opisu moguće je podijeliti u tri skupine. Prvu skupinu čine glagoli koji su zabilježeni u svim trima rječnicima, ali nije u svima navedeno ono njihovo značenje koje se odnosi na emociju. Najčešće je riječ o tzv. sekundarnopovratnim glagolima koji imaju i povratno i nepovratno značenje, a u rječnicima (uglavnom u RHJLZ-u i Aniću) je zabilježeno samo jedno od tih značenja – ono nepovratno. Ti se glagoli upravo u svojem povratnom značenju ubrajaju u skupinu glagola koji iskazuju emocije, a to se značenje ne donosi u rječnicima. Takvih je glagola u RHJLZ-u sedam (*deprimirati, ganuti, iznenađivati, ogorčiti, usrećiti, usrećivati, uznemiriti*), u Anića ih je osam (*ozlojediti, ozlojeđivati, ozlovoljiti, ozlovoljavati, ožaliti, ožaljivati, ustrašiti, uzbuniti*), dok u VRHSJ-u šest glagola (*ožaliti, ožaljivati, potresati, potresti, zastrašiti, zastrašivati*) nema zabilježeno povratno značenje koje opisuje emociju. Preostala tri glagola koja se ubrajaju u tu skupinu (*ludjeti, mahnitati, premrijeti*) nepovratna su, ali značenje koje se odnosi na emociju nije zabilježeno u svim rječnicima. Prenesena značenja glagola *ludjeti* (a. ‘žarko željeti što’, b. ‘biti izvan sebe’) nisu navedena u Anićevu rječniku. Značenja glagola *mahnitati* koja opisuju emociju (1. ‘neobuzdano žudjeti za kim ili čim’; 2. ‘biti obuzet kakvo idejom ili strašću’) zabilježena su samo u VRHSJ-u. Glagol *premrijeti* jednim od svojih značenja označuje emociju, ali ono nije zabilježeno u RHJLZ-u.

Uočeni su naime i oprečni slučajevi – kada glagoli koji imaju i nepovratno i povratno značenje (koje opisuje emociju) u nekim rječnicima imaju zabilježeno samo povratno značenje. Riječ je o glagolima *čuditi se, gnjeviti se, uspaničiti se, usplahiriti se i užasavati se* koji u VRHSJ-u imaju zabilježena oba značenja (pripadaju sekundarnopovratnim glagolima), dok su u RHJLZ-u i Aniću ti glagoli samo povratni.

Sljedeću skupinu čine polisemni glagolski leksemi čije se primarno značenje ne odnosi na emocije, a sekundarno značenje, koje je izvedeno iz primarnoga na temelju

nekih zajedničkih svojstava i označuje emociju, nije opisano u svim rječnicima. To su glagoli *izjesti (se)* i *izjedati (se)*, *jariti se* te *usplamtjeti se*.

Samo je u VRHSJ-u zabilježeno preneseno značenje glagola *izjesti (se)* (izmučiti se teškim osjećajima i mislima (*Izjesti se od bijesa i muke.*)) koje se odnosi na emociju i izvedeno je iz primarnog značenja leksičkom metaforom. Proces oštećenja, uništavanja i nagrivanja površine čega preslikan je na emocionalno stanje patnje prouzročene teškim osjećajima koji muče i emocionalno uništavaju pojedinca. Obradba glagola *izjedati (se)*, vidskog parnjaka glagola *izjesti (se)*, u RHJLZ-u primjer je nedosljednosti. Uz nesvršeni vid toga glagola zabilježeno je i ono njegovo značenje koje se odnosi na emociju, što nije slučaj s njegovim svršenim parnjakom. Isto se značenje donosi u VRHSJ-u, a njegova obrada izostaje samo u Anićevu rječniku. Leksem *jariti se* je u VRHSJ-u i u RHJLZ-u razdvojen na homonime te se pod jednom od tih dviju natuknica, uz osnovno značenje, obrađuje i ono kojim se označuje emocija. U Anića je pak obrađen kao jedna monosemična natuknica (samo u značenju *donositi jare*). Budući da nije navedeno značenje *žariti*, nema ni prenesenog značenja koje se iz njega izvodi. Konotativno značenje glagola *usplamtjeti se* koje opisuje emociju donosi se u VRHSJ-u (*jako se uznemiriti*) i u Aniću (*pasti u vatru*, *raspaliti se*, *buknuti od iznenađenja*) te je označeno leksikografskom odrednicom (*pren.*) U RHJLZ-u to preneseno značenje nije zabilježeno.

U posljednju se skupinu ubrajaju oni glagoli iz korpusa koji su višeznačnice i oba ili više njihovih značenja odnose se na emocije. Međutim, u svim trima rječnicima nisu opisana sva ta značenja, već neka od njih nedostaju. Riječ je o sljedećim glagolima: *bojati se*, *boljeti*, *čuditi se*, *ćutjeti*, *mučiti*, *osjećati se*, *osjetiti se*, *premrjeti*, *požaliti*, *prežaliti*, *uzbuditi se*, *užasavati se*, *voljeti*, *zavidjeti*, *žaliti*, *poludjeti*, *ludovati*. U Anićevu rječniku nepotpunu značenjsku strukturu imaju glagoli *bojati se*, *boljeti*, *čuditi se*, *ćutjeti*, *ljubiti se*, *mučiti*, *osjećati se*, *osjetiti se*, *požaliti*, *uzbuditi se*, *voljeti* i *žaliti*, u RHJLZ-u glagoli *bojati se*, *boljeti*, *mučiti*, *osjećati se*, *osjetiti se*, *požaliti*, *premrjeti*, *prežaliti*, *trpjati*, *užasavati se*, *zavidjeti* i *žaliti*, a u VRHSJ-u glagoli *požaliti*, *trpjati* i *voljeti*.

Za značenjski je opis glagolskih emotiva u jednojezičnome rječniku važno propitati uvrštenost triju sastavnica konstrukta emocija (fiziološka, ekspresivna, subjektivna) u definiciju – drugim riječima valjalo bi propitati kako su se sastavnice emocija uklopile u definicije i jesu li se autori rječnika njima poslužili kao polazištem u opisu glagolskih emotiva. Kao primjer za ovu su prigodu izdvojeni glagolski emotivi tuge čiji se značenjski opis može paralelno tablično prikazati:

NATUKNICA	Anić (³1998)	RHJLZ (2000)	VRHSJ (2015)
cendrati	0	0	pomalo i tiho plakati ili plačući dosađivati
deprimirati se	uzrokovati depresiju	prouzročiti, uzrokovati depresiju; oneraspoložiti, oneraspoloživati, rastužiti, rastuživati, ogorčiti, ogorčivati	fizički i moralno klonuti zbog nepovoljnog događaja, nesreće i sl.
desperirati	0	0	pasti/padati u stanje desperacije
jadovati	0	0	biti u jadu
kajati se	žaliti, izražavati žaljenje zbog nekog lošeg čina	osjećati žaljenje zbog nedopuštenog djela, imati grižnju savjesti	osjećati ili izražavati žaljenje zbog lošega djela ili propusta
nakajati se	kajati se do kraja, kajati se onoliko koliko je potrebno, žaliti što onoliko koliko to zaslužuje	0	kajati se do kraja, kajati se onoliko koliko je potrebno, žaliti što onoliko koliko to zaslužuje (obično jako)
ožaliti	izraziti žalost, predati se žalosti za pokojnikom	žalošću iskazati bol za pokojnikom; oplakati	žalošću iskazati bol za pokojnikom
ožalostiti se	postati žalostan, rastužiti se	postati žalostan; ražalostiti se, rastužiti se	postati žalosnim
pokisnuti	postati tužan, snužden	postati tužan, potišten; snužđiti se	postati neraspoloženim, tužnim, snuždenim
pokunjiti se	0	0	oneraspoložiti se, klonuti duhom
požaliti	usp. žaliti	1. osjetiti suosjećanje za čije nevolje 2. osjetiti žaljenje zbog učinjenoga lošeg postupka; pokajati se	1. osjetiti žalost ili tugu za kime ili čime ili zbog čega propuštenoga 2. osjetiti žaljenje zbog kakva postupka
rastužiti se	izazvati osjećaj tuge u nekom ili u sebi; ražalostiti (se)	postati tužan; ražalostiti se	postati tužnim
razjaditi se	0	rastužiti se, ražalostiti se	rastužiti se, ražalostiti se
ražaliti se	ražalostiti se, osjetiti sućut	osjetiti sućut prema komu	osjetiti sućut prema komu
ražalostiti se	učiniti žalosnim, postati žalostan, rastužiti (se), ožalostiti	postati žalostan, jako se žalostiti	postati žalosnim
ražalošćivati se	usp. ražalostiti	0	vid. par. ražalostiti (se)

sažalijevati	usp. sažaliti	nesvr prel --> žaliti	vid. Par. Sažaliti (se)
sažalijevati se	usp. sažaliti	nesvr prel --> žaliti	vid. Par. Sažaliti (se)
sažaliti	osjetiti žalost prema kome; požaliti koga	požaliti	osjetiti žalost prema kome; požaliti koga
sažaliti se	osjetiti sažaljenje, samilost prema komu; ražalostiti se, ožalostiti se	smilovati se	1. osjetiti sažaljenje, samilost prema komu 2. osjetiti žalost zbog čega, ražalostiti se
sneveseliti se	postati neveseo, rastužiti se	0	postati neveselim, rastužiti se
sneveseljivati se	usp. sneveseliti	0	vid. Par. Sneveseliti se
snužđiti se	postati potišten, neraspoložen	postati tužan, potišten, žalostan; rastužiti se, ražalostiti se	postati tužnim ili potištenim
tugovati	1. biti obuzet tugom, osjećati tugu 2. izražavati tugu, tužiti	biti tužan, u žalosti, pokazivati, proživljavati duševnu bol, tugu; žalostiti se	biti tužan, u žalosti, proživljavati duševnu bol
tužiti se	1. a. tugovati, osjećati tugu, patiti 2. (za kim) patiti	iskazivati tugu; tugovati	tugovati, osjećati tugu, patiti za kim
zažaliti	osjetiti žaljenje zbog učinjenog, osjetiti da nešto nije dobro učinjeno: požaliti, pokajati se	1. požaliti 2. osjetiti žalost; rastužiti se	1. osjetiti žalost ili tugu za kime ili čime ili zbog čega propuštenoga 2. osjetiti žaljenje zbog kakva postupka
žaliti	1. (za kim, za čim) biti u žalosti, tuzi; tugovati 2. (koga, što) sažalijevati koga, suosjećati s kim 3. a. izražavati nezadovoljstvo, jadati se o boli, nelagodnosti i sl. b. podnijeti žalbu	1. biti žalostan, tužan, nesretan; tugovati 2. suosjećati s onim komu se dogodilo zlo, koji živi u neprilikama	1. osjećati žalost za onim čega više nema 2. biti tužan, u žalosti, proživljavati duševnu bol 3. osjećati ili izražavati žaljenje zbog lošeg djela ili propusta
žalostiti se	patiti u žalosti	biti žalostan, tugovati	biti žalostan, patiti u žalosti
žalovati	biti u koroti; žaliti	oplakivati čiju smrt; tugovati	izraziti/izražavati žalost za pokojnikom

Glagol *tugovati* nameće se kao središnji, polazni, primarni leksem drugim leksemi-ma, s visokim stupnjem čestotnosti, što se vidi iz bliskoznačnih nizova s drugim emotivima tuge, izdvojimo samo neke:

tugovati, tužiti, žalostiti se, ožalostiti se
 tugovati, žalovati, žaliti, ožaliti, požaliti, sažaliti, zažaliti
 tugovati, patiti, trpjeti, žalostiti, jadovati
 tugovati, deprimirati se, snužđiti se, pokisnuti, pokunjiti se, oneraspoložiti se, sneveseliti se
 tugovati, plakati, cendrati, cviliti, jadikovati.

Značenjski opis glagola **tugovati** u suvremenim jednojezičnicima pokazuje leksi-kografske nedoumice u oblikovanju definicije pa neki rječnici navode dvoznačnost toga emotiva, a neki navode samo jedno značenje. Značenjski opis emotiva *tugovati* kojemu su pridružena dva značenja: 1. ‘osjećati tugu (biti obuzet tugom)’ i 2. izražavati tugu implicira da su u rječničku definiciju uvrštene dvije sastavnice konstrukta emocije tuge: 1. ekspresivna (sastavnica definicije ‘izražavati tugu’) i 2. subjektivna (sastavnica definicije ‘osjećati tugu’). No, jedna definicija može sadržavati dva značenja: ‘biti tužan, u žalosti, pokazivati, proživljavati duševnu bol, tugu’), što implicira da su i u nju uvrštene dvije sastavnice konstrukta emocije tuge: 1. ekspresivna (dio definicije ‘biti tužan, u žalosti’) i 2. subjektivna (dio definicije pokazivati, proživljavati duševnu bol, tugu’). Iz obiju je definicija isključena treća sastavnica konstrukta emocija – fiziološka.

Glagol **žalovati** pokazuje tri potpuno različita, no metodološki slična opisa u trima različitim rječnicima: ‘biti u koroti’, ‘oplakivati čiju smrt’ i ‘izražavati žalost za pokojnikom’

U svaku je navedenu definiciju uključena samo jedna sastavnica – ekspresivna – iako je bilo za očekivati da će biti uvrštena i subjektivna. Razmotri li se uvrštenost sastavnica emocija u rječničku definiciju ostalih glagolskih emotiva tuge, razvidno je da je u definiciju uvrštena jedna sastavnica emocija, bilo ekspresivna, bilo subjektivna, dok ni u jednome opisu nije zamijećeno uvrštavanje fiziološke sastavnice.

Ekspresivna je sastavnica uvrštena u definiciju glagola *cendrati*, *cviliti*, *jadikovati*, *kukati*, *oplakivati*, *ožaliti*, *ožalostiti se*, *plakati*, *pokisnuti*, *pokunjiti se*, *rasplakati se*, *rastužiti se*, *razjaditi se*, *sneveseliti se*, *snuzđiti se*, *stužiti se*, *zaplakati* i *zasuziti*, dok je subjektivna sastavnica uvrštena u definiciju glagola *čeznuti*, *jadovati*, *kajati se*, *nakajati se*, *patiti*, *požaliti*, *ražaliti*, *ražalostiti se*, *sažalijevati se*, *sažaliti se*, *trpjeti*, *zažaliti*, *žaliti*, *žalostiti se*. U dobrom se dijelu značenjskih opisa glagolskih emotiva tuge zamjećuje nepoželjan ali raširen leksikografski postupak u metajeziku definicije, tj. dominacija glagola *biti* u kombinaciji s pridjevom, pridjevima ili prijedložnim izrazom i nešto manja zastupljenost glagola *postati/postajati* s pridjevom:

glagol *biti* + pridjev (‘biti tužan’, ‘biti žalostan’)
 glagol *biti* + pridjevi (‘biti žalostan, tužan, nesretan’)
 glagol *postati/postajati* + pridjev ili pridjevi (‘postati žalostan’, ‘postati žalosnim’)
 glagol *biti* + prijedložni izraz (‘biti u jadu’).

Iz raščlambe se rječničkih članaka glagolskih emotiva u hrvatskome jeziku nameće zaključak o neuvrštenosti triju sastavnica konstrukta emocija (fiziološkoj, ekspresivnoj, subjektivnoj) u značenjski opis natukničkoga glagolskoga emotiva.

4. Emotivi u *Emotniku*

Emotivi su hrvatskoga jezika sastavnicom *Emotnika*, jednojezičnoga korpusno utemeljena, dinamična, jednostavno pretraživa mrežnoga rječnika hrvatskoga jezika. U ak. god. 2017./2018. i 2018./2019. izrađen je polazni korpus emotiva u hrvatskome jeziku u okviru internoga projekta *Rječnički opis emotiva u hrvatskome jeziku* voditeljice Bernardine Petrović na Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i u suradnji s Majom Matijević (tada demonstratoricom, a danas doktorandicom i zaposlenicom Instituta za hrvatski jezik) i Krešimirom Pavlinom s Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Građa se unosila na mrežnu stranicu <http://infoz.ffzg.hr/emotnik> koja zasad nije dostupna vanjskim korisnicima.

U prvoj su se etapi obradili glagolski i imenički emotivi i njihove pridjevne izvedenice za dvanaest emocija (radost, žalost, strah, ljutnja, iznenađenje, gađenje, nada, ljubav, mržnja, ljubomora, zavist i stid). U drugoj su se etapi dopunili podaci za četiri emocije (radost, žalost, strah i ljutnja). Rječnički se članak sastoji od jednorječne ili višerječne natuknice, gramatičke obavijesti, semantičkoga opisa i potvrda prikupljenih iz pisanih i govorenih izvora. Od 1609 obrađenih natuknica 1361 je natuknica jednorječna, a 248 ih je višerječno. Što se potvrda tiče, uz natuknice je uvršteno 2190 potvrda iz povijesnoga jednojezičnog leksikografskog izvora (*Akademijin Rječnik*) i 2791 potvrda koju su obrađivači prikupili iz pisanih (2271 potvrda) i govorenih (520 potvrda) izvora. Potvrde se pocrpljene iz tiskanih (413 potvrda), mrežnih (1464) i govorenih (162) izvora, ukupno je uključeno 2039 izvora. Primjer unosa podataka:

Novi unos

Osnovna emocija:	tuga			
Leksem:	tugovati			
Varijante:	Opis	Referencija		
	tugovati	Mikulčić (2017)	Uredi	Obriši
	tugovati	Šarić - Wittschen	Uredi	Obriši
	tugovati	Bujas (2001)	Uredi	Obriši
Prijedlog definicije:	osjećati tugu zbog koga/čega, osjećati veliku bol			
Vrste riječi:	glagol			
Podatak o vrsti riječi:	svr.			
Status:	Aktivan			
Student:	Vanda Kipke Izmijeni			

Definicija

Nova definicija

Definicija	Referenca		
biti tužan, u žalosti, proživljavati duševnu bol	VRHsj (2015)	Uredi	Obriši
biti tužan, u žalosti, pokazivati, proživljavati duševnu bol, tugu; žalostiti se	Šonje (2000)	Uredi	Obriši
1. biti obuzet tugom, osjećati tugu 2. izražavati tugu, tužiti	Anić (1998)	Uredi	Obriši

Potvrda

Nova potvrda

Potvrda	Aktivan		
Reci mi gdje, gdje da putujem, s kime da tugujem , na koga da se osloni ovo srce što te zavoli i gdje da nađem mir, u koju luku da uplovim bez tebe, bez tebe.		Uredi	Obriši
Vidiš, rano moja, znala sam se više puta žalostit i tugovat tako: za makar šta i zbog makar koga.		Uredi	Obriši
Ja ne znam, kako je to, al eto ja nijesam tugovao ni onda, kao što ni sada ne tugujem za njom.		Uredi	Obriši
Ubog djevojka, koja je više od dva mjeseca tugovala za dragim svojim, jedva je dočekala najavljeni dan dolaszka.		Uredi	Obriši
Jacinta uteći ne može, jer je ufatiše i u Carigrad u sužanstvo povedoš, gdi tugujući opaki život svrši.		Uredi	Obriši
I to bismo jadni prigorili, tugovali i cara dvorili.		Uredi	Obriši
Što tuguješ ? Što li mi od žalosti veneš?		Uredi	Obriši
O Majko prižalosna, pristani veće tugovati !		Uredi	Obriši
Kako je veća stvar patit i tugovat neg' je samo trudit, tako ima biti veće držanstvo materi negli ocu.		Uredi	Obriši
Ah! Davno tugujem , davno me nije vesela.		Uredi	Obriši

Svi su se podaci unosili izravno u mrežnu bazu koja je nastala u okviru projekta, a oblikovali su ju Maja Matijević i Krešimir Pavlina prema prijedlogu strukture Bernardine Petrović. Građa se izravno unosila radi bolje preglednosti i sigurnosti prikupljenih podataka, poticanja studentske suradnje i kasnijega jednostavnijeg kreiranja sučelja za vanjske korisnike. Metapodaci korišteni u sustavu omogućuju obrađivačima građe jednostavno unošenje pronađene građe, a vanjskim korisnicima jednostavno pregledavanje i pretraživanje prema više kriterija. *Emotnik* je zamišljen ne samo kao poticaj interaktivnoj nastavi u kojemu su studenti aktivno uključeni u gotovo sve etape izrade rječnika³ nego i kao poticaj suradnji odsječkih sastavnica istoga fakulteta. Slobodna

³ U prikupljanju su i obradbi građe u prvoj i drugoj etapi izrade rječnika sudjelovali polaznici kolegija *Tekstna lingvistika* u ak. god. 2017./2018. i 2018./2019., ukupno 55 studenata. U 2017./2018. građu su unosili i obradili studenti Valentina Delač, Patricia-Anthea Dukarić, Ivana Đerke, Valentina Falat, Nera Grizelj, Ana Grmuša, Monika Gujić, Sandra Jurišković, Vanja Kipke, Doris Korade, Ana Kosac, Katarina Kovačićek, Kristina Lanović, Adrijana Levatić, Marin Lisjak, Leona Lukareva, Marino Lukšić, Petra Maltarić, Matea Martin, Sabina Mikor, Antonija Mundjer, Mateja

dostupnost korisnicima i dinamičnost kojom se otvara mogućnost daljnje dorade dvi-je su važne pretpostavke za pronalaženje mjesta ovomu rječniku u hrvatskoj e-leksikografiji.

Dakako, zanimljiva je usporedba i s *hrWacom* zbog čestotnosti pojedinih emotiva i impresivnih brojki dokumenata, rečenica i lema u kojima se ciljni leksemi pojavljuju, no nužan je stanovit oprez spram toga odlično zamišljena, ali na mrežnim izvorima ograničena korpusa koji djelomično može ponuditi smjernice u definiciji fenomena.

Glagolski su emotivi zastupljeni u *CROVALEX-u*, valencijskome leksikonskom prikazu glagola hrvatskoga jezika (Mikelić Preradović (2014: 43), što je svakako jedan od dobrih izvora za istraživanje hrvatskih glagolskih emotiva.

Za istraživanje je emotiva u hrvatskome jeziku s kognitivnoga motrišta zapažen i vrijedan projekt *EmoCNet* (<https://emocnet.uniri.hr/>) Benedikta Peraka koji se provodi od 2017. Istraživački je tim usmjeren prikupljanju građe o komunikaciji emocija pomoću metoda korpusne i računalne lingvistike te izradi softverskih alata za identificiranje metonimijskih i metaforičkih jezičnih obrazaca izražavanja emocija u hrvatskome jeziku, što je također samo jedan vid pristupa fenomenu emocija. Dobiveni se rezultati tumače kao mreža pojmova koji su sintaktičko-semantički povezani koordiniranim odnosom. Temeljna je pretpostavka da koordinirana konstrukcija ukazuje na ontološku srodnost između supojavnica.

5. Zaključne misli

Raščlamba je zastupljenosti glagolskih emotiva u hrvatskim jednojezičnicima pokazala da je hrvatski jezik iznimno razveden u tome dijelu glagolskoga korpusa. Analizom semantičkoga opisa glagolskih natuknica utvrđeno je da se u rječnicima donosi različit broj leksikografskih definicija. U nekim rječnicima nisu opisana sva značenja polisemnog glagolskog leksema, a uglavnom je riječ o sekundarnim značenjima koja označuju emociju. Također, utvrđeno je da rječnici ne navode sva značenja onih glagola iz korpusa koji su višeznačnice, a oba njihova značenja ili više njih odnose se na emocije. Nakraju, pokazalo se da u pojedinim rječnicima primjeri uporabe poput sintagmi, kolokacijskih sveza i frazema nisu uvijek dio leksikografske definicije. U bilježenju kolokacijskih i frazeoloških sveza prednjači VRHSJ, u RHJLZ-u prevladavaju primjeri kolokacija, dok se u Anićeve rječniku u većem broju javljaju frazemi.

Plavec, Irena Prgomet, Ruža Radoš, Lovro Radošević, Francesca Sammartino, Tomislav Stanić, Matea Stanišić, Lana Stjepanović, Dea Telenta, Antonia Topić, Sanja Virovec, Marin Vlainić i Filip Vuković, njih trideset i troje. U 2018./2019. gradu su unosili i obradili studenti Petra Bajac, Benedikta Brblić, Meri Carević, Andrea Divić, Juraj Kriličić, Robert Mehun, Lucijana Mihaljek, Ivana Milošić, Lea Palinić, Karla Papeš, Mateja Papić, Matea Pirija, Melita Podgajski, Luka Prkačin, Tomislav Rožić, Sunčana Sinković, Adrijana Stijepić, Marija Šantek, Monika Tomljenović, Marija Vodopija, Bruna Vučak i Ivana Vuglec, njih dvadeset i dvoje.

Glagolski emotivi zahtijevaju poseban leksikografski pristup i zbog svoje polise-mantičke strukture te brojnih konotativnih i prenesenih značenja. Pri oblikovanju zna-čenjskoga opisa glagolskih emotiva u hrvatskim jednojezičnicima upućuju valjalo bi obratiti pozornost i na sljedeće činjenice:

- suvremeni hrvatski jednojezični rječnici ne prate dostignuća suvremenih znanstve-nih pristupa o emocijama, u ovome slučaju o emociji tuge i ne uključuju ih u svoju makrostrukuru
- u semantičkome opisu emotiva, ne samo glagolskih o kojima je ovdje bila riječ, polazištem bi trebale biti sve tri sastavnice emocije – i fiziološka, i ekspresivna, i subjektivna
- metajezična sredstva u semantičkome opisu analiziranih glagola otkrivaju metodo-loške pogreške u odabiru sredstava i neodgovarajuće leksikografske postupke
- skrenuli smo pozornost samo na neopravdanu uporabu glagola *biti*, no takvih postu-paka ima još, primjerice uvrštavanje sinonima nakon definicije, ali neuvrštavanje toga sinonima u rječnik i sl.

Ostaje nada da će rječnički opis emotiva uključiti ne samo dostignuća računalne lin-gvistike s kojim je dakako puno toga moguće nego i dobre stare leksikografske navike pozornoga bdijenja nad svakim rječničkim člankom.

Literatura

- Anić, Vladimir. ³1998. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Barrett, Lisa F. 2006. Solving the Emotion Paradox: Categorisation and the Experience of Emotion. *Personality and Social Psychology Review*, god. 10, br. 1, 20–46.
- Cichmińska, Monika. 2010. Sadness and fear. A study into the language of negative emoti-ons. U: *New Pathways in Linguistics* (ur. Stanisław Puppel i Marta Bogusławska-Tafel-ska). Olsztyn : Katedra Filologii Angielskiej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 39–58.
- Eckman, Paul. 1970. Universal Facial Expressions of Emotion, *California Mental Health Research Digest*, god. 8, br. 2, 151–158.
- Mikelić Preradović, Nives. 2014. *CROVALLEX : Valencijski leksikon glagola hrvatskoga jezika*, Zagreb : FF press.
- Reddy, William. M. 2001. *The navigation of feeling : A framework for the history of emoti-ions*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Rječnik hrvatskoga jezika* [gl. ur. Jure Šonje]. 2000. Zagreb: Leksikografski zavod „Miro-slav Krleža“ – Školska knjiga.
- Petrović, Bernardina. 2008. Glagoli emocionalnih stanja u kolokacijskim strukturama i lek-sikografskom opisu, *Riječki filološki dani 7 : Zbornik radova s Međunarodnoga znan-stvenog skupa Riječki filološki dani održanog u Rijeci od 16. do 18. studenoga 2006*. [ur. Ines Srdoč-Konestra i Silvana Vranić], Rijeka : Filozofski fakultet, 589–599.

- Plutchick, Robert. 2003. *Emotions and Life*. Washington : American Psychological Association.
- Reeve, Johnmarshall. 2010. *Razumijevanje motivacije i emocija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Russell, James A. (1991). Culture and the categorization of emotions. *Psychological Bulletin*, 110, 3, 426–450.
- Scheff, Thomas. 2016. A Biological Theory of Emotions, *Electronic Journal of Biology*, 12, 2, 132–139. <https://ejbio.imedpub.com/articles/a-biological-theory-of-emotions.php?aid=8914>, zadnji pregled 17. travnja 2021.
- Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* [ur. Ljiljana Jojić]. 2015. Zagreb: Školska knjiga.
- Wierzbicka, Anna. 2009. Language and Metalanguage: Key Issues in Emotion Research, *Emotion Review*, god. 1, br. 1, 3–14.

A lexicographical description of the verb emotives in the Croatian language

In recent decades, emotions have been the subject of intense research and are defined from different points of view in the recent and very rich literature. Among the multitude of approaches, both monodisciplinary and interdisciplinary, one can single out the starting point that considers emotions as a set of different internal states connected with thinking and action and as direct responses to certain external and internal stimuli. Emotional characteristics encoded in language are expressed by emotives - linguistic expressions for emotions, and among them, due to their special nature, verbal emotives - a complex multidimensional set of verbal expressions for emotional states - play an important role. In the introductory part of the paper, recent approaches to emotions are briefly presented, and then verb emotives in the macrostructure of Croatian monolingual dictionaries are questioned.

Keywords: emotives, verbs, monolingual dictionary, Croatian language

Lahorka Plejić Poje

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

lplejic@ffzg.unizg.hr

Neke filološke i komparatističke perspektive istraživanja dopreporodne kajkavske lirike

Rad se bavi fenomenom svjetovnih kajkavskih dopreporodnih pjesmarica. Za razliku od dviju vjerskih (*Pavlinski zbornik*, *Cithara octochorda*), svjetovne pjesmarice dosad nisu dostatno proučene te bi se, iz perspektive *zaboravljenih početaka*, u radu uputilo na važnost uspostave korpusa. Jasno je, naime, da je bez dobro priređenih izdanja teško govoriti o bilo kojoj drugoj istraživačkoj perspektivi. U tome smislu kroatistika bi se trebala vratiti na početke, na filološke poslove koji stoje u temeljima struke, pa će u radu biti riječi o korpusu kajkavske lirike i tekstološkom poslu na njemu. Pritom će u fokusu biti najopsežnija zbirka kajkavske lirike, *Pjesmarica Nikole Šafrana*. Na njezinu primjeru pokazat će se i veze kajkavske lirike s popularnim pjesmama u nekim srednjoeuropskim književnostima. Preliminarna istraživanja mogla bi poslužiti i kao početak ekstenzivnijih komparatističkih, kao i kulturoloških istraživanja stare kajkavske svjetovne lirike.

Ključne riječi: kajkavska dopreporodna lirika, filološki pristup, komparatistički pristup, *Pjesmarica Nikole Šafrana*

1. Uvod

U književnoj historiografiji vrlo se često ističe da je u staroj kajkavskoj književnosti lirika, i to osobito svjetovna, bila slabo zastupljena. Tu je tvrdnju, međutim, potrebno donekle revidirati. Mnogo je pjesama zasigurno izgubljeno, no do nas je ipak došao stanovit broj – tridesetak, koliko je poznato – pjesmarica koje u cijelosti ili dijelom sadrže svjetovnu liriku.¹ Pjesme iz kajkavskih pjesmarica u estetskom smislu,

¹ Ta se brojka odnosi na pjesmarice nastale do tridesetih godina 19. stoljeća i nije precizna. Korpus je dosad najtemeljitije istražio Ivan Zvonar, koji je sastavio i katalog rukopisnih pjesmarica (1996) s kratkim opisom svake od popisanih zbirki; njegov se katalog može nadopuniti s nekoliko pjesmarica iz Hrvatskog državnog arhiva koje su ostale gotovo neprimijećene; tek je Puškadija-Ribkin, koja je radila u tome Arhivu, donijela njihov kratki opis (2003).

doduše, ne mogu konkurirati dubrovačko-dalmatinskoj autorskoj lirici, no čini se da su one bile vrlo optjecajne. Ipak, za razliku od kajkavske proze, od koje su mnoga djela u 17. i 18. stoljeću tiskana, sve su pjesmarice ostale u rukopisima.² Pristupi li im se kao cjelini, korpus bi se mogao opisati sljedećim natuknicama: pjesmaricama se uglavnom ne zna sakupljač, sastavljač ni zapisivač. Pjesme okupljene u pjesmaricama mahom su nastajale kao pisane, autorske (tek pokoja pripada usmenoj književnosti, dok neke pokazuju elemente jedne i druge), ali im autori nigdje nisu navedeni, a pjesme su cirkulirale kao anonimne. Stanovit se broj pjesama u različitim pjesmaricama ponavlja, odnosno neke se pjesme pojavljuju u različitim inačicama. Pjesmarice su međusobno različite po opsegu i stupnju „uređenosti“: neke je pisala jedna ruka, a neke više ruku; neke su pisane pažljivo, gotovo bi se moglo reći krasopisom, a druge su pisane s manje pomnje. Neke sadrže i notne zapise ili je uz pojedine pjesme navedeno na koju se melodiju pjevaju (*ad notam xy*). U većini pjesmarica pjesme su pisane *in continuo*. Kada pisar u svome zapisu i poštuje stihovni raspored, odnos prema metru prilično je nemaran. Dok neke sadrže isključivo pjesme na hrvatskom jeziku, u nekima su zabilježene i pjesme na latinskom, njemačkom, pa i mađarskom jeziku.

Tako, u najkraćim crtama, izgleda gruba snimka pjesmarica. Ovom prilikom uputit će se na neke filološke, odnosno tekstološke probleme u pristupu i obradi stare kajkavske lirike, a zatim i na važnost komparatističkoga istraživanja, koje bi moglo pridonijeti boljemu razumijevanju kako same građe – kajkavske svjetovne dopreporodne lirike – tako i predmoderne književne kulture sjeverozapadne Hrvatske.

Na korpus hrvatske kajkavske svjetovne lirike stručnu je javnost upozorio Milivoj Šrepel davne 1899, no dosadašnja znanstvena istraživanja nisu taj predmet ni približno iscrpla. Stoga se u prvom dijelu rada upućuje na neke probleme koje rukopisna kajkavska lirika (ovdje konkretno svjetovna) postavlja pred priređivača te građe, a u drugome dijelu na neka komparatistička zapažanja koja se nameću usporednim čitanjem toga korpusa i srodnih korpusa iz nekih susjednih srednjoeuropskih kultura.

2. Nekoliko filološko-tekstoloških pitanja

(Moderno) izdanje temelj je svakog iole ozbiljnijeg proučavanja starije rukopisne književnosti pa se objavljivanje građe može smatrati preduvjetom takvog posla. Kad je riječ o staroj kajkavskoj lirici, prvi se njome intenzivnije pozabavio spomenuti Šrepel, objavivši u *Građi za povijest književnosti hrvatske* 34 pjesme iz *Pjesmarice Nikole Šafrana*.³ Od cjelovitih pjesmarica u modernom su izdanju objavljene dvije vjerske:

² Za razliku od svjetovnih, neke su vjerske pjesmarice tiskane. Među njima je svakako najpoznatija *Cithara octhochorda*, koja je u 18. stoljeću objavljena u čak tri izdanja.

³ Ta je pjesmarica jedna od rijetkih koja sadrži zabilježeno ime, premda se ne zna je li Šafran bio naručitelj, prepisivač, vlasnik, ili možda i dvoje ili sve od navedenoga.

Pavlinška pjesmarica (kao dio *Pavlinškoga zbornika*, 1991) i *Čitara octochorda* (1998), kao i dvije svjetovne: *Popevke horvatske* Katarine Patačić (1991) i *Pjesmarica Ane Katarine Zrinske* (2014). U izdanju *Pavlinškoga zbornika* tiskana je i dotad najopsežnija rasprava o tekstološkim problemima koji se javljaju pri priređivanju kajkavskog rukopisa (Šojat 1990).⁴ Bez obzira na neka otvorena tekstološka pitanja, transkribiranje starih kajkavskih tekstova jednostavnije je od dubrovačko-dalmatinskih jer je kajkavska kultura imala relativno ujednačen i stabilan grafijski sustav, odnosno pravopis, koji slijede i rukopisne pjesmarice.

Usprkos spomenutoj ujednačenosti, neke su dvojbe u transkripcijskim rješenjima do danas ostale otvorene. Među njima su najuočljivija dva pitanja: jednačenje suglasnika i pisanje slogotvornoga *r*.⁵ U izvornim kajkavskim tekstovima, rukopisnima kao i tiskanima, nije se provodilo jednačenje suglasnika na granici morfema te se redovito bilježilo popratno *-e-* uz slogotvorno *r*. U transkripcijama se jednačenje i izostavljanje popratnoga *-e-* uz slogotvorno *r* katkada provode, a katkada se čuvaju etimološki pravopis i popratno *-e-* uz *-r-*. U novijim transkripcijama gotovo se redovito radi prema potonjim načelima. Vrijedi to za izdanja stare kajkavske literature koje priređuju, primjerice, Zvonimir Bartolić, Alojz Jembrih i Ivan Zvonar, pa i za *Pjesmaricu Ane Katarine Zrinski* (2014), koju je, kao i nedavno objavljena djela Jurja Habelića *Pervi otca našega Adama greh* (2018) i *Zercalo marijansko* (2020) u ediciji *Stari pisci hrvatski*, a prema prijepisu Milana Ratkovića, priredio Josip Bratulić. Takva rješenja predlagao je u svojim jezikoslovnim radovima i Antun Šojat (2009). Za razliku od spomenutih priređivača i jezikoslovaca, i prvi priređivač kajkavskih pjesama Milivoj Šrepel (krajem 19. stoljeća), i Olga Šojat (60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća) provodili su jednačenje i izostavljali popratno *-e-* (što znači da su *obstirati* i *odhajati* transkribirali kao *opstirati* i *othajati*, a *kerv* i *terpiti* kao *krv* i *trpiti*). Dok Šrepel svoja načela nije tumačio, u Olge Šojat vidljiva je tendencija da stari tekstovi budu što bliži suvremenim čitateljima, iz čega proizlazi odluka da provede one postupke koji će tekstove učiniti najbližima pravopisnim načelima koja su aktualna u vremenu transkripcije.⁶

Osim grafije priređivač starih kajkavskih pjesama pri transkripciji se susreće i s problemom koji se u prozi ne pojavljuje, a to je određivanje granica stiha. Pjesme su, kao što je rečeno, često bile zapisivane kontinuirano do ruba stranice jer se iskorištavao sav slobodni prostor. U nastojanju da odredi granice stiha Olga Šojat naglasila je da je to teško provesti dok nema izdanja rukopisnih pjesmarica, jer će se tema moći ozbiljnije elaborirati

⁴ Prije Antuna Šojata te su se teme dotaknuli Vladoje Dukat, a zatim i Olga Šojat (1968a).

⁵ Valja ovdje dodati da je riječ o problemima koji se javljaju i u priređivanju štokavskih tekstova.

⁶ Prema takvim načelima, potaknuta i savjetima Barbare Štebih Golub, s Jasminom Lukec priredila sam za tisak *Pjesmaricu Nikole Šafrana*, koja bi tijekom 2020. trebala izaći u izdanju Matice hrvatske. Prema tom načelu transkribirani su i svi citati u ovome članku, osim stihova iz *Pjesmarice Ane Katarine Zrinske*, koju je priredio Josip Bratulić (*Pjesmarica* 2014).

tek tada kada se sustavno i u transkripciji započne tiskom objavljivati sačuvani rukopisni fond kajkavskoga pjesništva – ne samo obilni zbornici, već i pjesmarice na nekoliko listova, koje također sadrže pažnje vrijedne tekstove. Taj je zadatak krupan, ali kad se jednom obavi, moći će se postupno rješavati brojni problemi koje kajkavska poezija pruža istraživačima. Takvim problemima pripada i svestrana analiza odnosa kajkavskih pisaca prema tvorbi stihova (Šojat 1968a: 290).

Premda se taj problem na prvi pogled može činiti banalnim, nije on posve jednostavan jer su pjesme nerijetko prilično nemarno bilježene, često su moguća dvostruka rješenja, a u obzir treba uzeti i melodiju, jer su mnoge pjesme bile namijenjene pjevanoj izvedbi, što je moglo utjecati na odabir i duljinu stiha. O tome se dosad pisalo u kontekstu religiozne lirike (Kos 1991, Kniewald 1944), ali ne i svjetovne.⁷ U pjesmama u kojima postoji rima taj je problem lako rješiv, no ima i pjesama u kojima nema rime, kao što je, primjerice, 26. sastav iz *Pjesmarice Nikole Šafrana* (str. 66 u rukopisu), koji je označen kao *Arija 1* („Hajde stare noge“). Riječ je o pjesmi preuzetoj iz fragmentarno sačuvane komedije *Gluhonijemi* (Andrić 1901: 41), koja se očito izvodila na neku melodiju. Njezini su stihovi u rukopisu zapisani u kontinuitetu, rime nema, a posve je sigurno i da se sastoji od stihova nejednake duljine.

Ponekad se pojavljuje mogućnost dvostrukoga određivanja granica stiha. U više pjesama u *Pjesmarici Nikole Šafrana* strofe se mogu shvatiti kao četverostisi koji kombiniraju osmerac i sedmerac, ali i kao petnaesterački distisi.⁸ Evo primjera (početak *popevke* 24, koja je u rukopisu pisana *in continuo*): „Glejte, bratja, kurvu Kranjca od jala vužganoga, kak morguje, nagrozuje nam iz srca jalnoga.“ Transkribiramo li pjesmu kao petanesteračku (8+7), ona će imati 16 stihova. Odlučimo li se na kraći stih, dakle 8 / 7 / 8 / 7, pjesma će imati 32 stiha raspoređena u 8 strofa. Odluci da se pjesma donese upravo u potonjem obliku, a ne kao petnaesteračka, mogu pridonijeti neki vanjski čimbenici, kao što je, primjerice, uvriježena praksa da se takvi, metrički srodni stihovi koji pripadaju usmenoj književnosti, ili pak oni koje su na terenu prikupljali i bilježili Franjo Kuhač i Vinko Žganec, i to uvijek u pjevanoj izvedbi (a takvu je vjerojatno pretpostavljala i navedena *popevka*), redovito „čuju“ i zapisuju kao kratki stihovi.

Nadalje, pitanje je i treba li intervenirati u anomalije u duljini stiha i strofe. Evo samo jednoga primjera za potonje: u *popevki* 14 iz *Pjesmarice Nikole Šafrana* („Dober dan ti Bog daj, cvetek moj ljubleni“), koja se sastoji od 14 strofa, sve su strofe osmerački katreni osim trinaeste, u kojoj su očito dodana dva stiha:

*Ništar manje prosim, naj mi zameriti
da ovak zaufan moram k tebi biti,
nit vu meni nemaj dvojnosti imati,*

⁷ Na pjevanje upućuju i natpisi pjesama u pjesmaricama, a to su najčešće *cantio* i *popevka*.

⁸ Za razliku od nejasnih granica stihova, granice strofa u rukopisnim su pjesmaricama redovito naznačene novim retkom i istaknutim inicijalima, a nerijetko i numeracijom strofa.

*hoću ponizno iz srca služiti,
listor jako divja meni naj biti,
zato ponizno hoću te prositi (49–54).*

Premda se peti i šesti stih, u kojima se donekle proširuje molba što ju je lirski subjekt u prethodna četiri stiha uputio dragoj, sintaktički i semantički nadovezuju na ostatak strofe, oni narušavaju sklad cjeline. U kontekstu onodobne kajkavske književne kulture, u kojoj se tekst ne shvaća kao jednom zauvijek fiksirana tvorevina nego se može mijenjati od zapisa do zapisa, takav je slobodan odnos zapisivača ili prepisivača uobičajen. Priredivača naviknuta na uzuse koji vrijeđe za autorsku književnost takve će se pojave doimati kao „anomalije“, no upravo s obzirom na tip kulture u kojemu se one pojavljuju „ispravljanje“ (u ovom slučaju to bi bilo izostavljanje 5. i 6. stiha u 13. strofi) ne bi bilo dobra praksa.

Osim takvih tekstoloških pitanja, kod priređivanja kajkavskih pjesmarica otvara se i pitanje treba li pjesmaricu tretirati kao cjelinu ili naglasak valja staviti na svaku pojedinu pjesmu i njezine inačice u drugim pjesmaricama.⁹ Premda su pojedine pjesme današnjim čitateljima tematski i kulturološki zanimljive, one estetski nisu posebno izazovne, ne njeguju vrednote koje smo navikli cijeniti u poeziji, niti nastaju kao neponovljiv i strogo dovršen tekst. S druge strane, pjesmarice kao što su *Varaždinska pjesmarica I*, *Pjesmarica Nikole Šafrana*, *Canticum cytharaedorum cytarizantium cum cytaris suis*, *Cantilenae antiquae in lingua Latina, Croatica et Hungarica saeculi XVIII*, *Horvacke popevke svecke* koje je prikupio i ispisao Marko Mahanović 1814, pjesmarica R 183 iz HDA (a njima zasigurno valja pribrojiti i mnoge slične, nesačuvane rukopise), svjedoče o važnosti i popularnosti pjesmarice kao cjeline, odnosno kao žanra/medija.¹⁰ Osobito je to vidljivo kod dviju vizualno najprivlačnijih, „grafički“ brižljivo oblikovanih pjesmarica, *Canticuma* i *Šafrana*, koje je pisao isti prepisivač. Obje su pjesmarice pisane lijepim rukopisom, stranice su obrubljene crvenim okvirom, natpisi i početna slova svake strofe također su izvedeni crvenom tintom, obje su ilustrirane vinjetama u boji, pjesme su obročene i donose se prema abecednom redu (po prvome stihu), a *Canticum* čak ima i kazalo na kraju. Iz njih je jasno da je mnogo više truda uloženo u izgled cjeline nego u pomnju pri zapisivanju pojedinačnih pjesama. Premda su se stariji književni povjesničari češće bavili upravo pojedinačnim pjesmama, osobito se fokusirajući na one s političkim temama (npr. na pjesmu o Zrinsko-frankopanskoj uroti¹¹) ili na one koje su

⁹ Pitanje pjesmarice kao cjeline otvorila sam u članku „Kam, Jožek, putuješ“, uputivši upravo na spomenute pjesmarice i na ideju o cjelovitoj, zaokruženoj zbirci kojom su se prepisivači očito vodili (Plejić Poje 2019).

¹⁰ U nas su na važnost pjesmarica u novije vrijeme upozorili Bratislav Lučin i Neven Jovanović. V. više na stranici <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/dokuwiki/doku.php/z:okvir-pjesmarice> (pristup 12. rujna 2019.).

¹¹ Pjesma o Zrinsko-frankopanskoj uroti jedina je pjesma iz kajkavskih pjesmarica koja je objavljena u kritičkom izdanju, i to tako da se u obzir uzimaju sve postojeće varijante (Matić 1962). Takav postupak u objavljivanju pjesme ima smisla zbog toga što je riječ o pjesmi koja tematizira događaj presudan za hrvatsku povijest, a usto je ona bila dosta proširena i često prepisivana.

se donekle izdvajale svojim estetskim kvalitetama (kao što je npr. pjesma „Protuletno drago vreme“), pa je starije kajkavsko pjesništvo bilo objavljivano u hrestomatijama i antologijama samo u „reprezentativnu“ izboru (od *Zlatne knjige hrvatskog pjesništva* Vlatka Pavletića i *Leuta i trublje* Rafe Bogišića do isključivo kajkavskih izbora Jože Skoka ili Olge Šojat), dopreporodne pjesmarice nisu samo repozitorij pojedinačnih sastava, nego su one reprezentativan oblik kulturnoga života jedne sredine u kojoj nije presudna, jaussovski rečeno, opreka između singularnosti i kolektivnosti. Jednako tako treba napomenuti da se pjesmarice ne mogu motriti isključivo kao književni fenomen, već treba uzeti u obzir glazbenu, izvedbenu i općenito kontekstualnu komponentu. Konačno, neupitno je da bi se tek na temelju objavljenih cjelovitih pjesmarica moglo lakše i pouzdanije govoriti i o pojedinačnim pjesmama.

Pojedinačne su pjesme, cirkulirajući što pisanim, što usmenim kanalima, prolazile različite transformacije, od onih na razini sintagme ili stiha do promjene motiva. Varijantnost se, dakle, uočava na različitim razinama, što će se dalje ilustrirati s nekoliko primjera.¹² No prije toga valja spomenuti da je određen broj pjesama sačuvan u pet ili čak i više pjesmarica, i to u relativno ujednačenim inačicama. Iako su do našega vremena doprli samo fragmenti zasigurno mnogo većega korpusa pjesmarica, uz nužan oprez moglo bi se čak, na temelju pjesama koje se ponavljaju, govoriti o stanovitu kanonu. Riječ je o pjesmama kao što su „Protuletno drago vreme“, „Puste loze, k vam se vteče“, „Jasno sunce, sad potemni“, „Včera buduć z puškom vane“, „Blago njemu koji smeje“, „Srečno jutro i dan“ i možda još pokoja.

Primjer manjih razlika među inačicama, koje se uglavnom svode na duljinu, može se pronaći u nekoliko pjesmama iz spomenutih dvaju rukopisa iz iste „radionice“, *Pjesmarice Nikole Šafrana* i zbirke *Canticum cytharaedorum cytarizantium cum cytaris suis*. Potonja je brojem pjesama dvostruko manja (Šafran sadrži 193 pjesme, a *Canticum* 97; u drugoj su samo tri ili četiri pjesme koje nisu zabilježene u prvoj, opsežnijoj). Većina se zajedničkih pjesama pojavljuje u identičnu obliku, no *Canticum* katkada donosi kraće inačice. Primjerice, šaljiva pjesma „Muža nemrem dobiti“ u Šafrana (br. 58) ima sedam strofa; u *Canticumu* (br. 29) podudara se u prve tri strofe, zatim nedostaju 4–6 strofa, a završna je strofa ponovno identična u obje inačice. Važno je reći da se u takvim slučajevima nikada ne gubi smisao pjesme.

Jedan tip varijanata, kakav se može pronaći i unutar iste zbirke, pokazuje nešto drugačija odstupanja. Evo primjera iz *Pjesmarice Nikole Šafrana*, iz kojih se donose prve strofe 4. i 82. popevke:

¹² Pitanjem varijanata nekoliko konkretnih pjesama bavio se Ivan Zvonar u više svojih radova, što je sintetizirao u Zvonar 2014.

*Ah, nestalnost ljubav sveta,
na kaj si me spravila,
i ti, mila mâ predraga,
kâ si me ostavila.*

*Gde ljublena tvâ peršona,
kam je ljublen pogled tvoj?
Vsa su prešla, sam sem ostal,
ovak gine žitek moj (4, 1-8).*

*O, nestalnost ljubav sveta,
na kaj si me spravila,
ti pak, draga mâ ljublena,
kâ si me ostavila.*

*Kam predraga tvâ peršona,
kam ljubleni pogled tvoj?
Vsa su prešla, sam sem ostal,
ovak vehne žitek moj (82, 1-8).*

U citiranim su stihovima razlike vidljive na leksičkoj razini. One su vjerojatno posljedica usmenoga prenošenja i promjena koje se događaju memoriranjem, kao i slobodnoga odnosa prema predlošku, koji se transmisijom lako „popravlja“, „uljepšava“ i slično. Takvih je primjera mnogo i u istoj pjesmarici, kao i u drugim zbirka. No dok razlike u nekim pjesmama ostaju na razini leksičkoga izbora, u citiranim se pjesmama, a to također nije rijetka pojava, sastavi u nastavku podosta razlikuju: prva je inačica dulja za tri strofe, a i tema se ponešto drugačije razvija, pa se kod takvih slučajeva nameće pitanje dokle se određene pjesme mogu smatrati samo varijantama, a kada je riječ o zasebnoj pjesmi.

Sljedeći primjer upućuje na odnos dviju pjesama zabilježanih u vremenski podosta odvojenim pjesmaricama (sigurno više od stoljeća), u *Pjesmarici Ane Katarine Zrinski* (2014) i *Pjesmarici Nikole Šafrana*:

Pjesmarica Ane Katarine Zrinske (2014)

*Kako se još ladaš, drago sarce moje
U kojem stališu je deržanje tvoje?
Imaš li i sada za me misli koje
Je li sad stalno obećanje tvoje (1-4).*

Pjesmarica Nikole Šafrana

*Kak se jošče ladaš, drago srce moje,
vu kakvim stališu je življenje tvoje?
Ja sem v turobnosti iz istine prave
da ti, duša moja, već ne mariš za me (1-4).*

Prema prvim dvama stihovima reklo bi se da je riječ o istoj pjesmi; razlike su neznatne te proizlaze uglavnom iz razlika u jezičnim idiomima (Katarinina zbirka ne pripada kajkavskom korpusu, premda ima kajkavskih elemenata). No pjesme se u nastavku razlikuju toliko da se ne može govoriti o varijantama. Takvih je slučajeva (ne)podudarnosti unutar korpusa kajkavskoga pjesništva doista mnogo. Iz pjesme u pjesmu osobito se često ponavljaju počeci, pa bi se moglo govoriti i o „uvodnim formulama“.¹³

¹³ Premda izlazi iz okvira kajkavske književnosti, zanimljiv je i primjer niza pjesama koje sadrže neke kajkavske pjesmarice, ali je inačica objavljena i u pedesetak godina mladoj zbirci Slavonca Luke Ilića Oriovčanina. Evo jednoga primjera u kojemu se navode stihovi iz Šafranove i Oriovčaninove zbirke:

„Kam putuješ, mladi junak, / iz orsaga kojega, / tak spoznavam iz obraza tvojega? / Naj me suditi kurijoža / iz pitanja glorioža, / ja sam jedan putni junak / naroda horvatskoga // ki putujem v jedan varaš / orsaga latinskoga...“ (Šafran, br. 46, 1-7).

Iako se različite inačice pjesama mogu donekle razlikovati i prema estetskim kriterijima, pa bi se moglo pretpostaviti da je „bolja“ varijanta bila starija, a potom su nastupila kvarenja, varijantnost nije toliko važna sama po sebi, nego zbog toga što svjedoči o tipu kulture: za razliku od koncepta autorske lirike kakav je u ranome novom vijeku bio karakterističan za književno zrelije sredine, kao što je dubrovačko-dalmatinska, pjesme u sjeverozapadnoj Hrvatskoj mogle bi se i po odnosu prema tekstu, i po statusu autora (autorstva), kvalificirati kao proizvodi pučke književnosti.¹⁴

Važno je filološko pitanje i datacija pjesmarica jer mnoge od njih nisu datirane te im se vrijeme postanka može samo pretpostaviti ili posredno izvesti. U struci je najveću pozornost u tome smislu privukla *Prekomurska pjesmarica*, čiji stariji dio vjerojatno potječe iz 16. stoljeća, što je i najstarije sačuvano svjedočanstvo kajkavske svjetovne poezije.¹⁵ Posve je sigurno da je većina danas poznatih pjesmarica iz novijega doba, iz 18. stoljeća (primjerice, *Popevke horvaczke prepisane leta 1796toga*, *Popevke horvaczke znutra popisane leta 1780*, *Cantilenae antiquae in lingua latina, croatica et hungarica saeculi XVIII*, dok su višekratno spominjane *Pjesmarica Nikole Šafrana* i *Canticum* nastale početkom 19. stoljeća, no sadrže i brojne pjesme iz starijih pjesmarica). Katkada se mogu datirati pojedine pjesme jer se u njima tematiziraju suvremeni događaji, kao što je to, primjerice, u Šafrana, u pjesmi br. 67, u kojoj se iskazuje suosjećanje s utamničenom francuskom kraljicom Marijom Antoanetom, što znači da pjesma nije mogla nastati nakon 1793, kada je ona pogubljena, ali ni mnogo prije, jer nije dugo bila zatvorena. Manji broj pjesama zasigurno je mnogo stariji, što sugerira i gornji primjer u kojemu se navode stihovi iz pjesmarice Ane Katarine Zrinski. Pitanje početaka i starosti kajkavskoga pjesništva u književnoj se historiografiji uglavnom izvodilo posredno (primjerice, prema svjedočenju Jurja Habelića koji u djelu *Pervi otca našega Adama greh* kaže da svjetovne pjesme koje puk pjeva u različitim prigodama treba zamijeniti duhovnima), a iznalaženjem konkretnijih potvrda o počecima kajkavskoga pjesništva zadnji se ozbiljnije bavio Franjo Fancev (1936, 1939).

Nadalje, filološki je i kulturološki zanimljivo i pitanje jezičnih idioma: osim lokalnih kajkavskih obilježja, u mnogim kajkavskim pjesmama ima štokavizama, što upućuje na cirkulaciju pjesama na širem prostoru, a posebno se to odnosi na pjesme vezane uz vojnički stalež. Za ilustraciju štokavskih utjecaja ili možda čak i štokavskog podrijetla navodim primjer iz *Pjesmarice Nikole Šafrana*. U *popevki* br. 146, „Zakaj pivaš pesme

„Odkuda si, mladi junak, / Iz orsaga kojega? / Što me pitaš, *Curiosa* / Iz pitanja tvogoga? // Ja sam jedan mladi junak / Iz orsaga Slavonskog, / Putujuć u jedan varoš / od naroda Slavjanskog.“ (Luka Ilić Oriovčanin, sv. III, 1845, str. 39, 1–8).

Kao što se vidi, Oriovčaninova je inačica poštokavljena, promijenjeni su topografski podaci, pri čemu je zanimljiva razlika između varoša „latinskog“ i „slavjanskog“, što može upućivati na novi politički kontekst. Inače, Oriovčanin je u svojoj zbirci donio i niz ljubavnih pjesama koje se javljaju u kajkavskim pjesmaricama, što svjedoči o njihovoj dugoj opstojnosti i optjecajnosti.

¹⁴ Prikladan je i termin varoške pjesme, no on nije zaživio.

¹⁵ Više o tome v. Fancev 1936.

tužne“, u prvome stihu, u riječima istoga korijena – *pivati* i *pesma* – javljaju se i ikavski i ekavski refleksi jata, pri čemu bi se prvi možda i mogao podvesti pod stajaće ikavizme (u kajkavskim pjesmaricama nisu rijetki oblici *divojka* i *divojčica*), no u istoj se pjesmi pojavljuju i štokavski oblici *učinio* i *u ludosti*, a ne *včini*l i *v ludosti*, kako je inače na svim drugim mjestima u pjesmarici, što je već teže objasniti drugim razlozima osim upravo štokavskim predloškom. U istoj se pjesmi pojavljuje neobičan pridjev, u rukopisu dosta nejasan, koji vjerojatno treba transkribirati kao *srimškeh* [...] (koji se veže uz širinah, 55. stih). Očito je riječ o kjetiku koji se odnosi na Srijem, u kojemu se nekoć govorilo ikavicom, što bi moglo sugerirati i podrijetlo pjesme. Drugi primjer također je iz iste pjesmarice, iz pjesme br. 16, kojoj prvi stih glasi „Draga bratja, šta mi sad činimo“, a koja tematizira sudbinu hrvatskih vojnika i grada Mantove nakon rata protiv Francuza (najvjerojatnije se aludira na Rat za španjolsku baštinu, a možda i na vrijeme protunapoleonskih ratova). Na njezino štokavsko podrijetlo upućuju oblik upitne zamjenice (*šta*) i pokoji ikavizam, kao i oblik *Isus* umjesto *Ježuš*, kako se inače redovito javlja u kajkavskim tekstovima.

Naposljetku, premda su pjesme cirkulirale kao anonimne, a nerijetko su se i oralizirale, neki su istraživači *kajkaviane* tragali za njihovim autorima, nastojeći atribuirati barem poneki sastav. Tako su se u literaturi kao možebitni autori navodili Andrija Šajtić, Baltazar Patačić, Ivan Franjo Čikulin, Simeon Čučić, Jakov Tustić, Stjepan Domjanić, Franjo i Katarina Patačić, Josip Keresturi, Ferenc Delišimunović i Juraj Drašković (Fancev 1932, 1937, Šojat 1977, Zvonar 2001), no uvjerljivih potvrda vrlo je malo. Potraga za autorima nekih pjesama u mlađim pjesmaricama, kao i za imenima pisara koji su pjesmarice ispisali, možda bi ipak dala ploda jer čak i među građom vezanom uz spomenuta imena ima neproučena materijala (osobito iz Hrvatskog državnog arhiva). Potraga za autorstvom pjesama koje datiraju iz 16. i 17. stoljeća vjerojatno je neizvjesnija. Ipak, prije desetak godina otkriveno je da je pjesma spomenutog Andrije Šajtića, čije je ime zapisano u *Prekomurskoj pjesmarici* te je ujedno i jedino poznato iz 16. stoljeća (po čemu je on stekao i epitet najstarijega zasvjedočenog kajkavskog pjesnika), prepjev s mađarskoga (Lőkös 2010), što pak upućuje na potrebu daljnjih komparatističkih proučavanja.

3. Komparatistički aspekt

Spomenuti podatak o (prevedenoj) pjesmi uz koju je zapisano Šajtićevo ime prikladan je uvod u nekoliko opaski o perspektivama komparatističkih istraživanja svjetovnih kajkavskih pjesmarica. Da kajkavska književna kultura nije bila zatvorena, očito je (i) iz činjenice da mnoge pjesmarice, uz brojem dominantne hrvatske kajkavske pjesme, sadrže i pjesme na latinskom, a nekoliko njih i na njemačkom i mađarskom. Parafraze i prijevodi s drugih jezika na kajkavski hrvatski dosad su evidentirani u korpusu vjerskoga pjesništva, dok su istraživanja u području svjetovne lirike znatno skromnija. I

dosadašnja istraživanja drugih žanrova, kao i letimična potraga za srodnim rukopisnim pjesmaricama i njihovim repertoarom na području nekadašnje Habsburške Monarhije, upućuju na taj golemi prostor kao na prostor živih kontakata i transfera u okviru kojih se prepjevavaju i parafraziraju pjesme na narodnim jezicima, a slobodno i bez znatnijih izmjena cirkuliraju pjesme na latinskom. Kao potkrepu navodim nekoliko pjesama iz jezično mješovitih pjesmarica s hrvatskoga kajkavskog područja.¹⁶ Pjesma „Nemo credit quid sit schola“ iz *Pjesmarice Nikole Šafrana*, koja očito pripada tzv. studentskim pjesmama,¹⁷ javlja se i u mađarskoj kulturi, kao i u parafrazi na slovački u jednom slovačkom rukopisu (Csörsz 2013: 531), a na latinskom se pjevala i u Češkoj i Poljskoj.¹⁸ I podrugljiva pjesma „Virgo formosa“ (premda postoji i ozbiljna varijanta s istim početkom, posvećena Bogorodici), zasvjedočena u *Pjesmarici Nikole Šafrana*, pojavljuje se u jednoj mađarskoj pjesmarici, koja sadrži i parafraze na vernakularu (Csörsz 2013: 34). Navedena su podudaranja posve očekivana i u spoznajnome smislu ne predstavljaju veliku novost, no ona su dosad, s obzirom na neproučenost kajkavskih rukopisnih pjesmarica, bila češće na razini pretpostavki i analogija. Rumen István Csörsz je, u kontekstu proučavanja mađarskih i slovačkih pjesmarica, konkretnije uputio na primjere koji potvrđuju latinski kao krovni, odnosno nad-jezik, koji je, zahvaljujući naročito studentskoj populaciji, služio kao posrednik u transmisiji. Pritom je upozorio i na nemalu ulogu koju je imalo kasnosrednjovjekovno latinsko pjesništvo, a osobito vagantska lirika, koja je poslužila i kao model novovjekovnim popularnim pjesmama (2013: 33).¹⁹ Uostalom, o ulozi latinskoga svjedoče i natpisi nad mađarskim, slovačkim i hrvatskim pjesmama u vernakularnim pjesmaricama: *cantio*, *cantio pulchra*, *alia*, *aria* (u našima se javljaju i tematski specifičnije oznake *cantio vernalis/verna*, *cantio rusticorum*, *cantio de amore*, *cantio vacationibus*).

¹⁶ Iako ne pripada korpusu kajkavske lirike, u tome je smislu vrlo zanimljiva i instruktivna *Pjesmarica Ane Katarine Zrinske*, koja sadrži i njemačke i latinske pjesme. Tako sam na pjesmu „O! me mestum Belgradum“ (2014: 270) iz te zbirke naišla na web-stranici mađarskoga kongresa s temom neolatinističke književnosti *Varietas gentium – Communis Latinitas* 2006. Pjesmu je na tome kongresu uz pratnju lutnje izveo Rumen István Csörsz, koji se općenito bavi pjesmaricama 18. i 19. stoljeća u mađarskoj kulturi. Audio-zapis te izvedbe v. na stranici: http://www.iti.mta.hu/neolatin_compl_pict_music.html, pristupljeno 8. rujna 2019.

Spomenuti mađarski znanstvenik, koji je prikupljao i objavio građu iz mađarskih rukopisnih pjesmarica te se posebno bavio vezama između mađarskih i slovačkih pjesama, mjestimice je uputio i na veze s hrvatskim pjesništvom (Csörsz 2013 i 2018). Je li spomenuta pjesma nastala u hrvatskim krajevima ili na području Ugarske, nije mi poznato, no svakako je bila poznata u obje sredine.

¹⁷ Takve pjesme vuku podrijetlo iz srednjega vijeka te su srodne s nekim pjesmama u zborniku *Carmina Burana*.

¹⁸ V. stranice <http://folksong.eu/melody/11674> i <https://polona.pl/item/krakowskie-cz-2,MTQyNj-k2NjY/268/#>, pristupljeno 27. listopada 2019.

¹⁹ Koristan izbor latinskih pjesama relevantnih u kontekstu govora o popularnoj lirici iz svjetovnih pjesmarica može se pronaći u knjizi *Gaudeamus. Carmina vagorum selecta in usum laetitiae*, https://books.google.hr/books?id=f_tOQAAlAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, pristupljeno 1. rujna 2019.

Tipološke, pa i tematsko-motivske i frazeološke srodnosti među vernakularnim napitnicama davno je uočio Josip Matasović (1924, 2008), istaknuvši veze s njemačkim i mađarskim sastavima. Hrvatske kajkavske napitnice, kako on kaže, nisu nužno nastale kao prepjevi, nego su prema tuđem uzoru oblikovani „pobuda“ i „sklop pjesama“ (Matasović 1927: 94). Uputio je on i na fragmentarna preuzimanja onih elemenata koji su semantički prazni, kao što je primjerice pripjev „jupaj-dija-jupaj-da“, koji je u naše napitnice došao iz njemačkoga „Jup heide, jup heida, jup heidi, juvivallera, jup heidi heida“ (ibid).²⁰ Na tome tragu mogu se identificirati i neki drugi primjeri u kojima se preuzima tek pripjev ili zapjev, kao što je „aj danom dinom“ u napitnici br. 8 iz *Pjesmarice Nikole Šafrana*, odnosno u mađarskim napitnicama „haj, dínom-dánom“ (Csörsz 2013a: 244).

Posebno su zanimljivi rezultati potage za parnjacima kajkavske pjesme „Včera buduč z puškom vane“, sačuvanoj u desetak zapisa. Riječ je o šaljivoj pjesmi ispjevanoj u prvom licu; kazivač je zec, koji se jada kako ga lovci love, pa ga kuhari deru i trančiraju, nabijaju na ražanj, peku i na kraju završi na tanjuru. Pjesma se ponavlja u nizu pjesmarica, u pokojoj pjesmarici i pod naslovom „Cantio de lepore“, pa i takav natpis upućuje na mogući latinski predložak, koji se danas lako potvrđuje internetskom pretragom (pjesma se pojavljuje i pod naslovom „Leporis planctus“). Međutim, Ivan Zvonar pronašao je istovrsnu pjesmu i u njemačkoj književnosti 16. stoljeća te je upozorio na cijeli kompleks ranonovovjekovnih pjesama na raznim jezicima koje pjevaju o životinjama što ih čovjek lovi i sprema kao hranu. U nas je ta pjesma izvođena sve do 20. stoljeće pa ju je na terenu zabilježio i Franjo Kuhač, koji je svome zapisu dodao i poljsku i njemačku verziju (Zvonar 2014: 108-114). Pjesma je zabilježena i u jednoj slovačkoj pjesmarici (*Piesni a verše* 1969: 194), a sudeći po internetskim stranicama, i danas se pjeva u talijanskim školama.²¹

Zasebno područje istraživanja mogla bi biti frazeologija u pjesmama rukopisnih pjesmarica 18. i početka 19. stoljeća na prostoru Habsburške Monarhije. Posebno se to odnosi na ljubavne pjesme. Usporednim čitanjem slovačkih (*Piesni a verše* 1969) i kajkavskih pjesmarica lako je uočiti podudarnosti, no one su rezultat starijih tradicija, vjerojatno dijelom i petrarkizma. Prema istim se uzorcima grade i satirične pjesme koje se bave negativnom „nacionalnom karakterologijom“. Tako se u njima, primjerice, najbliži susjedi nazivaju *kurvama*, no dok su Hrvatima kajkavcima kurve Kranjci (*Pjesmarica Nikole Šafrana*, pj. br. 24), Slovacima su to Mađari (*Piesni a verše* 1969: 186). Takve paralele ne upućuju nužno na izravne veze, koliko na tipološke srodnosti satiričnih pjesama.

²⁰ Izdvojio je Matasović i nekoliko starijih latinskih napitnica (iz zbirki „In laudem vini“ i „Canticum potatorum“) kao izravne modele kajkavskima (1924).

²¹ Na talijanskim internetskim stranicama navodi se u latinskoj inačici kao dječja pjesma. Na YouTube su u ožujku 2020. postavljena dva stiha, također iz latinske inačice, s glazbenom pratnjom, koja služe za karaoke. V. <https://www.youtube.com/watch?v=tW125b76VZw>, pristupljeno 6. travnja 2020.

U korpusu anonimnoga, rukopisnom predajom tradirana pjesništva na području Habsburške Monarhije važno su mjesto zauzimale, uvjetno rečeno, makaronske pjesme.²² Njih je u mađarskim i slovačkim pjesmaricama znatno više nego što ih se sačuvalo u hrvatskima.²³ Točnije, osim nešto miješanja latinskog i hrvatskog u napitnicama, u kajkavskim je pjesmaricama pregledanima za ovaj rad samo jedna pjesma koja kombinira hrvatski i drugi jezik i koja, kako se čini, dosad nije bila zapažena. Riječ je o *popevki* 96 iz *Pjesmarice Nikole Šafrana*, u kojoj je prvi dio stiha hrvatski, a drugi njemački:

*Poveč mi, mâ draga, wer hat gemacht,
da ja spati ne morem die gancze nacht.
Kada se položim treimt mier fon dier,
samo si to mislim: Du bist pein mier (1-4).*

Citirana hrvatsko-njemačka inačica očito je sestra blizanka slovačko-njemačkoj:

*Povedz mi, ma mila, wer hat kemacht,
Že ja nemožem spat die kancze nacht?
A jak sa položim, traumt mir von dir,
A tak si pomyslim: „Šlofst du peie mier“ (1768; cit. prema Csörsz 2013: 17).²⁴*

S obzirom na važnost Požuna za Hrvate,²⁵ ne čudi podudarnost dviju pjesama: u ovome slučaju očito je riječ o kontaktu. Ipak, za razliku od slovačkih i mađarskih pjesmarica, u kojima je diglosija prilično zastupljena, u kajkavskim pjesmaricama ona je doista slučajna pojava.²⁶ Općenito su različiti tipovi ludističkih postupaka (elementi brzalica i nabrajalica, poigravanje rimom, abecedno načelo u nizanju strofa i slični), kao i podrugljivi, šaljivi, lascivni i dvosmisleni sastavi, dobro zastupljeni u slovačkim pjesmaricama, dok su u sačuvanim kajkavskima zbornicima takve pojave znatno rjeđe te na njih upućuje tek pokoji trag poput citirane šaljive makaronske pjesme.

Istraživanje njemačkih pjesama koje sadrže neke dominantno kajkavske pjesmarice tek predstoji. Premda naš korpus nije velik (koliko mi je poznato, najviše njemačkih pjesama

²² Nije riječ o pravoj makaronici, nego o kombinacijama stihova ispjevanih različitim jezicima, najčešće latinskim i nekim živim jezikom (njemačkim, mađarskim).

²³ Slovačke svjetovne pjesmarice 18. i 19. stoljeća prikupio je i transkribirao Jozef Minárik (1969), na čiju sam se knjigu oslanjala uspoređujući hrvatsku i slovačku popularnu liriku.

²⁴ Csörsz navodi i mađarsku, jednojezičnu inačicu te pjesme, no ona nema ironijsku dimenziju, nego se doima kao ozbiljna ljubavna pjesma (2013: 17).

²⁵ Požun se i spominje u jednoj pjesmi iz zbirke *Cantilena antiquae*: „Vu Požonu gradu spravišče mi biva...“, pa se spominju tri „olobka“ na kojima su „ban horvacki“ i „Keglevič Miklouš“, a priziva se i „dober kralj Matijaš“. Listovi su u pjesmarici iskrzani pa se sadržaj spomenute pjesme ne može u potpunosti rekonstruirati, no čini se da se aludira na neku ljubavnu priču vezanu uz Nikolu Keglevića, što znači je pjesma mogla nastati u 17. stoljeću.

²⁶ U pjesmarici *Cantilena antiquae in lingua Latina, Croatica et Hungarica* jedna je napitnica latinsko-mađarska.

– 22 – broji pjesmarica iz Hrvatskog državnog arhiva sg. 183), zadatak je zahtjevan zbog toga što su pjesme pisane goticom te su teško čitljive, no bilo bi važno utvrditi u kakvom su odnosu njemačke pjesme s hrvatskima. Isto vrijedi i za mađarske pjesme, zabilježene u pjesmarici *Cantilenae antiquae in lingua Latina, Croatica et Hungarica saeculi XVIII*, kao i u opsegu manjoj pjesmarici R 3949 iz NSK.²⁷ Pjesmarice iz Hrvatskog državnog arhiva općenito nisu istražene; štoviše, neke su od njih, kako se čini, književnim povjesničarima bile dosad posve nepoznate, a svakako su zanimljive i zbog višejezičnosti.

Jedan smjer istraživanja svakako bi mogao voditi i prema visokoj, autorskoj književnosti, na što pak upućuje novije otkriće Tomislava Bogdana, koji je predloške jednoga ciklusa pjesama iz *Pjesmarice Katarine Patačić* pronašao u Pietra Metastasia, talijanskog pjesnika koji je djelovao na bečkome dvoru te je tijekom 18. stoljeća i u prvim desetljećima 19. uživao golemu popularnost diljem Europe, pa i izvan nje (2012).

Ukratko, brojne sličnosti, tipološke ili genetičke, koje se daju uočiti između hrvatskih kajkavskih pjesama i njihovih parnjaka na latinskom, njemačkom i mađarskom jeziku, potvrđuju pretpostavku o golemu bazenu u kojemu je korpus popularne lirike, mahom ljubavne, a nešto manje šaljive, satiričke i vojničke, koju su pisali, prepisivali, prevodili i konzumirali plemićki, građanski i vojnički krugovi, cirkulirao onkraj etničkih granica. Potraga za predlošcima, prepjevima ili inačicama pojedinačnih pjesama – dakle, za genetičkim srodnostima – svakako je korisna jer potvrđuje zajedničke teme, topose, pa čak i frazeologiju, no ovdje je možda i važnije ukazati na tipološku srodnost, i to na razini pjesmarica. Upravo je to područje na kojemu bi valjalo poraditi u daljnjim istraživanjima. Pjesmarice s područja Habsburške Monarhije dijele zajedničke teme, od onih političkih (pad Beograda, Sigetska bitka, Zrinsko-frankopanska urota, Rákóczyeva buna, vladavina Marije Terezije, Napoleonova osvajanja) do ljubavnih.²⁸ Jednako tako dijele i žanrovski repertoar, a identične su i funkcije toga pjesništva (na što donekle upućuju i latinski natpisi iznad vernakularnih pjesama: *cantio*, *cantio pulchra/pulcher*, *cantio studiosorum*). Rukopisne su pjesmarice – profilirane kao specifičan medij i svjedočanstvo jednoga tipa kulture pismenih – služile ponajprije za zabavu, a konzumirale su se u relativno zatvorenim krugovima koji računaju na stanovitu intimnost.

Premda u njima ne treba zanemariti udio domaće tradicije (kao što je, primjerice, prisutnost pokoje usmene pjesme ili lokalne teme), pjesmarice su ipak bile nadnacionalni fenomen.²⁹ Kako uvidi u rukopise pokazuju, kajkavske pjesmarice kao jedini me-

²⁷ Fancev je utvrdio da su cirkulirale melodije: u studiji *Hrvatska dobrovolja* naveo je pjesme uz koje stoji da se pjevaju na note njemačkih pjesama, a uputio je i na veze s češkim napitnicama (1937: 110, 114).

²⁸ U mađarskoj su književnosti takve pjesme, često i epske, zastupljenije (Csörsz 2013a), dok su u kajkavskim pjesmaricama nešto rjeđe.

²⁹ Slično je o nadnacionalnom repertoaru religioznih pjesama ustvrdila Koraljka Kos kada je istraživala napjeve u *Pavlinskoj pjesmarici* i identificirala češke, slovačke i mađarske folklorne napjeve (1991: 358).

dij u kojemu je vernakularna svjetovna lirika ostala sačuvana mogu se dakle motriti u kontekstu srodnih srednjoeuropskih pojava, pri čemu su njemačka (austrijska), mađarska i slovačka kultura prve koje treba uzeti u obzir kao referentne točke. No za potpunije razumijevanje kajkavskoga pjesništva, kao i predmoderne kulture sjeverozapadne Hrvatske, potrebno je rukopisne tekstove prvo učiniti dostupnima, odnosno prirediti i objaviti, a onda poduzeti daljnja filološka, komparatistička i kulturološka istraživanja, a njima svakako valja pribrojiti i muzikološka, jer je riječ o *popevkama*, o tekstovima koji su pisani ponajprije za pjevanje, što pak nužno modificira filološka i usložnjuje komparatistička istraživanja.

Izvori

Rukopisni

- Zbirka rukopisa i starih knjiga, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb
Canticum cytharaedorum cytarizantium cum cytaris suis, R 3631.
 [Nenaslovljeni rukopis], R 3949.
 Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
Pjesmarica Nikole Šafrana, I b 98.
Popevke horvacke znutra popisane leta 1780, VII-12.
Popevke horvacke prepisane 1796, VII-10.
 Hrvatski državni arhiv, Zagreb
Cantilenae antiquae in lingua Latina, Croatica et Hungarica saeculi XVIII, R 176.
Razne pjesme hrvatske i njemačke, R 183.

Tiskani

- Patačić, Katarina. 1991. *Pesme horvatske Katarine Patačić* [prir. Jembrih, Alojz]. Donja Stubica – Zagreb: Kajkaviana – Matica hrvatska.
Pjesmarica Ane Katarine Zrinske. 2014. [Prir. Josip Bratulić]. Zagreb: Matica hrvatska.

Literatura

- Andrić, Nikola. 1901. Izvori starih kajkavskih drama. *Rad JAZU*, 146, 1–77.
 Bogdan, Tomislav. 2012. Pesme horvatske i predlošci strani. U: *Perivoj od slave. Zbornik Dunje Falíševac* [ur. Bogdan, Tomislav; Brković, Ivana; Dukić, Davor; Plejić Poje,] Zagreb: FF press, 13–26.
 Csörsz, Rumen István. 2013. Mehrsprachigkeit in der Populären Dichtung Ungarns im 18. Jahrhundert. *Germanistische Studien*, IX, 41–48.
 Csörsz, Rumen István; Küllös, Imola. 2013a. *A társadalmi élet költészete. Történelem és társadalom. 3/A: Történelem és társadalom*. Budimpešta: Universitas Kiadó, Editio-princeps Kiadó.
 Csörsz, Rumen István. 2018. Slovakian-Hungarian Interferences on Eighteenth- and Nineteenth-Century Popular Poetry: Tunes, Metrical Forms, Texts. U: *Ethnic Mobility in Ballads. Selected Papers from the 44th International Ballad Conference of the Kommission für Volksdichtung* [ur. Rouse, Andrew C.; Atkinson, David]. Pečuh: Spechel, 5–19.
 Dukić, Davor; Lukec, Jasmina. 2017. Pjesme Ane Katarine Zrinski – poetika i kontekst. *Croatica*, 61, 273–294.
 Fancev, Franjo. 1932. Sitni prilozi za povijest hrvatske književnosti. Katalog poezije pjesnika „St. D.“ iz sredine 18 vijeka. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 11, 221–223.

- Fancev, Franjo. 1936. Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16. vijeka – hrvatski đaci građačkoga sveučilišta 1586-1829. *Ljetopis JAZU*, 48, 165–168.
- Fancev, Franjo. 1937. Hrvatska dobrovolja u popijevkama, zdravicama i napitnicama prošlih vjekova. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 31 (1), 67–168.
- Fancev, Franjo. 1939. Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova. *Ljetopis JAZU*, 51, 86–105.
- Ilić Oriovčanin, Luka. 1844, 1845, 1847. *Slavonske varoške pjesme sabrane po Slavoljubu Slavončeviću*. Sv. I, III, IV. Zagreb: Tiskara Franje Župana.
- Kos, Koraljka. 1991. Napjevi Pavlinskog zbornika. U: *Pavlinski zbornik 1644*. [prir. Kos, Koraljka; Šojat, Antun; Zagorac, Vladimir]. Zagreb: HAZU, 337–413.
- Kniewald, Dragutin. 1944. Himnodija zagrebačke stolne crkve. U: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka* [ur. Kniewald, Dragutin]. Zagreb: HIBZ, 360–408.
- Lőkös, István. 2010. O nekim mađarskim pjesmama Prekomurske alias Martjanske pesmarice. U: *Knjige poštujući, knjigama poštovan*. *Zbornik Josipu Bratuliću o 70. rođendanu* [ur. Dukić, Davor; Žagar, Mateo]. Zagreb: Matica hrvatska, 341–369.
- Matasović, Josip. 1924. Nekoliko kajkavskih napitnica. *Narodna starina*, 3 (8), 201–205.
- Matasović, Josip. 2008. *Iz galantnog stoljeća: (Kulturnohistorijski fragmenti)*. Zagreb: Dora Krupićeva.
- Matić, Tomo. 1962. Urota P. Zrinskoga i F. K. Frankopana u prigodnim hrvatskim pjesmama njihova doba. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 28, 229–261.
- Piesne a verše pre múdrych i bláznov*. 1969. [Prir. Minárik, Jozef]. Bratislava: Tatran.
- Plejić Poje, Lahorka. 2019. Kam, Jožek, putuješ. Mali prilog proučavanju stare kajkavske svjetovne lirike. *Croatica et Slavica Iadertina*, 15 (1), 145–155.
- Puškadija-Ribkin, Tatjana 2003. Nekoliko manje poznatih hrvatskokajkavskih pjesmarica s kraja 18. i početka 19. stoljeća. *Kaj*, 3, 22–30.
- Šojat, Antun. 1982. O nekim problemima transkripcije starih kajkavskih tekstova. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6. Zagreb: JAZU, 283–292.
- Šojat, Antun. 2009. *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Šojat, Olga. 1968a. Stara hrvatska kajkavska poezija. *Republika*, 8–9, 458–471.
- Šojat, Olga. 1968b. Izbor iz Ludbreške pjesmarice“. *Kaj*, 7–8, 62–72.
- Šojat, Olga. 1973. Prekomurska pjesmarica I. Uz izbor. *Forum*, 7–8, 176–213.
- Šojat, Olga. 1977. Pregled hrvatske kajkavske književnosti od polovine 16. do polovine 19. stoljeća i jezično-grafijska borba uoči i za vrijeme ilirizma. U: *Hrvatski kajkavski pisci. I. Druga polovina 16. stoljeća* [prir. Šojat, Olga]. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 15/I. Zagreb: Matica hrvatska – Zora, 7–69.
- Šojat, Olga. 1986. Neke napomene uz transkribiranje i objavljivanje starih kajkavskih tekstova. *Filologija*, 14, 357–369.

- Šrepeš, Milivoj. 1899. Kajkavska pjesmarica. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 2, 187–212.
- Zvonar, Ivan 1993. Rukopisne pjesmarice sjeverozapadne Hrvatske – Varaždinska pjesmarica I. *Kaj* 1, 21–44.
- Zvonar, Ivan 1996. Kajkavske rukopisne pjesmarice do hrvatskoga narodnog preporoda. U: *Kajkaviana Croatica. Hrvatska kajkavska riječ: Katalog izložbe* [ur. Jembrih, Alojz et al.]. Zagreb – Donja Stubica: Družba Braća hrvatskoga zmaja; Muzej za umjetnost i obrt – Kajkaviana, 285–315.
- Zvonar, Ivan 2014. *Pregled povijesti kajkavske usmene književnosti: I. dio (Od prvih tragova do dvadesetih godina 20. stoljeća)*. Martinišće – Zabok: Muži zagorskoga srca.

Some Philological and Comparative Perspectives of Researching Kajkavian Lyric Poetry before the National Revival

The paper discusses the phenomenon of Kajkavian secular songbooks before the National Revival. Unlike two religious songbooks (*Pavlinski zbornik*, *Cithara octochorda*) (*Pauline Anthology*, *Cithara octochorda*), secular songbooks have so far not been sufficiently studied. The paper therefore, from the perspective of *forgotten beginnings*, points to the importance of establishing a corpus. Clearly, it is difficult to speak of any other research perspective without well annotated editions. In this sense Croatian Studies should return to the beginnings, to the philological work which is in the basis of the profession. Consequently, the paper discusses the corpus of Kajkavian lyric poetry and the textological work regarding it, focusing on the most encompassing collection of Kajkavian lyric poetry, *Pjesmarica Nikole Šafrana* (*The Songbook of Nikola Šafran*). The connections between Kajkavian lyric poetry and popular songs in selected Central European literatures are shown on this example. Preliminary research could serve as the beginning of a more extensive comparatist, as well as culturological research of old Kajkavian secular lyric.

Keywords: Kajkavian lyric before National Revival, philological approach, comparative approach, *Pjesmarica Nikole Šafrana* (*The Songbook of Nikola Šafran*)

Bojana Schubert

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za lingvistička istraživanja
bmarkovi@hazu.hr

Barbara Štebih Golub

Institut za hrvatski jezik
bstebih@ihjj.hr

U potrazi za jezičnom varijacijom – druga izdanja književnokajkavskih tekstova

U radu se provodi povijesosociolingvističko istraživanje jezične norme i varijacije u kajkavskome književnom jeziku kojim se pisalo i na kojem se objavljivalo od sredine 16. do sredine 19. stoljeća na području sjeverozapadne Hrvatske.

S ciljem određivanja stupnja normiranosti književne kajkavštine uoči njezine književno-jezične smrti polovicom 19. stoljeća, u radu se analizira književni tekst čije prvo izdanje datira iz 18. stoljeća, a drugo iz prvih desetljeća 19. stoljeća – riječ je o dvama izdanjima drame *Lizimakuš*, de Šibenekovom iz 1768. i Mikloušićevom iz 1823. U ponovljenom izdanju istoga djela promatraju se grafijske i jezične promjene do kojih dolazi u novome vremenu i u promijenjenim sociolingvističkim prilikama. Analiza je pokazala da Mikloušić mijenja de Šibenekov jezik (osobito grafiju, fonologiju i morfologiju) kako bi ga modernizirao i uskladio s devetnaestostoljetnom književnokajkavskom normom, oslanjajući se pritom na njemu suvremene pravopisne i gramatičke priručnike, konkretno na pravopis *Napučenje za horvatski prav čteti i pisati* iz 1808. te na Szentmártonyjevu (1783.) i Kornigovu gramatiku (1895.). Druge se Mikloušićeve intervencije (sintaktičke i leksičke) mogu još objasniti Mikloušićevim stilskim ukusom, kao i željom da tekst približi čitatelju.

Iako je prvotna zamisao ovoga rada bila analizirati više ponovljenih kajkavskih izdanja, to ovdje nije bilo moguće, ponajprije zbog prostornoga ograničenja. Usprkos tomu, nadamo se da smo našom analizom ukazali na važnost proučavanja više izdanja istih djela u povijesti hrvatskoga jezika.

Ključne riječi: kajkavski književni jezik, 19. stoljeće, jezična norma/varijacija, drugo izdanje, *Lizimakuš*

1. Uvod

Godine 1821. na samom kraju svojega *Izbora dugovanj vsakovrsneh (Izbor dugovanyh vszakoverztneh)* Tomaš Mikloušić piše:

„I nut, ovaj ja moj *Izbor dugovanj vsakovrsneh za hasen i razveselenje služeeh* zvršil jesem. Ako spoznam da sem nekojem z voljum bil (vsem niti Jupiter vgoditi ne more), k letu, ako Bog dopusti, *Horvatske igrokaze* koje k rukam dobiti budem mogel i koji tak navuk dobroga držanja kak čistoču jezika viteški zadržavaju, za hasen i razveselenje domorodcem mojem, jezika slavnoga ljubitelom na svetlo dati želim. Ako koj gde za kojega zna, prosim, da takovoga za kratko vreme mene delnika včini“ (Mikloušić 1821: 186).¹

Tim riječima autor najavljuje svoj veliki i prema ocjenama kasnijih proučavatelja prijeporan poduhvat: izdavanje kajkavskih dramskih tekstova u novome ruhu. Prema Ivanu Cesarcu (2006: 146) na njega se odlučio u dogovoru i uz financijsku potporu biskupa Maksimilijana Vrhovca.

Iste godine kada je njihovo izdavanje najavljeno, u Zagrebu u knjizi naslovljenoj *Horvatski igrokazi (Horvatzki igrokazi)* izlaze dva od ukupno četiriju objavljenih igrokaza: *Ljubomirovič ili prijatelj pravi (Lyubomirovich ili Priatelj pravi)* Matije Jandrića² i *Matijaš grabancijaš dijak (Mathias Grabanczias diak)* Tituša Brezovačkog.³ Godine 1823. „vu novem pogledu“ Mikloušić u Zagrebu objavljuje *Diogeneša ili slugu dveh zgubljeneh bratov (Diogenesh ili szluga dveh zgublyeneh bratov)* Tituša Brezovačkog, a u Varaždinu de Šibenekovu dramu *Lizimakuš* pod proširenim naslovom *Lizimakush ali machuhinzki nazlob (Lizimakuš ali mačuhinski nazlob)*.

U povijesti hrvatske književnosti Mikloušićeve su intervencije u tekstu objavljenih drama mahom negativno ocjenjivane. Primjerice Branko Vodnik o Mikloušićevu izdanju *Matijaša Grabancijaša dijaka* piše: „U glavnome Mikloušić je ipak najviše mijeňao jezik izvornoga teksta ove drame. Mikloušić bijaše purist i arhaist kajkavski, dok se Brezovački kao rođeni komediograf podavao običnome govoru svojih junaka, ne obazirući se na književne tradicije“ (Vodnik 1920: 298). Prema Vodniku Mikloušić je u skladu s purističkim nastojanjima izbacivao sve štokavizme, germanizme, preostalu latinsku sintaksu i drugo.

¹ Sve transkripcije su vlastite.

² Riječ je o prijevodu Goldonijeve komedije *Il vero amico* koji Jandrić nije nikada sâm objavio, već je to prvi put učinio Mikloušić na temelju rukopisa koji mu je dostavio prevoditelj. Detaljnije v. Cesarec 2009: 139.

³ Cesarec (2008: 140) smatra da se radi o rukopisnoj varijanti *Matijaša* T. Brezovačkog jer je njezino postojanje još 1920. ustanovio Vodnik uspoređujući prvotisak navedene komedije iz 1804. i Mikloušićevo izdanje iz 1821. On je naime utvrdio da u Mikloušićevu izdanju ima nekoliko ulomaka (primjerice pojedinih replika iz dijaloga Matijaša i Smolka na 123. stranici) kojih nema u izdanju iz 1804. Na temelju toga zaključuje da je „Mikloušić pored I. izdanja morao imati i autograf ili dobar prijepis s autografa, iz kojega je taj ulomak unio u tekst II. izdanja“ (Vodnik 1920: 297).

Doduše, stariji su se istraživači⁴ ponajprije usredotočili na Mikloušićeva nova izdanja komedija Brezovačkog. Cesarec (2006: 137) smatra da je tomu tako jer *Ljubomirovič* prije nije ni tiskan, dok *Lizimakuš* kao isusovačka tragedija nije bio atraktivan za onodobnu pozornicu.

Upravo je *Lizimakuš*, odnosno usporedba jezika prvoga i drugoga izdanja te drame predmetom ovoga rada. Naime, za povijesnosociolingvističko istraživanje jezične norme i varijacije ta je drama osobito zanimljiva jer je od de Šibenekova do Mikloušićeva izdanja prošlo više od 55 godina tijekom kojih je objavljen niz književnokajkavskih gramatika i drugih jezičnih priručnika te se može promatrati jesu li, i u kojoj mjeri, oni utjecali na Mikloušićevo jezično redigiranje de Šibenekova *Lizimakuša*.

2. O drami ukratko

Tijekom gotovo 170 godina kazališnoga rada u zagrebačkoj isusovačkoj gimnaziji izvedeno je otprilike četiri stotine komada,⁵ a prva tiskana drama na kajkavskome književnom jeziku bila je upravo tragedija *Lizimakuš* (*Lysimachus*). Riječ je o prijevodu drame *Agathocles* francuskoga isusovca Charlesa de la Ruea koja je u pariškom kolegiju praizvedena 8. veljače 1668., a kasnije je prerađena i naslov joj je promijenjen u *Lysimachus*.⁶ Dramu je na književnu kajkavštinu preveo zagrebački isusovac Josip de Sibenegg (de Šibenek) Županić.⁷ Usporedbom originala i prijevoda N. Batušić ustanovio je sljedeće: „Riječ je o prijevodu, ni o kakvoj adaptaciji ili možebitnoj dramaturškoj obradi. Prijevod je uglavnom doslovan, pri čemu de Šibenek nije ispuštao ni jedan izvorni stih“ (Batušić 2003: 57).

Kao što je već rečeno, tragediju „vu novom pogledu“ u varaždinskoj tiskari Ivana Sangille s proširenim naslovom *Lizimakuš ali mačuhinski nazlob* objavljuje Mikloušić. Razlikama dvaju izdanja već su se bavili Nikola Andrić (1901.), Olga Šojat (1970.), Nikola Batušić (2002.) i Ivan Cesarec (2008.), no ni jedan od njih ne ulazi detaljnije u jezičnu analizu.

Temom rada O. Šojat jest de Šibenekov prijevod de la Ruea, pa se na Mikloušićevo izdanje samo osvrće spominjujući izmijenjeni naslov tragedije (*Lizimakuš* > *Lizimakuš ali mačuhinski nazlob*),⁸ s napomenom da svakako detaljnije valja istražiti: „Koliko je u toj tragediji Županićev jezik pod redaktorskim zahvatima Mikloušićevim postao bujniji ili možda kržljiviji“ (Šojat 1970: 6).

⁴ Primjerice, Vodnik 1920, Fancev 1940.

⁵ Prema Šojat 1970: 3.

⁶ O autoru drame detaljnije v. Andrić 1901: 2–3, Batušić 2002: 51.

⁷ O dvojnama oko njegova imena i biografskim podacima v. Batušić 2002: 51–54.

⁸ Cesarec (2008: 162) proširivanje naslova objasnidbenim alternativnim naslovom tumači ugledanjem na dvostruke naslove sjemenišnokazališnih dramskih tekstova.

Andrić ističe sitne strukturne razlike između dviju tragedija kao što je Mikloušićevo ispuštanje *Zavjetka* uvrštena prije *Imena posel opravljajućeh* te zaključuje: „Mikloušićevo izdanje ne razlikuje se u radnji ničim od prvoga izdanja. *Novi pogled*, u kojemu je Mikloušić izdao dramu, ograničuje se na sitne jezične i stilistične popravke prema ortografiji i razvijenijem stilu kajkavskom, kako se je razvio za 55 godina, koje su dijelile prvo izdanje od drugoga. Kao da je bio glavni posao Mikloušićev u preradivanju prvoga izdanja to, što je latinski način Šibeneggove stilističke konstrukcije, koji je tražio da se predikativni glagol stavlja na posljednje mjesto u rečenici, obratio u pravilniji položaj književne kajkavštine. U tom će se obliku kretati i ostale „ponovne“ edicije Mikloušićeve“ (Andrić 1901: 3).

Batušić također dolazi do zaključka da je de Šibenekov tekst u odnosu na Mikloušićev doživio „neke manje preinake“ u koje ubraja nenavođenje mjesta zbivanja i povijesnog vrela kao što to čine de la Rue i de Šibenek, izostavljenje imena *trejtje škole dijakov* koji su nastupili u predstavi 1768. i uvođenje na popis osoba Šeleuka koji se ne pojavljuje na pozornici, nego se o njemu samo govori. Kao element kojim je drama osuvremenjena spominje organiziranje replika prema suvremenoj grafijskoj prezentaciji, a ne *in continuo*. U jezičnu se analizu pomnije nije udubio, već samo napominje: „...što se tiče teksta lako je ustanoviti kako je proveo neke manje leksičke i sintaktičke promjene kako bi tragediju što više približio čitatelju svojega vremena“ (Batušić 2003: 55).

Kao novost na dramaturgijskoj razini Cesarec (2008: 164) ističe Mikloušićevo uvođenje dvadesetak didaskalija koje, iako su kratke i rijetke, ipak pružaju dodatne informacije.

A. Jembrih (2001: 12) govoreći općenito o Mikloušićevu radu na (ponovnom) izdavanju kajkavskih drama, ne ulazi u detaljniju jezičnu analizu, već paušalno zaključuje da je ovaj tekstove „ispravljao jezično i stilski dotjerivao, tj. dao im je duh i boju književnoga kajkavskog jezika“ vođen željom da ih približi publici.

3. Teorijske postavke, metodologija i ciljevi rada

Iako se o kajkavskome književnom jeziku u 19. stoljeću često govori kao o prilično ujednačenom, normiranom i standardiziranom, nadregionalnom, polifunkcionalnom idiomu (usp. Šojat 2009), i u njemu su, kao uostalom u svakome jeziku u svako doba, prisutne određene varijacije (Milroy 2012: 582).

U povijesno-sociolingvističkim istraživanjima jezične varijabilnosti,⁹ tri su uobičajena postupka: analiza varijantnosti unutar jednoga teksta kako bi se otkrio opseg i čestotnost varijacija; analiza varijantnosti unutar više tekstova pri čemu se uzimaju u

⁹ Povijesna sociolingvistika međustrukovna je lingvistička disciplina kojoj je osnovni cilj rekonstruirati jezik u njegovom društveno-povijesnom i političkom kontekstu (Romaine 1988: 1453).

obzir i vanjski faktori poput mjesta i vremena nastanka teksta, društvena stratifikacija autora i sl., te analiza varijantnosti unutar nekoliko inačica istoga teksta u potrazi za uzrokom namjerne promjene (Auer i Voeste 2012: 260). Potonji je postupak vrlo pogodan za izučavanje prijepisa Biblije, napominju iste autorice, a njime ćemo se koristiti i mi u ovome radu.

Dakle, osnovni je cilj naše analize pokazati što je, zašto i pod utjecajem koga/čega Mikloušić mijenjao u de Šibenekovu jeziku 55 godina nakon objave prvoga izdanja drame *Lizimakuš* te što na temelju toga možemo zaključiti o normiranosti književne kajkavštine u 19. stoljeću.

U radu je uspoređeno de Šibenekovo izdanje *Lizimakuša* iz 1768. prema primjerku koji se čuva u Knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pod signaturom R 1093 i Mikloušićevo iz 1823. također prema primjerku iz Akademijine knjižnice (R 541). Iz tekstova su ekscerpirane i po jezičnim razinama (grafijska, fonološka, morfološka, sintaktička, leksička) razvrstane uočene razlike među dvama izdanjima. Potom su varijante na grafijskoj, fonološkoj, morfološkoj i dijelom na sintaktičkoj razini uspoređene s kajkavskim normativnim priručnicima koji su mahom napisani nakon de Šibenekova, a prije Mikloušićeva izdanja. Riječ je o izdanju kajkavskoga pravopisa iz 1808. godine *Naputčenje za horvatski prav četiti i pisati*¹⁰ te o dvjema gramatikama: Szentmártonyjevu *Uvodu u nauk o horvatskome jeziku* iz 1783.¹¹ i Kornigovoj *Horvatskoj gramatici* iz 1895.¹² U nedostatku elektroničkoga korpusa kajkavskoga književnog jezika u cjelini, sintaktičke i leksičke varijante pokušali smo objasniti zagledanjem u najveće dostupno vrelo podataka o književnoj kajkavštini – u *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*.¹³ Sve su razine uspoređene i s analizom Antuna Šojata (2009) koja je provedena na jezičnoj kartoteci spomenuta rječnika.

Zanimao nas je prije svega odnos književnokajkavske jezične norme koja se iščitava iz spomenutih gramatika i priručnika te Mikloušićeve jezične prakse u *Lizimakušu*. Drugim riječima, željeli smo odgonetnuti jesu li promjene koje Mikloušić čini u de Šibenekovu tekstu tek proizvoljne i stilske naravi, ili su uvjetovane i normama te jezičnim uzusima njegova vremena. Potonje se najlakše može utvrditi na morfološkoj razini budući da je ona najbolje opisana u spomenutim gramatikama.

Uzeli smo u obzir i Kristijanovićev gramatički opis iako on nastaje 1837., odnosno četiri godine nakon Mikloušićeve smrti, upravo zato jer je Kristijanović Mikloušićev nećak i od njege nasljeđuje jezične stavove te ljubav prema književnoj kajkavštini u

¹⁰ Prema pretisku izdanja *Naputčenje za horvatski prav četiti i pisati* tiskanog u Budimu 1808. Transkripciju i pretpisak objavili su 2004. godine „Muži zagorskog srca“ i „Kajkaviana“ uz pogovor Alojza Jembriha.

¹¹ Prema prijevodu Barbare Štebih Golub iz 2014. godine.

¹² Prema prijevodu Barbare Štebih Golub iz 2015. godine.

¹³ Izlazi od 1984. godine, a dosad je objavljeno 14 tomova, *a – seljanec*.

vrijeme ilirizma i drugačije jezične koncepcije. Time smo željeli ukazati na mogućnost da je Kristijanović svoj gramatički opis temeljio upravo na Mikloušićevu jeziku.

Kako je naša analiza usmjerena na jezičnu upotrebu pojedinca, ponajprije de Šibeneka, a još više Tomaša Mikloušića, uzimamo u obzir povijesno-sociolingvistička promišljanja o tome kako svaki pojedinac u jednom trenutku može biti konzervativan, u drugome kolebljiv, a u trećem inovativan u odnosu naspram postojećoj jezičnoj varijaciji. Drugim riječima, jezičnu varijaciju promatramo kao sliku potezanja užeta gdje pojedinac ide naprijed-natrag u odabiru ponuđenih mu starijih ili novijih jezičnih varijanata, što se pokazalo kao uobičajeno jezično ponašanje ljudi, kako u prošlosti, tako i danas (Anipa 2001: 28–30).

U daljnjem će se tekstu podaci prikupljeni usporedbom jezika dvaju izdanja *Lizimakuša* po jezičnim razinama komparirati s onima iz kajkavskoga pravopisa i gramatika, KRJ-a te Šojatove analize. Na kraju dolazi zaključak o rezultatima naše analize.

4. Analiza

4.1. (Orto)grafija i fonologija

Priređujući nakon 55 godina drugo izdanje de Šibenekova *Lizimakuša*, Mikloušić sasvim očekivano provodi određene grafijske i fonološke modifikacije u tekstu, ispravlja očite de Šibenekove zatičke (*prevjel* 22 > *prevzel* 26), a ostavlja i poneki svoj (*vzi mlje* 29 > *znimlje* 34).

Priroda je Mikloušićevih grafijskih izmjena modernizacijska i promjene su u skladu s vremenom u kojem Mikloušić živi, a u kojem se kajkavski autori uglavnom drže pravopisnih i grafijskih načela iz pravopisa s početka 19. stoljeća. Tako Mikloušić mijenja i ujednačuje grafiju s *Napučenjem*: *s, f, ff* > *sh* (š), *f* > *s* (ž), *i* > *y* (veznik), *li, lj* > *ly* (lj), *nj* > *ny* (nj), *fz* > *sz* (s), *th* > *t* (t) i vodi se morfonološkim načelom pisanja:¹⁴ *srce* 6 > *srdcze* 7; *naveshcha* 6 > *nazvétzcha* 7; *ochinzko* 8 > *otchinzko* 9, *otela* 11 > *odtela* 12; *oprashcha* 32 > *odpraztcha* 39. S *Napučenjem* Mikloušić usklađuje i pisanje nenaglasnica te mijenja de Šibenekov pravopis na sljedeći način: *od nikud* 3 > *odnikud* 3; *fzem fze domishljavala* 30 > *domishlyàvalaszêmsze* 35.

Najveća je Mikloušićeva grafijska inovacija pisanje *h* u genitivu množine imenica (*ztraffil* 3 > *ztrashilh* 3, *ruk* 11 > *rukh* 13), uključujući i veznik *pokehdob* ('budući da, jer') u kojem je genitiv imenice *doba* tvorbena okamenjen (*pokehdob* 35 > *pokehdobh* 42). Po toj se grafijskoj maniri Mikloušić ističe i u svojim drugim djelima (npr. *Izbor dugovanyh vszakoverztneh*, 1821.), a koristili su je još samo neki njemu suvremeni kajkavski autori (primjerice Jakov Lovrenčić koristi 'h u istome položaju, kao i Ignac Kristijanović).

¹⁴ Primjeri se donose na način da s lijeve strane znaka „>“ stoji de Šibenekova, a s desne Mikloušićeva potvrda. Osim pri opisu grafije gdje su potvrde pisane izvornim slovima, svi su ostali primjeri dani u vlastitoj transkripciji.

U vokalizmu Mikloušić dosljedno mijenja de Šibenekove ikavske reflekse jata u ekavske, primjerice u niječnome obliku glagola *biti* (*nisem* 14 / *nis* 21 > *nesem* 16 / 24, *nisi* 7 > *nesi* 7, *ni* 4 > *neje* 4, *nisu* 6 > *nesu* 6), ali i drugdje (*nimaš* 6 > *nemaš* 7, *nutri* 6 > *nutre* 7, *ovdi* 14 > *ovde* 16, *vsigdi* 30 > *vsigde* 35). Iako su prema KRj-u oba refleksa prisutna u književnoj kajkavštini, ekavski su refleksi češći i Mikloušić ih je zacijelo smatrao „kajkavskijima.“

Također Mikloušić znatno češće piše protezu *v(u)*- od de Šibeneka: *v-varašu* 6 > *vu varašu* 6, *v-vekuš* 6 > *vu vekšu* 7, *včinila* 13 > *vučinila* 14, *vmoril* 13 > *vumoril* 15, no nije sasvim dosljedan u tome: *v-pogibel* 6 = *v-pogibel* 7, *v-beg* 13 = *v-beg* 15. Tu se Mikloušić povodi za savjetom iz *Napučenja* koji kaže da je bolje pisati i izgovarati *vu* nego *v-* (*Napučenje* 2004: 29).

Dosljedna je i Mikloušićeva zamjena de Šibenekova refleksa poluglasa. Dok de Šibenek ima *šva* > *a*: *imal* 3, *imati*, 21, *gledat* 18, *gledati* 42, *dan* 43, *ništarmanje* 34, Mikloušić na „kajkavskiji“ način upotrebljava *šva* > *e*: *imel* 3, *imeti* 24, *gledet* 21, *gledeti* 52, *den* 52, *ništarmenje* 41.¹⁵ Uz par iznimaka: de Šibenek naime piše *dej* 25, *tej* 34, a Mikloušić *daj* 29, *ta* 41. U vokalizmu je uočljiva i dosljedna Mikloušićeva promjena *a* > *u* u leksemu *zvan* > *zvun*,¹⁶ koji se u drami obilato koristi.

Spomenut ćemo još kakvo je stanje s vokalom „i“ u prijedlogu/prefiksu *iz(-)* u promatranim izdanjima *Lizimakuša*. U de Šibeneka prevladava oblik bez *i-* (*zbije* 4, *zišel* 5, 6, *zvan* 6, *zručil* 7, *z-varaša* 7, *z-druge matere* 9, *ziduče* 13, *zvišenostjum* 17, *z-srca* 20, iako rijetko ima i puni oblik (*iziti* 4, 7 = *iziti* 4, 8). Mikloušić pak gotovo dosljedno takvim primjerima dodaje *i-*: *izbije* 4, *izišel* 5, 6, *izručil* 8, *iz varaša* 8, *iz druge matere* 10, *iziduče* 14, *izvišenostjum* 20, *iz srca* 23. Pravilo podrazumijeva i par iznimaka: *zvan* 6 = *zvan* 6, *spunilo* 9 = *spunilo* 10, no jasna je opća tendencija promjene iz krnjih prema punim oblicima prijedloga/prefiksa *iz(-)*. Analiza jezika Mikloušićeva suvremenika Ivana Krizmanića također je pokazala da taj kajkavski autor daleko više upotrebljava pune oblike, što ukazuje na to da je u književnoj kajkavštini u 19. stoljeću bila u tijeku jezična promjena *z-* > *iz-* (Schubert 2016: 145–146). Ona je zasigurno bila potaknuta i savjetom koji se nalazi u *Napučenju* (2004: 29), a koji kaže da je bolje pisati *iz-* nego *z-*.

Prilikom usporedbe konsonantizma u dvama izdanjima *Lizimakuša*, u oči upadaju tri vrste promjena koje je Mikloušić gotovo dosljedno sproveo u tekstu.

Primjere s de Šibenekovim bilježenjem obezvučenja na kraju riječi, koje je u govoru tipično za sve hrvatske govore, osobito kajkavske, a manje obično u kajkavskome književnom jeziku, (usp. *Napučenje* 2004: 20, Šojat 2009: 20), Mikloušić piše sa zvučnim

¹⁵ U KRj-u potvrđena su oba oblika tijekom trajanja kajkavskoga književnog jezika, no čini se da su oni s refleksom *e* češći.

¹⁶ Šojat (2009: 15) napominje da oblici *van* i *vun* supostoje u književnoj kajkavštini tijekom čitava njezina trajanja, no oblik *vun* je „kajkavskiji“.

suglasnikom, to jest mijenja de Šibenekov zapis na sljedeći način: *zapoveč* 6, 17, 33 > *zapoved* 7, 19, 40; *poveč* 20, 36, 37 > *poved* 24, 43, 45.

Druga je uočljiva Mikloušićeva intervencija u de Šibenekov konsonantizam ona koja se tiče depalatalizacije *lj* i *nj*. Mikloušić mijenja: *nagnenja* 10 > *nagnjenja* 10, *spominaš* 23 > *spominjaš* 27, *zadnič* 20 > *zadnjič* 23, *zadovolim* 18 > *zadovoljim* 21, *zadovolščine* 22 > *zadovoljščine* 26, *zdavna* 16 > *zdavnja* 18, *želen* 6, 9 > *željen* 7, 10. Ni to, doduše, nije provedeno bez par iznimaka: *zdavnja* 19 > *zdavna* 22 (pažljivi čitatelj primijetiti će obratni postupak među gornjim primjerima u istom leksemu), *zdehnjenje* 34 > *zdehnenje* 41. Depalatalizacija *lj* i *nj* svojstvena je govorima diljem kajkavskoga terena, a za čitavoga vijeka književne kajkavštine prisutna je varijacija, napominje Šojat (2009: 23). Na temelju analize jezičnoga korpusa za KRj još zaključuje da su potvrde depalataliziranih oblika brojnije i starije, što bi značilo da su uobičajenije u de Šibenekovo vrijeme, a vraćanjem palatalnosti Mikloušić modernizira jezik u drugome izdanju *Lizimakuša*.

U svakom primjeru upotrebe de Šibenekova leksema *daljeko* (8, 15, 40), oblik sa sekundarnim *lj* Mikloušić mijenja u *dalko* (9, 17, 48), što je u skladu sa stanjem u kajkavskome književnom jeziku (usp. Šojat 2009: 24, KRj).

Iz konsonantizma ćemo spomenuti još niz primjera u kojima Mikloušić mijenja de Šibenekovu kontinuantu praslavenskoga *d'*. Naime, tamo gdje de Šibenek ima *d' > j*: *obhajajte* 8, *odhajajte* 7, 34, *odhajaj* 25, *obhaja* 38, *nahajam* 20, 33, *ponujaš* 28, Mikloušić dosljedno piše *d' > đ*: *obhađajte* 9, *odhađajte* 9, *odhađaj* 30, *obhađa* 38, *nahađam* 23, 41, *ponuđaš* 33. Prema Šojatu (2009: 30) kontinuantu *đ* češća je i uobičajenija u kajkavskome književnom jeziku od sedamnaestog stoljeća nadalje, što će reći da i u tom slučaju Mikloušić usklađuje jezik „svoga“ *Lizimakuša* sa stanjem koje smatra uvriježenim u svoje doba.

4.2. Morfologija

Morfološka jezična razina koja uživa status „najstamenije“, to jest, najotpornije pred jezičnim mijenama, i u ovoj je analizi najzanimljivija. Ima tomu još jedan razlog praktične naravi. Naime, upravo je morfologija kajkavskoga književnog jezika najbolje obrađena u šest književnokajkavskih gramatika napisanih između 1779. i 1837. godine pa imamo s čime usporediti podatke do kojih smo došli analizirajući jezik dviju verzija *Lizimakuša*.¹⁷

Mikloušić je mijenjao određene de Šibenekove deklinacijske nastavke u imeničkoj i pridjevsko-zamjenskoj sklonidbi, primjerice: Mikloušić mijenja de Šibenekov *-em > -om* u D mn. imenica m. r. (*ovem mladencem* 4 > *ovem mladencom* 4). Zanimljivo je

¹⁷ Usporedbu provodimo s gramatikama koje su mogle utjecati na Mikloušićev jezik, a imamo ih u prijevodu: sa Szentmártonyjevom slovnicom iz 1783. i Kornigovom iz 1795. Matijevićevu iz 1810. preskačemo jer je riječ o preradbi Kornigove.

da je još Szentmártony 1783. zamijetio varijabilnost upravo u tom leksemu i zabilježio je u jednoj od svojih gramatičkih napomena.¹⁸ U paradigmi on stavlja nastavak *-om* (2014: 76), kao i Kornig (2015: 98) i Kristijanović (2012: 34). Doduše Kristijanović u napomeni kaže da D mn. m. r. obično ima isti nastavak kao instrumental jednine, *-om* ili *-em* (ibid, 37), dakle dopušta i *-em*. KRj također bilježi dvostrukost s time da je *-om* tamo prvi, odnosno češće potvrđen nastavak.

Mikloušić mijenja i de Šibenekov A mn. m. r. u kojem je uočljiv trag dvojine: *dva sina* 43 > *dva sine* 52. Gramatičari su u tom slučaju složni i sva trojica beziznimno imaju nastavak *-e* u A mn. m. r. te nijedan ne opisuje dvojину koja se dotad izgubila u književnoj kajkavšini (Szentmártony 2014: 76, Kornig 2015: 98, Kristijanović 2012: 35).

Mikloušić mijenja i de Šibenekov G mn. ž. r. *z dužnosti* 30 > *iz dužnostih* 35, *jezero smrti* 31 > *jezero smrtih* 36, što je u skladu sa stanjem u kajkavskim gramatikama (Szentmártony 2014: 80, Kornig 2015: 113, Kristijanović 2012: 41).

U poglavlju o grafiji spomenuta je Mikloušićeva grafijska manira gdje u G mn. dodaje grafem *h*, npr. *vojvod* 6 > *vojvodh* 7. U tom kontekstu valja zaključiti da u primjeru gdje mijenja *prsih* 16 > *prsh*, zapravo mijenja genitivni nastavak *-ih* > *-ø*. Nulti nastavak za G mn. imenice *prsa* opisuju i Szentmártony 2014: 75 i Kornig 2015: 91 te napominju da se sklanja kao imenica *telo* u množini.¹⁹

Zanimljiva je i Mikloušićeva intervencija u de Šibenekov tekst kada mijenja akuzativni nastavak jednine muškoga roda prema općem kajkavskom načelu A = G i ako imenica znači što neživo: *koj zrok dal sem* 28 > *koj sem zroka dal* 33. Szentmártony (2014: 76) i Kornig (2015: 98) imaju A = G u paradigmi s primjerom imenica koje označuju neživo, no u napomeni kažu da u *govoru* akuzativ u takvu slučaju može biti jednak nominativu. Kristijanović pak (2012: 36) kaže da je akuzativ jednak genitivu, osim kada imenica označava neživu stvar te mu u deklinaciji imenice *dan*, akuzativ glasi *dan*, *den* (ibid 48). Tu je dakle Mikloušić bliži starijim gramatičarima i općenito govornoj kajkavskoj jezičnoj praksi (usp. Lončarić 1996: 100).

U lokativu jednine brojeva/pridjeva muškoga roda Mikloušić je zamijenio de Šibenekov nastavak *-ov* u *-ev*: *vu prvom snu* 3 > *v prvem snu* 3. Zanimljivo je da stariji kajkavski gramatičari mahom imaju *-om* za lokativ nepalatalne deklinacije (Szentmártony 2014: 85 i Kornig 2015: 28), dok Kristijanović (2012: 57) bilježi oba nastavka, s time da preporuča *-em*: *pri svetem* (*om*). To može značiti dvije stvari. Prvo, da je razvoj u kajkavskome književnom jeziku u 19. stoljeću išao prema gubljenju distinkcije nastavka u L jd. s obzirom na (ne)palatalnost osnove pa Kristijanović opaža da je nastavak

¹⁸ „Neki umjesto završetka *om* i *ov* kod različitih imenica radije upotrebljavaju *em* i *ev*. Dakle, od *mladenec*, *Jüngling*, rabe *mladencem*, *mladencev* umjesto *mladencom*, *mladencov*“ (Szentmártony 2014: 77).

¹⁹ Kristijanović (2012: 43) u G mn. ž. r. preporuča nastavak *-ih* za što smo već pokazali na drugom mjestu da nije nužno odraz stanja u jeziku nego Kristijanovićev osobni odabir (usp. Schubert 2016: 156). Uostalom, i on sam u napomeni kaže da je češći nastavak u G mn. ž. r. upravo: *-ø*.

-em u većine pisaca češći i stoga ga preporučuje u svojoj slovnici 1837. godine, ili drugo, da se Kristijanović u pisanju slovnice ugledao na jezik svoga ujaka Mikloušića, a o pravom stanju po pitanju nastavka *-om/-em* u L. jd. m. r. pridjeva i brojeva u književnoj kajkavštini 19. stoljeća i dalje ne znamo mnogo.

Ista je situacija i s nastavcima u dativu jednine pridjeva te zamjenica ženskoga roda²⁰ gdje Mikloušić dosljedno mijenja de Šibenekov imenski nastavak *-i* > *-oj*: *vsaki* 5 > *vsakoj* 5, *moji* 7, 14 > *mojoj* 8, 16, *ovi* 15 > *ovoj* 17, *ji* 19, 39 > *joj* 21, 47, *zapovedajuči* 19 > *zapovedajučoj* 22, *oni* 23 > *onoj* 27, *vsi* 33 > *vsoj* 40. Šojat (2009: 61, 62) kaže da je u književnoj kajkavštini preuzet imenički nastavak (*-e* u 17. i 18. stoljeću, kasnije *-i*), no da je tijekom čitava trajanja književne kajkavštine, a osobito u 19. stoljeću obična i upotreba nastavka *-oj*. U kajkavskih gramatičara situacija je takva da Szentmártony u paradigmi ima *vruči*, *vručoj* 2014: 84, *njoj*, *joj*, *ji* ibid, 90, a Kornig *veliki*, *velikoj* 2015: 28, *njoj*, *joj*, *ji* ibid, 127, dakle obojici je *-i* prvi nastavak u pridjeva, dok je kod Kristijanovića ili obrnuto *svetoj*, *sveti* 2012: 57, *kojoj*, *koji* 2012: 78, ili uopće ne opisuje nastavka *-i*: *onoj*, *njoj*, *joj* ibid, 72. Ako usporedimo gramatičke opise, dade se pretpostaviti da se književna kajkavština mijenjala u smjeru Mikloušićevih mijenjanja de Šibenekova jezika, pa je zato i u Kristijanovića takav opis.

Osim deklinacijskih nastavaka, Mikloušić je u de Šibenekovu *Lizimakušu* gotovo dosljedno mijenjao starije nastavke za 3. l. mn. prezenta glagola (*-e*, *-u*) u analoški „dugi“ *-ju* koji prevladava u 19. stoljeću (v. Šojat 2009: 74, Schubert 2016: 156–159) i koji je jedna od važnih varijabli u proučavanju normiranosti književne kajkavštine: *skazju se* 4 > *iskažeju se* 4, *spe* 5 > *spiju* 5, *zidu* 6 > *izideju* 6, *spaze* 11 > *spaziju* 12, *pristanu* 34 > *pristaneju* 41, *prose* 36 > *prosjiju* 43. Tek u dva primjera ostavlja neizmijenjeno *poginu* 6 = *poginu* 6, *pojdu* 11 = *pojdu* 12, što ne smeta općem dojmu da „pravilnim, boljim“ ili naprosto suvremenijim, smatra upravo analoški nastavak.

Tijekom analize jezika dvaju izdanja *Lizimakuša*, u oko je upadalo i često Mikloušićevo mijenjanje skraćenih oblika prezenta i futura pomoćnoga glagola *biti* u pune oblike: *su* 4 > *jesu*, *sem* 6 > *jesem* 6, *bum* 20 > *budem* 23, *ne bum* 23, 24, 25 > *ne budem* 27, 28, 29, *ne bu* 6, 11, 13 > *ne bude* 6, 12, 14 itd. Šojat (2009: 73) kaže da su puni oblici uobičajeniji i češći u književnoj kajkavštini, za razliku od kontrahiranih koji prevladavaju u kajkavskim govorima. Gramatičari također u paradigmi navode pune oblike, a u napomeni kažu da se uz pune često ili vrlo često koriste i kontrahirani oblici (Szentmártony 2014: 95, 98, Kornig 2015: 134, 136), dok Kristijanović (2012: 84, 85) ide korak dalje i već u paradigmi bilježi dvostrukosti. Na temelju gramatičkih opisa dalo bi se zaključiti da se kontrahirani oblici sve više prodiru u pisanu kajkavštinu kako vrijeme odmiče prema 19. stoljeću pa ulaze i u gramatičke opise. Zašto onda Mikloušić inzistira na punim oblicima u drugome izdanju *Lizimakuša*? Vjerojatno zato jer je riječ o tragediji koja iziskuje viši i uzoritiji stil kojemu su svojstveniji puni oblici pomoćnog glagola *biti*.

²⁰ Sva trojica gramatičara spominju da neodređene zamjenice slijede sklonidbena pravila pridjeva.

Od morfoloških intervencija spomenut ćemo Mikloušićevu promjenu imperativnog nastavka u primjeru: *bežmo* 40 > *bežemo* 49. Szentmártony (2014: 105), Kornig (2015: 140) i Kristijanović (2012: 105) pišu da glagoli na *im* tvore 1. i 2. l. mn. imperativa nastavcima *emo*, *ete* kako bi se bolje razlikovali od prezenta. Šojat (2009: 83) u svojoj analizi uopće ne spominje to, iz gramatika poznato pravilo, nego na temelju korpusa za KRj zaključuje da su *emo* i *ete* književni kajkavski nastavci u tvorbi imperativa, ali da neki pisci ipak koriste i *imo* i *ite*. Kako de Šibenekov oblik *bežmo* nije ni s nastavkom *-emo*, ni s nastavkom *-imo* koji su prema konzultiranoj literaturi mogući u imperativu,²¹ zaključujemo da je riječ o onodobnom dijalektalnom de Šibenekovu obliku koji Mikloušić mijenja u književni kajkavski oblik.

Nadalje Mikloušić mijenja de Šibenekove određene oblike pridjeva u neodređene: *sam svedok nazočni bil sem* 19 > *sam sem svedok nazočen bil* 22, *da bi čin tak odurni prez kaštige pustil* 20 > *da bi čin tak oduren prez kaštige pustil* 23, *nekrivi on vumreti, ja krivi živeti bi moral* 30 > *nekriv i nedužen vumreti, a ja kriv živeti bi moral* 36, osim u jednome primjeru gdje postupa obratno: *Ter živeš jošče jezero smrti vreden, malovrednik?* 31 > *Ter živeš još jezero smrtih vredni malovrednjak!* 36. Gramatičari napominju da N jd. m. r. pridjeva završava ili na *i* ili na suglasnik, a u paradigmi donose neodređen oblik pridjeva, bez objašnjenja kada se koji koristi. Tek Kristijanović pobliže objašnjava da jedino opisni pridjevi mogu imati neodređeni i određeni „završetak“ te da je određeni pridjev nadomjestak za njemački određeni član (2012: 54). Šojat govori da nastavci određene i neodređene deklinacije u kajkavskome književnom jeziku već u 16. stoljeću nisu bili razlikovne jezične jedinice, nego irelevantne dublete (Šojat 2009: 56). Na temelju dostupnih nam podataka o kajkavskome književnom jeziku nismo u mogućnosti donijeti zaključak o tome je li Šojat u pravu i zašto Mikloušić mijenja vid de Šibenekovih pridjeva pa će ovaj pasus u radu ostati na razini zapažajuće bilješke.

U morfologiji *Lizimakuša* uočljiva je Mikloušićeva intervencija u tvorbene sufikse pridjevske i priloške komparacije. Gotovo dosljedno mijenja *-eji/-eja/-eje* > *-eši/-eša/-eše*: *tvrdeje* 25 > *tvrdeše* 30, *starejemu* 7, 11 > *starešemu* 8, 12, *tvrdeja* 42 > *tvrdeša*, *leže* 18 > *lehkeše* 20 ili *leže* 20, 36 > *lehkše* 23, 44, *nesrečnej* 26 > *nesrečneša* 30, *vkannjiveje* 34 > *vkannjiveše* 41, *najteže* 34 > *najtežeše* 41. Kajkavske gramatike opisuju oba načina tvorbe komparativa, s time da Szentmártony (2014: 86) napominje da većina pridjeva tvori komparativ nastavcima *-eji/-eja/-eje*, Kornig (2015: 122) i Kristijanović (2012: 61) navode oba načina i to tako da im je prvi onaj sa sufiksima *-eši/-eša/-eše*, no dopuštaju i tvorbu komparativa s *-eji/-eja/-eje*. Šojat (2009: 62, 63) primjećuje da pridjevi u kajkavskome književnom jeziku teže tvorbi komparativa samo sufiksom *-eši* kako se primiče 19. stoljeće. I naša je analiza jezika J. E. Matijevića i I. Kristijanovića na istome tragu (Schubert i Štebih Golub 2020: 347), što nam u konačnici daje hrabrosti

²¹ U KRj-u zabilježen je samo *-imo* u 1. l. mn. imperativa glagola *bežati*.

da zaključimo kako je Mikloušić smatrao sufiks *-eji/-eja/-eje* zastarjelim te ga promijenio u sebi suvremeniji *-eši/-eša/-eše*.

4.3. Sintaksa

Mikloušićevi zahvati u izvorni tekst na sintaktičkoj razini veoma su brojni – gotovo da i nema rečenice u kojoj nije intervenirao pa ćemo se usredotočiti na one najčešće i najdosljednije izmjene.

Već je rečeno da²² Andrić spominje kako je Mikloušić mijenjao red riječi premještajući glagol, koji je po uzoru na latinsku sintaksu kod de Šibeneka bio na kraju rečenice, u prirodniji red riječi za književnu kajkavštinu.²³ Naša analiza potvrđuje tu tvrdnju jer je mjesto glagola mijenjano u gotovo svakoj rečenici (*Brzo mi Kašandra dozovete*. 3 > *Brzo mi dozovete Kasandra*. 3; *I ja sprvič štimal sem ...* 4 > *I ja sem sprvince štimal...* 4; *Piruš štimal bude da Moldavci na njega navalili jesu*. 5 > *Piruš bude štimal da su Moldavci na njega navalili*. 6).

U odnosu na izvornik Mikloušić je često mijenjao i položaj pridjeva iz antepozicije u postpoziciju (*nočnih stražih* 3 > *stražih nočnih* 4; *tvoj Šeleukuš [...] vu moldavski opravi ...* 5 > *Šeleukuš tvoj [...] vu opravi moldavski ...* 6; *moldavskoga kralja* 16 > *kralja moldavskoga* 18). Zamjena položaja pridjeva iz antepozicije u postpoziciju, iako iznimno česta, nije dosljedna, već nalazimo rijetke primjere poput: *kraljevske korune odvećtvo* 13 = *kraljevske korune odvećtvo* 14. Zamjena položaja pridjeva iz postpozicije u antepoziciju iako rijetka, također je zabilježena (*črete neprijateljske* 14 > *neprijateljske čete* 16). Rezultati dakle ukazuju na očigledno Mikloušićevo preferiranje pridjeva u postpoziciji. Kako se kajkavske slovnice na položaj pridjeva uopće ne osvrću, a nije nam dostupan ni elektronički korpus kajkavskoga književnog jezika na kojem bismo mogli provjeriti učestalost položaja pridjeva u odnosu na imenicu, o Mikloušićevim motivima za takvu promjenu reda riječi možemo samo nagađati. Ipak, nismo skloni pretpostavci da je položaj pridjeva u antepoziciji smatrao prirodnijim za govornu kajkavštinu. Upravo suprotno, smatramo da je riječ o odabiru koji mu se činio prikladnijim za viši stil kakvim bi trebale biti pisane tragedije.

Mikloušić nadalje u nizu primjera posvojni pridjev zamjenjuje posvojnim genitivom (*ljubav očinska* 11 > *ljubav oca* 12; *Šeleukovu bojnu kapu* 21. > *Šeleuka bojnu kapu*

²² V. odlomak 2.

²³ U tome je kontekstu zanimljivo primijetiti da je položaj glagola u de Šibenekovoj rečenici identičan ne samo onom u latinskome, već i onom u njemačkome, a autori kajkavskih slovnica tvrde da je red riječi u kajkavskome i njemačkome identičan. Szentmártony (2014: 148) time opravdava neuključivanje sintakse u svoju gramatiku, a Kornig izrijeком objašnjava: „Red riječi - kako ja shvaćam jest red koji određuje kako dijelovi govora u horvatskome imaju slijediti jedan za drugim - jednak je njemačkome pa nepotrebnim smatram ovdje donositi posebna pravila. [...] Inače u običnome govoru valja slijediti red riječi u njemačkome“ (Kornig 2015: 196). Gotovo identičan odlomak nalazimo kod Matijevića (2018: 278). To znači da prema opisu u kajkavskim slovnicama, položaj glagola nije trebalo mijenjati!

25). U kajkavskim se slovnica spominju oba načina izricanja posvojnosti: posvojnim genitivom i posvojnim pridjevom izvedenim od imenice „koja odgovara na pitanje *čije, čijega*“²⁴ (Kornig 2015: 201), što se ističe kao „osobito svojstvo“ *horvatskoga* jezika. Međutim, ni jednom se od tih dvaju načina izricanja posvojnosti ne daje prednost niti se govori o njihovoj eventualnoj stilskoj obilježenosti. Proučavajući sintaktičke funkcije genitiva u jeziku Tituša Brezovačkoga, Diana Stolac (1992: 170) zaključila je sljedeće: „Učestalost upotrebe posesivnog genitiva u odnosu na ostale imeničke atribute, posebno upotrebe genitiva porijekla u odnosu na ostale posesivne sintagme, upućuje na značajnost mjesta koje zauzima ova sintaktička kategorija u jeziku Tituša Brezovačkog.“ Dakle, uporabu posvojnoga genitiva u kajkavskome književnom jeziku može se smatrati uobičajenom i stilski neobilježenom. Međutim, bez elektroničkoga korpusa kajkavskoga književnog jezika ili bez detaljnih studija o konkurenciji posvojnoga pridjeva i posvojnoga genitiva, ne možemo sa sigurnošću reći je li ova zamjena samo Mikloušićev stilski odabir ili ne.

Kako je uporaba prijedložnoga instrumentala sredstva jedno od bitnih obilježja kajkavštine,²⁵ obilno je potvrđena u obje verzije drame (*z življenjem* 15 > *z življenjem*. 17; *z kopjem* 20 > *na z kopjem* 25). Zanimljivo je međutim da na nekoliko mjesta Mikloušić de Šibenekov prijedložni instrumental imenice *ruka* (*z rukum*) mijenja u besprijedložni (*z silnum rukum* 8 > *silnum rukum* 8; *z svojum rukum* 13 > *svojum rukum* 15), dok na nekim mjestima zamjenu ne provodi (*z haharskum rukum* 33 > *z haharskum rukum* 40). Tu je očigledno riječ o Mikloušićevu stilskom odabiru.

4.4. Leksik

Mikloušićeve intervencije u ponovno izdanim kajkavskim tekstovima na leksičkoj razini do sada nisu istražene sustavno. Iznimka je Mikloušićeva kazališna terminologija jer se Batušić osvrće i na nju baveći se kajkavskom kazališnom terminologijom te neka rješenja smatra uspjeljivima od ranijih: „U najstarijem sačuvanom kajkavskom dramskom tekstu pod naslovom *Lysimachus* (Graz, 1786), izvedenom još u isusovačkom školskom kazalištu, čitamo kao oznaku vrste *pripečenje nesrečno dokončano*. Dakle posve nespretnu kovanicu, koja bi čitatelju i gledatelju morala najaviti tragični kraj scenskoga zbivanja. U Mikloušićevoj ediciji istoga djela (Zagreb, 1832), izdavač, ali kako znamo i samozvani adaptor nekih autonomnih književnih radova pa, prema tome, nerijetko i apokrifni autor, koristi se već uvriježenim pojmom igrokaz, dodajući mu

²⁴ Kajkavski su gramatičari svojom definicijom na tragu suvremenih definicija posvojnoga genitiva: „Posvojni ili posesivni genitiv imenički je atribut kojim se izražava pripadanje. To znači da podređenom članu sintagme pripada ono što se izriče glavnim članom. Pripadanje je ovdje shvaćeno u najširem smislu, pa obje imenice u sintagmi mogu značiti i osobe i predmete i apstraktne pojmove“ (Stolac 1992: 169).

²⁵ Đurkovečki čak u svojoj *Jezičnici* (1826: 55) za prijedložni instrumental rabi dva naziva: instrumental društva je *pajdašnik*, a onaj sredstva *orudelnik*.

tek posebno određenje: tako njegov *Lizimakuš ali Mačuhinski nazlob* postaje *igrokaz žalosni*. Ova Mikloušićeva kovanica nije daleko od Jambrešićeva tumačenja latinskoga *tragoedia*, što je ranije navedeno. Napokon, Vukotinovićeva adaptacija odnosno prijevod prema njemačkom izvorniku *Prvi i zadnji kip* (Požun, 1833.) nosi oznaku *turobna igra*, što je treća kajkavska inačica za tradicionalni pojam tragedije“ (Batušić 1982: 63).

Tvrđnje, poput one Vodnikove već spomenute u uvodu, o tome da je Mikloušić izbacivao štokavizme i germanizme te ih zamjenjivao kajkavizmima, prema našem istraživanju paušalne su i netočne. Iako su leksičke zamjene česte, zamjena tuđice domaćom riječi iznimka je, a ne pravilo. Germanizme Mikloušić uopće ne izbacuje (*špot* 29 > *špot* 34), a u čitavom tekstu nalazimo samo jednu, doduše dosljedno provedenu, zamjenu hungarizma slavenskom riječi (*palaš* 25 > *meč* 29).²⁶ Da Mikloušićeve intervencije na leksičkoj razini nisu bile potaknute podrijetlom leksema, potvrđuju primjeri kao što je dosljedno provedena zamjena leksema *boj s harc* (*boj* 21 > *harc* 25).²⁷ Mikloušić najčešće dakle kajkavski leksem zamjenjuje drugim istoznačnim ili blisko značnim kajkavskim leksemom. Primjerice *čretu* iz de Šibenekova teksta dosljedno²⁸ zamjenjuje s *četa* (*črete* 14 > *čete* 16). Budući da takva zamjena ne može biti uzrokovana podrijetlom leksema, u KRj-u smo provjerili potvrđenost obaju leksema. Takvi se rezultati dakako ne mogu smatrati konačnima, no kako još uvijek nemamo elektronički korpus književnokajkavskih tekstova, i na temelju rječničke građe donesen podatak o potvrđenosti leksema bio je dragocjen. KRj za *čreta* u značenju ‘četa’ donosi samo jednu potvrdu i to upravo iz *Lizimakuša*, dok je leksem *četa* potvrđen u svim velikim kajkavskim rječnicima (Habelićevu, Belostenčevu, Jambrešićevu i Patačićevu) te u izvorima od 17. stoljeća pa sve do Krležinih *Balada Petrice Kerempuha*. Takvo stanje moglo bi nas navesti na zaključak da je Mikloušić jednostavno rabio češće lekseme. Međutim, to ne vrijedi za druge zamjene. Primjerice Mikloušić *mačaha* dosljedno zamjenjuje s *mačuha* (*mačaha* 38 > *mačuha* 46),²⁹ a prema KRj-u oba su leksema potvrđena za čitava trajanja hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika.³⁰ Isto vrijedi i za zamjenu leksema *glubanja s lubanja* (*glubanja* 4 > *lubanja* 4)³¹ te *lisica s lesica* (*lisica* 40 > *lesica* 49). Bez postojanja književnokajkavskoga korpusa ne može se sa sigurnošću tvrditi koji je

²⁶ O dosljednoj zamjeni govorimo jer se u de Šibenekovu tekstu leksem *palaš* javlja još dva puta i kod Mikloušića je uvijek zamijenjen leksemom *meč* (25 > 29, 42 > 51).

²⁷ Leksem *boj* u de Šibenekovu se tekstu javlja dva puta (14, 21), a Mikloušić ga oba puta mijenja u *harc* (15, 25)

²⁸ Osim na navednom mjestu zamjenu nalazimo i na str. 5 > 5.

²⁹ Osim na navednom mjestu zamjenu nalazimo i na str. 9 > 10, 11 > 12, 20 > 23.

³⁰ Prema KRj-u leksem *mačaha* potvrđen je u Habelićevu i Belostenčevu rječniku te u tekstnim izvorima od 16. do 19. stoljeća, a *mačuha* u Jambrešićevu i Patačićevu rječniku te u 18. i 19. stoljeću.

³¹ Prema KRj-u leksem *glubanja* potvrđen je u Habelićevu i Belostenčevu rječniku u tekstnim izvorima 18. i 19. stoljeća, dok *lubanju* od rječnika nalazimo kod Habelića, Belostenca, Jambrešića i Patačića te u tekstnim izvorima od 17. do 19. stoljeća.

od leksema bio potvrđeniji ili tipičniji u Mikloušićevo vrijeme: može se samo pretpostaviti da je rabio lekseme koje je smatrao bližima svojim čitateljima.

Osobito su zanimljive Mikloušćeve zamjene koje nisu dosljedne. Tako leksem *gda* uglavnom zamjenjuje *s kada* (*gda* 14 > *kada* 15), no na nekim ga mjestima ostavlja (*gda* 20 > *gda* 24).³²

Što se tiče tvrdnje o zamjeni štokavizama kajkavizmima, primjere takve zamjene nismo našli. Skloni smo čak tumačenju da je do zamjena *hvala* u *dika* (*Kojem načinom ali vsa obladanja hvala tebi se pripíše ali bar delnik hvale postaneš*. 11. > *Ter se ovak ali vsa hvala obladanja ali barem dike delnik postaneš*. 12.) i kolokacija *viteška ruka* u *viteška desnica* (z *viteškom rukum svojum* 12 > z *viteškom desnicum* 14) došlo pod utjecajem štokavske epike. Doduše, u prvom je slučaju riječ o dvama leksemima dobro potvrđenima u kajkavskim izvorima,³³ pa je moguće i da je do zamjene došlo kako se riječ *hvala* ne bi ponavljala u istoj rečenici. Iako je i leksem *desnica* potvrđen u kajkavskome književnom jeziku,³⁴ leksem *ruka*³⁵ ima znatno veći broj potvrda, što bi značilo da je Mikloušić uobičajeniji leksem zamijenio onim neuobičajenijim i slabije potvrđenim.³⁶

Zanimljivima smatramo i primjere u kojima Mikloušić zamjenjuje glagole njihovim vidskim parnjacima, čime se mijenja smisao: *Sim, sim, mrtvoga mi sina nosete*. 18 > *Sim, sim, mrtvoga mi sina donesete!* 21, ili *Ni nova pelda prijateljstva da jeden mesto drugoga za krivca se izda*. 31 > *Neje nova pelda prijateljstva da se jeden za drugoga za krivca izdaje*. 37.

Na temelju provedene analize zaključujemo da se pri zamjenama na leksičkoj razini Mikloušić nije vodio podrijetlom riječi, kao što sugeriraju raniji istraživači. Smatramo da je leksičkim zamjenama tekst želio približiti onodobnoj publici.

Istraživanja Mikloušićeva izdanja *Matijaša Grabancijaša*³⁷ pokazala su da je ovaj mijenjao i osobna imena likova. Izidor Škorjač pretpostavlja sljedeći uzrok takvih preimenovanja: „Bit će, da su se Mikloušiću ova promijenjena imena činila više domaća nego Brezovačkijeva. Vuksan n. p. ne zvuči ‘Zagrebečki’ kao Kuzma, koje se ime i još danas upotrebljava u šali.“ (prema Cesarec 2008: 149).

³² Leksem *gda* od rječnika bilježe Habdelićev, Belostenčev i Jambrešićev, a potvrđen je u izvorima 17. i 19. stoljeća, dok potvrde leksema *kada* nalazimo kod Belostenca, Jambrešića i Patačića te u tekstovima od 17. do 19. stoljeća.

³³ Potvrde leksema *dika* nalazimo u Habdelićevu, Belostenčevu i Jambrešićevu rječniku te u tekstnim izvorima od 16. do 19. stoljeća, a *hvala* je od rječnika potvrđena kod Habdelića, Belostenca i Jambrešića te također u tekstovima od 16. do 18. stoljeća.

³⁴ Prema KRj-u potvrđen je u Habdelićevu, Belostenčevu, Jambrešićevu i Patačićevu rječniku te u Magdalenićevu *Zvončacu* i Kristijanovićevu *Žitku sveteh mučenikov*.

³⁵ v. KRj s. v. *ruka*.

³⁶ Jednako postupa i kad leksem *vudira* 4 mijenja leksemom *tuče* 4.

³⁷ v. Šurmin 1903: 65–66, Cesarec 2008: 149.

U *Lizimakušu* takve lokalizacije imena nema. Tomu je tako jer je riječ o tragediji temeljenoj na povijesnim vrelima, a u skladu sa zakonitostima tragedije kao dramske vrste, glavni su likovi pripadnici najvišega staleža, tj. kraljevske obitelji. Ipak, dok kod de Šibeneka nalazimo kroatizirane oblike latinskih imena bez zamjene završetka (*Lizimakuš*, *Agatokleš*, *Kariluš*, *Cefaluš*), Mikloušić rabi imena adaptirana promjenom završetka *-uš* > *-ø* koja zvuče „kajkavskije“, tj. prilagođenije kajkavskome sustavu (*Kariluš* > *Karil*, *Cefaluš* > *Cefal*).³⁸

5. Zaključak

Cilj je ovoga rada bio jezično usporediti dva književnokajkavska izdanja – de Šibenekovu tragediju *Lizimakuš* iz 1768. i Mikloušićevo drugo izdanje iste drame iz 1823. godine kako bismo otkrili raspon promjena koje je Mikloušić sproveo u de Šibenekovu jeziku, a zatim i razloge takvu postupanju te moguće utjecaje pod kojima su promjene nastale.

Naša je analiza pokazala da je Mikloušić ostavio traga na svakoj promatranoj jezičnoj razini. Pri usporedbi s pravopisom i gramatikama njegova vremena te s *Rječnikom hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* i Šojatovom studijom (2009), možemo zaključiti da je Mikloušić (orto)grafiju modernizirao i uskladio s ondašnjim aktualnim kajkavskim pravopisom *Napučenje za horvatski prav četeti i pisati* iz 1808. godine, a iznimkom je pisanje grafema *h* u *G* mn. što je i inače Mikloušićeva grafijska specifičnost i tema druga rada.

Fonološku razinu također je uskladio s jezikom *Napučenja* (*v* > *vu*; *z* > *iz*; *zapoveč* > *zapoveđ*), ili s devetnaestostoljetnim književnokajkavskim jezičnim uzusom kako ga iščitavamo iz Šojatove analize ili KRj-a (*jat* > *e*, *šva* > *e*, *d'* > *đ*, sklonost palataliziranim *lj* i *nj*, dijalektalni *daljeko* > književnokajkavski *dalko* itd.).

Morfološke Mikloušićeve promjene ukazuju na to da je on itekako bio upoznat s kajkavskom gramatografijom, jer je de Šibenekov jezik u velikoj mjeri uskladio sa Szentmártonyjevom i Kornigovom gramatikom koje opisuju moderniju književnu kajkavštinu od one iz de Šibenekova vremena (npr. *-ih* > *-ø* u *G* mn. ž. r. e-deklinacije (*prsih* > *prs*); *A = G* u imenica m. r. koje znače što neživo; analoški nastavak *-ju* u 3. l. mn. prezenta glagola, *-eši/-eša/-eše* u komparaciji pridjeva itd.). Neke Mikloušićeve promjene ne možemo objasniti zbog nedovoljne istraženosti književne kajkavštine u cijelosti (npr. *-i* > *-oj*: *vsaki* > *vsakoj* u pridjevsko-zamjeničkoj deklinaciji). Možemo pretpostaviti da je dio takvih promjena nastao iz stilskih razloga, riječ je ipak o tragediji, no ne možemo isključiti mogućnost da je i u djelima drugog žanra iz toga vremena na snazi ista jezična tendencija, odnosno varijacija. Mikloušićeva kolebanja i njegove manje ali ipak prisutne iznimke u provođenju spomenutih promjena vraćaju nas na sliku o

³⁸ O potpuno kroatiziranim imenima govorimo jer je došlo i do zamjene latinskoga završetka *-uš* kajkavskim *-ø*. Prema Štebih 2008: 251.

jezičnoj varijaciji kao „potezanju užeta“ te o govornicima koji su nekad konzervativni, nekad kolebljivi, a nekad inovativni pri odabiru jezičnih varijanata.

Od sintaktičkih se promjena ističu one koje Mikloušićev tekst čine modernijim i bližim čitatelju iz 19. stoljeća, poput drugačijeg reda riječi, osobito položaja glagola koji je „prirodniji“ za književnu kajkavštinu, te promjene koje možemo smatrati stilskima, kao na primjer mijenjanje položaja pridjeva iz antepozicije u postpoziciju, zamjenu posvojnog pridjeva posvojnim genitivom te sporadično micanje prijedloga iz prijedložnoga instrumentala.

Leksičke promjene posve sigurno nisu uvjetovane Mikloušićevim purizmom u smislu zamjene hungarizama, germanizama i štokavizama kajkavskim leksemima kako je dosadašnja literatura sugerirala. Budući da se u većini slučajeva radi o zamjenama leksema drugim leksemima također dobro potvrđenima u književnoj kajkavštini, bez elektroničkoga korpusa književne kajkavštine na temelju kojega bi se mogli donositi zaključci o njihovoj učestalosti, možemo zaključiti samo da je riječ o Mikloušićevu stilskom odabiru.

U konačnici možemo reći da je Mikloušić modernizirao de Šibenekov jezik i uskladio ga s onodobnim gramatičkim priručnicima kako bi ga približio čitatelju iz 19. stoljeća, ali ne nauštrb visokoga stila kakav podrazumijeva dramska vrsta tragedija, te da je pripremajući drugo izdanje *Lizimakuša* u njemu ostavio traga vlastitog stilističkog ukusa, osobito na leksičkoj razini. Bit će u budućnosti zanimljivo usporediti rezultate ove analize s rezultatima analize jezičnih izmjena koje je Mikloušić sproveo priređujući nova izdanja drama Tituša Brezovačkog.

Izvori

- Đurkovečki, Josip. 1826. *Jezichnica horvatzko-slavinzka za hasen Slavincev i potrebochu oztaleh ztranzkoga jezika narodov*. Pešta: Mathias Trattner.
- Kornig, Franjo. 2015. [1795.] *Horvatska gramatika ili uputa Nijemcima kako da u kratkome vremenu temeljito nauče horvatski jezik*. (Prijevod istoimene slovnice i popratna studija: Barbara Štebih Golub). U: Štebih Golub, Barbara. 2015. *Franjo Kornig i njegova Horvatska gramatika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Matijević, Josip Ernest. 2017. [1810.] *Horvacka gramatika ili Kroatische Sprachlehre*. (Prijevod istoimene slovnice i popratna studija: Barbara Štebih Golub). U: Štebih Golub Barbara, 2017. *Horvacka gramatika J. E. Matijevića*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Mikloušić, Tomaš. 1823. *Lizimakush ali machuhinzki nazlob*. Varaždin: Ivan Sangilla. Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, R 541.
- Naputčenje za horvatski prav četiti i pisati*. 1808. [2004.] *Naputak za pravilno hrvatski čitati i pisati* [prir. Alojz Jembrih]. Zagreb: Hrvatska udruga „Muži zagorskog srca“ – „Kajkaviana“.

- Szentmártony, Ignacije. 2014. [1783.] *Uvod u nauk o horvatskome jeziku*. (Prijevod slovnice *Einleitung zur kroatischen Mundart für Teutsche* i popratna studija: Barbara Štebih Golub). Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Županić de Sibenegg (de Šibenek), Joseph. 1768. *Lysimachus vu pripechenju nesrečno dokonchanomu*. Graz: Typis haeredum Widmanstadii. Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, R 1093.

Literatura

- Andrić, Nikola. 1901. Izvori starih kajkavskih drama. *RAD JAZU*, 56, 1–77.
- Anipa, Kormi. 2012. *A Critical Examination of Linguistic Variation in Golden-age Spanish*. Berkeley Insights in Linguistics and Semiotics 47. New York, Washington D.C., Baltimore, Bern, Frankfurt am Main, Berlin, Brussels, Vienna, Oxford: Peter Lang.
- Auer, Anita; Voeste, Anja. 2012. Grammatical Variables. U: *The Handbook of Historical Sociolinguistics* [ur. Hernández-Campoy, Juan Manuel; Conde-Silvestre, Juan Camilo]. Wiley-Blackwell Publishing, 253–270.
- Batušić, Nikola. 1968. *Uloga njemačkoga kazališta u Zagrebu u hrvatskom kulturnom životu od 1840. do 1860*. *RAD JAZU*, 353, 395–582.
- Batušić, Nikola. 1982. Kajkavska kazališna terminologija. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 6, 59–68.
- Batušić, Nikola. 1982. Kajkavsko kazalište – jedan od konstituensa nacionalnog glumišta u Hrvata. *Gesta*, IV (10-11), 93–97.
- Batušić, Nikola. 2003. Kajkavska tragedija „Lysimachus“. U: *Starija kajkavska drama, studije i rasprave*. Zagreb: Disput, 49–64.
- Batušić, Slavko. 1951. Komediografija Tituša Brezovačkoga. U: *Djela Tituša Brezovačkoga* [ur. Josip Badalić] Stari pisci hrvatski 29. Zagreb: JAZU, IX–XLVI.
- Cesarec, Ivan. 2001. Dramsko-scenski rad Tomaša Mikloušića. *Hrvatsko zagorje. Časopis za kulturu Krapinsko-zagorske županije*, VII (2), 33–52.
- Cesarec, Ivan. 2008. *Dramsko-scenski rad Tomaša Mikloušića (1767.–1833.) u kontekstu starije kajkavske drame*. Klanjec: HZKD.
- Fancev, Franjo. 1940. Dva igrokaza hrvatske kajkavske dramatike iz početka 19. vijeka. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, XV. Zagreb. JAZU, 232–253.
- Jembrih, Alojz. 2001. Tomaš Mikloušić i njegovo djelo. *Hrvatsko zagorje. Časopis za kulturu Krapinsko-zagorske županije*, VII (2), 5–22.
- KRj = *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1984.–2017. Tomovi 1-14, *a-se-ljanec* [ur. Radoslav Katičić]. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Milroy, James. 2012. Sociolinguistics and Ideologies in Language History. U: *The Handbook of Historical Sociolinguistics* [ur. Hernández-Campoy, Juan Manuel; Conde-Silvestre, Juan Camilo]. Wiley-Blackwell Publishing, 571–584.

- Romaine, Suzanne. 1988. Sociolinguistics/Soziolinguistik. U: *An International Handbook of Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft* [ur. Ammon, Ulrich; Dittmar, Norbert; Mattheier, Klaus J.]. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Schubert, Bojana. 2016. *U suton kajkavskoga književnog jezika. Povijesnosingvistička analiza jezika Ivana Krizmanića*. Zagreb: Srednja Europa.
- Schubert, Bojana; Štebih Golub, Barbara. 2020. Norma i praksa: praktciraju li kajkavski gramatičari pisci normu iz svojih gramatika u vlastitim književnim djelima? U: *Od norme do uporabe 2. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Od norme do uporabe 2 održanoga 28. i 29. rujna 2018. godine* [ur. Maja Glušac]. Osijek – Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku – Hrvatska sveučilišna naklada, 326–364.
- Silić, Josip; Pranjaković, Ivo. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stolac, Diana. 1992. Sintaktičke funkcije genitiva u jeziku Tituša Brezovačkoga. *Rasprave zavoda za jezik*, 18, 165–176.
- Šojat, Antun. 2009. *Kratki navuk jezičnice horvatske*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Šojat, Olga. 1962. Kajkavska drama i razvitak hrvatskoga kazališta. *RAD JAZU*, 326, 175–184.
- Šojat, Olga. 1970. Lysimachus. *Kaj. Časopis za kulturu i prosvjetu*, III (11), 3–20.
- Štebih, Barbara. 2008. Morfološka adaptacija posuđenica. *Suvremena lingvistika*, 66 (2), 243–259.
- Šurmin, Gjuro. 1903. *Hrvatski preporod. I. Od godine 1790. do 1836*. Zagreb: Dionička tiskara.
- Vodnik, Branko. 1920. *Prilozi za povijest hrvatske književnosti. Građa za povijest književnosti hrvatske*, IX. Zagreb: JAZU, 243–301.

Second editions – plentiful thesauri of old Kajkavian norm and variation

Paper analyses the language of two editions of first Kajkavian tragedy *Lizimakuš* – first edition from 1768 was written by Josip de Šibenek Županić and second from 1823 was written by Tomaš Mikloušić. The main goal of our analysis is to detect all the changes which Mikloušić made in de Šibenek's text and to explain them by finding reasons and influences under which they were made.

Our analysis showed that Mikloušić altered all the language levels in first edition of *Lizimakuš*. He modernized orthography by adjusting it to a current orthographic manual (*Napučenje za horvatski prav čteti i pisati*, 1808). Exception is letter *h* which he used in genitive plural. His phonological changes are also explicable as adjustments to the same manual, and also to the language practice which prevail in North-Western Croatia 55 years after the first edition of *Lizimakuš*.

Mikloušić's morphological interventions show that he was familiar with Kajkavian grammar norms because he adjusted and by doing that he modernized de Šibenek's language with Szentmártony's (1783) and Kornig's (1795) grammar books.

Syntax in Mikloušić's *Lizimakuš* is modern and closer to a reader from the 19th century, especially the position of verb which is more in the spirit of Kajkavian, and less Latin or German. Other syntactic changes can be classified as stylistic.

Lexical changes are not conditioned by Mikloušić's purist behavior, but rather by his stylistic taste or aspiration. Without electronic corpus of Kajkavian literary language it is hard to make a solid argument about Mikloušić's lexical substitutions because we can't be sure which of those lexemes were more spread in 19th century.

To conclude, we can say that Mikloušić modernized de Šibenek's language and adjusted it to grammatical norm of his time so that second edition of *Lizimakuš* would be more articulate to the 19th century readers, but he was making sure that the high style of a tragedy remains intact. He also left a trace of his own stylistic taste, especially on lexical level.

Keywords: Kajkavian literary language, 19th century, language norm/variation, second edition, *Lizimakuš*

Tatjana Stupin

Ekonomsko-birotehnička i trgovačka škola, Zadar

tstupinl@a1net.hr

Publicistički, književnokritički i novinarski diskurs hrvatskih književnih klasika Janka Polića Kamova i Antuna Gustava Matoša

U radu se intertekstualnim i intermedijalnim pristupom naglašava značenje publicističkog i novinarskog diskursa dvaju hrvatskih književnih klasika: Antuna Gustava Matoša (Tovarnik, 1873. – Zagreb, 1914.) i Janka Polića Kamova (Pećine kraj Sušaka, 1886. – Barcelona 1910.). Komparirajući odnos publicističkog diskursa Matoša i Kamova, potvrđuju se razlike u poetikama, ali razvidne su i podudarnosti koje izlaze iz okvira društvenog trenutka te se usmjeravaju prema sličnom odnosu poimanja umjetnosti, književnosti, društvenih vrijednosti.

Novinarski i publicistički stilovi Matoša i Kamova u osnovnom referencijalnom sloju ukazuju na njihovu kulturnu, političku i stvaralačku angažiranost i uklopljenost u složenom povijesnom i socijalnom trenutku u kojemu su djelovali u hrvatskom i europskom kontekstu. Njihovi publicistički i novinarski prinosi te tekstovi inspirirani fenomenom novinarstva kontekstualno nadilaze osnovni referencijalni sloj egzaktnosti i izvješćivanja za javnost u danom temporalnom odsječku te se mogu tumačiti i na alegorijskoj, anticipacijskoj razini kao rezultat promišljenog, motiviranog, kreativnog pisanja.

Matoševi i Kamovljevi publicistički tekstovi u ozračju modernizma, hrvatske moderne, protoavangarde i avangarde u hrvatskom i europskom kontekstu, mogu se tumačiti i kao autentični multimedijjski okvir hrvatske umjetnosti riječi i publicistike na početku 20. stoljeća.

Antun Gustav Matoš i Janko Polić Kamov, hrvatski književnici, preobražavali su se ciljano u publiciste i novinare, slijedeći vlastiti bitak istine, kreirajući istodobno svoje literarne univerzume. Parafrazirajući Hansa Georga Gadamera iz njegova djela *Istina i metoda* uočavamo da pod pojmom preobraženoga čovjeka podrazumijevamo da je on postao drugi čovjek. Matoš i Kamov, neprijeporni književni klasici, zaigrali su se istodobno i u svijetu publicistike i novinarstva, tragajući za istinom. Kao umjetnici riječi, ali i aktualni publicisti, spoznali su da je istina u njima samima.

Ključne riječi: Antun Gustav Matoš, hermeneutički pristup, Janko Polić Kamov, novinarski diskurs, publicistički diskurs

1. Uvodno slovo

Antun Gustav Matoš i Janko Polić Kamov, klasici hrvatske moderne i protoavangarde, bili su i vrsni novinari, publicisti i književni kritičari. Njihov publicistički, književnokritički i novinarski diskurs¹ autentičan je u povijesti hrvatske književnosti u europskom kontekstu te neizostavan u portretiranju dvaju hrvatskih književnika: Antuna Gustava Matoša (Tovarnik, 1873. – Zagreb, 1914.) i Janka Polića Kamova (Pećine kraj Sušaka, 1886. – Barcelona 1910).

Novinarski i publicistički stil književnoga stvaralaštva Matoša i Kamova u osnovnom referencijalnom sloju, izravno i faktografski egzaktno ukazuje na njihovu kulturnu, političku i stvaralačku angažiranost i uklopljenost u složenom povijesnom i socijalnom trenutku u kojemu su djelovali, u hrvatskom i europskom kontekstu. Njihovi publicistički i novinarski prinosi te tekstovi inspirirani fenomenom novinarstva i aktualnoga trenutka u kojemu su živjeli, kontekstualno nadilaze osnovni referencijalni sloj egzaktnosti i izvješćivanja za javnost u danom temporalnom isječku te se mogu tumačiti i na alegorijskoj, anticipacijskoj razini, ponajprije stoga jer su rezultat promišljenog, motiviranog, kreativnog pisanja.

Matoševi i Kamovljevi publicistički i novinarski tekstovi u surječju modernizma, hrvatske moderne, protoavangarde i avangarde u hrvatskom i europskom kontekstu, mogu se tumačiti i kao suvremeni multimedijски okvir hrvatske umjetnosti riječi i publicistike na razmeđu 19. i 20. stoljeća. Matoševa i Kamovljeva publicistika, književna kritika, polemika zasvagda su promijenile, metamorfozirale, ne samo aktualni trenutak u kojemu su suvereno kulturalno i literarno oplemenjivali svoje vrijeme perom i papirom, nego su bili i izravna busola u umjetničkom, književnom stvaralaštvu svojih suvremenika i nadolazećih generacija pisaca, publicista, intelektualaca, sve do najsuremenijeg, današnjeg doba.

Antun Gustav Matoš i Janko Polić Kamov, ponajprije hrvatski književnici, preobražavali su se ciljano u publiciste i novinare, slijedeći vlastiti bitak istine, kreirajući istodobno vlastite literarne univerzume. Parafrazirajući Hansa Georga Gadamera iz njegova djela *Istina i metoda* koji pojašnjava kada nekoga nađemo preobraženog, tada pod

¹ Ovdje se pojmu diskursa pristupa kao fenomenu u kontekstu proučavanja jezika koji osim temeljne komunikacijske funkcije oblikuje identitete, ideologije, moć.

² H.G. Gadamer u poglavlju knjige *Istina i metoda* naslovljenom: *Ontologija umjetničkog djela* pojašnjava pojam preobražavanja, oksimoronski razotkrivajući istinitost u igri umjetnosti, a što je razvidno i u ovom citatu: „Preobrazba nije promjena, recimo promjena naročito velikoga opsega. Naprotiv, s promjenom se uvijek misli da to što se mijenja ujedno ostaje i ustvrđuje kao isto“ (2012: 140). O fenomenu preobražavanja u umjetnosti Gadamer je egzaktan te pojašnjava, među ostalim: „Kada nekoga nalazimo kao preobraženog, tada pod tim podrazumijevamo baš to da je on u neku ruku postao drugi čovjek“ (ibid: 140). Gadamer paradoksalno pojašnjava istinitost preobraženih umjetničkih tvorevina: „Tako preobrazba u tvorevinu podrazumijeva da više nije ono što je ranije bilo. Ali također podrazumijeva da je trajno istinito to što sada jest, to što se prikazuje u igri umjetnosti“ (ibid: 140.).

tim podrazumijevamo da je on postao drugi čovjek,² možemo argumentirano izložiti da su se oba hrvatska pjesnika, novelista, književnika, prilagodila i zaigrala se u nekom književnosti sličnom svijetu publicistike i novinarstva, tragajući za istinom, spoznajući najzad kao umjetnici riječi da je istina u njima samima, a ne izvan nje. Gadamer eksplicira da je pojam preobrazbe „samostalan i nadmoćni način bitka“ (Gadamer 2012: 143), a neupitna je fundamentalna istinitost njezina bitka jer „preobrazba je preobrazba u istinito“ (Gadamer 2012: 143).

Gadamerov interes za proučavanjem književnosti, umjetnosti izravno je usmjeren ka potrebi za razumijevanjem i tumačenjem teksta. Gadamer ukazuje da se značenje nalazi u tekstu koji funkcionira kao simbol. Najznačajniji hermeneutičar 20. stoljeća H. G. Gadamer rasvjetljuje da simboličnost umjetničkog teksta omogućuje pokretanje procesa tumačenja. Dakle, mogućnost bitka ovisi o smislu teksta. A upravo su književnici i novinari Janko Polić Kamov i Antun Gustav Matoš svojim književnim, publiciranim tekstovima hermeneutički tragali za istinom, predmnijevajući da se do istine dolazi – dijalogom u egzaktnom kontekstu. Komunikativna dimenzija umjetnosti, otvara mogućnost tumačenja i spoznaje zbilje. Stoga, Gadamer apostrofirao da se na taj način može preobraziti zbilja i čovjekovo postojanje.

Istodobno, i Matošu i Kamovu, zacijelo moglo je biti jasno jer riječ je o ingenioznim hrvatskim piscima, da su umjetnička djela istovremena sa svakom sadašnjošću. Slijedeći hermeneutičke teorijske postavke, riječ je o sadašnjosti estetskoga bitka koji je njegova bezvremenost.³ No, osim nadpovijesne sadašnjosti koja u umjetnosti riječi nije prolazan trenutak, Matoš i Kamov bili su duboko inkorporirani u prezentnost trenutka u kojemu su egzistirali. Njihova sadašnjost, urbani, futuristički prezent njihova uzbudljivog života, reflektirali su se u britkim književnim i publicističkim tekstovima te nekima od ponajboljih književnokritičkih polemika u povijesti hrvatske književnosti (Stupin 2016: 27).

Publicistički i novinarski diskurs Kamova i Matoša odlikuje se i jedinstvenim individualističkim stilom jezičnoga, žanrovskoga izričaja. Iščitavajući polemičke tekstove Kamova i Matoša, a u suglasju s Bahtinovim eksplikacijama o jedinstvu jezika kao sustava općih normativnih oblika, s jedne strane te jedinstvu individualnosti koje se ostvaruje u tom jeziku,⁴ zamjećujemo da se stvaralačka stilističnost obaju autora zrcali kao neponovljivi jezični individualni iskaz razvidan na stranicama onodobnih relevantnih tiskovina, odnosno kasnije objavljivanih knjiga. I Kamov i Matoš bili su izraziti individualisti, i kao književnici i kao novinari, a njihovo cjelokupno stvaralaštvo potvrđuje da se „stilistika pretvara u svojevrsnu lingvistiku individualnih jezika“ (Bahtin 1989: 17).

³ Gadamer u poglavlju „Ontologija umjetničkog djela“, u ulomku *Vremenitost estetskog* pojašnjava pojmove istovremenosti, sadašnjosti estetskoga bitka, bezvremenosti te, među ostalim apostrofirao: „Nadpovijesno sveto vrijeme u kojemu sadašnjost nije prolazni trenutak, već punina vremena, opisuje se iz egzistencijalne vremenitosti...“ (2012: 152.).

⁴ Bahtin naglašava bitnost individualnosti govornika koja je temelj stila i kreativnoga stvaralaštva (1989: 17).

Matošev i Kamovljevi *curriculum vitae* posjeduju bitan opus publicističkih, novinarskih, kritičarskih zapisa kojima je njihovo književno djelo strukturalno neodvojivo prožeto. Intermedijalnost njihova novinarskog, polemičkog diskursa izravno se povezuje s osobitom snagom njihova komunikacijskog izričaja, pri čemu neumjetnički mediji, koristeći se tekstovima iz kojih izvire umjetnički, književni značaj, dobivaju nove dimenzije.⁵ Uz tradicionalne književne modele literarnog stvaranja, oba hrvatska književna klasika, iz konkretno osviještene perspektive, medijski zahtjevno uokvirili su vlastitu književnostvaralačku građu. Matoševi i Kamovljevi publicistički, novinarski, polemički tekstovi međusobno sinkronijski uspostavljaju bitne intertekstualne veze te pripadnost orijentaciji iste ili slične poetike. Uočljivi su i dijakronijski intertekstualni odnosi u kojima se zrcale prijelomi knjiženih epoha, od matoševske hrvatske moderne do kamovske hrvatske i europske protoavangarde. Intertekstualnost, kao međusobnu povezanost dvaju ili više tekstova, apostrofiramo kao bitan odnos među tekstovima, pri čemu je za razumijevanje jednoga teksta nužno poznavanje drugoga, što znači da je intertekstualna interpretacija obaju autora neizbježna i ključna za razumijevanje i tumačenje značenja. Hrvatski klasici publicirali su svoje književne, novinarske, publicističke tekstove u različitim medijima, knjigama, tiskovinama, novinama, brošurama, a znakovito je i činjenično da mediji nisu samosvojne cjeline, sastojeći se od diferentnih, kompleksnih medijskih konfiguracija. Stoga je ideja o intermedijalnosti trajno poticajna u iščitavanju tekstova Kamova i Matoša. U tom kontekstu možemo govoriti o svojevrsnom nekonvencionalnom tipu intertekstualnosti koji se, kako primjećuje Pavao Pavličić,⁶ češće javlja u avangardnim školama dvadesetoga stoljeća.

2. Polemika: Matoš-Kamov

Kako danas iščitavamo znamenito polemiziranje Matoša i Kamova na stranicama javnih medija na početku 20. stoljeća? Znakovito je iščitavati te publicističke tekstove u tadašnjim elitnim hrvatskim časopisima, zbog stila pisanja obaju hrvatskih književnika, zbog značenja svake napisane rečenice, zbog činjenice da su se međusobno predstavljali kao – novinari.

Matoš je, pod naslovom „Lirika lizanja i poezija pljućkanja“ u *Hrvatskoj smotri* u prosincu 1907. objavio negativnu kritiku Kamovljevih četiriju knjiga, zbirki pjesama *Psovka* i *Ištipana hartija*, te drama *Tragedija mozgov* i *Na rođenoj grudi*, a koje je Janko Polić Kamov objavio iste te godine u vlastitoj nakladi (Matoš 1990: 120). U

⁵ Pavličić kategorizira neumjetničke i komunikacijske medije i njihovu korelaciju s književnošću u poglavlju „Intertekstualnost i intermedijalnost. Tipološki ogled“ (1988: 183).

⁶ Pavao Pavličić u spomenutu tekstu „Intertekstualnost i intermedijalnost, Tipološki ogled“ (1988: 59), među ostalima ukazuje na distinkciju između konvencionalnog i nekonvencionalnog tipa intertekstualnosti, pojašnjavajući da se nekonvencionalni tip češće javlja u romantizmu i raznim avangardnim školama dvadesetoga stoljeća.

Hrvatskom pravu 18. kolovoza 1908. godine Matoš objavljuje negativnu kritiku romana *Karikature* Kamovljeva prijatelja Mije Radoševića (1882. – 1942.), pod naslovom *Savremenikova apoteoza gluposti*, a zanimljivo je da je početak toga Matoševa članka kritički ponovno usmjeren prema Janku Poliću Kamovu (Matoš 1990: 137). U Matoševoj knjizi *Dragi naši savremenici* publiciran je i Kamovljev odgovor na te dvije kritike naslovljen „A. G. Matoš“, prethodno objavljen u časopisu *Pokret* 1908. godine (Matoš 1990: 149). Radošević je Matošu odgovorio u svom članku „Apologeti i reprezentantu matoidstva u Hrvatskoj“ (*Pokret*, 20. VII. 1908.), također uvršten u Matoševu knjigu *Dragi naši savremenici* (Matoš 1990: 146). Matoš je potom odgovorio obojici, Radoševiću i Kamovu, člankom „Pokret, Majer-Mjajce i literatura“, u časopisu *Hrvatsko pravo* 8. VIII. 1908. godine (Matoš 1990: 159). Pola godine kasnije, Kamov objavljuje svoj novi odgovor „Jedno zanimljivo literarno očitovanje“ (*Riječki Novi list*, 31. III. 1909.) koji nije uvršten u navedenu knjigu, ali je publiciran u izdanjima Kamovljevih sabranih djela (Kamov 2000: 102). Slijedi Matošev članak „Pierroti i clowni“ (*Hrvatska sloboda*, 2. IV. 1910.) uvršten u knjigu *Dragi naši savremenici* koji započinje diplomatskim uvodom, pomirljivim riječima usmjerenima prema Janku Poliću Kamovu i Miji Radoševiću (Matoš 1990: 224). Matoš je u *Vijencu* listopada 1910. godine objavio emotivni nekrolog Kamovu, naslovljen punim imenom, prezimenom i umjetničkim imenom prerano preminuloga mladog pisca: „Janko Polić Kamov“ u kojemu afirmativno piše o njegovu iznimnom književnom talentu, žaleći što je hrvatska književnost izgubila takvog mladog, nadarenog intelektualca (Matoš 1990: 229–232). Tri godine kasnije Matoš u *Obzoru* 19. listopada 1913. objavljuje recenziju monografije *Janko Polić Kamov* Vladimira Čerine pod naslovom „Apologija futurizma“ u kojoj o Janku Poliću Kamovu piše kontroverzno i podcjenjivački, naglašavajući njegov novinarski talent.⁷

Vladimir Polić, brat Janka Polića Kamova, bio je nezadovoljan Matoševim člankom „Apologija futurizma“ te je *Hrvatskom pokretu* poslao prosvjedno pismo, objavljeno u tom listu 3. XI. 1913. godine. Polićev odgovor Matošu na stranicama zagrebačkoga lista *Hrvatski pokret* bio je kritičan, emotivan, ogorčen, pri čemu Vladimir Polić zamjera Antunu Gustavu Matošu da je zaradio unosne honorare za objavljene tekstove u hrvatskim časopisima u kojima je kritičkim perom napadao Kamova. Vladimir Polić iznosi u tome svojevrsnom demantiju paradoksnog pristupa Matoševe kritike usmjerene prema Janku Poliću Kamovu jer Matoš nije, kako tvrdi Polić, cjelovito pročitao Kamovljeva književna djela.⁸

⁷ U tekstu A.G. Matoša „Apologija futurizma“ objavljenom u čitanom časopisu *Obzor*, LIV, br. 285, str. 1–2 u Zagrebu, 19. listopada 1913. godine, među ostalim Kamov je prikazan kao neuspješan pjesnik i dramatičar, a talentirani novelist i autor novinarskih tekstova, osobito feljtona: „Polić Kamov nije uspio ni kao dramatičar ni kao lirik, poginuvši u času kada je tek našao svoj novelistički izraz i svoj personalniji stil u feljtonu...“.

⁸ Revoltiran Matoševim člankom „Apologija futurizma“ objavljenim u *Obzoru* 19. listopada 1913, Vladimir Polić već dan poslije 20. listopada 1913. u Rijeci piše tekst „Janko Polić Kamov“, objavljen

Matoš na ovaj tekst Vladimira Polića objavljen u *Hrvatskom pokretu* nikad nije odgovorio. Nažalost, tada je već bio teško bolestan i preminuo je nekoliko mjeseci kasnije, 13. III. 1914. godine.

Matošev kritički tekst naslova „Lirika lizanja i poezija pljuckanja“, objavljen u *Hrvatskoj smotri* 1907. godine,⁹ pripada antologijskim polemikama u kontekstu povijesti hrvatske književnosti uopće, inkorporiran s Kamovljevim odgovorom naslovljenim „A. G. Matoš“, publiciranim u glasilu *Pokret* godine 1908.¹⁰

Matoš se u novinskoj kritici „Lirika lizanja i poezija pljuckanja“ obrušio na dotadašnje književne panegirike ispisane o Kamovu, a ponajprije one Milana Marjanovića¹¹ koji je isticao Kamovljevi veliki književni talent. Matoš u polemici ismijava Kamovljevo poimanje apsurdna, niječući poetičnost njegova literarnog izričaja, osobito zgražajući se nad Polićevom ljubavnom poezijom u kojoj je opjevavao ženu bludnicu. Matoš u polemici ponavlja da su u hrvatskoj literaturi neprihvatljivi Kamovljevi neologizmi: „štípaj, štípljiv, ignoransa“, a ne sviđaju mu se i Kamovljeve sintagme poput: „moja duša – mota se cijela“ ili pak „gdje se nesklad vjenča i mota“. Matošu su neprimjereni Polićevi glagoli: „pljuvati, pljuckati“, lizati“. U istoj kritici Matoš Kamova poistovjećuje s „dijaboličarem idiotske poetike“, a njegovu pjesničku muziku opjevanu kao Kitty, a riječ je o Katarini Radošević, časti apozicijom bludnice.

Matoš u nastavku istoga teksta u bujici uvredljivih sintagmi kritizira Kamovljevu literarnu hiperprodukciju, vrijeđajući ga da je „plodan kao kunić“ jer je te 1907. godine objavio četiri knjige, dvije zbirke stihova (*Psovka*, *Istipana hartija*) i dvije drame (*Tragedija mozгова*, *Na rođenoj grudi*). Pri koncu teksta zapleo se o proturječja svoje novinske kritike jer Kamova je prepoznao kao plagijatora vlastite književnosti, naslovljavajući ga „naučenim bodlerovcem“ koji ga „tu i tamo plagira“. Kulminacija Matoševa kritičarskog ataka pohranjena je u kontroverznoj metonimiji i usporedbi u

dva tjedna kasnije, 3. studenoga 1913. u zagrebačkom časopisu *Hrvatski pokret*, IX, br. 252, str. 2. U Polićevu odgovoru na Matoševu „Apologiju futurizma“, među ostalim, piše i ovo: „Uvjeren sam, gosp. Matošu, da ste Vi više honorara ubrali za Vaše članke, u kojima ste napadali pok. brata Janka, negoli on za svoj sveukupni književni rad. Što se pak ostalog pomenutog podlistka tiče, to mislim, da bi Vaša kritika samo onda bila ozbiljna, kada biste Vi bili pročitali sveukupna djela pokojnog brata Janka...“

⁹ Jedan od antologijskih Matoševih polemičkih, novinskih tekstova ima, zacijelo i jednako snažan naslov „Lirika lizanja i poezija pljuckanja“, u potpunosti je usmjeren na književno i novinarsko djelo Janka Polića Kamova, objavljen u prosincu 1907. godine u Zagrebu, časopisu *Hrvatska smotra*, II, knj. III, str. 547–551.

¹⁰ Janko Polić Kamov tekst *A. G. Matoš* napisao je kao odgovor na Matoševu kritiku „Lirika lizanja i poezija pljuckanja“ 22. srpnja 1908. u *Puntu* na otoku Krku, gotovo osam mjeseci poslije, a koji počinje u pomirljivom, intelektualističkom kontekstu, osvrćući se na moć Matoševe kritičke riječi: „Kritike se Matoševe ne čitaju radi pisca dotičnog djela, nego radi autora dotične kritike...“.

¹¹ U mjesecu studenome 1907. Milan Marjanović objavljuje tekst „Janko Polić Kamov“ u časopisu *Suvremenik*, II, br. 11, str. 702–703, afirmativnu kritiku Kamovljeve književnosti i osobnosti u kontekstu onodobne hrvatske književnosti.

kojoj Matoš hvata za vrat Kamova, nazivajući ga „megalomanskim nadripoetom“ te mu „njušku kao nepristojnoj mački“ gura na pod u bljuvotinu njegove vlastite sablažnjive književnosti.

Kako je Kamov prebolio ovaj Matošev kritičarski udar u kojemu mu je autoritativniji pisac osporio lirski i dramski talent, priznajući mu tek novinarski poziv suradnika u časopisu *Pokret?* Na otoku Krku u mjestu Punat koncem srpnja 1908. godine Kamov je napisao tekst naslovljen „A. G. Matoš“, publiciran u časopisu *Pokret* u kojemu je pokušao koncizno replicirati na gotovo četiri puta opsežniju Matoševu kritiku. Janko Polić pokušao je Gustavu Matošu faktografski pobijati optužbe, okrećući njegove teze sebi u korist. Kamovu je Matoš „podrugivač i zabavljač“ koji se odmiče od domovine, rastući u „kletvi i prostaštvu“. Janko Polić Matoša prikazuje kao kritičara prepunog srdžbe, zlobe, naposljetku satirički, metaforički uspoređujući njegov osmijeh sa „žabljim ustima“ i „dječjim gaćicama“, dovodeći njegovu literarnu kreativnost pod upitnik uz sarkastičnu sintagmu o „hropcu talenta“.

U međuvremenu, dva bohema Kamov i Matoš postupno su humanistički, etički nadvladali tiskarski ovjekovječene međusobne uvrede. Matošev tekst „Pierroti i clowni“ objavljen u *Hrvatskoj slobodi* 1910. potvrđuje da mu je Janko Polić, zajedno s prijateljem Mijom Radoševićem, inače bratom spomenute Katarine Radošević, opjevane Kamovljeve Kitty, pružio desnicu, premda Matoš naglašava da je obojicu u polemikama „pegla“. U istom Matoševu tekstu, slijedi zanimljivi obrat jer autor priznaje da je iskreno oduševljen rukom pomirnicom Kamova i Radoševića:

Taj veledušni čin mojih mladih novinarskih i literarnih drugova je najsvjetliji moment u mojoj feljtonističkoj karijeri... (Matoš 1990: 224).

Zanimljiva je i ova misao A. G. Matoša u istom tekstu koji sebe prepoznaje kao novinara:

Znak je njihova dara što i sami to uvidješe, pruživši mi priznanjem svega toga dokaz karakternosti i značajnosti, kojim se ponosim kao novinar i kao Hrvat (Matoš 1990: 224).

Kulminacija kontroverzne polemike Kamov-Matoš okončana je Matoševim tekstom „Janko Polić Kamov“ objavljenim u *Vijencu* 1910. u tužnom povodu Kamovljeve smrti:

Bio je mlad i tek je počeo, ali ja ne vidim nikoga tko bi ga mogao nadomjestiti u našoj omladinskoj misli... (Matoš 1990: 232).

Matoš je u navedenu nekrologu u *Vijencu* neutješan, nižući superlative Kamovu, istodobno je kritičan prema onodobnom hrvatskom socijalnom trenutku, aludirajući da je mladog pjesnika ubila tuđina. Iz istoga teksta razaznajemo da su, nakon polemiziranja Matoš i Kamov nastavili ugodno komunicirati, a Polić mu se javio netom prije kobnog odlaska u Španjolsku. Svojedobno oštre Matoševe kritike Kamova i njegove

književnosti rezultirale su postupnim prijateljevanjem i kavalirskim mirenjem te uzajamnim raspravama o literarnom stvaralaštvu.

3. Kamovljevi feljtoni i putopisi po Italiji, Francuskoj i Španjolskoj

U kratkom temporalnom odsječku svoga književnog, publicističkog, literarnog stvaralaštva, od 1907. godine do 1910. Polić Kamov napisao je pedesetak diskurzivnih, nefikcionalnih tekstova, feljtona, novinskih članaka, eseja, putopisa, kritika, polemika. Predmnijevajući da mu je zdravlje ugroženo, Kamov je pokušavao intenzivno i temeljito književno stvarati, napisati i objaviti što više tekstova, a iz korespondencije s bratom Vladimirom Polićem, točnije iz Kamovljeva pisma s nadnevkom 18. kolovoza 1907. godine gnomski razvidan je motiv njegove stvaralačke energičnosti: „Što više vidjeti, što više čuti i što više saznati“ (Polić Kamov 2000: 195). Potonje Kamovljeve riječi abecedarij su novinarskog, publicističkog rada i istraživačkog žurnalističkog stvaralaštva uopće.

Publicističke tekstove Janko Polić Kamov najintenzivnije pisao je i objavljivao 1907. godine, no i dalje je publicirao novinarske tekstove, feljtone, polemike, rasprave, putopise, sve do svoje kobne smrti u Barceloni 1910. godine u kojoj je napisao dvije reportaže.

Pikarski putujući Europom, Italijom ponajviše, potom Francuskom i najzad, Španjolskom, Kamov je entuzijastično pisao publicističke, novinarske tekstove te ih slao u uredništva hrvatskih časopisa, preživljavajući od oskudnih novinarskih honorara koji su nerijetko bili ponižavajuće niski ili su amoralno kasnili, odnosno, nisu mu bili ni isplaćeni.

Kamov je ponajviše objavljivao u časopisu *Pokret*, liberalne provenijencije, a tekstovi su mu također bili objavljivani u onodobnoj aktualnoj hrvatskoj periodici, u glasilima: *Riječki Novi List*, *Hrvatski đak*, *Zvono*, *Ilustrovani Obzor*, *Mlada Hrvatska*, *Savremenik*, *Bosanska vila*. Fascinantni su erudicija, rječitost, informiranost mladoga Kamova u njegovim ranim dvadesetim godinama koji je slovio kao jedan od ponajboljih hrvatskih novinara, publicista, feljtonista s početka 20. stoljeća.

Kamov svoje publicističke tekstove piše iznimno zanimljivo, pokušavajući nizom intrigantnih pojedinosti vezanih uz temu pisanja i istraživanja, ponajprije iznenaditi pa i šokirati čitateljstvo. Osobito su vrijedni Kamovljevi feljtoni koje je pisao iz Italije, izvješujući hrvatsku javnost o talijanskim aktualnim gospodarskim, političkim, kulturnim i književnim temama, a što nije čudno kad se zna da je Janko Polić odlično poznao, ne samo talijanski jezik, već i kulturu na Apeninskom poluotoku. Intrigantna tema Kamovljevih publicističkih tekstova, feljtonistike jest upoznavanje hrvatskog javnog mnijenja s kontroverznim talijanskim psihologom i psihijatrom Cesareom Lombrosom (1835.–1909.) i lombrosističkom teorijom aktualnom u Europi početkom 20. stoljeća. Kamov objavljuje kritičke i esejističke tekstove te piše o talijanskim književnicima, kao što su: Carducci, Leopardi, D'Anunzio, Barilli, De Amicis i drugi, a u studioznoj analizi o Alfredu Orianiju piše vrijedan ogledni tekst o suvremenoj talijanskoj književnosti i romanu.

Janko Polić Kamov temeljito i intrigantno izvješćivao je hrvatsko čitateljstvo o turbulentnoj gospodarskoj i političkoj situaciji u Italiji, osvrćući se reportažno i angažirano na socijalne, gospodarske, psihološke distinkcije sjevernoga i južnog zemljopisnog dijela Italije. Zanimljivi su Kamovljevi novinski, feljtonistički tekstovi o korupciji u Italiji, potom o crkvenim, samostanskim skandalima koji su ga i književno inspirirali ili pak o napuljskoj Camorri, a osobitom slikovitošću i modernističkim te protoavangardnim stilom putopisnog izričaja ističu se njegovi reportažni tekstovi o Rimu, Napulju, Siciliji, Sardiniji.

4. Matoševi eseji i putopisi

Matoš je bio inovativan feljtonist, publicist, novinar, esejist, polemičar, književni kritičar, putopisac, a u toj nefikcionalnoj prozi razvidne su njegova iznimna stilska estetičnost i erudicija. Publicističke tekstove, eseje, polemike, putopise sabirao je u zbirkama, knjigama *Ogledi* (1905), *Vidici i putovi* (1907), *Naši ljudi i krajevi* (1910), *Pečalba* (1913).

Pozornosti su vrijedne Matoševe knjige članaka naslovljene *Dojmovi* koje je priredio za tisak 1901. godine u Parizu. Matoš se iz Pariza obraćao nizu hrvatskih izdavača, no nitko nije pristao objaviti tu knjigu njegovih publicističkih tekstova. Knjiga *Dojmovi* nije objavljena za Matoševa života, a prvi je puta tiskana 1938. godine u sastavu *Djela A. G. Matoša* (svezak VI.) u izdanju Nakladnoga zavoda „Binoza“, Zagreb, a koju je priredio dr. Antun Barac.

Publicistički diskurs razvidan je i u Matoševoj knjizi *Ogledi*, zbirci članaka koje je autor prikupio u Parizu 1904. godine. Zanimljivo je da prvo izdanje te Matoševe knjige publicističkih, tekstova izlazi u Zadru 1905. godine pod nazivom *Ogledi. Studije i impresije* u izdanju Hrvatske knjižarnice i tiskom tiskarnice E. Vitalijanija. Otada, Matoševi *Dojmovi* i *Ogledi* neizostavni su segmenti kritičkih izdanja i sabranih djela autora literarnog opusa, a iz čega je razvidno da publicističkom, književnokritičkom, esejističkom diskursu pripada kvantitativno najveći dio cjelokupnoga djela A. G. Matoša.

Dvije su antologijske Matoševe knjige u kojima je objedinio svoje publicističke i novinarske tekstove: *Vidici i putovi* (1907.) i *Naši ljudi i krajevi* (1910.) te se u potpunosti portretirao kao prvorazredni hrvatski novinar, publicist, putopisac, kritičar, polemičar, esejist. Matoševa publicistička knjiga *Vidici i putovi* u kojoj je sabrao neke od svojih najpoznatijih eseja, kao što je, primjerice *Baudelaire*, objelodanjena je u nakladi Knjižare Lavoslava Kleina u Zagrebu 1907. godine. U knjizi je tiskano devet vrijednih eseja te im je pridodan i uvodni proslav Čitaocu. Svi su tekstovi u *Vidicima i putovima* prethodno objavljeni u relevantnim onodobnim tiskovinama, časopisima, novinama, od Zagreba i Beograda do Trsta i Praga. Riječ je o sljedećim časopisima, novinama, publikacijama s uredništvima kojih je Matoš surađivao i objavljivao: *Hrvatska* (Zagreb),

Samouprava (Beograd), *Narodne novine* (Zagreb), *Obzor* (Zagreb), *Jadran* (Trst), *Slobodna reč* (Beograd), *Sijelo za zabavu i pouku* (Prag). Zanimljivo je da je neke svoje novinske članke objedinjene u knjizi *Vidici i putovi* doradaivao, upotpunjavao, proširivao te se u kasnijim tiskanim izdanjima ove Matoševe knjige nalaze inačice publiciranih novinskih tekstova, eseja, kritika. Poneke je iste ili doradene tekstove objavljivao u različitim vremenskim omdacima u diferentnim časopisima. Tako je Matošev tekst „Don Kihot“ prvotno objavljen u Beogradu u dvama brojevima publikacije *Samouprava* (29. travnja 1905. i 12. svibnja 1905). Isti tekst „Don Kihot“ objavljen je više od godinu dana kasnije u Zagrebu u časopisu *Hrvatska* (29. kolovoza 1906).

U istu knjigu *Vidici i putovi* Matoš je uvrstio i članak „Uskrš“ prvotno objavljen u časopisu *Samouprava* u Beogradu (17. travnja 1905. i 30. travnja 1905). Tekst „Strossmayerov spomenik“ objavljen je u Zagrebu u časopisu *Hrvatska* (4. kolovoza 1906). U pet brojeva časopisa *Obzor* u Zagrebu objavljen je njegov tekst „Kod kuće“ (24. rujna 1905, 1. listopada 1905, 8. listopada 1905, 22. listopada 1905, 29. listopada 1905). Uvrštavajući ovaj publicistički tekst u *Vidike i putove*, Matoš ga je doradio i sažeo te se ta naknadna varijanta iščitava u kritičkim izdanjima Matoševa stvaralaštva.

Matoševa knjiga *Naši ljudi i krajevi, portreti i pejzaži* objelodanjena je u nakladi Knjižare Josipa Sokola u Zagrebu 1910. godine te ima dvadesetak publicističkih tekstova kojima je dopisan i uvodnik „Čitaocu“, a od kojih je većina prethodno objavljivana u nizu tadašnjih bitnih časopisa, novina: *Hrvatsko pravo* (Zagreb), *Hrvatska sloboda* (Zagreb), *Suvremenik* (Zagreb), *Glas Matice hrvatske* (Zagreb), *Novosti* (Zagreb), *Štampa* (Beograd), *Hrvatska smotra* (Zagreb), *Agramer Tagblatt* (Zagreb), *Narodne novine* (Zagreb), *Slobodna reč* (Beograd).

Godine 1907. Matoš je napisao bitan tekst „Književnost i književnici“ u kojemu, među ostalim, podvlači i fenomen moralnosti i karakternih odlika književnika. U tom je kontekstu zanimljiv Matošev fragment iz *Razmatranja*, a u kojemu definira kakav čovjek mora biti književnik.¹²

5. Slovo zaključno

Iz čitanja književnih, novinarskih, publicističkih tekstova Janka Polića Kamova i Antuna Gustava Matoša zaključujemo da komunikativna dimenzija njihove umjetnosti, publicistike otvara nove mogućnosti tumačenja i spoznavanja zbilje. Njihovi tekstovi preobražavali su zbilju, samim time i postojanje. Potvrdili su da se do istine može doprijeti dijalogom. Znakovita je značenjska, stilistička, recepcijska isprepletenost publi-

¹² Antun Gustav Matoš, među ostalim, naglašava: „Književnik dakle prije svega mora biti čovjek, čovjek razvijenog osjećaja, inteligencije i ukusa. Prije no što se nešto napiše, treba imati nešto da se kaže. Tko ne veli ništa novo, novo sadržajem ili oblikom, nije književnik. Prema tome su osobine, nazvane u njihovoj cjelini talentom, glavna i jedina književnička odlika. Književna nam povijest neporecivo dokazuje da književnik može i treba ali ne mora biti moralan...“ (1990: 315).

cističkog diskursa dvaju hrvatskih književnih klasika, pjesnika, novelista, ali i novinara, publicista, reportera, polemičara, kritičara Antuna Gustava Matoša i Janka Polića Kamova. Njihov je literarni opus kvantitativno i kvalitativno respektabilan, a u kontekstu njihove tekstualne ostavštine nezaobilazan je publicistički, esejistički, novinarski diskurs. Intertekstualnim pristupom naglašen je ključan odnos među tekstovima obaju hrvatskih književnih klasika koje nije moguće razumjeti bez međusobne povezanosti, pri čemu je razvidno da je i intermedijalnost činjenica koja povezuje tekstove Kamova i Matoša. Janko Polić Kamov i Antun Gustav Matoš publicirali su svoje književne, novinarske, polemičke, putopisne, esejističke tekstove u onodobnim vodećim hrvatskim medijima, a mediji kao takvi nisu potpuno samosvojne cjeline, sastojeći se od kompleksnih medijskih konfiguracija koje su se izravno i neizravno reflektirale na njihovo stvaralaštvo. Oba hrvatska književnika suvereno su i kontinuirano dominirala onodobnim hrvatskim medijskim prostorom, istodobno odašiljajući mu kompetentno snažan europski impuls.

Svojim publicističkim diskursom ovi klasici hrvatske književnosti spoznali su da se tekst u surječju sebprikazivanja, ne može izolirati od uvjeta pod kojima se pokazuje. Izoliranost publicističkog diskursa od cjelokupnog književnog stvaralaštva reducirat će bitak umjetničkog djela. A bitak umjetničkoga stvaralaštva hrvatskih i europskih književnika Antuna Gustava Matoša i Janka Polića Kamova može se odrediti kao predmet estetske svijesti. A ona je razvidna i u njihovu publicističkom, feljtonističkom, polemičkom, esejističkom, novinarskom diskursu.

Literatura

- Bahtin, Mihail. 1989. *O romanu*. Beograd: Nolit.
- Gadamer, Hans Georg. 2012. *Istina i metoda*. Zagreb: Demetra.
- Matoš, Antun Gustav. 1990. *Dragi naši savremenici i druge polemike*. Rijeka: Tiskara Rijeka.
- Matoš, Antun Gustav. 1990. *Putopisi, kritike i eseji*. Rijeka: Tiskara Rijeka.
- Matoš, Antun Gustav. 1990. *Vidici i putovi, Naši ljudi i krajevi, Književnost i književnici, Razmatranja*. Rijeka: Tiskara Rijeka.
- Pavličić, Pavao. 1988. Intertekstualnost i intermedijalnost. Tipološki ogled. U: *Intertekstualnost i intermedijalnost*. [ur. Maković, Zvonko; Medarić, Marijana; Oraić, Dubravka; Pavličić, Pavao]. Zagreb: Zavod za znanost i književnost, 157–195.
- Polić Kamov, Janko. 2000. Članci i feljtoni. Pisma. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Stupin, Tatjana. 2016. *Kamov i Krleža*. Zagreb: Matica hrvatska.

The Journalistic, Polemical and Newspaper Discourse of the Croatian Literary Classics Janko Polić Kamov and Antun Gustav Matoš

Using the intertextual and intermedial approach the article emphasises the the significance of the journalistic and newspaper discourse to be found in the work of two Croatian literary classics: that of Antun Gustav Matoš (Tovarnik, 1873 – Zagreb, 1914) and that of Janko Polić Kamov (Pećine nearby Sušak, 1886- Barcelona 1910). A comparison and analysis of the journalistic discourse in Matoš and Kamov confirms the differences in their poetics but their similarities are also evident, these later stemming from the framework of the social moment and evincing a similar relation in conceptualizing art, literature and social values. The newspaper and journalistic style of both Matoš and Kamov, on its basic referential layer and according to its factography, points unequivocally to their cultural, political and creative engagement and their embeddedness, during a complex historical and social period, in the Croatian and European context. Their journalistic and newspaper contributions as well as their texts inspired by the phenomenon of newspapers contextually transcend the basic referential layer of exactitude and reportage for the reading public at a given point of time and can be explained on the allegorical, anticipatory level primarily because these contributions are the result of a well thought out and motivated creative writing.

In the light of modernism, of Croatian modern literature, of the proto avant-garde and of the avant-garde in the Croatian and the European context, Matoš's and Kamov's journalistic texts can also be read as a contemporary multimedia framework for the Croatian art of the word and for its journalism at the turning point between the 19th and the 20th century. Antun Gustav Matoš and Janko Polić Kamov, primarily Croatian literary figures, transformed themselves intentionally into journalists and newspaper men, seeking their own essence of truth and simulataneoulsy creating their own literary universes. Paraphrasing Hans Georg Gadamer who in his book *Truth and Method* explained that when we find someone transformed we are witnessing the fact that he has become another man, we can argue that

both Croatian poets, writers, accommodated themselves and took up roles and indulged in journalism and news paper reporting as immanent to literature itself, searching for the truth, knowing at the end as artists of the word that the truth is within them and not in the world at large.

Keywords: Antun Gustav Matoš, hermeneutic approach, Janko Polić Kamov, journalistic discourse, publicist discourse

Lilla Anna Trubics

Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh
ltrubics@gmail.com

Marija Jurić Zagorka o mađarskoj književnosti, kazalištu i kritici

Zahvaljujući znanju mađarskog jezika, Marija Jurić Zagorka imala je dobar uvid u mađarsko društvo, kulturu i književnost. Početkom 20. stoljeća novinarka je tijekom svojega boravka u Budimpešti izvještavala o aktualnim problemima mađarske dramske književnosti te pisala o mađarskim književnim kritičarima osvrćući se na pitanje suvremene drame i kazališta unutar mađarskog društva. Među Zagorkinim novinarskim tekstovima posebno mjesto zauzimaju članci pod naslovom „Mađarska dramska literatura“ i „Mađarska kritika“, objavljeni u časopisu *Savremenik* 1906. godine te izvješće o praznovidbi Vojnovičeve drame u Narodnom kazalištu 1907. godine pod nazivom „Premiera Ekvinocija u Budimpešti“. Pomoću tih novinarskih zapisa predstaviti će se Zagorkin stav prema mađarskoj drami, književnoj kritici i kazalištu.

Ključne riječi: mađarski jezik, Mađarska, kazalište, kritika, novinarstvo

1. Uvod

Marija Jurić Zagorka svoje je mjesto u književnom pamćenju zauzela ponajviše zahvaljujući svojim povijesnim romanima. Ipak, žena koja je samu sebe doživljavala kao političko biće pisala je reportaže, komentare i političke izvještaje iz čega je proizašla njezina novinarska karijera. Izvrsno poznavanje mađarskog jezika omogućilo joj je pristup mađarskim temama i političkom svijetu, a početkom 20. stoljeća dvije je godine živjela u Budimpešti. Godine 1906. i 1907. kao *Obzorova* izvjestiteljica, prateći hrvatsko-mađarsku politiku, izvještavala je sa zasjedanja zajedničkog hrvatsko-ugarskog sabora u Budimpešti, a u međuvremenu je surađivala s mađarskim novinama i kretala se u mađarskim društvenim krugovima. U tim su godinama nastali njezini novinski spisi o aktualnim problemima mađarske književnosti, o mađarskim književnicima, kritičarima i o tadašnjem kazališnom svijetu u Budimpešti. U ovom će

se radu predstaviti novinski članci pod naslovom „Mađarska dramska literatura“ i „Mađarska kritika“ te kazališno izvješće pod nazivom „Premiera Ekvinocija u Budimpešti“ te njezini mađarski izvori i brošure prema kojima je sastavila te zapise. Rad će također prikazati nove metode Zagorkine profesije, naime Zagorka je pokrenula nove metode u hrvatskom novinarskom zvanju koje se danas smatraju najsloženijim i najzahtjevnijim oblicima novinarstva (istraživačko i interaktivno novinarstvo).

2. Marija Jurić Zagorka kao novinarka

U redakciji zagrebačkog lista, *Obzora*, Zagorki je bila povjerena rubrika za mađarsku politiku i mađarski jezik. Zahvaljujući dobrom znanju mađarskoga jezika, pratila je mađarske listove i događanja u susjedstvu te prevodila mađarske tekstove na hrvatski. O svojem je radu Zagorka otkrila kako je „s pohlepom kopala po svim mađarskim listovima, knjigama i drugim edicijama.“ (Đorđević 1965: 44) Svoj je predan rad i sama potvrdila riječima: „Prevodila sam sve što god sam mogla pronaći i što bi razotkrivalo osvajalačke ciljeve Ugarske“ (ibid). Zagorka, prva žena novinarka, dosljedno se držala postojećih novinarskih načela, ali je novinarsku profesiju obogatila novim metodama rada. Josip Horvat, autor *Povijesti novinstva Hrvatske* (1962), također ističe političko izvještavanje Marije Jurić Zagorkine navodeći novi način pisanja unutar novinarskog zvanja: „Uz činjenice izvješćuje o općoj atmosferi, političkoj i socijalnoj i o njezinim naglim mijenama...“ O Zagorkinim budimpeštanskim izvještajima Horvat nadalje piše: „...bio je to onda posve nov način političkog izvještavanja, zanimljivošću pristupačan i čitatelju, (...), takva je reportaža utjecala na raspoloženje i prosuživanje čitalačkih masa“ (Đorđević 1965: 78). Njezini su izvještaji o mađarskim političkim, književnim i kulturnim temama uspjeli zainteresirati sve slojeve društva. Naime, na vjerodostojan je način informirala javnost i poticala ga na razmišljanje, bilo u Hrvatskoj ili Mađarskoj. Godine 1908. naprednjačka književna revija *Zvono* o novinarki konstatira da je „Zagorka bila zvana da stvori za nas nešto novo, nešto originalno na polju žurnalističke literature“ (Jurić Zagorka 1953: 34). Svakodnevno se kretala među ljudima, isto tako se pojavljivala u kavanama te bila prisutna i u mađarskom društvenom životu. Danas, promatrajući njezino djelovanje, Zagorka se smatra jednom naprednom ženom koja je djelovala i bila daleko ispred svog vremena. Zagorkini izvještaji su uvjerljivi opisi vremena i prilika u kojima je stvarala, sama je novinarka svjedok razdoblja isprepletene hrvatsko-mađarske politike na početku 20. stoljeća. Članak u listu *Zvono* također donosi o Zagorki zanimljivo opažanje koje se odnosi na njezine objavljene političke izvještaje i članke iz peštanskog Parlamenta, prema kojoj: „Njezini opisi situacije, karakteristike, intervjui, ocrti, raspoloženja, sve vrvi životom, sve to pokazuje vrlo oštro opažalačko oko, dosjetljivost i spretnu ruku“ (Jurić Zagorka 1953: 34). Ova tvrdnja se može uočiti i kod njezinih tekstova u kojima je riječ o mađarskoj književnosti ili kritici. Ovaj se rad temelji na analizi triju članka u kojima se očituju, za Zagorkino razdoblje,

dvije nove metode novinarstva. Istraživačko novinarstvo iziskuje osobu iz redakcije novina koja se bavi dugotrajnim radom na otkrivanju kompleksnih informacija, odnosno pronalazak takvih novih informacija koje su na neki način skrivene od javnosti, a Zagorkino se novinarsko djelovanje krije u toj metodi. Naime, novinarka se godinama bavila mađarskim temama u *Obzoru* te je čitanjem i prevođenjem mađarskih novinskih zapisa, brošura ili književnih kritika hrvatskoj publici pružala nove, dotad nepoznate, informacije iz mađarskoga kulturnog svijeta. Različiti žanrovi iz kojih je Zagorka uzimala podatke mogu sadržavati „elemente iz vijesti, reportaže, komentara, često izjava i intervju, a ponekad i drugih žanrova“ (Bošnjak 2004: 26). Ova metoda novinarstva prema Bošnjaku, složeni je oblik novinarskog izraza koji se bavi „ne samo činjenicom ili događajem, nego nastoji začu u vijest i ići preko vijesti istražujući joj razloge, uzroke, prethodna zbivanja, moguće posljedice“, a istodobno može „ispitati neku aktualnu društvenu temu ili neku zajednicu“ (Bošnjak 2004: 26). U ovom slučaju kod Zagorkine je riječ o književnoj i kazališnoj pojavi kod Mađara i podrazumijeva se sama mađarska nacija. Prema toj metodi rada Zagorka je nastojala da u spomenutim tekstovima izvještaj bude točan i vjerodostojan te se trudila nuditi konkretne informacije o određenim temama. U člancima se također krije jedna druga, nova metoda novinstva, odnosno stalna interakcija s čitateljima, tj. s publikom. Krećući se među elitom, ali i običnim ljudima, Zagorka je dolazila do raznih informacija i reakcija koje je kasnije objelodanila na stranicama raznih listova. Komparativistička imagologija ističe kako slika o drugome može imati pretežito remetilačku prisutnost u samoj književnoj znanosti i kritici koja će u negativnom smjeru oslikati određenu pojavu iz druge strane zemlje ili strane književnosti. Prema ovom književno-znanstvenom stajalištu, slika o drugim zemljama i njezin utjecaj temelji se „na ulozu koju ima slika pri širenju prijevoda ili originalnih djela izvan područja vlastite nacionalne književnosti“ (Fischer 2009: 41). Mađarske teme u Zagorkinim književnim i publicističkim djelima pretežito su negativne, u svojim je ranim godinama novinarske karijere o Mađarima pisala isključivo negativno. U takvom su ozračju nastali i njezini članci „Mađarska dramska literatura“ i „Mađarska kritika“, u kojima se javljaju negativni segmenti mađarskog naroda i kulture te čitatelj dobiva negativnu sliku o mađarskim kritičarima, kritici, kazalištu i komadima, odnosno dramama i kazališnom životu općenito u Mađarskoj. Hrvatskom čitatelju pomoću tih tekstova ona daje negativnu sliku o tim pojavama te unutar hrvatskih književnih krugova, kritičara i općenito među čitateljima sprečava mogućnost pozitivnog kulturnog, književnog i društvenog stava prema susjednom narodu. U trećem navedenom članku „Premiera *Ekvinocija* u Budimpešti“ Zagorka iz pozicije svjedokinje opisuje svoje dojmove i opažanja te pomoću istraživačke metode novinarstva nastoji precizno iznijeti informacije o izvedenoj drami, scenografiji, glumcima, kostimografiji, publici i autoru kao i o kazališnoj atmosferi općenito. Članak donosi informacije o negativnim reakcijama mađarskih listova o komadu koje je Zagorka opovrgnula svojom kritikom.

3. Marija Jurić Zagorka o mađarskom kazališnom životu

Marija Jurić Zagorka u časopisu *Savremenik* 1906. godine je objavila tekst pod naslovom „Magjarska dramska literatura“ u kojem tematizira aktualne probleme u mađarskim kazalištima osvrćući se na pitanje suvremene drame. Članak je napisan na temelju izvješća dramskog odbora budimpeštanskog Narodnog kazališta¹ koji daje afektivan i proturječan opis određenih pojava i problema unutar mađarskog kazališnog života. Tekst u sebi krije informacije o slaboj mađarskoj dramskoj proizvodnji i iznosi tuđa mišljenja o mađarskoj drami i to uz autoričine komentare o dramskoj situaciji. Prema toj kritici, mađarska dramska literatura nazaduje:

Magjarska dramska literatura – veli se – rapidno nazaduje. U produkciji se dramskih pisaca razvija vrlo neugodna stagnacija i kvantitativno i kvalitetno. U posljednjih pet godina pada ova grana literature – koju su mnogi magjarski pisci umjeli da proslave i izvan granica svoje zemlje – sve niže i niže. (Jurić Zagorka 1906a: 380).

U članku se pojavljuje dramski natječaj na kojem su se pojavili neambiciozni, površni i nesavjesni sudionici:

Već pet punih godina raspisuje narodno kazalište natječaj sa svotom od 2000 K, koji je za ovu svrhu opredijelio dr. K. Meszaros. Drama bi imala ispuniti jednu večer, te mora obraditi ma kakav sujet iz savremenoga modernog života (Jurić Zagorka 1906a: 380).

O mađarskim piscima koji su poslali svoje drame na taj natječaj govori: „...do krajnosti površni, neambiciozni i nesavjesni“ (ibid). Zagorka piše o nekvalitetnim dramskim tekstovima nabrajajući neke primjere i pri tome ističe kako su drame bile površno pisane s lošim dijalozima i nekvalitetno ocrtanim likovima te su imale loše reakcije publike. Tako drami „Doktor Keseri“ Zagorka piše sljedeće: „Čovjek ne bi vjerovao, da se može naći pisac, koji bi se usudio toliko smjelih gluposti nagomilati u jedno djelo i nazvati ga – dramom“ (Jurić Zagorka 1906a: 380). O drami pod naslovom *Ruže*, u kojoj jedan mladić prije svoje smrti govori monolog, Zagorka misli sljedeće: „Toliki monolog nije još nitko napisao od kad postoji svijet“ (ibid). Prema autoričinu mišljenju glavni se razlozi kriju unutar politizacije kulture i negativnog utjecaja tržišnog pristupa književnim tekstovima. Glavni je razlog propasti dramske proizvodnje sljedeći:

I općinstvo, a polagano i pisci izgubiše smisao za literaturu, sve se bavi, sve se služi – politici, koja je u posljednjim godinama prodrla u svaki kutić zemlje

¹ Godine 1906. i 1907. dramski odbor za nadziranje ravnatelja Narodnog kazališta i ujedno za ocjenjivanje i izbor budućih komada koji će biti predstavljeni na pozornicama tog kazališta. Mađarski naziv odbora *Nemzeti Színház dráma bíráló bizottsága*.

i povukla sa sobom sve, što je živo, jer u Ugarskoj služi sve politici, kad je to potrebno, dapače i predstavnici kulture (Jurić Zagorka 1906a: 380).

O lošoj dramskoj proizvodnji i neprihvatljivim karakteristikama dramskih tekstova u Mađarskoj nadalje piše izvjestitelj koji je Zagorka preuzela i prevela iz mađarskog originala: „Drame su prazne, bez života, mrtve, bez ikakvoga umjetničkog osjećaja. Pretjeravanje u ideji gotovo je smiješno, a čovjeka, koji ih čita, upravo srđi ova smiješnost“ (ibid). Autore i pisce pak kritizira riječima: „Pisci izadiše svoje drame savršeno površno, bez ikakova literarnog ponosa i bez literarne spremne. Jedan dio tih autora ne ima nikakve ambicije ni u kombinaciji, ni u karakterizaciji, ni u čem“ (Jurić Zagorka 1906a: 381). O mađarskim kazalištima izvjestitelj natječajnog odbora piše, što se također javlja u Zagorkinom članku: „U Budimpešti imade neko sedam kazališta. Sva su manje više pučka. Jedan jedini zavod – osim opere – Narodno kazalište služi isključivo umjetnosti. Sva ostala služe zabavi. Svako od ovih kazališta imade po jednu ili više zvijezda“ (Jurić Zagorka 1906a: 382). U članku hrvatska novinarka ističe prenaplašenu prisutnost politike u kulturnom životu koja je onemogućila dobru proizvodnju dramskih tekstova. Zagorka spominje dvoje novina koje prati i čita u Mađarskoj, a to su *Budapesti Hirlap* i *Magyarország*. Iz ovih listova prevodi i prepisuje članke. Pored toga navodi jednog pisca koji je u novinama *Budapesti Hirlap* otkrio razlog propadanja dramske epohe u Mađarskoj: „Nastupilo je doba brošura! Literarnih je djela nestalo! Nakladnici su ih istisnuli – brošuram“ (Jurić Zagorka 1906a: 381). Također je jedan od razloga zbog čega zaostaje dramska literatura da se preferiraju određeni glumci koji će zasigurno uspješno izvesti i najslabiju dramu. Izvjestitelj veli u originalnom tekstu: „Autori ne pišu drame općinstvu, ni ideji, ni svojoj literarnoj slavi, nego njima-ovim zvijezdama. Glavno je, da one imadu velike i dobre uloge, sve drugo je sporedno“ (Jurić Zagorka 1906a: 382). Zagorka je u članku izdvojila mađarsku zvijezdu „*božanstvenu Fedakovu*“² koja sa svojom izgledom i ženstvenošću privlači mađarsku publiku i „tako onda pisac doživljava zajedno sa zvijezdom jubileje, bere lovere i novce, koje raskošno baca publika njemu i ravnatelju kazališta“ (Jurić Zagorka 1906a: 382). Međutim, javlja se nada oporavka dramske književnosti čiji se uvjet krije u političkim prilikama: „...kad politički život Ugarske stupi opet u svoju kolotečinu, povratit će se svaki na svoje mjesto i raditi svim silama“ (Jurić Zagorka 1906a: 381).

3.1. Premijera hrvatske drame na mađarskoj pozornici

Sljedeći Zagorkin tekst s područja mađarskog kazališnog života je izvješće o praznivedbi drame *Ekvinocijo* hrvatskog pisca Ive Vojnovića. Naime, drama *Ekvinocijo* je prevedena na mađarski jezik i predstavljena u budimpeštanskom Narodnom kazalištu

² Sári Fedák (1879.–1955.) bila je mađarska glumica i pjevačica, jedna od najpoznatijih operetnih zvijezda svog vremena.

1907. godine. Zagorka je bila prisutna na tom kazališnom spektaklu te je odmah nakon izvedbe drame iz Budimpešte poslala svoj novinarski članak (18. lipnja) u uredništvo *Obzora* pod naslovom „Premiera *Ekvinocija* u Budimpešti“ o kojoj pohvalno piše.³ U Narodnom kazalištu u Budimpešti na kraju kazališne sezone 1906./07., upravo za vrijeme velikih političkih sukoba i hrvatske opstrukcije u budimpeštanskom parlamentu, odlučili su predstaviti Vojnovičevo djelo. Premijera drame je bila 15. lipnja 1907. pod naslovom *Őszi vihar*⁴ u prijevodu Aladára Zsedényija. Bila je prikazana dva puta (15. i 16. lipnja), a nakon toga je bila skinuta s repertoara. Prema povjesničaru Dinku Šokčeviću (2006: 259) hrvatsko-mađarska književna i kazališna suradnja je dosegula vrhunac 1907. godine. Međutim, iako je bilo u planu prikazati hrvatske komade u mađarskim kazalištima, odnosno mađarske drame na hrvatskim pozornicama, utjecaj je političke situacije bio veći, stoga je i kazališna suradnja bila naglo prekinuta. Još u 1907. godini drame su bile skinute s repertoara mađarskih kazališta. Zagorka je detaljno opisala svoja opažanja te opovrgnula negativne kritike mađarskih listova. Bila je svjedokinjom predstave i izvješće je obojila pozitivnom kritikom prema kojem govori da je „za Vojnovičevu dramu među mađarskim književnicima bio vanredan interes“ (Jurić Zagorka 1907: 1), a li navela je što je još važnije kako su „Hrvati u Budimpešti s velikim interesima očekivali dan premiere“ i da je „većina zastupnika pošla u kazalište“ (Jurić Zagorka 1907: 1). Oko prijevoda je nastao najveći nesporazum među kritičarima mađarskih listova i Zagorkina stava, naime Zagorka navodi dva mađarska lista u kojima je negativno predstavljen mađarski prijevod. Unatoč slabom prijevodu Aladára Zsedényija i neprikladnoj adaptaciji, publika je u mađarskom Narodnom kazalištu vrlo dobro primila Vojnovičev komad. Prema Šikčeviću (2006: 259) većina mađarskih listova je pozitivno izvještavala o komadu (*AZ Újság*, *Vasárnapi újság*, *Budapest*, *Budapesti Hírlap*), osim lista *Népszava* koji je iznosio negativno mišljenje. *Pester Lloyd* i *Budapesti Napló* također su negativno pisali o komadu zbog lošeg prijevoda i neprikladne adaptacije djela. Prema drugim mađarskim kritičarima prijevod nije bio dobar, prevoditelj nije vladao hrvatskim jezikom, niti njemačkim kao posredničkim jezikom te nije shvatio društvene odnose, dubrovačke slike i ljudi, a što je najvažnije stil hrvatskog pisca. István Póth je ustanovio o prijevodu i prevoditelju sljedeće: „Zsedényi bezrazložno produljuje, razvlači tekst, te u usta dubrovačkih mornara, ribara i njihovih žena stavlja rječnik peštanske ulice, peštanskog žargona, uz to oni jedu suha rebra s kiselim zeljem“ (Póth 1997: 8). Prvi list koji Zagorka spominje je *Pesti Hírlap* koji je prema Zagorkinim riječima „nastojao huškati protiv komada“ (Jurić Zagorka 1907) pozivajući se na to da prijevod nije bio suglasan s Vojnovičevim tekstom. Druga kritika iz mađarske štampe, iz novina *Pester Lloyd* također je povezana s reakcijom na prijevod na koju je Zagorka reagirala na način: “Glede prevoda držim, da ‘P.Lloyd’ nema pra-

³ „Posvetih cijelu večer da pratim dojam sa pozornice na publiku. Tako pažljivog občinstva jedva se nadje kod nas. Najdulji prizori bili su slušani kako no se veli: bez daha“ (Jurić Zagorka 1907: 1).

⁴ hrv. Jesenska oluja

vo. Prevedeno je dobro-tek su neke rečenice i fraze-prave dubrovačke zamijenjene sa mađarskom frazom-jer se ovakove rečenice ne dadu prevesti.“ (ibid.). Pritom Zagorka spominje „naravski da je komad izgubio onaj dubrovački milieu, onaj posebni kolorit, koji je kod nas toliko briljirao“, ali bez obzira na to „uspjeh dakle-kakova se nismo nadali“ (Jurić Zagorka 1907: 1). Zatim, listovi su iznijeli na koji je način Ivo Vojnović reagirao na predstavu svoje drame. Prema uglednom mađarskom kazališnom časopisu kritičar Lengyel pohvalno piše o hrvatskom piscu, međutim o Vojnovićevoj reakciji nakon premijere govori sljedeće: „Pisac, koji je bio prisutan, nije prepoznao svoje djelo koje su dva dobroćudna diletanta prevela na mađarski jezik.“⁵ Navedeno se odnosi na Aladára Zsédényija koji je dramu primijenio na mađarsku pozornicu i na Liposčaka Biondiča koji je pomogao pri prevođenju drame. Póth (1997: 8) u svom radu piše da se pisac, bojeći se reakcije publike, nije usudio nakon prve predstave izaći na pozornicu, međutim sutradan je nakon druge izvedbe izašao pred gledatelje i doživio veliki uspjeh i oduševljenje publike, a Zagorka je ovaj čin zabilježila na sljedeći način:

Obćinstvo se je nakon što je glumce nebrojeno put izazvalo obrnulo prema jednoj loži, u kojoj običavaju sjediti autori i zvalo autora no on se nije pokazao. Sjedio je incognito u jednoj neopaženoj loži sa intendantom Fijanom i primao ondje čestitke Hrvata koji su ga posjetili u loži (Jurić Zagorka 1907: 1).

O atmosferi te nekim pojedinim scenama je napisala:

U drugom i trećem činu su prizori između majke i sina djelovali na obćinstvo vanredno snažno. Nitko se nije ni maknuo i napetost je bila takva, da je po svršetku prizora, nastalo gibanje tako, da je autor mogao sa ponosom pogledati po kazalištu“ (Jurić Zagorka 1907: 1).

O glumi i glumcima, posebice o slavnoj mađarskoj glumici Mariji Jaszai, piše ovako:

Glumilo se je – moram priznati – sa ambicijom kakovom glume mađarski glumci samo komade svojih autora. Njihova prvakinja Marija Jaszai, koja je glumila glavnu ulogu, interpretirala je upravo sjajno. U potresnim prizorima prisilila je svakoga, možda i samog autora da uzdrhće. Zaista – velika umjetnica, pa nije čudo što se Mađari s njom toliko ponose. Izazvana je bila barem deset put. Uloga Ive bila je u rukama izvrsnog glumca Beregia, mladog modernog glumca – koji je uz gdju. Jaszai stajao na visini. I ostali glumci slumili su vrstno i kako rekoh sa ambicijom“ (ibid).

Novinarka nasuprot svim negativnostima, branila hrvatskog autora i njegovo književno djelo, čak je i o kostimografiji, koja također nije uspjela, napisala: „I u odijelu je bilo dosta nestašica – mnogo nedubrovačkog“ (ibid). Zagorka je istaknula da je „uspjeh

⁵ na mađarskom jeziku: „A szerző, aki jelen volt, azt mondja, nem ismert rá a darabjára, melyet két jóindulatú dilettáns „dolgozott” magyar nyelvre“ (Lengyel 1912).

Vojnovićev dvostruk“, naime „baš u horu sadanjih događaja u Pešti i upravo biesnog pisanja mađarskih novina o Hrvatima“ taj hrvatski komad na mađarskoj pozornici je doživio veliko oduševljenje i „...kad je zastor pao, pljesnulo je više stotina ruka“ (Jurić Zagorka 1907: 1).

4. Marija Jurić Zagorka o mađarskoj kritici

Zagorka mađarsku književnu i likovnu kritiku unutar mađarskog društva tematizira također 1906. u časopisu *Savremenik* pod naslovom „Mađarska kritika“. Uloga kritike i pitanje odgovornosti kritike u mađarskoj kulturi glavna je tema članka, odnosno adaptaciji i ujedno prijevodu mađarske brošure iz 1906. godine čiji je autor dr. Gyögy Wetzel. Pisac brošure, vrativši se iz Italije, očajno promatra mađarske listove i zapise kritičara o zimskoj izložbi mađarskih likovnih umjetnika u kojima čita samo o negativnim mišljenjima i stavovima. U obrani mađarske umjetnosti i umjetnika donosi kritiku o samim kritičarima navodeći konkretna imena i primjere te objašnjava njihov način rada i odnose unutar mađarskog društva. Nepristrano govori o kritičarima i brani izložena umjetnička djela te pored likovne umjetnosti Wetzel ističe i književne kritičare i njihovo ponašanje kada je riječ o određenim književnim djelima. Wetzel, konstatirajući u kolikoj je mjeri mađarska kritika na štetu umjetnosti, piše brošuru u kojoj osuđuje mađarske kritičare. Zagorka je iz ove brošure izvadila Wetzelov negativan stav i optužujući iskaz te u svoj tekst presadila nestručnost književne kritike u Mađarskoj te u članku stavlja naglasak na mađarske kritičare. Unutar Zagorkine publicistike se javlja ova negativna predodžba koja također kao i u slučaju opisa mađarske dramske literature stvara uvjete za negativan prijam Mađara, odnosno njihova književna i neknjiževna djelovanja. Autorica ni u ovom članku kao ni u prethodnom, ne spominje imena autora i naslove njihovih djela, niti imena kritičara, međutim usporedivši s mađarskim izvorikom, točno se vidi na koga se odnosi određena kritika dr. Wetzela. U svom novinarskom prikazu sažeto je sastavila srž mađarske brošure i prevela poneke rečenice od riječi do riječi s mađarskog na hrvatski što pokazuje njezino izvrsno znanje mađarskog jezika. Zagorka navodi kako autor glavnim problemom smatra to što se kritikom bave ljudi koji nisu dorasli tom poslu, odnosno nemaju dovoljna znanja da bi mogli objaviti vjerodostojnu kritiku o nekom umjetničkom djelu:

Imade stotinu slučajeva, da redakcije moraju izaslati u isti čas na sve strane kritičare. (...) Sad se pita: tko bi htio da ide. Javi li se ovaj ili onaj nezvanik, koji nije nikada imao posla s drugim nego policajnim referadom ili pedagogijom ili uopće nije još nikada napisao ništa⁶ (Jurić Zagorka 1906b: 126).

⁶ U originalnom tekstu: „Nosza hát: ki vállalkozik a helyettesítésre? Vállalkozó pedig mindenre akad. Az azután, hogy a vállalkozó a rendőri, a pedagógiai vagy más egyéb rovat vezetőiből kerül-e ki, teljesen mellékes“ (Wetzel 1906: 6).

O mađarskim kritičarima i njihovu načinu sastavljanja kritika koji se temelji na naučenim tuđim riječima, preuzetim frazama i razmišljanjima drugih umjetnika, Zagorka je preuzela iz brošure:

Pročita o umjetnosti sve štogod nadje. Nauči svu silu zvučnih tuđih umjetničkih zvonkih riječi. Sakupi svu silu fraza i to su mu glavni temelji njegove kritičke erudicije. Kad si je to usvojio, ugura se u kakvo društvo u kavani ili gostioni, gdje sjede umjetnici. među njima, sjedi on svako večer, sluša njihove razgovore i prisluškuje svakom mnijenju, što ga umjetnici izriču o djelima drugih umjetnika⁷ (Jurić Zagorka 1906b: 126).

Zagorka precizno navodi što „o jednom kritičaru veli pisac brošure“ koji također svjedoči o bezobraznim osobama koji su se bez znanja primili profesije kritičara: „Kad čitam njegove kritike, sjećam se uvijek profesora, svog dobrog prijatelja, koji je napisao nekoliko svezaka nauke o bilinstvu, a u proljeću nije ni znao razlikovati pšenicu od zobi“⁸ (Jurić Zagorka 1906b: 127). Zagorka između ostalog navodi primjer kako kritičari počinju pisati svoja kritička djela. Oni kreću sa psovanjem: „Psovati, grditi sve: ništa ne valja, ništit nema smisla, nema ideje štimunga ili ako nema što drugo da kaže, onda nazivlje sve to tiradom, modernom prezasićenošću itd.“ (ibid). O mađarskim kritičarima kaže kako posjeduju talent i umjetnički osjećaj, ali nemaju ni znanje i naobrazbu pa se svemu rugaju. Osobito lošima smatra one kritičare koji uvijek pišu samo negativne kritike, a još su gori oni koji pišu kritike i pohvale za sebe i za svoje prijatelje radi vlastitih privatnih interesa:

Ne pita se, ne gleda se djelo, nego osoba, a najviše vlastita osoba.⁹ Općinstvo čitajući kritiku nema pojma, kakvo bi imalo biti djelo (...) djelo, o kome kritičar piše, nije mogao čitatelj ni iz daleka upoznati: dosta, da je čuo naslov i ime autora (Jurić Zagorka 1906b: 126).

Takvi kritičari o djelima koja su zaista umjetnički vrijedna neće objaviti kritiku, što više sve što bi moglo biti na višoj razini umjetnosti, oni kritiziraju u negativnom smjeru i pozitivne oznake pridaju djelima svojih prijatelja: „Najviše imade mađarskih kritiča-

⁷ U originalnom tekstu: „Összeolvas mindent, amit csak összeolvasni lehet a művészetekről (...) Megtanul egy csomó idegen hangzású műszót, amitől hemzseg minden kritikája. Összeszed egy csomó frázist, amit alkalomadtán hűségesen ismételtget. Mikor azután mindezt megtanulta, szerez magaának egy festői-társaságot. Ott ül köztük minden este (...) Kilesi a társaság művésztágjainak véleményét az egyes művekről, figyelmesen hallgatja és mohón szívja be az ellenkező nézeteket“ (Wetzel 1906: 6–7).

⁸ „Mikor kritikáit olvasom (...) mindig eszembe jut az a hozzám közelálló, nagy ismeretű fiatal tudós, aki egy-két éve pár kötetes elméleti tanulmányt írt a kalászos növényekről, de tavasszal nem tudta megkülönböztetni a búzát a rozsvetéstől“ (Wetzel 1906: 20).

⁹ „Mert a mi kritikásaink nem a képet nézik, hanem többnyire csak a személyt, legtöbbször pedig önmagukat és önön érdeküket“ (Wetzel 1906:8).

ra koji su sami autori i umjetnici. Sjede na svojim mekim stolicama raznih umjetničkih društava i poduzeća i pišu kritike za sebe i svoje prijatelje. Sve što bi moglo s njima konkurirati, to ne valja“ (Jurić Zagorka 1906b: 127). U ovoj Zagorkinoj adaptaciji vlada isključivo negativan stav protiv kvalitete mađarskog kritičkog društva te umjetničkog stvaralaštva u samoj književnosti i u izvanknjiževnom području. Ovaj Zagorkin potez je potvrđen teorijom komparatističke imagologije koja ističe kako „inozemna recepcija pojedinačne književnosti ne ovisi nužno o njihovoj književnoj vrsnoći, nego postojeće predodžbe mogu ne samo poticati već i sputavati književnu vanjsku trgovinu“ (Fischer 2009: 42).

5. Zaključak

Krećući se u mađarskom društvu u Budimpešti i čitajući mađarske listove, kazališne izvještaje i različita mađarska izdanja, Zagorka je dobila uvid u mađarske političke, društvene i književne prilike te je na temelju tih konkretnih i vjerodostojnih informacija objavila novinarske članke o mađarskoj književnosti, kritici i kazalištu. Pomoću novih metoda rada, profesiju novinarstva je obogatila zanimljivim i životnim detaljima te uveliko utjecala na napredovanje novinarske struke. Svoja opažanja u mađarskom društvu, svoje sakupljene podatke iz raznih mađarskih dokumenata, spisa ili članaka na vjerodostojan je način prenijela na hrvatski jezik i s time utjecala na hrvatsku publiku i na prilike u svojoj domovini. Negativno ozračje koje vlada u novinskim tekstovima „Magjarska dramska literatura“ i „Mađarska kritika“ izvorno dolazi iz mađarskih originalnih zapisa iz kojih je Zagorka adaptirala i ponegdje doslovno prevela podatke te presadila informacije u svoje hrvatske članke. Međutim u izvješću „Premiera Ekvinočija u Budimpešti“ Zagorka je u poziciji uvjerljive svjedokinje opisala svoje dojmove, pored toga unijela je u tekst reakciju publike, javnosti i samog autora drame te sažela objave kritika mađarskih listova.

Literatura

- Bošnjak, Mario [ur.]. 2004. *Istraživačko novinarstvo*. Zagreb: Birotisak d.o.o.
- Đorđević, Bora. 1965. *Zagorka: kroničar starog Zagreba*. Zagreb: Stvarnost.
- Fischer, S. Manfred. 2009. Komparatistička imagologija za interdisciplinarno istraživanje nacionalno-imagotipskih sustava. U: *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. [ur. Dukić, Davor]. Zagreb: Srednja Europa, 37–56.
- Hergešić, Ivo. 1976. Predgovor. U: Jurić-Zagorka, Marija. *Tajna krvavog mosta*. Zagreb: August Cesarec, 5–35.
- Horvat, Josip. 1962. *Povijest novinstva Hrvatske (1771.-1939.)*. Zagreb: Stvarnost.
- Jurić Zagorka, M. 1906a. Mađjarska dramska literatura. *Savremenik*. 1 (1).
- Jurić Zagorka, M. 1906b. Mađžarska kritika. *Savremenik*. 1 (2).
- Jurić Zagorka, M. 1907. Premiera „Ekvinocija“ u Budimpešti. *Obzor*, 162. (18. 6.).
- Jurić Zagorka, M. 1953. *Kako je bilo*. Beograd: Stvarnost.
- Lengyel, M. 1912. Ivo Vojnovic Egy premiere ZÁGRÁBBAN. *Szinházi Hét*, 3 (23), 3.
- Póth, I. 1997. *Hrvatska drama na mađarskoj pozornici-od Vojnovića do Ive Brešana*. Pecs-Budapest: G-Nyomdász Bt.
- Šokčević, D. 2006. *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Wetzel Gy. 1906. *A magyar műkritika*. Budapest: Pallas Részvénytársaság Nyomdája.

Marija Jurić Zagorka's Attitude towards Hungarian Literature, Theatre and Critics

Marija Jurić Zagorka had a great insight into the Hungarian society, culture and literature thanks to her knowledge of the Hungarian language. During her stay in Budapest at the beginning of the 20th century, she reported on the current problems of Hungarian drama, wrote about Hungarian literary critics and addressed the issue of contemporary drama and theatre in the Hungarian society. Among Zagorka's journalist texts, special mention is made for the articles *Mađjarska dramska literatura* and *Mađžarska kritika*, which were published in *Savremenik* in 1906, and for her report, *Premiera „Ekvinocija“ u Budimpešti*, on the premier of Vojnović's drama in the National Theatre in 1907. This study will present Zagorka's attitude towards Hungarian drama, literary criticism and theatre with special regards to these journalistic records.

Keywords: Hungarian language, Hungary, theater, criticism, journalism

Ivana Vidović Bolt

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

ividovic@ffzg.unizg.hr

Frazemi kao čuvari hrvatske glazbene baštine

Frazemi su odraz sredine u kojoj nastaju i važni čuvari jezične i kulturne baštine. U radu se iznose posebnosti triju odabranih hrvatskih tradicijskih glazbenih instrumenata – dipli, gajdi i gusli te njihova zastupljenost u hrvatskim frazemima. Slijedi iscrpna analiza frazeoloških jedinica te pregled ovjerenosti u hrvatskim mrežnim korpusima i na mrežnim pretraživačima.

Ključne riječi: frazem, glazbeni instrumenti, hrvatski jezik, jezična i kulturna baština

1. Uvod

U okviru projekta *Komparativnoslavističke lingvokulturalne teme*¹ objavljen je 2019. godine rad *Zajednički korijeni naziva narodnih glazbala u odabranim slavenskim jezicima* Nede Pintarić, Ewe Komorowske i Slavomire Ribarove u kojem su autorice dale precizan etimološki opis narodnih glazbala u hrvatskom, češkom, poljskom, slovačkom i staroslavenskom. U obzir je uzeto 20 naziva za glazbala i 8 za njihove dijelove te ovjerenost u pragmafrazemima.

Na istraživanje triju autorica nadovezuje se ovaj prilog u kojem ćemo se osvrnuti na frazeološki registar hrvatskoga jezika s komponentama *diple*, *gajde* i *gusle* – nazivima hrvatskih tradicijskih glazbala. Sva tri glazbala hrvatska su tradicijska glazbala neovisno o tome koriste li se i u drugim nacionalnim zajednicama obližnjih ili daljih geografskih i nacionalnih prostora.

Obuhvaćeni su frazemi s trima odabranim komponentama jer je istraživanje provedeno od listopada do prosinca 2018. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu među student-

¹ Projekt voditeljice prof. dr. sc. Nede Pintarić djelovao je u sklopu Hrvatske zaklade za znanost od 2014. do 2017.

skom populacijom, a koje se zasnivalo na uparivanju slike i naziva, pokazalo da su sva tri instrumenta uglavnom nepoznata 121 izvornom govorniku hrvatskoga jezika.

U ovome će se radu predstaviti rasprostranjenost frazema, njihova zastupljenost u korpusima i dostupnim mrežnim izvorima, te komponente koje se pojavljuju uz naziv glazbala i navesti značenje frazema ovjerenih u svim relevantnim izvorima.

Svrha je rada pokazati poveznicu frazeologije s etnomuzikologijom, čijim se prvim hrvatskim proučavateljem smatra Franjo Kuhač (1834. – 1911.), te u realnim okvirima doprinijeti i etnomuzikološkim istraživanjima.

Sva tri instrumenta (*diple*, *gajde* i *gusle*) izrađena su od materijala zastupljenih u dijelu Hrvatske gdje se uglavnom sviraju, a posebno je važno da se oblikuju i ukrašavaju rezbarenjem (jedinke, dvojnice, diple, gusle) te vješanjem različitih ukrasa (gajde, dude, gudalo gusala) itd. (Gojković 1989: 17).

Diple i gajde, kao drvena puhaća glazbala koja pripadaju podskupini glazbala s jednostrukim jezičcem (HE), nazivaju se aerofonim glazbalima jer proizvode zvuk titranjem zračnoga stupca u cijevi. Gusle su pak kordofonsko glazbalo (grč. *χορδή*, lat. *chorda*: struna, žica + -fon) koje zvuk proizvodi titranjem (treperenjem) napete strune, žice napravljene od sušenoga životinjskog crijeva, kovine, plastike, biljnoga vlakna, kose ili svile) (HE).

2. Diple u kulturi i frazeologiji

Diple (ngrč. *dipła*, grč. *diploós*: dvostruk) ili, kako ih nazivaju i diplicama, jednostavno je puhaće glazbalo, dvostruko (dvo cijevno) sviralo najčešće izrađeno od jednoga komada drveta, s piscima od trstike, iako može biti i od bazge, slame i guščjega pera (URL 7). Dodatak naziva didak, kutao ili oglavina služi za upuhivanje zraka u sviralo i sastoji se od prebiraljke na kojoj je uglavnom pet rupica za prebiranje i piska s jednostrukim udarnim jezičkom koji se ne mora stavljati u usnu šupljinu pa je zaštićen od oštećenja. To prastaro i vrlo jednostavno glazbalo smatra se pretečom gajdi, duda, šurla i različitih vrsta mihova (URL 4). Kako su diple navezane na mješinu od štavljene životinjske kože, koriste se i drugi nazivi (diple s mjehom, mješina, mišina,² mišnice, mih), ovisno o karakteristikama, a posebno izgledu. Svi se ti nazivi odnose na glazbalo gotovo identična izgleda koje se nekoć sviralo od Istre i Like, preko Dalmatinske zagore i dalmatinskih otoka, sve do Hercegovine (Rogošić 2014; URL 3).

Gotovo zaboravljen način sviranja naziva se predušivanje ili cirkularno disanje, dakle udisanje zraka bez prekidanja melodije (identičan načinu sviranja zurle u Makdoniji te instrumenta didžeridu među australskim Aboridžinima) (URL 2).

² Mišina se u južnim govorima odnosi na mješinu (mih ili miščić od jareta ili janjeta mlađega od 2 godine).

Mjeh ili mih sastoji se od „štavljene kozje ili ovčje kože, dulca ili kanele (drvena cijev kroz koju se upuhuje zrak u mih) i prebiraljke ili dipli na kojima se svira. Unutar miha, na prebiraljci nalaze se dva piska od trstike“ (Rogošić 2014). Ovisno o dijelu Hrvatske u kojem se izrađuju, mjehovi (ili mihovi) se razlikuju u prebiraljci (broju i rasporedu rupica), položaju puhaljke te nekim sitnijim detaljima i ukrasima (isto) pa se razlikuju hercegovački mih, mih s poluotoka Pelješca, srednjodalmatinski mih i istarski mih. Diple s mišinom karakteristične su za dio Dalmatinske zagore.

Skok (1971: 407) i Gluhak (1993: 197) navode da su *diple* balkanski grecizam iz grč. *dipla* „prijevaj, dvojnice“ te da su dvojnice prevedenica te riječi.

Glagoli *dipliti* i *diplati* značenja su ‘svirati u diple’ te u prenesenom pejorativnom ‘dosadno govoriti, pričati uvijek isto i besmisleno’, ali i ‘isto svirati, sviriti’ (Anić 2003: 218), što potvrđuju i rezultati pretrage glagola u mrežnom korpusu hrvatskoga jezika (hrWaC). Skok (1971: 407) navodi i da je značenje glagola *dipliti* ‘besposličiti’ osim doslovnoga ‘svirati u diple’, a da se svršeni povratni oblik *nadipliti se*, potvrđen u hercegovačkoj narodnoj pjesmi te u Bosni, rabi u značenju ‘dobro se najesti ili napiti’.

Ironična sveza *dipliti drukčije* upućuje na osobu koja mijenja svoj stav i počinje drukčije govoriti – ‘govoriti o čemu na drugi način, ne pristajati *uz koga* ili *što*, zauzeti drugi stav, promijeniti držanje’ (Matešić 1982: 90).³

Uz nadnatuknicu *diple* Matešić (1982: 90) u svom frazeološkom rječniku bilježi frazeološke jedinice *puhati* (*duhati*, *udariti* i dr.) u čije *diple* ‘pristati / pristajati *uz koga*, imati isto mišljenje, slagati se *s kim*, početi raditi u *čiju* korist, dodvoravati se *komu*’, *zasvirati* / *svirati* (*udariti*, *dipliti* i dr.) u *iste diple* ‘odobravati, biti istomišljenik, raditi na isti način’, *udariti* / *udarati* (*zasvirati* i dr.) u *druge* (*drukčije*) *diple* ‘pristajati *uz koga*, zauzeti drukčiji stav, promijeniti držanje’ i *udariti* / *udarati* (*diplati* i dr.) u *stare diple* ‘ponoviti / ponavljati stare (poznate) stvari’, te *to su druge diple* ‘to je nešto drugo’, dok su u *Hrvatskom frazeološkom rječniku* (HFR 2014: 93–94) navedene sveze *svirati* (*puhati*) u *iste diple* <*s kim*> ‘biti istomišljenik *s kim*, složiti se / slagati se *s kim*, prihvatiti / prihvaćati *čije* stavove /obično zbog kakva interesa/’ i *udariti* / *udarati* u *druge diple* ‘promijeniti / mijenjati stav (način razmišljanja), reći / govoriti drugačije nego prije’. U *Frazeobibliografskom rječniku* (FBR 2019: 217) naveden je i frazem *puhati* (*duhati*, *udariti* / *udarati*) u čije *diple*.

U korpusima se uz prijedložni izraz u čije *diple* pojavljuju i glagoli *diplati*, *dipliti*, *puvati*, *trubiti*, *udariti* itd.

S prvine je to sanjara Alberta dakako boljelo, ali poslije bijaše presrećan s tih pecavica, jer, veli, iz njih provire Heine-ov sarkastički duh, što je uostalom posve kriva poredba bila. Sad je Albert *udario u diple* Heine-ove, pa stao kopirati „Knjigu pjesama“ (Riznica – Šenoa, *Karanfil s pjesnikova groba*).

³ Frazemi iz svih korištenih rječnika navedeni su u izvornom obliku.

E, pa *neću dipliti u Vaše diple*, jer nikad nisam. U naravi je čovjeka (pardon, radnih ljudi i građana) da kuka i da bude nezadovoljan. Pa ni ovaj kanibal-sko-liberalni sistem nije pao s Marsa. Izabrali ste ga sami, dragi građani, rušeći onaj prijašnji (hrWaC).

Uz niz komponenata *u iste diple* ovjereni su i glagoli *diplati, dipliti, guslati, gudjeti, svirati, udarati, udariti, tući, zasvirati* te glagolska imenica *puhanje*.

Da, naslušah se tih nebuloza, tkz. projekcija. Sve što mi radimo, ćemo nemušto i neuvjerljivo, prikrpiti vama. Slabo im radi ta udbaška opsjena, svi su ih skužili i prokužili, ali ti *diplaju u iste diple*, od 2000, javno (hrWaC).

No, znajući na kakav neznalački, površan i traljav način državna uprava „odrađuje“ tekuće poslove, jako se bojimo toga da nitko mjerodavan, ni Kosoričina ni eventualna Milanovićeva garnitura, neće ni pokušati tražiti odgovor na to pitanje. Takvo što jednostavno nadilazi umne mogućnosti i duhovne sile svih onih koji su na vlasti sada, kao i onih koji se nadaju da će zasjesti u Banske dvore. Ako se u skorije vrijeme ne dogodi što prijelomno i sudbonosno, što bi ugrozilo opstanak Hrvatske a ponajprije njih same, naši „državnici“, bez obzira na to iz kojega tabora dolazili, i dalje će guslati po starom i *puhati u iste diple* (hrWaC).

Ali kad se sablje isuču, konjski vrat naglo postaje baš kao stvoren za tapšanje, a uho za tisuće riječi medenih, te: „O konjiću, dobro moje, iznesi me, izbavi me, i u čelo kopitni ga...“. A poslije Maloga rata nevolje ne bijaše: Turci i Mlečići skladno marvu podijeliše, *u iste diple zapuhaše* i u prijateljski divan udariše (Riznica – Raos, *Prosjaci i sinovi*).

Iako pridjevna komponenta *iste* sugerira slaganje s drugima, dijeljenje istoga mišljenja i sl., frazemima sastava *glagol + u iste diple* izriče se i dosljedan stav govornika koji može biti i suprotan stavovima i mišljenjima okoline pa može izricati i neodobravanje (Menac 1978: 223).

Unatoč upozorenjima, Bijeli i dalje *pušu u iste diple* i ne odustaju (G – Pristup 15. srpnja 2019.).

Mira Menac-Mihalić (2015: 156) navodi dijalektni frazem *svirit (svirat) <u> iste (svoje) diple* značenja identičnoga kao i frazeološke jedinice *udariti / udarati (diplati) u stare diple* ‘uvijek govoriti isto, stalno ponavljati jedno te isto’. U korpusima su ovjereni i frazemi s glagolskim komponentama *svirati* i *udariti*.

Ah, kad bi Pepa znala, – *udari Jože u stare diple*, – kako mi je u onim trenucima srce igralo, kako mi se duša... Nego v i a! Što bilo... bilo! U istinu je princ bio čovjek, kakovih ima malo. I čekao me, znate li, čekao, brate, baš pod Ložicama. Ni s kraljem ne bih se bio promijenio u času, kad sam se verao na fregadu, a dobri mi se princ s mosta dobrostivo smiješio ... ne bih ni s kraljem! (Riznica – Viktor Car Emin, *Pusto ognjište*).

U trenutku kad se Hrvatska vrlo izraženo nastoji izboriti za pristupanje Europskoj uniji i NATO-u mostarski biskup opet *svira u stare diple* koje su bile u modi u doba kad su Tuđman i Šušak čvrsto stajali iza podjele BiH (Riznica – *Vjesnik*).

Na promjenu mišljenja, ali i iznošenje drukčijega stava, upućuje frazem *udariti / udarati (zasvirati / svirati) u druge diple* (FBR) ‘promijeniti / mijenjati stav (način razmišljanja), reći / govoriti drugačije nego prije’ (Fink 2001: 37).

U FBR-u, korpusima i dostupnim mrežnim izvorima ovjereni su primjeri nastali od niza komponenata *puhati, puhnuti, gudjeti i zadipliti + u druge diple i dipliti, puhati, svirati, udariti + u drukčije (drugačije) diple*. Pridjevna komponenta formira suprotno značenje.

Znao je Mesić jako dobro kad je nakon epizode s HDZ-om u kojoj je pokupio maksimalno koliko je mogao najednom *puhnuo u druge diple* – one „antifašističke“ (G – Pristup 16. srpnja 2019.).

Europa se zapravo uplašila asimilacije i zato desnici daje svoje glasove. Hrvatska „stranaca“ praktično više i nema, pa naša desnica „*gudi u druge diple*“ – smatra ona podsjećajući da se na Zapadu animozitet rodio nakon što su djeca stranaca, koji su godinama korišteni za obavljanje prljavih poslova koje nitko drugi nije želio obavljati, postala uspješnija u školama (...) (hrWaC).

Lako ti je tuđim po gloginjama i tuđu muku sa sinije... E operušio, e ošišao, e obrijao, e sastrugao, e tri kože sa svakog odera i zgulio... Ma kad se oni moji nehamnici onomad vratit će ni s polovicom para s kojima su se vraćali prošlih godina dok ih je Matan „pljačkao“, svi *u druge diple zadipliše*. Sad Matana u zvijezde kuj, pod noge mu mjesečinu razastiri da tabane ne našulja... (Riznica – Raos, *Prosjaci i sinovi*).

Dok *vjesnik NOVE PRAVEDNOSTI* poručuje kako neće biti Mesićev PRE-SLIK, ma što god mu to značilo, komorni gospodarstvenik lepi Nadan *dipli u drugačije diple* (hrWaC).

Kod Milančeta kopernikanski obrati nisu rjetkost nego pravilo. Sad on *puše u drukčije diple* i u prvom licu jednine govori kako on neće sjediti prekrizanih ruku. A što li će učiniti *mamma mia?* (G – Pristup 15. srpnja 2019.).

Međutim, ako netko misli da je riječ o dugoročnom trendu ili pravom karakteru američke tvornice snova, dovoljno mu se podsjetiti na Clintonove godine kada je Hollywood *svirao u nešto drukčije diple* te SAD smatrao najboljim od svih mogućih svjetova (hrWaC).

Dobra kuma nije se nadala takvome odgovoru. Zastane na stazi i zagleda se u Mariju. Što je to rekla?... Ali Marija samo ide, šuti i gleda preda se. Svetašnje rubače šuščaju oko nje. Kuma tada *udari u drukčije diple*: (...) (Riznica – Dončević, *Horvatova kći. Roman iz seljačkoga života*).

Zabilježen je i frazem s nazivom instrumenta, ali bez prijedložne komponente – *svirati druge diple*:

A prije toga prilog u kojem *je*, naravno dok je bio u oporbi, *svirao* sasvim neke *druge diple* (hrWaC).

Rečenični frazem *to su druge diple* rabi se u značenju ‘to je nešto drugo’ (Matešić 1982: 90).

Barba Fran donese još jednu čašicu, i ne čekajući odgovora, postavi ju na Kačića do svoje. – Karakter, veliš? To ti je sumnjiva roba, pa govorilo se bilo o kome! – Ali kad se govori o tebi, moj dragi, *druge su to diple!* Zaredaj po gradu, pa da vidiš, kako se to sve boji vlastitog koraka, vlastite sjene!... (Draženović, *Povijest jednog vjenčanja. Pripovijest iz primorskoga malogradskega života*).

Frazem *to su stare diple* (Fink 2001: 38) značenja ‘<to je> nešto <sasvim> drugo, <to je> druga stvar, to se razlikuje od svega’ (HFR), ovjeren je samo u Riznici.

Viktore, to je veoma teško kod nas; mi smo malen narod, pa čuj da ti kažem: pred koji dan govorio sam baš o tome s jednim starijim piscem, a on mi reče da je kod nas u modi zabašurivanje, da se općinstvo plaši istine... – Ta, molim te, *to su stare diple!* – mahne Ribičević prekinuvši mu besjedu. – Hm! Solarić! Solarić! – klimaše Mavro. – Ja bih žalio udovicu! – zatrumbeta Viktor odbacivši daleko komad smotke, za kojom polete dva čovjeka – tko da je prvi ugrabi (Riznica – Kumičić, *Gospođa Sabina*).

3. Gajde u kulturi i frazeologiji

Skok (1971: 544) obrađuje leksem *gajde* pod natuknicom *gadlje* i tumači ga kao „narodni muzički instrument iz bravlje mješine“. Gluhak (1993: 225) bilježi da je to posuđenica iz turske riječi *gayda* i da se taj balkanski turcizam proširio i dalje (usp. mak. *gajda*, p. *gajda*, slč. *gajdy* itd.) te navodi da je ukrštanjem s riječi *diple* i premetanjem *j* preko **gadje*, nastao i oblik *gâdlje* (isto).

Gajde su glazbalo izrađeno od štavljene kozje mješine te gajdunice, naška, roga, dulca i trubnja (bordun, burdon, prdaljka) izrađenih od drveta (URL 5). U unutrašnjem dijelu gajdi, u gajdunici i trubnju, nalaze se piskovi od trstike ili bazge s jednostrukim udarnim jezičkom, a svirali (gajdunici) su dva piska, što je svojstveno starohrvatskim glazbalima s mješinom, s iznimkom duda koje u svirali imaju čak tri ili četiri piska. U trubnju ili bordunu nalazi se jedan pisak koji daje duboki, ujedno osnovni ton gajdi (URL 5). Gajde se sviraju upuhivanjem zraka kroz dulac u mješinu koja se drži pod lijevom rukom i pritišće, trubanj se treba prebaciti preko lijevog ramena, a objema se rukama svira na gajdunici. To vrlo staro glazbalo povezuje se s pastirima jer su svirajući na njemu kratili svoje samotnjačke dane i noći.

Matešić (1982: 129) bilježi dva frazema s komponentom *gajde*: *od kape gajde praviti* i *složiti (udesiti) gajde*. Prvim dominira nerealna radnja u pozadinskoj slici pa se

njime opisuje uzaludan posao koji nije moguće realizirati. U *Riznici* je ovjeren samo jedanput:

Ja sam glavom, pa da i ne ubih, došo bih danas sutra među vas, jer mi dodija onako pasji život, koji sam provodio uz ostarjelu majku među dušmani. Nie-sam naučio, da *od kape gajde pravim*, nit mi u rodu, da se klanjam i slušam onoga, koga bih sjeći morao. Djed mi pogibe na kolcu usred Djakova, ubiše ga na vjeri djakovački bezi, što je četovao sa kićenim junakom Franjom Ilinićem (Riznica – Tordinac, *Odabrane crtice i pripoviesti*).

Matešić (1982: 129) navodi da je značenje drugoga frazema ‘složiti se, dogovoriti se’, ali kako nije ovjeren ni u jednom od pretraživanih izvora, zaključujemo da ne pripada hrvatskom frazeološkom fondu. U kontrastivnom srpsko-slovačkom radu o frazemima s komponentama *zvono*, *bubanj* i *gajde* navodi ga Vesna Đorđević (2014: 57) i to bez varijantne glagolske sastavnice (*složiti gajde*) te potvrđuje značenje navedeno u Matešićevu rječniku.

U novijim hrvatskim frazeološkim rječnicima (HFR 2003, HFR 2014) i u *Frazeobibliografskom rječniku* (2017) izostaju frazemi s komponentom *gajde*.

Na osnovi potvrda u hrWaC-u moguće je formirati frazeološku jedinicu sastava *zapuhati / puhati (sviriti) u iste gajde* (hrWaC) značenja ‘biti istomišljenik s kim, složiti se / slagati se s kim, prihvatiti / prihvaćati čije stavove /obično zbog kakva interesa/’, koja potvrđuje frazeomodel GLAGOL + PRIJEDLOG + PRIDJEV + NAZIV INSTRUMENTA.

Žalosno je da ovaj narod, pa čak ni intelektualci nemaju ni okvirnu percepciju što kriminal zapravo jeste, pa mišljenje formiraju na temelju onoga sto im politička elita servira. I sada svi unisono *pušu u iste gajde* perući sa sebe odgovornost što su zatvarali oči pred notornim činjenicama krađe i korupcije koje su bile vidljive i dok je Sanader bio na vrhu (hrWaC).

I kaj ste napali ovu žensku što je uopće otvorila temu, pa i o puno bezveznijim temama se tu, vidim, poletno raspravlja Ono, mentalitet krda, jedan povede, i onda svi za njim *u iste gajde svire* (hrWaC).

U iste gajde s američkim triom najvećih i najmoćnijih proizvođača *zapuhao je* i Europljanin Dietrich Zetsche, glamurozno predstavivši Mercedes-Benz GL (hrWaC).

Zabilježen je i niz frazemskih komponenti *dipliti*, *svirati*, *udarati* + *u iste gajde* ‘biti istomišljenik s kim, složiti se / slagati se s kim, prihvatiti / prihvaćati čije stavove /obično zbog kakva interesa/’ te *svirati* + *svoje gajde* ‘inzistirati na svome mišljenju, stalno ponavljati jedno te isto’:

Od prvih sastanaka i sve dok nije istjerao vuka iz brloga, Mirko Novosel *je diplio u svoje gajde* (G – Pristup 17. srpnja 2019.).

Svi oni *sviraju u iste gajde*. Prebacuju lopticu (optužbe) prema političkim pri-

likama ali se nitko ne hvata u koštac s rješavanjem problema (...) (G – Pristup 17. srpnja 2019.).

Ponovno *udaraju u iste gajde*: HDZ je isti onaj kakav je bio i Sanaderov (G – Pristup 17. srpnja 2019.).

Međutim – pojavljuje se ono temeljno pitanje – koji je razlog tomu? Očevidno je razlog tomu u nepovezanosti, iz ishodišta da svatko *svira svoje gajde* (hrWaC).

U hrWaC-u ovjeren primjer sa svezom *svirati gajde iza rešetaka* asocira na frazem *svirati klavir prekrštenih ruku* u značenju ‘biti uhićen, biti u zatvoru’.

Što još treba napraviti? Obeštetiti financijski agresora za neuspjeh? (...) *Svirali bi gajde iza rešetaka*, mogli bi se oprostiti s karijerom i radnim mjestom (hrWaC).

Prema narodnim vjerovanjima san o sviranju gajdi nagovještava sreću u ljubavi.

4. Gusle u kulturi i frazeologiji

Gusle su glazbalo s jednom strunom i gudalom, a kao arhaična riječ, u uporabi rijetka, odnosi se i na violinu (HJP).

Prema Hrvatskom jezičnom portalu sama riječ gusle dolazi od staroslavenske riječi *gosl* što znači ‘žica’. Praslavenski je korijen **god-sli*, a u svezi je s riječju *guditi*, *gudalo* i sl. (HJP). U etimološkim rječnicima J. Skoka i A. Gluhaka natuknica *gusle* nije uvrštena.

Onomatopejski glagol *gusliti* ima dva značenja: ‘1. svirati u gusle; gudjeti; 2. dugo i dosadno ponavljati jedno te isto; dugo obavljati isti posao’. Pintarić, Komorowska i Ribarova (2017: 237) prema Boryšu (2005: 159) navode da je „korijen naziva (...) *gud-* (u glagolu *guditi*, polj. *gešlić*), poznat u praslavenskom **god-*“.

Anić ne navodi glagol *gusliti*, nego *guslati* ‘1. svirati u gusle; 2. *razg.* dosadno ponavljati u razgovoru iste stvari, raditi što dosadno i jednolično, zamorno’ (2003: 390), a *guslariti* tumači kao ‘svirati u gusle obilazeći sela i sajmove’. Potonjim se glagolom izriče iterativna radnja koja se odvija u raznim prigodama kako bi se razonodio puk (Pintarić, Komorowska i Ribarova 2017: 239).

Gusle su narodni žičani instrument kojim se prati izvođenje epskih narodnih pjesama, a izrađuju se iz jednoga komada drveta, uglavnom javorova, ali može biti i orahova i hrastova, katkad i od tikve. Sastoji se od glave (u obliku životinjske: konja, divokoze, zmije ili ljudske figure narodnih junaka), vrata, karlice, kože, glasnica (pet do deset rupica na koži radi kvalitetnijega zvuka), čivije, konjića, dugmeta s čepićem, strune i gudala. Većinom se razlikuju „po uresima na glavi instrumenta i urezima u drvenim dijelovima“ (URL 6). Guslar uvijek sjedi dok gusli i gusle drži naslonjene na noge ili između koljena te prstima lijeve ruke dodiruje strunu, a desnom rukom povlači gudalo

preko nje. Svira uvertiru (instrumentalni uvod) i osnovnu melodiju kojom prati pjesmu i instrumentalni završetak (codu), a ritam ovisi o tekstu i vrsti stiha, koji je najčešće epski deseterac. Postoje dvije teorije o podrijetlu toga instrumenta – prema slavenskoj, gusle su donijeli Južni Slaveni tijekom seobe naroda i toj se teoriji priklanja hrvatski muzikolog Franjo Kuhač,⁴ dok su prema ilirskoj teoriji, tj. njezinih zagovornika, Južni Slaveni gusle primili od Ilira (isto).

Gusle su u Hrvatskoj rasprostranjene u dinarskom području, najviše u dalmatinskom i primorskom zaleđu (od zaleđa Dubrovnika, doline Neretve, po Dalmatinskoj zagori, Ravnim kotarima, Hrvatskom primorju te Lici, Krbavi, Kordunu, sve do zaleđa Senja, a značajna mjesta su i otoci Korčula i Hvar), iako se danas tamo vrlo rijetko može čuti svirka na guslama jer je živućih guslača vrlo malo, a na nekim područjima ih više i nema. Danas je najviše guslača na području Zagore i Like (URL 6).

Matešić (1982: 177) navodi frazeme *druge gusle* ‘nešto drugo’, *udariti / udarati (zaguditi / guditi) u druge gusle* ‘poći drugim pravcem, poduzeti / poduzimati oštrije mjere, početi se drugačije ponašati, odnositi prema čemu’, *stare gusle* ‘stare, poznate stvari’ i *svirati prve gusle* ‘biti najvažniji (najutjecajniji) u čemu, imati glavnu riječ’.

Pridjevna komponenta *druge* implicira drukčije ponašanje i (ili) govorenje (*udarati / udariti (guditi / zaguditi) u druge gusle*), odnosno upućuje na nešto drugo (*druge gusle*). Pridjev *stari* u frazemu *stare gusle* presudan je u formiranju značenja kao i brojeva komponenta *prvi* u frazemu *svirati prve gusle* koji je strukturom i značenjem podudaran s frazomom *svirati prvu violinu* značenja ‘obnašati važnu funkciju, biti na rukovodećem položaju, voditi glavnu riječ’. Noviji frazeološki rječnici (HFR 2003, HFR 2014) ne sadržavaju nijedan frazem s komponentom *gusle*.

U korpusima su ovjerene frazeološke jedinice rečenične strukture *to su druge gusle* ‘to je nešto < sasvim > drugo, < to je > druga stvar, to se razlikuje od svega’ i *to su stare gusle*⁵ ‘< to je > nešto < sasvim > drugo, < to je > druga stvar, to se razlikuje od svega’ te glagolski frazem *guslati druge gusle* bez prijedložne komponente u značenju ‘promijeniti / mijenjati stav (način razmišljanja), reći / govoriti drugačije nego prije, drugačije se ponašati (odnositi prema čemu’.

Frazem *svirati prve gusle* nije ovjeren ni u jednom od pretraživanih izvora.

Čujte, mi nijesmo pseta ako i gospoda nijesmo. Dajte nam staru pravdu! Ali gospoda se nasmjehnuše i podaviše djedove vaše. Sad *su to druge gusle* (Riznica – Šenoa, *Seljačka buna*).

Prejasni nadvojvode uvidješe da se prkos gospode slomiti ne da, pa poslaše im bana, ali taj neće drukčije raditi, nego po volji principa Ernesta i Karla. Dočuo

⁴ Kao jedan od dokaza često se spominje slika Celestina Medovića *Dolazak Hrvata na Jadran*, na kojoj su naslikane gusle.

⁵ Frazemi su strukturom i značenjem podudarni s frazomom < to je > druga priča (pjesma, padež) ‘< to je > nešto < sasvim > drugo, < to je > druga stvar, to se razlikuje od svega’.

sam ja to u Požunu. „Nu, doda Krupić, „*to su stare gusle*“. Kad mi ono rekoste da će ban doći, poveselih se da će možebit bolje biti, ali kad mi rekoste kako je, vidim da će sve po starom ostati (Riznica – Šenoa, *Zlatarevo zlato*).

Prvo si govorio da jedvo čekaš 01. 01. a sad već *guslaš druge gusle* oko ZERP-a (hrWaC).

Pa kome su onda mazali oči obećanjima uoči izbora kako će provesti reviziju kad su znali da neće, a sad *guslaju druge gusle* (hrWaC).

Prema potvrdama u korpusima uz nizove komponenata frazeomodela *u iste gusle* te *u stare gusle* pojavljuju se glagoli *guditi, guslati, lupati, puhati, udarati i udariti*.

Znaš kaj, Jura, fakat mi je teško za povjerovati da postoje dva lika koja mogu jednakom nesmiljenom žestinom *guditi u iste gusle* kao deda i ti. I dalje mi je to sumnjivo (hrWaC).

Uloga im je više psihološka. To puno puta upali kod reklamacija da očite propuste objašnjavaju kao nešto najnormalnije, a ako usporedite njih nekolicinu, iz raznih servisa, steći ćete dojam da svi *guslaju u iste gusle* i pjevaju istu pjesmu. Naravno, najčešće je riječ o nestručnjacima (...) (hrWaC).

Samo, problem je u tome (vidiš ti to dobro) što te ovaj svijet neće, pa neće poslušati. Eto, vidiš, i iz tvoga tabora *lupaju u iste gusle* kao i svijet (hrWaC.) Inače, ne slažem se s procjenom da je ovo sve „naštmano“ e da *bi* HDZ opet *udario u stare gusle* (hrWaC).

Primjeri pokazuju da je riječ o frazemima koji znače ‘ponoviti / ponavljati stare (poznate) stvari’ i(ili) ‘ustrajavati u već ranije izrečenim stavovima’.

U *Frazeobibliografskom rječniku* zabilježen je frazem *zabavljati se (imati veselja)* s čim *kao nori s guslama*, ali očigledno prelazi u pasivni fond jer nije ovjeren ni u jednom pretraživanom izvoru osim u *Bazi frazema hrvatskoga jezika*.⁶ Frazem *gusle zapriti* (Vulić 1997: 108) također nije potvrđen ni u jednom od pretraživanih izvora.

5. Zaključno slovo

Iako je u jezgrenoj slici analiziranih frazeoloških jedinica instrument, nijedna se ne odnosi na svijet glazbe nego upućuje na slaganje, protivljenje odnosno promjenu mišljenja i ponašanja. Rečenični frazemi (*to su stare diple, to su druge gusle* i sl.) nisu antropocentričnoga karaktera za razliku od glagolskih (*puhati u iste diple* itd.).

Dok glagolska komponenta u glagolskih frazema ne utječe na značenja, pa čak ni na intenzitet, zamjениčka, brojevnа i pridjevna komponenta presudne su u formiranju značenja frazeoloških jedinica.

⁶ U *Bazi frazema hrvatskoga jezika* (BFHJ) zabilježeni su *to su druge gusle, to su stare gusle, udariti u druge gusle, zaguditi u druge gusle*.

Rečenični se frazemi razlikuju samo po pridjevnoj komponenti – *to su druge diple, to su stare diple*.

Najmanje je ovjereno frazema s komponentom *gajde*, a najviše s komponentom *diple*. Budući da je korpusnim pretraživanjima svih predstavljenih frazema utvrđen mali broj primjera, uglavnom manji od pet, pa se prema Evertovu (2005: 113) kriteriju koji zagovaraju Filipović Petrović i Parizoska (2017: 256) ističući da „se ustaljenima mogu smatrati oni višerječni izrazi koji se u velikim korpusima javljaju u najmanje pet primjera“, može zaključiti da su frazemi uglavnom već dio pasivnoga frazeološkog fonda. Međutim, s obzirom na plodne frazeomodele, za cjelokupan uvid u rasprostranjenost frazema i njihovu prisutnost u aktivnom frazeološkom fondu potrebno je provesti cjelovitija istraživanja ponajprije među izvornim govornicima, a na to upućuje i velik broj različitih glagola koji se pojavljuju u glagolskim frazemima s trima odabranim komponentama.

Zaključno, neovisno o ovjerenosti frazema u frazeološkim i općim rječnicima te u korpusima i na mrežnim pretraživačima, odabrani su frazemi nedvojbeno čuvari nacionalne baštine upravo zbog glavne imeničke sastavnice.

Izvori

BFHJ – Baza frazema hrvatskog jezika. <http://frazemi.ihjj.hr>

G – Mrežni pretraživač Google. www.google.com

HJP – Hrvatski jezični portal. <http://hjp.znanje.hr>

Riznica – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. <http://riznica.ihjj.hr>

Literatura

Anić, Vladimir. 2003. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.

Đorđević, Vesna. 2014. Frazeologizmi s komponentom *zvono, bubanj* i *gajde* u frazeologiji srpskog jezika i njihovi ekvivalenti u slovačkom jeziku. U: *Frazeologické štúdie VI. Hudobné motívy vo frazeológii* [ur. Dobříková, Mária]. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 51–60.

Evert, Stefan. 2005. *The Statistics of Word Cooccurrences: Word Pairs and Collocations*. Doktorska disertacija, Stuttgart: Universität Stuttgart. <http://www.stefan-evert.de/PUB/Evert2004phd.pdf>

Filipović Petrović, Ivana; Parizoska, Jelena. 2017. Leksikografska obrada frazema s promjenjivom glagolskom sastavnicom u hrvatskome. *Jezikoslovlje*, 18, 245–278.

Fink, Željka. 2001. Музыкальные инструменты как компоненты хорватских и русских фразеологизмов. *Вестник Международного славянского университета, серия »Филология«*, том IV, (1), 35–39.

- Fink, Željka; Kovačević, Barbara; Hrnjak, Anita. 2017. *Bibliografija hrvatske frazeologije. Frazeobibliografski rječnik*. Zagreb: Knjigra. http://www.knjigra.hr/wp-content/uploads/2017/12/bibliograf_hrv_fraz-frazeolos_rjec.pdf. Pristup 1. svibnja 2019.
- Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Gojković, Andrijana. 1989. *Narodni muzički instrumenti*. Beograd: Vuk Karadžić.
- HE = *Hrvatska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- HFR = Menac, Antica; Fink-Arsovski, Željka; Venturin, Radomir. 2003. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- HFR = Menac, Antica; Fink-Arsovski, Željka; Venturin, Radomir. 2014. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Matešić, Josip. 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO Školska knjiga.
- Menac, Antica. 1978. Neka pitanja u vezi s klasifikacijom frazeologije. *Filologija*, 8, 219–226.
- Menac-Mihalić, Mira. 2005. *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*. Zagreb: Školska knjiga – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Pintarić, Neda; Komorowska, Ewa; Ribarova, Slavomira. 2017. Zajednički korijeni naziva narodnih glazbala u odabranim slavenskim jezicima. U: *Život mora biti djelo duha* [ur. Kovačević, Zrinka; Vidović Bolt, Ivana]. Zagreb: Disput, 229–248.
- Rogošić, Oliver. 2014. *Hrvatska tradicijska glazbala*. Rukopis. Split.
- Skok, Joža. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Mrežni izvori

- URL 1: <http://www.gajde.com/hrvatska-tradicijska-glazbala/>. Hrvatska tradicijska glazbala. Pristup 10. lipnja 2019.
- URL 2: <http://www.gajde.com/instrumenti/diple-bez-mjesine/>. Pristup 13. lipnja 2019.
- URL 3: <http://www.gajde.com/instrumenti/diple-mih-uvod/>. Pristup 13. lipnja 2019.
- URL 4: <http://www.gajde.com/instrumenti/diplica/>. Pristup 13. lipnja 2019.
- URL 5: <https://www.gajde.com/instrumenti/gajde/>. Pristup 13. lipnja 2019.
- URL 6: <http://www.gajde.com/instrumenti/gusle/>. Pristup 13. lipnja 2019.
- URL 7: <http://www.hrvatskifolklor.net/php/tradicijskaglazbala.php/>. Pristup 13. lipnja 2019.

Phraseological units as guardians of Croatian musical heritage

Phraseological units are important guardians of language and cultural heritage. The focal aspect of the paper is the presence of the traditional musical instruments – *diple*, *gajde* and *gusle* as the components of the Croatian phraseological units. An in depth analysis of these units and the overview of their presence in the dictionaries and Croatian web corporas showed that phraseological units are rarely used.

Keywords: phraseological units, musical instruments, Croatian language, linguistic and cultural heritage

IV. Mediteranska sastavnica hrvatskoga jezika, književnosti i kulture

Martina Bašić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Zavod za lingvistička istraživanja

mkovacev@hazu.hr

Barbara Kovačević

Institut za hrvatski jezik, Zagreb

bkova@ihjj.hr

Romanizmi u frazemima sjeverozapadnih čakavskih govora

U radu su prikazani rezultati istraživanja romanizama u frazemima otočnoga i obalnoga govora Kvarnerskoga primorja, govora Liburnijskoga primorja te govora riječkoga zaleđa koji pripadaju sjevernočakavskom ekavskom (Crikvenica - Cr, Kastav - Ka), sjevernočakavskom ikavskom (Klana - Kl) i sjevernočakavskom ikavsko-ekavskom dijalektu (Grobnik - Gr, Omišalj - Om). Korpus analiziranih romanizama ekscerpiran je iz dijalektoloških rječnika pet mjesnih govora sjeverozapadnoga čakavskog područja, dok su za govor Klane frazemi ispisani iz objavljenoga znanstvenog članka te diplomskoga i završnoga rada koji se bave frazemima navedenoga mjesnog govora. U analiziranom su korpusu potvrđena 192 romanizma (uopćene natuknice) u ukupno 294 uopćena frazema. Uopćeni su frazemi potkrijepljeni s 392 frazema – dijelom u rečeničnim primjerima, a dijelom u kanonskom obliku frazema.

Ključne riječi: dijalektna frazeologija, romanizmi, sjeverozapadni čakavski govori

Prije uvoda

Prije 24 godine u *Hrvatskom dijalektološkom zborniku* izišao je članak Josipa Matešića „Frazeologija i dijalektologija“ u kojem je autor u kratkim crtama pisao o nužnosti frazeoloških proučavanja u hrvatskim dijalektima. Nakon njegova članka uslijedio je hrvatski dijalektni frazeološki istraživački uzlet, a rezultati tadašnjih istraživanja objavljeni su u mnogim znanstvenim i stručnim člancima, monografijama, rječnicima,

diplomskim, magistarskim i doktorskim radovima. Sva su ta istraživanja uzela u obzir da će „postojanje većeg broja analitičkih radova“ frazeologije konkretnih mjesnih govora i skupine govora u budućnosti omogućiti „cjelovitu, iscrpnu i činjenično utemeljenu sintezu“ hrvatske dijalekatske frazeologije (Bogović 1999: 144). Sintetske studije koje danas možemo smatrati obrascem na koji se način može predstaviti frazeološka građa za šire govorno područje ili dijalekt su *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj* iz 2005. godine autorice Mire Menac-Mihalić i *Frazeologija križevačko-podravskih kajkavskih govora s rječnicima* iz 2008. godine autorica Jele Maresić i Mire Menac-Mihalić.

Na tragu tih studija, u okviru projekta *Istraživanje hrvatskih dijalekata* u Zavodu za lingvistička istraživanja HAZU, provodi se istraživanje *Frazeologija sjeverozapadnoga čakavskog prostorno-jezičnog kompleksa*¹ koje predviđa rad na obradi hrvatske dijalektne frazeološke građe navedenoga područja. Termin *sjeverozapadni čakavski prostorno-jezični kompleks* odnosi se na prostor „hrvatske Istre i Kvarnera (na obali do zaključno Povila južno od Novoga Vinodolskoga i u zaobalju Ledenica, te otoke Cres, sjeverni dio Lošinja i istočni dio Krka)“ (Lukežić 2012: 228).² Cilj je istraživanja potvrditi i donijeti nove zaključke o rasprostranjenosti hrvatske sjeverozapadne čakavske frazeološke građe, utvrditi veze i moguće utjecaje unutar skupina govora, podijalekata i dijalekata, ali i moguće utjecaje hrvatskoga standardnog jezika. Kako je okvir istraživanja područna regionalna raslojenost frazema (Fink-Arsovski 2002: 5), u proučavani će korpus ući frazemi iz svih dijalekata sjeverozapadnoga čakavskog prostorno-jezičnog kompleksa – iz sjevernočakavskoga ekavskog, sjevernočakavskoga ikavsko-ekavskog, sjevernočakavskoga buzetskog, sjevernočakavskoga ikavskog, jugozapadnoga istarskog ili štakavsko-čakavskoga, srednjočakavskoga ikavsko-ekavskog i južnočakavskoga ikavskog dijalekata.

Korpus obrađivane dijalektne frazeološke građe sastoji se u prvom redu od frazema koji su ekscerpirani iz objavljenih dijalektološko-frazeoloških radova, dijalektološko-frazeoloških završnih radova na fakultetima te dijalektoloških rječnika sjeverozapadnoga čakavskog prostorno-jezičnog kompleksa – bilo iz natuknica ili iz primjera.³ Istraživano područje za sada obuhvaća tridesetak izabranih dijalektološko-frazeoloških izvora građe, odnosno punktova. Analiza građe pokazat će hoće li svi biti odabrani u korpus ili će se građa ograničiti na dva do tri predstavnika svakoga dijalekata istraži-

¹ Autorice ovoga članka suradnice su i na istraživanju.

² Termin *sjeverozapadni čakavski prostorno-jezični kompleks* obuhvaća puno širi geografski prostor od termina *sjeverozapadni čakavski govori* koji danas sve češće „podrazumijeva ukupnost čakavskih govora smještenih na sjeverozapadu prostora što ga zauzima čakavsko narječje i međusobno povezanih ostvarajem neocirkumfleksa u dvjema morfološkim kategorijama: u prezentu glagola s tematskim vokalom *e* i u određenom liku nekih pridjeva“ (Zubčić 2017: 70–71). obrađivani govori u ovome radu pripadaju opisanom terminu *sjeverozapadni čakavski govori* stoga je taj termin ostavljen u naslovu članka.

vanoga područja. U konačnoj fazi istraživanja predviđa se da će korpus biti objavljen u monografiji u kojoj bi se na početku donijele glavne osobine istraženih govora te strukturalna i semantička obilježja frazema. Prikupljena bi se dijalektna frazeološka građa leksikografski obradila u frazeološkom rječniku po poznatim kriterijima u obradbi dijalektne frazeologije što podrazumijeva uspostavu uopćene natuknice-leksema i uopćenoga frazema (Menac-Mihalić 2002: 49–50). U uopćenim će se frazemima varijante svih razina svesti na jedan oblik koji je prevladao u većini govora, a iz njega se mogu izvesti i drugi potvrđeni oblici istog sadržaja.⁴ Svaki bi leksikografski članak sadržavao opimjerenje frazema što će pokazati pravu sliku konkretnoga govora i frazema u njemu. Također, leksikografski će članak sadržavati i zemljopisnu odrednicu (kraticu mjesnoga govora) u kojemu je zabilježen pojedini frazem.⁵ Takav će pristup omogućiti uvid u prostornu proširenost frazema na istraženom području, a predviđa se da će neki od prostorno učestalih frazema biti prikazani i kartografski.

1. Uvod

U ovome će radu biti prikazan dio rezultata istraživanja *Frazeologija sjeverozapadnoga čakavskog prostorno-jezičnog kompleksa* – romanizmi u frazemima otočnog i obalnog govora Kvarnerskoga primorja, govor Liburnijskog primorja te govori riječkog zaleđa koji pripadaju sjevernočakavskom ekavskom (Crikvenica, Kastav), sjevernočakavskom ikavskom (Klana) i sjevernočakavskom ikavsko-ekavskom dijalektu (Grobnik, Omišalj).

Dugotrajni jezični i kulturni hrvatsko-romanski, odnosno hrvatsko-talijanski dodiri na području sjevernojadranskoga područja rezultirali su mnogobrojnim leksičkim posudenicama pod utjecajem mletačkoga dijalekta, talijanskoga te latinskoga jezika. Mnoge se od njih i danas upotrebljavaju kao samostalni leksemi te su iz statusa posuđenica prešle u status usvojenih prilagođenica, tj. one su se fonološki i morfološki prilagodile čakavskim sustavima o kojima će u ovome članku biti riječi te ih govornici ne doživljavaju kao strane elemente u svojim govorima.⁶

³ U čakavskim dijalektološkim rječnicima frazemi su „prezentirani na dva načina: kao dio rečenice kojom se ovjerava uporaba natuknice, ili su izdvojeni zasebno unutar natukničkoga članka, te su obično i grafički drukčije označeni“ (Bogović 1997: 124). Kako u nekim rječnicima ovoga područja frazeologija nije sustavno ili je samo djelomično leksikografski prezentirana, određeni će potkorpusi frazema biti i dodatno provjereni i upotpunjeni terenskim istraživanjem.

⁴ „U dijalektološkoj literaturi, kad se promatra više različitih govora, frazemskim se inačicama ne smatraju samo one međusobno zamjenjive u kontekstu, nego i varijacije u različitim mjesnim govorima koje se značajnski (i slikovno) podudaraju s komponentom u kanonskom obliku, nastale zbog različitih fonoloških, morfoloških, tvorbenih, sintakasnih i leksičkih karakteristika pojedinih govora“ (Menac-Mihalić 2011: 483).

⁵ Na opisani su način pripremljeni i frazemi u ovome radu.

⁶ To se može primijetiti i pri terenskim istraživanjima u Crikvenici koja su pokazala da izvorni govornici starije generacije pružaju veliki otpor i emotivno reagiraju ako njihovi sumještani crikveničke romanizme zamjenjuju s hrvatskim standardnim ekvivalentima („*Biži – grašak, cukar – šećer, fažol – grah, lanterna – svjetionik, porat – luka, šetemana – tjedan... ča fali našin besedan?!**“).

Frazemi kao ustaljene, neslobodne i neraščlanjive sveze riječi dulje čuvaju dijalektne karakteristike pojedinoga govora, a time i posuđenice. Čest je stoga slučaj da se neke od posuđenica javljaju isključivo kao sastavnica frazema, a posuđenica se kao samostalna jedinica izgubila iz promatranoga sustava. Iako je frazeologija poznata po konzervativnosti, ona je podložna inovacijama „koje nastaju razvojem samoga sustava i onima nastalim posuđivanjem iz drugih sustava“ (Menac-Mihalić 2011: 488).

U ovome dijelu istraživanja nastojalo se utvrditi koje se romanske sastavnice javljaju u frazemima proučavanoga područja, koje u svim, a koje samo u nekim frazemima te utvrditi njihovu prostornu ograničenost. Također, istražena je leksička varijantnost romanske sastavnice u utvrđenim frazemima na istraživanom području.

2. Načela uspostave korpusa

Za potrebe ovoga rada prvo su ekscerpirani svi frazemi s romanskom sastavnicom u dijalektološkim rječnicima mjesnih govora Crikvenice (Ivančić-Dusper i Bašić 2013), Grobnika (Lukežić i Zubčić 2007) i Kastva (Miletić 2019)⁷ koji su izdvojeni zasebno unutar natukničkoga članka te su grafički drukčije označeni. U rječniku omišaljskoga govora (Mahulja 2006) frazeološka građa nije sustavno prezentirana stoga je ta građa ekscerpirana iščitavanjem cijeloga rječnika. Za govor Klane frazemi su ispisani iz objavljenoga znanstvenog članka (Čargonja Košuta i Šarčević 2016) te diplomskog i završnog rada (Bratović 2016; Bratović 2018) koji se bave frazemima navedenoga mjesnog govora.⁸

Tako je dobiven početni korpus frazema koji je raspoređen po uopćenim natuknicama i pod uopćenim frazemima. Nakon toga bilo je potrebno pretragom istaknutih sastavnica frazema (romanizama) unakrsno (u svim rječnicima) pretražiti i ovjere uporabe rječničkih natuknica. Naime, u mnogim se slučajevima pokazalo da se frazem nalazi u ovjerama rječničkih natuknica, a ne na mjestu frazeološke obrade pod nosivom natuknicom. Na primjer, uopćena natuknica **FORCA** koja se javlja u svim istraživanim govorima potvrđena je u mnogim frazemima. No nisu svi bili obrađeni u rječnicima pod natuknicom **forca**. U crikveničkom je rječniku pod natuknicom **fōrca** obrađen samo frazem **tutun forcun** dok se potvrde frazema <za> **sun forcun** pronalaze u ovjerama uporabe rječničkih natuknica **jūgo** i **onī**. U kastavskom rječniku je frazem <za> **sun forcun** oprimjeren pod glagolom **žgāt**, dok je u grobničkom rječniku isti frazem jednom oprimjeren pod natuknicom **fōrca**, a drugi put pod glagolom **lāfāt** ‘brzo hodati, trčati’. U omišaljskom rječniku svi se frazemi pronalaze pod rječničkom natuknicom **fōrca**, ali se frazem **na tuta forca** pronalazi pod zasebnom rječničkom natuknicom **tūta**

⁷ Velika hvala autorici, Cvjetani Miletić, i urednici rječnika, dr. sc. Ivani Eterović, na uvidu u građu prije objavljivanja.

⁸ Velika hvala dr. sc. Silvani Vranić što nam je omogućila uvid u dio njezina korpusa klanjskih frazema.

fôrca koja je oprimjerena. Još jedan uspješan primjer pretrage rječničkih oprimjerenja bila je pretraga romanizma **PALENTA**. Naime, pretragom nosivih natuknica pokazalo se da frazem **mora (triba) još fanj (čuda) <zelja i> palenti pojist** nije potvrđen u kastavskome govoru dok je u ostalim rječnicima kopnenih istraživanih govora potvrđen. Pretragom nosivoga romanizma u kastavskom je rječniku ipak pronađen motivacijski i semantički isti, ali izražajno različit frazem **još će ki palenti pojist** pod rječničkom natuknicom *dosežžvat*. Na taj se način, pretragom primjera, u istraživanim rječnicima došlo i do onih frazema koji jesu potvrđeni, a koje autori nisu obilježili kao frazeme ili izveli kao zasebne natuknice.

Omišaljski rječnik pripada grupi amaterskih čakavskih rječnika. Riječ je o rječniku koji ima veliki broj tehničkih propusta (ponajprije u akcentuaciji i bilježenju akcenata) i nesustavnosti u leksikografskoj obradi.⁹ Ipak, za ovaj je rad bio od velike pomoći jer je autor rječnika kod svake leksikografske natuknice romanskoga podrijetla zabilježio i njihovu talijansku ili venecijansku inačicu. Također, u objašnjavanju omišaljskih frazema autor se često služio ekvivalentnim standardnim frazemima. Tako je frazem **v Meriku kasun, z Meriki bavul** objašnjen hrvatskim frazemom **Martin u Zagreb, Martin iz Zagreba**,¹⁰ **bit fjoldonkan** ima uputnicu na **pasji sin**, dok je frazem **šald kako škoj** definiran frazemom **čvrst kao stijena**.

Za potrebe ovoga članka i u ovoj fazi istraživanja svi su frazemi preuzeti u obliku u kojem su zapisani – **Prilog 1**.¹¹ Ako frazemi u građi nisu oprimjereni rečeničnim potvrđama, ispisani su njihovi kanonski oblici. Ispisana su i minimalno ujednačena značenja koja su donesena u rječnicima. Uspostavljene su uopćene natuknice (romanizmi). Ako u frazemu postoji više romanizama uopćena natuknica je odabrana prema morfološkom principu poretka koji je ustaljen u hrvatskoj frazeologiji. Pri izradi

⁹ O leksikografskim i akcenatskim napomenama vezanim uz ovaj rječnik više u Bašić 2008.

¹⁰ Zanimljivo je da takve pretrage mogu dati i dodatne informacije pa se može izraziti i sumnja u definiciju frazema **v Meriku kasun, z Meriki bavul** jer se u crkveničkom rječniku pod natuknicom *bavul* u značenju ‘velika škrinja’ nalazi rečenična ovjera *Obično su se z Mèriki vrnjevãli z bavulõn*, koja može sugerirati i značenje ‘obogatiti se’. Nadamo se da će pretraga drugih izvora i terensko istraživanje riješiti postojeću nedoumicu.

¹¹ Kod nekih bi se frazeoloških jedinica moglo postaviti pitanje mogu li se te sveze smatrati frazemima ili one pokazuju samo posebno značenje nekog leksema. Pitanje se odnosi na frazeme, u ovome radu, koji kao romansku sastavnicu imaju pridjeve koji mogu biti samostalne leksičke jedinice, ali i ne moraju, npr. *čâr – bit čâr, dûro – deržat se duro*. Iako je dvojbeno da bi neke sveze prema suvremenim frazeološkim kriterijima smatrali frazemima, one su ušle u promatrani korpus frazema jer ih autori rječnika iz kojih je ekscerpirana građa navode kao frazeološke jedinice. Naime, čest je slučaj da se neka od posuđenica javlja isključivo kao sastavnica frazema, a sama se posuđenica kao samostalna leksička jedinica izgubila iz promatranoga sustava i na prvi se pogled može učiniti da je leksičko značenje pridjeva izvedeno iz frazeološkog značenja. Jedan od takvih primjera je i sveza **bit kapac**. Iako pridjev *kapac* u crkveničkom, grobničkom i kastavskom rječniku ima svoje samostalno značenje ‘koji je kadar, u stanju’ ili ‘sposoban, kadar’, vidljivo je iz rječničke obrade da je on nepromjenjiv i da se, kako i sami autori navode, javlja samo u svezi **bit kapac**. Iz tog smo se razloga priklonili uvrštavanju takvih sveza u ovaj korpus.

uopćenih natuknica i uopćenih frazema vodilo se računa o fonološkim, morfološkim i leksičkim karakteristikama pojedinih govora. Prateći uzore već objavljenih sintetskih frazeoloških studija, u uopćenim natuknicama i frazemima donose se oblici koji su češće potvrđeni. Ako postoji potvrda samo iz jednoga govora, u ovoj se fazi istraživanja, u uopćenim natuknicama i uopćenim frazemima donosi oblik potvrđen u tom govoru. Okrugle zagrade () označuju međusobno zamjenjive odnosno varijantne komponente frazema, u izlomljenim zagradama < > donose se izostavljivi odnosno fakultativni dijelovi, a uglate zagrade [] ukazuju na kolokativnost frazema. Vidski su parnjaci odvojeni kosom crtom. U dijelu je frazema ukošenim slovima naznačena rekcija ili neki drugi oblik upute. Nakon oprimjerenja frazema u zagradama se navode kratice mjesnih govora u kojima je frazem potvrđen: Crikvenica – Cr, Kastav – Ka, Klana – Kl, Grobnik – Gr, Omišalj – Om.

Budući da su primjeri ekscerpirani iz objavljene literature i da ekscerpirani frazemi nisu provjereni na terenu,¹² popis frazema smatramo nepotpunim i zaključke donosimo na temelju ispisanoga korpusa.

3. Rasprostranjenost frazema s romanskom sastavnicom u izabranim mjesnim govorima sjeverozapadnoga čakavskog područja

U analiziranom su korpusu potvrđena 192 romanizma (uopćene natuknice) u ukupno 294 uopćena frazema. Uopćeni su frazemi potkrijepljeni s 392 frazema – dijelom u rečeničnim primjerima, a dijelom u kanonskom obliku frazema. U korpusu frazema istraživanih govora potvrđeno je 174 omišaljskih, 93 crikveničkih, 58 kastavskih, 37 grobničkih i 30 klanjskih frazema.

Od 192 romanizma jedino su uopćene natuknice **FORCA**, **FURIJA** i **SOLDI** (s realizacijama *soldi*, *šoljdi*) zabilježene u frazemima svih pet istraživanih mjesnih govora. Uopćene natuknice **BULIN**, **CITO**, **DEŠPET**, **FIT** i **KAPAC** pronalazimo u frazemima četiriju govora koji su ekscerpirani iz njihovih rječničkih izvora (Cr, Gr, Ka, Om), ali moramo uzeti u obzir da je broj frazemskih potvrda mjesnoga govora Klane manji jer izvor nije bio integralni rječnik nego članak koji se bavi strukturnim obilježjima klanjskih frazema i završni radovi s Filozofskoga fakulteta u Rijeci koji se bave samo klanjskim poredbenim frazemima.

Po distribuciji u svim istraživanim govorima vidljivo je kako su romanske sastavnice u frazemima ulaskom u kopneni dio u opadanju. Za to može biti nekoliko objašnjenja. Najvjerojatniji razlog je što kopneni dio o kojem je ovome članku riječ nikada nije bio izravno pod mletačkom upravom. Također, pitanje je koliko su mjesta u riječkom zaleđu i liburnijskom primorju bila pod utjecajem maritimne terminologije koja počiva na romanizmima, a koja je motivirala nastanak mnogih frazema (**bit pun čega ko salpa**

¹² Osim crikveničkoga govora, materinskoga govora obiju autorica.

govan, ćapat (lovit) na fermo, finit (poć) fondo, bit kako jarbol, ko da je ki rojen na barke, ko trabakul na bonace, poslagani kako sardeli, s ken ti ja navigan, široka (debela) kot bracara, teplo j ko va kaldaje, zgubit busolu <i kormilo>... Ali naravno, najveći je razlog neujednačenoj distribuciji frazema to što je primarni cilj pri izradi općih dijalektnih rječnika da se popiše leksik, a frazeologija je uvijek sekundarni cilj.

Iz dobivenih podataka vidljivo je da je najveći broj romanizama ovjeren u frazemima omišaljskoga govora. Takva se distribucija može tumačiti povijesnim okolnostima. Naime, od svih je istraživanih punktova jedino Omišalj bio izravno pod mletačkom upravom (od kraja XV. stoljeća sve do pada Mletačke Republike potkraj XVIII. stoljeća).

Povijesna povezanosti crikveničkoga priobalja i otoka Krka potvrđena je i u frazeološkom korpusu mjesnoga govora Crikvenice u kojem pronalazimo istovjetne frazeme kao i u mjesnome govoru Omišlja dok isti nisu zapisani u drugim istraživanim govorima: **nanke abado** ‘uopće ne primjećivati’; **hodit (ić, poć, proć) atorzijo** ‘upropašteno je što, propalo je što’; **namlatit (zamlatit) kako bakalar koga** ‘dobro istući (pretući) koga’; **zamesit (zamest) barufu** ‘zametnuti tučnjavu, izazvati svađu’; **dat na fit** ‘dati u najam, iznajmiti’; **tuta forca** ‘svom snagom’; **bit zada (nazad) s hartami** ‘biti mentalno zaostao’; **držat se largo** ‘držati se po strani, ne htjeti održavati bilo kakav kontakt s kim’; **dobit (ćapat) lavadu** ‘dobiti oštar ukor, biti izgrđen’; **přit luna** ‘postati razdražljiv’; **davat (delat) moti** ‘davati signale komu, ukazivati kriomice komu na što’; **delat pantomini** ‘praviti gluposti krevljenjem ili pokretima /ob. pred drugima/’.

4. Tipologija frazema s romanskom leksičkom sastavnicom

Na temelju promatranoga korpusa možemo uočiti da se romanske sastavnice javljaju u sva četiri oblika frazema prema opsegu: kao minimalni frazemi (**za (pod) bagatelu** [kupit *ča*, prodat *ča* i sl.], **kot furija** [uć, zić i sl.], **za krepat** [smet se i sl.], **na padelu** [skuhat i sl.; obed, jilo i sl.], **kot štriga** [zgljedat i sl.]), u svezama riječi (**bit (stat) cito, zaspat (spat) kako cok, ne moć ćapat ni za glavu ni za rep koga, ča, peča od čovika, peršona i pol, črljen kot pomidor, trdoglav kako puntarol, gre ča kako po špagu, povedat štorije od kunelićih**), u frazemskim rečenicama (**v Meriku kasun, z Meriki bavul; finili su Mare bali; krepat ma ne molat <!>; s ken ti ja navigan; s pacencijum fratre!**) i frazemskim polusloženicama (**šćeto-neto**).

U okviru frazeološkoga posuđivanja važno je naglasiti da postoje dvije mogućnosti: preuzimani su gotovi frazemi (neadaptirani i adaptirani) ili su posuđene leksičke jedinice postale sastavnice u frazeološkoj tvorbi novih frazema. Na taj su način nastala tri osnovna tipa:

1. *neadaptirani romanski frazemi* – Frazemi koji su potpuno preuzeti iz talijanskoga jezika ili mletačkoga dijalekta, u kojima su sve sastavnice romanskoga podrijetla jer su preuzeti neadaptirani i nemaju paradigmatičnost, a njihovo je značenje netransparentno

(u rječnicima su zabilježeni prema izgovoru): **nanke abado, banda per banda, nanke bondi, ekola kva, figura porka, kavra šporka, falsa munida, nanke per ideja, punto di Juda, šćeto-neto.**

2. *adaptirani romanski frazemi* – Frazemi u kojima su sve sastavnice romanskoga podrijetla, a uklopile su se u čakavski jezični sustav: **pasat lišo, pasat salvo, voltat pađinu.** Imaju potpunu paradigmatičnost i gramatički se mogu uklopiti u rečenicu.

3. *miješani čakavsko-romanski frazemi* – Frazemi miješanoga tipa u kojima su neke sastavnice čakavskoga, a neke romanskoga podrijetla, gramatički su prilagođeni, imaju paradigmatičnost i uklopivi su u rečenicu ili kontekst. Takvi su frazemi u promatranom korpusu najbrojniji, a oni mogu biti potpuno prilagođeni ili je romanski dio ostao neprilagođen.

a) U prilagođenoj skupini posebno se ističu frazemi kod kojih je prilikom preuzimanja zadržana formula iz jezika davatelja (raditi + *što*), frazem je uklopljen u čakavski sustav uvođenjem hrvatske glagolske sastavnice (npr. **delat faštidi, udelat konti, delat mirakuli, udelat pjacer, udelat paštroć, udelat rebalton...**), a sveza nije doslovna nego ima idiomatski karakter. Npr.:

- **delat faštidi** ‘dosađivati *komu*, zafrkavati *koga*, biti nepristojan’ < *faštidi* (tal. fastidio) ‘nemir, dosada, nespokojstvo, nerviranje’
- **udelat konti** ‘obračunati, srediti račune’ < *konto* (tal. conto) ‘račun, obračun’
- **delat mirakuli** ‘nepotrebno i pretjereno se uzrujavati, čuditi, uveličavati, komplicirati’ < *mirakul* (tal. miracolo) ‘čudo’
- **udelat pjacer** ‘učiniti uslugu’ < *piacer* (ven. piacer) ‘zadovoljstvo, radost’
- **udelat paštroć** ‘učiniti zbrku; obaviti neki rad na brzinu nekvalitetno’ < *paštroć* (ven. pastrochio) ‘improvizirana mješavina raznih ostataka jela’
- **udelat rebalton** ‘pasti na zemlju uz okretanje ili valjanje /ob. o čovjeku/’ < *rebalton* (ven. + tal. ribaltone) ‘državni udar, preokret’.

Međutim, uz neke frazeme dekomponirane predikatne strukture kao što su **delat dešpeti** ‘prkositi, namjerno nanositi štetu *komu*’ (Cr, Om), **storit dešpet** ‘namjerno učiniti štetu *komu*’ (Gr) u istim rječnicima zabilježen je i glagol **dešpetät** (Om), **dešpetiit** (Cr) istoga značenja. U omišaljskom su rječniku pored frazema **davat dešturb (disturb, dišturb)** ‘smetati *koga*, uznemirivati *koga*, ometati *koga*’ zabilježeni i glagoli **deštürbät** i **dešturbivät** (Om), dok je u crikveničkom rječniku zabilježen samo glagol **deštürbät** (Cr) istoga značenja. U omišaljskom, grobničkom i crikveničkom rječniku pored frazema **bit štuf** ‘dosta je *koga*, čega *komu*, dosadio (dojadio, dozlogrdio) je *komu tko*, dosadilo (dojadilo, dozlogrdilo) je *komu što*’ zabilježen je i glagol **štufät se** (Om, Gr, Cr), a u omišaljskom su pored frazema **poć va škvadru** ‘složiti se / slagati se’ zabilježeni i glagoli **škvadrivät se, škvadrät se** (Om) istoga značenja.

b) Pri preuzimanju je došlo u jeziku primatelju do popriloženja ili poimeničenja višerječne romanske strukture čime su nastale nove leksičke komponente u sastavu

frazema, npr.: **intendit se alamuta** (<tal. *alla muta*) ‘sporazumjeti se bez riječi, sporazumjeti se govorom tijela’, **poć na fatapoštu kamo** (tal. *fare apposta*) ‘otići kamo namjerno (hotimice, smišljeno), otići kamo upravo zato, otići kamo samo radi čega’, **bit fjoldonkan** (<tal. *figlio d’un cane*) ‘biti pokvarenjak, biti osoba slaboga karaktera; pasji sin’, **bit (ostat) inkrišto** (<tal. *in Cristo*) ‘biti, ostati na čudu, u sto čuda’, **držat se mužoduro** (<tal. *muso duro*) ‘biti strog, namrgoden; držati se uvrijeđeno’, **bit šetebandera** (<tal. *sette bandiere*) ‘osoba koja mijenja mišljenja (stavove, vladanje) prema prilikama, prevrtljivac’. Do popriloženja je došlo i kod prijedložno-imeničke sveze koja je kombinacija čakavskoga prijedloga *v/va* i romanizma *ājēr* što vidimo npr. u frazemima **dić se četire vajer, držat se četiri vajer, poć vajer**.

c) Čakavsko-romanski frazemi koji su kombinacija čakavskoga glagola i višerječne priložne strukture romanskoga podrijetla koja je ostala neprilagođena: **storit se finta demona** ‘praviti se lud’, **bit in armo** ‘biti spreman, biti u punoj spremi’.

5. Leksička varijantnost romanske sastavnice u frazemima izabranih mjesnih govora sjeverozapadnoga čakavskog područja

Suprotno općoj frazeološkoj literaturi u kojoj se prava varijantnost promatra samo unutar jednoga zatvorenog jezičnog sustava i na razini samoga frazema, u ovome radu varijantnost ćemo promatrati kroz cijeli korpus uvjetno, odnosno variranje frazema iste slike, značenja i motivacije koji se u nekim govorima javljaju s romanskom sastavnicom, a u nekim s hrvatskom sastavnicom na istom mjestu.

Rijetki su primjeri da se frazemi iste slike, značenja i motivacije javljaju u govorima s različitim romanizmima. Jedan od rijetkih primjera je supostojanje semantički bliskih romanskih sastavnica **broštulin** i **mažinîn** u različitim govorima kod sinonimnih frazema: u klanjskim izvorima nalazimo frazem **melje ki kot broštulin** ‘govori tko brzo i mnogo, neprestano brblja tko’, a u omišaljskom rječniku nalazimo frazem **meje ki kako mažinin** ‘govori tko brzo i mnogo, neprestano brblja tko’. *Broštulin* je limena posuda, tj. pržilica za kavu i kavovine (ječam, pšenica, raž) s ručicom za miješanje zrna, dok je *mažinin* ručni mlinac za kavu u kojem su se usitnjavala prepečena zrna kave. U zajedničkoj pozadinskoj slici obaju frazema je ubrzana vrtnja ručice sprave i buka koja se proizvodi pri toj vrtnji. Čakavska inačica *malinac* nije zabilježena u sinonimnom frazemu ni u jednom istraživanom govoru.

Češći su slučajevi da frazemi iste slike, značenja i motivacije supostoje u nekim govorima s romanskom sastavnicom, a u nekim s čakavskom sastavnicom. Iako tema ovoga rada nije analiza cjelokupne frazeološke građe pet istraživanih govora nego samo onih frazema koji imaju romansku sastavnicu, donosimo nekoliko primjera frazema u kojima se romanizmi i ekvivaletne čakavske sastavnice pojavljuju paralelno. Do njih se dolazilo unakrsnom pretragom ovjera uporabe rječničkih natuknica drugih istaknutih sastavnica frazema (ne više romanizama) jer smo na temelju dugogodišnjeg

iskustava u prikupljanju, proučavanju i obrađivanju frazeološke građe pretpostavili da će se u njima javiti i paralelna neromanska sastavnica.

Jedan od takvih primjera je i frazem **peštat se (zabadat se) kot <huda> stomanja v rit** u značenju ‘nametati se; petljati se u čije poslove, razgovor i sl.’. Taj se frazem u korpusu našao jer sadržava romansku sastavnicu *peštāt se* i samo na prvi pogled čini se da je lokalni klanjski frazem. Ipak, pretraga kastavskoga rječnika pokazuje nam da je frazem iste pozadinske slike i motivacije prisutan i u kastavskom idiomu, ali se njegove ovjere pronalaze pod čakavskim glagolima koji znače ‘(u)gurati se u što’ – *zadēvāt se, gnjēst se, rīvāt se: Zadēvā se va gōvōr kot mōkra stomānja v rīt. Gnjetē se kot mōkra stomānja v rīt. Rīva se kot mōkra stomānja v rīt.* (Ka). Također, frazem **pasat sito i rešeto** u značenju ‘steći svakakva iskustva, svašta iskušati’ zabilježen je u kastavskom i klanjskom potkorpusu frazema s romanskom sastavnicom *pasāt* – *Pasāl je sīto i rešetō.* (Ka); *pasāt sīto i rešetō / pasivāt sīto i rešetō* (Kl). Isti je frazem prisutan i u crikveničkom i grobničkom rječniku, ali s čakavskim glagolom *prōé* – *Tīstī j prošāl sīto i rešeto.* (Cr); *Prošāl je ōn š njūn sīto i rešeto.* (Gr). Ista se varijantnost romanske i hrvatske sastavnice vidi i u frazemima **smerdit kako pešta** (Om) i **smrdet kako kuga** – *Smrdēlō j sē po kâpūzu kâko kùga.* (Ck). Neki su autori rječnika i sami uspostavljali varijantne odnose u svojim rječnicima što vidimo u primjerima: *Vāvēk je bīl po bānde (strānē).* (Ka); *Da dobrā! Onā bi te utopīla va žmūjū (žfici) vodē.* (Gr); *Ėkola nā (kvā), da ne rečēš da ne mīslīn nā te.* (Ka); *Sī su nēč dēlali dok je ōn držāl sē četīri vājēr (va zrākū).* (Cr); *Rībāri su znāli kāde mōrū čā čāpāt na fērmo. Lovīli su pišmōlji na fērmo.* (Cr).

Neki su autori otežali pronalazak sinonimnih frazema zbog nedovoljno stručne i neusustavljene rječničke obradbe. Tako su u omišaljskom rječniku pod natuknicom **šotošōvra** (<tal. *sottosopra* ‘naopako’) zabilježeni frazemi **hitit šotošōvra** ‘napraviti nered, metež, porazbacati’ i **poé šotošōvra** ‘propasti’ u kojima se frazeologizirao romanizam, a nisu se frazeologizirali čakavski stilski obilježeni leksemi koji postoje u tom lokalnom govoru – *gorikopīti* i *gorisnogāmi* koji su u natukničkim člancima navedeni kao sinonimi i koji su najvjerojatnije nastali po uzoru na romanizam. Međutim, pretraživanjem cijeloga rječnika ustanovljeno je da je zamjena romanske sastavnice moguća jer je pod glagolskom natuknicom **tonbulāt (se)** zabilježen kao njegov sinonim frazem **hitat (se) gorikopiti**.

6. Zaključak

U analiziranom su korpusu potvrđena 192 romanizma (uopćene natuknice) u ukupno 295 uopćenih frazema. Uopćeni su frazemi potkrijepljeni s 393 frazema (174 omišaljskih, 93 crikvenička, 58 kastavskih, 37 grobničkih i 31 klanjski) – dijelom u rečeničnim primjerima, a dijelom u kanonskom obliku frazema. Iz dobivenih je podataka vidljivo da je najveći broj romanizama ovjeren u frazemima omišaljskoga govora koji je jedini

od svih istraživanih punktova bio izravno pod mletačkom upravom. Romanske su sastavnice u frazemima ulaskom u kopneni dio u opadanju.

Na temelju promatranoga korpusa, romanske se sastavnice javljaju u sva četiri oblika frazema prema opsegu (kao minimalni frazemi, u svezama riječi, u frazemskim rečenicama i frazemskim polusloženicama), a frazemi su preuzimani iz romanskih govora kao gotovi frazemi (neadaptirani i adaptirani) ili su posuđene romanske leksičke jedinice postale sastavnice u frazeološkoj tvorbi novih frazema. Na taj su način nastala tri osnovna tipa: *neadaptirani romanski frazemi*, *adaptirani romanski frazemi* i *miješani čakavsko-romanski frazemi*. U radu se donosi i nekoliko primjera frazema u kojima se romanizmi i ekvivalentne čakavske sastavnice pojavljuju paralelno.

U korpusu prikupljenih frazema samo pet izvora, i to samo onih koji imaju romansku frazemsku sastavnicu, pronađeno je puno primjera koji su zabilježeni samo u jednome govoru i koji nemaju semantički bliskih ili ekvivalentnih frazema u drugim govorima.¹³ Pri ispisivanju daljnje građe bit će zanimljivo vidjeti hoće li se u drugim predviđenim punktovima pronaći primjeri semantički bliskih ili ekvivalentnih frazema ili će istraživanje potvrditi o jedinstvenosti i posebnosti nekih lokalnih čakavskih frazeoloških konstrukcija.

¹³ Autoricama su posebno značenjski i etimološki zanimljiva dva frazema – **hodit po šetemanah** (Om) i **past po škalinah** (Ka). Frazem **hodit po šetemanah** kulturološki je zanimljiv, a ukazuje na brigu i skrb o starijim pripadnicima obitelji koji su se naizmjenično hranili kod vlastite djece ili najbližih rođaka po određenom rasporedu, što je i danas običaj u primorskim krajevima. Ipak, u proučavanom korpusu nije pronađen frazem iste slike, značenja i motivacije ni u jednom drugom istraživanom govoru osim u omišaljskom govoru, a autoricama nije poznat ni iz suvremenoga frazeološkog korpusa. Frazem **past po škalinah**, zanimljiv je jer u suvremenom hrvatskom jeziku imamo frazem iste slike, ali različite motivacije i različitoga značenja. Frazem **pasti po stepenicama (skalinama)** danas se upotrebljava u kontekstu obiteljskoga nasilja kada žrtve, iz straha, ne žele prijaviti i kazneno procesuirati nasilnika. Taj se negativno konotiran frazem obično upotrebljava u vidu opravdanja žrtve za vlastito fizičko stanje – izgled. Na kastavskom čakavskom govornom području frazem **past po škalinah** ima neutralnije značenje ‘dobiti prve vidljive znakove puberteta’.

Izvori

- Bratović, Marina. 2016. *Strukturalna analiza poredbenih frazema mjesnoga govora Klane*. Završni rad. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Bratović, Marina. 2018. *Konceptualna analiza poredbenih frazema u mjesnome govoru Klane*. Diplomski rad. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Čargonja Košuta, Nensi; Šarčević, Željka. 2016. Frazeologija mjesnoga govora Klane. U: *Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Društva za povjesnicu Klana* [ur. Šnajdar, Ivan]. Klana: Društvo za povjesnicu Klana, 135–160.
- Ivančić-Dusper, Đurđica; Bašić, Martina. 2013. *Rječnik crikveničkog govora*. Crikvenica: Centar za kulturu „Dr. Ivan Kostrenčić“.
- Lukežić, Iva; Zubčić, Sanja. 2007. *Grobnički govor XX. stoljeća*. Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Miletić, Cvjetana. 2019. *Slovník kastafskoga govora*. Kastav: Udruga Čakavski senjali.
- Mahulja, Ivan. 2006. *Rječnik omišaljskog govora*. Rijeka – Omišalj: Riječki nakladni zavod – Općina Omišalj.

Literatura

- Bašić, Martina. 2008. Čakavski rječnik (Ivan Mahulja: *Rječnik omišaljskoga govora*. Rijeka – Omišalj: Riječki nakladni zavod – Općina Omišalj, 2006.). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 34, 484–490.
- Bogović, Sanja. 1997. Frazeologija u čakavskim dijalektološkim rječnicima. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 9 (1–2), 121–132.
- Bogović, Sanja. 1999. Frazeologija ikavsko-ekavskoga mjesnog govora Drage. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 11 (1–2), 143–163.
- Deanović, Mirko; Jernej, Josip. 2012. *Talijansko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Fink-Arsovski, Željka. 2002. *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja 1*. Fonologija. Zagreb – Rijeka – Čavle: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra čakavskoga sabora Grobnišćine.
- Maresić, Jela; Menac-Mihalić, Mira. 2008. *Frazeologija križevačko-podravskih kajkavskih govora s rječnicima*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Matešić, Josip. 1995. Frazeologija i dijalektologija. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 9, 83–88.
- Menac-Mihalić, Mira. 2002. Problemi izrade višedijalektnoga frazeološkog rječnika. *Filologija*, 38–39, 49–55.

- Menac-Mihalić, Mira. 2005. *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*. Zagreb: Školska knjiga – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Menac-Mihalić, Mira. 2011. Iz kajkavske frazeologije. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37 (2), 479–491.
- Sabatini, Francesco; Coletti, Vittorio. 1997. *Disc: Dizionario italiano Sabatini Coletti*. Firenze: Giunti.
- Zubčić, Sanja. 2017. *Neocirkumfleks u čakavskom narječju*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.

Roman loanwords in the phraseological units of the northwestern Čakavian idioms

The paper presents the results of the research on the Roman loanwords in the phraseological units of the island and coastal idioms of the Kvarner coast, idiom of the Liburnian coast and idioms further from the coast belonging to the Northern Čakavian Ekavian (Crikvenica – Cr, Kastav – Ka), Ikavian (Klana – Kl) and Ikavian-Ekavian dialects (Grobnik – Gr, Omišalj – Om). The corpus of analyzed Roman loanwords was excerpted from the published dialectological dictionaries of the four idioms of the northwestern Čakavian region, while for the Klana idiom the phrases were extracted from the published scientific and the undergraduate and master's thesis dealing with the phraseological units of Klana vernacular. In the analyzed corpus, 192 Roman loanwords (general entries) were confirmed in a total of 294 general phrases. Generalized phrases are supported by 392 phrases – partly in sentence examples and partly in canonical forms of idioms.

Keywords: dialectal phraseology, Roman loanwords, northwestern Čakavian idioms

Prilog 1.

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
ABADO	nanke abado uopće ne primjećivati ▪ <i>Jà pasān mīmo, a òn nānke abādo.</i> (Cr); <i>nānke abādo</i> (Om) ne imit abado ne obraćati pozornost, ne slušati ▪ <i>ne imīt abādo</i> (Om)
ALAMUTA	intendit se alamuta sporazumjeti se bez riječi, sporazumijeti se govorom tijela ▪ <i>intēndit se alamūta</i> (Om)
ANCIPRES	poć pod ancipresi umrijeti ▪ <i>Šāl je pod ānciprēsī.</i> (Ka)
ARMO	bit in armo biti spreman, biti u punoj spremi ▪ <i>bit in ārmo</i> (Om)
ART	ne imet ni arta ni parta 1. nemati ni zanata ni naslijeđa ▪ <i>Nīma ni ārta ni pārta.</i> (Ka) 2. nemati nikakva posla ili veze s kim, biti potpuno ravnodušan prema komu, čemu ▪ <i>ne imīt ni ārta ni pārta (s kīm)</i> (Om) čovек od arta <i parta> vješt (dobar) zanatlija ▪ <i>Ōn je čověk od ārta. Ne zapādē sākū žēnskū čověk od ārta i pārta.</i> (Ka)
AŠENJO	stat ašenjo biti pouzdan, postojan ▪ <i>stāt ašēnjo</i> (Om)
ATENTO	bit atento biti na oprezu, čuvati se ▪ <i>Būdi atēnto!</i> (Cr); <i>Otāc je smīrōn bīl atēnto, ma kōzā j sējeno zdīgnūla rēp.</i> (Ka); <i>bit atēnto</i> (Om)
ATORZIJO	hodit (ić, poć, proć) atorzijo upropašteno je što, propalo je što ▪ <i>Tō j sē šlō (pošlō, prošlō) atōrzijo.</i> (Cr); <i>hodīt atōrzijo</i> (Om)
BAGATELA	za (pod) bagatelu [kupit ča, prodat ča i sl.] vrlo jeftino [kupiti što, prodati što i sl.] ▪ <i>Tī tōrbāč sān mu kūpīla za (pod) bagatēlu.</i> (Cr)
BAKALAR	namlatit (zamlatit) kako bakalar koga dobro istući (pretući) koga ▪ <i>Namlātīl gā j kākō bakalār.</i> (Cr); <i>zamlāfīt kogā kako bakalāja</i> (Om) suh kako bakalar veoma mršav ▪ <i>Sūh si kako bakalār, pojī čagōd!</i> (Cr); <i>sūh kot bakalār</i> (Kl); <i>sūh kakō bakalāj</i> (Om)
BANDA	banda per banda potpuno, sasvim, u cijelosti /ob. kod probijanja čega nožem/ ▪ <i>bānda per bānda</i> (Om) bit (držat se, pustit) po bande (strane) držati se po strani, ne htjeti sudjelovati u čemu, izbjegavati što, ne miješati se u što ▪ <i>Držāla se vāvek po bānde.</i> (Cr); <i>Vāvēk je bīl po bānde. Kād se ožēnī, mōrat će sākū norīju po bānde pusīt.</i> (Ka); <i>bit (deržāt se) po bāndi</i> (Om) poć na bandu nakriviti se, iskriviti se /ob. o ustima, vratu/ ▪ <i>poć na bāndu</i> (Om) stavit/stavljat (klast) na bandu ča odvojiti/odvajati što, štedjeti /ob. o novcu/ ▪ <i>Nājbdlje tī j stāvīt od plāće na bāndu pa ćeš vāvīk imēt.</i> (Cr); <i>stāvīt/stāvjāt (klāst) na bāndu</i> (Om)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
BANDIRA	obernut bandiru promijeniti mišljenje (stav, vladanje) prema prilici, biti prevrtljiv ▪ <i>obernūt bandīru</i> (Om)
BANJA	delat banje namakati noge u slanoj toploj vodi ▪ <i>dēlat bānje</i> (Om)
BARKA	ko da je ki rojen na barke nemaran je <i>tko</i> /ob. kod nezatvaranja vrata i prozora/ ▪ <i>Čā ne znāš zaprēt vrāta, kō da si na bārke</i> <i>rōjena!?</i> (Cr)
BARUFA	zamesit (zamest) barufu zametnuti tučnjavu, izazvati svađu ▪ <i>Jōpēt ćeš zamēsīt kakōvu barūfu.</i> (Cr); <i>zamēst barūfu</i> (Om)
BAVUL	v Meriku kasun, z Meriki bavul vratiti se neobavljena posla, uzalud putovati kamo kakvim poslom ▪ v <i>Mēriku kasūn, z Mēriki</i> <i>bavūl</i> (Om)
BONDI	nanke bondi ne obraćati pažnju ▪ <i>Vīdē me je, a on nānke bondī.</i> (Om) pasat ni bondi ni mezo <i>uz koga</i> proći pored <i>koga</i> bez pozdrava, ne obraćati pažnju na <i>koga</i> ▪ <i>Pasāl je uz menē ni bondī ni mēzo.</i> (Cr)
BRACERA	široka (debela) kot bracera veoma debela, pretiła /o ženi/ ▪ <i>Ako</i> <i>takō nastāvīš, bīt ćeš širōka (debēla) kot bracēra.</i> (Cr)
BRAGE ž. mn.	kalat brage (brageše) priznati poraz /ob. pri kartanju/ ▪ <i>kalāt</i> <i>brāge (bragēše)</i> (Om)
BRIVA	hodit s brivum hodati brzo, uspuhano ▪ <i>hodīt s brīvum</i> (Om) prit s brivum doći naglo, uspuhano ▪ <i>prīt s brīvum</i> (Om)
BROŠTULIN	melje ki kot broštulin govori <i>tko</i> brzo i mnogo, neprestano brblja <i>tko</i> ▪ <i>mēlje kī kot broštulīn</i> (Kl) zapret broštulin prestati brbljati ▪ <i>Zaprī tā broštulīn.</i> (Ka)
BRUDET	čapat brudet dobiti batine, biti istučen ▪ <i>čapāt brudēt</i> (Om)
BUJOL	glava je kako bujol <i>komu</i> osjeća <i>tko</i> pritisak u glavi /ob. od glavobolje, briga, pića/ ▪ <i>Glāvā mi je kākō bujōl.</i> (Om)
BULIN	držat (imet, zet) za bulina <i>koga</i> omalovažavati <i>koga</i> , držati <i>koga</i> budalom ▪ <i>Držāla gā j za bulīna pa jū j abāndonāl.</i> (Cr); <i>Čā ne</i> <i>vīdīš da te ĩmajū (držē) za bulīna.</i> (Gr); <i>Īmajū ga za bulīna.</i> (Ka); <i>zēt kogā za bulīna</i> (Om) ostrić (ošiškat) na bulin <i>koga</i> potpuno ošišati <i>koga</i> ▪ <i>ostrić</i> <i>(ošīškat) na bulīn</i> (Om)
BUSOLA	zgubit busolu <i kormilo> izgubiti orijentaciju, biti smušen, ne snalaziti se, čudno se ponašati ▪ <i>Zgūbil je būsolu. Kād čovēk zgūbī</i> <i>būsolu i kōrmilo, šāl je fūc.</i> (Ka); <i>zgubīt būsulu</i> (Om)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
CEREMONIJA	delat ceremoniju nepotrebno i pretjereno uveličavati, komplicirati ▪ <i>Dèlalā j ceremônije sākī pūt kad smo prišlī.</i> (Cr); <i>Stāvi obèd na stōl, ma ne dèlāj ceremôniju.</i> (Ka)
CITO	bit (stat) cito biti tiho, šutjeti ▪ <i>Būdi cito, mālā mi spī!</i> (Cr); <i>Dīca, būdite cito!</i> (Gr); <i>Būdi cito, ne plāči aš će te čūt pōl selà!</i> (Ka); <i>bīt (stāt) cito</i> (Om) cito mučat šutjeti ▪ <i>Āko ne būdeš cito mūčāl, Rōška će te pobrāt va vrēcu.</i> (Ka)
COK	tombat se (zrušit se, zvernut se) kako cok pasti nespretno (svom težinom) ▪ <i>Zakūrīl mū j kacōt i zājeno sē zrušīl kot cōk.</i> (Ka); <i>tombāt se (zvernūt se) kākō cōk</i> (Om) tvrd kako cok vrlo tvrd /o predmetima/ ▪ <i>tvērd kako cōk</i> (Om) zaspat (spat) kako cok tvrdo zaspati (spavati) ▪ <i>Nočāska ću zaspāt kākō cōk, aš sān se natrūdīl.</i> (Cr)
CUKAR	sladak kot cukar lijep, mio /ob. o djetetu/ ▪ <i>slādak kot cūkar</i> (Kl)
ČAKULA	delat (obešat, zinašat, znašat) čakuli proširiti vijesti, razglasiti što /ob. loše/ ▪ <i>Obēšā čakuli kot rōbu na sušīlo. Nājlagjē dèlo je zīnāšat čakuli s kūcē. Tō vān onā čakuli s kūcē znāšā.</i> (Ka); <i>dèlat čakuli</i> (Om)
ČAP	delat na čap povremeno raditi, raditi u naletima ▪ <i>dèlat na čap</i> (Om)
ČAPAT	ne moć čapat ni za glavu ni za rep koga , ča ne moći shvatiti koga, što, ne shvaćati što tko hoće ▪ <i>Ne mōreš ga čapāt ni za glāvu ni za rēp.</i> (Cr)
ČAPAT SE	čapat se knjige ozbiljno se prihvatiti učenja ▪ <i>Čapāj se knjīgi aš ćeš zgūbīt lèto.</i> (Cr); <i>Tī se līpo čapāj knjīgē pa ćeš ōnda pōč nā tānci.</i> (Gr) čapat se kot bršjan čvrsto se primiti, priviti se ▪ <i>Čapāl se za nju kot bršjān.</i> (Ka) ni se uha čapalo komu nije što prihvatio tko ▪ <i>Nī mu se ūha čapālo, a reklā sān mu stō pūti da takō ne grē.</i> (Cr)
ČAPEVAT	čapevat vodu va rešeto raditi beskoristan (suvišan) posao ▪ <i>A zāč vāvīk čapēvāš vōdu va rešetō?</i> (Cr)
ČAR	bit čar biti priseban, razuman, biti pri sebi ▪ <i>bīt čar</i> (Om)
ČARO	čaro kot dan potpuno jasno, nedvojbeno ▪ <i>čāro kot dān</i> (Kl)
DEŠPERIJA	hiit se va dešperiju biti očajan, očajavati ▪ <i>hiīt se va dešperiju</i> (Om)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
DEŠPET	delat dešpeti prkositi, namjerno nanositi štetu <i>komu</i> ▪ <i>Ne dèlāj mi dešpèti.</i> (Cr) <i>Dūšić je vāvèk gānjāl dècu s pālicūn aš su mu dèlali dešpèti.</i> (Ka); <i>dèlat dešpèti</i> (Om) storit dešpet namjerno učiniti štetu <i>komu</i> ▪ <i>Storīla mī j dešpèti, pripovèda bedastòce.</i> (Cr); <i>Sòpeta mi j jednà susèda dešpèt storīla.</i> (Gr)
DEŠTURB	davat dešturb (disturb , dišturb) smetati <i>koga</i> , uznemirivati <i>koga</i> , ometati <i>koga</i> ▪ <i>dāvāt deštūrba</i> (<i>distūrba</i> , <i>dištūrba</i>) (Om)
DOTA	potrošit (zafruštat) Majke Božje dotu biti rastrošan, rasipan ▪ <i>Potrošila bi Mājke Bòžjē dōtu da mòre.</i> (Cr); <i>Onà bi potrošila Mājke Bòžje dōtu, ne dāvāj njōj dinārà.</i> (Gr); <i>Zafruštāl bi Mājke Bòžjē dōtu.</i> (Ka)
DURO	deržat se duro 1. biti strog, namrgođen; 2. držati se uvrijeđeno ▪ <i>deržāt se dūro</i> (Om)
EKOLA	ekola kva (na) evo ti, svršeno ▪ <i>Ėkola kvà, reklà sān ti!</i> (Cr); <i>Ėkola (kvà) nà, da ne rečèš da ne mīslīn nà te.</i> (Ka)
EVANJEL	čut evanjeli čuti prodike, dobiti zamjerke (prijekore) ▪ <i>Ma si čū evanjēli, će ne?</i> (Om)
FAGOT	bit navečen kako fagot biti slojevito odjeven, biti odjeven u više slojeva ▪ <i>bīt navečēn kākō fagōt</i> (Om)
FALOPA	pravjat falopi pričati izmišljotine ▪ <i>prāvjat falōpi</i> (Om) udelat falopu napraviti glupost ▪ <i>udèlat falōpu</i> (Om)
FAMILIJA	črna ofca < va familiji > osoba koja se svojim ponašanjem (stavovima) razlikuje od ostalih (sredine, okruženja), iznimka /ob. u lošem smislu/ ▪ <i>Ōn tī j črnā ofcà va famīlje.</i> (Cr); <i>Ōn je òdvavik bīl črnā (črnā) ofcà va famīliji.</i> (Gr) va familiji je komu ča nasljedno je <i>komu što</i> , prirodeno je <i>komu što</i> ▪ <i>Sè mi se vīdī da ōn nī čīst, a tō jīn je va famīliji.</i> (Gr); <i>To nām je vā famēji.</i> (Om)
FAŠTIDIJ	delat faštidi dosađivati <i>komu</i> , zafrkavati <i>koga</i> , biti nepristojan ▪ <i>Ne fīj prevèč fažōla aš će ti dèlat faštīdiji.</i> (Gr); <i>dèlat faštīdij</i> (Om)
FATAPOŠTA	poć na fatapoštu <i>kamo</i> otići <i>kamo</i> namjerno (hotimice, smišljeno), otići <i>kamo</i> upravo zato, otići <i>kamo</i> samo radi čega ▪ <i>Reklà mī j da j na fatapōštu šlā tāmō.</i> (Cr); <i>Na fatapōštu sān šlā v Opatīju kūpīt rīb.</i> (Ka); <i>Mōra pōc na fatapōštu po njū.</i> (Kl)
FERMO	čapat (lovit) na fermo loviti ribu s usidrene barke ▪ <i>Rībari su znāli kàde mòrū čā čapāt na fērmo.</i> Lovīli su pišmōlji na fērmo. (Cr) stat fermo biti miran ▪ <i>Stōj fērmo dōkle ti mèrīn dujīnu!</i> (Ka)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
FIGURA	delat lipu figuru praviti dobar dojam ▪ <i>dèlat lîpû figûru</i> (Om) figura porka pokvarena osoba ▪ <i>Õn tî j figûra špôrka, nêmaj š njin poslâ.</i> (Cr); <i>Õn je figûra pôrka od čovêka.</i> (Ka); <i>figûra pôrka</i> (Om)
FIKAT	fikat nos biti pretjerano znatiželjan, u sve se miješati ▪ <i>fîkât nôs</i> (Om)
FINIT	finili su Mare bali prošlo je ono što je bilo dobro ▪ <i>Âli nân je užâlo bît lîpo va Esplanâde. Ma finili su Mâre bâli.</i> (Cr)
FINTA	delat (storit) fintu praviti se (pretvarati se) da se što ne primjećuje ▪ <i>Dèlâl je fintu kâko da me ne vîdi.</i> (Cr); <i>Stôrîl je fintu da me ne vîdî.</i> (Ka); <i>dèlat fintu</i> (Om) napravît se za fintu praviti se (pretvarati se) da se što ne primjećuje ▪ <i>naprâvit se za fintu</i> (Om) storit se finta de mona praviti se lud ▪ <i>Õn se storî fînta de môna i sè mu dobrò pasâ.</i> (Ka)
FINJEN	finjena maša svršeno, potpuno gotovo ▪ <i>Otròk je razbîl bòcu vînâ, pak čâ sadâ, finjena mâša?!</i> (Ka)
FIT	bit na fitu stanovati u unajmljenome prostoru, biti podstanar ▪ <i>Kad sân studîrâl bîl sân na fitu poli njih.</i> (Cr); <i>Cêl živòt je bîl po tûjih kûćah na fitu.</i> (Gr) bivat na fit stanovati u unajmljenome prostoru, biti podstanar ▪ <i>Õn je zaîstinu šâl od kûćê na fit bîvât. Mòrali su pôć na fit bîvât.</i> (Ka) dat na fit dati u najam, iznajmiti ▪ <i>Kakòve su pênzije morât cemo kâmaru dât na fit.</i> (Cr); <i>dât na fit</i> (Om) poć na fit uzeti u najam, unajmiti ▪ <i>Pôć ću na fit, ovakò više ne mòrên!</i> (Cr) zet na fit koga uzeti za podstanara koga, iznajmiti prostor komu ▪ <i>Ne fidân se zêt je na fit aš je ne poznân.</i> (Gr); <i>Mòrete jih zêt na fit, sû dobrî jûdi, nepokvâreni.</i> (Ka); <i>zêt na fit</i> (Om)
FJAKA	ćapala je fjaka koga postao je bezvoljan (usporen, pospan) <i>tko</i> ▪ <i>Ćapâla mē j nîkakova fjâka.</i> (Gr); <i>ćapât koga fjâka</i> (Om)
FJOLDONKAN	bit fjoldonkan biti pokvarenjak, biti osoba slaboga karaktera; pasji sin ▪ <i>bît fjôldônkân</i> (Om)
FONDO	finit (poć) fondo potonuti ▪ <i>Kâd je bîlâ òna vèlâ nevêra, bârka mû j finila fôndo.</i> (Cr); <i>Pajâjte vòdu da bârka ne finî fôndo.</i> (Ka); <i>pôć fôndo</i> (Om)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
FORCA	otvorit na forcū obiti, razvaliti ▪ <i>otvorīt na fōrcū</i> (Om) na tuta forcū svom snagom ▪ <i>Stāvīl je motōr na tūta fōrcū pa su za čas prišli na Šīlo.</i> (Cr); <i>Vapōr je hodē na tūta fōrcū.</i> (Om) tutun forcun svom snagom ▪ <i>Tūtūn fōrcūn sān ga obāfīla.</i> (Cr) za (na) su forcū svom snagom ▪ <i>za (na) sū fōrcū</i> (Kl); <i>na svū fōrcū</i> (Om) <za> sun forcun svom snagom ▪ <i>Jūgō j puhālo sūn fōrcūn. Sūn fōrcūn je hītāl va nīj kāmiki.</i> (Cr); <i>Potēzali smo za sūn fōrcūn i nīsmō mogli oskūst rīpu. Lāfāla sān pred pasōn za sūn fōrcūn.</i> (Gr); <i>Danāska sūnce žgē sūn fōrcūn.</i> (Ka); <i>sesūn fōrcūn</i> (Om)
FORI	bit fori mećama biti glup (neinteligentan) ▪ <i>bit fōri mećama</i> (Kl)
FRIGAN	ni frigan ni pečen neodređen, nedefiniran, ni ovakav ni onakav ▪ <i>Kād mladić nī ni frīgān ni pečēn, bēži!</i> (Ka); <i>ni frīgān ni pečēn</i> (Kl)
FRIGAT	friga ogenj koga ima visoku temperaturu tko ▪ <i>frīga ogēnj kogā</i> (Om)
FRITULA	napuhnut se kot fritula praviti se važan ▪ <i>Mīlēnka se napūhnūla kot frītula.</i> (Ka)
FRMINANT	nagaū kot frminant veoma razdražljiv, nagao ▪ <i>nāgāū kot frminānt (plāmīk)</i> (Kl)
FUMAT	fumat kako duka mnogo (prekomjerno, stalno) pušiti ▪ <i>Ostāvi se španjulēti, fumāš kako dūka.</i> (Cr)
FUNDAMENT	prez fundamenta bez smisla, besmisleno ▪ <i>prez fundamēnta</i> (Om)
FURIJA	čapa furija koga bijesni tko ▪ <i>Kād ju čapā fūrīja, nājboje požūrī kūču.</i> (Ka) kot furija [uč, zic i sl.] naglo (velikom brzinom) i vrlo ljutito [ući, izaći i sl.] ▪ <i>Zīslā j zi kūče kot fūrīja.</i> (Cr); <i>Doletēl je kūču kod fūrīja.</i> (Gr); <i>kot fūrīja</i> (Kl); <i>Prišē je kākō fūrīja.</i> (Om)
GVANTIJERA	dobit na gvantijere ča dobiti lako (bez muke) što ▪ <i>Nī dobrō da otrōk sē dobīje na gvantijēre.</i> (Ka)
HARTA	bit zada (nazad) s hartami biti mentalno zaostao ▪ <i>Ōn je zāda s hārtami.</i> (Cr); <i>bit nāzad s hārtami</i> (Om) mokru bi hartu prekinul ki vrlo je snažan tko ▪ <i>Jāk je ōn, bī mōkru hārtu prekīnūl.</i> (Gr) kot harta žmarilja hrapav ▪ <i>Rūki su mu kot hārta žmarīlja.</i> (Ka) se harti su na stolu sve je poznato i jasno ▪ <i>Sād su finālmēntē sē hārti na stolū.</i> (Cr)
INKANAT	poć na inkanat materijalno propasti ▪ <i>Imānjē je šlō na īnkānat.</i> (Ka)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
INKRIŠTO	bit (ustat) inkrišto biti (ostati) na čudu (sto čuda) ▪ <i>bit (ustat) inkrišto</i> (Om)
INŠENJ	prít na inšenj urazumiti se, opametiti se, konačno shvatiti; napustiti pogrešno mišljenje ▪ <i>prít na inšenj</i> (Om)
INTENDIT	dat intendit staviti do znanja ▪ <i>dät intëndit</i> (Om)
JACERA	mrzlo kako va jacere veoma hladno ▪ <i>Tôtu j mřzlo kàko va jacere.</i> (Cr)
JARBOL	bit kako jarbol biti visok /ob. o čovjeku/ ▪ <i>Pa i otàc mŭ j kàko jàrbol.</i> (Cr)
JIR	storit (napravit) đir prošetati ▪ <i>Grěmo napravit đir.</i> (Cr); <i>Hòmò storit đir do Marjē.</i> (Ka) zet va jir koga učiniti predmetom poruge koga ▪ <i>Brîžān, vāvėk jŭšto njegā zāmŭ va jir.</i> (Ka)
JUŠTO	na vlas jušto točno po mjeri ▪ <i>Bòmė, onā tō skrojĭ na vlās jŭšto.</i> (Ka)
KACOT	poć na kacoti tući se, udarati se šakama ▪ <i>pôć na kacoti</i> (Om)
KALAT	kalat krila uzmaknuti, povući se, pokunjiti se ▪ <i>kalăt krĭla</i> (Om)
KALDAJA	teplo j ko va kaldaje veoma je toplo ▪ <i>Bĭlō j teplō ko va kaldàje.</i> (Cr)
KALUN	hitit kalun ispustiti gromoglasni vjetar ▪ <i>hĭtit kalŭn</i> (Om)
KANTAT	kantat kako slavuj veoma lijepo pjevati ▪ <i>Kāntā kàko slavŭj.</i> (Cr)
KANTRIDA	otpuhnut kantridu komu odnositi se s osobitim poštovanjem prema komu ▪ <i>Sākā njōj čast! Trĭba njōj kåntrĭdu opŭhnŭt přvō leh sēde. Tō j pāmėtān čovĭk, trĭba mu katrĭdu/kåntrĭdu opŭhnŭt.</i> (Gr) sedet na dveh kantridah istodobno podržavati dvije strane, biti dvoičan ▪ <i>Ne mōreš sedēt na dvėh kåntrĭdah i mĭslet kākō te nēće čapāt.</i> (Cr) steplit kantridu ozbiljno prionuti učenju ▪ <i>Stepĭli kåntrĭdu aš niš od skĭjanja ovō lěto.</i> (Cr); <i>Tĭ lĭpo stepĭli katrĭdu/kåntrĭdu pa češ videt da će učĭtejica bĭt zadovōjna.</i> (Gr)
KANUL	gluh kot kanul potpuno gluh ▪ <i>Nōno je glŭh kot kanŭl.</i> (Ka)
KAPAC	bit kapac biti sposoban učiniti što ▪ <i>Nĭ bĭl kapac za njegā tō napravit. Onā j sàčā kapac.</i> (Cr); <i>Onā j kapāca tō storĭt.; Kapac je tā mŭlac tō storĭt.</i> (Gr); <i>Ōn je kapac čŭda pojĭst. Ōn je kapac sklesāt sē čā namĭslĭ.</i> (Ka); <i>bit kapac</i> (Om)
KAPULA	volet koga kod kapulu oči ne voljeti koga ▪ <i>Kad kĭ kogā/kegā ne vōlĭ, tā se rečē da ga vōlĭ kod kapŭlu oči.</i> (Gr)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
KAVIDAL	brod i kavidal sav imutak (bogatstvo) ▪ <i>Tô mû j brôd i kavidâl.</i> (Gr) šla je roba i kavidal sve je otišlo bestraga, sve je propalo ▪ <i>Šlà je ròba i kavidâl.</i> (Om)
KAVRA	kavra šporka pokvarena, bezobrazna, nekarakterna osoba ▪ <i>kávra špòrka</i> (Om)
KOLP	ćapat kolp od arije razboljeti se od propuha /ob. o kostobolji/ ▪ <i>ćapàt kòlp od àrije</i> (Om)
KOMOD	imit svoj komod živjeti udobno (konforno, bez smetnje) ▪ <i>imìt svòj kòmòd</i> (Om)
KONTO	ni konta ni računa s kim ne možeš nikako urediti račune s kim ▪ <i>Š nîm nî kònta ni račùnà.</i> (Om) udelat konti obračunati se, srediti račune ▪ <i>udèlat kònti</i> (Om)
KREPAN	vlič se kot krepana (prebita) mačka kretati se tromo (sporo, umorno, iscrpljeno) ▪ <i>vlič se kot krèpàna (prebìta) màčka</i> (Kl)
KREPAT	krepat ma ne molat <!> ustrajati do kraja, ne popustiti ni pod koju cijenu ▪ <i>Nèn mu se vrnùt, krepàt ma nè molàt.</i> (Cr) za krepat [smet se i sl.] jako, mnogo, dugo [smijati se i sl.] ▪ <i>Smèl sè za krepàt.</i> (Cr); <i>za krepàt</i> (Kl)
KRIJANCA	fali krijance komu nepristojan je tko ▪ <i>fàlit komũ krijànce</i> (Om) pen krijance veoma uljudan (učtiv, uglađen), dobro odgojen ▪ <i>pen krijànce</i> (Om) prez krijance neodgojen, neučtiv, neuljudan, neobziran, bezobrazan, neotesan ▪ <i>Otročìna prez krijànci nìma smòka ni šuštànci. Tà màli je prez krijànci, sàkèmu se nacèrì.</i> (Ka); <i>prez krijànce</i> (Om)
KUNFIDENCA	bit va kunfidenci s kim biti prisran s kim ▪ <i>bìt s kìm va kunfidènci</i> (Om) ćapat kunfidencu s kim postati vrlo prisran s kim ▪ <i>ćapàt kunfidèncu s kìm</i> (Om)
KUNŠENJ	prit (poć) na kunšenj doći k pameti (razumu) ▪ <i>prìt (pòć) na kunšènj</i> (Om)
KUNTRABANT	pod kuntrabant kriomice, krišom, potajno ▪ <i>pod kuntrabànt</i> (Om)
LARGO	bit (stat) largo biti udaljen ▪ <i>bìt (stàt) lârgo</i> (Om) držat se largo držati se po strani; ne htjeti održavati bilo kakav kontakt s kim ▪ <i>Dřž se lârgo od menè!</i> (Cr); <i>deržàt se lârgo</i> (Om)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
LAVADA	dobit (ćapat) lavadu dobiti oštar ukor, biti prekoren ▪ <i>Dobīl s̄an dobrŭ lavādu.</i> (Cr); <i>ćapāt lavādu</i> (Om) dat lavadu komu oštro ukoriti (prekoriti) <i>koga</i> , izgrditi <i>koga</i> , očitati bukvicu <i>komu</i> ▪ <i>dāt lavādu</i> (Om)
LIŠO	proć (pasat) lišo proći glatko (nekažnjeno), proći bez nepravilnosti ▪ <i>Prošāl je lišo kākō vāvīk.</i> (Cr); <i>Neće to tako lišo proć, ne!</i> (Gr); <i>Lihā, lihā, ma neće pasāt lišo. Bōme je ōv pŭt pasāl lišo.</i> (Ka)
LIVEL	bit va livelu biti u vodoravnom položaju ▪ <i>Ōv zīd nī va livēl, viš da je ūgnjēn.</i> (Ka); <i>bit va livēlu</i> (Om) pod livel ravno ▪ <i>Drž pod livēl da zdricān s̄liki.</i> (Cr)
LUNA	ćapala je luna <i>koga</i> pobjesnio je <i>tko</i> ▪ <i>Ćapāla ga lŭna.</i> (Ka) prišla je luna komu postao je razdražljiv <i>tko</i> ▪ <i>Prišlā jōj je lŭna pā j sē hītīla.</i> (Cr); <i>prīt lŭnā</i> (Om)
MACEL	bilo j krvi ko va macelu bilo je mnogo krvi, bilo je krvoproliće ▪ <i>Va tēn filmu bīlō j kŕvi ko va macēlu.</i> (Cr)
MALICIJA	bit na maliciju biti prepreden (lukav) ▪ <i>bit na malīciju</i> (Om) bit skrojen na maliciju prirodeno biti sklon prepredenosti (zlim mislima, pakosti, zlobi) ▪ <i>bit skrōjen na malīciju</i> (Om) pen malicije veoma zloban, pakostan, pun zlih misli, prepreden ▪ <i>pen malīcije</i> (Om) prez malicije naivan, prostodušan ▪ <i>prez malīcije</i> (Om)
MAŽININ	meje ki kako mažinin govori <i>tko</i> brzo i mnogo, neprestano brblja ▪ <i>mēje kī kākō mažinīn</i> (Om)
MINDULA	pokazat mindulu gestom pokazati da neće <i>tko</i> dobiti ništa ▪ <i>pokāzāt mīndulu</i> (Om)
MIRAKUL	đelat mirakuli nepotrebno i pretjereno se uzrujavati; uveličavati, komplicirati ▪ <i>Čā đelāš mirākuli?</i> (Gr); <i>đelat mirākuli</i> (Om) storit (udelat) mirakul napraviti što neobično ili novo ▪ <i>Vāvēk storī mirākul va selē.</i> (Ka); <i>udēlat mirākul</i> (Om)
MIŠANCA	đelat mišancu praviti gužvu (nered), izazivati nesporazum ▪ <i>đelat mišāncu</i> (Om) udelat mišancu izazvati gužvu (nered, nesporazum) ▪ <i>udēlat mišāncu</i> (Om)
MIŽERIJA	batit mižeriju oskudijevati ▪ <i>bātīt mižēriju</i> (Om)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
MOT	bit od mota biti spretan, umješan, uvijek aktivan ▪ <i>Sīgūro će tō storīt aš ōn je čovik od mōta.</i> (Gr) bit va motu biti živahan (okretan, veseo), biti pripit; biti sposoban ▪ <i>Pūsti ga, čā ne vīdīš dā j va mōtu.</i> (Cr); <i>bit va mōtu</i> (Kl); <i>bit va mōtu</i> (Om) davat (delat) moti davati signale <i>komu</i> , ukazivati kriomice <i>komu na što</i> ▪ <i>Dāvāla mū j mōti da grēdu ma je nī razumēl.</i> (Cr); <i>dēlat mōti</i> (Om)
MUFA	poć na mufu 1. pokvariti se, popljesniviti /o vinu/ 2. postati djetinjastim, podjetinjiti ▪ <i>pōć na mūfu</i> (Om)
MUNIDA	falsa munida licemjerman (neiskren) čovjek ▪ <i>fālsa munīda</i> (Om)
MUŽODURO	držat se mužoduro biti strog (namrgođen); držati se uvrijeđeno ▪ <i>deržāt se mužōdūro</i> (Om)
NANKE	nanke per ideja nikako, ni u kom slučaju, ne dolazi u obzir ▪ <i>Ma nānke per idēja, ne mōreš zēt tu māšku va kūcu!</i> (Cr) nanke stvora baš nikoga, ni žive duše ▪ <i>nānke stvōra</i> (Om) nanke za niš ni u kojem slučaju; ni pod koju cijenu ▪ <i>nānke za niš</i> (Om)
NAVIGAT	s ken ti ja navigan /ob. o nepouzdanom partneru/ ▪ <i>Ōrko lādno, s kēn ti jā navigān!</i> (Cr)
NIMOTARIJA	dilat nimotarije prenemagati se, skretati pozornost na sebe ▪ <i>dīlat nimotarīje</i> (Kl)
OĆADA	hitat oćadu 1. upućivati značajan pogled ▪ <i>Hītilā j oćādu na mōj p̄stēn.</i> (Cr); 2. očijukati ▪ <i>Na sē strāni hītā oćādi.</i> (Ka); <i>hītat oćādi</i> (Om)
OŠTAR	delat račun bez oštara praviti nerealan plan, planirati <i>što</i> bez najvažnije osobe ▪ <i>Dēlaju račūn bez oštara, a jōš nīsū p̄rvo kōlo prošī.</i> (Cr); <i>dīlat račūn bez oštārā</i> (Kl)
PACENCIJA	imit pacencije (pacence) biti strpljiv ▪ <i>imīt pacēncije (pacēnce)</i> (Om) s pacencijum fratre! polako!, čekajte malo!, ne žurite!, malo strpljenja! ▪ <i>s pacēncijum frātre!</i> (Om) s pacencum (pacencijum) strpljivo ▪ <i>s pacēncum (pacēncijum)</i> (Om)
PADELA	na padelu [skuhat i sl.; obed, jilo i sl.] sa zaprškom [skuhati i sl.; ručak, jelo i sl.] ▪ <i>Skūhāj ča na padēlu da se kōnačno najīn.</i> (Cr); <i>Za obēd storī brōskvi na padēlu.</i> (Ka)
PAĐINA	voltat pađinu promijeniti temu razgovora ▪ <i>Vōltālā j pāđinu čīn sān jū pitāla za njegā.</i> (Cr)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
PALENTA	mora (triba) još fanj (čuda) <zelja i> palenti pojist <i>ki</i> 1. nedostaje još mnogo znanja (iskustva, jakosti, zrelosti) <i>komu</i> ▪ <i>Morã onã još fãnj palẽnti pojĩst.</i> (Cr); <i>Nĩ õn bãdast, ali trĩba još čũda palẽntẽ pojĩst da mõre s plõvanõn povẽdãt.</i> (Gr); 2. mnogo će još vremena proći ▪ <i>Dõkli onã finĩ škõlu trĩba još čũda palẽntẽ pojĩst.</i> (Gr); <i>Trĩba još će čũda zẽlja i palẽnte pojĩst.</i> (Kl) još će ki palenti pojist mnogo će još vremena proći ▪ <i>Jõš ćeš tĩ palẽnti pojĩst za dosežẽvat tĩ kikarĩni na nãpe.</i> (Ka)
PALMA	nosit koga na palmu od ruki poštovati <i>koga</i> , cijeniti <i>koga</i> neobično mnogo ▪ <i>nosĩt kogã na pãlmu od rukĩ</i> (Om)
PANTOMINA	delat pantomine praviti gluposti (budalaštine, ludorije) /ob. pred drugima/ ▪ <i>Smĩrõn dẽlã pãntomĩne, a menẽ nĩ do togã.</i> (Cr); <i>Čã tĩ j, čã dẽlãš tẽ pãntomĩne?</i> (Gr); <i>dẽlat pantomĩni</i> (Om)
PAPAGALO	govorit kako papagalo neprestano (previše, bez prestanka) govoriti (pričati i sl.) ▪ <i>govorĩt kot papagãlo</i> (Kl)
PASAT	pasat sito i rešeto steći svakakva iskustva, svašta iskušati ▪ <i>Pasãl je sĩto i rešetõ.</i> (Ka); <i>pasãt sĩto i rešetõ</i> (Kl)
PAŠTROĆ	udelat paštroć učiniti zbrku; obaviti <i>što</i> na brzinu (nekvalitetno) ▪ <i>udẽlat paštrõć</i> (Om)
PEČA	peča od čovika čvrst, krupan i visok čovjek, ljudina ▪ <i>pẽča od čovĩka</i> (Om)
PENŠJER	staviti se va penšjer zatvoriti se u sebe zbog brige i teških misli ▪ <i>stãvit se va penšjẽr</i> (Om) staviti va penšjer <i>koga</i> opteretiti brigama i teškim mislima <i>koga</i> ▪ <i>stãvit kogã va penšjẽr</i> (Om)
PERŠONA	peršona i pol čvrst, krupan i visok čovjek, ljudina ▪ <i>peršõna i põl</i> (Om) postelja od peršoni i pol francuski ležaj ▪ <i>Brãčnã j postẽlja nẽgda bĩlã od pẽršõni i põl.</i> (Cr)
PEŠTA	smerdit kako pešta užasno (nepodnošljivo, strašno) zaudarati ▪ <i>smerđĩt kãko pẽšta</i> (Om)
PEŠTAT SE	peštat se (zabadat se) kot <huda> stomanja v rit nametati se; petljati se u <i>čije</i> poslove (razgovor i sl.) ▪ <i>pẽštãt se (zabãdãt se) kot <hũda> stomãnja v rĩt</i> (Kl)
PETROJ	levat petroje v oganj pogoršavati situaciju, raspirivati svađu ▪ <i>Ne lẽvãj v ogãnj petrõje.</i> (Ka)
PEZAT	laže ki kuliko peže uvijek (neprestano) laže <i>tko</i> , služi se samim lažima <i>tko</i> ▪ <i>Ma ne vẽrũjẽn mu nĩš, lãže kuliko pẽže.</i> (Cr)
PJACER	udelat pjacer učiniti uslugu ▪ <i>udẽlat pjacẽr</i> (Om)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
POMIDOR	črljen kot pomidor crven /ob. od stida, neugodnosti/ ▪ <i>črljēn kot pomidōr</i> (Kl)
PORKARIJA	delat porkarije raditi svinjarije, praviti gluposti ▪ <i>dēlat porkarije</i> (Om)
PREŽENCA	bit od prežence pokušati ostaviti dobar dojam lijepim i otmjenim vanjskim izgledom ▪ <i>bit od prežēnce</i> (Om) delat prežencu pokušati ostaviti dobar dojam lijepim i otmjenim vanjskim izgledom ▪ <i>dēlat prežēncu</i> (Om)
PRIKOŠTAT SE	prikoštat se kot čeper ne dati se odvojiti <i>od koga</i> , nametljivo dosađivati <i>komu</i> ▪ <i>Prikoštāl njoj se kot čepēr.</i> (Ka)
PUNET	hitit punet naprid uvijeno unaprijed dati <i>što</i> do znanja ▪ <i>hitit pūnet nāprid</i> (Om)
PUNTAROL	trdoglav kako puntarol veoma tvrdoglav ▪ <i>Trdoglāv je kàko pūntarōl, ne mòreš š njīn krēdu.</i> (Cr)
PUNTO	punto di Juda broj 13, nesretan broj ▪ <i>pūnto di Jūda</i> (Om)
RADIGI ž. mn.	delat radigi praviti smutnju, izazivati svađu (razmirice) ▪ <i>dēlat rādigi</i> (Om)
REBALTON	udelat rebalton pasti na zemlju uz okretanje ili valjanje /ob. o čovjeku/ ▪ <i>udēlat rebāltōn</i> (Om)
REMENGO	ić (proć) remengo (va remengo, a remengo) upropašteno je <i>što</i> , propalo je <i>što</i> ▪ <i>Sē j šlō (prošlō) va remēngo.</i> (Cr); <i>Prišāl pōtres i sē j šlō a remēngo. Sē je šlō remēngo.</i> (Ka)
SALPA	bit pun čega ko salpa govan mnogo i isprazno govoriti, biti pun sebe ▪ <i>Pūn je besēd ko sālpa gōvān.</i> (Cr)
SARDELA	poslagani kako sardeli tijesno zbijeni jedni uz druge, veoma blizu jedni drugima ▪ <i>Spāli smo poslāgāni kàko sārdēli aš nī bīlō mēsta.</i> (Cr)
SIGURO	deržat za siguro smatrati pouzdanim (sigurnim) ▪ <i>deržāt za sīgūro</i> (Om) poć na siguro 1. krenuti sa sigurnošću 2. skloniti se na sigurno mjesto ▪ <i>poć na sīgūro</i> (Om) stavit na siguro dobro osigurati ▪ <i>stāvīt na sīgūro</i> (Om)
SOLAD	bez solda ni va crekav ništa besplatno ▪ <i>Bez sōlda ni va crekāv.</i> (Ka) dat dva šolda fugi komu oštro požuriti <i>koga</i> ▪ <i>dāt komū dvā šōlda fūgi</i> (Om) dat dva šolda straha komu preplašiti <i>koga</i> , uliti <i>komu</i> strah u kosti ▪ <i>dāt komū dvā šōlda strāha</i> (Om)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
SOLDI <i>m. mn.</i>	bit pri soldeh imati novca ▪ <i>Najaškàla mē j da jih kùpīn, a nīs pri sōldēh.</i> (Cr) imet soldi kot blata imati mnogo novca, biti bogat ▪ <i>Čà se za njeĝà pojīdāš, ĩmā sōldi kako blàta.</i> (Cr); <i>Mā šōljdi kot blàta.</i> (Kl) imet soldih kod žaba dlak nemati novca, biti siromašan ▪ <i>Mīsleli su da smo neznān kakō bogāti, a imēli smo sōldīh kod žāba dlāk.</i> (Gr); <i>Mān šōljdi kot žāba dlāk.</i> (Kl) po si soldi vrlo skupo ▪ <i>Kùpīla sān jih po sī sōldi.</i> (Cr); <i>Nīsān kùpīla nīs aš prodāvajū po sī sōldi.</i> (Ka); <i>po sē šōljde</i> (Kl) pun soldi bogat ▪ <i>Ma su vāvīk bīli pūni sōldi.</i> (Cr); <i>pun šōljdi</i> (Kl)
SPIZA	bit od male spize imati male zahtjeve /ob. u prehrani/ ▪ <i>bīt od māle spīze</i> (Om)
ŠALVO	pasat šalvo izbjeći pogibelj (opasnost), izvući se iz pogibelji ▪ <i>pasāt šālvo</i> (Om)
ŠČETO-NETO	ščeto-neto bez ustručavanja, bez okolišanja, otvoreno, u lice ▪ <i>Rēč ću njoĝ ščēto-nēto, pa neka se jādī kuġīko će.</i> (Cr); <i>Ōn sākēmū rečē ščēto-nēto čā mu grē.</i> (Ka); <i>ščēto-nēto</i> (Om)
ŠEKRET	bit šekret znati čuvati tajnu, biti pouzdan (povjerljiv) ▪ <i>bīt šekrēt</i> (Om)
ŠEST	bit od šesta biti ozbiljan (čestit), imati reda (načina), biti na visini očekivanja ▪ <i>bīt od šēsta</i> (Om) bit prez šesta nemati ozbiljnosti (čestitosti), nemati reda (načina) ▪ <i>bīt prez šēsta</i> (Om)
ŠETEBANDERA	bit šetebandera biti osoba koja mijenja mišljenja (stavove, vladanje) prema prilikama, prevrtljivac ▪ <i>Vāvīk je bīl šetebāndēra.</i> (Cr)
ŠETEMANA	hodit po šetemanah hraniti se u svoje djece ili najbližih naizmjenično prema sedmičnom redosljedu /u starosti/ ▪ <i>hodīt po šetemānah</i> (Om)
ŠIJUN	doć (prit) kod šijun iznenada (naglo) ući ▪ <i>Došāl je kod šijūn nūtra i počēl na sīh zījat.</i> (Gr); <i>Prišlā j kot šijūn.</i> (Ka)
ŠKALIN	past po škalinēh dobiti prve vidljive znakove puberteta ▪ <i>Aaaa, mālā je pāla po škālīnēh, jōš mālō pa će bīt divōjka!</i> (Ka)
ŠKERC	delat škerce praviti iznenadne (neočekivane) radnje (pokrete) ▪ <i>delāt škērce</i> (Om)
ŠKOJ	šald kako škoj nepokolebljiv, nepopustljiv, čvrstih stavova ▪ <i>šāld kākō škōj</i> (Om)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
ŠKUR prid.	grd kot <škura> noć veoma ružan ▪ <i>gr̥d kot <škûra> nôć</i> (Kl) škuro kako v rite veoma mračno ▪ <i>Tôtû j škûro kako v rîte.</i> (Cr) škuro kako v rogu veoma mračno ▪ <i>Vâvik sãn se bãla va konõbe aš je dôleka bilo škûro kãko v rogû.</i> (Cr); <i>Nî svîtla va selû pã j škûro kod va rogû.</i> (Gr) škuro kot škura noć veoma mračno ▪ <i>škûro kot škûra nôć</i> (Kl) škuro kot va grobu (rogu) veoma mračno ▪ <i>škûro kot va grobûl/grõbu (rogû/rõgu)</i> (Kl)
ŠKURO im.	dela se škuro mrači se, pada mrak, spušta se noć ▪ <i>dëla se škûro</i> (Om) po škuron po noći ▪ <i>Mlikarîce su plelë hõdëć zdõlu. I po škûrõn, automãskî, bez da gjëdajû va pletilo.</i> (Gr)
ŠKURO pril.	gjedat škuro gledati mrko (namrgodeno) ▪ <i>gjedât škûro</i> (Om)
ŠKVADRA	bit va škvadri biti pod pravim kutom ▪ <i>biñ va škvãdri</i> (Om) poć va škvadru s kim složiti se s kim ▪ s kim <i>põć va škvãdru</i> (Om)
ŠOTO	ne dat se šoto ne popustiti ▪ <i>ne dât se šõto</i> (Om) poć šoto potonuti; propasti ▪ <i>põć šõto</i> (Om)
ŠOTOŠOVRA	hitit šotošovra napraviti nered (metež), porazbacati ▪ <i>hîtîť šotošõvra</i> (Om) poć šotošovra propasti ▪ <i>põć šotošõvra</i> (Om)
ŠPAGA	< drito > kot po špagu glatko, bez ikakvih poteškoća, lako, bez problema, kako je zamišljeno ▪ <i>Do sãd je së šlõ kod po špãgû, a kî znã çã će još i kakõ biñ.</i> (Gr); <i>drîto kot po špãgu</i> (Kl) gre ça kako po špagu ide (odvija se) što bez smetnji (poteškoća), ide (odvija se) što glatko (bez problema) ▪ <i>Së mi grë kãko po špãgû.</i> (Cr) hodit po špagu činiti što krajnje opasno ▪ <i>hodîť po špãgu</i> (Cr)
ŠPALI ž. mn.	bit na čijih špalih biti teret (opterećenje) <i>komu, čemu</i> , biti uzdržavan ▪ <i>Õn je na mojîh špãlîh</i> (Om) imit na špalih koga voditi brigu (skrb) <i>o kome, o čemu</i> , imati na brizi <i>koga, što</i> ▪ <i>imîť kogã na špãlîh</i> (Om) past na čije špali postati teret (opterećenje) <i>komu, čemu</i> , postati <i>čijom</i> brigom ▪ <i>Së j tõ nãjzãd pãlo na mojë špãli.</i> (Cr) živit na juške špali živjeti na tuđi račun ▪ <i>živîť na juškë špãli</i> (Om)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
ŠPINA	curi (pada) ko zi špîni 1. jako pada /o kiši/ ▪ <i>Kàmo sad grěš, pàdā ko zi špîni.</i> (Cr); 2. teći /ob. o krvi/ ▪ <i>Zi nõsa mu cūrī křv ko zi špîni.</i> (Cr) teče na špinu ča jako <i>curi što</i> ▪ <i>těč na špînu</i> (Om)
ŠTAFETA	ćapat štafetu dobiti oštar prigovor ▪ <i>ćapàt štafětu</i> (Om) poslat štafetu pismeno strogo naložiti ▪ <i>poslāt štafětu</i> (Om) prît će štafeta stići će oštar nalog ▪ <i>prît će štafěta</i> (Om)
ŠTIKADENT	slab (mršav) kako štikadent veoma mršav (tanak) /o osobi/ ▪ <i>Slàbā (mřšavā) j kàko štikaděnt.</i> (Cr)
ŠTORIJA	povedat štorije od kunelićih pričati dosadne priče, pričati bajke s nezanimljivim zapletom ▪ <i>Vāvīk mi povědā štōrije od kunelićih, čā j bilo i čā nī.</i> (Gr) pravjat štorije izmišljati ▪ <i>prāvjat štōrije</i> (Om) štorija za se nešto posve drukčije, nešto što se izdvaja svojom posebnošću, nešto drugo ▪ <i>štōrija zā se</i> (Kl) vavik isteša štorija uvijek isto, ponavljanje jednog te istog ▪ <i>vāvīk istěša štōrija</i> (Om)
ŠTRANBO	hiit se štranbo poći (krenuti) krivim (neobičnim) putem ▪ <i>hiit se štrānbo</i> (Om)
ŠTRAPAC	bit za štrapac biti za svakodnevnu uporabu ▪ <i>Hiti ti postōli! – Ma, bit će mi za štrapac.</i> (Cr); <i>Ali su ti lipe tē šāndrle! Ma sū, prāve za štrapac!</i> (Gr)
ŠTRAPACADA	ćut (ćapat, dobit) štrapacadu biti ukoren ▪ <i>ćut (ćapàt, dobīt) štrapacādu</i> (Om)
ŠTRIGA	kot štriga [zgljedat i sl.] zločesto, ružno [izgledati i sl.] ▪ <i>Bālā sān je se aš je zgljědāla kàko štrīga.</i> (Cr); <i>Onā ti kot štrīga smīrōn gřdo navěšćā.</i> (Ka); <i>kot štrīga</i> [izgledati i sl.] (Kl)
ŠTRIGARIJA	delat štrigarije praviti čarolije; čarati, vraćati ▪ <i>dělat štrigarīje</i> (Om)
ŠTUF	bit štuf <svega> dosta je <i>koga, čega komu</i> , dosadio (dojadio, dozlogrdio) je <i>komu tko</i> , dosadilo (dojadilo, dozlogrdilo) je <i>komu što</i> ▪ <i>Dāj vōljačā sāmo ne rībi aš sān jih štūfa.</i> (Cr); <i>Smīrōn nīč navrīzāš već sān te štūfa.</i> (Gr); <i>Věc sem štūf svěga.</i> (Om)
ŠTUMIG	imit dober štumig bez imalo gađenja obavljati svaki (najprljaviji, najgadniji) posao ▪ <i>imīt dōber štūmig</i> (Om) imit va štumigu <i>koga</i> nikako ne podnositi <i>koga</i> , trpjeti <i>koga</i> ▪ <i>imīt kogā va štūmigu</i> (Om)
ŠUG	nima ča šuga ni šušanci neukusno (bezukusno) je <i>što</i> ▪ <i>Ovāj gūlaš nīma šūga ni šušānci.</i> (Ka)

UOPĆENA NATUKNICA (ROMANIZAM)	UOPĆENI OBLIK FRAZEMA SA ZNAČENJEM I PRIMJERIMA IZ ISTRAŽIVANIH GOVORA EKSCERPIRANI IZ GRAĐE
TABAR	hitit/hitat tabar <i>na koga</i> prebaciti/prebacivati breme (odgovornost) <i>na koga</i> , okriviti/okrivljivati <i>koga za što</i> ▪ <i>hitit/hitat tabâr na kogã</i> (Om)
TANCAT	očistit kuda popi tancaju biti površan u čišćenju, očistiti samo ono što se vidi ▪ <i>Očistit ću sâmô kûda popî tâncajú aš nîmân lâzno.</i> (Gr) šepastin tancat dobiti za suradnika neprimjerenu (neprikladnu osobu); biti loše sreće ▪ <i>Vâvik me dopãdê šêpastîn tâncat!</i> (Gr)
TIR	bit na tíru biti na nišanu (meti); biti na dohvatu ruke ▪ <i>bit na tíru</i> (Om) s pervin tíron s prvim hitcem, na prvi hitac ▪ <i>s pervîn tíron</i> (Om) z jednen tíron odjednom ▪ <i>Z jêdnên tírôn sãn tô zvûkâl.</i> (Cr)
TOČADA	udelat točadu nakratko se okupati u moru ▪ <i>udêlat točãdu</i> (Om)
TOŠIGA	hud kako tošiga veoma opak čovjek ▪ <i>hûd kãko tôšiga</i> (Om) jut kako tošiga vrlo kiseo ▪ <i>Ocêet je jût kãko tôšiga.</i> (Om)
TRABAKUL	ko trabakul na bonace veoma miran, nepomičan /o osobi/ ▪ <i>Břz je ko trabãkûl na bonãce.</i> (Cr)
TRAPULA	čapat se va trapulu nepredviđeno se naći u teškom položaju, naći se u neprilici zbog čijih smicalica (laži) ▪ <i>čapãt se va trãpulu</i> (Om) čapat va trapulu <i>koga</i> dovesti <i>koga</i> u nepriliku /ob. smicalicama, lažima/ <i>čapãt va trãpulu</i> (Om)
VAJER	dić se četire vajer besposličariti, ljenčariti, lijeno se izležavati, ništa ne raditi ▪ <i>Mî smo pu njê dêlali, a onâ j lípo lêgla i dîgla sê četîre vâjêr.</i> (Gr) držat se četire vajer (va zraku) besposličariti, ljenčariti, lijeno se izležavati, ništa ne raditi ▪ <i>Sî su nêč dêlali dok je ôn držãl sê četîre vâjêr (va zrãkû).</i> (Cr) poć vajer eksplozijom uništiti (razoriti, raznijeti) što ▪ <i>pôc vâjêr</i> (Om)
ŽES	bit va žesu biti u gipsu, biti nepokretan ▪ <i>bit va žêsu</i> (Om)
ŽMORFIJA	delat žmorfije kreveljiti se ▪ <i>dêlat žmorfije</i> (Om)
ŽMUJ	utopit koga va žmuju (žlici) vode učiniti <i>komu</i> veliko nedjelo malim naporom ▪ <i>Da dobrã! Onã bi te utopîla va žmûjû (žlîci) vodê.</i> (Gr)

Mirna Bojić

Ministarstvo kulture i medija

mirna6@gmail.com

Korijeni *toposa* kulturnog krajolika Hvara u Pribojevićevom djelu *O podrijetlu i zgodama Slavena* i u djelima kasnijih putopisaca

U radu se donose odabrani primjeri opisa krajolika, s naglaskom na otok Hvar, a analizom tih opisa krajolika utvrđuje se u kojoj se mjeri oni anticipiraju u današnjem pojmu kulturnog krajolika u odnosu na prirodne, kulturno-sociološke te perceptivne čimbenike njegova oblikovanja. Kao komparativni primjer suvremenog opisa donosi se primjer kulturnog krajolika Starogradskog polja i njegov opis kao kulturnog dobra i dobra na Popisu svjetske baštine. Elementi koji se danas upotrebljavaju pri određivanju karaktera krajolika otoka Hvara mogu se prepoznati u djelima starijih pisaca Paladija Fusca, Vinka Pribojevića, Konrada von Grünemberga, Pietra Casole, Sir George Whelera, Danielea Farlatia i Alberta Fortisa.

Ključne riječi: krajolik, kulturni krajolik, otok Hvar, Starogradsko polje, svjetska baština

Pojam kulturnog krajolika rađao se kroz čitavu povijest kao pokušaj definiranja antropogenog fenomena kojim se mijenjala prirodna struktura prostora u kojem je obitavala ljudska zajednica. Njegov opstanak bio je tijesno vezan uz mijenjanje prirode i njezino prilagođavanje ljudskom društvu. Utjecaj koji je prilagođavao divljinu potrebama života ljudi možemo nazvati kultiviranje, od latinskog pojma *colo, colui, cultum*, 3., što znači obrađivati, stanovati, skrbiti, štovati (Žepić 1941: 72). Kulturni je krajolik stoga svaki prirodni prostor koji je izmijenjen ljudskim djelovanjem kroz vrijeme i prilagođen potrebama čovjeka. Ključni su pojmovi te prilagodbe krajolika obrađivanje i štovanje, odnosno utjecaj na fizičke strukture krajolika u skladu s formiranim vrijednosnim odnosom prema krajoliku, koji podrazumijeva trajanje. Takav dugotrajan proces obilježava i Mediteran, kolijevku zapadne civilizacije, koji je kao golemi kulturni krajolik bio vječnom temom proučavanja kulturne povijesti još od antičkih vremena.

Današnja potreba za određenjem fenomena kulturnog krajolika i njegovo unošenje u praktične okvire zaštite prostora nastaje kao posljedica suvremenih težnji suprotstavljanja novim procesima koji prostor više ne kultiviraju, štuku ni ne obrađuju, nego se njime koriste kao potrošnim resursom. Suvremeni način života drastično mijenja krajolik i briše tragove ranijih kultiviranih područja zatirući povijesnu slojevitost nekog kraja prožetu prirodnim elementima. Sve je više prisutan stav o krajoliku kao sukusu vrijednosti nekog prostora nastalim povijesnim korištenjem, koji poput utjecaja čovjeka na njegovo stvaranje ima izravan utjecaj na zajednicu koja u njemu obitava, ali i na širu društvenu zajednicu kojoj predstavlja *topos*, sačuvani model kulturnog krajolika. Sastavnice krajolika koje se danas upotrebljavaju pri određivanju njegova karaktera mogu se prepoznati u djelima starijih pisaca. Krajolik je uvijek bio dio svake civilizacije kao odrednica vlastitog prostora ili kao percepcija nekog dalekog kraja. U radu će se donijeti odabrani primjeri opisa krajolika Hvara, čiji je opis kulturnog krajolika Starogradskog polja moguće pratiti sve do suvremenog okvira svjetske baštine.

Prema prvoj¹ međunarodnoj i najčešće citiranoj definiciji iz Konvencije o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine kulturni krajolik jest kulturno dobro „koje predstavlja uzajamno djelo prirode i čovjeka, te ilustrira evoluciju ljudskog društva i naselja kroz vrijeme pod vanjskim i unutarnjim utjecajem fizičkih uvjeta i mogućnosti njihova prirodnog okruženja i pratećih društvenih, gospodarskih i kulturnih poticaja”² (URL 1). Iako se na Popis svjetske baštine uvrštavaju dobra koja imaju iznimnu svjetsku vrijednost, Konvencija predstavlja vodeći stručni okvir u zaštiti kulturne i prirodne baštine koji slijede nacionalna zakonodavstva. Isto tako, njezina definicija kulturnog krajolika predstavlja jasan okvir koji možemo primijeniti u poimanju kulturnog krajolika uopće, kako onog na razini nacionalne zaštite, tako i na krajolik u najširem smislu. Sličnu definiciju istog smisla nalazimo i u nacionalnom zakonodavstvu o kulturnoj baštini gdje krajolik ili njegov dio može biti kulturno dobro ako sadrži povijesno karakteristične strukture, koje svjedoče o čovjekovoj nazočnosti u prostoru (URL 4). Nasuprot tome Europska konvencija o krajoliku Vijeća Europe pridaje značaj svakom krajoliku, onom iznimnom, svakodnevnom ili degradiranom, smatrajući ga važnim dijelom kvalitete života ljudi i temeljnom dobrobiti čovječanstva. U definiranju krajolika ova konvencija također uzima u obzir međudjelovanje prirodnih i antropogenih čimbenika na neko područje, ali i percepciju ljudi (URL 2). Jedan od dobrih primjera pojašnjenja

¹ Prva definicija krajolika iz 1808. godine pripisuje se Alexanderu von Huboldt u prema kojoj krajolik čine „sveukupne značajke nekog područja na Zemlji“ (Đikić 2001: 34).

² Definicija kulturnog krajolika u Operativnim smjernicama za primjenu Konvencije o svjetskoj baštini glasi: “*Cultural landscapes are cultural properties and represent the “combined works of nature and of man” designated in Article 1 of the Convention. They are illustrative of the evolution of human society and settlement over time, under the influence of the physical constraints and/or opportunities presented by their natural environment and of successive social, economic and cultural forces, both external and internal*”.

što je krajolik donosi publikacija *Landscape Character Assessment, guidance for England and Scotland* (URL 3) objavljena 2002. godine, u kojoj se krajolik definira kao međuodnos prirodnih i antropogenih čimbenika. Prirodni podrazumijevaju geologiju, reljef, klimu, tlo te floru i faunu. Antropogeni podrazumijevaju kulturne koji se odnose na način korištenja zemlje, naselja i parcelaciju, te perceptivne koji obuhvaćaju sjećanja, podsjećanja, sklonosti, dodire, mirise, zvukove i vizure. Sastavnice krajolika kod Dumbović Bilušić podijeljene su na „prirodne, kulturne (antropogene), oblikovne (fizionomijsko-morfološke) te nematerijalne, osjetilne, perceptivne“ (2015: 41). Pri razmatranju kulturnog krajolika Cifrić iznosi kako taj pojam „objektivno predstavlja tvorbe kulture u prirodi, kulturni pristup okolišu, njegovo kulturno oblikovanje, cjelovitu sliku nekog prostora“, te ga dopunjuje subjektivnim značenjem koje se izražava „u doživljaju, estetskoj percepciji, vrednovanju tih tvorbi kao priznatih prirodnih i društvenih vrijednosti“ (2002: 192). Prepoznavanje tih vrijednosti mobilizira društvene snage radi očuvanja posebno vrijednih kulturnih krajolika. Oni postaju svjedoci civilizacije, a njihovo očuvanje zadatak koji sa sobom nosi složene mjere koje treba provesti kako bi se sačuvale one vrijednosti koje su povijesne i suvremene zajednice ostvarile. Krajolik se u Hrvatskoj štiti s pomoću pet zakona i jednog pravilnika, a to su: *Zakon o potvrđivanju Konvencije o europskim krajobrazima, Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, Zakon o zaštiti prirode, Zakon o prostornom uređenju, Zakon o zaštiti okoliša i Pravilnik o sadržaju, mjerilima kartografskih prikaza, obveznim prostornim pokazateljima i standardu elaborata prostornih planova*. (Dumbović Bilušić, Čorić, Deranja Crnokić 2017).

Krajolik je kroz povijest često bio sastavni dio književnosti koja je radnju smještala u realan geografski okvir. U antičkim tekstovima nalazimo ga u memoarima i geografijama, kod ranih enciklopedista poput Livija i Plinija, u Cezarovim biografijama posvećenim Galskom i Građanskom ratu³, ali i kod proslavljenih pjesnika Vergilija i Ovidija⁴. Geografije antičkog svijeta od Strabona do Ptolomeja u opis teritorija uključit će i neke osobine koje mu daju stanovnici, pa će to biti jedan od ranih spontanih pokušaja percepcije kulturnog krajolika. U umjetnosti srednjeg vijeka krajolik je uglavnom bio okvir za smještanje biblijskih prizora, najčešće je to idealizirani predložak opisa vlastite sredine. Humanistički mislioci također posežu za antičkim uzorima smještajući radnje svog djela u idealizirani pejzaž, katkad potpuno realan, poput Petrarkina uspona na Monte Ventoso, stvarno brdo okruženo vrhovima planina s pogledom na more, do-

³ U *Zapisima o Galskom ratu* opisan je razmještaj plemena, granične rijeke, pogodnost putova, dostupnost žita, karakteristike plemena, ratni običaji i vještine i dr., za razliku od *Zapisa o građanskom ratu* u kojem se pretežno opisuju povijesni događaji, ratna taktika, vještine obrane i izgradnje obalnih utvrda.

⁴ Vergilije u *Eneidi* opisuje Troju, obale maloazijske Grčke i njezine otoke, Tirske krajolike i Lacij u kojem Enea stvara novu civilizaciju. To isto vrijedi za Ovidija koji će u svojoj tužbalici zorno prikazati surovost svog egzila koji ga je odveo na Pontus euxinus, gdje se susreo s dalekim civilizacijama.

linu i rijeku, te u tom krajoliku kontemplira nad *Ispovijestima* sv. Augustina (Petrouch 1898: 307–320). Hrvatski su humanisti u svom imitiranju antike također otvorili temu krajolika, poput realnog Hektorovićeve *Ribanja* koje se kao svojevrsna Sannazarova ribarska ekloga odvija u akvatoriju Hvara, Brača i Šolte. Cezarovi ratni memoari inspirirali su Trogirana Koriolana Cipika da opiše svoj Azijski rat u kojem su brojni opisi Male Azije, njezinih gradova, otoka i krajolika, ali i znameniti opis Dubrovnika i njegova političkog uređenja (Cipiko 1977: 118). To je naš prvi pomorsko-ratni memoar (Gligo u Cipiko 1977: 30), tiskan 1477. godine, koji kronološki opisuje događaje, zamjećuje ostatke antičkih građevina i njihovo uništavanje. Djelo je značajno i zbog toga što se u njemu prvi puta pojavljuje pjesma mornara iz našeg kraja (Cipiko 1977: 69)⁵, kod koje Gligo pretpostavlja Cipikovo aludiranje na narodnu pjesmu i tradiciju njezina njegovanja među stanovništvom Ilirika (Gligo u Cipiko 1977: 40). Cipiko se ugledao u povijesno-geografsko djelo njegova suvremenika Pape Pia II., *De Europa*, iz 1458. i *De Asia* iz 1461., napisane uoči priprema za neostvoreni križarski rat protiv Mehmeda Osvajača. U knjizi *De Europa* doneseni su opisi naših krajeva u 17. poglavlju *Dalmatia, Croatia, Liburnia* (Piccolomini 2001: 94–95). Paladio Fusco, suvremenik i prijatelj Koriolana Cipika, u svom djelu *De situ orae Illiricy 'Opis obale Ilirika'* napisanom 1509. godine daje maritimni opis obale Ilirika, za koji je tada vladao veliki interes zbog razvijenosti obale i stalne prijetnje turskih napada. Fusco se u svojim opisima oslanjao na antičke izvore, među kojima su Plinije Stariji, Ptolomej, Pomponije Melo i Strabon, te na vlastita opažanja (Kurelac u Fusco 1990: 55). Odredivši prvo obuhvat Ilirika, opisao je obalu od sjevera prema jugu. Odabrani elementi opisa krajolika u njegovu djelu odgovaraju polaznom cilju pisanja djela: opis karakteristika obale važne za plovidbu i snalaženje u situacijama pomorskog napada. U II. knjizi opisuje otok Hvar kojem određuje položaj u prostoru i to gledajući s mora prema kopnu, procjenjuje površinu otoka i udaljenost od kopna, navodi glavnu luku, znamenitu povijesnu ličnost Demetrija, a potom ključne proizvode – vino, žito i ulje, te brodarstvo kao glavnu djelatnost. Opisu vegetacije doprinosi podatak obilja ružmarina na otoku koji se upotrebljava za ogrjev (Fusco 1990: 113–115). Fusco u svom opisu daje osnovne podatke o smještaju i veličini otoka, postojanju glavne luke kao vidu urbanog uređenja, donosi memoriju na antičkog junaka Demetrija i ratničku spremnost otoka, glavne proizvode i izvore prihoda te dominantnu vegetaciju otoka, čime je ostvario svojevrsan obrazac kulturnog krajolika. U okviru humanističke renesansne literature posebnu pozornost privlači otok Hvar zbog brojnih opisa krajolika. Govor Vinka Pribojevića *O podrijetlu i zgodama Slavena*, održan u Hvaru 1525., a objavljen u Veneciji 1532. godine, među opisima Hvara u djelima starih pisaca ima posebno mjesto.

⁵ Cipiko je opisao znameniti maloazijski otok Samos, nekoć napućen, a danas napušten unatoč plodnim poljima i izvorima pitke vode, koji mu je zacijelo morao biti poznat iz opisa klasičnih pisaca. Spominje gozbu mornara (Ilira) koji nazdravljajući pjevaju pjesme.

Otok Hvar, koji Plinije zove Phara, s gradom istog imena (kako kaže Strabon), utemeljenim od Parana, (kako sam prije spomenuo), prostire se prema najunutarnijem dijelu Neretvanskog zaliva, 25 000 koraka daleko od ušća rijeke Nere-tve na Dalmatinskoj obali, a udaljen je od kopna 24 stadija.

Duljina mu je 560 stadija, širina mu nije svagdje jednaka, no, gdje je najveća, iznosi 96 stadija. Prednji kraj otoka prema kopnu je ravan, ističe se ruševinama dvaju među sobom malo udaljenih gradova, koji su opustošeni ne znam kojom zгодom. U njima se na više mjesta vide podovi sa slikama od mramornih kamenčića ili s mozaicima. Sad se na toj ravnici diže pet sela većim dijelom naseljenih pastirima, koji su suroviji od ostalih stanovnika otoka Hvara. Doduše neki od njih obrađuju i polja radi žita (jer je taj dio ovog otoka dosta žitorodan) i vinograde. U ostalom dijelu otoka izmjenjuju se polja sa stjenovitim brdima, koja obilno pružaju mnoge ljudima potrebne proizvode, naime vino, ulje i smokve, pa šafran i med i ostale plodine osim žita. Ta su brda naseljena velikim brojem stanovnika, koje su obdareniji i tjelesnom snagom i živahnim duhom i u za to su zbog neke naročite prirodene vrline trezveni, pa izbjegavaju pretjerano uživanje vina. Premda je naime kod Hvarana veliko obilje izvrsnog vina (doista ne popiju sami ni deseti dio svog vina), ipak smatraju velikim nedjelom, čak zločinom, piti vino neublaženo vodom. Stoga, ako se kada koji došljak pojavi pijan na ulici, svi ga, a osobito djeca (kako sami dobro znate) kao luđaka vrijeđaju, rugaju mu se i ismjehuju ga.

Otprilike po sredini ovog našeg otoka pruža se prema sjeveru polje s opsegom od 140 stadija, osobito brižno obrađeno, najbolje na čitavom otoku. Okružuje ga 11 sela, od kojih najmanje ima 40 kuća, osrednje 120, poneko 230, a najveće 500. Kuće su im visoke i prostrane sa stropovima i ostalim gradskim ukrasima krasno uređene, tako da nedostaju jedino još zidine, pa da ta sela dobiju izgled dosta dobro raspoređenoga grada. Ne sumnjam da se na tom mjestu dizao vrlo lijep grad, kad iz dana u dan vidimo kako se tu pronalaze starinski bunari zatrpani gradskim ruševinama i dragocjeni predmeti od zlata i srebra ukrašeni dragim kamenjem, koji leže sakriveni u zemlji vrtova i vinograda, i kada se na istom mjestu nalaze ostaci starih gospodarskih zgrada. S tim selom o kojem govorim natječu se u ruševinama palača i hramova druga dva sela na morskoj obali, koja se danomice sve više razvijaju.

Vjeran dokaz darežljivosti i mogućnosti tamošnji seoskih stanovnika pruža samostan sv. Petra Mučenika, koji su u kratko vrijeme sjajno izgradili, i velik broj crkava, koje su u naše dane podignute po pojedinim selima, i to baš u vrijeme, kada se, prema proročanstvu najpouzdanije istine, kod mnogih ohladila pobožnost. Što bi tek bilo da su svi proizvodi tog polja njihovi? Veći naime dio ondje sabiranih plodova (jer je gotovo čitavo to polje vaše, a oni su samo težaci) prenosi se u ovaj grad, u kojem živimo.

Smatram, da moram spomenuti njihove brze brodove ili bracere određene za ribolov (samo u ljetno doba) kao i preko 180 manjih brodova s mrežama, pomoću kojih zarađuju ribolovom svake godine velike svote novca. Poznato je, naime, da je taj dio otoka najpogodniji za ribarenje koje zbog brojnih širokih morskih uvala, koje zbog toga, što nigdje oko našeg otoka more nije blatno ni

mutno, veće zbog svoje znatne dubine uz obalu bistro te ima nekako osrednju temperaturu ni hladnu ni toplu, baš kako prija ribama, koje opet zato, što oluje s vjetrovima, što bijesne po širokim morima, Jonskom, Apulskom i Ilirskom, gone ribe protiv njihove volje, da traže sigurnija mjesta. Zbog toga u ove krajeve dolazi mnogo trgovaca iz raznih strana svijeta da kupuju ribu. U saobraćaju s njima naši zemljaci stekoše ne samo obilna materijalna dobra, nego i neko dosjetljivo lukavstvo. Što da kažem o njihovim teretnim lađama, kojima voze u daleke krajeve vino, smokve, slanu ribu i drugu takvu robu, kad znam da je jedan od njih sam vlasnik pet prilično velikih lađa? Taj je naime svijet radišan, mrzi mlitavost i lijenost.

Stoga neka se nitko ne čudi da su u tom polju postojala dva grada s izvrsnim lukama, jedan na istočnoj strani, a drugi, koji sam prije spomenuo, na zapadnoj. Već same ruševine pokazuju njihovog negdašnji sjaj, jer se tu još i danas vide ostaci mnogih velikih zgrada, zatim okrnjeni i nagrizeni kipovi heroja od parskog mramora i kameni podovi s likovima različitih životinja i zviježđa. To mogu biti ostaci samo nekog bogatog grada. I po sredini tog polja vide se ruševine prostranih zgrada srušenih sa zemljom, a među brojnim gomilama četverouglastog kamenja nalaze se bunari pitke vode i mnogi drugi ostaci, koji jasno pokazuju, da se tu nekoć dizao velik i znamenit grad. Još i danas postoji među brdima gotovo neoštećena gradina dižući se nad gradom, koji je zapremao istočni dio polja. Na domet strijele od nje nalazi se kula od četverouglastog kamenja neobične veličine s jednim jedinim uskim ulazom, na kojoj se zbog starine ne vidi nikakav trag žbuke. I na mnogim drugim mjestima javljaju se na ovom otoku tragovi ljudskih naselja, gdje su odijeljeno po selima stanovali oni drevni Hvarani.

Iz svega toga treba da zaključiš, da je osim glavnog grada gdje živimo, a koji je na južnoj strani otoka, te mu je točan naziv Hvar, uobičajen naziv (Kako navodi Kalepino) Lisna, a iskvaren Lesina, na ovom otoku nekoć bilo šest utvrđenih gradova ne računajući sela, kojih je bilo mnogo. Po tome se mora mjeriti drevna moć Hvarana, koju su nekoć zajedno s Liburnjanima, a ti su (kako kažu Vegencije i Robert Valturija) Dalmati, prisvojili vlast nad morem. Zato Firmik (kako navodi Kalepino) upotrebljava izraz "Liburnuska vlast" umjesto "Pomorska vlast". Stoga kaže i Lukan: "I Liburnjane, borce na moru s brodovljem grčkim". Dalmati naime i Liburnjani (kako se lako može zaključiti prema Polibiju) nisu nikada s većom srećom vodili pomorske bitke, nego u vrijeme kad je njima vladao Demetrije Hvaranin.

Ali vratimo se k otoku Hvaru, odakle smo zastranili. Njegova južna obala pruža veliku korist onima, koji plove po Ilirskom moru, i to koje zato, što pred njom leži neki otok nazvan Šćedro, gdje se nalazi dominikanski samostan Bogorodice Djevice Marije, s brojnim izvrsnim lukama sa svih strana, koje za to, što se 150 stadija zapadno od Šćedra neki manji otoci pružaju paralelno s obalom u duljinu od 5000 koraka do kraja hvarskog otoka. Između tih otočića i Hvara pruža se kanal širok 12 stadija, bogat neiscrpnim obiljem raznovrsne ribe, uz koji se otvaraju mirne uvale, gdje ne bijesne ni vjetrovi ni valovi. Uopće čitav taj kanal između Hvara i spomenutih otočića, o koje se odbijaju valovlju uzburkana mora, pruža lađama sigurno sklonište, pa mornari drže cijelo to mjesto

izvršno lukom. Tuda moraju prolaziti, osobito zimi, ako žele izbjeći najvećim morskim opasnostima, oni, koji plove iz Mletaka u Grčku i Siciliju i u ostale istočne krajeve, ili koji odatle kreću u Mletke. Doduše neki se mornari ne boje (ali samo ljeti) ploviti katkada između tih otočića. (Pribojević 1991: 80–84)

Pribojevićeva elokvencija trebala je uz povijesni pregled dati sliku krajolika u koji smješta podrijetlo i kulturnu povijest Slavena. Njegovi opisi Hvara i susjednih otoka pravi su zametak formiranja ideje o kulturnom krajoliku. Donosi ih s namjerom pružanja uvida u prednosti, značaj i bogatstvo otoka kojima se mogu objasniti oružani sukobi za prevlast nad Hvarom. Naziv otoka i grada potkrjepljuje antičkim izvorom Plinija Starijeg i Strabona te određuje veličinu i položaj u odnosu na najbliži dio kopna. Prepoznaje dvije geografske cjeline otoka te svakoj pridaje temeljni značaj: ravnom dijelu ruševine dvaju gradova kod kojih su vidljivi ostaci mozaika, a brdovitom prinose polja od vina, ulja, smokvi, šafrana i meda. Navodi i morske uvale bogate ribom te razvijenu pomorsku flotu. Iznosi svoju percepciju o stanovništvu, razlikujući surove pastire u nizinskom dijelu te snažno stanovništvo, vedrog duha i trezveno, u brdskom dijelu otoka. Pohvaljuje darežljivost žitelja pri izgradnji samostana i brojnih crkava. Precizno opisuje naselja i kuće. Zaključuje da je kraj bio vrlo bogat po ruševinama i predmetima u gradovima, središtu polja, u rubnim selima, gdje prepoznaje vrijednost mozaika, kipeve parskog mramora, dragocjenosti i gomile od pravilnih klesanaca. Memoriji mjesta dodaje i opis razrušene gradine iznad istočnog dijela polja i četverokutne kule u njezinoj blizini. Smatra važnim naglasiti kako se po šest utvrđenih gradova u vrijeme Demetrija Hvaranina može zaključiti o vojnoj snazi otoka. Potom prelazi na opis južne obale Hvara, koju s južne strane zaklanja otok Šćedro i niz otočića te je čini iznimno pogodnom za plovidbu. Donosi precizan opis urbanog uređenja grada Hvara s lukom, dvama trgovima te svim značajnim svjetovnim i crkvenim zgradama. Uočava lijepu vizuru s mora na luku. Napominje i memorijalnu vrijednost plemićke kapele sv. Marka Evanđeliste u kojoj su se sahranjivali patriciji otoka (Pribojević 1991: 80–84). Pribojević je doista uspio prikazati sve osobitosti, bogatstva i pogodnosti otoka, koristeći se elementima kulturnog krajolika, prirodnim elementima reljefa, načinom korištenja zemlje, opisima naselja, čak i tragovima parcela. Memorija je mjesta kod njega iznimno zastupljena, a veliku pažnju poklanja i percepciji stanovništva, kao i vizuri krajolika. Opis hodočasnika i putopisca Konrada von Grünemberga⁶, iz 1486. koji je na putu u Svetu zemlju posjetio Hvar donosi zapažanja o gradu i ljudima. Potom određuje udaljenost od Zadra i Šibenika iz kojih je doplovio te spominje dva samostana i jednu opatiju u gradu (Mønnesland 2011: 25). Nekoliko godina kasnije, 1494. godine, Pietro Casola hodočasteći u Jeruzalem opisao je Hvar kao siromašan grad u kojem su pronašli tek malo kru-

⁶ Opis Konrada von Grünemberga objavljen je u djelu *Pilger-reise von Konstanz nach Jerusalem 1486.*, a hrvatski prijevod donosi Edo Pivčević u radu *Grünemberg o hrvatskim gradovima*, Hrvatska revija, Zagreb, 2005.

ha i vina, u kojem nema mogućnosti smještaja te se kritički osvrće na njegov status grada. Opisuje vizuru grada s mora, kao dva brežuljka od kojih je onaj lijevi malo viši i ograđen zidinama. Uočava dobru postavu luke s triju strana i tvrđavom ponad grada iz koje se nadzire more. Ljudi su siromašni i u lošem stanju, kao i gradske kuće, osim upravne vlasti i kuća trgovaca na obali. U gradu se nalazi franjevački samostan građen darovima pomoraca i katedrala sv. Stjepana (Mønnesland 2011: 32–33). Oba su opisa Hvara zanimljiva kao kratki osvrti putnika hodočasnika koji se osvrću samo na one elemente krajolika koji su bitni za plovidbu i boravak u mjestu, kao što je pristup luci, poznavanje trenutne vlasti, pronalaženje hrane i prenoćišta te postojanje crkve. Engleski svećenik i botaničar Sir George Wheler 1682. godine na svom putu po Dalmaciji dotaknuo se Hvara, gdje je najprije opisao otok kao visok i krševit, a zatim se osvrće na istoimenu luku oblika amfiteatra na jugu otoka i hvali njezinu lijepu vizuru s mora. Hrani posvećuje najviše pažnje, spominjući kvalitetan kruh i vino dobre cijene. Potom govori o unosnom ulovu srdela u okolici Visa pod svjetlom s brodova, koji je toliko obilat da pokriva većinu potražnje u Italiji i Grčkoj. Očarala ga je vizura s najvećeg brda do kojeg vodi težak uspon (Mønnesland 2011: 59). Interesi su putnika pri opisu krajolika i ovdje prisutni, opisuje se reljef otoka, luka, glavne namirnice, vizura, ali donosi i dragocjeni opis načina ribolova srdele. Kulturni će krajolik postati okvir za velike enciklopedijske prosvjetiteljske projekte poput Farlatijeve povijesti crkve Ilirika u kojem će se šturo prikazati karakteristike krajolika, ali i ljudske djelatnosti. Opis Hvara donesen je u četvrtom svesku *Illyricum sacrum* koji je objavljen 1769. u Veneciji (Farlati 2004: 19–24). Poziva se na stare geografе kada govori o povijesti Hvara, određuje položaj otoka te hvali izgled grada, a citatom Vinka Pribojevića donosi povijesni opis središnjeg hvarskog polja. Priziva u sjećanje turska osvajanja i razaranja otoka Hvara, u kojima su razrušene crkve. Za razliku od ostalih pisaca, Farlati čita zapis Didora Sicilskog, tako da Hvar prepoznaje kao prvi grad koji su osnovali Parani, dok za Stari Grad pretpostavlja da su ga osnovali stanovnici otoka potisnuti od Rimljana nakon poraza Demetrija Farskog. Kao i raniji autori, prepoznaje dvije geografske cjeline, zavravnjenu i brdovitu, te navodi izvore prihoda od polja i mora. Govori i pod čijom je vlasti otok od Rimljana do Mlečana. U skladu s nakanom svog djela donosi podatke o pripadnosti Hvara dijecezi Splitske nadbiskupije do 12. stoljeća te o osnivanju Hvarske biskupije 1150. godine (Farlati 2004: 19–24). Farlatijev se opis kulturnog krajolika u skladu s namjenom djela najviše osvrće na memoriju zbivanja u vezi crkve, ali ne zaoobilazi ni smještaj, vladare, opis urbanog uređenja i način korištenja zemlje te izvore glavnih prihoda. Knjiga Alberta Fortisa u drugoj polovini 18. st. (1774. godine) opisuje Dalmaciju na znanstvenim osnovama. Zamišljena je kao petrološko-mineraloška znanstvena studija poput prosvjetiteljskih djela vremena, ali je njegov rad prerastao u pravu sociološku studiju u kojoj se osim opisa stanovnika bilježe i lokalne predaje. Opis Hvara donosi na osnovi vlastitih opažanja, svjestan da su ona možda nedovoljna i krnja, no ipak vjeruje da će zapis biti zanimljiv prirodoslovcima (Fortis 2004: 249–254). Naziv

otoka crpi iz raspoloživih antičkih izvora, Skilaka, Skimna, Strabona i Ptolomeja, osnivanje Parije od Diodora Sicilskog, a pohode Demetrija Farskog od Polibija, Diodona i Apijana. Određuje veličinu otoka i opisuje glavni grad Hvar s dobrom lukom u kojem stoluju providur i biskup, no uočava slabe gospodarske prilike, malobrojno siromašno stanovništvo te slabo posjećenu luku. Starogradsko polje naprotiv opisuje kao najnapučenije polje Ilirika zbog njegove veličine i plodnosti, a za gradove i sela oko polja ističe glavne značajke dobara, ali i njezinih stanovnika. Tako u Starom Gradu ističe dva kamena reljefa, razvijeno pomorstvo te ribarstvo i brodogradnju. U Jelsi opaža bogatstvo potoka i pitke vode te svijet obučen u francuskom stilu koji dolazi ovamo na odmor. U Vrboskoj zamjećuje velike, ali stare kuće, a Sućuraj opisuje kao slabo naseljeno mjesto s mnoštvom žara razbacanih po morskom dnu. Pohvaljuje otok što je dao brojne učene ljude u 16. st., među kojima ističe Lucića i Hektorovića. Hvarane ocjenjuje dobrima prema strancima, ali lošima među svojima, a Starograđane visokima, hrabrima i oštrog uma. Vrlo predano opisuje pronađene vrste stijena i paleontološke nalaze na hridi Borovac, u uvali Žukova i kamenolomu kod Vrbanja, zatim uočava okamenjenu sedru na putu između Vrboske i Jelse, jelšanski pješčenjak ljubičaste boje te vrste stijena svojstvene kopnu, što ga sve potiče na daljnje istraživanje. Na kraju daje osvrt o proizvodima Hvara i velikim količinama vina, ulja, smokvi, badema, šafrana i meda, nešto manje žita, zatim vune, bravetine, rakije i usoljene ribe. Brojne samonikle aloje značajne su za izradu konca, podneblje odgovara narančama, rogaču i palmama, a predlaže i veći uzgoj murve te bolje eksploataciju drva iz šume (Fortis 2004: 249–254). Fortisov opis kulturnog krajolika u skladu s nakanom svog djela uistinu obiluje opisom geoloških karakteristika, flore i faune, ali ne zaostaje ni u opisu pogodnosti polja, izvorima prihoda, uređenju naselja. U percepciji stanovnika hvali učenost, uočava nove posjetitelje te siromaštvo, što daje socijalnu dimenziju njegovoj prirodoslovnoj studiji.

Kulturni krajolik Starogradskog polja zaštićen je kao kulturno dobro, rješenje o zaštiti Ministarstva kulture⁷ opisuje ga kao helenistički polis osnovan 385. godine na mjestu ilirskog naselja na dnu Starogradskog zaljeva s dugim povijesnim trajanjem u kojem se spominju minule civilizacije sve do novovjekovnog doba. U opisu koji obiluje povijesnim podacima o političkom statusu te gospodarstvu i prosperitetu otočnog središta Farosa, koji se vezuje uz plodnost polja, navode se i geografski podaci. Navode se dimenzije polja, dužina od oko 5,5 km i širina od oko 2 km, te ukupna površina od 1350 ha. Opisuje se morfologija terena koja okružuje polje, s južne je strane terena visoki masiv hvarskog bila, a sa sjeverne niski brežuljci. Slivovi voda s okolnog terena napajaju polje i ulijevaju se u Starogradski i Jelšanski zaljev. Kao temeljni fenomen ističe se struktura zadana grčkom parcelacijom starom 2400 godina kojom su grčki kolonisti podijelili polje na 75 pravokutnih parcela s dimenzijama 180 na 900 metara, što odgovara grčkim mjerama 1 na 5 stadija. Grčka parcelacija Starogradskog polja najbo-

⁷ Rješenje o zaštiti pohranjeno je u Registru kulturnih dobara RH pod brojem Z-3827

lje je sačuvani antički katastar na Mediteranu te je dokaz iznimnog tehničkog umijeća temeljenog na dostignućima geodezije antičkog svijeta. U tako definiranom prostoru prepoznati su i potvrđeni antički grčki i rimski kultovi vezani uz vrhovnog boga Zeusa (Jupitra), kultovi božanstva plodnosti Dioniza i Perzefonea, u natpisima se često spominje i Afrodita (Venera), božica plodnosti i ljubavi te personifikacija ljepote. U srednjem vijeku polje nosi ime *Campus Sancti Stephani*, ističući stožernog titulara otočke biskupije, a pored brojnih svetišta, crkvice i kapelica sakralni pečat daju mu i procesije vezane za Veliki četvrtak i petak u kojima sudjeluju Starigrad i Jelsa te sva naselja koja se nalaze na rubu polja. Sve do danas svi kulturni slojevi bili su oslonjeni na njegove proizvode te se može reći da je ono agrarni temelj otoka.

Na istim će vrijednostima krajolika biti temeljen nominacijski dokument Kulturni krajolik Starogradske polje kao dobro svjetske baštine. Sažeti opis njegovih vrijednosti donosi Izjava o iznimnoj univerzalnoj vrijednosti (URL 5), koja se sastoji od osnovnog opisa zaštićenog dobra, pregleda njegovih jedinstvenih vrijednosti, potvrde integriteta i autentičnosti dobra te preporukama daljnjih aktivnosti koje će očuvati njegove vrijednosti. Starogradske polje opisano je kao sveobuhvatni sustav načina korištenja zemlje s geometrijskom podjelom parcela ograđenih suhozidima, postavljenim od grčke kolonije u 4. st. pr. Kr., koja je ostala nepromijenjena do današnjih dana zahvaljujući kontinuiranoj poljoprivrednoj proizvodnji uglavnom baziranoj na lozi i maslini. Prema kriteriju II ovaj sustav podjele polja izniman je jer svjedoči o primjeni grčkog katastra na poljoprivrednom zemljištu Mediterana. Prema kriteriju III ovo polje jest iznimno i svjedoči o stoljetnoj dugotrajnosti i održivosti, jer je ostalo u kontinuiranoj upotrebi s istim inicijalnim usjevima već 2400 godina. Kriterij V potvrđuje Starogradske polje i njegovo okruženje kao vrlo staro tradicionalno naselje koje je danas ugroženo suvremenim razvojem. Sustav je polja dobro očuvan i vrlo malo mijenjan te čini cjelinu velikog integriteta, dok je autentičnost grčke podjele zemlje evidentna u prostoru polja. Na kraju izjave ističe se nužnost uspostave upravljanja lokalitetom u cilju očuvanja struktura, kontinuiteta poljoprivredne proizvodnje te nastavka arheoloških istraživanja.

Kako je pokazano u prethodnim poglavljima, kulturni krajolik Hvara zaštićen nacionalnim zakonodavstvom i upisan na listu svjetske baštine definiran je suvremenim kriterijima temeljenim na prirodnim karakteristikama otoka, povijesnoj stratigrafiji, kulturnim obilježjima te estetskim doživljajima, koji svi zajedno određuju njegov karakter. Svrha je zaštititi iznimno značajan primjer krajolika te vrijednosti ugrožene suvremenim načinom korištenja zemljišta i prirodnih resursa. Stari pisci navedeni u ovom radu posegnut će za istim argumentima, ali u potpuno drugoj nakani, koristeći se istim atributima krajolika za potvrdu onog o čemu pišu. Tako će antički geografi i povjesničari stvarati sliku svijeta navodeći primjere događaja i opise krajolika karakteristične za neki dio njihova djela. Fusco se oslanja na antičke izvore i vlastita opažanja koja služe snalaženju na moru. Humanisti poput Pribojevića krajolik će primjerice upotrijebiti kao dokaz iznimnog strateškog značaja otoka te kao povijesnu matricu kroz koju na-

dopunjuje i razrađuje pojam ilirskog ideologema kao osnove za proučavanje povijesti slavenskog roda (Blažević 2008: 91). Farlati će naprotiv krajolik Hvara uzeti kao okvir za opis povijesti hvarske biskupije, a Fortis uklopiti krajolik otoka u svoj prosvjetiteljski rad temeljen na pozitivnim znanostima i vlastitim opažanjima. U svim odabranim opisima Hvara povijesnih pisaca zastupljeni su prirodni, kulturni i perceptivni elementi krajolika. Među prirodnima je uvijek prisutan prostorni smještaj otoka, često opis tla i vegetacije, a zrak i klima nisu zabilježeni. Među kulturnim se elementima učestalo opisuje način korištenja zemlje i opis naselja, a tek jednom opažanje suhozida kao naznaka parcela. Perceptivne su vrijednosti često zapažene s pomoću memorije događaja, opažanja karaktera stanovnika te vizure na luke. U opisima Hvara nisu zabilježeni opisi mirisa, zvukova i dodira. U suštini, radi se uvijek o istom krajoliku slojevite povijesti i kulture u kojoj pojam kulturnog krajolika postaje instrument za očuvanje tragova svih povijesnih slojeva kao memorije skladnog suživota čovjeka i prirode i uzora za održivi razvoj civilizacije.

Arhivski izvori

Enee Silvii Piccolominei postea PII PP II. 2001. *De Evropa*. [editio commentarioque instruxit Alexander van Heck], *Studi e testi* (398), Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.

Izvori

Cipiko, Koriolan. 1977. *O azijskom ratu. Petri Mocenici Imperatoris gesta* [preveo i ur. Gligo, Vedran]. Split: Čakavski sabor.

Farlati, Daniele. 2004. *Hvarski biskupi. S dodatcima i ispravcima Jacopa Coletija* [uvod, prijevod s latinskog i bilješke Lučin, Kažimir]. Split: Književni krug.

Fortis, Alberto. 2004. *Put po Dalmaciji*. [prir. Bratulić, Josip; preveo s talijanskog Maras, Mate; preveo s latinskog Novaković, Darko]. Split: Matijan tisak.

Fuscus, Palladius. 1990. *Opis obale Ilirika. Ivan Lučić Bilješke uz "Opis obale Ilirika" Paladija Fuska* [prir. i prevela Kuntić-Makvić, Bruna; uvodna studija Kurelac, Miroslav]. Zagreb: Latina et Graeca.

Pribojević, Vinko. 1991. *O podrijetlu i zgodama Slavena*. [preveo i kazalo imena sastavio Veljko Gortan; uvod i bilješke napisao i tekst priredio Grga Novak]. Split: Književni krug.

Literatura

Blažević, Zrinka. 2008. *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Cifrić, Ivan. 2002. *Okoliš i održivi razvoj: ugroženost okoliša i estetika krajolika*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo – Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Dumbović Bilušić, Biserka. 2015. *Krajolik kao kulturno naslijeđe, metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine.

Dumbović Bilušić, Biserka; Ćorić, Franko; Deranja Crnokić, Anuška. 2016. Panel-diskusija / Kulturni krajolik – nekad, danas, sutra“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 40, 209–210.

Đikić, Domagoj i sur. 2001. *Ekološki leksikon*. [stručni redaktor i gl. ur. Springer, Oskar P.]. Zagreb: Barbat, Zagreb – Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja RH.

Mønnesland, Svein. 2011. *Dalmacija očima stranaca. Dalmatia through foreign eyes* [ur. Maroević, Tonko]. Zagreb – Oslo: Fidipid – Sypress.

Petrarch, Francis. 1898. *Familiar Letters, The Ascent of Mount Ventoux To Dionisio da Borgo San Sepolcro*. [preveo i uredio James Harvey Robinson]. New York: GP Putnam, 307–320.

<https://history.hanover.edu/texts/petrarch/pet17.html>. Pristup 13. kolovoza 2019.

Žepić, Milan. 1941. *Rječnik latinskoga i hrvatskoga jezika: za školsku upotrebu*. Treće popravljeno izdanje. [prir. Horvat-Žepić, Branka]. Zagreb: s.n..

URL 1: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>. Pristup 13. kolovoza 2019.

URL 2: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2002_10_12_144.html. Pristup 13. kolovoza 2019.

URL 3: <https://www.nature.scot/sites/default/files/2018-02/Publication%202002%20-%20Landscape%20Character%20Assessment%20guidance%20for%20England%20and%20Scotland.pdf>. Pristup 13. kolovoza 2019.

URL 4: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1999_07_69_1284.html. Pristup 13. kolovoza 2019.

URL 5: <https://whc.unesco.org/en/list/1240>. Pristup 13. kolovoza 2019.

The origins of the topos of the cultural landscape of Hvar in Pribojević's work *On the origin and adventures of the Slavs* and in the works of later travel writers

The paper presents selected examples of landscape descriptions, with an emphasis on the island of Hvar. Analysis of these landscapes descriptions determines to what extent they are anticipated in today's concept of cultural landscape in relation to natural, cultural-sociological and perceptual factors of landscape formation. The example of the Stari Grad Plain as a cultural property and world heritage site is taken as a comparative example of a contemporary description. The elements of the landscape that are used today to determine the character of the landscape can be recognized in the works of the older writers Palladio Fusco, Vinko Pribojević, Konrad von Grünemberg, Pietro Casola, Sir George Wheler, Daniele Farlati and Alberto Fortis.

Keywords: landscape, cultural landscape, Hvar Island, Stari Grad Plain, World Heritage Site

Goran Filipi

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Iz istrorumunjske fitonimije: mahunarke (*Leguminosae*)¹

U članku se raspravlja o istrorumunjskim nazivima za mahunarke (*Leguminosae*) i nekim terminima u uskoj svezi s njima. Ankete je autor proveo od 1984. do 2002. (uz više telefonskih provjera tijekom pisanja ovoga rada). Obuhvaćeni su nazivi iz svih mjesta u kojima se još uvijek govori istrorumunjski (Žejane, Šušnjevića, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli i Kostrčan). Obradeno je 11 pojmova koje smo dobili kao odgovore na 11 pitanja – obrađeno je nešto više oblika jer smo na neka pitanja kao odgovor dobili sintagme čiji su svi elementi obrađeni i pojedinačno. Termini su obrađeni leksikološki i etimološki. Svaki se oblik uspoređuje i potvrđuje s građom iz svih istrorumunjskih leksičkih repertoara drugih autora koji su nam na raspolaganju, a do etimologijskih se rješenja dolazi usporedbom istrorumunjskih oblika sa sličnim u okolnim čakavskim i, eventualno, slovenskim govorima u Istri ali i u čakavskim idiomima otoka Krka i Dalmacije, odnosno s riječima iz drugih triju rumunjskih dijalekata kada je riječ o izvornim riječima.

Ključne riječi: istrorumunjski, Istra, mahunarke, dijalektologija, etimologija

0. Uvod

U članku se raspravlja o istrorumunjskim nazivima za mahunarke (*Leguminosae*) i nekim terminima u uskoj svezi s njima. Obuhvaćeni su nazivi iz svih mjesta u kojima se još uvijek govori (ili barem do nedavno) istrorumunjski (Žejane, Šušnjevića, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli i Kostrčan). Ankete je autor proveo od 1984. do 2002. (uz više telefonskih provjera tijekom pisanja ovoga rada). Obradeno je 11 pojmova koje smo dobili kao odgovore na 11 pitanja –

¹ Rad je napisan u okviru projekta „Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju (Lin-GeH)” koji financira Hrvatska zaklada za znanost pod brojem HRZZ 3688.

obrađeno je nešto više oblika jer smo na neka pitanja kao odgovor dobili sinonime i/li sintagme čiji su svi elementi obrađeni i pojedinačno. Termini su obrađeni leksikološki i etimološki. Svaki se oblik uspoređuje i potvrđuje s građom iz svih istrorumunjskih leksičkih repertoara drugih autora koji su nam na raspolaganju, a do etimologijskih se rješenja dolazi usporedbom istrorumunjskih oblika sa sličnim u okolnim čakavskim i, eventualno, slovenskim govorima u Istri ali i u čakavskim idiomima otoka Krka i Dalmacije (govori otoka Krka i Dalmacije bitni su za etimologijska rješenja mnogih ir. termina zbog kretanja Istrorumunja u povijesti), odnosno s riječima iz drugih triju rumunjskih dijalekata kada je riječ o izvornim riječima. Prikupljeni se nazivi uspoređuju i s mletačkim (prije svega istromletačkim) riječima jer su mnogi čakavizmi u istrorumunjskome mletačkog podrijetla, dok je samih mletacizama u ir. jako malo. Do čakavske, istarskoslovenske i (istro)mletačke građe dolazimo iz odgovarajućih rječnika i drugih pisanih izvora, a dobar smo dio i te građe sami prikupili. Građu iz drugih rumunjskih dijalekata navodimo samo iz izvora (isto vrijedi i za građu iz drugih idioma). Osim o oblicima koji su predmetom naslova, na jednak se način razglaba i o istrorumunjskim riječima koje su s njima usko povezane. Za istrorumunjske oblike koje smo sami zabilježili služimo se grafijom koju smo sastavili za IrLA. Riječ je o prilagodenoj hrvatskoj latinici kojoj su dodani grafemi koji izražavaju istrorumunjske posebne glasove i posebni znakovi za digrame lj i nj: ǎ – stražnje muklo a; ε – jako otvoreno e; ə – poluglas, čuje se između v i r u hrvatskoj riječi *vrt* – odgovara rumunjskome ǎ; ċ – jako umekšano č; ś – umekšano š; ź – umekšano ž; 3 – početni glas u tal. *zelo*; ĝ – glas između hrvatskoga *dž* i *đ*; γ – velarni zvučni frikativ; Í – hrvatsko lj; ń – hrvatsko nj.

Naglasak u ir. riječima bilježimo podcrtavanjem naglašenoga vokala, osim ǎ koje je uvijek naglašeno. U jednosložnim riječima naglasak se ne bilježi.

Ir. imenice navode se u jednini bez člana, čemu slijede nastavci za određeni član (-u ili -a), za množinu (-o, -e, -č itd.), za množinu s određenim članom (-i, -ele, ...) i na kraju odrednica roda (m., ž., n. ili bg.). Uz infinitiv glagola u zagradi se daje i oblik za 1. l. jd. prezenta. Pridjevi se bilježe samo u osnovnim oblicima, jedninski u m. ž. i n. i nakon točke i zareza slijede množinski.

Čakavske, slovenske i istromletačke riječi koje smo sami prikupili pišemo istom grafijom, a naglasak bilježimo kako je to uobičajeno u odgovarajućim dijalektološkim praksama (osim za idiome s netonemskim naglasnim sustavom – naglasak na riječima iz tih idioma bilježimo podcrtavanjem naglašena vokala), dok oblike iz literature vjerno prenosimo prema izvorniku. U citatima značenja iz raznih rumunjskih rječnika u zagradi se ponekad daje samo najnužniji prijevod radi boljega snalaženja čitatelja koji rumunjski ne razumiju (kad je značenje posebno bitno za razumijevanje etimologije, odnosno onoga što se želi reći). Citati iz ostalih jezika rijetko se prevode.

U radu smo koristili sljedeće kratice: ar. – arumunjski; bg – srednji rod rumunjskoga tipa (dvorod); bilj. – bilješka; bng. – bez naznake godine; bot. – botanika, botanički; čak. – čakavski; dr. – dačkorumunjski; ir. – istrorumunjski; (istro)mlet. – istromletački;

jd. – jednina; l. – lice; lat. – latinski; m. – muški rod; mlet. – mletački; mn. – množina; mr. – meglenoromunjski; n. – srednji rod hrvatskoga tipa; OA – osobne ankete; odr. – određeni; prslav. – praslavenski; s. v. – sub voce (pod natuknicom); sln. – slovenski; ž. – ženski rod.

1. Slanutak (*Cicer arietinum*)

U Žejanama nismo dobili odgovor. U Šušnjevići *cic*, *-u*, *-ure*, *-urle* bg., u Novoj Vasi *čić*, *-u*, *čić*, *čići* m., u Jesenoviku, Letaju i Brdu *čić*, *-u*, *čić*, *čići* m., u Škabićima *slanac*, *slanacu*, *slanace*, *slanacele* bg., u preostalim južnim selima *slanac*, *slanacu*, *slanci*, *slanci* m.

Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo samo Maiorescu donosi *cicer*, *cici* (VIR 99) i Kovačec *tit* za Šušnjevicu (IrHR 204),² dok oblika tipa *slanac* nema nijedan. Fitonim su Istrorumunji posudili od Hrvata [npr. *čič* u Ičićima, Svetom Petru u Šumi, *čič* na Boljunštini i u Mošćenicama (RBoG 27; LAIČaG 1683)]. Krajnji je etimon lat. *cicer*, *ēris* ‘cece’ (I’ETIM-cd), *cicer*, REW 1900.1. (Istro)mletački idiomi ne poznaju ovaj oblik,³ pa ga istarski Hrvati nisu mogli posuditi od njih, a nisu ga posudili ni od govornika istriotskih idioma jer i u njih prevladavaju oblici tipa *pisiol*.⁴ Skok za oblike tipa *čič* (navodi *čič* za Rab i Vrbnik) smatra da su nastali od izraza tipa *čičerka* [za Dalmaciju prema Pavlinoviću navodi *čičerka* „sočivo poput leće, koje se melje i od njega naraste kruh”] odbacivanjem *-erka*.⁵ (SKOK I/249). Moguća je, premda manje vjerojatna, i redukcija oblika tipa *čičvarda* koji se koriste južnije [npr. *čičvârda* na Murteru (RGOM 72), *čičvârda* u Splitu (StR 47)]. A moguće je i odbacivanje sufiksa *-er* iz *cicer* u nekoj starijoj, romansko-slavenskoj fazi čemu u prilog ide *čičēr* „grah slanutak” u Kaštelima (BKAš 46).⁶ Ako prihvatimo da su oblici tipa *čičer* najstariji, od njih su mogli redukcijom nastati oblici tipa *čič*, a proširenjem na *-ka* oblici tipa *čičerka*, dok bi tip *čičvarada* bio nekakva izvedenica iz nekog od

² Popovici doduše u dodatku svome rječniku ima *čice* ali u značenju „un bob de fažo” „o boabă de fasole” (DRIS 147), dakle „zrno graha”: usp ar. *teāsire* „pois chiche” (DDAr 1068 – „slanutak”), *tseatsiri(e)* „grahak” (DAS 297), *tseatsiri* „гpашок” (DArM 546) < lat. *cicere*, REW 1900.2.

³ Ako ga koriste, onda je to učena riječ [kao npr. *čēči* (mn.) u Puli (ILA2 1683) – te su učene riječi iz talijanskih govora iz istromletačkoga mogli posuditi i Hrvati: npr. *cēci* (mn.) u Materadi, *čēči* (mn.) u Kućibregu (LAIČaG 1683)], dok su pučki oblici tipa *pisiol*: npr. *pisiòl* „Cece. Legume non molto frequenta nelle cucine isolate” u Izoli (DDIs 183), *pisiòl* i *piziòl* „cece (Cicer arietinum)” u Puli (DDP 200, 201).

⁴ Npr. *pisòl* u Rovinju, *pišoj* (mn.) u Balama i Fažani, *pisjòl* u Vodnjanu i Šišanu, u Galizani *šeš*, a u Šišanu još i *šež* (ILA2 1683).

⁵ M. Snog sln. *čičerka* „Cicer arietinum” izvodi od tal. *cicerchia* „kar se je prek lat. manjšalnice *cicercula* razvilo iz lat. *cicer* ‘čičerka’.” (SES2 86), kako je mislio i Skok za hrv. oblike: „Dočetrak *-ka* u obliku *čičerka* može potjecati od tal. *cicerchia* < lat. deminutiv *cicercula*.” (ibidem).

⁶ Usput, u istom se značenju u Kaštelima rabi i *grāj* (BKAš 84).

navedenih oblika. Ako se za sln. *čičerka* i može opravdati Snojev navod da potječe od tal. *cicerchia*, za čakavske oblike izvođenje iz talijanskoga standarda ipak nije najekonomičnije rješenje.

I oblici tipa *slanac* posuđeni su iz nekog čakavskog govora: npr. u Čepiću *slānac* (IrLA 1683), *slanac* u Buićima i Parižima, *slonac* u Paradižu (LAIČaG 1683), izvedenice na *-ac* od *slan* < prslav. **sōlnъ* (ERHJ2ruk).

2. Grah (*Phaseolus vulgaris*)

U Žejanama *fažuo*, *fažuolu*, *fažole*, *fažolele* m., u Šušnjevići *fazō*, *fazolu*, *fazole*, *fazolele* bg., u Brdu, Škabićima i Trkocima *fažo*, *fažolu*, *fažole*, *fažolele* bg., u Zankocima, Mihelima i Kostrčanu *fažō*, *fažolu*, *fažō*, *fažoli* m., u Jesnoviku i Letaju *fažol*, *-u*, *fažol*, *fažoli* m.

Maiorescu ima *fasole*, *fašole* i *fajole* (VIrR 105), Byhan *fažole* (IrG 213), Popovici *fažo* (DRI 108), Pušcariu *fauzó* (Slr 310), Cantemir *fajó(l)* (Tlr 165), Sárbu i Frățilă *fajo(u)* (Dir 211), Kovačec *fažō* za južna sela i Žejane, *fazō* za Šušnjevicu (IrHR 77), Dianich *fa'žo* i *fa'žwo* (VIrI 100). Oblik poznaju i preostala tri rumunjska dijalekta: dr. *fasóle*, *fásúle* (DEX 368, 370); ar. *fāsúl'e* (DDAr 454); mr. *fāsúl'* (DMr 126), no ti su fitonimi nastavljači ngr. *φασόλι* (DER 321), a kako su Istrorumunji napustili rumunjsku pradomovinu prije kontakata s novogrčkim, oblici koje smo mi zabilježili u Istri potječu od čakavskih (ne može se sa sigurnošću utvrditi potječu li iz Dalmacije ili Istre – prije iz Dalmacije): npr. *fažól* u Brgudu i Čepiću (IrLA 1703a), *fažô* u Bibinjama (RBIG 228), *fažôl* na Braču (RBČG 229). U hrvatskim su govorima oblici ovoga tipa (istro)mletacizmi: npr. *fasòlo* (BOE 262), *fafól* (VG 360), *fafól* u Puli (DDP 105), *fasiól* u Bujama (VPB 104) < lat. *phaseolus*, REW 6464 grčkog podrijetla; „lat. *phasēōlu(m)*, dim. di *phāsēlus*, dal gr. *phāsēlos* (l'ETIM-cd). M. Snoj sln. fitonim *fižòl* tumači kao germanizam: „Prevzeto prek avstr. nem. *Fisole* iz ben. it. *fasolo* ali furl. *fasúl* 'fižol'. To se je kakor knjiž. it. *fagiolo* razvilo iz lat. *phaseolus* 'leča, fižol', kar je manjšalnica od lat. *phasēlus*. Slednje je prevzeto iz gr. *pháselos* 'fižol', kar je verjetno izposojenka iz neke neznane predloge.” (SES2 154). Za slovenske govore u Istri tipa *fažo* to ne stoji: npr. *fažo* u Borštu (1703.a) i *fežo* u Novoj Vasi (ImLA 1703.a) – njihov je etimologijski niz jednak čakavskome.

2.1. Mahune (grah u mahunama)

U Žejanama kažu *mahunə* (*mahunə*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.) *de fažuo* i *mahunə* (*mahunə*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.) *de fažuo*, u Šušnjevići *mošñile* (*mošñe*, *-a*, *-i*, *-ile* ž.) *de fazō*, u Novoj Vasi *mošñile* (*mošñe*, *-a*, *-i*, *-ile* ž.) *de fažol*, u Jesnoviku *mošñile* (*mošña*, *-a*, *-i*, *-ile* ž.) *de fažol*, u Brdu, Škabićima i Trkocima *mošñile* (*mošñe*, *-a*, *-i*, *-ile* ž.) *de fažō*, u Zankocima, Mihelima i Kostrčanu *fažoleti* (*fažolet*, *-u*, *fažolet*, *fažoleti* m.).

Svi su navedeni fitonimi posuđeni iz nekog čakavskog govora, dodatci *de + fažo* hibridni su {*de* je domaća riječ: u svim smo mjestima zapisali *de* [VIr 103; IrG 204; DRI 106; SIr 308; TIr 164; DIr 205; IrHR 66]} < lat. *de*, REW 2488 > dr. *de* (DEX 262); ar. *di* (DDAr 382; DArM 191); mr. *di* (DMr 107)}.

Fitonimi tipa *mahuna* znače bilo koju mahunu, a uz atribut npr. *de fažo* mahunu graha: Sārbu i Frāṭilā donose *mahuna* „fasole verde, pāstaie⁷” (DIr 225), a Kovačec za Žejane *mahúna* „mahuna”⁸ (IrHR 110). < npr. *mahúna* „mahuna” na Roveriji (RROG 152), *mohúna* „ovojnica oko ploda mahunarki” na Braču (RBČG 484) < prslav. **mēhuna* ← **měχъ* ‘mijeh’ (ERHJ 583).

I nazivi tipa *mošna* bez atributa u istrorumunjskom znače bilo koju mahunu, a uz dodatak, npr. *de fažo* (= od graha) označuju mahune graha (koje se jedu) ili *de grah* (= od graška) mahune graška koje se ne jedu⁹: Popovici je zapisao *mošna de fažo* „postaičā”¹⁰ (DRIS 149), Dianich *mwošnja* „guscio, baccello” (VIrI 130: „*hi'tea čwa 'mwošnjile de fa'žo, getta via i baccelli dei fagioli*”), Kovačec ima termin u oba značenja: za Žejane navodi *móšne* u značenju „mošnja, vrećica (obično od svinjskog mjehura)”, dok za Šušnjevicu i Novu Vas navodi i značenje „mahuna”: *móšne de fažó* „mahuna (graha)” (IrHR 120), Pušcariu samo u značenju „mošnja” ima *mosne* i *mosne* „pungā” (SIr 315) < npr. *mōšnja* „mahuna” u Pazinu (PaR 155), *mōšnja* „mošnja; mahuna” u Mrkočima (RGZM 253), *mōšnja* „mošnja, kesa” u Premanturi (RPrG 121), *mōšna* „ovojnica ploda u grahorica; scrotum” na Braču (RBČG 490) < prslav. **mošna* (ERHJ 634).

Nazivi tipa *fažoleti* pak uvijek znače samo mahune graha (koje su vrlo cijenjeno povrće); tako je i u čakavskim govorima u koje su ušli iz (istro)mletačkoga. Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo samo Dianich ima *fažo'leti* „fagiolini” (VIrI 100) < *fažolēti* u Brgudu i Čepiću (IrLA 1703b), *fažolēt*, mn. *fažolēti* na Roveriji (RROG 76), *fažolēti* u Premanturi (RPrG 56), *fažolēt* u Pazinu (PaR 82), *fažolēti* u Mrkočima (RGZM 119), *fažòlet* u Kaštelima (BKaš 67), *fažòlēt* u Trogiru (RTrCG 92) < *fasolēto* (BOE 262), *fafoleto* (VG 360; VDP 44) – umanjena na *-eto* od *fasolo* (v. 2.).

3. Grašak (*Pisum sativum*)

U Žejanama *grāh*, *-u*, *grāh*, *grāhi m.*, u svim južnim selima *grāh*, *-u*, *grāh*, *grāhi m.*, u Škabićima još i *grāh*, *-u*, *-ure*, *-urle bg.* i *biž*, *-u*, *-ure*, *-urle bg.*

Popovici i Sārbu i Frāṭilā imaju *grāh* (DRI 113; DIr 215), Pušcariu *grah* (SIr 167), Kovačec za Šušnjevicu, Novu Vas i Žejane *grāh* (IrHR 86: uz napomenu „i zbirno”),

⁷ = mahuna graha

⁸ Ne nužno graha.

⁹ Osim toga, u svim mjestima mogu značiti i mošnju.

¹⁰ = mošnja graha

Dianich *grwah* (VIrI 106). Posuđeno iz nekog čakavskog govora: npr. u Brgudu i Čepiću *grāh* (IrLA 1704a), u Mrkočima isto (RGZN 140), na Braču *grāh* (RBČG 263) < prslav. *górχъ ‘grašak’ (ERHJ 294).¹¹

I tip *biž* je posuđenica iz nekog čakavskog govora, gdje je (istro)mletacizam. Kovačec je u Šušnjevcu zapisao *bízi* (IrHR 39),¹² Dianich ‘*biži*’ (VIrI 86) < npr. na Roveriji i u Premanturi *biž* (RROG 33; RPrG 23), u Mrkočima *bízi* (RGZM 33), u Kaštelima *biž* (BKaš 29), u Trogiru *biž*, *bízi* (RTrCG 45), u Visu *biž* (LVJ 31) < npr. (istro)mlet. *biso* (BOE 83), *bišo* VPB 44), *bišo* (DDP 43) < lat. *pisum*, i (LLCE 2349): „Da lat. *pisum*, attraverso il plur. metafonetico *bisi* (altrimenti *pisum* darebbe direttamente **bešo*).” (GDDT 76, s. v. **bišo**).

3.1. Mahuna graška

U Žejanama *mahunā de yrāh*, u Šušnjevcu *mošna de grāh*, u preostalim južnim selima *mošna de grāh*.

Za *mahunā* i *mošna* v. 2.1., za *grah* 3., za *de* 2.

3.2. Palica za podupiranje stabljike graha

U Žejanama *kīta*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Šušnjevcu, Jesenoviku, Letaju, Brdu, Škabićima, Trkovicima i Kostrčanu *kolac*, *kolacu*, *kolci*, *kolci m.*, u Novoj Vasi i Mihelima *kolac*, *kolacu*, *kolac*, *kolci m.*, u Zankovicima *kolacu za nekolj grāhu*. U Novoj Vasi i *kolčić*, *-u*, *kolčić*, *kolčići m.*, u Jesenoviku i *kolčić*, *-u*, *kolčić*, *kolčići m.* U Letaju smo dobili i zbirnu imenicu *kqlina*, *-a*, *-e*, *-ele* ž. u značenju „kolje”.

Oblik *kīta* u značenju „kolac” ima samo Kovačec, također za Žejane (IrHR 100), ostali, ako imaju, samo u značenju „kita cvijeća, buket”: Byhan *kite* (IrG 241), Popovici *kite* (DRI 118) [< čak. *kīta* „kita, buket” na Roveriji, „buket (cvijeća)” u Premanturi, „buket, stručak cvijeća” u Bibinjama (RROG 115; RPrG 89; RBiG 311)]. U čakavskim govorima oblici tipa *kita* ne znače „kolac”. Najbliži su tom značenju oblici *kīta* „lisnata grana” u Vodicama „zelena grana (s lišćem)” na Braču; „grana s lišćem” u Pitavi i Zavalama, „grana s grma ili stabla s lišćem” u Brusju, „tanja grana, grančica, šiba” na Ižu, „grana, dio stabla koji raste iz debela” na Sestrungju (ID 181; RBČG 381; RPZ 122; RBrG 500; RGI 138; ROS 96), *kīta* „lisnata grana grma za ishranu sitne stoke; skup grana makije” u Visu (LVJ 223). Za sln. *kīta* M. Snój piše: „Enako je cslovan. *kyta* ‘veja, bet’, hrv., srb. *kīta* ‘veja z listi in sadeži, šopek, kita las’, nar. rus. *kýta* ‘grahovo stablo’ (...) Pslovan. **kýta* je prvotno verjetno pomenilo ‘kar se ziba, kar se maje’. Če je

¹¹ Standardno hrvatski *grāh* znači „grah (Phaseolus)” (RHJ 303), dok je sln. *grāh* „grašak (Pisum)” (SSKJ-cd), no „I u hrvatskom je starije značenje ‘grašak’, koje je sačuvano u dijalektima, primjerice na Braču.” (ERHJ, loc. cit.). Usput, u okolici Maribora za Phaseolus kažu *grah*, a za Pisum *grašek* (OA).

¹² *grāh* ali *bízi* (IrHR 22, s. v. **ali**)

domneva pravilna, je beseda izpeljana iz pslovan. **kyti* ‘zibati, majati’ (...)” (SES2 273) Gluhak s. v. *kīta*, pored ostaloga piše: „Znači «grančica s liščem; svežanj; pletenica; kićanka». (HER 319), a Budmani uz *kīta*: „frons (frondis) (= list – op. a.); fasciculus, grančica s liščem; svežanj, uz ova dva značenja ima ih još nekoliko drugih, ali su sva slična među sobom i potječu iz jednoga od ova dva, koje je od ovijeh starije ne može se razaznati: čini se po smislu da je prvo, ali ga opet nema u poljskom jeziku a gotovo ni u češkom, kao ni u litavskom (...) (ARJ V/18). Riječ postoji u dačkorumunjskom: *chitā* (DEX 172) kao „buket; snop lišća” i sl. i rumunjski etimolozi tu riječ tumače kao slavizam: „Din scr. *kita*, ucr. *kyta* (DEX, loc. cit.); „Esl. (chec. rut.) *kyta*, probabl. por mediación del sb. *kīta*, cf. rus. pol. *kita*, bg. *kitka* (DER 176)¹³. Pitanje je jesu li Žejanci oblik posudili od hrvatskih susjeda (preko onih značenja koja smo naveli gore) ili su ga jednostavno donijeli sobom iz prapostojbine u značenju „kolac” (od grane do kolca lako je doći), koje se može bez većih problema nazrijeti u etimonu (v. gornje navode).

Oblici tipa *kolac* posuđeni su iz nekog čakavskog govora {kao i umanjenice *kolčić* [npr. u Brgudu *kōlčić* (IrLA 1705) > *kol'čić* (VIrI 114)]}. Kovačec je u Brdu zapisao *colēt* (IrHR 51), Dianich *ko'lats*, -u, pl. *'kwoltsi* (VIrI 114) < npr. *kolāc* u Brgudu (IrLA 1198), u Medulinu (RMG 101), u Mrkočima (RGZM 191), na Braču (RBČG 387), *kolāts* u Svetvinčentu, Čabrunicima i Ližnjanu (ILA 1198), *kōlats* u Valturi (ILA 1198), u Čepiću *kolcī* (mn.) za *tārse* (IrLA 1198), u Labinu *kolāc* za *tārsi*, *kolāc* od *tārsi* (ImLA 1198): „Deminutivnim sufiksom -ac izvedeno od starijega *kol* (Belostenec), što je postalo od psl. **kolb* (...)“ (ERHJ 460) – iste je etimologije i *kolina*, s augmentativnim sufiksom -ina, dakle „kolčina”, no to se augmentativno značenje izgubilo.¹⁴

Četveročlana sintagma koju smo zabilježili u Zankovcima, *kolācu* za *nekolī grāhu*, sastoji se od četiri elementa posuđena iz čakavskoga: za *kolācu* v. gore, za *grāhu* v. 2. Glagol *nekolī* (koji autori istrorumunjskih repertoara kojima se služimo nisu zabilježili) nastao je prema čakavskim glagolima tipa *nakolit(i)* s promjenom *na-* → *ne-* što je u južnim selima uobičajeno, a mogao je bez problema nastati i in loco. Ostaje nam vezni element *za*: Byhan donosi *za* (IrG 387), Popovici *za* (DRI 166), Pušcariu *za* (SIr 330), Cantemir *za* (TIr 186), Sārbu i Frātilā *za* (DIr 299), Dianich *za*, *zwa* (VIrI 188) < čak. *za* (diljem Istre i Dalmacije – OA) < prslav. **za* (SES2 841).

4. Bob (Vicia faba)

U Žejanama su nam rekli *bob*, -u, -ure, -urle m., u Brdu, Škabićima i Kostrčanu *bob*, -u, -ure, -urle bg., u preostalim južnim selima *bob*, -u, *bob*, *bobī* m. Potonji oblik u Škabićima znači i „komadić”.

¹³ Iste su etimologije i oblici tipa *kita* u značenju „pletenica” u Istri koje prema našim istraživanjima, a i prema literaturi kojom raspolažemo, Istrorumunji nisu posudili: npr. *kīta* „vrsta ženske frizure (pletenice)” u Pazinu (PaR 117).

¹⁴ Ne nalazimo čakavskih sličnozvučnica.

Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo Maiorescu donosi *bob* (VIrR 95), *Byhan* isto (IrG 195), kao i Popovici i Puşcariu (DRI 93, SIr 304), Cantemir ima *bob* u tri značenja („bob; kut; malo”) (TIr 157), Sârbu i Frăţilă i Kovačec također *bob* (DIr 192; IrHR 39).¹⁵ Oblik poznaju i preostala tri rumunjska dijalekta: dr. *bob* (DEX 104); ar. *bob* (DDAr 214DAr 137); mr. *bob* (DMr 42). Možda je ekonomičnije ove termine ipak držati domaćima, prije nego čakavizmima [npr. *bðb* u Brgudu i Čepiću (IrLA 1706), u Viškovićima, Raklju, itd. (LAIČaG 1706), *bðb* na Braču (RBCĀG 119) < prslav. **bobъ* (ERHJ 68)] bez obzira što oni u čakavskim govorima bez proširaka znače samo „Vicia faba”, a u rumunjskim govorima još i „zrno žitarice¹⁶ ili voćke”, a ta su se značenja u ir. izgubila – možda su u početku ti neizvedeni oblici i imali značenja kao i rumunjski, ali su se pod utjecajem hrvatskoga izgubila i u tim značenjima bila zamijenjena čakavizmom *bobica* „zrno grožđa; koštica maline; koštica trešnje; koštica breskve” u Žejanama (IrLA 1220, 1584, 1625, 1635), izvedenicom na *-ica* iste etimologije.

5. Leća (*Lens esculenta*)

U Šušnjevcici kažu *leće*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Novoj Vasi *leće*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Letaju, Brdu, Trkvcima i Kostrčanu *leće*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u svim ostalim mjestima *leća*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Fitonim je jedinstven u svim istrorumunjskim govorima. *Byhan* je zapisao *létsé* (IrG 264), Popovici *leće* (DRI 119), Kovačec *lé'te* u Šušnjevcici (IrHR 104), Dianich *leća* (VIrI 121). Posuđeno iz nekog čakavskog govora: npr. *leća* u Brgudu i Čepiću (IrLA 1707), *leća* na Roveriji (RROG 142), *leće* u Mrkočima (RGZM 223), *leća* u Vrgadi (RGV 105), *leća* na Ižu (RGI 171) < prslav. **leŕja* (ERHJ 543: „srodno s lat. *lĕns* (...) ‘leća’ (...) Budući da se ne može rekonstruirati ie. praoblik, riječ je možda posuđena iz nekog neindoeuropskog izvora”). Ostali rumunjski dijalekti nastavljaju lat. *lens*, *lĕnte*, REW 4979 > dr. *lincé* u Rudnoj Glavi u Srbiji (IrLA 1707), *linte* (DEX 575); ar. *linte* (DDAr 631); mr. *linti* (DMr 170).

6. Rogać (*Ceratonia siliqua*) – stablo i plod

Za stablo i plod u Žejanama *korumba*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Šušnjevcici i Novoj Vasi *karobule*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u ostalim južnim selima *karobula*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Žejanski naziv *korumba* pokriva i divlju šljivu. Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo slične oblike imaju samo *Byhan* i *Kovačec*, ali ne u značenjima koja

¹⁵ I Kovačec daje značenje „malko, malo, zeru”: *a verit um bób maj própe* – došao je malko bliže: usp *bobič* „malo” u Pazinu (PaR 47: *Je muôra puôč jèdan bobič nàpred.*).

¹⁶ Ipak usp. *bobič* „zrno mladog kukuruza” u Pazinu (PaR 47), oblik koji ukazuje na to da se slavensko značenje prenijelo i u čakavske govore, ne samo u rumunjske.

smo mi zapisali: *korúmbę* „crni trn” (IrG 248) odnosno *corúmba* „šipak” (IrHR 53 – za Žejane).¹⁷ Mletacizam posuđen iz nekog čakavskog idioma: npr. u Medulinu, Pagu i Valturi *korùba* (RMG 105; CGP 211; ILA 1638), u Ližnjanu *korùba* (ILA 1638), u Vrgadi *karùba* (RGV 87)¹⁸. Čakavizmi mletačkog podrijetla su i nazivi tipa *karobula*: npr. u Čepiću i Orbanićima *karòbula* (IrLA 1638; ČDO 463), u Svetvinčentu i Čabrunićima isto (ILA 1638), na Roveriji *karòbul* (RROG 111), u Labinu *karòbula* (RLC 121), u Funtani i Pićnu *karòbula* (MFR 38; Pi 47) – od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo samo Dianich donosi *ka'robula* (VIrI 111). U osnovi su navedenih čakavskih oblika (istro)mlet. *caròba*, *caròbola* (BOE 140; DDP 64), *caroba*, *caròbola* (VG 178) – arabizam: *harrub(a)* (DELI-cd, s. v. **carruba**).

7. Badem (*Prunus amygdalus*) – bajam

Za stablo i plod u Šušnjevcima i Novoj Vasi *mëndule*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u svim ostalim mjestima *mëndula*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Maiorescu ima *mëndulă* (VIrR 112), Byhan i Pušcariu *mëndule* (IrG 274; SIr 314), Popovici *mëndule* (DRI 124), Cantemir *mëndule* (TIr 171), Dianich *'mëndula* (VIrI 126). Posuđeno iz nekog čakavskog idioma: npr. *mëndula* u Brgudu, Čepiću i Medulinu (IrLA 1639; RMG 128), Ližnjanu (ILA 1639), *mëndula* u Labinu (RLC 155), *mëndula* u Pićnu (PI 63), *mëndula* u Vrgadi (RVG 117), *mëndula* na Braču (RBČG 469). Skok hrvatske oblike tipa *mëndula* drži dalmatskima, izvodi ih „od gr. *ἀμυγδάλη* f (plod), *ἀμυγδάλος* (drvo), preko dalmato-romanskoga (upor. *amëndola*, južno tal.). Na to vrelo upućuje romanska zamjena *v > e*, *ije*, varijante roda f pored m (čime se razlikuje plod od drva, što ne postoji u hrv.-srp.) i zamjena grupe *gd > nd* (...)” (SKOK II/556, s. v. **omëndula**).¹⁹

8. Bagrem (*Robinia pseudoacacia*)

U Žejanama smo zabilježili *káčija*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Šušnjevcima, Brdu, Škabićima i Trkovicima *piťomān spir* (*do piťomne spiťure*), u Šušnjevcima i *káčije*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Jensenoviku *káčija*, *-a*, *-e*, *-ele* ž. i *piťomān spir* (*doj piťomni spir*), potonje i u Novoj Vasi, u ostalim južnim selima *piťomna dirāka* (*do piťomne dirāke*).

¹⁷ Značenja koja navode Byhan i Kovačec nismo mogli potvrditi ni opetovanim provjerama na terenu.

¹⁸ Do umetanja *-m-* moglo je doći i unutar istrorumunjskoga.

¹⁹ Oblik *mëndula* koji je Rosamani zapisao u Rijeci, Velom i Malom Lošinj u na Cresu moglo bi se protumačiti i kao ostatak iz predmletačkih slojeva u tim mletačkim govorima, ako nije nastao pod utjecajem okolnih hrvatskih govora – u mlet. dijalektima imamo tip *mandola* (BOE 391) < kasno-lat. *amandula(m)* (DELI-cd, s. v. **mandorla**).

Za bagrem se u nekim mjestima koriste dendronimi tipa *kacija*, a u nekim se uz nazive za draču (*Paliurus spina-christi*) dodaje prilog tipa *pitomān* „domaći” {mi smo taj oblik zabilježili samo u južnim selima: u Šušnjevcu i Novoj Vasi *pitomān*, *pitomne*, *pitomno*; *pitomni*, *pitomne*, u ostalim južnim selima *pitomān*, *pitomna*, *pitomno*; *pitomni*, *pitomne* – Sârbu i Fračilâ navode *pitoman* (Dlr 250), Dianich '*pitomān*, '*pitomna* (Vlrl 143 – s. v. donosi i '*pitomān spir* „rovo domestico” i '*pitomna di'rwaka* „acacia”²⁰). Posuđeno iz nekog čakavskog govora: npr. u Orbanicima *pitōma* (ČDO 520), u Labinu *pitōmni* (RLC 203), u Pićnu *pitōman*, *pitōmna*, *pitōmno* (PI 84) < prslav. **pitomъ* (ERHJruk). Kako se oblici tipa *pitoman*, barem prema našim spoznajama, koriste samo u Istri [južnije je u uporabi tip *pitom*: npr. u Orlecu na Cresu *pitom* (ČDOC 325), na Grobinštini *pitōm*, *pitōma*, *pitōmo* (GG 472), u Senju *pitom* (SR 105), na Braču *pitōm* (RBČG 660)], možemo zaključiti da su ih Istrorumunji tu i preuzeli.}. Dendronimi tipa *spir* domaći su, znače i „trn općenito”. Maiorescu, Byhan, Popovici, Cantemir, Sârbu i Fračilâ, Kovačec i Dianich imaju *spir* (Vlrl 123; IrG 348; DRI 151; Tlr 180; Dlr – s. v. **spin**; IrHR 180; Vlrl 163) < lat. *spīnus*, REW 8155 < dr. *spin* (DEX 1009), u Rudnoj Glavi *spin* (IrLA 1764); ar. *schin* (DArM 468); mr. *spin* (DMr 271). Oblici tipa *dirāka* pak posuđeni su iz nekog sjevernočakavskog idioma²¹: npr. u Čepiću, na Grobinštini, u Vodicama, u Labinu, u Rukavcu i Novom Vinodolskom *dirāka* (IrLA 1764; GG 225; ID 168; RLC 75; RČGR 58; RČGNV 47), u Pićnu *dirāka* (PI 24), u Orlecu na Cresu *dirāka* (ČDOC 232), u Belom na Cresu *dirāka* (BBT 82): uz sln. *drāčje* Snaj piše: „(...) nar. *derāčje* ‘trnje’, redko knjiž. *derāk* ‘rastlina kristusov trn (*Paliurus aculeatus*)’. *Drāčje* je kolektiv od *drāč* ‘plevel’, nar. ‘trnje’, *drāka* ‘trnovo grmovje’, kar je kakor bolg. *drāka* ‘rastlina kristusov trn’ izpeljano iz pslovan. **dbrāti*, sed. **děro* ‘trgati’. Prvotni pomen je torej *‘rastlina ali njeni deli, ki trgajo’” (SES2 120).

Oblike tipa *kacija* autori istrorumunjskih repertoara kojima se služimo nemaju. Riječ je o istarskim čakavizmima²² (istro)mletačkog podrijetla [južnije su u uporabi oblici tipa *akacija* (npr. na Braču *akâcija* (RBČG 81) < mlet. *acazia* (VG 4; GDDT 15), *acâsia* (DDP 23)]: npr. u Brgudu *kâcija* (IrLA 1777), u Svetvinčentu, Čabrunicima, Valturi i Ližnjanu *kâtsija* (ILA 1777), u Pićnu *kâcija* (PI 45)²³ < (i)mlet. *cazia* (VG 198), *câsia* (DDC 42) < lat. *acacia*, REW 58.1²⁴

²⁰ U Čepiću *pitomna dirāka* (IrLA 1777). Usp. i *drāča* „bagrem” u Medulinu (RMG 53).

²¹ Južnije su u uporabi samo oblici tipa *drača* koji postoje i u Istri (za distribuciju v. HBI 166, s. v. **drača**).

²² „govori se u Ližnjanu u jugoistočnoj te u Vižinadi i Mekišu u sjeverozapadnoj Istri.” (HBI 272, s. v. **kacija**).

²³ Oblik *kâcija* zapisali smo i u slovenskoj Istri.

²⁴ „Vc. dotta, lat. *acacia(m)*, dal gr., *akakia*, prob. di orig. egiz.” (DELI-cd, s. v. **acacia**).

9. Zaključak

Kao odgovore na 11 postavljenih pitanja dobili smo, ne uzimajući u obzir neznatne fonetske razlike, 29 različitih oblika (neki od njih dijelovi su sintagmi). Od toga su samo tri domaća: *spir* (bez dvojbi), *kita* i *bob* (za koje držimo da ih je ekonomičnije držati starim rumunjskim slavizmima koje su Istrorumunji donijeli iz prapostojbine radije nego posuđenicama iz nekog čakavskog govora), a ako im pribrojimo domaći prijedlog *de* koji je dio četiriju tročlanih hibridnih sintagmi (*mahuna de fažol*, *mošnja de fažol*, *mahuna de grah*, *mošnja de grah*), onda izvornih riječi ima četiri. Ostale su riječi posuđene iz nekog čakavskog govora: od tih čakavizama deset su u hrvatskom domaće riječi (*slanac*, *mahuna*, *mošnja*, *grah*, *kolac*, *kolčić*, *kolina*, *leća*, *diraka* – uz sva četiri elementa sintagme *kolacu za nekoli grāhu* od kojih se broje samo drugi i treći element, te prvi element sintagme *pitomni spir*), dok je šest istrorumunjskih čakavizama u hrvatski posuđeno iz (istro)mletačkoga (*čič*, *fažol*, *fažolet*, *biž*, *korumba*, *kacija*), a jedan je, kako veli Skok, prežitak iz dalmatskoga (*mendula*).

Literatura

- ARJ – 1880.–1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- BBT – Velčić, Nikola. 2003. *Besedar Bejske Tramuntane*. Mali Lošinj – Beli – Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Cres-Lošinj.
- BKaš – Baldić-Đugum, Radojka. 2006. *Beside kaštelanske*. Kaštela: Muzej Grada Kaštela.
- BOE – Boerio, Giuseppe. 1971. *Dizionario del dialetto veneziano*. Milano: Martello Editore (pretsak mletačkoga izdanja iz 1856.).
- CGP – Kustić, Nikola. 2002. *Čakavski govor grada Paga s rječ-nikom*. Zagreb: Društvo Pažana i prijatelja grda Paga u Zagrebu.
- ČDO – Kalsbeek, Janneke. 1998. *The Čakavian Dialect of Orbanici near Žminj in Istria*. Amsterdam-Atlanta: Editions Rodopi B. V.
- ČDOC – Houtzagers, Hubrecht Peter. 1953. *The Čakavian Dialect of Orlec on the Island of Cres*. Amsterdam: Rodopi.
- DArM – Cuvata, Dina. 2006. *Dictsionar armănescu – machidunescu*. Skoplje: Uniea ti cultură-a Armănjlor dit Machidunii.
- DAS – Marinković, Pribislav B. 2009. *Cincarsko-srpski rečnik/Dictsionar armănescu-sârbescu*. Beograd: Srpsko-cincarsko društvo Lunjina.
- DDAr – Papahagi, Tache. 1963. *Dicționarul dialectului aromân*. Bukurešt: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- DDC – Manzini, Giulio; Rocchi, Luciano. 1995. *Dizionario storico fraseologico etimologico del dialetto di Capodistria*. Trst – Rovinj: Unione Italiana Fiume – Università Popolare di Trieste.
- DDIs – Sau, Silvano. 2009. *Dizionario del dialetto isolano*. Izola: Il Mandracchio.
- DDP – Orbanich, Pino; Buršić Giudici, Barbara. 2009. *Dizionario del dialetto di Pola*. Rovinj: Unione italiana – Fiume, Università popolare – Trieste, società di studi e ricerche MEDITERAN – Pula.
- DELI-cd – Cortelazzo, Manlio; Zolli, Paolo. 1999. *Dizionario Etimologico della Lingua Italiana*. Bologna: Zanichelli (izdanje na CD-u).
- DER – Cioranescu, Alejandro. 1966. *Diccionario etimologico rumano*. Tenerife – Madrid: Universidad de la Laguna.
- DEX – 1998. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Bukurešt: Univers Enciclopedic
- Dlr – Sârbu, Richard; Frățilă, Vasile. 1998. *Dialectul istro-român*. Temišvar: Editura Amarcord.
- DMr – Capidan, Theodor. 1933. *Meglenoromâni III, Dicționar meglenoromân*. Bukurešt: Academia Română.
- DRI – Popovici, Josif. 1909. *Dialectele romîne, IX: Dialectele romîne din Istria, partea a 2^A (texte Ei glosar)*. Halle A. D. S.: Editura autorului.

- DRIS – Popovici, Josif. 1914. *Dialectele romîne*, IX: Dialectele romîne din Istria, partea a 2^a (texte Ei glosar). Halle A. D. S.: Editura autorului.
- ERHJ – Matasović, Ranko; Pronk, Tijmen; Ivšić, Dubravka; Brozović Rončević, Dunja. 2015. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika* (rukopis od A-NJ). Zagreb: Zavod za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- ERHJruk – Matasović, Ranko; Pronk, Tijmen; Ivšić, Dubravka. 2020. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika, O-Ž* (recenzentski primjerak rukopisa). Zagreb: Zavod za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- GDDT – Doria, Mario. 1984. *Grande dizionario del dialetto triestino*. Trst: Italo Svevo.
- GG – Lukežić, Iva; Zubčić, Sanja. 2007. *Grobnički govor XX. stoljeća (gramatika i rječnik)*. Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Grobinščine.
- HBI – Šugar, Ivan. 2008. *Hrvatski biljni imenoslov*. Zagreb: Matica hrvatska.
- HER – Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- ID – Ribarić, Josip. 2002. *O istarskim dijalektima*. Pazin: Josip Turčinović d. o. o.
- ILA – Filipi, Goran; Buršić Giudici, Barbara. 1998. *Istriotski lingvistički atlas*. Pula: Znanstvena udruga Mediteran.
- ImLA – Filipi, Goran; Buršić Giudici, Barbara. 2012. *Istromletački lingvistički atlas*. Zagreb: Dominović.
- IrG – Byhan, Arthur. 1899. *Istrorumänisches Glossar. Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, IV, 174–396.
- IrHR – Kovačec, August. 1998. *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik s gramatikom i tekstovima*. Pula: Znanstvena udruga Mediteran.
- IrLA – Filipi, Goran. 2002. *Istrorumunjski lingvistički atlas / Atlasul Lingvistic Istroromân / Atlante Linguistico Istrorumeno*. Pula: Znanstvena udruga MEDITERAN Pula.
- LAIČaG – Filipi, Goran; Buršić Giudici, Barbara. 2019. *Lingvistički atlas istarskih čakavskih govora / Atlante Linguistico delle Parlate Ciacave Istriane / Lingvistični atlas istrskih čakavskih govorov*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli. (https://www.unipu.hr/_download/repository/Lingvisticki_atlas_istarskih_cakavskih_govora_LAICaG-FI-LIPI_BURSIC.pdf).
- l'ETIM-cd – Nocentini, Alberto. 2010. *Vocabolario della lingua italiana*. Milano: Le Monnier (Dizionari elettronici elexico.com) – izdanje na CD-u.
- LLCE – Marević, Jozo. 2000. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, I–II. Velika Gorica – Zagreb: Marka – Matica hrvatska.
- LVI – Fortunato, Andro Roki. 1977. *Libar viškiga jazika*. Toronto: vlastita naklada.
- MFR – Selman, Alexander. 2006. *Mali funtanjanski rječnik*. Funtana: vlastita naklada.
- OA – osobne ankete
- PaR – Gagić, Marija. 2017. *Rječnik pazinskoga govora*. Pazin – Zadar: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre – Ogranak Matice hrvatske u Zadru.
- PI – Ružić Sudčev, Šime. 1999. *Pićan i pičònski idiomi*. Pula: C.A.S.H.

- RBČG – Šimunović, Petar. 2009. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- RBiG – Šimunić, Božidar. 2013. *Rječnik bibinjskoga govora*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske Zadar.
- RBrG – Dulčić, Jure; Dulčić, Pere. 1985. Rječnik bruškoga govora. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 7 (2), 373–747.
- RČGNV – Sokolić-Kozarić, Josip M.; Sokolić-Kozarić, Gojko M. 2003. *Rječnik čakavskog govora Novog Vinodolskog*. Rijeka – Novi Vinodolski: vlastita naklada.
- RČGR – Mohorovičić-Maričin, Franjo. 2001. *Rječnik čakavskog govora Rukavca i bliže okolice*. Rijeka – Opatija – Matulji: Adamić – Katedra čakavskog sabora Opatija.
- REW – Meyer-Lübke, Wilhelm. 1972. *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- RGI – Martinović, Žarko. 2005. *Rječnik iškoga govora*. Zadar: Gradska knjižnica Zadar.
- RGOM – Juraga, Edo. 2010. *Rječnik govora otoka Murtera*. Murter – Šibenik: Ogranak Matice hrvatske Šibenik – Županijski muzej Šibenik.
- RGZM – Runko, Radoslav. 2014. *Rječnik govora zaseoka Mrkoči u Istri*. Rijeka: Naklada Kvarner.
- RHJ – Šonje, Jure [ur.]. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- RLC – Milevoj, Marijan. 2006. *Gonan po nase (rječnik labinske čakavice)*. Labin: Mathias Flacius.
- RMG – Peruško, Marija. 2010. *Rječnik medulinskoga govora*. Medulin: Mendula – Općina Medulin.
- ROS – Fatović, Svetko. 2017. *Rječnik govora otoka Sestrinja*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru.
- RPrG – Crnobori, Ratko. 2018. *Rječnik premanturskoga govora*. Medulin: Općina Medulin.
- RPZ – Barbić, Ante. 2011. *Rječnik Pitava i Zavale*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- RROG – Kalčić, Slavko; Filipi, Goran; Milovan, Valter. 2014. *Rječnik roverskih i okolnih govora*. Pazin – Zagreb – Pula: Matica hrvatska Pazin – Naklada Dominović – Znanstvena udruga Mediteran Pula.
- RTCrG – Geić, Duško. 2015. *Rječnik i gramatika trogirskoga čakavskoga govora*. Split – Trogir: Književni krug Split – Združeni artisti Trogir.
- RVG – Jurišić, Blaž. 1973. *Rječnik govora otoka Vrgade*. Zagreb: JAZU.
- SES2 – Snoj, Marko. 2009. *Slovenski etimološki slovar* (druga, pregledana in dopolnjena izdaja): Ljubljana: Modijian.
- Slr – Pușcariu, Sextil. 1929. *Studii istroromâne*. III. Bukurešt: Cvltvra Națională.
- SKOK – Skok, Petar. 1971. –1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU.

- SR – Moguš, Milan. 2002. *Senjski rječnik*. Zagreb – Senj: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Ogranak Matice hrvatske Senj.
- SSKJ-cd – *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije (izdanje na CD-u).
- Tlr – Cantemir, Traian. 1959. *Texte istroromîne*. Bukurešt: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- VG – Rosamani, Enrico. 1999. *Vocabolario giuliano*. Trst: LINT.
- Vlr – Maiorescu, Ioan. 1996. *Itinerario in Istria e vocabolario istriano-romeno*. Trst: Edizioni Parnaso.
- VlrI – Dianich, Antonio. 2010. *Vocabolario istroromeno-italiano: la varietà istroromena di Briani*. Pisa: Edizioni ETS.
- VlrR – Maiorescu, Ioan. 1900. *Itinerar in Istria și vocabular istriano-român*. Iași: H. Goldner.
- VPB – Dussich, Marino. 2008. *Vocabolario della parlata di Buie d'Istria*. Rovinj: Unione Italiana Fiume, Università Popolare Trieste.

From the Istroromanian Plant Names: Legumes

The paper deals with Istroromanian terms for leguminous plants (and some forms related to them). The terms were collected from 1984 to 2002 in all the places where Istroromanian is still in use (Žejane, Šušnjevića, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli and Kostrčan). The words are compared to equivalent forms in Croatian, Slovenian and Istrovenetian dialects and, in case there is an original word, to other three Romanian dialects (Dacoromanian, Aromanian and Meglenoromanian). All the words are presented lexically and etimologically. There are 29 forms, four of them are original, others, seventeen, are of Čakavian origin (ten having Slavic etymon, six Venetian, and one Ancient Dalmatian).

Keywords: Istroromanian, Istra, leguminous plants, dialectology, etymology

Teodora Fonović Cvijanović

Vanessa Vitković Marčeta

Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli

tfonov@unipu.hr

vvitkov@unipu.hr

O *Istarskoj riječi* kroz jezik i pravopis

Tjednik za pouku, gospodarstvo i politiku istarskog naroda, Istarska riječ, izlazio je u Trstu od 1923. do 1929. godine. Istarski su Hrvati i prije imali novine na hrvatskome jeziku: *Našu slogu* (Trst i Pula, 1870. – 1915.) i *Hrvatski list* (Pula, 1915. – 1918.), no za vrijeme talijanske okupacije (1918. – 1920.) i nakon talijanske aneksije (1920. i dalje) bilo je zabranjeno izdavati političke listove na hrvatskome jeziku te je nekoliko publikacija objavljenih u to vrijeme bilo vrlo brzo ugašeno. *Istarska je riječ* iz potrebe za snažnim djelovanjem protiv posvemašnje talijanizacije počela izlaziti kao rezultat kompromisa između kršćanske i liberalne struje unutar Pododbora za Istru Političkoga društva Edinost te nastaje združivanjem njihovih glasila – *Pučkoga prijatelja* i *Stare Naše sloge*. *Istarska je riječ* stoga vrlo vrijedan prinos očuvanju hrvatskoga jezika u iznimno osjetljivome razdoblju razvoja hrvatskoga jezika u Istri. Tematski su novine bile raznovrsne; od informativnih dopisa iz različitih istarskih mjesta, pregleda političkih događaja iz zemlje i svijeta do književnih priloga i popularnih razgovora na čakavštini, među kojima su najpoznatiji *Jurina* i *Franina*. U radu se osvrćemo na jezičnu politiku između dvaju svjetskih ratova koja se iz tekstova može iščitati na temelju odnosa talijanske vlasti prema jeziku u školama, administraciji i crkvi te pokušaja da se u potpunosti talijaniziraju osobna imena i prezimena te nazivi mjesta, zbog čega su pojedini tekstovi, ali i čitavi brojevi, bili zaplijenjeni. Na koncu donosimo pregled pravopisnih i jezičnih značajki *Istarske riječi* na morfološkoj, tvorbenoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini koje ćemo usporediti s tadašnjom normom.

Gljučne riječi: XX. stoljeće, Istra, jezik i pravopis, jezična politika, *Istarska riječ*

1. Uvod

U radu se istražuju slovo- i pravopisne i jezične značajke *Istarske riječi*, novina koje su u Istri izlazile od 1923. do 1929. godine. Osobita se pozornost posvećuje tekstovima kojima je temom jezik i iz kojih se može iščitati jezična politika u razdoblju

između svjetskih ratova kada je Istra bila pod Italijom. Političke su prilike u to vrijeme za hrvatski narod bile vrlo nepovoljne za bilo kakvo političko i kulturno djelovanje. Naime, nakon Prvoga svjetskog rata, 1918. godine i raspada Austro-Ugarske Monarhije Istra i kvarnerski otoci nakratko se sjedinjuju s maticom zemljom u okviru tada osnovane Države Slovenaca, Hrvata i Srba, no ubrzo to područje zaposjeda Kraljevina Italija pozivajući se na Londonski ugovor iz 1915. godine. Uslijedit će godine nasilja nad netalijanskim stanovništvom, a Rapalskim ugovorom (12. studenoga 1920.) potpisanim između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije Italija konačno stječe pravo na veći dio Istre s Trstom. (Šetić 2009: 484) O protjerivanju tadašnjih čelnih kulturnih i javnih djelatnika te o cjelokupnoj talijanizaciji političkih, gospodarskih i kulturno-prosvjetnih aktivnosti piše Božo Milanović (1971: 129):

Nakon što je talijanska vojska prvih dana mjeseca studenoga 1918. zaposjela Istru, morali su otići manje-više svi oni koji su se isticali u javnom životu. U srednjoj Istri ostali su na svojim župama uglavnom hrvatski i slovenski svećenici koji su se, iako uz mnoge progone, održali pomoću svoje crkvene organizacije i ugleda svojih biskupa. Bez dvojbe, najteže je bilo otići narodnim vođama i svima onima koji su se borili za političko, kulturno i gospodarsko uzdignuće svojega naroda. Na stotine Istrana odvedeno je u konfinaciju, ponajviše u Sardiniju i na Liparske otoke. Nakon povratka – uglavnom u prosincu 1920 – nije im preostalo drugo nego da odu u susjednu Jugoslaviju. Škole su bile već prvih dana zatvorene ili su postale talijanske. Teškom mukom podignute kulturne i gospodarske ustanove nisu mogle više djelovati – dijelom zato što više nije bilo ljudi koji su ih do tada bili vodili, ali i zbog terora koji se provodio.

U ozračju posvemašnjega gašenja kulturnih institucija (škola, narodnih domova, knjižnica, društava i novina) na hrvatskome i slovenskome jeziku, što je uvelike pripomoglo odnarođivanju domaćega stanovništva, pojava publikacija na hrvatskome jeziku bila je višestruko važna.

1.1. Novine na hrvatskome jeziku dvadesetih godina XX. stoljeća

Nakon talijanske okupacije Istra je više od osam mjeseci ostala bez glasila na hrvatskome jeziku. *Hrvatski je list*, koji je izlazio u Puli od 1915. do 1918., zbog pisanja u *jugoslavenskome duhu* ugašen (Milanović 1973: 521). Talijanski su fašisti nastojali uništiti sve publikacije koje nisu bile u skladu s njihovim režimom ili ih barem držati pod strogom cenzurom te su nerijetko napadali i uništavali tiskare. U takvim je uvjetima s prekidima izlazio *Pučki prijatelj* te potom *Stara Naša sloga* čije će združivanje rezultirati pojavom upravo *Istarske riječi*. Tu su još i kulturno-gospodarski list *Istra*, *Mlada nada*, mjesečnik za koji su rijetki u Istri znali te *Vez*, mjesečni časopis za žene; svi odreda kratkoga vijeka (Milanović 1973: 521). Dekretom od 26. veljače 1928. urednik lista mora biti član fašističkoga novinarskog sindikata. Posljedica se toga vidi već početkom 1929. obustavom svih hrvatskih i slovenskih listova u Italiji. Nakon toga

samo će od 1929. do 1930. izlaziti *Istarski list* pod uredništvom E. Besednjaka sa zabranom objave tekstova političke prirode (Iveša 1971: 152). Uz ove je publikacije važno spomenuti priloge koji se objavljuju u *Pučkome prijatelju*, *Staroj Našoj slogi* i *Istarskoj riječi*, a to su prilog za djecu *Mladi Istranin* te prilozi za gospodarstvo pod nazivom *Razumni gospodar* i *Narodni gospodar* (Iveša 1971: 153).

1.1.1. Istarska riječ

Sva su važna zbivanja između dvaju svjetskih ratova u Istri zapisana u *Istarskoj riječi: hrvatskome tjedniku za pouku, gospodarstvo i politiku istarskog naroda*.¹ Novine su izlazile od 11. siječnja 1923. do 10. siječnja 1929. svakoga četvrtka u večernjim satima u tršćanskoj tiskari *Edinost*, najčešće na četiri stranice.² Odgovorni su urednici bili Ivan Marija Micheluzzi i Ivan Stari, a izdavači dr. Stojan Brajša i Ivan Stari. Uredništvo u prvome broju u članku *Našim ljudima u Istri* (1/23, 1)³ piše o razlozima za pokretanje *Istarske riječi*:

Imali smo dva politička lista: “Staru Našu slogu” i “Pučki prijatelj”. Naš narod ne može u sadašnjim prilikama da uzdržaje oba lista, pa su naši narodni radnici odlučili, da se oba ta lista stope u jedan treći list – u “Istarsku riječ”. ... Narode! Ne obećajemo ti ni zlatnih brda, ni srebrnih dolina! Jedno je na što ćeš do posljednjega našega daha moći da računaš: na našu ljubav. Na dušu i na srce naše.

U svojim je rubrikama *Istarska riječ* izvješćivala o svim važnijim političkim, gospodarskim i kulturnim događajima u svijetu i domovini, donosila je različite savjete vezane za svakodnevni život, tekstove o hrvatskim rodoljubima i njihovim zaslugama, o aktivnostima književnih i kulturnih društava, npr. Matice hrvatske i Hrvatskoga književnog društva Sv. Jeronima, poticala je književno stvaralaštvo za mladež i književnu produkciju, objavljivala je literarne priloge⁴ i pjesme.⁵ Među rubrikama na dijalektu najvažniji su razgovori između *Jurine* i *Franine* koji su dijelom gotovo svakoga broja, dok se *Luce* i *Mare* prvi put pojavljuju u broju 15 iz 1923., a potom izlaze povremeno, kao i razgovori s *Ninettom* te tekstovi koje potpisuje *Prikodražan*. Reklame i oglasi⁶ sastavni su dio novina od početka njihova izlaženja, a nerijetko sadrže i pozive na pretpla-

¹ Novine su dostupne na stranici <http://www.ino.com.hr/>. Od ukupno 317 brojeva nedostaje ih šest: 18 i 19 iz 1923., 30 iz 1924., 6 iz 1926., 10 iz 1927. i 28 iz 1928. Broj 13 iz 1923. tehnički ne postoji, ali vjerojatno je riječ o zatipku jer postoje dva različita broja 12, s različitim datumima.

² Nekoliko je brojeva koji imaju 2, 6 i 8 stranica, a broj 55 iz 1924. 12 stranica.

³ Navođenje iz glasila obilježavat će se na sljedeći način: broj novina / godina izdanja, stranica.

⁴ Među prilogima su djela Rikarda Katalinića Jeretova, Vladimira Nazora, Viktora Cara Emina, Silvija Strahimira Kranjčevića, Ernesta Radetića i dr.

⁵ Prva pjesma pod nazivom *Zima* pojavljuje se u broju 2 iz 1923. godine.

⁶ Prva reklama za kupnju koledara *Jurina* i *Franina* pojavljuje se u prvome broju, a česte su one koje reklamiraju farmaceutske proizvode. U oglasima se najčešće prodaju kuće, grede i daske, strojevi za šivanje, pletenje i vezenje.

tu i distribuciju novina, najčešće u obliku jedne rečenice, npr. *Jesi li obnovio pretplatu!* ili Širite „Istarsku Riječ“ te osmrtnice⁷ i nekrologe.

Istarska se riječ rado čitala, bila je poveznicom Istre sa svijetom, dopirala je do kuća brojnih Hrvata koji su zbog neimaštine morali napustiti domovinu ili su, pak, bili protjerani. Također, neredovito je stizala i u mnoga istarska sela, o čemu svjedoči i dopis iz Svetvinčenta (14/27, 4):

Dan Svetog Josipa bio je za nas veoma radostan. A kako i ne bi bio! Promislite! Uz lijepo vrijeme donio nam je Bog i „Istarsku Riječ“. To za nas znači vrlo mnogo. Morate naime znati, da je nismo već 4 mjeseca redovitim putem svi primili. Broj 11. koji nam je došao toga dana s takvim smo zadovoljstvom otvorili i čitali ... „Istarska riječ“ je naša i mi želimo da nam u naše domove dolazi, jer je volimo i voliti ćemo (!) je. Ona nam je jedini savjetnik i utjeha u nevolji.

Istarska je riječ bila važna u iznimno teškome razdoblju za istarski narod i unatoč brojnim cenzurama uspjela je donijeti domaću riječ u Istru, čime je pridonijela očuvanju hrvatskoga jezika te širenju pismenosti.

1.1.2. Jezična politika u Istarskoj riječi i briga o jeziku

Tekstovi iz *Istarske riječi* o ubrzanoj i posvemašnjoj talijanizaciji toponima i antroponima, zatvaranju i deportiranju javnih djelatnika, intelektualaca i svećenika, zabrani hrvatskoga i slovenskoga jezika u administraciji i crkvama, zabrani publikacija, zatvaranju hrvatskih i slovenskih škola svjedoče o jezičnoj politici toga vremena čiji je glavni cilj bio zatrti svijest o nacionalnome i kulturnome identitetu istarskih Hrvata i istarskih Slovenaca.

Briga zbog zanemarivanja hrvatskoga jezika i javna osuda takvih radnji može se iščitati iz mnogih tekstova u *Istarskoj riječi*, iako su takve teme nakon tzv. *dekreta o štampi* sve rjeđe, a zabrane i zapljene novina te opomene i prijetnje uredniku sve češće zbog, kako kažu, prisutnih „tendencijoznih elemenata i tumačenja o internacionalnoj situaciji“ (19/27, 1), „tendencijozno izraženog oplakivanja prošlosti“ (30/27, 1) ili jer „su kadri da uzbune duhove uz opasnost javnog reda“ (26/27, 1) te „sadrže pretjerano uzbuđujuće i pesimistične vijesti i opise gospodarskog stanja“ (36/27, 1). Ipak, do 1927. hrabro se objavljuju takvi tekstovi, primjerice iz Medulina javljaju „da je materinjski jezik odasvud izagnan, istisnut“ (2/26, 2), a iz Rovinjskoga Sela (2/26, 2):

Kod nas vlada takva tišina, kakva može da bude samo u grobu. O politici nitko ne smije ni da pisne. Sve je disciplinivano. Pa ipak smo ostali ono, što smo i prije bili – Jugoslaveni. Rijetki su oni, koji su se otudjili svojem rodu i jeziku. Takvi ćemo ostati i ubuduće ... Hrvatske škole, kako znate, više nemamo. Ali zato imamo italijansku.

⁷ Prva je osmrtnica zabilježena u broju 23 iz 1923.

Svjesni ozbiljnosti situacije i posljedica koje ona nosi, apeliraju na poduku djece na *srpsko-hrvatskom* izravno se obraćajući prije svega roditeljima, a potom i svima koji bi im u tome mogli pomoći (7/26, 1):

Oci, majke, braćo, prijatelji i znanci! Djeca vas mole, da im pokažete, kako se srpsko-hrvatski čitaju i pišu slova. Svi vi, koji to umijete, pročitajte s njima svaki dan po koje štivo, i protumačite im ga, kako sami najbolje znate. Djeca vas mole!

Tom se temom bave i članci: *Pazite roditelji!* (43/24, 1) i *Roditeljima školske djece* (43/24, 4; 36/25, 1), a u tekstu *Našim majkama i očevima!* (42/24, 1) mole roditelje da pismenim putem traže “dodatne sate na materinskom jeziku”.

Talijanizacija toponima i antroponima na anektiranome jadranskom području započinje već 1919. godine (Parovel 1993: 19), a zakonskim dekretom pod brojem 800 od 29. ožujka 1923. ona se i izvršava jer na snagu stupa odluka o promjeni hrvatskih i slovenskih naziva mjesta u talijansku inačicu, što će se kasnije primijeniti i na hrvatska i slovenska krsna imena (Mezulić i Jelić 2005: 23) te na prezimena. Sve je te nasilne promjene pratila i *Istarska riječ*, često iznoseći negativan stav spram vlasti. Primjerice iz članka *Bez naslova i bez komentara* (18/26, 4) saznajemo da su vlasti Ivanu Pavletiću iz Barata zabranile da svojoj kćeri nadjene krsno ime Milka jer slavenska krsna imena nisu bila dopuštena u Italiji. Također, u članku *Imena, koja vrijedjaju nacionalni (!) red* (18/28, 1) traži se promjena imena općinara iz općine Fordinova, primjerice Anarhija Bertini u Irena Bertini ili Lenin Onniboli u Gaetano Onniboli, Engel Volta u Vittorio Volta. O toponimu Split raspravlja se u članku *Spalato – Split* (23/23, 1), a težnju za očuvanjem domaćih imena jasno pokazuju i u članku *Čuvajmo stara imena* (8/25, 3).

Tekstom *Ne dirajte u naša prezimena!* (45/23, 4) i njemu sličnima najavljuju se promjene koje će zahvatiti prezimena slavenskoga podrijetla, a od 1927. objavljuju se bez ikakvih popratnih komentara zakoni i odluke koji zahtijevaju izmjene prezimena, objašnjavaju se načini na koje će se to učiniti te se javno objavljuju kazne za one koji se toga ne budu pridržavati. Od 15. do 39. broja iz 1928. godine u rubrici *Promijena (!) prezimena* abecednim se redom donose liste s promjenom prezimena u talijanski oblik. Ipak, možemo primijetiti da su se ljudi tomu odupirali jer se u nekim člancima prezimena i dalje pišu domaćom inačicom. Mnogi su o ovim promjenama saznali upravo iz *Istarske riječi* pa se primjerice u Svetvinčentu pitaju što će biti s njihovim prezimenima „jer mi znamo da su u našem kraju jedino naša prezimena. Kod nas smo svi Štokovići, Bilići, Petrovići itd. A znamo, da su nam ta prezimena nosili još u davnoj starini naši djedovi“ (19/27, 2).

Tekstovima *O potalijančivanju škola* (34/23, 1), *Italijanizovanje naših škola* (39/23, 1), *Uništenje naših škola* (44/23, 1), *Strašna statistika o našem školstvu u Istri* (45/23, 1), *I opet hajka na naše učitelje* (24/24, 1), *I učiteljska škola u Zadru na umoru* (39/24, 1), *Što je s hrvatskim knjigama u našim školama* (7/25, 4) i *Školsko pitanje i naši škol-*

ski zakoni (19/25, 1) od početka se želi ukazati na nepovoljno stanje u školstvu. Također, saznajemo da već 1926. godine nema nijedne „srpsko-hrvatske i slovenačke škole“ u Istri te da više nije dozvoljeno ni učenje materinskoga jezika u izvanškolsko vrijeme (8/26, 1; 9/26, 1). O tome se „uspjehu“ pohvalio upravo i sam ministar prosvjete Fedele (23/27, 1):

djelovanje za učvršćivanje talijanstva u Poadižju i Julijskoj Krajini nalazi se u najljepšem razvoju. Nema više ni njemačkih ni slavenskih škola. U svim srednjim školama u novim krajevima se podučava isključivo u talijanskom jeziku. Njemački, slovenski i hrvatski podučava se u nekim srednjim školama samo kao tuđi jezik.

Slavenski su jezici bili zabranjeni i u crkvi, što se vidi iz teksta: *Proganjanje našeg jezika u crkvi* (12b/23, 1), stara domaća pjesma *U sej vrime godišta* (3/28, 4) i druge domaće božićne pjesme (1/27, 3) više se nisu smjele pjevati, a natpis *Križni put* napisan na našem jeziku netko je namjerno zamazao nečime da se ne vidi (4/28, 4). Svećenici zbog takvih članaka nisu voljeli *Istarsku riječ* i nagovarali su domaće stanovništvo da to ne čita, a gdje god bi mogli, spalili bi sve hrvatske knjige (24/26, 1).

Jezik je iz različitih kutova temom i brojnih drugih članaka: *Gradišćanski Hrvati* (1/23, 2), *O svjetskom jeziku* (28/23, 2), † *Dr. Vatroslav Jagić* (32/23, 1), *La "Gazzetta Ufficiale"* (44/23, 1), *Kojim se jezicima najviše u svijetu govori?* (18/24, 6), *Tri gradića našega jezika u dolnoj Italiji (Molise)* (4/25, 1), *Jezik i narečje* (36/25, 4), a velik dio njih odnosi se na glagoljicu i staroslavenski jezik: *Sveta slavenska braća Ćiril i Metod* (26/23, 1; 26/23, 2), *Glagolske listine u istarskoj prošlosti* (4/24, 1), *Sv. Ćiril i Metod* (32/24, 2; 32/24, 3; 33/24, 2; 27/25, 1; 28/25, 1), *Za glagolicu* (34/25, 1), *Jedanaesta stoljetnica rođenja Sv. Ćirila* (19/27, 2). Također, rado se prisjećaju i publikacija koje su bile presudne za razvoj hrvatskoga narodnoga preporoda u Istri, posebice *Naše sloge*, prvih novina u Istri na hrvatskome jeziku te iz nje preuzimaju tekstove, primjerice *Glasovi prošlosti* (1/24, 1), ali i uspoređuju je s *Istarskom riječi* (1/25, 1).

2. Jezično-pravopisna analiza Istarske riječi

Analizom tekstova iz *Istarske riječi* na slovopisnoj, pravopisnoj, morfološkoj, tvorbenoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini prikazat će se jezično-pravopisno stanje u tjedniku te će ga se usporediti s onodobnom normom i preporukama.

Prema podjeli XX. stoljeća na pet razdoblja (Samardžija 1995) istraživani je tjednik izlazio u prvome dijelu drugoga razdoblja, onome između 1918. i travnja 1941. Dvočlani naziv, hrvatski ili srpski jezik, vidljiv je u nazivima normativnih priručnika, primjerice u *Pravopisu hrvatskoga ili srpskoga jezika* Dragutina Boranića. U *Istarskoj je riječi* potvrđen naziv srpsko-hrvatski jezik (21/23, 4; 2/24, 2). Od gramatika su za to razdoblje najznačajnije: Mareticeva, s više manjih i školskih izdanja, ali temeljenih na

onome iz 1899. i Florschützova, čije je prvo izdanje izišlo 1905. U uporabi su bili i Divkovići *Oblici i sintaksa hrvatskoga jezika* još iz 1887., ali usklađeni s maretićevskom normom (Ham 2006: 164). Spomenut ćemo i Rešetarovu *Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache* iz 1916. i 1922., u kojoj se autor poziva na Maretića, ali često daje i svoja rješenja (Ham 2006: 172). Temeljno leksikografsko djelo na koje se jezikoslovci toga vremena, ponajviše Maretić, oslanjaju jest Broz-Ivekovićev *Rječnik hrvatskoga jezika* iz 1901. Godine 1924. Maretić u Zagrebu objavljuje i *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik*, „posljednje savjetodavno djelo vukovskoga tipa“ (Bičanić i sur. 2013: 95). Zanimljivo je i to da „Maretić priznaje razlike između srpskoga i hrvatskoga, premda jezike navodi pod navodnicima, dosljedno izbjegavajući imenovanje“ (Peti-Stantić i Langston 2013: 182).

2.1. Slovopis

Suvremeni je hrvatski slovopisni sustav, nakon Gajevih prijedloga i promjena, usustavljen od Broza (1892: 1). Primjeri, međutim, pokazuju da se pisanje grafema *đ* još uvijek nije uvriježilo te ga nalazimo kao dvoslov *dj* ili *gj*. Primjeri su za *dj* sljedeći: *gradjanstvo* (1/23, 2), *između* (5/23, 1; 3/28, 2; 15/28, 1; 1/29, 1), *Madjari* (8/23, 4), *djaci* (27/23, 4), *rdja* (38/23, 3), *groždje* (46/23, 4), *oruđe* (48/23, 3), *pomladjivanje* (4/24, 3), *pohadjati* (12/24, 3), *djavao* (39/24, 4), *kradja* (53/24, 4), *prehladjen* (52/25, 6), *dodje* (19/26, 2), *predvidja* (48/26, 4), *novorodjenče* (1/27, 2), *ladje* (12/28, 1), *medjunarodni* (30/28, 1), *rođendan* (46/28, 3), *madjarski* (1/29, 2), *Madjari* (2/29, 1). Pisanje je dvoslova *gj* potvrđeno u primjerima: *angjela* (3/23, 2), *angjeo* (50/23, 1; 8/24, 4), *evangjelje* (50/23, 2; 28/25, 1; 19/26, 2), *evangjelja* (2/24, 4), *rgjava* (17/24, 1), *evangjelju* (9/25, 1), *u magjarskim* (42/27, 3), *magjarska* (42/27, 3).

U *Istarskoj je riječi* specifična i pojava ćirilice, uglavnom u čestitkama čitateljima pravoslavne vjere za novogodišnje i druge blagdane (1/24, 4; 2/24, 3; 21/24, 4; 2/25, 4; 43/25, 3; 15/25, 1; 17/26, 4).

2.2. Pravopisna razina

Dvadesetih godina XX. stoljeća nakon Broz-Boranićevih izdanja počinje razdoblje Boranićeva pravopisa, koje će se održati do pedesetih godina. Budući da je riječ o istoj koncepciji, pojam *Broz-Boranićeve pravopisne norme* zasigurno je opravdan (Badurina 2017: 253). U vrijeme izlaženja *Istarske riječi* tiskana su tri izdanja Boranićeva *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika*: 1923. drugo, nepromijenjeno izdanje, 1926. treće i 1928. četvrto izdanje.

Iako još od Broza prevladava fonološko pravopisno načelo, i tridesetak se godina poslije mogu pronaći ostatci morfonološke pravopisne prakse: *odkad* (2/23, 2; 6/23, 1), *Predprošle* (2/23, 4), *Gubca* (6/23, 1), *služkinje* (37/23, 4), *obćine* (41/23, 1), *selitbe* (11/24, 2), *Predplatnik* (35/24, 2), *Odpust* (38/24, 4), *množtva* (21/26, 1), *izseliti* (6/27,

2), *besplatno* (14/27, 2; 18/27, 2; 23/28, 3), u *obsegu* (16/27, 1), *zagrebčani* (!) (18/27, 2), *naručbe* (42/27, 3; 45/27, 4), *radostno* (49/27, 3). U skladu je s time i pisanje dentalnih okluziva *d* i *t* ispred afrikata: *inorodci* (1/23, 1), *želudčane* (40/23, 3), *bitci* (5/24, 4; 20/27, 2), *podlistku* (34/24, 4), *redci* (9/25, 1), *ostatci* (9/25, 3; 36/28, 1; 44/28, 3), *trenutcima* (15/25, 1), *Naputci* (30/25, 4), *podatci* (33/25, 4; 15/28, 2), *Iz Brgudca* (43/25, 2), *Predci* (50/25, 4), *dohodci* (11/27, 3; 7/28, 1), *dodatci* (42/27, 1), *izdatci* (30/28, 1). Ipak, ima i primjera u kojima se oni izostavljaju: *oca* (31/23, 1), u *trenucima* (3/24, 1; 3/26, 2), *sveca* (36/23, 2), *suci* (51/23, 1), u *Mlecima* (22/24, 4), o *svecima* (28/24, 6), *podaci* (46/24, 4), iz *Brguca* (12/25, 2), *užici* (48/25, 1), *ostaci* (23/26, 1), *oprosni* (20/27, 2), o *gubicima* (38/28, 3).

Interpunkcijsko načelo koje prevladava jest ono gramatičko, a lako se može utvrditi po velikome broju zareza jer dijeli složenu rečenicu na njezine sastavnice (Badurina 2017: 33). Primjeri su sljedeći: *Ali rascijepljeni nismo, jer ne idemo svaki svojim putem, jer u skupnim pitanjima nas veže Narodom Vijeće i ideja, da smo jedno i nerazdijeljivo* (1/23, 1). / *Danas svi znamo, da je i pristojnije i zdravije, da se jelo jede viličom* (40/23, 4). / *A najgore je to, što oni zaista misle, da se to može postići* (42/25, 1). / *Mi smo pripravnici, da poradimo sve, da dodje do jedinstva i sloge, jer je to naš program, jer mi dosljedno na tome radimo, pa nismo uopće unašali u narod strančarstvo* (11/26, 1) / *kakav je bio sklopljen u Rimu, pa bi bio zato, da se sklopi novi ugovor, koji bi se posebno bavio svim pitanjima, koji dolaze u obzir u međusobnim odnošajima* (1/29, 1).

Niječni oblik prezenta glagola *htjeti*, slijedeći Broz-Boranićevu normu (Broz 1892: 97; Boranić 1923: 47; 1928: 53), piše se odvojeno: *ne ćemo* (1/23, 1; 36/23, 4; 11/25, 3; 21/25, 3; 11/26, 1; 16/27, 3; 20/27, 1; 46/28, 3), *ne će* (2/23, 1; 23/23, 1; 3/24, 1; 35/24, 1; 8/25, 4; 41/25, 1; 13/27, 3; 42/27, 1; 7/28, 3; 18/28, 1; 47/28, 1; 1/29, 1; 1/29, 5), *ne ću* (18/24, 3; 23/26, 3), *ne ćeš* (21/24, 3). U dvama smo primjerima pronašli sastavljeno pisanje: *neće da znadu* (6/27, 2), *neće naručiti* (42/27, 3). Iako se negacija svih glagola piše *odjelito od glagola* (Boranić 1923: 47; 1928: 53), u nekoliko smo primjera pronašli sastavljeno pisanje: *nemisli* (15/23, 1), *nezna* (55/24, 8; 13/28, 4; 20/27, 2), *neznamo* (11/27, 3), *nemožete* (48/27, 2), *Nemožemo* (15/28, 3), *Neznamo* (21/28, 4), *nesmiju* (1/29, 2).

U tekstovima *Istarske riječi* uočili smo i različite načine pisanja složenica čije su sastavnice vezane osnove. Potvrđeni su primjeri pisanja složenica: *kinematografska predstava* (2/24, 3), *radiotelegrafije* (4/24, 4), *radiotelegrafski* (22/27, 4), *aeronautike* (40/27, 3), *aeronautička liga* (3/28, 1), *pad jednog hidroplana* (17/28, 2), *aeronautika* (18/28, 1), zatim polusložnica: *Auto-kuća* (47/23, 4) i na kraju kao dvije riječi, dakle nesastavljeno pisanje: *radio fotografija* (4/24, 4), *radio aparati* (19/27, 3). Broz-Boranićeva pravopisna djela nisu još uvrstila ovu pravopisnu problematiku u svoja pravila pa su nedosljednosti u praksi očekivane.

2.3. Morfološka razina

Tuđe su riječi, osobito vlastita imena i toponimi, zanimljive na pravopisnoj razini zbog načina i stupnja prilagodbe, ali njihovom se sklonidbom otvaraju i neke morfološke nedoumice, koje se uglavnom javljaju kod onih primjera koji su u naš jezični sustav ušli bez prilagodbe i sadrže neke strane grafeme, što ukazuje na „slojevitost suodnosa gramatičke norme s pravopisom“ (Čužić 2015: 167). Istraživani nam korpus nudi nekoliko modela. Prvi je onaj u kojem se riječima dodaje spojnica i nastavak: *Mussolini-a* (1/23, 1; 46/25, 2; 1/26, 3), *Albanese-a* (15/23, 1), *Giannoni-a* (15/23, 1), *Mateotti-a* (30/24, 2), *France-a* (47/24, 1), u *Chile-u* (5/25, 3), *De Franceschi-u* (19/28, 2), *Nobile-a* (22/28, 1), *Gentile-ova* (20/26, 4), *Palacky-a* (22/26, 3), *Del Prete-a* (36/28, 1). Slijede primjeri kod kojih se nastavci dodaju bez spojnice, iako su pisani izvorno (ili njima slično): u *New Yorku* (12/23, 4), u *Washingtonu* (33/23, 4), u *Philadelphiji* (33/23, 4), o *Mazziniju* (35/23, 4), u *New-Yorku* (48/23, 4), iz *New-Yorka* (14/24, 4), *Newyorškom* (16/25, 4), u *Newyorku* (36/25, 4), između *Paraguaya* (1/29, 2), *glas Rossinija* (23/27, 1), iz *pera Arnalda Mussolinija* (42/27, 2), između *Chamberlaina* (42/27, 2), *profesora Corrada Ginija* (2/29, 1), *Carducciju* (25/28, 1), *Leonarda Bistolfija* (25/28, 1), *pred new-yorško pučanstvo* (20/27, 2), *newyorškog načelnika* (18/28, 1). Rjeđe se pojavljuju grafijski prilagođeni primjeri i egzoni, što olakšava sklonidbu: u *Napulju* (1/23, 4), u *Turinu* (1/23, 4), na *Tokijskom zalivu* (35/23, 1), *Ajfelov toranj* (48/23, 4), u *Njujorku* (33/24, 4), u *Ženevi* (40/24, 3; 38/28, 1), iz *Vašingtona* (19/25, 4), iz *Monfalkona* (1/29, 2) te nekoliko primjera stranih naziva bez deklinacije: *Iz Rio de Janeiro* (1/29, 2), u *Rio de Janeiro* (1/29, 2), *Smrt kardinala Tacci* (27/28, 1).

U tekstovima *Istarske riječi* nalaze se brojne potvrde danas rjedih, starih oblika glagola *dati*, *imati* i *znati*: *imade* (3/23, 2; 14/23, 3; 2/24, 4; 41/24, 3; 1/26, 1; 13/28, 4; 19/26, 1; 1/29, 3), *znade* (3/23, 4; 24/23, 1; 1/29, 1), *znademo* (12/25, 1), *imadu* (1/29, 1), *dade* (50/28, 2; 32/29, 1), *Znadem* (2/29, 1), *znadu* (3/28, 3; 19/28, 1), *imademo* (21/28, 3), *dadu* (5/27, 3; 48/28, 4), *se dade* (25/27, 2). Iako je već Maretić (1899: 268) smatrao da je *d* sačuvano jedino u 3. licu, dvojaki su oblici ovih glagola kod Florschütza (1905: 134) označeni kao istovrijedni.

2.4. Sintaktička razina

Na sintaktičkoj se razini u *Istarskoj riječi* često pojavljuje konstrukcija *da s prezentom* na mjestu infinitiva: *moramo da se borimo* (1/23, 4), *hoće da se revanšuje* (20/23, 2), *hoće da ubije* (27/24, 4), *mora da drži* (51/24, 1), *treba da radi i da živi* (19/25, 1), *hoće da se ženi* (37/25, 4), *je htio da podvrgne slabijega* (1/26, 1), *može da postane* (21/26, 1), *treba da si utuvi u glavu* (4/27, 1), *hoće da napravi* (20/27, 1), *ima da provede* (12/28, 1), *Mora da odgovara* (25/28, 2), *je uspio da sastavi* (1/29, 1), *nije imao vremena da radi* (2/29, 1). Maretić u *Jezičnome savjetniku* piše da ta konstrukcija nije pogrešna iza nekih glagola, ali smatra i „da je pretjerano samo tako pisati i tako zatirati u književnom jeziku infinitiv, koji se u velikom dijelu naroda veoma dobro drži“ (1924: 12).

Sintaktička je karakteristika korpusa i slavenski genitiv koji se u istarskoj periodici XIX. i XX. stoljeća često upotrebljava,⁸ a danas je obilježje biranijega stila: *Zveza nije pustila s vida ni novog poreza za vino* (16/23, 1), *Ne dajmo djece!* (50/23, 1), *da ne mijenjaju ni dlake, a dakako ni čudi* (3/26, 1), *nije htio da poduzme niti jednog koraka* (3/26, 2), *Ali ne slušaj pljeska* (20/27, 1), *nije trpio svoje žene* (29/27, 2).

2.5. Tvorbena razina

Na tvorbenoj razini uočavaju se kolebanja vezana za prefiks *van-/izvan-*. Maretić je (1924: 172), pozivajući se na Daničića, preporučio oblik *izvanredan* jer je potonji „više u običaju“. U našem korpusu pretežu primjeri s *van-*: *vanredno* (2/23, 3; 48/23, 4; 4/24, 4; 33/24, 1; 2/25, 4; 36/25, 4; 25/28, 1; 50/28, 3; 2/29, 1), *vanredan* (48/23, 1; 25/28, 3), iako su osvjedočeni i primjeri s *izvan-*: *izvanredna* (49/23, 1), *izvanredno* (36/27, 1).

Sufiks se *-n(a)t* pojavljuje s proširkom: *dokumenat* (30/23, 1), *koncerat* (23/24, 2), *paralamenat* (6/28, 1; 28/27, 1; 46/27, 1; 19/28, 1; 30/28, 1; 1/29, 1; 2/29, 1), *momenat* (6/28, 2; 2/29, 1; 33/28, 1), *incidenat* (30/28, 1), *sakramenat* (25/1927, 2), ali i bez njega: *parlament* (27/28, 1; 46/28, 4; 48/28, 1). Normativni se priručnici time nisu posebno bavili, a Maretić dopušta dvojnosti pa primjerice piše *temperamen(a)t* ili *dokumen(a)t* (1924: XIV, 198).

Za imenice koje znače vršitelja radnje pronašli smo sufikse *-oc*: *važan činioč* (41/27, 1), *-lac*: *poznavalac* (48/23, 1) i *-telj*: *čitateljima* (50/23, 6; 55/24, 11). Maretić prednost daje sufiksu *-lac* (osim u genitivu množine) i smatra da su riječi s *-oc* provincijalizmi (1924: 195), dok za riječi sa sufiksom *-telj* kaže da ih u narodnome jeziku ima samo nekoliko te da su one u jezik ušle iz crkve (1899: 344).

Svoj sud o sufiksu *-ioni* Maretić daje u svojem *Jezičnome savjetniku* iz 1924. gdje objašnjava da je to „nastavak pridjeva izvedenih od imenica na *-ija*, koje su lat. podrijetla, na pr. agitacioni (...) od: agitacija (...) Pravilno bi bilo na pr. revolucionjni ili revolucionjski, ali nitko tako ne govori i ne piše. Nastavak je *-ioni* uzet iz rus. jezika“ (1924: 194). U našem se korpusu pojavljuje samo sufiks *-ioni*: *u opozicionalnim redovima* (52/24, 3), *verifikacioni* (12/25, 3).

2.6. Leksička razina

Na leksičkoj se razini mogu uočiti osobitosti vezane za: vremensku raslojenost lek-sika, nazive za mjesece, kolebanja u uporabi pojedinih leksema i frazeme.

Istarska riječ, gledano iz današnje perspektive, obiluje arhaizmima: *proti* (1/23, 1; 26/23, 2; 45/23, 4; 51/23, 4; 31/24, 4), *princesinja* (6/23, 4), *skrižaljka* (24/23, 3), *dočim* (33/23, 3), *cesar* (48/23, 1), *počam* (38/24, 1), *princese* (38/25, 4), *ujedared* (9/26, 2),

⁸ Slavenski se genitiv često pojavljuje primjerice u *Našoj slogi* (1870. – 1915.) i *Hrvatskome glasu* (1947. – 1955.).

koledar (42/27, 3), *svim penzionircima* (42/27, 4), *tvori sadržinu* (43/27, 3). Zanimljivo je da je već Maretić (1899: 685) *dočim* smatrao nepotrebnim arhaizmom te je kao zamjenu predlagao *dok*.

U *Istarskoj se riječi* često navode datumi i upravo je pristup nazivima za mjesece zanimljiv za leksičku analizu. Po brojnosti pretežu nazivi čija je osnova latinska: *1. jula* (2/23, 4), *24. maja* (20/23, 1), *od augusta* (27/23, 3), *30. junija* (10/24, 4), *u martu* (23/24, 1), *2. aprila* (15/25, 6), *U novembru* (30/25, 1), *1. oktobra* (40/27, 3), *u mjesecu maju* (3/28, 2), *u februaru* (15/28, 2), *19. decembra* (2/29, 1). Ima i nekoliko potvrda s hrvatskom osnovom: *veljača* (16/23, 4), *u kolovozu* (17/23, 2), *28. srpnja* (29/23, 3). Maretić (1924: 40) se ove problematike dotiče kod naziva *juni*, za koji smatra da je iz njemačkoga jezika te predlaže bolji oblik: *jun* ili *junij*, što je potvrđeno u korpusu.

U *Istarskoj se riječi* kolebljiva i uporaba leksema *tok* i *tijek*, koja se i danas javlja u jezičnim savjetnicima kao nedoumica. Ipak, preteže lik *tok*: *tokom godine* (31/24, 4), *tokom oktobra* (39/24, 4), *tok svih onih događaja* (14/25, 1), *u punom toku* (29/25, 1), *normalan tok* (35/25, 1), *tokom pet godina* (23/27, 3), iako imamo i primjer *Tijekom ovoga mjeseca* (48/23, 3). Maretić (1924: 153, 154) smatra da *tijek* ne valja, a „tekot prošle godine“ je netočno pa predlaže *tečaj*, primjerice „tečaj rata“, ali nikako „tečajem čitave zime“; u tom je slučaju ispravno „čitave zime“.

Zanimljiva je i pojavnost danas neuobičajenoga i rjeđega lika odnosnoga pridjeva izvedenoga od vlastite imenice *Pula* (Zoričić 2004: 266): *puljski* (42/23, 1; 1/29, 4; 40/27, 3; 30/28, 3), *puljske* (12b/23, 2; 1/29, 5; 8/27, 3; 5/28, 2), *puljskog* (48/23, 4); *puljska* (1/28, 2; 15/28, 2), *puljskim* (1/28, 2; 19/27, 2), *puljskoj* (5/27, 2; 9/28, 2).

Odlika su leksika ovih novina i frazemi, koji pridonose ljepšem i ekspresivnijem izričaju: *koju ćemo odsele čuvati kao zjenicu oka svoga* (1/23, 1), *bila je oduvijek trn u oku* (2/23, 2), *da bace Evropi prah u oči* (36/23, 1), *već se nabacuje blatom na najodličnije osobe našega klera* (3/26, 1), *i ako nam sve ne ide baš po loju* (16/27, 4).

U novinama ima tekstova na talijanskome jeziku, ali i na slovenskome, uglavnom u rubrici *Dopisi*, gdje je bilo i podosta tekstova pisanih nestandardnim idiomima.

3. Zaključak

Istarska se riječ kao tjednik tiskala u tršćanskoj tiskari Edinost od 1923. do 1929. godine. Istra je tada bila dijelom Kraljevine Italije koja je svim silama istarskim Hrvatima i istarskim Slovencima pokušavala uništiti svijest o podrijetlu te izbrisati nacionalni i kulturni identitet. Jedna od mjera za uspješno provođenje posvemašnje talijanizacije bila je i zabrana uporabe materinskoga jezika u školama, crkvama, uredima i na svim javnim mjestima te u medijima. Ipak, *Istarska se riječ* u svojim redcima uspješno, dakako uz brojne cenzure, odolijevala nasilnoj talijanizaciji i objavljivala je tekstove na hrvatskome jeziku. Jezično-pravopisna analiza pokazala je da su novine bez obzira na iznimno teške društveno-političke prilike i još uvijek prisutne slovopisne, pravopisne,

morfološke, tvorbene i leksičke dvojbe većim dijelom pratile tijek razvoja hrvatskoga jezika, opirući se tako nametnutoj talijanizaciji. *Istarska je riječ*, stoga, vrijedan prinos boljem poznavanju jezične politike u Istri između dvaju svjetskih ratova te važan čimbenik u učvršćenju hrvatskoga jezičnoga standarda u Istri.

Izvori

Istarska riječ (1923. – 1929.), 311 brojeva

Literatura

- Badurina, Lada. 2017. *Pravopisne studije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bičanić, Ante i sur. 2013. *Pregled povijesti, gramatike i pravopisa hrvatskoga jezika*. Zagreb: Croatica.
- Broz, Ivan. 1892. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Troškom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade.
- Broz, Ivan. 1911. *Hrvatski pravopis*. Peto izdanje. [prir. Boranić, Dragutin]. Zagreb: Trošak i naklada kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade.
- Boranić, Dragutin. 1923. *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Naklada „Ćirilo-metodske nakladne knjižare d. d.“.
- Boranić, Dragutin. 1928. *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Izdanje i naklada društva hrvatskih srednjoškolskih profesora.
- Čužić, Tomislav. 2015. *Pravopisna norma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Florschütz, Josip. 1905. *Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preparandije i više pučke škole*. Zagreb: Tiskom i nakladom kralj. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade.
- Ham, Sanda. 2006. *Povijest hrvatskih gramatika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Iveša, Ante. 1971. Tršćanska hrvatska štampa između dva rata. U: *Pazinski memorijal 1970* [ur. Jeličić, Matej]. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za noviju povijest istarskih Hrvata, 149–162.
- Maretić, Tomo. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch).
- Maretić, Tomo. 1924. *Jezični savjetnik*. Zagreb: Na prodaju u knjižarnici Jugoslavenske akademije L. Hartmana (S. Kugli).
- Mezulić, Hrvoje; Jelić, Roman. 2005. *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji: 1918.–1943.: Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i mjesta*. Zagreb: Dom i svijet.
- Milanović, Božo. 1971. Tršćanska hrvatska štampa između dva rata s osvrtom na Istru. U: *Pazinski memorijal 1970* [ur. Jeličić, Matej]. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za noviju povijest istarskih Hrvata, 129–147.

- Milanović, Božo. 1973. *Hrvatski narodni preporod u Istri: Knjiga druga (1883–1947)*. Pazin: Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda.
- Parovel, Paolo. 1993. *Izbrisani identitet: Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i toponima u „Julijskoj Krajini“, od 1919. do 1945., sa spiskovima iz Tršćanske, Goričke i Istarske pokrajine, te prvih 5 300 dekreta*. Pazin – Poreč – Pula: Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“ Pazin – Matica Hrvatska (Ogranak Pazin) – Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika.
- Peti-Stantić, Anita; Langston, Keith. 2013. *Hrvatsko jezično pitanje danas. Identiteti i ideologije*. Zagreb: Srednja Europa.
- Samardžija, Marko. 1995. *Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika. Udžbenik za 4. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šetić, Nevio. 2009. Politička aktivnost istarskih Hrvata okupljenih oko lista Istarska riječ u Trstu 1923. – 1929., Časopis za suvremenu povijest, 41 (2), 483–498.
- Zoričić, Ivan. 2004. *Tragom jezičnih nedoumica*. Pula: ZN „Žakan Juri“.

The language and orthography in the Istarska riječ

The *Istarska riječ* (Istrian word), the weekly newspaper for the education, economy and politics of the Istrian people was published in Trieste from 1923 to 1929. Istrian Croats had already had Croatian language newspapers before: the *Naša sloga* (Trieste and Pula, 1870–1915) and the *Hrvatski list* (Pula, 1918), but in the period of Italian occupation (1918–1920) and after the annexation to Italy (1920 and later) publication of political journals in Croatian was banned. The Istrian Croats gathered in the *Političko društvo za Istru* (Political Association for Istria) in Trieste, motivated by the behaviour of Italian occupying forces trying to eliminate anything Croatian, and in need of a coordinated campaign, decided to start a Croatian language newspaper similar to the *Pučki prijatelj* and *Stara naša sloga*, which had been published in the post-war times. The *Istarska riječ* is therefore a very valuable contribution to the preservation of the Croatian language in Istria in the time when it was in great danger. The newspaper addressed a range of topics, from informative reports from various parts of Istria, comments on political events in the world, to popular dialogues in the local dialect entitled *Jurina i Franina*. Its texts often addressed the attitudes of the Italian authorities to the language in schools, at the court of law, in administration, church, and to the Italianisation of personal names and toponyms, which led to the confiscation of certain texts or even of entire issues. This paper is based on an analysis of orthographic and linguistic features, starting with the orthography, through morphology and syntax, to the level of lexicon, which will then be compared with the then already prescribed rules. At the end, the topics will be illustrated that deal with the language and thus point to the important popularising role of the newspaper in an exceptionally sensitive period of the development of the Croatian language in Istria.

Keywords: 20th Century, Istria, language and orthography, language policy, *Istarska riječ*

Andela Frančić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

afrancic@ffzg.unizg.hr

Osobna imena krštenih potkraj 15. stoljeća u Umagu¹

U radu će se analizirati osobna imena krštenih upisanih od 1483. do 1500. godine u umašku matičnu knjigu krštenih, najstariju sačuvanu hrvatsku matičnu knjigu. Nakon uvodnih napomena o izvoru osobnoimenske građe i izvanjezičnim okolnostima vezanim uz mjesto i vrijeme njegova nastanka, slijedi kratak osvrt na način upisa krštenja, antroponimijsku formulu krštenikā, njihovih roditelja i kumova te krstitelja. Potom će se iscrpnoj raščlambi podvrgnuti osobna imena krštenika ovisno o spolu imenovanoga, broju sastavnica osobnoga imena i njihovu podrijetlu. Iz dostupnih će se podataka pokušati razaznati vjerojatnost izbora sastavnica osobnoga imena. Brojčani podatci prikazat će se tablično i slikovno te će se kratko osvrnuti na prevladavajuće značajke osobnih imena krštenih, koje će se promotriti u kontekstu svih upisa u najstariju hrvatsku matičnu knjigu.

Ključne riječi: osobno ime, matična knjiga, 15. stoljeće, Umag

1. Uvod

Raspravljajući o sakramentu braka, u posljednjoj godini svojega višegodišnjeg zasjedanja – na spomendan svetoga Martina (11. studenoga) 1563. – Tridentски sator donio odredbu kojom se župnici obvezuju voditi matične knjige krštenih i vjenčanih. Matične su se knjige krštenih vodile i prije spomenute tridentske odredbe.² Većina

¹ Rad je izrađen na projektu *Istraživanje antroponimije na tlu Hrvatske u 15. stoljeću*, koji podupire Hrvatska zaklada za znanost (IP-2018-01-6053).

² Pretečama matičnih knjiga krštenih smatraju se evidencije koje su se vodile pri kršćanskim biskupskim crkvama o novim pripadnicima te vjerske zajednice već početkom 4. stoljeća. U kasnome srednjovjekovlju (14. i 15. st.) u nekim zemljama zapadne Europe pojedini biskupi naređuju župnicima svoje biskupije vođenje evidencije o krštenima, njihovim roditeljima i kumovima. Sustavno vođenje matičnih knjiga u Katoličkoj je crkvi propisano 11. studenoga 1563. (Vlahov, Jelinčić i Doblanović 2004–2006: 12–14).

u nas sačuvanih matičnih knjiga iz predtridentskoga razdoblja s istarskoga je područja. Najstarija je među njima Matična knjiga krštenih umaške Župe svetoga Peregrina mučenika (1483. – 1643.),³ potom (kronološki) slijede matične knjige iz Labina (1536. – 1583.), iz Bala (1538. – 1573.), iz Buja (1539. – 1582.), iz Vodnjana (1559. – 1642.) te iz Rovinja (1560. – 1587.).⁴ Dosadašnja su proučavanja matičnih knjiga pokazala da je riječ o iznimno vrijednim vrelima najraznovrsnijih podataka.

U središte svojega zanimanja u ovome ćemo radu staviti najstariju hrvatsku matičnu knjigu i u nju upisana osobna imena krštenika u 15. stoljeću ne bismo li nazrijeli značajke umaškoga osobnoimenskog sustava toga razdoblja i time upotpunili poznavanje hrvatske antroponimije u 15. stoljeću.

Umaška se matična knjiga čuva u arhivu Župe svetoga Peregrina mučenika u Umagu, a 2019. tiskom je objavljen njezin prijepis. Priredile su ga povjesničarke Danijela Doblanović Šuran i Marija Mogorović Crljenko. Prijepis je popraćen opsežnom i zanimljivom uvodnom studijom kojom autorice pokazuju da matične knjige ne nude, kao što se možda na prvi pogled čini, „samo taksativne podatke o krštenima, vjenčanima i umrlima“, nego da „one mogu poslužiti i kao izvrsan izvor za društvenu, ali i gospodarsku povijest“ (Doblanović Šuran i Mogorović Crljenko 2019: 41). Dodat ćemo – i za uvid u istarsku povijesnu onimiju, dijela koje ćemo se dotaknuti ovim radom.⁵

U vrijeme koje obuhvaća najstarija umaška matica Umag je bio urbano naselje nižega tipa na čelu s podestatom, u pravilu mletačkim plemićem. U njemu su se obvezno zastavljali brodovi na putu iz Venecije prema Dalmaciji i Levantu, što ga je činilo važnim trgovačkim središtem. O broju stanovnika Župe pouzdano se zna samo za vrlo rijetke godine u početnim stoljećima novovjekovlja (npr. 1554. Župa je imala 715 žitelja, a 1690. bilo ih je samo 380). Za razdoblje čijom ćemo se antroponimijom baviti nema točnih podataka o broju žitelja. Prema podacima o broju muškaraca koje je umaška komuna 1477. trebala slati na radove održavanja rijeke Mirne, pretpostavlja se da je „na tom području (...) tada moglo živjeti od 700 do 900 ljudi“ (Doblanović i Mogorović Crljenko 2018: 424).⁶

³ Zapis u samoj matici daje naslutiti da su se upisi krštenja vodili i prije 1483. Naime, spominje se starija knjiga kojoj nedostaje početak, a na naslovnici (prije nego je knjiga restaurirana) bila je zalijepljena ceduljica „na kojoj stoji: Bapt./1400.../ 1483.“ (Doblanović Šuran i Mogorović Crljenko 2019:13).

⁴ U primorskim gradovima slovenskoga dijela Istre evidentirane su također vrlo stare matične knjige. Najstarija među njima jest matica rođenih iz Pirana (1458. – 1836.), čiji najstariji sačuvani izvornik obuhvaća razdoblje 1533. – 1556. (Vlahov 1992–1993: 283).

⁵ U uvodnome je dijelu prijepisa najstarije umaške matice i studija koja se odnosi na imenske (ponaјprije osobnoimenske) sastavnice upisa novokrštenika u čitavome razdoblju koje obuhvaća ta matica (Frančić i Milovan 2019: 45–77). Predmet ovoga rada sužen je na upise iz 15. stoljeće s namjerom da se uklopi u vremenski okvir projekta u sklopu kojega je izrađen te da pridonese slici hrvatske antroponimije u tome stoljeću.

⁶ Doblanović i Mogorović Crljenko (2018: 424) na osnovi pretpostavljenoga broja žitelja i broja upisanih krštenja zaključuju: „Takav broj stanovnika sugerira da u matičnu knjigu krštenih Umaga za promatrano razdoblje (1483. – 1499., op. A. Frančić) nisu upisana sva krštenja. Prosječan je

Od 1269. Umag je pod zaštitom Venecije, a čvrsta mletačka vlast uspostavljena je 1420. Sve do kasnoga 18. stoljeća (s povremenim prekidima) bio je pod jurisdikcijom Tršćanske biskupije, a 1784. dolazi pod jurisdikciju Novigradske biskupije. Osim starosjedilaca, u Umagu je, kao i drugdje u Istri, bilo podosta obrtnika iz Karnije i doseljenika iz Furlanije.

Upisi u najstariju umašku matičnu knjigu (koji se odnose na završno razdoblje 15. stoljeća) sačuvani su u prijepisu (vjerojatno s ceduljica ili iz neke druge knjige u koju su prethodno prepisani s ceduljica), što je uzrokom gubljenja nekih podataka te kronološkoga diskontinuiteta upisa u pojedinim dijelovima knjige.⁷ Pretpostavlja se da je sama knjiga nastala početkom 17. stoljeća.

Knjiga sadržava 135 folija, pisana je latinskim i talijanskim jezikom (mletačkim dijalektom).⁸

Među mnoštvom podataka u nju upisanih brojnošću se ističu onimi, ponajprije antroponimi, a u manjemu broju tu su i toponimi (uglavnom ojkonomi).⁹ U radu ćemo analizirati antroponime. Nakon što u osnovnim crtama prikazemo obrazac upisa i antroponimijsku formulu krštenikā, njihovih roditelja i kumova te krstitelja/zapisivača, iscrpnoj ćemo raščlambi podvrgnuti osobna imena krštenika s obzirom na spol imenovane osobe, broj sastavnica nadjevenoga osobnog imena te ćemo pokušati proniknuti u vjerojatne poticaje njihova izbora sagledavajući ih s aspekta vremena (kraj 15. stoljeća) i prostora (Umag i njegova okolica) u kojima su potvrđena. Kvantitativne podatke prikazat ćemo tablično i slikovno komentirajući prevladavajuće značajke osobnih imena krštenih. Te ćemo značajke potom promotriti u kontekstu svih upisa u najstariju hrvatsku matičnu knjigu uočavajući njihove sličnosti i razlike.

Upisi koji se odnose na 15. stoljeće zauzimaju početnih deset folija (što je oko 7 % ukupnoga opsega knjige). Prvi je krštenik upisan 27. travnja 1483., a posljednji 8. travnja 1500. U tome sedamnaestogodišnjem razdoblju upisano je 88 krštenih (a u čitavoj knjizi njih 1366), što je oko 7 % svih upisanih u najstariju umašku maticu.

1.1. Obrazac upisa krštenja

Podatci o krštenju u maticu su upisani u narativnome obliku, kako je u ono vrijeme bilo uobičajeno.¹⁰ S obzirom na to da je krstitelj (ujedno i upisivač) u čitavu promatranu razdoblju bio ista osoba, svi su obrasci upisa gotovo identične strukture:

broj krštenih u to vrijeme, prema matičnoj knjizi, bio oko pet, a takav bi broj krštenja odgovarao zajednici od oko 150 stanovnika (uz stopu nataliteta 35 promila)*.

⁷ Sve do završnoga desetljeća 16. st. podatci su fragmentarni.

⁸ U upisima se nailazi i na poneke hrvatske riječi – imena temeljena na idioglotnim leksemima te apelative – pisane grafijom jezika zapisa (latinskom ili talijanskom).

⁹ Toponimi se pojavljuju uglavnom kao sastavnice antroponimijskih formula roditelja i krsnih kumova.

¹⁰ *Rimskim su obrednikom* (1614.) propisani obrasci po kojima su se (i dalje narativno) bilježili zadani podatci, a patentom cara Josipa II. (20. veljače 1784.) uveden je tablični oblik upisa podataka

osobno ime krštenika + spol krštenika (*filius/filia*) + osobno ime i pridjevak/prezime oca + osobno ime majke + prezime krstitelja + datum krštenja¹¹ + osobna imena i pridjevci/prezimana kumova + osobna imena i pridjevci/prezimana kuma

Iacobus Bartolomeus filius ser Mathei de Rimizza et done Cattarinae eius uxoris, baptizatus fuit a me presbitero Princivali die 21 ianuarii 1487. Cuius compadres fuerunt ser Nicolaus Crisma et Tomasich Pegorarius. Comatres vero Maria filia ser Mingini de Rubino, Cattarina filia ser Damiani de Gelpho, et dona Antonia Siromoca. /1v/

Ispred osobnih imena očeva i kumova u pravilu¹² je predmetnuta titula imenovano-ga: titulu *ser* dobivali su obični pučani, obrtnici su se titulirali s *magister*, a osobama od osobita ugleda predmetala se titula *magnificus dominus* ili *spectabilis dominus*. Ako su kumovi bili svećenici, tituliralo ih se s *venerabilis presbiter* ili *venerabilis dominus presbiter*. Osobnim imenima majki uglavnom je predmetana titula *don(n)a*, a supruga-ga uglednika titula *domina* ili *magnifica domina*. Iza osobnoga imena majke redovito je (iznimka je tek jedan upis) dolazio izraz *eius uxoris*. Neudane se kume ne tituliraju, a osobnomu imenu udane kume predmeće se uglavnom *don(n)a* ili, ako je riječ o supruga-ga uglednika, *magnifica domina*.

Krstitelj je uvijek isti – *presbiter Princivalis*, pa se katkad pri zapisu ne ponavlja njegova titula i prezime, već se rabi izraz *ut supra*.

1.2. Antroponimijske formule krštenika, roditelja, kumova i krstitelja

Krštenik se u matičnoj knjizi spominje samo osobnim imenom (npr. *Margarita Antonia, Lucia Bartolomea; Petrus Franciscus, Ioannes Marcus*). S obzirom na patrijarhalni ustroj društva, koji se, uz ostalo, odražavao i u nasljeđivanju prezimena po muškoj liniji, pretkazivo je da je prezime djeteta isto kao i očevo. Ako otac nema prezimena, već se imenuje pridjevkom, i djetetu će se, kada to komunikacijski kontekst bude zahtijevao, osobno ime proširiti pridjevkom (u čijoj će osnovi biti očevo osobno ime i/ili koja druga za njegovu identifikaciju važna oznaka).

Otac krštenika u matičnu je knjigu u pravilu upisan osobnim imenom i jednorječnim ili višerječnim dodatkom uz osobno ime (npr. *Bernardinus Barbo, Stefanus Ragusino*,

po rubrikama, koji se – uz stanovite preinake – zadržao do danas. Tablične matice uvode se spomenutim jozefinskim patentom u Istri u područjima pod austrijskom vlašću. U područjima kojima je upravljala Venecija takav se oblik upisa primjenjuje od 1815. (ponegdje oko 1820.) (Vlahov, Jelinčić i Doblanović 2004–2006: 12–14).

¹¹ Zbog velike smrtnosti djece u ono vrijeme, krštenje se obavljalo na sam dan rođenja ili pak sutradan, odnosno nekoliko dana nakon rođenja.

¹² U manjemu broju slučajeva nije navedena nikakva titula, već „golo“ osobno ime i pridjevak/prezime.

Dominicus Vitalis, Philippus Campagna; Petrus de Insula, Philipus de Iacobo de Pirano, Ioannes quondam ser Bernardi Roter). U nekim se dodatcima mogu nazrijeti prezimenske strukture, dok su neki očito pridjevci bez prezimenskih značajki.

Majka krštenika u promatranome je razdoblju gotovo isključivo¹³ imenovana samo osobnim imenom koje dolazi iza očeve (tj. muževe) antroponimijske formule. Pretkazivo je, a to potvrđuju antroponimijske formule kada se te iste osobe spominju u ulozu krsnih kuma, da se udana žena identificira kao supruga te se pritom uz njezino osobno ime navodi osobno ime i pridjevka/prezime supruga (npr. *Odoricus Iacobus filius magistri Valentis Testoris et done Madaluze eius uxoris – Commatres Madaluza uxor magistri Valentis Testoris /.../*). Usporedbe radi, zanimljiv je podatak da se u matičnoj knjizi krštenih labinske župe (1536. – 1583.) većinom spominje samo ime oca krštenika, dok je spomen majčina imena i pridjevka/prezime „rezerviran“ uglavnom za upis nezakonite djece (Mogorović Crljenko, Poropat i Ujčić 2005: 449), a u najstarijoj šibenskoj matici krštenih (1581. – 1590.) ime majke ne bilježi se gotovo nikad (Šupuk 1975: 99).

U predtridentskome razdoblju krštenik je mogao imati više krsnih kumova i kuma.¹⁴ U promatranome vremenskom odsječku kraja 15. stoljeća nekim je krštenjima svjedočilo i desetak krsnih kumova i kuma. Krsni se kumovi imenuju antroponimijskim formulama sastavljenim od osobnoga imena i jednorječnoga ili višerječnoga pridjevka/prezime uz osobno ime¹⁵ (npr. *Ioannes Cyrugicus, Matias Bosignaco; Andreas de Valesio, Matheus de Sipario, Marinus de Parentio, Ioannes de Ambrosio de Bergamo, Luca de Lesina habitator Venetiis, Ioannes Antonius quondam ser Petri de Tridento de Parentio, Antonius Richatus cancelarius magnifici domini Vincentii Georgio pottestatis Umagi*).

Sastavnice antroponimijske formule krsne kume najčešće su njezino osobno ime te antroponimijska formula muža (ako je riječ o udanoj ženi) ili oca (ako je riječ o djevojci) (npr. *Antonia uxor ser Georgii Rosso, Magdalena uxor Dominici Turco, Francisca uxor Bartolomei Princivalis, Colota uxor Nicolai quondam magistri Mathei Sutoris; Cattarina filia ser Damiani de Gelpo, Maria filia ser Andree Valesii, Paula filia quondam magistri Mathei Sutoris, Marina quondam Nicolai de Segna*). Vrlo rijetko će se kuma imenovati samo osobnim imenom (npr. *Magdalena*), osobnim imenom i jednorječnim pridjevkom (? prezimenom) (npr. *Antonia Siromocha, Catterina Contessa*). Iz pojedinih upisa izostaje odrednica koja kazuje u kakvoj je vezi imenovana s pokojnom osobom čija se antroponimijska formula navodi uz njezino osobno ime (npr. *Marina quondam Nicolai de Segna*). Ako je kuma sluškinja, uz njezino se ime navodi antroponimijska formula gospodara (npr. *Cattarina famula magistri Ioannis Cirugici*).

¹³ Iznimkom je samo jedan upis u kojemu majka nije udana za oca svojega djeteta.

¹⁴ Vrlo informativan rad o krsnim kumovima u Istri od 15. do 17. stoljeća objavile su Danijela Doblavnić i Marija Mogorović Crljenko (2018).

¹⁵ Jednom se krsni kum imenuje samo osobnim imenom (*Gregoriza*).

Upisni obrazac većinom sadržava i podatak o prezimenu svećenika koji je dijete krstio. Sva krštenja u promatranome sedamnaestogodišnjem razdoblju obavio je *presbiter Princivalis, plebanus Umagi*. Krstitelj se ponekad ne imenuje, već upućuje na prethodni upis (*baptizata fuit a me ut supra*),¹⁶ a katkad izostaje podatak o njemu.¹⁷

2. Osobna imena krštenika

2.1. Strukturne značajke osobnih imena krštenika

U posljednjih 17 godina 15. stoljeća u matičnu je knjigu krštenih umaške župe upisano 88 djece – 52 dječaka i 36 djevojčica. Napominjemo da broj upisa po godini jako varira – od 0 u 1485. i 1494. do 13 u 1487. godini. Jednoj djevojčici ime nije upisano (u matici stoji napomena „hic nihil est scriptum“ /7r/), a jednoj je u izvorniku precrtana (nepotpuna) prva sastavnica dvostrukoga imena (<Ix> *Antonia filia ser Servuli quondam Petri et done Dominice eius uxoris* /9v/), pa se naša analiza temelji na 35 imena djevojčica, odnosno na 87 osobnih imena ukupno. Dvama je osobnim imenima krštenika na osnovi čitljivih dijelova uništenoga teksta rekonstruirana prva sastavnica dvostrukoga imena: *[Ba]ldisar Simon* (/1v/) i *Cl[ar]a Lucia* (/6r/).

U promatranome razdoblju u matičnu su knjigu upisana dva para blizanaca *Petrus Franciscus* i *Matteus Michael* (1487. /2r/) te *Maria Chaterina* i *Cl[ar]a Lucia* (1495. /6r/). Među krštenicima samo je jedno nezakonito dijete (*Ioannes Baptista filius naturalis magnifici domini Mathei Baffo et Marine filie Gregorii Claudi [baptizatus] fuit die 17 maii* / 8v/). S obzirom na malobrojnost tih dviju skupina krštenika, njihova imena nećemo izdvajati iz zajedničke raščlambe.

Krštenicima je gotovo isključivo nadijevano dvostruko osobno ime – samo je dvoje djece u 17 godina – djevojčica *Chataruza* (1484. /1r/)¹⁸ i dječak *Santolinus* (1499. /10r/) – dobilo jednostruko osobno ime.

Promatrajući sastav i slijed obiju sastavnica dvostrukoga osobnog imena, nailazimo na malobrojna ista imena: *Ioannes Baptista* pojavljuje se tri puta, a *Dominicus Pelegrinus*, *Ioannes/Iohanes Marcus* i *Caterina/Cattarina Pelegrina* po dva puta. Po dva imena imaju iste sastavnice različitoga slijeda u antroponimijskoj formuli: *Matheus Iacobus* i *Iacobus Matteus* te *Francisca Bartolomea* i *Bartolomea Francisca*.

Neka se osobna imena krštenika pojavljuju u varijantnim zapisima (*Caterina/Catherina/Cattarina/Chatarina/Chaterina/Chataruza*, *Ioannes/Iohannes*, *Malgarita/Mar-*

¹⁶ Usp. npr. *Caterina Pelegrina filia magnifici domini Francisci Contareno, et domine Isabete eius uxoris baptizata fuit a me ut supra die primo octobris 1488.* /3v/

¹⁷ Usp. npr. *Ioannes Naciferus filius ser Dominici Vitalis et done Antonie eius uxoris baptizatus fuit die primo ianuarii 1497.* /7r/

¹⁸ Sudeći prema prijepisu – *Chataruza [filia]... magnifici domini Lucae Michael et domine Isabete uxoris* – nije nemoguće da je i ta djevojčica bila krštena dvostukim osobnim imenom, u kojemu je *Chataruza* prvom sastavnicom.

garita, *Matheus/Matteus*, *Simeon/Simon*, *Bernardus/Bernardinus*). Smatramo li varijantne zapise jednim imenom, u antroponimijskim formulama krštenika ukupno su potvrđena 73 osobna imena (41 muško i 32 ženska).

2.1.1. Čestotnost osobnoimenskih sastavnica

Promatramo li čestotnost pojedinih osobnoimenskih sastavnica (posebno muških, posebno ženskih) dobivamo ovakve tablice čestotnosti:

Tablica 1. Čestotnost sastavnica osobnih imena dječaka

		ukupno	prva sastavnica	druga sastavnica
1.	<i>Ioannes /Iohannes</i>	13	10	3
2.	<i>Iacobus</i>	9	5	4
3.	<i>Franciscus</i>	7	5	2
4.	<i>Bartolomeus</i>	5	2	3
5.	<i>Pelegrinus</i>	5	–	5
6.	<i>Dominicus</i>	4	4	–
7.	<i>Marcus</i>	4	1	3
8.	<i>Matheus/Matteus</i>	4	3	1
9.	<i>Michael</i>	4	1	3
10.	<i>Antonius</i>	3	–	3
11.	<i>Baptista</i>	3	–	3
12.	<i>Nicolaus</i>	3	–	3
13.	<i>Petrus</i>	3	3	–
14.	<i>Simeon/Simon</i>	3	–	3
15.	<i>Bernardinus/Bernardus</i>	2	2	–
16.	<i>Blasius</i>	2	1	1
17.	<i>Cristopoforus</i>	2	–	2
18.	<i>Ludovicus</i>	2	1	1
19.	<i>Valesius</i>	2	2	–
20.	<i>Almericus</i>	1	1	–
21.	<i>Ambrosius</i>	1	–	1
22.	<i>Andreas</i>	1	–	1
23.	<i>[Ba]ldisar</i>	1	1	–
24.	<i>Benedictus</i>	1	–	1
25.	<i>Catarinus</i>	1	1	–
26.	<i>Damianus</i>	1	1	–
27.	<i>Gelphus</i>	1	1	–
28.	<i>Georgius</i>	1	1	–

29.	<i>Ieronimus</i>	1	–	1
30.	<i>Laurentius</i>	1	1	–
31.	<i>Manphredus</i>	1	–	1
32.	<i>Martinus</i>	1	–	1
33.	<i>Martinus</i>	1	1	–
34.	<i>Naciferus</i>	1	–	1
35.	<i>Pasqualinus</i>	1	–	1
36.	<i>Philippus</i>	1	–	1
37.	<i>Odoricus</i>	1	1	–
38.	<i>Raymondus</i>	1	1	–
39.	<i>Stefanus</i>	1	–	1
40.	<i>Tomas</i>	1	–	1
41.	<i>Ubaldu</i>	1	1	–
42.	<i>Vincentius</i>	1	–	1
43.	<i>Santolinus</i>	1	1	0
		103	51	52

Iz Tablice 1. iščitavamo:

– najčešća sastavnica u dvostrukim osobnim imenima dječaka jest *Ioannes/Iohannes*. U maticu (u 15. stoljeću) zapisana je 13 puta (10 puta kao prva i 3 puta kao druga sastavnica)

– pet i više od pet nositelja imalo je pet muških osobnih imena (*Ioannes/Iohannes, Iacobus, Franciscus, Bartolomeus, Pelegrinus*). Sva su češće potvrđena kao prve sastavnice, a *Pelegrinus* se pojavljuje isključivo kao prva sastavnica dvostrukih imena.

– 14 imena potvrđeno je od 2 do 4 puta u sastavu osobnoimenske strukture

– 21 osobno ime samo je jednom potvrđeno kao jedna od sastavnica dvostrukih osobnih imena

– neka se osobna imena pojavljuju i kao prva i kao druga sastavnica (9 imena: *Ioannes/Iohannes, Iacobus, Franciscus, Bartolomeus, Marcus, Matheus/Matteus, Michael, Blasius, Ludovicus*), neka samo kao prva sastavnica (15 imena: *Dominicus, Petrus, Bernardinus/Bernardus, Valesius, Almericus, [Ba]ldisar, Catarinus, Damianus, Gelpus, Georgius, Laurentius, Martinus, Odoricus, Raymondus, Ubaldu*), a neka samo kao druga sastavnica (18 imena: *Pelegrinus, Andreas, Antonius, Baptista, Nicolaus, Simeon/Simon, Cristopoforus, Ambrosius, Benedictus, Ieronimus, Manphredus, Marinus, Naciferus, Pasqualinus, Philippus, Stefanus, Tomas, Vincentius*).

Tablica 2. Čestotnost sastavnica osobnih imena djevojčica

		ukupno	prva sastavnica	druga sastavnica
1.	<i>Caterina/Catherina/Cattarina/ Chatarina/Chaterina/Chataruza</i>	8	4	4
2.	<i>Pelegrina</i>	7	3	4
3.	<i>Antonia</i>	5	1	4
4.	<i>Bartolomea/Bortolomea</i>	5	1	4
5.	<i>Dominica</i>	4	1	3
6.	<i>Francisca</i>	4	1	3
7.	<i>Ioanna</i>	4	2	2
8.	<i>Lucia</i>	3	2	1
9.	<i>Magdalena</i>	2	1	1
10.	<i>Malgarita/Margarita</i>	2	2	–
11.	<i>Maria</i>	2	2	–
12.	<i>Agnesina</i>	1	1	–
13.	<i>Andriana</i>	1	–	1
14.	<i>Benedicta</i>	1	–	1
15.	<i>Boneta</i>	1	1	–
16.	<i>Campagna</i>	1	1	–
17.	<i>Cipriana</i>	1	1	–
18.	<i>Cl[ar]a</i>	1	1	–
19.	<i>Colota</i>	1	1	–
20.	<i>Coradina</i>	1	–	1
21.	<i>Damiana</i>	1	1	–
22.	<i>Helena</i>	1	1	–
23.	<i>Jacoba</i>	1	1	–
24.	<i>Ingaldea</i>	1	1	–
25.	<i>Isabeta</i>	1	1	–
26.	<i>Istriana</i>	1	–	1
27.	<i>Michaela</i>	1	–	1
28.	<i>Regina</i>	1	1	–
29.	<i>Rosa</i>	1	1	–
30.	<i>Sebastiana</i>	1	–	1
31.	<i>Simona</i>	1	–	1
32.	<i>Sufia</i>	1	1	–
		67	34	33

Iz Tablice 2. iščitavamo:

– najčešća sastavnica u dvostrukim osobnim imenima djevojčica jest u više varijanta potvrđeno osobno ime Katarina (*Caterina/Catherina/Cattarina/Chatarina/Chaterina/Chataruza*)

– na drugome je mjestu po čestotnosi osobno ime *Pelegrina*

– pet i više od pet nositeljica imala su četiri ženska osobna imena (*Caterina/Catherina/Cattarina/Chatarina/Chaterina/Chataruza, Pelegrina, Antonia, Bartolomea/Bortolomea*). Sva su češće potvrđena kao prva sastavnica dvostrukoga osobnog imena.

– 7 imena potvrđeno je od 2 do 4 puta u sastavu osobnoimenske strukture (*Dominica, Francisca, Ioanna, Lucia, Magdalena, Malgarita/Margarita, Maria*)

– 21 osobno ime samo je jednom potvrđeno kao jedna od sastavnica dvostrukih osobnih imena djevojčica

– neka se osobna imena pojavljuju i kao prva i kao druga sastavnica: (9 imena: *Caterina/Catherina/Cattarina/Chatarina/Chaterina/Chataruza, Pelegrina, Antonia, Bartolomea/Bortolomea, Dominica, Francisca, Ioanna, Lucia, Magdalena*), neka samo kao prva sastavnica (16 imena: *Malgarita/Margarita, Maria, Agnesina, Boneta, Campagna, Cipriana, Cl[ar]a, Colota, Damiana, Helena, Iacoba, Ingaldea, Isabeta, Regina, Rosa, Sufia*), a neka samo kao druga sastavnica (7 imena: *Benedicta, Coradina, Istriana, Michaela, Andriana, Sebastiana, Simona*).

Čestotnost i razlozi pojave dvostrukih osobnih imena nisu u nas bili predmetom sustavnoga istraživanja. Kad je riječ o krštenicima, ona dominiraju i u ostalome dijelu najstarije umaške matične knjige, a nalazimo ih i u dosad istraženim matičnim knjigama još nekih istarskih župa te župa ostaloga dijela hrvatskoga uzorja.¹⁹

Teorijski gledano, dvostruka osobna imena pridonose preciznijoj identifikaciji imenovanih osoba. Njihova uporaba smanjuje imensku entropiju (tj. postojanje većega broja istoimenih osoba). Međutim, s komunikacijskoga gledišta ona nisu funkcionalna. Stoga pretpostavljamo da se većina njih, nastavljajući živjeti sa svojim nositeljem, kratila na jednu sastavnicu. Da je tomu tako, dokazom su primjeri iz idućih stoljeća u pročavanome vrelu. Naime, s obzirom na to da matica obuhvaća upise nekoliko generacija krštenih, katkad je ista osoba zabilježena i kao krštenik i, poslije, kao roditelj ili svjedok na krštenju. Pri drugotnome zapisu njihova su imena isključivo jednostruka.

¹⁹ Njihova je dominacija zasvjedočena npr. u matičnim knjigama labinske župe 1861. – 1871. (Salihović 2013: 99) te u pulskim matičnim knjigama (od 17. do poč. 19. st.) (Bertoša 2002: 46). I dubrovačke matične knjige iz 19. stoljeća svjedoče o pretežitosti dvostrukih (i trostrukih) osobnih imena (Muljačić 1963: 116), a i djeca krštena u splitskim župama u drugoj polovici 19. st. također su u načelu dobivala dvostruka osobna imena (Rogošić 2016: 160).

U ponekim istarskim župama situacija je obrnuta: npr. u Župi Tinjan od 1847. do 1880. imena su najčešće jednostruka (Krvopić 2013: 55) kao i u župi Tar, gdje u razdoblju od 1850. do 1880. takva imena dobiva 76,08 % muške i 68,41 % ženske djece (Zuprić 2013: 76–77).

Usporedbom osobnih imena krštenih i njihovih roditelja te kumova u analiziranome razdoblju također je evidentno da su dvostruka osobna imena roditelja i kumova izuzetkom, a jednostruka pravilom. S obzirom na to da je analiza kasnijih zapisa umaške matica pokazala da su se dvostruka osobna imena u životu krštenika svodila uglavnom na prvu sastavnicu, u nastavku ćemo analizirati samo prve sastavnice u maticu upisanih dvostrukih krsnih imena.

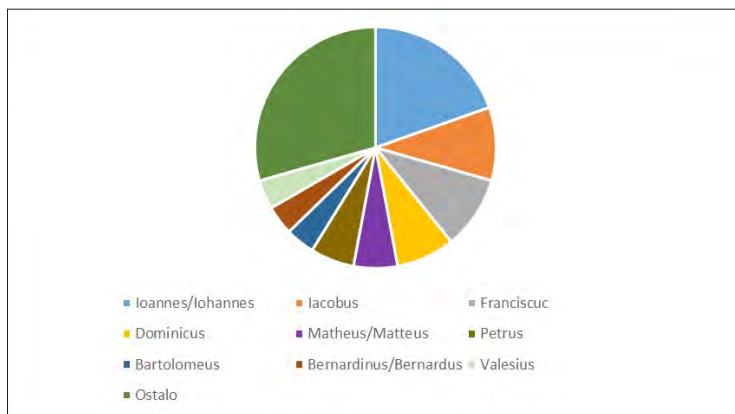
Tablica 3. Čestotnost prvih sastavnica dvostrukih osobnih imena krštenika

prve sastavnice dvostrukih osobnih imena				
	dječaci		djevojčice	
		broj potvrda		broj potvrda
1.	<i>Ioannes/Iohannes</i>	10	<i>Caterina/Cattarina/Cataruza</i>	4
2.	<i>Iacobus</i>	5	<i>Pelegrina</i>	3
3.	<i>Franciscus</i>	5	<i>Ioanna</i>	2
4.	<i>Dominicus</i>	4	<i>Lucia</i>	2
5.	<i>Matheus/Matteus</i>	3	<i>Malgarita/Margarita</i>	2
6.	<i>Petrus</i>	3	<i>Maria</i>	2
7.	<i>Bartolomeus</i>	2	<i>Agnesina</i>	1
8.	<i>Bernardinus/Bernardus</i>	2	<i>Antonia</i>	1
9.	<i>Valesius</i>	2	<i>Bartolomea</i>	1
10.	<i>Almericus</i>	1	<i>Boneta</i>	1
11.	<i>[Ba]ldisar</i>	1	<i>Campagna</i>	1
12.	<i>Blasius</i>	1	<i>Cipriana</i>	1
13.	<i>Catarinus</i>	1	<i>Cl[ar]a</i>	1
14.	<i>Damianus</i>	1	<i>Colota</i>	1
15.	<i>Gelphus</i>	1	<i>Damiana</i>	1
16.	<i>Georgius</i>	1	<i>Dominica</i>	1
17.	<i>Laurentius</i>	1	<i>Francisca</i>	1
18.	<i>Ludovicus</i>	1	<i>Helena</i>	1
19.	<i>Marcus</i>	1	<i>Iacoba</i>	1
20.	<i>Martinus</i>	1	<i>Ingaldea</i>	1
21.	<i>Michael</i>	1	<i>Isabeta</i>	1
22.	<i>Odoricus</i>	1	<i>Magdalena</i>	1
23.	<i>Raymondus</i>	1	<i>Regina</i>	1
24.	<i>Ubaldu</i>	1	<i>Rosa</i>	1
25.			<i>Sufia</i>	1

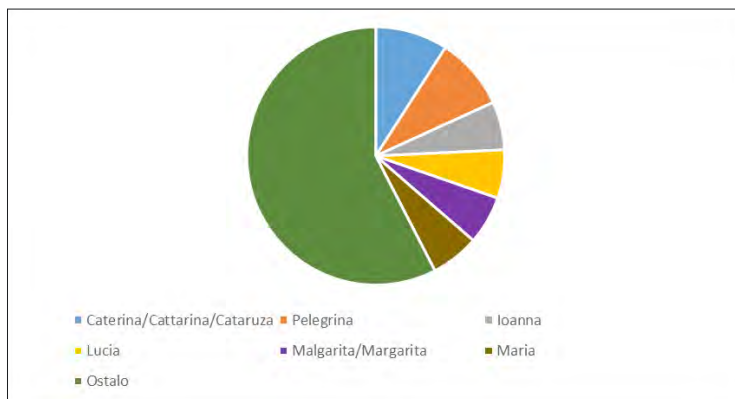
Primjećuje se da je broj osobnih imena koja se pojavljuju kao prva sastavnica znatno manji u usporedbi s brojem imena neovisno o mjestu u osobnoimenskoj formuli (49 : 73), ali da je poredak na samome vrhu frekvencijske tablice ostao isti.

U slikovnim prikazima učestalost prvih sastavnica dvostrukih osobnih imena krštenih izgleda ovako (udio osobnih imena koja su imala samo jednoga nositelja prikazuje se sumarno /ostalo/).

Slika 1. Čestotnost prvih sastavnica dvostrukih osobnih imena dječaka

Slika 2. Čestotnost prvih sastavnica dvostrukih osobnih imena djevojčica

Iz slikovnih je prikaza razvidno da je imenska entropija u dječaka veća nego u djevojčica – više od polovice (57,57 %) djevojčica dobilo je ime koje ne nosi nijedna druga rođena u promatranome razdoblju, dok je u dječaka udio „unikatnih“ osobnih imena nešto manji od jedne trećine (29,41 %). Međutim, u imeniku muške djece osobno ime *Ioannes/Iohannes* znatno odskaka po čestotnosti od svih ostalih – nosi ga gotovo 20 % krštenika.

2.1.2. Kratak osvrt na najčešća osobna imena krštenika

Najnadjevanije muško osobno ime – *Ioannes/Iohannes* – pretkazivo je ima li se u vidu njegova rasprostranjenost i popularnost u hrvatskoj antroponimiji i uopće u antroponimiji kršćanskih naroda. Ta se čestotnost može dovesti u vezu s primjenom kalendarskoga načela pri izboru imena – u katoličkome kalendaru pojavljuju se imena više svetaca imena Ivan, čiji su spomendani tijekom čitave kalendarske godine. Najpoznatiji i najštovaniji među njima jesu sv. Ivan Krstitelj²⁰ i sv. Ivan, apostol i evanđelist.²¹ O štovanju tih svetaca u Umagu i Istri svjedoče crkve njima posvećene (npr. sv. Ivanu Krstitelju posvećene su crkve u Lovranu, u Vižinadi, u Motovunu..., sv. Ivan, apostol i evanđelist titular je savudrijske crkve...). U hagiografiji je Istre 145 svetaca, a 64 su sakralna objekta (upravo „sveta mjesta“) (bila) posvećena/nazvana po svecima imena Ivan – najviše (41) po sv. Ivanu Krstitelju (Badurina i Tadić 1988–1989: 61).

Podatci iz matica krštenih nekih drugih dosad istraženih istarskih župa također svjedoče o tome da osobno ime Ivan zauzima vrh frekvencijske tablice, a slično je stanje i u drugim hrvatskim krajevima (usp. Frančić i Milovan 2019: 60–62). Istaknimo da su trojica dječaka dobila obje sastavnice imena sv. Ivana Krstitelja (*Ioannes Baptista*).²²

Među osobnim imenima djevojčica u posljednjih 17 godina 15. stoljeća najčešće se pojavlje osobno ime Katarina (zapisano u više inačica). Međutim, njezina je čestotnost znatno manja od osobnoga imena Ivan u dječaka. Čestotnost osobnoga imena Katarina može se dovesti u vezu s čestotnošću toga osobnog imena i u drugim dijelovima Istre i izvanistarskoga hrvatskog područja. Kad je o Umagu riječ, važno je istaknuti da povijesna vrela spominju, a arheološka istraživanja potvrđuju, postojanje crkve sv. Katarine unutar umaških gradskih zidina (Bolšec Ferri i Milošević 2012: 77), a crkve posvećene toj svetici nalazimo diljem Istre – u hagiotopografiji Istre spominje se 17 toponima motiviranih imenom sv. Katarine (Badurina i Tadić 1988–1989: 61). Zanimljivo je da je među osobnim imenima krštenika potvrđen i mocijski parnjak imenu Katarina – *Catarinus*: 23 siječnja 1496. kršten je *Catarinus Benedictus* /6r/.²³

²⁰ Spomendan rođenja sv. Ivana Krstitelja jest 24. lipnja, a 29. kolovoza Crkva se spominje njegova mučeništva – taj je spomendan poznat pod imenom Glavosijek sv. Ivana Krstitelja.

²¹ Spomendan je sv. Ivana, apostola i evanđelista 27. prosinca.

²² Među osobnim imenima krštenika u promatranome razdoblju ime *Baptista* nije potvrđeno kao zasebna, od imena *Ivan* neovisna sastavnica, ali nalazimo ga u očevoj antroponimijskoj formuli (... *filius ser Baptiste Rotte* /8v/) i antroponimijskoj formuli kumova (*Baptista quondam ser Bernardi Rotter* /6v/, *Baptista Barbitonsor* /9v/). U 16. i 17. stoljeću osobno ime *Baptista* (*Battista*) pojavljuje se kao jednostruko osobno ime /114 v/ ili kao jedna od sastavnica dvostrukoga imena kojemu druga sastavnica nije *Ioannes* (*Battista Pelegrin* /74v/, *Antonio Battista* /81v/, *Battista Biasio* /118r/, *Battista Nicolo* /131r/).

²³ Osobno ime Katarin (*Cattarinus/Catarinus*) potvrđeno je dvaput u sklopu antroponimijske formule krsnih kumova – 1488. krsni je kum bio *Laurentius filius Cattarini Vedurno* /3v/, a 1490. jedna od krsnih kuma bila je njegova sestra *Ricarda filia ser Catarini Vedurno* /4v/.

2.2. Tvorbene značajke osobnih imena krštenika

Početnih deset folija najstarije matične knjige krštenih umaške župe sadržava gotovo isključivo osobna imena krštenika u temeljnim likovima latiniziranih imena,²⁴ zbog čega smo prikraćeni za informaciju o uporabnome osobnoimenskom liku. Kao što su se dvostruka osobna imena svodila na jednu svoju sastavnicu (i takva ulazila, kao što smo dokumentirali primjerima iz same umaške matice, u službenu komunikacijsku sferu), pretpostavljamo da se većina osobnih imena nije rabila u svakodnevnoj komunikaciji u temeljnome liku.²⁵

U imenskoj se građi susreću osobna imena dječaka i djevojčica koja se međusobno odnose kao mocijski parnjaci, to su: *Antonius – Antonia, Bartolomeus – Bartolomea, Benedictus – Benedicta, Catarinus – Cattarina, Damianus – Damiana, Dominicus – Dominica, Franciscus – Francisca, Iacobus – Iacoba, Ionnes – Ioanna, Michael – Michaela, Pelegrinus – Pelegrina, Simon – Simona*. Gotovo sva ženska imena nastala su prema svojem muškom parnjaku, iznimkom je muško osobno ime *Catarinus*, kojemu je ishodište žensko ime *Cattarina*.

2.3. Napomene o ovisnosti osobnih imena krštenika o socijalnome statusu roditelja

Polazeći od titula predmetnutih osobnomu imenu i pridjevku/prezimenom roditelja, izdvojili smo one zapise koji se odnose na djecu obrtnika (očevi titulirani s *magister*, a majke s *don(n)a*) i najuglednijih pripadnika umaške zajednice (očevi titulirani s *magnificus dominus*, a majke s *domina*²⁶) ne bismo li utvrdili ovisnost osobnoga imena krštenika o socijalnome statusu njegovih roditelja. S obzirom na njihovu malobrojnost ne mogu se donositi generalizirajući zaključci. U promatranome razdoblju među roditeljima osmorica su obrtnici (jednome od njih rođeno je troje, četirima po dvoje, trima po jedno dijete), a petorica su uglednici s titulom *magnificus dominus*. Potonji su svojoj djeci dali imena *Chataruza, Ioanna Istriana, Caterina Pelegrina, Isabeta Pelegrina*,

²⁴ Iznimkom bi mogla biti muška osobna imena *Bernard* i *Bernardin*, koja se mogu promatrati kao netvoreno ime i imenska tvorenica. Međutim, ta dva (etimološki ista) imena mogla su biti nadjevena po dvama svecima koja su ih nosila – sv. Bernardu iz Clairvauxa (spomendan /Kašić/ 20. kolovoza, svetim je proglašen 1174.; *Bernardus Iacobus* kršten je 21. srpnja) i sv. Bernardinu Sienskom (spomendan 20. svibnja, svetim je proglašen 1450.; *Bernardinus Vincentius* kršten je 11. svibnja; ali i djed s očeve strane zvao se *Bernard*). Ženska osobna imena *Catharuza, Boneta, Agnesina* i *Colota* mogu se tumačiti tvorenicama (: *Catharina, Bona, Agnesa, Nicola*).

²⁵ Navještaj promjene osobnoimenskoga lika u neslužbenoj komunikaciji mogao bi se iščitati iz imena roditelja. U tome osobnoimenskom korpusu pojavljuju se, uz temeljna imena, i pokraćenice te izvedenice: npr. *Maria* i *Marieta, Nicoleta* i *Colota, Flora* i *Florina, Ursula* i *Ursa; Petrus* i *Perinus, Gasparus* i *Gasparinus*...

²⁶ Titula *domina* izostaje u primjeru nezakonitoga djeteta rođena iz veze s uglednikom tituliranim *magnificus dominus*. U tomu primjeru ispred majčina osobnoga imena ne dolazi nikakva titula (*Ioannes Baptista filius naturalis magnifici domini Mathei Baffo et Marine filie Gregorii Claudi* /8v/).

Ioannes Baptista. Dok se sastavnice *Ioanna*, *Caterina*, *Pelegrina*, *Ioannes*, *Baptista* pojavljuju više puta u promatranome razdoblju te ih dobivaju djeca čiji roditelji, su-deći po tituliranju, pripadaju različitim staležima, jednostruko osobno ime *Catharuz*a te sastavnice *Istriana* i *Isabeta* dvostrukih osobnih imena zapisane su samo jedanput, i to ne samo u promatranome razdoblju, već u čitavoj matičnoj knjizi (koja obuhvaća razdoblje od 160 godina). I kad je riječ o obrtnicima, neka imena njihove djece (nijedna sastavnica dvostrukih osobnih imena *Martinus Manphredus* i *Catarinus Benedictus* te *Regina* i *Sufia* – sastavnice dvostrukih osobnih imena čija se druga sastavnica više puta ponavlja u matičnim upisima) „unikatna“ su u zapisima koji se odnose na 15. stoljeće, a neka od njih (*Manphredus*, *Regina* i *Sufia*) izostaju i u ostalome dijelu matice. Je li riječ o imenima koja svojom „unikatnošću“ upućuju na pripadnost svojih nositelja staležu najuglednijih Umažana, odnosno obrtničkome staležu? To ne možemo tvrditi jer su u matičnu knjigu upisana i mnoga druga djeca čija se imena pojavljuju samo jedanput, a titule njihovih roditelja ne odaju da je riječ o obrtnicima ni uglednicima.

2.4. Udio svetačkih (kršćanskih) imena u osobnoimenskome fondu krštenika

Višestoljetna kršćanska tradicija u Umagu²⁷ ogleda se i u izboru osobnih imena djece upisanoj na početne stranice najstarije umaške matice krštenih. Među osobnoimenskim je potvrdama izrazita dominacija svetačkih (kršćanskih, katoličkih) imena. Ona su pretežitom sastavnicom i u ostalome dijelu najstarije umaške matice. Slično se stanje sreće i u drugim dosad proučenim istarskim matičnim knjigama (usp. Frančić i Milovan 2019: 63), što navodi na zaključak da su svetačka imena u Umagu (kao i u drugim istarskim župama, što potvrđuju dosad proučene matice) i prije tridentskih odluka bila gotovo isključivom sastavnicom osobnoimenskoga fonda. Potvrđuju to i osobna imena roditelja krštenika, koja su također gotovo beziznimno svetačka.²⁸

Zanimljivo je da se u posttridentskome razdoblju među imenima krštenika pojavljuju narodna imena, i to isključivo kao jedna od sastavnica dvostrukoga imena: *Mattia Stanislaa*, *Antonia Stana*, *Hellena Stana*, *Ioanna Stana*, *Stana Cattarina*, *Stana Marina*, *Stana Mattia*, *Stana Sebastiana*, *Gasparo Stane*, *Gasparina Milla*, *Marina Stanissa*, *Faustin Stanissa*, *Stanissa Biasio*. U tome je razdoblju i znatno više narodnih imena u roditelja i kumova. Valjalo bi pomnije istražiti doseljavanje iz Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Dalmacije te vidjeti jesu li možda doseljenici sa sobom donijeli slavenski osobnoimenski fond.

²⁷ Ne zna se točna godina utemeljenja umaške župe, ali je poznato da prvo pisano vrelo o njoj potječe iz 929. (Jelenić 1997: 11).

²⁸ Donosimo imena očeva krštenika poredana po čestotnosti: *Ioannes/Iohanes/Iohannes/Ivanich* (8), *Iacobus* (3), *Matheus/Matteus* (3), *Petrus* (3), *Nicolaus* (3), *Andreas* (2), *Blasius* (2), *Domini-cus* (2), *Gasparus/Gasparinus* (2), *Henricus* (2), *Perinus* (2), *Philippus/Philippus* (2), *Stefanus* (2), *Tomasius/Toma/Thoma* (2); samo jednom potvrđena su ova imena očeva: *Augustinus*, *Bartolus*, *Bernardinus*, *Christoforus*, *Franciscus*, *Gregorica*, *Laurentius*, *Luca*, *Marcus*, *Matheus Baptista*, *Matheus/Matteus*, *Michael*, *Petrus Paulus*, *Raynaldus*, *Servulus*, *Valens*, *Zanetus*, *Zenon*.

Važnu ulogu pri izboru osobnoga imena djece mogu imati titulari župnih crkava i lokalni svetački kultovi. U Umagu i okolici postojale su: crkva sv. Katarine, sv. Nikole, sv. Mihaela Arkandela, sv. Roka, sv. Benedikta, Majke Božje od Sedam Žalosti (kojoj su prvotni titulari bili sv. Jakov i sv. Bartolomej), crkva sv. Kristofora, sv. Marije Magdalene, sv. Lovre, sv. Filipa i Jakova, sv. Pelegrina (ime svetoga Peregrina pojavljuje se i u inačici Pelegrin), sv. Antuna, sv. Andrije, sv. Petra, sv. Vida, sv. Nikole (prije sv. Marka), sv. Felicite, sv. Justa, sv. Stjepana te kapela sv. Hermagore i Fortunata (Jelević 1997: 12). Imena većine²⁹ tih svetaca nalazimo u repertoaru osobnih imena djece upisane potkraj 15. stoljeća u najstariju umašku maticu. Kad je o Umagu riječ, svakako posebno treba istaknuti umašku župnu crkvu, kojoj je, uz Blaženu Djevicu Mariju, supatron sveti Pelegrin. Čestotnost osobnoga imena *Pelegrinus/Pelegrina* u najstarijoj umaškoj matici krštenih dovodi se u vezu sa sv. Pelegrinom, ranokršćanskim mučenicom,³⁰ jednim od tzv. istarskih svetaca (Badurina 2006: 302). Prema legendi, sv. je Pelegrin (došavši iz Akvileje naviještati evanđelje) kod Umaga sišao s lađe te se za velikih oseka može vidjeti otisak njegova stopala. Na mjestu njegove mučeničke smrti (za Dioklecijanovih progona kršćana) na današnjemu rtu Rožac pokraj naselja Đuba, sagrađena je crkva njemu posvećena (Bolšec Ferri i Milošević 2012: 77).

2.5. Kriteriji odabira osobnoga imena krštenika

2.5.1. Nadijevanje osobnoga imena prema blagdanima i spomendanima svetaca u katoličkome kalendaru

Izbor osobnoga imena u pojedinim slučajevima nesumnjivo je određen kalendarom, tj. djetetu se nadijevalo ime sveca čiji se spomendan/blagdan slavio na dan ili vremen-ski blizu dana rođenja/krštenja djeteta. Kadšto se datum krštenja podudara s datumom svečeva spomendana/blagdana te je izbor njegova imena (u analiziranoj građi uvijek druge sastavnice dvostrukoga osobnog imena) pretkaziv. Npr. *Michael Tomas* kršten je

²⁹ Izostaju imena *Andrija, Rok, Vid, Just, Hermagora, Fortunat* i *Felicita*. Većina njih (iznimkom je samo *Fortunat*) bit će potvrđena u kasnijim upisima (16. i prva polovica 17. st.).

³⁰ U Istri su potvrđena ukupno četiri hagiotoponima vezana uz ime sv. Pelegrina (Badurina i Tadić 1988–1989: 92). Svetomu je Pelegrinu posvećena crkva kraj Savra na Dugome otoku, u Župi dubrovačkoj (na rtu *Pelegrin*) ostatci su nekadašnje crkve posvećene tomu svecu. Na Hvaru je čitavo područje zapadno od grada Hvara nazvano *Pelegrin* po nekadašnjoj crkvi od koje su ostale samo ruševine. Spomen na vjerojatan sakralni objekt s titularom sv. Pelegrina sačuvan je u (mikro)toponimiji Korčule, Šolte i u Poljičkome primorju (Petrić 1974: 92–93). Hagiotoponimi motivirani hagianimom Pelegrin zasvjedočeni su i na Ugljanu, u Makarskome primorju (Brela), Boki kotorskoj (u Dobroti), Baru... Zanimljiv je podatak da je u župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u donjomedimurskome naselju Sveta Marija do njezine posljednje velike obnove 1910. postojao oltar sv. Peregrina. „Zagonetno je kojim je putem oltar u Svetoj Mariji dobio ovog sveca za zaštitnika (...). Danas se ne zna ni da li je sv. Pelegrin bio predstavljen slikom ili kipom“. S obzirom na to da se u Rimskome martirologiju spominje osam svetaca imena Peregrin (šestorica su od njih mučenici), Lukinović smatra da je „vjerojatno ovdje riječ o sv. Peregrinu pustinjaku, čiji se blagdan slavi 1. svibnja“ (Lukinović i Markač 2003: 96).

28. siječnja (1487.) na spomendan sv. Tome Akvinskoga, *Iacobus Cristopoforus* krštenje je primio na spomendan sv. Kristofora, 29. srpnja (1487.), a *Antonia Benedicta* 21. ožujka (1491.), kada se Crkva spominje sv. Benedikta (koji je umro 21. ožujka 547.),³¹ osnivača benediktinskoga reda i jednoga od najvećih velikana zapadnoeuropske kršćanske kulture. Na spomendan sv. Marka 25. travnja (1496.), kršten je *Iohannes Marcus*, a *Francisci Bartolomei* druga je sastavnica osobnoga imena nesumnjivo vezana uz spomendan sv. Bartola, 24. kolovoza, kada je (1497.) krštena.

Pojedinoj je djeci jedna osobnoimenska sastavnica dvostrukoga imena nadjevena prema svecu čiji je spomendan bio dan ili nekoliko dana prije ili poslije njihova krštenja, npr. *Franciscus Blasius* kršten je 5. listopada (1488.), dan nakon spomendana sv. Franje Asiškoga; *Dominica Bartolomea* krštena je 25. kolovoza (1491.), dan nakon spomendana sv. Bartola, a *Bernardus Iacobus* kršten je 21. srpnja, nekoliko dana prije spomendana sv. Jakova (25. srpnja); nekoliko dana dijeli i krštenje *Lucie Bartolomee* (krštena je 9. prosinca /1498./) od njezina imendana (sv. Lucija: 13. prosinca).

Katkad se obje sastavnice dvostrukoga imena mogu dovesti u vezu s blizinom spomendana svetaca čija su imena djeci nadjevena, npr. *Iacobus Cristopoforus* kršten je 29. srpnja (1487.), a spomendan je sv. Kristofora i sv. Jakova 25. srpnja; *Ioannes Bartolomeus* u knjigu krštenih upisan je 27. kolovoza (1497.), dva dana prije spomendana Glavosijeka sv. Ivana Krstitelja i tri dana poslije spomendana sv. Bartola; *Georgius Marcus* krštenje je primio 29. travnja (1499.) (spomendan je sv. Jurja 23. travnja, a spomendan sv. Marka jest 25. travnja).

Usporedba svih osobnih imena krštenika s rasporedom spomendana/blagdana svetaca u katoličkome kalendaru, pokazala je da se u gotovo polovici imena krštenika jedna (rijetko obje) sastavnice dvostrukoga imena može (mogu) dovesti u vezu s primjenom kalendarskoga načela pri odabiru i nadijevanju osobnoga imena.

U mnogim je župama u Istri i izvan nje, čije su matice krštenih bile predmetom znanstvenoga istraživanja, uočena i dokumentirana motiviranost izbora imena blizinom spomendana/blagdana kojega sveca, pa Umag u tome nije iznimkom.

2.5.2. Nasljeđivanje osobnoga imena pretka

S obzirom na to da upisni obrazac obvezno sadržava zapis očeva i majčina osobnoga imena, lako je prepoznati ponavljanje istih osobnoimenskih sastavnica u djece i roditelja. Već spomenuta razlika u strukturi osobnoga imena tih dviju skupina referenata (djece i roditelja) – djeca gotovo isključivo imaju dvostruko, a roditelji jednostruko osobno ime – navješta da će se u slučaju nasljeđivanja osobnoga imena roditelja, to ime ponavljati kao jedna od sastavnica djetetova osobnog imena. Usporedbom korpusa osobnih imena roditelja i djece, uočava se da su neka imena potvrđena samo u

³¹ „Sveti Benedikt umro je 21. ožujka 547. i njegov se blagdan stoljećima slavio na taj dan. No kako je u korizmi slavljenje svetaca suzdržano, blagdan se sv. Benedikta slavi 11. srpnja“. (URL 1).

roditelja,³² neka samo u djece,³³ a neka i u djece i u roditelja.³⁴ Potonjoj podskupini pripadaju malobrojne potvrde, koje su svjedokom nasljeđivanja osobnih imena. U samo trima upisima (od njih 87) nalazimo osobno ime roditelja kao jednu od sastavnica dvostrukoga osobnog imena djeteta. Jednom je sin naslijedio očevo ime (*Ioannes Stefanus filius ser Stefani Vicentini /3r/*), a dva se puta ponavlja ista sastavnica u imenima majke i kćeri (*Maria Chaterina et Cl[ar]a Lucia filie gemele ser Andreae quondam Tome et done Lucie eius uxoris /6r/*, *Agnestina Dominica filia ser Servuli quondam Petri et done Dominice eius uxoris /6r/*). U svim trima primjerima ime roditelja druga je sastavnica dvostrukoga imena djeteta. Vrlo su rijetka svjedočanstva nadijevanja djedova imena unuku (npr. *Bernardinus Vincentius filius ser Ioannis quondam ser Bernardi Roter /6v/*).

Malobrojni primjeri navode na zaključak da se potkraj 15. stoljeća u Umagu i okolici tek iznimno primjenjivalo nasljedno načelo (roditelj > dijete) pri izboru osobnoga imena. Takva se praksa nastavila i 16. te u prvoj polovici 17. stoljeća (Frančić i Milovan 2019: 67-69).

2.5.3. Imenovanje po krsnim kumovima

Neizostavan podatak pri upisu krštenja jest i onaj o krsnim kumovima, krštenikovim duhovnim roditeljima. Do Tridentskoga koncila, dijete je moglo imati više krsnih kumova i kuma. Istražujući modele kumstva u predtridentskome i posttridentskome razdoblju u istarskim matičnim knjigama (uz ostalo i u umaškoj od 1483. do 1499.), Danijela Doblanović i Marija Mogorović Crljenko (2018: 419–420) dolaze do zaključka da su u Istri potvrđeni različiti modeli kumstva,³⁵ a da se umaška kumstva prije

³² Riječ je o ovim osobnim imenima očeva: *Augustinus, Gasparus/Gasparinus, Gregorica, Henricus, Ivanich, Lot, Luca, Perinus, Paulus, Raynaldus, Servulus, Valens, Vivian, Zanetus, Zenon*.

Ova osobna imena potvrđena su samo kao identifikacijske oznake majki: *Aginia, Beatrice, Bernardina, Daria, Fiorenza, Flora/Florina, Illixia/Lixia, Iustina, Laura, Ludovica, Madaluza/Magdalena, Marina, Romana, Tomasina, Ursa/Ursula, Verdula, Zaneta*.

³³ Riječ je ovim osobnim imenima dječaka: *Almericus, Ambrosius, Antonius, Baldisar, Benedictus, Catarinus, Damianus, Gelphus, Georgius, Ieronimus, Ludovicus, Manphredus, Marinus, Martinus, Naciferus, Odoricus, Pasqualinus, Pelegrinus, Raymondus, Santolinus, Simeon/Simon, Ubaldu, Valesius, Vincentius*.

Ova osobna imena potvrđena su samo u osobnoimenskome korpusu djevojčica: *Andriana, Bartolomea/Bortolomea, Benedicta, Boneta, Campagna, Cipriana, Clara, Coradina, Damiana, Iacoba, Ingaldea, Istriana, Regina, Sebastiana, Simona, Sufia*.

³⁴ To su ova muška osobna imena: *Andreas, Baptista, Bartolus/Bartolomeus, Bernardinus, Blasius, Cristoforus/Christopoforus, Dominicus, Franciscus, Iacobus, Iannes/Iohannes, Laurentius, Marcus, Matheus/Matteus, Michael, Nicolaus, Petrus, Philipus, Stefanus, Tomas*.

◦va su imena zajednička osobnoimenskomu fondu majki i kćeri: *Agnestina, Antonia, Cattarina* (i ostale varijante), *Colota/Nicolota, Dominica, Francisca/Franciscina, Helena, Ioanna, Isabeta, Lucia, Magdalena, Malgarita/Margarita, Maria/Marieta, Michaela, Pelegrina, Rosa*.

³⁵ „Lindarski kumovi birani su prema kombinaciji modela čistog monokumstva i ograničenog multikumstva, a u Rovinju je postojao model čistog multikumstva prije Tridenta i model čistog

Tridenta „mogu definirati kao čista multikumstva, jer je tamo bio prisutan veći broj muških i ženskih kumova“.³⁶ Autorice također napominju da je zadnja upisana ženska osoba (čija se antroponimijska formula u upisima često ponavlja)³⁷ najvjerojatnije bila babica. Kumovi su pripadali različitim staležima – od sluškinja (*famula*) do najuglednijih pripadnika umaške zajednice. Rijetko su kumovi bili iz iste obitelji (Doblanović i Mogorović Crljenko 2018: 421–424).

Gotovo trećina upisnih obrazaca u analiziranome dijelu umaške matice svjedoči da je dijete na krštenju dobilo ime (uglavnom je riječ o jednoj sastavnici dvostrukoga imena) koje se ponavlja u antroponimijskim formulama kumova ili kuma. Slijede izvadcii iz nekoliko upisnih obrazaca koji to potvrđuju, npr.

*Ioannes Marcus (...) Compatres fuerunt (...) ser Ioannes de Goyna (...) /1r/
 Michael Tomas (...) Compatres fuerunt (...) magister Tomas Cerdo (...) /1v/
 Dominicus Pelegrinus (...) Compatres fuerunt magister Dominicus Pictor (...) /1v/
 Ioannes Ludovicus (...) Compatres fuerunt (...) Ioannes quondam ser Marquardi (...) /2v/
 Cattarina Pelegrina (...) Comatres vero Catterina filia ser Damiani de Gelpho (...) /4r/
 Bartolomea Francisca (...) Comatres (...) Damiana filia quondam ser Marquardi Petronio, Francisca eius soror (...) /9r/
 Lucia Bartolomea (...) Comatres (...) et donna Lucia Sclavina. /9r/*

Uglavnom je jedna od sastavnica (bilo prva ili druga) dvostrukoga imena krštenika ista kao i u kuma/kume. Izuzetak je primjer osobnoga imena *Matheusa Iacobusa*, čije se obje sastavnice pronalaze među osobnim imenima kumova:

monokumstva u razdoblju poslije koncila. Kumovi savičentskih krštenih pripadali bi tako u čisto monomumstvo, jer su tamo krštenici imali jednog kuma i jednu kumu“ (Doblanović i Mogorović Crljenko 2018: 419–420).

³⁶ Najviše kumova, čak 14 (6 kumova i 8 kuma) (uz naznaku da ih je bilo i više no što je upisano) u promatranome je razdoblju imala *Isabeta Pelegrina filia magnifici domini Mathei Baffo magnifici domini Antonii*. Donosimo u cijelosti upis njezina krštenja:

Isabeta Pelegrina filia magnifici domini Mathei Baffo magnifici domini Antonii et domine Mariette eius uxoris baptizata fuit a me presbitero Princivali plebano Umagi, die 13 maii 1498. Cuius compatres fuerunt reverendus dominus magister Stephanus ordinis minorum, venerabilis presbiter Pelegrinus Rotter canonicus Umagi, ser Damianus de Gelpho, ser Bartolomeus Princivalis, ser Matheus Vitalis, Pelegrinus quondam magistri Mathei Sutoris. Comatres vero donna Dominica quondam ser Marquardi, donna Dominica quondam magistri Mathei Sutoris, donna Michaela uxor Bartolomei Crisme, dona Ingaldea uxor ser Ioannis dele done, donna Francisca uxor ser Antonii quondam Iacobi de Mingo, donna Marieta uxor ser Bartole Dondo, Alexandrina filia ser Ioannis Princivalis et donna Maria uxor magistri Hieronimi Barbitonsoris de Iustinopoli et cetera. /8r/

³⁷ Koncem 15. stoljeća u najstarijoj umaškoj matici nekoliko je „ponavljajućih“ antroponimijskih formula ženskih osoba kojima završava upis krštenja: najčešće je to *Antonia Siromocha/Siromoca* (54), a slijede *Cattarina/Catterina Contessa* (13), *Lucia Sclavina/[Sclav]ina* (5) te *Magdalena/Magdalen Tari* (2).

Matheus Iacobus (...) Compatres fuerunt ser Matheus Vitalis (...) Iacobus de Vartaneglo (...). /4r/

Iako pretežu primjeri u kojima dječak dobiva ime po kumu, a djevojčica po kumi, nekoliko je upisa iz kojih se iščitava da je jedna sastavnica dječakova osobnog imena mocijski parnjak osobnomu imenu kume, odnosno da je jedna sastavnica djevojčičina imena mocijski parnjak osobnomu imenu kuma, npr.:

*Matteus Michael (...) Comatres vero donna Michaela uxor ser Henrici Vitalis (...) /2r/
Caterina Pelegrina (...) Compatres fuerunt (...) ser Pelegrinus Crisma (...) /3v/
Ioannes Franciscus (...) Comatres vero donna Francisca uxor Antonii Gobbo (...) /3v/*

Ponekad među kumovima ima imenjaka čije je osobno ime jedna od sastavnica imena krštenika, npr.:

Pelegrina Ioanna (...) Compatres fuerunt (...) ser Ioannes quondam magistri Mathei Sutoris (...) Ioannes Grecus. Comatres vero Ioanna filia ser Damiani de Gelpho (...) /5r/

Ioannes Baptista (...) compatres fuerunt ser Ioannes Princivalis, magister Ioannes Antonius Sartor. /8v/

Katkad se za obje sastavnice dvostrukoga imena krštenika može pretpostaviti vjerojatna motivacija, koja ne mora nužno biti rezultat primjene istoga načela, npr.

Franciscus Antonius kršten je 7. listopada (1498.) (spomendan je sv. Franje Asiškoga 4. listopada, a jedan od krsnih kumova bio je *Antonius*). *Ioannes Stefanus* sin je *Stefanusa Vincentiusa*, a od šestorice kumova jedan je *Ioannes*, a jedan *Ioannes Antonius*.

Na osnovi usporedbe broja osobnih imena naslijeđenih od predaka ili podudarnih s imenima kumovima, čini se da je potkraj 15. stoljeća prevagu u izboru jedne od sastavnica osobnoga imena imalo imenovanje po kumovima.

S obzirom na zadanu strukturu i sadržaj upisnoga obrasca, znatnomu dijelu osobnih imena krštenika teško je ući u trag mogućim kriterijima izbora.

3. Zaključak

Najstarija dosad (najstarijim svojim dijelom u prijepisu) sačuvana hrvatska matična knjiga – matična knjiga krštenih umaške Župe svetoga Peregrina – datira iz 1483. godine. To je 80 godina prije tridentske odluke o obveznome vođenju matičnih knjiga krštenih. U prvih sedamnaest godina upisa krštenja u maticu (tj. u vremenu koje

pripada 15. stoljeću), naziru se osnovne značajke službenoga umaškoga osobnoimenskog sustava toga vremena: pretežitost svetačkih imena³⁸ i davanje dvostrukih osobnih imena na krštenju te vjerojatno njihovo svođenje na jednu sastavnicu u svakodnevnoj (ali i službenoj) komunikaciji. Na osnovi podataka iz matice često se ne može naslutiti povod izbora osobnoga imena, ali neki primjeri upućuju na primjenu kalendarskoga načela, a poneki kazuju o možebitnome imenovanju po krsnim kumovima. Nasljedno se načelo vrlo rijetko primjenjuje (barem kada je riječ o nasljeđivanju roditeljskoga imena). Iako dodatci uz osobno ime nisu bili predmetom ovoga istraživanja, kratak osvrt na antroponimijsku formulu imenovanih upućuje na nedovršen proces oblikovanja prezimena – stalnih, nasljednih i nepromjenjivih oznaka uz osobno ime. Taj dio antroponimijske formule valja podrobno istražiti prateći u maticama novijega datuma njegovo ustaljivanje.

Često se ističe potreba njegovanja i očuvanja nematerijalne zavičajne kulturne baštine, a pritom se nerijetko zaboravlja da toj baštini pripadaju i osobna imena. Da bi se osobnoimenska baština očuvala, nije dovoljno samo proučavati građu (naj)starijih razdoblja i opisivati njezine značajke te ih uspoređivati sa značajkama osobnoimenskoga korpusa drugih područja. Osobnoimenska se baština najbolje čuva kada osobna imena imaju svoje živuće nositelje i promotore. Ima li u osobnoimenskome fondu suvremene umaške antroponimije prežitaka iz ranijih razdoblja, pokazat će neko novo istraživanje.

Izvor

Doblanović, Danijela; Mogorović Crljenko, Marija [prir.]. 2019. *Matična knjiga krštenih župe Umag (1483. – 1643.)*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu.

Literatura

- Badurina, Anđelko [ur.]. 2006. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Badurina, Anđelko; Tadić, Marko. 1988. – 1989. Hagiotopografija Istre i dubrovačkog područja. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12–13, Zagreb, 59–63.
- Bertoša, Slaven. 2002. *Život i smrt u Puli. Starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*. Pula: Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije.
- Bolšec Ferri, Narcisa; Milošević, Branka. 2012. Baština Umaga i okolice. Il patrimonio di Umago e dintorni. U: *Umag(o). Monografija grada Umaga. Monografia della Città*

³⁸ Uzmemo li u obzir i osobna imena roditelja te kumova (među čijim imenima također pretežu svetačka), zaključujemo da je najmanje stotinjak godina prije tridentske odluke o obveznome nadijevanju svetačkih imena u Umagu i njegovoj okolici došlo do zamjene narodnih imena svetačkima.

- di Umago*. Umag: Gradska knjižnica Umag – Pučko otvoreno učilište „Ante Babić“ Umag, 59–110.
- Doblanović, Danijela; Mogorović Crljenko, Marija. 2018. Kumovi na krštenju i svjedoci na vjenčanju u Istri od 15. do 17. stoljeća. *Anali Dubrovnik*, 56 (2), Dubrovnik, 413–435.
- Doblanović Šuran, Danijela; Mogorović Crljenko, Marija. 2019. Uvod. U: Doblanović, Danijela; Mogorović Crljenko, Marija [prir.]. 2019. *Matična knjiga krštenih Župe Umag (1483. – 1643.)*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu, 13–42.
- Frančić, Anđela; Milovan, Maja. 2019. Imena u najstarijoj umaškoj matičnoj knjizi. U: Doblanović, Danijela; Mogorović Crljenko, Marija [prir.]. 2019. *Matična knjiga krštenih Župe Umag (1483. – 1643.)*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu, 45–77.
- Jelenić, Sergije. 1997. *Umag = Umago. Sakralno bogatstvo Umaga i okolice. Il patrimonio sacraledi Umago e dintorni*. Umag: Župa Umag.
- Krvopić, Lana. 2013. Matična knjiga krštenih župe Tinjan. *Vjesnik istarskog arhiva*, 20, Pazin, 39–58.
- Lukinović, Andrija; Markač, Pavao. 2003. *Župa Sveta Marija u Međimurju*. Sveta Marija: Župa Sveta Marija.
- Mogorović Crljenko, Marija; Poropat, Branka; Ujčić, Tajana. 2005. Suficit tibi scriber: Matična knjiga krštenih župe Labin (1536.–1583.). U: *Raukarov zbornik : Zbornik u čast Tomislava Raukara* [ur. Budak, Neven]. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu/Odsjek za povijest – FF press, 443–456.
- Muljačić, Žarko. 1963. Osobna imena u Dubrovniku (Župa Grad) od 1800. do 1900. god. (Prilog statističko-strukturalnoj analizi naših antroponima), *Filologija*, 4, Zagreb, 111–128.
- Petrić, Nikša. 1974. Crkvice sv. Pelegrina nedaleko Hvara. *Prilozi povijesti otoka Hvara*, IV (1), Hvar, 91–95.
- Rogošić, Andrea. 2016. Osobna imena u Splitu u razdoblju prepopodnoga pokreta. *Folia onomastica Croatica*, 25, Zagreb, 143–165.
- Salihović, Davor. 2013. Rođenja i krštenja u Labinu od 1861. do 1871. *Vjesnik istarskog arhiva*, 20, Pazin, 85–111.
- Šupuk, Ante. 1975. Šibenski Liber baptizatorum (1581–1590), njegova antroponimna građa i osobitosti te antroponimije. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 7, Zagreb, 81–186.
- Vlahov, Dražen. 1992–1993. Matične knjige u Povijesnom arhivu u Pazinu. *Vjesnik istarskog arhiva*, 2-3, Pazin, 277–309.
- Vlahov, Dražen; Jelinčić, Jakov; Doblanović, Danijela. 2004–2006. Uvod. *Vjesnik istarskog arhiva*, 11-13, Pazin, 11–28.
- Zuprić, Monika. 2013. Kćeri i sinovi Tara, Vabriga i Frate. Analiza matičnih knjiga krštenih župe Tar 1850. – 1880. *Vjesnik istarskog arhiva*, 20, Pazin, 59–84.
- URL 1: <https://tabor.hr/aktualno/sveti-benedikt-zastitnik-europe/>. Pristup 17. rujna 2020.

The first names of the baptized from the end of the 15th Century in Umag

This study analyses the first names of the baptized from the end of the 15th century who are registered in the oldest preserved Croatian register - *Register of the Baptized of Umag*.

The introduction contains general information about the register (period of registration, where it is stored, language and form of the data, studies up to date) and extralinguistic circumstances related to its place and time of origin (Umag at the end of the 15th century).

After the short review of anthroponymic formulas of the baptized, their parents, their godparents and the baptist, author examines the first names of the baptized. This anthroponymic category is examined in detail considering the number of its components (single first names, double first names), origin and gender of the baptized. In addition, available data reveals what could have affected the choice of first names (calendar principle, naming after family members or godparents). Numerical data are commented and presented in tables and charts. Also, specific first name characteristics are observed and compared to first names from the second part of the *Register of the Baptized of Umag*.

In conclusion, author emphasizes the domination of giving saint's names before it was specified at the 24th conference of The Council of Trent.

Keywords: first name, register of the baptized, 15th century, Umag

Sanda Ham

Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku

sanda.ham@gmail.com

Dubravka Smajić

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta u Osijeku

dsmajic@foozos.hr

Kritike jezika Ivana Matija Škarića u ozračju književnojezičnih mijena 19. St.

U radu se govori o jeziku prijevoda Svetoga pisma Ivana Matija Škarića: *Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*, drugoga cjelovitoga otisnutog prijevoda na hrvatski jezik. Na prijevodu je Škarić počeo raditi krajem dvadesetih godina 19. stoljeća, a dovršio ga je krajem pedesetih godina. Sveto je pismo izdano u drugoj polovici 19. stoljeća u Beču: izlazilo je od 1858. do 1861., svake godine po tri sveska. Potanje se prikazuju kritike Škarićeva jezika iz 19. st., one suvremene Škarićevu prijevodu – Ljudevita Gaja, Vinka Pacela, Ivana Črnčića, Andrije Stazića, Stjepana Ivićevića, Vladoja Dukata; časopisi *Danica*, *Zagrebački katolički list*, *Neven*, *Jadranske vile*, *Vienac*. Škarićev se jezik opisuje isključivo u odnosu na onodobne jezične hrvatske priručnike, pravopise i gramatike.

Ključne riječi: Ivan Matij Škarić, Vinko Pacel, Ivan Črnčić, Andrija Stazić, Stipan Ivićević, Sveto pismo, hrvatski jezik, jezik Škarićeva prijevoda Svetoga pisma, hrvatske filološke škole u 19. st.

1. Uvod

Prvi je cijelu *Bibliju* na hrvatski jezik preveo Bartol Kašić, pa iako je prijevod naručila Katolička crkva i iako ga je odobrila i prihvatila 1631., zagrebački je biskup Franjo Ergeleski spriječio objavljivanje jer mu je Kašićev jezik bio neprihvatljiv. Ergeleski je Kongregaciji svetoga oficija 1633. uputio pismo gdje moli da

„uzoriti izvole odložiti ovaj pothvat koji je od tolikog značenja i naredi da se dobiju prije potrebne i nužne informacije od zainteresiranih nacionalnih biskupa i od redovnika sv. Dominika i sv. Franje u Dalmaciji, Bosni, Hrvatskoj i Bosni Srebrenoj, vještih materinskom ilirskom jeziku jer je ovdje riječ o interesu čitave nacije tako brojne, raspršene po tolikim kraljevstvima i zemljama Europe, ne jedne samo biskupije dubrovačke (...) da će donijeti više štete nego koristi kako je to bio slučaj sa sličnim prijevodima za druge nacije.“ (Golub 2001: 157–158“ (Babić 2017: 32).

Time je Kašićev prijevod ostao u rukopisu, a otisnut je tek 1999. u Njemačkoj.¹

Prvi je naš otisnuti prijevod *Biblije* tako postao Katančićev iz 1831., a drugi je prijevod tema ovoga rada, *Sveto pismo Staroga i Novoga uvita iz latinskoga s obzirom na matične knjige izbistreno i iztumačeno po Ivanu Matiju Skaricu*.² Prijevod je objavlji- van od 1858. do 1861. u 70 sveščića ukoričenih u 12 knjiga: osam knjiga Staroga zavjeta i četiri knjige Novoga zavjeta. Tridesetak je godina Škarić radio na svom prijevodu; prijevod je neobično opširan, obasiže 6600 stranica, a većinu teksta čine bogati komentari. Tekst je komentara jezikoslovno vrijedan i kao sâm prijevod *Biblije*: Škarićevi su komentari nesputani Vulagatom i drugim biblijskim izvorima pa su i oni važan prinos poznavanju hrvatskoga književnoga jezika u 19. st. Prijevod je Škarićev moguće usporediti s Vulagatom i izvornicima,³ sa starijim hrvatskim prijevodima (tiskanim i/ili rukopisnim), s različitim europskim prijevodima iz Škarićeva i našega doba, ali jezik komentara samosvojan je i pripadajući Škariću i u tom je smislu neusporediv.

U literaturi o Škariću potvrđuju se različiti likovi i oblici njegova imena i prezimena, neki se navode u literaturi, a nekima se i on sam potpisuje: Matij, Mate, Matteo ili Matija; Skarich, Scarich, Skarić, Škaričić, Škarić. Zaključno – Ivan Matij Škarić.⁴

Kritikâ koje bi se odnosile na sadržaj Škarićeva prijevoda nije bilo u 19. st. Sažeto je to rekao V. Pacel:

„Iz ovoga nemojte izvoditi, da mi g. Skarića kanimo koriti radi tumačenja; jer niti se u to razumijemo, niti je to naš posao; nam je sam prievod pred očima.“ (Pacel 1858: 127).

¹ Kašić, Bartol. 1999. *Biblia Sacra*, Paderborn – Muenchen – Wien – Zuerich: Ferdinand Schoeningh.

² Ivan Matij Škarić rođen je u Postirima na otoku Braču (13. travnja 1793. – Zadar, 5. prosinca 1871.), a *Bibliju* je prevodio u Zadru. Ti su podatci važni za razumijevanje njegova jezika i kritika njegova jezika.

³ U knjizi *Hrvatski standardni prijevodi Biblije* naveden je popis „matičnih knjiga“ kojima se Škarić mogao poslužiti – *Biblia Rabbinica* iz 1525. i *Septuaginta*. Autori pretpostavljaju da je riječ o izdanju Septuaginte „koju je započeo Holmes, a 1827. završio James Parsons. Novozavjetni tekst izdan je Bonaventure i Abrahama Elzevira koje je prihvaćeno kao *textus receptus* 1633. i bilo je na snazi sve do Westcott-Horta iz 1881.“ (Lujčić 2018: 26–27).

⁴ O tome smo pisale u radu *O nekim nejasnoćama oko Škarićeva prijevoda Svetoga pisma* (Ham i Smajić 2018).

Jezične kritike i osvrti stizali su sa svih strana i prije i poslije objavljivanja Svetoga pisma – u *Danici ilirskoj*, *Zagrebačkom katoličkom listu*, *Narodnim novinama*, *Nevenu*, *Jadranskim vilama*, *Viencu*.

Ovdje će se spomenuti kritike u *Danici ilirskoj*, *Zagrebačkom katoličkom listu* i *Narodnim novinama*; osvrt u *Viencu*, a opširnije će se prikazati rasprava koja se vodila u *Nevenu* i *Jadranskim vilama*. Vinko Pacel, Ivan Črnčić, Andrija Stazić i Stipan Ivičević kritičari su i raspravljajući o čijim će se prosudbama u ovom radu potanje govoriti.

2. Najave Škarićeva prijevoda i kritike *unaprijed*

Škarićev prijevod najavljen je 16 godina prije objavljivanja, u *Gazzetti di Zari* 9. kolovoza 1842. u broju 63. na str. 230., pod naslovom *La Bibbia*, a iste godine, 17. prosinca 1842., na str. 205. Ljudevit Gaj (potpisan kao *Uredništvo*) u *Danici ilirskoj* u rubrici *Sveslavjanske vjesti* donosi istu najavu.⁵ *Gazzettina* je najava tek novinarska zabilježka o budućem izdanju, ali Gajev je tekst kritika unaprijed:

„*) Želiti bi bilo, da bi se ovo prekorisno dĕlo novim našim pravopisom izdalo, jer talianski pravopis, kojim je bez dvojbe pisano, poznat je samo u malenoj Dalmaciji — a na suprot naš novi svaki dan se više i više razprostranjuje, i već je i u iste občinske škole kraljevinah Horvatske i Slavonske po višjoj naredbi uveden.“ (Gaj 1842: 205).⁶

Kao što se iz navoda vidi, Škarićev je prijevod plijenio pozornost i kritike već samom svojom najavom, a što se vrijeme objavljivanja bližilo, osvrti su sve brojniji, a kritike oštrije. U kolovoškom *Nevenu*⁷ 1856., u rubrici *Vjestnik* na str. 255. čitamo kritiku *unaprijed*, o Škarićevu pravopisu:

„U c. k. tiskarnici u Beču tiska se već višeputih objavljeni hrvatski prievod svetoga Pisma od g. kanonika Ivana Skarića u Zadru. Nemožemo unapred suditi o vriednosti velevažnoga toga djela, nu žaliti bi morali ako je g. Sk. u svom djelu sliedio onaj način pisanja, kojim se je služio u oglasu svome.“

Člančić nije potpisan, a nije potpisan ni sljedeći opširniji članak objavljen već u 10. listopadskom *Nevenu*. Urednik je toga godišta bio Josip Praus, članak izlazi u rubrici *Iz Zagreba. (Knjiž. viesti)* i naslovljen je: *Sveto pismo prevedeno na hrvatski jezik od Ivana Matije Škaricha*, ali nije potpisan. Autor bi mogao biti Vinko Pacel, a pretpostavka se može graditi na tom da je članak sličnoga sadržaja objavljen dvije godine poslije u *Nevenu* 1958., a taj se mlađi članak pripisuje Pacelu.

⁵ Opširnije v. Ham i Smajić 2018.

⁶ Svi se navodi donose izvornim slovopisom i pravopisom.

⁷ To je ujedno i osmi broj jer je *Neven* u svom petom godištu (Tečaj V.) 1856. izlazio kao mjesečnik (v. Brešić 2004).

Članak je kritika, i to prilično oštra. Budući da su u tom članku zametnute buduće kritike Škarićeva prijevoda i prosudbe koje se do danas ponavljaju o Škarićevu prijevodu, ovdje će se opširnije prikazati. Iako suvremeni radovi uzimaju u obzir da su kritičari uglavnom dolazili iz redova Kurelčevih učenika i pristaša – najviše su kritika objavili *Neven* i *Jadranske vile*, oba riječka lista, a Rijeka je sredinom 19. st. u filološkom smislu bila rasadište Kurelčevih jezičnih načela – ipak suvremenici ne uzimaju u obzir i da su oštre kritike uglavnom nadahnute riječkim filološkim načelima⁸ koja Škarić nije poštovao u prijevodu, a ne uvijek lošim stranama prijevoda. To naročito dolazi do izražaja u najupornijim kritikama Ivana Črnčića.

Kritičar, pretpostavimo da je to bio Vinko Pacel, smatra da Škarić jezično kasni 50 godina za svojim vremenom, zamjera mu brojne leksičke zastarjelice i stilsku „zamršenost“:

„Da je g. pisac djelo svoje prije 50 godina izdao, velike bi bio možbit pohvale stekao: nu slipe bi morao biti, tko bi htio nijekati, da hrvatski jezik od onda nije napredovao, a napredku tomu neima u djelu g. Škarića gotovo ni traga, on bo upotrebljava rieči onakve i onako, kao što to činjahu pisci ne posve vješti narodnomu jeziku i za koje dan danas nitko više i nemari (n. p. kip mjesto osoba; izčestvo m. tvar; zastava m. počelo; a počelo m. početak; običajno m. običaj; snop m. svezak itd.) Rado priznajemo, da je g. pisac očevidno prijatelj razvitka jezika, jer je i gdjekoju manje poznatu rieč (n. p. štovjrstovanje) upotrebio; al u tom poslu okrenuo je gdješto stranputicom, tako n. p. rieč razprostranost upotrebljava mjesto prostor i prostranost; uzduh kaže ajer itd. O nenaravskom i zamršenom slogu ne ćemo ovdje ni da govorimo; jer bi njegovo „oznanjenje“ valjalo prevesti na naš književni jezik, da ga čovjek točno uzmog razabrati.“ (str. 303.).

Valja napomenuti da suvremeni autori Škarićev leksik izdvajaju kao vrlinu njegova prijevoda, osobito njegove novotvorenice. Bonaventura Duda, govoreći o Škarićevu prijevodu, kaže da se njime služio pri pisanju zagrebačke *Biblije* i da je autorima od osobite pomoći bilo Škarićevo leksičko blago i Škarićeve novotvorenice (Duda 1981, 2000, 2000a; Vidović 2003).

Zbog pravopisa i gramatike kritičar će izreći prosudbu koja i danas prati Škarićev prijevod:

„Tako evo g. Šk. služi se novom smjesom od staroga i novoga pravopisa; gramatika i način pisanja riečih (n. p. lipo, resti itd.) posve mu je provincialan, i sve je kao namijenjeno samo kakvoj okolici dalmatinskoj...“ (str. 304.).

Kritičar nije protumačio na koja jezična obilježja misli kada govori o provincialnosti, naveo je samo dva primjera: *lipo* i *resti* iz kojih zaključujemo da je „provincialnost“

⁸ Uobičajilo se govoriti o riječkoj filološkoj školi ili riječkom filološkom krugu (Jonke 1964; Vince 1990; Stolac 2006).

u Škarićevu ikavizmu i leksiku. Ta je prosudba poslije ponavljana iz kritike u kritiku, sve do suvremenih opisa Škarićeva jezika (Vrtič 2007), a da se ni jedan autor nije potanje pozabavio pitanjem mogućih dijalektizama.⁹ Dakako, ikavica je očita i nije prijeporna. Međutim, kritičari Škarićevi suvremenici iz 19. stoljeća nisu njegovu ikavicu smatrali osobitom manom i nisu ustrajavali na njoj, napokon, Škarić je svoja izdanja popravljao i usklađivao sa zahtjevima kritike, no ikavica je ostala nedirnutom. Tek će 20. i 21. st. ustrajno ponavljati o ikavizmu u Škarića. Vince smatra da je Škarićev prijevod posljednje veliko djelo hrvatske ikavice, ali i da je ikavica razlogom što je Škarićev prijevod zanemaren već krajem 19. st.¹⁰

Nevenov kritičar izriče i pokudu zbog izrazito opširnih komentara koje Škarić dodaje uz svoj prijevod. Budući da je Škarić prevodio „iz latinskoga s obzirom na matične knjige“, služio se i različitim njemu suvremenim prijevodima, ta je širina iznjedrila bogatstvo teološke, filozofske, filološke, povijesne i općekulturne misli 19. st. kojom Škarić u komentarima prati biblijsku riječ. Primjerice, *Evanjelje po Ivanu* (Škarić 1860) na 134. str. donosi 10 redaka teksta samoga *Evanđelja* (dvostupačno, pet redaka u svakom stupcu, uobičajeno krupna slova i veći prored) i 39 redaka gusto i sitno otisnutoga komentara. Tako je popriličica na svakoj stranici, do desetak dvostupačnih redaka *Biblije*, do četrdesetak redaka komentara – popriličica 5 000 str. komentara. Danas te komentare smatramo izrazito vrijednima. *Nevenov* kritičar pak kaže ovako i time postaje jedini Škarićev kritičar koji bi komentare kratko i tako na trošku oko prijevoda štedio: „Jošte bi se mogle i opazke tumačeće sv. pismo znamenito prikratiti, čim bi se i trošak za polovicu obalio“ (Pacel 1856: 303).

Zagrebački katolički list, koji prati put Škarićeva prijevoda, kritika i ispravaka, nešto je blaži i pomirljiviji. Najavljuje skori izlazak prvih svezaka, ali čitatelje obavješćuje da se prijevod pregledava i da je dio već odobren za tisak:

„Napokon još jednu vjest za štioća. Ovdě se preko 20 danah bavio preč. g. Dr. Škarić, zadarski kanonik u pogledu svoga dĕla – ilirskoga prevoda sv. pisma. Oko 12 svezakah već je odobreno; ostali su od Propagande na pregledanje izručeni bili biskupom (Pini-u) splětskomu i hvarskomu. Nu pošto ova dvojica radi starosti nemogu se podvĕrići tomu težkomu poslu pisat će se presv. g. Calogeri, biskupu šibeničkomu. Među to Dr. Škarić dne 8. listopada na Genovu odputova u Beč, gdje sada sĕdi, da se što prije pĕrvi svezak odtisne.“ (Rački 1957: 387).

Ipak, *Nevenova* je kritika pala na plodno tlo, godinu prije objavljivanja prijevoda, pa u *Narodnim novinama* čitamo vrlo oštre riječi:

⁹ Opširnije o dijalektizmima u Škarića v. Vrtič 2007; Ham i Smajić 2018.

¹⁰ Ovdje valja upozoriti da je Vinceovo planirano djelo o Škarićevu prijevodu ostalo u rukopisu i nije dostupno javnosti, pa tako ni nama (opširnije o tom rukopisu v. Pranjković 1998). Drugim riječima, Vinceovi argumenti o dijalektizmima u Škarića nisu nam poznati.

„Sv. pismo od Iv. Mat. Škarića objavljeno bi u zadarskoj Gazetti 9. kol. 1842. Sad je dakle 15 godinah od kad je javljeno, pa se prevoditelj tek lani ozbiljnije latio posla. Dielo biaše već onda gotovo, g. je prevoditelj mogao ga barem izpraviti, ali žalibože ni toga nije učinio, jer kako nas je lanjski Neven izvijestio, to neće biti ni u čistom dalmatinskom, a kamo li u čistom književnom jeziku, svakomu dakle težje za razumjeti nego li isti izvor.“ (Mr 1857; 1982: 140).

3. Kritike objavljenoga prijevoda

3.1. Vinko Pacel

Prvi dijelovi, „četiri snopića“, Škarićeva prijevoda objavljeni su 1858. *Neven* njihovo objavljivanje prati doista opširnim i argumentiranim kritikama. Te su godine uređivanje *Nevena* iz ruku Josipa Prausa preuzeli Josip Vranjicanji Dobrinović i Vinko Pacel, a bit će to posljednja *Nevenova* godina.¹¹

Vinko Pacel ostavio je traga u hrvatskom jezikoslovlju, ne samo kao urednik *Nevena* i pokretač i urednik časopisa *Jadranske vile*, bio je potpisnikom Bečkog dogovora i autorom dviju hrvatskih gramatika (Pacel 1860, 1865).¹² Važno je naglasiti da njegove gramatike idu u red gramatika zagrebačke filološke škole, bez obzira što je Pacel potpisnikom Bečkoga dogovora i Kurelčevim učenikom.¹³

Hrvatskoj je normativistici Pacelova slovnica zanimljiva ponajprije slovopisno jer Pacel ne piše *ě* nego piše *ie/je* (ipak smatrajući *ie* dvoglasom);¹⁴ napušta popratno *è* uz samoglasno *r* pa ne piše *èr*; dvoji oko valjanosti slova *dj* i *gj*. Morfonološkoga se pravopisa dosljedno pridržava, smatrajući fonološki lošijim jer otežava razumijevanje budući da ne čuva korijen riječi, nego ga mijenja. Dokazuje da je genitivno *-ah* znanstveno (povijesno) neopravdano i da prednost valja dati nastavku *-a*. U vrijeme kada objavljuje svoju prvu slovnicu 1860. na snazi su još uvijek *ě* i *èr* i genitivno *-ah*, tako da je pisanje *ie/je*, *r* umjesto *èr* i *-a* u G mn. u slovničkom smislu bio iskorak u odnosu na klasične slovnice zagrebačke škole, Vebera (1859, 1871) i Mažuranića (1859). Pacel ne samo da prihvaća nesinkretizirane zagrebačke nastavke za množinu nego propisuje i dvije dvojine pa je tu i korak dalje od zagrebačke škole; razlikujući dvije dvojine, posve je poseban u povijesti hrvatskih gramatika. *Dvojina brojna* padežni je oblik uz brojeve

¹¹ Opširnije v. Brešić 2004.

¹² Opširnije o Pacelovoj djelatnosti v. Vince 1990; Ham 2006; Stolac 2006.

¹³ Naziv kurelčevac upotrebljava Vince i tim nazivom označava sljedbenike Kurelčeve jezikoslovne misli. O tom piše u svojim *Putovima* u poglavlju *Riječka filološka škola*, gdje opširno i potanko navodi i tumači obilježja Kurelečeva jezika (Vince 1990: 405–443). U ovom se radu naziv kurelčevac ili Kurelčev učenik i/ili sljedbenik upotrebljava u istom značenju kao i u Vinca.

¹⁴ U vrijeme kada Pacel objavljuje svoju prvu slovnicu 1860. na snazi je još uvijek *ě* tako da je pisanje *ie/je* u slovničkom smislu bio iskorak u odnosu na klasične slovnice zagrebačke škole, Vebera (1859, 1871) i Mažuranića (1859).

dva (oba, obadva), dvije (obje, obadvie), tri, četiri; *dvojina neprav*a padežni su oblici imenica koje znače par i sklanjaju se s brojem *jedni, jedne, jedna: jedne rukavice* i sl. Među dvojine (i prave i neprav)e Pacel ubraja i imenice pluralia tantum.¹⁵ Ti će normativni pogledi Pacelu biti polazište u kritici Škarićeva prijevoda, a bit će donekle razvidni i u kritikama Ivana Črnčića. Nije pri tom nevažno što su obojica Kurelčevi pristaše.

Pacelova je kritika prva, ona je pokretač lavine koja će se sručiti na jezik Ivana Matija Škarića. Točnije rečeno, kritika koju pripisujemo Pacelu jer je u Nevenu nepotpisana. (Pacel 1858).¹⁶ U toj kritici prepoznamo temeljne misli iz *Nevena* od prije dvije godine, ali sada izrečene mnogo oštrije, izravnije i pogubnije:

„Sv. pismo g. Skarića čini nam se ne može biti, nego za njeka sela Dalmacije, ali ne za svu Dalmaciju... . G Skarić zna o našem jeziku dan danas od prilike toliko, koliko znaše i prije 30 godina... doista strašan primjer svim spisateljem koji ne napreduju u pravom poznavanju jezika... da je ovakom prievod Sv. pisma u našem jeziku književna nagrada; a buduć ova knjiga ima biti najveća od svih dojakošnjih, dosljedno je daklje to nagrada najveća.“ (Pacel 1858: 127–128).

Od konkretnih zamjeraka Pacel navodi pravopisne nedosljednosti u sastavljenom i rastavljenom pisanju i sastavljanje zanaglasnica spojnicom s naglašenom riječi; na morfološkoj razini kritizira Škarićev G mn.: *sinov*; na sintaktičkoj razini upotrebu infinitiva kao prijedložnoga izraza (*bez začeti, za reći*); na leksičkoj razini kritizira zastarjelice. Škarićev *bohemski jezik* spretno je upotrijebio kao argument protiv dalmatinskoga jezika – ako i postoji Bohemija, ne postoji bohemski jezik. Tako, kaže Pacel, postoji Dalmacija, ali ne i dalmatinski jezik. Kada je o ikavici riječ, spomenuo ju je Pacel u jednoj jedinjoj rečenici:

„Ona nesretna slovka *pri* m. *pre* smeta na što mjesta, da se ne može razumjeti; kao i to, što piše ikavski (ipak *vence* m. *vince*).“ (Pacel 1858: 127).

U odnosu na jezik kojim Pacel sâm piše, kritika mu je vjerodostojna. Pravopisno je dosljedan, piše jekavski (*ie/je – pamtiviek, viekovi; povjestnica*), G mn. mu je s nastavkom *-a* (naših *prijatelja svećenika*), u DLI mn. dosljedno upotrebljava nesinkretizirane nastavke (D *-em: svim spisateljem*, L *-ih: u strašnih primjerih*, I *-ami: sa svetinjami*), a u dvojini je *-ima (pred očima)*.

Pacel se više nije oglasio cjelovitom kritikom, pripisati mu se mogu brojne napomene u bilješkama uz članak Stipana Ivičevića u *Jadranskim vilama* (1859: 115–118). O tome opširnije pišemo u točki 3. 4. u ovome radu.

¹⁵ Opširnije o Pacelovim slovnica, općejezičnim i normativnim rješenjima u njima v. Ham 2006: 111.

¹⁶ Danas je postignuto suglasje o autorstvu te kritike budući da je Pacel bio urednikom. Kritika je objavljena u rubrici Knjigopis.

3.2. Ivan Črnčić

Ivan Črnčić najuporniji je Škarićev kritičar. U *Nevenu* je objavio čak šest članaka kritikâ, u *Jadranskim vilama* jedan, ukupno dvadesetak stranica argumentirane i oprijemljene kritike. U raspravu su se s njim upustio Andrija Stazić, a uključio se i Stipan Ivićević.

Črnčićeva kritika o kojoj ovdje govorimo drugi je objavljeni Črnčićev tekst, prvi mu je godinu dana prije objavljen u Zagrebačkom katoličkom listu.¹⁷ Črnčić je, dakle, na samom početku svoje javne i filološke karijere. U povijesti je hrvatskoga jezikoslovlja upamćen kao proučavatelj hrvatske glagoljice, a Vjekoslav Štefanić ovako ocjenjuje njegov prinos proučavanju Bašćanske ploče:

„Najvećih zasluga za čitanje ploče ima Ivan Črnčić, hrvatski učenjak s otoka Krka. Ovaj njegov opis, napisan nešto starinskim jezikom g. 1865, pokazuje njegov sveti zanos i uzbuđenje, kad se mučio, da ploču pročita.“ (Štefanić 1941: 337).

Za naš je rad važno Črnčićevo poznavanje glagoljice i „sveti zanos“ kojim je pristupao hrvatskoj kulturi jer se iz Črnčićeve kritike Škarićeva prijevoda razaznaje izvrsno poznavanje hrvatske jezične i književne povijesti, a ništa manje nije važno ni to što Črnčić za sebe kaže: „jer sam bio pod Kurelcem“ (Štefanić 1941: 337), a biti pod Kurelcem značilo je biti pod njegovim utjecajem i posredno – zalagati se za Kurelčeva jezična načela. To se iz Črnčićeve kritike Škarićeva prijevoda jasno vidi pa se zbog toga danas općenito smatra da su kritike Škarićeva prijevoda i rasprave o tom prijevodu većim dijelom nastale zbog sukoba hrvatskih filoloških škola i da su na udaru uglavnom bili različiti padežni oblici za množinu:

„Aluzija je bila na različite oblike u dativu, lokativu i instrumentalu množine, kao i u genitivu množine, u čemu je vladalo šarenilo ako se usporedi samo Zagrebačka škola s Riječkom filološkom školom, odnosno Karadžićevom. A upravo i zbog tih padeža vrlo je oštro napadao Škarića kurelčevac Ivan Črnčić koji mu nije mogao oprostiti drugačije padežne oblike od onih Kurelčevih.“ (Vince 1990: 393).

Vinceova je tvrdnja točna, ali ju valja produbiti i protumačiti – naime, nije riječ u Črnčića samo o zalaganju za Kurelčeva jezična načela, riječ je o protivljenju pojednostavljivanju hrvatskoga padežnoga sustava i smanjivanju broja padeža, a ne samo padežnih nastavaka i oblika. Črnčić se tako zalaže i za načela zagrebačke škole. Uostalom, izrijekom navodi samo dva hrvatska gramatičara koja bi Škariću trebala poslužiti da se ugleda na njih, a oba su slovničari zagrebačke škole: Babukića (1836, 1854) i Volarića (1854). Črnčić smatra da Škarić uopće nema u svom padežnom sustavu lokativ,

¹⁷ Črnčićevu bibliografiju v. Strčić 1997: 65–70.

nego da su dativ i lokativ stopljeni u jedan padež, a to nije protivno samo Kurelčevu učenju (čije utjecaje vidimo u Črnčića) nego i poimanju hrvatskoga morfološkoga sustava zagrebačke škole.

Kao i Pacel i Črnčić je vjerodostojan kritičar – onako kako traži od Škarića da piše, tako i on sam piše. Dakle, oba *Nevenova* kritičara kritiziraju Škarićev jezik zbog toga što nije kao njihov, pa je kritika donekle i apsurdna jer Pacel i Črnčić ne pišu posve istom stilizacijom pa i od Škarića očekuju različito – primjerice, Pacel kritizira Škarića zbog G mn. na -ø, Črnčić podupire Škarićev G mn. na -ø i kritizira mu G mn na -a ili -ah.

Črnčićeva kritika započinje kritikom utjecaja „susjednih jezika“ (po navedenim primjerima zaključiti se može da riječ o srpskim i talijanskim utjecajima), ne samo u Škarića nego općenito. Kritizira *da s prezentom (moram da idem umjesto moram ići)*, upotrebu vlastitoga imena u apozicijskom skupu (*čovjek Hrvat umjesto hrvatski čovjek, Isus Nazaranin umjesto Nazaretski Isus*),¹⁸ upotrebu polusponskih glagola s leksičkim imenskim dijelom (*postati bogat, postati siromašan umjesto zabogatjeti, osiromašiti*), upotrebu *jedan* kao član uz imenice (*dojdoh u jednoj ladji, a ne može doći u dvijuh*), nesklonjivost ženskih prezimena (*udaje se Manda Brusić umjesto udaje se Manda Brusićeva*).

Škariću Črnčić zamjera sljedeće, a ovdje navodimo kronološki sve zamjerke iz *Nevena*:

- što ne sklanja svoje ime (na naslovnici je lokativ imena: *po Ivanu Matiju Skarich* umjesto *po Ivanu Matiju Skarichu*)
- što „po talijanski“ upotrebljava *isti* umjesto *sâm* (*ljubiti sebe istoga* umjesto *ljubiti sebe samoga*)
- što ne upotrebljava posvojni pridjev, nego posvojni genitiv (*sinovi Jakova* umjesto *sinovi Jakovljevi*), a u svezi s tim zalaže se za osmi padež, ablativ¹⁹
- što upotrebljava nastavak -ah ili -a u G mn. (*sto i trideset godištah, onih bogova* umjesto *sto i trideset godišť, onih bogov*), a samo u nekoliko primjera nastavak -ø (*sinov, porodov*)
- što upotrebljava nastavak -im ili -ima za D mn. (*k Judeim* umjesto *k Judeom, daje kraljima* umjesto *daje kraljem*)
- što za D mn. i I mn. ima jednake nastavke

¹⁸ Primjerice, Kurelac ne upotrebljava sintagmu *grad Rijeka* nego *riječki grad* (o tom opširnije v. Vince 1990: 405–443).

¹⁹ „Svatko se debelo vara, koj misli, ili vjeruje da nam jezik ima samo sedam padežev, koji ono redom stoje u Slovnica; on ima jošće nekakov padež, komu možemo reći, da je padež nad padeži. Za to Babić negdje na početku 18 vieka zapisa u svojoj slovnici: Hrvati imaju osam padežev!! G. Š.. kako vidimo, veliku mu krivicu činjaše; ipak nij' mu djelo po sve brez njega.“ (Črnčić 1858: 142).

- što nema poseban nastavak za L mn., nego mu je jednak kao za dativ/ili instrumental
- što nema lokativa, nego mu je umjesto lokativa dativ
- što ne upotrebljava posebne nastavke za dvojину, nego u množini upotrebljava nastavke za dvojину
- što nema dvojину
- što nema pravilan raspored navezaka u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi (Črnčić očekuje dativ s naveskom *u*, lokativ bez naveska)
- što upotrebljava navezak *e* (*njekakovo e ne valja dodavati: „s njome (brez e)“*)
- što upotrebljava *je* kao zanaglasni akuzativ zamjenice *ona* umjesto *ju*
- što ne upotrebljava posebne oblike za određene i neodređene participe
- što ne upotrebljava dugu množinu u etnika (*Rimljan* umjesto *Rimljanin*)
- što u jednosložnih imenica a-vrste upotrebljava dugu množinu i u ostalim padežima, a ne samo G mn. (I jd. u Škarića: *bogovom, sinovom* umjesto *bogom, sinom*)
- što umjesto predmetka *pre* upotrebljava *pri* (*prinesti* umjesto *prenesti*)
- što upotrebljava *ikavicu*.

Kada je o ikavici riječ, valja napomenuti da se spominje tek u posljednjem dijelu kritike kada je kritika već pomalo jenjavala i izlazila dvostupačno i sitnim slovima (četiri su nastavka kritike objavljena u tom grafičkom liku, a inače većim slovima i nestupačno) i posvećeno je ikavici tek nekoliko rečenica:

„A da piše, žali Bože! Sve po ikavsku to jur zna naš sviet. Ovo je škoda našoj slogi, za koju mnogi ne mare...“ (Črnčić 1958: 575).

S obzirom na sve ostale zamjerke, ta je najsitnija i čini se da suvremenicima ikavica nije bila krupna smetnja. Pretpostavljamo da je zbog toga Škarić i mogao zadržati ikavicu u cijelom prijevodu.

Črnčićeva kritika završava pomirljivo, uočava da je Škarić prihvatio njegovu kritiku i da popravlja svoj jezik, pa su novi „snopići“ prijevoda objavljeni uglavnom ispravljeni i Črnčić svoju kritiku završava hvalom:

„Dragi čitatelji! Sada znate kakov je 11 “snopić” obučen je po Slovjensku, pak ga i oni mogu razumjeti, koji i ne znaju matice. Hvala Pr. g. prevodilcu! Neka gg. predbrojenici salju novce, proseći ga i moleći, da i ono izpravlja sto je ostalo neizpravljeno u ovom svezku, jer Sveto Pismo nije kakovo takovo djelo, a kasno je za grãdom zvonit.“ (Črnčić 1858: 575).

Poslije četvrtoga dijela Črnčićeve kritike, *Neven* objavljuje i odgovor Andrije Stazića. Budući da Črnčić Stazića izrijeком ne spominje u svojim kritikama, čini se da se Stazić ipak osjetio p(r)ozvanim odgovoriti. Črnčićeva se kritika u *Nevenu* nastavlja nesmetano

poslije Stazićeva odgovora još u trima dijelovima, a Stazić će svoj odgovor dobiti tek u *Jadranskim vilama*. Črnčić mu odgovora opširno i argumentirano, ponavljajući sažeto sve što je rekao u kritici u *Nevenu*, teorijski tumačeći i primjerima iz hrvatske književnosti podupirući svoja jezična načela – o potrebi razlikovanja (o različitim padežnim nastavcima) DLI mn., o postojanju L, u jd. i mn., o potrebi uvođenja osmoga padeža, ablativa.

3.3. Andrija Stazić

Andriju Stazića Zlatko Vince u svojim *Putovima* spominje u kontekstu rasprave oko Škarićeva prijevoda, kao onoga koji je Škarića branio od Pacelovih i Črnčićevih oštih kritika (Vince 1990: 393), a tek u *Ikavici u hrvatskoj jezičnoj povijesti* (1998: 36) Stazića svrstava u zadarski filološki krug uz bok Jerolimu Šutini i Ivanu Danilu²⁰ navodeći da je gramatičar i pobliže opisujući njegovu prvu gramatiku iz 1850. *Grammatica della lingua illirica ad uso degli amatori nazionali e stranieri che bramano d'impararla*. Vince naglašava da je Gramatika napisana još 1844., upućujući nas na nadnevak u uvodu (*Indroduzione*) od 1. siječnja 1844. U vrijeme rasprava oko Škarićeva prijevoda gramatika je bila u upotrebi osam godina, a pisana je barem dva desetljeća prije – napisana je i objavljena prije klasičnih gramatika zagrebačke škole na koje Črnčić upućuje Škarića kao na jezične uzore.

Stazić se doista mogao osjećati p(r)ozvanim, ponajviše zbog Črnčićeva upornoga ponavljanja da hrvatski jezik ima L mn. i da L mn. ima svoj posebni nastavak *-ih*, da su L i D različiti padeži i u jednini i množini, da su DLI mn. padeži s različitim padežnim nastavcima, nesinkretiziranima, onako kako ih propisuje zagrebačka škola, da hrvatski jezik ima dvojину imenskih riječi, ali i glagola, da imenske riječi u DLI dvojine imaju nastavke *-ima*, *-ama* i da upotreba tih nastavaka za množinu znači potiranje dvojine. Protivnik je *ahavačkog* G mn. pa i genitiva s nastavkom *-a*, zalaže se za G mn. s nastavkom *-ø*. Makar se Črnčić općenito smatra kurelčevcem, ovdje je svakako u okvirima zagrebačke škole, izuzimajući G mn. koji je u Zagrepčana s nastavkom *-ah*. Valja napomenuti da i Babukić u imenica a-vrste propisuje u prvoj svojoj slovnici (1836: 20) G mn s nastavkom *-ah*, ali i bez nastavka, osnovu s umetkom *ov*, *ev* i nastavkom *-ø*.²¹ U drugoj je Babukićevoj slovnici samo *-ah* za G mn. (Babukić 1854: 176).

Stazićeva gramatika broji samo šest padeža u jednini i množini, L nema, izjednačen je s D. G mn. ima nastavak *-ah*, D mn. nastavak *-im*, a I mn. *-ima*, *-ama*. (Stazić 1850: 48). Dvojину Stazić ne bilježi. Budući da je riječ o morfološkim obilježjima koja Črnčić ponajviše kritizira u Škarića, naravno da se Stazić osjeća p(r)ozvanim. Dakako, Črnčić se neizravno i obraća Staziću, primjerice raspravljajući o razlozima zašto bi D mn. imao *-im* (umjesto *-om* ili *-em*):

²⁰ Opširnije o svim trima autorima v. Ham 2006.

²¹ Babukić *ov*, *ev* smatra nastavcima. Međutim, može se smatrati i da je riječ o proširenoj osnovi s nastavkom *-ø*.

„... tko bi poznao onakov vaš dativ, onakov je i instrumental u jednini?., — Tko?! — svaki pravi Slovjenc, koj nije pokvario svoga bogatoga jezika. A pak znam í razliku: om, em (v. Ostromira i ostale starije i novije) jest za instrum. u jed.. a: om, em za dativ u množini; tko nije gluh može čuti razliku, n. p. hodmo *zà volom* i: *daj volom siena...*“ (Črnčić 1858: 158).

Time Črnčić nastoji pobiti sljedeće Stazićevo tumačenje (i ne samo Stazićevo) da se I jd. i D mn. s nastavkom *-om* ne razlikuju:

„U dativu plurala moraju završavati na *-im* a ne na *-ima* jer taj nastavak, prema najboljim piscima, pripada socijativu. Jednako misli i slavni Vuk Stefanović. Vidi – Vuka Stefanovića Karadžića i Save Tekelie pisma – na strani 34, gdje kaže: Bilo bi dobro u dativu plurala pisati *perim* bez *a* kako bi se razlikovao od socijativa koji mora imati *a*, i sve bi se imenice trebale držati toga pravila, osim nekoliko imenica i zamjenica. Kao potvrdu iznesenoga mišljenja vidjeti u Fili-ppovića na str. 20 u I. tomu: »Zlamenje svetoga križa koje je kriposno protiva našim neprijateljem« a ne našim neprijateljima.“ (Stazić 1850: 50).²²

Rasprava je dakle oko načelnih jezičnih obilježja i normativnih rješenja – riječ je o morfološkom sustavu hrvatskoga jezika i broju njegovih padeža, a ne samo izboru nastavaka.

Stazić je prepoznao Črnčićeve motive:

„Dobro je dakle rečeno da jest zlokobna zviezda, jerbo donese rat književni pod vidom kritike ili prosudjivanja“ (Stazić 1858: 538).

pa raspravlja postoji li u hrvatskom jeziku uopće L ili su L i D jedan padež (koji Stazić naziva dativom) i na temelju starijih hrvatskih gramatičara i književnika dokazuje da L nema posebnoga nastavka kojim bi se razlikovao od D. Uz to, omalovažava Črnčićevu kritiku smatrajući pogriješke koje Črnčić pronalazi zanemarivima. Tu se dotiče i Pacela (makar ga izrijekom ne navodi) započinjući navođenje *strašnih griješina Gospo. Šk.* nazivom *bohemska* jezika umjesto *češkoga* (što je Pacelova zamjerka):

„Nuder da izvalimo na dvor te strašne griješine Gosp. Šk. Bohemskog miesto Českoga. — Koim m. kojim. — Rekao je m. reko je. — Pridajem m. predajem. — Sinov m. sinova. — Umrao m. umré. — Tkoim m. tko. — Zemlje Kanan m. Kanaana. — Zemlje Gesen m. Gesenu. — Polja Ejipta m. Ejijska. — Sluga m. slúga. — Ljudih (?) m. ljúdi. — Godištah (?) m. godišta. — Judeim m. Judeom. — Većima m. većim. — Manjima m. manjim. — Kupovnicima m. kupovnikom 6). — Njima m. njim. — Ejiptianimaa m. Ejiptianom. — Kraljima m. kraljem 7). — Na utopitim livadam m. utopitih livadah. — U tvojim žitnicam m. u tvojih žitnicah...“ (Stazić 1858: 539).

²² Zahvaljujemo akademiku Goranu Filipiju na prijevodu s talijanskoga jezika na hrvatski.

U bilješkama 6) i 7) ruga se Črnčiću. Bilješka 6) kaže: „Kod naroda *dativ* na om umroje. Pokoj mu duši“, a bilješka 7): Isto i starom dat. na *em*, Bog mu daj raj“ (Stazić 1858: 539).

Stazić završava svoj odgovor Črnčiću objedom da je Črnčić nepravedno napao Škarića i svojom kritikom koja „nije učinjena po pravim pravilim“ umanjio vrijednost njegova prijevoda (Stazić 1858: 541).

I Stazić je, kao i Pacel i Črnčić, vjerodostojan kritičar – jezična stilizacija za koju se zalaže prepoznatljiva je u njegovu jeziku. Ipak, za razliku od Pacela i Črnčića, Stazić je izrazito ironičan i izrugivački raspoložen, a rečenice poput ove: „Razljuto sam se žestoko, da mi se ko karvi napije, otrovo bi se.“ (Stazić 1858: 541) nikako ne pripadaju znanstvenom stilu.²³

3.4. Stipan Ivićević

U sličnom tonu kao i Stazić – ne u potpunosti znanstvenim stilom uz nastojanje da zabavi čitatelja – nastojeći ugasiti jezikoslovnu vatru koja se rasplamsava, odgovora Staziću u *Jadranskim vilama* Stipan Ivićević. Makar naslov članka kaže da je riječ o odgovoru Staziću (*Bjelobrk* – *Andri Staziću*), riječ je o potpori Staziću i odgovoru Črnčiću uz relativizaciji Črnčićevih argumenata, a sve pod krinkom pomirljivosti. Članak završava ovako:

„Prepoštovanogu Skarića ne korimo u bah; nego na zdravlju živio, i svoje neumrlo djelo dovršio. Niti ćemo nasljedovat izgled Gosp. I. Č ...ni maknuv Skariću našu forintu, za mržnju pram Dualu i Lokalu ! – Mi jih razumijemo jednako, a nas niko ne siluje da mi po svojoj slovnici ne pišemo. Mi razumijemo, rekoh Duale i Lokale; a tko se srdi što se mi njima ne služimo, ne budi mu na pokonje. Da si mi zdravo i veselo. Na dobro ti mlado lito. Do sto godin (1) pak u raj!...

tvoj pobratim Ikavac *)

Stipan Ivićević“ (Ivićević 1859: 118).

Ivićević je ponajprije političar (v. URL 1), a ne filolog i po tom se već razlikuje od dosadašnjih kritičara. Znajući za njegovu političku djelatnost i ne prihvaćajući ju, pa tako ni Ivićevićevu kritiku Črnčićeva istupa u Nevenu, ni potporu Staziću, Pacel kao pokretač i urednik *Jadranskih vila* uz Ivićevićev tekst dodaje 20 bilježaka kritike. Ivićevićev je tekst, skupa s Pacelovim bilješkama, na trima stranicama; Pacelove bi bilješke bile, kada bi se okupile jedna ispod druge, jedna stranica. Drugim riječima, na dvije stranice Ivićevićeva teksta, jedna je stranica Pacelovih bilježaka. Bilješke su vrlo oštre, često ironične, a sve su na braniku Črnčićevu i uopće, protiv se Ivićeviću i Staziću. Ovdje je rasprava o Škarićevu prijevodu doista izmaknula ispod jezikoslovnoga plašta i raspršila u politikantstvu.

²³ Ali svakako čine rad zabavnijim.

Riječ je o sljedećem:

- Ivićević poziva na popuštanje radi „bratstva“, Pacel smatra da se popustiti može samo ako postoje razlozi, „a ne za volju koje kakvu“ (str. 115., bilješka 3)²⁴
- Ivićević se poziva na dobavljanje knjiga hrvatskih, Pacel uzvraća kritikom Ivićevićeve knjižne politike koja više novca troši na talijanske i njemačke knjige, negoli na hrvatske, a to se izravno dotiče Ivićevića kao političara (str. 115., bilješka 4)
- Ivićević navodi da se dvojina ne upotrebljava i da su „dual“ i „lokal“ o kojima Črnčić piše „brezposlice“, Pacel ga upućuje na „stare pisce Dalmatinske“ i navodi mu primjere dvojine: „dva prsta, dva čovjeka“ (str. 116., bilješka 1 i 2)
- Ivićević uspoređuje hrvatsku i srpsku slovnici, smatrajući srpsku najkraćom (a time i najboljom); Pacel smatra da je tako nešto *besposlica* (str. 116., bilješka 3)
- Ivićević tvrdi da ni Miklošič ne bilježi ni „dual“ ni „lokal“, a tako ni ostali slaven-ski jezici; Pacel razotkriva da ne govori istinu (str. 116., bilješke 5–8)
- Ivićević se protivi G mn na ø; Pacel komentira genitiv s kraja Ivićevićeve teksta (u gornjem navodu) „sto godin“ zajedljivim komentarom: „Odakle ovaj kratki genitiv? na makarskoj“ (str. 118., bilješka 1)
- Ivićević je ikavac; Pacel znak * uz *Ikavac* (u gornjem navodu) tumači da je tekst u *Jadranskim vilama* „pretovorio u jekavski“, jer želi „pisati Jadr. Vile književnim jezikom“ (str. 118., bilješka 2).

Činjenicu da je Ivićevićev jezik prilagodio jeziku *Jadranskih vila*, odnosno svojim jezičnim načelima, Pacel tumači i brani:

„G. će mi dopisnik oprostiti što ikavstvo pretvorih u jekavstvo; to učinih jer želih pisati Jadr. Vile književnim jezikom, kakvim je pisao pjesmu Vladislav u ovoj knjizi sâm g. I. Ove opazke pripisah na posebnu želju vrijednoga g. pisca samoga i pozivljem ga uljudno, neka izvoli nastaviti svoje misli o našem jeziku.“ (str. 118., bilješka 2).

Ivićević nije nastavio „iznositi misli o našem jeziku“ pa je tom posljednjom Pacelovom bilješkom u Ivićevićevu članku završena rasprava u *Nevenu* i *Jadranskim vilama* koja se vodila godinu dana. Za to je vrijeme Škarić objavljivao „snopić“ za „snopićem“, a koliko je Črnčićeve i Pacelove kritike doista i uvažio, to tek treba utvrditi pomnom analizom njegovog jezika.²⁵

²⁴ Svi su navodi iz Ivićevića, 1859.

²⁵ Prvi su koraci učinjeni (Vidović 2003; Vrtić 2007; Ham i Smajić 2018).

4. Zaključak

Kritike jezika Škarićeva prijevoda Svetoga pisma (1859–1861) u *Nevenu* (1856, 1858) i *Jadranskim vilama* (1859) Vinka Pacela, Ivana Črnčića, Andrije Stazića i Stipana Ivčevića, suvremenika Škarićevih i istaknutih javnih osoba toga vremena, donekle su opravdane. Kritičari pripadaju različitim filološkim školama, a zajednička je nit njihove kritike pravopis i morfološki sustav Škarićev.

Kada je o pravopisu riječ, Gajeva je bilješka u *Danici* urodila plodom,²⁶ Škarić je prihvatio Gajev slovoapis. Uz dva odstupnja – ne prihvaća *ě* i ne prihvaća muklo *è* (*èr*), umjesto Gajeva *ě* ili Pacelova i Črčićeva *ie/je* dosljedno piše *i*. Činjenici da se poslužio ikavicom više su pozornosti posvetili naši suvremenici nego Škarićevi. U Škarićevo doba ikavska štokavska stilizacija očito nije bila toliko neobična kao danas.

Kada je o morfologiji riječ, pozornost je kritike zaokupljalo razlikovanje dvojine od množine i razlikovanje dativa i lokativa. Gledano očima suvremenika, opravdano je tražiti od Škarića poštovanje morfološkoga sustava koji je iznesen u slovnice zagrebačke škole, a koji traže kurelčevci Pacel i Črnčić – Črnčić kao jezičnonormativni uzor ističe Babukića. Zagrebačka je norma u to vrijeme najprodornija i na razini je očekivanja da tako važan tekst kao što je *Biblija* bude pisan prema načelima zagrebačke škole. Škarić je, prema Črčićevim riječima, prihvatio kritiku i dosljedno u svoje djelo unosio morfološka obilježja zagrebačke škole.

Gledamo li iz našega doba i uspoređujemo li sa suvremenom normom, Škariću bismo i mi danas mogli prigovoriti što ne sklanja prezimena, što upotrebljava posvojni genitiv umjesto pridjeva, što nema pravilan sustav navezaka u pridjevno-zamjениčkoj sklonidbi (osobito u dativu i lokativu). Kada je o (ne)razlikovanju dativa i lokativa riječ, valja napomenuti da su dativ i lokativ bili *kamen smutnje velike* od početaka našega gramatičarstva – naime, u jednini su im nastavci ujednačeni pa nisu svi naši gramatičari u jednini bilježili lokativ kao poseban padež, stoga je padežni sustav zabilježen u starijim hrvatskim gramatikama često bio asimetričan – u jednini je bio padež manje (Ham 2006). Uvođenje ablativa kao osmoga padeža (koji traži Črnčić) i s gledišta onodobne i suvremene norme nema utemeljenja, makar je ablativ zabilježen u starijim hrvatskim gramatikama.

Škarićev je prijevod naručila Crkva i Crkva ga je prihvatila bez obzira na sve kritike. Car Franjo Josip I. darovao je Škariću zlatni prsten u znak priznanja, ruski car zlatnu krunu. Ipak, prijevod je već do kraja 19. st. zametnut i zaboravljen. Suvremeni istraživači Škarićeva djela smatraju da je to zbog novijih prijevoda pisanih novoštokavskom stilizacijom (Vidović 2003; Babić 2017, 2018). Međutim, u jezičnom smislu hrvatska književnost 19. st. zametnuta je i zaboravljena zbog rastuće i sveproždiruće hrvatske vukovske norme (Ham 1998, 2006). Tu je sudbinu podijelio i Škarićev prijevod.

²⁶ Vidi u ovom radu početak poglavlja 2.

Krajem 19. st. Škarićeve se obljetnice u *Viencu* prisjetio Dukat (1899: 411–412). Riječ je o četrdesetoj obljetnici izlaska prvoga „snopića“ Škarićeve prijevoda. Dukat ukratko prikazuje načela prijevoda i pohvalno ga ocjenjuje 40 godina poslije – tu su njegovu ocjenu često citirali naši suvremenici, nema suvremenoga rada o Škariću u kojemu se temeljna misao te ocjene ne ponavlja – misao o zapadnoj ikavskoj štokavštini s natruhama čakavštine. Na ovom mjestu valja napomenuti da je u Škarićevo doba čakavštinom i „provincialnošću“ smatrana ikavština, dok na neke druge čakavske sastavnice njegovi kritičari ne upozoravaju. Na kraju svojega prikaza Dukat uspoređuje Škarićev prijevod s Daničićevim ostavljajući čitateljima da se sami uvjere o „jeziku Skarićevu“ (Dukat 1899: 411), donosi ulomke iz Knjige Mojsijeve, ulomak iz Škarića i isti taj ulomak iz Daničića. Razlike su doista velike. Čak je i danas razumljiviji i prihvatljiviji Škarićev prijevod.²⁷

I mi možemo završiti svoj rad istim riječima kojima je svoj spomen-članak i Dukat završio jer se mnogo u tom smislu i nije promijenilo od Dukatova vremena.

„Ovaj naš člančić ne će drugo već da ime prevodioca otme mraku zaboravnosti, no mi se nadamo da će ga hrvatska publika s vremenom i bolje poznati“ (Dukat 1899: 412).

Literatura

- Babić, Nada. 2017. *Poredbena analiza hrvatskih novozavjetnih prijevoda od početka 20. st.* Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Babić, Nada. 2018. *Hrvatski prijevodi Novoga zavjeta od 20. st.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Babukić, Věkoslav. 1836. *Osnova slovnice slavjanske narčja ilirskoga.* Zagreb.
- Babukić, Věkoslav. 1854. *Ilirska slovnica.* Zagreb.
- Brešić, Vinko. 2004. *Časopis „Neven“ i „Jadranske vile“.* KRONIKA Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Črnčić, Ivan. 1858. Sveto pismo. Prievod g. Skarića. *Neven*, VII (9), 139–142.
- Črnčić, Ivan. 1858. Sveto pismo. Prievod g. Skarića. *Neven*, VII (10), 156–159.
- Črnčić, Ivan. 1858. Sveto pismo. Prievod preč. g. Škarića. *Neven*, VII (32), 511–512.
- Črnčić, Ivan. 1858. Sveto pismo. Prievod preč. g. Škarića. *Neven*, VII (33), 527–528.
- Črnčić, Ivan. 1858. Sveto pismo. Prievod preč. g. Škarića. *Neven*, VII (35), 559.
- Črnčić, Ivan. 1858. Sveto pismo. Prievod preč. g. Škarića. *Neven*, VII (36), 575.

²⁷ Opširnije o usporedbi Škarićeve, Daničićeva i Karadžićeva prijevoda v. Ham i Smajić: 2018.

- Črnčić, Ivan. 1859. Gospodinu Starcu Bjelobrka Andri Stazića, Odgovara Č. *Jadranske vile*, I, 110–115.
- Duda, Bonaventura. 1981. Ivan Matij Škarić (1793.–1871.). Prevoditelj Sv. pisma. U: *Postira – spomenica u povodu 400. obljetnice osnutka župe (1581.–1981.)*. Postira: Župski ured Postira, 205–218.
- Duda, Bonaventura. 2000. Ivan Matij Škarić (1793.–1871.) – prevoditelj Sv. pisma. U: *U svjetlu Božje riječi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 201–211.
- Duda, Bonaventura. 2000a. Zagrebačka Biblija 1968. U: *U svjetlu Božje riječi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 213–223.
- Dukat, Vladoje. 1899. Skarićev prijevod sv. pisma. *Vienac*, XXXI (25), 411–412.
- Gaj, Ljudevit. 1842. Slavjanske vjesti. *Danica ilirska*, VII (51).
- Golub, Ivan. 2001. Tko je zaustavio tiskanje hrvatske Biblije Bartola Kašića. *Bogoslovska smotra*, 1, 152–170.
- Ham, Sanda. 1998. *Jezik zagrebačke filološke škole*. Osijek: Matica hrvatska.
- Ham, Sanda. 2006. *Povijest hrvatskih gramatika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Ham, Sanda; Smajić, Dubravka. 2018. O nekim nejasnoćama oko Škarićeva prijevoda Svetoga pisma. *Jezik*, 65, 121–134.
- Ivićević, Stipan. 1859. Bjelobrku - Andri Staziću, Bjelobrku - Stipan Ivićević, *Jadranske vile*, I, 115–118.
- Jonke, Ljudevit. 1963. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje.
- Kašić, Bartol. 1999. *Biblia Sacra*. Paderborn – Muenchen – Wien – Zuerich: Ferdinand Schoeningh.
- Lujčić, Božo [ur.]. 2018. *Hrvatski standardni prijevod Biblije*. Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo.
- Mažuranić, Antun. 1859. *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole. Dio I: Rěčoslovje*. Zagreb.
- Mr. 1857. Naša književnost. *Narodne novine*. U: *Polemike u hrvatskoj književnosti*. 1982. knj. 4, (autor anonimno). Zagreb, 140.
- Pacel, Vinko. 1856. Sveto pismo prevedeno na hrvatski jezik od Ivana Matije Škaricha. *Neven*, V (X), 303–304.
- Pacel, Vinko. 1858. Sveto pismo staroga i novoga uvita iz latinskoga s obzirom na matične knjige izbistreno i iztumačeno po Ivanu Matiju Skarić, sv. bogoslovja naučitelju. *Neven*, VII (VIII), 126–128.
- Pacel, Vinko. 1860. *Slovnica jezika Hrvatskoga ili Srbskoga. I. diel: Nauka o prieslovu*. Zagreb: Brzotiskom pečatnje Karla Albrechta.
- Pacel, Vinko. 1865. *Oblici književne hrvaštine*. Karlovac: Tiskarna Abela Lukšića.
- Pranjaković, Ivo. 1988. Pogovor u knjizi *Ikavica u hrvatskoj jezičnoj povijesti* Zlatka Vinca. Zagreb: Matica hrvatska, 129–138.
- Rački, Franjo. 1857. Poslanica iz Rima. *Zagrebački katolički list*, VIII (49).

- Skarich, Ivan Matij. 1858. *Pridslovje*. U: *Sveto pismo Staroga i novoga Uvita. Slog prvi*. Beč.
- Škarić, Ivan Matij. 1860. *Sveto pismo Staroga i novoga Uvita. Slog deveti*. Beč.
- Stazić, Andrija. 1850. *Grammatica della lingua illirica ad uso degli amatori nazionali e stranieri che bramano d'impararla*. Zadar.
- Stolac, Diana. 2006. *Riječki filološki portreti*. Rijeka: Biblioteka časopisa Fluminensia.
- Strčić, Mirjana; Strčić, Petar. 1997. *Život i djelo dr. Ivana Črnčića (1830.- 897.)*. Mala knjižnica „Krkog zbornika“, knj. 2. Krk – Dobrinj: Povijesno društvo Otoka Krka.
- Štefanić, Vjekoslav. 1941. *Bašćanska ploča*. U: *Sjetva, hrvatska čitanka za II. i IV. razred srednjih škola*. [ur. Ujević, Mate]. Zagreb: Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare.
- Veber, Adolfo. 1859. *Skladnja ilirskoga jezika za srednja učilišta*. Beč.
- Veber, Adolfo. 1871. *Slovnica hèrvatska za srednja učilišta*. Zagreb.
- Veber, Adolfo. 1876. *Slovnica hrvatska za srednja učilišta*. Treće izdanje. Zagreb.
- Vidović, Marinko. 2003. Škarićevo Sveto pismo. *Crkva u svijetu*, XXXVIII (4), 501–530.
- Vince, Zlatko. 1990. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Vince, Zlatko. 1998. *Ikavica u hrvatskoj jezičnoj povijesti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Volarić, Fran. 1854. *Ilirska slovnica za početne učionice*. Tèrst
- Vrtić, Ivana. 2007. O jeziku Škarićeva prijevoda *Svetoga pisma*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 33 (1), 449–468.
- URL1: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=119>. Pristup 17. listopada 2020.

Criticisms of the Language of Ivan Matija Škarić in the Light of the Changes in the Standard Literary Language in the 19th Century

The paper deals with the Croatian language in 19th translation of the Holy Script by Ivan Matij Škarić: *Sveto pismo Staroga i Novoga uvita*. Each year from 1858 until 1861 three volumes were published in Vienna. The translator, who was born in Postira, on island Brač, translated the Bible in Zadar. The paper deals with the criticisms of the language in Škarić's translation of the Holy Script. After a short review of previous descriptions of Škarić's language, there is a more detailed review of the criticisms contemporary with Škarić's translation from the 19th century – Ljudevit Gaj, Vinko Pacel, Ivan Črnčić, Andrija Stazić, Stjepan Ivičević, Vladoje Dukat; journal *Danica, Zagrebački katolički list, Neven, Jadranske Vile, Vienac*. Škarić's language is described exclusively in relation to Croatian language manuals, orthographies and grammars of his time.

Keywords: Ivan Matij Škarić, Vinko Pacel, Ivan Črnčić, Andrija Stazić, Stipan Ivičević, Vladoje Dukat, Holy Script, Croatian language, linguistic criticism, the language of Škarić's translation of the Holy Script, Croatian philological schools in the 19th century

Sanja Knežević

Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru
sknezev@unizd.hr

Slike urbanog Dubrovnika u pjesništvu Milana Milišića

U radu se interpretira reprezentacija Dubrovnika u pjesničkom opusu Milana Milišića (1941.–1991.) na temelju interpretacije njegove pjesničke zbirke *Zgrad* (1977.). Nakon kraćeg uvodnog razmatranja u kojem se sažimlju temeljne mijene reprezentacija Dubrovnika u novijem hrvatskom pjesništvu u sljedećem se poglavlju Milišićevo pjesništvo kontekstualizira u prvu fazu postmoderne hrvatske književne produkcije. Treće i središnje poglavlje rada čini interpretacija pjesničke zbirke *Zgrad*. Zbirka je interpretirana unutar popularno-kulturnoga modusa s ciljem da se prikaže kako pjesnik Milišić rekonstruira dubrovački urbanitet ispisujući ga kao sliku svakodnevnog i životne pozornice Mediterana.

Cljučne riječi: suvremeno hrvatsko pjesništvo, popularno-kulturni modus, Dubrovnik, Milan Milišić

1. Književne reprezentacije Dubrovnika u novijoj hrvatskoj književnosti (uvodno razmatranje)

Dubrovnik u odnosu na sve druge hrvatske gradove (primorske ili kontinentalne) u hrvatskoj modernoj kulturi ima specifično mjesto, osobito kada je riječ o književnosti i jezikoslovlju. S jedne strane mit o slobodnom Gradu/Državi nadoknađivao je nacionalnu frustraciju neslobode, a svijest o prebogatoj književnoj i znanstvenoj dubrovačkoj baštini izgrađivala ideju rekonstrukcije nacionalnog identiteta.¹ Dubrovnik pritom u hrvatskoj tradiciji zasigurno ima mjesto „tradicionalnog europskog grada ari-

¹ Usp. „Takvo, simbolično i emblematsko mjesto u nacionalnoj kulturi i književno-kulturnome pamćenju Dubrovnik je počeo izgrađivati tijekom 19. stoljeća, točnije od doba preporoda i od početaka oblikovanja brojnih nacionalnih ideologija, te je pozitivan, gotovo glorifikacijski odnos prema slobodnome Gradu visoke književne kulture obilježavao književno-kulturne predodžbe u djelima brojnih pisaca i raznih književnih vrsta tijekom druge polovice 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća“ (Fališevac 2007: 298).

stotelovske tradicije“ (usp. Larsen 1995: 32–33), odnosno grada identitetski obilježena kao *genius loci*. Ne čudi stoga što u hrvatskoj književnoj tradiciji Dubrovnik zauzima specifično mjesto mitskog prostora urbaniteta i uljuđenosti. Na specifičnost Dubrovnika u hrvatskoj književnoj tradiciji upozorit će i Krešimir Nemeć već prvom rečenicom teksta „Grad u hrvatskoj književnosti“ – „Izuzmemo li specifičan položaj Dubrovnika kao jedine naše urbane strukture dugoga trajanja, grad kao kulturno konstruirana stvarnost ekstenzivnije ulazi u hrvatsku književnost tek u drugoj polovici 19. stoljeća“ (2010: 5). Međutim, slijedom povijesnih i kulturnih mijena mijenjale su se i reprezentacije Dubrovnika u korpusu hrvatske književnosti. Dubrovnik je sve do razdoblja moderne u užem smislu bio „sveto mjesto“ hrvatske kulture, prostor kulturne memorije. Za dramski opus Iva Vojnovića pritom Krešimir Nemeć i drži da je labuđi pjev sakralne dimenzije grada unutar književnoga teksta, ustvrdivši da „njegova *Dubrovačka trilogija* (1902) donosi sliku grada kao svetoga mjesta namijenjenog kolektivnom ritualu (...)“ (2010: 18), ali i da „Vojnovićeva *Dubrovačka trilogija* označava ujedno i kraj urbane svetosti u hrvatskoj književnosti“ (ibid.:19). Prvi koji je Dubrovnik skinuo s pijedestala svetog mjesta i avangardno se narugao njegovoj uzvišenosti jest Miroslav Krleža:

Prvu lirsku i ujedno osporavateljsku predodžbu Grada Krleža je ostvario u jednoj štokavskoj pjesmi: riječ je o pjesmi ‘Dubrovačka kulisa’, posvećenoj P. Dobroviću, u kojoj lirski subjekt idiličnom pejzažu Dubrovnika i njegovoj mitskoj prošlosti, utjelovljenoj u Gundulićevu stvaralaštvu, suprotstavlja suvremenu socijalnu bijedu Grada. (...) No negativističke, polemičke i osporavateljske predodžbe Dubrovnika i njegova kulturnog pjesnika Gundulića u Krležinoj lirici najjasnije su predstavljene u pjesmi ‘Planetarijom’ iz kajkavske zbirke *Balade Petrice Kerempuha* (...) (Fališevac 2007: 302).

Dakle, nakon Šeninoh hvalospjeva Dubrovniku kao „slovinskoj Ateni“, Mažuranićeva adorativna nasljedovanja Gundulića u 19. stoljeću, Vojnovićeve artificijelne sakralizacije prostora Grada, u avangardnom buntu Krleža negira stoljetnu dubrovačku tradiciju, i to što iz tadašnja ljevičarskoga pogleda na život iz perspektive socijalne osviještenosti, ali i iz odnosa prema kajkavštini koja je u procesu standardizacije hrvatskoga jezika, koja je i dovršena u 19. stoljeću, izgubila primat u odnosu na štokavsku ijekavicu „po uzoru“ na staru dubrovačku književnost. Krleža kao pripadnik avangarde teži dekonstrukciji tradicije i uopće tradicijskih ideologema, težeći stvaranju nove avangardne slike svijeta te se njegov diskurs reprezentacije Dubrovnika i dubrovačke književnosti (osobito lika Ivana Gundulića!) manifestira kao „avangardni citatni dijalog“ (Oraić Tolić 1996: 95) čija je „globalna *kulturna funkcija* takvo preocjenjivanje kulturne tradicije u kojemu ona ne bi bila srušena, nego na novoj razini *sačuvana*“ (ibid). Krleža dakle negira dotadašnji izgrađen kanon hrvatske renesanse i baroka držeći da su to tradicije s kojima valja obračunati, ostaviti ih prošlosti i početi s izgradnjom novog hrvatskoga književnog kanona.

Interes za Dubrovnik i književnu dubrovačku baštinu na razini „citatna dijaloga“ javio se već 60-ih godina 20. stoljeća radio-dramom Ivana Slamniga *Plavkovićevo bal na vodi; slika iz starog Dubrovnika* (usp. Fališevac 2005: 306). Slamnig u hrvatskoj kulturi prepoznat kao *poeta ludens* i *poeta doctus* Dubrovnik te osobito književni rad Ivana Gundulića tematizira i u svojim kasnijim pjesničkim zbirka *Dronta* i *Sed scholae*.² Pjesnički diskurs Ivana Slamniga motiviran Dubrovnikom i Gundulićem pojavio se kao sretna kopča avangardnoga i postmodernoga citatnog dijaloga. Naime, Slamnig poput avangardista ne pristaje na divinizaciju Grada i njegove književne baštine, ali isto tako on se upušta u postmodernistički intertekstualni ludizam, postupak čiji je temeljni označitelj neprestana igra kulturom i tuđim tekstovima. Slamnigov diskurzivni odnos prema Gradu Dunja Fališevac i iščitava kao sliku njegove globalno prepoznatljivije poetike: „(...) lirski subjekt pod maskom učenoga pjesnika priziva brojne kulturne kodove nacionalne baštine, a istodobno ih ludičkim paradoksima osporava i demistificira“ (2007: 311).

Sedamdesetih godina 20. stoljeća, godina kada se uopće mijenja kulturna i umjetnička paradigma, Dubrovnik se kao tema u hrvatsku književnost vraća na velika vrata i to osobito kroz pjesničko djelo dvojice svojih pjesnika – Milana Milišića (1941. – 1991.) i Luka Paljetka (1943.)³

2. Postmodernistička rekonstrukcija „slovenske Atene“

O specifičnostima postmodernističkoga mediteranskoga teksta hrvatskoga suvremenoga pjesništva u čiji korpus pripadaju pjesnici Dubrovnika pisano je u monografiji *Mediteranski tekst hrvatskoga pjesništva. Postmodernističke poetike* (Zagreb, 2013.) stoga će se ovdje ukratko iznijeti bitne značajke:

U kontekstu promatranja pjesničke produkcije posljednjih triju desetljeća 20. stoljeća razvidno je da se u lirici dogodio dvojak odmak od zbilje. S jedne strane pjesništvo se odvojilo i postalo kod, a s druge ono je postalo nostalgično, citatno, slikovito i dakako maniristično. Posljednje kvalifikacije posebice su primjetne u pjesničkim opusima autora genealoški i kulturnološki vezanih uz

² Dunja Fališevac u tekstu „*Slaga Gunduo u prošastju*: Dubrovnik kao izazov hrvatskim lircima 20. stoljeća“ posebno poglavlje posvećuje Slamnigovom „citatnom dijalogu“ s Gradom te će pritom i zaključiti: „U *face to face* konverzaciji i neopterećujućem konfrontiranju starog i novog suvremeni lirik stvara ne samo ludičke, artificiozne poente, nego na specifičan način osvjetljava različita povijesna razdoblja, gradi mostove između udaljenih intelektualnih svjetova te tako postavlja začudna pitanja o povijesnosti čovjekova bića, modusima ljudske egzistencije uopće, neopterećen bilo kakvim ideološkim animozitetima“ (2007: 312).

³ Paljetkovim poetskim odnosom prema Dubrovniku detaljnije se bavila Dunja Fališevac u spomenutom tekstu (Fališevac 2007), a tematiziranje Paljetkova intertekstualno-ludističkog dijaloga s Dubrovnikom i uopće dubrovačkom baštinom čini jedno od poglavlja knjige *Mediteranski tekst hrvatskoga pjesništva. Postmodernističke poetike* (Zagreb, 2013).

jadransku obalu. Mediteranizam kao kulturnološki i povijesni fenomen tako postaje izvoriste nove nostalgije. (...) Paljetak je sa svojim suvremenicima posegao u staru književnu baštinu i mitologiju, obnavljajući duhovnu genetiku prostora te gradeći starim riječima novu kulturu (Knežević 2013: 30).

U tom kontekstu postmodernistički intertekstualni i citatni dijalog s Dubrovnikom i dubrovačkom kulturnom i književnom baštinom promatramo u kontekstu „postmodernog citatnog kataloga“ (usp. Oraić Tolić 1996: 106), ali i uopće tendencija „muzealizacije kulture“ (usp. Lübbe 1993: 11). Dakle, pjesnici sada posežu za bogatom dubrovačkom baštinom koja je prethodno avangardno dedivinizirana, služeći se njezinim artefaktima kako bi rekonstruirali sliku Grada.⁴ Pritom razlikujemo dva pristupa – Paljetkovo kičeno i ludističko opjevanje mitskog Dubrovnika i Milišićevo unutar popularno-kulturnog modusa opjevanje dubrovačkog urbaniteta kao pozornice svakodnevnog života. U tom kontekstu zanimljivo je da prvi otvara izravni intertekstualni dijalog s baroknim bardom Ivanom Gundulićem, a drugi s renesansno neuhvatljivim Marinom Držićem.⁵ Obojica autora teže rekonstrukciji slike Dubrovnika kao središta hrvatskoga urbaniteta – umjetnosti i znanosti. U postmodernističkoj ideji bijega od zbilje i za Milišića i za Paljetka Dubrovnik je srednjovjekovno-renesansni *polis*, grad-država, prostor očuvanja intimnog identiteta i ideje slobode – *genius loci* i *locus amoenus* u jednom.

⁴ „Postmodernističku katalošku citatnost“ dokumentiraju i izdanja posvećena književnim ostvarenjima koja u širem smislu tematiziraju grad, materijalnu ili duhovnu baštinu. Primjerice o Splitu, Solinu, otoku Visu postoji nekoliko takvih izdanja. Što se tiče Dubrovnika osobito je zapažena antologija *Sveti Vlaho. Dubrovački parac u hrvatskoj književnosti* koju su uredili Luko Paljetak, Dunja Fališevac i Miljenko Foretić (Dubrovnik, 2001.). Antologija je popraćena slikovnim materijalom: fotografijama kipova, moćnika, slika, zastava s likom sv. Vlaha. Još 1994. godine u časopisu *Dubrovnik* (god. V., broj 5) napravljen je i objavljen nacrt kasnije antologije. U prvom nacrtu Paljetak je zastupljen s tri pjesme, a Milišić uopće nije zastupljen. Činjenica je da su Milišićeve pjesme o sv. Vlahu objavljene u periodici i sastavljačima vjerojatno nedostupne, a tek kasnije 1997. godine, dakle posthumno u zbirci *Mrtvo zvono*. U antologiji iz 2001. godine Paljetak je zastupljen s pet pjesama, a Milišić s dvije. Antologija koja okuplja književne radove motivirane dubrovačkim zaštitnikom sv. Vlahom govori u prilog i činjenici da je većina suvremenih lirika pjesme sv. Vlahu posvetila 1991. i 1992. godine što će reći u jeku ratnih razaranja i opsade grada; odnosno u vrijeme kada je intertekstualni dijalog s tradicijom i baštinom dosegao vrhunac u hrvatskoj kulturi. Ratom nije bio narušen samo nacionalni, nego i kulturni identitet. Granatiranje Dubrovnika pretpostavljalo je potpuno rušenje dotadašnje slike svijeta i kulture – opsadom grada koji je za hrvatsku kulturu predstavljao prostor kolektivne memorije mogućim je postalo i brisanje identiteta uopće.

⁵ Izravan citatni dijalog s Marinom Držićem primjetljiv je u Milišićevim tekstovima „Fengar“ (vidi: Milišić, Milan. 1998. *Fengar, Kolo*, VIII (3), 106–119.), „Krada“ ili „Pometovo pismo Lausu“ (vidi: Milišić, Milan. 2002. *LAUSarije, Kolo*, XI (3), 138–142; 150–152.) te u pjesmi „Popivina“ posthumno objavljenoj u zbirci *Mrtvo zvono* (1997.). Intertekstualne asocijacije na život i književno djelo Marina Držića često se pronalaze i u drugim Milišićevim pjesničkim zbirkama.

2.1. Milišićev Dubrovnik – intimni *teatrum mundi*

Za Milana Milišića⁶ slikovito i doslovno moglo bi se kazati da je Dubrovnik pozornica života i smrti. Rođen je 1941. godine u Dubrovniku, u godini početka Drugoga svjetskog rata. Poginuo je 5. listopada 1991. godine kao prva civilna žrtva napada na Dubrovnik u Domovinskom ratu. U Dubrovniku se formirao kao književnik i intelektualac – u jednom Grad je za nj bio i sudbina i kob. Prvi je u hrvatskoj kulturi otvorio tabu temu partizanskih strijeljanja na otočiću Daksi, ističući načelo osobne etike kao temeljno načelo slobode pojedinca u priči „Život za slobodu“ objavljenoj u dubrovačkom časopisu *Laus* 1981. godine. Nakon objave priče osuđen je na uvjetnu kaznu zatvora, oduzeta mu je putovnica i pravo na zaposlenje. Tek je krajem 80-ih godina ponovno zaposlen u Kazalištu Marina Držića. Tu je ponovno dobio otkaz nakon nepune godine dana zbog tzv. „antidržavnih“ napisa u kazališnoj programskoj knjižici. Dakle, veći dio svog stvaralačkog puta djelovao je kao samostalni umjetnik – zatvoren u svoj grad kao vlastiti, intimni *teatrum mundi*. Stoga je posve očekivano da je njegova temeljna intertekstualna veza s Gradom – najslavniji hrvatski komediograf i buntovnik Marin Držić. Dubrovačka povijest neovisnosti i slobode za Milišića je bila i intimno „rješenje“ pitanja osobnog identiteta.⁷ Milišića čini se valja promatrati kao Mediteranca što i jest mjerilo njegova intimna i poetskog identiteta. Sanjin Sorel iščitavajući „mediteranizam“ kao njegov potpuni identitet a na temelju poetoloških označnica (palimpsestnost, antropocentričnost, pathos) zaključuje:

Rekao bih da je Milišićeva denotativnost te analitičnost u funkciji ne-zaboravljanja toposa (...). Bilježenjem, preciznim, fiksiraju se identiteti – lokalni i

⁶ Milan Milišić u književnosti se javio 60-ih godina 20. stoljeća u skupnoj pjesničkoj zbirci *Glasovi mladih* (Dubrovnik, 1960.). Profilirao se kao pjesnik premda se bavio dramaturgijom i uredništvom, a pisao je eseje i putopise. Uz autorski pjesnički rad bio je vrstan književni prevoditelj s engleskoga jezika. Njegova važnija pjesnička djela su: *Volile su me dvije sestre, skupa*, Beograd, 1970; II. izmijenjeno izd., Sarajevo, 1989; *Koga nema*, Beograd, 1972; *Živjela naša udovica*, Čakovec, 1977; *Zgrad*, Beograd, 1977; *Having a Good Time*, Beograd, 1981; *Mačka na smeću*, Beograd, 1984; *Tumaralo*, Dubrovnik, 1985; *Vrt bez dobi*, Dubrovnik, 1986; *Stains*, Zagreb – Dubrovnik, 1993; *Treperenje*, Zagreb, 1994; *Stvaranje Dubrovnika*, Sarajevo, 1996., *Mrtvo zvono* (Split, 1997.), *Fleka,e* (Zagreb, 2001.).

⁷ Nakon njegove smrti a konačno i raspada Jugoslavije otvoreno je i pitanje Milišićeve „pripadnosti“ hrvatskoj i/ili srpskoj književnosti. Milan Milišić entitetski pripada srpskom narodu. Za života većinu je svojih knjiga objavio u Beogradu gdje je i studirao. Međutim, većinu (ili gotovo sve) svoje književne radove napisao je na hrvatskom jeziku. Zbirku *Volele su me dvije sestre, skupa* nakon beogradskog izdanja (1970.), kasnije je za sarajevsko izdanje prepjevao na hrvatski jezik. Uronjenošću u hrvatsku kulturu, odabirom hrvatskoga jezika kao jezika svoga stvaralaštva Milišić nedvojbeno pripada hrvatskoj književnosti, a prema njemu se tako hrvatska književna historiografija i kritika odnosi. Zastupljen je u gotovo svim suvremenim antologijama hrvatskoga pjesništva, povijesnim pregledima i sl. Posthumno knjige koje čine neobjavljeni dio njegove književne ostavštine, zahvaljujući supruzi Jeleni Trpković, izlaze podjednako kod hrvatskih, srpskih i bosansko-hercegovačkih izdavača.

nacionalni, svakako urbani i socijalni. Ali, prije svega mediteranski. Već sam Dubrovnik funkcionira kao metonimija Sredozemlja – kulturološki, trgovački, socijalno itd. (2011: 59).

Kao što je postmoderna kultura u umjetnost i znanosti donijela problematiziranje dimenzije prostora, u odnosu na vrijeme i dijakroniju (usp. Oraić Tolić 1996 i Brković 2013⁸), u ključu postmodernističkih „čitanja prostora“ može se promatrati i pjesnički opus Milana Milišića. Već je Cvjetko Milanja u trećoj knjizi *Hrvatskoga pjesništva od 1950. do 2000.* Dubrovnik označio kao Milišićev „mediteranski kronotop“, objasnivši ga na temelju tematsko-motivskog okvira njegovih pjesničkih knjiga: „(...) on (Dubrovnik, nap.) je osobni Milišićev simbol, s prostorom i radnjama od djetinjstva nadalje; drugo, on je simbol tradicijskih vrijednosti, duhovnih, kulturnih, društvenih, urbanih, antropoloških, pa svoju posebnost uzdiže do općosti“ (2003: 237).

U pjesničkim knjigama *Zgrad*, *Mačka na smeću*, *Mrtvo zvono* Milišić podjednako u popularno-kulturnom i intertekstualno-ludističkom modusu ispisuje Dubrovnik i kao bahtinovski kronotop, ali i kao bašlarovski zasanjani prostor. Obje dimenzije reprezentacija su postmodernističke zaigrane rekonstrukcije priče o Gradu – prostoru kolektivne memorije sredozemnog urbaniteta. Ovom prilikom za interpretaciju smo odabrali knjigu *Zgrad* u kojoj je prepoznatljiva lirika popularno-kulturnog modusa koji pjesniku služi kao postupak dedivinizacije mitskog prostora Grada, ali ujedno i postupak kojim se otvaraju slike Grada kao pozornice stvarnoga života.

3. Postmodernističke razigrane reprezentacije Dubrovnika u pjesništvu Milana Milišića

Književnu produkciju Milana Milišića može se promatrati kroz prizmu prve faze postmodernizma. Po Dubravki Oraić Tolić prihvaćena razgraničenja postmoderne kulture na dvije faze, pretpostavljalo bi da je prva postmoderna „laka, estetska, zaigrana“ (2005: 43), a nastala „između smrti moderne kulture 1968. i pokopa pod ruševinama Berlinskoga zida“ (ibid). Ako znamo da je Milišić prvu samostalnu pjesničku knjigu *Volele su me dvije sestre*, skupa objavio 1970. godine, a poginuo „pod ruševinama“ bombardiranja Dubrovnika (metonimije hrvatske kulture, znanosti i uljudbe) 1991. godine, razvidno je da je njegov stvaralački proces upravo omeđen periodizacijskim točkama prve faze postmoderne. No, s obzirom da je Milišić radio i pisao do posljednjega dana nasilno prekinuta života, njegove pjesme ratnog razdoblja kasnije posthumno

⁸ „U doba prije prostornog obrata književna se znanost, poput drugih humanističkih i društvenih disciplina, više bavila vremenom i drugim aspektima književnoga teksta nego prostorom. (...) Od 1990-ih prodorom nove prostorne paradigme te općenitim porastom interesa za prostor i prostornost, situacija se mijenja te prostor postupno postaje fokusom najrazličitijih istraživačkih pristupa“ (Brković 2013: 135).

objavljene u zbirci *Fleka, e* otkrivaju ga kao pjesnika stvarnosne poetike, gorke ironije i cinizma dakle poetološkim značajkama imanentnim drugoj fazi postmoderne (usp. Oraić Tolić 2005: 43). Pjesnička igra visokim i niskim, popularnim i elitnim, profanim i sakralnim u samim je temeljima postmodernističkoga ludizma prve faze postmoderne. Stoga će se ovdje unutar popularno-kulturnog modusa analizirati reprezentacije urbana Dubrovnika u Milišićevoj pjesničkoj zbirci *Zgrad*.

3.1. Interpretacija

Podrobno objašnjenje popularno-kulturnog modusa kao postmodernističke poetološke oznake mediteranskoga teksta izneseno je u već spomenutoj knjizi *Mediteranski tekst hrvatskoga pjesništva*, a ovdje će se sažeti najbitnije:

U prezentaciji popularno-kulturnog modusa svakako valja izdvojiti dimenziju pjesničkog otvaranja; predmetno-tematski repertoar preuzima se iz stvarnoga i svakodnevnoga života, te u intermedijalnom ključu iz širine popularne kulture. Pjesnički se tekst otvara popularnoj pjesmi, šansoni, bluesu. Povratak emocionalnosti jedna je od bitnih odlika toga modusa. Također, za popularno-kulturni modus karakterističan je ironično-ciničan pjesnički stav (Knežević 2013: 31).

Za Milišićevu pjesničku knjigu *Zgrad* (1977.) moglo bi se reći da u cijelosti pripada poetici popularno-kulturnog modusa. Podijeljena na četiri ciklusa („Zgrad“, „Otok od vode“, „Pod prozračnim krovijem“, „Špic, dlijeto, nokat“) knjiga tematizira grad kao kronotop autorova odrastanja, svakodnevnog života, navika. Slikama i asocijacijama svakodnevnice pa čak i stilskom razigranošću teksta, Milišić skida mitsku auru s Dubrovnika kao svetog mjesta šire kulture, pjesničkom ga igrom preobražavajući u sveto mjesto osobnog, intimnog identiteta.

Prva pjesma zbirke naslovljena „Pekara“ uistinu je reprezentacija vještog i razigranog spajanja profanog i sakralnog s osmišljenom metaforom kozmogonije. Svijet, odnosno Grad u kojemu se nalazi pjesnikova „pekara“ postoji po slici stvaranja čovjeka. Pekara je konačno jedina djelatnost bez koje grad ne može opstati. Da bi grad živio ljudima – potrebno je imati kruh. Dakle mjesto stvaranja kruha (ali s aluzijom na „tijelo ljubljeno“, dakle na Krista), mjera je stvaranja „svetoga grada“ u kojemu se sažimlju – nebo, zemlja i pakao (usp. Eliade 2007: 25). Citirat ćemo pjesmu u cijelosti i istaknuti slike koje dokazuju prethodno iznesenu tvrdnju:

*Kroz pukotinu podno vrata
 Klizi list svjetla
 I čuje se ujednačeno dahtanje vage
 Pod udovima hitnutog tijesta*

*Noć, brašno i voda
 Nadimlju se u ogromnom srcu*

*Kruha; ovdje začinke
Čudo nasićenja*

*Razmakne se kapak, i pala
Umetne svoj teret bijel
U zjenicu
Mahnite gline*

*I namah, kao mala ispostava pakla
U velikoj noći – pekara zažari
Neka za još jednom usta otpočinu
U kruhu, koji je tijelo ljubljeno.
(Milišić 1977: 7)*

Asocijacija kozmogonije – ili uvoda u kozmogoniju asociirana je „listom svjetla“, svjetlo je ujedno i simbol nebeskog; mjera ljudskog a time i zemaljskog asociirana je u slikama „udovima hitnutog tijesta“, „mahnite gline“, dok su asocijacije pakla primjerice u izravnoj slici „mala ispostava pakla / U velikoj noći – pekara zažari“. Pritom pjesma završava idejom antropocentrične slike svijeta: „Neka za još jednom usta otpočinu / U kruhu, koji je tijelo ljubljeno“.

Pjesma „Izlozi“ strukturirana je kao razigrana pjesnikova šetnja među izlozima – radionicama, trgovinama, zlatarnicama, ljekarnama, drogerijama, suvenirnicama, knjižarama, slastičarnicama. Riječ je dakle o šetnji slikom urbanog identiteta grada, slikom njegova života u kojima se kao u ogledalima sam pjesnik promatra. Izlozi komuniciraju s pjesnikom, a riječ je o komunikaciji u čijoj je srži urbanitet. S obzirom na razigrani ritam pjesme koja je pisana u svojevrsnim distisima, posljednja dva distiha donose melankoličan ton kraja odrastanja, ali i sliku kontrapunkta gradu radosti: „Kroz jedna se vrata / Ulazi do vina // A unutra teku / Ljudska lica“ (ibid: 13). Vino koje se kasnije preobražava u ljudska lica koja protječu – osim što asociira na ljudsku prolaznost, ono se kao simbol otvara u sjedinjenju ljudskog i božanskog, profanog i svetog – kao i u prethodnoj pjesmi „Pekara“.

U strukturi šetnje pojavljuje se i pjesma „Jutros rano“. Grad se ovdje promatra iz vizure „buđenja“, prvog doticaja svjetla: „Dan se dizao neopažen / Kao kruhovi u pekarama“ (ibid: 28), kulturnološki očekivane slike uzvišene umjetničke ljepote zamijenjene su „poluizbrisanim natpisima na zidovima“. Grad u buđenju sveden je na svakodnevnu sliku ljudskog života uokvirena građanskim ritualima („Za drvenim šalonima čuo se muški kašalj / I voda kako vrije“). Kraj pjesme sa slikom ljubavna zagrljaja uokvirio je predodžbu grada opet po mjeri čovjeka – kojemu je za stvaranje dana riječ. Naime, prvi stih pjesme glasi. „Jutros rano idah: riječi“, dok se pjesma na dvostrukoj razini zatvara posljednjom strofom: „Njihovi prsti / Grčevito savijeni / Kao navodni znakovi / Zatvarahu se“.

Milišić slikovito varira visoko i nisko kao i svojevrsnu provokaciju miješanja svjetovno-životnog sa sakralno-mitskim. Uistinu su u tom smislu slikoviti stihovi iz pjesme „Dubrovačke kiše“: „Skutreno, među četiri kule / Šal oblaka, kretnje stare / I mideci komina vonj kupusa / I povijesni make-up pare“ (ibid: 19). Ili, primjerice slika nadgrobni ploča prisposobljena s igrom karata u pjesmi „U pijesku podvodnih brijegova“ – „Na Mihajlu – karte pasjansa – / Ploče su u rukama mjesečine“ (ibid: 29).

Fotografičnost kao Milišićeva stilska označnica već je ranije primijećena u književnoj kritici kao izraz intermedijalnosti njegova pjesničkoga teksta. Oprimjerit ćemo je pritom pjesmom „Crta“. Poigravajući se intermedijalnošću, pjesnik se poigrava i postmodernističkim kultom „potrošnje grada“ koji za nj ima gotovo apokaliptičnu dimenziju – jer grad polako nestaje iz zbilje, pretvara se u simulakrum kako će kasnije na filozofskoj razini iznijeti Baudrillard. Izdvojit ćemo pritom ponovno početak i kraj pjesme:

*Istrošili smo jedan grad, zbir njegovih različitih
svjetlosti; istrošili ga, povukli crtu.
Kao u grafici neprecizna otiska, ona se odvaja
lomi na nekoliko mjesta. Vidim je ponekad
kao vrpcu prljavštine između uglačanih kamenih ploča
kojima koračamo. (...)*

*(...)
Istrošili smo jedan grad, njegovu vezu s noći.
Sad smo bez one tvrdoće naspramnosti koju smo imali
više, manje znali. Istrošili smo jedan grad
i nema potresa koji bi ga za nas mogao dovesti u zbilju.
(ibid: 86)*

Uz fotografičnost kao svojevrsnu komponentu intermedijalnosti u Milišićevu pjesništvu prepoznajemo i filmsko kadriranje. Pjesma „Divlje perunike“ mogla bi se čitati i kao dubrovačka veduta grada koji zapada u rani zimski suton. Milišić pritom vizualnim i auditivnim slikama stvara privid njegova umirenja, zapadanj – zadržavajući u sjedinjenju ovih slika jedinstven genre-trenutak gradskoga života:

*(...)
Dole, duboko iz porta
Izlazi, kašljucajući, jedan motorin
I smrknutim morem – vodom Aheronta –
Otima se, polako, istoku
Hladna zvona provincijskih crkvi
Nadimlju šator večeri –
(...)
(Milišić, 35–36)*

Kada je o intermedijalnosti riječ izdvojiti ćemo i pjesme u kojima autor otvara intertekstualni dijalog s likovnom umjetnošću, i to bitnim umjetničkim dubrovačkim to-poima što konačno dokazuje i tezu o postmodernističkoj „kataloškoj citatnosti“ (usp. Oraić Tolić 1996: 105). U pjesmi „Otkrivaš“ pjesnik dovodi u pitanje povijest, istinu, tragove – izjednačujući stvaralački čin s njegovim (ra)stvaranjem – a sve u dimenziji poigravanjem zbiljom („Na izgled igrajući se raščepkao si noktom početak / jedne freske u apsidi, put nekog krivog slova / i bucmastog anđela ispod žbuke. / (...) / Za jedne, to je značajna prošlost, za druge. Treći / vjeruju u znatizeljnu budućnost tvog neporecivog nokta!“ (ibid: 97). U pjesmi „Madona na Dančama“ on izravno otvara dijalog s Nikolom Božidarevićem i njegovom slikom Bogorodice, dakako „spuštajući“ je s božanskih visina u ljudsku mjeru života – ali i ideju umjetnosti kao i u prethodnom primjeru na stvaralačku mjeru ljudskoga.

*Tu smo, sami skupa, djevo neodlučna
Na dnu parka, na početku mora
(...)
Na ramenima anđeli se duše
Ja sam onaj koji ti se dotakao koljena*

*Šutke Božidarević
Slaže posljednje boje*

*Drhteći pred tvojim obličjem svunoć
Zaustavljajući vonj plaha tijela*

*Okruženi dalekom zemljom i jedva
Razabireš što ti se događa prvi put.
(ibid: 26–27)*

Dimenziju ljudskosti ili možda bolje kazati očovječenosti grada Milišić postiže igrom metafore grada s ljudskim tijelom ili čak „parčevim“ tijelom.⁹ Dubrovnik je grad koji se „drži u ruci“: „Iz mlačne rukavice / Luče se latice / Zlatnih nokata // (...) / Držeći svoju cijenu / Stoji svetac / S gradom u ruci“ (ibid: 8).

Ideja grada koji se neprestano gradi, nadograđuje i izgrađuje iz ruševina, u biti je arhetipska. U tom smislu Milišić se postmodernistički i zaigrao arhetipom izgradnje grada – riječima, umjetnošću – po mjeri ljudskoga života i ljudskoga tijela. Primjerice u pjesmi „Ugrađivanje“ on će doslovno arhitektonske dijelove zgrada prisposoditi s ljudskim tijelom po načelu ljudske prokreacije: „...tisućljetno ustrajno muško podizanje novih ruševina. Evo / do vratka na cvijetu, kamena na krilu, podlaktice na prozoru. / Lezene bradatih obraza, bjelance u žbuki i hod po mudima (...)“ (ibid: 83). Stih iz ove

⁹ Milišićeva sklonost metafori tijela kao prostora (grada) potvrđuje da je Dubrovnik za nj identitet-sko utočište, mjesto sigurnosti u kojem pjesnik stvara. Dokazuje to i mišljenje Leonarda Lutwicka koji je u knjizi *The Role of Place in Literature* razradio metaforu tijela i prostora (usp. 1984: 113).

pjesme kako se grad gradió i izgrađivao „(...) sa morem između, sa pticama nad (...)“ iskazuje nam da je riječ o ideji arhetipske obnove – „preobrazba kaosa u kozmos“ (Elia-de 2007: 23), odnosno stvaranja iz ničeg nešto, što će opet reći iz pjesnikove perspektive – stvaranju po čovjekovoj (pjesnikovoj!) riječi. Građenje Dubrovnika (kao i njegova poslovičnu slobodu) Milišić iskazuje iz vizure običnoga, svakodnevnog, ljudskog: „Slabost jakih, jakost slabih / Zgradiše te: prevrtljivost, miran plov / Lukave karavane s probranim priborom / I jebljive sluškinje iz Dola“ (ibid: 37).

Cijela Milišićeva pjesnička zbirka *Zgrad* Dubrovnik tematizira kao autorov intimni kronotop. Kronotop koji on prisvaja kao vlastitu sliku trajanja, stvarnoga života običnih ljudi s običnih ulica. Dubrovnik u Milišićevoj poeziji nije diviniziran, pa čak divinizacija nije ni predmet ironije. Stoga kada pjesnički i zaigrano promišlja sebe kao grad u pjesmi „Ulica koja će se zvati mojim imenom“ to je najobičnija gradska ulica, ni po kakvom spomeniku poznata ona postaje pozornica varljive ljubavne igre. Vidljivo je dakle da je „ulica koja će se zvati“ Milišićevim imenom doista njegov *theatrum mundi* – pozornica stvarnoga života:

*Ulica koja će se zvati mojim imenom
Neka bude strma
Neosvjetljena –
Gospoda da u njoj slobodno prnu
Pijanci da puste glasa, mačke
Da se prče u veljači
Kiša da je dere
Studen u studenom
Kozomor i tlapnja besanih daju joj boju.*

*I ti, još dijete
Da se prvi put u njoj poljubiš
S jednim, sklapajući oči
Upućujući svoje čiste misli
Onom drugom.
(ibid: 38)*

4. Zaključak

Interpretacijom Milišićeve zbirke *Zgrad* iz 1977. godine nastojalo se pokazati kako postmodernistički pjesnici mijenjanju kulturološki okamenjenu sliku mitskog Dubrovnika, u razigranu sliku pozornice stvarnog urbanog života. Poetološki Milišićev opus možemo situirati u prvu fazu postmoderne što pretpostavlja otvorenost pjesničkog teksta popularno-kulturnom modusu, a što će reći da je na tematsko-motivskoj razini pjesnički tekst otvoren unošenju elemenata iz stvarnog života, pjesničkoj igri profanim i sakralnim elementima, intermedijalnosti, intertekstualnom dijalogu i sl.

Dubrovnik je za pjesnika Milišića intimni *theatrum mundi*, ukupnost njegova identiteta, stoga Dubrovnik pjesnik i doživljava kao stari mediteranski grad-državu, odnosno antički *polis*. Za pjesnika je Dubrovnik mjera svijeta, prostor ideje obnove (pjesničke kozmogonije!) kao i rekonstrukcije ideje mediteranskoga urbaniteta. Odnos prema prostoru grada često je stoga i prisposobljen u metafori tijela.

Pjesnička zbirka *Zgrad* pokazala nam je Milišićev odnos prema Dubrovniku u ključu popularno-kulturnog modusa, međutim valjalo bi uskoro interpretirati pjesnikov odnos prema gradu i u zbirkama *Mačka na smeću* i *Mrtvo zvono*. Osobito se čini poticajnom za daljnje istraživanje ideje grada kao tijela pa i ideje postmodernističke rekonstrukcije povijesti njegova kraća poema „Stvaranje Dubrovnika“ posthumno objavljena u pjesničkoj knjizi *Mrtvo zvono*.

Literatura

- Brković, Ivana. 2013. Književni prostori u svjetlu prostornog obrata. *Umjetnost riječi*, LVII (1–2), 115–138.
- Eliade, Mircea. 2007. *Mit o vječnom povratku*. Prev. Ljiljana Novković. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Fališevac, Dunja. 2007. *Dubrovnik otvoreni i zatvoreni grad. Studije o dubrovačkoj književnoj kulturi*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Knežević, Sanja. 2013. *Mediterranski tekst hrvatskoga pjesništva. Postmodernističke poetike*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Larsen, Svend Erik. 1995. Između nigdje i svagdje: književnost i grad. Prev. Stipe Grgas, *Glasje*, II (3–4), 32–46.
- Lübbe, Hermann. 1993. Prikraćeno prebivanje u sadašnjosti. Promjena razumijevanja historije. U: *Postmoderna ili borba za budućnost* [ur. Peter Kemper], Prev. Dražen Pehar. Zagreb: August Cesarec, 117–133.
- Lutwack, Leonard. 1984. *The Role of Place in Literature*. Michigan: Syracuse University Press.
- Milanija, Cvjetko. 2003. *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000.* 3. dio. Zagreb: Altagama.
- Milišić, Milan. 1977. *Zgrad*. Beograd: Rad – Narodna knjiga – Bigz.
- Milišić, Milan. 1997. *Mrtvo zvono*. Split: Feral Tribune.
- Milišić, Milan. 1998. Fengar, *Kolo*, VIII (3), 106–119.
- Milišić, Milan. 2002. LAUSarije, *Kolo*, XI (3), 138–142; 150–152.
- Nemec, Krešimir. 2010. *Grad u hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Oraić Tolić, Dubravka. 1996. *Paradigme 20. stoljeća. Avangarda i postmoderna*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti.
- Oraić Tolić, Dubravka. 2005. *Muška moderna i ženska postmoderna. Rođenje virtualne kulture*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Paljetak, Luko; Fališevac, Dunja; Foretić, Miljenko. 2001. *Sveti Vlaha. Dubrovački parac u hrvatskoj književnosti*. Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik.
- Sorel, Sanjin. 2011. Pjesništvo visokog poetskog standarda. *Književna republika*, 11 (7–9), 57–61.

The Images of Dubrovnik's urbanity in the Milan Milišić's Poetry

This paper interprets the representation of Dubrovnik in the poetry of Milan Milišić (1941–1991). We interpret his poetry collection *The Zgrad* (1977). There is a brief introductory discussion that summarizes the fundamental changes in Dubrovnik's representation in the Croatian poetry of the 20th century. We contextualized Milišić's poetry in the first phase of post-modern Croatian literary production. Collection *The Zgrad* is interpreted within the popular-cultural mode to show how the poet reconstructs Dubrovnik's urbanity by depicting it as an image of the everyday life theater of the Mediterranean.

Keywords: contemporary Croatian poetry, popular-cultural mode, Dubrovnik, Milan Milišić

Irena Krumes

Sveučilište u Slavonskom Brodu

ikrumes@unisb.hr

Jezični purizam u tekstovima nabožne književnosti 18. stoljeća

Svećenici 18. stoljeća u svome se stvaralačkom i prevoditeljskom radu susreću s latinskim i grčkim crkvenim nazivljem koje je trebalo prilagoditi hrvatskom čitatelju. Svijest o potrebi stvaranja hrvatskoga nazivlja izražavala se u predgovorima brojnih djela nabožne književnosti (katekizmima, lekcionarima, molitvenicima). U radu se purizam u tekstovima potvrđuje u nekoliko oblika: u odnosu prema tuđicama, u bogatoj sinonimiji, u posezanju za postojećim leksemima iz hrvatske jezične baštine, u stvaranju neologizama. Odnos je prema tuđicama uočljiv u istraživačkom korpusu (Grličićev *Puut nebeski...* 1707, Bačićeva *Istina katolicsanska* 1732., Filipovićevo *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga* 1750. 1. dio, Mulihova *Duhovna pisanicza* 1754., Velikanovićevo *Uputjenja katolicsanska* 1787. i *Promishljanja po nediljah svete korizme* 1778.) jer se u tekstovima rijetko nalaze u izvornim oblicima. Ako se i pojavljuju obično su slovopisno ili morfološki prilagođene hrvatskom jeziku. Tuđice su brojnije u tekstovima koji su pisani znanstvenim stilom, odnosno koji su namijenjeni užem krugu stručnjaka. Tuđice su u tekstu najčešće latinske, grčke ili hebrejske riječi koje su često zamijenjene (ili je zamjena predložena) hrvatskom istovrijednicom npr. *Molitvenice Oratoria*, *Oporuka Testamenat*, *Zavezah Legata*, *Skladnopivaoci Musici*. U radu se nastoji dokazati da jezični purizam u povijesno-jezičnom kontekstu ima različite funkcije, osim formiranja crkvenog nazivlja hrvatskoga jezika, uočava se i nadregionalno povezivanje leksika, tvorba novih naziva, preuzimanje iz hrvatske leksikografske baštine.

Ključne riječi: jezični purizam, crkvena terminologija, jezik 18. stoljeća, povijest hrvatskoga jezika

1. Jezični purizam – pokušaj definiranja

Na purizam ili jezično čistunstvo može se gledati kao na nedjeljivu sastavnicu jezične kulture bilo kojega svjetskoga jezika (Katičić 1992).¹

Purizam se obično prepoznaje u načinu na koji se tretira stilistička uporaba leksema ili unaprjeđuje funkcionalnost jezika u odnosu prema standardnome jeziku.² Zato je pitanje norme i odnos prema normi standardnoga jezika polazište za puristička nastojanja. Iako se jezični purizam može javiti i na drugim jezičnim razinama (fonološkoj, morfološkoj, tvorbenoj, sintaktičkoj, ortografskoj), on se gotovo poistovjećuje s odstranjivanjem nepoželjnih elemenata na leksičkoj razini.

Purizam možemo definirati na više načina. Hrvatska enciklopedija definira purizam kao: „skrb o vlastitom jeziku opiranjem pretjeranom unosu stranih jezičnih elemenata. Kao oblik jezične kulture prisutan je u svim jezicima, samo je različite jačine, što ovisi i o povijesnim čimbenicima“.³

Turk ističe da je purizam: „svako ‘nastojanje oko čišćenja jezika od inojezičnih elemenata’ (Simeon, 1969., purizam) ili zahtjevi i zahvati oslobađanja jezika od vlastitih elemenata koji imaju prizvuk vulgarnosti ili se pak rabe u kojem dijalektu ili socijalnoj skupini i konačno suprotstavljanje svemu onome što onemogućuje da jezik što samostalnije i bolje zadovoljava potrebe u komunikacijskoj i ekspresivnoj službi, tj. da bude polifunkcionalan“ (Turk 1996: 63).

Europski teoretičari purizam gledaju na različite načine. Thomas (1991: 12)⁴ drži: „Purizam je izraz želje jezične zajednice (ili nekog njezina dijela) da sačuva jezični

¹ Katičić (1992: 55) ga drži osnovom jezične kulture: “Sam pojam kulture kojega jezika uključuje u se brigu oko njegove čistoće, podrazumijeva pomnju pri govorenju i pisanju. [...]”

Radoslav Katičić (1992: 55) purizam smatra neizostavnim dijelom izgradnje svakog jezičnog standarda, no način na koji se prema njemu odnosimo ovisi o svakom pojedinom narodu i jezičnoj kulturi tog naroda. Katičić navodi da je svaki jezik sam po sebi purističan, odnosno da govornici svakog jezika već spontano znaju koji mu elementi pripadaju, a koji ne te ga u skladu s time i koriste. Katičić također razlučuje dvije vrste purizma: spontani i dogmatski. Mićanović (2006: 41) također smatra da je purizam aktivnost “unutar jezičnoga kultiviranja”: kako je jezično kultiviranje “vid jezičnoga planiranja, koji pokriva sve racionalne i važne intervencije u jeziku”, purifikacija je “jedan od ciljeva planiranih jezičnih intervencija, odnosno purizam je uključen u jezično planiranje”.

² Iako teoretičari u posljednje vrijeme govore da se purizam može pojaviti i u jezicima koji nisu standardizirani (Langer i Davis 2005: 4).

³ *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

⁴ Thomas navodi i da purizam treba proučavati u okviru sociolingvistike jer predstavlja reakciju jedne društvene grupe (jezikoslovaca) na općenitije društvene probleme. Uvjetuju ga čimbenici karakteristični za svako lingvističko djelovanje; oni su s jedne strane vezani za proces obnove jezika koji teži kodifikaciji i obuhvaća čišćenje, standardizaciju i obogaćivanje jezika (Thomas 1991: 49-50), a s druge su strane određeni širim društvenim, izvanjezičnim stavovima, kao što su nacionalizam i literarne estetike (Thomas 1991: 39-49). Thomas razlikuje sedam vrsta purizma: arhaizirajući, etnografski, elitistički, reformni, zaigrani i ksenofobni purizam te antipurizam.

oblik, ili da ga ukloni, da se navodne strane elemente ili druge elemente smatra nepoželjnim (uključujući one koji potječu iz dijalekata, sociolekata i stilova istog jezika). Može biti usmjeren na sve lingvističke razine, ali uglavnom je usmjeren na rječnik. Purizam je prije svega vid kodifikacije, kultiviranja i planiranja standardnih jezika“.

„Kao i sve tabuističke prakse, jezični purizam nastoji zaustaviti jezično izražavanje pojedinaca pronalazeći pojedine elemente u jeziku kao ‘loše’. Tipično, to su riječi i uporaba riječi za koje se smatra da ugrožavaju kulturni identitet dotičnoga naroda – što gramatičari iz 18. stoljeća nazivaju ‘genijem’ jezika. Autentičnost ima dva lica: jedno je borba za zaustavljanje jezične promjene i zaštita od stranih utjecaja“ (Allan i Burridge 2006).⁵

Uglavnom se svi stručnjaci slažu da je purizam vezan za standardizaciju jezika i da su stoga purističke intervencije najprisutnije upravo u vrijeme standardizacije.⁶ Osim te unutrašnje potrebe za purizmom postoji i ona vanjska koje je funkcija „obrambena“ jer čuva integritet i samostalnost jezika – a time i nacionalnu samobitnost – u kriznim povijesno-političkim trenucima. I Samardžija (2003: 60)⁷ navodi da je purizam nastojanje oko pravilnosti i čistoće standardnoga jezika. No, dodaje da hrvatski puristi posebnu pozornost posvećuju: pravopisnim pravilnostima, uklanjanju regionalnih značajki iz standardnoga jezika i ispravnoj uporabi leksema.

⁵ Lingvisti izvan Europe na purizam gledaju jednostavnije. „Purizam je otvaranje domaćih izvora riječi i zatvaranje stranih izvora radi obogaćivanja jezika. Iako su domaći izvori otvoreni općenito, dijalektni i književni izvori često se različito tretiraju. Otvaranje i zatvaranje može se primijeniti na materijale i na modele. Modeli su izvedbeni, složeni i sintaktički obrasci. ... Čimbenici koji dovode do purizma mogu biti, teoretski, unutarnji ili vanjski u odnosu na jezik ... Važniji od bilo kojeg strukturnog razmatranja je odnos govornika prema domaćim i tuđim elementima Stav ... određuju sociokulturni, politički i povijesni čimbenici koji su izvanjezični. Postoje određeni uvjeti koji moraju postojati kako bi se puristički propisi pojavili na bilo kojem jeziku ... [kao na primjer kada je] društveni poredak u skladu s promjenom redefiniranja odnosa moći“ (Annamalai 1979: 3–5).

⁶ O tome piše Endre Brudstad (2003). On govori da povijesno gledano, lingvistički purizam ima veliki utjecaj na standardne europske jezike. I to je dokumentirano u brojnim studijama i navodi za primjer Skautrup 1944–68, Indrebø [1954] 2001, Hall 1974, Fodor and Hagege 1983, Gerdener 1986, Schiewe 1988, Thomas 1991, Jones 1995, Brunstad 2001). A izvan Europe purizam također definiraju i proučavaju u djelima Annamalai 1979, Jernudd et al. 1989, Nino-Murcia 1999.. Intenzitet purizma, utjecaj i orijentacija varirala je ovisno o jeziku i vremenu u kojem se javljala. Ono što je zanimljivo za purizam je to da je funkcionirao kao uvjerenje da se uklone neželjeni elementi iz jezika oživljujući domaće, ali purizam je potaknuo i da se ustale temelji za definiranje granica i jezičnih normi posebno vezanih za standardizaciju jezika.

⁷ Samardžija (2003) ističe da su se hrvatski puristi uglavnom u svojim radovima bavili trima skupinama leksema i to prvo novotvorenicama i prevedenicama koje su u hrvatskome standardnom jeziku bile srazmjerno česte u drugoj polovici XIX. stoljeća [...] Druga skupina leksema kojima su se hrvatski jezični puristi opširnije bavili potkraj XIX. i u početku XX. stoljeća bili su dijalektizmi. [...] Najduže, najsustavnije i najustrajnije hrvatski se jezični puristi bave posuđenicama. [...] U drugoj polovici XVIII. stoljeća puristi se zalažu za zamjenjivanje brojnih, a nepotrebnih turcizama. U XIX. stoljeću, uz turcizme, znatna pozornost posvećena je germanizmima, talijanizmima i latinizmima. U početku XX. stoljeća, dok je utjecaj njemačkog jezika na hrvatski bio još prilično jak, puristi se najčešće bave germanizmima.

Na purizam se u hrvatskom jezikoslovlju gleda ili pozitivno ili negativno. Purizam može biti negativan i imati negativne posljedice ako je pretjerano zatvoren prema svim stranim jezičnim utjecajima, a ujedno i ograničava prirodni razvoj spontanog govornog jezika. Može biti pozitivan ako potiče kreativnost, prilagodbu posuđenica i prevedenica, daje stilistička rješenja za pismenu i usmenu komunikaciju.⁸

Lingvisti koji proučavaju povijest hrvatskoga jezika uglavnom pozitivno gledaju na purizam u hrvatskoj literaturi.

2. Purizam u povijesti hrvatskoga jezika

Hrvatski jezik ima dugu purističku tradiciju nedjeljivu od kulturno-jezičnog identiteta hrvatskoga naroda. To je uglavnom pozitivno nastojanje koje se usmjerava na skrb o jezičnoj kulturi hrvatskoga jezika u odnosu na druge jezike. Težnja za čistoćom hrvatskoga jezika trajno je utkana u nastojanja niza hrvatskih pisaca, gramatičara i leksikografa i sastavni je dio hrvatske kulturne i jezične povijesti.

„Težnja za jezičnom čistoćom trajno je obilježje hrvatskoga književnoga jezika od njegovih početaka do danas i u skladu s njome nastoji se najprije iskušati vlastite mogućnosti, a tek kad su one iscrpene, poseže se za tuđim. U praksi od toga općega obilježja ima raznih odstupanja, ali je ono ipak dominantno“ (Babić 1990: 34).

Tijekom duge i teške prošlosti hrvatskoga naroda, u kojem je bio izložen snažnim utjecajima drugih kultura i jezika (turskom, njemačkom, talijanskom, mađarskom), purizam je bio zaštitnik hrvatskog jezičnog integriteta. „Kulturna povijest potvrđuje da se purizam većeg intenziteta ne javlja slučajno, već je on uvijek odgovor na nepovoljne izazove uvjetovane kulturnim, civilizacijskim i naročito političkim čimbenicima“ (Turk 1996: 65).

„Često odražava odnos hrvatskih pisaca prema stranim nazivima. S jedne je strane, purizam u hrvatskom jeziku bio jedan od najučinkovitijih oblika otpora pogibelji što je hrvatskome jeziku prijetila nekoliko stoljeća“ (Samardžija 1993: 7). S druge strane postojao je drugi problem, a to je bilo prevođenje brojnih prvo crkvenih, a potom i znanstvenih i svjetovnih djela, a uz njih i problem leksikografa kad bi im u hrvatskom stupcu rječnika nedostajalo leksema.

Prema Samardžiji (1993), puristička nastojanja tijekom cijelog predstandardnoga razdoblja hrvatskoga jezika pronalazimo u jeziku tadašnjih književnika i leksikografa,

⁸ Neki jezikoslovci smatraju purizam izrazom ksenofobije i nacionalizma, proglašavaju jezično čistunstvo produktom neznanstvenog pristupa jeziku, kao nešto što nije prirodno razvoju nekoga standardnoga jezika (Kordić 2008). Mate Kapović purizam naziva desnim političkim projektom, što neminovno znači da je purizam od jedne političke opcije bio dobro prihvaćen, dok je od druge purizam odbijen i ismijan (Kapović 2013: 392).

Drugi (Frančić, Hudeček i Mihaljević 2006: 191) smatraju da je jezični purizam u hrvatskome jeziku u prvom redu pozitivno nastojanje i da je težnja za čistoćom trajno obilježje hrvatskoga jezika.

ali se purizam u njima posebno ne ističe, nego pojavljuje samo u tragovima pa takav purizam naziva implicitni purizam. No, u drugoj polovici 18. stoljeća o purizmu se otvoreno govori i zagovara pa taj purizam naziva eksplicitni. Samardžija ističe još jednu važnu činjenicu za drugu polovicu 18. stoljeća, a to je da pisci žele uvjeriti čitatelja: 1. da riječi koje su neobične i nove zapravo to nisu jer su preuzete iz drugoga kraja ili se nalaze u starijim knjigama, 2. da su sami stvarali naziv jer ga nisu pronašli u narodnom jeziku. Tu treba istaknuti i primjer koji navodi iz Reljkoviće⁹ Kućnika: „pismopiscu tribuju više ričih, nego jih ima prosti puk...“ (Samardžija 1993: 9).

Prema tome već u prvom standardnom razdoblju hrvatske jezične povijesti¹⁰ hrvatski purizam ukazuje na leksičke izvore: 1. narodni jezik, 2. leksička baština (rječnici), 3. tvorba novih riječi, 4. prilagodba posuđenica.

Povijest hrvatskoga purizma može se pratiti još od književnih djela Petra Zoranića i Jurja Barakovića koji govore o težnji za većim poštivanjem narodnog jezika još u 16. stoljeću. Prepoznatljiv je i u prepletanju raznodijalektnih oblika u Hanibala Lucića i Mikše Pelegrinovića npr. *stid i sram*, *bol i zled*, *jid i čemer*. Istu pojavu pronalazimo i kod kajkavaca Antuna Vrameca i Ivana Pergošića. Vramec u Postili (1586) i Kronici (1578) obilno koristi kontaktne sinonime: *modrosti i navuke*, *vučene i razumne*, *stan i prebivalište*. Iste ideje i kontaktnu sinonimiju susrećemo i u drugih djela hrvatskih pisaca kasnijih stoljeća U 17. stoljeću treba istaknuti zadarskog leksikografa Ivana Tanzlingera Zanottija koji se bori protiv pretjeranog unosa talijanskih riječi u hrvatski jezik (Turk 1996; Vince 2002). Zadarski leksikograf Tanzlinger Zanotti u predgovoru svog rukopisnog rječnika iz 1679. navodi da se sedam godina bori protiv velikog utjecaja talijanskoga jezika u hrvatskom jeziku „koje raste kako ljulj međe pšenicom u ove dalmatinske krajeve po načinu tomu, da ne umide veće Hrvat čovik svoju rič izreči čistim naravskim slovinskim jezikom, ako nju ne hoteći s talijanskom besidom ne pomieša ili pomrsi...“ (Tanzliger Zanotti 1679: predgovor, prema Hudeček, Mihaljević i Pilić 2001: 66).

U svom historiografskom djelu Kronika iz 1696. Pavao Vitezović kaže da je nastojao imati što manje posuđenica iz latinskoga („dijačkoga“), njemačkoga („nemškoga“) ili mađarskoga („ugarskoga“) jezika jer potiskuju i guše hrvatske riječi pa su mnogi zaboravili domaće izraze za pojedine pojmove (Moguš 1993: 90).

„Nasrtaj tuđica, po Vitezovićevu mišljenju,¹¹ rađa još veće zlo i koči prirodnu potrebu da se u vlastitom jeziku pronađu tvorbe koje bi odgovarale novim sadržajima. Jezik

⁹ U radu se piše Reljković prema Šojat (1973: 30): „S obzirom da je suglasnik lj u temeljnom obliku imena Relja i s obzirom na fiziologijske razloge koji ga snažno drže u izvedenici Reljko, nikako nije mogao u normalnu govoru, neusiljeno prijeći u l, što će reći da od Reljko nije mogao postati Relko, pa, razumije se, ni prezime Relković, već jedino Reljković“.

¹⁰ Prema Brozoviću (2008).

¹¹ Isto tako navodi cijeli niz hrvatskih istovrijednica za latinske riječi koje stavlja u zagrade. „Kakonoti nam se i neznano čini sad Udes (Fatum), Brina (Toedium), Pir (Nuptia), Bedeni (Moenia), Lužanj (Narcissus), Bunar (Puteus), Ad (Infernus), Sika (Scopulus), cić (ob), klikuvati (ululare),

na taj način prestaje biti produktivan, ne cirkulira njime normalan tok u kojem je obavijest stvaralački akt, ali i poticaj za novo stvaralaštvo“ (Moguš 1993: 90).

Gotovo svi hrvatski leksikografi pokazuju neki oblik purističkoga nastojanja. Tako Mikalja pod utjecajem Kašića unosi probrane riječi u najljepšem narječju („le parole celte et in dialetto piu bello“). Dubrovački leksikograf Ardelio Della Bella u svoj rječnik objavljen 1728. uvodi čitav niz prevedenica i kovanica kako bi zamijenio talijansku istovrijednicu, npr. *skupnoprošnje* za talijanski *processione*. Mnogo takvih riječi preuzimaju brojni hrvatski svećenici 18. stoljeća. Leksikografi su pri odabiru riječi izravno ili neizravno upućivali na prethodna leksikografska djela. I slavonski pisci razmišljaju slično jer se ugledaju na jezične priručnike u drugim sredinama.

Jezični purizam nalazi plodno tlo u djelima Antuna Kanižlića. Tako će on u predgovoru molitvenika *Primoguchi i sardce nadvladajuchi uzroci* (1760) o leksiku govoriti: „Činit će se komu, da su ovde nikoje riči nove i izmišljene. Ali nove nisu, premda običajne svima nisu, nahode bo se u različitih knígah ilirskih, i razlog isti kaže, da se boļe i lipše jedne i druge stvari drugimí ričma izgovoriti ne mogu“ (Kanižlić 1760, prema Samardžija 2004: 26). Tako nam je poznato da je u svoja djela uključivao leksik što ga je nalazio u rječniku Jakova Mikalje i Ardelija Della Belle, ali i u djelima pisaca iz Makarskoga primorja.

Antun Kanižlić uzima lekseme iz grčkog i latinskog jezika koji su već prošli određenu vrstu prilagodbe hrvatskomu jeziku ili uzima tvorenicu koja ima tvorbenu osnovu posuđenice iz klasičnih jezika. Npr. *arcibiskup*, *biskupadia*, *djakonadia*, *episkopski* (Samardžija 2004: 27).

Kanižličeva puristička nastojanja ogledaju se u dosljednoj uporabi crkvenih naziva kao *bogoslovac*, *knjigaonica*, *otajstvenik* (pronađena i kod drugih pisaca).

M. A. Reljković puristički djeluje u gramatikama i priručnicima kao i u *Satiru iliti divjem čoviku*. U svojim djelima pojašnjava uporabu posuđenica jer smatra da za to ima opravdanja u potrebi pisca da rabi stručnu terminologiju koju ne poznaje prosti puk i da se ugleda u latinski jezik koji je tom problemu slično pristupio. Ističe i starog rimskog govornika Cicerona koji je, ako bi mu nedostajalo riječi, sam činio nove. U ovome se prepoznaje stav koji su pisci 18. st. imali prema tvorbi novotvorenica. Brigu za književni jezik pokazivali su i slavonski gramatičari kao Blaž Tadijanović i Marijan Lanosović.

Blaž Tadijanović (1761) upozorava svoje čitače: „Dakle kada govoriš s svojim slavnim jezikom, nemoj mišati tuđih riči govoreći: *felćer*, *tišljar*, *šmit* i *ostalo*...“ (Vince

i mnogo drugih što i meni i svakojemu, koji slovinskoga jezika obilnost primisliti more, teško zvoni“ (Vitezović 1684: predgovor). Vitezović želi upozoriti da književni jezik treba biti čist od tuđih riječi, a tu čistoću može postići uporabom domaćih izraza bez obzira na njihovu dijalektnu pripadnost. Ako nema zamjene u domaćim riječima onda se nove riječi mogu uzeti uglavnom iz slavenskih jezika (prema Vince 2002: 92).

2002: 96). Marijan Lanosović ima ista stajališta kao i Tadijanović i Reljković, ali nigdje eksplicitno ne govori o svom odnosu prema tuđicama. U svojem rječniku na kraju gramatike ima puno sinonima, a ako je jedan od sinonima turcizam ili neka druga tuđica, on tu riječ bilježi kosim slovima i daje uz nju oznaku fremd. Na taj način on neizravno iskazuje svoja puristička shvaćanja (Kolenić 1991; Samardžija 2004; Vince 2002).

A Katančić pri prijevodu Svetoga pisma navodi da u prevodenju s latinskoga, kada mu uzmanjka riječi, onda ih pronalazi „u verlom Kanislichu, krasnom Kacsichu i govorom Relkovichu“ (Katančić 1831: predgovor, prema Moguš 2009: 134).

I dubrovački pisci iskazuju organiziran interes za hrvatski jezik početkom 18. stoljeća osnivanjem Slavenske akademije (*Akademije ispraznijeh*) kojoj je bila, između ostaloga, svrha da se bavi jezičnim problemima. Đuro Matijašević piše: „Uzajamno ispravljamo jezične pogreške i zajednički učimo jezik. U potpunjujemo jezičnu riznicu samo ispravnim riječima poljskim, ruskim, češkim, hrvatskim te zamjenjujemo bastardne izraze novima nepokvarenima“ (Vince 2002: 93).

Hrvatski jezik karakterizira stalna briga o jezičnoj čistoći. Sličan postupak vidljiv je i u Dubrovniku, Dalmaciji, Slavoniji, kao i u kajkavskim krajevima, pisci se oslanjaju na bogate tvorbene mogućnosti vlastita jezika, preuzimaju jedni od drugih ili preuzimaju iz dijalektnih sustava. Uvijek je postojala izražena sklonost da se inojezični obrasci i uzorci ne preuzimaju izravno¹² nego da se posegne za domaćim postojećim resursima ili da se tvore novi prema zadanim obrascima.

3. Purizam u nabožnim tekstovima 18. stoljeća

Puristička nastojanja u 18. stoljeću česta su pojava u hrvatskih pisaca, leksikografa i gramatičara. Iz mnogih njihovih nastojanja, djelovanjem i skrbi za čistoću hrvatskoga jezika izražava se borba za nacionalni identitet, ljubav za materinski jezik, ali i borba za ljepotu izraza i stila. Osamnaesto stoljeće prepoznatljivo je po pojačanoj brizi za jezičnu čistoću i povezano je s procesom standardizacije hrvatskoga jezika.

Odabrani nabožni tekstovi¹³ pokazuju da su ovdje istaknuti pisci u različito vrijeme tijekom 18. stoljeća u svojim predgovorima uglavnom izražavali svoje purističke stavove.

¹² O tome više govori Katičić u svome radu „O purizmu“ (1973).

¹³ Za istraživanje jezičnog purizma odabrana su nabožna djela 18. stoljeća koja su u to vrijeme najčešće tiskana. To su bili katekizmi i propovijedi. Odabrani su i autori koji su podrijetlom iz različitih hrvatskih krajeva od Slavonije do Dalmacije, a koji su kao autori nabožne literature bili najugledniji i koji su pripadali različitim crkvenim redovima. U 18. stoljeću nezaobilazna su djela istaknutih pisaca kao što su Ivan Grličić, svjetovni svećenik; isusovac Juraj Mulić; franjevci Ivan Velikanović, Antun Bačić, Jerolim Filipović. Većina tekstova su katekizmi pisani znanstvenim i književnoumjetničkim stilom. Težnja je bila dati pregled istovrsnih djela tiskanih u vrijeme cijeloga 18. stoljeća. Izdvojeni katekizmi su ujedno i ogledni primjerci određene vrste katekizama. Prema vrstama katekizama koje je dao Franjo Emanuel Hoško (1985), odabran je jedan kanizijevski katekizam (*Duhovna pisanica*, 1754.), jedan Bellarminov katekizam (*Puut nebeski*, 1707.),

Početkom 18. stoljeća javlja se Ivan Grličić (1707)¹⁴ koji u predgovoru svoga katekizma navodi da je pregledao mnoge latinske i talijanske autore i da je dugo sastavljao ovu knjižicu koja je nastala iz njegovih čitanja i propovijedi u župi u kojoj je djelovao. Navodi i da je do tada bilo dovoljno katekizama na hrvatskom jeziku, ali on se odlučio tiskati ovaj svoj. Zanimljivo je i da kritički pristupa jeziku prethodno napisanih katekizama kojima se služio. Kaže da su se autori katekizama previše oslanjali na talijanske i latinske originale pa su doslovno prevodili i na taj način stvarali tekstove pune starih i neznanih riječi ili riječi iz drugih jezika što je čitateljima bilo teško razumljivo. On je zato pisao svoj priručnik jednostavno i prepoznatljivim načinom *svaki nauk objasniti* kako i sam kaže: „ugoditi puku! Drugi pak, koji su obilnije pisali Nauk karštjanski, buduchi hotjeliga iz Italianskoga, ili Djacskoga jezika, rics po rics tomacfechi, u našc jezik obratit, i za izgovorit svakurics, nenahodechi ricjih obicfajnih, koimse sada našc narod sluxi, umiefalisu mlogee ricfi staree, i neznane, ili od drugoga jezika: zato takvi Nauk malo korifstan moxe bit: zašeto mloghe ricfi u gnumufe nerazumiu. Ja nastojaošam, kolicofam vridan bio, ricfmah, i nacfinom poznanim svaki nauk izgovorit, za ugodit puuku priprostu, zarad koga duhovne koristi, a ne poštenje Boxie najvechie ovifamtrud primio...“ (Grličić 1707: predgovor *Puut nebeski*).

Puristička nastojanja uvriježena su u stvaralaštvu većine pisaca 18. stoljeća. Još jedan istaknuti pisac 18. stoljeća je fra Antun Bačić¹⁵ koji sa svojim djelom *Istina kato-*

rinski (*Pripovidanje Nauka Karstjanskoga*, 1750.), kontroverzijiški (*Istina katolicsanska*, 1732.), jansenistički (*Uputjenja katolicsanska*, 1787.). O tome više u knjizi *Negdašnji hrvatski katekizmi* Franje Emanuela Hoška. Isti pisci pišu i propovijedi pa su i one uvrštene kao izvori (Filipović i Velikanović). Izvori za istraživanje precizno su navedeni u popisu literature.

¹⁴ Ivan Grličić je rođen negdje u Bosni, a preminuo u Đakovu 1709. Autor je prvog slavonskog katekizma napisanog u Đakovu 1707. *Put nebeski...to jest Nauk krstjanski u kratko obilato i razborito istomačen u jezik bosanski* (Venetijski, 1707.) u dvadeset govorenja. Ovaj svjetovni svećenik u predgovoru svoga katekizma, posvećenog đakovačkom biskupu Đuri Patačiću, navodi da je katekizam nastao po uzoru na Bellarminov katekizam i to se vidi u rasporedu građe. Na početku razlaže svaki dio Vjeronanja, zatim molitvu, zapovijedi i sakramente (o tome piše i Hoško 1985: 37). Katekizam je pisan za svećenike i odrasle vjernike. Namjena mu je pastoralna jer želi potaknuti redovitu vjersku praksu što se vidi iz brojnih primjera u kojima navodi postupke svojih župljana i daje savjete što trebaju činiti kako ne bi zgriješili. Grličić piše vrlo jednostavno i razumljivo prosječnom čitatelju. Vjersku pouku povezivao je sa svakidašnjicom i običajima svoje sredine, zastupao ravnopravnost žena s muškarcima (grih je jedan), osuđivao čaranja, pučka vjeronanja. U svoj priručnik unosio je i egzemplja, npr. O otmici djevojke prije vjenčanja. Prethodnik je Lovri Šitoviću i Tomi Babiću pa čak i Relkoviću u osudi igranja u kolu kao izvora nemoralnosti. Barok se u njegovu katekizmu nazire u tumačenju puku općih formula Tridentskog crkvenog sabora „od grihah“, „od kripostih“, i „od najposljednjih stvari života čovičjega“, koje dušobrižnicima vjerojatno nisu bile strane. Marijanović njegovo djelo koje završava i liturgijskim pjesništvom svrstava u katehetski barok, okrenut čitateljstvu. Ovo djelo će u povijesti hrvatske književnosti biti obilježeno kao prva objavljena knjiga u Slavoniji 18. stoljeća.

¹⁵ Fra Antun Bačić rodio se u Vrbi kraj Slavonskog Broda oko 1690., a umro je u Našicama 12. prosinca 1758. Postoji podatak da je 1710. stupio u novicijat franjevačke provincije Bosne Srebrene u Velikoj.

licsanska nastoji što više tuđica i posuđenica stranog podrijetla zamijeniti domaćim izrazom ili istovrijednicom. Ova nastojanja uočavaju se u tome što autor često u tekstu pojašnjava kako se isti naziv govori u hrvatskom jeziku: *Pocŕetak ove Erexie, ili da boglie recfem pfofti* (10 IK), *Ovy glas Latria, Hyperdulia, Dulid, jeft Garcsky, nitife moxe naŕcki u jednu rics rechi, jerbo u febi skrovnoft zatvarajau* (49 IK); u sinonimnom odnosu dvije riječi, prvu riječ – latinizam izdvaja tako što ga piše u kurzivu: *Brev illiti kgnigu* (158 IK);¹⁶ isti postupak se provodi i kada je latinizam ili talijanizam na drugom mjestu u sinonimnom paru: dopusŕtegnie illiti *Privilegium* (350 IK), dopusŕtegnie illiti *privilegio* (350 IK).

U 18. stoljeću iznimno je plodan pisac fra Jerolim Filipović (1750).¹⁷ On govori da ga je na objavljivanje propovijedi potaknulo nepoznavanje vjerskog i moralnog života i

Od 1747. do 1751. studirao je teologiju na franjevačkoj visokoj bogoslovnoj školi u Budimu. Skotističku filozofiju započeo je predavati 1751., ali nije poznato na kojem učilištu. Godine 1753. do 1755. predavao je u Slavanskom Brodu, a 1755. vratio se u Budim i prihvatio službu hrvatskog propovjednika. Tada je položio ispit za profesora teologije i 1756. nastupio kao predavač na visokoj bogoslovnoj školi u Petrovaradinu.

U Našicama je poznat po tome što je kao župnik nastavio gradnju novog samostana, podigao propovjedaonicu u crkvi i oltar u kapeli Majke Božje. Bio je i samostanski poglavar u Šaregradu (1729.–1730.) i Budimu (1730.–1732.). U Budimu je počeo graditi novu crkvu i podigao sukarnu u kojoj se tkalo platno za sve članove Bosne Srebrene. Bio je i namjesnik provincijala Ivana Kopijarevića za Slavoniju i Podunavlje (1729), defintor upravnog vijeća provincije (1732.–1735.), kustod provincijala Filipu Lastricu (1741.–1745.), namjesnik provincijala za čitavu Bosnu Srebrnu (1753) dok je provincijal Josip Janković bio na generalnom kapitolu, a 1754. izabran je za provincijala te provincije i vršio tu dužnost do 1757. odnosno do diobe provincije i nastanka nove sv. Ivana Kapistrana. Djelo *Istina Katolicsanska* je najveće djelo fra Antuna Bačića posvećeno ostrogonskom nadbiskupu Emeriku Estherhazyju. *Istina katolicsanska* se uvrštava među rijetke spise kontroverzističke literature na hrvatskom jeziku. *Istina katolicsanska* nije samo teološki sustavno djelo nego je cjelovita rasprava i s crkvenopovijesnog gledišta zato što razrađuje gotovo sve teme katoličkog vjerskog učenja i teološkog naučavanja, a u polemičkom dijelu ne obraća se pravoslavlim kršćanima nego i svim ostalim kršćanima izvan Katoličke Crkve. Ovo djelo je u povijesti katekizamske književnosti poznato kao vrhunsko znanstveno djelo, a uz to daje uvid u problematiku crkvenog nazivlja u prvoj polovici 18. stoljeća.

¹⁶ Brev je brevijar. Brev je manje svečano papino pismo koje počinje pozdravnim riječima *in perpetuam rei memoriam*, a dolazi od crkv. lat. *breve*, što znači kratak govor, kraća poslanica, odredba.

¹⁷ Jerolim Filipović rođen je 1688. u Rami, a preminuo u Sinju 1765. U franjevačkom sinjskom samostanu završio je osnovnu i srednju školu i započeo novicijat 1707. Filozofsko-teološki studij započeo je u Makarskoj i studirao kod Lovre Šitovića Ljubušaka, a završio je studij u Ugarskoj, Peruggi i Rimu. Po završetku studija predavao je filozofiju tri godine u Firenci, potom u Peruggi. Bio je poslan 1720. u Lavov za profesora bogoslovlja. Vratio se u Provinciju u Šibenik gdje je bio lektor teologije, a zatim generalni lektor na budimskom sveučilištu gdje je postao i jubilarni lektor i stekao počasni naslov profesora emeritusa. U svom velikom dijaloškom katekizmu *Pripovidanje Nauka Karstajnskoga* (Mleci, 1750., 1759., i 1765.) u tri dijela Filipović slijedi belarminovsku tradiciju izlaganja katehetske grade. U prvom dijelu tumači vjeru i ufanje, tj., Vjerovanje, Očenaš i Zdravomariju po člancima, u drugoj knjizi tumači ljubav, tj. Deset Božjih zapovijedi i pet crkvenih zapovijedi, a treća knjiga govori o sakramentima, o blagoslovima, o krepostima, o darovima Duha Svetoga, o djelima milosrđa i na kraju o posljednjim stvarima. Filipović je svjestan da njegovo

„prosvitljenje Naroda Iliričkoga i Jezika“. U predgovoru prvoga dijela svoje prve knjige *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga* (1750), u kojem se obraća svećenicima, govori da većina pastira duša poznaje đачki jezik (latinski) i da je u djelu koristio riječi *diačke* iz Svetog pisma, svetih Otaca i Naučitelja. Ali ističe da postoje i oni koji nisu učili latinski, i time misli na glagoljaše, koji ne trebaju slijediti latinska slova, a savjetuje im neka se drže naših riječi *kojima je sve rečeno što latinske sadrže*. „Onii paak, koji djački jezik učili niifsu, nekka nišĕta neghledaju, daŕu tolikee riĭci djačkee, vecch nekka sliidee, naŕkeee, govoregnje izajitcheijim dobro; jer latinŕkeee uzdarxe“ (Filipović, 1750: predgovor). Na kraju obraćanja svećenicima iznosi svoj stav prema stranim riječima čime se svrstava u puriste: „Za najposlii nekka ŕvak znade, da ovoo ŕve ŕĕto niŕŕam hotio ni riĭcii innoŕtranskii, kojeŕŕe illi drugojaĕje, illi zanoŕglivo izgovarahu, ŕtavgliati, dali Kakoŕŕe ŕad obĭĕajee u oviih naŕciih miŕŕiih. Nejmaa nareŕcegnjaa liposlovskii, ili Retoriĕkii, i jaa kaxem, ali imaa onnoo ŕĕtoje potribito razumitti; naŕtojangnjeboje moje bilo, da ne u lipoti riĭcii, dali u jakoŕŕi razlogaa ŕĕtoŕŕam hotio rechi, uzdarxatiŕŕe.“ (Filipović, 1750: predgovor Pripovidagnia). On ističe da namjerno nije stavljao ni jednu stranu riječ jer je njemu važnija plemenita namjena i razumijevanje značenja. I isusovac Mulih (1754),¹⁸

djelo nije originalno ni u sadržaju ni u načinu izlaganja i kaže u predgovoru, u kojem se obraća svećenicima (pastirom duša), da takve knjige imaju i drugi narodi, pa što ne bi i mi Ilirci. Hoško (1985) ističe da je djelo višestruko vrijedan priručnik kršćanskog učenja i naučavanja, ponašanja i poticanja jer je Filipović i po izobrazbi, kulturi i osobnom iskustvu bio kvalificiran za pisanje takvoga djela (Hoško 1985: 75).

Katehetske su propovijedi Jerolima Filipovića u povijesti hrvatskih katekizama zauzele istaknuto mjesto i vrlo su cijenjene. Obuhvaćaju bogatu katehetsku pisanu građu na preko tisuću stranica koja, s obzirom na vrijeme nastanka, potvrđuje postojanje strukture crkvenog nazivlja hrvatskoga jezika u Dalmaciji sredinom 18. stoljeća.

¹⁸ Juraj Mulih najznačajniji je religiozni kajkavski pisac u 18. stoljeću. Rođen je u Hrašču kod Odre u Turropolju 1694. U novicijat isusovačkoga reda stupio je 1714., a filozofiju je učio u Trnavi (1716.–1719.). Poslije toga je nastavnik isusovačke gimnazije u Zagrebu, a zatim je u Trnavi proveo četiri godine, studirajući teologiju (do 1726.). Godinu dana je u Banjskoj Bistrici (Slovačka) potom u Požezi od 1727. do 1729. pa u Varaždinu do 1731. Onda je *missionarius vagus* (misionar koji luta, nestalan) po raznim mjestima Hrvatske, Slavonije i Ugarske; od toga je u Požezi od 1733. do 1735., u Zagrebu, osim dva prekida od po godinu dana, od 1738. do 1754., zatim se vraća u Zagreb iz đurske biskupije, umro je 1754. Uz svoje poznato djelo na kajkavskom *Posel apostolski*, napisao je ovdje istražen katekizam *Duhovna pisanica* koji je pisan štokavskom ikavicom, a tiskan u Zagrebu 1754. Posvetio je *Pisanicu* bosanskom ili đakovačkom biskupu Josipu Antunu Čolniću, a namijenio ju je kao svoju duhovnu ostavštinu svima s kojima se družio na misijskim putovanjima od Požege, Pečuha, Osijeka, Petrovaradina, Đakova, Baje, Bača, Segedina, Sombora i Budima. Pisanica je njegov posljednji dar (pisana je dvadeset i pet dana prije njegove smrti) svima koje je upoznao kako bi pokazao koliko ih voli. Očekivao je da će ova Pisanica biti dobro prihvaćena i u zagrebačkoj, pečujskoj, vesprimskoj, kaločkoj, beogradskoj, srijemskoj i senjskoj biskupiji kao i među katolicima pod turskom vlašću *gdigodirŕe ovoga slavnoga jezika krŕćanske duŕŕe nahode*. U raspodjeli građe u katekizmu slijedi katekizme sv. Petra Kanizija. Ovaj katekizam je opješan katehetski priručnik, sadržajem blizak najznačajnijem Mulihovu *Poselu apostolskom*. Hoško zaključuje da je ovo djelo i prikladan teološki priručnik, sazdan na katehetski način u obliku dijaloškog katekizma (prema Hoško, 1985). Taj priručnik ima moralno-asketsku namjenu na što

čiji je tekst napisan na štokavici iako piše na kajkavskom, piše na isti način. Mulih je smatrao da je blagoslov imati jezik ilirički pa piše: „Toje ofobita miloft: dafe govori s'jezikom Illyrickim, ilii Slovinskim. Pako famo nike ricfi xudinskim, Gercskim, i of-talo diacskim...“ (Mulih 1754: 397). Iz toga vidimo da je svjestan da je neke tuđice iz grčkog, latinskog i hebrejskoga jezika ipak morao ostaviti u tekstu.

Pisci nisu potpuno protjerali tuđice jer su se njima služili u nedostatku domaćih jezičnih zamjena. Strane riječi nisu neuobičajena pojava u djelima 18. stoljeća, ali je bitno naglasiti da se ne pojavljuju samostalno i u tekstu su uglavnom uz domaći naziv ili izraz¹⁹. Npr. *brojnica (catalogus)* VII UK, *fratricelli, to jest bratjica* (289 UK), *Traetus, to jeft, produženje illiti protezanje* (386.3 UK). Isto nalazimo u Bačićevom tekstu (Bačić 1732: 295): *Purgatorio, illiti cfiftilo* (295 IK), *Cfetvera Vrimena, illiti Kvatre* (186 IK), *Czerimonie, illiti ona cfigniegnia* (286 IK).

Pisce nabožnih djela u 18. stoljeću najviše muče prijevodi i zato su im dragocjeni izvori u kojima mogu preuzeti primjere ili pronaći uzore, a to pronalaze u relevantnim hrvatskim rječnicima svoga vremena ili drugim srodnim djelima. I fra Ivan Velikanović²⁰ u drugoj knjizi *Uputjenja...* u drugom predgovoru Facultas, pod naslovom

upućuju poučna nabranja na kraju svake tematske cjeline. Nakon predgovora donosi na 8 listova zasebne paginacije retrospektivni kalendar i dvije uvodne rasprave. U jednoj raspravi *Ganutya u navuk kerstyanski* potiče vjeroučitelje, roditelje, učitelje i gradske gospodare da se brinu o učenju djece, a u drugoj raspravi daje pregled katekizamske građe koju učenici trebaju naučiti napamet. Prvo poglavlje ima dvije redakcije: jednu za mlade i proste ljude, a drugu za „malo veće ljude“.

¹⁹ Primjeri u tekstu označeni su kriticama koje označavaju naslov djela i stranicu na kojoj se primjer nalazi. To su izvori: PN Ivan Grličić, *Puut nebeski*, 1707., IK Fra Antun Bačić, *Istina katolicsanska*, 1732., DP Juraj Mulih, *Duhovna pisanicza*, 1754., PNK Jerolim Filipović, *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga / sloxeno, i u razlikaa govoregnja razdiglieno* po Jerolimu Filipovichiu, 1. dio 1750.; 2. dio 1759.; 3. dio 1765.; UK Ivan Velikanović, *Uputjenja katolicsanska*, 1. knjiga 1787.; 2. knjiga 1788.

²⁰ Rodio se 7. kolovoza 1723. u Brodu. Posvećen je Bogu u franjevačkom redu 1740., a studirao je filozofiju kod profesora Franje Bogdanovića. Prvu godinu završio je na filozofskom učilištu u Cerniku, a sljedeće dvije u Vukovaru. Teologiju je studirao na bogoslovnoj školi u Budimu, a 3. rujna 1747. brani teze iz traktata „De divisione beata“ svoga profesora Josipa Jankovića (uz njega su predavali i Jeronim Lipovčić i Luka Čilić). Usavršavao se u teologiji u Bologni (1747.–1748.) gdje je došao u neposredni dodir s novim strujanjima u književnosti. Ispit za profesora filozofije položio je 9. ožujka 1750. u Požegi, a 1751. dobio je učiteljsku stolicu filozofskog učilišta u Osijeku, gdje boravi u samostanu Našašća sv. Križa veći dio života. Četiri godine je poučavao i filozofiju u Osijeku na učilištu, a dva puta je biran za dekana Generalnog učilišta. Godine 1768. bio je član uprave provincije kao defintor, a 1771. provincijski sabor u Našicama izabire ga za provincijala. Službu je obavljao tri godine i kao provincijal je bio u Rimu 1774. gdje je nazočio generalnom kapitolu.

Često je boravio u Budimu otkuda povremeno odlazi na Ugarsko-hrvatski državni sabor u Požunu. U to je doba vladala tendencija uvođenja mađarskoga jezika u sve segmente javnoga života što je Velikanović odlučno odbijao i branio svoj materinski hrvatski jezik koji naziva „ilirsko-slovin-skim“.

Velikanović je preveo veliki katekizam u tri sveska *Uputjenja katoličanska* (Ossik, 1787. i 1878.) djelo francuskog pisca Francois Aimea Pougeta. Taj pisac pripada jansenistima, a jansenizam u drugoj polovici 18. stoljeća prihvaćaju u Austriji neki biskupi, bečki nadbiskup kardinal Christoph

Ukazanje slovoslojja illiti uredna pisanja za lašnje štijenje ove knjige naglašava svoj uzor. Citira dijelove knjige *Kratko skupljenje Chudoredne, illiti Morale Bogoslovice* fra Marka Dobretića bosanskog biskupa, u kojem on naglašava zajednički *Slovinski illiti Ilirički jezik* koji se još uvijek različito piše. Velikanović navodi i da je u uporabi leksema slijedio neke *Illiričke Pisaoce*, a najviše se služio rječnikom Ardelia Della Belle. U prevođenju mu je bilo potrebno gotovo hrvatsko crkveno i biblijsko nazivlje, a ističe da ga je našao u Della Bellinu rječniku (prema Velikanović 1787).

U nabožnim se djelima često pojavljuju nizovi leksema grčkog i latinskoga podrijetla jer su vrela za pisanje većinom na ovim jezicima. Zato se u predgovorima često pojašnjavaju stavovi prema stranim nazivima. U predgovoru *Uputjenja katoličanska* (1787) navodi se sustav nazivlja i odnos između hrvatskih i latinskih jezičnih ekvivalenata. Prvo se navodi hrvatska istovrijednica, a potom latinska riječ: *Bivstvo, Existentia. Bistvo, Esentia. Brojnica, Catalogus. Dvogovor, Dialogus. Bogoučovičenje, Unio hypostatica. Inni, Distinktus...* (Velikanović 1787: VIII). Velikanović nastoji da teološka spoznaja bude bliska svim čitateljima, a pritom je svjestan da su mnoge riječi koje koristi nepoznate jer nisu svi dobri poznavatelji latinskoga ili grčkoga jezika. Svjestan je da se latinsko nazivlje mora zamijeniti hrvatskim kako bi bilo jasnije i razumljivije širem krugu čitatelja. U trećem dijelu katekizma *Uputjenja katolicsanska* Ivan Velikanović obraća se čitateljima u predgovoru *Facultas* i u *Opomeni* trećoj kaže: „Mloga poglavja i razgovori, ljudem navlastito neknjižnim, vidičese i činičese mučni i teški za razumiti; i to, jerbo stvari vire i zakona u sebi visoke uzderžaju; i zašto ričma neobičajnima u svakdanjem govorenju ukazane i iztomačene jesu“ (Velikanović 1878: IV). Isto kao i Bačić i Velikanović u tekstu želi pojasniti etimologiju neke nove riječi za koju smatra da je čitatelj ne poznaje, a uz to pojašnjava i njezino značenje. ...*Zovuse Novovirci, Uvižbanici, od ove riči gerčke Katekumeni, koja rič zlamenuje čovika zapovidma i nauku meštra svoga podložna* (28.3 UK).

Velikanović nastoji čitatelju prenijeti smisao teksta tako da objašnjava grčku riječ *Eukaristia: Rič jest gerčka, koja rečiće, dobra milost; illi falah uzdavanje*. (40.3 UK); a u samom tekstu knjige objašnjava kako je preuzeo određen naziv koji sad koristi: „Niki zovu rodstvo, po tankoj kevi, rodstvo priateljstva; drugi, svoj po ženi, rodjak po ženi; svoj po mužu, rodjak po mužu, rodjak po mužkoj glavi; ja jednom ričju polak Slovnika della Bella, zovem Svojtvo.“ (214.3 UK). Iz ovoga možemo zaključiti kako pisac razlučuje nijanse u značenju i kako se služi starim hrvatskim rječnicima kada ponestane odgovarajućih domaćih riječi.

Migazzi, ravnatelj bogoslovnog fakulteta u Beču, biskup Simon Stock, savjetnik carice Marije Terezije (1740–1780.) Van Swietenova i čak sama carica. Djelo odražava težnju crkvenih i društvenih krugova u traženju putova i načina obnove Crkve i njezino oslobođenje od baroknog katoličanstva. Sadržaj ocrtava težnju za strožijim stavovima o kršćanskom moralu, a usmjereno je ka obrazovanju klera.

U nabožnim tekstovima pojavljuju se nazivi u različitim odnosima s uvijek pomno objašnjenim značenjima. Odnosi među domaćim i stranim nazivima su različiti:

1. Domaći naziv uvijek je precizno objašnjen i definiran.

Pogodba jeft ugovor megiu dvima, ili vechiey cfuiuchym zlamegniem ukazan. I razlucfuiiefe od obechiagnia (119 IK).

2. Internacionalizmi su u tekstu uvijek pojašnjeni ili je za njih predložena domaća zamjena.

ooloft...jeft nepodobno otegnie uzdignutia febe iftoga..Zasžto Superbia u nafcky jezik prinefasvfci, ochie rechi: fvarhu drughie ichi I prilicfnoje govoregniu, Scota... (226 IK).

3. U tekstu se često ističe problem prevođenja naziva. Najčešće se radi o prevođenju s grčkog na latinski ili latinskog na hrvatski.

Onym posžtovagniem koje Garcski Latria govoriše, Latinski jednom ricfui, reche nemoxe, buduchi daje nika iftoga Boxanfva sluxba (50 IK).

Svijest o potrebi zamjene stranih naziva hrvatskim nazivljem bila je raširena pojava u pisaca i prevoditelja 18. st. Često su tražili odgovarajući domaći naziv za latinsku ili grčku riječ ili sintagmu i rečenicu.

Ako u hrvatskom jeziku za stranu riječ nema odgovarajuće istovrijednice onda se koristi parafraza ili kraći opis.

*...fafviem tiem jednakefu Czerimonie, illiti nacfini povvetilisEta byli (338 IK).
...imam rechi od Dipticah,koja, u niko vrime u svih cerkvah, s' velikom pomnjom csuvashese. Jeft pak Δυπνvχα rics Gercska, koja ifto po imenu svomu hoc-he rechi, daske glatke zajedno faftavljene, i sklopljene...(416.3 UK).
Exorcifstiat ...jeft mogufstvo, po komu redien moxe zapoviditi, illiti iftirati Diavla (404 IK).*

Iz danih primjera razvidno je da se purizam u odabranim nabožnim tekstovima javlja u nekoliko oblika:

1. u odnosu prema tuđicama, posuđenicama,
2. u bogatoj sinonimiji,
3. u posezanju za postojećim leksemima iz hrvatske jezične baštine,
4. u stvaranju neologizama i prevedenicama.

S obzirom na ove oblike purizma u starim nabožnim tekstovima, provest će se daljnja analiza.

3.1. Puristički odnos prema tuđicama

Odnos prema tuđicama moguće je pratiti u svim odabranim nabožnim tekstovima. Tuđice su u tekstu, ako i postoje, najčešće slovopisno ili morfološki prilagođene hrvatskom jeziku. Obično su to latinske, grčke ili hebrejske riječi koje su uvijek zamijenjene (ili je zamjena predložena) hrvatskom istovrijednicom.

Mnogi pisci uz hrvatsku riječ u tekstu stavljaju tuđicu u zagradu: *svetba (hostia)* 396.3 UK, *Tilesnici (Corporalia)* 353.3 UK, *prikaza (comedia)* 395.3 UK, *pokrivačiči (pallae)* 353.3 UK. Neke hrvatske riječi za koje pretpostavljaju da su čitateljima nove i nepoznate objašnjavaju u zagradi: *ostanci (to je moći)* 376.3 UK.

U tekstovima se posebno komentiraju ili ističu latinizmi koji se pojavljuju u različitim odnosima prema hrvatskom jeziku. Njih se nastoji posebno objasniti ili zamijeniti na više načina:

a) Latinski termini javljaju se kao tuđice u izvornom obliku i pojavljuju se u tekstu uz istovrijednice iz drugih jezika (grčki i hrvatski) obično: *Eucharistia garcski, ulatinsky jezik zlamenuje bona gratia, a nasckj dobra milost, jerbo fe po ovomu Sakramentu primaju mloghe milosti* (295 IK);

b) Tuđica na latinskom jeziku u sinonimnom paru s hrvatskom istovrijednicom: *Pri-vilegium illiti dopusstegnie* (406 IK); *Dominationes, illiti Gofpodftva* (482 IK); *Diakon, illi sekular* (202IK) – ovdje se đakon smatra usvojenicom; *cfudefy, illiti Mirakuly* (152 IK); *Troni, illiti priftoglia* (482 IK)

c) Latinski nazivi za koje nema zamjene u hrvatskom leksiku pojavljuju se samostalno ili sintagmom ili su pojašnjeni cijelom rečenicom na hrvatskom jeziku: *Aquarij* (306 IK), *Empireo* (432 IK), *Hierarchiae, illiti Gofpodicftva razlucfuuu* (482 IK); *Idololatria, illiti sluxba Boxia* (58 IK); *Exorcistat...jeft moguftvo, po komu redien moxe zapoviditi, illiti iftirati Diavla* (404 IK); *Paxtecumm mir ftobom* (288 IK); *Testamenat drugo nie, nego fvidocsba voglie, illiti otegnie, koie ochiemo dase izvarfcy poslie nasce smarti.* (127 IK)

d) Nazive zviježđa na latinskom ne pokušavaju zamijeniti hrvatskom istovrijednicom: *Libra, Scorpio, Sagittarius, Capriconus, Aquarius, Aries, Taurus, Gemini.* (IK)

e) Latinizmi se puristički pokušavaju objasniti u tekstu, a pisci znaju upozoravati da je hrvatska riječ prevedenica s latinskog pa prema tome preporučuju drugu hrvatsku riječ: *...ovo jeft cfaſca negobi vaglialo rechi ovoje bukara* (334 IK) *lat. calix – cfaſca* (317 IK) (iako je i bukara talijanizam); *Angeo, to jeft Poklifar* (474 IK), *Sententiu, illiti odlucfak ofsudiegnia vicfgniega* (505 IK).

Latinizmi su u nabožnim tekstovima najbrojniji jer su izvori uglavnom na latinskom jeziku. Pisci u svojim tekstovima izrazito puristički nastoje sve nazive na latinskom prevesti (*poludiakon* 402 IK – lat. Subdiaconos nastao kalkiranjem od grč. Hypodiakonos) ili zamijeniti jednim hrvatskim leksemom (*Czarkvenjk*, 103 IK – osoba koja ima crkveni red, prema lat. Ecclesiasticus, uobičajen termin za 18. st.) ili svezom riječi ako ne postoji prikladna hrvatska istovrijednica.

Uz latinske riječi koje nisu transkribirane u nekim tekstovima kao Velikanovićevu katekizmu *Uputjenja* (1787) najbrojnije su i grčke riječi koje nisu transliterirane, npr. βαπτίζεῖν – katekumeni (UK), grč. ὁμολογίσιό – jednobistveni.

U trećem dijelu *Uputjenja katoličanska* autor pokazuje niz grčkih riječi koje se prevode latinskim riječima, npr. grč. *liturgia* lat. *Missa*; grč. *mistagogiani* lat. *Collestam*; grč. *Synaxim* lat. *Dominicium*; grč. *Anaphoram* lat. *Agendam*.

Pisac ukazuje i na veliki problem prevođenja s grčkog jezika na latinski kao i s latinskog na hrvatski. U drugim nabožnim djelima mogu se pronaći netranskribirane strane riječi, a objašnjava ih se u samom tekstu (*Purgatorium – očišćenje* PNK), a često se nudi i prevedenica (kalk), grč. *antimensia* – *sveta platna* (UK), lat. *unio hypostata* – *bogoučovičenje* (UK), grč. *comedia* – *prikaza* (395.3 UK).

Uz grčke i latinske riječi može se naći i nešto talijanskih riječi uz koje stoje hrvatske istoznačnice većinom preuzete iz Della Bellina rječnika²¹ ili jednostavno objašnjene: *musicì* – *skladnopivaoci* (93), *spuggi* – *spužva* (171 UK), *fratricelli* – *bratjica* (289 UK). Za svaku stranu riječ koja se pojavljuje u tekstu odmah je ponuđena hrvatska istoznačnica nerijetko preuzeta iz nekoga povijesnog rječnika npr. *procession* – *skupnohodjenje* (479.3 UK) iz Della Bellinog rječnika.

Puristička nastojanja i svijest o razvoju hrvatskoga jezika bila je kod svih pisaca vrlo jaka tako da su vrlo rijetke strane riječi kojima nije ponuđena zamjena hrvatskom istovrijednicom, a možemo ih naći u ovim primjerima: *cella* (138), *conventuali*, *koncepcionisti* (44), *kustodija* (43). Vjerojatno su pisci smatrali da zamjena nije potrebna i da su riječi već dovoljno poznate da mogu u tom obliku ući u hrvatski jezični sustav.

3.2. Bogata sinonimija kao izraz purizma

Najčešći oblik zamjenjivanja tuđica je uspostavljanje sinonimnog para ili sinonimnog niza tako da je: 1. prva riječ hrvatska, a druga tuđica, 2. prva riječ tuđica, a druga hrvatska, 3. obje riječi pripadaju hrvatskom sustavu, ali je jedna novotvorenica ili prevedenica.

Sinonimni niz ili par može biti sastavljen na različite načine, ali je najčešće prvi naziv u nizu domaća riječ: *Ulazenje*, *to je Introitus* (376.3 UK); *prikoramenica illiti stola* (457.3 UK); *pineznica illiti kassa* (441 UK); *oblačnica, to jest, sakristia* (457.3 UK); *kožnica alliti kotta* (161.3 UK); *skalinik illiti Graduale* (385.3 UK); *jarmica, to jest, kasula, Planeta illiti Paramenta* (357.3 UK); *Misse Naredba illiti Kanon* (294.3 UK); *Pečatnica, illiti knjiga Apostolska* (189.3 UK). U sinonimnim parovima uočljiva je i pojava kontaktne sinonimije u kojoj se pojavljuju dvije riječi iz različitih hrvatskih dijalektnih sustava onoga vremena: *neiskati illi neprositi* (196.3 UK), *odilitise i rastaviti* (182 UK), *ura, illiti čas* (88 IK), *udigliane, illi upengane* (167.2 PNK).

²¹ Radi se o rječniku *Dizionario italiano-latino-ilirico* objavljenu u Veneciji 1728. godine.

Manje su zastupljeni sinonimni parovi u kojima je prva riječ tuđica: *Flagellantes, alliti bičujućise* (289 UK); *Fratricelli, to jest bratjica* (289 UK), *Litanie, illiti Skupnoprošenja* (503.3 UK), *Sakramenat illiti Svetotajstvo* (13.3 UK) a često se uz tuđicu javljaju šire objašnjenje: *Kappa illiti Pluvial (Dažnik) kako zovu početak; Traktus, to jest, produženje, illiti protezanje zovese* (386.3 UK); *Sequentia, to jest slidenje; zašto bo slidi i pivase Alleluja* (386.3 UK).

Postoji jedna vrsta sinonimnih parova u kojima su obje istoznačnice hrvatski crkveni nazivi, ali jedna može biti novotvorenica ili prevedenica. Novu riječ stavljaju uvijek na prvo mjesto i često je objašnjavaju i istoznačnom sintagmom: *novaštvo; to je noviciat redovah* (164.3 UK); *naučljivost illiti primanje nauka* (UK 385), *officie, illi sluxba Boxanstvena* (321 PNK); *eretik, to jest, krivovirac* (2.3 PNK); a ponekad predlažu prilagođeniju hrvatsku riječ u sinonimnom paru ili posežu za nazivom nekoga drugoga hrvatskoga dijalekta: *potverđenje illiti krismanje* (15.3 UK); *čaša. to jest, kalež* (399.3 UK), *Knighe, illi Pištole* (436 PNK); *zmaje, illi Drakune* (188.2 PNK), *očifcchegnie, illiti Purgatorie* (105 PNK), *kalaišan, illi pozlachien* (343 PNK), *svetkovina, illi pjer* (31 PN), *Varofca, illi Vilaita* (3 DP), *nezaručena, illiti nevinčana* (416 IK).

Sinonimni par obično ima strukturu: istoznačnica + **veznik illiti, alliti**, ili zamjenica i prezent 3.osobe pomoćnog glagola biti **to jest, to je** + istoznačnica.

Najčešće se u sinonimskom paru pojavljuje veznik illiti i on ima višeznačnu ulogu: ravnopravnost leksema, istoznačnost, stilsko variranje, ali i poučavanje.

Najviše primjera sinonimnih parova prema ovoj strukturi obično se nalazi u odnosu strana riječ+ veznik illi + domaća riječ, npr: *Jubilae, ili Profštenje* (226 DP), *Anathema, ili Prokletstvo* (155 DP), *Ceremoniae, ali poboxmosti* (137 DP), *Pulpit, ili prodi-kalnica* (398 DP).

Usporedno navođenje dva leksema u sinonimnom odnosu povezanih veznikom *illiti* je leksičko-semantički (i stilski) postupak poznat još iz glagoljskih neliturgijskih tekstova 15. stoljeća: „... pozicijski tuđica prva, a domaći leksem drugi, kao eksplikacija. Postupak se sastoji u navođenju dva leksema približno istog značenja gdje je posuđenica iz klasičnih jezika na prvom, a hrvatska istoznačnica na drugom mjestu, npr. to nalazimo i u 18. st. kod slavenskog pisca Kanižlića: *anathema, illiti prokletstvo*“ (Samardžija 1997: 23). Znači pisci samo nastavljaju stilsku i jezičnu okomicu koja postoji u hrvatskom jeziku i književnosti od glagoljaških zapisa. Profesor Hercigonja (1983) smatra da je u srednjem vijeku i poslije, sinonimija ovoga tipa bila zapravo element stilskog variranja i to pod utjecajem crkvenoslavenskih tekstova i usmene narodne pripovjedačke tradicije. Na osnovu primjera može se dodati da se ova sintagmatska sinonimija toliko ustalila višestoljetnim ponavljanjem da je u 18. stoljeću postala uobičajena pa možda čak i uzusna pojava. Sinonimija se u povijesti hrvatske književnosti često javlja u tekstovima i mijenja funkcije tako da ima višestruko značenje. Pored razvijenog stila i bogaćenja leksika, sinonimija je u službi hrvatskog purizma. Formiranjem sinonimnog para pisci imaju mogućnost biti razumljiviji čitateljima velikog područja, ali i poučiti ih

nekoj riječi koju su pronašli u jezičnoj književnoj baštini ili starim rječnicima. Svijest o hrvatskoj jezičnoj tradiciji nikada nije dovedena u pitanje. Zato se postavlja pitanje koliko su jezičnih činjenica zapravo sami uveli u svoje stvaralaštvo, a koliko su preuzeli iz bogate ostavštine svojih sunarodnjaka ili iz stare jezične i kulturne baštine.

3.3. Stvaranje novotvorenica kao izraz purističkih nastojanja

Većina istraženih tekstova potvrđuje pojavu purizma i u broju pronađenih novotvorenica. U mnoštvu latinskih i grčkih termina pisci se nastoje snaći kako najbolje umiju. Ne žele prihvatiti tuđicu i zato se oslanjaju na rječnike, pogotovo onaj Ardelia Della Belle, a pomažu im i postojeća hrvatska djela. Veliki zahtjevi u uporabi pri pisanju i razumijevanju stručnog nazivlja prinudili su pisce da se oslanjaju ili na dotadašnju istovrsnu literaturu ili da prevode s latinskog ili talijanskog i stvaraju novo nazivlje. Stvarali su novotvorenice samo u slučaju kada potrebne termine nisu mogli pronaći u rječnicima ili djelima sličnog karaktera. Ako su i stvarali nove termine onda su se uglavnom služili kalkiranjem ili tvorbom riječi u skladu s pravilima svog vlastitog jezika. Pisci katekizama su tom prilikom mogli pri pisanju rabiti tuđice, ali njihova puristička nastojanja su vrlo čvrsta i jasna jer u tekstovima im niti jedna tuđica nije promaknula, a da je nisu objasnili ili zamijenili hrvatskom istovrijednicom.

U katekizamskom tekstu Antuna Bačića (402 IK) navodi se niz latinskih naziva i hrvatske istovrijednice za manje i veće crkvene redove: *exociftas – zakligniaoce, Laborantes – Poslujuchie, Oftiaros – Vratare, Cantores – Pivaocze, LeŹtores – SŹtiocze, Subdiaconos – Poludiakone, San Etos Diaconos – svete Diakone*. Bogatstvo pronađenih hrvatskih naziva svjedoči o nastojanju da se hrvatski nazivi afirmiraju i pokažu jednako dobri i ravnopravni latinskom sustavu naziva.

Nerijetko se autori služe i tvorbom novih riječi prema tvorbenom sustavu hrvatskoga jezika kako bi precizirali određeni naziv, objasnili što širem krugu čitatelja neki novi pojam ili jednostavno iz purističkih razloga stvarali domaće zamjene.

...novoga krixa, prilikah, kojeŹe Źtavljaju ocŹito na shtovanje, *fvetosahranishta, illiti suda za dextrati u njemu fvetu Eukaristiu...* (464.3 UK)

...Ova Źvershivshi, buduchi Źidio prama *blagofahranici*, u kojuŹe *zaduxbina, illiti lemoŹina* meche, Źamo dva pineza, koja jedna udovica Źiromashka dalaje od onih, kojaŹujoj bila potri-bitu, vecheje pofalio, nego velike darove bogatacah. (153 UK)

..nikishtishe ovo kod otara; drugi govoriŹe iŹto vrachajuchiŹe od otara u *obla-csnicu, to jeŹt, Źakristiu*; niki shtishe u Źakristii... (457.3 UK)

Imenovana jeŹt takogjer *Sequentia, to jeŹtslidenje*; zashtobo slidi i pivaŹe poslie Alleluja (386.3 UK).

Novotvorenica nema mnogo s obzirom da su istraŹena djela tiskana tijekom cijelog 18. stoljeća. Većina leksema koja je ekscerpirana iz tekstova već je postojala u sustavu

crkvenog nazivlja 18. stoljeća i može se dokazati postojanjem u pisanim tekstovima i u onodobnim tiskanim rječnicima. To znači da je većina leksema već bila kodificirana, odnosno potvrđena i opisana u rječnicima.²²

Novotvorenicama se smatraju riječi koje se pojavljuju prvi put u povijesti hrvatskoga jezika u djelu nekoga pisca i nisu zabilježene u rječnicima prije izlaska proučavanog djela iz tiska ili su se pojavile samo jednom u nekom djelu. Novotvorenice koje tvori jedan pisac, a nisu potvrđene ni u pisaca niti u rječnicima 18. stoljeća su: brezumitno (štioću 2 IK) – 'bez znanja, neuko'; corporal (367 IK) 'dio svećeničke odjeće' sinonim: tjelesnik, Cumplita (321 PNK) 'posljednja dnevna molitva posvećena Isusu', diptica (416.2 UK) 'obredna posuda', dilorednost (5 UK) 'koji je moralan, djeloispravan, ćudoredan', dičaric (478 DP) 'djevac', dobrodragost (400 PNK) lat. *beneplicitum* 'dobra volja', duhomolstvo (124 NK) 'molitva s dušom', Dulid (49 IK) 'vrsta poklo-njenja', Empireo (231 PNK) 'najviše nebo na kojem žive svi sveci', Poslipričestjenje (453.3 UK) 'molitve poslije pričješćenja', goručoželjnost (173 UK) 'tjelesna požuda', gospodinjak (451.3 UK) 'ubrus za hostiju za gospođe', Hiperdulia (49 IK) 'štovanje Bogorodice', grč. *hyperdouleía*, lat. *Hyperdulia*; sverhuposvetiti (470.3 UK) 'posveta blagoslovljenom vodom nekoga predmeta', Holocanstum (338 IK) 'vrsta hostije', istinosličan (216.3 UK) 'koji je čist, istinit', Kadionikanositelj (479.3 UK) 'red u svećeničkoj službi', natočnik (157.3 UK) 'osoba koja izaziva na zlo', ljuboželnost (214 UK) 'zaljubljenost u Boga'.

Najviše novotvorenica tvorio je Velikanović u svojem katekizmu koji je prevodio s latinskog izvornika. Novotvorenice su iz semantičkih područja krivovjerja i vjerskih redova (glavopo-luvirnik, lažibog), moralne teologije (vručoželjnost), kristologije (zajednobaštinik).

Tvorbena analiza pokazala je da su novotvorenice tvorene na dva načina: jedan dio je stranog podrijetla, a ostale su tvorene domaćim tvorbenim sredstvima. Stranog podrijetla su nazivi koji su ostali neprilagođeni hrvatskom jeziku: Hiperdulia, Credo, Empireo, i djelomično prilagođene: Cilicij, corporal, Dulid.

3.4. Odnos prema dijalektizmima i posuđenicama

Crkveni nazivi mogu nastati i preuzimanjem stranih riječi iz regionalnog jezika. Ovdje se takvi nazivi smatraju regionalizmima. Strana riječ dolazi u lokalni idiom, ulazi neprilagođena ili se djelomično mijenja i kasnije se može proširiti u uporabi u sličnim tekstovima.

Zato razlikujemo:

1. Strane riječi koje ulaze posudbom ili kalkiranjem u regionalni dijalekt u kojem se prilagođavaju, a kasnije ih drugi preuzimaju kao termine:

²² O crkvenom nazivlju puno iscrpnije Krumes, I. u doktorskoj disertaciji *Hrvatska crkvena terminologija 18. stoljeća* (2012).

- a) Neprilagođene i pisane stranim slovopisom – *fratricelli* (289UK), *Paradiso* (49 DP)
- b) Djelomično prilagođene – *Devot* (CR 45) od tal. Devoto, religiosus, Bogogljubnik, ka, m. (Della Bella); *Dispensacia* (441 DP) od tal. Dispensatio – dispensati ‘dopustiti’, kod Šuleka to je ‘sprema, smočnica’, a pronađena kod pisca Dobretića; *aer* (razgIV IK) tal. aer ‘zrak, povjetarac’ uobičajen je termin u pisaca i u rječnicima; *desperanje* (552 IK) od tal. Disperazione, tal. Desperatio ‘očajavanje, zdvajanje, stanje onoga što je zgriješio’; *gostarica* (405 IK) grč. Gastera ‘staklena posudica u bogoslužju’.

2. Prevedene sa stranog jezika, nastale kalkiranjem – *kumfratarstvo* od tal. Confraternita, *picokara* (182CR) ‘pobožna žena koja ima zavjet čistoće i živi u svijetu’, tal. bizzochera, pinzochera ‘bogomoljka’ i danas se govori u Dalmaciji.

3. Prilagođene posuđenice tvorene domaćim tvorbenim sredstvima – *Dulia* od grč. hyperdulia, *devocion* (320 IK) od tal. Divotione.

Prema tome može se zaključiti da su pisci 18. stoljeća bili mnogo tolerantniji prema dijalektizmima hrvatskoga jezika i prihvaćali ih kao ravnopravne nazive jer se pojavljuju u svim istraženim tekstovima autora iz različitih krajeva u istom značenju. Ovu pojavu zamijetio je i Samardžija jer navodi da je supostojanje aoleksa (npr. muzevir, muzuvir, muzvijer od tur. ‘klevetnik, spletkar, zlobnik’) također dokaz otvorenosti hrvatskoga povijesnog leksika prema leksiku svih hrvatskih idioma (prema Samardžija 2011: 446).

4. Zaključak

Purizam se u crkvenim djelima 18. stoljeća prepoznaje u odnosu prema tuđicama, u prilagodbi posuđenica, u stvaranju novotvorenica i prevedenica, u posuđivanju termina iz cjelovitog fonda hrvatskoga jezika (iz dijalekata ili jezične baštine).

Prema navedenim primjerima može se zaključiti da su puristička nastojanja u crkvenim tekstovima imala više ciljeva: borbu za čistoću nacionalnog i jedinstvenog jezika, oslanjanje na hrvatsku leksikografsku tradiciju, bogaćenje i širenje leksika tvorbom novih riječi po tvorbenim uzusima domaće ili strane riječi, kalkiranje, razvoj crkvenoga nazivlja.

Puristička nastojanja pisaca nabožnih tekstova u 18. st. razlikuju se od današnjih. Purizam u 18. st. pojavljuje se u istraženim tekstovima nešto drugačiji od onog koji puristi izražavaju danas jer su i prilike u hrvatskom jeziku bile drugačije. Borba za razumijevanje značenja leksema, a time i širenje kršćanske vjere bilo je aktualno, a uz to borba za jedinstvo i nacionalni identitet i integritet odrazila se i u purizmu.

Jezični purizam ili jezično čistunstvo u nabožnim djelima autora 18. stoljeća u predstandardno i početno standardno razdoblje hrvatskoga jezika odražava brigu za pisanu komunikaciju i stilističko rješavanje problema pisanog izraza na razini književnoujetničkog i djelomično i znanstvenog stila vezanog uz teme iz teologije i praktične crkve-

ne djelatnosti. Uglavnom se odnosi na leksičku jezičnu razinu. Uz to se u 18. stoljeću purizam prema usmjerenosti odnosi na pisanu, a ne na govornu uporabnu normu. Ne može se govoriti o negativnom purizmu u hrvatskih nabožnih pisaca toga doba jer je on pozitivno usmjeren na praktične probleme i rješavanje pitanja nazivoslovnog ustroja.

Na temelju dosadašnjih razmatranja moguće je izdvojiti osobitosti purističkih nastojanja u nabožnim tekstovima 18. stoljeća:

1. Tuđice i posuđenice su neprihvatljive i moraju se zamijeniti hrvatskim istovrijednicama.

2. Odnos prema prevedenicama (kalkiranju) u 18. st. tolerantniji je nego danas.

3. Novotvorenice nastaju iz težnje da se popune terminološke praznine u stručnim djelima jer hrvatskih riječi nema ili nisu zabilježene u hrvatskim rječnicima.

4. Odnos prema dijalektizmima je puno otvoreniji i tolerantniji. Umjesto stvaranja nove riječi pisac poseže za gotovom riječi iz drugog dijalektnog sustava.

Većina pisaca nisu samo sljedbenici purističkih nastojanja svojih prethodnika nego i aktivni provoditelji proširenja, obogaćivanja i oblikovanja hrvatskog crkvenog nazivlja. Puristička nastojanja omogućila su svim piscima da iskoriste sve izražajne mogućnosti hrvatskoga jezika, ali i da ga aktivno izgrađuju.

Izvori

Fra Antun Bačić, *Istina katolicsanska / Illiti/ Skazagnie upravgliegnia špaŕonofnoga/Xitka Karštianskoga/S'zabillixegniem/ Zablugiegnia Garškoga odmet / nicstva, illiti Garcskie Erexiah, u koiesu / nefrichno upali, odkadšufe od Rim-ske/Czarkve oddilili./ Sve izvagiemo iz Svetoga Pišma, iz naukah švetie Ota-/ czah, i razliky Kgnigah, sloxena u iezik Illiricky, / i na švitlošt dato./Po / Oczu Fra ANTU-NU BACHICHU/ Reda male Bratie obsluxitegliah S.O.FRANCESCKA,/ Provinczie Srebreno-Bošanske, Gvardianu u Budjimu./PRIKAZANA. / Priuzvišfenomuvelicsanštvu Gošpodina Gna-/ EMERIKA ESTERHAZY, / Rimskoga Czešarštva Principa: Vlaštelina od Galanthe: / Primata Kraglieštva, i Arkibiskupa/ Ostrogonskog/ Godine M: DCC.XXXII./ Z'dopusštegniem Starišcinah./ u Budimu kod Ivana Giurgia Nottenstein.*

Jerolim Filipović, *PRIPOVIDANJE / NAUKA / KARSTJANSKOGA / KGNIGHE TRECCHIE./ U kojimse uzdarxe Govorenja od svetih Sakramenatah Kripostih / Stoxernih, Dillah od millosadrja, i druga. / SLOXENE PO OTCZU / F. JEROLIMU FILIPPOVICHIU / IZ RAME / Reda S. Otcza Francešcka odObsluxenja Sctioczu Ju-bilatomu./ I POSVECHIENE / Prisvitlomu, i Pripoštovanomu Gospoddinu Gospoddi-nu / F. PAVLU DRAGHICHIEVICHIU / Reda istoga, Biskupu Diumenskomu, i Na-mistniku Apoštolskomu / u Bosni, i u Biskupatu Duvanskomu. / U MLETCZIH MDCCLXV./ PO SIMUNU OCCHI / S'DOPU'SCTE'NJEM STARISCI'NA, I PO MILLO'STI.*

Filipović, J. (1750., 1759., 1765) *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga / sloxeno, i u razlikaa govoregnja razdiglieno po Jerolimu Filipovichiu*, 1. dio 1750.; 2. dio 1759.; 3. dio 1765. Mletci.

Gričić, Ivan. *PUUT NEBESKI/ Ukazan cřoviku od Boga po/ Svetoj Czarqui/ to jest/ NAVK KARSTJANSKI/ U Kratko obilato, i razborito iřž.tomacřen/ u jezik Bořanski./ Po D. / IVANU GARLICSICHU / Xupniku Djakovacskom, i Miřřionariu/ Svete Vire vele koriřtan, neřamo / gliudem Svitovgnim, nego / jořc iřtim Xupnikom / jezika Bořjansko-ga. / PRIKAZAN/ Priřvitlomu, iPripořřtovanomu Gnu / GIURGIU PA ACSICHU / BISKUPU BOSSANSKOMU &. / VENETIIS M. DCCVII. / Apud Hieronymum A briccimu. / SUPERIORUM PERMISSU AC PRIVILEGIO*

Mulih, Juraj. *DUHOVNA/ PISANICZA / KERSTYANSKOGA NAUKA/ PUNA/ s'Blagodarnim Strořkon, i řmi-/ tovolynom Pomocřjom/ PRISVITLOGA, I PRI-POSCTO-/ VANOGA/ GOSPODINA GOSPODINA / JOSIPA ANTUNA/ CHIOL-NICHA / s'Boxjom, i Apořřtolske Stolice Mi-/lořřjom Biskupa Bořjanskoga, ili Dea-kovaskoga Ecumitata Pořeřckoga Naj- / vechega GROFFA: Cefarsko-krayev-/skoga Velicřanřtva Viecsnika, &c &c/ Za řviuh Duřcah řařřenye ořřobitu/ Brigu imajucřega. Zato odlyudih / řvake Fale, i nepriterxne uřpo-/ mene: a od Boga Vicřnye Slave, / vazdadořřtojnoga i ovako na / řvitlo izneřcena / Pritiskana u Zagrebu Godine 1754.*

Velikanović, Ivan. *UPUTJENJA/KATOLICSANSKA, / U RAZGOVORE SLOXENA, / I U TRI DILA RAZDILJENA; / U KOIMA/ SHTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE, / TO JE, ISTORIU, I CERKVENE NAUKE, OBICSAJE, SVETOTAJ-/STVA, ILLITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUXBE, I SVETO-RED/BE, TO JE, CEREMONIE, SPADA; OVO SVE U KRATKO, IZ / SVETIH VRUTKAH, PISMA I PRIDANJA, TOMACSISE. / PO/ FRANCESKU AMATU POUGET, / NAUCSITELJU BOGOSLOVICE, I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP-/LJENA, I OD ISTOGA U LATINSKI PRINESHENA; / A IZ OVOGA/ U ILLIRICKI PRIVEDENA, I NA SVITLOST DANA/ OD / OTCA F. IVANA/ VE-LIKANOVICHA, / BRODJANINA, DEXAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S./ FRANCESKA, MANJE BRATJE OD OBSLUXITELJAH./ DIO PERVI I DRU-GI/ S'DOPUSHTENJEM STARISHINAH. / UTISHTENA U OSSIKU, / GRADU PERVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIE, SLOVIMA /IVANA MARTINA DIVALD./ MDCCLXXXVIII.*

Velikanović, I. (1788) *Uputjenja katolicsanska*, 1. knjiga 1787.; 2. knjiga 1788., Ossik.

Literatura

- Allan, Keith; Burridge, Kate. 2006. *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge University Press <https://www.thoughtco.com/purism-language-1691704> Pristup 17. lipnja 2019.
- Annamalai, E. 1979. Movement for linguistic purism: The case of Tamil. In: Annamalai, E. (ed.). *Language Movements in India*. Mysore: Central Institute of Indian Languages, 35–59.
- Babić, Stjepan. 1990. Postanak novih naziva. U: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. 18 (1), 31–37.
- Brozović, Dalibor. 2008. *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

- Brunstad, Endre. 2003. Standard language and linguistic purism. *Sociolinguistica – International Yearbook of European Sociolinguistics / Internationales Jahrbuch für europäische Soziolinguistik*, 17(1), 52–70.
- Frančić, Anđela; Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2006. *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Hercigonja, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige, rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*. Zagreb: Liber.
- Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51142>. Pristup 14. studenoga 2020.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica; Pilić, Josip. 2001. *Hrvatski jezik IV*. Zagreb: Profil.
- Kanižlić, Antun. 1760. Primoguchi i sardce nadvladajuchi uzroci s-kripostnimih podpomochmah za lyubiti Gospodina Isukarsta spasitelya nascega sa švjm sardcem, sa švom dušcom, i sa jakoštju. Zagreb.
- Kanižlić, Antun. 1780. Kamen pravi smutnye velike illiti Pocsetak, i uzrok istiniti rastavlyenya Cerkve istocsne od Zapadne. U Osiku kod Ivana Martina Divalta.
- Kapović, Mate. Jezik i konzervativizam: Nije teško vidjeti da je jezični purizam desni politički projekt. <https://lupiga.com/vijesti/jezik-i-konzervativizam-nije-tesko-vidjeti-da-je-jezicni-purizam-desni-politicki-projekt>. Pristup. 17. kolovoza 2019.
- Katičić, Radoslav. 1973/74. O purizmu, *Jezik*, 3–4, 84–90.
- Katičić, Radoslav. 1992. *Novi jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga
- Kolenić, Ljiljana. 1991. Turcizmi u slavonskim gramatikama 18. stoljeća polazeći od gramatike B. Tadijanovića, M. A. Reljkovića i M. Lanosovića. U: *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje* [ur. Berber, Đuro; Čalić, Dušan]. Osijek: JAZU – Zavod za znanstveni rad Osijek, 345–351.
- Kordić, Snježana. 2006. Purizam u jeziku: Nils Langer i Winifred Davies. *Književna republika* 4/5–6, 211–216.
- Krumes, Irena. 2012. *Hrvatska crkvena terminologija 18. stoljeća*. Doktorska disertacija. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
- Langer, Nils; Davies, V. Winifred. [ur]. 2005. *Linguistic purism in Germanic Languages*. Berlin – New York: Walter der Gruyter.
- Mićanović, Krešimir. 2006. *Hrvatski s naglaskom*. Zagreb: Disput.
- Moguš, Milan. 1993. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Moguš, Milan. 2009. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Treće, prošireno hrvatsko izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Pišковиć, Tatjana. 2008. Jezični purizam Joze Dujmušića. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 34, 323–340.
- Samardžija, Marko. 1993. *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- Samardžija, Marko. 1993. *Jezični purizam u NDH*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko. 2004. *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko. 2011. *Povijest hrvatskoga jezika 2*. Zagreb: Školska knjiga.
- Simeon, Rikard. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Šojat, Mate. 1973. Reljković ili Relković. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 21 (1), 28–31.
- Thomas, George. 1991. Linguistic Purism. U: *Studies in language and linguistics* [ur. Geoffrey Leech i Mick Short]. London – New York: Longman.
- Turk, Marija. 1996. Jezični purizam. *Fluminensia* 8 (1–2), 63–79.
- Vince, Zlatko. 2002. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Vitezović, Pavao Ritter. 1684. *Odiljenje sigetsko*. Linz.
- URL 1: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51142>. Pristup 17. kolovoza 2019.
- URL 2: <https://www.sas.upenn.edu/~haroldfs/540/handouts/emotion/sentimen/node4.html>. Pristup: 12. lipnja 2019.

Language purism in the texts of church literature of the 18th century

The writers of the 18th century in their creative and translating work encounter Latin and Greek ecclesiastic terminology that should be adapted to the Croatian reader. Awareness of the need to create Croatian terminology was manifested in the preface of many works (catechisms, lectionaries). In the article purism in the texts is confirmed in several forms: in relation to the foreign words, in rich synonymy, in withdrawal of the existing lexemes from the Croatian linguistic heritage, in the creation of neologisms. Relation to the foreign words are notable in the research corpora (Velikonović's *Uputjenja katolicsanska* 1787. and *Promishljanja po nediljah svete korizme* 1778., Bačić *Istina katolicsanska* 1732., Filipović *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga* 1750. *I. dio*, Grličić *Puut nebeski...* 1707., *Mulih Duhovna pisanicza* 1754.) because they are rarely found in original texts. If they appear, they are usually grapheme or morphologically adapted to the Croatian language. A professional words from other languages are more numerous in texts that are written in a scientific style, that comes because they are used for a professional experts. The foreign words are mostly Latin, Greek or Hebrew words that are often replaced (or replacing is suggested) with the Croatian equivalent, for example. *Molitvenice Oratoria*, *Oporuka Testamenat*, *Zavezah Legata*, *Musici Skladnopivaoci*. The paper will attempt to prove that linguistic purism in a historical-linguistic context has several different functions besides the formation of the ecclesiastical terms of the Croatian language, there is also the over-regional connection of writers, the creation of new terms, the acceptance of the Croatian lexicographic heritage.

Keywords: linguistic purism, 18th century language, ecclesiastic terms, history of the Croatian language

Ivana Lovrić Jović

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

ilovric@ihjj.hr

Izazovi u utvrđivanju jezika pri kodnome preključivanju u povijesnoj rukopisnoj građi*

Kodno preključivanje (engl. *code-switching*) u hrvatskome se jezikoslovlju naziva i prebacivanjem kodova, a može se definirati kao naizmjenično korištenje dvaju ili više jezika u istome izrazu. Uglavnom se istražuje na tiskanim tekstovima ili na snimljenoj građi te je usmjereno na sintaktičke i pragmatičke vidove te pojave. To znači da u tim slučajevima korpus nudi razriješena pitanja oko pripadnosti jezičnih elemenata jednomu od jezika i najčešće se ne propituje kakvoća rješenja koje je priređivač takva teksta donio, dok u govorenome jeziku prepoznatljivost jezičnoga koda olakšavaju prozodijski elementi. Kodno je prebacivanje često dijelom istraživanja na području dodirnoga jezikoslovlja jer je ono nerijetka pojava u jezičnome posuđivanju. Najveći hrvatski romanist Žarko Muljačić istaknuo je kako se kodnim preključivanjem (u hrvatsko-talijanskim dodirima) prva pozabavila Lelija Sočanac, čija se studija (2004.), što se metodologije tiče, i u ovome radu drži uzornom. U radu se pojava istražuje na tekstu rukopisne zbirke čestitarskih pjesama, dubrovačkih kolenda, što ju je 1808. godine napisao dubrovački vlastelin Mato Zamanja. Utvrđivanje preključivanja kodova na tomu rukopisu ponudilo je zanimljive izazove. Dubrovačka rečenica iz 18. stoljeća vrvi zastarjelim talijanizmima, nepoznatima suvremenomu govorniku. Neki su od njih zabilježeni u znanstvenoj i leksikografskoj literaturi, a neki nisu zabilježeni nigdje. Ista se talijanska osnova kadšto ostvaruje kao primljenica, a nekad ostaje onkraj hrvatskoga jezičnog koda, tj. ostvaruje se kao neprilagođena talijanska riječ. Različite okolnosti stare rukopisne građe otežavaju prepoznavanje jezičnoga koda pojedine riječi: onodobnomu je dubrovačkom slovopisu uzor bio talijanski, što je i jezik stranoga koda, pa se kodno preključivanje ne potvrđuje na prvi pogled, tj. iz slovopisa; s obzirom na prožetost dubrovačke rečenice talijanizmima, i istraživaču koji poznaje talijanski jezik teško je odvo-

* Rad je nastao u okviru internoga projekta (Instituta za hrvatski jezik) Rječnik dubrovačkoga govora koji je od 2024. prerastao u istraživački projekt istoga naslova koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorna je samo autorica, te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

jiti talijanizme od talijanskih riječi; primljenice ulaze iz toskanskoga i iz mletačkoga pa je upućenost istraživača u te govorne inačice nezaobilazna. Uz nabrojane je izazove umrljanost te trošnost papira ili providnost odostražnoga teksta – najmanji problem.

Ključne riječi: kodno preključivanje, talijanizmi, talijanske riječi, dubrovački govor, rukopisna građa.

Kodno preključivanje jedan je od naziva za pojavu naizmjeničnoga korištenja dvaju ili više jezika unutar istoga iskaza.¹ U porabi su i nazivi prebacivanje kodova te engleski naziv *code switching*. Lingvistički radovi o prebacivanju kodova temelje se na točnoj identifikaciji pojma koda kao posebnoga jezika, dijalekta ili stila. Usmjereni su na strukturalna obilježja i ograničenja ove prakse, a zanemaruju važnost ili značenje ove pojave. U lingvističkoj antropologiji naziv označuje interakcijsku praksu pojedinaca koja alternacijom jezičnih obilježja upućuje na promjenu konteksta, a cilj je analize takvih pojava razumijevanje utjecaja jezičnih obilježja na diskurznu praksu i oblikovanje društvenih značenja.²

Među radovima koji se bave ovom tematikom nije pronađen nijedan koji se pozabavio problematikom samoga utvrđivanja jezičnoga koda jer kreću od tiskanoga korpusa u kojemu je to pitanje već razriješio priređivač teksta čija se rješenja u pravilu ne propituju.

Jezična analiza stare dubrovačke rukopisne zbirke suočila nas je s poteškoćama što proizlaze iz odluke o svrstavanju pojedina jezičnoga elementa u određeni jezik, u ovome slučaju hrvatski ili talijanski. Zapis po uzoru na talijanski slovopis, kojim je (uvijek) zabilježen dubrovački tekst iz dalje prošlosti, u tome dodatno odmaže. Izazov je to veći radi li se o rukopisnome izvorniku koji, zbog nesavršena osobnoga zapisa, umrljanosti tintom, prozirnosti odostražnoga teksta i vremenosti papira, često donosi nerazriješiva pitanja. Autoru čestitarskih pjesama, koji je otvorio ova važna pitanja, izmjenjivanje jezika bilo je prirodno i nije imao potrebu za njegovim označivanjem (na primjer navodnim znacima), nije imao nikakve metodičnosti u izmjeni jezika, već se inojezični element pojavljivao u bilo kojemu dijelu rečenice, tj. u bilo kojoj sintaktičkoj službi. Što je određena sintagma duža, to je lakše odrediti njezinu jezičnu pripadnost. Kratki jezični elementi, jedna riječ, kadšto uzvik, ispisani talijanskim slovopisom – često prisutni u dubrovačkome govoru i u inačici primljenice, dakle talijanske riječi prilagođene u hrvatskome jeziku – najveći su izvor neodlučnosti u određivanju pripadnosti kojemu od jezičnih kodova.

Iako se izazovi ove vrste nameću svakome tko transkribira rukopisni tekst nastao u razdoblju prije normiranja standardnoga hrvatskog³ slovopisa, ova se problematika predstavlja prvi put.

¹ Sočanac 2004: 218.

² <http://struna.ihj.hr/naziv/prebacivanje-kodova/23614/>. Pristup 8. kolovoza 2019.

³ Ili bilo kojega drugog jezika u kojemu je potvrđeno kodno preključivanje.

Kodno se preključivanje u ovome radu istražilo u rukopisnome tekstu s početka 19. st., točnije, u rukopisnoj zbirci kolendarskih pjesama što ju je napisao dubrovački vlastelin Mato Zamanja, potomak Ivana Gundulića. Pisao ih je veoma mlad i razigran, uspješno izbjegavajući imperativ obiteljskoga pjesničkog bremena pa se u njima odslikava stilizirani pučki govor uokviren minimalnim formalnim metričkim zadanostima. Kolende su općenito pogodna građa za dijalektološka istraživanja, a o njihovu je narodnome karakteru, kao i o važnosti za hrvatski jezik u Dubrovniku, početkom 19. stoljeća u Danici ilirskoj napisano sljedeće: „jer mladost natjecala se je kako bolje i pristojnije u svoj rođeni jezik pjevati, jer na svrhu sve mjesto i svi građani inokupnu radost u tim zabavam veselim bi kušali“, a isti izvor navodi kako je kolenda „posobiti način od pjevanja u jezik domorodni i obćeni (koji) ne nahodi se nigdir razsut nego u Dubrovniku“.⁴

U tim se čestitarskim pjesmama kodno preključivanje ostvaruje kao moćno i sigurno sredstvo zadržavanja čitateljeve ili slušateljeve pozornosti, odnosno kao stilski element iz pera mlada vlastelina koji svojim stihovima usput poručuje slobodarstvo i nekonformizam.

Čitanje rukopisa, osim izoštrena vida, zahtijevalo je različita povijesno-jezikoslovna znanja i iskustva. Detaljna prosudba na temelju konzultiranja hrvatskih i talijanskih suvremenih i povijesnih rječnika kadšto nije uspijevala nadići posljedice nećitka rukopisa, pogotovo na zadnjim stranicama gdje se mogućnost pogreške uvećavala. Uspješnomu je razrješavanju ovoga izazova pridonijelo i iskustvo u takvu poslu te postojeće analize kodnoga preključivanja u drugim tekstovima, kao i analitički pristup tima dvama jezicima.⁵

Postupak transkripcije Zamanjinih kolenda iz stranice je u stranicu bio obilježen odlukom o tome je li pojedini izraz talijanizam ili talijanska riječ.

Pri transkripciji elemenata kodnoga preključivanja autorica se ugledala i na rješenja te vrste što ih je u priređivanju dubrovačkih frančezarija donio romanist Mirko Deanović, unijevši u to izdanje svoje zavidno umijeće izbrušeno dugogodišnjim bavljenjem dubrovačkim govorom i talijanskim jezikom te osobnom pripadnošću Dubrovniku, gradu u kojemu se rodio i proveo svoje formativne godine.⁶

Nakon svega rečenog, ne čudi činjenica što su temeljna cjelovita istraživanja dubrovačkoga govora izradili Dubrovčani Milan Rešetar, Mirko Deanović, Luko Zore i Pero Budmani (potonji je opisao govor svojega vremena),⁷ a jedini rječnik dubrovačkoga

⁴ Danica Ilirska, 1839, br. 42, urednik Ljudevit Gaj, naslov članka: Kolenda u Dubrovniku.

⁵ Na primjer, poznavanje dubrovačkoga govora iz sadašnjosti i iz prošlosti, jednako takvo poznavanje talijanskoga jezika, njegova povijesnoga razvoja i određenih talijanskih govora te mogućnost provjere podataka u što bogatijoj povijesno-leksikografskoj literaturi. Detaljnu analizu kodnoga preključivanja u dubrovačkim frančezarijama iz 18. stoljeća autorica je objavila u Lovrić Jović 2014. Analiza iste pojave na književnome korpusu dubrovačkoga govora od M. Držića do Vojnovića objavljena je u Sočanac 2004: 316.

⁶ Deanović 1972, 1973.

⁷ Navedene se jezične monografije nalaze u bibliografskome popisu na kraju rada.

govora koncipiran prema znanstvenim i leksikografskim načelima izradili su Mihailo Bojanić i Rastislava Trivunac, brat i sestra rođeni i odrasli u Dubrovniku.

Uzornost Deanovićeve priređivačke načela očituje se i u ispisivanju stranih riječi isključivo kosim tiskom. Jasno obilježavanje talijanskoga jezika drukčijim tipom slova otežava priređivački zadatak jer se u slučaju elementa koji bi jednako bio ispisan u talijanskoj i u hrvatskoj inačici (što se događa kad se glasovi i znakovi dvaju jezika slučajno podudaraju, odnosno kad transfonemizacija nije potvrđena) ipak treba odlučiti o njegovoj jezičnoj pripadnosti, odnosno izraz valja ispisati ili neobilježanim ili kosim znakovima. To istodobno čitatelju daje potpuniju obavijest, a znanstvenim istraživanjima jamči potpuni podatak.

Da priređivačeva pripadnost dubrovačkomu govoru pridonosi onomu dijelu spoznaje koji je nužan kad se iscrpe svi podatci što ih nudi relevantna literatura tj. kad oni nisu dostatni, dobro pokazuje već prvi primjer – leksem *dunkve*, ‘dakle’.

Taj je talijanizam odavno i suglasno utvrđen kao primljenica, a ne (neprilagođena) talijanska riječ (*dunque*). U skladu s tim, zapisuje se hrvatskim slovopisom – *dunkve*, i izgovara se glasovima iz hrvatskoga fonološkog inventara, tj. slijedom /'dûŋkve/, a ne talijanskim dvoglasom: /'dunkwe/.⁸ Za utvrđivanje toga veznika kao primljenice trebalo je imati iskustva izravnoga govornika dubrovačkoga govora ili je takva iskustva morao imati priređivač dubrovačkih književnih izdanja, točnije onaj koji je prvi put ta djela ispisivao hrvatskim slovopisom. Lingvistička istraživanja dubrovačkoga govora, u najboljemu slučaju temeljena (i) na rukopisnoj građi, tj. što izvornijoj mogućoj građi, taj su veznik mogla svrstati u strane riječi jer im zapisani podatci nisu mogli otkriti njezin stvarni jezični kod. To je mogao samo govornik transkriptor.

Izazov oko svrstavanja riječi u talijanski ili hrvatski jezik priuštio je i leksem *tempesta* (‘oluja’), potvrđen u prvim stihovima rukopisne zbirke. Ta je riječ, iz primjera – *sinoćnje rad' tempeste // nijesi čula buku i feste*, razriješena kao talijanska nakon što je relevantna literatura nije potvrdila u dubrovačkome govoru. Glasovni sastav nije otkrivao relevantan podatak o jezičnoj pripadnosti, naglasak je uvijek nepoznat, a brzopleto se rješenje nametalo lako, jer je hrvatski gramatički morfem (G jd.) jamčio udomaćenost u jeziku primatelju. Kao talijanizam, riječ *tempesta* imala bi naglasak na trećemu slogu od kraja (a ne na drugome kao u talijanskoj inačici), pa bi se iz metričkih razloga očekivao i naglasak na vezniku i (*i feste*) iz donjega stiha, što ne bi bilo u duhu dubrovačkoga govora. Mogućnost da je Zamanja imao naglasak na drugome slogu od kraja (dakle jednako kao u talijanskome jeziku, *tempeste*) i na imenici *feste* činila se vjerojatnijom, a i sukladnom podacima iz literature, pa je *tempesta* ođčitana kao talijanska riječ te potvrđena kao primjer pojave prebacivanja kodova. To znači da hrvatski gramatički morfem nije mogao biti nedvojbenim pokazateljem udomaćenosti u hrvatskome jeziku premda je to načelo jedno od stabilnijih, jednostavnijih i lako

⁸ Tako se izgovara u suvremenome govoru i zapisuje u Soćanac 2004: 316.

primjenjivih stalnica prema kojima se pojedini element svrstava u strani ili u domaći jezik.⁹

Takvih je primjera u kolendama mnogo te bi slijepo poštivanje načela prema kojemu je riječ s hrvatskim nastavkom isključivo primljenica, dubrovačkome govoru priskrbilo niz novih talijanizama jer bi se u literaturi vrlo brzo zanemario podatak o njihovoj jednokratnoj potvrđenosti. Kako teorije iz dodirnoga jezikoslovlja ne spominju mogućnost podjele elemenata iz stranoga jezika na okazionalne i stalne, pri transkripciji ovih kolenda morao se donositi konačan sud o pripadnosti određenomu jezičnom kodu.¹⁰

Slijedi još nekoliko primjera u potkrepu istoga zaključka.

Iskonstruirani, točnije, možebitni leksem *kavalkatura** ('jahanje') nije potvrđen kao primljenica u dubrovačkome govoru pa je riječ iz rukopisa *c-a-v-a-l-c-a-t-u-r-u* u transkripciji kolenda zapisana kosim slovima, tj. utvrđena je kao talijanska riječ (*za platit cavalcaturu*) usprkos njezinu hrvatskomu gramatičkom dočetu, ali u skladu s najizvjesnijim naglaskom – *za platit cavalcaturu*, // *Đuru iz Bote, vrlom Đuru* – koji bi u slučaju prilagođenosti hrvatskome jeziku bio na trećemu slogu od kraja (*kavalkatura**).

Ista je okolnost potvrđena i s primjerom koji je u rukopisu ispisan (u kosome padežu) grafemskim slijedom *s-o-r-t-e*. Nakon što je sam sadržaj isključio da se radi o talijanizmu *sorta* u značenju 'vrsta', preostalo je utvrditi kako se radi o talijanskoj riječi *sorte* u značenju 'sreća'. Hrvatska riječ sreća dvaput je ovjerena u istoj rečenici prethodnoga stiha – *kako imasmo taku sreću // jaku sreću, a take sorte // za došetat do tvê korte*. Osim toga, ta je talijanska riječ ovjerena i drugdje u korpusu gdje se našla u dužoj talijanskoj cjelini – *Ma scordiam la mala sorte, per aver la bella sorte* ('zaboravimo lošu sreću kako bismo prizvali dobru', u slobodnome prijevodu).

Na sličnim se nedoumicama vjerojatno susretao i Mirko Deanović u priređivanju frančezarija. On je, na primjer, odlučio svrstati venetski uzvik *orsciù* (u standardnome talijanskom: *orsù*, tvoren od *ora+su*, 'sad+gore') u primljenice ispisavši ga hrvatskim slovoapisom, što znači i bez grafičkoga naglaska, tj. neutralnim tiskom:¹¹ *oršu* (*Oršu, bratjo, da per forza uljemo u kuću i da i jednoga i drugoga za kose svučemo niz skale*

⁹ Talijanski i hrvatski jezik pripadaju različitim genetskim skupinama, prvi je djelomično analitički, drugi je potpuno sintetički sa složenim sklonidbenim sustavom. Tomu usprkos, brojni su slučajevi nevidljive transmorfemizacije, tj. prilagodbe strane riječi na morfološkoj razini, koji nisu uočljivi jer se morfemi slučajno podudaraju, npr. *sonata/sonata, banda/banda* (gdje je slučaj i potpuna fonemska podudarnost) te *cassa/kasa, banca/banka* itd. Za slučajeve kad u dvama jezicima u dodiru postoji isti vezani morfem, Sočanac (2004: 157) smatra kako bi trebalo uvesti novu kategoriju transmorfemizacije.

¹⁰ Opisani postupak podrazumijeva i mogućnost pogreške u procjeni. U tome su smislu argumentirane rasprave dobrodošle.

¹¹ Ovdje se ne prenosi vrsta tiska iz Deanovićevih frančezarija već se svi primjeri navode u potpunosti u kosome tisku, a dijelovi koji su u transkripciji frančezarija i kolenda otisnuti kosim tiskom, kao strani element, ovdje će u okviru primjera biti podcrtani.

i ovdì, qui in mezzo della strada, da vas svijet vidi, da od njih komardu učinimo).¹² Malo je vjerojatno da se u govoru taj usklik može čuti naglašen na početnome vokalu pa bi u transkripciji kolenda on bez dvojbe bio ispisan kao strana riječ: *orsciù*.

Jednako je s usklikom *evviva* koji Deanović ne piše kurzivom (pa ni podvostručnim konsonantom), što znači da ga drži talijanizmom, dok se u kolendama, poštujući mnogostrukost rukopisnoga zapisa, smatra talijanskim elementom s trima inačicama: *evviva, eviva, viva*, jer se sve one potvrđuju i u talijanskome jeziku – kao standardna, razgovorna i dijalektna inačica.

Nadalje, u kolendama se leksem *ecco* ('jeka') ne ispisuje pohrvaćenim oblikom *eko** jer u relevantnoj literaturi nije potvrđen kao talijanizam. To znači da je u transkripciji ispisan kosim slovima s podvostručnim konsonantom kako se u onodobnome talijanskom jeziku taj leksem zapisivao.¹³

Nešto je zamršenije bilo razriješiti status leksema *bravura* 'podvig, hrabar čin'. Iako je kao primljenica poznat općemu hrvatskom jeziku, nije potvrđen u dubrovačkoj dramskoj književnosti pa kao takav nije ovjeren ni u Akademijinu rječniku te je u kolendama odčitán kao talijanska riječ – *nje bravura koju ecco nam donosi nadaleko*.

Treba napomenuti kako se ni Deanović nije uvijek uspio držati osnovnih transkripcijskih načela pa je gdješto talijanske (ukošene) dijelove ispisivao hrvatskim grafemima: *šimili mišfatti*.¹⁴ Takav izbor nije potpuno neopravdan – kao govornik dubrovačkoga govora, Deanović je znao da se standardni talijanski izgovor [s] pod utjecajem mletačkoga dijalekta u dubrovačkome govoru često ostvaruje kao [š] pa mu je bilo važnije prikazati tu pojavu nego dosljedno poštivati transkripcijske uzuse.

Neki su oblici utvrđeni kao elementi unutar talijanskoga jezika premda su kao primljenice potvrđeni u dubrovačkome govoru, a u toj je odluci bio bitan osjećaj za jezik i vlastiti idiom te osjećaj za stih i skladan rijek.

Rukopis kolenda¹⁵ priuštio je neskroman broj riječi za čije je određivanje jezične pripadnosti (hrvatskomu ili talijanskomu jeziku) bilo potrebno detaljnije konzultiranje literature i preciznija razradba, zatim i primjena načela. Bez predstavljanja niza podataka koji su odabranom riječi odredili jezični kod, bilo bi teško obraniti donesenu odluku pa se ovdje prikazuju pojedini slučajevi, svaki za sebe. Na kraju se donose i primjeri jednostavnih rješenja, kojih je u tekstu bilo više.

¹² Kao govornica dubrovačkoga govora ne mogu se složiti s tim da se u Dubrovniku taj uzvik može čuti s naglaskom na početnome vokalu, a to je potvrdila i anketa među starijim naraštajem Dubrovčana.

¹³ Pogrešno bi ga bilo zapisati suvremenom inačicom *eco*.

¹⁴ Taj je izraz vjerojatno ispisan kao strani element tj. kosim tiskom jer ga je osjećao daljim, inojezičnijim od gore spomenutoga uzvika *orsu*, koji je protumačio kao talijanizam, tj. element unutar hrvatskoga jezika pa ga je, u skladu s tim, ispisao neobilježenim tiskom.

¹⁵ Transkripciju rukopisa kolenda izradila je Jelena Obradović Mojaš, a autorica ovoga rada transkripciju je redigirala i u tome postupku naišla na ovdje promatrani problem (Mojaš Obradović i Lovrić Jović 2018).

Dobar primjer za to da osnovni podatci iz literature i dobro poznavanje govora nisu dovoljni za odlučivanje o pripadnosti jezičnomu kodu jest prilog *intanto* ('u međuvremenu'). Literatura ga potvrđuje za dubrovački govor, tako i Sočanac (2004: 326) koja mu zapisuje i naglasak: *intānto*. Tomu usprkos, ovdje ga se drži talijanskom riječju jer je prozodija ponudila najrelevantniji podatak: naglasak mu je morao biti na drugome slogu od kraja kako bi tvorio rimu sa sljedećim stihom (*-anto/-anto*), a to mu je u transkripciji kolenda priuštilo nedvojben status talijanske riječi – *Nu mi veće sad intanto, // poniam fine a questo canto*.

Širi pogled na ovu tematiku doveo je katkad i do toga da se isti oblik u jednome slučaju smatra primljenicom, a u drugome talijanskim leksemom. To pokazuje primjer leksema *festa* koji se pojavljuje na više mjesta. U prvome se slučaju, u strofi: *sinočnje rad' tempeste // nijesi čula buku i feste* smatra primljenicom jer se nisu pronašli argumenti koji bi taj, i danas aktivan talijanizam, svrstali u strani jezik. Sljedeći je primjer takve argumente ponudio: *uljestit brez pretesta // augurat vam buona festa* ('uči bez izgovora // poželjeti vam sretan imendan'), jer pripadnost talijanskomu jeziku, osim dočetka riječi koji ne potvrđuje akuzativ jednine (*festu*), jamči dopuna na talijanskome, *buona*, i precizno značenje '(sretan) imendan' koje talijanizam *festa* nema.¹⁶

Čestitarske su želje izrečene na sličan način, kombinacijom istih leksema, no nisu identične u smislu jezičnih formula pa se primljenica *augurati* kadšto pojavljuje kao njezin ishodišnik, talijanski glagol *augurare* – *Augurarvi buona sera* ('poželjeti vam dobru večer'), a katkad kao talijanizam *augurati* – *augurat vam mnoge stvari // ovi žudu kolendari*.

Izazov je predstavljao i oblik ispisan kao *m-u-s-i-c-a-n-t-e* jer ničim nije sugerirao pripadnost određenomu jezičnom kodu. U značenju 'svirači, glazbenici' za dubrovački je govor u relevantnoj literaturi potvrđen talijanizam *mužikijeri* pa je i u kolendama ovjeren većom čestotnošću (*spravi družbi mužikijera kojegod djela*), no morfološki inventar potvrđenice ovjerene u kosome padežu ovdje nije bio nebitan podatak za utvrđivanje njezine pripadnosti hrvatskomu jeziku, ali tek nakon što je taj leksem i rijetka literatura potvrdila kao primljenicu iz venetskoga ishodišnika *musicante*. Zato je u transkripciji kolenda, u takvoj rečeničnoj okolini, zapisan kao element unutar hrvatskoga jezika, tj. hrvatskim slovopisom – *hiti, čekaj muzikante // da po kortam solfaju kante*. Tu se, pak, nije mogao poštovati i pretpostavljeni metrički kriterij jer bi je on svrstao u talijanske riječi (*musicante/kante*, kao primljenica trebala bi imati naglasak *muzikante*). Ipak, na drugome je mjestu u kolendama navedeni primjer ovjeren kao nedvojben talijanska riječ – *nit alođa ai musicanti*, što je zajamčio talijanski oblik *ai* (spoj prijedloga i člana).

U izrazu ispisanome *p-e-c-c-i-a- -d-i- -m-a-n-t-a-l-a* talijanski prijedlog *di* ('od') prvi je element koji donosi obavijest o inojezičnosti. S njegovih se obiju strana nalaze

¹⁶ U postupku jezičnoga posuđivanja primljenica često zadržava samo osnovna značenja polazišne riječi, u ovome slučaju 'slavlje; blagdan'.

imenice što se u dubrovačkome govoru nalaze kao primljenice *peča* ('komad') i *mantala* ('vrsta slastice') pa su takvima potvrđene i u kolendama (*mantale bit će bolje nami dato dobre od volje; Svak se čudio u jednu pečū*). Kako se u ovome primjeru druga imenica ponaša u skladu s talijanskom gramatičkom normom, tj. genitivnost ostvaruje (samo) prijedlogom *di*, nije bilo teško utvrditi kako ovdje predstavlja talijansku riječ (*jedna peča di mantala*). To joj, međutim, ne ukida status primljenice na drugim mjestima u rukopisu (jednako kao i imenici *festa*).

Primjeri pokazuju kako su najveći izazov donosile riječi što su u literaturi i u suvremome govoru potvrđene kao primljenice, no nije isključeno da ih je Zamanja mogao rabiti i neprilagođeno, tj. kao talijanske riječi, što se u pisanome obliku ne prepoznaje lako kad su u kanonskome obliku (prilagođenost u hrvatskome jeziku tad je moguće otkriti samo s pomoću mjesta naglasaka). Naglasak je u kolendama mogao biti pretpostavljen kad se riječ nalazila na kraju stiha te se očekivala rima sa sljedećim stihom, no mnogo se dvojbenih izraza nalazi unutar stiha. Osim toga, Zamanji metričnost nije bila imperativ jer su mu stihovi nejednaka broja slogova, rime kadšto nema, pa ni to nije moglo predstavljati čvrst oslonac.

Primjer takva izazova je leksem *finalmente* u stihu – *Nu već, gospo, ak ti para // iznesi nam što iz ormara, // finalmente spravi družbi // da ne ostane sad u tužbi*. Osjećaj za jezik u tome je slučaju utvrdio pripadnost hrvatskomu jeziku pretpostavljajući naglasak na trećemu slogu od kraja (*finalmente*). Drukčije je rješenje utvrđeno za leksem *riva* koji je, kao talijanska riječ, ovjeren u dvostihu: *i uvedi s družbom Mata, // koji reve dalla riva*, a kao primljenica u sljedećemu primjeru: *da rebumba more i riva* ('da odzvanja more i obala').

Prožetost talijanskim elementom često je obilježena razdvojenošću imenice i njezina dodatka: *tu abbondanza bit će troppa* ('tu obilje bit će preveliko'). Obje talijanske riječi imaju dočetak *-a*, što odgovara i hrvatskoj i talijanskoj morfologiji, pa taj podatak ne donosi relevantnost, no literatura leksem *abbondanza* ne potvrđuje kao primljenicu (*abondanca**), tako ni pridjev *troppa* ('premnoga'), stoga se lako utvrdila pripadnost talijanskomu jeziku.

Zamanjina navika razjedinjavanja sintaktičke cjeline često je obilježena prebacivanjem kodova. Takav je i sljedeći primjer – *za alačavat kolendare // da per terra dođu e mare* ('da kopnom dođu i morem'), a isti primjer pokazuje i to da je odluka o svrstavanju u određeni jezični kod kadšto bila brza i laka – u literaturi leksem *terra* nije potvrđen u pohrvaćenju inačici, tako ni veznik *e*, pa je inojezični status razjedinjene cjeline *per terra e mare* bilo lako utvrditi.

Na koncu, mnogo je primjera koji nisu predstavljali izazov jer su nedvojbeno utvrđeni kao izrazi što pripadaju talijanskomu jezičnom kodu. Takav je izraz *in mancanza*, kojemu već talijanski prijedlog *in* potvrđuje pripadnost talijanskomu jeziku – *er smo uzeli prosuljice // in mancanza od lijerice*. Jednako je s venetskim izrazom *che la vada* – *Ma običaj je paka stara // dubrovačkijeh kolendara, // uputit se priko grada // i kanta-*

ti che la vada. Ovjeren je u značenju hrvatskoga izraza ‘pa što bude’. Primjer pokazuje kako se u nizu mogu javiti talijanizam i talijanski izraz (*kantati che la vada*). U tome je slučaju primljenicu bilo lako utvrditi već i zbog njezina morfološkoga inventara: *kant+ati*, ali i zbog visoke čestotnosti u dubrovačkim tekstovima.

Pripadnost talijanskomu jeziku najlakše je bilo utvrditi kad je čitava surečenica bila njime izrečena – *Per aver la bella sorte, // doć na vrata tvoje od korte* (‘Za imati puno sreće’ ...) ili: *Hvale kojijeh ja bih ćio // rijet ti almeno¹⁷ koji god dio, // ma il mio legno andrebbe a fondo¹⁸*.

Jednostavan su zadatak priuštiti dvočlani i višečlani izrazi izrečeni na istome jeziku: *i daš nam je in allegria¹⁹ // er je došla sub man via²⁰ // per non dir gospođe Nike; te – ma znajuć da gospođa prijeti, // che son questo cose dure²¹, // da ona neće secature²² // posluš’ ću questo tanto²³ // i skurta’ ću il lungo canto²⁴*. Kod leksema *secatura*, shvaćenoga kao talijanski element usprkos potvrđenosti talijanizma *sekatura* u relevantnoj literaturi, bila je presudna rima s izrazom *cose dure*, zbog čega je naglasak pretpostavljen na predzadnjemu slogu, *secature*, što mu je dalo nedvojbenu inojezični status.

Slijedi još nekoliko primjera koji nisu pružili težak izazov: *in un mar così profondo²⁵ // la mia bocca resta muta²⁶ // na prostranos tega puta, // pur²⁷ na način sasve ludi // forse²⁸ izrijet će što li žudi*.

Nedvojbjenima se mogu držati i oni jednočlani izrazi s kojima se u dubrovačkim tekstovima ili u živome govoru iznimno rijetko susrećemo, ali je njihova uklopljenost u hrvatski jezik dokazana potvrdama u relevantnoj literaturi ili zaključcima do kojih su te potvrde dovele. Takve su, na primjer, imenice *bracijera* za ‘vrstu broda’ i *persikina* za ‘vrstu likera’.

Po ovoj problemskoj analizi kodnoga preključivanja moguće je donijeti nekoliko zaključaka.

Pri donošenju odluke kojemu kodu riječ pripada treba uzeti u obzir o kojemu je tipu teksta riječ, valja poznavati okolnosti njegova nastanka, po mogućnosti i lik i djelo njegova autora. Od jednostavnih čestitarskih pjesama pisanih slobodnim jezikom, raste-

¹⁷ Barem.

¹⁸ Ali moja bi barka (ili brod) potonula.

¹⁹ U veselju.

²⁰ Jer si nam je darežljivo dao.

²¹ Da su ovo teške stvari.

²² Smetnje.

²³ Ovo toliko.

²⁴ I skratit ću dugu pjesmu.

²⁵ U tako dubokome moru.

²⁶ Moja usta ostaju nijema.

²⁷ Također, ipak.

²⁸ Možda.

rećenih najstrože metričnosti i drugih pjesničkih imperativa, no obilježene osnovnom strukturom pa i čestom rimom, očekuje se makaronski jezik pa se nije teško ohrabriti u svrstavanju leksema u talijanski jezik. Potreba za rimom često je zahtijevala izmjenu dočетка talijanske riječi ondje gdje je možda ni Zamanja ne bi ispisao na taj način da je pisao prozni tekst pa su neke dvojbene riječi s hrvatskim dočetcima ipak pripale stranomu jeziku što se u ovome radu pokušalo rasvijetliti kroz niz primjera.

Sama analiza ove problematike otkrila je i Deanovićeve nesustavnosti u zapisivanju dubrovačkih frančezarija, ali istodobno ponudila i argumente za takve postupke. Povremeno nesustavno zapisivanje opravdao je željom da prenese stvarno stanje u govoru, jer se tanka granica kroz koju element prelazi iz jednoga jezika u drugi kadšto jedva vidi ili je potpuno nevidljiva. Iskustvo rada na rukopisnome tekstu što ga obilježava makaronski jezik traži fleksibilnija načela prema kojima se leksemi svrstavaju u strani ili domaći jezik jer nije moguće primijeniti isti skup načela za sve primjere.

To bi dovelo do nelogičnosti i nesustavnosti drugoga tipa koje bi jednokratnim izletima talijanskih leksema, koji se za tu prigodu ponašaju kao hrvatski, priskrbili status primljenica, čime bi se slika dubrovačkoga leksika iskrivila. Ta bi okolnost otežala već ionako iskrivljenu sliku o dubrovačkome govoru kao idiomu u kojemu talijanizmi pretežu.²⁹

Rječnici

Accademia della Crusca. 1612–1923. Il vocabolario degli Accademici della Crusca. [www. lessicografia.it/ricerca_libera.jsp](http://www.lessicografia.it/ricerca_libera.jsp). Pristup 7. kolovoza 2019.

Accademia della Crusca. 1994. Il vocabolario del fiorentino contemporaneo. www.vocabolariofiorentino.it. Pristup 7. kolovoza 2019.

Anić, Vladimir. 1998. Rječnik hrvatskoga jezika, treće prošireno izdanje, Zagreb: Novi liber.

Anić, Vladimir; Goldstein, Ivo. 1999. Rječnih stranih riječi. Zagreb: Novi liber.

ARj. 1880–1976. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Svezak 1.–23. Zagreb: JAZU.

Basso, Walter; Durante, Dino. 2000. Nuovo dizionario veneto-italiano etimologico / italia-no-veneto (con modi di dire e proverbi), Villanova del Ghebbo (RO): edizioni CISCRA SpA.

²⁹ Tradicionalno je mišljenje da je dubrovački govor vrelo talijanštine i to nije netočno, no usmjerenost na tu činjenicu ukida mu status idioma koji je, pogotovo u prošlosti, bio domaćinom jednako tolikoga broja leksema slavenskoga podrijetla, a analiza njegova administrativnoga jezika iz 17. i 18. stoljeća pokazala je kako je imao i bogato hrvatsko pravno nazivlje, i to za nazive koji su postojali i u latinskoj (pohrvaćenoj) inačici (Lovrić Jović 2015). Tradicionalni dojam prevlasti talijanizama u dubrovačkome govoru nije opravdala ni analiza dubrovačkih frančezarija – dramskoga teksta pisanoga (prilagođenoga s francuskoga izvornika) za puk u kojemu se talijanizmi i makaronski jezik očekuju i potvrđuju, no ne bacaju sjenu na bogat slavenski leksički fond (Lovrić Jović 2014: 258).

- Boerio, Giuseppe. 1856–1998. *Dizionario del dialetto veneziano*, (pretisak). Firenze: Giunti Editore.
- Bojanić, Mihailo; Trivunac, Rastislava. 2002. *Rječnik dubrovačkog govora*. Beograd: Srpski dijalektološki zbornik XLIX, SANU i Institut za srpski jezik SANU.
- Cortelazzo, Manlio; Zolli, Paolo. 1979. *Dizionario etimologico della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli Editore S.p.A.
- Deanović, Mirko; Jernej, Josip. 1987. *Talijansko-hrvatski ili srpski rječnik*. Sedmo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Deanović, Mirko; Jernej, Josip. 2001. *Hrvatsko ili srpsko-talijanski rječnik*. Osmo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Della Bella, Ardelio. 1728-2006. *Dizionario Italiano, Latino, Illirico*. Venecija – Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Devoto, Giacomo; Oli, Giancarlo. 2009. *Vocabolario della lingua italiana*. Milano: Le Monnier.
- Divković, Mirko. 1900. *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*. Drugo izdanje. Zagreb: Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade.
- Doria, Mario. 1987. *Grande dizionario del dialetto triestino*. Trieste: Il meridiano.
- Gabrić-Bagarić, Darija; Horvat, Marijana; Lovrić Jović, Ivana; Perić Gavrančić, Sanja. 2011. *Jakov Mikalja: Blago jezika slovinskoga (1649./1651.)*: Transkripcija i leksi-kografska interpretacija, koncepcija i popratna studija: Darija Gabrić-Bagarić. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Klaić, Bratoljub. 1990. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kašić, Bartol. 1599–1595–1990. *Hrvatsko-talijanski rječnik, s konverzijskim priručnikom*. Preradio Vladimir Horvat. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Zavod za jezik IFF.
- Kosovitz, Ernesto. 1890. *Dizionario vocabolario del dialetto triestino*. Trieste: Tip. Figli di C. Amati. https://it.wikisource.org/wiki/Dizionario_-_Vocabolario_del_dialetto_triestino.
- Marević, Jozo. 1997. *Hrvatsko-latinski enciklopedijski rječnik*. 1. i 2. svezak. Zagreb: Školska knjiga.
- Marević, Jozo; Filković, Katarina; Gašparović, Margareta. 2000. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*. 1. i 2. svezak. Velika Gorica – Zagreb: Marka - Matica hrvatska.
- Mikalja, Jakov. 2011a. *Blago jezika slovinskoga ili slovník u komu izgovaraju se riječi slovinske latinski i dijački*. Pretisak. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- Mikalja, Jakov. 2011b. *Blago jezika slovinskoga: transkripcija i leksi-kografska interpretacija*. Autorica koncepcije: Darija Gabrić-Bagarić. [prir. Darija Gabrić-Bagarić, Darija; Horvat, Marijana; Lovrić Jović, Ivana; Perić Gavrančić, Sanja]. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Miotto, Luigi. 1984. *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata*. Trieste: Lint.

- Pafundi, Nicola. 2011. *Dizionario fiumano-italiano / italiano-fumano*. Padova: Associazione Libero Comune di Fiume in Esilio.
- Parčić, Dragutin. 1901–1995. *Rječnik hrvatsko-talijanski*. Zadar: Narodni List. Pretisak: Zagreb: Artresor studio.
- Rosamani, Enrico. 1958. *Vocabolario giuliano*. Trieste: Lint.
- Sabatini, Francesco; Coletti, Vittorio. 1997. *Dizionario Italiano Sabatini Coletti*. Firenze: Giunti.
- Samani, Salvatore 1980. *Dizionario del dialetto fiumano*, 11 edizione, Venezia.
- Skok, Petar. 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (I–IV)*. Zagreb: JAZU.
- Šetka, Jeronim. 1940. *Hrvatska kršćanska terminologija. 1. dio: Hrvatski kršćanski termini grčkoga porijekla*, Makarska – Šibenik: Franjevačka visoka bogoslovija – Bogoslovna biblioteka.
- Šetka, Jeronim. 1964. *Hrvatska kršćanska terminologija. 2. dio: Hrvatski kršćanski termini latinskoga porijekla*. Makarska – Šibenik: Franjevačka visoka bogoslovija – Bogoslovna biblioteka.
- Škaljić, Abdulah. 1979. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šulek, Bogoslav. 1990. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*. Pretisak. Zagreb: Globus.
- Vinja, Vojimir. 1998. *Jadranske etimologije I (A–H). Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. Zagreb: HAZU i Školska knjiga.
- Vinja, Vojimir. 2003. *Jadranske etimologije II (I–Pa). Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. Zagreb: HAZU i Školska knjiga.
- Vinja, Vojimir. 2004. *Jadranske etimologije III (Pe–Ž). Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. Zagreb: HAZU i Školska knjiga.
- Zingarelli, Niccolò. 1987. *Vocabolario della lingua italiana*. Undicesima edizione minore. Bologna: Zanichelli.
- Žepić, Milan. 2001. *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

Literatura

- Deanović, Mirko [prir.]. 1972. *Dubrovačke preradbe Molièreovih komedija*. Knjiga 1, urednik Josip Torbarina, Stari pisci hrvatski, XXXVI, Zagreb: JAZU.
- Deanović, Mirko [prir.]. 1973. *Dubrovačke preradbe Molièreovih komedija*. Knjiga 2, urednik Josip Torbarina, Stari pisci hrvatski, XXXVII, Zagreb: JAZU.
- Lovrić Jović, Ivana. 2014. *O starome dubrovačkom govoru nazbilj. Jezična analiza dubrovačkih frančezarija*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- Lovrić Jović, Ivana. 2015. *Ja, Krsto Lučin Dubrovčanin, činim sad ovi testamenat. Jezična analiza dubrovačkih oporuka iz 17. i 18. stoljeća s transkripcijom i aneksnim rječnikom*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Obradović Mojaš, Jelena. 2013. Kolende Mata Zamagne, *Anali HAZU Dubrovnik*, str. 389-460, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, HAZU.
- Obradović Mojaš, Jelena. 2017. *Kolenda u Dubrovniku. Tradicija kolendavanja od 13. do 21. stoljeća*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, HAZU.
- Obradović Mojaš, Jelena.; Lovrić Jović, Ivana. 2018. *Mato Zamagna: Kolende. Transkripcija i studije*. Dubrovnik: Dubrovačke knjižnice.
- Sočanac, Lelija. 2004. *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri. S rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i u dubrovačkoj dramskoj književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Sfide nell'identificazione della lingua nella commutazione di codice sul corpus di manoscritti storici

La commutazione di codice (ingl. *code-switching*) è il passaggio da una lingua a un'altra all'interno del discorso di uno stesso parlante. Nella linguistica croata viene indagata principalmente su testi stampati o su discorsi registrati ed è diretta sugli aspetti sintattici e pragmatici del fenomeno. Ciò significa che il corpus offre questioni risolte in quanto all'appartenenza degli singoli elementi linguistici ad una delle lingue e la qualità del testo non si mette in questione, mentre nella lingua registrata la rivelazione del codice viene aiutata dagli elementi prosodici. Secondo il noto romanista croato, Žarko Muljačić, la prima a prendere in considerazione questo fenomeno (nel contatto croato-italiano) è stata Lelija Sočanac (2004), la cui ricerca linguistica è presa qui da modello in quanto a la metodologia. L'articolo prende in esame il fenomeno sul testo di una raccolta di poesie in manoscritto, scritte in onore di vari onomastici, nell'anno 1808, dall'autore Mato Zamagna, nobile raguseo. L'indagine sull'alternanza linguistica nel manoscritto ha fatto emergere sfide intriganti. La frase ragusea del novecento abbonda di italianismi arcaici, sconosciuti al parlante contemporaneo. Alcuni ne sono registrati nella letteratura scientifica e quella lessicografica, altri no. La stessa base lessicale talvolta viene realizzata come prestito, e in certi casi come parola italiana non adattata. A complicare la rivelazione del codice sono parecchi fattori: l'ortografia ragusea dell'epoca è quella italiana, come anche lo è la lingua del codice straniero, dunque, la commutazione non è riconoscibile a prima vista; siccome la frase ragusea è pervasa da italianismi, pure il ricercatore con grande competenza in lingua italiana trova difficoltà nel differenziare gli italianismi dalle parole italiane; i prestiti entrano dal toscano e dal veneto per cui dal ricercatore si aspetta di avere competenza in dialetto veneto. In confronto alle sfide di tal tipo, si può dire che il deperimento del manoscritto, le macchie dell'inchiostro o la trasparenza del testo dalla pagina di dietro siano problemi ignorabili.

Parole chiave: commutazione di codice, italianismi, parole italiane, dialetto raguseo, manoscritti storici.

Igor Medić

Staroslavenski institut

imedic@stin.hr

Slutnja teksta – Nazorove *Istarske priče* i Wildeove esteticističke bajke

Cilj je rada s pomoću esteticizma Oscara Wildea, pod kojim se podrazumijeva osobito osviještena uporaba jezika, sklonost autoreferencijalnosti i iznijansirani stil, iskičen simbolima koji pripadaju prepoznatljivomu katalogu motiva na prijelazu stoljeća, iz odabranih *Istarskih priča* Vladimira Nazora izdvojiti književne postupke i strategije tekstnoga oblikovanja koji su zavrijedili veći analitički interes od onoga koji im se dosad pridavao. Najveća pozornost posvećena je iscrpnoj interpretaciji Nazorove priče *Halugica (Facol rakamani)* na podlozi analize Wildeove bajke *Ribar i njegova Duša*. Takva, Wildeovim bajkama potaknuta, interpretacija pojedinih Nazorovih priča u njima iz drukčije perspektive otkriva prisutnost različitih kodova i tekstova te potiče na moguće novo čitanje dijalektne komponente u književnosti hrvatske moderne.

Ključne riječi: Vladimir Nazor, *Istarske priče*, Oscar Wilde

1.

U svojem osvrtnu na Nazorove *Istarske priče* Fran Galović u *Savremeniku* 1914. godine najviše prostora posvećuje dvjema pričama – *Facol rakamani* i *Šuma bez slavuja*. Osim što ga neki motivi prve priče podsjećaju na pojedina Goetheova i Ibsenova djela, a središnji motiv druge priče na Heineovu poznatu pjesmu o slavuju, Galović u obama tekstovima prepoznaje i mogući Wildeov utjecaj povezujući *Facol rakamani* s bajkom *Ribar i njegova Duša* (iz Wildeove druge zbirke bajkovite proze *A House of Pomegranates [Kuća mogranja]* objavljene 1891. godine) te povezujući *Šumu bez slavuja* s bajkom *Slavuj i ruža* (iz prve Wildeove bajkovite zbirke *The Happy Prince and Other Tales [Sretni kraljević i druge bajke]* objavljene 1888. godine). Da se istraživački isplati slijediti Galovićevu slutnju o prisutnosti vajldovskoga utjecaja u Nazorovim pričama, potvrđuje svakako činjenica da je Galović, kao i mnogi drugi hrvatski

književnici početkom 20. stoljeća, poput Antuna Gustava Matoša, Miroslava Krležu i Ive Vojnovića, bio dobro upoznat s djelom irskoga pisca, pa je, primjerice, opčinjen izvedbom *Salome* u Zagrebu 1905. godine napisao pjesmu *Saloma*, koju je kasnije u dva navrata i doradivao (Benešić 1940: 14–15). Osim toga, Galović 1913. godine u *Prosvjeti* objavljuje svoj prijevod Wildeove priče *The Young King* pod naslovom *Mladi kralj*, koja izvorno također pripada drugoj Wildeovoj zbirci. Uz tako očite primjere Galovićeva poznavanja Wildeova djela i njegova kontinuirana interesa za nj, o prikrivenijim tragovima vajldovskoga utjecaja u Galovićevim tekstovima svjedoči i iscrpan prikaz njegova života i rada iz pera Julija Benešića, koji Wildea već na početku svojega prikaza smješta među strane pisce koji su na Galovića izvršili naj snažniji utjecaj i koji zatim tragove omame vajldovskim esteticizmom pronalazi u više njegovih pjesničkih, proznih i dramskih djela (ibid.). Znakovito, i Benešić se nadaje pouzdanim prepoznateljem vajldovskih odjeka, manje zato što je Galovića poznavao, a više zato što je s Nikolom Andrićem preveo Wildeovu *Salomu* za zagrebačku praizvedbu 1905. godine. No vratimo se Nazoru.

Znakovito je da se Antun Barac u svojoj skici za studiju o Nazoru iz 1918. godine u komentaru Nazorovih priča nadovezuje na Galovića, koji je istaknuo sličnost između Wildeove priče *Ribar i njegova Duša* i Nazorove priče *Facol rakamani*, ali i kritizira Nazora pripovjedača smatrajući da je pjesnik i kad pokušava pisati prozom jer ne zna pripovijedati, nego samo osjećati i jer se ne može distancirati od vlastitoga prikaza, što su propusti koji se Wildeu ne mogu pripisati: „nemaju te stvari nikakve mjere, nikakve tehnike. Cijele priče od nekoliko štampanih araka kao da su napisane zbog jednog lirskog mjesta, jednog Nazorskog opisa, koji se onda rasteže u neizmjernost, ne stojeći u nikakvom razmjeru prema cjelini (isp. na pr. ‚Facol rakamani‘, ‚Snježanu‘, ‚Stoimeanu‘ itd.) Te priče nijesu stoga nikako zaokružene“ (1918: 52). Takvo raspadanje tekstne cjeline na sastavne dijelove može se, doduše, povezati s esteticističkom sklonošću fragmentu,¹ tim više što su pojedine Nazorove *Istarske priče*, poput *Albus kralja* ili *Djevice Placide* kompozicijski i stilski čvršće povezane strukture od priče *Facol rakamani*, pa se dojam nekoherentnosti ne može pripisivati samo manjku pripovjedačkoga umijeća. Unatoč tomu ranom povezivanju Nazora s Wildeom u kritičkim odgovorima na *Istarske priče* tek će Vida Flaker, smjestivši Nazorovo djelo u širi kontekst europskoga modernizma, istaknuti da bi se alegorija priče *Šuma bez slavuja* mogla čitati kao srodna Wildeovoj, spominjući pritom, doduše, tu poveznicu i Wildeovo ime samo u zagradama (1978: 457). Viktor Žmegač u svojoj analizi secesijskih obilježja priče

¹ John R. Reed (1985.), baveći se dekadencijom u različitim umjetnostima, naglašava da se ona na osobit način manifestira u stilu pisanja i u slučaju književnosti, pokušavajući je tako razvezati od tradicionalnijih poveznica s dekadentnom tematikom i s biografijama dekadentnih autora. Za Reeda dekadentni je stil obilježen atomizacijom u umjetnosti, tj. razgradnjom postojećih forma koja od recipijenta zahtijeva aktivno preslagivanje sastavnica u novu cjelinu izazivajući pritom njegova očekivanja i provocirajući tradicionalne načine recepcije umjetnosti. U ovome radu pojam *esteticizam* rabi se kao nadređenica pojma *dekadencija*.

Albus kralj udaljiti će Nazora od Wildea napominjući kako u Nazora nema sklonosti ironiji svojstvene Wildeovoj prozi, pa su dodiri između dvojice pisaca „ograničeni na pojedine elemente dekorativnosti“ (1997: 119). Vodeći se slutnjom autora prvih osvrta na Nazorove priče, koji su i sami bili pobornicima ili barem svjedocima vajldomanije u hrvatskoj književnosti početkom 20. stoljeća, te na tragu novijih interpretacija Wildeove bajkovite proze, pokušat ćemo ponovno iščitati Nazorovu priču *Facol rakamani*, kojoj je naslov kasnije preinačen u *Halugica*, a priči *Šuma bez slavuja* zbog ograničena prostora posvetit ćemo veću pozornost drugom prilikom.

2.

Zanimljivo je nakratko se osvrnuti na recepciju Wildeovih bajki u hrvatskoj književnosti početkom 20. stoljeća.² Na popularnost Wildea i njegovih djela utjecala je osim rane Matoševe pozitivne ocjene, nastale i pod Gideovim utjecajem, svakako i omama Wildeom na njemačkome govornom području, gdje je u razdoblju od 1900. do 1934. objavljeno 250 prijevoda Wildeovih djela.³ U mnoštvu domaćih odgovora na vajldomaniju za recepciju bajkovite proze bitni su prijevod *Sretnoga kraljevića* u riječkome *Novom listu* 1905. godine uz članak posvećen piscu, zatim prijevodi, ponovno, *Sretnoga princa* i *Sebičnoga diva* u *Obzoru* 1906. godine, prijevod *Slavuja i ruže* 1909. godine te *Ribara i njegove Duše* u *Narodnim novinama* 1910. godine, izdanje *Priča* u prijevodu Augusta Harambašića iz 1911. godine, koje obuhvaća priče iz prve zbirke i pjesme u prozi, te četvrta knjiga *Zabavne biblioteke* objavljena 1913. godine, koja pod naslovom *Sablast od Cantervilla* uz *Salomu*, obuhvaća *Sfingu bez tajne*, nekoliko pjesama i aforizama te priče *Ribar i njegova Duša*, *Slavuj i ruža* i *Sretan kraljević*, pa je u *Savremenuku* oduševljeno nazvana „hrvatskim Wildeovskim brevijarom“. Iste je godine Galović objavio i svoj prijevod priče *The Young King*. I Matoš, i Galović, i Begović, i Krleža

² Ovaj rad neće se zadržavati na složnome problemu genološkoga određenja Wildeovih kratkih proza iz zbirka *The Happy Prince and Other Tales* i *A House of Pomegranates*. Budući da se u prijevodima naslova prve zbirke uvriježio naziv *bajka*, kao i u angloameričkoj i u domaćoj stručnoj literaturi o objema zbirkama, rabić će se taj naziv. Također, tumačenje razlike između narodne (usmene) i umjetničke bajke te Wildeova odnosa prema tim žanrovima bilo je u središtu dosadašnje kritičke i teorijske recepcije dviju Wildeovih zbirka, tekstovima kojih se različito pristupalo i s obzirom na raznolike suvremene književnoteorijske pristupe bajci (v. Killeen 2007: 3 i d.). O reprezentativnim djelima umjetničke bajke u hrvatskoj književnosti početkom 20. st. i o problemu žanrovskoga etiketiranja takvih tekstova v. u Pavlović 2011.

³ Prvi je Matošev tekst o Wildeu pariško pismo objavljeno u *Hrvatskome pravu* 17–19. 1. 1901. Drugi je Matošev tekst o Wildeu, kao zakašnjeli nekrolog, otisnut u *Narodnim novinama* 23. 6. 1902. Taj je tekst oblikovan na podlozi Gideova osvrta, a Gide ga je bio napisao u povodu Wildeove smrti i objavio u listu *L'Ermitage* iste 1902. godine (Grubica 2010: 271–272). Podatak o prijevodima Wildeovih djela na njemački jezik donosi se prema Vilain 2010: 173 i d. Zanimljive uvide o odjecima Wildea u njemačkim i, osobito, austrijskim književnim krugovima v. u Bridgwater 1999. Ta se njemačka i bečka vajldomanija snažno odrazila i na hrvatsku recepciju djela irskoga pisca.

pisali su o Wildeu i o njegovim djelima, prepoznajući nerijetko utjecaj vajldovskoga esteticizma u radovima suvremenika, a kasnije, kad omama esteticizmom i Wildeom popusti, nerijetko su si taj utjecaj međusobno i predbacivali.⁴

Iako dvije Wildeove zbirke bajkovite proze nastaju kad i neka od njegovih najpoznatijih djela, roman *Slika Doriana Graya* i esejistička zbirka *Intencije*, i unatoč iznimnom znanstvenom interesu za Wildeov opus tijekom 80-ih i 90-ih godina prošloga stoljeća, bajke su ostale na rubu istraživačkih interesa. Naime, budući da su noviji pristupi Wildeovu djelu, kakve su isprva predvodili Jonathan Dollimore i Eve Kosofsky Sedgwick, nerijetko isticali njegovu subverzivnost u odnosu na kasnoviktorijansko društvo, dvije zbirke bajkovitih tekstova ostajale su po strani jer se pretpostavljena nužna didaktičnost i konzervativnost dječje književnosti nisu lako mogli pomiriti s navodno subverzivnim piscem. Tek se u novijim istraživanjima Wildeovih bajki naglasak premjestio na irski aspekt Wildeova identiteta ističući da je bio izvrsno upoznat s etnološkim i folklorističkim radom irskih protestanata, među kojima je bio i njegov otac, autor triju knjiga takvih zapisa, i za takvo je rasvjetljavanje Wildeovih tekstova osobito zaslužan suvremeni irski istraživač Jarlath Killeen (2005, 2007). On je nastojao istražiti ulogu pučkih motiva i pučkoga katolicizma u Wildeovim bajkama, koje se tako čitaju kao izraz antimodernizma i vjere u simbole koji nas na misteriozan način povezuju s drevnim znanjima (Killeen 2007: 10). Wildeove bajke iz te perspektive funkcioniraju kao podvojeni tekstovi koji sudjeluju u raspravi o suvremenim moralnim i etičkim pitanjima, pitanjima, potkopavajući viktorijanski moral i sustav vrijednosti, ali istodobno čuvajući moral pučkoga katolicizma (ibid: 15.).⁵

Prvi osvrti na zbirku priča *A House of Pomegranates*, kojoj pripada i priča o Ribaru i o njegovoj Duši, postavili su pitanje je li to uopće knjiga namijenjena djeci, što zbog Wildeova „ultraesteticizma“, što zbog razmetljiva stila (*Pall Mall Gazette*, 30. studenoga 1891.), komentirali su raskošno izdanje te odnos teksta i vizualne opreme (*Saturday Review*, 6. veljače 1892.) i isticali da je naslov nejasan, stil izrazito artificijelan i likovi gotovo zakrčeni gomilama luksuznih predmeta (*Athenaeum*, 6. veljače 1892.).⁶ Prva su dva osvrta izdvojila priču o Ribaru i o njegovoj Duši kao ponajbolju priču u zbirci. Killeen svoje čitanje te priče započinje sažimajući uvide ranijih istraživača Christophera Nassaara, Philipa Cohena, Norberta Kohla, Garyja Schmidgalla, Ellisa Hansona i Joh-

⁴ Cjelovitiji pregled recepcije Wildeovih djela u hrvatskoj književnosti, na kojemu se temelje i ovdje izdvojeni podatci, v. u Blažeković 1957 i Grubica 2010.

⁵ Tema Wildeova odnosa prema katolicizmu treba se, naravno, promatrati i u širem kontekstu odnosa tzv. engleskih dekadentnih pisaca prema katolicizmu. Taj je odnos uvjetovan predrafaelitskim pjesništvom, francuskim simbolizmom, oksfordskim pokretom i Paterovom estetikom, pa je zapravo izmaštana i estetizirana vjera te izraz antimodernizma (Masurel Murray 2012), koji bi bilo vrijedno pokušati usporediti i s osobitom Nazorovom kršćansko-antropozofskom mistikom kao primjerom personalizacije religije (usp. Kravar 2004:19), tim više što je Wilde koketirao i s teozofijom (Killeen 2007: 11).

⁶ V. *Oscar Wilde: The Critical Heritage*, ur. K. Beckson (2005).

na Charlesa Duffyja, ističe da priča neosporno prikazuje granicu između prihvatljivoga i zabranjenoga te sigurnoga i opasnoga, koja je označena postojanjem dvaju svjetova – kopna koje nastanjuju Svećenik i trgovci te mora u kojemu živi Sirena – dok se Ribar, stanovnik obale, nalazi na granici tih svjetova. Killeen u svojoj interpretaciji priču čita na podlozi opreke između modernoga i tradicionalnoga te racionalnosti i praznovjerja prepoznajući u njoj i Wildeov komentar o transformaciji irske crkve u drugoj polovici 19. stoljeća, koje je obilježeno prijelazom s pučkoga katolicizma, prožeta tragovima pretkršćanskoga vjerovanja, na irski katolički modernitet. Naime, Sirena Ribara postupno zatravljuje svojim pripovijestima o životu u podmorju, koje je suprotstavljeno kapitalističkomu svijetu kopna. Killeen na tragu Philipa K. Cohena upozorava da pričom odjekuju pojedini drevni i mitski motivi, poput pjesama i priča iz zbirke *Ancient Legends* Wildeove majke, pa se Wildeova bajkovita priča postupno razotkriva kao tekst napučen drugim tekstovima, nerijetko i odcjecima drevnih priča o nemogućoj ljubavi sirena i ljudi, što i u Nazorovoj priči o Halugici već u prvome osvrtu prepoznaje Galović.⁷

Osvrnuvši se na sugestiju V. Flaker o mogućoj usporedbi Wildeove bajke *Slavuj i ruža* te Nazorove priče *Šuma bez slavuja*, Žmegač ističe da su „dodiri ograničeni na pojedine elemente dekorativnosti“ te da „Nazor ostaje vjeran mitovima s regionalnim folklornim supstratom, pa je stoga prije usporediv s europskim piscima koji su njegovali neoromantičko zanimanje za nacionalnu predaju“ (1997: 119). No ako u obzir uzmemo da Nazorov interes za nacionalnu predaju djeluje bližim romantičarskomu zbog ranih djela poput *Slavenskih legenda* i *Hrvatskih kraljeva*, a u slučaju *Istarskih priča* zbog toga što ih u trećemu izdanju preimenuje u *Istarske bolove* uparene s predgovorom koji naglasak stavlja na temu potlačenosti istarskoga seljaka i na priče koje se tom temom izravnije bave, te ako uvažimo novije pristupe Wildeovim bajkama koji u njima pronalaze upravo utjecaj irske pučke kulture, ipak se prostor za uzajamnu interpretaciju pojedinih Wildeovih i Nazorovih priča otvara i ondje gdje je naizgled bio zatvoren. Naime, oba autora na način tipičan za književnost kasnoga 19. i ranoga 20. st. u svojim zbirkama oblikuju bajkovitu prozu koja prerađuje fragmente pučke kulture, povezujući ih pritom i s kršćanskom motivikom i simbolikom, te ih nastoje ugraditi u esteticističke

⁷ Osim tragova drevnih priča očuvanih u usmenoj književnosti u Wildeovoj su bajci o ribaru prepoznati i odcjeci dviju Andersenovih bajki. Prvo, Wildeova se bajka može čitati kao svojevrsna inverzija Andersenove *Male sirene*. Naime, mala sirena željela je dušu kako bi mogla biti s čovjekom, a Wildeov se Ribar uz pomoć Vještice oslobodio svoje Duše kako bi mogao biti sa Sirenom. No kako je uočio Christopher Nassaar, u Wildeovu tekstu naziru se i obrisi Andersenove bajke *Sjena* (1995.). Luko Paljetak pak ukazuje na još jedno intertekstno propadalište ističući da se Andersenova *Sjena* tematski oslanja na Hoffmannovu priču *Pustolovina jedne silvestarske noći* i na *Čudnovatu pripovijest o Peteru Schlemihlu* Adalberta von Chamissoa (2007: 127). Usput, Galović u osvrtu na *Facol rakamani* spominje Ibsenovu dramu *Gospođa s mora*, u kojoj je, kako je pokazala Ana Tomljenović, Ellida Wangel obilježena „fantazmom morskoga prastanja“, sa svim sirenskim asocijacijama koje ono priziva (2019: 82 i d.). Ibsenova *Gospođa s mora* u zagrebačkome je HZK-u praižvedena 1908. godine, pa Galović u osvrtu na Nazorove priče vjerojatno piše pod dojmom toga uprizorenja.

minijature u kojima je posebno izražena osviještena uporaba jezika. Njihovi naizgled eskapistički svjetovi više ili manje izravno kritiziraju racionalizam i scijentizam koji obilježavaju suvremeni život. Također, ne treba zaboraviti da interpretacija koja naglasak stavlja na Wildeovo irsko nasljeđe ističe njegov položaj u engleskoj kulturi i književnosti kao stranca i kao zagovornika kolonizirane i podčinjene kulture, što podsjeća i na zadatak koji si Nazor zadaje istražujući staru hrvatsku kulturu Istre pod talijanskim i njemačkim slojevima.

Međutim, koliko god Killeenova interpretacija bila poticajna kao mjesto mogućega ulaska u Nazorovu priču, ona zbog svoje usmjerenosti na čitanje u kontekstu vjerske situacije u Irskoj u 19. stoljeću ostaje nedovoljno osjetljivom za pojedine bitne motive i situacije u Wildeovoj bajci. Naime, kao što je lako previdjeti tragove prerađena pučkoga vjerovanja pod sjajem savršeno zaglađene esteticističke površine Wildeova teksta, jednako je lako ostaviti po strani s njome povezanu opreku vidljivo/nevidljivo te dodirljivo/nedodirljivo kao jedan od središnjih motiva priče. Čini se da je priča o ribaru i o njegovoj duši, kao i cjelovito prvo izdanje zbirke, oblikovana kao složen esteticistički artefakt, čijim je labirintom čitatelju suđeno krivudati, pa ne treba zanemariti ni postupak višestrukih pripovjednih uokviravanja ni motiv nepronikne tajne, ali ni stilske ornamente koji su usađeni u tekst kao pripovijetke o podmorju i o putovanja Ribarove Duše.⁸

3.

Opsežniji, raskošni ukrasi oblikovani tipičnim esteticističkim motivima javljaju se u Wildeovoj priči *Ribar i njegova Duša* prvi put kad pripovjedač prenosi sadržaj Sireni-
nih pjesama o životu pod morem, koje postupno omamljuju Ribara, pa joj se on odlučuje pridružiti pod svaku cijenu, i zatim kao dva egzotična putopisa i opis plesa kojima Duša pokušava namamiti Ribara iz mora.⁹ Znakovito je da se svaki put kad jezik ima očaravajući učinak na lik (ali posredno i na čitatelja), poseže za raskošnom esteticističkom ornamentalnošću, koja u svijetu teksta postaje gotovo magijskim jezikom kojim se posreduju čudesni svjetovi, raspiruje imaginacija i rasplamsava žudnja za stranim, nedostupnim i zabranjenim. Nakon što Sirena Ribaru objašnjava da ne mogu biti zajedno sve dok on ima dušu, Ribar odlučuje da će se rastati od svoje duše jer je ne može

⁸ Analizu druge Wildeove zbirke bajkovite proze *A House of Pomegranates* kao kompozicijske cjeline simbolički uvjetovane naslovnim motivom *mogranja* v. u Pendlebury (2011).

⁹ Zanimljivo je primijetiti da je Wilde na pojedinim mjestima sklon botaničkim i zoološkim katalozima zbog kojih su Nazoru u prvim osvrtima prigovorili i Galović i Barac. Premda se takvi Nazorovi katalozi u usporedbi s Wildeovim izvornikom čine znatno monotonijima ostavljajući dojam manje sofisticirane enumeracije, usporedba sa starijim našim prijevodima Wildea, primjerice s prijevodom Ise Velikanovića, otkriva znatno primjetniju sličnost. Mogu se, primjerice, usporediti opis svijeta podmorja Wildeove Sirene i Nazorovi prikazi toga čudesnog prostora u *Halugici*.

vidjeti, ne može dodirnuti i ne može upoznati. Prostor priče ispresijecan je granicama među svjetovima koji su međusobno nevidljivi, nedodirljivi i nepoznatljivi. Svećenik i trgovci koji nisu poput Ribara opijeni sirenskim zovom ne mogu stoga razumjeti njegovu želju da se riješi duše, a u epizodi s mladom Vješticom i noćnim ukazanjem vraga stilizirana poput dendija Ribar je – u frenetičnome plesu s Vješticom – doveden na granicu još jednoga svijeta koji mu je posve nepoznatljiv, pa se vođen Vještičjom uputom, koja dolazi iz toga nepoznatog svijeta, odjeljuje od svoje Duše. Odsjekavši svoju sjenu, on stvara dvojnika čija će mu prava narav ostati nepoznatom do obrata na kraju priče. Ribar nije svjestan posljedica cijepanja u kojemu svoju Dušu ostavlja lutati svijetom bez srca. Njegova Duša, paradoksalno materijalizirana kao sjena, a zapravo njegov vjerni dvojnik, što se može zaključiti i iz priča o njezinim pustolovinama u kojima je nitko, barem isprva, ne prepoznaje kao pojavu lišenu tjelesnosti, godinu za godinom tri se puta vraća Ribaru kao vješt pripovjedač. Tri umetnute priče svjedoče o majstorskome pripovjedačkom umijeću Duše, koja u središnjemu dijelu *Kuće moga- nja* svoje egzotične pustolovine uobličuje u složenu igru uokviravanja, stalno ulazeći u prostore novih priča i u nove prostore u ispriповijedanim pričama, iskićene čudesnim, skupocjenim i spektakularnim motivima. Tako se složenost i bogatstvo *moga nja* zrcali i na kompozicijskoj i na motivskoj razini, usložnjavanjem pripovijedanja i pretrpava- njem opisa preobiljem raskošnih motiva, među kojima će se tri puta spomenuti i sam *šipak*. U središtu svake priče i svakoga višestrukog okvira smještena je tajna jer Duša u prvoj priči prešućuje što je točno učinila kad je dograbila Zrcalo mudrosti, u drugoj priči ne objašnjava tko je žena koja ulazi u kuću koja kasnije nestaje i koju ipak prepo- znaje, kao što ponovno ne opisuje ni što je učinila da bi uzela Prsten bogatstva, a treća – ujedno i najkraća priča – otkriva se kao obmana. Zanimljivo je da Ribar ne popušta ni pred prvom pričom, u kojoj mu se nudi mudrost (jer, kako tvrdi, Ljubav je bolja od Mudrosti) ni pred drugom, u kojoj mu se nudi bogatstvo (jer, kako tvrdi, Ljubav je bolja od Bogatstva), nego pred najkraćom, trećom pričom koja opisuje ples nalik na Salo- min. Napustivši more i slijedeći Dušu kroz tri grada gdje čini razna zlodjela na njezin nagovor, Ribar spoznaje da je njegova Duša bez srca postala zla i da se od nje više ne može odvojiti te se vraća na obalu prizivati Sirenu. Duša ponovno pokušava omamiti Ribara senzualnim esteticističkim opisom plesačica, a godinu dana kasnije iskušava ga i dobrom, no Ribar ne posustaje, pa Duša zaključuje da je ljubav jača od nje i želi samo da je Ribar ponovno pripusti u svoje srce. Nakon što more iznese tijelo mrtve Sirene, Ribar joj ispovijeda priču o svojemu zločinu, kazuje himnu ljubavi koja je moćnija od svega i poljubi je, a u njegovo srce prepuklo od snage ljubavi vraća se Duša prije nego što more prekrije Ribarovo tijelo. Moć ljubavi na kraju priče preobražava i Svećenika.

Osim što su u Wildeovoj priči ispriповijedane zamamne priče urešene ne samo fan- tastičnim predmetima i prostorima nego i čudesnim spojevima riječi, koji taj sadržaj prikazuju tako da je čitatelj istodobno zanesen prikazom, ali i svjestan materijalnosti jezika, njome odjekuju i mnoge druge priče s kojima se uspostavlja intertekstni odnos.

To nisu samo motivi iz mitova i legenda, koji su već bili spomenuti i na koje posebnu pozornost vraća Killeen, već i spomenute Andersenove bajke, koje i same upućuju na druge moguće predloške. Dio Wildeove esteticističke igre tako je i osviješteno te izrazito slojevito igranje jezikom – na razini teksta pod kojim se jedva vidljivi mogu razabrati tragovi drugih tekstova i koji mogu pripadati posve različitim, pa i oprečnim tipovima diskursa, primjerice narodnoj predaji i umjetničkoj bajci, ali i iskičenu stilu esteticizma, zatim na razini u glavni tekst umetnutih priča koje dočaravaju daleke, egzotične i mistične prostore te obuhvaćaju u sebi druge priče u složenoj igri uokviravanja, ali i na razini različitih idioma kojima se oblikuje tekst, primjerice razlikom između jezika likova u dijalogima i u ispričanoj pripovijedanome dijelu priče. Kad Galović, strastveni čitatelj, gledatelj i prevoditelj Wildea, u svojem osvrtnu na priču *Facol rakamani* ističe da „(n)as međutim Nazorova priča uza svu samorodnost pojedinih mjesta sjeća malo na najljepšu Wildeovu pripovijest o 'ribaru i njegovoj duši'“ ili u komentaru uz priču *Šuma bez slavuja* ima potrebu pridodati da „(s)jeća nas doduše i opet jedan dio na Wildeovu priču o 'slavuju i ruži' i još dalje na Heineovu poznatu pjesmu o slavuju“ (1914: 52), treba se zapitati jesu li ti tekstovi, na koje Nazorove priče *podljećaju*, prisutni samo kao osnovni motivi i pojednostavljena „poanta“ priče ili i kao osobito istančana uporaba jezika, na koju je sam Galović bio posebno osjetljiv. Na kojim još razinama Nazorova teksta živi *sjećanje* na mogući Wildeov predložak tako popularan i tako neodoljiv u vrijeme kad nastaju *Istarske priče* da postaje simbolom samoga esteticizma? Ne uprizzoruje li, uostalom, Nazorova priča o Halugici na više od jedne razine slutnju neodredive prisutnosti pod površinom vidljivoga?

4.

Prvi su čitatelji Nazorove prve *Istarske priče* jezik teksta osvijestili odmah, pročitavši začudan naslov *Facol rakamani*, ali taj je učinak oslabio nakon što naslovom priče postaje ime Halugica. Izvorna naslovna sintagma sastavljena od talijanizama i regionalizama (u značenju *vezeni rubac*) djelovala je egzotično te prikladno otvorila priču koja ne samo da tematizira neobične, pa i čudesne svjetove, nego je, kao što će se interpretacijom pokazati, istkana i od više jezika. Na početku priče smjenjuju se ulomci o ribaru Franu i prikazi prirode. Nazorov je ribar zapravo „izgubljeni sin šume“ (1977: 8) i tako odmah eksplicitno smješten na granicu svjetova, šume u planini i mora, te neizravno, pronalaskom neobičnoga djeteta na žalu, i na granicu svijeta ljudi i nevidljivoga svijeta morskih bića, koji se može samo naslutiti: „Ili da vjetrić uzbiba u onaj trenutak mirnu površinu, te se ležaj trave dignu ususret čovjeku, ili da ribareve noge uroniše u onaj čas u pijesak, ili da neke nevidljive ruke postaviše čedo u Franov naručaj, ma i kako se to uistinu desilo, ribar je Fran sve do smrti tvrdio, da se u taj tren zbililo čudo i da mu je more samo stavilo na ruke to dijete“ (9). Iako smo već uvodnim opisom ambijenta bili smješteni u kršćanski prostor jer ribar živi u kući uz opatiju sv. Jakova, na pramcu

lađice ima Bogorodičinu sliku, a pronađeno dijete na obali uspoređuje s Mojsijem u košarici, reakcije seljana na ribarovo neobično djetesce otkrivaju da pod površinom kršćanskoga učenja njihovim svjetonazorom upravlja pučko vjerovanje. Vrtlarova žena u dječjoj ruci pronalazi čudesan predmet, komad vezenoga rupca („Sja se kao svila, a svila nije. Kao da je tkano od morskih trava, a vezeno nitima od zlata i srebra“, 9), koji zatim u skladu s pučkim vjerovanjima o štrigama, štrigunima i krsnicima u Istri, kako je pokazala Sanja Franković (2012: 111), djetetu zašiva pod ruku. Drugi seljani tvrde da to nije kršćanska duša, nego morska štriga, skot pakleni i porod štrige Haluge (10), a posebno je znakovito jedno od pitanja koje primalja postavlja ribaru („Znaš li ti, tko ono šara po pijesku slova što ih ne mogu pročitati ni naši oci Augustinci?“, 10) jer pretpostavlja postojanje nepрониčnih simbola i kriptičnoga jezika koji je nečitljiv i onima koji su vješti u tumačenju drevnih tekstova. No ribar ne prihvaća njihove kritike, odbija njihove napade i odlučuje brinuti o djetetu koje naziva Halugicom. Paradoksalno, jer odbijajući praznovjerje suseljana, djetetu daje ime koje proizlazi iz pojmovnika toga praznovjerja. Halugica odrasta uz ribara donoseći mu sreću u ribolovu, kao i Sirena Wildeovu Ribaru, te na neobičan način stalno teži biti u blizini mora koje izvrsno poznaje, a jedanput, kad padne s čamca, „opet se Franu pričinilo, da mu ga nevidljiva ruka meće u naručaj“ (11).

U sedmoj godini Halugica počinje osvješćivati svoju različitost, pita za tkivo ušive-no pod rukom i promišlja o svemu što joj dobacuju u selu.¹⁰ Ribar Halugici govori da nije dijete vještice, nego kneginje ili kraljice te opisuje njezine lađe i gradove. Otad je Halugica „dugo slušala krkočenje i šum talasa za noći, kada se more svjetluca od mjesečine. Pričinjalo joj se da sada to more i ta noć šapuću tajanstvene riječi, što dosada nije bila kadra da ih zamijeti, a kamoli da ih razumije“ (13). Ako je dotad samo Fran naslućivao postojanje nekoga drugog svijeta, njemu nevidljivog, kad mu se pričinilo da mu Halugicu netko stavlja u ruke, sad i ona počinje razabirati tu drugu stvarnost, nejasno razaznajući njezin zagonetni jezik. Halugica nerijetko provodi noći na obali obasjana mjesečinom, pa kad jedne noći dolazi reći ribaru da je njezina majka došla, „(b)ila je obasjana mjesečinom, blijeda, raspletenih vlasi i polusklopljenih očiju, kao u čovjeka što hoda u snu“ (13). Ne čudi da kontakt s drugim svijetom, nevidljivim i nečitljivim, čiju nazočnost intuitivno naslućuje, uspostavlja u polusnu ili snu, poput somnambula, koji privid zamjenjuje stvarnošću. Majku doista i jest i nije vidjela: „...jer sam nekako znala da će opet doći (...) Sjela je uza me. Morala me dugo gledati... Oče, što to treperi pred nama i plače niz obalu? (...) Oče, što joj moram reći, što da učinim pa da mi se pokaže?“ (14), pa ono što prepričava nalikuje na snoviđenje i ribar joj govori da samo „(m)jesečina bliješti i more šumi“ (14). Motivi Mjeseca i mjesečine, koji u Wildeovu djelu, kao i u djelima drugih francuskih i engleskih esteticista i dekadencija imaju slo-

¹⁰ Činjenica da do promjene u Halugici dolazi u sedmoj godini također nije slučajna, ta je godina bila prijelomnom i u pučkim vjerovanjima o štrigama, štrigunima i krsnicima, kako navodi Franković pozivajući se na istraživanje Drage Orlića i Tome Vinščaka (Franković, 2012: 111).

jevito značenje nastalo nadovezivanjem na bogatu simboliku tih motiva u književnoj tradiciji, središnji su elementi dekorativno uobličena pejzaža:

Bila je noć obasjana uštapom. Površina je morska treperila kao nemiran srebrn sag. Otoci su ležali na pučini poput goleme lađe što ih je neka sila zauvijek okamenila. Ukočene i gluhe crnjele su se na kopnu šume, – samo su vrhovi obližnjih stabala bljeskali i sjali, kao da nose među granama pređu srebrnih žica. Tamo prema zapadu, visoko i ispod zvijezda, stršila je Učka. Svuda tišina; jedino je uz obalu, po rupama između hridina, išlo od zatona do zatona, od igala do igala brujanje i cviljenje nalik na prigušen sladak plač (14).

Mjesec je sada lijevao na more i kopno najčistije srebro. Pučina je treperila sve življe, ističući još jače ukočenost stabala na obali i na brežuljcima. Talasići su između grebena šumjeli i dalje, ali kao da je sada ono brujanje prelazilo u čudno, ljudsko ridanje i uzdisanje (15).

Nije slučajno što se motiv Mjeseca u priču uvodi upravo u fazi u kojoj započinje proces Halugičine samospoznaje. Ona osvještava da je doista nešto drugo i da pripada svijetu drukčijemu od onoga koji je okružuje, ali taj drugi svijet samo naslućuje u nejasnim znakovima koje još ne može odgonetnuti. Mjesec simbolizira promjenjivost, ali i povratak početnom obliku, prikrivenost, stalne prijelaze iz nevidljivoga u vidljivo i iz vidljivoga u nevidljivo. On odražava svjetlost, pa je poveziv s motivima refleksije i zrcaljenja, no uvijek postoji i njegov neprimjetni dio ili tamna strana, pa može upućivati i na skriveno, nepoznato. Zanimljivo je da Nazor baš u tome dijelu priče obilnije rabi sredstva iz esteticističke stilsko-poetičke zalihe, a dekadentnoj retorici približava se i odabirom pojedinih motiva i načinom njihova aranžiranja. Čini se da je jezik esteticizma osobito pogodan za prikaz suptilnih promjena u Halugici, za izražavanje nejasnih slutnja o njezinoj pripadnosti drugomu, čudesnomu svijetu koji se nejasno ocrtava pod površinom poznatoga i vidljivoga. Nazor pritom poput Wildea pojedine motive i situacije iz pučkih priča i vjerovanja preispisuje strateški rabeći esteticističku ornamentalnost koja nije samo dio kulisa, kao što se Wildeu često predbacivalo već od prvih kritika, nego u cjelini teksta ima promišljenu ulogu. U romantizmu i u ranome modernom pjesništvu Mjesec najčešće simbolizira ženski princip, a esteticisti i dekadenti nerijetko zamućuju tu simboliku povezujući njegovu promjenjivost s nejasnom granicom između rodova i s androginitetom.¹¹

¹¹ Uvodni navodi o simbolici Mjeseca oslanjaju se, djelomično, na *Rječnik simbola* Jeana Chevaliera i Alaina Gheerbranta (1987.), a u dosadašnjim interpretacijama samo Franković ističe: „Mjesec je ženski pol mitske opreke Sunce/Mjesec i povezan je sa ženskim mjesečnim ciklusima, po kojima djevojčica postaje žena, a Halugica na mjesečini spoznaje tko joj je majka“ (2012: 122–123). O resemantizaciji motiva Mjeseca u djelima dekadentnih pisaca v. Meynell, 2019. Povezivanja lunarnih motiva sa zamućivanjem rodne razlike ili s androginitetom u Nazorovoj *Halugici* nema, ali Gjurgjan upozorava na kasniju Nazorovu priču *Gemma Camolli* (1926.), u kojoj se identitet preispituje zamjenom rodnih oznaka i uloga (Gjurgjan 1995: 126). Znakovito, ta je zamjena povezana s kazalištem.

Treće je poglavlje priče oblikovano realističkim kodovima, pa dodatno naglašava esteticističku stilizaciju prethodnoga dijela, ali u čitatelja osvještuje i stilsko kolažiranje kojim je obilježena cjelina priče i koje je Barac predbacio Nazorovu pripovijedanju, no koje se iz suvremene perspektive može čitati i kao dio inherentne stilske podvojenosti ili heterogenosti književnosti hrvatske moderne. Šumska epizoda koja opisuje druženje Halugice i Jablanka te Halugičinu nelagodu u šumi ne prikazuje samo djetinje svidanje koje se među njima razvija nego neizravno i pojavu neosvijestene seksualnosti (dok beru kupine i jagode, Jablanku iz kuta usta curi mlaz kupinova soka, a Halugica se raskrvari na trnu). Zanimljivo je da se Mjesec javlja samo u jednome trenutku u trećemu poglavlju, i to kad Halugica Jablanku pripovijeda o moru, a kad Mjesec nestane u tami, započinje oluja nakon koje Halugica bježi iz šume i vraća se moru za kojim je čeznula.

Četrto poglavlje priče obilježeno je ne samo još jednim stilsko-poetičkim nego i vremenskim skokom. Halugica je napunila osamnaest godina i prikaz njezine zamamne ljepote završava zanimljivim opisom neobičnog jezika kojim je ovladala: „(r)azmetala se (...) govorom sličnim pljuskanju i žuboru talasića i pjevala je čudne pjesme, sad pune sjete kao u ponoć u zatonu obasjanu mjesečinom, a sad opet i vesele i pomamne kao proljetno jutro“ (23). Slijedi nov umetak o trojici prosaca, pod površinom kojega se ponovno može nazrijeti narodna pjesma tipičnoga zapleta, na što je ukazala Franković.¹² Prvi prosac, čobanin Divljan, koji utjelovljuje snagu prirode, stiliziran je u duhu vitalizma, što najbolje pokazuje njegova pjesma u kojoj se slikovito prožimaju biljno, životinjsko i ljudsko u jedinstvenoj životnoj snazi: „Pomamna pjesma ječi po gori. U njoj čuješ šumor hrastovih grana, poklike pastira i jeku jagnjadi. A sve jače i glasnije siče, klokoče i buči ono nevidljivo vrelo mlade krvi. Grmi i huji pjesma u razuzdanoj pomami, a kad je umor slomi, zaplaču svirale, dugim plaćem, punim čežnje i molbe“ (24). Opis drugoga prosca, creskoga vlastelina, uobličan je kao tipičan esteticistički aranžman. Na palubama triju njegovih galija sanduci su ispunjeni misirskim tkaninama, mletačkom svilom, zlatom i dragim kamenjem. Creski vlastelin prikazan je gotovo poput razmetljiva dendija okružena egzotičnom raskoši: „obučen u svilu i kadivu, sjedi vlastelin. U jednoj ruci drži mletačko ogledalo sa zlatnim okvirom, a drugom hvata na pamuk mirišljiv prašak iz srebrne kutijice. Velikom pažnjom praši svoje ljepuškasto, pomno obrijano lice. Dva paža stoje uz gospodara i paze na svaki njegov mig... Jedan je od njih dijete bijele puti i zlatna prama, a drugi sinak žarke Afrike... Plemić je oprao lice i svoju vlasulju, bacio oko vrata đerdan i opasao tanak mač sa balčakom od sedefa“ (23–24). Treći prosac, kastavski kapetan, prikazan je kao junak iz narodne epske pjesme, on je „gospodar gordoga grada“, „(o)či su mu kao u zmaja. Na njegovo čelo udaren je pečat neustrašivosti i gordosti“ (26). Prvi Halugici nudi život u arkadij-

¹² Franković ističe da epizoda u kojoj se prosici udvaraju Halugici, a ona im zadaje naizgled neizvediv zadatak, podsjeća na slavensku predaju o simboličnom svadbenom slavlju, na narodnu bajku, ali i na kvarnersku narodnu pjesmu *Marina kruna* (2012: 118–119).

ski prikazanoj planini, drugi joj nudi bogatstvo i raskoš, a treći moć i snagu obećavši: „Bit ćeš kao lavica u gorskoj spilji, kao vučica u stadu jaganjaca“ (26). Toj neobičnoj družini, iskrojenoj od različitih stilsko-poetičkih uzoraka, Halugica, koja je dotad u priči govorila neutralnim standardom pripovjedača i ostalih likova, odjednom odgovora trima pjesmama na čakavskome narječju tako da je proza prvi put razbijena lirskim umetcima, i to na drugome jeziku, čime se dodatno osvješćuje artificijelnost i papirnatost svijeta priče izgrađena od različitih jezika. Čakavskomu narječju Nazor tako daje obilježja mitskoga, zagonetnoga jezika koji zbunjuje prosce otvarajući pred njima čudesne i nepoznate svjetove: „Djevojko, govori jasno, da znamo što nam je uraditi? – kliču prosoci“ (28). Dakle, umetnuti čakavski stihovi nisu nejasan jezik samo mnogim čitateljima nego čak i stanovnicima svijeta priče, premda je mjesto radnje istarski prostor. Prve dvije pjesme popraćene su kratkim proznim komentarom koji esteticističkim stilom preoblikuje središnje fantastične motive svake od dviju pjesama (majčine dvore i lađu). U trećoj pjesmi od prosaca se zahtijeva da donesu čudesan predmet *facol rakamani*, vezeni rubac, koji „(n)a vodi ni peren, / Na suncu ni sušen. / Mat moja je njega / Tri leta rubila, / A četvrto leto / Zlatom rakamala, / Na suzicah prala, / Na srcu sušila“ (28). Kapetan traži da se Halugica zakune da će ga odabrati donese li joj rubac i „Halugica se zakle srebrnom mjesečinom i morem dubokim i ljubavi majke svoje“ (28). Zanimljivo je što se Halugičina čakavska pjesma može tumačiti i kao oblik otpora trima različitim oblicima maskuliniteta,¹³ pa situacija, premda izgrađena na podlozi predajnih i pučkih motiva, upravo jezičnom igrom razgrađuje naslijeđeni prikaz muško-ženskih odnosa. Nazor tako stilom i jezikom iznevjeruje preuzeti sadržaj, nadovezujući se na problematizaciju tradicionalnih muško-ženskih odnosa, kojoj je književnost kasnoga 19. i ranoga 20. stoljeća bila itekako sklona. U večeri nakon udvaranja s planine se spušta Jablanko te dolazi ribaru i Halugici, koja bdije razmišljajući o mladiću, pa ne odlazi na obalu opijati se „šumorom talasa i otrovnim mlijekom mjesečine“, kako je njezine noćne izlete opisao ribar.

U petome dijelu priče kastavski kapetan odlazi štrigi Rogulji, koja zatim nalaže drugim vješticama da uguše kukavicu koja se glasa u tornju samostanske crkve i da maknu Mjesec s neba. Ona skrivena u hrastovoj krošnji na obali promatra usnulu Halugicu, koju posjećuje majka, vila pomorkinja: „Oči joj bijahu velike, ali duboke i tamne kao dno morsko, u kojemu tinjaju utopljeni žišci. Jedro joj tijelo bliještalo na mjesečini... Oko vrata joj se i povrh dojki blistalo tkivo, vezen rubac, na kojemu se sjale srebrne i zlatne niti“ (32). Majka pjeva („bugari“) Halugici o kobnoj ljudskoj ljubavi i o potrebi da siđe u morske dubine. Pjesma je razdijeljena na tri dijela, a prozni ulomci nakon svakoga dijela prikazuju Halugičin san o silasku u podmorje koji prati stihove pjesme. U snu koji je, kako će se pokazati, proročki, Jablanko prvo spašava Halugicu zatočenu u

¹³ Na ovome uvidu zahvaljujem dr. sc. Marini Protrki Štimec, koja ga je iznijela tijekom rasprave nakon izlaganja na Kongresu.

potonuloj lađi, ali zatim ih struja odnosi na pučinu i mladić se utapa. Probudivši se, Halugica „(o)sjeća da je ljulja netko, čija je ljubav prema njoj duboka kao to more, meka i tužna kao ta mjesečina. Ne vidi no pučinu i mjesec; ali osjeća da iz njih siše očima i ušima nešto čarobno – mlijeko majke svoje“ (34). Kad Halugica napusti plažu, vještica zaskoči njezinu majku.

Završni, šesti dio priče započinje zanosnom razmjenom ljubavnih iskaza između Halugice i Jablanka u kojoj, kao što je istaknuo već Barac, čitatelj prepoznaje odjeke *Pjesme nad pjesama*, pa ona djeluje poput parafraze lirskoga dijaloga Zaručnika i Zaručnice, samo su u Nazorovoj inačici ljubavni i erotski iskazi ispunjeni šumskim i morskim motivima, kojima se sugerira svojevrсно spajanje dvaju prostora odvojenih i suprotstavljenih u prvome dijelu priče. Sljedećega dana dvojica kopljanika kastavskoga kapetana donose Halugici vezeni rubac, ona ga na mjesečini ovije oko vrata i vile pomorkinje odvođe je u čudesan svijet podmorja, a cijeli je prizor prikladno oblikovan esteticističkim stilom: „Gipkija si od zlatne zmije morske, bjelija si od pjene, ljepša si od šarene modruljice, slatka seko naša – vele joj djevojke i vode je na dno drage, ovjenčane hridinama od mramora, zasute srebrnim pijeskom, razveseljene brujanjem talasa“ (37). Kraljica pomorskih vila objašnjava joj da je kastavska vještica istrgnula vezeni rubac njezinoj majci s vrata, te Halugica osvješčuje da je kriva za majčinu smrt. Pokušava se vratiti na obalu Jablanku, ali više ne može hodati pijeskom uz more i ne može ga dozvati jer ne može ni govoriti ljudskim jezikom: „...Halugica začuđena sluša zvuk svoga glasa. To nije više njezin glas. To pljuska negdje voda, šumi talas na pijesku, toči se mlaz zapjenušana mora niz hridine. To su oni isti grgolji, žubori i šaputanja što ih je ona često slušala, ali nikada da ih odgonetnu“ (38). Preobrazbom Halugica postaje nevidljivom, nerazumljivom i nečujnom za ljudski svijet, ona je Mjesečevo blještavilo („Sinu nago djevojče u sjaju mjesečine kao kip od mramora“ [36], „Halugica kleči ispred vrata vrtića, raspletene kose, sjajna kao kip od srebra, lijepa kao boginja“ [38]), a njezin glas postaje nerazumljivim šumom i klokotanjem, pa Jablanko „sanjaju(ći) otvorenih očiju“ naslućuje: „Striče, kako more čudno šumi! Rekao bih, da netko plače na igalu.“ (38), „Znam da si tu, pokraj mene, u treptaju traka mjesečeva, u titraju vode“ (39).

Halugica je oblikovana kao priča o slutnjama drugih svjetova i o čežnji za dalekim čudesnim prostorima, o pokušaju razumijevanja te o neodgonetljivim, ali zavodljivim jezicima. Pritom su neobičnoj igri mističnih čežnja, treperavih slutnja, maglovitih razabiranja i neproničnih tajna, kao i u Wildeovoj bajci, prepušteni podjednako pojedini likovi, ali i čitatelji priče koji u Nazorovu tekstu različite druge tekstove lakše ili teže prepoznaju ili njihove odjeke tek nejasno razabiru probijajući si put kroz kriptične simbole i raznolike jezike priče. Višestruko je prikladno stoga što je završetak Nazorove priče oblikovan kao zbujujući privid, obmana, san ili čak noćna mora u kojoj su zgusnuti svi tipični esteticistički motivi razasuti cjelinom priče. To je posljednje Jablankovo priviđenje nakon kojega će sljedećega jutra ribar pronaći njegovo utopljeno tijelo:

Sio je na hridinu i zagledao se u more. Površina se lagano mršti. Na crnoj žitkoj podlozi sja se i bliješti bezbroj kositrenih kreljušti, sijaset srebrnih ljsaka, rišući nemirne kolobare, gomilajući se u polukrugove, topeći se jedno u drugome; – nestaje ih i nanovo niču, nalik na blijede iskre, a sve se kriješe kao drobne olovne oči sa zelenim pogledima.

– Halugice, ti me gledaš iz dubine. Ugledao sam oči tvoje; upoznah ih; osjećam slatkost njihovu.

More se lagano biba. Tih šum glasa se sve naokolo. Klokoće u rupama hridina, šumi po pijesku, i netko cvili na dnu zaliva. Pučina diše u noćnome snu. Mjesec prede po njoj nitima od srebrne paučine bijele dvore, iz kojih izlaze, na hrpe i jata, sni i obmane noćne (39).

5.

Na stilsko-poetičku slojevitost Nazorova opusa već se upozoravalo kad se za potrebe kraćih književnopovijesnih pregleda pokušalo naći „jedinstvo u mnoštvu“ (Kravar 2009: 5) i čini se da je svojevrsni tekstni pluralizam, shvatimo li pojedine stilsko-poetičke kodove kao različite intertekste, doista jedno od bitnih obilježja *Istarskih priča*. Ne oprimjeruju to samo *Halugica* i *Šuma bez slavuja*, u koju je osim tragova predaje umetnuta i mnogo vidljivija lirska pjesma slavuja kojom odjekuje i pjev Wildeova slavuja, nego i druge priče. Pritom takav oblik intertekstualnosti osim kao vrstu književnoga utjecaja možemo interpretirati i kao tekstnu inkrustaciju, odnosno kao oblik esteticističke dekorativnosti koja se ne mora ostvarivati samo gomilanjem osobitih motiva ili usporedba, metafora i parafraza, nego izravnim umetanjem tekstova u tekstove, kako je u ovome radu analizirano u Wildeovoj bajci *Ribar i njegova Duša* i u Nazorovoj priči *Halugica*. Naime i Wilde je, premda svoje bajke naizgled oblikuje kao savršeno cizelirane esteticističke artefakte, sklon u njima se poigravati različitim kodovima, primjerice simbolima obremenjima značenjem u kasnoantičkoj i u srednjovjekovnoj nabožnoj književnosti, antičkim motivima, motivima iz francuskoga simbolizma, ali i znakovima irskoga katoličanstva, kojima sugerira izvorno, drevno i predmodernu nasuprot racionalizmu i pragmatičnosti engleskih srednjih i viših društvenih slojeva svojega vremena (Killeen 2007: 42 i d.).

Kako je pokazala interpretacija *Halugice*, čini se da se svi u priči preplitani kodovi i raznoliki jezici mogu tumačiti i kao esteticistički ukras, ali i kao igra stilovima i pismima, koja stalno održava našu svijest o papirnatosti svijeta o kojemu čitamo. Priča tako nije antimimetična samo na razini pojedinih motiva, karakterizacije likova ili razvoja radnje, ona je oblikovana kao tvorevina jezika svjesna vlastite knjižskosti. Sve su to moguće poveznice s Wildeovom bajkom *Ribar i njegova Duša*.

Nazorova priča *Šuma bez slavuja*, povezivana s Wildeovom bajkom *Slavuj i ruža*, ne poučava samo, kako je redovito isticano, o snazi ljubavi nego i o snazi pjesništva i um-

jetnosti. Slavujeva pjesma već u legendi iznesenoj u uvodu priče osvještava šumske životinje o neprimjerenosti njihova djela, povezujući tako estetičko i etičko, ne samo kao puki prijenosnik poruke ili pouke nego kao estetsko iskustvo koje preobražava. Središnja slavujeva pjesma umetnuta u priču i isprekidana proznim ulomcima koji opisuju reakcije bilja i životinja na slavujev pjev – u kojoj je prikazan Wildeov motiv slavuja koji umire na ružinu trnu – također se može čitati i kao tekst o ljubavi, ali i o učinku stvaratelja na svoje okruženje, kao alegorizacija procesa recepcije te odnosa umjetnika, djela i recipijenta i stoga se u prenesenom značenju može tumačiti kao tematizacija uloge estetskoga u svakodnevici bliska esteticističkomu i Wildeovu shvaćanju uloge umjetnosti. Naravno, među mnogobrojnim razlikama između dvaju tekstova posebno je važan posve različit završetak – Wildeov slavu umire i njegova je žrtva uzaludna, dok je Nazorov oslobođen, ozdravljen i svojim pjevom praštanja šumi vraća mir. Intertekstni tragovi Wildeove bajke raspršeni su Nazorovim tekstom i obogaćuju slojevitost njegova značenja, a najizravniju poveznicu svakako sadržava slavujeva pjesma. Zanimljivo je stoga kratko se osvrnuti i na ulogu umetnutih tekstova u drugim *Istarskim pričama*, na učinke takve igre uokviravanja tekstova u tekstovima te na moguće poveznice takva postupka s vajldovskim esteticizmom.

U pričama *Albus kralj i Djevica Placida*, koje se mogu čitati i kao esteticistički dip-tih, plošnost je posebno naglašena stilskim oblikovanjem, zbog čega je prvu priču kao uzorni primjer secesijske ornamentalnosti za svoju analizu odabrao Žmegač (1997). U toj priči ulomak narodne pjesme u kojemu se spominje naslovni kralj Albus ostaje pred vratima teksta, u ulozu svojevrsna mota, vjerojatno kako ne bi narušio stilsku ugladenost priče, koja preobražava motiv preostao u usmenoj književnosti još iz ilirskih vremena (Franković 2012: 101). Priča *Djevica Placida* oblikovana je kao esteticistička hagiografija u kojoj Placida, kršćanska misionarka, dolazi u Albusovo kraljevstvo proširiti kršćanstvo. Tako se tekst napučen motivima iz slavenske mitologije igra hagiografskim obilježjima, a u središnjoj Placidinoj priči, kojom nastoji pridobiti pogane, iznosi se zapravo uokvireni fikcionalni i alegorijski komentar same priče o Placidinu podvigu, legenda o pobjedi kršćanstva nad poganskim vjervanijama. Završnim čudom, koje objašnjava postanak crvenoga lišaja od Placidine krvi, samo se novim mitom zaokružuje pripovijest o svetičinu životu.

Priče *Veli Jože, Boškarina* i *Divičin grad* izravni je problematiziraju povijesne i društvene okolnosti kojima je obilježen život istarskoga čovjeka. Priča *Divičin grad* popraćena je Nazorovom bilješkom, u kojoj objašnjava da je povezo dvije narodne predaje, jednu o nastanku pulskoga amfiteatra i drugu o kraljeviću Marku, u jedinstvenu priču, a nastanak *Boškarine* protumačen je u predgovoru trećega izdanja, gdje se navodi i da je motiv mraka (sablasti) preuzet iz narodnoga praznovjerja. Priča *Veli Jože* počiva i na narodnim kazivanjima o divovima i o Psoglavčevu brdu (Franković 2012: 167, 179), a u njemu je osobito zanimljiva i Nazorova antologijska čakavska *Galiotova pesan*. Naime, kako je u svojoj analizi pokazao Josip Bratulić (1987), u prvome izdanju priče

dijalozi divova i balada o Banu Dragonji nisu još bili dijalektno čisti, a *Galiotova pesan* izvorno je bila napisana štokavskom ikavicom i tek je za drugo izdanje *Istarskih priča* 1917. godine Nazor dodatno počakavio sve razgovore divova i umetnute pjesme. Bratulić ističe da je zapravo nelogično što je *Galiotova pesan*, koju pjeva galiot Ilija, rodом s Neretve i stoga štokavac, napisana čakavštinom, ali to se, čitajući priču, toliko ne zamjećuje (1987: 192). Zanimljivo je, doduše, da se i ti čakavski umetci, osim kao postupak u karakterizaciji likova i u stvaranju dojma autentičnosti u kontekstu koji im predgovorom trećemu izdanju neizravno daje autor, također mogu čitati i kao fragmenti drevnoga jezika, kojim se u priči o Velome Joži progovara i o pradavnim nepravdama i bolovima, ali se mogu interpretirati i kao dio esteticističke i modernističke igre jezičnim medijem.

Čini se da su i Wilde i Nazor kao stilisti svjesni materijalnosti jezika u analiziranim tekstovima pomno oblikovali naglašeno autoreferencijski stil nižući riječi i motive preuzete iz najrazličitijih registara, a takva osviještena uporaba jezika može se pokušati protumačiti i s obzirom na osobitu jezičnopovijesnu situaciju u njihovim matičnim kulturama u vrijeme nastanka priča. U Wildeovu slučaju u kontekstu promjene percepcije engleskoga jezika u kasnoviktorijanskome razdoblju pod utjecajem onovremenih lingvističkih istraživanja (Dowling 1986) i pod utjecajem ubrzanoga povlačenja irskoga jezika i tradicionalne pučke kulture pred engleskim jezikom, a u Nazorovu slučaju u kontekstu učinaka koje je na književnost moderne izazvalo okončanje dugotrajnoga procesa standardizacije hrvatskoga jezika.¹⁴ Na podlozi tih uvida poticajno je promisliti i o uporabi dijalekta u Nazorovu opusu, pa i u književnosti hrvatske moderne u cjelini, jer se poigravanje dijalektom i kombiniranje fragmenata pisanih različitim idiomima može shvatiti i kao dio artificijelnoga kolažiranja, a ne samo kao neposredan izraz autorove intimnosti ili izvorni glas potlačenoga naroda.

¹⁴ U svojoj studiji *Languages of the Night: Minor Languages and the Literary Imagination in Twentieth-Century Ireland and Europe* (2015.) Barry McCrea istražuje posljedice povlačenja dijalekata i jezika iz svakodnevnе uporabe tijekom 19. i 20. st. u Irskoj, Italiji i Francuskoj pod pritiskom standardnoga ili drugoga stranog jezika te analizira učinke prisvajanja takvih jezika na zalazu kao građe u modernističkim eksperimentima. Na tragu te studije interpretirani su u ovome radu čakavski ulomci u *Halugici*, ali ona može biti i uvod u istraživanje cjeline ranoga dijalektnog pjesništva u hrvatskoj književnosti iz drukčije perspektive.

Literatura

- Barac, Antun. 1918. *Vladimir Nazor (skica za studiju)*. Zagreb: Nakladni zavod Jug.
- Benešić, Julije. 1940. O životu i radu Frana Galovića (predgovor). U: *Pjesme Frana Galovića*. Zagreb: Binoza, 7–106.
- Blažeković, Tatjana. 1957. *Engleska književnost i njene veze s Hrvatskom Modernom (1900. – 1914.)*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Bratulić, Josip. 1987. *Istarske književne teme*. Pula – Zagreb: Istarska naklada i Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske.
- Bridgwater, Patrick. 1999. *Anglo-German Interactions in the Literature of the 1890s*. Oxford: European Humanities Research Centre of the University of Oxford.
- Dowling, Linda. 1986. *Language and Decadence in the Victorian Fin de Siècle*. Princeton: Princeton University Press.
- Flaker, Vida. 1978. Vladimir Nazor i evropska moderna. U: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu* [ur. Flaker, Aleksandar; Pranjić, Krunoslav]. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta i Liber, 451–459.
- Franković, Sanja. 2012. *Maslina i sveti lug: Nazorove mitske teme i motivi*. Zagreb: Udruga „Bibliofil“
- Galović, Fran. 1914. Nazorove „Istarske priče“. *Savremenik*, (9)1, 51–52.
- Gjurgjan, Ljiljana Ina. 1995. *Mit, nacija i književnost 'kraja stoljeća': Vladimir Nazor i William Butler Yeats*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Grubica, Irena. 2010. The 'Byron of Kipling's England': Oscar Wilde in Croatia. U: *The Reception of Oscar Wilde in Europe* [ur. Evangelista, Stefano]. London: Continuum, 270–285.
- Killeen, Jarlath. 2005. *The Faiths of Oscar Wilde. Catholicism, Folklore and Ireland*. New York: Palgrave Macmillan.
- Killeen, Jarlath. 2007. *The Fairy Tales of Oscar Wilde*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Kravar, Zoran. 2006. Jedinstvo u mnoštvu. Pred književnim djelom Vladimira Nazora. U: *Vladimir Nazor, U krugu čudesna*. Zagreb: Mozaik knjiga, 5–28.
- Masurel-Murray, Claire. 2012. Conversions to Catholicism among Fin de Siècle Writers: A Spiritual and Literary Genealogy. *Cahiers victoriens et édouardiens*, 76. <http://journals.openedition.org/cve/528> ; DOI : 10.4000/cve.528. Pristup: 1. kolovoza 2019.
- Meynell, Katie. 2019. Re-gendering the Moon: Androgynous Lunar Symbols in Decadent Literature 1880–1923. *ACADEMIA*. https://www.academia.edu/40167901/Re_gendering_the_moon_androgynous_lunar_symbols_in_Decadent_literature_1880-1923. Pristup: 2. rujna 2019.
- Nassaar, Christopher S. 1995. Andersen's „The Shadow“ and Wilde's „The Fisherman and His Soul“: A Case of Influence. *Nineteenth-Century Literature*, (50)2, 217–224.
- Nazor, Vladimir. 1977. *Sabrana djela Vladimira Nazora. Proza II*. Zagreb: Mladost.

- Paljetak, Luko. 2007. *Vanjski rub: studije i ogledi o stranim književnostima i književnicima*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Pavlović, Cvijeta. 2011. Hrvatske umjetničke bajke i legende nakon 1910. g. U: *Poetika i politika kulture nakon 1910. godine. Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XIII*. [ur. Pavlović, Cvijeta; Glunčić-Bužančić Vinka; Meyer-Fraatz, Andrea]. Split – Zagreb: Književni krug Split i Odsjek za komparativnu književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 279–291.
- Pendlebury, Kate. 2011. *The Building of A House of Pomegranates. Marvels & Tales*, (25)1, 124–141.
- Reed, John R. 1985. *Decadent Style*. Athens: Ohio University Press.
- Tomljenović, Ana. 2019. *Ibsenova „druga scena“*. Zagreb: Disput.
- Vilain, Robert. 2010. Tragedy and the Apostle of Beauty: The Early Literary Reception of Oscar Wilde in Germany and Austria. U: *The Reception of Oscar Wilde in Europe* [ur. Evangelista, Stefano]. London: Continuum, 173–188.
- Wilde, Oscar. ³2012. *Sretni kraljević i druge pripovijesti*. Prev. Luko Paljetak. Zagreb: Znanje.
- Žmegač, Viktor. ²1997. *Duh impresionizma i secesije*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti.

Otherworldly Texts – Nazor's *Istarske priče* and Wilde's Fairy Tales

The aim of the paper is to try to explore some literary features and structures in Vladimir Nazor's *Istarske priče*, which have not been examined in depth so far. This is done in comparison to Oscar Wildes's fairy tales, which are an interesting example of his aestheticism marked with a special usage of language, nuanced style, and autoreference, and decorated with symbols typical for the turn of the century. The paper explores Nazor's story *Halugica (Facol rakamani)* based on the interpretation of Wilde's tale *The Fisherman and His Soul*. The analysis of Nazor's stories inspired by Wilde tries to examine different codes and texts they contain from a new perspective and proposes a new approach to the emergence of writing in dialect in Croatian literature of the early 20th century.

Keywords: Vladimir Nazor, *Istarske priče*, Oscar Wilde

Mira Menac-Mihalić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

mmenac@ffzg.unizg.hr

Anita Celinić

Institut za hrvatski jezik, Zagreb

acelinic@ihjj.hr

Geolingvistički pogled na završno / u glagolskom pridjevu radnom u čakavskom narječju

U radu se geolingvističkom metodom analiziraju rezultati razvoja završnoga / u glagolskom pridjevu radnom m. r. jd. u čakavskim govorima hrvatskoga jezika. Obuhvaćeni su govori unutar RH. Na temelju analize napravljena je jezična karta. Utvrđuje se postojanje četiriju pravaca razvoja: I. sa sonantnim, odnosno neslogotvornim refleksom, II. s gubljenjem refleksa, odnosno refleksom *o*, III. s vokalskim refleksom te IV. s kombinacijom refleksa *o* i vokalskoga refleksa.

Ključne riječi: završno /, pridjev radni, hrvatski, čakavski, geolingvistika

1. Uvod

Cilj je ovoga rada s geolingvističkoga polazišta razmotriti te kartografski prikazati rezultate razvoja završnoga / u glagolskom obliku radnoga pridjeva muškoga roda jednine u čakavskim govorima hrvatskoga jezika.¹ Istraživanje je obuhvatilo govore unutar Republike Hrvatske. Geolingvistički pristup pretpostavlja postojanje mreže punktova, razmjerno ravnomjerno raspoređenih, u kojima je ujednačenom metodologijom prikupljena građa, što je temelj za izradu jezične karte.

¹ Istu smo problematiku za štokavske govore analizirale u referatu „Završno / u glagolskom pridjevu radnom u štokavskim govorima u Hrvatskoj“, održanom na Drugom bosanskohercegovačkom slavističkom kongresu (Sarajevo, 28. – 30. 5. 2015) (Menac-Mihalić, Mira; Celinić, Anita. 2019).

Završni sonant *l*, koji je tema ovoga rada, u ishodišnom je hrvatskom sustavu morfem za tvorbu oblika glagolskoga pridjeva radnoga muškoga roda jednine. Tom se svojom morfološkom funkcijom ovo *l* razlikuje od onoga sonanta *l* koji zatvara slog, bilo na kraju riječi ili u njezinoj sredini, kod drugih vrsta ili oblika riječi (npr. *pepel*, *vesel*, *palci*), u kojima je on jedan u nizu fonema, bez samostalne morfološke funkcije. Spajajući fonološku s morfološkom razinom, završno *l* radnoga pridjeva predmet je ne samo fonološke, nego i morfonološke raščlambe. To je vjerojatno razlog što se u nemalom broju hrvatskih mjesnih govora razvoj završnoga *l* u radnom pridjevu razlikuje od onoga kod drugih vrsta ili oblika riječi.

1.1. Postanak

Morfem *l* nastao je nakon gubitka završnoga šva nastaloga od jora (**-lʷ > -lʌ > -l*). Time je ujedno došlo do pomicanja slogovne granice, pri čemu se sonant *l* našao u položaju zatvaranja završnoga sloga. Kod nekih glagola I. vrste kojima su infinitivna i prezentska osnova izjednačene i završavaju na suglasnik, ili je tako bilo u psl., ispred završnoga *l* razvilo se sekundarno šva (**reklʷ > rekəl*).

Psl. *l* koje se nalazilo ispred stražnjih vokala, pa tako i ispred *ʷ*, bilo je, kako se pretpostavlja, tvrdo (velarno, stražnje) *l*. „Velarno *l* možemo najlakše izgovoriti uz vokal *u* ili *o*. Zbog položaja stražnjega jezika, koji je nalik na položaj za artikulaciju vokala *o* ili *u*, prelazi *l* rado u [*u*], i to tako što je doticanje vrha jezika prestalo, a usne se zaoblile. [...] Takvo je *l* u nekim prilikama prešlo i inače u [*ʷ*] [...]. Naša promjena *l > o* (na kraju sloga), npr. *dal > dao*, može se i tako razumjeti što je u takvim slučajevima bilo *lʷ* (Ivšić 1970: 44).

1.2. Građa

Temeljnu mrežu punktova² za kartu razvoja *l*, koju donosimo, čini stotinjak čakavskih govora iz mreže pp. Hrvatskoga jezičnog atlasa (HJA – 92) i Općeslavenskoga lingvističkog atlasa (OLA – 11).³ Uz pp. za koje postoji atlasna građa (popunjeni dijalektološki upitnici), mreža pp. na priloženoj karti bitno je zgusnuta unošenjem dopunskih pp., za koje smo građu pronašli u literaturi (stotinjak pp.), objavljenoj i neobjavljenoj. Ukupno je na karti označeno dvjestotinjak pp. Popis upotrijebljenih izvora građe za svaki p. navodimo na kraju rada, u tom popisu kratice HJA i OLA označavaju rukopisnu građu iz popunjenoga upitnika za HJA ili OLA za taj p. Dopunski su pp. u osnovnu mrežu HJA i OLA uneseni po kriteriju ravnomjernoga rasporeda, što znači da na kartu, zbog ograničenoga mjesta, nisu uneseni svi govori za koje se u literaturi može naći po-

² p. = punkt, pp. = punktovi

³ Većina pp. OLA ujedno su pp. HJA. U osnovi za pp. iz mreže atlasa u obzir smo uzeli samo građu iz upitnika, i u slučaju kad postoji i druga građa.

datak. Zbog situacije u nekim pp. i područjima treba primijetiti da je vremenski raspon u kojem je prikupljena građa gotovo stotinu godina; u tom su razdoblju organski govori općenito, pa tako i završno *l*, bili izloženi ubrzanim promjenama, pa se slika takoreći pred istraživačevim očima mijenja. Rezultat toga je određen broj pp. u kojima supostoje po dva ili čak tri tipa razvoja završnoga *l*. Npr. na zapadnom dijelu Brača, već u istraživanjima obavljenima prije više desetljeća, čuvanje završnoga *l* zabilježeno je kao karakteristika samo starijih govornika, danas se to *l* više gotovo ne čuje (usp. Ložišća). Na suprotnoj strani čakavskoga područja, kao obrnuta situacija treba se promatrati p. Kalje, gdje je uz redovan tip „nula“ zabilježeno nekoliko primjera čuvanja *l*, što se možda može protumačiti kao utjecaj okolnih nečakavskih govora.

Analiza i karta napravljene su prije svega na temelju odgovora na dvadesetak pitanja iz Upitnika za HJA i Upitnika za OLA, koji obuhvaćaju različite tipove glagolskih osnova (npr. „bio“, „bacao“, „bježao“, „dao“, „dignuo“, „donio“, „htio“, „išao“, „izuo“, „legao“, „nosio“, „pao“, „rastao“ i dr.). Izvan su analize ostali radni pridjevi kojima osnova završava slogotvornim *r* („umro“, „tro“) jer se u velikom broju govora razvoj završnoga *l* u tom tipu glagola razlikuje od ostalih, zbog čega bi za njega trebalo napraviti posebnu jezičnu kartu.

U radu analiziramo današnje stanje, odnosno suvremene rezultate razvoja ishodišnoga *l*. Pod tim podrazumijevamo vremenski raspon koji obuhvaća građu, a koji je, kako smo naveli, do stotinu godina. Razvojnim međufazama koje su suvremenom stanju prethodile ne bavimo se – navodimo ih samo iznimno, gdje je specifična situacija to zahtijevala. Naime, za određivanje međufaza potrebno je utvrditi vokalsko-akcenatski razvoj svakoga pojedinoga govora, što je problematika koja izlazi iz okvira naše teme.

Problematika razvoja glagolskoga oblika radnoga pridjeva muškoga roda jednine, a u okviru nje i završnoga *l*, česta je tema u analizi morfologije i fonologije hrvatskih govora, i to svih narječja. Dijalektolozi ovu temu gotovo redovito obrađuju u analizama pojedinačnih govora, mjestimice iznoseći hipoteze o razvoju i kronologiji promjena, a sinteze se mogu naći u radovima koji obuhvaćaju veće cjeline. Među tim hipotezama ponekad nema slaganja u tumačenju vrstâ i redoslijeda promjena. Raspon radova koji analiziraju problematiku završnoga *l* u radnom pridjevu kreće se od onih koji se ciljano bave upravo tim glagolskim oblikom u jednom govoru, preko radova o pojedinom govoru ili skupini govora, koji gotovo redovito obrađuju i završno *l*, do onih koji iznose sinteze različitih tipova i opsega (npr. Finka 1971; Lisac 2009; Lukežić 2012. i 2015; Menac-Mihalić 1989; Vranić 2005). Među radovima izdvajamo Vranić 1996, u kojem je ova tema do sada najsustavnije razrađena. U tom je radu, među ostalim, objavljena i bogata građa iz autoričinih terenskih istraživanja čakavskoga ekavskog dijalekta, kojim smo se i mi poslužili u dopuni mreže pp. za jezičnu kartu.

Za neke govore u literaturi postoje razmimoilaženja u vezi s pripadnošću pojedinom tipu razvoja završnoga *l*. Barem neka od njih rezultat su različitoga vremena istraživa-

nja, različite dobi ispitanika i zoran svjedok jezičnih mijena. Pri kartografiranju takvih pp. držali smo se sljedećih principa: kada se u kojoj bibliografskoj jedinici za tvrdnju nisu donosili primjeri, držali smo se one koja je primjere navela (npr. Ist); kada su tvrdnje u objema potkrijepljene primjerima, kartografirali smo oba tipa (npr. Kringa, neki pp. na Braču).

Razvoj završnoga *l* naznačen je u literaturi kao bitna karakteristika čakavskoga narječja (Moguš 1977: 82). Međutim, područje hrvatskoga jezika u cjelini ispresijecano je izoglosama njegova razvoja. Tek će karte koje budu prikazivale tu cjelinu pokazati koliko se izoglose razvoja završnoga *l* podudaraju s tradicionalno postavljenim granicama hrvatskih narječja.

2. Analiza

Kako pokazuju građa i karta, uzme li se u obzir cijelo čakavsko područje, razvoj je završnoga sonanta *l* (*l*) u radnom pridjevu muškoga roda jd. potrebno promatrati zajedno s vokalom koji mu prethodi ili mu je u ishodišnom sustavu prethodio. Na taj se način mogu izdvojiti četiri pravca razvoja:

- I. sa sonantnim, odnosno neslogotvornim refleksom
- II. s gubljenjem refleksa, odnosno refleksom \emptyset
- III. s vokalskim refleksom
- IV. s kombinacijom refleksa \emptyset i vokalskoga refleksa.

Prvi i treći pravac imaju više općih tipova razvoja, tj. onakvih koji se provode na svim tipovima glagola, neovisno o vokalu (*V*) koji prethodi završnom *l*, te po jedan poseban tip vezan uz određene vrste glagola, ovisno o samoglasniku kojim završava ili je završavala osnova:

- I. a) $-(V)l > -(V)l$
 b) $-(V)l > -(V)u$
 c) $-(V)l > -(V)v$
 d) $-al > o||\emptyset||u$
- II. $-(V)l > -(V)\emptyset$
- III. a) $-(V)l > -(V)(j)a$
 b) $-al > -aja$
 c) $-(V)l > -(V)(j)o$
- IV. $-al; -il, -el, -ul > -a; -i(j)o, -e(j)o, -u(j)o$

Ukupno je devet tipova. U nekima je od njih u većini govora umetnuto intervokalno *j*.

Premda je analiza napravljena na relativno opsežnoj građi, ne isključujemo mogućnost da se na terenu pronađe još koji tip. Štoviše, takvi su tipovi već zabilježeni, ali ih je u dostupnoj građi bilo premalo za izvođenje odgovarajućih zaključaka i oblikovanje zasebnoga znaka na karti, npr. u Škuljarima *vido*.

Na terenu su najprošireniji tipovi I.a), II. i III.a). Najrjeđi je posljednji, IV. tip. Na područjima dodira dvaju tipova postoje govori u kojima se javljaju dvostrukosti, odnosno supostoje oba tipa.

I. – sonantni razvoj

Tip I.a) -(V)l > -(V)l – čuvanje l (✳)

U prvom tipu završno l ostaje lateralni sonant. Riječ je o konzervativnom tipu koji fonološki čuva stanje iz ishodišnoga sustava, uz provedenu fonetsku zamjenu *l* > *l*. Npr.:

Oštarije: *čěšal*,⁴ *mògal*, *vìdil*, *čùl*
 Podkilavac: *čùl*, *pustil*, *ulovil*, *dâl*, *došâl*, *sidêl*
 Brseč: *mògal*, *pòčêl*, *lègnùl*, *ušìpnùl*, *šâl*
 Kraljevica: *mògâl*, *zìšal*, *udrìlludrìl*, *dâl*, *dìgnùl*
 Beli: *česâl*, *klâl*, *smêl*, *zùl*, *vìdel*, *zêl*, *dâl*
 Dubašnica: *dâl*, *bîžal*||*bîžâl*, *prnèsal*, *nosil*
 Vrbnik: *pâl*, *vìdêl*, *brìl*, *nosil*, *lègêl*, *mògêl*, *zìšêl*
 Rab: *mògal*, *lègal*, *vìdil*, *dâl*, *znêl*, *donèsal*||*dònil*
 Nerezine: *mòyal*, *vìdel*, *duâl*, *šâl*, *prišâl*
 Susak: *deškùril*, *mučâl*, *smìjal*, *stìllštìl*, *šâllsâl*
 Brinje: *mògal*, *kaževâl*, *brìjal*, *išal*, *sidil*, *jimâl*
 Lun: *mògal*, *ćapâl*, *dâl*, *pustil*, *zâšal*, *lègal*, *zùl*
 Stari Grad: *riěšal*, *svùkal*, *kòvol*, *smijòl*, *česjòl*, *brìjòl*, *štìl*, *pùstìl*, *udrìl*, *ìl*, *siêl*

Ovaj se tip prostire u najvećem dijelu kopnenoga čakavskog područja – u okolici Karlovca, Lici, u Vrbovskom. Prostire se i na istočnoj, liburnijskoj strani Istre, u Rijeci i zaleđu, Hrvatskom primorju, na Kvarnerskim otocima izuzev sjevernoga Krka te na sjevernom dijelu otoka Paga. Južnije, čuva se na otocima splitskoga arhipelaga – na zapadnom dijelu Brača i Hvara te na Visu.

U cijelom spomenutom južnom području taj je tip posljednjih desetljeća u znatnom gubljenju pa se u većini pp. (kako pokazuje građa, u svima osim u Starom Gradu na Hvaru, gdje je samo *l*) javlja dubletno s tipom „nula“. Završno je *l* na tom području očuvanije u govorima udaljenijima od kopna (Vis, Hvar), a u onima bliže kopnu (Brač) rijetko je ili potpuno iščezlo.⁵

⁴ Gradu donosimo transkripcijom koja je upotrijebljena u izvoru.

⁵ Npr. recentno istraživanje (Galović 2013) za Ložišća pokazuje samo tip „nula“, a starija građa zapisana u HJA ima dublete „nula“ i „l“, što je uneseno i na kartu, u skladu sa zadanom metodologijom izrade ove karte u kojoj prednost dajemo atlasnoj građi.

Komiža: HJA: *hitivôl, bižôl, mǝgallmǝga, vǝdillvǝdi, śmijô śe, doržô, imô, dô, pô, trǝbovo, kalô, đȳga*; OLA: *lā:jol, li:žò:l, bi:žò:l, po'šijol, žānjol, po'šikal, 'iśal, 'dovel, goni:l, plivi:l, di:li:*

Ložišća: *mǝgallmǝgal, lǝga, rǝsa, trǝbovo, vǝdillvidil, sǝ, pǝće*

Tipovi I.b) -(V)l > -(V)u (☀), I.c) -(V)l > -(V)v (☀) i I.d) -al > ol|o||u (▲)

Spomenuta se tri tipa javljaju na sjeveru čakavskoga područja,
npr.:

Klana: *mogaŭ, povidaŭ, prišaŭ, teŭ, biŭ, bdiŭ, boliŭ, črniŭ, imeŭ*⁶

Rupa: *govoriŭ, kupljevaŭ, počeu, pučiu*

Studena: *mǝgav, vǝdiv, čŭv*

Razvoj *l* u *u* i *v* u nekim je pp. prisutan istodobno, kao dvostrukost⁷.

Osim toga, u nekim pp. s tim dvama tipovima u kombinaciji se javlja i poseban refleks za slijed sekundarno *a* + *l*, koji daje *o*, *o* ili *u* (tip I.d), pokazujući kako se tamo razvoj *l* uz sekundarno *šva* razlikuje prema onom uz druge vokale. To se može povezati sa situacijom u južnočakavskim otočnim pp. i na otoku Viru, gdje se u nenaglašenom slogu razlikuje refleks *al* od refleksa *al* (v. niže tipove II., III.a) i III.c).

Brest: *štŭv, pokàzev, ĵimiv ~ mǝgo, prnĕsu, rāsto*

Sveti Martin: *zdinaŭ, zajǝhaŭ ~ mǝgo, prnĕso, rōso, trĕso*

Tip II.: -(V)l > -(V)ǝ – gubljenje *l* (⊗)

U tom tipu *l* nema kontinuantu, odnosno kontinuantu je *ǝ*. Npr.:

Jurkovo Selo: *mǝga, vǝdi, smĳa se, čĳta, dā*

Kaldir: *štĕ, brĳ, vǝdi, pǝće, ĵĕ, zĕ, sedĕ, sĕ, rĕka*

Lupoglav: *mǝga, čĳta, čĕsā, śā, kovā, smeĳā, vǝde, štĳe, zĕ, imĕ, svedǝći, zŭ*

Boljun: *mǝga, čĕśā, smeĳā, zdĳigna, ĳĳta, udri, svedǝći, zŭ*

Žminj: *vǝde, štĳĳe, zĳĕ, mǝga, dā, zŭ, guori*

Omišalj: *čĕśā, dā, deržā, brĳ, pustĳ, vǝdĕ, čĳtā, mǝgā*

Silba: *mǝga, pustĳ, čapā, dā, stāvi, dvĳga, sĕ*

Pag: *mǝgā, dĕrža, klĳ, pŭštĳ, vāze, bižā*

Kali: *mǝga, smĳa se, brĳja, d'ā, vǝdi, (j)ĳ, ũze, s'ĕ*

Banj: *mǝgā, bižā, dĳga, smĳĳā, čĕśĳĳā, udri*

Vrgada: *mǝgā, dĳgā, kažĳvĳ, dā, vǝdi, puštĳ, ĳ, sĕ*

Grohote: *mǝgā, kažā, dā, udri, ũzĕ, sĕ, izŭ*

Pražnica: *kǝzô, smĳĳô, držô, molô, dǝpô, kovô, bižô, ĳšo, sĕ*

⁶ Naglasci nisu označeni u primjerima gdje u izvoru nisu navedeni.

⁷ Neujednačena rješenja zabilježena u građi iz različitih izvora ponekada mogu biti i rezultat različite interpretacije kod različitih istraživača, u što smo se sami uvjerali uspoređujući snimke govora Nugle, na kojima se može čuti i *u* i *v* i *l*, s građom iz Upitnika za HJA gdje je zabilježena dvostrukost *v* i *u* i s onom iz literature (Kalsbeek 1984/85) u kojoj se uglavnom govori o *v*.

Vela Luka: *mõgā, pā, mećā, vīdī, govori, štī, pōčē*
 Lastovo: *mõgā, džžālldržā, dā, nosīllnōsī, dōñē, sjē*
 Kućište: *mõga, držā, dā, izū, pūstī, jī, pōčē*

Riječ je o tipu koji se nazivao i insularizmom, zbog prostiranja najvećim dijelom na otocima (Brozović 1988: 84).⁸ Na kopnu je zabilježen u trima međusobno udaljenim zonama: u središnjoj i jugoistočnoj Istri, u jugozapadnim pelješkim govorima te u Žumberku. Između toga dolazi samo na otocima, i to na sjevernom dijelu Krka, na području zadarskoga arhipelaga (između Metajne na Pagu i Vrgade)⁹ te na srednodalmatinskim i južnodalmatinskim otocima (Brač, Hvar i Vis, u većini govora dubletno s očuvanjem *l*, te Lastovo i Korčula).

Gledajući položaj toga tipa unutar čakavskoga areala, zapaža se kako je smješten između tipa s očuvanim *l* s jedne strane i tipova s vokalizacijom, bilo u *a* ili u *o*, s druge. Kako pokazuje karta, tip s očuvanim *l* i tipovi s vokalizacijom *l* u *a* ili u *o* gotovo nigdje nisu u izravnom dodiru – između njih je tip *l > ɔ*.

U tipu „nula“ građa u dijelu govora upućuje na potrebu analize samoglasnika koji su kontinuantne ishodišnih *a* i sekundarnoga šva, a našli su se u završnom položaju nakon gubljenja *l*. Naime, govori u kojima je u tijeku razvoja provedeno duženje pred sonantom i kod kojih se to duženje odrazilo na kvalitetu vokala, redovito u vidu različitoga stupnja zatvaranja, kvalitetom vokala ukazuju na relativnu kronologiju vokalsko-akcentnatskih promjena. Pri tome važnu ulogu ima razlikovanje između naglašenoga i nenaglašenoga sloga. Većina govora u tipu „nula“ kod glagola na *-al*, *-əl* nakon gubljenja *l* u završnom položaju ima isti samoglasnik, koji je kontinuantne izjednačenih *a = ə*, i u naglašenom i u nenaglašenom slogu. Taj može biti:

- *a*, koji može upućivati da u govoru dugo *a* nije mijenjalo artikulaciju u odnosu na kratko (usp. ostale primjere dugoga *a*) ili pak da pred završnim *l* prije njegova gubljenja nije bilo došlo do duženja, npr.

Žminj: *mõga, dā, smejā*
 Omišalj: *česā, dā, deržā, čitā, mõgā*
 Veli Iž: *češlā, kaživā, mõga, smjja*

- *a*, *o* ili koji drugi vokal, kod kojih je zatvorenost pokazatelj duženja, npr.

Banj: *mõgā, bižā, diġa, smjā, češljā*
 Vrgada: *mõgā, diġā, kaživā, dā*
 Grohote: *mõgā, kazā, dā*

⁸ Novija istraživanja pokazuju da se on javlja i u nekim nečakavskim govorima (npr. u kajkavskom govoru Rijeke Voćanske, Celinić 2015).

⁹ Za Ist u literaturi postoje različiti podatci – da pripada tipu „nula“ i tipu „l“; mi smo se priklonili Hammu (1955) i Smoljanu (mrežno izdanje: <http://www.maratonist.com/images/stories/PDF-dokumenti/bisednik.pdf>) jer je tvrdnja potkrijepljena primjerima: Smoljan [većina primjera bez oznake naglasaka]: *arivua, moga, pōca, ucini, zahiti, cu*.

Pučišća: *mògo, rěko, lègo, ćapô, čůvô, prĳčô, zăspo*
Lumbarda: *mògā, smijā, čĳtā, dā*

Za razliku od toga, u dijelu govora kod glagola na *-al* i *-əl* nakon gubljenja *l* u završnom se položaju kontinuantu izjednačenih $a = ə$ razlikuje s obzirom na naglašenost: u nenaglašenom je položaju uvijek *a*, što može upućivati da ispred *l* nije bilo došlo do duženja ili pak da je pokraćeno prije zatvaranja dugoga *ā*; u naglašenom¹⁰ je kontinuantu izjednačenih $a = ə$ koja se duženjem zatvorila u *ȧ*, *o*, *ȳa* ili koji drugi vokal, npr.:

Silba: *mòga, dvĳga ~ ćapā, dā*
Ugljan: *mòga, pòša, izāša, rěsa, čĳta, brĳja ~ kažĳvā, dā, kalā, pā*
Tkon: *mòga, pèka, čĳta, čěšlja, brĳja ~ dā, držā, bižā, kalā, bāćā*
Božava: *dĳga, mòga, brĳja ~ kažĳvā, smijā, klā*
Kali: *mòga, dòša, smĳja, brĳja ~ d"ā, p"ā, ĳap"ā, kal"ā, kov"ā*
Sali: HJA: *čĳta, brĳja (se)*, OLA: *mòga ~ HJA: kaževā, OLA: puā:llpā:, kovūā:llkovā:, igruā:lligrā:*
Krišan: *mōra, prĳša, lēga, čĳta ~ smijō, čěšō, držō, ĳapō, dō, šō, bižō*
Gornji Rabac: *žrōnpa, dĳga, hĳta, tĳka ~ špō, sō, gonō 'govorio', smijō, čěšlō*
Vrbanj: *mòga, hĳta, izāša, biža ~ kalā, smijā se, dā, pā, imā*

Specifični su govori kod kojih ishodišno *šva* i ishodišno *a* u položaju ispred završnoga *l* nisu imali jednak razvoj, kako pokazuje njihov vokalizam. Prema dostupnoj građi, riječ je o nekim južnočakavskim otočnim govorima na Braču, Hvaru i Visu, i to i u tipu s očuvanim *l* i u tipu „nula“ i u govorima s obama tipovima¹¹. U tim se govorima u nenaglašenom (zanaglasnom) slogu razlikuje kontinuantu sekundarnoga *šva*, koja čuva refleks kratkoga vokala (*a*): *-əl > -a(l)* – od kontinuantu ishodišnoga *a*, koja ima refleks dugoga vokala, artikulacijski zatvoreniji od kratkoga: *-al > -ȧ(l), -o(l), -o(l)* i sl., npr.

Milna: *dōša, nōša, pobĳga ~ dōsko 'dočekao'*
Brusje: *mògallmòga, dvĳga, rěsa, svĳka ~ brĳjo, kōvo, bižo, mēco, lēžo, trĳbovo*
Stari Grad: *riĳsal, svĳkal ~ ckōvol, brĳjol*
Vis: *mògallmòga, dĳgalldĳga, ĳsallĳša ~ bižo/bižo*
Komiža: HJA: *mògallmòga, dĳga*, OLA: *po'sikal, 'ĳsal ~ HJA: trĳbovo*, OLA: *lā:jol, po'sijol, žānjol*

Slična je pojava uočena na Viru (usp. tip III.a).

III. – vokalizacija

Tipovi III.a) $-(V)l > -(V)(j)a$ (■) i III.b) $-al > -aja$ (■)

U tipu III.a) završno se *l* razvilo u vokal *a* kod glagola kojih osnova završava vokalom koji nije *a*; kod glagola s osnovom na *a* ($< a, ə$) može se tumačiti da je u razvoju

¹⁰ Za naglašeno *ə* građa donosi samo primjer *šəl 'išao'*.

¹¹ Posebno treba promatrati one čakavske govore gdje je redovan razvoj $ə > o$, npr. Dobrinj: *mògō, šō, prišō, prnēsō, rāsō, pĳkō, vĳhō ~ čĳtā, hĳta*.

došlo do kontrakcije $al > aa > \bar{a}$ ($> a$) ili pak da je u tom tipu glagola došlo do otpadanja l prije kojega je eventualno došlo do duženja ispred l , npr.

Kaštelir: *mōga, glēda, vřga, łapā, vīdija, puštija, čūja*
 Rakalj: *mōga, čēšļa, čapā, vīdija, čūja*
 Sveti Filip i Jakov: *dōša, vūka, uzjāxa, pā, imā, vofija, čūja, osidija, ūzeja*
 Tkon: *mōga, brīja, švikā, bācā, kalā, pā, vīdija, udrīja, ūzeja, čūja*
 Zlarin: *čīta, čēšļa, smijā se, vīdija, čūja*
 Trogir: *īsa, rēša, cešjā, dā, štīja, brīja, šēja*
 Krilo Jesenice: *mōga, čītā, vīdija, vāzeja*

Ovaj se tip prostire u zapadnom i južnom dijelu Istre, izdvojeno u p. Vodice na Či-cariji, u obalnim čakavskim govorima južno od Petrčana i Novigrada te u nekolicini obližnjih otočnih govora, uključujući cijelo šibensko otočje.

U kombinaciji s tipom na a u nekim pp. zadarsko-šibenskoga područja pojavljuje se tip **III.b**), u kojem slijed al fakultativno ili redovito daje aja , npr.

Dinjiška: *dřzallđřzaja, kōvallkōvaja, imāllimāja, dāllđāja, pāllpāja*
 Petrčane: *mōga, čēšļa, bācā, kažīvā; dāja, paia, pobācaja, zvāja*
 Sukošan: *mōga, smīja se, čītā; bacāja, imāja, trībāja, pāja*
 Murter: *dōšgllđōšaja, išgllišaja, mōga, pēka, điga, znāllznāja, dāja, pā, drtāja, imāja, glēdaja, uzjāhlluzjāhaja*

U nekima od tih pp. riječ je o slobodnim inačicama, no ponegdje se čini da je raspodjela podložna zakonitostima. Ipak, kako je zabilježeni broj primjera s $-aja$ malen, zakonitosti se teško mogu sa sigurnošću utvrditi.

Izdvaja se p. Vir, gdje je, prema Galić i Lisac (2015), $-al$ dalo $-aja$, a $-əl$ je dalo $-a$. To je još jedan od pp. u kojima se u zanaglasnom položaju ispred završnoga l sekundarno šva nije izjednačilo s a .

Vir: *morāja, imāja ~ dōša, grīza; kúpija, rádija, prikīnija*

Tip III.c) $-(V)l > -(V)(j)o$ (O)

U tom tipu l se vokaliziralo u o . Pojava je potvrđena na krajnjem jugu čakavskoga područja, u nekoliko govora zapadnoga, čakavskoga dijela poluotoka Pelješca. Smatra se da je nastala pod utjecajem susjednih štokavskih govora.

Potomje: *prōšo, prōdo, provūko, nāpio, ūzeo*
 Trpanj: *imō, brō, propō, pošō, prōdo, dōnio, uhītio*

Budući da u Potomju dugo \bar{a} nije dalo \bar{o} , treba pretpostaviti razvoj $al > ao > \bar{o}$, tj. kontrakciju.

Kao i drugdje na području dodira dvaju tipova, u nekim se od tih pp. javljaju dvostrukosti s tipovima „o“ i „nula“ (npr. Orebić).

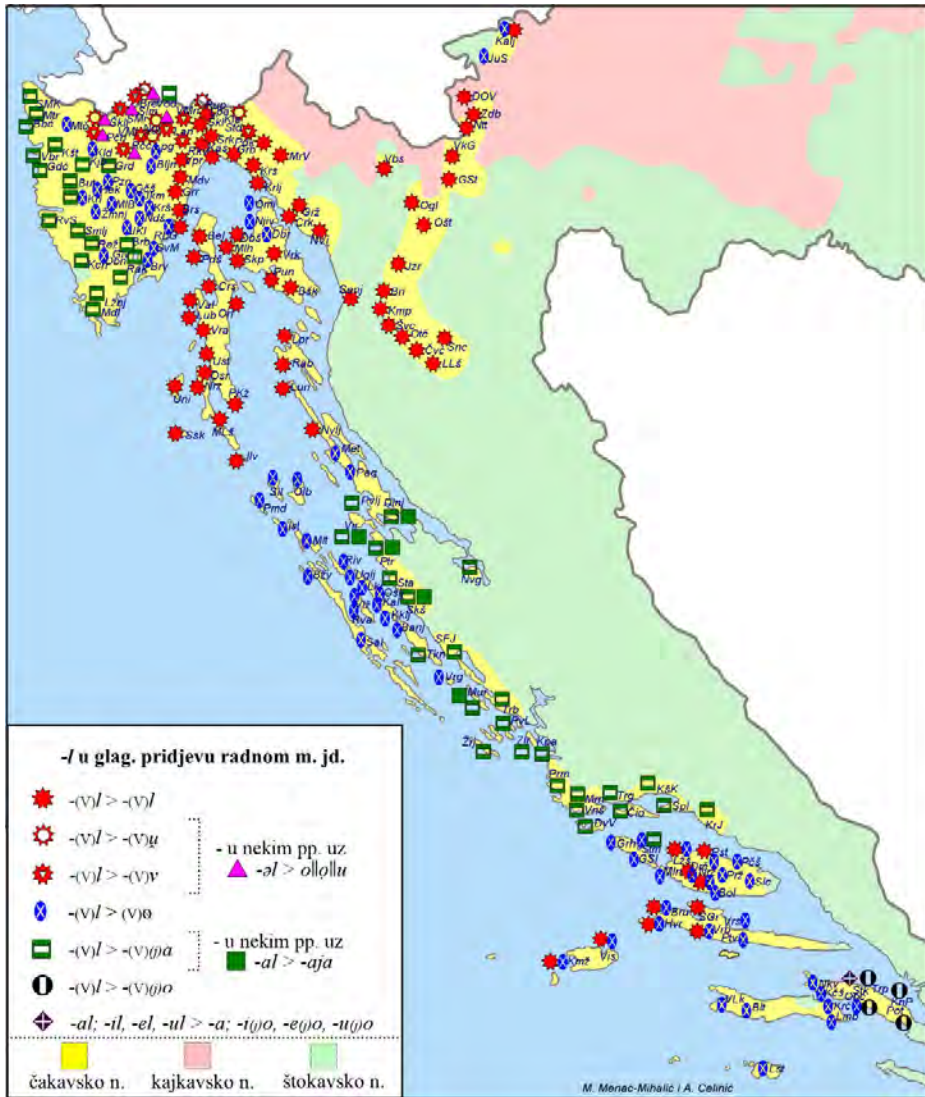
Tip IV. *-al; -il, -el, -ul > -a; -i(j)o, -e(j)o, -u(j)o* – kombinacija gubljenja i vokalizacije u *o* (↔)

Taj je tip zabilježen samo u jednom p. – Stankovići (kraj Orebića) – također na zapadnom dijelu Pelješca: *virova, pričā, našā, došā ~ bīo, vādio, pōnio, čūo*.

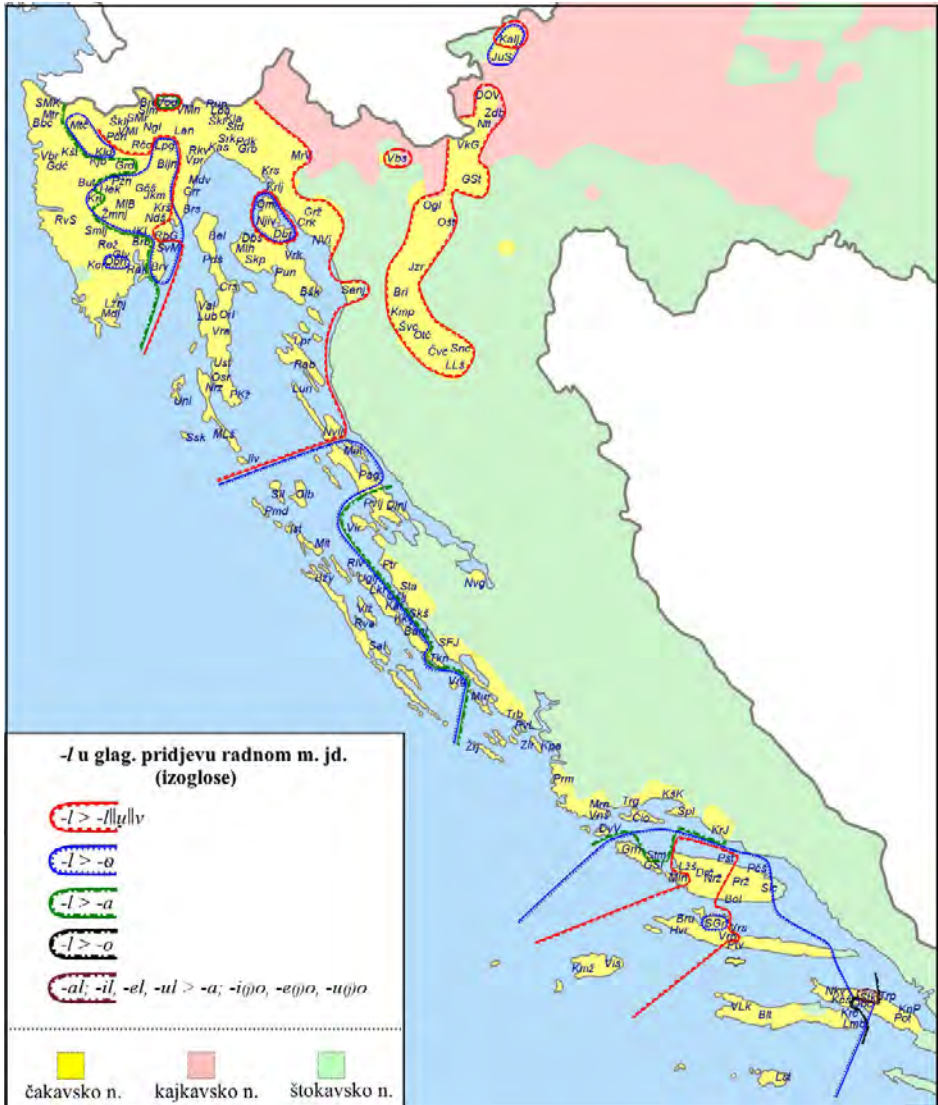
3. Zaključak

Završno *l* u glagolskom pridjevu radnom muškoga roda jednine u govorima čakavskoga narječja hrvatskoga jezika ima četiri pravca razvoja: I. sa sonantnim, odnosno neslogotvornim refleksom, II. s gubljenjem refleksa, odnosno refleksom *o*, III. s vokalskim refleksom te IV. s kombinacijom refleksa *o* i vokalskoga refleksa. Prvi i treći pravac imaju nekoliko tipova. U prvom razvoj je u *l* (zadržavanje stanja iz ishodišnoga sustava), *ɥ* ili *v*, a u trećem u otvoreni vokal *a* ili u stražnji srednji vokal *o*. Najprošireniji su tipovi razvoja oni u *l*, u *o* i u *a*. Bilo kao rezultat prirodnoga razvoja ili kao posljedica migracija, svaki se od spomenutih triju tipova javlja na nekoliko odvojenih područja, zbog čega je čakavsko narječje ispresijecano izoglosama. Pri tome se tip „*l*“ i tip „*a*“ gotovo nigdje izravno ne dodiruju; između njih redovito se razvio tip „*o*“ pa se on u tom smislu može smatrati prijelaznim tipom. U različitim tipovima razvoja i na različitim zemljopisnim područjima zabilježeni su govori koji ukazuju na specifičan razvoj *-əl*.

S obzirom na razvoj završnoga *l* stanje u čakavskom narječju potrebno je promatrati kao dio šire cjeline – hrvatskoga jezika i južnoslavenskoga zapada. Da bi se odredio daljnji, cjeloviti tijek izoglosa koje prolaze kroz čakavštinu, nužno je na isti način analizirati hrvatski jezik u cjelini. Karte koje budu prikazivale tu cjelinu pokazat će podudaraju li se izoglose razvoja završnoga *l* s tradicionalno postavljenim granicama hrvatskih narječja.

Karta 1. -l u glagolskom pridjevu radnom m. r. jd. (znakovna karta)

Karta 2. -l u glagolskom pridjevu radnom m. r. jd. (izoglosna karta)

Karta 3. -l- u glagolskom pridjevu radnom m. r. jd. glagola *biti*
(bez označenih vokalskih promjena)

Karta 4. *-l* u glagolskom pridjevu radnom m. r. jd. glagola *dati*
(bez označenih vokalskih promjena)

Punktovi, kratice, izvori

Babići (Istra): Bbc: *Vranić 1996*; **Banj:** Banj: *HJA*; **Barban:** Brb: *Pliško 2000*; **Baška:** Bšk: *HJA*; **Beli:** Bel: *HJA*; **Blato:** Blt: *Menac-Mihalić, Celinić 2012*; **Bol:** Bol: *Menac-Mihalić, Celinić 2012*; **Boljun:** Bljn: *HJA*; **Božava:** Bžv: *HJA*; **Brest:** Bre: *HJA*; **Brinje:** Bri: *HJA, OLA*; **Brovinje:** Brv: *Vranić, Nežić 2008*; **Brseč:** Brs: *HJA*; **Brusje:** Bru: *HJA, Hraste 1937*; **Butori:** But: *Pliško 2010.b*; **Cres:** Crs: *OLA*; **Crikvenica:** Crk: *Ivančić Dusper, Bašić 2014*; **Čiovo:** Čio: *Hraste 1947*; **Čovčići:** Čvc: *Donđivić 2018*; **Dinjiška:** Dinj: *HJA*; **Dobrinj:** Dbr: *HJA, OLA*; **Donji Oštri Vrh:** DOV: *Vranić 1996*; **Dračevica:** Drč: *Šimunović 2009*; **Drvenik Veli:** DvV: *Hraste 1947*; **Dubašnica:** Dbš: *HJA*; **Gedići:** Gdc: *Menac-Mihalić, Celinić 2012*; **Generalski Stol:** GST: *HJA*; **Glavani:** Glv: *HJA*; **Gornje Selo:** GSl: *Galović 2019*; **Grabrova:** Grr: *Vranić 1996*; **Grdoselo:** Grd: *HJA*; **Grebaštica:** Gre: *Banovac 2000*; **Grobnik:** Grb: *Lukežić, Zubčić 2007*; **Grohote:** Grh: *HJA*; **Heki:** Hek: *Vranić 1996*; **Hvar:** Hvr: *HJA, Hraste 1937*; **Ilovik:** Ilv: *Lukežić 1990*; **Ist:** Ist: *Hamm 1955, Smoljan, www*; **Jakomići:** Jkm: *Vranić 1996*; **Jezerane:** Jzr: *Lukežić 1990*; **Jurićev Kal:** JKl: *Pliško 2000*; **Jurkovo Selo:** JuS: *HJA*; **Kacana:** Ken: *Mandić, Pliško 2009*; **Kaldir:** Kld: *HJA*; **Kali:** Kal: *HJA*; **Kalje:** Kalj: *HJA*; **Karobjba:** Kjb: *Kalčić, Filipi, Milovan 2014, Vranić, Močibob 2006*; **Kastav:** Kas: *Matušan 2003*; **Kaštel Kambelovac:** KŠK: *HJA*; **Kaštelir:** Kšt: *HJA*; **Klana:** Kla: *Lukežić 1998*; **Komiza:** Kmž: *HJA, OLA*; **Kompolje:** Kmp: *Menac-Mihalić, Celinić 2012*; **Korčula:** Krč: *Moskovljević 1950, Kalogjera, Fattorini Svoboda, Josipović Smojver 2008*; **Kraljevica:** Krlj: *HJA*; **Krasica:** Krs: *HJA*; **Krilo Jesenice:** KrJ: *HJA*; **Kringa:** Kri: *Vranić 1996, Pliško, Ljubešić 2009*; **Kršan:** Krš: *HJA*; **Kučište:** Kčš: *HJA*; **Kukljica:** Kklj: *Benić 2014*; **Kuna Pelješka:** KnP: *Vodopić 2006*; **Lanišće (Istra):** Lan: *Menac-Mihalić, Celinić 2012*; **Lastovo:** Lst: *HJA, OLA*; **Ličko Lešće:** LLš: *Hodak 2004*; **Lipa:** Lpa: *Drpić, Vranić 2000*; **Ližnjan:** Lžnj: *Pliško 2010.a*; **Lopar:** Lpr: *Menac-Mihalić, Celinić 2012*; **Ložišća:** Lžš: *HJA, Galović 2013*; **Lukoran:** Lkr: *Vranić 1996*; **Lumbarda:** Lmb: *HJA*; **Lun:** Lun: *HJA*; **Lupoglav:** Lpg: *HJA*; **Mali Lošinj:** MLš: *Lukežić 1990*; **Martinčići:** Mtč: *Vranić 1996*; **Materada:** Mtr: *Vranić 1998*; **Medulin:** Mdl: *HJA*; **Medveja:** Mdv: *HJA*; **Metajna:** Met: *Lukežić 1990, Vranić 2002.a*; **Milna (Brač):** Mln: *Menac-Mihalić, Celinić 2012*; **Milohnići:** Mlh: *Vranić 1996*; **Milotski Breg:** MlB: *Vranić 1996*; **Molat:** Mlt: *Vranić 1996*; **Mrzla Vodica:** MrV: *Vranić 2005*; **Murter:** Mur: *Menac-Mihalić 1997, Juraga 2010*; **Nakovana:** Nkv: *Novak 1967*; **Nedešćina:** Ndš: *Vranić 1996*; **Nerezine:** Nrz: *HJA*; **Nerežišća:** Nrž: *Šimunović 2011*; **Netretić:** Ntt: *Vranić 1996*; **Novalja:** Nvlj: *Vranić, Oštarić 2016*; **Novi Vinodolski:** NVi: *HJA*; **Novigrad (dalmatinski):** Nvg: *Jakić-Cestarić 2013*; **Nugla:** Ngl: *HJA, Kalsbeek 1984./85*; **Njivice:** Njiv: *HJA*; **Ogulin:** Ogl: *HJA*; **Olib:** Olb: *HJA, Hamm 1955*; **Omišalj:** Omi: *HJA*; **Orbanići:** Obn: *Kalsbeek 1998*; **Orebić:** Obc: *Ivić 1957*; **Orlec:** Orl: *Houtzagers 1985*; **Osor:** Osr: *Vranić 1996*; **Oštarije:** Ošt: *HJA*; **Otočac:** Otč: *HJA*; **Pag:** Pag: *HJA, Hamm 1955*; **Pazin:** Pzn: *HJA*; **Petrčane:** Ptr: *HJA, Jakić-Cestarić 1960*; **Pitve:** Ptv: *Barbić 2012*; **Podkilavac:** Pdk: *HJA*; **Potomje:** Pot: *Kirigijja 2004*; **Povljana:** Pvlj: *Tičić 2004, Menac-Mihalić, Celinić 2012*; **Pražnica:** Prž: *HJA*; **Predošćica:** Pdš: *Vranić 1996*; **Premuda:** Pmd:

Hamm 1955; **Primošten**: Prm: *HJA*; **Prvić-Luka**: PvL: *Menac-Mihalić, Celinić* 2012; **Pučišća**: Pčš: *Šimunović* 2011; **Punat (Krk)**: Pun: *Lukežić* 1990; **Punta Križa**: PKž: *Vranić* 2005; **Rab**: Rab: *HJA*; **Rabac Gornji**: RbG: *HJA*; **Rakalj**: Rak: *HJA*; **Rava**: Rva: *Galić* 2017; **Režanci**: Rež: 2004; **Rivanj**: Riv: *Radulić* 2002, *Radulić* 2003; **Rovinjско Selo**: RvS: *HJA*; **Rukavac**: Rkv: *OLA*; **Rupa**: Rup: *Drpić, Vranić* 2000, *Vranić* 2005; **Sali**: Sal: *HJA, OLA*; **Selca**: Slc: *Šimunović* 2009; **Senj**: Senj: *HJA*; **Silba**: Sil: *HJA, Hamm* 1955; **Sinac**: Snc: *Lukežić* 1990, *Ilić* 2000; **Skrpčići**: Skp: *Lukežić* 1990; **Smoljanci**: Smlj: *Vranić* 1996; **Split**: Spl: *Menac-Mihalić, Celinić* 2012; **Sroki**: Srk: *Vranić* 1996; **Stankovići**: Stk: *Šimunović* 2011; **Stanovi**: Sta: *HJA*; **Stari Grad**: SGr: *HJA, Hraste* 1937; **Stomorska**: Stm: *Galović* 2019; **Studena**: Std: *HJA, Lukežić* 1998; **Sukošan**: Skš: *HJA*; **Susak**: Ssk: *HJA*; **Sveta Marija na Krasu**: SMK: *Vranić* 1996; **Sveta Marina**: SvM: *Vranić* 1996; **Sveti Filip i Jakov**: SFJ: *HJA*; **Sveti Martin**: SMr: *HJA*; **Škalnica**: Škl: *Vranić* 1996; **Švica**: Švc: *Vranić* 1996; **Tkon**: Tkn: *HJA*; **Tribunj**: Trb: *HJA*; **Trogir**: Trg: *HJA, OLA*; **Trpanj**: Trp: *Novak* 1967; **Ugljan**: Uglj: *HJA*; **Unije**: Uni: *Lukežić* 1990; **Ustrine**: Ust: *HJA*; **Vabriga**: Vbr: *HJA*; **Valun**: Val: *Vranić* 1996; **Vela Luka**: VLk: *HJA*; **Vele Mune**: VMn: *Ivić* 1982; **Veli Iž**: Viž: *HJA*; **Veprinac**: Vpr: *Vranić* 1996; **Vir**: Vir: *Galić, Lisac* 2015; **Vis**: Vis: *HJA*; **Vodice (Istra)**: Vod: *HJA*; **Vrana (Cres)**: Vra: *Vranić* 1996; **Vrbanj**: Vrb: *HJA, OLA*; **Vrbnik**: Vrk: *HJA*; **Vrboska**: Vrs: *Hraste* 1937; **Vrbovsko**: Vbs: *Matešić* 2006; **Vrgada**: Vrg: *HJA*; **Vukova Gorica**: VkG: *HJA*; **Zadobarje**: Zdb: *Marinković* 2017; **Zlarin**: Zlr: *HJA*; **Žirje**: Žjr: *Finka, Šojat* 1964; **Žminj**: Žmj: *HJA, OLA*

Literatura

- Banovac, Ana. 2000. *Grebaštica*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Barbić, Ante. 2012. *Rječnik Pitava i Zavale*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Benić, Mislav. 2014. *Opis govora Kukljice*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Brozović, Dalibor. 1997. Narječja hrvatskoga jezika. U: *Hrvatski leksikon*. 2. knjiga. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 155–156.
- Celinić, Anita. 2015. Fonologija Rijeke Voćanske i voćanskoga kraja. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 19, 25–77.
- Celinić, Anita; Menac-Mihalić, Mira. 2022. Geolingvistički pogled na završno l glagolskoga pridjeva radnog u kajkavskom narječju u Hrvatskoj. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 26, 15–30.
- Dondić, Valentina. 2018. *Opis govora Čovića*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Drpić, Irena; Vranić, Silvana. 2000. Jezične značajke mjesnoga govora Lipe. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 12 (1–2), 17–36.

- Finka, Božidar; Šojat, Antun. 1968. Govor otoka Žirja. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 1 (1), 121–220.
- Galić, Josip. 2017. Govor otoka Rave. U: *Rječnik i govor starih žitelja otoka Rave* [ur. Faričić, Josip; Galić, Josip]. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru, 11–60.
- Galić, Josip; Lisac, Josip. 2015. Govor otoka Vira i njegov leksik. *Čakavska rič : Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, XLIII (1–2), 5–30.
- Galović, Filip. 2013. Jezične osobitosti mjesnoga govora Ložišća na otoku Braču. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 25 (1), 181–198.
- Galović, Filip. 2019. *Govori otoka Šolte*. Šolta – Zagreb: Općina Šolta – Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Hamm, Josip. 1955. Izvještaj o naučnom putovanju na Olib, Silbu, Ist, Premudu i Pag. *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 60, 334–339.
- HJA= upitnici za Hrvatski jezični atlas, rukopisna građa, pohranjeni u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Hodak, Marija. 2004. *Ličko Lešće*. Seminarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Houtzagers, Peter. 1985. *The Čakavian Dialect of Orlec on the Island of Cres*. Amsterdam: Brill Rodopi.
- Houtzagers, Peter. 1985. Vowel systems of the Ekavian dialects spoken on Cres and Lošinj. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 27–28.
- Hraste, Mate. 1937. *Čakavski dijalekat ostrva Hvara*. Biblioteka Južnoslovenskog filologa, knj. 8. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.
- Hraste, Mate. 1947. *Osobine govora otoka Šolte, Čiova, Drvenika i susjedne obale*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Hraste, Mate; Hamm, Josip; Guberina, Petar. 1956. Govor otok Suska. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 1, 5–213.
- Ilić, Jasna. 2000. *Simac*. Seminarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Ivančić Dusper, Đurđica; Bašić, Martina. 2014. *Rječnik crikveničkoga govora*. Crikvenica: Centar za kulturu Dr. Ivan Kostrenčić.
- Ivić, Pavle. 1957. Izveštaj o terenskom dijalektološkom radu u severnoj Hrvatskoj i južnoj Dalmaciji u leto 1957 godine, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 2, 401–407.
- Ivić, Pavle. 1982. O munskom govoru u severnoj Istri. *Studies in Slavic and General Linguistics*, 2, South Slavic and Balkan Linguistics, 131–155.
- Ivšić, Stjepan. 1970. *Poredbena slavenska gramatika* [prir. Katičić, Radoslav; Vrana, Josip]. Zagreb: Školska knjiga.
- Jakić-Cestarić, Vesna. 1960. Ispitivanje govora otoka Premude, Silbe, Oliba, Ista te Petračana na zadarskom kopnu. *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 64, 357–361.

- Jakić-Cestarić, Vesna. 2013. Još o akcentuaciji Novigrada, mjesta na Novigradskome moru. *Od indoeuropeistike do kroatistike: zbornik u čast Daliboru Brozoviću* / [ur. Matasović, Ranko]. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, 181–187.
- Juraga, Edo. 2010. *Rječnik govora otoka Murtera*. Murter – Šibenik: Ogranak Matice hrvatske – Županijski muzej.
- Kalčić, Slavko; Filipi, Goran; Milovan, Valter. 2014. *Rječnik roverskih i okolnih govora*. Pazin – Zagreb – Pula: Matica hrvatska Pazin – Naklada Dominović – Znanstvena udruga Mediteran.
- Kalogjera, Damir; Fattorini Svoboda, Mirjana; Josipović Smojver, Višnja. 2008. *Rječnik govora grada Korčula*. Zagreb: Novi liber.
- Kalsbeek, Janneke. 1984–1985. Neke fonološke i morfološke osobine govora Nugle u sjevernoj Istri. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 27–28, 313–320.
- Kalsbeek, Janneke. 1998. *The Čakavian Dialect of Orbanici Near Žminj in Istria*. Amsterdam: Rodopi.
- Kirigjija, Eva. 2004. *Potomje*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Lisac, Josip. 2009. *Dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lukežić, Iva. 1998. *Govori Klane i Studene*. Crikvenica: Libellus.
- Lukežić, Iva; Turk, Marija. 1998. *Govori otoka Krka*. Crikvenica: Libellus.
- Lukežić, Iva; Zubčić, Sanja. 2007. *Grobnički govor 20. stoljeća*. Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Zagreb – Rijeka – Čavle: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Lukežić, Iva. 2015. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*. Zagreb – Rijeka – Čavle: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Mandić, David; Pliško, Lina. 2009. Mjesni govor Kacane. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 35 (1), 201–215.
- Marinković, Marina. 2017. Iz fonologije mjesnoga govora Zadobarja: čakavsko-kajkavske interferencije na zapadnome karlovačkome području. *Jezikoslovni zapiski*, 23, 1–107.
- Matešić, Mihaela. 2006. Frazeologija mjesnoga govora Vrbovskoga. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 18 (2), 37–81.
- Matušan, Jelena. 2003. *Sintaksa u kastavskoj čakavštini*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Menac-Mihalić, Mira. 1989. Glagolski oblici u čakavskom narječju i u hrvatskom književnom jeziku. *Filologija*, 17, 81–109.

- Menac-Mihalić, Mira. 1995. Naglasak glagolskog pridjeva radnog u čakavskom narječju. *Filologija*, 24/25, 247–251.
- Menac-Mihalić, Mira. 1997. Glagolski pridjev radni u Murteru. *Suvremena lingvistika*, 43/44 (1–2), 185–190.
- Menac-Mihalić, Mira; Celinić, Anita. 2012. *Ozvučena čitanka iz hrvatske dijalektologije*. Zagreb: Knjigra.
- Menac-Mihalić, Mira; Celinić, Anita. 2019. Završno *l* u glagolskom pridjevu radnom u štokavskim govorima u Hrvatskoj. *Bosanskohercegovački slavistički kongres, Zbornik radova* (knjiga 1). Sarajevo, 481–496.
- Milčetić, Ivan. 1895. *Čakavština Kvarnerskih otoka*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 121, 92–132.
- Moguš, Milan. 1977. *Čakavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Moskovljević, Miloš. 1950. Govor ostrva Korčule. *Dijalektološki zbornik. XI*. Beograd: Srpska akademija nauka, Odeljenje za jezik i književnost – Naučna knjiga.
- Novak, Zlatka-Matilda. 1976. Kratak osvrt na dijalekte poluotoka Pelješca. U: *Pelješki zbornik* [ur. Vekarić, Stjepan]. Potomje – Dubrovnik – Korčula: Poljoprivredna zadruga i vinarija Dingač – Samoupravne interesne zajednice za kulturu općina Dubrovnik i Korčula, 431–436.
- OLA = upitnici za Općeslavenski lingvistički atlas, rukopisna građa, pohranjeni u Zavodu za lingvistička istraživanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.
- Pliško, Lina. 2000. *Govor Barbanštine*. Pula: Filozofski fakultet u Puli.
- Pliško, Lina; Ljubešić, Tatjana. 2009. Novija istraživanja mjesnoga govora Kringe. *Croatica et Slavica Iadertina*, 97–105.
- Pliško, Lina. 2010a. Novija istraživanja mjesnoga govora Ližnjana. *Filologija*, 55, 105–115.
- Pliško Lina. 2010b. O govoru Butora. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 127–135.
- Pronk, Tijmen. 2013. On the accentuation of *l*-participles of the type *nesъ* in western South Slavic. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 39 (1), 105–131.
- Radulić, Ladislav. 2002. *Rječnik rivanjskoga govora*. Zadar: Matica hrvatska.
- Radulić, Ladislav. 2003. Osnovne značajke rivanjskoga glagolskoga sustava. *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, XXXI (1–2), 189–194.
- Ribarić, Josip. 2002. *O istarskim dijalektima. Razmještaj južnoslavenskih dijelekata na poluotoku Istri*. Pazin: „Josip Turčinović“ d.o.o.
- Smoljan, Ante. *Rječnik manje poznatih riječi i izraza u išćunskom govoru*. <http://www.maratonist.com/images/stories/PDF-dokumenti/bisednik.pdf>. Pristup 30. srpnja 2019.
- Šimunović, Petar. 1977. Čakavština srednjodalmatinskih otoka. *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, VII (1), 5–63.

- Šimunović, Petar. 2009. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Šimunović, Petar. 2011. *Čakavska čitanka*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Tičić, Ante. 2004. *Rječnik govora mjesta Poveljane*. Zadar: Matica hrvatska.
- Velčić, Nikola. 2003. *Besedar Bejske Tramuntane*. Rijeka: Adamić.
- Vodopić, Nina. 2006. *Kunovske stare riči*. Kuna: vlastita naklada.
- Vranić, Silvana. 1996. Realizacija finalnoga slogovnogoga // u govorima čakavskoga narječja. *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika. Knj. 2: Priopćenja hrvatskih sekcija III. međunarodnog slavističkog skupa Teorija i praksa nastave slavenskih jezika: Pečuh, 26–27. travnja 1996.* [ur. Blažetin, Stjepan]. Pečuh: Bibliotheca Croatica Hungariae, 275–291.
- Vranić, Silvana. 2002a. O fonološkome sustavu mjesnoga govora Metajne. *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, XXX (1–2), 111–136.
- Vranić, Silvana. 2002b. *Govori sjeverozapadnoga makrosustava na otoku Pagu. 1. Fonologija*. Novalja: Matica hrvatska Ogranak Novalja.
- Vranić, Silvana. 2005. *Čakavski ekavski dijalekt: sustavi i podsustavi*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- Vranić, Silvana; Močibob, Iva. 2006. Prilog istraživanju govora Karojbe. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 18 (2), 23–36.
- Vranić, Silvana; Nežić, Ivana. 2008. Fonološke napomene o govoru Brovinja u Istri. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 20 (2), 39–50.
- Vranić, Silvana. 2011. *Govori sjeverozapadnoga makrosustava na otoku Pagu. 2. Morfologija*. Novalja – Rijeka: Matica hrvatska Ogranak Novalja – Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Vranić, Silvana; Oštarić, Ivo. 2016. *Rječnik govora Novalje na otoku Pagu*. Novalja: Grad Novalja – Ogranak Matice hrvatske u Novalji – Filozofski fakultet u Rijeci.
- Vranić, Silvana; Zubčić, Sanja. 2018. Hrvatska narječja, dijalekti i govori u 20. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika. 5. knjiga: 20. stoljeće – prvi dio*. Zagreb: Croatica.
- Zubčić, Sanja. 2003. Akcent glagolskoga pridjeva radnoga u sjeverozapadnim čakavskim govorima. *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, XXXI (1–2), 139–163.

A geolinguistic view of the final *l* in the *l*-participle in the Čakavian dialects

The final *l* in the *l*-participle masculine singular in the Čakavian dialects of the Croatian language has four directions of development: I. with a sonant, that is, with a nonsyllabic reflex; II. with the loss of the reflex, that is, with reflex \emptyset ; III. with the vowel reflex; IV. with a combination of reflex \emptyset and vowel reflex. The first and the third directions have several types. In the first, development is *l* (retention of the state from the starting system), *ʎ* or *ʋ*, and in the second type the result is an open vocal *a* or a posterior middle vocal *o*. The most widespread types of development are *l*, \emptyset and *a*. Both: as a result of natural development or as a result of migration, each of the three mentioned types occur in several separate areas, so the Čakavian dialects are crossed by isoglosses. Type „*l*“ and type „*a*“ are almost never directly in touch; between them, the „ \emptyset “ type has evolved regularly, so it can be considered a transitional type in this regard. In different types of development and in different geographical areas, speeches have been noted indicating the specific development of $-\partial l$.

Considering the development of the final *l*, the situation in the Čakavian dialects should be considered as a part of a wider whole – the Croatian language and the South Slavic West languages. In order to determine the following, complete course of isoglosses passing through the Čakavian, it is necessary to analyze the Croatian language as a whole in the same way. The maps depicting this whole will show whether the isoglosses of the final *l* correspond with the traditionally set boundaries of the Croatian dialects.

Keywords: final *l*, *l*-participle, Croatian, Čakavian, geolinguistics

Lana Molvarec

Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb
lmolvare@ffzg.unizg.hr

In and Around Split. Economy, Space and Contemporary Croatian Novel^{1, 2}

Over the last twenty years, we have witnessed in the Croatian literary science the appearance of the so-called spatial turn which is characterized by the study of space as a dynamic dimension of literary texts, which are always partially imagined, but on the other hand, their mimetism speaks of the complex connection between inscribing human action into space and its labeling, and of the influence of space on literary protagonists. In the light of the spatial turn, a whole series of studies that thematize the urban universes of Zagreb, Dubrovnik, Paris, London, Berlin, Rijeka emerged in the prominent works of Croatian writers. In this paper, the focus of my observation will encompass the images of Split and its surroundings in several contemporary novels. Split has a prominent role in the cultural images of the 20th century. I will give a brief overview of the dominant images: Split as the city of Diocletian's Palace and Gregory of Nin, Split from an operetta and a postcard, Split as the city of farmers, Split as a devil's island and a problem city. In contemporary literary texts, from the transition to the present day, we will see a dramatic rift between the apocalyptic image of the city of favelas and the architectural chaos in the transition, and the image of a fashionable desirable tourist destination that has dominated the last decade. In parallel, I will observe the imagination of the Split surroundings and suburbs, which seem to remain the unwanted Other. The following novels will be analyzed: *Adio, kauboju / Adios, Cowboy/ and Pjevač u noći / Singer in the Night/*, by Olja Savičević Ivančević, *Ovce od gipsa /Plaster Sheep/* by Jurica Pavičić, and *Južina /South Wind Blues/* by Nebojša Lujanović. This article will explore how the transformation of space, in above-mentioned novels, is indispensably linked to literary imaginations of the metamorphoses of capitalism in Croatian society and culture from the war and transition to the involvement in global tourism.

Keywords: contemporary Croatian novel, images of Split, space, economy

¹ This paper was written as part of the "Economic Foundations of Croatian Literature" project, funded by the Croatian Science Foundation (IP-2016-06-2613).

² The translation of this paper in English was financed by the institutional project of University of Zagreb: *Cultural Capital: in Literary Magazines, Historiography, Criticism and Interpretation.*

1.

The representation of cities and urban identities in transitional and contemporary Croatian prose has been systematically studied in Croatian literary science (as evidenced by studies e.g., Nemeč 2010, Kolanović 2011, Koroman 2018). Most of these studies focus primarily on the urban identity of Zagreb in the post-war, post-socialist, unstable and volatile period of deep social and economic transformation, which, surely, stems from the fact that most contemporary urban prose production is concentrated on Zagreb. What would we discover if we were to focus the commitment to this issue on the image articulation of a city which was somewhat in the background of the interests of contemporary Croatian urban prose? Of course, we are talking about Split. This city certainly has a prominent place in the collective cultural memory and is undoubtedly an urban structure associated with very intense images in popular, media, and everyday culture.

As the above authors noted, the urban transitional prose, on the one hand, via paradigmatic urban spaces such as cafes, inns, shopping centers, and a neighborhood with apartment buildings that speak of the class status of the heroes, displays profound economic and social changes, and on the other, thematizes urban identities in the gap between popular and consumer culture, and the possibilities of resistance to capitalist and consumer rituals (Nemeč 2010: 231–234, Kolanović 2011: 343–361, Koroman 2018: 241–248). The urban lifestyle, which sometimes bears the characteristics of cultural elitism, enjoys a privileged position, and is sometimes self-ironizing, while non-urban ones are often parodied, caricatured images of otherness (Koroman 2018: 135–136), articulated through identity labels such as yokels, dinarides, Herzegovinians, thieves, HDZ party members, rightists, etc.

To further develop the arguments of the paper, it will be particularly useful to make a certain deconstruction of the urban identity privilege by linking its meaning with the periphery, and no longer the center, in transitional prose, (cf. Kolanović 2008). This insight will be followed by the construction of the characters' and/or narrator's identity, which grows out of the specific interpretation of the urban (ibid: 86), class, and cultural matrix (cf. Koroman 2020, Gajin 2020). Following Kolanović's postulates about the decentralization of the urban to the margins, the hyper-significance of the non-center, the periphery, the suburbs, the suburban, and the representation of the city center as a semantically empty center in transitional prose (Kolanović 2008: 74), I will explore the way the image of Split is being created in analyzed novels, whether or not it follows the above-mentioned logic, and whether or not there has been a change and a development of said problems in little over 20 years, the period during which these novels were published. A particular interest of this paper lies in the way the city's image is firstly associated with economic processes of the trauma of transitioning to capitalism, and later with the currents of the global economy, especially tourism, which in modern

times brings new transformations of space and the urban. Furthermore, the representational practices of narrators and characters are very important, which raises the question of their status, the position from which they speak, and whether they give privilege to certain images of the city in relation to others.

Additional insights into the literary articulations of the city and economic processes will be gained through an interdisciplinary comparison with research in other social and humanistic disciplines, mostly by introducing the spatial turn in the reading of contemporary Croatian prose. Space is not regarded as an empty vessel in which narration takes place, but as dynamic, semantically charged, and socially produced, as seen in the insights of spatial turn theorists such as Henri Lefebvre, David Harvey, and Edward Soja. Space is not only shaped and marked by subjects, but it also has a reciprocal effect on them, influencing the conditions of their jobs, leisure, lifestyle, while creating or destroying social communities. Space, especially from a tourism practice standpoint, is becoming a source of profit, a place of consumption, a source of identity, and even a litmus paper of a wider, global social change.

Not only are cities changing right before our eyes under the imperative of economic development, but the spatial transformation is also becoming an important topic in our contemporary prose works, as well as an important problem hub of contemporary Croatian literary science.

2.

When we talk about the media and cultural images of Split, we can undoubtedly conclude that, in the Croatian context, Split is placed in a relationship of binary opposition to Zagreb. It is possible to state that Split occupies the position of Otherness, today in relation to Zagreb, once in relation to Venice (cf. Pletenac 2007). If we carry out a more detailed analysis of that Otherness, we come across two dominant images: one represents a city of great historical beauty, but also a city of popular music, sports, fashion, and beauty, and the other one represents Split as a problem city. As Renata Jambrešić-Kirin says: "What makes this city, unlike, say, Rijeka, Osijek, or Karlovac, a city of 'unprecedented media attractiveness' (Lalić), are not only its problems, scandals, the enigmatic future of the urban Sphinx, but also its attempts at literary, journalistic, film and subcultural self-portraits and self-understanding, the same ones that slowed down the 'brain drain' to the capital." (2007).

We encounter such a duality of the image of Split if we go deeper into the past, as well.

Split has always inspired numerous travelers, writers, and artists who have left behind numerous printed testimonies about it. A large number of these testimonies are gathered in the book *Eternal Split* (1985), written by Anatolij Kudrjavcev. Kudrjavcev

points out that two images of Split are dominant in these otherwise heterogeneous records. One is a postcard panorama, an idealized image of paradigmatic city views – “romance with an operetta ambiance, scenery and theatrical lighting” (Kudrjavcev 1985: 122); it is an exterior, striking image of Split that was enthusiastically and cheerfully written about (ibid: 119).

The second, much rarer, is peeking behind the scenes (ibid: 119), which brings a feeling of anxiety and vagueness. These authors usually described the Get and Veli Varoš neighborhoods, as hellish labyrinths of dirty, dark, and narrow streets without lighting or air, filled with lying drunken laborers and workers, a hotbed of fornication, immorality, crime, dirt, vice, disease, prostitution (ibid: 168–170, 278, 325–331). Both of these macro images refer to the center of Split, which I emphasize, while having in mind that the images of modern novels move mainly outside the borders of the old town, to the suburbs and on the periphery.

But, at a closer look, one could make the assumption that the modern image of the problem city is just a continuation of that older, decades old story.

If we used postcolonial theory, like Tomislav Pletenac, and critically revised Fortis’s theses, then we could argue that the North, personified as Zagreb, views Split as the actor of its pedagogical paradigm; the problem city in which the wild nature of the South can never be appeased in the civilizational project of the North (2007: 116). On the other hand, Split often idealizes Zagreb’s rationality, tolerance and modernity (cf. Jambrešić-Kirin 2007; Pavičić 2018: 229). *Northerners’* images about passionate and emotional Dalmatians living an authentic, intense, and free life were often taken over and perpetuated by Dalmatians themselves, especially through popular pop music (Perinić 2007), and Ana Perinić’s analysis brings the lyrics of these songs into a clear connection with the dominant patriarchal ideology (ibid: 110–112).

Such romanticized Mediterraneanisms in contemporary popular music actually deviate from the contemporary literary and media image of the city’s life and the meaning it accumulates within itself.

The first significant media incorporation of the later widespread and established image of Split as a problematic, contradictory, and chaotic city, into the collective memory took place in the 1980s. In this context, it is particularly important to mention Darko Hudelist’s article in *Start* magazine from 1988 in which he calls Split a devil’s island, primarily because of the growing problem of drug addiction that culminated in the 1990s (Andrijašević and Lalić 2008: 418), but also, as Hudelist later explained, sees it as a Krležian metaphor for social problems in Yugoslavia just before its disintegration³. The war and the transition further reinforced this image, which got even more complicated by the war of cultures in the 1990s, between “civilized” local and “wild” new-

³ <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/106271/split-je-vrazji-otok-hudelist-riva-je-ljepša-ali-znjan-je-katastrofa> Accessed 4 Feb 2020.

comers from the hinterland, which became a particularly popular topos in wider discussions on other Croatian urban areas, as well. The rise of tourism and the popularization of Split as a desirable destination for global tourists throws cultural differences into the background and introduces a new difference, the economic one: those who have caught the tuft of their tourist Caerus and those who have not. Does such a changed economic and social logic in relation to the 1990s and 2000s, and the establishment of a new tourist paradigm of the city find its reflection, interpretation and creative use in contemporary Croatian prose? Is the role of literary texts solely to represent changes in social reality, or does literature provide an opportunity for the creative transformation of meaning based on perceived social diagnosis? In the course of a more detailed study of these problems it will become apparent that texts closer to the present moment largely transcend the mimetic model of reality prose by playing with references to reality while creating a certain poetic and political response to reality.

I will observe the mentioned problem hubs of the relationship between Split and economy in contemporary Croatian novels in the corpus created from 1997 to 2018.

Several images can be clearly distinguished: the image of wartime Split in *Ovce od gipsa* by Jurica Pavičić, the transitional periphery of Split and the first tourist transformation of Split in *Adios, Cowboy* by Olja Savičević Ivančević, while *Singer in the Night* by Olja Savičević Ivančević and *Južina* by Nebojša Lujanović, on the other hand, evoke memories of Split as it no longer exists, which is primarily characterized by specific people and personal, but also generational experience of growing up (*Singer in the Night*) or by the modern battle for the city and its identity as it once was, which gets lost in the whirlpool of social turmoil, and whose most important exponents are outcasts, marginalized individuals, and fools (*Južina*). None of the above-mentioned images of Split is a sentimental postcard of the Quay, Diocletian's Palace, and Cathedral of St. Domnius, but a skewed perspective on the city from the margins, mostly spatial, but also from class, cultural, and even political minorities.

3.

After these introductory remarks, I will show how the mentioned topics, problems and relationships are articulated on examples from the analyzed novels.

Ovce od gipsa introduces readers to the war atmosphere of Split, in which war events and war actors play a dominant role. Since war is always a catalyst for a major social transformation, and in the Croatian case it coincided with great political and economic transformation, it is not unusual that the characters are strongly marked by specific political, class and cultural characteristics that are most often grouped around the axis of urban-non-urban dichotomy. Narrative consciousness, as well as characters who figure as predominantly positive, is related to the urban pole of the dichotomy. This has al-

ready been noticed as an essential feature of transitional prose: narrators and focalizers look at the world from the position of a middle-class citizen from which they create endogenous others (Koroman 2020: 199). As Koroman shows, there are several aspects of the identity of endogenous others, but for this paper “yokels”, i.e., carriers of high economic and low cultural capital, are of a particular importance (ibid: 204). This type of identity, in contrast to which the dominant narrative and focalizing consciousness is formed, occurs in all observed novels. Since *Ovce od gipsa* belongs chronologically, considering the time of the action, at the beginning, in war time, when the elites, i.e., the winners of the transition have not yet been established, it can be noticed that these endogenous others are primarily associated with cultural and even biological differences, and to a lesser extent with differences in economic capital. Namely, it is evident that such characters carry a specific physiognomy, an ideological and ethical set of values, and that is the basis on which the narrator speculates that the unstructured war conditions are suitable for their future economic, social, and political rise:

“When he dissected his dislike of Vulas, a rural child with a rough accent, he always rebuked himself for the fact that it contained little urban racism. But he could often admit to himself with pleasure that Vulas was terrible, one of the kind of people to whom new opportunities and the war gave unimaginable wings.” (Pavičić 1998: 20)

“Apart from being smarter, Grandma Šešelj looked like her grandson. She was agile, enterprising, and tangible, and as dishonorable as is considered a virtue during difficult times. She was like a bandit old woman: she lived in a pre-ethical state, ready like a beast to do anything to save her home and the benefit and skin of her family. Except for the first moment, there was no longer any desperation, disgust, nor moral reproach in her brain: her mind was working like an alarm-clock and it found a possible solution. He will call Matić.” (ibid: 54)

The second group of this endogenous other, close to the former, consists of those who grew up on the periphery of Split, mostly in illegal settlements, and came most likely from the hinterland, and who, in terms of lifestyle, taste, and cultural capital, differ from “true” citizens of Split such as focalizer Krešo in the following quote:

“He didn’t know or understand those others, the older ones, until he got dressed in his uniform. They were mostly not born in the city. They were family people with children and miserable salaries in the ironworks, shipyard or chemical industry. However, when the trucks brought them home after their shifts, they would not rush to their houses; instead, they would go to the city center to party and drink to their freedom, a small sweet benefit brought by the mobilization. When they heard Knopfler, they would say that he sounded like he had a toothache, and they would only occasionally go to the game, to the east stand, to be precise. They went out of town on Friday afternoons, ran small businesses, voted for the government, and listened to Mišo Kovač’s music. They did not only listen to his music, Krešo used to joke, they were Mišo Kovač, they wore the same mustache, mesh undershirts, and probably a chain around their necks,

as well. Krešo did not understand them, but he knew that they didn't understand him or his friends, neither. For them, they were all 'druggies' because they rolled joints and went to the field wearing sunglasses. They, the young, called themselves unemployed, and the old called them layabouts. Krešo somehow felt that in the terrible hatred that boiled over Slave after that night in Stolovi, there was also hatred for 'druggies' with an earring in their ear and keys on their hips. Slave projected onto Krešo everything about these urban pricks that got on his nerves and blamed them all, collectively, in one body, for his brother's death: the death they caused because they were irresponsible and doped." (ibid: 82)

Krešo, in contrast to them, realizes the urban identity of a rocker sensibly close to Western popular culture, which is yet another characteristic identity articulation of transitional prose.

These other individuals live either in the vicinity of Split or in the eastern suburbs with illegal settlements, which Pavičić deals with a lot in his later books, as well, and most often calls them favelas.

"Around them stretched an illegal settlement, such a typical landscape for the eastern part of Split, which people from the western part see once or twice a year, when they go to the cheap tire fitter's or blockmason's. For kilometers around, illegally built and mostly unfinished family houses lined the streets. They were all alike: unplastered, with gray blocks, reinforcement bars protruding from the concrete roof slab, in case the owner decided to add a floor. Some of the yards were landscaped, some were not, but the access roads were all in mud and sludge, bordered by canals that carried the sewer pipes into the sea. If it was daytime, from the place where he was standing and swaying, Joško would have been able to see an inextricable labyrinth of telephone and electrical wires via which those houses that had legal telephones and electricity gave part of that boon to illegal dwellings for a reasonable fee. He would have seen water and sewer pipes absurdly protruding into the air or intersecting roads, barns with giant satellite dishes or four-story palaces built without permits, electricity or water, somewhere where someone may have long ago mapped out a road. Joško did not see a church or a building of the city district. He guessed he couldn't see either because the church had to be in some atomic shelter, and the district office in a container, like the ones where cheese pie and beer are sold. The whole landscape was dominated by an endless misery of the public and the social property, and the ugly, forced luxury of the private. He did not know exactly where he was, but he knew neighborhoods like this and everything was clear to him." (ibid: 36–37)

Unlike them, the *A new age* magazine editor Tomljenović is a representative of the established bourgeoisie, the middle class shaped in socialism, who has his own specific taste, rituals, and leisure, which is evident in the description of his apartment, and the above testifies to his great social and cultural capital which in transition becomes inversely proportional to the economic one:

“Nikša Tomljenović’s apartment was a large and tidy two-story apartment in Table. That wasn’t a glamorous neighborhood: it was built in the 1960s as a socialist periphery where one could easily buy an apartment on credit or get one from large companies. Over time, it became the city center and started to feel like a middle-class neighborhood. The buildings were not attractive; mostly four-story or five-story, they were built in a typical modernist geometric style, with narrow loggias and concrete flat roofs. Though neglected, the houses were not untidy; the stairwells were locked, the intercoms and lights on the staircase were not smashed, and the children in the yard were not bustling about between three and five in the afternoon.

New age editor’s apartment was his reflection. It was a simple essence of the wealth and taste of socialist citizens in the 1970s and 1980s. It shone with purity, there wasn’t much furniture, and it was massive, archaic, but not gaudy. A dozen paintings hung on the walls, a small but by no means tasteless collection of mainstream painters from local galleries: a few seascapes, a few abstractions, Trebotić, Jordan, and one smaller painting by Stančić as a highlight of the collection. And France watched from the walls: memories from Paris, several theatrical posters in French, an enlarged photograph with his wife on the Rive Gauche, and a journalistic society award for many years of reporting from Paris.

The library had a French taste, as well; there were some French classics – Hugo, Daudet, Stendhal, but even more newspapers, illustrated magazines, including fresh issues of *Paris Match* and *Liberation*. Books on economics were rare, older and Marxist – probably from college. Tomljenović had a small and not overly serious CD collection. The great vinyls were arranged in an exaggerated order that betrayed non-use: waltzes, Edith Piaf, chansonniers, Ravel, and opera evergreens.” (ibid: 148)

A certain unenterprising moralism that is disgusted by the penetrating “illegals” (cf. Gajin 2020: 160–161) is most clearly manifested through the supporting character of Elvira’s father, who at the end of socialism got an apartment from the railway company, on the 11th floor of a skyscraper in Sućidar. The elevated spatial position is in line with the elevated moral position that this character embodies in the face of war and transitional madness. He observes the world from his partially self-imposed isolation of a skyscraper apartment and acts as an authority which sees everything clearly and sharply, which almost hopelessly diagnoses social pathology, and functions as a figure of the heavenly judge, a bearer of the concept of justice. When it comes to class, it is a character who emerged from the matrix of socialist modernism and its narrative of progress, and who showed moral integrity in modern times – he did not convert or change his value system in the years to come. This is only the first of several examples in the observed novels in which socialist modernism is presented in a positive, emancipatory light. In one of the above-quoted fragments, by using the logic of the mechanism of establishing differences, the spatial distribution of peripheral illegal settlements is understood as a complete disregard for public and social goods. Therefore, Elvira’s father

legitimately confirms through the semiotics of skyscrapers and railways the importance of social and communal infrastructure that ensures order and safety in a society:

“– I agree. I’m telling you; the moment people stop worrying about punctuality and order, this happens.

‘This’ was accompanied by waving his hand towards the window, and ‘this’ encompassed everything: both Chetniks and Ustashas, war and exile, poverty, corruption, and death.

– Then we’re really fucked. The trains don’t come late here: the tracks are cut, not a single one came in the last two years.

– That’s what I’m saying. That’s what I’m saying – said the old man, dipping his bread in a plate; he looked like a leader of a sect who has just gained a new member. He spoke as if all of that started to happen because of the timetable and empty, abandoned railway station somewhere in the distance, behind a window pane.” (ibid: 101).

The motif of the highway (*magistrala*) and unattractive places along the highway is the central space in which the narrative world of the second analyzed novel, *Adios, cowboy* by Olja Savičević Ivančević, is located. But here, this unattractive suburb turns into a small universe unto itself, into a marked code in the worlds of popular culture and films. With evocation of the viewer’s experience in watching westerns in the subtext, one gains a realistic insight into this kind of space at the moment of shooting a western, when foreign actors come to the Settlement and wonder if they have seen a more godforsaken place before. Historically, there is no doubt that the construction of the highway has significantly changed people’s lives, in the economic and cultural sense. It enabled an easier and faster connection between northern and southern coastal towns, a greater mobility of the population, primarily workwise; it led to the development and strengthening of tourism, construction of hotels, apartments and cottages (*vikendice*) (cf. Taylor 2013). As Pavičić writes, for centuries, the youngest daughters inherited the least valued land right by the sea, but after the construction of the highway, it became the most attractive one and a source of capital (2018: 50).

The novel *Adios, cowboy* displays the unattractiveness of these fast-built settlements alongside the highway. As in the above-mentioned example, these descriptions have a double code: on the one hand, they are socially representative and mimetic, and on the other hand, they redefine the realistic spatial dimension through the characteristics of the western genre. The beginning of the novel brings a paradigmatic situation of the return of the main character (here: a heroine) to her birthplace, and the path to her birthplace is the highway, dusty, set between unplastered houses, “there is nothing green anywhere you look. Only dust and thorn bushes.” (Savičević Ivančević 2010: 36), with wreaths laid for the dead, most often careless boys and young men:

“Every kilometer along the highway, there is a bouquet of plastic flowers in a plastic vase and a wooden cross, lamps, candles, even real marble tombstones with the faith-

fully engraved smiling faces of the deceased. A whole small town has bled to death on the road here. Every thirteen-year-old has a scooter cobbled together from spare parts. A traffic accident in our country is death by natural causes.” (Savičević Ivančević 2010: 37).

The Old Settlement is to the east, east of the eastern periphery of Split, which Pavičić writes about, as well. The Wild West of a western here got its reflection of the east. The panoramic account from the west to the east gives us an image of the city in its touristic awakening, and the more the focus shifts to the east, the more the touristic glow fades. However, the Old Settlement, although currently unattractive for tourists, was a typical example of socialist tourism in the past, mainly through the business of the large Illyria hotel, a focal point of life in that place. After the war, landlords were forced to rent their apartments to guest construction workers because there were no tourists. Residents make ends meet in some kind of hopelessness of half-lawlessness and half-otherness in contrast to the tourist postcard of Split. The real endogenous others are the Iroquois, in the code of a western, an appropriate name for the inhabitants of remote villages in the hinterland of the Old Settlement. For many years, the spiritual climate was best outlined by graffiti at its entrance: *Stranger, the law does not protect you here*. However, in the new millennium, foreigners gradually began coming and buying old houses, which is a clear sign of the upcoming change in the economic and tourist paradigm. Such details don't serve us for depicting socially realistic persuasiveness, although it can be deduced from them; they serve us to provide Rusty's subjectively colored image of the key spaces that marked her life. Both Old Settlement and Split are spaces of symbolic or real non-freedom, where she does not feel comfortable, and which commit a kind of violence against her with their Mediterranean intrusiveness into the privacy and autonomy of the other. Therefore, the dominant image of Split is not the historic center, the beauty of the coast, or the elegant and trendy Split, but houses without sidings that rise up “in Tetris hills and hillocks at great speed” (ibid: 47), unfinished cubes with satellite antennae, concrete, and septic tanks. The common denominator of Rusty's relationship towards the Old Settlement and Split can be found in her sister's sentence: “Small places are good while you're small. Later they cut you down to their own size.” (ibid: 102). As a counterbalance to nonfreedom, painful memories, and claustrophobia that these places evoke in Rusty, the author introduces Zagreb and Berlin. Zagreb is a city of missed opportunities, a city in which she “lived through several lost years” (ibid: 9), the most distant city, in which “you abandon your failed illusions” (ibid: 57). As a hope for a second chance for freedom figures Berlin, as a temporary, almost utopian refuge, as a place where she can perhaps forget what she leaves behind: a traumatic past and her brother's unfortunate fate, fused in Rusty's consciousness with the Old Settlement and Split. Proximity, involvement, and the impossibility of distancing oneself create an unhealthy relationship with the city; the conditions for a crush and perhaps even love are distance, alienation, and evoking astonishment:

“I observe the town as though it’s unfamiliar, and the more success I have with looking through the eyes of an unknown man or woman, the more alien the town is to me – the more I like it. The more I like it, the less I care about it. And the other way around.” (ibid: 200)

In this novel, the narrator speaks from the position of multiple otherness: from the gender, peripheral, and liberated from middle-class bias. Interestingly, in terms of class, her identity could rather be characterized as that of the working class, although class issues are not the focus of this novel. This class is not often the bearer of narrative or focalizing consciousness in our contemporary prose and is rarely portrayed outside idealization (Gajin 2020: 182–183) or somewhat exaggerated affectivity and lack of power (cf. Koroman 2020: 212). Therefore, the narrative voice and identity of this novel stands out with its perspective that avoids opinion patterns of the narrator and the characters that Koroman and Gajin write about.

The novel *Singer in the night* returns to Split as the fundamental object of the literary shaping of affections and emotions of the narrator and the characters. The dominant optics in articulating the space of Split is the poeticization and aestheticization of the physical and spiritual experience of living in that city. As a result, we see permeated images of present-day Split, whose center is a necropolis, full of tourists, and that other city, still unconquered by tourists, Split 3, Šimunović Street, as a privileged topos of the novel. Although the semantic potential of aestheticization, but also the one of resistance, is placed in this unconquered city, there are, too, visible signs of the relentless penetration of the tourist machinery on intercoms and facades decorated with touristic stars. This image of the contemporary tourist Split is juxtaposed with the memory of the Split of a young generation, of the novel’s main characters’, Clementine’s and Nightingale’s, growing up in the early 1990s. The essence of this disappearing city is Clementine’s memory of her friendship with Helanka and Nightingale, who uncovered to her a parallel city, invisible at first glance, a certain heterotopia in the dark and the cruel Split of the wartime 1990s. The fundamental axis of difference between the three friends and the others is similar to the aforementioned pattern of transitional prose: urban identity versus “yokels”.

“Great care is taken not to cross the border between the Valley of the FM and the Outland, where the yokels are, although no one strives for a different status here, on the Quay. The yokels don’t give a damn about being yokels, they are in the majority and they have a good time. (...) There were days when I regretted that I wasn’t a real pure-bred yokel, that their whole culture didn’t bore me, (...)”, but Clementine concludes that it would have come with a price because “there’s no country where life’s good for a yokel girl, only for yokel lads” (Savičević Ivančević 2016: 37–38), by which this novel continues using the gender-sensitizing voice of *Adios, cowboy*. This novel will then be established as multi-layered in the narrative articulation of Split, but also of a city in general. Attachments and the sense of belonging to the city for Clementine, Helanka,

and Nightingale are subject to change. As in *Adios, cowboy*, in this novel, the topos of Zagreb also appears as a space of escape from the excessive emotional intensity of living in Split (or around it). It is a space of emancipation from private discipline and space of Clementine's realization as an economic, goal-rational being, after the bitter-sweet experience of Split in the 1990s. By making money, she is being introduced to the charms of consumer culture, which at first seem like entering into new, unexplored spaces, but later, in retrospect, she writes them off as a delusion:

"I went off to Zagreb, saying I'd come back, that my interest in soaps wouldn't last a lifetime, that I was going just to earn some money, but I was lying, things opened up and I went from one thing to another, they were attractive, but bad, they were glamorous and hollow and fun. I was going somewhere, moving forwards and forwards was ever further away from Dinko Šimunović Street, from the marina and the boat and our story in which we had collected enough small coins for a pizza or a coffee. The new town sucked me into its enchanting spaces, into unexplored places (how soon all that would bore me)." (Savičević Ivančević 2016: 121–122).

Not only is Zagreb an escape from the claustrophobia of Split's private and public relations, but it also appears here as a topos of the embodiment of a newly formed capitalist society whose members are still full of trembling false hopes for a great, consumer paradise of well-being, prosperity, and social success, which is yet another typical theme of transitional prose (cf. Gajin 2020: 113–114).

On the other hand, this novel serves as a praise to the concrete Split of skyscrapers, these "concrete oases", as Clementine says, to the era of modernization, when Split turned into a modern urban structure, which Pavičić also writes about in his fiction and even more so in his non-fiction texts.

"It was a hot afternoon and the street was deserted, although little stars beside the intercom indicated that tourists had penetrated even into these concrete oases. Gale is right, it's the loveliest street in Split, a serious street, not a little street, lovely little streets are something else, there are lots of them, but I like big streets. And I like tall buildings and skyscrapers. And I like the twentieth century more than the nineteenth or the seventh. I'm not sure about the twenty-first yet" (Savičević Ivančević 2016: 15)

"Oh yes, Šimunović Street. Proof that tall buildings and skyscrapers can be attractive, that third Split, Split 3, Trstenik, my borough. Proof that socialism can be beautiful, as Gale would say." (ibid: 17)

The diagnosis of the tourist Split's present and future is evident, it happens in reality, before our eyes, and translates into literary texts. But can a literary text offer a different reading of the city, which requires a creative modification of meaning and reality? Can a literary text become a utopian text of urbanity and a blueprint of how reality should be changed over and over again? Is the greatest strength of a literary text as a political and social document always its aesthetic and ethical potential?

The guiding thread of the novel is that life is what constitutes cities as such. That is why today's tourist Split is a necropolis, as the narrator calls it. Modern tourism is inauthentic and is based on a strategy of staging authenticity (cf. Molvarec 2017: 338–340). The daily lives of the city's residents, who nurture a sense of belonging to the city, are moving to the edges. Therefore, the fundamental critical point of Nightingale's artistic resistance is anti-capitalist. The subordination of the city primarily to economic relations leads to its demise.

“Before the townsfolk move out, or perhaps at the same time, the towns will be taken over by tourist apartments, banks, business and shopping centres, expensive shops and pizzerias. Towns will become museums, many already are. Split too will become a museum, sweetheart. And a destination, in the summer for ordinary tourists, and in the winter for the inhabitants from both the poor and the wealthy suburbs. It will survive as a stage set, for celebrating feast days, festivals, fairs and pre-election rallies. (...) For Gale, his district and street are his chosen homeland, so his letters are probably a kind of homage to such a town, before he abandoned it, while the town still existed in its full strength – although its future could already be seen, I would say” (ibid: 68).

The semantic shift of this novel in relation to the transitional prose on the center-periphery axis is visible in the fact that although the neighborhood and the street are his homeland, for Nightingale, as the central figure of urban revaluation, they were chosen – let's not forget, he is of rural origin – but even more, they are the foundation for the poetic-political articulation of the resistance that the heroes of transitional prose mostly shaped around aimless walking through suburban space and idleness (Kolanović 2008: 86).

Dinko Šimunović Street, the modernist socialist building of Split 3, is becoming a metaphor for the poetic and aesthetic resistance to the extinction of the city through capitalist suction. The Marxist notion of capitalist exploitation through the image of a vampire finds its semantic opposite in Nightingale's project of bringing life back to abandoned cities through the Transfusion project, i.e., by reproducing, replicating Dinko Šimunović Street in abandoned urban spaces around the world:

“(...) and then he heard that Detroit was looking for artist-inhabitants and he came, because the man was known for the fact that he went round empty places out of which people had moved by force of various circumstances and planned to found Dinko Šimunović streets in several deserted towns all over the world, wherever it was possible, and to fill them with replicas of souvenirs, replicas of real life, and this project is called Transfusion, people circulate through the world like blood, everything else is anti-nature, (...)” (ibid: 138)

What makes that real life? A reconstruction of Nightingale's life in Dinko Šimunović Street with Clementine, the three years of their love. That apartment, at that address, was the heterotopia of a different life in the wartime Split in the 1990s. In other words, in a utopian manner, love is established as having the power to defeat great narratives convinced of their own invincibility, such as nationalism and capitalism in the novel. Such a life will germinate on the ruins of capitalism whether they have collapsed on

their own, as in the case of Detroit, or they are the result of a revolutionary action, which Nightingale advocates in one of his poems:

“What are you saying, be destroyed to their foundations?
 Yes, yes, they should
 There’s no doubt
 Burn banknotes
 Fill the summer town
 With the stench of petrol
 With a wild fire in which what will vanish first
 Are the index cards and old newspapers of your humiliation.
 That flame will quickly devour
 Our expendable blood (...)” (ibid: 81)

An eternal renewal of life in cities is possible only through connecting people. Therefore, Dinko Šimunović Street is not merely a personal story of Nightingale and Clementine, it is a triumph of the architectural vision of modernism that wanted to give people homes after they had lost their sense of belonging to villages they had left in the heat of the industrial revival, by which it again symbolically opposes determinism and mechanism of economic relations:

“They had to live somewhere, they had come to work here, there were jobs. I asked the architect who designed Dinko Šimunović Street about it. The architect told me that many people had accused him of having built dormitories in which no one dreamed, that he had made cold communities. That stung him, because he had wanted to make a real street, urban, with flats that would be homes, a street in which people would have to bump into each other. He said, the architect, that the district had been populated by empty people, they had come to the town, but had left everything they loved behind in their villages. A man without his loves is empty. He just waits to get his job done and escape for the weekend back to his home, to his loves, which are already former. That’s why the architect, a sensitive and intelligent man, had designed a street in which people had to say good morning to each other, in which they could not pass each other in silence, a Mediterranean street of encounters, in which people really lived. But it was only partially successful, indeed it succeeded to quite a small extent. However, that dear, wise architect had forgotten one thing. In those buildings, in that street children grew up and it became their street for their whole lives. In it, whether they liked the street or not, all their future loves and convictions were conceived. Those buildings, those streets were the frame for the story of their lives. They went out into the street to meet and linger, they would sing about it or tell stories about it, just as I myself do, only all in different, our own, ways.” (Savičević Ivančević 2016: 133–134)

⁴ Italics are in the original text.

What is in *Singer in the Night* love and uniting people as the only utopian vision that can save the city, in *Južina* it is madness, a persistent deviation from what has been established as the norm in a society of disturbed values. But even in this novel persists a clear idea that the city is its people. In other words, what makes Split exceptional are its fools, and the modern politics and economy of the city do everything to sterilize, uniform, and anesthetize its idiosyncrasies. This could also be applied to the global urban level, but in *Južina* the situation is much blacker. The city is ruled by crime, corruption, and nepotism that push anyone outside their group to the margins. The main character of the novel is not part of their group, but he feels he doesn't belong anywhere, because he is a newcomer to the city, as he was a newcomer in several cities before Split. Therefore, from a marginal position, the dominant discourse of contemporary Croatian society, in general, is being re-examined, and madness and marginality are being established as the only authorities that offer the freedom necessary for resistance. Even those who are not part of the privileged circle of the corrupt sphere of city politics are passivated and pacified by being integrated into economic relations, primarily by participating in the production of tourist Split. These groups of people are semantically related to two images of Split: one is from a tourist postcard, in which the center is a staged inauthentic scenery, and Diocletian's Palace is compared to a tomb (similar as in *Singer in the Night*, where the tourist center is compared to a necropolis), and another one represents a city that, for millennia, has been a refuge for displaced persons and refugees of all kinds.

“Split, a refuge for the displaced. Now I understand. Only it could stand at the end of my exile. Coves, restaurants, souvenir shops. Not a word in the city guides about those who took refuge here. On the outside, the polished stone reflects the glow that pierces the cornea. From within, it retains the cries and sobs of the displaced people for centuries.” (Lujanović 2019: 47)

4.

The starting points of this paper were several problem hubs, which have already been noticed in the analysis of transitional prose: the center-periphery relationship, the middle-class narrative identity, and the creation of endogenous others. On this basis, I wanted to study how the image of the city of Split develops in a contemporary novel with a special focus on macroeconomic processes that change the cartography and configuration of the city: the transition from socialism to capitalism and the rise of the global tourism industry.

There is no doubt that in all the observed novels the periphery, the suburbs outside the center carry a semantic surplus in relation to the semantically mostly empty center. There are two dominant images of the periphery: the suburban – illegal settlements, favelas inhabited mainly by “yokels”, “Outland”, and neighborhoods grown in socialist modernization, which mainly signal the middle-class status of their inhabitants. If the

center of the city appears outside the meaning of a dead, empty center, then it is the center of alternative cartography inhabited by rebels, marginalized individuals, and lunatics. (*Singer in the night, Južina*).

Ovce od gipsa is an example of a novel which, in addition to the war theme, brings a dark picture of the initial phase of the Croatian transition in which the rearrangement of elites begins, more precisely, in which some groups have just stepped on the path of their economic, social and political rise. Therefore, in the novel, such characters are portrayed from a recognizable middle-class position as others who are culturally and psychogeographically different. It is about, as Ines Prica calls it, the ganga-territory of Croatian (European) identity (2011), a certain renewal of the “‘bandit model’ of political-social intervention in the Croatian transitional reality” (ibid: 44). According to her, *Herzegovinians* (sic!) embody the ambivalences of Croatia’s economic transition, i.e., the hesitations about the social consequences and values of the whole process, “between entrepreneurship and social banditry” (ibid: 44–45).

The novels published closer to the present moment, primarily *Singer in the Night* and *Južina*, show the transformation and stratification of the city through the rise of tourism, and here, to a lesser extent, as culprits figure endogenous others and, to a greater extent, the invisible hand of capital. On the other hand, perhaps because of the dominant feeling of all-pervading power and the lack of specific “enemies”, it is precisely in these two novels that the possibility of urban heterotopia, i.e., a kind of resistance through the possibilities of urban feeling structure and urban identity, is established. Since both modern tourism and capitalism, in general, have swallowed authenticity, the heroes of *Singer in the night* and *Južina* do not accept the trap of authenticity that strengthens their elevated positions of social judges through the ossification of their own and others’ positions, but through the awareness of the performativity of identity and themselves, and the city, they shape one possible, parallel, reality and future.

“Theater. That’s what it is. A theater city. Letters. Fools. Argument. Quay and fish market. All of that is one big theater. It’s just a question of who manages it. We used to have good directors. And today? Amateurs. Vulgar and transparent, that’s their style. I don’t feel like acting in that play. It’s some other city...” (Lujanović 2019: 169–170)

None of these novels cultivate a sentimental image of the past, but in each of them the past plays an important role, both when looking at the personal story of the characters and when talking about the city’s identity. The individual and collective levels are, of course, connected, but if the focus of the analysis is primarily set on the latter, we can, in most of these novels, unmistakably recognize a certain belief in projects that advocate the concept of the public and common good and transcend straightforward and often short-sighted economic capitalist logic. As a result, the image of Split is multi-layered: it is a personal experience of space and the city, a more or less precise mimetic representation of social, economic, and political conditions of urban design, a polygon for poetic, ethical, or utopian revaluation and, finally, a space for constant identity performative, both individual and collective.

Sources

- Lujanović, Nebojša. 2019. *Južina*. Zagreb: Fraktura.
- Pavičić, Jurica. 1998. *Ovce od gipsa*. Zagreb: Konzor.
- Savičević Ivančević, Olja. 2010. *Adio, kauboju*. Zagreb: Algoritam.
- ibid: 2016. *Pjevač u noći*. Zagreb: Sandorf.

Bibliography

- Andrijašević, Ivana; Lalić, Dražen. 2008. Od grada slučaja do grada modela: odrednice politike suzbijanja ovisnosti o drogi i zlouporabe droge Grada Splita (1994–2007). *Analiz Hrvatskog politološkog društva*, 5(1), 417–439.
- Gajin, Igor. 2020. *Lelek tranzicije*. Zagreb: Disput.
- Jambrešić Kirin, Renata. 2007. Split kontra Splita 2. *Zarez*, 207, 31.5.2007. <http://www.zarez.hr/clanci/split-kontra-splita-2>, Accessed 2 Oct 2019.
- Kolanović, Maša. 2008. Što je urbano u „urbanoj prozi“? Grad koji proizvodi i grad iz kojeg proizlazi suvremena hrvatska proza. *Umjetnost riječi*, 52 (1–2), 69–92.
- Ibid. 2011. *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*. Zagreb: Ljevak.
- Koroman, Boris. 2018. *Suvremena hrvatska proza i tranzicija*. Zagreb i Pula: Hrvatska sveučilišna naklada i Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.
- Ibid. 2020. Devedesete i endogeni drugi hrvatske tranzicije. U *Devedesete. Kratki rezovi* (eds. Obad, Orlanda, Bagarić, Petar). Zagreb: Jesenski i Turk, 197–223.
- Kurdjavcev, Anatolij. 1985. *Vječni Split*. Split: Logos.
- Molvarec, Lana. 2017. *Kartografije identiteta*. Zagreb: MeandarMedia.
- Nemec, Krešimir. 2010. *Čitanje grada*. Zagreb: Ljevak.
- Pavičić, Jurica. 2018. *Knjiga o jugu*. Zagreb: Profil.
- Perinić, Ana. 2007. *Galebi umiru pjevajući*. Stereotipi dalmatinske zabavne ljubavne pjesme. U *Split i drugi. Kulturnoantropološki i kulturnostudijski prilozi* (eds. Prica, Ines, Škokić, Tea). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatsko etnološko društvo, 105–118.
- Pletenac, Tomislav. 2007. Ako je Split, tko je drugi? U *Split i drugi. Kulturnoantropološki i kulturnostudijski prilozi* (eds. Prica, Ines, Škokić, Tea). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatsko etnološko društvo, 81–103.
- Prica, Ines. 2011. *Ganga-teritorij hrvatske europske pripadnosti*. U *Horror porno ennui. Kulturne prakse postsocijalizma* (eds. Prica, Ines, Škokić, Tea). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 31–50.
- Taylor, Karin. 2013. Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru. U *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu* (eds. Grandits, Hannes, Taylor, Karin). Zagreb: Srednja Europa, 253–287.

URL1: <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/106271/split-je-vrazji-otok-hudelist-riva-je-ljepisa-ali-znjan-je-katastrofa>. Accessed 4 Feb 2020.

U i oko Splita. Ekonomija, prostor i suvremeni hrvatski roman

Posljednjih dvadesetak godina svjedočimo i u hrvatskoj znanosti o književnosti tzv. prostornom obratu koji obilježava proučavanje prostora kao dinamične dimenzije književnih tekstova, koji su uvijek djelimice imaginirani, no s druge strane svojom mimetičnosti progovaraju o složenoj vezi upisivanja ljudskog djelovanja u prostor i njegova označavanja te djelovanju prostora na književne protagoniste. U svjetlu prostornog obrata, nastao je cijeli niz studija koje tematiziraju urbane univerzume Zagreba, Dubrovnika, Pariza, Londona, Berlina, Rijeke u istaknutim djelima hrvatskih književnika. Ovo će izlaganje razmotriti predodžbe Splita i splitske okolice u nekoliko suvremenih hrvatskih romana. U kulturnim predodžbama 20. stoljeća Split ima istaknutu ulogu. Dat će se kratak pregled dominantnih predodžbi: Split kao grad Dioklecijanove palače i Grgura Ninskog, Split iz operete i s razglednice, Split kao težački grad, Split kao vrazji otok i grad slučaj. U suvremenim književnim tekstovima, od tranzicije do danas, uočit će se dramatičan rascjep između apokaliptične slike grada favela i arhitektonskog kaosa u tranziciji te slike pomodne poželjne turističke destinacije koja je dominantna posljednjih desetak godina. Paralelno, pratit će se imaginacija splitske okolice i periferije koja, čini se, ostaje neželjeno Drugo. Analizirat će se romani Olje Savičević Ivančević *Adio, kauboju i Pjevač u noći*, Jurice Pavičića *Ovce od gipsa* te Nebojše Lujanovića *Južina*. U navedenim romanima istražiti će se kako je preobrazba prostora neizostavno vezana za književne imaginacije metamorfoza kapitalizma u hrvatskom društvu i kulturi od rata i tranzicije do uključenosti u tokove globalnog turizma.

Ključne riječi: suvremeni hrvatski roman, predodžbe Splita, prostor, ekonomija

Dalibor Vrgoč

Sveučilište obrane i sigurnosti "Dr. Franjo Tuđman"

dalibor.vrgoc@sois-ft.hr

Hrvatsko vojno nazivlje u predšulekovskim vojnim priručnicima*

Bogoslava Šuleka nizom se njegovih domobranskih priručnika izdanih u razdoblju 1870. – 1875. smatra utemeljiteljem hrvatskoga vojnog nazivlja. Riječ je o dvadesetak vojnih knjižica koje je Šulek preveo s mađarskoga jezika. Međutim, ovo istraživanje ukazuje na postojanje dosad, po svemu sudeći, neistraženih predšulekovskih domobranskih priručnika koji nisu ostali samo na razini pokušaja. Objavljeni su pod pseudonimom kao službeni priručnici u Vojnome Sisku i Zagrebu u razdoblju 1868. – 1874. U radu se istražuje geneza njihova objavljivanja i autorstvo, a s terminološkoga se gledišta njihova leksička građa uspoređuje sa Šulekovim terminološkim inovacijama. Istraživanjem je utvrđeno, također, kako prijevodi nekih važnih priručnika koji su u literaturi bili pripisivani Šuleku nisu njegovo djelo, nego domobranskoga visokočasničkog kadra. Predmet su istraživanja i dva hrvatska vojna priručnika koja sežu još dublje u prošlost – rukopisni kajkavski vojni priručnik *Exercitium* s kraja 18. stoljeća te prvi poznati službeni vojni priručnik tiskan na hrvatskome jeziku 1811. u Karlovcu u vrijeme Napoleonovih Ilirskih pokrajina – *Mushtranje*. Uz moguću iznimku kajkavskoga *Exercitiuma*, svi su priručnici nastali kao prijevodi izvornika napisanih na njemačkome, mađarskome i francuskome jeziku, tako da su ti dokumenti vremena također prvorazredni i autentični izvori za terminološka i kontaktološka istraživanja.

Ključne riječi: vojno nazivlje, Bogoslav Šulek, Stjepan pl. Šašić-Kirinski, Ivan Vuković, *Mushtranje*, *Službovnik*, vojni priručnici

* Ovaj je rad proširena i prerađena inačica poglavlja iz doktorskoga rada pod naslovom Terminološki aspekti stvaranja hrvatskoga vojnog nazivlja.

1. Uvod

Olimpozantnome je stvaralaštvu te leksikografskoj i leksičkoj baštini Bogoslava Šuleka posljednjih desetljeća mnogo i temeljito pisano te je danas u znanstvenoj literaturi taj „jezikoslovni virtuoz“ 19. stoljeća (Pranjковиć 2006: 131) zaslužen ovjenčan naslovom „oca hrvatskoga znanstvenog nazivlja“ (Gostl 1995). Uz čitav raspon njegovih područja zanimanja i djelovanja, u nekima je osobito prednjačio. Posebno se to odnosi na izgradnju nazivlja niza znanstvenih disciplina, ponajprije onih prirodoslovnih. Međutim, Šulekov se spomenuti naslov može za potrebe ovoga rada preformulirati u „otac (i) hrvatskoga vojnog nazivlja“. Naime, Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. ustrojeno je kraljevsko ugarsko-hrvatsko domobranstvo s hrvatskim kao službenim (njem. *Dienstsprache*) i zapovjednim jezikom (njem. *Kommandosprache*) (Samardžija 2004: 108). To je rezultiralo epohalnim Šulekovim postignućem ustrojavanja hrvatskoga vojnog (domobranskog) nazivlja te njegova kodificiranja nizom službenih vojnih priručnika koje je Šulek preveo s mađarskoga jezika.¹ Nesumnjivo, Šulek je jedan od vodećih jezikoslovnih protagonista druge polovice 19. stoljeća na čijim leksikografskim i terminografskim inovacijama i dosezima počiva današnje hrvatsko nazivlje. Bez njegovih kapitalnih terminoloških prinosa, no i onih Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića na čiji se *Njemačko-ilirski slovar* (1842.) Šulek oslanjao (Frančić i Petrović 2016: 98), hrvatsko bi vojno nazivlje bilo nezamislivo.²

No, konkretnim uvidom u spomenute Šulekove vojne priručnike, impresumski je nemoguće ustanoviti da su posrijedi njegovi prijevodi. Naime, Šulek se nigdje ne navodi kao prevoditelj.³ Tek zahvaljujući nekrologu njegova prijatelja, akademika Josipa Torbara, godinu dana po Šulekovoju smrti, 1896. doznajemo kako se

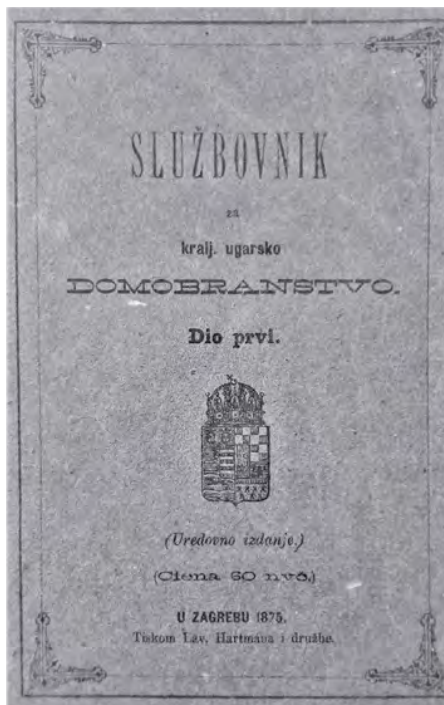
(...) Šulek lati posla i prevede za kratko vrijeme do 20 takovih knjižica. Cijeli dakle domobranski pravilnik i naredbenik je Šulekov posao, te se čovjek mora diviti njegovoj vještini, kojim je nespretne i razvučene izraze tuđih jezika znao zaodjenuti lijepim i jednostavnim hrvatskim oblikom. Imajući ovakav osnov, nije već mučan posao na njem dalje graditi (Torbar 1896: 176).

¹ Riječ je o dvadesetak službenih vojnih priručnika – vježbovnika, obučevnika, naredbenika, pravilnika – koje je, nakon molbe tadašnjega zapovjednika Kraljevskoga hrvatskog domobranstva generala Miroslava Kulmera starijega, Šulek preveo s mađarskoga jezika.

² Rječnik Mažuranića i Užarevića bilježi više od 500 polaznih njemačkih natuknica vezanih uz vojništvo i ratovanje, dok Šulekov više nego dvostruko – njih oko 1200. Uzmu li se u obzir i brojne unutarnatukničke fraze, kolokacije, sintagme i sveukupne pojavnice, taj broj doseže više tisuća. Dovoljno je dodati da Šulek samo pod natuknicom *Krieg* i pripadajućim izvedenicama (*Krieg=*) navodi više od 160 (!) njemačkih polaznih leksema.

³ O poslovičnoj Šulekovoju samozatajnosti i njegovoj tradiciji ‘nepotpisivanja’ vlastitih radova i intervencija dovoljno govori podatak o ‘pohrvaćenju’ verziji Novoga zavjeta Vuka St. Karadžića iz 1877. koju je upravo Šulek ‘pohrvatilo’ (Vince 1990). O Šulekovoju skromnoj suzdržanosti i samozatajnosti usporedi npr. Badurina (1998: 28).

Maixner i Esih 1952. donose iscrpan popis Šulekove bibliografije radova prema kojoj Šulek u *Plodovima moga pera*,⁴ među ostalim, navodi i kojih je točno vojnih priručnika bio prevoditelj u razdoblju od 1870. do 1874. Činjenica opsežnosti i terminološke razrađenosti Šulekove vojnoterminografske građe i njegova leksikografskoga autoriteta nametala je kasnije u literaturi pretpostavku kako je taj naturalizirani Hrvat preveo još neke ključne priručnike za domobranstvo i nakon 1874. Tako Vince (1990: 564), pozivajući se na nekrolog Josipa Torbara, u popis Šulekovih prijevoda uključuje i opsežni *Službovnik za kr. ug. domobranstvo* (I. i II. dio) iz 1875., sa zadržkom kako ne može „pouzdana reći da li je sve to preveo Šulek, ali će najveći dio biti njegov“. Na istome tragu Pranjšković (2006: 127) izriječno spominje *Službovnik* misleći da „nema sumnje kako je Šulek preveo i *Službovnik za kr. ug. domobranstvo* koji je u dva omašna sveska objavljen 1875. godine“ s pravom naglašavajući kako „bi se tim publikacijama trebalo posebno zabaviti“.

Slika 1. Vojni priručnik *Službovnik za kraljevsko ugarsko domobranstvo*, dio prvi (1875.), naslovnica prvoga izdanja, preveo natporučnik Ivan Vuković (iz privatne zbirke autora)

Međutim, ovim je istraživanjem utvrđeno kako *Službovnik* (ukupno 600 stranica u dva sveska) ipak nije plod Šulekova pera, nego „prevod nadporučnika i profesora Vukovića u vojničkoj akademiji Ludovicejskoj u Pešti“ (*Vienac*, 40, 2. listopada 1875.). Riječ je o domobranskome časniku Ivanu Vukoviću⁵ (1846. – 1927.), u to doba jednome od hrvatskih nastavnika na netom osnovanoj Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj akademiji *Ludovika* u Budimpešti (Horel 2015: 87), kasnije general-pukovniku, a po umirovljenju 1904. titularnome podmaršalu (Schmidt-Brentano 2007).

Za složiti se s Pranjškovićem (2006: 127) kako taj *Službovnik* – dodajmo tomu i njegov autor – zaslužuje biti predmetom posebnoga komparativnog istraživanja, stoga se

⁴ Naslov Šulekova vlastoručnoga popisa njegovih djela do 1874. koji se čuva u arhivu HAZU-a (Maixner i Esih 1952: 34).

⁵ Istraživanjem je potvrđen i oblik s obiteljskim nadimkom, Ivan Vuković-Murković, vjerojatno zbog brojnosti nositelja prezimena Vuković.

on ovdje neće zasebno tematizirati i analizirati. U konačnici, da je niz autora različitih profila⁶ stajalo iza nepotpisanih prijevoda vojnih priručnika govori i podatak da se u istome broju *Vienca* iz 1875., uz Vukovića i još neke časnike ujedno i prevoditelje,⁷ spominje kako je *Ustrojne ustanove za opremljenu ugarsko-austrijsku vojsku. Treći diel: Naputak za vojničko opremanje po vodi* „preveo dr. Šulek iz magjarskoga po nalogu kr. ug. ministarstva za obranu zemlje“ (*Vienac*, 40, 2. listopada 1875.).⁸

Unatoč rečenomu, zasluge Šuleka za nazivlje raznih znanstvenih disciplina i struka, pa tako i vojne, ostaju bez presedana i nevjerojatnih razmjera. Čak i da je sve ostalo na njegova dva rječnika – *Njemačko-hrvatskome rječniku* iz 1860. i *Hrvatsko-njemačko-talijanskome rječniku znanstvenoga nazivlja* iz 1874./1875. – bilo bi gotovo dovoljno za sveukupno onodobno hrvatsko vojno nazivlje. Terminološkim uvidom primjerice samo u *Naredbenik*,⁹ koji je objavljan kroz četiri godine te obaseže gotovo 750 stranica u petnaest svezaka formata 22x14 cm, impozantnost Šulekova rada ostaje bez premca. U pismu Petru Preradoviću datiranome ‘na Petrovo 1870.’ živopisno dočarava svoj trud (Maixner 1950: 73):

Zagreb na Petrovo 1870.

Ja sad evo već pol godine pod svoje stare dane bavim se samo vojničtvom, prevodeć za domobrance svekolike reglemente i normale. Posao je dakako vrlo dosadan, nego mi ga osladjuje pomisao koristi odatle po narod kličuće. Valja Vam znati, da je kod domobranstva hrvatski jezik služben u svih strukah vojničke uprave — sad neka se ukine vojnička krajina, eto nam prave narodne vojske, jer ćete mi dopustiti, da vladajući jezik stvara ponajviše i duh vojske. – Za koji dan ću Vam poslati prvi svežčić domobranskoga naredbenika, a prevedenih je već pet, nego se sporo štampa u Gajevoj tiskari...

Ipak, ovim se istraživanjem zadire dublje u hrvatsku vojnoterminografsku baštinu. S jedne strane, prvi ozbiljni i službeni počeci stvaranja hrvatskoga vojnog nazivlja dati-

⁶ Zanimljivo je, na primjer, kako Bogoslav Šulek u knjizi *Novovjekni izumi u znanosti, obrtu i umjetnosti: knjiga druga [sa sto šezdeset i pet slika i četiri priloga]* iz 1883., koju supotpisuju i Mijo Kišpatić te Ljudevit Rossi nije, kao što bi bilo za očekivati, bio zadužen za vojno-oružanu domenu, nego su to bili prirodoslovac Mijo Kišpatić (poglavlje *Puščani prah, puščani pamuk i dinamit*) i dugogodišnji domobranski časnik, no prije svega priznati botaničar Ljudevit Rossi (poglavlje *Ubojito oružje*).

⁷ U razdoblju 1871. – 1876. u *Viencu* se kao prevoditelji različitih domobranskih priručnika po njihovu objavljivanju mogu pronaći domobranski časnici: potpukovnik Stjepan pl. Šašić-Kirinski, natporučnik Ivan Vuković, računarski oficial kod kr. domobranstva Marko Tomičić, kapetan Eugen Rónai-Horváth von Uzsok, poručnik Juraj Grbačić.

⁸ To ne iznenađuje imamo li na umu kako je Šulek preveo i prva dva dijela toga priručnika: *Ustrojne ustanove za opremljenu ugarsko-austrijsku vojsku. Prvi diel: Ustrojben propisnik* (1873.) i *Ustrojne ustanove za opremljenu ugarsko-austrijsku vojsku. Drugi diel: Poslovník za viša zapovjedništva i stožere podignute vojske* (1875.).

⁹ *Naredbenik za kraljevsko hrvatsko-ugarsko domobranstvo*. Sv. 1. – 15. (1870. – 1873.).

raju iz doba Napoleonovih Ilirskih pokrajina (1810./1811.) objavljivanjem vojnih priručnika na hrvatskome jeziku. S druge strane, istraživanje ukazuje na postojanje dosad u znanstvenoj literaturi neistraženih predšulekovskih službenih domobranskih priručnika iz poslijenagodbena razdoblja, koji nisu ostali samo na razini pokušaja. Štoviše, tiskani su u Zagrebu i Vojnome Sisku u razdoblju od 1868. do 1874. Ovim se radom njihovo autorstvo precizno utvrđuje, a leksička građa evidentira i uspoređuje sa Šulekovim nazivljem. Zaključno, kad govorimo o prvim vojnim priručnicima na hrvatskome jeziku, ne smije se izostaviti i sačuvano rukopisno kajkavsko naslijeđe s prijelaza iz 18. u 19. stoljeće. U sljedećim se poglavljima podrobnije osvrće na razvoj hrvatske vojne terminografije od njezinih početaka do Šulekovih monumentalnih zahvata.

2. Prvijenac službene vojne terminografije (1811.)

Prvu službenu knjigu s hrvatskim vojnim nazivljem možemo smatrati *Regulament! Zaderxavajuchi Mushtranje, i Manovre Pishakah, od pervoga kolovoza 1791.* (U Karlovcu kod Gaspara Veisza Slovo-Tiskavcza z dopuschenyem Ztaryih 1811.).¹⁰ Riječ je o prijevodu francuskoga vojnog pravilnika koji sadržava vojne i taktičke vježbe pješakâ prema propisima od 1791.¹¹ (Samardžija 2015: 472). Priručnik je nastao u vrijeme Napoleonovih Ilirskih pokrajina kad je njihov generalni guverner maršal Auguste de Marmont 1810. imenovao posebno časničko povjerenstvo sa zadatkom da se francuski vojni propisi čim prije prevedu na hrvatski jezik.¹² Tako je nastao i ovaj priručnik namijenjen krajiškim pukovnijama pod francuskom vlasti. Priručnik, koji inače obaseže gotovo 600 stranica, preveden je u samo tri mjeseca (!) (Boppe 2004). U priručniku nigdje nije naveden prevoditelj, no Ivan Kukuljević Sakcinski u prvoj hrvatskoj znanstvenoj bibliografiji *Bibliografija hrvatska I. Tiskane knjige* (1860. – 1863.) pod brojem 1655 spominje taj priručnik s napomenom: „Ovu je knjigu preveo iz franceskoga, u društvu s nekim drugim pokojni Daniel Rastić, za onda kadet, a poslije general u Gospiću“ (Kukuljević Sakcinski 1860: 142).¹³ Taj se podatak kasnije u literaturi perpetuira jer ga bilježe i kroničari Karlovca Radoslav Lopašić i Rudolf Strohar te Vjekoslav Klaić u svojoj studiji o knjižarstvu u Hrvata, no neki od njih na-

¹⁰ U Ljubljani je 1810. na hrvatskome objavljen separat budućega priručnika *Regulament* pod naslovom *Skola soldata*.

¹¹ Naslov izvornika: *Règlement concernant l'exercice et les manoeuvres de l'Infanterie*, 1er Août 1791.

¹² U radu će se kod referiranja na priručnik rabiti naslov *Mushtranje* kako bi se nastavila tradicija nekolicine radova u kojima se obrađuje.

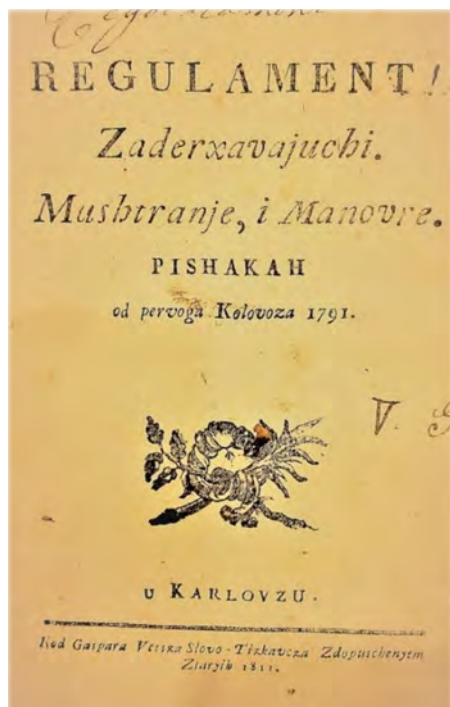
¹³ Rastić, Dane (Daniel), podmaršal u habsburškoj vojsci (Bunić kraj Korenice, 1794. – Gospić, 5. IV. 1853). Nakon izbijanja revolucije 1848. sudjelovao je u preustroju vojske u Hrvatskoj, 1849. bio je promaknut u čin general-bojnika te je ratovao zajedno s hrvatskim banom J. Jelačićem u Ugarskoj. Za zasluge u bitki kraj Tápióbitske je odlikovan 1849. Viteškim križem Marije Terezije. God. 1852. stekao je plemstvo, a 1853. čin podmaršala (URL 2).

vode Rastića kao jedinoga prevoditelja (Lopašić 1879: 73; Strohal 1906: 233; Klaić 1922: 28; Cuvaj 1910: 417).¹⁴

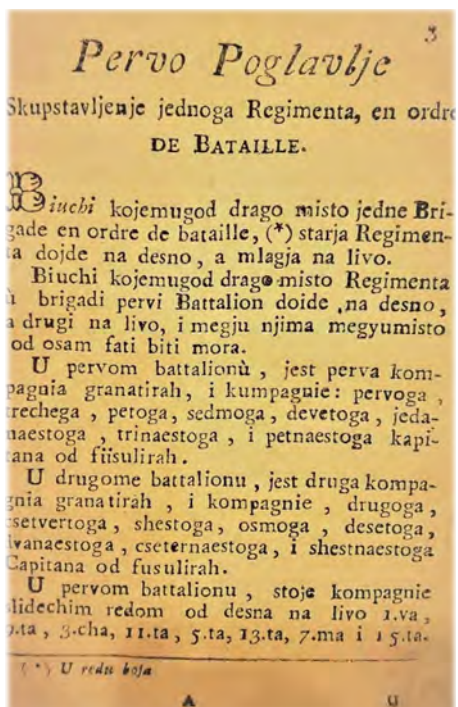
Sâm je priručnik presedan u hrvatskoj vojnoj terminografiji jer je riječ o prvoj službenoj vojnoj knjizi s hrvatskim vojnim nazivljem. Štoviše, Samardžija naglašava važnost ovoga djela ne samo za razvoj hrvatskoga vojnog nazivlja, nego „i za povijest hrvatskoga leksika i leksikografije jer u osamdesetak tisuća pojava (!) uz vojne nazive preuzete iz francuskoga predloška donosi obilje hrvatskih leksema, među kojima i niz posuđenih iz različitih vrela“ (Samardžija 2015: 472). Kolika je važnost ovoga terminološkog primarnog izvora govori podatak da je knjiga već tad bila prevedena na njemački, engleski i ruski jezik te neki njezini dijelovi na češki jezik.¹⁵ Kojim je sve zemljama ovim prijevodom hrvatski jezik stajao uz bok govori ne samo o vrijednosti ove knjige, nego i o znatnim terminološkim potencijalima onodobnoga, pravopisno i gramatički nestandardiziranoga hrvatskog jezika. Gotovo stotinu godina nakon njegova objavljivanja, Matko Laginja, istaknuti političar i preporoditelj iz Istre, 20. veljače 1908. na plenarnoj sjednici s austrijskom delegacijom pri raspravi o proračunu vojske podiže taj priručnik kao neprijeporan argument o dosezima hrvatskoga jezika i kad je vojni jezik posrijedi. Laginja naglašava kako „hrvatski narod ima i u vojnim stvarima nepobitno pravo, da se rabi njegov jezik“, pokazujući *Mushtranje* i čitajući nekoliko odlomaka iz njega kako bi dokazao da je „samo nekoliko riječi komande bilo francuski, a sve drugo krasan hrvatski jezik (Cuvaj 1910: 417). Ipak, iščitavanjem priručnika zamjetan je sraz već ustrojenoga i razrađenoga francuskog vojnog nazivlja i napora hrvatskoga autora u iznalaženju hrvatskih istovrijednica za brojne terminološke praznine. K tome, slovopis i pravopis priručnika karakteriziraju neujednačenosti i kolebanja, što ne začuđuje ako imamo na umu dinamiku njihova standardiziranja u hrvatskome jeziku, koje je tek predstojalo i proteglo se kroz čitavo 19. stoljeće (*pushka, puschka, zasztavnik, zasztavnik, vodja, vogja, wogja, kapral, kaparal, kaporall, caporal, capitan, kapitan*).

¹⁴ Nakon konzultiranja s priznatim stručnjakom za vojnokrajišku vojnu povijest, dr. sc. Dragom Rokсандićem, suzdržani smo prema tvrdnji da je tada sedamnaestogodišnji kadet Rastić sâm uspio prevesti tako opsežnu, terminološki zahtjevnu knjigu i to u samo tri mjeseca. Rokсандić smatra kako je lako moguće da mu je pri prijevodu pomagao netko od profesora Franjevačke gimnazije u Karlovcu ili da se služio njezinim njemačkim prijevodom iz 1800. Kako vidimo, i Kukuljević dodaje kako ju je Rastić preveo „u društvu s nekim drugim“.

¹⁵ Usp. URL 1.

Slika 2. Vojni priručnik *Mushtranje* (1811.), naslovnica dopuštenjem Damira Borasa¹⁶ (primjerak se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu sign. RIIC-16°-144 a, b, c)

Slika 3. Odlomak vojnoga priručnika *Mushtranje*, str. 3. (NSK sign. RIIC-16°-144 a, b, c)

Uvidom u čestotni rječnik *Mushtranja* koji je pripremila Iva Mandić,¹⁷ razvidno je da se prevoditelj/prevoditelji oslanjao na francuske nazive, osobito što se naziva činova, dužnosti i postrojbi tiče, no i da je posezao za hrvatskim leksičkim blagom, osobito u općejezični fond, što je ovdje ilustrativno prikazano:

¹⁶ Zahvale dr. sc. Damiru Borasu, rektoru Sveučilišta u Zagrebu, na ustupljenoj cjelokupnoj građi priručnika *Mushtranje* digitaliziranoga u sklopu znanstvenoga projekta 130464 *Hrvatska rječnička baština i prikaz rječničkog znanja*, čiji je glavni istraživač Damir Boras – <http://croDIP.ffzg.hr>.

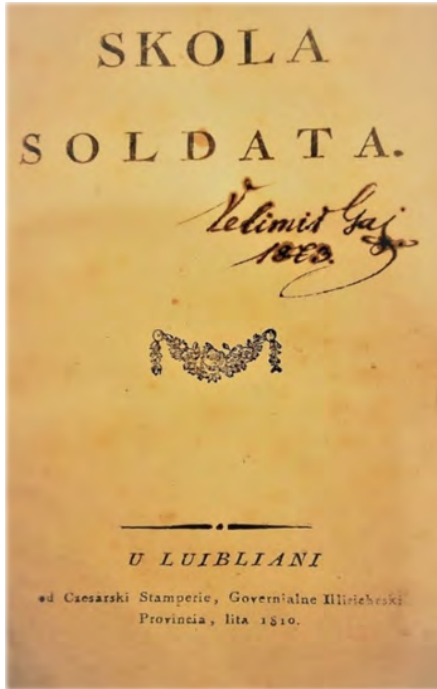
¹⁷ Zahvale Ivi Mandić na ustupljenoj građi i čestotnome rječniku priručnika.

MUSHTRANJE (1811.)	
Domaća riječ	<i>bilexnik, bok, branik, cseta, cziv, duxnost, hitacz, hitnja, izvershenje, izvigjanje, kaxiput, konjanik, korak, koricze, krilo, naredba, nauk, nesricha, obicsaini korak, obrucs, odponacz, oganj, oklopnik, okolostanje, oruxje, pazka, pishak, poglavni, poleg, pomlja, pridnjak, puczanje, pucze, puklina, punjenje, pushka, putni korak, ratno vrime, sablja, redoputni, sdruixiti, shipka, sigurnost, sluxba, staj, stalish, stegno, straxa, utvergjen, vatra, verstnost, vogja, zapovid, zapovidati, zastavnik, zastavonosha, zztava, zztavnik, zlamenje</i>

MUSHTRANJE (1811.)	
Francuski predložak	<i>adjudant, a droit, alligniratisé, baganet, bataillon, csef, compania, defile, deployirati, distanzia, divisia, echelon, exerciranje, flankmarsh, flanka, frontmarsh, fundamenat, granatir, kaparal, kapitan, komanda, komandirati, kompagnia, manovar, marshirati, ordre de bataille, perpendicular, ploton, rang, regementa, regulament, rekrut, reteri-ranje, soldat, tempo, théoria</i>

Uz riječi nastale prema francuskome predlošku i domaće riječi, potvrđene su i posuđenice iz turskoga, mađarskoga, njemačkoga i talijanskoga jezika:

MUSHTRANJE (1811.)				
	TURCIZMI	GERMANIZMI	HUNGARIZMI	TALIJANIZMI
~izmi	<i>barut csakmak (kremen, kresivo) falja (rupica za barut) fishek (patrona, naboj) kundak nishan oroz (okidač, odapinjač, upaljač)</i>	<i>farba fertalj fest komshia</i>	<i>czipella sharaf</i>	<i>falinga kashtiga (ka- zna)</i>

Slika 4. Vojni priručnik *Skola soldata* (1810.), naslovnica dopuštenjem Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. RIIE-8°-135

Slika 5. Odlomak vojnoga priručnika *Skola soldata*, str. 18. NSK sign. RIIE-8°-135

Konačno, istraživanjem se došlo i do separata budućega priručnika *Mushtranje* (1811.), koji je objavljen u Ljubljani godinu ranije, odnosno 1810. Riječ je o tekstu koji je uz neznatne jezične zahvate uklopljen kao *Poglavlje drugo. Skola soldata*. u budući priručnik *Mushtranje*. Kukuljević Sakcinski ga također spominje u *Bibliografiji hrvatskoj* pod brojem 1839 s napomenom kako „...[je] ovo djelo već sada jako rijetko, a izdato je na zapovijed franceskoga vladanja“ (Kukuljević Sakcinski 1860: 157). O ova dva priručnika kraći osvrt napisao je i Franjo Bučar 1917. u *Nastavnome vjesniku* otvarajući i zaključujući ga sljedećim riječima:

...U kr. sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu nalaze se dvije vrlo rijetke knjižice, koje nam prikazuju vojničko vježbanje naših Krajišnika prije sto godina, za doba franceske okupacije Napoleonove Ilirije. Svakako je vrlo zanimljivo, kako je franceska vojna uprava odmah izdala svoje vojničke vježbovnike i na hrvatskom jeziku za uputu hrvatskim časnicima, koji su služili u hrvatskim regimentama, koje su bile odmah na francesku organizovane. A vjerojatno je, da je franceska vlada izdala još koju sličnu i praktičnu knjižicu za hrvatsko častništvo kraljevine Ilirije, koje se nisu sačuvala (Bučar 1917: 638 – 639).

U svakome slučaju, priručnik *Mushtranje* (1811.), zajedno sa svojim separatom objavljenim godinu ranije, dragocjeni je službeni prvijenac hrvatske vojne terminografije koji govori u prilog tezi kako je hrvatski jezik u domeni kojoj je tek predstojala sustavna izgradnja nazivlja, mogao svojim leksičkim i tvorbenim kapacitetima uvelike konkurirati europskim jezicima.

3. Predšulekovski domobranski priručnici (1868. – 1874.)

3.1. Geneza postanka predšulekovskih domobranskih priručnika

Opće je mjesto u povijesti hrvatske terminologije i terminografije kako Šulekov leksikografski rad i njegovi vojni priručnici označuju početak osmišljenoga terminološkog pristupa oblikovanju hrvatskoga vojnog nazivlja. Isto tako, poznato je da Šulek, tada već vrstan i ugledan leksikograf i jezikoslovac, nije bio prvi kojega se pozivalo i poticalo na osmišljavanje vojnoga nazivlja. Naime, Fran Kurelac – gorljivi ljubitelj iskonske hrvatske riječi i prvak riječke filološke škole u 19. stoljeću – potiče svoga miljenika i poklonika Budu Budisavljevića da s njemačkoga prevede neki austrijski vojni službovnik (njem. *Dienstreglement*) ili kako ga sâm Budisavljević naziva *Pravilnik službi vojnikovoj*. Kurelac, naime, još 1862. – odnosno šest godina prije ustrojavanja hrvatskoga domobranstva – javlja Budisavljeviću kako mu je u ruke stigao rukopisni prijevod toga službovnika koji je prema njegovim riječima sačinio stanoviti „kapetan brigade Varaždinske Sasić“. Sasić moli Kurelca da mu ispravi prijevod, no Kurelac konstatira da „tuj o popravku govora biti ne može“ te je ustrajan u namjeri da ga Budisavljević nanovo prevede. U svojem pismu Kurelac ga sljedećim riječima hrabri da se uhvati prijevoda službovnika (Budisavljević 1904: 14):

A slavno je, sinko, probit led u nauku, u kojem nimalo uspěli nismo, a vojnici, junaci smo, a junačkoga razgovora, po današnju, zametnut ne uměmo.

Kurelac, danas glasovit kao izraziti jezični purist još onda sklon mnogobrojnim arhaizmima, oživljenicama, tvorenicama, slavenizmima i crkvenoslavenizmima, piše mu da „nađe izraze koji bi bili hrvatski po izrazu i duhu“ (Horvat, Hudeček, i Mihaljević 2015: 334) kako bi skinuo „ljagu s našega vojničkoga jezika“ (Budisavljević 1904: 14). Ipak, Budisavljević nigdje ne progovara je li uopće i otpočeo s prijevodom, a vidjet ćemo da je prijevod ‘kapetana Sasića’ skoro deset godina kasnije ipak ugledao svjetlo dana. Naime, krenemo li korak dalje u istraživanje, u Budisavljevićevu nekrologu Franu Kurelcu 1904. godine, o njegovoj tridesetoj obljetnici smrti, pronaći ćemo kako sâm Budisavljević navodi kako je „prevodilac [misli se na Šasića, op. a.] poslije uzmaknuo, nerad pristati, da posve snova udesim taj prijevod, pa sam mu vratio rukopis. Knjiga je međutim pod naslovom: ‘Obučevnik ces. kralj. pješačtva. Ponašio S. S. Kirinski’. štampana u v. Sisku g. 1871.“ Konačno, dodaje važan podatak kako je „prijevodu svakako

kumovao, te kako prekrojio ga moj potonji poočim Ivan vitez Trnski“ (Budisavljević 1904: 21). Ovdje se još jednom potvrđuje činjenica o dubokom tragu koji je Ivan vitez Trnski ostavio ne samo u Šulekovim rječnicima, nego i šire (usp. Dukat 1943).

Pitanje autorstva toga priručnika te opusa i biografskih okosnica njegova autora podrobnije je istraženo u drugome radu (Vrgoč 2020). Utvrđeno je da se iza pseudonima S. S. Kirinski krije ime Stjepana pl. Šašića-Kirinskoga (1822. – 1895.). Riječ je o gotovo potpunome anonimcu i nepoznanici u okvirima vojne, jezične i političke povijesti. Isto tako, treba navesti kako je život te ličnosti nadilazio isključivo vojnički poziv. Utvrđeno je kako je riječ o vojnokrajishkome časniku školovanome na elitnoj bečkoj vojnoj akademiji *Theresianum* koji je pratio bana Jelačića u pohodima na Mađarsku i Budim, u dva navrata zastupniku u Saboru, višegodišnjemu gradonačelniku Koprivnice, angažirano-me političkom polemičaru, gorljivome hrvatskom domoljubu pravoslavne vjere itd.¹⁸

Podemo li dublje u genezu Šašićevih prevoditeljsko-terminoloških zauzimanja doći ćemo do još zanimljivih podataka. Misteriozno ime stanovitoga ‘Sasića’ pojavljuje se na nekoliko mjesta i u Šulekovoju korespondenciji. U jednome od pisama koje je krajem 1860-ih slao generalu i pjesniku Petru Preradoviću, Šulek se dotiče upravo ‘majora Sasića’ ovim riječima (Maixner 1950: 67 – 68):

5. travnja 1868.

...Začudit ćete se i nasmijati, kad Vam rečem, da sam ovih danah studirao otragušu-pušku. Major Sasić, koji je dotični naputak na naš jezik preveo, zamoli me, da ustanovim terminologiju, da bi se tako u cijeloj hrvatskoj vojsci jednako i čisto narodno nazivlje, uvelo. Ja to učinih (jer sam srećom bio pokupio već od prije narodna imena sastavinah puške), i meni bje izjavljena hvala od 50.000 krajišnjikah – tako se barem očitova Sasić.¹⁹

Utvrđeno je da je riječ o vojnome priručniku *Pouka o ustrojstvu čistitbi, pregledbi, čuvanju i postupanju puške: po Waenzlovom sustavu prepravljene i o njezinu streljivu* (1868.) koji je doživio i drugo, popravljeno izdanje 1871. pod izmijenjenim naslovom *Pouka o uredbi, čuvanju, pregledavanju i postupanju puškom po Waenzlovom sustavu preradjenom i o njezinu strjelivu*.

Iz svega iznesenoga intrigira Šašićeva ustrajnost i predanost u objavljivanju svojih prijevoda – još od susreta s Franom Kurelcem 1862. – te činjenica da je, osim pomoći

¹⁸ Za podrobniji uvid u život i djelo Stjepana pl. Šašića-Kirinskoga usporedi Vrgoč (2020).

¹⁹ Šulek, kao i Kurelac, spominju ga pod prezimenom Sasić, no u podrubnici svojega pisma Budisavljeviću napominje se kako se je ‘tako i sam pisao, a drugi ga zvalu Šašić’. Istraživanje pokazuje da najčešći način na koji se u svim dostupnim izvorima navodi jest Šašić te se u ovome radu prihvaća takva inačica prezimena.

Trnskoga, zamolio i dobio osobnu Šulekovu pomoć pri ustanovljivanju nazivlja. Šašić ne samo da je uspio objaviti prijevod spomenutoga priručnika o oružju i službovnika, štoviše, sveukupno je u razdoblju 1868. – 1874. objavio sedam vojnih publikacija službeno odobrenih za uporabu u hrvatskome domobranstvu. Kolika je bila potreba u novoustrojnome domobranstvu za hrvatskom vojnom literaturom govori i činjenica da je samo šest mjeseci nakon prvoga izdanja Šašićev *Izvadak iz Službovnika* doživio i drugo službeno izdanje za uporabu u ‘vojničkim zavodima’, koje je uvodno popratilo sljedećim riječima:

Dobra volja i dičan smjer visokoga ratnog popečiteljstva prokrčiše momu prievodu put u naše vojničke zavode, gdje će se čitati i naučati uzporedo s maticom (originalom). Tiem nastade potreba štampati ga po drugi put.
U Bjelovaru na 15. lipnja 1868.²⁰

Riječ je o, po svemu sudeći, dosad u znanstvenoj i terminografskoj literaturi neistraženim domobranskim priručnicima – *Izvadak iz Službovnika c. kr. pješačtva* (1868. i ²1868.), *Pouka o ustrojstvu čistitbi, pregledbi, čuvanju i postupanju puške: po Waenzlovom sustavu prepravljene i o njezinu streljivu* (1868. i ²1871.), *Obučevnik ces. kralj. pješačtva* (1871.), *Nova ratna služba c. kr. vojske za podčastnike i mornarske učione*²¹ (1871.) i *Izvadak iz Službovnika ces. kr. vojske namijenjen službenicima nižim od vodnika* (1874.).²² U vremenskim koordinatama to znači da je i prije i istovremeno sa Šulekom, Šašić bio stvaratelj hrvatskoga vojnog nazivlja. Bez obzira na to što Šašić nije bio jezikoslovac nego časnik, iz njegova uvodnika *Službovniku* jasna je njegova svjesnost vlastite odgovornosti kad je nazivlje u pitanju:

Pokaže li se (...) da su ljudi bolje privikli drugomu kojemu nazivoslovju (Terminologie) nego ovdje poprmljenomu, do volje starijega stoji, da zamjeni ovo s onim ako to sbilja nauk unapredjuje.

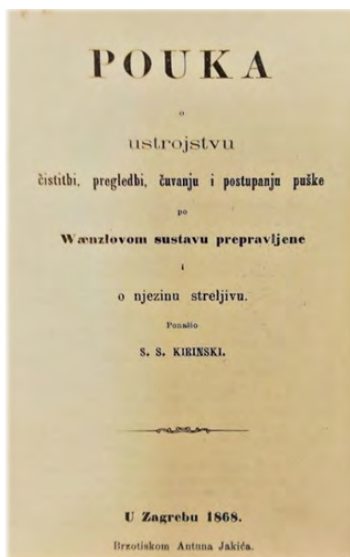
²⁰ *Izvadak iz Službovnika c. kr. pješačtva* (²1868.).

²¹ Zanimljivo je da je utemeljitelj slovenskoga vojnog nazivlja, Andrej Komel, tada kao ‘stotnik’ preveo i objavio 1873. u Celovcu upravo ovu knjigu s malim aneksnim rječnikom pod naslovom *Bojna služba, raztreseno vojevanje, nova puška in slovensko-nemški in nemško-slovenski slovarček*.

²² Jedini bibliografski podatak kojem se uspjelo ući u trag naslovi su dvaju od sedam priručnika koji se pojavljuju u podrubnici teksta *Šulekova pisma Preradoviću*, kojem se поближе pojašnjava materijal koji Šulek u pismu spominje (Maixner 1950: 87).

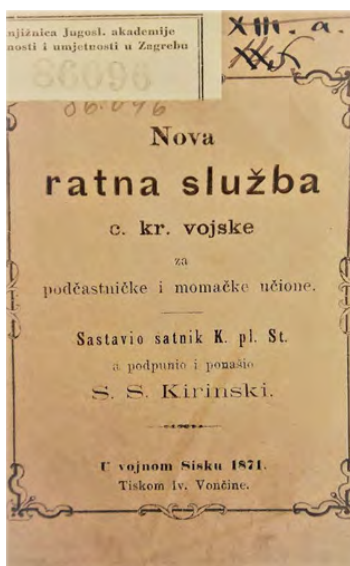
Slika 6. S. S. Kirinski, vojni priručnik *Izvadak iz Službovnika ces. kralj. pješačtva*, Zagreb (1868.), naslovnica dopuštenjem Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. 156.578

Slika 7. S. S. Kirinski, vojni priručnik *Pouka o...*, Zagreb (1868.), naslovnica dopuštenjem Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. 159.459

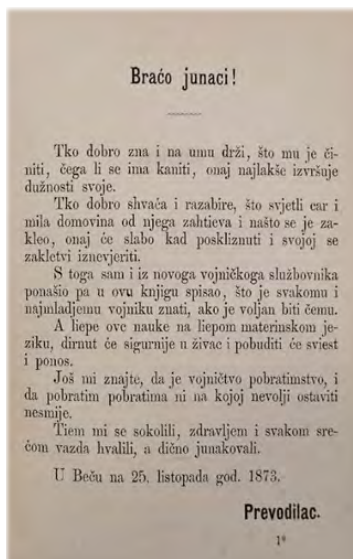
Slika 8. S. S. Kirinski, vojni priručnik *Izvadak iz Službovnika...*, Zagreb (1874.), naslovnica dopuštenjem Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. 156.329

Slika 9. S. S. Kirinski, vojni priručnik *Nova ratna služba...* Vojni Sisak (1871.), naslovnica dopuštenjem Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. 86.096-Rn

Slika 10. S. S. Kirinski, vojni priručnik *Obučevnik ces. kralj. pješactva* Vojni Sisak (1871.), naslovnica dopuštenjem Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. 82.917-Rn

Slika 11. S. S. Kirinski, vojni priručnik *Izvadak iz Službovnika ces. kr. vojske namijenjen službenicima nižim od vodnika ...* Zagreb (1874.), Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. 156.329

3.2. Terminološki uvidi u predšulekovske domobranske priručnike

S terminološkoga gledišta ovi dokumenti vremena postaju iznimno zanimljivi kad se Šašićeve hrvatske istovrijednice izluče, a potom stave u suodnos sa Šulekovim rješenjima koje on nudi u svojim rječnicima i vojnim priručnicima. Rekonstrukcijom njihova nastanka i usporedbom Šulekove i Šašićeve građe jasno je da je Šašiću osobno pomogao Šulek (barem za *Službovnik* izdan 1868.) te da se, po svoj prilici, služio i Šulekovim *Njemačko-hrvatskim rječnikom* (1860.). Temeljita i sveobuhvatna usporedba Šulekova i Šašićeva nazivlja te njihove (ne)podudarnosti zahtijeva zasebnu i opširnu jezičnu raščlambu koja nadilazi ciljeve ovoga rada. Ovdje će se razmotriti Šašićev pristup nazivlju s ilustrativnim popisom naziva te uočenim odmakom od Šulekova nazivlja.

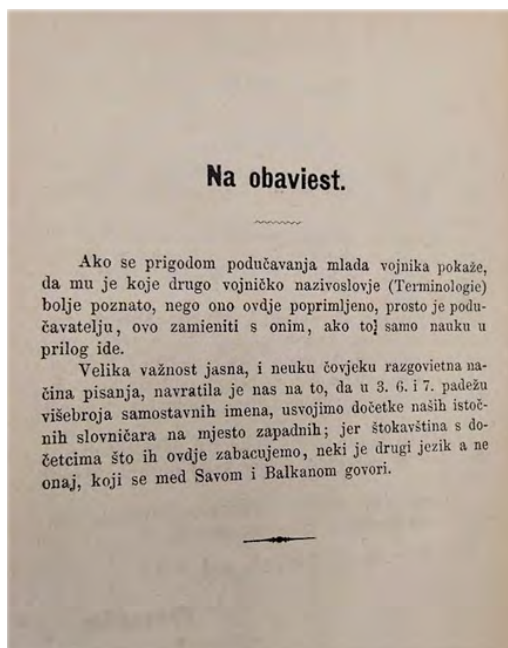
Budući da je, općenito, tada razvoj hrvatskoga nazivlja bio u svojim začetcima te su autori često u zagrade stavljali strani naziv (najčešće latinski ili njemački) radi sigurnosti razumijevanja (Horvat, Hudeček, Mihaljević 2015: 344), na niz mjesta to čini i Šašić: *dopustnik* (Urlauber), *vojnici na ostavi* (Reservisten), *urediti vojsku na ratnu* (Kriegsfuss), *sbor* (Corps), *ratište* (Kriegsschauplatz), *stanovanje* ili *konakovanje* (Kantonirungen), *predstraža* (Vorposten), *posada* (Garnison) ili se u zagradama nude onodobna sinonimna rješenja, što je u Šašića rjeđe: *susjedstvo* (komšiluk), *zasjeda* (bu-

sija), *voznja* (saobraštaj), *zdenac* (čatrnja). Iščitavajući njegovo nazivlje, vidljiva je težnja za radikalnim otklonom od njemačkih uzoraka te stvaranjem nazivâ hrvatskim jezičnim materijalom i hrvatskim tvorbenim obrascima (*predhodnica, proprata, povoz, stojnica, strojiti, vojačnica, zalaznica...*).

Premda je nemoguće znati kakve je jezične kvalitete bio rukopis koji je Kurelac zaprimio od Šašića gotovo deset godina ranije, samo pogled u terminološki repertoar ovih sedam službeno izdanih priručnika svjedoči o pomniji, sistematičnosti i jezičnoj svijesti autora. U svakome slučaju, Šulekovi zahvati i utjecaj nedvojbeni su. Ipak, treba voditi računa o tome kako je Šašić prevodio s njemačkoga, a Šulek s mađarskoga, što se na mjestima odražava na hrvatsku istovrijednicu. István Nyomárkay upravo je raščlanjujući nazivlje iz Šulekovih domobranskih priručnika ustanovio razinu utjecaja mađarskih predložaka na hrvatsko domobransko nazivlje te potvrdio sintagmatski, na čitavim rečenicama, kako su upravo mađarski priručnici – koji su prijevodi s njemačkoga – poslužili kao predlošci za hrvatske priručnike (Nyomárkay 2000: 75 – 109). Tako Nyomárkay sugerira kako se u niz hrvatskih naziva — *domobran, bitnica, odvojak, obhodja, obkopnik...* – u najvećoj mjeri ogleda utjecaj mađarskoga uzorka. Njemački službovnici za hrv. *domobran(ac)* ne bilježe *Landwehr*, već *Soldat*. Da je tomu tako, potvrđuje i činjenica kako Šašić za njem. *Soldat* donosi *vojnîk*, dok sinoptičkom usporedbom njemačkoga, mađarskoga i hrvatskoga službovnika u Šulekovu prijevodu vidimo da se Šulek poslužio mađarskim predloškom *honvéd* te donosi *domobran(ac)*. Kako su mađarski službovnici prijevodi njemačkih službovnika, uvidom u njemački izvornik jasno se još jednom empirijski potvrđuje kako je Šašić prevodio i imao uzore u njemačkim predlošcima, a Šulek u mađarskima. Ovdje se donosi Nyomárkayev primjer (Nyomárkay 2000: 76):

DIENST-REGLEMENT (1873.)	MAĐARSKI SLUŽBOVNIK (1902.)	ŠULEKOV SLUŽBOVNIK (1895.)
der <i>Soldat</i> des Mannschaftsstandes	legénységi állományú <i>honvéd</i>	<i>domobranac</i> od momčadi

U Šašićevu je jeziku razvidna dominantna podloga zagrebačke filološke škole i Bogoslava Šuleka – i dalje pretežitost nastavka *-ba* za tvorbu imenica ž. r. (*razvidba, urotba*), morfonološki pravopis (*pješništvo, dopustnica*), uporaba grafema *dj* za /đ/ te *ie* za /je/ (*podkradja, zapovied*), razrađenost tvorbenoga potencijala hrvatskoga jezika (*pračastnik, podčastnik, prirodinina, topovlje, strijeljivnača, obustavljenik*), umjereni jezični purizam, no ipak odustajanje od nastavka *-ah* u genitivu množine imenica (*pratnja uzničkâ i sužnjeva*) te u svojim kasnijim prijevodima odustajanje od čuvanja nesinkretizma padežnih nastavaka množine imenica u DLI, što je vidljivo iz napomene priručniku iz 1874.

Slika 12. Vojni priručnik *Izvadak iz Službovnika...*, Zagreb (1874.), odlomak sa Šašićevom napomenom o priklanjanju sinkretiziranim množinskim nastavcima u DLI, dopuštenjem Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. 156.329

U sljedećemu tabličnom prikazu donosi se ilustrativni prikaz Šašićevih hrvatskih istovrijednica:

NJEMAČKI LEKSEM	S. S. KIRINSKI (1868. – 1874.)
Bajonettefchten	<i>bodimice</i>
Schlagfertigkeit	<i>bojna spremnost</i>
Gefechtstrain	<i>bojni povoz</i>
Batterie	<i>bojnica</i>
Standes-Dokumente	<i>brojno stanje</i>
Truppenoffiziere	<i>četni častnici</i>
Streif-Patrullen	<i>četnica</i>
Truppenkommandanten	<i>četnici</i>
Raststation	<i>danište</i>
Schussfeld	<i>dometište</i>
Tumult	<i>gungula</i>
Gruppe	<i>hrpa</i>
Exzedent	<i>izgrednik</i>
Disziplinar-Vorschrift	<i>karni zakon</i>
Quartiermacher	<i>konakdžija</i>
Korporale	<i>kupnik</i>
Feldwebel	<i>narednik</i>

NJEMAČKI LEKSEM	S. S. KIRINSKI (1868. – 1874.)
Detachement	<i>naslanstvo</i>
Vormarsch	<i>nastup</i>
Rekrut	<i>novak</i>
Rayon	<i>okružje</i>
Gesicherter Halt	<i>osigurana stojnica</i>
/	<i>pobočnica</i>
Adjutant	<i>pobočnik</i>
Requisiten	<i>potrebice</i>
Vorhut ²³	<i>predhodnica</i>
Vortrab	<i>predvod</i>
Musterung	<i>pregledba</i>
Rüstung	<i>pribor</i>
Meldungen und Rapport	<i>prijava i prijavak</i>
Natural-Fassungs	<i>prirodnina</i>
/	<i>pritajište</i>
Transporten	<i>proprata</i>
Kadet	<i>prvienac</i>
Reisemärsche	<i>putovanje do ratišta</i>
Kriegsmärsche	<i>putovanje po ratištu</i>
Visitir-Patrullen	<i>razglednica</i>
/	<i>razkršće, križopuće</i>
Inspizierung	<i>razvidba</i>
Visitirung	<i>razvidba</i>
/	<i>razvidnik</i>
Dienst-Gratiale	<i>službena pomilovina</i>
Munition	<i>streljivo</i>
aufstellen	<i>strojiti</i>
Bataillon	<i>tisućnija</i>
Artilleriepark	<i>topovlje</i>
Spione	<i>uhoda</i>
Schleich-Patrolle	<i>ulatnica</i>
Tagwache	<i>uranak</i>
/	<i>uzmak</i>
Zug	<i>vod</i>
Wagenmeister ²⁴	<i>vodikola</i>
/	<i>voditba</i>

²³ Šulek (1860.) – *prednja četa; predvoj*; (1874.) (*četa-*) *predvodnica*

²⁴ Šulek (1860.) – *nadstojnik kola*

NJEMAČKI LEKSEM	S. S. KIRINSKI (1868. – 1874.)
Zugsführer	<i>vodnik</i>
Kaserne	<i>vojačnica</i>
Militär-Intendanz	<i>vojničko nadzorništvo</i>
Stations-Kommando	<i>vojno postajništvo</i>
Nachhut	<i>zalaznica</i>
Vorhutreserve	<i>zapplećak, zappleće</i>
Besetzungsrapport	<i>zasjednica</i>
Barrikade	<i>zavala</i>
Alarmplatz	<i>zbježište</i>
Armeekorps	<i>zbor</i>
Terrain	<i>zemljište</i>
Ruf	<i>zov</i>

Nadalje, preliminarna usporedba na suženu korpusu ukazuje na mnoga podudaranja sa Šulekovim rješenjima, no uočljive su i određene neistovjetnosti. Tako recimo:

ŠULEK (1870. – 1875.)	S. S. KIRINSKI (1868. – 1874.)
<i>bunitelj</i>	<i>bunioc</i>
<i>desetnik</i>	<i>kupnik (corporal)</i>
<i>dozor</i>	<i>obhodja</i>
<i>dundarina</i>	<i>brigada</i>
<i>kadet</i>	<i>prvijenac</i>
<i>kriomnica</i>	<i>ulatnica</i>
<i>mirovno doba</i>	<i>mirno vrieme</i>
<i>nagovorenik</i>	<i>zavedenik</i>
<i>napredovanje</i>	<i>nastupak</i>
<i>oblaznica</i>	<i>okolka</i>
<i>odbjeg</i>	<i>bjegunac</i>
<i>podčinjenost</i>	<i>pokornost</i>
<i>porukonoša</i>	<i>neprijateljski ugovornik</i>
<i>predvodnica</i>	<i>predhodnica</i>
<i>prijavak</i>	<i>saslušaj</i>
<i>priprega</i>	<i>podvozni konji</i>
<i>pukovina</i>	<i>pukovnija</i>
<i>ratno mjesto</i>	<i>vojnički namještaj</i>
<i>satnina</i>	<i>satnija</i>
<i>satninski</i>	<i>satnijski</i>

<i>savezna vojska</i>	<i>pomoćnička vojska</i>
<i>službena pomilovina</i>	<i>službena milostinja</i>
<i>spremište</i>	<i>skladište</i>
<i>starješina</i>	<i>stariji</i>
<i>stražmeštar</i>	<i>narednik</i>
<i>strijelivo</i>	<i>streljivo, strjelivo</i>
<i>suboj</i>	<i>dvoboj</i>
<i>štapski častnik</i>	<i>pračastnik</i>
<i>tisućina</i>	<i>tisućnija, batalijun</i>
<i>topovje</i>	<i>topovlje</i>
<i>usad</i>	<i>kundak</i>
<i>utvrđeno mjesto</i>	<i>tvrđjava</i>
<i>vojna smotra</i>	<i>pregledba</i>
<i>vojnara</i>	<i>vojarna, vojačnica</i>
<i>zaštitnica</i>	<i>zalaznica</i>

Nemoguće je ustanoviti u kojoj je mjeri Šulek (vidjeli smo čak i Trnski) utjecao na Šašića, a koliko je on sâm zaslužan za stvaranje nazivlja, pogotovo imajući na umu uočenu činjenicu kako su obojica tijekom vremena prilagođavali svoja rješenja (Šulek: *gjenearal* → *general*, *satnina* → *satnija*; Šašić: *vojačnica* → *vojarna*, *tisućnija* → *batalijun*). Također, mnoge istovrijednice potvrđuju međusobne podudarnosti, no mnoge i nepreklapanja. Istina je kako se Šašić prihvatio prevođenja nekoliko godina prije Šuleka (1862.) te kako je dvije godine prije njega (1868.) objavio tri svoja izdanja. Ipak, očito je Šašićevo priklanjanje zasadama zagrebačke filološke škole, što se može pripisati Šulekovu utjecaju, a vidjeli smo da se s njim i konzultirao. S druge pak strane, u jednome od pisama Preradoviću Šulek spominje kako je među ostalim prikupio i ‘nazivje Sasićevo’ kao pomoć u svojim prijevodima, no izrazio i skeptičnost. Zanimljivo, iz pisma bi se dalo implicitno zaključiti kako Preradović zna koga Šulek podrazumijeva pod prezimenom ‘Sasić’:

Zagreb, 26. srpnja 1869.

Nabavio sam si prievod magjarski, zatim reglement srbski (izradjen po ruskom) i nazivje Sasićevo — al je to sve skupa traljava pomoć — fali filologička podloga; no vidjet ćemo, hoću-li biti ja sretniji.

Zaključno, (ne)podudarnosti Šašićevih i Šulekovih rješenja zorno se mogu iščitati i na usporednome ilustrativnom prikazu prijevoda *ratnih članaka*, svojevrsnoga kompendija vojnih zakona, koji su se često prilagali važnim vojnim priručnicima kao podsjetnici.

<p>S. S. KIRINSKI (1868.)</p> <p>Članak I. O povriedi pokornosti</p> <p>Tko se opre svomu starijemu oružjem ili silovitom rukom, bilo na službi, bilo kad mu se što službeno zapoviedi; – tko budući ili ne budući na službi udari na svoga starijega s nakane da ga ubije, ima se za kazan strijeljati, a priekim sudom obsuditi, ako bi to učinio u vrsti (<i>Glied</i>) ili na očigled sakupljene čete uz takove okolnosti, da bi se i ostali vojnici službi na štetu pomutiti mogli.</p>	<p>BOGOSLAV ŠULEK (1870. – 1875.)</p> <p>Članak I. O povriedi podčinjenosti</p> <p>Tko se u službi, ili dobivši službenu zapovied, opre svomu starješini oružjem ili silovitim stavljanjem ruke na njega; – tko napadne u službi ili okrom službe na svoga starješinu s nakanom ubiti ga, kazni se ustrieljenjem: i ako je to djelo počinjeno u vrsti i redu, ili pred sakupljenom četom, a uz okolnosti, te se je bojati, da će toga radi na srca ostalih štetno djelovati u službenom pogledu – stavlja se pod prieki sud.</p>
<p>Članak II. O vojničkoj pobuni i buni</p> <p>Tko buntovnički govori ili na pobunu pobudjuje, ima se oštro kazniti; – ako li je time već kakva pobuna nastala ima se krivac najoštrije kazniti, a u ratno doba po važnosti okolnosti, dapače i u mirno doba priekim sudom strijeljati, ako treba druge na brzu ruku zastrašiti.</p> <p>Ista kazan ima se dosuditi i u ratno i u mirno vrijeme, ako bunilac na starijega udari rukom ili oružjem.</p>	<p>Članak II. O metežu i buni</p> <p>Svako metežno (<i>meuterisch</i>) očitovanje i podbadaње neka se kazni oštro, ako-li je u srcih probudilo opasno po službu razdraženje, neka se kazni što oštrije, u ratno pako doba, prema znamenitosti okolnostih, dapače i za mira, kad uztreba brza primjera za zastrašenje, neka ga prieki sud kazni ustrieljenjem.</p> <p>Istu kazan neka nametne ratni sud u ratno i mirovno doba, kad u metežnom uporu koji od puntarah ruku stavi na starješinu ili se proti njemu oružjem posluži.</p>
<p>Članak III. O upornosti i o nepristojnom ponašanju proti straži</p> <p>Tko se oružjem opre vojničkoj straži, obhodji (<i>Patrolle</i>), ili okolki (<i>Runde</i>) i koga rani ili stražu naumice preprieči, da neuzmogne izvršiti važnoga službenog naloga; ili tko se na isti način suprotne oružniku (<i>Gensdarm</i>) službu svoju vršećemu, ima se u ratno i u mirno doba strijeljati.</p>	<p>Članak III. Ob upornosti i nepristojnom ponašanju nasprama stražam</p> <p>Tko se opre smrtnim oružjem vojničkoj straži, dozoru (<i>Patrouille</i>), oblaznici (<i>Ronde</i>) ili službujućemu oružniku (žandaru), te ga rani ili mu naumicê prieči izvršenje znamenita službena naloga, neka se kazni u mirovno i ratno doba smrću iz puške.</p>

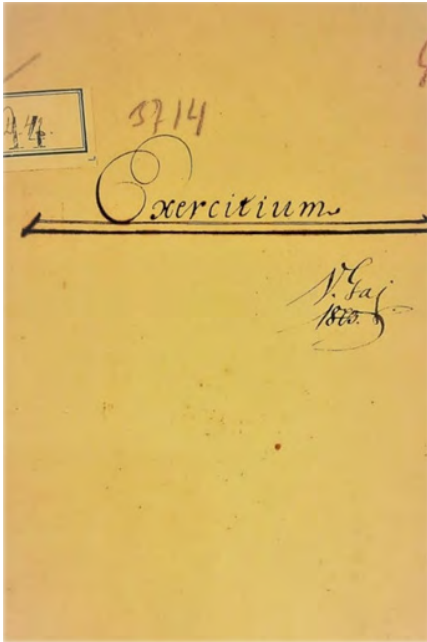
S. S. KIRINSKI (1868.)	BOGOSLAV ŠULEK (1870. – 1875.)
<p>Članak IV. O bjegstvu</p> <p>2. Na svaki način ima se isto tako kazniti onaj:</p> <p>a) tko uskoči, kad je bjeganje otelo mah i stoga se proglasio prieki sud;</p> <p>b) tko uskoči u vrieme rata sa dvojicom ili više drugova ili sa straže blizu neprijatelja, ili s drugoga važnoga mjesta;</p> <p>c) častnik kad uskoči od čete na ratnu uređjene (<i>am Kriegsfusse</i>)</p> <p>3. Tko uskoči k neprijatelju, ima se objesiti.</p> <p>4. Tko se glavom javi ili koga uhvati i dovede nevojnik neće se doduše pogubiti nego će se ipak kazniti po važnosti okolnosti više ili manje oštro.</p> <p>Izim toga lišava se uskok prava, po kom je vlastan razpolagati sa imovinom svojom i nasliediti baštinu kakovu; - lišava se i prava na obskrbu nemoćničku (invalidsku), na službenu pomilovinu (<i>Dienst-gratiale</i>) i na poboljšice dobrovoljaca...</p>	<p>Članak IV. Ob odbjegstvu</p> <p>2. Ova kazan neka svakako stigne onoga, koji je odbjegao:</p> <p>a) pokle bje proglašen prieki sud, zato što je odbjegstvo mah uzelo;</p> <p>b) u ratno doba s dvojicom ili više drugovah, sa stražišta blizu neprijatelja, ili s drugoga važnoga službenoga mjesta;</p> <p>c) kao častnik od čete na ratnu nogu stavljene.</p> <p>3. Odbjegstvo k neprijatelju neka se kazni smrću konopcem.</p> <p>(4) Ako se odbjeg dobrovoljno prijavi, oprašta se, istina, smrtne kazni, nego ipak podpada pod kazan, koja mu se ima prema znamečnosti okolnostih odmjeriti.</p> <p>4. Svaki odbjeg gubi do svoga povratka právo na invalidsku oskrbu, na službenu milostinju (<i>Dienst-Gratiale</i>) i na pogodovanja dobrovoljcem namijenjena...</p>
<p>Članak V. O urotbi za bjegstvo</p> <p>Tko dva ili više zakletvom obvezana vojnika nagovori da uskoče, imat će se kao uskok kazniti, makar da nije nitko pobjegao, samo ako su zavedenici na bjegstvo pristali, te će se odmah, ako nebude pogubljen, premjestiti u zapnu satniju (<i>Disciplinar-Kompagnie</i>) gdje će morat služiti osam godina, od onoga dana, kojim se premjesti.</p>	<p>Članak V. Snovanje kovarstva za odbjegstvo</p> <p>Tko nagovori na odbjegstvo dvoje ili više domobranske prisegom obvezane čeljadi, pa makar se i odbjegstvo u istinu neizvelo, već se se nagovorenci i snovatelj kovarstva samo dogovorili, da će uskočiti, neka se kazni kano odbjeg.</p>

S. S. KIRINSKI (1868.)	BOGOSLAV ŠULEK (1870. – 1875.)
<p>Članak VII. O strašivosti</p> <p>1. Tko se pokaže strašivicom, ima se na obće kazniti najstrožije.</p> <p>3. Ako ciela koja četa neće boj da bije kako valja; – ako ostavi tvrdjavu proti volji zapovjednikovoj, pa se neopre tako, kako bi se oprieti imala; – ako se bez nevolje u sužanjstvo predade, ili ako načera plašljivošću svojom zapovjednika na uzmak (<i>Rückzug</i>) ili na predaju, tad će se strijeljati začetnici, a i častnici, koji su tomu krivi, od ostali pako svaki deseti vojnik, na kojega kocka pane. – Osim toga izgubit se strašiva četa zastavu svoju, niti će joj se povratiti, dok si opet obraza neosvjetlja; – manji će se pako oddjeli porazdielit u druge pukovnije (<i>Regimenter</i>) ili čete.</p> <p>5. Svaki je stariji vlastan i dužan s mjesta pogubiti ili dati pogubiti mladjega, koji pokuša izpred neprijatelja uskočiti, ili koji strašivo govori, te bi mogla po tom kakogodj nastati u onaj par pogibelj po službu ili junačtvo čete.</p>	<p>Članak VII. O strašljivosti</p> <p>1. Tko postane kriv zločinu strašljivosti, kazni se u obće što oštrije.</p> <p>3. Ako čitava četa nevrši svoje dužnosti u boju, ili bez dužna odpora odustavi utvrđeno mjesto proti volji zapovjednika i dâ se bez nevolje zasužnjiti, ili, ako svojom plašljivošću natjera zapovjednika na uzmak ili na predaju: neka se ustriele početnici, od ostalih pako svaki deseti po ždriebru. Osim toga gubi strašiva četa svoju zastavu sve dotle, dokle opet neosvjetla lica pred neprijateljem – a pomanji strašivi djelovi koje čete udjeljuju se u druge čete.</p> <p>(5.)...U slučajevih, kad bi bjegstvo kojega domobranca ili malodušne rieči naprećac mogle uroditi opasnošću po službu ili duh čete, duži se svaki starješina, il da krivca odmah sam smakne, il da zapovjedi, neka se s mjesta posječe.</p>
<p>Članak VIII. O smetanju zapta i reda</p> <p>2. Oštro se ima kazniti, tko za boja na nastupku (<i>Vorrückung</i>) ili na uzmaku uzme pljačkati (plieniti) prije nego mu se dopusti ili proti očitoj zabrani; – strijeljat će se pako i kada treba da se drugi zastraše namah pogubiti, tko se opomeni starijega, da se nepljačka, opre.</p>	<p>Članak VIII. O narušivanju discipline i reda</p> <p>2. Tko se u boju, uz napredovanje ili uzmicanje, prije dobivene dozvolje ili baš uzprkos oglašenoj zabrani stane plieniti (pljačkati), neka se oštro kazni, ako se pako naprama starijemu, koji ga je opomenuo, jogunasto vlada, neka se kazni ustrijeljenjem, pa ako treba primjerom straha zadati, neka se krivac s mjesta smakne.</p>

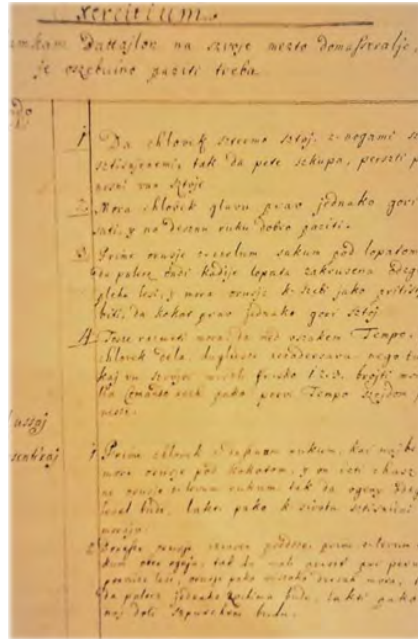
S. S. KIRINSKI (1868.)	BOGOSLAV ŠULEK (1870. – 1875.)
<p>Članak IX. O zanemarenju propisâ na obće. I... a) ako tko neoprezno odda tajne zapoviedi, razporedbe (<i>Disposizionen</i>), znakove (<i>Signale</i>) nacrte (<i>Pläne</i>), geslo (<i>Losung</i>), slovo²⁵ (<i>Parole</i>) ili bojni klik²⁶ (<i>Feldruf</i>), ljudem takovim, koji zato nebi smjeli znati; – kad tko s nebrige uzrokom bude gubitku ovih stvari; – kad tko krivo prijavljuje, zanemaruje ponamjestiti prednje straže i vidoke (<i>Vedetten</i>) izaslati obhodje i okolke a tako i predhodnicu (<i>Avantgarde</i>) i zalaznicu (<i>Ariergarde</i>)...</p>	<p>Članak IX. O zanemarivanju službenih propisah u obće I... a) Priobćivanje tajnih naloga, naredbih, znakovah i osnovah, gesla ili bojnoga klika (<i>Feldgeschrei</i>) takvim ljudem, od kojih bi to tajiti imao; gubitak takvih stvari s nesmotrenosti; neistinito izvješćivanjem propušteno namještanje predstražah (<i>Vorposten</i>) i vidokah (<i>Vedetten</i>), izvidnicah (<i>Streifwache</i>) i oblaza, a uz podulji put propušteno odpravljanje predvodnicah i zaštitinica (<i>Vor- und Nachhut</i>)...</p>
<p>Članak XXXI. O dvoboju i hrvanju 1. Tko na dvoboj (megdan) izazivlje, tko dvoboj dieli ili se s kim potuče, kaznit će se oštro.</p>	<p>Članak XXXI. O suboju i tučnji 1. Zatke (izazivanje na mejdan), suboji i tučnje (<i>rencontres</i>) podpadaju pod oštru kazan.</p>
<p>Članak XXXIII. O prestupu kontumaca ...Straža je pako vlastna ubiti onoga, koji po postavljenom kordunu proti kugi neće da se povrati kada ga straža zovne, – ako druge pomoći neima. A tko onda, kada je najužji ordun postavljen, na stražu silom navali, da kordun prodre, ili tko se prošuljati nastoji, ima se priekim sudom strieljati.</p>	<p>Članak XXXIII. O prekršivanju kontumaca ...nego kad se potegne kordun od kuge, neka straža onoga, koji na njezin oklik neće da se natrag vrati, ako neima druge, ustrieli; a napokon, kad bude najstroži kordun od kuge povučen, neka se onaj, koji nasili na stražu i hoće da kordun prodre, ili se tajno krozanj provuče, pod prieki sud stavi i kazni smrću iz puške.</p>

²⁵ S.S. Kirinski 1874. rabi *imje* umjesto *slovo*.

²⁶ S.S. Kirinski 1874. se odlučuje za *bojni ziv* umjesto *bojni klik*.

Slika 13. Kajkavski vojni „obučevnik“ *Exercitium* (kraj 18. st.), naslovnica dopuštenjem Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. R 3714

Slika 14. Odlomak kajkavskoga vojnog „obučevnika“ *Exercitium*, NSK sign. R 3714

4. Rukopisna vojnoterminografska baština

Kajkavski vojni „obučevnik“ (sine anno)

Iz knjižnične ostavštine Ljudevita Gaja, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, u rukopisu se čuva nedatirani, adespotni vojni priručnik pisan kajkavskim narječjem za koji se procjenjuje da je nastao krajem 18. stoljeća naslovljen *Exercitium*. Transkribirani tekst, s popratnim rječnikom manje poznatih riječi, objavio je 1971./1972. Šime Jurić. Riječ je, uistinu, o „jezičnom spomeniku i autentičnom dokumentu o tome kako se *mushtrao* domaći vojnik u vrijeme kada je fitiljača (mušketa) bila glavno oružje pješćkih trupa u evropskim vojskama. Istodobno on je jasan dokaz hrvatske komande u hrvatskoj vojsci“ (Jurić 1971). U prilog vrijednosti njegove građe govori i činjenica da je uvršten kao jedno od vrela za jezično blago u monumentalnome i višedesetljetnome projektu izradbe *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* u izdanju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje te Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Leksički gledano, tekst zrcali stanje onodobnoga hrvatskog vojnog nazivlja te prožetost utjecajima njemačkoga i mađarskoga jezika (Frančić i Kuzmić 2009: 173), no vidjet ćemo, i francuskoga pa čak i latinskoga. Ovaj dokument vremena postaje zanimljiv jer pokazuje organizaciju zapovijedanja i činove u ondašnjim hrvatskim postrojbama. U tabličnome su prikazu navedene neke od riječi (posuđenica) i izraza tvorenih prema stranom predlošku, no i one domaće:

KAJKAVSKI <i>OBUČEVNIK</i>	SUVREMENO ZNAČENJE	PORIJEKLO RIJEČI
<i>avanciranje</i>	napredovanje	fr. <i>avancer</i>
<i>battajlon</i>	bataljon, bojna	fr. <i>bataillon</i>
<i>chargirung</i>	juriš, jurišanje, borba	fr. <i>charge</i>
<i>comando, comando reč</i>	zapovijed	njem. <i>Commando</i>
<i>cug</i>	vod, manja četa	njem. <i>Zug</i>
<i>exercitium</i>	vježba, vježbanje	lat. <i>exercitium</i>
<i>harcuvanje</i>	jurišanje, jurišati	mađ. <i>harc</i>
<i>kapitanj</i>	satnik, kapetan	mađ. <i>kapitány</i>

DOMAĆA RIJEČ	SUVREMENO ZNAČENJE
<i>da se v pamet ne zeme</i>	strjelovito, bez promišljanja
<i>dotik k</i>	tik uz
<i>hlačnjak</i>	remen od hlača, pojas
<i>kokot</i>	okidač, odapinjač
<i>lopata</i>	kundak, drveni držak
<i>nožnice</i>	korice
<i>ogenj</i>	vatrište (dio na pušci za izazivanje vatre)
<i>pedenj</i>	pedalj, roguša
<i>razlučenje</i>	odvajanje, odjeljivanje
<i>stermo</i>	uspravno
<i>život</i>	tijelo

Koliki je jezični potencijal i živopisnost nosio kajkavski književni jezik, zorno se može ilustrirati odlomkom iz „obučevnika“:

POČETEK HECKEN FEUERA

iliti ognja, koji se po jednom raju iliti redu od svakoga pol plutona počne davati.

Kak battajlon postavljen je po chargirungi iliti harcuvanju, oberne se perva grenadierska compagnia pol na desno, druga pako pol na levo, odpru se tak da ljudi oružje čez prehititi mogu, naprave front. Praesenteraju, prehite oružje na

remen, izvade luntu, primiju grenadtu, kak je vu grenadierske handgrieffe obilno povedano i stoje na miru.

Ovo vse grenadierski kapitani comenderaju.

NB. Pri Herken Feüeru iliti ognju treba znati da vsaki pluton još jenkrat razdeljen mora biti, koju polovicu unterofficir comendira.

Larma

...Kak su pak z hitanjem grenadtoz gotovi, sprave luntu, praesentiraju, vergu na pleće i stisnju se pak k battajlonu.

5. Zaključak

Ovim se radom nastojalo s jezičnopovijesnoga i terminološkoga stajališta osvijetliti postanak i leksičku građu prvih hrvatskih vojnih priručnika, a time i početke oblikovanja hrvatskoga vojnog nazivlja. Neka od analiziranih djela opća su mjesta hrvatske terminologije – poput Šulekovih kapitalnih prijevoda vojnih priručnika za domobranstvo s mađarskoga jezika, čiji leksik i danas baštini temeljno suvremeno hrvatsko vojno nazivlje. S druge strane, na neke se priručnike i njihovu važnost za hrvatski jezik dosad osvrtao samo periferno (priručnici iz doba Napoleonovih Ilirskih pokrajina, kajkavski rukopisni priručnik), a neki su spletom okolnosti ostali znanstveno netaknuti i neistraženi (predšulekovski domobranski priručnici). Upravo su oni posebno zanimljivi jer ne predstavljaju samo uvertiru u Šulekov vojnoterminografski opus, nego i jezičnu i terminološku riznicu vrijednu istraživačkih nastojanja.

Već su istraživanja koja su prethodila ovom radu (Vrgoč 2020) upozorila na postojanje priličnoga broja vojnih priručnika službeno objavljenih nakon ustrojavanja hrvatskoga domobranstva u banskoj Hrvatskoj 1868., koje se ne može pripisati Šuleku kao prevoditelju i nazivotvorcu. Riječ je, prije svega, o sedam priručnika iz prevoditeljskoga pera Stjepana pl. Šašića-Kirinskoga, tadašnjega domobranskog potpukovnika. Stoga je ovdje podrobnije istražena pozadina njihova objavljivanja, pitanje autorstva te moguća Šulekova uloga. U radu se posebno osvrnulo na izlučene hrvatske istovrijednice, a neke od njih supostavljene su Šulekovim rješenjima (*dundarina* (Š)²⁷ – *brigada* (Š-K), *pukovina* (Š) – *pukovnija* (Š-K), *satnina* (Š) – *satnija* (Š-K), *vojnara* (Š) – *vojarna* (Š-K), *štapski časnik* (Š) – *pračastnik* (Š-K)), što je dovelo do zanimljivih uvida i otvorilo pitanja o prvenstvu potvrda, Šulekovu utjecaju i naposljetku međusobnim leksičkim nepodudaranjima. Na mnogim je primjerima kod autorâ uočeno i prilagođavanje rješenja tijekom prvih nekoliko godina objavljivanja priručnika (1868. – 1875.). Tako u Šuleka, na primjer, možemo pratiti *gjenearal* → *general*, *satnina* → *satnija*, *pukovina* → *pukovnija*, a u Šašića-Kirinskoga *vojačnica* → *vojarna*, *tisućnija* → *batalijun*. S druge

²⁷ (Š) – Šulekova rješenja; (Š-K) – rješenja Šašića-Kirinskoga

strane, utvrđena su i mnoga preklapanja te dodirne točke među priručnicima. Riječ je, u prvome redu, o leksičkim podudaranjima, no i razvidnome priklijanju Šašića-Kirinskoga temeljnim zasadama zagrebačke filološke škole, što rječito govori u prilog utjecaju Bogoslava Šuleka kao jednomu od njezinih korifeja.

Ipak, uz dosad rečeno, istraživanjem je utvrđeno kako i prijevodi pojedinih važnih priručnika (dvosveščani *Službovnik za kralj. ugarsko domobranstvo* iz 1875.), koji su do danas u literaturi bili redom pripisivani Šuleku nisu njegovo djelo, nego domobranskoga visokočasničkog kadra (tadašnjega natporučnika Ivana Vukovića), čime je dodatno potvrđena polazna hipoteza kako Šulek – premda stožerna figura ustrojavanja hrvatskoga vojnog nazivlja – nije jedini koji je prevodio priručnike potrebne domobranstvu. S druge strane, za neke od autora (konkretno za spomenutoga potpukovnika Stjepana pl. Šašića-Kirinskoga) iz Šulekove je korespondencije s generalom Petrom Preradovićem rekonstruirano upravo Šulekovo mentorstvo, što ostavlja otvorenim mogućnost da su i ostali prevoditelji (Vuković, Rónai-Horváth von Uzso, Tomičić, Grbačić) u svojem radu možda bili upućeni na njegove službene terminološke inovacije ili pak na neslužbene savjetodavne intervencije. Po svemu sudeći, opravdano je zaključiti kako se u svim nešulekovskim priručnicima može iščitati Šulekov potpis. Budući da su Šulek, a i ostali prevoditelji, tijekom vremena prilagođavali svoja terminološka rješenja, nemoguće je dati kategorički odgovor na pitanje prvenstva uspostave pojedinih naziva. Domobranske časnike nesumnjivo je opravdano titulirati sustvarateljima hrvatskoga vojnog nazivlja, no ipak je, u odnosu na Šuleka, riječ o epizodistima. Stoga se ovdje po tome pitanju daje prednost Bogoslavu Šuleku kao tadašnjemu osvjedočenom nazivotvornom autoritetu u čije se terminološke iskorake i inovacije itekako ugledalo.

Konačno, ovim se radom nastojalo prokrčiti nove istraživačke puteve kad je posrijedi ustrojavanje hrvatskoga vojnog nazivlja te, u prvome redu, rasvijetliti neka dosad nepoznata terminološka nastojanja koja su ostala u sjeni vojnoterminografskoga opusa Bogoslava Šuleka. Rezultati provedenoga istraživanja upućuju na to kako su – koliko god Bogoslav Šulek bio vodeći protagonist hrvatske leksikografije i nazivoslovlja druge polovice 19. stoljeća – postojali njegovi suvremenici i preteče koji su ostavili trag u vojnoj terminografiji te zaslužuju biti žarištima novih i daljnjih istraživanja.

Izvori

- Domobranski žepnik za kr. hrv.-ugarsko domobrantsko pješačtvo. U pitanjah i odgovorih.* 1871. Zagreb: Tiskom narodne tiskare dra. Ljudevita Gaja.
- Izvadak iz Službovnika ces. kr. vojske namijenjen službenicima nižim od vódnika.* 1874. Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare.
- Izvadak iz Službovnika ces. kralj. pješačtva.* 1868. Zagreb: Tiskom A. Jakića.
- Izvadak iz Službovnika ces. kralj. pješačtva.* 1868. Drugo izdanje. Zagreb: Tiskom A. Jakića.
- Naredbenik za kraljevsko hrvatsko-ugarsko domobranstvo.* 1870. – 1873. Sv. 1.–15. Zagreb: Tiskom narodne tiskare dra. Ljudevita Gaja.
- Nova ratna služba c. kr. vojske za podčastnike i momčadske učione.* 1871. Vojni Sisak: Brzotiskom I. Vončine.
- Obučevnik ces. kralj. pješačtva.* 1871. Vojni Sisak: Brzotiskom I. Vončine.
- Obučevnik za kr. ugarsko domobrantsko konjaničtvo (Službeno izdanje).* 1873. Zagreb: Tiskom narodne tiskare dra. Ljudevita Gaja.
- Obučevnik za kraljevsko-ugarske domobrantske sipačarske odjele (Službeno izdanje).* 1874. Zagreb: Tiskom narodne tiskare dra. Ljudevita Gaja.
- Pouka o pucanju za sipačarske odjele kr. ug. domobrani.* 1874. Zagreb: Tiskom narodne tiskare dra. Ljudevita Gaja.
- Pouka o uredbi, čuvanju, pregledavanju i postupanju puškom po Waenzlovom sustavu pre-radjenom i o njezinu streljivu.* 1871. Vojni Sisak: Brzotiskom I. Vončine.
- Pouka o ustrojstvu čistitbi, pregledbi, čuvanju i postupanju puške: po Waenzlovom sustavu prepravljene i o njezinu streljivu.* 1868. Zagreb: Brzotiskom Antuna Jakića.
- Regulament! Zaderxavajuchi Mushtranje, i Manovre Pishakah, od pervoga kolovoza 1791.* 1811. U Karlovczu kod Gaspara Veisza Slovo-Tiskavca z dopuschenyem Ztaryih.
- Skola soldata.* 1810. U Luibliani od Czesarski Stamperie Governialne Illiricheski Provin-cia, lita.
- Šulek, Bogoslav.* 1860. *Deutsch-Kroatisches Wörterbuch = Nemačko-hrvatski rečnik.* Zagreb: Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja.
- Ustrojne ustanove za opremljenu ugarsko-austrijsku vojsku. Prvi diel: Ustrojben propisnik.* 1873. Prevedeno po nalogu kr. ugarskoga popečiteljstva za obranu zemlje. Zagreb: Tiskom narodne tiskare dra. Ljudevita Gaja.
- Ustrojne ustanove za opremljenu ugarsko-austrijsku vojsku. Drugi diel: Poslovník za viša zapovjedništva i stožere podignute vojske.* 1875. Prevedeno po nalogu kr. ugarskoga popečiteljstva za obranu zemlje. Zagreb: Tiskom narodne tiskare dra. Ljudevita Gaja.
- Ustrojne ustanove za opremljenu ugarsko-austrijsku vojsku. Treći diel: Naputak za vojničko opremanje po vodi.* 1875. Prevedeno po nalogu kr. ugarskoga popečiteljstva za obranu zemlje. Zagreb: L. Hartmana.

Literatura

- Boppe, Paul. 2004. *Vojna Hrvatska 1809-1813. Hrvatske pukovnije u Napoleonovoj Velikoj armiji*. Zagreb: Ceres.
- Badurina, Lada. 1998. Šulekova standardnojezična koncepcija na primjeru lingvističkoga nazivlja. U: *Zbornik o Bogoslavu Šuleku : zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu od 23. do 24. studenog 1995. godine u organizaciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* [ur. Mogoš, Milan]. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bučar, Franjo. 1917. Dvije zanimljive hrvatsko-francuske vojničke knjige iz doba francuske Ilirije. *Nastavni vjesnik*, 25, 638–39.
- Budisavljević, Bude. 1904. Recimo koju o Franu Kurelcu: (o 30 obljetnici smrti njegove). *Građa za povijest književnosti hrvatske*. Knjiga 4, 1–68.
- Cuvaj, Antun. 1910. *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Drugo ispravljeno i popunjeno izdanje. Sv. 2. Zagreb: Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu.
- Dukat, Vladoje. 1943. Ivan Trnski i Šulekovi rječnici. *RAD HAZU*, knj. 277.
- Frančić, Anđela; Kuzmić, Boris. 2009. *Jazik horvatski. Jezične raščlambe starih hrvatskih tekstova*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Frančić, Anđela; Petrović, Bernardina. 2016. Osobna imena u Njemačko-hrvatskome rječniku (1860.) Bogoslava Šuleka. U: *Bogoslav Šulek a jeho filologické dílo / i njegov filološki rad. Kolektivní monografie* [ur. Krejčí, Pavel; Krejčová, Elena]. Brno: Česká asociace slavistů – Ústav slavistiky FF MU. 95–106.
- Gostl, Igor. 1995. *Bogoslav Šulek, otac hrvatskoga znanstvenoga nazivlja. O stotoj obljetnici smrti (1895-1995)*. Mala knjižnica Matice hrvatske, knj. 19. Zagreb: Matica hrvatska.
- Horel, Catherine. 2015. *Vojnici između nacionalnih fronti: ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868. - 1914*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Horvat, Marijana; Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2015. Jezik hrvatskih znanstvenih tekstova u 19. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika*. [ur. Lisac, Josip; Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko]. 4. knjiga: 19. stoljeće. Zagreb: Croatica.
- Jurić, Šime. 1971. Kajkavski vojni „obučevnik“ iz 18. stoljeća. *Kaj : časopis za kulturu i prosvjetu*, 4 (12), 46–55.
- Jurić, Šime. 1972. Kajkavski vojni „obučevnik“ iz 18. stoljeća II. *Kaj : časopis za kulturu i prosvjetu*, 5 (1), 63–81.
- Klaić, Vjekoslav. 1922. *Knjižarstvo u Hrvata. Studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige*. Zagreb: Tisak i naklada knjižare St. Kugli.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan [ur.]. 1860. *Bibliografija hrvatska. Dio prvi. Tiskane knjige*. Zagreb: Brzotiskom Dragutina Albrechta.

- Lopašić, Radoslav. 1879. *Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice*. Poučna knjižnica Matice hrvatske. Zagreb: Matica hrvatska.
- Maixner, Rudolf; Esih, Ivan. 1952. Bibliografija radova dra. Bogoslava Šuleka. U: *Bogoslav Šulek. Izabrani članci*. Zagreb: JAZU.
- Maixner, Rudolf [ur.]. 1950. Pisma Bogoslava Šuleka Petru Preradoviću. *Grada za povijest književnosti hrvatske* Knj. 19, 33–87.
- Nyomárkay, István. 2000. Mađarski predlošci hrvatske jezične obnove. Vojno nazivlje (na temelju jezika službovnika). U: *István Nyomárkay. Kroatističke studije*. [ur. Stjepan Damjanović] Zagreb: Matica hrvatska. 75–109.
- Pranjković, Ivo. 2006. Bogoslav Šulek i hrvatsko vojno nazivlje. U: *Filološki vjekopisi*. Zagreb: Disput.
- Samardžija, Marko. 2004. *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Drugo prošireno izdanje. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko. 2015. Hrvatski leksik i leksikografija u 19. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika*. [ur. Lisac, Josip; Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko]. 4. knjiga: 19. stoljeće. Zagreb: Croatica.
- Schmidt-Brentano, Antonio. 2007. *Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität: 1816-1918*. Wien: Österreichischen Staatsarchiv.
https://www.oesta.gv.at/documents/551235/556044/K_k_+bzw_+k_u_k_+Generalite+1816-1918.pdf/3d248e4a-b52e-4229-b1d9-3f9e5afa82fb. Pristup 12. kolovoza 2019.
- Strohal, Rudolf. 1906. *Grad Karlovac opisan i orisan*. Karlovac: Tisak M. Fogine.
- Torbar, Josip. 1896. Nekrolog – O životu i djelovanju dra. Bogoslava Šuleka. *Ljetopis JAZU* 11, 101–193.
- URL 1: <https://www.austerlitz.org/fr/documents-sur-lexercice-et-les-maouvres-de-linfanterie-de-france-1750-1831/>. Pristup 12. kolovoza 2019.
- URL 2: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51888>. Pristup 12. kolovoza 2019.
- Vince, Zlatko. 1990. *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora*. Drugo dopunjeno izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Vrgoč, Dalibor. 2020. Tko je bio hrvatski krajiški časnik S.S.K.? U: *Vojna krajina u suvremenoj historiografiji* [ur. Roksandić, Drago; Muić, Vedran]. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – FF press. (u tisku).

Croatian military terminology in pre-Šulek military manuals

Bogoslav Šulek is regarded as the founder of the Croatian military terminology due to a series of his Home Guard manuals published during the period 1870–1875. These include over twenty military booklets that Šulek translated from the Hungarian language. However, the research draws attention to the existence of previously unresearched pre-Šulek Home Guard manuals that had not remained at attempt level alone. They were published under a pseudonym as official manuals in Vojni Sisak and Zagreb in the period 1868–1874. This paper seeks to examine the genesis of their publication and authorship – and from a terminological point of view – to compare their lexical fund with Šulek’s terminological innovations. Furthermore, this research has proved that some crucial military manuals – that were regularly in literature attributed to Šulek – were not his translations but rather of Home Guard high rank officers. The two Croatian military manuals that go even deeper into the past are the subject of research as well – the manuscript Kajkavian military manual *Exercitium* from the late 18th century and the first known official military manual printed in Croatian (1811) in Karlovac at the time of Napoleon’s Illyrian Provinces – *Mushtranje*. Except perhaps for the Kajkavian *Exercitium*, all the manuals were published as translations of the original written in German, Hungarian and French, so these documents also represent a first-class and authentic source for terminological research from the contact linguistics point of view.

Keywords: military terminology, Bogoslav Šulek, Stjepan pl. Šašić-Kirinski, Ivan Vuković, *Mushtranje*, *Službovnik*, military manuals

V. Slavenske dijaspore i suvremene migracije

Szilveszter Balicy

Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh
balic.silvester@gmail.com

Hrvatsko nakladništvo u Mađarskoj u Horthyjevom razdoblju (1920.–1944.)

Cilj ovoga rada je predstaviti položaj hrvatskoga tiska u međuratnoj Mađarskoj pomoću popisa izdanja objavljenih od 1918. do 2015. na hrvatskom jeziku u Mađarskoj. Istaknut će se osnovni bibliografski pokazatelji, na primjer, broj ukupnih izdanja u ovom razdoblju, vrsta građe (knjiga, serijsko izdanje) i sl. Posebno nas zanimaju nakladnici, urednici putem kojih možemo saznati tko financira manjinsko izdavanje te zbog čega. U slučaju određenih jedinica analizirat će se i njihov sadržaj, s posebnim osvrtom na tekstove s nacionalnim karakterom. Obradom građe ujedno saznajemo kakva je bila manjinska politika Mađarske u međuratnom razdoblju, što je od ključne važnosti za razumijevanje fenomena „Hrvati u Mađarskoj“ te cjelokupne povijesti ove zajednice do danas.

Ključne riječi: Hrvati u Mađarskoj, nakladništvo, Horthyjevo razdoblje

Uvod

U ovom radu će se obraditi hrvatsko nakladništvo na području Mađarske u razdoblju od 1920. do 1944. koje se u Mađarskoj naziva i „Horthyjevim razdobljem“ („Horthy-korszak“) prema dugogodišnjem guverneru Mađarske Miklósu Horthyju.¹ Istraživanje hrvatskih izdanja u ovom razdoblju je dio šireg istraživanja hrvatskog nakladništva od 1918. do danas, a sama obrada se temelji na popisu hr-

¹ Miklós Horthy de Nagybánya (Nagybányai Horthy Miklós, Kenderes 1868. – Estoril 1957.), zapovjednik Austrougarske flote, guverner Mađarske. Školovao se u Debrecenu i Rijeci. Od 1886. do kraja I. svjetskog rata napredovao u mornarici sve do položaja zapovjednika. Dana 1. ožujka 1920. imenovan za guvernera Mađarske i obnaša ovu dužnost sve do 1944. Do kraja Drugoga svjetskog rata boravi u Bavarskoj pod nadzorom Nijemaca, a 1948. s obitelji se seli u Estoril (Ravlić 2019; Sipos 1997).

vatskih izdanja objavljenih na području Mađarske između 1918. i 2015. Kriteriji prikupljanja jedinica, metode i rezultati obrade opisani su u radu *Nakladnička djelatnost Hrvata u Mađarskoj – Pristup korpusu, izazovi, interpretacijske mogućnosti*.² Radi kontekstualiziranja naše glavne teme, u uvodnom poglavlju će se govoriti o manjinskoj politici Mađarske u Horthyjevom razdoblju.³ Hrvatsko nakladništvo u ovom razdoblju obrađeno je na temelju arhivskog gradiva Mađarskog nacionalnog arhiva u Budimpešti⁴ i putem skromne sekundarne literature o građi (studije, novinski napisi i sl.).⁵ Ukoliko je bilo moguće pregledana su i sama izdanja iz kojih su se saznale brojne informacije o nakladnicima, urednicima, autorima itd. Mada su u sklopu istraživanja nakladništva zabilježeni i udžbenici, oni će se obraditi u sklopu posebnoga rada iz razloga što čine 1/3 ukupnih izdanja objavljenih od 1918. do 2015. Jedan od glavnih ciljeva ovoga rada je rasvijetliti utjecaj države (propaganda) na hrvatsko nakladništvo u ovom razdoblju, a među vrijednostima rada svakako je potrebno istaknuti nekoliko izdanja koja su do danas bila nepoznata užoj i široj stručnoj javnosti.

Manjinska politika u Mađarskoj za vrijeme Horthyja

Mađarska nakon Trianonskog ugovora po statističkim podacima postaje nacionalnom državom Mađara, naime 90% stanovništva u novoj državi je pripadalo većinskom narodu, dok se preostala desetina sastojala prvenstveno od Nijemaca (551 tisuća, 6,9%), Slovaka (141 tisuća, 1,8%) i drugih narodnosti (Rumunji, Hrvati,⁶ Srbi itd.). U vidu tih podataka manjinske zajednice unutar novih granica nisu imale prioritet, a osim njemačke zajednice njihov politički položaj je bio neznatan. U manjinskoj politici Mađarske puno veći naglasak su dobile mađarske zajednice koje su pripale susjednim državama nakon Prvog svjetskog rata.

Unatoč tome što je broj manjina znatno opao, manjinsko pitanje je i dalje bilo važno na razini mađarskog zakonodavstva. O tome svjedoči Uredba o ravnopravnosti nacionalnih manjina pod brojem 4.044 koju je izdala vlada Istvána Fridricha 21. kolovoza 1919. samo nekoliko dana nakon sloma Mađarske Sovjetske Republike⁷ (stupa na snagu tek 19. studenog 1919. zbog cenzure rumunjskih vlasti). Nakon ove, tijekom 1920.

² Balić, Silvestar. 2016. Nakladnička djelatnost Hrvata u Mađarskoj – Pristup korpusu, izazovi, interpretacijske mogućnosti. *Studia Slavica Savariensia*, 1–2. Szombathely: Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, 30–37. DOI: 10.17668/SSS.2016.1-2.30

³ Manjinsku politiku u Mađarskoj tijekom 20. stoljeća sintetski obrađuje Tilkovszky (1998).

⁴ Fond K28, dokumenti Narodnosnog i manjinskog odjela („Nemzetiségi és kisebbségi osztály“).

⁵ Na primjer Mandić 2003 ili Benčić 1985.

⁶ Na mađarskim popisima stanovništva ovoga razdoblja Bunjevci, Šokci, Bošnjaci, Iliri, Dalmatini nisu smatrani Hrvatima već su svrstani u posebnu kategoriju kao „ostale narodnosti“.

⁷ A magyar kormány 1919. évi 4.044 M.E. számú rendelete a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról

godine izdaju se uredbe raznih ministarstava o izvršenju prethodne uredbe koje garantiraju ravnopravnost svih manjina pred državnim tijelima.⁸ Ovi podzakonski akti su u skladu s Trianonskim sporazumom u kojemu Mađarska garantira zaštitu i ravnopravnost manjina na području svoje države (VI. poglavlje zakona).⁹

U objavi uredbe veliku ulogu je igralo Ministarstvo narodnosti pod vodstvom Jakaba Bleyera, pripadnika njemačke zajednice. Bleyer se zalagao za teritorijalni integritet Mađarske (tj. reviziju granica), pokrenuo Savez mađarskih nacionalnih manjina za Mađare (Magyarország Magyarbarát Nemzeti Kisebbségeinek Szövetsége), koji se također zalagao za teritorijalni integritet Mađarske pred Antantinim delegacijama u Budimpešti. Zbog sve većeg pritiska na Jakaba Bleyera sa strane radikalno desnih krugova, odnosno zbog sukoba unutar vladajuće koalicije, premijer Pál Teleki izostavlja ga iz novog sastava vlade krajem 1920. Resor preuzima ministar vanjskih poslova, a od 1922. godine pripojen je Uredu (Ministarstvo) premijera kao II. odjel za narodnosti („Nemzetiségi és kisebbségi osztály“) s posebnim povjerenicima i referentima za svaku narodnost. Nakon toga cjelokupna manjinska politika u Mađarskoj, sve do kraja Hortyjevego razdoblja, se provodi putem ovog odjela.

Kao i u slučaju državne politike Mađarske, i na manjinsku politiku tada sve više utječu krajnje desni politički krugovi, koji su bili protiv bilo kakvih pogodnosti za narodnosti, naročito za njemačku zajednicu, koja je uživala sve veću moralnu, političku i materijalnu pomoć matične države. Mada su prilike bile različite između narodnosti, većina njih nije imala veće zahtjeve glede političkih, društvenih, kulturnih i obrazovnih pitanja. Štoviše, imamo brojne primjere iz ovoga razdoblja iz kojih vidimo da su sami članovi (hrvatske) zajednice odbijali iskoristiti zakonom osigurana prava, kako bi dokazali svoju odanost i vjernost „domovini Mađarskoj“.¹⁰ Uvidom u povijesnu literaturu i izvorne dokumente stječe se dojam da je na razini zakonodavstva i u određenim, prvenstveno konzervativnim političkim krugovima teoretski bilo mogućnosti i volje za izgradnju takve manjinske politike kojoj nije cilj potpuna asimilacija manjinskih zajednica, međutim na nižim upravnim razinama (županija, kotar, naselje) sve jače su dominirali predstavnici radikalnijih ideja, koji nisu htjeli dati prostora nikakvim manjinskim pojavama, bilo na području uprave, kulture, školstva ili čak crkve. Ovi dr-

⁸ A belügyminiszter 88283/1919. sz. rendelete a 4044/1919. M.E. sz. rendelet végrehajtásáról; A kereskedelemügyi miniszter 31349/1920. sz. rendelete a 4044/1919. M.E. sz. rendelet végrehajtásáról; Az igazságügyminiszter 1262/1920. sz. rendelete a 4044/1919. M.E. sz. rendelet végrehajtásáról; A pénzügyminiszter 1920/5838 P.M. sz. rendelete a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról szóló 4044/1919. M.E. sz. kormányrendelet végrehajtásáról

⁹ Mađarski parlament je ratificirao sporazum u obliku zakona 1921. pod brojem XXXIII.

¹⁰ Takvi primjeri su bili najčešći u slučaju školstva, naime u mnogim mjestima sa znatnim hrvatskim stanovništvom je odbijeno uvođenje hrvatske nastave (naročito u slučaju pomurskih i podravskih naselja kako saznajemo iz dokumenata II. odjela). Odbijanje manjinske nastave vjerojatno nije uvijek došlo od samih članova zajednice, već se moglo dogoditi da je školski odbor bez pitanja roditelja donio odluku o modelu nastave.

žavni činovnici, učitelji, redarstvenici, pa čak i svećenici bili su u izravnom kontaktu s pukom i utjecali su na stanovništvo u puno većoj mjeri nego zakoni i uredbe doneseni u dalekoj Budimpešti.¹¹

Sumirajući mađarsku manjinsku politiku u većini međuratnog razdoblja možemo reći da je ona imala tri glavna cilja (prema Egry 2010: 9–10): 1. pacificirati manjinske zajednice koje su ostale unutar granica Mađarske (pridobiti njihovu lojalnost i ubrzati njihovu integraciju); 2. zadovoljiti međunarodne konvencije o zaštiti manjina (u duhu toga stvoriti odgovarajuće zakonske okvire); 3. voditi manjinsku politiku koja može biti simpatična za stanovnike susjednih država (kako bi se u slučaju povratka oduzetih pokrajina etnički konflikti sveli na najnižu razinu). Svi službeni koraci vlade i državnih tijela, pa tako i manjinsko nakladništvo, učinjeni su u vidu ovih ciljeva.

Hrvatsko nakladništvo za vrijeme Horthyja

Glavni stvaratelji mađarske manjinske politike, pa tako i manjinskog tiska u tematiziranom razdoblju u slučaju većine zajednica, a naročito kod Hrvata, povezani su s aktualnom vladom ili su čak zaposlenici državnih ustanova (Eiler 2018: 57). Stoga, manjinski je tisak za vrijeme Horthyja većinom proizvod državnih dužnosnika, a manje aktivnost same manjinske zajednice za vlastite članove. Zbog toga, jedan dio ovih izdanja (prvenstveno periodika i udžbenici) karakterizira propagandni sadržaj koji je u skladu s gore opisanom manjinskom politikom Mađarske.

U ovom razdoblju (od 1920. do 1945.) bilježimo četrdesetak bibliografskih jedinica registriranih u našem popisu. Daleko najveći dio čine izdanja nabožnog karaktera (molitvenici, pjesmarice, religiozni tekstovi¹²), u kojima se najmanje primjećuje državni

¹¹ Ove konstatacije potkrepljuju dokumenti koji su dospjeli do II. odjela i u kojima sami referenti osuđuju lokalne vlasti, učitelje ili policajce koji se netolerantno odnose prema članovima manjinske zajednice. Vidi u dokumentima fonda K28: slučaj učitelja Ferenc Biczóa u Semartinu (1937-F-16338), slučaj martinačkog župnika Geositsa (1938-F-16900), verbalni napad bilježnika Jánosa Ludányija iz Kemlje/Magyarkimle na referenta Mattayja (1939-F-16700), policijsko izvješće o bajskoj čitaonici (1940-R-16366) itd.

¹² Popis religioznih izdanja prema zapisu kataloga: *Edan četvert ure pred najplemenitijem oltarskim sakramentom*. Szombathely: Martineum nyomda R. T., 1920.; Čuković, Ivan. Čudnovita događanja i podiljenja milošćov pri jednom propielu va Španjolskom: spodob propiela limpiasi. Sopron: Székely, Szabó és Társa, 1920.; Blaževich, Ivan. *Koljnovska Maria: čudno pripetenje hodočastne kapele*. Győr: Naše novine/štampa Győrske Biskupije, 1920.; Čuković, Ivan. *Zvanariedno dite milošće: Kornelia "mala ljubica božanstva" zvana*. Sopron: Székely, Szabó és Társa, 1921.; Čuković, Ivan. *Nasledovanje Blažene Divice Marije*. Sopron: Soproni Hírlap, 1921.; Čuković, Ivan. *Gemma Galgani*. Sopron: Székely, Szabó és Társa, 1921.; Čuković, Ivan. *Popišovanje sudnjega dneva polag svetoga pisma*. Sopron: Székely, Szabó és társa, [iza 1921., II. broj serije „Naša hrvacka knjižarnica“]; Čuković, Ivan. *Kršćansko-katoličansko cvetje: molitve i dobri nauki za mladinu i za odraslene*. Sopron: Hawrlant Károly, 1922. (2. izdanje izdano iste godine u nakladništvu Misijonskog seminarija svetoga Emerika u Kisegu/Kőszeg); *Sveto pismo: Novi zavet gospoda*

propagandni sadržaj. Uz ovu skupinu djelomice možemo dodati katekizme, udžbenike za vjeronauk¹³ te poneke kalendare s religioznim sadržajem.¹⁴ S obzirom na cjelokupno razdoblje možda u manjem broju, ali također su tiskani udžbenici za škole u kojima se provodila hrvatska manjinska nastava.¹⁵

Spomenuti Odjel za narodnosti i manjine pri Uredu predsjednika Vlade (tzv. II. odjel),¹⁶ imao je posebne povjerenike i referente za narodnosti, ali je od 1921. do 1944.

našega Isukrsta. Budapest: Britansko i Inostrano Biblijsko Društvo/Dioničko društvo Pallas, 1922.; Wildinger, Jakov. *Novi vinac andjeoski: molitava i pisama...* Budimpešta: Društvo Sv. Stipana, 1925.; Čuković, Ivan. *Jezuš i Marija prelipa zrcala kršćanskoga žitka: molitvene knjige s svimi crikvenimi jačkami*, 4. izd. Kőszeg: Hawrlant Károly, 1927.; Ebrić, Stjepan (ur.). *Spasi dušu: kršćansko-katolički molitvenik i pjesmarica za mladež i odrasle*. Pécs: Tiskara "Haladás", 1927.; Mušković, Ivan. *Sveta Terezija od Maloga Jezuša*. Győr: Štampa Jurske biskupije, 1930. Tomašev, Šandor. *Zajednička devetnica na čast Bezgriha Začetoj Majci Božjoj, Lurdskej Gospi*. Baja: Štamparija Kovács Bencze Alberta, 1934.; Prizokovich (Prikosovich-op. a.), Andrija. *Sveta Ura Bogomolje pred Oltarskim Sakramentom*. Győr: Győregyházmegyei Alap Ny., 1938.; Cserhádi, Grgur i Priszlinger, Antun. *Duhovna radost. Molitvenik i pismarica za kršćansko katolički narod*. S odobrenjem duhovne oblasti u Kalači sastavili Grgur Cserhádi župnik u Dušnoku i Antun Priszlinger kantor u Gari. Budimpešta: Društvo Svetog Stipana, 1940.; *Dika Bogu!: molitvenik i jačkar za našu školsku dicu i mladinu*. Sopron: Rábaközi Ny., 1940.; Cserhádi, Grgur. *Zdrav slatki Isuse*. Budimpešta: Društvo Svetog Stipana, 1943.; Pašić, Josip. *Bijela golubica. Život časne sestre Marije Margarete*. Budimpešta: Margit-Liga, Stephaneum, 1943.; Udvarnoki, Béla. *Vjera*. Budapest: Baptista Hitközség, 1943.; *Župski molitvenik i pismarica*. Budimpešta: Društvo Sv. Stipana, 1943.

¹³ *Rimsko-katoličanski mali katekizmus*, 3. izd. Budimpešta: Društvo svetoga Štefana, 1923.; *Rimsko-Katoličanski početni katekizmus s prvim naukom iz Svetoga Pisma za drugi razred na selskih školah skupa z naukom za prvi razred*, 2. izd. Budapest: Društvo sv. Štefana, 1935.; *Rimo-katolički mali katekizam*. Budapest: Nakl. d. Knjižare Društva Svetoga Stjepana, 1942.; *Rimo-katolički početni katekizmus s početnim pripečenjama biblije. Za drugi razred početne pučke škole, s štivami za prvi razred*. Budapest: Društvo Svetoga Štefana, 1943.;

¹⁴ Borenić, Martin i Kuzmić, Jandre. *Hervatski kalendar sv. Antona Paduanskoga za obćinsko leto 1921. : XV. tečaj*. Kőszeg: Ronai Fridrik, 1920. ; Borenić, Martin i Kuzmić, Jandre. *Hervatski kalendar sv. Antona paduanskoga za obćinsko leto 1922.: XVI. tečaj*. Kőszeg: Ronai Fridrik, 1921.; Čuković, Ivan (ur.). *Kalendar Svetoga Jožefa za 1922. leto. Prvo leto*. Sopron: Székely, Szabó és Társa, 1921. (Istoimeni kalendar izdan godinu kasnije u Austriji).

¹⁵ Dobrović, Ivan. *Početnica i prva štanka za katoličanske hervatske škole šopronske mošonske i železanske krajine I. i II. razreda*. Sopron: Röttig-Romwalter Nyomda, 1920.; Mihálovics, Iván. *Početnica i čitanka za katoličke pučke učione*. Budapest: Društvo Svetog Stjepana, 1923.; Megyimori, István. *Početnica i prva štanka*. Budapest: Szt. István Társ., 1939.; *Bunjevačka i šokačka čitanka za 1., 2. i 3. razred osnovnih škola*. Budapest: Szt. István Társ., 1939.; *Druga štanka i učebnik za 3. i 4. razred nižih škol hrvatske manjine na zapadu Ugarske*. Budapest: Szent István Társ., 1943.; *Čitanka za 4., 5. i 6. razred narodnih škola bunjevačkog-šokačkog nastavnog jezika*. Budimpešta: Szent István Társ., 1943.

¹⁶ Odjel je funkcionirao već od prekretnice stoljeća pod Uredom predsjednika Vlade. Nakon Prvog svjetskog rata nastaje posebno Ministarstvo za manjine koje djeluje do 12. travnja 1921. Nakon toga skrb o mađarskim zajednicama u susjednim zemljama te o manjinskim zajednicama unutar Mađarske preuzima tzv. II. odjel Ureda predsjednika Vlade za narodnosti i manjine, s time da su resursi Odjela posvećeni prvenstveno mađarskim zajednicama u susjednim zemljama (s kojima je odjel bio povezan putem raznih društvenih organizacija), dok u slučaju „domaćih“ narodnosti najveća

imao jednog voditelja, Tibora Patakyja, bliskog suradnika premijera Bethlena (Eiler 2018: 58). Dok su Nijemci, Slovaci i Rumunji dobili posebnog povjerenika, svim južnoslavenskim zajednicama povjeren je referent József Margitai,¹⁷ nekadašnji ravnatelj preparandije u Čakovcu. Osim njega, izvješća o Hrvatima u Mađarskoj u ovom razdoblju pisao je i Imre Moravec (od 1937. u dokumentima kao Mattay, nasljeđuje Margitaija nakon njegove smrti 1933.¹⁸) te Ferenc Balázs (Szita 1998: 143–182). Prvenstveni zadatak spomenutih referenata bilo je informiranje državnih tijela o gospodarskim, kulturnim i socijalnim prilikama narodnosti, pružanje savjeta u određenim pitanjima, obilazak terena, dakle naselja u kojima je živjelo manjinsko stanovništvo na području Mađarske (Bellér 1975: 156). Velik dio sačuvanih arhivskih dokumenata odjela se bavi pitanjem manjinskog školstva u čemu su referenti Margitai i Mattay bili itekako kompetentni jer su obojica bili učitelji-ravnatelji porijeklom iz Međimurja. Pored toga, ovi referenti su bili zaduženi i za izdavanje hrvatskih periodičnih izdanja kao što je kalendar *Danica* i list *Topol*.

O tadašnjoj manjinskoj politici i svjetonazoru samih referenata govori nekoliko dokumenata iz fonda K28. Godine 1930. referent Margitai sastavlja kraći materijal za internu uporabu pod naslovom „O učinkovitijem domoljubnom odgoju, vođenju i upravljanju domaćih manjina“ („A hazai kisebbségnek hathatósabb hazafias nevelése, vezetése és irányítása“, K28-57-1930-G-6067). Prema višedesetljetnom pedagoškom iskustvu Margitai navodi da u ovom odgoju ključnu ulogu igra učitelj koji djeluje u manjinskom naselju (u dobroj suradnji sa župnikom). Također predlaže, da u naseljima s mješovitim stanovništvom budu zajedničke „čitaonice“, a ne posebne po narodnostima, jer se u takvim posebnim sekcijama mogu pojaviti ideje koje će udaljiti manjinske zajednice od mađarske domovine i mađarske nacionalne zajednice. Zbog toga učitelji moraju raditi na tome da manjinski čitatelji odlaze u zajedničke, mađarske čitaonice.¹⁹

pozornost je posvećena njemačkoj zajednici. Odjel je djelovao s 7-9 zaposlenih sve do kraja 30-ih godina, kada zbog povratka nekadašnjih prostora Ugarske povećava se broj zaposlenih, i razdvaja se na II/a. i II/b. odjele, gdje će se prvi baviti s narodnostima unutar Mađarske, a drugi s mađarskim zajednicama u susjednim zemljama (Romsics 1995: 2–4).

¹⁷ Margitai József (rođ. Jožef Majhon (ili Majhen), Črenšovci/Slovenija, 1854. – Budimpešta, 1933.). Profesor, a kasnije i ravnatelj na čakovečkoj Preparandiji, školski savjetnik Društva Julian, autor hrvatske gramatike, hrvatsko-mađarskog rječnika i mnogih drugih izdanja. Nakon Prvog svjetskog rata živi u Mađarskoj.

¹⁸ Imre Mattay je imenovan za referenta 26. lipnja 1933. (K28-188-1938-F-15657).

¹⁹ Točan popis hrvatskih čitaonica u tadašnjoj Mađarskoj nije poznat. Jedna od poznatijih je čitaonica Šokaca u Mohaču koja i danas djeluje s promijenjenim profilom. Iz dokumenata II. odjela saznajemo da su o ovoj čitaonici obavještavali referenti, a pod naglaskom je prvenstveno bio njen domoljubni karakter. Referent Mattay 1939. javlja da čitaonicu vodi učitelj-ravnatelj Károly Petrovics u patriotskom duhu (K28-188-1939-F-16699). Sama čitaonica je utemeljena 1906. godine pod nazivom „Mađarska čitaonica mohačkih Šokaca“, budući da ministarstvo nije prihvatilo prvu verziju naziva bez riječi „Mađarska“ (URL 1). O još jednoj hrvatskoj čitaonici govori se u dokumentima iz 1938. Policija u Baji javlja kako su Bunjevci pod vodstvom odvjetnika Miše Jelića i poduzetnika Antuna Katanića preuzeli vodstvo u do sada mješovitoj bajskoj Kršćanskoj

Pored toga predlaže razna domoljubna izdanja na jeziku manjina, jer mladi i odrasli čitatelji lakše će prihvatiti domoljubne ideje ako ih čitaju na materinskom jeziku.

Sličan materijal sastavlja i njegov nasljednik Mattay 1940. o južnim Slavenima u Mađarskoj. U detaljnom dokumentu, pored ostalih, spominje da oni, tj. južni Slaveni, nisu izrazili želju za političkim dnevnikom, a da „održavanje takvih novina bi inače bilo nemoguće zbog njihovog društvenog stanja i financijske moći“. Dodaje kako bi uređivanje ovakvih novina bilo nemoguće i zbog velikih regionalnih razlika. Mattay navodi da ove zajednice nemaju književnost (suvremenu, op. a.), tek nekoliko hrvatskih, bunjevačko-šokačkih pjesničkih zbirki, pripovijesti i prijevoda. Mattay dodaje da južnim Slavenima odgovaraju i mađarske novine (K28-158-1940-F-20119).

U godinama nakon Prvog svjetskog rata bilježimo aktivnu izdavačku djelatnost u slučaju gradišćanskih Hrvata. Kraj Prvog svjetskog rata i godine razgraničavanja teško su pogodili ovu hrvatsku zajednicu. Podijeljeni su u tri države, Austriju, Mađarsku i Čehoslovačku, a dok je brojčana većina zajednice pripala Austriji, važni kulturni centri, poput Jure (Győr), Šoprona (Sopron), Kisega (Kőszeg), Sambotela (Szombathely) ostali su u Mađarskoj (Kuzmić 1985: 45). Razdoblje razgraničenja bilo je dodatno kontaminirano razdvajanjem gradišćanskih Hrvata na proaustrijsku i promađarsku stranu (Emrich 1985: 30–31) te neizvjesnom sudbinom pokrajine. Do 25. ožujka 1922. još izlaze *Naše novine* u Juri (izlaze od 1910.), a ugašene su iz razloga što je broj Hrvata u mađarskom dijelu Gradišća pao na 12 tisuća, a slanje u Austriju je otežano zbog carine i poštarine (Ress 2007: 33). Poslije *Naših novina* u mađarskom dijelu Gradišća zapravo ne izlaze novine do kraja ovog razdoblja. Saznajemo da je tadašnji vladin referent Margitai htio pokrenuti posebne novine za gradišćanske Hrvate, zbog čega je tijekom 1924. ili 1925. potražio tadašnjeg župnika Velike Narde Józsefa Kuntára (K28-157-1925-F-358). Pokretanje ovog lista vjerojatno je prekinuto još u pripreмноj fazi, budući da se u kasnijim dokumentima ne spominje te nije pronađen ni u jednoj knjižnici ili arhivu.

Za vrijeme plebiscita u Šopronu i okolici austrijske vlasti pokrenule su tjednik 26. studenog 1921. u Šopronu i Beču pod naslovom *Novi glasi* koji je bio u službi austrijske propagande (Tobler 1985: 83; Ress 2007: 31). Objavljeno je šest brojeva tijekom 1921. i 1922., a o izdavanju se brinula hrvatska sekcija proaustrijske organizacije „Ödenburger Heimatdienst“ s hrvatskim članovima (Mate Jurasović, Jože Vuković, Ivan Čuković, Tome Bedenik i Koloman Tomšić). Pored toga njihova zadaća je bila agitacija lokalnog hrvatskog stanovništva putem raznih propagandnih materijala (Bencsics 2008: 77). Na referendumu koji je održan 14.–16. prosinca 1921. većina stanovništva glasovala je za priključenje Šoprona i okolice Mađarskoj.

čitaonici („Keresztény Olvasókör“). Prema policijskom djelatniku postoji opasnost da će bunjevački članovi čitaonice zahtijevati bunjevačku školu. Referent Mattay u svom odgovoru piše kako su optužbe policijskih djelatnika neutemeljene te da nisu potrebne dodatne mjere (K28-170-1938-F-16387).

Pregledavajući popis gradišćanskih izdanja iz ovog razdoblja često primjećujemo ime svećenika Ivana Čukovića²⁰ koji se posebno ističe u ovom razdoblju kao autor, urednik i nakladnik, jedan od najplodnijih autora među gradišćanskim Hrvatima u ovom razdoblju. Vidimo da je još dugo godina nakon razdvajanja (sve do 1927.) tiskao svoja izdanja za Hrvate u mađarskom dijelu Gradišća (u gradovima Šopron i Kisege koji se nalaze odmah pored austrijske granice²¹). Izdaje i *Kalendar Svetoga Jožefa za 1922 leto* u Sopronu²² koji nakon godinu dana tiska pod istim naslovom u Sauerbrunnu (Kisela Voda, Austrija) te mnoga druga religiozna izdanja.

Budući da u ovom razdoblju ne izlaze serijska izdanja na području Mađarske za gradišćanske Hrvate, čitala su se izdanja tiskana u Austriji što potvrđuje i vladin referent Mattay u jednom svom materijalu iz 1940. O gradišćanskim Hrvatima na području Mađarske piše da čitaju kalendar *Naša domovina* i tjednik *Hrvatske novine* koji izlaze u Austriji i koji putem približavanja hrvatskom standardnom jeziku povezuju gradišćansku zajednicu s matičnom hrvatskom zajednicom. Budući da u ovim izdanjima nema protumađarskih tekstova, njihovo širenje je dozvoljeno na području Mađarske – navodi referent (K28-158-1940-F-20119).

Za Hrvate u južnim predjelima Mađarske, tijekom 1920. i 1921. izlazi list pod naslovom *Naša domovina*, namijenjen Bunjevcima u Mađarskoj. Nijedan sačuvani broj ovih novina nije pronađen, zbog čega nije poznat točan broj izdanih primjeraka ili razdoblje izlaženja. Da je spomenuti list ipak postojao saznajemo iz kronologije Imre Ressa (2007: 32) koji navodi da Ministarstvo za narodnosti podupire objavljivanje ovoga lista, odnosno iz napisa u *Baranjskom glasniku*, listu koji je izlazio u Pečuhu za vrijeme srpske okupacije Baranje. Tako u broju od 25. srpnja 1920. na prvoj i drugoj stranici autor teksta, Juraj Folnegović, piše o *Našoj domovini* koja izlazi u Budimpešti na hrvatskom jeziku i putem tajnih agenata ili zrakoplova plasira se na okupirano područje. Folnegović opisuje sadržaj koji propagira Mađarsku, garantira manjinska prava u novoj, poslijeratnoj mađarskoj državi, a sumnja u ista prava za narodnosti na okupiranom području sa strane Kraljevine SHS. Navodi da je list namijenjen „da ga čitaju Hrvati,

²⁰ Čuković, Ivan (ili Csukovits János, Filež/Nikitsch/A ili Gerištof/Kroatisch Geresdorf/A, 1865. – Velikovac/Völkenmarkt/A, 1944.), svećenik, pisac. Završio teologiju u Juri (Győr), kao kapelan služio u Svetom Martinu/Markt Sankt Martin/A. Stupio u red lazarista u Budimpešti koji napušta, a nakon Prvog svjetskog rata odlazi u Beč. U Austriji se zapošljava u zemaljskoj upravi, radi kao prevoditelj i referent za školstvo. Kao župnik služio je u hrvatskim naseljima u Austriji (Šakić 2014/2015: 189).

²¹ Bez konkretnih dokaza o tome zašto je Čuković i u ovim godinama, kao proaustrijski hrvatski intelektualac tiskao svoje knjige u Mađarskoj, možemo samo pretpostaviti da je kao iskusan urednik i nakladnik dobro surađivao s tiskarama u ovim gradovima, a s druge strane da su ove tiskare imale puno iskustva u tiskanju hrvatskih knjiga te da je zbog spomenute blizine ovih gradova granici mogao jednostavnije prenijeti izdanja u Austriju.

²² Čuković, Ivan (ur.): *Kalendar Svetoga Jožefa za 1922 leto*. Prvo leto. Sopron: Székely, Szabó és Társa, 1921.

Srbi, Šokci, Bunjevci i koliko već imena ima ovaj narod“ te da je tiskan na četiri stranice. Kao nastavak ovoga napisa, o *Našoj domovini* objavljen je još jedan članak u sljedećem broju *Baranjskih novina* (3. kolovoza 1920., 1. str.) od istog autora, s istim naslovom. Mada o *Našoj domovini* nemamo dovoljno informacija, iz navedenoga se daje zaključiti da je riječ o prvenstveno propagandnom materijalu koji nastaje, slično drugim takvim izdanjima, pod ravnanjem državnih dužnosnika, vjerojatno u sklopu još postojećega manjinskog ministarstva.

Dana 1. siječnja 1924. Bunjevački i šokački narodni odbor izdaje mjesečnik pod naslovom *Bunjevačke i šokačke novine* u Budimpešti. Urednik novina je Josip Magdalenić, a mjesečnik izlazi do 1. prosinca iste godine. U fondu Državne knjižnice Széchényi sačuvana su tek tri broja, 1., 3. i 4. (za siječanj, ožujak i travanj). Podnaslov je bio *Društveni i gospodarstveni list za narod*, a pretplata je iznosila 5 kg žita za pola i 10 kg za cijelu godinu, dok je cijena pojedinih brojeva bila 800 kruna. List se dijelio putem povjerenika u naseljima, koji su odgovarali i za konverziju namirnica u novčana sredstva. Naslovni članak u prvom broju potpisuje Ivan Petreš koji ističe „da će nam pisanja skroz prožeta biti domoljubivim i kršćanskim duhom“ jer „Bunjevci i šokci nemogu biti ino osim katolici i ljubitelji magjarske grude zemlje...“. Na četiri stranice donosi se pripovijest od Emanuela Kollajja,²³ suradnika međimurskog lista *Muraköz* i *Međimurskog kalendara*, čiji su tekstovi objavljeni i u *Danici* te listu *Topol*, nadalje vijesti iz Mađarske i svijeta, o gospodarstvu te pjesma u prijevodu Sándora Petőfija pod naslovom *U domovini svojoj (Hazámban)*. Na zadnjoj stranici se nalaze „Poruke uredništva“ iz kojih saznajemo da su iz bačkih i baranjskih naselja mnogi slali tekstove za objavu, te da je u pripremi „molitvena knjiga na čisto bunjevačko-šokačkom jeziku“ koja će izaći još „ovoga miseca“, odnosno da Društvo svetog Stipana izdaje Katekizam i Bibliju te Čitanku za 1. i 2. razred osnovnih škola na bunjevačkom i šokačkom jeziku (vjerojatno je riječ o Mihalovićevoj početnici). U 3. broju (ožujak) *Bunjevačkih i šokačkih novina* na drugoj stranici, pod rubrikom „Domaće visti“, čitamo da je ministar unutrašnjih poslova, Ivan Rakovszky, svojom uredbom br. 15514/1924. dozvolio tiskanje i širenje novina po cijeloj državi. Na četvrtoj stranici doznajemo da se novine šalju u naselja Šikloš (Siklós, redovnicima), Baškut (Vaskút), Kačmar (Katymár), Jákó, Semartin (Alsószentmárton), Gornji Sentivan (Felsőszentiván), a da su izdavanje novčano potpomagali iz Gare (Gara) i Kecela. List se čita i u Kašadu (Kásád), Bremenu (Beremend), Pečuhu (Pécs), Mohaču (Mohács), pa čak i podravskom Starinu (Dráva-

²³ Emanuel Kollay (Peteranec, 1839. 1854. – Ludbreg, 1917.), polaznik varaždinske gimnazije, završio dvogodišnju učiteljsku školu u Zagrebu. Radio kao učitelj u Petrijancu i Goričanu. 1863. napušta učiteljsku službu i studira medicinu u Salzburgu, zatim u Budimpešti. 1866. kao liječnik sudjeluje u Austrijsko-pruskom ratu, nakon toga čitav život radi kao ranarnik u Ludbregu. Pisao pripovijesti, pjesme, putopise, sastavljao biografije, prevodio s mađarskog, njemačkog i engleskog. Prema Bartoliću, od svih suradnika lista *Međimurje* i *Međimurskog kalendara* bio najplodniji autor. (Bartolić 1991: 189–190)

sztára) – saznajemo također s četvrte stranice 4. broja. Sudeći prema sadržaju dostupnih brojeva, *Bunjevačke i šokačke novine* se uklapaju u niz tadašnjih propagandnih listova za Hrvate u Mađarskoj (*Danica, Topol*), vjerojatno su financirane putem mađarskog državnog proračuna (pretpostavljamo da je država predfinancirala izdavanje, a određen dio troškova se vratio putem prodaje i pretplate, slično *Danici*) te sadržaj je zasigurno bio podlegnut cenzuri aktualnog referenta Margitaija. U fondu K28 Mađarskog državnog arhiva (dokumenti Odjela za manjine i narodnosti) nije pronađen dokument koji bi mogao razjasniti tek jednogodišnje izlaženje ovih novina.²⁴

Pored navedenih izdanja na popisu nalazimo knjigu iz 1941. pod naslovom *Madjar-ska* u izdanju budimpeštanskog nakladnika „Societas Carpatho-Danubiana“²⁵ koja je s popratnim dokumentima arhivirana u spomenutom fondu pod brojem 1941-R-19365. Na naslovnici ispod naslova vidimo sliku Nikole VII. Zrinskog. Knjiga je raspoređena u dva dijela, prvi donosi tekstove o mađarskoj povijesti na 27 stranica te posebno se naglašava razdoblje nakon Trianona, dok se u drugom dijelu nalaze slike o mađarskim nacionalnim simbolima, guverneru Horthyju, znamenitostima Mađarske itd. Autor teksta naglašava mađarsku superiornost u Karpatskom bazenu te tvrdi da je mađarski narod jedini koji je izgradio vlastitu državnost na ovom području. Ovaj prirodni sklad je prekinut Trianonskim ugovorom – tvrdi autor. Iz popratnog spisa saznajemo da je izdanje namijenjeno Hrvatima koji su nakon Prvog svjetskog rata bili pod „srpskom vlašću kako bi i oni upoznali razvoj Mađarske u zadnjih 20 godina“. Za distribuciju unutar države postoji 1000-2000 primjeraka, a prema pismu upućenom savjetnicima Odjela autor teksta je dr. Sándor Vájlok,²⁶ također djelatnik ministarstva tijekom 40-ih (1941-R-19365).

Kalendar *Danica* (1923. – 1944.)

U niz kalendara s hrvatskih centralnih i rubnih prostora može se uvrstiti i godišnjak koji izlazi pod nazivom *Danica* od 1923. do 1944. u Budimpešti. Svrsishodno je korištenje skraćenog naziva „budimpeštanska *Danica*“, naime imenovanje ovoga kalendara poprilično je složeno. Od prvog broja za 1923. godinu, kada je nazvan kao *Kalendar za*

²⁴ U ovom pitanju jedino možemo nagađati da je Odjel odlučio ukinuti novine zbog izdavanja kalendara *Danice*, koji sa sličnim sadržajem ima istu ciljanu publiku, pa bi održavanje novina i kalendara paralelno, iz aspekta Odjela, bilo preskupo i nepotrebno.

²⁵ O spomenutom izdavaču nemamo detaljne informacije. Sudeći prema naslovima koje je izdao riječ je o organizaciji bliskoj vladi, koja izdaje propagandne materijale na raznim jezicima (svjetskim i manjinskim) tijekom 40-ih godina.

²⁶ Prema Mađarskom katoličkom leksikonu (URL 2) Vájlok je rođen 1913. u Diakovcima (mađarski Deáki, danas u Slovačkoj). Školovao se u Komarnu, Požunu i Pragu, završio mađarski i slavistiku. Predavao mađarski i slovački jezik. Od 1940. do 1948. suradnik raznih ministarstava u Budimpešti, nakon toga radi u Državnom rudarskom poduzeću na raznim pozicijama sve do mirovine. Preminuo 1991. u Budimpešti.

bunjevački i šokački narod, do zadnjeg broja za 1944. godinu, koji nosi naslov *Danica ili Kalendar za Bunjevce, Šokce i Hrvate*, naslov je promijenjen tri puta. Uzrok promjene prvog naslova u duži oblik „Danica ili kalendar za u Ugarskoj živuće Bunjevce, Šokce, Hrvate, Bošnjake, Race i Dalmatince za 1925.“ je djelomice nezainteresiranost publike za novi kalendar, a i pokušaj otvaranja prema drugim hrvatskim etničkim skupinama ili prema tadašnjem kursu, „južnoslavenskom narodu katoličke vjere“ („katalogus délszlávok“). Marin Mandić ističe kako prvi brojevi nisu bili interesantni za namijenjenu publiku, da su ih sastavili ljudi koji nisu poznavali prošlost i tradiciju Hrvata u Bačkoj i Baranji, koji su htjeli čitati Petreša i Evetovića, a ne prijevode mađarskih književnih velikana (Mandić 2003: 41). Da je „budimpeštanska Danica“ postepeno namijenjena svim Hrvatima u Mađarskoj, a ne samo Bunjevcima i Šokcima, osim naslova potvrđuju i pisma Ivana Petreša koja se nalaze među arhivskim dokumentima spomenutog fonda. Prvo pismo Ivana Petreša poslano je 9. siječnja 1935. referentu Mattayju, u kojemu zahvaljuje na poslanoj *Danici* te pozitivno ocjenjuje sadržaj i grafički izgled. Navodi da jezik Danice nije baš bunjevački, ali da će odgovarati jer na taj način ga svi (Hrvati, op. a.) razumiju. Godine 1936. Petreš ponovo piše referentu, zahvaljuje na počasnom primjerku i ističe kako su određeni napisi u kalendaru napisani čistim hrvatskim jezikom što je dobro, jer je kalendar namijenjen svim (hrvatskim, op. a.) zajednicama. Ovaj jezik razumiju svi i polako će se ujediniti – tvrdi Petreš (K28-186-1937-F-16058). Prema tome, nakladnik je očito imao želju da *Danicu* plasira među sve hrvatske zajednice na prostoru tadašnje Mađarske, ipak iz dokumenata saznajemo da je ona bila najčitanija na području Bačke, dok se u Zali i među gradišćanskim Hrvatima čitala vrlo slabo.²⁷

Kakav je bio sadržaj prve *Danice* za 1923. godinu možemo vidjeti iz sljedećeg bibliografskog opisa:

- K. L. *Na novu godinu 1923.* 21 – pjesma
- (Anonimno). *Svitski dogagjaji.* 22–24 – tekst
- (Anonimno). *Stogodišnjica Petőfi Šandora.* 25 – biografija
- Petőfi, Šandor. *Narodna pisma.* 26 – pjesma
- (Anonimno). *Genova.* 27–30 – tekst
- (Anonimno). *Gospodarski poslovi.* 31–35 – tekst
- Petőfi, Šandor. *Iz daljine.* 36 – pjesma
- Fejsz, Hugolin (Otac). *Duhovni saviti na novu godinu.* 37–39 – tekst
- Petőfi, Šandor. *Krajem sela krčma trošna...* 39 – pjesma
- Kollay, Emanuel. *Pijanstvo.* Kratka pripovijetka megjumurska. 40–43 – pripovijetka
- Petőfi, Šandor. *Mojim roditeljima.* 43 – pjesma
- (Anonimno). *Šale.* 44–47 – šale

²⁷ Mandić navodi kako je župnik iz gradišćanske Narde (mađ. Narda) naručio 37 primjeraka *Danice*, ali ih nije mogao prodati jer se nije obračunao ni do kraja 1925. (Mandić 2003: 44)

Iz popisa saznajemo da kalendar, osim jezika, nema hrvatski karakter, naime donosi se mađarska domoljubna književnost u prijevodu (Petőfi), jedna Kollayjeva pripovijetka iz Međimurja, objavljene su slike mađarskih velikana, živih i umrlih, poput namjesnika Nikole Horthya, premijera Istvána Bethlena, Sándora Petőfija itd. Poučeno indiferentnošću publike, uredništvo je bilo primorano učiniti potrebne korake za populariziranje kalendara, pa su tako u broj za 1924. godinu uvršteni domaći autori poput Petreša i Evetovića. Zahvaljujući ovim potezima te vraćanju naziva *Danica* u naslov od 1925., kalendar postaje sve prihvaćeniji u hrvatskim domovima, a naročito u Bačkoj (Mandić 2003: 43).

Prema impresumu prve brojeve *Danice* uređuje „Bunjevački i šokački narodni odbor“, koji djeluje u Budimpešti na adresi Főherceg Sándor utca 28. (VIII. kvart) s dopuštanjem mađarskih vlasti, a pored *Danice* izdaje i gore navedene *Bunjevačke i šokačke novine*. Do 1931. predsjednik odbora je bio Ivan Paštrović, odvjetnik iz Baje, a poslije njega dr. Mišo Jelić, odvjetnik iz Santova. Ostali članovi su bili hrvatski intelektualci iz Bačke, okolice Budimpešte i Baranje, poput Ivana Petreša, Mije Kokića, Stipana Jakšića i drugih (Bačić 2005: 33–34.). Od 1926. kao izdavač navodi se isključivo Ivan Paštrović, a od 1930. Dioničko društvo Pallas, zatim tiskara Društva svetog Stjepana „Stephanum“ (Szent István Társulat). Riječ je o najvećim onodobnim tiskarama i izdavačima koji su dobili mnoge državne narudžbe, a bili su povezani i s Katoličkom crkvom.

Na temelju arhivskog materijala spomenutog II. odjela dolazimo do detaljnih informacija o *Danici*, budući da su obojica referenata, József Margitai i njegov nasljednik Imre Mattay (Moravec) uvijek pripremili vrlo detaljan materijal svojim nadležnima, odnosno samom premijeru. Tako saznajemo da za tiskanje *Danice* za godinu 1925. u 4000 primjeraka referent predlaže tiskaru Pallas koja je dala najpovoljniju ponudu. Cijena jednog primjerka bi tako bila 7000 K od čega je 1000 pripalo prodavačima. Navodi se da će se o uređivanju, raspačavanju, obračunu i patriotskom duhu kalendara brinuti II. odjel, odnosno sam referent. 3000 primjeraka je otišlo u „bunjevačka i šokačka naselja“, a ostalo se planira poslati u zapadnu Mađarsku. Namijenjen je i Hrvatima na oduzetim područjima (na području Kraljevine SHS). Troškovi *Danice* za 1925. su nadoknađeni u potpunosti. Zbog izrazito visoke stope inflacije kalendar za 1926. već iznosi 12 000 K od čega 2 000 K pripada prodavačima. U uređivanju kalendara surađivali su i odvjetnik Ivan Paštrović, „dr. Evetović odvjetnički vježbenik“ i Ivan Petreš, kao autori i prevoditelji. Margitai navodi da je Paštroviću povjereno raspačavanje velikog dijela kalendara, međutim teško se obračunavao s prodanim primjercima. Saznajemo da je *Danica* poslana prvenstveno u bačka i baranjska te gradišćanska (Narda, Gornji Četar/Felsőcsatár), podravska (Martince/Felsőszentmárton, Lukovice/Lakócsa, Starin/Drávasztára) i druga podunavska (Tukulja/Tököl, Andzabeg/Érd, Erčin/Ercsi) naselja (K28-186-1927-G-1595).

Poslije Margitaijeve smrti (1933.) uređivanje *Danice* preuzima Imre Mattay (Moravec). Saznajemo da kalendar za 1935. izlazi u samo 2000 primjeraka, a za 1936.

u 2500 primjeraka. Konkretno saznajemo i imena autora iz ovog razdoblja: József R. Loparits, István Murai, Stjepan Ebrics, János Tkalec. Mnogi povjerenici u naseljima se tuže referentu 1936. da je kalendar skup, košta 80 filira, dok drugi mađarski kalendari se mogu kupiti za 40-60 filira, zbog čega se *Danica* teško prodaje. Na popisu naselja gdje se slao kalendar u ovom razdoblju (30-e godine) ne vidimo naselja iz Zale i Gradišća. Jedan povjerenik iz Mohača piše 1933. kako nije mogao prodati sve *Danice* jer mlađi mohački Šokci već znaju mađarski, pa kupuju jeftinije mađarske kalendare (K28-186-1937-F-16058).

Nakon revizije državnih granica i povratka određenih područja sa znatnim hrvatskim stanovništvom pod upravu Mađarske (1941.), raste i interes za „budimpeštanskom *Danicom*“. Zbog toga Tiskara Stephaneum traži od II. odjela da joj prepusti nakladnička prava kako bi se pomoću prihoda od Danice pokrio gubitak stvoren zbog tiskanja slovenskog kalendara. Vladin odjel nije predao nakladnička prava i ujedno saznajemo da je 1939. tiskano 2800, 1940. i 1941. godine 3000, a 1942. već 12 tisuća primjeraka *Danice* (K28-186-1944-R-16975). Zadnji broj ovog kalendara izlazi za 1944. godinu.

Topol

Prvi broj *Topola – Društvenog, povučljivog i gospodarstvenog lista slikami za hrvatski puk* (od 8. broja 1941. umjesto „horvatskog“ za „medjimurski puk“) izlazi od 1. siječnja 1926. do prosinca 1944. godine u Budimpešti. List je prvenstveno namijenjen Hrvatima kajkavcima u Mađarskoj²⁸, stoga i sam jezik napisa je prilagođen ovom narječju. Iz jednog kasnijeg napisa saznajemo da je ime *Topol* izabrao referent Margitai (*Topol* 1940./I., 2. str.). U uvodnom tekstu na drugoj stranici prvog broja autor govori o motivu izlaska *Topola*, a to je nedostatak takvog izdanja za (kajkavske) Hrvate, a ujedno zacrtava urednički svjetonazor, koji je nacionalno-kršćanski: „vu pisanju naših novinah naveke samo domoljubav i pravi kršćanski misel bude nas vodil. Mi nemremo biti drugi nego samo katoliki i dobri sini magjarske domovine“. Na istom mjestu se navodi da je pokretanje ovog lista dokaz da se Mađarska brine i za ovu manjinsku zajednicu.

Cijena pojedinačnih brojeva od prvog broja je 3000 kruna, a nakon konverzije valute u pengő 24 filira (od 1. broja 1927.). Od 4. broja iz 1933. godine ne navodi se cijena, dok iz jednog kasnijeg dokumenta saznajemo da se *Topol* dijelio i besplatno (K28-187-1939-16515). Od prvog godišta (1926.) do zadnjeg (1944.) *Topol* izlazi neredovito, prvenstveno povodom većih blagdana (Nova godina, Uskrs, na dan svetog Stjepana kralja 20. kolovoza, Božić), do kraja 1939. na 16 stranica, od 1940. na šest stranica, a od 8. broja 1944. samo na četiri. Od prvog godišta sve do 1939. godišnje izlazi od dva do pet

²⁸ Prema izvješću Mattajya između siječnja 1935. i studenog 1937. *Topol* se širi samo unutar Mađarske u 600 primjeraka (K28-187-1937-T-15151).

brojeva²⁹, 1940. već osam brojeva, a od 1941. do kraja izlazi kao mjesečnik. Pretpostavljamo da je jedan od razloga prelaska u mjesečnik mađarska okupacija Međimurja tijekom travnja 1941., nakon čega je list namijenjen ne samo Hrvatima u „trianonskoj“ Mađarskoj već i na okupiranom području. Odmah nakon okupacije i mađarsko vodstvo vojne uprave Međimurja predlaže glavnom stožeru širenje listova *Muraköz/Međimurje* i *Topol* u povećanoj tiraži (K28-187-1941-F-20542).

U iscrpnim izvješćima referenta Mattajya (K28-187-1941-T-15379) nalazimo informacije o *Topolu* iz razdoblja 1939. – 1941. Tijekom 1939. Mattay izvještava o administrativnim promjenama u slučaju *Topola*, naime zbog XV. zakona iz 1938. godine³⁰ svi urednici serijskih izdanja moraju se registrirati kod Državne udruge novinara, inače list neće dobiti dozvolu za izlaženje. Tako je tijekom 1939. kod društva registriran József R. Loparits kao nakladnik i odgovorni urednik, dok István Murai (Malek) kao glavni suradnik. Ovdje se spominje i preoblikovanje u mjesečnik te tiskanje u 1000 primjeraka, na osam stranica (s dosadašnjih 16 stranica i 600 primjeraka). *Topol* se tiska u Budimpešti u tiskari Stephaneum. Od svibnja 1941., dakle okupacije Međimurja, *Topol* se tiska u 5000 primjeraka, a širio se putem vojske, dok zadnji brojevi 1944. izlaze u nakladi od 6000 primjeraka (K28-187-1944-R-27519). Mada je *Topol* sve do 1941. pretežito namijenjen Hrvatima kajkavcima na području „trianonske“ Mađarske, ovdje doznajemo da se i prije okupacije širio na međimurskim područjima i to putem državnih dužnosnika iz Letinje (Letenye), ravnateljstva škola u Tilušu (Órtilos) i Mlinarcima (Molnári) te putem zemljoposjednika koji su imali zemlje s obje strane granice. Nakon okupacije u Međimurju list širi vojna uprava, a nakon toga škole. U prosincu Ured premijera dozvoljava povećanje broja stranica s 8 na 12 te tiražu od 5000 primjeraka, dok od Mattajya se traži detaljan obračun troškova.³¹

Od 5. broja za 1942. godinu (svibanj) *Topol* izlazi s novom naslovnicom, u većem formatu³², a na naslovnici se nabrajaju sadašnji i nekadašnji suradnici lista sa slikom: József Margitai, József R. Loparits (u listu često kao L.R.J.), Imre Mattay (Moravec) i István Murai (Malek). Kao nastavak ovog teksta na drugoj stranici je objavljen kratak životopis suradnika. Saznajemo da je Margitai utemeljitelj *Topola*, a poslije njegove smrti list uređuje Mattay, koji je rođen u Zákányu³³ 1881. Završio je preparandiju u Ča-

²⁹ Prema fondu Državne knjižnice Széchenyi u Budimpešti 1926. četiri, 1927. tri, 1928. pet, 1929. pet, 1930. četiri, 1931. dva, 1932. tri, 1933. četiri, 1934. četiri, 1935. četiri, 1936. četiri, 1937. četiri, 1938. četiri, 1939. tri broja.

³⁰ Ovaj je zakon u Mađarskoj poznat kao „prvi zakon o Židovima“ („első zsidótörvény“), naime propisao je da u novinarskom društvu, odnosno u društvu filmskih i dramskih umjetnika omjer Židova ne smije biti veći od 20 posto.

³¹ U usporedbi s detaljnim obračunom kalendara *Danice*, u fondu K28 ne nalazimo slične dokumente koji bi se odnosili na prihode i rashode oko izdavanja *Topola*.

³² Mada glavni urednik Loparits predlaže povećanje broja stranica, II. odjel odobrava povećanje formata s 24x16 cm na 30x21 cm, budući da u ovom slučaju nije potrebna posebna dozvola Novinarskog društva (K28-186-1942-F-15708).

³³ Naselje u Mađarskoj, u Šomodskoj županiji, uz granicu s Hrvatskom, nedaleko od Koprivnice.

kovcu, bio učitelj, a kasnije i ravnatelj u mađarskim školama Slavonije. Poslije I. svjetskog rata došao je u Budimpeštu, bio nadzornik hrvatskih škola te sastavio udžbenik za bunjevačke i šokačke škole. Suraduje s Margitajem i nasljeđuje ga na poziciji vladinog referenta poslije njegove smrti 1933. O Loparitsu je navedeno da je odgovorni urednik i izdavač *Topola*, rođen 1881. u Nedelišću. Također je pohađao preparandiju u Čakovcu i Ostrogonu (Esztergom), bio učitelj u Svetom Martinu na Muri i Mihovljanu te u julijanskoj školi u Slavoniji. Suradivao s Margitajem još u listu *Medjimurje/Muraköz* te kasnije postao glavnim urednikom lista. Iz ovog životopisa se daje zaključiti da je Loparits ostao u Kraljevini SHS i nakon Prvoga svjetskog rata, da je i nakon toga bio aktivan zagovornik mađarske zajednice u Slavoniji i Međimurju te da je u Mađarsku došao jer su ga „srbi pregnali“. István Murai (Malek) je bio glavni pomoćni suradnik *Topola*. Rođen je 1889. u Prelogu, također je bio polaznik čakovečke preparandije i učitelj julijanskih škola u Slavoniji. Od početaka je suradnik *Topola*, često autor šaljivih napisa. Radio je kao učitelj u Rákosligetu.³⁴

Sadržaj *Topola* je u skladu sa svjetonazorom koji je zacrtan u uvodu i koji je zapravo bio dominantan u Horthyjevom razdoblju. Donose se kraće vijesti iz Mađarske i svijeta, vjerojatno preuzete iz drugih mađarskih novina, česti su književni sadržaji, pjesme, prijevodi mađarskih klasika poput Sándora Petőfija. Više puta je objavljena rodoljubna pjesma Mihály Vörösmartyja pod naslovom *Szózat* u prijevodu (1928./I., 8. str.; 1933./III., 1. str.), tzv. „mađarski Očenaš“³⁵ (1933./III., 1. str.; 1935./I., 1. str.; 1935./II., 1. str.) i prijevod Bele Horvatha (1932./II., 1.–2. str.). Objavljene su i kraće priče, usmene i autorske, mnoge od već spomenutog Emanuela Kollayja suradnika *Danice* i lista *Medjimurje*. U raznim napisima je prisutan revizionistički duh razdoblja te se više puta izražava želja za povratkom Međimurja³⁶. List je bogato ilustriran fotografijama i slikama koje možemo grupirati u sljedeće skupine: zanimljivosti iz svijeta, velikani mađarske nacionalne povijesti, suvremeni političari iz Mađarske i svijeta, značajni događaji u Mađarskoj (veća politička i vjerska okupljanja), slike s vjerskom tematikom itd.

Zaključak

Putem navedenih arhivskih dokumenata saznajemo da je jedan dio hrvatskog nakladništva u Mađarskoj (posebice periodika) u tematiziranom razdoblju bio pod apsolutnim utjecajem državnih ustanova i djelatnika. Iz navedenih se vidi da je riječ o relativno uskom broju suradnika koji su povezani s Međimurjem, odnosno s nekadašnjim

³⁴ Nekada posebno naselje, danas dio Budimpešte (XVII. kvart).

³⁵ „Vjerujem vu jednoga Boga i vu jednu domovinu./Vjerujem vu jednu Božju, vekivečnu istinu./Vjerujem vu goristajanju Magjarske! Amen.“ (Izvorno: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában:/ Hiszek egy isteni örök igazságban./ Hiszek Magyarország feltámadásában. Ámen!“)

³⁶ „Kak je vu Jugoslaviji?“ – 1928./III., 3.–7. str.; „Medjimurje“ – 1933./III., 2. str.

referentom Józsefom Margitajem (iznimku čini na primjer baranjski učitelj Stjepan Ebrić). Utjecaj vladinih suradnika na hrvatska izdanja je najočitiiji u slučaju periodičnih izdanja (*Danica* i *Topol*) koja u velikoj mjeri mogu utjecati na čitatelje, formirati njihov stav o nacionalnom identitetu, stoga nije slučajno da je vlada uložila velike financijske i humane resurse u izdavanje takvih sadržaja³⁷. Zahvaljujući ovim istraživanjima proširena su dosadašnja saznanja o hrvatskom nakladništvu u Mađarskoj između dva svjetska rata. Došli smo do detaljnih informacija o kalendaru „budimpeštanska Danica“, saznali gdje se čitao, na koji se način širio te tko je uređivao i bio autor napisa. Možda najveći rezultat istraživanja je pronalazak do sada potpuno nepoznatog lista za kajkavske Hrvate u Mađarskoj pod naslovom *Topol* koji je izlazio od 1926. do 1944. godine. Brojna godišta, brojevi i stranice ovih izdanja nude mogućnost za njihovo daljnje istraživanje iz aspekta raznih znanstvenih disciplina.

Izvori

Fond K28 Mađarskog državnog arhiva u Budimpešti, dokumenti Narodnosnog i manjinskog odjela („Nemzetiségi és kisebbségi osztály“)

Literatura

- Bačić, Slaven (ur.). 2005. *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca*. Knj. 4. Sušica: Hrvatsko akademsko društvo, 33–34.
- Bartolić, Zvonimir. 1991. Poznavanje hrvatske usmene pjesme Međimurja prije početka istraživačke djelatnosti dr. Vinka Žganca. *Narodna umjetnost* (Posebno izdanje), 3, 183–193.
- Beller, Béla. 1975. *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bencsics Miklós i sur. (ur.). 2008. *Sopron, a kultúra és együttműködés városa*. Sopron: Soproni Horvátok Kulturális Egyesülete - Horvát Kisebbségi Önkormányzat Sopron.
- Benčić, Nikola (ur.). 1985. *Novine i časopisi gradišćanskih Hrvatov*. Željezo: Hrvatsko štamparsko društvo.
- Egry, Gábor. 2010. Nemzetiségpolitikák Magyarországon, 1919–1944. U: *Limes* 2010/2, Tatabánya, 5–14.
- Eiler, Ferenc. 2018. Magyarország nemzetiségi politikája a két világháború között (1918–1938). *Kisebbségkutatás*, 27 (2), 40–67.
- Emrich, Štefan. 1985. Uloga novin u političkom gibanju. U: *Novine i časopisi gradišćanskih Hrvatov*. [ur. Benčić, Nikola]. Željezo: Hrvatsko štamparsko društvo, 29–36.

³⁷ Druga vrsta publikacije koja na sličan način ili još jače utječe na čitateljstvo su udžbenici koji su također „državni proizvod“ (kako je navedeno, udžbenici će se obraditi u posebnoj radu).

- Kuzmić, Ludvik. 1985. Nacrt jezičnoga razvitka u grad.-hrvatski novina i časopisi. U: *Novine i časopisi gradišćanskih Hrvatov*. [ur. Benčić, Nikola]. Željezno: Hrvatsko štamparsko društvo, 43–50.
- Mandić, Marin. 2003. Kako je rođena naša Danica. *Hrvatski kalendar 2003*. Budimpešta: Croatica, 40–44
- Ravlić, Slaven (ur.). 2019. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr>. Pristup ostvaren: 16.05.2019.
- Ress, Imre. 2007. Kronologija Hrvata u Mađarskoj 1921.–1942. *Pogledi*, 1, 30–50.
- Romsics, Ignác. 1995. Előszó. U: *Magyarok kisebbségben és szórványban: A Magyar Minderterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944*. [ur. Bán D. András; Diószegi László; Fejős Zoltán, Romsics Ignác]. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2–4.
- Sipos, Péter. 1997. *Magyarország a második világháborúban=Hungary in the Second World War, Lexikon A–ZS*. Budapest: PETIT REAL Könyvkiadó, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/>. Pristup 16. 08. 2019.
- Szita, László. 1998. A Somogy megyei horvát nemzetiség iskola- és művelődés ügye a két világháború közötti időszakban. *Somogy megye múltjából*, 29, 143–182.
- Šakić, Vlado (ur.). 2014.–2015. *Leksikon hrvatskog iseljeništa i manjina*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Hrvatska matica iseljenika.
- Tilkovszky, Lóránt. 1998. *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen: Csokonai.
- Tobler, Feliks. 1985. „Novi Glasi“ – naše prve novine u Austriji. U: *Novine i časopisi gradišćanskih Hrvatov*. [ur. Benčić, Nikola]. Željezno: Hrvatsko štamparsko društvo, 81–87.
- URL 1: <http://www.mohacsisokackor.hu/a-mohacsi-sokackor/>. Pristup: 16. kolovoza 2019.
- URL 2: <http://lexikon.katolikus.hu/>. Pristup: 15. svibnja 2019.

Croatian publishing in Hungary during Miklós Horthy's regenci (1920–1944)

With the help of the list of books and periodicals published in Hungary in Croatian language from 1918 till today, this study aims to map the status of Croatian publishing in the interwar period. The study relies on general bibliographic data, like the overall number and the most common types of publications (books, periodicals etc.). Having a special focus on publishers and editors helps us seeing who and for what purpose did support minority publication activity back in that period. In some cases, the content of the texts is analysed with a special focus on national narratives. By the analysis of the corpus, we receive a glimpse into Hungarian minority politics in the interwar period, which has a key role in understanding the phenomenon of “Croats in Hungary”, and the history of Croats in Hungary until our present times.

Keywords: Croats in Hungary, publishing, Horthy era

Ivana Dizdar

Filozofski fakultet u Splitu

ivana.cagalj87@gmail.com

Petar Gudelj i Veselko Koroman – pjesnici izvan vremena i prostora?

Rad analizira poetike i (izvan)književne okolnosti u kojima stvaraju dvojica „između“ iz hrvatske književnosti: Petar Gudelj i Veselko Koroman. Usprkos književnom i antologijskom radu, kvalitativno i kvantitativno opus dvojice književnika godinama je (bio) nerazmjeran s prepoznatošću na hrvatskoj književnoj sceni. Pokušat će se dati odgovor na pitanje treba li razloge dugogodišnjega zanemarivanja tražiti u samorodnim poetikama i činjenici da je i Gudelju i Koromanu teško naći srodnika u hrvatskoj književnosti jer ne pripadaju nijednom određenom estetičkom pravcu ili su pak razlozi neknjiževnog karaktera, odnosno podrtavaju s jedne strane osobni izbor, samotnjački život dvaju suvremenika, a s druge strane kulturno-političko pitanje koje se tiče utjecaja suvremenih (mikro)migracija (mijenjanja prebivališta) na društveni i književni egzil. Želeći pokazati odnos hrvatske književne scene i povijesno-književne znanosti prema dvojici književnika, analizirat će se njihova zastupljenost u relevantnoj literaturi kao i značajke njihovih (poetskih) djela koje ih izdvajaju iz skupine hrvatskih suvremenih pisaca. Analiza će pokazati koliko su suvremene migracije utjecale na razvojne promjene u stvaralaštvu dvojice autora (izbor motiva, kompozicijsku čvrstoću, eventualne pjesničke preokrete). Naposljetku, postaviti će se (otvoreno) pitanje koliko je ipak došlo do promjene u stavu prema nedomicilnim, uvjetno rečeno dijaspornim književnicima, o čemu, između ostaloga, svjedoči i dodjela hrvatskih pjesničkih nagrade, kao što su Goranov vijenac kojim su obojica ovjenčana.

Gljučne riječi: spacijalnost, „između“, (mikro)migracije, „samorodnost“, izvandomovinska književnost, mitizacija

1. Uvod

Cilj ovoga rada jest analizirati odnos poetika i (izvan)književnih okolnosti u kojima stvaraju Veselko Koroman i Petar Gudelj, dvojac koji će Enver Kazaz nazvati možda najvećim pjesnicima naših jezika (usp. Copf 2014). Fenomen istodobne (društveno-poli-

tički uvjetovane) izdvojenosti i pripadnosti (hrvatskoj, ali i susjednim književnostima) na teorijskoj razini objasniti će se analizom kategorija vremena i prostora, s naglaskom na ulogu specijalnosti u književnosti. Na primjerima biobibliografije autora ispitat će se u kojoj mjeri oni stvaraju izvan vremena i prostora, motivirani dubokom unutarnjom potrebom, ne sljedeći aktualne književne struje, te kako su se usprkos nepovoljnim društveno-povijesno-političkim okolnostima i književnom ekskluzivizmu¹ razvili u zrele poetske ličnosti o kojima je napisan golem broj književno-kritičkih osvrti. Njihova pak potpun(ij)a integracija u hrvatsku književnost nedovršeni je proces, o čemu će biti riječi u daljnjoj analizi. Pritom ćemo se usredotočiti na slično zemljopisno i duhovno okruženje u kojem su rođeni i stvaraju dvojica suvremenika, njihovu izmještenost iz matice te čežnju za zavičajem koja se očituje u mitskom shvaćanju zemlje i govora (usp. Maroević 2001: 378).

2. Specijalnost u književnosti

Objašnjavajući razvoj postmodernih geografija, Edward Soja istaknut će nove mogućnosti trostrane dijalektike prostora, vremena i društvenoga bića koje dovode do promjene i materijalnoga pejzaža suvremenoga svijeta i interpretacijskoga područja kritičke teorije (1990: 12). Naime, nakon dugogodišnjega zanemarivanja pod utjecajem historicizma, prema Sojinim riječima, krajem 20. stoljeća ponovno se potvrđuje važnost prostora za razumijevanje društva (ibid: 11–12). Uloga specijalnosti u proučavanju književnosti na primjeru ovoga rada može se vidjeti u prirodi pripadanja (društvenoga bića, tj. pjesnika) vremenu i prostoru kao faktoru izgradnje (pjesničkog) identiteta, što se može objasniti postavkama kulturne i humane geografije. Jedna od tih postavki važna za kontekst stvaranja imotsko-hercegovačkog dvojca snažna je zavičajna identifikacija. Edward Relph u knjizi *Mjesto i bezmjesnost* iz 1976. razrađuje pretpostavku da su neka mjesta autentičnija od drugih te da zajednica, pripadnost i „osjećaj mjesta“ mogu nastati samo na onim mjestima gdje je veza između ljudi i mjesta duboko ukorijenjena (Hubbard 2008: 73). Relph ukorijenjenost ili privrženost nekom mjestu povezuje s poznavanjem mjesta i poznaošću u mjestu te sa zajedničkim i osobnim iskustvom koje mjestu daje značenje. Ukorijenjenost također uključuje brigu o mjestu. Briga/brižnost jest „bitna potreba ljudske duše“ (Weil 1955: 53, prema Relph 1976: 38) koja uključuje odgovornost prema mjestu i privrženost uz mjesto (Relph 1976: 38). Područja/polja brižnosti analizirat će Yi Fu Tuan, jedna od ključnih figura humane geografije. O prožimanju ljudi, vremena i prostora Filip Kozina će reći: „U središtu Tuanove pozornosti

¹ Sanjin Sorel, analizirajući razloge Gudeljeve isključenosti iz hrvatske književnosti, upozorit će na ekskluzivizam koji se očituje u nesvjesnim zahtjevima jedne kulture prema „urođeničkoj“ za njezinom prilagodbom interesima vladajućih skupina (Sorel 2013: 76, prema Crowther 1997: 16) koji je u hrvatskom kontekstu dopunjen centraliziranošću, dok će Krešimir Bagić naglasiti da „slučaj Petra Gudelja nije problem Petra Gudelja, nego čudljivosti, nesustavnosti i nazdravičarske prigode govora o književnosti u nas“ (Bagić 2017: 62).

je mjesto (*place*) kao utjelovljenje ljudskih iskustava i aspiracija koje ima značenje, odnosno unikatnu osobnost (*personality*) stečenu s vremenom od prirodnih danosti i djelovanjem ljudi. No samo ljudi mogu imati osjećaj mjesta (*sense of place*), a Tuan tom terminu pripisuje vizualno ili estetsko doživljavanje te poznavanje (zvukova, mirisa, tekstura) mjesta kao posljedicu duljeg kontakta s njime“ (Kozina 2011: 167).

Tuan se dakle usredotočuje na iskustvena svojstva prostora, sugerirajući da se mjesto „stvara i održava kroz ‘polja brižnosti’ koja proizlaze iz emocionalne privrženosti ljudi. Služeći se idejama *topofilije* i *topofobije* kako bi uputio na želje i strahove koje ljudi povezuju s određenim mjestima, njegov je rad upozorio geografe na osjetilnu, estetsku i emocionalnu dimenziju prostora“ (Hubbard 2008: 73).

Odnos između ljudi i okoline, između pjesnika i prostora uvjetovan je autentičnošću prostora koji je u sebi generacijama akumulirao značenja na temelju zajedničkih i osobnih iskustava. Tako se gradi(o) identitet mjesta s kojim su pojedinac i zajednica spontano, intimno i izravno povezani. Relph će takva mjesta nazvati autentično stvorenima (1976: 67), dok će Rob Shields u knjizi *Places on the margin* iz 1991. upozoriti na stvaranje mitova mjesta i mitova prostora. Ovaj kanadski sociolog i kulturni teoretičar definira socijalnu spacijalizaciju kao trajnu socijalnu izgradnju prostornog na razini društveno imaginarnoga (kolektivne mitologije, pretpostavke), kao i intervencija u krajolik (1991: 31). Anthony Giddens socijalnu će spacijalizaciju okarakterizirati kao socijalno „vezivanje vremena i prostora“ (Giddens 1984, prema Shields 1991: 46), što uključuje temeljnu koordinaciju percepcija i razumijevanja koja omogućava socijalnost svakodnevnih interakcije i stvaranje trajnih društvenih oblika i institucija. Tako se grade kulturna zdanja percepcija i predrasuda, slike mjesta i regija i uspostavljaju performativni kodeksi koji prakse i načine društvene interakcije povezuju s odgovarajućim okruženjima (ibid). Takve slike mjesta nastaju pretjeranim pojednostavlivanjem (tj. svodenjem na jednu osobinu), stereotipiziranjem i etiketiranjem. S druge strane, upozorava Giddens, život i jest organiziran oko prostornih rutina i oko prostornih i teritorijalnih podjela. One izranjaju na površinu kao nositelji središnjih društvenih mitova koji potkrepljuju ideološke podjele između klasa, skupina i regija (ibid: 47). Mitovi mjesta specifični za određenu skupinu ili klasu pretvaraju se u transcendentnu spacijalizaciju jer su uključeni u hegemonističke diskurse i prerađeni komercijalnim oglašavanjem i propagandom [...] što pojačava određene slike njihovim pukim ponavljanjem i asimilacijom s onim što se smatra poželjnim (ibid: 62).

Uloga književnosti u gradnji društvenih mitova vidi se u svjesnom posezanju za ritualizacijom² i mitizacijom, što se može potkrijepiti primjerima iz bogata stvaralaštva

² Ritualizacija i ponavljanja u književnim djelima doprinose izgradnji identiteta; pišući o identitetima u kulturama dijaspore, Anne-Marie Fortier naglasit će da je pamćenje više nego (decentrirani) teritorij glavna osnova nastajanja identiteta na prostorima koji se nalaze izvan vremena-prostora nacije (2008: 238–239). James Martin reći će da se identitet u takvim sredinama tvori retroaktivno zazivanjem mitskoga jedinstva (2008: 137–138).

i Gudelja i Koromana (od Ilira do bogumila), odnosno u poigravanju stvarnom, mitološkom i umjetničkom zbiljom, potaknutom prirodno i društveno proizvedenim prostorom. U ovom smislu važno je spomenuti Lefebvreovu podjelu na Prirodu kao naivno dani kontekst i „drugu prirodu“, odnosno transformiranu i društveno konkretiziranu specijalnost koja proizlazi iz primjene svrhovita ljudskoga rada. Prostor je uvijek politički, ideološki i strateški (Lefebvre, 1976: 31, prema: Soja 1990: 80).

Možemo zaključiti da su određeni (autentični) prostori svojom prirodom, poviješću i društvenim razvojem više podložni stereotipizaciji, mitizaciji, i konačno ideologizaciji. Osobna i zajednička iskustva ljudi pritom imaju ključnu ulogu koja krajem prošlog stoljeća u okviru kulturnih i humanih geografija dobiva na važnosti u proučavanju društva, ali i književnosti. Sljedeća poglavlja fokusirat će se na izdvojenost dvojice pjesnika iz vremena i prostora kojima neminovno pripadaju i koja su im obilježila privatni i profesionalni život.

3. Marginalizacija zbog izmještenosti iz matice

Veselko Koroman (1934., Radišići kod Ljubuškog) hrvatski je pjesnik, pripovjedač, romanopisac, esejist, književni kritičar, putopisac, književni povjesničar i antologičar. Predan rad te prisutnost na književnoj sceni Hrvatske i Bosne i Hercegovine vidi se u činjenici da je od 1957. do danas izdao 44 knjige (većinom objavljene u Mostaru, Sarajevu i Zagrebu), da je zastupljen u 71 antologiji, da je član mnogih udruženja³ te dobitnik važnijih književnih nagrada,⁴ da je predložen za Nobelovu nagradu⁵ te postoje brojni kraći osvrti ili studije o radu ovoga plodnog autora. Ipak uvidom u literaturu (koju je sam autor precizno i temeljito sastavio, usp. Šimunović [ur. i pril.] 2001: 436–452), primjećujemo da je tek nekoliko znanstvenika posvetilo više pozornosti Koromanovu cjelokupnom opusu.⁶ Tako Petar Šimunović piše da do 1970-ih hrvatskim kritičarima nije bio dopušten interes za književnost bosanskohercegovačkih Hrvata te, ako su

³ Član je bivšeg Udruženja književnika Bosne i Hercegovine; zatim hrvatskog centra PEN-a, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne sa sjedištem u Mostaru, Društva hrvatskih književnika sa sjedištem u Zagrebu i Akademije znanosti i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Izvor: URL1.

⁴ Dobitnik je „Poletove“ nagrade za prozu, Udruženja književnika Bosne i Hercegovine za poeziju, „Goranova vijenca“ za ukupni književni rad i nagrade „Dubravko Horvatić“ za poeziju kao i Maslinova vijenca (*poeta oliveatus*), prilikom jubilarne 25. jezično-pjesničke smotre *Croatia rediviva ča-kaj-što* u Selcima na otoku Braču 2015. te plakete „Dobro jutro, more“, s pjesničkih susreta u Podstrani 2017. Izvor: URL1.

⁵ Koromana je 2018. godine Društvo hrvatskih književnika predložilo za Nobelovu nagradu, ali nije dobilo potporu HAZU uz objašnjenje da Akademija sama želi predlagati kandidate, dok AZU BiH na isti prijedlog nije odgovorila (Vukoja 2018).

⁶ Njegov književni rad monografski je prikazan u knjigama: Vlatko Pavletić: *O poeziji Veselka Koromana i razgovor s njim o poeziji* (Sarajevo, 1987) i *Kritičari o Veselku Koromanu* (Mostar, 2001; priredio Pero Šimunović). Izvor: URL1.

i pisali o Koromanu, svrstavali su ga u skupinu s književnim predstavnicima drugih dvaju naroda u BiH (2000: 6). Sustavnija istraživanja pojavila su se 1980-ih i 1990-ih, međutim službena hrvatska književno-povijesna znanost Koromana nije dovoljno prepoznala te nije suglasna kamo ga svrstati. Miroslav Šicel (1997) smješta ga uz glavne predstavnike razgovaca, kao i Dubravko Jelčić (1997: 351) uvrštavajući ga u skupinu pjesnika koji nepobitno pripadaju hrvatskoj književnosti „iako nisu djelovali u hrvatskom književnom životu“. Slobodan Prosperov Novak (2004: 249–250) Koromana ubraja u „suvremenike“ te ga smatra jednim „od najpostojanijih književnika u Bosni“ ističući bezrazložno previđanje njegova pjesništva od strane književne matice. Cvjetko Milanja (2000: 10) u svojevrstoj povijesti hrvatskog pjesništva pod nazivom *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000.* njegovu poetiku klasificira kao izvandomovinsku nazivajući ga „izmeđuikom“ i svrstavajući ga u posebnu skupinu pjesnika iz BiH „koji su dijelom svog života ili korpusa aktivno sudjelovali u hrvatskoj književnosti“. Za razliku od Milanje, već spomenuti književni kritičar Šimunović (2001: 10) nije sklon svrstavanju ni Koromana ni cjelokupne hrvatske književnosti u BiH u književnost hrvatske dijas-pore ili izvandomovinsku književnost tvrdeći da „nakon Krugova i Razloga najvitalnija stvaralačka strujanja suvremenog hrvatskog pjesništva izbijaju daleko od ‘kulturnog središta’, na prostorima što ih nastavaju bosanskohercegovački Hrvati“. Istu će misao iznijeti Miljenko Jergović pišući da je više hrvatske poezije u Radišićima kod Ljubuš-kog nego u Hrvatskoj (Jergović 2014). Sam autor između ostaloga u „Pismu bližnjima“ (Koroman 1996: 131–132) revoltirano piše da on stvara „u svojoj drugoj matičnoj drža-vi, a ne negdje van izvornih domovinskih prostora, u dijaspori“. Uz to, u istom se tekstu osvrće na „krajnje neadekvatno, gotovo simbolično“ predstavljanje hrvatskih pisaca iz BiH, zbog čega je i odbio 1990. biti uvršten u *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (usp. Koroman 1998: 134) zaključujući da – ako nije zaslužio cijelu knjigu, ne želi biti pred-stavljen u polovici knjige; a ako ne zasluži cijelu knjigu u budućnosti, barem će „leći sam u već izgrađenu grobnicu u svojim Radišićima“ (Koroman 1996: 132).

Ova izjava podsjeća na onu Petra Gudelja (2010: 105) kako u hrvatskoj književnosti piscima najprije naprave lijes, a tek onda stolac. Ovaj će pjesnik, osvrćući se na Ko-romanovu marginalizaciju, slikovito reći da je njegov hercegovački kolega „ptica koja leti umjesto svih nas“ (Vukoja 2018). Kad je riječ o odnosu hrvatske književne scene prema Gudelju, potrebno je reći da se desetljećima o njemu više pisalo i govorilo u Bosni i Hercegovini te Srbiji, tako je uvršten u desetak antologija poezije i pjesama u prozi, napisano je stotinjak kraćih tekstova o njemu,⁷ većinom u Beogradu, ali nedo-

⁷ Između ostaloga, o njemu su pisali Zoran Kravar, Zvonimir Mrkonjić, Sanjin Sorel, Ivan J. Bošković, Slavko Leovac, Srba Ignjatović, Adam Puslojić, Vlatko Pavletić, Ivan Lovrenović, Petar Opačić, Miljenko Jergović, Mile Stojić, Enver Kazaz, Miroslav Palameta (usp. Jahić 2012), ali nedostaju iscrpnije analize ukupnog njegova stvaralaštva. Jedina knjigovna monografija posvećena Gudelju objavljena je 2005. kao prerađen magistarski rad pod nazivom *Mitski med riječi* autorice Tee-Tereze Vidović Schreiber.

staju iscrpnije analize ukupnog njegova stvaralaštva te se čini da ga je baš kao i Koromana potpuno iznova i dublje iščitati, o čemu obojica autora na više mjesta pišu. Iako u povijestima hrvatske književnosti nije dobio (dovoljno) mjesta, o njemu kao i o Koromanu piše nekoliko naših književnih povjesničara, posvećujući njihovu stvaralaštvu većinom kraće ulomke. Jelčić (1997: 363) ga uvrštava u period postmoderne ističući da je bio „nazočniji u srpskoj nego u hrvatskoj književnoj sredini“, Prosperov Novak (2004: 246) daje mu mjesto skupa s Koromanom među suvremenicima naglašavajući da mu je opus „u cjelini zaroden izvan piščeve nacionalne književnosti“, dok Milanja (2000) i Gudelja i Koromana uvrštava u već spomenutu skupinu „između književnika“, što će se pojasniti u sljedećem poglavlju.

Analizirajući utjecaj vremena i prostora na književno djelovanje dvojice pjesnika, primjećuje se kako je matica Koromana previđala iako se nije maknuo iz svoga užega zavičaja, a Gudelj je svojom promjenom prebivališta zacrtao poetski put izvan suvremenih hrvatskih književnih tokova. Naime, Petar Gudelj (1933, Podosoje kraj Imotskoga) nakon školovanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini te studija komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu, u tom gradu ostaje od 1959. do 1990. da bi se početkom Domovinskoga rata vratio u Bašku Vodu. Radio je u izdavaštvu te od 1972. kao profesionalni književnik. Prvu je zbirku pjesama *Ruke, suze i čempresi* objavio 1956., a do danas je izdao 26 knjiga. Kao ni Koromana, ni njega nema u *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, a o svojoj će marginalizaciji pjesnik progovoriti posebice u zbirci *Duša tilu* (2010), gdje će se uz veliku dozu autoironije osvrnuti na odbijanje rukopisa zagrebačkih izdavača, neuvrštavanje u hrvatske antologije i književna udruženja. Prema Prosperovu Novaku (2004: 247), tek je troknjižjem *Golubice nad jamama* (1993) „Gudelj prvi put i bez ostatka integriran u vlastitu nacionalnu književnost“. Integracija se potvrdila i 2010., kada je nagrađen Goranovim vijencem, zatim 2011. Krležinom nagradom, 2014. plaketom „Dobro jutro more“ te činjenicom da se o njemu počelo intenzivnije pisati i govoriti u hrvatskim medijima u 21. stoljeću. Sve to svjedoči o otvaranju hrvatske književnosti prema autoru kojega će Petar Opačić nazvati živim klasikom, nacionalnim bardom (Gudelj 2004: 594).

Iako Koromana i Gudelja promatramo ponajprije kao tvorce stihova, nužno je primijetiti njihovu tendenciju za sustavnim i sveobuhvatnim proučavanjem razvoja hrvatske književnosti. I jedan i drugi autor kazat će da su u određenim životnim razdobljima (s naglaskom na ratno i poratno) nauštrb stihova sastavljali antologije. Tako je Koroman autor triju antologija: *Hrvatska proza Bosne i Hercegovine od Matije Divkovića do danas* (Mostar, Split, Međugorje, 1995), *Hrvatsko pjesništvo Bosne i Hercegovine od Lovre Sitovića do danas* (Zagreb 1990 i Mostar, Split, Međugorje, 1996), *Hrvatska drama Bosne i Hercegovine od Matije Divkovića do danas* (Mostar, 2008). Drugu je po redu antologiju odbilo dvadesetak izdavača, što svjedoči o upornosti i odvažnosti ovoga proučavatelja hrvatske baštine u susjednoj nam državi. Osim toga, želeći pokazati kontinuitet hrvatske književnosti u BiH i tvrdeći da nije moguće promatrati književnost

jednoga naroda osim kao cjelinu, Koroman je napisao također knjigu kritika i eseja *Pogled iz zrcala* (1974) te knjigu filozofsko-esejističkih zapisa *Svijet ili dvije polovice* (1979) u kojima se osvrće na djela hrvatskih i ostalih pisaca s bosanskohercegovačkog tla i njemu susjednih zemalja (usp. Koroman 1998: 109, 117, 118).

S druge strane, Petar Gudelj – koji će sam reći da se smatra ne samo hrvatskim, nego i srpskim, bosanskim, hercegovačkim, albanskim i grčkim piscem, odnosno balkanskim u onom smislu ishodišta zapadne civilizacije u Grčkoj (usp. Bajramović 2012) – izdao je antologiju bošnjačkih, crnogorskih, hrvatskih i srpskih usmenih pjesama *Kada se sunce ženilo* (2012). Ranije je priredio četiri čitanke i četiri priručnika teorije književnosti tijekom boravka u Beogradu od druge polovine šezdesetih pa do osamdesetih godina (ibid).

Usprkos živom interesu za hrvatsku, ali i književnost susjednih zemalja, te neupitnoj kvaliteti njihove poezije (o čemu svjedoči i činjenica da pojedini kritičari Gudelja nazivaju najvećim nepoznatim hrvatskim pjesnikom, a Koromana jednim od najvećih hrvatskih suvremenih pjesnika), dvojica suvremenika – uz iznimku tek nekoliko proučavatelja i poznavatelja njihova *cjelokupnog stvaralaštva* – nisu do kraja ni iscrpno pročitana te im je većinom u temeljnim djelima hrvatske znanosti o književnosti, od kojih su neka gore spomenuta, dan tek pokoji redak ili stranica. U daljnjem tekstu pokušat će se pronaći mogući razlozi za takvu dugogodišnju marginalizaciju u dvama konceptima: izmeđništvo i samorodnost.

4. Izmeđništvo

Vremenski i prostorno Koroman i Gudelj u desetljećima stvaranja ostaju između različitih estetskih stilova, između usmene i pisane književnosti, između dviju ili triju zemalja. Stvaranjem izvan matice oni do kraja „ne pripadaju nijednom estetičkom pravcu niti jezično-stilskoj formaciji“ (Gašparović 2014: 93) te ih Milanja (2000: 272), kako je već istaknuto, naziva izmeđnicima⁸ naglašavajući da stručna kritika ove pjesnike s Dragojevićem, Marovićem i Cvitanom uvrštava između krugovaša i razlogovaca ne samo zbog godine rođenja i objave prve zbirke. Izmeđništvo se vidi i u drugom faktoru, a to su korijeni; bogumilska pozadina pojačana prebivanjem izvan hrvatskih granica, što je rezultiralo osjećajem čežnje i nostalgije, vraćanjem prapočecima, mitizacijom. Treća značajka bila bi donekle spontani nadrealizam, koji opet ne odgovara hrvatskim nadrealističkim poetikama,⁹ već se očituje kroz fragmentarnost, mikroskopiranje, folklorne

⁸ Uz Gudelja i Koromana u izmeđnike su uvršteni i: Mirko Rogošić, Anđelko Vuletić, Nikola Martić, Zvonimir Majdak i Alojz Majetić (Milanja 2000: 272).

⁹ Milanja će kod Gudelja primijetiti nadrealističke impulse srbijanske varijante nadrealizma, slične donekle Vuletiću (ibid: 261), a kod Koromana naglašava Kaštelanovu verziju nadrealizma povezanu s pučkim folkolornim elementom (ibid: 273).

elemente, jezičnu redukciju.¹⁰ Posljednja je metafizička dimenzija i psihološki senzualizam kojima se ovakve poetike razlikuje od krugovaške (ibid: 272–273).

Čini se da dvojica pjesnika ostaju izvan prostora i vremena desetljećima pišući istu pjesmu ne mareći za stilske postupke tipične za određena razdoblja, pa u tom smislu kod njih nema „napretka“ i nema praćenja dominantnih književnih struja. Koroman (1998: 43) će sam priznati da ne slijedi nijednu specijalnu poetiku i ne odbacuje „ništa što je dobro, pa ma iz kojeg vremena i ma od koga (iz koje poetike) potjecalo“. Analizirajući Koromanovo dugogodišnje stvaranje (od prve zbirke *Grad prema sjeveru* iz 1957. do nedavne *Ja, putnik* iz 2014.), kritičari izdvajaju tri tendencije: korespondencija s usmenom i pisanom književnosti, s poetikama tzv. druge moderne, iako – kako je već naglašeno – Koroman ostaje između krugovaša i razlogovaca, odnosno „u sjeni onih koji su bili bliže generacijskim modelima ili pak središnjim tokovima“ (Maroević 1998: 115); zatim druga tendencija jest dekonkretizacija u posljednjim zbirkama; dok treća – za ovaj rad najzanimljivija – uključuje samorodnost, onebičavanje, suživljavanje s malim i autsajderskim, odustajanje od velikih tema, što će biti pojašnjeno u nastavku.

5. Samorodnost

Književna samorodnost u smislu samosvojnosti, neoponašanja uzora, neoslanjanja na trenutačno aktualne pjesničke struje karakteristika je obojice pjesnika, koja ih ne isključuje (odnosno ne bi trebala isključivati) iz književnoga svijeta Hrvatske i susjednih zemalja. Naprotiv, desetljećima pisanja i proučavanja književnosti, sastavljanjem antologija i udžbenika, Koroman i Gudelj upućeni su u prostor i vrijeme u kojem stvaraju, nadilazeći pritom lokalne okvire.

Budući da obojica pjesnika, što vlastitim izborom, što odnosom (književnog) društva prema njima, žive i stvaraju u često gotovo izoliranim mikrosvjetovima, srodnike im je teško naći. Svaka usporedba čini se uvjetna, a takvih je pokušaja mnogo. Koromanovi kritičari spominju čak i duhovne uzore poput Franje Asiškog, Federica Garcije Lorca, Francisca Jammesa, Nikole Šopa, Šime Vučetića, Vaska Pope, Zlatka Tomičića, Dubravka Horvatića, Vuka Kmjevića, te već spomenutih Dragojevića i Vuletića (Vauptić 2011: 22). Kad je o Gudelju riječ, Dretar navodi pjesnike poput Šimića, Kaštelana i Pešorde koje s Gudeljem spaja dinarski krš, mediteranska provenijencija te južnoslavenački etnos (Schreiber 2005: 42–43). Gašparović podsjeća na bliskost s pjesnicima Mediterana (Kaštelanom, Milićevićem, Pupačićem) ili vršnjakom Vuletićem (Gašparović 2014: 91–92), a sam autor ukazuje na duhovnu i poetičku bliskost s Ujevićem i Parun (ibid). Petar Opačić primijetiti će da bi po dobroj odrednici Gudelj trebao pripa-

¹⁰ Na usmenost, sažetost i reduktivnost ukazuje i Sanjin Sorel govoreći o tradicijskom aspektu Gudeljeva pjesništva (Sorel 2013: 77).

dati krugovašima, ili možda još i više međugeneracijskim pjesnicima među kojima je i Koroman, ali više od svih on stoji postrance (Gudelj 2004: 594).

Tematski je njegova poezija usidrena oko triju pojmova, tijela, zemlje i jezika, kroz čiji dinamični, nerijetko mitski, odnos lirski subjekt traga za porijeklom, kao u pjesmi „Zemlja u jeziku“ iz zbirke *Vrulja* (Gudelj 2004: 218).

Imam zemlju u jeziku.

Imam jezik u zemlji.

Ne mogu iskopati

zemlju iz jezika.

Ne mogu iščupati

jezik iz zemlje.

„Samonik, samorast i samouk“ autor će potvrditi: „To sam ja sam pisao hrvatsku poeziju: kao da je prije mene, kao da je osim mene nije pisao i ne piše nitko“ (Jahić 2012: 42).

Kad je riječ o samorodnim značajkama Koromanovih stihova, Krešimir će Šego (2001: 111–112) baš u ovakvoj samosvojnosti pronaći možda i najjaču značajku njegove poetike naglašavajući da nas autor neoslanjanjem na uzore, a posebno ne na iskustva domaćih autora, uvodi u jedinstveni svijet imaginacije koji je otvoren različitim interpretacijama. Polisemija se tako na primjer može vidjeti u pjesmi „Rog“ iz zbirke *Svjetiljka od trnja* (1971).

Netko gleda dva šipka
dok se kotrljaju po stolnjaku

Mene zanima zračna čahura
što juri za njima

to gnijezdo praznine
okrugli mračni štropot ništica

Lirski subjekt ostaje iznenađen i zapitan pred tajnama svijeta, ne tražeći konačan odgovor, već formirajući vlastiti identitet upravo u svim mogućim pitanjima koja bi se mogla postaviti pred naoko banalnim činom. U pjesmi bi se mogli iščitavati bogumilski utjecaji, borba svjetla i tame, moglo bi se fokusirati na ranije spomenutu fragmentarnost, na slaganje detalja u cjelinu kojoj se nema što oduzeti ni dodati, na jezičnu redukciju koja se na kraju gotovo pretvara u šutnju, tišinu, u ništa. Mogli bismo tražiti (neo)nadrealističke značajke u onom smislu u kojem ih sam autor priznaje kad kaže da pomoću mašte, slutnje i asocijacija nastoji doprijeti do najelementarnijih impulsa u sebi (Koroman 1998: 66).

Kao što se Gudeljeva samorodnost očituje u gradnji pjesničke utopije oko mitske krajine jezika, tijela i zemlje pri čemu čitatelju predstavlja snažne, neprolazne i ponavljajuće slike o i u kamenu, tako se Koroman pokazuje kao samorodan autor po hermetičnim metaforama i polisemiji.

Na početku spomenuti fenomen istodobne izdvojenosti i pripadnosti u kontekstu samorodnosti mogao bi se tumačiti stvaranjem pod utjecajem različitih estetičkih pravaca, što doprinosi pjesničkoj originalnosti. Točnije nego reći da ovi pjesnici nemaju srodnika i ne oslanjaju se ni na kakve uzore bilo bi možda zaključiti da su upoznati s hrvatskim i svjetskim uzorima te da se njihov utjecaj osjeti, ali ne prevladava u stihovima. Pjesničke su slike kod obojice najuvjerljivije tamo gdje izrasli na uzorima ostaju samosvojni, kod Gudelja u mitomanskoj zaigranosti, kod Koromana u originalnoj metaforici.

6. Mikromigracije – Veselko Koroman

Kako se prethodno već dalo naslutiti, uzroci ili poticaji za navedenu samorodnost mogli bi se tražiti u autorovu osobnu odabiru, samotnjaštvu, ali i u društvenim i političkim okolnostima u kojima se našao, kao i unutarnjim mikromigracijama u kojima je sudjelovao. U ovom je kontekstu vrijedno spomenuti podjelu Željka Ivankovića (usp. Ivanković 2010 i Cvitković 2017) koja uključuje tri životne faze Veselka Koromana: prva je predsarajevska i sarajevska te traje do 1971., odnosno do pisanja kobnih članaka;¹¹ druga traje od 1971. do 1991. te je odlikuje hermetičnost i društveni egzil kao rezultat autorovih akcija protumačenih kao nacionalističke; treća je zrela faza, u kojoj autor od 1991. nadalje doživljava stvaralačku kulminaciju vrativši se svom hercegovačkom miljeu. Prva faza uključuje najranije mikromigracije na potezu Radišići – Humac – Ljubuški – Mostar – Kakanj – Bileća – Beograd (gdje je bio na stažu) zatim slijedi povratak u Kakanj, studiranje u Sarajevu, predavanje u Čapljini, Doboju, Visokom. Druga faza obilježena je obiteljskim životom u Sarajevu, potpisivanjem „Sarajevske deklaracije o hrvatskom jeziku“ od 28. siječnja 1971, pisanjem navedenih članaka te oduzimanjem mjesta urednika časopisa *Život*, kada – kako bi prehranio obitelj – mora raditi kao korektor, a potom i lektor u nakladničkoj kući Svjetlost. Na poziciju urednika vraća se 1990, gdje ostaje do 1992. Treća faza počinje povratkom u rodnu Hercegovinu, gdje uređuje mostarski *Osvit* od 1995. do 1998., trajno se naselivši u rodnom mjestu.

U kontekstu navedenih mikromigracija moguće je primijetiti dva glavna zemljopisna impulsa. Prvi je Mostar, u koji odlazi na školovanje 1952. te se tamo upoznaje s

¹¹ Spomenuti kobni članci, zbog kojih je prozvan nacionalistom i politički maknut na marginu, uključuju „Uvlake gredu – a postole stoje“ (*Život*, 1970.; o lošem položaju hrvatskog jezika u BiH), „U cara Trojana kozje uši“ (*Život*, a potom dijelovi dostupni u *Vjesniku* 1971.; o lošoj zastupljenosti osoba hrvatske nacionalnosti na gotovo svim razinama tadašnje BiH) te „Kako ćemo odgovoriti Grgi Gamulinu“ poznatiji kao „Pismo sedmorice“ iz 1971. Izvor: Ivanković 2010.

djelima Jesenjina, zatim Lorce, Rilkea, Leopardija, Trakla; tada „guta stranice“ gotovo svih književnih časopisa što su izlazili u Zagrebu, Sarajevu, Beogradu (Koroman 1998: 132). Drugi je geografski ključan impuls Sarajevo, kamo prvi put odlazi 1956. Početna osamljenost i izgubljenost, pa čak i preosjetljivost na zvukove (Copf 2014) (zbog čega može pisati jedino noću, prenaplašavajući potrebu da se izdvoji iz svijeta u kojem se zatekao), vode do kasnije pjesničke pustinje, nakon čega od 1969. do 1971. s Makom Dizdarom uređuje časopis *Život*, u kojem su tiskani članci koji će mu obilježiti život i karijeru, davši mu status „unutarnejg emigranta“ (Koroman 1998: 148).

Iako će sam autor kazati da vanjski krajolici i događaji nikada nisu bili presudni u njegovu pjesništvu (usp. Ivanković 2010), moguće je analogno trima životnim fazama definirati tri pjesničke, onako kako to radi Perina Meić (2010: 235, 240): prva faza tako uključuje zbirke *Grad prema sjeveru* (1957) i *Crne naranče* (1965) u kojima se pjesnik fokusira na prostorno-zavičajni krug, ali ostaje u sjeni krugovaša, kako je već Maroević naveo; drugu obilježavaju primjerice zbirke *Knjiga svanuća* (1967), *Sjaj i rana* (1975) te *Izabrane pjesme* (1975) u kojima izgrađuje samosvojni poetičko-metafizički model, i u kojima se vidi preokret u hermetičnijem izrazu te refleksiji o umjetnosti riječi; treća faza metafizička je te, između ostalih, uključuje *Na tom svijetu* (1977), *Dok vlada prah* (1986), *Zeleni se što je bilo* (1989), *Sok od velebilja* (2001). Od kraja sedamdesetih do kraja devedesetih sve je naglašenija svijest o upitnosti samog čina pjevanja te pjesnik inzistira na kratkim lirskim formama, ponekad se približavajući obliku haiku pjesme (ibid: 240). U novijim zbirkama zamjetna je čvrsta kompozicijska konstrukcija, poput zbirke *Sok od velebilja* koja strukturom podsjeća na kalendar ili zodijak s 12 ciklusa naslovljenih prema 12 apostola, ukupno brojeći 52 pjesme (koliko je tjedana u godini). Nadalje, zbirka *Stariji od vremena* (2008) sastoji se od 44-iju pjesama raspoređenih u 10 ciklusa po uzoru na 10 Božjih zapovijedi. Ciklusi pak nedavne zbirke *Ja, putnik* (2014) naslovljeni su po autorovih ranijih 12 zbirkama, dok stihovi posljednje pjesme u zbirci uključuju naslove svih njegovih knjiga.

Ukratko bi se moglo reći da hercegovačka, sarajevska i opet hercegovačka faza uvjetno rečeno korespondiraju sa slojem zavičajne tematike; metafizike i hermetičnosti; te posljednjim slojem čvrste kompozicije.

7. Mikromigracije – Petar Gudelj

Za razliku od Koromana, Gudelj je 35 godina proveo daleko izvan zavičaja te se njegove migracije svode na putanju Podosoje – Imotski – Bihać – Šibenik – Mostar – Sarajevo – Beograd – Baška Voda i Zagreb. Ako su Koromanu ključni geografski impulsi bili Mostar i Sarajevo, navedena Gudeljeva boravišta mogu se i tako promatrati, iako je točnije reći da lirski subjekt (s kojim se autor može poistovjetiti) konstanto lebdi između zavičajnog i univerzalnog vraćajući se ne na spomenute geografske lokacije, već mitske prostore koje nastanjuju Grci, Iliri, Morlaci, Vlaji. U Gudeljevim stihovima

pulsira Mediteran i krš s kojega je potekao, ali njegove teme nisu provincijalne ni usko lokalne. *Genius loci*, odnosno zemljopisno i duhovno okruženje iz kojeg potječe, vidi se i u stilskom sloju Gudeljevih stihova, u kondenziranu izrazu, gotovo oskudici jezika karakterističnoj za krš kojemu pripada, u kojem se riječi ne dijele olako. A kad se raz dijele, one su posvećene, imaju magični prizvuk, poput sljedeće bajalice pod nazivom „Vlkoe“ iz istoimene zbirke (1983, u: Gudelj, 2004: 201), u kojoj je izražena mnemotehnička i ritualna funkcija ponavljanja.

*Neka po mojoj zemlji
zaigra tvoja zemlja*

*Neka po mom jeziku
zaigra tvoj jezik*

*Neka po mojoj krvi
zaigra tvoja krv*

Još je teže nego kod Koromana povući analogiju među životnim i poetskim fazama, jer bez obzira na mjesto boravka, Gudelj ostaje „izvan ikakvih književnosocijalnih, književnoslovnih, književnopolitičkih, ili, pak, književnolukrativnih odnosa“ (Lovrenović 2004: 7), nije član nikakvih udruga, a piše, kako će u mnogim intervjuima napomenuti, za sebe. U stvaranju dugom više desetljeća Gudelj gradi dinamični pjesnički svijet u kojem su mijene moguće, ali ne korespondiraju nužno s (izvan)književnim okolnostima. Razvojni bi se put, prema Schreiber (2005: 7) mogao dijeliti u dvije faze, početnu sa zamjetnom neonadrealističkom podlogom, u kojoj se svakodnevica sakralizira i mitizira (posebno u zbirkama *Ruke, suze i čempresi*, Sarajevo, 1956; *Isus je sam*, Kruševac, 1961; *Pas, psa, psu*, Beograd, 1967. i *Suhozidina*, Beograd, 1974.) te zrelu fazu koja nastupa u 1980-ima. Čvršća kompozicija vidi se tako u knjigama poemama Štit, Mostar, 1979.; *Vlkoe*, Beograd, 1984. te *Hesperidske jabuke*, Beograd, 1986. Njegovu zreliju fazu karakterizira pokušaj prevladavanja prokletstva neraskidivosti zemlje i subjekta što je iz te zemlje iznikao afirmiranjem njihova sjedinjenja u nužnom bratstvu prirode i čovjeka (ibid: 8).

Dok se Koroman selio unutar jedne države, Gudeljeve su migracije složenije i često se u stihovima vidi misaona podloga koja spaja imotsko-hercegovačko-sredozemnu arkadiju s centrom „svetosavko-bizantske kulture i civilizacije“ (Schreiber 2005: 12). U tom kontekstu, valja spomenuti i autorove slikovite izjave da je tijekom beogradskih godina ostao „hrvatskim drvetom na srpskoj zemlji“ (Jahić 2012), a da se s povratkom u domovinu i dalje osjeća kao da je „pao s padobranom“ (Babić 2011).

8. Zaključak

Dvojica spomenutih književnika svakako predstavljaju dodatnu vrijednost hrvatske književnosti. Njihove mikromigracije utjecale su na poetike (u smislu izbora motiva, sklonosti mitizaciji i jezičnoj redukciji, autoironiji, hermetičnosti izraza te čvršćoj kompoziciji), a više na odnos hrvatske književne scene prema njihovu stvaranju. Iako se odnos hrvatskih kritičara i povjesničara književnosti prema hrvatskim autorima koji ne žive na teritoriju Hrvatske promijenio posljednjih godina, kad je riječ o imotsko-hercegovačkom dvojcu, potrebna je njihova potpun(ij)a integracija te reinterpretacija njihovih neupitno vrijednih djela. Ambivalentan odnos vidi se čak i u novije vrijeme. S jedne strane može se primijetiti pomak (te oduševljenje samih autora) prestankom nametnute podjele „na domicilne i dijasporne autore“ (Koroman, 2003: 102), odnosno u tijeku je potpunija integracija očitovana i kroz književne nagrade (između ostalih Goranov vijenac) koje su oba pjesnika dobila kao formalnu potvrdu svojih zasluga. S druge strane, ostaje gorčina nad spoznajom da je izostala pravovremena i odgovarajuća podrška hrvatske književne scene (od kojih je recentniji primjer neuspjelo predlaganje Koromana za Nobelovu nagradu) te da su književna priznanja došla tridesetak godina prekasno, o čemu autoironično piše Petar Gudelj u novijim zbirkama. Dok opusi obaju autora čekaju nekoga pomnijega čitatelja, neospornom ostaje činjenica da se radi o dvama autentičnim pjesničkim glasovima koji su i stihovima i književno-antologijskim radom pridonijeli razvoju hrvatske, ali i susjednih književnosti. U tom su smislu nadišli vrijeme i prostor koji im nisu uvijek bili naklonjeni ni u privatnom ni u profesionalnom životu. Fenomenom istodobne pripadnosti hrvatskoj književnosti i izdvojenosti iz nje Gudelj i Koroman ostaju u međuvremenu i međuprostoru autentičnih književnih praksi.

Literatura

- Babić, Milan. Petar Gudelj: Učio sam od pradjedova i prababa. *Imotske novine – mrežni portal*, 6. siječnja, 2011. URL: <https://imotskenovine.hr/petar-gudelj-uo-sam-od-pradjedova-i-prababa/>. Pristup 20. svibnja 2019.
- Bagić, Krešimir. 2017. *Pogled iz Dubrave*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bajramović, D. Intervju: Petar Gudelj, pjesnik. *Slobodna Bosna, nezavisni informativni portal*, 29. rujna 2012. URL: https://www.slobodnabosna.ba/vijest/2583/interview_petar_gudelj_pjesnik.html. Pristup 21. svibnja 2019.
- Copf, Andrijana. 2014. *Veselko Koroman: Pišem da spoznam sebe, svoje biće...*, URL: <https://ljubuski.net/13019-veselko-koroman-pisem-da-spoznaj-sebe-svoje-bice>. Pristup 20. svibnja 2019.
- Cvitković, Oliver. Veselko Koroman: Ne umrijeti prije vremena, nagledati se neba dok još izlazi sunce. *Večernji list*, 7. svibnja 2017. URL: <https://ljubuski.net/20698-veselko-koroman-ne-umrijeti-prije-vremena-nagledati-se-neba-dok-jos-izlazi-sunce>. Pristup 21. svibnja 2019.
- Fortier, Anne-Marie. 2008. Dijaspورا. U: *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*. [ur. Atkinson, David; Jackson, Peter; Sibley, David; Washbourne, Neil]. Prev. Damjan Lalović. Zagreb: Disput. 237–243.
- Gašparović, Darko. Čitajući Gudelja. *Croatica*, XXXVIII (2014) 58, 91–100. URL: <https://hrcak.srce.hr/130972>. Pristup 19. svibnja 2019.
- Gudelj, Petar. 2004. *Pelazg na mazgi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Gudelj, Petar. 2010. Bilješka o ovome izdanju. U: *Duša tilu*. Zagreb: VBZ.
- Hubbard, Phil. 2008. Prostor/mjesto. U: *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*. [ur. Atkinson, David; Jackson, Peter; Sibley, David; Washbourne, Neil]. Prev. Damjan Lalović. Zagreb: Disput. 71–79.
- Ivanković, Željko. 2010. Veselko Koroman, Pred tajnom postojećeg. *Sarajevske Sveske*, 27/28. URL: <http://sveske.ba/en/content/pred-tajnom-postojeceg>. Pristup 21. svibnja 2019.
- Jahić, Ervin. 2012. Strah je magnetno polje u kojem drhte sve moje pjesme. *Poezija – Časopis pjesničke prakse*, 01/02(2012), 35-51. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=118986>. Pristup 21. veljače 2019.
- Jelčić, Dubravko. 1997. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Jergović, Miljenko. 2014. *Veselko Koroman: blagi samac*. URL: <https://www.jergovic.com/subotnja-matineja-veselko-koroman-blagi-samac/>. Pristup 20. veljače 2019.
- Koroman, Veselko. 1971. *Svjetiljka od trnja*. Sarajevo: Svjetlost.
- Koroman, Veselko. 1996. *Potruga za cjelinom*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naknada.
- Koroman, Veselko. 1998. *Razgovori o književnosti i ostalom*. Zagreb: K. Krešimir.
- Koroman, Veselko. 2001. Literatura o Veselku Koromanu. U: *Kritičari o Veselku Koromanu* [ur. i prir. Šimunović, Pero]. Mostar: Hrvatsko kulturno društvo HUM. 436–456.

- Koroman, Veselko. 2003. Riječ prigodom uručenja Goranova vijenca. U: *Plaćene riječi*. Zagreb: Naklada Jurčić.
- Kozina, Filip. Socrealistička arhitektura i književnost otapanja. Literarizacija prostora i spacijalizacija literature. *Umjetnost riječi*, LV (2011), 34, 163–193. URL: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=160720. Pristup 30. kolovoza 2020.
- Lovrenović, Ivan. 2004. Petar Gudelj ili znanje planine. U: *Pelazg na mazgi* [Petar Gudelj]. Zagreb: Školska knjiga.
- Maroević, Tonko. 1998. *Klik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Maroević, Tonko. 2001. Ganut mogućim. U: *Kritičari o Veselku Koromanu* [ur. i prir. Šimunović, Pero]. Mostar: Hrvatsko kulturno društvo HUM. 378–379.
- Martin, James. 2008. Identitet. U: *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*. [ur. Atkinson, David; Jackson, Peter; Sibley, David; Washbourne, Neil]. Prev. Damjan Lalović. Zagreb: Disput. 135–141.
- Meić, Perina. 2010. *Od riječi do riječi*. Zagreb - Sarajevo: Synopsis.
- Milanja, Cvjetko. 2000. *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000*. Zagreb: Zagrebgrafo.
- Opačić, Petar. 2004. Mit i zbilja Petra Gudelja. U: *Pelazg na mazgi* [Petar Gudelj]. Zagreb: Školska knjiga.
- Prosperov Novak, Slobodan. 2004. *Povijest hrvatske književnosti*. Split: Marjan tisak.
- Relph, Edward. 1976. *Place and Placelessness*. London: Pion Limited.
- Schreiber Vidović, Tea-Tereza. 2005. *Mitski med riječi*. Split: HKD Napredak.
- Shields, Rob. 1991. *Places on the Margin. Alternative Geographies of Modernity*. London New York: Routledge.
- Soja, Edward W. 1990. *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London New York: Verso.
- Sorel, Sanjin. 2013. Tradicijski aspekti pjesništva Petra Gudelja. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 25 (1). URL: <https://hrcak.srce.hr/105001>. Pristup 2. ožujka 2019.
- Šicel, Miroslav. 1997. *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šimunović, Pero. 2001. Prolegomena za čitanje kritike o Koromanu. U: *Kritičari o Veselku Koromanu* [ur. i prir. Šimunović, Pero]. Mostar: Hrvatsko kulturno društvo HUM. 5–10.
- Vaupotić, Miroslav. 2001. Otrovnja pastorala Veselka Koromana. U: *Kritičari o Veselku Koromanu* [ur. i prir. Šimunović, Pero]. Mostar: Hrvatsko kulturno društvo HUM. 17–24.
- Vukoja, Frano. Veselko Koroman, kandidat za Nobelovu nagradu. *Večernji list*, 12. srpnja 2018. URL: <https://www.vecernji.ba/kultura/veselko-koroman-kandidat-za-nobelovu-nagradu-1257865>. Pristup 20. veljače 2019.
- URL1: <http://dhk.hr/clanovi-drustva/detaljnije/veselko-koroman>. Pristup 15. veljače 2019.

Petar Gudelj and Veselko Koroman: poets out of time and space?

The paper analyzes the poetics as well as (non)literary circumstances under which two “outsiders” from Croatian literature have created their works: namely Petar Gudelj and Veselko Koroman. Despite their literary and anthological work, for years a disproportion could be seen in terms of quality and quantity of the creation of the two writers and their recognition in the Croatian literary scene. The paper will try to answer the question whether the reasons for this long-term neglecting are to be sought in the writers’ self-generated poetics and the fact that it is hard to find a fellow poet in Croatian literature for both Gudelj and Koroman since they do not belong to any particular aesthetic literary practice; or whether the reasons have a non-literary character, highlighting, on the one hand, their personal choices, the lonely life of the two contemporaries, and on the other hand a cultural-political question concerning the effects of contemporary (micro)migrations (the changes of their places of residence) on their social and literary exile. In an attempt to show the attitude of the Croatian literary scene, and literary historians and critics towards the two writers, we will analyze their presence in the relevant literature as well as characteristics of their (poetic) works which set them aside from the contemporary Croatian writers. The analysis will show how contemporary migrations have influenced the developmental changes in the creation of two authors (the choice of motifs, firm composition, possible poetic reversals). Finally, we will pose an (open) question as to what extent there has come a change in the attitude towards the non-domiciled, tentatively speaking, “diasporic” writers, witnessed among others by the fact that both of them have received poetry awards in Croatia, such as Goranov vijenac.

Keywords: spatialization, “outsiders”, (micro)migrations, “self-generation”, literature abroad, mitization

Ivana Čagalj

Zrinka Stričević Kovačević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

icagalj@ffzg.unizg.hr

zkovacevic@ffzg.unizg.hr

(Linguistic) identity(-ies) of Croatian diaspora in the novels of Martin Kukučín and Josip Andrić

The paper compares the representation of the (linguistic) identities of the South American and Central European Croatian diaspora in the novels *Mat' volá* (1926) by Martin Kukučín and *Velika ljubav* (1942) by Josip Andrić. The novels display a very rare account of the first generation of the Croatian emigrant community in Chile and the old Croatian diaspora in Slovakia from two different authors' perspectives. Namely, as the above mentioned Croatian expatriate communities differ primarily in terms of the time of migration and the place of immigration, and consequently in terms of the relationship towards the (ancient) homeland, linguistic and other aspects of identity, so the ambivalent outsider-insider position of Martin Kukučín, one of the most significant representatives of the Slovak literary realism who lived in Punta Arenas with the expatriates from the island of Brač from 1908 to 1922, also differs from the outsider's perspective of Josip Andrić, one of the key personalities of the Croatian-Slovak cultural ties during the World War II who lived in Chorvátsky Grob. The research is primarily focused on the analysis of the representation of the (linguistic) identities of the Croatian diaspora in the selected corpus, i.e. the formation of linguistic self-representation of characters and the meta-linguistic reflections on the sociolinguistic situation in the community.

Keywords: Croatian diaspora, (linguistic) identity(-ies), Martin Kukučín, Josip Andrić

1. Introduction

In this paper the constructions and representations of Croatian emigrant, that is, settler¹ (linguistic) identities are being compared from two geo-culturally distant areas

¹ According to Jelaska's (2014) terminology, in terms of linguistics, in Kukučín's case it is a matter of zero-generation of emigrants, that is, immigrants, while Andrić deals with the settlers' heritage

– South American and Central European and from two somewhat opposite authors' perspectives – the outsider-insider perspective in the novel *Mat' volá: Ohlasy z obce roztratených*² (1926) by Martin Kukučín and the purely etic one in the work *Velika ljubav: Roman iz života slovačkih Hrvata*³ (1942) by Josip Andrić. Even though the mentioned works deal with completely different communities in terms of history, socio-politics and socio-culture, and the authors' poetics and stylistic formations also differ, they are interesting not only from the aspect of exploring the Croatian-Slovak cultural and literary connections, but also as being the earliest literary representations of the Croatian diaspora in Chile and Slovakia. Besides, the time constellations of the two diegetic universes also overlap to some extent – that is, in the novels, there is a representation of the Croatian emigrants at the height of emigration to Punta Arenas at the beginning of the 20th century and (almost) a time-compatible representation of the Croatian diaspora in Chorvátsky Grob before its full (linguistic) disintegration. The paper is therefore dedicated to the analysis of the fictional (hetero-)images about the mentioned communities, with particular regard to the sociolinguistic dimension of the discursive constitution of their identities by means of speech (self-)representation and/or metalinguistic discourse of the narrator, that is, of the characters. In this process, the (linguistic) identities are addressed from the (moderate) constructivist perspective which is characteristic for the contemporary sociolinguistic, imagological and other paradigms, therefore, as complex, multi-layered, fluid (but also partially limited) socio-discursive constructions.

2. Kukučín's representation of the linguistic situation and identity in the Croatian emigrant community in Chile

Since the earliest days, the fate of the exiles and the emigrants has attracted artists, particularly writers. One of them is also Slovak writer Martin Kukučín (Matej Bencúr), who wrote about the Croatian emigrant community in Chile, to which he himself belonged due to the concatenation of life circumstances. Owing to this specific outsider-insider position, as well as indisputable literary talent, which posi-

speakers. There are significant differences between these two groups regarding the correlation of the linguistic and other aspects of the identity, thus the latter speakers have an expressed attachment to their settling space and notion of the mother country as their historic homeland, due to which the preservation of the heritage language is more related to the identity, i.e. to family and local belonging than to the collective memory (Jelaska 2014: 91). In immigrant communities, paradoxically, due to the dispersion and a series of other factors, it is often more difficult to preserve the relationship between the home idiom and other layers of identity, and accordingly to transfer it to the younger generations (Jelaska 2014: 90).

² Translated to Croatian by Geno Senečić – *Mati zove* I–II (1979).

³ Translated to Slovak by Ján Takáč – *Veľká láska* (1992, 1999).

tioned him to the very top of the Slovak literary realism, he wrote one of the most impressive novels dedicated to the nostalgia and longing for homeland, the novel *Mat' volá*.

Kukučín has found himself several times, often due to external circumstances, in the role of an emigrant or an exile (see more on author's life in Stričević-Kovačević 1998). After completing his studies in Prague, personal economic reasons have brought a young doctor to the island of Brač, making him a Slovak emigrant. Due to economic-political reasons, Kukučín left Brač and went to South America together with other Croatian emigrants, thus becoming a „Croatian” emigrant. After the World War I and his return to the newly formed Czechoslovakia, because of his personal problems and discontent with the situation in the homeland, he soon returned to Croatia again, therefore he might be considered a Slovak exile in the last period of his life.

In this context, his position of the „Croatian” emigrant is especially interesting. After staying in Selca on Brač for several years, where he worked as a local doctor and wrote a number of prose works dedicated to the Mediterranean environment,⁴ at the height of the overseas migrations in 1907, Kukučín joined the Dalmatian economic emigrants who colonised the south of Chile, more precisely the Magallanes Province. During the so-called South American period (1907–1922) he lived and worked within the strong Croatian community in Punta Arenas. He was equally popular and respected there as a doctor and as a person as he was on Brač, but in contrast to the period of his stay in Selca, he was very socially active, especially during the times of the World War I. He was a member of several Croatian societies, and from 1916 also the president of the Dalmatia society.⁵

⁴ During the so-called Brač period (1894–1907) Kukučín wrote a social novel *Dom v stráni / Kuća na obronku* (1903/1904) and short prose and travelogues which he most often published in the Slovak periodicals (see more in Stričević-Kovačević 1998).

⁵ According to Perić Kaselj (2017), Nicolas Mihovilović Rajević in his autobiographical novel *Izdaleka zauvijek* (2003) states that the Croatian emigrants did not know much about Kukučín's origin, but all of them considered him to be a member of their community: „He was not a Dalmatian. Some said he was a Magyar, others he was a Czechoslovak, Pollak or Russian. But he spoke as a Dalmatian and he felt like one. (...) Martin Kukučín never learned the Croatian literary language well, but he was very familiar with the old dialect of the local people which he gladly used. He used it in everyday speech as well as in private correspondence, and by doing so he was able to come closer to the souls and the hearts of his patients and friends sooner.” From the stated quote it can be deduced that the knowledge of the Chakavian dialect also undoubtedly contributed to Kukučín's integration into the community of the Dalmatian emigrants. The book by Ernest Livacic *Historia de la literatura de Magallanes* (1988) is also a proof of Kukučín's peculiar assimilation into the Croatian environment during the South American period, where the author among the most prominent Chilean-Croatian writers includes also Martin Kukučín, that is, *Mateo Benzur*. Of course, Kukučín as a born Slovak, who consistently wrote in Slovak language and published exclusively in Slovakia, cannot be considered Chilean-Croatian writer, nor the member of the Croatian or Chilean literature. The wrong information available to Livacic, which was also adopted by Lovrenčić in her book (2013: 85) probably contributed to this mistake. She states that Kukučín's

While residing in South America, due to extremely hard and rough living and working conditions, he did not publish his literary works, but he wrote, and for the most part in shorthand. The draft for the mentioned novel about the Croatian emigrants was written in this way. Although this is not his first literary work whose story takes place in the Croatian environment, this comprehensive novel is special because of the author's outsider-insider position, which enabled him to use the pronouns in the 1st person plural with the noun Croats for the first time when referring to the Croatian motifs:⁶

Obrátili sa k dlhému stolu. Za ním stojí sám gazda, pán Martin Kesica, tiež krajan z našej⁷ skalnatej Dalmácie, z utešeného Záhoria, dediny Orlovca tuším. (Kukučín 1926, 1)

The initial migrations of the Croats, mostly Dalmatians, to the Magallanes Province started by the middle of the 19th century, while the more intense economic chain migration, of mostly people from Brač and Omiš (Mimice), and forming of a more compact Croatian emigrant community occurred a bit later, i.e. in the period from the 1890s up to the World War I (Perić Kaselj 2016: 234).⁸ The backbone of the emigration was formed mostly of younger men, mainly land workers and fishermen, with lower level of education (Antić 1988: 419–420), which is an important sociolinguistic variable that is correlated with the domination of organic (/Southern/Chakavian) dialects in communicative practice in this and other Croatian emigrant communities, and their sociocultural connotative meanings and values. In the first phase of immigration, the Croatian

novel *Dom v stráni* was published in Spanish language in Chile in 1931, however, the novel was written in Slovak language and first published in sequels in 1903 and 1904 in the magazine *Slovenské pohľady*. Bojničanová (2010) also writes about the terms „Patagonian literature” and „Magallan literature”, and the position of Martin Kukučín within the Argentinian and Chilean literature.

⁶ Kukučín's literary identification with the Croatian emigrants through a narrator integrated into the community was certainly a consequence of his lifetime assimilation – from his first stay on Brač, his marriage with a Croatian woman, and lastly his life in Croatian colony in South America. Škrbić Alempijević (2004: 142) also warns about Kukučín's ambivalent position – integration into the Dalmatian (emigrant) community of members of a foreign culture, comparing it to the position of a „participating observer”.

⁷ Pointed out by the authors.

⁸ Emigration of predominantly economic character, which in different waves had different intensity, almost ceased by the World War II. Decreased afterwar migrations mostly carried political meaning (Antić 1988; Perić 2006: 1196–1197). Croatian immigrants largely settled on the sparsely populated polar South (Punta Arenas, Porvenir), the area which was until then mostly inhabited by the indigenous Indian and Creole population, and subjected to European colonisation in the last decades of the 19th century. Later on, the Croats also inhabit the northern Chilean towns – Antofagasta, Iquique and others (Perić 2006: 1197). One of the most important push factors of the migration was certainly the fact that Dalmatia was one of the most undeveloped Austrian areas, in addition to non-competitiveness, crisis and unemployment in the rural sector and sail shipping, introduction of military obligations in 1852, spreading of phylloxera, conclusion of the trade agreement with the wine clause between Austria and Italy in 1891 (Perić 2006).

community in Chile was linguistically consolidated, the mother idiom was dominant in practical and symbolic use, and its members relied on each other due to the lack of knowledge in Spanish language, while the later social stratification led to the transformation of the identity, that is, to the discrepancy between its linguistic and ethnic/national aspect (Lasić 2010: 165). Due to numerous negative factors, such as the necessity of being familiar with the majority language needed for occupational integration, lower literacy of the first generation of immigrants, lack of representation of the immigrant idiom in written discourse, educational system and the Church, exogamy etc., the Croatian language as one of the markers of ethnic/national identity in Chile started to disappear relatively fast (Lasić 2010: 164–165). In sociolinguistic sense, the Spanish language became superior and besides gradually suppressing the Indian, linguistically fairly heterogeneous, substrate, also substituted other immigrant idioms, among which Croatian as well, more precisely its (/Southern/Chakavian) varieties.⁹

The question that arises is how the mentioned sociolinguistic situation and linguistic identities of the first generation of emigrants were presented from a complex etic-emic perspective in terms of identity by a Slovak author who was a part of the Croatian, Dalmatian diaspora. It is interesting that, although in Kukučín's earlier Brač prose works numerous Croatianisms, that is, Chakavianisms have been interpolated in the Slovak matrix primarily to exoticize expression and evoke local colours and elements of (traditional) culture, and in this way consequently, as much as it is possible for the foreign language recipients, to identify the speakers, such stylistic technique is not used in the novel *Mat' volá*. The work was originally written in Slovak (literary) language, without major linguistic differentiations between narrative and dialogue segments and without a subtle speech profiling of the characters in the linguistic (self-)representation of which the elements of the (Southern) Chakavian varieties barely appear, while the Spanish loanwords are exceptionally rare. However, in the discourse of the narrator and the characters the metalinguistic utterances can be found which testify to the linguistic practice in this multilingual environment, exclusivity of the Croatian and inclusivity of the Spanish language in specific communication situations, acquisition of both languages, levels of linguistic competency, mixing of codes, language loss, as well as to some stereotypes and alike:

„Čo si žiadate?“ oslovil ho po anglicky.

„Prišiel som si pýtať nocľah,“ odpovedal mu španielsky. Anglicky rozumie čosi, ale hovoríť nevie.

⁹ According to Lj. Antić (1988: 413, 429), relatively quick integration and assimilation of Croats was facilitated by the prestige of the Austro-Hungarian Monarchy which prevented the inferiorization of the immigrant group, as well as by the Mediterranean (Spanish) cultural substratum, Catholic faith and the politics of cultural pluralism and equality of opportunities. Along with the economic situation, the latter factors can also be considered as the so-called pull factors of the migration.

„Mohol vám dovoliť i kuchár zložiť sa,” oznámil mu gazda. „Prepáčte, myslel som prvej, že ste Angličan.”

Petar sa videl v zrkadle. Dlhý nos, podlhovastá oholená tvár, svetlé vlasy, hm; mohol by vystať z neho i Angličan: najmä keby mal futro vyložené anglickými funtmi. Oznámil mu, že je Chorvát zo skalnatej Dalmácie.

„Vaši sú najviac počerní. Fúzy nosia napospol, tak som sa zmyšľil,” vyhovára sa. „Mal som ich i ja, skutočne. Ale som sa stavil, že sa oholím. Tak som ostal bez fúzov pre pletku.” (Kukučín 1926, III)

Hovorili v našej reči. Krešimír sa domyslel až teraz, že sa mu Petar dosiaľ vyhýbal. Udobril sa a spýtal sa ho prívetivejšie: „A čo ti je to?” Okúňal sa hovoriť s ním v reči, ktorú ostatní nerozumejú, a zhovárať sa s ním kaštelánsky bolo mu zas smiešne. Hľadel teda skončiť nedorozumenie čím skorej. (...) Musel sa zasmiať. Ostatní tiež zdvihli hlavu. Domysleli sa, o čom sa hádajú. Krešimír obrátil predsa na španielsky, aby rozumeli i oni. „Prečo ti urobili takú hanbu?” (Kukučín 1926, III)

Dačo rozumiete, ostatok sa domyslíte. Alebo si mívate, keď nehovoríme po našsky, že sme nie naši? Veľmi sa mýlite, slečna z utešenej Dalmácie! My slavianskeho pôvodu sme takí, že najviac užívame cudzie reči. Hádám, aby sa naša nedrala priveľmi. Ale v našej cítíme a kľajeme. Modliť sa už modlíme v cudzej. Tak už ideme oddávna a pôjdeme ešte hodný kúsok. Tu plávame v kaštelánskom, v Severnej v anglickom; ostatné halúzky našej krajiny ševelia po nemecky i inakšie ešte. Ale sme ešte tu, a že sme tu, znamená, že máme zdravé jadro, keď nenahnalo. Tak už len prídte, zaplávajte s inými... (Kukučín 1926, III)

The latter quote, among other things, testifies to the correlation of language and faith as well, which has proven to be of special significance in preservation of (linguistic) identity in numerous Croatian communities abroad. One of the factors contributing to the transformation of the Croatian (linguistic) identity in Chile, which Kukučín also discreetly mentions here, is certainly also a change between these two layers of identity. The Croatian language, which is usually called *naša reč* or *kaštelánsky*, is in this novel often intertwined with the living memories of the first generation of emigrants and a literary tradition of the native place (Andrija Kačić Miošić, oral literature), that is, it is presented as emotionally extremely important category to which positive attitudes and reminiscences of homeland are related:

Porovnávala, ako je veselo v tomto čase v Dalmácii. Víno vrie po viniaciach; čakajú, kým sa prečistí a usadí. Začnú chodiť kupci pozerat' víno. Olivy začali zrietať; zabronené dajú do pece za chlebom; pečené sú veľmi dobré. Keď duje južniak a kvíli, dážd' začne čľapotat' po krovoch, zavrú okenice a posadajú si na lavice okolo ohniska. Rozprávajú staré príbehy. Vtedy ich navštívi Kraljević Marko, zhovárajú sa o ňom. „Tam sa o tomto čase vyberá na zimu a tu sa obracia na leto. Len prečo, bože môj? Prevrátený svet!” (Kukučín 1926, II)

It can be more or less determined that Kukučín in this novel pays more attention to some other aspects of identity of the Dalmatian emigrants, such as cultural/traditional, religious, and even political,¹⁰ than the linguistic one (see more in Škrbić-Alempijević 2004; Perić Kaselj 2018 on the representation of the non-linguistic aspects of identity). While doing so, he uses ethnographically extensive descriptions of the integration and nostalgia as well as the idealization and stereotyping of the emigrants, that is, attributes positively shaped collective character and mentality to all the members within the community (images of diligence, honesty, beauty and similar), by setting boundaries from the outside, that is, in relation to the Chilean culture, instead of inciting the heterogeneity of the Dalmatian diaspora (more in Škrbić-Alempijević 2004: 171 and further). The author bases and analyses these main preoccupations – the question of liberty, meaning of money, economic question, immigration problem, patronage – on Croatian motifs, which are in this work in turn explicitly presented.

3. Andrić's representation of the linguistic situation and identity in the Croatian diaspora in Slovakia

Although Josip Andrić was in love with Slovakia and was one of the key figures of Croatian-Slovak cultural relations in the times of the World War II,¹¹ his position among the Slovak Croats was however of completely different, it can be said, outsider character. Andrić did stay in Chorvátsky Grob, one of the four remaining Slovak places with once strong Croatian diaspora,¹² in which he set the story of his novel *Velika ljubav*, however, unlike Kukučín, he never integrated into this community.

¹⁰ When talking about the political profile and identities of this emigrant community, it has to be mentioned that the divisions between the members of the People's Party and the Autonomist Party in the times of the national revival in Dalmatia continued to exist in a slightly modified form in the emigration as well (Antić 1988: 424, 427; Perić Kaselj 2016: 235). In the new environment the latter group has, however, declared itself primarily as pro-Austrian which, given the fact that the immigration started before the process of the Croatian national integration in Dalmatia ended, reflected on the identity level as well where it came to the overlap between the state and the national identity (the division into Croats, Dalmatians, that is, Slavic people and Austrians reflected also on the linguonyms „naški”, „slovinski”, „austrijski”) (Antić 1988: 427). The Croatian identity in the new environment was not exclusive of the wider Slavic affiliation, and on the eve of the World War I, particularly among economically more powerful emigrants, Yugoslav ideas for taking down the Austro-Hungarian Monarchy were getting stronger (Antić 1988: 423, 425, 429; Perić 2006: 1197, Perić Kaselj 2016: 260).

¹¹ Josip Andrić dedicated few of his works to Slovakia – besides the mentioned novel, he composed the Slovak grammar (*Slovnica slovačkog jezika*, 1942), the history of the Slovak music (*Slovačka glasba*, 1944) and conducted a musical research of the musical heritage of the Slovak Croats (see more in Vulić-Vranković 2014).

¹² After the Battle of Mohács in 1526, organized massive migrations of the rural population from the central Croatia to the Western Hungary began. In three waves the Croats colonized the most part of the South-West Slovakia where they populated several dozen places (Kučerová 1998). Their descendants today inhabit four places which are part of, that is, are close to Bratislava: Jarovce, Čunovo, Devínska Nová Ves and Chorvátsky Grob.

Even though the Croatian diaspora successfully resisted the assimilation processes for centuries because of the traditional way of life in ethnically and linguistically fairly homogenous rural environments in Western Hungary, after the dissolution of the Monarchy which was socio-politically a particularly dynamic period, its rapid (non-)spontaneous (linguistic and ethnic) disintegration occurred, especially in the upper Danube community to which the place Chorvátsky Grob also belongs. From the beginning of the 20th century, in plurilingual local micro-communities on traditionally multilingual Central European space, the majority (official) languages began to dominate, institutionally and practically, in this particular case genetically and typologically close Slovak language. Since the upper Danube Croatian settlements were annexed to Czechoslovakia much earlier than the ones of the lower Danube,¹³ due to the similar factors as in the case of the Chilean Croats (non-institutionalization of Croatian language, especially its lack of representation in school and Catholic liturgy, absence of rich written heritage and non-representation of the local Chakavian speeches in written and public discourse, exogamy, de-agrarization, industrialization, change of lifestyle etc.), the transformation of the sociolinguistic situation and linguistic identities took place a bit earlier there than in the southern places. Assimilation and language loss intensified right during the time in which Andrić's story of the frame-narrative romance novel was set, thus, at the beginning of the 20th century and in the interwar, therefore the question which arises is how was the sociolinguistic state in this community fictionally represented in the mentioned novel (Vulić-Vranković 2014 first wrote about this).

The identity of the Croatian community in Slovakia during couple of centuries evolved independently from the mother country¹⁴ with a strong feeling of solidarity towards the settlement area. During the interwar period, although fully integrated in Slovak society, and even statistically counted as Czechoslovaks,¹⁵ the members of the community in Chorvátsky Grob, which Andrić's representation also confirms, still (unofficially) declared themselves (also) as Croats, whereby it was the linguis-

¹³ Following the dissolution of the Austria-Hungary, two northern settlements (Chorvátsky Grob and Devínska Nová Ves) were joined to Czechoslovakia, while the places south of Danube (Jarovce and Čunovo) became parts of Hungary up until the new afterwar constitution of borders in 1947 when they were also annexed to Czechoslovakia.

¹⁴ In Andrić's work also, most of the characters have never been to Croatia, except for example the soldiers in the World War I. Although in this group the narrative about the common origin, that is, the migration of the Croatian population in front of the Turks, as one of the foundations of the collective identity is rather alive, which is also incorporated in the analysed novel, centuries of separation and rare contacts with the mother country brought to the constitution of their separate identity, both in relation to the Burgenland environment, and to the mother country. The latter distinction, which is naturally more prominent, is represented in the analysed novel as well.

¹⁵ In accordance with the official ideology in the first Republic of Czechoslovakia, the members of the Croatian community started to be (statistically) listed as Czechoslovaks (Jelić, Holjevac 2006).

tic component which was (and still is) the most important (and even only!) distinctive feature in culturally and linguistically similar environment:

(...) jer i mi smo Hrvati, premda smo već preko tri stotine godina ovako daleko od Hrvatske. (...) jer smo i mi, koji u ovom selu živimo, potekli iz Hrvatske, jer i mi govorimo hrvatski, jer i nama kuca hrvatsko srce. Priljubili smo se doduše drugoj našoj domovini Slovačkoj, koja je djedovima našim dala utočište, kad su gonjeni nevoljom iz Hrvatske došli ovamo. Ušli smo u život slovačkog naroda, od kojega se nikada ne kanimo odijeliti, ali nismo prestali biti Hrvati. (Andrić 1942: 6)

Pređi su tvoji prije nekoliko stoljeća bježeći pred Turcima, koji su razarali slobodu Hrvatske, potražili i našli utočište u Slovačkoj. U njoj su se udomačili, u njoj su našli drugu svoju domovinu. Između vas, njihovih potomaka Hrvata, koji danas živite u Slovačkoj, i Hrvatske više nema nikakve veze osim jezika, koji ste donekle još sačuvali. (Andrić 1942: 88)

Although prone to ideologization and idealization, and even to the denial of the advanced assimilation processes (Vulić-Vranković 2014: 121), Andrić's representation of the position of Croatian language in Chorvátsky Grob in the first half of the 20th century in some aspects (non-standardization, lack of representation of the local Chakavian varieties in written and public discourse as well as institutions, their reduction to the intimate domain, the policy of monolingualism, influence of Slovak language and similar) still corresponds to the sociolinguistic state of that time (see Vulić-Vranković 2014: 119):

„(...) Mi ni ne znamo čitati hrvatski. U kućama svojim doduše govorimo hrvatski, ali svoje narječje, koje je već i pomiješano sa slovačkim riječima. U školi i u crkvi je samo slovački jezik...” razlagao je mladi Turinić. (Andrić 1942: 15)

With regard to the linguistic identification of characters (see Vulić-Vranković 2014: 122–123), it can be concluded that Andrić with minimum means, mainly by using prototypically lexical, morphological and phonological markers, creates the pseudovariety of the speech used in Chorvátsky Grob,¹⁶ by which he evokes the everyday use of this Chakavian idiom. It is interesting that he uses this variety exclusively with children's speech, which undoubtedly implies the intergenerational transmission of language and a certain linguistic vitality that without question al-

¹⁶ From the dialectological point of view, the speech used in Chorvátsky Grob, which due to the heavy intrusion of the local Slovak diatopic idioms and standard language as well as the interruption of spontaneous transmission of language to the younger generations is one of the most endangered Croatian varieties in Slovakia (Čagalj, Skelin Horvat, Ščukanec 2019), belongs to the continental Central Chakavian speeches with Ikavian–Ekavian reflex of yat and intradialectal interpenetrations (Vulić-Vranković, Petrović 1999).

ready started to fade at that time, and with the utterances of the tragic protagonist Pavle who lost his mind over unfortunate love:

„Imate li ešče knjižice?”
 „Nemam, djeco, sve sam vam već podijelio,” odgovarao im on. „Jeste li ih odnijeli kući?”
 „Smo,” djeca će gotovo u jedan glas.
 „Pa što su rekli tata i mama?”
 „Da su im lipe te knjige iz Zagreba,” javi se jedan devetgodišnji bistri dječak. Gospodin ga pogleda i upita:
 „A hoćeš li i ti čitati knjigu, koju sam ti dao?”
 „Dvi ste mi dali. Obadvi ću ja pročitati zato, kaj su horvatske.”
 Gospodinu se svidio taj otvoreni dječakov odgovor.
 „Kaži mi, dečko, kako se zoveš?” upita ga.
 „Janko Grebić.” (Andrić 1942: 5–6)

„Ne bojte se, i mi smo Hrvati,” reče mu dr Marković. „Došli smo čak iz Hrvatske.”
 „Eja ... eja,” zaigra neki sjaj u ludakovu oku. „I tamo u Americi ... i tamo sam vidil takovih Horvatov...”
 „Zar ste bili u Americi?” upita ga dr Grančić.
 „Eja ... bil sam ... Srce sam zgubil ... A tu je Kristinina mati ... Ne oće mi govoriti ...” orosi mu se oko. (Andrić 1942: 9)

The mentioned examples show that Andrić's use of dialect markers, which is definitely limited by his own idiolect and linguistic repertoire, that is, by the fact that he was not a native speaker of the variety used in Chorvátsky Grob, is not extensive – it is limited to ikavisms (*lipe*, *dvi*, *obadvi*), kajkavisms (*kaj*),¹⁷ Slovakisms (*ešče* < Slov. *ešte* ‘still’, *smo* < Slov. *sme* ‘we are’), anthroponyms (*Grebić*), affirmative particles (*eja*), non-vocalised active past participles (*vidil*, *bil*, *zgubil*), non-sibilarised stems (*Ameriki*), inflectional suffixes (*Horvatov*), hence, a few prototypic features. From the aspect of identity, the linguonym *horvatski* which in Andrić's text does not have an (hyponymic) alternative is also interesting in the mentioned example.

4. Conclusion

Although the analysed works are incomparable in many ways, it can be concluded that both of the authors in their novels raised important questions related to the identity(-ies) of a rather heterogenous Croatian diaspora. Kukučín and Andrić

¹⁷ It is interesting that it was precisely because of the interrogative-relative pronoun *kaj* that one of the first dialectological researchers of Croatian speeches in Slovakia – Václav Vážný – defined the variety used in Chorvátsky Grob as Kajkavian in his earlier works, which he later revised.

answer the question of the fundamental identity features of the two communities by providing different novelistic representations based on different distinctive elements and ways of (non-)assimilation. Both authors successfully identify the fundamental distinctive elements, according to which the linguistic identity(-ies) of the Croatian emigrants in Chile are considered as less important features for Kukučín, while Andrić attaches particular importance to them as the basic distinctive feature of the Croatian diaspora in Slovakia. By placing emphasis on other layers of identity, Kukučín's work, besides having an unquestionable artistic value, has a documentary one as well. On the other hand, although from a slightly blurred, idealized perspective, the credit goes to Andrić for presenting the publicly less represented and visible community in the literary discourse.

One of the contact points for these two authors is also the subject of overseas emigrations occurring at the end of the 19th and beginning of the 20th century, that is, perceiving emigration as exile. Apart from representing the Croatian community in Slovakia, Andrić in his work also includes Slovak (but Croatian as well) economic diaspora in North America, to be more exact, in Pittsburg. While Kukučín with a comprehensive, almost ethnographic approach presents the South American emigrants, Andrić includes this subject, among other things, for perpetuating the stereotypes about the Croatian-Slovak historical and political parallels and correlation which is ideologically motivated. The complexity of the identity of the members of the Croatian community in Slovakia and their contextual determination is especially evident in the transformation of the spatially dislocated protagonist Pavle, that is, in his realisation of belonging to Slovak people. Closely related to the mentioned notion of emigration as exile are the anti-Hungarian attitudes of Slovak overseas diaspora and particularly the display of emotional attachment of the bilingual actor towards the spatially defined Slovak language. The mentioned atmosphere largely corresponds to Kukučín's representation of the political identity and the anti-Austrian stands in the Croatian community in Chile:

Ali kad je došao u Ameriku, pa kad je tu iz župnikovih usta prvi put opet čuo slatku slovačku riječ, bilo mu je, kao da mu to progovara ostavljena rođena gruda. U tuđem je tek svijetu stao osjećati i razumijevati, što je domovina. (...) „Madžarske su nas vlasti htjele odnaroditi,” čuo je, kako govore, „pa kad im to ne uspijeva, šalju nas preko oceana, da nas se riješe, te da sebi osiguraju našu domovinu Slovačku. Polovicu su nas tako već poraštrkali po svijetu...” (Andrić 1942: 85)

„Z väčšej čiastky,” prisvedčil mu pán Katovič. „Strach im zatemnil rozum. Boja sa nás, boja,” doložil tichšie, „že zbohatneme a zmocnieme. Radšej mať škodu, ako mať na mori bohatý, mocný národ, ktorý pýta, čo mu patrí. Viete, že kto má peniaze, má i moc, a kto má moc, vie vymáhať svoje. Preto nám z Pešti i z Viedne zasekali cestu na more a rozprášili nás po celom svete. Chcú mať zbedačených otrokov.” (Kukučín 1926, I)

References

- Andrić, Josip. 1942. *Velika ljubav: roman iz života slovačkih Hrvata*. Zagreb: Knjižnica dobrih romana.
- Antić, Ljubomir. 1988. Osnovne značajke hrvatskog iseljeništva u španjolskoj Južnoj Americi do Prvog svjetskog rata. *Migracijske teme*, 4, 4, 413–437.
- Bojničanová, Renáta. 2010. Martin Kukučín v kontexte argentínskej a čilskej literatúry: „patagónsky” a „magellánsky” spisovateľ. In: *Kukučín v interpretáciách* [ed. Gbúr, Ján]. Bratislava: Literárne informačné centrum. 20–27.
- Čagalj, Ivana; Ščukanec, Aleksandra; Skelin Horvat, Anita. 2019. Ima li jezika nakon groba? O pesimizmu, stanju i perspektivama hrvatskoga jezika u Slovačkoj. In: *Komparativnoslavističke lingvokulturalne teme* [ed. Pintarić, Neda; Čagalj, Ivana; Vidović Bolt, Ivana]. Zagreb: Srednja Europa. 33–41.
- Jelaska, Zrinka. 2014. Vrste nasljednih govornika. *LAHOR: časopis za hrvatski kao drugi i strani jezik*, 17, 83–105.
- Jelić, Tomislav; Holjevac, Željko. 2006. *Gradišćanski Hrvati u Mađarskoj i Hrvati u Slovačkoj*. Zagreb – Budapest – Bratislava: Croatica Kht.
- Kučerová, Kvetoslava. 1998. *Hrvati u Srednjoj Europi*. Zagreb: Matica slovačka, Zagreb: Matica hrvatska.
- Kukučín, Martin. 1926. *Mat' volá I–V*. https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1361/Kukucin_Mat-vola-I/1. Access 12/8/2019.
- Lasić, Josip. 2010. Jezični identitet hrvatske iseljeničke zajednice u Čileu. *CSR Croatian Studies Review*, 6, 163–172.
- Livacic Gazzano, Ernesto. 1988. *Historia de la literatura de Magallanes*. Punta Arenas: Universidad de Magallanes.
- Lovrenčić, Željka. 2013. *Od pustinje do ledenjaka: Književnost čileanskih Hrvata*. Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika.
- Perić, Marina. 2006. Hrvati u Čileu – neka obilježja suvremenog etničkog/nacionalnog identiteta. *Društvena istraživanja*, 15, 6, 1195–1220.
- Perić Kaselj, Marina. 2016. Kako smo postali Jugoslaveni: o etničkim/nacionalnim identitetima Hrvata u Čileu i Argentini za vrijeme Prvoga svjetskog rata. *Studia Ethnologica Croatica*, 28, 233–265.
- Perić Kaselj, Marina. 2017. Matej Bencur. 'Da nisam Slovak, bio bih Hrvat. To je brojčano mali narod, ali je velik i slavan'. *Večernji list*, 28/11/2017. <https://mojahrvatska.vecernji.hr/price/matej-bencur-selce-cile-punta-arenas-slovaacka-1210561>. Access 12/8/2019.
- Perić Kaselj, Marina. 2018. Iseljenička književnost kao istraživački izazov: sociokulturni profil hrvatske iseljeničke zajednice u Punta Arenasu (Čile). In: *Šesti hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Vukovaru i Vinkovcima od 10. do 13. rujna 2014*. Drugi svezak. [ed. Botica, Sti-

pe; Nikolić, Davor; Tomašić, Josipa; Vidović Bolt, Ivana]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Hrvatski slavistički odbor. 1031–1040.

Stričević-Kovačević, Zrinka. 1998. *Hrvatski motivi u djelu Martina Kukučina*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Vulić-Vranković, Sanja. 2014. Josip Andrić i Slovačka (izbor iz bogate biobibliografije). *Vukovarski zbornik Ogranka Matice hrvatske Vukovar*, 9, 112–124.

Vulić-Vranković, Sanja; Petrović, Bernardina. 1999. Govor Hrvatskoga Groba u Slovačkoj. *Korabljica*, 9, 3–113.

(Jezični) identitet(i) hrvatske dijaspore u romanima Martina Kukučina i Josipa Andrića

U radu se uspoređuju reprezentacije (jezičnih) identiteta južnoameričke i srednjoeuropske hrvatske zajednice u romanima *Mat' volá* (1926) Martina Kukučina i *Velika ljubav* (1942) Josipa Andrića. Riječ je o iznimno rijetkim romanesknim prikazima prve iseljeničke generacije u Čileu, odnosno stare dijaspore u Slovačkoj iz dviju različitih autorskih perspektiva. Naime, kao što se navedene izvandomovinske zajednice razlikuju po vremenu migracije te prostoru doseljenja, a slijedom toga i odnosom prema matičnoj domovini, jezičnim te drugim aspektima identiteta, tako se i ambivalentni autsajdersko-insajderski položaj Martina Kukučina, jednoga od najznačajnijih predstavnika slovačkoga književnog realizma koji je zajedno s bračkim iseljenicima od 1908. do 1922. živio u Punta Arenasu, razlikuje od autsajderske perspektive Josipa Andrića, znamenite osobnosti hrvatsko-slovačkih kulturnih veza u vrijeme Drugoga svjetskog rata koji je boravio u Hrvatskom Grobu. Istraživanje je poglavito usmjereno na analizu prikaza (jezičnih) identiteta hrvatske dijaspore u odabranom korpusu, tj. oblikovanje jezičnoga (samo)predstavljajanja likova, te metalingvistička promišljanja o sociolingvističkom stanju u zajednici.

Ključne riječi: hrvatska dijaspora, (jezični) identitet(i), Martin Kukučin, Josip Andrić

Srećko Listeš

Agencija za odgoj i obrazovanje

srecko.listes@azoo.hr

Udruga *Hrvatska izvandomovinska lirika*

Hrvatska demografska slika posljedica je dvjestogodišnjih demografskih promjena uvjetovanih etničkim, nacionalnim, vjerskim sukobima i gospodarskim i društveno-političkim problemima. Iseljavanje iz domovine se ne zaustavlja, a nema ni značajnijega povratka Hrvata. Za fenomen emigrantske književnosti važno je pitanje zajednice izdvojene u poretku zemlje primateljice. Odvojenost od matice razlaže se u drugosti i prema totalitetu većine u zemlji primateljici, ali i prema matici. Udrugu Hrvatska izvandomovinska lirika osnovala je skupina hrvatskih emigranata u Americi. Formalno su se okupili u okviru Hrvatskoga svjetskog kongresa, a uključivanjem i pjesnika iz Europe osamostaljuje se i od godine 2000. objavljuje jednu zajedničku pjesničku zbirku godišnje, koju predstavlja na godišnjemu okupljanju svojih članova. Ciljevi Udruge je očuvanje hrvatskoga jezika i njegovo promicanje u sredinama u kojima žive. Početkom 21. stoljeća narušena je i (ne)stabilnost emigranata novim modusima komunikacije. Stabilni emigranti su zanimljivi znanosti o književnosti jer je i u zemlji primateljici i u domovini izgrađena i sinkronija i dijakronija pa su se emigranti sučelili s književnim trendovima i gradili vlastitu književnu djelatnost. Prostorni je diskontinuitet, u okolnostima *globalnoga sela*, nestao pa valja istražiti kako to djeluje na (ne) stabilnost emigranata i njihovu književnu produkciju. Ključno mjesto istraživanja u ovom radu ima žanr (lirska pjesma), gdje ćemo pratiti odnose unutar ciklusa u sklopu žanrovskog sustava kakav je nastao u zajedničkim zbirkama članova Hrvatske iseljeničke lirike.

Ključne riječi: Udruga Hrvatska izvandomovinska lirika, hrvatska emigrantska književnost

1. Uvod

Udrugu Hrvatska izvandomovinska lirika u New Yorku je osnovala skupina hrvatskih emigranata godine 2000. Djelujući u okviru Hrvatskoga svjetskog kongresa isprva su svoju malu skupinu nazvali Pjesnička udruga hrvatske izvandomovinske¹ li-

¹ Preseljenje iz domovine, izazvano različitim uzrocima, nazivamo emigracijom. Emigraciju možemo tumačiti kao izbjeglištvo, prebjeglištvo i iseljenišтво: izbjeci – pred nečim ili nekim, prebjeci – prijeći

rike New York. Organizacijski odbor Udruge na svojoj sjednici 3. srpnja 2005. u Hrvatskoj katoličkoj misiji Astoria, New York donio je prvi prijedlog pravilnika Udruge, koji je dopunjen, zaključen i donesen 15. veljače 2006. godine. Pravilnik je dopunjavan još nekoliko puta, a najviše je promjena doživio godine 2018. Tim aktom udruga je institucionalizirana iako pravilnik nije statut, a registracija nije obavljena u određenoj zemlji, emigrantskoj primateljici jer su joj pristupili članovi iz drugih zemalja i s drugih kontinenata.

Pripreme za prvu Večer izvandomovinske lirike i utemeljenje Udruge HIL počele su u studenom u 1990., a prva pjesnička večer održana je 2. travnja 2000. Recenzent prvih pjesama i prve zbirke bio je Mate Maras, a organizatori Nada Pupačić, Mario Visković, Radoslav Koštan, Ivan Dobra, Viviana Knapić, Jadranka Boljunčić i Neala Borovina. Večer je posjetio Vjekoslav Krsnik, urednik tjednika Croatian American Times, a moderator i voditelj je bio Zlatko Hriljac. Temeljna je svrha HIL-a očuvanje i promicanje hrvatskoga jezika među hrvatskim emigrantima, povezivanje i zajedničko djelovanje Hrvata u emigraciji i promicanje hrvatske kulture u zemljama primateljicama. Predsjednica HIL-a od osnutka do godine 2018. bila je Nada Pupačić, a od 2018. Udrugu vodi kolektivno tijelo: Nada Pupačić, Anica Zdunić, Dušanka Madunić Ivanković i Miroslav Mandac. Iste je godine Udruga promijenila naziv u Hrvatska iseljenička lirika, New York.

Modus komunikacije HIL-a s čitateljima nije osmišljen. Naime književno će djelo kao poruka funkcionirati samo u međudjelovanju s recipijentima. Nadalje, važan je odnos emigrantske književnosti s onom u domovini i u zemljama primateljicama. Analizom pjesničkih susreta HIL-a može se zaključiti kako je Udruga zatvorena prema čitateljima, domovinskoj književnoj produkciji i književnosti u zemljama primateljicama. Neki su pjesnici, članovi Udruge, objavljivali samostalne zbirke i predstavljali ih u inozemstvu i u domovini. Međutim, zbirke HIL-a nepoznate sa čitateljima. Pjesnici mogu sudjelovati ciklusom svojih pjesama svake četvrte godine i plaćaju sudjelovanje tako da ulažu jednake dijelove ukupnih troškova tiskanja. Zauzvrat, pripada im dio naklade. Također, pjesnici i ilustratori HIL-a snose svoje troškove puta i smještaja tijekom godišnjih pjesničkih susreta. Susreti obuhvaćaju predstavljanje nove zbirke i čitanje pjesama, obilazak povijesnih znamenitosti, domjenak i završno zajedničko fotografiranje. Ovakav se program, predviđen pravilnikom HIL-a, odvijao od godine 2000-e do 2019-e.

Više puta cijela je skupina posjetila domovinu i održala svoje programe u Zagrebu, Solinu, Splitu i Vukovaru. Čitajući zbirke te poezije, jasno je da su ciljevi udruge, očuvanje i promicanje hrvatske riječi ostvareni i da je povezivanje i jačanje suradnje među

na drugu stranu, iseliti se – napustiti domovinu u prvom redu zbog gospodarskih, društvenih i psiholoških motiva. Egzil upućuje na progon, prisilan boravak izvan zavičaja i/ili domovine, u prenesenom značenju to je svaki neugodan i silom izazvan boravak (usp. Listeš 2015: 5).

zajednicama Hrvata izvan domovine u njihovu zajedničkom djelovanju u zaštiti svojega identiteta u svijetu nit koja ih čvrsto povezuje. Zajednice emigranata u zemljama primateljicama izdvajaju se svojim jezikom i kulturnim naslijeđem iz poretka u kojemu su se našle jer im nedostaje jasna dijakronija i sinkronija, koju su ostavili u domovini. Ljudi su sučeljeni s mogućnostima povezivanja, ali bez prostornoga kontinuiteta. Vremenski i prostorni diskontinuitet, stoga je, bio važan sve do prije nekoliko godina jer je uzajamna ovisnost domovine, zemlje primateljice i čovjeka koji je napustio domovinu snažna, ali ne toliko da se ne izgrađuje i usađuje položaj drugosti. Hrvati su stoljećima živjeli bez svoje samostalne države, ali su održavali vlastiti identitet i samospoznaju, prije svega tiskanjem knjiga na svojem jeziku i pismu, među prvima preveli Bibliju na svoj jezik, sastavili prve gramatike i rječnike, tiskali prije više od dvije stotina godina časopis na materinskom jeziku.

Ovo što je rečeno odnosi se i na američko-europsku udruhu Hrvatska izvandomovinska/iseljenička lirika. To primjećuje i Vinko Grubišić u predgovoru jedne zbirke gdje kaže kako su „pjesnici s dvjema domovinama uvijek nekako na mostu s kojega se najbolje vide brzaci života što promiču ispod njega.“ [Vinko Grubišić, *Predgovor*; u *Pisma mojoj Hrvatskoj*, New York, 2000., str. 13.]

U dosadašnjim su zbirkama HIL-a objavljivali pjesnici različitih naraštaja. Po godinama rođenja, mnogi bi od njih mogli biti hrvatski *kvorumaši* ili bismo ih mogli svrstati u veliku heterogenu skupinu postmodernista. Na njih nije utjecala *Bijela knjiga* jer su u doba njezine objave (1984.) živjeli u demokratskim društvima i na njih se nije moglo djelovati represijom i zastrašivanjem. Čine se da se baš zbog toga emigrantski pjesnici ne služe alegorijom i ne pišu o izmaštanim svjetovima.

Vrlo je zanimljivo danas pratiti emigrantsku književnost, osobito u bivšim europskim socijalističkim zemljama. Hrvatski pjesnici, članovi HIL-a, objavljuju na standardnom hrvatskom jeziku i na svojim mjesnim idiomima. Neki stalno borave u zemljama primateljicama, a neki su se vratili u domovinu ili povremeno u njoj borave. Istina, ni njihova poezija ne prati domovinska književna kretanja pa valja zaključiti kako su izgradili vlastiti model književnoga stvaranja. Smatramo da je kultura sve ono što nije natura, ona je društveno naslijeđe neke skupine, njezinom se pomoću u istomu društvu dijeli zajedništvo, osobito načini razmišljanja i kulturne tvorbe. Stoga se i kulturni identitet gradi na osjećaju pripadnosti određenoj skupini s kojom dijele zajedničko, u ovom slučaju hrvatsku izvandomovinsku pripadnost, nacionalnost i jezik.

Žanrovsko ustrojstvo djela HIL-a rezultat je zamisli tijekom prvoga okupljanja, koja se provodi dosljedno, bez obzira što bi se mogla pojaviti i osoba koja piše neke druge tekstne vrste. Vodstvo Udruge ne vodi računa o domovinskim književnim kretanjima, a ni onima u zemljama primateljicama, ostali su vjerni svojim književnim navikama, odnosno slici hrvatskoga jezika kojega pretaču u stihove. Stoga bi se proučavatelj mogao osloniti na idejnu analizu, koja se može pretpostaviti estetičkoj i formalnoj strani lirskoga djela. Raščlambom motiva ovih zbirka gradi se uvid u godine emigrantskoga

života pjesnika, od onih u kojima prevladavaju stihovi izgubljenih nada, slomljenih vjervovanja i spoznaje da je čovjekov poraz napuštanje domovine i građanja tuđih društava. Lirski se talent toči u tugama i čežnji za zavičajem, jezikom koji se rabi u intimnim mislima. To nije buntovna lirika, barem ne u većemu dijelu, već poezija osobnih slika na domovinu koja je sada (politički) bliska zemljama primateljicama i nadohvat ruke i povratka.

2. Upitnik

Tijekom proljeća 2019. članovi HIL-a elektroničkom su poštom odgovorili na upitnik. Upitnik nije imao svrhu prikupljati statističke podatke o osobama, njihovoj stručnoj spremi, zemljama primateljicama i uvjetima života u domovini i izvan nje. Upitnikom su zatraženi stavovi o poslu kojim se bave izvan domovine i motivima za sudjelovanje u radu pjesničke udruge. Pitanja u Upitniku:

- 1) U kojoj zemlji, izvan domovine, živite?
- 2) Kojim ste se poslom bavili ili se još uvijek bavite?
- 3) Smatrate li da ste u inozemstvu napredovali u struci?
- 4) Ukratko opišite svoje motive za sudjelovanje u radu udruge Hrvatska izvandomovinska lirika.
- 5) Biste li voljeli da se o djelatnosti udruge HIL više piše u medijima u domovini?
- 6) Ako želite nešto dodati, napišite.

Uvidom u odgovore može se zaključiti da su članovi HIL-a maturirali ili diplomirali u domovini i da se u zemlji primateljici bave poslom za koji su se školovali u domovini. Svi odgovori na 3. pitanje su pozitivni pa se zaključuje da su svojim profesionalnim statusom zadovoljni i da su napredovali u struci. Motivi za sudjelovanje u radu pjesničke udruge HIL su sljedeći: promicanje živog hrvatskoga jezika u hrvatskomu iseljeništvu (najveći broj odgovora); o iseljeništvu mogu vjerodostojno govoriti iseljenici jer mogu govoriti i pisati iz osobnih pogleda i životnih kutaka.

3. Zbirke HIL-a

Hrvatska izvandomovinska lirika objavila je ove zbirke: *Šestero putnika* (New York, 2000.; recenzent: Mate Maras), *Pisma mojoj Hrvatskoj* (New York, 2000., recenzent: Vinko Grubišić), *Ka domu svom* (New York, 2003.; recenzentica: Ivanka Kuzmanović), *Životne staze i sjećanja* (New York, 2005.; recenzent: Ivo Šoljan), *Riječi moja, lanterno života* (New York, 2006.; recenzent: Anton Šuljić), *Da uzognemo očuvati jezik pradjedova* (New York, 2007.; recenzent: Igor Zidić), *S ove strane mosta* (New York, 2008.; recenzent: Stjepan Šešelj), *Utkani u naše korijene* (New York, 2009.; re-

centent: Đuro Vidmarović), *Pjesmotvori iz daleka* (New York, 2010.; recenzent: Jakša Fiamengo), *Druga strana mosta* (New York, 2011.; recenzent: Tomislav Marijan Bilosnić), *Po utrtim putovima* (New York, 2012.; recenzent: Vladimir Bubrin), *U potrazi za izgubljenim obzorima* (Split, 2013.; recenzent: ?), *Na pragu doma* (Split, 2014.; recenzentica: Frančeska Liebmanna), *Obelisk slobodne Hrvatske* (Split, 2015.; recenzent: Srećko Listeš), *U New Yorku, kolijevki HIL-a* (Split, 2016.; recenzent: Milan Bošnjak).

Zajednice emigranata u zemljama primateljicama izdvajaju se svojim jezikom i kulturnim naslijeđem iz poretka u kojemu su se našle jer im nedostaje jasna dijakronija i sinkronija, koju su ostavili u domovini. Ljudi su sučeljeni s mogućnostima povezivanja, ali bez prostornoga kontinuiteta. Vremenski i prostorni diskontinuitet, stoga je, bio važan sve do prije nekoliko godina jer je uzajamna ovisnost domovine, zemlje primateljice i čovjeka koji je napustio domovinu snažna, ali ne toliko da se ne izgrađuje i usađuje položaj drugosti. Hrvati su stoljećima živjeli bez svoje samostalne države, ali su održavali vlastiti identitet i samospoznaju, prije svega tiskanjem knjiga na svojem jeziku i pismu, među prvima preveli Bibliju na svoj jezik, sastavili prve gramatike i rječnike, tiskali prije više od dvije stotina godina časopis na materinskom jeziku.

Sve što je dosad rečeno odnosi se i na američko-europsku udruhu Hrvatska izvandomovinska/iseljenička lirika. To primjećuje i Vinko Grubišić u predgovoru druge zbirke gdje kaže kako su „pjesnici s dvjema domovinama uvijek nekako na mostu s kojega se najbolje vide brzaci života što promiču ispod njega.“ [Vinko Grubišić, *Predgovor*; u *Pisma mojoj Hrvatskoj*, New York, 2000., str. 13.]

U dosadašnjim su zbirkama HIL-a objavljivali pjesnici različitih naraštaja. Po godinama rođenja, mnogi bi od njih mogli biti hrvatski *kvorumaši* ili bismo ih mogli svrstati u veliku heterogenu skupinu postmodernista. Na njih nije utjecala *Bijela knjiga* jer su u doba njezine objave (1984.) živjeli u demokratskim društvima i na njih se nije moglo djelovati represijom i zastrašivanjem. Čine se da se baš zbog toga emigrantski pjesnici ne služe alegorijom i ne pišu o izmaštanim svjetovima.

Vrlo je zanimljivo danas pratiti emigrantsku književnost, osobito u bivšim europskim socijalističkim zemljama. Hrvatski pjesnici, članovi HIL-a, objavljuju na standardnom hrvatskom jeziku i na svojim mjesnim idiomima. Neki stalno borave u zemljama primateljicama, a neki su se vratili u domovinu ili povremeno u njoj borave. Istina, ni njihova poezija ne prati domovinska književna kretanja pa valja zaključiti kako su izgradili vlastiti model književnoga stvaranja. Najvažniji organizator i urednik hrvatske emigracije Vinko Nikolić u emigrantskoj se Hrvatskoj reviji pitao o vrijednosti književnih djela koje je objavljivao tijekom četrdesetogodišnje kulturno-političke borbe i nade u povratak u domovinu.² Nikolić je vjerovao da se i piščeve životne okolnosti i prilike zrcale u književnim djelima. Samovrjednovanjem se može, međutim, lako pogriješiti zbog poteškoća i nemogućnosti uvida u cjelokupnost domovinskog i emigrant-

² Usp. Nikolić, Vinko, Hrvatsko emigrantsko pjesništvo 1945 – 1955., HR, 4./1960., str. 442. – 457.

skog pjesništva. Vinko Grubišić ocjenjuje da pisac u emigraciji ne mijenja tematiku pa ni stil, ali mijenja bit svojega pisanja jer se nove zrelosti očituju u njegovu djelu.³ Nikolićevi suradnici, prethodnici skupine HIL-a, pisali su o emigrantskoj lirici i njezinoj recepciji. Dušan Žanko⁴ smatra da je domoljubna tematika jedan od kontinuiteta hrvatske književnosti i zalaže se za pristup pisanju koji bi trebao otkloniti dvije opasnosti: diletantizam i esteticizam. Diletantizam, vjeruje, ruši jedinstvo temelja i forme materijalizirajući temelj, a esteticizam ga uništava formalizirajući formu. Pavao Tijan⁵ ocjenjuje kako sami emigrantski pjesnici ne cijene svoju poeziju pa navodi da na svečanim akademijama, prigodom različitih okupljanja i proslava, recitiraju poznate pjesme domovinskih pjesnika, dok se pjesme emigrantskih pjesnika uglavnom prešućuju. Rajmund Kupareo⁶ je jedan od rijetkih koji je disonantnim tonovima ocijenio emigrantsku književnu produkciju. Za njega je književnost u hrvatskoj emigraciji uglavnom slaba. On smatra da je mali broj djela koje hrvatska emigrantska književnost može prikazati strancima kao dokaz svoje stvaralačke moći pa ta djela naziva dokumentima težnja i borbe u kojima se pokazuje kako se živi i trpi za određeni ideal.

U predgovoru zbirke HIL-a iz godine 2000. Mate Maras ističe da je „čovjek (...) prema takvim pjesmama skeptičan, pomalo sumnja u cijeli taj posao, i pita što mu još treba čitati o tuđim nevoljama“.⁷ Za Vinka Grubišića „pjesnici s dvjema domovinama uvijek (su) nekako na mostu s kojega se najbolje vide brzaci života što promiču ispod njega.“⁸

(Ne)stabilnost je narušena i novim modusima komunikacije. Znanost o književnosti pozabavila se stabilnim emigrantima; i u zemlji podrijetla i u zemljama primateljicama izgrađena je sinkronija i dijakronija pa su se i emigranti sučelili s mogućnostima sučeljavanja s kulturnim i književnim trendovima prihvaćajući sve oblike povezivanja kao prednost za vlastito književno djelovanje. Vremenski i prostorni diskontinuitet utjecao je sve do postmodernizma na hrvatsku emigrantsku književnost, ali u okolnostima globalnoga sela prostorni je diskontinuitet počeo nezaustavljivo nestajati i na početku 21. st. se više ne može govoriti o stabilnim i nestabilnim emigrantskim skupinama. Pjesnici HIL-a objavljuju zajedničke i samostalne zbirke, a neki se služe i društvenim mrežama na kojima objavljuju svoje pjesme.

U emigrantskomu književnom korpusu do osnutka Republike Hrvatske književnu je produkciju isprva određivala poruka jer je emigrantski znak bio ekstremno shematičan: odnosom prema domovini i njezinu političkomu ozračju. Žanrovsku je

³ Usp., Grubišić, Vinko, *Hrvatska...*, str. 37.

⁴ Žanko, Dušan, *Još o tajni domovinske poezije*, HR, 2./1980., str. 218. – 229.

⁵ Tijan, Pavao, *Antun Bonifačić – pjesnik vječne Hrvatske*, HR, 3./1980., str. 423. – 435.

⁶ Kupareo, Rajmund, *Hrvatska umjetnička proza u izbjeglištvu*, HR, 4./1960., str. 458. – 468.

⁷ Maras, Mate, *Predgovor* (u *Šestero...*), str. 7.

⁸ Grubišić, Vinko, *Predgovor* (u *Pisma...*), str. 13.

strukturu određivao, dakle, semantički aspekt pa su lirska poezija i memoarska proza prevladavajući književni žanrovi. Hrvatski su politički emigranti u svoju službu stavili književna djela oslonjena na povijesni i nacionalni kontekst. O tomu i Jauss kaže: „Historijska se implikacija pokazuje u tome što se razumijevanje prvih čitatelja može nastavljati i obogaćivati u lancu recepcija od generacije do generacije, dakle odlučuje i o povijesnom značenju djela i pokazuje njegov estetski položaj.“⁹

Emigrantski su se književnici, nakon svibnja 1945., rasuli po svijetu strahujući za život. Živjeli su na svim kontinentima nastojeći ubrzano izgraditi snažnu vjeru u povratak. Tomu su se ispriječili njihova uzajamna nesloga i domovinske prilike gdje je jednu diktaturu zamijenila druga, još pogubnija jer je bila dugotrajnija i imala i političku i financijsku potporu Zapada. Emigranti su izdaleka mogli promatrati kako komunistička vlast vrijeđa hrvatsku kulturu i identitet ponižavanjem Tina Ujevića, Dobriše Cesarića i drugih, kako mladi pisci ne mogu stasati jer im cenzura pregledava svaki redak, a vlastiti jezik moraju nazivati tuđim imenom.

Prijezir prema umjetničkomu stvaranju izražavan je naporima i zahtjevima ideologije da joj se umjetnost prilagodi i prikloni. U emigraciji je život sveden na opstanak, u mnogim su slučajevima hrvatski intelektualci radili manualne poslove da bi preživjeli. Pisci u domovini su znali, ogriješe li se o komunističku ideologiju, da će završiti u zatvoru ili u ponižavajućoj službi. Takvo je stanje Slobodan Prosperov Novak nazvao „luđačkom košuljom komunizma“.¹⁰ Međutim, mnogi su partizanski književnici intelektualci izgubili zavičaj, a s njim i arhetipsku slobodu. Najprije su modernisti, za njima nešto mlađi krugovaši pa još mlađi razlogovci utrlj putove zgusnutomu izrazu, anti-promidžbi ideologije skrivene u zakučastomu jeziku „dijeleći ga sa Srbima kao zdjelu bravetine u sočivici.“¹¹ Inzistiranje na hrvatskoj drugoj modernoj u književnosti nakon Drugoga svjetskoga rata izaziva nedoumice jer su takve kvalifikacije put prema skrivanju istine o društvenim procesima. Naime, moderna se, prije svega, odlikuje silnim zamahom društvenih, kulturnih i gospodarskih promjena. U svojoj se eurocentričnosti ne može ograničiti na drugu polovicu devetnaestoga i početak dvadesetoga stoljeća, već seže duboko u prošlost, najmanje do šesnaestoga stoljeća, kada su jedna za drugom zaredale kulturne, političke i znanstvene evolucije i procesi. Poslije Drugoga svjetskoga rata svjetske su se civilizacije rascijepile i razdvojile po svim šavovima. U to je doba silina politike i razvoj tehnologije otvorilo prostor globalizaciji, ali su veliki prostori ostali iza *željezne zavjese* koja je krila političke progone, strah i diktaturu. Licemjerna je politika smatrala Jugoslaviju zemljom *socijalizma po mjeri čovjeka*, ali je njezino društveno uređenje bilo diktatura komunističke elite, većim dijelom polupismene, koja

⁹ Jauss, Hans Robert, *Estetika recepcije* (u: Beker, *Suvremene...*), str. 283.

¹⁰ Novak, Slobodan Prosperov, *Povijest hrvatske književnosti, sv. III., Sjećanje na dobro i zlo*, str. 51.

¹¹ Ivan Slamnig, *Hrvatski pjesnici* (u: Slamnig, Ivan, *Sabrane pjesme*, Zagreb, 1990., str. 223.)

je nastojala ograničiti i kanalizirati dodire sa svijetom, bez obzira na stalne težnje znatnosti, stručne javnosti i umjetnika da se ostvari trajna komunikacija s ljudima u drugim zemljama, prije svega zapadnim. Stoga je teško ustvrditi obrasce po kojima bismo modernu u Hrvatskoj opisali kao društveni fenomen ili pokret. Književnici su se najprije odali poeziji i simbolima ne bi li dovoljno uspješno sakrili poruku od komunističkih vlasti. Ono što modernu na svim meridijanima čini jednakom gospodarski je razvoj i stalna žudnja za materijalnim dobrima. Stoga možemo, barem uvjetno, modernu opisati kao doba gospodarskoga rasta i izgradnje društava u materijalnomu smislu, a njezinu nasljednicu, postmodernu, kao doba u kojemu se nastoji na razvijanju skladnijih i humanijih ljudskih odnosa. Materijalno, društvo je dobilo sve što treba i gotovo sve što želi pa se osvrnulo na čovjeka i posvetilo mu veći dio svoje stvaralačke energije. Članovi udruge HIL-a domovinu su napustili zbog različitih razloga: političkih jer se nisu slagali s državnim uređenjem u kojemu su živjeli, stručnih jer su izvan domovine mogli bolje napredovati, gospodarskih jer su izvan domovine mogli živjeti u boljim materijalnim uvjetima. U svakom slučaju, svi se ti razlozi svode na jedan zajednički: neslaganje s političkim stanjem u domovini. Tako je i ova skupina hrvatskih emigranata, bez obzira na stabilnost ili nestabilnost emigrantskoga statusa, u trajnom stanju neslaganja s domovinskim politikama.

U zbirkama HIL-a objavljivali su pjesnici različitih naraštaja, od najstarijih Anke Barmaz (rođ. 1917.), nešto mlađih Jerka Malinara (rođ. 1932.), Ante Antunovića Šušnjara (rođ. 1933.), Bozhe Deranje (rođ. 1935.), Marijana Karabina i Malkice Dugeč (rođ. 1936.) do Ivane Pavlik-Bickham (rođ. 1981.). Najviše bi pjesnika po rođenju, ne i književnim stremljenjima, moglo pripadati hrvatskim kvorumamašima ili velikoj, a poetološki heterogenoj skupini postmodernista. Na emigrantske pjesnike Bijela knjiga¹² nije utjecala jer su u svojoj biti ideologijski suprotstavljeni diktaturi i režimu u domovini. Stoga se ne služe alegorijskim diskursom i ne pišu o izmaštanim fantastičnim svjetovima.¹³

Na temelju analize zajedničkih pjesničkih zbirka, ne mogu se objavljivati precizni rezultati jer bi valjalo pročitati sve što su pjesnici objavili u drugim zbirkama, moguće i u časopisima ili u svojim autorskim knjigama. Analizom važnijih tema u pojedinačnim objavljenim ciklusima, može se zaključiti o onim pjesmama koje su objavljene u zbirkama HIL-a. Izbore pjesama nisu obavljali urednici, već su to uradili pjesnici predstavljajući pjesme po vlastitomu izboru:

¹² Zbog boje korica je nazvana Bijela knjiga, a sastavio ju je Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske pod vodstvom Stipe Šuvara. Izvoran je naziv „O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke“. Bijela knjiga objavljena je godine 1984. u doba kad su sve glasnjivi zahtjevi za demokratizacijom društva pa su sastavljači ovoga dokumenta nastojali utjecati represijom i zastrašivanjem, u čemu su desetljećima bili vrlo uspješni.

¹³ Primjerice, u domovini su vrijedna djela objavili fantastičari: Pavao Pavličić, Dubravko Jelačić Bužimski, Veljko Barbieri i dr.

1. pjesme o zavičaju, obitelji, nostalgiji, sjećanjima, izmještenosti, obitelji, povratku u domovinu, gubitcima i čežnji, domoljubne pjesme

Marijan Karabin, Kata Raštigorac Šamonik, Mate Tafra, Marija Dubravac, Željko Erceg, Darinka Smintich Herceg, Malkica Dugeč, Marija Samardžić Fumić, Marija Franičević Jeličić, Anto Ivešić, Josipa Klostranec, Nasja Bošković Meyer, Ivan Puhalo, Antonio Sammartino, Loreta Muškardin, Mladen Vidaić, Silvana Brković-Krculić, Neala Borovina, Anđelko Galić, Ante Karlić Rava, Mario Višković, Jadranka Boljunčić, Viviana Knapić, Radoslav Koštan, Ivan Dobra, Vera Valčić Belić, Josip Bogović, Davor Božin, Dinko Zovko, Anka Barmaz, Bozho Deranja, Ante Prlić, Mario Višković, Anastazija Romić, Franjo Brkić, Gabriela Brajevich, Ivan Šamija, Vjekoslav Franetović, Darija Škunca Klanac, Ivanka Madunić Kuzmanović, Jerko Matić, Anica Zdunić, Ana Ganza, Suzana Tkalčić, Petar Franjo Bašić, Anton Kikaš, Toma Periša, Ana Petrović, Krešo Čizmić, Ante Jurić, Jelena Radočaj, Željka Marija Čorak, Stevo Leskarac, Željko Maračić, Ante Antunović Šušnjar, Mirjana Matković Tomić, Jerko Malinar, Nada Pupačić, Marko Matičević

2. duhovne i religiozne pjesme, misaone i pjesme o čovjekoljublju

Ivan Župa, Anđelko Kruzičević, Loredana Kun, Dorothea Zeichmann, Loreta Muškardin, Neala Borovina, Anđelko Galić, Josip Bogović, Ivo Šoljan, Melkior Mašina, Zlata Ivezić, Ana Šoretić, Ivan Puhalo, Branka Grakalić, Ante Jurić, Ana Ganza, Suzana Tkalčić, Marko Matičević

3. pjesme o filozofijskim razmišljanjima, besmislu, egzistencijalna lirika

Marija Franičević Jeličić, Nada Pomper Gulija, Ivan Župa, Loredana Kun, Francesca Vidić Liebmann, Berislav Breljak, Dorothea Zeichmann, Branka Grakalić, Zoran Sova, Ivo Šoljan, Ivana Pavlik-Bickham, Branimir Brebrić, Blaženka Kos, Đuro Palaić, Katarina Pejaković, Nadica La Rosa, Anastazija Romić, Ljerka Totč Naumova; Stevo Leskarac

4. hermetične pjesme

Marija Franičević Jeličić, Loredana Kun, Božena Marčelić

5. pjesme napisane po uzoru na usmenu narodnu i/ili pučku poeziju

Kata Raštigorac Šamonik, Ivan Gerić, Franjo Brkić, Ivan Šamija, Milan Braovac, Marija Matijašević, Anica Zdunić, Ante Karlić Rava, Ana Petrović, Krešo Čizmić

6. društveni komentari

Marijan Karabin, Berislav Breljak, Ivan Puhalo, Ivan Gerić, Ivan pl. Jelačić-Kajbuš

7. postmoderna poezija, slojevita

Loredana Kun, Božena Marčelić, Branka Grakalić, Anton Perich, Dragica Rajčić, Ivana Bačić-Serdarević, Ivanka Sabolić Rukavina, Mario Kalfić.

Najbrojnija je skupina pjesnika koji objavljuju svoje izbore pjesama o zavičaju, domovini, gubitcima i sjećanjima na drage osobe. Sve su te pjesme oslonjene na zajednički motiv povratka. Pjesnik starijega naraštaja Marijan Karabin (rođ. 1936.) piše o hrvatskomu egzodusu izražavajući iskustva emigrantskoga pjesnika i različitim pobudama da se napusti domovina: *Bilo ih je bitnih // a i onih sitnih; // od gole nevolje // do slobodne volje*. Pripadajući naraštaju koji je doživio socijalističko otvaranje strogo nadziranih granica gatarbajterima, Karabin progovara o boli kad se izgubi i volja i smisao povratka:

*Domovino,
zar ne znaš da boli
što naš se izlet
u egzodus pretvori;
i zar ne znaš kako pati
onaj kom povratak
smisao izgubi?*

*Ostadosmo!
Bez volje i namjere
baš kad za povratak
najljepše sazrjesmo.*

*Jer ti nisi spremna bila,
ptico mila,
polomljenih krila!*

Karabin ukazuje i žali za gubitkom dijela nacionalnoga identiteta (*Grehota*) jer Hrvati zaboravljaju svoj jezik pa poziva sunarodnjake da ne veličaju sve strano i da uče svoju djecu hrvatskomu jeziku. Štoosova kritika odnarođivanja ponavlja se nakon sto pedeset godina u Karabinovim stihovima.

Jedan od starijih iseljenika i jedan od utemeljitelja HIL-a, Ante Prlić (emigrirao 1957.) piše poeziju čija se tematika u potpunosti oslanja na domovinu i rodni zavičaj. Kako piše Branimir Romac, Ante Prlić ne staje pjevati o Hrvatskoj, Hrvatima, hrvatskomu jeziku i rodnoj grudi, obitelji i svemu što je ostavio iza sebe, a što ga neprestano doziva natrag.¹⁴

Melkior Mašina (rođ. 1941.) svoje izabrane pjesme posvetio je kršćanskomu nadahnuću kao trajnoj vrijednosti na tragu slavni prethodnika Nikole Šopa (u domovini),

¹⁴ Romac, Branimir, Ante Prlić. *Uvodnik*. Rukopis, 2019.

Antuna Bonifačića i Rajmunda Kuparea (u emigraciji). Mašina se, u formalnomu smislu, ne libi rabiti stihove i strofe različitih poetičkih škola; u njegovoj ćemo lirici naći slobodni stih, ali i besjedovni stih po uzoru na biblijski, zatim čvrste strukture uokvirene u četverostih s križnim rimama. Po svojoj temeljnoj definiciji duhovne i religiozne pjesme izražavaju vjerski osjećaj, a vjerska su nadahnuća važan tematski lirski kompleks u emigraciji. Nalazeći se u svijetu posvećenosti Bogu, ova se lirika usko vezuje uz vjeru u vječnost, važnost nematerijalnog pred materijalnim i ovozemaljskim, moral kao označitelj i temeljno načelo za razvijanje uzajamnih ljudskih odnosa.

U pjesmama će progovoriti o tajnama srca i kršćanskoj ljubavi u domovini (*Tajna Božićne noći, Sretan Božić i vesela Nova godina*) i u emigraciji (*Misterij u hrvatskoj crkvi u Gary, Indiana*). U marijanskoj lirici Mašina se ne fokusira samo na Gospu, već širi značenje na svoju majku, Crkvu okrijepe i na domovinu. Za njega je majka „kao i Matoševa Gospa Marija - još i Majka Hrvatska s dušom punom rana, suza i ljubavi“¹⁵:

*To nježno srce moje majke
što leprša kraj mog srca u samoći,
Dragocjeno je kao zlato i bajke,
I šapuće mi uspavanku u noći.*

*„Tajna života je u ljubavi Boga,
Sakriveni Ona pronalazi ključ,
Cijeli nam svijet je pismo Onoga
Koji u tami noći donosi luč.“*

Nada Pomper Gulija sudjelovala je u dvjema zbirkama HIL-a. U prvoj iz god. 2016. ključni su motivi umjetnost i ljubav, hrvatski jezik i domovina, a pjeva i o temama ljubavi prema bliskom osobama i trajnoj posvećenosti očuvanju svojega identiteta, postojanoj ljubavi prema zemlji koja se ne smije zaboraviti niti staviti negdje po strani. Pjesnikinja razvija u svojim pjesmama filozofijska pitanja oslanjajući se na egzistencijalnu tjeskobu, pitanja čovjeka, svojih najmilijih, slobode i, u prvom redu, samoostvarenja. U drugomu je izboru (2019.) pjesnikinja odabrala drukčiji ciklus pjesama. Ciklus je zaokružen uvodnom pjesmom *Samo pjesniku je dano* kojim ne zagovara retoričku pjesničku slobodu, nego slobodu kao jastvo i sebedarje, duhovnu veličinu kojom se postiže potpunost, cjelovitost. Svoje duhovne poruke sintetizira, gotovo hermetično, dakako tako da su odnosi dobra i zla stalno preispitujuća, a stihovi se, dakako, postavljaju na stranu humanizma i kristolikoga pogleda na svijet i čovjeka. Teško je zamisliti čovjeka koji ne postavlja ovo pitanje:

*Zašto si Bože, izabrao kušnju?
I kad nas opominješ na Jad svijeta*

¹⁵ Zidić, Igor, *Melkior Mašina* (u: Da...), str. 106.

ne znajući odgovor, ali prihvaćajući da je ono što mu je nepoznato tajna koju nastoji otkriti vlastitim postignućima, htijenjima, potrebama i željama. Misli *sanjaju svjetlo i nose snove*.

Značajan je i broj pjesnika koji pišu ritmom usmene narodne poezije, nerijetko i narodnim desetercem. Anica Strbad-Adrič pjesnikinja je slobodnoga stiha. S narodnom književnošću koketira uporabom leksikaliziranih metafora. Ona pjeva o svojim sjećanjima, životni smisao vodi u prijateljstvu, sreći i obiteljskomu skladu. Jedno od ključnih mjesta u njezinoj je poeziji zavičaj, ravna Slavonija.

*Doći ću jednom
kao prolaznik,
pokisla od ljubavi,
uprljana od tuge
bez obzirnog vremena.*

Modeli formulativnih izraza prevladavaju u ovoj poeziji (tomu je podređena i kompozicija) od stalnih epiteta pa do cijelih pjesama kao ustrojstava i tako čine transmisijsku tradicionalnih oblika; formule pjesnikinji omogućuju stabilnost i recepciju čitatelja istodobno tražeći od nje kreativnost u tematskomu okviru. Anica Strbad-Adrič stilizira svoje pjesme tako da im nastoji oduzeti od retoričnosti (*širom otvori srce, mjesec probija tamu, vidim te u svjetlosti sunca* itd.) uporabom stilskih-izražajnih sredstava, prije svega epiteta i usporedbe. Pjesnikinja oslikava idealizirano ljudsko biće; to je ono koje je strpljivo, voli i pomaže druge ljude (obitelj, susjede, prijatelje...):

*Ljepota u starosti nestane,
ljubav i dobrotu
u srcu nikada se ne izgube.*

Posrijedi je prihvaćanje nekih izraza iz usmenoga pjesništva i stilskih postupaka pa i opisa idealne unutarnje ljudske ljepote. Govoreći o rodnoj Slavoniji, Anica Strbad-Adrič ne pjeva o običajima (spominje ih, ali joj nisu temeljni motivi), radovima, ljudskim postignućima, već o čovjeku i njegovu odnosu prema drugim ljudima. Njezin je Slavonac marljiv, vrijedan, ali odlazi jer ne može opstati bez obzira koliko se trudio na svojoj zemlji (*Ravnica*), s ognjišta ga tjeraju, čitatelju nepoznate, *prazne glave*. Ona je željela uvijek dobro i tako brazdala svojim životom (*Sjeme želja*), poziva druge ljude na ostanak u zavičaju (*Što to bi*) kako se ne bi ostvarile nakane onih koji ne shvaćaju veličinu Slavonije i ljubav njezinih ljudi naspram njoj. U pjesnikinjino poimanju svijet je zauvijek ustrojen prema istinama koje pripadaju zamišljenom redu i trebao bi se održavati bez obzira na smjene naraštaja. S druge, pak, strane, svjesna je neizbježnosti promjena, prolaznosti, vrlina i poruka ljudskih pa poručuje kako je čovjeku utjeha i ono što mora obraniti – obitelj (*Živim i volim*).

Uzor u narodnoj poeziji nalazi i Željko Marinčić. Tematski mu je raspon širok – od ljubavnih, do doskočica i kavanskih pjesama do stihova kojima evocira proživljeno.

U kratkom potpuriju Marinčićevih ljubavnih pjesama najglasnije tuži ostavljenost i nedoživljenost ljubavi. U pjesmi *Ostavi me* njegova draga odlazi drugomu koji je ne voli i ne želi, a njemu bi bilo dostatno vidjeti ju. Ostavljeni veseljak iz pjesme *Pukla veza* ljubavi pretpostavlja tradicijsku pjesmu uz šargiju i kavansko druženje, ali draga *ode zbog prokletih para* u sigurniju budućnost s drugim. Našemu pjevaču ostaje šargija da s njom razbija tugu. Pjesmom *Žena*, spjevanoj tradicionalnim narodnim osmercem, Marinčić najdublje progovara o odnosima između muškarca i žene. Govoreći o njezinu tijelu, pokušava odgovoriti na pitanje iz prva dva stiha: *Zašto ženu stvorio si Bože // dal' se bez nje živjet može*. Pjesnik je prikazao posebnost žene pitajući je li Božja nakana da muškarci uče, rastu i razvijaju se tijekom odnosa sa ženama. Dakako, šaljive kavanske upadice samo ukazuju na žensku snagu prikazujući naizgled nespojive sile koje se nadopunjuju. Dvojnost, osobitost nekih izvaneuropskih filozofija, simbolizira dvojnosti u prirodi: svjetlo i tamu, zrelo i nezrelo, toplo i hladno, muško i žensko itd. Muško i žensko načelo su stvaralačka načela kojima stvaramo i u sebi, ali i pomoću sila koje su izvan nas. Često nesvjesno djelujemo prihvaćajući dvojnosti kao nešto što je izvan ljudske moći spoznaje. Zato u završnim stihovima Marinčić zahvaljuje transcendentnom biću, Bogu, na ženi i moli ga da ju čuva.

Posebno mjesto u ovomu opusu imaju pjesme o majci. *Udovica* pjeva o teškom životu udovice koja je životom kročila radeći više i napornije od težaka, hraneći i boreći se za maloljetnu djecu. Željko nije ni upamtio očevu sliku, samo majčinu skrb, ljubav i hrabrost da se opstane. Majka nije sebi tražila drugoga muža, pomoć u izdržavanju i odgoju djece, već ih je *šestoro odgojila* i umrla kad su joj djeca stasala i mogla joj pomoći da odahne. Majka je naučila Željka kako poškopiti njive i žitnice ne bi li urod bio barem prosječan i dovoljan da se preživi godina

Zanimljiva je i poezija Kate Raštigorac Šamonik, koja spada u skupinu što je objavila i samostalne knjige. Odrasla na području gdje je usmena književnost važna za naraštaje, Kata Raštigorac Samonik izražava se narodnim lirskim petercima i šestercima, uz neizostavne osmerce i dvanaesterce. Duh usmene narodne književnosti nazočan je u njezinim pjesmama i u formalnomu i u sadržajnomu smislu. Skrbeći za obitelj i radeći na zahtjevnomu radnomu mjestu, Kata Raštigorac Samonik promatra svijet rada, osluškuje svoju okolinu, razgovara s ljudima i zapažanja unosi u svoju poeziju. Njezina je lirika svijet tema o iseljeničkim željama i potrebama, kritički osvrt na trku za materijalnim, slike napuštene i raseljene Bosne i rada u stranomu svijetu.

Odlazeći u strane zemlje u potrazi za poslom, ljudi se nadaju boljem životu, a zaboravljaju na životni obiteljski sklad, ljubav i (samo)poštovanje. Trka za novcem (*Sve za pare*) urušava uzajamne odnose u obitelji, odrasli mijenjaju poslove, stalno rade i štede, a djeca vrijeme provode na cesti. Kako život prolazi brzo, s njim se gase i želje i potrebe – novac više nije potreban, ali ljubav je nedostupna i ugašena. Pjesmom *Lažna nada / tuđa zemlja* pjesnikinja naslovom sugerira motto vlastite poezije: tuđoj zemlji predala je svoju mladost, ljepotu i snagu očekujući od nje materijalnu sigurnost. Bol

za domovinom ne prestaje nakon spoznaje da je odlazak bio njezin izbor. Obično se uz materijalnu sigurnost, slobodu, obiteljski sklad, položaj u društvu vezuju pojmovi zadovoljstvo i sreća. Uz njih se ponekad može govoriti i o užitku, ali i zadovoljstvo i užitak su vezani za tjelesno, dok je kod Kate Rastigorac Samonik riječ o dubokom emocionalnom suprotstavljanju silama izvan nje same, koje ne izazivaju pozitivne emocije. Sreća ne traje kratko kao zadovoljstvo. Ona je trajno stanje i ovisi o situacijama i odnosima koji ljudi smatraju vrijednima, a za pjesnikinju to su obiteljski sklad, domovina, zavičaj, gubitak nostalgije za dragim ljudima i poznatim obzorima. Sreća je *tako mala*; uzrok joj je svjetonazor i način života. U sličnomu tonu nastavlja pjesmom *Mislila sam* kojom govori o opažanjima na koji način ljudi prolaze životom, utučeni, bez osjećaja za životni okoliš i ljepote oko sebe, u trci za dobrima, dominantnim životnim ciljevima.

Pjesmom *Soba sedam* pjesnikinja govori o njegovateljici u staračkomu domu i štićenicama koje *kosti bole* i nemaju *više snage*. One razgovaraju, pričaju o svojim životima i tako ispunjavaju dane radosnom uzajamnom komunikacijom. Njegovateljica se našali s njima i taj izravni kontakt stvara povjerenje, empatiju prema starijim osobama. Humanost je razvijanje govorne komunikacije među ljudima, što ih čini nasmijanima i zadovoljnijima.

Zavičaj u Bosni je važna tema Kate Rastigorac Samonik. O tim pjesmama redovito baladičnim tonom govori o svojoj majci *u starom odijelu*, čiju sliku viđa *kraj staroga bunara*. Žal zbog praznoga sela, odlaska ljudi i nestanka života prevladava nad osjećajem da u zavičaju još uvijek živi *hrvatsko selo*. Pjesnikinja iskreno tuži nad ostavljenom zemljom, ona lako i jednostavno govori o ljubavi bez optužbe. Pišući poeziju progovara o ljudskim strepnjama, radostima i mukama, bez potrebe za književnom slavom ili veličinom.

Kata Rastigorac Samonik je pjesnikinja koja ne gomila pjesničke slike. Grafički se ove pjesme mogu razlomiti na katrene, iako ona slaže stihove bez bjelina između njih. Ona se, prije svega, zanima za poruku utemeljenu na osobnim iskustvima ili razmišljanjima o viđenim pojavama i procesima, a leksik je svela na manji broj atributa, izbor svakodnevno rabljenih imenica i glagola. Njezine pjesme bude sjećanja na susrete, događaje, drage ljude i udaljeni zavičaj, one su posredovane kroz poetsku svijest o svijetu ljudi opterećenih „boljim“ životom, a udubljeni u tradicionalni način života, koji polako, ali nepovratno gube.

Pjesnici čija poezija uranja u filozofijska razmišljanja, bave se pitanjima suvremenoga svijeta, čovjeka i opstanka, dakako i emigrantskim temama povratka i domoljublja, mogu biti uvršteni u izbore suvremene hrvatske lirike. Većim dijelom pripadnici akademske zajednice, bave se i drugim društvenim djelatnostima. Ovoj bi se skupini hrvatskih pjesnika mogao posvetiti opširniji znanstveni rad i analiza, nego što je to moguće ovim radom pa bi svakako o tomu valjalo razmisliti u nekoj drugoj prigodi.

Čitanjem lirike Nade Pomper Gulije brzo se uočavaju najvažniji motivi: umjetnost, ljubav, jezik, zavičaj/domovina, kojima valja pripisati i one teme u kojima se s radošću

i ljubavlju sjeća svoje obitelji, rođaka, djetinjstva i uspomena. Domicil je pripadnost, a pjesnikinja ga doživljava i kao obvezu da ne zaboravi svoje podrijetlo, u svojem je kraju splela prvi vijenac od poljskoga cvijeća (*prvi ogenj si vužgala*) i zapamtila prvo erotsko iskustvo. *Civilizacijske tekovine* su potjerale našega čovjeka s grunta, odvojili ga od zemlje i smjestili ga u nebodere. Uskoro će zaboraviti i materinski idiom pa mu Nada Pomper precizno i s jasnom namjerom daje prvenstvo pred dogovornim standardom. U *Zagorskoj liri* poziva: *čkomi i slušaj* kako Zagorje diše glazbom, a pjesnikinja sve promatra s etičkoga stajališta gledanjem u umjetnost oko nas, prirodno stanje koje u čovjeka razvija samo dobro. Asfalt i betonski mostovi i u ovoj pjesmi prijetnja su prirodnoj energiji i moralnomu kodu koji nestaje u nepovrat. U pjesmi posvećenoj Dragutinu Tadijanoviću, *Se rožice z nami*, pjesme naziva *rožicama* koje opajaju kao i stvarne ruže svojim mirisima.

Nada Pomper razvija u svojim pjesmama filozofijska pitanja oslanjajući se na egzistencijalnu tjeskobu, pitanja čovjeka, svojih najmilijih, slobode i, u prvomu redu, samostvarenja. Za nju je čovjek osoba s imenom, postupcima, osobinama i zaslugama. U pjesmi *Na steze pred nami* kroz tamu sjećanja čuje glasove iz mladosti, ljudi koje traži među zvijezdama. Gdje su naši mrtvi? Jesu li se samoostvarili i što čovjek treba učiniti da bi završio među zvijezdama? Sjećanje je jedan od odgovora (*Zovem te, zovem*) jer je sjećanje na nečiju dobrotu (*svjetlo zmedi sien*) dragocjenost koju izvlači u trenucima egzistencijalne upitanosti znajući da male životne radosti i životne uspomene nisu mali i nevažni, nego ljudski životni pokretači:

*Zovem te, zovem,
a tebe nigdi nema
šaptom i pjesmom
glas se sebe vrne
kak svjetlo
zmedi sien.*

Slikarica, pijanistica i pjesnikinja Branka Grakalić piše standardnim hrvatskim jezikom, kajkavskim i čakavskim mjesnim govorom i zagrebačkim slengom svoje mladosti, *kak se nekad govorilo v Zagrebu*. Dok su pjesme na mjesnim idiomima tematski vezane za prostor (Medulin u Istri, Zagorje, Zagreb), pjesme na hrvatskomu standardu su širega zahvata, djelo su pjesnikinje koja ne privlači publiku *bašćinskim glasima*, duhovitim igrama riječi i sintaktičkim konstrukcijama. U ovim se pjesmama predstavlja umjetnica koja duboko promišlja i proživljava opći ekosustav opterećen biotehnolojskim onečovječenjima. Branka Grakalić je akvarelistica u poeziji, njezine su pjesme slikovne, pune komplementarnih boja, kojima, ipak, prevladavaju svijetle (bijela, žuta, mjesečina) i vjera kako je svijet mjesto koje valja poštivati i voljeti jer je ljubav *sve-mirska*:

*knjigu života zatvaram
 bez listova bez stranica
 jer sve je već odavno
 nestalo u svemiru
 u kojem je
 samo jedna moguća
 ljubav prava*

Prema filozofijskim i religijskim naucima i poeziju nazivamo hermetičnom ako je višeslojna, nejasna i višeznačna, često nedokučiva. Tajna je umjetnička zadanost, a hermetična je poezija i u hrvatskoj književnosti ostvarila značajna djela, prije svega emigrantskih pjesnika (sjetimo se Lucijana Kordića i Viktora Vide), pod utjecajem talijanskih hermetista, Giuseppea Ungarettija, Salvatore Quasimodea i Eugenija Montalea. Zatvorenost i simbolika obilježja su dijela pjesnika HIL-a, prije svih Marije Franičević Jeličić, Loredane Kun i Božene Marčelić.

Marija Franičević Jeličić, rođena čakavka, većim dijelom piše standardnim hrvatskim jezikom. To je još jedna zanimljivost ovih pjesnika jer se izvan domovine češće izražavaju standardnim jezikom, nego svojim mjesnim idiomom (tako i Marijan Karabin ili Nada Pomper Gulija pišu i standardnim hrvatskim jezikom i kajkavskim mjesnim idiomom svojega zavičaja). Marija Franičević Jeličić svoju je autopoetiku izgradila oko introspekcije stalno koketirajući s hermetizmom i čisteći jezik od suvišnih ukrasa, osobito gomilanja epiteta pa su njezine pjesme pročišćene, jasne i nenametljive, slobodnoga, dužega, stiha. Njezine pjesme u čitateljskoj svijesti ostavljaju tragove koji se utiskuju zbog poruka, a ne zbog formalnih razloga (izbora riječi, metaforike, vrste stihova i rima) slijedeći tako put Viktora Vide. Raščlambom pjesama može se zaključiti da je Marija Franičević Jeličić pjesnikinja hrvatskoga egzistencijalizma. Ona se zanosi zavičajem, prolaznošću, čovjekom i društvom, svojim unutarnjim svijetom i domovinom.

Recenzentica zbirke *U potrazi za izgubljenim obzorima* Helena Burić o pjesnikinji Loredani Kun zapaža: „Pjesničke slike ona donosi izvorno, (...), ali njihova simbolika i značenjsko polje su neizravni, zakučasti, gotovo filozofični“.¹⁶ Svojom se poezijom obrazovana kroatistica u emigraciji, Loredana Kun, obraća ljudima *nazbilj* čime pokazuje obrazovanost i neusiljenu spontanost po uzoru na slavnoga prethodnika dum Marina. Ni pjesnikinjino se srce *ne maškarava*, ona ne moralizira, ali se i ona bori protiv gluposti u svojem vremenu, a to se, prije svega, odnosi na ljude koji nisu spremni na žrtvu, pomoć drugima, ljubav i sućut. Pjesnikinjini su nazbilj ljudi predvodnici dobrog a i u Dubrovniku, *vječnoj inspiraciji i ljubavi*, Hrvatskoj i svijetu. Njezin je opus, predstavljen u ovoj zbirci, zaziv dobrote, pravde i spoznaje, uz Krista je sigurna i neranjiva, a spoznaja o *mythosu* ju uvjerava da ne može naći spas i kajanje jer su antička božan-

¹⁶ Burić, Helena, *Loredana Kun* (u: *U...*), str. 89.

stva slika naših grješnih života, planova i nauma. Kun vjeruje u pomoć drugim ljudima i to je temeljna misao njezina ciklusa:

*Vidim, osjećam i slutim
Život i neizmjeran teret što se nosi
I podnosi
Bez izlaza i kraja.
Svi mi imamo
U životu Iskariota.*

Ivana Bačić Serdarević naizgled se uklapa u opću sliku emigrantske poezije: žal zbog odiljanja i sjeta za korčulanskim i dubrovačkim stijenama moto su njezine lirike u prvomu čitanju. Uranjanjem u njezine pjesničke strukture pomnim čitanjem, otkriva se svijet suvremene pjesnikinje koja ne žali truda da cijeli svijet svede na komadić neba na Šipanu i čovjeku dodijeli srce kao ključ bivstvovanja i ljudskosti. Njezin je najvažniji simbol svjetionik, svjetlo koje pomaže sagledavanju, osvješćivanju putokaza. Ta se lanterna *nikada ne zaboravlja, i samo njegova svjetlost na kraju tunela znači povratak*. Svjetionici tijekom ljudske prošlosti označuju opasne hridi, obale, pomažu pomorcima i po boji svjetla s koje stijene dolazi signal. Kad je čovjek svjestan opasnosti i svojih stanja, tek tada može iščitavati putokaze i usmjeravati osjećaje i vlastita vladanja.

Sjećanje na djetinjstvo u Dubrovniku evocira pjesmom *Dvije grmuše*. Bačić Serdarević govori o dobu kada se nepromočivi šuškvaci bili *najveće dostignuće modnog dizajna*. Grmuša je mala ptičica selica, jedna od najboljih pjevica. Pjesnikinja i njezina mala prijateljica provodila su djetinjstvo u razgovoru o mnogim temama za odrasle, živeći u gradu kojim je vladala neimaština izazvana ideologijskim diktatima pa su i jeftini šuškvaci krijumčareni uz velike rizike. Kako su selile stvarne grmuše, tako su odselili i ljudi:

*Ali Ivana ne može zaboraviti kako bi se
Neda ljutila kada bi joj govorila za mnoge
predmete za kojim je žudjela: „Imam ja to
baš isto takvo na Šipanu!“*

Slikar, pjesnik i filmski redatelj Anton Perich predstavio se izborom svoje poezije u zajedničkoj zbirci *S ove strane mosta*. Stjepan Šešelj piše da su Pericheve pjesme „zapusi, kao kovitlaci vjetra što izvija se i raste i savija se, poput bure, široka, juga ili maestrale“.¹⁷ Ne mislimo da se ovakvim pjesničkim iskazima može nešto reći o poeziji jer je ona stvaralačko ostvarenje nadarene osobe, a ne slučajni fenomen nastao djelovanjem prirodnih sila. Kultura se može opisati kao čovjekovo ostvarenje prema onomu što je natura, priroda, ali kultura je proizvod ljudskoga uma, zamisli, htijenja i

¹⁷ Šešelj, Stjepan, *Anton Perich* (u: S...), str. 108.

sposobnosti. Stoga je kultura sve ono što nije natura, iako se one nužno isprepleću. Svoj je umjetnički potencijal Perich ostvarivao na različitim poljima. U prvoj pjesmi *Bio sam pjesnik* predstavlja svoj odnos prema svijetu oko sebe i potrebu da bude ispunjen i sretan. Čovjekov život se ne može definirati jednom ili dvjema potrebama, već je on veliki roj osjećaja, znanja, ostvarenja, nedoumica, učenja i zaboravljanja, ispunjenosti i traganja jer nije našao ispunjenje želja i znatiželja. Sve što ti se događa, kaže Perich, varljivo je, nestaje u zraku i tvoje su slave bile uzaludne:

*Slavio sam.
Slavio sam.
Jedna po jedna
Slave su se
Digle u zrak
Na krilima
I bez krila
I digle u zrak
Sa pticama
I sa molitvama.*

Pjesmom *Gdje je sredina mene* Perich definira čovjeka, ne ulazeći u aristotelovsku zamisao o logosu, riječi, jeziku i razumu. Za njega je ljudsko biće, on sam, mozaički sklop svjetlosti i membrana, ljubavi i zemlje, ravnoteže i sigurnosti, vanjskoga izgleda i unutrašnjosti. Čovjek je, kaže Perich, osoba cjelovitosti i ljepote. Njegovo je biće svojevrsna mandala, krug stabilnosti kako bi postao potpunim i višom cjelinom. Uz cjelovitost, kao da ne želi zaboraviti ni svoje kršćansko naslijeđe, Perich seže i za ljepotom, koja se po tominskoj estetici ne može ostvariti bez cjelovitosti (*integritas*).

Ljubav je božanstvo pohvala je čovjekovim dvjema stranama: na jednoj su rogovi, a na drugoj krila. Čovjek ljubavi gradi kule s mnogo balkona, ali često ne uspijeva jer se one pretvaraju u kule babilonske, nesklad između onoga što se hoće i onoga što se uspijeva. Ljudska je potreba ljubav; čovjek želi biti koristan, nezlonamjeran, pravedan i odan, nastoji biti i gospodar i sluga ljubavi, pokoravati joj se i biti joj nadređen. Kako uspjati i tijekom života pokazivati perspektivu svih svojih strana i kako razumjeti perspektive drugih ljudi, njihove potrebe i brige, njihovu korist i nezlonamjernost? Može li se čovjek usredotočiti na svačije potrebe? Da, kad krila prevladaju nad rogovima, no ti trenutci nisu trajni, povremeni su i kratki. Dakako, ljubav je, kaže Perich, vodilja odgovornosti za postupke i odnose prema drugim ljudskim bićima. Smrtnost nas tjera da snažno i brzo mučimo i planine, a sklad i odgovornost, ljubav, nam izmiču sve dok nas slabost i smrt ne sjedine s Bogom:

*A čovjek je smrtan
Sve do onog dana
Kad mu se
Sila*

*Pretvori u slabost.
Kad mu se sila
Pretvori
U slabost
Onda kao ljubav
Bit će i čovjek
Božanstvo.*

Školovanje i kulturalni kontekst rezultiraju stavovima da su književna djela ostvaraji elitne manjine, koja, istina, može, a i ne mora, u svoj rad i promišljanje uključiti zahtjeve naroda, njegove težnje, baštinu, raspoloženje i osjećaje prema posve određenim pojavama. Istina je, međutim, da umjetnost nije podložna elitizmu i da je previše često u povijesti dokazala suprotno: nadarene su osobe stvorile najbolja umjetnička djela, zagonetno i tajnovito jezikom preoblikovavši svijest i svoje zamisli u književna djela. Ove ćemo skraćene prikaze dijela emigrantskih pjesnika završiti baš takvom nadarenom osobom, koja je uspjela hrvatskim jezikom pisati dobru poeziju (p)ostavljajući u njoj tragove zemlje primateljice.

Mario Kalfić (rođ. 1977.) u rodnomu je Kaknju živio do godine 1993. kada je morao napustiti dom i preseliti najprije u Vareš, pa u Stolac da bi godine 1999. emigrirao u Sjedinjene Američke Države, gdje je radio kao varilac. Kalfić je svojim životom i poezijom pokazao hrvatske emigrantske obrasce – naporan rad na teškim poslovima da bi se preživjelo u tuđini, shvaćanje da se vlastiti jezik i identitet moraju čuvati i na njemu stvarati novu vrijednost i poteškoće da se upozna publika s djelom i u domovini i u zemlji primateljici. Da živi u domovini, možda bi kritičari Kalfića približavali kvorumašima, dakako jer se radi o velikoj i heterogenoj skupini pjesnika koji su razvili autopoetike i ne slijede neku zajedničku nit. Sintaksom Kalfićeve pjesme u sebi kriju različite slojeve, heterogene su same po sebi i ustrojstvom i pjesničkim motivima. Kod Kalfića ćemo naći stihove usredotočene na osobne emocionalne procese, prognanost kao stanje trajne svijesti, ironiju i filozofijska pitanja o svijetu besmisla, nespokoja i opće nejednakosti:

*Gasim se kao veliki dimnjaci vaših i naših gradova,
što su zagađivali čist zrak
a mi obolijevali i nestajali jedan za drugim.
Stojimo u redu za smrt a nismo ni svjesni.
Sjetim se kad sam imao sjaj,
svjež upaljen plamen je nadaleko bacao zrake živosti...*

Đuro Vidmarović dobro primjećuje kako se „pjesnička riječ hrvatskog izvandomovinstva okreće novim predmetno-tematskim ishodištima, te da traži poetski kompromis, pa čak i nove vrijednosti u simbiozi s kulturnim stečevinama zemlje useljenja.“¹⁸

¹⁸ Vidmarović, Đuro, *Hrvatski blues* (u: Utkani... str. 49.)

Pjesnik Stevo Leskarac programskom pjesmom *Izazov radosti* obraća se čovjeku i svemiru u *nedosanjanom snu* da dosegne vrhove i ostari se među zvijezdama. Najgore tek dolazi, kad jutro *okrutno* prekine snove, ali pjesme kruže svemirskim prostorom i tim se kruženjem ostvaruje umjetnost, stvaralaštvo, dakako i umjetnost riječi. Danas ne čitamo često pjesme suvremenika spjevane u savršenomu versifikacijskomu redu. Stevo Leskarac je, međutim, savladao vezani stih i tradicionalnu versifikaciju pa ćemo među njegovim pjesmama lako uočiti deseterce i dvanaesterce, ali i duže, odmjerene, stihove koje nagingu besjednovnosti uz stalnu rimu, najčešće u križnom rasporedu.

U Leskarčevu se ciklusu izmjenjuju pjesme o umjetnosti i stvaralaštvu, hrvatskomu jeziku i narodnim običajima, narodnoj baštini. U svima prevladava noć, tamne boje, tek mjesec se gdje gdje pojavi i grane zora s upitnicima. Pjesnik osamljenosti i pitanja kao da je stalno *nadomak buđenju* kako je i naslovio jednu od svojih pjesama. Zemljom caruju tišina i praznina, a čovjek se pita što će donijeti buđenje. Zemlja u Leskarčevoj poeziji postaje pustoš, ne može se oprijeti sunčevim zrakama i polako gubi svoj pokrov, plodnost i budućnost. U svojemu je poetskomu ekosustavu počeo gradnju svojih simbola mraka, zaostajanja i nestajanja, snova i snoviđenja s trajnim upitnicima o tomu što će biti dalje, što će donijeti sutra. Hoće li novi dan biti prilika za novi početak ili nastavak uranjanja u snatrenje i očekivanje.

Pjesnik završava svoj izbor pjesmom *Vrane*. Već naslovom naglašava stalnost promjene, što vrane često simboliziraju, iako joj u različitim mitologijama daju i strašnije atribute, primjerice, prijenosnika duša u carstvo mrtvih. Tu zloslutnost i Leskarac naglašava drugim dvostihom (*Zacrnilo nebo poludjele vrane*). Svojim *bijesnim letom* vrane šalju oporuku. Klasični semiotički lanac objašnjava sporazumijevanje između pošiljatelja i primatelja porukom, koja omogućuje komunikaciju. Oporuka, pak, označuje neki kraj, dovršenost, nemogućnost kretanja i nastavka djelovanja. Kao što Poeov gavran može simbolizirati smrt i sudbinu, i Leskarčeve vrane mogu u čitateljskoj svijesti otvoriti pitanja stvaralaštva, smisla i životnoga putovanja pod zasjenjenim mjesecom i plamtećim slovima koja mogu nestati novim danom. Leskarac je vrstan versifikator, u njegovim stihovima progovara pjesnik odrastao na Ivanu Goranu Kovačiću i Vladimiru Nazoru, uzorima čiju pjesničke domete u formalnomu smislu vrlo uspješno slijedi.

Otvorena pitanja o stvaralaštvu u besanim noćima spjevana vrsnim stihovima daju jasan i nedvosmislen odgovor. Pjesme treba pisati i darovati ih publici, no je li se pjesnik probudio i može li se čovjek probuditi? Što, zapravo, čovjek može učiniti ako mu je san učitelj?!

Izvori

Zbirke Hrvatske izvandomovinske lirike:

1. *Šestero putnika*, New York, 2000.
2. *Pisma mojoj Hrvatskoj*, New York, 2000.
3. *Ka domu svom*, New York, 2003.
4. *Životne staze i sjećanja*, New York, 2005.
5. *Riječi moja, lanterno života*, New York, 2006.
6. *Da uzmognemo očuvati jezik pradjedova*, New York, 2007.
7. *S ove strane mosta*, New York, 2008.
8. *Utkani u naše korijene*, New York, 2009.
9. *Pjesmotvori iz daleka*, New York, 2010.
10. *Druga strana mosta*, New York, 2011.
11. *Po utrtrim putovima*, New York, 2012.
12. *U potrazi za izgubljenim obzorima*, Split, 2013.
13. *Na pragu doma*, Split, 2014.
14. *Obelisk slobodne Hrvatske*, Split, 2015.
15. *U New Yorku, kolijevki Hil-e*, Split, 2016.

Literatura

- Beker, Miroslav. 1999. *Suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Brešić, Vinko. 2001. *Teme novije hrvatske književnosti*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Čorić, Šimun Šito. 1991. *45 hrvatskih emigrantskih pisaca*, Zagreb: Sekcija DHK i Hrvatskoga centra P.E.N.-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu.
- Donat, Branimir. 1993. *Različito i isto*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Kadić, Ante. 1978. *Domovinska riječ*, I–II, München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Kordić, Lucijan. 1974. *Hrvatska iseljenička lirika*, Rim: ZIRAL.
- Listeš, Srećko. 2015. *Emigrantska Hrvatska revija*, Split: Naklada Bošković.
- Lukšić, Irena (ur.). 2002. *Egzil. Emigracija: Novi kontekst*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Mirth, Karlo. 2003. *Život u emigraciji*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Nikolić, Vinko. 1965. *Pred vratima domovine*, sv. 1., Buenos Aires: Knjižnica Hrvatske revije.

- Nikolić, Vinko. 1967. *Pred vratima domovine*, sv. 2., Buenos Aires: Knjižnica Hrvatske revije.
- Novak, Slobodan Prosperov. 2004. *Povijest hrvatske književnosti*, I. – IV., Split: Marjan tisak.
- Prpic, J. George. 1982. *Croatia and the Croatians: A Selected and Annotated Bibliography in English*, Scottsdale: Associated Book Publishers.
- Škvorc, Boris. 2005. *Australski Hrvati: mitovi i stvarnost*: rasprave i eseji o hrvatskoj emigrantskoj književnosti, egzilantima i imaginarnoj Hrvatskoj, Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.

Croatian emigrant lyrics association

Croatian demographic situation is the result of a bicentenary demographic changes, conditioned by ethnic, national, religious conflicts and economic and socio-political problems. The emigration from the homeland does not stop and there is also no significant return of Croats. Speaking of the phenomenon of emigrant literature, the issue of the community singled out in the system of the recipient country is very important. The separation from the mother country is visible in the otherness as well as the totality of the majority in the recipient country, but also in relation to the mother country. Croatian emigrant lyrics association was founded by a group of Croatian emigrants in America. They formally gathered within the framework of the Croatian World Congress, and by including the poets from Europe it becomes independent. Since 2000 it has been publishing one joint poetry collection annually that is also presented at the annual gathering of its members. The aims of the Association are the preservation of Croatian language and its promotion in the social environments in which they live. At the beginning of the 21st century the (non) stability of emigrants was disrupted by new modes of communication. Stable emigrants are a matter of interest to the literary science because synchrony and diachrony have been well-established both in the recipient country as well as in their homeland, so emigrants have faced literary trends and built their own literary activity. Spatial discontinuity, in the context of *global village*, has disappeared so it should be looked into how it affects the (non) stability of emigrants and their literary production. The key point of research in this paper is a genre (lyric poem) where we will follow relations in the cycle within the genre system, as it was created in the joint collections of the Croatian emigrant lyrics' members.

Keywords: Croatian Emigrant Lyrics Association, Croatian Emigrant Literature

Vlasta Rišner

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

vrisner@ffos.hr

Neka slovopisna, pravopisna i jezična obilježja *Bunjevačke i šokačke vile*

U radu se izdvajaju neka slovopisna, pravopisna i jezična obilježja Bunjevačkih i šokačkih novina te, u većoj mjeri, Bunjevačke i šokačke vile, koja od 1871. izlazi kao prilog Bunjevačkim i šokačkim novinama, a od 1873. do 1876. tiska se samostalno. Jezik kojim su novine pisane ne naziva se hrvatskim, nego određuje kao jezik bačkih Hrvata, Bunjevaca i Šokaca, ali se u novinama učestalo govori o hrvatskom kao jeziku uređenom normativnom literaturom koji, kao književni, a onda i jezik novina, treba slijediti. Pitanja o kojima se na stranicama *Novina* raspravlja odnose se i na pisanje odraza jata, a odgovor na to pitanje ima znatno veće značenje – zadire u shvaćanje (standardnoga) jezika kojim se namjeravaju pisati Bunjevačke i šokačke novine. U ovom se tekstu zbog svega toga izdvojena obilježja novinā opisuju u odnosu na jezik bačkih Hrvata i zagrebačke filološke škole. Opisuje se prevladavajući morfonološki pravopis, na morfološkoj se razini kao obilježje zagrebačke filološke škole izdvajaju nesinkretizirani množinski nastavci dativa, lokativa i instrumentala množine, a na tvorbenoj glagolska tvorba pod utjecajem jezika bačkih Hrvata. Nakon usporedbi zaključuje se je li jezik Bunjevačke i šokačke vile uistinu onakvim kakvim se opisuje u teorijskim raspravama na stranicama spomenutih tiskovina.

Ključne riječi: *Bunjevačka i šokačka vila*, novine, bački Hrvati, zagrebačka filološka škola

1. Uvod

Bunjevačka i šokačka vila bile su novine koje su od 1871. godine izlazile kao prilog *Bunjevačkim i šokačkim novinama*. Samostalno su tiskane od 1873. do 1876. podnaslovom ističući da će se osim politikom baviti i gospodarskim temama („gazdinstvom“) te će uz pouku donositi i zabavu. Već se u *Bunjevačkim i šokačkim novinama*, u čijem je okrilju *Vila* započela živjeti, ističe značenje nacionalne pripadnosti određene

zajedničkim jezikom; *našim maternjim jezikom*,¹ koji se u novinama uglavnom ne naziva hrvatskim,² ali određuje kao jezik bačkih Hrvata, Bunjevaca i Šokaca i dovodi u vezu s onodobnim jezikom Hrvata u Hrvatskoj. Pritom se hrvatski jezik smatra književnim jezikom kojemu se teži i razlikuje ga se od govora šokačkih i bunjevačkih Hrvata kao govornoga jezika. Dakle, hrvatski postoji kao književni jezik, iako, kako kaže jedan od bliskih Antunovićevih suradnika S. Vujević;³ „država ima posebno rodoslovno (genetično) kanoti krstno ime“, po kojem se „državnici različito imenuju, kano: Bunjevci, Slavonci, Dalmatinci, Herzegovci, Srbliji i. t. d. Nu u književnosti prima se jedan naslov kanoti prezime sviuh: ‘hrvatski jezik’“ (BŠN, 1870: 326).

Stipan Vujević u *Novinama* (1870: 311) kaže i sljedeće: „avedimo u naše škole književni, dakle u literarnom smislu tako zvani hrvatski jezik“⁴ jer „čisto šokačko-bunjevačko naričje nije shodno za obuku i naobraženje naše mladeži“. Osim toga, Šokci i Bunjevci na svome jeziku *nemaju dovoljno literature za obrazovanje djece* (BŠN, 1870: 326), a jezik je važna oznaka identiteta:

niko ne pomišlja da mi zahtivamo svuda i u svemu isključljivo naš jezik da vlada, niti da se na ovome vršu svi zvanični poslovi, to niti je zakonito a ni ciljishodno. Mi želimo samo da se sve važnije stvari koje se tiču puka i obćeg posla i našim jezikom obće (...). O ravnopravnosti našeg jezika u Subotici (BŠN, 1870: 31).

Kako se već u *Bunjevačkim i šokačkim novinama* izrijekom ističe značenje hrvatskoga kao književnoga jezika, u radu se pretpostavlja da će sadržaj hrvatskih jezikoslovnih rasprava i slovnica utjecati na jezik *Bunjevačke i šokačke vile*. Zbog toga se opisuju neka slovopisna, pravopisna i jezična obilježja *Bunjevačke i šokačke vile* u odnosu na jezik Hrvata u Hrvatskoj, s jedne strane, i Hrvata u Bačkoj, s druge strane.

2. O *Vili bibliografski*

Za pojavu *Novina i Vile*, kao i za veze s Hrvatskom, značajan je kalački kanonik i naslovni biskup Ivan Antunović koji je bio prvim urednikom i *Novina i Vile*, a aktivnim suradnikom i kasnijim urednikom bio je Blaž Modrošić.⁵ Početak je izlaska *Vile* u

¹ „(...) ali bi želili da se isto i u našim bunjevačkim školama dije većina naše dice, našim maternjim jezikom uči“ (BŠN, 1871: 3).

² O nazivu jezika u bačkih Hrvata v. Sekulić 2005: 1 i Vuković 2010: 286.

³ Riječi koje slijede u gornjem tekstu u *Bunjevačkim i šokačkim novinama* potpisao je „Bunjevac“, a uz Stipana Vilova vezuje ih Josip Buljovčić (1996: 28) prikazujući suradnike *Novina*.

⁴ Hrvatski se jezik određuje kao „onaj jezik kojeg smo dosad nazivali ilirskim, niki dalmatinskim, niki pako slavonskim jezikom“ (BŠN, 1870: 326).

⁵ U prvom je navratu Antunović uređivao *Vilu* od početka izlaženja iz tiska do 24. broja 1873. godine, a uredništvo 25. broja preuzeo je Blaž Modrošić. Tijekom 1875. dva su se urednika izmjenjivala; Antunović je uređivao pet brojeva toga godišta te nakon toga razočaran *Vilu* ostavio Modrošiću, koji je urednikom postao 10. studenoga 1875. i *Vilu* uređivao do kraja izlaska iz tiska.

Bunjevačkim i šokačkim novinama oglasen s namjerom razdiobe *poučnih* od *političnih* stvari (BŠN, 1871: 1) i tada se *Vila* ne tiska kao samostalan list nego kao dio *Novina*. Usprkos najavi iz 1871., prema kojoj u *Vili* neće biti politike, nakon dvije godine, kada se počinje samostalno tiskati (1783.), ona se reklamira kao novine koje „raznose političke vesti“ i šire „po slavianske obitelji koristnu i zabavnu pouku“⁶ (BŠV, 1873: 2). Tako joj se dodaje podnaslov u kojem se, uz gospodarstvo i pouku, ističe i politika:⁷

Od 6. broja 1875. godine mijenja se urednik i mjesto tiska; Ivana Antunovića zamjenjuje Blaž Modrošić, a iz Kalače tisak se seli u Baju. U zaglavlju novina dolazi do leksičkih, slovopisnih, pravopisnih i sintaktičkih promjena. Slovopisne se promjene odnose na pisanje odraza jata – umjesto *i* kojim se u zaglavlju do 10. studenoga 1875. bilježio odraz jata bez obzira na duljinu (*pridplata*, *cina*), od tog se, 6. broja 1875., dugi odraz bilježi s *ie* (*namijenjena*, *ciena*), a kratak s *je* (*mjeseca*), sukladno hrvatskoj novinsko-časopisnoj tradiciji. Pravopisna se promjena odnosi na uporabu zarezova umjesto točke iza novinskoga naslova, a sintaktička na dodavanje pridjeva *namijenjena* kojim se izrijekom ističe opća namjena konkretizirana imenicama u dativu:

Zanimljivo je i da se iz podnaslova izostavlja imenica *politika* koja se isticala za Antunovićevo uredništva (*Poučni, gospodarski i politični list/ List za politiku, pouku, zabavu i gazdinstvo*) usprkos ranijoj Antunovićevoj najavi da politiku neće unositi u *Vilu*, nego ostaviti u *Novinama*. U međuvremenu su se *Novine* ugasile pa je *Vila* ostala jedino preporodno glasilo bačkih Hrvata⁸.

⁶ I hrvatski su časopisi i novine često podnaslovom izricali namijenjenost zabavi i pouci (pedesetih godina *Neven* je podnaslovljen kao *zabavni i poučni list*, *Vienac* je od početka izlaženja 1863. godine do 1903. uz naslov imao dativni dodatak *zabavi i pouci*; izostavljen je pridjev *namijenjen* koji se pretpostavljao, dok se od 1903. do 1904. jednaka namjena izricala prijedložnim akuzativom: *časopis za pouku i zabavu*. Dativom se ista namjena izricala primjerice i u *Hrvatskoj lipi* 1875: *časopis zabavi i pouci*, a varaždinski *Pučki prijatelj* imao je podnaslov *poučan i zabavan časopis za puk trojedne kraljevine*. Tjednik *Dragoljub* (izlazio od 1867. do 1868. godine) svoju je jednaku ulogu isticao metaforom donošenja *voska s medom*.

⁷ Isti je podnaslov imala i istarska *Naša sloga: poučni, gospodarski i politični list*.

⁸ O odnosu biskupa Antunovića, *Bunjevačkih i šokačkih novina* te *Bunjevačke i šokačke vile* u literaturi se mogu pročitati tek djelomično točni podatci: „Ivan Antunović, urednik *Novina*, 1872.

O *Bunjevačkoj i šokačkoj vili* u literaturi se govori uglavnom uz *Bunjevačke i šokačke novine*. Tako je i u natuknici u *Hrvatskoj enciklopediji*, gdje se iznosi djelomično točan podatak da je *Vila* od 1873. do 1876. izlazila kao zasebne novine „pod uredništvom B. Modrošića“.⁹

3. *Bunjevačka i šokačka vila* u odnosu na hrvatske novine, jezik i kulturu

Po nazivu novinā (*Bunjevačke i šokačke novine*, *Bunjevačka i šokačka vila*) jasno je da se uredništvo obraća Bunjevcima i Šokcima, a u tekstovima često i Bošnjacima, smatrajući ih *trima najvećim hrvatskim (sub)etničkim skupinama u južnoj Ugarskoj* (Vuković 2010: 279). Danas se u literaturi govori o bunjevačko-bačkim Hrvatima (Sekulić 2005) ili bačkim Bunjevcima (Vuković 2010) te se ističe „manipuliranje identitetom“¹⁰ kojima su Bunjevci bili izloženi. S. Vulić (2019: 427) ističe razliku između bunjevačkih i šokačkih idioma, koja se često zanemaruje iako „pripadaju dvama različitim štokavskim dijalektima.“ U suvremenoj se dijalektologiji šokački govori opisuju kao govori slavonskoga dijalekta, a bunjevački kao novoštokavski ikavski.¹¹

R. Skenderović, istražujući značenje preporodnoga pokreta bačkih Hrvata i njihov odnos prema hrvatskoj kulturi druge polovice 19. stoljeća, ističe suradnju biskupa J. J. Strossmayera i I. Antunovića te zaključuje da su „zahvaljujući dvojici biskupa, bački Hrvati krajem 19. stoljeća u potpunosti integrirani u hrvatska kulturna, politička i

prestao je izdavati politički list i posvetio se izdavanju isključivo kulturnog lista *Vile* [podcrtala V. R.], koji je dotad izlazio kao prilog *Novinama*.“ (URL 1) Taj podatak vrijedi samo za vrijeme u kojem su izlazile i *Novine*, no ne potvrđuje se za sva *Vilina* godišta jer je umjesto Antunovića 25. broj *Vile* 1873. uređivao Modrošić, kao i brojeve od studenog 1875. godine do kraja tiska.

⁹ Navedeno prema: URL 2. Točan se podatak donosi u članku o Blažu Modrošiću na adresi URL 1, gdje se za Modrošića kaže sljedeće: „pročitavši napis Antunovićev putuje u Baju (Vancaga) da se s hrvatskim (bunjevačkim) pjesnikom Stipanom Grgićem-Krunoslavom dogovori oko uređivanja lista *Vila* (...).“ O promjenama urednika v. bilj. 4 i 7.

¹⁰ O tome piše P. Vuković u tekstu *Konstrukcija identiteta u bačkih Bunjevaca* (2010: 263–288) prenoseći riječi Milane Černelić, koja opisuje tri osnovna oblika „manipuliranja identitetom kojima su Bunjevci u Bačkoj bili izloženi u međuraću“ (Vuković 2010: 271): „1. Neutraliziranje ove skupine isticanjem njihove posebnosti: Bunjevci nisu niti Hrvati niti Srbi, već su oni četvrto pleme istog naroda ili četvrti i najmanji narod Kraljevine SHS., 2. Istanje njihove srodnosti i sa Srbima i s Hrvatima; Bunjevci mogu biti i Srbi i Hrvati, stvar je individualnog odabira kojem će se od dvaju naroda (ili dvaju plemena istoga naroda) prikloniti (...), 3. Odricanje Bunjevcima njihove nacionalne pripadnosti tvrdnjom da su Bunjevci zapravo Srbi katoličke vjere“ (Černelić 2006: 187).

¹¹ Osnovna je razlika između šokačkih i bunjevačkih govora u naglasku: šokački su govori u Vojvodini ikavski staroštokavski, a bunjevački novoštokavski ikavski. To podrazumijeva postojanje akuta u šokačkom govoru nasuprot bunjevačkom, u kojem ga nema. O tome više: Berbić Kolar i Kolenić (2014: 17–18). Opisujući hrvatska narječja u 19. stoljeću, Lisac (2015: 161) kaže: „Oko Sombora i osobito oko Subotice dobro su se čuvali bunjevački govori, ikavski i akcenatski novoštokavski.“

gospodarska zbivanja, što je omogućilo njihov nacionalni, kulturni i vjerski opstanak“ (Skenderović 2007: 85). Na temelju pisma fra Kaje Agjića, koje je 1936. poslao Ljudevitu Gaju, govori se o „sudjelovanju bačkih Hrvata u ilirskom pokretu“, a podatci potvrđuju „da je franjevački samostan u Baji dobivao Gajeve ‘Ilirske narodne novine’“ (Skenderović 2007: 86)¹² te tako bio upoznat s ilirskim pokretom i hrvatskim narodnim preporodom.

U *Bunjevačkim i šokačkim novinama*, kao i u jezikoslovnim raspravama u hrvatskim novinama i časopisima, izjednačuju se pravopisna i slovopisna obilježja. Urednik i suradnici *Novina* u raspravama koje nazivaju pravopisnima rješavaju slovopisna pitanja, kao što je pisanje odraza jata. Rješavanje toga pitanja zadire u shvaćanje standardnoga jezika, koji se tumači u odnosu na jezik Hrvata u Hrvatskoj, uz isticanje razlike između *pravopisa slovničnog* kao dogovorenog, propisanog jezika što različita *nariečja sastavlja* (BŠN, 1870: 110) i govorenoga jezika kao ostvaraja pojedinih skupina govornika. *Novine* se usmjeravaju prema jeziku propisanom slovnice, koje kao priručnici normiraju standardni jezik.

Bunjevačka i šokačka vila i simbolikom se svoga imena nastavlja na hrvatsku tradiciju preporodnih časopisa čiji su predstavnici *Danica* i *Zora dalmatinska*. Iako je u Hrvatskoj ilirizam sedamdesetih godina kada izlazi *Vila* završio, kao njegov se (kasni) odraz u *Vili* prepoznaje ilirska metaforika:

S „bunj. šok. novinami“ prestasmo za vrieme poput bukteće političke luči svietliti rodu svomu, znajući da u prvi čas najtvrdjega sna i najjasnija luč spavavšemu slabo pomaže. Nje stavismo u zabit do boljih vremenah dok neustane vitez dvostruka mača, – a dotle obuhvatismo pouku i zabavu objeručke, da se bližimo s rodom svojim cilju, spasavajućemu sve narode: sve za vjeru, narodnost i rieč svoju! (BŠV, 1873: 2).

Kao i većini hrvatskih časopisa sedamdesetih godina 19. stoljeća, *Vili* je namjera donositi zabavu i pouku, a sve to vlastitim jezikom, koji je svetinja i odraz nacionalnog identiteta. Iako jezik Bunjevaca i Šokaca urednik Ivan Antunović ne imenuje kao hrvatski¹³ nego određuje zamjenicama *naš* i *svoj*, kulturne su veze jake te su podršku početku izlaska *Bunjevačkih i šokačkih novina* dale i hrvatske novine. Potvrđuje to *Zatočnik*,¹⁴ koji dva puta (1869. i 1870.¹⁵) objavljuje *Pouzdanicu g. kanoniku Ivanu Antunoviću od*

¹² Podatci se navode prema tekstu R. Skenderovića koji prenosi podatke iz sljedeće građe: *Pisma pisana Dru Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828.–1850)*, ur. Velimir Deželić st., Zagreb, 1909: 6.

¹³ Pridjev *hrvatski* upotrebljava Ivan Antunović tek poslije, u svojoj *Razpravi o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih* (1882: 69), v. Vuković 2010: 286.

¹⁴ *Zatočnik* su bile dnevne novine koje su izlazile u Sisku kao nastavak *Pozora* i *Novog Pozora*. Promjene naziva i mjesta tiska bile su rezultat njihove česte zaplijene. Nakon još jedne kratke promjene imena u *Branik*, tisak se spomenutih novina vraća u Zagreb (1871.), a ime mijenja u *Obzor*.

¹⁵ Prvi put: *Zatočnik*, 23. listopada 1869., drugi put: *Zatočnik*, 21. siječnja 1870.

subotičke omladine. Iako ne donosi posve točne podatke o urednicima *Bunjevačkih i šokačkih novina*,¹⁶ *Zatočnik* podržava samu ideju izlaska novina ističući hrvatsko zajedništvo: *Od probudjenja Bunjevacah najveću korist crpit će hrvatski narod*. (Z, 1869: 43/1). To se zajedništvo ogleda izrijekom, tj. sadržajem, hrvatskih i bačkih novina, ali i njihovim izrazom, tj. jezikom.

Koliko se pratio hrvatski tisak, i to s različitih strana, potvrđuje *Vila* (1873: 99–100), koja prenosi otvoreno pismo porečkog biskupa Jurja Dobrile objavljeno u časopisu *Naša sloga*,¹⁷ dok se u rubrici „Novinski glasi“ komentiraju vijesti o kojima pišu tada najpoznatije hrvatske novine *Obzor*:

U „Obzoru“ preporučuje neki dopisnik iz Tovarnika (u Srijemu) da se čelarstvo u naših učilištih i u pučkih školah, poput Cislitave, uvede kao obligatan (obvezovan) predmet. Mnogo pametnije nego kojekakve nakarade, kojih ni učitelj sam nezna. (BŠV, 1873: 92); Obzor kaže: da se imadu činovnici ogledati ovde u Slavyi, a onde u Mažuranicu, pak će nestat deficita i realna i moralna (BŠV, 1873: 107).

Da *Vila* prati hrvatske novine, pokazuje i spominjanjem *Primorca*¹⁸ iz Kraljevice: „Srdačno pozdravljamo „Primorca“ List što ga izdaju bratja na primorju u Kraljevici, i toplo ga preporučamo svemu rodu na jugu i istoku“ (BŠV, 1873: 92). Osim zagrebačkoga *Obzora*, istarske *Naše sloge* i kraljevičkog *Primorca*, uredništvo *Vile* navodi i druge hrvatske novine; one s hrvatskoga sjevera – donosi se popis „naših listova“ sa „satinicom“ iz varaždinskog *Pučkog prijatelja* (BŠV, 1875: 3–4); s istoka (osječki *Napredak*) i juga: navodi se zadarski *Narodni list*, kao i stručna glasila za učitelje, pravnike i gospodarstvenike, novine namijenjene različitim dobnim skupinama čitatelja (*Smilje* i *Bosiljak* kao listovi za mladež) te nabožno orijentirani listovi. U popisu se ističu i poznate *Narodne novine* te *Vienac*, ali i manje poznata *Hrvatska lipa*, s bilješkom da izlazi u Zagrebu „od nove godine“ (BŠV, 1875: 4). Prvi broj *Hrvatske lipe*¹⁹ ima nadnevak „3. siječnja 1875.“, a *Vila* u kojoj se *Lipa* spominje „7. siječnja 1875.“!

Veze se s hrvatskom filologijom potvrđuju i spominjanjem hrvatske jezikoslovne literature, *Slovnice* A. Vebera, *Recimo koju* F. Kurelca (u donjem tekstu: *Karelca*) i Šulekovih rječnika, o kojima piše Blaž Modrošić:

Uzmite Veberovu 'slovnice latinsku za dolnje gimnazije' pa ćete se diviti tančini duha u hrvatskom Ciceronu: pogledajte Trnskov prijevod „Kraljodvorskoga

¹⁶ O tome više: Skenderović 2007: 89–90.

¹⁷ *Naša sloga* bile su prve istarske novine na hrvatskom jeziku, a od 1870. do 1899. godine izlazile su u Trstu. Nakon toga tiskaju se u Puli do 1915. godine.

¹⁸ *Primorac: list za politiku, narodno gospodarstvo i pomorstvo*, izlazio je u Kraljevici od 1873. do 1878.

¹⁹ *Hrvatska lipa* izlazila je samo 1875. godine, a urednici su joj bili Dragutin Jagić (do 18. broja) i Vjekoslav Klaić.

rukopisa; " Miškatovićeva „Turgenjeva;“ Karelčevu „Recimo koju;“ Jurkovićevo „Janješce,“ i u obće prevode zagreb. klerikah (...).“ (BŠV, 1872: 39).

U daljem tekstu Modrošić hvali Šulekov rječnik, ističući njegovo značenje pri stvaranju znanstvenoga nazivlja iako mu krivo pripisuje Karadžića,²⁰ Obradovića i dubrovačke klasike kao izvore. Ipak, upoznatost sa sadržajem rječnika Modrošić svjedoči navođenjem znanstvenih naziva iz Šulekova rječnika: „(...) nadam se da neće te ostati pri svojih načelih, već će te naučiti što je: lučba (kemia), naravoslovje, prirodoslovje, siloslovje, rudarstvo, bilinstvo, živinstvo, zvjezdoznanstvo, i. t. d.“ (BŠV, 1872: 40). Poznavanje hrvatske tradicije pokazuje Modrošić i iluminativnom citatnošću,²¹ kada želi odrediti sebe i novine u kojima piše kao poznavatelja suvremene hrvatske filologije te upotrebljava naslov knjige Frana Kurelca *Recimo koju* govoreći:

Učeni filolog Fran Kurelac naslovio je ovimi ričmi pred nekoliko godinah jednu svoju zanimivih knjigah. Pa jer i vrime i nužda zahtiva, nadajem i ja predmetu, o kom ću da progovorim, isti naslov. Recimo dakle i mi koju (BŠV, 1871: 37).

Modrošić je poznao Kurelčevu knjigu, kao i ostalu hrvatsku normativnu literaturu, a može se pretpostaviti da Karadžića i Obradovića smješta među izvore Šulekova rječnika kako bi uspostavio formalnu ravnotežu uvodeći izvore s različitih slavenskih strana. Modrošić izrijeком podržava ideju „jugoslavenskoga“ jezika: „Medjutim taj jezik, kojim govorimo mi nit je ilirski, nit hrvatski, niti srbski, slovenski bugarski – nego je to jedan jezik jugoslavenski, kojim besjedi devet južnih pokrajinah naši“ (BŠV, 1871: 38). Usporedba tih riječi s onima koje izriče o književnom jeziku pokazuje da i pojam jugoslavenskoga za njega nije jednak onom što predstavlja u suvremenom jezikoslovlju; Modrošić kao uzor uzima „zagrebački gimnazij“ i „zagrebačke učitelje narodnjake“, a autori su normativne literature koje treba slijediti „zagrebački strukovnjaci.“ (BŠV, 1871: 38), Stoga se može pretpostaviti da je pojam jugoslavenski Modrošiću jednak južnoslavenskom, tj. ilirskom. P. Vuković (2009: 101) u *Leksikonu podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca* objašnjava pojam ilirskoga za urednika *Bunjevačkih i šokačkih novina*: „U ugarske ‘Ilire’ *Novine* pritom ne ubrajaju samo Bunjevce, Šokce i Bošnjake kojima se izravno obraćaju kao svojim čitateljima, nego i Hrvate kajkavce u Podravini i Pomurju te Gradišćanske Hrvate u Đurskoj biskupiji (...).“ Dva se spomenuta glotoni-

²⁰ Iako je Šulek imao u rukama Karadžićev rječnik, on je na njega slabo utjecao, a većega utjecaja nije ni moglo biti jer Karadžić pretežito popisuje riječi konkretnoga značenja, a Šulek stvara znanstveno nazivlje.

²¹ Iluminativna se citatnost u knjizi D. Oraić Tolić *Teorija citatnosti* (1990: 43–46) suprotstavlja ilustrativnoj citatnosti. Dok ilustrativna citatnost podrazumijeva uobičajeno shvaćeno navođenje tuđega teksta („neki tekst citira tuđi tekst tako da imitira njegov smisao“), kod iluminativne se citatnosti „citatni tekst orijentira na originalno autorovo iskustvo“, a tekst „nastoji sam sebe prezentirati i potvrditi“ (Oraić Tolić 1990: 45).

ma – ilirski i jugoslavenski – izjednačuju i 1874. u Predgovoru jezikoslovnomu priručniku *Gyakorlati Ilir Nyelvtan (Praktična ilirska gramatika)* Ivana Mihalovića,²² koji je također bio suradnikom *Bunjevačke i šokačke vile* (Mlikota i Lehocki-Samardžić 2016: 260). Mihalović i sama slovnička pravila piše pod utjecajem Mažuranićeve *Slovnice*,²³ te se tako praktično potvrđuju Modrošićeve, ali i riječi S. Vujevića, o potrebi da se slijedi postojeća hrvatska norma opisana u normativnoj literaturi.

Vujević također razlikuje književni (tj. standardni) jezik od razgovornoga jezika, i u tekstu objavljen u *Novinama* pita se: „No kako bi se mogao naš jezik izgladiti, izravnati: ako ne po slovnici, koja nam ima služiti kazalom na polju književnosti?!“ (BŠN, 1870: 109). Izbor normativne literature za Vujevića je jasan: „Samo budimo složni s Hrvatom, držmo se onih slovničnih pravilah; koja su nam Hrvati pripisali, inače bit će zidanje babilonskoga tornja, bitće nam smiša u jeziku, te nećemo moći jedan drugog razumiti“ (BŠN, 1870: 110).

Da bi se pokazalo razlikuje li se i praktično na stranicama *Bunjevačke i šokačke vile* književni od razgovornoga jezika, istražiti će se i opisati neka njezina slovopisna, pravopisna i jezična obilježja koja pokazuju pripadnost jeziku zagrebačke filološke škole kao književnom jeziku ili pak govoru bačkih Hrvata kao razgovornomu jeziku. Polazi se od pretpostavke da *Novine*, na čijim se stranicama raspravlja o shvaćanju jezika,²⁴ objavljujući rasprave i pisma većeg broja suradnika nego što to čini *Vila*, nužno donose različiti „privatni“ jezik svojih suradnika, a time u većoj mjeri potvrđuju šarolikost razgovornoga stila svojih čitatelja, i to kroz jezik onih koji na stranicama *Novina* polemiziraju. Jezik *Vile* ujednačeniji je, bliži književnom, tj. standardnom jeziku. To bi se manjim dijelom moglo pripisati i najbližem Antonovićeve suradniku i u određenom razdoblju uredniku *Vile* Blažu Modrošiću,²⁵ za kojega Buljovčić (1996: 27) kaže da je *pisao izgrađenijim i stilski dotjeranijim jezikom* od većine ostalih suradnika, što je rezultat njegova školovanja u Zagrebu.

²² Autorice pogovora pretisku Mihanovićeve slovnice (J. Mlikota i A. Lehocki-Samardžić 2016: 265) donose prijevod Predgovora u kojem se kaže: „Poziv na pretplatu“ koji se odnosi na ovo izdanje jasno izražava cilj, koji autor želi postići s ovom knjigom, a taj je: da se svakome Mađaru pruži prilika za učenje ilirskoga, odnosno južnoslavenskoga jezika [podcrtala V. R.], bez da prestane biti Mađarem“. Buljovčić (1996: 27) spominje Mihalovića kao suradnika *Bunjevačkih i šokačkih novina*.

²³ Usporedba nazivlja, propisa i opisa potvrđuje utjecaj četvrtoga izdanja Mažuranićeve slovnice (*Slovnice Hèrvatske za gimnazije i realne škole iz 1869.*) kao Mihalovićeve uzora (Mlikota, Lehocki-Samardžić i Baraban 2016: 121–145).

²⁴ Razmišljanja se nekih suradnika razlikuju od Modrošićeva i Vujevićeve, npr. Pekanović izjednačuje književni s govornim jezikom te drži da i *Novine* treba pisati samo ikavskim odrazom jata, a Bozo Šarčević kasnije, u drugom godištu *Novina*, brani izjednačavanje govora i pisma zalazuci se za fonetski pravopis. Više u: Buljovčić 1996.

²⁵ Govori se o manjem utjecaju jer Modrošić nije bio samo urednikom *Vile*, nego i suradnikom *Novina*.

4. Slovoпись, pravopis i jezik *Vile* između dviju tradicija – Hrvata u Hrvatskoj i Hrvata u Bačkoj

Vežu jezika *Vile* s hrvatskom jezičnom normom te manjim dijelom s govorom bačkih Hrvata, tj. bunjevačkim i šokačkim idiomima, potvrđuju njezina slovoписьna, pravopisna, fonetsko-fonološka, morfološka i tvorbena obilježja, od kojih se navode sljedeća:

4.1. Slovoпись

4.1.1. Bilježenje odraza jata

U prvom se godištu *Vile* i dug i kratak odraz jata gotovo redovito bilježe s *i* (npr. *Upotribljivat se sljedećim načinom ima.*, BŠV, 1871: 4), što je obilježje bunjevačkih govora²⁶ iako i među Šokcima ima ikavskih govora (v. Vulić 2019: 428). Izuzetci su od navedenog pretežitog bilježenja pojedinačni primjeri uporabe rogatoga *e* (*ě*), tako se akuzativ množine imenice *dijete* bilježi kao *dětcu* (BŠV, 1871: 11). U drugom godištu *Vile* ista se duljina jata bilježi na različite načine; iako *Vila* te, 1872. godine, započinje pjesmom u kojoj se dugi odraz jata bilježi s *ie*, a kratki s *je*, što prevladava i u trećem godištu (1873.), nalaze se i primjeri starijega bilježenja preneseni iz hrvatskoga jezika (*ě*), utjecaja govora bačkih Bunjevaca koji su prevladavali u prvom godištu (*i*) te pojedinačni primjeri ekavskoga odraza jata, koji se mogu protumačiti utjecajem srpskoga jezika (*e*), npr.: *věžbati* (BŠV, 1872: 36), *diteljina* (BŠV, 1873: 20, 48), *gusenice* (BŠV, 1873: 74), *slep* (BŠV, 1872: 40). Potvrđuju se i primjeri različitoga bilježenja u istoj sintagmi: *cielu nedilju* (BŠV, 1873: 56). Može se zaključiti da *Bunjevačka i šokačka vila* u prvom godištu slijedi ikavski govor bačkih Bunjevaca, a u drugom, te osobito trećem godištu, bilježenje je odraza jata pod utjecajem standardnoga hrvatskog jezika, kao i njegova publicističkoga stila, tj. jezika hrvatskih novina i časopisa.²⁷

4.1.2. Bilježenje slogotvornoga *r* - /r/

Bunjevačka i šokačka vila slijedi hrvatsku novinsko-časopisnu tradiciju i /r/ bilježi dvoslovom, ali neredovito, te se ondje nalaze i primjeri bez *e*, kao npr. *svrha* (BŠV,

²⁶ Još se tridesetih godina u jezikoslovnoj literaturi kaže: „Bački Bunjevci su doista štokavci, potpuni ikavci i nove akcentuacije kao i Bunjevci u Lici i drugdje“ (Ilovac 1927, navodi se prema: Sekulić 2005: 7). Ikavski se odraz jata spominje i u suvremenim dijalektološkim raspravama; Lisac (2015: 161) navodi: „Okolo Sombora i osobito oko Subotice dobro su se čuvali bunjevački govori, ikavski i akcenatski novoštokavski“.

²⁷ O tome u tekstu *Jezik hrvatskih novina i časopisa u 19. stoljeću* Rišner (2015: 277–278): „Uporaba *ie* za dug i *je* za kratak odraz jata ustalila se u *Danici* i *Narodnim novinama*, koje su prije toga, 1849. godine, *ě* zamijenile s *ie* upotrebljavajući ga u slogovima s dugim, ali i s kratkim odrazom jata. Dvoslov *ie* bilježen je umjesto *ě* i u Mažuranićevoj *Smerti Čengić-age* objavljenoj u godišnjaku *Iskra* još 1846. godine.“ Normativno se zamjena „rogatoga *e*“, kao i dvoslova *er* za slogotvorni *r* /r/, ozakonjuje tek trećim izdanjem Veberove *Slovnice hrvatske za srednja učilišta* 1876.

1871: 6), i primjeri s *e: kervca, Cerkvi* (BŠV, 1873: 53). Što se hrvatske norme tiče, može se reći da 1859. godine Mažuranić normira dvoslov *er* za /r/, ali se 1864. u časopisu *Književnik* (24) kaže da *r* „među dva suglasa, netreba za izgovor nikakova pomagачa“. Ostale hrvatske novine i časopisi /r/ bilježe neujednačeno; *Vienac* ga, kao i *Književnik*, ne upotrebljava. Prema tomu, sama se pojava dvoslova *er* za /r/ u *Vili*, kao i neujednačenost bilježenja, može povezati s hrvatskom tradicijom.

4.1.3. Odras jata iza pokrivenoga *r*

Iza pokrivenoga *r* odraz je jata neujednačen, ali se nerijetko ostvaruje hiperjekavizirano (kao *ie*): *sriedstva* (BŠV, 1873: 74), *usrieći* (BŠV, 1873: 53), *trieba* (BŠV, 1874: 12), *zapriečiti* (BŠV, 1874: 12), što se neredovito nalazi i u hrvatskim novinama.

4.2. Pravopis

Na granicama morfema u *Vili* se poštuje morfonološko načelo, što upućuje na hrvatsku normu i prevladavajuću novinsko-časopisnu tradiciju. Na granicama riječi također je pretežito morfonološko pisanje, ali nalazi se i primjera sastavljenoga pisanja naglasnih cjelina, što svjedoči o utjecaju fonetskog pravopisnog načela ranijih Bunjevaca, osobito Stjepana Vilova. Tako se u *Vili* potvrđuje sastavljeno pisanje futura I. i niječnice s glagolom; *Zanimaće vas* (BŠV, 1873: 73), *neuzrokuje* (BŠV, 1873: 64), no takvo je pisanje rubno, za razliku od *Bunjevačkih i šokačkih novina* gdje su primjeri češći. Tako se u samom početku *Novina* nalazi npr. *Zoraje zazorila, bitiće, skojima*, BŠN, 1870: 1, a fonetske se riječi bez bjelina neredovito bilježe i kasnije.

Usporedi li se pravopis *Novina* i *Vile*, primjećuje se razlika između govornoga jezika (razgovornoga stila) koji se potvrđuje u pismima i komentarima čitatelja objavljivanih, uz novinske članke, na stranicama *Novina*, i književnoga jezika (književnomjetničkoga stila) *Vile*. Može se reći da se objavljivanjem članaka različitih autora koji u *Novine* šalju svoje dopise (obično potpisane inicijalima ili pseudonimom) unosi osobni, privatni pravopis različitih dopisnika, a taj je pravopis ponekad bliži fonetskomu načelu nego što pokazuje pravopis ostalih novinskih članaka. Kao potvrda navodi se dio primjera fonetskoga pisanja naglasnih cjelina u *Dopisu* objavljenom u *Bunjevačkim i šokačkim novinama* (1872: 122):²⁸

Gonime sudbina..., *Dobilismo* dopise..., *i oni, kojisu* zakleti..., *imaoje* Bunjevački puk..., *moglobi* bit dosta..., *Promislitise* moram, *kakvimi* je jad na srcu..., *Subotički* Bunjevci (...) *nemoguse* svojim jezikom služiti., *kakose* po magjarijo *nještoga* snašlo, *bitićemo*²⁹ izključeni i iz crkve...

²⁸ Tekst *Dopisa* zauzima četvrtinu stranice.

²⁹ Kada je pri tvorbi futura prvog infinitiv na prvom mjestu, često se futur tvori hiperpravilno, tj. bez gubljenja završnoga infinitivnoga *i*, kao što je i u gornjem primjeru.

Među obilježja *Vile* kojima se ona povezuje s hrvatskom novinsko-časopisnom tradicijom³⁰ pripada i završno *h* u genitivu množine imenica, npr.: *više putah* (BŠV, 1873: 108), *želje iskrenih srdacah* (BŠV, 1873: 66). Takvo se *h* u većine hrvatskih jezikoslovaca (v. Tafra 1995: 109–130) smatra pravopisnom oznakom dužine i također je obilježje zagrebačke filološke škole.

4.3. Fonetika i fonologija

U *Bunjevačkoj i šokačkoj vili* zabilježen je i oblik *diteljina*³¹ (1873: 20, 48), što upućuje na utjecaj slavonskoga dijalekta, u kojem se *l* i *n* ispred *i* često ostvaruju kao *lj* (Vranić i Zubčić 2018: 547). *J* se umeće i ispred *n* kao u primjeru *narodnje* (BŠV, 1873: 5), *nješto* (BŠV, 1871: 5). Zijev se pretežito ne premošćuje te se ne umeće *j* između dvaju samoglasnika: *što starij idjem* (BŠV, 1871: 50), *starij doba* (BŠV, 1871: 32).

Valja istaknuti i uporabu fonema *h*, kojega nije bilo u bunjevačkom govoru (Vulić 2019: 426), gdje se *h* gubi ili zamjenjuje *s j* i *v*, a u određenim položajima i sa *š* te *k* (u suglasničkoj skupini *ht*) (Sekulić 2005: 16). U *Vili* se *h* rabi u većini leksičkih *i* u dijelu gramatičkih morfema; ne samo kao pravopisna oznaka dužine u genitivu množine imenica, nego i u pridjeva, iako neredovito, npr: *učiteljima početnih naših narodni Škulah*; U *Bunjevački Šokački Novinah* (BŠV, 1872: 3).

4.4. Morfologija

Bunjevačka i šokačka vila nastavcima pretežito slijedi jezik zagrebačke filološke škole, što je vidljivo iz primjera množinske sklonidbe:

– dativ mn.: *Otvorena rieč sviem Bunjevcom i Šokcem* (BŠV, 1873, 2: 1), *da možemo našim Bunjevcom prodavati* (BŠV, 1871: 40), *Našim Čitateljem!* (BŠV, 1875: 17)

– lokativ mn.: *Kad ovu mora čoviek slušat (...) na njivam, na zabavam* (BŠV, 1875: 18)

– instrumental mn.: *A kako smo tamo s pučkimi školami?* (BŠV, 1871: 38), *Fran Kurelac naslovio je ovimi ričmi* (BŠV, 1871: 37).

Bunjevačke i šokačke novine na početku izlaženja uz jezik zagrebačke škole slijede i govor bačkih Bunjevaca, što pokazuje usporedba početnoga dativnoga obraćanja: *Iskrene riči učenim Bunjevcom i Šokcom* (BŠN, 1870: 5).

U *Vili* su potvrđeni i primjeri uporabe neodređenoga oblika pridjeva umjesto određenoga: *Koji je to knježevan jezik?* (1871: 38), *Učimo naš knježevan jezik* (BŠV, 1872:

³⁰ Usprkos tomu što je Jagić 1864. u časopisu *Književnik* kritizirao pisanje završnoga *h*, ono se bilježilo u većini hrvatskih novina i časopisa i nakon toga, a osobito se dugo čuvalo u reklamama i oglasima (do kraja 19. stoljeća, a rubno i nakon toga) (Rišner 2015: 274).

³¹ Imenicu istoga značenja Sekulić (1991: 175) u Bunjevaca bilježi kao *ditelna*.

72); *glavan dogodjaj* (BŠV, 1873: 2). Iako se može reći da se u hrvatskih pisaca toga doba (druge polovice 19. stoljeća) „u većini djela dobro razlikuje određeni i neodređeni pridjevni oblik“ (Vulić i Laco 2015: 205), u književnim se tekstovima nalazi i nedosljednosti,³² koje se potvrđuju i u hrvatskim novinama i časopisima prvih tridesetak godina 20. stoljeća³³ te se spomenuto obilježje, s jedne strane, može dovesti u vezu s hrvatskim jezikom. Međutim, da je o odnosu pridjevnih oblika razmišljao i sam urednik *Vile* Ivan Antunović pri jezičnim promjenama svoga romana *Posljednji Gizdarev*, koji je nastajao u vrijeme izlaska *Vile*; oko 1875, potvrđuju Antunovićeve „sekundarne intervencije u jezik i stil primarnoga zapisa“ (Vuković 2015: 275),³⁴ među kojima je zamjena neodređenoga pridjevnog oblika određenim.³⁵ Kako veći dio ostalih Antunovićevih promjena ide u smjeru poštovanja norme (npr. hiperjekavizam *osjegurao* mijenja u *osigurao* te odustaje od bilježenja jotacije u primjerima kao što je *hćela*³⁶), može se pretpostaviti da su prvotni neispravni pridjevni oblici u književni jezik ušli iz govora, tj. da su postojali i u govoru bačkih Bunjevaca. Potvrdu daje i J. Buljovčić (1996: 60), koji uporabu neodređenoga pridjevnog oblika umjesto određenoga u *Bunjevačkim i šokačkim novinama* vezuje uz govorna obilježja.

4.5. *Tvorba i uporaba glagola*

Jezič *Vile* u najvećoj mjeri potvrđuje dijalektna jezična obilježja u glagolskoj tvorbi. Neka od tih obilježja odlikuju govore Hrvata u Bačkoj, ali se u većoj mjeri nalaze i u hrvatskim govorima te odstupaju od onodobne norme hrvatskoga standardnog jezika.

Među osobitosti se glagolske tvorbe i uporabe na stranicama *Vile* ubrajaju:

– uporaba infinitiva bez završnoga *i* (npr. *koliko puta najsladji zalogaj odkinit, san ukinit, veselje ostavit mora*, BŠV, 1871: 32). Takvi su oblici obilježjem bunjevačkog govora i nalaze se u *Vili* usporedo s infinitivom tvorenim nastavkom *-ti*. Međutim, infinitiv bez završnoga *-i* potvrđuje se i u jeziku hrvatskih pisaca 19. stoljeća, gdje je „nejednaka i nedosljedna uporaba infinitiva s dočelnim *-i* i bez njega“ (Vulić i Laco 2015: 207). Da se takav infinitiv u hrvatskom jeziku smatrao obilježjem nestandardno-

³² Usp. Vulić i Laco 2015: 206.

³³ U novinama se neodređeni oblik umjesto određenoga bilježi ponekad u nadnevcima, npr. 1. studena 1924. Usp. Rišner i Mlikota 2018: 248. Isto potvrđuje i *Vila: Bačka dne 3-eg Studena* (BŠV, 1871: 38).

³⁴ *Posljednji Gizdarev* ostao je u rukopisu. Prvu inačicu rukopisa, onu koju je Antunović mijenjao, prepisao je Andrija Frank, učitelj iz Badljevine u Slavoniji (Vuković 2015: 274).

³⁵ Antunović tako primjer ... *kano kad vidiš u žarku ljetnu danu opakliju (bundu) na radeću poljodielcu* mijenja u sljedeći: *kano kad vidiš u žarkom ljetnom danu opakliju (bundu) na radećem poljodielcu* (2015: 166).

³⁶ Iako prevladava (i)jekavski odraz jata, Antunović pod utjecajem govora bačkih Bunjevaca u nekim riječima bilježi i ikavski odraz jata pa oblik *ućerala* mijenja u *utirala* (umjesto jekavskoga *utjera-la*).

ga jezika, svjedoči Veberova napomena u *Skladnji* (1859: 119): „*Supin*, to jest infinitiv bez *i*, koji su naši pisci poměšali s infinitivom, stoji poslije glagoljah *kretanja*; n. p. *Idem spavat* itd.“.

– tvorba prezenta; uz prezentske oblike jednake hrvatskom standardnom jeziku upotrebljavaju se i dijalektni, iz jezika bačkih Hrvata i Hrvata jugozapadno od Vinkovaca, a neki i iz posavskih govora. Takvi su oblici 3. l. mn. prezenta *molu*,³⁷ *tražu* i *vidu*³⁸ (*Na prijestolu Boga molu*, BŠV, 1872: 1; *za sve one radosti kojese u muževskoj dobi u svačem drugom tražu*, BŠV, 1872: 2; *kad to znadu i vidu*, BŠV, 1873: 71). Na dijalektnu uporabu prezenta na *-u* (*govoru* i *tražu* umjesto *govore* i *traže*) upozorava i Antun Mažuranić u *Slovnici Hèrvatskoj* (1859: 94). *Vila* u nekih glagola potvrđuje usporedne prezentske oblike te se u 3. licu množine prezenta rabe *imadu*³⁹ i *imaju* (kao 3. l. mn. gl. *imati*), *ćedu* (*kojićedu*, BŠV, 1873:73) i *će* (za glagol *htjeti*). Iako se prvi od navedenih prezentskih oblika smatraju obilježjem govora bačkih Hrvata, osnove *imad-*, *znad-*, *valjad-*, *dad-* opisuju se i kao obilježje hrvatskoga književnoga jezika 19. stoljeća (Vulić i Laco 2015: 208).⁴⁰

– pojedinačni oblici čija tvorba nije u bila u skladu s normom zagrebačke filološke škole, ali se potvrđuje u jeziku bačkih Hrvata. Takav je glagol *sigrati*, koji se i danas nalazi u bunjevačkim govorima u Bačkoj, šokačkim govorima u Slavoniji i Bačkoj te kod Hrvata u Srijemu.⁴¹

5. Zaključak

Bački su Hrvati 1870. godine počeli izdavati svoje preporodno glasilo *Bunjevačke i šokačke novine*. Od 1871. tiska se i *Bunjevačka i šokačka vila*, u početku (do 1873.) u okrilju *Novina*, a nakon toga, do 1876., kada prestaje izlaziti iz tiska, samostalno. Prvotna je namjera bila odvajanje politike od pouke te u *Vili* trebalo biti samo zabave i pouke, ali se ona ipak bavi i politikom, osobito obrazovnom. Kalački kanonik i naslovni biskup Ivan Antunović, prvi urednik *Vile*, dopisivao se s biskupom Strossmayerom, što je utjecalo i na vezu Hrvata iz Bačke s onima u Hrvatskoj. Na stranicama se *Vile* potvrđuju ilirske i preporodne ideje („sve za vjeru, narodnost i rieč

³⁷ *Molu* se nalazi i u posavskim govorima (Ivšić 1913, II: 63) te govorima oko Vinkovaca (Finka i Šojat 1975: 169).

³⁸ Lisac (2003: 57) bilježi pripadnost toga oblika bunjevačkim bačkim govorima.

³⁹ Oblik *imadu* u *Vili* je češći nego *imaju*, a završetak *-de* smatra se obilježjem govora bačkih Bunjevacu (Sekulić 1997: 139–140), kao i hrvatskih govora jugozapadno od Vinkovaca (v. Finka i Šojat 1975: 109, 111).

⁴⁰ Primjeri se spomenutih glagola nalaze i u novinskim, znanstvenim (Horvat, Hudeček i Mihaljević 2015: 326) te administrativno-poslovnim (Rezo 2015: 382) tekstovima 19. stoljeća.

⁴¹ Vulić (2018: 136) opisuje uporabu toga glagola u jeziku bunjevačkih i šokačkih pisaca, kao i u A. G. Matoša, i to pod „utjecajem kraja iz kojega je potekao“.

svoju“, BŠV, 1873: 2) i metaforika kao i u hrvatskim preporodnim glasilima, osobito u *Danici ilirskoj*.

Da *Vila* prati hrvatske novine, potvrđuju bilješke o izlasku *Primorca*, *Obzora*, *Naše sloge* i drugih hrvatskih novina. Spominje se i hrvatska normativna literatura, a slijedi se pretežito jezik zagrebačke filološke škole uz slabije izražena obilježja jezika bačkih Hrvata. Na pravopisnoj je razini *Vila* u suglasju s većinom hrvatskih novina; pisana je morfonološkim pravopisom, uz primjere sastavljenog, fonetskog, pisanja naglasnih cjelina, kojih je više u početnim godištima *Bunjevačkih i šokačkih novina*. *Vila* je i slovopisno pod utjecajem hrvatske tradicije; ikavski odraz jata, kojim je pisano prvo godište *Vile*, mijenja se u bilježenje dugoga odraza s *ie*, a kratkoga s *je*, a nalaze se i primjeri „rogatoga“ *e*; slogotvorni se *r*, kao u hrvatskoj novinsko-časopisnoj tradiciji, bilježi dvojako, kao *er* i *r*.

Prevladavanje staroštokavskih nastavaka u imeničnoj i zamjениčnoj sklonidbi također svjedoči o jeziku zagrebačke filološke škole i vezi s Hrvatskom. Primjera koji slijede sklonidbu bunjevačkih i/ili šokačkih govora, tj. govora bačkih Hrvata, nalazi se uglavnom u prvom godištu *Bunjevačkih i šokačkih novina*, a u *Vili* su rijetki. Češće se obilježja toga jezika prepoznaju u tvorbi glagola, a i tada se uglavnom može govoriti o vezi s hrvatskim govorima, pretežito vinkovačkog područja. Prema tomu, iako se u jeziku *Vile* nalaze dijalektna obilježja govora bačkih Hrvata, manje ih je nego na stranicama *Novina* jer se u *Vili* uglavnom slijedi sklonidbeni obrazac zagrebačke filološke škole te se razlikuje govorni i standardni jezik.

Može se zaključiti da, usprkos izrečenoj težnji za slavenskim zajedništvom, jezik *Bunjevačke i šokačke vile* pokazuje čvrstu i neraskidivu vezu s hrvatskom tradicijom. Tako se u praksi jačim od sveslavenske ideje potvrđuje sustav hrvatskoga (nazvanog *našim, narodnim*) kao materinskog jezika.

Izvori i kratice

(BŠN, 1870) *Bunjevačke i šokačke novine*, 1870. Prilog: *Vanredni nadometak*. 1871. Kalača.

(BŠN, 1871) *Bunjevačke i šokačke novine*, 1871. Kalača.

Prilog: (BŠV, 1871) *Bunjevačka i šokačka vila*.

(BŠV, 1872) *Bunjevačka i šokačka vila*, 1872. (Prilog *Bunjevačkim i šokačkim novinama*)

(BŠV, 1873) *Bunjevačka i šokačka vila*, 1873. Kalača.

(BŠV, 1874) *Bunjevačka i šokačka vila*, 1874. Kalača.

(BŠV, 1875) *Bunjevačka i šokačka vila*, 1875. Kalača.

(Z) *Zatočnik*, 1869., 1870. Sisak.

Literatura

- Antunović, Ivan. 2015. *Posljednji Gizdarev: pripoviest, osnovana po Ivanu Antunovich bivšem uredniku „Bunjevačkih i šokačkih novina“* [prir. Petar Vuković]. Subotica – Pečuj: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata – Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj.
- Berbić Kolar, Emina; Kolenić, Ljiljana. 2014. *Sičanske riči*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku – Učiteljski fakultet u Osijeku.
- Buljovčić, Josip. 1996. Udeo “Bunjevačkih i šokačkih novina” u razvitku pisanog jezika kod bačkih Bunjevaca u drugoj polovini XIX veka. U: *Filološki ogledi*. Subotica, 22–75.
- Černelić, Milana. 2006. *Bunjevačke studije*. Zagreb: FF Press.
- Finka, Božidar; Šojat, Antun. 1975. Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca. U: *Radovi Centra za znanstveni rad Vinkovci*, 3, 35–131.
- Horvat, Marijana; Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2015. Jezik hrvatskih znanstvenih tekstova u 19. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Lisac, Josip; Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko]. 4. knjiga: 19. stoljeće. Zagreb: Croatica, 301–355.
- Ilovac, Milivoje. 1927. O pravopisu i jeziku Bunjevaca. *Književni sever*, 3 (3–4), 108–113.
- Ivšić, Stjepan. 1913. Današnji posavski govor. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 197, 9–138 (II).
- Lisac, Josip. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lisac, Josip. 2015. Hrvatska narječja i dijalektološka istraživanja u 19. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Lisac, Josip; Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko]. 4. knjiga: 19. stoljeće. Zagreb: Croatica, 159–171.
- Mažuranić, Antun. 1859. *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole*. Pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 2008.
- Mlikota, Jadranka; Lehocki-Samardžić, Ana. 2016. Gyakorlati Ilir Nyelvtan Ivana Mihalo-
vića – prinos mađarskoj sastavnici hrvatske jezikoslovne povijesti. U: *János Mihálovics, Gyakorlati Ilir Nyelvtan*. Baja: Szigriszt Gyula Bizomány. 1874. Pretisak: Matica hrvatska Ogranak Osijek. Osijek. 2016, 251–303.
- Mlikota, Jadranka; Lehocki-Samardžić, Ana; Baraban, Borko. 2016. Tragom Mažuraniće-
ve *Slovnice Hèrvatske* u gramatičkom priručniku Jánosa Mihálovicsa *Gyakorlati Ilir Nyelvtan*. Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 42 (1), 121–145.
- Oraić Tolić, Dubravka. 1990. *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Rezo, Vladimira. 2015. Jezik hrvatskih administrativno-poslovnih tekstova u 19. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Josip Lisac, Ivo Pranjković i Marko Samardžija]. 4. knjiga: 19. stoljeće. Zagreb: Croatica, 357–401.
- Rišner, Vlasta. 2015. Jezik hrvatskih novina i časopisa u 19. stoljeću. U: *Povijest hrvatsko-
goga jezika* [ur. Lisac, Josip; Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko]. 4. knjiga: 19. stoljeće. Zagreb: Croatica, 245–299.

- Rišner, Vlasta; Mlikota, Jadranka. 2018. Jezik hrvatskih novina i časopisa u 20. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko]. 5. knjiga: 20. stoljeće – prvi dio. Zagreb: Croatica, 245–301.
- Sekulić, Ante, 1997. *Rasprave o jeziku bačkih Hrvata*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Sekulić, Ante. 2005. Govor bunjevačko-bačkih Hrvata. U: *Rječnik govora bačkih Hrvata*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, 1–27.
- Skenderović, Robert, 2007. Suradnja biskupa J. J. Strossmayera i Ivana Antunovića. *Croatia Christiana Periodica*, 31 (59), 85–103.
- Tafra, Branka. 1995. *Jezikoslovna razdvojba*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Veber Tkalčević, Adolfo. 1876. *Slovnica hrvatske za srednja učilišta*, Zagreb.
- Vranić, Silvana; Zubčić, Sanja. 2018. Hrvatska narječja, dijalekti i govori u 20. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko]. 5. knjiga: 20. stoljeće – prvi dio. Zagreb: Croatica, 525–580.
- Vuković, Petar. 2010. Konstrukcija identiteta u bačkih Bunjevaca. U: *Identitet bačkih Hrvata* [ur. Skenderović, Robert]. Zagreb – Subotica: Hrvatski institut za povijest – Hrvatsko akademsko društvo, 263–289.
- Vuković, Petar. 2009. Hrvatski jezik u Bačkoj i mađarskom Podunavlju. U: *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca*. Sv. 9, H [ur. Bačić, Slaven]. Subotica: Hrvatsko akademsko društvo. Printex. <http://www.had.org.rs/leksikoni/Leksikon9.pdf>. Pristup 1. rujna 2020.
- Vuković, Petar. 2015. Rukopis romana *Posliednji Gizdarev* Ivana Antunovića. U: Antunović, Ivan, *Posliednji Gizdarev*. Subotica: Zavod za kulturu vojvodanskih Hrvata – Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 269–288.
- Vulić, Sanja; Laco Gordana. 2015. Jezik hrvatskih književnih djela u 19. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Lisac, Josip; Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko]. 4. knjiga: 19. stoljeće. Zagreb: Croatica, 179–243.
- Vulić, Sanja. 2018. *Jedinstvo različitosti*. Radovi iz hrvatske filologije. Split: Književni krug Split.
- Vulić, Sanja. 2019. Hrvatski jezik izvan Hrvatske u staroj i novoj dijaspori u 20. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko]. 6. knjiga: 20. stoljeće – drugi dio. Zagreb: Croatica, 405–461.
- URL 1: <http://www.glasnik.hu/kultura-menu/knjiga/573-stjegono-a-bunjeva-ko-okog-preporoda-bla-modro-i>. Pristup 3. lipnja 2019.
- URL 2: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=10201>. Pristup 3. lipnja 2019.

The Newspaper *Bunjevačka i šokačka vila* between the Language, Spelling and Orthography of the Croats in Bačka and the Language of the Zagreb Philological School

The paper focuses on some spelling, orthographic and language features of the newspaper *Bunjevačke i šokačke novine* and especially of *Bunjevačka i šokačka vila*. The language in which the newspaper was written was not defined as Croatian but as the language of Croats, Bunjevci and Šokci of the Bačka region. However, the newspaper repeatedly refers to Croatian as a language defined by normative literature. The issues that were discussed also included the spelling of the reflex of jat (ě), and the answer to the question of how to spell the reflex of jat is of a much greater importance, since it affected the understanding of the (standard) language in which *Bunjevačke i šokačke novine* was intended to be written. For all these reasons, the author of this text describes the selected characteristics of the newspapers in relation to the language of Bunjevci in the Bačka region and the language of the Zagreb Philological School. The author describes the morphological orthography. On the morphological level, emphasis is put on nonsyncretized plural endings for the dative, locative and instrumental cases as a feature of the Zagreb Philological School. On the formative level, the text analyses the formation of verbs under the influence of the language of Bunjevci in Bačka. The comparisons are followed by the conclusion on whether the language in which *Bunjevačke i šokačke novine* and *Bunjevačka i šokačka vila* are written really is the language described in theoretical discussions on the pages of these publications.

Keywords: *Bunjevačka i šokačka vila*, newspapers, Bačka Croats, Zagreb Philological School

Helena Stranjik

Filozofski fakultet Karlovog Univerziteta

helena.stranjik@ff.cuni.cz

Češka manjina u Hrvatskoj kao primjer održivosti jezika i identiteta u inojezičnoj sredini

Česi su se na područje današnje Hrvatske, u okolici grada Daruvara, selili od kraja 18. stoljeća. Kasnije su ovdje osnovali vlastita društva, škole i izdavaštvo, a kroz cijela dva stoljeća održavaju svoje običaje i jezik kao svakodnevno sredstvo komunikacije za koje aktivno brinu. U manjini koja tako dugo živi skladno s pripadnicima većinskog (i drugih) naroda, od kojega se ne razlikuje po vjeroispovijesti niti načinom života, različit je jezik jedno od osnovnih obilježja identiteta pojedinca i cijele skupine. Što u ovoj i ovakvim etničkim skupinama djeluje na održanje izvornog identiteta i njezina osnovnog obilježja – jezika?

U članku na primjeru češke manjine u Hrvatskoj raspoznajemo čimbenike koji u nacionalnim manjinama djeluju na održanje jezika. Uz u stručnoj literaturi obično navođene čimbenike (kao što su administrativno-pravni status i osiguravanje prava manjinskog jezika na određenom području, obitelj, obrazovanje na manjinskom jeziku, informiranje na manjinskom jeziku, religija, kulturne aktivnosti itd.) na osnovi istraživanja otkrivamo još neke, npr. utjecaj izbora životnog partnera, suživot s drugim ljudima u istom domaćinstvu, stupanj jezične kompetencije i jezičnih interferencija, zaposlenje i liberalan odgoj.

Istraživanje s namjerom upoznavanja života i funkcioniranja češke manjine u Hrvatskoj i jezičnih biografija pojedinaca iz čeških i češko-hrvatskih obitelji održano je u razdoblju 2010–2016. godine. Podatci za jezične biografije prikupljeni su metodom narativnih intervjua.

Ključne riječi: češka manjina u Hrvatskoj, etnička zajednica, jezik, identitet

1. Uvod

U današnje vrijeme kulturni se pluralizam u literaturi, posebice etnološkoj, sve češće opisuje kao prirodna pojava, kao nešto pozitivno i obogaćujuće (vidi npr. Šatava 2009), no pitanje je prihvaća li ga tako društvo u kojem živimo, potiču li uistinu nacionalne države u kojima živimo višestruki identitet ili više slave monolitni identitet (Erik-

sen 2007). Ipak, nemaju svi ljudi jednake mogućnosti izbora žele li odrastati unutar jedne ili dvije kulture ili više njih, mnogima je to nametnuto sredinom u kojoj žive ili njihovim precima. Isto se tiče i života s jednim, dvama ili više jezika – dok neki od nas upoznaju svijet prizmom jednog jezika, a druge jezike u svoj život uvode ako i kada se za to sami odluče, drugi odmalena moraju savladati prepreke dvaju ili više jezika da bi mogli živjeti i djelovati u svojoj zajednici. U tom su slučaju dvije kulture (ili više njih) i dva jezika (ili više njih) sastavni dio njihova identiteta koji se dalje stvara i oblikuje upravo kroz život u zajednici, u konkretnom socijalnom i kulturnom kontekstu, i kroz život se u raznim sredinama može mijenjati i razvijati.

Identitetu čovjeka u mnogome je sličan i identitet cijele grupe, jer i svaku grupu određuju jezik, zajednički rituali (običaji) i stil života. Tako se npr. etnička grupa zasniva na uvjerenju svojih članova da imaju zajedničko porijeklo te etnička, vjerska i jezična obilježja po kojima se razlikuju od ostalog stanovništva. U europskom se kontekstu kao glavna karakteristika etniciteta (a ujedno i kulturni kapital određene etničke grupe) uglavnom označava jezik, on je „najznačajnije obilježje kulturnih razlika te može postati i najvažniji simbol etničkog identiteta, čak i kada se ne koristi aktivno“ (Blažić, Rončević i Šepić 2007: 53).

Mnogi pripadnici etničkih grupa ne osjećaju potrebu naglašavati svoju jezičnu i kulturnu različitost, ili se čak trude prikriti je jer je se srame. Često prihvaćaju obilježja većinskog stanovništva u čijoj sredini žive, prihvaćaju i njegov jezik, što vodi do dvo- ili višejezičnosti i dvo- ili multikulturalnosti. Manjinski je jezik u tom slučaju neprestano izložen utjecaju jezika većine (čak i kada većinsko stanovništvo nema asimilacijske namjere). Sami pojedinci iz nacionalnih manjina pak nailaze na podvojenost svoga identiteta jer bi rado zadržali svoj izvorni identitet, ali ujedno se prihvaćanjem jezika i načina života većine svog izvornog identiteta odriču.

Pokušali smo otkriti koji čimbenici unutar etničkih grupa utječu na očuvanje identiteta i njegova osnovnog obilježja – jezika. Ove ćemo čimbenike pobliže predstaviti na primjeru češke manjine u Hrvatskoj čiji pripadnici žive na području današnje Hrvatske (prije svega u okolici grada Daruvara) već više od dva stoljeća, a do današnjih dana su održali svoj jezik i običaje koje njeguju u brojnim udrugama diljem Hrvatske. Ranija istraživanja već su pokazala da pripadnici češke manjine, iako žive potpuno integrirani sa stanovništvom Hrvatske, smatraju svoje porijeklo i manjinsku kulturu i jezik bogatstvom koje je potrebno njegovati (vidi npr. Tůma 2009; Stráníková 2019) te bi ga htjeli sačuvati i za buduće naraštaje. Koji su čimbenici koji im u tome pomažu, a koji otežavaju njihov trud?

U prvom dijelu rada predstaviti ćemo čimbenike koji se tradicionalno navode u literaturi, a u drugom ćemo dijelu na osnovi istraživanja jezičnih biografija pripadnika manjine pokušati otkriti daljnje čimbenike koji djeluju na održanje manjinskog nacionalnog identiteta i jezika ili na njihovu promjenu, tj. nacionalnu i jezičnu asimilaciju.

2. Metodologija

Da bismo se upoznali s načinom života i funkcioniranja češke manjine u Hrvatskoj, u razdoblju 2010–2016. godine održano je istraživanje jezičnih biografija¹ pojedinaca iz čeških i češko-hrvatskih obitelji. Za istraživanje su odabrane tri obitelji prema unaprijed određenim kriterijima: jedna obitelj iz samog središta češke manjine (grada Daruvara), druga obitelj sa sela u blizini Daruvara i treća obitelj iz mjesta udaljenog od središta manjine. Kriteriji su birani prema tome da bismo mogli pratiti život obitelji u gradu i na selu, u Daruvaru gdje živi veći broj pripadnika manjine i izvan te regije u pretežito hrvatskoj sredini. Usto, tražili smo obitelji čiji su članovi najmanje triju generacija bili sposobni i voljni uključiti se u istraživanje te obitelji za koje smo iz raznih izvora znali da su iz češke manjine ili su se kao pripadnici manjine izjašnjavali barem članovi starijih generacija. Izboru obitelji pomoglo je i naše prijašnje poznavanje sredine češke manjine, iako smo većinu ispitanika upoznali tek prilikom istraživanja.

U istraživanje su uključeni članovi triju obitelji (iz Daruvara, Daruvarskog Brestovca i Međurića) kroz četiri generacije, ukupno preko 30 ljudi. Podatci za jezične biografije ispitanika prikupljeni su metodom narativnih intervjuja s jednim uvodnim pitanjem (*možete li mi pričati o svom životu, koje jezike ste koristili u životu, s kime i u kojoj sredini?*) dopunjenom razgovorima i promatranjem sa sudjelovanjem. Sa svakim su ispitanikom snimljena najmanje dva intervjuja² u razmaku od dvije godine³. Intervjui su održani sa svakim ispitanikom pojedinačno, ali i unutar cijelih obitelji, što je omogućilo provjeru nekih informacija dobivenih od pojedinih ispitanika, a i njihovu dopunu kontekstom. U okviru spontanijih situacija snimljeno je i nekoliko razgovora s osobama izvan istraživanih obitelji, s obzirom na to da te osobe pripadaju socijalnim mrežama ispitanika i upotpunjuju sliku njihova jezičnog ponašanja.

Svim ispitanicima ponuđena je mogućnost da biraju jezik pripovijedanja, a većina je pripovijedanja održana na češkom jeziku⁴ (u slučaju njihova citiranja ovdje ih na-

¹ O jezičnim biografijama, prednostima i ograničenjima ove metode vidi npr. Nekvapil 2001; Nekvapil 2004; Piškorec i Zelić 2006; Piškorec 2007; Sloboda 2011; Pavlásek a kol. 2019; Hášová 2001; Konopásek 1999 i dr.).

² Planirana tri intervjuja sa svakim ispitanikom, unatoč priličnom vremenu provedenom na terenu, onemogućena su vanjskim čimbenicima, posebno zdravstvenim stanjem nekih ispitanika ili njihovim poslovnim opterećenjem, smrću ispitanika najstarije generacije ili smrću drugih članova uže obitelji koji nisu bili uključeni u istraživanje.

³ Za ponovljene intervjuje odlučili smo se radi provjere stabilnosti i vjerodostojnosti pripovijedanja. Ni kod jednog od ispitanika nismo naišli na značajne odmake u pripovijedanim informacijama, a drugi i treći intervju često su doprinijeli produbljivanju pripovijedanih doživljaja i stavova.

⁴ U ovom slučaju vjerojatno možemo pratiti utjecaj osobe istraživača koja je za pripadnike manjine obilježena kao Čehinja i koja živi u Češkoj. Svi su ispitanici znali da govori i hrvatski, te su se neki naknadno odlučili pripovijedati na hrvatskom, npr. iz razloga prisutnosti treće osobe bez poznavanja češkog jezika ili iz razloga nedovoljne jezične kompetencije i jednostavnijeg izražavanja na hrvatskom jeziku.

vodimo u hrvatskom prijevodu). Intervjui su snimljeni na diktafon i zatim prepisani pojednostavljenim fonetskim prijepisom prema uobičajenim konvencijama transkripcije (Psathas 1995: 70; Nekvapil 2001: 68; Hášová 1999: 198). Iako tijekom intervjua nismo naišli na zahtjev anonimizacije ispitanika, imena osoba u citatima zamjenjujemo kraticama.

Od prepisanih intervjua dalje su sortiranjem, značajnom selekcijom informacija i njihovim djelomičnim parafraziranjem sastavljene jezične biografije ispitanika. Prema dobivenim podatcima zauzeli smo realističan stav⁵ – s djelomičnom kontrolom i usporedbom s informacijama prikupljenim iz drugih izvora, prvenstveno studija materijala (primarni, sekundarni, video i tekstualni izvori) i vlastitog promatranja.

3. Čimbenici očuvanja jezika i identiteta u literaturi

U literaturi možemo naići na nekoliko opisa i pokušaja klasifikacije čimbenika koji unutar etničkih grupa u pozitivnom ili negativnom smislu utječu na očuvanje identiteta i jezika. pristupi se razlikuju ne samo detaljnošću opisa, već prvenstveno svojom usmjerenošću na pojedine etničke grupe ili pokušajem otkrivanja čimbenika u općenitom smislu. Bez obzira na broj imenovanih čimbenika ili detaljnost njihove kategorizacije, svi se stručnjaci slažu da nijedan od asimilacijskih čimbenika ne djeluje samostalno, već u interakciji s drugima s kojima se uzajamno determinira.

Dudok (2004) kao tradicionalne i klasične čimbenike navodi obitelj, školu, crkvu, kulturne udruge i socio-psihološke čimbenike svakog pojedinca. Obitelj i prenošenje jezika i identiteta među članovima generacija unutar obitelji pak smatra najvažnijim čimbenikom koji djeluje na očuvanje manjinskog identiteta. Sve čimbenike naziva pulzacijskim vektorima („pulzační vektory“), čime upozorava na činjenicu da oni nisu fiksni i nepromjenjivi, s vremenom se mogu aktivirati, izaći na vidjelo ili se privremeno ili trajno povući u pozadinu, hibernirati, ovisno o situaciji u društvu ili socio-psihološkom stanju u kojem se pojedinac nalazi u određenom trenutku svoga života.

Mnogo detaljniju klasifikaciju čimbenika navodi Michalík (2010) koji izdvaja nekoliko skupina čimbenika s njihovom daljnjom podjelom: gospodarsko-politički razvoj (tu ubraja i legislativu koja se tiče manjina, ekonomske i socijalne uvjete države), geografske uvjete (reljef, klimatski uvjeti, hidrologija i tlo), etničku strukturu stanovništva, vjeroispovijest manjine i većine, zanimanje i zaposlenost te tradicionalnu kulturu (duhovna, socijalna i materijalno-tehnološka).

Veću važnost uz objektivne čimbenike (status, demografija i službena potpora) Hamers i Blanc (2005) pridaju onim socijalnim i socijalno-psihološkim kada za prosu-

⁵ O raznim stavovima koje možemo zauzeti prema informacijama prikupljenim u okviru jezičnih biografija vidi npr. Denzin 1989; Konopásek 1998; Miller 2000; Nekvapil 2001.

đivanje vitalnosti etnolingvističke grupe upozoravaju prvenstveno na socijalne mreže članova etničkih grupa.

Kombiniranjem čimbenika navedenih u literaturi tako možemo izdvojiti sljedeće:

- službena potpora,
- identifikacija s grupom,
- vjeroispovijest i
- udruživanje (kulturne aktivnosti).

3.1. Službena potpora (administrativno-pravni status i osiguranje prava manjinskog jezika na određenom prostoru, manjinsko školstvo, informiranje na manjinskom jeziku)

Na osnovi manjinskih zakona češkoj manjini u Hrvatskoj legislativno je dobro osigurana mogućnost udruživanja, obrazovanja i informiranja na manjinskom jeziku – iako se u praksi svi zakoni uvijek ne provode dosljedno.⁶

Od 20.-ih godina 20. stoljeća manjina je okupljena oko Saveza Čeha koji koordinira rad pojedinih manjinskih udruga, tzv. *Čeških beseda*. Posljednjih su godina, prema zakonima RH, također osnovana Vijeća nacionalnih manjina na lokalnim i višim razinama, a pripadnici manjina imaju pravo birati i svoje zastupnike u Hrvatskom saboru gdje češka manjina dijeli zastupnika sa slovačkom manjinom.

Uz manjinske su udruge sastavnim dijelom manjine i češki vrtići te češke osnovne i srednje škole koje su uklopljene u hrvatski obrazovni sustav, ali nastava u njima održava se u potpunosti ili djelomično na češkom jeziku.⁷ Upravo se obrazovanje na jeziku manjine (uz utjecaj obitelji) u istraživanjima pokazalo kao jedan od najvažnijih čimbenika koji djeluju na očuvanje jezika i identiteta manjine jer njezinim članovima ne osigurava samo upoznavanje s kulturom i poviješću matične zemlje, već prvenstveno i redoviti kontakt s manjinskim jezikom (što je vrlo važno posebice kod djece iz miješanih brakova u kojima se manjinski jezik kod kuće ne koristi redovito).

Dugu tradiciju djelovanja ima i Novinarsko-izdavačka ustanova *Jednota* koja osigurava informiranje na češkom jeziku, ali ujedno i izdaje knjige na češkom jeziku i udžbenike za češke škole. Za pripadnike manjine nakon završetka školovanja upravo informiranje na jeziku manjine osigurava redoviti kontakt s manjinskim književnim jezikom.

⁶ U slučaju češke manjine rješavala su se npr. pitanja dvojezičnosti u gradu Daruvaru (na prijelomu tisućljeća gradska uprava nije manjini priznavala pravo na dvojezične napise na institucijama), nedosljedno osiguranje informiranja na manjinskim jezicima u državnim i lokalnim medijima ili financiranje manjinskih vrtića (češki vrtić u Daruvaru i Končanici). Svih manjina se tiče i pitanje tzv. dopunskog glasa za pripadnike manjina.

⁷ U vrtićima, osnovnim i srednjim školama u RH češki jezik danas uči oko 1200 djece.

3.2. Identifikacija s grupom

Identifikacija je konstrukt vrijednosti i stavova – pojedinac se identificira sa socijalnom grupom i socijalnim ulogama koje iz ove identifikacije proizlaze. U slučaju grupe radi se o identifikaciji njezinih članova međusobno, i to unutar grupe i prema van. Pripadnici češke manjine tako se identificiraju prema svojoj etničkoj grupi, prema okolnome, većinskom stanovništvu, prema vlastitoj državi (Hrvatskoj) i prema nacionalnoj državi (Češkoj). Identifikacije se tiču i mnoga pitanja koja uključuju pogled većinskog stanovništva na manjinu (kao grupu i kao pojedince) i pogled nacionalne države (Češke) na grupu ljudi (manjinu) u inozemstvu.

Istraživanje J. Tůme (2009: 74–85) u selu pokraj Daruvara pokazalo je da se Česi u Hrvatskoj identificiraju s manjinom prvenstveno posredstvom svoga podrijetla („imati češke pretke“), života unutar manjine kroz veći dio života i poznavanja češkog jezika. Ujedno je važno da sami sebe smatraju Čehom/Čehinjom. Za njih nije toliko važno izjašnjavati se kao Čeh u političkom smislu, tj. navesti svoju nacionalnu pripadnost u dokumentima ili u parlamentarnim izborima glasati na manjinskoj listi. Sve to ukazuje na snažnu privrženost pripadnika češke manjine njihovu prebivalištu – Hrvatskoj koju smatraju svojom domovinom.

U našem su se istraživanju teme nacionalnosti i pripadnosti etničkoj grupi pojavile prvenstveno u situacijama kada su ispitanici sami osjetili potrebu objasniti svoje stavove – uglavnom u dvama slučajevima: posredno kada su navodili što za njih znači biti pripadnik manjine i neposredno kada su objašnjavali svoje unutarnje ili vanjske dvojbe u vezi vlastite nacionalnosti ili materinjeg jezika.

U prvom se slučaju pokazuje da je za pripadnike češke manjine sastavni dio njihova osjećaja nacionalne pripadnosti poznavanje češkog jezika, održavanje čeških običaja i tradicionalne kulture – u ovom je kontekstu čak češka tradicionalna nošnja obilježena kao najveća vrijednost koju je nužno štititi i u slučaju najveće opasnosti: „Tokom cijeloga rata sam čuvala, svi su mi se smijali kada su došli kod nas, bili su kod nas u tom izbjeglištvu, imali smo spremljene kofere zato što prva linija je bila Poljana, mi smo odmah pokraj u Međuriću, morali smo biti stalno spremni ako dođu. A oni su mi se smijali, kažu, svi su pripremili nešto a vi – kao glavno – dvije nošnje u koferu... To je bilo na prvom mjestu. (...) Reko što uzmem, što ne, ali nošnje pripremljene.“

Dvojbe su se ticale najčešće razlike između unutarnje i vanjske identifikacije, npr. u slučaju čovjeka koji sebe smatra Hrvatom, ali njegova okolina ga vidi kao Čeha („Ljudi me poznaju pa pitaju na češkom: rastu gljive, ne rastu, jesu velike, male... i znam da je čovjek Hrvat, a on mi se obraća na češkom. Zato što zna da živim u toj sredini, pa i mene smatra Čehom i tako mi se obraća.“), ili Srbina koji živi među Česima („Živio sam i odrastao kao Čeh, a pravoslavan sam.“).

Potencijalno je problematično pitanje identiteta kod djece iz miješanih brakova. Njihovu nacionalnost prijavljuju roditelji već kod upisa u maticu rođenih: „I onda je bilo

zanimljivo kad se rodio DS. U Zagrebu se rodio i iz rodilišta smo išli u Medveščak, u općinu smo išli i sad smo trebali reći, naravno da ja o tome uopće nisam razmišljala, što će biti moje dijete. I tamo u općini nas pitaju što je DS, ja kažem Čeh, a [njegov otac] kaže Hrvat. A on kaže hop, hoćete se vi dogovoriti. A ja ne znam, dva dana nakon što si rodila, uopće nisam razmišljala o tome, i to je nekakav bum bio. A ja kažem: a zašto si ti htio da bude Hrvat? A zašto si ti htjela da bude Čeh? Uglavnom sva djeca su napisana kao Hrvati. Ali se ja nisam ništa naljutila nego zanimljivo mi je bilo, kako sam ja: Čeh. Da budu po tati, ok. Mogu biti što hoće, sa osamnaest godina se mogu izjasnit kako žele.“

3.3. Vjeroispovijest

Za razliku od nekih drugih etničkih manjina kod Čeha u Hrvatskoj vjeroispovijest nema važnu ulogu u održavanju etničkog identiteta – i to iz dvaju razloga: Česi se svojom rimokatoličkom vjeroispovijedi ne razlikuju od okolnog, većinskog stanovništva (vjerojatno su se kroz dugo razdoblje suživota po ovome pitanju prilagodili) i unatoč višekratnim pokušajima promjene situacije već nekoliko desetljeća nemaju mogućnost slušati mise na češkom jeziku.⁸ Rijetke mise na češkom jeziku gostujućih svećenika uvijek su bogato posjećene i uvođenje manjinskog jezika u ovoj sferi sigurno bi pridonijelo njegovu očuvanju – kao što ilustriraju riječi jedne od ispitanica istraživanja: „Kad sam došla u crkvu, tamo se govorilo hrvatski. Samo hrvatski i latinski. Sjećam se da se latinski misa služila kada sam bila mala. Ne kao sada – sve prijevod na hrvatski. A češku misu sam prvi put čula tu u Daruvaru. To mi se jako svidjelo. Sada. Prije dvije godine po prvi put. (...) Mislim da se u Međuriću nešto događalo zato što su svi govorili kako to da odlazite, ja kažem, to ja ne propuštam. Češka misa u Daruvaru, to se ne propušta. Bilo je tako lijepo...“

3.4. Udruživanje (kulturalne aktivnosti)

Pripadnici češke manjine udružuju se u tzv. *Češkim besedama* koje brinu o očuvanju čeških običaja, tradicija, kulture i jezika. Manjinske udruge vrlo su aktivne, organiziraju razne smotre manjinskog stvaralaštva (amaterskog kazališta, zborova, limenih glazbi, dječjeg pjevačkog, plesnog, kazališnog, recitatorskog, likovnog, literarnog i lutkarskog stvaralaštva i dr.), obrazovne aktivnosti kao seminare, susrete nastavnika na češkim školama, predavanja, izlete i gostovanja. Smisao je tih akcija druženje i stvaranje zajedničkih vrijednosti, ali ujedno i prezentacija bogatstva manjinske kulture sugrađanima.

Istraživanje jezičnih biografija pokazalo je da za pripadnike manjine „biti Čeh“ znači „biti aktivan u manjinskim udrugama“ – svi su ispitanici kao dio svoje biografije navodili način uključenja u udruge u raznim razdobljima života ili objašnjavali zašto nisu mogli biti aktivni u udrugama. Primjer može biti obitelj iz Međurića čiji su se gotovo

⁸ Iznimka je selo Bjeliševac kod Požege gdje postoji veći broj protestanata i posljednjih ih godina redovito posjećuju pastori iz Češke Republike.

svi članovi na razne načine uključili u pripreme za najveću manjinsku manifestaciju *Žetvene svečanosti* koje su se 2016. održale upravo u Međurici i Kutini, a mnogi su naglašavali snažne osjećaje pripadnosti grupi i ponosa na češku kulturu i običaje, kao i na dobro odrađen posao nakon manifestacije.

Manjinske udruge ujedno su mjesto gdje se koristi manjinski jezik pa ga tu usvajaju i koriste i pripadnici drugih nacionalnosti: „Kad dođeš u besedu, onda je normalno da ćemo mi govoriti češki. Kako god znamo. I ja kad dođem k njima, ja onda pričam češki. Koliko god znam, zamuckujem, kad ne znam riječ, kažem na hrvatski, pa im se nasmijem pa kažem, joj ne mogu se sjetiti, kroz šalu, ali bogatim ustvari i bude mi lakše i učim više.“

4. Čimbenici očuvanja jezika identiteta u jezičnim biografijama

Uz u literaturi često navođene čimbenike koji (pozitivno ili negativno) djeluju na očuvanje manjinskog identiteta i jezika u istraživanjima jezičnih biografija prepoznali smo i neke druge:

4.1. Obitelj i odabir životnog partnera

Mnogi stručnjaci obitelj smatraju jednim od najvažnijih čimbenika za održanje etničkih manjina, jezika i tradicije. No, prema našem istraživanju, na prenošenje jezika među generacijama unutar obitelji uvelike utječe upravo odabir životnog partnera – djeluje u oba smjera: u smjeru održavanja manjinskog jezika i jačanja njegove pozicije u obitelji i u smjeru napuštanja manjinskog jezika i prelaska na većinski. Oba smo primjera u raznim oblicima pronašli u istraživanim obiteljima:

a) U obitelji A Čehinja se udala za Hrvata s kojim cijeli život komunicira gotovo samo hrvatski, tako su komunicirali i sa svoja dva sina koji su češki naučili samo djelomično i pasivno. No njihovi su se sinovi oženili Čehinjama, te je postepeno cijela obitelj prešla na češki jezik na kojem sada prvenstveno komunicira. U obitelji je tako kroz dvije generacije došlo do dviju promjena jezika.

b) U obitelji B sin i kći Česi vjenčali su se s Hrvatima. Kći je nakon udaje s Hrvatom u početku pokušavala sa svojom djecom razgovarati na oba jezika, ali ubrzo je taj princip napustila i danas cijela obitelj komunicira samo hrvatski, a mlađa djeca češki nisu niti učila. Nitko iz obitelji nije uključen u manjinske udruge. Za razliku od kćeri, sin je oženio Hrvaticu koja je manjinske aktivnosti prihvatila kao određeno bogatstvo, te se i sama u njih uključila. Iako češki tek uči, podržava supruga i djecu u komunikaciji na češkom jeziku, te djeca i u školi pohađaju satove češkog. Kod kuće se komunicira na oba jezika i svi su aktivni u manjinskim udrugama.

U navedenim se primjerima uglavnom radi o mješovitim bračnim zajednicama u kojima se najčešće postavlja pitanje jezika komunikacije te se često narušava prirodno

prenošenja jezika s roditelja na djecu. U češkoj manjini, čiji pripadnici ne žive izolirano od okolnog stanovništva, raste broj miješanih brakova te se u njima jezik komunikacije često podređuje jednojezičnom članu obitelji, tj. manjinski se jezik napušta u korist većinskog. Navedeni primjeri pokazuju da to uvelike ovisi o stavu jednojezičnog člana: podržava li dvojezičnost u obitelji, pa i sam uči manjinski jezik⁹, preko tolerancije dvojezičnosti, do negativnog stava, te mu smeta kada se manjinski jezik koristi u njegovoj prisutnosti¹⁰. Svi ti stavovi svjesno ili nesvjesno utječu na sve članove obitelji i njihovo (jezično) ponašanje. Iz tog se razloga miješani brakovi ponekad obilježavaju kao djelotvorni, a najmanje agresivni načini asimilacije etničke grupe (vidi npr. Blažić, Rončević i Šepić 2007: 53).

4.2. Mjesto upoznavanja s budućim životnim partnerom

U nekoliko su slučajeva budući bračni partneri naveli da je jezik njihove komunikacije odredilo mjesto i društvo u kojem su se upoznali – pa tako i dvoje pripadnika manjine koji se upoznaju u hrvatskom društvu mogu cijeli život komunicirati samo hrvatski: „Kad sam ga upoznala, mislila sam da govori samo hrvatski. Nisam znala da govori češki. Kasnije mi je rekao da zna češki, ali nekako je ostalo među nama.“ U drugom slučaju ispitanica navodi: „Mislim da je to sve navika. Odmalena smo se poznavali pa često pričamo na hrvatskom. Inače sa sestrom i svima pričamo na češkom, ali kad smo sami, na hrvatskom. Možda da smo od malena pričali na češkom, vjerujem da bismo tako i danas, ali kad smo se upoznali, pričali smo na hrvatskom i zato je tako i ostalo.“

Navedeni čimbenik odražava važnost druženja mladih u manjinskim udrugama s obzirom na prenošenje jezika na buduće generacije.

4.3. Suživot u jednom domaćinstvu

Izraziti utjecaj na jezik komunikacije mladog para i koji će jezik dalje predati svojoj djeci imaju (u slučaju da ne stanuju sami) i ljudi s kojima dijele domaćinstvo. U obi-

⁹ Slučaj ilustrira pristup sinove supruge u obitelji B koja želi da s njome obitelj razgovara na češkom jeziku kako bi sama manjinski jezik usvojila barem pasivno, i sama se vrlo aktivno uključila u manjinske aktivnosti – riječima suprugovih roditelja: „Sa svima češki, i sa snagom koja je Hrvatica, i ona želi da pričamo češki da i ona nauči neke riječi. Ona kaže ovako: ako ćete mi se obraćati na hrvatskom kada se uključim u razgovor, neću nikada naučiti, ne? Najlakše će naučiti češki kad će nas slušati i priključiti nam se. Što ne razumije, to pita i nastavljamo razgovor.“

¹⁰ Razne nijanse ne-interesa za manjinski jezik nalazimo kod partnera Hrvata u trećoj obitelji ispitanika: u prvom slučaju hrvatska partnerica ne vidi razlog za učenje češkog jezika („Nemam potrebu, da sam htjela već bi naučila. Ne mislim da bi mi trebalo. (...) Ne, ne treba mi češki. (...) U mom društvu ne priča se češki.“), u drugom slučaju hrvatski partner izražava nezadovoljstvo kada se razgovara na češkom jeziku u njegovom prisustvu – očekuje da mu se njegova okolina po pitanju jezika prilagodi („Pa kao smeta mu kad netko priča pred njim češki, a on to ne razumije.“).

teljima ispitanika taj se čimbenik pojavio u svim obiteljima u raznim kombinacijama – uvijek se radilo o suživotu u jednom domaćinstvu s roditeljima (ev. bakom i djedom) jednog od partnera, ali vjerojatno bi jednako mogla djelovati i bilo koja druga osoba.

a) Nacionalno miješani bračni par živi s roditeljima Česima, što jača njihov odnos prema češkom jeziku i kulturi, a to se zamjećuje i kod partnera koji ranije nije govorio češki ili ga je govorio loše. To ne mora značiti da će i mladi međusobno početi komunicirati na češkom jeziku (to se nije dogodilo niti u jednoj od obitelji ispitanika), ali hrvatski će partner naučiti češki i bit će naklonjeniji obrazovanju djece u manjinskim školama i uključivanju u aktivnosti manjinskih udruga.¹¹

b) Mladi bračni par stanuje (u početku) s roditeljima Hrvatima, čime je izrazito oslabljen njihov odnos prema manjinskom jeziku i kulturi, te oni, iako su oboje bili bilinvalni i komunicirali na manjinskom jeziku, prelaze na hrvatski. Tu činjenicu uglavnom objašnjavaju jednostavnijim i pristojnijim modelom komunikacije kada se koristi jezik koji svi razumiju (i u slučaju da Hrvati ne traže da se u njihovu prisustvu ne koriste drugi jezici): „Kad sam se udala ovdje, bila je ta situacija neobična. Kad bi došli moji roditelji i kad bih došla kod njih, uvijek smo pričali češki. Kad bi oni došli tu, mi smo pričali češki, ali u trenutku kad bi došla svekrva ili moj DM, tad smo pričali hrvatski. Znala je moja svekrva reć: Nemojte se sramiti, nemojte se prebacivati, ja razumijem sve a što ne razumijem, ja ću te pitati. Ali sam se ja osjećala jako loše. Ja ne znam zašto imam taj osjećaj, da želim da budem... da me ljudi razumiju i da ne misle da je to moja tajna. Zato što je to moj materinji jezik, to me mama naučila i ne znam zašto, ali tako je bilo. I uglavnom smo se prebacivali.“

Iz navedenih primjera proizlazi da suživot s manjinskim češkim ili jednojezičnim hrvatskim govornicima može utjecati na komunikaciju svih članova domaćinstva, a usvojeni model komunikacije prenosi se i u novi dom kada mladi počnu živjeti sami.

¹¹ U slučaju naših ispitanika tako jednoga hrvatskog partnera njegova okolina često i doživljava kao Čeha, a hrvatska partnerica je čak naišla na osude u svojoj hrvatskoj okolini zbog uključivanja u rad manjinskih udruga: „Ja kao što sam napomenula s obzirom da sam Hrvatica, i u svojoj radnoj okolini doživjela sam znači predrasude, znači kak’ sam ja to prihvatila tu, da sam prihvatila više češko nego svoje, ali... da ja sam se tu udala, da su moja djeca dijelom Česi, znači ja kao mama volim svoju djecu. Znači ja moram voljeti ono što su oni dijelom. Jer ja kad ne bi voljela to što su oni, znači ne bi voljela svoju djecu. Tako. Ako idemo logički. I onda ja idem, tako bi to rekla, u korist moje djece. Oni znaju hrvatski, idu u hrvatsku školu, gdje uče i češki, ali ne učim ih da mrze ni Hrvate ni Čeha. Želim da osjećaju ljubav prema jednom i drugom, i da se nalaze i Hrvatska da je njihova domovina, al’ da cijene i to odakle potiču i da znaju, svjesni su da su njihovi preci otamo došli. Znači da su dio jednog i drugog. Jer na kraju krajeva Česi tu većinom i rade i stvorili su si i obitelji i prijatelje i nastavili su sa svojim životom kak’ su došli tu. I sa svojom kulturom. I smatram da je neka dužnost mene i mog supruga kao roditelja da i mi onda nastojimo kad imamo priliku. Da ne ignoriramo to. Ne? I veliki je angažman oko toga.“

4.4. Jezična i komunikacijska kompetencija

Poznavanje više jezika, kod pojedinca i kod cijele grupe, često vodi do interferencija među njima, i to posebno u slučaju srodnih jezika kao što su hrvatski i češki. U slučaju jezika manjine i većine u pravilu će većinski jezik više utjecati na jezik manjine nego obrnuto.¹² Poznavanje više jezika ujedno često izaziva nesigurnost u ispravnost izražavanja – u slučaju manjinskog jezika ova nesigurnost često je izazvana i manjim mogućnostima korištenja jezika u svim njegovim funkcijama (administrativnoj, publicističkoj i dr.) što vodi ka nedovoljnom poznavanju jezika u svojoj njegovoj stilističkoj i terminološkoj širini.

Svijest o nedovoljnoj jezičnoj kompetenciji (praćena poteškoćama u izražavanju) vodi neke članove etničkih zajednica tome da manjinski jezik prestanu koristiti u određenim sferama svoga života ili u krajnjem slučaju potpuno – ukratko su ovu tezu formulirali ispitanici kao „određenu stvar ne znam izraziti na češkom pa ću se izraziti na hrvatskom, tako je jednostavnije“. Jedna je od ispitanica čak obilježila svoje nedostatan poznavanje manjinskog jezika kao osjećaj srama: „Kad sam ja više govorila češki, onda se nisam sramila, imala sam dovoljno riječi. Ja sam znala što treba reći. (...) Onda kad ti sve manje i manje govoriš taj jezik, sve ti je i teže govoriti jer si svjestan koliko toga ne znaš i koliko ti toga nedostaje. Sada u toj jednoj rečenici koju ja složim, ako je ona nešto duža, ja moram jako dobro promisliti da je složim na češkom, ili moram ubaciti dvije riječi hrvatske. I onda se već toga sramim.“¹³

Poboljšati komunikacijsku kompetenciju i nivo poznavanja manjinskog jezika mogao bi veći kontakt sa suvremenim češkim jezikom, npr. posredstvom praćenja stanica češke televizije i radija¹⁴, za što ne postoji mogućnost od početka 90.-ih godina 20. stoljeća. Važni su ujedno i susreti s izvornim govornicima (na svoje posjete Češkoj i susrete s Česima iz Češke Republike u intervjuima su upozoravali gotovo svi ispitanici) koji pripadnike manjine primoravaju govoriti češki bez primjese hrvatskog jezika¹⁵, a ujedno im omogućuju obogaćivati vlastiti rječnik i rješavati se vlastitih nesigurnosti.

¹² O utjecaju hrvatskog na češki jezik pripadnika češke manjine u Hrvatskoj vidi npr. Mirković 1968; Stráníková 2014; Stranjik 2015, 2017a, 2017b.

¹³ Na osjećaj nesigurnosti i srama pri korištenju manjinskog jezika zbog uvjerenja da govore tako loše da ih izvorni govornici ne razumiju upozoravaju i istraživači kod Slovaka u RH (Sloboda 2004) ili čeških migranata u SAD-u (Kubáčková 2011).

¹⁴ Bolju komunikacijsku kompetenciju i veću sigurnost i volju korištenja manjinskog jezika kod ljudi (posebice kod djece) koji redovito prate češko televizijsko emitiranje provjerili smo prilikom istraživanja jezika Čeha u Hrvatskoj koje se održalo 2015–2016 u okviru projekta Karlovog sveučilišta. Fonetsko-fonološki usmjereno istraživanje u koje su uključeni učenici četvrtih i petih razreda čeških osnovnih škola u Daruvaru i Končanici, njihovi roditelji, bake i djedovi (ukupno 70 ispitanika) doprinijelo je poznavanju manjinskog češkog jezika u Hrvatskoj. Više o rezultatima istraživanja vidi npr. Stranjik 2017a, 2017b.

¹⁵ Riječima ispitanika: „Možda pravilnije pričam. Bliže originalnom češkom. Više se trudim pričati originalno češki. (...) Ja sam sebi čudno zvučim kad pričam originalno češki. Al' kad

Nekoliko je ispitanika spominjalo i poteškoće u komunikaciji na hrvatskom jeziku, posebice prilikom prelaska iz manjinske škole u školu s hrvatskim nastavnim jezikom ili prilikom preseljenja u drugu sredinu. Jedna od ispitanica navela je da je zbog utjecaja hrvatskoga jezika potpuno prestala koristiti manjinski jezik, tj. prestala je govoriti češki da bi usavršila hrvatski (što je bilo nužno kada je počela predavati hrvatski jezik u školi).

4.5. Zanimanje

Važnosti poznavanja određenog jezika postajemo svjesni tek kada od njega imamo koristi. Taj se ekonomski faktor često naglašava u slučaju učenja svjetskih jezika, ali samo iznimno u slučaju učenja manjinskih jezika, posebice onih s nižim statusom od jezika većine. Ispitanici su navodili brojne situacije u kojima su zahvaljujući poznavanju manjinskog jezika mogli nekome pomoći ili se s nekime sporazumjeti na putovanjima.¹⁶

Kod nekoliko je ispitanika poznavanje manjinskog češkog bilo od pomoći i prilikom traženja zaposlenja, i to kako u manjinskoj sredini, tako izvan nje: „Nakon rata sam došla u *S* i opet mi je jezik puno pomogao. Cijelo vrijeme ja sam svugdje taj jezik iskoristila. Kako privatno tako i u poslu. Kojem god poslu. (...) Svugdje sam imala prednost što znam češki. Nisam imala problema što sam Čehinja...“

„Dosta mi je pomogao da dobijem posao, sretan sam što sam naučio jedan jezik, jezike volim ne samo češki, nego i njemački, imam puno literature, kad nešto ne znam, koristim literaturu. (...) Uglavnom češki mi je pomogao da dobijem posao, sretan sam da sam ovdje u tom kolektivu gdje jesam...“

Uvijek je posljedica korištenja manjinskog jezika na poslu bila i u korist njegova korištenja u privatnom životu: „Kod nas se to puno vidjelo, ja kako sam prešla u *J* onda smo mi puno više počeli komunicirati, međusobno i onda s djecom. Zato što ja cijeli dan govorim češki, dođem kući i onda nastavim, pa se to osjeti, i djeca poslije bolje nauče.“

Posljednjih godina pripadnici manjine sve češće odlaze u inozemstvo radi obrazovanja ili posla, te mnogi i tu koriste češki jezik poslovno ili da bi se lakše uključili u život u novoj sredini.

4.6. Liberalan odgoj

Jadna od najvećih opasnosti za nacionalne manjine i njihovo održanje može biti pojava s kojom se danas susrećemo u cijelom društvu – (pretjerano) liberalni pristup u odgoju. Dok s jedne strane liberalnost omogućuje slobodno odlučivanje, s druge stra-

sam s nekim tko tako govori onda i ja. Je u principu ja znam kako nešto treba izgovarati. Kako zvuči, gdje treba naglasak, kako izgovoriti većinu riječi, a ovdje je zapravo hrvatski prizvuk. Češki jezik na hrvatski način.“

¹⁶ Posebno motivirajuće za učenje jezika ili poboljšavanje jezične kompetencije ovakve se mogućnosti pokazuju kod djece.

ne, ako nismo dovoljno svjesni vrijednosti određenih elemenata našeg identiteta, počet ćemo ih gubiti.

U češkoj manjini sve se češće susrećemo s mišljenjem da nije potrebno (niti poželjno) tražiti od djece da govore manjinskim jezikom, već im moramo omogućiti da sami biraju kojim će se jezikom koristiti. Takav će pristup u slučaju kada dijete ima i manje prilika čuti određeni jezik u svojoj okolini, tj. imat će manje poticaja na manjinskom jeziku (komunikacija, pjesme, knjige, televizija, igre, susreti itd.), vjerojatno voditi tome da će dijete birati „put manjeg otpora“ u komunikaciji i odabrati većinski jezik koji će imati više prilika usavršiti.¹⁷

Na mišljenje da ne smijemo od djece tražiti da govore češki jer je to ograničavanje njihove slobode nailazimo i u manjinskim školama, u kojima se prije govorilo samo manjinskim jezikom. Prema riječima ispitanika, danas se u manjinskim školama u Hrvatskoj među djecom čuje uglavnom hrvatski jezik („Valjda im je tako lakše.“) – što ih razlikuje npr. od privatnih škola u kojima se nastava održava na engleskom ili nekom drugom jeziku, te se od djece traži da jezik škole koriste svo vrijeme boravka u školi, tj. i na odmorima. Uz to što se na taj način smanjuje broj situacija u kojima djeca usvajaju i koriste manjinski jezik, oblikuju se i obrasci međusobne komunikacije, a ako djeca od početka ne nauče međusobno komunicirati na manjinskom jeziku, vjerojatno tako neće komunicirati ni izvan škole niti kasnije kada odrastu.

5. Zaključak

Ovim smo radom pokušali doprinijeti poznavanju funkcioniranja manjinskih zajednica i čimbenika koji djeluju na pojedince i grupe s obzirom na očuvanje manjinskog jezika, tradicije i identiteta. Pojedine čimbenike nije moguće promatrati samostalno jer se često dopunjuju, umnažaju, preklapaju ili djeluju kontradiktorno. Sve čimbenike upotpunjavao je osjećaj mnogih ispitanika da je jezik komunikacije nužno prilagođavati okolini (tj. da nije lijepo i pristojno govoriti određenim jezikom pred nekime tko ga na razumije, u pravilu govoriti češki pred pripadnicima većinskog stanovništva):¹⁸ „S kolegama koji znaju češki pričam češki isključivo ako i ostatak ekipe zna češki. Ako smo dvoje i pričamo češki, čim se ubaci treći, a da ne zna, automatski se priča hrvatski. Jer je po meni nepristojno pričati na stranom jeziku.“

¹⁷ Razne modele odgoja kako potaknuti razvoj dvojezičnosti kod djeteta nude npr. Hardin-Esch i Riley (2008). Preporučuju odrediti pravila komunikacije u obitelji koja mogu biti zasnovana na raznim pristupima, npr. jedan roditelj – jedan jezik; jezik za praznike i jezik tijekom školske godine; jezik u tjednu i jezik za vikend; tko prvi progovori određuje jezik komunikacije; itd. U svim slučajevima naglašavaju važnost dosljednosti poštivanja pravila i traženja od djeteta da ga također poštuje.

¹⁸ Mišljenje da nije pristojno kada se u njihovu prisustvu govori češki i da im to smeta te da traže da im se ostali prilagode po pitanju jezika komunikacije spomenuli smo i kod nekih pripadnika većinskog stanovništva uključenih u istraživanje.

Ovakav stav vodi izrazitom smanjenju broja situacija u kojima se može koristiti manjinski jezik, a upotpunjen stavovima bračnih drugova koji nisu uvijek pozitivni prema manjinskom jeziku i identitetu (posebice u slučaju zajednice kao što su Česi u Hrvatskoj, koja nije getoizirana, nego integrirana, i po svojoj se kulturi i načinu života ne razlikuje bitno od većine) može voditi i do potpunog gubitka jezika.

Uz sve navedene čimbenike, na pripadnike manjine utječu i oni koji djeluju na život cjelokupne zajednice na određenom prostoru, kao industrijalizacija/urbanizacija, migracija u gradove, razvoj medija, politička dominacija itd. – svi donose promjene u načinu života grupe koje mogu voditi oslabljivanju veza među njezinim članovima i time kohezije cijele grupe. Očuvanje čvrstih veza unutar grupe obično je najvažniji čimbenik u održavanju neovisnosti svake grupe.

Literatura

- Blažević, Branka; Rončević, Marina; Šepić, Tatjana. 2007. Etnicitet, identitet i jezik kao čimbenici očuvanja kulturnog naslijeđa naroda. U: *Jezik i identitet* [ur. Granić, Jagoda]. Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 51–59.
- Denzin, Norman K. 1989. *Interpretive Biography*. Newbury park: Sage Publications.
- Dudok, Miroslav. 2004. Pulzačne vektory enklávnej slovenčiny. U: *Slovenčina v menštinovom prostredí* [ur. Uhrinová, Alžběta; Žiláková, Mária]. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 32–42.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2007. *Antropologie multikulturních spoločností. Rozumět identitě*. Praha: Triton.
- Hamers, Josiane F.; Blanc, Michel H. A. 2005: Societal bilingualism, intergroup relations and sociolinguistic variations. U: *Bilinguality and Bilingualism*, New York: Cambridge University Press, 273–323.
- Harding-Esch, Edith; Riley, Philip. 2008. *Bilingvní rodina*. Praha: Portál.
- Hášová, Lucie. 1999. O nepřipraveném autobiografickém vyprávění. *Varia VIII*, 190–198.
- Hášová, Lucie. 2001. Obraz sebe a druhého v narativním interview. U: *Naše a cizí v interetnické a interpersonální komunikaci* [ur. Bogoczová, Irena; Hubáček, Jaroslav; Srpová, Hana]. Ostrava: FF OU, 121–127.
- Individuálny a spoločenský bilingvismus*. 2005. [ur. Štefánik, Jozef]. Bratislava: Univerzita Komenského – Gramma.
- Konopásek, Zdeněk. 1998. *Estetika sociálního státu*. Praha: G plus G.
- Konopásek, Zdeněk. 1999. Horníci a problém prostředí: ideologie, ekologie, sociologie. *Biograf 20*, 85–98.
- Kubáčková, Patricie. 2011: Protože já jsem otevřela pusu a řekla yes a už se mě ptali: „odkud“ jste“? Jazyk jako sociální informace na příkladu biografických vyprávění československých přistěhovalců do USA. *Biograf 56*, 7–31.
- Matušek, Josef. 1994. *Češi v Chorvatsku*. Daruvar: NIU Jednota.

- Michalík, Boris. 2010. Klasifikácia asimilačných faktorov. U: *Kontexty identity. Jubilejný zborník na počesť Anny Divičanovej* [ur. Krekovičová, Eva; Uhrinová, Alžběta; Žiláková, Mária]. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 364–371.
- Miller, Robert L. 2000. *Researching Life Stories and Family Histories*. London: Thousand Oaks, New Delhi, Sage.
- Mirković, Dragutin J. 1968. *Govori Čeha u Slavoniji (Daruvar i okolina)*. Beograd: Filološki fakultet beogradskog univerziteta.
- Nekvapil, Jiří. 2001. Jazykové biografie a analýza jazykových situací: k osudům německé komunity v České republice. *Časopis pro moderní filologii* 2, 83, 65–80.
- Nekvapil, Jiří. 2004. Language Biographies and Management Summaries. U: *Language Management in Contact Situations III, Report on the Research Projects*. Chiba: Chiba University, Graduate School of Humanities and Social Sciences, 9–33.
- Pavlásek, Michal; Kreisslová, Sandra; Nosková, Jana. 2019. *Takové normální rodinné historky“*. *Obrazy migrace a migrující obrazy v rodinné paměti*. Praha: Argo.
- Piškokrec, Velimir. 2007. Narativni identitet u jezičnobiografskim intervjuima. U: *Jezik i identitet* [ur. Granić, Jagoda]. Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistik, 457–467.
- Piškokrec, Velimir; Zelić, Marina. 2006. Jezičnobiografski aspekti usvajanja njemačkoga u izbjeglištvu. *Strani jezici* 3, 35, 277–290.
- Psthas, George. 1995. *Conversation Analysis: The Study of Talk-in-Interaction*. Thousand Oaks – London – New Delhi: SAGE.
- Sloboda, Marián. 2011. Doslov. Jazyková autobiografia ako osobná výpoveď, inšpirácia a metóda. U: Vasiljev, Ivo. *Život s více jazyky. Jazyková autobiografie*. Praha: NLN, 276–288.
- Sloboda, Marián. 2004. Jazyk národnostnej menšiny, idiolektne siete a biografie (Slováci v chorvátskom Iloku). *Slovenská reč* 1, 69, 15–36.
- Stráníková, Helena. 2014. Změny slovesných prefixů v důsledku jazykového kontaktu mezi češtinou a chorvatštinou v češtině Čechů v Chorvatsku. *Přehled kulturních a historických, literárních a školských otázek* 32, 32, 93–106.
- Stráníková, Helena. 2019. Současná krajanská literatura, smysl jejího pěstování a její perspektivy v době globalizace pohledem jejich tvůrců. *Přehled kulturních a historických, literárních a školských otázek* 37, 37, 73–85.
- Stranjik, Helena. 2015. Chorvátská čeština. U: Uličný, Oldřich i kol. *Preliminaria k moderní mluvnici češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 102–111.
- Stranjik, Helena. 2017a. Kvantita krátkých českých vokálů uvnitř slova v mluvě příslušníků české menšiny v Chorvatsku. U: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VII* [ur. Štěpánek, Václav; Mítáček, Jiří]. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity – Moravské zemské muzeum, 675–690.
- Stranjik, Helena. 2017b. Větná melodie v chorvátské češtině. *Přehled kulturních a historických, literárních a školských otázek* 35, 35, 81–90.

Šatava, Leoš. 2009. *Jazyk a identita etnických menšin – možnosti zachování a revitalizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Tatalović, Siniša. 2005. *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*. Split: Stina.

Thomason, Sarah Grey 2001. *Language Contact: An Introduction*. Edinburg: University Press.

Tůma, Jiří. 2009. *Chorvatští Češi na Daruvarsku pohledem cizince*. Magistarski rad. Pardubice: FF Univerzity Pardubice.

The Czech minority in Croatia as an example of language and identity sustainability in another language environment

The Czechs moved to the area of Daruvar in Croatia from the end of the 18th century. They later founded their own associations, schools and publishing house, and for two centuries they maintained their customs and language. In a minority that has lived in harmony with the majority nation for such a long time, neither religion nor way of life distinguishes it from the majority nation, a different language is one of the basic features of an individual's and a group's identity. So what does this/such ethnic groups do to maintain the original identity and its basic feature – language?

In this paper, we observe the factors that maintain the language in national minorities on the example of the Czech minority in Croatia. In addition to the factors commonly mentioned in the literature (such as administrative and legal status and minority language rights, minority education, religion, cultural activity, etc.) we also observe others, such as the influence of life partner choice, coexistence with other people in one household, language competence and language interference, employment and liberal upbringing.

Research in order to get to know the life and functioning of the Czech minority in Croatia and language biographies of individuals from Czech and Czech-Croatian families was carried out in 2010–2016. The method of data collection was language biographies in the form of narrative interviews.

Keywords: Czech minority in Croatia, ethnic community, language, identity

VI. Dijete i djetinjstvo u znanosti, umjetnosti i kulturi

Ana Dalmatin

Dubrovnik

luko.dalmatin1945@gmail.com

Rana destrukcija „etičkoga solipsizma“

U uvodnom se dijelu rada obrazlažu temeljne etičke kategorije, s posebnim osvrtom na Aristotelovu *Nikomahovu etiku*. Kratkom elaboracijom Tomina aristotelizma te usporedbom kataloga helenskih i kršćanskih vrлина, ukazuje se na to da helenske etičke kategorije, ne kao norma nego kao uzor, nisu nužno suprotstavljene kršćanskim. Aristotel smatra da su pojedincu dobro i zlo imanentni kao potencijalitet. Stoga se vrline realiziraju umnom autonomijom i slobodnom voljom, a potvrđuju se u odnosu prema drugima. U Tolstojevoj romanesknoj trilogiji *Djetinjstvo, Dječastvo i Mladost*, „etički solipsizam“ pripovjedačica Nikolaja Irtenjeva, posljedica je separacije visoke ruske aristokracije, odnosno njezine intrizične svijesti. Nikolajeve moralno-etičke transformacije izazvane su spoznavanjem i vrednovanjem pojedinih sastavnica društvenog univerzuma. Irtenjev refleksijom odrasloga djeteta postaje svjestan farizejstva sloja kojemu pripada, što izaziva kritički odmak od licemjerne, imalačko-posjednički nastrojene okoline. Na prijelazu iz djetinjstva u dječastvo nadilazi zatvorenu strukturu klasne svijesti potiskujući „etički solipsizam“, inzistiranjem na poštivanju čovjeka bez obzira na društvenu pozicioniranost. Nikolajeve utopijske zamisli o uspostavljanju harmonije među ljudima, paradigmatičke su u odnosu na Konstantina Levina (*Ana Karenjina*) i Dmitrija Nehljudova u romanu *Uskrsnuće*.

Ključne riječi: Tolstoj, etika, moral, vrлина, hipokrizija

1. Uvod

Antičko duhovno nasljeđe prisutno je u kulturnim kretanjima svih epoha europske civilizacije, pa su stoga i helenska filozofija, odnosno etika, sadržane u kršćanskoj filozofiji ne kao norma nego kao ishodište. Karl Jaspers, povezujući grčku i kršćansku filozofsku misao, u *Filozofiji egzistencije* piše: „Historijski promatrano naša zapadna misao o Bogu ima dva korijena: Bibliju i grčku filozofiju“ (1973: 151). Izvjesna podudarnost između zapadnih teološko-filozofskih prosudbi i grčke filozofske spekulacije (od kozmološkoga do helenističko-rimskoga razdoblja), može se potkrijepiti ontološkim, a

potom i etičkim postavkama grčkih filozofa. Izvori filozofije su čuđenje i skepsa. Filozofi sumnjaju, kritički preispituju uvriježena gledanja težeći spoznati tijek i proces nastajanja cjelokupnog mnoštva – zemaljskog i kozmičkog, ono jedno po čemu „jest sve što jest“, bitak sam. Polazeći od objektivno pojavnog, Heraklit zaključuje da je bivanje, u vidu dijalektičkog procesa, zasnovano na jedinstvenoj zakonitosti kozmosa – logosu po kome se sve događa i u prirodi i u društvu. Doticaj s kategorijama grčke filozofijske misli nazire se već u Bibliji u Proslavu Ivanova evanđelja: „U početku bijaše Riječ (Logos),/ i Riječ bijaše kod Boga / i Riječ bijaše Bog“ (1976: 1013). Ivan, kao i ostala trojica evanđelista, piše na grčkom, pa stoga u originalu stoji *logos* koji je i riječ i um. Dakle, prema Ivanu Bog je viši umni, stvaralački princip riječju objavljen. Prelazeći u sferu transcendentnog, Platon postojanje u totalitetu pripisuje demijurgu-božanstvu („esencijalnom dobru“) koji je, po uzoru na bezvremenske nepromjenjive i savršene ideje, stvorio materijalni svijet. Aristotelova je čista forma, „mišljenje mišljenja“ – samosvijest, prvi pokretač koji je sam nepokretan. Aristotel je to najviše prvi nazvao Bogom (bez obzira na grčki politeizam), koji pripada isključivo metafizičkim sferama, s obzirom da misli i promatra sebe, ali ne misli svijet niti djeluje unutar svijeta. Za rano kršćanstvo karakteristično je neprihvatanje i negiranje filozofije i bezuvjetno pokoravanje novoj vjeri kao jedinog istini koja je apsolutna s obzirom da ju je objavio Bog. Međutim, već u II. st. povijesna nužnost – kritike kršćanstva od strane mislilaca grčkih filozofskih škola (car Justinijan je 529. g. zatvorio posljednje filozofske škole u Ateni), pojave hereze, kao i neposredna prisutnost drugih religija, natjerale su crkvene oce (patristika), kasnije i crkvene učitelje (skolastika) da se počnu baviti helenskom filozofijom. Klement i Origen, vjeroučitelji-filozofi pripadnici „Katehetske škole u Aleksandriji“, filozofiju ne određuju kao potpunu i nesumnjivu antitezu novoj religiji. Iako postaje izvjesno da Crkva ne može bez Akademije i Liceja (grč. *likejon*), filozofija ipak postaje *ancilla theologiae* (‘sluškinja teologije’). Religijski se sadržaji mogu filozofski oblikovati, s ciljem da služe spoznaji objave. Počinje se vršiti helenizacija kršćanstva na način da u tom procesu posebno mjesto zauzimaju djela Platona i Aristotela interpretirana s pozicija „religijskoga pragmatizma“. Tako se kršćansko učenje uzdiglo do spekulativne razine, ne problematizirajući samo metafizička pitanja nego i egzistencijalna. Prethodno iznesene Aristotelove ontološke teze Toma Akvinski je uskladio s kršćanskim učenjem uspostavivši jedinstvo uma i vjere. Aristotelova čista forma, odnosno samodostatni i samorefleksivni Bog u Tominu učenju postaje *actus purus* (‘čisto djelovanje’), čije su misli i spoznaja svijeta i akt stvaranja svijeta, što implicira njegovu stalnu prisutnost u svijetu. Iako su Augustinov platonizam, kao i Tomin aristotelizam, izraz prilagođavanja helenskih filozofijskih disciplina (ontologije, etike i drugih) kršćanskoj filozofiji, njihova učenja predstavljaju uspostavljanje „kozmosa uma“ kao temelja buduće Europe. Helenske etičke kategorije, ne kao propis nego kao uzor, nisu nužno suprotstavljene kršćanskim, nego su u esencijalnom smislu bliske. Toma Akvinski kategorizira vrline slijedeći, gotovo u potpunosti, Aristotela. S obzirom na odnos razuma i volje Aristotel dijeli vrline na razumne (dijanoetičke) i voljne ili ćudoredne. Umovanje

je iznad svih vrлина, budući da u težnji za ontološkim nadilazi zbiljsko i pojavno i zalazi u metafizičko. Njime čovjek nadilazi prolazno i približuje se samosvjesnom božanskom blaženstvu ostvarujući neprolazne tvorevine duha na području filozofije, umjetnosti, znanosti, razboritosti. Voljne ili ćudoredne kreposti su: umjerenost, dostojanstvo, prijateljstvo, pravednost, hrabrost i dr. Aristotelovoj kategorizaciji vrлина odgovaraju Tomine vrline razuma (mudrost, razboritost, racionalnost) i vrline volje – moralne vrline (umjerenost, pravednost, hrabrost, prijateljstvo). Kršćanstvo, odnosno Toma Akvinski, posebice naglašava kreposti kao što su: ljubav – *agape* (‘nesebična, bratska ljubav’), vjera i nada. Dakle, ovaj registar kreposti pokazuje da se antičke i kršćanske kreposti međusobno ne isključuju nego nadopunjuju i kao takve etička su paradigma Tolstojeva i našega vremena.

Aristotelovo je sustavno obrađivanje i teorijsko promišljanje ćudorednoga djelovanja predstavljalo utemeljenje etike kao filozofske discipline. Izvorišta i smisao moralnoga djelovanja, kao i kriterije moralne valorizacije izlaže u *Nikomahovoj etici*, prosuđujući ljudsku ćudorednost nezavisno od običaja, utvrđenih društvenih normi i dogmatskih autoriteta. Pojedinaac, bez obzira na determinizam životnih realija, ostvaruje dobro ili zlo, koji su mu imanentni kao potencijalitet, a ne kao urođena, prirodna osobina. „Dakle, kreposti ne nastaju u nama ni po naravi niti protiv naravi, nego smo mi po naravi načinjeni tako da ih primamo, dok se one usavršavaju navadom“ (Aristotel 1988: 23). Bitne pretpostavke čovjeka kao moralnoga bića proizlaze iz njegove umne autonomije i slobodne volje, realiziranih autoteličnim kreposnim djelovanjem bez utilitarnostičko-pragmatičnih težnji. Realiziranje moralnoga potencijala izraz je samoostvarenja, koje odbija vanjsku prinudu (ideologijsku, političku, religijsku,) s obzirom da je svrha ćudoredne samoaktualizacije ostvarenje vrline „kao najvišeg dobra“, što isključuje „etički solipsizam“. „Tako je i s krepostima; po svojim činima u odnošajima s drugim ljudima postajemo pravedni ili nepravedni, ...“ (Aristotel 1988: 24). Ova Aristotelova postavka inicira gledište prema kojemu vrline nisu teorijska apstrakcija, nego se realiziraju moralnim djelovanjem u odnosu prema drugome, što nalaže i kršćanska etika.

„Etički solipsizam“ u Tolstojevoj romanescnoj trilogiji *Djetinjstvo, Dječastvo i Mladost*, izraz je zatvorenosti, separacije visoke ruske aristokracije, dakle intrizične klasne svijesti. Stalež, koji eksploataciju ostvaruje otvorenom i izravnom prinudom, primjenjuje mehanizme prisile i kontrole, što je prema Bahtinu jednoglasje, odnosno potiskivanje višeglasja kao fenomena kritičnosti i različitosti (Bahtin 1967). Na etičkom planu izostaje poštovanje i uvažavanje drugoga, zapravo vrši se opredmećivanje ljudskoga bića. Subjekt, pozivajući se na drugoga, na tuđu riječ uspijeva definirati vlastiti identitet, oslobađajući se zabluda o vlastitoj savršenosti. Prethodno potvrđuje stavove književnih teoretičara koji smatraju da Bahtinova literarno-filozofska teorija konotira izvanestetske kategorije stremeći prema društvenoj ontologiji i etici. Etički se ostvariti znači biti autonoman i samosvojan u odnosu na „etički solipsizam“ pripadnika svoje društvene grupe i klase.

Analogno prethodno navedenim Aristotelovim postavkama u *Nikomahovoj etici*, prema kojima nas umovanje približava božanskoj mudrosti i kreativnosti mogli bismo konstatirati da se Lav Nikolajevič Tolstoj, snagom svoga književnoga genija, ostvario na visokoj teorijsko-misaonoj razini koja više pripada božanskom nego ljudskom.

„Takav bi život bio izvrsniji od same čovjekove naravi; jer on neće tako živjeti ukoliko je čovjek, nego ukoliko je u njemu prisutno nešto božansko i koliko to nadmašuje našu složevinu. I ako je um nešto božansko u usporedbi s čovjekom, onda je i život u skladu s njim božanski u usporedbi s čovjekovim životom“ (Aristotel 1988: 231).

2. Kritički odmak od dogmatske svijesti

Lav Nikolajevič Tolstoj u romanesknoj trilogiji *Djetinjstvo*, *Dječastvo* i *Mladost* psihološkim postupcima dopire do biti djeteta – čovjeka, analitički pristupa strukturi društva reflektirajući filozofsko-antropološke teorije u svrhu sagledavanja odnosa pojedinca i kolektiva. Na početku prvoga dijela (*Djetinjstvo*) autor predstavlja pripovjedača u prvome licu jednine, desetogodišnjega dječaka Nikolaja Irtenjeva. U tom se životnom razdoblju oblikuju temeljne karakteristike ličnosti (kognitivne sposobnosti, ponašanje), koje će se tijekom dječastva i mladosti, kao i tijekom cijeloga života razvijati različitim intenzitetom. Pripovjedač-lik analizirajući životne situacije, svoje individualne, slobodoumne refleksije, obiteljsko-društvene determinizme, kao i ljude i događaje, uspostavlja podudarnost s intelektualno-duhovnim i stvaralačkim životom Tolstoja-autora, kao i sa stvarnim zbivanjima i osobama grofovskog miljea modificiranih i kontekstuiranih u okvirima romanesknog univerzuma. Dakle, ovo je djelo Tolstojeva umjetnička autobiografija utemeljena na fikcionalnoj evokaciji prošlosti. Vladimir Biti u *Pojmovniku suvremene književne teorije* navodi termin analepsa koji može imati „svoj opseg, a on se tiče razdoblja koje analepsa svojom rekonstrukcijom pokriva“ (1997: 7). Opseg ovoga pripovjednog teksta, s obzirom na autobiografske elemente, obuhvaća mjesto i vrijeme završetka romaneskne trilogije. Završni dio *Mladost* pisan je od ožujka do rujna 1856. godine, a prigodom objavljivanja u *Suvremeniku* 1857. autor ga potpisuje navodeći plemićki naslov i prezime: „Grof L. N. Tolstoj“, za razliku od prethodna dva dijela *Djetinjstvo* 1852. „L. N.“ i *Dječastvo* 1854. „L. N. T.“ koja su potpisana samo inicijalima. Ovi detalji, kao i precizno navođenje dviju koordinata – vremenske pripovjedača-lica („Dana 12. kolovoza 18..., upravo treći dan nakon moga rođendana kad mi se navršilo deset godina...“) i kronotopske autorove („Jasna Poljana. Dne 4. rujna“.¹), izraz su „autobiografskoga glasa“ kojim autor otkriva sebe stapajući svoj glas s glasom pripovjedača (Tolstoj 1982: 7, 341). Ovaj pripovjedni postupak predstavlja kontaminaciju fikcije i fakticiteta, „pretvaranje stvarnosnog materijala u umjetničku činjenicu“, odnosno poistovjećivanje pripovjedača-lica i autora, kao i „autorsko pokriće za pripovjedačev iskaz“ (Biti 1997: 288,

¹ God. 1856.

16). Konkretna toponim Jasna Poljana, odnosno prostor vlastelinskog posjeda, kao „faktum opstanka“, životno i umjetnički je obilježio Lava Nikolajeviča Tolstoja od rođenja do predsmrtnog bijega u Astapovo. Uloga bi se prostora u fikcionalnoj romanesknoj autobiografiji mogla povezati s Bahtinovim poimanjem prema kojemu prostor u romanu (seosko imanje Petrovsko i Moskva) implicira moralno-etičke transformacije glavnoga lika (Biti 1997: 202). Progresija se kretanja očituje ne samo sukcesivnim nizanjem događaja (odlazak u Moskvu, pripreme za daljnje školovanje, put u mondeno društvo, majčina smrt, smrt Natalije Savišne), nego i unutarnjim psiho-mentalnim preobražajima glavnoga lika. Kompoziciji su romana, kao sintaktičko-semantičkoj kategoriji, svojstveni plan izraza i plan sadržaja, pri čemu je plan izraza izvanjskost unutarnjih značenjskih jedinica, što pokazuje da je jedno uvjetovano drugim. Neizostavna je sastavnica plana izraza pripovjedačeva točka gledišta, koja prema Uspenskome može biti: psihološka, ideološka, prostorno-vremenska i frazeološka (1979: 11). Nikolajevo sagledavanje i vrednovanje životnog mikrokozma proizlazi iz unutarnje, psihološke točke gledišta. Iako je aristokratski kolektivni imaginarij kršćanske provenijencije, upitno je, s obzirom na odnos prema bližnjemu, kako pripadnici toga društvenog staleža svjedoče i žive vjeru. U konzervativnoj svijesti povlaštenih, obespravljenost kmetova je izraz božanskoga i prirodnoga reda stvari. Nikolaj refleksijom odrasloga djeteta postaje svjestan farizejstva sloja kojemu pripada, što izaziva kritički odmak od licemjerne okoline imalačko-posjednički nastrojene. Njegovo suosjećanje i empatija u odnosu na potlačene, izazivaju preispitivanje moralnih stereotipa svojstvenih autoritarnoj hijerarhiji vladajućih, koji s obzirom na eksploataciju, fizičko i psihičko nasilje bespomoćne većine, fromovski rečeno, sebi stvaraju „optimalne prednosti“ (Fromm 1989). Zdvajanje nad usudom Natalije Savišne, kućne sluškinje, koja se zbog despotizma svoga gospodara (Nikolajeva djeda) morala odreći, ljubavi, braka i materinstva, dakle biološke predisponiranosti, izraz je spoznaje društvene nepravde. Kod kmetice Nataške, sobarice, dadilje, prognane stepske pastirice (djed ju je prognao u stepu, jer se usudila tražiti dopuštenje za udaju), pomilovane voditeljice kućne ostave, silom potisnuta strastvena ljubav prema poslužitelju Foki izaziva preobražaj *erosa* u *agape*, odnosno nesebičnu predanost Nikolajevoj majci Nataliji Nikolajevnoj i njezinim sinovima Nikolaju i Volodji. Nikolajevo djetinjstvo će obilježiti majčina nježnost, suptilnost, etička i estetska senzibilnost, kao i očev trivijalni hedonizam (strast za kockom i ženama), teatralnost i moralna indiferentnost. Prema postavkama razvojne, odnosno dječje psihologije srednje djetinjstvo (životna dob od sedme do dvanaeste godine) obilježava vezanost uz sferu obitelji, čija je bit intimnost i krvno srodstvo (u većini slučajeva). Članovi obitelji (majka Natalija Nikolajevna, otac Petar Aleksandrič, brat Vladimir, sestra Ljubočka, baka), kao i kućni učitelj Karlo Ivanovič Mauer, predstavljaju značajne čimbenike u socijalizacijskim procesima tijekom kojih se dijete navikava živjeti u zajednici i društvu. Učitelj Karlo Ivanovič Mauer inzistira na stjecanju znanja discipliniranim, kontinuiranim radom. Programski i metodički ne odstupa od preskriptivnih pedagoških obrazaca tadašnjeg odgojno-obrazovnog sustava

u kojemu je učeniku, podređenom autoritarnoj hijerarhiji, onemogućeno razvijanje kreativnosti i slobode mišljenja. Majčino stoičko podnošenje rastanka s djecom i mužem, prigodom njihova odlaska u Moskvu, a posebice njezina smrt, ostavit će trajan trag u Nikolajevu životu: „S majčinom se smrću završilo za mene sretno doba djetinjstva i započelo novo razdoblje – razdoblje dječastva...“ (Tolstoj 1982: 102). Pišući o Tolstojevu odnosu prema detaljima, Viktor Šklovski u *Energiji zablude* uzima za primjer značenje detalja pri oblikovanju Nikolajeva lika koji je dominantna psihemska figura i semantički temelj romana (Šklovski 1985). Pred otvorenim lijesom mrtve majke, detalj – „mrtvo tijelo koje je ležalo preda mnom i na koje sam tupo gledao“ – postaje neizostavna sastavnica značenjskoga sklopa što ga tvori glavni lik, odnosno njegov iskaz o sebi, o svom emocionalnom, bolno-agoničnom stanju (Tolstoj 1982: 97). Nikolaj je, sam pred odrom mrtve majke, entitet pripovjedne fikcije, ali i kviditet. Kviditet predstavlja esenciju bića, dakle Nikolenjkina karakterna svojstva, sentimentalnost, pravdoljubivost, u vidu trajne zdravorazumske zaokupljenosti smislom zajednice (lat. *sensus communis*), što pretpostavlja težnju za spoznajom istine.

3. Polaritet čuvstvenih i misaonih stanja

Ličnost Nikolaja Irtenjeva na prijelazu iz kasnoga djetinjstva u dječastvo karakterizira polaritet čuvstvenih stanja (samopodvojenost). Agresija pokazana mučenjem slablašnog „dobročudnog i pokornog“ dječaka Ilenjke Grappa sina siromašnog stranca, izraz je oponašanja modela – uzora Sergeja Ivina (Tolstoj 1982: 68). Nikolaj je opsesivno obuzet Sergejevom ljepotom i neobuzdanom snagom; obožava ga i boji ga se. Strah izaziva podčinjenost tiraninu Ivinu; strepnja ga potiče da ga pokorno slijedi s obzirom da bi povlačenje moglo predstavljati izdaju, odnosno gubljenje deificiranoga bića, koje je objektivno okrutno, beščutno i samodopadno. Irtenjevljevo afektivno stanje intenzivira nasilje, nagonsku, animalnu okrutnost. Prema stoicima afekti su izraz devijacije razuma koja može biti prolazna ili trajna. Afekti su suprotstavljeni umu, zasnovani na zabludama i prividnim vrijednostima u smislu neutemeljenih dojmova i predodžbi o nekom iznimnom dobru ili zlu. S obzirom na Nikolenjkinu životnu dob, on nema mogućnost donošenja valjanih i istinitih sudova i zaključaka u logičkom smislu, odnosno moć rasuđivanja kojom bi spoznao zablude, neprimjerenost postupaka, okrenuo se razumu i oslobodio afekata. Subjekt, Nikolaj Irtenjev, svjestan suprotnosti u samome sebi, naknadnim uzdizanjem svijesti, odnosno refleksijom objekta surovog čina („slika kukavne prilike jadnoga Ilenjke, zaplakana lica, raščupane kose“) spoznaje nemilosrdnost postupka što izaziva osjećaj kajanja i traumatičnu krivnju (Tolstoj 1982: 699). Nikolaj je racionalizacijom svoga postupka, s vremenske distance, oslobođen od afekata, nastojao prevladati unutarnje raskole te svoje misli i djela uskladiti s razumom. U kasnom se dječastvu jednu cijelu godinu predaje kontemplativnosti zaokupljen antropološkim, egzistencijalnim i metafizičkim pitanjima svojstvenim različitim filozofskim

disciplinama. On ih ni logički ni metodološki ne sistematizira s obzirom na intelektualne i spoznajne moći uvjetovane „slabašnim djetinjim umom“, pri čemu izostaje koherentnost u vidu povezanosti misaonih dijelova i cjeline (Tolstoj 1982: 161). Njegova je spekulativnost intertekstualnog karaktera u odnosu na „transformacije i permutacije“ filozofskih učenja kao npr. stoicizma prema kojemu čovjek, kao dio prirodne cjeline (sveprirode), racionalno i iskustveno spoznaje njezine zakonitosti, što izaziva usavršavanje ljudskoga bića čiji je krajnji cilj razvitak svih razumskih potencijala, posebice spoznaje, i ostvarenje vrline kao životne, etičke konstante. Daljnja intertekstualnost odnosi se na profanu varijaciju Epikurovog hedonizma koji se manifestirao prepuštanju „uživanja u sadašnjosti“ – trodnevnom izležavanju u krevetu, čitanju romana i jedenju medenjaka, pri čemu je zanemario učenje i zaboravio na budućnost. Njegova misao „mi smo sigurno postojali prije ovoga života iako se toga više ne sjećamo“ upućuje na Platonovu teoriju predegzistencije duše. Percepcija kljuseta izaziva upitanost „u koju će životinju ili čovjeka prijeći duša, toga kljuseta kad ono lipše“, usporediva je s pitagorejskom metempsihozom i Platonovim eshatološkim voluntarizmom (Tolstoj 1982: 161, 162). Posebice su ga zaokupili skeptici, njihovo inzistiranje na subjektivno-relativističkom mišljenju, na suzdržavanju od konačnih sudova, sumnja, agnosticizam i konačna težnja za duševnim mirom (grč. *ataraksija*) kao životnom svrhom. Misaona interakcija pripovjedača-lika i Schellinga, izraz je podudarnosti spekulativne vizure „homodijegetskoga“ pripovjedača i autora, što potvrđuje i Tolstojeva zaokupljenost Schellingom na počecima književnog stvaralaštva. Misao glavnoga lika: „Jednom riječju, nadošao sam na isto mišljenje kao Schelling da ne postoje predmeti nego moj odnos prema njima. Bilo je časova kad bih pod utjecajem te fiksne ideje toliko pošasavio (...)“, modifikacija je Schellingove teze prema kojoj umni pristup stvarnosti (predmetima) ne potvrđuje činjenicu da nešto jest (Tolstoj 1982: 163). Umom spoznajemo bit, esenciju predmeta, ali ne i njegovo stvarno, realno postojanje s obzirom da se u apsolutnom beskonačnom umu, prema kojemu pojedinac teži, ukidaju sve razlike. Dakle, Tolstoj, i ovim semantičkim slojem romana, intertekstualnošću uspostavlja odnos prema antecedentnim i recentnim filozofskim teorijama „slijedeći putove diseminacije“ (Biti 1997: 154).

4. Moralno-misaona koherentnost

Podudarnost i spajanje autorova govora i govora pripovjedača-lika na frazeološkom planu realizira se pripovjednom tehnikom unutarnjeg monologa, pri čemu se, na početku Nikolajeve mladosti, u dobi od šesnaest godina, zapaža moralno-misaona koherentnost. U stanju kada je tijekom njegovih misli usredotočen na mogućnost stjecanja vrline, tj. na stvaranje „prekrasnih osnova o moralnoj djelotvornoj budućnosti“, vidljiv je aspekt individualnosti i samosvjesnosti (Tolstoj 1982: 185). Nikolaj u pojedinim stupnjevima misaonog razvitka, koji jedan drugoga koliko dokidaju toliko i dopunjuju (kasno djetinjstvo, prijelaz iz djetinjstva u dječastvo, iz dječastva u mladost), fiksira i sagleda-

va svijet oko sebe. U Tolstojevom romanesknoj trilogiji prisutne su različite ideološke točke gledišta, odnosno različiti sustavi vrjednovanja referentne stvarnosti, pri čemu je točka gledišta Nikolaja Irtenjeva ambivalentna u odnosu na točke gledišta pojedinih likova – sudionika događaja pripovjednog teksta. Različite točke gledišta pojedinih likova nisu hijerarhijski konstituirane, što implicira, bahtinovski rečeno, polifoniju (višeglasje) iz čega ne proizlaze ni univerzalno-afirmativni, ni apodiktički, ni kategorički sudovi. Romanesknj je univerzum korelat svijesti likova koja je odraz koliko autorovih vrijednosnih komponenti toliko i događanja u romanu. I jedno i drugo su izraz *mimesisa*, oponašanja stvarnosti u aristotelovskom smislu. Za Aristotela književnost nije puko oponašanje stvarnosti; ona izražava ono što je bitno i opće, „prikazuje cjelovitost i totalnost ljudskog i društvenog života“ (Grlić 1983: 57). Stvarnost je u romanu, u smislu „bitnog i općeg“, kaotična zbilja u kojoj povlaštena manjina vrši akumulaciju i koncentraciju društvenog bogatstva. Nikolajeva razmišljanja, iz perspektive okazionalne konotativnosti, pandan su Tolstojevom teorijskim pretpostavkama i praktičkom djelovanju u svrhu poboljšanja teškoga položaja seljaka i poslije ukidanja kmetstva u Rusiji 1861. Nikolaj se, unatoč nastojanjima da usvoji vrline, ponekad ne uspijeva približiti kanonu kreposti koji se stvara od Eshila (*Sedmorica protiv Tebe*), preko Sokrata, Platona, Aristotela, Tome Akvinskoga. Iz pripovjedne sadašnjosti, tehnikom izravnoga unutarnjeg monologa, pripovjedač-lik analizira svoju prošlost, u ovom slučaju diskrepanciju između racionalne težnje za dobrom i situacije u kojoj, ostrašćen, poriče dobro. Idolatrijski odnos prema prijatelju Dmitriju Nehljudovu, koji dječaka-slugu Vasku divljački udara šakom „nekoliko puta po glavi“, kod Nikolaja je zatomio suprotstavljanje nasilju, pri čemu je porekao temeljne vrline – hrabrost i razboritost (Tolstoj 1982: 185). Iako se Nikolaj teorijski ne slaže s Nehljudovim koji prezire sluge i smatra ih nižom vrstom čija je svrha postojanja služenje i pokornost gospodaru, on se nije u stanju suprotstaviti dehumaniziranom feudalcu i iskazati svoja vlastita moralna opredjeljenja, što predstavlja trenutnu slabost, ali ne i konačno odustajanje.

5. Odupiranje diktatu skupine

Nikolaj Irtenjev će postupno postajati svjestan nepravедnosti društvenog sustava u kojemu je prisutan naglašeni antagonizam između ugnjetača i ugnjetavanih. Ponesen utopističkim pretpostavkama, praktičkim (idealističkim) pristupom stvarnosti zamišlja budućnost, koju će on kreirati i u kojoj će kmetovi, lišeni prava čovjeka i građanina, dobiti položaj primjeren svakom ljudskom biću, što koincidira s poimanjem svetoga Pavla u *Poslanici Galaćanima*: „Nema tu više ni Židova ni Grka, nema više ni roba ni slobodnjaka, nema više ni muškog ni ženskog, jer ste svi samo jedan u Kristu“ (1976: 1098). Prirodna su prava, kao npr. pravo na život, na slobodu i dostojanstvo neotuđiva, urođena i nezastariva, s obzirom da, kako piše Sartre u *Bitku i ništa*, sloboda prethodi ljudskoj egzistenciji, odnosno svako je ljudsko biće esencijalno određeno slobodom, dakle

„osuđeno na slobodu“ (Sartre 1984: 147). Nikolaj, odrasli četrnaestogodišnji dječak, izgrađuje stavove i stvara zaključke suprotne idejno-ideološkim orijentacijama povlaštenoga sloja kojemu pripada. Postupnim razvitkom super-ega (nad-ja) individualna etička stajališta potiskuju heteronomne, dogmatske etičke kodekse aristokratskoga svijeta, odnosno „etički solipsizam“ nastao kao posljedica zatvorene strukture klasne svijesti. Bez obzira na zablude on će se nastaviti moralno usavršavati svjesnim suprotstavljanjem regulativi i interesima moćnih, što predstavlja začetak individualnog, slobodnog izbora vrijednosnih opredjeljenja i izdvajanje iz „nereflektirane cjeline samonikle običajnosne zajednice“ (Kangrga 2004: 84). U graničnoj situaciji, kojom Jaspers iskazuje očaj i trpljenje „zbog vječite nedovršenosti“, Irtenjevljev bolni neuspjeh na sveučilištu izaziva katarzu koja pokreće oslobađanje od egoizma, subjektivizma i socijalnog determinizma, kao i približavanje istinskom etičko-moralnom idealu prihvatljivom svim ljudima (Jaspers 1973: 67). Samospoznaja, koja bi trebala dovesti do samoostvarenja, svojstvena Nikolaju Irtenjevu, anticipativna je u odnosu na Konstantina Levina i Dmitrija Nehljudova. Levinova refleksivnost, zamjena Schopenhauerove kategorije volje kategorijama dobra i ljubavi, upućuju ga na human odnos prema seljacima i pomaže mu pri ostvarenju unutarnje harmonije. Dmitrije Nehljudov, u stanju dokone ugode, suočen sa žrtvom svojih mladalačkih strasti, odlučuje okajati grijeh, žrtvovati se za drugoga, odbaciti ispraznost dotadašnjega življenja.

Duhovno-moralne transformacije likova u romanima *Ana Karenjina* i *Uskrsnuće* usporedivi su s Tolstojevim preobražajima. Tolstojevo prvo veće djelo *Djetinjstvo, Dječastvo i Mladost* nastalo je u prvoj fazi njegova stvaralaštva, dakle u vrijeme kada on započinje obračun s „vlastitim demonima“, ali i s kritikom društvenih odnosa i institucionalnog kršćanstva smatrajući da crkva ne slijedi Isusov nauk ni modalitete ispovijedanja vjere svojstvene ranom kršćanstvu. Idealizam njegovog „platonovskoga kršćanstva“ i etičke teorije koje je zastupao više pripadaju metafizičkim sferama nego zemaljskome kaosu, što pokazuje da je filozofijska disciplina etika otvorena i protočna, a ne zatvorena i petrificirana. Stoga se u kontekstu zapadne filozofije ne mogu strogo odvajati filozofsko-povijesna razdoblja s obzirom da ona nastaju, kao nastavak ili antiteza, na temeljima prethodnih. Prema uvodnoj elaboraciji (uvažavajući razlike) ne postoje nepomirljive kontradikcije između helenske i kršćanske etike – augustinovske i tomističke. Grčka filozofija je ishodište i vrhunac zapadne filozofske misli, pa ni mi današnji, kao ni pisac-filozof Tolstoj, ne možemo misliti kao Aristotel i Toma Akvinski, ali ni bez njih.

Literatura

- Aristotel, 1988. *Nikomahova etika*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Bahtin, Mihail. 1967. *Problemi poetike Dostojevskog*. Beograd: Nolit.
- Biblija: Stari i novi zavjet*. 1976. [ur. Duda, Bonaventura; Kaštelan, Jure]. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Biti, Vladimir. 1997. *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Fromm, Erich. 1989. *Autoritet i porodica*. Zagreb: Naprijed.
- Grlić, Danko. 1983. *Estetika*. Zagreb: Naprijed.
- Jaspers, Karl. 1973. *Filozofija egzistencije. Uvod u filozofiju*. Beograd: Prosveta.
- Kangrga, Milan, 2004. *Etika*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Peleš, Gajo. 1989. *Tumačenje romana*. Zagreb: ArTresor naklada.
- Sartre, Jean- Paul. 1984. *Bitak i ništa (I), (II)*. Beograd: Nolit.
- Šklovski, Viktor. 1985. *Energija zablude*. Beograd: Izdavačka organizacija Prosveta.
- Tolstoj, Lav. 1982. *Djetinjstvo, Dječastvo, Mladost*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Tolstoj, Lav. 1984. *Ana Karenjina*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Tolstoj, Lav. 2008. *Uskrснуće*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjega lista.
- Uspenski, Boris. 1979. *Poetika kompozicije. Poetika ikone*. Beograd: Nolit.

The Early Destruction of „Ethical Solipsism“

In the introductory part of the paper, basic ethical categories are explained, with special reference to Aristotle's "Nicomachean Ethics". With short elaboration of Thomas' Aristotelianism and a comparison of the catalogs of Hellenic and Christianity virtues indicates that Hellenic ethical categories, not as a norm but as a model, are not necessarily opposed to Christianity. Aristotle believes that the good and the evil are immanent in the potentiality of the individual. In Tolstoy's novelesque trilogy "Childhood, Boyhood, Youth" the "ethical solipsism" of the narrator – Nikolai Irtenyev is a consequence of the closedness and isolation of the ruling Russian aristocracy. Nicholas's moral-ethical transformations are caused by the knowledge and evaluation of particular components of the social universe. At the transition from his childhood to boyhood, Irtenyev transcends the closed structure of class consciousness by suppressing "ethical solipsism", insisting on having respect for the man regardless of social position. Nikolai's utopian ideas about establishing harmony between people are a paradigm in relation to the characters of Konstantin Levin ("Anna Karenina") and Dmitry Nekhlyudov ("Resurrection").

Keywords: Tolstoy, ethics, morality, humanity, hypocrisy

Sanja Grakalić Plenković

Veleučilište u Rijeci

sgrakal@veleri.hr

Predodžbe o smrti u bajkama Ivane Brlić-Mažuranić

Rad tematizira motiv smrti u *Pričama iz davnine* i sedam bajki izvan glasovite zbirke I. Brlić-Mažuranić, propitujući način na koji autorica predodžbe o smrti preslikava na njih. U bajkama smrt nije neuobičajena ni nasilje nije rijetko, štoviše, prihvaćamo ih kao dio čudesnog svijeta koji u njima postaje svakidašnji. Obrnuto od realnosti, bajke smrt od starosti ili bolesti tematiziraju rijetko, pa se motiv nasilne smrti javlja u svakoj od *Priča iz davnine*. Motiv ubojstva javlja se u nekoliko varijanti, kao ubojstvo djeteta, nesretna smrt, ubojstvo roditelja, ubojstvo staraca. Usmjerenost na problematizaciju predodžbe o smrti izdvaja dva obrasca, oba vezana uz kršćanstvo i koncept grijeha, kazne i oprosta. Motiv oprosta povezuje se uz pokušaj ubojstva staraca. Oprost ubojicama staraca i roditelja možemo tumačiti poštovanjem društvenih stereotipa u smislu bezgranične roditeljske ljubavi i predodžbi vezanih uz kršćanske koncepte oprosta. Za najstrašniji zločin, pokušaj ubojstva djeteta, oprosta ni opravdanja u bajkama nema. Ubojstvo djeteta kažnjava se najvećom kaznom, smrću. Uz spoznaju o počinjenom grijehu žrtvina kazna smrću bit će blaža i dostojanstvenija, i obrnuto, u zloći i zlobi nerazumlja kazna smrću bit će agresivnija i strašnija. Svršenost smrti oponira dimenziji vječnosti, pa je tabuizirana u bića koja doživljavamo kao besmrtna, a nestanak i način na koji umiru junaci i čudesni likovi u bajkama prikazuje se ili ublažavanjem i umanjivanjem njena značenja, kao preobrazba ili odlazak, ili naglašavajući dostojanstvo smrti u načinu koji odabiru za svoj kraj.

Ključne riječi: Ivana Brlić-Mažuranić, smrt, bajke, Priče iz davnine, Basne i bajke

1. Bajke i smrt

Kao dio arhetipova koje susrećemo od starih književnosti do danas, motiv smrti uvijek je ponovno predmetom umjetničkog interesa i poticaj za umjetnička i književna stvaranja, nadahnjujući tisućama godina filozofske, etičke i umjetničke impresije, promišljanja, tumačenja, rasprave i zaključke. Smrt ne znači i kraj, pa će raznovrsnost tumačenja smrti i predodžbe o tome što donosi vrijeme nakon nje za većinu religija biti osobito važna, a novi život, koji će započeti nakon smrti, poput putovanja duše u raj ili

reinkarnacije, okosnica tumačenja i vjerovanja. Očekivanje života poslije života znak je vjerovanja u spas duše i nastavak života u vječnosti.

Iako se smrću kao temom dječja književnost rijetko bavi (u usporedbi s nekim drugim temama, poput tematike odrastanja, avantura, ljubavi, prijateljstva), za motiv smrti to ne možemo reći. To se osobito odnosi na bajke, u kojima smrt nije neuobičajena i nasilje nije rijetko, štoviše, prihvaćamo ga kao dio čudesnog svijeta koji u bajkama postaje svakidašnji. U realnom svijetu smrt je još uvijek tabu tema o kojoj se s djecom rijetko razgovara, premda se dijete sa smrću suočava na različite načine (usp. Moore i Mae 1987), pa su bajke poticaj za razgovor o njoj ili razumijevanje situacija povezanih s umiranjem, kako bismo djecu pripremili za doživljaj i razumijevanje smrti s kojom će se neminovno susresti (Kastenbaum 2000; Visinko 2001; Vasta, Haith i Miller 2005; Bujišić 2005; Visinko 2006; Koutsompou i Kotsopoulou 2015). U bajkama susrećemo različite varijante istog motiva i različite vrste smrti, no, obrnuto od realnog svijeta u kojemu je najčešća smrt zbog starosti i bolesti, u čudesnom svijetu bajke prirodna se smrt rjeđe spominje, dok će motivi nasilne smrti, naprotiv, tamo biti česti (poput onih u bajkama klasičnih autora, braće Grimm (pokušaji ubojstva u bajkama Ivica i Marica, Snjeguljica) ili H. C. Andersena (samoubojstvo Male sirene). Smrt u bajkama i način njena prikaza temom je recentnih istraživanja; kao izvjesna čovjekova sudbina i jedina sigurna životna činjenica često se opisuje s obzirom na široku paletu njene pojavnosti (Koutsompou i Kotsopoulou 2015). Uz smrt se često povezuju stereotipi i klišeji, poput onih o maćehama ubojicama i njihovoj okrutnosti (usp. Dadić i Pušić 2016), zlim vješticama, smrti kao kazni za zlodjela i sretnoj budućnosti i obilju kao nagradi za dobru, junaštvo, pravednost, koje su bajke utkale u naše djetinjstvo i koji i danas mogu formirati naše stavove. Bajke se ističu porukama koje, s obzirom na djetetovo znanje i iskustvo, nadilaze njegova poimanja, utječući tako na njegov emocionalni i duhovni razvoj. Problem smrti, umiranja, gubitka i žalovanja nameće se kao jedan od problema s kojim se dijete rjeđe susreće i upoznaje i u realnom životu i u dječjoj književnosti. Čitanje i tumačenje prenesenih poruka koje se uvijek povezuju s određenim dijelovima književnog teksta bajke te prostor katarze kao odjek, koji uključuje ideološku poruku često povezanu i uz pojam raja i putovanja u zajednički život nakon smrti, povezana je s jakom emocionalnom reakcijom mladog čitatelja.

U hrvatskoj književnoj tradiciji antologijska zbirka *Priče iz davnine* Ivane Brlić-Mažuranić često se ističe kao početak hrvatske bajke u smislu najbolje zbirke umjetničkih bajki.¹ Motiv smrti u toj je zbirci naglašen u svakoj, kao i u svim ostalim bajkama najpoznatije hrvatske književnice za djecu, što bajke I. Brlić-Mažuranić ističe kao zanimljiv korpus za osvrt na poimanja i predodžbe o smrti koje postavljaju pred mladog čitatelja. Zanimljivo je, stoga, analizirati način na koji I. Brlić-Mažuranić pristupa mo-

¹ Mada se i prije pišu i umjetničke bajke (A. Šenoa, V. Nazor) i fantastične pripovijetke (R. Jorgovanović, K. Š. Gjaljski, A. G. Matoš) (Pintarić 2008: 9; Donat i Zidić 1975), kritičari i povjesničari književnosti dijele bajke na one prije (usp. Težak 2001) i poslije ove zbirke.

tivu smrti, i šire, povezano uz to, motivu grijeha, oprosta i kazne. To stoga što se „četi-ca djece“ kojoj piše, kako će istaći u autobiografiji (Brlić-Mažuranić 1997: 522) danas proširila na bezbrojne generacije diljem svijeta, koje su na njima odrasle, pa su se *Priče* nametnule cijelo stoljeće uvijek istom naklonošću publike i kritike, kao inspirativne i intrigantne, bajke našeg djetinjstva.

Zanimljivim se također otvara promišljanje o tome kako će se i koliko predodžbe o smrti I. Brlić-Mažuranić u bajkama preklapati sa stereotipima, tipičnim i čestim u ovoj književnoj vrsti (Zima 2006), poput, primjerice, onih o naivnosti i nevinosti djece koju zbog toga uvijek zaobilazi zlo i smrt, o glavnim junacima bajke koji ne umiru jer su pozitivni likovi, o sreći koja uvijek prati djecu i junake, o sretnoj budućnosti za hrabre, a stradavanju strašnom smrću za zle likove, o kazni za zle vještice, zle vile, sestre, ohole kraljevine i zle maćehe koje uvijek stradavaju i gube. S obzirom na to da se motiv smrti u bajkama I. Brlić-Mažuranić problematizira s više aspekata (ubojstvo djeteta, roditelja, staraca, nesretna smrt, samoubojstvo) i uz njih povezuju negativni likovi (zla maćeha, zla čudesna ili mitološka bića, zle vile) i adekvatne posljedice kao kazna (ili nagrada), poput onih kojima nas uči kršćanstvo (smrt kao put u vječni život, uspon i odlazak u raj skromnih i vrlinama bogatih, za razliku od strašnih kazni i smrti u mukama onih koji su grijeshili). Zanimljivim se, stoga, čini propitati način na koji se mitološke (s obzirom na inspiraciju slavenskom mitologijom u kreiranju likova koju ističe autorica (Brlić-Mažuranić 1930; prema Kos-Lajtman i Horvat 2011)) i kršćanske predodžbe o smrti (odnosno snažnu „internalizaciju kršćanskih etičkih načela – ponajprije poniznosti i skromnosti“, koju u kontekstu autoričina stvaranja podvlači D. Zima (2019: 250)) preslikavaju na spomenute bajke. Iako su *Priče iz davnine* interpretirane dosad i tumačene u nepreglednom nizu radova, dok su ostale bajke izvan popularne zbirke, naprotiv, rijetko analizirane, pa se kritička recepcija povezuje uz tek nekoliko imena istraživača (Crnković-Nosić 1994; Detoni Dujmić 1998), ponajviše recentnih (Zima 2011; Giacometti 2013; Kuvač-Levačić 2013; Kuvač-Levačić 2018), na problematiku povezanu uz motive smrti u njima autori se osvrću ponajviše iz udaljenije perspektive (usp. Zalar 2002; Zima 2006; Kuvač-Levačić 2015).

2. Motiv smrti u bajkama I. Brlić-Mažuranić

U trećem izdanju *Priča iz davnine*, kakvo danas susrećemo, motiv smrti naći ćemo u svakoj od osam bajki (*Kako je Potjeh tražio istinu, Ribar Palunko i njegova žena, Regoč, Sunce djever i Neva Nevičica, Šuma Striborova, Bratac Jaglenac i sestrice Rutvica, Lutonjica Toporko i devet župančića, Jagor*),² kao i u autoričnim ostalim bajkama, tiskanim izvan glasovite zbirke (*Priča o goropadnom Mili i šestorici ptića rodovića*,

² Prvo izdanje *Priča iz davnine* izlazi 1916. godine kao zbirka od šest bajki, dok bajke *Lutonjica Toporko i devet župančića* i *Jagor* autorica dodaje deset godina kasnije u 3. izdanju.

Zlatna ptica i dijete ubogarsko, Trgovac Nav, Priča o Zorku Bistrozorkom i o Sreći, Priča o sultanu Abdali, Zašto se rodila bijedna Lera i njezino siroče, Djevojčica i neman).³

Različite su vizure smrti koju čitatelj susreće u ovim bajkama, a mogu se, s obzirom na uzrok ili povod smrti, podijeliti u dvije skupine; jedna skupina motiva smrti povezuje smrt i nevinost djeteta, a korespondirat će s odnosom majka-dijete, a druga povezuje smrt uz koncept roditeljstva i starosti. Nasilna smrt dominantna je u odnosu na prirodnu, a naglasak na nasilnim oblicima smrti jedna je od suprotnosti bajke stvarnom životu, u kojem je najčešća smrt ona od starosti ili bolesti.

Svijet bajke odvojen je od konvencija svijeta realnosti jasnom granicom, pa tako u njemu ništa i nije čudno i sve je dopušteno, vođeno posebnim zakonitostima koje samo bajke poznaju. Od brojnih motiva povezanih uz koncept smrti (smrt od bolesti, starosti, zločinačka smrt, smrt u nesretnim okolnostima, smrt u borbi ili ratu i sl.), i bajke I. Brlić-Mažuranić, kao što je sukladno uobičajenoj tradiciji bajke, puno će češće problematizirati motiv nasilne smrti, poput ubojstva ili smrti kao kazne za počinjeno zlo. O autoričinoj biografiji pisalo se mnogo, pa se detalji njena životopisa teško zaobilaze u interpretaciji njena književna opusa. I sama autorica upućuje na namjenu svojih književnih djela. U *Autobiografiji*, pisanoj u proljeće 1916., uoči izlaska iz tiska zbirke *Priče iz davnine*, naglasit će da piše za svoju djecu, kako bi bila „njihovim provodičem“ (Brlić-Mažuranić 1997: 522). Na činjenicu da njezina književnost uključuje i širi krug recipijenata upućuju njeni prvi dovršeni tekstovi (Zima 2019) i njeni javni iskazi. Analiza pisama, članaka i intervjuua u okviru ideološkog i narativnog koncepta zbirke *Priče iz davnine* otkriva u javnim iskazima autorice njenu angažiranost i modernistički inspiriran svjetonazor „čija je misija zagovaranje pacifističke, nacionalno osviještene i tradicionalno koncipirane slike svijeta“ (Protrka Štimec 2015: 668). Pomnije čitanje povezuje uz autoričin prikaz koncepta smrti i koncepte kazne i grijeha i njihove dihotomije i polarizacije, pa bi se slijedom toga motivi smrti mogli interpretirati kao projekcija autoričina svjetonazora, vjerovanja, njena obiteljskog nasljeđa u smislu odgoja u okrilju katoličke vjere i kulturoloških koncepata građanske kulture njezina doba.

³ Radi se o sedam bajki iz periodike ili zbirke *Basne i bajke* (tiskane 1943., pet godina nakon autoričine smrti, te 1993., no sve poznate bajke I. Brlić-Mažuranić zajedno su ukoričene tek 2011. (usp. Brlić-Mažuranić 2011). Za autoričina života neobjavljene bajke nije moguće precizno datirati jer nastaju u duljem vremenskom periodu, a budući da su tri tiskane posthumno, nismo posve sigurni ni jesu li sasvim dovršene (takav dojam ostavlja, primjerice, bajka *Djevojčica i neman*), te ne znamo ni je li autorica bila sasvim zadovoljna njima (pa ih nije ni mislila tiskati; usp. Zima 2001: 134). U periodici su za autoričina života objavljene četiri bajke (*Priča o goropadnom Mili i šestorici ptića rodoviča, Zlatna ptica i dijete ubogarsko, Trgovac Nav, Priča o Zorku Bistrozorkom i o Sreći*), a nakon smrti autorice objavljeno je pet bajki izvan zbirke *Priče iz davnine*, među kojima tri nove, dotad neobjavljene (*Priča o sultanu Abdali, Zašto se rodila bijedna Lera i njezino siroče, Djevojčica i neman*) (više u kritičkom izdanju Brlić-Mažuranić 2011: 413–433).

3. Smrt kao odlazak

Smrt roditelja ostavlja najjače posljedice na dijete, nakon čega slijedi smrt bake ili djeda, premda smrt starijih ljudi dijete lakše razumije emocionalno i na intelektualnoj razini jer smrt shvaća kao kraj dugog života. Na vijest o smrti roditelja djeca mogu reagirati različito, šokom i indiferentnošću, pitanjima, smijehom, pokušajima da izbjegavaju misli o smrti, uz snažan osjećaj krivnje (Dyregrov 2001).

U bajkama I. Brlić-Mažuranić često se spominje prirodna smrt, smrt zbog starosti ili bolesti, roditelja ili starih ljudi (tj. djeda), smrt koja je i u realnom svijetu češća. Primjer je smrt roditelja ili majke, česta u uvodnom dijelu bajki, kao ulazak u bajkovitu situaciju i okolnost koja će formirati glavnog junaka. Takvu smrt, koja u bajkama nije konačna, pa njome ne prestaju sve životne funkcije, susrećemo u bajci *Bratac Jaglenac i sestrica Rutvica*, u kojoj djeci umiru roditelji, ostavljajući ih kao siročiće, uz posljednje majčino obećanje da će uvijek biti uz njih: „Ne ostavljajte jedno drugoga i čuvajte kao sveto, što vam je majka predala na čuvanje, pak ću ja ostati uvijek među vama’ – tako reče majka i umre“ (PID 78⁴). Majčine riječi i njeno javljanje pomoći će sestri i bratu u trenucima opasnosti, pa njihov rastanak nije konačan. Ono dijelom ublažava uočljiv posvemašnji izostanak patnje i tuge u djece, iako je plošnost i reduciranost u opisu likova *Priča iz davnine*, kao što je u bajkama uobičajeno (usp. Bošković-Stulli 2012), uopće izdiferenciranih više etički no psihološki, šturo opisanih ponekad tek pomno odabranom riječju (*ohola kraljevna, ubogo djevojče, mila djevojčica*), jedna od važnih karakteristika u kreaciji likova I. Brlić-Mažuranić. Smrt roditelja prikazana je bez posljedične tuge i patnje koju uobičajeno izaziva; djeca u bajci rezignirano i mirno prihvaćaju novu situaciju, a usamljenost i nerazumijevanje jednostavno rješavaju odlaskom. Odsustvo djetetove boli i tuge u poimanju situacije duboke tragedije ponekad izaziva neshvaćanje ili osjećaj nevjerice u čitatelja koji se dalje usmjerava u predosjećaj tragičnih okolnosti koje će tek uslijediti.

U bajci *Kako je Potjeh tražio istinu* istinoljubivi se Potjeh, nakon što konačno odlučuje vratiti se djedu kojeg je ostavio da bi se dosjetio što mu je činiti, oklizne i padne u zdenac te utopi. Proročanske djedove riječi, koje unose slutnju o smrti u pokajanju („Ako li pak jadan sagriješi na meni, morat će okajati na sebi, jer je pravedan i blagosoven“, PID 13), neće ublažiti u čitatelju iznenađenje i šok Potjehovom smrću, no upravo redukcija opisa smrti potaknut će svojevrsan mehanizam poricanja, i tuga zbog smrti postat će manja, a njena tragičnost ublažena. Nesretan Potjehov odlazak s ovog svijeta može se interpretirati kao kazna za zanemarivanje savjeta božića Svarožića, ali i kao nagrada za upornost i ustrajnost na pravednosti i istinoljubivosti na onom svijetu, da bi se onda u drugom svijetu sastao s djedom u sjajnim dvorima Svarožićevim, vizijom Raja. Tamo Potjeh ulazi tek nakon djedova oproštaja.

⁴ Primjeri iz bajki navode se prema sljedećim izdanjima: *Priče iz davnine* (Brlić-Mažuranić 1950), na koje se upućuje pokratom PID i brojem stranice te *Bajke i basne; Sabrana djela*, sv. 3 (Brlić-Mažuranić 2011), na koje upućuje pokratom BB i brojem stranice.

Bijaše ono zlatan dvor Svarožića. Iz dvora mila sjajnost blista: što od rume-nog oblačka, što od staklenog brda, a što od onog suhog zlata, al ponajviše sa prozora od dvorane sjaji. Jer tamo sjede uzvanici Svarožićevi na okupu te iz zlatnih kupa zdravlje nazdravljaju onome, koji im novi pridolazi. Al Svarožić nit uživa niti u dvor pušta ikoga, koji krivicu kakovu na duši nosi. Zato se u dvorani sakupila družba plemenita i uzorita, pa od nje na prozore ona svjetlost sjaji (PID 24).

Majčinom smrću započinje bajka *Jagor*, no dijete koje „ostaje ne jako iza majke“ (PID 147) ne tuguje i ne propituje o svom životu, nego mirno prihvaća posljedice gubitka majke i život uz „nemilosnu“ maćehu, što „kao zla godina, bije dijete i hladom i gladom“ (PID 147). Kao i u bajci *Kako je Potjeh tražio istinu*, pojavljuje se figura djeda, pa se Jagorov mudri djed brine o njegovoj sigurnosti i poslije svoje smrti, ostavivši mu u nasljeđe malog kućnog duha Bagana u pojati koju je sam podigao. Smrt ni u ovoj bajci ne znači kraj; briga i pažnja djedova traju zauvijek, baš kao i ona mudrog starca, djeda Neumijke iz bajke *Lutonjica Toporko i devet župančića*.⁵

I bajka *Djevojčica i neman* započinje smrću koja se već dogodila i zbog koje će glavna junakinja, „mala, ma posve mala djevojčica“ (BB 381), živjeti sasvim sama. Motiv smrti roditelja, kojim započinje bajka, posredno usamljenošću u djevojčici formira samostalnost i odlučnost, kako bi narastao u dominantan motiv – smrt nemani koja napada djetetov spokoj. U bajci *Priča o Zorku Bistrozorkom i o Sreći* tragičan prizor djevojčice uz mrtvog oca promijenit će zauvijek jednostavnog diva u osjećajnog i brižnog zaštitnika. Pažljiva i brižna, nepoznata sila koja se pojavljuje u bajci poslat će djevojčici Mavrici zaštitu kako ne bi vidjela očevu smrt. Ova bajka predstavlja otklon od hladnoće i resignacije koje su česti vid djetetove reakcije na smrt roditelja u interpretiranim bajkama, ističući se snažnom tragičnošću prizora Radučeva umiranja: „A dijete sklopi očice. Dode sjena, što u takav tren ovako ili onako pokriva oči i pamet svačiju, te nitko ne zna i ne vidi kako mu umire otac“ (BB 314). Osjećaji koje je u divu Zorku Bistrozorkom probudila djevojčica promijenit će ga u zaštitnika i donijeti ukazanje Sreće, dok će ostala dvojica divova nasilno stradati, proždrijevši jedan drugoga u međusobnom sukobu oko materijalnih dobara.

Najava smrti i umiranja javlja se u mislima majke Lere u trenutku kada će osjetiti da nije više potrebna svojoj djevojčici u bajci *Zašto se rodila bijedna Lera i njezino siročce*, stoga će ona svjesno osloboditi kćer od sebe same.⁶

⁵ Osvrćući se na kategoriju umiranja od starosti u prozi za djecu i mladež Haramija (2002: 36) zaključuje da najčešće umiru djedovi, uočivši tako stereotip kojim se potencira odnos djed – unuk (različito od realnog života, u kojem žene žive dulje od muškaraca, u bajkama djed nadživljuje baku, ili se ona ne spominje). U bajkama I. Brlić-Mažuranić ovaj je odnos također češći (Vijest – unuci, Jagorov djed – Jagor, djed Neumijka – župančići) od onoga baka – unuka, koji ćemo susresti u samo jednoj bajci (*Zlatna ptica i dijete ubogarsko*).

⁶ Ovu gestu svjesnog umiranja i blagoslova kćeri Kuvač-Levačić (2015: 712) okarakterizirat će kao „vrhunac majčinstva u kojem se spajaju žrtva, oprost, spoznaja i smrt protagonistice“.

Još joj se u posljednji čas pričini da čuje žamor naselja i zujanje komaraca, te joj bude nekud milo i toplo od toga. Spozna ona u tome da se svačiji život odvija upravo ondje i upravo onako kako to zahtijevaju svi drugi životi širom zemlje. (...) Osmjehnu se Lera – i više je nije bilo (BB 369).

Ponovno će se susresti s kćeri u trenutku kada ona postaje djevojkom, kako bi joj dokazala da smrt nije prekinula njihovu vezu i pružila joj pomoć u odrastanju (usp. Kuvač-Levačić 2015).

Motive smrti naći ćemo i u svim ostalim bajkama izvan zbirke *Priče iz davnine*. Kao opomenu u bajci *Priča o goropadnom Mili i šestorici ptica rodovića* ili najavu katastrofe u bahatim željama razmaženog Mile, u bajci *Zlatna ptica i dijete ubogarsko* povezanu uz motiv bolesti i smrti djeteta, kao okvir bajke *Priča o sultanu Abdali* koja smrću starog sultana započinje, a najavom smrti novoga završava, u simbolici svjetlosti u odlasku s ovog svijeta trgovca u bajci *Trgovac Nav*.

4. Nasilna smrt

Kako je uvodno naglašeno, najčešća vrsta smrti u bajkama I. Brlić-Mažuranić je ona nasilna; kao motiv ubojstva javlja se ubojstvo staraca i ubojstvo djeteta.

4.1. Ubojstvo staraca

Primjer za motiv ubojstva starije osobe naći ćemo u dvjema bajkama. Pod utjecajem bjesova koji su ih zaposjeli, u bajci *Kako je Potjeh tražio istinu* braća Ljutiša i Marun požarom pokušavaju ubiti djeda Vjesta. Ubojstvo vatrom nije slučajno, jer je ona simbol života, te znači njegov ciklus obnavljanja i pročišćavanja. Plamen kao simbol doma u djedovu je ognjištu povezan s kršćanstvom i njegovim učenjem, te uz pretke i njihovu kulturnu baštinu, kao odraz djedova kršćanskog svjetonazora i vjerovanja i duhovnu prošlost njegovih predaka.

U bajci Šuma Striborova „nazlobna, proždrljiva i goropadna“ (PID 64) guja-djevojka, uz pomoć i podršku „posve budalasta“ sina, pokušat će staru majku potjerati u smrt; poslavši je na okovanu liticu po snijeg, u smrtonosnu zamku utapanja na zaleđenom jezeru i, konačno, otjeravši je iz kuće na studen i u smrtonosnu zimu. Stalni broj bajke je element njena apstraktnoga stila (Bošković-Stulli 2012), pa su u bajci tri pokušaja ubojstva starice, koje osobito okrutnim čini podsmijeh i omalovažavanje opasnosti u koju je svjesno šalju sin i snaha i njihova intencija da svjedoče staričinoj smrti. U kontrastu snahinoj svireposti i zlobi bakin je nehaj prema smrti i vlastitu životu i njeno nastojanje da zataji Bogu sinove grijehe i radije zadrži svu svoju nesreću i nastavi voljeti sina negoli da ostatak života provede začarana i sretna. Time će se raskinuti začaranost Striborove šume i (dijelom) kazniti ubojice – snaha-guja bit će ponovno začarana i vratiti se u tijelo guje, a sin – nagrađen oprostajem i beskompromisnom ljubavlju kakvu poklanja samo majka: „Bog mu oprost, a majka mu nije ni zamjerila bila“ (PID 74).

4. 2. Ubojstvo djeteta

U bajkama I. Brlić-Mažuranić dijete će nekom srećom uvijek izbjeći nesreći, što pridonosi stereotipu o zaštićenosti djece, njihovoj sretnoj zvijezdi ili naklonosti nebesa koju uživaju zbog svoje nevinosti i neiskvarenosti dječje prirode. Bilo da se radi o simboličnoj zaštiti koju pružaju majčina briga i njeni savjeti, kao odjek topline njezine ljubavi (*Bratac Jaglenac i sestrice Rutvica*), nevinosti i naivnosti koji poput zaštitničkog plašta svuda prati djecu (ista bajka), životinjama ili mitološkim bićima koje su majka ili djed othranili ili pripitomili (*Jagor, Ribar Palunko i njegova žena*) ili imaginarnih prijatelja koji će pomoći djetetu da se odupre nevolji i zlu (*Djevojčica i neman*). Za dijete je smrt poput nekakvog povlaštenog nestvarnog prostora iz kojeg dolazi majčina ljubav i pažnja, do kojeg se može doći samo odlaskom s ovog svijeta, no smrt u njemu nije konačna i ne znači kraj, jer čak ni smrt nema granica koje će biti prepreka majčinoj zaštiti i ljubavi. U bajkama tako dijete štite nevinost, neiskvarenost i – ljubav.

U trima se bajkama spomenuti motiv ubojstva djeteta nameće kao dominantan. U bajci *Bratac Jaglenac i sestrice Rutvica* zle vile Zatočnice pokušavat će ubiti malog Jaglenca čak pet puta (privlače ga u vučju rupu, šalju na njega medvjedicu, pokušavaju utopiti olujom, otrovati ga bobicama, uplašiti bukačevim kliktajima i ubiti u raljama Zmaja Ognjenoga, veseleći se smrti („Kliknuše od radosti Zatočnice, priletješe da vide, kako je poginulo dijete na bodovima“), no ipak strepeći pred moćima nevinog djeteta, naslutivši instinktivno snagu njegove čistoće koja će, vođena majčinom ljubavlju, svaki put zaštititi dječaka.

Al Jaglenac spava tiho i spokojno, kao da na bosiljku spava. Ne miče se Jaglenac – naučila ga tako mati govoreći: „Kad legneš, sinko, sklopi oči i ne miči se, da ne poplašiš anđela čuvara.“ Stoje Zatočnice oko rupe, vide one: zaspalo dijete, kao da je duka mali na zlatnoj posteljici! ‘Nije lak posao s ovim djetetom’ (PID 82).

Jagora će pokušati ubiti zla maćeha, poslavši ga u smrt podzemlja babe Poludnice, iz koje će ga, nakon neuspjela očeva pokušaja, spasiti kravica i kozica, koje njegova mati „bješe othranila i milovala“ (PID 148). Maćeha će pokušati dovesti Jagora u strašnu smrt milim glasom, dozivajući dječaka i životinje prema ponoru jame babe Poludnice. Glas kao medij koji će povezivati svijet smrti i života čest je u bajkama I. Brlić-Mažuranić, pa će i do Jaglenca kroz sjećanje doprijeti majčin glas, kojim ga savjetuje i spašava od smrti. Slatkim zvukom smijeha privlačit će i Palunka Morske Djevice u dubine pučine (*Ribar Palunko i njegova žena*), a mlada Zatočnica dozivat Rutvicu u pokušaju da izmoli od nje zlatni križić kako bi se ukasila i ubila djevojčicu (*Bratac Jaglenac i sestrice Rutvica*).

Motiv nasilne smrti u kojoj djeca brane roditelje susrećemo u bajci *Lutonjica Toporko i devet župančića* u kojoj županu Jurini mušku djecu odnosi smrt, stoga on odgaja devet čarobnih javora pretvorenih u devet župančića. Tu ljubav uzvratit će mu momčići

župančići ubojstvom njegova glavnog sluga. Kada u ljubomori i pohlepi dvorski odluči ubiti gospodara, stradava pod mačevima dječaka strašnom smrću.

Masovne nasilne smrti izdvajaju se u nekoliko bajki. U *Regoču* kao „pravedna kazan Božja za zlobu njihovu“ (PID 59) dolazi smrt koja bujicom ubija seljane dvaju zaraćenih sela kaznivši ih za neslogu. U bajci *Sunce djever i Neva Nevičica* moćno Sunce ubija carevčinu vojsku u stravičnom prizoru masovne kazne. Sunčevu okrutnu presudu smrću doživljavamo pozitivno, kao očekivanu kaznu za carevčinu oholost i nagradu Nevinoj skromnosti.

Uhvatila omara ljutu carevnu, uhvatila omara strijelce nebrojene, gdje im gori mozak pod šljemovima, a prsa im sopću od žege pod oklopom. Koga krov ne čuva, taj živ ne ostaje. Omara vojsku k zemlji oborila. Jedan drugomu preko pasa pada; ovaj onog pobratima zove — još ne zovnu a već se oborio. Mori tako Sunce vojsku nesmiljenu, a Mokoš pod vojskom Suncu pomagala i duboke glibe otvorila. Gdje kojega Sunce oborilo, tu se pod njim i glib otvorio: u glib pada a glib se zatvara; gdje stajao, tu mu grob nastao (PID 144).

U bajci *Priča o sultanu Abdali* isti će se motiv, ubijanje podanika, motiv nasilne smrti kao kazna koju izriče simbol vlasti, sultan, uokviriti negativnim konotacijama o nepravednoj i okrutnoj vladavini kojom se očituje sultanova moć. Nasilje i okrutnost kao sredstvo vladavine i/ili iskazivanja moći povezuju dva bliska motivska sustava koja fabularnom organizacijom dobivaju suprotne etičke pretpostavke; u *Priči o sultanu Abdali* masovna se ubojstva osuđuju kao znak zloupotrebe moći, dok su ona u bajci *Sunce djever i Neva Nevičica* odraz pravde i moći junaka bajke – Sunca.

5. Smrt kao kazna ili iskupljenje – motiv grijeha, kazne i oprosta

Unatoč očekivanom vječnom životu pravednika posljedice za ubojstvo ili smrt su različite, pa će junaci bajki biti nagrađeni za smrt vječnim životom. Sretna budućnost uz Nevu Nevičicu pripast će Olehu banu za uspjeh u borbi i junaštvo u obrani čađavih dvora u bajci *Sunce djever i Neva Nevičica*, a odrastanjem i kraljevinom za pobjedu nad nemani bit će nagrađena djevojčica u bajci *Djevojčica i neman*. Iako u bajci *Bratac Jaglenac i sestrice Rutvica* silni Relja u nastupu naglosti i taštine smrću kažnjava gospodičića koji se usudio poslati ga po izgublenu ostrugicu, kao junak, nagrađen je kneževinom i nevjestom za spas djece od Zmaja Ognjenoga.

U realnom svijetu smrt je povezana uz neponovljivost nekoga životnog puta i prolaznost svega, ali se može opisati kao oslobođenje od životnoga tereta (Halder 2002: 334). Slično iščitavamo i u bajkama; poput smrti djeda Vjesta, koji se ističe kao oličenje moralnih i čuvar kršćanskih vrijednosti, te smrti glavnog protagonista, Potjeha, koji se među braćom ističe moralnim vrijednostima, istinoljubivošću i uvjerenjem da, uz požrtvornost i strpljenje, na istini i pravim vrijednostima treba ustrajati. I djed i Potjeh istovremeno razmišljaju jedan o drugome, nakon čega umiru oboje.

Ustade stari Vjest, podiže ruke i oči k nebu i tako čekaše, da plamen odnese sa ovoga svijeta i njega starca i staru kolibu njegovu. (...) Ništa ne požali za životom, jer što će mu život, nego požali, što će umrijeti a da ne vidi Potjeha, blagosoveno dijete svoje, radost starosti svoje (PID 19).

Poput stare majke u Šumi Striborovoj, i djed Vjest oprostiti će zločin opsjednutim unucima, kao što će sebičnost i pakost sinu Mili opraštati zaljubljeni majka, a rodovićima majka roda (*Priča o goropadnom Mili i šestorici ptica rodovića*), žrtvovati se za kćer majka Lera (*Zašto se rodila bijedna Lera i njezino siročće*), a za ubojstvo dvorskoga, braneći svoga oca župana Jurinu, izbjegli kazni momčići župančići (*Lutonjica Toporko i devet župančića*). Ubojstvo roditelja ili staraca bit će oprošteno, njihova mudrost i ljubav udružiti će se s iskustvom i vjerom u dobro i spoznaju, pa djeca i unuci neće biti kažnjeni. Ma kako razmaženo, sebično ili nezrelo dijete ili mlado biće bilo, probuditi će u junacima bajki idealistički kršćanski svjetonazor oprosta prema onima koji su nesvjesni svojih pogrešaka i postupaka, izazvanih neiskustvom, glupošću, bahatošću ili začaranošću.

Ubojstvo djeteta nije moguće oprostiti ni opravdati. Dok zla maćeha u bajci *Jagor* za pokušaj ubojstva pastorka biva strašno kažnjena, nakon dugog vremena u kojem ga je „nemilosna žena zatravela svakojakim travama, te i on za sina ne mari“ (PID 147), otac kreće u potragu za sinom i pogiba u pokušaju njegova spašavanja.

Prerazi se otac od žalosti, zaboravi da se napije vode iz onog lončića, nego otvori usta, da zovne sina. Jedva usta otvorio, al mu ona vruća sapa već grlo ispalila. Uhvati se čovjek za grlo, pokaje se u sebi govoreći: „Nisam drugo ni zavrijedio“, te pogine tijelom kao krtica u rovu, a izmirenom dušom ode Bogu na sud (PID 152).

Očeva smrt više je nalik na samokažnjavanje u prijekoru, poput dobrovoljne smrti, kojom će se, kao sukrivac za pokušaj Jagorova ubojstva zbog vlastite nezainteresiranosti za dijete, iskupiti, iako je svojim nehajem također dijelom skrivio Jagorovu nesreću. Pravednici, junaci i pokajnici doživljavaju smrt kao prelazak u drugi svijet, mireći se sa sudbinom koja im je dodijeljena, spokojno je prihvativši i očekujući da dođe: „To pomisli djed Vjest o Marunu i Ljutiši i više o njima ni jedne ne pomisli, niti se radi njih ražali, nego pođe da sjedne i da spokojno sačeka smrt“ (PID 19).

Bajke podrazumijevaju besmrtnost čudesnih bića, pa je njihova smrt nešto što ne očekujemo. Tabuizirana je kod bića koja doživljavamo kao vječna, poput mitoloških ili čudesnih bića. Kao što i očekujemo od njih, dobre vile umiru dostojanstveno i vrlo otmjeno, o čemu svjedoči smireno, kraljevsko čekanje smrti na koju se pripremila mala vila Kosjenka u bajci *Regoč*.

I pripravi se Kosjenka odmah na smrt. Ali hoće ona, neka znade, tko je jednom u tom grobu nađe, da ona bijaše roda visokoga. Zato meće na glavu krunu tri puta prežeženu, pa uzima u ruke štapić bjelokosni, a onda legne da umre (PID 48).

Zločinci, s druge strane, neminovno moraju stradati i biti kažnjeni. Tako zla Jagorova maćeha i baba Poludnica stradavaju okrutnom i strašnom smrću, u skladu sa svojim zločinima.

Neke smrti postat će znamenje ili zapis u vremenu o nekome ili nečemu, poput smrti koje su odabrale dragovoljno vile Zatočnice, kao posljednje u svojoj vrsti. Kraj njihova roda ipak je zaslužio zapis za vječnost, pa je njihova kazna smrću odabrana dobrovoljno, jer vile umiru u dostojanstvu i onda kada ne izvrše svoju zamisao, nagrađene vječnošću. U strašnoj kazni nestanka vrste, dopuštena im je dostojanstvena smrt koju same biraju, u jednom od najdinamičnijih i najslikovitijih opisa smrti hrvatske bajke.

Kud god se tako širio dim i miris po planini, tamo su pogibale i umirale Zatočnice. Pogibale su, kako je koja najbolje i najljepše znala. Jedna se pretvorila u sivi kamen, pak se bacila sa stijene u ponor, gdje se kamen rastepao u stotinu komada. Druga se stvorila u crveni plamen, pa se odmah ugasila u zraku. Treća se rastepla u sitnu šaroliku prašinu, pa se rasula po papradi i kamenu. – I tako je svaka izabrala, kako je mislila, da je najljepše umrijeti. A to je zaista bilo sve svejedno: il ovako il onako, svakako su morale nestati sa ovoga svijeta, a to je ono, što im ni najljepša smrt nije mogla nadoknaditi! Pomriješe i pogiboše dakle svih sedam Zatočnica, i tako sada ni u Kitež-planini, ni nigdje drugdje na svijetu nema ni vila ni zmajeva ni drugih hudoba (PID 103).

Usmjerenost na problematizaciju predodžbe o smrti izdvaja, dakle, dva obrasca, oba povezana uz kršćanstvo i koncepte grijeha, kazne i oprosta. Motiv oprosta povezuje se uz pokušaj ubojstva staraca, kao što je to vidljivo u primjerima, i uopće povezano uz grijeh djece prema roditeljima. Oprost mladima i nesvjesnima poklonit će u okrilju kršćanskog koncepta roditelji i djedovi, gdje će uz spoznaju o počinjenom grijehu žrtvina kazna biti blaža (ili barem dostojanstvenija), i obrnuto, za zloću i zlobu nerazumljiva kazna smrću bit će agresivnija i strašnija. Za najstrašniji zločin, pokušaj ubojstva djeteta, u bajkama I. Brlić-Mažuranić oprosta ni opravdanja nema, on se kažnjava najvećom kaznom – smrću.

6. K zaključku

Raznolikost opisa i vrsta smrti u bajkama I. Brlić-Mažuranić upućuje na nastojanje autorice da pojam smrti sagleda u svojoj njenoj (metafizičkoj) različitosti. Njen odnos prema smrti može se pretpostaviti kroz interpretaciju motiva smrti kojima ispraća likove, odabirom načina na koji će ih nagraditi ili kazniti smrću ili im njome oprostiti. U bajkama ta interpretacija uključuje mitološki i kršćanski pogled na svijet te kulturološki autoričin svjetonazor, povezan uz njen doživljaj obitelji i majčinstva kao središta i moralne okosnice.

Predodžba o smrti u bajkama I. Brlić-Mažuranić može se povezati s odsustvom naglašavanja njezine tragične komponente i izostankom strahote gubitka, patnje, tuge,

nesreće, apatije. Mada impersonalnost i hladnoća doživljaja smrti u bajkama ne iznenađuju, jer se sve odvija u posebnom, drugačijem svijetu u kojem ništa nije nemoguće, mogla bi uputiti na jednu od intencija autorice kod pristupa konceptu smrti. U doživljaju smrti roditelja ili smrti junaka, ona će naglasiti beskonačnost i beskrajnost, kao oblik života s kojim bismo se mogli susresti i upoznati ga kao vid trajne veze i zaštite koja će u budućnosti uvijek biti dragocjena pomoć.

Literatura

- Bošković-Stulli, Maja. 2012. Bajka. *Libri & Liberi*, 1 (2), 281–292.
- Brlić-Mažuranić, Ivana. 1997. Autobiografija (*Hrvatska revija*, 3(1930), 5, 241–249). U: *Autobiografije hrvatskih pisaca* [ur. Brešić, Vinko]. Zagreb: AGM, 521–531.
- Brlić-Mažuranić, Ivana. 1950. *Priče iz davnine*. Zagreb: Grafičko-nakladni zavod.
- Brlić-Mažuranić, Ivana. 2011. *Bajke i basne. Sabrana djela Ivane Brlić-Mažuranić*. Sv. 3 [prir. Vuković, Tvrtko; Žužul, Ivana]. Slavonski Brod: Ogranak Matice hrvatske.
- Bujišić, Gordana. 2005. *Dijete i kriza: Priručnik za odgajatelje, učitelje i roditelje*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Crnković-Nosić, Vesna. 1994. Basne i bajke Ivane Brlić-Mažuranić. U: *Ivana Brlić-Mažuranić. Prilozi sa znanstveno-stručnog kolokvija*. Slavonski Brod: Grad Slavonski Brod–Matica hrvatska.
- Dadić, Katarina; Pušić, Bruno. 2016. Bajka Jagor Ivane Brlić Mažuranić kao ishodište za pedagoško i evolucijsko-psihološko razmatranje „pepeljuga efekta“. *Život i škola*, LXII (2), 255–266.
- Detoni Dujmić, Dunja. 1998. *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Donat, Branimir; Zidić, Igor. 1975. *Antologija hrvatske fantastične proze i slikarstva*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Dyregrov, Atle. 2001. *Tugovanje u djece. Priručnik za odrasle*. Zagreb: Educa.
- Giacometti, Kristina. 2013. Od čudesnoga do fantastičnoga: dimenzije svjetova Ivane Brlić-Mažuranić i Nade Iveljić. *Libri & Liberi*, 2 (1), 51–64.
- Halder, Alois. 2002. *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Naklada Juričić.
- Haramija, Dragica. 2002. Smrt u prozi za djecu i mladež. U: *Tabu teme u književnosti za djecu i mladež* [prir. Javor, Ranka]. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, 30–38.
- Kastenbaum, Robert. 2000. *The psychology of death*. New York: Springer.
- Kos-Lajtman, Andrijana; Horvat, Jasna. 2011. Ivana Brlić-Mažuranić, Priče iz davnine: nova konstrukcija izvora i metodologije. *Fluminensia*, 23 (1), 87–99.
- Koutsompou, Violetta-Irene; Kotsopoulou, Anastasia. 2015. The Concept of Death as Depicted in Fairy Tales. *International Journal of Languages, Literature and Linguistics*, 1 (2), 154–157.
- Kuvač-Levačić, Kornelija. 2013. Sitivrat i simbolika kruga u bajci I. B. Mažuranić „Zašto se rodila biedna Lera i njezino sirotče“ (1943.). U: *Zadarski filološki dani IV: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Zadarski filološki dani 4 održanoga 30. rujna i 1. listopada u Zadru* [ur. Božić, Rafaela; Sambunjak, Slavomir]. Zadar: Sveučilište u Zadru, 645–654.
- Kuvač-Levačić, Kornelija. 2015. Tematika majčinstva unutar modela ženskog pisma Ivane Brlić-Mažuranić. U: *Šegrt Hlapić – od čudnovatog do čudesnog: zbornik radova* [ur. Majhut, Berislav; Narančić Kovač, Smiljana; Lovrić, Sanja]. Zagreb – Slavonski Brod: Hrvatska udruga istraživača dječje književnosti, 709–720.

- Kuvač-Levačić, Kornelija. 2018. Konceptija stranoga kao polazište interkulturalnih čitanja Ivane Brlić-Mažuranić. U: *Stoljeće Priča iz davnine: zbornik radova* [ur. Kos-Lajtman, Andrijana; Lovrić Kralj, Sanja; Kujundžić, Nada]. Zagreb: Hrvatska udruga istraživača dječje književnosti, 635–650.
- Moore, Timoty; Mae, Reet. 1987. Who Dies and Who Cries: Death and Bereavement in Children's Literature. *Journal of Communication*, 37 (4), 52–64.
- Pintarić, Ana. 2008. *Umjetničke bajke. Teorija, pregled i interpretacije*. Osijek: Filozofski fakultet
- Protrka Štimec, Marina. 2015. Etika i mitologija u *Pričama iz davnine* Ivane Brlić-Mažuranić. U: Šegrt Hlapić - od čudnovatog do čudesnog: zbornik radova [ur. Majhut, Berislav; Narančić Kovač, Smiljana; Lovrić, Sanja]. Zagreb – Slavonski Brod: Hrvatska udruga istraživača dječje književnosti, 657–670.
- Težak, Dubravka. 2001. Bajka u Hrvatskoj prije Ivane Brlić-Mažuranić. U: *Bajke od davnina pa do naših dana; zbornik radova Znanstvenog skupa Zlatni danci 3* [ur. Pintarić, Ana]. Osijek: Pedagoški fakultet, 17–26.
- Vasta, Ross; Haith, Marashall M.; Miller, Scott A. 2005. *Dječja psihologija: Moderna znanost*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Visinko, Karol. 2001. Bajka u obitelji, vrtiću i školi. U: *Bajke od davnina pa do naših dana; zbornik radova sa znanstvenog skupa Zlatni danci 3* [ur. Pintarić, Ana]. Osijek: Pedagoški fakultet, 133–141.
- Visinko, Karol. 2006. Obitelj u „Pričama iz davnine“ Ivane Brlić-Mažuranić. U: *Obitelj u književnosti za djecu i mladež; zbornik radova sa znanstvenog skupa Zlatni danci 7* [ur. Pintarić, Ana]. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku – Matica hrvatska Ogranak Osijek – Filozofski fakultet u Pečuhu, 99–103.
- Zalar, Diana. 2002. Smrt u djelu tri hrvatska i jednog inozemnog fantastičara. U: *Tabu teme u književnosti za djecu i mladež* [prir. Javor, Ranka]. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, 72–79.
- Zima, Dubravka. 2001. *Ivana Brlić Mažuranić*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta.
- Zima, Dubravka. 2006. Djetinjstvo i stereotipi. U: *Kulturni stereotipi: Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima* [ur. Oraić Tolić, Dubravka; Kulcsar-Szabo, Erno]. Zagreb: Filozofski fakultet-Zavod za znanost o književnosti, 253–265.
- Zima, Dubravka. 2011. Bajke Ivane Brlić-Mažuranić izvan Priča iz davnine. *Kroatologija*, 2 (1), 217–229.
- Zima, Dubravka. 2019. *Praksa svijeta: biografija Ivane Brlić-Mažuranić*. Zagreb: Naklada Ljevak.

The Perception of Death in the Fairy Tales of Ivana Brlić-Mažuranić

The paper examines the motif of death in relation to the Christian concept of it, i.e. the way as it appears in *Tales of Long Ago* and in seven fairy tales not included in this seminal collection of short stories written by Ivana Brlić-Mažuranić. Death is not something unusual, nor is violence rare in fairy tales. We accept them as a part of the marvellous world where they become commonplace. Different from the world of reality, death by old age or illness rarely features in fairy tales, while the motif of violent death appears in every story included in *Tales of Long Ago*. The motif of murder comes in several different forms, as infanticide, death by accident, parricide, the murder of an old man.

Focusing of the problem of death, two patterns can be discerned, both connected with Christianity and the concept of sin, punishment and forgiveness. The forgiveness for the murderers of an old man and parents perpetuates social stereotypes in terms of parents' unconditional love and the perceptions connected with the Christian concept of forgiveness. For attempted infanticide, in fairy tales there is no forgiveness nor justification and the punishment is death. If the murderer becomes aware of the gravity of the sin committed, his punishment will be more lenient, while in malicious irrationality, punishment by death will be more aggressive and horrifying. The dimension of eternity is opposed to the finality of death. Eternity is represented by the creatures we experience as immortal. In fairy tales the disappearance and the way these heroes and marvellous characters pass away is represented by attenuating or reducing the significance of the event itself, since they are either transformed, or they simply leave, or by stressing the dignity of death in the way heroes choose to end their existence.

Keywords: Ivana Brlić-Mažuranić, death, fairy tales, *Tales of Long Ago*, Fables and Fairy Tales

Iva Gruić

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Rasplitanje raspleta: završeci u suvremenim domaćim dramama za djecu i mlade

Okvirna tema ovoga rada je: kako i koliko suvremena domaća drama za djecu i mlade iskoračuje iz zone poučnosti. Istraživanje je provedeno na uzorku od 27 dramskih tekstova za djecu nagrađenih na natječaju za najbolji dramski tekst Mali Marulić (2009.–2017.). Nakon tematske analize, posebna je pažnja posvećena završecima drama zbog njihovog strukturalno specifičnog značenja. Završeci su analizirani prema tome pripadaju li zatvorenom ili otvorenom tipu i zatim uz pomoć teorijskih promišljanja o ciljevima u kazalištu, tj. modelima prenošenja smisla (Anthony Jackson, Carol Lorenz). Zaključci pokazuju da prevladavajuća većina tekstova pripada tipu integrirajuće propagande. Namjerna otvorenost za različite interpretacije smisla rijetko je prisutna.

Ključne riječi: dramski tekstovi, kazalište integrirajuće propagande, dijalektičko kazalište ideja

1. Kazalište za djecu i mlade u zagrljaju pedagogije

Kazalište za djecu i mlade izmišljeno je da bi svoju publiku poučavalo i odgajalo. U KASAD-u je, primjerice, kazalište za djecu nastalo u društvenim i obrazovnim centrima za doseljenike, a kako je bilo osmišljeno za djecu imigrante, bilo je instrument učenja jezika i pravila ponašanja u novom svijetu (Goldberg 1974; Bedard i Tolch 1989; McCaslin 1997). U Sovjetskom Savezu nakon Oktobarske revolucije kazalište za djecu bilo je zamišljeno kao jedan od stupova izgradnje „novog čovjeka“ (Ladika 1970), što ga je stavilo u čvrste okove ideološke indoktrinacije (Water 2012).

Tek sedamdesetih godina 20. stoljeća kazalište za djecu i mlade počinje se snažnije razvijati u smjeru umjetničke i idejne samosvojnosti, izvlačeći se iz čvrstog zagrljaja pedagogije. Sve češće se čuju glasovi protiv otvorenog poučavanja: „kad se umjetnost koristi da bi se poučavalo, stradaju ili poučavanje ili umjetnost“ (Levy 1987: 8);

kazalište nije „nastavak školovanja drugim sredstvima“ (Schneider 2002: 109). Potiče se istraživanje dječje slike svijeta, promišljanje stvarnosti iz njihove perspektive (Gattenhof; Radvan 2009), uključujući i otvaranje težih tema i odustajanje od prikazivanja idealizirane slike svijeta. Pretjerana zaštita mlade publike oštro se kritizira jer stvara mirne i poslušne generacije budućih građana (Falconi 2008), a djeci i mladima „uskraćuje važne informacije o ljudskosti koje im trebaju da bi živjeli“ (Levy 2005: 27).

I premda se ovakvo razmišljanje širi, društvo i dalje rado pokazuje moć nad kazalištem (Omasta 2009). Carol Lorenz (2002) sugerira da je to proces koji relativno dobro napreduje: kazalište za djecu i mlade nastalo je kao didaktičko kazalište ali se razvija u smjeru dijalektičkog kazališta ideja, koje je sve prisutnije u posljednjim desetljećima 20. stoljeća. S njom se ne slaže Shifra Schonmann (2006) već kategorički tvrdi da je još uvijek u najvećem dijelu svijeta kazalište za djecu i mlade instrumentalizirana umjetnost s naglašenim pedagoškim i didaktičkim namjerama.

Gdje smo mi u ovoj priči? Kako se hrvatsko kazalište za djecu i mlade postavlja prema pedagoškom i didaktičkom instrumentaliziranju? Kako gleda na svoju publiku? Je li joj spremno ponuditi ozbiljnije teme? Iskustvo iz gledališta, ali i istraživanja na tu temu, sugeriraju da je poučavateljska namjera najčešće neizostavni dio predstava (Gruić 2012), i da su predstave koje uključuju teže i tabuizirane teme rijetke (Novak 2018), što znači da zaostajemo za boljom svjetskom praksom. Jesu li za to odgovorna samo kazališta koja, u strahu od odbijanja školskog sustava, ne prihvaćaju tekstove koji su drugačiji? Ili ih pisci ne pišu? Naime, u domaćoj književnosti za djecu situacija je ipak nešto drugačija: usporedba prisutnosti tabu tema u predstavama i književnoj produkciji u Hrvatskoj pokazala je da proces uključivanja težih tema u kazalištu ide bitno sporije nego u književnosti (Škuflić Horvat i Gruić 2016).

2. Suvremena dramska književnost za djecu i mlade u Hrvatskoj

Gdje je tu dramska književnost za djecu i mlade? Je li njen suvremeni razvoj, kad je u pitanju odnos prema poučnosti, sličniji razvoju književnosti ili kazališta? Koji je od ta dva utjecaja snažniji?

Analizu dramske književnosti za djecu i mlade teško je napraviti neovisno od kazališne produkcije jer se dramski tekstovi rijetko tiskaju. Igrani tekstovi već pripadaju kazalištu, odnosno, prošli su proces kazališnog prihvaćanja, pa daju samo djelomični pogled na stvarnu produkciju dramskih tekstova. Jednu mogućnost uvida nude nagrađeni tekstovi Natječaja za najbolji dramski tekst za lutkarsko kazalište i kazalište za djecu Mali Marulić. U devet godina (od 2009. do 2017.) od više stotina tekstova pristiglih na natječaj, stručni žiriji odabrali su 27 tekstova koji su zatim objavljeni u tri zbornika.

Analiza koja slijedi napravljena je na tim tekstovima. Pitanje koliko u njima ima poučnosti adresirano je prvo jednostavnom tematskom analizom problema koji se prikazuju (kako bi se utvrdilo koliko se težih tema pojavljuje) a zatim je pažnja usmjerena na rasplete zbog njihove specifične povezanosti s konstruiranjem smisla.

3. Teme i problemi

Najčešći problemi koji se prikazuju vezani su uz odrastanje (strah od odrastanja, pitanje pripadanja, izgradnja identiteta). Druga visoko zastupljena tema je osamljenost (nedostatak prijatelja ili roditeljsko zanemarivanje). Strah od čudovišta pokretač je dviju priča (*Moj prijatelj Mačkodlak* i *Sablasni šešir*), dok je jedna u potpunosti posvećena propitivanju tinejdžerskog nasilja (*Odron*). Napuštanje je pokretački motiv nekolicine priča. U četiri priče smrt je važan motiv, u dvije čak i središnji (*Magnus* i *Feral šinjorine Bepine*). U *Dječaku koji je sanjao more* glavni lik je dječak u domu za nezbrinutu djecu kojeg odbijaju posvojitelji.

Može se zaključiti da se relativno značajan broj priča bavi ozbiljnim, čak i teškim temama, odnosno uključuje takve motive. No, isti motivi, teme i problemi mogu se prikazati na različite načine, od moralističkog ili didaktičkog do polemičkog ili vrijednosno ambivalentnog. Zato se nastavak analize bavi raspletima jer oni imaju strukturalno istaknuto mjesto. To vrijedi osobito za drame klasičnije forme, jer one teže „finalitetu usmjerenja dijelova prema kraju drame“ (Pfister 1998: 116).

4. Raspleti: otvoreni / zatvoreni kraj

Završeci priča imaju osobitu težinu. Konačnost završetka definira likove, odnose među njima, cijeli svijet priče. U značenjskom smislu rasplet donosi ishode i posljedice ponašanja i razmišljanja likova. Ne razrješavaju se samo sukobi među likovima nego i vrijednosni sukobi.

Sve ovo se odnosi prije svega na završetke koji čvrsto ‘zatvaraju’ priču. Pfister definira dva idealna tipa završetka: zatvoreni i otvoreni. U dramama sa zatvorenim krajem rješavaju se sva otvorena pitanja, dokidaju se informacijske proturječnosti, što na tematskoj razini znači „razjašnjenje ili odlučivanje o svim vrijednosnim ambivalencijama i konfliktima, a time i definitivno određivanje intendirane perspektive recepcije“. Pfister dalje objašnjava najradikalniji oblik ovog tipa završetka:

Najkonzekventnije se taj oblik provodi u konvenciji ‘poetske pravde’ (...). Prema toj konvenciji (...) svi se etički sukobi moraju na kraju drame razriješiti nagrađivanjem likova koji su postupali u skladu s normama i kažnjavanjem onih koji su te norme kršili. Stoga u okviru te konvencije situacija nekog lika na kraju drame predstavlja evidentan vrijednosni signal o njegovim normama ponašanja (1998: 153).

Nasuprot zatvorenom, otvoreni tip završetka, razvijen u modernoj drami, ne daje sve odgovore. Konflikt normi ostaje nerazriješen, informacijske proturječnosti preživljavaju. Dileme se prosljeđuju gledateljima.

Dramski tekstovi za djecu i mlade tipično konstruiraju zatvorene završetke vjerojatno zato što 'zatvorena' priča jasnije prenosi smisao. Svi analizirani tekstovi završavaju na taj način, ali nisu svi završeci u jednakoj mjeri zatvoreni. Otvorena pitanja se rješavaju i informacijske proturječnosti uvijek se dokidaju, ali razrješavanje vrijednosnih ambivalencija i konflikata realizira se na različite načine.

5. Razrješavanje vrijednosnih ambivalencija i konflikata

Samo dio analiziranih tekstova ima u sebe upisane vrijednosne konflikte i/ili konflikte među likovima, ostali su izmaknuti od sukoba. Analiza mora odvojiti te dvije velike skupine, prvu, u kojoj je sukob važan dio strukture i drugu, u kojoj nikakav oblik sukoba ne igra važnu ulogu.

5. 1. *Tekstovi u kojima je sukob važan dio strukture*

Tekstova u kojima je sukob važan dio strukture nešto je manje od polovine. Ako je prikazan vrijednosni sukob onda je on najčešće izuzetno jednostavan.

Jednostavni vrijednosni sukobi najčešći su oblik konflikta koji se prikazuje. Oni su postavljeni tako da se samo naizgled sukobljavaju jer čitavo je vrijeme jasno da je moguće samo jedan ishod. Premda se konfrontiraju svjetonazori i ponašanja, opozicije su odabrane tako da se zna što je tu dobro a što loše. Od početka se jasno signalizira koja su ponašanja (i pripadajuće vrijednosti) bolje od kojih: svijeta se treba ili ne treba bojati (*Moj prijatelj Mačkodlak*); samoživost nasuprot dijeljenju s drugima (*Kako je anđeo dobio krilo*, *Stonoga Goga*, *Pisma na kraju šume*); pristojno – nepristojno ponašanje (*Braća Grimm i princeza Luise*); zajedništvo nasuprot težnji za novcem (*Legenda o Vjetropirki*). Ilustrativan je primjer *Koruptivitis u Mišogradu*, gdje se korupciji sklonim miševima suprotstavlja hrabri Djed, ali se podmićivanje od prvog trenutka naziva bolešću, epidemijom, zarazom. Ovi tekstovi, dakle, ne konstruiraju prave dramske sukobe koncepta koji istražuju vrijednosti koje prikazuju i postavljaju pitanja, umjesto toga demonstriraju 'dobro' i 'loše' ili 'dobro' i 'manje dobro', uz poneku sugestiju kako izaći na kraj s onim što lošije. Sve ove priče konstruirane su tako da pouka proizlazi iz zapleta i raspleta ali ne plaše kaznom nego nagovaraju na dobro pokazivanjem posljedica. Likovi koji zastupaju lošije vrijednosti na kraju su ili pobijedeni ili sami shvaćaju da se moraju promijeniti, što je zalag za sretan kraj. Svi ovi tekstovi završavaju sretno.

Složenije vrijednosne sukobe prikazuju samo dva teksta. U njima su upisane vrijednosne ambivalencije: *Odron* pripovijeda priču o srednjoškolicima i njihovim profesorima uhvaćenima u spiralu nasilja i pri tom otvara pitanja kako se nositi s nasiljem. I ne nudi

odgovore. *Vukovčar* se pak bavi različitima – plavooki vuk drugačiji je od svih, ne uklapa se ni u vučje ni u ljudsko društvo i svi ga izbacuju. Završetak ne pomiruje suprotstavljene svjetove, i vukovima i ljudima dopušteno je da nesmetano nastave živjeti sa svojim uvjerenjima. Vukovčaru preostaje da napravi svoj čopor. Svjetonazorski sukob nije dokinut, ali je publici ponuđena sugestija kako se nositi s takvim situacijama. Ova dva teksta nemaju u potpunosti zatvoren kraj jer se vrijednosne ambivalencije ne dokidaju nego se prosljeđuju publici. *Odron* je jedini tekst koji završava nesretno.

Nekoliko tekstova strukturirano je na *konfliktu koji nije nedvosmisleno vrijednosno obilježen*. *Opet na krivom putu* prikazuje svijet u kojem su svi loši, pa ostaje na neki način onkraj vrijednosnih procjena, a *Kradljivica ključeva i Ispod zvončića rodio se kraljević* grade kompleksne metaforične svjetove otvorene za različite interpretacije. U oba teksta završeci su blagonakloni za glavne likove, uspijevaju se izboriti s neprijateljskim silama i likovima, pa završetke možemo okarakterizirati kao sretne. Pitanje vrijednosti ostaje cijelo vrijeme u pozadini pa niti rasplet ne donosi vrijednosne sudove.

5.2. Tekstovi bez jasno definiranog sukoba

Malo više od polovine tekstova nema u svojoj strukturi jasno izražen ni vrijednosni niti bilo kakav drugi sukob. Oni priču pletu na drugačije načine, zato je prije analize rasplesa potrebno obratiti pažnju na to kako se strukturira priča u cjelini. Tu je korisna diferencijacija između radnje i događanja koju opisuje Pfister. Radnja je definirana kao prijelaz iz jedne situacije u drugu pri čemu je jasna trodijelna struktura (početna situacija, proces promjene, nova situacija). Proces promjene inicira lik svjesnim odabirom i djelovanjem. Svi ranije opisani tekstovi, utemeljeni na sukobu, prikazuju radnju. Nasuprot tome, događanje „se odnosi na priče ili na dijelove priča u kojima su ljudski subjekti nesposobni za neki namjerni izbor ili se pak situacija opire bilo kakvoj promjeni“ (1998: 292). Ako tekstove bez izraženog sukoba podijelimo na ovaj način dobivamo dvije podjednako velike skupine: tekstovi koji prikazuju radnju (strukturirani kao putovanje glavnog lika) i tekstovi koji prikazuju događanje a ne radnju.

Tekstovi utemeljeni na *radnji bez centralnog sukoba* prikazuju glavne likove koji putuju prema cilju savladavajući prepreke (*Naša je mama postala zmaj*, *Som na cilome svitu*, *Dječak koji je sanjao more*, *Dječak koji je tražio zmaja*, *Ticalova putovanja*, *Kvantni klinici*, *U potrazi za slovom R* i, donekle, *Sablasi šešir* u kojem se ovaj obrazac pojavljuje tek u drugom dijelu teksta). Vrijednosni okvir ovih priča pokazuje primarno pozitivne vrijednosti a likovi moraju uložiti napor da osvoje ono što se od početka ističe kao ‘dobro’. I ovdje završeci dokidaju informacijske proturječnosti i prezentiraju kompletnu i jasnu sliku dramskog svijeta, kraj je sretan, a kako vrijednosne nedoumice nisu ni bile značajne, kraj ih ni ne treba razrješavati.

U *tekstovima koji prikazuju događanje umjesto radnje*, na početku prikazana situacija ne mijenja se bitno do kraja. Uzroci nepromjenjivosti su različiti: *Pupoljak* pri-

kazuje cikličko kretanje života i nitko nema potrebu za promjenom. Neki od tekstova pokazuju neumitne događaje koji su se već dogodili (u *Magnusu* dječaku je umro otac, u *Na leđima slona* majka je otišla u nepoznatom pravcu, u tekstu *Sami u kino dvorani* predmeti su ostavljeni ili izgubljeni) ili se pred nama događaju (starac umire u *Feralu šinjorine Bepine*) – sve su to životne činjenice koje se ne mogu popraviti, ili barem ne za sve likove (u tekstu *Sami u kino dvorani* dio predmeta se ipak vrati vlasnicima, ali ne svi). *Gospodin Mrak i tri mala šeširića* i *Duboko more ili kako smo sve pobroćkali* prikazuju, doduše, manju promjenu početne situacije, ali je ona minimalno izazvana djelovanjem likova, više im se „događa“. I ovi završeci dokidaju informacijske nejasnoće i prezentiraju kompletnu i jasnu sliku dramskog svijeta, a kao rješenje nude prihvaćanje stvarnosti i traženje dobra u svemu što je oko nas. Ipak, važno je napomenuti, većina ovih tekstova ne slika svijet kao idealno mjesto u kojem je svaku nesreću moguće ispraviti, pa su i završeci samo djelomično sretni.

6. Odnos prema poučnosti

Kakav je, dakle, odnos ovih tekstova prema poučnosti? Anthony Jackson, pišući o različitim tipovima odnosa prema poučavanju u kazalištu, definira 6 tipova prenošenja smisla, počevši od kazališta s jednosmislenim i eksplicitnim porukama, prema kazalištu u kojem su poruke skrivenije, višesmislene ili potpuno ispuštene: *kazalište kao propaganda* (otvoreno uvjerava publiku u prezentirani stav i svjetonazor); *kazalište kao poziv na buđenje* (usredotočuje se na neku društvenu krizu, ne nudi odgovore na pitanja koja postavlja već pobuđuje svijest o problemu); *didaktičko kazalište* (nudi konkretna znanja inkorporirana u priču); *kazalište intervencije* (namjerava promijeniti stavove ili ponašanje publike); *dijaloško kazalište* (prikazuje različite stavove i svjetonazore ne tvrdeći da su neki bolji od drugih); *kazalište igre* (glavna intencija mu je zabava, ali često implicitno podržava najzastupljenije društvene vrijednosti) (2007).

Promotre li se analizirani tekstovi na taj način, vidi se da se svi tekstovi koji prikazuju vrijednosni sukob, neovisno o njegovoj kompleksnosti, lako povezuju s pojedinim tipom kazališta i tako otkrivaju način na koji žele (ili ne žele) poučavati. Tekstovi koji prikazuju jednostavan vrijednosni sukob, budući da demonstriraju jednoznačan odnos dobrog i lošeg, pripadaju tipu propagandnog kazališta. Oni tipično na kraju formuliraju i eksplicitne poruke („Dobro je činiti dobro“, *Kako je anđeo dobio krilo*; „Robovat im neću, dosta mi je mode, / Poklanjam ih sve u ime slobode!“; *Stonoga Goga*).

Tekstovi koji pokazuju složenije ili ambivalentne vrijednosne sukobe bliži su tipu dijaloškog kazališta (*Ispod zvončića rodio se kraljević*, *Kradljivica ključeva*, *Vukovčar*). Publika je pozvana da sama potraži smisao, pronađe poruku. Osim dijaloškog kazališta, u ovoj skupini pojavljuje se i kazalište kao poziv na buđenje, tekst *Odron* sa svojom mračnom slikom nasilja naglašeno potiče svijest o opasnosti ne nudeći čak niti sugestiju mogućeg odgovora na krizu, dok je *Opet na krivom putu*, budući da je smješten onkraj vrijednosnih procjena, blizak kazalištu igre.

S druge strane, u tekstovima koji ne prikazuju vrijednosni niti bilo koji drugi izraženi sukob teže se pronalazi jasna povezanost s Jacksonovim tipovima prenošenja smisla. Na primjer, *Ticalova putovanja*, prikazujući na duhovit način putovanje malog mrava koji pokušava biti slon, pa kornjača pa prasac pa vuk, itd. – očito imaju namjeru prije svega zabaviti (što znači da bi pripadala kazalištu igre), međutim, čitava priča, pa i eksplicitna poruka na kraju („Najbolje je biti ono što jesi.“) s pripadajućim songom koji govori o ljepoti različitosti, jasno ističe poučnu stranu priče. Priličan broj tekstova, osobito oni koji prikazuju putovanje glavnog lika prema cilju, na ovaj način kombiniraju kazalište igre s jasnom poukom.

S druge strane, tekstovi koji prikazuju događanje umjesto radnje, kao i tekstovi koji prikazuju teške životne situacije tipološki se među sobom značajno razlikuju. Opći ton i raspleti neke od njih približavaju kazalištu igre bez eksplicitne ili jasne implicitne poruke, poput *Na leđima slona* gdje se cijela priča vrti oko očeve želje da opravda majčin nestanak izmišljenom kriminalističkom pričom. Nasuprot tome, *Feral šinjorine Bepine* vrlo je moralističan, ovdje po starog Lucijana u času smrti najprije dolazi Gavran, da bi u zadnjim trenucima života (pomažući drugima) zaslužio da ga odvede Anđeo.

Stoga se za analizu tekstova bez konflikta plodonosnijom pokazala općenitija razdioba kazališnih ciljeva na didaktičko kazalište integrirajuće propagande i dijalektičko kazalište ideja koju koristi Carol Lorenz (2002). Pojam integrirajuće propagande Lorenz posuđuje od Georgea Szantoa (1978) koji ga opisuje kao kazalište koje želi svoju publiku potaknuti na uključivanje u zajednicu bez propitivanja načina na koji zajednica funkcionira. Svijet se prikazuje kao uredno mjesto u kojem postoje pravila kojih se korisno pridržavati a cilj ovakvog kazališta je poticanje prilagođavanja. Nije stoga neuobičajeno da ovaj tip kazališta bude orijentiran na zabavu i u tom je smislu blizak Jacksonovom kazalištu igre (koje se često bavi slavljenjem zajedničkih vrijednosti).

Svi tekstovi koji nisu građeni na sukobu pokazuju namjeru integriranja publike u postojeći sustav vrijednosti koji se ne propituje i ne otkrivaju se pukotine u njegovom funkcioniranju. Tekstovi koji prikazuju teže teme i mračnu stranu života ne postavljaju likove pred vrijednosni izazov, nego ih ograničavaju nepromjenjivim događajima (smrt, napuštanje) pa, logično, sugeriraju prihvaćanje i traženje dobrog a lošim okolnostima.

Povežemo li to s analizom prve skupine, gdje je većina tekstova također okarakterizirana kao kazalište s namjerom propagiranja općeprihvaćenih vrijednosti, doći ćemo do zaključka da samo 5 od 27 tekstova izmiče funkciji integrativne propagande, i njenoj namjeri stvaranja „budućih generacija građana koji jednako misle, čije ideje i vrijednosti odražavaju ono što sadašnja generacija najviše cijeni“ (Lorenz 2002: 96). Od tih pet tekstova jedan poziva na buđenje svijesti o opasnosti nasilja (*Odron*), jedan je poigravanje (*Krivi put*), a samo tri grade ambivalentne svjetove (*Ispod zvončića rodio se kraljević*, *Kradljivica ključeva*, *Vukovčar*). Dakle, samo tri su primjerci dijaloškog kazališta ideja.

7. Zaključci

Analizirani tekstovi dovoljno su vješto napisani da raspleti proizlaze iz zapleta, nema nelogičnosti ili neopravdanih promjena ponašanja likova. Završeci su zatvorenog tipa, rješavaju se nejasnoće i informacijske proturječnosti, ali se razlikuju prema tome kako se odnose prema vrijednosnim ambivalencijama i konfliktima. Važan faktor za nastajanje ove razlike u raspletima su strukturalne razlike u zapletima.

Dio tekstova (malo manje od polovine) zaplet gradi (i) na vrijednosnom sukobu. On je najčešće jednostavan, odmah se zna što je dobro a što loše. Zaplet i rasplet su konstruirani tako da izravno upućuju na pouku. Od publike se očekuje da pouku „shvati“ i prihvati. Pitanja koja priča otvara na kraju se čvrsto, logično i uredno zatvaraju. Intendirana perspektiva recepcije jasno je naznačena. Nisu, dakle, zatvoreni samo raspleti, zatvoreni su i „paketi značenja“ koje tekstovi nose. Ovo su tipični primjeri poučne umjetnosti u kojoj poučnost nije pretjerano naglašena. Svi donose jednostavne, društveno općeprihvaćene poruke pa je jasno da im cilj nije poticanje na propitivanje svijeta nego integriranje u društvo. Pouke su općenite i djeci poznate, tako da ih tekstovi uvjeravaju u ono što oni već znaju. Nešto više od četvrtine tekstova funkcionira na ovaj način.

Tekstovi koji prikazuju složenije ili ambivalentne vrijednosne sukobe su u manjini, a dio njih dileme koje prezentiraju ostavlja otvorenima za različite interpretacije. Premda raspleti zatvaraju informacijske aspekte priče, traženje smisla u većoj je mjeri prepušteno publici. Intendirana perspektiva recepcije nije jasno naznačena. Samo tri teksta na taj su način gotovo potpuno otvorena.

Malo manje od polovine tekstova prikazuje svijet niskog konflikta, u kojem se vrijednosti pretpostavljaju, nitko im se ne suprotstavlja. Intendirana perspektiva i ovdje je posve jasna jer su glavni likovi djeca koja idu za svojim ciljem. Poruku ovdje formulira ne toliko rasplet koliko model ponašanja glavnih likova. Sretni završeci imaju poticajnu funkciju. I ovi tekstovi zastupaju društveno općeprihvaćene vrijednosti, pa im cilj im nije poticanje na propitivanje nego integriranje u društvo, ipak dio njih gradi se oko poruka koje nisu dio tipičnog odgojno-obrazovnog repertoara.

Izdvaja se manja skupina tekstova u kojima se prikazuju teške teme, ali prikazani problemi su takvi da likovi na njih ne mogu utjecati (smrt, napuštanje). Zato se može reći da upućuju na propitivanje vlastitog odgovora na stvarnost, a ne na promišljanje o funkcioniranju svijeta. U tom smislu i njihova je funkcija bliska integriranju u zajednicu, premda svakako bitno manje opterećena poučnošću. Izuzetak je *Odron* koji polemično govori o nasilju i snažno poziva na osvješćivanje problema.

Dakle, velika većina tekstova, varijacijama usprkos, funkcionira na način koji Szanto zove integrirajućom propagandom. Samo nekoliko tekstova otvara dijalog među idejama, prosljeđujući ga publici. Dramsko pismo za djecu i mlade, sugerira ova analiza, više je pod utjecajem kazališta nego književnosti.

Izvori

- Tudor, Marija [ur.]. 2012. *Zbornik nagrađenih tekstova Natječaja za najbolji dramski tekst za lutkarsko kazalište i kazalište za djecu „Mali Marulić“ 2009.-2011.* Split: Gradsko kazalište lutaka Split.
- Omer Rak: *Sablasni šešir*
- Lada Martinac Kralj: *Pupoljak*
- Ana Đokić: *Opet na krivom putu*
- Silvija Šesto: *Duboko more ili kako smo sve pobroćkali*
- Nives Madunić Barišić: *Naša je mama postala zmaj*
- Jasen Boko: *Kako je anđeo dobio krilo*
- Branko Ružić: *Braća Grimm i princeza Luise*
- Nives Madunić Barišić: *Ispod zvončića rodio se kraljević*
- Silvija Šesto: *Gospodin Mrak i tri bijela šeširića*
- Tudor, Marija [ur.]. 2015. *Zbornik nagrađenih tekstova Natječaja za najbolji dramski tekst za lutkarsko kazalište i kazalište za djecu „Mali Marulić“ 2012.-2014.* Split: Gradsko kazalište lutaka Split.
- Kristina Gavran: *Dječak koji je tražio zmaja*
- Lada Martinac Kralj: *Sami u kinodvorani*
- Igor Knižek: *Feral šinjorine Bepine*
- Zoran Pongrašić: *Ticalova putovanja*
- Branko Ružić: *Odron*
- Igor Knižek: *Legenda o Vjetropirki*
- Lada Martinac Kralj: *Vukovčar*
- Kristina Gavran: *Koruptivitis u Mišogradu*
- Olja Savičević Ivančević: *Moj prijatelj Mačkodlak*
- Tretinjak, Igor [ur.]. *On-line Zbornik nagrađenih tekstova Natječaja za najbolji dramski tekst za lutkarsko kazalište i kazalište za djecu „Mali Marulić“ 2015.-2017. godine.* <http://gkl-split.hr/stranica/on-line-zbornik-nagrađenih-tekstova-natje-aja-mali-marulic>. Pristup: 10. kolovoza 2019.
- Olja Savičević Ivančević: *Som na cilome svitu*
- Selma Parisi: *Dječak koji je sanjao more*
- Jasmina Kallay: *Kvantni klinici*
- Hana Veček: *Magnus*
- Marta Mekovec de Calvaho: *Kradljivica ključeva*
- Andrijana Grgičević: *Stonoga Goga*
- Jasna Jasna Žmak: *Pisma na kraju šume*

Lada Martinac Kralj: *Na leđima slona*

Petra Cicvarić: *U potrazi za slovom R*

Literatura

Bedard, Roger; Tolch, John [ur.]. 1989. *Spotlight on the Child – Studies in the History of American Children's Theatre*. New York – Westport – London: Greenwood Press.

Falconi, Maria Ines. 2008. Childhood as “Cliché”. *Youth Theatre Journal*, 22(1), 132–133.

Gattenhof, Sandra Jane; Radvan, Mark. 2009. In the Mouth of the Imagination: Positioning Children as Co-Researchers and Co-Artists to Create a Professional Children's Theatre Production. *Research in Drama Education*, 14(2), 211–224.

Gruić, Iva. 2012. O mudrosti ili Kako hrvatsko kazalište poučava djecu i mlade?. U: *Theatre for Children – Artistic Phenomenon / Pozorište za decu – Umetnički fenomen*. [ur. Jurkowski, Henryk; Radonjić, Miroslav]. Subotica: International Festival of Children's Theatres – International Research College of Theatre Arts, 3, 51–74.

Goldberg, Moses. 1974. *Children's Theatre – A Philosophy and a Method*. New Jersey: Prentice Hall – Englewood Cliffs.

Jackson, Anthony. 2007. *Theatre, Education and the Making of Meanings. Art or instrument?*. Manchester – New York: Manchester University Press.

Ladika, Zvezdana. 1970. *Dijete i scenska umjetnost. Priručnik za dramski odgoj djece i omladine*. Zagreb: Školska knjiga.

Levy, Jonathan. 2005. Reflections on How the Theatre Teaches. *Journal of Aesthetic Education*, 39 (4), 20–30.

Levy, Jonathan. 1987. *A Theatre of the Imagination*. Charlottesville: New Plays Inc.

Lorenz, Carol. 2010. The Rhetoric of Theatre for Young Audiences And Its Construction of the Idea of the Child. *Youth Theatre Journal*, 16(1), 96–111.

McCaslin, Nellie. 1997. *Theatre for Children in the US: A History*. Studio City: Players Press.

Novak, Tanja. 2018. *Tabu teme u kazalištu za djecu i mlade. Zastupljenost tabu tema u kazalištu za djecu i mlade u Hrvatskoj u sezoni 2015./2016. te 2016./2017., i mehanizmi auto/cenzure. Završni specijalistički rad*. Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Omasta, Matt. 2009. The TYA Contract: A Social Contractarian Approach to Obligations Between Theatre for Young Audiences (TYA) Companies and Their Constituents. *Youth Theatre Journal*, 23(2), 103–115.

Pfister, Manfred. 1998. *Drama. Teorija i analiza*. Zagreb: Hrvatski centar ITI.

Schneider, Wolfgang. 2002. *Kazalište za djecu*. Zagreb: Kazalište Mala scena.

Schonmann, Shifra. 2006. *Theatre as a Medium for Children and Young People*. Dordrecht: Springer.

- Szanto, George. 1978. *Theatre and Propaganda*. Austin: University of Texas Press.
- Škuflić-Horvat, Ines; Gruić, Iva. 2016. Tabu teme u književnosti i kazalištu za djecu i mlade. U: *Zbornik radova. 1. Međunarodni simpozij o pedagogiji u umjetnosti: Umjetnik kao pedagog pred izazovima suvremenog odgoja i obrazovanja*. [ur. Jerković, Berislav; Škojo, Tihana]. Osijek: Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku – Umjetnička akademija u Osijeku, 219–232.
- van de Water, Manon. 2012. *Theatre, Youth and Culture. A Critical and Historical Exploration*, New York: Palgrave Macmillan.

Endings in Contemporary Croatian Drama for Children and Young People

The general question this paper deals with is how contemporary Croatian drama for children and young people moves beyond the educational purposes. The investigation presented here includes the analysis of 27 plays for children awarded in the competition for best dramatic text (Mali Marulić, 2009–2017). After the thematic analysis, the endings of the plays are examined, because of their specific structural meaning. The types of endings are first analysed to find out whether they are ‘closed’ or ‘open’ and then according to the theoretical differentiations between diverse intentions in theatre, e.g. modes of conveying the meanings (Anthony Jackson, Carol Lorenz). The conclusions show that the vast majority of texts belong to the type of integrative propaganda. Deliberate openness to different interpretations of meaning is quite rare.

Keywords: dramatic texts, theatre of integration propaganda, dialectical theatre of ideas

Suzana Marjanić

Institut za etnologiju i folkloristiku

suzana@ief.hr

Ljubimci i djeca: antrozoološka perspektiva – lokalna vizura u hrvatskoj znanosti¹

Članak tematizira začetak antrozooloških istraživanja suodnosa (kućnih) ljubimaca i djece u hrvatskoj znanosti. Naime, u okviru lokalnoga konteksta što se tiče navedene teme pored prve naše etnozoološke izložbe *O životinjama i ljudima* (Etnografski muzej, Zagreb, 2017), koja je jedan izložbeni segment posvetila (urbanom) ljubimcu (kućna životinja, kućni ljubimac), ističem i diplomski rad Nikoline Vuković *Kućni ljubimci kao članovi obitelji: narativne strategije antropomorfizacije i familijarijacije životinja u suvremenom hrvatskom društvu* (Zagreb, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, 2019) u kojemu je kolegica istražila trijadu petišizam – petkultura – petindustrija. U tome smislu možemo reći da navedena izložba figurira kao prva domaća antrozoološka izložba koja je istaknula zanemaren segment proučavanja suodnosa djece – ljubimaca, životinja u društvenim znanostima, i pritom je, kao uostalom i hrvatski prijevod knjige *Specizam* (2004) američke teoretičare za prava životinja Joan Dunayer (2009, preveo: Zoran Čiča), uvela u hrvatski kulturni kontekst termin životinja za druženje (engl. *companion animals*) umjesto uobičajenoga termina *kućni ljubimac* (engl. *pet*) koji pojedini teoretičari kritičke animalistike određuju kao specistički termin. Riječ je o prvoj (izložbenoj) refleksiji istraživanja suodnosa ljubimaca i djece nakon zooetičke knjige Nikole Viskovića *Životinja i čovjek* iz 1996. godine kojom je prvi kod nas upotrijebio termin *petišizam* kao jednu od paradigmi *specizma*.

Ključne riječi: antrozoologija, kućni ljubimci, životinje za druženje (družbenici), djeca, specizam, petišizam, ideologija

1. Antrozoologija: suodnos ljubimci i djeca

Antrozoologinja Kathleen C. Gerbassi u silabusu za proučavanje ljudsko-životinjskih odnosa, kolegija kakav još uvijek ne postoji u hrvatskim sveučilišnim programima, ističe da je antrozoologija interdisciplinarno područje koje proučava ljud-

¹ Članak je sufinanciran u okviru projekta „Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse – ANIMAL“ (IP-2019-04-5621).

sko-životinjske odnose, a teme koje obuhvaća navedeni silabus jesu sljedeći: ljudski odnosi s kućnim ljubimcima (engl. *pets*), psihološka i fiziološka dobrobit za skrbnike u suodnosima sa životinjama za druženje (engl. *companion animals*),² razmatranje pitanja prava životinja i dobrobiti životinja; poveznica između okrutnosti prema životinjama i okrutnosti prema ljudima; individualne razlike u ljudskim odnosima sa životinjama; proučavanje sličnosti i razlika između ljudskih i neljudskih životinja naročito u odnosu na jezik, komunikaciju, spoznaju i rješavanje problema kao i prikaz moralnoga i etičkoga razmatranja u vezi jedenja životinja (*mesa*), nošenja krzna kao i uporabe životinja za zabavu (Gerbassi 2010: 267). U kontekstu navedenoga refleksiju ovoga članka čini prva naša etnozoološka izložba *O životinjama i ljudima* (Etnografski muzej, Zagreb) iz 2017. godine, koja je jedan izložbeni segment posvetila suodnosu ljubimaca i djece, ističući psihološku ulogu empatije u djece u takvim međuvrtnim suodnosima. Nadalje, polazim i od dviju knjiga iz angloameričkoga područja (s obzirom na to antrozoološka istraživanja suodnosa ljubimaca i djece na našem bibliotечnom tržištu za sada nema) – od knjige Matthewa Colea i Kate Stewart *Our Children and Other Animals: The Cultural Construction of Human-Animal Relations in Childhood* (Naša djeca i druge životinje: kulturna konstrukcija odnosa čovjek – životinja u djetinjstvu) iz 2014. godine i knjige Genea Myersa *The Significance of Children and Animals: Social Development and Our Connections to Other Species* (Značaj djece i životinja: društveni razvoj i naše veze s drugim vrstama) iz 1998. godine. Primarna vrijednost ovdje prve navedene knjige je kritički pregled socijalizacije djetinjstva koji navode ljude na specizam kroz institucije obitelji, obrazovanja i masovnih medija. U tome smislu navedena trijada čini, kako navode autori, *oppressive anthroparchal social system* (opresivan antroparhalni društveni sustav) (Cole, Stewart 2014: 28),³ odnosno kako je empatiju djece prema životinjama potrebno njegovati a ne gušiti. No, nažalost danas neke instance rade na tome da se empatija zatumljuje, kao što je nedavno demonstrirao portal narod.hr. Naime, 2018. godine je objavljen tekst koji potpisuje Anela Todorić, a u kojem osuđuje vlasnike kućnih ljubimaca koji svojim psima dozvoljavaju da spavaju u krevetima.⁴ Reakcije su bile iznimne pri čemu su neki roditelji reagirali određenjima kako „[n]eki ljudi

² Američka teoretičarka za prava životinja Joan Dunayer (2004.) pored termina *companion* (družbenik/družbenica) rabi i termin *pet* (kućni ljubimac), ne određujući ga pritom specifički. Neki zagovornici/ice prava životinja rabe sljedeće termine *companions* / *companion animal*/ *nonhuman companion* – družbenici, životinja za društvo, ne-ljudski družbenici, odnosno umjesto dijade *kućni ljubimac* i *vlasnik* teoretičari i aktivisti za prava životinja koriste termine *kućna životinja* i *skrbnik* (Viljetić 2017: 92).

³ Termin *antroparhija* (ljudska dominacija nad prirodom) Matthew Cole i Kate Stewart preuzimaju od Erike Cudworth (Cole, Stewart 2014: 28).

⁴ Nakon kolumne na portalu Željke Markić u kojoj je poručeno da ljubimci nisu članovi obitelji, korisnici društvenih mreža objavili su fotoreakcije – fotografije s kućnim ljubimcima u krevetu („Nakon kolumni...“, URL 1).

izgleda ne mogu shvatiti da pas doista može biti član obitelji. Netko uz koga će djeca rasti, napraviti prve korake i tko će im mamiti osmijeh na lice“. Ili kao što bilježi jedna majka: „Naša kći još ne razumije koncept prijateljstva, a već ima najbolju prijateljicu“. Ili pak nadalje: „U suvremenom zapadnjačkom viđenju ljubimci djecu uče suosjećanju i odgovornosti dajući im uvodne lekcije iz života, točnije nudeći ‘lakše’ upoznavanje sa smrću“ (“Psi u krevetu”, URL 2). Gordana Viljetić, jedna od autorica prve naše etnozoološke izložbe, ističe kako u kulturi fetišizma većina skrbnika svoje ljubimce naziva svojom djecom i taj odnos različite akademske discipline tumače različito (Viljetić 2017: 98).

Što se tiče suodnosa *ljubimci i djeca* prvi je kod nas sustavno pisao zooetičar Nikola Visković, i to u poglavlju „Dijete i životinja“ zooetičke knjige *Životinja i čovjek* (1996.), gdje, među ostalim, otvoreno ističe i okrutnost djece prema životinjama, odnosno njegovim riječima – „[i]stina je da malo tko može tako silno voljeti, ali isto tako i bešćutno zlostavljati životinje kao što to mogu činiti djeca“ te navodi tradicije mučenja mačaka i pasa, od kamenovanja do pravih masakara i spaljivanja, zlostavljanja ptica, gušterica, kukaca i drugih žrtava, i sve to često uz roditeljsko dopuštenje (Visković 1996: 241).

Na tragu spomenute Viskoviće zooetičke knjige iz 1996. knjige i prve naše etnozoološke izložbe iz 2017. godine nastojat ću na nekoliko primjera – fragmentarno, više kao refleksiju, bez pretenzija za preglednim formatom suodnosa ljubimaca i djece u našem društvu, što je tema za znanstvenu knjigu – dati osvrt na dvije antrozoološke teme: empatiju i nasilje u suodnosu ljubimci – djeca te nastavno na navedeno na koji način animalistička književnost za djecu kreira biocentrički egalitarizam u djece kao i – drugu ovdje apostrofiranu antrozoološku temu – začetke dokumentiranja etnografskih podataka o „okokućadi“ i djeci u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*.

2. Ljubimci i djeca: empatija i animalistička književnost za djecu

S obzirom na prethodno navedene antrozoološke niše istraživanja, a koje, među ostalim čini poveznica između okrutnosti prema životinjama i okrutnosti prema ljudima i s obzirom na prethodnu istaknutu Viskovićevu činjenicu (koju preuzima iz niza knjiga sociologije odgoja i antrozoologije) o tome da je „[i]stina (...) da malo tko može tako silno voljeti, ali isto tako i bešćutno zlostavljati životinje kao što to mogu činiti djeca“,⁵ nakon prethodno istaknute empatije iz Instagram foto-reakcija, zadržat ćemo se na vrtešci empatije i nasilja u suodnosu ljubimci i djeca.⁶ Antrozooloog James Serpell,

⁵ Riječ je o konceptu koji se postavlja zajedno s idealom dječje nevinosti kao najcjenjenijem konceptu moderne zapadne kulture (usp. Higonnet 1998).

⁶ Klinički psiholozi ističu za adolescentske počinitelje zločina nad ljudima da su imali i sklonost prema mučenju životinja (“Stoneman Douglas High School shooting”, URL 3).

u svome istraživanju uloge životinja u dječjim životima, navodi da ankete pokazuju da su kućni ljubimci zastupljeniji u domaćinstvima s djecom te da više od 90 posto djece u Velikoj Britaniji ako već ne posjeduje kućnog ljubimca izražavaju želju da ga imaju te kako brojna istraživanja dokazuju da većina roditelja ili vjeruje ili pretpostavlja u dobrobit koja djeca dobivaju u društvu s kućnim ljubimcima – životinja za druženje (engl. *companion animals*) može dijete naučiti odgovornosti, poticati brižnost, osigurati društvo, sigurnost, zabavu i privrženost (Serpell 1999: 87). Naime, problem nastaje i u tome što u odnosu na paradigmu antrozoologije koja ističe psihološki učinak kreacije empatije u suodnosu ljubimci – djeca, kritička animalistika u petišizmu, kulturi kućnih ljubimaca, detektira jednu vrstu specizma, odnosno kao što je to ekološki aktivist Paul Shepard točno odredio kućne ljubimce kao civilizirani pribor koji je nastao u tiraniji (engl. *civilized paraphernalia*). Shepard ističe brojne negativne učinke kulture petišizma gdje su kućni ljubimci ponekad predmet obiteljskih sukoba, čak i rastava, a mogu postati i transfer regresije prema infantilnom ponašanju (Shepard 1997: 150).

Gordana Viljetić, jedna od kustosica izložbe *O životinjama i ljudima* (autorice – kustosice: Željka Petrović Osmak, Tea Rittig Šiško i Gordana Viljetić, Etnografski muzej, Zagreb, 2017), ističe kako kao i u mnogo drugih područja antrozoolozi imaju podijeljena mišljenja oko jačine povezanosti između zlostavljanja životinja i nasilja nad ljudima (prema Viljetić 2017: 105; Serpell 1999: 90). Prema istraživanju sociologa Arnolda Arlukea sa Sveučilišta Northeastern u Bostonu, kako Gordana Viljetić navodi u katalogu naše prve etnozoološke izložbe *O životinjama i ljudima*, provedenog među studentima, 66% studenata i 40% studentica priznalo je da je u djetinjstvu mučilo životinju (Arluke, Sanders 1996: 172, prema Viljetić 2017: 105–106). Izložba je naglasila kako važan aspekt i danas možda jedini u kojemu dolazi do izražaja afektivni odnos ljudi i životinja jest onaj prema kućnim ljubimcima.⁷

U kontekstu suodnosa dijete – životinja Nikola Visković ističe kako je potrebno zoo-vrtove pred djecom kritički procjenjivati, te da je jednako nužno zamijeniti sadašnju lažnu reprezentaciju domaćih i divljih životinja iz dječjih slikovnica (pitanje *diznifikacije* kao i antropomorfizma) tekstovima i slikama koje demonstriraju kako te životinje stvarno žive, uključujući i spektakle lova, industrijskoga uzgoja, laboratorijskih pokusa, borilačkih i cirkuskih iskorištavanja životinja u industriji zabave, tako da se kod djece potaknu kritički stavovi prema zlostavljanjima životinja. Ukratko, umjesto ljubičaste Milka krave Visković ističe da udžbenici moraju donositi realnu reprezentaciju životinja, onako kako je to demonstrirao npr. Shaun Monson u dokumentarnom filmu *Zemljani (Earthlings)* (2005.). Upravo je Nikola Visković kod nas prvi upozorio na *Deklaraciju malih prijatelja životinja* koju su na skupu u Londonu 22. – 23. rujna 1977. usvojili Međunarodna liga za prava životinja i nacionalne lige u njoj udružene, koja donosi 6 točaka,

⁷ Za potrebe ovog dijela izložbe snimljen je i ciklus dokumentarnih filmova *Grad na četiri noge* (režija: Nikola Šiško, scenarij: Gordana Viljetić, Tea Rittig Šiško).

pri čemu prva točka glasi: „Sve životinje imaju, kao i ja, pravo da žive i da budu sretné“ (prema Visković 2017: 42), što dakako i nažalost nema veze sa stvarnošću koja je, kao što bi rekla teoretičarka za prava životinja Joan Dunayer (2004: 18), puna *zootvora* [kovanica riječi *zoo* + *zatvor*].⁸ U kontekstu navedenoga etički je upitna ideja Paula Hazarda iz 1923. godine da „[s]vaki kandidat za uspješnu dječju literaturu mora bar nekoliko puta godišnje posjećivati zoološki vrt“ (Hazard 1970: 86–87). Ističem navedeni primjer ne kako bih istaknula „prezentističku utemeljenu moralnu superiornost“ već kako je bilo i biocentričkih primjera i ranije od Hazardove knjige, objavljene 1923. godine. Kao primjer navodim zahtjev Mary Wollstonecraft koja je u *Obrani ženskih prava* (1792.) istaknula da bi se čovječan odnos prema životinjama trebao unijeti kao dio narodne izobrazbe s obzirom na to da takav odnos „u sadašnjem času nije jedna od naših nacionalnih vrlina“ (Wollstonecraft 1999: 217). No, usprkos tome animalistička perspektiva (ne mislim, dakle, samo na ekološku perspektivu) pod okriljem bioetike jedva da je prisutna u našim osnovnoškolskim i srednjoškolskim obrazovnim sustavima.

U suodnosu djeca – životinja iznimnu ulogu ima književnost, animalistička književnost za djecu i mlade (usp. npr. Batinić 2013; Hameršak, Zima 2015), što može biti matrica za buduća antrozoološka istraživanja u domaćem kontekstu, tema koju je antrozologinja Kathleen C. Gerbassi istaknula u silabusu za proučavanje ljudsko-životinjskih odnosa, a na koje sam uvodno referirala. Tako Ivo Zalar u knjizi *Suvremena hrvatska dječja poezija* (1979.) kao posebno poglavlje uvodi „Osvježenja poetske animalistike“, gdje interpretira pojedine animalističke pjesmotvore Gustava Krkleca, Vjekoslava Majera, Bore Pavlovića, Vesne Parun i Luke Paljetka. Robert Bacalja, primjerice, ističe pjesmu *Telefonski razgovor sa zoološkim vrtom* iz ciklusa *Za našu djecu* Ivana Gorana Kovačića, koja tematizira „dječju brigu za zatvorene životinje zbog kojih djeca rado odlaze u zoološki vrt“ (Bacalja 1997: 74). Milan Crnković i Dubravka Težak u *Povijesti dječje književnosti od početaka do 1955. godine* (2002.) kao zasebnu vrstu navode roman o životinjama, a završna rečenica spomenute knjige odnosi se na animalističku prozu *Šumski svijet* (1953.) i *Borac iz Indije* (1954.) Vlatka Šarića (Crnković, Težak 2002: 402). Branko Pilaš za 1995. godinu u okviru animalističke proze ističe knjigu

⁸ Joan Dunayer u „Predgovoru o jeziku“ knjige *Specizam* (2004.) upozorava kako riječi imaju politički učinak. „One mogu poticati ugnjetavanje ili oslobođenje, predrasude ili poštovanje. Upravo kao što seksistički rječnik ocrnjuje ili obezvjeđuje žene, specistički rječnik ocrnjuje i obezvjeđuje ne-ljudske životinje; on legitimizira njihovo zlostavljanje“ (Dunayer 2009: 17). Zamjetno je da i danas kada pogledamo, čitamo glavne medije u Hrvatskoj, uglavnom se za životinje iz antropocentrične perspektive i specistički govori da su, recimo, „uginule“ (u „zoološkom vrtu“, a zapravo u *zatvoru za ne-ljude*), a ne umrle, kao što bi trebalo biti s obzirom na koncept jednakosti životinja. Umjesto o ljudima i životinjama Joan Dunayer govori o ljudima i ne-ljudima – „Neki prigovaraju da prefiks *ne-* automatski pripisuje negativno vrednovanje. Naprotiv, riječi poput *neseksist* i *ne-stranački* neutralne su i pozitivne“ (Dunayer 2009: 17). Ako jezikom potičemo na diferencijaciju ljudi i ne-ljudi, navedena će se diferencijacija taložiti (kao što se taložiti) i u praksi; riječi se prenose u djela, djela pronalaze opravdanje u riječima, konceptualizaciji djela.

Ivin Vučko te Neman u gradskom parku Maje Gluščević (Pilaš 1997: 31), a u okviru ekološke tematike za navedenu godinu upućuje na ekološke crtice *Po mjeri cvijeta* Božice Jelušić te *Maksimirce* Nikole Pulića (ibid: 32, usp. Marjanić 2006: 163–186). Berislav Majhut i Sanja Lovrić ističu da je najstarija animalistička tema u hrvatskoj dječjoj književnosti vezana uz motiv o košuti koja pomaže preživjeti ženi i njenom djetetu, prognanima duboko u pustoš šume, a prisutan je kroz priču o Genovevi već od 1734. godine (Majhut, Lovrić 2012). Goran Majetić opisuje kako je iniciran njegov protest protiv dječje slikovnice *Na seoskom imanju*, koju je u sklopu zbirke izdanja pod nazivom „Priče o životinjama“ objavio zagrebački nakladnik MOSTA, te kako je udruga Prijatelji životinja, udruga za promoviranje zaštite i prava životinja te veganstva, utjecala na hrvatske nakladnike da ne objavljuju knjige sa specističkim obilježjima poput navedene slikovnice koja je zadobila atribut „krvava, mesožderska“ (Majetić 2002: 81). Što se tiče domaće teorijske paradigme animalističke književnosti za djecu i mlade nedostaje zasebna monografija koja bi dokumentirala ulogu životinja u književnosti za djecu i mlade kakvo je provela, primjerice, Dragica Haramija u slovenskoj književnosti; u prvome dijelu knjige prema književnim vrstama autorica interpretira ulogu animalističkih motiva, a u drugom dijelu monografije predstavila je tipične uloge najzastupljenijih životinja u slovenskoj književnosti za mlade (Haramija 2015: 10–11).⁹

Ana Batinić, autorica knjige o animalističkom čitanju hrvatskih dječjih časopisa, ističe da je na tradicijama *Smilja* i *Bosiljka* izrastao 1970. godine dječji časopis *Smib* i pritom na pojedinim slučajevima dokumentira i specističku ideologiju. Tako je, primjerice, *Smilje* djecu poticalo djecu da uništavaju hrušteve kao navodne štetičine – uredništvo časopisa djecu je upućivalo na tzv. (oksimoronsko) „obzirno uništavanje, ubijanje“ (*Smilje*, 1. svibnja 1879, prema Batinić 2013: 209). Nadalje autorica zamjećuje kako su u *Smibu*, sve do najnovijih godišta (2003., 2008.), specistički reprezentirane tzv. grabežljive životinje koje mogu ugroziti čovjeka kao i domaće životinje. Dakle, dok su prije stotinjak godina u našim školama podučavali djecu da ubijaju hrušteve, danas je navedena praksa napuštena, no opet je specistička ideologija i dalje prisutna s obzirom na to da reklamne strategije preporučuju npr. *happy meal*, a istina o industrijskom uzgoju životinja i dalje je cenzurirana. Ana Batinić tako u svojoj iznimnoj knjizi animalističko čitanje uokviruje zooetičkom nišom, čime se približava zooetici kritičke animalistike, kao i zooetici američke teoretičarke za prava životinja i feministkinje Joan Dunayer prema čijim teorijskim postavkama autorica zaključuje da su u *Bosiljku* i

⁹ David Rudd istražuje zbog čega postoji uska povezanost životinje i djece u pričama za djecu te ističe kako Perry Nodelman sugerira da se asocijacija u smislu „humaniziranih životinja“ dogodila „manje ili više slučajno“, s obzirom na to da su Ezopove basne pružile prikladan primjer didaktičke književnosti za djecu. Karín Lesnik-Oberstein, s druge strane, vidi ključnu povezanost s romantičarskom *krivotvorinom*, gdje je dijete povezano s prirodom te izvan kulture i jezika u boravi u edenskom prostoru (Rudd 2009: 242). Keith Barker, što se tiče suvremene animalističke književnosti za djecu, zamjećuje kako se animalističke teme prilagođavaju problematici suvremenoga društva, te su zoo-teme zastupljene sve više u ekološkoj književnosti (Barker 1996: 290).

Smilju zamjetni starospecistički stavovi, a *Smib* svoja zapažanja o zoo-svijetu našalost uokviruje novospecističkim promišljanjima (usp. Batinić 2013: 272).

3. Od etnografskih podataka o „okokućadi“ i djeci, a zaključno prema antrozologiji

Pored animalističke književnosti za djecu, gdje se može razlikovati kulturna i kritička animalistička književna paradigma – s obzirom na postavke kulturne i kritičke animalistike (usp. Marjanić 2006, 2018; usp. Cole, Stewart 168),¹⁰ što se tiče antrozoolškoga istraživanja domaće scene trebalo bi krenuti i od etnografske građe pa sve do suvremenih medijskih reakcija na suodnose ljubimci – djeca. Etnografski podaci o kućnim ljubimcima i djeci dostupni su u pojedinim monografijama *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena* kao i rukopisnim zbirkama koje se npr. čuvaju u Dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku. Pritom možemo reći da domaća etnologija, folkloristika započinje animalističkom nišom, s obzirom na to da se prvi broj *Zbornika* iz 1896. otvara člankom Dragutina Hirca „Što priča naš narod o nekim životinjama”. Tako već u tom prvom broju *ZNŽO*-a Ivan Zovko za domaće životinje koristi termin *okokućad* u članku pod naslovom „Okokućad. Domaće ili pitome životinje, njihova hrvatska narodna imena”. Kao jedan od etnografskih primjera suodnosa ljubimci – djeca navodim kako Antun Radić u *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* postavlja samo jedno pitanje u okviru navedenoga suodnosa, pitanje o mogućoj dječjoj zoofiliji – „Griješe li djeca drugačije (sama sa sobom, sa životinjama)? Paze li na to roditelji?“ (Radić 1897: 36–37), u okviru čega zoofiliju postavlja u ravninu „grijeha“ s onanijom, što je bitno pitanje za buduća antrozoolška istraživanja u našoj znanosti. Pritom je zamjetno da je suvremeno shvaćanje životinje kao živoga bića koje – prema Radićevoj *etičkoj niši* „nema ni srca ni razuma“ – potpuno jednakovrijedno tim bivšim antropocentričnim shvaćanjima; razlika je samo u modusima očitovanja, kao što su pokazale i neke reakcije na prvu našu entozoolšku izložbu, što je sve dokumentirano u Arhivu Etnografskog muzeja u Zagrebu. Tako na temelju Radićeve *Osnove*, koja donosi samo navedeno pitanje u suodnosu djeca – životinje (u ovom kontekstu – „okokućad“) ovom prigodom navodim samo jedan primjer iz *ZNŽO*-a, a riječ

¹⁰ Kao što i animalističku teoriju dijelimo na onu koja se odnosi na dobrobit i na prava životinja, jednako tako i književnost možemo razlikovno odrediti na onu animalističkoga i radikalnoanimalističkoga usmjerenja, gdje radikalizacija (ako se uopće može govoriti o radikalizaciji kada se govori o nečijim pravima) znači upućivanje na zooetiku, a ne „samo“ na pitanje dobrobiti životinja. Pritom možemo reći da se razlikovna odrednica između animalističke i radikalnoanimalističke književnosti (ili možda se ipak za „literarni“ radikalizam kao prikladnija odrednica može odabrati sintagma biofilna književnost/umjetnost) može usustaviti s obzirom na osjećajni/sentimentalni (animalistička književnost) i bio/etički odnos prema životinjama (radikalnoanimalistička književnost) (usp. Marjanić 2018). Matthew Cole i Kate Stewart pored animalističke književnosti ističu i vegansku dječju književnost (Cole, Stewart 2014: 168).

je o monografiji o Samoboru Milana Langa gdje navodi da „[g]dje roditelji ne paze na djecu ponekad se dogodi da među sobom zgriješe, no malo kada se čuje, da bi zgriješila sa životinjama. (...) To je učinilo koje nerazumno čeljade, koje ne zna, što radi“. Pritom vrlo rijetko roditelji, pridodaje Lang, vide navedeni grijeh, već ih na to obično upozore susjedi (Lang 1992: 367). Antropologinja Tea Škokić, interpretirajući društveno kodiranje ljubavi na primjerima hrvatske etnografske građe XX. stoljeća, jednako tako promatra i zoofiliju, u okviru čega navodi i primjer iz dokumentarne emisije *Pučka intima* Hrvatske radiotelevizije (2000., 1.–6. epizoda), snimljene prema scenariju Alekseja Gotthardya-Pavlovskog i Vlatke Vorkapić, kada je *jedna* kazivačica o mogućim *prosvjetiteljskim* izvorima o seksualnosti u seoskoj zajednici, izjavila: „Djeca su sve naučila preko domaćih životinja“ (prema Škokić 2003/2004: 124).¹¹

Antrozoolog John Serpell istraživanje o ulozi životinja u dječjem životu britanskoga društva devedesetih godina završava zaključkom kako postoji otpor prema proučavanju dječje-životinjskih odnosa (Serpell 1999: 92). Nažalost što se tiče i hrvatske znanosti navedena istraživanja ne postoje, s obzirom na to da je antrozoologija u začecima, a sociologija odgoja navedenim se problemom – s obzirom na druge istaknute probleme u našem društvu – sustavno ne bavi.¹² Navedeno potkrepljujem istraživanjima sociologa Gena Myersa (1998.) koji je istaknuo da psihologija i društvene znanosti nemaju interes u istraživanju ljudsko-životinjskih odnosa, kao što zanemaruju i neverbalno, tjelesno istraživanje svijeta kojim djeca počinju doživljavati svijet. Gene Myers u svojoj knjizi *Značaj djece i životinja: društveni razvoj i naša povezanost s drugim vrstama* (1998.) pokazuje kako njegova antrozoološka knjiga može biti ključna podjednako i za pedagoge i za roditelje kao i sve one koji brinu za budućnost naše planete u globalnim klimatskim promjenama i kataklizmama ekosustava te kako sustavno obrazovanje etičke skrbi djece prema drugim vrstama može kvalitativno promijeniti njihove možda ponekad specifične odnose prema drugim vrstama. Pritom naglašava kako se sociologija odgoja ne bi smjela samo temeljiti na proučavanju suodnosa djece s drugim pripadnicima društvene zajednice već je potrebno uključiti i proučavanje odnosa djece s neljudskim prirodnim okolišem, te upravo zbog toga dječji odnos prema životinjama uzima ozbiljno (Myers 1998: 178). Psiholog James Garbarino navodi kako je donekad u znanosti bila zanemarena tema istraživanja suodnosa između djece i životinja, a zamjetno je da kada se od djece traži da identificiraju ključne elemente svojih društvenih mreža (prijatelji i osobe u koje se mogu pouzdati), njihovi *ljubimci* su rangirani visoko (Garbarino 2005: 152). U okviru lokalnoga konteksta posebno bih što se tiče navedene teme pored spomenute izložbe *O životinjama i ljudima* (Etnografski muzej, Zagreb, 2017), koja je jedan izložbeni segment posvetila (urbanom) ljubimcu (kućna

¹¹ O zoofilnim odnosima djece sustavno je pisao Midas Dekkers (1994) iz kulturološke paradigme i Hani Miletski (2002) iz psihološke, psihijatrijske paradigme.

¹² Upućujem na članke Keresteš et al. (1999) i Vizek Vidović et al. (2001).

životinja, kućni ljubimac), istaknula i diplomski rad kolegice Nikoline Vuković *Kućni ljubimci kao članovi obitelji: narativne strategije antropomorfizacije i familijarijacije životinja u suvremenom hrvatskom društvu* (Zagreb, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, 2019) u kojemu je istražila trijadu petišizam – petkultura – petindustrija. U tome smislu možemo reći da navedena izložba figurira kao prva domaća antrozoološka izložba koja je istaknula zanemaren segment proučavanja suodnosa djece – ljubimaca, životinja u društvenim znanostima, i pritom je, kao uostalom i hrvatski prijevod knjige *Specizam* (2004.) američke teoretičare za prava životinja Joan Dunayer (2009, preveo: Zoran Čiča), uvela u hrvatski kulturni kontekst termin životinja za druženje (engl. *companion animals*) umjesto uobičajenoga termina *kućni ljubimac* (engl. *pet*) koji pojedini teoretičari kritičke animalistike (engl. *critical animal studies*) određuju kao specistički termin. Riječ je o prvoj (izložbenoj) refleksiji istraživanja suodnosa ljubimaca i djece nakon zooetičke knjige Nikole Viskovića *Životinja i čovjek* iz 1996. godine kojom je prvi kod nas upotrijebio termin *petišizam* kao jednu od paradigmi *specizma*. Na temelju navedenih dvaju primjeru zamjetno je da nova generacija studenata/ica kreće u navedena zanemarena antrozoološka istraživanja, kao što pokazuje prethodno spomenuti diplomski rad Nikoline Vuković koja je podjednako iz sociološke i etnološke, antrozoološke paradigme proučavala suodnos skrbnika s kućnim ljubimcima. Na tom zooetičkom tragu podsjećam na obrazovanje koje se temelji na zaštiti prirode, koje primjerice promovira John Dewey u svome djelu *Škola i društvo* gdje zagovara udubljanje učenika u prirodu – „Sva učenja izrastaju iz poimanja o jednoj Zemlji i jednom životu na njoj“ (Dewey, prema Louv 2015: 204).

Foto-prilog: Dio izložbe *O životinjama i ljudima* (Etnografski muzej, Zagreb, 2017): *Životinje i djeca. Antropomorfizam: Kućni ljubimci – jednaki od drugih. Zaštita i dobrobit životinja. Utjecaj školske pedagogije: Snimka predmeta u postavu.*¹³

¹³ Na fotografiji zahvaljujem kolegici Gordani Viljetić, jednoj od kustosica navedene izložbe.

Literatura

- Arluke, Arnold i Clinton R. Sanders. 1996. *Regarding Animals. Animals, Culture and Society*. Philadelphia: Temple University Press.
- Bacalja, Robert. 1997. Dječja poezija Ivana Gorana Kovačića. U: *Dječja knjiga u Hrvatskoj danas: teme i problemi: zbornik* [prir. Ranka Javor]. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, 70–80.
- Barker, Keith. 1996. Animal Stories. U: *International Companion Encyclopedia of Children's Literature*. [ur. Peter Hunt]. London i New York: Routledge, 279–291.
- Batinić, Ana. 2013. *U carstvu životinja: animalističko čitanje hrvatskih dječjih časopisa*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Filozofski fakultet.
- Cole, Matthew i Kate Stewart. 2014. *Our Children and Other Animals: The Cultural Construction of Human-Animal Relations in Childhood*. Ashgate: Routledge.
- Crnković, Milan i Dubravka Težak. 2002. *Povijest hrvatske dječje književnosti od početaka do 1955. godine*. Zagreb: Znanje.
- Dekkers, Midas. 1994. *Geliebtes Tier: Die Geschichte einer innigen Beziehung*. Aus dem Niederländischen von Stefanie Peter und Dirk Schümer. München: Wien – Carl Hanser Verlag.
- Dunayer, Joan. 2009 (2004). *Specizam: diskriminacija na osnovi vrste*. Zagreb: Dvostruka duga; Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Garbarino, James. 2005. Afterward. U: Frank R. Ascione: *Children & Animals. Exploring the Roots & Cruelty of Kindness*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 151–153.
- Gerbassi, Kathleen C. 2010. Course Syllabus A. Human-Animal Relations. U: *Teaching the Animal: Human-Animal Studies across the Disciplines* [ur. Margo DeMello]. Brooklyn, New York: Lantern Books, 267–280.
- Hazard, Paul. 1970 (1923). *Knjige, djeca i odrasli*. Zagreb:[s. n.].
- Hameršak, Marijana, Dubravka Zima. 2015. *Uvod u dječju književnost*. Zagreb: Leykam international.
- Haramija, Dragica. 2015. *Vloga živali v mladinski književnosti*. Murska Sobota: Franc-Franc.
- Higonnet, Ann. 1998. *Pictures of Innocence. The History and Crisis of Ideal Childhood*. London: Thames and Hudson.
- Hirc, Dragutin. 1896. Što priča naš narod o nekim životinjama. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 1, 1–26.
- Keresteš, Gordana; Arambašić, Lidija; Kuterovac-Jagodić Gordana; Vizek Vidović, Vlasta. 1999. Pet Ownership and Childrens' Self-Esteem in the Context of War. *Anthrozoös: A multidisciplinary journal of the interactions of people and animals*, 12(4), 218–223.
- Lang, Milan. 1992. *Samobor. Narodni život i običaji*. Reprint. Samobor: „Zagreb“, Poduzeće za grafičku djelatnost.

- Louv, Richard. 2015. *Posljednje dijete u šumi: očuvanje naše djece od poremećaja pomanjkanja prirode*. Dopolnjeno i prošireno izdanje. Lekenik: Ostvarenje.
- Majetić, Goran. 2002. *Pisma o (ne)ljudskosti: promišljanja o moralnosti čovjekove prehrane (iz pera jednog vegetarijanca-vegana)*. 1. dio. Karlovac: Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić“.
- Majhut, Berislav i Sanja Lovrić. 2012. Najstarija animalistička tema u hrvatskoj dječjoj književnosti. U: *Kulturni bestijarij: II. dio : Književna životinja* [ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, 827–847.
- Marjanić, Suzana. 2006. Književni svjetovi s etnološkom, ekološkom i animalističkom nišom. *Narodna umjetnost*, 43 (2), 163–186.
- Marjanić, Suzana. 2018. Bajka i zooetika: bajkovita matrica animalističkih književnih djela – dva primjera. U: *Stoljeće Priča iz davnine: zbornik radova* [ur. Andrijana Kos-Lajtmann, Sanja Lovrić Kralj, Nada Kujundžić]. Zagreb: Hrvatska udruga istraživača dječje književnosti, 849–861.
- Miletski, Hani. 2002. *Understanding Bestiality and Zoophilia*. Germantown, Maryland: Ima Tek Inc.
- Myers, Gene. 1998. *The Significance of Children and Animals: Social Development and Our Connections to Other Species*. West Lafayette: Purdue University Press.
- URL 1: „Nakon kolumne na portalu Željke Markić u kojoj poručeno da ljubimci nisu članovi obitelji, korisnici društvenih mreža poslali najbolju moguću poruku“. 2018. [https://vijesti.rtl.hr/novosti/hrvatska/2768981/nakon-kolumne-na-portaluzeljke-markic-u-kodjoj-poruceno-da-ljubimci-nisu-clanovi-obitelji-korisnici-drustvenih-mreza-poslali-najbolju-mogucu-poruku/](https://vijesti.rtl.hr/novosti/hrvatska/2768981/nakon-kolumne-na-portaluzeljke-markic-u-k kojoj-poruceno-da-ljubimci-nisu-clanovi-obitelji-korisnici-drustvenih-mreza-poslali-najbolju-mogucu-poruku/) Pristup 15. lipnja 2018.
- Pilaš, Branko. 1997. Tragom hrvatske književnosti za djecu u 1995. godini. U: *Dječja knjiga u Hrvatskoj danas: teme i problemi: zbornik*. [prir. Ranka Javor]. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, 25–35.
- URL 2: „Psi u krevetu kao uzrok pada nataliteta: Ovako je hrvatski internet odgovorio Željki Markić“. 2018. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/psi-u-krevetu-kao-uzrok-pada-nataliteta-ovako-je-hrvatski-internet-odgovorio-zeljki-markic-20180115> Pristup 10. siječnja 2019.
- Rudd, David. 2009. Animals and Object Stories. U: *The Cambridge Companion to Children's Literature* [ur. M. O. Grenby, M. O. i Andrea Immel]. Cambridge: Cambridge University Press, 242–257.
- Serpell, James. 1999. Animals in Children's Lives. *Society & Animals*, 7 (2), 87–94.
- Shepard, Paul. 1997. *The Others: How Animals Made Us Human*. Washington, D. C.: Island Press.
- Škokić, Tea. 2011. *Ljubavni kôd: ljubav i seksualnost između tradicije i znanosti*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- URL 3: „Stoneman Douglas High School shooting“. https://en.wikipedia.org/wiki/Stoneman_Douglas_High_School_shooting Pristup 10. siječnja 2019.

- Viljetić, Gordana. 2017. Okokućad, gospodari srca i domova ili robovi ljubavi – kućni ljubimci u teoriji. U: *O životinjama i ljudima* [ur. Željka Petrović Osmak. Zagreb: Etnografski muzej]. Zagreb: Etnografski muzej, 90–126
- Vizek Vidović, Vlasta; Arambašić, Lidija; Keresteš, Gordana; Kuterovac-Jagodić, Gordana i Vlahović-Štetić, Vesna. 2001. Pet Ownership in Childhood and Socio-Emotional Characteristics, Work Values and Professional Choices in Early Adulthood. *Anthrozoös: A multidisciplinary journal of the interactions of people and animals*, 14 (4), 224–231.
- Vuković, Nikolina. 2019. *Kućni ljubimci kao članovi obitelji: narativne strategije antropomorfizacije i familijarijacije životinja u suvremenom hrvatskom društvu*. Magistarski rad. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, rukopis.
- Wollstonecraft, Mary. 1999 (1792). *Obrana ženskih prava*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Zovko, Ivan. 1898. Okokućad. Domaće ili pitome životinje, njihova hrvatska narodna imena. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 1, 308–314.

Pets and Children: Anthrozoological Perspective – the Local View in Croatian Science

The paper documents a lack of anthrozoological research of the correlation between (house) pets and children in Croatian science. Specifically, within the framework of the local context and as regards the aforementioned topic, alongside our first ethnozoological exhibition *Of Animals and Humans* (Ethnographic Museum, Zagreb, 2017) – which dedicated one of its segments to the (urban) pet (house animal, house pet) – I would also like to note the graduate thesis by Nikolina Vuković entitled *Pets as Family Members: Narrative Strategies of Anthropomorphisation and Familiarisation of Animals in Contemporary Croatian Society* (Department of Ethnology and Cultural Anthropology, 2019), in which the author studied the triad of petishism, pet culture, and pet industry. In this sense, we can say that the aforementioned exhibition is also the first domestic anthrozoological exhibition to highlight the overlooked segment of studying the correlation between children and pets/animals in social sciences as regards the local context. Thereby, the term ‘companion animal’ was also introduced into Croatian cultural context instead of the usual term ‘pet’ – as was also the case with the Croatian translation of the book *Speciesism* (2004; translated by Zoran Čiča in 2009) by the American animal rights theoretician Joan Dunayer – which is defined by certain theoreticians of critical animal studies as speciesist. This is the first reflection of studying the correlation between pets and children after the zoethical book *Animal and Man* by Nikola Visković from 1996, in which the author was the first in this region to use the term *petishism* as one of the paradigms of *speciesism*. On the basis of the two aforementioned examples – Visković’s zoethical book and the first domestic ethnozoological exhibition – it is evident that the new generation of students embarks on the aforementioned overlooked anthrozoological research, as indicated by the aforementioned paper by Nikolina Vuković, who used a case study – both from the sociological and ethnological/anthrozoological paradigm – to examine the correlation between the caretaker and the house pet.

Keywords: anthrozoology, pets, animal companions, children, speciesism, petishism, ideology

Ivana Odža

Tea-Tereza Vidović Schreiber

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

iodza@ffst.hr

tea.vidovic@gmail.com

Otimanje zaboravu – tragovima tradicije u prozi za djecu i mlade vojvođanskih Hrvata

Vojvođanski Hrvati prepoznaju potrebu održavanja veze s baštinom matične domovine i značajnim naporima, u nesklonom im ambijentu, pokušavaju sačuvati od zaborava vlastita identitetska iskustava. Ona se čine neizostavnim mjestom u radovima nekolicine suvremenih hrvatskih autorica dječje književnosti u Vojvodini, koje su mjestom rođenja ili života, ali prije svega snažnom emocijom vezane za prostor o kojemu pišu (Ljubica Kolarčić-Dumić, Ruža Silađev, Katarina Firanj). Od 2002. vojvođanski Hrvati od konstitutivnog naroda postaju manjinska zajednica skromnih institucionalnih resursa. Unatoč tome, takav nezavidan položaj iznjedrio je mogućnost obrazovanja na hrvatskome jeziku, a dječja književnost moguć je posrednik u prenošenju i osnaživanju elemenata nacionalne kulture. Književne ostvaraje koji su predmet analize ovoga rada prepoznajemo kao suptilni pokušaj očuvanja identitetskoga prostora obilježenoga vlastitim življenjem tradicije. Autorice tako postaju potencijalni prenositelji naraštajima čiju stvarnost dotiču politička previranja i promjene identitetskih granica koje kreiraju drugačiji interes za tradiciju. Središnje mjesto njihovih priča zauzimaju prošla vremena, odnosno djetinjstvo unutar kojega značajna uloga pripada obiteljskome krugu, zemlji i riječi, ne samo kao anakronim čuvarima tradicije, nego prije svega kao ljubavi uz koju je, riječima jedne od autorica, „raslo moje djetinjstvo“. U radu će se analizirati izbor iz književnoga opusa navedenih autorica s ciljem uspostavljanja zajedničkoga identitetskoga obrasca. Svoju osobnu povijest autorice oblikuju autobiografskim diskursom utemeljenim na toposima prostora i tradicije koja ga oblikuje.

Ključne riječi: dječja književnost vojvođanskih Hrvata, identitet kao prostorna kategorija, kulturna baština, proza za djecu i mlade

1. Uvod

Specificnosti među Hrvatima u Vojvodini, uključujući i razlike u imenovanju pojedinih zajednica, Žigmanov (2006) objedinjuje jednostavnom, ali cjelovitom odrednicom – vojvođanski Hrvati, te će se ista koristiti u ovome radu. Takvo stajalište ne proizlazi samo iz praktične naravi, već se čini i kao pokušaj identitetskog objedinjenja Hrvata na tom prostoru, a što se nerijetko pokušalo negirati, iskorištavajući pritom upravo bogatstvo raznolikosti njihovih subidentiteta. Tematski, rad je strukturiran u dva dijela. Prvi je dio usmjeren na pojam identiteta koji predstavlja i dalje središnje mjesto u okviru društvenih i humanističkih znanosti i suvremenih globalizacijskih procesa uopće. Prikazat će se neke od tendencija u suvremenoj teorijskoj misli o pitanju identiteta, sa sviješću o nužnosti svojevrstne analize koja se nameće za potrebe ovoga rada, ali istovremeno bez pretenzija o mogućnosti usustavljanja. Na temelju prikazanih koncepata, koji nude tek niz labilno ucrtanih smjernica u pokušaju definiranja identiteta, a koje se opet mogu bezgranično raspršiti, u nastavku će se naglasak staviti na problem oblikovanja identiteta vojvođanskih Hrvata danas. Drugi dio postavlja prozno stvaralaštvo suvremenih autorica za djecu u okviru identitetskoga poimanja, pokušavajući među njima pritom uspostaviti zajednički identitetski nazivnik, što je istovremeno i cilj rada. Književni ostvaraji analiziranih autorica ukazuju prije svega na identitetsku određenost prostorom i tradicijom koja je njime oblikovana. Analiza je urađena na temelju suvremene antologije hrvatske dječje proze u Vojvodini, u izboru Katarine Čeliković.¹

2. Pitanje identiteta u kontekstu suvremenoga identitetskoga određenja vojvođanskih Hrvata

U pronalasku odgovora na prijeporna pitanja kakvo je i pitanje o interesu suvremene teorije humanističkih znanosti za identitete, najlakšim polazištem često se nameće kakva životna, izvanteorijska metafora poput, primjerice, raspetljavanja vlasišta. Pritom se ponekad najjednostavnijim (i možda jedinim) rješenjem čini odrezati zapetljani dio jer se uspješno otpetljavanje čini teško izglednom i malo vjerojatnom mogućnošću. Otpetljavati i/ili rezati moguće je pitanje suvremenoga razmatranja problema identiteta, odnosno „pisati o koncepciji identiteta nužno znači upasti u vjerojatno najrazgranatiji ‘polilog’ koji se već nekoliko desetljeća vodi na području humanističkih, pa i društvenih znanosti, čija se glavna preokupacija može svesti na pitanja: ‘tko sam’ i ‘kako to postajem’“ (Peternai Andrić 2012: 9). Takvo polazište kategoriju identiteta vidi kao plastičnu, lišenu čvrste jezgre, promjenjivu, „identitet se ispostavlja jezičnim

¹ V. Izvori

opisom ili (performativnom) konstrukcijom oblikovanom unutar diskursa i kroz diskurs“ (ibid: 48).²

Oblikovanje suvremenoga identiteta vojvođanskih Hrvata ukazuje na interakciju individualnih i kolektivnih identiteta. Odnos s drugima osobito je izražen u globalizacijskim procesima unutar kojih središnje mjesto zauzima kulturni identitet koji se „ne definira više samo kao izbor (iz ponuđenog), nego kao stvaralačko traganje (s drugima) za novim kulturnim identitetom“ (Labus i sur. 2014: 32), a njegova izgradnja nerijetko podrazumijeva i političko jedinstvo (usp. Karagić 2010). Evidentna je, dakle, i neizbježna interakcija individualnih i kolektivnih identiteta, „bez osobnog identiteta nema nikakva socijalnog identiteta, ali i obrnuto: bez odredbe identiteta nekog kolektiviteta nema individua koje bi mogle pripadati tom kolektivitetu“ (Labus i sur. 2014: 56). Idealistički koncept o narušavanju odnosa između propisanoga i subjektivnoga identiteta, rasplinjava se u nedostatku argumentacije za odbacivanje društvene prirode identiteta (usp. Moya prema Škvorc 2010: 94).

Zajednicu vojvođanskih Hrvata odlikuje vanjska homogenost i unutarnja heterogenost; drugim riječima, potreba i nužnost jedinstvenoga određenja (homogenosti), ali i unutarnja kulturna raznolikost (heterogenost) koja se, umjesto da se promatra isključivo kao mjera nacionalnoga bogatstva, često koristi kao mjesto prijepora i pokušaja destabilizacije jedinstvene identitetske slike. S obzirom na šarolikost zajednica vojvođanskih Hrvata (Bunjevci i Šokci), sve je teže pronaći dodirne identitetske točke, osobito uzme li se u obzir labilnost esencijalističkoga modela identiteta.³

O zamršenoj *identitetskoj sudbini* vojvođanskih Hrvata svjedoči i niz političko-povijesnih okolnosti,⁴ od kojih značajne reperkusije na njihov suvremeni položaj i kultur-

² Takav, sada već dominantni teorijski koncept o identitetima potvrđuje i Bauman kada kaže „da ‘pripadanje’ i ‘identitet’ nisu urezani u kamenu, nisu osigurani doživotnim jamstvom, da su izrazito podložni pregovaranju i da se mogu opozvati; te da su vlastite odluke, koraci koje poduzimamo, način na koji postupamo – te odlučnost da ustrajemo u svemu tome – presudni čimbenici i za jedno i za drugo“ (Bauman 2009: 17).

³ Valja, međutim, uzeti u obzir Skenderovićevu tezu pogrešne predodžbe o nepostojanju veze u oblikovanju predmodernih etničkih identiteta i političkoga identiteta. On drži da su „predmoderni identiteti uvijek itekako politički, odnosno nikad ne bi mogli opstati bez političke snage koju su predstavljali“ (Skenderović 2010: 87). Među mnogim razlozima gubljenja nacionalnoga identiteta bačkih Hrvata u povijesnoj perspektivi posebno se ističe niz društveno uvjetovanih čimbenika (usp. Karagić 2010: 293–298) što samo dodatno upućuje na tezu neodvojivosti individualnoga od kolektivnoga identiteta.

⁴ Važan element u oblikovanju etnokulturnoga identiteta vojvođanskih Hrvata bila je seoba koja je, između ostaloga, utjecala na oblikovanje „identiteta nejednakog inteziteta“ (Šarić prema Černelić, 2016: 11, 12). U ovom slučaju identiteti su određeni privremenošću njihova obitavanja na određenoj prostoru te faktorom interakcije s domicilnim stanovništvom. Vojvođanski Hrvati podrazumijevaju dio zajednice podunavskih Hrvata, Bunjevaca i Šokaca koji su se iz različitih, najčešće političko-praktičnih razloga naseljavali u prvom valu u 17. st., potaknuti ratovima, ali i smišljenim prisilnim procesom vođenim od strane Turaka (usp. Černelić 2016: 14, 15).

ni razvoj ima vrijeme od 90-ih godina 20. stoljeća, izrazito nepovoljno, obilježeno značajno Domovinskim ratom i njegovim posljedicama. Uz emocionalne posljedice rata, zajednica vojvođanskih Hrvata odjednom se našla izvan državnih granica svoga matičnoga naroda što je, dakako, utjecalo na političko-pravni položaj Hrvata u Vojvodini, ali i na mijenjanje identitetskih granica u okvirima novog povijesnog iskustva, „stavilo ih je pred nove izazove – samostalni rad na izgradnji vlastite budućnosti, u izrazito nepovoljnom društvenom okruženju i bez značajnije pomoći i uopće mogućnosti snažnijeg oslanjanja na resurse matične države“ (Žigmanov 2006: 21). Društveno-političke prilike se od trenutka određenja zajednice vojvođanskih Hrvata kao nacionalne manjine poboljšavaju, ali su još uvijek podložne pokušajima perfidnoga identitetskoga oblikovanja, a što se prije svega odnosi na politiku imenovanja, o čemu će biti riječi u nastavku. Izmjena društvenih okolnosti potencijalno mijenja i način izgradnje identiteta manjinskih zajednica, često s pojačanom usmjerenosti na vlastito porijeklo.

3. Identitetska pitanja u djelima dječje književnosti suvremenih vojvođanskih hrvatskih autorica

Tragom zaključne konstatacije prethodnoga poglavlja, razmatranje identitetske situacije u okviru analiziranoga književnoga korpusa moguće je nastaviti postavljanjem pitanja je li u slučaju manjinskih zajednica vojvođanskih Hrvata problem identiteta obrnut općem tijeku, odnosno, je li opći, fluidni karakter identiteta, u ovom slučaju zamijenjen upravo potrebom za uspostavljanjem stabilnosti, obrnuto globalističkim procesima nesigurnosti, tj. traži li se identitet u *mitskoj* sigurnosti prošlosti. Priložena analiza nudi mogućnost potvrdnoga odgovora budući da književnice vlastiti identitet u svojim pričama oblikuju odnosom prema tradicijskim toposima kolektivnoga identiteta.

S obzirom na činjenicu da institucionalizaciji suvremenoga obrazovnoga sustava na hrvatskome, manjinskome jeziku u Vojvodini svjedočimo tek od trenutka konstituiranja vojvođanskih Hrvata kao nacionalne manjine, dakle od 2002./2003., u određenom smislu o dječjoj književnosti možemo govoriti također kao o fenomenu u nastanku. Tu tezu potvrđuje Žigmanovljevi osvrta na književnu aktivnost vojvođanskih Hrvata koju, pokušavajući sažeti njezinu bit, naziva rubnom. Iz njegova viđenja očigledno je da je književnost vojvođanskih Hrvata nailazila na niz prepreka koje su rezultirale ukupnom ocjenom nekonzistentnosti. Sjećanje vojvođanskih Hrvata je „izvaninstitucijsko, rubno i krhko“ (usp. Žigmanov 2006: 181) u smislu unutarnje povezanosti kao i povezanosti s književnosti matične zemlje (ibid: 149–157). Identitetska vezivanja autorica referiraju se na vlastita sjećanja čime je uspostavljena veza s poznatim obrascem unutar hrvatske dječje književnosti. U književnosti za djecu suvremenih hrvatskih autorica u Vojvodini prevladava subjektivni identitetski doživljaj prije svega omeđen prostorom djetinjstva i tradicijom koja ga je pratila, ali mjestimično i referencama na politički re-

alitet toga prostora. Budući da se identitet ostvaruje u relaciji s prostorom i tradicijom, može se govoriti o svojevrsnoj *zavičajnoj identifikaciji* i to o nostalgičnome odnosu prema zavičaju koji kao način „prikazivanja prostora u vremenu i vremena u prostoru“ (Boym prema Bošković 2013: 143) obuhvaća „mjesto kulturnog pamćenja“ (Baković prema Bošković 2013: 143), „stvarne događaje i iluzije, kao i sposobnost pamćenja određenih čulnih utisaka, ukusa, mirisa i ostalih pojedinosti iz ‘izgubljenog raja’“ (Bošković 2013: 143). Naposljetku, nostalgija postoji i kao žal za (fizičkim, prostornim i vremenskim) gubitkom oživljenoga zavičaja, otežava zaboravu pohranjivanjem u sjećanju. Tema djetinjstva, narativno strukturirana kao „kronotop djetinjstva“, kao oznaka „prostorno-vremenskoga kompleksa u izgradnji proznoga književnog djela“ (Bahtin prema Kos Lajtman 2011) opće je mjesto unutar hrvatske dječje književnosti. Naime, „totalitet djetinjstva, a upravo tako se djetinjstvo najčešće predstavlja u toj vrsti književnih tekstova, ne podrazumijeva samo dimenziju vremena, već i prostorno određenje – sva djetinjstva uronjena su u specifičan kronotop, u jedinstvenu mrežu konstituiranu i od vremenskih i od prostornih odrednica“ (Kos Lajtman 2011: 50), unutar kojih se konstruiraju prvobitni identiteti pojedinca. Prisjećanje, „pamćenje kao organon osobnoga identiteta“ (Benčić 2006: 8) nedjeljivo je od kulturno-povijesnoga pamćenja. S obzirom na autobiografsku utemeljenost, radovi analiziranih autorica u poetičkome smislu ne predstavljaju novitet, takvi primjeri autobiografskoga pisma česti su u hrvatskoj dječjoj književnosti (usp. Ivon 2016).

Razmatranje identiteta kao prostorne kategorije (Brković 2018) može se uzeti kao dominantno identitetsko uporište u radu autorica. Fizički, mentalni i društveni prostor preklapaju se što onemogućuje njihovo odjeljivanje pa ih se odvojeno ne može niti promatrati. „Realni“ i „idealni“ prostori koegzistiraju (Lefebvre prema Brković 2018: 18). Zavičaj kao konkretni, realni prostor, neodvojiv je od imaginarija djetinjstva u analiziranih autorica, izvan djetinjstva on je neprepoznatljiv, izgubljen, iako fizički i dalje postoji. Slojevitost u doživljajnoj interpretaciji prostora moguće je teorijski prikazati kroz Sojinu koncepciju „Prvoprostora“ (Brković 2018: 21) kao fizičkoga prostora, u analiziranome slučaju prostora Bačke, konkretnoga prostora proživljenoga djetinjstva, „Drugoprostora“ kao subjektivnoga, mentalnoga, imaginarnoga prostora što je u analiziranih autorica prostor djetinjstva s popratnim *subprostorima* koje čine obitelj, eksterijer kao prostor kretanja i rada koji nadalje oblikuju *subprostor tradicije* i običaja koji je prate, te „Trećeprostora“ „kao življenog, tj. društvenog prostora koji valja motriti kao rezultat dekonstrukcije i heurističke rekonstrukcije dualnosti prvih dvaju prostora. U tom smislu Soja ustvrđuje da je riječ o prostoru višestrukih značenja koji je, razlikujući se od Prvoprostora i Drugoprostora, istodobno, „kompozit koji nadilazi sve prostore (...) Sve se združuje u Trećeprostoru: subjektivnost i objektivnost, apstraktno i konkretno, realno i imaginarno, shvatljivo i nezamislivo, ponovljeno i različito, struktura i djelovanje, um i tijelo, svjesno i nesvjesno (...) svakodnevni život i nezavršena povijest“ (Soja prema Brković 2018: 21). Tako koncipiran prostor ponajviše se oslikava

u pričama Ljubice Kolarić-Dumić⁵ u kojima se djetinjstvo, s njime i zavičaj, očigledno ne kao „Prvoprostor“, već kao „Trećeprostor“, rasplinjava između stvarnosti i sjećanja. Književni prostor oblikovan je kao „reprezentacijski fenomen“ stvarnoga prostora. Brković, sumirajući Foucaulta, Lefebvrea i Soju, upućuje na vezu s realnim prostorima; književni prostori postaju „nositelji značenja te se kao takvi simbolički ‘upisuju’ u materijalne prostor i tako participiraju u proizvodnji društvenog, odnosno življenog prostora“ (Brković 2018: 41).

Priče Ljubice Kolarić-Dumić objedinjene su dominantnim likom bake, ali i oca kao obiteljskoga stožera. Sjećanja na baku i oca, kao na jednako dominantne figure autoričina djetinjstva svjedoče o obiteljskom poretku unutar tradicionalne zajednice vođovdanskih Hrvata, upućujući istovremeno na mogućnost drugačijega čitanja rodnih odnosa u obiteljskoj hijerarhiji. U tekstovima navedenih autorica iščitavamo osobna sjećanja, ikonotrofiju, što u antropologiji predstavlja klasu etioloških objašnjenja preko kojih suvremeni promatrač pokušava objasniti povijesni događaj ili odnos *ex post facto*, ponekad i bez direktne promatračeve veze između sebe, mjesta ili događaja (usp. Škorić 2008). S tim u vezi Assmann ističe moć sjećanja kao onoga što ljude čini ljudima te pokazuje da su biografska sjećanja neophodna kao građa od koje su izgrađena iskustva, odnosi, a prije svega slika vlastitoga identiteta te su ta sjećanja perspektivistička i zahvaljujući svojoj životnoj priči, svaki pojedinac posjeduje vlastito mjesto sa specifičnim opažajnim položajem (Assmann prema Bašović 2015).

Baka je za Kolarić-Dumić simbol tradicije⁶, prenositeljica je životnoga iskustva čije se teškoća, dubina i nedorečenost zrcale u bakinim očima koje, riječima autorice „nisu bile samo moja prva knjiga. U njih je stalo čitavo nebo i sunce“ (Čeliković 2017: 99), a u „njezinim očima bila je sva istina Svijeta“ (ibid: 101). Teškoća potrage za istinom osvjetljena na bakinom licu pokazala se motivirajućom za autoricu jer je proizašla iz tradicijom utkanih vrijednosti odnegovanih na temeljima vjere u smisao dobrote. Smisao je aksiom reguliran od strane „Onoga koji je sve stvorio“ (ibid: 101) i nije mu potrebno nikakvo preispitivanje osim čvrste vjere u važnost sizifovskog „oranja brazde“⁷. Rad na zemlji koja

⁵ Napomena: U radu se analiziraju priče Ljubice Kolarić-Dumić (str. 99–28.), Katarine Firanj (str. 129–134.) i Ruže Siladev (str. 135–137.) U: *Zapisane avanture za velike imale. Suvremena proza za djecu i mlade Hrvata u Vojvodini*, 2017. Subotica: Hrvatska riječ, prema izboru Katarine Čeliković [ur.].

⁶ „Nigerijski književnik Wole Soyinka, prvi Afrikanac nobelovac, pripadnik plemena Jaruba, koje nema svoga pisma, izjavio je: ‘Kad umre starac izgorjela je biblioteka!’ Ove riječi valja razumjeti u kontekstu suvremenog zapadnog društva koje sustavno provodi dobnu segregaciju kao nikad dosad u povijesti. Starci su izgubili svoje mjesto koje su imali u obitelji, svoj ugled koji im je donosila njihova dob, rad, zasluge, znanje, mudrost, njihovo pamćenje koje je sezalo duboko u vrijeme i obuhvaćalo ne samo osobno i generacijsko iskustvo nego i iskustvo niza prethodnih generacija“ (Božanić 2013–2014: 334).

⁷ „Oranje brazde“ metafora je preuzeta iz teksta Kolarić Dumić, a odnosi se na riječi koje joj je uputio otac, a koje u sebi sadrže simboliku prostora na koji se književnica referira.

rađa plodovima i okuplja obitelj postaje temeljna metafora priča Kolarić-Dumić. Usprkos jasno strukturiranoj obiteljskoj hijerarhiji, možemo reći da je prostor za rodnu kategorizaciju glavnih aktera priča sužen, a zamijenjen je prije svega emocionalnom kategorizacijom u kojoj je svaka uloga podjednako važna za jedan aspekt autoričine osobnosti.

Sve su autoričine priče rezultat tradicijskoga kontinuuma usvojenoga djetinjstvom. Cvjetnica nije samo važan blagdan; taj je dan slavljenje tradicije kao integralnoga dijela života. Individualni korpus sjećanja izgrađen je na kolektivnome, obilježenoj simbolikom prostora unutar kojega autorica provodi djetinjstvo i koji upravo unutarnjom povezanošću elemenata čini *prostor djetinjstva*. Elementi toga prostora su kuća, osobito njezin vanjski dio, dvorište, ali i vrt, stabla, livade, mjesta spajanja ljudi i zemlje kao prostornoga središta. Naime, život je sažet u jednostavnim dnevnim radnjama koje su u sebi sadržavale mistiku običaja, a prekida se odlaskom jer je autorica „htjela saznati što je s druge strane djetinjstva“ (ibid: 119). Završne priče („Da sam slikar“, „Pitanje koje baki nisam stigla postaviti“) priče su o odvajanju od zavičaja, o svojevrsnom sjećanju koje je ovdje prisutno i kao individualna kategorija, ali i kao „konstitutivni element prostora kolektivnog identiteta koji se oblikuje u književnim tekstovima, dok su u isti mah upravo književni prostori kao takvi važan medij njihove društvene i kulturne (re)produkcije“ (Brković 2018: 52).⁸

Katarina Firanj i Ruža Siladev samo su jednom pripovijetkom prisutne u antologiji koja je poslužila kao obrazac za analizu. U priči K. Firanj „Jedan davni Božić“ emocionalna uronjenost autorice u prošlost oživljena je leksikom. Osim što uporabom autentičnoga leksičkoga korpusa oživljava božićno ozračje u domovima vojvođanskih Hrvata, autorica to čini i detaljnim opisom običaja. Kao i pri opisu blagdana Cvjetnice Kolarić-Dumić, i ovdje prostor doma postaje pozornica s jasno podijeljenim ulogama u kojima svi podjednako uživaju. Ljepota djetinjstva nije samo proizlazila iz nesputanosti, već i iz ograničenja koja su projicirana (neostvarenim) željama. Siladev piše o obećanju odlaska na kupalište koje je kao nagrada očekivalo djecu nakon obavljena posla. Nepravda nanescena neizvršenim obećanjem nije rezultirala isključivo razočaranjem nego i povezanošću članova obitelji, brata i sestre koji umjesto hedonizma i prilike da samo jedno od njih uživa u blagodatima zaslužene nagrade, radije biraju zajedničko ispaštanje. Firanj i Siladev, za razliku od Kolarić-Dumić koja piše standardnim hrvatskim jezikom⁹, zaokupljaju čitatelja bujnom ikavicom kao i leksičkom pro-

⁸ S tim u vezi važno je biti i oprezan, jer ako za „kulturu pamćenja“ više nije važna činjenična nego upamćena povijest, čvrsti temelji starog povjesničarskog zanata znatno su poljuljani. To više nije povijest zaokruženih događaja, koherentnih prikaza, jednoznačnih interpretacija, nego povijest djelomičnih iskaza, konkurentnih prikaza, mnogoznačnih poimanja (Gulin Zrnić 2007).

⁹ U istraživanju Sokolovske (2006), došlo se do zaključka da manjinski jezici nisu vitalni, jer je broj govornika manji od broja stanovnika te se jezici manjinskih zajednica upotrebljavaju unutar primarnih društvenih grupa („rodbinska komunikacija“), što se pokazalo i kao slučaj kod navedenih autorica, a njihovo stvaranje na hrvatskome standardnome jeziku jedan je od načina očuvanja jezične baštine kao oblika identiteta.

finjenošću zavičajnoga idioma. Božanić (2013–2014) navodi da je gubitak pamćenja u kontinuumu kolektivne memorije koja povezuje generacije u vremenu komunikacijskoga diskontinuiteta zamijenjena „papirnatim pamćenjem“, koje u konačnici postaje stvaralaštvo navedenih autorica.

4. Umjesto zaključka

Vojvođanski Hrvati određeni su dvama prostorima, onim iz kojega su potekli, imaginativnim, i onim koji je jedina njihova *opipljiva stvarnost*. Nova identitetska paradigma, između ostaloga, uspostavlja se identitetskim oblikovanjem (književnim) prostorom „kao diskurzivnom praksom i shodno tomu kao nositeljem mnogostrukih značenja“ (Brković 2018: 249). Upravo je prostor temeljno uronjen u književnost analiziranih autorica. Stvaranje na hrvatskome standardnome jeziku (Kolarić-Dumić), ali i na zavičajnome idiomu (Firanj, Silađev), oslonjeno na tradiciju kao identitetsko ishodište, prepoznato je unutar analizirane antologije kao dominantno područje interesa triju hrvatskih vojvođanskih književnica za djecu. Na taj način autorice svoju osobnu povijest zasnovanu na specifičnim toposima prostora, vremena i tradicije, otimaju zaboravu. Koristeći se temama i motivima „Prvoprostora“, književnom riječju oblikuju „Trećeprostor“, prenoseći ga naraštajima koji su unutar istoga „Prvoprostora“ stavljeni pred nove izazove identitetskih prevrata obilježenih globalizacijskim pokušajima poništavanja tradicije.

Literatura

- Bašović, Almir. 2015. Sjećanje i pamćenje na primjeru Feldmanovog „Zeca“ i Krležine „Galicije“. *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazališta*, Vol. 41 No. 1, 2015. Split: Književni krug Split. 283–287. <https://hrcak.srce.hr/138998>. Pristup 12. srpnja 2019.
- Božanić, Joško. 2013-2014. Kultura sjećanja i strategija zaborava. *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke Znanstveni projekt TITIUS: Porječje Krke - baština i sociokulturni razvoj*. Split: Filozofski fakultet u Splitu. 339–350. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=12039. Pristup 12. srpnja 2019.
- Bauman, Zygmunt. 2009. *Identitet. Razgovori s Benedetto Vecchijem*. Zagreb: Pelago.
- Benčić, Živa. 2006. *Lica Mnemozine. Ogleđi o pamćenju*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Bošković, Ivan. 2013. Nostalgija kao obilježje Tribusonova autobiografizma. *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, 37 (57), 131–151. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=163803. Pristup 10. siječnja 2019.
- Brković, Ivana. 2018. *Političko i sveto. Identitet prostora i prostori identiteta u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća*. Zagreb – Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Čeliković, Katarina [ur.]. 2017. *Zapisane avanture za velike imale. Suvremena proza za djecu i mlade Hrvata u Vojvodini*. Subotica: Hrvatska riječ.
- Černelić, Milana. 2016. *Bunjevci. Ishodišta, sudbine, identiteti*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju – Zavod za kulturu vođodanskih Hrvata.
- Ivon, Katarina. 2016. Prostori djetinjstva ili djetinjstvo prostora (prostorni imaginarij u trilogiji „Zlatni danci“ Jagode Truhelke). *Croatica et Slavica Iadertina*, 12/1 (12), 311–323. <https://hrcak.srce.hr/178023>. Pristup 19. rujna 2019.
- Karagić, Mijo. 2010. Očuvanje identiteta bačkih Hrvata. U: *Identitet bačkih Hrvata. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa (Zagreb, 27. i 28. studenoga 2008.)*. [ur. Skenderović, Robert]. Zagreb – Subotica: Hrvatski institut za povijest, Hrvatsko akademsko društvo. 291–300.
- Kos Lajtman, Andrijana. 2011. *Autobiografski diskurs djetinjstva*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Labus, Mladen; Veljak, Lino; Maskalan, Ana; Adamović, Mirjana. 2014. *Identitet i kultura*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Peternai Andrić, Kristina. 2012. *Ime i identitet u književnoj teoriji*. Zagreb: Biblioteka Antibarbarus.
- Skenderović, Robert. 2014. Bunjevački i dalmatinski identitet u ugarskom Podunavlju u razdoblju od 17. do 19. stoljeća. U: *Bunjevci u vremenskom i prostornom kontekstu*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Odsjek za etnologiju u kulturnu antropologiju; Zavod za kulturu vođodanskih Hrvata. 79–88.
- Sokolovska, Valentina. 2008. Jezik kao sredstvo njegovanja etničkog identiteta. U: *Tradicija, jezik, identitet*, Filozofski fakultet u Novom Sadu; Mediteran publishing. Novi Sad. 59–80.

- Škorić, Marinko. 2008. Nuspješne konceptualizacije tradicije i potreba za zasnivanjem kon-
gnitivne antropološke teorije. U: *Tradicija, jezik, identitet*, Filozofski fakultet u Novom
Sadu; Mediteran publishing. Novi Sad. 11–33.
- Škvorc, Boris. 2010. Multikulturalnost i multikulturalizam u postkolonijalnom „stanju stva-
ri“: Dislocirani identitet, pričanje zajednice, književnost i druge Hrvatske. *Croatian Stu-
dies Review*, 6 (1), 69–112. <https://hrcak.srce.hr/86308>. Pristup 10. siječnja 2019.
- Zrnić Gulin, Valentina. 2007. Kultura pamćenja i historija, Maja Brkljačić, Sandra Prlen-
da (prir.), Golden marketing-Tehnička knjiga. Zagreb 2006. *Narodna umjetnost* 44/2,
2007, 233–289. <https://hrcak.srce.hr/23402>. Pristup 10. siječnja 2019.
- Žigmanov, Tomislav. 2006. *Hrvati u Vojvodini danas. Traganje za identitetom*, Zagreb:
Hrvatska sveučilišna naklada; Pučko otvoreno učilište – Zagreb

Rescuing from Oblivion – Following the Traces of Tradition in Prose for Children and Youth Written by Croats from Vojvodina

The Croats living in Vojvodina recognize the need to maintain a connection with the he-
ritage of their motherland and investing considerable effort, in an unfavorable climate, they
try to rescue their own identity experiences from oblivion. Such experiences occupy a sig-
nificant place in the works of several contemporary female authors of children’s literature,
whose place of birth or residence, but above all their strong emotion, connect them with the
territory they are writing about (Ljubica Kolarić-Dumić, Rauža Silađev i Katarina Firanj).
Since 2002, Croats in Vojvodina are no longer a constitutive nation, but have become a
minority community with modest institutional resources. Children’s literature appeared to
be a possible mediator in the transmitting and reinforcement of elements of the national cul-
ture. The literary works to be analyzed in this paper, present, among others, a subtle attempt
to preserve the identity space marked by the own living the tradition. The authors want to
transmit the tradition to the generations whose reality is marked by political turmoils and
the change of identity boundaries which create as well the (different) interest in tradition.
The central place of their stories is given to the past times, that is, the childhood within
which a significant role belongs to the family circle, to the land and words, which are not
only anachronistic guards of tradition, but above all they present love with which, using the
words of one of the authors, “my childhood grew up”. The paper will analyze the selection
from the literary opus of several authors, trying to illustrate it through a contemporary cul-
tural approach in the interweaving of tradition and modernity.

Keywords: children’s literature written by Croats from Vojvodina, identity, cultural heri-
tage, prose for children and youth.

Sanja Tadić-Šokac

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

sanja.tadic.sokac@uniri.hr

Djetinjstvo u romanu *Unterstadt* Ivane Šojat

Roman *Unterstadt* Ivane Šojat opisuje sudbinu četiri generacije žena jedne obitelji njemačkog porijekla u gradu Osijeku u dvadesetom stoljeću. Iz intimne se perspektive pojedinih junakinja romana reinterpreteraju brojni povijesni događaji. Prošlost se ne daje nego stalno mora biti ponovno izgrađivana i predstavljana, kako tvrdi Astrid Erll. Sve veći interes za „obične ljude“ i „svakodnevne teme“ prisutan u historiografskim tekstovima pridonio je i suvremenom interesu za najranija razdoblja života pa su u te tekstove uvedena i djeca.

U ovome se radu pozornost usmjerava na opis djetinjstva Katarine Pavković koja se zbog smrti majke vraća u rodni grad. U roditeljskoj kući i s obiteljskom prijateljicom Jozefinom ona se sjeća najranijeg razdoblja svoga života. Djetinjstvo se motri kao društveni konstrukt kako ga poima još davne 1960. godine francuski povjesničar mentaliteta i svakodnevica Philippe Ariès. O njegovoj su teoriji izrečene brojne primjedbe, a u ovom se radu prihvaćaju njegova ideja o osebnosti prirodi djetinjstva i razumijevanje sadašnjosti na način da se ona uspoređuje s prošlošću. U radu se uvažavaju i mišljenja o sjećanju kao subjektivnom, individualnom i psihološkom fenomenu Jana Assmanna i Aleide Assmann.

Ključne riječi: djetinjstvo; prošlost; pamćenje; sjećanje; *Unterstadt*; Šojat, Ivana

I.

Roman *Unterstadt* Ivane Šojat objavljen je 2009. godine i dobitnik je nagrada Vladimira Nazora 2009. godine, Ksaver Šandor Gjalski 2010. godine, Fran Galović 2010. godine i Josip i Ivan Kozarac 2010. godine. Roman je s velikim uspjehom dramatisiran i uprizoren u Hrvatskom narodnom kazalištu u Osijeku o čemu piše Ljubica Ljubić (2012). Usljedom su i kritički osvrti na roman. Tako Jagna Pogačnik (2010) tvrdi da je roman priča o sudbini jedne obitelji, te šire jednoga grada i jedne zemlje ispričana kroz prikaz životnog puta četiriju generacija žena koje preživljavaju burne povijesne događaje. Boris Postnikov (2010) ističe da su u romanu afirmirani ženski likovi nasuprot dominantnim patrijarhalno-mizoginim kulturalnim obrascima, ali je „uvelike

okljaštren šabloniziranim rješenjima“ koja stoje uz bok „upečatljivom i svježem“ rukopisu (2010). Strahimir Primorac (2010) je utvrdio da je to „knjiga koja otrežnjuje“. Helena Sablić-Tomić (2010) čita taj roman kao poziv na dijalog, kao roman u kojem se vjeruje u dijalog unutar obitelji iako je ona podijeljena vjerovanjem njezinih protagonista u različite ideologije. Saša Ćirić (2012) ističe da roman vjerno slika poslijeratno vrijeme koje je bilo nepravedno prema njemačkim civilima, ali i ostalim pripadnicima raznih manjina na našim područjima. Vladimir Geiger (2012: 394) smatra da su pobjednici „stvarali mitsku sliku povijesti i sebi pripisali ulogu Dobra, a poraženima ulogu Zla“ i poziva historiografiju da progovori o sudbini folksdojčera, makar će neki odgovori biti vrlo teški i mučni. Dean Durić tvrdi da *Unterstadt* „razmatra inividualna i kolektivna povijesna iskustva te ih vezuje uz problematiku pamćenja i zaborava“ (2018: 83) i zaključuje da roman upravo kroz problematiku inividualnoga i društvenoga pamćenja oživljava kolektivno pamćenje (2018: 111).

II.

U ovom se radu motri djetinjstvo glavne junakinje u romanu *Unterstadt* Ivane Šojat, pa donosim vrlo kratak pregled historiografije djetinjstva. Knjiga Phillepea Arièsa *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, 1960. godine (*Dijete i obiteljski život za Staroga poretku*) ili u engleskom prijevodu *Centuries of Childhood (Stoljeća djetinjstva)* [1962. godine], je u znanost o povijesti unijela novi predmet proučavanja.¹ On smatra da ideje o djetinjstvu nisu konstantne nego da se mijenjaju, pa djetinjstvo motri kao društvenu, kulturnu konstrukciju. Razlike se između djece i odraslih u ponašanju, kao i u cijeloj psihološkoj strukturi povećavaju s procesom civiliziranja. U srednjovjekovnom životu su djeca, čim bi mogla živjeti bez stalne pažnje majke ili dadilje, pripadala društvu odraslih pa su na portretima prikazivana kao umanjeni odrasli. Od 18. stoljeća je, ponajprije u obiteljima srednje klase, između obitelji i društva podignut zid privatnog života i djece, pa je izgubljena uloga zajednice u socijalizaciji djeteta. Okolnosti u kojima dijete živi su opresivne i netolerantne, a tek novovjekovno shvaćanje razvoja djece inzistira na ideji da je djecu potrebno obrazovati što je u skladu s idejom o *moralizaciji* društva. Odvajanje svijeta djece i svijeta odraslih se provodi postupno kao dio općenitijih kulturnih promjena što rezultira i nastakom svijesti o osebujnoj prirodi djetinjstva (Ledić 2000: 9–10).

Teorijski pristupi proučavanju djetinjstva su se mijenjali nakon Arièsovih istraživanja. Tako Lloyd de Mause uvodi psihogenu interpretaciju povijesti,² Edward Shorter

¹ Na taj su se naslov osvrtale u svojim historiografskim studijama o djetinjstvu u Hrvatskoj Suzana Leček (2003), Jasminka Ledić (2000), Andrea Feldman (2001) i Marijana Hameršak (2004).

² Godine 1974. Lloyd de Mause je uredio knjigu *Povijest djetinjstva (The History of Childhood)* s podnaslovom *Evolucija odnosa roditelja i djece kao povijesni faktor (The evolution of parent-child relationship as a factor in history)*. On interakciju između roditelja i djeteta motri kao pokretačku

razmatra ulogu djece u razvoju moderne obitelji³ te Lawrence Stone inzistira na individualizmu srednje klase koji dovodi do promjena u modernoj obitelji.⁴ Autori koji zastupaju evolucionističku poziciju naglašavaju ideju rastuće brige o djeci kroz povijest koja je posljedica promjene u odnosu prema djeci i njihovu tretmanu. Razlike među njima jesu u mišljenjima o vremenu u kojem se dogodila bitna promjena i u detektiranju društvenog sloja na koji se ona uglavnom odnosila. Linda Pollock analizira kontinuitet odnosa roditelja i djece kroz povijest,⁵ a Hugh Cunningham koristi demografski pristup⁶. U suvremenim istraživanjima povijesti djetinjstva naglasak je na uzajamnosti djelovanja djece i odraslih, pri čemu se promijenilo očiste⁷ i sada se inzistira na dječjem iskustvu (Ledić 2000: 13–16).

Iako je Arièsova knjiga *Stoljeća djetinjstva* proglašena za začetnički i nezaobilazan naslov u području historiografije djetinjstva, njezinim epistemološkim i metodološkim

snagu povijesti, čak snažniju od ekonomskog ili tehnološkog razvoja zbog čega je nisu prihvatili povjesničari. De Mause smatra da je u povijesti prevladavala slabija briga za djecu koju su čak ubijali, napuštali, tukli, terorizirali i seksualno iskorištavali (Ledić 2000: 11).

- ³ Edward Shorter istražuje nastanak moderne obitelji i uzrok promjena vidi u jačanju kapitalizma. Kao i Ariès, smatra da je suvremena obitelj recentni fenomen s obzirom na svoje odnose i privatnost. On navodi, za razliku od Arièsa, da moderna društva u kojima majke stavljaju zadovoljenje potreba svoje male djece iznad svega započinju svoj razvoj krajem 18 stoljeća i kasnije (Ledić 2000: 11).
- ⁴ Za Lawrencea Stonea jedno od središnjih obilježja moderne obitelji je intenziviranje emocionalnih veza unutar nuklearne obitelji na račun veza prema zajednici i široj rodbini. To je vidljivo u srednjim i višim slojevima engleskoga društva, a aristokraciju i radničku klasu te promjene ne zahvaćaju sve do 19. stoljeća. Stone ne pridaje djetinjstvu izrazitu važnost u tim procesima, naglašava postojanje različitog tipa pristupa odgoju u obiteljima istoga društvenog sloja i uočava šest različitih pristupa odgoju djece od kojih je samo jedan usmjeren prema djetetu i moderan u punom smislu riječi (Ledić 2000: 12).
- ⁵ Linda Pollock u *Forgotten Children: parent-child Relations from 1500 do 1900*. odbacuje uporabu posrednih dokaza (slika, filozofskih i religijskih traktata, literature i pisama) na kojima su utemeljeni raniji radovi o povijesti djetinjstva i inzistira na proučavanju povijesti djetinjstva putem neposrednijih izvora poput dnevnika i autobiografija iz Britanije i Sjeverne Amerike pisanih između 1500. i 1900. godine. U svom istraživanju pozornost stavlja na odnos roditelja i djece, a ne na ideje o djetinjstvu i naglašava kontinuitet u odnosu između djece i roditelja. Ona smatra da su odnosi između roditelja i djece međusobno ovisni, te da su zaštita, ljubav i socijalizacija u temeljima ljudskog preživljavanja. Te njezine zaključke potvrđuju Wrightson i Houlbrooke, a Corsaro tvrdi da autorica nije u cjelini razvila tezu da su briga za djecu i njihova socijalizacija, kao preduvjeti za preživljavanje produkti međusobnih odnosa odraslih i djece. Također, kritičari upozoravaju da su dnevnici i autobiografije produkti pismenih viših klasa društva te da su njihovi autori mogli selektirati podatke, kao i da su izvorni zapisi mogli biti prerađivani (Ledić 2000: 12–14).
- ⁶ Hugh Cunningham promatra podatke o obiteljima kao što su: godine za sklapanje braka, broj djece u obitelji, godine kada djeca napuštaju kuću i sl. On polazi od obiteljske strategije ili ekonomike domaćinstva pa motri ekonomsku, a na sentimentalnu vrijednost djece kao što to čine njegovi prethodnici (P. Ariès, L. de Mause, E. Shorter, L. Stone, L. Pollock). Kritiku viđenja djece kao ekonomskog doprinosa i emocionalne potpore roditeljima iznosi Alan Macfarlane (Ledić 2000: 13).
- ⁷ U prijašnjim je studijama fokus bio na koncepciji djetinjstva kako je vide odrasli, na osjećajima odraslih prema djeci i na metodama odraslih u odgoju djece (Ledić 2000: 13).

ishodištima su bile upućene brojne kritike. Ariès je smatrao da postoje različite koncepcije djetinjstva i zaključio je da je dijete „u 17. stoljeću bilo ignorirano, u 18. otkriveno, da bi u 19. postalo pravim tiraninom“ (Hameršak 2004: 1065) i u svojoj se knjizi koristio interpretacijama tekstualnih i vizualnih izvora uglavnom mjerodavnih za život viših društvenih slojeva. Prije pojave Arièsove knjige, historiografiju djetinjstva su doticali tekstovi o povijesti školstva, zakonskoj regulaciji dječjega rada i maloljetničkoj delikvenciji, natalitetu, te kontroli začeća i rađanja. Od tih je tekstova knjiga *Stoljeća djetinjstva* preuzela *zgrtalački* odnos prema gradivu, te pristup prošlosti obilježen suvremenom perspektivom. Arièsova knjiga⁸ se bavi mijenama ideje djetinjstva u dužem vremenskom periodu i širem društveno-kulturnom području. Dvadesetak godina prije njezine pojave, N. Elias je u knjizi *O procesu civilizacije* (1939.), dajući naputke o lijepom ponašanju, utvrdio da je razlika između djece i odraslih u srednjem vijeku bila znatno manja i da su odrasli bili djetinjasti. Ariès, iz druge perspektive, tvrdi da su djeca tada bila *umanjeni odrasli*. Ariès smatra da je srednjovjekovni čovjek dijete mogao zamisliti samo kao umanjenog odraslog čovjeka jer u srednjovjekovnoj mentalnoj strukturi čovjek nije mogao shvatiti pojam djetinjstva.

Budući da nije razlikovao afektivnu i konceptualnu razinu od razine odnosa prema djetinjstvu, on je temeljem uvida da su djecu u srednjem vijeku vizualno prikazivali kao umanjene odrasle zaključio da su se odrasli u tom razdoblju prema djeci odnosili isto kao i prema svojim vršnjacima“ (Hameršak 2004: 1076).

U tom periodu nije bila moguća ideja djetinjstva, smatra Ariès. On sam sebe naziva *nedjeljnim povjesničarom*, pa će Adrian Wilson u svojoj kritici knjige *Stoljeća djetinjstva* utvrditi da bi se Arièsovim amaterizmom moglo protumačiti neke njegove propuste, npr. izbor izvora s kojima se služio. Wilson ističe da je Ariès koristio uglavnom tiskano gradivo, a većinu je rukopisnih tekstova navodio iz već tiskanih zbirki i anti-kvarnih kompilacija. Osim što se u historiografiji više vrednuje otkriće novog dokumenta nego reinterpretacija već poznatog, u Arièsovoj je knjizi prisutan još jedan veliki metodološki propust. On često svjetonazore teksta mehanički izjednačava s aktualnim svjetonazorom (Hameršak 2004: 1068). Peter Burke upozorava na Arièsov ekstenzivan oslonac na ikonografske izvore. On zaključuje da najveći dio slika na temelju kojih Ariès izriče svoje tvrdnje svjedoči ponajprije o pojmu obitelji, a ne o pojmu djetinjstva. Također, dio je kritičara utvrdio da Ariès nije u svojim analizama vodio računa o vizualnim konvencijama ranoga srednjovjekovlja (Hameršak 2004: 1069). I Wilson

⁸ Marijana Hamršak u svojoj studiji *Desetljeća Arièsove povijesti djetinjstva* navodi da u preteče Arièsove knjige spada studija *The Child in Human Progress (Dijete i razvoj čovječanstva)* Georgea Henrya Paynea iz 1916. godine i jedan raniji Arièsov tekst, poglavlje *L'enfant dans la famille (Dijete u obitelji)* koje je 1948. objavio u knjizi *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIII siècle (Povijest francuskog stanovništva i njegovih svjetonazora prije 18. stoljeća)* (Hameršak 2004: 1065).

kritizira Arièsovu interpretaciju vizualnih tekstova: Ariès ih detaljno opisuje, ali ih ne kontekstualizira i ne analizira. To dovodi do vađenja izvora iz konteksta i do njihovog odabiranja iz perspektive sadašnjosti (Hameršak 2004: 1069). Jean-Louise Flandrin se kritički osvrće na Arièsovu usredotočenost na potragu za ishodištima pojma djetinjstva i kritizira uporabu načela tradicionalne psihologije u njegovim istraživanjima (Hameršak 2004: 1070). Zemon Davis ističe ulogu koju su mladi imali tijekom srednjega vijeka u raznim svetkovinama i igrama u selima i gradovima i dovodi u pitanje Arièsovu tezu o otkriću djetinjstva (Hameršak 2004: 1070).

Iako Ariès ne istražuje živote djece, nego ideju djetinjstva, njegova je knjiga otvorila novo područje istraživanja koje je svoj interes usmjerilo prema proučavanju djetinjstva kao povijesno promjenjive i mijenama sklone kategorije. Upravo na taj način motri se djetinjstvo Katarine Pavković u romanu *Unterstadt* Ivane Šojat u ovome radu.

III.

U romanu *Unterstadt* Ivane Šojat priče o osobnim sudbinama izmjenjuju se s pričom o službenoj povijesti i time pripovjedač naglašava da je raskorak između službene povijesti i sudbina junaka djela nepremostiv. Povijest se nameće kao mučiteljica života, kao zlo koje se obrušava na svakog protagonistu ponaosob:

Rušitelji i graditelji vazda naskakuju na klackalicu povijesti, krevelje se, belje i mahnito drndaju „pošteni puk“. I dok ovi prvi raspojasani ruše gradove, pa čak i čitava carstva, dok na šahovskoj ploči zemlje kao pijune šalju žive, prave ljude u zasjede lauffera, ti pravi ljudi, taj „pošteni puk“ može samo prosvjedovati po birtijama, mlatiti praznu slamu po trgovima, gundati i rogoboriti. Ako im je, dakako, mozak bistar, a oči širom tvorene (Šojat 2016: 125).

Pamćenje u sebe ne prima proizvoljnu građu, nego uvijek počiva na manje ili više rigidnom izboru. Zaborav je zato konstitutivni dio pamćenja (Assmann 2011: 67). O prošlim događajima stvaraju se kolektivna i individualna sjećanja koja se međusobno razlikuju i po onome što se pamti (npr. činjenice, podatci), koliko se pamti i po onome kako i što predstavlja prošlost o čemu svjedoči Katarina Pavković u romanu:

Ništa je ne znam. U ovoj se kući uvijek samo šaputalo, sve umatalo u šareni celofan. Sve dok baka nije poludjela! Da, tako je to nazivala moja draga majka! Kad je baka konačno progovorila o svemu, moja ju je majka čistunica prozvala ludom, govorila mi da je ne slušam. Da je mogla svezala bi je u potkrovlju i zalijepila joj usta flasterima! Da ne zucne, da slučajno ne kaže nešto što nitko ne bi smio čuti! (Šojat, 2016: 46)

Upravo zato i postoje različiti načini sjećanja identičnih prošlih zbivanja (Erl 2010: 7). Sjećanja nisu zatvoreni sistemi. Oni se u društvenoj realnosti uvijek dotiču, ukršta-

vaju, modificiraju i polariziraju s drugim sjećanjima i impulsima zaborava pa sjećanja motrimo u njihovim konstelacijama, spletoivima i konfrontacijama (Assmann 2011: 9). Pierre Nora u članku *Između pamćenja i historije. Problematika mjesta* (2006: 23) raspravlja o pamćenju i tvrdi da mjesta pamćenja postoje jer nestane okruže pamćenja. Čim postoji trag, distanca, posredovanje, tvrdi Nora, više ne živimo u pravom pamćenju, već u povijesti, a povijest i pamćenje nisu sinonimi nego su u svakom pogledu suprotnosti. Kako kaže A. Assman, pamćenje je uvijek aktualan fenomen, veza koja se doživljava u vječitoj sadašnjosti, dok je povijest naprotiv reprezentacija prošlosti. Pamćenje pomjera sjećanje u područje sakralnog, povijest ga odatle protjeruje. I dok pamćenje izrasta iz grupe čiji je koheziju uspostavilo, povijest pripada svima i nikome, pa je univerzalna (Assman 2011: 82). U trenutku kada prestaje podudaranje povijesti i pamćenja, utjelovljuju se mjesta pamćenja (Nora 2006: 24). Pojam mjesta pamćenja se javio jer su u našem društvu nestali rituali. Mjesta pamćenja stvara, uspostavlja, dekretom proglašava, umjetno i namjerno održava zajednica koja je iz temelja ponesena promjenom i obnavljanjem. Svako mjesto pamćenja je istovremeno i materijalno, i simboličko i funkcionalno, a razlikuju se po stupnjevima ova tri značenja (Nora 2006: 25). U romanu *Unterstadt* Ivane Šojat se vrlo površno oslikava mimetičko pamćenje (Assman 2005: 22–23) koje je usustavljeno na temelju oponašanja, tj. uči se promatranjem određenog djelovanja koje se zatim nastoji ponoviti, a za junakinju je bitno jer pomaže da se orijentira u okolini i nauči radnje koje su nužne za preživljavanje i za njezino postajanje funkcionalnim bićem. Posebno se u romanu inzistira na pamćenju stvari, pamćenju koje se odnosi na različite objekte s kojima se čovjek susreće tijekom života i koji za njega dobivaju posebnu vrijednost jer ilustriraju njegovu prošlost te karakter. Poticajan je treći tip pamćenja, komunikativno pamćenje koje je vezano uz žive svjedoke i komunikacijske prakse. Ono se razvija kroz međuljudske interakcije u ograničenom vremenskom opsegu te je neformalnoga karaktera, a u romanu je vidljivo u razgovorima Katarine i stare obiteljske prijateljice Jozefine. Kulturno pamćenje uključuje prethodna tri tipa pamćenja te je posrijedi formaliziran, institucionaliziran i artificijelan oblik (Assmann 2005: 22–23).

U ovom se radu razmatra odnos prošlosti i izgradnje identiteta. U stvaranju lika najmlađe junakinje, Katarine Pavković uspostavlja se odnos prošlosti, sadašnjosti i prisjećanja. Problematizira se vrijeme i prošlost, prikazuje se tendencija protagonisticke da uranja u prošlost kako bi se suočila s traumatičnim odnosom s majkom koji je obilježen hladnoćom i nerazumijevanjem. U razgovorima s ostarjelom Jozefinom, Katarina preispituje svoja stajališta i ulaže dodatni napor da što potpunije ponovo proživi različite događaje iz svog djetinjstva. Ne teži njihovom kronološkom opisivanju nego se pozornost usmjerava na one najupečatljivije. Brojni su periodi koji su nestali iz njenog sjećanja pa se njezino djetinjstvo može motriti kao niz pojedinačnih crtica. U prekapanju po obiteljskim fotografijama nalazi kovertu s odrezanim pramenom kose i od Jozefine saznaje da ona pripada njezinom bratu te saznaje da je njezina majka doživjela smrt

vlastitog mongoloidnog djeteta u kolijevci i tako otkriva njezinu tajnu. Ljuti se na nju i osuđuje je što nije s njom podijelila taj djelić obiteljske povijesti. Međutim, otrežnjujući upit Jozefine o njezinoj osobnoj tajni Katarinu suočava s činjenicom da je i ona sama prešutila svom životnom partneru Slavenu pobačaj njihova djeteta. Na kraju romana Katarina prima bakinu sliku Bogorodice koju je majka Marija nakon bakine smrti dala na čuvanje Jozefini. Tada je, napokon, dovedena u vezu s Jozefinom, bakom, ali i s majkom koja će biti obilježena toplinom. Upravo su situacije u sadašnjosti Katarinu navele na prekapanje po prošlosti, nametnule joj potrebu za sjećanjem i usko su vezane uz njezin identitet. U dionici romana koja problematizira Katarinino odrastanje, junakinja je homodijegetska pripovjedačica. Ona pripovijeda u prvom licu događaje u kojima i sama sudjeluje na razini priče pa se njezina stajališta mogu povezati s konkretnom osobom. Izostaje nadređena pripovjedačka svijest, a čitatelj je pod utjecajem pripovjedačice koja se s njime može poigravati, što je dodatno potencirano činjenicom da je pamćenje selektivno i manipulativno. Katarina stvara svoje djetinjstvo pred očima čitatelja postupcima selekcije događaja iz tog vremena. Česta su tu prisjećanja, ali i potiskivanja; zaboravljanja, ali i neshvaćanja pojedinih događaja. Ta je selekcija utemeljena na prikladnosti odabranih događaja za stvaranje upravo takve konstrukcije identiteta od onih dijelova prošlosti koji se mogu upotrijebiti.

U romanu *Unterstadt* pamćenje je manje proživljeno i zato se pamćenju nameće potreba za uporabom vanjskih medija kako bi se pronašli konkretni podsjetnici na egzistenciju koja još postoji samo preko njih. Pamćenje je u romanu moderno, arhivističko jer se oslanja na vrlo precizne tragove, materijalne ostatke. Pamćenje okuplja materijalnu zalihu svega onoga što je nemoguće zapamtiti, stvara bezdani repertoar onoga što bi moglo zatrebati, bilježi, umnožava i pohranjuje svoje znakove. Stvara arhiv i zadužuje ga da se sjeća umjesto njega. Na taj način pamćenje postaje produkt najpompnije rekonstrukcije (Erll 2010: 9). Pamćenje se ukorjenjuje u konkretnom prostoru, činu, slici i predmetu. Katarini upravo takvi materijalni podsjetnici omogućuju da probije svojevrstnu zaštitnu opnu koja joj je branila da upozna ono što je skriveno i da ga na neki način oslobodi, učini vidljivim, pa samim tim i postojećim. Ona beskompromisno zasijeca površinu da bi otkrila nepoznato, da bi počela oslobađati skriveni i dugo potiskivani pa čak skoro zaboravljeni sadržaj svoje prošlosti. Činovi prisjećanja uvijek trebaju povod i zato su neraskidivo vezani za sadašnjost, tj. za procese u određenom trenutku koji uvjetuju i usmjeravaju potrebu za sjećanjem (Neumann 2008: 333). Za evociranje uspomena potrebni su okidači i komunikacijski procesi kojima se dijele te uspomene i iskustva.

U romanu su prostorne dimenzije vrlo poticajne u razmatranju pamćenja. Prostor ima, kako smatra Halbwachs, jednu od temeljnih funkcija u društvenoj konstytuciji pamćenja jer predstavlja mjesto okupljanja (Witehead 2009: 11, Halbwachs 1980). Pamćenje je utemeljeno u prostoru koji nudi psihičke okidače za prisjećanje kao što su zgrade, kuće, ulice, križanja, okusi, boje, mirisi. Po povratku u Osijek, Katarina se prisjeća izgleda zgrada i ulica prije njezinog odlaska u Zagreb i uspoređuje ih sa sadašnjim

stanjem te joj se roje asocijacije o djetinjstvu. Primjećuje zapuštenu trgovinu pored kolodvora koja je u vrijeme njezina boravka u Osijeku bila uvijek vrlo živahno mjesto ispred kojeg su studenti i putnici ispijali, najčešće, pivo i razgovarali prije odlaska iz grada. Hoda poznatim, a opet novim ulicama grada i susreće neke nove, njoj nepoznate stanovnike. Vrlo intenzivno se sjeća mirisa zumbula koji su u to doba godine cvjetali u vrtovima pa se jako iznenadi kada ih ne zatekne na gredicama ispred svoje obiteljske kuće. To potiče Katarinu na preispitivanje svoje prošlosti i događaja koji su je odredili kao pojedinca, ali i kao pripadnika određene društvene skupine, društva. Metafore pamćenja se često povezuju uz semantiziranje prostora pa tako građevine ili pojedini njihovi dijelovi (potkrovlja, npr.) predstavljaju uspomene (Neumann 2008: 340). Katarina u rodnoj kući odabire upravo potkrovlje do kojega vode crvenom uljanom bojom oličene stepenice za spavanje nakon svog povratka. Ne odlazi u svoju djevojačku sobu:

Svoju sobu nikada nisam doživljavala kao nešto svoje. Mama me nikada nije pitala kako bih željela da izgleda ta soba, koja mi je samo nominalno pripadala. Ona je u nju ugurala namještaj koji ni bojom ni izgledom nije bio mladenački, a na prozor objesila plastične (zapravo su bile najlonske, no ja sam ih pospradno prozvala plastičnima) zelenkaste zavjese, (...) „Ne želim zavjese“, uporno sam ponavljala mami, (...) „A što ćeš onda vidjeti?“ (...) ponavljala je bezvoljnim glasom, kojim je pobjeđivala sve moje pobune. Sve osim one zvane Likovna akademija (Šojat 2016: 54).

Potkrovlje je podsjeća na baku i ljuta je na majku koja je u nj pospremila nepotrebne stvari te, smatra Katarina, tako istisnula baku. Jedino mjesto u kući koje je štiti od tajni i utvara kuće jest bakin krevet u kojem se osjeća zaštićenom od sjena noći. Ipak, niti san u bakinu krevetu ne donosi joj mir i prijeko potreban odmor. Hansen naglašava da su metafore prostora pogodne za interpretiranje književnih reprezentacija pamćenja (2015: 201). Prostorna dimenzija u određenom književnom djelu (npr. prisutnost krletke, zgrade, kuće, ormara, knjigā, knjižnicā, fotografijā i filmova) daje smjernice za interpretaciju književnih reprezentacija pamćenja. Katarina u spavaćoj sobi svojih roditelja stoji pred ormarom koji se generacijama prenosio u obitelji:

Kao dijete gotovo sam se panično plašila tog nezgrapnog, ne pretjerano visokog ormara na čijoj polituri, ako se dobro zagleda, čovjek može jasno vidjeti crvenkastosmeđe nemani, lubanje, aveti, goropadna ljutita stabla zgrčenih šaka, širom razjapljenih usta i očiju. Mama je bila ponosna na tu ulaštnu grdosiju. Znala je stajati ispred tog strašnog ormara i smiješiti mu se. Baka mi je jednom objasnila kako se taj ormar još od mame prabake Viktice prenosi s koljena na koljeno. Bila je ponosna kada mi je to rekla. Zato nije mogla ne pokazati gnjev kada sam djetinje nevino, prostodušno izjavila da ga je ne želim naslijediti, da je strašan. (...) Pri pogledu na ormar cinično sam se u sebi nasmiješila. Njegova je unutrašnjost bila slika i prilika moje majke. Sve je bilo točno raspoređeno prema boji i namjeni (Šojat 2016: 50–51).

Odnos prema ormaru analogan je odnosu junakinje prema majci. Hladnoća iz njihova odnosa dovodi do stvaranja osjećaja ljutnje, čak i bijesa prema tajnovitoj i zatvorenoj majci koja sve životne situacije rješava strastvenim čišćenjem i pospremanjem u kući. Slično i kuća, roditeljska kuća muči Katarinu, potiče u njoj sjećanje na djetinjstvo, ali i na ono što je ona bila i što jest, na njenu prošlost, ali i sadašnjost. Zato je obuzima neizmjeran osjećaj lakoće kada je u hipu odluči prodati i to objavi u novinama i u agenciji za prodaju nekretnina. Obiteljska kuća, taj kamen temeljac svakog obiteljskog romana koja ujedno označava i opstanak obitelji, za Katarinu je prevelik teret. Samo se na čas u vlaku pri povratku u Zagreb zanosi idejom da je iskoristi za smještaj umjetnicima i siromašnim obiteljima. U trenutku njezine prodaje, osjeća se posve oslobođenom. Ne pada joj na pamet da od države zatraži povrat nakon drugog svjetskog rata konfiscirane imovine svoje obitelji. Njezin je život u Zagrebu, u poslu restauratorice umjetnina koji će je odvesti i na usavršavanje u Beč. Iako su njezini korijeni u Osijeku, ona će učiniti sve da ih sasiječe. Želi se riješiti bilo kakve spone s nasljedstvom i gradom iz kojega je potekla. Kao da će time izmijeniti i tijek svoje budućnosti koja je već jasno trasirana. Sa sobom će u Zagreb iz cijele kuće ponijeti samo bakin ručni rad, jastučić, starinski i kičast, ruže u raznim bojama koje je podsjećaju na baku baš onakvu kakva je bila. Jedina fotografija njezine obitelji koju poznaje je ona s noćnog stolića bake Klare i prikazuje bakinu obitelj (supruga Petera, kćer Alojziju koja je preminula kao dijete, sina Antuna i njezinu majku, Mariju). Zanimljivo je da Katarina dva puta u životu pronalazi fotografije članova svoje obitelji spremljene u kutije. Prvi put u djetinjstvu, kao malena djevojčica u šupi koja je bila utočište njezina oca razgledava fotografije posve nepoznatih joj ljudi što razljuti njezinog oca, inače vrlo mirnog i trezvenog čovjeka. Katarina ne dobiva objašnjenje za takvo očevo ponašanje, čak niti od bake koja je centralna ličnost u njezinu djetinjstvu. Preko tog se događaja prelazi bez riječi, bez objašnjenja, a takvo je ponašanje bilo vrlo često u njihovoj kući. Drugi put fotografije pronalazi ispod kreveta u spavaćoj sobi svojih roditelja nakon smrti svoje majke. Proučava ih u kuhinji i odnosi ih u potkrovlje gdje ih rasipa na pod i razgledava sve te ljude s fotografija koje ne poznaje. Taj put o njima može razgovarati. Doduše, ne s članovima obitelji nego s bliskom obiteljskom prijateljicom Jozefinom.

Najvažnija osoba u Katarininom djetinjstvu je njezina baka Klara, Marijina majka. Ona je u Katarininu životu zauzela mjesto „majke – tumačiteljice“ osobe koja posreduje svijet i koja ga time stvara dajući, ‘svjetotvorne odgovore’“ (Zima 2012: 153). S njom provodi svoje vrijeme, izrazito su bliske i povezane, upućene jedna na drugu. Kao mala djevojčica, još prije polaska u školu, svaku je nedjelju s bakom odlazila u crkvu i promatrala kako se baka predano moli, s njom je svaku večer prije spavanja ispred slike Bogorodice u bakinom potkrovlju molila kratku molitvu *Andela čuvara* i zato je bila neizmjereno povrijeđena kada je majka nakon bakine smrti sliku dala Jozefini. Religija je za nju bila samo dio rituala koje je provodila njezina baka. Posjeti ujaka Antuna iz Argentine za nju su mučni, a ujak joj je odbojan i zato što tada baka svu svoju pažnju

posvećuje njemu. U baki je Katarina pronašla i prijateljicu i učiteljicu, odraslu osobu koja je cijeni, osobu s velikim životnim iskustvom. Otac joj se približava i povjerava tek pred samu smrt. Tada saznaje za njihovo njemačko podrijetlo i partizanske logore u kojima su svoj život okončali očevi roditelji, porijeklom Nijemci o čemu se za vrijeme socijalizma nije govorilo u kući da bi je se zaštitilo. Majka Katarini ne posvećuje dovoljno pažnje, ne razgovaraju, vrlo često joj naređuje bez pojašnjenja, ne razumije njezine slikarske sklonosti i ne odobrava njezin izbor životnog poziva. Za svaki se Katarinin rođendan jela čokoladna torta u prisustvu prijateljice Jozefine i majka je uvijek iznova prepričavala priču o njezinom rođenju i na određenom mjestu uključivala baku te zaključivala da je otac želio sina na što bi se Stjepan ražestio, napustio kuću i mir potražio u svojoj šupi. Za Katarinu, majka je zatvorena i nedostupna osoba krupnih plavih hladnih očiju i uvijek masne sivkaste kose. Od djevojčice preozbiljne za svoje godine, uglavnom poslušne i usamljene, Katarina će postati mlada buntovnica i po završetku škole će bez riječi otići od kuće na Likovnu akademiju u Zagreb.

U Katarininom je odrastanju prijelomni događaj bio polazak u školu gdje je druga-rica učiteljica inzistirala na socijalističkom odgoju pa je primanje u pionire i polaganje pionirske zakletve bilo od najveće važnosti. Katarina nije mogla shvatiti zašto mu baka nije prisustvovala. Nije razumjela zašto oni u kući nemaju kipić Josipa Broza Tita, kao Snježana, pa ga ponosno kupuje na izletu, a majka ga smješta u najdublji, najtamniji dio vitrine. Isto tako, nije mogla pojmiti zašto njezina baka prezrivo gleda roditelje pri njihovom povratku sa ljetovanja iz nekog od radničkih odmarališta na obali Jadrana, a sva je u suzama došla kući kada je prilikom dječje igre rata ona bila proglašena Švabom. Katarina se u svom djetinjstvu - obilježenom neopterećenošću, svojevršnom naivnošću i nesputanošću te idealizmom - susreće i s njoj potpuno nepoznatim postupcima koje ne može razumjeti, koje tek mora otkriti i spoznati. Ona se ne snalazi u takvim nepoznatim situacijama, zbunjena je. Na taj se način Katarina susreće s novim kolektivnim pamćenjem socijalističke Jugoslavije koje je prešućeno u njezinoj obitelji. Svi se ti događaji koje ne shvaća, ali osjeća da su važni talože u dubini njezina bića i postaju specifična riznica trajnih životnih uspomena.

Učenje je doživljala kao širenje osobnog znanja, pa je na satovima likovnog odgoja, pod snažnim dojmom koji je na nju ostavila osobnost učiteljice, prepoznala i svoj slikarski talent koji je odlučila usavršiti. U zreloj životnoj dobi će zavapiti da je njezina majka bila u pravu kada je tvrdila da ona nikada neće postati slikaricom jer je postala restauratorica umjetnina. U školi je izgubila jedinu prijateljicu iz djetinjstva, debeljuškastu Snježanu zbog neumjesnog upita o smrti njezine bake, i stekla samo dvije nove prijateljice s kojima je za vrijeme ljetnih praznika znala otići na šetnje po gradu i uz obalu Dunava. Katarina je u djetinjstvu strahovala od susreta s preminulim osobama. Nije željela vidjeti niti svoju mrtvu baku, a niti oca. Nisu je u nakani uspjele zapriječiti niti majčine tvrdnje da sramoti obitelj i to su jedine situacije u kojima kao dijete nije pristajala ponašati se u skladu s očekivanjima odraslih. Katarinino dozivanje u sjećanje

brojnih doživljaja iz djetinjstva nadilazi puko prepričavanje događaja jer je uneseno mnogo emotivnog naboja u njihovo prizvanje i njihovo sagledavanje iz perspektive djeteta:

Dijete može živjeti u najboljoj ili najgoroj obitelji na svijetu i ne biti toga svjesno. Mogu ga ondje svakodnevno mučiti ili razmaziti do besvijesti, ubijati ga u pojam ili napuhavati mu ego do pucanja, a da se dijete ni u jednom jedinom trenutku ne zapita što mu se i zašto događa. Tako se nisam pitala ni ja (Šojat 2016: 138).

Kao tridesetšestogodišnjakinja duboko kopa po svojoj nutrini da bi iskazala svoja osjećanja u trenucima kada je proživljavala te događaje, a nije iskazala osjećaje. Katarina ima veliku moć introspekcije, vjerno prenosi podražaje kojih se sjeća i reakcije na njih ulazeći u dubinu psihe djeteta. Svjesna je da pri analizi ljudske psihe nema krajnjeg rezultata. Ona želi objasniti sebe, opravdati se, napokon se suočiti s djetinjstvom, ali i upozoriti na bogatsvo doživljaja iz djetinjstva koji itekako utječu na njezin identitet. Nadvladala je vremensku distancu između proživljenog i ispričanog, događaji su poprimili i nova značenja, uopćavaju iskustvo pa se ne mogu dovesti u vezu sa stereotipnim opisima zastupljenim u većini autobiografija. Tumačeći prošlost iz perspektive sadašnjosti, pripovjedačica poseže za analepsama kojima nastoji postići što viši stupanj mimeze pamćenja (Neumann 2008: 336). Pred čitateljem se unutar složene strukture romana razvijaju sustavi ponašanja koji nadilaze nagonisku razinu i putem referiranja na događaje iz prošlosti pokazuje se kako se može usmjeriti i junakinjino djelovanje u budućnosti. U romanu je ostvaren složen proces narativizacije kojim je životna priča oblikovana u smislenu cjelinu kako bi je junakinja podijelila s čitateljima. Katarinino je pamćenje prožeto brojnim osjećajima i maštanjima, pa su u njemu česta i brojna iskrivljavanja. Ona selektivno pamti razna zbivanja, organizira ih u priče, a one ostvaruju sustavno osmišljen slijed procesa i organizirane su oko svoje vlastite slike. Katarina pamti i sve priče koje pripovijeda svoj smisao dobivaju upravo kada ih iznese drugima jer time govori o sebi, o svom identitetu. Pamćenje ne može postojati bez društvene dimenzije, tj. društvenog okruženja budući da je čovjek društveno biće koje svoja iskustva djeli sa svojim okruženjem. Tako ona dolazi u složene suodnose s različitim društvenim skupinama: obiteljskom, klasnom, vjerskom, etničkom, nacionalnom i sl. i pri tom se promatraju različiti aspekti individualnih i zajedničkih događaja. Oslobođanje i ponovno proživljavanje tih događaja pridonosi nadvladavanju traume. Sve neizrečene istine Katarinine bake i bliske joj prijateljice Jozefine, prešućene tajne Katarinine majke ali i same Katarine bivaju raskrinkane, razlozi njihova tajanja postaju jasni i opravdani pa Katarina doživljava katarzu. Nemili događaji iz obiteljskog života poprimaju svoj konačni smisao i poput opomene pozivaju na trajni oprez. Iz užasa koje su sijali Prvi svjetski rat, zatim Drugi svjetski rat i porače te Domovinski rat i razdoblje tranzicije iznikli su novi ljudi. Ljudi poput Marka, siromašnog dječaka iz Katarinino djetinjstva koji se u tranzicijskim vremenima obogatio i uzdigao na društvenoj ljestvici,

poput Slavena koji je svojim životom platio slobodu Hrvatske ili poput Katarine koja se razračunala s udarcima koje je povijest uputila njoj i članovima njezine obitelji. U romanu se, dakle, putem izgradnje individualnog identiteta izgrađuje i kolektivni identitet, putem pamćenja se progovara o povijesti, društvenoj moći. Kroz Katarininu se priču oslikavaju sudbine folksdojčera na području Slavonije, Hrvatske u razdoblju od početka do kraja 20. stoljeća. Na taj se način dovodi u vezu razrješavanje Katarininih trauma s razrješavanjem traumatičnih povijesnih događaja u društvu.

Literatura

- Andrilović, Vlado; Čudina, Mira. 1987. *Psihologija učenja i nastave*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ariès, Philippe. 1962. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. https://archive.org/stream/CenturiesOfChildhood-PhilippeAriès/Philippe_Ariès_Centuries_of_Childhood_A_Social_Bookos.org_djvu.txt Pristup 10. 10. 2018.
- Assmann, Aleida. 2011. *Druga sjenka prošlosti: kultura sjećanja i politika povijesti*. Beograd: Knjižara Krug.
- Assmann, Jan. 2005. *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Čirić, Saša. 2012. *Odmazda i sjećanje* <http://arhiva.portalnovosti.com/tag/književna-kritika/> Pristup 18. 11. 2015.
- Durić, Dejan. 2018. *Između književnosti i pamćenja: prisjećanje zaboravljenoga*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- Elias, Norbert. 1996. *O procesu civilizacije. Sociogenetska i psihogenetska istraživanja*. Zagreb: Antibarbarus.
- Erl, Astrid. 2010. Cultural Memory Studies: An Introduction. *A companion to cultural memory studies*. [Ur. Erl, Astrid; Nünning, Ansgar]. Berlin – New York: De Gruyter. 7–23.
- Feldman, Andrea. 2001. Imbro Tkalec: Memoirs of Boyhood in Nineteenth Century Croatia. *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*. [ur. Naumović, Slobodan i Jovanović, Miroslav], Beograd – Graz.
- Geiger, Vladimir. 2012. *Tematiziranje povijesti njemačke manjine u suvremenoj hrvatskoj književnosti (u povodu romana Unterstadt I. Šojat-Kučići)*. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=130523 Pristup 10.10. 2018.
- Halbwachs, Maurice. 1980. *The Collective Memory*. New York: Harper Colophon Books.
- Hansen, Julie. 2015. Theories of Memory and the Imaginative Force of Fiction. *The Ashgate Research Companion to Memory Studies*. [ur. Siobhan Kattago, Ashgate, Surrey i Burlington], 197–208.
- Hameršak, Marijana. 2004. Desetljeća Arièsove povijesti djetinjstva. *Časopis za suvremenu povijest*. 3 (36), 1061–1078.

- Hameršak, Marijana. 2011. *Pričalice. O povijesti djetinjstva i bajke*. Zagreb: Algoritam.
- Leček, Suzana. 2003. *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918-1941*. Zagreb-Slavonski brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije.
- Ledić, Jasminka. 2000. *Dnevnik Mladena Lokara. Uvod u povijest djetinjstva i mladosti*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- Ljubić, Ljubica. 2012. *Lica s fotografije, Unterstadt, prema romanu Ivane Šojat-Kuči i dramtizaciji Nives Madunić Barišić, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku*.
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=275211 Pristup 18. 10. 2018.
- Neumann, Birgit. 2008. The Literary Representation of Memory. *Media and Cultural Memory*. [ur. Erll, Astrid; Nünning, Ansgar]. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 333–343.
- Nora, Pierre. 2006. Između pamćenja i historije. Problematika mjesta. *Kultura pamćenja i historija*. [ur. Brkljačić, Maja; Prlenda, Sandra]. Zagreb: Goleđen marketing – Tehnička knjiga.
- Pogačnik, Jagna. 2010. *Najbolji je roman Ivane Šojat-Kuči*. <http://www.jutarnji.hr/najbolji-je-roman-o-osjeckoj-obilji-ivane-sojat-kuci-/502430> Pristup 18. 11. 2015.
- Postnikov, Boris. 2010. *Kritika 88. Ivana Šojat Kuči*. <http://www.books.hr/kolumne/kritike/kritika-88-ivana-sojat-kuci> Pristup 18. 11. 2015.
- Primorac, Strahimir. 2010. *Ivana Šojat Kuči: Unterstadt*. <http://www.knjigolov.hr/katalog/Ivana-Sojat-Kuci/Niciji-sinovi/35931> Pristup 18. 11. 2015.
- Sablić-Tomić, Helena. 2010. *Ivana Šojat-Kuči: "Unterstadt"*. <http://www.mvinfo.hr/clanak/ivana-sojat-kuci-unterstadt> Pristup 18. 11. 2015.
- Šojat-Kuči, Ivana. 2010. *Unterstadt*. Zagreb: Fraktura.
- Whitehead, Anne. 2009. *Memory*. London – New York: Routledge.
- Zima, Dubravka. 2012. Krleža i dijete. *Umjetnost riječi*. 56 (1-2), 145–185.

Childhood in the novel *Unterstadt* by Ivane Šojat

The novel *Unterstadt* by Ivana Šojat describes the fate of four generations of women in a family of German descent in the city of Osijek in the twentieth century. Many historical events are reinterpreted from the intimate perspectives of the novel's heroines. The past is not given but must instead continually be re-constructed and re-presented, as argued by Astrid Erl. A growing interest in "ordinary people" and "everyday topics" present in historiographic texts has contributed to the contemporary obsession with the earliest periods of life, so children have been introduced to these texts.

This paper focuses on the description of the childhood of the youngest of these women, Katarina Pavković, who returns to her home city due to her mother's death. In her parents' home, together with Jozefina, a family friend, she reminisces about the earliest period of her life. Childhood is observed as a social construct in the way it was understood back in 1960 by a French historian of mentality and common daily life, Philippe Ariès. In addition to raising numerous objections to his theory, the paper uses his ideas on the specific nature of childhood and the clear intention to understand the present by comparing it to the past, as a basis for observing the childhood of the character Katarina. Considerations on remembrance as a subjective, individual and psychological phenomenon by Jan Assman and Aleida Assmann are also taken into account.

Keywords: childhood; past; memory; remembrance; *Unterstadt*; Šojat, Ivana

Josipa Tomašić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

jotomasi@ffzg.unizg.hr

Spomenar kao žanr – između pučkoga i popularnoga

Spomenar se u hrvatskoj znanosti najčešće promatrao u okviru spontane kulture djece i mladih (M. Duran) te je uz djevojački dnevnički zapis i rukopisnu pjesmaricu reprezentativni žanr supkulture mladih. Promatra ga se u okviru razvojne psihologije (Duran), pristupa mu se kao društvenome fenomenu, kao dječjem folkloru i slično. U dosadašnjim istraživanjima opisan je spomenar kao predmet (rukopisna bilježnica), sadržaj spomenara, opisana je njegova struktura, opisani su i analizirani tipovi upisa, središnje teme i motivi tekstualnih upisa. Spomenar kao žanr ostvaruje se u dvjema dimenzijama: u svojoj predmetnoj pojavnosti – spomenar kao predmet, rukopisna bilježnica te spomenar kao tekst, kao spomenarski upis, a u središtu je zanimanja ovoga rada spomenarski upis. U ovome se radu spomenar promatra u okviru poetike pučkoga te se analizom odabranih spomenarskih upisa pokazuje njihova bliskost s pučkom književnosti koja se zrcali u odnosu prema tekstu i doživljaju autorstva. Preko spomenara, analizom odabranih spomenarskih upisa, problematizira se odnos pučkoga i popularnoga, odnos upisivača („autora” spomenara) prema tekstu, pitanje estetske relevantnosti teksta spomenara i način na koji se pučko i popularno dodiruju, djelomično i prožimaju, ali i svjetonazorski razilaze.

Ključne riječi: spomenar, spomenarski upis, pučka pjesma, pučka poetika, popularna kultura

1. Uvod

Promjena znanstvene paradigme koja je u hrvatskoj folkloristici uslijedila 70-ih godina 20. stoljeća, a vezana je ponajviše za prihvaćanje komunikacijskoga pristupa usmenoj književnosti, otvorila je prostor proučavanju rubnih književnih oblika¹ (Marks i Lozica 2010: 518), unutar njih i spomenara kao jedne od rubnih književnih tema. Novi

¹ O problematici odnosa povlaštenih i zanemarenih folklornih žanrova pisao je Ivan Lozica u studiji „Favorizirani i zanemareni žanrovi u usmenoj tradiciji” (1990), a naznačenu problematiku promatra u okviru Bahtinove teorije govornih žanrova.

pristupi, potaknuti člankom Romana Jakobsona i Pjotra Bogatirjova „Folklor kao naročit oblik stvaralaštva” (1929), osigurat će sve više prostora proučavanju onih folklornih oblika koji dotada nisu bili u središtu znanstvenoga interesa, pa se unutar znanstvenoga diskursa problematizira postojanje urbanoga folklor (Bošković-Stulli 1978a; Marks 1994), otvara se prostor etnografiji svakidašnjice (Rihtman-Augustin 1988), dječjega folklor (Bašić 1958; 1972), proučavanju pučke književnosti (Zečević 1978; 1986; 1991) i općenito folklornih oblika vezanih uz svakodnevicu.²

Pomak prema dotada zanemarivanim oblicima književnoga stvaranja prisutan je i u kritičarskoj misli koja, otvarajući prostor suživotu visokoga i niskoga, u isto vrijeme tu opreku ponovno uspostavlja, barem kada je riječ o pučkoj književnoj sferi, pokazujući njezinu drugost u odnosu na *visoku* književnost. Stoga je svaki govor o pučkoj književnosti donekle hendikepiran u nemogućnosti da o pučkome progovori bez naglašavanja spomenute opreke, što podrazumijeva i podcrtavanje kritičarske pozicije koja je unaprijed određena iskustvom recepcije *visoke* književnosti. Takva kritičarska pozicija s jedne strane pučkoj pristupa s unaprijed zadanom predrasudom, a s druge strane tu istu predrasudu pokušava razotkriti i anulirati.

1.1. Korpus istraživanja

Korpus za analizu činila su četiri privatna spomenara iz Zagreba (1916), Rijeke (1924) i Kutjeva i okolice (1994. i 1995), te zapisi koje je u knjigu *Spomenar i dnevnik* (2003) kao primjere spomenarskih upisa uvrstila Mirjana Duran. Analizirani spomenari oblikovani su tijekom više godina te sadrže tekstove različitih datacija, najčešće u rasponu od tri (mlađi spomenari) do šest godina (stariji spomenari). Spomenar iz 1916. godine sadrži ukupno 19 upisa od kojih samo četiri upisa imaju likovnu komponentu (florealni motiv ostvaren grafitnom olovkom). Riječ je o lijepo ukoričenoj bilježnici manjega formata. Najstariji su upisi iz 1916, a najmlađi su datirani 1922. Spomenar iz 1924. sadrži ukupno 33 upisa (od 1924. do 1930), a većina upisa ostvarena je u kombinaciji teksta i crteža (dominiraju pejzaži te florealni motivi). Spomenar sadržava i tzv. društveni list, odnosno stranicu s potpisima svih upisivača. Najveći dio upisa u starijim spomenarima tematizira ljubav i prijateljstvo te prolaznost sreće i mladosti, a donose i sadržaje vjersko-moralne tematike te citate iz književnosti (Dante, Turgenjev i Preradović).

Spomenari iz 1994. (24 upisa nastajala u razdoblju od dvije godine) i 1995. (33 upisa, većina iz 1997. i 1998) sadržajno su vrlo slični. Nastajali su u osnovnoj školi, od

² Detaljnije o istraživačkome radu hrvatskih folklorista i promjenama znanstvenih paradigmi unutar Instituta za etnologiju i folkloristiku vidi Marks i Lozica 2010. O problematici različitih pristupa i teorijskih uporišta koja su utjecala na hrvatsku folkloristiku, osobito nakon 70-ih godina 20. st., vidi Jambrešić Kirin 1997. O promjeni znanstvene paradigme koja je nastupila u američkoj folkloristici i raspravama između tzv. *tekstualista* i *kontekstualista* vidi Abrahams 1993.

četvrtoga do sedmoga razreda. Upisi su oblikovani dominantno kao kombinacija teksta i crteža (flomasteri, drvene bojice) ili ukrašavanja stranice viticama, cvjetićima, srcima. Među upisima dominiraju tradicionalni spomenarski upisi tipa *sjeti se*, zatim oni koji tematiziraju ljubav, prijateljstvo i đačko doba te šaljivi upisi.³

Internetske izvore⁴ činilo je šest blogova i tri fejsbučne stranica kao potvrda širenja sadržaja društvenim mrežama. Tekstovi na blogovima datirani su u prvo desetljeće 21. stoljeća. Odabrani blogovi donose pjesme ljubavne, dominantno baladne, tematike. Pisali su ih adolescenti⁵, a uz ljubavne pjesme sadrže i refleksije o životu i smrti, događajima, školi, (ne)prijateljima i sl., kao i komentare posjetitelja, videozapise i linkove na druge (slične) sadržaje. Njihovi bi se sadržaji mogli opisati riječima kojima je Anda Bukvić zaključila svoju studiju o odnosu privatnoga dnevnika i dnevničkoga bloga: „[...] i dalje govorimo i pišemo o onomu što nas najviše muči i zaokuplja, a što bi, bez prevelike banalizacije, svoj sažetak moglo naći na polju ljubavi, smrti, međuljudskih odnosa ili nalaženja vlastitog mjesta pod društvenim suncem” (Bukvić 2008: 44).

2. Spomenar – pristupi žanru

Spomenarom se kao specifičnim žanrom u hrvatskoj znanosti najsustavnije bavila Mirjana Duran⁶ (2003; 2004) koja ga, uz dnevničke zapise, djevojačke rukopisne pjesmarice i leksikone, promatra unutar mladenačke supkulture⁷ kao oblik onoga što naziva tzv. kolektivnim stvaralaštvom⁸ (2009: 175). Tumači ih u okviru razvojne psihologi-

³ Za moguću klasifikaciju spomenarskih upisa vidi Duran 2003; 2004.

⁴ Poveznice na izvore nalze se u popisu internetskih izvora.

⁵ Jedan od blogova donosi opis: „Ja sam jedna blesava tinejdzerka, koja nezna sta bi s životom. Ovaj blog je napravljen u trenutku velike zbuđenosti i razocarenju tako da se nemojte cuditi kojekakvim glupostima. Svi me pitaju tko sam, odkud sam. Evo, zivim u zagrebu, zovem se nije bitno kako, a tko sam??? E pa to ni sama neznam.” <https://blog.dnevnik.hr/tinejdzerskizivot>.

⁶ Mirjana Duran (2004) u svojoj studiji nudi uvid u promišljanje spomenara u međunarodnim okvirima. Upućuje tako na sličnosti hrvatskih spomenara sa sličnim tvorevinama na engleskom (*autograph book, memory book*), njemačkom (*Poesiealbum, Stambuch*) i ruskom (*al'bom pesennik, rukopisni shko lny al'bom*) govornom području te pokazuje strukturno-sadržajne sličnosti među sličnim pojavama u drugim zemljama.

⁷ U okvirima mladenačke (sup)kulture izraelske su albume (*autograph books*), slične našim spomenarima, 80-ih godina 20. stoljeća iščitavale Hanna Herzog i Rina Shapira (1984; 1986) pokazujući kako upisi otkrivaju adolescentski odnos prema društvu i kulturi, društvenim vrijednostima i normama te promjenama koje su rezultat različitih društvenih i političkih okvira. Rukopise autorice promatraju kao oblik društvene interakcije. Slični su godišnjacima, a nastajali su u tranzicijskim periodima (završetak osnovne i/ili srednje škole, prijelaz u novu sredinu...).

⁸ Duran ne objašnjava što podrazumijeva pod terminom *kolektivno stvaralaštvo*. Termin je problematičan jer u osnovi pretpostavlja kolektivističku koncepciju „prema kojoj je udio pojedinca u stvaranju književnih tvorevina nebitan, ali bi zato odsudna bila uloga kolektiva odnosno naroda” (Kekez 1998: 141). Kolektivističku koncepciju zastupaju Jakobson i Bgatirjov (1929) u ranije spomenutu članku, a pristup je potenciran u *kontekstualnoj folkloristici* američkih folklorista

je ističući važnu razvojnu funkciju koju ti žanrovi imaju za supkulturnu skupinu koja ih njeguje (dominantno djeca i mladi) te supkulturu djece i mladih promatra kao „latentni mehanizam socijalizacije” (Duran 2010: 97). Oslanjajući se na teoriju psihologa Lava Vigotskoga, Duran pokazuje kako različite kulturalne tvorevine materijalne i duhovne kulture aktivno sudjeluju u oblikovanju pojedinca i u njegovu emocionalnome razvoju.

U američkoj se folkloristici tekstovima koji odgovaraju spomenarskim upisima pristupa najčešće unutar koncepta dječjega folklor (usp. Bronner 1988; Sutton-Smith et al. 1999; Tucker 2008). Spomenarima odgovaraju tzv. *autograph albums*⁹ (rukopisni djevojački albumi), a uglavnom se znanstveni interes usmjerava na rimovane tekstove u albumima (*autograph rhymes*) (usp. Sullivan 1999; Tucker 2008) koji se proučavaju u okviru dječje poezije. Dječje rime upisivane u rukopisne albume imaju velike sličnosti sa spomenarskim tekstovima: naglasak se stavlja na prijateljstvo i sjećanje, često se parodiraju postojeći stihovi, prepisivanje je slobodno i otvoreno intervencijama.

Promatrajući spomenar u okviru tradicije spontane kulture¹⁰ djece i mladih, Mirjana Duran ga s jedne strane promatra na istoj razini s rugalicama, brojilicama, dječjim igrama i sličnim manifestacijama (dječjega) folklornoga stvaralaštva, a s druge strane spomenar izjednačuje s rukopisnim bilježnicama (djevojačkim albumima), djevojačkim ljubavnim stihovima, uličnim grafitima i slično.¹¹ Nedosljednost koja je očita u smje-

(Robert A. Georges, Alan Dundes, Dan Ben-Amos, Roger D. Abrahams) koji na folklor primjenjuju koncepte zajedničkoga stvaranja i zajedničkoga ponovljenoga stvaranja (usp. Ben-Amos 2010) te u istraživanjima folklor naglasak stavljaju na izvedbu u kontekstu, na komunikacijski proces. Kritiku pristupa iznio je Josip Kekez u svojoj studiji o usmenoj književnosti (1998: 140–146), a na nedostatke isključivoga promatranja folklor u kontekstu upozorila je i Maja Bošković-Stulli (1978b: 15–16).

⁹ Rukopisni djevojački albumi urbane su provenijencije, imaju višestoljetnu tradiciju, a Simon J. Bronner smješta ih na njemačka sveučilišta 15. stoljeća. U viktorijansko su doba rukopisni djevojački albumi bili znak viktorijanske otmjenosti, a u kasnom 19. stoljeću upisivanje u albume postaje dijelom dječjih aktivnosti da bi se tek u 20. stoljeću proširilo među školskom djecom (usp. Bronner 1988: 83). O popularnosti i važnosti rukopisnih djevojačkih albuma u viktorijansko doba te njihovu mjestu u djevojačkoj svakodnevnici pisao je Robert P. Stevenson (1984). O istraživanju djevojačkih albuma u ruskoj književnosti vidi Duran 2004: 547–549.

¹⁰ Duran objašnjava kako se pod terminom *spontan* „razumijevaju usmeni, masovni kulturni ‘tijekovi’, sjedinjeni obilježjima kao što su nesankcioniranost ‘odozgo’, neelitnost, spontanost te neprofesionalno okruženje (u pravilu) nastanka i razvoja” (Duran 2009: 179). Čini mi se kako svako kulturno djelovanje u određenoj mjeri podrazumijeva smislen, ciljani rad pa spontanost u ovome kontekstu treba promatrati u smislu poticaja koji ne dolazi odozgo, nije formaliziran i visokoinstitucionaliziran (kao npr. za oblikovanje kanona). Spontanost u tome smislu ne isključuje organiziranost jer tvorevine koje se promatraju u okviru spontane kulture (npr. ovdje analizirani spomenari) funkcioniraju unutar jasno postavljenih pravila.

¹¹ Duran piše kako u hrvatskoj znanstvenoj misli postoji praznina kada je riječ o proučavanju dječjega folklor i komentira nezainteresiranost znanstvene zajednice za naznačenu tematiku: „Teoretičari i istraživači *usmene književnosti*, bilo da su usmjereni na istraživanje folklor kao performancije ili samo na realizaciju riječima, zaobilaze ove produkte dječjeg kolektivnog stvaralaštva. *Stihovi izazivanja i rugalice* prolaze još gore. Na njih se gleda samo kao na negativnu pojavu, kao

štanju žanra s jedne strane uz usmenoknjiževne manifestacije, a s druge strane uz ono što bismo prije mogli nazvati pučkim i/ili popularnim pokazuje složenu problematiku žanrovskoga određenja spomenara. Cilj je ovoga rada doprinijeti razjašnjavanju naznačene problematike izdvajajući one osobine koje spomenar dijeli s pučkim književnim tvorevinama, a koje onda mogu pomoći u preciznijem definiranju žanra spomenara i njemu sličnih ostvarenja.

Karakteristike spomenara koje Duran apostrofira u svojoj studiji (2003: 16), ređom „anonimnost stvaralaštva; sinteza i cjelovitost; promjenjivosti; mnoge varijante neke tvorevine; usmeno prenošenje; inovacije i reinterpretacije”, a koje su u određenoj mjeri zabilježili i strani autori koji su proučavali slične sadržaje (npr. Saphira i Herzog 1984; Bronner 1988; Sullivan 1999), osobine su koje je Divna Zečević (1978; 1988) prepoznala kao osobine pučke književnosti i primarna obilježja pučkih rukopisnih pjesmarica (usp. Zečević 1988). Inovaciju („inovacije i reinterpretacije”) koju Duran povezuje uz spomenarske tekstove (Duran 2003: 16–17) treba uzeti oprežno jer u spomenarskim okvirima ne možemo govoriti o inovativnosti onako kako je razumijemo u književnosti od romantizma naovamo. Takav koncept inovativnosti stran je poetici usmenoga i pučkoga, a i u trenucima kada u spomenarskim upisima imamo otklon od uobičajenih fraziranja, taj je otklon uvijek u okviru poetike sličnoga i ne može se promatrati kao iskričaj individualnoga izričaja. Svaki je upis unaprijed određen funkcijom, formom i izrazom i na toj je razini visoko standardiziran, formulativan. Dakle i kada djeluje da je riječ o inovativnome upisu, on u pravilu nije takav, a nije takav ne nužno zato što upisivač nije u stanju iznjedruti inovativnu sliku, nego zato što svaki upis mora biti prepoznat kao spomenar, kao osobit tip upisa koji je usmjeren prema primatelju, a ne prema upisivaču. U tome smislu okrenutost prema

na oblik verbalne agresije, kao na nešto što treba iskorijeniti.” (2003: 12). Pitanje je koji to folkloristički tekstovi promatraju rugalice kao negativnu pojavu koju treba iskorijeniti, kako piše Duran. Autorica pritom potpuno ignorira istraživanja Nikole Bonifačića Rožina (1963), Tvrtka Čubelića (1970), Josipa Kekeza (1993; 1996) i niza drugih autora među kojima treba izdvojiti rad Elly Bašić (npr. Bašić 1958; 1972), koje Duran ne uključuje u svoju studiju i procjenu istraživanja dječjega stvaralaštva u hrvatskoj folkloristici. O vrijednom doprinosu Elly Bašić, koja je u svojem istraživačkomu radu „anticipirala koncepte koji će se aktualizirati mnogo godina kasnije, prije svega u inozemnoj znanstvenoj produkciji” (Marković 2009: 260), u proučavanju dječjega stvaralaštva vidi detaljno u radu Jelene Marković (2009: 259–261).

Zanimanje je postojalo, tema dječjega folkloru detektirana je, ali se njome nije bavilo sustavno i nije pobuđivala jednak znanstveni interes kao neke druge, na književnoznanstvenoj ljestvici povlaštene, teme. Detaljno i pregledno o istraživanju usmenosti pisala je Marijana Hameršak. Ona pokazuje kako je dječji folklor, istina, imao status rubne književne teme, da bi se krajem 70-ih godina 20. st., a u duhu promjene znanstvene paradigme, pojavio interes za proučavanjem dječjega folkloru (2009: 233–236). Ipak istraživanja dječjega folkloru nisu bila sustavna.

Svakako je u ovom kontekstu važno primijetiti kako je još Antun Radić u svojoj *Osnovi* prepoznao dječje igre kao važan segment narodnoga života i običaja te je dao upute za njihovo prikupljanje, što je rezultiralo većim brojem zapisa dječjega folkloru u *Zborniku za narodni život i običaje* (više u Nikolić 2018: 42–43).

drugome ne teži plijeniti pozornost zauzimajući središnje mjesto na stranicama spomenara. Upravo je ta razina usmjerenosti na drugoga ono što spomenar čini bližim poetici pučkoga.

U tom je kontekstu dragocjen i uvid Pavla Pavličića o razlici pučke i popularne književnosti¹² (Pavličić 1987; 2017), a odnosi se na autorsku poziciju. Pavličić dobro prepoznaje različitu ulogu autora u pučkoj i popularnoj književnosti, odnosno njegov fleksibilan status u pučkoj književnosti, svojevrsnu autorsku anonimnost, te čvrst status autora u popularnoj književnosti. Na tome je tragu tumačenje pučke kulture kao one koja je usmjerena prema drugome, prema zajednici, a popularne kao one usmjerene na sebe. Okrenutost prema sebi podrazumijeva inzistiranje na autorstvu, na pečaćenju proizvoda vlastitim potpisom, a mogućnost autorske anonimnosti izlazi izvan okvira njezina svjetopogleda.

Srodnost spomenara s pučkom književnosti prepoznala je Maja Bošković-Stulli (2011: 499), ali je ipak istaknula da oni, kao i grafiti i epitafi, ne pripadaju pučkoj književnosti. Spomenarski tekstovi, ali i spomenar u cjelini (kao rukopisna bilježnica), u više su aspekata bliski pučkoj poetici. Važno je napomenuti kako to ne znači da se oni trebaju svrstati u skupinu pučkih žanrova, ali se svakako mogu promatrati u okviru pučke poetike jer se tim teorijskim okvirom mogu uspješno opisati njihove značajke i upotpuniti dosadašnje spoznaje o žanru spomenara.

Spomenar kao žanr ostvaruje se u dvjema dimenzijama: u svojoj predmetnoj pojavnosti – spomenar kao predmet, odnosno kao rukopisna bilježnica te spomenar kao tekst, kao spomenarski upis. Mirjana Duran u spomenutoj je studiji detaljno opisala strukturu, sadržaj i tipove upisa te je potvrdila trajnost i stabilnost spomenarske strukture i sadr-

¹² Odnosu pučkoga i popularnoga posvećena su dva broja *Dana hvarskoga kazališta* (2017; 2018) urednika Borisa Senkera i Vinke Glunčić-Bužančić. Pokazatelj je to velikoga interesa koji tema pobuđuje u suvremenim znanstvenim raspravama. U jednome od tekstova Kristina Peternai Andrić donosi pregled promišljanja pojma popularne književnosti i njemu srodnih, bliskoznačnih ili istoznačnih termina (trivijalna, zabavna, pučka književnost...). Rasprave ovoga tipa u hrvatskoj su se književnoj znanosti pojavile 60-ih godina 20. stoljeća među teoretičarima književnosti Viktorom Žmegačem, Zdenkom Škrebom, Franom Petreom i Milovojem Solarom (usp. Peternai Andrić 2018: 153; Duda 2011: 420). Među novijim radovima treba navesti rad Vanje Budiščaka (2015) koji djelokrug pučkoga pozicionira, na tragu Maje Bošković-Stulli, unutar širega područja popularnoga, te rad Pavla Pavličića (2017). Pavličić zaključuje kako su pučko i popularno dva različita fenomena koja pripadaju različitim epohama. Proces demokratizacije književnosti rezultirao je širenjem i općom prevlasti popularne književnosti te smanjenjem djelokruga pučkoga, a onda i njegovim potpunim uzmakom. Međutim Pavličić dobro prepoznaje da ti odnosi nisu jednoznačni i jednostavni: „S jedne strane, nema više puka u tradicionalnom smislu riječi, pa nema ni umjetničkih proizvoda koji bi isključivo njemu bili namijenjeni. S druge strane, sav je naš život, svi mediji, sav način javnog općenja zadobio izrazito pučku crtu, pa zato politička polemika u parlamentu nalikuje kletvama i bajalicama, a zabavna emisija na televiziji veselici u vatrogasnom domu.” (Pavličić 2017: 15). U tom bi kontekstu imalo smisla razgovarati o pučkosti popularne kulture više nego o popularizaciji pučke.

žaja¹³. Govorne poruke, kako Duran naziva tekstove spomenarskih upisa, podijelila je u tri primarne grupe: osobne poruke (netradicionalne), govorne poruke preuzete iz književnosti i tradicionalne spomenarske govorne poruke (2003: 20). Dalje je tradicionalne govorne poruke prema tematskomu kriteriju podijelila u osam skupina, a sve one, s obzirom na odnos prema temi, mogu biti u šaljivoj i ozbiljnoj varijanti: ljubav, prijateljstvo, ti i ja, savjeti, kakvi su muškarci i dječaci, budućnost – sadašnjost – prošlost, pozivi i upute za upis u spomenar te škola (ibid: 22). Slične skupine spomenarskih upisa bilježi Simon J. Bronner (1988: 85) za američke *Autograph books*. Kao najčešće formule Bronner navodi: *remember*¹⁴ (sjeti se), *roses are red*¹⁵ (ruže su crvene) i *when you*¹⁶ (kad budeš)¹⁷ te primjećuje kako su današnji upisi (1990-e) šaljivi i drski, često parodiraju jednostavne rime (1988: 83–84).

Spomenar uz tekstnu dimenziju ima i onu likovnu jer u pravilu svaki upis uključuje i sliku/crtež ili neki drugi tip likovnoga ukrašavanje stranice. Iako je likovna dimenzija spomenara sastavni dio spomenara kao žanra, ovdje ćemo se usredotočiti na tekstualne spomenarske upise te pokušati pokazati bliskost određenih tipova spomenarskih upisa s pučkim pjesmama, ali i upozoriti na neka obilježja pučke književnosti koja možemo prepoznati u žanru spomenara.

3. Između pučkoga i popularnoga

Uz prepoznatljivo spomenarske tekstove (prema klasifikaciji M. Duran tradicionalne spomenarske govorne poruke i osobne poruke), spomenari sadrže i tekstove koji svojim tematsko-motivskim preokupacijama, izrazom i stilskim rješenjima odgovaraju pjesmama bilježenima u rukopisnim (i tiskanim) pučkim pjesmaricama. Djevojačke rukopisne pjesmarice koje je analizirala Mirjana Duran kombiniraju sadržaje različite tematike (Duran bilježi 17 vrsta sadržaja) koji su povezani s emocionalnim razvojem

¹³ Promjene koje su očite kada se promatra spomenar tijekom dužega vremenskoga perioda (Duran ga promatra od kraja 19. st. do suvremenosti) vezane su uz dobnu skupinu kojoj pripadaju vlasnice/vlasnici spomenara i upisivači. Prvu etapu razvoja spomenara možemo načelno odrediti kao vrijeme od kraja 19. st. do Drugoga svjetskoga rata (u spomenarskoj aktivnosti dominantno sudjeluju djevojke koje spomenar čuvaju do udaje), a sadržaji su ozbiljniji, dublji, donose više citata iz književnosti. Druga etapa obuhvaća razdoblje između 50-ih i 80-ih godina, kada spomenar funkcionira kao oblik zabave djevojčica (rjeđe dječaka) viših razreda osnovne škole (od 5. do 8. razreda). Nakon 80-ih dobna se granica spušta za godinu-dvije, a danas ih gotovo ne nalazimo iznad trinaeste godine (usp. Duran 2003: 31).

¹⁴ Primjer: „Remember M / Remember E / Put them together and remember me.” (Brooner 1988: 85).

¹⁵ Primjer: „Roses are red / Violets are blue / Sugar is sweet / And so are you.” (Bronner 1988: 86).

¹⁶ Primjer: „When you grow old and ugly / As some folks do / Remember you have a friend / Who’s old and ugly too.” (Brooner 1988: 89).

¹⁷ Javljuju se još i formule, uglavnom šaljive, koje Bronner klasificira kao *arithmetic* (poruke oblikovane u formi $1 + 1, 2 + 2$), *personally speaking* (često se humoriziraju teme ljubavi i prijateljstva), *giving advice, dated till*, a sve su u varijantama zastupljene i u hrvatskim spomenarima.

djevojaka između 12. i 16. godine starosti (usp. Duran 2010). Riječ je o sadržajima koji su poznati iz rukopisnih pjesmarica iz kojih su se selili i u spomenare, a nakon 90-ih godina 20. stoljeća sele se na blog i *Facebook* (Duran 2010: 100). Kao primjer uzimamo dvije pjesme: *Pet krvavih ruža* i *Žalosni vojnik*.¹⁸

Baladna pjesma *Pet krvavih ruža* zabilježena je u analiziranome korpusu u spomenaru iz 1995. godine, a pjesmu je 1998. godine u spomenar upisala trinaestogodišnjakinja (7. razred). Pjesma se u varijantama pojavljuje u djevojačkim rukopisnim pjesmaricama od 70-ih godina 20. stoljeća, a širila se prepisivanjem iz pjesmarice u pjesmaricu (usp. Duran 2010: 105).

*Pet krvavih ruža*¹⁹

*Živjela je ondje u dolini Drave imala
je oči poput neba plave zaljubljena
mila vesela i sretna u životu svom
vesele snove snila sad veselo žuri
cio ovaj dan jer je njenom dragom
danas rođendan. Zadrhtala sretno
za trenutak na uskom pločniku
kraj njegova stana tad izađe mladić
lijep kao prvog dana tad potrči
smjelo u zagrljaj njemu al u jednom
času kočnica se prenu. Al' kasno
mladić viknu pazi jer njegovu dragu
tad auto zgazi a mladić se pita
što mu život pruža bezbroj pustih
snova i PET KRVAVIH RUŽA!!*

Pjesma tematizira prepoznatljivu baladnu temu nesretne ljubavi, a jezično-stilski repertoar preuzima iz pučke književnosti. Tragedija susreta zaljubljenika smještena je u suvremen urbani prostor ocrtan detaljima: pločnik, stan, auto, kočnica. Nizanje detalja iz životne svakodnevice odgovara pučkomu postupku detaljiziranja. Divna Zečević kao tipično obilježje pučkih pjesama prepoznaje „nepredvidivo miješanje emotivnog svijeta i svakodnevnog, realnog, banalnog” (1971: 25). Emotivna se stanja manifestiraju u nizanju detalja iz svakodnevice, tragedija (smrt) se u pjesmi realizira u sudaru snažnih emocija i svijeta realnosti, a svakodnevni se događaj izdiže na razinu slučaja. Tragedija je dodatno podcrtana kontrastom emocionalnih stanja opisanih na početku (veselje, sreća, radost) i na kraju pjesme (smrt, pusti snovi).

¹⁸ Obje su pjesme zabilježene u spomenarima koji su poslužili kao istraživački korpus, stoga izdvajamo upravo ova dva primjera. Svi primjeri u radu donose se bez intervencija u tekst, onako kako su zabilježeni u spomenarima.

¹⁹ Nadnevak je spomenarskoga upisa 27. ožujka 1998. Pjesmu možemo pronaći na (tinejdžerskim) blogovima u raznim varijantama, a često je popraćena sentimentalnim komentarima. Vidi: URL 5, URL 6, URL 7. Osim na blogovima pjesma se širila i *Facebookom*, gdje se donosi u kategoriji sentimentalnih iskaza (URL 8), ali i horor priča (URL 9).

U rukopisnim se pjesmaricama, a kasnije na blogovima i *Facebooku*, prenosila i pjesma *Žalosni vojnik*, također zabilježena u analiziranim spomenarima. Tematika iz vojničkoga života bila je popularna u pučkim rukopisnim pjesmaricama, a i danas su pjesme ovakve tematike dio usmenoga repertoara kazivačica i kazivača.²⁰

*Žalosni vojnik*²¹
Ja na straži prva
smjena ni drage ni pisma
nema. Jednog dana pismo
stiže da mi draga teško diše
ja upita kapetana na osustvo
5, 6, dana. Kapetan je dobar
bio na osustvo me pustio.
A ja pođo od vojnice svojoj
dragoj do bolnice na bolnici
bjela vrata to su vrata
moga zlata. Ja u nutra nitkog
nema sestra krevet sprema
ja zapita draga sestru jeli
zlato još bolesno tvoga zlata više
nema prekrila ga crna zemlja.

Svijet je ove pjesme također ostvaren prepletanjem emocionalnoga svijeta i elemenata svakodnevnoga, banalnoga. Elementi iz svakodnevice imaju u pučkim pjesmama funkciju osiguravanja „istinitosti” pa je i ovdje nizanje detalja iz životne stvarnosti moguće čitati kao osnovnu težnju vjerodostojnoga prijenosa događaja u pjesmu/priču. Naglasak je na događajnosti, na „pripovijedanju” tragedije.

Oba odabrana primjera, i pjesma *Pet krvavih ruža* i pjesma *Žalosni vojnik*, prenose se bez naznake autora te postoje u varijantama. Razlike među varijantama odnose se na upisivanje detalja iz vlastita života u pjesmu (ime, prostorno određenje i sl.) te na izostavljanje pojedinih riječi ili stihova i prošireni završetak.²² Varijabilnost spomenarskih upisa, njihovo širenje u znaku upisivačke, prepisivačke i dopisivačke djelatnosti, u osnovnim

²⁰ U okviru terenskoga istraživanja provedenoga u zapadnoj Slavoniji 2007. godine prikupljene su i pjesme baladne tematike koje nose prepoznatljiva obilježja pučke pjesme, a dio su usmenoga repertoara kazivačica Marije Škorvaga (rod. 1945. godine) i Marije Petrić (1939–2019). Pučke pjesme kao sastavni dio usmenoga repertoara suvremenih kazivačica i kazivača potvrđuju i studentska terenska istraživanja provedena u okviru Katedre za hrvatsku usmenu književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

²¹ Pjesma je donesena onako kako je zapisana u spomenaru. U spomenar iz 1995. godine upisala ju je dvanaestogodišnjakinja, a upis je datiran 20. ožujka 1998. I nju u varijantama možemo pronaći na blogovima i na *Facebooku*. Vidi: URL 1, URL 2, URL 3, URL 4.

²² Primjeri varijanata: *Zivjela je ondje, u dolini Save. [...] Na cesti sad leži uz rasuto cvijeće, njen divan san, ostvarit se neće. Sad se mladić pita, sto mu život pruža, voljenu mrtvu djevojku i 5 krvavih ruža!!!* (URL 6); *Ja upitah casnu sestru / gdje su vrata mojeg zlata. / Nema vise tvoga zlata / prekrila je crna zemlja. // Ja otidoh do grobnice / svojoj dragoj do zemljice. / Na zemljici sitno pise*

je crtama prepoznala i opisala Mirjana Duran (2003; 2004). Njihovo postojanje odgovara onome što je Divna Zečević (1986; 1988) zabilježila uz pučke pjesmarice – pjesme se prepisuju iz rukopisa u rukopis te njihovo trajanje možemo pratiti u varijantama, a rukopisi postaju „nosioci varijanata u pučkoj književnosti” (Zečević 1986: 21). Slobodni prijepisi i prijenosi spomenarskih tekstova, kao i autorskih tekstova (dominantno stihova i/ili aforizama), pretpostavljaju specifičan odnos prema kategoriji autora, odnos kakav je karakterističan za pučku književnost.²³ Autorstvo u tome kontekstu nije doživljeno kao čvrsta kategorija, a fluidnost autorske pozicije direktno se preslikava na status teksta i ideju teksta kao originalne, nepromjenjive i neponovljive činjenice. To znači da se autorski tekstovi slobodno preuzimaju, variraju, prilagođavaju pa u spomenarima imamo brojne stihove autorske književnosti, uz često ispuštanje podatka o autoru.

Forma je spomenarskih iskaza uglavnom stihovana s prepoznatljivim formulama, a iskazi nisu odraz proživljenoga iskustva, nego univerzalne potrebe mladih, dominantno djevojčica, da vlastita iskustva prepoznaju u emocionalno snažnim pričama. Spomenarski zapisi međutim pokazuju kako kod upisivača ne postoji svijest o tekstnome jedinstvu. Tekst se dakle ne doživljava kao umjetnička činjenica predstavljena u svojem formalnom i sadržajnom jedinstvu. Spomenarski zapisi pjesama *Pet krvavih ruža* i *Žalosni vojnik* pokazuju kako se pjesma doživljava kao priča kojom se prenosi tragičan sadržaj, a nije bitan način kako je ona oblikovana, odnosno njezino stihovno ustrojstvo: *Živjela je ondje u dolini Drave imala / je oči poput neba plave zaljubljena / mila vesela i sretna u životu svom / vesele snove snila sad veselo žuri [...].* Ovakav zapis upućuje na činjenicu da se pjesma vjerojatno prenosi usmeno jer se rima u usmenome izgovoru zadržava (teško ju je ne čuti kao ritmotvorni element pjesme), ali se ne prepoznaje u zapisu koji krši granicu stiha. Na isti se način ruše osmerački stihovi pjesme *Žalosni vojnik* u kojoj se, također narušavanjem granice stiha, vizualno gubi jednostavna parna rima: *Ja na straži prva / smjena ni drage ni pisma / nema. Jednog dana pismo / stiže da mi draga teško diše / ja upita kapetana na osustvo / 5, 6, dana. Kapetan je dobar / bio [...].* Duljina retka, odnosno način zapisa pjesme u spomenar, ovisi o širini/formatu spomenarske stranice, a ne inzistira se na stihovnom ustrojstvu. Razina formalnoga oblikovanja teksta i čuvanja tekstovnoga jedinstva nije važna upisivačima u spomenar jer je fokus na sadržaju, na poruci koja se, kako je ranije navedeno, slobodno prilagođava individualnim potrebama. Forma teksta važna je isključivo na razini uređenja spomenarske stranice, ukrašavanja i uređivanja teksta s ciljem da se lijepo sročena poruka primjereno ukrasi kako bi odgovarala primarnoj funkciji spomenara.²⁴

/ meni drage nema vise. // Na grobnici Zumbul cvjeta / umrla je ovog ljeta. / Na grobnici cvijeće vene / umrla je sve zbog mene!! (URL 1; URL 2).

²³ O kategoriji autorstva u pučkoj književnosti detaljnije u Tomašić Jurić 2014: 27–37.

²⁴ U starijim je zapisima forma dosljednije slijeđena uglavnom zato što su pjesme doslovno prepisivane iz priručnika kao što je onaj Marije Kumičić (1896). U brojnim prepisivanjima iz pjesmarice u pjesmaricu, spomenara u spomenar, a onda i usmenim prijenosom, stih kao oznaka formalnoga jedinstva polako se gubio i ovisio je o sluhu upisivača.

Književni tekstovi uneseni u spomenar postaju dijelom spomenara te gube status originalne književne činjenice – slobodno se prenose, prepisuju, mijenjaju te postaju dijelom spomenarske tradicije.²⁵ Odabir književnih fragmenata koji se unose u spomenar odraz je lektire upisivača²⁶, ali i svih ranijih spomenara iz kojih se tekstovi preuzimaju. Tako se u spomenarima kumuliraju (u slobodnim prijepisima) stihovi Preradovića, Šenoa, Jorgovanića, Trnskoga, Cesarića, Matoša i drugih popularnih književnika.²⁷ Zanimljiva je u tome kontekstu priređivačka pjesmarica Marije Kumičić *Za spomenar. Mudre izreke iz naše književnosti* (1896) u kojoj Kumičić okuplja omiljene književne fragmente popularnih književnika primjerene za spomenarski upis, a svoju motivaciju otkriva u uvodnome obraćanju čitateljima: „Evo Ti, draga mladeži, miomirisna cvijeća, sakupljenih po rosnih livadah i bujnih cvjetnjacih prostrane naše domovine. U tih ćeš stihovih naći sve, što želiš kazati milom kojem biću na najljepši način. [...] pa našav po volji, uberi cvietak iz ove knjižice i presadi ga na milu spomen u ponudjeni Ti spomenar.” Zbirka funkcionira kao pravi pučki priručnik, kao praktična pjesmarica u kojoj su okupljeni tekstovi za koje sastavljačica procjenjuje da su korisni ciljanim recipijentima, ovdje konkretno mladeži.

Način na koji se doživljava spomenarski tekst ogleda se i u snažnim emocijama koje se tekstem komuniciraju. Emocionalni sloj pjesme odgovor je na pretpostavljene čitateljske potrebe i potrebe upisivača koji tekst usmjerava na drugoga, na vlasnika spomenara koji je sugovornik u ovoj književnoj komunikaciji. Sentimentalna dimenzija prisutna je kod oba sudionika spomenarske komunikacije, a podržava je emocionalni sloj tekstova. Uspjeh te komunikacije podržava isti estetski kod (doživljaj estetskoga) adresanta i adresata poruke. Estetska relevantnost tih tekstova razumljiva je iz perspektive primatelja poruke, oni su relevantni kao estetski fenomen za sve sudionike spo-

²⁵ Kalashnikova (2001, prema Duran 2004: 549) bilježi da su se i u ruske rukopisne pjesmarice i albume često unosili književni tekstovi, ali slobodno, prema sjećanju.

²⁶ Primjer upisa iz 1917. godine (spomenar iz 1916): *U sreći nema sutrašnjega dana / u nje nema jučerašnjega; ona ne / spominje prošlosti ne misli na / budućnost; njezino je ono, što je / sada, i to ne u dnevnu, već u – / trenutku.* – /Turgenjev/; *Nema većih boli – / nego sječať se sretnih / vremena u nevolji. /Dante/* (spomenar iz 1916); *Žića knjiga još l' je ova bjela / Zlatan rub tek mladosti je kruni / Ta kad jednom se napuni / Da za naslov ne bude Te strah. /Preradović/* (spomenar iz 1924). Zanimljivo bi bilo na temelju spomenarskih upisa preuzetih iz književnosti analizirati čitateljske preferencije i pjesnički kanon koji se u poluformalnim uvjetima oblikovao, a zrcali se na stranicama spomenara. Brojni su autorski tekstovi i danas dio usmenoga repertoara kazivača, što potvrđuju studentska terenska istraživanja Katedre za hrvatsku usmenu književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

²⁷ O koncepciji pučkih pjesmarica i načinu na koji se raznorodni tekstovi uklapaju u pučku poetiku vidi Tomašić 2016.

menarskoga upisivanja kao književnokomunikacijskoga procesa. Estetska relevantnost spomenara uključuje ne samo razinu teksta, nego jednako i razinu spomenara-predmeta. Ukrašene stranice spomenara ukoričene u bilježnicu koja je često pomno birana baš za tu svrhu imale su za vlasnika spomenara i sentimentalnu i estetsku vrijednost.

Pitanje estetske relevantnosti kao važno pitanje u promišljanju povijesti književnosti otvara Divna Zečević kada kritički primjećuje da je „bavljenje usmenom književnošću dovelo u pitanje vrijednosni kriterij o unikatnoj neponovljivosti književnog djela” (1991: 21) te nastavlja: „Formule i klišeji pučke književnosti, koja je po svojoj prirodi pisana i širi se pisanim odnosno tiskanim putem, također postavljaju pitanje o dosegui i valjanosti književno-vrijednosnog kriterija kao i granica što se smatra književnim” (Zečević 1991: 22).

Spomenari su za mnoge generacije bili način komunikacije kojom su se posredovale i književne informacije. To osobito vrijedi za spomenare nastale do kraja prve polovice 20. stoljeća jer je kod tih generacija, kako bilježi Duran (2004: 542), viša dobna granica vlasnica spomenara (djevojke su ih čuvale do udaje) i sadržaji su ozbiljniji. Upisi preuzeti iz književnosti, kao i pučke pjesme preuzimane iz rukopisnih pjesmarica, za široke su slojeve, uglavnom mladež, učvršćivali književni kanon i imali funkciju oblikovanja književnoga ukusa. Tekstovi spomenara redom su prožeti snažnim emocijama, bilo da su one vezane za ljubav, vjeru ili domovinu. Pristup tekstu određuje snažna emotivna angažiranost, a na formalnoj je razini važna uloga rime. U spomenarskim se tekstovima snažne emocije manifestiraju u žanru klasične ljubavne lirike te u prepoznatljivoj baladnoj tematici (zabranjena ljubav, smrt zaljubljenika, samoubojstvo zbog ljubavi). Upisivačica/upisivač ne identificira se sa sadržajem, nego s emocijom koja je univerzalna. Odnos prema tekstu nije osoban, nije proživljen.²⁸ Spomenarski je upis/tekst žanr sa svojim zakonitostima. Dijelovi su spomenarskoga upisa, uglavnom početci i završetci ali i cijeli tekstovni iskazi, formule,²⁹ a cjelovit je upis jasno određen funkcijom,

²⁸ Kada uzmemo u obzir da se dobna granica vlasnica spomenara i upisivača znatno pomiče u odnosu na 19. i prvu polovicu 20. stoljeća, možemo pretpostaviti da su prepoznatljive spomenarske manifestacije ljubavi u ranijih generacija mogle imati i iskustvenu dimenziju osobne proživljenosti (na određenoj razini), dok se ta razina emocionalne angažiranosti ne može očekivati kod mlađih generacija koje spomenare pišu u osnovnoj školi. Duran bilježi kako spomenari sadrže „i vrlo refleksivne govorne poruke, zgusnuta sadržaja, s težinom mudrosti. Ovakve poruke osobito vole adolescenti, a oni mlađi rado ih prepisuju tek naslućujući njihovo značenje” (2004: 541).

²⁹ Primjeri uvodnih formula: *Spomen!*; *U spomen!*; *Za spomen!*; *Spomenar!* (spomenari iz 1916. i 1924); *Spomen tebi*; *Spomenar tebi*; *Spomenar!* (spomenari iz 1994. i 1995). Završne formule: *U vijenac uspomena upisala ti tvoja /ime/*; *Za ugodan sjet od/na /ime/*; *Sjećaj se češće u životu Tvoje /ime/*; *Za ugodan spomen od vjerne Ti /ime/* (spomenari iz 1916. i 1924); *Za uspomenu i duga nezaboravna sjećanja od /ime/*; *Za dugo i lijevo sjećanje od /ime/*; *Za dugu uspomenu od /ime/* (spomenari iz 1994. i 1995). Cjeloviti tekstovi koji funkcioniraju kao formule često su autoreferencijalnoga karaktera: *Ja ostavljam / Spomen mali / Al je vrijedan / Al je slavni / Kad me sudba / Ugrob krene / Nek vam bude / Mjesto mene.* (upis datiran 1922; spomenar iz 1916); *Spomenar mi Tvoj se ne da, / Unj da metnem ime svoje, / Ali drugo a ne ovo, / Jesu sada želje moje. // U tvom*

stilom, formom obraćanja. Emocionalna angažiranost uglavnom se osigurava ljubavnom tematikom (koja uključuje i temu smrti), ali i domoljubnom i vjersko-moralnom.³⁰

Osobine pučke poetike prepoznajemo u odnosu prema tekstu (prepisivanje, dopisivanje, prilagođavanje, nepoštivanje formalnih zadataki); u odnosu prema autorstvu koje u svijesti upisivača u spomenar ne postoji kao čvrsta kategorija pa se imena autora (i kada je riječ o tekstovima preuzetima iz autorske književnosti) mogu izostaviti, kao što se i autorski stihovi mogu donositi u prilagođenome obliku; u emocionalnom angažmanu (inzistiranje na emocionalnoj dimenziji). Tome još treba pridodati podržavanje tradicionalnih vrijednosti i odnosa (domoljublje, religioznost, obitelj, dugovječnost prijateljstva), što je osobito vidljivo u starijim spomenarima, te odnos povjerenja koji postoji između upisivača u spomenar i njegova vlasnika.

Nezaobilazan je i utjecaj popularne kulture na razvoj spomenara. On se očituje u prodoru stihova popularnih pjesama³¹ koji postaju spomenarskim upisom, preko popularnih Disneyevih likova³² do izrezaka iz časopisa koji su se lijepili na stranice spome-

srcu ne u knjizi, / Ime moje nek se krije, / Da ga ni u vel'koj brizi, / Zaboravit moći nije!; U dalekom svijetu / Kad nestane mene, / Tada se sjeti Desanko / Moje uspomene; Kada budeš čitala! / Ova dva tri redka / Znaj da ih je pisala / Tvoja saučenica /ime/ (spomenar iz 1924); Na početku ovog / lista, moje ime / nek ti blista /ime!; Pao vrabac s / mosta za / spomen je / dosta; Daj mi papir / i kap krvi, da / napišem spomen / prvi; Evo sjedoh u fotelju / da ti pišem uspomenu / moje ime baš je lako / / ime/ mene zove / svatko, u /mjesto/ ja / prebivam /prezime/ se / ja prezivam (spomenari iz 1994. i 1995). Posljednja skupina tekstova svojom unutarnjom strukturom određuje mjesto na kojem bi u spomenaru trebala stajati (početak upisa, kraj upisa, ugao stranice), ali taj se redosljed često krši.

³⁰ Domoljubna i vjersko-moralna tematika zastupljena je u starijim spomenarima, a od druge polovice 20. stoljeća naovamo ta se tematika potiskuje, da bi u spomenarima nakon 70-ih bila iznimno rijetka i prepustila prevlast ljubavnoj tematici i tradicionalnim spomenarskim upisima. Primjeri vjersko-moralne tematike: *Vjeruj! jer vjera je temelj / moralna života* (spomenar iz 1916); *U vrtlogu tog života / Tek nas jedna drži nada. / Tamo gore nad oblaci / Da još onaj isti vlada; Nek Ti duša bude čista / Kao što je ljiljan cvijet / Da uzmogneš vidjet Krista / Kad ostaviš ovaj svijet* (spomenar iz 1924). Analiza izraelskih primjera (razdoblje od 1925. do 1980) pokazala je kako je domoljubna i općenito zavičajna tematika, zastupljena u starijim spomenarima (od 30-ih do 50-ih), 70-ih godina ustupila mjesto tematici vezanoj uz školski život, mladost i prijateljstvo (Herzog i Saphira 1986: 111). Neke su promjene sigurno rezultat širih društvenih promjena i dobne strukture upisivača, ali kao važan faktor svakako treba uzeti i konkretno društveno-političko okruženje unutar kojega nastaju upisi.

³¹ Stihovi popularnih uglazbljenih pjesama ovise o vremenu nastanka spomenara i oni uglavnom prate generacijske tijekove. Njihov upliv na stranice spomenara od 1980-ih primjećuju i Herzog i Saphira (1986: 112).

³² Jedan je od najpopularnijih Disneyevih likova Mickey Mouse. On se, uz likovnu realizaciju (najčešće u kombinaciji s flomesterima), upisao i u spomenarske tekstove. Npr. *Na otoku Tiki Taus / rodio se Miki Maus / i njegova Mini žena / evo tebi uspomena* (varijanta završetka: *i njegova Mini / to su ljudi vrlo fini*). Varijanta spomenarskoga upisa donosi lik Petra Pana: *Na otoku Petar Pan rodio / se Sandokan, i njegova žena / Marijina koja voli Sandokana* (spomenar iz 1994).

nara. Međutim sve to okupljeno na stranicama spomenara prestaje biti dijelom primarne kulture i postaje svojevrsni *bricolage*³³ oblikovan uključivanjem tekstova različite provenijencije – od usmenoknjiževnih (najčešće poslovičnih), pučkih, tekstova autorске (umjetničke) književnosti do tekstova i proizvoda popularne kulture.

Spomenari se, pomičući dobnu granicu vlasnika i upisivača, sve više približavaju poetici popularnoga.³⁴ Noviji spomenari donose manje ozbiljne sadržaje, dok je ozbiljnija, dublja problematika vezana uglavnom za ljubavne baladne teme te refleksije vezane uz prolaznost mladosti.³⁵ Iako se zadržava osnovna struktura upisa teksta na bijeloj stranici (često uz crtež), primjećuje se, osobito nakon 80-ih godina 20. stoljeća, svojevrsno razvodnjavanje spomenarske strukture i spomenarskih upisa. Razlog je tomu s jedne strane niža dobna granica upisivača koju je u analizi spomenara opisala Mirjana Duran (2003; 2004) (dobna se granica spušta od mladenačke dobi u starijim spomenarima do nižih razreda osnovne škole u spomenarima novijega datuma), a s druge strane ucijepljenost u popularnu kulturu i nove medije koji sa sobom donose nove oblike komunikacije i izmijenjeno poimanje prijateljstva i realnosti. Promjene koje se od 80-ih primjećuju u spomenarskim upisima i sličnim sadržajima (*autograph books*) rezultat su društvenih promjena koje osiguravaju jačanje individualizma i privatne sfere, odnosno promjena koje rezultiraju okretom od kolektivismu prema individualizmu (Herzog i Saphira 1986: 113–114, 119).

Koncepcija tradicionalnoga spomenara prelaskom u novi medij nije mogla ostati netaknuta jer s jačanjem kapitalističke ideologije i tržišne proizvodnje na koju se oslanja popularna kultura (usp. Kolanović 2011: 47) više nije bilo prostora za oblikovanje sadržaja koji počivaju na ideji trajnosti i temelje se na intimnome upisivačkome procesu koji zahtjeva vrijeme i posvećenost. Dok je tradicionalna pučka kultura osiguravala taj

³³ Termin koristimo u općem značenju uporabe različitih izvora, tekstova, kulturnih kodova koji se koriste za stvaranje novoga značenja.

³⁴ Termin *popularno* može se, kako navodi Antony Easthope oslanjajući se na Raymonda Williamsa, odrediti kao: *popularno* u smislu svidanja velikome broju ljudi, *popularno* unutar opreke visoke i popularne kulture, *popularno* u smislu kulture koju su ljudi stvorili sami za sebe i, kao protudefinicija posljednjemu, *popularno* kao oznaka masovnih medija koji su ljudima nametnuli komercijalnim interesima (Easthope 2006: 222). Stuart Hall (2006) popularnu kulturu definira unutar antagonističkoga odnosa prema dominantnoj kulturi. Slično Hallu, i Fiske primjećuje važnost sukoba i borbe između sila dominacije i podređenih u stvaranju popularne kulture jer je popularno „određeno silama dominacije po tome što se uvek stvara kao reakcija na te sile” (Fiske 2001: 56). O odnosu pučkoga i popularnoga vidi detaljnije u Tomašić Jurić 2014: 66–78 te Budiščak 2015.

³⁵ Refleksije na mladost u spomenarskim se upisima često vežu uz povezivanje mladosti i dačkoga doba i takvi upisi sastavni su dio spomenara do najnovijih primjera: *Kad čuješ zvono taj mio glas sjeti se / mene u ovaj čas, sjet se sjeti dačkoga / doba, sjeti se sjeti imena moga. / Zato ti pišem spomen taj, da našem / prijateljstvu ne bude kraj; Ljubi dok si mlada / i dok imaš kada / jer ljubav je slatka / a mladost kratka* (spomenar iz 1994); *Kad vrijeme pritisne mladost / kad prođe životna radost kad tiho / starost stupa sjeti se tada dačkih / klupa, sjeti se onih naših šala / sjeti se naših ideala i znaj da / sjećanje nikad ne vene i pored / toga sjeti se i mene!!!* (spomenar iz 1995).

intimni prostor i uspostavljala relativno stabilna, čvrsta značenja, popularna se kultura s druge strane realizira u dinamičnim kretanjima i stalnoj proizvodnji novih kulturnih značenja. Ona odustaje od tradicionalnih normi i vrijednosti, a prednost daje spektaklu, pružanju zadovoljstva, progresivnosti i kontradiktornosti (usp. Labaš i Mihovilović 2011: 96). Unutar tako postavljenih silnica žanr spomenara prestaje funkcionirati u primarnome obliku te se prilagođava novim zakonitostima masovnih medija i virtualne komunikacije. Prijelaz dijela spomenarskih sadržaja na blog i *Facebook* nije značio zamjenu tradicionalnoga spomenara novim oblikom virtualne komunikacije, nego je u nekim slučajevima bio odraz sentimenta prema prošlosti (prisjećanje na mladost i doba spomenara), a u drugima je značio selektivno preuzimanje sadržaja, mahom baladne tematike, i njegovo premještanje na nove medije koji onda uključuju i drugačiji odnos prema tekstu.

4. Zaključna razmišljanja

Ovaj rad nije imao za cilj napraviti sveobuhvatnu analizu spomenara, nego spomenar promatra u kontekstu pučke poetike. Isto vrijedi i za smještanje spomenarskoga žanra između pučkoga i popularnoga. Problematika odnosa pučkoga i popularnoga vrlo je složena pa je i ovo čitanje tek mogući pogled na naznačenu problematiku. Kako su spomenari u dosadašnjim istraživanjima Mirjane Duran (2003; 2004) detaljno opisani na strukturnoj, sadržajnoj i tematskoj razini te u dijakronijskoj perspektivi, ovaj se rad nije bavio tom problematikom, nego se u analizi usmjerio na specifičnost spomenarskoga žanra s obzirom na elemente pučkoga (status teksta, kategoriju autorstva i percepciju estetskoga). Uvidi koje je donijela Mirjana Duran, a koji su nastali iz pristupa spomenaru u okviru razvojne psihologije, doprinose opisu žanra i razumijevanju psihološke i socijalizacijske dimenzije spomenara koji „zadovoljavaju potrebe koje su vezane s odrastanjem, s razumijevanjem prošlosti i budućnosti, s razumijevanjem kontinuiteta identiteta, ljubavi, prijateljstva” (Duran 2004: 543).

Jedan od mogućih pristupa spomenarima jest u okviru pučke poetike. Teorijski okvir koji pruža istraživanje pučke književnosti pomaže u boljem razumijevanju žanrovskih osobitosti spomenara. Postavljenim se teorijskim okvirom otvara pitanje odnosa pučkoga i popularnoga koje se kao specifičan problem prepoznaje na primjeru žanra spomenara.

Spomenari se više ne pišu jer se potrebe koje su se ostvarivale spomenarom danas djelomično ostvaruju drugim medijima, ali se, kako je navedeno, sele sadržaji spomenara na blogove i *Facebook*. Kao primjer „seljenja” sadržaja uzeli smo baladne pjesme *Pet krvavih ruža* i *Žalosni vojnici*. Pjesme su iz rukopisnih pjesmarica ušle u spomenare, da bi se, pojavom virtualnih oblika komunikacije, premjestile na blog i *Facebook*. Prelaskom u novi medij nastupaju i neke promjene koje se, kada je riječ o *Facebooku*, odnose na fragmentarnost zapisa (često se donosi samo početak pjesme ili pojedini

stihovi) i otvorenost dopisivanju (poticaj korisnika da dopišu stihove koji nedostaju ili napišu drugu varijantu).

Virtualni oblici komunikacije ipak ne mogu potpuno zamijeniti spomenare jer ne nastaju kao odgovor na iste pobude. Teza o sličnosti tradicionalnih spomenara i *Facebooka* na kojoj se često inzistira u medijskome prostoru nije potpuno opravdana jer spomenar i *Facebook*, osim što pripadaju različitim i relativno udaljenim vremenskim periodima, nastaju iz različitih pobuda, odgovaraju na različite potrebe i određuju ih različiti svjetopogledi. Spomenar nastaje iz potrebe ostavljanja traga u vremenu i u intimnom prostoru drugoga, a to čini u okvirima zakonitosti žanra (upis, potpis, tekstni i/ili likovni prilog, emocionalni angažman...). Tome je poprilično udaljena fejsbučna ideja umrežavanja i oglašavanja, koja uvijek podrazumijeva i samopromidžbu jer usmjerenost prema drugome, koju ovdje prepoznajemo kao odraz pučkoga svjetopogleda, pretvara u usmjerenost na sebe i samopredstavljanje (što ovdje čitamo kao doživljaj svijeta u sferi popularne kulture).

Njihova se razilaženja mogu objasniti razlikama između pučkoga i popularnoga. Spomenar se od suvremenih oblika virtualne komunikacije razlikuje i dimenzijom trajnosti, stabilnosti. Spomenari su nastajali kako bi trajali, kako bi bili trag, poveznica s prošlosti i most prema budućnosti. Zamišljeni su, u skladu sa svjetopogledom koji ih oblikuje, kao intimni prostor popunjava glasovima drugih koji su uvijek konsonantni. Virtualni internetski prostori konceptualno ne promišljaju upis sadržaja kroz kategoriju trajnosti pa su i *Facebook* i slične platforme određene više kategorijom promjenjivosti i zamjenjivosti.³⁶ Oni zasigurno ne osiguravaju trajnost upisa na način kako to osigurava klasični spomenar niti im je to cilj. Njihovo je postojanje uvijek sadašnjost, pa i u situacijama kada afirmiraju prošlost (podsjećanja na događaje).³⁷

³⁶ Iako znamo da je digitalni zapis trajan, da ga ne uništava poplava ili požar u arhivu, konceptualno, u ideji nastanka i u načinu na koji se korisnici medija odnose prema informacijama koje dijele preko digitalnih medija, on je puno kraći, ako ne i trenutniji jer ga uvijek zabljeskuju novi sadržaji. Potvrdu tome vidimo i u stalnim službenim upozorenjima na trajnost digitalnoga zapisa. Vjera u trajnost pisane riječi nauštrb digitalnome zapisu dug je, zasigurno, poziciji koju pismo ima u ljudskoj civilizaciji.

³⁷ Ono je uvijek selektivno, predefinirano postavkama sustava, a i kada je u nekoj mjeri personalizirano, personalizirano je uvijek prema tipu korisničkoga profila.

Izvori

- Spomenar iz 1916. godine, Zagreb, privatno vlasništvo
 Spomenar iz 1924. godine, Rijeka, privatno vlasništvo.
 Spomenar iz 1994. godine, Kutjevo i okolica, privatno vlasništvo.
 Spomenari iz 1994. godine, Kutjevo i okolica, privatno vlasništvo.

Literatura

- Abrahams, Roger D. 1993. After New Perspectives: Folklore Study in the Late Twentieth Century. *Western Folklore*, 52 (2/4), 379–400.
- Bašić, Elly. 1958. Brojalica. Melografski problem dječjeg poetskog stvaralaštva. U: *Treći kongres folklorista Jugoslavije* [ur. Miodrag S. Lalević]. Cetinje: Društvo folklorista Crne Gore, 241–253.
- Bašić, Elly. 1972. Zadaci i perspektive u istraživanju dječjeg stvaralaštva. U: *Rad XVII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Poreč 1970.* [ur. Vinko Žganec]. Zagreb: Savez udruženja folklorista Jugoslavije, Društvo folklorista Hrvatske, 411–418.
- Ben-Amos, Dan. 2010. Prema definiciji folkloru u kontekstu. U: *Folkloristička čitanka* [ur. Hameršak, Marijana; Marjanić, Suzana]. Zagreb: AGM, 121–137.
- Bonifačić Rožin, Nikola. 1963. *Narodne drame, poslovice i zagonetke*. Pet stoljeća hrvatske književnosti. 27. knjiga. Zagreb: Zora.
- Bošković-Stulli, Maja. 1978a. Zagrebačka usmena pričanja u prepletanju s novinama i televizijom. *Narodna umjetnost*, 15 (1), 11–35.
- Bošković-Stulli, Maja. 1978b. Usmena književnost. U: Maja Bošković-Stulli i Divna Zečević, *Povijest hrvatske književnosti*. 1. knjiga: Usmena i pučka književnost. Zagreb: Liber/Mladost, 7–353.
- Bošković-Stulli, Maja. 2011. Pučka književnost. U: *Hrvatska književna enciklopedija*, 3, Ma–R [ur. Velimir Visković]. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 499–501.
- Bronner, Simon J. 1988. *American Children's Folklore*. Arkansas: August House Inc., Little Rock.
- Budišćak, Vanja. 2015. Pučka kao popularna književnost: teorijsko razmatranje. *Jat*, 1 (2), 154–169.
- Bukvić, Anda. 2008. Od privatnog dnevnika do dnevničkog bloga. Evolucija žanra. *Književna smotra*, XL, 148 (2), 35–46.
- Čubelić, Tvrtko. 1970. *Usmena narodna retorika i teatrologija*. Zagreb: s. n.
- Duda, Dean. 2011. Popularna književnost. U: *Hrvatska književna enciklopedija*, 3, Ma–R [ur. Velimir Visković]. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 419–421.
- Duran, Mirjana. 2003. *Tradicija spontane kulture djece i mladih. Spomenar i dnevnik*. Jastrebarsko: Naklada slap.

- Duran, Mirjana. 2004. Spomenar – tradicijski žanr spontane kulture djece i mladih. *Društvena istraživanja*, 13 (3), 529–554.
- Duran, Mirjana. 2009. Stvaralaštvo u spontanoj kulturi djece i mladih. *Suvremena psihologija* 12 (1), 175–189.
- Duran, Mirjana. 2010. Od djevojačkih rukopisnih bilježnica do bloga. *Suvremena psihologija* 13 (1), 97–112.
- Easthope, Antony. 2006. Visoka kultura/popularna kultura: *Srce tame* i *Tarzan među majmunima*. U: *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija* [ur. Dean Duda]. Zagreb: Disput, 221–245.
- Fiske, John. 2001. *Popularna kultura*. Preveo Zoran Paunović. Beograd: Clio.
- Hall, Stuart. 2006. Bilješke uz dekonstruiranje popularnog. U: *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija* [ur. Dean Duda]. Zagreb: Disput, 297–309.
- Hameršak, Marijana. 2009. Usmenost za djecu u hrvatskoj etnologiji i folkloristici. *Studia ethnologica Croatica*, 21 (1), 233–254.
- Herzog, Hanna; Shapira, Rina. 1986. Will You Sign My Autograph Book? Using Autograph Books for a Sociohistorical Study of Youth and Social Frameworks. *Qualitative Sociology*, 9 (2), 109–125.
- Jakobson, Roman; Bogatirjov, Pjotr. 2010. Folklor kao naročit oblik stvaralaštva. U: *Folkloristička čitanka* [ur. Hameršak, Marijana; Marjanić, Suzana]. Zagreb: AGM, 31–44.
- Jambrešić-Kirin, Renata. 1997. O višedisciplinarnim uporištima hrvatske folkloristike na rubovima stoljeća. *Narodna umjetnost*, 34 (2), 45–77.
- Kekez, Josip. 1993. *Naizred: Opis i izbor hrvatskih brojljica*. Klek: Galerija „Stećak”.
- Kekez, Josip [prir.]. 1996. *Poslovice, zagonetke i govornički oblici*. Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kekez, Josip. 1998. Usmena književnost. U *Uvod u književnost. Teorija, metodologija* [ur. Škreb, Zdenko; Stamać, Ante]. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 133–192.
- Kolanović, Maša. 2011. *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Kumičić, Marija [prir.]. 1896. *Za spomenar. Mudre izreke iz naše književnosti*. Zagreb: Knjižara L. Hartmana. <https://digitalnezbirke.kgz.hr/?object=view&hash=LKnVU6rbaP>. Pristup 4. prosinca 2020.
- Labaš, Danijel; Mihovilović, Maja. 2011. Masovni mediji i semiotika popularne kulture. *Kroatologija*, 2 (1), 95–122.
- Lozica, Ivan. 1990. Favorizirani i zanemareni žanrovi u usmenoj tradiciji. *Narodna umjetnost*, 27 (1), 111–119.
- Marković, Jelena. 2009. Dječja usmenost i usmenost o djetinjstvu u hrvatskoj etnologiji i folkloristici. *Studia ethnologica Croatica*, 21 (1), 255–284.
- Marks, Ljiljana. 1994. *Vekivečni Zagreb. Zagrebačke priče i predaje*. Zagreb: AGM.

- Marks, Ljiljana; Lozica, Ivan. 2010. FINITIS DECEM LUSTRIS: pola stoljeća folklorističkih (filoloških, etnoteatroloških i njima srodnih) istraživanja u Institutu. U: *Folkloristička čitanka* [ur. Hameršak, Marijana; Marjanić, Suzana]. Zagreb: AGM, 511–540.
- Nikolić, Davor. 2019. *Između zvuka i značenja. Fonostilistički pristup hrvatskim usmenoretoričkim žanrovima*. Zagreb: Disput.
- Pavličić, Pavao. 1987. Pučka, trivijalna i masovna književnost. U: *Trivijalna književnost* [ur. Svetlana Slapšak]. Beograd: Studentski izdavački centar UK SSO, Institut za književnost i umetnost, 73–8.
- Pavličić, Pavao. 2017. Pučka i popularna književnost: jedno ili dvoje? *Dani hvarskog kazališta*, 43 (1), 5–37.
- Peternai Andrić, Kristina. 2018. Skica za pojam popularne književnosti. *Dani hvarskog kazališta*, 44 (1), 152–170.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevce*. Zagreb: Školska knjiga.
- Shapira, Rina; Herzog, Hanna. 1984. Understanding Youth Culture Through Autograph Book. The Israeli Case. *Journal of American Folklore*, 97 (386), 442–460.
- Stevenson, Robert. P. 1984. The Autograph Album: A Victorian Girl's Best Friend. *Pennsylvania Folklife*, 34 (1): 34–43.
- Sullivan, Charles W. 1999. Songs, poems, and rhymes. U: *Children's Folklore: A Source Book* [ur. Brian Sutton-Smith et al.]. Logan: Utah State University Press, 145–160.
- Sutton-Smith, Brian et al. [ur.]. 1999. *Children's Folklore: A Source Book*. Logan: Utah State University Press.
- Tomašić Jurić, Josipa. 2014. Pučka sastavnica u djelu Luke Ilića Oriovčanina. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Tomašić, Josipa. 2016. *Slavonske varoške pjesme: pučka pjesmarica 19. stoljeća*. U: Šesti hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Vukovaru i Vinkovcima od 10. do 13. rujna 2014. Prvi svezak [ur. Stipe Botica et. al.]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 191–201.
- Tucker, Elizabeth. 2008. *Children's Folklore: A Handbook*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Zečević, Divna. 1971. Rastvaranje formula tradicionalne usmene poezije: formule pučkih pjesama. *Narodna umjetnost*, 8 (1), 19–41.
- Zečević, Divna. 1978. Pučki književni fenomen. U: Maja Bošković-Stulli i Divna Zečević, *Povijest hrvatske književnosti*. 1. knjiga: Usmena i pučka književnost. Zagreb: Liber/ Mladost, 357–638.
- Zečević, Divna. 1986. *Književnost na svakom koraku (Studije i članci)*. Osijek: Izdavački centar Revija, Radničko sveučilište Božidar Maslarić Osijek.
- Zečević, Divna. 1988. *Hrvatske pučke pjesmarice 19. stoljeća (Svjetovne i nabožne)*. Osijek: Izdavački centar Revija, Radničko sveučilište Božidar Maslarić Osijek.
- Zečević, Divna. 1991. *Prošlost u sadašnjosti. Popularnost pučkog književnog mišljenja*. Osijek: Izdavački centar Revija Otvorenog sveučilišta Osijek.

Internetski izvori

URL 1: https://blog.dnevnik.hr/croninac/2008/06/1624934444/vojnjkova-URL_djevojka.html?page=blog&id=1624934444&subpage=0&subdomain=croninac. Pristup 4. prosinca 2020.

URL 2: <http://girlbg.blogger.ba/arhiva/?start=30>. Pristup 4. prosinca 2020.

URL 3: <https://arhiva.becka-raja.at/stihovi/index.php?page=149>. Pristup 4. prosinca 2020.

URL 4: <https://es-la.facebook.com/AndelelmaLiNadeZaNas/photos/-pismo-vojnku-na-stra%C5%BEi-sam-prva-smjenaod-drage-mi-pisma-nemasamo-jedno-pismo-s/187445704766021/>. Pristup 4. prosinca 2020.

URL 5: <http://ljubavne-pjesme.blogspot.com/2010/05/pet-krvavih-ruza.html>. Pristup 4. prosinca 2020.

URL 6: <https://blog.dnevnik.hr/tinejdzerskizivot>. Pristup 4. prosinca 2020.

URL 7: <http://www.tulumarka.com/blog/20639/pet-krvavih-ruza>. Pristup 4. prosinca 2020.

URL 8: <https://www.facebook.com/358204957886693/posts/388682264838962/>. Pristup 4. prosinca 2020.

URL 9: <https://www.facebook.com/582790641862346/posts/625886547552755/>. Pristup 4. prosinca 2020.

Autograph album (*spomenar*) as a genre – between the folk and the popular

In Croatian science, autograph albums (*spomenar*) are most frequently observed in the context of the spontaneous culture of children and youth (M. Duran), and together with a maiden diary, a girl's handwritten notebooks (scrapbooks) are a representative genre of children and youth subculture. They are analyzed as a part of developmental psychology (Duran), as a social phenomenon, as a children's folklore, etc. In the previous research, autograph albums (*spomenar*) are described as a subject (a manuscript), the contents of autograph albums and their structure are described. Also the types of entries (text messages) and the central theme are described and analyzed. Autograph album (*spomenar*) as a genre has two dimensions: its material appearance – autograph album as an item, a manuscript, and autograph album as a text, a memorial text-entry. The main interest of this paper is to analyze its textual realization. Autograph albums are observed within the poetics of the folk literature, and the analysis shows their affiliation to the folk culture reflected in the text and the role and status of the author. Autograph albums are a starting point in describing and problematizing the relationship between the folk and the popular. They open mentioned issues of the writer's relation to the text, the question of the aesthetic relevance of the text and how folk and popular connect, how they meet also how they represent a different understanding of the world.

Keywords: autograph album, folk poetry, folk literature (poetics), popular culture

Maja Verdonik

Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet

mverdonik@ufri.uniri.hr

Kazalište različitih izražajnih sredstava: pričopredstave Gradskoga kazališta lutaka Rijeka

Polazeći od znanstvenih spoznaja o dječjem igrokazu kao jednom od žanrova dječje književnosti, koji u svojoj strukturi sadrži i pripovjedni diskurs, cilj rada je analizom tekstova i izvedbi odabranih pričopredstava Gradskoga kazališta lutaka Rijeka ponuditi odgovor na pitanje jesu li one i po kojim karakteristikama primjeri kazališta različitih izražajnih sredstava te jesu li kao takve prijelazni kazališni oblik između klasičnog lutkarskog i pripovjednog kazališta? Analiziraju se rukopisi tekstova dramatizacija s obzirom na komponente pripovjednoga kazališta, te scenske izvedbe s obzirom na komponente glume, kostimografije, scenografije, glazbe i animacije. Rezultati analize pokazuju prisutnost komponenata pripovjednoga kazališta te potrebu razlikovanja likova pripovjedača i kazivača prisutnog u japanskom kamišibaj kazalištu uz koje se povezuje pripovjedna slikovnica kao književno-likovni umjetnički oblik koji posreduje priču riječju i slikom. Komponente lutkarskog kazališta pojavljuju se u vidu primjene simbola i animacije neživih materijala kao bitnih karakteristika ovoga scenskoga izraza, prisutnih u svim analiziranim pričopredstavama. Stoga se može zaključiti da one pripadaju žanru kazališta koje Henryk Jurkowski naziva kazalištem različitih izražajnih sredstava te se kao takve mogu doživjeti kao prijelazni oblik između lutkarskoga i pripovjednoga kazališta.

Ključne riječi: dječji igrokaz, lutkarsko kazalište, pripovjedno kazalište kamišibaj, pripovjedna slikovnica

1. Uvod

Osebnija scenska forma pričopredstave, zamišljena kao spoj pripovjednoga, izvedbeno-glumačkoga i glazbenoga izraza s elementima animacije prisutna je u djelovanju Gradskoga kazališta lutaka Rijeka od 2016. godine. U radu se analiziraju pričopredstave ovog Kazališta s naslovima: *Mala sirena*, izvedena prema bajci Hansa Christiana Andersena 2016. godine, *Božićna priča*, izvedena prema dužoj pripovijetci

Charlesa Dickensa iste godine, i Četiri godišnja doba, izvedena prema autorskoj pripovjednoj slikovnici Pike Vončine 2017. godine.

Prema teorijskim spoznajama iz područja dječje književnosti žanr dječjeg igrokaza, uz prikazivački, sadrži i pripovjedni diskurs (Skok 1985: 249–50) te se naziva i međustupnjem između kazališnoga izraza i pripovijedanja (Kolár 1992: 28). Ova spoznaja povezuje dječji igrokaz s kazalištem različitih izražajnih sredstava, kako ga imenuje Henryk Jurkowski, proizašlim tijekom dvadesetog stoljeća iz lutkarskoga kazališta. Kazalište različitih izražajnih sredstava povezuje živa glumčeva i izražajna sredstva animirane lutke kao nežive materije, te uključuje elemente pripovjednoga kazališta i tradicionalnih tehnika pripovijedanja događaja (Jurkowski 2013: 14).

Cilj rada je analizom tekstova i izvedbi odabranih pričopredstava Gradskoga kazališta lutaka Rijeka ponuditi odgovor na pitanje jesu li one i po kojim karakteristikama primjeri kazališta različitih izražajnih sredstava te jesu li kao takve prijelazni kazališni oblik između klasičnog lutkarskog i pripovjednog kazališta? Analiziraju se rukopisi tekstova dramatisacija s obzirom na komponente pripovjednoga kazališta, te scenske izvedbe s obzirom na komponente glume, kostimografije, scenografije, glazbe i animacije.

2. Žanrovske odrednice dječjega igrokaza

Nastojanja da se definiraju žanrovske odrednice dječjega igrokaza kao književnoga teksta prisutna su u predgovorima i pogovorima više antologija hrvatskoga dječjeg igrokaza, u uvodnim tekstovima uz odabrane ulomke iz književnih djela, sakupljene u priručnicima za studente nastavničkih studija te u znanstvenim studijama iz područja hrvatske dječje književnosti. Zajednička je osobina ovih tekstova pristup dječjem igrokazu kao književnome tekstu namijenjenome izvođenju na kazališnoj pozornici pri čemu pojedini teoretičari više prostora posvećuju književnoj dimenziji dječjega igrokaza, a drugi oblicima scenskih izvedbi tekstova. Među njima se ističu spoznaje Jože Skoka, autora i priređivača više antologija dječjih igrokaza (usp. Verdonik 2019).

Prema riječima Jože Skoka postojanje brojnih vrsta dječjega igrokaza navodi na opravdani zaključak da je: „igrokaz za djecu afirmirao svoju žanrovsku posebnost i raznolikost, te potvrdio svoju integralnu pripadnost dramskoj literaturi, ali i specifičnost koja proistječe iz poetike dječje književnosti“ (Skok 1985: 257). Autor promatra dječji igrokaz kao skupinu tekstova nužno upućenih na scensko izvođenje, odnosno kao: „treći žanr dječje književnosti, uz dječju liriku (pjesmu) i dječju prozu, ali i kao sinonim i ključni termin za oznaku dramske vrste u kojemu je riječ igra s razlogom prvi dio terminološke označnice, neodvojiva od svog drugog člana koji upućuje na njezino prikazivanje“ (ibid: 248–249), dijeleći pritom dječji igrokaz na: lutkarski igrokaz, igrokaz-bajku (scenske bajke), akcijski igrokaz, fantastični igrokaz i humoristički igrokaz (humoristička jednočinka ili skeč, vodvilj) kao temeljne dramsko-scenske oblike. Ujed-

no dramatizacije su, zaključuje Skok, u nedostatku izvornih igrokaza najproširenija vrsta dječjega igrokaza (ibid: 251–257).

Pored primarno scenske, prikazivačke strukture, zasnovane na dijalogu i dramskim situacijama, u dječjem se igrokazu može prepoznati i narativni diskurs koji je u osnovi svakoga dramskog djela (ibid: 249–50). Kao što piše teoretičar Erik Kolár, riječ je o međustupnju između kazališnoga izraza i pripovijedanja te Kolár pojašnjava razloge za njegovo uvođenje u dramski tekst namijenjen djeci:

Nekad u (lutkarskom) kazalištu odstupamo od dosljedne karakterotvornosti jezika. Za inscenaciju izabiremo pripovjedni stil: verbalni izraz ne stvara karakter, nego ga samo naznačava. Tako radimo osobito onda kad igramo za najmanju djecu, koja su već otprije navikla na pričanje priča, ili u previše drastičnim scenama, u kojima bi dramski verbalni izraz djecu previše preplašio (1992: 28).

3. Kazalište različitih izražajnih sredstava

Lutkarsko kazalište je, uz glumačko, jedno od dva osnovna sustava kazališnoga izraza, kojem je bitno svojstvo razlike lutka animirana umješnošću glumca lutkara (Čečuk 2009: 14). Nadovezujući se na zaključke teoretičara Petra Bogatireva o dvosustavnosti kazališne umjetnosti (Bogatirev 1975), Milan Čečuk uspoređuje sustav scenske lutke i lutkara kao kazališne umjetnosti koja se u različitim njenim oblicima ostvaruje pomoću znakovlja proizašlog iz počovječene mrtve tvari (lutke ili predmeta) i sustav živog glumca koji se za ostvarivanje te iste umjetnosti mora služiti znakovljem proisteklim iz same žive ljudske (glumčeve) supstancije. Upravo animacija lutke – „oživljavanje“ nežive tvari umijećem glumca lutkara, određuje prema Čečuku bitnu različitost dvaju znakovnih sustava kao i „bitnu različitost njihovih dramaturgijskih osnova, čak i onda kad im je literarni (ili scenarijski) izvor isti“ (Čečuk 2009: 13–14).

U okviru promjena koje su nastupile na polju lutkarstva u dvadesetom stoljeću, uz postojanje klasičnoga lutkarskoga kazališta, u kojemu gledatelj zna da su scenski likovi isključivo animirane lutke umjesto kojih govore skriveni glumci lutkari, Henryk Jurkowski upućuje na pojavu, kako ga naziva, kazališta različitih izražajnih sredstava (Jurkowski 2007: 191–193). Riječ je o tendenciji povezivanja glumčevih živih i izražajnih sredstava animacije lutke kao nežive materije, za koju je Jurkowski predložio naziv „treća vrsta“ za sve predstave koje joj podliježu. Ona posreduje između živih dramskih i neživih – materijalnih lutkarskih elemenata, a, pored lutke, na sceni uključuje glumca te maske, rekvizite i objekte (ibid: 138). Kao pojave koje su također obilježile estetiku lutkarstva dvadesetog i dvadeset i prvog stoljeća Jurkowski ističe i kazalište predmeta, kazalište materijala, koje uključuje i korištenje biološkoga materijala, likovno kazalište te prisutnost lutke u glumačkome kazalištu (ibid: 194–197). U okviru lutkarskoga kazališta, zaključuje Jurkowski, rođeno je kazalište različitih načina izražavanja: otkri-

vanjem mehanizama kazališta lutaka i pojavom glumca-subjekta, koji na sceni daje život lutki-objektu, lutkarstvo je odbacilo aristotelovski model drame te je počelo u svoj sustav znakova uključivati elemente pripovjednoga kazališta vrativši se tradicionalnim tehnikama pripovijedanja događaja, uz korištenje lutke kao ilustracije (ibid: 14).

4. Pripovjedno kazalište, pripovjedač i kazivač

Patrice Pavis definira pripovjedno (narativno) kazalište kao oblik teksta i/ili predstave koji rabi ne-dramske pripovjedne materijale (romane, poeme, razne tekstove) i ne strukturira ih u odnosu na likove ili dramske situacije. Pripovjedno kazalište naglašava ulogu glumca kao pripovjedača, izbjegavajući svaku mogućnost poistovjećivanja s likom te potičući umnažanje pripovjednih glasova (Pavis 2004: 239).

Pripovjedač se kao scenski lik pojavljuje u pojedinim kazališnim formama. Neke pučke tradicije, kao što su afrička i istočnjačka kazališta, često ga koriste kao posrednika između publike i likova. Pripovijedanje i pripovjedač, a ne samo lik koji djeluje, prisutni su kad iznesene informacije nisu konkretno vezane za scensku situaciju te kad diskurs apelira na gledateljevo mentalno predočavanje, a ne na stvarno scensko predstavljanje događaja, nastavlja Pavis. Pritom je granicu između pripovijedanja i dramske radnje ponekad teško odrediti jer pripovjedačevo iskazivanje ostaje vezano za scenu, tako da je pripovjedna replika uvijek manje ili više „dramatizirana“ (ibid: 295). Ujedno valja imati na umu, kao što piše Marina Bricko (1988: 322), da „ono što se scenskim pripovijedanjem na okvirnoj mimetičkoj razini oponaša nije priča koju lik pripovijeda, nego sam čin pripovijedanja“.

Kazivač je, za razliku od pripovjedača, prema Pavisu, umjetnik smješten na sjecištu ostalih umjetnosti: na pozornici je najčešće sam te pripovijeda svoju ili neku drugu priču direktno se obraćajući publici, evocirajući događaje riječju i gestom, tumačeći jedan ili više likova, uvijek se vraćajući pripovijedanju. Ponovo uspostavljajući veze s usmenošću, kazivač nastavlja stoljetne tradicije i utječe na zapadnjačku kazališnu praksu sučeljavajući je sa zaboravljenim tradicijama pučke književnosti kao što su pripovijesti arapskih kazivača ili afričkih vračeva. Kazivač, koji najčešće sam sastavlja svoje tekstove, nastoji uspostaviti izravan kontakt s publikom okupljenom na nekome trgu tijekom kakve svetkovine ili u kazališnim dvoranama. Umjetnička djelatnost kazivača dio je struje pripovjednoga kazališta koje dramatizira ne-dramsku građu i obično spaja glumu i pripovijedanje. Umjetnost kazivača postala je vrlo popularnim žanrom koji se obraća publici drugačijoj od publike režiranoga kazališta (Pavis 2004: 183–184).

5. Pričopredstave Gradskoga kazališta lutaka Rijeka

Odabrane pričopredstave Gradskoga kazališta lutaka Rijeka analizirane su s obzirom na karakteristike pripovjednoga kazališta prisutne u tekstovima dramatizacija, kao što

su: ne-dramski izvorni materijal, naglašena uloga glumca kao pripovjedača koji vodi kroz fabulu dok se ostali glumci uključuju svojim komentarima kao likovi pojedinačno ili zajednički songovima, te prelaženje s fikcije unutar teksta na prekid iluzije tijekom obraćanja publici (usp. Pavis 2004: 90–91, 239). U tekstovima dramatizacija uočava se i zaigranost sadržajem kao obilježje postmodernizma u hrvatskoj dječjoj književnosti (usp. Hranjec 2009: 169–178). Na planu izvedbe analiza se odnosi na glumu, kostimografiju, scenografiju, glazbu i animaciju.

5.1. *Hans Christian Andersen: Mala sirena*

Pričopredstava *Mala sirena* izvedena je premijerno 27. svibnja 2016. godine u režiji Renate Carole Gatice i u koprodukciji sa zagrebačkim neovisnim Teatrom Poco Loco. Autorice dramatizacije su Dunja Fajdić i Maja Katić.

Tekst dramatizacije sadrži karakteristike pripovjednoga kazališta kao što slijedi.

Ne-dramski izvorni materijal: Andersenova bajka *Mala sirena*

Pripovjedač vodi kroz fabulu, a drugi likovi se uključuju:

Pripovjedač: Daleko na pučini morskoj voda je tako modra i tako duboka, dublja nego što je ijedno sidro može doseći. Nemojte misliti da na dnu mora nema ništa do pusta pijeska! Nikako! Na dnu mora raste najčudnije drveće i bilje, a svakojake ribe klize među granjem, upravo kao što i ptice kod nas gore prolijeću zrakom. Na dnu mora najviše je bilo malih brzih ribica, malenih ovako poput vas. Na onome mjestu gdje je more najdublje živi morski kralj. (GLAZBA STOP)
Kralj: (Glazbeni efekt) To sam ja! (Fajdić, Katić 2016: 1).

Komentari likova:

Prva sirena prepričava doživljaj s površine mora, a ostali likovi prate njezino pripovijedanje uzdasima i komentarima (svi glumci-izvođači):

SIRENA 1: Najljepše je od svega za mjesečine ležati na pijesku posred tiha mora (aaa) te promatrati veliki grad na susjednoj obali, (aaa) gledati mu svjetla kao da stotine zvijezda trepere, (aaa) slušati glazbu i buku, štropot kola i glasove ljudske... (aaa)

OSTALE SIRENE (*svaka svoje u isti glas*): Joj, blago tebi sestrice! Blago ti se! Baš si sretnica! Ah, kad ću ja imati 15 godina?“ (ibid: 3).

Pripovjedač se uključuje komentarom u pripovijedanje lika:

„Mala sirena: kako neobično! kao da sve zvijezde s nebeskog svoda padaju na mene!

Pripovjedač: Nikad nije vidjela takve ljepote ni umještva!“ (ibid: 6).

Songovi: song Male sirene (ibid: 9–10), song Vještica (ibid: 13–14), song Zračne vile (ibid: 18).

Interakcija s djecom (publikom):

„Pripovjedač: Morske vile nisu imale noge poput nas na kopnu.

Umjesto nogu sirene imaju... što?

Djeca: Rep!“ (ibid: 1).

„Djevojka: U pomoć! Ljudi, upomoć! Djeco, recite mu da se probudi!

Publika: Probudi se!“ (ibid: 7).

Lokalizacija priče:

„Kralj: Ha, postoje jedrilice, trajekti, ribarski brodići, jedrenjaci (DJECI) Ka-kve još brodove imamo, pomozite mi ribice?“ (ibid: 1).

Mala sirena moli oca da joj pripovijeda o gradovima te otac nabraja:

„imamo Rijeku, Split, Zadar...“ (ibid: 2).

Postmodernističke karakteristike prisutne u hrvatskoj dječjoj književnosti (usp. Hranjec 2009: 170–171) – zaigranost sadržajem – nabranje životinja koje žive na kopnu, kao analogija morskim životinjama: „Kralj: kopneni pas, kopneni pauci, kopnena lavi-ca, kopneni konjic...“ (ibid: 2).

Tijekom izvedbe glumci pripovijedaju Andersenovu bajku *Mala sirena* u obliku koncertnog čitanja teksta (tekstovi se nalaze ispred glumaca na stalcima za note) u koje uključuju i dječju publiku. Glumci su odjeveni u istovjetne svijetle kostime koji-ma dodaju odjevne detalje kako bi pobliže predstavili likove koje tumače. Tako otac – kralj na glavi nosi krunu od sjajnoga papira, a kraljevna – mala sirena ima u kosi dijamem od crvenih koralja. Na platno, postavljeno iza glumaca, putem grafoskopa su projicirani crteži autorice Nise Hrvatinić Petrović, s ilustracijama koje prate pripo-vijedani tekst, dopunjeni bojama, vodom i ukrasnim zvjezdicama stvarajući doživljaj oživljene morske dubine odnosno zvjezdane noći. Scensku glazbu Ivane Đule i Zrinke Kušević glumci tijekom predstave izvode uživo pjevanjem i sviranjem kreirajući tako atmosferu priče.

5.2. Charles Dickens: Božićna priča

Priča o škrtom Ebenezeru Scroogeu koji nakon posjeta trojice duhova njegovih prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, uviđa svoje pogrešne postupke i mijenja životne stavove, izvedena je u Gradskome kazalištu lutaka Rijeka 2. prosinca 2016. godine kao pričopredstava u režiji i dramaturgiji Maje Katić.

Osobine pripovjednog kazališta prisutne su u tekstu dramaturgije kao što slijedi.

Ne-dramski izvorni materijal: Dickensova duža pripovijetka *Božićna priča*

Pripovjedač započinje pripovijedanje ustaljenim početkom bajke te dodjeljuje uloge glumcima:

„Pripovjedač: Bio jednom jedan...”

Pripovjedač: Da! Scrooge!. I taj ćeš čovjek biti... ti“ (Katić, rukopis 2016: 1).

Prekidanje iluzije:

„Pripovjedač: Ma hajde, nije to zapravo, samo se igramo“ (ibid).

Komentari svih izvođača uz česte onomatopeje:

„Pripovjedač: Konačno zaustavili su se pred kućom Scroogeova nećaka. Što se tamo fino jelo.

Svi: Baššš“ (ibid: 11).

„Bob: Uh, baš je hladno.

Svi: DDDDDDDDDDDDD“ (ibid: 1).

„Pripovjedač: Prekinula ga je zvonjava crkvenih zvona.

Svi: Din don din don“ (ibid: 16).

Lokalizacija teksta putem songova:

„Zdravo budi mladi kralju...“ (ibid: 11, 18) – božićna pjesma iz Međimurja (usp. Bajuk 2012: 23). „Tebe otac ljubi, slavi svrhu svih ljudi...“ – hrvatska božićna pjesma *Oj, djetesce, moje drago* (14; usp. Bajuk isto).

Zaigranost sadržajem

- nabranje Scroogeove lektire iz djetinjstva:

„DUH: Utjehu je tražio u knjigama.

MALI SCROOGE: *Crvenkapica... Ivica i Marica... Ružno pače...*“ (ibid: 6).

- društvene igre na slavlju kod nećaka:

Svi: „Leti, leti leti...komarac! Cipela! Krmenadla! Oblak!“ (ibid: 12, 18).

U izvedbi ove pričopredstave glumci tijekom pripovijedanja nose crne lutkarske kostime dopunjavajući ih odjevnim detaljima kojima obilježavaju likove koje u određenom trenutku tumače (cilindar, kačket, bijeli, zeleni i crni plaševi s kapuljačama). Glumac koji interpretira lik Scroogea (Zlatko Vicić) i glumica koja interpretira ženske likove (Andrea Špindel), nose cjelovite kostime. Pojedini prizori predstave izvedeni su u tehnici teatra sjena koji je osmislila Luči Vidanović (Cuculić 2016). Tijekom izvedbe glumci na sceni kreiraju zvučnu kulisu koristeći različite instrumente kao što su: trian-gl, usna harmonika, šuškalica, štapići i zvečke.

5.3. *Pika Vončina: Četiri godišnja doba*

Praizvedba pričopredstave *Četiri godišnja doba* održana je 6. srpnja 2017. godine prema istoimenoj pripovjednoj slikovnici¹ Pike Vončine, u obliku vrste uličnoga kazališta – japanskoga kamišibaj teatra.

S obzirom na to da se japanski termin kamišibaj, izvornoga značenja: papirnata drama (kami – papir, šibaj – drama), odnosi na kazivanje priča uz prikazivanje stripovskih ilustracija u malome drvenome okviru – butaju (URL 1), kratke priče i ilustracije iz pripovjedne slikovnice *Četiri godišnja doba* Pike Vončine bile su primjereni izbor za izvedbu ove pričopredstave upravo u ovom kazališnom obliku kao spoju kazivanja priča i animacije ilustracija.

Predstavu je režirala slovenska lutkarska umjetnica Irena Rajh. Tekst slikovnice dramatizirala Vedrana Balen Spinčić dodavši tekst lika kazivača dok je tekst same slikovnice ostao je u najvećem dijelu neizmijenjen:

PROLOG

Na scenu ulazi glumac – putnik, dolazi s Antarktika. Putuje cijele godine i putujući stječe razne prijatelje i upoznaje s njihovim neobično običnim pričama. I on je jedan vrlo neobičan putnik koji nam priča o životnim običnostima.

GLUMAC: Dobar dan! Kako je ovdje lijepo, baš lijepo mjesto da se malo odmorim (odlaže kofere). (...) Znate, ja već godinu dana putujem svijetom (...). Jednom sam se umoran od puta odmarao u najmirisnijem i najljepšem ružičnjaku kojeg možete zamisliti. Dok sam lagano drijemao, nešto me pošakljalo po nosu. Tako sam upoznao Emerika. (...) (Balen Spinčić, rukopis 2017: 2).

Glumac Damir Orlić nastupa kao kazivač koji dolazi s puta te okupljenoj djeci počinje kazivati priče o četiri životinje i njihovim obiteljima i prijateljima izmjenjujući usporedno s kazivanjem u butaju ilustracije iz slikovnice, pripremljene za izvođenje kamišibajem. Glumac je odjeven u crnu odjeću lutkara kojoj dodaje odjevne detalje – obilježja pojedinih godišnjih doba: platnenu kapu cvjetnoga uzorka za proljeće i priču o gusjenici/leptiru Emeriku, prsluk s frizerskim češljem u džepu za ljeto i priču o lavu Mirislavu, šareni šal za jesen i priču o obitelji ježa Slavena, te vunenu zimsku kapu za zimu i priču o malom pingvinu Frederiku. Kazivač ima i kovčeg u kojemu donosi svoje kazalište i rekvizite potrebne za izvedbu. Tijekom izvedbe djeca iz publike poticana su na interakciju s kazivačem, a na kraju predstave kazivač se oprosti od djece i otputuje u nove krajeve.²

¹ Termin pripovjedna slikovnica koristi se prema studiji *Jedna priča – dva pripovjedača, Slikovnica kao pripovijed*, Smiljane Narančić Kovač, u kojoj autorica razlikuje pripovjedne slikovnice kao one koje posreduju priču, i nepripovjedne slikovnice u koje ubraja obavijesne i namjenske slikovnice, slikovnice s poezijom, slikovne rječnike, tematske pojmovne slikovnice za malu djecu i sl. (Narančić Kovač 2015: 7).

² U skladu s tradicijom kamišibaja prema kojoj je kazivač izvorno bio putnik (URL 1), programski listići za predstavu osmišljeni su kao četiri razglednice na kojima su ilustracije iz slikovnice *Četiri godišnja doba* Pike Vončine, s likovima iz priča o proljeću (gusjenica/leptir Emerik), ljetu (lav Mirislav), jeseni (slon Gašpar) i zimi (pingvin Frederik).

6. Zaključak

Dječji igrokaz kao žanr dječje književnosti, pored primarno scenske, prikazivačke strukture, zasnovane na dijalogu i dramskim situacijama, sadrži i pripovjedni (narrativni) diskurs koji teoretičar Erik Kolar naziva međustupnjem između kazališnoga izraza i pripovijedanja. Prema Henryku Jurkowskom tijekom dvadesetog stoljeća u okviru lutkarskog kazališta dolazi do pojave tzv. kazališta različitih izražajnih sredstava odnosno do tendencije povezivanja glumčevih i izražajnih sredstava animacije lutke koja, pored lutke, na sceni uključuje glumca te maske, rekvizite i objekte. Time je lutkarsko kazalište počelo u svoj sustav znakova uključivati elemente pripovjednoga kazališta primjenjujući tradicionalne tehnike pripovijedanja događaja uz korištenje lutke kao ilustracije.

Analiza tekstova dramatisacija pričopredstava, izvedenih u Gradskome kazalištu lutaka Rijeka 2016. i 2017. godine, pokazuje prisutnost obilježja pripovjednoga kazališta odnosno pripovijedanja imanentnoga dječjem igrokazu kao žanru dječje književnosti. U scenskim izvedbama mogu se prepoznati likovi pripovjedača koji, uz sudjelovanje članova glumačkog ansambla, pripovijedaju priče (*Mala sirena* i *Božićna priča*), te kazivač (*Četiri godišnja doba*) koji nastupa kao jedini izvođač tradicionalnog japanskog uličnog kamišibaj kazališta. Obilježja izvedbi uključuju animaciju materijala i to uporabu tekućine u bojama i dodavanje ukrasnih detalja u projekcije crteža koji čine scenografiju predstave (*Mala sirena*), odjevne detalje koji simboliziraju pojedine likove (sve analizirane pričopredstave) te kazalište sjena (*Božićna priča*) – što ih povezuje s izražajnim karakteristikama lutkarskog kazališta ima li se na umu da su animacija neživog materijala te izražavanje simbolima neke od bitnih karakteristika sustava znakova kazališta lutaka.

Zaključno: karakteristikama svojih tekstova i scenskih izvedbi analizirane pričopredstave Gradskoga kazališta lutaka Rijeka pripadaju žanru kazališta koje Henryk Jurkowski naziva kazalištem različitih izražajnih sredstava te se kao takve mogu doživjeti kao prijelazni oblik između lutkarskoga i pripovjednoga kazališta. Budući da sadrže komponente oba kazališna izraza, može se pretpostaviti da će i nadalje dolaziti do njihovih ispreplitanja, a time i do novih oblika kazališta različitih izražajnih sredstava.

Izvori

Rukopisi

Balen Spinčić, Vedrana. 2017. *Četiri godišnja doba Pike Vončine*.

Fajdić, Dunja; Katić, Maja. 2016. *Mala sirena H. Ch. Andersena*.

Katić, Maja. 2016. *Božićna priča Charlesa Dickensa*.

Arhivska građa Gradskoga kazališta lutaka Rijeka.

Literatura

Bajuk, Lidija. 2014. Hrvatski tradicijski napjevi Međimurja na tragu Havelockovih kognitivnolingvističkih koncepata. *Anafora*, I (1), 13–35.

Bogatirev, Petar, G. 1975. Kazalište lutaka i kazalište živog glumca. *Prolog*, VII, 23–24.

Bricko, Marina. 1988. Teorija pripovijedanja i teorija drame. *Umjetnost riječi*, XXXII (4) (311–404). 317–332.

Cuculić, Kim. 2016. Poruka o pravim vrijednostima. *Novi list*. LXX 22636., 5. prosinca 2016.

Čečuk, Milan. 2009. *Lutkari i lutke*. Zagreb: Međunarodni centar za usluge u kulturi.

Hranjec, Stjepan. 2009. *Ogledi o dječjoj književnosti*. Zagreb: Alfa.

Jurkowski, Henryk. 2007. *Teorija lutkarstva: Ogledi iz istorije, teorije i estetike lutkarskog teatra*. Subotica: Međunarodni festival pozorišta za decu.

Jurkowski, Henryk. 2013. *Teorija lutkarstva II: Ogledi iz istorije, teorije i estetike lutkarskog teatra*. Subotica – Novi Sad: Otvoreni univerzitet – Međunarodni festival pozorišta za decu - Pozorišni muzej Vojvodine.

Kolár, Erik. 1992. *Sto i jedno poglavlje o lutkarskoj režiji*. Zagreb: Zajednica Kulturno-umjetničkih društava Zagreba Scena kazališnih amatera.

Narančić Kovač, Smiljana. 2015. *Jedna priča – dva pripovjedača: Slikovnica kao pripovijed*. Zagreb: Artresor naklada.

Pavis, Patrice. 2004. *Pojmovnik teatra*. Zagreb: Akademija dramske umjetnosti – Centar za dramsku umjetnost – Izdanja Antibarbarus d.o.o.

Skok, Joža. 1985. Žanrovske odrednice dječjeg igrokaza. *Od riječi do igre. Izbor dramskih i lutkarskih tekstova* [ur. Skok, Joža]. Zagreb: Školska knjiga, 248–257.

Verdonik, Maja. 2019. *Lutkarski žanrovi na sceni Gradskoga kazališta lutaka Rijeka i suvremeno hrvatsko lutkarstvo (2011. – 2019.)*. 2019. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet.

Mrežna stranica

URL 1: <https://www.skolskiportal.hr/sadrzaj/ucitelji-stvaraju/kamisibaj-pripovijedanje-uz-slike/> Pristup 27. listopada 2020.

Theatre of various expressions: narrative performances of the City Puppet Theatre Rijeka

Starting from scientific theories about children's play as one of the genres of children's literature, which in its structure contains narrative discourse, the aim of the paper is to analyse the texts and performances of selected narrative performances of the City Puppet Theatre Rijeka to offer an answer to the question of whether and by what characteristics are they examples of the Theatre of various expressions? Also, are they as such a transitional theatrical form between classical puppetry and narrative theatre? The texts of dramatizations are analysed regarding to the components of narrative theatre, and stage performances are analysed regarding to the components of acting, costume design, scenography, music and animation. The results of the analysis show the presence of the narrative theatre and the need to distinguish between the characters of the narrators, especially the one present in the Japanese kamishibai theatre, which is associated with the narrative picture book as a literary and artistic art form that mediates the story with word and image. The components of puppet theatre appear in applying the symbols and the animation of inanimate materials as essential characteristics of this theatrical form, present in all analysed narrative stories. Therefore, it can be concluded that they belong to the genre of theatre that Henryk Jurkowski calls theatre of various expressions.

Keywords: children's play, puppet theatre, narrative theatre, kamishibai, narrative picture book

VII. Formalno i neformalno poučavanje slavenskih jezika, književnosti i kulture

Jasna Bićanić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

jasna.bicanic@ffri.uniri.hr

Korektivna povratna informacija u ispravljanju pisanih radova

Za svaki normativno netočan oblik u pisanome radu učenika u metodičkoj se literaturi rabi pojam ‘pogreška’ (Težak 1998; Rosandić 2002; Pavličević-Franić 2005; Visinko 2010). Pogreška u pisanome radu učenika traži učiteljevu korektivnu povratnu informaciju, metodu ispravljanja kojoj je cilj smanjivanje i/ili otklanjanje normativno netočnih oblika u jezičnoj proizvodnji učenika. U radu autorica povezuje izvornojezična i inojezična istraživanja koja se bave korektivnom povratnom informacijom. To čini okvir za popisivanje i tipologizaciju različitih strategija pružanja korektivne povratne informacije koje supostoje u praksama poučavanja materinskoga te drugoga i stranoga jezika, a podudarne su s nastavnom praksom predmeta *Hrvatski jezik*, ili tu praksu proširuju. Analiziranjem dosadašnjih istraživanja u ovladavanju hrvatskim kao materinskim jezikom izdvajaju se tipične pravopisne pogreške učenika osnovne škole te se na primjerima izdvojene pravopisne pogreške prikazuju različite strategije pružanja korektivne povratne informacije. Zaključno se izdvajaju odrednice koje valja uzeti u obzir pri oblikovanju metodologije istraživanja učinkovitosti korektivne povratne informacije te pri uspoređivanju i tumačenju dosad provedenih istraživanja učinkovitosti korektivne povratne informacije uopće i pojedinoga tipa korektivne povratne informacije.

Ključne riječi: korektivna povratna informacija, ispravljanje pogrešaka, učenik, normativno netočan oblik, pogreška

1. Uvod

Norma hrvatskoga standardnog jezika dijelom je učenja i poučavanja hrvatskoga jezika u okvirima predmeta *Hrvatski jezik* s temeljnom svrhom – osposobiti učenika za pisanu i govorenu komunikaciju na hrvatskome standardnom jeziku u svakodnevnome životu. No, prilikom uporabe hrvatskoga standardnog jezika pojavljuju se oblici koji nisu u skladu s normom, nestandardne jedinice, odnosno normativno netočni

oblici. Namjera je i smisao proučavanja normativno netočnih oblika u učeničkim pisanim radovima otkrivanje njihovih vrsta, njihove prirode, uvjetovanosti i mogućnosti otklanjanja, odnosno njihova smanjivanja te praćenje razvoja hrvatskoga standardnog jezika i uočavanje promjena (Rosandić 2002: 97; Alerić i Prskalo 2012: 121).

U metodičkoj se literaturi za normativno netočne oblike u učeničkim pisanim radovima rabi pojam ‘pogreška’ (Težak 1998; Rosandić 2002; Pavličević-Franić 2005; Visinko 2010), razrađuju vrste pogrešaka te predlažu različite strategije učiteljevih intervencija i reakcija na normativno netočne oblike s ciljem njihova smanjivanja i/ili otklanjanja. Uvriježen je izraz ‘ispravljanje pogrešaka’ ili ‘korektivna povratna informacija’ (engl. *corrective feedback*) (URL 1), kojim se imenuje zbir različitih strategija koje su u većoj ili manjoj mjeri zastupljene u teoriji i praksi nastave hrvatskoga jezika. Rosandić (2002) svrstava normativno netočne oblike u jezične pogreške i dijeli ih na odstupanja na pravopisnoj, gramatičkoj (morfološkoj, sintaktičkoj, tvorbenoj), leksičkoj i stilističkoj razini, dok razlaže i nejezične pogreške, odstupanja na razini sadržaja, logičke organizacije i interpretacije (sadržajne, logičke, kompozicijske i interpretacijske pogreške).

Normativno netočne oblike koji se u učeničkoj proizvodnji pojavljuju tijekom ovladavanja jezikom Jelaska i Bjedov (2015: 229–232) dijele na pogreške, odstupanja, propuste te dvojnosti, smatrajući kako se nestandardni oblici u tim okolnostima prečesto zovu pogreškama, a mnogi su odstupanja te poneki dvojnosti ili dublete. Autorice opisuju pojedine vrste normativno netočnih oblika kako se navodi dalje u tekstu.

a) Propusti – slučajne jezične pogreške kojima su najčešće uzrok nejezične okolnosti (npr. umor, rastresenost, napetost i sl.) ili se češće pojavljuju u jezičnoj proizvodnji novoga idioma tijekom ovladavanja kada govornik mora istodobno nadgledati različite jezične razine i druge elemente (npr. strukturiranje govora). Moguće ih je smanjiti, primijetiti ili samostalno ispraviti u uvjetima lakšega nadgledanja proizvodnje.

b) Pogreške – o pravim jezičnim pogreškama moglo bi se govoriti tek kada je završen jezični razvoj (ili pojedino njegovo razdoblje), u slučajevima kada su izvorni govornici mogli ovladati normom na temelju dovoljnoga unosa, dovoljne prilike za izravnim sporazumijevanjem u svim jezičnim djelatnostima u glotodidaktičkim uvjetima, uključujući prikladno poučavanje. Tijekom ovladavanja pogreške bi bile samo ono što se tijekom proizvodnje može izbjeći (svakodnevne, najčešće riječi) ili ako se pojavljuju u zadatcima koje se dovoljno uvježbalo.

c) Odstupanja – međujezične osebnosti, jedinice koje se razlikuju od jedinica u standardnome idiomu, a koje se prirodno javljaju tijekom ovladavanja standardnim idiomom. Razlikuju se: *prijenosna odstupanja* (uzrokuje ih prijenos iz materinskoga ili ostalih idioma kojima tko (o)vлада(va) te su na početku ovladavanja neizbježna, no trebala bi se smanjivati do nestajanja tijekom vremena), *razvojna odstupanja* (nastaju uslijed učenikove sposobnosti jezične obrade na određenome stupnju ovladavanja

jezikom te strategija kojima se učenik pritom koristi), *navođena odstupanja ili poučavateljska odstupanja* (nastaju uslijed neprikladna poučavanja i uopće se ne bi trebala pojavljivati) te *izvorna odstupanja* (nastaju uslijed unosa okoline, čime učenici imaju smanjen unos normiranih oblika). Potonja se mogu smatrati vrstom prijenosnih odstupanja ili svojevrsnim dvojnostima (kodificirana ih norma ne smatra standardnima, a pojedini ih kroatisti smatraju nižim stilom ili registrom standardnoga jezika).

d) Dvojnosti – jezične jedinice koje se usporedno rabe, a obje ili sve pripadaju normi (Jelaska i Bjedov 2015: 229–232).

Radi uvriježenosti u metodičkoj teoriji i praksi u vezi s učeničkom proizvodnjom normativno netočnih oblika i ispravljanjem, odnosno korektivnom povratnom informacijom, valjalo bi zadržati pojam pogreška, ali pritom treba uvažiti podjelu Jelaske i Bjedov (2015) u promatranju i analiziranju normativno netočnih oblika (ili pogrešaka) u pisanim radovima, u istraživanjima prirode proizvodnje normativno netočnih oblika, ali i u vezi s istraživanjima učinkovitosti pojedinih strategija u njihovu smanjivanju i/ili uklanjanju u učeničkoj proizvodnji.

1.1. Razlozi proizvodnje normativno netočnih oblika

Među razlozima proizvodnje normativno netočnih oblika autori (Pavličević-Franić 2005; Alerić 2006; Alerić i Prskalo 2012) najčešće ističu (osobito se to odnosi na morfološku normu) razliku između imanentne gramatike, jezičnoga sustava kojim je pojedinac ovladao po rođenju i normativne gramatike, odnosno školske gramatike kojom se želi osposobiti pojedinca za komunikaciju na hrvatskome standardnom jeziku. Posrijedi su prijenosna odstupanja, i u vezi s time je vertikalna ili okomita višejezičnost¹ učenika, koja u organiziranome odgojno-obrazovnom procesu ima svoje opredmećenje u načelu zavičajnosti, odgojiteljevu, učiteljevu/nastavnikovu umijeću uvođenja u norme hrvatskoga standardnog jezika upotrebom zavičajnoga govora kao poticatelja i konektora, prepoznavajući i uvažavajući individualne posebnosti djece i učenika u specifičnim okolnostima odvijanja odgojno-obrazovnoga procesa (v. Petrc 2014: 312). No, ipak valja naglasiti da, iako imanentna gramatika može odrediti razinu uspjeha u ovladavanju normativnom gramatikom, uspješnost u ovladavanju normativnom gramatikom nije obrnuto razmjerna razlikama između imanentne i normativne gramatike

¹ Pojam vertikalne ili okomite dvojezičnosti opisuje Pavličević-Franić (2000: 75) kao „više ili manje izražen međuodnos materinskoga (rodenoga, organskoga, okolinskoga, zavičajnoga) govora i književnoga jezika. Jednostrano normativno dijete predškolske dobi (koje poznaje svoj organski govor – L1), polaskom u odgojno-obrazovnu instituciju postaje nenormativno bilingvalna ili čak polilingvalna osoba (nedovoljno poznaje norme književnoga jezika pa stoga od njih i odstupa – L1 > < L2, L3)“, no pojam vertikalnoga bilingvizma iz talijanske metodičke literature preuzimaju Gudelj-Velaga (1988) razlažući o ulozi zavičajnoga govora u jezičnome odgoju i obrazovanju i Visinko (1991, 2002) u radovima o novinarskome stvaralaštvu s gledišta načela zavičajnosti te standardnome jeziku i zavičajnome idiomu u metodičkoj teoriji i metodičkoj praksi.

(Alerić 2006). Osim razlike između imanentne i normativne gramatike, uzroci većim ili manjim poteškoćama u stjecanju standardnojezične kompetencije mogu biti i negativan stav prema standardnome jeziku te nerazumijevanje uloge i svrhe njegova ovladavanja. Stav onoga koji uči prema sadržajima koji se uče može pospješiti ili otežati, usporiti učenje pojedinih sadržaja, a kao razlozi oblikovanja negativnoga stava navode se: reakcija na napuštanje zavičajnoga idioma, reakcija na činjenicu da je za ovladavanje standardnim jezikom potrebno uložiti svjestan napor i da se njime ne ovladava spontano (Alerić i Gazdić-Alerić 2009) te način poučavanja (Pavličević-Franić 2005). Upravo su stavovi u suvremenoj teoriji učenja jezika temelj na kojemu se gradi motivacija za učenje te izravno utječu na manje ili više uspješno ovladavanje pojedinim sadržajima (Mihaljević-Djigunović 1998 prema Alerić i Gazdić-Alerić 2009). Istraživanja stavova učenika u nas u vezi s nastavnim predmetom *Hrvatski jezik* i ovladavanjem normativnom gramatikom provele su Cvikić (2002) i Bjedov (2019). Među jednojezičnim je ispitanicima Cvikić (2002) istražila stavove o učenju hrvatskoga jezika u školi te koliko nastava hrvatskoga pomaže u svakodnevnome sporazumijevanju². Većina ispitanika ne želi dodatnu nastavu iz hrvatskoga jezika, smatra da im učenje gramatike pomaže da bolje govore hrvatski, ali smatraju i da bi nastava bila lakša bez gramatike. Autorica zaključuje kako s dobi raste negativan stav prema gramatici. Tako 20 % učenika 4. razreda, 33 % petoga razreda i 96 % 6. razreda izdvaja kako bi, da mogu, izbacili gramatiku iz škole. Isto tako, izdvaja se i negativan stav prema načinu učiteljeva predavanja. U opsežnijem je istraživanju provedenom 2017. među učenicima osnovne (N = 299) i srednje škole (N = 286) Bjedov (2019) istražila stav učenika prema hrvatskome jeziku i nastavi hrvatskoga jezika. Većina ispitanika navodi da voli hrvatski jezik, u nešto većem postotku osnovnoškolci (67,1 %) od srednjoškolaca (62,5 %). No nije zanemariv ukupan broj ispitanika koji ne vole hrvatski jezik (N = 203, 34,7 %). Obrazloženja uz odgovor *ne volim hrvatski jezik* povezana su s otežanom naučljivošću i s problemom razumijevanja hrvatskoga jezika te procjenom učenika o nepraktičnosti, odnosno mnoštvu nepotrebnih detalja i pravila, dok je nekolicini ispitanika hrvatski jezik dosadan, težak, naporan (v. Bjedov 2019: 25–28). Na pitanje vole li nastavu hrvatskoga jezika, pretežitost je odgovora osnovnoškolaca i srednjoškolaca *uglavnom da* (N = 254) te *da* (N = 142). Oni koji ne vole nastavu hrvatskoga jezika obrazlažu odgovore dosadom i nezanimljivošću nastave, povezujući ih s nastavom gramatike i pravopisa kao zahtjevnijim sadržajima, naučljivošću, opsegom, nerazumijevanjem sadržaja i dr. (v. Bjedov 2019: 32–36). Dio obrazloženja zašto učenici vole nastavu hrvatskoga jezika povezano je s nastavnikom (v. Bjedov 2019: 32–36).

Stoga se može očekivati i povezanost čimbenika navedenih u ovome potpoglavlju s učinkovitošću korektivne povratne informacije u smanjivanju i/ili otklanjanju normativno netočnih oblika u učeničkoj jezičnoj proizvodnji.

² U istraživanju su sudjelovali učenici 4. (N = 49), 5. (N = 94) i 6. (N = 25) razreda triju osnovnih škola.

1.2. Školska zadaća i proizvodnja normativno netočnih oblika

U istraživanjima učeničke proizvodnje normativno netočnih oblika građu najčešće čine školske zadaće³ koje prikazuju učeničku pismenost na određenome stupnju obrazovanja, a ujedno zadovoljavaju uvjete⁴ u kojima se jezična proizvodnja koja se razlikuje od standardnojezične norme može smatrati odstupanjem u odnosu na normu. Učenici školske zadaće pišu u situaciji koja zahtijeva komunikaciju na hrvatskome standardnom jeziku i svjesno nastoje pisati u skladu s njom. Usto, pišu ih učenici „koji u određenoj mjeri imaju standardnojezičnu kompetenciju zahvaljujući nastavi hrvatskoga jezika“ (Alerić 2006: 192).

Travinić (1957/1958) je u vezi sa školskim zadaćama učenika zamijetio ponavljanje istovjetnih pravopisnih i gramatičkih normativno netočnih oblika u novim učeničkim pisanim radovima te postavlja pitanje: „...svi mi više ili manje redovito obrađujemo pravopis i gramatiku i uvijek vršimo ispravak školskih zadaća po dva, pa i više sati. Kako je to onda moguće?“ (Travinić 1957/1958: 22). Kao mogući razlog navodi preveliku širinu u poučavanju, čime se suviše obrađuje ono u čemu učenici ne griješe, a premalo ono u čemu učenici griješe, čime se gubi aktualnost u poučavanju.

No, ako znamo da se korektivna povratna informacija primjenjuje u ispravljanju školskih zadaća (i drugih pisanih radova učenika), a normativno netočni oblici ponavljaju se u novim pisanjima, i to je zapaženo već prije 60 godina, a učitelji i nastavnici to osjećaju i danas, onda se u suodnosu s drugim, prethodno navedenim čimbenicima, treba postaviti pitanje učinkovitosti korektivne povratne informacije.

1.3. Normativno netočni oblici – pravopisne pogreške

Kao što su u pisanim radovima učenika istraživane i druge vrste normativno netočnih oblika, istraživani su i pravopisno normativno netočni oblici. Rezultate istraživanja pravopisnih normativno netočnih oblika u pisanim radovima učenika osnovne i srednje škole, uz druge vrste normativno netočnih oblika, prikazuju Travinić (1957/1958), Sović (1967), Rosandić (2002), Vodopija i Smajić (2010).

Rosandić među pravopisnim normativno netočnim oblicima razlikuje čiste pravopisne pogreške i pogreške koje su fonetički i gramatički uvjetovane (kombinirane

³ Istraživanja normativno netočnih oblika moguća su i u pisanju diktata, no to zasad nije preciznije razrađeno (Visinko 2015, 2016).

⁴ Alerić (2009: 15–20) u disertaciji izdvaja uvjete u kojima se jezična realizacija koja se razlikuje od standardnojezične norme može smatrati odstupanjem u odnosu na normu:

¹ da situacija u kojoj se komunicira zahtijeva komunikaciju na standardnome jeziku, a takva je, npr. javna govorena ili pisana komunikacija,

² da autor tekst nastoji oblikovati na standardnome jeziku, odnosno da svjesno nastoji komunicirati u skladu sa standardnojezičnom normom,

³ da autor ima barem minimalnu standardnojezičnu kompetenciju.

pogreške). Čiste se pravopisne pogreške povezuju s pravilima o pisanju velikoga i maloga početnog slova, prilagodbi stranih riječi, sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi, rastavljanju riječi na slogove, skraćenica, interpunkcije, dok se kombinirane pravopisne pogreške povezuju uz pravila o alternaciji *ije/je*, odnos jednine i množine, kraćenje korijenskoga sloga, deminutive i augmentative, glagolske izvedenice, sufikse, komparativ i superlativ, imenice izvedene iz pridjeva, pridjeve izvedene od imenica, tri uzastopna duga sloga, jednačenje suglasnika, gubljenje suglasnika, gubljenje samoglasnika i glasovne promjene (v. Rosandić 2002: 99). U knjizi nije navedeno koji je korpus predstavljao polazište u istraživanju. U drugim istraživanjima od čistih pravopisnih pogrešaka Travinić (1957/1958) izdvaja veliko početno slovo u geografskim imenima i pridjeve od tih imena, pisanje stranih vlastitih imena, rastavljanje riječi na slogove, pisanje zareza (uglavnom uz rečenice), pisanje negacije *ne* uz glagole i ostale riječi, kratice s točkom i bez točke, složene priloge (ujutro, katkad...), točku iza rednih brojeva, neodređene zamjenice tvorene pomoću sastavnice *ni*. U radu navedena odstupanja od norme čine sakupljene bilješke autora o pogreškama učenika srednje škole u školskim zadaćama tijekom jedne školske godine. Analizirajući 165 pisanih radova učenika na prijemnim ispitima za upis u gimnaziju, Sović (1967) izdvaja pisanje pridjeva na *-ski* i *-čki* izvedene od vlastitog imena, pisanje negacije *ne* uz glagole i ostale riječi, rastavljanje riječi na kraju retka, pisanje točke. Vodopija i Smajić (2010), kojima je polazište za istraživanje 226 pisanih radova učenika mlađe školske dobi (od 1. do 4. razreda), izdvajaju točku iza rednih brojeva i na kraju rečenice (ali i suviše pisanje točke nakon glavnih brojeva), pisanje zareza, veliko i malo početno slovo, rastavljanje riječi na kraju retka, pisanje spojnice, sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi.

S obzirom na to da upravo vježbe Težak (1996) smatra najdjelotvornijim načinom stjecanja pravopisnoga znanja i navika, svaki je učenički sastavak, pisani rad u nekom obliku jezičnoga izražavanja, uz različite tipove diktata i zadatke objektivnoga tipa, prilika za primjenjivanje pravopisnih pravila, ali i za smanjivanje proizvodnje normativno netočnih oblika te njihovo postupno otklanjanje. U nastavku se rada na primjeru izdvojenih pravopisnih normativno netočnih oblika⁵ popisuju i tipologiziraju različite strategije pružanja korektivne povratne informacije koje supostoje u praksama poučavanja materinskoga te drugoga i stranoga jezika, a podudarni su s nastavnim praksom predmeta *Hrvatski jezik*, ili tu praksu proširuju.

2. O povratnoj informaciji

Povratna informacija u različitim teorijama učenja jezika ima važnu ulogu – biheviorističke teorije i kognitivne teorije smatraju da pridonosi učenju jezika, a strukturalističke teorije i komunikacijski pristupi smatraju da povratna informacija pospješuje

⁵ Strategije pružanja korektivne povratne informacije prikazat će se na primjeru pisanja zanijekanih oblika glagola.

učenikovu motivaciju i osigurava jezičnu točnost (v. Ellis 2009a). Može biti pozitivna ili negativna te se one ne razlikuju u nakani jer obje predstavljaju odgovor učitelja na pojedini zadatak učenika. Razlika je u usmjerenosti reakcije s obzirom na točnost rješavanja zadatka. Pozitivna povratna informacija usmjerena je potvrđivanju/podržavanju točnosti učenikova odgovora na zadatak, dok je negativna povratna informacija usmjerena označavanju netočnosti/nepravilnosti učenikova odgovora na zadatak te je, prema Ellis (2009a), u svojoj namjeri korektivna. Dakle, jedan je od tipova negativne povratne informacije korektivna povratna informacija (engl. *corrective feedback*) te je u istraživanjima inoga jezika dobila puno veću pozornost u odnosu na pozitivnu povratnu informaciju (v. Ellis 2009a: 3). Treba li pogreške ispraviti, koje pogreške ispraviti, tko, kako i kada, temeljna su pitanja koja je u vezi s korektivnom povratnom informacijom postavio Hendrickson još 1978. godine. No, do danas, iako su provedena brojna istraživanja, još nema jasne slike i suglasja istraživača u vezi s odgovorima na ta pitanja.⁶ Preciznije je reći kako postoji neslaganje, odnosno nesuglasje.

Pozitivna povratna informacija, iako je s pedagoškoga motrišta važna jer pruža afektivnu podršku i potiče učenikovu motivaciju za učenjem, nije dobila veću pozornost zbog dvosmislenosti. Naime, dvosmislenost je utvrđena analizom diskursa jer se pokazalo da upravo pozitivna povratna informacija (poput „Da“, „Dobro“) prethodi daljnjem ispravljanju ili izmjeni učenikova izraza (Ellis 2009a). No, to se više odnosi na govornu nego na pisanu jezičnu proizvodnju.

Povratna informacija na pisanu proizvodnju učenika, bila ona pozitivna ili negativna, sadržava tri temeljna elementa:

(1) normativno točan ili netočan oblik

(2) reakciju učitelja na normativno točan ili netočan oblik (strategiju kojom se odgovara na izraz)

(3) reakciju učenika na strategiju kojom je čitatelj odgovorio na izraz.

U nastavku rada prikazuju se strategije⁷ pružanja korektivne povratne informacije, reakcije učitelja na normativno netočan oblik. Na temelju metodičke literature za nastavu hrvatskoga jezika (Težak 1998; Rosandić 2002; Pavličević-Franić 2005; Visinko 2010) i tipologije korektivne povratne informacije koju je razradio Ellis (2009b)⁸ iz-

⁶ Npr. Lalande 1982; Sommers 1982; Semke 1984; Robb, Ross i Shortreed 1986; Kepner 1991; Ferris 1995, 1997; Bitchener, Young i Cameron 2005; Bitchener i Knoch 2008; Van Beuningen, De Jong i Kuiken 2012.

⁷ Visinko (2014: 268) razrađuje razliku između metode i strategije, razlažući da je metoda planski postupak za postizanje nekoga cilja (na koji način što činimo), a strategija je zbir misli i postupaka kojima se želi odabranu metodu učiniti što učinkovitijom i tako brže i lakše postići cilj. Prihvaćajući takvo tumačenje razlikovanja ovih pojmova, razumijevamo pružanje korektivne povratne informacije / ispravljanje metodom, a pojedine tipove korektivne povratne informacije strategijama kojima se želi postići što veća učinkovitost izdvojene metode.

⁸ Izdvajaju se samo tipovi korektivne povratne informacije primjenjivi na rukom pisane učeničke radove.

dvajaju se i opisuju pojedine strategije i prikazuju se na primjeru izdvojenog pravopisnog normativno netočnog oblika.

2.1. Izravno ispravljanje / izravna korektivna povratna informacija (engl. direct corrective feedback)

Učitelj predlaže učeniku ispravnu inačicu načinjene pogreške. Upućuje se na to da pogreška postoji, upućuje se na dio teksta u kojemu je načinjena pogreška njezinim podcrtavanjem (1a) ili precrtavanjem (1b), a to se djelomično ukazuje i ispisivanjem točnoga rješenja iznad ili u neposrednoj blizini pogreške. Točno se rješenje može napisati i na rubnici retka u kojemu je pogreška načinjena (1c). Mogu se otkloniti i pogrešno napisani grafemi, interpunkcija i drugi znakovi (Rosandić 2002: 107), riječi, sintagme ili umetnuti što nedostaje (v. Ellis 2009b). Učenik na temelju učiteljeve reakcije prepisuje ponudenu ispravnu inačicu načinjene pogreške. Kao prednost ovoga tipa korektivne povratne informacije ističe se to što pruža učenicima vodstvo kako pogrešku ispraviti, ali je nedostatak što iziskuje vrlo malo učenikove angažiranosti (v. Bičanić i Opašić 2019). Ovaj je tip korektivne povratne informacije uvriježen i u teoriji i praksi nastave hrvatskoga jezika, a češći je što je dob učenika mlađa (i primjenjiviji je kada učenici još ne znaju točan oblik, odnosno kada tim jezičnim sadržajima nisu poučeni).

Primjer:

(1a) *Ne želim*

Neželim ići s njima na more.

(1b) *Ne želim*

Neželim ići s njima na more.

(1c) Neželim ići s njima na more. ili ~~Neželim~~ ići s njima na more. | *Ne želim*

2.2. Neizravno ispravljanje / neizravna korektivna povratna informacija (engl. indirect corrective feedback)

2.2.1. Ukazivanje na pogrešku

Učitelj znakom x ukazuje na rubnici teksta da je pogreška (ili pogreške) napravljena u tom retku (2a) (Ellis 2009b). Izostaje pružanje točnoga odgovora, ukazivanje na točno mjesto pogreške i metalingvistički znak kojim se upućuje na kategoriju pogreške. Učenik bi na temelju učiteljeva ukazivanja na pogrešku samostalno trebao pronaći u čemu je pogriješio i pogrešku (ili pogreške) ispraviti.

Primjer:

(2a) Neželim ići s njima na more. |x

2.2.2. Ukazivanje na pogrešku i lociranje pogreške

Učitelj ukazuje na postojanje pogreške (ili pogrešaka) i točno mjesto gdje je pogreška načinjena podcrtavanjem ili nekim drugim oblikom pokazivanja (2b). Izostaje pružanje točnoga odgovora i metalingvističkoga znaka kojim se upućuje na kategoriju pogreške. Učenik zna da je napravio pogrešku, zna i na kojem je mjestu pogreška napravljena i na temelju toga trebao bi pogrešku ispraviti.

Primjer:

(2b) Neželim ići s njima na more.

Metodička teorija hrvatskoga jezika ne razrađuje, a metodička praksa ne rabi neizravnu korektivnu povratnu informaciju.

2.3. Metalingvističko ispravljanje / metalingvistička korektivna povratna informacija (engl. *metalinguistic corrective feedback*)

2.3.1. Korektorski znakovi

Učitelj ovim tipom korektivne povratne informacije pruža učeniku oblik eksplicitnoga komentara o prirodi pogreške koja je napravljena. Korektorskim se znakovima različiti tipovi pogrešaka podcrtavaju odgovarajućim dogovorenim znakom ili kraticom (3a) (v. Bićanić i Opašić 2019), ili se znak ispisuje na rubnici (kao kratica) (3b). Ukazuje se na postojanje pogreške, mjesto pogreške te se upućuje na kategoriju pogreške. Znakovi bi pritom trebali biti jednoznačni i učenicima poznati. Ovaj tip korektivne povratne informacije Bićanić i Opašić (2019) smatraju najzahtjevnijim jer učenik mora prvo prepoznati odgovarajući znak za kategoriju pogreške, a potom sam otkriti njezinu vrstu i napisati točno rješenje (za što mu je potrebno metalingvističko znanje). Rosandić (2002) ističe da se ovakvim postupkom učenika više angažira u samostalnom otkrivanju i otklanjanju pogrešaka. Upravo u označavanju kategorije pogreške Ellis (2009b) prepoznaje najveći problem ovoga tipa korektivne povratne informacije jer se postavlja pitanje koliko oznake trebaju biti osjetljive, odnosno specifične.⁹ Ellis (2009b) kao inačicu ovoga podtipa metalingvističke korektivne povratne informacije izdvaja ispisivanje na rubnici kada nije označeno mjesto pogreške u samome tekstu (3c), a može se ostvariti i kao označavanje pogreške u tekstu uz upućivanje na izvor na rubnici (3d), koji učeniku može pomoći u pronalasku ispravnoga rješenja i ispravljanju pogreške (Rosandić 2002).

Primjer:

(3a) Neželim ići s njima na more. ili Neželim ići na more. | *prav.*

(3b) Neželim ići s njima na more. | *prav.*

⁹ Ellis (2009b) navodi kako je većina istraživanja ovoga tipa korektivne povratne informacije rabila široke kategorije pogrešaka, kao što su u metodičkoj teoriji i praksi hrvatskoga jezika korektorski znakovi (npr. jedna ravna crta za pravopisne pogreške).

(3c) Neželim ići s njima na more. | *prav.*

(3d) Neželim ići s njima na more | *prav.*

2.3.2. Metalingvističko objašnjenje

Metalingvističko objašnjenje daje precizniji opis pogreške u odnosu na korektorske znakove. Zapreku uporabi ovoga tipa čini vrijeme koje učitelj treba utrošiti u odnosu na uporabu korektorskih znakova / znakova na rubnici te učitelj treba imati dovoljno metalingvističkoga znanja kako bi mogao napisati jasno i točno objašnjenje različitih pogrešaka. Ostvaruje se kao označavanje pogreške u samome tekstu i sažetije (3e) ili opsežnije (3f) metalingvističko objašnjenje/uputa učeniku kako pogrešku ispraviti. Najčešće će se imenovati vrsta pogreške ili dati uputa koja sadrži metalingvističke informacije koje učenika usmjeravaju u ispravljanju. Ovim se tipom preciznije upućuje na pogreške od uporabe korektorskih znakova (v. Bičanić i Opašić 2019).

Primjer:

(3e) Neželim ići s njima na more. | *negacija + glagol*

(3f) Neželim ići s njima na more. | *Trebaš negaciju „ne“ odvojiti u pisanju zanjekanih oblika glagola.*

2.4. Preoblika (engl. reformulation)

Težak navodi kako se učitelj, katkada, tijekom ispravljanja učeničkoga rada „suživljuje s njegovim mislima i izrazom i pokušava naći najbolju zamjenu za poneku njegovu nespretnu formulaciju“ (Težak 1998: 500). Stoga predlaže, upravo za stilističke intervencije, da se učeniku preporuči, što ne podrazumijeva uvijek i zahtijevanje, uspjeliji izraz od manje uspjeloga izraza. Upravo je preporuka i način ispravljanja ono što razlikuje ovaj tip korektivne povratne informacije od izravnoga ispravljanja. Prepisuje se cijela rečenica kojom se predlaže uspjeliji izraz (4a), a učenik mora prepoznati što je predloženo te odlučiti, tijekom ispravljanja, hoće li tu preporuku uvažiti ili možda pronaći još bolje rješenje. Ellis (2009b) navodi primjer istraživanja Sachs i Polio (2007) u kojemu se pokazalo kako ovaj tip korektivne povratne informacije možda nije najefikasniji način pomaganja učenicima u uklanjanju lingvističkih pogrešaka. No ne treba ga isključiti u vezi s kompozicijom ili stilističkim intervencijama kojima se učeniku nudi još jedna inačica njegova zapisa u pisanome radu.

Primjer:

(4a) Neželim ići s njima na more.

Preoblika: *Ne želim ići s njima na more.*

2.5. Opisni komentar

Učitelj može ispod teksta pisanoga rada, napisati sažet, poticajan i jasan komentar ili napomenu. Svrha je takvoga opisnog komentara poticanje učenika na pisanje, poticanje urednosti i točnosti, pohvala i sl. (Pavličević-Franić 2005), a „njime se najčešće daje osvrt na sadržaj i kompoziciju pisanoga rada, a na jezične pogreške samo kada su učestale“ (Bičanić i Opašić 2019). Također je metalingvistička povratna informacija, ali ne sadrži izravne intervencije u samome tekstu, stoga ne može biti jedini tip korektivne povratne informacije. Važan je tip povratne informacije u vezi s lingvističkim pogreškama jer još jednom ističe one pogreške koje su u pisanome radu bile češće (5a), ali, isto tako, pohvaljuje i napredak učenika u smanjivanju pogrešaka u odnosu na prethodna pisanja ili pohvaljuje primjenu norme (neovisno o prethodnome pisanju) (5b). Stoga u ovome tipu povratne informacije, koji je razrađen u metodičkoj teoriji nastave hrvatskoga jezika te se primjenjuje u praksi, uočavamo jedinu naznaku primjene pozitivne povratne informacije. Ellis (2009b) ne razrađuje ovaj tip korektivne povratne informacije.

Primjer:

(5a) Neželim ići s njima na more.

Pripazi na pisanje negacije „ne“ u zanimakanim oblicima glagola.

(5b) Ne želim ići s njima na more.

Pohvaljujem primjenu pravila o pisanju negacije uz zanimkane oblike glagola.

Zaključno, tablično se prikazuju pojedine strategije pružanja korektivne povratne informacije s obzirom na osobitosti pomoću kojih se mogu utvrđivati njihove međusobne sličnosti i razlike pojedinih strategija i njihovih podtipova. To su sljedeće odrednice: (1) korektivna povratna informacija ukazuje učeniku da postoji pogreška u njegovu pisanu radu, (2) korektivna povratna informacija ukazuje na točno mjesto gdje je pogreška napravljena, (3) korektivnom se povratnom informacijom nudi učeniku ispravan odgovor, (4) korektivna povratna informacija nudi učeniku metalingvistički komentar ili objašnjenje pomoću kojega treba ispraviti pogrešku.

Tablica 1. Osobitosti pojedinih strategija i podtipova pružanja korektivne povratne informacije

Strategija pružanja korektivne povratne informacije	Podtip	Postojanje pogreške	Mjesto pogreške	Ispravan odgovor	Metalingvistički komentar ili objašnjenje
Izravno ispravljanje	1a	+	+	+	-
	1b	+	+	+	-
	1c	+	+	+	-
Neizravno ispravljanje	2a	+	-	-	-
	2b	+	+	-	-
Metalingvističko ispravljanje	3a	+	+	-	+
	3b	+	+	-	+
	3c	+	-	-	+
	3d	+	+	-	+
	3e	+	+	-	+
	3f	+	+	-	+
Preobluka	4a	+	-	+	-
Opisni komentar	5a	+	-	-	+
	5b	-	-	-	+

3. Umjesto zaključka

Očekivano je da će se tijekom učenja i poučavanja hrvatskoga standardnog jezika u učeničkoj proizvodnji pojaviti normativno netočni oblici, u metodičkoj literaturi nazvani pogreškama, a koje valja, zbog prirode njihova pojavljivanja, dijeliti na propuste, pogreške, odstupanja i dvojnosti. Kao jedna od mogućnosti postupnoga smanjivanja i/ili uklanjanja normativno netočnih oblika ističe se ispravljanje pogrešaka ili korektivna povratna informacija. O učinkovitosti korektivne povratne informacije u ovladavanju inim jezikom provedena su brojna istraživanja, no još uvijek nema suglasja među istraživačima, za razliku od metodičke literature nastave hrvatskoga jezika kao materinskoga jezika, u kojoj se iščitava suglasnost s pružanjem korektivne povratne informacije učenicima u pisanim radovima, pa su u skladu s time razrađene i strategije te nastavna praksa obiluje njihovom primjenom. No, izostaju istraživanja koja bi potkrijepila i podržala takvu praksu i usmjerila primjenu povratne informacije u pisanim radovima učenika.

Neovisno o tomu je li posrijedi izvornojezično ili inojezično istraživanje učinkovitosti povratne informacije, pred istraživače se postavlja zahtjev popisivanja i opisi- vanja čimbenika koji bi mogli biti povezani s njezinom učinkovitošću i na nju utjecati. Izdvojeno u ovome radu (sličnosti i razlike pojedinih strategija) čini tek jednu odred- nicu koju valja uzeti u obzir pri oblikovanju metodologije istraživanja učinkovitosti korektivne povratne informacije, a koja može pomoći i pri uspoređivanju, analiziranju i tumačenju dosad provedenih brojnih istraživanja, zasad pretežito inojezičnih. Uz ovu odrednicu, valja uzeti u obzir i učenikovu aktivnost u vezi s dobivenom korektivnom povratnom informacijom, uspješnost učenika u pisanju ispravka pojedinoga rada s ob- zirom na vrstu korektivne povratne informacije, valja pratiti smanjivanje/ponavljanje/ povećavanje normativno netočnih oblika u pisanoj produkciji učenika u novim pisa- njima, učestalost pisanja, učestalost primanja korektivne povratne informacije, uče- stalost pisanja samoga ispravka pisanih radova, vremenski razmak između različitih pisanja te između pisanja pisanoga rada i dobivanja korektivne povratne informacije, vrste normativno netočnih oblika koje su zahvaćene korektivnom povratnom informa- cijom, količinu normativno netočnih oblika koji su zahvaćeni korektivnom povratnom informacijom te osobu ispravljачa/pružatelja korektivne povratne informacije. Uz na- vedeno izdvajaju se još i stupanj jezičnoga znanja učenika, dob, spol, stavovi i motiva- cija učenika prema jeziku, nastavnome predmetu te korektivnoj povratnoj informaciji. Pozitivna povratna informacija tek je neznatno obuhvaćena ovim radom (razrdbom opisnoga komentara). No, o njoj treba promisliti kao inačici suprotnoj korektivnoj povratnoj informaciji, koja može biti oblikovana tako da ima sva obilježja opisanih strategija korektivne povratne informacije i samo se primjenjuje kada učenik rabi / počne rabiti normativno točan oblik. Svakako bi bilo vrijedno utvrditi mogućnosti njezine učinkovitosti u osposobljavanju komunikacijski kompetentnih mladih ljudi u okvirima predmeta *Hrvatski jezik*.

Literatura

- Alerić, Marko. 2006. Imanentna gramatika u ovladavanju standardnojezičnom morfologijom. *Lahor*, 2, 190–206.
- Alerić, Marko. 2009. *Normativna morfologija u nastavi hrvatskoga jezika (Immanentna gramatika u nastavi normativne morfologije)*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Alerić, Marko; Gazdić-Alerić, Tamara. 2009. Pozitivan stav prema hrvatskome standardnom jeziku kao uvjet njegova uspješnijega ovladavanja. *Lahor*, 7, 5–23.
- Alerić, Marko; Prskalo, Renata. 2012. Stav prema standardnom jeziku i odstupanja od morfološke norme studenata nastavnčkih studija. *Croatian Journal of Education*, 14 (1/2012), 103–133.
- Bitchener, John; Young, Stuart; Cameron, Denise. 2005. The effect of different types of corrective feedback on ESL student writing. *Journal of Second Language Writing*, 14, 191–205.
- Bitchener, John; Knoch, Ute. 2008. The value of written corrective feedback for migrant and international students. *Language Teaching Research*, 12 (3), 409–431.
- Bjedov, Vesna. 2019. *Učenik u nastavi hrvatskoga jezika*. Osijek: Matica hrvatska Ogranak Osijek.
- Bičanić, Jasna; Opašić, Maja. 2019. Korektivna povratna informacija u poučavanju materskoga jezika. *Metodički vidici*, 10, 13–31.
- Cvikić, Lidija. 2002. Analiza upitnika za učenike osnovnih škola u jednojezičnoj i dvojezičnoj sredini. U: *Komunikacijska kompetencija u višejezičnoj sredini* [ur. Kovačević, Marina; Pavličević-Franić, Dunja]. Jastrebarsko: Naklada Slap – Sveučilište u Zagrebu, 105–123.
- Ellis, Rod. 2009a. Corrective Feedback and Teacher Development. *L2 Journal*, 1, 3–18.
- Ellis, Rod. 2009b. A typology of written corrective feedback types. *ELT Journal*, 63/2, 97–107.
- Ferris, Dana R. 1995. Student Reactions to Teacher Response in Multiple-Draft Composition Classrooms. *TESOL Quarterly*, 29 (1), 33–53.
- Ferris, Dana R. 1997. The Influence of Teacher Commentary on Student Revision. *TESOL Quarterly*, 31 (2), 315–339.
- Gudelj-Velaga, Zdenka. 1988. Zavičajni jezik učenika i jezični odgoj i obrazovanje. *Dometi*, 21 (5/6), 259–269.
- Kepner, Christine Goring. 1991. An Experiment in the Relationship of Types of Written Feedback to the Development of Second-Language Writing Skills. *The Modern Language Journal*, 75 (3), 305–313.
- Lalande, John, F. 1982. Reducing Composition Errors: An Experiment. *The Modern Language Journal*, 66 (2), 140–149.
- Jelaska, Zrinka; Bjedov, Vesna. 2015. Pogreške ili promjene – ovladanost odabranim hrvatskim morfosintaktičkim sadržajima učenika završnoga razreda osnovne škole. *Jezi-koslovlje*, 16, 227–252.

- Pavličević-Franić, Dunja. 2000. Usvajanje hrvatskoga standardnoga jezika u sustavu okomite dvojezičnosti. *Napredak*, 141 (1), 75–86.
- Pavličević-Franić, Dunja. 2005. *Komunikacijom do gramatike*. Zagreb: Alfa.
- Petrc, Jasna. 2015. Primjena načela zavičajnosti u odgojno-obrazovnome procesu. U: *Višejezičnost kao predmet multidisciplinarnih istraživanja. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku održanoga od 25. do 27. travnja 2014. godine u Zagrebu* [ur. Udier, Sanda Lucija; Cergol Kovačević, Kristina]. Zagreb: Srednja Europa – HDPL, 311–327.
- Rosandić, Dragutin. 2002. *Od slova do teksta i metateksta*. Zagreb: Profil.
- Robb, Thomas; Ross, Steven; Shortreed, Ian. 1986. Salience of Feedback on Error and Its Effect on EFL Writing Quality. *TESOL Quarterly*, 20 (1), 83–95.
- Sachs, Rebecca; Polio, Charlene. 2007. Learners' use of two types of written feedback on an L2 writing task. *Studies in Second Language Acquisition*, 29, 67–100.
- Semke, Harriet D. 1984. Effects of the Red Pen. *Foreign Language Annals*, 17 (3), 195–202.
- Sommers, Nancy. 1982. Responding to Student Writing. *College Composition and Communication*, 33 (2), 148–156.
- Sović, Ivan. 1967. Neka zapažanja o učeničkoj pismenosti. *Jezik*, 15 (1), 22–29.
- Težak, Stjepko. 1996. *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1*. Zagreb: Školska knjiga.
- Težak, Stjepko. 1998. *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 2*. Zagreb: Školska knjiga.
- Travinić, Rudolf. 1957/1958. Jedno mišljenje o obradi pravopisa u srednjoj školi. *Jezik*, 6, 22–24.
- Van Beuningen, Catherine G.; De Jong, Nivja H.; Kuiken, Folkert. 2012. Evidence on the Effectiveness of Comprehensive Error Correction in Second Language Writing. *Language Learning*, 62 (1), 1–41.
- Visinko, Karol. 1991. Učeničko novinarsko stvaralaštvo – načelo zavičajnosti i vrednovanje. *Suvremena metodika*, 1, 50–55.
- Visinko, Karol. 2002. Standardni jezik i zavičajni idiom u školi. *Školski vjesnik*, 52 (1–2), 79–86.
- Visinko, Karol. 2010. *Jezično izražavanje u nastavi Hrvatskoga jezika – pisanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Visinko, Karol. 2015. *Diktat u nastavnoj teoriji i praksi*. Drugo izdanje. Zagreb: Profil Klett.
- Visinko, Karol. 2016. *Diktat. Komunikacijsko-funkcionalna primjena u nastavi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Profil Klett.
- Vodopija, Irena; Smajić, Dubravka. 2010. Najčešće jezične pogtješke dječjega pisanoga izraza. U: *IX. međunarodni kroatistički znanstveni skup* [ur. Blažetin, Stjepan]. Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 361–374
- URL 1: <http://bmri.uniri.hr/korektivna-povratna-informacija/>. Pristup: 22. kolovoza 2019.

Corrective feedback in the correction of written compositions

Each form in the student's written composition that deviates from the norm is called an 'error' in the teaching methodology literature (Težak 1998; Rosandić 2002; Pavličević-Franić 2005; Visinko 2010). An error in a student's written composition requires corrective feedback, a correction method aimed at reducing and/or eliminating norm-deviant forms in the student's linguistic output. In this paper the author compares mother-tongue and second language research on corrective feedback. This will serve as a framework for the elicitation and typology of different corrective feedback strategies that are found in mother-tongue and second language teaching practice, which are also compatible with and expand upon the teaching practice of the subject *Croatian Language*. A survey of current studies on the acquisition of Croatian as a first language provides a list of typical spelling errors of primary school students based on which different corrective feedback strategies will be analysed. In the conclusion guidelines relevant for future studies on the effectiveness of corrective feedback and interpretation of existing corrective feedback research will be presented.

Keywords: corrective feedback, error correction, student, norm-deviant form, error

Damir Horga

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

dhorga@ffzg.unizg.hr

Nefonemski glasnik [ə] u hrvatskom spontanom radijskom govoru

Govornik u spontanom govoru osim namjeravane obavijesti odašilje i obavijesti o procesu govorne proizvodnje. Taj se proces uglavnom odvije glatko, ali može biti praćen oklijevanjima, praznim stankama, duljenjima glasnika, pogreškama i ispravljanjima ili punim stankama, tj. nefonemskim glasnikom [ə]. Navedene govorne disfluentnosti ukazuju na poteškoće u govornoj proizvodnji i govornik ih upotrebljava kako bi dobio na vremenu radi domišljanja, oblikovanja i nastavljanja svog iskaza. U ovom je radu na uzorku spontanog govora od 10 govornika na Prvom programu Hrvatskog radija (formalni govorni stil) i 10 govornika na zagrebačkom Studentskom radiju (neformalni govorni stil) u trajanju od 100 minuta (po 5 minuta govora za svakog govornika) koji su kao gosti sudjelovali u radijskim intervjuima analizirana učestalost, trajanje i distribucija nefonemskog glasnika [ə] s obzirom na njegov položaj u sintaktičkoj strukturi iskaza. Govorni je uzorak transkribiran i analiziran u programu Praat. Izračunata je osnovna statistika promatranih varijabla i značajnost njihove razlike u analiziranim uzorcima govora. Parametri nefonemskog glasnika promatrani su s obzirom na njegovo pojavljivanje ispred subjekta, imenskog ili glagolskog predikata, objekta, atributa, priloške oznake, poštapalice ili veznika. Istraživanje je pokazalo da postoje značajne razlike u uporabi nefonemskog glasnika [ə] s obzirom na ove dvije vrste radijskog programa (formalni i neformalni stil govora) te s obzirom na njegovu distribuciju u sintaktičkoj strukturi govornog izričaja.

Ključne riječi: govorna disfluentnost, nefonemski glasnik [ə], sintaktička struktura

1. Uvod

Po svom temeljnom određenju govor je komunikacijski čin. Njegova se komunikacijska funkcija ostvaruje u zvučnom obliku govornog signala koji, zbog psihološke i biološke podloge govorne proizvodnje i govorne percepcije, mora imati neke strukturne karakteristike koje ga čine pravim govorom i učinkovitim komunikacijskim

sredstvom, a ne samo prividom govora. Jezični kôd i jezični mehanizmi u podlozi su oblikovanja obavijesti u artikulacijski i zvučni oblik u govornoj proizvodnji (govornik) kao i u otkrivanju obavijesti iz govornog zvuka u govornoj percepciji (slušatelj).

Proces govorne proizvodnje tumači se različitim modelima od kojih je općenito prihvaćen Leveltov model (Levelt 1989). Prema tom se modelu govorna proizvodnja hijerarhijski razlaže na tri razine: 1) obavijesnu, na kojoj konceptualizator oblikuje obavijest koju govornik želi priopćiti, 2) jezičnu, na kojoj formulator obavijest oblikuje u poruku primjenom odabranog jezičnog kôda i 3) govornu, na kojoj artikulater jezičnu poruku pretvara u fizički zvučni govorni signal pokretima govornih organa. Cjelokupni je proces praćen nizom povratnih sprega kojima govornik kontrolira svoju početnu komunikacijsku namjeru i osigurava istovjetnost početne obavijesti s njezinim preoblikama na razini formulatora i artikulatera. Istovjetne se razine mogu zamisliti uz adekvatne adaptacije u mehanizmima slušateljevog primanja govora, ali u obrnutom redoslijedu, od uha preko jezika do smisla.

Objašnjavajući razliku između jezika i govora (*langage* prema *parole*) odavno prihvaćenu u suvremenom jezikoslovlju, Silić i Pranjković (2005: 276) ističu da se ... „pod jezikom smatra uopćeni sustav znakova, ono po čemu su jezične jedinice ustrojene da bi se njima moglo komunicirati, a govor pretpostavlja stvarno komuniciranje koje je usmjereno po zakonitostima jezika kao sustava“. Tako se jedinice ovih dviju razina, iako povezane, razlikuju i u svojim realizacijama i u svojim funkcijama i nazivima. Razlikuje se rečenica kao jezična kategorija, u kojoj jezične jedinice imaju svoje značenje, i iskaz kao govorna kategorija, u kojem pojedine jedinice dobivaju svoj smisao u konkretnoj komunikacijskoj situaciji. Valja istaknuti da se između jezičnog ustrojstva i njegove govorne realizacije može pojaviti nesklad, s jedne strane zbog toga što govornici ne vladaju savršeno jezičnim ustrojstvom, a s druge strane zbog različitih oblika komunikacijskih pritisaka u pojedinoj govornoj situaciji i nesavršenosti govornih mehanizama samog govornika. Ovi se pogledi mogu povezati s pitanjima kojima su zaočupljene psiholingvistika, sociolingvistika i danas neurolingvistika.

Govorno oblikovana obavijest slojevita je zbog prirode komunikacijskog procesa, te zbog načina njezine proizvodnje i prirode čovjeka kao biološkog i društvenog bića. Da bi govornik poslao neku obavijest mora postojati razlika u obaviještenosti između govornika i slušatelja, ili govornik barem mora pretpostaviti da ta razlika postoji. Ovisno o razlici u količini informacije između govornika kao izvora obavijesti i slušatelja kao njezina cilja, ovisit će njezino oblikovanje. Predavač će na različite načine obrazlagati pojam fonema ako govori učenicima u srednjoj školi ili ako govori studentima fonetike na fakultetu. Buka u komunikacijskom kanalu kroz koji prolazi govorni signal djelovati će tako da govornik govori glasnije, sporijim tempom i preciznijom dikcijom nego ako govori u tihom i akustički prohodnom kanalu. Biološke razlike među govornicima uvjetovane su različitom anatomijom i fiziologijom govornih organa, pa ćemo lako razaznati je li nas pozdravilo dijete, ženska ili muška osoba. Društveni će kontekst uvje-

tovati hoće li naš govor imati karakteristike formalnog stila, jer se obraćamo širokom auditoriju na političkom skupu, ili će imati karakteristike neformalnog stila, jer razgovaramo o istoj temi ali s prijateljem uz kavu u kafiću. Takve i mnoge druge obavijesti sadržane su u govornom signalu te one mogu pridonositi uspješnosti komunikacijskog procesa.

Škarić (1991) govornu obavijest dijeli na dvije vrste, na tekst i glas. Tekst čine obavijesti koje su oblikovane jezičnim znakovima i zato se tekst kao sloj govorne obavijesti može usporediti s tekstem kao grafičkim oblikom realizacije jezičnoga kôda. Glas čine obavijesti oblikovane posebnim govornim znakovima kojima se prenosi obavijest prvenstveno o govorniku kao procesoru koji je izvor obavijesti i o procesima njezina oblikovanja tijekom govorne proizvodnje. Kentova (1997) podjela na četiri funkcije govora uključuje jezično-fonetske obavijesti koje se mogu poistovjetiti sa Škarićevim određenjem testa, dok se Kentove afektivne obavijesti o emocionalnom stanju govornika i paralingvističke obavijesti o njegovim anatomskim, fiziološkim i paralingvističkim osobinama mogu uključiti u Škarićevo određenje glasa. Četvrta vrsta obavijesti prema Kentu su transmissive obavijesti, koje se odnose na karakteristike komunikacijskog kanala kroz koji prolazi signal na svom putu od govornika do slušatelja. Jakobson (1966) svojih šest funkcija jezično-govorne komunikacije povezuje s pojedinim dijelovima komunikacijskog lanca (izvor obavijesti – kodirnik – odašiljač – kanal – primač – dekodirnik – cilj obavijesti). Sve ukratko navedeno ukazuje na slojevitost govorne obavijesti.

Jedna vrsta obavijesti koja je ugrađena u govorni signal je obavijest o samom procesu govorne proizvodnje. Naime, budući da u spontanom govoru govornik mora istovremeno planirati propozicijsku informaciju koju želi saopćiti i izgovoriti ono što je već planirano, on dijeli svoju pažnju u proizvodnji govora između tih dviju aktivnosti. Ako uspijeva uskladiti proces planiranja i izvedbe, govornik će proizvoditi fluentan govor. Ako u procesu govorne proizvodnje ima poteškoća bilo u planiranju ili u izvedbi, u njegovu će se govoru pojaviti različiti oblici disfluentnosti koji ukazuju na te poteškoće. Govornik u tom slučaju može napraviti pogrešku, ne primjećujući da je pogriješio i stvarajući privid fluentnog govora. On može biti svjestan da je pogriješio, ali ne ispravlja grešku jer smatra da je slušatelj može tolerirati i na temelju kontekstualnih uvjeta komunikacije u svojoj percepciji ispraviti pogrešku. Pogreške mogu biti zamjena, brisanje, dodavanja, promjena poretka dijelova iskaza. Međutim, mogu se u govoru pojaviti disfluentnosti kada govornik zastaje jer mu treba vremena kako bi odlučio kako nastaviti svoj govor. Disfluentnosti koje ukazuju na poteškoće u planiranju ili izvedbi planiranog govora različiti su oblici oklijevanja, kao što su pune stanke (ili nefonemski glasnik), prazne stanke (dulje od 200 do 250 ms), ponavljanja, odustajanja od već izrečenog izričaja (Goldman-Eisler 1968; Fillmore 1979; Shriberg 2001; Tomić 2017; Götz 2013; Horga 2018; Horga i Erdeljac 2019).

Clark i Fox Tree (2002) navode da govornik osim glavne obavijesti odašilje kolateralne obavijesti o procesu govorne proizvodnje putem različitih oblika disfluentnosti,

uključujući uporabu nefonemskog glasnika. Autori smatraju da su disfluentnosti integralni jezični element te da engleski nefonemski glasnici *uh* i *um* imaju svoju semantiku (govornik traži pravu riječ ili domišlja što će reći ili želi zadržati riječ ili prepustiti riječ), svoju sintaksu, prozodiju i fonologiju i zaključuju da su to prave riječi engleskog jezika. Ostali autori nisu toliko radikalni u određenju funkcija nefonemskog glasnika.

Govor u svojem konačnom zvučnom obliku predstavlja niz linearno poredanih jedinica koje se na različite načine uzglobljuju i time međusobno utječu od različitog stupnja adaptacija do asimilacija. Time se na govornoj razini zamagluje njihova jezična i konceptualna reprezentacija, pa je zadaća slušatelja da na temelju zvučnog signala, ali i pomoću jezičnog i stvarnog konteksta, otkrije pravi smisao obavijesti koju mu je poslao govornik. Može se postaviti pitanje kakav je odnos između jezične i konceptualne strukture izričaja i disfluentnosti, tj. hoće li se disfluentnosti pojavljivati na zglobovima većih jedinica češće nego na granicama jedinica nižeg reda (Horga i Hadži 2012). Zato se disfluentnostima pridaje ne samo ometajuća funkcija, nego one mogu imati u pozitivnu ulogu u govornoj percepciji (Brennan i Schober 2001).

Jedan oblik govorne disfluentnosti predstavlja uporaba nefonemskog glasnika [ə], što je tema ovog istraživanja. Postavljena su dva pitanja: ima li razlike u uporabi nefonemskog glasnika s obzirom na stilske razlike govora te ima li razlike u njegovoj uporabi s obzirom na sintaktičku strukturu iskaza. Na temelju polifunkcionalnosti jezika Silić i Pranjković (2005) navode pet funkcionalnih stilova: znanstveni, administrativno-poslovni, novinarsko-publicistički, književno umjetnički i razgovorni. U ovom je radu analiziran govorni uzorak razgovornog stila radijskog govora, ali s dva različita stupnja formalnosti, tako da je jedan uzorak određen kao formalni, a drugi kao neformalni.

Iako je prirodno proučavati disfluentnost u govoru kao jedinstveni fenomen, ali budući da se ona ostvaruje na različite načine, isto je tako opravdano proučavati pojedine oblike disfluentnosti, pa je u ovom istraživanju analiziran nefonemski glasnik, njegovo trajanje i učestalost u odnosu na neke druge jezično-govorne varijable, u ovom slučaju s obzirom na sintaktičku strukturu izričaja.

2. Cilj istraživanja i metode

U istraživanju je analiziran spontani govor po desetero ispitanika koji su bili gosti u intervjuima na Prvom programu Hrvatskog radija i na Studentskom radiju. Analizirano je po 5 minuta govora svakog ispitanika, tako da je govorni uzorak činilo po 50 minuta govora na svakom od dvaju radijskih programa. Govor voditelja razgovora nije promatran. Teme razgovora na Prvom programu bile su: zimska služba, izborno zakonodavstvo, centar za poduzetništvo, socijalni odnosi i crkva, predstavnička i neposredna demokracija, politički život, ovršni zakon, urbana arhitektura, način rada spisateljice i kućni ljubimci, a na Studentskom programu: bioetika, angažman u umjetnosti, kriza na

fakultetu, bioetika u Hrvatskoj, blokada nastave na fakultetu, neposredna demokracija, predstavnička demokracija, student-književnik i način rada pisca.

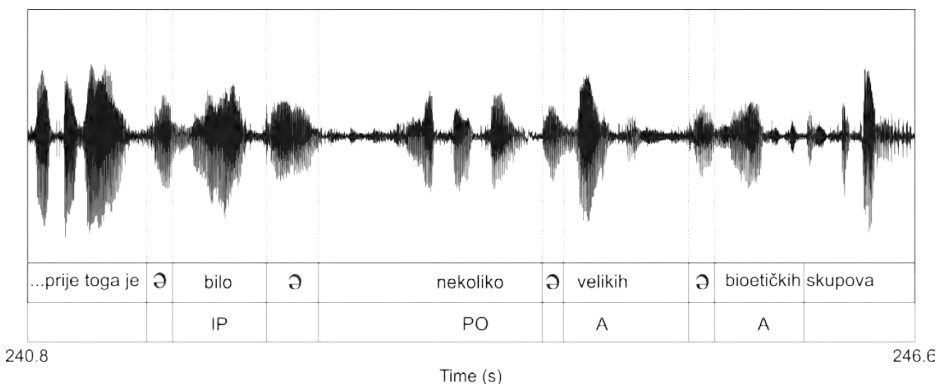
Govorni uzorak na kojem je provedeno ovo istraživanje isti je kao uzorak analiziran u ranijem istraživanju (Horga 2018), ali su ovaj put postavljena drugačija istraživačka pitanja. Zato su rezultati mjerenja trajanja i učestalosti uporabe nefonemskog glasnika iz prethodnog istraživanja nešto detaljnije prikazani u ovom istraživanju. Za promatrani je govorni uzorak procijenjen stupanj formalnosti govora, tako da je petero iskusnih fonetičara ocjenama od 1 do 10 ocijenilo stupanj formalnosti govora pojedinog govornika, te je za govor na Prvom programu dobivena prosječna ocjena 6,90 i s.d. = 1,55, dok je na Studentskom radiju ona iznosila 5,18 i s.d. = 1,56. Ta je razlika bila statistički značajna ($t = 5,54$ i $p = 0,00$). Stoga se govor na Prvom programu može smatrati formalnim stilom, a na Studentskom radiju neformalnim.

Govorni je uzorak transkribiran i označena su mjesta na kojima se pojavljuje nefonemski glasnik [ə]. U programu za akustičku analizu govora Praat (Boersma i Weenink 2012) anotirano je svih 650 nefonemskih glasnika [ə] koji su registrirani u govornom uzorku, te je time omogućeno mjerenje njihova trajanja. Nadalje, svakom je nefonemskom glasniku pridružena oznaka njegova sintaktičkog mjesta, tj. označeno je ispred koje se sintaktičke jedinice pojedini nefonemski glasnik nalazi. Kategorizacija sintaktičkih funkcija učinjena je na temelju tradicionalnih sintaktičkih funkcija prihvaćenih u gramatici hrvatskog jezika (Barić i sur. 1997; Babić i Težak 1996). U klasifikaciji poštapalica uzet je u obzir i kriterij učestalosti njihove uporabe koji određenu riječ zbog česte uporabe pretvara u poštapalicu uz njezinu moguću vezničku ili modalnu ulogu. Budući da je ovo prvo istraživanje odnosa sintaktičke strukture izričaja i uporabe nefonemskog glasnika u hrvatskom govoru, moguće je zamisliti istraživanja u kojima bi se sintaktičke jedinice klasificirale prema drugačijim kriterijima što bi omogućilo dobivanje novih spoznaja o promatranom odnosu. Promatrana sintaktička mjesta u ovom istraživanju bila su: subjekt (...kod nas **hm bioetika** u Hrvatskoj **hm** je stvar novijega datuma ...; ... kaže da **hm granice** umjetnosti nisu podudarne sa granicama granicama svakodnevnog ponašanja...; ... to je bilo negdje krajem devedeset i sedme godine **hm pritisak** uprave je posto prejak...), glagolski predikat (...oni koji **hm govore** o dostojanstvu radnika i poslodavaca...; ...jer se **hm spočitava** biskupima da...; ... koja se odonda **hm počela** organizirati...), imenski predikat (... a da su oni **hm složeni** to je sasvim jasno...; ... nego je to jedno **hm područje** rasprave o suvremenim i aktualnim problemima...), objekt (...i ostavlja se opet **hm razdoblje** do novih izbora...; ... definitivno umjetnost ima **hm prostora** za razvoj...; ... recimo preispituje **hm socijalizam**...), atribut (...kroz koji smo educirali trideset i sedam **hm visokoobrazovanih, hm nezaposlenih** osoba...; ...bile educirane za **hm plastičnu** proizvodnju...; ...u našem **hm javnom** prostoru), priloška oznaka (...jer je bioetika nešto što je **hm direktno** vezano uz njihovu struku...; ... mi se pripremamo za jednu drukčiju organizaciju već **hm krajem ove godine**...; ... koji su **hm ekstremno socijalno** angažirani), poštapalica (...će ostati i dalje

hm hm takoreći u nekakvoj raspravi...; ... ali poanta je da u tih **hm dakle** deset sati s par pauzi...; ...znači malo tko je toliko blesav **hm ono** da se ide da se ide kandidirat sam od sebe...) i veznik (... za grad i za studentski zbor **hm koji** su nam onda dodijelili sredstva...; ... da se zapravo tu analiza odmah automatski prebacuje na na etičku kategoriju **hm jer** je čin neetičan **hm pa** se onda postavlja pitanje...). Budući se ispred apozicije nefonemski glasnik pojavio samo jedanput, ta sintaktička varijabla nije promatrana u daljnjoj analizi.

Izračunata je osnovna statistika za pojedinu sintaktičku varijablu, a značajnosti razlika između formalnog i neformalnog uzorka testirane su t-testom i hi-kvadrat testom.

Na Slici 1. prikazan je primjer mjerenja trajanja nefonemskog glasnika i određivanja sintaktičke funkcije govorne jedinice ispred koje je on realiziran.

Slika 1. Primjer anotacije nefonemskog glasnika [ə] i određenja njegovog sintaktičkog mjesta (IP – ispred imenskog predikata, PO – ispred priloške oznake i A – ispred atributa) u programu Praat

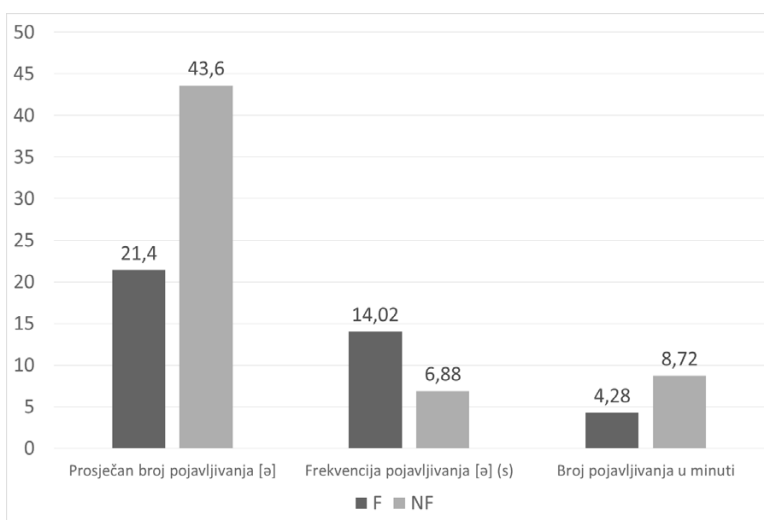
3. Rezultati i rasprava

Cilj istraživanja bio je analizirati s jedne strane razliku u uporabi nefonemskog glasnika u formalnom i neformalnom stilu govora u radijskim emisijama, i s druge strane njegovu uporabu s obzirom na mjesto pojavljivanja u sintaktičkoj strukturi analiziranog uzorka govora. Rezultati su prikazani u dvama odjeljcima u kojima se razmatra učestalost pojavljivanja nefonemskog glasnika, njegovo trajanje u razgovornom radijskom govoru dvaju stupnjeva formalnosti te njegovo mjesto u sintaktičkoj strukturi izričaja.

3.1. Učestalost uporabe nefonemskog glasnika

Učestalost uporabe nefonemskog glasnika u formalnom i neformalnom razgovornom stilu prikazana je na Slici 2. Ispitanici su u formalnom stilu u 50 minuta izgovorili 214, a u neformalnom stilu 436 nefonemskih glasnika, što pokazuje da se u neformal-

nom stilu nefonemski glasnik pojavljuje dva puta češće nego u formalnom stilu, ili da ga je svaki govornik u neformalnom stilu prosječno upotrijebio 43,6 puta, a u formalnom stilu samo 21,4 puta. Ili, u formalnom stilu njegova je učestalost uporabe bila svakih 14.02 sekundi jedan nefonemski glasnik, a u neformalnom dvostruko češća, tj. svakih 6.88 sekundi. Ta je razlika statistički značajna ($t = 2,95$; $p = 0,01$). Ove je podatke teško usporediti s rezultatima drugih istraživanja jer se obično navode podaci o učestalosti svih disfluentnosti, i to najčešće podaci o njihovu broju na 100 riječi. Tako Fox Tree (1995) navodi da se na 100 riječi pojavljuje 6 disfluentnosti uključujući ponavljanja, ispravljanja, oklijevanja i nefonemske glasnike.

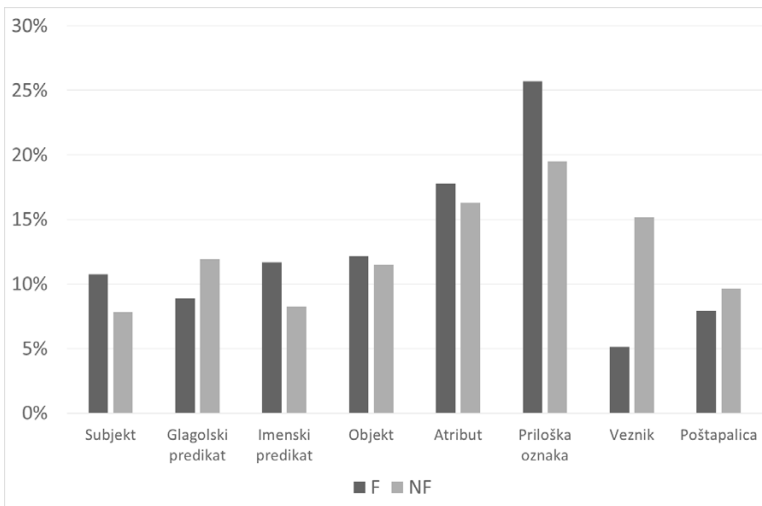
Slika 2. Prosječan broj pojavljivanja nefonemskog glasnika, frekvencija pojavljivanja i broj pojavljivanja u minuti po ispitaniku u promatranom formalnom i neformalnom govornom uzorku u trajanju od po 50 minuta

Drugo se pitanje odnosilo na distribuciju nefonemskog glasnika s obzirom na njegov sintaktički položaj, što je prikazano u Tablici 1 i na Slici 3, a značajnost razlike u distribuciji između formalnog i neformalnog stila izračunata je hi-kvadrat testom. Hi-kvadrat test je pokazao da je ta razlika statistički značajna (hi-kvadrat = 19,81, $p = 0,01$). Toj razlici najviše pridonosi češća uporaba nefonemskog glasnika ispred veznika u neformalnom stilu (15,14% prema 5,14% od ukupnog broja u pojedinom uzorku), što pokazuje da su iskazi kao veće govorne jedinice koje se povezuju veznicima u neformalnom stilu međusobno labavije povezani, a to pridonosi većoj disfluentnosti govora i manjoj koheziji iskaza. Nadalje, toj razlici u istom smjeru pridonosi češća uporaba nefonemskog glasnika ispred poštapalica u neformalnom stilu (9,63% prema 7,94%), što ukazuje na činjenicu da sama poštapalica kao sredstvo „kupovanja vremena“ govorniku nije dovoljna, te joj govornik pridodaje i nefonem-

ski glasnik te tako produžuje vrijeme oklijevanja i traženja izraza za nastavak svog govora.

Tablica 1. Učestalost pojavljivanja nefonemskog glasnika ispred sintaktičkih jedinica u formalnom (F) i neformalnom (NF) govoru

Sintaktička jedinica	F		NF	
	N	%	N	%
Subjekt	23	10,75%	34	7,80%
Glagolski predikat	19	8,88%	52	11,93%
Imenski predikat	25	11,68%	36	8,26%
Objekt	26	12,15%	50	11,47%
Atribut	38	17,76%	71	16,28%
Priloška oznaka	55	25,70%	85	19,50%
Veznik	11	5,14%	66	15,14%
Poštapalica	17	7,94%	42	9,63%
Ukupno	214	100%	436	100%

Slika 3. Postotak pojavljivanja nefonemskog glasnika ispred sintaktičkih jedinica u formalnom (F) i neformalnom (NF) govoru

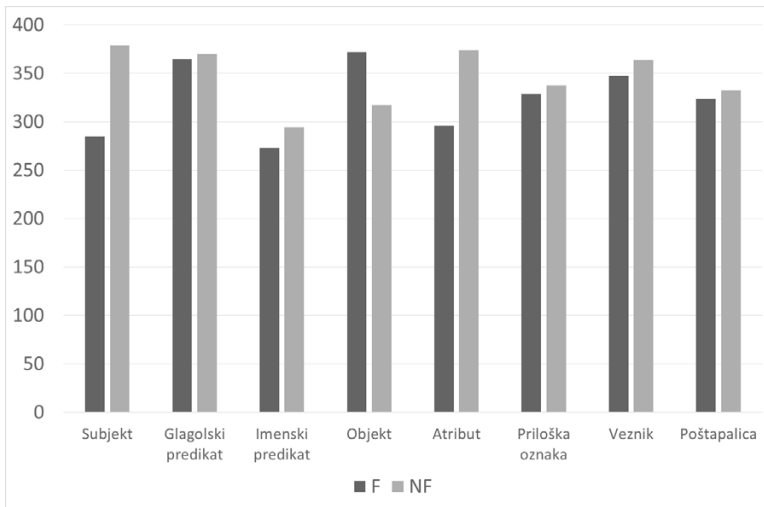
3.2. Trajanje nefonemskog glasnika

Na izgovor nefonemskog glasnika govornici su u formalnom stilu od ukupnog trajanja govora od 50 min potrošili 67,3 s, a govornici u neformalnom stilu 151,7 s, dakle više od dvostruko više vremena, jer su češće koristili nefonemski glasnik (436 prema

214) i jer je njegovo prosječno trajanje bilo dulje nego u formalnom stilu (347,95 ms prema 314,58 ms). Ti su rezultati prikazani u Tablici 2, u kojoj je prikazana i vrijednost t-testa i značajnost razlike u trajanju nefonemskog glasnika ispred pojedinih sintaktičkih kategorija. Rezultati su pokazali da postoji statistički značajna razlika u trajanju nefonemskog glasnika jedino kad se on upotrebljava ispred subjekta ($t = 2,25$; $p = 0,03$) ili atributa ($t = 2,22$; $p = 0,03$), i tada govornici u formalnom stilu upotrebljavaju prosječno kraći nefonemski glasnik (284,74 ms prema 378,47 ms ispred subjekta i 295,63 prema 373,92 ispred atributa). Ta bi se razlika mogla objasniti većom fokusiranošću formalnih govornika na temu razgovora, ako se radi o položaju nefonemskog glasnika ispred subjekta, te boljom i čvršćom povezanošću atributa i pripadajuće imenice, ako se radi o položaju ispred atributa što, i jedno i drugo, omogućuje kraće trajanje nefonemskog glasnika. S druge strane, trajanje nefonemskog glasnika ispred objekta znatno je duže u formalnom govoru (372,00 ms) nego u neformalnom (316,96 ms), iako ta razlika nije statistički značajna. Nadalje, može se uočiti da je nefonemski glasnik ispred imenskog predikata znatno kraći za oba govorna stila (272,72 za formalni i 294,44 za neformalni) od položaja ispred glagolskog predikata (364,68 za formalni i 369,79 za neformalni), što se može objasniti činjenicom da govornik u uporabi glagolskog predikata mora izabrati glavni glagol koji ima veću informacijsku težinu, dok u imenskom predikatu izabire pomoćni glagol ili neki drugi sastavni dio predikata, te mu u njegovom izboru pomažu ti kontekstualni uvjeti i zato je vrijeme izbora skraćeno.

Tablica 2. Prosječno trajanje (ms), standardna devijacija (s.d.), t-test (t) i značajnost razlike (p) nefonemskog glasnika u formalnom (F) i neformalnom (NF) govoru.

Sintaktička jedinica	F		NF		t-test	
	Prosječno trajanje (ms)	S.D.	Prosječno trajanje (ms)	S.D.	t	p
Subjekt	284,74	105,86	378,47	205,73	2,25	0,03
Glagolski predikat	364,68	238,23	369,79	244,47	0,08	0,94
Imenski predikat	272,72	114,29	294,44	156,27	0,63	0,53
Objekt	372,00	318,88	316,96	191,02	0,80	0,42
Atribut	295,63	135,26	373,92	233,15	2,22	0,03
Priloška oznaka	328,75	174,27	337,33	193,94	0,27	0,79
Veznik	347,27	106,34	363,48	217,81	0,39	0,70
Poštapalica	323,35	99,45	332,14	107,61	0,30	0,77
Ukupno	314,58	175,86	347,95	202,86	0,07	1,81

Slika 4. Prosječno trajanje nefonemskog glasnika u formalnom (F) i neformalnom (NF) govoru

Corley i sur. (2007) navode da se nefonemski glasnik češće pojavljuje ispred manje učestalih riječi, ispred riječi koje je teže anticipirati ili u izričajima kada je govornik suočen s višestrukim semantičkim ili sintaktičkim izborom. Možemo pretpostaviti da će, osim veće učestalosti u tim pozicijama, i trajanje nefonemskog glasnika biti duže. Ako pogledamo trajanja nefonemskog glasnika, možemo ih podijeliti u dvije skupine: ona koja su kraća ispred subjekta, imenskog predikata i atributa i ona koja su duža ispred glagolskog predikata, objekta, priloške oznake, veznika i poštapalica. Za kraća trajanja nefonemskog glasnika može se pretpostaviti da je planiranje sintaktičkih jedinica koje slijede brže i jednoznačnije, dok je za slučajeve dužeg trajanja nefonemskog glasnika to obrnuto. Kraće trajanje nefonemskog glasnika ispred subjekta može se objasniti njegovom sintaktičkom ulogom kao glavnog dijela imenske fraze. Izbor atributa pretpostavlja da je već odabrana imenica na koju se on odnosi kao i u imenskom predikatu u kojem je već odabran njegov glagolski dio te to omogućuje brži izbor, odnosno kraće trajanje nefonemskog glasnika. Duže trajanje nefonemskog glasnika ispred glagolskog predikata može ukazivati na njegovu informacijsku težinu, objekt i priloška oznaka kao dodaci glagolu nose opterećenje višestrukog izbora, nefonemski glasnik ispred veznika najavljuje jednu novu misaonu cjelinu, a funkcija poštapalica je kupovanje vremena pa se duže trajanje nefonemskog segmenta ispred poštapalice pridružuje toj funkciji. Sva su ova tumačenja hipotetska i zahtijevala bi dodatne provjere.

Prosječno trajanje nefonemskog glasnika u ovom istraživanju značajno je duže od trajanja vokala kao sastavnih glasnika u riječi. U ovom uzorku srednja je vrijednost trajanja nefonemskog glasnika 314,58 ms a raspon srednjih vrijednosti je od 272,72 ms za

nefonemski glasnika ispred imenskog predikata i 372,00 ms ispred objekta. Prosječne vrijednosti vokala kao sastavnih glasnika u riječi u hrvatskom govoru kreću se od 50 ms do 110 ms (Škarić 1991) što je znatno kraće od trajanja nefonemskog glasnika. Shriberg (2001) iako ne navodi prosječne vrijednosti trajanja nefonemskog glasnika njegovo trajanje prikazuje grafički iz čega se može vidjeti da je distribucija gotovo linearna od najnižig vrijednosti do 500 ms s time da se blagi vrh izdiže na vrijednosti od oko 300 ms, a krivulja distribucije završava na vrijednostima od 1 sekunde.

4. Zaključak

Na temelju ovog istraživanja moguće je zaključiti da je uporaba nefonemskog glasnika sastavni dio govorne proizvodnje u spontanom govoru (Shriberg 2001; Clark, Fox Tree 2002). Međutim, postoje velike razlike u učestalosti njegove uporabe između pojedinih govornika. U ovom govornom uzorku govornik s najmanjom učestalosti uporabe nefonemskog glasnika upotrijebio ga je svega 4 puta u 5 minuta govora, dakle jedanput u 76 s, dok je govornik s najvećom frekvencijom u 5 minuta govora upotrijebio 61 nefonemski glasnik, ili prosječno ga je izgovorio svakih 5 sekundi. Ostali govornici su se ravnomjerno rasporedili unutar tog raspona. Može se zaključiti da neki govornici razvijaju mehanizme automatske uporabe nefonemskog glasnika kao permanentne poštapalice. Iako se uporaba nefonemskog glasnika može smatrati prirodnom sastavnicom spontanog govora koja može imati pozitivnu komunikacijsku ulogu, njegova ekstremno česta uporaba ne pridonosi učinkovitosti govorne komunikacije, i takvi bi govornici trebali posvetiti pozornost kvaliteti svoga govora. Nadalje, valja istaknuti da je nefonemski glasnik samo jedan oblik govorne disfluentnosti, uz prazne stanke, duljenja glasnika, govorne i izgovorne pogreške, ponavljanja i ispravljanja, te da sveobuhvatnija istraživanja govorne disfluentnosti moraju njegovu ulogu istraživati u odnosu s drugim varijablama disfluentnosti. Također se može zaključiti da govornici razvijaju različite strategije „kupovanja vremena“ i uporabe pojedinih oblika disfluentnosti pa je za određenje govornog statusa pojedinog govornika sa stajališta disfluentnosti potrebno sagledati potpunu i složenu sliku uporabe svih njezinih oblika.

Temeljno pitanje ovog istraživanja bilo je razlikuju li se dva razgovorna stila, formalni i neformalni, u frekvenciji uporabe nefonemskog glasnika i u njegovoj distribuciji s obzirom na sintaktičke jedinice ispred kojih se taj glasnik pojavljuje. Rezultati su pokazali da je učestalost pojavljivanja nefonemskog glasnika dvostruko veća u neformalnom radijskom govoru nego u formalnom. Nadalje, pokazalo se da se distribucija nefonemskog glasnika s obzirom na sintaktičke jedinice uz koje se veže također razlikuje i s obzirom na prosječno trajanje i s obzirom na distribuciju nefonemskog glasnika ispred pojedinih sintaktičkih jedinica. Valja reći da je u ovom istraživanju primijenjen formalni kriterij pojavljivanja nefonemskog glasnika ispred neke od temeljnih sintaktičkih jedinica, dok se stvarni uzrok njegove uporabe može nalaziti u drugim dijelovima

govorne proizvodnje, čija se povezanost s nefonemskim glasnikom može samo pretpostaviti. Time se nameće potreba da se ovakva površinska istraživanja uporabe nefonemskog glasnika dopune sofisticiranijim metodologijama neurolingvističkih istraživanja. Otvaraju se i druge mogućnosti istraživanja govorne disfluentnosti i uporabe nefonemskog glasnika s drugačijih psiholingvističkih i sociolingvističkih pozicija a to znači na drugačijim govornim uzorcima te drugačijim uzorcima ispitanika.

Osim teorijskih spoznaja o mehanizmima govorne proizvodnje i primanja govora, ovakva istraživanja mogu imati i primijenjenu vrijednost ako se njihovi rezultati upotrijebe u podizanju govornih vještina osobito profesionalnih govornika s ciljem da se ostvari adekvatan odnos između prirodnosti govora koja pretpostavlja stanoviti stupanj disfluentnosti i njegove komunikacijske učinkovitosti.

Literatura

- Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavišić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija. 1997. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bortfeld, Heather; D. Leon, Silvia; E. Bloom, Jonathan; F. Schober, Michael; Brennan, Susan. 2001. Dysfluency Rates in Conversation; Effects of Age, Relationship, Topic, Role, and Gender. *Language and Speech*, 44 (2), 123–147.
- Boersma, Paul; Weenink, David. 2012. *Praat: doing phonetics by computer*. URL: <http://www.praat.org/>. Pristup 15. ožujka 2016.
- Brennan, E. Susan; F. Schober, Michael. 2001. How Listeners Compensate for Disfluencies in Spontaneous Speech. *Journal of Memory and Language*, 44, 274–296.
- Clark, Herbert H.; Fox Tree, Jean E.. 2002. Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. *Cognition*, 84, 73–111.
- Corley, Martin; J. MacGregor, Lucy; I. Donaldson, David. 2007. It's the way that you, er, say it: Hesitations in speech affect language comprehension. *Cognition*, 105, 658–668.
- Fillmore, Charles J. 1979. On fluency. U: *Individual differences in language ability and language behavior*. [ur. Kempler, D.; Wang, W. S. Y.] New York: Academic Press, 85–102.
- Fox Tree, J. E. 1995. The effects of false starts and repetitions on the processing of subsequent words in spontaneous speech. *Journal of Memory and Language*, 34, 709–738.
- Goldman-Eisler, Frieda. 1968. The distribution of pause duration in speech. *Language and Speech*, 4, 232–237.
- Götz, Sandra. 2013. *Fluency in Native and Nonnative English Speech*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Horga, Damir; Požgaj Hadži, Vesna. 2004. Govorna fluentnost u stranom jeziku: hrvatski i slovenski. U: *Suvremena kretanja u nastavi stranih jezika* [ur. Stolac, Diana; Ivanetić, Nada; Pritchard, Boris]. Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 115–125.

- Horga, Damir. 2005. Izgovorni zglobovi u spontanom govoru. U: Od fonetike do etike. Zbornik o sedamdesetoj godišnjici prof. dr. sc. Josipa Silića [ur. Pranjković, Ivo]. Zagreb: Disput, 63–74.
- Horga, Damir; Požgaj Hadži, Vesna. 2012. (Dis)fluentnosti i proizvodnja govora. Slavistička revija – časopis za jezikoslovje in literarne vede, 60 (4), 621–638.
- Horga, Damir. 2018. Nefonemski glasnik [ə] u hrvatskom spontanom govoru. U: Jezik i njegovi učinci: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku održanoga od 4. do 6. svibnja 2017. godine u Rijeci [ur. Stolac, Diana; Vlastelić, Anastazija]. Zagreb: Srednja Europa – Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 107–121.
- Horga, Damir; Erdeljac, Vlasta. 2019. Odnos govorne disfluentnosti i govornih pogrešaka. U: Jezik i um: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku održanoga od 3. do 5. svibnja 2018. u Rijeci. [ur. Matešić, Mihaela; Vlastelić, Anastazija]. Zagreb: Srednja Europa – Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 201–225.
- Jakobson, Josipovič Roman. 1966. Lingvistika i poetika. Beograd: Nolit.
- Kent, Raymond, D. 1997. The Speech Sciences. San Diego – London: Singular Publishing Group, Inc.
- Levelt, Willem J. M. 1989. Speaking. From Intention to Articulation. Cambridge, MA: MIT Press.
- Shriberg, Elizabeth. 2001. To ‘errrr’ is human: ecology and acoustics of speech disfluencies. Journal of the International Phonetic Association, 31 (1), 153–169.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo. 2005. Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta. Zagreb: Školska knjiga.
- Škarić, Ivo. 1991. Fonetika hrvatskog književnog jezika. U: Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika [ur. Katičić, Radoslav]. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 61–377.
- Težak, Stjepko; Babić, Stjepan. 1996. *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tomić, Kristina. 2017. Temporal parameters of spontaneous speech in forensic speaker identification in case of language mismatch: Serbian as L1 and English as L2. Comparative Linguistic, 32, 117–143.

Unphonemic sound [ə] in Croatian spontaneous radio speech

Besides the intended message, the speaker in his spontaneous speech sends also some information about his speech production process. That process is usually fluent but it can be accompanied by hesitations, silent pauses, lengthening of sounds, speech errors and repairs or by filled pauses, i.e. by unphonemic sound [ə]. Mentioned disfluencies reveal the difficulties in the speaker's speech production and his intention to gain time to decide about the way how to continue the execution of the planned utterance. In the present paper the 100 minute speech sample (5 minutes of speaking of each subject) collected from 20 Croatian speakers (10 speakers in the First radio program and 10 in the Zagreb student's radio program) was analysed. The subjects participated as guests in the broadcasting interviews and the frequency of usage, duration and distribution of unphonemic sound and its position in syntactic structure of the utterance were investigated. The unphonemic sound [ə] was analysed depending on its position in front of the subject, verbal or nominal predicate, object, attribute, adverb, other fillers and connectors. The speech sample was transcribed and analysed by Praat program. The basic statistics, t-test and hi-square test were applied to test the statistical significance of differences between measured variables. The research showed that statistically significant differences in frequency, duration and the distribution in the utterance syntactic structure of the unphonemic sound [ə] between two speaking styles (formal and informal) exist.

Keywords: speech disfluency, unphonemic sound [ə], syntactic structure

Josipa Korljan Bešlić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Centar za hrvatske studije u svijetu
jkorljan@ffst.hr

Posvojni pridjevi i kategorija živosti iz perspektive poučavanja hrvatskoga kao inoga jezika

Izražavanje posvojnosti u hrvatskom standardnom jeziku pitanje je koje izaziva različite polemike i klasifikacije. Naime, gramatike i jezični priručnici hrvatskoga jezika pridjeve različito klasificiraju; kod nekih autora riječ je o šest skupina posvojnih sufikasa; negdje se sufiksi određuju prema konkretnim ili apstraktnim relacijskim značenjima, a u novije vrijeme dijele se tek na opisne i odnosne, gdje su posvojni podvrsta odnosnih (Marković 2013). Također, i sama kategorija posvojnosti heterogena je. Poseban problem jest poučavanje izražavanja posvojnosti u hrvatskom kao inom jeziku, a posebice posvojnosti nastale od imenica koje označavaju životinje i biljke. U prvom dijelu rada istražit će se dosadašnja istraživanja i zaključci važni za temu. U ovom radu zanima nas atributna posvojnost izražena posvojnim pridjevima i imenicom u genitivu iz perspektive neizvornoga govornika i način na koji je ta vrsta atributne posvojnosti prikazana u najzastupljenijim udžbenicima hrvatskog kao inog jezika, imajući u vidu kategoriju živosti. S obzirom na to da gramatike, priručnici i udžbenici najčešće navode najučestalije primjere i najčešće situacije, cilj je ovoga rada pokušati razjasniti na koji način pristupiti situacijama kada neizvorni govornik hrvatskoga jezika analogijom ne može odabrati pravilni oblik (primjerice maslinovo / bučino ulje), s posebnim osvrtom na tvorbu pridjeva nastalih od imenica koje označuju biljke i životinje. Stoga središnji dio rada analitički istražuje konfliktnu jezičnu situaciju iz perspektive neizvornoga govornika hrvatskog jezika. Spoznaje o izražavanju atributne posvojnosti posvojnim pridjevima, pri čemu je kategorija živosti iznimno važna, prikazat će se kroz prizmu strategija učenja i poučavanja (Pratt 2006), pokušavajući odgovoriti na pitanje na koji način neizvornim govornicima hrvatskoga jezika morfološki približiti kompleksnu kategoriju posvojnosti.

Ključne riječi: pridjevi, posvojnost, kategorija živosti, hrvatski kao ini jezik, poučavanje

1. Izazovi poučavanja izražavanja posvojnosti u hrvatskome kao inome jeziku

S pridjevima i posvojnosti neizvorni govornici hrvatskoga jezika susreću se već na početnoj razini učenja jezika. Ponekad nailaze na nedoumice u vezi s tvorbom posvojnih pridjeva, na koje im često ni izvorni govornici hrvatskoga jezika ne mogu dati odgovor. U ovom se radu nastoji odgovoriti na neke od tih nedoumica, posebno se usmjeravajući na posvojne pridjeve izvedene od imenica koje označuju biljke i životinje. Gramatička pravila hrvatskoga jezika potrebno je prilagoditi neizvornim govornicima i različitim razinama učenja jezika, zbog čega je važno poznavati kako gramatike i priručnici hrvatskoga standardnog jezika pristupaju podjeli pridjeva. Tradicionalnu podjelu na opisne, gradivne i posvojne neki jezikoslovci preispituju pa se u novijoj literaturi nalazi primjerice podjela na opisne i odnosne (Marković 2013), tumačeći to činjenicom da „u hrvatskom to svojstvo (posvojnosti) može biti da opisuje predmet ili pak takvo da označava kakav odnos prema predmetu“ (Marković 2013: 351). Osim toga, posvojnost je svojstvo pridjeva prisutno samo u slavenskim jezicima, zbog čega neizvorni govornici drugih slavenskih jezika lakše razumijevaju tvorbu posvojnih pridjeva u hrvatskom jeziku. U hrvatskom se jeziku posvojnost može izražavati trima načinima te razlikujemo atributnu posvojnost, predikatnu posvojnost i vanjsku posvojnost. U ovom nas radu zanima upravo atributna posvojnost izražena posvojnim pridjevom i imenicom u genitivu iz perspektive učenika hrvatskoga kao inoga jezika. Naime, „Atributna posvojnost podrazumijeva gramatikalizirani odnos posvojnih članova unutar imenske skupine u kojem posjedovano ima ulogu glave skupine, a posjednik je zavisni član ili atribut koji je s glavom u kontaktnom položaju. Na mjestu atributa nalaze se posvojnici: posvojni pridjevi, zamjenice i posvojni genitiv te prijedložni izraz od + G“ (Kuna 2012: 193–194). U udžbenicima hrvatskoga kao inoga jezika redovito se navodi i distinkcija prema živosti pridjeva te su nastavci za živo -ov/-ev/-ljev/-in, a za neživo -ski/-ški/-čki/-ji. Međutim, ova generalna definicija neizvornom govorniku hrvatskoga jezika ne odgovara na pitanje zbog čega kažemo *pseća hrana*, a *pasji život* (*pasov) ili pak *maslinovo* (*maslinsko) i *bučino* ulje ako su obje imenice ženskoga roda, čime se osim same atributne posvojnosti dovodi u pitanje i sufiksalna tvorba pridjeva. Cilj ovoga rada jest pokušati odgovoriti upravo na ta pitanja i pokušati razjasniti inojezičnim govornicima taj u udžbenicima nedovoljno razjašnjen kompleksan sustav određivanja posvojnosti, kao i dati neke smjernice za poučavanje kategorije pridjevske (ne)živosti.

2. Metodološki pristup problemu i pregled dosadašnjih istraživanja

Rad polazi od teorijskih tekstova o pridjevima istaknutih hrvatskih jezikoslovaca i njihove klasifikacije u hrvatskome jeziku, bazirajući se na atributnoj posvojnosti. Dan je pregled radova koji se općenito bave posvojnim pridjevima, ali i onih koji se bave posvojnim pridjevima izvedenima od imenica koje označavaju biljke i životinje, iako takvih radova u dostupnoj literaturi nema mnogo. Istraživanje se nastavlja pregledom problematike u dostupnim udžbenicima hrvatskoga kao inoga jezika, istražujući način na koji se poučavaju pridjevi i rješavaju kompleksne situacije koje izmiču pravilu. Zatim se analitički pristupa „problematičnim“ primjerima, pri čemu se kao osnovni izvor koristi baza hrWac unutar programa Skech Engine. Na kraju rada sintetički se zaključuje o strategijama poučavanja posvojnih pridjeva u poučavanju hrvatskoga kao inoga jezika, ostavljajući otvorenima mogućnosti za daljnja istraživanja.

Pozornost pridjevima dana je u svim gramatikama i priručnicima hrvatskoga jezika, proučavajući ih kao jednu od promjenjivih vrsta riječi, što se može vidjeti u *Hrvatskoj gramatici* (Barić i sur. 1995), *Gramatici hrvatskoga jezika* (Silić i Pranjković 2005) ili pak u *Tvorbi riječi u hrvatskom književnom jeziku* (Babić 1991). No, gramatike i priručnici najčešće naglašavaju akuzativnu razliku za živo i neživo, „na prvi pogled zamjetno je da se u priručnicima većinom navode tzv. ‘neproblematični’, tipski primjeri i živosti i posvojnosti, kao i tipična izrazna sredstva“ (Znika i Znika 2017: 242).

Detaljnije se pridjevima bavio Marković (2010, 2013), uspoređujući hrvatski pridjevski sustav s pridjevima u drugim jezicima, pri čemu navodi šesnaest kategorija koje se u svjetskim jezicima orječuju pridjevima. Pridjeve u hrvatskome jeziku dijeli prema deklinaciji te razlikuje tri vrste (a-vrsta, g-vrsta, 0 vrsta). No u njegovim radovima ne nalazimo detaljniju analizu termina posvojnosti u onom kontekstu u kojem nas zanima u ovom radu, a to je kako specifične slučajeve pojasniti neizvornim govornicima hrvatskoga jezika, osim što navodi nisku čestotnost pridjeva koji znače od čega je što i pridjeva na -ov/-ev/-ljev/-in, čija je niska čestotnost povezana s time da nastaju od vlastitih imenica (Marković 2010: 87).

Vrijedan doprinos problematici posvojnosti dao je Kuna (2003, 2012), istražujući posvojnost u hrvatskome jeziku i navodeći kakva sve ona može biti. Pritom Kuna naglasak stavlja na predikatnu i vanjsku posvojnost. Govoreći o atributnoj posvojnosti, navodi da „u hrvatskom jeziku ipak prevladava morfološki način njezina ostvarivanja, odnosno to se značenje iskazuje afiksima: -ov; -ev, -in, -ski, ški, -čki, -ji, -ni, -nji, koji se dodaju na riječ kojom se imenuje posjednik čineći tako hibridnu imensko-pridjevnu kategoriju – posvojni pridjev ili se to čini i oblicima posvojnih zamjenica“ (Kuna 2012: 30). O posvojnosti u gramatikama i udžbenicima piše Mićanović (2000), zaključujući da se različitim sufiksima izražavaju različiti odnosi posvojnosti, no promatra ih sa sintaktičkoga i semantičkoga gledišta.

Izricanje posvojnosti u hrvatskome jeziku do 19. stoljeća proučavala je Hudeček u svojoj knjizi iz 2006. godine. Problematikom živosti bavila se Vince Marinac u članku iz 1990. godine, posvećujući pozornost A jd. muškog roda. Živost i način na koji je prikazana u priručnicima hrvatskoga jezika jest i u fokusu rada Znike i Znike 2017. godine, koje zaključuju da su u priručnicima uglavnom prikazani neproblematični tipski pridjevi te problematiku živosti s gramatičke podižu i na ontološku razinu. Utvrđuju da je posvojnost složeno pitanje, jer „posesor može biti samo stvarno živo, a iznimno i stvarno neživo, ali jezično oživljeno“ (Znika i Znika 2017: 253). O posvojnosti čitamo i u Matasovićevu članku iz 2000. godine, a kategorijom živoga i neživoga u hrvatskoj gramatici bavila se Blagus Bartolec u radu iz 2006. godine, gdje primjećuje nedovoljno jasnu definiciju kategorije živosti u jeziku te je potrebno „razlučiti semantičku živost u jeziku od biološke živosti (u zbilji)“ (Blagus Bartolec 2006: 17).

Iz pregleda dosadašnjih istraživanja jasno je da je kategorija živosti kompleksan problem te je i izvornim govornicima hrvatskoga jezika ponekad teško odlučiti koji oblik odabrati i zbog čega, što je poseban izazov lektorima hrvatskoga kao inoga jezika.

3. Problematika pridjeva i kategorije živosti u udžbenicima hrvatskoga kao inoga jezika

U udžbenicima hrvatskoga kao inoga jezika tvorba pridjeva poučava se na početnoj razini učenja jezika. Ovdje su analizirani udžbenici za početnike, u kojima je uobičajeno navoditi prototipne i najučestalije primjere. Naime, s obzirom na to da posvojnost u lingvistici primarno označava odnos koji se uspostavlja između onoga koji nešto posjeduje i onoga što je posjedovano (v. Mićanović 2001), i u udžbenicima na početnoj razini učenja jezika najčešći su primjeri pridjeva izvedenih od osobnih imena i imenica koje označavaju osobe, kao i primjeri posvojnih pridjeva nastalih od imenica koje označavaju države, gradove i regije.

U Croaticumovu udžbeniku *Hrvatski za početnike* (Čilaš-Mikulić i sur. 2011) pridjevi se prvo poučavaju kao opisni, a zatim posvojni za neživo (nastavci -ski, -ški, -čki) i za živo (nastavci -ov, -ev, -in). Kao jedina iznimka posvojnih pridjeva za živo navodi se *tata – tatin*. U udžbeniku *Učimo hrvatski* (Kosovac, Lukić 2011) također se prvo uvode opisni pridjevi, no ne i posvojni, iako se u tekstovima i zadatcima spominju (npr. *kućni tip, sportski tip, slikarski alat* (Kosovac i Lukić 2011: 40–41). Udžbenik *Dobro došli 1* (Barešić 2010) uvodi posvojne pridjeve u 9. lekciji te ih objašnjava u popratnoj gramatici istoimenog naziva – *Dobro došli 1* (Barešić 2008). Pod naslovom „Posvojni pridjevi nastali od vlastitih imena osoba“ čitamo primjere poput *Markov auto, Markova žena, Majin brat, Majino mjesto* te u nastavku: „Sukladno tome od nekih se općih imenica tvore posvojni pridjevi“ te čitamo primjere poput *bratov stan, studentov stol, studentičin stan, mužev kaput, majčin sin*. (Barešić 2008: 65). Ne spominju se posvojni pridjevi za neživo već se navodi sljedeće: „Posvojni pridjevi od geografskih imena

tvore se nastavkom: -ski (g, h, š, ž, + ski = ški; c, k, č + ski = čki). Ovi se pridjevi pišu malim slovom“. Također se navode primjeri i daje se sljedeća odrednica: „Tako se tvore i nazivi za jezike: talijanski, španjolski, francuski...“ (Barešić 2008: 66). U deklinaciji pridjeva uvodi se kategorija živo/neživo, odnosno predmet i biće, ali u primjerima kao *lijep stan* i *dobar student*, gdje se vidi akuzativna razlika. U deklinaciji posvojnih pridjeva distinkcija je posvojnih pridjeva od muških imena i posvojnih pridjeva od ženskih imena. U deklinaciji navode se primjeri *Majin kaput* (G *Majina kaputa*), *Majina haljina*, *Majino pero*, no u primjerima nalazi se rečenica *Ne poznam Majinog brata*. U ovom se gramatičkom pregledu navode još i gradivni pridjevi „koji kazuju od čega je nešto napravljeno“ te se „tvore nastavcima -en, -eni, -ni, a dekliniraju se kao i ostali pridjevi“ (Barešić 2008: 118).

U udžbeniku *Elementary Croatian I* (Grubišić 2003) prvo se uvode opisni pridjevi u zadacima u kojima treba odabrati ispravan rod, a gramatički se objašnjavaju nešto poslije, napominjući da mogu biti određeni i neodređeni te da „mnoge imenice mogu biti pretvorene u posvojne ili opisne pridjeve dodajući sufikse -ov/-ev (imenicama muškoga roda) i -in (imenicama ženskoga roda i nekim imenicama muškoga roda)“ (Grubišić 2003: 119). Navode se primjeri poput *Markov kaput*, *očevo polje*, *sestrina škola*. Ovaj udžbenik navodi i razliku u naglasku određenoga i neodređenoga oblika imenica srednjega i ženskoga roda kao i svih imenica u množini: neodređeno: *zelèno polje*; određeno: *zèleno polje* (Grubišić 2003: 120).

Udžbenik *Reci mi hrvatski* (Juričić 1994) navodi definiciju pridjeva te da mogu imati određeni i neodređeni oblik, a „pridjevi koji opisuju svojstva imenica imaju još jednu promjenu. Ta se promjena zove komparacija.“ (Juričić 1994: 124). U samom tekstu navode se primjeri kao *hrvatski grb*, *hrvatska himna* i sl.

U udžbeniku *Croatian through conversation* (Engelsfeld 2008) prvo se uvode pridjevi i rodovi, a zatim se navodi da mogu biti određeni i neodređeni te da neki pridjevi mogu biti samo neodređeni, npr. *bratov*, *prijatelj*, *sestrin*, a neki samo određeni, npr. *hrvatski*, *američki* (Engelsfeld 2008: 97).

Leksički priručnik *Hrvatski u malom prstu I* (Bošnjak i Cvikić 2012) gramatičkim jedinicama pristupa konverzacijski. Što se tiče posvojnih pridjeva, navode se imena jezika (*hrvatski*, *njemački*, *češki*) (Bošnjak i Cvikić 2012: 19, 42), a poslije, u lekciji Vidimo se, i posvojni pridjevi za živo, gdje čitamo primjere: *Ivanin rođendan*, *Nikolina poruka*, ali također i s normom neusklađene primjere *SMS od Marine* i *poruka od Danijela*.

U udžbenicima viših razina znanje o posvojnim pridjevima nadograđuje se novim primjerima, no ne uvode se iznimke ili pravila koja bi učenicima olakšala sistematizaciju „posebnih“ slučajeva, što navodi na zaključak o nejasnoj definiciji živosti, koja neizvorne govornike prisiljava na usvajanje kolokacijskih sveza. Iako je iz perspektive neizvornoga govornika, posebno na početnoj razini učenja jezika, jednostavnije ovladati kolokacijskom svezom, određena pravila koja bi olakšala sistematizaciju

poželjna su i dobrodošla. No, valja imati u vidu produktivnost pravila: obuhvaćaju li ona neučestale primjere, svakako da ne mogu biti od pomoći neizvornim govornicima, posebno onima na nižim razinama. Takva se pravila mogu uvrstiti na naprednoj razini učenja jezika. Da se neka pravila ipak mogu sistematizirati, pokazat će nastavak rada.

4. O kategoriji živosti ili mogu li mrtvi postati živi te zašto biljke nisu žive

Kategorija živosti ubraja se u pojmovne kategorije temeljene na značenjskom razlikovanju živoga od neživoga u onome što je označeno imenicama muškoga roda u akuzativu jednine (Simeon 1969). Međutim, ova je definicija nedostatna neizvornom govorniku hrvatskoga jezika kada primjerice mora upotrijebiti određeni pridjevski nastavak te je važno i da je upoznat sa sljedećom klasifikacijom posvojnih sufikasa koju može pronaći u hrvatskim gramatikama i priručnicima:

1. -ov, -ev, -in, -ljev – izriče se pripadanje pojedincu (ako imenica označuje osobu), odnosno pripadanje vrsti (ako imenica označuje biljku ili životinju)
2. -ji/-i, -inji – motivirani su najčešće imenicama za životinje i tada označuju odnos prema jedinki i prema vrsti
3. -ski/-ki, -ovski/-evski, -inski, -ački, -anski – Ako je osnovna riječ osobna imenica, izriče se odnos prema množini ili neodređenom pojedincu, npr. kovačka kliješta za razliku od kovačeva kliješta
4. -ni, -ani, -eni, -ovni, -evni – znače pripadanje, npr. državno dobro, dakle imaju posvojno značenje, ali mogu značiti i samo neki odnos prema osnovnoj riječi, npr. kišni ogrtač, pa mogu imati i odnosno značenje
5. -nji, -šnji, -ašnji
6. -ači (Barić 1995: 362-366).

Međutim, pozornim neizvornim govornicima vrlo brzo postane jasno da su ova gramatička pravila nedostatna. Na početnim razinama važno je upamtiti da svi pridjevi koji označavaju što neživo ne mogu dobiti sufikse -ov/-ev/-in, odnosno ne možemo imati *stolov, *kamenov ili *fakultetov. Problemi nastaju kad je potrebno pravilno upotrijebiti primjerice pridjeve *mačji* ili *mačkin*, *slavujski* ili *slavujev*, *jabučni* ili *jabukov* itd., što bi trebali usvojiti polaznici napredne razine hrvatskoga kao inoga jezika. Naime, upravo su ti pridjevi povezani s niskom čestotnosti. Marković (2010: 87) navodi da „u smislu čestotnosti pridjevi koji znače od čega je što zapravo su relativno nisko. Isto se može reći i za posvojnost, osobito pridjeva na -ov/-ev/-ljev/-in, ali njihova niska čestotnost ipak je povezana s time da nastaju od vlastitih imenica“. Načelo čestotnosti primjenjuje se pri poučavanju stranoga jezika te bi se ova problematika detaljnije trebala poučavati na naprednim stupnjevima učenja jezika, ali svakako je potrebno i na nižim razinama spomenuti problematiku apstraktnih odnosa.

Važna odrednica živosti u hrvatskome jeziku jest i razlika živosti biljaka i životinja, pri čemu su gramatički životinje žive, a biljke i gljive ne. No, ni dalje neizvorni govornik ne može zaključiti zbog čega je *zmijski otrov*, a ne *zmijin*. Odgovor na to daje nam Kuna: „Od nekih imenica može se izvoditi više oblika posvojnih pridjeva, npr. od mačka: *mačkin* (određeno), *mačji* (generički)“ (Kuna 2012: 30). Matasović (2000) također navodi slično: „Ako je posesor neodređen, moguć je jedino posvojni genitiv – rep mačke; ako je posesor generički upotrijebljen ili u jednini, živ, određen, moguć je posvojni pridjev: mačji rep“.

Problematika se nastavlja i dalje. Naime, Mićanović (2000) pridjeve na -ov/-ev/-in naziva konkretnim relacijskim, a pridjeve na -ski apstraktnim relacijsko-kvalitativnim, pa razlikujemo *majčinu* (konkretnu) od *majčinske* (apstraktne) ljubavi. S druge strane, Mićanović navodi primjer *slavujev glas* i *Schanzov ovratnik*, za koje se ne može reći da pripadaju samo vrsti nego označavaju i nešto svojstveno vrsti te zaključuje da su „-ov/-ev postali apstraktnim relacijsko-kvalitativnim sufiksima“ (Mićanović 2000: 114), što podriva klasičnu podjelu nastavaka pridjeva za živo i neživo.

Osim toga, „značenje sufiksa ovisi o tvorbenoj osnovi kojoj se dodaje. Tako se sufiksom -ov u bratov izriče pripadanje pojedincu, a u pijetlov pripadanje i jedinki i vrsti“ (Mićanović 2000: 116). Nastavlja dalje: „Nijanse značenja ovise o sufiksu (npr. -ov ili -ski), osnovi pridjeva (Marijan-ov, sokol-ov, javor-ov) te o značenju sintagme posvojni pridjev + imenica (Schanzov ovratnik, Petrov ovratnik)“ (Mićanović 2000: 116).

Zanimljivo je spomenuti i iznimke: to su imenice *bog* i *čovjek*, koje imaju pridjevski oblik *božji* i *čovječji*.

Poseban odnos povezan sa živosti jest taj da živost ne mora označavati fizičku živost pa su tako i *mrtvac* i *pokojnik* u hrvatskome jeziku živi, a s druge strane „status neživih imenica imaju i imenice muškoga roda koje označuju skup živih bića (narod, razred, puk i sl.) (Blagus Bartolec 2006: 7). Navode se dalje i imenice kojima se označuju dijelovi tijela (*prst*, *vrat*, *nos*, *nokat*, *palac*, *zub*) i „koji imaju svoje vitalne funkcije i sposobnost rasta, ali vjerojatno zbog ‘nametničke’ živosti u sklopu čovjekova tijela, dijelovi tijela imaju pasivan status u jeziku i smatraju se neživima“ (Blagus Bartolec 2006: 8).

Određene imenice koje su nežive u gramatici poprimaju svojstva živosti, u što se uključuju i metonimijski odnosi, poput *Navijam za Hajduka* (sportska momčad) i regionalizmi u kojima se kafići, restorani, trgovine i trgovački centri u akuzativu izjednačuju s genitivom, kao u rečenici *Idem u Cityja*.

Nežive životinje također mogu postati živima, kao u primjerima „jesti odojka“, „preskočiti konja“ (sprava), kao i biljke u primjeru „pijem babića“ (Blagus Bartolec 2006: 9–17), što sve upućuje na važnost preciznijega definiranja pojma živosti.

5. Primjeri upotrebe pridjeva nastalih od imenica koje označavaju životinje

Iz dosadašnjega je rada vidljivo da pridjevi nastali od imenica koje označavaju životinje mogu značiti nešto apstraktno ili generički, pri čemu dobivaju nastavke -ji, -i, -inji, -ski, -ški, -čki, kao i konkretno ili određeno, pri čemu završavaju nastavcima -ov, -ev, -ljev, -in.

Prvi problem s kojim se neizvorni govornik hrvatskoga jezika može susresti jest posvojni pridjev od imenice pas. U korpusu hrWac (URL 1) nalazimo pojavnice *pasji*, *pseći*, no ne i *psov ili *pasov, što bi bio prvi izbor inojezičnoga učenika kada bi htio upotrijebiti pridjev za određenoga, konkretnog psa. Također, u jeziku nailazimo na *konjsku mast*, što upućuje na generičko značenje, no isto tako nailazimo i na *tigrovu mast*, što bi navelo na upotrebu pridjeva u kakvu konkretnom značenju. Primjeri *mačje oči* i *kokoške sljepilo* potvrđuju tezu da posvojni pridjevi u kolokacijama i stručnim nazivima dobivaju neposvojno, kvalitativno značenje (Kuna 2012: 13). U jeziku prisutno miješanje apstraktnih i konkretnih nastavaka potrebno je zabilježiti i time olakšati usvajanje pridjevskih relacija i nijansi značenja. U Tablici 1 donosimo izbor pridjeva nastalih od imenica koje označavaju životinje, podijeljenih prema apstraktnom i konkretnom značenju, upotrijebljenih u sintagmi zbog lakšega razumijevanja i kontekstualiziranja. Pritom napominjemo da je konkretno značenje u jeziku jako rijetko te se češće upotrebljava apstraktno ili generičko značenje, a dolazi i do zamjene apstraktnih i konkretnih nastavaka, kao i značenja. Svi su navedeni primjeri zabilježeni kao pojavnice u korpusu hrWac (URL 1). Napominjemo da bi u nekim primjerima bilo moguće i konkretno/određeno značenje, ali vrlo rijetko, što je razlog izostanka takvih primjera u korištenomu korpusu.

Tablica 1. Primjeri pridjeva nastalih od imenica koje označavaju životinje

IMENICA	APSTRAKTNO/ GENERIČKO ZNAČENJE	BROJ POJAVNICA	KONKRETNO/ ODREĐENO ZNAČENJE	BROJ POJAVNICA
govedo	goveđe meso goveđa juha goveđi odrezak	799 326 166	*govedov	0
krava	kravlje mlijeko kravlje ludilo kravlji sir	2 923 1 412 1 307	kravin rep	6
koza	kozji sir kozje mlijeko	1 034 942	kozin rog	1

konj	konjska snaga konjska zaprega konjski rep	3 066 837 593	konjeva glava	1
lav	lavlja griva lavlja rika lavovski posao	18 14 116	lavov izgled	1
mačka	mačji kašalj mačja hrana	1 154 25	mačkin rep	5
miš	mišja rupa mišja groznica	1 113 103	mišev rep	1
noj	nojevo jaje	108		
ptica	ptičja gripa ptičji pjev	3 819 69		
pas	pseći izmet pasja vrućina	265 154		
paun	paunski ples paunovo perje paunovo oko (bolest)	1 67 102	Paunov vrh	1
pijetao	pijetlovo pero	10	Pijetlov doručak (film)	85
puž	pužji korak puževa kućica	3 172		
riba	riblje ulje	1 189	ribino ponašanje	1
slon	slonska surla	1	slonova kost	130
slavuj	slavujski glas slavujev pjev	11 15	slavujeva genijalnost	1
tigar	tigarska narav tigrova mast	1 99		
patka	pačja prsa	93	patkin kljun	1
kokoš	kokošja juha	199		
svinja	svinjska gripa svinjsko meso	8 385 1471	svinjina potreba	3
vuk	vučji čopor vučja jazbina	270 49	Vukov klanac (mjesto)	52
zec	zečji nasip zečja šapa	554 48		
zmija	zmijski otrov	218	zmijin rod	5
žaba	žablja perspektiva	230	žabina leđa	3

Brojnost pojavnica može pokazati na kojoj bi se razini učenja jezika kojim primjerom moglo koristiti. Najučestaliji primjeri svakako bi bili prigodni za početne razine učenja jezika. Ujedno bi se tim primjerima moglo pokazati koji su sve nastavci mogući za tvorbu posvojnih pridjeva nastalih od imenica koje označavaju životinje.

6. Primjeri upotrebe pridjeva nastalih od imenica koje označavaju biljke

Već je poznato da u hrvatskome jeziku biljke gramatički nisu žive. Usvoji li inojezični učenik hrvatskoga jezika pravilo o nastavcima za živo i neživo na koje nailazimo u nekim udžbenicima, poznavao bi primjere kao *limunski*, *groždani*, *jabučni*, ali ne i *limunov*, *suncokretov* ili *lavandin*. Stoga je važno uvesti i pravilo prema kojem nastavci -ov,- ev,- ljev,- in označavaju i pripadnost biljkama kao vrsti, tim više što i ovdje dolazi do neujednačenosti i miješanja nastavaka. Taj je problem pokušao riješiti još Maretić: „Postoje vrste biljaka od kojih se sufiksacijom mogu tvoriti pridjevi od kojih se jedan oblik odnosi na pojedinačno, a drugi na vrsno pripadanje (trešnjeva rakija spram trešnjin plod), kao i pridjevi kojih jedan lik označuje obje vrste pripadanja (orahovo drvo, orahov plod, hrastov list) i od čega je što“ (Znika, Znika 2017: 251). Maretić također napominje da ako -ov dolazi na imenice muškoga ili ženskoga roda koje znače što neživo, onda može značiti od čega je što: *javorov*, *jabukov*, *lipov*, *šljivov*, *trešnjov*, *višnjov*.

Također, posvojni se pridjev poistovjećuje s gradivnim, kao u primjerima *lipov stol* i *hrastova bačva* (Kuna 2012: 31).

Međutim, neki ovdje zabilježeni primjeri iznimno su rijetki u današnjemu standardnom hrvatskom jeziku, a dolazi i do dvojnih oblika iste imenice iako označavaju istu pripadnost, kao primjerice *limunov sok* i *limunska kiselina*, ili pak *jabučni ocat*, ali *sok od jabuka*. Dodatni problem prisutan kod pridjeva izvedenih od biljaka jest miješanje nastavaka za muški i ženski rod, zbog čega u jeziku nailazimo na *suncokretovo* i *bučino ulje*, ali također i na *maslinovo*. Dodamo li ovomu popisu ulja još i *riblje*, koje dobiva apstraktni nastavak, u potpunosti zbunjujemo i obeshrabrujemo neizvornoga govornika hrvatskoga jezika. Upravo je zbog toga važno promijeniti pristup poučavanju pridjeva i atributne posvojnosti.

U Tablici 2 donose se primjeri pridjeva izvedenih od imenica za biljke i njihove upotrebe, iz čega se može zaključiti da se upotreba donekle razlikuje od onoga što bi se moglo pretpostaviti na temelju gramatičkoga sustava, što je vrlo važno za neizvorne govornike hrvatskoga jezika. U ovu tablicu nije uvršten konkretni oblik jer se podudara s apstraktnim u prvom stupcu, a i vrlo bi se rijetko taj oblik mogao naći u upotrebi u jeziku. Imenicama od biljaka dodan je i stupac nastao konstrukcijom od + imenica u genitivu, koja je česta uz imenice koje označavaju biljke, a o čemu će nešto poslije biti više riječi. Primjeri su zabilježeni u korpusu hrWac (URL 1). I ovdje možemo reći da učestalost pojavnice određuje na kojoj bi se razini učenja jezika određena sintagma trebala poznavati.

Tablica 2. Primjeri pridjeva izvedenih od imenica koje označavaju biljke

IMENICA	APSTRAKTNO -ov, -ev, -in, -ljev	BROJ POJAVNICA	APSTRAKTNO ji, -i, -inji, -ski, -ški, -čki	BROJ POJAVNICA	OD + IMENICA U GENITIVU	BROJ POJAVNICA
grožđe			groždani šećer	148	sok od grožđa	337
javor	javorov sirup	387			sirup od javora	19
jagoda					džem od jagoda	57
jabuka			jabučni ocat	1 541	sok od jabuka	753
trešnja	trešnjin cvijet	147			štrudla od trešanja	39
lipa	lipin čaj lipov čaj (!) ¹	10 43			čaj od lipe	82
naranča	narančina kora narančin sok	852 475			sok od naranče	1 150
lavanda	lavandino ulje	378			sapun od lavande	26
buča	bučino ulje	112			juha od buče	7
maslina	maslinovo ulje (!)	26 426	Maslinska gora	58	namaz od masline	45
suncokret	suncokretovo ulje	831			sjemenke od suncokreta	5
ružičica	ružičičina latica	483			liker od ruže	16
neven	nevenova mast	176			čaj od ne- vena	34
dud	dudov svilac	136			rakija od duda	3
limun	limunov sok limunova korica	3 146 398	limunska kise- lina limunska trava	942 169	sok od limuna	1 440
šipak	šipkov čaj	42			čaj od šipka	158
kupina	kupinovo vino (!)	367			sok od kupina	42
hrast	hrastova šuma	449			bačva od hrasta	45
bor	borova šuma borova iglica	3 024 326			grana od bora	12

¹ Uskličnikom su označeni primjeri u kojima imenica ženskoga roda dobiva nastavak -ov.

7. Konstrukcija od + G i genitivni izraz

Upotreba konstrukcije od + genitiv za označavanje posvojnosti česta je u razgovornome stilu hrvatskoga jezika i česta je konstrukcija neizvornih govornika hrvatskoga jezika zbog njihove nesigurnosti oko upotrebe odgovarajućega oblika pridjeva, zbog čega je ovdje uvrštavamo, a kao što smo vidjeli, zabilježena je i u hrWac bazi. Međutim, norma hrvatskoga standardnog jezika propisuje izbjegavanje korištenja ovom konstrukcijom kada je god to moguće. Iako neizvorni govornici hrvatskoga jezika, posebno na nižim razinama učenja jezika ne trebaju biti upoznati s normativnim kolebanjima i restrikcijama, smatramo da je nužno spomenuti ove primjere kako bi se pravilno upotrebljavali. Dakle, nije dobro reći vino od kupine već kupinovo vino, ne ulje od naranče već narančino ulje. U nekim slučajevima, kada ne postoji u jeziku uvriježen oblik atributnoga izraza, odabrat ćemo ovu konstrukciju, kao u primjerima kolač od jabuke, sok od višnje, čaj od mente. U kojim je slučajevima to jedini ispravan oblik, nažalost, nije jednostavno zaključiti neizvornim govornicima, zbog čega je „oslušivanje“ logike jezika i pojava, kao i pamćenje kolokacijskih izraza iznimno važno.

8. Strategije poučavanja i pristup poučavanju posvojnih pridjeva u nastavi hrvatskoga kao inoga jezika

Važnu ulogu u lakšem ovladavanju posvojnima pridjevima u hrvatskome kao inom jeziku imaju lektori. Iznošenje vlastitoga znanja, poticanje na učenje i usvajanje sadržaja iskustvom, svijest o motivaciji svakoga učenika, poticanje na konstruktivističko razmišljanje i samostalno zaključivanje, ali i preispitivanje određenih pravila različite su perspektive koje je potrebno uključiti u nastavni proces kako bi se ostvario krajnji cilj: u ovom slučaju ovladavanje hrvatskim kao inim jezikom. Govoreći o dobru poučavanju, Pratt iznosi pet perspektiva: transmisijsku, razvojnu, perspektivu naukovanja, njegujuću i perspektivu društvene reforme. Smatra da same perspektive nisu ni dobre ni loše, ali „ako se učitelji žele usavršiti, moraju razmišljati o tome što rade, zašto to rade i čime su opravdani njihovo djelovanje i njihove namjere“ (Pratt 2006). Uzimajući u obzir navedene perspektive, i pristup poučavanju pridjeva može se i mora mijenjati i usavršavati. Pritom je važno da nijedna perspektiva nije sama po sebi ni dobra ni loša, ali zahtijeva napore i zalaganja onih koji poučavaju i poučavanih. S obzirom na to da je proučavanje hrvatskoga kao inoga jezika relativno mlado područje, otvorena je mogućnost za konstantno usavršavanje nastavnoga procesa, ali i udžbenika i priručnika kojima se neizvorni govornici služe na svojem putu učenja i usvajanja jezika. Sistematizirat ćemo zaključke do kojih smo došli pisanjem ovoga rada:

1. Postoji više vrsta posvojnih pridjeva: određeni, koje se upotrebljava za točno određeni subjekt (*mačkin*) te generički, koji se općenito upotrebljava za živ subjekt (*mačji*).

2. Posvojni pridjevi u kolokacijama i stručnim nazivima dobivaju neposvojno, kvalitativno značenje: *mačje oči, kokošje sljepilo*.

3. U jeziku je prisutno miješanje apstraktnih i konkretnih nastavaka, ali konkretno je značenje jako rijetko te se češće upotrebljava apstraktno ili generičko značenje: *konjski rep, tigrova mast, mišja rupa, puževa kućica*. Za poznavanje samog nastavka nužno je pamtiti kolokacijsku svezu, a njihovo uvođenje u nastavu ovisi o čestotnosti.

4. Nastavci -ov, -ev, -ljev, -in označavaju i pripadnost biljkama kao vrsti: *javorov sirup, narančino ulje*.

5. Posvojni se pridjev poistovjećuje s gradivnim: *lipov stol, hrastova bačva*.

6. U nekim slučajevima može se upotrijebiti i konstrukcija od + genitiv: sok od jabuke, džem od jagode. O primjerenosti ovih primjera određenoj razini poučavanja odlučuje njihova čestotnost.

Osim samih pravila, iznimno je važno ustrajati na uvođenju kolokacijskih sveza, i to prema njihovoj čestotnosti.

9. Zaključak

Problematika posvojnosti i određenja pridjeva prema živosti iznimno je kompleksna, a posebno dio na koji smo se ovdje usmjerili: izražavanje posvojnosti pridjeva izvedenih od imenica koje označavaju biljke i životinje. Poseban problem predstavlja neizvornim govornicima hrvatskoga jezika koji tim jezikom žele ovladati. Udžbenici hrvatskoga kao inoga jezika ne bave se sustavno ovom problematikom i ne daju odgovore na nedoumice do kojih dolazi u usvajanju jezika. Razlog tomu jest i to što su proučavani udžbenici za početnike, gdje i nije nužno sustavnije se baviti ovom problematikom. Utvrđeno je da je problem nedovoljne objašnjenosti živosti i posvojnosti prisutan i u gramatikama i priručnicima hrvatskoga jezika. Određena pravila ipak se mogu izvesti, što smo pokazali u ovom radu, pa bi ih bilo dobro uvrstiti i u udžbenike, postupno prema razinama i čestotnosti. Posebna je problematika povezana s pridjevima izvedenim od imenica koje označavaju biljke i životinje, gdje se tvorba ne može uvijek logički objasniti, zbog čega je važno usvajati kolokacijske izraze i stručne izraze kao takve. Na tom putu poučavanja i usvajanja dobro je imati u vidu i različite perspektive poučavanja koje vode ka krajnjemu cilju: potpunom ovladavanju hrvatskim kao inim jezikom. Naravno, u onoj mjeri u kojoj je to propisano Zajedničkim europskim referentnim okvirom za jezike.

Literatura

- Babić, Stjepan. 1991. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: nacrt za gramatiku*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Globus.
- Barešić, Jasna. 2008. *Dobro došli 1: gramatika i rješenja zadataka za učenje hrvatskoga jezika za strance*. Zagreb: Školska knjiga – Grafički zavod Hrvatske.
- Barešić, Jasna. 2010. *Dobro došli 1: udžbenik i rječnik za učenje hrvatskoga jezika za strance*. Zagreb: Školska knjiga – Grafički zavod Hrvatske.
- Barić, Eugenija i sur. 1995. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Blagus Bartolec, Goranka. 2006. Od neživoga do živoga. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 32, 1–23.
- Bošnjak, Marija; Cvikić, Lidija. 2012. *Hrvatski u malom prstu 1.: leksički priručnik: za početno učenje hrvatskoga kao inoga jezika na kratkim intenzivnim tečajevima*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Čilaš-Mikulić, Marica i sur. 2011. *Hrvatski za početnike. Udžbenik i rječnik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Engelsfeld, Mladen. 2008. *Croatian through conversation = Hrvatski u razgovoru*. Zagreb – Čakovec: Mozaik knjiga – Zrinski.
- Grubišić, Vinko. 2003. *Elementary Croatian 1*. Zagreb – Chicago – Toronto: Croatian Information Centre – Croatian Schools of America and Canada.
- Hudeček, Lana. 2006. *Izricanje posvojnosti u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Juričić, Dinka. 1994. *Reci mi hrvatski 1: udžbenik za početno učenje hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga – Grafički zavod Hrvatske.
- Kosovac, Vesna; Lukić, Vida. 2011. *Učimo hrvatski 1: udžbenik i vježbenica s gramatikom*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kuna, Branko. 2003. Između atributne i predikatne posvojnosti. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29, 157–171.
- Kuna, Branko. 2012. *Predikatna i vanjska posvojnost u hrvatskome jeziku*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.
- Matasović, Ranko. 2000. The possessive and Adjective Phrases in Croatian. *Suvremena lingvistika*, 49/50, 99–109.
- Marković, Ivan. 2010. *Uvod u pridjev*. Zagreb: Disput.
- Marković, Ivan. 2013. *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput.
- Mićanović, Krešimir. 2000. Posvojni pridjevi i izražavanje posvojnosti. *Suvremena lingvistika*, 49/50, 111–123.
- Mićanović, Krešimir. 2001. Posvojnost. *Suvremena lingvistika*, 51/52, 173–190.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Vince-Marinac, Jasna. 1990. Kategorija živosti u hrvatskom jeziku. *Suvremena lingvistika* 29–30, 143–152.

Znika, Marija; Znika, Maja. 2017. Stolova noga ili o kategoriji živosti u novijim priručnicima hrvatskog jezika. *Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 43/1, 241–256.

Internetski izvori

URL 1. http://nl.ijs.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=hrwac;align= Pristup 30. 7. 2019.

Pratt, Daniel, D. 2006. Dobro poučavanje: jedno rješenje za sve <http://edupoint.carnet.hr/casopis/48/clanci/5.html>. Pristup 30. 7. 2019.

Possessive adjectives and category of animate and inanimate from perspective of teaching croatian as L2

Different Croatian grammar and language manuals classify adjectives differently. Traditionally, there are two types of adjectives: descriptive, and possessive adjectives. That classification has changed and some authors differentiate 6 groups of suffixes. Some authors classify suffixes according to specific and abstract meaning, and recently, some authors write only about descriptive and relational adjectives, where possessive adjectives are only one type of relational adjectives (Marković 2013). Also, the category of “possessiveness” by itself is also heterogeneous. In the first part of this paper, the existing papers on this topic will be analysed. In this paper the attributive possessiveness expressed in possessive adjectives and nouns in genitive will be in focus, from the perspective of a second and foreign language speaker, as how is that kind of attributive possessiveness shown in the most eminent Croatian language textbooks, taking into consideration the category of animate and inanimate. Grammar and language manuals usually take the most common examples and cases. Therefore, this paper wants to show how to approach different situations when L2 speaker can’t choose the right grammatical form by analogy, especially when talking about plants and animals. Therefore the central part of this paper analyses those kinds of language situations from the L2 speaker perspective. Findings on expressing attributive possessiveness through possessive adjectives, where the category of animated and inanimated is very important, will be shown through the prism of teaching and learning perspectives (Pratt 2006) in an attempt to answer the question on how to explain, morphologically, the complex category of possessiveness.

Keywords: adjectives, possessiveness, category of animated and inanimated, Croatian as L2, teaching

Dunja Pavličević-Franić

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

dunja.pavlicevic-franic@ufzg.hr

Usvajanje hrvatskoga jezika u kontekstu konstrukcijske gramatike

Recepcija jezičnih sadržaja jezgrena je dio obrazovnog procesa. U materinskome jeziku taj se informacijski fenomen dodatno usložuje jer osim uobičajene priopćajne uloge jezik postaje izvor znanja te model znanja (načini prenošenja informacija). Svaki se proces učenja, između ostaloga, temelji na usvajanju jezičnih struktura koje se mogu promatrati kao konstrukcije određenoga izraza i pridruženoga značenja. U ranojezičnome razdoblju, uz izraz i sadržaj jezičnoga znaka, recepcija jezičnih sadržaja uključuje i uporabnu razinu. Pritom se odnos gramatike, semantike i pragmatike razrješava svakodnevnom komunikacijom u kojoj je semantika prije gramatike, a pragmatika prije normiranosti (Pavličević-Franić 2011). Kao primjer recepcije jezičnih sadržaja predlaže se ovladavanje jezičnim strukturama u okviru konstrukcijske gramatike. Riječ je o teorijskome okviru koji donosi integracijski pristup sintaktičkoj i semantičko-pragmatičkoj informaciji. Jezična se struktura usvaja kao jedinstvo forme i sadržaja, odnosno konstrukcijska jedinica određena oblikom, značenjem i uporabom (Tomasello 2005). Značenje ne proizlazi nužno iz značenja pojedinih sastavnica nego je rezultat integriranja leksema u značenje konstrukcije (Goldberg 1995). Dakle, učenje gramatičkih sadržaja nije samo generiranje gramatički točnih rečenica, nego je težište na stvaranju uporabno prihvatljivih jezičnih struktura.

Uključivanje konstrukcijskoga pristupa u proces učenja hrvatskoga jezika u ranojezičnome diskursu omogućit će uspješnije ovladavanje novim sadržajima u suodnosu s dijelovima gramatičko-semantičkih polja učenicima već poznatih konstrukcija. Tako se postiže viša razina lingvističke i leksičke kompetencije te povećava komunikacijska sposobnost učenika.

Ključne riječi: konstrukcijska gramatika, usvajanje/učenje hrvatskoga jezika, jezični sadržaj, ranojezični diskurs

1. Uvod

Učenje jezika ponajprije razumijeva usvajanje jezičnog sustava odnosno njegova normativnoga ustroja, ali i svih mogućnosti i ograničenja koji se unutar toga jezičnog sustava pojavljuju. Proces se dodatno usložuje tijekom ranojezičnoga razdoblja jer, iako ponajprije lingvistički određen, na taj proces utječu psihokognitivne i sociokulturološke sastavnice. Prema Piagetovoj *kognitivističkoj* teoriji (1947), četiri su faze kognitivnih procesa ključnih za razumijevanje, ali i ograničavanje učenja: senzomotrička faza do 2. godine, predoperacijska faza do 7. godine, faza konkretnih operacija do 11. godine i faza formalnih operacija od 12. godine nadalje. Budući da je ovladavanje materinskim jezikom izravno povezano s kognitivnim razvojem, važno je znati da u konkretnoj fazi djeca mogu stvarati pojmove i rješavati probleme samo kad je riječ o poznatim sadržajima koje mogu konkretno predočiti, a tek u fazi formalnih operacija u stanju su ne samo zapamtiti nego i razumijevati apstraktne gramatičke pojmove. Svaka je faza kvalitativno različita i zahtjevnija od prethodne. Osim toga, stvaranje individualnih „inovacijskih semantema i gramatema“, rezultira različitim načinima razmišljanja i logičkoga zaključivanja djece u određenome razvojnome razdoblju. Prethodna faza mora biti dovršena kako bi učenik mogao prijeći u sljedeću pa je iznimno važno da sadržaj jezičnoga usvajanja bude primjeren učenikovim psihokognitivnim mogućnostima (Pavličević-Franić 2011).

Komuniciranje na materinskome jeziku primarna je jezična kompetencija i preduvjet razvoja ostalih ključnih kompetencija. Polaskom u školu, osim uobičajene priopćajne uloge, jezik postaje izvor znanja te sredstvo prenošenja informacija. Stoga je za uspješno komuniciranje na primarnome idiomu (J1), a poslije i za uspješno učenje hrvatskoga standardnoga jezika, potrebno razvijati ne samo jezičnu kompetenciju, nego i niz drugih kompetencija. Ponajprije diskurzalnu kompetenciju (kohezivne sposobnosti zaključivanja i povezivanja te koherentni odnosi u jeziku), sociolingvističku kompetenciju koja uključuje nejezični kontekst i društveno okruženje te stratešku kompetenciju (lingvometodičke strategije za lakše, brže i uspješnije učenje). Bez obzira o kojoj se kompetencijskoj vrsti i razini radilo, ključan čimbenik uspješnoga ovladavanja materinskim jezikom jest razina njegove praktične primjene (ZEROJ 2005).

Osim informacijske paradigme u radu se kao primjer uspješne recepcije i primjene jezičnih sadržaja ističe ovladavanje jezičnim strukturama u okviru konstrukcijske gramatike. Predlaže se integracijski pristup recepciji gramatičkih i leksičkih informacija, pri čemu se jezična struktura usvaja kao konstrukcijska jedinica jedinstvene forme i sadržaja, određena oblikom, značenjem i uporabom. Pritom je značenje pojedinih sastavnica rezultat integriranja leksema u značenje konstrukcije, a učenje hrvatskoga jezika u ranojezičnome diskursu ne svodi se na memoriranje gramatičkih sadržaja i generiranje točnih rečenica. Težište se prebacuje na uporabno prihvatljive strukture na svim jezičnim razinama i traganje za funkcionalnim načinima usvajanja jezičnoga sustava

u cjelini, što će učeniku omogućiti uspješno komuniciranje u govorenome i pisanome izražavanju.

2. Teorijski okvir

Teorijski okvir radu daju suvremene jezikoslovne teorije dosezi kojih se mogu uspješno primijeniti pri oblikovanju svrhovitoga i učenicima primjerenoga nastavnoga procesa. U teorijskim promišljanjima valja poći od Saussureova (2000) poimanja jezične strukture kao sustava znakova i dvojnosti označenoga i označitelja. Hjelmslev, pak, za saussureovske pojmove koristi nazive izraz i sadržaj, razlikujući pritom formu i supstanciju, Bloomfield razmatra jezični znak kao hijerarhijski niz fonema u odnosu na njegovo značenje, dok se Vygotsky jezičnim znakom bavi u proučavanjima odnosa mišljenja i govora. Martinetovo promišljanje odnosi se na minimalne znakove koje dijeli na gramateme i lekseme, s obzirom na to jesu li nositelji gramatičkoga ili leksičkoga sadržaja, a Hymes ističe dobnu i situacijsku uvjetovanost jezičnoga znaka i afirmira pojam komunikacijske stručnosti (prema: Glovacki-Bernardi i sur. 2001).

Većina se, dakle, teorijskih postavki temelji na zamisli da postoji veza između pojma i njegovoga izraza. Promišljanje o jeziku kao strukturiranome sustavu znakova, nužno uključuje i pitanje strukturiranja jezičnoga znaka u ranojezičnome diskursu. Saussureova dihotomija koja se u potpunosti može primijeniti na odrasle govornike određena jezika, nije primjenjiva u dječjoj dobi. Naime, relativno je jasno što se događa pri usvajanju jezika s obzirom na izraz i sadržaj, s obzirom na pojam, njegovu akustičnu sliku i značenje, no u ranome diskursu uz stalne sastavnice izraza i sadržaja, valja uzeti i obzir i uporabnu sastavnicu, koja je kratkotrajna, promjenjiva, s mogućom višeznačnošću. Ovisna je o nizu jezičnih i nejezičnih čimbenika kao što su jezično predznanje, komunikacijska situacija, psihokognitivni razvoj, okruženje, distraktibilnost i sl. Budući da je veza između predmeta i izraza proizvoljna pa time i promjenjiva, otvara se mjesto dvama odnosima: denotaciji i konotaciji. U svojim istraživanjima dječjega učenja jezika, Noam Chomsky je ustvrdio (1986) da djeca izložena jezičnim podacima oblikuju jezik uz pomoć posebnoga algoritamskoga sustava (Language Acquisition Device) koji ustrojava prikaz jezičnoga izraza. U skladu s tom tezom, postavio je teoriju jezične sposobnosti koja djeluje prema načelu univerzalne gramatike koja je bitno različita od normativne gramatike upravo po tome što je normativna gramatika opis postojećega prihvaćenog sustava, a univerzalna gramatika objašnjenje toga sustava. Između normativne i univerzalne gramatike mogli bismo postaviti još jednu razliku, osobito kad je riječ o ranojezičnome razvoju. Normativna se gramatika, naime, ne bavi nejezičnošću, a univerzalna se gramatika nejezičnošću nužno mora baviti, upravo zato što nejezično ukazuje na jezično, dovodi do jezičnoga temeljem bitnih međusobnih razlika (Pavličević-Franić 2008).

Uz opće jezikoslovne teorije, važnu ulogu imaju i promišljanja specifičnih teorija ranoga jezičnoga razvoja, primjerice teorija Eve Clark (2003) o usvajanju semantičkih

crta u kojoj ističe da pri usvajanju značenja riječi dijete preuzima dijelove semantičkih polja već poznatih riječi, što znatno olakšava razvoj rječnika. Valja spomenuti i teoriju ulaznoga jezika Katherine Nelson (1973), odnosno jezik usmjeren djetetu jer ulazni jezik izravno utječe na formiranje tzv. ciljanoga jezika, odnosno onoga jezika koji želimo kod djeteta razviti (prema: Pavličević-Franić 2011).

2.1. Kognitivno-konstrukcijski pristupi usvajanju jezika

Predmet su ovoga rada ponajprije kognitivnolingvistički modeli, s naglaskom na konstrukcijski model koji svoju funkcionalnu primjenu pronalazi u procesu usvajanja jezičnih sadržaja. U okvirima širega konteksta, konstrukcijska se gramatika povezuje sa srodnim teorijama kojima je zajedničko polazište pretpostavka da se ljudski jezik na svim jezičnim razinama sastoji od znakova koji predstavljaju jedinstvo forme i značenja, odnosno gramatike i semantike. Takav spoj djeluje kao pravilo u jeziku i sredstvo je za „konstruiranje“ raznolikih uporabnih obrazaca (Katunar 2015). Autori Belaj i Tanacković Faletar (2013), razlikujući konstrukcijske gramatike u užem i širem smislu, objedinjuju kognitivnolingvističke pristupe gramatici koji zajedno s tradicijskim funkcionalizmom s kojim su u mnogome kompatibilni, tvore idejnu i kategorijalnu opoziciju generativnoj gramatici. Gramatičnost postaje relativnom kategorijom koja, uz jezičnu konvenciju, uzima u obzir i sve druge informacije važne za narav i svrhu iskaza (Medved Krajnović 2010). Uopćavajući mišljenja, možemo zaključiti da je konstrukcijska gramatika sustav koji jezičnu strukturu vidi kao strukturirani skup spoznajnih jedinica određenih oblikom, značenjem i, što je za ranojezični diskurs osobito važno – uporabom. Značenju se pridaje važna uloga jer predstavlja osnovu jezika koja se usvaja djelovanjem spoznajnih procesa u stvarnim jezičnim situacijama i proizlazi iz cjelokupnosti društvenog i pragmatičkog konteksta jezične uporabe.

Kako usvajanje gramatike u ranojezičnome diskursu nije samostalan proces, nužno se odmaknuti od tradicionalne generativne gramatike u kojoj je sintaksa temeljni pokretač te prihvatiti potencijalnu generativnost ostalih razina jezične reprezentacije, odnosno važniju ulogu dati komunikacijskoj gramatici. Mogućnost, između ostalih, nudi i teorija tripartitne paralelne arhitekture (Jackendoff 2009) koja pokazuje kako je međusobnim ispreplitanjem razina i uspostavljanjem odnosa na razini međusklopova moguće razumjeti specifične jezične fenomene. Naime, neutralni fonološki i morfosintaktički oblici, djeci mlađe osnovnoškolske dobi nisu uvijek i semantički neobilježeni. Međudjelovanje gramatike, semantike i pragmatike očituje se kao trirazinsko ispreplitanje u procesu učenja jezika. Semantička polja djetetu poznatih riječi utjecat će na usvajanje gramatičkih struktura, ali i olakšati konstruiranje vlastitih novih riječi. Tako sve djetetove neološke pragmemske tvorbe, tzv. komunikati, dobivaju značenje jer ostvaruju svoju uporabnu ulogu u komunikaciji. Pritom se odnos gramatike, semantike i pragmatike, razrješava svakodnevnom komunikacijom u kojoj je semantika prije gramatike, a pragmatika prije normiranosti.

2.2. Informacijsko-receptivni pristupi usvajanju jezika

Svaki sustav informiranja (i komuniciranja), a nastavni proces to jest, zatvoren je krug u kojem djeluju tri čimbenika: izvor informacija, prijenosni kanal i primatelj informacija. Budući da je učenikov receptivni kapacitet u ranoj dobi sužen i uvjetovan različitim čimbenicima, valja izabrati takve informacije koje se mogu svrhovito prezentirati i usvojiti u kraćem vremenu, a imaju veliku informativnu i uporabnu vrijednost. Na taj se način, u skladu s načelima teorije informacije i teorije recepcije, unaprjeđuje didaktička organizacija nastavnoga procesa. Jezična se građa povezuje u cjelovit sustav, nepoznato se usvaja na temelju staroga i poznatoga, velik broj novih podataka i obavijesti svodi se na manji broj ili već poznate podatke, a sve uz pomoć usustavljena skupa apstraktnih znakova i pravila prema kojima se kombiniraju radi sporazumijevanja. Takvi konkretni ostvaraji čine jezičnu strukturu odnosno konstrukciju određenoga izraza i pripadajućega značenja koja se barem po jednoj semantičkoj crti razlikuje od značenja koje znakovima pripisuju odrasli govornici.

Informacijska se paradigma može proučavati dvojako – kao komunikacijski fenomen i kao znanstvena činjenica. I odašiljatelj i primatelj generiraju informaciju, koja je u svojoj inicijalnoj fazi apstraktna struktura, uključujući u nju individualne elemente kao što su predznanje, iskustvo, emocije, interes... Želimo li ostvariti uspješnu komunikaciju, treba osvijestiti činjenicu da je recepcija informacija u ranojezičnoj dobi promjenljiva kategorija na koju utječe niz faktora, no uvijek mora ispuniti najmanje dva preduvjeta - gramatičku strukturiranost i semantičku jednoznačnost jer u protivnome može doći do pogrešnoga razumijevanja ili pak potpunoga nerazumijevanja poruke. Stoga suvremeni priopćajni proces i oblikovanje *informacijske strukture* ide ka isticanju semantičkih kategorija konkretnosti i predočivosti pri ustroju i izgradnji lingvističkih poruka (Peti Stantić 2019). Naime, svaki jezični znak (u riječima, rečenicama i tekstu) povezan je s određenim sadržajem odnosno značenjem na koje upućuje i zbog kojega postoji. On je simbol čija recepcija može poslužiti razvoju komunikacijskih sposobnosti učenika.

3. Konstrukcijsko-integracijska paradigma u nastavi hrvatskoga jezika

Teorijska i eksperimentalna istraživanja na raznim područjima i u raznim jezicima ukazuju na neodrživost tradicionalne podjele između gramatike i leksika, gramatičkoga i leksičkoga te potrebu novoga pogleda na proces jezičnoga učenja i poučavanja. I hrvatski obrazovni sustav trenutno prolazi kroz značajne promjene. Jezični se sadržaji usklađuju s ishodima učenja u predmetnome kurikulumu, a dijelovi se opsežnih sadržaja smanjuju ili prebacuju u više obrazovne razine (Nacionalni kurikulum RH 2019). Sve to kako bi se učenicima rane školske dobi koji se nalaze u konkretnoj razvojnoj fazi

omogućilo uspješnije ovladavanje apstraktnim jezičnim sadržajima. Iako se deklarativno zalažemo za nove lingvodidaktičke pristupe, nažalost, u praksi se još uvijek više inzistira na teorijskome poznavanju jezičnih sadržaja nego na uporabnome znanju.

Stoga se u radu, u okvirima konstrukcijsko-integracijskoga pristupa, izlažu dobno određeni, ali uporabni modeli jezičnih struktura, kako bi se osvijetlio prikaz ustroja leksikona na primjerima kombinatorno-konstrukcijskih postupaka sa svrhom što uspješnije recepcije jezičnih sadržaja u mlađim razredima osnovne škole. Pritom se kombinatorne kompetencije nastoje razvijati na svim jezičnim razinama, od razine riječi i spojeva riječi do rečeničnih struktura i „arhitekture“ teksta. Već od prvoga razreda osnovne škole, prema konstrukcijskim načelima učenici nadograđuju nove elemente na postojeće, raspoznaju znakove za glasove koje zatim kombiniraju u riječi, riječi u rečenice, rečenice u tekst.

Prijenos informacija jest komunikacijski proces, prerada informacija u domeni je kognitivnih procesa, pohrana se odnosi na dugoročnu memoriju, dok se primjena informacija i načini korištenja odnose na funkcionalnu uporabu. Budući da se u nastavnome sustavu informiranja redovito pojavljuje ‘buka u kanalu’, valja znati što, kada i kako učiti i poučavati kako bi transferirane informacije omogućile što uspješnije produktivno korištenja stečenoga znanja. Stoga su prezentirani primjeri rezultat usvajanja konkretnih jezičnih sadržaja, u okviru područja Jezik i komunikacija. To su nastavne jedinice: Glas/slog/riječ, Imenice za zanimanja, Umanjenice i uvećanice, Jedinna i množina imenica, Rod imenica, Sličnoznačnice i suprotnice, Tvorba glagola, Vrste pridjeva, Ustroj rečenice, Red riječi u rečenici, Samostalno stvaranje priče, Riječ-rečenica-priča, Sporazumijevanje hrvatskim jezikom, Jezične igre (povezivanje pojmova, glasovni lanac, jezični domino, mozgalice, premetaljke, pitalice).¹

Tijekom ovladavanja jezičnim strukturama postoje jasno određeni koraci koji su sustavna nadogradnja. Razvoj ranoga leksikona, konstrukcija riječi, rečenične strukture, dio su kognitivnolingvističkih istraživanja različitih vidova jezičnih upotreba, a komunikacijska praksa ranojezičnoga razdoblja potvrđuje sljedeću hijerarhijsku ljestvicu (Pavličević-Franić 2011, 2018):

- prepoznavanje (identifikacija) jezičnih znakova/riječi, npr. [a], [n], [s] > san, sna, nas, ali ne i *nsa, asn...*;
- usvajanje riječi, npr. *slušalica* < slušalac, *konjica* < konj, *glupana* < glupan...;
- razumijevanje riječi (denotativno ≠ konotativno značenje), npr. *kremirati* (u značenju *mazati kremom*), *dveri* (u značenju *dvorci*), *autoportret* (u značenju *opis auta*)...;

¹ Navedene nastavne jedinice obrađene su u udžbenicima hrvatskoga jezika za 2., 3. i 4. razred osnovne škole (Pavličević-Franić, Dunja; Velički, Vladimira. Zagreb: Alfa./ Pavličević-Franić, Dunja; Domišljanović, Damir. Zagreb: Alfa).

- pravilna uporaba riječi (u skladu sa značenjem i gramatičko-pravopisnim pravilima), npr. *skakam* (1. lice jd. prezenta glagola skakati – skačem), *hoćeju* (3. lice mn. prezenta pomoćnoga glagla htjeti – hoće), *boljina* (im., ž.r., N jd. – kvaliteta), *dobriji* (komparativ pridjeva dobar – bolji)...;
- proizvodnja (kreativna konstrukcija) riječi i većih jezičnih izraza, npr. *tepihač* (otirač), *zumbar* (bumbar), *jojhati* (jaukati), *grijator* (radijator), *biti gripast* (imati gripu), *obećaj je obećaj* (obećati kome što).

Kako bi se u jezičnim konstrukcijama djece mlađe školske dobi istražile specifičnosti prijenosa i recepcije jezičnih informacija na granici između gramatike i semantike, korišteno je više izvora: Prvi školski rječnik hrvatskoga jezika (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2008), Aničev školski rječnik hrvatskoga jezika (Znanje 2015), digitalni rječnik hrvatskoga jezika Hrvatskoga jezičnoga portala; udžbenici hrvatskoga jezika za mlađe razrede osnovne škole (Alfa 2016.-2019.); rezultati dosadašnjih istraživanja navedene tematike (Pavličević-Franić 2008, 2011, 2018; Pavličević-Franić i Aladrović Slovaček 2018). Prikupljena je građa bila referentna točka u odnosu na koju su se dječji ostvaraji klasificirali kao konstrukcije s određenom obilježenošću. Pritom se posebna pozornost posvetila odnosu kognicije i komunikacije koji je izrazito važan u ranojezičnome razdoblju jer utire put prijelaza iz konkretne u apstraktnu razvojnu fazu, s ciljem postizanja „govornoga mišljenja“ i „intelektualnoga govora“ (Vygotsky 1977, prema: Glovacki-Bernardi 2001). U kontekstu funkcionalnoga pristupa gramatici, objedinjeni su kognitivno-konstruktivski modeli koji omogućuju učinkovitije ovladavanje konkretnim jezičnim sadržajima te ostvaraj uspješnije komunikacije u osnovnoškolskoj dobi. Razvoj primarnih jezičnih sposobnosti, ali i poticanje složenijih kognitivnih funkcija, promatrat će se na primjerima dobnih pragmeta odnosno komunikata (Pintarić 2002; Pavličević-Franić 2011, 2018), kao specifičnim konstrukcijama ranoga razdoblja. Riječ je o preoblikovanim i dječjoj komunikacijskoj situaciji primjerenim iskazima koji, doista, odstupaju od standardnojezične norme, ali uspješno ostvaruju priopćajnu svrhu. Oni su u radu opisani na dvjema komunikacijskim razinama: a) razina riječi i spojeva riječi, odnosno zasebnih konstrukcija čije bi razumijevanje moglo biti otežano zbog dobne izdvojenosti; b) rečenična razina, odnosno razina najmanjega konteksta koji može olakšati sporazumijevanje.

a) Razina riječi i spojeva riječi

Jezična praksa potvrđuje da dječji komunikacijski pragmemi predstavljaju konstrukcije koje imaju sva gramatička i leksička obilježja normativnih jezičnih sastavnica, ali uz očekivani odmak. Stvaranje takvih struktura u dječjem govoru ne nosi nužno i obilježje nejezičnosti odnosno pogreške, nego ih možemo smatrati privremenim pragmatičkim širenjem jezičnoga polja, što kao posljedicu ima oblikovanje specifičnoga semantičko-gramatičkoga sustava u kojem se tzv. komunikati pojavljuju unutar polja

jeziče inovacije. Bez obzira na vrstu i oblik pojavnosti, nikada nisu izvan sustava, nego samo izvan standarda jer dijete još ne poznaje standardnojezična pravila. Upravo takva „jezična arhitektura“ ukazuje na razliku između logike govora (pragmema, komunikati) i gramatike govora (gramatemi, leksemi), kao i razliku između normativne i komunikacijske gramatike. Neki od inovacijskih pragmeta dio su leksičkoga sustava hrvatskoga standardnoga jezika, no u dječjoj komunikaciji dodijeljeno im je potpuno novo značenje (*konjica*, *mornarica*, *svinjac*), a neki su novotvorenice odnosno konstrukcijske strukture nastale po uzoru na već postojeće riječi (*patuljka* < patuljak, *dadilj* < dadilja).

Na razini riječi, očituju se ponajprije neološke konstrukcije (*tepihač* < otirač, *odaleknuti* < udaljiti se, *boljina* < kvaliteta) te raznolike morfološke konstrukcije, npr. mocijski parnjaci (Tablica 1). U ranoj su dobi vrlo česte i igrolike tvorbe vezane uz izvođenje i slaganje (*napiti se* > *navoditi se* /voda/, *načajiti se* /čaj/, *nasokiti se* /sok/; *narukvica* > *nanožnica* /narukvica za nogu/, *naprsnica* /naprstak/, *naglavnica* /šilt-kapa, šilterica) ili uz bogaćenje rječnika (grad > gradski, prigradski, međugradski, građanski... građani, sugrađani, građanin, građanka... graditi, izgraditi, pregraditi, dograditi, ugraditi...).

Tablica 1. Gramatičke konstrukcije pri mocijskoj tvorbi

	Izraz	Stvarni sadržaj	Uporaba
Gramatičke konstrukcije	konjica (konj)	im. ž. r., N, jd. (konjaništvo)	<i>kobila</i>
	mornarica (mornar)	im. ž. r., N, jd. (brodovlje i rod vojske na moru)	<i>vojnkinja u mornarici</i>
	svinjac (svinja)	im. m. r., N, jd. (nastamba za svinje)	<i>nerast</i>
	medica (medo)	im. ž. r., N, jd. (vrsta pića)	<i>medvjedica</i>
	pasica (pas)	im. ž. r., N, jd. (pojas, obrub oko dijelova odjeće)	<i>kuja, ženka psa</i>
	piskinja (pisac)	im. ž. r., N, jd.	<i>spisateljica</i>
	patuljka (patuljak)	im. ž. r., N, jd.	<i>žena patuljak</i>
	zmijac (zmija)	im. m. r., N, jd.	<i>mužjak zmije</i>

Na razini spojeva riječi česti su dobni frazemi (*upuškati oko* < ubiti oko, kratko odspavati) te kolokacijske konstrukcije (*domaće dijete* < divlje dijete), s kontekstualnim značenjem drugačijim od denotativnoga značenja. Riječ je o semantičkim konstrukcijama koje u ranojezičnome diskursu mogu (ali i ne moraju) biti frazeologizirane. Najčešće desemantizacija nije u potpunosti provedena pa neke sastavnice spoja zadržavaju temeljna značenja. Polazeći od potrebe za ostvarajem komunikacije, učenik u prvi plan stavlja pragmatičnost prije normativnosti (*ne znam pojma* < ne znam + nemam pojma). Ni korelacije u kolokacijskome nizu često ne slijede očekivanu sposobnost udruživa-

nja leksema pa se sintagmatski odnos najčešće uspostavlja privlačenjem sekundarnih kolokata, koji u dječjemu izrazu ne moraju nužno biti kolokabilni (*vruć doček* < topao doček, *prljava jedinica* < čista petica). Možemo zaključiti da se spojevi riječi u ranome diskursu barem po jednoj sastavnici jezičnoga znaka razlikuju od spojeva odraslih govornika jer korespondiraju s potrebama komunikacijske prakse. Učenik mlađe školske dobi leksičku će prazninu u svome leksemskome popisu popuniti stvaranjem individualnih konstrukcija, ponajprije prema načelu istosti (dogovor je dogovor > *obećaj je obećaj*), načelu zamjene (stari morski vuk > *stari morski pas*) i prema načelu denotacije (*imati sudar*, u značenju prometnoga sudara, a ne „sudara“/spoja, sastanka s nekim), a sve u odnosu na već usvojene leksičke sastavnice. Nešto se rjeđe potvrđuje načelo suprotnosti (čista petica > *prljava jedinica*), a najmanje je čestotno načelo spajanja (more knjiga > *jezero/bazen knjiga*) i načelo analogije (puževim korakom > *baknim korakom, spor kao baka*) (Tablica 2).

Ovakve konstrukcije traju vrlo kratko te brzo nestaju iz uporabe ustupajući mjesto ekonomičnijemu izrazu koji olakšava komunikaciju s većim brojem govornika. Riječ je o tzv. ‘prekrivanju’ (*engl. overwriting*), odnosno procesu u kojemu novousvojena riječ potpuno prekriva staru, a dijete se najčešće ni ne sjeća da je ikada rabilo nestandardni oblik.

Tablica 2. Primjeri frazeoloških konstrukcija u dječjoj dobi

	Izraz	Stvarni sadržaj	Dobni komunikati
Leksičke konstrukcije	čista petica	odlična, ocjena	<i>prljava jedinica</i>
	mačji kašalj	lak posao, sitnica	<i>mačkin kašalj</i>
	divlje dijete	neposlušno, nemirno dijete	<i>domaće dijete</i>
	ubiti oko	kratko odspavati, prileći	<i>upuškati oko</i>
	dati (kome) nogu	prekinuti vezu s nekim	<i>dati (kome) ruku</i>
	stari morski vuk	iskusn moreplovac	<i>stari morski pas</i>
	more knjiga	puno knjiga	<i>bazen knjiga</i>

b) Rečenična razina

Rečenični je ustroj u dječjemu jeziku određen razvojnim obilježjima i predstavlja skup specifičnih semantičkih i morfološko-sintaktičkih veza. Usvajajući rečeničnu strukturu učenik razvija kombinatorne kompetencije, najčešće oponašajući ogledne modele jezičnoga unosa (odrasli govornici, pisani tekstovi), u skladu s psihokognitivnim sposobnostima, jezičnim predznanjem, opsegom mentalnoga i općega leksikona, te komunikacijskom situacijom (kontekst). U ranojezičnomu diskursu su značenje i sintaktička norma relativno fluidne kategorije koje ne određuje samo normativistika nego i izvanjezični čimbenici te individualna obilježja govornika. Iz navedenih se uzoraka

Iako može iščitati prema kojim načelima ih djeca oblikuju, kako ih rabe i što znače u svakodnevnim priopćajnim situacijama. Dakle, kako sintaktička proizvodnost funkcionira u komunikacijskoj praksi. Modeli konstrukcija protežu se od najmanje učinkovitih rečeničnih struktura kao što su struktura nabiranja i dopunjavanja rečenica uporabom ponuđenih riječi, do složenijih struktura kao što su proširivanje metodom višestrukoga izbora, apstrahiranje, uspoređivanje, struktura zaključivanja, nadogradnja (Tablica 3).²

Tablica 3. Modeli rečeničnih konstrukcija

Vrsta strukture	Primjeri rečenica
Nabiranje	<i>Bil sam ti malo bolestan i onda smo išli doktoru i onda sam pio neke ljekove pa sam onda ozdravil...</i>
Dopunjavanje	<i>Razne su vrste satova: _____, _____, _____, _____.</i> (ruka) (zid) (sunce) (pijesak)
Proširivanje	<i>Moja mama je najbolja na svijetu., Mama mi je <u>svjetska</u>.</i> (poticajne riječi: mama, svijet) <i>Jabuka je crveno i zdravo voće., Fina mi je jabuka baš.</i> (poticajne riječi: jabuka, crvena, zdrava)
Sažimanje	<i>Mi posudiš <u>papira</u>?</i> (Hoćeš li mi posuditi papir?); <i>Di ćete?</i> (Kamo idete?) <i>Imalo je.</i> (Ima li vani snijega?) <i>Oprostio sam joj!</i> (Rekao sam joj: Oprosti.)
Opisivanje	<i>Ana je učenica i ide u 3. razred. Ana ima zelene oči i dugu kosu. Na sebi ima traperice i vestu i tenisice. Ana izgleda simpatično. Ana je moja prijateljica i sviđa mi se.</i>
Uspoređivanje i zaključivanje	<i>Žena koja uči je <u>učiteljica</u>, a žena koja piše je <u>piskinja</u>. A moglo bi i <u>spisateljica</u>. Ustvari, to ti je <u>književnica</u>.</i>

Pri proizvodnji rečenica, a onda i pri strukturiranju teksta, važnu ulogu imaju kohezivno-koherentni odnosi (Trask 2005). No uporabna razina kohezivnih i koherencijskih sredstava različita je u diskursu odraslih govornika i u djece mlađe osnovnoškolske dobi. Primjeri potvrđuju da kohezivnost izravnih jezičnih veza nije uvijek ostvarena, što utječe na strukturu i na koherentnost učenikova iskaza. No komunikacijska situacija, odnosno razina najmanjega konteksta, onemogućuje semantički paralelizam i olakšava sporazumijevanje. Rečeničnim se konstrukcijama te njihovom uporabom, bez obzira na moguća odstupanja od standardnojezične norme, jezik istovremeno razvija i provjerava kao sustav. Takvo provjeravanje otvara put daljnjemu učenju jezika. Cilj je

² Navedeni su primjeri rezultat longitudinalnih istraživanja u okviru znanstvenih projekata (2008.–2018), pod vodstvom prof. dr. sc. Dunje Pavličević-Franić i suradnice dr. sc. Katarine Aladrović Slovaček.

podizanje razine gramatičke i leksičke kompetencije, odnosno sintaktičkog i semantičkog razumijevanja uz postupno uključivanje normativne gramatike.

4. Zaključak

Suvremeni komunikacijski model usvajanja i učenja jezika, traži i funkcionalan proces poučavanja, dobno primjeren i učinkovit, drukčiji od tradicionalne predavačke pouke. Temelji se ponajprije na uvažavanju načela suvremenih jezikoslovnih teorija, ali psiholingvistički i didaktički preoblikovanih za potrebe procesa ranojezičnoga učenja hrvatskoga jezika. Rezultati longitudinalnih istraživanja navedenih u radu te primjeri raznolikih jezičnih struktura, potvrđuju svrhovitost uključivanja konstrukcijsko-integracijske paradigme u nastavu hrvatskoga jezika. Osobito stoga što se na početku školovanja još uvijek u praksi previše inzistira na lingvističkome aspektu i što točnijem memoriranju gramatičkih činjenica, a zanemaruje se uporabna komunikacija i sposobnosti logičkoga zaključivanja, samostalno otkrivanje informacija, razvoj kreativnoga mišljenja te služenje riječima i gramatičkim okvirima kao modelima za razumijevanje jezičnih sadržaja.

Stoga se u radu najveća pozornost posvećuje teorijskome okviru koji predlaže integracijski pristup unutar konstruktivističkoga i informacijsko-receptivnoga modela usvajanja hrvatskoga jezika. Riječ je o dobno prilagođenim konstrukcijama za uspješnije usvajanje sintaktičkih i semantičko-pragmatičkih jezičnih informacija, pri čemu se jezična struktura usvaja kao jedinstvo forme i sadržaja, odnosno kao konstrukcijska jedinica određena oblikom, značenjem i uporabom. Ovako zamišljena „jezična arhitektura“ potvrđuje da se međusobnim ispreplitanjem jezičnih sadržaja i uspostavljanjem konstrukcijskih odnosa na različitim razinama, učenicima koji se nalaze u konkretnoj razvojnoj fazi, olakšava razumijevanje i usvajanje apstraktnih jezičnih fenomena. Bez obzira na moguće pogreške, koje su očekivane u toj dobi jer su sastavni dio razvojnoga procesa, rezultati potvrđuju da se komunikacijska kompetencija uspješno može razvijati, između ostaloga, i tako da se učeničke pogreške iskoriste kao poticaj u učenju materinskoga jezika.

Pritom valja imati na umu da u razvoju dječjega leksikona i usvajanju gramatičkih sadržaja, nisu svi jezični sadržaji pogodni za primjenu konstrukcijske paradigme pa valja izbjegavati konstrukcije koje većini učenika mogu predstavljati problem. Na to upućuju psiholingvistički pokazatelji, npr. apstraktne riječi, nepredodive i manje čestotne riječi, rijetke kolokacijske sprege, nejasne morfološke konstrukcije i neprohodni koherentno-kohezivni odnosi. Kako je jezična građa u ranojezičnoj dobi u mnogočemu na granici između leksikona i gramatike, stvarnoga i prenesenoga značenja, pravilnih i nepravilnih konstrukcija, leksičkih i funkcionalnih vrsta riječi autonomija kojih je u leksikonu upitna, ovakav pristup nastavi hrvatskoga jezika predstavlja otvoreno područje budućih jezikoslovnih istraživanja.

U vremenu obrazovnih promjena, novih znanstvenih postignuća i suvremenih informacijsko-komunikacijskih tehnologija sve više se očituju potreba za implementiranjem suvremenih oblika učenja koje nije samo formalno (školsko). Svoje mjesto pronalaze neformalni i informalni oblici učenja,³ s ciljem poticanja obrazovnih aktivnosti koje će omogućiti razvoj jezičnih kompetencija te stjecanje trajnoga i primjenjivoga znanja i vještina (Memorandum o cjeloživotnom učenju, Europska komisija 2000).

Literatura

- Anić, Vladimir. 2015. *Školski rječnik hrvatskoga jezika*. [prir. Pranjković, Ivo; Badurina, Lada]. Zagreb: Znanje. <https://znanje.hr/product/anicev-skolski-rjecnik-hrvatskoga-jezika/202354>. Pristup 8. lipnja 2019.
- Belaj, Branimir; Tanacković Faletar, Goran. 2013. Kognitivna gramatika u kontekstu konstrukcijskih modela. *Filologija*, 61, 17–65.
- Chomsky, Noam. 1986. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. New York: Praeger.
- Clark, V. Eve. 2003. *First Language Acquisition. Part two: First Combinations, First Constructions*. Pp 159-173. Cambridge: University Press, UK. <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam033/2002071574.pdf>. Pristup 1. srpnja 2019.
- Digitalni rječnik hrvatskoga jezika*. Hrvatski jezični portal (HJP). <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=legenda>. Pristup 8. lipnja 2019.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka i sur. 2001. *Uvod u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Goldberg, E. Adele. 1995. *A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Hudaček, Lana; Mihaljević, Milica [ur.]. 2008. *Prvi školski rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Jackendoff, Ray. 2009. The parallel architecture and its place in cognitive science. Chapter 23: 646-668. „A parallel architecture perspective on language processing“ *Brain Research* 1,146: 2-22. Pristup 1. srpnja 2019. <https://ase.tufts.edu/cogstud/jackendoff/papers/ParallelArchproofs.pdf>
- Katunar, Daniela. 2015. *Ustroj leksikona u konstrukcijskoj gramatici – primjer prijedloga u hrvatskom jeziku*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Medved Krajnović, Marta. 2010. *Od jednojezičnosti do višejezičnosti. Uvod u istraživanja procesa ovladavanja inim jezikom*. Zagreb: Leykam international.
- Memorandum o cjeloživotnom učenju*. 2000. Bruxelles: Europska komisija. <https://uil.unesco.org/document/european-communities-memorandum-lifelong-learning-issued-2000>. Pristup 8. lipnja 2019.

³ Neformalno učenje predstavlja različite obrazovne oblike koji nisu dio školskih programa (seminari, tečajevi, radionice...), dok se informalno učenje odnosi na samoobrazovanje u svakodnevnome životu, u slobodno vrijeme, u igri, na radnome mjestu, u obiteljskome krugu...).

- Nacionalni kurikulum Republike Hrvatske za predškolski, osnovnoškolski i srednjoškolski odgoj i obrazovanje*. 2019. Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja. <https://mzo.hr/hr/rubrike/nacionalni-kurikulum>. Pristup 23. svibnja 2019.
- Pavličević-Franić, Dunja. 2008. Jezik i nejezične sastavnice govora. *Jezik, časopis za kulturu hrvatskoga književnoga jezika*, 55, (2), 41–53.
- Pavličević-Franić, Dunja. 2011. *Jezikopisnice – rasprave o učenju i poučavanju hrvatskoga jezika u ranojezičnome diskursu*. Zagreb: Alfa.
- Pavličević-Franić, Dunja i Vladimira Velički. 2016. *Moj hrvatski*. Udžbenik za 2. razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
- Pavličević-Franić, Dunja. 2018. Dobni pragmemi kao nejezične sastavnice dječjega govora. Zbornik: *U jezik uronjeni*. [ur. Smajić, Dubravka; Krumes, Irena; Mance, Nina]. Osijek: Sveučilište J.J. Strssmayera – Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti. 281–291.
- Pavličević-Franić, Dunja; Aladrović Slovaček, Katarina. 2018. Razvoj leksičke kompetencije u nastavi hrvatskoga jezika u osnovnoj školi. U: *Zbornik radova Šestoga hrvatskoga slavističkoga kongresa* [ur. Botica, Stipe; Nikolić, Davor; Tomašić, Josipa; Vidović Bolt, Ivana]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 945–955.
- Pavličević-Franić, Dunja; Domišljanović, Damir. 2019. *Hrvatski jezik 3*. Udžbenik za 3. razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
- Pavličević-Franić, Dunja; Domišljanović, Damir. 2019. *Hrvatski jezik 4*. Udžbenik za 4. razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
- Peti Stantić, Anita. 2019. *Čitanjem do (spo)razumijevanja: Od čitalačke pismenosti do čitateljske sposobnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Piaget, Jean. 1947. *The Psychology of Intelligence (Theory of cognitive development)*. New York: Routledge & Kegan.
- Pintarić, Neda. 2002. *Pragmemi u komunikaciji*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta.
- Saussure, Ferdinand de. 2000. *Tečaj opće lingvistike*. Zagreb: ArTresor naklada – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Tomasello, Michael. 2005. *Constructing a Language. A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Trask, Robert Lawrence. 2005. *Temeljni lingvistički pojmovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Zajednički europski referentni okvir za jezike – učenje, poučavanje, vrednovanje (ZEROJ)* (2005). Zagreb: Školska knjiga.

Acquisition of Croatian Language in the Context of Construction Grammar

The reception of language content is the core part of the educational process. In the mother tongue, this information phenomenon is additionally complicated because, besides the usual communicative role, the language becomes a source of knowledge and a model of knowledge (manners of information transmission). Each learning process, among other things, is based on acquisition of language structures that can be seen as constructions of a certain expression and affiliated meaning. In the early language period, together with the expression and the content of the linguistic sign, the language reception also includes the competence for use. The correlation between grammar, semantics and pragmatics is solved during daily communication in which semantics is prior to grammar and pragmatics comes before normativity (Pavličević-Franić, 2011).

As an example of language reception, it is proposed to master the language structures within the construction grammar. It is a theoretical framework that brings an integration approach to syntactic and semantic-pragmatic information. The language structure is acquired as a unity of form and substance, i.e. a construction unit determined by its form, meaning and use (Tomasello, 2005). The meaning does not necessarily derive from the meaning of particular constituents but is the result of the integration of the lexeme in the meaning of the construction (Goldberg, 1995). Thus, learning grammatical content is not just generating grammatically correct sentences but focuses on creating the usable language structures.

Including the constructive approach to the process of Croatian language learning in early-language discourse will enable a more successful mastering of new contents in relationship with the parts of the grammatical-semantic fields of the constructions that students are already familiar with. This leads to a higher level of linguistic and lexical competence and increases the communicative ability of students.

Keywords: construction grammar, Croatian language acquisition/learning, language content, early-language discourse

Olja Perišić

Univerzitet u Torinu

olja.perisic@unito.it

Tradicionalni rečnici i web alati u didaktici prevođenja

U didaktici srpskog i hrvatskog jezika kao stranih književno prevođenje zauzima značajno mesto. U okviru univerzitetskih kurikuluma u Italiji česta je praksa da se prevođenje radi na Master studijama kada studenti imaju solidno predznanje morfosintaktičkih struktura jezika. Istraživanja iz ove oblasti naglašavaju problematiku prevođenja leksike koja je u direktnoj vezi sa oskudicom leksikografskog materijala i neadekvatnim rešenjima postojećih bilingvalnih rečnika u slučaju polisemije, realija, leksičkih praznina itd.

U kratkom istraživanju koje smo sproveli na Univerzitetu u Torinu 2018. godine, studenti su preveli pasus iz romana *Povratak Filipa Latinovića* M. Krleže. Na raspolaganju su imali rečnike, od tradicionalnih štampanih izdanja, preko digitalnih verzija i on line rečnika. Preporučeno im je da koriste sve izvore informacija kojima se inače služe u prevođenju, uključujući web pretraživače, wiki rečnike kao i mobilne aplikacije.

Cilj istraživanja bio je da se ispita stepen snalaženja i efikasnost u korišćenju svih alata za prevođenje, na višim nivoima studija kada je morfosintaktička struktura jezika već usvojena te time i eventualni problemi vezani za pretragu rečnika uklonjeni. Leksičke nedoumice zahtevaju višestrani pristup pretrazi koja se ne ograničava samo na tradicionalne izvore već i na alternativne web pretrage u nedostatku hiperlinkovanih online rečnika. Rezultati istraživanja biće značajni kao smernica u cilju eventualne reorganizacije didaktike koja bi više vremena posvetila korišćenju i konsultaciji rečnika i ostalih instrumenata pretrage nove generacije kao što su na primer korpusi. Sa druge strane sagledaćemo limite postojećih rečnika i pokušati da ukažemo na moguća rešenja u njihovom prevazilaženju.

Ključne reči: prevođenje, didaktika, rečnici, korpusi, web

1. Uvod

Na univerzitetskom nivou didaktici prevođenja obično se pristupa na srednjem/višem nivou poznavanja jezika (od B1/B2), odnosno na završnoj godini trogodišnjih studija i na master studijama. Prevođenje se može uvesti u nastavu i na nižim nivoima

učenja jezika u cilju usvajanja morfosintaktičkih struktura jezika dok se na višim nivoima studenti osposobljavaju da kritički prilaze izvornom tekstu i njegovoj transpoziciji u ciljni tekst. Ovaj proces u većini slučajeva podrazumeva interpretaciju originalnog teksta i odabir kriterijuma kojima će se, na najbolji način, približiti budućim čitaocima. Ovi kriterijumi su vezani za *lexical grammar*, odnosno povezanost leksike i gramatike (Sinclair 2000) ali i funkcionalno-pragmatičku stranu teksta.

Osnovni prevodilački alati tradicionalne leksikografije su rečnici, dvojezični i jednojezični, kao i rečnici sinonima i antonima koji mogu biti u štampanom ili digitalnom izdanju. Testirajući učenike srednjih škola i njihovu sposobnost korišćenja rečnika Marrello (2015) zaključuje da je ova veština u direktnom odnosu sa nivoom poznavanja jezika jer su pozitivni rezultati zabeleženi samo kod onih studenata koji su imali solidno predznanje jezika.

Korpusna lingvistika i neofirthingjanci dali su značenju u jeziku posebno mesto u svojim studijama (McEnery, Hardy 2012). Zahvaljujući elektronskim korpusima i pretraživanju velikog broja tekstova moguće je posmatrati reči u kontekstu, uočiti regularnosti i načine njihovog međusobnog povezivanja (kolokacije), kao i leksičko-gramatičke konstrukcije čijom sistematizacijom se bavi pristup poznat kao *pattern-grammar* (Francis, Hunston, Manning 1996; Hunston, Francis 2000). Prevod leksike zahteva tumačenje reči kao funkcionalno potpune jedinice značenja (*functionally complete unit of meaning*, Tognini-Bonelli 1996, 2000) na semantičkom i funkcionalnom nivou (*unit of meaning, unit of translation*, Tognini-Bonelli 2001).

Cilj rada je da se na osnovu prevoda studenata sa jedne strane ispita njihova sposobnost pronalaženja i korišćenja adekvatnih instrumenata za prevođenje, a sa druge strane da se uoče eventualne prednosti ili propusti u savremenim rečnicima srpskog i hrvatskog jezika koje imamo na raspolaganju i da se ukaže na moguća rešenja u njihovom prevazilaženju. Rezultati se mogu iskoristiti za unapređivanje i integrisanje didaktike kao i postojećih alata za prevođenje.

2. Metodologija

Učesnici ovog kratkog istraživanja bili su dva studenta treće godine osnovnih studija (nivo znanja B1) i jedan student magistarskih studija na Univerzitetu u Torinu (nivo B2¹). Studentima je ponuđen kratak odlomak iz romana *Povratak Filipa Latinovića* Miroslava Krleže koji je trebalo da prevedu na italijanski jezik u toku jednog nastavnog časa u trajanju od dva sata. Izbor materijala za prevođenje bazirao se na prisustvu regionalizama i arhaizama koji iziskuju temeljnu leksikografsku pretragu (tradicionalnih i digitalnih rečnika), ali i korišćenje ostalih izvora za prevođenje (korpusi, internet itd.). U odnosu na tradicionalne ispite koji podrazumevaju korišćenje štampanih izdanja reč-

¹ Nivo poznavanja jezika studenata je procenjen od strane profesora.

nika studentima je bilo dopušteno da koriste sve izvore pretrage, uključujući web, jer je cilj istraživanja bio provera njihove sposobnosti pretraživanja i pronalaženja prevodnih ekvivalenata. Na univerzitetu u Torinu studenti uče obe varijante nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika s obzirom na to da je i sam naziv predmeta *Lingua Serba e Croata*. Predavači su uglavnom govornici srpskog jezika te se prednost daje ovoj varijanti ali se studenti od prve godine upoznaju i sa morfosintaktičkim i leksičkim specifičnostima vezanim za hrvatski jezik. Zastupljenost obe varijante u nastavi nailazi na pozitivan prijem od strane studenata koji se uče jezičko-kulturološkoj fleksibilnosti i toleranciji, a po završetku studija imaju veće kvalifikacije i pristup tržištu rada.

3. Analiza prevoda

Miroslav Krleža, *Povratak Filipa Latinovića* (1990: 9–10)

Na uglu gdje se kao mali dečko igrao sa svojim bijelim janjcem stajalo je gradilište obzidano kao čovjek visokim zidom i na tom visokom zidu bile su naslikane reklame za ženske steznike i koksove patent-peći: steznici su bili vitki, stegnuti u pasu, a ispod jedne gvozdene patent-peći lizao je plamen.

Da, tu pod zidom, tu je onog jutra stao i nije mogao dalje. Osjećao je srce u grlu, u nogama, u zglobovima, u prstima, među rebrima, u mesu, i tako, sav samo jedno tamno krvavo srce, prislonio se uza zid da ne padne. Dugo je stajao pod vitkim ženskim steznicima, a prsti su mu bili puni prašine i maltera, jer je zid bio star, pljesniv, s pjegama od salitre. Prošao je pokraj njega pekarski naučnik s mrežom topla peciva: zamirisale su zemlje i čulo se dugo kako iza ugla pekar vuče svoje papuče po asfaltu.

Po završetku prevoda studenti su odgovorili na pitanja vezana za alate koje su koristili u pretrazi i eventualna kritična mesta sa kojima su se susreli. U tom smislu značajno je uvideti koje su teme izdvojili kao problematične i da li njihova percepcija odgovara realnosti:

Student 1

Tradurre: koksove patent-peći, janjcem

Student 2

lessicali, grosse difficoltà (impossibilità) nel trovare il significato di alcune parole come: koksove patent-peći, stegnuti u pasu, s pjegama od salitre. A livello grammaticale non ho riscontrato particolari difficoltà.

Student 3

Koksove patent-peći = (su GT la traduzione è forno di coca cola)

Studenti objektivno procenjuju da su osnovne poteškoće vezane za leksiku, dok se na morfosintaksičkom nivou ne uočavaju bitnije nejasnoće. Osim izraza koje su sami

naveli kao problematične (*koksove patent-peći, stegnut u pasu, s pjegama od salitre, janjcem*) uočavaju se reči/izrazi koji nisu navedeni ali se analizom prevoda uočava da je prevod ili izostao ili je pogrešno naveden: *stajalo je gradilište, (pekarski) naučnik*.

U daljoj analizi biće uzete u obzir reči za koje nijedan student nije ponudio zadovoljavajući prevod (*stajati, koksove patent-peći, pekarski naučnik*) te ćemo pokušati da utvrdimo razlog tome.

Studenti su u prevođenju koristili digitalne i tradicionalne instrumente pretrage. Od digitalnih izvora uočava se prisustvo popularnih pretraživača i enciklopedija (Google translate, Google imagini, Wikipedia, Wiktionary), ali i bilingvalnih (Glosbe, Srpsko-italijanski rečnik) i monolingvalnih rečnika (Hrvatski jezični portal).

Od tradicionalnih izvora prevođenja studenti navode uglavnom bilingvalni rečnik (Deanović, Jernej, 2004), džepna izdanja rečnika (Milinković, 2009, Špikić, 2011) i Rumunsko-srpski vodič za konverzaciju (Nedelcu, 2014), u slučaju studenta koji uči rumunski jezik.

Uzimajući u obzir korišćene alate pokušaćemo da shvatimo razlog zbog kojeg su pojedine reči ili izrazi pogrešno interpretirani ili izostavljeni iz prevoda.

I Glagol *stajati* u izrazu *stajalo je gradilište* preveden je na sledeći način:

[Student 1] *era stato costruito un edificio*

[Student 2] *è rimasto in piedi il fabbricato*

[Student 3] *stava (si ergeva) in piedi*

Stiče se utisak da su studenti usvojili samo jedno od značenja ovog glagola koje se odnosi na stojeći položaj nekoga ili nečega. Konsultujući bilingvalne rečnike odmah se uočava prednost koja se daje baš ovom značenju:

► Srpsko-italijanski rečnik (URL 1)

stajati, stoji, intr. (na nogama) stare in piedi; ~ uspravno star ritto; ~ na vrhovima prstiju stare in punta di piedi; stojeći in piedi; (nalaziti se) stare; essere; trovarsi; kako stoji stvar? come stanno le cose? to stoji napisano ciò sta scritto; (*mirovati*) stare fermo; stare immobile; *stoji kao ukopan* sta li come piantato in terra; *stoje poslovi* gli affari ristagnano; (*odgovarati*) *ovaj kostim ti dobro stoji* questo costume ti sta bene; (*koštati*) costare; valere.

U srpskoj varijanti jasno je prisutno značenje *stare, essere, trovarsi* koje bi odgovaralo zadatom kontekstu, no sami primeri se teško mogu dovesti u vezu sa objektom u tekstu, te je jasno da studenti nisu bili u stanju da izdvoje odgovarajući prevodni ekvivalent.

► Hrvatsko-talijanski rječnik (Deanović, Jernej, 2004)

Ovaj rečnik ima veoma artikulisanu mikrostrukturu za glagol *stajati* sa pojedinačnim značenjima na izvornom jeziku izdvojenim u vidu glosa u zagradama iza kojih sledi prevod.

stàjati, stòjim intr. *imprf.* (*biti na nogama*) stare in piedi²; (*biti nalaziti se*) stare, essere, trovarsi; (*ne micati se*) stare (o esser) fermo; stare immobile; (***pristajati***); (*zavisiti*) dipendere; (*biti u izvjesnim odnosima*); (*koštati*) costare, valere; (***biti u izvjesnom ekonomskom stanju***).

Pojedine glose međutim ostale su neprevedene (ovde obeležene u boldu), pa se postavlja pitanje u kojoj meri će govornik L2 biti u stanju da protumači značenje izraza L1 samo na osnovu monolingvalnog objašnjenja i nekolicine primera. Osim toga uočava se prenaplašena diferencijacija značenja tamo gde se ovaj glagol potpuno približava ili izjednačava sa italijanskim prevodnim ekvivalentom *stare*.

► Glosbe (URL 3)

stare in piedi, stare, essere, costare, venire, sedere, comportare, essere in piedi, rimanere in piedi.

Ovaj rečnik se bazira na memorijama prevoda, pa tako izvlači traženu reč iz konteksta i po ugledu na paralelne korpuse prezentuje originalni tekst i njegov prevod sa evidenciranom traženom reči u sredini. Iako rečnik popisuje neka od značenja koja bi se uklopila u zadati tekst studenti ih ne koriste, verovatno zbog toga što ne dovode u vezu navedene primere i kontekst pasusa koji treba da prevedu.

► Google translate (URL 4)

stare in piedi

► Wiktionary (URL 5)

stàjati *imprf* (Cyrillic spelling **стајати**)

1. (*intransitive*) to stand still

2. (*intransitive*) to stand on one's feet

3. (*intransitive*) to cost

*Ova haljina **stoji** 200 kuna.* — This dress **costs** 200 kunas.

4. (*of clothes*) to fit, suit (+ dative)

*Ta haljina ti loše **stoji**.* — That dress doesn't **suit** you very well.

5. (*intransitive, regional*) to reside

² Mnogobrojni primeri posle svakog značenja nisu uneseni zbog nedostatka prostora

Pretragom jednojezičnih rečnika za italijanski jezik pod odrednicom *stare* lako se uočavaju značenja koja ukazuju na semantiku koja oba glagola dele, dakle nije imalo potrebe posebno ih naglašavati. *Stajati* u značenju *koštati* je u italijanskom jeziku gotovo izašlo iz upotrebe na šta nam ukazuje definicija pod brojem 10.

► Treccani (URL 2)

2. a. Rimanere immobile, fermo

[*ne micati se*]³

4. a. Essere, trovarsi, permanere in un dato luogo, o in una determinata condizione

[*biti nalaziti se*]

4. d. In senso fig., *s. con uno*, essere d'accordo con lui, seguirne le idee, le opinioni, far causa comune

[*biti u izvjesnim odnosima*]

6. d. Riguardo alle condizioni economiche, alle comodità della vita

[*biti u izvjesnom ekonomskom stanju*]

Di indumenti, *star bene*, adattarsi alla persona, essere della giusta misura, oppure conferire

un bell'aspetto

[*pristajati*]

8. b. Dipendere

[*zavisiti*]

10. Costare (sign. che già il verbo aveva in latino, e che nella nostra lingua non è più com. se non in alcune frasi)

II Imenicu (*pekarški*) *naučnik* studenti prevode na sledeći način:

[Student 1] [*nema prevoda*]

[Student 2] *scienziato fornaio*

[Student 3] *lo scienziato della pasticceria*

Slede prevodi ove imenice u izvorima koje su studenti koristili:

► Srpsko-italijanski rečnik (URL 1):

naučnik (*nom. pl. naučnici*) *m* scienziato *m*; studioso *m*; dotto *m*; erudito *m*

► Hrvatsko-talijanski rječnik (Deanović, Jernej, 2004):

nàučnik *m* (*pl. –ci*) (šegrt) apprendista *m*, garzone (*naučenjak*)

³ U zagradama je navedeno odgovarajuće značenje iz jendojezičnog rečnika hrvatskog jezika.

Definicije jasno pokazuju da hrvatski jezik pravi razliku između *naučnik* i *naučenjak* (*učenjak*, *znanstvenik*) u odnosu na srpski jezik u kojem *naučnik* pokriva oba značenja što se jasnije vidi iz definicija u jednojezičnim rečnicima:

► Rečnik srpskog jezika (URL 1)

1. onaj koji istražuje i izučava neku naučnu oblast, onaj koji se bavi naukom, naučni radnik, znanstvenik, učenjak
2. *pokr.* obrazovan, učen čovek
3. onaj koji uči zanat, pomoćnik u radnji, šegrt; onaj koji je na praksi (obično učenik stručne škole)

► Rečnik hrvatskog jezika (URL 8)

1. pov. razg. (+ srp.) učenjak, znanstvenik
2. onaj koji uči zanat, učenik u privredi; šegrt

► Rečnik Wiktionary (URL 5) ukazuje na značenjsku razliku ove reči između tri srodna jezika:

nàučnik *m* (Cyrillic spelling нау̀чник)

1. (Bosnia, Serbia) scientist
2. (Croatia) apprentice

► Google translate (URL 4)

scenziato

► Rečnik Glosbe (URL 3) za hrvatski jezik navodi niz značenja koja ni na koji način nisu diferencirana osim preko nekolicine primera:

scenziato, apprendista, tirocinante, discente, allievo, novizio, scolaro, praticante.

Analizom svih izvora korišćenih od strane studenata, sa izuzetkom dva manja rečnika u štampanoj verziji i jednog rumunsko-srpskog priručnika koje nismo imali na raspolaganju, dolazi se do zaključka da je traženo značenje imenice *naučnik* (apprendista) prisutno u svim rečnicima sa izuzetkom Googlea. Moglo bi se dakle zaključiti da je rezultat nepreciznih prevoda uzrokovan površnom pretragom u kojoj je samo jedan od rečnika bio uzet u obzir (Google translate) ili usled korišćenja srpsko-italijanskog bilingvalnog rečnika koji navodi samo jedno od dva značenja.

III Izraz *koksove patent-peći* u analiziranim prevodima:

[Student 1] *forno brevettato per i brevetti*

[Student 2] *brevetti di?*

[Student 3] *brevetto (?) siderurgico*

Studentski prevodi jasno ukazuju da je traženi izraz izazvao brojne poteškoće u razumevanju i prenošenju značenja na ciljni jezik. Na samom početku potrebno je bilo pronaći prevod složenice *patent-peći* i prideva *koksove*. Studenti možda nisu prepoznali da se radi o pluralu imenice *peć*, već su tragali za glagolom *peći* koji nisu uspeali da uklope u kontekst, ili su se zaustavili kod prvog značenja imenice ne uzimajući u obzir međujezičku polisemiju: *forno* ‘peć, pećnica, rerna’, *stufa* ‘peć, grejalica’. I sama imenica *peć* kao imenica ženskog roda na konsonant mogla je biti uzrok početne nesigurnosti u pretragama, iako joj prethodi pridev u ženskom rodu (*koksove*) koji jasno ukazuje na njen rod.

Svi korišćeni rečnici daju oba značenja ove imenice, sem Google prevodioca u kome nalazimo samo prevod *forno*. Stiče se i u ovom slučaju utisak da su studenti koristili samo ovaj rečnik i da su površno pristupili pretrazi.

Pridev *koksove* mogao bi na prvi pogled i za maternjeg govornika biti nerazumljiv s obzirom da se ne radi o predmetu s kojim se srećemo u svakodnevnoj upotrebi. Suprotno pretpostavkama da će specijalizovanu reč ovog tipa biti teško pronaći u bilingvalnim rečnicima, već i površnim pregledom svih korišćenih izvora brzo se uspostavlja suprotno tj. da u svim rečnicima postoji prevod imenice *koks*. Trebalo je međutim uočiti da se radi o pridevu i preko njega doći do imenice na koju se odnosi, što verovatno nije učinjeno. Iz tog razloga prevod ove imenice potpuno izostaje u studentskim radovima.

Stavljanje u isti kontekst reči *patent-peći* i *koks* takođe nije bio lak zadatak. Radi se o predmetima koji su izašli iz upotrebe i jedini izvor koji nam delimično nudi mogućnost pretrage obe reči u zajedničkom kontekstu je rečnik *Glosbe*. Problem interpretacije u ovom slučaju leži u činjenici da se u rezultatima ove dve reči nalaze u kontekstu fabrika za koks (na italijanskom *cokerie*), dakle radi se o pećima koje proizvode koks. U Krležinom tekstu međutim radi se o pećima za kućnu upotrebu koje kao gorivo koriste koks.

uređaji za loženje čija se radijacijska i/ili konduktivna toplina prenosi na predmete ili sirovine kroz masivni zid bez upotrebe posredničke tekućine za prijenos topline (npr. baterijska **peć** na **koks**, Cowperova **peć**, peć ili reaktor koji zagrijavaju procesni tok u (petro)kemijskoj industriji kao što je peć za pirolizu, procesni grijač za uplinjavanje ukapljenog prirodnog plina (UPP) na terminalima za UPP).

Koks iz koksne **peći** (dobiven karbonizacijom koksnog ugljena na visokoj temperaturi) ili plinski **koks** (nusproizvod plinara) izražen u tonama suhog **koksa**, utvrđen na izlazu koksne **peći** ili plinare.

Primjenjivost može biti ograničena za peći u postupcima odgođenog kokinga, zbog mogućeg stvaranja **koksa** u **pećima**.

impianti di combustione il cui calore radiante e/o di conduzione è trasferito agli oggetti o alle materie prime mediante parete solida senza l'ausilio di un fluido termovettore (ad esempio, batteria di **forni** per il **coke**, **cowper** degli **altoforni**, forno o reattore usato per scaldare un flusso di processo nell'industria (petro)chimica, come un forno da steam cracking, riscaldatore di processo utilizzato per la rigassificazione di gas naturale liquefatto (GNL) in terminali GNL).

Coke di **cokeria** (ottenuto dalla carbonizzazione ad alta temperatura di carbone da coke) o **coke** di gas (sottoprodotto delle officine del gas), espresso in tonnellate di **coke** secco, determinato allo scarico della **cokeria** o dell'officina del gas.

L'applicabilità può essere limitata per i forni di delayed coking, a causa della possibile produzione di **coke** negli stessi.

Iako studenti navode da su u pretragama koristili vizuelne fajlove (Google immagini, URL 6) rezultat je očigledno izostao. Rezultati pretrage za upit *coke+formo* u ovom pretraživaču bi nam jasno ukazali, preko fotografija, da se radi o fabričkim pećima, dok bi pretraga *coke+stufa* pokazala da se radi o predmetu za kućnu upotrebu. U istom pretraživaču moguće je pronaći reklamu iz perioda u kojem se ova vrsta peći masovno koristila za zagrevanje stambenih prostorija. Reklama uz to nudi prevod za jedan deo traženog izraza: *stufa (mobile) brevettata* ‘patent-peć’.

Vršeći pretragu audio i video fajlova (Google video, URL 7) može se pronaći i jedna televizijska reklama⁴ iz istog perioda. Na šaljiv način kroz bajku koju čita devojčica o staroj princezi peći koja je kašljala i gušila se ali je spašena od princa koksa koji joj je povratio stari sjaj, objašnjava se princip rada ovih peći i prednost te vrste goriva.

4. Pretraga na osnovu korpusa (corpus-based)

U modernoj leksikografiji može se govoriti o dva „revolucionarna” momenta: prvi je vezan za COBUILD projekat započet 1981. na Univerzitetu u Birminghamu i prvi leksikografski korpus za engleski jezik (Sinclair 1987) koji je predstavljao bazu za realizaciju rečnika *Collins COBUILD English Dictionary* (1987). Drugi momenat vezan je za sam početak devedesetih i prve transformacije štampanih rečnika u digitalne. U prvoj fazi ova promena je bila formalne prirode jer se sadržaj tradicionalnih rečnika

⁴ https://www.youtube.com/watch?v=8eqDB_WFS1I

jednostavno realizovao u digitalnoj verziji u početku na kompaktnim diskovima. Poslednjih godina rečnici posebno većih jezika sve više se objavljuju u *online* verzijama te su na taj način dostupni većem broju korisnika, dok izdavači imaju mogućnost stalnog ažuriranja i kontrole podataka. Na početku dve hiljadite dolazi do nove transformacije povezane sa masovnim korišćenjem mobilne telefonije i web portala koji omogućavaju realizaciju nove generacije rečnika lakših za upotrebu zahvaljujući hipertekstualnosti i multimedijalnim sadržajima. Na taj način prostorni limit koji je nekad uslovljavao i ograničavao izradu tradicionalnih ali i prvih digitalnih rečnika sada je uspešno premošćen. Korpusi nam mogu pomoći da utvrdimo frekventnost reči te im time odredimo mesto u rečnicima, pronađemo kolokacije i veliki broj autentičnih primera u svrhu razumevanja pojedinačnih značenja. Multimedijalni sadržaji posebno su atraktivni za nove „digitalne“ generacije studenata (*digital-native*, Prenskey 2001) koji sve manje koriste štampane rečnike. Rečnici bazirani na korpusima (*corpus-based*) još uvek nisu postali praksa u leksikografiji srpskog i hrvatskog jezika tako da se u pojedinim naučnim radovima i istraživanjima za sada samo navode prednosti i moguće perspektive u ovoj oblasti (Ivanović 2014; Prčić 2016; Stijović 2017; Štrkalj Despot, Möhrs 2015; Hudeček 2018; Filipović Petrović, Parizoska 2019).

U svrhu pretrage kojom se bavi ovaj rad mogli bi se koristiti paralelni korpusi prisutni na platformi Sketch Engine. Eur-Lex Croatian 2/2016 je korpus zakona Evropske unije prevedenih na sve jezike članica, među kojima i hrvatski.

Prva pretraga vezana za reč *naučnik* dala je pozitivne rezultate i potvrdila definicije koje smo prethodno proverili u rečnicima za hrvatski jezik.

Pretraga za izraz *koksove patent-peći* međutim nije dala rezultate. Imenica *koks* javlja se pojedinačno u 464 rezultata, dok se imenica *peć* ne pojavljuje u istom kontekstu što se može pripisati tipologiji tekstova koji su deo ovog korpusa ali i arhaičnosti izraza vezanog, kao što smo već videli, za predmet koji je izašao iz upotrebe.

U slučaju glagola *stajati* razgranatost njegovog značenja i činjenica da se pri prevodu svaka reč mora prilagoditi određenoj situaciji i ne sledi nužno semantiku glagola na koju ukazuju definicije i primeri iz rečnika, dovodi do toga da paralelni korpusi u ovom slučaju verovatno nisu najbolji izvor informacija.

5. Prevod romana na italijanski jezik

Roman *Povratak Filipa Latinovića* prvi put je objavljen u Italiji 1983. godine u izdanju StudioTesi, u prevodu Silvija Ferarija (Silvio Ferrari). 2009. godine izašlo je drugo izdanje romana takođe u Ferarijevom prevodu za izdavačku kuću Zandonai iz Rovereta. U međuvremenu je objavljeno još jedno izdanje ovog romana u italijanskom prevodu koje nije uzeto u obzir u ovoj analizi. Radi se o: Miroslav Krleža, *Il ritorno di Filip Latinovicz*, prevod Silvio Ferrari, Udine: Bottega Errante, 2021.

Analizirajući prevod kratkog pasusa, bez želje da se upustimo u bilo kakvu kritiku prevoda, primećujemo određene poteškoće sa kojima se prevodilac morao susresti. Na to ukazuje i činjenica da je prvi prevod iz 1983. godine u narednom izdanju pretrpeo neke izmene.

Polazimo od izraza *s pjegama od salitre* koji autor koristi pri opisu trošnog zida na koji se junak prislonio, koji je preveden kao *rughe di salnitro*. Prevodilac delimično menja vizuelni opis originala koji upućuje na oblik fleka koje se od vlage prave na zidu odnosno na oljušteni deo zida koji liči na pege, dok prevodilac upućuje na izbornost koja je takođe karakteristika zida pod vlagom ali vizuelni efekat se delimično menja. Studenti u ovom slučaju ispravno nude kao prevod, izraz „macchie“ ‘mrlje’, a sasvim odgovarajuća mogla bi biti i imenica „chiazze“ ‘mrlje, pege’.

Izraz *mreža toplog peciva* preveden je u prvom izdanju: *una rete piena di pane caldo*, dok je u narednom izdanju prevod ispravljen u: *la gerla piena di pane caldo*.

Italijanski rečnik Treccani beleži sledeće značenje reči *gerla*:

Cesta conica con due cinghie in cui si infilano le braccia per sostenerla dietro le spalle, caratteristica nei costumi dei paesi d’alta montagna dell’Italia settentr.

Primećuje se da je predmet na koji se reč odnosi u italijanskom jeziku izuzetno regionalnog karaktera te time zaključujemo možda nepogodan za Krležin tekst. Realije tog tipa nalazimo u izvornom tekstu gde je reč „žemlja“ jednostavno izostavljena iz prevoda pretpostavljamo baš da bi se izbeglo uvođenje italijanskog izraza za neku vrstu peciva koji bi morao imati regionalni prizvuk jer je i leksika pekarskih proizvoda u italijanskom veoma razgranata i regionalno diversifikovana.

6. Zaključak

U radu su prikazani rezultati kratkog istraživanja sprovedenog sa studentima koji su imali za zadatak da prevedu kratak pasus iz romana Miroslava Krleže *Povratak Filipa Latinovića*. Cilj je bio da se ispita uspešnost studentskih leksikografskih pretraga i eventualne prednosti i nedostaci svih korišćenih izvora uz kratak osvrt na korpuse kao alternativni alat koji se eventualno može koristiti u ovu svrhu.

Analizom studentskih prevoda utvrđeno je da su osnovni problemi bili vezani za leksiku odnosno za arhaične izraze, regionalno obojenu leksiku i pojedine visoko frekventne glagole. Rezultati pokazuju da su svi tradicionalni i *online* rečnici imali sve tražene odrednice u svojim bazama podataka ali da i pored toga studenti u prethodno navedenim slučajevima nisu odabrali odgovarajući prevod.

Razlog tome nalazimo u raširenom korišćenju Google prevodioca, posebno među mlađim korisnicima, s obzirom na to da ovaj rečnik kao osnovni nedostatak ima nemoćnost diferencijacije polisemične leksike, odnosno nedostatak kriterijuma za odabir

jednog od više mogućih ekvivalenata na ciljni jezik. U slučaju glagola *stajati* na primer ovaj rečnik navodi samo jedno od značenja, upravo ono koje i tradicionalni bilingvalni rečnici preferiraju (*stare in piedi*).

Sa druge strane, navođenje visokog broja prevodnih ekvivalenata u tradicionalnim bilingvalnim rečnicima, koji iako potkrepljeni mnogobrojnim primerima ne mogu pokriti sva moguća značenja reči, otežava mogućnost pronalaženja odgovarajućeg ekvivalenta. U isto vreme analizom italijanskih monolingvalnih rečnika i hrvatskog bilingvalnog rečnika utvrđeno je da se veći broj značenja ova dva glagola (*stare* i *stajati*) poklapaju u oba jezika tako da nije bilo potrebe za njihovom diversifikacijom.

Bez obzira na srodnost hrvatskog i srpskog jezika pokazalo se da je preporučljivo korišćenje rečnika jezika originalnog teksta u ovom slučaju hrvatskog pisca ili pak veća opreznost i provera značenja i u monolingvalnim rečnicima ukoliko se koristi u ovom slučaju srpska varijanta bilingvalnog rečnika.

Nedovoljna osposobljenost studenata da vrše leksikografske pretrage upućuje na zaključak da je u didaktici prevođenja potrebno posvetiti više vremena korišćenju i konsultaciji ne samo tradicionalnih rečnika, već i ostalih instrumenata pretrage nove generacije kao što su na primer korpusi. Problem realija i regionalno obojene leksike treba posebno obraditi sa studentima i uputiti ih na mogućnost provere rezultata preko audiovizuelnih fajlova ali i preko korpusne pretrage, posebno paralelnih korpusa. U nedostatku modernih rečnika zasnovanih na korpusima za jezike kojima smo se bavili u radu, potrebno je da studenti ovladaju svim postojećim izvorima pretrage i da se na taj način osposobe za svestrano i fleksibilno izučavanje jezika u svim njegovim varijantama i funkcionalnim stilovima.

Prilozi

Miroslav Krleža, *Il ritorno di Filip Latinovicz*, prevod Silvio Ferrari, 1983, str. 4

All'angolo, dove da piccolo giocava con il suo agnellino bianco, c'era un cantiere cintato, ad altezza d'uomo, da un altro muro e su quest'alto muro erano dipinte delle réclames di busti da donna e di stufe automatiche a carbon coke: i busti erano sinuosi, tesi in vita, e sotto la stufa automatica di ferro guizzava una fiamma. Sì, lì sotto il muro, lì quel giorno era rimasto e non poteva andare avanti. Si sentiva il cuore in gola, nelle gambe, nelle articolazioni, nelle dita, fra le costole, nelle carni e, diventato così tutto un solo cuore buio, sanguinoso, si appoggiò al muro per non cadere. Rimase a lungo sotto i sinuosi busti femminili e le sue dita erano piene di polvere e d'intonaco, poiché il muro era vecchio e ammuffito, con rughe di salnitro. Gli passò accanto un garzone di fornaio con una rete piena di pane caldo: i panini mandavano il loro profumo e si sentì a lungo il fornaio che, ormai dietro l'angolo, trascinava le sue ciabatte sull'asfalto.

Miroslav Krleža, *Il ritorno di Filip Latinovicz*, prevod Silvio Ferrari, 2009, str. 1–2

All'angolo, dove da piccolo giocava con il suo agnellino bianco, c'era un muro di cantiere ad altezza d'uomo, e su quest'alto muro erano dipinte delle réclame di corsetti da donna e di stufe a carbon coke: i busti erano sottili, stretti in vita, e una fiamma guizzava sotto una stufa.

Sì, proprio lì sotto il muro era rimasto, senza riuscire a muoversi, quel mattino. Aveva sentito il cuore in gola, nelle gambe, nelle articolazioni, nelle dita, fra le costole, nella carne e, lui stesso un unico cuore buio e sanguinante, si era appoggiato al muro per non cadere. Era rimasto lì a lungo, sotto i sottili corsetti femminili, e le sue dita erano piene di polvere e d'intonaco, perché il muro era vecchio e ammuffito, con rughe di salnitro. Gli era passato accanto un garzone di fornaio con la gerla piena di pane caldo: l'aria si era riempita di profumo e si era sentito a lungo il ragazzo, ormai dietro l'angolo, trascinare le sue ciabatte sull'asfalto.

Student 1

All'angolo, in cui giocava da piccolo con il suo agnello bianco, era stato costruito un edificio come un uomo con un muro alto, e su quell'alta parete erano dipinte delle pubblicità di busti femminili e brevetti di cucina: i busti erano sottili, stretti nel cane, sotto un forno brevettato per i brevetti sfiorò la fiamma.

Sì, sotto quel muro, quella mattina si fermò e non poté andare oltre.

Sentì il cuore in gola, le gambe, le articolazioni, il petto, le costole, la carne, e così tutto un cuore scuro e sanguinante, premuto contro il muro per non cadere. Per molto tempo, rimase sotto gli esili busti femminili, e le sue dita erano piene di polvere e di malto, perché il muro era vecchio, con schegge a fessura. [nedovršen prevod]

Student 2

Nell'angolo, dove da piccolo giocava con il suo agnellino bianco, è rimasto in piedi il fabbricato con quel muro alto come un uomo, e sul quale erano dipinti (appesi) i cartelloni pubblicitari con corsetti da donna e brevetti di ? : i corsetti erano sottili ? e sotto ad una di ferro ? lambiva la fiamma.

Sì, lì sotto a quel muro, lì si è fermato quella mattina e non ha potuto proseguire. Ha sentito il cuore in gola, nelle gambe, nelle articolazioni, nel petto, nella carne, e così tutto solo uno scuro e sanguinoso cuore, si è appoggiato a quel muro per non cadere. È rimasto a lungo sotto i sottili corsetti da donna, e gli si sono riempite le dita di polvere e intonaco poiché il muro era vecchio, ammuffito con macchie di ? È passato accanto al suo scienziato fornaio con la rete di panini caldi: profumavano di terra e ha sentito a lungo accanto all'angolo come il fornaio trascinava le ciabatte sull'asfalto.

Student 3

Nell'angolo dove si giocava come un piccolo bambino con il suo agnellino bianco, stava (si ergeva) in piedi come un uomo un cantiere circondato da un alto muro su quell'altro muro erano dipinte delle pubblicità di corsetti (femminili) ei corsetti erano snelli, stretti in vita, e sotto un brevetto (?) siderurgico guizzava una fiamma.

Sì, lì sotto al muro, lì si fermò quella mattina e non poté andare oltre. Sentiva il cuore in gola, nelle articolazioni, nel petto, tra le costole, nella carne, e così quindi (tutto) solo un cuore scuro e sanguinante, si appoggiò al muro per non cadere. A lungo stette sotto i corsetti snelli, e le sue dita erano piene di polvere e intonaco perché il muro era vecchio, ammuffito, con macchie di salnitro. Lo scienziato della pasticceria lo superò con una rete di panini caldi: iniziarono a profumare (l'aria?) e si sentì a lungo come dietro l'angolo il panettiere trascinava i piedi (le babbucce) sull'asfalto.

Izvori

- Krleža, Miroslav. 1990. *Povratak Filipa Latinovića*. Sarajevo: Oslobođenje.
Krleža, Miroslav. 1983. *Il ritorno di Filip Latinovicz*. Studio Tesi: Pordenone.
Krleža, Miroslav. 2009. *Il ritorno di Filip Latinovicz*. Zandonai: Rovereto.

Literatura

- Collins COBUILD English Language Dictionary (1987). London: Harper Collins Publishers.
- Deanović, Mirko; Jernej, Josip. 2004. *Hrvatsko–talijanski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Filipović Petrović, Ivana; Parizoska, Jelena. 2019. Konceptualna organizacija frazeoloških rječnika u e-leksikografiji. *Filologija*, 73, 27–45.
- Francis, Gill; Hunston, Susan; Manning, Elizabeth. 1996. *Grammar Patterns 1: Verbs*. London: HarperCollins.
- Hudeček, Lana. 2018. Izazovi leksikografske obrade u jednojezičnome mrežnom rječniku (na primjeru Hrvatskoga mrežnog rječnika – Mrežnika). *Visnyk of Lviv University. Series Philology*, 69, 29–38.
- Hunston, Susan; Francis, Gill. 2000. *Pattern Grammar. A Corpus-driven Approach to the Lexical Grammar of English*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Marello, Carla. 2015. Dizionari in rete per l'apprendimento delle lingue e delle strategie di ricerca (query strategies). U: *Atti Didamatica Genova 2015* [ur. Adorni, Giovanni; Coccoli, Mauro; Koceva, Frosina]. Genova, 1–7.
- McEnery, Tony; Hardie, Andrew. 2012. *Corpus Linguistics: Method, theory and practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Nedelcu, Octavia. 2014. *Ghid de conversație român-sârb*. Bucarest: Editura Universității din București.
- Prčić, Tvrtko. 2016. Kakav nam opšti rečnik srpskog jezika najviše treba. U: *Leksikologija i leksikografija u svjetlu savremenih pristupa*. [ur. Ristić, Stana; Lazić Konjik, Ivana; Ivanović Nenad]. Beograd, 87–117.
- Prensky, Marc. 2001. Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1–6.
- Ivanović, Nenad. 2014. Računarske tehnologije u srpskoj leksikografiji (mogućnosti i perspektive). U: *Savremena srpska leksikografija u teoriji i praksi* [ur. Dragičević, Rajna]. Beograd: Čigoja, 249–277.
- Milinković, Zoran. 2009. *Serbo: Dizionario italiano-serbo, serbo-italiano*. Milano: Vallardi.
- Sinclair McHardy, John. 1987. *Looking Up – An account of the COBUILD Project in lexical computing*. London: Collins ELT.
- Sinclair McHardy, John. 2000. Lexical Grammar. *Nujoji Metodologija*, 24, 191–203.
- Stijović, Rada. 2017. Građa za Rečnik Sanu – blago koje treba sačuvati (o digitalizaciji listića). *Naš jezik*, 38/3–4, 201–207.
- Špikić, Aleksandra. 2011. *Croato: Dizionario italiano-croato, croato-italiano*. Milano: Vallardi.
- Štrkalj Despot, Kristina; Möhrs, Christine. 2015. Pogled u e-leksikografiju. *Rasprave*, 41/2, 329–353.
- Tognini-Bonelli, Elena. 1996. Translation Equivalence in a Corpus Linguistics Framework. *International Journal of Lexicography. Special Issue on Corpora in Multilingual Lexicography*, 9.3, 197–217.
- Tognini-Bonelli, Elena. 2000. 'Unità Funzionali Complete' in Inglese e in Italiano: verso un Approccio Corpus-driven. In S. Bernardini. U: *I corpora nella didattica della traduzione. Corpus Use and Learning to Translate* [ur. Zanettin, Federico]. Bologna: Clueb, 153–175.
- Tognini-Bonelli, Elena. 2001. *Corpus Linguistics at Work*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- URL 1: <http://www.srpskijezik.com/>
- URL 2: <http://www.treccani.it/>
- URL 3: <https://it.glosbe.com/hr/it>
- URL 4: <https://translate.google.it/?hl=it>
- URL 5: https://en.wiktionary.org/wiki/Wiktionary:Main_Page
- URL 6: <https://www.google.it/imghp?hl=it>
- URL 7: <https://www.google.it/videohp>
- URL 8: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>
- URL 9: https://it.wikipedia.org/wiki/Pagina_principale

Dizionari tradizionali e strumenti web nella didattica di traduzione

Nella didattica di serbo e croato come LS, la traduzione letteraria occupa un posto importante. Nei curricula universitari in Italia la traduzione di solito si insegna alla Laurea Magistrale quando gli studenti hanno ormai buone conoscenze delle strutture morfosintattiche. Le ricerche in questo ambito sottolineano la problematica della traduzione lessicale che è in diretto rapporto con l'insufficienza del materiale lessicografico e le soluzioni inadeguate nei dizionari bilingui esistenti nel caso di polisemia, realia, lexical gaps ecc.

In questa ricerca breve svolta all'Università di Torino nel 2018, gli studenti hanno tradotto un brano del romanzo *Il ritorno di Filip Latinović* di Miroslav Krleža. Avevano a disposizione i dizionari, nella versione cartacea e digitale con tutti gli strumenti online. È stato consigliato loro di utilizzare tutti i mezzi che di solito usano per la traduzione, incluso il web, dizionari wiki e le applicazioni di telefonia mobile.

Lo scopo della ricerca era esaminare l'abilità e l'efficacia nell'uso degli strumenti per la traduzione ai livelli di studio avanzati, quando gli studenti padroneggiano la struttura morfosintattica della lingua superando eventuali difficoltà nell'uso dei dizionari. I dubbi lessicali richiedono un approccio poliedrico alla ricerca che non si limita all'uso dei mezzi tradizionali, ma comprende anche le ricerche alternative sul web in mancanza dei dizionari online con i collegamenti ipertestuali. I risultati della ricerca potranno essere utili come indicazione per un'eventuale riorganizzazione didattica che dedicherebbe più tempo all'uso e alla consultazione dei dizionari e altri strumenti di nuova generazione online come ad esempio i corpora. Dall'altra parte cercheremo di comprendere i limiti dei dizionari esistenti e indicare possibili soluzioni per superarli.

Parole chiave: traduzione, didattica, dizionari, corpora, web

Jelena Vignjević

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

jelena.vignjevic@ufzg.hr

„Škola zove se inače učionica.“ Sinonimi u službi poučavanja hrvatskoga jezika sredinom 19. stoljeća

U ovome radu razmatra se didaktička uloga sinonima u poučavanju i opismenjavanju hrvatskim jezikom sredinom devetnaestog stoljeća, a na primjerima iz početnice *Mala čitanka za početnike*, autora Bogoslava Šuleka, objavljene 1850. godine u Zagrebu. Kao onodobni priručnik ta je početnica pisana onodobnim hrvatskim standardnim jezikom. Ipak, kako je nastala u početku kodificiranja hrvatskoga jezičnog standarda, ona u znatnoj mjeri uključuje i leksik iz hrvatskih narječja, prije svega da bi osigurala razumljivost kod dijalektnih govornika kojima se obraća, to jest učenika. Ta je namjera najočitija u čestoj uporabi sinonimskih parova i sinonimskih nizova u kojima je uz standardnojezični leksem i leksem iz narječja, najčešće povezan veznikom *ili*. U radu se na primjeru tih sinonima promišlja uloga sinonima u kontekstu poučavanja i opismenjavanja hrvatskim jezikom u 19. stoljeću te u kontekstu prihvaćanja i učvršćivanja standardnoga hrvatskog jezika tijekom 19. stoljeća.

Ključne riječi: hrvatski jezik, kontaktni sinonimi, početnica

1. Uvod

Tema je ovoga rada didaktička uloga sinonimije u tekstovima iz sredine 19. stoljeća. Sinonimiju se pritom, ostavljajući po strani pitanja istoznačnosti i blisko značenja, razumijeva kao odnos među leksemima različita izraza, a ista ili slična značenja, odnosno polazi se od razumijevanja prema kojemu je sinonimija „leksička pojavnost utemeljena na asocijativnom povezivanju različitih leksema koji imenuju iste ili bliske semantičke sadržaje“ (Petrović 2005: 125). Donose se i analiziraju primjeri nizanja sinonima u konkretnom tekstu – početnici iz 1850. godine – pa se radi o pojavi sinonima u kontekstu (u jezičnom ostvarenju), odnosno o sinonimičnosti kao konkretnoj realizaciji apstraktnog odnosa sinonimije (usp. Petrović 2005).

Svaki je jezik živ i promjenjiv sustav u kojemu nema stalnosti, a leksik je u tom sustavu posebno dinamičan skup u neprestanom preslagivanju, mijenjanju, nestajanju i nastajanju elemenata od kojih je sačinjen. Tako za lekseme *škola* i *učionica*, sadržane u rečenici naslova ovoga rada: „Škola zove se inače učionica.“ (Šulek 1850b: 25), danas nijedan govornik hrvatskoga neće reći da su sinonimi, no iz rečeničnoga konteksta jasno je da su u vremenu njezina nastanka ta dva leksema hrvatskoga jezika bila u značenjskom odnosu sinonimije. Isti vremenski period uporabe leksema jedan je od osnovnih uvjeta za razmišljanje o bilo kojemu njihovu semantičkom odnosu, pa i o odnosu sinonimije. Naime, leksem *učionica* u 19. stoljeću nije imao značenje koje ima danas.¹ Danas je leksem *učionica* u značenju škole arhaizam i ne može stoga biti u sinonimnom odnosu s leksemom/leksemima iz aktivnoga leksika. Drugi je uvjet za leksičko-semantičke odnose pripadnost leksema istoj gramatičkoj (morfološkoj) kategoriji, a treći je uvjet pripadnost istomu idiomu (usp. Cruse 2004; Lyons 2002; Škiljan 1994; Samardžija 1995). Spomenuti drugi uvjet pripadnosti istoj vrsti riječi vrlo je egzaktan, iako i on može biti sporan (više u Tafra 1998, 2018), no treći uvjet pripadnosti leksema istomu idiomu valja uzimati s oprezom. Pripadnost istomu idiomu nije obvezujući uvjet jer nema jedinstvenoga poimanja granica među idiomima, prije svega zato što su idiomi dinamične, a ne statične kategorije. Naime, nisu se u svim razdobljima povijesti hrvatskoga jezika standardnohrvatski, čakavski, kajkavski i štokavski poimali kao četiri zasebna idioma na način na koji se danas poimaju (usp. npr. Silić 2006). Polazi se stoga u ovome radu od stajališta da valja različito gledati na kriterij istoga idioma razmišlja li se o leksičko-semantičkim odnosima u dijakronijskom ili pak u sinkronijskom kontekstu, odnosno da među kriterijima za leksičko-semantičke odnose

pojam isti idiom ostaje, ali dijakronijski gledano, njegov se opseg mijenjao s vremenom i od pisca do pisca. U hrvatskom slučaju on je obuhvaćao cijeli hrvatski jezik, a u nekih pisaca, osobito leksikografa (npr. Joakim Stulli), čak i slavenske jezike s obzirom na to da se u pojedinim razdobljima povijesti hrvatskoga književnoga jezika smatralo da postoji jedan slavenski jezik – ilirski jezik. Sa sinkronijskoga pak stajališta budući da je riječ o više književnih mikrojezika, kontaktološki se odnosi trebaju promatrati jednako bilo da je riječ o odnosima između hrvatskoga jezika i drugih jezika ili između triju narječja i njihovih književnih stilizacija (Tafra 2018: 485).

¹ *Učionica* danas znači „prostorija u kojoj se uči, u kojoj se održava nastava“ (Anić 1991: 1097), no još u Akademijinu rječniku (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1971: 170) uz *učionica* stoji pod a) „mjesto gdje se uči, škola, učilište“; pod b) „pojedina soba u školi“; a u Broz-Ivekovićevu *Rječniku hrvatskoga jezika* (1901) u natuknicu *učionica* stoji samo *f. schola*, uz uputnicu *vidi škola*.

Da su raznodijalektne lekseme iz hrvatskih narječja, etimologijom i likom različite, a značenjem iste (bliske), hrvatski govornici (pisci) smatrali sinonimima, potvrđuju brojni tekstovi s primjerima sinonimskih parova i sinonimskih nizova, od onih najstarijih pisanih hrvatskom redakcijom staroslavenskoga jezika pa do onih u 19. stoljeću. Takve sinonimne lekseme pripadne različitim hrvatskim narječjima u kroatističkoj se literaturi naziva kontaktnim sinonimima, a za njih Samardžija (1995: 16) napominje da su karakteristični za prestandardni period povijesti hrvatskoga jezika i da im je u podlozi potreba pisaca da budu razumljivi na što širem prostoru. Stjepan Damjanović (2003: 46) analizirajući tu pojavu u tekstovima hrvatskih glagoljaša zaključuje „da od samog početka autori prvih slavenskih prijevoda nisu oblikovali oštru leksičku normu nego su dopuštali varijante unutar istoga tvorbenog sustava i varijante iz različitih dijalekata.“

Gordana Čupković (2013: 139) analizirajući reformacijski glagoljični i ćirilični *Novi testament* tu pojavu slično objašnjava:

Eksplikativno sparivanje i nizanje kontaktnih sinonima popratna je pojava prevođenja i filoloških promišljanja, u procesu usustavnjivanja književnoga jezika, kad još ne postoji čvrsta nadnarječna norma i kad se želi približiti što širem krugu recipijenata pa leksem iz jednoga jezičnoga sustava eksplicira leksem iz drugoga jezičnoga sustava ili se nabrajaju bliskoznačni leksemi, bilo iz različitih jezičnih sustava bilo iz različitih stilova, kao demonstracija leksičke raznolikosti, ali i kao pokušaj uvođenja i normiranja specijaliziranih (specificiranih) značenja. Promišljanje kontaktne sinonimije tako je iskaz početnih filoloških i jezikoslovnih nastojanja hrvatskih pisaca i filologa u izgradnji *koiné*, u vremenu kad je jezik apstrahiran prvenstveno leksičkom razinom (fundusom riječi).

Pišući o kontaktnim sinonimima u najstarijim glagoljaškim spisima, Eduard Hercigonja (1983: 426) zaključuje:

Takva je sinonimija, kao i drugi neki stilski postupci u toj književnosti, sredstvo „izravnog učinka“ na čitatelja. Sinonimika glagoljaških tekstova (paradigmatska za kasnije razdoblje), svojom dvojakom namjerom: ekspresivnom i komunikacijskom, odražava najneposrednije svjetonazor naših srednjovjekovnih pučkih pisaca: doći pisanom riječju što bliže čovjeku – i odjeknuti njome što šire na našem medievalnom prostoru.

Početnica koja je predmet ovoga rada pokazat će da uporaba kontaktnih sinonima nije samo odlika tekstova iz prestandardnoga perioda hrvatske jezične povijesti, kako se najčešće ističe, već i nakon toga, posebno na početku procesa kodifikacije jezika sredinom 19. stoljeća. Početnica kao školski priručnik, odnosno didaktički tekst, također pokazuje da je uporaba kontaktnih sinonima bila prisutna i u tekstovima koji nisu u užem smislu književni.

1.1. Sinonimi u didaktičkom tekstu

U didaktičkom tekstu, onomu namijenjenom poučavanju, sinonimi najčešće služe za objašnjenje značenja čitatelju nepoznate riječi, odnosno imaju objasnidbenu ili eksplikativnu ulogu. Posebno u tekstovima namijenjenima djeci na početku školovanja kad je djetinje znanje o svijetu i o jeziku neveliko. Upravo se njima na taj način koristi i Bogoslav Šulek, a u priručniku za nastavnike *Naputak za one, koji uče čitati* (Šulek 1850a: 30) upućuje učitelje da npr. sinonimima *dekla*, *cura*, *děvojka* objasne manje poznatu riječ *moma* (pogodnu za učenje slova *m*):

*Tako dakle kad učitelj nastavi opet čitanje, te dodje do reči **moma**, neka dēci također kaže, da to znači **deklu**, **curu** ili **děvojku**. (isticanje J. V.)*

Osim što se njima objašnjava govorniku moguće nepoznata riječ, sinonimi su u školskim priručnicima i sam sadržaj poučavanja. Naime, jedan je od temeljnih ciljeva školskoga poučavanja bogaćenje dječjega rječnika, odnosno bodrenje djeteta u ovladavanju što većim brojem riječi. Cilj je svega školskoga učenja, a posebno onoga u jezičnom području, razvijati djetetov umni rječnik i poticati dijete na ovladavanje novim riječima i na njihovo povezivanje s drugim riječima te na stvaranje značenjskih poveznica i mreže značenjskih odnosa među riječima. Naime, umni rječnik (usp. Erdeljac 2009) nije samo skup riječi kojima se pojedinac koristi već je dinamična i promjenjiva mreža odnosa među tim riječima, mreža riječi te leksičkih sredstava i znanja kojima se govornik koristi za jezičnu kreaciju. Upravo usvajanjem sinonima djeca školske dobi razvijaju mrežu značenjskih odnosa među riječima svoga umnog rječnika i stječu metajezičnu svijest o značenjskim odnosima među riječima (više u Petrović i Vignjević 2015).

Kako se sinonimima postizao spomenuti cilj poučavanja, pokazat će analiza izabrane početnice iz sredine 19. stoljeća. Radi potpunijeg razumijevanja opisat će se ukratko vrijeme u kojem je nastala.

1.2. Hrvatski jezik i institucijsko opismenjavanje njime sredinom 19. stoljeća

Tridesete i četrdesete godine 19. stoljeća obilježene su pokretom hrvatskoga narodnog preporoda i u tom kontekstu kulturnom i jezičnom djelatnošću iliraca, posebno značajnom u normiranju hrvatskoga jezika i njegove grafije. Opširna je literatura o tom periodu povijesti hrvatskoga jezika i kulture (usp. npr. Moguš 1995; Vince 2002; Oczkova 2010), no pojednostavljeno je moguće reći sljedeće. Ilirci su se ostvarenju svoje političke ideje jedinstva svih Slavena od Jadranskoga do Crnoga mora u Velikoj Iliriji pokušali približiti normiranjem jedinstvenoga jezika i jedinstvene grafije za sve raznogovoreće i raznopišuće južne Slavene, tj. stvaranjem svojevrsne jezične *koine* oslonjene na novoštokavsku osnovu, a bilježene Gajevim modifikacijama latiničnoga alfabeta dodatcima dijakritika na pojedine grafeme te digrafima (detaljnije o tome u spomenutim izvorima). Taj jezik nije zaživio na razini južnoslavenskoga prostora, no

jest na razini hrvatskoga prostora. Drugim riječima, na kulturnim i jezičnim pothvatima iliraca i zagrebačke filološke škole učvrstio se standardni jezik za trodijalektnu hrvatsku jezičnu zajednicu.

No, od ideje i njezine jezikoslovne konkretizacije (u Mažuranićevoj gramatici, u Babukićevoj gramatici, u Richter-Ballmann-Fröhlichovu rječniku, u Mažuranić-Užarevićevo rječniku, u Drobnićevo rječniku) pa do javne uporabe standardnoga jezika bio je dug put. Trebalo je najprije opismeniti čakavski, kajkavski i štokavski govoreći puk za uporabu standardnoga jezika za uporabu standardnoga jezika.

Sustavno se u školama opismenjalo na hrvatskom jeziku od 1847. kad je u Hrvatskom saboru izglasan hrvatski za službeni jezik, odnosno za jezik javne uporabe, pa i školstva (prema Cuvaj 1910). Dugo čekane političke odluke u svojem su se ostvarivanju tada susrele s brojnim problemima, između ostaloga s nedostatkom učitelja obrazovanih na hrvatskom jeziku i za podučavanje čitanja i pisanja hrvatskim jezikom te s nedostatkom školskih priručnika pisanih hrvatskim jezikom. Državna naobrazba učitelja, presudna za razvoj školstva, u Hrvatskoj se usustavljuje sredinom 19. stoljeća: dvogodišnja (muška) učiteljska škola u Zagrebu (*Učiteljna učionica zagrebačka*) započela s radom 1849. godine (prema Cuvaj 1910). Bila je potrebna i hrvatskim jezikom pisana nastavna literatura za naobrazbu budućih učitelja, pa su prevedena s mađarskoga i 1849. u Budimu otisnuta tri priručnika za učitelje: *Znanost odhranjivanja za porabu učiteljskih sěmeništah*; *Posebna znanost podučavanja, ili naputak k uspěšnom predavanju pojedinih naukah (Didactica specialis)*; *Obćenita znanost podučavanja (Didactica generalis)* (prema Cuvaj 1910: 418).

Od duge polovice 18. stoljeća, u kontekstu austrougarskih školskih reformi, objavljuju se na hrvatskome školski priručnici, pa i početnice, koji se do preporodnog razdoblja tiskaju u dva idioma: kajkavskom i štokavskom. Tako je 1779. u Budimu objavljena početnica *ABC knisicza za potrebnost narodnih skol* (prema Cuvaj 1910) koja je kajkavski prijevod njemačke početnice službeno propisane za upotrebu u pučkim školama u Ugarskoj i Hrvatskoj, a 1783. otisnuta je u štokavskom prijevodu (*ABC iliti knjixica slóvoznánja za potribu národnih ucsiónicah u Kraljestvu Slavonie*).

Prema Daliboru Brozoviću (2008), u povijesti hrvatskoga jezika razdoblje kraja četrdesetih godina i sredine 19. stoljeća, kada je objavljena i početnica o kojoj je riječ u ovom radu, nije predstandardno, ali još nije ni standardno razdoblje, već pripada drugome (od preporoda do kraja 19. stoljeća) od triju razdoblja razvoja jezičnoga standarda. Prema Tafra i Košutar (2011), 19. je stoljeće „vrijeme kodifikacije“ hrvatskoga jezičnoga standarda i ono će „donijeti sa sobom kodifikaciju već izgrađenoga jezika i još više proširiti njegovu upotrebu, a na kraju i stabilizaciju norme“ (Tafra i Košutar 2011: 199). Na putu do stabilizacije norme, kad je o školskom poučavanju riječ, valjalo je osigurati razumljivost sadržaja svim učenicima – govornicima različitih hrvatskih dijalekata. S tim su se problemom susretali kako učitelji tako i autori didaktičke litera-

ture. Jedan je od autora školskih priručnika u to doba bio i Bogoslav Šulek koji 1846. piše (u Šicel 1997: 272):

Ako je kod drugih narodah teško pisat popularno, kudikamo mučnii je to posao kod nas; jer naš književnik mora se boriti ne samo sa samim predmetom nego i s jezikom. Pučko naše čitajuće občinstvo odviše je slabo, nego da bi mogli izdavati pučke knjige napose u književnom jeziku i u provincialnom hrvatskom podnarječju. Pisac dakle treba da piše onakvim jezikom, da ga obe ove strane razumiju... služeć se... ponajviše onimi samo rečmi, koje su poznate svim ili barem većoj strani provincialnih Hrvatah i ostalih Ilirah.²

Pokazat će izabrana početnica iz sredine 19. stoljeća da je upravo uporaba kontaktnih sinonima bila rješenje koje je pomirilo dva zahtjeva što su stajala pred onodobnim školskih priručnicima (didaktičkim testovima) – da budu pisani normiranim jezikom i da takvi budu razumljivi raznodijalektnim govornicima. Tako se školskim odgojem i obrazovanjem uspješno širila uporaba standardnoga jezika u svim hrvatskim krajevima – kajkavskima, čakavskima i štokavskima. Tekstovi školskih priručnika stoga su svjedočanstvo jezičnoga stanja i jezičnih nastojanja određenoga trenutka, pa s pravom Adela Ptičar (1991: 150) naglašava potrebu proučavanja školskih priručnika jer „oni dobro pokazuju stvaranje i učvršćivanje jezičnoga standarda.“ No, koliko god bogata bila hrvatska baština početnica i drugih školskih priručnika, malo je istraživanja jezičnih osobitosti tih tekstova. Spomenuta autorica, jedna od malobrojnih koji su proučavali školske priručnike kao jezične dokumente, posebno s leksikografskoga gledišta (usp. Ptičar 1993), ističe da su školski priručnici iz 18. i 19. stoljeća bogat izvor jezične građe, no nažalost, ta se građa nije uključivala u leksikografska djela, pa autorica zaključuje „da bi hrvatskoj znanosti bio potreban povijesni rječnik s hrvatskim potvrđama i dosljednije i raznolikije zastupljenim djelima i razdobljima“ (Ptičar 1993: 285).

Prikaz kontaktnih sinonima u početnici iz sredine 19. stoljeća, koju je objavio Bogoslav Šulek u Zagrebu 1850. godine pod naslovom *Mala čitanka za početnike*, potaknut je upravo tima razmišljanjima, a izabrana početnica uzima se kao primjer za didaktički motiviranu uporabu sinonima u okolnostima opismenjavanja u 19. stoljeću. Jezik te početnice slijedi jezičnu normu ilirskoga jezika i jezika zagrebačke filološke škole (usp. Ham 1998).

2. Kontaktni sinonimi iz *Male čitanke za početnike* (1850.)

U nastavku se donosi prikaz sinonimskih parova i sinonimskih nizova zabilježenih u tekstu *Male čitanke za početnike*. Razvrstavaju se prema načinu uključivanja u tekst.

² Bogoslav Šulek, Pogled na litošnje proizvode naše književnosti, *Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska*, tečaj XII, br. 24, Zagreb, 1846. (u Šicel, Miroslav prir. 1997. *Programski spisi Hrvatskog narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska).

Početnica je metodički koncipirana tako da djeca najprije ovladavaju malim slovima, stoga sve do 32. cjeline u tekstu nema velikih početnih slova, već se točkama na kraju rečenice i bjelinama osigurava orijentacija u čitanju. Od 32. cjeline (str. 26) uvode se velika (početna) slova. Kontaktni su sinonimi u ovoj početnici uvijek integralni dio teksta, a najčešće se sinonimski parnjak uvodi veznikom *ili* (rjeđe *iliti*). Autor sinonime uvodi i objasnidbenim sintagmama *zove se inače*, *zove se drugčije* i *to jest*. Kontaktnu sinonimiju autor ostvaruje najčešće tako da kao prvi donosi standardni leksem, a potom dijalektni. Za potrebe ovoga rada u rečenicama iz teksta početnice istaknuti su sinonimi.

- mama šiva za me košulju ili rubaču.* (str. 11)
u budžaku ili kutu je batina. (str. 12)
tata vozi drva iz šume, da naloži ili zakuri. (str. 13)
nevalja dēci simo tamo po ulici ili sokaku trkati i vikati... (str. 13)
nožari čine nože od čelika ili nada, a vilice od željeza. (str. 14)
u lētu se zelene šume i polja, šenkoše ili livade i doline. (str. 15)
drva kojima se loži ili kuri zovu se gorivo. (str. 15)
šenkoša ili livada daje nama seno i otavu. (str. 16)
malo dēte nevalja jako zibati ili kolebati. (str. 17)
mi idemo odēdovati iliti ručati. (str. 18)
po moru i po velikih potocih plove brodovi ili ladje. (str. 20)
u polju raste žito, raž, ječam, zob, kada dozori onda ga bratja žanju i u štagalj voze na vozu ili kolih, pa ga onda konji vrše. (str. 21)
tice znaju lēpo pēvati, ali najlēpše pēvaju slavuji ili slavički. (str. 21)
ako si žedan, nepi vina nego ladnu vodu, najbolja je za dēcu voda, a vino dēci škodi, dēte pijuće vino postati će glupo i bedasto, dobit će svakojake grde bolesti ili betege, bit će siromašno. (str. 21)
zato mila dēco nepite vina ni žganice ili rakije, nego poslušajte mene i pite vodu, pa ćete biti pametni i jaki, nećete morati ležati u postelji ili krevetu... (str. 21, 22)
a kada postanete stari i dobijete sēdu kosu ili vlasi, onda ćete kazati, fala bogu, ne postadoh u mladosti pijanac, zato sam sada jošte živ, a drugi, koji su pili vino i rakiju, već su u zemlji zakopani. (str. 22)
kada vidiš vola na putu ili cesti, bēži izpred njega, da te ne ubode. (str. 23)
mlinar melje šenicu i tako čini od nje melju ili brašno. (str. 23)
kakve je farbe ili boje nebo. (str. 24)
jesi li već vidio čelice, koje nam grade med i vosak. pogledaj ih samo, kako leću od cvēta do cvēta i sisaju sladki sok i sabiraju sladki prašak, pa ga onda nose u ulište ili košnicu i prave od njega med i vosak. (str. 24)
ostavi na miru ono, što nije tvoje, i ako si nešto uzeo, što je tudje, odmah to povrati, inače bi te svaki čovēk za kradljivca ili tata držao. (str. 25)
nemoj dražiti pseto ili cucka, jer bi te mogao ujesti. (str. 25)
Najveća i glavna varoš Slavonie zove se Osēk, polag Osēka teče velika rēka Drava, na noj su mnoge vodenice ili mlini... (str. 27)
Po zimi je ovo sve pokriveno, ali kada snēg okopni i raztopi se onda je sve ze-

leno i šareno. To biva na **proljeće** ili **protuljeće**. Onda se u gaju zelene **hrasti** ili **dubi**, bukve, lipe, breze, jele, vrbe... (str. 28)

Sve ovo raste iz zemlje i zove se jednom rečju **bilje** ili **rastje**. (str. 28)

Ima mnogo drugih dugovanjah ili stvari, koje nerastu iz zemlje i nestoje uvek na istome mjestu, nego se kreću i hode. Ovakove stvari zovu se **živine**, ili **životinje**. (str. 28, 29)

I ja sam već vidio takovih živinah: buhe i muhe jesu **kukci** ili **semakulji**. (str. 29)

Nekoje tice znadu vrlo lepo pjevati, a najljepše pjeva **slavuj** ili **slaviček**. (str. 29)

Od zlata i srebra koju se **pnezi** ili **novci**. (str. 30)

A znaš li moj sinko, kako se pravi **kruh** ili **hljeb**. (str. 31)

Na svakom satu ima dvě **ručice** ili **kazala**, koja pokazuju, koliko je satih. (str. 60)

Kad se ono veliko jedanput zaverti, to se vrēme zove **jedan sat** ili **jedna ura**: zato se i sva ova sprava zove **sat** ili **ura**. (str. 60, 61)

... ako pako svaku polovicu razdělím na dvoje, imati ću četiri **četvrti** ili **fer-talja**. (str. 61)

...svaki **tjedan** ili **nedělja** ima sedam danah, naime: nedělju, poneděljak, uto-rak, srēdu, četvrtak, petak i subotu. Poradi ovih sedam danah zove se tjedan i **sedmica**. (str. 62)

... dvanaest mēsecih čine jednu **godinu** ili **lěto**. (str. 62)

Rjeđe je sinonim uveden objasnidbenim sintagmama zove se inače / zove se drugčije:

běla džigerica je zato da ljudi mogu dihati a zove se inače **pljuća**. (str. 12)

škola zove se inače **učionica**. (str. 25)

Sat se zove drugčije i **ura**. (str. 60)

U dva primjera sinonim se uvodi objasnidbenom sintagmom to jest:

Kada dēte što god zla učini, onda je u veliku strahu, jer se boji, da će ga otac ili mati strogo i oštro **kazniti** to jest **kaštigovati**. (str. 23)

...koliko je satih? Kazati ćeš, da je **tri i pol**, to jest **polag četiri**... (str. 61)

Nekoliko je primjera kad je sinonim jednostavno u zagradama:

ko **cukor** (**šećer**) ljubi / svi će mu izpasti zubi. (str. 20)

Samo lēnčine plaću i zlovoljni se dižu, ter jih trēba šibom iz **postelje** (**kreveta**) tērati. (str. 45)

Turci i **pětao** (**kokot**). (str. 44)

Onda ide k otcu i k sestricam, pa nazove i njim dobro jutro! Kad se povrati, zamoli lepo **zajutrak** (**fruštuk**). (str. 46)

Bogoslav Šulek u *Maloj čitanki za početnike* koristi se sinonimima najčešće na način da kao prvu navodi riječ iz standardnoga jezika, a kao sinonim kajkavsku riječ (npr. *pseto* – *cucak*, *kradljivac* – *tat*, *ložiti* – *kuriti*, *bolest* – *beteg*, *košulja* – *rubača*, *budžak* –

kut, četvrt – fertalj). No često postupa i obratno – kajkavsku riječ navodi prvu, a potom standardnu (npr. *žganica – rakija, melja – brašno, farba – boja, penezi – novci, cukor – šećer*). I jednim i drugim postupkom Šulek se koristi eksplikativno, želi time osigurati razumijevanje kod djece govornika kajkavskoga kojima je primarno namijenjena *Mala čitanka za početnike* objavljena u Zagrebu. No, isto tako, kao jezikoslovac ilirske jezične koncepcije i jezične koncepcije zagrebačke filološke škole, on u tekstu pisanomu za djecu na početku školovanja rabi istodobno i kajkavske i standardne lekseme s ciljem jezičnog ujedinjenja hrvatskih govornika. Osim svega toga, obilje sinonima kojima se Šulek koristi govori i o njegovoj težnji za bogaćenjem dječjega rječnika.

3. Zaključak

Mala čitanka za početnike autora Bogoslava Šuleka, objavljena u Zagrebu 1850. godine, pokazala je da uporaba kontaktnih sinonima u hrvatskoj jezičnoj baštini nije bila posebnost samo literarnih već i drugih tekstova namijenjenih širemu čitateljstvu, konkretno, didaktičkih tekstova namijenjenih početnom čitanju. Također se pokazalo da je kontaktna sinonimija, koja se uglavnom vezuje uz ranija razdoblja razvoja hrvatskoga jezika, bila odlika i tekstova u kasnijim razdobljima, a sa sličnom svrhom osiguravanja razumljivosti i prihvaćenosti u što širem krugu govornika hrvatskoga jezika. U vremenu aktivnih nastojanja na kodifikaciji hrvatskoga jezičnoga standarda i nastojanja da se taj jezik proširi u uporabi, kontaktni sinonimi pridonosili su razumijevanju i prihvaćanju standardnojezičnoga teksta u širokom krugu govornika hrvatskoga jezika.

Kontaktni su sinonimi, pojašnjavajući čitateljima manje ili nimalo poznati izraze, osiguravali razumljivost teksta, ali i obogaćivali rječnik govornika te pridonosili njihovom naddijalektnom jezičnom osvješćivanju i osnaživanju za uporabu hrvatskoga standardnoga jezika u pisanju i govorenju.

Na kraju valja još jednom naglasiti misao da školski priručnici, pa i početnice, osim kulturološkog i pedagoškog značenja imaju i filološko značenje, što se često zanemaruje. Nakana je ovoga rada da bude skroman prinos otkrivanju jezičnoga blaga hrvatskih početnica.

Literatura

- Anić, Vladimir. 1991. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Broz, Ivan; Iveković, Franjo. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*, knjiga 2. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta (Jos. Wittasek).
- Brozović, Dalibor. 2008. *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Cruse, Alan. 2004. *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Cuvaj, Antun. 1910. *Građa za povijest školstva kraljevinā Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Svezak III. Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare.
- Čupković, Grdana. 2013. Prilog proučavanju inojezičnih izvora hrvatskoga reformacijskoga prijevoda Novoga testameta. *Croatica et Slavica Iadertina*, 9/1, 137–141.
- Damjanović, Stjepan. 2003. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Erdeljac, Vlasta. 2009. *Mentalni leksikon: modeli i činjenice*. Zagreb: Ibis grafika.
- Ham, Sanda. 1998. *Jezik zagrebačke filološke škole*. Osijek: Matica hrvatska.
- Hercigonja, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb: Liber.
- Hercigonja, Eduard. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lyons, John. 2002. *Linguistic semantics: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martinčić, Ivan. 1989. Školski udžbenici i priručnici Bogoslava Šuleka (prethodna pitanja uz njihovo vrednovanje). U: *Zbornik za povijest školstva i prosvjete* [ur. Franković, Dragutin sv. XXII]. Zagreb – Beograd – Ljubljana: Hrvatski školski muzej – Pedagoški muzej – Slovenski školski muzej, 15–39.
- Moguš, Milan. 1995. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Musulin, Stjepan; Pavešić, Slavko [ur.]. 1971. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1971. Dio XIX. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Oczkova, Barbara. 2010. *Hrvati i njihov jezik: Iz povijesti kodificiranja književnojezične norme*. (Prev. Neda Pintarić). Zagreb: Školska knjiga.
- Petrović, Bernardina. 2005. *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Petrović, Bernardina; Vignjević, Jelena. 2015. Ovladavanje sinonimima u školskome razdoblju jezičnoga razvoja govornika hrvatskoga jezika. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 62(1), 15–28.
- Ptičar, Adela. 1991. Školski jezični priručnik *Uputjenje k' lipopisanju iz 1785. godine*. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 17, 145–151.
- Ptičar, Adela. 1993. Početnica „Knjižica slovoznanja“ (1831) kao leksikografski poticaj. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 19, 273–287.

- Samardžija, Marko. 1995. *Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika. Udžbenik za 4. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šilić, Josip. 2006. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.
- Šicel, Miroslav [prir.] 1997. *Programski spisi Hrvatskog narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Škiljan, Dubravko. 1994. *Pogled u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šulek, Bogoslav. 1850a. *Naputak za one, koji uče čitati*. Zagreb: Tisak Franje Župana.
- Šulek, Bogoslav. 1850b. *Mala čitanka za početnike*. Zagreb: Tisak Franje Župana.
- Tafra, Branka. 1996. Bliskoznačni odnosi u leksiku. *Filologija*, 26, 73–84.
- Tafra Branka. 1998. Konverzija kao gramatički i leksikografski problem. *Filologija*, 30–31, 349–361.
- Tafra, Branka 2018. Leksičko-semantički odnosi u hrvatskom jeziku iz dijakronijske perspektive. U: *Leksikologija i leksikografija slavjanskih jezika* [ur. Černyševa, M. I.]. Moskva: Leksrus, 465–487.
- Tafra, Branka; Košutar, Petra. 2011. Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika. *Filologija*, 57, 185–204.
- Tafra, Branka; Košutar, Petra. 2018. Sinonimija iz slavenskoga dijakronijskoga puta. U: *Zbornik o Jerolimu Lipovčiću* [ur. Tvrtković, Tamara; Šišak, Marinko]. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Vince, Zlatko. 2002. *Putovima hrvatskoga književnog jezika: Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Vignjević, Jelena; Petrović, Bernardina. 2019. Nepoznati Šulek: učitelj odhranjivanja i obučavatelj čitanja. *Libri & Liberi*, 8(1), 91–109.

Synonyms in the context of Croatian language teaching in 19th century

This paper deals with the didactic role of inter-dialectal synonyms in Croatian nineteenth-century primer *Mala čitanka za početnike* (1850). As teaching manual, the primer is written in Croatian standard language. However, as it occurs in the time of codification of Croatian language standard, it also considers Croatian dialects, primarily to be understood by students - speakers of various Croatian dialects. This is evident in the frequent use of inter-dialectal synonyms – synonym pairs with the lexemes from Croatian dialects (Chakavian, Kajkavian, and Stochavian). In this paper, inter-dialectal synonyms are described and analyzed in order to investigate their role in the context of literacy teaching and in the context of acceptance and consolidation of the Croatian standard language in the 19th century.

Keywords: Croatian language, inter-dialectal synonyms, primer

Karol Visinko

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

kvisinko@ffri.hr

(Multi)medijski metodički sustav u poučavanju i učenju hrvatskoga jezika i književnosti

U metodičkoj su teoriji za područje hrvatskoga jezika i književnosti temeljito prikazani i obrađeni sljedeći metodički sustavi: dogmatsko-reproduktivni, reproduktivno-eksplicativni, interpretativno-analitički, analitičko-eksplicativni, problemsko-stvaralački i korelacijsko-integracijski (Rosandić 1986; Težak 1996). Počam od sedamdesetih godina prošloga stoljeća, navedeni se metodički sustavi primjenjuju u osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj nastavi hrvatskoga jezika i književnosti. Metodička teorija ponajprije upućuje na vrijednosti interpretativno-analitičkoga i problemsko-stvaralačkog metodičkog sustava u nastavi književnosti (Rosandić 1975, 1976; Frangeš; Šicel; Rosandić 1962; Težak 1977) te analitičko-eksplicativnog i problemsko-stvaralačkog metodičkog sustava u nastavi hrvatskoga jezika i jezičnoga izražavanja (Silić; Rosandić 1973; Težak 1980). Na uspostavljenim teorijskim temeljima u nastavi se književnosti umnogome razvija školska interpretacija i problemska nastava (npr. Kajić 1980; Lagumdžija 1991), dok se u nastavi hrvatskoga jezika i jezičnoga izražavanja razvijaju sastavnice analitičko-eksplicativnoga i problemsko-stvaralačkog metodičkog sustava (npr. Duraković 1985; Gudelj-Velaga 1990; Pavličević-Franić 2005; Visinko 2010). Iznimno se zahtjevnim pokazao korelacijsko--integracijski metodički sustav koji se istraživao pretežito u nastavi književnosti (Diklić 1989; Kajić 199.; Visinko 1993; Pintarić 1997). U novijoj se metodičkoj literaturi proširuje popis metodičkih sustava u skladu sa suvremenim potrebama i interesima. Riječ je o komunikacijskome, otvorenom, timskom i multimedijском metodičkom sustavu u nastavi književnosti (Rosandić 2005). U radu je u središtu pozornosti multimedijски metodički sustav, i to ne samo u nastavi književnosti. Objasnjava se odnos medijskoga i multimedijškoga, što je razvidno u pisanju pojma (multi)medijski. Opisuju se i popisuju obilježja i vrednuje primjena (multi)medijskoga metodičkog sustava u poučavanju i učenju hrvatskoga jezika i književnosti. Teorijsko istraživanje polazi od zahtjeva za medijskim sadržajima u kurikulumu (2019), zatim potrebom za digitalnom kompetencijom kao jednom od osam ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje (Visinko 2014) te sastavnica multimedijске didaktike (Matijević i Topolovčan 2017). Rad potvrđuje nužnost, važnost i vrijednost (multi)medijskoga metodičkog sustava u procesu razvijanja učenikove i učiteljeve/nastavnikove digitalne kompetencije, ali i upozorava na opasnost od nefunkcionalne primjene toga sustava. Cjelovita teorijska obradba tre-

bala bi osigurati (multi)medijskomu metodičkom sustavu primjereno mjesto među ostalim metodičkim sustavima jezičnoga i književnoga odgoja i obrazovanja te poticati razvijanje njegove funkcionalne uporabe.

Ključne riječi: poučavanje i učenje hrvatskog jezika i književnosti; metodički sustavi; (multi)medijski metodički sustav.

1. Uvod

Šezdesetih godina prošloga stoljeća u metodičkoj su se teoriji za područje hrvatskoga jezika i književnosti dogodile znatne promjene koje su trajno obilježile nastavu, ponajprije književnosti, potom i hrvatskoga jezika. Programskim priručnicima za srednju školu *Pristup književnome djelu* (Frangeš; Šicel; Rosandić 1962) te *Pristup nastavi književnosti* (Rosandić; Šicel 1970) i metodičkom monografijom *Književnost u osnovnoj školi* (Rosandić 1976) započinje razdoblje napuštanja dogmatsko-reproduktivnog i reproduktivno-eksplikativnog metodičkog sustava te se postupno primjenjuje interpretativno-analitički sustav (sustav školske interpretacije) u nastavi književnosti. Usporedno se s tim bilježe počeci razvoja analitičko-eksplikativnoga metodičkoga sustava u poučavanju hrvatskoga jezika (Silić; Rosandić 1973; Bendelja 1978; Težak 1980). Slijedi razvoj problemsko-stvaralačkog metodičkog sustava u poučavanju književnosti, hrvatskoga jezika i jezičnoga izražavanja (Rosandić 1975; 1986; Kajić 1980; Duraković 1985; Pandžić 1989; Gudelj-Velaga 1990; Šabić 1991; Lagumdžija 1991; Težak 1996; Pavličević-Franić 2005). Posljednji od razvijenijih metodičkih sustava u nastavi hrvatskoga jezika i književnosti je korelacijsko-integracijski metodički sustav koji upućuje na najvišu razinu uspostavljanja suodnosa među različitim disciplinama didaktičko-metodički transponiranim u nastavne sadržaje. Korelacijsko-integracijski metodički sustav teorijski je uspostavljen zahvaljujući mnogim metodičkim istraživanjima. No, vrlo je složeno pitanje njegove primjene. Taj se sustav umnogome može dovesti u vezu s (multi)medijskim metodičkim sustavom koji svojim obilježjima izražava nužnost i potrebu suvremenog doba.

2. Korelacijsko-integracijski metodički sustav – preteča multimedijškoga

Korelacijsko-integracijski metodički sustav zasniva se na trima ishodišnim načelima: načelu korelacije, načelu integracije i načelu koordinacije. Može se reći da je korelacijsko-integracijski metodički sustav u školskome predmetu Hrvatski jezik zaživio u dvjema svojim sastavnicama. Prva se odnosi na unutarpredmetnu integraciju književnosti i jezika, koja je razvidna osobito tijekom poučavanja književnosti i koja se umnogome ostvaruje tijekom poučavanja hrvatskoga jezika na predlošcima književnih tekstova. Druga se odnosi na unutarpredmetnu i međupredmetnu korelaciju, koja se

počesto ostvaruje u pripremnoj ili završnoj fazi interpretacije književnog djela (npr. povezivanjem likovnog, glazbenog ili filmskog predloška s književnim tekstom na tematskoj, motivskoj, sadržajnoj, rjeđe na strukturnoj razini) ili kao mogućnost organiziranja i vođenja nastave jezičnoga izražavanja (npr. uporabom slike ili filma u vježbi pisanja).

Unutarpredmetnom i međupredmetnom korelacijom u nastavi književnosti bavili su se mnogi hrvatski metodičari, i to korelacijom književnog djela i filma (Diklić 1989; Kermek Sredanović 1994; Pintarić 1991; Težak 2002), korelacijom književnog djela i likovnih umjetnosti (Kajić 1991; Banaš 1991; Pintarić 1997; Lučić 2001), korelacijom književnog i scenskog djela (Diklić 1989; Vukonić-Žunić; Delaš 2006), korelacijom književnog i glazbenog djela (Visinko 1993; Lučić 2001).

Načelo se pak koordinacije nastojalo ostvarivati u osnovnoškolskoj praksi u mjesečnim usklađivanjima sadržaja npr. hrvatskog jezika, povijesti, likovne i glazbene kulture (primjena HNOS-a¹ prema Nastavnom planu i programu za osnovnu školu 2006). To se najčešće ostvarivalo u projektnoj i terenskoj nastavi koja je uvelike bila problemska, istraživačka i stvaralačka. Međutim, s gledišta obilježja korelacijsko-integracijskoga metodičkoga sustava, dosadašnja nastavna praksa obiluje primjerima tek korelacijsko-integracijskih metodičkih pristupa unutar ostalih metodičkih sustava. Tako se npr. unutar problemsko-stvaralačkog ili interpretativno-analitičkog uspostavlja unutarpredmetna ili međupredmetna korelacija, dok primjena cjelovitog sustava izostaje.² Primjena pojedinog metodičkog sustava pretpostavlja organiziranje i vođenje cjelokupne nastave u skladu s obilježjima i strategijama toga metodičkoga sustava. To je razvidno u odnosu prema sadržaju, ishodima učenja, aktivnostima učenika i ulozi učitelja/nastavnika (usp. Diklić 1989: 23–24). Bio je dug put do ostvarenja dvaju metodičkih sustava koji se još uvijek primjenjuju u svekolikoj nastavi Hrvatskoga jezika: interpretativno-analitičkog i problemsko-stvaralačkog. Praksa pokazuje da se sastavnice tih dvaju sustava gdjekad vrlo učinkovito isprepleću. Tako uključujemo i sastavnice korelacijsko--integracijskoga sustava kojemu potpuni razvoj tek predstoji. Vjerojatno je da će mu u razvoju uvelike pomoći suodnos s (multi)medijskim metodičkim sustavom koji se danas nameće u prvi plan.

2. Informacijsko-komunikacijska tehnologija u obrazovanju

Brzi i kontinuirani razvoj informacijsko-komunikacijske tehnologije učitelje/nastavnike, učenike i studente upućuje na nove obrazovne prostore koje možemo opisati kao hibridne, hipermedijske, elektroničke i mrežne u kojima je moguće učiti i poučavati

¹ HNOS – hrvatski nacionalni obrazovni standard.

² To su potvrdila istraživanja primjene glazbene umjetnosti u nastavi Hrvatskoga jezika, pretežito u nastavi književnosti (Visinko 1993). O tome se govori i u djelu *Lik u književnoj, scenskoj i filmskoj umjetnosti* (Diklić 1989).

istovremeno iz nekoliko izvora, analognih i digitalnih (u skladu s tumačenjima Lazić-Lasić; Špiranec; Banek 2012: 127). U takvom su se kontekstu dogodile promjene na sveučilištu (Bolonjski proces) i događaju se promjene u osnovnom i srednjem školstvu (kurikulska reforma).

U cijeloj odgojno-obrazovnog okomici promjene idu u smjeru interdisciplinarnih i multidisciplinarnih pristupa obradbi programskih sadržaja. Konačni rezultat toga procesa nije tek zbroj odjelitih pojedinačnih znanja nego integracija u kojoj je razvidan njihov uzajamni odnos. Pritom valja voditi računa o nužnoj predmetnoj autonomnosti. Na međusobnom povezivanju, sjedinjavanju i usklađivanju sadržaja temelji se korelacijsko-integracijski metodički sustav. U njemu dolazi do suodnosa dvaju predmeta, primjerice hrvatskoga jezika i povijesti ili hrvatskoga jezika i nekog stranog jezika u području sintakse ili leksikologije, te kada je riječ o različitim medijima, u suodnos se dovedu uglavnom dva medija (npr. književnost i film ili književnost i glazba).³ Zbog toga korelacijsko-integracijski metodički sustav dijelom ulazi u područje (multi)medijskoga metodičkog sustava. Očekuje se da će se tijekom razvoja oba ta sustava međusobno isprepletati i dopunjavati.

2.1. Medij i multimedij

Medij je sredstvo prijenosa informacije i sredstvo komunikacije. Multimedij se odnosi na uporabu nekoliko različitih medija međusobno povezanih u prikazivanju određenog sadržaja (usp. multimedijски softver u: Matijević; Topolovčan 2017: 198).

Prije pojave digitalne multimedije razvijali su se kazalište, film i televizija, mediji u kojima je također spoj zvuka, tona, govora, slike. Ti su mediji ulazili u obrazovanje ili kao nastavno sredstvo za ostvarivanje književnojezičnih sadržaja ili kao mediji o kojima se učilo u sklopu problemskog, interpretativnog i analitičkog metodičkog sustava. Vjerojatno je to razlog što se nije usustavio medijski metodički sustav, premda se u literaturi otvarao put prema drukčijem sustavu jer se uz literarni navodila potreba i za filmološkim odnosno teatrološkim pristupom (Težak 2002; Rosandić 2005: 524–551). Dakle, u školskome predmetu Hrvatski jezik osim knjige i još nekih tiskovina, kao što su novine, časopisi, plakati, zastupljeni su radio i televizija, film, kazalište i strip. Od ostalih se medija pojavljuju crtež, slika (likovna reprodukcija, fotografija), grafički prikaz, glazba, različite audio i video snimke. Ako se pojmom medij⁴ obuhvati i sredina u kojoj se što nalazi i ukupnost uvjeta života i djelovanja u njoj, nezaobilazna je knjižnica, napose školska knjižnica. Osnovnoškolski program za Hrvatski jezik obuhvaćao

³ Valja pripomenuti da je samo za književnost i glazbenu umjetnost u teoriji postavljeno nekoliko tipova korelacije koje je moguće istražiti u metodičkoj teoriji i praksi (Visinko 1993: 57–61), što znači da su mogućnosti velike, osobito zbog raznolikosti sadržaja nastavnih područja u predmetu Hrvatski jezik.

⁴ Hrvatski enciklopedijski rječnik. 2002. Zagreb: Novi Liber. 723.

je i prije kurikulske reforme područje medijske kulture (Nastavni plan i program za osnovnu školu 2006: 25–50). U srednjoškolskim programima (za gimnazije i strukovne škole) nije bilo medijske kulture kao zasebnog nastavnog područja, ali se u nastavi književnosti obrađivala dramska književnost u poveznici s kazalištem i često se posezalo za filmskom umjetnosti, usto su se, premda nesustavno, provodile korelacije među umjetnostima prigodom obradbe književnih razdoblja.

2.2. Internet

Danas se do sadržaja svih medija lako dolazi putem interneta koji je pak medij za gotovo sve vrste klasičnih (tradicionalnih) i suvremenih (modernih) medija. Može se reći da internet služi kao platforma za sve postojeće medije.

Uporaba multimedija u obrazovne svrhe način je povezivanja različitih medija (npr. slike, crteža, grafičkog prikaza, zvuka, animacije, glazbe, filma, govorenog i pisanog teksta) u ostvarivanju određenih ishoda učenja. Riječ je o multimedijским projektima koji se kreiraju s pomoću različitih alata. Središnje mjesto događanja je internet. Internet i osmišljavanje multimedijских projekata mijenja odnos obrazovnoga procesa s obzirom na vrijeme i prostor jer omogućuje učenje u bilo kojem vremenu tijekom dana, tjedna i mjeseca, s mogućnošću ponavljanja ovisno o osobnim potrebama učenika/studenta, i u bilo kojem prostoru gdje je učeniku/studentu dostupno stolno računalo (škola, knjižnica, stan), odnosno u bilo kojem prostoru gdje se učenik/student nalazi ako je u prigodi rabiti prijenosno računalo ili mobilni uređaj. Poučavatelji koji kreiraju multimedijске sadržaje slobodni su organizirati svoje vrijeme pripreme i postavljanja pripremljenih sadržaja, a učenici/studenti slobodni su organizirati svoje vrijeme učenja na predlošku tih pripremljenih i postavljenih sadržaja. Promjene se odnose i na oblike i strategije poučavanja i učenja, na metodičke postupke, na ishode učenja i načine vrednovanja postignuća u znanju i njegovoj primjeni.

Zbog toga se razvija grana didaktike koja se bavi zakonitostima učenja i poučavanja s pomoću multimedije i multimedijске komunikacije (Matijević; Topolovčan, 2017: 198).

3. (Multi)medijski metodički sustav u jezičnom i književnom odgoju i obrazovanju

U predmetnoj se metodici proširuje popis metodičkih sustava te se navodi i multimedijски metodički sustav, premda ograničeno, samo za nastavu književnosti. Ne čudi što je izostala njegova teorijska obradba (Rosandić 2005: 209). Zapravo se u posljednjem desetljeću sve u vezi sa suvremenim pristupima u učenju i poučavanju u svekolikoj odgojno-obrazovnoj praksi jednostavno podrazumijeva i očekuje samo po sebi. Izostaje postupnost i temeljitost u proučavanju primjene novih oblika poučavanja i učenja, ne

istražuje se učinkovitost primijenjenih postupaka, izvora i sadržaja, niti njihov utjecaj na razvoj učenika. Tomu valja dodati i neke upitne izbore koji ne proizlaze iz supstancijalnih znanosti niti iz kulturoloških, komunikacijskih i odgojnih vrijednosti kojima se u prethodnim razdobljima pridavala veća važnost.

Svaki od dosad uvriježenih metodičkih sustava u metodičkoj je teoriji temeljito opisan. Primjena svakog od sustava jasno upućuje na tri točke gledišta: 1. odnos prema obrazovnome sadržaju (kako se sadržaj prikazuje; koje metode i metodički postupci prevladavaju, koji su ishodi učenja), 2. uloga učitelja/nastavnika (kako učitelj/nastavnik priprema, organizira i vodi proces poučavanja) i 3. aktivnosti učenika (što se od učenika očekuje, kako se vrednuju rezultati njegovih aktivnosti). Prema navedenim točkama, opisat ćemo (multi)medijski metodički sustav u poučavanju hrvatskoga jezika, književnosti i medijske kulture.

3.1. Terminološko određenje

Za potrebe ovoga rada, u prikazivanju povijesti razvoja metodičkih sustava u području hrvatskog jezika, književnosti i medijske kulture u nazivu smo metodičkoga sustava istaknuli dvodijelnost složenice: (multi)medijski. Naime, u dosadašnjoj metodičkoj teoriji i praksi nastave hrvatskoga jezika, književnosti i medijske kulture neki se mediji nisu pojavljivali samo u svojstvu nastavnog sredstva za obradbu jezičnih ili književnih sadržaja. Razlikovao se, npr. nastavni film od filmskoga djela kojemu se barem unekoliko pristupalo filmološki. Dramskom se tekstu nije pristupalo samo literarno nego i teatrološki. U stripu se promatrao suodnos teksta i slike (crteža, boje). To znači da su se jednim dijelom ostvarivale sastavnice nekoliko medija. No u teoriji se nije usustavio medijski metodički sustav. Na osobit način u područje se medija ulazilo zahvaljujući korelacijsko-integracijskome metodičkom sustavu. U nazivu se, dakle, učitava dug prema medijskome sadržaju u školskome predmetu Hrvatski jezik. Usto, njime se izražava mogućnost bavljenja samo jednim od medija. Npr. odlučimo li nastavni proces posvetiti jednome mediju, animiranom, dokumentarnom ili igranom filmu, lutkarskoj ili dramskoj predstavi, novinama i časopisima, stripu, posrijedi će biti medijski metodički sustav. Kada će u primjeni biti multimedija, iz praktičnih razloga možemo rabiti naziv bez posebnog izdvajanja dijelova složenice. Tako ćemo u nastavku opisati obilježja multimedijskoga metodičkoga sustava.

3.2. Načela, oblici rada i pristupi u multimedijskome metodičkom sustavu

Uz uobičajena, dobro poznata nastavna načela koja primjenjujemo u metodičkoj praksi, u ostvarivanju multimedijskoga metodičkog sustava posebno se izdvajaju načelo komunikacijske i estetske funkcionalnosti, načelo zanimljivosti, načelo motivacije, načelo odgojnosti, načelo sadržajne raznovrsnosti i načelo kompetencije. U literaturi se navodi inačica ovog potonjeg načela: načelo sadržajne kompetencije (Težak 1996:

103–104). Pojam kompetencija treba cjelovito razumjeti. Kompetencija obuhvaća stečena znanja, ostvareni stupanj vještina, izgrađene stavove, prihvaćene vrijednosti i navike te omogućuje svjesno i učinkovito sudjelovanje u određenim situacijama (Visinko 2014: 19). Načelo kompetencije se ovdje odnosi na stručnu kompetenciju s obzirom na sadržaj, i na digitalnu kompetenciju, koja nadilazi površno služenje suvremenom tehnologijom (ibid: 205–219). Prethodno objašnjenje kompetencije valja primijeniti na sadržajnu i digitalnu kompetenciju, što će kompleksnije odrediti načelo kompetencije u multimedijjskome metodičkome sustavu. Naravno, kompetencija se odnosi na učenika/studenta u procesu razvoja, ali i na njegove poučavatelje, samo što su razlike u razinama kojima subjekti procesa poučavanja pripadaju.

Obilježje je multimedijjskoga metodičkog sustava primjena novih oblika učenja i poučavanja. Ponajprije navodimo *online* učenje i poučavanje u kojemu se cjeloviti proces ostvaruje na mreži (pripremljeni sadržaji, komunikacija s učenicima/studentima, rješavanje zadataka, vrednovanje). Sve se više sveučilišni nastavnici potiču na organiziranje i izvođenje *online* studijskih programa. To proizlazi iz dinamike tržišta rada, promjena u kvaliteti studiranja, učinkovitosti ulaganja u visoko obrazovanje, veće uključenosti svih skupina društva; sve to pak utječe na održivi razvoj, a razvija se i niz etičkih pitanja kao što su anonimnost i autorska prava, sigurnost, jednakost i raznolikost, nadzor i pristanak, identitet i tajnost podataka (Pavlič Skender; Jardas Antičić; Sokolić 2018: 26–27). Drugi je važan oblik učenje putem elektronički obrađenih i prikazanih sadržaja (e-učenje) koje se kombinira s klasičnim oblicima nastave. Za samo-učenje ili dopunska učenja prikladne su neke već organizirane mrežne stranice koje obrađuju određene teme pa se takvo učenje naziva učenje na web-u. U posljednje se vrijeme zapaža sklonost učenika prema mobilnim uređajima putem kojih primjenjuju sva ili neko od prethodno navedenih učenja.

Budući da se u institucionalnome obrazovanju još uvijek zadržao razredno-predmetno-satni sustav, valja navesti mogućnosti primjene multimedije u tako zadanim okvirima.

U razredno-predmetno-satnome sustavu pripremljene multimedijjske sadržaje moguće je rabiti u nekoliko pristupa, analogno onim opisanim u poučavanju pisanja (Visinko 2010: 77–78). Među njima je najmanje zahtjevan prezentacijski pristup. U frontalnom se radu koristi pripremljeni multimedijjski sadržaj, potom se individualno, u paru ili u skupini rješavaju predviđeni zadatci. Pretpostavlja se višekratno vraćanje multimedijjskome sadržaju. Sljedeći je interaktivni pristup koji se temelji na suradničkom učenju u skupini ili u paru. Učenici pretražuju različite pripremljene multimedijjske sadržaje koji se odnose na ključnu temu, istražuju temu s različitih gledišta da bi u konačnici prikazali svoje izbore i načine obradbe. Učitelj/nastavnik prati učenikove aktivnosti, prema potrebi usmjerava ih i pomaže im u ovladavanju postupcima istraživanja. Najsloženiji je procesni pristup koji učenike na predložku multimedijjskog projekta može voditi prema analiziranju, interpretiranju, istraživanju ključne teme te prema izražavanju i stvaranju vlastitih kreacija.

3.3. *Obrazovni sadržaj hrvatskog jezika, književnosti i medijske kulture*

Odnos prema sadržaju koji se obrađuje razvidan je u osmišljenoj povezanosti među odabranim medijima. Procijeni li se funkcionalnost postupka, određeni se programski sadržaji mogu obraditi multimedijски. Sadržaji se mogu odnositi na bilo koji od triju nastavnih područja. To su: hrvatski jezik i komunikacija, književnost i stvaralaštvo, kultura i mediji (*Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovnu školu i gimnaziju*, 2019). Očekuje se da se u multimedijском metodičkome sustavu ponajviše obrađuju sadržaji iz područja kulture i medija. U tom se nastavnom području u cijeloj okomici, tj. od prvog razreda osnovne škole do završnog razreda gimnazije, pojavljuju mediji kao primarni prijenosnici kulture. Opseg se obrazovnoga sadržaja postupno proširuje, ali uvijek s naglaskom na razumijevanju utjecaja medija i njihovih poruka na društvo i pojedinca te na kritički odnos prema medijskim porukama, što bi trebalo biti razvidno u ishodima učenja. Budući da se školski predmet Hrvatski jezik temelji na razvijanju kompetencije komunikacije na materinskome jeziku, i u multimedijскоj obradbi odabranih sadržaja te u metodičkim postupcima ugrađenim u vezi s predviđenim aktivnostima na prvome mjestu treba biti razvijanje jezičnih djelatnosti (slušanje, govorenje, čitanje i pisanje), tj. razvijanje jezičnoga izražavanja (usp. Visinko 2010: 15–47; 2014: 42–45). To upućuje na uspostavljanje primjerenog odnosa recepcije, produkcije i interakcije u poveznici sa svim ponuđenim multimedijским sadržajima.

3.4. *Učitelj/nastavnik hrvatskog jezika, književnosti i medijske kulture*

Složenost pripremanja multimedijскоg projekta zahtijeva timski rad, na što upozorava informatička struka. U izradbi multimedijскоg projekta treba sudjelovati nekoliko stručnjaka: predmetni stručnjak (učitelj/nastavnik), instrukcijski dizajner, grafički dizajner, stručnjak za alate, programer i drugi (v. Matasić; Dumić 2012: 145). Upravo radi ubrzanih promjena, stručnjaci za razvoj tehnologije i alata nastoje pojednostavniti njihovu uporabu namijenjenu poučavateljima svih profila, bez obzira na njihovo informatičko predznanje (ibid).

Oduvijek je svaki učitelj/nastavnik uz ponuđene mu udžbenike i priručnike te dodatna nastavna sredstva stvarao svoj arhiv tekstova, časopisa, slika, audio i video snimaka da bi ih primjereno i funkcionalno rabio u svojim nastavnim pripremama. Po istom načelu danas učitelj/nastavnik prikuplja i organizira suvremenije izvore za svoju nastavnu djelatnost. S obzirom na toliko naglašavanu učiteljevu/nastavnikovu autonomiju, inventivnost i stvaralaštvo, očekuje se njegovo znalačko pretraživanje, izbor i procesiranje već pripremljenih materijala u dostupnim repozitorijima, ali i aktivno sudjelovanje u stvaranju multimedijских projekata. Za to su mu potrebne razvijene stručna, radna i nastavničke kompetencije (usp. Visinko 2014: 19-21), ali mu je potrebna i institucionalna podrška, stručna i financijska (škole, fakulteta, ministarstva). Vjerovati je da će s vremenom didaktička i metodička literatura obilovati praktičnim primjerima

primjene multimedije, kao što je prikazani primjer učenikove kreativnosti primjenom iPoda ili multimedijuskog softvera za samostalno učenje stranog jezika i jednostavni alat za kreiranje multimedijuskih interaktivnih sadržaja (Matasić; Dumić 2012: 148–149). Na mrežnim stranicama možemo pronaći mnogo korisnih poveznica koje upućuju na elektroničku obradu jezikoslovne i književnoznanstvene literature, kao i pripremljene sadržaje za poučavanje i učenje hrvatskoga jezika. Istraživanjem informacijsko-komunikacijske tehnologije u nastavi Hrvatskoga jezika utvrđuje se potreba za sustavnijim radom na repozitoriju koji bi olakšao usavršavanje budućih generacija studenata, učitelja i nastavnika, poučavatelja u jezičnom i književnom odgoju i obrazovanju (usp. Nemeth-Jajić 2018: 131–143). Potrebna su istraživanja rezultata učenja i načina vrednovanja da bi se u opisu multimedijuskoga metodičkog sustava u dogledno vrijeme mogla navesti preciznija obilježja u vezi s tim.

3.5. Učenik/student hrvatskog jezika, književnosti i medijske kulture

Očekuje se da učenici/studenti s puno više zanimanja prate multimedijuski izložene sadržaje obveznih i izbornih predmeta, što će zasigurno povećati njihovu motiviranost za učenje, i uvježbavanje. Pretpostavlja se i bolje pamćenje i dublje doživljavanje prikazanih sadržaja. Ranija su istraživanja korelacijsko-integracijskoga, interpretativno-analitičkoga i analitičko-eksplikativnoga metodičkog sustava već utvrdila da primjena medija u nastavi (npr. glazbenog predloška, likovne reprodukcije, crteža, inserta iz filma ili kazališne predstave) bitno utječe na učenikovu/studentsku pozornost, razumijevanje i primanje nastavnih sadržaja, s tim da su u rezultatima prikazani cjeloviti metodički postupci i okruženje (vremensko i prostorno) u kojemu se istraživanje provodilo (Visinko 1993: 220–222; 2009: 54, 62). Budući da je riječ o humanističkome području, valja dodati i vrijednosti doživljavanja primljenih sadržaja, što izrijeekom navode neki od metodičara na temelju svojih istraživanja (Banaš 1991: 113–116; Šabić 1983: 46–51). Osim naučenog i doživljeno obogaćuje život pojedinca te mu pomaže primijeniti stečena znanja i spoznaje u novim situacijama. Potrebna su istraživanja učinkovitosti primjene multimedijuskoga metodičkog sustava tijekom razvoja učenika, s gledišta njegovih potreba i interesa.

4. Zaključak: problemi i moguća rješenja

Budući da su se umnogome povećali izvori informacija i mogućnosti pristupa njima, valja razvijati strategije pretraživanja, prikupljanja i procesiranja podataka (Visinko 2014: 45). To se odnosi na učenike i studente, ali i na njihove učitelje/nastavnike. Pripadnicima internetske ili Google generacije

pripisuju se iznimne vještine i sklonosti u korištenju novih tehnologija, međutim rezultati istraživanja o informacijskim navikama, interakcijama i načini-

ma procesiranja informacija pokazuju da se radi o horizontalnim ili površnim interakcijama koje su usmjerene na kvantitetu podataka umjesto na njihovo kvalitetno tumačenje i kritičko razmatranje koji su pretpostavka za dubinsko, smisleno i istinsko učenje (Lasić-Lazić, Špiranec i Banek 2012: 139).

O tome govore i neka prethodna istraživanja rezultati kojih upozoravaju na prilično upitan odnos učenika osnovne škole prema medijima (Ilišin; Marinović Bobinac; Radin 2001: 151–154). Zabrinjava i što se tijekom studija, na ispitima, a osobito nakon diplomiranja, na stručnim ispita za učitelje i nastavnike Hrvatskog jezika, zapažaju slabiji rezultati u opsegu znanja kojeg se struka ne bi smjela odreći. Stoga bi valjalo provesti barem manja sustavna istraživanja pripremljenosti budućih učitelja/nastavnika, i to s jedne strane glede kvalitete njihove digitalne pismenosti, i s druge strane glede očuvanja temelja određene struke, što znači opsega poznavanja supstancijalnih znanosti na kojima se struka zasniva. Novo doba obrazovanja treba sadržavati obilježja i tradicionalnoga i multimedijiskoga poučavanja i učenja. Tako ističe Eco u svom predavanju *Od interneta do Gutenberga*: „Knjige će i dalje biti nezamjenjive, ne samo za književnost, nego i uvijek kada treba pažljivo čitati, ne samo da bi se dobila neka obavijest nego i da bi se o knjizi razmišljalo i promišljalo. Čitati s računalnog zaslona nije isto što i čitati knjigu.“ (Eco 1996: 7). Razlozi su i fiziološke naravi čovjeka (v. Carr 2011: 165). Premda su internet i digitalni mediji nezaobilazni u današnjem vremenu, oni mogu umnogome štetiti i duhu i tijelu. Zato ugledni njemački neuroznanstvenik Spitzer upozorava da bismo trebali preuzeti odgovornost za više prosvjeđivanja o tehnologiji suvremenog doba (2018: 293). Ne treba sumnjati u vrijednosti multimedijiskoga metodičkog sustava, ali je potreban oprez u donošenju odluka kojima se učenike/studente i učitelje/nastavnike obvezuje na njegovu primjenu. Stoga smo u teorijskoj obradbi istaknuli potrebu za istraživanjima. Samo će tako multimedijiski metodički sustav naći svoje primjereno mjesto među ostalim aktualnim metodičkim sustavima u jezičnome i književnom odgoju i obrazovanju djece i mladih.

Izvori

2006. Nastavni plan i program za osnovnu školu. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.
2019. Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije. Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja.

Literatura

- Banaš, Leopoldina Veronika. 1991. *Estetska komunikacija s književnoumjetničkim tekstom*. Zagreb: Školske novine.
- Bendelja, Neda. 1978. *Metodički sustav nastave gramatike u osnovnoj školi*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Carr, Nicholas. 2011. *Plitko. Što Internet čini našem mozgu*. Preveo Strpić, Ognjen. Zagreb: Naklada Jesenki i Turk.
- Diklić, Zvonimir. 1989. *Lik u književnoj, scenskoj i filmskoj umjetnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Duraković, Mehmed. 1985. *Razvijanje stvaralačkih sposobnosti u problemsko-kreativnoj nastavi*. Pula: Istarska naklada.
- Eco, Umberto. 1996. *Od interneta do Gutenberga*. Predavanje na Talijanskoj akademiji za napredne studije u Americi. Prev. Strpić, Ognjen. <http://forum.cdm.me/showthread.php?10937> (lipanj 2012)
- Frangeš, Ivo; Šicel, Miroslav; Rosandić, Dragutin. 1962. *Pristup književnom djelu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Gudelj-Velaga, Zdenka. 1990. *Nastava stvaralačke pismenosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Gudelj-Velaga, Zdenka; Visinko, Karol. 1996. O procesualnosti jezičnog odgoja i obrazovanja. U: *Hrvatski u školi – zbornik praktičnih radova iz nastave hrvatskoga jezika*. (prir. Diklić, Zvonimir). Zagreb: Školska knjiga. 228–239.
- Ilišin, Vlasta; Marinović Bobinac, Ankica; Radin, Furio. 2001. *Djeca i mediji*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Kermek-Sredanović, Mira. 1994. *Djeca – film, priča i pjesma*. Zagreb: Školske novine.
- Kajić, Rasima. 1980. *Roman u sustavu problemske nastave*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kajić, Rasima. 1991. *Povezivanje umjetnosti u nastavi*. Zagreb: Školske novine.
- Lagumdžija, Nada. 1991. *Basna u osnovnoškolskoj nastavi*. Zagreb: Školske novine.
- Lasić-Lazić, Jadranka; Špiranec, Sonja; Banek Zorica, Mihaela. 2012. Izgubljeni u novim obrazovnim okruženjima – pronađeni u informacijskom opismenjivanju. *Medijska istraživanja*, 18 (1), 125–142.
- Lučić, Kata. 2001. *Međudjelovanje riječi, likovnog djela i glazbe u metodi hrvatskog jezika i književnosti u razrednoj nastavi*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.

- Matasić, Iva; Dumić, Saša. 2012. Multimedijske tehnologije u obrazovanju. *Medijska istraživanja*, 18 (1), 143–151.
- Matijević, Milan; Topolovčan, Tomislav. 2017. *Multimedijska didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Nemeth-Jajić, Jadranka. 2018. *Hrvatski jezik u nastavi*. Split: Redak.
- Pandžić, Vlado. 1989. *Hrvatski roman u školi*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Profil International.
- Pavličević-Franić, Dunja. 2005. *Komunikacijom do gramatike*. Zagreb: Alfa.
- Pavlić Skender, Helga; Jardas Antonić, Jelena; Sokolić, Danijela. 2018. Motivi za uvođenje online studijskih programa. U knjizi: Host, Alen i sur. *Uvođenje novih tehnologija u nastavni proces*. Rijeka: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Pintarić, Ana. 1991. *Metodički pristup filmskoj kulturi*. Tuzla: Univerzal.
- Pintarić, Ana. 1997. *U potrazi za skladom: jezično-metodičke studije i modeli*. Osijek: Pedagoški fakultet.
- Rosandić, Dragutin. 1975. *Problemska, stvaralačka i izborna nastava književnosti*. Sarajevo: Svjetlost.
- Rosandić, Dragutin. 1976. *Književnost u osnovnoj školi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rosandić, Dragutin. 1986. *Metodika književnog odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rosandić, Dragutin. 2005. *Metodika književnog odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.3
- Rosandić, Dragutin; Šicel, Miroslav. 1970. *Pristup nastavi književnosti*. Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Silić, Josip; Rosandić, Dragutin. 1973. *Prema modernijoj nastavi jezika u srednjoj školi*. Zagreb: Zavod za unapređivanje stručnog obrazovanja.
- Težak, Stjepko. 1980. *Gramatika u osnovnoj školi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Težak, Stjepko. 1996. *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika*. Knjiga 1. Zagreb: Školska knjiga.
- Težak, Stjepko. 2002. *Metodika nastave filma*. Drugo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Spitzer, Manfred. 2018. *Digitalna demencija. Kako mi i naša djeca silazimo s uma*. Preveo Perić, Božo. Zagreb: Ljevak.
- Šabić, Gabrijela. 1983. *Lirska poezija u razrednoj nastavi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šabić, Ana Gabrijela. 1991. *Učenik i lirika*. Zagreb: Školske novine.
- Visinko, Karol. 1993. *Metodička opravdanost povezivanje književne i glazbene umjetnosti u osnovnoškolskoj nastavi hrvatskoga jezika*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Visinko, Karol. 2009. *Dječja priča – povijest, teorija, recepcija i interpretacije*. Drugo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Visinko, Karol. 2014. *Čitanje – poučavanje i učenje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vukonić-Žunić, Jasna; Delaš, Božena. 2006. *Lutkarski medij u školi*. Zagreb: Školska knjiga.

A (multi)media methodological system in tutoring and teaching of croatian language and literature

The following methodological systems have been thoroughly described and covered in methodological theory concerning Croatian language and literature: dogmatic-reproductive, reproductive-explicative, interpretive-analytical, analytical-explicative, problem-creative, and correlational-integrative (Rosandić 1986; Težak 1996).

More recent methodological literature expands the list of methodological systems, reflecting contemporary needs and interests. The additions include the communication, open, team-based and multimedia methodological systems in teaching literature (Rosandić 2005). The present paper covers each of these systems, but places an emphasis on the multimedia methodological system, within the field of literature studies and beyond.

The relationship between a media and multimedia approach is explained, as evident in the use of the term “(multi)media.” The characteristics of the (multi)media methodological system are listed and described, and its application in teaching and tutoring of Croatian language and literature is evaluated. The theoretical research stems from demands for media content in the curriculum (2019), as well as the necessity for digital competency as one of the eight key competencies for lifelong learning (Visinko 2014) and one of the integral components of multimedia didactics (Matijević & Topolovčan 2017). The paper affirms the indispensability, importance and value of the (multi)media methodological system in the process of developing students’ and teachers’ digital competencies, while alerting to the dangers of non-functional application of the system.

A thorough theoretical study should provide the (multi)media methodological system its rightful place among other methodological systems of linguistic and literary upbringing and education, and encourage the development of its functional use.

Keywords: tutoring and teaching of Croatian language and literature; methodological systems; (multi)media methodological system.

